संपादकीय निवेदन.

को वेद शब्द जलधेरखिलस्य पारम् —वररुचि.

सन १९३४ च्या डिसेंबरात कोशाचा तिसरा विभाग बाहेर पडला; त्यावेळीं संपादकीय निवेदनांत म्हटलें होतें कीं, देशांतील आर्थिक मंदाईची अडचण निघून जाण्यास आणखीं ३–४ वर्षें तरी लागतील, ती स्थिति अद्यापि कायम आहे पण तिच्यामुळें हा चौथा भाग बाहेर पडण्यास दिरंगाई मात्र झाली नाहीं; उलट हा भाग मागच्यापेक्षा थोडासा लवकरच बाहेर पडत आहे. याचें कारण, सध्याची परिस्थिति तूर्त तरी अपरिहार्य समजून संपादकांनीं व कचेरींतील इतर मंडळींनीं, परिस्थितीशीं तोंड देऊन काहींहि झालें तरी कार्य पुरें पाडावयाचें, असा केलेला निर्धार हें होय.

संपादकमंडळ आपली जबाबदारी पूर्णपणें जाणून आहे, तशी महाराष्ट्रानेंहि ती जाणली पाहिजे अशी विनंति पुन्हा महाराष्ट्रास नाइलाजानें करावी लागत आहे! कारण, तिसरा भाग प्रसिद्ध झाल्यापासून हा भाग प्रसिद्ध होईपर्यंत मंडळास नवीन असे ३४ भागीदार आणि ९९ वर्गणीदार लाभले, म्हणजे ही संख्या फारशी उत्तेजनकारक आहे असें म्हणता येत नाहीं. वर सांगितल्याप्रमाणें संपादकमंडळाचा निश्चय कायम असला तरी महाराष्ट्रानेंहि तो कायम टिकविण्यास मदत करावयास नको काय? झाली ही मदत संपादकमंडळी फिरतीवर गेल्यानेंच झाली आहे. परंतु संपादनकार्य लवकर करावयाचें तर प्रचारकार्य संपादकवर्गास करण्यास सवड सापडत नाहीं. याकरितां प्रचारकाची अपेक्षा न करता महाराष्ट्रीय जनतेनें ग्राहक होऊन, या शतकामधून एकदां होणाऱ्या ग्रंथास हातभार लावावा. सरकारी शाळांतून हा ग्रंथ घेण्यास मंजूरी मिळूनहि सरकारी शाळा अथवा कॉलेजें यांचेकडून मागणी आलेली नाहीं. यावरून या संस्थांची या कार्याबद्दलची उपेक्षा दिसून येते. त्या मानानें खासगी शाळाकडून आरंभापासून आम्हांस प्रोत्साहन मिळत आहे.

या भागांत 'ड' पासून 'न' पर्यंत अक्षरें आलीं आहेत, म्हणजे कोशाचें काम निम्म्यापेक्षां अधिक म्हणजे दोन तृतीयांश झालें आहे. उर्वरित कामास या गतीनें कमींतकमी दोन वर्षें लागावींत. तथापि शक्य तितक्या लवकर हें कार्य पूर्ण करण्याचा आमचा निर्धार आहे

या विभागाच्या रचनेचें धोरण पूर्वीच्या भागाप्रमाणेंच आहे व पृष्ठसंख्या वाढली तरी काटकसर करावयाची नाहीं असा विचार आहे.

सर्व प्रकारें साहाय्य करणाऱ्या व्यक्तींचे आमचें मंडळ आभारी आहे, हें सांगावयास नको.

यशवंत रामकृष्ण दाते

प्रस्तावना

मराठी भाषेची उत्पत्ति

महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ।–दण्डी

विषयप्रवेश —महाराष्ट्र शब्दकोशाच्या दुसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेमध्यें भाषाशास्त्रासंबंधीं विवेचन करतांना, विशिष्ट मानवसमाजामध्यें भाषा प्रथम कशी उत्पन्न होते, त्या मानवसमाजाच्या आयुष्यक्रमाच्या, विस्ताराच्या, व स्थानान्तराच्या अनुरोधानें वगैरे भाषेच्या मूळ स्वरूपात पुढें कसकसा बदल होत जातो, मूळ भाषेपासून अनेक भाषा शाखा कशा नमत जातात व त्यांच्याहि पुढें अनेक पोटभाषा कशा बनतात, तसेंच समाजामध्यें निरनिराळ्या काळीं निरनिराळ्या बोली प्रचलित होऊन मूळ भाषेची इतकीं रिथत्यंतरें होतात कीं, या भाषावंशाचें मूळ शोधून काढणेंहि किती कठीण होत जातें यासंबंधीं विवेचन केलें आहे. तसेंच जगामध्यें ज्या निरनिराळ्या भाषा आज प्रचलित आहेत त्यांचे परस्परांशीं संबंध कोणते आहेत, निरनिराळ्या प्रदेशांत कोणते निरनिराळे भाषावृक्ष प्रचलित आहेत व त्यांचा शाखाविस्तार कसा होत गेला आहे यासंबंधींहि तेथें विवेचन केलें आहे प्रस्तुत स्थळीं आपणास आपण जी आज मराठी भाषा बोलतों तिचा वंशविस्तार कसकसा होत आला आहे, या भाषावृक्षाच्या मुळाशीं कोणती मुख्य भाषा होती, तिचा शाखाविस्तार पूर्वी कसकसा होत गेला, मराठी भाषेचें या मूळ भाषेशीं व तिच्या निरनिराळ्या शाखाशीं कोणतें वांशिक नातें संभवतें हे पाहावयाचें आहे तसेंच आज आपणांस प्रचलित असें जें मराठीचें स्वरूप परिचित आहे तसेंच तिचें स्वरूप पूर्वी होतें काय ? किंवा तिची यापूर्वी कसकशीं अवस्थांतरें होत गेलीं हेंहि पाहावयाचें आहे.

आर्यांचें मूलगृह —आज आपण जी मराठी भाषा बोलतों ती आपले अत्यंत प्राचीन काळचे पूर्वज जे आर्य लोक ते जी भाषा बोलत असत तिचीं अनेक अवस्थांतरें होत होत बनलेली आहे या आर्य लोकांचें मूलगृह कोठें होतें याबद्दल आतांपर्यंत अनेक विद्वानांनीं निरनिराळीं मतें प्रदर्शित केलीं आहेत ते अत्यंत प्राचीन काळीं उत्तर ध्रुवाजवळ वस्ती करून राहत होते असें लो टिळकांनीं 'वेदांतील आर्यांचें आर्क्टिक प्रदेशांतील मूलगृह' या ग्रंथात दाखविलें आहे. रा नारायण भवानराव पावगी यांनीं आर्य हे मूळचे भरतखंडांतीलच रहिवासी असून त्यांच्या उत्तरध्रुवापर्यंत वसाहती झाल्या होत्या असें प्रतिपादन केले आहे यूरोपीय ग्रंथकारांनीं अनेक निरनिराळे प्रदेश आर्यांचें मूळ वसतिस्थान म्हणून निर्दिष्ट केले आहेत यूरोपचा वायव्येकडील भाग, आशिया व यूरोप याचा संधिप्रदेश, उत्तर ध्रुवाच्या आसपासचा प्रदेश, आर्मेनिया व ऑक्सस आणि जक्सर्टिस नद्यांच्यामधील दुआब, कॉकेसस अथवा हिंदुकुश या पर्वताचा माथा, व या ऑस्ट्रिया हंगेरीनें व्यापिलेला टापू व सैबेरिया यापैकीं कोठें तरी आर्यांची अत्यंत प्राचीन काळीं प्रथम वस्ती असून तेथून ते जगाच्या निरनिराळ्या भागात पसरले असें निरनिराळे संशोधक मानतात.

आर्यांची मूलगृहकालीन भाषा —आर्य लोक आपल्या मूळ निवासस्थानात वस्ती करून राहिले असताना कोणती भाषा बोलत होते व तिचें त्या वेळचें स्वरूप कसें असावें यासंबंधींहि निरनिराळ्या विद्वानाचे निरनिराळे तर्क आहेत भारतीय पंडितांच्या मतें त्या वेळचें भाषेचें स्वरूप ज्या भाषामध्यें वेदाच्या संहिता उपलब्ध आहेत, त्या भाषेपेक्षा फारसें निराळें नसावें, उलट काहीं पाश्चात्य विद्वानांचें मत असे आहे कीं सध्या आपणास वेदामध्यें आढळणारें भाषेचें स्वरूप मूलगृहीन भाषेपेक्षा पुष्कळ निराळें असून तें बरेंच उत्तरकालीन व मूळ भाषेमध्यें बरेच फेरफार झाल्यानंतरचें बनलेलें आहे वैदिक भाषेप्रमाणेंच मूलगृहीन भाषेच्या ज्या निरनिराळ्या शाखा आशिया व यूरोप खंडांत प्रचलित आहेत त्यांची परस्पराशी तुलना करून व त्यातील ध्वनींच्या उच्चारणपद्धतींत कसकसे फरक पडले गेले असावेत याचा अभ्यास करून मूळच्या भाषेच्या स्वरूपासंबंधीं कांहीं सिद्धांत भाषाशास्त्रज्ञांनीं काढले आहेत.

श्लेचेर या पंडिताने तर या सिद्धान्तास अनुसरून मूळ भाषेचें स्वरूप कसें असावें तें दाखविण्याकरितां एक गोष्ट त्या भाषेत लिहून दाखविली आहे. ती गोष्ट व तिचें तुलनेकरितां संस्कृत स्वरूप आणि मराठी अर्थ पुढें दिले आहेत

श्लेचेरची मूलगृहीत भाषेंतील गोष्ट — आविस् अक्वासस् क—अविस् जस्मिन् वर्ण न आस, ददर्क अक्वस्, त वाघम् गरुम् वघतम् तम् भारम् मघम्, तम् मनुम् आकु भरतम् अविस् अक्वभ्यम्स् आ वक्वत् ' कर्द अग्नुते मइ विदति मनुम् अकवास अगातम् अक्वासस् आ वक्वत. श्रुधि अवइ कर्द् अग्नुतइ विविद्वत् सवस् मनुस् पतिस् वर्णाम् अविसाम् करणति स्वभ्जम् घर्मम् वस्त्रम् अविभ्जाम्स क वर्णा न अस्ति. तत् कुकुरुवस अविस् अग्रम् आ भुगत्.

संभाव्य संस्कृत रूपान्तर—अविः अश्वाश्च —अविः यस्मिन् ऊर्णा नः आस्त ददर्श अश्वान् गुरु वहन्तम् वाहन महान्त भार एक मनुष्य च वहत । अवि अश्वाभ्याम् अवोचत् । मानव वहत' अश्वान् विदुषो मे हृदय दूयते इति । अश्वा अवोचन्त शुधि अवे एतत् विदुषाम् अस्माक हृद् दूयते यत् (तव) मानवः पतिः अवीनाम ऊर्णा वृणोति स्वय घर्म वस्त्र बिभर्ति अविभ्य च ऊर्णा न अस्ति । तत् शुश्रुवान् अवि अज्र अभाक्त् ।

मराठी भाषांतर—मेंढी व घोडे—जिच्या अंगावरची लोंकर काढलेली होती अशा एका मेंढीनें मोठें वाहन ओढीत असलेले, मोठें ओझें नेत असलेले व एका मनुष्यास घेऊन जात असलेले कांहीं घोडे पाहिले. मेंढी घोड्यांस म्हणाली, ' घोड्यांना मनुष्यास वाहून नेतांना पाहून माझ्या मनास अत्यत दु:ख होत आहे. ' घोडे म्हणाले, 'ऐक' ज्या वेळीं तुझा धनी जो मनुष्य स्वत चे कपडे गरम करण्याकरीतां मेंढ्यांची लोंकर घेतो व मेंढीला कांहीं लोंकर राहत नाहीं असें आम्ही पाहतों त्या वेळींहि आम्हांस फार वाईट वाटतें.' हें ऐकून मेंढी पुढें पळून गेली

वैदिक भाषेच्या स्वसृ भाषा —वेदसंहितादि वाङ्मयांत आर्यांच्या भाषेचें स्वरूप दृष्ट होतें तें मूलगृह-कालीन भाषेच्या स्वरूपानरहुकुम ततोतत नसलें तरी आज ज्या आर्यवंशीय भारतीय भाषा उपलब्ध आहेत त्यांमध्यें तें अत्यत प्राचीन होय तें लिखित वाङ्मयात आज उपलब्ध आहे ही भारतीयास फार अभिमानास्पद अशी गोष्ट आहे. वेद-वाङ्मय आज आपणांस उपलब्ध असल्यामुळें आर्य लोकांच्या एका काळच्या भाषेचें स्वरूप आपणास निश्चितपणें दृष्टीस पडतें, परतु आर्य लोकाच्या एकदर परिभ्रमणाचा इतिहास पाहतां वेदकाल हा केवळ त्यांतील एक टप्पा म्हणतां येईल. आर्य लोक मूलगृहस्थानापासून विरत विरत भरतखडांत येऊन स्थायिक होऊन आपल्या यज्ञयागादि संस्थास व वेद संहितादि वाङ्मयास स्थिर स्वरूप प्राप्त करून देईपर्यंतच्या कालांत त्यांचें अनेक परदेशांत व दीर्घकाल भ्रमण चालू होतें ही गोष्ट आतां स्पष्टपणें इतिहासज्ञास व प्राचीन कथाभ्यासकास ज्ञात झालेली आहे. भरतखडामध्यें येऊन स्थायिक होण्यापूर्वी ज्या प्रदेशातून ते आले त्यापैकीं भरतखडास अतिशय जवळचा प्रदेश व भारतीय आर्यांस सांस्कृतिक दृष्ट्या अत्यत जवळचे लोक म्हटले म्हणजे इराण व इराणी अथवा पार्शी लोकांचे पूर्वज हे लोक होत. या पारशी अथवा इराणी लोकांचे जे अत्यत प्राचीन धार्मिक ग्रंथ उपलब्ध आहेत त्यांची भाषा वैदिक भाषेशीं अगदीं जवळची असून कांहीं ध्वनि नियम लाविले असता एका भाषेचें रूपांतर दुसऱ्या भाषेंत सहजगत्या करतां येतें. उदाहरणार्थ, पुढें दिलेले उतारे पाहा

अवेस्ता	संस्कृत	मराठी
तत् थ्वा पेरेसा एरेश्मोई मओचा अहुरा । नेमघ्हो आ यथा नेमे क्मावतो । मझ्दा फ्रयाई थ्वावास् । सरैयात् मवईते अत ने अषा फ्र्या दजदाई हाकुरेना । यथा ने आ वोहू जिमत् मनंघ्हा ॥१॥ तत् थ्वा० । कथा अघ्हेऊश	तत् त्वा पृच्छे ऋजु मे वच अहुर । नमस्यत् आ यथा नमे क्षमावन्तम् । मजदा प्रियाय त्वावान् शिष्यात् मावते । अत् न अपा प्रिया दद्यात् सकरण । यथा न आ वहु जमेत् मनसा ॥१॥ तत् त्वा०—कथम् असो वहि रतस्य पौर्व्यम् । कथ सूर्ये यथा	हे अहुरा, मी तुला पुसतों तू मला खरें सांग । नमस्कार कर णाऱ्या मीं तुझी भक्ति कशी करावी । तुझ्यासारख्यानें त्वत्प्रिय अशा मला शिकवावें । प्रिय अपानें आम्हांस मदत करावी । ज्यामुळें आमच्या मनांत सुबुद्धि उत्पन्न होईल. ॥१॥ हे अहुरा०—उत्तम आत्म्याचें

वहिस्तह्मा पवोऊर्वीम् ।
काथे सूईंयाई ये ई पइतिपांत् ।
ह्वो जी अपा स्पेन्तो
इरिख्तेम् वीस्पाइब्यो, ।
दारो मइन्यू अहूमूवीश्
ऊर्वथो मझ्दा ॥२॥
तत् थ्वा० कस् ना जांथा पता
अपह्या पऊरुयेह्या ।
कस् ना खेंग स्तरेम चा दात्‌अद्वानेम्,।
के या माओ उख्येइती
नेरेफसइती थ्वत् ।
ता चित् मझ्दा वसेमी
अन्याचा वीदुये ॥३॥

इति प्रति अक्षेत्। स हि अप' स्पेन्त' रिष्ट विश्वेभ्यः । दार मन्युः अहुम्-विश् उर्वथ' मजदा ॥२॥

तत् त्वा०—क' ना जनयिता पता अपस्य पौर्यः । क ना स्त तारां च दाति अध्वान । कः यः मास् उक्षयति नृफ्सति तत् । तत् चित् मजदा वशामि अन्यत् च विदुये ॥३॥

उत्तमत्व असें असतें । तें मी असें मिळवू शकेन । कीं ज्यामुळें मी ही (स्थिति) पालटू शकेन । जीत पवित्र अपा नावडती आहे । आणि मलिन मन्यु प्रिय आणि आवडता आहे ॥२॥

हे अहुरा०—अपेचा जनिता आणि पुरस्कर्ता कोण आहे । सूर्य आणि तान्यांना मार्ग कोण देतो । चंद्रास कोण वाढवितो व कमी करतो । हें व अन्य मी जाणावें असें इच्छितों ॥३॥

बेहिस्तुन गिलालेखांतील भापा.—यापासून थोडें दूरचें पण संस्कृत भाषेशीं विशेष सदृश असें रूप आपणांस बेहिस्तुन येथें दारयवहुश् राजानें जे शिलालेख खोदून ठेवलेले आहेत त्यांमध्यें आढळतें. अवेस्ताची भाषा व बेहिस्तुनच्या शिलालेखाची भाषा यामध्यें बराच फरक आढळतो, तथापि या दोन्ही भाषांचीं रूपें संस्कृतपासून फार दूर नाहींत हें त्याचें जें संस्कृत रूपांतर दिलेलें आहे त्यावरून दिसून येईल. बेहिस्तुन लेखाचें संस्कृत रूपांतर करण्याचा प्रयत्न आजपर्यंत अनेक विद्वानांनीं केला आहे त्यांपैकीं शापुरजी कावसजी होडीवाला यांनीं केलेलें रूपांतर प्राचीन महाराष्ट्र (वि.२ पृ. २०९) मध्यें उल्लेखिलेलें आहे. त्याचा थोडा भाग येथें देतों.

बेहिस्तुनलेख

थातीय दारयव(ह्)उश् क्षायथिय(:) पसाव(') १ मर्तिय (') मगुश् आह (:) गामात (:) नाम(न्). हौव्‌उदपतता हचा पैशिया(ह) उवादाया. अरकद्रिश् नाम(न्) कौफ(:); हचा अवदश्(:) वियख्‌ह्या माह्या १४ रौचाबिश् थकता आह('), यदिय् उदपतता. हौव कारह्या अवथा अदुरुजिय(:) अद वर्दिय(:)अमिय् कुरौश् पुथ्(')क(न्) बुजियह्या भ्राता. पसाव(') कार( ) हरुव(:) हमिथ्रिय(:) अबव( ) हचा क(न्)बुजिया(:) अभिय् अव अशिव (न्), उता पार्स () उता माद(:) उता अनिया दह्याव(:) क्षत्र हौव् अग्रबायता गर्मपदह्या माह्या ९ रौचाबिश् थकता आह(:) क्षत्र अग्रबायता. पसाव(:) क(न्) बुजिय(:) (ह्)उव मर्शियुश्‌अम्रियता.

संस्कृत

शास्ति दारयवहुः क्षत्रिय' पश्चा वा १ मर्त्य मगु' आस गौमात नाम्ना. असौ उदपतत् सचा पैशियाहुवादया अरकद्रि नाम्ना कृपकः सचा ✓त. वियख्‌नस्य मासस्य १४ रुचाभि (रुग्भि) सत्ता(भि) आस यदि उदपतत् असौ कारस्य एव अथ अद्रुह्यत् अह वर्दिय' अस्मि य' कुरो पुत्र कबुजियस्य भ्राता. पश्चा वा कार. सर्व अमैत्रेय अभवत् सचा कबुजियेन अभि एन अभ्यवन् उत पार्सान् उत मादान् उत अन्यान् देशान् क्षत्र असौ अग्रभयत् गर्मपदस्य मासस्य ९ रुचिभि (रुग्भि) सत्ता(भि) आस क्षत्र अग्रभयत् पश्चा वा कबुजिय' स्वमृत्युना आम्रियत.

मराठी

दारयवहुराजा आज्ञापित आहे कीं, नतर एक 'मग,' मनुष्य गोमात नांवाचा होता, तो पैशियाहुवाद (पेशावर) हून उठला.अरकद्रि नांवाचा पर्वत (आहे),तेथून वियख्‌न महिन्याचे चौदा दिवस झाल्यावर त्यानें बड उभारलें. त्यानें सैन्याला अशा रीतीनें फसविलें कीं, 'मी कुरुचा पुत्र (व) कबुजियाचा भाऊ जो बर्दिय तो आहें,' नतर सर्व सैन्य कबुजियाशीं शत्रु बनलें व त्याच्यासह पार्स(पार्शिया), माद (मीडिया) आणि इतर प्रांतांना गेलें. त्यानें त्या प्रांतांचें राज्य घेतलें, गर्मपद महिन्यांतील ९ दिवस पूर्ण झाल्यावर त्यानें तें राज्य घेतलें. पुढें कबुजिय स्वमृत्यूनें मेला (त्यानें आत्महत्या केली).

योगोझकुइ येथील शिलालेखांतील उल्लेख—याप्रमाणें आपण याच्या पूर्वीच्या काळाकडे दृष्टि टाक-
ल्या आपणांस भारतीय आर्यांशीं संस्कृति, भाषा, वाङ्मय इत्यादि गोष्टींत एका काळीं सदृश अशीं दुसरीं राष्ट्रेंहि
आढळून येतील. उदाहरणार्थ, योगोझकुइ येथील शिलालेखांत मेसापोटेमियाच्या वायव्य भागांत मितन्नी येथें इ.स. पूर्व
चवदाव्या शतकांत अर्तंतम, अर्तमन्य, शोरसतर, सुतर्ण, सुब्धु, दशरत्त, सुवरदत्त, यशदत्त, इत्यादि आर्य नांवें
धारण करणारे राजे होऊन गेल्याचा उल्लेख आहे. तसेंच हे राजे इद्र (इन्दर), वरुण (अ रु-ण, अ-रु-व ण),
मित्र (मि इत्-र) आणि नासत्य किंवा अश्विन (न स अत् नि-इय) इ. देवतांची पूजा करीत असल्याबद्दलचाहि
उल्लेख त्यात सापडतो. या गोष्टीमुळें आर्य लोक आपल्या मूळस्थानाहून पूर्वेकडे ज्या मार्गानें सरकत गेले त्या मार्गांत
मेसापोटेमियाचा वायव्य भाग असला पाहिजे. खि. पू. १८ व्या शतकांत बाबिलोन जिंकणाऱ्या कस्साईत लोकांत
सुरिअस् (सस्कृत सूर्य), मरुत्तस् इ.सारखीं आर्यदेवतानामें सांपडतात यांनाहि कारण-वरीलप्रमाणेंच असावें. तसेंच
बाबिलोनच्या पूर्वकालीन लेखांत उल्लेखिलेले व आर्यभाषा बोलणारे मद किंवा मदलोक हे इराणांतील मिडिज
लोकांचे पूर्वज असावे आणि ते आर्यलोक पूर्वेकडे प्रयाण करीत असतांना मेसापोटेमिया, कुर्दिस्तान व पश्चिम इराण
यांत वस्ती करून राहिलेल्या आर्यांच्या एका टोळीपैकीं असावेत असें मानण्यास हरकत नाहीं.

संस्कृतच्या नातेवाईक भाषा:—याप्रमाणें आपण मागें मागें शोध करीत गेल्यास वैदिक संस्कृतीचे
धुरकरी जे भारतीय आर्य त्यांच्याशीं सांस्कृतिक, साम्प्रदायिक, विशेषतः भाषिक वगैरे अनेक प्रकारचें साम्य असलेलीं
राष्ट्रें निरनिराळ्या प्रदेशांत पूर्वी निरनिराळ्या काळीं वास्तव्य करीत होतीं असें दिसून येईल. या संशोधनाच्या अनु
रोधानें भाषाक्षेत्राचें अवलोकन केल्यास आपणांस निरनिराळ्या भाषांचीं कुलें, शाखा, उपशाखा वगैरे निश्चित करून
मोठमोठ्या प्रदेशांस व्यापून राहिलेल्या महत्त्वाच्या भाषांचे वंशवृक्ष निर्माण करतां येतील. आशियाखंडांतील झेन्द
अथवा अवेस्ता भाषेप्रमाणेंच यूरोपांतील ग्रीक, लॅटिन, विशेषतः लिथुआनियन व गॉथिक या भाषांतहि संस्कृत
भाषेशीं सदृश असे अनेक शब्द आढळतात. हिब्रू ही भाषा सेमेटिक व आर्यकुलाच्या बाहेरची आपण मानतों पण
तींतहि संस्कृतसदृश बरेच शब्द आढळतात ही गोष्ट आपणांस परिशिष्टांत अशा शब्दांची यादी दिली आहे तीवरून
दिसून येईल. यापैकीं लिथुआनियन ही जर्मनीपलीकडच्या प्रदेशाची भाषा असून तिच्या मूळच्या स्वरूपांत
फार थोडा फरक झाला आहे व ती आजहि संस्कृतशीं बरीच जुळणारी आहे ही गोष्ट भाषाशास्त्रज्ञांनीं पुढें मांडली
आहे परंतु यासंबंधीं विस्तृत विवेचन करण्यास येथें अवकाश नसल्यामुळें व या विषयाचें दिग्दर्शन दुसऱ्या विभा
गाच्या प्रस्तावनेंत केलें असल्यामुळें आतां आपण फक्त भारतीय आर्य भाषेच्या वैदिक स्वरूपापासून पुढें रूपांतर होत
होत आजच्या मराठीचें स्वरूप कसें बनत गेलें हें पाहू.

वैदिक भाषेंतील स्थित्यंतरें—वैदिक वाङ्मयामध्यें जी भाषा आपणांस आढळते ती आर्यांच्या भाषेचें
भरतखंडामध्यें त्यांची संस्कृति जेव्हा श्रेष्ठत्वाप्रत पोंचली होती त्या वेळचें एक स्वरूप होय असें वर म्हटलें
आहे. तथापि वैदिक वाङ्मयामध्यें जें संस्कृत भाषेचें स्वरूप आपणांस आढळतें तेंहि एकच नाहीं तर त्यामध्येंहि आप
णांस त्याच भाषेचीं थोडाफार फरक असलेलीं भिन्न भिन्न स्वरूपें दृष्टीस पडतात. वैदिक वाङ्मय हें सर्व एकाच काल-
खंडांत रचलेलें नसून त्याची निर्मिति अत्यंत दीर्घ कालामध्यें चालू होती. ऋग्वेदांतील सूक्तें व उपनिषदें या दोन
वाङ्मयामध्यें भाषेच्या दृष्टीनें आपणास पुष्कळच अंतर आढळेल. ऋग्वेदसंहितेचाच केवळ जरी आपण विचार करू
लागलों तरी त्या संहितेंतील सर्व सूक्तांची भाषा एकस्वरूपी नसून त्यामध्येंहि भाषेच्या दृष्टीनें फरक आढळून येतो व
या दृष्टीनें सूक्तांच्या रचनेचा कालानुक्रम आपणास लावता येतो. ऋग्वेद संहिता हा अनेक सूक्तांचा संग्रह असून तीं
सूक्तें निरनिराळ्या व कदाचित् एकमेकांपासून फार दूरच्या काळीं रचलीं गेलीं असावीं व संहितेमध्येंहि त्यांचा अंत-
र्भाव भिन्न भिन्न काळीं होत गेला असावा हें त्यांच्या भाषेच्या स्वरूपावरून स्पष्ट होतें. यासंबंधीं निरनिराळ्या पाश्चात्य
पंडितांचीं मतें पाहण्यासारखीं आहेत.

प्रो. पिशेल तर म्हणतो कीं, कांहीं सूक्तें सूत्रकालापेक्षां फारशीं जुनीं नाहींत यांत मुळींच संशय नाहीं.
उलट ब्रूनहोफर तर सामान्यतः सर्व सूक्तांची रचना एक हजार वर्षांत झाली असून ती खि. पू. २५०० ते
१५०० च्या दरम्यान झाली असावी असें म्हणतो. म्हणजे पिशेलच्या मतें सर्व सूक्तांची रचना हिंदुस्थानांत झाली

असावी तर ब्रूनहोफरच्या मतें ती कास्पियन समुद्रापासून पंजाबपर्यंतच्या प्रदेशांत–विशेषत. उत्तर इराणांत–झाली असावी. असें दिसतें.

ग्रासमन्‌च्या मतें दोन ते सात या मंडळाचा एक गट असून त्यातील सूक्तांत विशिष्ट क्रम आढळतो. यावरून दोन ते सात हीं मंडळें सर्वांत जुनीं असून १, ९, १० हीं मंडळें संग्रहात्मक असून, सर्वांत उत्तरकालीन असावीं. ८ व्या मंडळाच्या रचनेंत कोणतीच व्यवस्था आढळत नसून तें या दोहोंच्या मधील काळातील असावें. यापैकीं गोत्रमंडळाबद्दलचें ग्रासमनचें विधान बरोबर आहे. परंतु इतर बाबतींत तें तितकेंसें ग्राह्य नाहीं, कारण पहिल्या मंडळांतील ५१ ते १९१ या सूक्तांच्या अनुक्रमात विशिष्ट पद्धति आढळते.

ग्रासमननें या विभागणीस विशिष्ट शब्दांच्या उपयोगाचें तत्त्व लावलें आहे. परंतु काहीं सूक्तें त्यानें केवळ दुर्बोध व गद्यप्राय असल्यामुळेंच उत्तरकालीन म्हटलीं आहेत लान्मन यानें नामांच्या अन्त्यभागाच्या संख्यांवरून सूक्तांचा कालानुक्रम लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. उदा० अशीं आ–ओ (द्वि. व.), आस–आ (पु. प्र. व व.), आ–आनि (न. प्र र. ब.); एभि–ऐ (तृ. ट. व.) या जोड्यांपैकीं उत्तरपदेंच फक्त अभिजात संस्कृतमध्यें आढळतात. यावरून अथर्ववेद हा अभिजात संस्कृतच्या अतिशय जवळ येतो व त्या मानानें ऋग्वेद हा पुष्कळ दूर जातो ही गोष्ट विशेषत लान्मननें स्पष्ट केली. हेंच तत्त्व त्याने ऋग्वेदातील निरनिराळ्या मंडळाना लावून पाहिलें, त्यात त्यास ग्रासमनप्रमाणेंच गोत्रमंडळें (२ ते ७) हीं सर्वांत जुनीं व ८ आणि ९ हीं त्यानतरचीं व दहावें त्यांच्याहिपेक्षा अलीकडचें असावें असें दिसून आलें. परंतु त्यानें निरनिराळ्या मंडळांत जीं सूक्तें मागाहून अतर्भूत केलीं गेलीं असावींत त्याकडे लक्ष्य दिलें नाहीं. झिमरच्या मतें २ ते ८ हीं मंडळें सर्वांत जुनीं असून १ व १० हीं नंतरचीं असावीं. कारण यामध्यें बाबिलोनमधील ज्योतिषपरिभाषा आढळते. ब्रुनहोफरनें ऋग्वेदातील तुमन्त रूपाचा अभ्यास करून असें दाखविलें कीं धै(२), ध्यै(६१) हीं अन्तीं असलेलीं रूपें जुनीं असून तये (२१४), त्यै(५), आणि तुम् (४), हीं अतीं असलेलीं रूपें उत्तरकालीन अथवा ब्राह्मण कालीन असावींत. यावरून त्यानें मंडळाचा कालानुक्रम पुढें दिल्याप्रमाणें लाविला. गौतम (४), भरद्वाज (६), वासिष्ठ (७), आत्रेय (५), वैश्वामित्र (३), भार्गव (२), आंगिरस (१, ८), व काण्व (१, ८). ब्रुनहोफरच्या अभ्यासावरून वरील अनुमान जरी निश्चितपणें ग्राह्य धरतां येत नाहीं तरी त्यावरून एवढी गोष्ट स्पष्ट होते कीं गोत्र-मंडळांत 'ध्यै'चा उपयोग ज्यास्त असून १ल्या व ८व्या मंडळांत 'तये' हें रूप अधिक आढळतें.

ओल्डेनबर्ग यानें ऋग्वेदरचनेचा अनुक्रम असा दिला आहे –प्रथम१ ते ९ मंडळें, नंतर या मंडळांत पडलेली भर आणि नंतर दहावें मंडळ. हॉप्‌किन्स यानें कांहीं विशिष्ट ३, ७, १०, २१, २३ इत्यादि संख्यावाचक शब्दांच्या उपयोगावरून सूक्तांचा रचनाक्रम लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु त्यानें स्वत च आपल्या अनुमानासंबधीं तीं वर्ज्यीं असल्याचें विधान केलें आहे. या एकदर संशोधनाचा निष्कर्ष अर्नोल्डनें असा काढला आहे कीं, सर्व अथर्व वेद हा सर्व ऋग्वेदाच्या नंतरचा आहे ऋग्वेदातील दहावें मंडळ हें सर्वांत उत्तरकालीन आहे. १ ते ९ या मंडळांतहि कांहीं सूक्तें इतरांपेक्षा बरींच उत्तरकालीन असावींत, परंतु तीं कोणतीं हें स्पष्टपणें दाखवितां येणें बरेंच कठीण आहे या नऊ मंडळांतहि आठवें मंडळ सापेक्षत कांहींच्या मतें जुनें आहे तर कांहींच्या मतें उत्तरकालीन आहे. परंतु सातवें मंडळ हें बरेंच पूर्वकालीन असून प्रथममंडळ हें उत्तरकालीन असावें

ऋग्वेदसंहितेचे कालविभाग ––आर्नोल्डनें ऋग्वेदसंहितेचे कालानुरोधानें पांच विभाग पाडले आहेत ते असे ––

(१) पहिल्या कालविभागांत जवळ जवळ निम्या ऋग्वेदसूक्तांचा अतर्भाव होत असून, ह्यांत अनुष्टुभ् व तत्सम हा इतर वृत्तें आढळतात. जगती छंद क्वचितच् आहे. मित्र व वरुण ह्यांचीं सूक्तें बहुतेक याच कालविभागांत आढळून येतात, परंतु इंद्रसूक्तें व अग्निसूक्तें यांच्यापेक्षा तीं संख्येनें बरींच कमी आहेत. सामसूक्तांतहि इंद्रसूक्तें हीं अनुक्रमांत प्रथम असून संख्येनेंहि सर्वांत अधिक आहेत. एकदरींत या कालविभागाला 'इंद्रकालविभाग' अशी संज्ञा देतां येईल.

(२) दुसऱ्या कालविभागांत बहुतेक सूक्तरचना त्रिष्टुभ् छंदांत असून अग्निसूक्तें जवळ जवळ इंद्रसूक्तां-इतकींच आहेत. याला त्रिष्टुभ्-कालविभाग किंवा अग्निकालविभाग असें नांव देतां येईल. यांत ऋग्वेदाच्या सुमारें एकपंचमांश भागाचा अंतर्भाव होतो.

(३) तिसऱ्या कालविभागांत बहुतेक सूक्तरचना त्रिष्टुभ् व जगती या दोन छंदांत असून दोन्ही छंदांतील सूक्तांची संख्या जवळ जवळ सारखी आहे. यांत प्रामुख्यानें वैश्वानर किंवा जातवेदस् जो अग्नि, सूर्य, उषस, द्यावापृथिवी व आप यांना उद्देशून सूक्तें रचिलेलीं आहेत. या सर्व सूक्तांत ऋग्वेदाच्या दें. ३० भागाचा अंतर्भाव होतो. या कालविभागाला पंचमहाभूतासारख्या शक्तींच्या पूजेचा काल असें म्हणतां येईल.

(४) चवथ्या कालविभागांत एकाच सूक्तांत त्रिष्टुभ् व जगती या दोन छंदांचें मिश्रण झालेलें आढळतें. या विभागातील सूक्तें सृष्टींतील परंपरागत कनिष्ठ देवतांना उद्देशून आहेत. या विभागाला 'लोककथांचा काल किंवा धाडसारखत काल' असें म्हणतां येईल.

(५) पांचव्या कालविभागात प्रामुख्यानें उत्तरकालीन अनुष्टुभ् छंद आढळतो आणि सूक्तांना मंत्रांचें स्वरूप दिलेलें आढळतें यावरून यास 'मंत्रकाल' असें म्हणतां येईल.

आर्नोल्डनें निरनिराळ्या शब्दांच्या उपयोगांचा अभ्यास करून वरील रचनाकालाचे विभाग पाडलेले आहेत उदाहरणार्थ, त्यानें असें दाखविलें आहे कीं, दर्शकसर्वनामांपैकीं 'स्य' आणि 'त्य' हीं बरींच जुनीं असून एतद् व त्याचीं रूपें बरींच अर्वाचीन आहेत. तसेंच एन व अदस् हींहि उत्तरकालीन दिसतात. 'सर्व' हेंहि सर्वनाम उत्तरकालीन दिसतें. तसेंच बहु व त्याचे समास हेहि उत्तरकालीन असावे. 'कतर' व 'कतम' यापासून झालेलीं रूपेंहि उत्तरकालीन असून त्यापेक्षाहि यतर, यतम व इतर हीं अर्वाचीन आहेत. अन्यतर हें तर मुळींच आढळत नाहीं. शब्दयोगी अव्ययांचीं तरतमान्त रूपें उत्तरकालांतच अधिक आढळतात, उपर आणि उपम हीं मात्र पूर्वकालीन दिसतात. अन्तर आणि अन्तम हींहि पूर्वकालीन असून अन्तरिक्ष हें तद्भव रूप मात्र उत्तरकालीं अधिक आढळतें. वितरम् हें दुसऱ्या व तिसऱ्या कालात अधिक आढळतें. प्रथमपुरुषी एकवचनाचा उपयोगहि बराच उत्तरकालीन दिसतो. एक या शब्दाचा उपयोगहि उत्तरकालीन सूक्तांत अधिक आढळतो. उपमार्थी 'न' ह्या अव्ययाचा उपयोग पूर्वकालीन विभागांत म्हणजे पहिल्या व दुसऱ्या विभागात अतिशय दृष्टीस पडतो. तिसऱ्या विभागांत त्यापेक्षां कमी प्रमाणात आढळतो, आणि चवथ्या व पांचव्या कालात तर तें जवळ जवळ अदृश्य होतें आणि अभिजात संस्कृतमध्यें तर हें लुप्तच होतें. 'सु' हें अव्ययहि प्रथमकालविभागांत विशेष दृष्टीस पडतें, पण पुढें पुढें तें क्वचितच आढळतें. 'अच' या शब्दाचा शब्दयोगी अव्ययासारखा उपयोग आरंभींच्या काळांत आढळतो, तर 'अपि' हा पुढील कालविभागांत अधिक आढळतो अभिजात संस्कृतांत 'अपि' उभयान्वयी अव्ययाच्या स्वरूपात सामान्यत आढळतें, परंतु ऋग्वेद किंवा अथर्ववेदांत तें तसें आढळत नाहीं.

प्राचीनांच्या समजुतीप्रमाणेंहि ऋग्वेदसंहितेंत अंतर्भूत झालेलीं सूक्तें जरी एकाच दर्जाचीं मानलीं जातात तरी मुख्य संहितेंत प्रवेश न मिळालेलींहि कांहीं सूक्तें संगृहित केलेलीं असून तीं ऋग्वेदसंहितेस जोडलेलीं आहेत व त्यांस खिल अथवा पुरवणी म्हणून मुख्य संहितेपेक्षां गौण स्थान दिलेलें आहे आठव्या मंडळातील वालखिल्य या नावानें संबोधल्या जाणाऱ्या अकरा सूक्तांच्या गटाचाहि संहितेंत अंतर्भाव होतो किंवा नाहीं याबद्दल मतभेद आहेच. गणपतकृष्णाजींच्या प्रतींत हीं पुरवणींत दिलीं आहेत संहितेचें पारायण करतांना हीं सूक्तें वगळण्यांत येतात.

सर्वांत प्राचीन व अत्यंत परिश्रमानें, श्रद्धेनें व पाठभेदहि न होऊं देतां रक्षण केलेल्या ऋग्वेद संहितेची ही स्थिति, तर इतर संहिता, ब्राह्मणें, व उपनिषदें यांची रचना दीर्घकालपर्यंत होत असून त्यांमध्यें भाषेचीं निरनिराळीं स्वरूपें दृग्गोचर झाल्यास त्यांत मुळींच नवल नाहीं.

व्यवहारांतील भाषांमधील रूपबाहुल्य — आतां ही वैदिक वाङ्मयाची जी भाषा ती देखील मौखिक अथवा वाङ्मयीन भाषा होय. व कोणतीहि भाषा जेव्हां वाङ्मयामध्यें समाविष्ट होते अथवा ग्रंथस्वरूप पावते तेव्हां ती अधिक ठाकठिकीचें किंवा शिष्ट स्वरूप पावते असा भाषाशास्त्राचा सिद्धान्त आहे. तेव्हां वैदिक भाषेचें जें स्वरूप आपणास दृष्टीस पडतें तें तत्कालीन काव्यभाषेचें किंवा वाङ्मयीन, मौखिक किंवा शिष्ट भाषेचें स्वरूप असलें पाहिजे ज्यावेळीं हें वाङ्मय रचलें जात होतें त्यावेळच्या लोकांची प्रत्यक्ष व्यवहारांतील भाषा यापेक्षां थोड्याफार शिथिल स्वरूपाची असली पाहिजे. तसेंच तत्कालीन समाज सामाजिक, राजकीय वगैरे बंधनांनीं आजच्यासारखा विशेष निगडित अथवा सूत्रबद्ध असणें संभवत नाहीं तत्कालीन निरनिराळ्या जमातींमधील किंवा राष्ट्रांतील दळणवळण आजच्याइतकें

मुलभ असणें शक्य नाहीं, तेव्हां त्यांच्या भाषेंत अथवा विशेषतः बोलींतहि फारशी नियमबद्ध घटना असणें शक्य दिसत नाहीं, त्यामुळें आपणांस तत्कालीन बोलींत एकाच शब्दाचीं अनेक प्रकारचीं रूपें किंवा एकाच धातूचीं व्याकरणदृष्ट्या भिन्नभिन्न रूपें आढळणें शक्य आहे व त्याप्रमाणें प्रत्यक्ष ऋग्वेदांतहि हें रूपबाहुल्य आपणांस मोठ्या प्रमाणावर आढळतें. उदाहरणार्थ, तुमन्ताचीं रूपें करण्याचे त्यावेळीं निरनिराळे १६ प्रकार होते. तसेंच प्राकृत भाषांतहि हें रूपबाहुल्य आपणांस अधिक स्पष्टपणें आढळतें. याचें कारणहि हीं भिन्नभिन्न रूपें वापरणारे भिन्नभिन्न लोकसमाज एकमेकांशेजारीं रहात होते हेंच होय. उदाहरणार्थ, युष्मत् शब्दाचीं पचमीच्या एकवचनाचीं प्राकृत भाषेंतील रूपें पुढें दिल्याप्रमाणें आढळतात –तुम्भ, तुम्ह, तुज्झ, तुहिंतो, तुरह, तईहिंतो, तइत्तो, तईतो, तईउ, तुवाहिंतो, तुवत्तो, तुवाओ, तुवाउ, तुवाहि, तुवा, तुमाहिंतो, तुमत्तो, तुमाओ, तुमाउ, तुमाइ, तुमा, तुहाहिंतो, तुहत्तो, तुहाओ, तुहाउ, तुहाइ, तुहा, तुब्भहिंतो, तुब्भत्तो, तुब्भाओ, तुब्भाउ, तुब्भाइ, तुब्भा, तुम्हाहिंतो, तुम्हत्तो, तुम्हाओ, तुम्हउ, तुम्हाइ, तुम्हा, तुज्झाहिंतो, तुज्झत्तो, तुज्झाओ, तुज्झउ, तुज्झाइ, तुज्झा.

तसेंच 'भू' धातूचें प्रथमपुरुषाचें वर्तमानकाळाचें अनेक वचन खालील भिन्नभिन्न प्रकारांनीं होतें – होअमु, होआमु होइमु, होएमु, होअमो, होआमो, होइमो, होएमो, होअम, होआम, होइम, होएम, होएज्जमु, होएज्जामु, होएज्जिमु, होएज्जेमु, होएज्जमो, होएज्जामो, होएज्जिमो, होएज्जेमो, होएज्जम, होएज्जाम, होएज्जिम, होएज्जेम, होमु, होमो, होम, होज्जमु, होज्जामु, होज्जिमु, होज्जेमु, होज्जमो, होज्जामो, होज्जिमो, होज्जेमो, होज्जम, होज्जाम, होज्जिम, होज्जेम, होज्ज, होज्जा.

वेदपूर्वकालीन भाषेचें अवगमन.—याप्रमाणें ऋग्वेदकालीन भाषा किंवा सामान्यपणें वैदिक भाषा ही निश्चित भाषा धरली तर ही भाषा ज्या भाषेचें वाङ्मयीन अथवा शिष्ट स्वरूप पावली असेल ती जानपद भाषा त्या वेळची सामान्य भाषा असली पाहिजे. या भाषेचें मूळ स्वरूप आपणांस वैदिक भाषेमध्यें किंवा त्यानंतरच्या त्या भाषेच्या स्वरूपामध्यें जे बोलीचे अवशेष निरनिराळ्या रूपांमध्यें अथवा व्याकरणविषयक अगर इतर क्रियांमध्यें असलेले आढळतील त्यांवरून जाणतां येण्यासारखें आहे. व कदाचित् याच अभ्यासावरून आपणास पूर्व वैदिक अथवा वेदकालीन लोक सूक्तरचनेच्या कालापूर्वी जी भाषा बोलत होते तिच्या स्वरूपाचेंहि अवगमन करतां येणें शक्य आहे.

वेदकालीन किंवा वेदपूर्वकालीन ज्या बोली प्रचलित असत त्यांमध्यें एकाच शब्दाचीं अनेक तऱ्हेचीं रूपें किंवा तोच शब्द निरनिराळ्या तऱ्हेनें उच्चार करण्याची पद्धत दिसून येते. व ही गोष्ट काहीं अशानें आजहि आपण शिष्ट भाषा सोडून लोकांची सामान्य व्यवहाराची भाषा पाहिल्यास दिसून येते. उदा० आपण ज्या शब्दाच्या उच्चारामध्यें 'ऐ' हा स्वर वापरतों त्याच शब्दाचा उच्चार प्राचीन किंवा वेदपूर्वकालीं 'ऐ'च्या ऐवजीं पुढें दिल्याप्रमाणें निरनिराळे आठ स्वरसमुच्चय घालून करीत असत. जसें –अइ, अई, आइ, आई, अए, अऐ, आए, आऐ, तसेंच अय्, आय् असेंहि दोन प्रकार अधिक असत. तसेंच अउ, अऊ, आउ, आऊ, अओ, आऔ, आओ, अऔ, अव, आव, अशा तऱ्हेनें जे निरनिराळे बोलींतील उच्चार तेच प्रचलित भाषेंत औ या एकाच स्वरानें निर्दिष्ट होतात. हीच गोष्ट आपणास मराठींतील असा किंवा ऐसा या शिष्ट शब्दाचीं जी निरनिराळीं रूपें लौकिक व्यवहारात आढळतात त्यावरून प्रतीत होते उदा० अइसा, अईसा, आइसा, आईसा, अएसा, अऐसा, आएसा, आऐसा, अयसा, आयसा. तसेंच ठउक, ठऊक, ठाउक, ठाऊक, ठओक, ठऔक, ठाऔक, ठवका, ठावका. वरील आठ आठ स्वरसंघापैकीं पहिल्या चार स्वरसंघाचा संधि पाणिनीकालीं अनुक्रमें ए आणि ओ असा झाला व पुढील चारांचा अनुक्रमें ऐ आणि औ झाला सहित स्वर असहित उच्चारण्याची पद्धत जी सामान्य लोकांत आजहि आपणास आढळून येते ती पाणिनीय संस्कृत भाषेंत किंवा वाङ्मयीन संस्कृत भाषेंत बंद पडली.

वैदिक भाषेंतील स्वरांचे उच्चार असहित राहिलेले तितउ, प्रउग यासारखे काहीं बोलींतील शब्द त्याच स्वरूपांत मधूनमधून आढळतात. यापूर्वीच्या अवेस्ता भाषेंत तर असहित स्वर विपुलतेनें आढळतात. उदा. अवे. अएईब्यो= सं. एभ्य , अवे दएव = सं. देव, अवे. पइरि दददति = परिदधत्, अवे. पओउर्वीम् = सं. पौर्व्यीम्, हीच पद्धति आपणांस प्राकृत भाषांमध्येंहि आढळते. तसेंच पाणिनीय स्वरसंधिनियमांप्रमाणें जेथें ए, ओ, व अर् असे

संधि व्हावयास पाहिजेत तेथें अनुक्रमें ऐ, औ, आर् असे संधि झालेले कांहीं शब्द संस्कृत भाषेंत आढळतात. उदा०, प्र+ऊढ= प्रौढ, अक्ष+ऊहिनी अक्षौहिणी, स्व=ईर=स्वैर, ऋण=ऋण=ऋणार्ण. तसेंच पूर्ववैदिककालीं इ, आ, हे स्वर अगदीं उच्चारण्याची जेथें प्रथा होती तेथें 'या' असा संधि पाणिनीकालीं रूढ झाला. परंतु ही पूर्वीची ऋक्र आणाऱ मराठीच्या प्राथमिक अवस्थेंत आढळून येते. उदा० 'इआ पाटणी' असा प्रयोग आगास पाटण येथील शिलालेखांत आढळतो. तोच शनेश्वरकालीं 'इया पाटणीं' असा झाला व आजच्या मराठींत 'या' अथवा 'द्या' पाटणीं असा झाला. याप्रमाणेंच मराठींतील तुभा, तुवां, त्वां हीं रूपें किंवा मिआ, मिया, म्यां हीं रूपें वरीलच गोष्ट सिद्ध करितात.

वेदपूर्वभाषेंत अ, ए व ओ स्वर असलेल्या शब्दांतहि संस्कृतमध्यें फक्त अ हाच स्वर राहिला ही गोष्ट आपणास संस्कृत व ग्रीकमधील कांहीं शब्दांची तुलना केली असतां दिसून येईल, उदा० सं. अस्ति, ग्री. एस्ति; सं. पतिस्, ग्री. पोतिस्; सं. अम्बर. ग्री. ओम्ब्रॉस; हीच गोष्ट तालव्य नियमाच्या बाबतींत आपणास स्पष्टपणें आढळून येते हें दुसऱ्या भागाच्या प्रस्तावनेंत दाखविलेंच आहे.

याप्रमाणेंच संस्कृत भाषेमध्यें जे कांहीं शब्दांच्या विभक्तीच्या बाबतींत रूपबाहुल्य दिसून येतें त्याचा मूलग्राही शोध केला असतां आपणास असें आढळून येईल कीं हीं रूपें वापरणारे निरनिराळे समाज असून त्यांमध्यें प्रत्येकीं एका विशिष्ट तऱ्हेचीं रूपें प्रचलित असत, व तीं त्या त्या समाजांत मान्य असत. परंतु व्याकरणकारास त्यांचें एकत्रीकरण करण्याच्या वेळीं या भिन्न भिन्न परंतु प्रचलित रूपांस वैकल्पिक म्हणून आपल्या व्याकरणांत मान्यता द्यावी लागली ही गोष्ट मत्यै, मतये; धेन्वै, धेनवे; मत्याः, मतेः इ. रूपांवरून किंवा तरिथवस् शब्दांतील तरिथवत्, तरिथवस् व तस्थुष् या तीन प्रकारच्या प्रत्ययपूर्व रूपांवरून दृष्टीस पडते. हा विशेष आर्य भाषांच्या बाल्यावस्थेंत होता. ग्रीक भाषेंतहि एकाच शब्दाचीं भिन्न प्रत्ययपूर्व रूपें असत ही गोष्ट दिसून येते. उदा० प्रथमा hudor, षष्ठी hudatos; तसेंच लॅटिन भाषेंत Jecur—liver, Jecinoris; iter—voyage, itineris याप्रमाणें 'रान्त' व 'नान्त' प्रत्ययपूर्वरूपें वैकल्पिक असत. तसेंच संस्कृतमध्यें 'ब्रू' धातूचीं कांहीं रूपें लुप्त होऊन त्याच्या ठिकाणीं 'आह' धातूचीं रूपें समाविष्ट झालीं. यावरून 'ब्रू' आणि 'आह' धातु वापरणाऱ्या दोन समाजांच्या भाषांचें एकीकरण झालें ही गोष्ट प्रतीत होते, तसेंच शुधकौशिक ऋषीनें वापरलेले 'सीतायाः पतये' हें किंवा पाराशरस्मृतींतील 'क्लीबे च पतिते पतौ' वचनांतील पतौ हें अपाणिनीय रूप तत्कालीन भाषेंत मान्य होतें हीहि गोष्ट वरील तत्वाचीच निदर्शक आहे. अशा गोष्टींवरूनच रा. वि. का. राजवाडे यांनीं संस्कृत भाषेच्या पूर्वकालीन स्थितीसंबंधीं पुढील अनुमानें काढिलीं आहेत.

(१) आर्य पूर्वजाची भाषा प्रथमारंभीं वचन, विभक्ति, किंवा लिंग यांच्या प्रत्ययांखेरीज होती म्हणजे अप्रत्यय होती. (२) त्या अप्रत्ययकाळीं आर्यपूर्वजभाषेंत सानुनासिक भाषा व निरनुनासिक भाषा असे दोन भेद झाले होते. [ही गोष्ट वर लॅटिन भाषेंतील 'रान्त' व 'नान्त' नामरूपें उल्लेखिलीं आहेत त्यांवरूनहि दिसून येईल.] (३) त्या कालीं वैदिक पूर्वज कण्ठ्य उच्चार फार करीत. 'स'चा उच्चार बहुतेक 'ह' सारखा असे. [संस्कृत भाषेंत ज्या शब्दांत 'स' असतो तेथें अवेस्ता भाषेंत 'ह' हा वर्ण आढळतो. उदा० सोम-हओम; सप्तसिंधु-हप्तहिंदु; सरस्वती-हरअवतिह उच्चारिला जाई. इ. यावरूनहि हीच गोष्ट स्पष्ट होते.] (४) त चा उच्चार बहुतेक स सारखा असे. उदा० त्वमस् शब्द त्वमत् (५) स चा उच्चार ह्व सारखा होई व ह्व चा उच्चार जवळ जवळ हसारखा असे. ह व उपसर्जनीय हे बहुतेक उच्चारांत सारखे असत. (६) 'अ' त महाप्राण घातला म्हणजे ह होई व 'ह' तून महाप्राण काढला म्हणजे अ उच्चार होई. [येहीस्तुन लेखांत- स. अमेदेय :–हमिथियः] (७) आर्यपूर्वजभाषेंत कालांतरानें प्रत्यय उत्पन्न झाले व प्रथम प्रत्यय वचनांचे झाले. (८) दोन निरनिराळे वचनप्रत्यय लावणारे दोन भिन्न समाज होते. पैकीं एक समाज स्, स् + स्, स् +स् +स् हे प्रत्यय लावी. दुसरा समाज म् व इ हे दोन प्रत्यय आणि ˘इ हा तिसरा प्रत्यय लावून शिवाय एक, दोन, तीन, हा माला लावून वचनें दाखवी. येणेंप्रमाणें दोन वचनप्रत्यय लावणारे दोन समाज होते. (९) तिसरा एक समाज होता तो स्, स्+ स्, व स् + स् + स् हीं संख्यादर्शक अक्षरें नामाच्या पाठीमागें उपसर्ग म्हणून लावी. (१०) या तिन्ही समाजांत अद्याप लिंगप्रत्यय व विभक्तिप्रत्यय लावण्याचा प्रघात पडला नव्हता. मनांत स्त्री–पुरुष भेद असे परंतु वैय्याकरणिक लिंग या समाजांना अद्याप माहीत झालें

नव्हतें. अशा काळीं उत्तमपुरुषवाचक व मध्यमपुरुषवाचक सर्वनामांचीं एकद्वित्रि वचनांचीं रूपें बनवीं गेलीं व तीं भाषेंत इतकीं दृढ झालीं कीं लिंगप्रकरणीं हीं दोन्ही सर्वनामें कायमचीं अपवाद ठरलीं. त्व म्हणजे स्त्री, पुरुष कीं पोर त्याचा रोख त्व या रूपानें होत नाहीं, तर इतर कोणत्या तरी शब्दानें होतो. त्या काळीं र् हा संख्यावाचक शब्द योजणाऱ्या समाजाचे सर्व प्रातिपदिक शब्द हलन्त होते. गाव्, हरव्, गुरव्, देवव्, रमव्, मातर्, पितर्, नर, अभिजित्, प्रतिवद् असे सर्व शब्द हलन्त असत. म, इ व न्द हे प्रत्यय योजणाऱ्या समाजाचे शब्द हलन्त व अजन्त असे दोन्ही प्रकारचे असत. (११) उत्तमपुरुषवाचक व मध्यमपुरुषवाचक सर्वनामांचीं तिन्ही वचनांचीं रूपें प्रत्ययी समाजाच्या भाषेंत जशीं होतीं तशीं उपसर्गी समाजाच्या भाषेंतहि होतीं. (१२) सर्वांच्या शेवटीं विभक्ति-प्रत्यय उदय पावले. वचनांचीं तीन रूपें बनली आर्य भाषेंत होतींच. पैकीं एकवचनाच्या रूपापुढें विभक्तिप्रत्यय लागून निरनिराळ्या विभक्त्यांचीं एकवचनें बनत, द्विवचनाच्या रूपापुढें विभक्तिप्रत्यय लागून निरनिराळ्या विभक्त्यांच्या द्विवचनाचीं रूपें साधल्यावर त्रिवचनाच्या रूपापुढें विभक्तिप्रत्यय लागून निरनिराळ्या विभक्त्यांचीं अनेकवचनांचीं रूपें तयार होत. (१३) अपत्यवाचक रूप करण्याकरितां मध्यें आ घालून वृद्धि दर्शवीत. उदा. पुत्र–प+आ+उत्र = पौत्र. यावरून वृद्धिनियम निघाला.

थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे पाणिनीपूर्वकालीं (१) साधी तुटक शब्दांची अप्रत्ययभाषा प्रथम असलेली दिसते. (२) नंतर प्रथमवचनाचे प्रत्यय जन्मास आले. (३) नंतर विभक्तिप्रत्यय जन्मास आले. (४) नंतर लिंगभेद होऊं लागला. (५) तो परिपूर्ण होतो न होतो इतक्यांत पाणिनीय भाषा स्थिर म्हणजे मृत झाली.

बोलभाषा व साहित्यिक भाषा.—वैदिक भाषेचें जें स्वरूप आपणांस ऋग्वेदांत दिसून येतें त्यामध्यें अधिक स्वातंत्र्य व व्याकरणनियमाची शिथिलता दृष्टीस पडते. ऋग्वेदांतील सूक्तें एकमेकांपासून बऱ्याच दूर असलेल्या कालखंडांमध्यें व तसेंच भिन्न भिन्न प्रदेशांमध्यें तयार झालीं असल्यामुळें त्यांमध्यें व्याकरणविषयक रूपबाहुल्य व स्थानिक वैशिष्ट्य प्रचुरपणें दृष्टोत्पत्तीस येतें. या भाषेला जसजसें वाङ्मयीन अथवा ग्रांथिक स्वरूप प्राप्त होत गेलें तसतसें तिचें स्वरूप नियमबद्ध व कमी वैचित्र्ययुक्त होत गेलें असें उत्तरकालीन वैदिक वाङ्मयाकडे पाहिलें असतां दिसून येतें. वैदिक भाषेस प्रातिशाख्यादि ग्रंथांनीं अधिक नियमितपणा आणण्याचा प्रयत्न केला. याच प्राति-शाख्यांची पुढें व्याकरणग्रंथांत परिणति झाली व त्या मानानें भाषेस अधिकाधिक एकरूपता व नियमबद्धपणा हीं प्राप्त होऊं लागलीं. या क्रियेची आपणास पाणिनीकालीं पूर्ण वाढ झालेली दिसते. पाणिनीच्याहि पूर्वी इंद्रशाक-टायनादि अनेक व्याकरणकार होऊन गेले होते, व त्यांचे भिन्नभिन्न व्याकरणसंप्रदाय प्रचलित होते. या सर्व ग्रंथांचा व संप्रदायांचा परामर्ष घेऊन पाणिनीनें आपल्या व्याकरणाची रचना केली व जरी त्यानें केवळ अमुक शब्दाचें अमुक तऱ्हेचें रूप बनतें, विशिष्ट परिस्थितींत विशिष्ट आदेश होतात इत्यादि तऱ्हेचे केवळ वस्तुस्थितिनिदर्शक नियम आपल्या ग्रंथांत नमूद करून ठेविले आहेत, व अमुक करावें व अमुक प्रत्यय लावावा अशा तऱ्हेचे विधायक नियम घातलेले नाहींत, तथापि पाणिनीनें तत्कालीन प्रचलित भाषेचें स्वरूप निश्चित केल्यामुळें त्यापुढील ग्रंथकारास त्या विशिष्ट पद्धतीसच अनुसरून ग्रंथरचना करावी लागली. व पाणिनीच्या वस्तुस्थितिनिदर्शक सूत्रांसच नियमांचें स्वरूप प्राप्त झालें. याप्रमाणें संस्कृत भाषेचें स्वरूप नियमबद्ध बनून गेलें. तथापि हें पाणिनीय व्याकरणहि सर्वमान्य होऊन पूर्णपणें अनुसरलें जाण्यास कांहीं कालावधि अवश्य होता व त्यामुळें कांहीं कालपर्यंत पाणिनीय नियमांस सोडूनहि रचना झालेली आपणांस संस्कृत वाङ्मयांत आढळून येते प्रि. वै. का. राजवाडे यांनीं गीतेंतील अपाणिनीय प्रयोगांचें दिग्दर्शन आपल्या भांडारकर स्मृतिग्रंथांतील निबंधांत केलें आहे तें याच गोष्टीचें उदाहरण म्हणून देता येईल. याप्रमाणें पाणिनीय कालापासून जसजसे आपण अर्वाचीन कालाकडे येऊं लागतों तसतशी आपणास नियम बद्ध व निरपवाद रचना करण्याकडे अधिकाधिक प्रवृत्ति झालेली दृष्टीस पडते, व त्या मानानें वाङ्मयीन अथवा ग्रांथिक भाषा अधिकाधिक कृत्रिम होत जाऊन अधिक पांडित्यपूर्ण व सौन्दर्ययुक्त करण्याकडे ग्रंथकाराची प्रवृत्ति आढळून येते व त्या मानानें ती क्लिष्ट व दुर्बोधहि होत चाललेली आढळून येते. यामुळें लोकांच्या सामान्य व्यव-हारास ती अधिकाधिक निरुपयोगी होत जाऊन अखेरीस तिला केवळ ग्रांथिक बद्धभाषेचें स्वरूप प्राप्त होतें,

अर्थात् संस्कृत भाषेचें रूपांतर होत असताना समाजामध्यें लोकभाषा किंवा सामान्य लोकांची व्यवहाराची भाषा म्हणून कोणती तरी भाषा अस्तित्वांत असलीच पाहिजे. ही भाषा लोकव्यवहारास अधिक सुलभ व त्या मानानें व्याकरणादि नियमांनीं विशेष जखडून न गेलेली अशी असावी. तसेंच तिचें स्वरूप भिन्न भिन्न प्रदेशांतहि स्थानिक परिस्थितीप्रमाणें निरनिराळें असलें पाहिजे, व त्याप्रमाणें आपण वेदकालापासून अलीकडील निरनिराळ्या कालखंडांचें निरीक्षण केल्यास अशीच वस्तुस्थिति आढळते. सामान्य लोकसमाजाचा व्यवहार या निरनिराळ्या स्थानिक बोलींतूनच चालू राहिला. संस्कृत भाषेला जसें पंडितीय विशिष्ट असें स्वरूप प्राप्त झालें तसेंच सांप्रदायिक स्वरूपहि प्राप्त झालें. त्यामुळें पंडितीय वैचारिक चळवळ त्या भाषेंत चालू राहिली. याच वेळीं वैदिक धर्माची वाढ याच वर्गाच्या हातांत असल्यामुळें वैदिक धर्ममूलक यज्ञयागादि संस्था व विधि यांचें स्वरूपहि अधिक अवाढव्य व सामान्य जनसमूहाच्या आवाक्याच्या बाहेर वाढत गेलें, यामुळें सामान्य जनसमूहाच्या पारमार्थिक उन्नतीस कांहीं तरी अल्प परिश्रमाचा व त्यांच्या आटोक्यांतील मार्ग असण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली. व त्याचा परिणाम म्हणजे वैदिक धर्माविरुद्ध निरनिराळ्या कालीं प्रचलित झालेले संप्रदाय हा होय. अशा तऱ्हेचा सर्वांत महत्वाचा व प्रादेशिक दृष्ट्या अत्यंत व्यापक असा संप्रदाय म्हटला म्हणजे बौद्ध संप्रदाय होय. बुद्धाचा जन्म किंवा वंश यासंबंधीं किती‍हि भिन्न भिन्न मतें असलीं तरी त्याचें कार्य सामान्य जनतेची ऐहिक व पारमार्थिक उन्नति घडवून आणणें हें होत याबद्दल दुमत नाहीं. वैदिक धर्मांतील यज्ञयागादि प्रचंड विधि अथवा तपश्चर्यादि खडतर मार्ग यांपासून पूर्णपणें अलिप्त व कोणालाहि सामान्य मनुष्यास स्वतः आचरणांत आणण्यास सुलभ अशा मार्गानें आपली पारमार्थिक उन्नति घडवून आणणें प्रत्येक व्यक्तीस शक्य व साध्य आहे या तत्त्वाचा प्रसार बुद्धानें करण्यास सुरवात करून आपणांस असंख्य अनुयायी मिळविले; व या तत्त्वाचा प्रसार केवळ भरतखंडांत नव्हे तर तत्कालीन ज्ञात जगाच्या बऱ्याच मोठ्या भागावर झाला. या तत्त्वाच्या प्रचारार्थ बुद्ध व त्याचे अनुयायी यास लोकांच्या प्रचलित अथवा सामान्य बोलींचा आश्रय करावा लागला; कारण त्यांस जो संदेश द्यावयाचा होता तो सामान्य लोकसमूहास द्यावयाचा असल्यानें त्यांच्याच भाषेंत देणें आवश्यक होतें, यामुळें त्यास त्यांच्याच मगध देशांत प्रचलित असलेली सामान्य बोली मागधी (नंतर धर्मसंगीतिकालीं पाली) हिचाच अवलंब करावा लागला, यामुळें बौद्धधर्मीय विशेषत बौद्धधर्माच्या प्राथमिक अवस्थेमधलें हीनयानपंथीय वाङ्मय पालीभाषेंतच रचलें गेलें. येथें हेंहि लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा प्रसार प्रारंभीं केवळ तोंडी व्याख्यान प्रवचनादि रूपानेंच झाला व त्याचें वाङ्मयांत ग्रथन बुद्धनिर्वाणानंतर कांहीं कालानें करण्यांत आलें, व पुढें जेव्हां हाच संप्रदाय आपली ग्रंथरचना संस्कृत वाङ्मयांत करूं लागला व महायान नांवाच्या पंथरूपानें स्थिरावूं लागला तेव्हां पुन्हां सामान्य जनतेपासून दुरावल्यामुळें भरतखंडांतून नष्ट झाला. या बौद्धसंप्रदायाच्याहि पूर्वीपासून किंवा समकालीन जैनांचा पंथ प्रचलित होता. यांतील सर्वांत महत्वाचा व अखेरचा तीर्थंकर अथवा प्रचारक जो महावीर त्यानेंहि आपली कर्तव्यभूमि म्हणजे सामान्य जनसमूह व आपली प्रचाराची भाषा म्हणजे सामान्य जनसमूहाचीच भाषा जी अर्धमागधी तिचाच अवलंब केल्यामुळें या पंथाचाहि प्रसार भरतखंडाच्या बऱ्याच मोठ्या भागावर झाला. त्या भाषेंतीलहि या पंथाचें बरेंच वाङ्मय आज आपणांस उपलब्ध आहे. याप्रमाणेंच या पंथांतील किंवा इतरहि सामान्य जनतेचे जे व्यवहार होत असत तेहि लौकिक बोलीमध्यें चालू असत, त्यामुळें अशा तऱ्हेच्या जानपदबोलींहि संस्कृत भाषेबरोबरच ठिकठिकाणीं प्रचलित होत्या. अर्थात् या बोली व्याकरणादि नियमांनीं फारशा बद्ध नसून त्यांचें स्वरूप स्थानिक असल्यामुळें भरतखंडाच्या निरनिराळ्या भागांत निरनिराळ्या नांवानीं व भिन्न भिन्न स्वरूपांत प्रचलित होत्या. अशा तऱ्हेच्या अनेक बोलींचा उल्लेख निरनिराळ्या ग्रंथांत केलेला आपणास आढळतो. या इतर बोलींना सांप्रदायिक वैशिष्ट्य नसल्यानें व ग्रंथरचनेची सर्वमान्य भाषा संस्कृत असल्यानें या लौकिक बोलींत फारशी ग्रंथरचना आपणास आढळून येत नाहीं. यांसच सामान्यत प्राकृत असें नांव दिलेलें आढळतें. परंतु त्यास निरनिराळीं स्वतंत्र प्रादेशिक नांवेंहि होतीं. व यांतील कांहीं बोलींमध्यें थोडी फार ग्रंथरचनाहि झालेली दिसून येते. (उदा० पैशाचींत बृहत्कथा) व कांहीं भाषांतील त्रुटित उल्लेख कांहीं संस्कृत ग्रंथांत आढळतात. तसेंच संस्कृत नाटकांतून अमुक अमुक पात्राच्या तोंडीं अमुक अमुक प्राकृत भाषा घालाव्यात असे नियम पुढें ठरविले गेले.

वेदकालीन बोलींचे विशेष:—प्राकृत भाषा म्हणून ज्या निरनिराळ्या बोलींस संबोधण्यांत येतें त्या वास्तविक लोकांमध्यें प्रचलित असलेल्या निरनिराळ्या देशभाषा होत्या. यांपैकींच एखाद्या बोलीस (किंवा महत्वाच्या दोन तीन बोलींच्या मिश्र भाषेस) तिच्यामध्यें वाङ्मयनिर्मिति झाल्यामुळें अधिक शिष्ट व सुसंबद्ध रूप प्राप्त होऊन 'संस्कृत' असें नांव मिळालें. तिच्या शिष्ट व सुसंबद्ध स्वरूपामुळें पुढील ग्रंथरचनादि त्याच भाषेंत होऊं लागून ती भाषा समृद्ध व संपन्न झाली. परंतु लोकव्यवहार सामान्य बोलींतच चालू होता.

या प्राकृत भाषा अथवा बोली वेदपूर्वकालीं आणि वेदकालींहि प्रचलित असल्या पाहिजेत. किंबहुना वेदकालापासून ज्या सामान्य लोकांत बोली होत्या त्याच पुढें प्राकृत भाषा म्हणून संबोधल्या जाऊं लागल्या. या गोष्टीस आपणांस वेदांतच गमक आढळतें. उदाहरणार्थ जे विशेष आज आपणांस प्राकृत भाषांमध्यें आढळतात, त्याच विशेषांचीं उदाहरणें आपणास वैदिक वाङ्मयांतहि मधून मधून दृष्टीस पडतात. यावरून वेदकालीन वैदिक भाषा बोलणाऱ्यांच्या भाषेवरहि तत्कालीन सामान्य अथवा जानपद भाषांचा परिणाम होत होता व कांहीं जानपद भाषांचे विशेष वैदिक लोक आपल्या भाषेंत वापरीत होते हें स्पष्ट होतें. असे विशेष पुढें दिले आहेत.

वैदिक भाषेंत आढळणारे प्राकृत भाषांतील कांहीं विशेषः—(१) प्राकृतामध्यें अनेक ठिकाणीं ऋकाराबद्दल उकार करितात; वैदिक भाषेंतहि तसाच प्रकार आढळतो. जसें.—वृन्द=वुन्द; ऋतु=उउ, पृथिवी = पुढवी. वैदिक साहित्यांत 'कृत' बद्दल कुट आढळतें.—(ऋग्वेद १. ४६. ४.)

(२) प्राकृतांत जोडाक्षरांतील एका वर्णाचा लोप होऊन त्या वर्णाचा पूर्वस्वर ऱ्हस्व असल्यास दीर्घ होतो. जसें—दुर्लभ = दूलह, विश्राम = वीसाम, स्पर्श = फास. वैदिक भाषेंतही असेंच होतें. जसें—दुर्लभ = दूळभ—(ऋग्वेद, ३. २. २.), दुर्णाश = दूणाश (ऋ. ७. १८, २५.)—शुक्लयजुः = प्रातिशाख्य, ३. ४३. शिथिरा—शिथिरा (ऋ. ७—४क, २.)

(३) व्यजनान्त संस्कृत शब्दांतील अन्त्य व्यंजनाचा प्राकृतांत लोप होतो. जसें :— तावत् = ताव, यशस् = जस. वैदिक साहित्यांतहि असलीं उदाहरणें आढळतात. जसें:—पश्चात्=पश्चा (ऋ. १.१२३.५,२.२७,११ वगैरे—अथर्वसंहिता १०-४-११.), उच्चात् = उच्चा (ऋ. १. २४,१०; २८, ७; वगैरे तैत्तिरीयसंहिता—२. ३. १४.), नीचात् = नीचा—(ऋ. २.१३,१२;१४,४; ४.४,४; ३८,५; वगैरे. तैत्तिरिय संहिता २.२.१४.).

(४) प्राकृतांत संयुक्त र् आणि य् यांचा लोप होतो. जसें—प्रगल्भ = पगब्भ, श्यामा = सामा. वैदिक साहित्यांतहि हें आढळून येतें. जसें:—अ-प्रगल्भ = अ-पगल्भ—(तैत्तिरीयसंहिता ४. ९. ६१.) न्यच = निनिच, (शतपथब्राह्मण, १. ३. ३. ३३.)

(५) प्राकृतांत जोडाक्षराच्या आधींचा स्वर ऱ्हस्व होतो. जसें :— पात्र = पत्त, रात्रि = रत्ति, साध्य = सज्झ. वैदिक भाषेंतहि असे प्रयोग आढळतात. जसें:— रोदसीप्रा = रोदसिप्रा—(ऋग्वेद १०. ८८, १०.) अमात्र = अमत्र—(ऋग्वेद ३. ३६, ४.)

(६) *प्राकृतात संस्कृत 'द' चा 'ड' झालेला अनेक ठिकाणीं आढळतो.* जसें—दण्ड = डण्ड, दस = डस, दोला = डोला. वैदिक साहित्यात दुर्दभ = दूडभ,—वाजसनेयिसंहिता ३. ३६. पुरोडाश = पुरोदाश. शुद्धयजुः प्रातिशाख्य ३. ४४ अशीं रूपें झालेलीं आढळतात.

(७) प्राकृतात 'ध' चा 'ह' होतो. जसें:—बधिर = बहिर, व्याध = वाह; वेदभाषेंतहि अशीं उदाहरणें सापडतात. जसें:—प्रतिसधाय = प्रतिसहाय,—गोपथब्राह्मण २. ४.

(८) प्राकृतांत संयुक्त व्यंजनांच्या मध्यें स्वराचा आगम होतो. जसें:—क्लिष्ट=किलिट्ठ, स्व = सुव, तन्वी = तणुवी; वैदिकभाषेंतहि सहस्र्यः = सहस्रियः, स्वर्गः = सुवर्गः,—तै संहिता ४. २. ३.; तन्वः = तनुवः, स्वः = सुवः,—तैत्तिरीय आरण्यक ७. २२. १, ६. २. ७. अशीं रूपें झालेलीं आढळतात.

(९) प्राकृतात अकारान्त पुल्लिंगी नामाच्या प्रथमेच्या एकवचनाच्या अन्तीं 'ओ' असतो. जसें·—देवो, जिणो, सो इ. वैदिक भाषेंतहि कोठें कोठें असें आढळतें. जसें:—संवत्सरो अजायत—ऋग्वेदसंहिता १०, १९०. २. सो चित्,—ऋग्वेद सं. १. १९१. १०—११.

(१०) प्राकृतांत 'देव' इ. अकारांत शब्दांच्या तृतीयेच्या बहुवचनाचीं रूपें देवेहि, गभीरेहि, जेट्ठेहि, अशीं होतात, वैदिक भाषेंत यांना अनुरूप अशीं देवेभि, गम्भीरेभि, ज्येष्ठेभि इ. रूपें आढळतात.

(११) प्राकृतप्रमाणें वैदिक भाषेंतहि चतुर्थीच्या स्थानीं षष्ठी विभक्ति योजतात. चतुर्थ्यर्थे बहुलं छ दसि —पाणिनी–व्याकरण २. ३. ६२.

(१२) प्राकृतांत देवा, वच्छा, जिणा इ. सारखीं पंचमीच्या एकवचनाचीं रूपें आढळतात, तर वैदिक वाङ्मयांतहि यासारखीं नीचा, पश्चा, उच्चा इत्यादि रूपें दिसून येतात.

(१३) प्राकृतांत द्विवचनाच्या ठिकाणीं बहुवचनहि योजितात वैदिक भाषेंतहि 'इन्द्रावरुणौ' बद्दल 'इन्द्रावरुणा', 'मित्रावरुणौ' च्या ऐवजीं 'मित्रावरुणा', 'यौ सुरथौ रथितमौ दिविस्पृशावश्विनौ' बद्दल 'या सुरथा रथीतमा दिविस्पृशा अश्विना' व 'नरौ' बद्दल 'नरा' अशीं द्विवचनी रूपांऐवजीं अनेकवचनी रूपांसारखीं रूपें आढळतात.

संस्कृत ही भाषा व्यवहारांत योजिली जात होती काय? —याच ठिकाणीं संस्कृत भाषा ही कधीं काळीं प्रचारांत असून बोलली जात होती काय ? या प्रश्नाचाहि अनुषगानें विचार करूं. संस्कृत भाषा ही कधीं तरी सामान्य व्यवहारांतील बोलण्याची भाषा होती काय याबद्दल अनेक विद्वानांकडून शंका प्रदर्शित केली जाते व तिच्या 'संस्कृत' नांवावरून ती सामान्य भाषेवर संस्कार होऊन बनलेली म्हणून केवळ लेखनाकरितां तयार केलेली कृत्रिम भाषा होय असें प्रतिपादन करण्यांत येतें. तसेंच तिला देववाणी म्हणूनहि संबोधण्यात येतें. तथापि वेदकालीन किंवा तत्पूर्व व संहितांतील संस्कृत भाषा, ब्राह्मण ग्रंथ व उपनिषदें यांतील भाषा, आर्ष काव्यांतील भाषा आणि अभिजात संस्कृत भाषा यांच्या स्वरूपाकडे तुलनात्मक दृष्टीनें पाहिल्यास त्यामध्यें आपणास किती तरी फरक पडलेला आढळून येईल. हा फरक ही भाषा केवळ वाङ्मयीन लेखनाची असून बोलण्याच्या व्यवहारांत नसती तर पडत गेला नसता. कारण केवळ वाङ्मयीन भाषा स्थिर स्वरूपाची असते. तींत क्वचितच बदल होण्याचा संभव असतो. वेदकालींहि 'नैगम' व 'भाषिक' अशा प्रकारचीं दोन संस्कृत भाषेचीं रूपें प्रचलित होतीं हें आपणास यास्काच्या निरुक्तावरून दिसून येतें. तसेंच यास्कानें प्रांतभेदानुसार भाषेचें स्वरूप किंवा तींतील कांहीं शब्दांचीं रूपें वगैरे बदलतात ही गोष्ट लक्ष्यांत घेऊन ती नमूद करून ठेविली आहे. 'अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते। दमूना। क्षेत्रसाधा इति। अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः। उष्णम्। घृतमिति। अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते। विकृतय एकेषु। शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते। कम्बोजाः कम्बलभोजाः। कमनीयभोजा वा। कम्बलः कमनीयो भवति। विकारमस्यार्येषु भाषन्ते। शव इति। दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु। दात्रमुदीच्येषु। (नि २. १–२)

संस्कृत भाषेचीं प्रांतपरत्वें निरनिराळीं रूपे प्रचलित असून त्यापैकीं कांहीं प्रांतांत अधिक शिष्ट असें रूप प्रचलित असे ही गोष्ट ब्राह्मण ग्रंथकारांनींहि नमूद करून ठेविली आहे. उदा० शांख्यायन अथवा कौषितकी ब्राह्मणांत उत्तरेकडील प्रदेशांतील भाषा विद्वन्मान्य असून तिकडेच भाषा शिकण्याकरितां जातात असें विधान केलें आहे. 'तस्मादुदीच्यां दिशि प्रज्ञाततरा वागुद्यत उदञ्च उ एव यान्ति वाचं शिक्षितुम्। यो वा तत आगच्छति तस्य वा शुश्रूषन्त इति।' (शा ब्रा ७ ६) तसेंच असुर हे अशुद्ध बोलण्यामुळें पराभव पावले व असुर हे अशुद्ध भाषाभाषी होते ही तत्कालीन समजूत 'हेलयाहेलया इति परराभुवु' या उल्लेखावरून आपणास स्पष्ट होते व हीच गोष्ट पूर्वकडील लोक अशुद्धभाषी होते म्हणून त्यांस असुर म्हटलें आहे यावरून प्रतीत होते 'असुर्याः प्राच्यां' [श ब्रा ३. २ १, २३]

त्याप्रमाणेंच संस्कृत भाषेंत जे संधिसंबंधीं नियम आहेत त्यांचेंहि कारण संनिहित स्वर हे सामान्यतः संयुक्त उच्चारण्याची सामान्य व्यवहारांतील सवय हेंच असलें पाहिजे. आजहि मराठी भाषेंत पहिल्या शब्दाचीं शेवटचीं अक्षरें व पुढच्या शब्दाचीं आरंभींचीं अक्षरें जोडून बोलण्याची पद्धत आपणास आढळते

तसेंच कांहीं वाक्प्रचार जे सामान्यतः बोलण्यांत आढळतात त्याचाहि उपयोग आपणाला संस्कृत भाषेंत केलेला आढळून येतो उ०. खाद खादेति खादति। कुरु कुर्वंति करोति। खाणा खातो, करकर करतो.

राजशेखरानें काव्यमीमांसा ग्रंथामध्यें साहसांक राजानें उज्जयिनीमध्ये आपल्या अन्तःपुरांत संस्कृत भाषाच वापरली पाहिजे असा नियम केला होता असें म्हटलें आहे 'श्रूयते चोज्जयिन्यां साहसांकोनामराजा तेनान्तःपुर एव संस्कृत भाषात्मको नियमः प्रवर्तितः।' (गा. ओ. मी. पृ ५०)

तसेंच नाटक हें सामान्य व्यवहाराचेंच दृश्य प्रतीक असून नाटकामध्यें नायक, देव, ब्राह्मण, ऋषि, राजे इत्यादि पात्रांच्या तोंडीं संस्कृत भाषा घातलेली असते व हीं नाटकें जत्रा, उत्सव इ. प्रसंगी करण्यांत येत असत. अशा वेळीं तीं समजणारे प्रेक्षक जर नसतील तर त्याचा प्रयोग करणें निरर्थक ठरेल. परंतु असे प्रयोग त्या अर्थी होत असत हें उत्तररामचरित्रादि नाटकांच्या प्रास्ताविक प्रवेशावरून दिसतें, त्या अर्थी तीं नाटकें समजणारा श्रोतृवर्ग असला पाहिजे. संस्कृत भाषा कीर्तन, व्याख्यान, प्रवचन इत्यादिकांतून मधून मधून वापरण्याचा व्यवहार आजहि आढळतो. केवळ संस्कृत भाषेमध्यें वक्तृत्व करणारी मंडळी हिंदुस्थानाच्या निरनिराळ्या प्रांतांतून आजसुद्धां आपणास नेहमीच दाखविता येतील तसेंच संस्कृत भाषेत निघणारीं नियतकालिकें मधून मधून आढळतात. यावरून संस्कृत भाषा ही पूर्वी लोकांच्या व्यवहारात होती. एवढेंच नव्हे तर आजहि ती मृत झाली आहे असें म्हणतां यावयाचें नाहीं, मात्र व्याकरणादि नियमांनीं निगडित झाल्यानें लोकव्यवहारास अनुसरून तिच्यामध्यें जे वारंवार फरक व्हावयाचे ते होणें बंद झाल्यामुळें तिला स्थिर स्वरूप प्राप्त झालें आहे. आतां या बाबतींत एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे कीं संस्कृत भाषा ही भारतीयांची संस्कृतिवहनाची व ज्ञानपरंपरा कायम टिकविण्याची भाषा होती. भारतीयांचा ज्या विस्तीर्ण प्रदेशावर प्रसार झाला होता व त्यांनीं जी आपल्या संस्कृतीची छाप अनेक मानवसमूहांवर बसविली होती त्या संस्कृतीचें रक्षण व प्रसार व्हावयाचा तर त्यांस या सर्व प्रदेशावरील संस्कृतिवाहक भाषा एकच असणें अवश्य होतें व तिचें स्वरूप शक्य तितकें स्थिर ठेवणें वरील हेतुस्तव प्राप्तच होतें. वारंवार बदलणारी भाषा फार विस्तीर्ण प्रदेशावर एका स्वरूपांत चालू राहणें शक्य नाहीं व त्या वेळीं वाङ्मयाचा प्रसारहि आजच्या इतका सुलभ होणें शक्य नसल्यामुळें या भाषेवर त्याचें कार्य होऊ शकलें. तसेंच ज्या विद्वानास इतक्या विस्तीर्ण क्षेत्रावर मान्यता मिळावयाची असेल त्यास याच भाषेत ग्रंथरचना करणें जरूर होतें, व दीर्घकालपर्यंत देशी भाषेत वाङ्मय तयार होत असतां उत्कृष्ट दर्जाचें व सर्वराष्ट्रीय वाङ्मय संस्कृतमध्यें लिहिलें जात होतें. उलट देशी वाङ्मय संस्कृतावलंबी होतें आजहि बरेच विद्वान कीर्तीच्या लोभानें सामान्य जनतेची पर्वा न करता देशी भाषेऐवजीं इंग्रजींत रचना करताना आढळतात. तेव्हां संस्कृत भाषेनें त्या वेळीं सांस्कृतिकदृष्ट्या राष्ट्रभाषेचा प्रश्न सोडविला होता.

आर्यांच्या भाषेवर इतर भाषांचा परिणाम —आर्य लोकांच्या भाषेवर केवळ आर्यांतील सामान्य जनतेच्या भाषेचाच परिणाम झाला असें नव्हे तर आर्य लोकांचें जें उत्तर ध्रुवाकडील प्रदेशाकडून परिभ्रमण झालें व त्यांच्या मूलगृहापासून ज्या अनेक शाखा निरनिराळ्या प्रदेशांत पसरल्या त्यांच्यामध्यें मूलगृहकालीन भाषा जी प्रारंभीं सामान्यतः एकरूपाची असेल तीमध्यें परिस्थित्यनुरूप व ज्या निरनिराळ्या परकीय लोकांशीं त्यांचा संबंध आला त्यांच्या संसर्गामुळें फरक पडत गेले असले पाहिजेत. व मूल भाषेच्या निरनिराळ्या शाखांची वाढ निरनिराळ्या तऱ्हांनीं झाली असली पाहिजे व ही गोष्ट घडून आल्याचें आपणास भिन्न भिन्न प्रांतीय आर्यसंभव भाषांची तुलना केली असतां स्पष्टपणें दिसून येते. भारतीय आर्यांची भाषाहि मूलगृहकालीन भाषेपासून विशिष्ट तऱ्हेनें विकास पावत आजच्या स्वरूपाप्रत प्राप्त झाली आहे तसेंच या आर्य लोकांशीं त्यांच्या मार्गांत ज्या परकीय लोकांचा संबंध आला त्यांच्या संसर्गाचा व भाषांचा परिणामहि आपणास त्यांच्या भाषेवर झालेला दिसून येतो ऋग्वेदामध्येंहि जर्फरी, तुर्फरी, बृबु, बृसय, ताबुव इत्यादि शब्द असुर किंवा खाल्डि लोकांच्या भाषेंतून घेतलेले आढळतात. त्यानंतर ज्योतिष शास्त्रांतहि होरा, द्रेष्काण इत्यादि शब्द खाल्डिज्योतिषांतील घेतलेले दिसतात. याप्रमाणें फार प्राचीन काळापासून भिन्न संस्कृतींतील व भाषांतील शब्द आर्यलोक ग्रहण करीत होते. नेम, पिक, तामरस हे शब्द वैदिक असले तरी ते मूळचे म्लेच्छ शब्द आहेत असा सिद्धान्त मीमांसकांनीं जैमिनीसूत्रांत दिला आहे (अधिकरण १।२।६) भरत खंडांत आल्यावरहि येथील स्थानिक लोकांच्या द्राविड भाषांतील शब्द संस्कृत वाङ्मयात प्रविष्ट झालेले आपणास आढळतात. मटची = टोळ हा कानडी शब्द तर उपनिषत्कालींच संस्कृत भाषेंत शिरलेला आढळतो. मटची इतेषु

कुणु (छांदो. १. १०. १.) मूर्धन्य वर्ण संस्कृत भाषेनें द्राविड भाषेंतूनच घेतले ही गोष्ट विद्वन्मान्य आहे. याशिवाय अनेक द्राविड किंवा कोल लोकांच्या भाषेंतील शब्द संस्कृत भाषेनें घेतलेले पुढें दिले आहेत.

कपि = वानर, कर्मार = कारागीर, घटा, काल, कितव = जुगार खेळणारा, कुट = झोंपडी, कुणारु = गुढ = गळणा, गण, नाना = पुष्कळ, नील, नीहार = धर्म, हिम, मेघ, बिल, बीज, मयूर, रात्रि, रूप, सायम, वसु = देखणा, हे शब्द वैदिक भाषेंत आढळतात तसेंच ब्राह्मण ग्रंथांत अटवी, अर्क = एक प्रकारचें फूल, आडम्बर = मल, कुलाल, खड्ग = चित्ता, तण्डुल, तिल, पण = पैज, मरीची = टोळ, मर्कट, वलक्ष, वलक्ष = पांढरा, दर्वी, नीहि, शव हे शब्द आढळतात.

आतां जेथें दोन भाषांचा संबंध आला तेथें कोणते शब्द दुसऱ्या भाषेंतून घेतले हें ठरविणें कठीण असतें. विशेषतः संस्कृतसारख्या संपन्न भाषेनें दुसऱ्या भाषेंतून शब्द घेतले असावे ही गोष्ट लोकांस पटणें कठीण जातें. तेव्हां संस्कृत भाषेंतील परकीय, विशेषतः द्राविड शब्द कसे ओळखावे यासंबंधीं काल्डवेल यानें पुढील नियम दिले आहेत त्यांवरून आपणांस असले शब्द सहज ओळखून काढतां येतील.

जेव्हां संस्कृत व द्राविडभाषा यांना साधारण असणारा एखादा शब्द (१) संस्कृतमध्यें कोणत्याहि प्रकारें व्युत्पादितां येत नसल्यानें अगदीं अलग अथवा निराळाच दिसतो व द्राविड भाषेंत मात्र तो प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणें व्युत्पादितां येत असून त्याच्याशीं दुसरेहि शब्द व्युत्पत्तिदृष्ट्या संबद्ध आहेत,

(२) किंवा असल्या एखाद्या शब्दाचा अर्थ, कल्पना इ.कांच निदर्शक दुसरेहि शब्द संस्कृत भाषेंत आहेत, पण द्राविड भाषेंत तोच एक शब्द त्या अर्थानें रूढ आहे (उ० नीर);

(३) किंवा संस्कृतशीं वांशिक नातें बाळगणाऱ्या इंडोयुरोपियन भाषांत किंवा भाषेंत तो शब्द आढळत नसून प्रत्येक द्राविड पोटभाषेंत मात्र तो आढळतो,

(४) किंवा त्या शब्दाची संस्कृत कोशकारांनीं केलेली व्युत्पत्ति स्पष्टपणें काल्पनिक आहे असें दिसतें व द्राविड भाषेंत मात्र तो शब्द किंवा तसले अनेक शब्द त्या किंवा तसल्या अर्थाच्या धातूवरून किंवा मूलशब्दांवरून व्युत्पादिले येतात,

(५) किंवा द्राविड भाषेंत त्या शब्दाचा मौलिक अर्थ रूढ असून संस्कृत भाषेंत मात्र त्याचा लाक्षणिक किंवा अलंकारिक वा अप्रत्यक्ष अर्थ रूढ असेल,

(६) किंवा तामिळ किंवा तेलगु पंडित संस्कृत भाषेच्या सर्वभाषाजननीत्वाबद्दलची आपली श्रद्धा बाजूला ठेवून तो शब्द मूळ द्राविड शब्दापासून निघालेला आहे असें ठासून प्रतिपादन करितात त्या वेळीं किंवा हीं सर्व कारणें किंवा यांपैकीं कांहीं कारणें जेथें स्पष्टपणें असतात त्या वेळीं एकादा विशिष्ट शब्द द्राविड भाषेंतून संस्कृतमध्यें गेला आहे असें मानण्यास हरकत नाहीं कांहीं बाबतींत द्राविडभाषांचें संस्कृतवरील ऋण आतां साधारणपणें विद्वन्मान्य झालें आहे मो येथें आपल्या संस्कृत भाषेच्या व्याकरणांत म्हणतो, "संस्कृत ही अति प्राचीन भाषा असून तिचा विस्तार फार आहे. तिचें बोलभाषेचें स्वरूप नष्ट झाल्यानंतरहि बराच काळ तिचा धर्म व संस्कृति यांच्या प्रसाराचें एक साधन म्हणून उपयोग होऊं लागला व अशा स्थितींतहि तिचा, तिच्यापासून निघालेल्या भिन्नभिन्नप्रांतीय बोलींवर व मूलतः तिच्यापासून भिन्न असलेल्या बोलींवरहि बराच पगडा होता. त्यामुळें प्राकृत भाषांत प्रथम प्रविष्ट झालेलीं रूपें तींत शिरलीं एवढेंच नसून तिला (संस्कृतला) मूलतः अगदीं परके असलेले शब्दहि तींत शिरले संस्कृतला अगदीं परकीय असलेल्या या गोष्टींचें यथातथ्य ज्ञान झाल्यासच संस्कृतमधील परकीय शब्द निवडून काढतां येणें शक्य आहे"

विख्यात द्राविड भाषापंडित डॉ गुंडर्ट म्हणतो कीं, "संस्कृतमध्यें द्राविड भाषांतील शब्द शिरले इतकेंच नव्हे तर संस्कृतमधील समानोच्चारी शब्दांशीं ते इतके बेमालूमपणें तद्रूप झाले आहेत कीं, संस्कृत भाषेच्या पावित्र्या बद्दलच्या भावनेमुळें ब्राह्मणपंडित असले शब्द कसेतरी ओढून ताणून आर्य मूलशब्दापासून व्युत्पादण्याचा किंवा मूळ द्राविड धातूच संस्कृत आहेत असें भासविण्याचा अट्टाहास करितात!"

प्राकृत भाषा –वर विवेचन केल्याप्रमाणें संस्कृत भाषेच्या स्थिर, दृढ व क्लिष्ट स्वरूपामुळें तिचा व्यवहार पंडित वर्गांतच होऊं लागला व पांडित्यपूर्ण वाङ्मय त्या भाषेंत रचलें जाऊं लागलें, परंतु सामान्य जनांच्या भावन

व्यक्त करणारें वाङ्मय त्यांच्या बोलींत तयार होऊं लागलें व या बोलीस वाङ्मयीन स्वरूप प्राप्त होऊं लागलें व त्यांचें व्याकरण करण्याची वेळ आली. हीं व्याकरणें तयार करणारे सर्व संस्कृत पंडित असल्यामुळें त्यांच्या मनावर संस्कृत भाषेचा पगडा विशेष होता. त्यामुळें सर्व प्राकृत भाषा संस्कृतसंभव आहेत अशीच त्यांची दृढ समजूत होती व तीस अनुसरून प्राकृत वैय्याकरणांनीं प्राकृत शब्दाची व्युत्पत्ति ' प्रकृति ' म्हणजे संस्कृत व तीपासून झालेल्या त्या प्राकृत अशा अर्थाची केलेली आढळते. उदा० ' प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम् । '—हेमचंद्र प्राकृत व्याकरण. ' प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं प्राकृतमुच्यते । '—प्राकृतसर्वस्व. ' प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवत्वात्प्राकृतं स्मृतम् । '—प्राकृत चंद्रिका. ' प्रकृतेः संस्कृतायास्तु विकृतिः प्राकृता मता ।'—षड्भाषाचंद्रिका ' प्राकृतस्य तु सर्वमेव संस्कृतं योनिः ' । '—प्राकृतसंजीवनी. ' प्रकृतेः संस्कृतादागतं प्राकृतम् । '—रूपक परिभाषा. ' तद्भवा संस्कृतभवा सिद्धा साध्येतिसा द्विधा ' । वाग्भटालंकारटीका. ' संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः । तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः ।' काव्यादर्श १-३३. ' संस्कृतं स्वर्गिणां भाषा शब्दशास्त्रेषु निश्चिता । प्राकृतं तज्ज तत्तुल्य देश्याधिकमनेकधा ।'—काव्यालंकार २. २.

परंतु प्राकृत ग्रंथकार व प्राकृत काव्यादि ग्रंथांचे वृत्तिकार यांनीं प्राकृत ही सामान्य लोकांची भाषा होती या गोष्टीकडे दुर्लक्ष केलें नाहीं. व त्यांनीं प्राकृत याच मूळच्या भाषा असून त्यावर संस्कार होऊन संस्कृत भाषा बनली ही गोष्ट विशेषतः दिग्दर्शित केली आहे, हें आपणास त्यांनीं केलेल्या प्राकृत भाषेच्या पुढील तऱ्हेच्या व्युत्पत्तींवरून दिसून येतें. (१) प्राक्कृत प्राकृतम् । (२) प्रकृत्या (स्वभावेन) सिद्धं प्राकृतम् । (३) प्रकृतीनां (साधारणजनानाम्) इदं प्राकृतम्. याप्रमाणें प्राकृत ही स्वभावज लोकसमाजामध्यें निसर्गतः उत्पन्न होऊन वाढलेली भाषा होती असा त्यांचा आग्रह होता व भाषाशास्त्रदृष्ट्या हीच गोष्ट खरी दिसते. खेरीज त्यांनीं प्राकृत भाषाची थोरवी पुढीलप्रमाणें वर्णन केली आहे:—' बालस्त्रीमदमूर्खाणां नृणां चारित्र्यकांक्षिणाम् । अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥ ' हा आचार्य हेमचंद्रानें काव्यानुशासनाच्या टीकेंत उद्धृत केलेला एक प्राचीन श्लोक आहे, तसेंच ' बालस्त्रीमूढमूर्खादिजनानुग्रहणाय सः । प्राकृतान् तामिहाकार्षीत्—॥ ' प्रभावकचरित्र. 'अकृत्रिमस्वादुपदैर्जैनं जनं जिनेन्द्र साक्षादिव पासिभाषितं '।—द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशिका. १. १९. 'अकृत्रिमस्वादुपदां जैनींवाचमुपास्महे । '—हेमचंद्रकृत काव्यानुशासन. कविराजशेखरानें बालरामायणात प्राकृतभाषेस ' गिरः श्रव्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुरः. ' असें म्हणून तीस संस्कृताची जननी म्हटलें आहे. व लाटदेशात प्राकृताचा विशेष प्रचार होता असें वर्णन केलें आहे. ' यद्योनिः किल संस्कृतस्य सुदृशां जिह्वासु यन्मोदते । यत्र श्रोत्र पथावतारिणि कटुर्भाषाक्षराणां रसः ॥ गद्यं चूर्णपदं पदं रतिपतेस्तत् प्राकृतं यद्वचः । तौंल्लाटॉल्ललिताङ्गि पश्य नुदती दृष्टेर्निमेषव्रतम् ॥ ' —राजशेखरकृत बालरामायण. (१. ११) ' पठन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः । जिह्वया ललितोल्लापलब्ध सौंदर्यमुद्रया ' (११) तसेंच 'गौडाद्याः संस्कृतस्थाः परि चितरुचयः प्राकृते लाटदेश्याः ।' काव्यमीमांसा ३१. २०. ' सकलाओ इमं वाया विसंति एत्तो य णेंति वायाओ । एन्ति समुद्दं चिय णेंति सायराओ, च्चिय जलाइं ॥ —वाक्पतिराजकृत गऊडवहो. रुद्रटकृत काव्यालंकारांतील एका श्लोकावर टीका करताना जैन विद्वान नमिसाधूनें पुढीलप्रमाणें म्हटलें आहे. " प्राकृतेति । सकलजगज्जन्तूनां व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारः सहजो वचनव्यापारः प्रकृतिः तत्रभवं सैव वा प्राकृतम् । ' ' आरिसवयणे सिद्धं देवाणं अद्धमागहा वाणी ' इत्यादि वचनात् वा प्राक् पूर्वंकृतं प्राकृतं बालमहिलादिसुबोधं सकलभाषानिबंधनभूतं वचनमुच्यते । मेघनिर्मुक्तजलमिवैकस्वरूपं तदेव च देशविशेषात् संस्कारकारणाच्च समासादितविशेषं सत् संस्कृताद्युत्तरविभेदानाप्नोति । अत एव शास्त्रकृता प्राकृतमादौ निर्दिष्टं तदनु संस्कृतादीनि । पाणिन्यादि व्याकरणोदितशब्दलक्षणेन संस्करणात् संस्कृतमुच्यते । "

प्राकृत भाषांचें व त्यांतील अकृत्रिम स्वादुता, मृदुता, सरलता, बालादिबोधकारिता, महिलामनोवल्लभता, सर्वजनप्रियता वगैरे अनेक गुणांचें प्राकृत कवींनीं वर्णन केलें आहे. कर्पूरमंजरी सट्टकामध्यें कवि राजशेखर म्हणतो कीं, संस्कृत काव्य कठोर असून प्राकृत सुकुमार आहे व त्यांच्या कोमलतेंत पुरुष व स्त्री इतकें अंतर आहे (परुसो सक्कअबंधो पाउअबंधो वि होइ सुउमारो । पुरिसाण महिलाण जेत्तियमिहंतरं तेत्तियमिमाणं ।) प्राकृतप्रकाशावरील प्राकृतमंजरी नांवाच्या टीकेंत म्हटलें आहे कीं ' अहो तत् प्राकृतं हारि प्रियावक्त्रेंदुसुन्दरम् । सूक्तयो यत्र राजन्ते

गुणानि प्पदनिर्भरा. ।' तसेंच त्रिविक्रमदेवानें शब्दानुशासनामध्यें 'अनल्पार्थसुखोच्चारः शब्दसाहित्यजीवितम् । स च प्राकृतमेवेति मत सूत्रानुवर्तिनाम्' असें म्हटलें आहे. वाग्भटालंकारांत 'प्राकृत पार्दमेव यदि वाल्मीकिशिष्यिम्' असा निर्वाळा दिला आहे. वज्जालग्ग नावाच्या प्राकृतसुभाषित संग्रहांतहि प्राकृत भाषेचें गुणदर्शन अनेक प्रकार केलें आहे.

राजशेखरानें त्याप्रमाणें संस्कृतभाषा ही साहसांकानें अन्तपुरांत रूढ केल्याचें वर्णन आपल्या काव्यमीमांसेंत केलें आहे त्याप्रमाणेंच प्राकृत भाषेचा व्यवहार करणाऱ्या राजांचीहि उदाहरणें त्यानें त्याच ग्रंथांत दिलीं आहेत. 'श्रूयतेच कुन्तलेषु सातवाहनो नाम राजा । तेन प्राकृतभाषात्मकमन्तःपुर एवेति नियमः प्रवर्तितः' तसेंच भोज राजानें सरस्वती कंठाभरणांत आढ्य राजाच्या राज्यांत सर्व प्राकृत भाषेंत व्यवहार चालत होता असें वर्णन केलें आहे. 'केऽभूवन्नाढ्यराजस्य राज्ये प्राकृतभाषिणः ।' (स. कं. २. १५)

आपणांस सध्यां महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पैशाची, पाली आणि अर्धमागधी इतक्या भाषा त्यांतील वाङ्मयाच्या रूपानें किंवा संस्कृत नाटकादि ग्रंथांतील पात्रांच्या तोंडीं असलेल्या भाषणांत दृष्टीस पडतात. प्राकृत भाषांचा प्रथम उल्लेख आपणाला भरतमुनीच्या नाट्यशास्त्रांत पुढीलप्रमाणें आढळतो. 'मागध्यवन्तिजा प्राच्या सूरसेन्यर्धमागधी । बाल्हीका दाक्षिणात्या च सप्त भाषा प्रकीर्तिताः ॥' परंतु वररुचीनें महाराष्ट्री, पैशाची, शौरसेनी आणि मागधी या चारच प्राकृत भाषांचें व्याकरण आपल्या प्राकृतप्रकाशांत दिलें आहे. हेमचंद्रानें वरील चार भाषाशिवाय आर्ष, चूलिकापैशाची व अपभ्रंश यांचा उल्लेख केला आहे. दण्डीनें आपल्या काव्यादर्शांत महाराष्ट्री, शौरसेनी, गौडी व लाटी म्हणून प्राकृत भाषा सांगितल्या आहेत. प्राकृतसर्वस्वामध्यें मार्कंडेय प्राकृत भाषाचें प्रथम तद्भव, तत्सम व देश्य असें वर्गीकरण करतो व तद्भव भाषाचें पुन्हा भाषा, विभाषा, अपभ्रंश व पैशाच असें वर्गीकरण करून भाषामध्यें महाराष्ट्री, शौरसेनी, प्राच्ची, आवन्ती व मागधी; विभाषांमध्यें शाबरी, चाण्डाली, शाबरी, आभीरिका, व टाकी, अपभ्रंशामध्यें नागर, व्राचड व उपनागर; आणि पैशाचमध्यें कैकेय, शौरसेन व पाञ्चाल यांचा अन्तर्भाव करतो. याप्रमाणें तो भाषाचें सोळा वर्गांत वर्गीकरण करतो. व आणखी देशानुसार अनेक भाषा आहेत असें सांगतो. 'अत षोडशधाभिन्नभाषा लक्षण प्रचक्ष्महे । वेद्या विदग्धैरपरास्तत्तद्देशानुसारतः ॥' प्रा स., पृ २. रुद्रटाच्या मतें निरनिराळ्या देशामध्यें निरनिराळ्या अपभ्रंश भाषा प्रचलित होत्या. 'षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंश' यापैकीं कांहीं नागर, उपनागर, द्राविड, टक्क, मालवी, पञ्चाली, कालिन्दी, गुर्जरी, वैतालिकी, काञ्ची, आभिरी, शाबरी वगैरे होत प्राकृतचंद्रिकेमध्यें सत्तावीस प्रकारचे अपभ्रंश सांगितले आहेत. यांचीं लक्षणेंहि प्राकृतचंद्रिकाकारानें दिलीं आहेत. परंतु तीं फारशीं स्पष्ट नसून मार्कण्डेयानें त्यांतील फक्त नागर, व्राचड आणि उपनागर या तिहींमध्यें या सर्वांचा समावेश केला आहे. याप्रमाणें निरनिराळ्या प्रदेशांत निरनिराळ्या अपभ्रंश भाषा ज्या प्रचलित झाल्या त्यांपासूनच पुढें आज प्रचलित असलेल्या देशी भाषा उत्पन्न झाल्या.

आता प्रथम या निरनिराळ्या प्राकृत व अपभ्रंश भाषांचा परस्पर संबंध व संस्कृत भाषेशीं संबंध कितपत होता हें पाहू. व त्याप्रमाणेंच प्रत्येक प्राकृत भाषेचे विशेष लक्ष्यांत घेऊ

प्राकृत भाषा म्हणजे भरतखंडातील निरनिराळ्या प्रांतांतील प्राचीन बोलीवर आधारलेल्या वाङ्मयीन भाषा होत. यांचें वर्णन प्राचीन वैयाकरणांनीं केलें व त्यावरून त्यांचें ज्ञान नंतरच्या ग्रंथकारांस झालें. याप्रमाणें या भाषा त्यांचीं व्याकरणें लिहिलीं गेलीं त्या वेळीं बोली म्हणून प्रचारात राहिलेल्या नव्हत्या. या भाषांच्या व्याकरणांतील नियम म्हणजे केवळ प्रत्यक्ष बोलींत आढळणाऱ्या विशेष प्रवृत्तींच्या नोंदींच्या स्वरूपाचे होते. त्याशिवाय एकाच प्राकृत भाषेवर निरनिराळ्या बोलींचा परिणाम होत असे याचें कारण प्राकृत भाषापैकीं महाराष्ट्री व अर्धमागधी या विशेष ज्ञात असून शौरसेनी त्यांच्यापेक्षां कमी व मागधी फारच कमी परिचित आहे प्राकृत वाङ्मयांतील काव्य व भावगीतें यांचा प्रांत महाराष्ट्रीनें व्यापला आहे. यामुळें तींत तिच्या मूळच्या बोलीपेक्षां तत्कालीन इतर निरनिराळ्या बोलींतील शब्द किंवा विभक्तिरूपें अंतर्भूत होणें स्वाभाविक होय. यामळें इतर प्राकृत भाषेच्या स्वरूपापेक्षां महाराष्ट्रीचें स्वरूप अधिक मिश्र बनलें आहे इतर प्राकृत भाषापेक्षा शौरसेनीचा अभिजात संस्कृत भाषेशीं निकटचा संबंध आहे. या भाषेंत संस्कृत शब्दांचाच भरणा विशेष असून इतर भाषांप्रमाणें बरेच प्रांतिक शब्द शिरून तीत दुर्बोधता

आली नाहीं. या भाषेतील विभक्तिप्रत्ययहि संस्कृत भाषेशीं बरेच जुळतात तर इतर भाषांत वैदिक भाषेप्रमाणें अनेक प्रकार आढळतात. वररुचीस हे शौरसेनी व संस्कृतमधील साम्य माहीत होतें व त्यानें ही संस्कृतवर आधारली असल्याचें नमूद केलें आहे ('प्रकृतिः संस्कृतम्' १२·२). या बाबतींत महाराष्ट्री व शौरसेनीमध्यें फार अंतर असून महाराष्ट्रीमध्यें प्रांतिक शब्द व विभक्तिरूपें (प्रत्ययभेद) अनेक असून तिचें अर्धमागधीशीं साम्य आहे.

उलट शौरसेनी व मागधी यामध्यें थोडेंसें नातें आहे. वररुचीनें (११·२) मागधी ही शौरसेनीवर आधारलेली आहे असें म्हटलें आहे व इतर व्याकरणकारहि तसें म्हणतात. तसेंच शब्द व विभक्तिप्रत्ययरूपें या बाबतींत दोहोंमध्यें साम्य आढळतें. उलट कांहीं महत्त्वाच्या बाबतींत दोहोंमध्यें भेद आढळतो. याचें कारण विदेहामध्यें आर्यांचा प्रसार प्रथम व दृढ झाला. गौडी व विदर्भी या भिन्न रीति प्रचारांत याव्यातहि तेथील स्थानिक परिस्थिति कारण झाली. मगध व विदेह यांतील प्रचलित बोलींकडे पाहिल्यास त्यांतील प्राचीन बोली महाराष्ट्री व अर्धमागधीशीं विशेष सदृश असाव्या असेंच दिसतें व अर्धमागधी ही मागधी व महाराष्ट्री यांमधील दुवा असून तिचा महाराष्ट्राशी अधिक निकटचा संबंध असावा असें वाटतें.

उत्तरकालीन ग्रंथकारांनीं या निरनिराळ्या प्राकृत भाषांच्या बाबतींत बराच घोटाळा केला असल्यामुळें त्यांमधील परस्पर संबंध निश्चितपणें सांगणें कठीण आहे. उदा० महाराष्ट्रांतील कवि राजशेखर यानें शौरसेनीमध्यें महाराष्ट्रीय शब्द व रूपें घुसडलीं आहेत. तसेंच कांहीं बाह्यतः आढळणारे फरक हे वास्तविक नसून केवळ एकाच विशिष्ट प्रकारच्या परिणतींतील निरनिराळ्या अवस्था दाखवितात.

या प्राकृत भाषांचे सर्व जाणते लोक दोन वर्ग पाडतात. एक महाराष्ट्री व अर्धमागधी यांचा व दुसरा शौरसेनी व मागधी याचा. हे वर्ग मुख्यतः दोन स्वरांमधील एकाकी व्यंजनाची प्रक्रिया व विभक्तिप्रत्यय यांमधील भेदावर पाडलेले आहेत. अल्पप्राण अघोष व्यंजन लुप्त होतें व त्याच्या जागीं 'य' किंवा 'प' 'व' बद्दल 'ब' येतो. वरील 'य' फक्त जैन लेखांत आढळतो. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारांत तें व्यंजन लुप्त होतें.

संस्कृत	मराठी	संस्कृत	मराठी
कुंभकार	कुंभार	तडाग	तळें
जानामि	नेणों	बीज	बीं
शतम्	श (भर)	पाद	पाय
कदली	केळ	सूची	सूय

शौरसेनींत व मागधींत दोन स्वरांमधील 'त' चा 'द' होतो व इतरांत तो लुप्त होतो, असा वैयाकरणांचा नियम आहे. याप्रमाणें 'त' चा 'द' व 'थ' चा 'ध' होणें हा शौरसेनी व मागधी–आणि महाराष्ट्री व अर्धमागधीमधील फरक होय.

संस्कृत	शौरसेनी	मागधी	महाराष्ट्री	अर्धमागधी
जानाति	जाणादि	याणादि	जाणाइ	जाणाइ
गत	गद	गद	गअ	गय

परंतु मृदुव्यंजन येणें ही केवळ लोपापूर्वीची अवस्था आहे. नॉर्वेजियन भाषेंत स्वरांमधील 'द' चा सर्वत्र लोप होतो. या भाषेवर डॅनिश भाषेचा परिणाम झाला असून डॅनिशमध्यें स्वरांमधील 'त' चा 'द' होतो, परंतु नॉर्वेजियनमध्यें 'त' तसाच राहतो. पण डॅनिशमधून फैलेल्या शब्दांत पूर्वीच्या 'त' चा झालेला 'द' ही लुप्त होतो. उदा० लेट–लेद–ले, Danish–late–lade Norw la.

शौरसेनी व मागधीमध्यें 'त' चा 'द' होणें हें अर्धमागधी व जैनमहाराष्ट्रीमध्यें 'क' चा 'ग' होण्यासारखेंच आहे. अशोक–असोग. वररुचीनें (२·७) कांहीं ठिकाणीं महाराष्ट्रीमध्यें 'त' चा 'द' होतो असें म्हटलें आहे. यावरून 'त' ची भिन्न प्रक्रिया ही या भाषांतील भेद मानतां येत नाहीं.

पाश्चात्य अभ्यासक महाराष्ट्री व शौरसेनी या पश्चिम, आणि मागधी ही पूर्व अशी विभागणी करितात व अर्धमागधी ही या दोहोंमधील दुवा मानतात.

पूर्व व पश्चिम यांमधील महत्त्वाचे फरक

	विशेष	पश्चिमेंत	पूर्वेंत	शौरसेनी	मागधी
१	स	स	श	केरेसु	केशेशु
२	र	र	ल	राआ	लाआ
३	आद्य 'ज' चा य 'य' चा 'ज'	'य' चा 'ज'	'ज' चा 'य'	जाणे	याणे
४	पुल्लिंगी अकारान्तांचें प्रथमा एकवचन	ओकारान्त	एकारान्त	पुरिसो,	पुलिशे

वरील पहिल्या तीन बाबतींत अर्धमागधी पश्चिमेच्या तर चवथ्या बाबतींत पूर्वेच्या वर्गांत पडते, परतु ढक्की भाषेतील विशेषांवरून ही विभागणी टाकाऊ ठरते.

शौरसेनी व मागधी या उत्तर व महाराष्ट्री आणि अर्धमागधी या दक्षिण अशी एक विभागणी सुचविण्यांत येते. तीहि मागधी व शौरसेनी यांमधील फार मोठ्या फरकामुळें त्याज्य होय.

महाराष्ट्री व शौरसेनी यांमध्यें साम्य आहे ही कल्पनाच तितकी खरी नाहीं. यांतील ध्वनिप्रक्रियेचे नियम भिन्न आहेत. महाराष्ट्रींतील विभक्तिप्रत्यय परिणत आहेत, शौरसेनींत तितके नाहींत. महाराष्ट्रींत प्रातिक शब्दसपत्ति फार आहे तर शौरसेनींत फक्त सस्कृत शब्दांचा भरणा आहे. भविष्यकाळाचीं रूपें निराळीं आहेत. इच्छार्थक कर्मणीचीं अव्ययें यांतहि फरक आहे. यावरून या दोन भाषा भिन्न आहेत. महाराष्ट्री व अर्धमागधीमध्यें वरील बाबतींत साम्य आहे म्हणून तिचें शौरसेनीपासून पृथक्त्व मानलें पाहिजे. थोडक्यांत, वैदिक आणि अभिजात सस्कृतमध्यें जो भेद आहे तोच महाराष्ट्री, अर्धमागधी व शौरसेनी यांमध्यें आहे व त्यांतील शब्दसपत्तीवरून त्या भिन्न आहेत हें स्पष्ट होतें. तसेंच त्यांचीं विभक्तिरूपें व क्रियापदांचीं रूपें भिन्न आहेत. नाटकांतील नीच माणसें शौरसेनी बोलत नाहींत. मागधीबद्दल माहिती फार अल्प आहे, पण तिचें अर्धमागधी व महाराष्ट्रीशीं साम्य आहे. महाराष्ट्री, अर्धमागधी व मागधी या तिहींतहि 'ट' चा ल (ळ) होतो—पिळोल. विभक्तिप्रत्ययांतहि मागधीचें अर्धमागधी व महाराष्ट्रीशीं साम्य आहे. पुत्तस्य, पुत्तहा; षष्ठी. मुहे=तोंडांत, कूवम्मि=कुव्यांत. सप्तमी करेज्जा हें रूप मागधी, महाराष्ट्री व अर्धमागधींत होतें; शौरसेनींत नाहीं. गुजराती व कोंकणी यांतील साम्यावरून त्यांच्या पूर्वजांचा मराठीशीं सबंध व्यक्त होतो. याप्रमाणें शौरसेनी हा एक व मागधी, अर्धमागधी व महाराष्ट्री हा एक असे प्राकृत भाषांचे दोन वर्ग पडतात. यांतील पहिला अभिजात सस्कृतशीं शब्दसपत्ति व विभक्तिप्रत्यय यांच्या बाबतींत निकट आहे तर दुसऱ्यात अभिजात सस्कृतमध्यें न आढळणारे प्रांतिक शब्द पुष्कळ आहेत. व त्यांतील रूपबाहुल्यामुळें प्राचीन वैदिक भाषेशीं त्यांचें साम्य आढळतें. परतु या दोन वर्गांत त्यांच्या सध्याच्या देशी रूपांइतकाच भेद आहे.

अकारान्त पुल्लिंगी प्रथमेचें एकवचन, कांहीं व्यजनांचे उच्चार, या बाबतींत महाराष्ट्रीचें शौरसेनीशीं व मुख्यत: अर्धमागधीशीं साम्य आहे. परतु तिच्या स्वरूपावरून तिचें दक्षिण व पूर्व यामधील बोलींच्या वर्गाशीं निकटचें नातें दिसतें.

या प्राकृत भाषांत प्रथमस्थान महाराष्ट्रीस दिलें पाहिजे, कारण प्राकृत वैय्याकरणांनीं महाराष्ट्रीस अग्रस्थान दिलें आहे, एवढेंच नव्हे तर केवळ प्राकृत हा शब्द जेथें जेथें वापरला आहे तेथें तेथें त्या शब्दानें महाराष्ट्री भाषेचा निर्देश प्राचीन ग्रथकारांनीं केला आहे. दण्डीनें महाराष्ट्रीचें महत्त्व पुढील श्लोकांत वर्णिलेलें प्रसिद्धच आहे.—'महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः। सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबधादि यन्मयम् ॥' व वररुचीनें प्राकृतप्रकाश या व्याकरणग्रथामध्यें शौरसेनी या महत्त्वाच्या भाषेचें व्याकरण सांगत असतांना त्या भाषेचे कांहीं विशेष देऊन पुढें 'शेष महाराष्ट्रीवत्' या सूत्रानें बाकी सर्व नियमाकरितां महाराष्ट्रीचा हवाला दिला आहे व हेमचद्रानें तर आपल्या सिद्ध हेमचंद्रांतील प्राकृत व्याकरणांत महाराष्ट्रीचेंच व्याकरण दिलें आहे. महाराष्ट्री हीच प्राकृतांतील काव्याची भाषा व शौरसेनी ही गद्याची भाषा म्हणून सर्व सस्कृत नाटककारांनीं मान्य केलेली आहे. चण्डाच्या प्राकृतलक्षणामध्यें हिचा नांवानें उल्लेख न करितां आर्षप्राकृत

अथवा अर्धमागधी व जैनमहाराष्ट्री इच्या लक्षणाबरोबरच या भाषेची लक्षणें दिलीं आहेत क्रमदीश्वराचें संक्षिप्तसार, त्रिविक्रमाची प्राकृतव्याकरण-सूत्रवृत्ति, लक्ष्मीधराची षड्भाषाचंद्रिका व मार्कंडेयाचें प्राकृतसर्वस्व वगैरे प्राकृत व्याकरणग्रंथांत या भाषेचेच नियम दिलेले आढळतात व चण्डालेरीज बाकीच्या सर्व व्याकरणकारांनीं याच भाषेचें मुख्यत विवरण केलें असून शौरसेनी, मागधी वगैरे भाषांचे या भाषेशीं विसदृश असे नियम तेवढेच दिलेले आहेत. भरताच्या नाट्यशास्त्रांत महाराष्ट्री या नांवाचा उल्लेख नसून ' दाक्षिणात्या ' म्हणून निर्दिष्ट केलेली भाषा हीच असावी असें वाटतें, परतु प्राकृतसर्वस्व व प्राकृतचंद्रिका या ग्रंथांत महाराष्ट्री व दाक्षिणात्या पृथक्रूपानें उल्लेखिल्या आहेत. रुद्रटाचा काव्यालंकार, वाग्भटालंकार, पाइयलच्छीनाममाला वगैरे ग्रंथांतहि हेमचंद्राप्रमाणेंच 'महाराष्ट्री' या अर्थीच प्राकृत हा शब्द वापरला आहे. देशी नाममाला या कोशांतहि महाराष्ट्रींतीलच शब्दांचा संग्रह केलेला आहे डॉ० होर्नलेच्या मतें महाराष्ट्री ही महाराष्ट्र देशाची भाषा नसून राजपुताना, मध्यहिंदुस्थान वगैरे प्रांतांतून केवळ फार मोठ्या प्रदेशावर प्रचलित असणारी म्हणून तिला महाराष्ट्री हें नाव मिळालें असावें आणि म्हणूनच तिला मुख्य प्राकृत मानण्यांत आलें. परतु दण्डीनें ही महाराष्ट्र देशाचीच भाषा आहे असें स्पष्ट म्हटलें आहे. ग्रियर्सननेंहि महाराष्ट्रीपासूनच सध्याची मराठी उत्पन्न झाली असें म्हटलें आहे व अर्वाचीन सर्व पंडितांच्या मतें महाराष्ट्री ही महाराष्ट्र देशाचीच भाषा मानली गेली आहे हेमचंद्र वगैरे व्याकरणकारांनीं ही संस्कृतसंभव आहे असें म्हटलें आहे, परतु प्राकृत भाषा ह्या त्या त्या देशांत संस्कृत बरोबरच बोलीरूपानेंच पृथक्पणें अस्तित्वांत होत्या यासंबंधीं विवेचन पूर्वी केलेंच आहे रा. रा भागवत यांनीं तर प्राकृत हा शब्दच पाअड म्हणजे प्रकट, स्पष्ट या शब्दाचें संस्कृत या शब्दाशीं जुळण्याकरितां केलेलें संस्कृतीकरण आहे असें म्हटलें आहे. महाराष्ट्राची वसाहत आर्यांनीं कोणत्या काळीं केली यासंबंधीं विवेचन तिसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेंत केलेंच आहे

महाराष्ट्री —अशोक कालाच्या पूर्वीपासूनच महाराष्ट्रामध्यें आर्यांची वस्ती असून माहाराष्ट्री भाषा प्रचलित असली पाहिजे याबद्दल संशय नाहीं. प्राकृतप्रकाशाचा कर्ता वररुचि व कात्यायन हे जर एकच असतील तर महाराष्ट्री मध्यें खिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकाच्या पूर्वीच वाङ्मय रचलें गेलें होतें असें म्हणावें लागेल. परतु महाराष्ट्रींतील संस्कृतोद्भव शब्दांमध्यें जो व्यंजनलोप दृष्टीस पडतो त्यावरून ती इतकी प्राचीन असावी असें वाटत नाहीं. वररुचीचें व्याकरण कदाचित् खिस्तीसनानतरहि रचलें गेलें असावें महाराष्ट्रीचा प्रभाव जैन धर्मग्रंथांची भाषा जी अर्धमागधी तिच्यावर व जैन महाराष्ट्री यांवर विशेषत्वानें दृष्टीस पडतो आज महाराष्ट्रीमधील जें वाङ्मय उपलब्ध आहे तें सर्व खिस्तीसना नतर रचलें गेलें आहे. चण्डाच्या प्राकृतलक्षण या व्याकरणग्रंथावरून महाराष्ट्रीमध्यें व्यंजनलोपाची (कई हें रूप, कति, कपि, कवि, कृति या शब्दांबद्दल व 'म' हें रूप मत्त, मद, मय, मृग, मृत या शब्दांचें होतें) जी प्रथा उत्तरकालीं दिसून येते, तितकी पूर्वी नसावी असें दिसतें. जैन अर्धमागधी व जैन महाराष्ट्रीमध्यें महाराष्ट्रीचें प्राचीन स्वरूप दृष्टीस पडतें.

भरतानें आपल्या नाट्यशास्त्रांत धूर्तपात्राच्या तोंडीं अवती व द्यूतकाराच्या तोंडीं बाल्हीकी या भाषा घालाव्या असें सांगितलें आहे. मार्कंडेयानें प्राकृतसर्वस्वामध्यें ' आवन्ती स्यान्महाराष्ट्री शौरसेन्योस्तु संकरात् । ' व ' आवन्त्यामेव बाल्हीकी किन्तुरस्यात्रलो भवेत् ' असें म्हणून या दोन्ही भाषांचा महाराष्ट्रींतच अंतर्भाव केला आहे. व या भाषांतील काहीं व्याकरणविशेषहि महाराष्ट्रीप्रमाणेंच दिलेले आहेत. महाराष्ट्री व संस्कृत या भाषांतील सादृश्य व इतर भाषांशीं तिची तुलना करता यावी म्हणून महाराष्ट्रीचे कांहीं विशेष पुढें दिले आहेत

संस्कृत व महाराष्ट्री या दोहोंमधील भेद —स्वर (१) अनेक ठिकाणीं निरनिराळ्या स्वरांच्या ऐवजीं भिन्न भिन्न स्वर होतात. जसें —समृद्धि = सामिद्धि, ईषत् = ईसि, हर = हीर, ध्वनि = झुणि, शय्या = सेज्जा, पद्म = पोम्म, यथा=जह, सदा = सइ, स्त्यान = थीण, सास्ना = सुण्हा, आसार = ऊसार, ग्राह्य = गेज्झ, आली = ओली, इति = इअ, पथिन् = पह, जिव्हा = जीहा, द्विवचन = दुवअण, पिण्ड = पेण्ड, द्विधाकृत = दोहाइअ, हरीतकी = हरडई, कश्मीर = कम्हार, पानीय = पाणिअ, जीर्ण = जुण्ण, हीन = हूण, पीयूष = पेऊस, मुकुल = मउल, भ्रुकुटि = भिउडि, क्षुत = छीअ, मुसल = मूसल, तुण्ड = तोंड, सूक्ष्म = सण्ह, उद्व्यूढ = उव्वीढ, वातूल = वाउल, नूपुर = णेउर, तूणीर = तोणीर, वेदना = विअणा, स्तेन = थेण, मनोहर = मणहर, गो = गाउ, गाअ, सोच्छ्वास = सूसास

(२) महाराष्ट्रीत ऋ, ॠ, लृ, लॄ या स्वरांचा सर्वस्वी लोप झाला आहे.

(३) 'ऋ' बद्दल खालीलप्रमाणे निरनिराळे स्वर होतात. क्वचित् रि होतो, जसें:–तृण = तण, मृदुक = माउक्क; कृपा=किवा; मातृ = माई; माउ, पुत्तांत = वुसंत; मृषा = मुसा, मूसा, मोसा; वृंत = विंट, वेंट, वोंट; ऋतु = उउ, रिउ; ऋद्धि=रिद्धि; ऋक्ष = रिच्छ; सदृश = सरिस; दृप्त = दरिअ.

(४) 'लृ' च्या ऐवजीं 'इलि' असें होतें. जसें:–क्लृप्त = किलित्त; क्लृप्त = किलिण्ण.

(५) 'ऐ'चा प्रयोगहि महाराष्ट्रीत प्राय: आढळत नाहीं. 'ऐ' बद्दल सामान्यतः 'ए' व विशेष (कांहीं) ठिकाणीं 'अइ' होतात. जसें:—शैल = सेल; ऐरावण = एरावण; वैद्य = वेज्ज; वैधव्य = वेहव्व; सैन्य = सेण्ण, सइण्ण; कैलास = केलास, कइलास; दैव = देव, दइव; ऐश्वर्य = अइसरिअ; दैन्य = दइण्ण.

(६) 'औ' चा हि प्रयोग महाराष्ट्रीत प्राय: होत नाहीं. त्याच्याबद्दल सामान्यपणें 'ओ' क्वचित् 'उ' किंवा 'अउ' होतात. जसें—कौमुदी = कोमुई; यौवन =जोव्वण; दौवारिक = दुवारिअ; पौलोमी = पुलोमी; कौरव = कउरव; गौड = गउड; सौध = सउह.

असंयुक्त व्यंजन:—(१) दोन स्वरांच्या मध्यें असलेल्या क, ग, च, ज, त, द, य, व या व्यजनांचा प्राय: लोप होतो. जसें:–अनुक्रमें, लोक = लोअ; नग = णअ; शची = सई; रजत = रअअ; यती = जई; गदा = गआ; वियोग = विओअ; लावण्य = लाअण्ण.

(२) (दोन) स्वरांमध्यें असलेल्या ख, घ, थ, ध, आणि भ यांच्या बद्दल 'ह' होतो. जसें:— शाखा = साहा; श्लाघते = सलहइ; नाथ = णाह; साधु = साहु; सभा = सहा.

(३) स्वरांच्या दरम्यान असलेल्या 'ट' चा 'ड' होतो. जसें:—भट = भड; घट = घड.

(४) स्वरांच्या दरम्यान असलेल्या 'ठ' चा 'ढ' होतो. जसें:–मठ = मढ; पठति = पढइ.

(५) स्वरांच्या दरम्यान असलेल्या 'ड' चा 'ल' होतो. जसें:–गरुड = गरुल; तडाग = तलाअ.

(६) स्वरांच्या दरम्यान असलेल्या 'त' बद्दल बहुतेक ठिकाणीं 'ड' होतो. जसें:—प्रतिभास = पडिहास; प्रभृति = पहुडि; व्यापृत = वावड; पताका = पडाआ.

(७) 'न' बद्दल सर्वत्र 'ण' होतो. जसें:—कनक = कणअ; वचन = वअण; नर = णर; नदी= णई; अन्य = अण्ण; दैन्य = दइण्ण.

(८) दोन स्वरांमध्यें असलेल्या 'प' चा कधीं कधीं 'व' व कधीं कधीं लोपहि होतो. जसें:– शपथ = सवह; शाप = साव, उपसर्ग = उवसग्ग; रिपु = रिउ; कपि = कइ.

(९) (दोन) स्वरांच्या मध्यें असलेल्या 'फ' बद्दल कधीं 'भ' तर केव्हां केव्हां 'ह' तर, केव्हां केव्हां दोन्हीहि होतात. जसें:–रेफ = रेभ; शिफा = सिभा; मुक्ताफल = मुत्ताहल; सफल = सभल, सहल; शेफालिका = सेभालिआ, सेहालिआ.

(१०) स्वरांच्या मध्यवर्ती 'ब' बद्दल 'व' होतो. जसें:–अलाबू = अलावू; शबल = सवल.

(११) (शब्दाच्या) आरंभींच्या 'य' चा 'ज' होतो. जसें:–यम = जम; यशस् = जस; याति=जाइ.

(१२) कृदन्ताच्या 'अनीय' अथवा 'य' प्रत्ययांतील 'य' चा 'ज्ज' होतो. जसें:–करणीय = करणिज्ज; पेय = पेज्ज.

(१३) अनेक ठिकाणीं 'र' बद्दल 'ल' झालेला आढळतो. जसें:–हरिद्रा = हलिद्दा; दरिद्र = दलिद्द; युधिष्ठिर = जहुट्ठिल; अंगार = इंगाल.

(१४) 'श' आणि 'ष' बद्दल सर्वत्र 'स' होतो. जसें:–शब्द = सद्द; विश्राम = वीसाम; पुरुष = पुरिस; सत्य = सास; शेष = सेस.

(१५) अनेक ठिकाणीं 'ह' चा 'घ' होतो. जसें:–दाह = दाघ; सिंह = सिंघ, संहार = संघार.

(१६) कधीं कधीं श, ष आणि स यांच्या ऐवजीं 'छ' होतो. जसें:–शाव = छाव; षट् = छट्ठ; सुधा = छुहा.

(१७) अनेक शब्दांत स्वरसहित व्यजनाचा लोप होतो. जसें –राजकुल = राउल, आगत = आअ, कालायस = कालास, हृदय = हिअ, पादपतन = पावडण, यावत् = जा, त्रयोदश = तेरह, स्थविर = थेर, बदर = बोर, कदल = केल, कर्णिकार = कण्णेर, चतुर्दश = चोद्दह, मयूरा = मोह

संयुक्त व्यंजन —(१) 'क्ष' बद्दल प्राय 'ख' व कधीं कधीं छ अथवा झ होतो जसें –क्षय=खय, लक्षण = लक्खण, अक्षि = अच्छि, क्षीण = छीण, झीण.

(२) त्य, थ्य, द्य व ध्य यांच्याबद्दल कधीं कधीं अनुक्रमें च, छ, ज, आणि झ होतात जसें –ज्ञात्वा = णच्चा, पृथ्वी = पिच्छी, विद्वान = विज्ज, बुद्ध्वा = बुज्झा

(३) ऱ्हस्व स्वरापुढें येणाऱ्या 'श्य' 'श्च' 'त्स' व 'प्स' बद्दल 'छ' होतो जसें ––पथ्य = पच्छ, पश्चात = पच्छा, उत्साह = उच्छाह, अप्सरा = अच्छरा

(४) द्य, य्य व र्य च्या जागीं ज होतो जसें –– मद्य = मज्ज, जय्य = जज्ज, कार्य = कज्ज

(५) ध्य आणि ह्य बद्दल झ होतो जसें ––ध्यान = झाण, साध्य = सज्झ, गुह्य = गुज्झ, सह्य = सज्झ

(६) 'र्त' च्या जागीं प्राय 'ट' होतो जसें ––नर्तकी = नट्टई, कैवर्त = केवट्ट

(७) 'ष्ट' बद्दल 'ठ' होतो जसें ––मुष्टी = मुट्ठी, पृष्ठ = पुट्ठ, काष्ठ = कट्ठ, इष्ट = इट्ठ.

(८) 'म्न' बद्दल 'ण' होतो. जसें ––निम्न = णिण्ण, प्रद्युम्न = पज्जुण्ण.

(९) 'ज्ञ' बद्दल 'ज' आणि 'ण' होतात जसें ––ज्ञान = णाण, जाण, प्रज्ञा = पण्णा, पज्ना

(१०) 'स्त' बद्दल 'थ' होतो. जसें ––हस्त = हत्थ, स्तोत्र = थोत्त, स्तोक = थोव.

(११) 'ड्म' व 'क्म' बद्दल 'प' होतो जसें —कुड्मल = कुपल, रुक्मिणी = रुप्पिणी

(१२) 'ष्प' आणि 'स्प' चा 'फ' होतो जसें –पुष्प = पुप्फ, स्पदन = फंदण

(१३) 'ह्व' बद्दल 'भ' होतो जसें —जिह्वा = जिब्भा, विह्वल = विब्भल

(१४) 'न्म' व 'ग्म' चा 'म' होतो जसें –जन्मन् = जम्म, मन्मथ = वम्मह, युग्म = जुम्म, तिग्म = तिम्म

(१५) 'श्म,' 'स्म,' 'ष्म' व 'ह्म' बद्दल 'म्ह' होतो कश्मीर = कम्हार, ग्रीष्म = गिम्ह, विस्मय = विम्हअ, ब्राह्मण = बम्हण

(१६) श्न, ष्ण, स्न, ह्न, ह्ण आणि क्ष्ण यांच्या ऐवजीं 'ण्ह' होतो जसें —प्रश्न = पण्ह, उष्ण = उण्ह स्नान = ण्हाण, वह्नि = वण्हि, पूर्वाह्ण = पुव्वण्ह, तीक्ष्ण = तिण्ह.

(१७) 'ह्ल' बद्दल 'ल्ह' होतो जसें –प्रह्लाद = पल्हाअ, कह्लार = कल्हार

(१८) संयोगातील (जोडाक्षरातील) पूर्ववर्ती (प्रथम असणारे) क, ग, ट, ड, त, द, प, श, ष, आणि स यांचा लोप होतो जसें–मुक्त = मुत्त मुग्ध = मुद्ध, षट्पद = छप्पअ, खड्ग = खग्ग, उत्पल = उप्पल, मुद्गर = मुग्गर, सुप्त = सुत्त, निश्चल = णिच्चल, निष्ठुर = णिट्ठुर, स्खलित = खलिअ

(१९) संयोगातील परवर्ती म, न, य यांचा लोप होतो जसें –स्मर = सर, लग्न = लग्ग, व्याध = वाह.

(२०) संयोगातील पूर्ववर्ती व परवर्ती अशा सर्व ल, व, आणि र चा लोप होतो जसें —उल्का = उक्का, विक्रय = विक्कय, शब्द = सद्द, पक्व = पक्क, अर्क = अक्क, चक्र = चक्क

(२१) संयुक्त वर्णांतील अक्षरास ज जे आदेश होतात म्हणून वर सांगितले आहेत त्या आदेशवर्णांचें, आणि संयुक्त वर्णांतील एका वर्णाचा लोप होऊन जो दुसरा वर्ण बाकी राहतो त्याचें जर तो शब्दाच्या आरंभीं नसेल तर द्वित्व होतें जसें –ज्ञात्वा = णच्चा, मद्य = मज्ज, भुक्त = भुत्त, उल्का = उक्का

परंतु तो आदेश अथवा शेष व्यंजन जर वर्गाचें दुसरें अथवा चौथें व्यंजन असेल तर द्वित्व न होतां त्याच्या पूर्वी आणि आदेशाच्या अथवा शेष व्यंजनाच्या नंतर त्या त्या वर्गातील आदेशवर्णाच्या अथवा शेष व्यंजनाच्या आधींच्या व्यंजनाचा आगम होतो जसें –लक्षण = लक्खण, पश्चात् = पच्छा, इष्ट = इट्ठ, मुग्ध = मुद्ध.

विश्लेषण —र्ह, र्श, र्ष यांच्यामध्यें आणि संयोगानंतरच्या 'ल' पूर्वी स्वराचा आगम होऊन व्यंजनांचें विश्लेषण होतें. जसें —अर्हत् = अरह, अरिह, अरुह, आदर्श = आयरिस, हर्ष = हरिस, क्लिष्ट = किलिट्ठ.

व्यत्यय (वर्णविपर्यय).—पुष्कळशा शब्दांत व्यंजनांच्या स्थानाची उलटापालट होते. जसें —करेणू = कणेरू, आलान = आणाल, महाराष्ट्र = मरहट्ठ, हरिताल = हलिआर, लघुक = हलुअ, ललाट = णडाल, गुह्य = गुय्ह, सह्य = सय्ह

संधि —(१) समासांत कोठें कोठें ऱ्हस्व स्वराबद्दल दीर्घ स्वर आणि दीर्घ स्वराबद्दल ऱ्हस्व स्वर होतो. जसें – अन्तर्वेदि = अन्तावेइ, पतिगृह = पइहर, यमुनातट = जँउणअड, नदीस्रोत. = णइसोत.

(२) पदांत पुढें स्वर असल्यास पूर्वस्वराचा लोप होतो. जसें –त्रिदशेश: = तिअसीस.

(३) संयुक्त व्यंजनाच्या आधींचा स्वर ऱ्हस्व होतो. जसें —आस्यं = अस्स, मुनीन्द्र = मुणिंद, चूर्ण = चुण्ण, नरेंद्र = णरिंद, म्लेच्छ = मिलिच्छ, नीलोत्पल = णीलुप्पल.

संधिनिषेध —(१) उद्वृत्त (व्यंजनाचा लोप होऊन अवशिष्ट राहिलेल्या) स्वराचा पूर्वस्वराशीं प्राय संधि होत नाहीं. जसें –निशाकर = णिसाअर, रजनीकर = रअणीअर

(२) एकाच पदातील स्वरांचा संधि होत नाहीं जसें –पाद = पाअ, गति = गइ, नगर = णअर

(३) इ, ई, उ आणि ऊ यांच्या पुढें असमान (विजातीय) स्वर आल्यास संधि होत नाहीं. जसें – वग्गेवि अवयासो, दणुइदो.

(४) ए आणि ओ यांचा पुढील स्वराशीं संधि होत नाहीं जसें –पले आअषो, आलक्खिमो एण्हिं.

(५) आख्यातरूपाच्या शेवटच्या स्वराचा पुढील स्वराशीं संधि होत नाहीं. जसें –होइइह

महाराष्ट्रींतील नाम–विभक्तींचे नियम —(१) अकारान्त पुल्लिंगी शब्दाचें एकवचन ओकारान्त होतें जसें —जिन = जिणो, वृक्ष = वच्छो.

(२) पंचमीच्या एकवचनाचे प्रत्यय त्तो, ओ, उ, हि, हे आहेत. किंवा प्रत्ययाचा लोप होतो. 'त्तो' हून अन्य प्रत्यय लागतांना 'अ'चा 'आ' होतो. जसें जिनात् = जिणत्तो, जिणाओ, जिणाउ, जिणाहि, जिणा

(३) पंचमीच्या बहुवचनाचे प्रत्यय त्तो, ओ, उ, आणि हि आहेत. 'तो'सेरीज इतर प्रत्यय लागतांना पूर्वीच्या 'अ'चा 'आ' होतो. 'हि' प्रत्यय लागतांना 'ए' हि होतो जसें –जिणत्तो, जिणाओ, जिणाउ, जिणाहि, जिणेहि.

(४) पंचमीच्या एकवचनाच्या प्रत्ययाच्या ऐवजीं हिंतो असा स्वतंत्र शब्द पुढें योजितात व बहुवचनाच्या प्रत्ययाऐवजीं हिंतो व सुंतो हे स्वतंत्र शब्द योजिले जातात जसें—जिनात् = जिणाहिंतो, जिनेभ्य = जिणाहिंतो, जिणेहिंतो, जिणासुंतो, जिणेसुंतो.

(५) षष्ठीच्या एकवचनाचा प्रत्यय 'स्स' आहे जसें — जिणस्स, मुणिस्स, तरुस्स.

(६) अस्मत् शब्दाच्या प्रथमेच्या एकवचनाचीं रूपें म्मि, अम्मि, अम्हि, हं, अहं व अहयं अशीं होतात

(७) अस्मत् शब्दाच्या प्रथमेच्या बहुवचनाचीं रूपें अम्ह, अम्हे, अम्हो, मो, वयं आणि भे अशीं होतात

(८) अस्मत् शब्दाच्या षष्ठीच्या बहुवचनाचीं रूपें णे, णो, मज्झ, अम्ह, अम्हं, अम्हे, अम्हो, अम्हाण, ममाण, महाण, आणि मज्झाण अशीं होतात.

(९) युष्मत् शब्दाच्या षष्ठीच्या एकवचनाचीं रूपें तइ, तु, ते, तुम्ह, तुह, तुहं, तुव, तुम, तुमे, तुमो, तुमाइ, दि, दे, इ, ए, तुब्भ, तुम्ह, तुज्झ, उब्भ, उम्ह, उज्झ व उय्ह अशीं होतात

लिंगविपर्यय —(१) संस्कृतांत जे शब्द केवळ पुल्लिंगी आहेत त्यांपैकीं कित्येक शब्द महाराष्ट्रींत स्त्रीलिंगी आणि नपुंसकलिंगीहि आढळतात जसें।—प्रश्न = पण्हो, पण्हा, गुणा = गुणा, गुणाइं, देवा = देवा, देवाणि

(२) अनेक वेळां स्त्रीलिंगाच्या ठिकाणीं पुल्लिंग होतें. जसें.—शरत् = सरओ; प्रावृद् = पाउसो, विद्युता = विज्जुणा.

(३) संस्कृतांतील कित्येक नपुंसकलिंगी शब्द महाराष्ट्रींत पुल्लिंगी आणि स्त्रीलिंगीहि आढळतात. जसे —यश. = जसो, जन्म = जम्मो, अक्षि = अच्छी, पृष्ठम् = पिट्ठी, चौर्यम् = चोरिआ.

आख्यातः—(१) ति आणि ते या प्रत्ययातील 'त' चा लोप होतो. जसें –हसति = हसइ, हसए, रमते = रमइ, रमए.

(२) महाराष्ट्रींत परस्मैपद व आत्मनेपद असा भेद नाहीं. सर्व धातु उभयपदी आहेत.

(३) भूतकालाचे ह्यस्तन, अद्यतन व परोक्ष असे तीन भेद नाहींत. एकाच प्रकारचें रूप होतें. आणि भूतकालाच्या आख्यातरूपाऐवजीं 'त' प्रत्ययान्त कृदन्ताचाच प्रयोग अधिक होतो.

(४) भविष्यकाळाचेहि संस्कृताप्रमाणें दोन प्रकार नसून एकच प्रकार आहे.

(५) भविष्यकाळाच्या प्रत्ययाच्या आरंभीं हि होतो. जसें —हसिष्यति = हसिहिइ, करिष्यति = करिहिइ.

(६) वर्तमानकाळ, भविष्यकाळ, विध्यर्थ व आज्ञार्थ याच्या प्रत्ययांऐवजीं ज्ज आणि ज्जा होतात. जसें – हसति, हसिष्यति, हसेत्, हसतु = हसेज्ज, हसेज्जा.

(७) भावे व कर्मणि प्रयोगाचे 'ईअ' व 'इज्ज' प्रत्यय आहेत. हस्यते = हसीअइ, हसिज्जइ.

कृदन्त —शीलाद्यर्थक 'तृ' प्रत्ययाबद्दल 'इर' प्रत्यय आहे. जसें –गन्तृ = गमिर.

(२) 'त्वा' प्रत्ययाऐवजीं तुम, अ, तूण, तुआण, व त्ता हे प्रत्यय होता. जसें —पठित्वा, पढिउ, पढिअ, पढिऊण, पढिउआण, पढित्ता.

तद्धित —'त्व' प्रत्ययाबद्दल 'त्त' व 'त्तण' असे प्रत्यय आहेत. जसें —देवत्व = देवत्त, देवत्तण.

पाली —यानतर वाङ्मयदृष्ट्या महत्त्वाची प्राकृत भाषा म्हटली म्हणजे बौद्ध धर्मग्रथांची, विशेषत हीनयानपथी वाङ्मयाची पाली ही होय. पाली शब्द 'पक्ति' शब्दापासून झाला आहे असें एक मत आहे. तसेंच त्याची व्युत्पत्ति पङ्क्ति = पत्ति = पति = पण्टि = पटि = पलि = पळि = पालि अथवा पङ्क्ति = पत्ति = पट्टि = पल्लि = पाली (—पालिप्रकाश प्रवेशक, पृ. ६.) अशीहि केलेली आढळते. पक्ति या शब्दाचा अर्थ ओळ असा आहे. प्राचीन बौद्ध ग्रथकारांनीं आपल्या धर्मग्रथांमध्यें ज्या वचनपक्ती उद्धृत केल्या त्यांस अनुलक्षून पाली असा शब्दप्रयोग करीत असतात. त्यावरून त्यांच्या धर्मशास्त्राच्या भाषेस पाली असें नांव पडलें. कांहीं विद्वानांच्या मतें 'पालि' शब्द 'पल्लि' म्हणजे खेडें या शब्दावरून आला असावा. पाली ही ग्रामिक अथवा जानपद लोकांची भाषा असून ती खेडेगांवातून प्रचलित असे पहिल्या व्युत्पत्तीपेक्षां दुसरी व्युत्पत्ति अधिक सुलभ दिसते डॉक्टर हेन्री हा पाली शब्दाची व्युत्पत्ति पठ् = वाचणें या धातूपासून पुढीलप्रमाणें देतो. पठ = पठित = पठिअ = पडिअ = पलिअ = पालिअ, पाली. रा. राजवाडे पाली शब्दाची व्युत्पत्ति 'प्रकट' या शब्दापासून सांगतात. प्रकट = पाअड = पाअळ = पाल, याचें स्त्रीलिंगी पाली = पाळी, म्हणजे जी स्पष्ट, सहजसुलभ व सामान्य लोकांत प्रचलित असणारी ती पाली होय असें त्यांचें मत आहे. विंडिशच्या मतें पाली भाषा मागधीचें वाङ्मयीन शिष्ट स्वरूप असून तिच्यावर संस्कृत भाषेची छाया बरीच आहे व इतर वाङ्मयीन भाषांप्रमाणें हीहि मिश्र बोलीच आहे

डॉ भांडारकर पाली भाषा ही मध्यकालीन संस्कृत भाषेपासून म्हणजे ब्राह्मण ग्रथांतील भाषेपासून निघाली असें मानतात. पाली ही वेदकालीन भाषेच्या कोणत्याहि पोटभेदापासून निघाली नसून पाणिनीय भाषेची छाया रूपें प्राकृत प्रतिकृति आहे, कारण पालीचा अक्षरश व स्वरश: तंतोतंत जसा पाणिनीय भाषेत तंतोतंत होतो तसा वैदिक भाषेच्या कोणत्याहि पोटभेदांत होत नाहीं असें रा. वि. का. राजवाडे यांचें मत आहे. परंतु प्राकृत भाषा या सामान्य लोकांच्या बोली असून त्या संस्कृतपासून साक्षात् निघाल्या नसून त्यांवर संस्कृत भाषेचा परिणाम मात्र बराच झाला आहे हें आपण पूर्वीच दाखविलें आहे. आज आपणांस ज्या प्राकृत भाषा उपलब्ध आहेत त्यांमध्यें पाली ही सर्वांत जुनी भाषा आहे.

या भाषेच्या उत्पत्तिस्थानाबद्दलहि विद्वानांमध्यें मतभेद आहे बौद्ध ग्रंथकार पाली ही मागधी भाषेपासून निघाली असून ती मगध देशांत प्रचलित असली पाहिजे असें मानतात. ओल्डेनबर्गच्या मतें पालीचें उत्पत्तिस्थान विंध्याच्या उत्तरेस नसून विंध्याच्या दक्षिणेस बरेंच दूर असलें पाहिजे. पाली ही विंध्याच्या पश्चिम व मध्य भागामधील प्रदेशांत उदय पावली असली पाहिजे असें मॅकचें मत आहे. लॉयमच्या मतें पाली ही एकरूपी भाषा नसून, तिचें उत्पत्तिस्थान उज्जयिनी किंवा हिंदुस्थानच्या पश्चिम भागांत कोठें तरी संभवतें. परंतु या भाषेचें मागधी प्राकृत भाषेशीं सादृश्य नसून पैशाची भाषेशीं विशेष साम्य आहे असें डॉ० स्टेन् कोनो व ग्रिअर्सन यांचें म्हणणें आहे व त्यावरून ज्या प्रदेशांत पैशाची भाषा प्रचलित होती त्याच प्रदेशात ही उत्पन्न झाली असावी असें त्यांचें मत आहे परंतु पैशाची भाषेच्या उत्पत्तिस्थानाबद्दलहि या दोन विद्वानांत मतभेद आहे स्टेन् कोनोच्या मतें पैशाची भाषेचें उत्पत्तिस्थान विंध्याद्रीच्या दक्षिणेकडील प्रदेश हें आहे, तर ग्रिअर्सनच्या मतें ती हिंदुस्थानच्या वायव्यकडील प्रदेशांत उत्पन्न झाली असावी व तेथें ती प्रथम प्रसृत होऊन तिचा कोंकणापर्यंत पुढें विस्तार झाला असावा. पाली भाषेचें अशोकाच्या गिरनार शिलालेखाशीं सादृश्य व पूर्वेकडील धौलिशिलालेखाशीं विसादृश्य यावरूनहि हीच गोष्ट प्रतीत होते, उदा० संस्कृत–राज्ञ, व कृतम्, पाली–राजिनो, कओ व कतम्, गिरनार–राणो व कतम्, धौलि–लजिने व कडे अशीं रूपें होतात या बाबतींत प्रो० सुनीतिकुमार चतर्जी यांचें म्हणणें असें आहे की बुद्धाचीं सर्व उपदेशवचनें मागधी भाषेनंतर मध्यदेशांतील शौरसेनी प्राकृतमध्यें अनुवादित झालीं होतीं व तीच पालीभाषा या नावानें खि० पू० दुसऱ्या शतकापूर्वी प्रसिद्ध होती. परंतु आपणास असें आढळून येतें कीं पाली भाषेचें शौरसेनी किंवा मागधी या दोहोंपेक्षांहि पैशाची भाषेशींच अधिक साम्य आहे, हें पुढील उदाहरणांवरून दिसून येईल.

संस्कृत	पाली	पैशाची	शौरसेनी	मागधी
(क) लोक	लोक	लोक	लोअ	लोअ
(ग) नग	नग	नग	णअ	णअ
(च) शची	सची	सची	सई	शई
(ज) रजत	रजत	रजत	रअद	लअद
(त) कृत	कत	कत	कद	कद
(र) कर	कर	कर	कर	कल
(श) वश	वस	वस	वस	वश
(ष) मेष	मेस	मेस	मेस	मेश
(स) सारस	सारस	सारस	सारस	शालश
(न) वचन	वचन	वचन	वअण	वअण
(ट) पट्ट	पट्ट	पट्ट	पट्ट	पस्ट
(र्थ) अर्थ	अत्थ	अत्थ	अत्थ	अस्त
(प्र० पु० ए० व० प्रत्यय) वृक्ष	रुक्खो	रुक्खो	रुक्खो	लुक्खे

पाली भाषेची उत्पत्ति खि० पू० सहाव्या शतकांत झाली असावी असें समजतात, परंतु त्या काळीं म्हणजे बुद्धाच्या जन्माच्या व धर्मप्रसाराच्या वेळीं मागधी ही लोकांची बोलभाषा होती व पाली ही बोलभाषा नसून बौद्धधर्म ग्रंथांची वाङ्‌मयीन भाषा आहे व ती खिस्ती सनाच्या चौथ्या किंवा पांचव्या शतकांत आपणांस दृश्य होणाऱ्या स्वरूपांत परिणत झाली असावी या पाली भाषेपासूनच आधुनिक सिंहली भाषा बनली आहे.

अर्धमागधी –मागधी खालोखाल दुसरी महत्वाची भाषा म्हटली म्हणजे महावीराची धर्मोपदेश भाषा अर्ध मागधी होय 'भगवं च णं अद्धमागहीए भासाए धम्ममाइक्खइ'–समवायांग सूत्र ६०. अर्थात् महावीरानें जो धर्मोपदेश केला, तो लेखनद्वारा केलेला नसून व्याख्यानद्वारा केला, परंतु आज आपणांस सर्वांत जुने जे जैनधर्मग्रंथ आढळतात ते त्यानंतर बऱ्याच उत्तरकालीं प्रत्यक्ष लिहिले गेले आहेत आमच्या वेदाप्रमाणें महावीराचीं धर्मवचनें तोंडीं पठन पाठानें जैन धर्मीमध्यें चालू असून तीच पुढें ग्रंथरूपानें लिहिली गेली अशी त्यांची परंपरा आहे परंतु हें श्वेतांबर

पंथीयांचें विधान त्यांतीलच दिगंबरपंथीयांस मान्य नसून त्यांच्या मुतें पूर्वीचे सर्व जैन धर्मग्रंथ लुप्त झाले असून प्रचलित जैन धर्मग्रंथ नव्यानें लिहिले गेले आहेत. श्वेतांबरपंथीयांच्या मतें जैन सूत्रग्रंथ महावीरनिर्वाणानंतर ९८० वर्षांनीं म्हणजे खि. श. ४५४ मध्यें काठेवाडांत वलभी या ठिकाणीं श्री देवर्धिगणी यानें लिपिबद्ध केले. परंतु तावत्कालपर्यंत त्यांचें वेदांप्रमाणेंच जैन मुनींनीं शिष्यपरंपरेनें पठनद्वारा मूळ स्वरूपांत रक्षण केलें.

वेदांप्रमाणेंच सूत्रग्रंथपठनाच्या शुद्धतेबद्दल या मुनींकडून काळजी घेण्यांत येत असते. तथापि मूळ सूत्रांमध्यें या पठनपरंपरेनें भाषाविषयक कांहीं फरक होणें संभवनीय आहे. कारण या सूत्रांस वेदांप्रमाणें शब्दप्राधान्य नसून अर्थप्राधान्य आहे व हे ग्रंथ सामान्य लोकांस समजण्याकरितां तत्कालीन बोलभाषेंत लिहिले होते. बोलभाषेंत कालानुसार फरक पडणें अपरिहार्य आहे; त्याशिवाय ती समजण्यास सुलभ राहणार नाहीं. तसेंच चंद्रगुप्ताच्या कारकीर्दींत मगधदेशांत जें बारा वर्षांचें अवर्षण झालें त्या वेळीं जैन मुनि दक्षिण देशांत समुद्रतीरीं वास्तव्य करण्यास गेले होते त्या वेळीं या ग्रंथपठनाची परंपरा त्रुटित झाली होती. पुन्हां या अवर्षणाच्या कालानंतर पाटलीपुत्र शहरांत या जैन संघाचें एकत्र अधिवेशन होऊन निरनिराळ्या मुनींच्या स्मृतींवरून या ग्रंथांचें पुनर्लेखन करण्यांत आलें. यांपैकीं कांहीं मुनि दक्षिणेंतील महाराष्ट्र, कोंकण वगैरे भागांतहि उपदेशाचें कार्य करीत होते हें त्या भागांतील जैन धर्माच्या प्रसारावरून उघड होतें. अर्धमागधी भाषेचें दूरस्थ महाराष्ट्र देशाच्या महाराष्ट्री भाषेशीं जें विशेष सादृश्य दिसून येतें त्याचेंहि कारण हेंच असलें पाहिजे. यानंतर ८०० वर्षांनीं वलभी व मथुरा येथें जैन ग्रंथ लिपिबद्ध करण्याकरितां जैन मुनींचीं संमेलनें भरविण्यांत आलीं. या कालांत जैन संप्रदायाचा विस्तार भारतवर्षाच्या दूरदूरच्या प्रांतांत झालेला असून तत्तत्प्रांतीय भाषांचा परिणाम त्यांच्या (धर्मोपदेशकांच्या) भाषेवर झाला असला पाहिजे व यामुळेंच अंगग्रंथांच्या भाषेमध्यें–एवढेंच नव्हे तर एकाच अंगग्रन्थांतील भाषेमध्यें, किंबहुना वाक्यांमध्यें–भाषाभेद आढळून येतो. या उपपत्तीवरूनच अंग व उपांग ग्रंथांची कांहीं कांहीं ठिकाणीं थोडीफार विसंगति आढळून येते तिचेंहि स्पष्टीकरण होतें. समवायांगसूत्रादि ग्रंथांत जीस अर्धमागधी असें नांव दिलें आहे तीसच स्थानांगसूत्रादि ग्रंथांमध्यें ऋषिभाषिता असें म्हटलें आहे. यावरून हेमचंद्रानें तिला आर्षभाषा असें म्हटलें आहे. वस्तुतः हीं तिन्ही नांवें एकाच भाषेचीं आहेत. याच भाषेस याकोबीनें प्राचीन महाराष्ट्री अथवा जैन महाराष्ट्री असें नांव दिलें आहे. तथापि डॉ. पिशेलच्या मतें प्राचीन जैनसूत्रांची आर्षभाषा ही अर्धमागधीच होय. अर्थात् तिचें महाराष्ट्रीशीं अनेक बाबतींत साम्य आहे तरी तीस जैन महाराष्ट्री असें वेगळें नांव देण्याचें कारण नाहीं. ज्याप्रमाणें बौद्ध धर्मसूत्रग्रंथांची भाषा मागधी अथवा पाली ही नाटकांतील किंवा प्राकृत व्याकरणामध्यें निर्दिष्ट केलेल्या मागधीहून भिन्न आहे तशीच जैनधर्मसूत्रांची अर्धमागधी नाटकांतील किंवा प्राकृत व्याकरणांतील अर्धमागधीहून निराळी आहे. तथापि ज्याप्रमाणें बौद्धसूत्रांच्या भाषेला महाराष्ट्री न म्हणतां मागधीच संबोधिलें जातें त्याप्रमाणें जैन धर्मसूत्रांच्या भाषेलाहि महाराष्ट्री न म्हणतां अर्धमागधीच म्हणण्यांत येतें असें हरगोविनदास यांनीं प्रतिपादन केलें आहे. परंतु प. बेचरदास दोशी यांनीं आपल्या प्राकृत व्याकरणाच्या प्रस्तावनेंत जैन आगम ग्रंथांची भाषा भरताचें नाट्यशास्त्र, वररुचि, हेमचंद्रादि प्राकृत व्याकरणकार, व अशोकाचे शिलालेख इत्यादींमध्यें अर्धमागधीचीं जीं लक्षणें आढळतात त्यांस अनुसरून तिचें स्वरूप नसल्यामुळें तिला अर्धमागधी न म्हणतां प्राकृतच म्हणावें असें प्रतिपादन केलें आहे. परंतु प्राकृत म्हणजे जर महाराष्ट्री म्हटलें तरी तीपासून जैन आगम भाषा निराळी आहे हें आपण वर पाहिलेंच आहे व नाटकादींमधील भाषा कृत्रिम असणें शक्य आहे. तेव्हां हरगोविनदास यांचेंच मत अधिक ग्राह्य दिसतें. भरताच्या नाट्यशास्त्रांत ज्या सात प्राकृत भाषांचा उल्लेख आहे त्यांत अर्धमागधीचा उल्लेख असून ती नोकरचाकर, राजपुत्र व श्रेष्ठी या पात्रांच्या तोंडीं असावी असें सांगितलें आहे. परंतु या पात्रांच्या तोंडीं असलेली भाषा व जैन सूत्रांची भाषा यांमध्यें बराच फरक आढळतो. मार्कण्डेयानें आपल्या व्याकरणांत ' शौरसेन्या अदूरत्वादियमेवार्धमागधी ' मागधीसच अर्धमागधी असें म्हटलें आहे. क्रमदीश्वरानें आपल्या प्राकृत व्याकरणांत ' महाराष्ट्री मिश्रा अर्धमागधी ' असें हिचें लक्षण दिलें आहे. परंतु हीं दोन्हीहि लक्षणें नाटकांतील पात्रांच्या तोंडीं असलेल्या भाषेबद्दलचीं आहेत.

अर्धमागधी भाषेत व महाराष्ट्री भाषेत पुष्कळच साम्य आहे. डॉ. होर्नले यांनीं अर्धमागधीस आर्ष प्राकृत असें म्हटलें असून ती नाटकांतील अर्धमागधी, महाराष्ट्री आणि शौरसेनी यांचें मूळ मानली आहे. तसेंच हेमचंद्रानें आपल्या प्राकृत व्याकरणात आपल्या नियमास जीं उदाहरणें दिलीं आहेत त्यापैकीं वाङ्मयांतील उदाहरणें महाराष्ट्री भाषेंतील आहेत. परंतु जैन सूत्रांतील उदाहरणें देताना त्यास आर्षप्राकृत असें नांव दिलें आहे. त्यावरून ही जैन सूत्रांची भाषा वाङ्मयीन महाराष्ट्रीपेक्षा प्राचीन असावी असें वाटतें. कांहीं लोक अर्धमागधी या शब्दाची व्युत्पत्ति ' अर्धी मागधी ' अशी करितात ती चुकीची असून 'अर्ध्या मगधाची भाषा' ही व्युत्पत्ति वास्तविक आहे. अर्धमागध ह्या शब्दाची व्याख्या निशीतचूर्णिकेंत ' मगहद्धविसयभासानिबद्ध अद्धमागह ' अशी दिली आहे. परंतु अर्धमागधीचें साहचर्य मगधांतील मागधी किंवा शौरसेनी किंवा अर्वाचीन पूर्वहिंदी या भाषाशीं नसून महाराष्ट्री किंवा अर्वाचीन मराठी या भाषाशीं असण्याचें कारण वर सांगितल्याप्रमाणें जैन मुनींचा अवर्षणकालीं दक्षिण हिंदुस्थानात घडलेला दीर्घकालीन निवास व त्यामुळें त्याच्या भाषेवर व त्यांनीं ग्रथित केलेल्या अंगग्रंथांतील भाषेवर झालेला महाराष्ट्रीचा परिणाम हे असलें पाहिजे डॉ भाण्डारकर यांनीं अर्धमागधीची उत्पत्ति खि. पू. २ऱ्या शतकांत झाली असावी असें म्हटलें आहे. डॉ. एस्. के. चतर्जी यांनीं सर्व नाटकांतील सर्व प्राकृत भाषाचा व अर्धमागधीचा उत्पत्तिकाल खि. पू. ३ रें शतक हा दिला आहे परंतु अश्वघोषाच्या नाटकांत जैन अर्धमागधी भाषा आहे असें डॉ. ल्युडर्सनें दाखविलें आहे व डॉ. याकोबी यांनीं जैनसूत्रांची व मथुरा येथील शिलालेखांची भाषा यांचा काल खि. पू. ४ थें व ३ रें शतक असा दिला आहे. व हा काल वरील पाटलीपुत्रांत झालेल्या प्रथमसंकलनाशीं जुळणारा आहे ही भाषा बहुतांशीं महाराष्ट्रीशीं जुळते पण तींत आढळणारे कांहीं विशेष पुढें दिले आहेत, त्यावरून अर्धमागधी ही वैदिक व अभिजात संस्कृत भाषेशीं अधिक जवळ आहे हें दिसून येईल.

अर्धमागधीचीं विशेष लक्षणें. वर्णभेद —(१) दोन स्वरांच्या दरम्यान असलेल्या असंयुक्त ' क ' बद्दल प्राय: सर्वत्र ' ग ' होतो. पण कोठें कोठें ' त ' आणि ' य 'हि होतो. जसें —ग—प्रकल्प = पगप्प, आकर = आगर, आकाश = आगास, आकाशिका = आगासी, प्रकार = पगार, श्रावक = सावग, विवर्जक = विवज्जग, निषेवक = णिसेवग, लोक = लोग, आकृति = आगई. त—आराधक = आराहत, सामायिक=सामातित, विशुद्धिक = विसुद्धित, अधिक = अहित, शाकुनिक = साउणित, नैषधिक = णेसज्जित, वीरासनिक = विरासणित, वर्धकि = वड्ढति, नैरयिक = नेरतित, सीमंतक = सीमतत, नरकात् = नरतातो, माडम्बिक = माडम्बित, कौटुम्बिक = कोडुम्बित, सचक्षुष्केण = सचक्खुतेण, कूणिक = कूणित, अतिकात् = अन्तितातो, राहसिकेन = रहस्सितेण य—कायिक = काइय, लोक = लोय

(२) दोन स्वरांमध्यें असलेला असंयुक्त ' ग ' कायम राहतो. कोठें कोठें त्याचा ' त ' आणि ' य ' होतो जसें आगम = आगम, आगमन = आगमण, आनुगामिक = आणुगामिय, आगमिष्यत् = आगमिस्स, जागर = जागर, अगारिन् = अगारि, भगवन् = भगव, अतिग = अतित, सागर = सायर,

(३) दोन स्वरांमध्यें असलेल्या असंयुक्त 'च' अथवा 'ज' बद्दल 'त' आणि 'य' होतात. जसें —नाराच = णारात, वचस् = वति, प्रवचन = पावतण, कदाचित् = कयाति, वाचना = वायणा, उपचार = उवयार, लोच = लोय, आचार्य = आयरिय, भोजिन् = भोति, वज्र = वतिर, पूजा = पूता, राजेश्वर = रातीसर, आत्मज = अत्तते, प्रजात = पयाय, कामध्वजा = कामज्झया, आत्मज = अत्तय.

(४) दोन स्वराच्यामध्यें असलेला ' त ' प्राय कायम राहतो. कोठें कोठें त्याचा ' य ' होतो जसें — वन्दते = वदति, नमस्यति = नमसति, पर्युपास्ते = पज्जुवासति, जितेंद्रिय=जितिंदिय, सतत = सतत, भवति = भवति, अतरित — सतरित, धैवत = धेवत, जाति = जाति, आकृति =आगिति, विहरति = विहरति, पुरत = पुरतो, करोति = करेति, तत = तते, सदिशतु = सदिसतु, शल्पति = सल्वति, प्रभृति = पभिति, करतल = करयल.

(५) स्वरांच्या दरम्यान असलेल्या 'द' बद्दल 'द'अथवा 'त' अधिकांशानें होतो. कधीं कधीं 'य' हि होतो जसें —द—प्रदिश = पदिसो, भेद = भेद, अनादिक = अणादिय वदत् = वदमाण, नदति = णदति, जनपद =

'जणवद; वेदिष्यति=वेदिहिती. त—यदा = जता; पाद = पात; निपाद = निसात; नदी = नती; मृषावाद = मुसावात; यादिक = यातित; अन्यदा = अवता; कदाचित् = कताती; यदि = जति; चिरादिक = चिरातीत. य— प्रतिच्छादन = पडिच्छायण; चतुष्पद = चउप्पय (चौपाई, एक छंद).

(६) दोन स्वरांमध्ये असलेल्या 'प' चा प्रायः सर्वत्र 'व' होतो. जसें:—पापक = पावग; सलपति = सलवति; सोपचार = सोवयार; अतिपात = अतिवात; उपनीत =उवणीय; अभ्युपपन्न = अज्झोववण्ण; उपगूढ=उवगूढ; आधिपत्य = आहेवच्च; तपक = तवय; व्यपरोपित = ववरोवित.

(७) स्वराच्यामध्यें असलेल्या 'य' प्रायः कायम राहतो. अनेक ठिकाणीं त्याचा 'त' झालेला दृष्टीस पडतो. जसें:-य—वायव = वायव; प्रिय = पिय; 'निरय = निरय; इंद्रिय = इंदिय; गायति = गायइ. त— स्यात् = सिता; सामायिक = सामातित; कायिक = कातित; पालयिष्यन्ति = पालतिस्सति; पर्याय = परितात; नायक = णातग; गायति = गातति, स्थायिन् = ठाति; शायिन् = साति; नैरयिक = नेरतित; इंद्रिय = इंदित.

(८) दोन स्वरांच्यामध्यें असलेल्या 'व' बद्दल व, त अथवा य हि होतो. य— वायव = वायव; गौरव = गारव; भवति = भवति; अनुविचिन्त्य = अणुवीति. त—परिवार = परिताल; कवि = कति. य— परिवर्तन = परियट्टण; परिवर्तना = परियट्टणा.

(९) महाराष्ट्रींत स्वरांच्यामध्यें असयुक्त क, ग, च, ज, त, द, प, य, व या व्यंजनाचा प्रायः लोप होतो. प्राकृत-प्रकाश इ. व्याकरणानुसार लोप पावलेल्या या व्यंजनाबद्दल दुसरें कोणतेंहि व्यंजन येत नाहीं. सेतुबंध, गाथासप्तशती आणि कर्पूरमंजरी इ. नाटकाच्या महाराष्ट्री भाषेंतहि हें लक्षण चागलेंच आढळतें.

हेमचंद्राच्या प्राकृत व्याकरणानुसार या लुप्त व्यंजनाच्या दोन्ही बाजूस 'अ' वर्ण (अ अथवा आ) असल्यास लोप पावलेल्या व्यंजनाबद्दल 'य्' होतो. 'गउडवहो 'मध्यें तर वर सांगितलेल्या व्यंजनापूर्वी अ वर्णाहून भिन्न वर्ण असूनहि त्याबद्दल 'य' झालेला अधिक प्रमाणात आढळतो. परंतु जैन अर्धमागधीमध्यें आम्ही वर सांगितल्याप्रमाणें त्या त्या व्यंजनाबद्दल भिन्न भिन्न व्यंजन येतें आणि कोठे कोठें तर तेंच व्यंजन कायम राहतें. हे खरें कीं, कोठें कोठें वर सांगितलेल्या व्यंजनाबद्दल अन्य व्यंजन होणें अथवा तेंच व्यंजन कायम राहणें याऐवजीं महाराष्ट्रीप्रमाणें त्या व्यंजनाचा लोपहि झालेला आढळतो. पण तो लोप वर सांगितलेल्या व्यंजनानंतर 'अ' अथवा 'आ' याहून भिन्न स्वर असूनहि झालेला आढळतो. जसें:— लोक = लोओ; रोचित = रोइत; भोजिन् = भोइ; आतुर = आउर; आदेशि = आएसि, कायिक = काइय; आवेश = आएस.

(१०) शब्दाच्या आरंभीं अथवा मध्यें अथवा जोडाक्षरात सर्वत्र 'ण' प्रमाणें 'न' हि होतो. जसें:—नदी = नई; ज्ञातपुत्र = नायपुत्त; आरनाल = आरनाल; अनल = अनल; अनिल = अनिल; प्रज्ञा = पन्ना, अन्योन्य = अन्नमन्न; विज्ञ = विन्नु; सर्वज्ञ = सव्वन्नु इ.

(११) 'एव 'च्या पूर्वी 'अम्' असल्यास त्याच्याबद्दल 'आम्' होतो. जसें:—यामेव = जामेव; तामेव = तामेव; क्षिप्रमेव = खिप्पामेव; एवमेव = एवामेव, पूर्वमेव = पुव्वामेव इ.

(१२) दीर्घ स्वरानंतर येणाऱ्या 'इति वा' बद्दल 'ति वा' अथवा 'इ वा' असें होतें. जसें:— इन्द्र मह इति वा = इंदमहे ति वा, इंद महे इ वा.

(१३) 'यथा' आणि 'यावत्' शब्दातील 'य' चा 'ज' अथवा लोप झालेला आढळतो. जसें:-यथाख्यात = अहक्खाय; यथाजात = अहाजात; यथानामक = जहाणामए, यावत्कथा = आवकहा; यावज्जीव = जावज्जीव.

वर्णागमः—गद्यांतहि अनेक ठिकाणीं समासात उत्तरपदाच्या पूर्वी म् आगम होतो. जसें:-निरयगामी, उड्ढगारव, दीहगारव, रहस्सगारव, गोणमाई, सामाइयमाइयाइं, अजहण्णमणुक्कोस, अदुक्खमसुहा इ. महाराष्ट्रीमध्यें केवळ पद्यांतच पादपूरणासाठीं म् आगम झालेला आढळतो, गद्यांत तर तो मुळींच आढळत नाहीं.

शब्दभेदः—(१) महाराष्ट्रींत ज्यांचा प्रयोग झालेला आढळत नाहीं असे अनेक शब्द अर्धमागधीमध्यें आहेत. जसें:-अज्झत्थिय, अज्झोववण्ण, अणुवीति, आघवणा, आघवेत्तग, आणापाणु, आवीकम्म, वग्गूइ, केमहालय, दुरूढ, पच्चत्थिमिल्ल, पाऊकुव्व, पुरत्थिमिल्ल, पेरेवच्च, महतिमहालिया, वक्क, विउस.

(२) ज्यांचीं रूपें अर्धमागधींत व महाराष्ट्रींत भिन्न भिन्न होतात अशा शब्दांचीहि संख्या बरीच मोठी आहे. त्यापैकीं कांहीं शब्द पुढें दिले आहेत.—

अर्धमागधी	महाराष्ट्री	अर्धमागधी	महाराष्ट्री
अभियागम	अब्भाअम	नितिय	णिच्च
आउंटण	आउचण	निएय	णिअअ
उआहरण	उआहरण	पडुप्पन्न	पच्चुप्पण्ण
उप्पिं	उवरिं, अवरिं	पच्छेकम्म	पच्छाकम्म
किया	किरिआ	पाय (पात्र)	पत्त
कीस, केस	केरिस	पुढो (पृथक्)	पुहं, पिहं
केवचिर	किआचिर	पुरेकम्म	पुराकम्म
गेहि	गिद्धि	पुव्विं	पुव्वं
चियत्त	चइअ	माय (मात्र)	मत्त, मेत्त
छच्च	छक्क	माहण	बम्हण
जाया	जत्ता	मिलक्खु, मेच्छ	मिलिच्छ
णिगण, णिगिण	णग्ग	वग्गू	वाआ
णिगिणिण (नाग्न्य)	णग्गत्तण	वाहणा (उपानह्)	उवाणआ
तच्च (तृतीय)	तइअ	सहेज्ज	सहाअ
तच्च (तथ्य)	तच्छ	सीआण, सुसाण	मसाण
तेगिच्छा	चिइच्छा	सुमिण	सिमिण
दुवालसंग	बारसंग	सुहम, सुहुम	सण्ह
दोच्च	दुइअ	सोहि	सुद्धि.

शिवाय दुवालस, बारस, तेरस, अउणवीसइ, बत्तीस, पणतीस, इगयाल, तेयालीस, पणयाल, अडयाल, एगट्ठि, बावट्ठि, तेवट्ठि, छावट्ठि, अडसट्ठि, अउणत्तरि, बावत्तरि, पण्णत्तरि, सत्तहत्तरि, तेयासी, छलसीइ, बाणउइ, इ. संख्यावाचक शब्दांचीं रूपें अर्धमागधींत आढळतात. महाराष्ट्रींत अशीं होत नाहींत.

नामविभक्तिः—(१) अर्धमागधींत पुल्लिंगी अकारान्त शब्दाला प्रथमेच्या एकवचनाचा प्रायः 'ए' व क्वचित् 'ओ' प्रत्यय लागतो. परंतु महाराष्ट्रींत फक्त 'ओ' प्रत्यय लागतो.

(२) सप्तमीच्या एकवचनाचा सिं प्रत्यय आहे. महाराष्ट्रींत तो 'म्मि' आहे.

(३) चतुर्थीचे एकवचनात 'आए' किंवा 'आते' असे प्रत्यय येतात; जसें:—देवाए, सवणयाए, गमणाए, अट्ठाए, अहिताते, असुभाते, अखमाते इ०. महाराष्ट्रींत हे प्रत्यय नाहींत.

(४) अनेक शब्दांच्या तृतीयेच्या एकवचनात 'सा' आढळतो; जसें:—मणसा, वयसा, कायसा, जोगसा, बलसा, चक्खुसा. महाराष्ट्रींत यांच्याऐवजीं मणेण, वएण, काएण, जोगेण, बलेण, चक्खुणा अशीं अनुक्रमें रूपें होतात.

(५) कम्म आणि धम्म शब्दाचें तृतीयेचें एकवचन पालींतल्याप्रमाणें कम्मुणा व धम्मुणा असें होतें. त्यांचीं रूपें महाराष्ट्रींत कम्मेण व धम्मेण अशीं होतात.

(६) अर्धमागधींत 'तत्' शब्दाच्या पंचमीच्या बहुवचनात 'तेब्भो' रूपहि आढळण्यांत येतें.

(७) 'युष्मत्' शब्दाचें षष्ठीचें एकवचन संस्कृतप्रमाणें 'तव' असें होतें. तसेंच 'अस्मत्'चें षष्ठीचें बहुवचन संस्कृतप्रमाणेंच 'अस्माक' असें होतें. हीं रूपें महाराष्ट्रींत नाहींत.

आख्यात विभक्ति—(१) अर्धमागधींत भूतकाळाच्या बहुवचनाचा प्रत्यय ' इंसु ' आहे. जसें:–पुच्छिंसु, गच्छिंसु, आभासिंसु. महाराष्ट्रींत हा प्रयोग लुप्त झाला आहे.

धातुरूपें—अर्धमागधींत आइक्खइ, कुव्वइ, बुचि, होक्खती, बूया, अब्बवी, होत्था, हुत्था, पहारेत्था, आघ, दुरूहइ, विगिंचए, तिवायए, अकासी, तिउट्टई, तिउट्टिज्जा, पडिसंघयाति, सारयती, घेच्छिइ, समुच्छिहिंति, आहंसु इ०. प्रभृति प्रयोगांत धातूची प्रकृति, प्रत्यय इ०. ज्या स्वरूपात आढळतात त्यांहून भिन्न स्वरूपांत ते महाराष्ट्रींत आढळतात.

कृदन्त—(१) अर्धमागधींत ' त्वा ' प्रत्ययाचीं रूपें अनेक प्रकारांनीं होतात.

(१) टट्टु. जसें:–कट्टु, साहट्टु, अवहट्टु इ.

(२) इत्ता. जसें:–एत्ता, इत्ताण व एत्ताण. जसें:–चइत्ता, विउट्टित्ता, पासित्ता, करेत्ता, पासित्ताण, करेत्ताण.

(३) इत्तु. जसें:–दुरुहित्तु, जाणित्तु, वधित्तु.

(४) च्चा. जसें:–किच्चा, णच्चा, सोच्चा, भोच्चा, चेच्चा.

(५) इया. जसें:–परिजाणिया, दुरुहिया.

(६) याशिवाय विउक्कम्म, निसम्म, समिच्च, सखाए, अणुवीति, लध्दु, लध्दूण, दिस्सा इत्यादि प्रयोगांत ' त्वा ' चीं इतर भिन्नभिन्न रूपें दृष्टीस पडतात.

(२) ' तुम् ' प्रत्ययाबद्दल प्रायः ' इत्तए ' ' इत्तते ,' हे प्रत्यय आढळतात. जसें:–करित्तए, गच्छित्तए, समुजित्तए, उवसामित्तते, विहरित्तए इ.

(३) ऋकारान्त धातूच्या ' त ' प्रत्ययाऐवजीं ' ड ' होतो. जसें:–कड, मड, अभिहड, वावड, संवुड, वियड, वित्थड.

तद्धित—(१) ' तर ' प्रत्ययाचें रूप ' तराय ' होतें. जसें –अणिट्ठतराए, अप्पतराए, बहुतराए, कततराए.

(२) आउसो, आउसतो, गोमी, वुसिम, भगवतो, पुरत्थिम, पच्चत्थिम, ओयसी, दोसिणो, पोरेवच्च, इत्यादि प्रयोगांत ' मतुप् ' व अन्य तद्धित प्रत्ययाचीं रूपें जैनअर्धमागधींत जशीं होतात त्याहून तीं महाराष्ट्रींत भिन्न प्रकारचीं होतात.

अर्धमागधींत महाराष्ट्रीपेक्षां इतके अधिक व सूक्ष्म भेद, आणि विशेष आहेत कीं, विस्तारभयास्तव येथें उल्लेख करतां येत नाहीं.

शौरसेनी—भरताच्या नाट्यशास्त्रांत शौरसेनी भाषा नायिका व तिच्या सखी या पात्रांच्या तोंडीं घालावी, असें सांगितलें आहे. भास, कालिदास वगैरेंच्या नाटकांमध्यें ही भाषा वापरलेली आढळते. अश्वघोषाच्या नाटकांतील शौरसेनी भाषा ही थोडी अधिक जुनी वाटते. या भाषेचा उल्लेख, दंडी, रुद्रट, वाग्भट वगैरे सर्व साहित्यग्रंथकारांनीं केलेला आहे. वररुचि, हेमचंद्र, मार्कण्डेय, क्रमदीश्वर व लक्ष्मीधर इत्यादि व्याकरणकारांनीं हिचें लक्षण दिलेलें आहे. भरतानें विदूषकाच्या तोंडीं प्राच्या ही भाषा असावी असें सांगितलें आहे व प्राच्य भाषेचें जें लक्षण मार्कण्डेयानें आपल्या व्याकरणांत दिलें आहे त्यावरून ही शौरसेनीपासून फारशी निराळी दिसत नाहीं. दिगंबर जैनांचें प्रवचनसार, द्रव्यसंग्रह वगैरे ग्रंथांची भाषाहि एक तऱ्हेची शौरसेनीच आहे. ही श्वेतांबरांची अर्धमागधी व प्राकृत व्याकरणकारांची शौरसेनी यांच्या मिश्रणानें बनली आहे. हिला जैनशौरसेनी असें नांव देतात. या भाषेचें उत्पत्तिस्थान शूरसेन अथवा मथुरा देश हें होय. अश्वघोषाच्या नाटकांतील शौरसेनी अशोकलिपीकालीन असावी व भासाच्या नाटकांतील शौरसेनी व जैन शौरसेनी यांची उत्पत्ति खिस्ती शकाच्या पहिल्या किंवा दुसऱ्या शतकांत झाली असावी. या भाषेंत व महाराष्ट्रींत बरेंचसें साम्य असून त्यांमध्यें जो फरक आढळतो तो पुढें दिला आहे.

शौरसेनीचे विशेष-वर्णभेद—(१) स्वरांच्या मध्यवर्ती असंयुक्त ' त ' व ' द ' च्या जागीं ' द ' होतो. जसें.–रजत = रअद; गदा = गदा, (२) स्वरांमध्यें असंयुक्त ' थ ' असल्यास त्याचा ' ध ' व ' ह ' होतो. जसें–नाथ = णाध, णाह. (३) ' र्य ' जागीं ' य्य ' आणि ' ज्ज ' होतात. जसें:–आर्य = अय्य, अज्ज. सूर्य = सुय्य, सुज्ज

नाम विभक्ति—पंचमीच्या एकवचनाचे ' दु ' व ' दो ' असे दोन प्रत्यय असून ते लागण्यापूर्वी पूर्वीचा अकार दीर्घ होतो. जसें —जिनात् = जिणादो, जिणादु

आख्यात—(१) ' ति ' आणि ' ते ' या प्रत्ययाबद्दल अनुक्रमें ' दि ' आणि ' दे ' होतात. जसें — हसदि, हसदे, रमदि, रमदे, (२) भविष्यकाळाच्या प्रत्ययापूर्वी ' स्सि ' लागतो जसें —हसिस्सिदि, करिस्सिदि.

सन्धि—अन्त्य मकारानंतर ' इ ' अथवा ' ए ' असल्यास विकल्पानें ' ण ' चा आगम होतो. जसें — युक्त मिदम् = जुत्त णिमं, जुत्तमिमं, एवम् एतत् = एव णेदं, एवमेदं

कृदन्त—' त्वा ' प्रत्ययाबद्दल ' इअ, ' ' दूण ' व ' त्ता ' होतात जसें —पठित्वा = पढिअ, पढिदूण, पढित्ता

मागधी—मागधी भाषा अशोकाच्या साम्राज्याच्या उत्तरेच्या व पूर्वेच्या मीरत, सहसराम, रामगड, धौलि, जौगड वगैरे ठिकाणीं अशोकाच्या शिलालेखांत आढळते अश्वघोषाच्या त्रुटित नाट्यग्रंथांतहि या भाषेचें प्राचीन स्वरूप आढळतें व भास आणि कालिदास यांचीं नाटकें व मृच्छकटिक यांमध्यें नाटकी मागधी दृष्टीस पडते. बहुतेक प्राकृत व्याकरणांत मागधीचीं लक्षणें व उदाहरणें दिलेलीं आहेत. भरताच्या नाट्यशास्त्रांत राजाच्या अंत पुरांत राहणारे, सुरंग लावणारे, अश्वपालक वगैरे पात्रांच्या तोंडीं व नायक आपद्ग्रस्त असतां त्याच्या तोंडीं ही घालावी, असें सांगितलें आहे परंतु मार्कंडेयानें आपल्या प्राकृतसर्वस्वांत उद्धृत केलेल्या ' राक्षसभिक्षुक्षपणकचेटाद्या मागधीं प्राहु ' या वचनावरून भरतानें उल्लेखिलेल्या वरील पात्रांशिवाय भिक्षु, क्षपणक वगैरे लोकहि त्याच भाषेंत बोलत, असें दिसतें रुद्रट, वाग्भट, हेमचंद्र इत्यादि आलंकारिकांनीं आपल्या ग्रंथांत या भाषेचा उल्लेख केला आहे हिचें उत्पत्तिस्थान मगधदेश होय मगधाच्या बाहेरहि अशोकाच्या शिलालेखांत ही भाषा आढळण्याचें कारण मागधी ही त्या वेळीं राजभाषा असावी व त्यामुळें अंत पुरांत इत्यादि ठिकाणीं हीच भाषा वापरण्याचा प्रघात असावा. भिक्षु व क्षपणक हे विशेषत मगधनिवासी असल्यामुळें त्यांच्या तोंडीं हीच भाषा नाटकांमध्यें घालणें स्वाभाविक दिसतें नायकहि संकटकालीं किंवा आपत्तिग्रस्त असतां याच भाषेंत भाषण करितो, असें भरतानें सांगितलें आहे. यावरून त्या लोकांचीहि स्वाभाविक भाषा हीच असावी, असें वाटतें कारण सामान्यत मनुष्य विपत्तींत किंवा संकटांत असतां व्यावहारिक भाषेपेक्षां घरगुती भाषेंतच आपले सहज उद्गार काढतो यावरून सामान्यत नाट्यशास्त्रकार भरत ज्या प्रदेशांत राहत होता तेथील लोकांची बोलभाषा त्या वेळीं हीच असली पाहिजे असें वाटतें वररुचीनें 'शौरसेनीपासून मागधीची उत्पत्ति झाली' असें म्हटलें आहे परंतु शूरसेन व मगध या दोन प्रदेशांतील प्रादेशिक भाषा असून ज्याप्रमाणें शौरसेनी ही मध्यदेशांतील वेदकालीन बोलभाषेपासून उत्पन्न झाली त्याप्रमाणेंच मगधांतील बोलीपासून मागधी उत्पन्न झाली असावी अशोकाच्या शिलालेखांत व अश्वघोषाच्या नाटकांत प्राचीन मागधीचें स्वरूप आढळतें, व भासाच्या नाटकांत मध्ययुगीन मागधीचें स्वरूप दृष्टीस पडतें शाकारी, चाण्डाली आणि शाबरी या मागधीचींच रूपांतरें होत भरतानें शबर, शक वगैरेंच्या तोंडीं शाकारी भाषा घातली आहे परंतु मार्कंडेयानें राजश्यालकाच्या तोंडीं ही भाषा असावी, असें म्हटलें आहे भरतानें पुक्कसादि जातींची भाषा चाण्डाली आणि अंगारक, व्याध, लांकूडतोडे व कारागीर लोक यांची भाषा शाबरी असावी, असें सांगितलें आहे या तीन भाषांचीं उदाहरणें जीं नाटकांत वगैरे आढळतात त्यांमध्यें व मागधी भाषेंत फारसा फरक आढळत नाहीं मृच्छकटिकांतील माथुर व द्यूतकार यांच्या भाषेस 'ढक्की' असें नांव दिलें आहे हाहि मागधीभाषेचें एक रूपांतर आहे मार्कंडेयानें ढक्की भाषेसच ' टाक्की ' असें म्हटलें आहे ' प्रयुज्यते नाटकादौ द्यूतादि व्यवहारिभि । वणिग्भिर्हीनदेहैश्च तदाहुष्टक्कभाषितम् ॥ ' मार्कंडेयानें या भाषेचीं जीं विशेष लक्षणें दिलीं आहेत त्यांवरून ही अपभ्रंश असावी, असें दिसतें व हरिश्चंद्रानें तिला 'अपभ्रंश' असें म्हटलें आहे, असेंहि त्यानें सांगितलें आहे मागधी व शौरसेनी यांमध्यें आढळणारे विशेष भेद पुढें दिले आहेत बाकीच्या बाबतींत हिचें शौरसेनीशीं साम्य आहे

मागधीचे विशेष वर्णभेद—(१) ' र ' बद्दल सर्वत्र ' ल ' होतो जसें —नर = णल, कर = कल

(२) ष, श, स यांच्या जागीं तालव्य ' श ' होतो जसें —शोभन = शोहण, पुरुष = पुलिश, सारस = शालश.

(३) संयुक्त 'ष' आणि 'श'च्या जागीं दन्त्य 'स' होतो. जसें.—शुष्क = शुस्क; कष्ट = कस्ट, स्खलति = स्खलदि, बृहस्पति = बुहस्पदि.

(४) 'ष्ट' आणि 'ष्ठ' यांच्याबद्दल 'स्ट' होतो. जसें:—पट्ट = पस्ट; सुष्ठु = शुस्टु.

(५) 'स्त,' आणि 'र्थ' बद्दल 'स्त' होतो. जसें:—उपस्थित = उवस्तिद; सार्थ = शस्त.

(६) 'ज,' 'द्य' आणि 'य' बद्दल 'य' होतो. जसें:—जानाति = याणादि, दुर्जन = दुय्यण, मद्य = मय्य, अद्य = अय्य, याति = यादि, यम = यम.

(७) न्य, ण्य, ज्ञ, ञ्ज ह्यांबद्दल ञ्ञ होतो. जसें:—अन्य = अञ्ञ, पुण्य = पुञ्ञ, प्रज्ञा = पञ्ञा, अञ्जलि = अञ्ञलि.

(८) शब्दाच्या आरंभीं नसणाऱ्या 'छ' चा 'श्च' होतो. जसें:—गच्छ = गश्च, पिच्छिल = पिश्चिल.

(९) 'क्ष' बद्दल 'स्क' होतो. जसें:—राक्षस = लस्कश; यक्ष = यस्क.

नामविभक्ति–(१) अकारांत पुल्लिंगी शब्दाच्या प्रथमेच्या एकवचनीं 'ए' होतो. जसें:—जिनः = यिणे; पुरुषः = पुलिशे.

(२) अकारान्त शब्दाचें षष्ठीचें एकवचन 'स्श' आणि 'आह' लागून होतें. जसें:—जिनस्य = यिणस्स, यिणाह.

(३) अकारान्त शब्दाचें षष्ठीचें बहुवचन आण, आहँ हे प्रत्यय लागून होतें. जसें:—जिनानाम् = यिणाण, यिणाहँ.

(४) अस्मत् शब्दाच्या प्रथमेच्या एकवचनाचें व बहुवचनाचें रूप 'हगे' असें होतें.

पैशाचीः—गुणाढ्याची सध्यां लुप्त झालेली बृहत्कथा पैशाची भाषेमध्यें लिहिलेली होती, असें मानतात. या भाषेचीं उदाहरणें प्राकृतप्रकाश, हेमचंद्राचें प्राकृत व्याकरण, षड्भाषाचंद्रिका, प्राकृतसर्वस्व वगैरे प्राकृत व्याकरण-ग्रंथांत आढळतात. तसेंच हेमचंद्राचें कुमारपालचरित्र, काव्यानुशासन व मोहराजपराजय नाटक इत्यादिकांमध्यें या भाषेचे नमुने आढळतात. भरतानें आपल्या नाट्यशास्त्रांत पैशाचीचा उल्लेख केला नाहीं, परंतु रुद्रट, केशवमिश्र वगैरे साहित्यशास्त्रकारांनीं इचा निर्देश केला आहे व वाग्भटानें हिला 'भूतभाषित' असें म्हटलें आहे. हिचा उपयोग भूत, पिशाच्च, राक्षस, वगैरेंच्या तोंडीं करावा, असा वरील ग्रंथकाराचा आदेश आहे. षड्भाषाचंद्रिकेंत ही पिशाच्च देशाची भाषा असें म्हटलें असून पुढीलप्रमाणें पिशाच्च देशाचें वर्णन दिलें आहेः 'पांड्य-केकय वाल्हीक-सह्य नेपाल-कुन्तलाः। सुधेष्णभोजगांधारहैवकन्नोजनास्तथा ॥ एते पिशाच्चदेशाः स्युः ॥' मार्कण्डेयानें प्राकृतसर्वस्वामध्यें प्राकृतचंद्रिकेंतील 'कांचीदेशीयपाण्ड्ये च पांचाल गौडमागधम्। व्राचड दाक्षिणात्यञ्च शौरसेन च कैकयम्। शाबर द्राविड चैव एकादशपिशाचजाः।' याप्रमाणें अकरा प्रकारच्या पैशाचीचा उल्लेख केला आहे, परंतु अखेरीस 'कैकय शौरसेन च पांचालमिति च त्रिधा पैशाच्यः' म्हणून तीनच पैशाची ग्राह्य धरल्या आहेत. वर उल्लेखिलेले देश इतके परस्परां-पासून दूर दूर आहेत कीं, त्यांमध्यें एकाच भाषेचा व्यवहार संभवत नाहीं. भिन्नभिन्न प्रदेशांत राहणाऱ्या एखाद्या जातीची भाषा अशा तऱ्हेची असू शकेल. व पूर्वीचे पिशाच्चासारखे रानटी लोक निरनिराळ्या देशांत जसजसे पसरले तसतसा या त्यांच्या भाषेचा प्रसार दूरदूरच्या प्रांतांत होणें संभवनीय दिसतें. ग्रिअर्सननें पिशाचभाषा वायव्येकडे पंजाब व अफगाणिस्थानामध्यें प्रथम उत्पन्न होऊन नंतर तिचा विस्तार इतर ठिकाणीं झाला असावा, असें म्हटलें आहे. व पिशाचपुर,-पिशाउर,-पेशावर या पेशावरच्या व्युत्पत्तीवरून हें संभवनीय दिसतें. परंतु डॉ. होर्नेले यांच्या मतें द्राविडादि अनार्य लोक आर्यलोकांच्या भाषेचा जो विकृत उच्चार करीत ती पैशाची असावी, व मेथे यांच्या मतें ही दरदांची भाषा असावी. वररुचीनें शौरसेनी प्राकृतपासून पैशाची उत्पन्न झाली, असें म्हटलें आहे. मार्कण्डेयानें पैशाचीचे कैकय, शौरसेन व पांचाल असे तीन भेद करून शौरसेनी व संस्कृत या दोहोंपासून कैकयपैशाची व कैकय पैशाचीपासून शौरसेनी पैशाची उत्पन्न झाली, असें म्हटलें आहे. परंतु त्यानें जीं शौरसेनी पैशाचीचीं लक्षणें दिलीं आहेत त्यावरून तिचें शौरसेनी भाषेशीं विशेषसें साम्य आढळून येत नाहीं. तर उलट मागधी भाषेशीं साम्य आढळतें. याकरितां तिला वास्तविक मागधी पैशाची म्हटलें पाहिजे, असें हरगोविंददास यांचें मत आहे. प्राकृत वैय्याकरणांनीं पैशाचीची उत्पत्ति

नाम विभक्ति—पंचमीच्या एकवचनाचे ' दु ' व ' दो ' असे दोन प्रत्यय असून ते लागण्यापूर्वी पूर्वीचा अकार दीर्घ होतो. जसें:–जिनात् – जिणादो, जिणादु.

आख्यात–(१) ' ति ' आणि ' ते ' या प्रत्ययाबद्दल अनुक्रमें ' दि ' आणि ' दे ' होतात. जसें:– हसदि, हसदे, रमदि, रमदे; (२) भविष्यकाळाच्या प्रत्ययापूर्वी ' स्सि ' लागतो. जसें–हसिस्सिदि, करिस्सिदि.

सन्धि—अन्त्य मकारानंतर ' इ ' अथवा ' ए ' असल्यास विकल्पानें ' ण ' चा आगम होतो. जसें:– युक्तम इदम् = जुत्त णिमं, जुत्तमिमं, एवम् एतत् = एव णेदं, एवमेदं.

कृदन्त—'त्वा' प्रत्ययाबद्दल ' इअ,' ' दूण ' व ' त्ता ' होतात. जसें:–पठित्वा = पढिअ, पढिदूण, पढित्ता.

मागधी—मागधी भाषा अशोकाच्या साम्राज्याच्या उत्तरेच्या व पूर्वेच्या मीरत, सहसराम, रामगड, धौलि, जौगड वगैरे ठिकाणीं अशोकाच्या शिलालेखांत आढळते. अश्वघोषाच्या त्रुटित नाट्यग्रंथातहि या भाषेचें प्राचीन स्वरूप आढळतें व भास आणि कालिदास यांचीं नाटकें व मृच्छकटिक यामध्यें नाटकी मागधी दृष्टीस पडते. बहुतेक प्राकृत व्याकरणांत मागधीचीं लक्षणें व उदाहरणें दिलेलीं आहेत. भरताच्या नाट्यशास्त्रांत राजाच्या अंतःपुरांत राहणारे, सुरंग लावणारे, अश्वपालक वगैरे पात्रांच्या तोंडीं व नायक आपद्ग्रस्त असतां त्याच्या तोंडीं ही घालावी, असें सांगितलें आहे. परंतु मार्कण्डेयानें आपल्या प्राकृतसर्वस्वांत उद्धृत केलेल्या ' राक्षसभिक्षुक्षपणकचेटाद्या मागधीं प्राहुः ' या वचनावरून भरतानें उल्लेखिलेल्या वरील पात्रांशिवाय भिक्षु, क्षपणक वगैरे लोकहि त्याच भाषेंत बोलत, असें दिसतें. रुद्रट, वाग्भट, हेमचंद्र इत्यादि आलंकारिकांनीं आपल्या ग्रंथांत या भाषेचा उल्लेख केला आहे. हिचें उत्पत्तिस्थान मगधदेश होय. मगधाच्या बाहेरहि अशोकाच्या शिलालेखांत ही भाषा आढळण्याचें कारण मागधी ही त्या वेळीं राजभाषा असावी व त्यामुळें अंतःपुरांत इत्यादि ठिकाणीं हीच भाषा वापरण्याचा प्रघात असावा. भिक्षु व क्षपणक हे विशेषतः मगधनिवासी असल्यामुळें त्यांच्या तोंडीं हीच भाषा नाटकांमध्यें घालणें स्वाभाविक दिसतें. नायकहि संकटकालीं किंवा आपत्तिग्रस्त असता याच भाषेंत भाषण करितो, असें भरतानें सांगितलें आहे. यावरून राजे लोकांचीहि स्वाभाविक भाषा हीच असावी, असें वाटतें. कारण सामान्यतः मनुष्य विपरीत किंवा संकटांत असतां व्यावहारिक भाषेपेक्षां घरगुती भाषेंतच आपले सहज उद्गार काढतो. यावरून सामान्यतः नाट्यशास्त्रकार भरत ज्या प्रदेशांत राहत होता तेथील लोकांची बोलभाषा त्या वेळीं हीच असली पाहिजे असें वाटतें. वररुचीनें 'शौरसेनीपासून मागधीची उत्पत्ति झाली' असें म्हटलें आहे. परंतु शूरसेन व मगध या दोन प्रदेशांतील प्रादेशिक भाषा असून ज्याप्रमाणें शौरसेनी ही मध्यदेशांतील वेदकालीन बोलभाषेपासून उत्पन्न झाली त्याप्रमाणेंच मगधांतील बोलीपासून मागधी उत्पन्न झाली असावी. अशोकाच्या शिलालेखांत व अश्वघोषाच्या नाटकांत प्राचीन मागधीचें स्वरूप आढळतें, व भासाच्या नाटकांत मध्ययुगीन मागधीचें स्वरूप दृष्टीस पडतें. शाकारी, चाण्डाली आणि शाबरी या मागधीचींच रूपांतरें होत. भरतानें शबर, शक वगैरेंच्या तोंडीं शाकारी भाषा घातली आहे परंतु मार्कण्डेयानें राजश्यालकाच्या तोंडीं ही भाषा असावी, असें म्हटलें आहे. भरतानें पुक्कसादि जातींची भाषा चाण्डाली आणि अंगारक, व्याध, लांकूडतोडे व कारागीर लोक यांची भाषा शाबरी असावी, असें सांगितलें आहे. या तीन भाषांचीं उदाहरणें जीं नाटकांत वगैरे आढळतात त्यांमध्यें व मागधीभाषेंत फारसा फरक आढळत नाहीं. मृच्छकटिकांतील माथुर व द्यूतकार यांच्या भाषेस 'ढक्की' असें नांव दिलें आहे. ही हि मागधीभाषेचें एक रूपांतर आहे. मार्कण्डेयानें ढक्की भाषेसच ' टाकी ' असें म्हटलें आहे. ' प्रयुज्यते नाटकादौ द्यूतादि व्यवहारिभिः । वणिग्भिर्हीनदेहैश्च तदाहुष्टक्कभाषितम् ॥ ' मार्कण्डेयानें या भाषेचीं जीं विशेष लक्षणें दिलीं आहेत त्यांवरून ही अपभ्रंश असावी, असें दिसतें व हरिश्चंद्रानें तिला 'अपभ्रंश' असें म्हटलें आहे, असेंहि त्यानें सांगितलें आहे. मागधी व शौरसेनी यांमध्यें आढळणारे विशेष भेद पुढें दिले आहेत. बाकीच्या बाबतींत हिचें शौरसेनीशीं साम्य आहे

मागधीचे विशेष वर्णभेद—(१) ' र 'बद्दल सर्वत्र ' ल ' होतो. जसें–नर = णल, कर = कल.

(२) ष, श, स यांच्या जागीं तालव्य ' श ' होतो. जसें—शोभन = शोहण, पुरुष = पुलिश, सारस = शालश.

(३) संयुक्त 'ष' आणि 'स'च्या जागीं दन्त्य 'स' होतो. जसें—शुष्क = सुस्क, कष्ट = कस्ठं, स्खलति = स्तलदि, बृहस्पति = बुहस्पदि.

(४) 'ट्ट' आणि 'ष्ठ' यांच्याबद्दल 'स्ट' होतो. जसें:—पट्ट = पस्ट, सुष्ठु = शुस्टु.

(५) 'स्त,' आणि 'र्थ' बद्दल 'स्त' होतो. जसें:—उपस्थित = उवस्तिद; सार्थ = शस्त.

(६) 'ज,' 'द्य' आणि 'य' बद्दल 'य' होतो. जसें:—जानाति = याणादि, दुर्जन = दुय्यण, मद्य = मय्य, अद्य = अय्य, याति = यादि, यम = यम.

(७) न्य, ण्य, ज्ञ, ञ्ज ह्यांबद्दल ञ्ञ होतो. जसें:—अन्य = अञ्ञ, पुण्य = पुञ्ञ, प्रज्ञा = पञ्ञा, अञ्जलि = अञ्ञलि.

(८) शब्दाच्या आरंभीं नसणाऱ्या 'छ' चा 'श्च' होतो. जसें:—गच्छ = गश्च, पिच्छिल = पिश्चिल.

(९) 'क्ष' बद्दल 'स्क' होतो. जसें.—राक्षस = लस्कश; यक्ष = यस्क.

नामविभक्ति—(१) अकारांत पुल्लिंगी शब्दाच्या प्रथमेच्या एकवचनीं 'ए' होतो. जसें:—जिनः = यिणे, पुरुषः = पुलिशे.

(२) अकारान्त शब्दांचें षष्ठीचें एकवचन 'स्स' आणि 'आह' लागून होतें. जसें:—जिनस्य = यिणस्स, यिणाह.

(३) अकारान्त शब्दांचें षष्ठीचें बहुवचन आण, आहँ हे प्रत्यय लागून होतें. जसें—जिनानाम् = यिणाण, यिणाहँ.

(४) अस्मत् शब्दाच्या प्रथमेच्या एकवचनाचें व बहुवचनाचें रूप 'हगे' असें होतें.

पैशाची —गुणाढ्याची सध्या लुप्त झालेली बृहत्कथा पैशाची भाषेमध्यें लिहिलेली होती, असें मानतात. या भाषेचीं उदाहरणें प्राकृतप्रकाश, हेमचंद्राचें प्राकृत व्याकरण, षड्भाषाचंद्रिका, प्राकृतसर्वस्व वगैरे प्राकृत व्याकरण-ग्रंथांत आढळतात. तसेंच हेमचंद्राचें कुमारपालचरित्र, काव्यानुशासन व मोहराजपराजय नाटक इत्यादिमध्यें या भाषेचे नमुने आढळतात. भरतानें आपल्या नाट्यशास्त्रांत पैशाचीचा उल्लेख केला नाहीं, परंतु रुद्रट, केशवमिश्र वगैरे साहित्यशास्त्रकारांनीं हिचा निर्देश केला आहे व वाग्भटानें हिला 'भूतभाषित' असें म्हटलें आहे. हिचा उपयोग भूत, पिशाच्च, राक्षस, वगैरेंच्या तोंडीं करावा, असा वरील ग्रंथकाराचा आदेश आहे. षड्भाषाचंद्रिकेंत ही पिशाच्च देशाची भाषा असें म्हटलें असून पुढीलप्रमाणें पिशाच्च देशाचें वर्णन दिलें आहे 'पाण्ड्य-केकय बाल्हीक सह्य नेपाल कुन्तला। सुधेष्णभोजगान्धारहैवकन्नोजनास्तथा॥ एते पिशाच्चदेशाः स्युः॥' मार्कण्डेयानें प्राकृतसर्वस्वामध्यें प्राकृतचंद्रिकेंतील 'कांचीदेशीयपाण्ड्ये च पांचाल गौडमागधम्। व्राचड दाक्षिणात्यं च शौरसेन च कैकयम्। शाबर द्राविड चैव एकादशपिशाचजाः।' याप्रमाणें अकरा प्रकारच्या पैशाचीचा उल्लेख केला आहे. परंतु अखेरीस 'कैकय शौरसेन च पांचालमिति च त्रिधा पैशाच्य' म्हणून तीनच पैशाची ग्राह्य धरल्या आहेत. वर उल्लेखिलेले देश इतके परस्परांपासून दूर दूर आहेत कीं, त्यांमध्यें एकाच भाषेचा व्यवहार संभवत नाहीं. भिन्नभिन्न प्रदेशांत राहणाऱ्या एखाद्या जातीची भाषा अशा तऱ्हेची असू शकेल. व पूर्वीचे पिशाच्चासारखे रानटी लोक निरनिराळ्या देशांत जसजसे पसरले तसतसा या त्यांच्या भाषेचा प्रसार दूरदूरच्या प्रांतांत होणें संभवनीय दिसतें. ग्रिअर्सननें पिशाचभाषा वायव्येकडे पंजाब व अफगाणिस्थानामध्यें प्रथम उत्पन्न होऊन नंतर तिचा विस्तार इतर ठिकाणीं झाला असावा, असें म्हटलें आहे. व पिशाचपुर,-पिसाउर,-पेशावर या पेशावरच्या व्युत्पत्तीवरून हें संभवनीय दिसतें. परंतु डॉ. होर्नेलें यांच्या मतें द्राविडादि अनार्य लोक आर्यलोकांच्या भाषेचा जो विकृत उच्चार करीत ती पैशाची असावी, व मेये यांच्या मतें ही दरदांची भाषा असावी. वररुचीनें शौरसेनी प्राकृतपासून पैशाची उत्पन्न झाली, असें म्हटलें आहे. मार्कण्डेयानें पैशाचीचे कैकय, शौरसेन व पांचाल असे तीन भेद करून शौरसेनी व संस्कृत या दोहोंपासून कैकयपैशाची व कैकय पैशाचीपासून शौरसेनी पैशाची उत्पन्न झाली, असें म्हटलें आहे. परंतु त्यानें जीं शौरसेनी पैशाचीचीं लक्षणें दिलीं आहेत त्यांवरून तिचें शौरसेनी भाषेशीं विशेषसें साम्य आढळून येत नाहीं. तर उलट मागधी भाषेशीं साम्य आढळतें. याकरितां तिला वास्तविक मागधी पैशाची म्हटलें पाहिजे, असें हरगोविंददास यांचें मत आहे. प्राकृत वैय्याकरणांनीं पैशाचीची उत्पत्ति

शौरसेनी अथवा संस्कृत भाषेपासून झाली असें म्हटलें आहे. परंतु या प्राकृत भाषांची उत्पत्ति निरनिराळ्या देश्य बोलींपासून झाली, हें आम्हीं वर प्रतिपादन केलेंच आहे. पैशाची भाषेचें प्राचीन स्वरूप आज उपलब्ध नाहीं बहुधा त्या भाषेंतच गुणाढ्याची बृहत्कथा रचलेली असावी. व ती त्यानें शालिवाहन राजास अर्पण केली यावरून ती दक्षिण भरतखंडातहि प्रचलित असावी असें वाटतें. रा काणे यांच्या मतें बृहत्कथेचें रूपांतर ज्या अर्थी सोमदेव व क्षेमेन्द्र यांनीं केलें आहे त्या अर्थी ती माळव्यात प्रचलित असावी. रा राजारामशास्त्री भागवत यांनीं पिशाचीचा अवेस्ता भाषेशीं संबंध जोडला आहे आज जी व्याकरण, काव्य किंवा नाटक इ० कामध्यें पैशाची भाषा आढळते ती मध्यकालीन असून ख्रिस्ती सनाच्या २ ऱ्या शतकापासून ५ व्या शतकापर्यंत प्रचलित असावी. या भाषेचें शौरसेनी भाषेशीं साम्य असून या दोहोंमध्यें जो फरक आढळतो तो पुढें दाखविला आहे.

पैशाचीची साधारणपणें ज्या ज्या बाबतींत शौरसेनीशीं भिन्नता आहे तेवढेच विशेष खालीं दिले आहेत त्याशिवाय इतर सर्व बाबतींत पैशाचीचें शौरसेनीशीं साम्य असल्यानें, ते येथें दिले नाहींत

वर्णभेद—(१) ज्ञ, न्य आणि ण्य यांच्या स्थानीं ञ्ञ होतो. जसें —प्रज्ञा = पञ्ञा, ज्ञान = ञ्ञान, कन्यका = कञ्ञका, अभिमन्यु = अभिमञ्ञु, पुण्य = पुञ्ञ.

(२) ण आणि न याबद्दल न होतो. जसें —गुण = गुन, कनक = कनक

(३) त आणि द यांच्याबद्दल 'त' होतो. जसें —भगवती = भगवती, शत = सत, मदन = मतन, देव = तेव

(४) 'ल' च्या स्थानीं 'ळ' होतो जसें — सील = सीळ, कुल = कुळ

(५) 'टु' बद्दल 'टु' आणि 'तु' होतात जसें —कुटुम्बक = कुटुम्बक, कुतुम्बक

(६) महाराष्ट्रीच्या लक्षणात असंयुक्त व्यंजनाच्या परिवर्तनाचे १ ते १३ व १५ आणि १६ नियम शौरसेनीलाच लागू पडतात, पैशाचीला ते नियम लागू नाहींत जसें —लोक = ळोक, शाखा = साखा, भट = भट, मठ = मठ, गरुड = गरुड, प्रतिभास = पतिभास, कनक = कनक, शपथ = सपथ, रेफ = रेप, शबल = सबळ, यशस् = यस, करणीय = करणीय, अंगार = इगार, दाह = दाह.

(७) यादृश इ शब्दातील 'दृ' ची 'ति' होते, जसें —यादृश = यातिस, सदृश = सतिस

नाम विभक्ति—अकारान्त शब्दाच्या पंचमीचें एकवचन आता, आतु लागून होतें जसें —जिनातु, जिनातो

आख्यात—(१) शौरसेनींतील 'दि' 'दे' प्रत्ययांबद्दल अनुक्रमें 'ति', 'ते' होतात जसें —गच्छति, गच्छते, रमति, रमते

(२) भविष्यकाळांत 'स्सि' च्या ऐवजीं 'एय्य' होतो जसें —भविष्यति = हुवेय्य.

(३) भावे आणि कर्मणि प्रयोगात 'ईअ' आणि 'इज्ज' च्या ऐवजीं 'इय्य' होतें. जसें —पठ्यते = पठिय्यते, हसिय्यते

कृदन्त—'त्वा' प्रत्ययाऐवजीं कुठेंकुठें 'तून' तर कुठें 'त्थून' तर कुठें 'ध्दून' होतात जसें —गत्वा = गन्तून, पठित्वा = पठितून, नष्ट्वा = नत्थून, नध्दून, दृष्ट्वा = तत्थून, तद्धुन

अपभ्रंश—पतंजलीनें आपल्या महाभाष्यात एकाच शब्दाचे अनेक अपभ्रंश होतात, असें सांगितलें आहे 'भूयांसो अपशब्दा, अल्पीयांस शब्दा' एकैकस्यहि शब्दस्य बहवो अपभ्रंशा तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी, गोणी, गोता, गोपोतलिका इत्येवमादयो अपभ्रंशा' म्हणजे एकाच गौ शब्दाचे गावी, गोणी, गोता, गोपातलिका असे अनेक अपभ्रंश होतात यांपैकीं गावी व गोणी या दोन शब्दांचा उपयोग प्राचीन जैनसूत्रग्रंथांत आढळतो. दण्डीनें आपल्या काव्यादर्शांत आभीर प्रभृति लोकांची भाषा अपभ्रंश असून शास्त्रांत संस्कृतभिन्न सर्व भाषांस अपभ्रंश म्हणतात असें सांगितलें आहे. 'आभीरादिगिर काव्ये अपभ्रंश इति स्मृता । शास्त्रे तु संस्कृता दन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥'—काव्यादर्श १.३६. संस्कृत व्याकरणकारांनीं सर्वच प्राकृत भाषांस अपभ्रंश म्हटलें आहे, परंतु प्राकृत वैय्याकरणांनीं अपभ्रंश भाषा म्हणून एक प्राकृत भाषाभेद मानला आहे अपभ्रंश भाषा

विक्रमोर्वशी, धर्माभ्युदय इ. नाटकग्रंथांत, हरिवंशपुराण, पउमचरिअ, भविसयत्तकहा, महापुराण, विलासवइकहा इत्यादि अनेक काव्यग्रंथांत व प्राकृत व्याकरणग्रंथांत व प्राकृतपिंगल नांवाच्या छंदोग्रंथांत आढळते. डॉ. हॉर्नले यांच्या मतें पैशाचीप्रमाणें आर्यांच्या संस्कृतभाषेचा अनार्यलोक जो अशुद्ध उच्चार करीत त्यावरूनच निरनिराळ्या प्रादेशिक अपभ्रंश भाषा तयार झाल्या व त्या महाराष्ट्रीहून प्राचीन असाव्यात. ग्रियर्सनच्या मतें संस्कृतभाषेप्रमाणेच प्राकृतभाषा जेव्हां ग्रांथिक स्वरूपांत व व्याकरणनियमांनीं निबद्ध झाली तेव्हां सामान्य लोकांच्या बोलभाषेस जें स्वरूप प्राप्त झालें त्याच ह्या निरनिराळ्या अपभ्रंश भाषा होत. याची उत्पत्ति खि.सनाच्या पांचव्या शतकाच्याहि पूर्वी पासून होत आली होती. या अपभ्रंशभाषा खिस्तीसनाच्या दहाव्या शतकापर्यंत साहित्यिक भाषा म्हणून प्रचलित असून त्याच्याबरोबर ज्या बोलभाषा व्यवहारांत रूढ झाल्या त्याच आधुनिक हिंदी, बंगाली, गुजराथी, मराठी वगैरे भाषा होत.

अपभ्रंश भाषाभेदः—अपभ्रंशभाषेचे अनेक भेद प्राकृतचंद्रिकेमध्यें निर्दिष्ट केले आहेत. ते पुढें दिले आहेत. 'व्राचडो लाटवैदर्भावुपनागरनागरो । बार्बराऽवन्त्य पाञ्चालटाक्कमालवकेकयाः ॥ गौडोद्रैव पाश्चात्यपाण्ड्यकौन्तलसैंहलाः । कालिंग्यप्राच्यकार्णाटकाञ्च्यद्राविडगौर्जराः ॥ आभीरो मध्यदेशीयः सूक्ष्मभेद-व्यवस्थिताः । सप्तविंशत्यपभ्रंशा वैतालादिप्रभेदतः ॥' हे सत्तावीस भेद मार्कण्डेयानें आपल्या प्राकृतसर्वस्वांत प्राकृतचंद्रिकेमधून उद्धृत करून त्यांचीं उदाहरणें व लक्षणें पुढें दिल्याप्रमाणें दिलीं आहेत.

'टाक्कं टक्कभाषा नागरोपनागरादिभ्यो अवधारणीयम् । तु बहुला मालवी । बाडीबहुला पाञ्चाली । उल्लप्राया वैदर्भी । सम्बोधनाढ्या लाटी । ईकारोकारबहुला औड्री । सवीप्सा कैकेयी । समासाढ्या गौडी । डकारबहुला कौन्तली । एकारिणीच पाण्ड्या । युक्ताढ्या सैंहली । हियुक्ता कालिंग्री । प्राच्यातद्देशीय भाषाढ्या । ज(भ)ट्टादिबहुला आभीरी । वर्णविपर्ययात्कार्णाटी । मध्यदेशीया तद्देशीयाढ्या । संस्कृताढ्याच गौर्जरी । चकारात्पूर्वोक्त टक्कभाषाग्रहणम् । रल(ळ)हभां व्यत्ययेन पाश्चात्या । रेफव्यत्ययेन द्राविडी । ढकारबहुला वैतालिकी । एओबहुला काञ्ची । शेषा देशभाषाविभेदात् ।' परंतु ती इतकीं असमाधानकारक व अस्पष्ट आहेत कीं, मार्कण्डेयानेंच त्यांचें पृथक् वर्णन न करितां सर्व अपभ्रंशाचा नागर, व्राचड आणि उपनागर या तीन मुख्य वर्गांत अंतर्भाव केला आहे. परंतु भिन्न भिन्न प्रदेशांत ज्या भाषा प्रचलित होत्या, त्यांचा स्वभाव भिन्न असून त्यांचा एका सघांत समावेश होणें बरोबर नाहीं. या सर्व अपभ्रंशभाषा निरनिराळ्या असल्या तरी त्या साहित्यनिबद्ध नसल्यामुळें त्यांचीं उदाहरणें मिळणें अशक्य आहे. म्हणूनच प्राकृतचंद्रिकाकार किंवा प्राकृतसर्वस्वकार यांनीं त्यांचें अधिक विवेचन करणें टाळलें आहे. मार्कण्डेयाची नागर अपभ्रंश हीच हेमचंद्रानें अपभ्रंश या सामान्य नावानें निर्दिष्ट केलेली भाषा होय. व त्यानें दिलेल्या लक्षणा वरून व उदाहरणांवरून ती राजस्थानी अपभ्रंश अथवा रजपुताना व गुजराथ या प्रदेशांतील भाषा असावी.

व्राचड अपभ्रंशाचीं लक्षणें व उदाहरणें यावरून ती सिंध देशाची भाषा असावी, असें दिसतें. उपनागर या भाषेचीं विशेष लक्षणें न देता ती नागर व व्राचड यांच्या मिश्रणानें बनली आहे, असें सांगितलें आहे. याशिवाय मध्यदेशांत शौरसेनी अपभ्रंश आढळतो. महाराष्ट्री, अर्धमागधी, मागधी किंवा पैशाची यांच्या अपभ्रंशांचीं उदाहरणें आढळण्यांत येत नाहींत.

वर दिलेल्या निरनिराळ्या अपभ्रंशांची उत्पत्ति हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रदेशांत झाली आहे, हीच गोष्ट रुद्रट व वाग्भट यांनीं आपल्या साहित्यग्रंथांत नमूद केली आहे. 'षष्ठोऽत्र भूरिभेदोदेशविशेषादपभ्रंशः ।' —काव्यालंकार २.१२. 'अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम् । '—वाग्भटालंकार २.३. या निरनिराळ्या प्रदेशांत प्रचलित असलेल्या अपभ्रंशभाषांपासून ज्या अर्वाचीन देश्य भाषा उत्पन्न झाल्या त्या सामान्यतः पुढीलप्रमाणें सांगता येतील.

महाराष्ट्री अपभ्रंशापासून मराठी व कोंकणी, मागधी अपभ्रंशाच्या पूर्वशाखेपासून बंगाली, उडिया व आसामी व बिहारी शाखेपासून मैथिली, मगही व भोजपुरी, अर्धमागधी अपभ्रंशापासून पूर्वहिंदी म्हणजे अवधी, बघेली व छत्तीसगढी, शौरसेनी अपभ्रंशापासून बुंदेली, कनौजी, व्रज, बांगरू व पश्चिम हिंदी, नागर अपभ्रंशा-

पासून राजस्थानी, माळवी, मेवाडी, जयपुरी, मारवाडी व गुजराथी, पालीपासून सिंहली व मालदिवी, टक्की अथवा टक्कीपासून ल्हदी व पश्चिम पंजाबी, टक्की अपभ्रंशापासून पूर्व पंजाबी, व्राचड अपभ्रंशापासून सिंधी व पैशाची अपभ्रंशापासून काश्मिरी अशा निरनिराळ्या देश्यभाषा उत्पन्न झाल्या

नागर अपभ्रंशाची मुख्य लक्षणें-वर्णपरिवर्तन (१) निरनिराळ्या स्वरांबद्दल निरनिराळे स्वर होतात जसें –कृत्य = कच्च, काच्च, वचन = वेण, वीण, बाहु = बाह, बाहा, बाहु, पृष्ठ = पट्ठि, पिट्ठि, पुट्ठि, तृण = तण, तिण, तृण, सुकृत् = सुकिद, सुकृद, लेखा = लिह, लीह, लेह.

(२) स्वरांच्या दरम्यान असलेल्या असंयुक्त क, ख, त, थ, प आणि फ यांच्या एवजीं अनुक्रमें ग, घ, द, ध, ब आणि भ होतात. जसें –विच्छेदकर = विच्छोहगर, मुख = मुघ, कथित = कधिद, शपथ = सबध, सफल = सभल

(३) आरंभीं नसलेल्या असंयुक्त 'म' बद्दल विकल्पानें सानुनासिक 'वँ' होतो. जसें –कमल = कवँल, कमल, भ्रमर = भँवर, भमर

(४) संयोगांत उत्तरपदीं असलेल्या 'र्' चा विकल्पानें लोप होतो. जसें –प्रिय = पिय, प्रिय, चन्द्र = चन्द, चंद्र.

(५) कोठें कोठें संयोगांत उत्तरपदीं असलेल्या 'य' चा विकल्पानें 'र' होतो. जसें — व्यास = व्रास, वास, व्याकरण = व्रागरण, वागरण.

(६) महाराष्ट्रींत जेथें 'म्ह' होतो, तेथें अपभ्रंशांत 'म्भ' आणि 'म्ह' असे दोन्हीं होतात जसें – ग्रीष्म = गिम्भ, गिम्ह, श्लेष्म = सिम्भ, सिम्ह

नामविभक्ति— १ विभक्तिप्रत्यय लागतांना ऱ्हस्व स्वराबद्दल दीर्घ व दीर्घाबद्दल ऱ्हस्व स्वर प्राय होतो जसें–श्यामल = सामला, खड्गा = खग्ग, दृष्टि = दिट्ठि, पुत्री = पुत्ति

२ सात विभक्तींचे जे साधारणत प्रत्यय आहेत ते खालीं दिल्याप्रमाणें आहेत. लिंगभेद व शब्दभेद यावरून अनेक विशेष प्रत्यय होतात, ते विस्तारभयास्तव देत नाहीं.

	एकवचन	बहुवचन
प्रथमा	उ, हों	०
द्वितीया	,, ,,	०
तृतीया	ए	हिं
चतुर्थी	सु, हो, स्सु	ह, ०
पंचमी	ह, हु	हु
षष्ठी	सु, हो, स्सु,	ह, ०
सप्तमी	इ, हि	हि

आख्यातविभक्ति

	एक व	बहु व.
१ प्रथमपुरुष	उ	हु
द्वितीय ,,	हि	हु
तृतीय ,,	इ, ए	हिं.

२ मध्यम (द्वितीय) पुरुषाच्या आज्ञार्थी एकवचनाचे इ, उ, ए, हे प्रत्यय आहेत. जसें–कुरु = करि, करु, करे.

३ भविष्यकाळांत प्रत्ययाच्या अगोदर 'स' आगम होतो जसें–भविष्यति = होसइ.

कृदन्त—१ 'तव्य' प्रत्ययाबद्दल 'इएव्वउ,' एव्वउ' आणि 'एवा' असे होतात जसें –कर्तव्य = करिएव्वउ, करेव्वउ, करेवा.

२ 'त्वा' बद्दल इ, इउ, इवि, अवि, एप्पि, एप्पिणु, एवि, एविणु होतात. जसें:—कृत्वा = करि करिउ, करिवि, करवि, करेप्पि, करेप्पिणु, करेवि, करेविणु.

३. 'तुम्' प्रत्ययाबद्दल एव, अण, अणहं, अणहिं, एप्पि, एप्पिणु, एवि, एविणु, होतात. जसें :—कर्तुम् = करेवं, करण, करणहं, करणहिं, करेप्पि, करेप्पिणु, करेवि, करेविणु.

४. शीलार्थक 'तृ' प्रत्ययाबद्दल 'अणअ' असें होतें. जसें:—कर्तृ =करणअ; मारयितृ = मारणअ.

तद्धित:—'त्व' आणि 'ता' या प्रत्ययांबद्दल 'प्पण' होतें, जसें : देवत्व = देवप्पण; महत्त्व = वड्डप्पण.

देशी भाषांची उत्पत्तिः—पूर्वी असें विवेचन करण्यांत आलेंच आहे कीं, वैदिक आर्य ज्या वेळीं भरतखंडामध्यें येऊन आपल्या संस्कृतीचा प्रसार करीत आपली वसाहत सर्व प्रदेशांमध्यें स्थापन करीत होते, त्याच वेळीं येथें मूळ वसाहत करून राहिलेल्या द्राविड, कोळ वगैरे लोकांच्या स्थानिक निरनिराळ्या बोली प्रचलित होत्या. त्या बोलींचा व आर्यांच्या भाषेचा एकमेकींवर परिणाम होत होता; व त्यामुळें आपणांस वैदिक भाषेमध्येंहि परकीय अथवा अवैदिक शब्दांचा प्रवेश झालेला आढळतो. तसेंच वैदिक आर्यांमध्येंहि वेदग्रंथांची वाङ्मयीन अथवा साहित्यिक भाषा व तत्कालीन आर्य लोकांचीच बोलण्याची भाषा यामध्येंहि कांहीं फरक असणें साहजिक होतें व स्थानिक बोलींचा वाङ्मयीन भाषेपेक्षां आर्यांच्या व्यावहारिक भाषेवर अधिक परिणाम झाला असला पाहिजे. नंतर वैदिक भाषा जसजशी वाङ्मयीन व नियमबद्ध होत गेली तसतशी व्यावहारिक भाषा व त्या भाषेंतील अंतर वाढत जाऊन ती भाषा सामान्य लोकांस दुर्बोधहि होऊं लागली. ही गोष्ट आपणांस यज्ञांतील कांहीं आदेश व कांहीं मंत्रांचे विनियोग—यांस लैंगिक विनियोग म्हणतात. उदा० 'कुक्कुटोसि मधुजिह्व' या मंत्राचा सोम कुटण्याकडे विनियोग—हे त्यांच्या यौगिक अर्थास धरून नसून केवळ ध्वनिसाम्यावरून बसविलेले आहेत, यावरून दिसून येते. याप्रमाणेंच पुढें अभिजात संस्कृत व त्यानंतर निरनिराळ्या प्राकृत भाषा या सामान्य लोकांच्या व्यावहारिक भाषेसच वाङ्मयीन व व्याकरणबद्ध स्वरूप प्राप्त होऊन बनल्या व यांना स्थिर असें स्वरूप प्राप्त झालें. परंतु लोकांच्या बोली अथवा व्यावहारिक भाषा ह्या कालमान व परिस्थिति यांना अनुसरून व अनेक लोकांच्या सरटनामुळें आपलें अस्तित्व व्यवहारास सुलभ असें व अनेक लोकसमाजांच्या भाषांशीं देवाणघेवाण करीत, योग्य ते बदल करीत कायम टेवून राहिल्या होत्या. ह्याच व्यावहारिक भाषा अथवा बोली आज निरनिराळ्या देशी भाषा या नांवानें प्रचलित आहेत. या देशी भाषांत आपणांस कांहीं निरनिराळ्या प्रादेशिक विशेषांबरोबरच वैदिक, संस्कृत व प्राकृत या सर्व भाषांचे विशेष प्राचुर्यानें आढळतात. केवळ आर्यवंशज लोकांच्या देशीभाषांवरच नव्हे तर द्राविड लोकांच्याहि ज्या आज देश्यभाषा प्रचलित आहेत त्यांवरहि संस्कृत व तत्संभव भाषांचा परिणाम विशेष रीतीनें झालेला आपणांस आढळतो व या प्रत्येक देशी भाषेंतील शब्दसंपत्तीमध्यें तत्सम म्हणजे संस्कृत शब्द जसेच्या तसेच घेतलेले, तद्भव म्हणजे संस्कृतशब्दांपासून बनविलेले व देश्य म्हणजे मूळचे, असे तीन प्रकार आढळतात. तसेंच त्यांच्या लिपीहि संस्कृत ब्राह्मी लिपीपासूनच बनल्या असून कांहीं द्राविड भाषांचें व्याकरणहि संस्कृत व्याकरणपद्धतीस अनुसरून एवढेंच नव्हे तर प्रत्यक्ष संस्कृत भाषेंतहि लिहिलेलें आढळतें.

अशा तऱ्हेच्या निरनिराळ्या देशी भाषा प्रचलित होत्या यासंबंधीं उल्लेख आपणांस महाभारतकालापासून आढळतात. महाभारतांत शल्यपर्वांत 'नानाचर्मभिराच्छन्नानानाभाषाश्च भारत। कुशला देशभाषासु जल्पन्तोऽन्योन्यमीश्वराः॥' महा. शल्य.४६.१०३. त्याप्रमाणेंच भरताच्या नाट्यशास्त्रांत 'अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि देशभाषाविकल्पनम्।' व 'अथवा छन्दतः कार्या देशभाषा प्रयोक्तृभिः।' नाट्यशास्त्र १७, २४ व ४६ अशा उल्लेख आढळतो. याप्रमाणेंच वात्स्यायनाच्या कामसूत्रांत संभाषणामध्यें संस्कृत व देशीभाषा या दोहींचाहि योग्य उपयोग करावा असें सांगितलें आहे. 'नात्यन्तं संस्कृतेनैव नात्यन्तं देशभाषया। कथां गोष्ठीषु कथयँल्लोके बहुमतो भवेत्॥'—कामसूत्र १. ४, ५०. त्याप्रमाणेंच विष्णुधर्मोत्तरामध्यें 'संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः। देशभाषाऽऽद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः॥' अशा उल्लेख आहे. त्याप्रमाणेंच मृच्छकटिकामध्यें अनेक देशी भाषांचा उल्लेख आला आहे [दक्खिणत्ता अव्वत्तभासिणो ह्मः...म्लेच्छजातीनाम् अनेक देशभाषाभिज्ञ ६]. मुद्राराक्षसांतहि 'बहुविधदेशवेषभाषा' चा

उल्लेख आहे. कादंबरीतहि 'शिक्षितादेशपदेशभाषेण सर्वलिपिज्ञेन' असा उल्लेख आढळतो. काव्यानुशासनात 'अपभ्रंशभाषानिबद्धसन्धिबन्धमब्धिमथनादि ग्राम्यापभ्रंशभाषानिबद्धावस्कन्धकबन्ध भीमकाव्यादि ' (८. ३३०) असें म्हणून देशी व ग्राम्य भाषांचा उल्लेख केला आहे.

प्राकृत वाङ्मयांत तर देशी भाषांचा उल्लेख अनेक ठिकाणीं येतो व त्यांची संख्या अठरा सांगितलेली आढळते. ' संस्कृत नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः । तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः ॥ '—काव्यादर्श १. ३३. ' संस्कृत स्वर्गिणां भाषा शब्दशास्त्रेषु निश्चिता । प्राकृत तज्ज तत्तुल्य देश्यादिकमनेकधा ॥ '—वाग्भटालंकार २. २. 'तते ण से मेहे कुमारे...अट्ठारसविहिप्पयार देसीभासा विसारए...होत्था,' तसेंच 'तत्थ ण चंपा ए णयरीए देवदत्ता णाम गणिया परिवसइ...अट्ठारसदेसीभासाविसारए '—ज्ञाताधर्म कथासूत्र पृ. ३८ व ९२. 'तत्थ ण वाणियगामे कामज्झया णाम गणिया होत्था . अट्ठारसदेसीभासाविसारया '—विपाकश्रुत पृ. २. ८. ' तए ण से दढपइण्णे दारए—अट्ठारस देसीभासा विसारए '—औपपातिक सूत्र, कलम १०९. ' तए ण से दढपतिण्णे दारए—अट्ठारस विहदेसिप्पगारभासा विसारए '—राजप्रश्नीय सूत्र. १४८. शके ६९९ चैत्र कृष्ण चतुर्दशी म्हणजे विक्रम संवत् ८३५ या वर्षी रचलेल्या कुवलयमालाकथा नांवाच्या प्राकृत भाषेत रचलेल्या एका ग्रंथात कथानुसंधानानें तत्कालीन अठरा देशी भाषांचे नमुने दिले आहेत. या ग्रंथाची वि. सं. ११३९मध्ये लिहिलेली हस्तलिखित प्रत जेसलमीर भांडारामध्यें आहे तीवरून श्री. लालचंद्र गांधी यांनीं आपल्या अपभ्रंशकाव्यत्रयींत उतारा घेतला आहे तो पुढें मूळ अपभ्रंश व त्यांचें संस्कृत रूपांतर असा दिला आहे. त्यामध्यें जरी सोळाव्या श्लोकांत अठरा देशी भाषा असें म्हटलें आहे तरी पुढील सोळा भाषांचेच नमुने आढळतात. १ गोल्ल २ मध्यदेश ३ मगध ४ अन्तर्वेदी ५ कीर ६ टक्क ७ सिन्ध ८ मरु ९ गुर्जर १० लाट ११ मालव १२ कर्णाटक १३ तायिक १४ कोसल १५ महाराष्ट्र १६ अन्ध्र व यांशिवाय खस, पारस, बब्बर या भाषांचा उल्लेख केला आहे.

(१) कसिणे णिट्ठुरवयणे बहुलसमरभुंजए अलज्जे य । 'अरे'त्ति उल्लवते अह पेच्छइ गोल्लए तत्थ ॥ (कृष्णान् निष्ठुरवचनान् बहुलसमरभुञ्जानानलज्जांश्च । अरे इत्युल्लपतोऽथ प्रेक्षते गोल्लकांस्तत्र ॥)

(२) णय णीति संधि विग्गहपडुए बहुजंपिरे य पयतीए । ' तेरे मेरे आउ'त्ति जंपिरे मज्झदेसे य ॥ (नय नीति संधि निग्रहपटुकान् बहुजल्पाकांश्च प्रकृत्या । 'तेरे मेरे आ ओ' इति जल्पतो मध्यदेशांश्च ॥).

(३) णीहरीयपोट्टदुव्वणमडहए सुरयकेलितल्लिच्छे । ' एगे ले ' जपुल्ले अह पेच्छइ मागहे कुमारो ॥ (नि सृतोदर दुर्वर्णं वामनान् सुरतकेलितल्लिप्सान् । ' एगे ले' जल्पाकानथ प्रेक्षते मागधान् कुमार ॥)

(४) कविले पिंगलणयणे भोअणकहमेत्तदिण्णवावारे । ' कित्तो किम्मो जिअ' जंपिरे य अह अंतवेते य॥ (कपिलान् पिंगलनयनान् भोजनकथामात्रदत्तव्यापारान् । 'कित्तो किम्मो जिअ' जल्पाकानथान्तर्वेदांश्च ॥)

(५) उत्तुंग–थूलघोणे कणयवण्णे य भारवाहे य । ' सरि पा (पा) रि ' जंपिरे कीरे कुमारो पलोएइ ॥ (उत्तुंग स्थूलघोणान् कनकवर्णांश्च भारवाहांश्च । ' सरि पारि ' जल्पाकान् कीरान् कुमार प्रलोकयति ॥)

(६) दक्खिण्ण–दाण–पोरुस–विण्णाण–दयाविवज्जियसरीरे । ' एह तेह ' चवले टक्के उण पेच्छए कुमारो ॥ (दाक्षिण्य–दान–पौरुष विज्ञान–दयाविवर्जितशरीरान् । ' एह तेह ' ब्रुवाणान् टक्कान् पुन प्रेक्षते कुमार ॥)

(७) सललित–मिदु–मदपए गंधव्वपिए सदेसगयचित्ते । ' च (च) उडयमे ' भणिरे सुहए अह सेन्धवे दिट्ठे ॥ (सललित–मृदु–मन्दपदान् गान्धर्वप्रियान् स्वदेशगतचित्तान् । 'चउडय मे ' भणत सुभगानथ सैन्धवान् दृष्टवान् ॥

(८) वंके जडे य जड्डे बहुभोइ कढि (ढि) ण–पीण–थू (धू) णगे । ' अप्पा तुप्पा ' भणिरे अह पेच्छइ मारुए तत्तो ॥ (वक्रान् जडांश्च जाड्ये बहुभोजिन कठिनपीनस्थूलाङ्गान् । अप्पा तुप्पा ' भणतोऽथ प्रेक्षते मारवांस्तत ॥)

(९) घयलो (ला) लिय पुट्ठंगे धम्मपरे संधि–विग्गह णिउणे । ' णउ रे भल्लउ ' भणिरे अह पेच्छइ गुज्जरे अवरे ॥ (घृतलो(ला)लित पुष्टाङ्गान् धर्मपरान् सन्धि–विग्रहे निपुणान् । ' णउ रे भल्लउ ' भणतोऽथ प्रेक्षते गौर्जरानपरान् ॥)

(१०) ण्हाउलित्त–विलित्ते कयसीमंते सुसोहियसुगत्ते । 'आहम्ह काइं तुम्हं मितु' भणिरे पेच्छए लाडे ॥
(स्नातोल्लिप्त–विलिप्तान् कृतसीमन्तान् सुशोभितसुगात्रान् । ' आहम्ह काइं तुम्हं मितु ' भणतः प्रेक्षते लाटीयान् ॥)

(११) तणु–साम–मडहदेहे कोवणए माण–जीविणो रोद्दे । ' भाउअ भइणी तुम्हे ' भणिरे अह मालवे दिट्ठे ॥ (तनु–स्याम–लघुदेहान् कोपनान् मानजीविनो रौद्रान् । ' भाउअ भइणी तुम्हे ' भणतोऽथ मालवीयान् दृष्टवान् ॥)

(१२) उक्कडदप्पे पिअमोहणे य(प)यरोद्दे पयंगवित्ती य । ' अड्डि पोण्डि मं(न)रे ' भणिरे पेच्छइ कण्णाडए अण्णे ॥ (उत्कटदर्पान् प्रियमोहनान् पदरौद्रान् पतङ्गवृत्तींश्च । ' अड्डि पोण्डि म(न)रे ' भणतः प्रेक्षते कर्णाटकीयानन्यान् ।)

(१३) कुप्पासपुडअसे मासरुई पाणमयणतल्लिच्छे । ' इसि किसि मिसि ' भणमाणे अह पेच्छइ ताइए अवरे ॥ ' (कूर्पासप्रावृताङ्गान् मांसरुचीन् पान-मदनतालिप्सान् । ' इसि किसि मिसि ' भणतोऽथ प्रेक्षते तायिकानपरान् ॥)

(१४) सत्थकलापत्तट्ठो(ट्ठे)माणी पिअकोवणे कढिणदेहे । ' जल तल ले ' भणमाणे कोसलए पुलइए अवरे ॥ (श(शा)स्त्रकलाकुशलान् मानिनः प्रियकोपनान् कठिनदेहान् । ' जल तल ले ' भणतः कौशलिकान् प्रलोकतेऽपरान् ॥)

(१५) दढ-मडह-सामलंगे सहिरे अहिमाण-कलहसीले य । ' दिण्णल्ले गहिल्ले ' उल्लविरे तत्थ मरहट्ठे ॥ (दृढ-लघु-श्यामाङ्गान् सहमानानभिमान-कलहशीलांश्च । ' दिण्णल्ले गहिल्ले ' उल्लपतस्तत्र महाराष्ट्रीयान् ॥)

(१६) पिअमहिला-संगामे सुंदरगत्ते य भोइणे रोद्दे । ' अटि पुटि रटिं ' भणंते र(अ)ंध्रे कुमरो पलोएइ ॥ (प्रियमहिलासङ्ग्रामान् सुन्दरगात्रांश्च भोगिनो रौद्रान् । ' अटि पुटि रटि ' भणत आन्ध्रान् कुमारः प्रलोकते ॥)

(१७) इअ अट्ठारस देसीभासाउ पुलइऊण सिरिअत्तो । अण्णाइं अ पुलएई खस-पारस-बब्बरादीए ॥ (इत्यष्टादश देशीभाषाः प्रलोक्य श्रीदत्तः । अन्यांश्च प्रलोकयति खस-पारस-बर्बरादीन् ॥)

भारतीय आर्य भाषेचे कालविभागः—आतापर्यंत विवेचन केल्याप्रमाणें आपल्या आर्यभाषांची जी परिणती होत आली आहे तिचे थोडक्यांत साकल्यानें कालविभाग पुढें दिल्याप्रमाणें पाडतां येतील.

१ उच्चार व व्याकरण या दोहोंच्या दृष्टीनें पाहतां एकंदर भारतीय आर्य भाषेचे सोइस्कर असे तीन कालविभाग करतां येतात. पहिल्या कालविभागास प्राचीन इंडो आर्यन काल असें नांव देतां येईल, या कालांत उच्चार व रूपें यांची विविधता किंवा प्राचुर्य दिसून येतें. यामध्यें पूर्ववैदिक व वैदिक असे दोन कालखंड करतां येतील.

२ दुसऱ्या कालविभागास मध्य भारतीयभाषा काल असें म्हणतां येईल. या कालांत प्राचीन व्यंजनमाला शक्य तितकी साधी करण्याची व व्याकरणरूपांची विविधता कमी करण्याची चळवळ झाली. या कालविभागानेंहि पूर्व, मध्य व उत्तर असे तीन पोटविभाग करतां येतील.

३ तिसऱ्या कालविभागास अर्वाचीन भारतीय भाषाकाल असें नांव देतां येईल. दुसऱ्या कालविभागांत चालू झालेली व्याकरणरूपांची छाटाछाट इत्यादि स्वरूपाची चळवळ या कालांत पूर्णतेस पावून रूपांचें प्राचुर्य नष्ट होऊन प्रत्ययांचा उदय झाला. भाषेचें स्वरूप बरेंच पालटलें आणि भारतीय देशभाषा अस्तित्वांत आल्या.

पूर्व वैदिक, वैदिक आणि संस्कृत हीं पहिल्या कालविभागाचीं प्रतीकें होत. निरनिराळ्या प्राकृत भाषा व अशोकाच्या शिलालेखीय भाषा व पाली व प्राथमिक प्राकृत भाषा यांचा समावेश दुसऱ्या कालविभागांत करतां येईल. दुसऱ्या व तिसऱ्या कालविभागांच्या संधिकालांत आपणांस प्रांतिक अपभ्रंश भाषांचा समावेश करतां येईल. या प्रांतिक अपभ्रंश भाषा प्राकृत भाषांच्या विकृत बोलींवर उभारलेल्या असत आणि यांच्यापासून अर्वाचीन देशभाषांचा उगम झाला. यांचीच वर्षसंख्या अथवा कालमर्यादा शास्त्रविदांनी अजमासें पुढें दिल्याप्रमाणें देतां येईल.

१ प्राचीन भारतीय भाषाकालविभाग.—हा सामान्यत वेदपूर्व व वेदरचनाकालापासून म्हणजे खि. पू. ५००० ते १५०० पासून बुद्धपूर्वकालापर्यंत म्हणजे खि. पू. ५०० पर्यंत मानता येईल.

२ मध्ययुगीन भारतीय भाषा कालविभाग—हा साधारणपणें खि. पू. ५००) पासून इ. स. १००० पर्यंत मानता येईल. याचे (अ) खि. पू. ५०० ते खि. पू. २००, (आ) खि. पू. २०० ते इ. स.२०० इतका उत्क्रांतिकाल, व खि. पू. २०० ते इ. स. ५००–६०० हा मध्यकाल व (इ) इ. स. ६०० ते इ. स. १००० पर्यंत उत्तरकाल असे पोटविभाग करतां येतील.

३ इ. स. १००० नंतरचीं कांहीं शतकें हा अर्वाचीन देशीभाषांचा काल.

मराठी भाषेवर प्राकृत भाषांचा ठसा:—याप्रमाणें निरनिराळ्या प्रादेशिक अथवा देशी भाषा भरतखंडाच्या भागात फार प्राचीन काळापासून प्रचलित असून आजहि त्या निरनिराळ्या नावांनीं प्रचलित आहेत. त्यांची यादी खानेसुमारीवरून दुसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेच्या परिशिष्टांत दिली आहे व तेथें त्या भाषा बोलणाऱ्यांची लोकसंख्याहि नमूद केली आहे. आपला प्रस्तुत विषय जी मराठी भाषा ती भरतखंडाच्या कोणकोणत्या विभागात बोलली जाते व तिनें कोणता प्रदेश व्यापला आहे, व ती बोलणाऱ्यांची लोकसंख्या किती आहे इत्यादि माहिती तिसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेंत व परिशिष्टांत दिली आहे. मुख्यत' ही महाराष्ट्राची भाषा असून वेदकालापासून आजपर्यंत तिच्यावर आर्यांची बोलभाषा, वैदिक, संस्कृत व प्राकृत भाषा यांचा परिणाम होऊन तिनें साप्रतचें स्वरूप बनलें आहे. या भाषेंतहि तत्सम, तद्भव व देश्य या तिन्ही प्रकारचे शब्द आढळतात. कांहीं संस्कृत शब्द वेदकालीन स्वरूपांतील तर कांहीं अभिजात संस्कृतकालीन असून प्राकृत भाषामार्गानेंहि बरेचसे शब्द आजच्या मराठीमध्यें आलेले आहेत. त्यांत विशेषतः महाराष्ट्री म्हणून जी प्राकृत भाषांतील विशेष प्रौढ व वाङ्मयीन भाषा तीच मराठीची आधारभूत भाषा आहे. तथापि आर्यांची वसाहत दंडकारण्यांत अथवा महाराष्ट्रांत होण्यापूर्वी त्यांचें ज्या निरनिराळ्या प्रदेशांतून परिभ्रमण झालें त्या प्रदेशांतीलहि प्राकृत भाषांचा ठसा मराठीवर उठल्याच्या स्पष्ट खुणा आपणास आढळून येतात. या आर्यांच्या परिभ्रमणाचा मार्ग विंध्य पर्वताच्या पूर्व आणि पश्चिम दोन्हीहि बाजूकडून असा आहे. रामाच्या दण्डकारण्यांतील आगमनाचा मार्ग पाहू गेल्यास विंध्यपर्वताच्या पूर्वेकडून तो आला असावा असें वाटतें व त्यानंतरहि आर्यांचे बरेच संघ त्या दिशेकडून येऊन महाराष्ट्रांत स्थायिक झाले असावेत. या दिशेकडून येणाऱ्या लोकांच्या भाषेवर मागधी व पाली या भाषांचा संस्कार झाला असला पाहिजे, व तशीं कांहीं चिन्हें आपणांस प्रस्तुतच्या मराठींत दृष्टीस पडतात व मागधीपासून बनलेली देशी भाषा जी बंगाली तिच्यांत व आजच्या मराठींत बऱ्याच सामान्य गोष्टी आढळतात, याचेंहि कारण हेंच आहे. याप्रमाणेंच कांहीं आर्य पश्चिमेकडून समुद्रमार्गानें किंवा गुजराथच्या बाजूनें येऊन महाराष्ट्रांत स्थायिक झाले व हें आगमन बरेंच अर्वाचीन काळपर्यंत चालू होतें, ही गोष्ट आपणांस पाठारे प्रभूंच्या बिंबराजाबरोबरच्या आगमनावरून दिसून येते. त्यामुळें त्या प्रदेशांतील प्राकृत भाषांचाहि कांहीं परिणाम महाराष्ट्रांतील महाराष्ट्री किंवा तदुत्तर महाराष्ट्री अपभ्रंश या महाराष्ट्रांतील भाषेवर झाला असला पाहिजे. या बाबतींत सिंधी भाषेचें मराठी भाषेशीं असलेलें कांहीं बाबतींतील विशेष साम्य व कांहीं गुजराथी भाषेंतील सामान्य शब्द हीं पुरावा म्हणून देतां येतील.

भरतखंडांतील देशी भाषांचें वर्गीकरण—पूर्वी विवेचन केल्याप्रमाणें प्राकृतभाषांचे जे निरनिराळे गट पडतां येतात त्यांपासून ज्या अर्वाचीन देश्यभाषा उत्पन्न झाल्या त्यांचे प्रादेशिक संघ पुढें दिल्याप्रमाणें पाडतां येतात. १ वायव्य संघ—काश्मिरी, ल्हंदी, सिंधी. २ दक्षिण संघ—मराठी. ३ पश्चिम संघ—गुजराती, पंजाबी, राजस्थानी, पश्चिमहिंदी. ४ उत्तर संघ—पश्चिमपहाडी, मध्यपहाडी, नेपाळी. ५ मध्य संघ—पूर्वहिंदी. ६ पूर्व संघ—आसामी, बंगाली, बिहारी, उरिया.

ग्रिअर्सनच्या मतें ३ व ४ हे संघ परस्पर संबद्ध असून त्यास अंतर्कुल असें म्हणतां येईल, १, २, व ६ या संघांस बाह्यकुल असें संबोधितां येईल. पूर्वहिंदी ही दोहोंमधील दुवा होय. हें वरील प्राकृत वर्गीकरणाशीं जुळतें. जर आपण वायव्य संघ सोडला तर बाकीच्या भाषांचे दोन वर्ग एक अंतर्वर्ग याच्यें शौरसेनीशीं संबद्ध व एक बाह्यवर्ग याच्यें दक्षिण व प्राकृतभाषांशीं संबद्ध असे दोन वर्ग पडतील.

डॉ. ग्रीअर्सन यांच्या मतें मराठीचें कांहीं बाबतींत पश्चिम (अंतर्वर्ग) व इतर बाबतींत पूर्व (बाह्यवर्ग) यांशीं साम्य आहे, व कांहीं बाबतींत ती दोहोंपेक्षां भिन्न आहे म्हणून तो मराठीचा एक स्वतंत्र वर्गच मानतो.

मराठी व पश्चिम अथवा अंतर्भाषा यांतील साम्य—यांपैकीं सामान्यतः प्राकृतभाषेचे पूर्व आणि पश्चिम असे जे दोन वर्ग करतां येतात म्हणून वर सांगितलें त्यांमध्यें व मराठीमध्यें कितपत साम्य आहे याचा आतां आपण स्थूल मानानें विचार करूं. गुजराथी व पंजाबी या भाषांप्रमाणें मराठींतहि य आणि व हे दोन वर्ण स्वतंत्र आहेत दर्शक व संबंधी सर्वनामें पुल्लिंगी प्रथमेच्या एकवचनांत पश्चिम हिंदीप्रमाणें ओकारान्त असतात, परंतु पूर्वेकडील भाषांत एकारान्त असतात. जुन्या मराठींतहि पुल्लिंगी प्रथमेचें एकवचन उकारान्त किंवा ओकारान्त असतें. जसें.—नेहतु, रावो. यावरून महाराष्ट्री व शौरसेनीमध्यें ज्या बाबतींत साम्य आहे त्याच बाबतींत मराठी व अंतर्भाषा यांमध्यें साम्य आहे, हें स्पष्ट आहे. यासेरीज कर्त्याची विभक्ति, सकर्मक क्रियापदाचा भूतकाळीं कर्मणि उपयोग व हेत्वर्थ ' ण ' प्रत्ययानें करणें या बाबतींतहि साम्य आहे. यासेरीज मराठीमध्ये ' व ' प्रत्ययांत हेत्वर्थक रूपें आहेत त्याप्रमाणें गुजरातींतहि आढळतात व ही गोष्ट अंतर्भाषांतहि आढळते.

मराठी व पूर्व अथवा बाह्यवर्ती भाषा यांतील साम्य—कोंकणी व बंगाली भाषांत ' अ'चा ' ऑ ' असा उच्चार करितात. ' आ 'मध्यें सामान्य रूप होतें जसें —सांव सांवा स, बाप बापाला. महाराष्ट्री बाप्परस. तसेच भूतकाळाचा 'ल' प्रत्यय हा महाराष्ट्री व अर्धमागधीमधील 'इल्ल'पासून आला असावा. याचें सर्वांत जुनें अर्धमागधींतील उदाहरण म्हणजे ' आणिल्लिअ ' हें दतां येईल. हा ' ल ' प्रत्यय मागधींत क्वचित् पण शौरसेनींत मुळींच आढळत नाहीं. भूतकालीन ' ल ' प्रत्यय कधीं कधीं गाळतात. उदा० चित्पावनी. मारा = मारला.

यावरून मराठीचें पश्चिमेकडील भाषांशीं (१) उच्चार (२) कर्त्याची विभक्ति (३) अकारांत पुल्लिंगी शब्दाचें एकवचन महाराष्ट्रींतल्याप्रमाणें ओकारान्त असणें या बाबतींत साम्य आहे व पूर्वेकडील भाषांशीं (१) आकारान्तामध्यें सामान्यरूप. (२) भूतकाळाचा प्रत्यय ' ल ' या बाबतींत साम्य आहे. मराठींतील विभक्तिरूपांचें प्राचुर्य पूर्वेकडील भाषांत आढळतें, पश्चिमेकडील भाषांत तें आढळत नाहीं. मराठी भाषेमध्ये निरनिराळ्या प्राकृत भाषांपासून कोणकोणते विशेष आलेले आहेत ते आतां पाहूं.

मराठीनें घेतलेलें संस्कृत व प्राकृत भाषांचें ऋण—मराठी भाषेंत दोन प्रकारचे वर्ण आहेत. महाराष्ट्री व अपभ्रंश या भाषांतून आलेले व थेट संस्कृत भाषेंतून आलेले. पहिल्या प्रकारचे वर्ण तद्भव शब्दांत आढळतात, तर दुसरे तत्सम शब्दांत आढळतात. ऋ, ॠ, ऌ, ए व औ हे स्वर अपभ्रंशांत आढळत नाहींत, परंतु मराठींत संस्कृतमधील सर्व स्वर आढळतात. विसर्ग अपभ्रंशांत नसून मराठींत आढळतो.

दंततालव्य व्यंजनें संस्कृतांत नसून महाराष्ट्री व अपभ्रंश यांत आढळतात. य' इद्दचा जो किंवा ज्योतिष यापासून बनलेला जोइशी किंवा जोशी हे दंततालव्य उच्चार आहेत. जेथें केवळ तालव्य उच्चार असेल तेथें त्या वर्णांत य ओढल्याचा प्रघात पूर्वीच्या मराठी लिखाणांत आढळतो. जसें —चिच्यार, ' च्यारीखाणी च्यारी वाणी,' दा. १३. १, ३, ' स्वयंभु मुख्य बहिल च्यारि मनु,'-राज्ञा. १०. ९१. ळ हा वर्ण वैदिकभाषेंत आढळतो. परंतु तो संस्कृतमध्यें नसून प्राकृत व अपभ्रंश यांत व अर्वाचीन मराठींत आढळतो. श, ष व महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत नाहींत, परंतु ते मराठींत आढळतात

संस्कृतमध्यें व्यंजनान्त शब्द आढळतात महाराष्ट्री व अपभ्रंश यांत ते आढळत नाहींत. मराठींत तत्सम शब्दांत व्यंजनान्त शब्दहि आढळतात, परंतु तद्भव शब्दांत आढळत नाहींत संस्कृतमधील द्विवचन पुढें कोठेंहि आढळत नाहीं. परंतु जुन्या मराठींत (चिकुर्डे येथील ताम्रपटांत) तें क्वचित् आढळतें.

मराठींतील सर्व विभक्तिप्रत्यय अपभ्रंशांतून आलेले आहेत 'मी' या शब्दाचीं एकवचनी रूपें महाराष्ट्रीशीं जुळतात, पण अपभ्रंशाशीं तितकीं जुळत नाहींत, अनेकवचनी रूपें मात्र महाराष्ट्री व अपभ्रंश या दोहोंशीं जुळतात एकवचनाचें अनेकवचन साधण्याचे प्रत्यय मराठीनें प्रायः अपभ्रंश व क्वचित् महाराष्ट्रींतून घेतले आहेत. परंतु त्या भाषांत आकारान्त पुल्लिंगी शब्द नसल्यानें त्या ठिकाणीं मराठीनें एतत् व इदम् या सर्वनामांपासून निघालेल्या

ए व अ या रूपांची मदत घेतली आहे. लिंगाच्या बाबतीतहि मराठीनें महाराष्ट्री व अपभ्रंश या भाषांचें अनुकरण केलें आहे. आख्यातविभक्तींचीं रूपें बनविण्याची पद्धति मराठीनें अपभ्रंशापेक्षां महाराष्ट्रीपासून घेतलेली दिसते. मराठीमध्यें सामान्यत: आत्मनेपदाचा लोप झाला असून परस्मैपद प्राय वापरलेलें आढळतें. परंतु कांहीं जुन्या रूपांत विशेषत: काव्यांतून आत्मनेपदी रूपें आढळतात. जसें —म्हणे, झिजे, कांपे, गाजते, वाजते इत्यादि. करिजे, जाणिजे, नमिजे, होइजे इ०. सारखीं कियर्थाचीं रूपें मराठींत महाराष्ट्रींतूनच करिज्जे, जाणिज्जे, णमिज्जा इ०. रूपांवरून आलेलीं दिसतात. मराठींतील इच्छार्थक रूपें महाराष्ट्रींतून व पौनःपुन्यवाचक रूपें महाराष्ट्री व अपभ्रंशांतून आलीं आहेत.

संस्कृत अभूत्पासून मराठींत आलेलें 'होता' हें रूप अर्धमागधींत ' होत्था ' या रूपांत आढळतें. मराठींत जिणुनि, हसुनि वगैरे पूर्वकालवाचक रूपें आढळतात. तीं अपभ्रंशांतील करेवि, पालेवि या रूपांच्या धर्तीवर बनलेलीं दिसतात. तसेंच करुनु, घेउनु, हसुनु हीं रूपें अपभ्रंशांत आढळणाऱ्या पिणु, विणु, यांच्या धर्तीवर बनलेलीं दिसतात. करूनिया, घेऊनिया हीं रूपें मागधींत जीं य व इया या प्रत्ययांवरून रूपें बनतात, त्यांवरून बनलेलीं दिसतात. जाता, घेता, देता हीं ता प्रत्ययान्तरूपें संस्कृतांतील ' त्वा ' प्रत्ययाचा अर्धमागधींतील ' त्ता ' व नंतर ' ता ' या प्रत्ययावरून बनलेलीं दिसतात. त्याचाच एक अपभ्रंश अर्धमागधींत ताणम् असा होतो त्यावरून होतांना, देतांना, जातांना यांसारखीं रूपें बनलेलीं दिसतात.

तद्धित प्रत्ययांपैकीं च हा प्रत्यय संस्कृत तत्रत्य, अत्रत्य इ. शब्दांत आढळणाऱ्या 'त्य ' प्रत्ययावरून आलेला दिसतो. जसें:—तेथचा = तत्रत्य, एथचा = अत्रत्य. मतुप् अथवा ' जवळ असणारा, बाळगणारा, ' याअर्थी जो ' ल ', प्रत्यय आहे तो मराठींत आलेला आहे. मात्र त्यास विशेष अर्थ राहिला नसून तो सर्वसामान्य बनला आहे. उदाहरणार्थ:—संस्कृत अंध, अंधल, अधळा. एक, एकल, एकला. चांग, चांगला. श्याम सावळा; छाया, सावली, दादु, दादुला, अशाच प्रकारचा संस्कृत ' इल ' प्रत्यय महाराष्ट्रींत ' इल्ल ' व मराठींत इल या रूपानें आढळतो. स. मध्य, महाराष्ट्री व अर्धमागधी मज्झिल्ल, मराठी मधील, स. पुरस्, अर्धमागधी व महाराष्ट्री पुरिल्ल व मराठी पुढील, स. बहिस्, अर्धमा. महाराष्ट्री बाहिरिल्ल, मराठी बाहेरिल.

म्हणितल, म्हणियल, म्हणाल, म्हतल, म्हटल या रूपांत संस्कृत, महाराष्ट्री, अपभ्रंश, जुनी मराठी, मध्यकालीन व अर्वाचीन मराठी ही परंपरा आढळते.

मराठींतील च, चि, या निश्चयार्थक शब्दयोगी अव्ययाचा उगम महाराष्ट्रींतील चेअ, चिअ, च यांशीं दिसतो. यांपैकीं चेअ हें महाराष्ट्री व अर्धमागधीमध्यें आढळतें. छत्तिसगढीमध्यें याचें ' ऐच ' असें रूप आढळतें. शौरसेनींत याच्याऐवजीं ' जेव ' असें रूप आढळतें. हेंच पुढें गुजरातींत ' ज ' असें होतें.

संस्कृत प्राकृतादि भाषांतून मराठींत आलेली शब्दसंपत्ति व त्यांतील रूपविकार.—मराठीमध्यें अनेक शब्द संस्कृत भाषेंतून निरनिराळ्या प्राकृत भाषांच्या द्वारें आलेले आहेत, तसेंच कांहीं शब्द साक्षात् संस्कृतमधूनहि मराठीनें घेतलेले आहेत. यांपैकीं कांहीं मूळच्या स्वरूपांत घेतले असून कांहींच्या स्वरूपांत तिनें आपल्या प्रकृतीप्रमाणें बदल करून घेतले आहेत. तसेंच कांहीं शब्द फारशी, अरबी, इंग्रजी, पोर्तुगीज वगैरे परकीय भाषांतूनहि घेतलेले आहेत. व त्यांच्या रूपांतहि निरनिराळे फरक आपल्या विशिष्ट ठकबीप्रमाणें मराठीनें केलेले आहेत. या निरनिराळ्या क्रियांचें स्वरूप पुढें दिलेल्या उदाहरणांवरून थोडक्यांत दाखवितां येईल.

प्राकृतांत अगर अपभ्रंशात संयुक्त व्यंजनापूर्वी ऱ्हस्व स्वर असेल तर मराठींत तें संयुक्त व्यंजन एकेरी होतें व त्याच्या मागील ऱ्हस्व स्वर दीर्घ होतो. जसें —कर्म, कम्म, काम, अग्नि, अग्गि, आग, अद्य, अज्ज, आज. प्रतिपद् पाडिव, पाडवा. परभाषेंतूनहि शब्द घेतांना मराठीनें अच्या ऐवजीं आ केलेला आढळतो. जसें —अरबी महल्ल, मराठी महाल, इंग्रजी गटर, मराठी गटार. कुठें कुठें ' अ ' बद्दल ' इ ' केलेली आढळते. जसें.—संस्कृत पञ्जर, दत्त, मरिच, प्राकृत पिञ्जर, दिण्ण, दिन्न, मिरिअ, मराठी पिंजरा, दिन्ह, दिण्ह, दिन्हलें, दिल्हें, दीधलें, दिलें, मिरें, मिरची, अरबी जिरीअत्, मुशाहरा, शर्मन्दा, मराठी जिराईत, मुशाहिरा, शर्मिंदा, इंग्रजी बॅगन्; मराठी बागीण.

मराठींत शब्दारंभींचा अ-कार किंवा अनुनासिकापूर्वीचा अकार अनेक शब्दांत दिसतो त्याचे रूप 'इ' झालेला आढळतो. जसें:—ड–डिकर्णे; श–शिरा; र–रिंगण; तेलं–लिंगा; नारंगि. कोठें कोठें अ बद्दल उ केलेला आढळतो. जसें:— संस्कृत खण्डित; प्राकृत खुडिअ, मराठी खुडलें.

'अ' बद्दल ए, कुठें कुठें केलेला आढळतो. जसें:–संस्कृत कंदुक, शय्या; प्राकृत गेंदुअ, सेज्जा, सेज्ज; मराठी गेंद, चेंडू, शेज, सेज. तसेंच 'अ' बद्दल 'ओ' केलेला आढळतो. जसें:—संस्कृत अर्प्, अञ्जलि; प्राकृत ओप्प, अञ्जलि; मराठी ओपणें, ओंजळ.

अपभ्रंशात व मराठींत संस्कृतांतील आकारान्त स्त्रीलिंगी नामांचा अन्त्य आ बहुधा अ होतो. जसें:— संस्कृत शुडा, भिक्षा, परीक्षा; मराठी शेंड, भीक, पारख. तसेंच इतर अनेक शब्दांतहि 'आ' बद्दल अ झालेला आढळतो. जसें:–संस्कृत कुमार, स्थापन, करांगुलि; प्राकृत, कुमर, सठवण, करांगुलि; मराठी कुमर, कुंवर, सांठवण, करंगळी. अरबी चालाख, मुलाखात्, तालाव्; मराठी चलाख, मुलाखत, तलाव. मराठींत शब्दारंभीं स्वर असल्यास कित्येक शब्दांत त्या स्वरांत महाप्राण मिसळतो. जसें:–इकडे, हिकडे; अर्फान्सो, हापूस, आपटणें, हापटणें; अस्तरी, हतरी, अस्थि, हड्डी. 'आ' बद्दल इ, ए, व कुठें कुठें उ झालेला आढळतो. जसें:— संस्कृत आदोलक, विना, शलाका, छागलिका, आभाणका; प्राकृत आंदोलअ, विणु (अप.), सलाआ, छाअलिआ, आहाणअ; मराठी इदोळा, हिंदोळा, विणें, वीण, विन्हा, सळई, सळी, शेळी, उखाणा, आहाणा.

संस्कृत इ–ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांतील अन्त्य स्वर बहुधा मराठींत गळून त्याऐवजी अकार येतो. जसें– कदली, केळ; पद्धति, पेद्धत; कीर्ति, कीर्त; गोष्टी, गोष्ट; कोठें कोठें इ-ई बद्दल अ, आ झालेला आढळतो. जसें:— संस्कृत हरिद्रा, प्रतिशब्द, ईदृश; प्राकृत हल्द्दा-द्दी, पडिसद्द, एरिस; मराठी हळद, पडसाद, असा. तसेंच अरबी काफिर्, गाफिल्, वारिस्; मराठी काफर, गाफल, वारस. न्हस्व इ बद्दल ए झालेला आढळतो. जसें:–संस्कृत पिंड, सिन्दुर, मिथुन, विडंबन; प्राकृत पेंड, सेन्दूर, मिहुण, विडवण; मराठी पेंड, पेड-ढ-ढी, पेंढा, शेन्दूर, मेहूण, वेड(डा)वणें अर. चिहरा, म. चेहरा; अर. मिहतर, म. मेहत्तर; अर. तवीला; म. तबेला, ई बद्दल इ झालेली आढळते. संस्कृत कीटक, दीपक; प्राकृत कीडअ, दिवअ; मराठी किडा, दिवा; अरबी कबीला, गालीचा, मीरास; मराठी कबिला, गालिचा, मिरास. आशिष्टोच्चारात शब्दारंभींच्या 'इ'चा 'वि' झालेला आढळतो व याच्या उलटहि प्रकार आढळतो. जसें:–इलाज, विलाज; ईश्वर, विश्वर; विचार, इचार. कोठें कोठें उ, ऊ बद्दल अ व दीर्घ ऊ बद्दल उ झालेला आढळतो. संस्कृत पुनः, यूथक, कूपक, चूडक; प्राकृत पुणो, पुणु, जूथअ, कूवक, चूडअ; मराठी पण, पूण, पुन्हा, जथा, जूट, जोडी, कुवा, चुडा; अरबी बुऱ्हान, मुआमलत्, साबून्, नमूना, तूफान्. मराठी बहाण, मामलत, साबण, नमुना, तुफान. कोठें कोठें उ, ऊ बद्दल ओ किंवा ए झालेला आढळतो. जसें:— संस्कृत मुक्त, गुच्छ, नूपुर; प्राकृत मुक्क, गोच्छ, नेउर; मराठी मोकळा, घोंस, नेपुर; अरबी तुहमत्, मुहर्; मराठी तोहमत, मोहोर. ऋ बद्दल अ, आ, इ, ई, रि, री, उ, ऊ, रु, रू झालेले आढळतात. जसें.–संस्कृत तृण, मृदु, तृष्णा, पृष्ठ, हृदय, गृध्र, भृग, ऋण, ऋतु, प्राकृत तिण, मदु, मऊ, तण्हा, तण्ह (अप.), पिठ, पुठ्ठ, हिअअ, हियअ (अप.), गिद्ध, भुग, भिंग, रिण, उतु, उदु, मराठी तण, मऊ, तहान, तान्ह, तान, पाठ, पुठ्ठा, पाठार, पठार, हिय्या, गीध, गिधाड, भुगा, भिंगुरडें, भिंगरी, रीण, रितु, रुतु. 'ऐ' बद्दल 'ए' व 'औ' बद्दल 'ओ' केलेला आढळतो. संस्कृत शैवाल, तैल, गौर, औषध, प्राकृत सेवाल, तेल्ल, तिल्ल, गोर, ओसह (अप.); मराठी शेवाळ, तेल, गोरा, ओसद, ओशद.

कांहीं स्वरसंधिविशेष खालीं दिले आहेत. अ + अ = आ, आ + अ = आ. संस्कृत नायक, तिलक, अजगर; प्राकृत नाअक; तिलअ, अअअर, मराठी नाक, रामनाक, केमनाक, टिळक, टिळा, आर; अरबी मअना, मअजून्; मराठी माना, माजूम. आ, अ बद्दल आय, आव, आउ अशीं रूपें आढळतात. संस्कृत पाद, घात; प्राकृत पाअ, घाअ, घाय (अप.); मराठी पाय, पाव, पाउल, घाय, घाव, घाउक; अरबी जमाअत्, झिराअत्; मराठी जमायत, जिरायत. अइ, आइ बद्दल ए, ऐ होतात, तसेंच अ, आय बद्दल ए, ऐ होतात. संस्कृत नगर, जयजय, उपविष्ट, खदिर, मदनिका; प्राकृत नअर, नयर, जअजअ, जयजय, वइठ्ठ, खइर, मअणिआ, मयणिआ; मराठी नेर,

स्वैकार, वैठा, पेठा, गैर, वैर, सयर, मना, अरबी आइना, पयूदादश्, मराठी ऐना, पैदाग, इंग्रजी हायकोर्ट, मराठी हैकार्ट. अउ, आऊ बद्दल ओ, औ होतात. तसेंच अव, आव बद्दल ओ, औ होतात. संस्कृत चतुर्थ, मयूर, चतुर्, लवण, पादोन, अवनत, प्राकृत चउत्थ, मऊर, चउ, लोण, पाओण, पाऊण, ओणअ, मराठी चौथा, चवथा, मोर, चौ, लोण, पाऊण, पावणेदोन, पाणकी, ओणवा, अरबी-दवात्, मराठी दौत, इंग्रजी-पाउंड, मराठी पौंड. इय, इअ बद्दल ई, य होतात, इ + इ = ई होते. संस्कृत दिवस, देवर, द्वितीया, स्थिति, प्राकृत दिअस, दिअह, देअर, दिअर, बिईजा, बीजा, ठिइ, मराठी दीह, दीस, दीव, दीर, बीज, टी. अरबी व फारशी भाषेतील कांहीं शब्दांतील इय बद्दल ए आदेश होतो. अरबी तरतियत्, मराठी तरतेद.

आता संस्कृत व प्राकृत मधून मराठींत शब्द येतांना त्यांच्या व्यंजनांत कोणकोणते फरक होतात ते पाहू. शब्दामध्यें असलेल्या असंयुक्त क, ग, च, ज, त, द, प, य, व या नऊ वर्णांचा लोप होतो. व व्यंजनलोपा नंतर शिल्लक राहिलेल्या स्वरांचे भाग स्वरसंधीच्या परिच्छेदांत सांगितल्याप्रमाणें संधि होतात (अ) संस्कृत यूका, सुवर्णकार, सूची, राजा, सैन्यपति, आयुध, वाचन, नदी, प्राकृत जूआ, सोण्णआर, सुई, सूय, राआ, राया, राऊ, सेणवई, आउह, वाअण, नई, मराठी ऊ (शब्दारंभींच्या य चा लोप झाला), सोनार, सुई यी, सूय, सुई यी, चोच, रायान्य, राऊ, राव, सेणवी, सेणवै, आऊध, औक्ष, वाण, नई, नदी अरबी व फारशी भाषेंतील शब्दाचा अन्त्य ‘ ह् ’ व क्वचित् इतर व्यंजनेंहि गळल्याचीं उदाहरणें आढळतात. जसें —अरबी मुबाह्, सल्लाह्, किल्लीद्, किताब, वर्नाय, मराठी मुभा, सल्ला, किल्ली, किता, वर्णा. शब्दमध्यस्थ ‘ह’ चा क्वचित् ‘इ’ कार अथवा लोप झालेला आढळतो जसें —अरबी मुबाही, पहिल, मस्लहत्, ठियाही, मराठी मुबई, पैल, मसलत, ठाई कधीं कधीं हकाराचा ‘ई’ झालेला आढळतो जसें —अरबी जलाई, कल्ई. मराठी जिल्हई कल्हई (आ) ख, घ, थ, ध, भ याबद्दल ह झालेला आढळतो. संस्कृत मुख, सखी, ओघ, पथिक, शिथिल, बधिर, गभीर, प्रभात, भवति, प्राकृत मुह, सही, ओह, पहिअ, सढिल, सहिल, बहिर, गहिर, पहाद, होदि, होई (अप.), मराठी मुखडा, मोहरा, मोरा, म्होरा, सही, सई, सयी, सऊ, ओहला ळा, व्हाळ, ओघळ, पही, पई, प, पयी, ढळ, ढिला, ढैल, बहिरा, भैरा, बैरा, गहिरा, पहाट, हाई, होतो. आरबी, फार्शी, इंग्रजी इत्यादि भाषांतून आलेल्या शब्दांत हा प्रकार आढळत नाहीं. परन्तु कांहीं शब्दांत उच्चारास भरदारपणा आणण्याकरितां ह कार घुसलेला आढळतो. जसें —अरबी जलाई, मराठी जिल्हई, अरबी जागीर, मराठी जहागीर, आरबी कल्ई, मराठी कल्हई. (इ) क, ग, च, ज, इत्यादि अल्पप्राणाबद्दल ख, घ, छ, झ, इत्यादि महाप्राण होतात. संस्कृत क्रीडति, भीत, गृह, गृहीत्वा, ग्रास, ज्योतिर्लिंग, स्तबक, स्ताक, दुहितृ, पनस, बाष्प, निर्वाहण, प्राकृत खिल्लति, खिड्डइ, भिरीत, घर, घेत्तूण, घेऊण, घस्स, जोटिंग, थवक्क, थोअ, धाव, धूय (अप), फणस, बप्फ, निव्वाहण, मराठी खेळती, खरीद, घर, घेऊण, घास, झोटिंग, थवा, थोडें, धू, फणस, वाफ, निभावण अरबी पस्त् मराठी पस्त, अल्प प्राणांत पुढील ‘ ह ’ मिळून महाप्राणवर्ण झाल्याचीं उदाहरणें — अरबी–मुबाह्, काह्काह्, गुनाह्, मराठी–मुभा, खोखो, गुन्हा, इंग्रजी ॲग्रिमेंट, मराठी अभिग्राक्त संस्कृतोत्पन्न शब्दांतहि कित्येक शब्दांत विसर्गाचा ‘ह’ होऊन त्याचा मागील अल्पप्राणाशीं मिलाफ होतो. जसें — पुनः, पुन्हा, सद्य, सध्या कित्येक शब्दांत हा विसर्ग किंवा हकार मूळचा असतो, कित्येकांत तो आगंतुक असतो व कित्येकांत तो उष्म्यापासून उत्पन्न होतो. हकारापुढें अनुनासिक किंवा अर्धस्वर आल्यास प्रथमवर्णाची उलटा पालट होऊन, नंतर महाप्राणवर्ण बनतात जसें —तर्हि, तर्ही, चिन्ह, चिन्हा, कल्लोल, कल्हाळ, कृष्ण, कान्हा, स्नान न्हाण, नहाण, मुहूर्त, म्होतूर,

केव्हां केव्हां ख, घ, थ इत्यादि महाप्राणाबद्दल अनुक्रमें क, ग, त असे अल्पप्राण होतात जसें — खद्योत, खज्जात, कानवा संस्कृतोत्पन्न शब्दांमध्यें प्राकृतांत किंवा मराठींत असे आदेश फारसे आढळत नाहींत परन्तु अरबी–फार्शीमधून येणाऱ्या शब्दांस ख, ख्श, ख्त व घ, झ, फ यास अनुक्रमें क, क्ष, त्त, व, ग, ज, प, असे आदेश होतात जसें —रिकाब्, किताब, बख्शी, बक्षी, घझल, गज्जल, काघज्, कागद, घनीम्, गनीम, दफ्तर्, दप्तर, अर्ज़्, अर्ज

कोठें कोठें 'च' बद्दल 'ज' व 'ट' बद्दल 'ड' आणि 'ठ' बद्दल 'ढ' झालेला आढळतो संस्कृत पचक, कटाक्ष, कपाट, मठ, पीठ, प्राकृत पचअ, कडक्ख, कवाड, मढ, पीढु(अप.), मराठी पजा, पच्या, कडासा, कवाड, मढ, पिढें. कोठें कोठें ड, द,यांबद्दल अनुक्रमें ळ, ढ होतात संस्कृत पीडन, तडाक, गुड, दाडिम, दम्भ, दोहद, दोला प्रा पीळन, तळाक (पाली), गुल, गुड, दालिम, डम्भ, दोहल, डोला, म पिळणें, तळें, गूळ, डाळिंब, डभ, ढब, डोहाळ, डोहळा, डोला, डोलाग केव्हा केव्हां थ चा द अथवा ह हि होतो. शिथिल, सढिल, सहिल, सढळ, सढ्ल, सैल, सढील 'व' चा य, 'प' चा 'व' आणि 'म' चा 'व' होतो वापी, वावी, बाव, वावडी. गोपाल, गोवाल, गोवळ ळा ळी, गवळी भ्रमर, भ्रवर, भवरा, भोंरा. ग्राम, गॉंव, गांव चामर, चौंवर, चंवरी, चौंरी श्यामल, सामल, सांवॅल, सावळा. 'य' बद्दल 'ज' आणि 'न' बद्दल 'ल' होतो. यक्ष, जक्ख, जक्ख, जखाड, जगीण बत्र +क, सज्जुअ, साजूक नमन, लवण, लवणें निंब, लिम्ब, लिंब नवनीत, नोनीअ, लोणी. जरबी व फार्सी भाषांतूनहि शब्द घेतांना वरील फेरफार झालेले आढळतात जसें –[क = ग] तकाझा, तगादा, नकारा, नगारा, [ज, झ = द] आझ्मादइ, अदमास, गुझर्, गुदरणें, दोझ, होंद, [द = ज] सिद्मत्, सिनमत, नजदीक, नजीक. [त = द] बतक, बदक, तारत्, ताकद, [र = ड, ल] कुर्ता, कुडत, मुर्दा, मुडदा, गरीता, सलिता, मर्हम्, मलम. [न = ल] घनीम्, गनीम, [स = द] जासूस्, जासूद, [श = स] शनगी, सनगी, शम्शेर, समशेर, [श = छ] शरीह् ठगी, शान्दार् छानदार, [स = श] सानिन्, शानीत, सिहात्खाना, शेतखाना मराठीनें प्रत्यक्ष संस्कृतातून शब्द घेतांना प्राकृतात न आढळणारे असे कियेक व्यंजनादेश केलेले आढळतात जसें —[स = च] चमस, चमचा, सांग, चाग त्याच मराठी शब्दांत 'स' चा 'च' विकल्पानें होतो जसें —पेंच, पेंस, रवचट, रवसट, रिसा, रिचा, उचकटणें, उसकटणें, चुई, सुई इत्यादि [ष, श = छ] शकटक, छकडा, शावक, छावा, शाटी, छाती, शकल, छकल, उत्सव, उच्छव, सत्र, छत्र.

प्राकृतात संयुक्त व्यंजनाच्या मागील स्वर बहुश ह्रस्व असून, त्यावर नेहमीं आघात येतो. मराठी संयुक्तांचें बहुश एकेरी व्यंजन होऊन मागील स्वर दीर्घ होतो व उच्चार अघळपघळ व साफ होतो. संस्कृत– स्नुषा, विज्ञप्, सत्य, अश्रु, नग्न, मस्तक, वत्स, मर्द, भद्र, प्राकृत–सुण्हा, विण्णव, सच्च, अंसु, नग्ग, मत्थअ, वच्छ, मल्ल, भल्ल, मराठी–सून, विनवणें, साच, असू आसू, नागडा नागवा, माथा माथें, वस्स वच्छ-वासरूं, मळणें, भला

स्वरभक्ति म्हणजे संयुक्त व्यंजनातील अवयव मध्यें नवीन स्वर येऊन विभक्त होणें. संस्कृत–क्लेश, हार्द, स्मरण, स्वप्न, प्राकृत–किलेस, हारिद्र, सुमरण, सुविण, मराठी–किलिस, हरिद्र, हारिद्र, सुमरण समरण-सुमिरण, सुपीन. मराठींत प्रत्यक्ष संस्कृतातून शब्द येतांना त्यांवर हा प्रयोग फारच झाला आहे परंतु असे शब्द बहुधा अशिष्ट गणले जातात जसें —मार्ग, मारग, भक्त, भगत, धर्म, धरम, श्री, शिरी, हर्ष, हरिख, हुस्न, वर्ष, वरीस सदोमणि, परिसमणि, चैत्र, चतर अरबी, फार्सी–इस्म, उर्स, जुल्म, शिक्र, फिक्र. मराठी–इसम, उरूस, जुलूम, निर्गीर, फिकीर. केव्हां केव्हा मराठींत शब्द येताना त्यात अनुनासिक किंवा अनुस्वार घुसलेला आढळतो –संस्कृत मार्जार, वक्र, मूर्धा प्राकृत–मजार, वक, मुद्धा, मराठी–मांजर, वांक, वाक, वाग, मुडकें, मुडासें. मराठींत प्रत्यक्ष संस्कृतामधून येतांना हा प्रकार मोठ्या प्रमाणावर झालेला आढळतो जसें —शारिका, साळुंखी, लवकुश, लवांकुश, घर्म, घर्मा, घोरतर, घोरदर, कुहिनी, कुण्ण, युद्ध, झुन, नग्न, नंगा, पूजा, पुजा, तुमुल, तुंबळ, समस्त, समंद, भित्ति, भिंत इ कित्येक ठिकाणीं हा अनुनासिक वैकल्पिक असतो जसें –शीक, शिक, शींक, शिंक, लिंपणें, लिंपणें, करटा, करंटा, डमरू, डंवरू. कित्येक संस्कृत शब्दांत अनुनासिक असतां मराठींत त्याचा ओझरता अनुस्वार होतो. जसें —चंचू, चोंच, अंचल, अंचळी, शृंखला, सांखळी, सकट, साकडें, कण्टक, कांटा, दन्त, दांत, पंच, पांच, तन्तु, तांत क्वचित् या उलट रीतींत विकल्पहि आढळतो कम्बल, कांबळें, कामळें, दम्भ, डम्भ, दंभ

मराठींत संस्कृत व प्राकृतमधून शब्द येताना द्वित्त व्यंजन एकेरी होतें व एकेरी व्यंजन द्वित्त होतें संस्कृत–उपरि, एकैक, एकल, मृत्तिका, वल्ली, पल्ली, मल्ल प्राकृत–उवरी, उप्परी, एकमिक्कु, एकल्ल, मत्तिआ, मट्टिआ,वेल्ली, पल्ला, भल्ल मराठी वर, वरी, उप्पर, एकमेक, एकला, एकली, माती, वेल, पाली, पाल, माला मराठीचा बल उच्चार साफ व अघळपघळ करण्याकडे असल्यामुळे वर दिलेल्या शब्दांप्रमाणें द्वित्त वर्ण एकेरी करून मागील

अगर पुढील वर्णास दीर्घत्व दिल्याचीं उदाहरणें मागें दिलींच आहेत. परंतु आघात देऊन प्राकृत पद्धतीप्रमाणें कांहीं शब्दांत एकेरी व्यंजनास द्वित्व केलेलेंहि आढळतें:–ललाट, लल्लाट; जननी, जन्ननि, हटी, हट्टी; टपोर, टप्पोर; हाहाकार, हाहाक्कार; नटवा, नट्टवा, रट, रट्ट, कपी, रप्पी; सपाटून, सप्पाटून. एकेरीचा द्वित्व:—अरबी अक्ल्, रत्ल्, सल्हा, मुकाम्. मराठी अक्कल, रत्तल, सल्ला, मुक्काम. द्वित्वाचा एकेरी:—अरबी कुव्वत, दल्लाल्, मय्यित्, हुज्जत्. मराठी कुवत, दलाल, मयत, हुजत. कोठें कोठें 'ण' बद्दल 'न' आणि 'न' बद्दल 'ण' होतो. संस्कृत कर्ण, पर्ण, उष्ण, तृष्णा, अरण्य, काण. प्राकृत कण्ण, कन्न (अप.), पण्ण, उण्ह, तिण्हा, तण्ह, रण्ण, काण. मराठी–कान, पान, ऊन्ह, ऊन, तहान, रान, काना. 'न' चा 'ण'–शून्य, ज्ञान, अन्य, गान, सुण्ण, नाण, अण्ण, गाण; सुणें, सुनें, ग्यान, आण, आणीक, गाणें. [न = ण] अरबी–कुरआन्, दुर्बीन्, दाना (शहाणा), फुलान्. मराठी–कुराण, दुर्बीण, दाणा, फलाणा. कोठें कोठें शब्दारंभींच्या वर्णांचा लोप होतो. संस्कृत–उपविष्ट, अनंतर, अरण्य, उपरि, अधस्तात्, ईयत्ता, अधोऽधो. प्राकृत–पइट्ठ, णन्तर, णवर, रण्ण, उवरि, हेटठा. मराठी पैठा, पेठा, नंतर, रान, वर-वरी, हेट, हेटकरी, यत्ता, धो धो.

शब्दारंभीं जोडाक्षर असल्यास त्यांतील वर्ण पुष्कळ वेळां गळतो. जसें:–प्रसार, पसार, श्वशुर, सासरा; ब्राह्मण, बामण; द्वार, दार; ज्वाला, जाळ इ. जोडाक्षराचा पहिला अवयव स कार असून त्याचा लोप न झाल्यास त्याच्या मागें 'अ' किंवा 'इ' स्वर येतो. जसें:–स्त्री, अस्तुरी; स्टेशन इस्टेशन; स्क्रू, इस्क्रू.

कधीं कधीं पूर्वापर वर्णांचा विपर्यास झालेला आढळतो. संस्कृत–महाराष्ट्र, लघु, ज्ञानप्रत्यभिज्ञान. प्राकृत–लहु, हलु, जाणपहिआण. मराठी–मऱ्हाठा, हलू, हलकें, जानपछान. अडाणी, अनाडी; चावट, वाचट; कुळकर्णी, कुर्केळणी, अवघा, अघवा; नुकसान, नुसकान, उपसणें, उसपणें. अरबी–अमानत्, कुफ्ल्, मशहूर. मराठी–अनामत, कुलूप, महशूर.

मराठी उपान्त्य इ, उ हे (विशेषतः अकारान्त शब्द असल्यास) दीर्घत्वाकडे झुकतात. जसें—अधिक, अधीक; कठिन, कठीण, दुग्ध, दूध, मधुर, मधूर; माणिक्य, माणीक, पुत्र, पूत. अरबी, फार्सी–काविज्, जवाहिर्, चाबुक्, झुल, पुल्. मराठी–काबीज, जवाहीर, चाबूक, झूल, पूळ.

याप्रमाणें मराठी भाषा ही वेदपूर्वकालापासून ज्या बोली आर्य लोकांमध्यें प्रचलित होत्या व ज्यांतूनच शिष्ट व संस्कार पावलेल्या अवस्थेच्या रूपानें वैदिक व नंतर पाणिनीय अथवा तदुत्तर अभिजात संस्कृत ही भाषा प्रचलित झाली अशा एखाद्या बोलींतून प्रथम उत्पत्ति पावून नंतर तीवर संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश व इतर स्थानिक व परकीय भाषा यांचा थोडाफार संस्कार होऊन आजच्या अवस्थेप्रत प्राप्त झाली आहे. संस्कृत व प्राकृतादि भाषांचा ठसा मराठीच्या व्याकरणावर स्पष्टपणें उमटल्याचें आपणांस दिसून येतें व हीच गोष्ट पुढें दिलेल्या उदाहरणांवरून अधिक स्पष्ट होईल. पुढील क्रम हा कालानुक्रमानें होणारें फरक दाखवितो.

(१) संस्कृत–जनो वृक्षात्फलानि गृह्णाति। पाली–जनो रुक्खम्हा फला गहेति। प्राकृत–जणो वच्छाहि फलाइं गेण्हइ। अपभ्रंश–जणु वच्छहे फलाइं गण्हइ। मराठी–जन वृक्षाहून फळें घेतो.

(२) संस्कृत–सागरः उपरि तृणं धरति तले रत्नानि गालयति। पाली–सागरो उपरि तिणं धरेति तले रत्नानि गालेति। प्राकृत–साअरो अवरि तणं धरइ तले रआणाणि धाल्दि। अपभ्रंश–सायर उप्परि तणु धरइ तलि रयणाइं घल्लइ। मराठी–सागर वर तणें धरतो, तळीं रत्नें घालतो।

(३) संस्कृत–अरे शनकैः जल्प। अस्मादृशानाम् अन्तःपुरचारिणां सौभाग्यवृत्तान्तम् आकर्ण्य भर्ता कुपिष्यति। पाली–अरे सणिकं जप्प अम्हादिसान अन्तोपुरचारिण सोभाग्गवुत्तन्तं आकण्णेत्वा भत्ता कुपिस्सति। प्राकृत–अरे सणिअं जप्प। अम्हारिसाण अन्तेउरचारिणं सोहग्गवत्तन्तमा अण्णिअ भट्टा कुविस्सदि। अपभ्रंश–अरे सणिक जम्पि। अम्हारिसाण अन्तेउरचारिणि सोहग्गवतन्त आकन्निअ भत्तार कुप्पेसहि। मराठी–अरे सुणूक जाप। आम्हांसारख्या अन्तःपुरचारींच्या सौभाग्याचा वृत्तांत ऐकून धनी कोपेल।

एखाद्या भाषेचें दुसऱ्या एखाद्या भाषेशीं वांशिक नातें जोडावयाचें असल्यास केवळ शब्दसंग्रहाकडे लक्ष न देतां व्याकरणविशेष व वाक्यरचना यांकडे लक्ष दिलें पाहिजे, हा भाषाशास्त्राचा सिद्धान्त आहे. यावरून आपणांस

असें दिसून येईल कीं, मार्गे दिलेल्या उदाहरणांवरून मराठी भाषा ही महाराष्ट्री व महाराष्ट्री अपभ्रंश यांचेपासून प्रगत झालेली भाषा आहे. व तींत आज जरी इतर अनेक परकीय भाषांतील शब्द आढळत असले तरी तिची उत्पत्ति दुसऱ्या कोणत्याहि भाषेकडे साक्षात् जात नाहीं. मराठी भाषेमध्यें काहीं कानडी किंवा द्राविड अथवा परकीय शब्द आढळतात या गोष्टीचा तिच्या उत्पत्तीशीं कांहीं संबंध नसून इतर समाजाशीं होणाऱ्या संसर्गामुळें जो कोणत्याहि एका भाषेवर परकीय समाजाचा परिणाम होतो तेवढ्यापुरताच आहे. व ज्ञानेश्वरी-सारख्या ग्रंथांत जरी कानडी शब्द आढळले तरी त्यांचें प्रमाण अत्यल्प आहे. तसेंच दक्षिण महाराष्ट्रांतील मराठी भाषेवर जरी कानडी वगैरे भाषांचा परिणाम आपणांस कदाचित् विशेष झालेला आढळला तरी महाराष्ट्राचें केंद्र आज जरी पुणें, सातारा असलें तरी तें राजकीय घडामोडीमुळें तसें झालें आहे वास्तविक महाराष्ट्राचें मूळ सांस्कृतिक केंद्र गोदावरीचा किनारा, विशेषतः पैठण, देवगिरी व विदर्भ हें होय व तेथील भाषेवर त्या मानानें कानडीचा परिणाम तितका झालेला आढळणार नाहीं तेव्हां मराठींतील लिंगविचार, नामविभक्ति, क्रियापदविचार अथवा आख्यातविभक्ति, अव्ययें व आदेशप्रपंच या व्याकरणाच्या अंगाचा विचार केला असता द्राविड भाषांशीं असणारा मराठीचा विरोध व महाराष्ट्री प्राकृत व अपभ्रंशादि भाषांशीं सुसंगत जुळणारा तिचा संबंध यांवरून मराठी ही संस्कृत, प्राकृत अपभ्रंशादि द्वारा परिणत झाली ही गोष्ट स्पष्ट होते. या प्राकृतादिकांचा काल व वर्णविपर्यय क्रम पाहावयाचा झाल्यास पुढील दोन उदाहरणांवरून तो स्पष्ट होईल

१ संस्कृत वर्तते, कृत २ पाली वट्टति, कत ३ पैशाची वट्टति, कत ४ शौरसेनी वट्टदि, कत ५ मागधी वट्टदि, कड ६ महाराष्ट्री वट्टइ, कत यामधील त ची द, ड मधून अ कडे परिणति कालानुसार उच्चारप्रणालीचा विकास दाखविते.

याप्रमाणें मराठी भाषेच्या उत्पत्तीचा विचार या भागांत केला. आतां तिची वाढ कसकशी होत गेली व तीमध्यें कालानुसार व प्रदेशानुसार कसकसे फरक पडत गेले, वगैरे गोष्टींचा विचार पाचव्या भागाच्या प्रस्तावनेंत करण्यांत येईल.

ही प्रस्तावना लिहिण्याच्या कामीं पुढें दिलेल्या ग्रंथांचा उपयोग करण्यांत आला आहे व त्या ग्रंथकारांचे आम्ही आभारी आहों. तसेंच संपादकवर्गापैकीं रा. पुरुषोत्तम सावळाराम दीक्षित यांची या प्रस्तावनेच्या कामींतहि मदत झाली आहे.

(1) Dr Grierson —Linguistic Survey of India, Vol VII (2) Dr John Wilson —Preface to Molesworth's Marathi into English Dictionary (3) Dr Pischel —Grammatik der Prakrit Sprachen (4) Jules Bloch —La Formation De la Langue Marathe (5) John Beames —A Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India (6) Rev Robert Caldwell —A Comparative Grammar of the Dravidian Languages (7) Jesperson —Language (8) Prof Edward V Arnold — Historical Vedic Grammar (9) Dr R. G Bhandarkar —Wilson Philological Lectures (10) Dr P D Gune —Wilson Philological Lectures (11) R. R. Bhagwat —Wilson Philological Lectures (12) Dr Sarup —Nighantu and Nirukta of Yasl (13) Dr S. K. Chatterji —The Origin and Development of Bengali Language

(१) वररुचि —प्राकृत प्रकाश. (२) चंड —प्राकृत लक्षण (होर्लेनें संपादित). (३) हेमचंद्र —प्राकृत व्याकरण (४) मार्कण्डेय—प्राकृतसर्वस्व (५) लक्ष्मीधर—षड्भाषाचंद्रिका. (६) प. लालचंद्र भगवानदास गांधी —जिनदत्तसूरिविरचित अपभ्रंशकाव्यत्रयी. (७) प हरगोविन्ददास त्रिकमचंद शेठ—' पाईअ सद्द महण्णवो ' या प्राकृत कोषाची प्रस्तावना (८) प बेचरदास जीवराज दोशी —प्राकृत व्याकरण (९) श्री ज्योतीन्द्र मोहन चतर्जी —अथर्वण जरथुस्त्रस्य गाथा (१०) रा रा राजारामशास्त्री भागवत —प्राकृत भाषेची विचिकित्सा (११) रा रा वि का राजवाडे —संस्कृत भाषेचा उलगडा.—ज्ञानेश्वरीची प्रस्तावना.—ज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचें व्याकरण.—तिङन्त व सुबन्त विचार—गुण व वृद्धि या प्रकरणावरील निबंध (१२) रा रा बाळकृष्ण अनंत भिडे —मराठी भाषेचा व वाङ्मयाचा इतिहास. (१३) रा. रा. रा. भि. जोशी —मराठी भाषेची घटना. (१४) रा रा कृ. पा कुलकर्णी —भाषाशास्त्र व मराठी भाषा —मराठी भाषा उद्गम व विकास. (१५) रा. रा डॉ श्री व्यं केतकर—प्राचीन महाराष्ट्र भाग १ला.

यशवंत रामकृष्ण दाते.

परिशिष्ट १

संस्कृत व पाश्चात्य भाषा यांतील साम्य

संस्कृत	झेंद	ग्रीक	लॅटिन्	लिथुयानियन	स्लाव्हॉनिक	गॉथिक	प्राचीन-जर्मन	हिबू	इतर
नमि			इमिस्	उमिस्	ओगन्	ऑह्म्			
न त		अन्त	ॲंटी			अद्			इंग्लिश एण्ड्.
अन्तर्	अन्तरे		इन्टर्			उदर्			
अष्टन्		ऑक्टो		अश्तुनि	ओस्मज	अह्तौ			इंग्लिश एट्
उपरि	उपर	उपेर	सुपर्			उपर्			,, ओव्हर्
ऊर्णा		एरॉस्, एरिओन्	विलस्	विल्ना		वुल्ला	वोल्ल	ओलाउन्	इंग्लिश वूल
कदा		कोते	क्वादो	कद्	कोग्द्				
ज्ञा		ग्नो	ग्ना, ग्नो	झिनउ = मी जाणतो	झनु	कॅन्		गिआ	इंग्लिश नो
तिरस्			ट्रान्स्	तिएस्		थोन्ह		तर्, तैर्	
तृतीय	थ्रित्य	त्रितॉस्	टर्शिअस्	त्रेशिअस्	त्रेतिइ	थ्रिद्य		त्रिउस	
तप्		त्रेपो	टर्पिस्	त्रोपियु	त्रेपेत्				
त्रि	थ्रि	त्रेइस्	त्रेस्	त्रिस् थ्राइस		थ्रइस्		तेओरा	इंग्लिश थ्री
दन्त	दन्तम्	ओदोन्स्	डेन्स	दन्तिस्		तुनथुस	झन्द्	देअद्	,, डेटल
दारु, तरु, द्रु	दाउरु	डोरु		देर्वे	द्रेवो	त्रिउ		दोइरि आक्	इंग्लिश ट्री
द्वार	द्वर	थुर्	फोरेस्	दुरिथस्	द्वेरी	दउर	तोर्	दोर्	,, डोअर्
द्वि	द्व	दुओ	ड्युओ	दु, द्वि		त्वइ, त्वोस्	झ्वेर्	द, दो, दि	
धूम		थुमॉस्	फ्युमूस्	दुमइ	दुमु		दौम, तौम		,, फ्यूम
न		नी	न, नान्	ने	ने	नी, ने, नेइ	नि	नि	इंग्लिश ना
नक्त	नक्तुरु = रात्रींचा	नुक्स अनेति	नॉक्स, नोक्तु	नक्तिस्	नोष्ति	नहतस्			
नप्तृ	नप्तर्	ओस्	नेपो(त)स्		नेतिइ	निथियस्	नेफो	नोच्द	,, नाइट्
नव=नवीन	नव	निआस्	नाउस्	नौयेस	नोउ	निउयिस्		नुअ	इंग्लिश यू
नव=नऊ	नवन्	एन्नेअ	नोव्हम्	दविन्		निउन	निउन	नओइ	,, नाइन्
नु	नू	नू	नुम्		नायने	नुह्	नु		
पञ्चन्	पञ्चन्	पेंटे	क्विंके	पन्ति		फिफ		कुइग	
पद	पद्	पेदोन्	पेदुम्	पादस्		फोटस्	फ्युओझ		इंग्लिश फूट,
परि	पइरि	पेरी	पेर				फुरि		जर्मन फुर्
पलित		पेलॉस्	पालिओ	पल्वस्			फेलो		ॲंग्लो सॅक्सन्–
पितृ	पतर्	पतीर्	पतेर् पेटर्			फदर्	फतर, फतेर	अथइर्	फिदेर्, इं फादर

संस्कृत	झेंद	ग्रीक	लॅटिन्	लिथुयानियन	स्लाव्हॉनिक	गॉथिक	प्राचीन-जर्मन	हिब्रू	इतर
प्रथम	.	प्रोटोस्	प्रायमस्	पिरमस्		फ्रुम			
मध्य	मद्ध्य	मेस्सोस्	मेदिउस्	विदुस्	मेइदु	मिद्जिस्			अँग्लोसॅक्सन् मिडड
मन्	मन्	मेनो	मॅनिओ	मेनु, मिनिट	मिनेति	मन्	मिनिजा	मुइनिम्	
मातृ		मितिर्	मेटर्	मोते	मति		म्योतर्	मथैर्	
मांस				मेस	मान्सो		मोस्=अन्न	मेसे=अन्न	
मृ	मर	अम्ब्रोरोस्	मॉरिऑर	मिर्ति	म्रेति	मौर्थ		मथैम्	अँग्लोसॅक्सन. मोर्थ
युवन्			जुव्हेनिस्	जौनस् = तारुण्य	जुनु	जुग्गस			,, इयोंग
रम्	रम्	र्‌रेम		रमस्		रिमिस्	रव	रिअर्हेन्	,, रेस्ट
रुधिर		एरेउथो	रुबेर	रौद्	रुदेइति		रोट, रोस्ट	रुअघ	,, रेडर्
लुभ्		लिप्	लुबेद्	लुब्ज्	लिउबिति	लिउब्स्	लिउब्न्		,, लिओप्
वद्		वदो	वदिस्	वदिनु=मी बोलावतो	वदिति				
वम्	वम्	एमेओ	वोमो	वेम्जु					अँग्लोसॅक्सन् वंम्मन्, इंग्लिश व्हॉमिट
वेद		ओइद	व्हिडिओ	वेइद्द		वद्त्			
शत		एस्तोन	कॅटम्	स्झिम्तस्	स्तो	हुड		केअत्	अँग्लोसॅक्सन् हुड; कॅम्ब्रोब्रिटन् कॅट्
शर्करा		सॅक्करोन	सॅकरम्						
सप्तन्	हप्त	एप्त	सेप्टेम्	सप्तीनि		सिबुन		सिअॅक्त	अँग्लोसॅक्सन् सेओफोन, इंग्लिश सेव्हन्
स्था	हिस्तामि, निष्ठामि	इस्तिमि	स्टो	स्तोति	स्तति		स्ताम्	रतद्	इ. स्टॅंड
स्नु		नेओ		स्नेगस्	स्नेग	स्नु	स्निउतन्	स्नुआघइम	अँग्लोसॅक्सन स्निवन्
स्व	हू	स्फे	से	सव्	सेब्जे	सिक	मुअस्		अँग्लोसॅक्सन् स्विन्, स्व
स्वन्			सोनो	स्वनु				सिअन्	
स्वप	कप्,कप्न = शॉप	उप्नोस्	सोम्नम्	सप्नस्		स्लेपन्		स्वद्न्	अँग्लोसॅक्सन् स्वेफिअन्
स्वसृ			सोरोर	सेस्सु	सेस	स्विस्तर	स्वेस्तर		,, स्वेओस्टर्; इंग्लिश सिस्टर्; जर्मन स्वेस्तेर
हिम	झ्जओ, झिम् = हिंवाळा	क्सिअन्	हिएम्स	झेम	झिम = हिंवाळा				

परिशिष्ट २

प्राकृत भाषांतील विभक्तिरूपें–देव एकवचन

विभक्ति	संस्कृत	पाली	आर्ष किंवा अर्धमागधी	महाराष्ट्री	शौरसेनी	मागधी	पैशाची	अपभ्रंश
प्रथमा	देवः	देवो	देवो, देवे	देवो, देवे	देवो, देवे	देवे	देवे	देउ, देवो, देव, देवा
द्वितीया	देवम्	देवं	देवं	देवं	देवं	देवं	देवं	देउं, देव, देवा
तृतीया	देवेन	देवेन	देवेणं	देवेण, देवेणं	देवेण, देवेणं	देवेण, देवेणं	देवेण, देवेणं	देवेण, देवेणं, देवें
चतुर्थी	देवाय	देवाय, देवस्स	देवस्स	देवस्स	देवस्स	देवस्स	देवस्स	देवस्सु, देवासु, देवसु देवाहो, देवहो, देव, देवा
तादर्थ्य चतुर्थी			देवाए, देवाय, देवस्स	देवाय, देवस्स,	देवाय, देवस्स	देवाय, देवस्स	देवाय, देवस्स	
पंचमी	देवात्	देवा, देवतो, देवम्हा, देवस्मा, देवम्हा	देवा, देवत्तो, देवातो, देवातु, देवाहितो	देवत्तो, देवाओ, देवाउ देवाहितो, देवाहिंतो, देवाहि, देवा	देवादो, देवादु	देवादो, देवादु	देवातो, देवातु	देवाहु, देवहु, देवाहे, देवहे
षष्ठी	देवस्य	देवस्स	देवस्स	देवस्स	देवस्स	देवाह, देवस्स, देवाहँ, देवाण, देवाण	देवस्स	देवस्सु, देवासु, देवसु, देवाहो, देवहो, देव, देवा
सप्तमी	देवे	देवे, देवस्मिं, देवम्हि, देवम्हि	देवे, देवंसि	देवे, देवस्मि, देवम्मि देवसि	देवे, देवस्मि, देवम्मि, देवसि	देवे, देवम्मि, देवस्मि, देवसि	देवे, देवस्मि, देवम्मि देवसि	देवि, देवे
संबोधन	हे देव	हे देव, देवा	हे देव, हे देवो	हे देव, हे देवा हे देवा	हे देव, हे देवो, हे देवा	हे देव, हे देवो, हे देवा	हे देव, हे देवो, हे देवा	हे देउ, हे देवो, हे देव हे देवा

प्राकृत भाषांतील विभक्तिरूपें–देव अनेकवचन

विभक्ति	संस्कृत	पाली	आर्ष किंवा अर्धमागधी	महाराष्ट्री	शौरसेनी	मागधी	पैशाची	अपभ्रंश
प्रथमा	देवाः	देवा, देवसे	देवा	देवा	देवा	देवा	देवा	देव, देवा
द्वितीया	देवान्	देवे	देवे	देवा, देवे	देवा, देवे	देवा, देवे	देवा, देवे	देव, देवा
तृतीया	देवैः	देवेभि, देवेहि	देवेहिं, देवेहि	देवहि, देवहिं, देवहिँ देवेहि, देवेहिं, देवेहिँ	देवहि, देवहिं, देवहिँ, देवेहि, देवेहिं, देवेहिँ	देवहि, देवहिं, देवहिँ, देवेहि, देवेहिं, देवेहिँ	देवहि, देवहिं, देवहिँ देवेहि, देवेहिं, देवेहिँ	देवेहिं, देवाहिं, देवहिं
चतुर्थी	देवेभ्यः	देवान	देवाण, देवाणं, देवाह, देवाहं	देवाण, देवाणं देवाहं, देवाह	देवाण, देवाणं, देवाहँ, देवाह	देवाण, देवाणं, देवाहँ, देवाह	देवाण, देवाणं, देवाहँ, देवाह	देवाहं, देवहं, देव, देवा
तादर्थ्ये चतुर्थी				देवाण, देवाणं देवाहँ, देवाह	देवाण, देवाणं, देवाहँ, देवाह	देवाण, देवाणं, देवाहँ, देवाह	देवाण, देवाणं, देवाहँ, देवाह	
पंचमी	देवेभ्यः	देवेभि, देवेहि	देवेहिंतो	देवत्तो, देवाओ, देवाउ, देवाहि देवेहि, देवाहितो, देवेहितो, देवासुंतो, देवेसुंतो	देवत्तो, देवाओ, देवाउ, देवाहि, देवेहि, देवाहिंतो, देवेहितो, देवासुंतो, देवेसुंतो	देवत्तो, देवाओ, देवाउ, देवाहि, देवेहि, देवाहितो, देवेहितो, देवासुंतो, देवेसुंतो	देवत्तो, देवाओ, देवाउ, देवाहि, देवेहि, देवाहिंतो, देवेहितो, देवासुंतो, देवेसुंतो	देवाहुं, देवहुं
षष्ठी	देवानाम्	देवानं	देवाण, देवाणं देवाह, देवाहं	देवाण, देवाणं, देवाह, देवाहं	देवाण, देवाणं, देवाह, देवाहं	देवाण, देवाणं, देवाह, देवाहं	देवाण, देवाणं, देवाह देवाहं	देवाहं, देवहं, देव, देवा.
सप्तमी	देवेषु	देवेसु	देवेसु, देवेसुं	देवेसु, देवेसुं	देवेसु, देवेसुं	देवेसु, देवेसुं	देवेसु, देवेसुं	देवाहिं, देवहिं
संबोधन	हे देवाः	हे देवा	हे देवा	हे देवा	हे देवा	हे देवा	हे देवा	देवाहो, देवहो, देव, देवा

परिशिष्ट ३

संस्कृत, प्राकृत, मराठी आणि इतर देशी भाषांतील साम्य

संस्कृत	प्राकृत	मराठी	गुजराथी	सिंधी	हिंदी	बंगाली
अशीति	असीइ	ऐंशी	एंसी	असी	अस्सी	आशी
अष्टादश	अट्ठारह	अठरा	अढार, अराढ	अडह	अठारह	आठार
अहम्	अहम्, आम्ह	मी	हुं	आऊं, आं	हौं, हूं, मैं	मुइ
एकादश	एआरह	अकरा	अगिआर	इकारह, यारह	इगारह, ग्यारह	एगार
एतावत्	इत्तिअ, एत्तिअ	इतका	एटलो	एतिरो	इतना	एत
क:	क:	कोण	कोण, कओ	कोरु	कौन	के
कदल	कयल	केळ	केळ, केर	केविडो	केला	कला, कदिला
कार्पास	कप्पास	कापूस	कपास	कपाह	कपास	कापास
कुठार	कुहाड	कुऱ्हाड	कुहाडी, कुहाडो	कुहाडो	कुल्हाडी	कुडाल
कुत्र	कुत्थ	कोठें	कोहां	किति	कहां	कोथा
खर्पर	खप्पर	खापर	...	...	खप्पर	खापरा
गर्गरी	गग्गरी	घागर	घागर	घागरि	गागर, गागरी	गर्गरी
गर्भ	गब्भ	गाभ, गाभा	गाभ	गर्भु, गभु	गाभ	गाभ, गाभा
गोपाल	गोवालि	गोवारी, गवळी	गोवाळ, गोवाळियो	गवारु	गोवाल	गोआला
चटका	चडअ	चिडी, चिमणी	चिडी	चिडी	चिडिया	चिडिया=पक्षी
चतुर्दश	चउद्दह	चौदा	चउद	चोडह	चौदह	चौद
चत्वारिंशत्	चालिस	चाळीस	चाळीस	चालीह	चालीस	चल्लिश
चुल्ली	चुल्ली	चूल	चुलो	चुल्हि, चुल्हो	चुल्हा	चुलि
चूर्ण	चुण्ण	चुना	चुनो	चुनु	चूना	चुण, चूर्ण, चुना
चोक्ष	चोक्ख	चोख	चोख्खो	चोखो	चोखा	चोख
	(दे)झगड	झगडा	झघडो	झगिडो	झगडा	झगडा
झाटन	झाडण	झाडू	झाडू	बुहारी	झाडू	झाँटा
तादृश्	तारिस	तसा, तैसा	तेवो	तिहडो	तैसा	तादृश
दण्ड=काठी, दांडी	दंड	दांड, दांडा	डांडो	डंडो	डांड, डांडा	डाँड
द्वादश	बारह	बारा	बार	बारह	बारह	बारो
धूम	धूम	धूर, धूम	धूम धुमाडो धुवाडो	दूहां	धुआँ	धुआं
पंचाशत्	पण्णासा	पन्नास	पचास	पंजाह	पचास	पचाश
बदर	बोर	बोर	बोर	बेरु, बेरि	बेर, बैर	बइर
बधिर	बहिर	बहिरा	बेहेरो	बोडो	बहरा, बहिरा	बहेरा
भ्रमर	भमर	भोंवरा	भमरो	भौंरु	भवर, भौंर	भोमर
भूमि	भूमि, भुमि	भूय, भुई	भू, भोंय, भुय	भु, भुंई	भूम, भुई, भू	भूम

संस्कृत	प्राकृत	मराठी	गुजराथी	सिंधी	हिंदी	बंगाली
यः	जो	जो	जे	जो	जो	जे
वयम्	वयम्	आम्ही	अमे	असीं	हम	आमि
विंशति	वीसइ	वीस	वीस	वीह	बीस	विश
शत	सत,सय,सअ	शें, शंभर	सो	सौ	स, सौ	शत
शिथिल	ढिल्ल	ढिला	ढीलो	ढिरो, ढिलो	ढीला	ढल
शुष्क	सुक	सुका	सुको	सुको	सूखा	शुका
श्वशुर	ससुर	सासरा	ससरो	सुहरो	ससुर	श्वशुर
सः	सो	तो	ते	सो	सो, तो	से
स्कंध	खंध	खांदा	काधो	काधो	काधा	कांधा

परिशिष्ट ४

प्राकृत भाषेच्या व्याकरणावर बऱ्याच संस्कृत कवींनीं आतापर्यंत रचना केली आहे. वाल्मीकीच्या नांवावर प्राकृत व्याकरणाची मूळ सूत्रें मोडतात. वाल्मीकि हा वैदिक च्छन्दानन्तरचा अर्वाचीन अनुष्टुभ च्छन्दामध्यें रचना करणारा आद्य कवि गणला जातो म्हणून त्याचें नाव या संस्कृत वैय्याकरणाच्या दृष्टीने अर्वाचीन भाषेच्या व्याकरणास दिलेलें दिसतें. शम्भुरहस्यामध्यें प्राकृत भाषेची थोरवी गातांना तिचा प्रचेतसपुत्र वाल्मीकि हा व्याकरणकार होता असें म्हटलें आहे (को विनिन्देदिमां भाषां भारतीमुग्धभाषितम् । यस्याः प्रचेतसः पुत्रो व्याकर्ता भगवान् ऋषि: ॥ प्राकृतं चार्षमेवेदं यद्वि वाल्मीकि शिक्षितम् ।) परंतु वाल्मीकीचीं हीं सूत्रें उपलब्ध नाहींत. षड्भाषाचन्द्रिकाकार आपल्या प्रस्तावनेंत आपण मूळ वाल्मीकिसूत्रावरच टीका लिहित आहों असेंच म्हणतो. मार्कंडेयानें शाकल्य व कोहल यांचा उल्लेख केला आहे. त्यानंतर वररुचीचा प्राकृत प्रकाश हाच सर्वांत जुना ग्रंथ होय. वररुची म्हणजे जर कात्यायन असेल तर तो बुद्धपूर्वहि असू शकेल. त्यानंतर हेमचन्द्रानें आपल्या सिद्धहेमचन्द्र या संस्कृत भाषेच्या व्याकरणग्रंथाच्या आठव्या अध्यायांत प्राकृत भाषेचें व्याकरण दिलें आहे व त्यानंतरच्या अनेक ग्रंथकारांनीं त्यासच अनुसरून आपल्या ग्रंथांची रचना केली आहे. या सर्व ग्रंथांची यादी पुढें दिली आहे.

१ औदार्यचिन्तामणि—श्रुतसागर, २ प्राकृतकल्पतरु—रामतर्कवागीश, ३ प्राकृतकामधेनु—लंकेश्वर, ४ प्राकृतकौमुदी—?, ५ प्राकृतचन्द्रिका—कृष्ण पण्डित (शेष कृष्ण), ६ प्राकृतचन्द्रिका—करज कवि सार्वभौम वामनाचार्य, ७ प्राकृतदीपिका—संक्षिप्तसार खण्ड ८ वर चण्डीदेव शर्माकृत टीका, ८ प्राकृतपाद—नारायण (संक्षिप्तसार प्राकृतपाद), ९ प्राकृतप्रकाश—वररुचि, [प्राकृतप्रकाशवर टीका—प्राकृतमंजरी—कात्यायन, प्राकृतचन्द्रिका उर्फ प्राकृत मनोरमा—भामह, प्राकृतसंजीवनी—वसंतराज,] १० प्राकृतप्रक्रियावृत्ति उर्फ व्युत्पत्तिदीपिका—हेमचन्द्र प्राकृताध्याय यावर टीका—उदयसौभाग्यगणि, ११ प्राकृत प्रदीपिका—नरसिंह, १२ प्राकृतप्रबोध—हेमचन्द्र-प्राकृताध्यायवर टीका-नरचन्द्र, १३ प्राकृतभाषांतरविधान—चन्द्र, १४ प्राकृतमणिदीप—अप्पयज्वन, १५ प्राकृतमणिदीपिका—चिन्नबोम्मभूपाल, अप्पय्य दीक्षित यांनीं लिहिलेलें व ग्रंथप्रकाशिनीमध्यें छापलेलें, १६ प्राकृतरहस्य उर्फ षड्भाषावार्तिक—? १७ प्राकृतरूपावतार—सिंहराज, १८ प्राकृतलक्षण—चण्ड, १९ प्राकृतलंकेश्वर—प्राकृतकामधेनु पहा, २० प्राकृतव्याकरण—समंतभद्र, २१ प्राकृतव्याकरण—शुभचन्द्र, २२ प्राकृतव्याकरणवृत्ति—त्रिविक्रमदेव (मल्लीनाथ पुत्र), २३ प्राकृतसंस्कार—? २४ प्राकृतसर्वस्व—मार्कण्डेय कवीन्द्र, २५ प्राकृतसूत्र—वाल्मीकि (Oppert 3427, II 5961.), २६ प्राकृताध्याय—हेमचन्द्र शब्दानुशासन अष्टमाध्याय, २७ प्राकृतानन्द—रघुनाथशर्मा, २८ प्राकृताष्टाध्यायी—मनोरमा—चन्द्रिकाटीका-नीलाम्बर मिश्र, २९ वाल्मीकिसूत्र-प्राकृत व्याकरण (Rice 26) ३० षड्भाषाचन्द्रिका—भाम (Rice), ३१ षड्भाषाचन्द्रिका—लक्ष्मीधर, ३२ षड्भाषामञ्जरी—? ३३ षड्भाषारूपमालिका—दुर्गणाचार्य, ३४ षड्भाषासुबन्तादर्श नागोबा—तंजावरच्या मुलांकरितां., ३५ संक्षिप्तसार-प्राकृतपाद-क्रमदीश्वर.

परिशिष्ट ५

इंडो इराणी (आर्यन) भाषावंश

- आर्येतर भाषा गण — पैशाचा प्राकृत — अर्वाचीन दार्दिक (काश्मिरी, शिणा, स्तानी चित्राळी, काफि...) — आर्मेनिया युरोप इ० कडील जिप्सी भाषा
- इंडिक-इंडो आर्यन-भारतीय भाषावंश
  - प्राचीन इंडो आर्यन—भाषा (खि. पू. ५००० ते खि पू. १५०० पूर्व अफगाणिस्तान, काश्मीर, पंजाब, वायव्येकडील गंगेचा दुआब).
    - प्राकृतबोली—(खि. पू. १५०० ते खि. पू. ००० गांधार, पंजाब, गंगेच्या काठी)
      - उदीच्य (गांधार, पंजाब वायव्येकडील प्रांत) — खरोष्ठी आणि अशोकोत्तरकालीन वायव्येकडील शिलालेखांची भाषा
        - ? — प्राचड अपभ्रंश — सिंधी
        - ? — केकय, मद्र, टक्क इ० — लहंदी (पश्चिम पंजाबी); शौरसेनीची छाया — पूर्व पंजाबी बोली
      - शिवाय उत्तर=हिमालयावरील — मूळ खस=दार्दिक ? — खस — खस अपभ्रंश — पहाडी भाषा
        - पश्चिमेकडील (मंडेआळी, चिउंथळी, सिरमौरी इ.)
        - मध्यवर्ती (गढवाली, कुमाउनी)
        - पूर्वेकडील (खासकुरा किंवा नेपाळी)
      - प्रतीच्य (गुजराथी इ० भाषा नैर्ऋत्येकडे)
        - ? पाली व मागधीची छाया — माल्दिवि; एळु — सिंहली
        - गिरनार येथील अशोक लेखांची भाषा — लाटी, आभीरी, सौराष्ट्री, अवंती (शौरसेनी आणि गुर्जर=दार्दिक यांची छाया) — नागर अपभ्रंश — राजस्थानी
          - पश्चिमेकडील
          - जयपुरी, हारौती
          - मेवाती, गुजरी
          - माळवी, नेमाडी
      - मध्यदेशीय (कुरु पांचाल इ० मध्य किंवा पश्चिम दुआबातील भाषा) — शौरसेनी — शौरसेनी अपभ्रंश (अवहट्ठ) — पश्चिम हिंदी
        - हिंदुस्थानी (हिंदी उर्दू, पंजाबी व राजस्तानी यांच्या छायेसह)
        - बांगरू
        - व्रजभाषा
        - कनौजी
        - बुंदेली
      - प्राच्य (कोसल इ० पूर्वेकडील देश, बुद्धाची भाषा)
        - अर्ध मागधी अशोककालीन पूर्वेकडील भाषा मौर्यांची मुख्य भाषा (कोइने ?) प्राचीन उत्तर हिंदुस्थानी, कोयने — प्राधिकपाली
          - अर्ध मागधी अपभ्रंश — पूर्व हिंदी (पुरभय्यी) — छत्तीसगढी, बघेली, अवधी
        - मागधी — मागधी अपभ्रंश
          - भोजपुरिया, मैथिली, मगही — बिहारी
          - उरिया
          - बंगाली तिच्या पोटभाषा, आसामी
      - दाक्षिणात्य (दाक्षिक ? दक्षिणेकडील) — महाराष्ट्री — महाराष्ट्री अपभ्रंश — मराठी आणि कोंकणी
    - प्राचीन भाषा (ब्राह्मण वाङ्मय) — संस्कृत पाणिनी-उदीच्यांपासून खि. पू. ५ वे शतक — गाथा (संस्कृत प्राकृत मिश्र)

॥ श्री ॥

महाराष्ट्र शब्दकोश

विभाग चवथा

ड

ड—वर्णमालेतील तेरावें व्यंजन. अक्षरविकास —याचें पहिलें रूप अशाकाच्या गिरनार शिलालेखात सापडतें दुसरें रुद्रदामनूच्या गिरनार लेखात (ट सारखें) (इ स २ रें शतक) तिसरें अलाहाबाद यथील स्तंभावरील लखात (४ थें शतक) व चौथें धारा वर्ष राजाच्या वेळच्या उडिया लेखात (इ स १०२८) आटळतें

ड—पुस्त्री गुराख्यांची पोरें मानवर- ळ्यावर बोटें दाबून (धमा दाबून) जो आवाज काटतात तो (क्रि० घालणें) डहु पहा.

डई—स्त्री ढई पहा

डऊ—पु नारळ कोरून आतील खोबरें काढून टाकून केलेलें पात्र डव, डहु पहा

डऊक, डऊत, डऊर इ०—ह (डऊ या अक्षरानी आरंभ होणारे) शब्द डो मध्ये पहा

डक—न जाड कापडाचा एक प्रकार, हें विलहून निराळें असून आरभीं खलाशासाठींच हें तयार होत अस [इ]

डंक—पु १ दश, चावा, नागीचा मारा (क्रि० मारणें) २ (गा) द्वेप डंख पहा [सं दश्, प्रा द डक, हिं]

डकडक-डका—क्रिवि १ पदार्थाचा साधा, वध इ० शिथिल, नादुरुस्त झाल्यामुळें हलण्याचा आवाज होतो तसा किंवा थलथलीत माणूस, उट इ० चालताना होतो तसा आवाज होऊन डगडग, डुगडुग, खिळखिळा, करकरा, गिरगिरा (क्रि० जाणें, हलणें, वाजणें) 'हा खाव ध० पुरला नाहीं तर डकडक हल लागल ' २ झपाट्यानें ' जवित जवताही पाहे। झोंपी जाय डक डका ' —एभा २५ २८४ [ध्व डक द्वि] डकडकणें—अक्रि खिळखिळें होणें डगडगणें डळमळणें डुलणें, लटलटणें (खाव, इमारत), हलणें, करकरणें (ढिला सागाडा इ०) गदगद हालणें, थरथर कापणें (स्थूल शरीर) [डकडक] डकडकीत—वि डग डगीत पहा

डकणें—अक्रि चिकटणें लागून राहणें, डगणें पहा [डिक ?]

डकणें—अक्रि (व) ओकणें, वाती होणें [ध्व]

डकरणें—अक्रि (ना) १ ढेंकर देणें २ (व) शक्तीचा गर्व वाहणें, अहंभाव दर्शविणें [ध्व हिं डकराना=डरकाळी फोडणें, तुल०]

डकल—वि (कु) माहीत, ठाऊक, अवगत [दखल]

डकला—पु (ग्रा) नदीच्या कोरड्या पात्रात खणलेला झरा, डहुरा, डबकें, पाण्यानें भरलेला ल्हानसा डबरा

डकली—स्त्री. दिव्यात तेल घालावयाची—अल्याच्या कायीची केलेली पळी, अशा सारखीच करवटीची केलेली पळी डवली पहा.

डकवण—न १ खळ, गोंद, चीक, सरस, चिकटा, डिंक. २ चिकटविण्यास उपयोगी पडणारी वस्तु [डकविणें]

डकवाडकव—स्त्री काहीं तरी डकविण्याची क्रिया [डकविणें]

डकवि(व)णें—उक्रि चिकटविणें, डिकविणें [डिक]

डंका—पु १ एक वाद्य, चौघडा वाजविणें सपल्यावर शेवटीं वाजवावयाची थोरली नौबत नगारा डक्यावर टिपरी पडता हुशार झाले।' —एपा २३५ २ (ल) प्रसिद्धि कीर्ति (बहुधा वाईट कृत्याची), गाजावाजा, बोंबाबोंब (क्रि० वाजविणें) ३ सवळावर खर्ज सूर वाजविण्याची काडी (आकडी नावाच्या काडीनें उच्च अथवा टीपेचा सुर काढतात) ०देणें-वाजविणें-उघडकीस आणणें, दाडोरा पिटणें, अपकीर्ति करणें (गोष्ट, माणूस याची) [स ढक्का प्रा डक्क हिं डका, ध्व]

डकाईत—वि १ चपळ चलाख, हुषार तीव्र तयार २ डाक घालणारा, दरोडेखोर, डाकू लूटमार करणारा [डाका]

डकाक-का डकाडक-का—क्रिवि १ डक्क पहा डगडगत, खडखडत २ डुलत, डुलक्या घेत पेंगत (डुलक्या यतात, डोळे झाकतात इ० शब्दास जोडून) डकडका डुलक्या दती।' —दा १८९३ [ध्व डक]

डकार—पु (उप) ढेकर, डकरणें [टकर]

डंकारणें—अक्रि डरकळी, गर्जना, डुरकाळी फोडणें 'तीचे वरी चढुनि सिंह बहु डकार।' —नागाधर, सत्रलेल १११ [ध्व]

डकांडकांन—क्रिवि डकडक पहा (क्रि० चालणें, जाणें) [ध्व]

डकी-खी—स्त्री कुस्तीतील एक पेंच (क्रि० मारणें, देणें)

डंकी-खी—वि (गा) दंशी, मनात दश, डाव ठेवणारा (साप, माणूस इ०) [स दंश, म डंक]

डकीण—स्त्री (व) पाणी उपसून काढण्याचा एक जातीचा पंप 'शेतातल्या विहिरीवर डकीण लावली' [इ डाँकी पंप]

डंकी(कीं)ल—वि डाकेल, डाक लाविलेलें [डाक]

डकें—वि (मातकाम) छापील, ठशाचें, अवयव सुटे नसलेलें, ज्याचे अवयव शरीरास डकवलेले आहत असें (चित्र) [डकणें]

डक्कलवार, डक्कल हलर—पु (माण) मागगारोडी किंवा ढ्ढर (हालार) मागाचा गुरु —गागा २६ [? +होलार]

डख—पु १ विषारी प्राणी, किडे याचा चावा, दंश, नागीचा तडाखा, डंक (क्रि० करणें, मारणें) २ द्वेष एखाद्याचें कोणी वाईट केलें असता, त्यानें त्याचा सूड घ्यावा म्हणून मनात सदैव ठेवलेला दश, डाव, द्वेषभाव, सूडबुद्धि (क्रि० राखणें, ठेवणें, बाळगणें, धरणें) [स दंश, प्रा डक]

डख-ग—पु दग, चुना किंवा पोह इ० कुण्याची लाट [ध्व हिं डखी]

डखउजाड—पु घोडयाच्या तोंडाच्या खालपासून पाया पर्यंत असलेला भोंवरा —अश्वप १ १०१

डखणें—उक्रि दंश करणें चावणें डसणें, नागी मारणें (विषारी प्राण्यानीं) 'विषयविषधरीं हू डखिलो आजि भारी।' —सारुह ४७ [स दंश]

डखीक—वि चारा-दाणाखाऊन मात हलविणारा डुलणारा (घोडा) —मसाप २ २ ५७

डखीण—स्त्री १ डाकीण चेटकीण २ (ल) (विशषत) अत्यंत कुरूप हिडीस व चेटूक करणारी ठाकूर जातीची स्त्री ३ (ल) क्रूर, जरठ कुरूप भयंकर स्त्री जखीण हडळ [स डाकिनी]

डखी(खे)ल—वि डख बसलेलें पक्ष्यानीं चोचीनें टोंचलेलें किडयानीं खाल्लें उदरानीं कुरतुडलेलें (धान्य, फळ इ०) [स दंश]

डग—पु १ (इमारत, खांब, दिला दगड याची) लपपणें, हलणें, डगडगणें, खिळखिळणें इ० क्रिया, डुगडुग (क्रि० खाणें) 'माझ्या हातच्या इमारतीस डग नाहीं' २ (ल) डळमळण्याचा समज भीति मरण पदरात पडणें, गुंग येणें, फसगत, भीति त्रास धाका, नाश इ० होण्याचा; खराबी, नुकसान, पराभव सन्यावरा किंवा पाडलेलें होण्याचा संभव 'मसलतीस-कामास डग नाहीं' 'रयतास डग नाहीं' (=त्रास इ० नाहीं, तो चाललाच पाहिजे) —स्त्री भीति, संशय, निराशा; अदेशा, दिक्कत शंका, विकल्प, किंतु (क्रि० खाणें) [डगणें]

डग—स्त्री सीमा, काठ, कड, किनारा, मर्यादा

डग—स्त्री पाऊल, कदम, पावडा, टांग, ढेंग, टाग, झडप

डग, डांग—नपु १ डोंगराळ मुलुख, डंगा पहा २ डोंगराळ प्रतातील झाडीचा प्रदेश, निबिड अरण्य [प्रा डाग=काठी?]

डगडग-डगा—क्रिवि १ हलत, डळमळत, लटलटत, लटपटत असताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन (क्रि० हलणें डगडग, झोक जाणें, झाप येणें इ०) २ मोठया प्रवाहानें; अतिशय (घाम येणें). ३ डकडक पहा [ध्व हिं डगडगना]

डगडगणें—अक्रि गदगदणें १ अतिशय उष्णतेनें आणि घामानें त्रस्त होणें उबाळणें, उबगणें, उबणें. २ गदगदणें, गुदमरणें, शिजणें, अतिशय उकडणें [गदगद]

डगडगणें—डकडकणें पहा

डगडगीत—वि घामानें नाहलेला, घामाने पडलेला

डगडगीत—वि १ खिळखिळीत डळमळीत, कंपायमान २ गुदगुदीत, भापरया, अंग सुटलेला, गुबगुबीत 'हा खाऊन पिऊन डगडगीत आहे' [डगडग]

डगडुवाल, डंगुलवाल—न (राजा) कापडचोपड, वाडविस्तार, सामानसुमान इ० (व्यापक अर्थी)

डंगण—न डाग पहा

डगणें—अक्रि १ कापणें, थरथरणें, डगमगणें २ (ल) घाबरणें, भिणें, डरणें 'चित्तें दोन अशा स्थलीं न डगती कोंपावया दुजरी।' —केक ८४ ३ खचणें, मोडणें, सुदून पडणें (तुळई, भिंत इ०), चळणें, ढळणें 'तूं आपली श्रद्धा, भक्ति व धर्म यापासून डगू नकोस' —पत्रे १२७ ४ भितेपणानें मान्य करणें, रुकार देणें दबणें ५ कचरणें काकू करणें [ध्व डक-ग]

डगणें—अक्रि तगणें, चिकटणें, चिकटून राहणें [डग हिक]

डगणें—अक्रि वरून टाग टाकणें, ओलाडणें [हिं डग=पाऊल]

डगमग—स्त्री डळमळीतपणा, अस्थिरता लटपट, चांचल्य, 'डगमग डगमग कामा नय।' —दा १४४१३ **डगमग-मगां**-क्रिवि डगडग-गां पहा

डगमगणें—अक्रि १ डळमळणें, लटलटणें हलणें २ भीतीनें कचरणें गोंधळून जाणें भेवा-उडणें [ध्व डग द्वि, प्रा डगमग, हिं डगमगाना]

डगर—स्त्री १ चढण अथवा उतरण (नदीच्या तीराची, टेकडीची); ढाळ २ (व) टेकडी, उचवटा ३ दरड, कडपा, कडा ४ (संगीत) घरच्या सप्तकांतील आवाज वाढणें स्वर चढविणें (क्रि०घणें) **दोन्ही डगरीवर हात ठेवणें**-(दोन्ही पक्षामध्यें

असलेल्या दुतोंड्या मनुष्यासंबंधीं योजतात) दोन्हीकडचा फायदा पाहणें.

डगर-रु—वि १ प्रसिद्धि, लौकिक ' आणीकही येकु थोरु। यया अव्ययत्वाचा डगरु। '-ज्ञा १५ ११८ २ आळ, आरोप ' परि सूर्यासि अंधकार। कें जाला होता गोचर। तन्ही तमारि हा डगर। आलाचि कीं। '-अमृ २ ३४

डगर-रा-री—पु स्त्री १ डबरा पाण्याकरिता खणलेला खड्डा; पाण्यानें भरलेली स्वाभाविक खळी २ डबकें ' मन कल्पी डगर। तें तरंगविना सागर। '-यथादि १८ ६६९ ' पाहे खूण तरू तटाक, डगरी त्या आपुल्या वाटती। '-आसु १७

डंगर—वि १ (व) वृद्ध, म्हातारा ' हा बैल डगर आहे ' २ (खा) उंच

डग(गा)रणें—न सोटा, लाठी

डंगरी—न (कों) एक प्रकारचें सुती कापड, खादी

डंगरु—पु प्रतिबंध, डगर-रु पहा. [डगर]

डगला-लें—पु न १ आंत कापूस भरलेला कंबरेपर्यंतचा लहान कोट, बंडी ' निवडुन डगल्याला नीरखा बेतवील्या। ' -सारुह ३ ३९ २ (सामा) लांब कोट, अंगरखा [डगळ सं दुकूल, हिं डगला]

डगळ—वि डागळलेलें, नासलेलें डागळणें पहा [डाग]

डग(घ)ळ—वि १ ढिला, शिथिल, ढिला बसणारा (अंगरखा, जोडा, खुंटी, बूच), पोकळ, ढिली रचलेली (दगडी भिंत) २ मोठ्या आकाराचा (चेंडू, फळ, गोटी) ३ मोठें, टोंबळ (अक्षर). ४ (सामा) स्थूल, भरींव, मोठ्या आकाराचें. ' आकारें नव्हती डगळें। '-ज्ञा १७ १२७. ५ सढळ, उदार (खर्च करण्यांत, धर्मादायांत)

डग(घ)ळणें—अकि कुजणें, सडणें, बुरबुरणें (फळ) डागळणें पहा

डग(घ)ळणें—अकि १ एकाएकीं कोसळणें (इमारत, दरड, विहीर) २ (ल) सामर्थ्यहीन होणें, खचणें, अवसान सुटणें, जेरीस येणें [डगळ]

डग(घ)ळणें—अकि डफाड्यानें वाढणें, विस्तृत होणें (वृक्ष) [डगळ]

डग(घ)ळणें—उकि ओबडधोबड घडणें, फोडणें, तोडणें (दगड इ०) याच्या उलट माटणें [वैम दगळ=तुकडा, देप्रा डगलं=पाषाण इ० चा तुकडा]

डग(घ)ळा—पु चांगली पालवी फुटलेली झाडाची कोंवळी फांदी, डाहळी, लहान फांदी, टहाळा

डगळीव—वि १ ओबडधोबड घडलेला (इमारती दगड) २ अशा दगडांनीं बांधलेली, कमजोर रचलेली (इमारत) [डगळ]

डगा—स्त्री उडी, झेप. ' म्या म्हटलें हा शिकारी मारील व्याघ्र टाकितो डगा। '-अफला ७४

डंगा—पु (कों) एक प्रकारचें गलबत, होडी, डगी, डोंगा. [देप्रा डोंगी]

डगागणें—अकि (डगडगणेंचा अतिशय) उठणें, टकाडा होणें

डगागणें—अकि १ कांपणें, हलणें, डुगडुगणें (सांधे ढिले झालेली, निखळलेली वस्तु). २ खचणें, धीर सोडणें, डगणें अर्थ २ पहा ३ पडणें, उतरती कळा लागणें, गळणें, तुटणें [डगडगणें]

डगाडग-डगां—क्रिवि (डगडगचा अतिशय) डगडग पहा

डंगाण—न डोंगराळ प्रदेश. डाग पहा

डगारणें—न दांडकें, टिकोरें, डगरणें पहा. **०मार**—पु दांडक्याचा मार ' चोखरून डंगारणेंमार। '-दा ३ ७ ६५ [देप्रा डंगा=काठी]

डंगा(घा)ळ—वि लांब टांग्या, टांगळ [डांग]

डगाळा—वि (सामा) उंच [डांग]

डगाळी—स्त्री (व) डाहाळी, फांदी डगळा पहा.

डंगी—स्त्री १ नाळीप्रमाणें मागचा भागहि चिंचोळा असलेली होडी, अरबी व आफ्रिकन गलबताचा एक प्रकार हीं फार जलद चालतात २ खांद्यावर वाहण्याची कावड [देप्रा डोंगी= पानाचा द्रोण ?]

डगूर—पु (राजा) जोखडास जुंपलेला डाव्या बाजूचा बैल, याच्या उलट हियो=उजव्या बाजूचा

डगूळ—न फणसाची एक जात

डग्गा—पु बाह्या, तांबें, पितळ, खापर यांचें डेरेदार भांडें घेऊन त्यावर तबल्याप्रमाणें कातडी तोंड मढवून केलेलें वाद्य, तब त्याची शाई मधोमध असते व याची एका बाजूस असते [ध्व स ढक्का]

डघळ-ळा, डंघाळ—डगळ इ० पहा

डघळीव, डघळणें—डगळीव, डगळणें पहा

डचक-का—स्त्रीपु १ धडकी, दचक घसका, धक्का (भीतीनें, दुःखानें एकाएकीं बसलेला) (क्रि० बसणें) २ आगामी संकटाची पूर्वकल्पना, सूचना हुरहुर, अपशकुन (क्रि० येणें, वाटणें) ३ पोटांत एकाएकीं होणारी खळबळ कालवाकालव [ध्व डच !] **डचकणें**—अकि १ चकित होणें, चमकणें २ भिणें, दचकणें, भेदरून जाणें

डच-कन-कर-दिशी-दिनि—डेकर येतांना कापट घशाशीं येतांना, हलणाऱ्या भांड्यातून पाणी डचमळतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन [ध्व डच]

डचकला—पु घोडयाच्या पुढच्या आणि मागच्या, एका बाजूच्या दोन पायास बांधलेली दोरी, कळवा

डचा?णें—अक्रि १ डचमळणें २ डचकणें येणें डच डचणें पहा [डचक]

डचकळी—स्त्री १ ढेकर (क्रि० देणें) २ घशाशी येणें, ओकाऱ्या येणें ढकर (क्रि० येणें) [डचक]

डचडच-डचा—क्रिवि १ ढेकर, घशाशी येणें, यासारखा आवाज होऊन २ पोटात खळमळणें, भांडयातील द्रव पदार्थ हिसळणें याच्या आवाजासारखा आवाज होऊन 'पोट, पाणी, पखाल, भांडें डचडच करतें हालतें' [ध्व डच द्वि]

डचडचणें—उक्रि १ घशाशी जळजळणें, करपट ढेकरा येणें (कर्त्यासिवायहि हें क्रियापद येतें) २ हलणें हिसळणें [डच डच]

डचडचात—वि १ हलणारें, डचमळणारें हिसळणारें (पाणी, द्रव पदार्थ) २ तनादून पुष्ट्याच्या बनात असलेलें, टचटचीत (पखाल, काहीं द्रवानें भरलेली पिशवी, पिकलेलें गळू, द्राक्ष इ०) [डचडच]

डचणें—अक्रि डसणें पहा [सं दशन]

डचमचणें—उक्रि डचमळणें पहा -शर.

डचमळ—स्त्री हलणें, हिसळणें (भांडयातील प्रवाही पदार्थ) [ध्व]

डचमळणें—अक्रि वर उसळणें, हिसळणें, उचकळणें, हलण्यानें बाहेर येणें -उक्रि हलविणें हिंदकळणें खळबळणें, बाहेर सांडणें (हलवून-भांडयांतील पाणी) [डचमळ]

डचाच—वि (व) काठोकाठ भरपूर, गच्च [ध्व डच]

डच्चावून—क्रिवि (व) भरून खच्चून 'डच्चावून पोतें भरलें आहे'

डच्चू—पु (व) कपडयाला पडलेले बारीक भोंक

डच्चू—पु १ नकार, टाळा २ हकालपट्टी च्छिद्र (क्रि० देणें)

डझन, डझन—न १२ वारांचा समुदाय 'काडयाच्या पेटीचें डझन' [इ डझन तुल० स द्वादश, लॅ डुओदसिम, जुने फ्रें दोझीन फा दुवाझदह]

डंडळणें—उक्रि १ डळमळणें चळणें, हलणें, डगमगणें 'तेथ तिन्हीं लोक डडळित। मेरुमांदार आंदोळित।' -ज्ञा ९ १५१ २ गडबडणें घाबरणें 'सर्वी ददाली होता होली। ज्ञाता म डडणी मिनगोथें।' -भा १३ ७७८ [ध्व महाराष्ट्री प्रा डडडड]

डडणें—उक्रि धुडाळणें शोधणें 'जर्ने डळ्ळी स्थान आरांडलार्ने।' -शिशुक ५ [प्रा डुण्ड म धुडाळणें]

डडळविणें—उक्रि (महानु) हलविणें, डळमळविणें 'अष्ट भैरव आळविती डडळविती।' -चक्रधरसिद्धांत सूत्रें ९ ११ [डडळणें प्रयोजक]

डप(ब)कण—न डबकें, पाण्यानें भरलेला खळगा [ध्व डप्-ब ?]

डपकी-कें—स्त्रीन १ तेल, तूप ठेवण्याची कातडयाची बुधली २ पाण्याचें डबकें [तुल० हिं डबा; इ डब्बर=बुधला]

डफ—पु एक चर्मवाद्य, कडें, माती मिमकी लाकडी फळी वर्तुळाकार वाकवून तिची दोनहि टोकें एकत्र खिळविल्यावर या गोल कडयाची एक बाजू कातडयानें मढवितात व हें वाद्य बनवितात विस्तवावर शेकल्यानें याचा स्वर चढा होतो लावणी म्हणण्याऱ्या याची चागली साथ होते [फा दफ्] ॰खेळ्या-वि (वों) डफावर नाच करणारा -मसाप ४ ४ २६० ॰गाणा-वि डफावर भजन करणारा ॰गाणें-न १ डफावरील भजन, गाणें 'डफ गाणें माची गाणें।' -दा १२ ५ ६ २ डफगाणाचें गायन ॰घई-घाई, डबघाई-स्त्री १ डफावर म्हटलें जात असलेलें गाणें सपत आलें म्हणजे म्हणणारा घाईनें डफ वाजवितो यावरून २ (ल) समाप्तीचा काल, विनाशकाल डफघाईस, डबघईस-घाईस- क्रिवि (डबघाईवरून) मरणान्मुख, दिवाळें काढण्याच्या, बुड ण्याच्या, मोडण्याच्या, नाश होण्याच्या स्थितीत (क्रि० येणें) 'एका व्यापारात (जॉनसन यास) मोठी ठोकर लागून तो अगदीं डबघईस आला' -नि ६५७ **डफडी-र्डी, डफडें-र्डें**-स्त्रीन (डफ याचें लघुत्वदर्शक व क्षुद्रताधायक रूप) १ लहान डफ, टिमकी २ दोन डफणी (एकास हलका व दुसऱ्यास घुम म्हणतात, दोघास मिळून हलका म्हणतात) **डफड्यावर पडणें**-नावाचा बोभाटा होणें प्रसिद्धीस येणें (वाईट अर्थानें) **डफडया, डफ्या**- वि डफ वाजविणारा

डफड्या—डवडया पहा

डफण—न डेरा -शर [ध्व]

डफरा—पु (कु) दोन होडया एकमेकींवर आपटू नयेत म्हणून दोहोंच्यामध्यें दोऱ्याचें वेटोळें बाहेर सोडतात तें [तुल० इ बफर]

डफरावणें—अक्रि १ (कु) कानीं तरी लागणें, दडपून देणें बळ मारून नेणें धुडकावणें २ भीति दाखविणें ३ ढकलणें (होडी इ०)

डफळ—न (व) उकडलेल्या आंब्याचें लोणचें

डफळपाणी—स्त्री पुळकवणी, पाणचट पदार्थ अतिशय पातळ पदार्थ (ताक दूध वगैरे) [डफळ+ स वन म वणी= पाणी]

डफळा—पु (वे) विणकामाचा एक प्रकार पुतळीप्रमाणें डबल धागा असून आकारानें हा जवळजवळ पुतळीच्या दुप्पट असतो चौकडा सिंगल धाग्याचा असतो

डफळा—वि एक प्रकारचा रग 'ढवळें, सावळें, चितळें। पोवळें पारवें डफळें। तैसींच रूपें धननीळें। असख्यात धरिर्ली।' –ह १० १९३

डंब—न १ (प्र) डभ, दभ पहा ढोंग, देखावा २ रिकामा खटाटोप [रा दभ प्रा डंभ]

डब, ड(डं)बक—क्रिवि परिपूर्ण, काठोकाठ, भरपूर, डब्ब (क्रि० भरणें, फुगणें, सुजणें इ०) [ध्व तुल० स डभ्=जम विणें]

डबक-का-की-कें, डबकण, डबखल, डबगा—नपुस्त्री पाण्याचा खड्डा, डपकण पहा

डबकी-कें—स्त्रीन. बुधली डपकी-कें पहा [हिं डबा]

डबकोणी-कवणी—न (ना) (तिरस्कारार्थी) पुळकवणी, खाण्याचा जिन्नस फार पातळ व बेचव झाला असताना म्हणतात

डबघणीस येणें—डफ(ब)घाईस येणें पहा

डबडबणें—अक्रि १ बदबद वाजणें, ढबढबणें (ग्लिा पड लेला मृदग, डफ इ०) [ध्व] २ काठापर्यंत, ततोतत भरणें (भाडें, नदी, विहीर) 'रात्रीच्या पर्जन्यानें सकाळला विहीर डब डबली' ३ अश्रूनीं भरून येणें (डोळे) ४ पडसें इ० नीं बेजार होणें थडी होणें [ध्व डब। डब। हिं डबडबाना] डबडबीत—क्रिविवि भरपूर, आकठ, काठोकाठ (क्रि भरणें)

डबडी-डें—स्त्रीन १ बुधला, बुधली (तेल तूप इ० ठेव ण्याचें) चामड्याचें ल्हान भांडें, डप(ब)की-कें २ जस्ताचें भाडें, ३ टिनपॉट [हिं डबा]

डबड्या—वि क्षुद्र, टाकाऊ, अगदीं काहीं उपयोग, योग्यता नसलेला

डबणें—ढबणें पहा

डबर—पु (बाधकाम) घराच्या पायात भरावयाचा ओब ढबाबर, अनघड दगडाचा समुदाय [इ रबल]

डबर—न अवडबर विस्तार ढोंग, आडबर पहा 'धम चें म नडूनि डबर।' –कक १०३ मेघ जग इ० शब्दाशीं सयोग होऊन सामासिक शब्द बनतात [illegible] हा जगडबर। नाहं यय ससार।' –ज्ञा १ ४७ [स डबर]

डबरणें—अक्रि फुगणें ताठ होणें डब्ब होणें, डबारणें पहा

डबरपाड्या डबरा—वि ढेरपोट्या दोंद वाढलेला [डबर=नगारा, पोट]

डबरा—न गुबारा फुगवटी (पोटाची) (क्रि० धरणें) [का डब्बी]

डब(बु)रा—पु १ पाण्याचा खळगा डबरें डगरा पहा २ कचरा टाकण्याकरिता खणलेला खड्डा ३ (गुन्हाळ घर) रस धरण्याकरिता केलेला खळगा ४ (वे) खळगा डबरा-रें—पुन (तजा) पातेलें, घोगोणें [हिं डबरा, तुल० का डुबरी=वाटोळेपणा]

डबल—वि दुप्पट, दुहेरी, दुवार [इ] ०बीन—घेवड्याच्या शेंगाप्रमाणें एक भाजी [इ डबल बीन्स] ०मार्च-पु (ड्रील) दुडकी चाल, दोन पावलात साधारण ४० इचाचें अतर ठेवून केलेली चाल –सव्या ३० [इ] ०रोटी-स्त्री पाव, इग्रजी भाकरी [इ]

डबा, डब्बा—पु १ जिनस वगैरे ठेवण्याकरिता चामडें, धातु इ०ची केलेली पेटी करडा, ल्हानशी पेटी, मोठी डबी २ आग गाडीच्या रागेंतील एक गाडी (माणसें बसावयाची किंवा मालवाहून नेण्याची) ३ ल्हान मुलाच्या पोटात होणारा एक रोग मुडदुस [का डब्बी, फा दब्बा, हिं डबा, डब्बा]

डबाड—न डबकें, डबरा पहा

डबावणें—अक्रि (डबडबणें चा अतिशय) बदबद व मद वाजणें [ध्व डब]

डंबारणें—अक्रि १ (पोट) फुगणें २ (आकाशात ढग) आथरणें खालीं लोंबणें, झोलणें ३ पुन्हा भरणें, पुन्हा पुवाळणें (फोड) [डबर]

डंबा(भा)रा—पु फुगवटा, फुगीरपणा डब्ब होणें, फुगणें (पोट) २ (मेघाची) ओथबलेली, झोलती स्थिति खालीं लोंबणें, (पाण्यानें) गच्च भरलेली अवस्था ३ घुस्सा फुरगटणें, गाल फुग वून बसणें कोधाची, धाकाची मुद्रा ४ (गळू फोड) पिकणें पू धरणें, पुवाळणें फुगवटा सूज [म डंबर]

डंबाळ—पु १ डौल थाटमाट 'तेथें बहुतें डबाळें। पाडूं साउमेया आलें।' –शिशु ५७९ २ विस्तार व्याप 'पुराणाचें सरले डबाळ।' –भाए ८६ [स डंबर]

डबी डब्बी—स्त्री १ अतिशय ल्हान पेटी, डबा २ (ल) दवळातील तिजोरी जामदारखाना ३ दवापुढील (दक्षिणेची, देणगीची) पेटी ४ नकात दस्तुरी कर इ० घेण्याची पगी उदा० याना डब्बी पहा ५ (ना) आगपेटी [का हिं]

डबीर—पु (प्र) दबीर राजाचा खाजगी कारकून, कारभारी, लेखक (इ) प्रायव्हट सेक्रेटरी 'पवन मुनिस चिटणिस डबीर।' –तुगा ४४४३ [फा दबीर]

डबुकें-गें डबुलें डबोलें—न १ साठवून ठेवलेला पैसा, गगाजळी ठेव गाठोडें सचित धन २ साठलेलें गुप्त द्रव्य अर्थ, शोध केल्यावाचून मिळालेली मिळकत आयती प्राप्ति अनपेक्षित लाभ (क्रि० [illegible] सापडणें मिळणें) 'पैशाच्या डबोल्यावर

बगलेले रक्षक नाग याविषयीं लोकांनी सांगितलेल्या गोष्टी कोणी ऐकल्या नाहींत '–नि २१० [डवा²]

डवुसा—पु (काहीं अरब लोकांच्या) जहाजातील मागच्या बाजूस केलेली एक लहानशी खोली किंवा छाया केलेली जागा [अर दबूसा=जहाजावरील मागची खोली, हिं. डबस=जहाजावरील कोठी]

डवैत राहणें–येणें–आणणें—क्रि ताब्यांत, हुकमाखालीं राहणें, असणें, आणणें, येणें [दवणें]

डंवेल—पु व्यायामावरितां मुठींत धरून फिरवावयाचें जाड मुठीसुद्धल, रिंगणी, दोन्ही टोकास वजन असलेला एक लहान दांडा अशी जोडी घेऊन स्नायुबळकटीसाठीं व्यायाम करतात [इं]

डब्व—क्रिवि डब, डम्म पहा

डब्यादवाली—स्त्री (शिपाई लोकात प्रचारात असलेली जुनी संज्ञा) काडतुसाची पेटी व पत्र [हिं डब्बा=डबा+फा दूआली=पत्र]

डंम, डंमी, डंमाई—पु डौल, थाट सर्व अर्थी दंभ पहा ' डंम पाहुन भक्तिवत। उपचारें मिरवती।'–नव १६ २८ [स दंम, प्रा डंभ] **डंभाचारानें येणें**–क्रि डौलानें येणें [स दम्भ]

डमरा—पु ओबडधोबड खळी इ० डोबरा, डोभरा पहा. [डवर]

डंमारणें—अक्रि सुजणें, फुगणें इ० डबारणें पहा

डम—न १ (वाद्य) एक वाद्य, मोठा नगारा, (याचा आवाज घुमण्यासाठीं याच्या आतील बाजूस मेणाचें लुकण देतात) २ समेळ [ध्व का डम=विशिष्ट ध्वनि, डम]

डमक—न (क) डबकें, थिल्लर 'अगणात डमक साठलें आहे ' [ध्व डबक्]

डमडम—स्त्री भाडामाड, दंगा, बोलाचाली [ध्व डम]

डमडम—न (को) एक पद

डमणी—स्त्री (५) कपडे धुण्याची मोगरी

डमरू—न १ एक नर्मवाद्य डौर (हें वाद्यच्या घड्याळाच्या आकाराचें असतें) २ डमरूच्या आकाराची वस्तु (वाद्य घड्याळ इ०) [स] **०यंत्र**–न बारीक गळ्याच्या वर्तुळाकार भांड्यावर राशाच तर्हेचें दुसरें भांडें उपडें ठेवून तीं दोन एकमेकांत पक्की चिकटवून आतील पदार्थाची वाफ करून ती पुन्हां थंडीनें प्रवाही बनविण्याचें एक यंत्र ऊर्ध्वपातन यंत्र अर्क काढण्यासाठीं असें यंत्र वापरतात [स]

डमामा—पु एक वाद्य, डंका डम पहा मध्वनाथा विजयी होउनी वाजवितों मी डमामा।'–मध्व ४८ [ध्व डम]

डम्म—न १ फुगवटी, ताणरपणा (ल) ताठा (क्रि० करणें) २ गाजावाजा, बभ्रा –क्रिवि डब्ब १ त", ताणून ' पोट डम्म फुगलें ' २ टण्ण, तट झाल्यामुळें आवाज करून (नगारा) [ध्व डम]

डर—पु भीति, भय, धाक ' स्वतंत्रतादेवीच्या मिसरीम उपासकाना चन्हाटे आणि मेखसू याचा डर स्वप्नातहि शिवत नाहीं '–रणदुदुभी २७ [स दर, प्रा हिं डर] म्ह० कर नाहीं त्यास डर कशास ? **डरणें**–अक्रि भिणें, भयभीत होणें, भीति बाळगणें [सं दर, प्रा हिं डर]

डर—पु. (ना) ढेंकर [ध्व]

डरकण–कणी, डरका, डरकाणी—नस्त्रीपु (वाघ, बैल इ०ची) गर्जना; डरकाळी, आरोळी (क्रि० फोडणें, मारणें, घालणें, करणें) [ध्व डर, डरकणें] **डरकणें**–अक्रि १ गर्जना करणें, डरकाळी मारणें (वाघ, बैल इ०नीं) २ डराव करणें (बेडकानें) ३ (ल) आग पाखडणें, रागावून बोलणें [ध्व डर]

डरकल—न (कु) कफाचा बेडका, गोळा

डरकावणी—स्त्री भीति दाखविण्याकरिता, घाबरविण्याकरिता केलेली गर्जना; आरोळी डरकण, डरकाळी पहा [ध्व डरकण] **डरकावणें**–अक्रि डरकणें पहा भिवविण्यासारखें मोठ्यानें ओरडणें, गर्जना करणें, आरडाओरड करणें –उक्रि गर्जना करून, आरडून भिवविणें [डरकणें]

डरकाळी–डरकी—स्त्री डरकण पहा

डरंगळ—स्त्री १ अतिसार, हगवण २ ढाळ जुलाब (क्रि० लागणें) **डरगळणें**–अक्रि हगवण लागणें, ढाळ होणें

डरडरावत–वून—क्रिवि १ घोरत २ निर्धास्तपणानें, स्वस्थपणें (क्रि० निजणें) [ध्व डर, डुरडुर=घोरण्याचा आवाज]

डरणें—अक्रि डरकणें, डुरडुर करणें ' तु वृथा का डरतोसि।'–पच १२४ [ध्व डर]

डरपोक—वि भित्रा, भ्याड भीरु, नामर्द [डर हिं]

डरवणी—स्त्री डरावणी पहा

डरव(वि)णें—उक्रि मोठ्या आरोळ्या मारून, आरडाओरडा करून भिवविणें.

डरसा—पु भुकणें खिसणें, वस्सकन, फुसकन् अंगावर येणें (रागानें मांजर, कुत्रें सर्प व (ल) मनुष्य इ० याप्रमाणें) [ध्व डर]

डरा—पु (राजा) नरजातीचा वानर माकड

डरांवडराव—क्रिवि बेडूक ओरडण्याच्या आवाजाचें अनुकरण करून (क्रि० ओरडणें) [ध्व]

डरावणी—स्त्री १ बेडकाचें ओरडणें २ डरावणें, भिवविण्यासाठीं मोठ्यानें ओरडणें रागें भरणें [डराव]

डराविणें—डरविणें पहा

डलगेवार—पुं (व) गुराचा समुदाय. 'आमची गाय डलगे वारात चरते '

डलरीड—उद्गा हर्ष, आनद, जयप्रदर्शक उद्गार

डला—पु १ लहानसा गोळा, चेंडू, डिखूळ, अटलेला, जम लेला गोळा (चूर्णादिकाचा) २ गुप्त, साठविलेला ऐवज, गाठोडें, मालमत्ता, भाडवल, डवोलें ३ गोळा, तुकडा (चागल्या वस्तूचा) लगा (क्रि० साधणें, सापडणें) [प्रा डल=ढेकूळ, हिं डला, ढेला] ०देणें-मारणें-क्रि एखाद्याच्या पैशाचा अपहार करणें, पैशावर हात, ताव मारणें, पैसा लुबाडणें •

डल्याबुरनसी—न घोडयाच्या स्वारीचें सामान —अश्वप [डली+बुरणूस]

डली—स्त्री नमदा, बुरणूस, खोगिराखालचें घाम शोषणारें कापड, घामोळें

डव—पु १ लहान नारळ पोखरून तयार केलेलें पात्र, डहू २ नारळाची पळी, डाव ही नारळाच्या करवटीला लाकडी मूठ लावून करतात, लाकडी डाव [स दर्वी, प्रा दव्वी, हिं डवा]

डवक—स्त्री १ (कों) (जवणाकरता, खाण्याकरता) तळ हात खाली करून पसरलेला हात, बचक डौंक-ख पहा २ बचका-भर मापाचा जिनस; बचका परिमाण [डव]

डंवकणें—अक्रि रोखून बघणें, टक लावणें डौंकणें पहा

डवका—पु (व) दोन्ही हातात मावेल येवढें परिमाण, कवळा 'पोकळ डवकाभर गवत आण.' [डवक]

डवगा—पु (कर्ना) मोठा बाबू, कळक [का डविगे]

डवगा-घा, डंवगा-घा—पु शेतांतील उत्तम पीक आलेला भाग, जागा.

ड(डं)वचणी, डवचणें, डवच(चा)ळणें—डौंचणी इ० पहा

डवडव—स्त्री. दगदग, श्रम

डवडव-डवां—क्रिवि १ सपाटून, सर्व शरीर भिजेल अशा तऱ्हेनें (घाम येणें) (क्रि० येणें, सुटणें) २ अतिशय, आधिक्यानें, बहारीनें (फुलें येणें)

डवडवणें—अक्रि १ घामाघूम होणें, घामानें भिजणें, घाम नियळणें २ बहर येणें, फुलून जाणें (झाड) ३ —अकर्तृक क्रि अंधारी येणें (ढगामुळें), झाकोळणें, आभाळ यऊन भयप्रद दिसणें डवरणें पहा

डवडवित—क्रिवि पूर्ण, भरलेलें 'डवडवित धरानें जाय आल्या पर्यी र।'—वामन, विराट ७ १९९ [डवडव]

डवणा-ना—पु नरोटी, आव्याची कोय यास लाकडी दांडा बसवून केलेली पळी डाव डव पहा [हिं डवा, म डव]

डवणा-ना—पु (व) द्रोण, दोणा पहा [सं द्रोण]

डवर—न एक वाद्य डमरू, डवरा, डौर पहा

डवर—पु (व) डौरा, कोळपें, कोळपण्याचें एक लाकडी अवजार **डवरणें**-सक्रि (व) डवरानें कोळपणें

डवरणें—अक्रि १ झाकोळणें, मेघ खालीं लोंबणें, उतरणें, अंधारी पडणें 'आभाळ, पाऊस डवरला' २ फुलें, फळें, पानें कणसें वगैरेंनीं झाडें बहरणें ३ (ल) (दागिने, देवी, पुटकुळ्या इ०नीं शरीर) गच्च भरून जाणें ४ घामाच्या धारा चालणें, घामानें नियळणें ५ (पोट) फुगणें, भरणें, मोठें होणें, सगर्भ होणें डौरणें पहा

डवरणें—अक्रि शोधक दृष्टीनें, न्याहाळून, खालवर पाहणें, टेहळणें (घार, हेर, गुप्त दूत, चोर इ०नीं)

डवरणें—उक्रि (गो) डेवरणें (ओझें) खालीं ठेवणें —न. (प्र) दवरणें, ओझें ठेवण्याकरिता केलेला ओटा, उंचवटा धर्म कट्टा

डवरणें—उक्रि चोपडणें, माखणें, लिप्त करणें 'शृंगारमंडित महावीर कशरकस्तुरी डवरले।'—वेसीस्व ९ ६४

डवरा—पु १ (नदी इ० च्या कोरड्या पात्रामध्यें) पाण्या-करितां खणलेला खड्डा, पाण्यानें भरलेला मूळचा खड्डा २ (कों.) झरा ३ (प्रा) डवकें, खड्डा

डवरा—पु १ शेतकऱ्याचा एक सण, देवकार्य, मेजवानी. हगामाचें जेवण, नवें (यावेळीं मळणी झाल्यावर धान्य पुष्कळ भरावें म्हणून, पिशाचाना बकरा बळी दिला जातो) डहुरा, डाहोरा (डहुरकरी, डवरी गोसावी हे गोंधळ करण्यास हजर असतात तेव्हा त्याच्या नावावरून हा शब्द बनला असेल). [डहुरा, डवरी]

डवरा—वि १ अगदीं पडण्याच्या, गळण्याच्या बेतातला, अतिशय झाल आलेला (ढग) २ फुगलेलें, भरलेलें (पोट, कूस) ३ पिकलेलें (उठाणू, गळू फोड इ०) [डवरणें]

डवरा—वि मारकट, मारका

डवरा—पु डमरू, डौर, डहूर डमरू पहा

डवरी-न्या गोसावी—पु गोसाव्याची एक जात व तींतील व्यक्ति गोंधळी, डौर वाजविणारा हे गोसावी जोतिबाचे किंवा भैरोबाचे उपासक असतात [डवरा, डौर]

डवला—पु १ (कों) नरोटीची पळी, लाकडी डाव २ (व) एक माप [तलावें] [डव]

डवला—पु डौल, गर्व शेखी, तोरा, दिमाख (क्रि० मिरविणें)

डवला—पु एक झाड

डवला—पु डवरा पहा

डवली—स्त्री लहान डव, नरोटीची, लाकडी डाव पळी [डव]

डवशीर—पु स्त्री एक सुदर झुडुप

डवळा—पु (वे) जमिनीचा पोपडा (सारवल्यानंतर निघणारा)

डवूर—न (कु) गळवतें (पाण्यातून) जमिनीवर काढण्याचें लाकडी यंत्र याला मध्यें एक चार पाच हात लाकडाच जाडें खोड तासून तयार केलेलें बसवितात व त्यास जमिनीवर नीट बसवून घर बांधणी करतात डहूर ०बाजू–स्त्रीभव चौकटीवजा तयार केलेल्या बाजू ०मूसळ–न जाडें लाकूड (डवूरामधील मुख्य भाग)

डहुरा-डौन्हा—पु (अलिबाग) पाण्याचा खळगा

ड०ह्रा—पु नदींत पाण्यासाठीं खणलेली खाच, डवरा पहा

डव्हळणें, डव्हळा—ढवळणें, ढवळा पहा

ड०व्हळा—पु (व) फार पाणी घातलेलें वरण, पीठ (आजारी मनुष्यास खाण्यास देतात तें कढण) 'आठ दिवस तो डव्हळ्या वर होता'

डव्हळा—पु मथन 'क्षीरसागरीं निजधारें करूनि डव्हळा। चौदा रत्नें काढिलीं'। –स्वादि ९ १ ७ [ढवळणें]

डंश—पु १ विषारी प्राण्याचा चावा, नागीचा तडाखा, (क्रि० करणें, मारणें) २ (ल) द्वेष, मत्सर (क्रि० राखणें, ठेवणें, धरणें) ३ डाव कपट [स दंश]

डशी—वि खुनशी, डाव धरणारा, द्वेषी, दात धरणारा [सं दंश]

डसकर, डसका-रा—वि चावरा (सर्प, घोडा, कुत्रा इ०) (क्रि० डसणें) [स दंश+कृ–कर]

डसणें—उक्रि चावणें, चावा घेणें (विंचू, सर्प, घोडा, कुत्रा इ० नीं) –अक्रि (ल) चिकटणें, डकणें, बिलगणें 'भव तीरातें हस्तें न्यावें चरणीं दृढ डसलें।' –दत्तपदें पृ ११ [स दंश्]

डसवणें—क्रि १ एकजीव करून टाकणें, चिकटविणें, डकविणें २ डसण्यास चावण्यास लावणें [डसणें प्रयोजक]

डसाडुक्कर, डसाडाक्कर—स्त्री होळीच्या खेळांतलें अक्राळविक्राळ हुडळीचें सोंग

डसा(सां)ण—न आवड अर्थाच्या शब्दाच्या पुढें होणारें, हसणारें यासारखा (फळें ताक इ० संबंधी) हा शब्द वापरतात दाण पहा 'हें ताक आवडसाण आहे' [सं दद्]

डह—पु गळ्यावर हात मारून एक विशिष्ट आवाज काढतात तो गुराखी मुलें खेळांत डह पाडतात ड पहा [ध्व]

डह(हा)ण—न अति आवड (दहीं ताक इ०) दाण, डसाण पहा

डहळज—न १ (हे व) दरवाज्याच्या चौकटीच्या खालची बाजू २ दाराजवळील बैठक [स देहली]

डहा डहाणी डहाण्या वाघ, डहाळ, डहाळा, डहाळी—डाह इ० पहा

डहाक—न (व) गारपगारी लोकांचें वाद्य [ध्व स ढक्का] ०पिटणें–क्रि दवंडी पिटणें ०वाजणें–क्रि एखाद्याच्या नावाचा धक्का होणें

डहुरा—सर्व अर्थी डवरा पहा

डहुरी, डहूरकरी—पु डवरी गोसावी पहा

डहुळ—वि गढूळ 'आकाश जालें डहुळ।' –वेसीस्व १ १११ [ढवळणें] **डहुळणें**–उक्रि १ गढुळणें, ढवळणें पहा २ गडबडणें, खवळणें 'जें चित्तें हें डहुळलें। मानस माझें।' –ज्ञा ३ १४ 'धैर्य समुद्र डहुळला' –भाव ८४ [ढवळणें]

डहुळा—ढवळा पहा

डहू—पु नारळाचा डोळा हें तोंड ठेवून आंतील खोबरें पोखरून काढून केलेलें पात्र डव पहा

डहूत—स्त्री दौत [दवात अप]

डहूर—पु १ डमरू, घाळूच्या घड्याळाच्या आकृतीचें एक वाद्य, मृदंगाकृति वाद्य डवर डौर पहा २ जड वस्तु उचलण्याचें यंत्र डवूर पहा

डहूळ—डोळ पहा

डळडळीत—वि १ उंच, तुळतुळीत, लवलवित, फुटण्याच्या बेतात असलेलें (पिकलेलें द्राक्ष, गळू जार, बुडबुडा इ०) २ लटलट हलणारें, डळमळणारें, थलथलीत (मास) [दलदल]

डळण—न दळण(वळण) पहा

डळमळ—स्त्री १ चंचलता कापरेपणा, लटपटीत स्थिति, लटपट २ (ल) अस्थिरता, अनिश्चितपणा **डळमळणें**–अक्रि १ (धरबंद, आधार सुटल्यानें) लटपटणें, हलणें, थरकाप होणें २ (ल) मोडकळीस येणें, डुलणें, अस्थिर होणें ३ डोलणें, डुलणें (जहाज) ४ हलणें, हिसळणें, गचकळणें (भांड्यातील पाणी) ५ डबडबणें, भरणें व भरत येणें 'भीष्म द्रोणादिकांच डोळ। अश्रुपातें डळमळती।' –मुसभा १४ १६५ ६ स्थानच्युत होणें सिद्धीस न जाणें 'त्यांची मामलत डळमळली' [दळणें, डुलणें]

डळमळ-मळा—क्रिवि खिळखिळा होऊन, थरथरत, हलत, लटपटत (इमारत, पारा, मऊ मास, राड इ०)

डळमळीत—वि १ कापणारा, लटलट हलणारा २ पुसरी, मोडकी, विन तिकाऊ, अस्थिर (इमारत) ३ (ल) अनिश्चित, संदिग्ध पोकळ, मुग्ध (भाषण, व्यवहार) –क्रिवि १ तोंडातोंड, काठोकाठ (भांडें भरणें) २ मळमळत वाहात 'जैसें गंगे चेनि वापें। डळमळीत जळ जें निघे।' –ज्ञा १४ ३९९ [डळमळ]

डळा—पु (तेली जातींत) विवाहप्रसंगीं मुलाकडून मुलीकडे पाठवितात तो पोषाख डारी पहा -बदलापूर १७३

डळा—पु खडा 'पोतास कापुराचा डळा। जेवीं नातळे काढळा।'-एभा ११ ३७९

डाई—पुस्त्री १ (सोंगट्या इ०चा डाव) खेळांतील जय, जिंकलेला डाव उदा० माझा डाई तुजकडे राहिला 'डाई आमुची मेदुनी। एथें आलासी पळोनी।' २ फासा टाकणें, हात ३ खेळ ण्याची पाळी डाव पहा ०**डाई पडणें**-(ल) गुरफटणें, गुंतणें 'मेळ खेळुन न पडे जो डाई। तोच समजवा आपल्या ठायीं।' -मत्र १६८ [डाव]

डाई—पुस्त्री द्वेष, हेवा (क्रि० पेटणें, पडणें) 'पल्ला पन शत्रूच्या डाई। वासनेला मारुनि पाई।'-अमृत १८ [दावा किंवा स दाह, हिं डाह-द्वेष]

डाईक—वि दावा धरणारा, दीर्घद्वेषी 'बहु डाईक दुर्मती। या नाव वद।' -दा ७ ७ ३०

डाईज—दाईज पहा भाऊबंद, (माण)भाइज [स दायाद]

डाऊ—पु १ लग्नात नवरानवरी सुपारी लपविण्याचा जो खेळ खेळतात त्यातील सुपारी २ गेरू, काव (यानें मात्र्ईड आपलीं तोंडें रंगविनात अशी समजूत)

डाऊल—न (कु) मोठी पळी डवली पहा

डाक—स्त्री १ कथाल, अभ्रक इ०काच तुकडे (ह चकचकीत असून दगदगे, चित्रें यावर चटवितात), हिऱ्या-रत्नांचें सौंदर्य वृद्धिंगत करण्यासाठीं त्यांस्या ीं बसविण्याचा चांदी, जस्त इ०चा तुकडा, पान, पत्रा २ कृत्रिम जवाहीर बनविण्यासाठीं भिंगाखालीं लावलेला एक रंगीत पदार्थ [हिं]

डाक—पु १ (राजा) शूद्र जातींमध्ये असलेली प्रेतसिद्धि भूत-पिशाचविद्या, मृत मनुष्यास बोलावयास लावण्याचा विधि २ वरील प्रसंगीं, तसेंच गाथळाचे वेळीं उपयोगीं पडणारें एक वाद्य, नगारा [स ढक्का, गा डाक=डाकीण, हिं डाव] ०**भरणें**-माड माडणें स्थापना, पूजा वगैरे करून वाद्यें वगैरे वाजविणें, अंगात आणून बोलण्यास लावणें 'मुत्तासाची डाक भगनी मेसाई आट विनी हो।'-अज ५१

डा(डा)क—स्त्री १ टपाल वाहून नेण्याकरिता घाड, पळणारे मनुष्य ठेवून केलेली व्यवस्था २ (ग्राम) टपाल, पोष्ट ३ डाकचौकी पहा ०**घर**-पु (हिं) टपालघर ०**चौकी**-स्त्री डाकचीं घोडीं, माणसें उतरण्याची जागा टप्पा, वहान नेण्याकरिता घोडे इ०बदलण्याची जागा, टप्पा ०**पानी**-स्त्री १ डाकचौकी टप्पा २ एकामागून एक स्वतंत्र माळ माळका (क्रि० ठेवणें, राखणें, मारणें, मोडणें) ३ डाक, आडा (बाजारीलधांरा ४ ?) चोराचा) ०**बंगला**-पु प्रवाशाना उतरण्यासाठीं केलेला सरकारी बंगला, (इ) ट्रॅव्हलर्स बंगलो, मुसाफर बंगला ०**मार्ग**-पु टपालमार्ग

डांक—स्त्री (गो) डाकीण [स डाकिनी, हिं डाक= डाकिनीचा पति]

डांक—पु भांड्याचा जोड बसविण्यासाठीं किंवा तोंड बंद करण्यासाठीं धातुरसाचा केलेला सांधा, जडण्याचा पदार्थ, वस्तार 'तरि डाक देउनि सांदिलें। निळ्ते कांई।'-ज्ञा ८ ४३.-कथा ५ ७ ११ [स दश, प्रा डक हिं डाक] **डा(डां)कणें**-सक्रि झाळणें, डाक लावणें, सांधणें ०**पट्टी**-स्त्री रुपें, कथील इ०पासून तयार केलेली पट्टी (डाक लावण्याकरिता) ०**पाती**-स्त्री १ डाक पाती २ (ल) एकी करणें, समेट करणें, समेट, मिटवामिटव (क्रि० घालणें) ०**लग**-वि १ डाक लागलेला, झाळलेला 'वीं क्सरटीं लाविता सुवर्ण सी। डाकलग दिसे हीन वर्मी।' -भवि ४६ ८ २ दूषित, मलिन, भ्रष्ट (अन्न, नाव, जात इ०) (ल) डागाळलेला, डाग, चट्टे पडलेला, पूर्वी होऊन गेलेल्या रोगाच्या खुणानीं युक्त (शरीर) [डाक+लागणें]

डाकणें—अक्रि डागाळणें, काळे चट्टे पडणें (फळ, शरीर इ० वर) [डाग]

डाकचा-ता—पु (प्र) डाकोचा, डाकोता, दावोता, शूद्रांतील एक जात, डाकुता पहा

डाका—पु १ चोराचा हल्ला, दरवडा (क्रि०घालणें, पडणें) २ (ल) चोराची टोळी [हिं]

डाका—१ डाक पहा मरणानंतर बाराव्या दिवशीं प्रेतामध्यें जीव आणण्याचा विधि, पद्धत (क्रि० घालणें) २ देवीच्या पूजनाचा प्रकार 'डाका घालिता भवानी। घुमु लाग प्रसिद्धपणीं।' -अमृ ५ ३६ [स ढक्का, डाकिनी, हिं डाक=पिशाच्च]

डांका—पु डाक पहा नगारा (डमरूच्या आकाराचा), डफ, कुंभार जातींत वाजविण्याचें लांबोळ्या आकाराचें चर्मवाद्य 'डाका अनुहात गजरें। वडनी अगारी सचरे।'-तुगा २८२ [स ढक्का]

डाकाईत—पु दरवडेखोर, डवाईत पहा [डाका]

डाकिनी, डाकीण डांखीण—स्त्री १ स्त्रीपिशाच्च, हडळ, जखीण, चुडेल 'महद्दहबुद्धि डाकीण। ममता राटवी दारुण।' -राधि ११४५ २ डगीण पहा [स डाकिनी]

डाकील, डाकीव—वि डाक लावलेला सांधलेला, साध लेला डाकलग [डाक] **डाकीलभाडें**-न (ल) ज्याच्या शिलाविषयीं शंका आली आहे असा अंकुर वर लागलेला, टाका आलेला माणूस [डाकणें+भाडें]

डाकु(को)ता, डाकोचा, डाकुलता—पु शूद्रांची एक जात व तींतील व्यक्ति हे लोक हस्तसामुद्रिक, भविष्य, पंचांग सांगून डमरू गुडगुडे वाजवून भीक मागतात ब्राह्मण पिता व ग्वाळी

नातींची माता यापासुन झालेली ही सतति आहे असें म्हणतात डाकुल्या होरा वतलाव।' [हिं डकौत-तिया डाक=वाद्य]

डाकुली—स्त्री चुटकी चिमटी दखोनि वाती वाकुलिया। पडिला डाकुलिया। वाचनिनी। —ज्ञा १७ ९४ [ध्व डाक]

डाकू—न दरोडेखोर लुटारू डकाईत [हिं]

डाकू—न १ एक वेल २ एका जातीचा मासा

डाकोडाक—क्रिवि १ टपालाच्या पद्धतीनें टपालधाईनें २ (ल) त्वरेनें अगदीं घाइनें मार्गांत न थांबता ३ उलट टपानें [डाक द्वि]

डॉक्टर—पु १ इंग्रजी औषधें देणारा वैद्य आंग्लवैद्य २ एक बहुमानाची पदवी, पंडित शास्त्री आचार्य उदा० डॉक्टर भांडारकर डा गुण इ० [इं] ०खाना-पु (ना) दवाखाना

डाख-पट्टी-लग डाखील—डाक पहा

डाखळ—पुन १ (ना) डाखळा फांदी डाहाळी २ (ल) अंकुर तरंग उमाळा ' तैसे दृश्याचे डाखळे । नाना दृष्टीचे उमाळ ।' —अमृ ७ १४३

डाखळ-ळा—वि चिकाळ चिकानें भरलेला (आंबा काजू इ०) [डिक डिकाळ]

डाखळणें—अकि डागणें १ कुजून डाग पडणें (फळ इ० कास) डागळणें २ जुनीं पानें टाकत असणें झडणें (आंब्याचें झाड इ०) ३ र्‍हास पावू लागणें मरू लागणें (झाड) [डाग डागळणें]

डाखटणें—अकि १ डाक लावला जाणें झालेला असणें डाखीव होणें (दागिना) २ डाक लावल्यामुळें हिणकस अशुद्ध होणें (सोनें इ०) —उकि १ डाक लावणें सांधणें जोडणें सांधणें २ डाक लावून हिणकस मेसळ करणें (सोनें इ०) [डाक]

डाखळणें—अकि (आंबा काजू यांच्या चिकामुळें) घसा इ० कास बाधा होणें उतणें अपाय होणें डाग पडणें [डीक]

डाखा—वि डाव्या हाताचा जास्त उपयोग करणारा डावखोरा [डावा]

डाखाण—स्त्री (नाविक) दक्षिणेकडील वारा [स दक्षिण प्रा दक्खिण]

डाखाण—डावीण डखीण पहा

डाग—पु १ वस्तु जिनस नग डागिना २ शताचा तुकडा नंबर एका माळकाचा हिस्सा ३ सीमा मर्यादा दाखविणारा खाच झाड इ० ४ (व्यापारी) वखीचा माल वखी ५ अलंकार दागिना ०भरणें-माल भरणें

डाग—डाक पहा

डाग—पु १ विळा इ० तापवून शरीरावर दिलेला चटका डागल्याची खूण २ खूण ठिपका चिन्ह तीळ वण ३ गुप्तरोगा विकारावर शाद इ० चें पडलेलें चिन्ह ४ पाप कलंक 'भीतीं बहुमनाने हेरकाव अनिश्चय २ डगडूग पहा [ध्व]

मानसात डागातें।' —मोआदि ११ ८८ [स दह् दाह तुल० फा दाघ्=डाग] ०देणें—कि (ल) वर्मी लागेल असें बोलणें मम वर घाव घालणें ०लागणें—१ पाप, कलंक लागणें २ खूण वण पडणें

डाग—पुढी चढण, उचवटा डाग अर्थ २ ते ५ पहा

डाग—स्त्री १ कळीचें सबध पान २ (कळकाची) आकडी मेढा बुध्यास वाकण असणारा वळू (हातीं धरण्याच्या उपयोगी) कळकाच्या मुळापासुन फुटलेला वाकदार कोंब, अशा आकडीदार वाटूचा एक भाग (डाग्या खोकल्यावर उगाळून देतात) ३ एक प्रकारचें गवत तृण ४ पोफळीच्या बागेंतील चार वाफ्याचा एक भाग ५ कळकाची दोन उभ्या दांडक्याची चौकट, यावर कोष्टी आपली फणी तयार करितात ६ (काहीं प्रांतात) विणकामातील जुपणी जुपणी (—न) अर्थ ३ पहा ७ टाग ढाग (कि० टाकणें) ८ लाव काठी दंडा ' एन्हवीं दोरीचिया उरगा। डागा मेळविता पैं गा।' —ज्ञा १५ २५१ डागा यष्टिका भिंडिमाळीं।' —मुआदि ३१ ६० ९ (व) फांदी, डहाळी ' विचित्रां डांगा शेलिर्ती करीं।' —दाव ७० फडा ' निवडुगाचे डाग ' —खरादे १११ [तुका डक=काठी दे प्रा डगा=काठी हिं डाग]

०काठी—स्त्री आकडी डाग पहा

डाग—पुन १ देशावर उत्तरभागात सह्याद्रि घाटाच्या रांगेनें असलेला जंगली डोंगराळ व चढणीचा प्रदेश (ज्याप्रमाणें सह्याद्री च्या दक्षिण भागात मावळ त्याचप्रमाणें उत्तरभागात डाग प्रदेश आहे हा नाशिक व सुरत जिल्ह्यात मोडतो) २ (वों) रस्त्याचा, जमिनीचा चढता भाग, चढण ३ मुळाजवळची पर्वताची एक-सारखी चढण ४ टेकडीची चढण व उतरण ५ उचवटा लहानशी टेकडी, टेकाड उंच-सखल खाचखळगे असलेला भाग ' तिये न खळती डाग दिसल वोहळाचिये।' —भाए ६९१ ६ (वों) खिंडीत अथवा अरुंद दरीत असलेला झाडीचा प्रदेश (सामा) दाट झाडी ' विंध्यद्रुमाचीं डागें दाटें।' —मुआदि ४ १०८ ७ टेकडीचें शिखर टोंक ८ (माळवी) जंगल ' भावताली झाडीची डाग भारी होती —भाव ३५ —वि दांडगा रानटी दांड उर्मट, क्रूर वैसें सिकवावें त्या डागा। हित आदळ ना अगा।' [दे प्रा डुंगर हिं दाग तुल० इ डोंगा=दरी, खोरें (हा शब्द दक्षिण आफ्रिकन भाषेंतून इंग्रजींत आला)]

डागडुगी-डुजी-डोजी डागडूग—स्त्री नीट करणें मोडतोडीची दुरुस्ती (गिलावा रंगसफेती इ०) मरामत ' यंदा बंगल्याचे डागडुगीला शंभर रुपये लागले ' [डाग+फा दोख़्= शिवणें टाके मारणें]

डागडूग-डूक—स्त्री १ तापदायक चंचलता, अस्थिरता, धरसोड (कर्तव्याची जाणीव आणि कामाबद्दल नाखुशी या संबधानें);

डांग(गा)ण—न. जंगली प्रदेश; डांग (डोंगराळ) मुलूख. डांग पहा. [डांग]

डागणी—स्त्री. १ डाग; चरका. २ डाग देण्याचें लोखंडी साधन (कांब, सळई); डाहणी. [डाग]

डागणें, डाग देणें—सक्रि. १ भाजणें; चटका देणें; लागणें. २ रत्नत्ती लावणें; बत्ती देणें; झाडणें (तोफ, बंदूक इ० स). ३ मर्मस्पर्शी भाषणानें, झोंबण्याजोग्या भाषणानें दुसऱ्यास दुखविणें. ४ कलंक लावणें; टपका ठेवणें; दूषण देणें. [डाग]

डागमुशी—स्त्री. गान्या पाण्यांतील एक मासा.

डांगर—स्त्री. काळ्या भोपळ्याचा वेल.–न. काळा भोपळा.

डांगर—स्त्री. डांगरद्रव्य; तिखट, मीठ व कांदा घालून कालविलेलें उडदाचें पीठ (तोंडी लावण्यास). ०फूट–उडदाच्या पिठाचें तोंडीलावणें. डागर अर्थ २ पहा.

डांगर—स्त्री. (गुज.) भात; साळ.

डांगर—न. (व. खा.) सरबूज.

डाग(गु)रटी—स्त्री. १ डांगोरा; दौंडी. २ (ल.) प्रसिद्धि 'या बोलाची डांगुरटी। तिथें प्रसिद्धी आली किरिटी।' –ज्ञा १८.२८१. [डांगोरा]

डागरहारी—स्त्री एक गायन पद्धति. ही तानसेनानें काढिली म्हणतात. –स्वरशास्त्र पृ. ८.

डांगवण—न. डोंगराळ मुलुख. डाग पहा. –वि. डांग देशासंबंधीं; डांग देशातील. [डाग+वण प्रत्यय]

डांगवी—स्त्री. ख्याति; प्रसिद्धि. 'बहुत जोडिल्या पुण्यराशी। डागवी झाली देशोदेशीं।' –महिक्या ३६.५९. [ध्व. डंग–डांग]

डांगवीया—वि. डोंगरी; दांडगी. 'कोठें म्हणतां लाज नाहीं डांगवीया घोडी।' –भज ३०. [डांग]

डांगशी—स्त्री. (कों.) लहान, बारीक फांदी; डहाळी. [डांग]

डांगळ—पु. एक जातीचा हरिण; सांबर.

डांगळ—वि. (व.) मोठा वाढलेला. 'डागळ कडवा विकत घेणें फायदेशीर नाहीं.' ढांगळ पहा. [डाग+ळ प्रत्यय]

डागळ(ल)णें—अक्रि १ नासण्यानें, खराब होण्यानें डाग पडणें (भाकरी, फळें इ० स); नासणें, खराबणें २ आजारामुळें काळवंडणें; कृश, कळाहीन होणें ३ (भाकरी, पोळ्या इ०) भाजताना करपणें, जळणें. [डाग]

डांगळा–ळी—पुस्त्री. १ लहान फांदी, डहाळी. २ वाकड्या मुठीची काठी. [डांग]

डागिणा–ना—पु. १ डाग पहा. २ अलंकार; भूषणें. ३ नग; जिन्नस. ४ चीजवस्त, वस्त्र, मांडीं इ० वस्तू. 'मांडीं वस्त्रें सर्वें लहानसहान मिळून पन्नास डागिने झाले.'

डागिन्शी—वि. (व. घाटी) गरोदर. [डाग+निशी]

डांगी—वि. १ डांगप्रदेशांतील; डागसंबंधीं; डोंगराळ. २ जंगलांत, डोंगरात राहणारा. ३ माळव्याच्या पूर्व भागांतील अरण्यांतून राहणारी एक रजपूत जात; गोंड.

डांगी—स्त्री. (व.) झाडाची फांदी. [डाग]

डांगी–गे—पु. (कों.) जकातीकडील अधिकारी; याच्याकडे साधारणतः बैल मोजण्याचें काम असतें. डांग्या पहा.

डागीणदार—वि. (ना.) उपकारबद्ध; मिंधा.

डागी(ग)ल—वि. १ डागलेला; डाग लागलेला; पुजलेला. २ शिका, चरका, डाग दिलेले. ३ डाग पडलेला; मळलेला. [डाग]

डागुरवाणी—स्त्री एक ध्रुपद गायनपद्धति (ब्रिजचंद हा ध्रुवपद गाणारा प्रसिद्ध ब्राह्मण होऊन गेला. तो दिल्लीजवळ डागूर नावाच्या लहान गावचा राहणारा. त्याच्या नांवावरून हें नांव पडलें) [हिं.]

डागोबा—पु (बुद्धाचा) स्तूप; दात इ० कांहीं अवशेष पुरून त्यावर उभारलेला खांब, मनोरा, समाधि, इमारत, स्मारक. [पाली. डाबग]

डांगोर—पु. एक प्रकारचें गाणें.

डांगोरा—पु १ दौंडी, दवंडी 'घाली विवेकाचा पगारा। सुये सुक्ताचा डांगोरा।' –ज्ञा १३.६५९. 'करारे ढाकारा पिटारे डांगोरा' –कहाण्या पृ ६. २ प्रसिद्धि, लौकिक. 'दोघांमाजीं जया वीरा। बाहुपणाचा डांगोरा। तो दंभु ऐसा।' –ज्ञा १६.२१७. [डका] ०पिटणें–वाजविणें–जाहीर, प्रसिद्ध करणें. 'चोरटा शिंदळ। ऐसा पिटूं डांगोरा।' –तुगा १८५.

डांगोरी(एकादशी)—स्त्री. ज्येष्ठ वद्य एकादशी (या दिवशीं सर्वांनीं एकादशी पाळण्याबद्दल डांगोरा पिटीत यावरून नांव). [डांगोरा]

डांगोळ–ळी—पु (कु) एक प्रकारचा मासा.

डांग्या—पु जकाती कारकून, अधिकारी हा पतरीच्या हाताखालीं असतो यावरून डागे हें आडनाव पडलें डागी पहा.

डांग्या—पु पंढरीच्या विठोबाचा चोपदार –शर. [डाग= काठी]

डांग्या खोकला—पु एक प्रकारचा जोराचा खोकला (विशेषत लहान मुलांना होणारा) यावर टागळ (सांबर–याचें) शिंग किंवा डाग (बांबूचा वाकडा कोंब) उगाळून देतात म्हणून हें नाव पडलें असावें. [डाग]

डांच—पु डास पहा.

डांच—पु (शिवणकाम) टाचलेलें, मुडपलेलें कापड. –काप्र

डाचणें—उक्रि. १ डचडचणें; घशाशीं जळजळणें, येणें, पोटात खुपणें; सलणें (पित्तविकारामुळें, तिखट–मसालेदार पदार्थ खाण्यात आल्यामुळें). २ (स्वतःचा मूर्खपणा किंवा दुसऱ्याचें वर्मी भाषण, पीडा यांच्या आठवणीमुळें) मनात सलणें; बोलत असणें, बोचणें, शल्य राहणें. (या अर्थी अकर्मक प्रयोगहि होतो). ३ (जाचणें बद्दल चुकीनें) त्रास देणें, छळणें, गाजणें. [ध्व. डच, किंवा स. दंश–दशन, म. डसणें]

डाचर—वि १ मोठा; अवजड, लठ्ठ; अगडबंब; बोंगाडा (प्राणी). २ फार वाढलेला (वृक्ष). ३ डाचाड पहा

डाचाड-ळ—वि. मोठा; बेसुमार लांब; अवाढव्य, ऐसपैस; प्रशस्त (प्राणी, मनुष्य, वस्तु इ०) यांच्या उलट अटोपसर.

डाजणें—डाचणें पहा. सलणें. 'हा! हा! तो साधु मनीं अद्यापि असाधु–वाद–रव डाजे।' –मोवन १.७३.

डाजणें—अकर्मक कि. उष्मा होणें, उकडणें, गुदमरणें.

डाझणें, डाझळणें—अकि १ थोडें कच्चें व दडस राहणें, कांहीं कच्चें–पक्कें होणें (आघातानें–पिकण्याच्या स्थितींतील फळ). २ न पिकतां तसेंच दडस, ताठर राहणें (चोळवटल्यानें गळू इ०).

डाट—(संगीत) स्वर दावणें, थोडा वेळ गाळणें

डाठरणें, डाडरणें—अकि. (कु) (प्र) दाठरणें पहा. घट्ट, आवळ होणें 'उन्हानें जमीन डाडरून आली.' 'त्याचें करट थंडीनें डाडरलें.

डाडाइणें—अकि गर्जना करणें, आरडओरड करणें. 'खवळैला कृतांतु डाडाइला। की निगुसुरा महाकालु ओसानाइला।' –शिशु १००५

डांडोरा—पु केळीचा खुंट, खोड. [दांडा=डंडा]

डांडोरा—पु डागोरा. ढाढोरा पहा.

डापका—पु (व.) सापळा. 'डापक्यात उंदीर सापडले.'

डाफऱ्या—पु (व) दुंडा

डा(डां)फरणें, डांभ(भा)रणें—अकि.१ रागावणें, जळफळणें, चरफडणें, चवताळणें २ अंगावर येणें; टाकून बोलणें, खेंकसणें. [ध्व]

डा(डां)ब—पु १ माठ इ० पालेभाजीचा देंठ २ झाडाची लहान फांदी ३ गळ्याच्या मध्यभागीं पुरलेला खांब, निवडा. ४ (वे) सोट. डाग पहा. [डांभा]

डाबखिळा-खुंटा—पु (व) गाडीचा कणा व पुटें यास आवळणारा खिळा.

डाबडुबली—पु (व. ना) मुरपारंबीचा खेळ. [डाव]

डाबडुब—क्रिवि. (ना) काठापर्यंत, तोंडोतोंड

डांबणें—उक्रि. १ पुरणें, हलणार नाहीं अगा बसविणें (खांब इ०) २ चावून ठेवणें; अडकवून ठेवणें, जखडणें ३ डाभणें पहा. 'बाळेपाला शाळेंत डांबून ठेवला पाहिजे' [डांब]

डाबर—न (व.) डबकें; डबरा पहा. 'घरापुढें डाबर सांचलें.' [हिं]

डांबर—न १ (कों.) मासात शिरलेला मोठा काटा (काट्याचा मोठेपणा दाखविण्यासाठीं अतिशयोक्तीनें योजतात).

डांबर—पु आंब्याच्या वरची व साटीच्या खालची उभी फळी; बुर्दे. [डाव] ०खिळा–पु चोंयला व आस यांना भोंकें पाडून त्यात बसवितात तो. डाबखिळा पहा.

डांबर—न. एक रोगण, डामर पहा. **डांबरट**—वि. डांबरासारखा. [डांबर] **डांबरबत्ती**—स्त्री दारूची वात. [डामर+बत्ती]

डांबरट, डांबऱ्या—वि. निगरगट्ट. [इं डॅम्ड रॅट]

डांब(भ)रणें, डांबा(भा)रणें—अकि १ डब्ब होणें, सुजणें, कठिण होणें (पोट, गळू) २ जड होऊन लोंबणें, झोलणें, तरंगणें (ढग) [स. डबर=गर्व, फुगोटा. (धातु सं. डंभ्=जमविणें)]

डांब(भ)रणें—अकि (कु.) खोटी गोष्ट खरी आहे असें बढाईनें सांगणें. [सं. दंभ]

डांबरी, डांबुरकी, डांबुकी—स्त्री. (वे. ना) (बैलगाडी) दावखडा.

डाबल-ले—पु. (ना.) १ लहान डबी. २ (विशेषत) कुंकवाचा करंडा. –विवि ५१ ८. [डबा, डबोलें]

डांबारा—पु सुज डाभारा पहा

डांबीस, डॅबिस—वि ठक, लबाड; हरामखोर. [इं डॅम]

डांबीडुची, डांबींडुर्गी—वि (मुंबई) पुगीर व उंचीनें कमी अशी, ढुंबरी (मुलें)

डा(डां)ब-भ—पु (हत्यारें ठेवण्याचा) कमरपट्टा. 'तंव दाणतियां धाराचें। सुदर्शन कादिलें डाबेचें।' –शिशु १०७८. 'वाघनख ह्याच्या बोटाला। पांच हत्यारें डाभाला।' –ऐपो १६३. [हिं डाब]

डांभणें—उक्रि. (कों.) १ बांधणें, बांधून ठेवणें (बैल.) २ मारणें, ठोकणें (जमिनींत मेख, खुंटी इ०) [डांभा] वाघ **डांभणें**–वाघ बंदुकीच्या तडाख्यांत सापडेल असें संधान करणें. **बंदूक डांभणें**–(वाघ) १ बंदुकीच्या झपाट्यात सापडेल अशी बंदूक लागू करून ठेवणें.

डांभा—पु १ तुटलेला खांब, मेढा. २ खुंटा, खांब (गुरें बांधण्याचा, सुळें खाण्याचा) ३ (ल) सोट, खोड उ० जून (माठाचा) देंठ, (केळ्याची) निवर, लांब देंग इ० ४ उंच वाढलेलें, जोम्दार पीक, उत्तम पीक आलेला शेताचा भाग [सं. दंभ, प्रा. डम्भ, हिं डाभ ?] ०डचरा–पु उत्तम, सोळा आणे पीक (क्रि० येणें) डांभा अर्थ ४ पहा

डांभा—पु डौल, गर्व 'त्या पादुकाचा गरुडास डाभा।' –सारुह ५ ३० [सं दंभ, प्रा डंभ]

टांभारणें—उक्रि १ खावास वाघणें, सिळणें डाभणें पहा २ तापून लाल झालेली ठिक्री (आमटी, ताक इ०) पदार्थात बुडवून तो पदार्थ गुणकारी करणें, ठिक्रीची फोडणी देणें

डांभारणें—अक्रि चडफडणें डाफरणें, डावरणें पहा

डाभारा—पु १ (पोट, गळू याची) फुगवटी, सूज, डब्ब होणें २ (टग) झोलणें, झोल येणें (क्रि० धरणें) [सं दंभ, प्रा डभ, म डाभा+आरा प्रत्यय]

डांभिक—वि (प्र) दांभिक पहा

डामगा—न (कु) एक प्रकारचें भात

डामडूक, डामाडूल, डामाडूळ—स्त्री. १ दंगा, अरा जकता, बंड २ अनिश्चित, अस्थिर वृत्ति, स्वभाव, चचल स्थिति (कार्याची) –वि त्रस्त, उध्वस्त, अस्वस्थता उत्पन्न झालेला, दंगा झालेला [ध्व डाम, डुक, डोलणें द्वि, हिं डामडोल]

डाम(मा)डौल—पु १ ल्वाजमा, इतमाम, स्वारी, टाम टूम, थाटमाट, सरंजाम २ नीटनेटकेपणा, कपडेलत्ते व्यवस्थित घालणें, अगावर अलंकार चढविणें ३ स्वतःची छानछोकी, वडेजाव, मिजास, नखरा (क्रि० करणें, लावणें, मिरविणें, लावणें) 'मुन तरी डामडौल करू नये आपला प्रियकरा।' –सला ३ [डाभा+डौल]

डामर—न एक प्रकारचें रोगण, डामर काहीं झाडापासून; व कोळशापासूनहि डामर काढतात. याचा रंग अतिशय काळा असतो (डामर पासून बनलेले शब्द डावरमध्यें पहा) [हिं डामर, इं डॅमर]

डामर—स्त्री (कु) विटी

डामरगा—पु एक प्रकारचें भात डामगा पहा

डामरणें—अक्रि डावरणें, डामारणें पहा

डामारणें, डामारा—डामारणें, डाभारा पहा

डाय—पु एक झाड

डाय—स्त्री (कु) कल्ह्यासारखा एक प्रकारचा पळा

डाय—पु द्वेष 'हतबुद्धिच हा डाया साधाया मानवे मुनि चढाडा या।' –मोकृष्ण ३६ ७० [डाव]

डाय—पु डाव 'पुढें ते लागला खेळाचा। कळप मेळविला पोरांचा। आल्यागेल्या डायाचा। आनंद शोक वाह।' –दा ३ २ २२ [डाव]

डायण—न (गो) पातळ, पिवळा मोठा मासा –ममाप ३ १

डायपच—पु ठसा व दाबानें तोडणारा किंवा भोंक पाड णारा भिंगरा, पितळेचे पत्रे कापून त्यास दाबून काढण्यासाठी उप योगात आणण्याचें यंत्र यानें पत्र्याला खोलगटपणादि आणता येतो [इ डाय+पच]

डायरी—स्त्री. रोजनिशी, दिनवृत्त, दिनचर्या [इं]

डायरेक्टर—पु १ खात्यावरील वरिष्ठ अधिकारी. २ व्यापारी कंपनीच्या कामाची देखरेख करण्यासाठीं भागीदार आपल्यातील काहीं जणास विशेष अधिकार देऊन निवडतात त्यापैकीं प्रत्येक, कंपनीच्या नियामकमंडळाचा सभासद, चालक, संचालक ३ (सामा.) मार्गदर्शक, कर्णधार, चालक [इं]

डायाडोल—वि भयभीत, त्रस्त, घाबरलेला 'शहरचे लोक डायाडोल झाले आहेत –पेद ६ १५० [हिं. डा+वाडोल]

डारवी—स्त्री (चंद्रपुरी) माजघरातील दार

डारल—पु बाबूचा पाळणा (हा बहुधा वैकाडी वापरतात)

डाल, डालगें—स्त्रीन मोठी घसकी, पसरट टोपली, हारा. हा बाबूच्या कामटयाचा करतात [देप्रा डल्ल, डल्ग, हिं डाला–ली]

डाल—स्त्री फीत, नवार, दाल

डालणें—उक्रि १ (कों) (कोंवडया इ०) पाटीखालीं झाकणें २ (ल) (वायकोनें नवऱ्यास) धाकात ठेवणें [डाली]

डालणें—उक्रि १ रचणें, रास करणें २ सोडून देणें, त्याग करणें, टाकून देणें [स तल्, हिं डालना]

डाल(ला)न—न उसाच्या चरकातील नवरा–नवरी जेथें बसविली असते ती चौकट, प्लेट (जर नवरा–नवरीखेरीज माथे कळी असेल तर) आडवा दांडा याच्या टोकास बैल जुंपतात. [डालें]

डाल(ला)न—नस्त्री १ भादण, नाद उसाचा रस साठ-विण्याचें पात्र यावर झाकावयाची टोपली २ भुसाची नेभाण करण्यासाठीं बाबूच्या कामटयाचा तयार केलेला मोठा हारा ३ –न पाटी दुरडी [डाल]

डाल(ला)न—न शतकऱ्याची बैल, औत वगैरे परस्परानीं परस्पराम देऊन सहकारितेनें काम करण्याची पद्धति [डालें]

डालपाटी—स्त्री १ (ना) लहान डालें २ रुंद तोंडाची मोठी पाटी डाल पत्र [डाल+पाटी]

डॉलर—पु (स्पेन) अमेरिकेंतील एक चादी–सोन्याचें नाणें याची किंमत साधारणपणें तीन रुपये असते [इं]

डाली—स्त्री १ (पत्रावळी, द्रोणाकरिता–पानें इ०चा) भारा, ताटी, गड्डा २ तिरालें, काव– ३ कावडींतील एका बाजूचें ओझें, ४ फळाची फांदी, फळाची कावड ५ (ल) फळफळा वळीची भेट [स टल्क, प्रा डल्ल]

डाली—स्त्री १ माटी टोपली डाग पहा २ आव, स्वर सुर्ने, रानदोगी इ० घालण्याकरिता जनावरावर लादतात ती याम चगाऊ विणलेली हलकी पाटी, शिपतर [देश्य डग, म डाल]

डाली—स्त्री (व)सामानभरतीची गाडी 'आज पुढाराला गाली जात ' [हिं डाग]

डाली—स्त्री बैभाव स्पर्धा (क्रि० बागणें) गरीबानें समर्थाशीं गाठी बांधू नय ' ०येद्-वि चढाओढ करणारा, प्रति पक्षा [हिं]

डालें—न १ गाडगीं, मडक्यीं ठेवण्याकरिता गाडा वगैरे जनावरावर लादतात ती साटी, माकण २ (व) डाल, डाली पहा. ' डाल्भर कुमर बैलानें खाल्ले '

डालें—न (मावळी) इग्जीक, डाल्न, वारगोळें पहा

डाव—पु १ खेळ (बुद्धिबळें, सोंगट्या, चेंडू इ०चा) २ (कवड्या, फासे इ०) टाकणें, फेकणें, फेंक (क्रि० टाकणें) ३ (फाशाचे) पडणें, दान (क्रि० पडणें) ४ खेळण्याची वेळ, पाळी. ५ हार, पराभव ' हा डाव तुम्हावर लागला '९ खेळातील हात, पानें ६ (राजा) खेळण्याचा पट (कापड, लाकूड, फळा, जमीन इ०वर काटलेला) ' तुझी कवडी डावाबाहेर गेली ' ७ (व) जाड, वजनदार कवडी ८ योग्य वेळ, प्रसग, हगाम, अनुकूल काल ९ अमल, चलती अधिकाराची वेळ, दिवस, एखाद्याची पाळी, सधि ८ अधिकार, दावा, आगेका १० द्वेष, मत्सर, वैर, डख ' जैसा महासर्पे धरिला डाव । त्याचेच फणेवर पडला घाव ।' ११ डावपेंच, युक्ती बेत, गुप्त हतु कपट (क्रि० खेळणें) ' त्यानें डाव टाकून मला चागलेच फसविलें ' १२ (व) वेळ ' एक डाव आपण तरी जाऊन ' [फा दाव] (वाप्र) ०देवाचा—(खेळात) दवाला पहिलें दान दणें हुकलेला डाव देवाचा म्हणून पुन्हा खेळतात ' लगच तो म्हणाला हा डाव देवाचा सुनदाला हें आवडलें नाहीं ' -सुदे ६ ०देणें–क्रि पाळी देणें ०पडणें–(प्रा) १ प्राप्त होणें घडणें २ फाशानें खेळणें ' मिया नक्षत्रीं डाव पाडावा । दद्र चेंडुवालागीं खेयावा । –ज्ञा ११ १८१ ०फेडणें–अगावर आलेली बाजू फेडणें ०वसविणें–(सोंगट्या) रगसही झालेल्या चारी सोंगट्या आपल्या पटावरील घराच्या तीन रागा पैकीं मधल्या रागेंत विशिष्ट रीतीनें बसविणें ०लागणें–अगावर बाजू येणें, हरणें ०साधणें–निकरानें द्वेषबुद्धीनें दुसऱ्याचें नुकसान करणें कपटानें सधि साधून शत्रूस मारणें डावी पेटणें–एखाद्यावर अतिशय रागावणें, जळफळणें गेला डाव–(तरी) निदान, कमींतकमी म्ह० फासा पडेल तो डाव राजा बोलेल तो न्याय

डाव—स्त्री कल्वा, डव, पळी (लाकडाची) [डव] म्ह० १ डाव असतां हात भाजू(भाजू)नये २ पात्रात असला तर डावेंत येईल

डाव—पु लोखड तापवून केलेलें चिन्ह, डाग [डाग]

डाव—पु (गो) एक प्रकारचें जहाज, गलबत इजर्जीत अरबी जहाजाला डौ(धौ) शब्द लावतात [इं डौ]

डाव—पु मृत शूद्राचें कडक पिशाच, भूत

डावकें—न संचय, माडवल, गांठ, गगाजळी, पुजी दावकें पहा

डावखुरा-खोरा—वि १ डावरा, डाव्या हातानें काम करणारा (गो) डावखुरों २ (ल) गैरशिस्त, अव्यवस्थित (कामधदा) [डावा+खोर]

डावघाव—घावडाव पहा

डावडावकचका—पु (मुलींच्या) खेळातील एक संज्ञा. खेळात ज्या मुलीवर डाव असेल ती जर नाक्रूल झाली तर मुली डावडाव कचका, कुमारी कचका, आमचा डाव पेडून या असें म्हणत तिला चिडवितात

डावपेंच—पु १ कुस्तींतील युक्तीदार डाव, पेंच मल्लाच्या युक्त्या पेंच पहा २ कावे, युक्त्या, खुब्या, लटपटी, छक्केपंजे. [डाव+पेंच]

डावरणें—उक्रि (प्रा) दटावणें, भीति दाखविणें, धमकावणी दणें ' नाना रत्नाची फाकली प्रभा । तेणें डावरली सकळ सभा । ' –रामदास (नित्यनैमित्तिकविधितमहसोपान–सगुणोपासना)

डावरा—वि डावखुरा, डावका, डाव्या हातानें काम करणारा ०नेसणें–क्रि (लुगडें, धोतर इ०चा) कासोटा उजवीकडे आणणें [डाव+रा प्रत्यय]

डावरा—पु (को) दोन शिंगापैकीं आकारानें एकसारखें नसणारें शिंग, वेडौल दिसणारें वाकडें शिंग –वि वाकड्या शिंगाची (गाय, म्हैस) [डावा]

डावरा—पु शेतात राशीच्या वेळेस बकरें मारून त्याच्या मासाचें जेवण घालतात तो डवरा

डावल(ळ)णें—उक्रि १ जाताना (गाव किंवा इतर गोष्टी) डावे बाजूस टाकणें डावी घालणें २ (ल) निष्काळजीपणानें, तिरस्कारानें बाजूस, दूर फेंकून दणें, बाजूला टाकणें ' सहजात हा रोजगार तुमचे घरीं चालून आला आहे त्यास डावलूं नका ' ३ त्याग करणें, सोडून दणें, दुर्लक्ष करणें, अव्हेर, उपेक्षा, अनादर करणें ' भिकारीं सांडिलें त्याचें घर । अतिथी डावलिलें निरतर । ' –एभा २३ ९२ ४ निष्काळजीपणानें दुसऱ्यावर सोंपविणें, टाकणें (काम, धदा] ५ दवानें डाव्या बाजूचा कळा सोडणें, कौल न देणें [डावा]

डावली—स्त्री १ (लडिवाळपणें) माजराचा पंजा २ लाकडाची पळी, लहान डाव

डावा—वि १ सव्य, वामबाजूचा, उजव्याच्या उलट २ कमी प्रतीचा, गौण 'हा माल जरा डावा दिसतो' ०घालणें–क्रि डाव्या बाजूस टाकणें, सोडणें, डावलणें **डावी घालणें**–देव इ०च्या डावे बाजूनें प्रदक्षिणा घालणें **डावी-डावी मुद्दी देणें**–विनंति अमान्य करणें, नाकारणें **डावी उजवी देणें–सांगणें–बोलणें**–क्रि नकार किंवा होकार देणें [देश्य डाव]

डावी—पु (ना) लपडाव इ० खेळातील भोग्या

डावीउजवी, डावेंउजवें—स्त्रीन (कों) चोराठिकाचा एकीकडला हात व एकीकडला पाय (डावा हात व उजवा पाय किंवा उजवा हात व डावा पाय) कापणें (क्रि० करणें) [डावा उजवा]

डावें उजवें करणें–पक्षपात करणें ०कळणें–वाकडें, सरळ समजणें, व्यवहारोपयोगी चातुर्य असणें 'त्या ब्राह्मणास डावें उजवें काहीं कळत नाहीं'

डावीकडचें—न १ जेवावयाच्या ताटात डावीकडच्या बाजूला जे मीठ, तिखट, कोशिंबीर, रायतें इ० तोंडीलावण्याचे पदार्थ वाढतात त्याचा समुदाय २ कोणतें तरी एक तोंडीलावणें [डावी+कड]

डावू—पु (राजा) ल्ग्नामध्यें नवरानवरीनें लपवून मग शोधून काढावयाची सुपारी डाऊ पहा

डावेरी—स्त्री (गंजिफाचा खेळ) आपल्या डाव्या बाजूच्या गड्याकडून आलेली देणी

डास—पु १ गोमाशी २ मच्छर, मुरकूट, चिलट (हा कीटक क्युलिसिडा नावाच्या वर्गांतील असून अत्यंत त्रासदायक आहे) ३ (कों) दंश, चावा (क्रि० घेणें) ४ चावलेला भाग ५ (ना) डाव द्वेष [स दंश, प्रा डाम, हिं गु डास] ०धरणें–क्रि (ना) द्वेष वाटणें, सूड उगविण्याच्या चिंतेंत राहणें

डास-सा—पु चावा, दंश डास अर्थ ३ पहा (क्रि० घेणें) 'त्या सापानें त्याचा डासा काढला' [स दंश]

डासण—स्त्री मान्याची जागा 'मोगलाचे आघाडीस डासण पाहून तोफांची मारगिरी करावी' –पेद १ ६२ [डास]

डास(सा)ळणें—उक्रि १ डसणें, चावणें (डास, गोमाशी, साप इ०नीं) २ कुरतडणें चावणें, दात लावणें नासून टाकणें (माकडानें–एकादें फळ इ०) [डास]

डाह-हो—पु दाह, अत्यंत उष्णतेची वेदना, अंतर्दाह 'अवलोकनें निवाला वाटे संसारजन्य जो डाहो।' –अक्क २, ससारामतनयकृत रुक्मिणीस्वयंवर ५१ [स दाह]

डाहण—क्रिवि अतिशय आवटपणा दर्शविणारें अव्यय (फळें शाक इ० संबंधीं वापरतात) टाण पहा **डाहण्या**–वि अतिशय अबर, टाण (फळ शाक) [स दाह]

डाहण—न मगन धाण पाणी (मोरींतील, लघवीचें, इ०), घाण पाण्याचें डबकें घाणी

डाहणी—स्त्री डागण्याचें लोखंडी हत्यार डागणी [दाहन]

डाहण्या—वि (टाण) ठिपके असलेला (सर्प, चित्ता) [दाह] ०वाघ–पु चित्ता, बिब्या वाघ,

डाहळ—पु झाडाच्या फांद्या, छाट, फाट, फवळ [स दल]

डाहळा—पु १ ओल्या हरभऱ्याचें रोप २ वागणा, लाखाचें रोप ३ डाहळी, फांदी [स दल] म्ह० भरायाला डाहळी अन् धमायाला सावली (निराश्रित स्त्री, माणूस याबद्दल वापरतात)

डाहा डाहाणी, डाहाण्या वाघ, डाहाळ, डाहाळा— डाह इ० पहा

डाहारणें—अक्रि १ अगाला लागणें 'पावदळ पडूनि ठाये। सावळु डाहारला आहे।' –ज्ञा १७ १४३ २ प्रसिद्ध होणें, असणें, डाहोर होणें 'मग इदतेसि वाळलें। जें मीपणेवीण डाहारलें।' –ज्ञा १५ २६७

डाहारा—पु (व) घाण पाण्याचें डबकें डाहण 'बैठकी समोरच डाहारा आला' [डहुरा]

डाहाळी—स्त्री फांदी 'यापरी निराळीं। वाढे संकल्पाची डाहळी।' –ज्ञा १३ ५० [स दल प्रा डाल=शाखा हिं ५ व डाल–ला–री, सिं डारी–रो, गु डाळी] **डाहाळ्या पडणें**– (व) लुळा पडणें, निर्बल होणें 'ही वार्ता ऐकताच त्याच्या हातापायाच्या डाहाळ्या पडल्या'

डाहूळ—न डबकें, डोह, लहानसें तळें

डाहोर—वि (व) १ प्रसिद्ध 'त्याचें नाव डाहोर चौहोंकडे' २ (ल) बदू [डाहारणें]

डाहोरा—पु डवरा पहा

डाह्य—वि (कु नाविक) पुष्कळ पाणी असलेला समुद्राचा भाग

डाळ—स्त्री हरभरा इ० द्विदल धान्य भरडून द्विभाग करतात ती देशावर डाळबद्दल दाळ शब्द रूढ आहे दाळ पहा [स दल] ०शिजणें–(ल) चालणें अनुकूलता असणें दाद लागणें म्हणण्या प्रमाणें होणें ०महाग करणें–(क) मस्तीला येणें माजणें

डाळ—पु रास, गंजी, ढीग [स दल् किंवा तल् हिं डला= ढेला, डाल्न]

डाळ डाळी— डाहळ डाहळी, पहा –ज्ञा १५ ९६. 'धरिता मूळ सांपडे डाळ।' –दावि २३१

डाळ-कण-गोटा-पिठ्या-पीठ-रोटी-भाजी-मापळा-वांगें डाळें—देशात डच्या जागीं द वापरतात, म्हणून ह शब्द दाळ इ० मध्यें पहा

डाळ—स्त्री (कुणगा का) गवत पेंढा रचल्यामुळें गाडी उलट नये म्हणून साधारण सुमारें दोन हात रुंदी वाढवून दुसरी दाडक्याची चौकट सागीवर बांधतात ती –समाप १२७

डाळगा—पु (क) कळण्यापेक्षा मोठी फणी असलेली नाळ 'डाळगा किती निघाला'

डाळदोडका—पु डाळ घालून कलेली दोडक्याची भाजी

डाळगी—स्त्री (कों) मोठा हारा, मोठी पाटी [डाल-गें]

डाळगें—न १ कडवा (वाल) चाळण्याची वाळूची चाळण २ मोठी टोपली डाळों पहा

डाळणें—उक्रि १ रास करणें, ढीग लावणें, एकावरएक रचणें. 'कागद पसरलेले आहेत ते डाळून ठेव' २ टोपली, ताट इ० झारण घालणें, झाकून ठेवणें, डाळणें (कोंबडें, इ०) ३ एके ठिकाणीं जुळविणें, ठेवणें, व्यवस्थितपणें लावणें, जोडणें 'सत्रा तुकडे एका ठिकाणीं जव्हां डाळावे तव्हां अगस्त्य होतो' ४ डाबून, अडकून ठेवणें, कोंडणें 'तो द्वाड मुलगा शाळेंत डाळला पाहता' ५ (व) मातीच्या भिंती पावसानें खराब होऊ नये म्हणून त्यावर पळगाचीं पानें व माती टाकणें [डाळ]

डाळप—न (राजा) रास घालणें, करणें [डाळ]

डाळंव-बा—डाळिंब पहा

डाळा—पु रास, ढीग, चळत ०**डाळणें**-(लग्न, समार इ०च्या) सामानसुमानाची व्यवस्था, तयारी, जुळवाजुळव करणें, माडामाड करणें, तडीस नेणें ०**डाळ**-स्त्री १ टिगारा, रास करणें २ जमवाजमव, जयाजय (शेत, इ०ची) [डाळ द्वि]

डाळां—(कु) रुद चटई डाळी पहा

डाळिंब—स्त्रीन एक झाड व फळ, दाडिम, अनार [सं. दाडिम प्रा दालिम, हिं व दालिम, ऑस्ट्रिक दालिम यावरून सं दाडिम शब्द बनला हें पक्ष इंडो-आर्यन नव्हे तेव्हां शब्दहि आर्य भाषेंतला नाहीं] ०**पाक** पु डाळिंबाच्या रसात केशर, वेलदोडे इ० व कांहीं औषधें घालून केलेला पाक ०**बान**-न डाळिंबी रंगाचें फुलें 'डाळिंबवानें जासवानें।'—वेसीस्व ९ १५० [डाळिंब+वाण] **डाळिंबी**-वि डाळिंबाच्या दाण्याच्या रंगा-आकाराप्रमाणें (चीट) [डाळिंब] **डाळिंबी वाळ्या**-स्त्रीअव एक दागिना, एक प्रकारच्या वाळ्या 'मोतीवाळ्या डाळिंबीवाळ्या त्या गभीर'

डाळिंबी—स्त्री १ डाळीचा दाणा अर्धा भाग २ (मुलांच्या भाषेंत) कातडीवर घासून आणलेला तांबडा ठिपका (क्रि० करणें दाखविणें) ३ वाळाच्या विरुद्ध प्रत्येकी [डाळ]

डाळी—स्त्री १ चौकोनी व उथळ वांबूची पेटी २ (कु) चटई आंथरी (सावंतवाडी संस्थानात 'डाळी' वाबूची असते पण इतर ठिकाणीं खजुरीची ताडीची असत) ३ (राजा कु) चटई, तट्याचा तुकडा (तीन हात रुंदीचा) ४ डागळी नेपरी ५ (इतर अर्थी) डाली पहा [डाली]

डाळींब, डाळींब पाक—डाळिंब, डाळिंबपाक पहा

डाळुक—स्त्री (प्रा) लहान डहाळी

डाळें—न (भुस, कचरा इ० नेण्याकरितां) सुगी अथवा विरळ विणलेली पाटी [डाळी]

डाळें—न. हरभरा इ० भाजून त्याचें पोल काढून दाढून जी डाळ करतात ती [डाळ]

डाळें—न (गो) सुगडीचें भोंकर

डाळें करणें—शेतीच्या कामासाठीं एकानें आपल्या बैलाच्या जोडीस दुसऱ्याचा घेऊन किंवा आपला दुसऱ्यास देऊन दोघांनीं मिळून सहकारितेनें काम करणें, पारंगुळा करणें अशा प्रकारें गड्याच्या देवघेवीसहि डाळें करणें म्हणतात डाळें, डाल्न

डिंक, डिक—पु बाभळ, खैर, शेवगा इ० झाडाचा चीक, गोंद, चिकट पदार्थ ०**दाणी-ना**—स्त्री गोंददाणी, डिंकाची वाटली ०**वडा, डि(डिं)कोडा**-पु बाळंतिणीसाठीं डिंक व इतर औषधें याच्या, लाडू वड्या करतात तो [डिंक+वडा] ०**वणी**-न गोंदाचें पाणी [डिंक+पाणी]

डिकर—वि चिकट

डि(डिं)कव(वि)णें—उक्रि डकविणें, चिकटवणें (गादानें) (व) डिकणें

डिकरा—पु (खा) मुलगा **डिकरी**-स्त्री मुलगी —भाग ७ १ ते ४ [स डिकरी=तरुणी?]

डिकशी—स्त्री कोंवळा कोंब, देठ, टोंक (पान इ०चें), डिकशी, कोंम, अंकुर २ अग्रभाग, टोंक

डिकामाली, डि(डिं)केमाली—स्त्री १ एक झाड व त्या झाडाचा औषधी चीक [डिंक+माळी, गु हिं डिकामाली]

डिकाळ, डिकेरा—वि (राजा) चिकट, निकाळ (आंबा, फणस इ० फळें) [डिंक]

डिकोळी—स्त्री डिखळी, ढिकळी पहा

डिक्री, डिगरी—स्त्री निकाल, हुकूमनामा, दिवाणी कोर्टाचा निकाल [इं]

डिक्शनरी—स्त्री कोश, शब्दकोश [इं]

डिख-दाणी-वडा. डिखवणें—डिंक पहा

डिख(खु)ळ, डिखळी, डिखुळणी, डिखोळी—स्त्री १ भाताचें ढेंकूळ, गोळा २ घट्ट विरजलेलें दूध चक्का दहीं ३ घट्ट केलेल्या आंब्याचा रस ४ मातीचें ढेंकूळ 'सन्योक्ति आयकों दे रे न शिळेला अपाय जा डिखळा।'—मोसभा ५ ११७ ५ (सामा) गोळा, घट्ट अंश, भाग

डिग—पु (कों) रास ढीग गंज [डग डाग]

डिगडिग—उद्गा मुलांना लाडीकपणानें खेळविण्याचा शब्द

डिगदाणी-नी—डिकदाणी पहा

डिंगर—पुन १ (काव्य) मूल बालक लेकरू 'विठो बाचें आम्ही राखिले डिंगर। बापा ही असुर काळ धारें।' –तुगा ३५७ २ (क्वा) नोकर, गुलाम 'मारू नको गा वळिभद्रा। दास डिंगर आम्ही तुझे।' एरुग १२ २० –वि प्रिय, लाडका 'जो झाला हरीचा डिंगर। त्यासि संसार असेना।' –एभा २३ ९२८ [स डिंगर=नोकर]

डिंगरा—पु पद्दपुरूच्या देवामार्गे पाऊलपडी घालणारा. –शार [डिंगर]

डिंगरी—स्त्री १ मुळ्याची शेंग, मोगरी २ (कु) लाकडी पाचर, खिळी (झाड व° बसविण्याच्या उपयोगी)

डिगवडा, डिगोडा—पु डिकवडा पहा [डिग=डिक+वडा]

डिगशी—स्त्री डिकशी पहा

डिंगळ-ळी—स्त्री पिवळीं फुलें असणारें एक झाड

डिंगी—स्त्री आधार टेंकू डेंगी पहा [फा]

डिगोशी—स्त्री उपरणें, अगरखा, धोतर (५० वर्षांपूर्वी हा शब्द रूढ होता) [में देगाने ३ अर्थ रेंज, स्वैर]

डिगोरा—पु (व) डिंकाचा कलश लाडू डिकाडा पहा

डिगोरा-ळी—पुस्त्री (वों) लहान डोंग, गन डिंग [डिंग]

डिग्री—स्त्री १ भाग अंश, एक परिमाण (उष्णतेचें, परिघाचें इ०) प्रमाणांक २ (विश्वविद्यालयीन) पदवी ३ टाईप जुळविताना शिशाच पातळ तुकडे ज्यावर वेलांटी हीं चिन्हें नसणाऱ्या अक्षरावर (ओळींतील सर्व अक्षरांची सारखी जागी राहण्यासाठीं) घालतात ते

डिचका—वि लदा गोळा, गिचका पहा **डिचकें**—न गोळा, गिचका पदार्थ उदा० भाताचें-वरणाचें-राळ्याचें डिचकें

डिचकें—न (क) पसरट भांडें

डिचकोली—स्त्री लहान पोट (विशेषत मुलाचें) (भरण, खपाटीस जाणें या शब्दास जोडून योजतात) 'भरली माझी डिचकोली। फाटली माझी निघकोली। असा माझा गोहो। नीत घर जावो।' **डिचकोलीची पत्रावळ**-(ल) (रिकामें असल्यानें) खोल, चापट झालेलें पोट

डिचडिच, डिचिडिचि—क्रिवि पोटात खळबळणें होणें इ० च्या आवाजासारखा आवाज होऊन 'पोट डिचडिच-करतें-उडतें-हालतें' [ध्व डिच]

डिचडिचीत—वि डिचका, गिचका पचपचीत लगदा झालेला (भात, भाजीपाला इ०)

डिचणें—अक्रि (प्रा) १ असमत अमान्य अहितकर असणें २ (ल) अहितकर, दुष्परिणामी वाकडें होणें

डिचा—पु (राजा) १ एक पक्षी, पाणकावळा २ (कु) बगळा

डिजडणें—अक्रि (व) रागावणें, बगबगू अंगावर येणें शको ४ ३

डिटेक्टिव्ह—पु गुप्तपोलीस, हेर, चार [इ]

डिंडिम-मा—१ एक वाद्य, डंका, नगारा २ (ल) गडबड, गजरगा, सभ्रम 'तव तेथें थाटे डिंडिमा। सांसारिक ह।' –ज्ञा १६ ४४३ [स डिंडिम]

डिंडी—स्त्री १ पसारा 'नातगी प्रजापर्लिंचे वळे। ते स्वारींची डिंडी माथळे।' –ज्ञा १५ ३११ २ स्वारी, छबिना, मेळा [दिंडी]

डिड्ड्—ड्यू पहा (क्रि० देणें)

डिप(फ)ळ—न (राजा हेट) हेंकूळ डिफाळ पहा (गो) डिफाळ

डिप(फ)ळा—पु (हेट) हेंकळें फोडण्याचें लाकडी औत

डिफाड—न (ना) उचकना, टेंगाड

डिंब—पु १ (काव्य) मुलगा, पुत्र अपत्य 'भूतें सदा भूताचें डिंब।' –एभा २ ५७६ २ आकृति, मूर्ति 'ते ब्रह्मचि येथें चालतें डिंब।' –एभा २ १६८ ३ आभास 'पाईनी कठिण त्याचें डिंब। सचेतन मर्गजस्तंभ।' –एरुस्व १ ५० ४ उपद्रव [स]

डिंबरी—स्त्री (राजा) पान्हा व रमणी धातून दगड पुढें निसटू नये म्हणून त्याच्या मागें आडवी मारावयाची लाकडी डिंगरी

डिंबर—न बैलाचा शब्द, डुरकणी 'वीं वृषभ माजले डिंबरें। फुकारती अति रागें।' –मुआदि ३१ ६७ [ध्व म डिंब]

डिंबिया—स्त्रीअ (वों) गुडघे **(धरणीं) डिंबिया घालणें**—दडवत घालणें 'तव रुक्मिणी वर जाउनी। डिंबिया घातलिया धरणी।' –शिपु ११ ५७७

डिंभ—न लेंकरू डिंब पहा 'श्रीकृष्णरूपें डिंभें देखता।' –दाव ३०५ –वि मूर्ख अज्ञानी [स]

डिम—न नाटक अथवा रूपकातील एक भेद [स]

डिम—पु लढाईची लढाई, आवेशपूर्ण उठावदार दृश्य [स डिंब]

डिमडिम—स्त्री निसणी मग ढोल दुदुभी शखभेरी। ध्वनी डिमडिमी काहळ मोहरी। –जै १८ ३८ –क्रिवि डिम वाद्याच्या नादाचें अनुकरण करून [स डिंडिम]

डिमदारी—स्त्री रणघाई तुबळ युद्ध –शार 'वाघपोष डिमदारींत।' –ऐपो २०० [ध्व]

डिमरी—स्त्री (कु) गिनी पाचर, डिंबरी पहा

डियो—उद्गा आनद-हर्षसूचक उद्गार [ध्व]

डिरणें—अक्रि (महानु) अवतरणें, कोंभणें 'मवचि दिम डिरेनी। प्रेमलता त।' –भाए ७९४ [देप्रा डार]

डिरंगी—स्त्री डिंगरी पहा

डिग-री-रू, टि हा—पुस्त्री १ नवा, कोमल अंकुर, कोंब, मोड (क्रि० फुटणें, निघणें, येणें) 'तो तिरणा अधोमुखु। डिरू फुटे।' –ज्ञा १५९१ २डांग, डिंगरी [द्रप्रा डीर]

डिऱ्या—पु मोठें पुढें आलेले पोट, ढोंद [ढेरा]

डिरव—पु शब्द, ध्वनि –शर [ध्व]

डिवडिरीत—वि (राजा) गरीब आणि दुर्बल, फार नाजूक, दिसण्यात मोठें पण फार अशक्त, कोमल (झाड, गाय) [दिवणें द्वि ?]

डिवणें—अक्रि १ न मानणें, पचणें, बाधणें त्रास होणें (अन्न इ०) २ (ल) अपायकारक, अहितकर होणें, बाधक होणें (चोरी, वाईट कृत्य इ०) ३ सलणें, लुपणें, डाचणें (अपमान, मानहानि, कटु भाटणन इ०) ४ (व) डिवचणें, उपद्रव देणें, मारणें 'आणि मिढातेंहि मजीवनें शिंगें डिविलें।' –प ४७ 'डिवना डसेना सुजन। निर्मळ। परि अमगळ स्वीमारीना।' –तुगा ४४१८

डिवरा—वि (व) ऐटदार, रुबाबदार 'डिवऱ्या मिशा'

डिवाळें—न (प्र) दिवाळें पहा 'न उठी तयाचें दिवाळें।' –गीता २ १९६७ 'अहा दवा वळ आली। आता डिवाळ्याची।' –दा ३ ४ १२

डिवी डिवरी—वि मारकट (गाय) 'डिवी रात्री बुज बहु नाही दुध। मुसी नाहीं शुद्ध विष्ठा खाय।' –तुगा ४४१८

डिसपीस—पु (कों) (सुतारी) मातुल, स्क्रू काढण्याचें हत्यार [इ डिस्प्लेस]

डिसेंबर—पु इंग्रजी वर्षाचा शेवटचा (बारावा) महिना [इ]

डिस्टेंपर—पु (इमारत बांधकाम) रंगाची जात तेलाच्या एवजीं शिरमेल व काहीं मुख्य रंग याच्याशीं तावडा, पिवळा इ० रंग मिसळून केलेला मिश्र रंग [इ]

डिस्ट्रिक्ट—पु जिल्हा [इ] ०जज्ज–पु दिवाणी दावे, मोठाले फौजदारी गुन्हे यांचा निकाल देणारा जिल्ह्यातील वरिष्ठ न्यायाधीश ०मॅजिस्ट्रेट–पु जिल्ह्याचा फौजदारी न्यायाधिकारी ०लोकलबोर्ड–न जिल्हापंचायत जिल्ह्याची लोकनियुक्त सभा

डिळ डीळ—पु (व) १ छपराचा ल्हान खाव २ (महानु) डिरी याजागी 'मदन मडपाचिआ डिळी।' –शिशु २९८ [डिरी]

डिडिळीन—वि १ डिळमिळीत हालतें आहे असें दिसणारें (पिकलेलें द्राक्ष गद गुबगुबीत) २ डळमळीत डळडळीत पहा

ढीक-ग—पु डिंक, गोंद डिंक पहा ०दाणी–स्त्री गोंद दाणी (धाग्र) डिकास तेल–(तल ज्याप्रमाणें डिकात समा ल्म मिसळतें तसें) अगदीं ठीक, बरोबर, जसें पाहिजे तसें

डीम—पु (दादर) टमकाचा ढोल [दभ]

डीर, डिगी-रू—पुस्त्री १ अंकुर, कोवळा कोंब, मोड डिरा–डिरी पहा (क्रि० फुटणें, निघणें) 'मणीनि प्रेमाचा डीरीं खोडी। सारिनली जय।' –अ ७३ २ कोंवळे पान 'निगुणभूमी तिवणाडीरू। मोडहभावें वाढला थोरू।' –एभा ११ १८८

डीवणें—उक्रि पडकी मारणें, डिवणें पहा 'मस्तकें डीवोनि पाटी धरणी।' –मुआदि २९ १०

डुई—डोई पहा [डोई] ०देणें–डोकें, मुडी देऊन राहणें, नेट करणें 'मर्दानीं दिल्या डुया घेतल्या लुटी रात्री समयाला।' –ऐपो २८४

डुक(क्क)र—पुस्त्रीन एक प्राणिविशेष, घाणीच्या जागीं याला रहाणें आवडतें (–स्त्री डुकरी, डुकरीण) [स शूकर] ०कंद–पु एक औषधी वेल याचा व शदर डुकराच्या केसाप्रमाणें राठ केंस असतात ०दाढ–स्त्री तीव्र वेदनायुक्त, खाजणारा, एक व्रण, [स वराहदंष्ट्र] ०खा(भा)डें–न (ना) ल्हान खोपटें, मोडकेंतोडकें घर ०मुसळी मुसांडी–स्त्री (डुकराप्रमाणें) उतावळेपणानें, सपाट्यानें घुसणें, मुसडी मारणें, डुकराची धडक (ल) बेफामपणें एखाद्या कामाला हात घालणें, प्रवेश करून घेणें (क्रि० मारणें)

डुकरी—स्त्री १ (सातारा जिल्हा) जोंधळ्याची हल्की जात ही खरिपात होते –कृपि २९६ २ वरी धान्यातील एक जात

डुकला-ळी—स्त्री पेंग, झोंपेमुळें डोकें झुकणें, झोंक जाणें (क्रि० खाणें) झोंपचा चुटका, किंचित झोंप [डुलणें, डुल्कणें]

डुक्ळ—पु (कु) न्यूनता [स दुष्काल, म दुकाळ]

डुंख, डुंखण-न—न (कों) खच्ची केलेलें रोप, फांद्या तोडल्यामुळें भुंडा झालेला वृक्ष [डेंग-ण डुढणें वर्णव्यत्यास ?]

डुखणें—उक्रि (कों) खडसणें, खच्ची करणें, छाटणें, विस्तार छेदणें 'दोन चोरी डुखल्या तेव्हां पेलाभर काटी सापडली' [डेंखण]

डुग-गा-गी—पुस्त्री १ टकाड, उचवटा, चढ २ ढीग रास, गंज, डिंग पहा ३ (व) बावराचा अल्प ल्हानसा तुकडा, शेत ४ (कों) वाळवट 'आम्ही आज डुगामध्यें खेळण्यास गेलें होतों' [डग, डाग]

डुगडुग-डुगा—क्रिवि डगडग पहा

डुगडुग-डुगी—स्त्री. १ धाकधूक भीति काळजी २उत्कंठा, प्रबल इच्छा आकांक्षा [ध्व डुग]

डुगी—पु (गु) खाडींतील जहाजें समुद्रात नेणारा व आणणारा इसम

डुच-चू डुच्चू—पु (ना) चूच

डुचका—वि १ उफराट्या बाहुल्यांचा, मद दृष्टीचा, ल्हान डोळ्यांचा २ गननेत्री ३ ल्हान, बारीक (डोळे) [स दुष्कृत डुमकिअ, डुचकिअ, डुचक —भाअ १८३४]

डुचमळणें—उक्रि डचमळणें पहा

डुडा—पु (गों) एक (विणकर) पक्षी

डुडु—क्रिवि (ना) १ रानडुकराच्या ओरडण्याचें अनुकरण करीत, डुरडुर २ जनसमुदायाच्या आवाजाचें अनुकरण करून —पु हुतुतूचा खेळ [ध्व]

डुडूळ—पु (प्रा) (काव्य) घुबड, दिवाभीत 'कीं डुडुळें जेवि डोळसें। न लखिजे सूर्या।' —स्वादि १२ ३ ४०

डुबक—पु एखादा पदार्थ पाण्यात पडल्याचा, भांडें बुडविल्याचा ध्वनि [ध्व डुब्]

डुबक—स्त्री १ (पळून जाऊ नये म्हणून घोडा, म्हैस इ०चे) दोन पाय बांधण्याची क्रिया, पाय आवळणी २ पाय बांधण्याची दोरी, भाला **डुबकणें**—उक्रि जनावराचे पुढील दोन्ही पाय बांधणें [डुबक]

डुबकणें—न मोठ्या भांड्यात मावण्यासारखें ल्हान भांडें (बुडवून पाणी काढण्यासाठीं) —उक्रि पाण्यात खेळणें, बुडया मारणें, डुबणें पहा [डुबणें]

डुब-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि पाण्यात एकदम बुडणाऱ्या, पडणाऱ्या वस्तूच्या, ढेरपोटावर मारल्यासारखा आवाज होऊन [ध्व डुबक]

डुबकवणी—न (क्व) आत भांडीं धुतल्यानें घाण, गढूळ झालेलें पाणी [डुबकणें+पाणी]

डुबकव(वि)णें—उक्रि १ भांडीं इ० बुडवून पाणी घाण करणें २ पाण्यावर जोरानें मारणें पाणी उडविणें [डुबक]

डुबकळणें—अक्रि बुडी घेणें, मारणें —सक्रि बुडविणें

डुबकळी—स्त्री बुचकळी बुडी, डुबकी (क्रि०मारणें दणें घेणें)

डुबका—पु (कु) बलडीशिवाय असलेली ल्हान होडी

डुबकी—स्त्री १ बुडी, बुचकळी (क्रि० मारणें दणें) २ दडी, लपण्याची क्रिया [हिं] ०**घालणें**—१ (गों) (मासे धरण्यासाठीं) पाणी गढूळ करणें २ पाणी हातानें उधळणें उडविणें डुबकविणें पहा

डुबघाईस—क्रिवि (प्र) डबघाईस पहा

डुबडुबीत—क्रिवि काठोकाठ काठापर्यंत सांडे-बाहेर वाहून जाई इतकें (क्रि०भरणें वाहणें) —वि बाहेर सांडणारें वाहणारें

डुबणें—अक्रि १ बुडी मारणें २ दिवाळें वाजणें, बुडणें नाश पावणें [ध्व हिं डुबना तुल० का डोब्बु=बुडून आत टाकणें]

डुंब(भ,म)णें—अक्रि १ पोहणें, पाण्यात खेळणें, जलक्रीडा करणें २ (ल) रमणें, गढून जाणें, निमग्न होणें (विद्या व्यासंग, धंदा इ०त) 'मी सारा वेळ शास्त्रात डुंबणें'

डुबर—न (वे) कुल्ला मागीलभाग [का डुबरी=वाटोळा आकार, वर्तुळता] ०**तासणें**—वि खोडसी, रग जिरविणें

डुबरा—वि १ सुटलेलें मोठें (पोट) २ ढेरपोट्या, मोठ्या पोटाचा

डुबवस्त—स्त्री दागदागिने 'दहा थोटी आगट्या डुबवस्ता मध्यें गनवजली।' —सला ४१

डुबी—स्त्री बुडी, डुबकी पहा (क्रि० मारणें, दणें) [हिं]

डुबूक—क्रिवि १ काठोकाठ, भरपूर, तुडुंब २ डुब् असा आवाज करून [ध्व डुब्]

डुबें—न बागाईत जमीनींत वाफे पाट काढण्याचें हत्यार, ०**कोळंबें**—न (सातारा) एक प्रकारचें कोळंबें

डुमडुम-डुमां—क्रिवि नगारा, टिमकी इ० वाद्याच्या आवाजासारखा आवाज होऊन, डमडम [ध्व डुम]

डुमडुमें—न टुमटुमें, ल्हान मुलाची टिमकी

डुमणा—वि (तिरस्कारार्थी) ल्हान व खुजट, ढेरपोट्या व ठेंगणा (मनुष्य, जनावर)

डुर—न (गुन) शिरसूच्या शेंगाचें भुस —कृपि १६ ४ ७

डुर-रा-री—पुस्त्री (गों) डबकें झरा, डहुरा, ज्वरा पहा 'डुरे विहीर पाझर। पर्वत फुगेन वाहे नीर।' —दा १६ ४ ७

डुरकण-णी-णें, डुरकाणी, डुरकावणी, डुरकी-डुरणें—डरकण इ० पहा 'घोडे हिंसती बैल डुरती।' —दावि २८१

डुरका—पु (कु) डुर-डुरा पहा.

डुरगा—वि १ ढेरपाट्या आणि खुजट २ आखूड व जाड (हात-पाय)

डुरडुर—स्त्री १ वेडकाचा डरावडराव आवाज २ आग पाखडणी आरडाओरट बडबड, चरफड [ध्व]

डुरडुर-रां—क्रिवि डुरडुर करीत

डुरडुरणें—अक्रि १ डराव डराव करणें ओरडणें, (बेडूक इ०) २ फुसकारणें फुसफुसणें (घोणस साप) ३ (ल) चरफडणें, तडफडणें शिरा ताणणें ओरडणें [डुरडुर]

डुरडुरा—पु (राजा) पुरसें सर्पाची एक जात, घोणस

डुर्या—पु (कृपि) पडवळाची एक जात याचें फळ हात-सव्वाहात लांब असतें

डुऱ्या—पु डिऱ्या पहा

डुलकणें—अक्रि डुलकी घणें पेंगणें [डुलणें]

डुलकी—स्त्री डुकली पहा [डुलणें]

डुलणें—अक्रि. १ डुलत डुलत चालणें; झोकांड्या देत चालणें; २ पुढें–मागें–बाजूस कलणें, रेलणें, हालणें (हत्तीवर, उंटावर बसलेला माणूस किंवा खुद्द हत्ती, उंट). ३ हालणें; टोलणें. 'शिरोधीचें दिकें निश्चित। खांबावरी डुलत।' ४ बुडणें; गमावणें; हातांतून जाणें (गहाण, ठेव, पैसा, वजन). [सं. डुल्; प्रा. डुल]

डुललण—अक्रि. डुलणें, डोलणें पहा. 'मुक्तेश्वर प्रार्थिनें संत। स्नेहभावें डुल्ती।' –मुआदि २७.२३१.

डुस—स्त्री. (व.) सरकी पेरण्याची लांकडाची नळी; मोघण.

डुळकणें—अक्रि. १ ओकणें; दूध ओकून टाकणें, पडणें (लहान मुलानें). २ हागणें; पिळकणें (लहान मूल).

डुळ-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. (दूध इ० चा) ओकून पडण्याच्या आवाजामारखा आवाज होऊन.

डुळकवणी—न. १ ओक; ओकून पडलेला पदार्थ. २ (निंदाव्यंजक) पाणी घातलेलें दूध, ताक इ०.

डुळका—वि. डुचका पहा.

डुळकी—स्त्री. ओकारी (लहान मुलाची). (क्रि० येणें). [ध्व.]

डुळडुळ-डुळां—क्रिवि. १ पोटांतील, भांड्यांतलें पाणी इ० हिसळण्याच्या आवाजासारखा अथवा गळ्यांतला घू थलथलण्यासारखा आवाज होऊन २ (भांडें; पोट; गळू इ०) हालल्यानें होणाऱ्या आवाजासारखा आवाज होऊन. ३ (ना.) डळडळां.

डुळडुळीत—वि डळडळीत पहा

डुळी—स्त्री शिक्यावरलें भांडें. –बार

डुंड़, डुंडू—नपु (भांडें, कापड इ० ला पडलेलें) लहान भोंक. 'कणमीला पडलें डुंड़.' [म डोळा; तुल० दा डोळ–डोल्लु=भगदाड]

डू—क्रिवि उतावळ्या डुकराच्या ओरडण्याचें अनुकरण. [ध्व]

डू, डूथ—पुस्त्री. समृद्धि; वैपुल्य, बाहुल्य, विपुलता; चंगळ. (क्रि० होणें; गाजणें; माजणें; मातणें). [डुबणें]

डूक-ग—पु मनांतील अढी, वाईट मह, दांत; रोष. –वेद्र ९४. [हिं]

डूप—१ (व.) हुलकावणी, थाप· झुकांडी. २ बुडी; बुचकळी. ३ तोटा; बूड. ४ विटलेल्या वस्त्राला पुन: रंग देणें ५ पुन्हां दिलेला रंग; वस्त्रावर चढलेला रंग. ६ वैपुल्य; सुबत्ता डू पहा. [डुबणें]

डूल—पु. एक कर्णभूषण; लहान मुलांच्या कानांतील लोलक असणारा एक अलंकार. [डुलणें]

डेअरी—स्त्री. दूध मिळण्याचें ठिकाण; दुधाचा कारखाना, धंदा; गुराख. [इं.]

डेक—वि. (सांकेतिक) सहा संख्या (मुंबईतील व्यापारी शब्द).

डेंकी—स्त्री. १ (नाव, भिंत, झाड इ०चा) आधार; धीर; टेंका; पुस्ती; तीर. २ आधार, टेंका देणें.

डेंकी-खी—स्त्री. (कुस्ती) आखाड्यांत मारावयाची एक उडी. डंकी पहा. [डंख]

डे(डें)ख—न. १ देंठ; ताट. २ मूळ; उगम (भाषण इ०चा).

डेंखी लावणें–आधार, उगम, मूळ शोधणें.

डेंखान, डेखण—न. १ (कों.) तुडलेलें झाड, रोप; रोपाची सूड; खुंट. २ छाटल्यानंतर शिल्लक राहिलेला देंठ (तंबाकू इ० पानांचा). ३ (प्रां.) साम्र माठाचा देंठ. [डेंख]

डेग—स्त्री. (व.) स्वयंपाकाचें मोठें भांडें, हंडा. तांब्याचें मोठें भांडें. 'तिथें डेगा आहेत थोर। तीन कळशींचा सुमार।' –गापो ५५. [फा. देग्]

डेग—स्त्री. (कु.) कडा (घराच्या जोत्याची इ०).

डेंग—स्त्री. केळीचें पान. डांग पहा.

डेंग—स्त्री. आधार; टेका. डेंकी पहा.

डेंग—वि. जड; ट; ढोंगी. 'तुका म्हणे कुचर दाणा। तैसा म्हणा डेंग हा।' –तुगा २९११.

डेंगणें—अक्रि. (राजा.) थकणें; दमणें; श्रांत होणें.

डेंगणें—न. (ग्राम्य) पुरुषाचें जननेंद्रिय; लिंग. [तुल० का. डेंकणी=निशाणाची काठी]

डेंगरी, डेंगा—स्त्रीपु (कु) खेकड्याचा लहान पाय. [टांग]

डेंगळी—स्त्री. एक तृणधान्य.

डेंगाळणें—अक्रि. (ग्राम्य शब्दापासून साधलेला) आळसानें, सुस्तीनें, रेंगाळून काम करणें; रेंगाळणें; टंगळमंगळ करणें.

डेंगी—स्त्री. आधार; टेंकू; धीरा; पुस्ती. डेंकी पहा.

डेंगूताप—पु एक प्रकारचा ताप, रोग; हाडमोड्या ताप. या तापांत हाडें फार दुखतात. [हा मूळ झांझीबारी शब्द स्पॅनिश भाषेंतून इंग्रजींत आला]

डेचकी—स्त्री. इचकी, चिचकी; दुवेळकी वाटी.

डेचकी-कें, डेचा—स्त्रीनपु. (क.) रुंद तोंडाचें भांडें.

डेचा—पु १ (गो.) शेंडा; टोंक (रोप, झाड इ०चें); डिक्शी; डेरा. २ माथा; कळस; डोकें. (क्रि० काढणें; धरणें; पाहणें). ३ अगदीं आणीबाणीची वेळ, प्रसंग; बरोबर मोक्याची वेळ, स्थळ; ऐनवेळ, संधी. 'सरवत्तीच्या डेच्यावर स्वारांनीं उडी घालून गरवनीचा डेचा धरला.' 'हा दरोडा ऐन डेच्यावर धरला.'

डे(डे)ठ—पु. देंट पहा. [हिं.]

डेंडळ, डेंड(हा)ळणें, टेंडळपट्टी, डेंड(डा)ळी—टेंडळ इ० पहा.

डेंडारी—स्त्री १ ओकणें, ओकारी काढणें (सकाळच्या वर्दी वळणें) २ (ल) (गिळलेली वस्तु) बाहेर ओकून टाकणें ३ लाच परत करणें, भरपाई करणें, फेडणें

डेंडाळें—न आतडें (बाहेर पडलें–फाडून काढलें असताना म्हणतात)

डेडी—स्त्री (खा भिगी) पोट

डेडोर—पु (खा) बेडूक [स दर्दुर]

डेपो—पु संग्रह साठा, कोठा, कोठार वखार 'बुक–डेपो' [इ]

डेप्युटी—वि १ दुय्यम, असिस्टंट (कमिशनर, इन्स्पेक्टर इ०) २ दिपोटी शाळातपासनीस [इ]

डेप्युटेशन—न शिष्टमंडळ [इ]

डेंबरणें—अकि मोठें होणें, फुगणें (पोट इ०) डबारणें पहा

डेंबरा डेमरा, डेमरा—वि १ दरपाट्या मोठ्या पोटाचा पोट सुजलेला २ मोठें सुजलेलें फुगलेलें (पोट) ३ फुगलेला, सुजलेला (अवयव, मनुष्य, जनावर). [स डिंब]

डे(डें)बरें डेमरें—न विरडें, डेंबरें पहा

डेब(वि)रो—वि मारका डबरा पहा

डेंबुक डेमको—पु (कु) चिखलात राहणारा मासा हा आगम्याएवढा लहान असून याचें अंग बुळबुळीत असतें

डेमी(कागद)—पु छापण्याच्या कागदाचा प्रकार (याचा आकार २२॥ × १७॥ इं असतो) [इ]

डेरका-की—पुस्त्री १ मातीचा डेरा, खोगा २ मोठें पोट

पोटाची डेरकी–स्त्री वाटोळें गरगरीत सुजलेलें पोट

डेरकें—न १ घागर २ लहान डेरा मडकें ३ मोठें पोट, ढरपोट डेरका पहा [डेरा]

डेरा—पु १ मातीचा रांजण, माठ २ (ल) सुजलेलें पोट, ढरपोट ३ तिण्याचा झोंपडा ४ गाल घुमट इत्यादींच्या कळसाच्या खालचा गोल भाग डबरी ५ नगाऱ्याचें भांडें ६ (भडभुंजा) कढ ईचा खालचा भाग ७ ज्यात पाणी राहतें तो माठाचा भाग (दुसरा भाग सोंड) ८ गवळी लोकांना गिमम्यातील एक वाद्य यात राजगिरा चामडें लावून तें वाजवितात

डेरा—पु चिखल असलेली जमीन दलदल

डेरा—पु १ मोठा तंबू, कापडी घर (क्रि० देणें) २ तळ छावणी वस्ती (इ) कॅम्प [फा] ०**देणें**–क्रि मुक्काम करणें ठाण्यावर गाण्यावर राहणें तळ देणें **डेरेदाखल**–क्रिवि डेऱ्यात मुक्कामावर दाखल 'श्रीमंत वाळव गारपिरावर डेरेदाखल झाले' –भाऊ ४७ **डेरेदांडे**–पुअव तंबू राहुट्या छावणीचें सामान 'डेरे दांडे उभे करून' –पेशवे १९९

डेरी—स्त्री (व) लहान डेरा पाण्याचें भांडें

डेल डेलकी—स्त्री (मुंबई) वेचक्याची काठी डेळ पहा

डेलकर—न (राजा) बेडका, खाकरा (कफाचा)

डेला—स्त्री नकाशगीराचें एक हत्यार –शर

डेलिया—पु (कु) १ एक फूल २ (सोनारी) कमळासारखें, डोक्यात घालण्याचें सोन्याच्या पत्र्याचें फूल [इ डेहलिया]

डेवगा—पु मोठ्या आकाराचा बाजू डवगा पहा

डेवण-णें—स्त्रीन उतार ढाळ, उतरण

डेवण-णें—न १ ठराविक वेळ, जागा २ आणीबाणीचा प्रसंग, ऐन वेळ

डेवणें—अकि (अति जवल्यामुळें) सुस्ती येणें शरीर जड होणें, हातीपायीं येणें उद्० जवल्यें आणि हातीपायीं डवल्यें

डेवणें—उकि (ग्रा) टोमणा मारणें नाकात काड्या घालणें डिवणें पहा

डेवणें, डेवरणें—उकि १ (वरील पदार्थ) खालीं ठेवणें, उतरणें (ओझें इ०) २ उतारावरून खालीं येणें, उतरणें

डेविरा—वि मारका डवरा पहा

डेस—पु युरोपमध्यें गोड्या पाण्यात आढळणारा एक मासा –प्राणिमा ८१

डेहे—उद्गा (मुलाच्या खेळात) छातील बोट इ० लावून आरडणें

डेहेला—पु (बडोदें) तवला [स देहली, गु डहलो]

डेळ, डेळकें, डेळकी, डेळी—नस्त्री १ बळकें, दुबेळकें लाकूड, फांटे फुटलेलें लाकूड, मेढ २ (ल) आधार मेढ

डेळमायण—न (व) शुभ कार्यातील जलकुंभ अथवा त्याचा पूजनविधि 'उद्या डेळमायण व परवा लग्न असें ठरलें आहे'

डो—स्त्री डोई डोकें –शर

डों—न (महानु) तळ काढण्याचें नारळाच्या करवंटीचें पात्र डवला तेयचि तें आणुनि दर्णें' –कृ १२०

डोई—स्त्री १ डोकें मस्तक २ (ल) प्रत्येक माणूस व्यक्ति इसम 'दर डोइस एक पैसा द्यावा' ३ पूर्वज मूळ पुरुष पिढी 'त्या गावात माझ्या पाच डोया झाल्या' डोकें पहा (वाप्र) ०**उचलणें**–नवरीविक्रम करणें ०**उठणें**–डोकें दुखूं लागणें (कोंकणात डोकें उठलें म्हणतात) ०**उठविणें**–त्रास, उपद्रव देणें ०**करणें**–डामन करणें ०(**वर**)**काढणें**–उदयास येणें वैभवास चढणें ०**खाजविणें**–१ त्रास, उपद्रव देणें २ आपल्या वर त्याचा यत्न करणें अल्पसें ०**चा चेंडू करणें**–(चेंडूप्रमाणें डोकें होणें) १ सतावून पिच्या दर्प भरकणें अति त्रास देणें २ (डोकें चेंडूप्रमाण करूं देणें) मानहानी किंवा निंद्यापाप घेणें ०**चें उखळ करणें**–१ अंग परावर्ण सैनापणें २ करणें

रीतीनें वागविलें असता सहन करणें ०चे केस नाहींसे करणें–फजीति करणें, रागें भरणें ०डोईचें खांद्यावर येणें–चिंता, काळजी दूर होणें, हलकी होणें, संकटाचें निराकरण होणें ०चे वाटेनें कर्ज देणें–(कर्ज देण्याकरिता डोक्यानें चालणें) १ तावडतोब कर्ज फेडणें, २ कष्ट, हमाली करून कर्जफेड करणें ०चे वाटेनें घेणें–नम्रतापूर्वक (साष्टांग नमस्कार घालून) घेणें, स्वीकारणें ०चे वाटेनें देणें–नम्रतापूर्वक देणें ०टेकणें–१ अत्याग्रह करून (जेवावयास वगैरे) बसविणें, राहविणें २ थकणें, खचणें, अशक्त होणें ३ आधार घेणें, आश्रय करणें ०ठिकाणावर येणें–शुद्धीवर येणें डोईत राख घालणें–फार रागावणें, चर फडणें, त्रागा करणें ०तापविणें–उन्हांत डोकें तापवून घेणें, अत्यंत परिश्रम, त्रास घेणें ०देऊन बसणें, डोई देणें–१ निश्चयानें, चिकाटीनें एखादें काम करण्यास बसणें, २ (निंदार्थी) लोचटपणानें आणखी राहणें, बसणें (पाहुण्यानें) ३ एखाद्याला बुडवून पुन्हा शांत असणें, कांहींच घडलें नाहीं असें दाखविणें, निर्लज्जपणें वागणें. ०देणें–मारणें–१ मदत करणें, सहाय्य करणें, २ निश्चयपूर्वक कामास बसणें ०नें चालणें–अभिमानानें, ताठ्यानें चालणें, गर्व होणें, वाहणें ०नें चालत येणें–नम्रपणानें येणें, नम्रपणा धरणें. ०पिटणें–शोक करणें ०फोडणें–१ बारीक रीतीनें विचार करणें, डोक्याला त्रास करून घेणें २ त्रागा करणें ०फिरणें–१ वेडें होणें २ रागानें बेफाम होणें. ०भणाणणें–डोकें फिरणें, भ्रमणें ०मारणें–१ शिरच्छेद करणें २ नुकसान करणें, बुडविणें, आशा भंग करणें ०वर खापर–हंडी–फोडणें–फुटणें–(निरपराधी असता) एखाद्याच्या माथीं दोष लावणें, (वाईट कृत्याचा) आळ, आरोप ठेवणें ०वर घेणें–१ एखादी गोष्ट पत्करणें, त्याची जबाबदारी घेणें २ वाईटपणा, दोष स्वतःवर घेणें ०वर चढणें–एखाद्याला न जुमानणें, त्याविरुद्ध बंड करणें ०वर दिवस–सूर्य–येणें–दुपार होणें ०वर धूळ घालणें–१ चिंतेमुळें दुःखित होणें दुःखाची दुस्सहता दाखविणें २ एखाद्या कामाच्या पाठीमागें लागल्यामुळें अत्यंत हालअपेष्टा भोगणें ०वर पदर येणें–१ वैधव्य प्राप्त होणें २ (ल) लोकांत येण्याची लाज वाटणें ०वर बसणें–१ एखाद्याला न जुमानणें, विरुद्ध उठाव करणें २ वरचढ होणें, वरती मिळविणें ०वर बसविणें–(बायको चाकर, मुलगा याचा) वाजवीपेक्षा जास्त गौरव करणें, त्याच्या मनानें चालणें; अधिक मान देणें, फाजील लाड करणें ०वर मिरें वाटणें–१ एखाद्याविरुद्ध उठून त्यावर वर्चस्व ठेवणें २ मुळींच न जुमानणें, वरचढ होणें ०वर विळधिणें–एखाद्यावर मुकीनें दोष लादणें, दोषारोप ठेवणें ०वर शेकणें–व्यापारांत नुकसान होणें, धंदा अंगावर येणें ०वर हात घेऊन येणें–रिकाम्या हातानीं येणें, इच्छित वस्तु न मिळाल्यानें निराशा होणें ०वर हात ठेवणें–१ आशिर्वाद देणें २ (ल) फसविणें, लुबाडणें ०वर हात ठेवून जाणें–स्वर्गी नागविले जाणें, (रिक्त हस्तें) कफल्लक होऊन निघून जाणें ०वर हात फिरविणें–फसविणें, लुटणें ०वर होणें–वरचढ होणें, जास्त अधिकार मिळणें ०वरून पाणी जाणें–१ अनाथ, निराधार होणें, संकट व नुकसानीमुळें लाचार होणें २ कळस, पराकाष्ठा, शिकस्त होणें ०स पाणी लावून ठेवणें–शिक्षा भोगावयास तयार होणें, सज्ज असणें (हजारांचे) डोईस पाणी लावणें–हजार लोकांना–तें म्हणतील तें करून, खूष ठेवण्याचा प्रयत्न करणें म्ह० डोई धरला तर बोडका हातीं धरला तर रोडका (ज्याच्यापासून कोणत्याहि प्रकारें कांहींहि निष्पन्न होणार नाहीं अशा मनुष्याविषयीं ह्या म्हणीचा उपयोग करितात) सामाशब्द– ०ओझें–पेंडकें–भारा–नपु डोक्यावरचें, डोक्यावर वाहून नेण्याजोगें ओझें ०खरड्या–ताशा–वि (निंदार्थी) न्हावगंड, हजाम डोईचा–पु (बायकी सांकेतिक) न्हावी ०जड–वि. १ श्रेष्ठ, प्रसिद्ध, सन्मान्य, भारी, वजनदार २ अति मेहनतीचें, दुर्निर्वह, कठिण, भारी(काम) ३ न जुमानणारा, बेपर्वा, बंडखोर, बेसनदशीर ०थडक–स्त्री कपाळावरचें टेंगूळ ०पट्टी–स्त्री. माणुसपट्टी, दर व्यक्तीवरील कर (जिझियासारखा कर) ०फोड–स्त्री (डोकें फोडणें) १ डोक्याला दिलेला श्रम (मूर्खमाणसाला शिकविण्याप्रमाणें) २ डरफोड, त्रासदायक, कंटाळवाणें, जिकीरीचें काम, कपाळकूट

डोईफोडया—वि १ फकीर-भिक्षेकऱ्यांचा एक पंथ व त्यांतील व्यक्ति हे भिक्षेकरी कांहीं न मिळाल्यास स्वतःचें डोकें दगडावर फोडून त्रागा करतात २ याप्रमाणें त्रागा करणारा, त्रासदायक, लोचट माणूस

डोक—पु (कों) दलदलींत राहणारा एक पक्षी

डोकडया—पु (व) मोठा मासा

डोकरा—वि वृद्ध, म्हातारा (बहुधा निंदार्थी वापरतात) [स दुष्कर, हिं]

डोकरी-ण—स्त्री १ वृद्ध स्त्री, म्हातारी, थेरडी २ (ल) कुरूप, ओंगळ स्त्री [हिं डोकरी]

डोकला—पु १ (ग्रा) नदीच्या पात्रांत पाण्याकरिता खोदलेला खड्डा २ झरा, टांकी, कुंड

डोकसा-सें—स्त्रीन डोई डोकें, डोचकें, मस्तक, वाक्प्रचार व सामाशब्द यासाठीं डोई पहा [डोकें+सा–सें प्रत्यय]

डो(डों)का, डोकला-ली—पुस्त्री १ (राजा कों) (निंदार्थी) तंगडी, पाय २ (वें) डोका=गुडघा [तुल० का डोकें=शरीर]

डो(डों)कावणें—अक्रि डोकें खुपसून धारकाईनें पाहणें, टोंकावणें (पाहाणें या क्रियापदाबरोबर डोकावून पाहणें असा प्रयोग) [डोकें]

डोकी, डोकून—ग्रीन डोकें, डोई पहा

डोकें—न १ सर्वभर्थी डोई पहा २ बुद्धि, विचारशक्ति, (क्रि० चालणें) ३ लक्ष, गति ४ (ल) अग्रभाग, वरचा भाग, टवका, दार उचवटयाचा भाग ५ नागराचा एक भाग [ ] म्ह० डोकें की फोकें (खोकें) वाक्प्रचार व सामाशब्द यासाठीं डोई पहा ०**असणें**-अक्कल असणें ०**उठव्या**-ह्री, नाशदायक, कटकट्या (भिकारी) ०**फूट**-न (ना) मायेफोड ०**खरडणें**-**तासणें**-अकुशलपणानें हजामत करणें ०**वाज**-वि हुपार, कल्पक ०**भडकणें**-त्वेष, चीड येणें, अत्याचारी बनणें, रक्त तापणें. 'या अनत्याचारी चळवळींत कुणाचेंहि डोकें भडकू दतां कामा नये'—क २७५३० **डोक्याचा**-पु (वों) न्हावी डोईचा पहा 'एक राजा सले तेच्या डोक्यात सलें दिग हें डोक्याच्याला उमगलें'—लोक २.२८

डोंगर—पु १ ल्हान पर्वत, टेंकडी, पहाड, घाट. २ (ल) मेहनतीचें काम, काळजी करण्यासारखा भाजार, कर्जाचा बोजा, पाप, गुण, सकट, नाश यांचें आधिक्य ३ (ल) काजळाचा गोळा, रास (भाडयाच्या बुडावर धरलेली) ४ (वों) डोंगराळ मुलुखात प्रथम नाचणी पेरलेलें शेत ५ (वों) शुष्क, डोंगराळ प्रदेश, नाचणी, वरी यासारख्या पिकाच्या उपयोगी जमीन [प्रा डुगर, गु डुगर] (वाप्र) **डोंगर खणून(पोखरून)उंदीर काढणें**-अचाट परिश्रम करून त्याची फलश्रुति फारच अल्प झालेली दाख विणें **डोंगरावरून उडी टाकणें**-क्षुल्लक गोष्ट करणें उदा० हलकी दणगी दणें **डोंगरीं दिवा लावणें**-(पेंढारी, कुणारू इ०ना भिऊन) डोंगरात जाऊन राहणें, वस्ती करणें म्ह० १ डोंग रास दुखणें आणि शिपींत औषध २ दुरून डोंगर साजरा सामा शब्द- ०**कडा, कडाड-डी, काठ, किनारा**-पु डोंगराची कड, हद्द, सीमा, डोंगराच्या पायथ्याचा, आसपासचा प्रदश 'डोंगरकडाडयाच गावास रान लगत पलें' ०**कणगर-कंगर**-पु डोंगर पर्वत, डोंगराळ मुलुख, टकऱ्या ०**करी**-वि डोंगरी डोंगरात राहणार 'डोंगरकरी कोण आहत याची जोराची चच करीं चालू केली'—अस्तू ४ ०**कोळी**-पु डोंगराळ मुलुखातील एक जात व तींतील व्यक्ति ०**खिंडी**-स्त्री खिंडींतील अरुद मार्ग घाट ०**गाव**-पुन डोंगरावरील डोंगरामधील गाव **डोंगरत**-क्रिवि (व) उत्तरेस, उत्तरकडेस 'तो डोंगरत गला' ०**दळें**-न जगल तोडून लागवडीस आणलेली डोंगरावरील जमीन ०**पठार**-न डोंगराच्या माथ्यावरचा सपाट प्रदेश ०**रान**-न डोंगराळ प्रदेश, मुलुख ०**वट डोंगरट डोंगराळ**-वि डोंग रानीं युक्त डोंगरी डोंगरामधील खडकाळ (प्रदेश), पहाडी ०**सरा-री**-स्त्री डोंगराची, टेकडयाची रांग **डोंगराचें लवण**-न डोंगरातील वळण अथवा वाकण **डोंगरी**-स्त्री १ ल्हान डोंगर, टकडी २ डोंगरी कापड पहा -वि १ डोंगरावर पिकणारें, होणारें २ डोंगरानीं युक्त, डोंगराळ ३ डोंगरासबधीं [डोंगर] ०**कापड**-न १ डोंगरी किल्ल्याच्या (मुबईच्या) मुलुखात पूर्वी विरल असलेलें जाडेभरडें कापड २ (ल) हलक्या जातीचें व दराचें कापड इग्रजींतहि डुगरी या नावानेंच हें कापड प्रसिद्ध आहे ०**ऊस, डोंगरी**-पु एक जातीचा ऊस —कृपि ४१० ०**किल्ला**-पु मुबईचा फोर्ट जॉर्ज किल्ला ०**बागायत**-न (वों) डोंगराच्या उतावरील बागाईत ०**मिरी**-स्त्री (राजा) काळी मिरी, मिऱ्याची एक जात

डोंगरें—न डोंगराळ मुलुखात पिकणारें एक प्रकारचें भात

डोंगपुळी—स्त्री (गो) डोळ्यास होणारी पुळी, राजण वाडी

डोंगशी—स्त्री खाऱ्या पाण्यातील एक मासा

डोंगळा-ळ—पु काळा मुगळा, मोठ्या मुंगीची जात

डोंगा—वि वाकडा 'कस डोंग म्हणुनी रस नव्हे डोंगा।' [का डोंका-कु=वाकडेपणा]

डोंगा—पु एक ल्हान नाव, होडी, डोणी [हिं] ०**ढकली**-वि (व) निष्काळजी, हयगयी (माणूस, कारभार) (डोंगा=नाव) एकदा पाण्यात ढकलावा, पुढें त्याचें काय होईल तें होवो अशा वृत्तीचा) 'त्याचा सगळा कारभार डोंगा ढकली' **डोंगी**-स्त्री (काशी) डोंगा, नाव, होडी [हिं]

डोंगुल्ली—स्त्री ल्हान डोंगर

डोघालणें—अक्रि गळयाला दोन बोटें लावून शब्द करणें. 'डोईस ल्हान चिंधोटी डोघालित यमुन कार्टी।'—राला ६६

डोचकी-कें—स्त्रीन मस्तक डोकें, डोई डोकसें [डोकें, डोकसें] म्ह० डोचकें कीं बोचकें (बोचकें तरी किंवा डोचकें तरी मार) =मोक्षमोक्ष करणें, कोणतें तरी एक ठरविणें (जान किंवा जमीन या प्रतिज्ञेप्रमाणें)

डो(डों)चणी, डो(डों)चणें—डचणें, डौंचणी डौंचणें पहा

डोचलणें—अक्रि (महानु) सावध करणें 'माया जीवातें विकर सचरे वीए, प्रसवे हाल्बी, डोचली इगळी लोटी।'—चक्रधरसिद्धातसूत्रें छप्प ६ [डोच(ल)णें]

डोझ—पु औषधाचें एकवळचें प्रमाण, औषधाचा टक, माना घोट घुटका 'त्याचा फाजील डोझ झाल्यास तो अगावर यतो '—आगर ३ ७४ [इ]

डोड—पु (महानु) गुप्त ठाय, स्थान 'स्तु डोड हा।'—भाए १९६ [डोह?]

डोडी—स्त्री पीक —मनको

डोण-णी—पुनस्त्री १ झाडाच्या खोडाचें द्रोणाप्रमाणें पोखरून वारून कलेलें पात्र २ सुरमाच्याच्या जाड मुळींचा कोरून केलेला द्राण, भाडें (लोणचें, मीठ इ० ठेवण्याकरिता), कोटिंगा, झाडाचें माठण —स्त्री १ पोहरा तळ्यांतील पाणी शेताग घालण्याकरिता) २ दगडी-लाकडी कुंडी (पाण्याकरिता) ३ (कु) ल्हान ताहं, डोणी पहा [स द्रोण; तुल० का डोणें=डोंगरातील पाण्याचें टाकें पाकळ भाग]

डोणगा-गें—पुन (कु) ल्हान डोण, लाकडाचें भाडें, डाण अर्थ २ पहा

डोण मिरची—स्त्री. (कर्ना) भोपळी मिरची, मोठी मिरची [का डाण्णे=ल्ठ]

डोणा—पु १ (तूप, तेल इ० ठेवण्याकरिता) केळ, पळस वगैरेंच्या पानाचा केलेला द्रोण २ (वे) गाडीच्या आंसावरील जाड लाकूड, धुरें ३ (वे) आटविण्याकरिता कढविलेला उसाचा रस निववण्याची लाकडी चौकोनी काहील, डोण ४ (कु) लाकडाचें भाडें [डोण]

डोणी—स्त्री १ नाव, डोण डोंगा पूर्वी देशी लोकाच्या कोणत्याहि नावला 'डोणी' व युरोपियनाच्या नावेला जहाज म्हणत असत 'तरावया मृगजळाची गगा। डोणी लागीं धावना दागा—। माजी बोहळ बुडिजे पै गा।' —ज्ञा १५ २५२ २ (तूप, इ० करिता) पानाचा द्रोण ३ कुंडी, ल्हान हौद, माठणी, टाकी [डोण स द्रोणी]

डोफा—पु (व) पानाचा केलेला मोठा द्रोण 'आम रसाला डोफा तयार करा' [डोह २]

डो(डॉ)फा—पु गुडघा, जानु

डोब—पु १ (डुबी) बुडी २ रंगीत वस्त्रास पुन त्याच प्रकारचा रग देण्याची किया डुब अर्थ ४ व ५ पहा (क्रि० मारणें) [डुबणें, हिं डोब]

डोब—पु (व) डबकें [हिं डोबा]

डोब—पु (कु) भात लावण्याची कातळावरील सखल जमीन

डोंब, डोम—पु १ अतिशूद्रातील एक जात व तींतील व्यक्ति ह स्मशानात चाकरी करून पोट भरतात काहीं लोक दोर वळण्या, पखे इ० विणून विकतात काहीं डोंबा याचा धदाहि करतात 'डोंब रामशानें राखती।' —दावि ७० २ चाडाळ महार [स डुब, डोंब, डोम देश्य डोंब=म्लेंच्छ तुल० द्रा डुबा= राक्षस जिप्सी राम आर्मेनियननि लोभ पॅलेस्टाईन दोम]

डोंब—पु १ भयकर आग वणवा, आगीचा लोळ, मोठा जाळ (बहुधा आग शब्दावरोबर योजतात) २ (ल) उष्णता, दाह ताप ह्याची वेदना लाही, आग 'अगाचा डोंब' —विम (आगीचें, तिरस्टपणाचें) आधिक्य, परमावधीदर्शक विशेषण, प्रत्यय, आग करवयाजोगा (तिखट पदार्थ) 'तिखट डोंब' [का डोंबी=समूह, गर्दी, अधिकता] ०पाजळणें-होणें- (शरीर) अत्यंत तप्त होणें, लाही होणें 'बोल न निघे निघे वदनी। परी हृदयीं डोंब पाजळला।' —नव २१ १३६ ०मारणें- आगीचा लोळ उठणें, पसरणें

डोंब—स्त्री (राजा) मोरीच्या खाड पाण्याचा खड्डा, डबकें

डोंबअळी—स्त्री मोठी अळी (कीटक)

डोबफा—पु (व) भोंक बीळ

डोबकाड—न (व) ल्हानगें डबकें [डोब]

डोंबकावळा—पु १ (डोंबाप्रमाणें स्मशानात असणारा) कावळ्याची एक जात हा कावळा, हिंडीस पण फार धीट दिसतो भाडण इ० प्रसगीं ज्याम मोडविण्यास जातीय अनेक माणगें जमतात अगा माणूस व ती जात [स द्रोण+काक, म डोंब+ कावळा]

डो(डॉ)बड-र—स्त्रीन (निंदार्थी) म्हैस, रडी, म्हातारड (भाकड, निरुपयोगी म्हशीस मज्ञा) 'ऐशीं ज्ञानाचीं डोंबडें। आशा विरविली मुंडें।' —तुगा २८४१

डोबणें—उकि (छ) डुब देणें, रग देणें, कपडे रगात, पाण्यात बुडविणें [डुबणें, हिं डुबोना]

डोंब(भ)र, डोंभार, डोंभरगण—नपुन खड्डा 'तयें लष्कराचा मुक्काम कला होता आलीकडील तोंडी खळ्या भारी दोन दोन डोंभरगणें सारख्या भरी —मच ४३

डोंबरणें—न (व) झाड, वेली यास नवीन कोंब ज्या जागीं फुटतो ती जागा, कोंब [डंबारणें]

डोबरा, डोंबरा—पु १ (भिंत, भाडें, कापड इ०ला) पडलेलें भोंक २ खड्डा, खळगा (रस्त्यावरील, यात पाणी साचून डबकें बनतें) डबरा पहा [डबरा]

डोंबरी—स्त्री (व) चुन्यावरील लाकूड

डोंबरी—वि जाड मोठ्या पोटाची, अगाची गोबरी 'विंचु आणी डोंबरेआ सर्पिणी। पुक्तिती कालिया नागिणी।' —शिशु २ ३८ २८

डोंबल-लें—न (कों) १ (निंदार्थी किंवा थट्टेनें) डोकें डोकरें २ सौम्य शिवी 'चला! खळ हे माडले डोंबलाचे।' —कक ४५ [डोंबें]

डोबा—पु १ डुब, रगात बुडविणें २ (सामा) बुडी (क्रि० मारणें) [डुब्=बुडणें हिं डोब]

डोंबा—पु काळा साप 'दोराचिया सापासी। डोंबा बडी ना गव्हाळा ऐसी। सरपा न करव कोण्हासी।' —ज्ञा ७ १६३

डोंबा(मा)री—पु कोल्हाटी, कसरत करणारी एक जात

डोंवाळा—पु (कों) गाडीच्या धुरचा दार आवळ करण्या-करितां सांटीपासुन जोकडापर्यंत जाड काठी अगर रीप बांधतात ती

डोंबाळा-ळी—पु वणवा, मोठी आग डोंब पहा 'डोंबाळा उठला भवती।'—सप्राम १३९ [डोंब+आळ प्रत्यय]

डोंबाळी—स्त्री डोंवअळी पहा

डोंबी—स्त्री. १ (राजा) हट्टानें, चिकाटीनें झटणें, अडथळ्यास न जुमानता पुढें रेटणें, आपलें घोडें पुढें दामटणें (क्रि० करणें, मारणें, लावणें) २ जिकीरीची व त्रासदायक याचना, तगादा, कटकट (क्रि० करणें, घालणें, घेणें)

डो(डों)थूर—पु (तंजा) खाच छिद्र, भोंक डोंवरा पहा

डोंबें—न (अद्याप खोवरें तयार झालें नाहीं असा) गदळ पडलेला कोंवळा नारळ

डोंब्या—वि १ चिकाटीचा, पुढें रेटणारा, झटणारा २ तगादा लावणारा, डोकेंफोड्या लोचट, कटकट्या [डोंबी]

डोंब्या—पु (कु) मासे पकडण्याचें लहान जाळें.

डोंब्या-नाग-सर्प-साप—पु एक जातीचा साप हा अत्यंत विषारी असतो [स डुडुभ ? हिं]

डोमण—न पाण्याचें डबकें, खळगा

डोमरा—पु (ग्रा) डोंवरा पहा

डोम, डोम-अळी-कावळा—डोंब इ० पहा

डोमडा—वि (ना) काळाकुट, काळाकभिन्न [हिं डोमडा= डोंब जात] म्ह० (व) डोमडी बायको एकाची गोरी बायको लोकाची

डोमल—पु १ (नागराची अथवा गाडीची) बन्हाटें व वद पिळवटून आवळ करण्याकरिता उटाळीप्रमाणें उपयोगी पडणारें एक लाकूड २ दांडा, गाडीची दांडी डोंवाळा पहा.

डोमल-लें—न डोंवळ पहा

डोमाळें—न दांडी (गाडीची) डोमल पहा

डोम्या-नाग-सर्प-साप—पु डोंब्या नाग पहा

डोय-यी—स्त्री डोई पहा 'दिसे एक डोयी जटाभार वाहे।' —नरहर गंगारत्न माला ४८ (नवनीत ४२१)

डोयली—स्त्री (कों) पळी, डवली (नारळाची करवटी, काय किंवा लाकूड याची केलेली) [डवली]

डोर—वि नादमधुर गंभीर, घौस (वाद्य आवाज)

डोर—पु डमरु डौर पहा

डोरली-वांगी—स्त्री रानवांगें, वांग्याची एक जात, या फळाचा रंग पिवळा असून आकार सुपारीएवढा असतो याची भाजी करतात फळाचा औषधाकडे उपयोग होतो झुडपाला काटे असतात 'बीज पेरूनिया तेंचि घ्यावें फळ। डोरलीस कळ कैंचें लागे।' —तुगा ३६७६

डोरली रिंगणी—स्त्री एक प्रकारचें झाड

डोरलें—न १ डोरलीचें फळ, डोरलें वांगें २ डोरलीच्या फळासारखा सोन्याचा दागिना

डोरलें—न गुन्हा, दावीत झालेला आरोप (क्रि० करणें, लावणें)

डोरलें वांगें—न डोरल्यासारखें वांगें

डोरवीमुडी—स्त्री समुद्रातील मुडी माशाची एक जात

डोरा—पु डवरा पहा

डोरी—वि सुंदर

डोल—पु पाण्याची बादली, पोहरा, पीप 'डोल ज्याचा दोर रेशमी जपून झपून पाणी भरती।'—पग ४४० [हिं डोल]

डोल—पु (हिटकरी) गलबताची, नावेची डोलकाठी [हिं दोल]

डोल—पु १ देवाचा डोलारा डोल्हारा पहा २ डोली ३ कंप, कांप हलणें 'अगा वारा जरी वानोनि वोसरे। तरी तो डोल स्वर्गी उरे।'—ज्ञा १८४२३ ४ डुलणें, झोक खाणें, झोंका. (क्रि० दणें) 'तेणें समर्था येनसे डोल।'—दावि२८९. ५ विस्मय ६ उत्तरहिंदुस्तानातील देवाचा (राधाकृष्णाचा) एक उत्सव हा आपल्या इकडील शिमग्याप्रमाणेंच फाल्गुनात असतो [स दोल् प्रा डोल] ०ग्यारस—स्त्री भाद्रपद शुद्ध एकादशी इदुराकडे या एकादशीस सर्व मंदिरातील देवाच्या मूर्तीची मिर वणूक प्रतिवर्षी निघण्याचा संप्रदाय आहे, ह्या एकादशीचें नाव —विविज्ञा १ ११७

डोल—पु दुष्काळात सरकार महार, जागले इ० ना रोकड किंवा धान्य खावटी देतें तो —गागा ९६ [इ]

डोल—पु (राजा कोळी) लहान मासे पकडण्याचें जाळें

डोलकर—पु डोली वाहणारा, भोई [डोली+कर]

डोलकाठी, डोलखांब—पु १(कों) (नावच्या, वाटीच्या) शिडाची काठी, डोल २ जनेमधील निशाणाची काठी

डोलची—स्त्री डाल कातड्याची पखाल, पोहरा [हिं] ०बेग-पु (पखालीचा धनी) मुसलमान पखाल्यास ब्याजो क्तीनें म्हणतात घागरगड्या सुभेदार या संज्ञेप्रमाणें

डोल्हा—पु (विणकाम) थूनास (विणलेलें कापड गुंडाळा वयाच्या चौकोनी लाकडास) प्रतिबंध होण्यासाठीं ज्या दोन बाजूस खुंट्या घालतात त्यापैकीं प्रत्येक यानें थून उलट फिरत नाहीं

डोलणें—अक्रि सर्व अर्थी डुलणें पहा डुलणें आणि डोलणें या दोहोंत फरक आहे, तो असा कीं, आपण होऊन न हाल-णाऱ्या निर्जीव वस्तूस डुलणें हें क्रियापद योजतात व स्वत होऊन, मुद्दाम अंगिकारलेल्या गतीस डोलणें क्रियापद योजतात एका बाजूकडून दुसऱ्या बाजूकडील गतीस डुलणें—डोलणें तर पुढें मागें होणाऱ्या गतीस झुलणें लावितात 'ओलें गात्र प्राज्य प्रेमाश्रुभरें करूनिया डोले।' —मोभीष्म १०९८

डोलव(वि)णें—उक्रि १ झुलायास, डोल्यास लावणें, हलवावणें दर्ते हलविणें २ हलविणें (मान, डावें इ०) 'शिखा डुल्वी स्वअंगावर।' —नव १६ १०४ [डोलणें प्रयोजक]

डोला—पु १ मुसलमानांचा ताबूत ताजिया २ डोली, पालखी, मेणा इ० वाहन 'स्वारि सरत्याची येईल कधीं मिरवत डोलान। यमुनिया चौरंग डोलात।' —प्रला १३४ ३ (हिं) प्रेताचें वाहन तिरडी [स दोला हिं] ०जाणें—क्रि (शिवी) मेडें नाणें मरणें 'हात् तुधा डाला गया' (मुसलमानांचा डोला हा प्रेतवाहनाचें प्रतीक आहे त्यावरून)

डोला(ल्हा)रा—पु डोल ल्हानगा झोंपाळ्या ववाचा पाळणा, झुल्ना हिन्दोरा —एभा १ २६१ 'अन करणाचे डाल्हारीं। आत्मा निजविला श्रीहरी।' —देवृष्णजन्म ७९ [स दोला, हिं डोला]

डोलावा—पु झोंका तरंग हेलकावा 'वदिणी म्हणे येती सुखाच डोलाव। जाणती अनुभवें जाणत ज।' —व ४५ [डोलणें]

डोली—स्त्री १ अशक्त आजारी माणसास वायकामुलांस नेण्याकरिता उपयोगात आणावयाचें वाहन पाळणा, डोंगर, घाट चढण्याउतरण्यासाठीं पूर्वी अशा डोल्या असत 'डोलीमाजी घातली तधवा। कृष्ण दर्शनें तारावया।' —जै ६ ५९ २ मेणा पालखी सुखासन ३ (हुज नाविक) धामत बाहेर टाकण्यासाठीं पटीसारखी कलली जागा [सं दोली]

डोलीधारा—स्त्रीपु मासे मारण्याकरिता डाभे रोविलेले असतात त्यावरील कर [डोली+भारा=कर]

डोस—पु औषधाचें प्रमाण मात्रा डाज पहा [इ]

डोसकी-कें—नस्त्री डोक्सी डोई पहा

डोह—पु नदी, तळें यातील खोल भाग खळगा, खोल पाण्याची जागा —अ काळा या शब्दास अतिशयोक्ति, आधिक्य दर्शविण्यासाठीं जोडण्यात येणारा प्रत्यय यमुनेचें पाणी काळें डोह आहे' [स सदोह] डोहात पडणें—संकटात पेंचात सांपडणें म्ह० डोहाच्या जागीं डोहो पडतील=कांहींहि सोंग केलें तरी माणसाचें खरें शील बाहेर पडणारच (लोटयाच्या कपाळी कुन्हा डीचा घाव सरतेशेवटीं बसेलच बसल)

डोहण—न १ (कों) डोह पाण्याचें डबकें तळें २ (ना) डोणी गुराना पाणी पिण्याकरिता बनविलेलें झाडाच्या खोडाचें पात्र

डोहणा—पु १ (कों) अडथळा विरोध मोडता विघ्न (चालू कामात आणलेलें) (क्रि० घालणें) २ गोंधळ बंड 'मोंगलाचे मनात राज्यात डोहणा करावा असा आहे' —पेद २० १२८ ३ टामणा

डोहन—न (व) दोन छपराच्या जोडावर (मध्यें) वसविण्याचा पन्हळ

डोह(हा)र—पु दोर कातडें रंगविणाऱ्या धंदाराची एक जात ढोर पहा 'जीनगर सल्लानगर चर्मक। डोहर भार कुरु रजक।' —स्वादि ६ ५ ३८

डोहरा—पु नदी, ओढा इ०तील पाण्यासाठीं खणलेला खड्डा डवरा, डहुरा पहा

डोहलेरी—स्त्री (व) ज्येष्ठ शुद्ध पौर्णिमा

डोहळणें, डोहळा—उपळणें डवळा पहा

डोहळतुली—स्त्री डोहाळे लागलेली गरोदर स्त्री [डोहळा]

डोह(हा)ळा—पु १ गर्भवती स्त्रीची वासना, इच्छा 'वसिष्ठ म्हणे रायासी। धर्ममर्यादा आहे ऐसी। डोहळे पुसाव स्त्रियांसी। मागती त्यासी तें द्यावें।' —भारा—बाल ४ ३४ २ अयोग्य इच्छा, भलत्या गोष्टीवर वासना जाणें छंद हौस शोक (क्रि० पुरणें पुरविणें) 'कैसे प्राप्तीचिये वेळे। निंदेचा अपेळे पणाचे डोहळे।' —ज्ञा ६ ७१ [सं दोहद प्रा डोहल] भिकेचा डोहळा आठविणें—ज्यामुळें भीक मागावी लागेल असे ढंग करणें व्यसनापायीं उधळेपणा करणें म्ह० पाराचें चिन्ह डोहाळ्या वरून ओळखावें डोहळे(हाळ)जेवण—न डोहाळतुलीला मेजवानी पहिल्या गरोदरावस्थेंत स्त्रीला डोहाळे लागू लागले म्हणजे (हल्लीं सातव्या महिन्यात) सुवासिनींना बोलावून भोजनसमारंभ करतात तें

डोहा(हो)र—पु डोहर, ढोर पहा 'डोहोर लोहार दासी बहुती बारा। उपदेशिती फारा। राहा पोरें।' —तुगा ४०८

डोहारणें—क्रि (ना) १ मारु वाहून नेणें २ (ना) लबाडीनें दुसऱ्याची वस्तु लांबविणें

डोहो डोहोण डोहोणा, डोहोरा डोहोळणें डोहोळतुली डोहोळा, डोहोळेजेवण—डोह इ० पहा

डोळ—पु टरफल असलेली डाळ अर्धवट भरडलेली, सडलेली डाळ, भरडा चोख डाळीमध्यें क्वचित् सालासकट राहिलेल्या डाळिंब्या —न (मनातील डोळ) सराव बहीम किंतु (क्रि० पडणें, येणें) [डोळा देश डोल=डोळा, जतु फल]

डोळ—स्त्री मासे धरण्याचें मोठें जाळें हें समुद्रात पुरलेल्या मेढ्यांना लावितात

डोळकर—पु पालखी वाहणारे डोलकर पहा [डोली+कर]

डोळझा(दा)पणें—न (कों) घाणा, रहाट वगैरेस जुपला असताना रेडा, बैल, यांच्या डोळ्यांला घालावयाची झापणी घोड्याची अंधारी डोळझापणें लावून मुद्दाम आडरानात शिरल्यास जेव्हा मंडळी तयार झाली ' —टि ४ २७९ [डोळ+झांपण ढापण]

डोळमीट—न भोंक पाडण्याचें एक ल्हान हत्यार गिरमिट [इ गिम्लेट]

डोळवस—पु डोळसपणा 'आत्मा स्वयंप्रकाश। जेणें जन होय डोळस। तया डोळया डोळवस।' विपु ७ ११६

डोळस—वि १ डोळे, दृष्टि शाबूत असलेला 'का डोळ साचे धरूनि कर। अंधळा सत्वर चालतसे।' २ (ल) चतुर, हुषार, चलाख, काकदृष्टीचा, दूरवर दृष्टि पोंचविणारा, सूक्ष्मदृष्टि, चाणाक्ष 'ज्ञान जी तुझेनि डोळस।' —ज्ञा १४ १० ३ तीक्ष्ण दृष्टीचा 'म्हणे ऐक सकुमार राजसे। चपकरळिके परम डोळसे।' ४ सुंदर डोळ्याचा 'रंगा येईं वो विठाई। सावळिये डोळसे।' —तुगा २८२. ५ स्वच्छ, प्रत्यक्ष 'तें ज्ञानु नोहे जाणावें। डोळस तम।' —ज्ञा १८ ५८१. ६ (धंदे) डोळ असलेली (डाळ, वरण इ०) [डोळा] **डोळसता**—स्त्री डोळे असणें, दृष्टि 'देखणे-पणेंवीण डोळसता। तोची माया स्तनक।' —एरुस्व १ ६६. **डोळस वरण**—वि डोळानें युक्त अशा डाळीचें वरण

डोळा—पु १ रंग रूप वगैरे जाणण्याचें इंद्रिय, नेत्र, दृष्टि, नयन, नेत्रेंद्रियाचें स्थान २ दृष्टि, नजर, लक्ष, कटाक्ष ३ लहान भोंक, छिद्र (कापड, भांडें इ० चें) ४ मोराच्या पिसाऱ्यावरील डोळ्याच्या आकाराचें वर्तुळ, नेत्रसदृशचिन्ह, चंद्र, चंद्रक. ५ अंकुर, मोड फुटण्याची, येण्याची जागा (बटाटा, ऊस नारळ इ० स) ६ पायाच्या घोटयाचें हाड, घोटा ७ गुडघ्याच्या वाटीजवळ दोन खळगे असतात ते प्रत्येक ८ माहिती सांगणारा, ज्ञान देणारा (माणूस, विद्या इ०), बातमीचा, ज्ञानाचा उगम (शास्त्र, कागदपत्र, हेर, गांवचा महार इ०) 'धर्माधर्म ज्ञान समजण्याचा डोळा धर्मशास्त्र' 'पाडरीचे डोळे महार' ९ माशाच्या पाठीवरील खवला, सीताफळ, रामफळ, अननस इ० फळावरील खवला, नेत्राकार आकृति १० (खा) १६ शेराचें माप, परिमाण. एकतृतीयांश पायली (४८ शेराची) १२ डोळे=एक माप व ६० मापें=एक साठ) ११ कुंभाराच्या चाकांतील एक खाच १२ (सोनारी) जिनसाच्या इतर भागापेक्षां तोंडाशीं किंचित वाटोळा व उगळ असणारा भाग १३ दुर्बिणीचें आपल्याकडे असलेलें भिंग १४ जात्याचें तोंड १५ मोटस बायावयाचें लाकण १६ (विटीदाडू कर) गार डाव, चक्र, लेंट इ० मधील डोळ्यावरून विटी मारण्याचा डाव (क्रि० मारणें) [दे्प्रा डोल] (वाप्र) **डोळा उघडत नाहीं**—एखाद्या, गर्विष्ठ मगरूर माणसाबद्दल किंवा पाऊस एकसारखा पडत असल्यास म्हणतात **डोळा ओळखणें**—दुसऱ्याच्या मनाचा कल समजणें, आशय, अभिप्राय ताडणें **डोळा काणा असावा मुलुख काणा असू नये**—दृष्टीस अधत्व असलें तरी चालेल परंतु अव्यवस्था असू नये **डोळा घालणें-मारणें**—१ डोळा मिचकावून खूण करणें २ आपलें प्रेम व्यक्त करण्यासाठीं एखाद्या (बाई)कडे पाहून डोळे मिचकावणें **डोळा चुकविणें**—दृष्टीस न पडणें, भेट घेण्याचें टाळणें, नजरेला नजर मिळू न देणें **डोळा ठेवणें**—एखाद्या वस्तूच्या प्राप्तीची इच्छा करणें **डोळा जाणणें-समजणें-ताडणें**—मनातील गोष्ट जाणणें **डोळा देणें**—चांरीक नजर ठेवणें 'घ्रासम डोळा दिधला'—सप्रामगीतें ४१ **डोळा न फुटे काडी न मोडे या रीतीनें करणें**—अगदीं लक्षपूर्वक, कौशल्यानें काम करणें **डोळा पाहणें**— डोळे वगारून पाहणें **डोळा प्राण ठेवणें**—डोळ्यात प्राण ठेवणें पहा 'माझी माता शोकें करून। डोळा प्राण ठेवील कीं।' **डोळा बांधणें**—दुसऱ्या झाडाच्या फांदीला सालीमध्यें खाच करून निराळ्या झाडाचा डोळा कापून बसविणें **डोळाभर झोंप**—चांगली झोंप **डोळे उगारणें-गुरकावणें**—डोळे वटारणें **डोळे उघडणें**—आपलें कर्तव्य, हिताहित वगैरेकडे लक्ष वेधणें, सावध होणें अनुभवानें, चट्टा बसल्यानें, नुकसान झाल्यानें शहाणें होणें 'आता तरी याचे डोळे उघडले असले म्हणजे पुष्कळच चांगलें झालें म्हणायचें' —उपकाल **डोळे उरफाटणें-फिरणें-चढणें**—(श्रीमतीमुळें) मदांध होणें **डोळे (मोठे, केवढे) करणें**—डोळे वटारणें, रागावून पहाणें 'मी नुसतें त्याचें नाव घेतलें मात्र तों बाईसाहेबांनीं केवढे डोळे केले तें तू पाहिलेंस ना?' —फाल्गुनराव **डोळे खाणें**—पेंगणें, डुलकी घेणें **डोळेगांवचीं कवाडें लागणें**—(मी, तो इ०) अंध होणें **डोळे चढणें**—(दारूनें, जागरणानें, उन्हानें, रागानें) डोळे उग्र दिसणें **डोळे चढवून बोलणें**—रागानें बोलणें **डोळे जळणें**—द्वेषामुळें बरें न पाहवणें, जळफळणें **डोळे जाणें**—अंधत्व येणें **डोळे झांकणें-ढापणें**—१ मरणें २ दुर्लक्ष, हयगय करणें, कानाडोळा करणें, डोळेझाक करणें ३ डोळे मिटणें, प्राण सोडणें **डोळे टळटळीत भरणें**—अश्रूंनीं डोळे भरून येणें **डोळे तळावणें-खुडकणें**—डोळे लाल होणें, उष्णतेनें बिघडणें **डोळे ताठणें**—अरेराव, मगरूर बनणें, होणें **डोळे ताणून पहाणें, डोळे फांकणें**—तीक्ष्ण नजरेनें पाहणें **डोळे तांबडेपिवळे करणें**—रागानें लाल होणें, उग्र नजरेनें डोळे फाडून पाहणें **डोळे निवणें, निवविणें-थंड होणें**—एखादी ईप्सित प्रिय वस्तु पाहून समाधान पावणें, कृतकृत्य होणें 'कृष्णा म्हणे निववीले डोळे त्वा वा यदूत्तमा माजे।' —मोएकि ३ ३१ **डोळे निवळणें**—१ डोळे येऊन बरे होणें डोळे फिरून पूर्ववत् स्वच्छ होणें २ (ल) (वेडानंतर) पूर्ववत् ताळ्यावर शुद्धीवर येणें **डोळे पठारास, पाताळांत जाणें**—आजार, अशक्तता इ० मुळें डोळे खोल जाणें **डोळे पांढरे करणें**—१ (डोळे पांढर होईतोंपर्यंत) अत्यंत क्रूरपणाची शिक्षा देणें २ मृत्युपयास लागणें **डोळे पापी**—डोळ्यांना नेहमीं विलासी, विषयी, कामुक असें मानण्यात येतें, प्रथम पाप करतात ते डोळेच **डोळे पाहून वागणें-चालणें**—एखाद्याच्या मनाचा कल पाहून वागणें, तव्येत ओळखणें **डोळे पिंजारणें**—

फिदारणें–फाटणें–(रागानें) डोळे वटारणें, क्रूर मुद्रा करणें, **डोळे पुसणें**–१ रडावयास लागणें, वाईट वाटणें २ सांत्वन करणें **डोळे पोंढळणें**–डोळे खोल जाणें. **डोळे फाटणें**–१ आशा जास्त जास्त वाढणें, महत्त्वाकांक्षी बनणें २ आश्चर्यचकित होणें **डोळे फाडणें**–१ रागावणें, डोळे वटारून पाहणें. २ अनकाळीं डोळे निश्चळ उघडे ठेवणें, डोळे थिजणें **डोळे फिरणें**–१ घेरी, चक्कर येणें २ (ल) मगरूर, उन्मत्त होणें ३ (मरण–समयीं) डोळे फिरवू लागणें ४ (करारासंबंधीं) चेत फिरणें, मत बदलणें, माघार घेणें **डोळे फिरविणें**–(रागानें) डोळे वटारणें चेहरा उग्र करणें, अवकृपेनें पाहणें **डोळे फुटणें**–१ अंध होणें, डोळे जाणें २ दुसऱ्याचा उत्कर्ष पाहून मत्सरग्रस्त होणें **डोळे फोडून वाचणें**–लक्षपूर्वक वाचणें **डोळे बांधणें**–१ मारणें, नजरबंदी करणें (जादूगोष्टा इ०नीं) २ डोळ्यात माती फेंकणें, फस विणें **डोळेभर–डोळ्यांभर पाहणें, डोळे भरून पाहणें**–तृप्ति होईपर्यंत एखादी वस्तु पाहणें **डोळे मिटणें**–मरणें, डोळे झाकणें 'आदिमाये, माझ्या डोळ्यानीं हें पाहण्यापूर्वी माझे डोळे का मिटले नाहींत'–वाय ५ २ **डोळे मुरडणें**–१ वाकडी नजर करून, सशयित नजरेनें पाहणें २ वाण्या डोळ्यानें पाहणें, एके बाजूस पाहणें 'डोळे मुरडुनि राहून बघे ती।'–शाकुंतल अंक २ **डोळे मोडणें–मारणें**–१ डोळे मिचकावणें, डोळ्यानें खुणा करणें 'डोळे मोडून वाकुल्या दावी। घुलकावित मान पै।' २ प्रेमानें, चोखंदळपणानें डोळे उचलणें, वर करणें, नखऱ्यानें पाहाणें **डोळे येणें**–अंधत्व जाऊन दृष्टि प्राप्त होणें **डोळे येणें–विणें**–डोळ्यास रोग येणें **डोळे लवणें**–डोळ्याच्या पापणीचें स्फुरण होणें (शुभाशुभसूचक) पुरुषाचा उजवा व बायकाचा डावा डोळा लवणें हें शुभसूचक लक्षण समजतात **डोळे लाल करणें–वटारणें**–१ रागावणें २ एखाद्यावर उलटणें **डोळे होणें**–माहिती होणें–सावध होणें (कामधंदा अभ्यास इ० संबधीं) **डोळ्या आड**–नजर पलीकडे, पाठीमागें **डोळ्यांचा अंधार करणें**–उजडात चुकणें, घडघडीत चूक करणें **डोळ्याचीं खोगरें–डोळ्यांच्या खांचा–डोळ्यांची भिंत होणें**–काहीं एक दिसेनासें होणें, दृष्टि जाणें **डोळ्याचें पारणें फिटणें–होणें**–उत्कटेनें अपेक्षिलेली वस्तु पहावयास मिळणें; फार दिवस इच्छिलेली गोष्ट घडून येणें **डोळ्यांच्या वाती करणें**–डोळे ताणणें, डोळ्यानीं जास्त काम करणें **डोळ्यांत कुसळ–कुसंद असणें**–असूया वाटणें, एखाद्याविषयीं मत्सरग्रस्त असणें **डोळ्यांत–खुपणें–सलणें**–१ डोळ्यास वेदना होणें २ (ल) मत्सरग्रस्त होणें, द्वेषबुद्धियुक्त, कलुषित मन असणें (दुसऱ्याचे गुण, धन इ० पाहून) **डोळ्यांत गंगाजमना येणें–डोळे भरून येणें**–रडू येणें **डोळ्यांत जहर उतरणें**–दुसऱ्याचें वैभव इ० पाहून हेवा वाटणें, डोळ्यात सलणें, खुपणें **डोळ्यांत तेल घालून जपणें**–अतिशय काळजीनें जपणें, लक्ष देणें, काळजी घेणें. **डोळ्यांत तेल घालून पाहणें**–सूक्ष्म नजरेनें पाहणें, पाळत ठेवणें, बारीक चौकशी करणें **डोळ्यांत धूळ, माती घालणें–फेकणें**–फसविणें, नजरबंद करणें **डोळ्यात पाणी असणें**–लाज वाटणें, विनय, मर्यादा असणें **डोळ्यांत पाणी नसणें**–लाज न वाटणें, आदर न वाटणें, निर्लज्ज बनणें **डोळ्यांत प्राण ठेवणें**–एखादी गोष्ट पाहिल्यावर मग मरावयास तयार असणें, मरणापूर्वी एखाद्या गोष्टीची इच्छा धरणें **डोळ्यात प्राण येणें–उरणें**–१ मरणाच्या दारीं असणें २ इच्छित वस्तु (माणूस इ०) पाहण्या–मिळण्याकरताच केवळ फक्त प्राण गुंतलेले असणें **डोळ्यांत बोट घातलें तरी दिसत नाहीं**–अतिशय, निबिड काळोख पडला असता म्हणतात **डोळ्यांत भरणें**–१ दृष्टीला आनंद, संतोष देणें २ पटणें, मान्य होणें **डोळ्यांत माती पडणें**–मत्सर वाटणें, द्वेष करणें **डोळ्यात मावणें–समावणें**–(डोळ्यानीं खाल्ला जाणें) रागानें पाहण्यानें घाबरून जाणें (नकारार्थी वाक्यात उपयोग करतात) 'तू किती डोळे ताण लेस तरी मी काहीं तुझ्या डोळ्यांत मावणार नाहीं' **डोळ्यांत घात घालून बसणें**–ताटकळत, वाट पहात मार्गप्रतीक्षा करणें **डोळ्यांत शरम नसणें**–निर्लज्ज बनणें **डोळ्यांत हराम उतरणें**–एखाद्याच्या दृष्टीनें वाईट असणें **डोळ्यांतील काजळ चोरणें**–पाहता पाहता चोरी करणें **डोळ्यांतून उतरविणें**–अपमान करणें **डोळ्यांतून पाणी काढणें**–रडणें, अश्रु गाळणें 'असे वारवार डोळ्यातून पाणी काढीत राहू नये'–रत्न ४.४ **डोळ्यांनीं उजेडणें**–सारी रात्र जागून काढणें **डोळ्यानीं मारणें**–प्रेमकटाक्षानीं प्रहार करणें, प्रेमकटाक्ष टाकणें **डोळ्यांनीं रात्र–दिवस काढणें**–एकसारखें जागत बसून रात्र–दिवस घालविणें **डोळ्यानें भुई दिसेनाशी होणें**–उन्मत्त होणें (संपत्ति इ०नीं) **डोळ्यांपुढें काजवे चमकणें**–भोंवळ येण्याची भावना होणें, घेरी येणें **डोळ्याला पाणी येणें**–अश्रूंनीं डोळे भरणें वाईट वाटणें 'आलें डोळ्याला बहु वर्षाकालीं जसें नदा पाणी।'–मोरोपंत ३० २० **डोळ्यावर कातडें ओढणें**–१ एखाद्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करणें २ बेदरकारपणा, बेफामपणें वागणें **डोळ्यावर धूर येणें–धुरानें डोळे भरणें**–(अधिकार, संपत्ति इ०नें) ताठणें, फुगून जाणें **डोळ्यावर पडळ–मांद येणें–चढणें**–गर्वानें अंध होणें, गर्वानें कोणास न जुमानणें **डोळ्यावर येणें**–१ डोळ्यात सलणें २ (कीर्ति, पैसा यांनीं) पूर्णपणें फुगून जाणें, धुंद होणें **डोळ्याशीं डोळा मिळविणें–भिडविणें**–(एकमेकांकडे पाहणें) नजरेशीं नजर भिडविणें, उद्धटपणानें टक लावून पाहणें **डोळ्याशीं डोळा लागणें**–झोंप येणें, झोंपेनें

डोळे मिटणें. **डोळ्यांस टिपें येणें**–डोळ्यांत अश्रू येणें. **डोळ्यांस पाटा(पट्टा)बांधणें**–डोळे मिटणें; कानाडोळा करणें; न पाहिल्यासारखें करणें. **डोळ्यांस पाणी लावणें**–अनुकूल करून घेणें; संतोषविणें. 'आतांशा उगेच बाबाच्या डोळ्यांस पाणी लावण्यासाठीं इकडे येते.' –रत्न ३.३. **डाव्या डोळ्यानें**–१ तिरस्कारानें. 'डाव्या डोळ्यानें तुमच्याकडे पाह्याचेसुद्धां नाहींत.' –झांमू ६१. २ चोरून, वांकड्या नजरेनें. **दोहों डोळ्यांची मुरवत राखणें**–एखाद्याकडे पहावयास, नजर भिडवावयास भिणें, कचरणें. **दुसऱ्याच्या डोळ्यांत घोट टपकन जातें–शिरतें**–दुसऱ्यांचे दोष चट्कन् कळतात. दोषैकदृष्टीबद्दल वापरतात. **रुप्याचे डोळे होणें**–डोळे पांढरे होणें; मरणोन्मुख होणें. **वांकड्या डोळ्यानें पाहणें**–कानाडोळा करून पाहणें. भीतभीत पण उत्कट इच्छेनें पाहणें. **म्ह०** १ दोन डोळे शेजारीं भेट नाहीं संसारीं=शेजारीं राहत असूनहि क्वचितच भेटत असलेल्या मित्रांसंबंधीं योजतात. २ डोळ्यांत केर व कानांत फुंकर=रोग एक व उपाय भलताच! ३ फुटका डोळा काजळानें साजरा=व्यंग झांकण्याचा प्रयत्न. सामाशब्द– **डोळुला**–पु. (लडिवाळपणें) डोळा. 'बाहुली पाहतां सिणले डोळुले। दाविसी पाउलें कैं वो डोळा।' –तुगा ८२९. **डोळे उजेडीं**–क्रिवि. १ दिवसा उजेडीं; अंधार पडण्याचे पूर्वीं; उजेड आहे तों. 'डोळेउजेडीं घरीं ये.' २ स्पष्टपणें; उघड; तोंडावर; आड पडदा न ठेवतां. 'तुझे मनांत काय तें डोळेउजेडीं सांग.' [डोळा+उजेड] **डोळे झांक–की**–स्त्री. मुद्दाम दुर्लक्ष; कानाडोळा; हयगय; उपेक्षा. [डोळे+झांकणें] **डोळे झांकणी, डोळे झांकण्याचा खेळ**–स्त्रीपु. एक खेळ. **डोळे झांकणें–झांपणी–ढाळणें–ढांपणें–बांधणें**–नस्त्री. बैलाच्या डोळ्यावरची झांकणी; झापणी. **डोळे फुटका**–वि. दृष्टि गेलेला; आंधळा. **डोळेफोड**–स्त्री. १ बारीक पाहणी, चौकशी; तीक्ष्ण नजर. २ डोळे फुटसे जावयाजोगी किचकट कामामध्यें मेहनत. –वि. १ डोळ्यांस त्रास देणारें (कलाकुसरीचें, बारीक काम). २ डोळ्यास हिडिस दिसणारी; ओंगळ (वस्तु). ३ डोळ्यांत भरणारी पण निरुप योगी सुंदर पण टाकाऊ. 'ही गाय डोळेफोड मात्र दिसत्ये पण दूध तादृश नाहीं.' [डोळा+फोडणें] **डोळे भेट**–स्त्री. १ शेवटची भेट (मुलाची व मरणोन्मुख आईबापांची भेट); मुमतें एकदां शेवटचें डोळ्यांनीं पाहणें. २ ओझरती, उभ्या उभ्या भेट, घाईची भेट. ३ नजरानजर; दृष्टीस पडणें. 'डोळेभेट तरी दुरून देत जा नसो करूं हयगय।' –होला १५१. **डोळे मिचका–क्या**–वि. डोळेमिचक्या; डोळे मिचकावणारा. **डोळेमोड**–स्त्री. नेत्रसंकेत; डोळे मिचकावणें. **डोळेमोडणी**–वि. डोळे मोडणारी (मुरडून); डोळे फिरविणारी. 'चौघी डोळेमोडण्या। सामोनियां पंटा। सनमनिनीं जेगटी।' –हृ ३.५. तटस्थ।' –हृ ३.५. **डोळेलासु**–वि. डोळ्यांत अंजन घालणारा; वठणीवर आणणारा. 'साभिमानिआ देवां डोळेलासु।' –शिशु १५६. [डोळा+लासणें=डाग देणें] **डोळ्याचा त्रास–दाब**–पु. डोळ्यानें भीति घालणें; दाबणें; भेदक नजर. **डोळ्याचा पडदा**–पु. डोळ्यावरचें आवरण; नेत्रदोष. **डोळ्याचा मद**–पु. डोळ्याची लाली, लालबुंदपणा (मद्यपान, क्रोध, गर्व इ० मुळें). **डोळ्याची खूण**–स्त्री. नेत्रकटाक्ष, संकेत. 'तुमच्यापैकीं कोणी तरी बाईनें डोळ्याची खूण करून त्याला तेथून बाहेर काढला असेल.' –बाय २.१. **डोळ्याची जीभ**–स्त्री. पापण्यांच्या आंतील बाजूस अस्तराप्रमाणें असणारी त्वचा. **डोळ्यांतलें काजळ चोरणारा–नेणारा**–पु. वस्ताद; अट्टल चोर. –वि. अतिशय कुशल; हुषार; धूर्त. **डोळ्यादेखत–तां, डोळ्यापुढें**–क्रिवि. १ डोळ्यांसमोर; प्रत्यक्ष. 'माझ्या डोळ्यांदेखत तो निसटला.' २ प्रत्यक्ष; स्वतः पाहिल्यापैकीं; स्वतःच्या आयुष्यांतील, अनुभवांतील; जिवंतपणीं. 'म्हातारीचे डोळ्यादेखत पोराचें लग्न होतें म्हणजे बरें.' **डोळ्यांभर**–क्रिवि. डोळे भरून; अवलोकनानें नेत्र तृप्त करून (पाहणें); दृष्टि संतुष्ट करून. **डोळ्यांमागें–परभारें**–क्रिवि. पाठीमागें; गैर हजेरींत; अप्रत्यक्ष.

डोळाफोडी—पु. १ एका पक्षाचें नांव. २ मोठ्या जातीचा ढोल.

डोळी—स्त्री. डोली पहा. 'त्यजुनि विमानें ज्ञाता वदनि करिल केविं यान डोळ्यांतें।' –मोवन ६.१५.

डोल्ल—पु. १ छिद्र; भोंक (भांडें, कागद, कापड इ०स पडलेलें). २ भगदाड; भोंक (कुंपणास पडलेलें). [डोळा] **डोल्लक**–पु. १ डोल्ल पहा. २ साप; मासा इ० चें डोकें.

डौ—पु. नारळाच्या डोळ्यावर भोंक पाडून आंतील खोबरें कोरून काढून केलेलें भांडें; डहू; डव पहा.

डौंक–ख—स्त्री. १ पीठ वगैरे घेण्याकरितां केलेली बचक; मूठ; पालथी ओंजळ. अशा प्रकारें घेतलेला पदार्थ; तेवढें माप, प्रमाण. डवक पहा.

डौंकणें—अक्रि. १ डोळे वटारणें; मगरूरीच्या, धाकाच्या नजरेनें पहाणें. २ अतिशय क्षुब्ध होऊन, आवेगानें पाहणें (घोड्यानें घोडीकडे); (दुसऱ्या घोड्यावर) असूयेनें धावणें.

डौंच—पु. मत्सर; दावा; हेवा; डंख अर्थ २ पहा. (क्रि० धरणें; राखणें). [सं. दंश]

डौंचणी—स्त्री. टोचणी. [डौंचणें]

डौ(डौं)चणें—उक्रि. १ टोंचणें; बोचणें; भेदणें. २ (ल.) उठविणें; चेतविणें; उद्युक्त करणें. ३ टोंचून सूचना देणें; डवचणें पहा.

डौंड, डौंडी—स्त्री. डोंडी; दवंडी पहा. 'देव डौंडीची वोरपंटा। सनमनिनीं जेगटा।' –शिशु ५२२.

डौंडिचें—न नगारा, डिंडिम 'विरश्रियेचे डौंडिंचे वाजे।' –शिशु ३५७

डौन—स्त्री दौत पहा

डौर—पु १ डमरु, एक वाद्य याचा आकार मध्यें बारीक व रुंद तोंडाच्या मापी अच्छेरासारखा व दोन्ही तोंडें कातड्यानें मढविलेलीं असून तीं बारीक सुतळीनें जोडलेलीं असतात वाद्याचा स्वर चढा करण्याच्या कामीं या सुतळीचा उपयोग होतो 'याजसाठीं डौर म्या धरियेले हातीं। तुका म्हणे तुम्ही गाठी सोडायाची रातीं।' –तुगा २९४ २ लहान मुलांचें खुळखुळा इ० खेळणें हें डमरूच्या आकाराचें असतें ३ गल्बतावर नांगर वगैरे ओढून घ्यावयाचें यंत्र, गल्बत किनाऱ्यावर ओढण्याचें यंत्र, हेकरी, हात ४ डमरूच्या आकृतीची कळाशी, दोन लाकडें अथवा फरशीचे दोन दगड एकत्र जोडण्याकरिता केलेला लोखंडाचा सांधा ०कार–वि डौर वाजविणारा भिकारी

डौर—पु झगा 'केली विजार वरि डौरहि मीन सेवी।' –र१०.

डौर—पु उपहास 'ते आइकोनि डौर वाहे। विद्वांसु जो।' –ज्ञा १३ ८२५.

डौरण—न कोळपणें –दार

डौरणें—अक्रि १ शोभणें, सजणें, डौलदार दिसणें (वस्त्रालंकार, बहर, फुलें इ०नीं) 'डौरली हे काया कृपच्या योरमें। नव्हे अनारिसें उद्धरणें।' –तुगा २१७९ २ (इतर अर्थी) डवरणें पहा

डौरा—पु (व) कोळपें; डवरा पहा

डौरा, डौहरा—डवरा पहा

डौरी—पु डवरी, डौर वाजविणारा, गोंधळी, डौर वाजवून भिक्षा मागणारा डवरी जात [डौर]

डौरी, डौऱ्याजोशी—पु डाकोता पहा

डौरीगोसावी—पु डौर वाजविणारे गोसावी, डवरी गोसावी पहा हा खेड्यातील एक अलुतेदार असतो

डौल—पु १ आकार, आकृति ढब, धाट 'त्या भांड्यापेक्षा या भांड्याचा डौल चांगला उतरला' २ तऱ्हा, हातोटी, पद्धत, चाल (भाषण इ०ची) ३ मांडणी, घनाव, खुणा, चिन्हें आड वर (क्रि० धारणें, मारणें) 'पावसानें डौल चांगला घातला' ४ ऐट, मढाई, भपका, तोरा बढाया मारणें, चकपकपणा, थाटमाट ५ दिखाऊपणा, रिकामा आव, डामडौल (क्रि० मिरविणें, दाखविणें) ६ दौलत 'तुमच्या कुल डौलाची दिवाणगिरी' –वाडमा १ १४६ ७ मानमान्यता, प्रतिष्ठा 'दरबारात त्याचा डौल बरा आहे' ८ ढुंकावणी, आव 'तेव्हापासून नानानीं राक्षसी कपट डौल दाखविले।' –ऐपो ३९५ [अर डौल्] ०डाम–डामडौल पहा डौल अर्थ ३ ते ५ पहा ०दार–वि चांगल्या घाटाचा, आकृतीचा, सुंदर, सुबक, मोहक ठतीचा **डौलामिया**–पु डौली, डौल्दार माणूस, शेखी मिरविणारा, बढाईखोर माणूस, ऐट करणारा, दिमाख दाखविणारा, अवडंबर माजविणारा माणूस. **डौली**–वि डौल्दार, ऐटबाज, बढाईखोर, छानछोकीचा [डौल]

डौल—पुन सही शिक्क्याचा कोरा कागद डौलपत्रक पहा.

डौला-ली—पुस्त्री. डवला, डवली पहा

डौशीर—डवशीर पहा

डौळ—न १ भरून द्यावयाचा फॉर्म, नमुना, सही-शिक्का केलेला कोरा कागद २ लिखाणात सुटलेली जागा (सही करणारानें भरावयाची) भरून काढणें ३ वसुलाचा अंदाज, अजमास [अर दौल्] ०पत्रक–न १ रकाने भरून द्यावयाचा कोरा फॉर्म, कागद २ (गुन्हे व वसुली न झाल्यामुळें ते) रकाने कोरे ठेवून धाडलेलें हकीगतपत्रक

ड्रॉइंग—न रेखाकला, चित्रण, चित्रकला [इं.]

ड्रील—स्त्री कवाईत [इं]

ड्रेनेज—न घाण पाणी, मलमूत्र इ० वाहून नेण्याचा नाला, गटार [इं]

ढ

ढ—वर्णमालेंतील चवदावें व्यंजन अक्षरविकास —नागरी लिपीच्या वर्णमालेपैकीं ढ हें एकच अक्षर असें आहे कीं जें आपल्या मूळ स्वरूपातच अद्यापीहि बहुतेक अंशेंच्या तसें कायम आहे मात्र प्रचलित ढचा शिरोभाग मूळच्या अक्षराहून अधिक बाकदार झाला आहे

ढ—वि १ अशिक्षित, अज्ञानी, अक्षरशत्रु २ मंद, मूर्ख, ज्यास व्यवहारचातुर्य नाहीं तो 'मोठा ढ जरी असला तरी वरचेवर डोळ्यासमोरून व कानावरून जाणाऱ्या गोष्टी त्याचे मनात काहींनाकाहीं तरी चिंवतीलच' –नि [गाढव चा संक्षेप?]

ढई—स्त्री १ जोराचा व नेटाचा प्रयत्न, श्रास घेणें २ जबर व्यासंग, लक्ष (क्रि० देणें) ३ पुष्कळ दिवस ठाणें देणें लोचटपणें चिकटून राहणें (पै–पाहुण्यानें) (क्रि० देणें) ४ (व) बुडी (क्रि० देणें, मारणें)

ढक—ढग पहा

ढक—पु १ एकदम आवाज होऊन ढासळणारा भाग (इमारत, नदीतीर, टेकडी इ०चा) २ असा ढासळून खालीं पडलेला ढीग

ढंक—वि फाजील, प्रमाणाबाहेर उंच, मोठा, विस्तृत (मनुष्य झाड, इमारत) [ढांग]

ढकढक–ढकां—क्रिवि ढगढग–ढगा ढकडक–डका पहा

ढकल—स्त्री १ निष्काळजीपणानें, कसें तरी, वरवर केलेलें काम, चालढकलीचें काम २ एखादें काम लावणीवर, दिरगाईवर टाकणें, आज–उद्या असें करीत लांबविणें ३ आग्रह, चळजबरी, ढकलणें 'ढकल करून कैसें धाडिलें द्वारकेसी।' —सारह ७ २५ [ढकलणें]

ढकलणी—स्त्री (क) गाडी ओढतांना बैल विशेष मागें सरकूं नये म्हणून साटान्यास जो आडवा वेळू बांधतात तो, ढकली पुढच्या बाजूनें गाडींत बसतांना पाय ठेऊन चढण्यास याचा उप योग होतो [ढकलणें]

ढकलणें—सक्रि १ रेटणें, सारणें, लोटणें (पुढें, दूर, बाजूस इ०) 'धरतिल, हय भय जरि तरि मम रथ तदभिमुख वा ढकल हातें।' –मोभीष्म ८ ३९ २ (ल) घाईनें, निष्काळजीपणानें धाडणें, उरकणें, लोटणें, चालढकल करणें (काम, धदा यांची) ३ मोठ्या संकटात, अडचणींत असता कसे तरी (वर्षे, दिवस) काढणें, काळ कंठणें, ससारादिक खटलें चालविणें ४ विवक्षित पदार्थसमु दायात एखादा अविवक्षित पदार्थ घालणें, घुसडून देणें 'पुर्णे चलनी शभर रुपयात दोन अलीबागी ढकलून द्या' ५ अधिकार च्युत करणें, काढून टाकणें ६ (करावयाचें काम) एकमेकावर लोटणें, टोलवाटोलवी करणें, कोलणें —अक्रि १ वाळणें, खगणें (शरीर) २ खलास होणें, (प्लेग, मरी इ० रोगानें) मरणें ३ तोरणें, कोसळणें, ढासळणें (इमारत, रास) [सं ढौक्; हिं ढकेलना] **ढकल–गुजर–गुजरण–गुजराण–गुजारा–री**—स्त्रीपु १ कसा तरी उदरनिर्वाह करणें, (सकटात अडचणींत) दिवस कठणें २ चालढकल [ढकलणें+फा गुझरान्, म गुजराण]

ढकलचंद, ढकलपंचवीशी, ढकलाप्या, ढकल्या—वि निष्काळजी, दडप्या, बेजबाबदारीनें, घाईनें कसें तरी काम कर णारा, (कामाधद्यात) चालढकल करणारा, ढकलपट्टी करण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा [ढकलणें]

ढकलनंद–नंदन—पु १ आपलें काम दुसऱ्यावर टाकणारा, ढकलणारा, कामचुकार. २ ढकलचंद पहा

ढकलपंचविशी—स्त्री आपलें काम दुसऱ्यावर लोटणें टोलविणें, चुकवाचुकवी (कामाची)

ढकलपंच्यायशी—स्त्री उधळपट्टी, रेल्वेल, पराकाष्ठा, सढळपणा (खर्चाचा, बोलण्याचालण्याचा, कामाचा)

ढकलपट्टी—स्त्री १ (दिवस, महिने, वर्षे, काल) घाल- विणें, रेटणें (सकटांत, हालअपेष्टांत) दिवस कठणें २ दुसऱ्यावर काम ढकलणें, चुकवाचुकवी, टोलवाटोलवी ३ आजचें काम उद्या वर टाकणें लांबवणी, चालढकल [ढकलणें+पट्टी]

ढकलाढकल–ढकली—स्त्री १ धक्काबुक्की, रेटारेटी २ (दिवस, काल, आयुष्य) संकटात कठणें, कसा तरी काढणें ३ (कामाची) चालढकल, आजचें उद्यावर टाकणें, दिरगाई, लांब वणी ४ टोलवाटोलवी, एकानें दुसऱ्यावर काम टाकणें [ढकलणें]

ढकली—स्त्री १ उतरणीच्या रस्त्यावर बैलाच्या पायास, शेपटीस चाक घसटू नये, त्याचें ठेंगण गाडीला लागू नये म्हणून पुढल्या वरळीवरोवर दांड्याना जें आडवें लाकूड बाधतात तें, ढकल २ चाकाना अडवून धरणारें लाकूड

ढकशी—स्त्री (कों) समुद्रकाठचा धक्का, ज्यावर लाटा आपटतात ती काठची भिंत, उंच कडा, कडा

ढका—पु १ धक्का, जोराचा हिसका, हिसडा 'जो पुढिलाचे ढक्यानीं पडे। तो त्यावरी कोपें वाडे।' –एभा २३ ७८० २ (ल) दुर्दैवाचा, तापदायक सत्तेचा तडाखा ३ नुकसान, इजा, नाश, अपकर्ष, ऱ्हास (क्रि० लागणें) 'मुद्दलास ढका न लागेल असा व्यापार करावा' [धक्का]

ढकाडणें—उक्रि (कर्ना) ढकलणें [धकणें]

ढकाढक–ढकां—क्रिवि १ (ढकढक–ढकां चा अतिशय) अतिशय डुलत, झुकत, हेलकावे खात २ डुलकी घेत 'ढकाढक डुलक्या येतात, डोळे झाकतात'

ढकार—पु (कों) मोठा, घनदाट मेघ, ढग [ढक]

ढकार—वि (नदभाषा) एक हजार 'सेलू पोवू आणि ढकार। आवारू सागती सत्वर।' –भवि ४२ ४६ ०**वदन**–वि. एक हजार तोंडें असलेला; शेष 'अठरा वर्णिता नव्हे लेख। तरं ढकार वदनाचा आला दरख।' –भवि १८ ९२

ढंकाळ—वि १ लांबटांग्या २ प्रमाणाबाहेर, अतिशय, उंच, लठ्ठ [ढांग] ०**पार्वती**–स्त्री (निंदार्थी) अतिशय उंच स्त्रीसवर्धी योजतात

ढकी, ढकां–क्की—धक्की इ० पहा

ढक्कळणें—अक्रि (माण) धकणें

ढक्का—पुस्त्री नगारा, मोठी नौबत, डमरू, 'टणत्कार कपाल सायक करी हासोनि टोपोल्करी।' —आमा ४७ 'अनेकवाद्याचे गजर। ढक्का गर्जे त्यांत थोर।' [सं]

ढक्कू—न (माळवी) आवरण, पातळ आभरण.

ढग—पु मेघ, अभ्र

ढग—स्त्री पाऊल, पद (क्रि० टाकणें) [हिं डग]

ढग—स्त्री उंच जागा –दार –री फार उंच [ढाग]

ढंग—पु चाळे, चेंगट, दुर्व्यसन, अयोग्य क्रम, वर्तन, पाहिट नाद, ध्द [हिं] **आपल्या ढंगावर येणें–जाणें** स्वरूप प्रगट करणें; मूळ वळणावर जाणें

ढंगडया—स्त्रीअव (निंदार्थी) ढग, चाळे, चेष्टा, खोड्या (क्रि० करणें, लावणें, माडणें) –वि चेष्टेखोर, टगी, व्यसनी [ढग]

ढगधत्तुरा-धोत्रा—पुन सोंग ढोंग, चाळे, फसवणूक, गारुड [ढग+स धत्तूर] **ढंगधोत्रेकरी**–पु ढगधत्तुरा करणारा गारुडी ढोंगी, फसव्या (मांत्रिक, वैद्य, गारुडी इ०)

ढगढग—स्त्री उघड रीतीनें निंदा, बेअब्रू, धिंडवडा, बद नामी (क्रि० करणें) (व) फजिती (एखाद्यास दिवाळख्या, ल्वाड, लुच्चा इ०) दूषणें देऊन त्याच्या नावाचा केलेला बोभाटा 'तिच्या जिवाची ढगढग झाली'

ढगढग-ढगा—क्रिवि १ डळमळत, इकडे तिकडे हलत (खांब, इमारत इ०) २ झुलत, खालवर होत, झोके जात (चालताना, उटावर बसलें असता) ३ (डोकें) डुलत डुलकी घेत, उघडमाक करीत [ध्व]

ढगढगणें—क्रि (ना) १ हलणें २ पाझर फुटणें

ढगल्या—पु (चंद्रपुरी) पुढें आपली मुलगी त्यास देण्याकरिता आणून ठेवलेला माणूस, राबत्या

ढगळ—स्त्री १ पाणीपाणी (खरबूज, भोपळा, कोहळा इ० नासल्यामुळें) आतील विलविलीत भाग, वाईट गर २ (राजा) पातळ ढाळ, आंव, हगवण ३ अमांश, अतिसार रोग (क्रि० लागणें) [ढगळ]

ढगळ—पु एका झाडाचें नाव

ढगळ—वि १ मोठें मोठ्या आकाराचें (वीं, दाणें, मोतीं, अक्षर, आकृति इ०) ढोबळ, स्थूल २ ढेकळें असलेली, नागरलेली (जमीन) ३ उघळया डगळ अर्थ ५ पहा

ढगळ—वि उंच, लांब ढग्या डगळ पहा

ढगळणें—अक्रि १ कुजणें, नासून जाणें, आतील गराचें पाणी होणें ढगळ होणें (भोंपळा इ०) २ पातळ रेच, ढाळ होणें, हगवण लागणें ३ शरीर थलथलीत होणें (वात इ० विकृतीमुळें) [ढगळ]

ढगळा—पु (राजा) फांदी, मोठी डाहळी डगळा पहा

ढगाड-र—न मोठा, निबिड ढग [ढग]

ढगाढग-ढगा—क्रिवि ढगढग-ढगा पहा

ढगान्या—वि (व) चढाया [ढंग]

ढगाळ—वि ढगांनीं व्याप्त झालेलें, मेघाच्छादित [ढग]

ढगाळ—न (कु) खेळण्याची मोठी गोटी

ढंगी, ढग्या—वि १ छंदी, लुच्चा दुर्व्यसनी, स्वैरवर्तनी २ खोडकर, चाळे चेष्टा करणारा उपद्रवी [ढग]

ढगोजी—पु (माण.) महार जातीचा गुरु याच्या जोडीचा मेघाजी [ढग]

ढंढारखाना—पु (व) (तिरस्कारार्थी) अफाट जागा 'वाडा एवढा ढंढारखाना पडला आहे नि राहणारा एकटा'

ढंढेरा—वि ढेरपोट्या, पोट सुटलेला

ढड्डा—पु (ना) मोठा पतंग

ढणढण-ढणां—क्रिवि १ खणखण ठणठण पहा २ मोठा पेटलेला जाळ, दिवा यांच्या दृश्याचें काल्पनिक आवाजात अनुकरण, मोठा प्रकाश होईं असें (दिव्यानें जळणें), ढळढळ [ध्व]

ढणढणणें—अक्रि १ ठणठण वाजणें, खणखणणें, झणझणणें. २ ढळढळ जळणें (दिवा) [ढणढण]

ढणढणीत—वि मोठा, ढळढळीत जळणारा (दिवा), जोरानें पेटणारा, झकचकीत (अग्नि, जाळ)

ढणढण्णा—पु (चेष्टेनें) मूर्ख, अक्षरशत्रु पुरुष, ट माणूस [ढणढण+अण्णा]

ढणाढण-ढणां—क्रिवि ढणढण-ढणा पहा

ढनक्या—वि (व) मोठा (जाळ) [ढण]

ढप—स्त्री ढब पहा

ढप(ब)घाई—स्त्री डफघाई पहा

ढपर—पु घोड्याच्या कपाळावरील वाटोळा टिळा हा मोठा असल्यास शुभ चिन्ह मानतात —अश्वप १ १०४

ढपला-ली—पुस्त्री धलपा, तुकडा, ढेपसा, ढल्पा (दगड, गिलावा, गुळाची ढेप इ० चा) ढपली हें ढपला याचें अल्पत्व दर्शक रूप आहे

ढपळ—वि अतिशय मोठा ढवळ पहा

ढप(प्प)ळ—न पातळ भाजी, आमटी ०वणी–न १ बरेंच पाणी घालून पातळ केलेलें ताक, याला 'नीरमज्जिग' (ताकपाणी) म्हणतात २ पाणचट, बेचव कढी, आमटी इ० ३ घाण पाणी, गरगट [का ढपळं+पाणी]

ढपळशाई—स्त्री १ चंगळ, वैपुल्य, उधळपट्टी, उधळपट्टीची राहणी 'वेतावातानें खर्च करा, ढपळशाई करू नका' २ गोंधळ, घोंटाळा अव्यवस्था, गडबड (कामा–घरदारासबंधी) –वि १ विपुल, फाजील, अवास्तव २ गोंधळी, अव्यवस्थित (कारभार)

ढपळा-ळी—ढपला-ली पहा

ढपेला—पु नगारा, नौबत डफ पहा 'फिरंग गोंगळाचा ढपेला।' –ऐपो ष्ट २२५ [हिं]

ढब—स्त्री १ मोठेपणा ऐट डौल, भपका, दिमाख (विशेषत क्षुद्र, लहान गोष्टींचा) २ वागण्याची रीत चालचणूक, विशिष्ट ठेवण, पद्धति, मार्ग, तऱ्हा प्रकार, धाटणी 'वर्तमान पत्रांतील क्षणिक महत्त्वाच्या गोष्टी घटकाभर गप्पा मार ण्यास उपयोगी पडण्याकरिता लोक वाचतात व ही ढब पडून

गेल्यामुळें पुस्तकें मागें पडली ' -नि १५ ३ मोठेपणा, महत्त्व, थोरवी (गर्वामुळें स्वतःला वाटणारी) (क्रि० सांगणें, लावणें, मिरविणें, दाखविणें) [हिं]

ढवक—न (भिंत इ०) वरून पडलेला गोळा, पदार्थ, ढेकूळ धबक पहा [ध्व टब]

ढवका-का—नपु मोठा तुकडा, फाक (भोंपळा, टरबूज इ० ची), गुळाचा खडा

ढवढवू—स्त्री अव्यवस्था, दुर्दशा, गोंधळ —शर

ढवढव-ढवा—क्रिवि १ नगारा इ० च्या आवाजासारखा आवाज होऊन, डबडब २ (विशेषत) फुटलेल्या, सैल झालेल्या नगाऱ्याच्या निघालेल्या बदबद आवाजाप्रमाणें ध्वनि होऊन [ध्व ढव]

ढवदार—वि १ टप्पोरा, सुरेख, घोंसदार, झोंकदार, डौलदार (मोती, अलंकार) २ भपकेबाज, दिखाऊ, डोळ्यांत भरणारें (कमी किंमतीच्या-हलक्या वस्तूसंबंधीं योजतात) [हिं]

ढवस—वि ढबू, मोठें, डरदार आकाराचें (पागोटें)

ढवळ, ढवळशाई, ढव्वळ—वि १ फार मोठा, अवजड, धडौल, विशाल, प्रचंड (माणूस, जनावर, वस्तु) २ अफाट, अवाढव्य, फार पसाऱ्याचा (कारखाना, कामधंदा), अस्ताव्यस्त, अव्यवस्थित पसरलेलें (कामकाज) [ढव]

ढव(व्व)ळशाई—स्त्री १ अवाढव्यपणा, अफाटपणा; आकारानें बडौल, मोठें प्रमाण, स्थूलता, बेढब मोठेपणा २ (चुकीनें) ढपळशाई

ढवुला—वि लठ्ठ व ठेंगणा, बसका, वाटोळा, थबड. (मनुष्य, भांडें घर) [फा]

ढव्वकन-म्दिनी-दिशीं—क्रिवि भिंत पडली असतां, जड वस्तु पाण्यांत पडली असतां होणाऱ्या आवाजासारखा आवाज होऊन धाडकन पहा [ध्व]

ढबू(ढ्बू), ढब्बूक—पु १ एक तांब्याचें नाणें (किंमत दोन पैसे), दोन शिवराई किंमतीचा पैसा, अर्धा आणा —वि १ (ल) लठ्ठ, धष्टपुष्ट, अगडबंब, लठ्ठभारती २ (ना) मंद डोक्याचा [तेलगू ढब, का डब्बु हिं ढबू] म्ह० १ दरवण्यांत ढब्बू चालण्यांत शिवराई=वास्तविक गुणांनीं कमी असून बाहेरून जास्त किंमत दाखविणारा २ आयत गबू आणि पैसा ढबू

ढयाल—पु (वि) एक प्रकारचें फूल, डलिया डिलेरी [इ डेहलिया]

ढयालगी—वि (क) दांडगी (म्हैस)

ढय्यो—? (कों) (निंदेनें) ढमाल बायको —मराठी भाषेचें व्याकरण पृ ५४

घाटो ४ ५

ढम, ढम्म—वि अतिशय आळशी, जड, मंद (मनुष्य) —उद्गा चमक मारली असता तोंडातून एकदम निघणारा आवाज हाय पहा (क्रि० करणें) [ध्व] ०**भोपळा**—पु (क) शून्य (परीक्षेत गुण, मार्क) (क्रि० असणें) ' गणितात पाहावें तो ढम्मभोपळा ! '

ढम, ढमका—उद्गा १ (ढम) मोठ्यानें वायु सरणें; पाद. २ पादाचा आवाज ' पादूं कशी ढम ! ' [ध्व ढम]

ढमका—वि अनिश्चित, अमुक, अमका (माणूस)

ढमकें, ढमढमें—न मुलांचें एक चर्मवाद्य, टिमकी [ध्व ढम]

ढमक्या—वि १ नपुसक, षंढ २ (व) बायल्या, कर्तृत्वशून्य ' मुलगा ढमक्या निघाला '

ढमढम-ढमा, ढमाढम-ढमां—क्रिवि १ नगारा, नौबत इ० वाद्याच्या ध्वनीसारखा ध्वनि होऊन (क्रि० वाजणें) २ वायु सरण्याच्या आवाजाचें अनुकरण 'टमटमे वत्तमे पादे० ' इत्यादि विनोदी श्लोक [ध्व ढम]

ढमढमणें—क्रि (चर्मवाद्य) ढमढम वाजणें [ध्व]

ढमढमें—न ढमकें, टिमकी

ढमढेऱ्या—वि ढेरपोट्या

ढमाई—स्त्री मोठ्या पोंगाची मुलगी, बायको [ढम+आई]

ढमामा—पु एक वाद्य ' ढोल ढमामे तुरे जाणे। टाळ मृदंग वाजती।' —ब ४६६ [ध्व]

ढमाल—न (कु) उलाढाल **ढमाली**—वि (कु) उलाढाल करणारा

ढमाल-ल्या—वि (निंदाव्यंजक) फार स्थूल, लठ्ठ, थापशा, फोपशा, अवजड, जाडजूड, अगडबंब [ढम]

ढर-कन-कर-दिनी-दिशीं, ढरढर-ढरां, ढराढर-ढरा, ढरारा—क्रिवि पादणें, हगणें याच्या आवाजासारखा आवाज होऊन [ध्व]

ढरंगणें—(व) हागवणें

ढलपा-पी, ढलपट—पुस्त्रीन लाकडाचा तुकडा, तासून निघालेला लाकडाचा भाग ढपला पहा ढलपी व ढलपट हीं रूपें ढलप्याचे अल्पत्वदर्शक आहेत म्ह० आठ हात लाकूड नऊ हात ढलपी

ढवक—न (कों) अधा [स अर्धवत्]

ढवढव—स्त्री १ गोंधळ, घोंटाळा अव्यवस्था, वजबज पुरी भानगड हास्यास्पद दुर्दशा (काम, वस्तु, मनुष्य इ०ची) २ ढवढववाडा पहा **ढवढववाडा**—पु विटंबना, दुर्लौकिक, धिंडवडे, अप्रतिष्ठा (क्रि० होणें)

ढवढवणें—अक्रि १ (राजा) नागवणें, पराभूत होणें, विफल होणें, फिसकटणें, फसणें, चुलीत जाणें (हातीं घेतलेलें

काम इ०) 'आम्हीं देवाल्याचें काम आरंभिलें होतें तें ढवढवलें' २ नाहींसा होणें (अधिकार) 'त्याची मामलत ढवढवली' [ढवढव]

ढवंढाळ—न १ मसलती, हिक्मती, उलाढाली, अचाट व धाडसाची कामें अंगावर घेण्याची क्रिया २ पैसा उभा करण्यासाठीं सर्व प्रकार करणें, संसारांतील, आयुष्यांतील सर्व प्रकार, कामें (सुखदु:खें इ०) [ढवळणें+ढाळणें] **ढवंढाळी-ळ्या**-वि १ हिक्मती, धाडसी, उलाढाली करणारा; खटपट्या २ (गो) ढवळाढवळ करणारा [ढवढाळ]

ढवसाउँ—न (महानु) आहुति, बळि 'रणदवता ढवसाउँ कलें।' -शिशु ४४९

ढवसें—वि (बे) जोरांचें, सोसाट्याचें

ढवळ—पु एक झाड (ह्याच्या देठाच्या पुंग्या, शिंगें करतात)

ढवळणा णें—पुन घाटणा, घाटाणा, टोंकाला फडकें इ० बांधलेली काठी, चाटू (जोंधळे इ०च्या लाह्या, पोह्याचें भात हे भाजण्याच्या उपयोगी) [ढवळणें]

ढवळणें—उक्रि १ कालविणें, हलविणें, घाटणें, घोळणें (पातळ पदार्थ, धान्य इ०) २ (ल) गोंधळ करून सोडणें, विसकटणें, उलथापालथ करणें, डव्हळणें —अक्रि १ मळमळणें, पोटांत कालवणें, ढवढून येणें 'माझें पोटांत ढवळतें' २ मायेचा कळवळा येणें, मायेमुळें जीव तुटणें

ढवला—पु बायकांचें गीत, गाणें, उत्सवगीत 'मुहूर्तें स्थापी खावाचा प्रकाशा। ढवळा गाइन सुरेशा।' -स्त्रीगीत ६ [स धवल]

ढवळा—पु १ गोंधळ, अव्यवस्था, नाश, बिघाड, वोज वारा, विचका खुधडा (काम मसलत याचा) २ (क शब्दश) गढूळपणा, चवढव [ढवळणें]

ढवळा—पु पांढरा रंग -वि पांढरा, सफेत 'ढवळे गाईचें दूध काढू। एकल्या एक टोंवे मारू।' -तुगा १८४ [स धवल] म्ह० ढवळ्यापाशीं बांधला पवळा वाण नाहीं पण गुण लागला

ढवळाढवळ—स्त्री १ इकडेतिकडे हलविणें ढवळणें, गोंधळ घालणें, व्यवस्था बिघडविणें २ भानगड, घोंटाळा, उलाढाल, दुर्दशा [ढवळणें, द्वि]

ढवळार—न वाडा, हवेली, टोलेजंग घर धवलार पहा [स धवल+अगार, म ढवळ+आर]

ढवळी—स्त्री एक झाड ढवळ पहा

ढवा—पु १ हिजडा, नपुंसक 'सगासि उर्वशीच्या स्वप्नीं तरि काय गा। ढवा लाहे।' -मोविराट ११३२ २ नायकिणी जवळ जो नोकर असतो तो, सांनिदा 'हे सौं अंगीं नाहीं चिन्हें। गाईतें वेश्येच्या ढव्यानें।' -तुगा २८७२ म्ह० मिण्मिण दिवा, कृपणाचा ठेवा, गाजराचा मेवा व हिजड्याचा ढवा हे चार अनुपयोगी [स धव=नवरा]

ढवाळ, ढवाळखोर, ढवाळकी, ढवाळी—ढवाळ इ० पहा 'ढवाळी ढवाळी निंदा। सांगणें घडे वेवादा।' -दा २५२५ -मोभीष्म १६१

ढसकें, ढसकण—न (व) शिजवून ठेवलेला पदार्थ (भात इ०) 'भाताचें ढसकें पडलें आहे, कोण खातो?'

ढसढस-ढसां, ढसाढस-ढसां, ढसासां—क्रिवि १ घरचलें घटाघट पिण्याच्या आवाजाचें अनुकरण करून २ मनमोकळ, पुष्कळशा रडण्याचें अनुकरण करून [ध्व]

ढसर—स्त्री चंगळ, विपुलता, उधळपट्टी -शर

ढसळ, ढसाळ, ढसर, ढसमर—वि १ पैसे इ० उधळणारा, उधळ्या, सढळ, उदार 'तुका म्हणे बरा। आदे ढसाळ वेव्हारा।' -तुगा ३६७२ २ अति समृद्ध विपुल, पुष्कळ —स्त्री समृद्धि, चंगळ, ढीगचेढीग, रेलचेल [ढस, ढासळणें] म्ह० खाण्यापिण्याची तगचाई नमोनारायणाची ढसमर **हाताचा ढसळ**-वि सढळ हाताचा, उदार, दाता, मुक्तहस्त **बोलण्याचा-बोलून ढसळ**-वि अति बोलका, जिभेचा सैल

ढस(सा)ळणें—अक्रि १ ढासळणें, धासळणें पहा २ विसरणें -हंको

ढसासणें—सक्रि कोंबणें, गच्च भरणें (भांडें, खोली इ०), ढोसणें बहुधा धसासून भरणें, चेपणें असा प्रयोग -अक्रि १ सपाटून पिणें दमासून पिणें असा प्रयोग २ आक्साबोक्शीं, सपाटून रडणें [ढस]

ढस्मा—पु धिमा ढिमा पहा -मनको

ढळ—पु १ घसरण, निसरडें, घसरणें, घसरलेली अवस्था २ चूक, एखादी गोष्ट करण्याची राहून जाणें, खंड, स्खलन 'मनापासुन कामांत कधींहि ढळ पडावयाचा नाहीं' [ढळणें]

ढळगीना—(व) (ढळकवणी) अगदीं पातळ पाण्याचा अतिरेक आहे असा पदार्थ, ढळढळवणी

ढळढळ—वि पातळ **॰वणी**-(पातळ पाणी) पाणचट, अति पातळ, वेचव पदार्थ म्ह० ढळढळवणी शाबास ग सुगरणी

ढळढळ-ढळा—क्रिवि १ ढसढसां, भरपूरपणें, पुष्कळ (रडणें) २ ढणढण, झकझक (दिवा जळत राहणें)

ढळढळणें—अक्रि प्रखरपणें, ढणढणीत जळणें (दिवा) [ढळढळ]

ढळढळीत—वि १ स्वच्छ, ठळक, स्पष्ट (अक्षर, आकृति, चिन्ह, गर्द इ०) २ झगझगीत, चकचकीत, रसरशीत (उन, दिवा) -क्रिवि प्रत्यक्ष, डोळ्यादेखत, उघड उघड [ढळढळ]

ढळढळून—क्रिवि ढळढळा, खळखळून 'नेत्रीं आलें अश्रु ढळढळून। हात खिडकावी राधिका।' –पला २ [ढळढळ]

ढळणें—अक्रि १ चलित होणें, जागावरून हलणें, घसरणें, स्थानभ्रष्ट, पदच्युत होणें, कलंडणें, डळमळणें, झुकणें 'जैसी तीरीं नाव न ढळे। टकरीसाती।' –ज्ञा ७४ २ रेलणें, कलणें ३ (शरीरप्रकृति) खालावणें, ढासळणें खचणें ४ माघार घेणें, दबणें, अपयश पदरीं येणें, वचरणें, हटणें ५ चुकणें, न लागणें, अंतरणें (ध्येय, नेम यापासून) ६ (ल) वजन कमी होणें, मागें पडणें, विसरलें जाणें, रूढींत नसणें (वृद्धस्व आचार, नियम) ७ उडणें, वारली जाणें (मूर्तीवर चवरी) 'कुचे ढळती दोहीं बाहीं। जवळी राही रखुमाई।' –तुगा २७८ ८ स्रवणें, गळणें (अश्रु) 'अश्रुबिन्दु ढळती नयनीं।' –मुआदि २२ २४ ९ वाहणें, सुटणें (वारा) 'म्हणूनि सवाराचा सुवावो ढळे। तरी हृदयाकाश सारस्वतें वोळे।' –ज्ञा १ २८ १० क्रम बदलणें, पुढें सरणें 'हें कायसेनही न ढळे। अनादि ऐसें।' –ज्ञा ११ ४९७ [दे प्रा ढल=झुकणें, गळणें]

ढळता—वि १ कलणारा, झुकता (ताजवा, माप–घेणाऱ्याला फायदेशीर) २ उदार, सढळ (हात, वजन) [ढळणें] **ढळता कांटा, ढळती दोरी, ढळती नजर**–पुस्त्री (वजनाचा कांटा, मापाची दोरी झुकता सैल) सढळपणा (ल) मोकळीक, स्वतंत्रता, सवड, सैल कारभार (चाकरी, काम इ० त). 'महाराजांनीं एजटसाहेबाची ढळती नजर आहे हें धोरण ठेवून दिवसा ढवळ्या सडकून जुलूम चालवला' –विक्षिप्त ३ २४१

ढळपा-पी—स्त्री धलपा-पी पहा

ढळाढळ-ळां, ढळांळां—क्रिवि (ढळढळचा अतिशय) ढळढळ पहा

ढळी—वि उतरती, निचरा होणारी, जमिनीचा गुणधर्म दाखविणारें विशेषण (जमीन, भुई, शेत, देश, रान इ० शब्दांबरोबर योजतात)

ढळेपंज—वि फार म्हातारा (घोडा घोड्याचा धंदा करणारे व जॉकी यामध्यें रूढ) [हिं ढलाहपंज]

ढाक—स्त्री (व) थाप गप्प

ढाक—पु कुस्तींतील एक डाव, ढुंगणी आपल्या जोडीदाराच्या मानवर हात ठेवून आपण जोडीदाराच्या खालीं यणार असें दाखवून आपल्या ढुंगणानें त्याला पाठीवरून खालीं ढकलणें

ढाक—विक्रिवि (निंदार्थी) प्रमाणापेक्षा फाजील उंच, मोठा, अजस्र, अवाढव्य (माणूस, इमारत, झाड इ०) ढांगळ पहा 'ही बायको कवढी ढाक' 'हें घर कवढें ढाक बांधलें

ढाक, ढाकें—नस्त्री १ (को) जुनें व वठलेलें झाड २ लहान साडाचें खोड पानें तोडलेलें रोप पानें नसलेल्या फांद्या, कुंधा ३ डाहळी, फादी ४ द्राक्ष इ० चा वेल चढून पसरावा यासाठीं वेलीजवळ पुरलेली काठी किंवा फांदी

ढांकण-णी, ढाकणें, ढाकांपाक—झाकण इ० पहा [द प्रा ढक्क=आच्छादणें, बंद करणें, हिं ढाकना]

ढाकणी—स्त्री. सोनें, चांदी गाळल्यानंतर त्यास पुन्हा घनरूप येताना जी आकृति होते ती –जनि–पारिभाषिक शब्द ५ [ढाक]

ढाका—पु राजधोळ (पालेभाजी) वरील रोग पाऊस जास्त झाला असता राजघोळीचीं पानें पांढरीं पडूं लागतात त्यास ढाका पडला असें म्हणतात –कृषि ६४८

ढांकूळ, ढांकळ—वि १ (राजा) जुनाट, वठलेलें (झाड, रोप) ढाक पहा २ लांबटांग्या, उंच, ढांगळ पहा [ढाक]

ढांक्या—वि झाकणारा, झाक्या

ढाग—स्त्री १ टांग, एक पाऊल २ उभे राहिलें असता दोन पायांतील (मांड्यामधील) अंतर 'त्यानें त्यास ढांगेंत आवळिलें ३ मांडी, पाय ४ उडी

ढाग—वि १ (व) अखेरचा शेवटचा या डावात तो ढाग होता २ (ना) (वर्गातील अखेरचा शेवटचा यावरून) ढ

ढांगर—न वेलीस, लहान रोपास आधारभूत खांब, ढांक

ढाग(गा)ळ—वि १ लांब टांगा टाकणारा, लांबटांग्या २ प्रमाणाबाहेर उंच, लंद्रूस (माणूस, झाड) ढकाळ पहा (ढाग)

ढांगळणें—उक्रि (टांग टाकून जाणें) (ल) झिडकारणें, उपहासपूर्वक वागविणें उडवून लावणें (ढांगळ)

ढांचेंढ्, ढांचेंढूंचें—न विसंगत उत्तर देणें –क्रिवि अप्रासंगिकपणें, अवास्तव रीतीनें, विसंगत, वेडेवाकडें (उत्तर देणें, बोलणें) [ढा, ढू]

ढांड(डा)ळ—वि १ वाढळ, लांबट व जाड (जोंधळ्याचें कणीस, ताट) २ उंच व धिप्पाड

ढाडी—पु मुसलमानांतील एक गाणारी जात किंवा तींतील व्यक्ति धाडी पहा [हिं]

ढांडुळा—पु शोध झाडा [ढाढुळणें]

ढाडो(ढा)रा—पु दवंडी, डांगोरा, जाहीरनामा, नोटीस

ढाढुळणें—सक्रि बारकाईनें शोधणें, धुंडाळणें पहा (धुंडण्याचें ठिकाण व वस्तु या दोहोंबरोबर उपयोग) 'घर ढाढुळलें' 'गाव ढाढुळला' 'दागिना ढाढुळला' [स ढुंढन, प्रा ढंढोल]

ढाण—न गाळ, रेंदा, चिखल (पाणी वगैरे साडल्यामुळें) –वि आलटओलें ओलसर (कापड, लाकूड)

ढाण—न काळा वण, पट्टा, डाग (शरीर, फळ इ० वर पडलेला) [स दहन, प्रा डहण]

ढाण—न (को) एक खाण्याजोगें गवत

ढाण—अ वि आचटपणा दाखविणाऱ्या शब्दास हें आधिक्य दर्शक उपपद जोडतात अति आंबट (फळ, ताक इ०) [डाहण]

ढाणक—पु नीच जात, महार, मांग, चांडाळ इ० अन्त्यज लोक 'तुम्ही लेकरेंबाळें पुढें विकील ढाणकाला।' -ऐपो १६०. **ढाणकास देणें-टाकणें-वांटणें-लावणें**-(मुलगी, मुलें-लेकरें, राडापोरें इ०) ढाणक लोकांस देऊन टाकणें (ल) टाकून देणें, कुत्र्याला घालणें या अर्थी 'तुझा शिरच्छेद करून तुझीं राडापोरें ढाणकास देईन'-भाव ३० **ढाणकास जाणें**-पूर्ण नाश पावणें, दुर्गति, मसणांत जाणें याप्रमाणें

ढाणक्स—वि (सातारा, वाई) धाकडा, धिप्पाड, दांडगा

ढेंणा—वि (क) धिप्पाड, दांडगा **ढाण्या**-वि अंगावर ठिपके, पट्टे असलेला (वाघ, साप) **ढाण्यावाघ**-पु अंगावर पट्टे असलेला वाघ, खडधावाघ, चित्ता डाहण्या वाघ पहा मोठा क्रूर, पटाईत वाघ 'जिथें विरं झाडी, कडा घोर लागे। जिथें वाघ ढाण्या अहोरात्र वागे।'-शिवानी १०. [स दह-दहन]

ढाणी—स्त्री डाग देण्याच्या उपयोगी लोखंडी गज, डाहणी. [स दह्, दाह]

ढाणें—न काळा डाग (फळ, शरीर यावरील)

ढाण्या—वि अतिशय आंबट (फळ) ढाण पहा

ढाप—स्त्री फांदी 'तो खालीं न पडता मधल्यामधें सावध होऊन झाडाच्या ढापीला धरून राहिला'-वररुचीची कथा (इस्लामपूरकरकृत)

ढापण—न (शाकारणी) दोन उताण्या कौलांच्या रांगांच्या सांध्यावर ठेवलेलें पालथें कौल

ढापण-णी—पुस्त्री १ झाकण टोपण २ जनावराच्या डोळ्यावरील आच्छादन, झाकणी झापडी, अंधारी झाकण पहा. [स छादन, हिं]

ढापणी—स्त्री झाकणें, लपविणें बंद करणें [ढापणें, हिं]

ढापणें—उक्रि १ टोपण लावून बंद करणें झाकणें, झाकण लावणें 'कोंवळें बोलतो मना आवरतें। डोळियाचें पातें ढापवेना।' -तुगा १४४ २ झाकणें लपविणें, दडविणें ३ दडपून, दाबून टाकणें गुप्त राखणें (एखादी गोष्ट) [स छादन, हिं ढापना]

ढापणें, ढापा—नपु १ झाकण, आच्छादन, टोपण २ झापडी, अंधारी [ढापणें]

ढापा—पु १ मोठें कौल आढ्यावरचें कौल कोनावरील कौल २ जिना इ० बंद करण्यासाठीं योजिलेली फळी ३ (शाकारणी) ढापण पहा

ढाबळ—स्त्री कबूतर ठेवण्याची, पाळण्याची जागा

ढाय—स्त्री (व) सवय [स धा]

ढॉर—न (गो) ढोर गाईचें अगर म्हशीचें मढें (प्रेत) 'ढॉर पडलें थावठे जमलें' [ढोर]

ढारढुर—क्रिवि (व) (घोरण्याच्या आवाजावरून) गाढ (निजणें) [ध्व]

ढाल—स्त्री १ शत्रूपासून बचाव करण्यासाठीं लढाईत उपयोगी पडणारी कातड्याची किंवा कासवाच्या पाठीची केलेली वस्तु २ निशाण (सैन्याचें, मुख्य सरकारचें, किल्ल्यावरचें इ०) (क्रि० देणें) 'ढाल दिली कान्नजेवर तळ पाहून'-ऐपो ४४४. ३ (बायकी) घागरी, वटमणि, थळ ४ (ल) आसरा, छत्र, रक्षण करण्यास समर्थ असणारी व्यक्ति 'तो गृहस्थ या गावामध्यें मोठी ढाल आहे'-न लियानीं केलेलें धाडसाचें काम, साहस (क्रि० गिळणें) [स] ०देणें-१ (मुख्य निशाण उभें करणें) (लढण्यास, भांडण्यास, वाद विवादास इ०) सज्ज होऊन पुढें उभें राहणें 'दिल्या ढाला मैदानांत पराडंबाच्या वाजुला।'-ऐपो २१४ २ आव्हान देणें, युद्धास बोलावणें ३ प्रवासाची तयारी करणें **उलटी ढाल देणें-फिरविणें**-१ पाठ करून उठणें २ लढाई संपवून सैन्य माघारें, परत फिरणें

ढाल—न. जारणमारणातील एक मंत्र, साधन, खेटक 'केलीं नाना कवटाळें। पुत्र लोभें केलीं ढाळें।'-दा ३ ३ ४५

ढाल, ढालगज—वि १ (१ ज्याच्या गंडस्थळावर संरक्षणासाठीं ढाल बांधली आहे अशा लढाईतील हत्तीप्रमाणें शूर, धीटमाल २ ज्यावर सैन्याचें मुख्य निशाण आहे अशा म्होरक्या हत्तीप्रमाणें धीट) अमर्याद, निर्लज्ज, उद्धट (पुरुषाप्रमाणें वागणाऱ्या स्त्रीविषयीं अथवा तिच्या शिरजोर, धीट, उद्धट, स्त्री जातीला अयोग्य अशा वर्तनाविषयीं योजतात) २ बेढब, दांडगी, स्वातंत्र्य सोडलेली (स्त्री तिचीं कृत्यें) ३ (बायकी) उपद्यापी, उलाढाली; दंगेखोर (मुलें व त्यांच्या खोड्या) ४ अतिशय मोठी व स्थूल (स्त्री) ५ दंगेखोर, शिरजोर, बेफायदेशीर (मनुष्य) ६ (सामा) निष्कारण उठाठेवी करणारा, फाजील [ढाल=निशाण+गज=हत्ती निशाणाचा हत्ती मोठा असतो यावरून] **ढालगजपण**-न उला ढाल, उठाठेव 'तयासि द्रव्य पाहिजे म्हणोन। केलें असभाव्य ढालगजपण।'-स्वादि २ २ १८ **ढालगज भवानी**-स्त्री १ साहसाचें, आचरटपणाचें, अमर्याद, अनुचित कृत्य करणारी स्त्री २ उलाढाली, उपद्यापी स्त्री

ढालकरी-पु १ सरकारी सैन्याचें, सरदाराचें निशाण बाळगणारा निशाणसंरक्षक शिपाई २ ज्याच्या जवळ ढाल आहे असा लढवय्या ढालाईत, ढाल्या ३ (ल) काठी, आधार, कुटुंबातील, समाजातील कर्ता पुरुष नेता, पुढारी

ढाल-काठी-खांब—स्त्रीपु १ निशाणाची (विशेषत सैन्याच्या मुख्य निशाणाची काठी) २ (ल) समाज-राष्ट्र धुरीण, पुढारी, कुटुंबातील मुख्य पोषणकर्ता

ढालपट्टा—पु. (ढाल आणि पट्टा=तरवार) शिपायाचा लढाईचा सरंजाम. [ढाल+पट्टा]

ढालपा-पी, ढालपट—ढलपा पहा.

ढालाईत—वि. १ ढाल धरून, बांधून जाणारा. २ विशेषतः एखाद्या मोठ्या नाणगाच्या, सरदाराच्या स्वारींतील शिपायांना म्हणतात. सोटे बारदार. ३ सैन्याच्या अग्रभागीं अगणारें मोठें निशाण नेणारा.

ढालू—(संगीत) ढुंप पहा.

ढालवा—वि. १ ढाल घेऊन सज्ज झालेला. २ ढाल-निशाण वाहणारा. ढालाईत पहा. ३ धाडसी; साहसी; मसलती; हिकमती; युक्त्या इ० नीं पूर्ण. [ढाल]

ढाशावारा—पु पूर्वेकडील वारा. -खोर १.६५१.

ढास—वि. रानवट; माळरान, नापीक (जमीन) [फा]

ढास—पु (व.) गाडीच्या चाकावर, धुऱ्यावर बसविलेला भाग. ढासी पहा.

ढा(ढां)स—स्त्री. कोरडा खोकला (जनावरें, माणसें यांना होणारा). [हिं.]

ढांस—पु. १ (कों) चावा; दंश. डास पहा. २ तोडलेला सर्व भाग. [सं. दंश; म. डास]

ढा(ढां)सण—न. १ (कों.) आधार, आश्रय; धीरा. २ आश्रयदाता; हितकर्ता. ३ (राजा.) ऐन आणीबाणीची वेळ; नेमकी संधि, वेळ. ४ नेमकी जागा. 'ढासणावर नीट हौदे चालविले.' -भाव ३४. ५ मोहरा. 'ऐसे कित्येक दुसरेकडे ढासण धरून गोळागोळी करीत होते' -भाव ४५. ६ तोंड. 'यांचें फौजेचें ढासण बंदुकास लागलें.' -भाव ४६.

ढा(ढां)सणी—स्त्री. ढास; खोकण्याची क्रिया; खोकला (विशेषतः गुराचा). (क्रि० करणें; लागणें, राहणें) [ढासणें]

ढा(ढां)सणें—अक्रि खोकणें (घोडा, जनावर यानें)

ढासण्या—स्त्रीअ. गाडीच्या साटीचें सर्व सामान बांधण्याच्या दोऱ्या. या आखरीला आवळलेल्या असतात [ढासी]

ढासरा—वि. ढासणारा; खोकणारा खोकरा (घोडा इ०) [ढास]

ढासरा—पु ढोसरा, धसका, धास्ती, दुःखपूर्ण स्मृति, वेदना. (क्रि० धरणें; घेणें, बाळगणें, काढणें). 'पोरानें आईचा ढासरा धरला.' 'त्याला असा ढासरा बसला आहे, मनातून जात नाहीं'

ढासल—न. (व) असटसा पातळ भात.

ढासलें—न (व) रिजवून ठेवलेला पदार्थ (भात इ०). ढसकें पहा.

ढासळणें—अक्रि. १ खोसळून पडणें (इमारत, विहीर, रान इ०). २ (ल.) बिघडणें; वाया जाणें; व्यर्थ होणें. धासळणें पहा. -उक्रि. रचलेल्या पदार्थांची रचना खोसळून पडण्याजोगी शिथिल करणें.

ढांसळाढांसळ—स्त्री. पडापड; घोसळाघोसळ; पडझड.

ढासी—स्त्री. (व.) बैलगाडीची साटी; सांगाडा.

ढासें—न. (व.) गाडीच्या सांगाड्याच्या, बाजूस टेकावयाच्या काठी; कळ्या. 'गाडींत ढासेंपर्यंत माल भरला'

ढाळ—पु. १ पातळ विष्ठा; जुलाब; रेच (औषधानें, रोगानें झालेला). (क्रि० होणें). २ शौचास साफ होण्याचें औषध; रेचक. 'ढाळ आणी उसाळ देती। पथ्य कठीण सांगती।' -दा ३.७.३३. ३ उतार; उतरतेपणा (पाण्याचा, जमीनीचा). ४ तेज, पाणी (मोत्याचें). 'मुक्तमणी ढाळ देत।' -वेसीस्व ९.१२७. ५ आकार; घडण, घाटणी (भांडी; दागिने इ० ची). ६ शैली; पद्धति; तऱ्हा; रीत. (क्रि० पडणें) 'बोटाळाची ढाळ मोटी। मारला जाइल यासाठीं।' -अमृत २३. ७ अभिषेक. -हंको. ८ उष्णतेच्या झळा. ९ हापसा; धूड. 'नाना लवणाचें जलु। होआवया दोनि धार बेलु। देऊनि साडिजती ढाळु। तोयाचे जैसीं।' -ज्ञा १८.७७५ [ढळणें] (वाप्र.) ०देणें-१ नोकरास बडतर्फ करणें. २ टाळाटाळी करणें; चुकविणें. ढाळाखालीं-ढाळीं पडणें, ढाळ पडणें-लागणें-पद्धत, रीत पडणें. ढाळाखालीं घालणें-नेहमींप्रमाणें वर्तन करणें.

ढाळ—स्त्री. डहाळी; फांदी. [डहाळी]

ढाळ—पु केप 'जाले इक्षुरसाचे ढाळ। तरी लवण देणें किढाळ।' -दा १५ ४५७.

ढाळउखाळ—पु हागवोक; ढाळ व ओकारी. (क्रि० होणें; चालणें, देणें). [ढाळ+उखाळ]

ढाळक—न शौच्यास साफ होण्याचें औषध -वि जुलाब होणारें, रेचक (औषध). [ढाळ]

ढाळणी—स्त्री १ नागरलेली जमीन साफ करण्याची क्रिया. कुळवणी २ पंख्यानें वारा घेणें [ढाळणें]

ढाळणें—उक्रि १ (चवरी, पंखा इ०) हलविणें; वारणें 'वैदर्भी चामरातें धरुनि लसदुरोहार ढाळूनि सेवी।' -मोकृष्ण ६०१ 'भरत शत्रुघ्न दोघे चवऱ्या ढाळिती' -विश्वुरासनाभा पद २ प्रकाशणें, सतेज दिसणें (मोतीं) ३ अश्रु गाळणें. 'घोडा अश्रु ढाळतो' ४ टाकणें, फेंकणें 'धर्म प्रथम फासे ढाळी।' -मुसभा १४.३४. ५ घालणें, वर ओतणें, अभिषेक करणें. 'श्रीगुरुलिंगा ढाळी। ध्यानामृत।' -ज्ञा १३.३८६. -अक्रि. १ पडणें, गळणें (अश्रु) २ ढाळ होणें [ढळणें, दे. प्रा. ढाल=खालीं टाकणें; चवरी वारणें]

ढाळणें—उक्रि १ साफ करणें, ढेकूळ मोडणें (नांगरलेल्या जमीनींतील). २ (व.) पाऊस पडल्यानंतर वखरणें [ढळणें]

ढाळदार—वि. उतरता, उतार असलेला [ढाळ+दार प्रत्यय]

ढाळ(ळें)ढाळें—क्रिवि १ एका डहाळीवरून दुसऱ्या डहाळीवर 'तो हृद हृद् ढाळें ढाळें। केंदुकेनि एके वेळे।' –ज्ञा ३.४२. २ हृद् हृद् 'तरी अभ्यासाचेनि बळें। प्रत्याहारी निराळें। नरसी लागेल ढाळें ढाळें। वैराग्याची।' –ज्ञा ६.५७. [डहाळी]

ढाळपेटी—स्त्री मेट्रिसवरून ठसा ढाळण्यापूर्वी ती ज्या पेटींत बसवावी लागते ती पेटी. (इं.) मोल्ड केस.

ढाळा—पु १ पानें असलेली ल्हान फांदी, डहाळा, टहाळी. २ हरबरा, वाटाणा, लाख इ०चें रोपटें.

ढाळी—स्त्री. डाहळी, फांदी 'बाहीव दुचड्याची लाव, पदर अति सुबक गोंविला तिपदरी वेणीचा। चंदनढाळीस जसा लपेटा काळे नागिणीचा।' –होला १०४. [डाहाळी] म्हण० धरायाला ढाळी न बसायाला सावली '=निराधार स्थिति.

ढाळीक—वि. तेजस्वी.

ढाळू—वि अतिशय उतरता, ढाळदार. [ढाळ]

ढाळें—अ १ हृद्व, हृद् हृद् 'तेंव वरिले कडोनि ढाळें। चंद्रामृताचें तळें। कानवडोनि मिळे। शक्तिमुखीं।' –ज्ञा ६.२४७ २ सहजरीतीनें 'ढाळेंचि काम होतें सदा।' –दा १९.८९.

ढाळेंढाळा-ळी-ळें—क्रिवि १ थोडें थोडें. 'मग नेमेंचि ढाळेंढाळा। विकाळगीं जळा काढिजे पाट।' –एभा ५ २१६. २ हळू हृद् ढाळें पहा 'ढाळें ढाळें चालणें।'–वि उ ११.९५.

ढाळ्या—पु वळीला जोडलेला छपराचा पुरवणी भाग

ढाळ्या—वि (ग्रा) दवडी देणारा, पिटणारा.

ढिक(कु)ळी—स्त्री डिखळ, ढेकूळ, ल्हान ढीग, गोळा (शिजलेला भात, दहीं इ० चा), गुठळी (रक्ताची) [डिखळ]

ढिग(गा)र—वि (कुण) पुष्कळ, विपुल, भरपूर, (रुई या प्रमाणें अशिष्ट) [ढीग]

ढिग(गा)र, ढिगारा—पु राशी, ढीग, गंज (धान्यादिकाचा) 'मोहरा पुतळ्या रुपयाचे जागोजाग पडले ढिगारे।' –ऐपो १२३ [ढीग]

ढिगा—उद्गा. (कों) पुरे [रा स्थगु]

ढिगावा—पु (कु) आधार

ढिगाळ—पु (ढीगचा अतिशय) ढीगच्या ढीग 'पडिले प्रेताचे ढिगाळ। रक्त निम्नगा चालिल्या।'–जै ८७ २० [ढीग+आळ प्रत्यय]

ढिगी—स्त्री टेंकण, आधार, टेंकू (झाड, वेल इ० ना लाकडाचा वगैरे दिलेला) (क्रि० देणें, लावणें)

ढिगोला—पु (ना) १ ल्हानसा ढीग. २ ल्हानगें टेंकाड. [ढीग]

ढिप(पू)ळ, ढिवळ—न मातीचें ढेकूळ; ढेपगें, डिखळ. 'तेणें वासनादिवळ विराले।'–मैयो ४.२६१.

ढिम-म्म—स्त्री. १ (दुसऱ्याच्या सांगण्यावरून) आपल्या उद्योगा-संकल्पापासून निवृत्त होणें, मागें येणें, चकित होणें. २ (दुसऱ्याच्या सांगण्यावरून) प्रवृत्त होणें (सांगणें, देणें, करणें, म्हणणें इ० क्रियापदांबरोबर निषेधार्थी योजतात) 'मी त्यास इतकें बोलल्यें परंतु त्यानें ढिम्म खाली नाहीं' –वि क्रिवि. धिमा; स्तब्ध; मुळींच न हलता न ऐकतां. 'जसाचा तसाच ढिम्म उभा आहे.' –यज्ञपात ११७. 'कोणी कांहीं करो हा आपला ढिम्म बसतो'

ढिमा—पु १ ल्हान वाटोळी टेंकडी; उंचवटा, जमीन सपाट खोदतांना माप घेण्यासाठीं मधूनमधून उंचवटे ठेवतात ते. २ नदीमधील (बेटासारखी) कोरडी जागा.

ढिमा—पु मुलामा 'कळस ढिमाचे पोकळ। जळो वरील ते झळाळ।' –ज्ञा १३ ४७०.

ढिमा—वि मंद, सुस्त, जड. धिमा पहा.

ढिमोरा—पु (जनावराच्या) पाठीच्या कण्याचें शेवट, चौक ढुंगण

ढिरा—पु १ (डिरा) नवीन अंकुर, कोंब, न उकललेलें कोंबाचें टोक. २ (ल कों) घर शाकारतेवेळीं गवताच्या पेंढया वर उडविण्यासाठीं, हलविण्यासाठीं केलेली अणीदार काठी.

ढिरी—स्त्री ल्हान ढिरा, कोंब, कोमल अंकुर, पानाचें उकललेलें कणीस [ढिरा]

ढिल—वि ढिला, शिथिल –स्त्री मंदपणा; दुर्लक्ष्य. ढिली पहा. (क्रि० देणें). ढिला पहा.

ढिलता, ढिला—वि १ सैल, घट, आवळ नसणारा, खिळखिळीत. २ लेचापेचा; शिथिल, मोंगळ, हयगयीचा, अव्यवस्थित ३ सुस्त, आळशी 'तरी आर्में कसें ढिला। जो मनें विकल्पें भरला।' –ज्ञा १३ ६७७ ४ चचल, निश्चयरहित 'होता प्राप्त गुरुविरह कैसा न म्हणेल मानव ढिला हा।'–मोआश्रम २.४.५ मृदु, नरम. 'रसें गार्दी वरी ढिली। द्रवभावें आथिली।' –ज्ञा १७ १२८. [देप्रा ढिल, तुल० स शिथिल, प्रा सढिळ] **कासोट्याचा ढिला**–वि निःशकपणें जारकर्मास प्रवृत्त असणारा, व्यभिचारी **कमरेचा ढिला**–वि षढ, नपुंसक [प्रा. सढिळ]

ढिलाई—स्त्री १ सुस्तपणा, मंदपणा २ हयगय, दुर्लक्ष, अव्यवस्थित कारभार [ढिला]

ढिला कुमाईत—वि १ भाडोत्री (घोडा) २ भित्रा, कमकुवत, डगणारा (माणूस)

ढिला माल—पु १ हलका, निरुपयोगी माल २ (ल) दुर्बळ, नामर्द, षंढ, कुचकामाचा माणूस

ढिलाविणें—उक्रि सैल, शिथिल करणें 'वसन ढिलाविति सरळकंठ आकंठ भरित।' –अमृत ६२ [ढिला]

ढिली दोरी—स्त्री लगाम सैल सोडणें, बंधन, बंदोबस्त, ताबा कमी करणें, अमल कडक न ठेवणें (क्रि० देणें, सोडणें)

ढिल्या—वि १ गिळगिळित शरीराचा, ज्याचे सांधे ढिले झाले आहेत असा २ ज्याचा कारभार ढिला आहे असा (माणूस) [ढिला]

ढिलाई—स्त्री १ मंदपणा, सुस्तपणा, हयगय, चालढकल, दिरंगाई (क्रि० करणें, पाडणें) २ (ल) दुर्लक्ष, ढिलाई शिथिलपणा ३ बंधनें, कडक अमल कमी करणें, काढून घेणें ४ (नियमात मिळालेली) सवड, मुभा [ढिला]

ढि(ढि-ढी)वर—पु कोळी जात व तींतील व्यक्ति, धीवर [स धीवर] **ढिवरी**–स्त्री. कोळीजातीची स्त्री 'मग तो त्या ढिवरीसी रतविला।' –भज १०७

ढिसर—वि (व) ठिसूळ पहा

ढिस(सा)ळ—वि १ उदार, सढळ, उधळ्या धोताळ पहा २ अगडबंब, मोठा, अवजड, धांजड परंतु ढिसूळ, दुर्बल, ढिला (मनुष्य, जनावर, लाकूड) ३ अफाट, अवाढव्य, विशाल 'जग ढेंबर अतिढिसाळ। दुर्धर घडि मोडी सहज।' –देप २ [ढास ळणें]

ढिसळणें—अक्रि ढासळणें, कोसळणें (इमारत, विहीर, रास) ढासळणें, धासळणें पहा

ढिसा, ढिसूळ, ढिसूर—वि १ नाजूक, ठिसूळ (लाकूड). २ ज्याचे स्नायू बळकट नाहींत असा, फाफरया

ढिसा—पु एक पक्षी, पाणकावळा, सडया, गण्या

ढिसाळ—वि ढसाळ १ समर्थ, मोठें प्रचंड 'नाहीं येणें पाडें दिसाळ। दुजें जगीं।' –ज्ञा ४ १७० २ पोकळ 'ब्रह्मयातें करूनीही तेजा। ढिसाळ गोष्टी करितोसी।' –नव १६ ८० ३ फापशा 'एक रोकडें एक ढिसाळ। होय सकळ आपण।' –ह १० १५४ ४ (महानु) विशाल 'हारवलीं अनंतब्रम्हांडाचीं ढिसाळें।' –भाए ६५७

ढिसार—वि नरम (गूळ, माल) ढिसर ढिसळ पहा

ढिसी—स्त्री (व) जिच्या भोंवतीं सोपल गुंडाळतात ती काठी

ढीग—पु १ माती रास संचय, गोळा, गंज 'श्री कृष्णा त्या मूर्ता पापाच्या नामदायका ढीगा।' –मोसभा ५ ११६ २ (ग्रुण) नगीच्याढीग, राशीच्याराशी, अतिशय मोठा संग्रह, साठा ३ (ल) गर्दी 'मारीत ढिगात लोटला।' –ऐपो ८७ –वि गप्पट विपुल, पुष्कळ 'या, ढीग वेदना अनुभविल्या गमतीं परंतु ती गाठी।' –मोउद्योग १३ ८४ **०करणें**–१ अनेक वस्तू एकत्र करणें, रास घालणें २ (ल) पुष्कळ, आटोकाट प्रयत्न करणें **०घालणें–पाडणें–लावणें**–१ ढीग रचणें, रास घालणें २ (ल) अतिशय, पुष्कळ करणें (काम इ०)

ढील—स्त्री १ शिथिलपणा, ढिलेपणा, मंदपणा २ (ल) हयगय, सुस्ती, टंगळमंगळ, आळस (क्रि० होणें, असणें, करणें) ३ बेगदपणा, टोलाटोलव, दिरंगाई (क्रि० करणें, लावणें, पाडणें) –वि सैल, सुस्त, मंद, ढिला पहा [ढिला] **०देणें**–स्वातंत्र्य देणें, मोकळीक देणें, सैल सोडणें **०पडणें**–कामाला–कामाची हयगय होणें, दिरंगाई लावली जाणें

ढील—न १ ढोंद, ढेर (एखाद्या अजस्र व अवजड माणसाला किंवा वस्तूला आश्चर्यार्थी किंवा तिरस्कारार्थी लावतात) २ अवजड धूड 'हें केवढें ढील हा!' [हिं डील, म अढील]

ढीव—पु (महानु) १ धीवर, कोळी [धीवर] **ढीवाचा अलंकार**–पु नकली, खोटा दागिना 'तैसा मनुष्यदेहाचा आकारु। तैसा ढिवाचा अलंकारु। बाहिज दृष्टी प्रियारु। भीतरु कुडा।' –ज्ञाप्र ७४९ २ ढीवराचे कोळ्याचे अलंकार ३ (ल) पितळेचे बेगडाचे दागिने 'ल विषयाची टींव।' –भाए ६०३ [धीवर=कोळी]

ढीवर—पु कोळी, धीवर, ढिवर पहा –ज्ञा १६ ३१८. 'काय कळे जन्मरीं। ढीवर त्याच्या घातावरी।' –तुगा ३१४४ [स धीवर]

ढीवळ—न तुकडा 'कर्पुराचें जैसें ढीवळ।' –गीता १३ ९८७ [ढिखळ]

ढुंकणें—अक्रि मुद्दाम पाहणें, डोकावणें डोकें घुपसून, पुढें काढून पाहणें **ढुंकून**–क्रिवि १ मुद्दाम डोकें पुढें काढून, खुपसून (क्रि० पाहणें) २ वळून, डोकावून 'त्या त्याजकडे ढुंकून पाहिलें नाहीं' [हिं ढुकना=झुकणें] **ढुंकून न विचारणें**–बिलकूल दुर्लक्ष करणें [टोकावणें, अथवा डोकें]

ढुकसी ढुमणी, ढुदशी—स्त्री धडक, ढुसणी पहा

ढुग—न ढुगण कुला 'ढुगासीं लावोनि लंगोटी। त्रैलोक्य सृष्टि हिंडवसी।' [ढुग=उंचवटा टेकडी] **म्ह०** 'ढुगणाचें सोडून डोकीस गुंडाळणें' =निर्लज्ज असणें, हाणें

ढुग(गा)ण, ढुंग(गा)ड—न मोठें ढुग, कुला, मागचा भाग कुल्याचा विस्तार, मोठेपणा दाखविणारा शब्द [ढुग] **ढुंगणावर आपटणें**–मूर्खपणामुळें मोठी ठोकर बसून नुकसान होणें **ढुगणास हात पोहोंचणें**–स्वतंत्र बनणें, कोणाची जरूरी नसणें मुलगा मोठा होऊन स्वैर–वर्तन करूं लागला असता म्हणतात **म्ह०** तोंडाच्या वाता ढुगाड खाय लाता (कोणाचें तोंड

चालतें कोणाचा हात ह्या म्हणीच्या सारखीच म्हण तोंडाचें काम फक्त गप्पा मारण्याचें असतें पण इकडे ढुगणास खस्ता खाव्या लागतात या अर्थी)

ढुगणमोडें—न १ एक प्रकारचें इरलें हें वापरणारा वाकला की इरलें ढुगणावरून आत दुमडलें जातें व अशा रीतीनें मागची बाजू भिजली जात नाहीं २ एक प्रकारची मुगी (कमर जवळ हिच्या शरीराचे दोन भाग वेगळे पडतात) [ढुगण+मोडणें]

ढुगणा—स्त्री (निंदाव्यंजक) स्त्री (सामान्यत मोठ्या ढुगणाच्या स्त्रीस शिवी म्हणून योजतात) 'काळ्या सावळ्या गान्या भुरक्या लहान खुज्या ढुगण्या ।' —सला ८१

ढुडा(ढा)ळणें—सक्रि शोधणें, धुडाळणें ढाढुळणें पहा [प्रा ढुढ्ढुल्ल—गवेषण]

ढुड्ढाचार्य—पु ढुड्ढाचार्य पहा [का दोड्ड=मोठा+आचार्य]

ढुगा—पु टराड उचवग

ढुमकें ढुमढुग ढुमढुमें—न ढमकें मिमकी (लहान मुलाचा) डफ [ध्व ढुम]

ढुमढुम—क्रिवि ढमढम पहा [ध्व]

ढुमढुमें—न ढमढमें पहा

ढुमणी—स्त्री १ वासरू पिताना गाईस जी ढुसणी देतें ती, धसक २ वासरास शिंगें यण्यापूर्वी त्या जागीं डोक्यावर टेंगुळें दिसतात तीं प्रत्यक ३ टक्कर धडक [ध्व ढुम—धडकीचा आवाज]

ढुम्का—स्त्री (ना) गोंडी वाद्य डफडी [ढोल]

ढुशी ढुदशी—स्त्री १ धडक टक्कर डोक्यानें मारलेली धडक (विशेषत वासरानें—पिताना गाईस) ढुसकी—णी पहा २ खुप सणें शिरकाव

ढुस—अ ढुस्स पहा

ढुसकणी—स्त्री धक्के मारणें ढुसकणें खुपसणी [ढुसकणें]

ढुसकणें—सक्रि १ भोसकणें खुपसणें टोंसणें रेटणें २ डोक्यानें ढुशी, धक्का मारणें [ढुस]

ढुसकी—स्त्री १ खुपसणी, रेटणें धडक धक्का ढुमकणी आघात २ ढुशी देणें ढुमणी (मूल वासरू यांनी पिताना दिलेली) (क्रि० मारणें) [ढुम]

ढुसणा—स्त्री ढोसणी १ रेटणें ढकलणें भोसकणें ढोसणें खुपसणे धडक (क्रि० देणें मारणें) २ जागृति किंवा आठवण देणें करणें (आश्रयदात्याला) टोंचणी [ढुमणें]

ढुसणें—सक्रि भोसकणें खुपसणें खोंचणें आत मारणें (शिंग शिळा इ० अणुकुचीदार वस्तु) —अक्रि डोकें पुढें घालून आंत घुसणें मुसंडी देणें [ढुस]

ढुसा ढुसडा—पु गुद्दा ढुशी बुक्का टोसा (मुलीचा)

ढुसा—पु (व) दाणीसारखें सुती घाबरून धुशा [हिं धुस्सा]

ढुसी—स्त्री मुसडी, ढुशी पहा [ढुसणें]

ढुसे—(व) तीकणी पाभर

ढुस्स—अ काळा या विशेषणास लावण्यात येणारें आधिक्य दर्शक उपपद किंवा प्रत्यय उदा० काळा ढुस्स (=कावळ्याप्रमाणें काळा) 'काळीं ढुस्स घराचन—नग—शिखरेंशीं विठूनि आसविलें।' —मोवन १० ४१

ढुळकी—पु (व,) डुबकी डुल्की

ढूस—वि (व) अविचारी ढूड 'मुलगा फार ढूस आहे तो मारायला कमी करायचा नाहीं'

ढेंक—स्त्री (राजा गो) बैलाचा शब्द ओरडणें हंबरडा —स्त्रीन १ एखाद्याच्या अंगावर मोठ्यानें कर्कश ओरडणें २ डर काणी डरकाळी (वाघ इ० क्रूर प्राण्याची) (क्रि० फोडणें) [ध्व]

ढेक—पु (व) गर्व आजकाल त्याला फार ढेक झाला आहे'

ढे(ढें)कणी—स्त्री १ एक वागुरड्याप्रमाणें काळसर तावडा किडा (याला ढेंकणाची आई समजतात) २ ढेंकूण धरण्यासाठीं अनक छिद्रें पाडलेली लाकडाची फळी हींत ढेंकूण जाऊन बसतात

ढेकणी—स्त्री १ (विणकाम) वही (ओवी) वरची घडु कली (धनुष्याकृति भाग) यालाच अडण्याच्यादोऱ्या बांधलेल्या असतात २ (चाळ्यासाठीं) चक्र नसलें म्हणजे त्याऐवजीं काम टीचे तुकड असतात व त्यास नकशीच्या दोऱ्या बांधतात या प्रत्येक तुकड्यास ढेकणी म्हणतात

ढें(ढे)कणें—अक्रि (राजा) १ आवेशानें एखाद्यावर उस ळणें आरडणें शिरा ताणणें अंगावर येणें २ डरकाळी फोडणें [ढेंक]

ढे(ढें)कर ढेंकूर—पुस्त्री पोट भरल्या—फुगल्यामुळें पोटां तील वायु कंठातून बाहेर येताना होणारा आवाज धारपणाचें ढेंकर। जेवीं दती नेवणार। —विपू १ १ 'लड्डूस घुणका भाकूर। खाऊनरयानी दउ ढकूर।' —सत्यविजय नाटक **ढेकर**

देणें—देऊन बसणें-पद्रव्याचा अपहार करून तें जिरविणें ठेव म्हणून ठेवलेला पैसा गिळकृत झाला परत मिळणार नाहीं असें स्वच्छ सांगणें

ढेंकली—स्त्री ओक्ती

ढे(ढें)क(कु)ळ—पु डि(ख)ळूळ मातीचा गड्डा जमिनीचा ढळा **ढेकळाप्रमाणें विरणें**-तेजोहीन हतवीर्य होणें निरणें **ढेकळें फोडणें**-(पाणथळ जमीनींत) सऱ्या पाडणें

ढे(कू)ळी ढिकळी—स्त्री १ लहान रास गोळा ढिकळी (भाताची) ढेंप २ गठुळी गुन्डी

ढेका—पु घाण्याच्या गालेवर बसविलेलें व वाढविलेल लाकूड —चंदगापूर २१६ [वैश्य हिं. ढेका ढेक—एक पक्षी]

ढेंकारणें—क्रि (पु) माठयानें ओरडणें, ढेकणें [प्रा ढेकार=बैलाचा शब्द]

ढेकी—स्त्री डस, चुना, पोह इ० कुटण्याची योजना फाडण्याकुटण्याचें (भडभुजाच्या डग, डग या प्रमाणें) साधन [हिं ढेंक=पाय मानेची चिमणी यावरून]

ढे(ढें)कूण—पु १ दशक जातींतील एक स्वदजकीटक याला स्वानशी सोंड असून ती तो माणसाच्या अगात खुपसून रक्त शोषण करितो, खटमल, मत्कुण २ (तिरस्कारार्थी) घाण्या, कुचका, पाजरा, माणुस [दप्रा ढेकुण] म्ह० ढेकणास डकून काय खातो=(हिन्न पशु एक ठिकाणीं खातलेनें राहू शकतात) वाईट वाईटाच काहीं करीत नाहीं **०पिसा**—स्त्री अव (ल) पूर्ण दारिद्र्य, दैना [ढेंकूण+पिसवा]

ढेंके—न ढीक-कें तेगच्या घाण्याच्या लाटवर असणारें व तिला खालीं दाबणारें वाकडें लाकूड ढेका पहा

ढेंग—स्त्री १ ढांग पाऊल, टांग 'एका लेंगेत ब्रह्माड आटी। यान धाव त्याचिया पाठी।' –ह २२ १८८ २ उभे राहिलें असता दोन पायाच्या मधील अतर 'नाचता नाचता ससा वाघाच्या ढेंगातून पळाला' –लोक १ ४४ ३ माडी किंवा सबध पाय ४ जाघ माडीचा साधा **ढेंगा-गें पसरणें**–१ लाब लाब टांगा टाकीत चालणें २ पाय पसरणें, ताणणें 'हा ढेंगा पसरून निजला'

ढेंगमत—न नास्तिक, पाखड मत, थोताड मत ढोंगमत पहा [ढोंग+मत]

ढेंगळणें—सक्रि १ ओलाडून जाणें टेंग टाकून पलीकडे जाणें २ (ल) गाळणें वगळणें (हयगयीनें, अश्रद्धेनें) ३ नासणें, मोडणें, लाथाडणें फोडणें ४ धिक्कारणें, धुडकावणें, धिक्कार करणें ढागळणें पहा [ढेंग]

ढेंगळा—वि (व) हलगरजी, अव्यवस्थित 'तथें सगळा ढेंगळा कारभार'

ढेंगा—पु ढुगण कुला, ढुग पहा

ढेंगा(ग)ळ—वि १ लाबटांग्या २ लाब टांगा टाकीत जाणारा ३ (ल) अत्यत उच्च ढागाळ पहा [ढेंग]

ढेंगाळणें—क्रि (व) रेंगाळणें हयगय करणें [ढेंगळा]

ढेंगाळी—(ना) स्त्री दिरगाई

ढेंगूमेंगू ढेंगोजी, ढेंगोजीमेंगोजी ढेंगोमेंगो—पु १ (विद्यार्थी) बढाईखोर लब्धप्रतिष्ठित रिकामा डौली, ढोंगी, तोतया लुच्चा माणूस २ महाराचा गुरु [ढेंग द्वि]

ढेंडळ ढेंड(डा)ळणें ढेंडाळी—ढेंढळ पहा

ढेंढ(ढा)ळ ढेंढाळी—स्त्री जुलाब, ढाळ, हगवण ढाळ २ अर्थ पहा **ढेंढ(ढा)ळणें**–अक्रि जुलाब, ढाळ होणें एक सारखें परसाकडेला जात असणें [ढेंडळ] **ढेंढलपट्टी**–स्त्री (ग्राम्य) १ जोराचा जुलाब, ढाळ २ भन्याच वेळा परसाकडेस जावें लागणें, हगरण, ढेंडळ

शाको ४ ६

ढे(ढें)ढें—न १ धे(धें)डें, ग्रन्थ, पेंड मोठी आकृति २ अवडबर **०फिरणें**–पायमाळा सरणें 'का वार्धिय ढेंढें फिटे। जेव्हां शारदीयचा अनुवडु फुटे।' –ज्ञा १ १०० [धेंड]

ढेपया—पु चांगला लठ्ठ, पुष्ट ढेकूण, क टप्या पहा

ढेनस—न (ना) एकप्रकारची फटभाजी धेंडसे

ढे(ढें)प—न १ मातीचें ढेकूळ, डिखूळ २ जिराईत पिकाची जमीन त्या गावात २५ विघे ढेप आहे ' ३ जमिनीची विस्तारावरून, उत्पन्नावरून मोजणी (विस्तारावरून) मुडा, खडी, कुडव, अधोली असे या जमिनीच्या मापाचे भाग कलले असतात –स्त्री १ उसाचा रस काढून विशिष्ट आकाराच्या तयार केलेल्या साठ्यान ओतल्यावर थड होऊन त्याचा बनणारा गोळा, गुळाचा गाठा खडा भेली २ पेंड, भात, धान्य, दर्डी, झटामार, कागद, पानें, गवत इ०चा गाठा, गठ्ठा, जुडा, खाप 'टेप लावित असे दुक यातें।' –विगवि २२ ३ (गुरें, पाऊस आणि निस्तव ह्यापासून सरक्षण व्हावें म्हणून) वर मातीनीं डिखळें घालून लिंपून ठेव लेली कडब्याच्या पेंढ्याची गज, ढपण [वैस द्रप्स=बिंदु हिं ढपा] **ढेपेचें गुरूं**–न १ (शब्दश) पेंडीवर पोसलेली गाय, बैल २ (ल) लाचखाऊ माणूस

ढेप—न (ग्रा) चय गर्दी, खेंच, समुदाय

ढेपखाडा—पु पिकास योग्य अशा लागवडीच्या जमीनीची नोंद (तरफ वगैरेचे)

ढेपण—नस्त्री १ (माव) पुष्कळ कडबा एकत्र करून रच लेला ढीग २ ढप (–स्त्री) अर्थ ३ पहा

ढेपणें—सक्रि १ रास करणें, ढीग रचणें २ (ल) ढासणें, दाबून, खच्चून भरणें (अन्न) –अक्रि चिकटून, दाबून ढप होणें (कागद पानें इ० ची) आत जाऊन घट्ट होणें, थिजणें (कल लेला गूळ निवाल्यावर) ३ कायम होणें (एखाद्या कामावर, जागेवर) ४ (ढप=डिखळ, गोळा यावरून) बसणें, आसनमाडी घालणें (गमणाऱ्याचा आळस किंवा एखाद्या ठिकाणीं जाऊन परत यण्यास होणारा फार उशीर अथवा बोलणाऱ्याचा क्रोध इ० या शब्दानें ध्वनित होतो) हा एकोळा कोण्हीकडे जाऊन ढेपला ' ५ (व) माती लावणें लिंपणें, (झाडाच्या बुध्याच्या) भोंवतालीं माती लावणें आब्याचें झाड ३–४ वर्षाचें झाल्यावर त्याला ढेपलें पाहिजे ' [ढेप]

ढेपपहाणी—स्त्री लागवडीच्या निराईत जमिनीची पाहणी

ढेपफोडणें—न (को) लाकडी मोगर हातोडा नागरलेल्या जमीनींतील ढकळें फोडण्याचे कामीं याचा उपयोग करतात

ढेपवांगी—स्त्री. वांग्याची एक जात; झाड. ढेपवांगें—न. त्याचें फळ.

ढेपशी—स्त्री. १ गोवरीची राखुंडी; तिचा तुकडा; ढेपसा. २ गुळाची ढेप. ढेपूशी—स्त्री. (राजा. कुग.) फणस उभा चिरून केलेला लांबट तुकडा. –मसाप २.३६१. [ढेप]

ढेपसा—पु. १ राखुंडीचा तुकडा; ढेपशी. २ तुकडा 'विस्तवाचा, राखेचा ढेपसा.' ३ भिंतीचा ढासळून पडलेला मातीचा भाग, पोपडा; खपली. ४ ढेप (पेंड, भात, दहीं, इ०ची). [ढेप; तुल० वैमं. द्रप्स=बिंदु. –ऋग्वे ६ ४३.३.]

ढेपळ–ळा–ळी, ढेपुळी, ढेकूळ—नपुस्त्री. मातीचें ढेंकूळ; ढिपळ. ढेपळी हें अल्पत्वदर्शक रूप आहे. 'हे पांघुनि ढेंपुळी विरिंचिया।'–ज्ञा १५.४०१.

ढेपाळी–ळें—स्त्रीन. गुळाच्या ढेपांचा सांचा; कढलेला उंसाचा रस घट्ट होण्याकरितां जींत ओततात ती खळी; गुळाची ढेप तयार करण्यासाठीं केलेला खड्डा; कोठें कोठें अशीं भांडींच जमिनींत पुरून त्यांत कढलेला रस ओततात. [ढेप+आळी–ळें]

ढेकुस—न. नदीच्या कांठचा–दरडीचा कपरा (पाण्याच्या ओघामुळें ढांसळून पडलेला); ढांसळलेल्या भिंतीचा भाग; ढेपसा अर्थ ३ पहा. [ढेप]

ढेकूळ—न. (कु.) फणसाचा अर्धभाग; ढेपूशी पहा. [ढेपळ]

ढेप्या—वि. चिकट; खनपटीस बसणारा; धरणें धरून बसणारा. [ढेप]

ढे(ढें)बर—न. (व.) पोटाचें सुटलेलें दोंद. [डेंबरा]

ढेबरपोट्या, ढेंबरा, ढेमरा—वि. पोट सुटलेला; मोठ्या पोटाचा. डेंबरा पहा.

ढे(ढें)बरा, ढेमरा—वि. १ मोठें, पसरट (नाक). २ अशा नाकाचा. ३ सुटलेलें, फुगलेलें; फुगीर (पोट). [डेंबरा]

ढे(ढें)बरी—स्त्री. (व.) चाकापुढें आखावर एक लाकडाची चाटोळी फिरकी लावतात ती.

ढेंबराढेमाई, ढेमाई—स्त्री. (निंदाव्यंजक) अंगानें स्थूल अशी स्त्री; फतीमा.

ढेबरें—न. (गो. ढोरें) धुरांडीवर बसविलेलें लांकूड. याच्यावर साटी येते.

ढें(ढे)बरें, ढेमरें—न. एक प्रकारचें थालीपीठ. पिठांत तिखट, मीठ इ० घालून तव्यावर थापतात व त्याला थोडीं भोंकें पाडून त्यांत तूप, तेल घालतात व भाजतात.

ढेंबलो—पु. (कु.) भोंक.

ढेंबूस, ढेंगूस—न. टेंबूस; टेंगूस; टेंगळ; टेंगूळ; टटंगळ; फुगीरपणा; उंचवटा (शरीर, झाड, जमीन इ० वरील). (क्रि० बाढणें; येणें; फुगणें; निघणें; राहणें; उतरणें).

ढेम—स्त्री. टेकडी; खडक. 'तैसें उंचौनि लोटिलें कामें। नेहटती कोधाचिये ढेमें।'–ज्ञा १६.३४१.

ढेमणी—स्त्री. ढुशी; ढुसणी; ढुमणी पहा.

ढेमस—न. (ना.) लहान चक्की (मुळा, दोडका इ० भाजीची).

ढेमा—पु. १ नदींतील बेट किंवा कोरडी जागा; ढिमा अर्थ २ पहा. २ टेंगूळ. ढेंबूस पहा.

ढेर—पु. डोळ्यांतून बाहेर आलेला चिकट मळ; पू.

ढेर—स्त्री. १ मोठें पोट; दोंद. २ मोठ्या पोटाचा माणूस; तुंदिल तनु. ३ नेहमीपेक्षां मोठा फणस, नारळ इ० फळ. –स्त्रीपु. १ रास; ढीग. २ (व.) रांग. [हिं.]

ढेरणें—अक्रि. मळानें भरणें (डोळे, पापण्या इ०); डोळे हुगणें. [ढेर]

ढेरपोट्या, ढेरा–ऱ्या—वि. मोठ्या पोटाचा; पोट सुटलेला. –स्त्री. ढेरपोटी. 'ढेरपोटीला जशी कांचोळी शोभत नाहीं. ...'–कर्म १.३२. [ढेर+पोट]

ढेरी—स्त्री. १ (ढेरचें अल्प रूप) लहान रास, ढीग. २ (व.) (निंदाव्यंजक) ढेरकी; पोट. [ढेर]

ढेल—स्त्री. नाण्यावर पुसट किंवा अर्धवट दिसणारा छाप. ढेली पहा.

ढेल—नस्त्री. १ ढेरपोट्या माणूस. २ राक्षस; लड्ठा; धूड. ढील पहा. –स्त्री. (अशिष्ट) रासीच्याराशी; ढिगावर ढीग. [हिं. ढील; ढेला]

ढेलच–ज, ढेलेज—स्त्री. १ मोठा कमानदार दरवाजा. २ देवडी; (इ.) पोर्च. 'ढेलजेंत बसले शिपी म्होरकी दिवटी।'–ऐपो १३०. ३ पडवी. ४ घराचा उंबरा. [सं. देहली; अर. दिहलीज्]

ढेला—पु. नदींतील बेट; कोरडी जागा. ढिमा, ढेमा पहा.

ढेली—वि. १ पुसट, अस्पष्ट दिसणारा (नाण्यावरील छाप); ढेल. २ वरील शिक्का न दिसणारें; झिजलेलें (नाणें). [ढेल]

ढेव—स्त्री. (गो.) डोह; खाडा.

ढेस, ढेसा—पु. १ (प्रां.) कांडें; कांडकें; पेरें; कोंम; डिकशी; हिरी. 'ढेसी ढेसी बोल्हावली। अमृतेधारी वो माय।'–ह्याग ३७४. माठ, राजगिरा यांच्या झाडाचा जाड दांडा. २ (रायपूर) कमळाचा दांडा. याची भाजी करतात.

ढेंस—वि. (महानु.) निबिड; धीट. 'तयांचा भ्रयारूं कांई बाणावा। ढेंसा कवणु तो जोगांचा मेळावा।'–शिशु ९४४.

ढेसण—स्त्री. (व.) गर्दी; दाटी. 'जत्रेंत माणसांची ढेसण होते' [ढसणें]

ढेंसण, ढेंसें—न. मांडीचा सांधा, कटिसंधि.

ढेसणें—उक्रि ढोसणें, ढासून, दडपून भरणें, जोरानें कोंबणें, रटणें [ढोसणें] -अक्रि गर्दी करणें 'तुज करावया नमस्कार। पुढें ढेसे महासिद्धाचा सभार।' -एभा ४ १९५

ढेळकें—न १ वेळस्याची, फाटे असलेली काठी २ दुफाटा, दुवेळकें (काठी, खोड इ०चें). ढेलकें पहा

ढै—स्त्री ढई पहा

ढैसा—पु (महानु) अंकुर ढस-सा पहा 'तमाळाचे ढैसे' -शिशु ३ ३५

ढोक—पु (ना) गिधाडासारखा प्रेतें फाडून खाणारा एक पक्षी, करढोक 'जर्गी पाहता सारिखे दृष्ट ढोक।' -दावि ३८८

ढोक—न (गो) काकवी घेण्याचें लाकडी पात्र

ढोक—वि १ (व) हलका, कनिष्ठ प्रतीचा (दागिना इ०). 'ढोक सोन्याचे डागिने केले' २ (क) शेवटचा (नंबर); ढोकल

ढोक—न १ जुना, वठलेला, रूक्ष २ (ल) वृद्ध दुर्बळ माणूस (पुरुष किंवा स्त्री)

ढोक, ढोकें—न १ तेलाच्या घाण्यात लाटवर असलेलें. धाकदार लाकूड २ चरकातली नवरा व नवरीच्या वरची आडवी तुळई किंवा माथेफळी असल्यास त्यावरील मोठी लाव तुळई याच्या टोंकास बैल जुपलेले असतात -विक्रिवि अति मोठा, अवाढव्य. ढाक पहा

ढोकणें—क्रि (गो) दाबणें, कोंबणें ढोसणें पहा

ढोकण—न. पाथरवटाचें एक हत्यार, दगड फोडावयाचें कुदळीसारखें एक साधन

ढोकणें, ढोकसणें—क्रि (ना) गटगटा पिणें. ढोसणें पहा [हिं ढोकना]

ढोकरो—वि (कु) म्हातारा [गु डोकरो]

ढोकल—वि (क) ढोक, शेवटचा

ढोकलणें—क्रि ढकलणें [हिं]

ढोकला—न १ चण्याच्या भरड्याचा वडा २ हरभरा, उडीद किंवा इतर कडधान्यें याच्या मिश्रणाच्या पिठाचें बनविलेलें भजें, बोंड ३ मोठा (ढब्बू) पैसा ४ (नदभाषा) पैसा ५ तांवड्या किंवा दुध्या भोपळ्याच्या किसात डाळीचें पीठ घालून तें अळवाच्या किंवा कोबीच्या पानावर थापून तळून केलेली वडी -गृशि १ ३६२

ढो(ढों)कून—क्रिवि ढुकून पहा

ढोंग, ढोंगसोंग—न १ दांभिकपणा, सोंग, पाखंड, खोटी वतावणी २ सबब लागावा; मिष ०धत्तूरा-पु ढोंग, टोंगीपणाची मतैयुक्, पसवाफसवी, चाळे, फसविण्यासाठीं (मनइ०) युक्त्या [ढोंग+धतुरा] **ढोंगी-ग्या, ढोंगीसोंगी**-वि १ ढोंग करणारा, दांभिक, पाखंडी, लबाड २ (आजारीपणा इ०चें) सोंग करणारा, कांगावखोर [ढोंग]

ढोंग, ढोंगण, ढोंगाड, ढोंगाण, ढोंगाणमोडें—ढुंग पहा

ढोंगण—ढोंग पहा

ढोंगमत—न टेंगमत, टोंगमत पहा

ढोंगा—पु ढुंगण, ढुंगा [ढुंग]

ढोंगेरा—वि ढुंगणासारखें असल्यामुळें मळलेले, ढुंगणाचें पारासें (वस्त्र, वस्तु) [ढोंग, ढुंगण]

ढोंचणें—सक्रि ढुसणें, टोसणें पहा

ढोंडी-ढी—स्त्री. वाटोळा आकार, फुगा 'आणि ते सवेंचि मोडोनि ये टोंटी। ब्रह्म गोळ्याच्या।' -ज्ञा ८ २०

ढोढर—न (व) अदाज, वातवेत (खर्चाचा) 'खर्चाचें ढोढर नाही'

ढोढोवाडा, ढोढो—पुस्त्री ढवढव, (एखाद्याविषयीं दिवाळखोर, लबाड असा) गवगवा, बोभाटा, ओरड (क्रि० होणें) [ढवढव]

ढोण—न १ मोठा ओंडा (जळाऊ लाकडाचा) २ (निंदार्थी) मासाचा गोळा, पिंड, स्थूल माणूस -वि (ल) अवाढव्य, अगडबंब

ढोण—स्त्री जनावरास पाणी पाजण्याचें लाकडी पात्र, डोण-डोणी पहा

ढोणकूर ढोणप, ढोणा, ढोणें—नपु ढोण, लाकडाचा ओंडका, ठोकळा 'हें ढोणकूर चुलींत कसें जाणार?'

ढोणगोमोट—स्त्री दोन बैलांनीं ओढली जाणारी मोट

ढोणगें—न उसाचा रस धरण्याकरिता चरकाखालीं ठेवलेलें पात्र [डोण]

ढोणग्या आसूड—पु शेतकऱ्याचा लांब आसुड

ढोणशीर—स्त्री ग्रोचेच्यावरील शीर, घोडशीर

ढोणस—न १ झाडाच्या खोडाचें कापूस काढलेलें भाग लाकूड २ अजस्र, भयंकर प्राणी अजगरास म्हणतात ३ झाडामधील ढोली

ढोणसखड—वि (राजा) (निंदार्थी) फोपसा, स्थूल-देही आळशी (मनुष्य, जनावर)

ढोणा-ण्या—वि १ मोठा व गलेलठ्ठ, स्थूल व मंद, टोणपेश्वर २ वयानें मोठा पण पोरवट (मनुष्य) टोणा-ण्या पहा [टोण=ओंडका]

ढोणा—स्त्री एक जातीची नाव, डोणी हिचें चित्र जुन्या नाण्यावरून आढळतें द्राविडी भाषांतून हा शब्द जुन्या काळापासून रूढ आहे [डोणी]

ढो(ढों)पर—नपु १ गुडघा २ (विशेषत नाशकाकडे रूढ) कोपराची खीळ, कमरेचा सांधा इ०अर्थी जसें –कोपराचें–खांद्याचें–गोटाचें–गालाचें–कमरेचें–टिरीचें–पायाचें ढोपर ३ (व) ढुगण ४ (चाभारी) जोडयाची टोकें प्रत्यक उराचें **ढोपर**–न छातीच्या हाडाचें अग्र ०**खळी**–स्त्री गुडघ्याचा टोसा–धडक गुडघ्याचा मार (क्रि० मारणें, देणें) ०**खुंटी**–क्रिवि गुडघे खालीं टेकून (क्रि० चालणें येणें) **ढोपरखुंटी बसणें**–गुडघे टेकणें **ढोपरखुंटीस येणें**–ढोपर टेंकून उभे राहण्याच्या दशेस येणें, प्राप्त होणें ०**गोटी**–स्त्री गोट्यांचा खेळ ह्या खेळात गोटाच्या पेऱ्यानीं, ढोपरानीं गोट्या पुढें ढकलतात

ढोपरणें—सक्रि आपसांमध्यें गोटी ढोपरानीं ढकलणें [ढोपर]

ढोपराची वाटी—स्त्री गुडघ्याची वाटी

ढोपरी—स्त्री गुडघी नावाचा एक रोग [ढोपर]

ढोपा—पु ढोपर, गुडघा

ढोबचूल—स्त्री (व) १ जमीनींत खोदलेली लाव चूल, चर २ आगळ

ढोबर—न (व) फुटकें भाडें, फुटक्या मडक्याचें खापर. ०**होणें**–(व) पोकळ होणें

ढोबळ–ळा—वि १ जाड, मोठा, बोजड, ओबडधोबड 'दास म्हणे रे झाड ढोबळें बीज तें सूक्ष्मरूपी।' –दावि ३३२ (क) ढेरपोट्या

ढोबळा—पु १ मोठें भोंक (भिंत जहाज, फळी, कापड इ०स पडलेलें) खिंडार २ खालचा आधार सुटल्यामुळें लोंबणारा, झोल झालेला छपर इ०काच्या तुराच्या इ०चा गठ्ठा, गळाठा

ढोमण—न ढुगण, बुम्रा

ढोमणें—न १ चाखत माखत व चिवडून केलेलें अन्नसेवन २ चारोळी चिवडलेली स्थिति चिवडाचिवड

ढोर—न १ बैल, गाय म्हशी इ० जनावरांची जात, वर्ग, गुरेंढोरें. २ बैल, गाय म्हैस इ० पैकीं प्रत्यक जनावर, गुरू. 'जैसा ढोर सवुड्डुर्डी। रुतला पर्की।' –ज्ञा १३ ७८३ [सिं ढोरु]

ढोर—पु एक अत्यज जात किंवा तींतील व्यक्ति, मेलेलीं गुरें ओढून नणारी जात कातडें रगविणारे कमविणारे चाभार

ढोरआंबा ढोरांबा—पु (गो) एक प्रज यास मार्गशीर्ष क्या सुमारास वाटोळीं फळें यतात

ढोरकी—(स्त्री खा व) गुराखी [ढोर]

ढोरकोंडा—पु वरचें जाड टरफल, भुस्सा 'या ज्ञानाचा ढोरकोंडा।' –एभा २९ ५०५ [ढोर=जाडा + कोंडा=टरफल, भुसा]

ढोरकोळी—पु माठा काळसर रगाचा कोळी (किडा)

ढोरगा—पु (राजा कु) गिधाड, गृध्र

ढोरगी—न (कु) गुराचें कातडें [ढोर]

ढोरगुज—स्त्री एक प्रकारची मोठी गुज (झाड व फळ)

ढोरगुरूं—न. गुरुंढोर, गुराना व्यापक शब्द विशेषत काळ्या रगाचीं गुरें [ढोर+गुरू]

ढोरजा—पु (तिगमाम) मागाच्या लाटेचें (कापड गुडाळावयाच्या लाकडाचें) कुसू ज्यात बसवितात ते दोन खुटे प्रत्येकीं

ढोरडॉक्टर—पु जनावराना उपचार करणारा डॉक्टर 'तालुक्यात गुराचा दवाखाना नसल्यास नजीकच्या दवाखान्यातील ढोर डॉक्टर उपचार करतो ' –गांगा ७२

ढोरमळी—स्त्री (शेतकी) उसाचा रस कढवितांना प्रथम येणारी मळी

ढोरवाडा—पु गुराचा गोठा

ढोरवी—वि (राजा) ढोराची, गुराढोरासबधीं (हाडें, कातडें किंवा त्याचे तयार जिनस). [ढोर]

ढोल—पु १ एक मोठें चर्मवाद्य, नगारा, भेरी, पडघम २ (ल) मोठें पोट, ढोंद ३ (ना) निंदाव्यंजक संबोधन [ध्व स ढौल, प्रा ढोल्ल, फा दुहुल] (वाप्र) **वाजत ढोलानें**–राजरोस मोठ्या थाटानें, उघडपणें, निर्भयपणें, जय जयकारानें

ढोल—स्त्री (झाड, टेकडी, जमीन इ० मधील) मोठें बीळ, गुहा, पोकळ जागा, विवर भुयार 'मग ते ब्रह्मगिरीचे शिखरीं। औदुंबराचे ढोलन्तरी।' –कथा २ १० १३८

ढोलआंबा—पु एक मोठें आंब्याचें झाड

ढोलक–की—स्त्री ल्हान ढोल, नगारा ख्याल गाणारे साथीकरिता हें वाद्य वापरतात [ढोल]

ढोलकें–गें—न ढुमकें, ल्हान ढोल, ढोलकी (वाप्र) ०**फोडणें**–गुप्त गोष्ट उघड करणें ०**वाजणें**–गाजावाजा होणें दुष्कीर्ति होणें ०**पिटणें**–स्तोम माजविणें, बडेजाची गाणें 'एकानें सुधारणेच्या तत्त्वाचें ढोलकें पिटावें व त्याच्या बगलबच्चानीं भोंवतीं उड्या मारून ' –नि ४ ७९ [ढोल]

ढोलक्या—वि ढोलकें वाजविणारा [ढोल]

ढोलखांब—पु शतातून पशी हाकून लावण्याकरिता ज्यास वाजविण्याचा ढोल किंवा सुप बाधतात तो खांब [ढोल+खांब]

ढोलगुज—स्त्री मोठी गुज, ढोरगुज पहा

ढोलची—स्त्री टोकी (नमाजात वाजवितात)

ढोलज—ढग्ज–ज पहा

ढोलजी—पु ढोल वाजविणारा [हिं]

ढोलमांजर—पुन मांजराची एक जात कांडेचोर ऊद, खवल्यामांजर पहा

ढोला—पु १ अकस्मात होणारा जबरदस्त तोटा, नुकसान (व्यापारात वगैरे) (क्रि० बसणें) २ (ल) फमवणूक विश्वासघात (क्रि० देणें) 'पावसानें ढोला दिला' [ढोल=पाकळपणा]

ढोला—पु (ना व) १ कणगा, धान्य साठविण्याची कोठी २ ढोल, टोली झाडाची पोकळी [ढोल]

ढोलार—न १ वळलेलें व पोकळ झालेलें झाड २ ढोंद, सुटलेलें पोट ३ पोट पुढें आलेला, ढेरपोट्या माणूस किंवा पशु [ढोल]

ढोली—स्त्री ढोल, पोकळी, खनदाड, विवर, दरी (झाड, खडक टेकडी इ० तील) [ढोल]

ढोली—स्त्री (ना) ल्हान ढोला, कणगा

ढोली—पु. (क) ढोल वाजविणारा [ढोल]

ढोली—स्त्री दोनशे पानाचा जुडगा [हिं]

ढोल्या—वि १ ढोल, ढेरपोट्या २ ढोल वाजविणारा [ढोल]

ढोसकणी-णें ढोसणी-णी-णें—ढुसकणी इ० पहा

ढोसण—स्त्री (कों) सोसाट्याचा वारा, विशेषत जमीनी वरून येणारा (ईशान्य व आग्नेयीकडून)

ढोसणें—उक्रि घटाघट, गटगट पिणें, हसासा गिळणें झोंकणें, एकदम चट करणें [ध्व ढो! ढो! गिळण्याचा आवाज] ढोस

ढोसून जाळणें-(ल) अत्यत त्रास देणें छळणें [ढोसणें]

ढोसरा—पु ढासरा पहा

ढोसरा—पु १ ठोसा, रपाटा, तडाखा (क्रि० देणें, मारणें) २ टोमणा, व्यगोक्ति [ढोसणें]

ढो(ढौ)सला—पु बागडीचा एक प्रकार एक ओबडधोबड बागडी

ढो(ढौ)सा—पु १ गुद्दा, रद्दा, बुक्की ठोसा २ टोसण पहा

ढोळक्या—पु एरडाचें मोठ्या जातीचें बी —कृपि ३५८

ढौंदव, ढौंढविणें—ढवदन, ढवडवणें पहा

ढौळ—न डौळ पहा

ण

ण—वर्णमालेतील १५ वें व्यजन अक्षरविकास—याच्या सात अवस्था असून पहिली अशोकाच्या शिलालेखात दुसरी पहिल्या आणि दुसऱ्या शतकातील कुशानवशी राजाच्या लेखात दुसऱ्या पासून तिसरी, चौथी राजा यशोधर्मन् याच्या मदसोर येथील लेखात (स ५३२) पाचवी उष्णीशविजयधारिणी या प्रयात सापडते सहावें रूप हें उत्तरकडील नागरी लिपींत रूढ आहे व यावरूनच प्रचलित रूप रूढ झालें

त

त—वर्णमालेतील सोळावें व्यजन, दन्त्य अथवा चौथ्या वर्गातील पहिलें व्यजन, अक्षरविकास—या अक्षराचें सर्वात जुनें रूप अशोकाच्या शिलालेखात, दुसरें रूप भट्टिप्रोलु येथील लेखात, व (खि पू २ रें शतक), तिसरें रूप सराहा (चबा राज्य) येथें सापडलेल्या प्रशस्तीमध्यें (इ० स० १० वें शतक) आढळतें व हेंच रूप हल्लींच्या रूढ रूपाशीं पुष्कळ अशीं जुळतें

त—अ (ना) तर [तर अल्प]

ता—(साकेतिक) १ तहत, तागाइत, पावेतों, पर्यंत. 'सन्नास सबैन ता खमस सबैन येकूण' —मात्रे १० ३ ११६ २ तर्फे 'दहाय ता पाठम' —रा १८ ३० ३ तालुका ४ तसलमात ५ तथा ६ तपशील ७ तहा=ला, चतुर्थी विभक्तीचा प्रत्यय 'ता मोकदमानी' =पाटलास ८ तर्फे=काहीं खेड्याचा गट 'ता वीरवाडी' ९ तालीक=नक्कल १० तकसीम—शीम—तक्षीम=हिस्सा, भाग, वाटणी, बाजू, तट

तइनात, तइनातजायता, तइनाती—तैनात इ० पहा

तइ-ई—क्रिवि (कवि) तेव्हा, त्यावेळीं तें पहा 'वचन आपुलें सिद्धी नेई। तुका म्हणे तई मज कळसी।' —तुगा ७३६ [स तदा, प्रा तइ]

तइ-ई—क्रिवि तेथें, तिकडे —मनको [स तत्र, प्रा तइ]

तई—स्त्री अन्न शिजविण्यास उपयोगी असें धातूचें किंवा मातीचें भाडें, तवी, तवली —बदलापूर ६५ [म तवी]

तउरी—वि (क) तवरी पहा

तऊर—पु तवर १ तोरा, आढ्यता, दिमाख, ऐट, गर्व. 'जोराचा-विद्येचा-धनाचा-अधिकाराचा तऊर' २ तऱ्हेवाईकपणा, जलद राग येण्याचा स्वभाव, शीघ्रकोप ३ दिलदारपणा, अभिमान ४ धिटाई हिंम्या हिंमत [अर तहव्वुर्=राग घाई]

तकट—न १ दागिने इ० करण्यासाठीं ठोकून पातळ केलेला सोनें इ० धातूचा पत्रा तवक वर्ख २ (राजा) ल्हान मुला मुलींच्या करगोट्यात पुढें घालावयाचें पिंपळपान, एक दागिना [फा तख्त, म तगट]

तकट तकटन—वि क्रिवि क्रियेंतील आवश, जोर, जल्दी, चपळाई भरगच्चपणा इ० निदर्शक असा क्रियापदावरोवर योजावयाचा शब्द तडक पहा आवळून गच्च उदा० तकट बाधणें=आवळून गच्च बाधणें तकट्न जवणें=भरपूर सडकून जेवणें तकट-पळणें-निघणें-धावणें=एकदम पळत सुटणें, एकदम चालू लागणें इ पाटीवर घाव घेऊन तकट पळालेला इसनी सोनीरहि आमच्या थानीरावापेक्षा अधिक शूर असें ज्यास भासत नाहीं' —नि ०७ [तडक]

तकटणें—उक्रि १ आवळणें घट्ट बांधणें तट्टून बांधणें २ सपाटून खाणें पोटांत खच्चून भरणें तट्टून जेवणें दोन शेर भात तकटावयाला पाहिजे काम मात्र करायाला नको [तकट]

तकट(ड)बंदी तगटबंद-दा—स्त्रीपु १ कुंपण वगैरे घालून वढलेली स्थिति परिवेष्टण आवरण २ वेढा कोंडमारा ३ (ल) तगादा निकड लावणें बाकाडीं बसणें ४ सामानसुमान इ० घट्ट आवळून बांधणें ५ (ल) अटकाव प्रतिबंध करणें कोंडणें कोंडमारा करणें [तकट=तट+बंदी]

तकटा—स्त्री पदक पिंपळपान तकट अर्थ २ पहा मढा मालाचा हा पट तगुपरी पीत तकटी। —निमा १ ८३ [तकट]

तकटें—न १ दार खिडकी इ० वरील ताटी चाळी चौकट २ भातुकाचा पत्रा तकट अर्थ १ पहा [तकट]

तकडे-डें—क्रिवि (माण कुण) तिकडे याच्या उलट इकडे [तिकडे]

तकडा—स्त्री चोवीस चिवट्याचा (नाडयाभरडया सुताच्या गुंडाळ्याचा) समुदाय

तकणें—सक्रि (व) उगाडणें (एखादी वस्तु) पुरून्त मिळविणें

तकत—नभ (गो) पर्यंत पावेतों उ० साजवेळ तकत= सन्ध्याकाळपर्यंत [ता वक्त अप ? हिं तक्-पावेतों]

तकतक-तका—क्रिवि चकचक चकचक-चकचक लखलख (क्रि० करणें) टवटव पहा [ध्वन्यानुकरण तक् द्वि] ०करणें-अक्रि (व) उत्कंठित होऊन वाट पाहणें अस्थिर होणें तें मूल जाण्यासाठीं तकतक करतें

तकतकणें—अक्रि १ चकाकणें चमकणें लखलख झकझक करणें २ (मनुष्य इ०काचें शरीर) चमकदार तुळतुळीत सतेज दिसणें [तकतक]

तकतकी—स्त्री चकाकी चकाकी तुळतुळीतपणा उजळ पणा चमक [तकतक]

तकतकीत—वि चकचकीत तुळतुळीत उजळ चकाकणारें, मादेवार [तकतकणें]

त (ख)तरवान—पु (खा) यात्रेंतून मिरवावयाची रथा सारखी पालखी नाच करणाऱ्या तमाशाची गाडी तिजवरील तमाशा तख्तरावा पहा [फा तख्त+रवान्-चालता]

तकदुम—वि जुन मागील गत झालेलें [अर तकादुम]

तकदीर तक्दीर—न दैव नशीब अदृष्ट भाग्य [अर तक्दीर्]

तकपदा—स्त्री (प) धमाचीच्या गाडीचें वचन भाव निमित्त इ० ठरविलेली रीति [तग+पदी]

तकमकणें—अक्रि (कु) कासावीस होणें कळकळणें तग मगणें पहा

तकरार-र तक्रार—स्त्री १ (कायदा) वादी-प्रतिवादी-फिर्यादी-आरोपी-भांडणार दोन पक्ष इ०कानीं स्वपक्षसमर्थनार्थ केलेलें भाषण लिखाण (इं) आर्ग्युमेंट (क्रि० करणें, घेणें) २ हरकत अडथळा करणें अडचण आक्षेप घेणें कुरकुर (क्रि० करणें सांगणें) ३ वादविवाद भांडण झगडा ४ आक्षेप फिर्याद गाऱ्हाणें ओरड ५ (सुकीनें) दोषारोप आळ तकराळ पहा ६ पुनरुक्ति या प्रमाणें तक्रार करून सांगून पाठविलें '—रा ५ ०६ [अर तक्रार्] ०अर्जी-स्त्री (कायदा) खालच्या कोर्टाच्या विरुद्ध वरिष्ठ कोर्टाकडे केलेला अर्ज दाद मागणें (इं) अपील् ०खोर तक्रारी-ऱ्या-वि नेहमीं तक्रार करणारा भांडणखोर हुज्जतखोर ०खोरी-स्त्री भांडखोरपणा

तकराळ—स्त्री १ वस्तुस्थितीचा विपर्यास करून सांगितलेली हकीकत बनावटपणा याच्या भाषणांत तकराळ दिसते २ दुसऱ्यास फसविण्याकरितां गोत्यांत आणण्याकरितां रचलेलें कुभांड आळ तोहमत दोषारोप तकरीर ३ तक्रार पहा

तकरीब—स्त्री तक्रीब पहा

तकरीर तक्रीर—पु १ (एखाद्यावर आणलेला) खोटा आरोप आळ (क्रि० आणणें येणें) हकीकत? चित्रगुप्त वर दास्त लिहितसे। विषयाची तकरीर २ तक्रार स्वपक्षसमर्थन, कैफियत करीणा ३ (ल) खोट्या व लांबलचक सबबी ४ प्रतिज्ञा केस नापेवरील जबानी ५ वादीचा लेख त्यास दाखवून त्यावर त्याची सही घेत असत तो —भाअ १८३० ६ हकीकत माहिती फितूर केला होता त्याच्या तकीरा —वाडसमा ३ ७१ [अर तक्रीर] ०कर्दे-वि १ तकरीर करणारा २ निवेदित सांगितलेलें —वाडशाठ १७८ [अर तकरीर+कर्दे] ०नामा पु खरें त्याची लेखी हकीकत कैफीयत

तकलादी—वि १ कवाडीनें अथवा निष्काळजीपणानें हात राखून पूर्ण श्रम खर्च न करतां तयार केलेलें (घर वगैरे दागिना इ०) चालकल करून बनविलेला २ बनावट नकली न टिकणारा तकलुगी हलका [अर तक्लीदी]

तक(ख)लाफ-प तकलाफ—स्त्री (व) श्रम तसदी त्रास [अर तक्लीफ्=त्रास]

तकलुबी या तकलावा—वि दिखाऊ खोटा बनावट जुजबी हलक्या प्रतीचा (माण) तकलोपी तकलादी पहा [अर तक्लुब]

तकलें—स्त्री (गो) डोकें मस्तक टकलें

तकवा तक्वा—पु १ बळ जोर ताकद उत्साद हुषारी कांतीस मराठा तिनुका मेळवावा। आपल्या महाराष्ट्रधर्म

याव्याचा । येविषयीं न करिता तक्वा । पूर्वज हासती । ' –रामधे सभोवनी ५° २ उत्तेजन, आधार, धीर ' एक तक्वा आपला धरिला आहे ' –पेद २० ·॰५. [अर तक्वियत्]

तकरी, तक्वाई—स्त्री. तगाई पहा –गांगा १८९

तकवियत कौल, तक्वेत कौल, तक्वेत चिठ्ठा—पु स्त्री कायदशीर कौल तयार होईपर्यंत सरकारानें नोकरास, मेहनताना, पगारादरास दिलेलें तात्पुरतें आश्वासनपत्र मजलपत्र, [अर. तक्वि्, तक्वियत=आश्वासन, समाधानी+अर कौल्=वचन]

तक्सी(सी)म, तक्सीम—स्त्री १ वतन गावचा रास इ० काचा वाटा, विभाग, फाळणी, वाटणी, हिस्सा, भाग २ विशिष्ट नियमानीं संघटित असलेला समाज, संघ वर्ग, जाति, मंडळ, कंपनी [अर तक्सीम] ०दार-पु वाटेकरी, भागीदार (जमीन, हक्क, मालमत्ता इ०चा) ०दारी-स्त्री १ तक्सीमदाराचा हक्क, वाटणी, भाग २ तक्सीमदाराच्या हवानें मिळावयाचा द्रव्याचा हिस्सा; भागीदारी [तक्सीमदार]

तक्सी(सी)र, तक्सा(क्स)र, तखसी(सी)र—स्त्री १ अपराध, गुन्हा, चूक, अन्याय २ न्यून कमीपणा [अर तक्सीर] ०दार-वि गुन्हेगार, अपराधी, दोषी [अर तक्सीर+दार]

तकल—पु (राजा इ) १ (धक्का, तडाखा लागल्यानें झालेली) इजा, जखम, व्यथा, त्रास, दुःख २ (ल) (अपमान, उपहास, निंदा इ०कानीं मनाला होणारी) व्यथा, त्रास, आधि (क्रि० पोहोंचणें, पावणें, लागणें, बसणें) [स तक्=तासणें ?]

तकसुबी—स्त्री लबाडी, फसवेगिरी 'राडनें तक्सुबी करून आली आहे ' –भाईमइ १८३४ २११ [अर तकस्सुब्]

तकाकणें—अक्रि (तकतकणेंचा अतिशय) प्रकाशणें, अतिशय तुळतुळीत दिसणें, चकाकणें. [तकतक]

तकाकी—स्त्री (तकतकीचा अतिशय) तेज, चकाकी उज्वलता [म तकतकी]

तकावी—स्त्री तक्वी, शतकऱ्याला जमीनदारानें, सरकारानें कर्जरूपानें दिलेली आर्थिक मदत, तगाई पहा –गांगा १८९ [अर तकावी]

तकिया, तक्या—पु १ मुसलमानी फकीरांचें विश्रांतिस्थान, मठ या ठिकाणीं तो रहातो व धर्मज्ञानाचा प्रसार करतो ' अलीकड धामधुमीच सबबनें मोहिवी आपला कदीम तकिया सोडून उपर घाटावर जाऊन नवाच तकिया बनविला आहे –भप ३३७ 'बळात्कारें हिंदुची मुलगी घेउनि । तकियात बैसला फकीरानीं । कार्धे समोंवनीं लाउनि भमि । वेंवलित रहन ठेविलें तया ।' –दानि ४०३ २ पीरें पुरलेली जागा, मशीदीसारखा एक प्रकार ३ टेकण्यासाठीं भिंतीशीं उभी ठेवावयाची गादी उशी, लोड तक्या पहा [अर तकिया]

तकीप—वि सिद्ध, सज्ज, स्थापित –राव्य ८ ४७ 'पहिली लढाई झाली फार ठीक । केले मोर्चे तकीप । ' –ऐपो ११६ [तकींब ? तद्बूब अप ?]

तकुबी—स्त्री तात्पुरती मनाई, तहकुबी पहा [तकुबी]

तकूब—वि तहकूब, तात्पुरतें बंद, रद्द, थांबवलेलें (क्रि० करणें, ठेवणें, होणें) –न तहूब चिठी पहा [अर तवक्कुफ्=काहीं काळपर्यंत थांबणूक] ०चिठी-स्त्री १ एखाद्या इसमास सारावसुलीच्या अतिजाचापासून उपद्रव होऊं नये म्हणून काहीं काळपर्यंत वसुलीचा तगादा बंद ठेवण्याचा सरकारी हुकूम, पत्र, परवाना २ काहीं वेळपर्यंत आराम देणारें औषध [तहूब+चिठ्ठी]

तकद—क्रिवि चटकन, चुटकीसरसें, तावडतोब

तक्का लावणें—क्रि (व) वजनाच्या काट्यावर कपाशीच्या गाडया लावणें

तक्कू—पु आंब्याच्या फोडी ठेंचून, किसून त्यांत तिखट, मीठ लावून केलेली चटणी, कवठ इ०चा ठेंचा

तक्केफाड—वि (व) (नेहमीं तक्क्याशीं बसून राहणारा) आळशी, सुस्त [तक्या+फाडणें]

तक्टो—पु (गो) चटईचा लहान तुकडा.

तक्त, तख्त, तखत—न १ सिंहासन, नृपासन २ पीठ, मठ, गादी. शीखामध्यें मुख्य गुरुद्वाराना म्हणतात [फा तख्त] ०न(नि)शान-वि सिंहासनारूढ, राज्यावर, गादीवर बसलेला. [फा तख्त्+निशीन्=बैस] **तक्ताधिकारी, तक्ताधिपति**–पु. गादीवर असलेला, राजा [फा तख्त+म अधिकारी, अधिपति=मालक]

तक्त(ख्त)पोशी—स्त्री १ लाकडी कलाकुसरीदार तक्त्यांनी फलेला कडीपाट–जमीन, पर्ई ' नंतर तो गलबताच्या तक्तपोशीवर आपल्या पत्नीशीं संवाद करूं लागला ' –कोरवि ६ २ तक्तपोशी केलेली खोली, माडी [फा तख्तपोश्=फळ्याची जमीन]

तक्तपोस—पु (ना) लाकडी पलंगवजा मोठी बैठक [फा तख्तपोश]

तक्तरावा—पु लग्न इ० समारंभाच्या मिरवणुकींत नाचेपारे किंवा कलावतिणी यांच्या नाचण्याकरिता केलेली फळ्याची लाकडी चौरंगासारखी रचना लग्नाच्या वगैरे मिरवणुकींत हा तक्ता माणसांच्या डोक्यावर किंवा गाडीवर ठेवतात निरता तमाशा, नाच तक्तराव पहा [फा तख्त्=सिंहासन+इ०चा रवान्=चालणारें हालणारें]

तक्ता—पु १ (लाकडाची) फळी, पाट २ बागेंतील पुष्पझाडाचा ताटवा, वाफा ३ लागवडीपैकीं एक भाग पाडा ४ शाळी इ०कांचा पट ५ कागदाचा ताव अथवा अर्धा कागद, (यावरून)

रकाने पाडून केलेलें निरनिराळ्या कोष्टकाचें यादी–हजेरी–इ०का सारखें पत्रक, एकूण एक बाबींच्या तपशिलाचें सामान्य पत्रक, नकाशा, गोटक (रकाने पाडलेलें) ६ कागदाचा विशिष्ट आका राच्या नमुन्याचा तुकडा (ज्यावरून तसल्याच आकाराचे तुकडे कापता यतात असा तक्ती पहा ७ लाकडी ओटा 'पाणी लोकाच्या दारापुढील पूर्वीपासून वे ठेवलेले तक्त उखडून टाकले' –विविधज्ञान १ १२१ ८ (ढोर) सागळ, पेसी, पखे वगैरे वेतण्यासाठीं केलेली लाकडी फळी [फा तख्ता]

तक्ती—स्त्री १ कागदाचे विशिष्ट आकाराचे तुकडे करण्या करिता प्रथम नमुन्याकरिता केलेला तुकडा, तक्ता अर्थ ५ पहा २ अशा तुकड्याची रास, पुस्तकाच्या पानाचा ढीग, चळत [फा] ०पत्र–न तक्ती अर्थ १ पहा [फा तख्त+स पत्र=पान]

तक्ती—वि तक्त्याचा, फळयाचा केलेला [तक्ता]

तक्दमा—पु १ आगाऊ पैका, विसार 'तक्दमा वसूल घेतला' –ख ८५१ २ अग्राधिकार, पहिला मान –क्रिवि. आगाऊ [अर तक्दीम]

तक्या—पु १ तकिया पहा २ आरामशीर टेकून बसण्या-करिता केलेला दगडी ओटा, ओटी इ०वर टेकण्याकरिता केलेला उचवटा

तक्र—न ताक [सं] सामाशब्द–०कौंडिण्य न्याय–पु एका पदार्थाला दोन सजातीय विधी असता त्यापैकीं सामा न्याला विशेषाचा जो बाध यतो तो उदा० सर्वांस तक वाढा आणि कौंडिण्यास दहीं वाढा, या वाक्यात दह्याच्या विधानानें तक्राच्याला बाध आला ०मद्दर–पु ताकाच्या अनुपानाशीं घ्यावयाचा मद्दर (लोहकीटापासून केलेलें औषध) [स तक्र+मद्दर] ०योग–पु मीठ, हळद व मोहऱ्या हीं औषधें प्रत्यकीं २० तोळे घेऊन ४०० तोळे ताकात टाकावीं आणि तें भाडें तोंड बाधून तीन दिवस तसेंच ठेवावें नंतर त्यातील ४० तोळे ताक दररोज प्यावें याप्रमाणें २१ दिवस केलें असता पानथरीचा नाश होतो –योर २ १९८ [स तक्र+योग]

तक्रार तक्रारखोर—तकरार इ० पहा

तक्रीब—स्त्री सबध तकरीब पहा 'त्यास मळेल्याची तकीब लावणें निसबत नाहीं' –रा ५ १५७ [अर तक्रीब्]

तक्लादी—वि तकलादी पहा

तक्लीफ—स्त्री तकलीफ पहा

तक्लुबी तक्लुपा-फा—वि दिखाऊ बनावट, खोटा तकलुबी पहा (कागद) 'तक्लुबी असेल' –रा ३ ११७

तक्वा—पु जोर, उत्साह तक्वा पहा 'तुमचे लिहिल्याचे तक्व्यावरी पधरा दिवस लोकास उमेद होती' –रा १० ८३ [अर तक्विया] ०दिलदारी–स्त्री उत्तेजन, उत्साहवर्धन, समाधान 'सेवगीचा वल्ल आहे, तक्वादिलदारी पाठवणें' –रा १६ ३३ [तक्वा+दिलदारी]

तक्वियतकौल, तक्वेतकौल—पु तकवियत कौल पहा

तक्वीत—स्त्री समाधानी, खातरजमा 'साहेबीं तक्वतीचें खुर्दखत सादर केलें' –रा १६ ३२ [फा] ०कौल–पु आश्वासनपत्र तकवियतकौल पहा

तक्शी(क्सी)र—स्त्री तकसीर पहा 'तहमूल (सहन) करावयास तक्सीर केली नाहीं' –दम ६७

तखत, तख्त—न तक्त पहा 'तखत फोडुनि केली धुळधाणी।' –ऐपो १०१ ०नशीन–तख्तनशीन पहा

तखतरावा—पु तखरावा 'तखतरावा रथ इतीचा पुढें वाज नौबतखाना।' –ऐपो ४४०

तखता—वि तक्तासबधी, राजाचा, राजासारखा 'तख्ती पैराव करा' –वसा ४८

तखदि(दी)र—न. नशीब, दैव तक्दीर पहा 'माझ्या तखदिरात आहे तरी काय?' –सूर्यग्र १२५

तखलादी, तखलु(लो)बी—वि तकलादी पहा

तखली, तखलाव्याध, तखलें, तखलें दुखणें, तखल्या रोग, तखील—कथली, कथील यापासून वर्णविपर्यासानें बन लेले शब्द कथली, कथील इ० पहा

तखा—पु तनखा पहा

तखान—पु दरोडा 'तव तेथें चोर तखान घालु आला।' –पच ३ १०

तखेक—वि तर्कानें समजणारें कल्पनाग्राह्य तर्कित 'तियेन आपुलें पातक। साडानि दिधलें सकळैक। ऐसें वर्तमान तखेक। तयासी नाहीं गमलें।' –खिपु २ २९ ९८

तख्त—तक्त पहा

तख्तराव-वा, तगतराव—पु तकतराव, तखरावा पहा 'मणिखचित अपारा पालख्या तख्तरावे।' –सादद ३ ३६

तख्ता—पु तक्ता पहा

तग—पु टिकाव, निभाव, चिकाटी (क्रि० निघणें, धरणें) 'गमले ते नग न निघे सोसुनि कुलिशोत्थ दाह, तग ज्यातें।' –मोभीष्म ७ १८ तगाव पहा [स तक्=सहन करणें]

तग—पु वजन करावयाचा मोठा तराजू (बाप्र) तगी लावणें–१ वजन करण्याकरिता कान्यात घातलें जाणें २ (ल) (एखादें काम) लोंबकळत, भिजत, राहणें–पडणें, (कोर्टातील दावा इ०) अनिश्चितपणें अर्धवट अशा स्थितींत राहणें

तंग—पु घोड्याचें खोगीर आवळण्याचा चामड्याचा पट्टा, घट्ट आवळलेला पहा [फा तग्] ०तोंड–वि नमरीक्षा घेण्याच्या

चेतात असल्यामुळे वस्त्राचे पद तोडून टाकलेला (गोसावी इ०) [तंग+तोडणे] ०तोबरा-री-तावा-पुस्त्री घोड्याला लागणाऱ्या जिन, तग, तोबरा इ० जिनसा 'घोड्याला तगतोवरी निनवदवोरी।' -ऐपो ४२९ [तंग+तोबरा] ०बार-बाहार-पु खोगीर वगैरे घालून कलेली (घोड्याची) तयारी, जिनवदी, (क्रि० करणें) 'दारु गोळी लोकास वाटून तंगवार करून मुहुर्ते सिद्ध होऊन चालिले' -भाव १० 'तंगबाहार तयारी सान्या सैनेस।' ऐपो ३३८ -वि खोगीर वगैरे चढवून सज्ज कलेला (घोडा) २ (ल) कवर कसून प्रवासास निघण्यास सिद्ध झालेला (मनुष्य) [फा तग्वार=सामानाचें गाठोडे]

तंग—वि १ घट्ट, आवळ, आवळ होणारा (अंगरखा, चोळी इ०), दृढ 'वरवा अशी राह भाव। तग तोचि जाणा दव।' -तुगा १४१४ २ अडचणींत, पेंचात, सकटात सापडलेला (मनुष्य) (वाप्र) ०करणें-१ आवळणें २ (ल) (एखाद्यास) पचात धरणें. 'प्रथमता क्षुन्जी त्यास तङ्ग केला तव्हाच त्यास आच वसली' -ख ८४७. ०होणें-(गा) अस्वस्थ होणें (जीव), ग्लानि येणें, त्रासणें 'फार वेळा शौचास झाल्यामुळे जीव फार तग झाला आहे' [फा तङ्ग्] सामाशब्द- ०चाई -वी, तंगशाई-स्त्री १ टचाई, दुर्मिळता, अडचण, तगी, तुटवडा 'परतु खर्चाची बहुत तङ्गचाई जाली' -इम १३४ 'आपले अशा तङ्गचाईत बहुत उपयोगी पडले' -ख ११ ६००० २ विपन्नावस्था, ओढगस्त स्थिति म्ह० खाण्यापिण्याची तगचाई व नमोनारायणाची वस्मर [फा तङ्ग्+चाय्] ०तगीत-वि १ (प्रा) फार घट्ट बाधलेला, फार आवळलेला २ अगावरोवर आटपशीर, बाधेसूद, सुटसुटीत, घन्मूठ ३ (सामा) तग 'उरीं दोन्ही गेंद गुलावी सगीत। वर कचुकी ल्याली तगतगीत।' -पला ४४ [तग द्वि] ०दार-वि (अगाशी) दाट, घट्ट बसणारा (अंगरखा, चोळी इ०), आवळ [फा]

तगट—न (पिकाची, आब्याच्या फळाची) पाहणी, मोज दाद, अदाज, तकट [तगटणें ?]

तगट—न १ भरजरी वस्त्र २ दागिने इ० करण्याकरिता ठोकून पातळ केलेला धातूचा पत्रा, तवकडी वर्ख, पान तकट अर्थ १ पहा. 'तया शक्तिचक्राच्या तगटीं।' -माए ५४८ 'नागलतिकापर्णोतमें। जैशीं तगटें घडिलीं हमें।' -मुरशु १४६ ३ (महानु) अलकार

तगट, तगटणें, तगटवं.ी, तगटून—तकट तकटणें इ० पहा

तगटणी—स्त्री (पिकाची) पाहणी, मोजदाद, अदाज [तगटणें=पाहणी करणें]

शको ४ ७

तगटणें—उक्रि (पिकाची) आणेवारी काढणें, पाहणी करणें [का तगटु=मागणी करणें]

तगटणें—उक्रि १ घट्ट बाधणें, आवळणें तकटणें अर्थ १ पहा 'तगटियेलीया काचोळी। हारावळी त्या वरत्या।' -मुरशु १९६ २ भिडविणें, भिडणें, चिकटून असणें 'रणीं उभा ठाकला। रथे रथ तगटिला।' -कथा ६ १५ ३०

तगटणें—अक्रि झटणें, धावणें 'गदादि आयुधीं ऐसा वेट। अतिवेळें तगट रणभूमीसी।' -एभा ५.७२५ [तडक ?]

तगटी—वि भरजरी, चादीच्या पत्र्याची 'शोभेनि तेंमीं तगटी निशाणें।' -सारह ७५३ [तगट] ०निशाण-न जरि पटका झेंडा

तगड—न (व) चादीचा, पितळेचा पत्रा, तकट, तगट पहा [तगट]

तंगड-डी—नस्त्री पायाबद्दल योजावयाचा निंदाव्यजक शब्द टागडी पहा [टाग]

तगडणें, तगटणें—उक्रि पायपीट करणें, करावयास लावणें. तागडणें पहा [तगडी]

तगडा—वि (माळवी) धिप्पाड धाकटा, बळकट 'तगडा जवान' [स तनु+कटा, हिं तन+कडा]

तगणें—अक्रि १ टिकणें (सुख व स्थैर्य यानीं युक्त अशा स्थितींत राहणें, टिकून असणें २ सहन करणें, टिकाव धरणें, दम, जीव धरून असणें, चिकाटी न सोडणें, कसेंबसें जिवत असणें 'परि वाट मज परतुनि यता बळ माझें न तगावें।' -मोरामायण पचशती २०९ -न टिकाव, टिकणें 'तरी विरक्तीव चूनि केहीं। ज्ञानासि तगणेंचि नाहीं।' -ज्ञा १५ ३८ [तग]

तंगणें—अक्रि १ क्षीण होणें, रोडावणें २ विपन्नावस्थेस, अवनतीस येणें दारिद्र्ययुक्त होणें ३ थकणें, दमणें [तग, फा तग्दो=श्रम ?]

तगतगाट—पु झकपक झगझगाट 'दोन्ही मडपीं थाटें थाट। पीतांबरें तगतगाट। अळकाराचे लखलखाट।' -वसीस्व ८२१ [तकतकणें]

तगतगी(गि)त—वि सतगीत चकाकणारा, तकावी असलेला विलेपीला झुडे तगतगित सिंदूर विलसे।' -अक्क २ गजगौरीव्रत ९ [तकतगीत]

तगदमपट्टी—स्त्री १ अनुमानधपका, मोघम अजमास, ठोकळ अदाज २ हिशेव करण्यापूर्वीच कुळाकडे अगाऊ केलेली वसुलाची मागणी ३ जबरदस्तीचा म्हणून मानला गेलेला कर [अर तकदम, तक्दीम, तक्दमा+पट्टी]

तगदमा—पु १ अधिकाराचा दरारा दबदबा हुकमत चालेल असें वजन (क्रि० होणें) २ अनुमानधपक्का; ठोवळ अदाज **नगदमा में तगदम**-क्रिवि १ अनिश्चित अनिर्णीत, अद्यापि चालू असलेल्या स्थितींत, निकालात न काढलेल्या स्थितींत (कोर्टांतील काम इ०), अनामत; मोघम 'त्यांचें उपाध्येपण तगदमा राहिलें' २ ठोकळ मानानें सरासरी अदाजानें; अनुमान धपक्यानें ३ झटपट, तावत्तोब एका क्षणयात [अर तक्दीम-अग्राधिकार वर्चस्व]

तगपिलपिलें—न (कों) फळयाला राळ्याची खोबण पाडण्याचें सुतारी हत्यार [इ टग+पिलपिलें]

तगवग-मग—स्त्री १ तळमळ अस्वस्थता 'कामभागाचे तगवगें। डाळयां पातया पात न लाग।' —सुविराट ३ १३३ विषयो न मिळता जीवा। तगवग सुटे।' —दा ३ १० ६१ २ (ताप इ०कानीं शरीराची होणारी) काहली, अशातता तडफड कासाविसी तळमळ व्याकुलता (क्रि० करणें) —क्रिवि तड फडत तळमळत कासावीस होत [अवमेतच्या दृश्यावरून तुल० का तगुमुगु खाल्वर]

तगमगणें—अक्रि तळमळणें (जीव) खालींवर होणें तडफडणें कासावीस व्याकुळ होणें [तगमग]

तगर-पु (ग्रा महानु) एडका, मेंढा 'एकु तगराधीं झुझणें दावितातिं।' —दाव ८६ [का]

तगर—स्त्री एक फुलझाड याच्या फुलास सकाळीं मात्र थोडासा वास येतो मस्तकशूळावर तगरीचें मूळ उगाळून लाव तात —न तगरीचें फूल [स]

तगरोखण—स्त्री (सु) सुताराच्या रोखणीचा रुंदाचा एक प्रकार फळीला मधोमध पुढें येणारा भाग राखून दोन्ही बाजूचा भाग रंधून काढणारा रंधा [इ टग+म रोखण]

तगवड—स्त्री (वे) दोन ल्हान टेकड्यामधील दरी [का तग्गु-दरी]

तगवणा—वि १ (कों) टिकाऊ टिकणारा २ एखादें दिवशीं वापरावयाचा ठेवणीचा राखून ठेवलेला (पीतांबर वस्त्र इ०) [तगणें]

तगवणी तगवणूक—स्त्री टिकविणें पुष्कळ दिवस टिकेल अशा रीतीनें वापरणें [तगविणें]

तगवणें—न (कों) (ल्प्रकार्यात सणावारीं नेसण्याच्या उपयोगी असें) पुष्कळ दिवस टिकणारें वस्त्र उदा० पितांबर पैठणी इ० [तगणें]

तगविणें—उक्रि टिकविणें जपून वापरणें [तगणें]

तगशाइ—स्त्री तगी अडचण तगवाई पहा [फा]

तगाई—स्त्री शेतकऱ्याला मदतीखातर सरकारातून, जमीन दारातून कर्जाऊ मिळालेला पैसा तकावी [अर तकावी]

तगाडणें—उक्रि १ तागडणें पहा २ (व) सुदृढ किंवा पुष्ट होणें 'दुखण्यातून उठल्यापासून जरा तगाडल्यासारखा दिसतो खरा'

तगादगीर-दार—पु शेतकऱ्यावर सरकारचा हक्क वसू करण्यासाठीं नेमलेला कामगार तगादावामगार [तगादा+अर गीर किंवा फा दार प्रत्यय]

तगादणें—अक्रि (कों) कचाळणें त्रासणें (जगाला, एखाद्या कामाला) विटणें

तगादा—पु (पैशाच्या फेडीसाठीं किंवा इतर कांहीं गोष्टी साठीं लावलेली) निकड; निकडीची मागणी; लकडा; नट (क्रि० लावणें लागणें) 'सन मजकूरच्या स्वारीच्या हिशवाचा तगादा तुम्हांमी कांहीं राहिला नाहीं' —रा ६ १५४ [अर तकाझा]

तगाफली—स्त्री बेसावधपणा गाफिली 'तगाफली कलिया आपलें केलें पावाल' —रा १८५० [अर तघाफुल्]

तगारी—स्त्री १ परात थाळी ताट 'आमचे तगारींत जेवावें' —मदरु ११०८ २ (खा) घमेलें तगारें पहा [फा तघारी]

तगारें—न खोलगट टोपलें, घमेलें [फा तघारी]

तगाव—पु १ (एखाद्याबरोबर एखाद्या ठिकाणीं सुखानें सोयीनें) टिकणें टिकून राहणें निभाव टिकाव २ सहन करणें दिवस काढणें टिकाव तग निभाव (क्रि० काढणें-कर्माची पष्ठी निघणें कत्याची षष्ठी) [तग]

तगावर्त—पु (घोड्याला) तगाखालीं असलेला वाटोळा भोंवरा —अश्वप ११०१ [तग+स आवर्त-भोंवरा]

तगि(गे)रा—स्त्री १ (एखाद्याला) कामावरून नोकरीवरून काढून टाकणें हकालपट्टी बडतर्फी कायमची रजा देणें (क्रि० देणें) 'तगिरी बदली हुजुरून व्हावी' इम ८८ २ बदली [अर तघीरी] (वाप्र) (एखाद्याला) **तगाराचें वस्त्र देणें**—कामावरून दूर करणें, बडतर्फ करणें सामाशब्द- ०**बहाली**—पु (सरकारी नाकराना) कामावरून काढणें व पुन्हा नमणें इ० व्यवहार कमती आणि भरती बडतर्फी व नमणूक [तगिरी+बहाली=नमणूक]

तगी—स्त्री घोड्याची झूल गाशा बुरखी इ० बांधण्या साठीं असलेला ल्हान तंग पट्टा पद [तग]

तगा—स्त्री १ (अंगातील कपडा इ० काचा) घट्टपणा अडसपणा २ (द्रव्याची जिनसाची) टचाई अडचण ओढ ३ चणचण ओढाताण गरिबी ४ (व्यापार) तंगी महागाई [तग]

तगीर—वि कमावरून, हुद्यावरून काढून टाकलेला, बडतर्फ केलेला (क्रि० करणें, होणें) 'प्रसंगें शिवराजें किल्ले हायचा सुद्धा तगीर केला।'—सप्र १८ २१ [अर तग्यीर]

तग्ग—न (वे) साच, साळगा [का तग्गु]

तग्मा—पु लौकिक प्रतिष्ठा, वजन, कीर्ति 'आम्ही आज पावेतों मुसलमानीचा तग्मा जतन करून आहोंत'—दिमरा १ १५९ [फा तघ्मा]

तग्रग्र—वि क्रोधानें चवताळलेला, सतापानें चडफडणारा व डोळे वटारून पाहणारा, सतप्त, क्रोधाविष्ट [गु]

तज—स्त्री दालचिनीचें झाड —न दालचिनीच्या झाडाची साल, दालचिनी [स त्वच्, त्वचा=साल, प्रा तजा, हिं तज]

तजकरनवास, तजकरनास, तजकरनीस—पु कोणी सरकारी नोकर लाचलुचपत खातो की काय ह्याचा बारीक तपास करणारा मराठी राज्यातील अमलदार [फा] ०**करनिसी, —करनिशी**-स्त्री तजकरनिसाचें काम [तजकरनीस]

तजकरा तजकरा—पु १ (तजकरनिसानें उघडकीस आण लेली) लाचलुचपत, खोटी नोंद, हिशेबात लबाडी, पैशाची, जमा खर्चाची अफरातफर (क्रि० काढणें) २ लबाडी, खोटेपणा 'तजकरा करितों हरि हा खरा।—हरिराजकृत मुद्गलाचार्य विरि चित रामायणाचें भाषांतर ४१ ३ लुबाडणें, परद्रव्यापहरण ४ दंड 'तजकरे घ्यावे, घरे बुडवावीं, नागवावें'—मराचिस १९ ५ पैशाच्या अफरातफरीमुळें निघालेलें वर्णं 'बाळाजी वामन दामले याजकडे पर्गणे अकोले येथील तजकरा निघाला आहे'—रा १४५ [अर तझ्किरा]

तजकरा—पु सनद 'दुमाला कीजे तजकरा उजूर न कीजे'—रा १०४७२ [अर तझ्कीर]

तजकीरनवीस—पु सनदा वगैरे लिहिणारा कारकून [अर तझ्कीर]

तजणें—उक्रि टाकणें, त्याग करणें, त्यजणें सोडणें 'लाज भय शंका जनीं नाहीं उभयतीं दोन्ही।'—तुगा २९८ 'जनीं जल्प-वीकल्प तोही तजावा।'—राम १३० [त्यजणें अप]

तजवीर—स्त्री तसवीर पहा

तज(जि)ला तजिल्ला तजेला तजि(जे)ली तजिल्ली—पुस्त्री १ कांति तेज प्रकाश चमक झिलाई २ (चेहरा, वाडें, फळें, चित्रें इ० यांची) टवटवी तानपणा, तक तकी [अर तजल्ली, स तेजस् म ता] ०**तज(जे)लीदार, तजेलदार**-वि टवटवीत रसिकपणें कांतियुक्त, तकतकीत [तजिला]

तजवीज—स्त्री १ शोध तपास चौकशी (क्रि० करणें) २ उपाय, उपाययोजना, व्यवस्था, हिकमत, युक्ति 'वीज अच चळ शीतज ज तजवीज कशी तुज हे सुमज।'—र १६ ३ तारतम्यबुद्धि विवेक विवेचकबुद्धि ४ निकाल, निर्णय, निर्णायक मत ५ सामुग्री, सिद्धता (कार्याची) [अर तज्वीझ्]

तजा—स्त्री (चांभारी) कातडें, जोड्यावरील सागळ [स त्वचा, प्रा तजा] (वाप्र) ०**उजरणें**-जोड्यावरील सागळ व्यवस्थित कापणें ०**मोडणें**-सागळीस मोड पाडणें **तजे चिकटविणें**-सागळ व अस्तर एकत्र शिवणें

तजाऊफ—वि १ चुकणारा २ कमी ३ कपटी —शर तजा वज पहा

तजावज—स्त्री १ उल्लंघन, अतिक्रम 'महकूम असदसाली तफावत व तजावज न करूं'—रा १२ २ अंतर, लांबीचा पल्ला 'सात कोशीच तजावजीनें पानगळ नजीक मुक्काम केला'—रा ३ ३५१ ३ (ल) कमीपणा, फरक 'हरएक बाबें चालवावें म्हणून कलमी केलें तर दोस्तीचे जागा तजावज आहेसे नसें'—ऐप २३६ [अर तजावुझ्]

तजावजा—स्त्री अफरातफर 'दागिने याची तजावजा होईल त्याची खबरदारी बरोबर करीत जाणें'—वाड मा १ ११५ —क्रिवि १इतस्ततः विखुरलेल्या, अस्ताव्यस्त विस्कळित स्थितींत, पळापळ झालेल्या अवस्थेंत (माणसें, सैन्य, वस्तु इ०), परागंदा 'मिरजेंतील थोर थोर मंडळी कांहीं तजावजा जाली अशा प्रकारच्या अवया ऐकतो'—ख १० ५३२७ २ गर्भगळित, घाबरलेल्या, गडबडलेल्या, भयचकित अशा अवस्थेंत (माणसें इ०) 'पुण्यांत लोक बहुत तजावजा जाहले आहेत'—ख १० ५३४१ 'पेंढारी दहा कोसावर आले असें ऐकताच लोक तजावजा झाले

तजावत, तजावूज तजावु(उ)ज् तजावत तरा वत—स्त्री १ (ठरलेल्या पद्धतींत कमांत झालेलें, केलेलें) उल्लंघन अंतर फरक तफावत कसर तजावज पहा २ (ल) लबाडी कपट [अर तजावुझ्]

तजुर्बा—पु (ना) रीत धोरण **तजुर्बेकार**-वि (ना) दर्दी मर्मज्ञ [अर तज्रिबा]

तजेला—पु टवटवी कांति, पाणी तेज, तजला तजिला पहा

तज्वीज—स्त्री १ तजवीज पहा २ काळजी, चिंता 'राजा गर्व जहाला ऐसें आऊन सांगताच पादशहास आश्चर्य वाटून बहुत तज्वीजींत पडला'—सभासद ८९ [अर तज्वीझ्]

तज्ज्ञ—वि माहितगार, कुशल जाणणारा 'सत्तेजचि अति दुःसह ऐसें म्हणतील न तज्ज्ञ का पविला।' मोभीष्म ८ ३३ [स तद्+ज्ञ=जाणणें]

तंझीम—स्त्री १ गुंफणें, (माळ्यें इ०) ओवणें, रचणें (कविता काव्य इ०) २ समर्थन, एकी संघटन [अर तन्झीम्]

तट—पु १ (व) (नदीचा, समुद्राचा) काठ, किनारा, तीर, सीमा, मर्यादा 'पञ्चालकटक तेणें विदारिलें, तट जसें महा पूरमें।'—मोकर्ण ४०३३ २ टकडीची, डोंगराची कड उतरण. ३ गाव, किल्ला इ०काच्या सभोंवतालचा कोट, भिंत ४ एखाद्या जातींत, समाजात पडलेले पक्ष प्रत्येकी फळी, विरुद्धभाव ५ खेळा तील खेळाडूची बाजू, पक्ष, संघ ६ एखाद्या कार्यार्थ एकत्र आलेल्या लोकांची जूट, संगनमत, कट ७ तराजूच्या पारड्यामधील तफा वत, वैषम्य ८ (वो) खोळंबा, थांबणूक, अडचण, खोटी ९ एके ठिकाणीं ठासुन उभें राहणें, भिडणें, भिडवणूक, वेढा, गराडा 'म्हणोन तट घालोन क्षणभर मारामार केली'—भाव ६७. १० (कर) (सोंगट्यातील) डाव, बाजु (क्रि० देणें) [सं] **तटास लावणें**—(एखादी गोष्ट) जातींतील मतभेदास, तट्यास कारणी-भूत होणें **०बंदी**—स्त्री किल्ला, गाव इ०काच्या सभोंवताली संरक्ष णार्थ बांधलेला मजबूत कोट, तटाचा बंदोबस्त [स तट+फा बंदी]

तटस्थ–स्त–स्त—वि १ नदीच्या काठीं असलेला, किनाऱ्या वरील 'देवे कावविले बहुयत्नेनि जसे तटस्थ लोक नदें।'—मोभीष्म ४३८ २ (ल) दोहोंपैकी कोणत्याहि पक्षास न मिळालेला (मनुष्य), तिऱ्हाईत, उदासीन ३ (ल.) स्तब्ध 'जाले तत्स्थानीं तटस्थ।'—दावि १०३ ४ (ल) थक्क, चकित, कुंठित 'जे देखता स्वर्गीचे देव। तटस्थ होती।'—दा ४७१८ ५ खोळंबून राहि-लेला, पुढें किंवा मागें न जाणारा ६ काहीं हेतूनें अपेक्षेनें उभा राहिलेला, थांबलेला [सं तट+स्था=उभें राहणें] **०मुद्रा**—स्त्री विचारमग्न, ध्यानस्थ माणसाची मुद्रा [तटस्थ+मुद्रा] **०लक्षणा**—स्त्री लक्षणेचा एक प्रकार, आगंतुक लक्षणा

तट—स्त्री (व) १ हट्ट आपलें म्हणणें खरें करणें २ निकड [त]

तट—पु १ बोभाटा, दुष्कीर्ति 'जळो माझें कर्म वाया केली कटकट। झालें तैसें तट नाहीं आलें अनुभवा।'—तुगा ४२५ २ भांडण तंटा पहा —वि भांडखोर कलहप्रेमी [तंटा]

तट–कन–कर–दिनीं–दिशीं—क्रिवि १ तीक्ष्ण हलका व जलद होणाऱ्या (उदा० दोरी तुटताना, ठिणगी उडताना होणाऱ्या) आवाजासारखा आवाज होऊन; तटतट पहा २ घट्ट, आवळून, तट पहा [ध्व तट]

तटका—पु १ संबंध 'द्वैताचा तटका तोडिला।'—दा ५ ९२८ २ भीड, मुरवत ३ तंटा [ध्व तट्] (ग्राम्य) **०तुटणें–राहणें**—थोडक्यात आणि तावडतोब (एखाद्या गोष्टीचा) शेवटचा निकाल लावणें, तड मिळविणें 'प्रपंच तटका तुटला मार्ग फुटला।'—दावि १०९ **०लाडणें तोडून टाकणें**—१ निक्षून, साफ, रोकडें उत्तर देणें भीड, मुरवत न धरितां स्पष्ट मागणें २ भांडण मिटविणें निकाल करणें ३ (एखाद्याचा) एकदम संबंध तोडणें 'मी तोडुनि आलों तटका। तो जिवा लागला चटका।'—मध्व २२० [ध्व तट्]

तटका—वि (ग्रा) ताजें (फळ, फुल, भाजी इ०)

तटकारणें—अक्रि १ (एखाद्यास) पुन्हा पुन्हा बजावून, हडसून खडसून सांगणें, बजावणें, सक्त ताकीद देणें २ रिचकणें, टिचकी मारणें टचकारणें [ध्व तट्]

तटकी–कें—स्त्रीन (वो कु) दारास, खिडकीस लावाव याचा तट्याचा बांबूच्या जाळीचा, काटक्याचा झापा, तट्याचें दार [का तडी=बांबूचा तट्टा, तट्टा]

तटगार—पु (वे) (विणकाम) हातमागावरील फणीचे तट बांधणारा [तट+कार]

तटणी—स्त्री (क) दारें, खिडक्या इ०कांची लाकडें हलूं नयेत म्हणून त्यांना अडकवावयाची, दाराच्या चौकटीला बसविलेली लाकडी पट्टी, चिमणी, हुक [तटणें=थांबणें, अडणें]

तटणें—अक्रि अडणें, खोळंबणें, थांबणें, थांबून राहणें, अडून बसणें 'थावीण साग तटलीं तुझि काय कामें।'—र ४३ —सारुह ३ ३४ [स तट]

तटणें—अक्रि खेटणें, भिडणें, चिकटून असणें 'अम्बारीस अम्बारी तटली होती'—भाव ११६ [का तट्टु=शिवणें]

तटतट–तटां—क्रिवि १ पटकाल लाह्या भाजतांना, दोरी अथवा टाके तुटतांना, काहीं जिन्नस तळतांना, ठिणग्या उडतांना होणाऱ्या तट तट अशा आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन (क्रि० तुटणें, फुटणें, सुटणें, उडणें, ऽकलणें, दिरणें, तोडणें, फोडणें) २ (काव्य) एकदम तोडतांना, निराळा केला जात असतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन, सपासप, खाटखाट 'सोडी बाणापाठीं बाण। राक्षसांचीं शिरें जाण। तटतटां तोडीत।' [तट् द्वि]

तटतटणें—अक्रि १ तुटण्याच्या, फुटण्याच्या बेतात येईल अशा रीतीनें फुगणें, ताणलें जाणें, तट् असा आवाज होऊन फुटणें, तुटणें २ तट् तट् असा आवाज करणें, फुटणें, तुटणें, सटकणें, उडणें [ध्व तटतट]

तटतटमाण—स्त्री (गो) श्वसनीतपणा, तकलाई 'मास ळीला बरीच तटतटमाण आहे'

तटतटां—क्रिवि तटतट पहा 'जेणें फाडीलें तटतटां।' —उषा १०७४ [ध्व]

तटतटीत—वि टचटचीत, ठासून, खच्चून भरलेलें (पोट, पिशवी) फार ताणलेलें ताठलेलें, फुटेल अशा रीतीनें भरलेलें [तटतटणें]

तटम, तटम्य वि (व) तुडुंब पहा [तुडुंब]

तटली—स्त्री (र) एक प्रकारची जनानी चप्पल [का तट्टल=बायकी जोडा]

तटविणें—सक्रि (चर्वा) भडविणें [म तटणें प्रयोजक]

तटा, तटो—पु (कु) १ भात टेवण्याकरिता उभी करून ठेवलेली झाडी २ वाबूची जाड चटई, तट्या [स तट, म तट्या]

तंटा—पु १ वाद, भाडण, कलह, मतभेद, बोलाचाली, वाचावाची 'तट केले हें माझें तुझें उपाधी वो।'—तुगा १४१ २ निकीरीचें पण जरूरीचें काम, कामधदा ३ (सावकाराचा) तगादा, लकडा, निकड ४ अप्रिय काम, प्रसग [ध्व हिं टण्टा, म तण्ड्] ॰उत्पन्न करणें—भाडण उपस्थित करणें ॰बखेडा-पु (व्यापक) बोलाचाली, भाडण, वाचावाची, भाडाभाडी, कज्जा [हिं टण्टा+हिं बखेडा] **तटखोर-बाज**-वि भाडखोर, कलह प्रिय [तंटा]

तटाक-ग—न तळें, सरोवर 'तया वनीं एक तटाक तोयें। तुडुवलें तामरसानपायें।'—र ८ [स तडाग]

तटाक-ग—पु नदीचा काठ, किनारा, तट तीर [स तटक= किनारा]

तटाटणें-अक्रि. १ (तटतटणेंचा अतिशय) अतिशय फुगणें, ताणलें जाणें, तटतटणें २ मोठया आवाजानें, जोरानें, फिरून फिरून फुटणें, तुटणें, तडकणें [तटतट]

तटाटां—क्रिवि तटतटा पहा

तटा(ट्टा)णी—स्त्री तट्टाची मादी, ल्हान घोडी [तट्टू] म्ह० कोठें इंद्राचा ऐरावत कोठें शामभटाची तटाणी=दोन गोष्टी मधील अतिशय मोठा विरोध दाखविताना योजतात

तटिनि-नी—स्त्री नदी 'तटिनि आटल्या जसा मीन वो।'—आपद ९१ [स]

तट्ट—पु तट्टू पहा 'केशिया मारिले तट्ट। वैल मारिला अरिष्टु। इतकियासाठीं वरिष्टु। केवीं सुभट्टु म्हणावा।'—एरुस्व ७ ९

तट्ट-टु—पु पाढऱ्या कापडाची एक जात —मुव्या १८३

तटोंगी—स्त्री १ दाणे भरलेलें चागलें पोसलेलें धान्याचें कणीस २ (अशिष्ट) वसा, गळा

तट्ट—न (व) (विणकाम) हत्यात बसविलेला वोरूची फणी, सुताचे धागे समभाग प्रमाणावर बसण्याकरिता तयार केलेला वोरूच्या काडयाचा साचा

तट्ट—क्रिवि १ तट् अशा आवाजानें फुगण्याच्या तुटण्याच्या बेतात येईपर्यंत (फुगलेलें ताणलेलें) रटादून (पोट पिशवी भरणें) (क्रि० फुगणें ताणणें, भरणें) २ अवकाश पोकळपणा न राही असा प्रकारें [ध्व तट्]

तट्ट, तटतट—पु (गो) आवळल्यामुळें होणारा त्रास [ध्व तट्]

तट्ट-कन-कर-दिनीं-दिशीं—तटकन इ० पहा

तट्टटणें—(गो) तटतटणें पहा

तट्टटीत—वि (गो) तटतटीत पहा.

तट्टा, तट्टया—पु १ वाबूची चटई २ तट्टी अर्थ १ पहा [तट्टी]

तट्टी—स्त्री १ पडदा, वाबूची रंगीत ताटी, तट्टा, वाळयाची ताटी २ (व) (ल) शौचकूप शतखाना 'तट्टीला गेला' [दे प्रा तट्टी, का तट्टि=वाबू, चटई, हिं तट्टा=पडदा, स तट]

तट्टीस जाणें-(व) शौचास जाणें

तट्टू-तट्ट—पुन १ घोडयाची एक ल्हान जात, ल्हान जातीचा घोडा. २ तिरस्कारदर्शक अर्थानें काहीं शब्दापुढें जोडतात उदा० अडेलतट्टू, सदातट्टू, खोडेल तट्टू, चुकारतट्टू इ० [हि टट्टू] म्ह० भाद्रप्यात भट्टू आश्विनात तट्टू (पुष्ट होतात) =भाद्रपदात श्राद्धीय जेवणें जेवून ब्राह्मण व आश्विनातील हिरवें गवत खाऊन घोडे पुष्ट बनतात सामाशब्द- ॰टार-न. १ तट्टू, ल्हान घोडा २ भिकार घोडा टार पहा [तट्टू+टार=घोडा]

तट्टू—पु पाढऱ्या कापडाची एक जात —मनको

तट्टें—न एक प्रकारची गाडी —घाको तट्टू पहा

तटया-टट्या—पु वाबूची चटई, अवरी, तट्टा पहा

तठ—अ (कातकरी) तेथें —बदलापूर १४४ [स तत्र]

तठि-ठें—अ (खा) तेथें [सं तत्र]

तठल—न (गो) पातळ जुतें, चप्पल, बारीक वहाण. तम्ली पहा

तड—स्त्री १ (समुद्राचा, नदीचा) किनारा, काठ, तीर, तट 'द्वैपें होय तडफडा, म्हणती चिंताब्धिची अलभ्य तड फडा।'—मोकृष्ण ३० २७ २ (एखाद्या कार्याची) अखेर, शेवट, पूर्णता समाप्ति ३ (सावकाराचा देण्याविषयींचा वुळाला लागलेला) तगादा, निकड, नेट (क्रि० लागणें, लावणें) सावकारानें रुपयाविषयीं मोठी तड लाव ी'४ अडचण तगी ओढगस्तीची स्थिति 'माझी एवढी तड ढळली तर येईन' [स तट, प्रा तड, उरि तडा मि तडो] **तड पणें**-शवटाला आणणें, नेणें, समाप्त करणें **तडीचा पोहणार**-वि १ काठाकाठानें पाहणारा २ (ल) साहस अथवा हिंम्मत न करता व्यवहार धदा करणारा, विन धाडसी ३ बहिमती नगीकृत कार्य शवटास नेण्याची ज्यास धमक नाहीं असा (मनुष्य)

तड-ड—पु १ एखाद्या जातीतील, समाजातील काहीं मत भेदामुळें पडलेल्या पक्षांपैकीं एक पक्ष दुफळी तट अर्थ ४ पहा २ दळ, फौज तुकडी [स तट] **तडास लागणें**-(एखादी गोष्ट) जातीच्या दुफळीस कारण होणें, तटास लागणें

तड—पु (व) उशीर [का]

तंड—पु वाद भाडण तंटा पहा 'तड वाचाळ बरवी नव्हे।'—दावि ३४६ [स तण्डा=मारणें म तंटा]

तडक—स्त्री. एकसारखा नेटाचा, आवेशाचा, जोराचा प्रयत्न (विशेषत: पळण्यांतील); नेट; जोर. (क्रि० मारणें). 'तेथून *जी तडक मारली तों येथें उभा राहिलों.*' —क्रिवि. १ जोरानें; तडाक्यानें; नेटानें; एकदम; झपाट्यानें; धडकून. 'गर्जेत मेघ गडगडीती । अवचीते तडक पडती।' —उपा १५४.१७४१. 'असंख्यात तडागोदरें । तडक फुटती एकसरें।' —मुविराट ६. ११३. २ अप्रतिहतपणें; सुरळित; कांहीं अडथळा न होतां; विन हरकत. 'अकबरी मोहोर सर्वत्र तडक चालते.' ३ पुरेपूर; पूर्णपणें; पुरतेपणीं; सबंध 'तो गांव येथून तडक वीस कोस आहे.' ४ थेट; नीट; कोठेंहि न थांबतां; सरळ मार्गानें. 'म्यालीं सकळेंहि बळें तडक पळालीं न राहिलीं पळ तीं।' —मोभीष्म ९.४१. ५ भरपूरपणें; विपुलतेनें; रेलचेलीनें (एखाद्या क्रियेचा अतिरेक, उद्रेक, जोर दर्शविण्यासाठीं या शब्दाची योजना करतात). [ध्व.] सामाशब्द— **०फडक**—वि. १ चपळाईचें; तांतडीनें केलेलें; उत्साहपूर्ण (काम, उपाय); उत्साही; चलाख; निश्चयी (मनुष्य); खरमरीत; खरपूस; कडक; स्पष्ट (भाषण). **०सार**—वि. चपळ; उत्साही; चलाख; जलदीनें काम करणारा; तरतरीत. **०सावित्री**—स्त्री. चलाख आणि तरतरीत अशी लहान स्त्री; मुलगी [तडक+सावित्री]

तडक—पु. १ मोठा आवाज. —शर. २ विजेचा कडकडाट; वीज. 'तडकें सुजाळीं खेचरें।' —मुविराट ६.१६. [ध्व. तड्]

तडकणी—स्त्री. गोणीला असलेली, बांधलेली दोरी. ह्या गोणीच्या दोन्ही बाजूस दोन असतात. [तड्]

तडकणें—अक्रि. १ (कांच, लांकूड इ०) भेगलणें; फुटणें; चीर पडणें; भेगांनीं युक्त होणें. २ कडाडून प्रकाशणें; (वीज इ०) लवणें. 'व्योमीं तडके सौदामिनी।' —मुआदि ३१.८१.३(ल) मन व्यथा पावणें; अंत:करणास व्यथा उत्पन्न होणें (भय इ० मुळें). ४ रागावणें. [तडक; हिं. तडकना]

तडककांशी—स्त्री (ना. व) गुरांचा एक प्रकारचा मानमोडीचा रोग. —शे ११.३.

तडकचोम—स्त्री. एकदम उठणारी कळ, तिडीक, शिलीक; (क्रि० लागणें; उठणें). [तडक=तिडीक+चोम=चोंच; ओरडणें]

तडकशी—स्त्री. (क.) तगादा; लकडा; दुमणें. (क्रि० करणें; लावणें; माडणें). —क्रिवि. ताडकन पहा. **तडकशी-शा तोडणें-धरणें**—जाचणें; गांजणें; छळणें; जुलुम करणें; तगादा, दुमणें, समेमिरा लावणें. [म. तड+फा. करीरा=ओढणें]

तडका—पु. तडाखा. १ थंडीचा कडाका. २ (कामांतील) धडाडी; उत्साह; चलाखी. ३ तडाका पहा. 'घोर वार्‍यांचा तो कडका। गज पीटिती तो तडका।' —वेनीस्व ४.२९. **०तोडणें**—मसत तगादा, निकड लावणें.

तडका—क्रिवि. झटपट; तावडतोब; तडाक्यानें; तडक (—क्रिवि.) अर्थ १ पहा. **तडकातडकीं**—क्रिवि. तडकाफडकीं पहा.

तडकाँ—पु. (गो.) माणसाच्या अंगावर उठलेल्या देवीच्या फोडांतील लस टोचणें.

तडकाफडकी—स्त्री. (भांडणाची) झटापट; खटका; खडकाखडकी. (क्रि० उडणें; होणें; झडणें). [तडक द्वि; तडका+फडका; तडफड ?] —क्रिवि. एकदम; तात्काळ; जलदीनें; त्वरेनें; झटक्यासरशीं. (क्रि० करणें; मरणें; जाणें; देणें).

तडकाविणें—सक्रि. १ कचकावून लगावणें; तडाका, रपाटा देणें; सडकावणें. 'मी त्याला चांगलाच तडकावला.' २ कडकडणें; कडकडून बोलणें. ३ निर्भर्त्सना करणें; खडसावणें; धमकावणें. [तडक]

तडकावून, तडकून—क्रिवि. त्वरेनें; जलदीनें; बेदरकारपणें; बेफामपणें; नि:शंकपणानें; उत्साहानें. (क्रि० बोलणें; धांवणें; करणें). [तडकाविणें]

तडकी—स्त्री. १ (बे.) तट्ट्याचें झडप. २ *गाडींत खत भर*ण्याच्या उपयोगाची तट्टी. [का. तडिके]

तडकी एरंडी—स्त्री. एरंडाची एक लहान जात; हिचें बीं उन्हांत वाळलें असतां तड् आवाज होऊन फुटतें. [ध्व. तड्+एरंडी]

तडकीव—वि. (क) तडकलेलें; भेग पडलेलें, चिरा पडलेलें. [तडकणें]

तडगा—पु. तिरडी. —बदलापूर १८४.

तडगी—स्त्री. मातीचा लहानसा घडा.

तडज—पुस्त्री. संसाराचा पसारा; प्रपंच; संसार; खटलें.

तडजोड—स्त्री. तोडजोड. १ काटकसर; घरजोगावणी; मितव्यय. २ (कायदा) भांडणाऱ्या दोन्ही पक्षांनीं थोडें नमतें घेऊन परस्परांत घडवून आणलेला सलोखा, समेट. (क्रि० करणें; पाडणें). 'थोरला पिट, बर्क वगैरेंचा शहाण्या मुत्सद्यांचाहि सल्ला अमेरिकन लोकांशीं तडजोड पाडून, तंटा मिटवून टाकण्याविषयींचाच होता.' —नि ७०३. ३ इतर अर्थी तोडजोड पहा. [तोडणेंजोडणें]

तडणें—अक्रि. १ (उष्णतेनें तापलेले दगड, मडकें इ०) फुटणें, तडकणें; तड्यानें युक्त होणें; भेगलणें. २ पडून, उडून ठिकऱ्या ठिकऱ्या होणें; ठिकऱ्या उडणें. [तडा]

तडणें—अक्रि. (व.) तिष्ठणें; वाट पाहणें.

तंडणें—अक्रि. भांडणें; कलह करणें; मोठ्यानें आरडाओरड करून वाद करणें; शुष्क वादविवाद करून भांडणें; झगडणें. 'वेदांतीयादीं पाषांडीं तर्के। भागवतासीं तण्डे कोक।' —मुरेशु ३३६. [सं. तड्, तण्ड्=ताडणें, मारणें] **तंडण**—न भांडण शब्दाबरोबर द्विरुक्तीनें हा शब्द येतो

तडतड—स्त्री १ फुटण्याची, तडकण्याची क्रिया, आवाज, (तळल्या जाणाऱ्या पदार्थांची) फुरफुर, तडतडाट, तिडतिड २ (रागावून) खेंकसणें, धुसफुस, (लहान मुलें इ० काचा) छादिष्टपणा, वुतरओढ, गाजणूक ३ (त्वचा, चामडी इ० काचें) तड तडणें, फुटणें, दुखणें ४ जिवाला त्रास [ध्व, तड् द्वि]

तडतड-तडां—क्रिवि १ (एखादा जिन्नस तळताना, फोडणी देताना, भाजताना होणाऱ्या) तडतड अशा आवाजानें, सपाट्यानें छडी मारली असता, एकदम बंदूक उडविली असता, एखादा पदार्थ खडखडत असता होणाऱ्या तड् तड् अशा आवाजानें २ (जोरानें, आवेशानें, निसाडघाईनें एखादा जिन्नस) फाडताना, फोडताना, तोडताना, चावला जात असताना, लचके तोडले जात असताना, कुरतडताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. (क्रि० तोडणें, बोचकरणें, लुचणें, चावणें, खाणें, डसणें, राज वणें, फाडणें, फाटणें) 'कन्यादाहीं तडतड तोडुनिया भक्षिलाचि मत्स्यप हा।' —मोस्त्री ४ ६ २ ३ चिरडीनें, तुसडेपणानें, वगकन (बोलणें इ०), फडाफड बोलुन, कडकडून, तोंड सोडून (रागें भरणें, खरडपट्टी काढणें) ४ चलाखीनें, झटदिशीं, चपळाईनें, उत्साहानें (करणें, बोलणें, हालचाल करणें) [ध्व तड् द्वि] (पोटात) **तडतड-तडा तोडणें**-(एखाद्याविषयीं) कळवळा येणें, कींव येणें, मन द्रवणें, आतडें तुटणें

तडतडणें—अक्रि १ फुटणें, तुटणें, भगणें, तडकणें, तडतड वाजणें (फोडणी इ०), फुरफुरणें 'तडतडिल्या नक्षत्रमाळा।' —दावि १७८ 'तेणें आकाश तडतडी।' —वसीस्व ४२९ २ (थंडी इ० मुळें शरीराचे अवयव, चामडी, ओंठ) खरखरीत होणें, फुटणें, भेगलणें, (फोड इ० मुळें) कातडी ताणली जाऊन दुखणें. ३ (वेंस ताणले गळे असता, जोरानें किंचाळले असता) तड् तड् असा आवाज करून मूळात दुखणें [ध्व, तडतड]

तडतडविणें—उक्रि १ तडतडणें याच्या सकर्मक अर्थी योज तात २ (एखाद्याच्या पाठीवर चाबूक इ०) ओढणें, कडकडविणें, कडकावणें [तडतडणें प्रयोजक]

तडतडा-तड्या—वि १ चिडखोर, तुसडा, रागीट, तिरसट स्वभावाचा २ हुज्जतखोर, तक्रारी, चिकित्सेखोर ३ तडतड वाजणारी, ठिणग्या उडणारी (दारू, काडी इ०) [तडतड]

तडतडाट—पु (तडतडचा अतिशय) १ फुटताना, दुभग होताना, मोडताना होणारा तड तड असा मोठा आवाज 'आस डोनि बळ उद्भटें। मधें उधडिला तडतडाटें।' —मुसभा ७ ५५ २ झाडा इ० वाऱ्याचा खणखणाट ३ चडफडाट —शर [तडतड]

तडतडा—स्त्री १ एक वनस्पति, तेड पाढरें निशोत्तर २ तडतड वाजणाऱ्या दारूचा एक प्रकार

तडतडीत—वि शुष्क व तडतडणारा, खडखडणारा (कागद, पान) [तड! तड!]

तडताथड—क्रिवि तत्काळ, तावडतोब, तत्क्षणीं —शर [तड+तातडी]

तडप—स्त्री (गो) एक प्रकारचें वस्त्र, ख्रिस्ती बायका कमरे भोंवतीं गुडाळतात तें वस्त्र 'पाटाऊ म्यानवधा तडप आणि घट्या भेद खवायिताचे।' —साख्र ३ ४१. [का तट्पु]

तडफ—स्त्री चलाखी, उत्साह, चपळता, तरतरीतपणा; कार्यदक्षता सामाशब्द- ०दार—वि उत्साही, कार्यक्षम, चलाख, तरतरीत 'तडफदार बायकोला अपमानाची बातमी आक्शी नवऱ्याच्या गाळणींतून पोंचली म्हणजे तितकीशी झोंबत नाहीं' —सवतीमत्सर ५ [हिं तडफ, स तड्]

तडफ—स्त्री (गो) तर्फे, रंगभूमीच्या दाहीं बाजूस उभे टेवलेल्या पडद्यापैकीं एक [तर्फ=बाजू]

तडफड-डा—स्त्रीपु १ धडपड, चरफड, हातपाय झाडणें, आदळ आपट (क्रि० घालणें, करणें) 'तडफड तडफड करून प्राण सोडला' २ (एखाद्यावर) रागानें कडकडणें, जळफळणें, धुस फुसणें, चडफडणें ३ झटापट, झोंबी [ध्व तड्+फड्, प्रा तडप्फड, तडफड]

तडफडणें—अक्रि १ धडपड करणें, हातपाय झाडणें, आप टणें, चडफडणें, तळमळणें २ जळफळणें, धुसफुसणें, चवताळणें. [तडफड]

तडफडाट—पु (तडफडच्या अतिशय) जळफळ, चडफडाट, जोराची आदळ आपट, सतापातिरेक [तडफड]

तडवा—क्रिवि (कों) फळें, भाज्या इ० काचा जूनपणा, शुष्कता, कडकपणा इ० दाखविणाऱ्या विशेषणाबरोबर योजावयाचें क्रियाविशेषण उदा० 'हें वागें जून तडवा आहे'

तडम्—वि (वे) तुडुब [तुडुब]

तडरक—न (गो) खोटी बात, भूलथाप 'उगीच तडरक लावू नये'

तडव—पु (व) सुताडा, झोन्या [का तड्पु]

तडवा—पु लाथ, लाथचा तडाखा, प्रहार, आघात, 'तडवा हाणौनि करौ मारू। तरि आपुलेआचा होअे सहारू।' —दाव १०६ निष्ठुर मुष्टी हाणिती माथा! परस्परें तडवे देता। अति निघाता पेटले।' —भाराकिष्किंधा ५ ७० [स तड्=मारणें]

तडवा—पु चादवा, छत. 'जेणें गगनाचा बोढनि तडवा। मार्गीं लाविला प्रभाकर दिवा।' स्वादि ६ ४ ४२ [का तड्पु]

तडवा—पु (खा) बाटून मुसलमान झालेला भिल्ल —गागा २०९

तडशा—पु (गो) गाडीच्या साटीचा पोटपुटा तरसा पहा —मसाप १ २ ७

तडस—पु १ पावसात डोक्यावर घेण्याच्या कावळ्याच्या सोळीची घडी उलगडू नय म्हणून तिला लावलली चीप, काप, (क्रि० भरणें घालणें) २ —स्त्रीपु पोट फार भरल्यामुळें, फुग ल्यामुळें (पोटात) टोंचल्यासारखी होणारी वेदना, तिडीक, रग (भरणें, लागणें क्रियापदासह बहुवचनीं प्रयोग) 'पोटफुगी आणी तडस।' —दास ३ ६ ३२ 'उम्यानें, उपाशी पोटीं पाणी प्याला म्हणून तडस भरले'

तडस—क्रिवि पोट फुगून आंवून टोंचल्यासारखी तिडीक—वेदना होईपर्यंत—होईल अशा रीतीनें 'हातींचें रुधिरें पिताती तान्हेले। तडस भरोनि।' —शिशु १०५६ 'गायीच्या कुशी तडस भरल्या' [स तड्]

तडसणी—स्त्री गाणीच्या दोन्ही बाजूस बाधण्याकरिता असलेल्या दोन्यापैकीं एक तडकणी पहा [तडस]

तडसळी—स्त्री कटईतून वडे तरून काढावयाची टोंकदार काडी, सळई [स तन्—तत+म सळी]

तडा—पु १ भेग, चीर, फट (क्रि० जाणें) 'वीं ब्रह्म गोल वाट विशिखाहीं दाटला तडा खातो।' —मोभीष्म ६ ४६. २ (राजा धु) लाकूड, मडकें इ० तडकल्यामुळें उडणारी चीप, खल्पी, धप्पी (क्रि० जाणें, उडणें, निघणें) [ध्व तड्]

तडा—पु १ (सुरया, जनावरें इ०काचा) समुदाय, घोळका—जमाव २ ताडा, टोळी, तुकडी [ताडा, का तंड]

तडा—पु (व) मोठी वीट

तडाका—खा—पु १ (चावकाचा, काठीचा) रपाटा, फट कारा, रट्टा, ठुसा २ (पाऊस इ०काचा) जोराचा मार, सडसडून पडणें, सतत वर्षाव ३ (तोफा, बंदुका इ०काचा) धडाका, धड धडाट, भडिमार दणाणणें खणका ४ (एखाद्या मोठ्या कार्यात होणारी) गडबड, धावाधाव गर्दी, धामधूम ५ (लढाई, वादळ वाद इ०चा) जोर आवेग, आवेश, तीक्ष्णता, झपाटा, धडाका 'भीष्म—श्वेताश्वाचा निरुपम मज वाटला तडाखा तो।' —मोभीष्म ६ ४६ ६ अतिरेक, तीव्रता, कडाका उदा० थंडीचा—उन्हाचा—पावसाचा—वाऱ्याचा—नदीचा तडाखा ७ सपाटा, सततपणा, दीर्घोद्योग उदा० पढण्याचा—म्हणण्याचा—अध्ययनाचा—गाण्याचा तडाखा. ८ वेग तडाका हा शब्द नहमीं जोर, घाई, आवेश, आवाज व द्रव इ०नीं युक्त अशी गति दाखवितो हा शब्द व व याच्या समानार्थी धडाका हा शब्द यातील फरक धडाका शब्दात पहा [ध्व तड्, गु तडा] (**प्रा**) **तडाख्यानें**—एका सपाट्यात, जोराच्या एकाच प्रयत्नानें एकदम एका दमात

तडाग—क—पुन तळें, तलाव, सरोवर तटाक पहा [स तटाक]

तडाग—क्रिवि ताडताड, तडातड 'तडाग तडाग तडाग हरिणें उडिया घेती।' —दावि १६३ [ध्व तड्]

तडाड—पु मारामारी, मारहाण 'तडाड मड पारलानें केला।' —ऐपो ८३ [ध्व]

तडाडणें—अक्रि १ तुटणें, फुटणें, दुभग होणें, तडतड असा मोठा आवाज करून मोडणें, तडतडणें 'नवखंड पृथ्वी अनर। तडाडिलें ते कूर्मी।' 'ओढी घेतां तडाडी, निबिड दश दिशीं घोष मोठा झडाडी।' —आमी ६० 'धाकें उदर तडाडी। कुतर्काचें।' —दा ५ ६ ४६ इतर अर्थासाठीं तडतडणें पहा [ध्व, तड्]

तडाडा, तडातड—डां—क्रिवि १ (तडतडचा अतिशय) तडतड (—क्रिवि) पहा 'अस तडातड बोलून घ्यायला झालं काय?' —ईप ६१ 'हाणिती तडातड लाथा।' —विक ९१ २ कडकडीत (क्रि० उपास करणें) [तडतड]

तडातुडी, तडातोड—डा—डी—स्त्री १ ताडातोड ताडातुडी, इ० पहा ताटातूट 'मुक्त पावले साहेब नाना कशा केल्या दवा तडातोडी।' —ऐपो १३२ २ तोडफाड 'आशा ममता दहीं घडी। मुसरी करिताती तडातोडी।' —दा ३ १० २ [तड्+तोडणें]

तडाफडीं—क्रिवि तावडताव, तातडीनें, तडकाफडकीं [तडफड]

तडामोड—माडा—स्त्रीपु (प्र) तोडामोडा पहा 'तुका म्हणे जीवा। होता तडामोडी दवा।' —तुगा ११०१

तडाल—क्रिवि (व) ताडकन, ताडदिशीं तडाल तडाल' [ध्व]

तडावणें—अक्रि १ तडकणें फुटणें, भेग पडणें, भेगाळणें, दुभग होणें, फाटणें २ (पोटास) तडस लागणें, तरतरणें 'भक्षिलें तुमचें अन्न। यालागीं तडावला अगवण। आणिक होता तरी मरण। तत्काळीक पावता।' —मुविराट २ ७२ [तडा]

तडावणें—अक्रि टिकणें, अखरीस, शेवटास जाणें, पार पडणें [तट—तड]

तडावा—पु छत, चादवा तडवा पहा 'गगनाचा तडावा। कोणें वहिला कधवा।' —ज्ञा १३ ५५ तडवा पहा

तडित्—स्त्री वीज, विद्युत् विजली [स] ०**प्राय**—वि विजसारखें असणारें, झगझगीत 'तडित्प्राय उत्तरी वस्त्र।' ०**स्फुरण**—न वीज चमकणें, लवणें

तडिया—वि (राजा) (प्र) तडया तडया पहा.

तडी(डि)तापडी—पु (सामा) गोसावी, तपस्वी, बैरागी, तीर्थवासी, भिकारी 'तडितापडी दैन्यवाणे। आलें आश्रमाचेनी गुणें।' –दा २ ७ १४ 'तडी तापडी सन्यासी।' –निमा १ १६५ [स तापसी तापडी द्वि]

तंडुल—पु तांदूळ [स] **०कुसुम–वलि–प्रकार**–पु तांदूळ, फुलें इ० कांच्या निरनिराळ्या आकृती करण्याची कला –ज्ञाको–क १५३ [स]

तंडेल—वि दांडगा, आडदांड, रानपट, मगरूर, शिरजोर [सं तड्=मारणें, अथवा तण्ड् अथवा दंडेल]

तंडेली—स्त्री दांडगाई आडदांडपणा, दंडेली, दडुकेशाही [तडेल]

तडूक—स्त्री (गो) थाप, बात **तडुगी**–वि बाता मारणारा, थापाड्या

तड्या—वि नदीकाठचा, समुद्रकिनाऱ्यावरील, जमीनीकडून वाहणारा (वारा) [तड=किनारा]

तड्या—वि कोरडा, (ओंठ, गाल, त्वचा, जमीन इ० कांना) भेगा पाडणारा (वारा) 'बागाइतास जमीन तड्या वाऱ्यापासून (पूर्वेकडील वाऱ्यापासून) व पाण्याच्या पुरापासून नुकसान होण्याचा सभव आहे अशी नरावी' –बागेची माहिती ४ [तडा=भेग, तडणें=फुटणें, किंवा तड=तीर किनारा यावरून]

तढण–न—स्त्री १ (व) कमतरता, ढचाई 'आजच्या पक्तींत भाजीची तढण आली म्हणून भाजी पुन्हा करावी लागली' २ (व) ताण ३ (व) झाडांना पाणी देण्यास झालेला उशीर [ताण, स तन्=ताणणें, प्रा तड्ढ?] **तढणीं लागणें**–अक्रि (व) ताण बसणें, ताणलें जाणें, तरस लागणें 'पाणी फार प्याल्यानें पोट तढणीं लागलें'

तढव, तढा, तढू तढो—पु (ना व) जाड पण विशेष पीळदार नसलेल्या सुताचें एक प्रकारचें दणगट जाजम, सुताडा तडव पहा

तढा—पु (व) (प्र) तडा, भेग 'वियोग घनाचा घावो गाढा। लागलेआ म्हैसवा यरा जाए तढा।' –ऋ ९९ [तडा]

तण—न १ गवत, पेंढा (विशेषत भाताचा) 'का तृणाचा वाहुला। जो आगरामेरें ठेविला।' –ज्ञा १८ ४३८ ? २ रान गवत, शेतांतील पिकांत उगवणारें निरुपयोगी गवत रान वत्सा धनजया बहु झालीं तरि रोधितील काय तणें।' –मोकर्ण ८ ३. [स तृण, प्रा तण] **०खाईर**–वि तृणाहारी गवत खाणारा. 'आणि मी तणखाईर।' –पच १ ३८ [तण+खाणें] **०घर**–न गवताची झोंपडी [तण+घर] **०पोसा–पा–सा**–वि केवळ तण, निरुपयोगी गवत पोसण्यारा चागला भगा (थोडथोडा, विचलित वेळीं पडणारा पाऊस) [तण+पोसणें] **०मोड**–स्त्री १ जमीन लागवडीस आणण्याकरिता तींतील झाडेंझुडपें, गवत इ० काढून साफ करणें २ पडित जमीन तयार होण्यासाठीं कांहीं काळ खडाराचून लागवडीस देण्याचा प्रकार [तण+मोडणें] **०मोडीचें उत्पन्न**–न पडित जमीनीचें पहिल्या लागवडीचें उत्पन्न **०लोणी**–न केवळ गवत खाणाऱ्या, रानात चरणाऱ्या गुराच्या दुधापासून काढलेलें लोणी, याच्या उलट कणलोणी हें ठाणावर बांधलेल्या व सरकी इ० खाणाऱ्या गुराच्या दुधापासून निघतें तणलोणी कणलोण्यासारखें सकस नसतें. **०वर**–पु १ (कों) जमीन भाजण्यासाठीं तिच्यावर पसरलेल्या, वाळलेल्या काड्याकुड्या, पानें, गवत इ०चा थर २ जमीन भाजण्यासाठीं तिच्यावर काड्याकुड्या गवत इ० पसरण्याची क्रिया दाढ पहा [स तृण+स्तृ–आस्तृ=पसरणें] **०सडी–सुडी**–स्त्री १ गवताची काडी २ (ल) अति क्षुद्र वस्तु, शष्प [तण+सडी=काडी]

तणग्या लावणें—क्रि (क) (तणगी=ताणण्याची क्रिया ?) नखशिखांत पांघरूण घेऊन निजणें, ताणून देणें 'त्यानें रात्रीं आठ वाजल्यापासून तणग्या लावला आहे' [ताणणें]

तणणें—सक्रि १ ताणणें, घट्ट करणें २ रेशीम, सूत इ०चा ताणा घालणें, जवळजवळच्या सुतास वर खालीं अशा अढ्या पडण्याची क्रिया ताणणें पहा [स तन्=ताणणें, पसरणें]

तणणें—अक्रि भांडणें, झगडणें (प्र) तडणें पहा [तडणें]

तणतण–तणा—क्रिवि टणटण–णा पहा **०करणें**–रागानें चरफडणें तणतणणें [ध्व टण्, द्वि]

तणतणणें—अक्रि १ रागानें चडफडणें, फडफड बोलणें, तोंड सोडणें २ (तुणग्याइतर्के) आवळणें, ताणणें, चेपलें जाणें ३ (उतरणीवरून, पायऱ्यावरून चेंडू इ०) उड्या घेत जाणें; टुण् टुण् उड्या मारीत जाणें [ध्व तण्, तण् द्वि.]

तणतणीत—वि फार ताणलेला, फुगण्याच्या, तुटण्याच्या बेतांत येईपर्यंत फुगलेला ताणलला [स तन्=ताणणें, ध्व तण्?]

तणफण—स्त्री क्रोधानें होणारी चडफड जमीनीवर हातपाय आदळण्या–आपटण्याची क्रिया (सामा) तडफट पहा [ध्व तण्]

तणवरणें—अक्रि ताणलें जाणें (पोट, पिशवी इ०) रग दून भरलें जाणें, तणतणणें [तणणें]

तणवरणें—उक्रि (कों) जमीन भाजण्याकरिता तिच्यावर गवत पाचोळा इ० (तणवर) पसरणें [तणवर]

तणवी—वि १ (राजा) गवताची गवती; वेंबळी छपरी, शाकारलेली [तण]

तणस—न शेतांत रानात माजलेलें निरुपयोगी गवत, तण. –स्त्री १ (कों) खळ्यावर इकडेतिकडे पसरलेले धान्याच्या तांचे तुकडे, गवताचा केर २ (कों) भात्याण साळीचें गवत.

३ नाचणकाड भूम इ० सारखें हलक्या धान्याचें गवत ४ (कु) गवना आ त्या [तण]

तणसरणें—अकि (कों) (माणूस, जनावर इ०) शरीरानें भरणें पुष्ट होणें स्थूल बनणें [स तन् प्रा तण+सर प्रत्यय]

तणाणा—पु गायनात सुर गुणगुणणें स्तन पग

तणाणा तणातण-तणा—क्रिवि टणाण्ण इ० पहा

तणार—न गवताचा झोपडा तरी लागोनी धवळरें। दरवानस मनाहरें। अमर्ती आपुरों तणारें। माडावीं वर्वी। —ज्ञा १२२१ तणारा पहा [स तृण+गृह प्रा तण+आर=गृहवाचक प्रत्यय]

तणारणें—सकि (कों) गवत इ० पसरणें झोपडाचा वल इ० पसरविणें [स तृन्]

तणारा—पु १ (कों) भाताच्या पेंढ्याचा ढीग गंजी २ (रत्नागिराच्या आसपास) वाखराची गवताची गंजी [तणार]

तणाव-वा—स्त्रीपु १ तटूची-मेखास बांधलेली ताणणारी कामारी याच पचामुळें आमचे दौलतच्या तणावा तुटत चालल्या' —ख १ १९६ २ कोळयाच्या जाळ्याचा तनु धागा ३ मंड पाचा दोर ४ (सामा) आधाराचा दोर ५ (ल) साहाय्य कर्ता (प्रपचास आधारभूत असलेला मनुष्य [अर तनाव्]

तणाव तुटणें—१ (गाताना बोलताना वाचताना) कळ्ला ताण पडणें २ आश्रयदाता आधार नाहींसा होणें गमावणें (कल्याची पाणी)

तणावणें—अकि पाय पसरून निजणें ताणून देणें [तणाव]

तणावा—पु १ ताठपणा ताण ओढ खेंच (क्रि० देणें) २ आक्रमणशक्ति [तणणें]

तणला—वि तण असलेली जीत गवत माजलें आहे अशी (जमीन) —दा ३ १ [तण]

तण्हा(ह्रा)र-रा-रें—नपु गवताची झोंपडी तणार पहा उभारीं तह्नारें। निगुडें। स्थूलदर्हीचीं। —शिशु ९४

तत्—(सना) तो ती तें याचेंच तद् असें रूप पुढें स्वर अथवा मृदु व्यजन आलें असता होतें तद् पहा [स]

तत-थ—क्रिवि (माण) तेथें नागूर सुर्गीच्या आत। पाचाया होव तत। यशवतत्क्वित्त यशोधन-न्याहारीचा वकुत [स तत्र प्रा तत्त तत्थ]

तत—पुस्त्री १ दोरा धागा (वाद्यातील) तार तनु पहा तत लागला मुळाचा। अवताराकडे। —दा १८८६ २ प्राण नाद दम ३ तार तात लावलेलें वाद्य उलट अर्थी वितत [स तनु] (वाद्य) **ततीं प्राण उरणें-लावणें**—१ कंठीं प्राण येणें आसन्नमरण असणें २ (एखादा वस्तु) अतिशय जीर्ण होणें (पचन क्त) **०गाणें**—न ततुवाद्य वरील गाणें ताळ तंबुरे तानमान। ताळबद्ध तनगाणें। '—दा १४ ४ १ **०वाद्य**—न तंतुवाद्य तारा किंवा ताती लावलेलें वाद्य उदा० तयारा सुरसोटा एकतारी रुद्रवीणा सतार इ० [तत+वाद्य]

तत—विवि १ (एखादे प्रमाण माप गुण सख्या इ० कार्शी) बरोबर जुळणारा बरहुकूम तुल्य सारखा हुबेहूब त्याच, ध्य तंततत (क्रि० भरणें उतरणें) स्वर तत घन यार तो दाट धैमल।' —दावि ° २ काठोकाठ सागोसांड, तुडुंब ३ नक्की पुरपूर बराबर बारा वेळें वाहिलें पाणी नाघा घरीं तत।' —पग १० 'बारा तत बाहिले' [स तत] **ततनत तत** वितत-क्रिवि समस्वर 'स्वरैक्यानें युक्त अशा रीतीनें वाल्यद समताळ 'तलनत वितत घन सुस्वर। चतुर्विध वाद्याचा गजर।' —ह १२१ 'तत वितत घनसुस्वर। वाद्यें वाजविती परम मधुर।' तत म्हणजे तारांनीं युक्त व वितत म्हणजे ताराबाचून असलेलें वाद्य असाहि वरील ततवितत शब्दाचा अर्थ करीत असतात

ततगीर तदबीर—स्त्री योजना उपाय युक्ति प्रयत्न तदबीर आता मात्र काय ततगीर चालणार असे?' —इम १२ [अर तद्बीर]

ततरणें—सकि १ (अशिष्ट) भुलथापा देऊन फसविणें फूस लावून नको भुरळ पाडणें फसवून लुबाडणें २ समोगणें, उप भोगणें नीभ लाउन नाकाला बोलणी नित ततरसी भिकारीं। —प्रला २४० —अक (ना) गर्भगलित होणें, घाबरणें, किंवा व्यग्रतामूढ बनणें [स तनु=दोरा किंवा तत्र गूढ क्रिया]

ततक्षणीं—क्रिवि तत्क्षणीं तात्काळ त्याच वेळेस त्याच क्षणात (प्र) तत्क्षणीं पहा [स तत्=तो+क्षण]

तताइन्या—पु (वऱ्हाड) डुकराची एक जात त्यातीरा मुखन अर्थीहि यास नांव आहेत याचे डोकें लहान छाती रुद व रा उत्र काळा असा —डुकराची शिकार २

ततारा तनारिस ततार—वि कृश किडकिडीत क्षीण बारीक रोड [स तन-दारा]

तताळ—वि खाडकर उनाड अन्दाज द्वाड (मूल स्त्री)

तति तति तता—स्त्री १ रांग ओळ समुदाय 'फुलसवें भ्रमरतती तरंगती। —र ८ २ तत पहा [स तति] **०लागणें**—मार्गास लागणें सुरुवात चालू लागणें तू लागसी आजिपासून तती। —सारुह ७ १०४

तता—पु विणकर कोष्टी समस्त भक्त मवा करिती। त्यात एक विणकर तती। —गुच १४२ [ततु]

तनु—पु १ सुत दोरा धागा सूत का वस्त्रपणाचनि आरोप। मुख्यत्वें तनु हारप। —ज्ञा १८५१४ २ (वात ड्याची सालीची आतड्याची) तात तार ३ (पुल्लानाल) कसर ताणा अगारी तार पद्माचा जो ततु ता वारणारा। वारायाला

पै म्हणे मिट साप ।' -वामन-भी.अ.क.१० (नवनीत पृ. ११४). ४ दोरासारखा किडा. ५ (ल) भाग; अंश; धागा; दोरा; लागाबांधा. (क्रि० लागणें). ६ एखाद्या कुटुंबांतील एकच अवशिष्ट राहिलेला पुरुष. ७ वंश; संतति. मुलेंबाळें; अपत्य. ८ धोरण; सूत्र. [सं.] ०कार-पु तंतुवाद्य वाजविणारा. 'म्हणजे तो इतका सुप्रसिद्ध नव्हे तंतुकार असेल असा ...' -ऐगपु ११. [तंतु+कार] ०पटन्याय-पु तंतूपासून पट नाही, किंवा तंतु विशिष्ट प्रकारें जोडले असतां त्यांना पट हें नांव देतात अशा प्रकारें तंतूचा व पटाचा स्वभावसिद्ध व अभेद्य संबंध आहे, हें दाखविणारा न्यायशास्त्रांतील एक सिद्धांत. कायमचा स्वाभाविक लागाबांधा. [तंतु=धागा+पट=वस्त्र+न्याय] ०मेह-पु (वैद्यक) १ लघवींतून धातूची तार जाण्याचा विकार. २ वरील प्रकारच्या विकाराचें मूत्र. रोग. [तंतु+मेह=मूत्र विकार] ०वाद्य, तंतवाद्य, तंतोवाद्य-न. वीणा, सतार, इ० सारा. तात लावलेलें वाद्य; तंतवाद्य पहा. ०वाय-पु. १ विणकर; कोष्टी. २ कोळी (किडा). [सं.]

तंतुक—स्त्री. तार; तात. 'शीर कापून आपलें देवा । यंत्र केलें करकमळिका । शिरा काढून तंतुका । रावणेश्वर गातसे ।'-गुच १.७१. [तंतु]

तंतू—पु नर्मदा, यमुना या नद्यांत व इतर काहीं नद्यांतून व समुद्रांत आढळणारा पुष्कळ हात असलेला दोरासारखा एक जलचर प्राणी. हा मनुष्यांना वेटाळून पाण्यांत ओढून नेतो असें म्हणतात. याचे दात भाल्यासारखे असून त्यांना तीक्ष्ण धार असते आणि त्यांच्या कडांना गाठे असतात -मराठी६ वें पुस्तक, पृ २२६ (आवृत्ति २ री १८७१). [सं. तंतु]

तंतोतंत—वि. १ सर्व बाबतींत जुळणारा, बरोबर संख्येचा, मापाचा, प्रमाणाचा; अगदीं साम्य असलेला सारखा, तुल्य २ कांठोकांठ; साडोमाड; पुरेपूर [तंतु]

तत्कार—पु. ओं तत्सत् या महामंत्रांतील दुसरा वर्ण तत् 'तो प्रणवो आदिवर्णु जुझा । आणि तत्कारु तो दुजा ।' -ज्ञा १७.३४२ [सं. तत्+कार]

तत्काळ—क्रिवि. तावडतोब; त्याक्षणींच लागलीच तत्क्षणीं [सं. तत्=तो+काल=वेळ]

ततरणी—स्त्री. (वे) मेळा, तनराणी [का तत्राणी]

तत्ता—वि. (माण) हलकट नीच हलका, वे अक्कलचा (मनुष्य).

तत्तार्थंबा—पु. (मारवाडी लोकांत रूढ). फसवेगिरी; मूलयाप देऊन फसविणें, ओढणें (क्रि० करून टाकणें, करणें, मांडणें; लावणें) [हिं तताथंबो=ढवळाढवळ]

तत्तामाल—पु (एखाद्या पदार्थांतील) उत्कृष्ट अंश, सत्त्व; मगज; सार. [सं. तत्त्व; अ ; हिं. तत्त्व+माल]

तत्तुल्य—वि. त्याच्यासारखा; समान. [सं. तत्=तो+तुल्य=सारखा]

तत्त्व—न. १ सत्य; वास्तविक स्वरूप; वस्तुस्थिति. 'अगे हा वीणाचा काय मजला सत्त्व न कळे ।' —नारद ७.८०. 'जाणें त्या जिष्णुप्रति तत्त्वानें ।' —मोकर्ण २७.१८. २ (ल) प्रत्यक्ष अस्तित्व; उलट अर्थी माया. ३ (वेदांत). ब्रह्म, चैतन्य; जीवपण; विभाला चेतना देणाऱ्या परमात्मरूपाशीं एकरूप असलेलें जीवात्म्याचें स्वरूप 'तैसें विचारितां निमालें । तें प्रपंचु सहजें सांडवलें । मग तत्त्वता तत्त्व उरलें । ज्ञानियांसीं ।' -ज्ञा २.१३१. ४ पंचमहाभूतें, पंचविषय, दशेंद्रियें, मन, अहंकार, महत्तत्त्व, माया, ईश्वर यांना सामान्य संज्ञा. यांतें प्रत्येकाला म्हणतात. ५ (लक्षणेनें) (एखाद्या पदार्थांतील) उत्कृष्ट अंश; सत्त्व, सार; मगज ६ सारांश; तात्पर्य; सार. ७ (रसा) मूलद्रव्य, धातु. (इं) एलेमेंट्. [सं. तत्=तो+त्व=भाववाचक नामाचा प्रत्यय] सामासिक शब्द- ०ग्रह-पु. १ सत्य, यथार्थ स्वरूपाचा बोध होणें. २ सार, मुख्यार्थ ग्रहण करणें; [तत्त्व+ग्रह=घेणें] ०चिंता-स्त्री. ब्रह्मचिंतन, वेदांत. 'ऐसी वेळ जो तत्त्वचिंतानुवादें ।' -राम ५२. [तत्त्व+चिंता=विचार, मनन] ०तः, तत्त्वता-त्तां-क्रिवि. खरोखर; वास्तविक पाहतां; निःसंशय; वस्तुत. 'समस्त देव माता पिता । गुरुचि असे तत्त्वता ।'-गुच २.२१८ [तत्त्व+तस् प्रत्यय] ०निरसन-न. (अक्षरशः व ल.) (एखाद्या वस्तूंतील, गोष्टींतील) सार काढून घेणें; तत्त्वनष्ट. [तत्त्व+निरसन] ०निष्ठ-वि. १ ब्रह्मनिष्ठ. 'ते तत्त्वनिष्ठ जैसा । नागवे भ्रांतिलेशा ।' -ज्ञा ३.१२४. २ तत्त्वाला न सोडणारा, सत्यनिष्ठ ३ विशिष्ट तत्त्वाप्रमाणें चालणारा; ध्येयवादी. [तत्त्व+निष्ठा] ०मीलन-न. मूलतत्त्वांचा मिलाफ, संमिश्रण [तत्त्व+मीलन=एकत्र येणें] ०वर्तक-वि. (एखाद्या) तत्त्वाचा पुरस्कार करणारा. तत्त्व काढणारा, सांगणारा 'कोणतीहि सुधारणा करणें ती तत्त्ववर्तकांनीं आधीं केली पाहिजे.'-टि ८ १०२. [तत्त्व+वर्तक=निष्ठावचन] ०वाद-पु १ ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयीं वाद, ब्रह्म सत्य कीं माया सत्य वगैरे संबंधीचा वाद. २ तत्त्वाचा, तत्त्वासंबंधीं वाद [तत्त्व+वाद] ०वादी-वि तत्त्ववाद करणारा ०ज्ञान-विद्या-नस्त्री १ परमात्मस्वरूपाचें ज्ञान, ब्रह्मज्ञान, यथार्थज्ञान, वेदांत. एक शास्त्र (इं) फिलॉसॉफी. २ एखाद्या विषयाच्या सामान्य तत्त्वाचा अभ्यास ०ज्ञानी-ज्ञ-वि. १ ब्रह्मस्वरूपाचें ज्यास ज्ञान झालें आहे तो. २ तत्त्वज्ञान शास्त्राचा अभ्यासी; त्या शास्त्रांतील तज्ज्ञ. तत्त्वार्थ-पु १ सारभूत अंश; सत्त्व; सार; मगज, गाभा. २ सत्य, खरेपणा; सत्य अस्तित्वानें युक्त अशी वस्तु; खरें अस्तित्व. ३ ब्रह्म, ब्रह्मरूप धन. 'आत्

वाहरि चासल्लु। पुर्ये तैसा निर्मळु। तत्त्वार्थाचा पायाळु। दावणा ना।' –ज्ञा १२ १०९ [तत्त्व+अर्थ=सार धन]

तत्त्वमसि—स्त्री १ (तूं ब्रह्म आहेस) सर्व वेदांताचें सार या चार अक्षरांच्या एक वाक्यांत आहे यावरून २ (ल) जगातील सर्व व्यवहाराचा आदिकारण जो पैसा तो सार, मूल्यवान वस्तु (सामा) द्रव्य [तत्=तें+त्वम्=तूं+असि=आहेस]

तत्पद—न ओं तत्सत् या महामंत्रांतील किंवा 'तत्त्वम् असि' या तत्त्वज्ञानविषयक सूत्रांतील ईश्वरवाचक तत् हा शब्द, ब्रह्म ईश्वर [स तत्=तें+पद=शब्द]

तत्पदार्थ—पु परमात्मा सर्वेश्वर सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान असा वाच्य ईश्वर व त्याचें लक्ष्य ब्रह्म 'जैसें त्वंपद हें आघवें। तत्पदार्थी सामावे।' –ज्ञा ११ ६४८ 'तत्पदार्थ तो परमात्मा।' [स तत्=तो+पदार्थ]

तत्पर—वि (एखाद्या कार्यांत) निमग्न तल्लीन (एखादें कार्य करण्यास) तयार उत्सुक [स तत्=तें+पर=मोठें]

तत्पुरुष—पु (व्या) एका समासाचें नांव, यांत दोन पदांपैकीं उत्तरपदाला प्राधान्य असून पूर्वपद उत्तर पदाचें वर्णन करितें किंवा पूर्वपद व उत्तरपद यांतील विभक्ति संबंधाचा लोप केलेला असतो उदा० रानवाटा चक्रगाळ इ० यांचे द्वितीया तत्पुरुष तृतीयातत्पुरुष असे निरनिराळ्या विभक्तींवरून प्रकार झाले आहेत उपपद नञ् कर्मधारय हेहि आणखी प्रकार आहेत [स]

तत्र—न १ सूत, धागा दोरा तार तांत २ (राजाचा, बड्या गृहस्थाचा) लवाजमा परिवार इतमाम ३ ताबेदारी, अनुवर्तन चाकरी पराधीनता दास्य स्वतंत्र' 'परतंत्र' ४ (एखाद्याच्या) वागण्याचा पद्धत धारण रीत आमचें तंत्र निराळें तुमचें तंत्र निराळें ५ दोन किंवा अधिक गोष्टी घडवून आणणारें एकच कारण साधन जसें–अनेक प्रश्नांचीं उत्तरें एक दाच देणारें एकच भाषण वाक्य किंवा अनेक हेतु साधणारा असा एकच प्रयत्न खटपट उदा० पानें का सडलीं? घोडा का अडला? विद्या का विसरला? या तिन्ही प्रश्नांचें उत्तर फेर नाहीं म्हणून हें आहे प्रपंच आणि ईश्वरभजन तंत्रानें होत नाहीं' मी काशीस गेलों आणि उदीम व यात्रा तंत्रानें झाली ६ दुसऱ्या माणसाच्या आज्ञेप्रमाणें धोरण (जें त्याच्या आश्रितास सभाळावें लागतें तें) आश्रितवृत्ति अनुलक्ष्य आधीनता राजाच्या तंत्रानें प्रधानानें चालावें ७ धार्मिक विधींतील मंत्रानुसार हातानें करावयाच्या क्रियांचा समुदाय (पूजा इ०कांतील) आचार 'जाणत्या असाध्य मंत्र तंत्र काळ। परि तो सकळ मूढ लोक।' –तुगा २५१४ ८ मंत्र जारणमारण इ० विधि ज्यांत वर्णिले आहेत असा ग्रंथ ९ प्राचीन धार्मिक वाङ्मयांतील मंत्रशास्त्रविषयक भाग श्रुति स्मृति व पुराणें यानंतर ह्या वाङ्मयाला महत्त्व आहे १० ग्रहांचीं स्थानें व गति ज्यांत सांगितल्या आहेत असा ज्योतिश्शास्त्रांतील एक भाग ११ कापड विणण्याचा माग –मिले ३ ४६ १२ एक विशिष्ट संप्रदाय व त्याचें वाङ्मय [स]

तत्रत्य—वि त्या ठिकाणचा तयील तथला [स]

तत्रपाठ—पु (ग्राम्य सांकेतिक) संभोग मैथुन

तत्रशीं—क्रिवि (अशिष्ट) जवळ निकट आसपास आजूबाजूस, सन्निध (वाप्र) ०उभा न करणें राहूं न देणें–(एखाद्यास) समोर जवळपास उभें राहूं न देणें, उभा न करणें ०लागू न देणें–(आपल्या कामाचा) कोणास मागमूस पत्ता लागूं न देणें [स तत्र]

तत्राणी—स्त्री (व) (तेल इ० पातळ पदार्थ ठेवावयाचा) मातीचा गळा [का]

तत्रापि तत्राप—अ तथापि तरीसुद्धां तदपि तरी देखील 'तत्रापि न प्रिय बहु स्व-वधूचि मानीं।' –वामन-भामाविलास १७ (नवनीत पृ १०१) [स तथापि अप स तत्र=तथें+अपि=देखील]

तत्री—स्त्री १ (तंतुवाद्यांतील) तार 'ओंकार तो तिचा वीणा। निमाला तिन्ही तंत्री गहना।' –भारा बाल ११० २ वीणा सारंगी –वि १ तारा असलेलें (वाद्य इ०) २ विणून तयार करून कातीव सुतांचें केलेलें ३ तंत्र ज्याच्याजवळ आहे असा ४ (ल) कारस्थानी धूर्त कावेबाज, पाताळयंत्री खोल स्वभावाचा [स तंत्र=तार] सामाशब्द– ०वाद्य–न तंतुवाद्य

तत्रैव—क्रिवि तथेंच त्याच ठिकाणीं [स तत्र=तथें+एव=च]

तत्व तत्वज्ञान इ०—न तत्त्व इ० पहा

तत् शब्द—पु (व्या) दर्शकसर्वनाम [स तत्=तो]

तत्सत्—न १ तें (ब्रह्म) खरें (अविनाशी) आहे २ (ल) नाश आहुति (ओं तत्सद्‌ब्रह्मार्पणमस्तु अशा मंत्रानें आहुति टाकतात यावरून) आठ पुत्रांचें पूर्ण तत्सत् होऊन माझा चंद्रगुप्त या पाटलिपुत्राच्या सिंहासनावर '–चंद्र ४१ [स तत्=तें+सत्=अस्तित्व असलेलें सत्य]

तत्सद्‌ब्रह्मार्पणमस्तु—उद्गा जें जें मी करतों तें ब्रह्मार्पण असो अशा अर्थी वाक्य 'तत्सद्‌ब्रह्मार्पणमस्तु। असें किती वेळां मी वदलों' –टिक १३१ [स तत्+सत्+ब्रह्म+अर्पणम्+अस्तु=असो]

तत्सम—वि त्यासारखा तसाच (व्या) एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेंत आलेला उदा० संस्कृतांतून मराठींत जसाचा तसाच आलेला (शब्द धातु इ०) नदी मति प्रधान इ० इत्यादि

शब्द मराठींत तत्समवर्गांत मोडतात याच्या उलट तद्भव ग्रंथि= गाठ, चचु=चोंच [स. तत्=तो+सम=सारखा]

तत्साधक—वि तें साधणारा, त्याचें साधन करणारें जें (प्रमाण इत्यादिक) तें –मिताक्षरा [म]

तत्क्षण-क्षणीं—क्रिवि त्याचक्षणीं, त्याचवळीं, तावड तोव, तत्काळ, त्याच क्षणात, लागलींच [स तत्=तो+क्षण=एक कालविभाग]

तंथ—पु (व) सत्त्व, अर्थ, महत्त्वाचा अश (प्र) तथ्य, ' आता त्या व्यापारात काहीं तंथ उरलं नाहीं ' [स तथ्य]

तथा—स्त्री सदेह, सशय, शका, (अकरणरूपीं प्रयोग) उदा० 'तें कार्य होईल यात तथा नाहीं ' [स तथा]

तथा—स्त्री तथ्य 'मी नि सग झालें आता। सोडून या लौकिकता। राहिली इयें काय तथा। ' –होला ८४ [सं तथ्य]

तथा—क्रिवि. १ तसें, त्याप्रमाणें, त्या रीतीनें, तसल्या पद्धतीनें हा शब्द यथा या सवधी पूर्वगामी शब्दावरोबर योजतात उदा० ' यथा राजा तथा प्रजा ' २ ठीक, होय बरें आह [स] °**तथा**–क्रिवि यथायथा–जसजसा, त्या ज्या रीतीनें याच्या उलट अर्थी तसतसा, त्या त्या प्रकारानें [तथा द्वि]

तथापि—उभ तरीहि, तरी देखील, तत्रापि [सं तथा=तसें+ स अपि=देखील]

तथास्तु—उद्गा ठीक होय, तसें होवो, असो ' न करुनि विचार जावी मागें म्हणुनि म्हणे 'तथास्तु' तिला। ' –मोवन १३.७८ [स तथा=तसें+अस्तु=असो]

तथ्य—न १ सत्य सत्याश खरी गोष्ट २ अर्थ, राम, उपयुक्तता ' त्यात कांहीं तथ्य नाहीं ' –वि खरें सत्य, यथार्थ 'ना भी तथ्य त वोल आता। '–दावि ३०९ तुज पथ्य तथ्य वचनें गुरुचीं नीचासि भासती श्रमदें। ' –मोकर्ण २८ ११. –क्रिवि खरें पाहता, वास्तविक [स] **तथ्यांश**–पु १ उपयुक्त, महत्त्वाचा भाग ' त्याच्या पाडित्यप्रकारातील तथ्याश पाहू ' –नि ६३१ २ साराश, तात्पर्य [स तथ्य+अंश=भाग]

तद्–त—(सना) तृतीयपुरुषवाचक अथवा दर्शक–सवधी सर्वनाम तो, ती तें, हें मूळचें सस्कृत सर्वनाम आह याचा मराठींत समासात उपयोग होतो व यापुढें शब्द जोडताना सधिनियमानुसार याचीं काहीं ठिकाणीं तत् तन् व तल् अशीं रूपें होतात उदा० तन्पुरुष, तन्मय तद्+लीन=तल्लीन [स] **तदंत**–क्रिवि पूर्णपणें निखालस अगींगात, समूळ, सर्वथा सर्वांशीं अगदीं [स तत्+अत=शरप] **तदनतर**–क्रिवि त्यानतर मग तें झाल्यावर [स तत्+अनतर=नतर] **तदनुगुण–रूप–सार**–क्रिवि त्याप्रमाणें त्यासारखें [स तत्+अनुगुण–रूप–सार] **तदपि**–क्रिवि तरी सुद्धा तत्रापि तथापि [तत्+अपि] **तदाकार**–वि त्या आकाराचा, त्या रूपाचा, तद्रूप [स तत्+आकार] **तदीय**–वि त्याचा, तिचा, तत्सबधीं त्याविषयीं **तदुत्तर**–क्रिवि त्यापुढें त्यानतर, तदनतर [सं तत्+स उत्तर=पुढें, पुढील] **तदुपरी, तदुपरांत तदुपरातिक**–क्रिवि तेथून, तेथपासुन, त्यावेळेपासून पुढें, तेव्हापासून [स तत्+उपरि–उपरात–उपरातिक= नतर, पुढें] **तद्देशी, तद्देशीय**–वि १ त्या देशाचा, त्या देशातील २ (ल) परदेशीय ३ पुरभय्या परदेशी [स तत्+ देशी] **तद्भव**–वि १ त्यापासुन झालेला, होणारा २ (व्या) प्राकृत–देशी (धात्वादेश, धातु शब्द ३०) उदा० म रक्षा शब्दापासुन झालेला राख शब्द तद्भव आहे [तत्+स भू=होणें]

तद्वत्–अ त्यासारखें, त्याप्रमाणें [सं तत्+वत्=प्रमाणें]

तदबीर—पु प्रयत्न, तजवीज युक्ति तद्बीर पहा

तदा—क्रिवि तेव्हा, त्यावेळीं [स]

तदारभ्य—क्रिवि त्या वेळेपासुन, त्या दिवसापासुन [स तद्+आरभ्य=आरंभ करून]

तंदारी—स्त्री (क) १ गमजा २ तंद्री [तंद्री]

तदारुक—पु १ इलाज, उपाय ' तुम्ही व राव पतप्रधान यानीं खातर्जमेनें दिल्हा तदारुक अंमलात आणावा ' –दिमरा १ ७ २ पारिपत्य, शिक्षा ' राव पन्तप्रधान याचा आम्हास मोठा उपद्रव, व एकवेळ यास तदारुक चागले प्रकारें दिल्हा पाहिजे ' –रा ५ १५१ [अर तदारुक्]

तंदी—क्रिवि (माण) तेव्हा, त्या दिवशीं, याप्रमाणेंच केव्हाबद्दल कदी वापरतात [स तदा, तद्दिने, म तदीं]

तंदुर(रु)स्त—वि निरोगी निर्दोष प्रकृतीचा 'मी आनंदी व तदुरस्त आहे ' –आपटे–दिवाकर दृष्टि १० [फा तन्= शरीर+फा दुरुस्त=निर्दोष, बरोबर]

तदुर(रु)स्ती—स्त्री आरोग्य निरोगीपणा [तनु+दुरुस्ती; फा तन्दुरुस्ती]

तदुरा लागणें—क्रि (माण) राग लागणें

तंदूर, तनूर—पु भट्टी लावण्याकरिता तयार केलेली वाघ लेली जागा, भट्टी [अर तन्दूर, तनूर=भट्टी]

तदूल—पु तादूळ [स तडुल]

तदोत्तर—क्रिवि त्यानतर, त्यापुढें, तदुत्तर [स तदा= तेव्हा+उत्तर=पुढें, नतर]

तद्धित—वि (व्या) शब्दसाधित, धातूखेरीज इतर शब्दाला प्रत्यय लागून झालेला (शब्द), उदा० कृपावत, धनाढ्य राजकीय धातूस प्रत्यय लावून केलेल्या शब्दास धातु साधित किंवा कृदत असें म्हणतात [स]

तद्(त)बीर—स्त्री १ योजना व्यवस्था, उपाय 'तदनतर ज तद्बीर होईल ते विनन्ती करीत जाइल ' –रा १ १४७

'मशारनिल्हे येथें आलियावर तदॄद व तस्वीर पाहून बहुत संतोष जहाला ' –पया ५७ २ विचार ' टोपीकराची आन मराठी व दगावाज, गायद–भुलावा दऊन काही एक दास्कल नमूद करावी या तद्बिरत असतील ' –पया ४६३ [अर तद्बीर]

तंद्रा—स्त्री १ जाड्य, आळस, मंदता, ग्लानि. २ झोपेची गुंगी, मुर्ती [स] **तंद्रालु**–वि आळशी, सुस्त, झोपेची गुंगी आलेला. [तद्रा]

तद्री—स्त्री १ गुंगी, मुस्ती २ (एखाद्या विषयाच्या मननात झालेली) एकाग्रता, तल्लीनता ३ जडत्व, विषयज्ञान न होणें [तद्रा]

तर्धी—क्रिवि त्या दिवशीं, त्या वेळीं, तेव्हा ' कृष्ण बोले काय मद्राज तर्धीं।' -मोकर्ण ६ ७१ [सं तदा] **तर्धीपुन**–क्रिवि तेव्हापासून 'दिले अमृत वाढून जेव्हा राहुचंद्राचा तर्धीपुन दावा।' –पग्न

तन, तणघर, तनमोड—न तण, तणघर इ० पहा.

तन—न शरीर; देह तनु पहा ' सहज सुंदर नीळ तन।' –वेसीस्व ९ ११. [स तनु, फा तन्] (वाप्र.) ०**देणें**–न शरीर समर्पण करणें, छाती पुढें करून तोंड देणें, पुढें पडणें ' इप्रजापाशीं तोफाचा मार फार, तेव्हा लोकानीं तन न दिलें ' –ख १०२४. ०**मन**–न शरीर व आत्मा (मन), सर्व शरीर ०**लागणें**–एखाद्या विषयाकडे अंतःकरणवृत्ति सर्वात्मना गुंतली जाणें ०**मन धन**–न १ शरीर, मन व संपत्ति २ (ल.) सर्वस्व, सर्व चीज वस्त ' तनमनधन माझें राघवा रूप तूनें।' –रामदास–करुणाष्टक ' तनमनधन कर दवाला अर्पण।' [तन+मन+धन] ०**मनधनसमर्पण**–न शरीर, मन व संपत्ति अर्पण करणें, सर्वस्व वाहणें, सर्वावर पाणी सोडणें [तन+मन+धन+समर्पण]

तनई–य—स्त्री तनाई पहा

तन(ण)का—पु (व) राग, रागाचा झटका, झनाटा ' रामभाऊस त्या गोष्टीचा मोठा तनका आला ' [तणतण]

तनखा, तन्खा—पु १ तनखा सरकारी तिजोरींतून रकम देण्याचा हुकूम बरात, सरकारी वसुलांतून तोडून दिलेलें उत्पन्न २ प्राचीनकाळात आदिलशाहीनें बसविलेली जमाबंदी, परी ही अकबराच्या कारकीर्दींत तोडरमल यानें पुन्हा दुरुस्त केली मलिकंबरानें केलेल्या प्रतबंदीस तनखा व भाऊनीं बसविलेल्या परीस कमाल म्हणत ' तनखाही हर्दूं तपियाचा दिवाणात दत नाहीस ' –रा १५ २७१ ३ औरंगजेबाच्या कारकीर्दींत मक्केला यात्रेकरूना नेणारीं जहाजें सुरतच्या बंदरात जीं असत त्यांच्या खर्चासाठीं तोडून दिलेला वसूल ४ वसूल, एखाद्या गावचा, परगण्याचा जमाबंदीचा, वसुलाचा हप्ता ५ स्वामित्व, हक्क ६ संबंध (क्रि० तोडणें, तोडून टाकणें) ' त्या गृहस्थानें आपल्या बायकोचा तनखा तोडून टाकला ' ७ पगार, वेतन ८ खर्चा ' तुम्हाकडे सदाशिवमुद्रक बहादूर यानीं परगणे पालीम येथील ऐवजीं तनखा केली त्या यावरून ऐवज येतें. ' –रा २०.१०१. [फा तन्ख्वाह्] सामाशब्द– ०**दास्तान**–पु वसुलाचा साठा, गंगा. ' गडोगडीं तनखा, तनखादास्तान, इस्ताद आदिकरून गडाच्या प्रयोजनाची वस्तुजात गडास संग्रह करून ठेवावेंच लागतें ' –मराआ ३४ [तनखा+फा दास्तन=साठा]

तनगडणें—अक्रि (व) झोंकाड्या खाणें [तगडणें]

तनघर—न तणघर पहा ' महा मंदिरें माडया तनघरें। झापड्या अवघीं देव देवाइलें।'–तुगा १८४३ [स तृण+गृह] **म्ह०** (माण) तन खाई धन=गवत (शेतात) फार वाढलें म्हणजे तें काढण्यास बराच खर्च येतो यावरून एखाद्या क्षुल्लक गोष्टीकडे वेळींच लक्ष्य न दिल्यास ती पुढें डोईजड होते

तनतणें—तणतणणें पहा

तननं—न १ आवाज लावण्यासाठीं गाणें गुणगुणणें, सुर लावणें २ (एखादें गाणें) आपल्याशींस गुणगुणणें ३ गाणें, ताणा मारणें ' तेव्हा गंधर्वमुनी जिकडे तिकडेहि तननन तनन।' –मोवन १२ १६२ [ध्व] **म्ह०** आधीं अननं मग तननं=आधीं पोटाची व्यवस्था व मग मौजेच्या गोष्टी

तनकुर्गी—पु (व) गवतात असणारा एक किडा हा पोटांत गेल्यास जनावर फुगून मरतें असें म्हणतात [तन=शरीर+फुगणें]

तनमणी—पु तन्मणी स्त्रियांचें एक कठभूषण हिऱ्या–मोत्याचा गळ्यातील एक दागिना [सं तनु=सुंदर+मणि=रत्न]

तनमोर—पु एक प्रकारचा पक्षी धाकटा तनमोर व मोठा तनमोर असे याचे भेद आहेत [स तनु+मयूर]

तनय—पु मुलगा, पुत्र, आत्मज, सुत ' भीष्माकडे रव भयानक दुंदुभीचा। होतां वदे तनय आनकदुंदुभीचा।' –वामन, भीष्मप्रतिज्ञा [स] **तनया**–स्त्री कन्या, मुलगी, पुत्री [स]

तनयी—स्त्री राहुटी इ० काची दोरी तनाई पहा

तनरी—स्त्री गाणें, गायन, तनन करणें [ध्व तननन]

तनवी—स्त्री चेहऱ्यावरील आरोग्य, कांति, टवटवी, तजेला निरोगीपणाची टवटवी, कांति (विशेषत आजारीपणानंतर यणारी) (क्रि० पालटणें) [स तनु=शरीर, सुंदर]

तनळ—न (व कों) पेंढा, तृण, धान्याचें काड, धान्याचीं ताटें तणस पहा [स तृण–तण]

तनस(सु)डी—स्त्री १ गवताची काडी, ताट २ (ल) कपर्दीक शष्प, क्षुद्रवस्तु तणसडी पहा ' आपलें द्रव्य मजजवळ ठेवा तुमच्या एका तनसडीला हात लागायचा नाहीं ' ३ (माण) सोललेली आवाडीची काडी, सणकाडी [स तृण, प्रा तण+सडी=काडी]

तनसळ—स्त्री. (विणकाम.) सूत उकलून त्याचा ताणा करण्यासाठीं केलेली चौकट. फाळे (धागे) घालण्याला या चौकटीवर खुंट्या बसविलेल्या असतात. [सं. तनु+स्थली]

तनाई-य-व—स्त्री. १ तंबू इ० याचा ताणण्याचा दोर, दोरी. २ कपडे इ० सुकविण्यासाठीं ताणून बांधलेली (पडद्याची) दोरी; निशाणाचा खांब, मंडप इ० नीट उभा, ताठ रहावा म्हणून बांधलेला आधाराचा दोर, दोरी. ३ (ल) साहाय्यकर्ता; आश्रयदाता; आधारभूत व्यक्ति. [अर. तनाब्; तुल० सं. तन्=ताणणें] (वाप्र.) **तनया तुटणें** (उप.) ताणे तुटणें; बंद तुटणें; वैदिक कोश म्हणतो वेदघोष करणें लागतें असतां अथवा गर्दी फार असून ताणा येत असतां उपयोगानें हा वाक्प्रचार योजतात तनया, तना, **तनाय तुटणें**-(ल) (एखाद्याचा) आश्रयदाता नाहींसा होणें, आधार तुटणें.

तनासोरी—स्त्री. १ (टप म्हणून घेतलेल्या पैशाची, जिन साची) अफरातफर; लबाडी; आन्यायस्वाहा करणें; विश्वासघात 'नका करूं तनासोरी। बाहेर पडते ह चोरी।' —मध्व ५१०. २ नासाडी; वाट. 'तो याम तनासोरीस देऊन...' —ऐत ५४. [फा.]

तनाना—पु १ गाणें, गायन, तननें पहा. (क्रि० चालणें, करणें) 'होता किशोर सुर तोर करी तनाना।' —देकृष्णजन्म ४६. २ चेष्टा. 'राधा म्हणे मनमोहना। मजसी लावूं नको तनाना।' [ध्व.]

तनाम्ल—न. (रसा.) कातडें कमविण्याच्या कामीं उपयोगी पडणारें एक अम्ल. (इं.) टॅनिक ॲसिड हें बाभळीच्या सालीपासून काढतात. [इं. टॅन+सं. अम्ल]

तनारी—स्त्री. (कु) गाण्याची लकेर, ललरी पहा.

तनाव-वा—स्त्रीपु तणावा पहा

तनावणें—अक्रि. (व.) (शेतात) तण माजणें; (शेत) तणानें व्यापलें जाणें. [तण]

. **तनावणें**—अक्रि. निजणें; ताणून देणें. [ताणणें]

तनु—स्त्री. शरीर; देह. तन-नू पहा. 'तृणवत तनु गोनें ज्या पाषाण।' —तुगा ३७७. [सं.] ०**चतुष्टय**-न. देहाचे चार भेद (सूक्ष्म, स्थूल, कारण व महाकारण) 'तनुचतुष्टयनिदर्शनें। कैसीं तें ऐकावी।' —दा ४.१.२८. [तनु+चतुष्टय=चारांचा समूह]

तनु—वि. १ अल्प, थोडें २ कृश, क्षीण ३ सूक्ष्म, बारीक. ४ तलम, अतिशय पातळ. ५ नाजूक; कोमल [सं] ०**मानसा**-स्त्री. ज्ञानी जीवाच्या सात भूमिकांपैकीं मनाम तनुत्व (सूक्ष्मपणा) आणणारी तिसरी भूमिका. -हंको [तनु=कृश+मानस=मन]

तनुज—पु पुत्र, मुलगा; तनय. 'गंधर्व म्हणे होता कुशिक तनुज गाधि कान्यकुब्जपति।' —मोवन ३२.२ [सं. तनु=शरीर+जन्=उत्पन्न होणें] **तनुजा**—स्त्री. कन्या; पुत्री; मुलगी.

तनुसान—पु एकप्रकारचा रस्ता. 'गेटच्याचेच प्रकार तनुसान नांवाच्या तक्त्यावर भाजण्यास येतात.' —गृहि २.१०. [अर. तनूर=तवा, भट्टी]

तनू—स्त्री. १ देह; शरीर; तनु २ प्रकृति; तब्येत, देहस्वभाव. (क्रि० राखणें, संभाळणें; (प्रमाणें) वागणें). ३ शरीरप्रकृतीची काळजी; निगा; पथ्यापथ्य पाळण्याची खबरदारी; पथ्य. 'वैद्यानें मला तनूवर ठेविलें' ४ नाजूक शरीरप्रकृति. [सं. तनु]

तनू—स्त्री. (व.) ताकद; ताकद; शक्ति. 'तनू आल्यावर मग कामधाम करतो येईल' [भाग]

तन्न—न (गो.) भात वाढून शिल्लक राहिलेलें पाणी. 'तन गोरवांक दारांगात.'

तन्नॉ—वि १ (गो.) हिरवा. २ तरणा; तरुण. [सं.; म. तरुण, तरणा] ०**धाकुटॉ**-वि. (गो) तरणाताठा; नव्या नवतीचा. [म तरणा+धाकटा] **तन्नपण**-न. तारुण्य.

तन्ना-न्हा—क्रिवि. (गो) तेव्हां, त्यावेळीं [सं. तदा]

तन्नावणें—अक्रि (व) तोंडावरून पांघरूण घेऊन खुशाल झोपणें, ताणून देणें. तनावणें पहा [ताणणें]

तन्नाचा—पु (नाव) तणावा अर्थ १ पहा

तन्निष्ठ—वि. १ त्याच्या ठिकाणीं (देवाच्या, गुरूच्या ठिकाणीं) निष्ठा असलेला, टेकणारा २ त्याच्याविषयींची; तत्संबंधीं. 'अनन्योदकें धुतड। वासना जे तन्निष्ठ। तें लागलेंसे अगोट। चंद्राचें।' —ज्ञा १५.३. [सं. तत्=तो+निष्ठ=स्थित]

तन्मय—न स्वरूपैक्य. 'दिसे तन्मयाचें झळकत। एक छत्र।' —ज्ञा ९.२१७ —वि. तद्रूप, तदाकार; तल्लीन, (एखाद्या कार्यांत) पूर्णपणें दंग झालेला 'एकोनि शारदेचें गायन। तन्मय विधि विष्णु ईशान।' [सं. तत्+मय]

तन्मयता—स्त्री तल्लीनता, तद्रूपता; तदाकार स्थिति 'सम्यक्ज्ञान सुदैजना। वेधचि तन्मयता।' —ज्ञा १८.९२१. 'ऐसें स्वस्वरूप निरोपिता। शिष्यासी जाली तन्मयता।' [तन्मय]

तन्मात्र—न. पृथ्वी, आप, तेज इ० पंचमहाभूताचें अति सूक्ष्म रूप उदा० पृथ्वीचें गंध, उदकाचें रस इ० सूक्ष्मभूत तत्त्वें. 'तैसींचि श्रोत्रादि तन्मात्रें। तियें अंगवसा गर्भपत्रें। उठलुठितें विचित्र। उपळती गा।' —ज्ञा १३.९९ 'इंद्रियें जन्मलीं रजोगुणीं। तन्मात्रा विषयो तमोगुणीं।' —एभा २८.६८. —वि. केवळ तेंच [सं तत्+मात्र]

तन्मात्रा—स्त्री १ ओंकाराच्या मात्रा २ शब्द, स्पर्श इ० पंचमहाभूताचे सूक्ष्म मूलविषय 'पुढां तन्मात्रा अर्धंदेरीं। आकाशाच्या अंतरीं। भरती गमे सागरीं। सरिता जैसी।' —ज्ञा ६.३०८. [सं तत्+मात्रा]

तन्यता—स्त्री (पदार्थ) ठोकून ठोकून त्याचा पातळ पत्रा बनवता येण्याचा गुण प्रपरणयोग्यता प्रसारणक्षमता [स तन्= पसरणें तन्य=प्रसारणक्षम]

तन्वंगी—स्त्री सुंदरी सुकुमार व सुंदर बांधेसूद व सडपातळ स्त्री [स तनु—कृश नाजुक+अंग=शरीर]

तन्हल—वि (गो) कच्चें कोंवळें अपक्व [स तनु—ल्हान]

तन्सी—(गो) भाजी घालण्यासाठीं भातणाचा केलेला चोथा [स तण तन]

तन्हा तनहा—वि एकटा मुजाका नाहीं तन्हा यावयाचें करावें —रा ५ ९७ [फा तन्हा]

तन्हाई—स्त्री एकांत एकलेंपण विविक्तता तन्हाईत बोला वयाचें किंवा कसें —रा ५ २८ [फा]

तन्हार—न तणार पहा

तन्हावणें—अक्रि (व) ताण घमणें ताणलें जाणें —उक्रि ताणणें पहा [स तन्]

तप—न १ शरीरशुद्धीकरिता दवना प्रसन्न करण्याकरिता केलेलें देहदंडनयुक्त उपोषण इ० सारखें आचरण ध्यान मनन कष्टसाध्य आचरण २ सदाचरण पुण्याचरण पुण्य ३ विहित विशिष्ट कर्म कर्तव्य (ब्राह्मण क्षत्रिय इ० वर्णांचें) ४ बारा वर्षांची मुदत कालमान एकाग्रींहीं तपिजे। तपसाहस्री। —ज्ञा १७ ४१५ वनवेल कथ कयमपि आम्हा तप एक सानणा रानीं। —मोमन २ ६८ ५ ग्रीष्मऋतु —दार —वि हें पद समासाच्या उत्तरपदीं असल्यास तापद ताप देणारा असा अर्थ होतो जसें—नेत्रतप डोळ्याला ताप देणारा भालतप-कपाळाला ताप देणारा शिरस्तप अगतप मनस्तप चित्ततप अतस्तप बहिस्तप पाद तप इंद्रियतप [स] (वाप्र) **तपीं बसणें** १ (अक्षरश) धर्माचरणार्थ पुण्यसंचयार्थ देहदंडयुक्त आचरण करणें २ (ल) अधिकारच्युत बेकार होऊन घरीं बसणें (रुसून रूसून)**तपीं बसणें** एकसारखीं पापें करीत राहून त्यानंतर साधुवृत्तीचा आव आणणें **तपें तपणें**-तपश्चर्या करणें न तीर्थ करिता मागलें। अनंत जन्मीं तपें तपलें। सामान्यद- ०**निष्ठा**—स्त्री (तपोनिष्ठा) तपानुष्ठान मग करूनिया तपनिष्ठा। प्रसन्न करूं नीलकंठा।' —कथा १ १२ १५६ [तप+निष्ठा] **तपश्चर्या**—स्त्री तप तपस्या तपानुष्ठान तपाचें आचरण तप करणें सन्तर व्रताचरण तपश्चिया असें अशुद्ध रूपहि प्रचारांत आहे [सं तपस्+चर्=आचरणें] **तपस्तेजस्वी**-वि तपश्चर्येच्या प्रभावानें चमकणारा, शोभणारा उग्र तपाच्या उत्कर्षानें व गुणानें युक्त [स तपस्+ शात्रि=शोभणारा] **तप सामर्थ्य तपस्सामर्थ्य**—न तपो बल तपश्चर्येनें प्राप्त होणारें अलौकिक बळ [स तपस्+सामर्थ्य] **तपोधन** पु १ तप हेंच धन ज्याचें तो २ (ल) गोसावी, वैरागी संन्यासी तपस्वी ३ गुरव शंकराच्या देवळांतील गुरव —यदुगापुर ४७४ [स तपस्+धन] **तपोनिधि**—पु १ तपश्चर्येचा साठा २ गोसावी वैरागी इ०ना संबोधण्याचा शब्द तपोधन [स तपस्+निधि=साठा] **तपोबल**—न तपाचरणानें आलेलें अलौकिक बळ तप सामर्थ्य [स तपस्+बल] **तपोलोक**—पु सप्त स्वर्गलोकांपैकीं सहावा लोक सप्तलोक पहा [स तपस्+लोक=जग] **तपोवन**—न तपश्चर्या करावयाचें वन तपस्वी लोकांचें राहण्याचें स्थान सिन्नेनचें जुनें नांव तपोवन असें आहे नाशिक येथील रामाच्या वास्तव्यस्थानाचें नांव [स तपस्+वन]

तपकडा—स्त्री (गो) पिनळेचें ल्हान तबक तबकडी पहा [स स्तबक अर तबक् पहा]

तपकणें—अक्रि थेंबाथेंबानीं गळणें निरपणें टपकणें [टपकणें हिं तपकना]

तपकिरी—पु तपकिरीचा रंग —वि तपकिरीच्या रंगासारख्या रंगाचा [तपकीर]

तपकिऱ्या-ऱ्हा—वि १ तपकीर ओढणारा २ तपकीर विकणारा [तपकीर]

तपकीर तपकी(खी)ल—स्त्री हुंगण्यासाठीं केलेली तंबाखूची पूड (क्रि० ओढणें) [स क्षारपत्रा=तंबाकू]

तपगणें—अक्रि (प्रा) ठासून भरलें जाणें कोंबलें जाणें

तपणें—अक्रि १ (सूर्य इ० कानें) प्रकाशणें तळपणें चकाकणें जयाचेनि प्रताप तपे सूर्यु। —शिशु १५१ २ (ल)(राज्य इ०) समृद्ध होणें भरभराटीस येणें उत्कर्ष पावणें ३ (ल) (एखाद्यावर) रागावणें संतापणें क्रुद्ध होणें ४ (काव्य) तपश्चर्या करणें तप आचरणें एकाग्रींहीं तपिन। तपसाहस्रीं। —ज्ञा १७ ४१५ ५ तापणें गरम होणें [स तप—तपन]

तपन—पु सूर्य ना ना मावळतनि तपनें। नक्षत्रीं लोकांचीं दर्शनें। —ज्ञा ११ ३६६ तत्वनिकामुक मी पुसता झालों उपाय तपनातें। —मोसभा १ ३५ —न १ ज्वलन प्रकाशन प्रकाशाचा उष्णतेचा झवरपाट उष्णता प्रसरणें उष्णता बाहेर टाकणें पडणें २ (व) (सूर्याचें) ऊन उष्णता (क्रि० पडणें होणें) तपनेंवीण प्रकाशु। जाडयेंवीण रसीं रसु। —ज्ञा १७ २२८ [स]

तपराख—स्त्री धप्पड चपराक [illegible] तपराखा मगमार। —दा ३ ७ ६

तपली—स्त्री (कु) ल्हानसें तपेलें तपेली पहा

तपलें—न (गो) तपेलें पहा (वाप्र) ०**बुडप**-(तपेलें बुडणें) फुकट जाणें नासणें

तपशि(शे)ला—पु १ क्रियापदें एक वस्त्र (गो) एक प्रकारचें हिरव्या रंगाचें व रुंद धारीचें स्त्रियांचें वस्त्र २ (व) एक

प्रकारची रेशीमकाठी साडी 'परिधान गोपिनीं करून उंच तप शेले।' -प्रला २९ [तापना+शाला]

तपशी(सी)ल—पु १ एखाद्या प्रसंगातील, हिशेबातील सर्व हकिगती, निरनिराळ्या गोष्टी, बाबी, सविस्तर वर्णन, नोंद २ (ल) पाल्हाळयुक्त वर्णन, कथन, चऱ्हाट चर्पटपंजरी ३ खोटी सबब, बहाणा, निमित्त, मिष. (क्रि० लावणें) 'तपशील सहसा न लावितां रुपये व रसदची तर्तूद जरूर करणें' -रा १ ३३५ [अर तफ्सील्] ०वार-क्रिवि साद्यंत, बारीकसारीक गोष्टीसुद्धा, सर्व तपशिलासह

तपस्या—स्त्री तपश्चर्या, तप [सं.]

तपस्वी—पु तपश्चर्या करणारा, तपी [स तपस्विन्]

तप(पा)ळ—वि १ तापट, तामसी, रागीट २ तल्ख, काम करण्यात चपळ, चलाख (विरू) तपीळ [स तप+ल-ईल प्रत्यय]

तपा—पु तालुक्याचा भाग, परगणा (प्र) तप्पा पहा 'गोरेगाव तपियात मुक्काम...दोन मासपर्यंत राहिलों' -पेद ३ १७५ [हिं तप्पा=प्रांत, परगणा, सिं तपो]

तपास—पु १ चौकशी, शोध, तलास, विचारपूस २ (कायदा) गुन्ह्याबाबत पुरावा गोळा करण्याकरिता पोलीस अंमलदार जें (चौकशीचें) काम करतात तें, (इं) इन्व्हेस्टिगेशन् [अर तफहुस] ०निशी-स्त्री तपासनिसाचा हुद्दा, काम ०नीस-पु १ (एखाद्या भागातील) चोऱ्या, दरोडे इ० गुन्ह्यांची चौकशी करून सरकारात कळविणारा हल्लींच्या पोलीस इन्स्पेक्टरसारखा (पूर्वीच्या राजवटीतील) अधिकारी, पोलीस इन्स्पेक्टर २ तपास णारा अधिकारी, तपासणी कामगार, (इ) सुपरवाइझर [तपास]

तपासणी—स्त्री १ चौकशी, बारीक शोध, तलास, तपास २ (कायदा) फेरचौकशी, फेरतपासणी ३ पाहाणी, परीक्षा,(इं) इन्स्पेक्शन ४ ताडून पाहाणें, ताळा घेणें [तपासणें]

तपासणें—उक्रि १ शोध, चौकशी करणें, बारकाईनें पाहणें २ परीक्षा करणें, घेणें, झडती घेणें, तपासणी करणें ३ बारकाईनें चूक इ० शोधणें, ताडून पहाणें [तपास]

तपिया—पु तपस्वी, तप करणारा, तपी पहा 'भरत तपिया थोर अगें। तयें काळ कैसेंनि रिघे।' -एभा २ १५४ [स तप्]

तपी—पु तपस्वी, तप करणारा भार्गव भ गीरथीच कुळीं। विस्तीर्ण देखिली ऋषिमंडळी। तपी असती नव स्थळीं।' -मुआदि २९ १२ 'जपी तपी तामस योगी। -दा ४ १ १३. [स तपिन्]

तपीठ—न तांदुळाच्या पिठाचें एक मसालेदार पक्वान्न [स पिष्ट]

तपोनणें, तपिन्नणें—अकि तप करणें तपणें अर्थ ४ पहा. 'तपें कोण तपोनलें।' -रस २ २०९ [तपणें] दासो ४ १

तपीट—वि १ तापट, तामसी, रागीट 'मत्सरी साधाउ तपीळ।' -दा ३ ६.४४ २ कामात हुशार, चलाख तपळ पहा [तप+ईल प्रत्यय] सामाशब्द- ०पण-न तापटपणा, रागीटपणा 'तपीळपण धरू नये। भांडविता भांडों नये।' -दा १४ ११७

तर्पे—शअ तर्फे 'तर्पे तेगूर' -वाडसमा ३ २६ ता ऋष ८ पहा.

तपेली—स्त्री लहान तपेलें

तपेलें—न १ पाणी भरण्याचें-स्वयंपाकाच्या उपयोगाचें विशिष्ट आकाराचें, ताम्र्यापितळेचें उघडें भांडें 'हांडे कुंभ पळ्या परात तवल्या गुंडे तपेलीं घडे।' -सारह ३४३ २ (व) तपेली, तावलें [स तप+आलय=तापविण्याचें स्थान म तप+आळें ?] ०बुडणें-(एखाद्याचें) निर्वाहाचें साधन नाहींसें होणें

तप्त—वि (अक्षरशः ल) तापलेला, संतप्त झालेला, चेतविलेला, प्रक्षुब्ध [स] ०कांचन-न तापविलेलें, शुद्ध केलेलें सोनें 'तप्तकांचन जैसें सुढाळ। तैसें निर्मळ निजांग तुझें।' [तप्त+कांचन=सोनें] ०दिव्य-न दिव्य करण्याचा एक प्रकार, यात हें दिव्य करणारा, 'ईश्वरा, मी जें सांगतों तें खरें असल्यास माझा हात भाजू देऊ नकोस' असें बोलून आपल्या हातानें तापलेल्या तेलाच्या कढईंत टाकलेला पदार्थ (रवा) काढतो दिव्य पहा. ०दिव्यकरणें वर वर्णन केल्याप्रमाणें भयंकर दिव्य करण्यास तयार होणें, भयंकर शपथ घेणें [तप्त+दिव्य] ०मुद्रा-स्त्री मध्व संप्रदायी वैष्णव दीक्षा देताना ताम्र्या-पितळेच्या मुद्रा तापवून आपल्या अंगावर जीं चिन्हें उमटवितात त्यापैकीं प्रत्येक, ज्या मुद्रेनें हीं चिन्हें उमटवितात ती [तप्त+मुद्रा=चिन्ह, छाप] ०लोह-न १ तापलेलें लोखंड २ (तापलेल्या लोखंडाचा) एक प्रकारचा नरक 'तप्तलोह भेटी। तुका म्हणे कल्पकोटी।' -तुगा ३१४१ [तप्त+लोह=लोखंड] ०शूल-ळ-पु तापविलेला सुळ. 'तप्तशूळावरी घालिती। पायीं चडशिळा बांधिती।' [तप्त+शूल]

तप्पा—पु एका मुख्य गावाच्या आसपास असलेल्या दहा वीस गावांची वसुलाची वहिवाट करता येईल असा परगण्यापेक्षा लहान प्रादेशिक विभाग नि हा परगण्याचा भाग तपा पहा [हिं तप्पा, सिं. तपो]

तप्राक—स्त्री चपराक कितक आपटोनि मारिल ल्त तुक्या तपाका ' -दाति ५०१ तपराख पहा [हिं तफ्राख]

तफजूल—पु कृपा उपकार मगर वजिरानर तफजूल होता ता श्रीमन्ताचेच खातदास्त होतो ' -रा ६ ६२० [अर. तफद्दुल्]

तफरका—पु बदिल तफरका पहा 'कृष्ण तफरका होऊं न देणें ' -वाडयावा ३ २७७

तफरीक—स्त्री १ वाटणी तफ्रीक पहा 'मस्तो साला बाद आहे त्याप्रमाणें तफ्रीक करून दऊ' –पद २० ११८ २ एक कर –बाडबाबा ३ ३५ [अर तफ्रीक्]

तफर्सील तफसीलवार—तपशील इ० पहा

तफहुस—पु तपास चौकशी, शोध आम्याच्या मार्फे तीनें तफहुस करिता मोहिबाचीं गुरें यामध्यें नसत म्हणून आम्यानें मालूम केलें –ब्रप २३६ [अर तफहुस्]

तफावत—स्त्री १ अंतर (स्थल आणि काल यासंबधीं) गिल्याचा आमचा दोंकोसाचा तफावत होता –रा ६ ४७० २ (जमाखर्चातील लिखाणातील) फरक वैषम्य न्यूनाधिक्य विरोध विसंगतपणा ३ (कर्तव्य इ० बजावण्यात) चूक कसर दोष उणेपणा ४ चूक बरोबर नसणें ५ भेद फरक, विषमता, भिन्नता ६ स्वामिद्रोह हरामखोरी दगलबाजी मग त्यामध्यें एक मुसलमान होता त्यानें तफावती केली '–रा १५ ६ [अर तफावुत्] ०तजावज–स्त्री कमीपणा अन्तर, न्यून केव्हांही हर्देहाल मोहिब्याचे कामामध्यें तफावत–तजावज करणार नाहीं '–ब्रप २८० ०निशी–नीस–तरकरनिशी, तजकरनीस पहा [तफावत]

तफ्रका—वि १ दाणादाण परागंदा हैराण 'रोहिल्याचे अम्मलापासुन वस्तीचे लोक तफ्रका जाले' –दिमरा १ १६ २ बेदिल, भीतिग्रस्त गोरगरीब आलम तफ्रका व परेशान आहे' –रा ३ ९० [अर तफ्रिका]

तफ्रीक—स्त्री वर्गवारी वाटणी तरी कौलाप्रमाणें रयती पासून तफ्रीक बहुकूम गुदस्ताप्रमाणें वसूल घ्यावा –रा ३ ४९३ [अर तफ्रीक्]

तबक—न १ पानसुपारी पूजासाहित्य इ० ठेवण्याचें उपयोगी असें चांदी इ० धातूचें ताटासारखें नक्षीदार पात्र उत्तम फळ ठेवुनी तबका।'–नव १३ १२२ २ (ल) जमीनीचा वाटोळा तुकडा ३ डोंगर टकडी इ०कांचा वाटोळा भाग ४ सभामंडप चौरीच्या सायवानाचा प्रदेश वर्ज्य करून मध्यभागीं असलेला प्रदेश अथवा त्या प्रदेशाच्या खालचें स्थळ छताचा चांदवा ५ घर त त्रिवर्गी हल्ला जाला तेव्हा एक तबक घेऊन दुसरे तबकास गोळ लागले'–ख ४ १८२७ ६ जिना संपतो त्या ठिकाणीं उभें राहण्याकरिता केलेली जागा तबकडी [अर तबक्] यास पाढरा रंग दिलेला असल्यामुळें प्रकाशकिरण फेंकण्यास मदत होते ७ पार्श्वीनील बसावयाची जागा ५ जिना चढून गेल्यावर उभें राहण्यासाठीं केलेली रुंद पायरी जागा तबक ६ तंतुवाद्याचे दर्शनी बाजूस भोंपळ्यावर बसविलेला तक्ता ७ पान सुपारीच्या डब्यातील पाळण्याच्यावर मध्यभागीं चुन्याची डबी बसवलेला पत्रा [तबक]

तबकडी—स्त्री विद्दीरीच्या भोंवता बांधलेला गोल अथवा चौकोनी ओटा (वों) बेंड

तबकदा—स्त्री १ लहान तबक २ मुसईला खालीं ठेवावयाची ताटली ३ विविध प्रकारच्या लिंब्याच्या वाचक्या गाळप त्या (गाबळ्या) वरच्या बाजूस असलेल्या गोलाकार पत्रा

तबकणें—अक्रि त्यकणें तपकणें पहा [हिं तपकना ध्व]

तबकफाड पेंच—पु (मल्लविद्या) कुस्तींतील डावाचा एक प्रकार पेंच

तबचा—पु तमचा पिस्तूल [तुर्की]

तबणें—अक्रि (माण) (मनुष्य जनावर इ०कानें एखाद्या कडे) रागानें पाहणें तमणें अ २ पहा

तबदिली—स्त्री (कायदा) (मालमत्तेचें) मिल्कियतर बदली हस्तांतर दखबद [अर तब्दील्=बदली]

तबदील—स्त्री (कायदा) बदलणें फिरविणें दुरुस्ती फेर बदल –वि फेरबदल केलेलें दुरुस्त केलेलें (क्रि० करणें) [अर तब्दील्]

तबर—वि (प्रा) उन्मत्त, (शब्दश व ल) (गर्व मद इ०नीं) धुंद

तबरगु—वि हत्तीसारखा पुढा असलेला (घोडा) घोड्याच्या ७२ दोषांपैकीं एक –अश्व १ १०४

तबरूक—पु १ मोहरमातील ताबुताच्या एखाद्या पीराच्या नावानें प्रसाद म्हणून सरकारास सरकारी अधिकाऱ्यास दिलेला नजराणा २ थोराचा प्रसाद (आशीर्वाद दिलेला) 'त्यास पातशाहानीं तबरूक द्यावयाची आज्ञा केली –दिमरा १ १५२ [अर तबर्रूक]

तबल—पु कुऱ्हाड परशु [फा तबर] ०दार–पु (लष्करातील) लाकूडतोड्या फरास [फा तबरदार]

तबल—क्रिवि (विरू) तब्बल तबरल पहा

तबलें—न (गा) ढोल ढोलकें तबला [अर तब्ल]

तबलख–ख—स्त्री १ कागदपत्रांचें पुडकें २ कागदपत्राच्या पुडक्यास गुंडाळलेला दोरा धागा [अर तब्लख्]

तबलख—स्त्री लहान ढाल तबला

तबलजी–ची—पु तबला वाजविणारा [फा]

तबला—पु एक चर्मवाद्य पखवाजाच्या गाड्याच समान दोन तुकडे करून एक तोंड बंद व एक मोकळें ठेविनात मोकळें तोंड कातड्यानें मढवून त्याचा मध्यभाग शाईनें मढवितात गजऱ्यातून व खाल्च्या बाजूस असलेल्या लोखंडी कड्यातून वादी ओवून त्यांच्या खालीं (पखवाजप्रमाणें) आवाज कमजास्त करण्याकरितां गट्टे बसविलेले असतात [अर तब्ल]

तबली—स्त्री. सतारीच्या भोपळ्याच्या वरील बाजूस बसविलेली लांकडाची फळी, तक्ता. -दार. तबकडी अर्थ ६ पहा.

तबा—स्त्री. प्रभा; तेज; प्रकाश. 'आल्या नागपुराहून फौजा भोंसल्यांच्या बाणांची तबा।'-ऐपो २३१. [फा. ताब्]

तबा—वि. बाईट; नष्ट. [फा. तबाह्=बाईट] ०होणें-(ना.) नाश; नष्ट होणें.

तबाकतोड—वि. (व.) बेमुर्वतखोरपणाचें; सडेतोड; तटका तोड. (वागणें, आचरण). 'तबाकतोड वागणें मला साधणार नाहीं.'

तंबाकू-खू, तमाखु—पुस्त्री. एक वनस्पतिविशेष. हिचें रोप सुमारें तीन फूट वाढतें; ह्याचीं पानें वाळवून त्यांस पाणी लावून त्यांचा उपयोग खाण्याकडे व ओढण्याकडे करितात. तंबाखूचें पान तीक्ष्ण व कफनाशक असतें. तंबाखूचे गळदणें, अकोल, मिरास व खुमासदार असे चार प्रकार आहेत. [तुल० जपानी तावाको; इं. टोबॅको]

तबाय—पु (कर. सुतारी) लांकडी जिन्याच्या दोन्ही बाजूंच्या फळ्यांपैकी एक. 'तबावाला पायऱ्यांच्या खांचा पाडा.'

तबियत तब्य(ब्ये)त—स्त्री. १ प्रकृति; शरीरप्रकृति; शरीरस्वास्थ्य. २ मनाची प्रवृत्ति; कल; मर्जी; लहर; छंद. [अर. तबीअत्] (वाप्र.) ०लागणें-(एखाद्या गोष्टीकडे) मनाचा कल लागणें; मर्जी असणें; मन रमणें. **-तीनें चालणें, वागणें, असणें**-(एखाद्याच्या) मर्जीप्रमाणें वागणें, चालणें, असणें. **-तीनें चालविणें-वागविणें-घेणें वापरणें**-(एखाद्या मनुष्याच्या, वस्तूच्या) प्रकृतिमान, मगदूर इ० कडे लक्ष्य देऊन वागविणें, वापरणें इ० **०मांदगी**-स्त्री. आजार; आजारीपण. 'तबियत मांदगीमुळें बसण्याउठण्याची शक्ती पहिल्याप्रमाणें नाहीं'-रा १२७. [तबियत+मांदगी=आजार]

तबियती—वि. लहरी; तऱ्हेवाईक; छांदिष्ट; स्वच्छंदी. [तबियत]

तबी—स्त्री. १ धमकावणी; दटावणी २ मार; चोप; ठोक; शिक्षा. ३ लढाई. ४ पराभव. ५ शिक्षा; पारिपत्य. (क्रि० देणें; लावणें; पोहोंचविणें). [अर. तम्बीह्] ०मार-पु. खरपूस मार. [तबी+मार]

तबीक—न. (गो.) वाशांवर शोभेकरितां बसविलेली फळी.

तबीब—पु. हकीम; वैद्य; चारीकसारीक जखमांवर इलाज करणारा शस्त्रवैद्य; हा बहुधा मुसलमान असतो. 'तबीब लावून जखमा बांधविल्या.'-ख ६.२८३२. 'तबीबानीं वैद्यांनीं रसायण स्वहिताचें कुटलें।'-ऐपो ३१२. [अर. तबीब्]

तबीलदार—पु. तबल्दार पहा.

तंबुर—पु. एक चर्मवाद्य; ढोल; तंबूर पहा. 'तंबुर ताशे वाजती ढोल।'-ऐपो २२०. [अर. तंबूर]

तंबुरचा-जा—पु. तंबूर वाजविणारा. [तंबूर]

तंबु(बो)रा—पु चार तारा असलेलें एक तंतुवाद्य; वीणा; तंबूर; तंबोरा पहा. हें मूळ तुर्की आहे. [अर. तंबूरा; वं. तानपुरा]

तबु(बो)री—स्त्री. लहान तंबोरा; वीणा. [तंबुरा]

तंबुऱ्या—पु. दुध्याभोपळ्याची एक जात -कृषि ६०३. [अर. तंबूर]

तंबू—पु. कापडाचें तात्पुरतें एका खांबाचें घर. याच्या मोठ्या प्रकारास 'डेरा' म्हणतात. 'तंबू राहुट्या पृथकाकार।'-नव १६. २४. [फा.] (वाप्र.) **०ताणून निजणें**-संसार इ०कांची काळजी सोडून निजणें, झोंप घेणें.-शास्त्रीको. **०ठोकणें-मारणें-देणें**-तंबू उभा करणें. **०पाडणें**-तंबू उतरणें; उभारलेला तंबू खालीं करणें.

तंबूर—पु. १ एक चर्मवाद्य; ढोल. २ (ल.) ढोलाचा आवाज ढोल पिटणें; इशारा; नगारा वाजणें. 'असें कळलें कीं मोंगलाला तंबूर झाला मानकऱ्याला केले पुकार।'-ऐपो ४३६. [अर.]

तंबूरचा—पु. तंबुरची पहा.

तबेत, तबेती-दी—तबियत इ० पहा.

तबेल, तबेलदार—(कों.) तबल, तबल्दार पहा.

तबेल—पु. (कों.) तबला पहा. (एखाद्या गोष्टीचें) **तबेल वाजणें**-एखादी गोष्ट प्रसिद्धीस, उघडकीस येणें (विशेषतः दुष्कर्माच्या बाबतींत). [तबला]

तबेला—पु. १ घोडा अथवा गाडी ठेवावयाचें घर; घोडशाळा. २ (ल.) ठाणबंद घोड्याची रांग; पागा. [अर. तवीला]

तंबोरा-तंबुरा—पु चार तारा असलेलें एक तंतुवाद्य. ह्याचा खालचा भाग कडु भोपळ्याचा केलेला असतो व त्यास लांकडाची निमगोल दांडी बसविलेली असते. ह्या दांडीच्या टोंकाजवळील चार खुंट्यास तारा गुंडाळलेल्या असतात. चारापैकीं पहिली पंचमांत, दुसऱ्या दोन षड्जात व शेवटची खरजांत लावितात. [अर. तंबूर] **०पेटी**-स्त्री. तंबोऱ्याच्या सुरांचें व पेटीच्या आकाराचें एक वाद्य ही पेटी ४,७,९. स्वरांची असते. [तंबोरा+पेटी]

तंबोरी—स्त्री. तंबुरी; तंबोऱ्यासारखें पण त्यापेक्षां लहान आकाराचें तंतुवाद्य. तंबोरीचा स्वर बराच चढा असतो. वारकरी, हरिदास, भजनी लोक व तमासगीर हिचा उपयोग करितात. वीनकारहि आपल्या सार्थीम हिचा उपयोग करितात. हिची बनावट व तारांची मिळवण तंबोऱ्यासारखीच असते. [तंबोरा]

तब्दि(द्दी)ल—तबदील पहा.

तब्बल-र—स्त्री. (ह.) नेट; जोर; ताण; भाव; दम. 'घोड्यावर भरझाल हांकून एक तब्बल मारली.' 'तूं तेयपावेतों तब्बल मारून ये म्हणजे पोट हलकें होईल.'-विकिवि. विविधज्ञ

परिमाणानें मोजलें असतां कमी न भरता थोडा अधिकच भरणारा (मागें, वजन ओषें, धान्य इ०), भरपूर पुरेपूर, अगदीं पूर्ण पणें 'तव्वल कोश, तव्वल शेर वगैरे' 'हा मागें तव्वल चोस भर आहे' [अर तवील=लांब, उंच]

तव्यत, तव्येत तव्यती—तबियत इ० पहा

तब्लख—न तरलख पहा

तब्ला—पु तबला पहा

तम—पुन १ (शब्दश व ल) अंधार, काळोख, अंधकार 'पडिलभा भवतमीं निबिडें। जिया प्रति–भर्वी उजियेडे। —ज्ञा २ —ज्ञा १६ ३९९ ' जैसा रवि नामीं तमा।' —तुगा ४८० २ सत्त्वरजादि गुणापैकीं तिसरा (ज्यापासून काम–क्रोधादि विकार उत्पन्न होतात तो) तमोगुण 'तैसा बहुवसें तमें। जो सदाचि होय निमे। तेय श्रद्धा परिणमे। तेंचि होऊनि।' —ज्ञा १७ ६९ ३ (तमापासून उत्पन्न होणारें) अज्ञान वेडेपण, मूर्खपणा, मोह, अविचार 'हें असो किती चालावें। तरी ऐसें जें देखावें। तें ज्ञान नोहे जाणावें। डोळस तम।' —ज्ञा १८ ५८१ 'तल्लतनोधाहुनि मज गमलें तम अहित जरि तथापि हित।' —मोसभा ३ ३६ ४ उन्माद, क्रोधाचा आवेश, गर्वाचा ताठा (क्रि० येणें, करणें, माडणें) ५ मुर्च्छा, बेशुद्धि 'वामुनि दात मुखात दहात पडे, मनि गाढ तमीं पचली।' —वामन–सीतास्वयंवर ११ [स तमस्]

०कूप–पु १ (काव्य) गाढ अंधारानें युक्त असा खळगा खाच 'कीं तमकूपीं पडला गभस्ती।' २ एक नरक [तम+स कूप=आड] तमारि–री–पु सूर्य 'रात्रीची चौपाहरी। वेंचल्या अवधारीं। डोळया तमारी। मिळे जैसा।' —ज्ञा १८ ९६७ [तम+अरि=शत्रु] तमारिसुत–पु सूर्याचा पुत्र १ शनि २ यम ३ वरुण 'चालिला तेव्हां तमारिसुत।'

तम—एखाद्या गुणाची अतिशय उत्कटता, पराकाष्ठा, उत्कृष्ट पणा दाखविणारा संस्कृत विशेषणास जोडावयाचा प्रत्यय उदा० दुष्टतम=अतिशय दुष्ट प्रियतम=सर्वांत प्रिय, अत्यंत प्रिय [स]

तम—स्त्री (गा) पर्वा, क्षिति तमा पहा

तमक—स्त्री (गो) सोनें किंवा रुपें व तांबें मिश्र करून केलेला धातु तमेक [स ताम्रक?]

तमचा—पु १ पिस्तूल तवचा 'तमच्यानें गोळी मारून ठार करूं' —वज्राघात ११६ २ एक पेच यामध्यें शत्रूच्या पोटांत शिरून आपल्या डाव्या हातानें कमरेवरून त्याचा लंगोट पकडून त्याच्या उजव्या बगलेंतून आपला डावा पाय पाटीवर चढवून त्याची डावी जांघ दाबून त्यास चीत करतात [फा]

तमणें, तमतमणें—अक्रि १ तिखी मिरची फुटाणी मारणें वळणा वगैरे २ गवनें, रागानें बडबडणें, तणतणणें, जळफळणें ३ (वर) रागानें रोखून टवकावून पाहणें 'तुझा बैल माझ्या बैलापुढें आणू नकोस, कारण तो माझ्या बैलावर तमतो' ४ टक्कर देणें, भिडणें, तोंड देणें 'कोण कोण सरदार ते न कळे। प्रलयकाल शत्रूशीं तमले।' —होला १८७ [स तम, अर तम्म=पूर्ण, तंबी पहा]

तमतमाशा—पु बडबड, चडफडाट, जळफळाट, शिरा ताणून बोलणें, प्रलाप अरेरावी (क्रि० करणें, माडणें, लावणें) [तम+तमाशा]

तमला—वि (गा) हटवादी, दुराग्रही, मताग्रही, मताभिमानी [स. तुमुल?]

तमशेट—वि (व) तामसी, रागीट, तापट [तम+शठ]

तमसु(सू)क, तमस्सुक—पु तमासुक पहा

तमस्वी—वि १ क्रोधी, तापट, तामसी, रागीट २ अंधकारयुक्त अंधार असलेलें ३ (ल) अज्ञानी, अंध [स तमस्विन्]

तमा—स्त्री १ फिकीर, काळजी, पर्वा, किंमत, एखाद्या गोष्टीबद्दल ती मोठी आहे असें वाटणारें महत्त्व (अकरणरूपी प्रयोग उदा० मला जिवाची तमा नाहीं) 'नाहीं जीवनमा वित्त गोता सहित।' —तुगा २९८ 'कार्यावर धनी बक्षीस देतो या उमेदी वर बरकड चाकर जिवाची तमा न पाहता स्वामिकार्यावर आगे जणी करितात' —मराभा १२ [अर तम्अ]

तमाकू–खू—पुस्त्री तबाखू पहा.

तमाखोरी—स्त्री तनाखोरी पहा

तमाचा—पु थप्पड, चापटी [फा तबान्चा, तवान्चा, तमाचा]

तमाम—वि पूर्ण, सफळ, पूर्णतस पावलेला. 'तुमचें दैव तें आहे तमाम। आत्मसुखीं हो अतर्याम। —अमृत १२ —क्रिवि १ सर्व, सारें, अपवाद न करिता, झाडून, एकदर '... व तमाम यऊनु नऊनी आसपास यऊनु उतरिले' —इमं ७ 'तमाम लोकास कळविण्यात येतें कीं ' २ एका मागून एक, सारख्या वगानें 'तो सर्वांचीं डोकीं तमाम मारीत सुटला' [अर तमाम्]

तमामा—पु (हमामा बद्दल चुकीनें?) धिंगाणा, धिंगा मस्ती, धुडगूस हमामा पहा 'जो गोकुळात हरि घालितसे तमामा।' —देकृष्णस्तोत्र १ [ध्व]

तमामी—स्त्री १ संपूर्णता, सिद्धि, समाप्ति इतिश्री, अखेर, अखेरी २ फडशा, चमत्ता. [अर]

तमामी—स्त्री जरीचें रेशमी कापड 'सरपोस जरी जामेवाराचा तमामी असा ताफ्ता' —वाडसमा ३ ११९ —वि ज्यात उभे धागे जरीचे व आडवे धागे रेशमाचे–कापसाचे आहेत असें (कापड, वस्त्र) [अर]

तमाल—पु एक प्रकारचें झाड हीं झाडें पूर्वबंगाल आणि ब्रह्मदेश यामध्यें पुष्कळ होतात पानांना वास असतो त्याचा

भाजीपाल्यात घालावयाच्या मसाल्यात उपयोग करितात [म] सामासशब्द– ०पत्र–न १ तमालवृक्षाचें पान याचा भाजी व त्याच्या मसाल्यात उपयोग करितात २ (उप) त्वारू [तमाल+पत्र] ०श्याम–वि तमालवृक्षासारखा काळा, सावळा (कृष्ण) 'तो अर्जुन म्हणे गा तमालश्यामा।'–ज्ञा १७ ३४ [तमाल+श्याम=सावळा]

तमाश(स)गिरी—स्त्री १ तमासगिराचा, खेळ करणाऱ्याचा धंदा तमाशाचा धंदा २ (व) गमतीचें दृश्य मौजेचा खेळ, गमत [तमासगीर]

तमाशगी(गा)र, तमासगीर—वि १ तमाशा पाहणारा, मजा, गमत पाहण्यास नेहमीं उत्सुक असलेला 'कठड्याचे बाहेर तमासगीर लोकास व्यवस्थेशीर उभें राहू द्यावें'–(बडोदें) पहिल वान लोक व कुस्त्यासबधीं नियम २४ २ (ल) प्रेक्षक, तिऱ्हाईत (गमत पाहणारा) माणूस, बघ्या ३ तमाशा करून उपजीविका करणारा तमाशेवाला (गारुडी, जादूगार, डोंबारी, विदूषक, बहुरूपी इ०) [अर तमाशा+गीर प्रत्यय]

तमाशा–सा—पु १ सोंगें घेणें, बाहुल्या नाचविणें, दोरावर चालणें इ० सारखे विदूषक, बहुरूपी, गारोडी, डोंबारी इ० काचे करमणुकीचा खेळ २ गमत, मजेदार दृश्य आनददायी प्रसग 'ध उपदशा कोण तमाशा, गमत महेशा।'–मक्क २ शिवरामकृत रामजन्म ३ 'पाहती सकळ लोक तमासा।'–आशिवि ३३ ३ तडायुद्ध, लटकी लढाई कुस्ती 'अरे बघुकी, जेठ्याचा तमाशा पहावयाची वासना आहे'–लक्ष्मीनारायण कल्याण नाटक (शके १८०४) (ग्रथमाला) ४ चमत्कार, आश्चर्यकारक गोष्ट 'म्हणे अधरा भारा कैसा। चालतो हा न कळे तमासा।'–नव १२ ५४ ५ पराक्रम 'किल्ला घेतला तमाशानें।'–ऐपो ७३ ६ (सामा) (उप) खेळ, फजिती 'काय आमच्या दैवानें आमचा तमाशा माडला आहे'–स्व ८९ ७ लाज सोडून स्वैरपणानें केलेली चटा, वर्तन [अर तमाशा] ०ग्या मनुष्य–पु तऱ्हेवाईक लहरी, विचित्र मनुष्य

तमामूस—पु १ (एखाद्यास लिहून दिलेला) करार दस्तऐवज, लेख २ स्वत ची सही, शिक्का, स्वदस्तुर असा जुनीचा अर्थ रूढ आहे [अर तमस्सुक]

तमिष्ट—वि (व) तामसी, रागीट, क्रोधिष्ट [त्म]

तमिस्रा—स्त्री अधारी रात्र [स]

तमी—स्त्री रात्र [स तमस्=अधार]

तमीज—स्त्री १ पद्धतशीरपणा, व्यवस्थितपणा, नीटनेटकपणा २ विवक जाणीव बुद्धि ३ अदब [अर तमीज्=विवेक, ज्ञान, बुद्धि]

तमोगुण—पु मूनमानात अगणाऱ्या त्रिगुणापैकीं अधोगामी असा तिसरा गुण यापासून अज्ञान, मूढत्व, कामक्रोधादिक विकार उत्पन्न होतात तम पहा [स तमस्+गुण] **तमोगुणी**–वि १ तमोगुण ज्यात आहे तें २ तामसी, शीघ्रकोपी [तमोगुण]

तमोहर—पु सूर्य, तमारि [स तमस्=अधार+हर=नाहीसा करणारा]

तय—स्त्री १ पूड, चूर्ण २ मसालामिश्रित मास 'पुढा त्याचें चौथें साधन तय म्हणजे मसालामिश्रित मास'–गृहि २ १३८

तय—स्त्री (गो) तृतीया, तीज [स त्रय, प्रा तय]

तय—क्रिवि (मव्री) निश्चित नक्की

तयनात, तयनातजाब्ता, तयनाती—तैनात इ० पहा

तया—सना १ (काव्य.) त्याला 'तया गज तो वाद्महा पशु। कवि टाक।'–कृ० 'धन्ला पराभव कसा, जा मृत्यु जयी तया हि, शातनवा।'–मोकर्ण ५ ३ २ तिनें 'तय प्रत्युत्तरें बोली। श्रीकृष्णें जे चावलिली। तया व्यक्ती जाली। अष्टदशा।'–ज्ञा १८ ७४ ३ 'त्या'चें कवितेंतील रूप 'तया शोकें धायाळ हृदय होता।'–र ११ यालाच ला, चा, नें इ० प्रत्यय लावतात उदा० तयाला=त्याला, तयाचा=त्याचा. 'तयाचा हा शौरी नियतच अहो होय विकल।'–सारह ८ १७६

तया(य्या)र—वि १ परिपूर्ण झालेला, केलेला, बनविलेला, ज्याचा काहीं एक अश करावयाचा राहिला नाहीं असा (नियम, गोष्ट इ०) २ (कोठें जाण्यास, एखादें कार्य करण्यास) उद्युक्त, सिद्ध सज्ज, उत्सुक ३ (व) सशक्त, लठ्ठ, धष्टपुष्ट [फा तय्यार] **तयारणें**–सक्रि (काव्य) तयार, सज्ज ठेवणें करणें जामदारखान्यात खजिना द्रव्याच्या पेट्या भरल्या। दार सलीत सहीत कतरा त्या उठाच्या तयारल्या।'–हाला १५१ [तयार] **तयारी**–स्त्री १ तयार सज्ज होण्याचा व्यापार क्रिया तजवीज २ बेगमी तयार होण्यास, सिद्धीस लागणारे जिनस, सामुग्री, साहित्य ३ (माणसाची एखाद्या गोष्टीची) सिद्धता सज्जता (एखादें कार्य करण्याबद्दलची मनुष्याची) खुशी ४ (संगीत) उपस्थिति (एखाद्या गोष्टीच्या व्यासगानें येणारें) कौशल्य, कसब 'त्या गवयाची तयारी चागली आहे [फा तय्यारी]

तयारी—स्त्री एक्खादी माळ्या राहुरींचें प्रवेशद्वार ०च्या मेखा–स्त्री अव तबू उभारण्याची तयारी करताना ठोकतात त्या सहा मेखा खुण्या

तयीं—क्रिवि (काव्य) त्यावेळीं, तेव्हा तई 'तयीं प्रभु वरा। तम सदय का असें आज हो।'–केका ८१ [स तदा] **तयीं(यिं)हूनि**–क्रिवि (काव्य) तव्हापासून 'तयिंहूनि कम ळाची प्रीति उत्पन्न झाली।'–मारुह २ २९

तये—१ (कवि) त्या 'तये सगतीनी जर्नी योण गोडी।' —राम ४५ २ तिरा 'काय स्त्री बोलनी तये बोलती ?।' —रामदासी २ ७२ [ती, तया]

तर—स्त्री १ (दे० कु) होडी, मचवा तरी पहा २ (मचवा इ०कार्ने उतरून जाता येईल अशी) ग्याडी ३ (नाविक कु) खाडींतील होडया लावण्याची किना यावरील सोईस्कर जागा, ठिकाण ४ पलीकडील बाजू, तीर 'अर बाधें तर बाधें।' —वैद्यक ७६ [स तृ-तरणें] (वाप्र) **तरीपार करणें**—सरि खाडीवरून, समुद्रातून होडी इ० नीं पलीकडे नेणें, पोहोंचविणें

तर—स्त्री मर्यादा हद्द [तीर] ०**पार करणें**—हद्दपार करणें

तर—विशेषणास लागणारा तारतम्यवाचक तद्धित प्रत्यय उदा० गुरु=मोठा गुरुतर=अधिक मोठा प्रियतर, इतर [स]

तर—वि ओलें तानें, रसपूर्ण 'तर मेव्याच व खुरक मेव्याच स्रोन '—रा १० २९६ [फा तर्]

तर—उभ जर या उभयान्वयी अव्ययाचें उत्तरगामी उभयान्वयी अव्यय याचा अर्थ तसें झाल्यास असल्यास, त्याअर्थी इ०, बन्याच वेळा तर ह्या शब्दाचा वाक्यपूरक म्हणून उपयोग करितात अशा वेळीं त्या वाक्यात काहीं विशेष अर्थ व जोर यतो जसें—हो ! आता मी जातों तर=मी सर्वथा जाणार नाहीं विरुद्धक बळा तर हा शब्द त्यानें जोडलेल्या दोन वाक्याच्या अर्थाचा विरोध दाखवितो उदा० तुम्ही तर लाख रुपये मागता व मी तर केवळ गरीब पडलों यानें सदिग्धता अनिश्चयहि दाखविला जातो उदा० मी तें नाटक पाहण्यास आलों तर खरें ' ' मध्यें तर दिसतें आहे, ' 'मध्ये तर आणू नका लावू नका ' या वाक्यातहि सापक्षता, यदृच्छाघटित साकल्पिकत्व निर्दिष्ट आहे परतु पहा [स तर्हि]

तरई—स्त्री १ गुन्हाळात देखाळीं ठेवण्याकरितां केलेला गोलडी वाकडा पत्रा —ज्ञाको ऊ १८ २ कोष्टयाचें वस्त्र गुडा ळण्याचें लाकूड [स तरी]

तरक—स्त्रीपु १ (छपराच्या कोपऱ्याला लाकडी भिन्याच्या बाजूस भिंतीला धारण इ०कास) आधार म्हणून दिलेला खाब, तुळई २ (खाणी मोरवा म्हणून झाड इ०कास लावलेला) लाकडाचा भक्कम तुकडा धीरा [फा हिं]

तरकट—न १ (एखाद्यावर खोटा आळ घेण्याकरितां रच लेलें) कुभाड कुलंगडें, लचाड, किटाळ (क्रि० घणें, सागणें) २ वेडावाकडा तर्क कल्पना तर्कट पहा [स तर्क]

तरकट तरकटी-ट्या, तरकटबाज—वि कुभाडखोर, कड्या पिकविणारा, तरकट रचणारा वाल्टखोर

तरकणें—सक्रि तर्कानें जाणणें ताडणें अदाज अनुमान करणें 'गुणेन शाद्धुवर्म तरकती।' —ऐपो २२३ 'त्याचे डाळ लाल पाहताच यानें दारू खाटी आहे असें मीं तरकलें ' [तर्क]

तरकणें—अक्रि तडकणें फाटणें तरकणें पहा 'पाहे पा अत्यन्त झाल। दिसे नवां ठायीं तरकेलें।' —एरुस १७१४ २ फुटणें भेगळणें 'शीतें ओंठ तरकती।' —दा ३ ७ २२ [टर कणें, तडकणें, तुल० फ तराक=फाटण्या-मोडण्याचा आवाज]

तरकश-स, तकश—स्त्रीपु १ बाणांचा भाता 'मुगुट मनोहर कवच धनुर्धर। तरकसी बाचन बाण।' —मध्व ५० २ (सामा) शस्त्र इ०काचें वेष्टन, टोपण, म्यान, कोश [फा तर्कश्, तीर्कश् तुल० गुज तरकस] सामासिक—**०कमान**—स्त्री भाता आणि धनुष्य 'यक बंदूक व येक तरकस कमान दे त्याग पाठविले '—पद ३ १२३ [तरकस+कमान] **०खात तीर**—एक हत्यार —वाडबाबा ३ १६७

तरकाकडी—स्त्री एक प्रकारची उन्हाळी भोंगी व लाव काकडी, (विरू) टरकाकडी पहा [फा तर=ओलें+काकडी]

तरकाफरकी—क्रिवि तडकाफडकी पहा

तरकारी—स्त्री भाजी [हिं]

तरक्की—स्त्री अभिवृद्धि, भरभराट, वढती, उत्कर्ष 'राव साहेबाच दौलतची रोज ब रोज तरक्की होत, हे गोष्ट त्यास खुश लागत नाहीं '—रा १ ५२ —वाडबोमा २९४ [फा तरक्की]

तरकीब—स्त्री युक्ति, उपाय योजना, चतुराई 'येऊनि बैसले मत्रीमडळीं। भक्ति चतुराई येकवटली। वरी तरकीब राजाची।' —दावि ३६६ [अर तर्कीब्]

तरकीम—स्त्री लेखन 'त्यास साहेबाच काय सल्ला त फम विली पाहिजे, म्हणोन तरकीम केले '—रा ३ ७३ [अर तर्कीम्]

तरकूट—न (राजा) ताडूळ, पोहे इ०काच्या ठिकाणीं असलेला रव्याचा चरचरीत अश मरडा, बण्या कुट [फा तर्+कूट]

तरग—पु १ पाण्याची लाट, लहर खळबळ ऊर्मि 'पैं आगानि गलिया सागर। मग तरग ना नीर।' —ज्ञा १४ ५०६ 'उदकावरील तरग। तरग उदकाचें अग।' —तुगा ३०६९ २ (ल) अनियन्त्रितपणानें मनात एकामागून एक उद्भवणाऱ्या विचारांपैकीं प्रत्येक क्षणिक विचार नवी कल्पना लहर ३ पाण्यावर येणारा तेल इ०काचा तवग थोडासा डाग ४ दृष्टि अस्पष्ट करणारा डोळ्यावर यणारा साका, पटल ५ जलतरग पहा ६ बुडबुडा फुगा [स]

तरग—नपु १ (गो कु) दवळातील देवतेच्या चिन्हाचा खाब गुढी २ अगात देव सचारणाऱ्यानें हातात घ्यावयाची काठी, धार्मिक समारभातील एक उपकरण हे गुढीसारखें असून त्यावर देवाची चिन्हें काढलेलीं असतात कांहीं सणात याच्या शेंड्यास वरीच लुगडीं नेसवून ती नाचवितात नाचविल्यावर अवसर यतो तरग घेण्याचा मान ठराविक कुटुंबाकडे असतो 'आम्ही गावकर

लोकांनीं गरज पाडल्यानीं दयीपुढें तरंग उभे राहतें रग पहा ।' —मराठी ९२

तरंगण—स्त्री (गजा) रंगीत गाडी पाहून अव्यवस्थित पणें वसणें, फत्कड (क्रि० मारून बसणें) [सं तृ, स्तृ]

तरंगणें—अक्रि १ पाण्यात न बुडता फक्त पृष्ठभागावर राहणें, तरणें, तिरणें, पोहणें 'तरंगातो लागे बुद्धी। विवरणवरी' —ज्ञा ११.२२१ २ (ल) वहकणें, (बोलताना) वहावत जाणें, मुद्दा सोडून भलतेंच बोलणें ३ (एखादा खटला, वाद इ०) निकाल न लागता भिजत लोंबकळत, पुढें बत पडणें ४ (मन इ०) गैरयान, संदिग्ध स्थितींत असणें ५ भानावणें, धुंदित होणें, थारणें, धवकणें ६ (एखाद्या व्यक्तीचा, गोष्टीची) अपेक्षा धरून खाळंबून राहणें, चित्र बसणें, मार्गप्रतीक्षा करीत धावणें 'ज्याप्रमाणें वषट्काराचा घोष चालून इंद्रादि देवता सोमपानाविषयीं तरंगल्या असता '—नि ४१६ 'तुमच्या सारी ही सर्व मंडळी तरंगती ' [तरंग] **०तरंगायास लावणें**—(त्यांचें काम इ०) निकालात न काढता लोंबकळत ठेवणें, संदिग्ध स्थितींत पाडणें **तरंगविणें**—सक्रि. १ तटकळत, खोळंबून ठेवणें २ (कार्य इ०) लोंबकळत, भिजत ठेवणें. [तरंगणें]

तरंगिणी—स्त्री नदी [सं]

तरच—उअ १ म्हणूनच, करिताच, तसें आहे म्हणून (कार्यकारणाचा साक्षात्कार झाल्यानंतर दोन गोष्टींतील परस्पर कार्यकारणभाव मनास पटतो त्या अर्थाचें द्योतक उभयान्वयी अव्यय) 'तूं इतका दुष्ट आहेस ना? तरच ईश्वरानें तुला भिकारी ठेविलें आहे ' २ (अमुक एक अमुक गोष्ट) निश्चित, कबूल, नक्की असेल तर तसेंच झाल्यास 'माझें सगय हातावर पडलें तरच नाहीं ' [तर+च(दाब)]

तरंग—स्त्री १ पाण्यावरील (तरंग इ०काचा) तरंग, लवग, पातळ थर तरंग अर्थ ३ पहा २ डोळ्यातील मळ इ०काचा पातळ पापुद्रा पटल, भुरी, सफ तरंग अर्थ ४ पहा

तरज(जु)मा तर्जुमा—पु १ भाषांतर दुसऱ्या भाषेत अनुवाद २ (मजकूर इ०काचा) सारांश मतलब गोषवारा गाळावरीज ३ सालातील उत्पन्न खर्च व शिल्लक याचा एक ठिकाणीं नोंद, राज्याचें एकंदर उत्पन्न किती व खर्च किती व पैन किती आणि खडण्या किती यावयाच्या इ० सव प्रकारची एका कागदावर दिलेली माहिती ताळेबंद हा एकदरनी तयार करतात —इनाम ५१ [अर तर्जमा तर्जुमा]

तरजुमान तर्जुमान—पु १ भाषांतराच्या कामावर नेमलेला सरकारी अधिकारी भाषांतऱ्या २ दुभाषी, दुभाष्या [अर तर्जुमान]

तरंड—पु १ पल्लें २ तरण्यासाठीं केलेला लाकडाचा तराफा [सं]

तरंडक—पु होडी, तरंड अर्थ २ पहा 'अनन्य प्रभु दुर्गत दारिद्र्य-समुद्र-वर-तरंडक हो ।' —मोवन ४ १२ [तरंड]

तरडा—वि. १ शुष्क, रसहीन, जून (भाजी, मिरची, तोंडले, भाजीपाला इ०) २ पुष्कळदा हा शब्द वय, शुष्कपणा, जूनपणा, चिवटपणा इ० दर्शक विशेषणापुढें अथवा मागें जोडून आधिक्य दाखविण्यात येतें उदा० जून जून तरडा=अतिशय जून रसशून्य

तरडी—स्त्री एक वनस्पति हिच्या दोन जाती असून हिला फळें व फुलें येतात

तरण—न १ तरणें तरंगणें, तरून जाणें —ज्ञे १४३ कहीं याचानि शिडा वातुबळें जैंवि सागरीं तरण।' —मार्कं २६ ८ २ होडी, तराफा, तरण्याचें साधन [सं]

तरण—न तादुळाच्या कण्या, डाळ इ० पुष्कळ पाण्यात शिजवून व त्यात तिखट, मीठ मसाला घालून केलेलें पातळ खाद्य कांजी, कण्या 'कन्हिया पातळ तरण।कुडुबरमण करीतसे।' म्ह० नवरा रडतो तरणास आणि वऱ्हाडी रडतात वरणास=नवे अवयाम सुद्धा तरणमात्रें रडावें लागतें तेथें वऱ्हाडी मंडळींना वरण कोठून मिळणार? मुख्य माणसाची सुद्धा जेथें बरदास्त नाहीं तेथें इतरांस कोण विचारतो! (तुल) जावई रडे अळणास आणि व्याही रडे कळणास

तरणा—वि १ तरुण, जवान २ मूल व मोठा माणूस याच्यामधील वयाचा, अप्रौढ, वाप्या पान्या [सं तरुण] म्ह० म्हाताऱ्यानें केलें नाव तरण्यानें वाहविलें गाव=कर्तृत्ववान धन्याची प्रजा कधीं कधीं नादान निघते या अर्थीं अनुभूत हीं म्हण आहे तरणा पाउस पहा सामासादि— **०ताठा**—वि भर ज्वानींत असलेला, चागला धाकटा तरुण व सशक्त तरणाबांड (मनुष्य) [तरणा+ताठ] **०पाऊस**—पु (नक्षत्र्यात रूढ) आर्द्रा नक्षत्र चें पुष्य त्याचा पाऊस याच्या उलट म्हाताग म्हणजे पुनर्वसु नक्षत्राचा पाऊस **०बांड**—वि जामदार व धाकटा तरुण (पुरुष) [तरुण]

तरणि-णी—पु सूर्य तिया भजपासीं चिद्रत्नाचिया खाणा। परी उपजलिया पाल हातिया तरणी। तुचतोण झणा।' —ज्ञा १० १६२ करून प्रातस्नान अगोदर वटुनीया तरणी।' —प्रला ११८ [सं]

तरणि-णी—स्त्री नाव, होडी तराफा नौका तरण पहा [सं]

तरणी—वि तरुणी युवती नवीतरुणी असा शब्द रूढ 'वीं कामविकरानीं काळविली कामिनी नवी तरुणी।' —माभीष्म ७ ३० [सं तरुणी] **०ताठी**—वि तरुण व सशक्त (स्त्री)

तरणूक—स्त्री (तरून जाणें) पाडचणींतून, संकटांतून निभावून जाणें, वर डोकें काढणें, सुटका [तरणें]

तरणें—अक्रि १ (पाण्यावर) तरंगणें, पोहणें २ –उक्रि नदीपार जाणें, पैलतीर गाठणें 'का थाहीं तरता बळमा। दाटला जेथीं।' –ज्ञा ११ १८६ ३ (ल) संकट, प्रपंच इ० वांतून निभावून जाणें, मुक्तरूप पार पडणें, मुक्त होणें 'ह्मणौनि गुरु घर कम्निदि मान्हें त्या सुटोनि न वन तरे।' –मोउद्योग १३ १८० ४ मोक्ष मिळणें, संसारसागर पार होणें, ईश्वरप्राप्ति होणें [स तरण] **तरणोपाय**–पु १ संकटांतून निभावून जाण्याचा उपाय, इलाज बचाव २ धडगत, गत्यंतर, सद्‌गति [स तरण+उपाय]

तरत—पु वेदुक 'जसीं तरत अपूर्व तसेचि म्हणोनि पराविरि सर्व तने।' –आसेतु १८

तरतम—न १ (दोन वस्तूंतील) सरसनीरसता, श्रेष्ठ कनिष्ठपणा, उच्चनीचपणा २ सारासार विचारशक्ति विवचक बुद्धि तारतम्य (क्रि० राखणें, पाहणें, ठेवणें) ३ (दोन वस्तूंतील) सरसनीरसता ठरविण्याची क्रिया [स तर+तम] सामाशब्द– **०भाव**–पु (दोन वस्तूंत ठरविलेला, दिसणारा) उच्चनीचभाव सरसनीरसता, श्रेष्ठकनिष्ठता ठरविणें, तारतम्य (क्रि० करणें, ठवणें राखणें मानणें)

तरतर-रां—क्रिवि १ चपळाईनें व वेगानें, तुरतुर (विंचू, कोळी, मुंग्या इ० चालणें), दुडदुड-डुडा (मूल, तट्टू इ० चालणें) २ (सामा) जलद, चपळतेनें [ध्व तर् द्वि] म्ह० राउत असे खरमरा तर घोडा चाले तरतरा=काम करून घेणारा खरमरीत असल्यास काम करणारा (गडी) चपळाईनें काम करतो

तरतरणें—अक्रि (गो) नावाजणें, प्रसिद्धि पावणें, गाजणें

तरतरणें—अक्रि १ (जमीन, चुन्याची कळी, हरभरे इ० भिजल्यामुळें) फुगणें (तळलेले पदार्थ झाडें, पानें इ०) फुलणें, फुगणें फुगून टवटवीत होणें, (फोड गळू इ०) सुजणें, टापसणें, तटणें 'सारलेल्या शरिरावरती। गोविंद होउनि तरतरतातीं।' –अमृत १० २ (ल) (आनंदातिशयानें) प्रफुल्लित होणें खुलणें ३ (ल) (संपत्ति ऐश्वर्य इ० कानीं) भरभराटणें, तर्जीस चढणें [तरतर]

तरतणें—अक्रि (एखाद्या गोष्टीविषयीं) आतुर उत्सुक, उत्कंठित होणें [स त्वर् प्रा तर]

तरतरणें—अक्रि (माण) (विंचू मुंगळ इ० कानीं) तुरतुर चालणें धावणें [तरतर]

तरतरा—पु पैलू पाडलेला हिरा

तरतरा—क्रिवि (गो) हरतऱ्हा नाना तऱ्हांनीं [तऱ्हा द्वि]

तरतरा—स्त्री १ (पाण्यांतील हालचालींतील) चपळाई चपळता त्वरा चटपट २ (एखाद्या कार्यांतील बोलण्यांतील) १ चलाखी, हुशारी, जोम, उत्साह मार्मिकता चुणचुणीतपणा ३ (चेहरा, झाड, इ० कांवरील) टवटवीतपणा, प्रफुल्लता, तुकतुकी ४ (बुद्धि, धाडाणपण इ० कांची) चपलता, चलाखी, समयज्ञता ५ हजीरजबाबीपणा समयसूचकता [तरतर]

तरतरीत—वि १ चलाख चपळ, हुषार चुणचुणीत २ ताजा, तरतरीत (नाक इ०) ३ रोंखलेला, टवकारलेला, उभा केलेला, उभारलेला (जनावराचा कान इ०) ४ नीट, सरळ, ताठ (शरीर झाड इ०) ५ (सामा) उभा या शब्दासह आधिक्य दर्शविण्याकरिता योजतात जसें तरतरीत उभा=अगदीं सरळ, ताठ [तरतरी]

तरट—न (घोड्याचा) मोठा चाबूक, असूड 'जैसा वारु उपराणी। वश्य करी अश्वसाहणी। मागें तरटाचा मर पणाणी।' –एभा २० २१६ 'तरटापुढें बरें नाच। सुतें काचें मुगळ।' –तुगा ३००३ [फा 'तरट तु महावक्षा।' –राज्य ७ २७]

तरट—न गोणपाट पोतें

तरट—न एक फळ 'मग नेपथीं तरटें तोडोनि त्वरित। कातसह बैसले सात।' –भवि ५६ ९२

तरटी—स्त्री १ गोणपाटाचें पोतें, थैला २ ओझ्याच्या गड्याला, बैल इ०कांवरून न्यावयाच्या बुचल्याला गुंडाळावयाचा तरटाचा मोठा तुकडा, तरटें –वि गोणपाटाचें केलेलें, तरटाचें [तरट]

तरटा-टें—स्त्रीन १ (तिरस्कारार्थी) डोकें, मस्तक, थोडके टाळकें नारळाचा करटी [का तरट]

तरटी—स्त्री खरबुजाची एक जात हिचा आतील रंग हिरवा असतो –कृषि ७५२ खानदेशांत हिला जाम असें म्हणतात

त(र)टी—स्त्री एक वृक्षविशेष

तरटें न गोणपाटाचा मोठा तुकडा तरटी अर्थ २ पहा

तर्टें—न १ डोकें टाळकें, बोडकें तरटी–टें अर्थ १ पहा २ (राजा) टक्कल [फा तरट] **०ग्या**–वि टकल्या

तरड, डा-डें-तर्डें तरड(ढ)क—नपु १ ओलवून दळलेल्या गव्हाचा कोंडा, तराग २ (ल) चव्हाट पाल्हाळ लावल्यक व कंटाळवाणें भाषण (क्रि० लागणें, लावणें माडणें) **तरडीं पेटणें–लावणें**–रागावणें, क्रोधाविष्ट होणें

तरता—वि १ तरणारा, तरंगणारा २ (ल) बुडण्याची भीति नसलेला, किफायतशीर, फायदेशीर (धंदा, व्यवहार इ०) ३ चालत्या ठिकाणीं गुंतविलेला, न बुडणारा (पैसा) ४ वसूल देण्यासारखा, न बुडविणारा (ऋणको) [स तॄ=तरणें] **०पंथ**–पु सुरक्षित मार्ग सुटकेचा सरणाचा बचावाचा मार्ग उपाय

तरत्या पंथास लागणें-(एखादा संकटग्रस्त, आजारी माणसानें जिवावर बेतलेल्या संकटातून, आजारातून) पार पडण्याची, निभावण्याची, बचावण्याची चिन्हें व्यक्त करणें, आजारातून उठणें, धाणेंस दिवस येऊं लागणें ०**बुडता**-वि १ भरभराटीस आलेला किंवा डबघाईस आलेला (व्यापारी इ०) २ फायदेशीर किंवा आतबट्याचा (धंदा, व्यवहार, रोजगार, काम, प्रकार, माल इ०) [तरणें+बुडणें] -**तें बुडतें पाहणें**-(एखाद्या धंद्यातील, व्यवहारातील, सट्ट्यांतील) नफानुकसान विचारात घेणें, धन्यापाईंट परिणामाचा, उलटसुलट बाजूंचा विचार करणें -**ती घाडी**-स्त्री. नेहमीं (होडी इ० नीं) ओलांडतां येणारी खाडी **तरतें**-वि (तरणारें) वसूल होण्यासारखें, कर्ज न बुडविणारें धराज (कूळ इ०) तरता पहा ०**कूळ**-न कर्ज दिलें असतां बुडविणार नाहीं असें कूळ, खात्रीचें कूळ ०**बंदर**-न १ ज्यांत पाणी भरपूर असल्यानें गलबतें, होडया इ० नेहमीं तरूं शकतात असें बंदर २ ज्यात किनाऱ्यापर्यंत जहाज जाऊं शकेल असें बंदर ०**बुडतें**-न लाभहानि, नफातोटा -वि तरता बुडता पहा

तरतीब—स्त्री १ व्यवस्था, योजना, युक्ति, तयारी; तजवीज २ (एखाद्या कामाची) निगा, काळजी, काटकसर ३ (एखाद्याची) बरदास्त (क्रि० ठेवणें, राखणें, संभाळणें, धरणें; पाहणें) [अर तर्तीब्]

तरतु(दु)द—स्त्री १ (एखाद्या कार्याविषयींची) साधनें इ०ची तयारी, सिद्धता, जुळवाजुळव, तजवीज, बंदोबस्त (क्रि० करणें) २ (मनुष्याची, जनावराची) निगा, बरदास्त, काळजीपूर्वक व्यवस्था, हवें नको पाहणें, मोर्यांचा विचार करणें (क्रि० करणें पाहणें, राखणें, ठेवणें) 'बाबाच्या मर्जीप्रमाणें तरतूद ठेवून त्यांची सेवाचाकरी करावी बरें' -कमं १ ४५ [अर तरद्दुद्]

तरदणें—अक्रि (वे) खरचटणें, घासटणें

तरफ, तर्फ—स्त्री १ दिशा, बाजू, कड २ (भांडण, कज्जा इ०तील) पक्ष, बाजू, कड 'त्याच्या तरफेचें भाषण हा बोलतो' ३ ताबा, जिम्मा, राखण, निसबत 'हा दागिना तुमच्या तर्फेस असू द्या' ४ हुकमत, अमल, ताबा 'तुमच्या तरफेच्या स्वारांची हजिरी घ्यावयाची आहे' ५ देशाचा एक लहान भाग, कांहीं विशिष्ट संख्याक गावांचा गट, महाल अशा कांहीं तरफा मिळून परगणा होतो देश पहा 'मराठेशाहींत साठ गावें मिळून तरफ' -गागा ४२ महालाचा संबंध दाखवावयाचा असल्यास गावामागें हा शब्द योजतात उदा० मौजे ओण, तरफ राजापूर ६ तरफबंदी-पद्धतीखालील जमीनींचा एक वर्ग [अर तर्फ्, तरफ्] सामासशब्द- ०**दार**-पु १ तरफेंत असलेल्या गावांचा वसूल करणारा, त्यावर हुकमत चालविणारा अधिकारी, महालकरी हा मामलतदारांच्या हाताखालीं असतो -वाडमा १ ३ २ शको ४. १० २ तरफ म्हणून जो जमीनीचा विशिष्ट विभाग तिचा मालक -वि. पक्षपाती, कैवारी. दोस्त [तरफ+दार] ०**दारी**-स्त्री पक्षपात, कैवार, एखादी बाजू सावरून धरणें, वगैरे [तरफदार] ०**बंदी**-स्त्री १ जमीनमहसुलाची एक पद्धत हींत गावांतील जमीनींचे मोठेमोठे भाग पाडून एक एक भाग गावांतील एकेका कुटुंबास स्वतंत्रपणें लागवड करण्यास दिलेला असतो यात कुटुंबातील वाढण्या येत नसून सबंध कुटुंबाकडील जमीनीच्या सान्याला तें एक कुटुंब जबाबदार धरलें जातें याच्या उलट कासबंदी पहा २ दोन्ही बाजूंनीं बांध, कुंपण घातलेला [तरफ+बंदी] ०**सानी**-पु दुसरा पक्ष, प्रतिपक्ष 'बट-अहदीची दर्यापत्त होय. शरिकानीं दोन तरफ-सानीकडे नगीदन-पूर्वक सांगून पाठवावें' -रा ७ : [फा तर्फि सानी=दुसरा पक्ष]

तरफ—स्त्री. वाद्याची तार. सारंगी, सतार इ० वाद्यास स्वर भरण्यासाठीं मुख्य ताराच्या खालच्या बाजूस लाविलेली तार

तरफ—स्त्री १ (पदार्थ) जड पदार्थ उचलण्यासाठीं, हलविण्यासाठीं त्याच्या खालीं पहार इ० सारखा घातलेला दांडा, उच्चालक, उत्तोलनदंड; (इं) लिव्हर् २ दार बंद करण्याकरितां दाराच्या फळ्यामागें घातलेला, गाडीच्या चाकाच्या गतीस प्रतिबंध करण्यासाठीं घातलेला अडसर, अवरोधक [हिं तरक=तुळई, वासा ?]

तरफरा (तफरका ?)—वि. गहाळ, अफरातफर झालेला 'याचा माल कांहीं तफरका जाहला असेल तो याचा यास देणें' -वाडबाबा २ १४१ तफरका पहा

तरफड-डा, तरफडणें, तरफडाट—तडफड इ० पहा

तरफडा—पु (ना) धडपड, तिरपीट; धांदल तडफड पहा [तडफड]

तरवणें—सक्रि (वे) धावविणें [फा तरद्=धावणें]

तरबूज—न टरबूज पहा [फा]

तरबेज-त-द—वि कुशल, वाकबगार, निष्णात, प्रवीण निपुण [अर तर्बियत्]

तरम—पु (मोजणी) जमीनींची प्रतवारी ठरविणारा अधिकारी -स्त्री जमीनीची प्रत, दर्जा, जमिनीचा सारा, आकार सारा आकारणी 'तरम ठरवणाऱ्या मोजणीकारकुनाची गाठ कऱ्यांनीं सरबराई न केल्यामुळें त्यानें चिडून जाऊन जिराईत जमीनीस बागाइताचा आकार लावून' -खेया ३६. [अर तरह म तऱ्हा, ते तरमु, ता तेरिम] ०**बंदी**-स्त्री मोजणीवरून ठरविलेली जमीनींची वर्गवारी, प्रतवारी. [तरम+बंदी]

तरम-मा—नपु (राजा कु) होडी समुद्रात ढकलतांना समुद्रातून किनाऱ्यावर काढतांना उपयोगांत आणावयाच्या लाकडी तुकड्या-वाश्यांपैकीं एक

तरमळ, तरमळणें—तळमळ, तळमळणें इ० पहा

तरमुंडी-ड—स्त्री गर्दीतून बाहेर पडण्यासाठीं, गर्दीत घुसण्यासाठीं डोकें पुढें करून सर्व शरीरासह जोरानें केलेला प्रवेश; गमन, तुटून पडणें, मुसंडी (क्रि० देणें) 'भीष्म म्हणे भीम धरा याचि तुम्ही सर्व वीर तरमुंडी।' —मोभीष्म ५ ४३ 'शिरतिनिति पराण याच्या' मुंडी देऊन तरमुंडी झाले सवळेचि शिपाई लढी।'—राला १०४ [हिं तर=खालीं+मुंडी=डोकें ?]

तरमूळपणें—अ. पूर्ण लक्ष्य न देता -शार

तरल—वि १ हलणारें, कापणारें व पावणारें २ अस्थिर चचल, क्षणिक ३ द्रव पातळ [स]

तरवटणें—अक्रि तारवटणें पहा

तरवटा, तरोटा—पु एक औषधी वनस्पति याला, टहा टळ, टाकळा, टाकळा असेंहि म्हणतात

तरवड—पु एक वनस्पति याच्या जातींत बऱ्याच वनस्पती, झाडझुडें याचा समावेश होतो याचीं फुलें सुंदर असतात व त्यांचा उपयोग औषधी कामाकरिता व कातडीं रंगविण्याकडे केला जातो —ज्ञाको —ते २४ [प्रा तरव'] **तरवडी**—वि तरवडापासून काढलेल्या रंगानें रंगविलेलें (कातडें)

तरवणी—न आजारास यावयाचें-शिजविलेली डाळ व तांदूळ यांचें पाणी, पेज, कांजी [तरण+पाणी तरत् पानीय-तरावणीअ-तरावणी-तरवणी —भाअ १८३४]

तरवणें—अक्रि १ अतिशय उत्सुक, उत्कंठित होणें २ आनंदभरित होणें [स त्वरा, प्रा त्वरा]

तरवा—पु (राजा हल कु) १ रोप फुलझाडें, फळझाडें, धान्यें भाजीपाला इ०चा दुसरीकडे लावण्यास काढलेला रोपांचा पुंजका २ रोप टाकण्याकरिता तयार करून वाफा, जमीन, फुलझाडें फळझाडें, भाजीपाला लावण्याकरिता भाजून तयार केलेल्या जमीनीचा तुकडा कवल पोढून तरवा करावयास आा ३ ' —मसाप २ २ १७९ ३ भाताचें रोप तयार करण्याची जागा —शे १ [स तरु हिं तरव=झाड ?]

तरवा—पु छत —वदलापूर ३५

तर(ल)वार—स्त्री युद्धोपयोगी एक शस्त्र समशेर, खड्ग मोठी कट्यार हें शस्त्र धातूचें केलेलें असून दोन किंवा अडीच फूट लांब असतें याच्या एका अगर दोन्ही बाजूस धार असते तरवारीच्या अ‍ेमान जवाहीर, तेगा धोप निमचा, पट्टा सडक, सैफ इ० जाती आहेत मर्दानें हो राज्य राखिलें मनसुबीची तरवार।' [स तरवारि] (वाप्र) **०उपसून येणें**—चालून येणें, युद्धास, भांडणास सिद्ध होणें **०गाजविणें-करणें-मारणें**—(युद्ध इ० कांत) पराक्रम दाखविणें, शूरपणाचें कृत्य करणें **—रीच्या धारेवर धागविणें-धरणें-चालविणें**—(एखाद्यास) कडक शिस्ती खालीं ठवणें, जरबेंत ठेवणें सामाशब्द **०बंद**—वि १ कमरेस तरवार लटकाविलेला (मनुष्य) २ (ल) नेहमीं युद्धास, भांडणास तयार असलेला [हिं] **०बहादर-दूर-बहाद्दर-द्दुर**—वि १ युद्धांत मर्दुमकी दाखविलेला, शूर (मनुष्य) तरवारी २ (ल उप) तापट, भांडखोर, दुष्कर्म (मनुष्य) ३ (उप) पोकळ बढाया मारणारा, बढाईखोर ४ (ल) (एखाद्या विशिष्ट कार्यांत धंद्यांत) नावाजलेला, प्रवीण नाणावलेला [तरवार+हिं बहादुर=शूर]

तरस—पु भय, भीति 'ह बातचा तरस मोदिवासारख इत्यादी लोकास म य हें अन्यायीच आहे ' —रा ३ ९० [फा तर्स्, तुल० सं त्रस्=भिणें]

तर(र)स—पुन एक मांसाहारी वन्य पशु याचा आकार कोल्ह्यासारखा असून, रंग करडा असतो व अंगावर पट्टे असतात पुरलेलीं प्रेतें उकरून खाण्यांत हा पटाईत असतो हा स्वभावानें भित्रा पण कावबाज प्राणी आहे [सं तरक्ष] **०गांड्या**—वि (अशिष्ट) दिसावयास भयंकर पण स्वभावानें भित्रा भेकड, गाढ

तरसणें—अक्रि १ थकून जाणें, शिणणें, त्रस्त होणें, वैगणें, जेरीस येणें, त्रासणें पहा 'पाण्यावाचुनि फौज तरसली नवाबानें एकून।' —ऐपो २७९ २ व्याकुळ होणें 'नाहीं पाहिलें तुला तरी जीव माझा तरस।' —होला १४५ (हिं) उत्कंठित होणें, [त्रासणें; हिं तरसना, तुल० स त्रस् तृष्]

तरसा-शा—पु तारसा सगाऱ्याच्या करळाशीं समांतर बसविलेल्या चपट्या अडकणांपैकीं एक (अव) तरसे हे खटाऱ्यास ३,४ किंवा ५ असतात [स तिरस् ?]

तरसाट—वि (कु) तिरसट पहा

तरसाद—स्त्री (गो) एक प्रकारची तरवार [पोर्तु तरसादो] **०वाघुरणें**—(गो) तरवार फिरविणें

तरसाळें—न तसराळें, घमेल्याच्या आकारासारखें पसरट व उथळ असें लहान भांडें, कटोरा [?+स आलय, म आळें= भांडें]

तरळ-ळा तरळमोडशी—स्त्री अजीर्णानें होणारी हाग ओक मोडशी, विषूचिका पटकी पहा 'कुळिक तरळ कामिणी।' —दा ३ ६ २५ 'हिंव ज्वर आणि तरळा। ओकिती वऱ्हाडिणी सकळा।' —ह २४ १११ [स तरल] **०मेंढा**—स्त्री जोराचा रेच, अतिसार, हगवण

तरळ—वि वद्द्, वदवदीत, डवडवीत (मृदंगाचा आवाज)

तरळ—वि १ चपळ चलाख सुरसुरीत, हलक्या अंगाचा; तरतरीत २ तरल पहा [स तरळ]

तरळ तरळकी—वि तराळ तराळकी पहा [तराळ]

तरळाखार—पु गावचा महार कामगार —वाडमा २ २५४

तरळणें—अक्रि (दृष्टि, विचार, बुद्धि इ०) भाबावणें, चचल होणें, भ्रमणें, चळणें, दिपणें 'प्रमाणदिवयानिनि मवाळें। पाता तरळैले वेदाचे डोळे।' -शिशु ९ 'मुग्धा पतिस पहाया तसि माजी दृष्टि तरळली लाजे।' -मोभनु ३ ३ २ चंचलपणानें भारणें, प्रकाशणें, चमकणें 'कीं नेत्रीं बाहुली दमिली। का ते जळीं प्रतिभा भासली। कीं अकस्मात दृष्टि तरळली। तैसी ब्रह्मीं मूळ माया।' -स्वादि १३ ९ ९८ ३ खेळणें 'जे इंद्रिया आणि उद्दीं। माझारिलिये सर्धी। रजोगुणाच्या रासीं। तरळत असे।' -ज्ञा १३ १०४ [स तरल]

तरळणें—अक्रि १ तरळाच्या, अजीर्णाच्या, मळमळीच्या विकारानें युक्त होणें २ (ल) कंटाळा, वीट, किळस इ०नीं युक्त होणें, ओकारी येणें [तरल=मोडशी]

तराई—स्त्री डोंगराच्या पायथ्याशीं असलेली दाट झाडीनें युक्त अशी सखल जमीन [तर+राई हिं तराई स तरु=झाड+राजी=रांग]

तराई—स्त्री (खा) जिनिंग फॅक्टरीचा उद्घाटनसमारंभ -ज्ञानप्रकाश १७ २ ३१

तराकू—स्त्री (जरतारी धंदा) बादलें (चपटें सूत) गुंडाळणारें पोलादी यंत्र, चाती, (इ) स्पिंडल -पु चातीवर काम करणारा मनुष्य

तराजू—स्त्री १ पदार्थाचें वजन करावयाचें विशिष्ट साधन; ताजवा, तुला, काटा, तागडी 'कोणी वणिग्जन विकी तुलिता तराजे।' -र ११ २ (यंत्र) (तरफ) उच्चालकाचा एक प्रकार [फा तराज़ू]

तराटचें—अक्रि (गो) मुसक्या बांधणें

तराठणें—अक्रि ताठणें, तगटणें, ताणलें जाणें [तराठा]

तराठा—पु १ (बोलण्यातील, वर्तनातील) ताठा तोरा २ वल्गना, धडाडीयुक्त बडबड ३ खरडपट्टी, रागें भरणें, खडसावणी (क्रि० देणें) [ध्व]

तराडा—वि शुष्क, रसहीन (प्र) तांडा पहा

तराडा—पु (कों) झाडाची लांब व सरळ फांदी, सरळसोट

तराडें—न १ जहाज मोठें तारू गलबत 'गनिमाचे मुलखातील साहुकारी तराडीं दर्यांत असल्यिा वस्त करून घ्यावीं, धरून बंदरात आणावीं' -मराशा ३५ २ तापा पटा जया सद्गुरु तारू पुढें। जें अनुभवाचिय कास गाढ। जया आत्मनिवेदन तराडें। आकळलें।' -ज्ञा ७ ९८ [स तरड]

तराणा—पु (संगीत) तन, दर, नार अशा अक्षरानीं प्रबंध बांधलेली गायनातील एक सताल चीज ही चीज अर्थविहीन असते निभस बळण देण्यासाठीं प्रथम प्रथम ह्याचा उपयोग केला जात असे पुढें ती गाण्याचाहि प्रचार झाला [फा तराना]

तराणी—स्त्री (कर) तनी, दटावणी, दपटशा 'त्यानें तराण्या द्यायाला सुरवात कल्यामुळें मला त्याचा समाचार घेणें भाग पडलें'

तराफा—पु मोठा ताफा, तराडा हा दोन बोटींवर घातलेला ताफा असतो

तराय—स्त्री (महानु) पद्धति तऱ्हा 'विवेना तराय जाली।' -भाए ४४ 'कोविळाची तराय मोडी।' -भाए ९२ [तऱ्हा]

तरारणें—अक्रि (तरतरणेंचा अतिशय) अतिशय फुगणें ताठणें, तरहोणें [हिं तरार, तरतरणें]

तरारां—क्रिवि अतिशय तरतर, जलद, अति चपळाईनें तर तर पहा [हिं तर्रारा, तरतर]

तरावट—स्त्री १ (व) गुंगी, कैफ, मादक पदार्थानें येणारा अमल २ पगडा, अमल, गुण 'गोळीची तरावट तीन दिवस राहते' ३ (व) तरतरी तारवट पहा [तर्, तार]

तरावट—स्त्री (व) रोकड, नगद पैसा

तरावट—स्त्री थंडाई शीतलता, थंडपणा [हिं] ०गंगा— स्त्री (काशी) गंगेचें थंडगार पाणी

तरास—पु (गो) (सोनाराचा) तराजू [का तरासु तुल० स तरसू=तराफा, नाव]

तरास, तरासणी—पुस्त्री. (पत्याच्या खेळात) १ पत्ते, गंजिफा इ० कांची गड्डी करणें पत्तेकाट (क्रि० करणें, देणें) २ पत्ते गंजिफा काटण्याची पाळी [फा तराश़=काटणें]

तरासणें—सक्रि (पत्याचा खेळ) (पत्याची, गंजिफाची गड्डी) काटणें [तरास, हिं तराशना]

तराळ—वि सावध -शर

तराळ—पु १ महार, कोळी इ० हलक्या जातीचा व हलक्या दर्जाचा गावकामगार हा बारा बलुत्यांपैकीं एक असतो वेठ नेण्याचें व वाट दाखविण्याचें याचें काम असतें, बिगारी २ गस्तवाला घरटीकार फिरता पहारकरी 'मारीनि विवेकाचा तराळु' -शिशु ३०४ ३ (ज्याच ठिकाणीं हें गस्तीचें काम महाराकडेच असतें त्यावरून) महार गावकामगार तेणें बोभाटें तराळ येउनि तयातें पुसति।' -पच ५१ [का तलीर ते] **तराळीण-न**— स्त्री गस्त घालणारी स्त्री 'दिग्वी यमाची तराळीन।' -भज ७३

तराळकी—स्त्री तराळाचें काम हमाली, वेठबिगारी 'तराळकीचा वयधा नाहीं पाटिलकीचा तोरा।' -पग्र ८३ [तराळ]

तराळी—स्त्री खळ्यात धान्य झोडपताना दाणे इकडे तिकडे उडू नयत म्हणून सभोंवार घातलेलें गवताच्या पेंढ्यांचें वेष्टण, वढा

तरि—स्त्री नाव नौका, होडी, तर 'बुडे बुडवि सागरीं तरि सुकाणियाविना।' -केक ११७ तर, तरी पहा स तॄ=तरणें]

तरिका—पु १ चाल, शिष्टाचार २ सलोखा, सख्य 'पण्डित प्रधान व नबाब निजाम याचा तरिका एकमेकांचा कदिमी पासोन चालत आला, हुब वे त्यासी जुदगी नाहीं' —रा १० १६५ [अर तरीका]

तरिया—स्त्री नौका, नाव, तरी [स तरि]

तरिया—स्त्री खळगा —शार

तरी—स्त्री नाव होडी, नौका 'तुम महामृत्यूचिया सागरीं। आता हे त्रैलोक्यजीविताची तरी।' —ज्ञा ११ ३४८ [स तृ]

तरी—स्त्री १ खाडी 'समुद्रीं दाटे भरितें। तें समुद्रचि भरी तरियातें।' —ज्ञा १३ ३०६ 'तरीकरिता मीठ जालें।' —रा ८ ३.६ २ जलमार्गे याच्या उलट गुशरी ३ पाणी धरणारी जमीन भातजमीन [स फा]

तरीं—न (राजा) रेव, कचरा (अन, पोहे इ० कातील) [का तरि]

तरी-(रि)-रीं—उभ १ तथापि, तदपि, तसें असूनहि २ निदान, कमींत कमी 'मला पोटापुरतें तरी द्या' ३ (काव्य) तर 'अशी तरि कृतज्ञता हरि तुझ्याच ठायीं अगा।' —केका ९९ ४ म्हणून, त्यामुळें 'आम्ही असा नृपसुते तरि काचनाचे।' —र २५ याच्या जोडीला जरीं शब्द येतो [स तर्हि] **तरीच**-तरच पहा **तरीं पण**-तथापि, असें असूनहि याच्या जोडीला जरीपण शब्द येतो

तरीक-ख—पु मार्ग रस्ता इकडील येकसु व एक-दिलीचा तरीक सावीक होता —पया ४६८ —क्रिवि प्रकारें, रीतीनें, म्हणून 'पातशहास सरकारची गरज न दाखविता सलाह तरीक समर्पक विनती केली —दिमरा १७ —वि १ योग्य तुल्य, समान आणखीही तोफा तरीक जिनसाचा शोध करीत आहों' —ऐकिप्र २ ६१ २ दाखल बजा सारखा पाच लक्ष रुपये जास्ती नजराणा-तरीख ठगऊन त्याचें काम त्याचप्रमाणें रहाल ठेविलें आहे' —एपि १ र तरीक]

तरीन—तारतम्यदर्शक प्रत्यय (स) तर उदा० कमतरीन् पहा [फा]

तर्हि—उभ तरी होऊनी निगमल्पक तू परतही येथें रीढ।' —गीतचंद्रिका २ [स तर्हि]

तरु—पु वृक्ष झाड [स] ०तल-न झाडाच्या खुल्या खालची जमीन [स तरु+तल=] ०राज पु मोठें माड वृक्ष श्रेष्ठ हा तो त्यागतरुवर। जो गा मोक्षफळें य थोर।' —ज्ञा ८ १०३ नव्र गेली फलभारें तरुवर मारें' —शाकुंतल ५ पृ ४८ [त+रा श्रेष्ठ]

तरु-ण—न १ रोप राह भाताचें तरु माशीलें' —रा १० २११ २ (१) उपयोग करण्यासाठीं तरुण व फा रख पण

तरुण—वि तरणा जवान युवा १० वर्षां मन प्रौढ दशेला पावलेला [स] सामासशब्द— ०पण—न तारुण्य यौवन ०पिढी—स्त्री नवी प्रजा, तरुण लोक 'दशाची उन्नति व्हावयाची असेल तर ती जोमदार तरुणपिढीच्याच हातून' —निबु ९६ ०सूर्य—पु मध्यान्ह, मध्यान्हकाल [तरुण+सूर्य] —णास्थि—स्त्रीन कामलास्थि, मृदुस्थि [तरुण+अस्थि=हाड] **तरुणी**—स्त्री तरणी, तरुण स्त्री, युवती, सोळावर्षापासून बत्तीस वर्षापर्यंतच्या स्त्रीला तरुणी म्हणतात —योर ११३०

तरुणोपाय-च—पु धडगत तरणोपाय पहा 'तरी सताची वर्णावी कीर्ति। तरुणोपाय विश्रांति अन्य नसे।' [तरणोपाय अप]

तरोटा—पु टाकळा, तरवड पहा हा बगाल व हिंदुस्थानच्या उष्णभागात दरवर्षी उगवतो गजकर्ण व नायटे यावर याचा उपयोग करितात याच्या बिया भाजून कॉफीच्या ऐवजीं उपयोगात आणितात —शाका-त २६

तरोड—पु तरवड पहा **-डी रंग**-पु तरवडापासून काढलेला कातडी कमावण्याचा रंग

तरोळी—स्त्री (व) १ सखल जागा २ ल्हानसें तळें, डबकें 'पावसाळ्यात गावाभोंवतीं पुष्कळ तरोळ्या असतात'

तर्क—पु १ तर्कशास्त्र, न्यायशास्त्र प्रत्यक्ष, अनुमान इ० कावरून पदार्थाचा निर्णय समजण्याची विद्या 'तरी तर्कु तोचि फरशु। नीतिभेदु अकुशु। वदातु तो महारसु। मोदकु मिरवे।' —ज्ञा १११ २ अटकळणें, अनुमानानें जाणणें, ताडणें ३ अनुमान सिद्धात अनुमिति अनुमान, सिद्धात (क्रि० करणें बाधणें) ४ लक्षणदर्शनावरून झालेलें एखाद्या पदार्थाचें, गोष्टीचें ज्ञान, कल्पना, अनुमान 'अविद्या नाशी तर्का। तैसें होये।' —अमृ ६ ४६ 'विचार करू लागलें म्हणजे अनेक प्रकारचे तर्क उत्पन्न होतात' ५ पूर्वलक्षणावरून भावी गोष्टीचा केलेला अदाज अंदाज, अटकळ 'हा तर्क करीत बसण्यापासून आपल्याला लाभ नाहीं —कोरि ०० 'यदा पर्जन्य चागला लागला तर वरून स्वस्थता होईल असा कै दिसतो' ६ अक्कल बुद्धि मति 'त्या शास्त्रांत माझा तर्क चालत नाहीं' ७ कुतर्क कुकल्पना, मूर्खपणाचा विचार कल्पना युक्ति ८ (ल) खबर वर्तमान वृत्त बाढें तरी तूम्ह लपवावा। बाहर तर्क कहीं न यावा।' —ह ३१०२ [स] सामासशब्द— ०कौशल्य—न अनुमान, अटकळ कल्पना करण्याचें चातुर्य प्रावीण्य कल्पनाचातुर्य [तर्क+स कौशल्य=कुशलता] ०गम्य-वि तर्कानें जाणता येणारें, अनुमेय, तर्क्य [तर्क+स गम्य= जाणण्यासारखें] ०बाज—वि वादविवादपटु कुशाग्रबुद्धि धूर्त मर्मज्ञ [तर्क+फा बाज] ०बा —पु बुद्धि बुद्धिसामर्थ्य मन [illegible] एक [illegible] [illegible] करण्याची हातोटी, कुशलता [तर्क+विद्या] ०शास्त्र—न प्रत्यक्ष

अनुमान इ०कावरून एखाद्या गोष्टीचा निर्णय, शुद्धाशुद्ध अनुमान करण्याचें शास्त्र, न्यायशास्त्र तर्क अर्थ १ पहा 'पाश्चात्य देशांत तर्कशास्त्राचा उदय प्रथम प्राचीन ग्रीक लोकांमध्यें झाला' –ज्ञाको –त ७० ०ज्ञान–न अनुमान करण्याची शक्ति तर्की –वि १ नैयायिक, तर्कशास्त्रज्ञ २ मार्मिक धूर्त, मर्मज्ञ, तारतम्य ज्ञानी [तर्क]

तर्कट—न १ भलताच तर्क, कल्पना, कुतर्क २ (एखाद्या वर आणलेलें) कुभांड, आळ, बालट तरकट पहा –वि तर्कटी, कुभांडखोर, कुतर्क काढणारा, कडचा पिकविणारी [तर्क] ०पणा–पु बनावटपणा, कुतर्कवृत्ति 'एतद्देशीय पूर्वजाविरुद्ध पुष्कळच हेकटपणाचा व तर्कटपणाचा मजकूर सांप्रत इतिहासांत आला आहे' –नि ६१५ [तर्कट+पणा]

तर्कटी—वि तर्कट पहा १ भलताच तर्क काढणारा, कुतर्क करणारा २ (गा) कुभांड रचणारा, बालटखोर ३ (गो) बुद्धिमान, कल्पक [तर्कट]

तर्कणें—उक्रि अटकळ करणें, अनुमानानें समजणें, तरकणें ऐसे या रुखाचें होमेंजाणें। न तर्के होतेनि वहिलेपणें। –ज्ञा १५ १२१ 'तरी ऐसे तर्कतमे काहिं।' –रास २ ५२४ [तर्क]

तर्कश—स्त्रीपु भाता, तरकश पहा 'रणभूमिवरि तुला निजवील। रामतर्कशाचा तीर।' –मध्व ६६ [फा]

तर्कीम—स्त्री लेखन तरकीम पहा –रा ३ ७३ [अर तर्कीम्]

तर्क्य—वि तर्कानें, अनुमानानें समजण्यासारखें, बुद्धिग्राह्य [स]

तर्जणें—सक्रि १ तुच्छ मानणें धिक्कारणें 'सहस्र बाहु अर्जुन। जो प्रख्यात तो तर्जुन।' –मोरा घनाक्षरी रामायण ९ २ मोडणें, नाकारणें, ग्यानें यवडें विघ्न आलेया दारुण। कैसेआ ठेव तें मनुक्षेरग। मनोनि का न तर्जी आणु। पग तर्जिन साच।' –ख्रिपु २ ७ ४ [स तर्ज्=निंदा करणें, तर्जन]

तर्जणें—अक्रि गर्जणें –शर

तर्जन—न १ निर्भर्त्सना निंदा हेटाळणी दूषण, टपका २ दहशत धाक 'तीचें चिन्ह असें कीं तर्जन अणि ताडनादि जाणवितें।' –अकक २ गंगाधरकृत रसकल्लोल ६३ [स]

तर्जनी—स्त्री १ हाताचें अंगठ्याजवळचें बोट २ (तजा) तर्जनींत घालावयाची एक प्रकारची अंगठी [स]

तर्जुणें—सक्रि (गो) १ पारखणें अदाजणें २ उमगणें, समजणें [तर्क ?]

तर्जुमा—पु भाषान्तर अनुवाद तरजुमा पहा 'केवळ व्याकरणशुद्ध व रूढीशुद्ध मोघ्या रीतीचा तर्जुमा इकडे उतरला म्हणजे पुरें झालें' –नि १८९

तर्जुमान—पु सरकारी भाषांतरकार तरजुमान पहा [फा]

तर्णक—न वासरू, वत्स [स]

तर्तीब—स्त्री तरतीब पहा

तर्तूद—स्त्री तरतूद पहा

तर्पण—न १ तृप्त करणें, संतुष्ट करणें, (इच्छा इ०) पूर्ण करणें, पुरविणें २ तृप्ति, समाधान, संतोष संतुष्टता ३ रेलचेल, परिपूर्ति अतितृप्तता, धालेपणा ४ (धर्मशास्त्र) नित्याच्या ब्रह्मयज्ञांत अथवा श्राद्ध वगैरे विशिष्ट कर्मांत देव, ऋषि व पितर यांना उद्देशून उदक देण्याचा विधि ५ (वैद्यक) डोळे इ०कांत (तूप इ० औषधिद्रव्यें) भरपूर घालणें [स]

तर्पण्या—वि (ल) कृपण, कंजूष, हाताचा जड, कद्रू [तर्पण]

तर्पिणें—उक्रि संतोषविणें, तृप्त करणें, तृप्त करणें 'निज स्तुति तुम्हा रुचे स्तविति त्या वरें तर्पिता।' –केका २८ [स तर्पण]

तर्पित—वि तृप्त झालेला, केलेला, संतोष, समाधान पावलेला, संतुष्ट, तृप्त [स]

तर्फ—स्त्री तरफ पहा

तर्फात—स्त्री अफरातफर तरफात पहा –वाडमा २ ४२

तर्वेज—वि तरवेज पहा

तर्मुंड—न तरमुंडी पहा १ डोकें खुपसणें, डोयखुपस २ लुडबुड –वि डोकें खुपसणारा, डोयखुपशा, लुडबुड्या 'जाला तोंडाळ तर्मुंड। माहापापाडी।' –दा ५ ३ ७६ [तर+मुंड=डोकें]

तर्‍या—पु होडीवाला, नावाडी [स तरी]

तर्‍यापोती—वि (गो) अगदीं सहज फाटणारें (पान इ०) [ध्व टरें]

तर्रं—वि तर ताजें ओलें रसपूर्ण तर (–वि) पहा

तर्रं—क्रिवि तट अतिशय तरारेल अशा रीतीनें फुगून तट होईपर्यंत; फुटेपर्यंत जागा न राहण्याजोगें (भरणें, पोट–फोड इ० फुगणें) 'वावडें खातांच दुसऱ्या दिवशीं फोड फुगून तर्रं झाले' [ध्व तर्]

तर्राठ—वि (माळवी) तीक्ष्ण [तर्रं]

तर्लुक, तल्लुक—स्त्री (गो) माडाच्या राखणीची मजुरी, रखवाली 'या बागाची तल्लुक कोणाला दिली आहे ?' [स तल=ताडवृक्ष+फल=फल फळ हिं ?ल्लुक=ताडफळ ?]

तर्ष—पु तृषा इच्छा हेतु वासना 'पूर्ण करी रुप तें तर्षे पावेन फार हर्षातें।' –वारंथरकृत गजसुखचरित्र १८ [स]

तर्षित—वि तृषित तहाननें व्याकुळ झालेला [स]

तऱ्हा—स्त्री १ प्रकार भेद जात 'लढाई रंग तऱ्हेनें झाली' –रा १० १९७ २ रीत पद्धति मार्ग 'आमची पत्र्याची तऱ्ह

आपण कहाणतील, ती कांहीं दिसोन आली नाहीं '–रा १२ ११५ ३ (ल) परिणाम शेवट 'पण त्या दोघांच्या दोन तऱ्हा झाल्या' –इप ५८ [अर तर्ह्] (वाप्र) तरतऱ्हा–तऱ्हातऱ्हा करणें–१ मनस्वी चेष्टा, चाळे, ढंग करणें २ (कर्माची षष्ठी) (एखाद्यास) अनेक प्रकारांनीं छळणें, त्रास देणें, (एखाद्याची) कुचेष्टा करणें तऱ्हेस–तऱ्हीं भरणें, तऱ्हेस पेटणें–भलत्याच गोष्टीच्या नादीं लागणें हट्टास पेटणें हट्टाची लहर येणें 'तऱ्हे भरोच नय्र सुचाव न ना उपाये।' –दा ११ ५ ११ 'हें पोर एकदा तऱ्हीं भरलें म्हणजे कोण्हाचें ऐकत नाहीं' तऱ्हेस जाणें–विक्षिप्त चमत्कारिक वागणें, स्वैरपणानें, विलक्षण रीतीनें, स्वतःच्या लहरीनें वागणें –तऱ्हेस तऱ्हे देणें–(एखाद्यास) बेफामपणानें, उच्छृंखलपणानें, स्वैरपणानें, चमत्कारिक रीतीनें वागण्यास प्रवृत्त करणें सामाशब्द– ॰तऱ्हीं–वि नाना तऱ्हेचा, विविध, निरनिराळ्या प्रकाराचा 'वीस पचवीस ताफानी तऱ्हातऱ्ही येणेंप्रमाणें नबावानें पाठवावें' –ख ८७१ [तऱ्हा द्वि] तऱ्हेचा, तरतऱ्हेचा, तऱ्हेदार–वि १ अपूर्व, विलक्षण, नव्या विशेष प्रकारचा, नव लाईचा 'हातांत जर्मनसिल्व्हरच्या झाकणाची तऱ्हेदार चौत घेतलेली आहे' –सुद ३० २ सुंदर, सुरेख, दिखाऊ, देखणा 'पानदान चांगलें तऱ्हेदार आहे' –रा ३ ४८७ तऱ्हेबाज, तऱ्हेखोर–वि १ तऱ्हेवाईक चमत्कारिक स्वभावाचा (मनुष्य) २ लहरी, स्वच्छंदी, छांदिष्ट 'तऱ्हेबाज ती अर्धीच खिलाडू नवऱ्याच्या गोष्टी ऐकून।' –पला ७८ [तऱ्हा+फा बाज प्रत्यय] तऱ्हेवाईक तऱ्हेवार–वि १ विशिष्ट तऱ्हेचा २ चमत्कारिक, विलक्षण विचित्र विक्षिप्त (व्यक्ति, वस्तु) ३ अपूर्व, अप्रतिम, नवीन तऱ्हेचा ४ (ल) सुंदर, दिखाऊ 'तऱ्हेवार कापड [फा]

तऱ्हाट(ठ)णें—अकि (प्र) तराठणें पहा

तऱ्हाटा–ठा—पु ताठा, तोऱ्यानें, ताठ्यानें युक्त वर्तन, भाषण, तराठा पहा (क्रि॰ देणें) [तराठा]

तऱ्हाण—न (पाणी, चिखल, मूत, रक्त इ॰ इकडे तिकडे सांडल्यानें होणारी) घाण, दुर्गंधी, रवड, ढाण

तऱ्हावणें—अकि (कों) तरणें [तरणें]

तऱ्ही, तऱ्हि—उभ तरी, तरीहि, तरीं पहा 'थोंटा बधिर दमेकरी। तऱ्ही ताठा न सांडी।' –दा २ ३ ३३ 'मेला कीं तऱ्हि कसा तच्छोकें मेजया न मेलों मी।' –मोकर्ण ६ २२ याच्या जोडीचा शब्द जऱ्ही [म तर्हि म, तरी+हि]

तऱ्हें, तऱ्हें—उभ तरी, तरीदखील, मुद्दा 'तऱ्हें प्रबधलतेची वेंतु। बाहती दिसे।' –शिशु २२ 'तऱ्हें तयाचें वचन न करिच।' –पंच ३ १९ तऱ्ही पहा [स तर्हि, म तरीहि]

तळ—न १ तळ, बूड आंतील, खालचा भाग २ जमीन, पृथ्वी भूमि ३ (समासांत) (एखाद्या अवयवाचा, वस्तूचा) पसरट सपाट भाग, पृष्ठभाग, तळवा जसें–चरणतल पादतल=तळपाय, करतल, हस्ततल=हाताचा तळवा, भूतल पृथ्वीतल=पृथ्वीचा पृष्ठभाग ४ (भूमिति) सपाटी, पातळी, पृष्ठभाग (इं) प्लेन [स] सामाशब्द– ॰दर्शिका–स्त्री (वस्तु) कोणत्याहि जागेची समुद्रसपाटीशीं तुलना करता उंचसखलता मोजण्याचें यंत्र (इं) लेव्हलिंग् इन्स्ट्रुमेंट [तल+स दर्शिका=दाखविणारी] ॰पर्यंत–पु पृष्ठभाग, पातळी, सपाट प्रदेश [तल+स पर्यंत=बाजू, परीघ] ॰पुष्पपुट(करण)–न (नृत्य) नर्तकानें उजव्या पायाचीं बोटें जमीनीवर टेंकून त्यावर उभें राहावें व उजव्या हाताचीं बोटें वर एकमेकास चिकटवून तळहात खोलगट करून हाताचींहीं बोटें वर करावींत नंतर त्या हाताच्या तळहातावर दुसऱ्या हाताचीं बोटें चिवटवून ठेवावीं व हे हात डाव्या बाजूस ठेवावे व डावी बाजू किंचित् वाकवावी या सारखी कृति [तल+पुष्प=फूल+पुट=पुडा+करण=करणें] ॰मुख(संयुतहस्त)क्रिया–स्त्री (नृत्य) चतुरक हस्त या क्रियेंतील हाताच्या बोटांखालीं असलेला अंगठा दूर करीत करीत हंसपक्ष हात करणें मग असे हे दोन्ही हात शरीराच्या आड न येता तळहात परस्पराच्या समोर येतील असे ठेवणें इ॰ क्रिया ॰सस्फोटित(करण)–न (नृत्य) उजवा पाय भरा भर उचलून पुढच्या बाजूस खालीं आपटणें व टाळ्या वाजविणें [तल+स सम्फोटित=आपटणें] तलातल–न १ सप्तपातालांपैकीं चौथें [स तल+अतल] २ द्वंद्व युद्धांतील एक प्रकार यांत एकमेकाच्या तळहातावर तळहातानीं प्रहार करितात [तल+तल] तलावर्त–वि घोड्यावर बसणारा वा पाय भोंवऱ्यास लागतो असा भोवरा असलेला (घोडा) –मसाप २ १५८ [तल+आवर्त=भोवरा]

तलक—स्त्री घरफोड, काडीमोड, तरख पहा [अर तलक्]

तलख, तल्लख—वि १ तिखट, जहाल कडक, तीक्ष्ण २ चंचल आवेशयुक्त, चपळ तातडीनें काम करणारा ३ (दारूकाम) एकदम जळणारा (तारा) 'हवयाची दारू अमळ मंद जळणारी व तारे तरख अपात्र लागतात.' –अग्निक्रीडा ११ ४ तामसी, रागीट, तापट ५ करारी, बाणेदार [फा तल्ख]

तलखली—स्त्री १ ताप आल्यानें होणारी आग, कणकण, तरफड २ (मनाची) उत्कंठा, उत्साह, अधीरता ३ मानसिक अस्वस्थता अशांति, तळमळ, मनस्ताप [तलख]

तलखवथा—वि १ रागीट जहाल तामसी संतापी २ आवेशयुक्त, तरख उत्साही, तरख पहा [तरखउगी]

तलखी तलखाई, तल्खी—स्त्री १ (पदार्थांचा, दारूगिरीचा, मसाल्याच्या द्रव्याचा) तिखटपणा, जहालपणा जरणी, तीव्रता, कडकपणा २ (सूर्य, अग्नि इ॰ कांच्या) उष्णतेची तीव्रता जाळीमपणा जरणी उष्मा; दाह ३ (ज्वरामुळें होणारी)

खरखर, फणफण तरफड, काहिली ४ (?) तापटपणा, कडकपणा, आवेशातिरेक; कचका, तल्खपणा 'तल्खी सोडून शातता धरून वत वें ' –ख ३ ४७९ [फा तल्खी]

तलग—पु प्रेम –वि प्रेमळ –मनरो

तलग—न १ पिल्लू, बालक 'तलगासीं कमळें। चारा वानिति मराळें।'–ऋ ६१ 'जैसें शारदियेचे चद्रकळ–। मार्गी अमृतकण कोंवळे। त वेंचिती मनें मराळें। चकोरतल्लें।' –ज्ञा १ ५६ २ (कु गा) कोंबडीचें पिल्लू हें आवरत नाहीं –वदलापूर ४९२ –वि लहान, अल्प (स्त्री, पुरुष) 'तव त्या तलगा गोळणी नारी।'–निगा ४२ –मत्र १६० तलँगी, तलंगी–स्त्री १ (माण) अंडीं घालण्याच्या वयास न आलेली कोंबडी २ तरुणी

तलपर्णे—अक्रि (क) (विरू) तळपणें, एखादा पदार्थ मिळविण्याचें सधान साधण्यासाठीं त्याभोंवतीं घिरट्या घालणें तळपणें पहा

तल्फ—न दाराचें झडप, फळी उदा० एक तल्फी=एक झडप असलेलें, दुतल्फी=दोन फळ्या असलेलें (दार)

तलफ—स्त्री (गंजिफाचा खेळ) गंजिफाच्या खेळातील एक पारिभाषिक शब्द दुसऱ्याच्या हातातील वजीर इ० पडून आपल्या हातातील एक्का, दुर्व्या इ० पानें हुकूम करण्याकरिता त्या रगाचें पान आपल्या जवळ नसल्यास आपण जें पान पाठचें टाकतों त्यास तल्फ म्हणतात, उपडपाना दगी [अर तल्फ्]

तलफ तलुफ—स्त्री वाईट खोड तल्ब पहा तल्फी–ची–वि अमली, शौकी, कैफी, व्यसनी [तल्फ]

तल्फ—वि उध्वस्त वेचिराख, आमाड 'मुद्दारी ना देवराव सुभा यऊन पुणें जाळून लुटून तल्फ केलें ' –दम ७६ –पदसमा २१६ [अर तल्फ्]

तल्ब—स्त्री १ वाईट व्यसन, खोड, चरक चट २ व्यसनी मनुष्यास व्यसनाच्या पदार्थाच्या सवनाची होणारी तीव्र इच्छा, हुकी ३ पगार, तनखा मजुरी, मुशाहिरा तुंबलेला पगार ४ सावकारानें सरकारनें कुळाकड केलेली पैशाची वसुलाची मागणी तगादा 'अविंदाचें राज्य वद्रीं असता। कागद पाहता तल्ब केली।'–तुगा ४४३६ 'सरकारी बोलावणें हुजूर राहण्यावद्दल्चा हुकूम; (६) समन्स् 'बालाविलें तें करोनि तल्ब।'–दावि २०२ हें जाणून त्यास तलब करून हुजुर आणिला –चित्रगुप्त ७८ ६ समन्स बजवणाऱ्या वसुलाचा तगादा करणाऱ्या शिपायाचा रोजमुरा मजुरी ७ (सामा) बोलावण्याची क्रिया आमत्रण बोलावणें 'दसानिया राजा मनाप पावला। म्हणे व्यर्थ त्याला तल्ब करी।' तल्फ पहा ८वरात मागणी त्यास आपली तल्ब रुपये एक हजार ' –वाडबाबा १४१ [अर तल्ब्] सामासिकशब्द– ०तनखा–तरखा–स्त्री पगाराची 'पाचशें गाड्याची तल्ब तनखा वरचेवर तुम्ही पाठवीत जावी '–दिमरा २ १०६ ०दार–वि १ व्यसनाच्या पदार्थाची तल्ब ज्यास येते तो २ पगारदार ३ पैशाची, वसुलाची मागणी, तगादा करणारा, (६) बेलिफ् ४ चौकशी करणारा तलबाना, तल्बाना–पु १ वसुलाचा तगादा करणाऱ्या सरकारी शिपायास बलिफास कुळानें द्यावयाचा भत्ता रोजमुरा तगाद्याची दस्तुरी, (६) प्रोसेस् फी 'नजराणा व तल्बाना वगैरे कुळाव पाहिजे ' –वाडबाबा १४९ २ (सामा) रोजमुरा, पगार, मुशाहिरा साळा राज अत्यह तल्बाना गाड्दी याम द्यावा लागतो ' –ख १ ४४४ [फा तल्बाना] तल्बा–वि व्यसनी, तलफी पहा [तल्ब]

तलम—वि १ बारीक व मृदु (सूत इ०) २ बारीक विणीचें, व मृदु सुताचें फार पातळ (वस्त्र इ०) ३ नाजूक सुकुमार पाशाखी (प्रकृति इ०) [?] सामाशब्द– ०सुती–वि तलम सुताचें, बारीक विणीचें (कापड, धोतरजोडा इ०) [तलम+सूत] –माई–स्त्री (कापड, सूत इ० याचा) बारीकपणा, तलमपणा [तलम]

तलयारी—पु (तंजा) पोलीसपाटील

तल्वार, तलवारबहादर—तरवार इ० पहा

तलवून—पु अनिश्चितपणा, चंचलपणा [अर तलव्वुन्] ०मिजाजी–स्त्री अनिश्चितपणा लहरीपणा 'रियासतींत मोठी गाष्ट वचनाची कायमी त्यात तलवून–मिजाजी झाल्यास व इतराशी वातल होऊ लागल्यास लाचार ! '–ख ७ ३५७४ [अर तलव्वुन्+मिजाजी]

तलाख—स्त्री शाप, एक दिव्य तलाख पहा 'जो काणी लिहिल्याप्रमाणें न ऐके त्यानग शपथ असे, त्याचे आईवर तलाख असे '–ऋच १२ [अर तल्क्=काडीमोड]

तलाठी, तलाठदार—पु सरकारी वसूल गोळा करणारा गावकामगार, कुळकर्णी [गु तलाटी]

तलातल—तल मध्यें पहा

तलालोरी—वि तालबद्ध सुरल पावा वाह (वाजे ?) तलालोरी नाटु उमटे ~वरीं। –नागा ३६१ माहूऱ्या पर्वे तलालोरी। नाचती गर्जी गीत गाती। –निगा ८८ [ताल+?]

तलाव—पु मोठें तळें सरोवर [स तडाग, प्रा तलाग, फा तलाव, तालाब्]

तलावा—पु १ रात्रीचा पहारा गस्त बागेपलीकड तग ज्यास फौज रवाना केली –ख ८ ३९१९ पालख्या शिवाय घोडेस्वार। तलाव देता चक्राकार। –भपला ५० २ फिरणें, पाय मोकळे करणें, फेरफटका ३ टेहळणी करीत फिरणारी सैन्याची तुकडी तलावा आला तिकडून पठाण्याचा।'–ऐपा २७६ ४ –क्रिवि टहळणी करीत 'अलाहिदा लष्कर घेऊन तलावा फिरों लागले ' –इम ६ [तुर्की तुलावा, फा तलाया अर तलाइअ=टहळणी करणारी लष्करी टोळी, अर तिलावा]

तलाश-स—पु १ (एखाद्या गोष्टीचा, मनुष्याचा) शोध लावण्यासाठीं केलेला प्रयत्न, चौकशी, तपास 'चारे मर्दे कुआचे उपयोगी पडे याप्रमाणें तलाश करून ठेवून पाठविणें '—रा१ २०९ २ वरील प्रयत्नानें लागलेला शोध पत्ता, मागमूस तपास [फा तलाश्]

तलाशी-सी स्त्री शोध, तपासणी झडती झाडा तलाश पहा 'तुम्ही याचे घरीं जाऊन तलाशी घऊन या '—विक्षिप्त २ ७८ —वि हरवलेल्या वस्तूचा शोध करण्याचें ज्याचें काम आहे असा (मनुष्य) [फा तलाश्]

तलुग—न सधान, लालुच —दार

तल्पा—स्त्री तल्खी पहा [फा]

तल्प—न शय्या, बिछाना, अंथरूण 'हीं उपधानें न सुख या तल्पीं।'—मोभीष्म ११ १३७ २ (ल) स्त्री, पत्नी 'गुरु-तल्पा' [स] सामासशब्द– **तल्पगी**-वि व्यभिचारी, मातृ-गमनी 'कृतघ्न तल्पगी नारकी। आतितयांई जल्पक।'—दा २ २ २६ [स तल्प+ग] **०ठाण**-न शरीराचा गुह्यभाग —दार [तल्प+न स्थान]

तल्वाना—पु तल्वाना पहा [फा]

तल्ख-ख—स्त्री शाप शपथ, धमकावणी तलाख पहा 'फत्तेसिंगमानी यार्णी तल्ख लिहून पाठविली। असी लढाई करा म्हणावें मागें मोहरें नाहीं जाहली।'—अफला ४४

तल्लख—वि १ चलाख हुशार चपळ जहाल २ (व) तिखट जहाल कडक ही तमाखु फार तल्लख आहे ' तल्ख पहा [फा तल्ख]

तल्लाख—पु १ शाप एक शिवी तलाख पहा ही शिवी धाय काना लावतात त्याच्या आईवर तल्लाख ' २ घस्फोट काडीमोड ३ शपथ आणेशा (क्रि० घालणें असणें, सुटणें, मोडणें) [अर तल्क्]

तल्लाल-श तल्लाशी सी—तलाश इ० पहा

तल्ली तोल्ठी—स्त्री (गो) ल्हान मुलाच्या पायात घालण्याचा रुपेरी दागिना तोरडी [तोरडी]

तल्लीन-ण—वि (एखाद्या गोष्टींत, विषयात) निमग्न गुग दग एकरूप तद्रूप [स तल्लीन स तत्+लीन=बुडालेला]

तल्लु तोल्ल—पु (गो) माडाचा राखणदार तर्लुक पहा [स तत्र-ताड?]

तल्लुक—स्त्री (गो) तलुक पहा माडाची राखण

तव तत्र तवई—स्त्री (पित्तादिकामुळें येणारी) तिरि मिरी घेरी मूर्च्छा बेशुद्धि भोंवळ; तवा (क्रि० येणें) 'धनुष्या घालिता कव। शोक गला आली तव। रावणासी।'—मध्व ३७ 'जनकोजी शिंदे यास तवई येऊन घोड्याखालीं आले '—भाव १४ [स तमस्=अंधार]

तव—पु आवेश, जोर तवक पहा [स तवस्=बळ]

तव—पु स्त्री १ पाऊस, पातळ पदर थर, तवा २ (डोळ्यावर येणारा) सारा; भुरी [स तवस्]

तव—सना (काव्य) तुझा 'केकयनृपभ्रात दोष त्यातील एक तव पद।'—मोकण ४ ११ 'तव चरणीं ठेऊनि माथा।' [स तव=युष्मन् सर्वनामाच्या षष्ठीचें एकवचन]

तव—क्रिवि (काव्य) १ तव्हां तों 'तव ते नारदु भणे।'—शिशु १२९ 'तव तेथें पातला नारद।' २ तोंपर्यंत जव याचें अनुयोगी 'कृतांत शिवला नसे तंव दिसे बरें पावणें। —केका ४७ 'मी जंव यईन तव तू बैस' ३ तर या अर्थी पादपूरणार्थक अव्यय 'वेद तव पाचार्वे जालें। हें कर्माचें गुणीं गुंधलें।'—ज्ञा १३ ११०२ 'तू तव राजा उदार।' [स तावत्; तदा] **०पर्यंत पावतों**-क्रिवि तोपर्यंत तवर, —वरीं पहा

तवई—स्त्री एक प्रकारचें मातीचें भांडें मातीचा ल्हान तवा [तवी]

तवई—स्त्री संकट विपत्ति विपत्काल नाश (अवई=लोक वार्ता वदंती तवई=प्रत्यक्ष आलेलं संकट अवाई पहा) 'सदा शिवपन्तावर मोठा तवईचा वक्त गुजरला '—पाव १४ [अवा ईच्या जोडीला बनविलेला शब्द तुल० फा तबाही] म्हण० १ तवई पुरवते अवई पुरवत नाहीं २ तवईपेक्षा अवई कठीण

तव(व)क तवका—पु (काव्य) रागाचा आवेश त्वेष संतापाचा आवेग राग संताप 'एनें बोलें सनानिली। तवकें वेगीं ठेली।'—शिशु १८६ 'रमावा प्राग्ज्योतिष एसें बोलोनि वृद्ध तवकानें। —माभीष्म ५ ५७ राक्षस चढूनियां तवका। भीमहृदयीं मारी थडका।' २ आवेश जोर शक्ति सामर्थ्य 'आला धवुनि जावुवत तवकें झुजावया लागला।'—अकक २, कृष्णकौतुक ५७ तवका पहा [सं तवस्–तपक प्रा तवक]

तवकणें—अक्रि कोपाविष्ट होणें आवेशयुक्त होणें सक्रुद्ध होणें 'हो का ने महाकल्पाचिया अंतीं। तवकलनि धर्मे उठत तेउतीं।'—ज्ञा ११ ३४२ [तवक]

तवक(क्कु)ल—स्त्रीन १ ईश्वराच्या ठिकाणीं निष्ठा ईश्वराचा भरवसा आधार आमची तवकल श्रीवरी। कोणेही गोष्टीची फिकीर नाहीं '—ख १ १४२ 'खुदावर तवक्कुल ठेवून रघुनायराव याचे तम्बीचा इरादा केला '—रा ५ ८६ २ (सामा) भर वसा उमेद आशा ३ साहस धाडस जोखमीचें कृत्य [अर तवक्कुल्] **०करणें**-जोखमीचें काम साहस करणें म्हण० तवकल तवाला खुदापर हवाला

तवका तवका—पु १ शक्ति जोर आवेश उत्साह 'उठवला चोयर तवका। तो सुनाट पडे असिका।'—कमृ ६ ४९

'म्हणोनी तवकें उडी घातली।'—उपा ५५१ २ धैर्य, धीर 'पैं वैराग्यमहापावकें। जाळूनि विषयाचीं कटकें। अधर्पली तवकें। इंद्रियें धरिलीं।'—ज्ञा १२ ४६ ३ क्रोध, संताप [तवक]

तवक्का—पु आशा 'गुजस्ता दुनियाईचे आल्मात जितक्या तवक्याच्या बाकला आहेत त्या तर्फेन दरगुजर करून हर तर्‍हेनें निफाक पाडावयासी कसूर करणार नाहींत'—पया ४७८ [अर तवक्कुअ=आशा]

तवक्षीर-खीर,तवकील-खील—न १ बांबू, गहूं तांदूळ जव इ०कापासून काढलेलें सत्त्व २ आरारूटच्या कांद्याच्या वल्कापासून काढलेलें एक सत्त्व हें हलकें व सहज पचणारें असल्यामुळें मुलास व आजारी माणसास याची लापशी देतात [अर तबाशीर=बांबूची साखर, तुल० स त्वक्=साल+क्षीर=दूध, हिं तबाशीर, व का तवक्षीर, गु तवखार, फा तबाशीर]

तवकूफ—पु खोळंबा, उशीर, अवकाश, तहकूब पहा 'विल्यैम आ मेहरबानाकडून ताण बसावा इतकाच तवकूफ'—रा ११ ७१ [अर तवक्कुफ्]

तवंग—पु १ पाण्यावर येणारा, पसरणारा (तेल इ०काचा) पातळ थर, तरंग, कोशंग, तवं 'दानाचु तेलज वंग सवंग झाले।'—र ५६ २ डोळ्यांत देणारा सुरीचा पापुद्रा, तारा 'कामभोगाचे तवंगें। डोळ्या पातला पातें न लागे।'—मुविराट ३ १३३ तवंगट—वि तवंगानीं युक्त [स तवस्]

तवज्जेह, तवज्जे,—न लक्ष्य, अवधान कृपादृष्टि मेहर नजर 'तर तवज्जे करून या रोखत स्वारास दर्या ठिकाण लग दऊनि तिकडून आरामसीर हत्ती घऊन यत तें बात करी पाहिजे'—ब्रच २४ [अर तवज्जुह्=अवधान]

तवट—न धैर्य, धीर 'या परी लोहदंतु पडला। स्वामी काई करीतु जाला। घाय वाजले न तवटें। आपुला सारथी सावडु केला।'—उपा १४१७ [तव]

तवणा—पु चरकांत घालून गाळण्यासाठीं केलेली उसाची कांडी, त्याची रास तवणेकरी-पु तवणा करणारा, चरकांत घालण्यासाठीं उसाची कांडी करणारा मनुष्य [तवणा+करणें]

तवतवणें—अकि (अनेक किलकट गांमें अंगावर पडल्यानें) कातवणें, चिडणें जिकीरीस येणें चरफडणें, तातवणें पहा [तव द्वि]

तवताक-ग-ख—वि १ साजेसा अनुरूप, यथायोग्य २ तयार सिद्ध ३ वदिस्त ४ रेखीव [अर ताक्=सज्ज, उत्कृष्ट] ०पणा-पु अनुरूपता, अनुरूपता, बिनचूकपणा

तवतुक—स्त्री १ (कर) त्वरा, लगबग जलदी तो तव क करून आला' २-क्रिवि (कर) लगबगीनें, जलदीनें, त्वरित. तवतुक निघा' [तवताक]

तवना(णा)स—वि (गो) उधळ्या, उच्छृंखल, कोणाचाहि दाब नसलेला

तवनी-नि—स्त्री पेज, कांजी 'जो पुरवी ब्रह्मविद्येची तवनी।'—भाए ४ 'मरणा भेणें कल्हणी। टाकी अमृताची तवनि।'—ऋ११

तवनी—स्त्री १ (महानु) तावनी, तापविण्याचें भांडें २ (ल) पीडा 'त आजन्म दु खसमाळिची तवनी। करी ब्रह्मसुकाळाधनी। नाना भवपाश निर्वाणी। छेदक शस्त्र जे।'—ज्ञाप्र २७ [स तपन, प्रा द तवणी]

तवर—स्त्री मूर्च्छा, भोंवळ, घेरी तव पहा (क्रि० येणें)

तवर, तवर—पु अंकुर, कोंवळा कोंब

तवर—पु १ वीरश्री, आवेश (क्रि० धरणें चालणें) 'उमतीचा तवर करी झड घालुन तलवार।'—पग ७९ २ जोम पाणी, तेज 'शहर पुण्याच्या भररस्त्यामधें भरनवतीचा तवर नवा।' —पला ४ १२ ३ तोरा, ऐट दिमाख तऊर पहा ४ तापटपणा, रागीटपणा, तल्खपणा [अर तहव्वुर्] तवरी—वि १तापट, रागीट २ तिरसट कुरेबाज ३ वीरश्रीनें, आवेशानें युक्त, धाडसी [तवर]

तवर—क्रिवि त्या बाजूस, पलीकडील बाजूस (प्र) तवार याच्या उलट अवार=अलीकडील बाजूला

तवर-वरी-तवरी—क्रिवि तोंपर्यंत, तोंवर, तोंपावेतों 'तवरी र त्वरी भवगजाचें भान।'—दावि १४९ [तववर अप]

तवरम, तवरलोक—क्रिवि (व) तेव्हां [तव]

तवरत—क्रिवि (व) जलदीनें, त्वरत त्वरित [त्वरित अप]

तवरें—न (गो) कथील, टीन निकल

तवलें—न १ (गो) डोकें २ लहान तवली

तवली—स्त्री १ (खा व बे) धातूचें, मातीचें पसरट आकाराचें थाळीसारखें भांडें टवळी, टवळें पहा २ (खा) मडकें, तपेली 'हांडे, कुंभ, पळया, परात तवल्या गुंडे तपेली घडे।'—सारुह ३ ४३ तव्हां तो सर्प चिरून शेन तवली ठेविली चुलीवर।'—अफला ७१

तवली—स्त्री (गो) टवका काढून नारळास पाडलेलें भोंक, टवळी अर्थ १ पहा 'ताप लागल्या जाल्यार अडसराची तवली मारून दिना'

तवल्लुद—पु जन्म आमची नियत ईश्वरास मान्य होऊन माधवराव पन्तप्रधान यांचा तवल्लुद झाला'—रा ५ ८६ [अर तवल्लुद्]

तववर—क्रिवि तोंपर्यंत [तव+वर]

तवशी, तवशीण—स्त्री (कों गो) तवशाचा, काकडीचा, पावसाळी काकडीचा वेल [स त्रपुषी प्रा तउसी]

तवशें-सें—न १ तवशीचें फळ, काकडी ही मोठी व लांबट असून आश्विन महिन्यांत होते —कृषि ५८२ ('अप्पाधप्पा' या

गाण्यात) 'उतरलीं तवस' २ तवसोळी पहा म्हृ० एक हात तवसें नऊ हात बी=अवाच्या सव्वा मारलेली थाप, सात हात लाकूड नऊ हात ढलपी, सागोसागी वडाला वागी

तंवसर—क्रिवि (कु) तोंपर्यंत, तववर

तवसळी, तवसोळी—स्त्री तवशाचा, काकडीचा कीस, तांदुळाचें पीठ व गूळ घालून केलेलें पक्वान्न पातोळा पहा [तवसें+पोळी]

तवसाड-ळ—स्त्री (कों कु) एक प्रकारचें भात, तांदुळाची एक जात.

तवा—पु १ पोळया, भाकरी इ० भाजण्याचें लोखंडाचें, मातीचें वर्तुलाकार पसरट असें भांडें 'भरत रडे मातचा तो स्नेह हि तापला पर तवा या।' —मोरा हनुमद्रामायण १ ४८४ २ काठ व पदर वर्ज्य करून शेला, शालजोडी इ० वस्त्राचा मधला भाग, वस्त्राचें अंग ३ (ल) एकसारखा सपाट व विस्तीर्ण पातळ खडक, पातळ ४ वृक्ष, खाचखळगे, उचवट इ० नीं विरहित असा जमीनीचा प्रदेश, सपाट भूप्रदेश ५ रत्न इ० च्या कोंदणामध्यें रत्नाच्या खालीं बसविण्याचा सोनें, चांदी इ० धातूचा पत्रा, तक्ट ६ दौलताबाद येथील किल्ल्यातील कडेताघाल्ला पूल, उम्या चढणीवर जिन्याच्या तोंडाशीं बसविलेलें तव्याच्या आकाराचें लोखंडी झाकण शत्रूला यता यऊ नये म्हणून याच्यावर विस्तव घालीत ७ ओलांडण्याकरिता नाला, गटार इ० वर घातलेला पुलासारखा लाकडी पत्रा [स तप्=तापणें, प्रा तव, हिं तवा, फा तावा] सामाशब्द—°तोबरा-पु १ (तवा आणि तोबरा) (ल) प्रवासास आवश्यक सामुग्री, सामान प्रवासाचें साहित्य २ निर्वाह, उपजीविका 'इकडे उत्पन्न झाल्यास तवा-तोबरा, न जाल्यास फाका' —होकै १०५ 'परंतु फौजेचा तवा-तोबरा चालला पाहिजे' —ख ६ २९१३ [तवा+तोबरा]

तवा—स्त्री मूर्च्छा, घेरी (विरू) तव पहा (क्रि० येणें)

तवा—क्रिवि (कों) तव्हा, त्यावेळीं [तव]

तवाई—स्त्री १ दंड, भुर्दंड (क्रि० पडणें, भरणें, येणें) २ (व्यापार इ० व्यवहारातील) नुकसान, तूट, बूड, खोट 'आम्ही किती दिवस तवाई सासावी' —ख १२ ६२७७ ३ संकटाचा प्रसंग, आपत्ति 'स्वामीवर तवाई मोठी गुदरली आहे' —ख ११ ५९१० (विरू) तवई पहा [फा तवा-ई]

तवाका—पु गळेवद तोक तोक पहा 'पायात बेडी व गळ्यात तवाका घालून कैदेंत ठेविलें' —ममव ११ [अर तौक्=गळ्यातळी]

तवा(वा)का—पु ताकद, शक्ति, तकवा, सामर्थ्य तकवा पहा

तवाजा—जू—पु १ बक्षीस, इनाम, नेमणूक 'त्यांनीं दहा लक्षांची जहागीर तवाजा करून समजावीश केली' —रा ५ २९ —रा २२ १०४ २ आदर सभ्यपणाची वर्तणूक, सभ्य, अदबीचें, आदरयुक्त वर्तन ३ (चुरीनें रूढ) (मुलें, गुरें इ० काची) जोपासना, लाड, निगा [अर तवाझु]

तवानणें—अक्रि १ (दुखण्यातून उठल्यानंतर) पूर्ववत् निरोगी, सशक्त होणें २ सशक्त, निरोगी बनणें, सुदृढ होणें ३ तवाना, हुषार होणें [फा तवाना]

तवाना—वि १ आजारातून उठल्यावर, अशक्तपणा गेल्यावर निरोगी किंवा सशक्त झालेला, (आजार, दुखणें इ० कातून) बरा झालेला २ सशक्त, सुदृढ 'बाघानें चार रुपये सम्पादून तवाना जाहला आहे' —रा १२ ६३९९ ३ ताज्या दमाचा, हुषार 'फौज तवानी राखून मुलुखेचा बचाव होय तोच अर्थ करावा' —ख ५ २५०४ (ताजा या शब्दाबरोबर बहुधा उपयोग उदा० ताजा तवाना) [फा]

तवानी, तवानी तलफ—स्त्री. गंजिफाच्या खेळातील एक पारिभाषिक शब्द राजश्री दगी नसल्यास व पडचोर हुकूम करायाचा असल्यास प्रथम नातवानी दगी दिल्यानंतर तवानी देणी यावयाची असते [फा]

तवाफ—स्त्री प्रदक्षिणा 'दर्यांत जाऊन तवाफ करून' —रा ५ ६५ [अर तवाफ्]

तवार—क्रिवि तवर, पलीकडील बाजूस, याच्या उलट अवार [स तव्=तो+पार=बाजू किनारा]

तवारी—स्त्री (कु) चाभाराचें एक हत्यार

तवारीख—स्त्री १ तारखा २ इतिहास, बखर [अर तवारीख्=तारीखचें अव] सामाशब्द— °नामा-पु इतिहास ग्रंथ 'अगर मुसल्मान कोणी असे तरी मोठे मोठे तवारीखनामे जाले असते' —ऐटि १ १८ [तवारीख्+फा नामा=पत्रक]

तवालीयत—स्त्री जिम्मेदारी, हमीदारी 'दर्या-मजकूरची तवालीयत' —वाडसनदा ७७ [अर तव्लियत्]

तवी—स्त्री एका विशिष्ट आकाराचें धातूचें, मातीचें भांडें तवली पहा

तवीर—पु एक प्रकारचें लहान झाड

तवें—क्रिवि तेव्हा, त्यावेळीं, तव 'तवें तया कृष्णा मनी मग वाटल विस्मय' —गीताचंद्रिका १ २७ [तव]

तवेरदार—पु लाकूडतोडया, कुऱ्हाडवाला —ब्रच ५५ [फा. तबर्दार्]

तवेश-ष—पु रागाचा झटका, आवेश, त्वेष [स त्वेष अप, तुल अर तैश्] —शी-षी-वि रागीट, तामसी संतापी, तापट [तवश]

तव्हय—क्रिवि (खा) तव्हा —भाग्रे ७१ ते ४

तव्हसन—क्रिवि (खा) तेव्हापासून –भाग्रे ७१ ते ४ [तव=तेव्हा+पासून]

तशफ्फी—स्त्री समाधान, दिलासा 'तुम्ही आमचे तर्फेने याची तशफ्फी व जिल्जोई करावी '–रा ०७ ०५ [अर]

तशरीफ-व, तशरीफखर्च—तसरीफ इ० पहा

तशाडी—स्त्री (हेट) नाश, ओसाडपणा (क्रि० दर्णे)

तशांत—क्रिवि तशा परिस्थितींत, तसें असता [तसा शब्दाच्या सप्तमीचें एव.]

तशिशा—पु घोडयाच्या पायाच्या सुंभास होणाऱ्या नऊ रोगांपैकीं एक रोग –अश्वप २ २७३

तशेला—वि तसला त्या प्रकारचा, त्यासारखा [तसला अप]

तशो—वि (को राजा) तसा, तशा प्रकारचा [म तसा]

तश्कीस—स्त्री (वैद्यक) चिकित्सा [अर तश्खीस्]

तश्रीफ, तश्रीफ—स्त्री बहुमानाचा पोशाख तसरीफ पहा 'वरोवरी लढाईच्या तश्रिफा देऊन रवाना केले '–सभासद ३० 'मग हरकारेसी तश्रीफ देऊन रवाना केले ' –इम ११ [अर] ०ई-शरीफ-वि हुजूर **तश्रीफखर्च**-पु स्वारी-खर्च –वाडबाबा १ ३५०

तश्वीश-स—स्त्री १ तोशीस, त्रास, तसदी, घस तोशीस पहा 'त्यास एक जरेचे तश्वीश व आजार लागू न देणें –रा १५ १५६. २ पीडा 'रयतीस लायनी सिवीगाली न करणें व तश्वीस न देणें '–रा १६ २९ [अर तश्वीश्]

तष्ट—न (अरिष्ट) लचाड, उपाधि, खरकें, शुक्काष्ठ [स तष्]

तष्ट तष्टित—वि १ तासलेला, छाटलेला २ (अंकगणित) संक्षेप देऊन ल्हान केलेला (अपूर्णांक इ०). [स तष्]

तसदिक—स्त्री (व) चौकशी, तपास [अर तस्दीक्]

तसदिया, तसदी, तस्दी—पुस्त्री १ त्रास, तकलीफ श्रम, मेहनत २ तगचाई, अडचण, आढ्यस्तता 'तिचे पाटापाण्याची बहुत तसदी होती '–भाव १९ ३ कडक कैद –मदरु १ ४ तगादा –मनको [अर तस्दी]

तसद्दूक—पु दान 'नजरा व लाकाच तसद्दूक सत्के जाल ' –रा ७ १२३ [अर तसद्दुक्]

तसनस, तसनास-स—पुस्त्री नासाडी धूळधाण नाश रासरांगोळी, हानि 'त्यासी त्याचे तसनस होऊ नये '–इम ६ –वाडसना १ १७४ [अर तह्स्-नह्स्]

तसबी—स्त्री मण्याची, मोत्याची माळ (मामा) जप माळ, स्मरणी 'हातीं तसबी घऊनि माळ। डोळे झांकून केले विशाळ।'–भवि ५९१ [अर तस्बीह्=ईश्वरनामाचा जप]

तसबी(बीं)र, तस्वीर—स्त्री (एखाद्याच्या चेहऱ्याची, शरीराकृतीची) हुबेहूब प्रतिमा, छवी, चित्र [अर तस्वीर्]

तसमा-तस्मा—पु (ना) (घराचा) खण, भाग चस्मा अर्थ ४ पहा

तसर—स्त्री १ एक क्षुद्र कीटक पतंग २ जाडयाभरडया रेशमाची एक जात टसर पहा [स त्रसर=मोटा, हिं तसर] **–राऊ-राव**–न १ एक प्रकारचें जाडें रेशमी कापड २ जाडया भरडया रेशमाचें–नेसण्याचें एक वस्त्र [तसर] **तसरी**–वि तसर रेशिमाचें केलेलें [तसर]

तसर—न १ ऐनजिनसी साऱ्याच्या ऐवजीं शेतकऱ्यानें सरकारास द्यावयाची वसुलाची नक्त रकम, ही ऐन गल्ल्याच्या एक चतुर्थांश असे याला कोंकणात नक्तखंड म्हणतात 'सवाई गल्ल्याचे तसरे दर खंडीस रुपये पधराप्रमाणें '–वाडरामा २ २३१ सामाशब्द– ०कोंबडा-भोंपळा–पु सरकारी अधिकारी सरकारी कामानिमित्त एखाद्या गावीं गेला असता त्याच्या सरबराई करिता गावकऱ्यानीं द्यावयाचा कोंबडा, भोंपळा किंवा भाजी

तसराळें—न उथळ बशीच्या आकाराचें धातूचें एक प्रकारचें पसरट भांडें [सं स्तृ+स आलय; म आळें]

तसरी—स्त्री (कों) १ वार्गी, मिरच्या इ०काच्या रोपास पाणी देता यावें म्हणून त्याच्या दोन रांगामध्यें खणलेली लावट खळी, खाचण, वार्गेतील पाण्याचा पाट २ पाण्यांतील शिंपाच्या जातीचें दोन पाख्यांचें शिंप, द्विदल शिंप [स स्तर]

तसरीफ-व—स्त्री १ मनई, तमासगीर इ० लोकास (राजे लोक खुष होऊन) देतात तें मानाचें वस्त्र, पोशाख इ० (सामा) अहेर, नजराणा 'पावल्याचा जाब दिधला लिहून। तसरीफ देऊन पाठविला।'–तुगा ४४३६ २ गावकामगार, सरकारी नोकर इ०काना बहुमानाचा पोशाख इ० देण्याचा विधि ३ बहुमानाचीं वस्त्रें, जिन्नस इ० ४ बहुमानाच्या पोशाखाऐवजीं दिलेलें वतन जमीन ५ (गा) भेट नजराणा (फळें, मिठाई, इ०चा) [हिं अर तशरीफ्] ०खर्च-वि नजर करण्यास योग्य (वस्त्र, पोशाख इ०)

तसरुफाती—स्त्री १ अधिकार 'भोगवट तसरुफाती चालत आले आहे '–इम ४४ २ ताबा, कबजा, भोगवटा 'फर्मान व भोगवट यांचे कागद होते ते जळाले, व आपण दुकाळाकरिता कासीम गेलों होतों त्याकरिता तसरुफाती कजी कागदांत नाहीं '–रा २० ३५८ [फा तसर्रुफात्]

तसरूफ—पु १ ताबा अमल, कबजा 'मकर-फरेब करून आपला तसरूफ करा '–दिमरा १ ५४ ४ –वि स्वाधीन, ताब्यातील 'त्य ऱ्या भरंवशावर येथील रयतेस उजाड करोन लाखों रुपये तसरूफ केले '–दिमग २ १८५ [अर तसर्रुफ्]

तसल्मात, तस्लि(ली)मात—तस्लिमात पहा –वि (जमाखर्चात) मोघम, अमानत –शाम फडोंस, मार्फत, गुजारत अर्थ ३ पहा 'तसल्मात श्रीनिवास निवक फारून शिलेदार –वाडसमा १४० [अर तस्लीमात्–तस्लीम=सम्पर्ण याचें अव] ०खातें–न गुमास्ताला दिलेल्या रकमेचा पक्का हिशेब देण्यापूर्वी ज्या खात्यात ती रक्कम टाकतात तें खातें

तसला—वि तसा; तशा प्रकारचा; त्यासारखा [तसा]

तसलीम, तस्लीम—स्त्री वंदन, प्रणाम, नमस्कार, राम राम, सलाम 'तसलीम करनियां जाता झाला।' –अमृत ८८ 'बयाजी शिंदे यानीं उठोन तसलीम केली ' –भाव ६१. [अर तस्लीम्]

तसल्ली—स्त्री समाधान, खातरजमा 'परंतु दुसरा सर्दार आल्याखेरीज पातशाहाची तसल्ली होत नाहीं ' –दिमरा १ २५९ [अर]

तसवळ—स्त्री पात –चंद्रनापूर २८३

तसवीर—स्त्री तसवीर पहा

तसा—वि १ त्या प्रकारचा, त्यासारखा, त्या जातीचा –क्रिवि १ तशा प्रकारें, त्या प्रकारानें, तशा रीतीनें, त्या प्रमाणें २ त्याक्षणीं, त्यासरसा, तत्काळ, लागलीच, तावडतोब 'वाघ आला तसा मी घाबरलों ' 'जेवलों तसा आलों ' त्या मार्गानें, त्या दिशेनें ता मार्ग, दिशा धरून 'आम्ही असे जातों, तुम्ही तसे जा ' ४ वाक्यपूरक, वाक्यालंकारार्थक शब्द 'जो तसा मारीन ' (जसा शब्दाबरोबर उपयोग) [सं तत्+सदृश; तत्+सम]

तसू-सू—पुन गजाच्या एक–विसाश किंवा एक–चौविसाश अशाडतस्या लांबीचें एक परिमाण साधारणत अनामिका व मध्यमा याच्या रुंदी इतकी याची लांबी असते, द्व्यंगुल [फा]

तसेर—न नक्त खड, नक्त सारा तसर पहा

तसेला—वि त्या सारखा त्या प्रकारचा (प्र) तसला पहा [तसला अप]

तस्कर—पु चोर, ठगारू [स] सामासिक शब्द–०**विद्या**–स्त्री चोरी करण्याची विद्या, शास्त्र, कौशल्य ठकबाजी 'तुम्ही ठक चोर आणिला घरा। ता तस्करविद्येमाजीं पुरा।' –शनि १६४ [तस्कर+विद्या] **तस्करी**–स्त्री चोरी तस्कराचें कृत्य [तस्कर] म्ह० मस्करी करिता तस्करी होते=थट्टेनें चोरून ठेवलेला जिन्नस पुढें चोरीचा निजत होतो

तस्करणें—सक्रि. चोरणें –माज्ञा ११५४८ (पाठ) [तस्कर]

तस्करनिशी, तस्करनीस—तजकरनिशी इ० पहा

तस्करपत—पु तजकरनीसास विनोदानें दिलेलें टोपण नाव [तजकर(अप)+पत]

तस्करा—पु क्रियांद प्रकार तजकरा, तजकरा पहा 'त्याजवर हुजूर योगी तस्करा केला कीं ' –रा ७३६६० [अर. तजकरा अप]

तस्त—न हात, तोंड इ० धुताना पाणी सांडण्याचें, थुंकण्याचें रुंद तोंडाचें भांडें; पिकदाणी, गडूपात्रक –राज्य १२६ 'पगे, मोरछेलें, वितेक निवडीं तस्तें प्रशस्तें पुसे।' –माइद २४४ [फा तश्त्]

तस्दिया, तसदी, तस्ती—स्त्री दिया, तसदी इ० पहा 'येथें वैरणीची तस्दी फार जाली आहे ' –रा ६३६२

तस्दीक—पु दान तसदूक पहा 'तमाम लोकांनीं रोकड नगदी रुपये व सुर्दा व उडीद, तेल तीळ वगैरे निम्म तस्दीक केले ' –रा ७१२० [अर तसदुक्]

तस्फिया—पु १ मैत्री, स्नेह २ समेट, तह 'पैशार केला व तस्फियाचा नक्शा ठराविला ' –वाड–कैफियती १००. ३ (ना) निकाल, निर्णय [अर]

तस्बी—स्त्री स्मरणी, जपमाळ, तसबी पहा [अर तस्बीह्]

तस्वी—स्त्री स्वरूपसाधर्म्य [अर तशबीह्]

तस्वीर—स्त्री छबी, प्रतिमा; चित्र तसबीर पहा [अर तस्वीर]

तस्मा—पु १ चामड्याची वादी, पट्टा २ समईखालीं ठेवावयाचा चामड्याचा वर्तुळाकार तुकडा

तस्मा—पु (ना व) घराचा खण, दोन खांबामधील जागा; तसमा खदमा अर्थ ४ पहा [खदमा]

तस्मागर्दन—वि चोहोंबाजूस मान फिरविणारा (घोडा) हा घाईट समजला जातो –अश्व ११०४ [तस्मा=वादी+गर्दन]

तस्मात—क्रिवि १ म्हणून, त्यामुळें त्या कारणास्तव २ (गो) तशात तितक्यात [स तत् या पुल्लिंगी सर्वनामाच्या पंचमीचें एकवचन]

तश्रीफ, तश्रीफ—स्त्री आगमन 'जूद आ यकराऊ–पन्हानीं या निल्हास तश्रीफ फर्मावावी ' –पया ३८७ [फा तश्रीफ्]

तस्ल्मात तस्लीम तस्लीमात—स्त्री. १ वंदन, राम राम, सलाम २ देणगी, बक्षीस इनाम 'समस्त ल्हानथोरीं तस्लीमात वज्या आणिरी ' –ऐटि १६५ 'हैदरखान यास पंच हजारीची तस्लीमात जाली ' –रा ११७९ ३ मोघम खर्ची, खर्चाकरिता अमानत दिलेली रक्कम 'ती जागा खानाची चेवला याचे तस्लीमातास दिली आहे ' –रा १२१८३ ४ ताबा, कबजा, हिम्मत 'ज्याचे तस्लमातीस जे हत्यार असेल त्याची चौकशी रास्तीत जावी ' –भोंक ४० ५ उपयोग, उपभोग तसल्मात पहा [अर तस्लीम्=याचें अव]

तह—पु १ दोन युध्यमान पक्षातील शत्रुत्व नाहींसें होऊन झालेला सलोखा, समेट सख्य, ऐक्य २ समति अनुमति मान्यता, पसंति ३ सरकारी उजवी कायदा, नियम ४ वहिवाट, ठराव 'दसमुखापासुन दिवाणात वसूल घ्यावया तह आहे' —इम १५५ [फा अर तहीया=व्यवस्था सामुग्री ?] सामाशब्द- ०**नामा**-पु तहाविषयीचें करारपत्र, दोन पक्षातील तहाच्या ठरावाच्या अटींचा लेख ०**बाजारी**-स्त्री एक वर बाजारातील दुकानच्या जागेचें भाडें 'तफरीफ व तहबाजारी व सायर रहदारी व मेग'—वाडबाबा १ ३५ **तह व मोजीव**-क्रिवि तहाप्रमाणें 'हिसदाराचा हिसा तह व मोजीव देत जावा'—वाडसमा १ १५६

तह—पु गादी, उशी इ०कावरील आच्छादन, अभ्रा, गादी, उशी इ०कावरील खोळीस लावलेलें ठिगळ

तहकीक—स्त्री १ सत्य, निश्चिति निर्णयात्मक सत्य, खरी हकीगत 'काहीं कदीम सनद असेल त हुजूर आणून दाखवावी त्याजवरून तहकीक होईल'—रा १४४ 'परतु तहकीक कळेना' —भाव १२४ २ खात्री 'तहकीक करून आकार होईल त्याप्रमाणें सर्व लिहिणें म्हणोन'—वाडबाबा २ १८८ —वि निश्चित, खरें [अर तहकीक्] —**कात**—स्त्री १ चौकशी, तपास, सत्यान्वेषण शहानिशा 'सदर्हू गोष्टीची तहकीकात लाविली'—रा १८६० 'धाकट नाना व गोविन्द शिवराम तहकीकात करिता तो (=चौतया जनकोजी) घोरात रघोजी असा ठराव झाला'—ख २ ६३१ २-हकीकत 'दिघा मजकूराची तहकीकात मनास आणता'—वाडबाबा २ १५ ३ खचिती, खात्री, निश्चितपणा [अर तहकीक् अव]

तहकुबी—स्त्री काहीं काळापुरती बंदी, खळ; खड थाव वगैर तहकुबी पहा

तहकूब-प, तहकूबचिठी—तहब इ० पहा 'लढाई तहकूब करितों'—मराचिथोशा ५० [अर तवक्कुफ्]

तहगिरी तहगीर—स्त्री धडतर्फी पदच्युति तगिरी तगीर पहा 'न्याहारखानाचें बाईचें ठाणें तहगीर जहालें'—इम ३६

तहद-त—१ पर्यंत पावतों, पर्यं त्या हदीपावतों पुढें श्री मदद रामेश्वर तहद दिली यास देईन —भ्रम २५३ २ तहदच्या नाहींस पर्यंतहि ढिरवानें लावतात तहद अनन्तपर्यंत' —वाडसमा २ १९२ [फा हद्-ता+हद]

तहदम—वि बजार बदम दाघ पाटील मारून तहदम केले'—पद १८८८ [अर]

तहदल—वि (प) तयार, सिद्ध

तहनाल—न १ तलवार इ० धाग्याचें म्यान —दार २ म्यानाचें टोक म्यानाच्या अग्रास घातलेलें चांदी इ० धातूचें टोपण —वाडमा १ २४९ [फा तह्नाल्]

तहबंद—पु वार्षिक खर्चाचें अदाजपत्रक ताळेबद [तह+बद]

तहमु(म्र)ल—पु १ ढिलाई सहन करणें, सहिष्णुता 'आपण सबुरी करून तहमूल करावयास तक्सीर केली नाहीं'—इम ६७ [अर तहम्मुल्]

तहरीर—स्त्री १ कारकुनाच्या खर्चासाठी देशपांडे इ०काच्या स्वाधीन केलेली गावखर्चीतील रक्कम हक्क मराठी राज्यात फडणीस व मुजुमदार यानाहि ही देत असत २ लिखाण, वर्णन [अर तह्रीर्]

तहरीर—स्त्री तक्रार 'सदरहू मुक्दम्यासनधीं कागदपत्राचा वाकबगार कारकून मिळण्याविषईं बरीच तहरीर केली'—विख्रिस २ १३१

तहवील, तहवेल—स्त्री १ उष्ट्रखाना, पीलखाना इ० अठरा कारखान्याच्या सर्वाचें सदर २ अठरा कारखान्याचा समुदाय ३ सरकारी कोठी भांडार 'जडाव तहवेल पैकीं'—वाडमा १ ७७ ४ रोकड, नगदी, भाण्डवल, पुजी [अर तह्वील]

तहशी(सी)ल—स्त्रीन १ वसुली, जमाबंदी, सरकारी सारा वसूल करण्याचें काम 'तहसिलीस प्यादे सर्कारचे देविजे जातील' —सासइ जुले ९१ २ रयतेनें सरकारास द्यावयाचा सारा, सरकार देणें 'स्वामुलवाची तहसील निकी। रसद स्वामीसि दिघली शर्सी।'—भवि ४५ ६७ ३ वसुल झालेल्या साऱ्याची रक्कम ४ कोणापासुन व किती सारा वसूल करावयाचा, किती कलम इ० माहितीचें कुळकरण्याजवळ असलेलें पत्रक ५ (ना व) तालुका [अर तह्सील्] सामाशब्द- ०**दार**-पु सारावसुलीचें काम करणारा अधिकारी, मामलतदार [फा तह्सील्दार्] ०**दारी** स्त्री तहसीलदाराचें काम, हुद्दा, मामलतदारी [फा]

तहा-हा—क्रिवि १ तेथें त्या ठिकाणीं 'तहा त्यानें दारानी सरकाराना झाड हता'—मगाप २ १ ३१ या शब्दाचा उपयोग फक्त सरकारी कागदपत्रातून व वरिष्ठ अधिकारी कनिष्ठ अधिकाऱ्याच्या हुद्यापूर्वी किंवा तही वाणी इ० व्यापाऱ्याच्या नावापूर्वी करतात उदा० तहा पर्गणे, तहाचौगुला, तगतली तहावाणी इ० २ (वऱ्हाडी टर्णो) तव्हा; मग नतर 'तहा राजा काय बोले —मगाप २ १ ३१ [हिं]

तहादार—वि १ ज्याची घडी अद्याप मोडलेली नाहीं असें (नवें लुगडें मर्दीर वस्त्र पत्रातून धुवून आलेला अंगरखा, वस्त्र इ०) नवाकोरा, कोराकरकरीत २ (मुलीनें रूढ) ताजा शिळा नसलेला [फा तह्=घडी तह्दार्=नवा]

तहादर—वि तहादार अर्थ १ पहा

तहान—स्त्री पहान मुळाच्या डाकयावर घडाच्यागारी रेषा बयाचा पनावा ठेवा किंवा ठुषाची घडी (क्रि० पडणें काढणें)

तहान—स्त्री १ पाणी पिण्याची इच्छा, तृषा, तृष्णा २ (ल) इच्छा, आकांक्षा, आशा 'वसाहतीच्या स्वराज्याविना हिंदुस्थानची तहान कशानेंही भागणार नाहीं' –केसरी १७५ ३० [स तृष्णा, प्रा तण्हा] (वाप्र) ०**घालविणें**–**माडणें**–तहान शांत करणें **तहानेला**–वि तहान लागलेला, तृषित, तहानेनें पीडलेला म्ह० तहान लागल्यावर विहीर (आड) खणणें=आयत्या वेळीं जरूरीची वस्तु शोधणें, संकट गुदरण्यापूर्वी त्याचा उपाय शोधून न ठेवून आयत्यावेळीं धावाधाव करणें सामाशब्द– ०**मोड**–स्त्री १ जनावर, मनुष्य पाणी पीत असताना त्याची तहान शांत होण्यापूर्वीच त्यास पाणी पिण्यास प्रतिबंध करणें २ वर सांगितल्याप्रमाणें मोडलेली तहान ३ थोडेसें पाणी पिऊन तहान तात्पुरती शमविणें ४ तृष्णेचें, वासनेचें–ती तृप्त करून–निर्मूलन होणें [तहान+मोडणें] ०**लाडू भूकलाडू**–पु मूक तात्पुरती शमविण्यासाठीं खावयाचे फराळाचे पदार्थ लाडू इ० फराळाचा जिन्नस तिनें आपल्या मुलास तहानलाडू भूक लाडू करून दिले' –लोक २ ५० **तहानणें**-**नेणें**–अक्रि (ल) तहान लागणें, तृषाक्रांत होणें [तहानणें]

तहाहयात-द—क्रिवि यावज्जीव, आजन्म, आयुष्यभर, मरेपर्यंत (हा शब्द वतन, इनाम, करार इ०काच्या दस्तऐवजांत योजितात) [फा ता–हायात्]

तहां—क्रिवि (खा) त्या दिवशीं, तधीं [स तदा]

तळ—पु १ (एखाद्या पदार्थाचा) खालचा भाग, बूड २ जमीन जमीनीचा पृष्ठभाग 'दोन्हीं दळभारा देखतां। तो प्रद्युम्ने (प्रद्युम्नें) आणीला तळा।' –उषा १४१५ ३ (झाड, छप्पर इ० काच्या) खालील जागा जमीन 'रूपे आत्मभ्रांतिछाया। आप पण्या तळीं।' –ज्ञा १६ १० ४ सैन्य, स्वारी इ०काची मुक्कामाची जागा छावणीचा गोट शिबिर कँप (क्रि० घालणें, देणें, माडणें धरणें पडणें येणें सोडणें) 'महाराणीसाहेबांचा तळ बडोदें मुक्कामीं ज्या राजवाड्यात मुक्काम असेल तेथील पाहरे' –बडोदें राज महाल, कामगारी–कारकून नियम ७ ५ पृष्ठभाग, सपाट भाग जसें–हाताचा पायाचा तळ 'ऐसे चारी हे सरळ। करचरणतळ।' –ज्ञा १४ १०३ 'पृथ्वीतळ उलथों पहात।' –ज्ञा १ १९६ ६ व्यापारी प्रवासी, ल्माण गाड्या, घोडीं इ०काच्या मुक्कामाची जागा अड्डा ७ एखाद्या ठिकाणीं काहीं काळ झालेलें सैन्याचें वास्तव्य, मुक्काम छावणी कँप ८ एखाद्या पदार्थाच्या राशीनें व्यापलेली जागा, पदार्थ ज्या ठिकाणीं असेल ती जागा (पदार्थ हलविताना, तेथून दुसरीकडे नेताना सापेक्षतेनें या शब्दाचा उपयोग करतात) 'आता सगळेच नेऊ नकोस, काहीं तळावर ठेव', ९ विस्तृत व सपाट भूभाग, मैदान, सपाट प्रदेश 'या तळाची प्रदक्षिणा चार कोसांची आहे' १० जोडा इ० काचा खालचा (ज्यावर पाय टेकतात तो) भाग तळवा, जोड्याच्या तळव्यातील चामड्याचा तुकडा ११ (–न) कुंभाराच्या चाकाच्या मध्याची फळी १२ नाग; रसातळ 'मानी मेलाचि जरी दुर्जय तरि निजशतात्मजरिपु तळा।' –मोश्री २ २१ १३ (वणजारी) तांडा [स तल में जि तलै=खालीं, आत] (वाप्र) ०**करणें**–मुक्काम करून राहणें, डेरा देणें; बिऱ्हाड लावणें ०**घालून बसणें**–१ (एखाद्या ठिकाणीं) कायम वस्तीच्या इरादानें राहणें, उतरणें, आसन, ठाण मांडणें २ दुसऱ्याच्या पैसा गिळंकृत करून, लुबाडून बेदरकारपणें स्वस्थ आणि निर्धास्त राहणें तळ मारणें **तळची**–**तळपायाची आग मस्तकास जाणें**–(कर्त्याची षष्ठी) रागानें नखशिखांत संतप्त होणें, अतिशय राग येणें **तळचें मडकें हाणणें**–**फोडणें**–(मडक्याच्या उतरंडींतील सर्वांत खालचें मडकें फोडणें) (ल) मुळावरच घाव घालणें, समूळ नाश करणें ०**झाडणें**–(ल) (सर्व सामग्री, वेगमी इ०) खाऊन फस्त करणें ०**थांरणें**–(एखाद्याचें) आसन स्थिरावणें, जन्माची सोय लागणें, यान्यास, ठिकाणीं लागणें (कर्त्याची षष्ठी) ०**न थांबणें**–(कर्त्याची षष्ठी) एखाद्याच्या पायाला भोवरा पडणें, बूड स्थिर नसणें, भटकभोंवरी करणें ०**मारणें**–तळ घालून बसणें अर्थ २ पहा ०**लागणें**–**पडणें**–(कर्माची षष्ठी) (सामग्री, वेगमी इ०) जवळ जवळ फस्त होणें, संपण्याच्या बेतात येणें **तळावर बसणें**–**राहणें**–१ विपन्नावस्थेस येणें अवदशेस येणें अकिंचन होणें २ (ल) घरीं बसणें, समाईकीच्या वाटणींतील भागास मुकणें (चोर, लुच्चा त्याच्यापैकीं घरीं बसणाऱ्यास लुटीचा काहींही भाग दृष्ट नसत त्यावरून) ३ धंद्याच्या ठिकाणीं, नेहमीच्या जागीं असणं (एखाद्यास) **तळावर बसविणें**–एखाद्यास समाईक वाटणींतील भाग देणें त्याच्या कपाळीं धोंडाध्याच्या अक्षता लावणें सामाशब्द– ०**काठी**–स्त्री शिडाचें कापड तळाशीं लाव ताणण्याकरिता वापरलेली काठी ०**कोंकण**–न सह्याद्री आणि समुद्र यामधील देश, कोंकण पट्टीचा दक्षिण भाग गोवें सुरुख व त्याजवळचा प्रदेश ०**खड**–न (कों) १ जात्याची खालची तळी (सामा) जात्याच्या दोन तळ्यांपैकीं कोणतीहि एक याअर्थीं खालचें वरचें तळखड असाहि शब्द प्रयोग करतात २ खालचा भाग तळ, उदा० भिंतीचें तळ खड ३ फणसाच्या चारखडास आतून चारीसारखा अंश (पाती) असतो व वर कांटे असतात त्याच्यामध्ये जो दळदार भाग असतो तो ०**खडा**–पु खाव ज्यावर बसवितात तो दगड, उखळाचा दगड ०**खप**–पु (माल व्यापारी जिन्नस इ०कांचा) स्थानिक, तळावर होणारा, गावातल्या गावात होणारा खप 'या मालाचा तळखप कमी' –मुव्या ४९ ०**घर**–न १ घराच्या तळमजल्याच्या खालीं (जमीनीच्या पोटात) मनुष्य इ०कांस राहण्यासारखें केलेलें स्थळ खोली, दालन, भुईघर २ (कु) माडी

असलेल्या घराचा तळमजला –शालीको ०**घाट**–पु १ पर्वताचा पायथा पर्वताच्या पायथ्यालगतचा प्रदेश, घाटखुडी पहा सह्याद्री खालचा प्रदेश [तळ+घाट] ०**चेपणी**–स्त्री १ धान्याचा कणगा इ० कांचें तळ धान्य इ०कानीं भरून, चेपून सारखें करण्याचा व्यापार २ एखादें मोठें भांडें, कणगा इ० कांचें बूड व्यापेल इतकें पदार्थ धान्य इ०कांचें परिमाण 'धागरभर रसानें या काहिलीची तळचेपणी मात्र होईल '[तळ+चेपणी] ०**जमीन**–स्त्री भात जमीन –शे ३ ४ [तळ+जमीन] ०**झाडा**–पु १ (घर, खोली इ०) पूर्णपणें रिकामें करणें २ खाळपासून वरपर्यंत, कोना कोपरा धुंडून केलेली, घेतलेली (घर इ०कांची) झडती, झाडा, तपासणी ३ (खाद्य पदार्थ, धान्याची बेगमी इ०) खाऊन फस्त, चट, निःशेष करणें, (सामा) (एखाद्या पदार्थाचा, बेगमीचा खाऊन केलेला) चट्टामट्टा, निःशेषता, फना, फडशा. ४ (स्वयंपाक, यज्ञ, इमारत इ०करिता) जमीन झाडून, सारवून, साफसूफ करण्याची क्रिया ५ (सैन्य इ०काचा) मुक्काम उठल्यानंतर ज्या ठिकाणीं तळ असेल तेथें काहीं जिन्नस वगैरे राहिला आहे कीं काय हें पाहण्याकरितां केलेला शोध, तपासणी, तळशोधणी ०**तूट**–स्त्री व्यापारी जिनसाची स्थानिक तूट, तुटवडा 'तोच माल खरेदी करून पाठवा असें लिहिल्यास त्या ठिकाणीचा माल बाजारात तळतूट असल्यास कमी किंमतीचा माल असला तरी ज्यास्त किंमत देऊन घ्यावा लागतो –मुव्या ५३ ०**पाय**–पु पावलाचा खालचा भाग, पायाचा तळवा ०**पायाची आग मस्तकास जाणें**– तळची आग मस्तकास जाणें पहा ०**पूस**–स्त्री १ खाद्यपदार्थ खाऊन सप्पा, फस्त, निःशेष करणें, (सामा) (खाद्यपदार्थांचा खाऊन पाडलेला) फडशा, फना, चट्टामट्टा तळझाडा अर्थ ३ पहा २ नायनाट [तळ+पुसणें] ०**बुड**–१ वृक्ष इ० कांचा बुधा, तळ, खालचा भाग 'तंव तंव होती थोराडें। अकर्मांचीं तळबुडें। आणि जन्मशाखा पुढेंपुढें। घेती धांव।'–ज्ञा १५ १६८ २ खळ्यातील, धान्याच्या पेंवातील (धान्य इ०नें युक्त) गाळसाळ, गदळ, झाडणी हा महाराचा हक्क असतो ०**वट**–पुन १ माळजमीनीचा प्रदेश, मैदान २ डोंगराच्या पायथ्यालगतचा सपाट भूप्रदेश ३ खालचा भाग, अधोभाग 'ना तरी कडेयातळवटीं। जैसा आपुलाचि बोलु किरीटी। पडिसादु होऊनि उठी। निमित्तयोगें।'–ज्ञा ४ ७० (इमारत इ०काचा) पायाचा भाग, पाया 'पाया खोधूनि धरातळीं। तळवट बांधिला रत्नप्रवाळीं।'–मुरामा २ २३ ०**वटीं**–शअ खालीं, खालच्या भागात 'आकाशचि पडे नीर। तें तळवटीं वाहे नाहर।'–ज्ञा १८ ३२२ 'कुंकुमातळवटीं टिळक लागे।' ०**वणी**–न (ग्र) जमीनीवरील (नदी, नाले, ओढे, तटीं इ० कांचें) पाणी 'वळवणी आलें तळवणी घेऊन गेलें' [तळ+पाणी] ०**धार**–स्त्री भुयाराची वाट, चोरवाट ०**शोधणी**–स्त्री सैन्य इ० कांचा तळ उठल्यानंतर त्या ठिकाणीं काहीं राहिलें कीं काय तें पुरतेपणीं पाहण्याची क्रिया, तळझाडा अर्थ ५ पहा [तळ+शोधणें] ०**सरा–सरी**–स्त्री खाबाचा तळखडा, उथळा ०**सांड**–क्रिवि जमीनीपासून निराळें, तळापासून उचललेल्या स्थितींत (ओझें इ० असणें), जमीनसाड, भुईसाड [तळ+सांडणें]

तळहात, तळात–थ, तळाटा–ठा–पु हाताचा तळवा [तळ+हात] ०**हातचा, हातावरचा फोड**–पु (ल) अत्यंत प्रिय व नाजूक वस्तु, अत्यंत प्रिय व जिव्हाळ्याची व्यक्ति (तळहातावर झालेल्या फोडास किंचितहि धक्का लागू नये म्हणून आपण फार जपतों यावरून) **तळहाताच्या फोडासारखें वागविणें–वाळगणें–मानणें**–(एखाद्या वस्तूची, व्यक्तीची) अतिशय काळजी घेणें, जिवापाड जपणें **तळहाताचा मळ**–पु (ल) अल्प श्रमानें होणारें कोणतेंहि काम, सहज लीलेनें करता येण्याजोगी गोष्ट. 'चित्रें काढणें हें त्याला तळहाताच्या मळाप्रमाणें आहे' या अर्थी हाताचा मळ असाहि शब्दप्रयोग रूढ आहे' **तळहाताला केंस येणें**–अशक्य गोष्ट शक्य कोटींत येणें (तळहाताला कधींच केंस येत नसतात त्यावरून हा अर्थ) **तळहाताला केंस न येणें**–असमर्थ नसणें, अगान धमक असणें **तळहातावर शीर घेणें**–जिवाची तमा न बाळगणें, (एखाद्या कार्यासाठीं) मरणहि पत्करण्यास तयार होणें **तळाची आरी**–स्त्री (चांभारधंदा) जोड्याचा तळ शिवण्याची आरी **तळातळ**–न सप्त पातालांपैकीं चौथें पाताल तलातल पहा 'इणें जे नर बुडविले। ते नेले तळातळा।'–जै ६४ १९ [स तलातल]

तळकट—न ताम्हन 'लोखंडाचें तळकट वेळेवर सापडायचें नाहीं'–अस्तभा ११६

तळकट—वि १ तळलेला २ तळल्याचा वास येणारा (पदार्थ), तळलेल्या पदार्थांच्या वासासारखा (वास) [तळणें]

तळकट–टी—नस्त्री (कों) १ चटईचा, आयरीचा तुकडा, (राजा) तळकर (गो) तळकुटें २ ताडाच्या, माडाच्या झावळीचा उभा चिरलेला अर्धा भाग [स ताल=ताड; तल+कट अल्पार्थी]

तळकर—न (राजा) आयरीचा तुकडा; ल्हान चटई, तळकट अर्थ १ पहा

तळका—पु १ निजण्याच्या उपयोगाची ल्हान चटई, आयरीचा तुकडा, तळकट पहा 'साहला माझा फाटका तळका, कधीं मज दुःखें खालीं न।'–एकनाथपदें ? २ चपाती, घावन, लाटी, ३ भाजडी भाजल्यानें त्वचेला आलेला फोड, फुगोटी ४ फुगलेल्या पोळीचा पापुद्रा ५ जोड्याच्या तळाचा फाटून फाटून निघालेला तुकडा, पापुद्रा, (ग्रामा) कापून निराळा केलेला सपाट, चापट तुकडा, काप (क्रि० टाकणें, निघणें, जाणें, काढणें, घेणें)

६ (उभें पीक असलेल्या शेतांतील) पीक कापलेला भाग, (शेतां तील) पीक नसलेला, मोकळा तुकडा; (सामा) (पेरणी, नांगरणी, कापणी, निंदणी इ० वाचून राहिलेला) शेत जमीनीचा तुकडा ७ आम्याचा अर्धा काप (क्रि० कापणें, वाढणें; निघणें) [तळ]

तळका—वि तळलेला, तळून काढलेला तळकट पदार्थ [तळणें]

तळकाट—स्त्री (कु) सरली, शिजलेली सहाण [तळ]

तळकुटें—न चरईच्या लहानसा फाटका तुकडा तळकट पद्य

तळकें—न धान्याची रास कोठारांत भरल्यानंतर जमीनीवर, वावळावर, सोन्यावर राहिलेलें थोडें धान्य धान्य कोठारात भर ण्याचें काम महाराकडून करविल्यास या उरलेल्या धान्यावर त्याचा हक असतो [तळ]

तळखंबा—पु (राजा) शूद्रजातीय मृत पुरुषाचें (तो ज्या घरात, जागेत, मेला असेल तेथें वावरणारें) पिशाच, समंध याची जागेवर पूजा करावी लागते [तळ+खांब]

तळण—न १ तळण्याची क्रिया २ तळण्याचा पदार्थ, तळून केलेला पदार्थ खाद्य ३ तळण्याची कढई [स तलन, प्रा तळण]

०वळण-न तळलेले व इतर पदार्थ, (सामा) खाद्यपदार्थ 'तळ णवळण केलें चोरकें सिद्ध झालें। त्वरित परम तेथें भात हे वेळि येल।' –सारुद ६ ७२ [तळणें+वळणें]

तळणी, तळणाटोप—स्त्रीपु (कों) कढई [तळणें, गु तळणी] **तळणें वोगोणें**-न (कों) ताम्याची खोल, बिनकानाची कढई

तळणें—सक्रि पदार्थ तापलेल्या तेलांत तुपात घालून पक्व करणें २ (ल) (एखाद्याची निर्दयतेनें) छळणूक करणें, गाजणें ३ (सूर्याचें ऊन इ० कानें) चटका बसणें, भाजणें, पोळणें; अभि सतप्त होणें [प्रा तलण, हिं तलना] **तळता**-वि तळणारा म्ह० खरचणाराचें खरचतें मग काय गलें तळतीचें काय गलें वळतीचें

तळत—पु (गो) तळात, तळहात [तळहात अप]

०फळें-न (गो) हात पोहोंचण्याइतक्या उंचीवर टांगलेली फळी [तळत+फळें=फळी]

तळतळ—स्त्री १ (उन्हाच्या प्रखरतेनें होणारी अंगाची) काहिली, उबारा, गदका, खितखित (क्रि० करणें, होणें), (उन्हाच्या प्रखरतेनें येणारी) घेरी, भोंवळ, मूर्च्छा, चक्कर (क्रि० येणें) २ संताप क्षोभ, रागाचा आवेश (क्रि० येणें) ३ (पश्चात्ताप, शोक इ० कानें होणारी मनाची) तळमळ, अस्वस्थता, अशांति. ४ (–स्त्री) उपद्रव, चिरडीस आणणारें कृत्य क्षोभजनक गोष्ट (क्रि० देणें) [तळणें द्वि]

तळतळणें—अक्रि १ (उन्हाच्या त्रासानें) खितखितणें, तगमगणें, डगडगणें, (अभिताप क्षुधा इ० नीं पिचाची) घालमेल होणें २ दुःखानें विव्हळ होणें, तळमळणें ३ संतापानें चरफडणें, हातपाय आपटणें, शाप देणें ४ रोगग्रस्तपणामुळें दुसऱ्याच्या (जाचामुळें) जीवितास वैटाळणें, विटणें, तरपणें –शाप देणें [तळतळ]

तळतळाट—पु १ (तळतळण्याचा अतिशय) संतापाचा, तळतळीचा अतिरेक, चडफडणें तडफडाट २ जुलूम, छळ इ० कानें पिडून गेलेल्या माणसानें दिलेला शाप (क्रि० घेणें, देणें) 'एक शिष्याचाही देती घेती तळतळाट न।' –मध्व ३८५ ३ परमावधीचा छळ, जुलूम, दडपशाही, जुलूम, छळणूक इ० नीं युक्त अशी स्थिति (क्रि० करणें, लावणें, मांडणें, होणें) [तळतळ]

तळतळाविणें—सक्रि १ चिडविणें, उपद्रव, त्रास देणें, चिरडीस आणणें २ गाजणें, छळणें [तळतळणें]

तळप—पु स्त्रियांचें एक कर्णभूषण 'गळ्यातली टिका किंवा कानातले तळप असे दोन नग बधूरा. .देऊन झालेच असतात' –मसाप ४ ८ २५५ [तळपणें]

तळप—न (राजा) १ तळणें २ तळलेला पदार्थ तळण पदा [तळणें]

तळप—न (गो) खडक, पाषाण, कातळ [स तल]

तळपट—न. १ (शाप इ० कानें झालेला होणारा) कुलक्षय, निःसंतान, सत्यनास, निर्वंश 'म्हणति अदित्यादि सत्या त्या मेल्याचें समूळ तळपट हो।' –मोमभा ५ ८७ २ (देश, गाव इ० कांची लुटालूट, जाळपोळ इ० कानीं झालेली) उध्वस्तता, दुर्दशा, नासाडी, वेचिराखी, राखरांगोळी 'मैदान्यानीं या देशाचें तळ-पट केलें' ३ (व्यापक) (खाद्य पदार्थांचा खाऊन उडविलेला) फडशा, पत्ता, नि:शेषता, व नाश 'त्यानीं सभर लाडवांचें तळ पट केलें' [तळ, तुल० हिं तळपट=अष्टभ्रष्ट] (वाप्र) ०होणें, वाजणें-सत्यानास होणें, वाटोळें होणें ०वाजणें-(व) दिवाळें निघणें, दिवाळें वाजणें

तळपटी—वि १ (गो) पाषाणयुक्त, निरस २ रखरखीत, उन्हानें भाजलेला [गो तळप=खडक]

तळपणी—स्त्री चकाकणें, लकाकणें, तळपणें, चमकणें, लुक-लुकी 'सोमकान्त कासारनीवनीं। मरकतउपाची तळपणी।' –सुसभा २.५९ [तळपणें]

तळपणें—अक्रि (उन्हाच्या तापानें) भाजणें, पोळणें, तळतळणें, होरपळणें [तळप]

तळपणें—अक्रि १ (काव्य) चमकणें, चकाकणें तकतकणें, झळकणें 'जे द्वैताच्या आवर्ती दान्त। मत्सराचे वळस पडत। माजि प्रमादादि तळपत। महामीन।' –ज्ञा ७ ७२ शोभणें, खुलणें 'मकरकुंडलें तळपती श्रवणीं।' –तुगा १ २ फिरवले, परतलें जाणें (तलवार इ० शस्त्र) ३ चलनवलन करणें, हालणें 'पें पाणिया चिये भूमिके। पाणी तळपे कौतुकें। ते रहरी म्हणती लौकिकें। एर्‍हवीं तें पाणी।' –ज्ञा १३ ६०९ ४ (एखाद्या वस्तूभोंवतीं)

धिरट्या घालणें, भोवडत, तरगत राहणें, घोंटाळत, गुटमळत राहणें. 'मग हातीं घेऊन असिल्ता। रुक्मिया तळपे रथाभोंवता।' —ह २४ ६८ ५ हपापणें 'कीं मज सायामि ग्रन्न तळपावे।' —मोउद्योग ९ ३७ [तुल० का तल्पु=तेज, प्रकाश]

तळपी, तळपीण—पुस्त्री (राजा) पदार्थ तळण्याकरिता बसलेला पुरुष, स्त्री व्यक्ति [तळण-प]

तळमळ—स्त्री १ (ज्वर, शारीरिक, मानसिक दु ख इ० काच्या योगानें होणारी) अस्वस्थता, तडफड, तगमग, चडफड, बेचैन अवस्था, हैराणी 'तळमळ निवारी' रामकारुण्यसिंधु।' —रामदास, करुणाष्टक (नवनीत पृ १७०) २ हुरहुर, चुटपुट, काळजी ३ पश्चात्ताप, पस्तावा, अनुताप [तळणें+मळणें ? दे तडमड]

तळमळणें—अक्रि १ (ताप, दु ख इ० कार्नी) हैराण, अस्वस्थ होणें, तडफडणें, चैन न पडणें, चडफडणें, चुळबुळणें, तळमळ होणें २ चुटपुटणें, हुरहुरणें, चिंतेनें अस्वस्थ होणें, कळ फळणें, हळहळणें 'मच्चित्त कौरवाच चिंतूनि अ-साधु-वाद तळमळतें।' —मोउद्योग ७ ५८ ३ झुरणें, उत्कंठेनें अस्वस्थ होणें [तळमळ]

तळमूस—स्त्री धुळधाण, नासाडी, उध्वस्त स्थिति, बेचिराखी, फहर

तळय, तळई—स्त्री (गो) लहान तळें [प्रा तलाई, म तळें]

तळयाणें—अक्रि (कु) तळव्याची आग होणें, दु ख होणें 'घोंडा लागून पाय तळयाला' [तळ]

तळंर—न (गो) लग्नात वधूवरास एकत्र बसविण्यासाठीं केलेली गादी [स तल्पि=गादी, शय्या ?]

तळवटणें—सक्रि दडपणें, दाबणें, तळाला घालणें [तळवट]

तळवण—न तळलेला पदार्थ [तळणें]

तळवा—पु हाताचा, पायाचा तळ, तळहात, तळपाय 'जरी स्वर्गीं नाहीं कळी। तरी शेंडीतें खाडोळी। जरी न देखे पातालीं, तरी तळवा घासे।' —ज्ञ्या १६ 'धरिती भरुणता तळव।' —मोकृष्ण १६ ३५ [तळ] (वाप्र) **तळव्याची आग मस्तकास जाणें**-नखशिखात संतप्त होणें, अतिशय संतापणें, तळची तळपायाची आग मस्तकास जाणें पहा स्ह० तळव्यास लेगी आणि मत्रास थडी

तळवार—पु १ (माण) चौघु याच्या दर्जाचा एक काम गार, पहारेकरी. तराळ पहा २ एक हलकी जात [स स्यग्वार, का तळवार]

तळवें—न. १ (कों) भाताचे भार रचून ठेवण्याकरितां जमीनीवर पेंढा, गवत, दगड इ०काची केलेली बैठक, पायाची रचना २ भात साठविण्याची जमीनीवर ठेवावयाची चारुंची मजबूत फोकाट्याची गोठ घातलेली वर्तुळाकार कणग हींत एक खंडी भात राहू शकतें अधिक साठवण करावयाचें झाल्यास हिच्यावर पालोटी उभी करतात [तळ] —बाको. ५ १२

तळवेणें—अक्रि (राजा) फार वेळ अनवाणी चालल्यानें होणाऱ्या पायाच्या आगीनें सर्वांग व्यापून व्यथित होणें तळयाणें पहा [तळ]

तळवेमार—पु तापलेल्या तव्यावर अनवाणी उभें करून, कड्यावरून खालीं लोटून, तेलात तळून मारण्याची शिक्षा 'दरे-मार तळवमार होत। या नाव आदिभूतिक।' —दा ३ ७ ६३

तळशाचे भात—न १ तादुळाची एक जात

तळसणें—उक्रि १ सप्पा, साफ करणें (फाद्या इ० तोडून झाड-पानें-काटे इ० तोडून फादी, जमीन, केंस इ० काढून शरीर इ०) २ काढून नेणें, तोडणें, छाटणें (फाद्या, पानें, झुडुपें केंस, इ०) तळासणें पहा. [अर तराशी=नाश, छाट]

तळसाण—स्त्री (कों) पदार्थ तळला जात असताना येणारा वास, तळणाची घाण, वास. [तळणें+घाण]

तळ तुंचें—सक्रि (गो) अर्धमुर्धं तळणें [गो तळचें=तळणें]

तळहातणें—सक्रि (पाय इ० शरीरावयव) हातानी रगडणें, चेपणें 'चरण त्याचे कोमल चागले। वर्मी हिंडताती एकले। तळहातीन करकमळें।' —रावि १४ ७२ [तळहात] (पाठ ?)

तळाट(ठ)दार, तळाटी-ठी, तलाठादार—पु १ गावचा तलाठी, कुलकर्णी, सरकारनें नेमलेला कुळकर्ण्यासारखा वसूली कामगार तलाठी पहा २ गैरहजर असलेल्या किंवा कामा वरून तात्पुरतें वडतर्फ केलेल्या कामगाराच्या जागीं काम करणारा अधिकारी, बदली कामगार [तलाठी]

तळाटी-ठी—स्त्री तळाठदाराचा, तलाठ्याचा हुद्दा, काम, कुळकरण.

तळात-थ—पु तळहात, हाताचा तळवा, (गो.) हळास, तळठ, तयटा, हळ्या [तळहात अप]

तळाफाटा—पु (प्रा) उधळेपणाचा खर्च, उधळपट्टी; अतिव्यय

तळाव—पु तलाव पहा

तळावडी—स्त्री लहान तळें [तळाव]

तळावणें—अक्रि (उन्हानें अंग, दृष्टि इ०) होरपळणें, करपणें, पोळणें, रसरसणें, तळपणें, उष्णतेची बाधा होणें

तळावर्ते—वि १ चालताना ज्याचा मागचा पाय पुढच्या पायास लागतो असा (घोडा) —अश्वप १ ९७ २ घोड्यावर बसणाऱ्याचा पाय भोंवऱ्यास लागतो असा भोंवरा असलेला (घोडा) —मसाप २ १५८ तलवर्त पहा [स तल+आवर्त]

तळावाटी—स्त्री (प्रा) उधळपणा, अतिव्यय, उधळे-गिरीनें मनाठायीं केलेला खर्च, तळफाटा

तळासणें—सक्रि १ (एखादें काम, क्रिया इ०) मुळा पासून, प्रारंभापासून; यथासांग करणें, वजावणें या क्रिया पदाच्या कल प्रत्ययांत धातुमधिताल (तळून) जोडून छाटणें, उपरणें, तासणें, रंधणें, कापणें, पुसणें, घेणें इ० क्रिया-पदाच्या उपयोग करतात उदा० तळासून छाटणें, तळासून कापणें इ० २ तळासणें पहा हीं दोन्हीं क्रियापदें सामान्यतः एकाच अर्थाचीं आहेत [तळ=बूड]

तळी—स्त्री (गो राजा) लहान तळें [तळें]

तळी—स्त्री १ जातें, घरट इ०च्या वर्तुळाकार दोन दगडां पैकीं एक; याअर्थी खालची तळी, वरची तळी असे प्रयोग करतात २ घरटातील पीठ ज्याच्यावर पडतें तो घरटाखालच्या सपाट दगड, लाकडाची फळी, कायवट ३ एका ताम्हनात भंडार, कुंकू, विडा, नारळ इ० ठेवून तीन अथवा त्यापेक्षां अधिक खंडोबाचे भक्त तें ताम्हन कपाळास लावतात व खंडोबाचा येळकोट असें म्हणून तळ तो प्रकार (क्रि० उचलणें, भरणें) 'घेउनी नाचविलिया परी। तळी आणिली बाहेरी। फळीं पुष्पीं अति साजिरी। ज्ञानदीपें साजवळ।' —एरुस्व १७ ३१ ४ (ब्राह्मणेतरात रूढ) नव रात्राच्या दिवसात नवपरिणीत वराकडील लोक ताटांत साडी, चोळी, हळदकुंकू, फराळाचे पदार्थ इ० ठेवून नवपरिणीत वधूकडे पाठवितात तीं (क्रि० नेणें, पाठविणें) ५ चिराल, घाणपाणी इ० आत जाऊं नये म्हणून विहिरीच्या तोंडासभोंवतीं केलेली वर्तुळाकार फरसबंदी, चुनेगच्ची ६ फुलें, भस्म इ०नीं युक्त असे केलें गुरवाच्या भिक्षेचें ताम्हन ७ विहीर खणून काढताना बांध काम उभारण्यासाठीं खालीं विहिरींत बसविलेली लाकडी चौकट ८ (गो) गणपतीची मूर्ति आणतेवेळीं नारळ, तांदुळ इ० कारी मूर्तिकारास दिलेली भेट [तळ] (ग्राम्य) (एखाद्या कार्याची) **तळी उचलणें, भरणें**-(ल) तें कार्य करण्यास सर्वांनीं हातभार लावणें, सर्वांनीं मिळून एकजुटीनें एखादें कार्य सिद्धीस नेणें (एखाद्याची) **तळी उचलणें**-(ल) सर्वांनीं कट करून (एखाद्यास) हाकून लावणें, पदच्युत करणें 'कधी उचलली तळी मिळाले ते थाराभाई।' —ऐपो ४११ **तळी—तळी राम गार करणें**-आपणास इष्ट तें साध्य करून स्वस्थ बसणें, उपभोग्य वस्तूंचा उपभोग घेऊन स्वतःची इच्छा तृप्त करून स्वस्थ बसणें, ढेकर देणें **तळी(ळीं)राम गार होणें—करणें**-(कल्यांची पद्धी) (र) एखाद्याच्या गुप्त द्रव्याचा साठा, घबाड असल्या मुळें त्याच्या मनास स्वस्थता असणें **तळी भरणें**-१ नारळ, विडा, खारीक, भंडार इ० वस्तूंनीं तळी (उचलण्याकरिता) सिद्ध करणें २ (कल्यांची पद्धी) (एखाद्या दरिद्री मनुष्यास) अवश्य त्या वस्तू पैसा इ० पुरवून मदत करणें ३ तळी उचलणें पहा

तळी—स्त्री भाजलेले साखर इ० पदार्थ घालून केलेलें एक खाद्य

तळी—स्त्री १ एका गावानें दुसऱ्या गावाची आक्रमणें दुष्टबुद्धीनें केलेली उचलेगिरी, मारहाण, जाळपोळ इ० २ सरकारी नोकरांकडून आपले हक्क, हातांच्या बाबी इ० दाबीत, वसूल करून घेण्यासाठीं गावकऱ्यांशीं केलेला हल्ला [का तळिगु=झुंजणें, मारणें] ०**गार**—पु वरील अर्थाच्या तळींत भाग घेणारा मनुष्य

तळी—वि (नंदभाषा) पंधरा 'तळी धुर टा (रुपयास) चार किरडया घेतल्या' [?] ०**आवारू**—वि (नंदभाषा) सतरा 'या सालकऱ्याची किंमत तळी आवारू रुपये आहे' [(नंदभाषा) तळी=पंधरा+आवारू=दोन] ०**उधानू**—वि (नंदभाषा) अठरा [नंदभाषा तळी=पंधरा उधानू=तीन]

तळील—वि १ खालचा, खालील 'समर्थाचिये पंक्ति-भोजनें। तळिल्या वरिल्या एकचि पक्वानें।' —ज्ञा १८४८ 'कंपापासून वरील आंग। अवयव आकारले सांग। मांसोदकें तळील भाग। स्ववक्तिन् राहिला।' सुआदि ४ १९ २ बुडाचा [तळ]

तळीव—वि तळलेला, तळून केलेला [तळणें]

तळुक—स्त्री (तंजा) क्रियाच्या नाकातील चमकी [ता तळुक, तुळ० का तळुक=चमकणें]

तळुलें—न लहान तळें —वार [तळें]

तळें—न १ तलाव, सरोवर २ चंद्राभोवतीं कधीं कधीं दिसणारें मोठें मंडल, खळें तळें मोठें असतें व खळें लहान असतें [सं तल, प्रा तल] म्ह० तळें राखील तो पाणी चाखील' =सोंपविलेल्या कामापासून, राखावयास दिलेल्या वस्तूपासून मनुष्य आपला थोडाबहुत फायदा करून घेतोच

तळौट—न तळवट पहा 'जगा तळौटी तवचि वे हीं। भर्णो हें भूत घालीं।' —ऋ ३२ [तळवट] **तळौटपण—टेपण**—न १ लहानपण, नीचपण २ नम्रपणा, विनय 'तळौटपणा वाणे। आम्हीं हिणावो घेरें। तें तेंचि करणें। बहुतकरूनी।' —ज्ञा १३ १९४ [तळौट]

तळ्हान—(व) डोंगराच्या पायथ्याचा मैदान मुलूख

तळ्हावणें—अक्रि तळावणें पहा

तळ्ळा—पु (व) गवताची एक जात

तक्षक—पु १ पाताळातील नागांपैकीं प्रमुख नाग, सर्पाची एक जात 'सत्यप्रतिज्ञ दुर्जय तक्षकसा भीमसेन कोपन हो।' —मोभीष्म ९ ९ २ (ल) दुष्ट, खुनशी व घातकी मनुष्य ३ सुतार, सुतारकाम करणारा [स]

तक्षकर्म—न कातरकाम, जाळ्या इ० कातरण्याची कला चौसष्ट कलांपैकीं ही एक आहे [सं तक्ष्=तासणें+कर्म=काम]

तक्षण—न १ (लाकूड इ०) छाटणें, तासणें, रंधणें २ (शामा) सुतारकाम [स]

तक्षा—पु सुतार [स तक्ष्=तासणें]

तक्षीम, तक्षीमदार, तक्षीमदारी—स्त्री पु स्त्री वाटा, वटिकरी, वाटणी तक्षीम इ० पहा तुकडी 'त्यात निमे दोन तक्षीमा दुखणियानी पडले आहेत' –पेद ३ १०२

तज्ञ—वि (प्र) तज्ज्ञ (एखाद्या विषयातील, शास्त्रातील, धंद्यातील) माहितगार, पडित, कुशल (मनुष्य) तज्ज्ञ पहा

ता—सस्कृतातील एक प्रत्यय हा नामाला, विशेषणाला लावून भाववाचक नामें बनवितात हा प्रत्यय लावून झालेलीं भाववाचक नामें स्त्रीलिंगी असतात उदा० मधुरता=गोडी, मधुरपणा याप्रमाणें मिष्ट मनुष्य, पशु, योग्य इ० पासून मिष्टता, मनुष्यता, पशुता, योग्यता इ० भाववाचक नामें होतील त्व हा प्रत्यय लागून होणाऱ्या भाववाचक नामातील व ता लागून होणाऱ्या भाववाचक नामातील फरक त्व मध्यें पहा

ता—(साकेतिक) तारीख त॥ पहा

ता—क्रिवि (राजा) तर 'ता मग्ये जातग कशो ?'–मराप २४३६८ [स तर्हि–तर्हि, प्रा ता]

तां—सना (काव्य) त्वा, तू या सर्वनामाचें तृतीयचें एक वचन 'मगळोल्हाव वाग्देवते। ता वदावें रसाळ कथे।' –वेसीस्व १६ 'जिणें गरळ पाजिलें अमृत पाजिलें तीस ता।'–केका९१ [स युष्मत्–त्वम्]

तां—सना (राजा कों) तें [स तत्]

ताइताळें—न अनेक ताईत एकत्र गोंवून केलेला स्त्रियाचा गळ्यात घालावयाचा एक दागिना, ताइताची माळ [ताईत+स आली=ओळ, सं आल्य, म आळें]

ताइती—स्त्री (राजा) ल्हान ताईत [ताईत]

ताइफा—पु. जमाव जात [अर] **ताइफेवार**–वि जातवार 'मोहतर्फा वाव दुसरी। जाणोनि लिहिजे चतुरीं। ताइफेवार।' –मेस्तक–पुस्तक जमेलेखन ६८

ताई—स्त्री १ वडील वहीण २ एक प्रतिष्ठित नाव, वहिणीस किंवा कोणत्याहि स्त्रीस बहुमानानें सबोधण्याचा शब्द स्त्रियाना सन्मानानें सबोधण्याच्या वाद मातोश्री या शब्दाप्रमाणें ताइ हा शब्दहि काहीं प्रातातून नपुसकलिंगी अनेकवचनीं वापरतात उदा० ताई आलीं ताइ गेलीं इ० तर काहीं प्रान्तात हा शब्द पुल्लिंगी बहुवचनीं वापरतात [का तय–यी=आई हिं ताई=आत्या धुन्नी] **ताम दा°द**– **०आई**–स्त्री (माण) एक देवत हें मूळचें कोंकणातील आहे असा समज आहे पण हल्लीं या देवताचें प्राबल्य माण तालुक्यातील एक–दोन गावातच दिसून येतें –मसाप ४४ २५८ **०बाय**–स्त्री. (गो) १ वहीण २ भावजई [ताई+बाई]

ताईं—(ताओ, ताव याच्या सप्तमीचें एकवचनी रूप) (महानु) (सोनें इ० काम परखण्याकरिता) ताव देणें, शोधणें 'ब्रह्मसायुज्य हेमासारिखी। मोक्षकळादि पिवळ चोखी। पुन तें ताईं सुतरें अग्निमुखीं। महाप्रळयाच्या।' –ज्ञाप्र ५८५ [स ताप, प्रा म ताव]

ताईत—पु १ सोन्याचा, चादीचा अर्धचद्राकार, नळकड्याच्या आकृतीचा मुलाच्या गळ्यात, दडाला, मनगटाला बाधावयाचा एक बारीक दागिना ह्यानें मुलास दृष्ट होत नाहीं असा समज आहे कधीं कधीं हा पोकळ असून यात मत्र लिहिलेला कागद, अगारा असतो ताइती, ताऊत हीं याचीं ल्घुत्वरूपें आहेत २ मुसल्मानाच्या थडग्यावरील शवपेटीच्या आकाराचा घुमीर भाग [अर तअवीज् तावीज्, हिं ताइत] **जिवाचा, गळ्यातला ताईत**–अतिशय प्रीतीचा माणूस, कठमणि 'कालिदास भवभूति, वाणभट्ट याच्यासारखे प्रतिभावान् कवि सरस्वतीदेवीच्या गळ्यातले ताईत होत' –निच गळ्यातल्या ताइता तुला मी आवुळ घालीतें।'–पला

ताईत—पु (दगडी बाधकाम) मोठ्या थाराळ्याचा कण्याखालचा दगड

ताऊज–त—स्त्री मोठा वारू नावेचा, होडीचा वाव (विरू) ताज ताज अर्थ २ पहा

ताऊज–त—स्त्री (गो राजा) ल्हान ताईत

ताऊस—पु १ मोर २ (वाद्य) एक प्रकारचें तंतुवाद्य सतारीस जसा भोंपळा तसा ह्यास लाकडी मोर बसविलेला असतो व त्याच्यावरील भाग कातड्यानें मढविलेला असतो ह्यास चार तारा असून त्या सा प सा, म ह्या स्वरात मिळविलेल्या असतात ह्याला सतारीसारखेच पडदे वीस पडदे असतात हें वाद्य गजानें वाजवितात [फा ताऊस्] **ताऊस–इ तख्त**–न दिल्लीच्या राजाचें इतिहासप्रसिद्ध मयूरासन

ताओ—पु (महानु) ताप, ताव 'परि लागला ताओ। घडितां न धरी आओ।' –ऋ १०१ [ताव]

ताक—न १ दहीं घुसळून लोणी काढून पलटयावर राहिलेला द्रव पदार्थ 'घरीं कामधेनु पुढें ताक मागे।' –राम °३ 'रंगिं्दीं ध्यावी वशास रुचि तारीं।–मोभीष्म १० ४ २ सत्त्वहीन, नीरस पेय पदार्थ 'झाला धालाया घृत–वर्ग नभाचा परागु कवि तारीं।' –मोकी ४३९ [स तक्र प्रा तक] (वाप्र) **ताकाचें पाणी ताकाचाथेंब–नपु** १ ताकाचा थोडा अश धाडमें ताक २ ताक ताकरणी दह्याची कवडी दुधाची धार, लोण्याचा कण इ० शब्दाप्रमाणें वरील शब्द ताकाचें अतिशय ल्हान परिमाण, अश दर्शविता **ताका मिठाचे गाठ**–(गा) १ ताक व मीठ यांची (ज्नीनिरी) भर २ (?) काटकसर करून कमा केलेली केलेला संसार **ताकाला जाऊन भांडें, गाडगें, लपविणें**– दुसऱ्याकडून काहीं मागावयाचें झालें तर तें उघडउघड किंवा स्पष्ट न मागतां

आढेवढ घेऊन मागणें, दुसऱ्याची याचना करण्याचें पत्करून याच नेकरितां तोंड वेंगाडण्यास कचरणें **ताकास तूर लागूं न देणें**-(एखाद्या गोष्टीचा दुसऱ्यास) बिल्कूल थाग लागू न देणें, टाळाटाळी करून स्वतःच्या मनातील विचार दुसऱ्यास समजू न देणें **ता म्हणता ताकभात समजणें**-१ ताकभात शब्द पूर्ण उच्चारला जाण्याच्या अगोदर किंवा त्यातील ता उच्चारल्यावरोवर पुढील क, भा, त हीं अक्षरें तर्कानें ओळखणें २ (ल) स्थळ, काळ, वृत्त व वर्तमान इ० कडे लक्ष देऊन कोणतीहि गोष्ट चटकन तर्कानें जाणणें, त म्हणता तपेलें समजणें **(धर्माचें) ताक पिणें**-एखादी वस्तु (तीहि क्षुल्लक) घरीं मिळणारी असून दुसऱ्यापासुन तिचा अभिलाष धरणें 'कोण वर्वेणुक कसी रोज स्वदृष्टीनें पहाता। समजुन पुरतेपणें ताक का धर्माचें पिता।'-होला १०८ म्ह० १ जिच्या घरीं ताक तिचें वरती गेलें नाक=ज्या बाईच्या घरीं ताक होतें तिला फार तोरा असतो २ ताकापुरतें रामायण=ताक मिळविण्यापुरतें गोड बोलून ताक देणाऱ्या बाईस खूप करणें (ल) आपलें काम साधण्यापुरतेंच दुसऱ्याचें आर्जव करणें २ जेवढें ताक (मिळण्याचा संभव असेल) तेवढीच खुशामत, ताक थोडें तर खुशामतहि थोडीच सामाशब्द- **०कण्या**-स्त्रीअव गरीबीचें अन्न, जाडेंभरडें जेवण, मीठभाकर [ताक+कण्या] म्ह० ये रे माझ्या मागल्या ताक कण्या चागल्या=(ल) कितीहि उपदेश, कान उघडणी इ० केली, मूळची परिस्थिति बदलली तरी जो आपला पूर्वीचा हट्ट, हेका, अवगुण सोडीत नाहीं त्याला उद्देशून ही म्हण योजतात **०कण्याचा**-वि (उप) अगडबंब, भोपळसुती, झोड काम्या [ताक+कण्या] **०घाटा**-पु ताक व ज्वारीचा भरडा, जाडें भरडें अन्न, ताककण्या, कांदाभाकर 'ज्या भक्षिती केवळ ताक घाटा।'-सारुह ३ १६ **०तई-तय-तव-तेय-तेव-त्येय-त्येव-तोय-तोव**-स्त्री फोडणीचें ताक, कढी, मठ्ठा [ताक+तोय=पाणी ?] **०पाणी**-न १ (व्यापक) दहीं घुसळणें, ताक करणें लोणी काढणें इ० व्यापार (क्रि० करणें) २ ताक, दहीं इ० ३ जाडेंभरडें अन्न, ताककण्या ४ (ल) अल्पाहार, थोडें जेवणखाण 'शेजारीं दहा पाच ब्राह्मणांचीं घरें आहेत तथें समयास ताक पाणी मिळतें' [ताक+पाणी] **०पिठ्या**-वि ताक व पीठ येवढ्या सारख्या ल्हान बिदागीवरच पुराण सांगणारा (पुराणिक) कथा करणारा (हरिदास), (सामा) अल्पविद्य, बाताड्या, तुटपुंज्या ज्ञानाचा [ताक+पीठ] **०पिरा**-वि १ ताक पिणारा २ (ल) घाणेरडा ओंगळ 'गौळीयाची ताकपिरें। कोण वाय पोरें चाबरीं।'-तुगा २६८४ [ताक+पिणें] **०मेढ-मेढी**-स्त्री घुगळखांब [ताक+मेढ=खांब] **०वणी**-न फार पाणी घातलेलें, अतिशय पातळ, पाणचट ताक [ताक+पाणी]

ताक—स्त्री (गो) ऐपत; सामर्थ्य, शक्ति, ताकद पहा

तॉक—न (गो) टॉक 'शिसपेन्सलीला तॉंक काढून आण.' [टॉक]

ताकट, ताकड—स्त्रीन १ ताकाचा अंश शिल्लक असलेलें लोणी. २ तूप, लोणी इ०कातील ताकाचा राहिलेला अंश [ताक]

ताकट—वि १ ताकमिश्रित, ताकाच्या अंशानें युक्त (लोणी, तूप) २ ताक पिणारा, ताकपिरा. 'ब्राह्मणपणें वेद मुका। गोरपिका त्या ताकटी।'-तुगा ३२८१ [ताक]

ता(तां)कडा—वि (ल्हानसहान, किरकोळ कामें करण्यात) हुशार, चलाख, (प्र) ताखडा पहा

ताकडातुकडा—पु (दोरी, वस्त्र, कागद इ०काचा) ल्हान-मोठा तुकडा [तुकडा द्वि]

ताकडी—स्त्री तराजू, ताजवा (प्र) तागडी पहा 'हृदय ताकडीं जोखा तुम्ही।'-दावि १५९

ताकत-द—स्त्री १ शक्ति, बळ, जोर २ सामर्थ्य, योग्यता, क्षमता [अर ताकत्, हिं] **०दार**-वि १ (ना) सशक्त, बलवान, शक्तिमान २ समर्थ. [ताकत+फा दार प्रत्यय]

ताकतीक, ताकीत—स्त्री (गो) ताकीद [ताकीद]

ताकतीक—स्त्री (गो) घाई, लगबग [पोर्तु ताकीद]

ताकतीन—क्रिवि (गो) घाईघाईनें, लगबगीनें [पोर्तु]

ताका—पु (कृषि) पिकावर, धान्यावर पडणारा एक रोग यानें धान्य काळें पडत **ताकावणें**—अक्रि (पीक, धान्य इ०) ताका नावाच्या रोगानें युक्त होणें [ताका]

ताका-गा—पु १ मागावरील सबंध, न फाडलेलें कापड, (कापड इ०काचें) ठाण २ दोरा, धागा ३ (ल) थाग, सबंध, मागमूस [हिं, तुल० स तक=वस्त्र, फा ताका=वस्त्राचा तुकडा]

ताकावारी—स्त्री खिडकीवरील तक्ता, फळी; शेल्फ [अर फा ताक्=खिडकी+वारी]

ताकीद-त—स्त्री १ सक्त्तरीत, सक्तीचा हुकूम, बजावून सांगणें, सूचना, इशारत २ जरब; सक्ती 'तों गिऱ्ह्याची ताकीद भारी'-भाव २६. ३ (कायदा) सरकारी आज्ञा, मनाई हुकूम (इ) इंजक्शन् [अर ताकीद्] **०चिठी पत्र**-स्त्रीन (कायदा) सरकारानें आपल्या अधिकाऱ्यास पाठविलेलें ताकीदीचें पत्र लेखी हुकूम, (सामा) वरिष्ठ अधिकाऱ्यानें कनिष्ठ अधिकाऱ्यास दिलेला ताकीदीचा हुकूम ताकीद [ताकीद+चिठी, पत्र] **०दार**-पु १ सरकार इ०कानीं ताकीद देण्यासाठीं पाठविलेला मनुष्य, शिपाई २ बाजारबुणगे इ०कापासून शेत, गाव इ०काचें रक्षण करण्यासाठीं नेमलेला मनुष्य, रखवालदार. [ताकीद]

ताकीस—स्त्री (गो) घाई जल्दी

ताकूब—पु पाठलाग -दार [पोर्तु ताकीत]

ताकोला—वि (राजा) अप्रौढ, अद्याप पूर्णपणें न वाढलेला, न्यून, अपक्व, विशिष्ट अवस्थेस न पोंचलेला, अपूर्ण हा शब्द वाघ्या, घोडा, वरा इ० शब्दापूर्वी गुणवाचक म्हणून योजतात उदा० ताकोला वाघ्या=अडवाघ्या, वाघ्या न झालेला, पोऱ्या 'हा आता लेंकरू नव्हे, ताकोला वाघ्या झाला' ताकोला घोडा=लहान घोडा, अडघोडा, तद्वत् ताकोला वरा=(दुखण्यातून उठून) हिंडूंफिरूं लागलेला पण पूर्ण वरा न झालेला (मनुष्य) [अर ताक्+म ओला]

ताक्या—वि ताक विकणारा, ताकविक्या [ताक]

ता(ता)खडा—वि चलाख, हुशार, ल्हानसहान, चिरकोळ कामें करण्यात निपुण, कुशल, तावडा 'त्याली असे जे मुद-राखडील। झाली असे ततडि ताखडील।' —सारह ६ ३५ [अर ताक् फा ताख्त=हल्ला, उठाव²]

ताग—पु १ (कृषि) आंबाडीसारखें एक झाड, सण याची लागवड बहुतेक सर्व हिंदुस्थानात होते याचें पीक वाखासाठीं व हिरवाळ खतासाठीं करतात याच्या वाखाचीं पोतीं, सुतळी, दोर खड इ० करतात ज्यूटतागापासून कामड (गोणपाट) तयार करितात —ज्ञाको (त) ३४ २ वरील झाडाचा तंतु, वाख ०कूट-पु (ल) काथ्याकूट, शुष्क वाद —राको [ताग+कुटणें]

ताग—न (गो) १ सोळा पयाचें एक वजन २ आणेली

तांगड—स्त्री (जनावराच्या पाठीवर ठेवावयाचें) तेल, तूप इ०काच्या रिकाम्या बुधल्यांचें ओझें [तागडणें]

तांगडणी—स्त्री १ तागडण्याची क्रिया; (मनुष्य, पशु इ० कास) पाय बांधून टाकणें, जखडून बांधणें. २ इतर लाक्षणिक अर्थी तागडणें पहा [तागडणें]

तागडणें—उक्रि १ (मूल पशु इ०कास) पायाला दोरी बांधून जखडणें २ (मनुष्य, पशु इ०कास) खाबाशीं आवळून बांधणें, मुसक्या बांधणें, शृंखलाबद्ध करणें ३ (ल) (एखाद्यास) एखाद्या ठिकाणीं काहीं कामावर गुंतवून, परतंत्र करून, खिळून, आवळून टाकणें, डांबणें ४ (एखाद्यास त्रास, उशीर होईल अशा रीतीनें) अडकविणें, खोळंबा करणें, खोळंबून धरणें ताटकळत, टाकून देणें ५ (एकत्रास अनेकांनीं अनेक दिशास) आणणें ताणणें, रोंचणें, (एखाद्याची) ताणाताण खेंचाखेंच धुनरओढ करणें 'दोहों घरच्या पाहुण्यास दोघींकडे तागडतात' ६ (नना घर वाहन पदार्थ इ०कास) पदरकरपणें धमकशीनें धसमुसळ पणानें वापरणें, वापरणें उरवाणाल आणणें अतिशय नवपवयास लावणें, (घाइपण) भलत्यातपणें हाणणें ० साधासाध करून गिळ देऊन (जुन्या टापऱ्या वगैरे चऱ्या इ०) नीट-दुरुस्त करणें ८ (राजा) एकाद्यानें आरंभिलेलें काम त्याच्या हातून सिद्धीस न जाईल असें वाटल्यास दुसऱ्यानें यथाकथंचित् करून घेणें —अनि खाणें, रसडणें, कचाटकर धुसफुशी करणें 'हा गडी उन्हात, पडीन, पवनात निशस्त्र तगडला' [तं(तां)गडी]

तागडतिगड—वि (व.) वांकडेतिकडें.

तागडा—पु (गो) (उप) दुकानदार [तागडी]

तागडी—स्त्री तराजू ताजवा, तोलण्याचें—दोन पारडीं असलेलें साधन

ता(त)गडी—स्त्री (उप) पाय, तंगडी [हिं टांगडी]

तागलवाट—स्त्री (कु) आपणास कंटाळा आला असेल त्या वस्तूचें, जनावराचें विक्री इ० प्रकारानें दूरीकरण, विल्हेवाट [का तागुळ=लाग² +वाट]

तागा—पु १ नाव, होडी ढकलण्याचा वांबू डाग 'आता महाशून्याचिया डोहीं। जेथ गगनासीचि ठावा नाहीं। तेथ तागा लागेल काई। बोलाचा या।' —ज्ञा ६ ३१५ २ (ल) थाग [ताज]

तागा—पु १ सर्व अर्थी ताका पहा २ संबंध, आश्रय, धागा 'तरी मनुष्यदेहाचा तागा। घेऊनि रमती जे जगा।' —ज्ञा १६ ४०६

तांगा—पु ट ा, दोनचाकी एक घोड्याची किंवा घोड्याची गाडी; टांगा पहा २ (जुना अर्थ) भाऱ्याचा खटारा [हिंदी]

तागाईत—न कागद चिकट करण्यासाठीं त्याला खळ लाव ण्याचें हत्यार, उपकरण 'सुन्या कातऱ्या जागाइत। खळीं घोंटाळें तागाईत।' —दा १९ १ १५

तागाई(य)त—शअ १ पर्यंत, पावेतों; विवक्षित कालपर्यंत २ पासून 'मिरजेहून निघाल्या तागायत' —ख ८ ३८५३ [फा ता-घायत्]

तागाईत—वि तगण्याजोगा, टिकाऊ —मनको [तगणें]

तागादणें—अक्रि (कों) (धंदा, काम, संसार इ०कास) कंटाळणें, विटणें, त्रस्त होणें, वैतागणें [तगादा]

तागादा—पु (प्र) तगादा निकड, सतेमिरा तगादा पहा (क्रि० लावणें, लागणें, थमणें, करणें)

तागी—स्त्री तागाची एक बारीक जात —कृषि १७३ —वि तागाचें विणलेलें (वस्त्र) [ताग]

तागीद—तावीद पहा 'याप्रमाणें तागीद करणें' —वाड समा २ १

ताज—स्त्री १ (पत्त्याच्या खेळात) पत्त्यांतील एक डाव पत्ते पत्त्याचा जोड. २ गंजिफांतील एक रंग [फा ताज् हिं ताज्]

ताज—पु मुकुट, टोप 'ते समयीं डोकीस ताज व अंगांत अंगरखा व पाटरी सुरवार' —मदरु १ ११० २ पुढारी प्रमुख मनुष्य नर [फा ताज्=मुकुट]

ताज—पुस्त्री १ (नाविक कों) उथळ पाण्यातून होडी ढकलण्याचा लांब वांबू वासु विन्याची काठी. हा साधारणपणें दहा हात लांब असतो याच्यावर खाडीची खोली मापली जाते उदा० दोन ताज खाडी=पांच हात खोल 'कानें ताज मरीत ही

डी घोडक्यात पडावाला भिडविगी '—मोरवि ३९५ (सागा) व वातू याचा पुर्ले, फळें काढण्याच्या कामीं आकडीसारख्यादि योग होतो २ मोठ्या जातीचा वातू याला माणगा असेंहि म्हण त [गो ताज] ०फरी–पु (कों नाविक) ताज टेंकून गलबत लविणारा [ताज]

ताजक—न (ज्यो) १ कुंडलीवरून (एखाद्याचें) वर्ष ठ, मासफल इ० वर्तविणें, भविष्य २ फलज्योतिषांतील गणिताची शाखा याच्या उलट जातक [हिं, सं जातक]

ताजगी—स्त्री १ तजेला, तेजी; भरभराट, ऐश्वर्य 'शिवाजी ने यांची ताजगी आता यानानें ऐकवत नाहीं, ताजगी म्हणजे मोठा पराक्रम म्हणोन दिलीर जाहले '—मदरु १ ७७ २ मस्ती, उत्साह उमेद ३ सौम्य [फा ताझगी]

ताजवा—पु सोनें, रुपें इ० तोलण्याचा लहान तराजू काटा

ताजरा—पु (गणित) १ गुणाकाराचें चिन्ह, (×) अशी खूण एखाद्या संख्येनें गुणिल्याचें द्योतक चिन्ह २ अशा चिन्हानें गुणणें, गुणाकार (क्रि० करणें, मिळणें, मिळविणें, चुकणें)

ताजा—पु घोड्याच्या तोंडात घालावयाची चामड्याची झोळी, अश्वमुखकवच —राव्यको ५ २० [अर ताबी]

ताजा—पु १ मोहरमांत मुसलमान लोक हसनहुसेनाविषयीं गातात तें शोकगीत २ ताबूत, डोला [अर तअझिया]

ताजा—पु १ प्रफुल्ल टवटवीत २ शिळा नसलेला, नवा; नवीन ३ (ल) गुटगुटीत गुबगुबीत, लठ्ठ धष्टपुष्ट, सतेज (मनुष्य, जनावर इ०) [फा ताझा], **ताज्या घोड्याची मामाशी**–जोंपर्यंत एखाद्याजवळ संपत्ति आहे तोंपर्यंत त्याची खुशामत, हांजी हांजी करणारा तोंडपुजा मनुष्य, पडिपठाण (सामाशब्द) ०**कलम**–न पत्र लिहून झाल्यानंतर विस्मरण इ० कानें राहिलेला किंवा नवीन सुचलेला मजकूर शेवटीं लिहितात तो [ताझा+फा कलम्] ०**तवाना ताजातवाना–तवान**–वि प्रफुल्ल टवटवीत चपळ चलाख अगदीं तैयार (मनुष्य, जनावर वृक्ष इ०) [ताझा+म तवाना] ०**रोजगार**–पु भरपूर, भक्कम पगाराची, प्राप्तीची नोकरी, जागा [ताजा+रोजगार=नोकरी धंदा] **ताजारोटी**–स्त्री १ लठ्ठ पगाराची चांगल्या प्राप्तीची नोकरी २ खानदानीची, संपन्न स्थिति ३ सुग्रास भोजन (ल) ४ नवपरिणीत वधू इ० [ताजी+रोटी=भाकरी] **ताजेंकूळ**–न श्रीमंत अब्रूदार खानदानीचा पनीचा गृहस्थ [ताजें+कूळ]

ताजी—वि अरबी (घोडा) [अर ताझी]

ताजीम—स्त्री (एखाद्याच्या सन्मानार्थ) उभें राहणें, उत्थापन, अभ्युत्थान, सन्मान (क्रि० देणें घेणें) 'राजा भीमसेन यास सरकारांत ताजीमवगैरे होती '—वाच्वाबा १ ६१ [अर तअझीम्] सामाशब्द– ०**तवाजू**–स्त्री ताजीम, बहुमान आदरसत्कार, मानपान, मानाचीं वस्त्रें अर्पण करणें इ० 'त्यास उगवतां रावसाहेबांनीं ताजीमतवाजू करून मानपान केले होते '—रा १० २१३ [ताजीम+तवाजू]

ताजूब—स्त्रीपुन आश्चर्य, चमत्कार, नवल 'लढाई करून प्रथम पत्रें आलीं असतां येणेंयेथीं अशा तऱ्हेनें दगा जाला हें मोठें ताजूब '—रा ७ १३४ –वि चमत्कारिक नवलपूर्ण, आश्चर्यकारक [अर तअज्जुब्]

ताज्या—वि ताजनें, वांबूनें गलबत ढकलणारा, तांडेरी [ताज=मोठा वांबू]

ताट—न १ जेवण इ०च्या उपयोगाचें उथळ व पसरट धातुमय पात्र, तबक 'सुचिर क्षुधित ब्राह्मण हां हां म्हणताहि वाढिल्या ताटीं।'—मोकर्ण २२ ८६ २ फासा, नाके इ० विरहित अशी पुतळी, ताट, पुतळीचें ताट असेंहि म्हणण्याचा प्रघात आहे [का तट्टे] (वाप्र) **ताटाला बसणें**–जेवायला बसणें 'आता ह्या सर्व मंडळींनीं आमच्या बरोबरच ताटाला बसावें अशी माझी इच्छा आहे '—स्वप १२९ **ताटावरचें पाटा घर, पाटावरचें ताटावर**–श्रीमंतीचा डौल, श्रीमंताच्या बायका काम न करतां आळसांत व चैनींत वेळ घालवितात त्यावरून हा वाक्प्रचार या अर्थी रूढ झाला **ताटावरून ओढणें–उठविणें** (एखाद्यास) जेवतां जेवतां उठविणें, (एखादा) जेवीत असतांना त्याचा अपमान करून त्याला उठविणें– म्ह० ताटांत सांडलें काय आणि वाटींत सांडलें काय एकच =जेवतांना एखादा जिन्नस ताटांत सांडला काय किंवा वाटींत सांडला काय एकच कारण तो जेवणाऱ्याच्या पोटांतच जाणार यावरून जेथें दोघांचें हित हित एक असतें तेथें त्यांपैकीं एकाला फायदा झाला काय किंवा दुसऱ्याला फायदा झाला काय सारखाच 'संभाजी राजे व व्यंकोजी राजे दोघी परके नाहींत त्यांच्याकडे असलेला मुलूख आपल्या कडेच असल्यासारखा आहे ताटांत सांडलें काय आणि वाटींत सांडलें काय एकच '—बाजीराव २ ताटावरोवरकाढ=जुगार इ०कांत उधळून दिलेला बराच मोठा ऐवज परत मिळण्याच्या प्रयत्नांत उरलासुरला ऐवज खर्च करून टाकणें ३ सोन्याचें ताट परंतु कुडाचा आधार–आश्रय– उटिंगण=स्वतः चांगला अब्रूदार पण कुसंगतींत असलेला मनुष्य हलक्या माणसाच्या गुर्मीत राहणारा चांगला मोठा मनुष्य चांगला पण अकुलीन माणूस 'सोन्याचें ताट झालें तरी त्यास कुडाचें उटिंगण पाहिजे'—पेंव ४ वाडवावा २ एका ताटीं जेवणें आणि घास मोजणें सामाशब्द– ०**काढा–ढ्या**–वि उष्टें काढणारा 'मी दासु किंकरु तुझें। दविका–ताट–काढा हें ब्रीदु माझें।'—शिशु ७६ [ताट+काढणें] ०**पाट**–पुअव ताटें, पाट इ० मांडून केलली जेवणाची तयारी 'ताट पाटाची वेळ असून तशी तजवीज लागू न झाल्यास मेजाची

तयारी ठेवावी ' –(बडोदें) स्वारीनियम ७६ [ताट+पाट] ०फळें–न (गो) ताटें ठेवण्याची फळी [ताट+गो फळें =फळी] ०शिंगार–ऱ्या–वि (उ) पंक्तिपठाण, आयतें खाणारा, खायाला आधीं व कामाला कधींमधीं याप्रमाणें वाग णारा. [तट+शिंगारणें=श्रृंगारणें, शोभा आणणें] म्ह० आयत माऱ्या आणि ताट शिंगाऱ्या **ताटाखालचें मांजर**–न पूर्णपणें आज्ञांकित मनुष्य, मिंधा, बगलबच्चा, ओशाळा, मिंधा 'ते तावडीनेंच शातेतेच्या ताटाखालचीं माजरें होऊन जातील, असा सिद्धांत कशावरून काढला तो!!' –न्यायु २ ८३ **ताटेंतबकें** –नअव (व्यापर) ताटें, तबकें वगैरे [ताटें+तबकें]

ताट—न ताजवा, काटा बरोबर नसल्यानें वजनात होणारी तफावत, अशुद्धता, अंतर ताठ अर्थ ३ पहा

ताट—न गोणपाट –दार ताट्क पहा [तरट] (लिहि ण्याच्या चुकीनें 'तरट' चा 'ताट' शब्द बनला असेल?)

ताट—स्त्री (क) शेर, सावर इ०कसारख्या जिवंत झाडाचें कुपण हा शब्द स्वतंत्रपणें क्वचितच वापरतात साधारणत शेरताट, सावरताट अशासारख्या समासात वापरतात [ताटी]

ताट—न खरबुजाची एक जात, हें आतून तांबूस असून आकारानें चपटें असतें –कृषि ५७२.

ताट—न १ (जोंधळा, वाजरी इ० काचें), उभें, जिवंत रोप २ जोंधळा, वाजरी, वोरू इ०चें काड, काठी 'पारें न लागती, पाळती। त्यासी जाची नानागती। एक मुलावरीं बैसे श्रीपती। ताट हातीं घेऊनिया।' –ह ७ २२१ [ताठ, ताड?]

ताट—न अजमासें पाच रुपये किंमतीचें, सोन्याचें एक नाणें पुतळीचें ताट असाहि प्रयोग करतात ताट अर्थ ४ पहा

ताट—न (कु) स्पष्टार्थ [ताठ?]

ताटंक—न स्त्रियाचें एक कर्णभूषण, तानवडें 'नार्वी बाळपा, राखटया कर्णदेशीं। ताटंकातें गोविती कशपाशीं।' –सारुह ७ ६४ 'कर्णी ताटंकाचा झळाळ।' –ह १ ३५ [स]

ताटकळणें—अकि १ (फार वेळ हालचाल न केल्यानें शरीर, शरीरावयव इ०) ताठणें, ताठरणें, जड होणें २ (फार चालल्यानें, झोंपेमुळें, तिष्ठत बसल्यानें डोळे) ताठरणें, जड होणें 'का बगलासि उगा आ, नृपमंडल सर्व ताटकळलें कीं।' –मोभीष्म ६ २७ ३ (एखादाची मार्गप्रतीक्षा करीत वाट पहात) तटस्थ बसणें [ताट]

ताटकळा ताटकळ–स्त्री—पुस्त्री १ ताटकळल्यामुळें शरीर, शरीरावयव, डोळे इ०स येणारा ताठपणा, जाड्य, ओढ, ताठरपणा, ताठरता (क्रि० बसणें, येणें, भरणें) २ (अनेकवचनी प्रयोग) हातपाय तापणें, आममाद, अवेपिळे देणें (क्रि० देणें, येणें) [ताठा] **ताटकळ्या देत बसणें**– (एकाद्यासाठीं) तिष्ठत बसणें

ताटका—स्त्री १ रावणाच्या बहिणीचें नाव, ताटिका २ (ल) जहावाज, कजाख बायको, नाटिका ३ (ल) धिप्पाड, कुरूप स्त्री [स]

ताटली—स्त्री लहान ताट [ताट]

ताटवा—पु १ (फुलझाडाचा) वाफा, तक्ता, राग तक्ता अर्थ ३ पहा 'अग्रभागीं उत्तम फुलाचे ताटवे आहेत' –चित्रसेन गधर्व नाटक ११ २ फुलझाडाचा माडव ताटी अर्थ ५ पहा [स. तट, तुल० का ती ताटी पहा]

ताटवा—पु (व) तट्या, बाबूची चटई 'माडवावर ताटवे घातले' [का तट्टी=बाबूची चटई]

ताटस्थ—वि स्तब्ध, (प्र) तटस्थ पहा [तटस्थ] सामाशब्द– ०मुद्रा, **ताटस्तमुद्रा**–स्त्री ध्यानमुद्रा, (प्र) तटस्थमुद्रा पहा 'ताटस्थमुद्रा सकळाकारणें। तेल घालिता विझाला अग्न।' ०वायु– पु मूर्छारोगाचा एक प्रकार

ताटस्थ्य—न १ प्रतीक्षा, मार्गप्रतीक्षा २ (भाडणाऱ्या दोन्ही पक्षाबद्दल) उदासीनवृत्ति, तटस्थपणा, तिऱ्हाईतपणा ३ (एखादें कार्य इ०काची) थाबणूक, तात्पुरतें बंद पडणें [स]

ताटांक—न (प्र) ताटक पहा

ताटाळें—न (कर) ताटें ठेवण्याचें लोखंडी पट्ट्याचें घर [ताट+आळें]

ताटिका—स्त्री ताटका पहा

ताटी—स्त्री १ कामट्याच्या चौकटीस गवत, पानें इ० बाधून (दार, खिडकी, कुपण, भिंत इ०काम लावण्यासाठीं) केलेलें आच्छादन, आवरण, झडप 'चिंता क्रोध मागें सारा। ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा।' –मुक्ताबाईकृत ताटीचे अभंग २ मखराची शोभिवंत चौकट मखर पहा ३ तिरडी ४ खालीं काठ्या बाधून तिरडीप्रमाणें केलेलें (पळसाचीं पानें इ० काचें) लाकट आढें ५ (फुलझाडाचा) ताटवा, वाफा, मंडप 'लावण्यवेलीची ताटी लागली। कीं गधा राची वाटीव पाहिली।' –शिशु ५९७ ६ कुपण, वई (शेर इ० शब्दास जोडून उपयोग) ताट पहा 'जयातें अभ्यासाची घरटी। यमनियमाची ताटी। जे मनातें सदा मुटी। धरूनि आहाती।' –ज्ञा २ ३११ ७ (पेरूची या शब्दाबरोबर उपयोग उदा० पेरूची ताटी) पेरूच्या झाडाची ओळ, राग [का तटी=बाबूची चौकट मखर तुल० स तट] (बाग्र) ०कापणें–१ हातावर तुरी देणें पोबारा करणें, गुपचुप पळ काढणें, पसार होणें २ अव्हेर करणें, अंतर देणें –गांडो

ताटी—स्त्री १ मूर्च्छा 'विपद्याळें मिटी। दिधल्या गुगी ताटी।' –माज्ञा ११२ २ समाधि [ताठ]

ताटुक—न (ना) झापा, लहानसें फाटक [ताटी]

ताट्(टु)क—न जीर्ण गोणपाट 'ऐक भुसाऱ्याच्या पोऱ्या आउन साग तूं मेरावा। गोणी ताट्टक वळावा। -ऐपो ५३. [तरट-ताट=गोणपाट]

ताट्टक, ताटया—नपु (वों) ल्हान वेडा, वेड्क (अव ताटे) -वदलापूर २१

ताट्टक—न १ जोंधळा, बाजरी इ०कार्चे ल्हान ताट २ ल्हान काठी, काट्क [ताट]

ता(तां)टोळा, तांट्ळ—पुन १ (प्रा) केळीच्या पाना तील मधला दांडा, देंठ २ जोंधळा, बाजरी इ०कार्चे ताट [ताट]

ताटया—वि १ (एखाद्याच्या) पक्तीला जेवावयास हजर असणारा, पंक्तिपठाण, कांहीं काम न करता फक्त जेवणापुरता हजर राहणारा २ एखाद्या मोठ्या गृहस्थाच्या पक्तीस वसण्याचा मान असणारा 'पैं बृहस्पती मुख्य आपण। ऐसे स्वस्तीश्रियेचे ब्राह्मण। तार्टियेचे सुरगण। वहुवस जेथें।' -ज्ञा ९ ३०५ [ताट]

ताठ—पु १ ताठरपणा, न वाकणें किंवा वळणें, लवचीक पणाचा अभाव २ (अति श्रमामुळें, बराच वेळ बसुन राहिल्या मुळें शरीर इ० कास आलेला) ताठपणा, जाड्य ३ (ताजवा इ० कार्चे) वजनातील विचलन, अशुद्धता, तंतोतंतपणाचा अभाव (क्रि० होणें, देणें) 'ह्या ताजव्याला ताठ इतका आहे कीं एक गुंज टाकली तरी काटा बराबर' ४ गर्व, दिमाख, ताठा -वि १ (शब्दश व ल) न वाकणारा, न लवणारा, कडक, न नम णारा, ताठर 'ना तो सद्वृतीसि ताठ। वक्रलेप।' -ऋ ११. २ न वदलणारा, आपलें धोरण न सोडणारा, अचल, निश्चयी, करारी ३ घट्ट, अगास चापलें बसणारें, सैल, ल्हान न होणारें (वस्त्र, अंगरखा) ४ ताणलेला, ताणून लाव केलेला (दोर इ०) ५ तारवट ताठरलेला, ओढलेला (डोळा इ०) ६ घट्टपुष्ट, घट्टाकट्टा, मजबूत बांध्याचा ७ पुरेपूर, भरपूर, तब्बल, पुरता 'येथून तो गाव ताठ कोसभर आहे' 'तो ताठ सहा फूट उंच आहे' ८ ठसठसीत, भरदार, घसघशीत (रोप, ऊस, धान्य इ०) ९ अवि नयी, गर्विष्ठ [सं दृढ-तद्द-ताठ -भाभ १८३२, तुल० सं स्तब्ध] ०वडा-पु १ गुर्मी, मगरूरी २ दिमाख, ताठपणा 'उर उघडा घडोघडीं करुन कुच, दाखविता तुज ताठवडा।' -प्रला १६२ [ताठ+वड-ड प्रत्यय]

ताठ—स्त्री (कु) दर्ल्यासाठीं तयार केलेली माणग्याची जाळी

ताटकळणें, ताठकळी—ताटकळणें, ताटकळी इ० पहा

ताठणें—अकि १ (अंग, नळ, शरीरावयव) भरून येणें, फुगणें, जड होणें २ (दोर इ०) ताणून लाव, सरळ केला जाणें ३ (पोट इ०) फुगणें, फुगून ताठ, घट्ट होणें ४ गर्वानें फुगणें, मदांध होणें [ताठ]

ताठणें—अकि मूर्च्छा येणें [ताठी]

ताठम—वि (वों) ताठर, घट्टपुष्ट, तगडा, मुटुंड ताठर पहा 'ताठम टायवाल्याला वार लागून पडला' -रोज्यू ११३. [ताठ]

ताठर—वि १ ताणलेला, न वाकणारा, ताणून लाव केलेला (दोर इ०) २ वाळलेला, कडक, कोरडा, शुष्क, टणक (कागद, पान इ०) ३ (सामा) लवचीक नसलेला, न वाकणारा ४ (झोंप इ० मुळें) ओढलेला, तारवटलेला, जड झालेला (डोळा इ०) ५ दाट विणीचें, घटमूट, अटस, घट्ट (वस्त्र, कापड इ०) ६ भरदार, घसघसीत (रोप, पीक इ०) ७ भक्कम, मजबूत बांध्याचें (घर इ०) ८ (व्यापक) अगडबंब, अवाढव्य, भरभक्कम, अव जड, बोजड (ओझें इ०) ९ पुरेपूर, तब्बल ताठ अर्थ ७ पहा [ताठ]

ताठरणें—अकि (शरीरावयव इ०) ताठ, जड होणें, भरून येणें, ताटकळणें. [ताठर]

ताठा—पु १ (दोर, दोरी इ०काचा) ताण, तणावा, ताठपणा २ (अंग, शरीरावयव, काठी इ० काचा) ताठरपणा, कडकपणा, लवचीकपणाचा अभाव ३ (एकसारखें पडून राहिल्यानें, झोंप येण्याच्या बेतात असल्यानें डोळ्याना येणारा) जडपणा, ओढ, तारवटलेली स्थिति ४ गर्व, अहंकार, मगरूरी, दिमाख, उद्धट पणा (क्रि० भरणें) 'हीन देह आणी ताठा।' -दा २ ३ १५ ५ घडीचा कडका. -शास्त्रीको [ताठ] म्ह० नावीं नाहीं काटा आणि कोरडाच ताठा=शेखी मिरविण्यासारखें जवळ कांहीं नसणा राचा ताठा असल्यानीं, हास्यापद होय

ताठा—पु (गो कु) लाकडाच्या उभ्या काठ्या सरळ व एका रेषेंत राहण्याकरिता किंवा वई, कुपण इ० ताठ राहण्या करिता बांधलेली आडवी काठी [ताठ]

ताठी—स्त्री मूर्च्छा, बेशुद्धि ताटी पहा 'विषयव्याळें मिठी। दिधलिया नुठी ताठी। ते तुझिये गुरुकृपादृष्टी। निर्विष होय।' -ज्ञा १२ २ [ताठणें=जड, बधिर होणें]

ताड—पु नारळी, पोफळी या जातींतील एक उंच वृक्ष; ताल वृक्ष हा आफ्रिकेंतून इकडे आला आहे हें झाड उष्ण व दमट प्रदे शात होतें याच्या पानापासुन काढलेल्या ततूंच्या टोपल्या, परड्या वगैरे करितात यास पंख्याच्या आकाराचीं पानें असतात त्यांचे पखे करतात याच्या पानावर अक्षरें कोरून ग्रंथ लिहिण्याचा पूर्वी प्रघात असे याच्या फुलाच्या देठातून रस गळतो त्यास ताडी म्हणतात [स ताल, प्रा ताड] सामाशब्द- **ताडभर**, तीन ताड उंच -वि अतिशय उंच **ताडाचा धुंधा**-पु (ल) धिप्पाड व धष्टपुष्ट मनुष्य, अगडबंब मनुष्य ०गोळा-पु ताडाच्या फळा तील मज्ज गीर [ताड+गोळा] ०पत्र-न १ ताडाचें पान यावर अक्षरें कोरून लिहीत असत 'तीच ताडपत्रें आणि त्याच

अक्षरपंक्ति तसें महाराजांचें झालें आहे ' –क्रम २.५० २ ताड पत्राचें स्त्रियांचें एक कर्णभूषण 'ताडाचीं ताडपत्रें, गळा त्यायली गळसरी।' –वसा ५५ [ताड+स पत्र=पान] ०फल–न ताडवृक्षाचें फळ ०माड–पु १ ताडाप्रमाणें उंच व सरळ वाढणारी नारळीच्या झाडाची एक जात –वि (ताडाच्या झाडाप्रमाणें) फार उंच, फाजील उंच २ फार खोल (विहीर, खड्डा, तळें इ०) [ताड+माड] ०माड उडणें–आवेशानें, आनंदभरानें उंच उड्या मारणें, बेहोष होणें ०माड सुजणें–(एखाद्यानें) अतिशय, प्रमाणातीत सुजणें (राजा.) ताडमाडास जाणें

ताड—स्त्री १ नागलीचा, नाचणीचा पेंढा, गवत २ कोंण इत्यादि हलक्या धान्याचा पेंढा, भुसा, फोलकट [स ताड=पेंढी]

ताडकं—न ताडाची फांदी, झावळी [ताड]

ताडकन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि १ ताड् असा शब्द होईल अशा रीतीनें (चाबूक, चपराक, लाथ इ० मारणें) २ (ताड् असा आवाज करीत) एकदम, चटकन एकाएकीं खाडकन पडा [ध्व]

ताडचें—सक्रि (गो) वल्हविणें

ताडणें—सक्रि (चाबूक, छडी, काठी इ० कानीं) मारणें, चोप देणें, प्रहार करणें, शिक्षा देणें [स ताडन]

ताडणें—सक्रि १ (अनुमान, तर्क, कल्पना इ० कानीं एखादी गोष्ट) जाणणें, समजणें, अटकळ करणें 'त्याच्या मुखलक्षणावरून म्या ताडलें कीं तो काम करून आला' २ तुलना करणें, पडताळून पाहणें, अजमावून पाहणें, तुलना करून खरें–खोटें ठरविणें, पडताळणें (एखादें परिमाण, हिशेब, मापण इ०) 'मी हें माप पुण्याच्या मापाशीं ताडलें' 'त्यानें सांगितलेली गोष्ट मी ताडली' 'हा गुणाकार दुसऱ्या रीतीनें करून ताडून पहा' [फा, हिं ताड=समज]

ताडताड—क्रिवि १ (उडणें या क्रियापदासह प्रयोग) जोरानें आणि वेगानें, उंच २ आवेशानें रागारागानें, तावा तावानें (क्रि० उडणें बोलणें, मारणें) [ध्व ताड् द्वि]

ताडन—न मार, चोप, शिक्षा [स]

ताडपट्टी—स्त्री ताडपत्री, तागाचें विणलेलें जाड कापड 'त्यावर ताडपट्याचें आच्छादन केलेलें असतें' –ऐरापु प्र ११ ५७३ [ताट=तरट+पट्टी]

ताडपत्री—स्त्री १ तावडया किंवा इतर रंगाच्या व पाटऱ्या चौकटी असलेलें एक प्रकारचें रेशमी लुगडें याचा तंजावरकडे प्रचार आहे २ या प्रकारच्या वस्त्राचा शेला हा वरील लुगडयाप्रमाणेंच असून लांबीला कमी पण अधिक रुंद असतो हा स्त्रियांना व पुरुषांनाहि वापरता येतो ३ या जातीची पासोडी इ० वस्त्र ४ रोगण लावलेलें एक प्रकारचें जाड व जलाभेद्य कापड ताडपट्टी पहा [ताड+पत्र]

शको ४. १३

ताडयाजी—स्त्री अनुमानधपक्का, तर्क, अनुमान, कल्पनेनें ताडणें [फा (ताडणें+बाजी)]

ताडमें—न (व) घोडें, तद्रू

ताडव—न (कु) नाचणीचें सुकें गवत, ताड (–स्त्री) अर्थ १ पहा

तांडव—न (नृत्य) १ शिवनृत्य, शंकर आणि त्याचे गण यांचें नृत्य, अभिनयपूर्वक नृत्य, वीररसप्रधान मर्दांनी नृत्य 'वामांगीचा लास्य विलासु। जो हा जगद्रूप आभासु। तो तांडव मिसें कळासु। दाविसी तूं।' –ज्ञा १७८ 'लास्य आणि तांडव। दोन्ही नृत्याचे भाव।' –ह ५.६६ २ (एखाद्या क्षुल्लक गोष्टीबद्दल) मोहरीचा मेरु, रजाचा गज, राईचा पर्वत करणें, अतिशयोक्ति ३ धयधयाट, आरस्ताळपणा करणें, आदळ आपट करणें ४ एखाद्या बीजरूप सूत्राचा, गोष्टीचा तिखटमीठ लावून केलेला विस्तार, शब्दपाल्हाळ, अर्थवाद 'या श्लोकावर ज्ञानेश्वरानें बहुत तांडव केलें आहे' [स] ०कृष्ण–पु १ (तांडव नृत्य करताना शरीर वक्र करावें लागतें यावरून) लंगडा बाळकृष्ण. २ (सांकेतिक) महादजी शिंदे, ह्याचा एक पाय पानपतात जखमी झाल्यामुळें हा कायमचा लंगडा झाला होता म्हणून यास ह्या औपरोधिक नावानें संबोधीत 'तांडवकृष्णाकडे पत्रें पाठवावीं' –ख ३२६४ [स तांडव+कृष्ण]

ताडवचें—सक्रि (गो) वल्हविण्यास लावणें [गो ताडचें=वल्हविणें]

ताडा—पु ताळा १ (एखादा पदार्थ दुसऱ्याशीं) ताडून, तुलना करून पारखणें, बरा–वाईट ठरविणें (क्रि० पाहणें) 'ह्या सोन्याशीं त्या सोन्याचा ताडा पहा' 'ह्याचा त्याचा ताडा पाहिला असता बरोबर होतील' २ ताळा, पडताळा, मेळ, प्रचीति (क्रि० मिळणें, पडणें) 'हिशेबाचा ताडा मिळत नाहीं' ३ जोडीचा, तोडीचा, तोलाचा, बरोबरीचा मनुष्य, पदार्थ, जोड, प्रतिस्पर्धी 'इचा ताडा कोणाला लागत नाहीं' 'इचा ताडा निखालस' (ह्या शब्दाबद्दल ताळा हा शब्द विशेष प्रचारात आहे) [ताळा, फा ताडा, म ताडणें]

ताडा—पु (तल्वारीचें) पातें, पान 'कटयार लेखडी हर जिनसी ताडयास मुलामा सोनेरी' –वाडसमा १७३ [स ताल-ताड]

ताडा—पु १ एकापाठीमागें एक असलेल्या, चालल्लेल्या एका जातीच्या बैल, उंट, मुग्या इ०काची रांग, ओळ, समुदाय २ (विरू) मनुष्यें, व्यापारी, लमाण इ०काची टोळी, तुकडी, समुदाय, जमाव ३ (व) (पानें इ०चा) मळा, ताडें, ताडोन

ताडातुडी—क्रिवि एकाएकीं, अकस्मात् तडकाफडकीं, एकदम (क्रि० मरणें) 'तो ताडातुडी मेला' [ध्व ताड]

ताडातोड-डी—स्त्री १ (मायलेकराची, नवराबायकोची, मित्रामित्राची इ०) जुलमानें झालेली, केलेली ताटातूट, वियोग, ताताहात, तडातोड (क्रि० करणें), ताटातूट, वियोग करण्याचा व्यापार २ (कु ल) तगाद्यामुळें शरीरावरीं कामें माथीं मारलीं गेल्यानें होणारी (एखाद्याची) ओढाताण, कुतरओढ, ओढाओढ [ध्व ताड+तोडणें]

ताडातोडा—पु १ टाणाटोणा, छाछूं, मंत्रतंत्र, जादूटोणा; तोडगा 'विद्या मिळविली पैचाशी। ताडेतोडे नानापरी।' —दा ५ २ १ २ गाण्याचें, कवितेचें ग्यादतुमुरें कडवें 'गाणें तर येत नाहीं उगीच ताडातोडा येतो' ३ मुख्य पिकात पेरलेलें दुसरें, दुय्यम पीक, इरड, इरवड पहा [? तोडा=तोडणें, तुकडा द्वि]

ताडाफांटा—पु (उपळपणानें उडविलेल्या पदार्थाचा) फडशा, फन्ना, नि शपना, उचलपट्टी [? +फाटा=निकाल द्वि]

ताडामोडा—पु (भांगींकुडीं, दागदागिने, किडुकमिडुक इ०कांची केलेली) मोडतोड, विक्री 'कांहीं केला ताडामोडा। विकिला घरींचा पाडारेडा।' —दा ३ ४ १३ 'वडलाच्या वळची वस्तवानी होती तिचा ताडामोडा करून सरासरी आजपावेतों दिवस लोटले' तोडामोडा, तोडमोड, मोडतोड पहा [तोडणें+मोडणें]

ताडित—वि. १ मार, चोप दिलेला, ठोकलेला, ताडन केला गलेला; वडविलेला (माणूस, नगारा इ०) २ शिक्षा दिलेला [सं]

ताडी—स्त्री ताडाच्या पोयीपासून निघणारा मद्योपयोगी द्रव, रस, ताडापासून काढलेली दारू 'मोही जसी गजा ताडी।' —मोकर्ण १२ ४६ [ताड]

तांडी—स्त्री १ कापडाच्या दुकानात विक्रीकरिता मांडून ठेविलेली कापडाच्या ठाणाची राग, ओळ, रास, ढीग २ (सामा) रास, ढीग, समुदाय, ताडा 'तंव यना मिळी। देखीनिली पानाची तांडी।' —शिशु ३११ 'अथवा शरीरातें साडी। तन्ही इंद्रियांची ताडी। हें आपणपयासवें काढी। घेऊनि जाय।' —ज्ञा १५ ३६८ ताडा पहा ३ (गो) गर्दी, दाटी

ताडुसा—पु एक प्रकारचा मासा —प्राणिमो ८१

ताडें, ताडोन—न (व) नागवेलीच्या पानाचा मळा, ताडा पहा 'वान्याचें ताडें यदा सुकलें' [ताडा]

ताडेल—पु १ गलबतावरील मुख्य नाखवा याच्या हातीं सुकाणू असतें २ आरमारावरील खलाशाचा अधिकारी ३ (वजारी, ल्माण इ०कांच्या तांड्यातील) मुख्य मनुष्य, पुढारी [ताडा]

ताड्या—पु ताडी काढणारा [ताडी]

ताढा—पु १ (व) ताठा, ताठपणा २ ताण 'जेवणाचा ताढा पडला' —वि तगडा, धिप्पाड, तरणाताठा 'ताढा जवान' [ताठ]

ताण—पु १ (दोर, वस्त्र इ०कांस ओढ बसल्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं येणारा) ताठपणा, ओढ (क्रि० देणें, बसणें, भरणें) २ (ल) मोठा राग, संतापाचा झटका, फणकारा (क्रि० येणें) 'धर्माची गाठ पाडताव फार ताण आला' ३ (—पुन) अविरत श्रम, सन्नोयोग, परिश्रम, (अति श्रमानें शरीर इ०कास येणारा) गळाठा, दीन, थकवा, ग्लानि, ओढ. ४ अतिशय, सख तगादा, तातड, निकड, नेट लावणें, अडचणींत आणणें, संकटावस्था प्राप्त होणें. 'रोजमुरा आला नाहीं म्हणून आम्हास ताण पडला' ५ टंचाई, निकड, तंगी, ताखळ, चिमटा, तगचाई (क्रि० भरणें, लागणें, बसणें) ६ अडचण, ओढ होण्याजोगी उणीव, तुटवडा उदा० पाण्याचा—पिकाचा—पावसाचा—पैशाचा—ताण (क्रि० पडणें) ७ (पाऊस) उघडणें, राहणें, मुलणें, उपाडी, उघडीक (क्रि० देणें) 'पावसानें चार दिवस ताण दिला म्हणजे लष्कर बाहेर पडेल' ८ —न (एखाद्या कार्यास) अनुकूल परिस्थिति, योग्य समय, कार्यकाल, ऐन वेळ, संधि 'भरतीच्या ताणावर महागिरी हकार' ९ खिडकी, दार इ० कांच्या झडपास अडकविण्याचा पितळी, लोखंडी आकडा, (इं) हूक १० गर, ओझें 'आपले आनडणावर विशेष ताण पडणार नाहीं इतकेंच रोज थत खावें' [सं. तन्=लांब करणें, तुल० गु ताण=ओढाई] (वाप्र) (एखाद्यावर) ताण तोडणें—एखाद्यावर तणतणणें, ताशेरा झाडणें ताण देणें—१ लावणीवर टाकणें, खोळंबा, विलंब करणें २ लंघन. उपास करणें. -सर ताणें ताणें, ताणताण—क्रिवि आवेशानें, जोरानें, तगतगा, (व) ताडण ताडण (क्रि० जाणें, उठणें, मारणें, उडणें) सामासिक— ०पट्टी—स्त्री १ (बांधकाम) कैंचीपैकीं ज्या भागावर ताण पडतो तो (कैंचीचा) लाकडी भाग २ (शिंपी) शिवलेल्या कपड्यास मजबुती, ताठपणा आणण्याकरिता लाविलेली कापडाची पट्टी 'दोहोंकडे दोन ताणपट्या दिल्या आहेत' [ताण+पट्टी]

ताण—न (कों कु) समुद्रास येणारी भरती, खाडींत, नदींत पाणी वर चढणें ताण अर्थ ८ पहा (क्रि० येणें) [सं तन्= पसरणें]

ताण-न—स्त्री सरशी, चढाई, वरचढपणा (क्रि० होणें, करणें) 'इग्रजाच्यावर मराठ्याची ताण झाली' —इप १३५ [सं तन्] —वि चढ, सरस 'ती तुझ्यावर ताण आहे'

ताण—वि (गो) नबर, श्रीमान

ताणणी—स्त्री (तंबू छत, चादवा, ताणा इ०कास) ताणून ताठ करण्याची, तणावा देण्याची क्रिया [ताणणें]

ताणणें—उक्रि १ ओढणें, लांब करणें, ताण देणें २ एखाद्यास) आशा लावून लोंबकळत, तरंगत ठेवणें ३ (मनुष्य, जनावर इ०कास) प्रमाणाबाहेर राबविणें, तागडणें, तावडणें ४ राग

भरणें, खरडपणें काढणें; खडसाविणें [स तन्=पसरणें, लांब करणें, हिं तानना, गु ताणवु] **ताणून, हातपाय ताणून निजणें**–आरामशीर, मनमोकळेपणानें, निश्चितपणें झोपणें –अक्रि गमणें, चाल्डस्ल, अळमटळम, आज–उद्या करणें, गुरमळणें [स तन्=लांब करणें]

ताणशेंवचें—अक्रि (गो) रागारागानें बोलणें, तणतणणें

ताणा—पु १ (विणकाम) (मागावर ताणून लांब केलेलें) –भ सूत, धागा याच्या उलट बाणा 'का ताधुनाचा ताणा। ताधु घालिता ५,गा। तो तनूचि विचक्षणा। होय पटु।'–ज्ञा १८ ३६० २ (राजा कों.) वेल, वेली ३ (राजा) वेलाच्या प्रत्येक पर्वास फुटणाऱ्या कोंवळ्या ततूंपैकीं प्रत्येक यांनीं वेल वृक्ष इ०कास वेंटाळून धरून राहतो, पागोरा, वेलाची फूट ४ (दुधाळपणा, भलेपणा इ० सद्गुणांना कारणीभूत घोडा, बैल इ० जनावराचें) विज वट, अवलाद, मातृपरपरा, जात ५ कोळयाच्या घराचा, जाळ्याचा लाब ततु [स तान=ततु, धागा, म ताणणें] (वाप्र) **०काढणें**-(माण) सूत मागावर घालण्याकरिता तयार करणें, उभे दोरे लावून घेणें सामाशब्द– **०पाजणी**–स्त्री १ ताण्यास ताठपणा आणण्याकरिता खळ लावण्याची क्रिया २ (ल) जिकीरीचें, दगदगीचें, त्रासाचें काम ३ त्रास, दगदग जाच, कुतरओढ, ओढाताण याअर्थी जिवाची ताणापाजणी असाहि शब्दप्रयोग कर तात [ताणा+पाजणें]

तॉणॉ—पु (गो) मोठा दांडा [ताणा]

तॉणॉ—पु मोठी ऊ [टेणा]

ताणाताण—स्त्री १ पुन्हा पुन्हा, जोरानें, धसफस करून ओढणें, ओढाओढ, ओढाताण २ (ल) मनाची अस्वस्थता, ओढ, व्यग्रता [ताणणें द्वि]

ताणापणा—पु (क्रोधाचा) जळफळाट, चडफडाट, फण फणणें, तडफडणें [ताणणें+पणा]

ताणारी—स्त्री (विणकाम) मागावर घातलेला ताणा ताण ण्याचें साधन, उपकरण [ताणा, ताणणें]

ताणी—स्त्री (ताणा याचें अल्पत्वदर्शक रूप) उभ्या सुताचा, ताण्याचा काहीं भाग, तुकडा [ताणा]

ताणी—स्त्री १ (गो) सुताचा झेला गुंडी २ गर्दी, दाटी

तात—पु १ बाप पिता, वडील ' सुरयानीं त्यासि म्हणे वदता हे अशुभ कायहो तात।' –मोआदि ९ ४७ 'मागसि तें दुर्यौवन देवें या तापसा जना ताता।'–मोमनु २ ११ २ वडील माणसास (उदा० सासरा) आदरानें संबोधावयाचा शब्द 'सावित्री म्हणे ताता, ऐसा न घडे विचार। तुम्हा तिघाचून आधीं न करीं भोजन। –वसा ५६ [स.]

तांत—स्त्री १ ततु, तार, धागा, बारीक दोरा, तातू २ मेंढी, बकरी इ० जनावराच्या आतड्याची केलेली बारीक दोरी ही कापूस पिंजण्याच्या कमानीस बांधतात 'मजला तात करून का याना।'–भज ५६ [स ततु]

तातकथय्या—पु १ नाचताना होणाऱ्या आवाजाचा वाचक शब्द २ (ल) मुलें खेळताना करितात ती झिंबड, धिंगामस्ती, धुमाकूळ, थयथयाट, (मुलाचें मजा मारताना) नाचणें, गाणें, खिद ळणें इ० नाचरंग [ध्व]

ता(ता)तड, ता(तां)तडी—स्त्री १ निकडीची वेळ, लवकर होण्याची जरूरी (क्रि० लावणें, करणें) २ घाई, जल्दी, लग बग, घायकुत (क्रि० असणें, होणें, लागणें) 'तातडें देवोनि मिळता तेय।'–मुआदि ४ १११ 'तातडी जाहली शृंगारासी। काजळ ठायीं ठायीं माखलें मुखासी।'–ह ३१ १९९ ३ निकडीचा हुकूम, दस्त हुकूम 'सुटेल तातडी। पाटील खुबाची। मग पडेल माडी।'–भज ४४ [तान ?] **तातडसार**–वि १ कामात गुत लेला, घाईत असलेला २ लगबग्या, घायकुत्या, अधीरा [तातड] **तातडीं, तांतडीं**–क्रिवि घाईनें, त्वरेनें, लगबगीनें 'यापरि बोलोनिया तातडी। हस सोडिला तये वेळीं।'–कथा १ ८ ३३ [तातड] **तांतडी**–स्त्री गर्दी, घाई, निकड 'जेंचि पिंडीं तेंचि ब्रह्मांडीं। प्रचित नाहीं कीं रोकडी। पचभूताचीं तातडी। दोहीकडे।'–दा ९ ५ ४० [तातड]

तांतडणें—अक्रि घाईत असणें, निकड लागणें, तातडीनें, त्वरेनें युक्त होणें [तातड]

तातणें—अक्रि तप्त होणें, तापणें 'विरहानलें तातली।' –शिशु १९६ 'तातलिये सुसें। मेण निघोनि जाय जैसें।'– ज्ञा ६ २४९ 'तातलों असे अग्नि जाळीं। म्हणोनिया।' –स्विपु २ ३८८९ –सक्रि त्रास देणें, त्रस्त करणें –शर [स तप्–ताप; तुल० सं तप्त–तत्त–तात –राजवाडे]

तातपुरचा-ता—क्रिवि प्र तात्पुरचा तात्पुरचा पहा –शास्त्रीको

तातरा—पु गल्या इ०काच्या खालची पंगी

तात(ता)वणें—अक्रि १ (अनेक कामें, दु ख इ०कानीं) त्रासणें, त्रस्त होणें, जिकीरीस येणें २ (काहीं कार्यांत व्यग्र असताना कोणी काहीं विचारिल्यास) रागानें ओरडणें, चिरडीस जाणें, कातावणें [स तात]

तातविणें—सक्रि तापविणें, तावणें 'पण जो मधु हिंदु स्थानाप्रति। कल्पौल्लेआचा खु काढिति। अभिवरडनु कटविति। तातौनिया।'–स्विपु २ २२ ५५ [तातणें=तापणें]

तातवेळ—स्त्री तीव्रता, तीक्ष्णता 'याच वेळीं आपुले डोळा। जंव न मोगिजे मुक्तीचा सोहळा। तरी वैराग्याच्या तात-वेळा। वा शिणावें।'–विपू १.२८ [सं. तप्त ?]

तातवेळा-ळा—क्रिवि १ त्या वर्ळी 'जुन होईल तात वळा।' -ज्ञा १११७ २ त्या उद्देशानें -मनको [स तावत्+वेला]

ताता—स्त्री (गा बालभाषा) झोंप

तानियाळी—वि पुष्कळ अडीं घालणारी (कोंबडी) तातियाची व मामल असे कोंबड्याचे दोन प्रकार असतात [गो ताती=अंडें]

ताती—स्त्री इजा ताप, बाधा 'राहा आइविन ईसाइन्तु वाट। दुजा समुचा अवतार। मातु गोसावींया समानु। म्हणौनि न ये ताती करु।' -उषा १०७१ [स तम्=श्रमणें-तात, तुल० स तप्त-तत्त-तात -राजवाडे]

तातीं—न (गो) अंडें [ ] ०पिलीं-पु (गो) मूलबाळ, आबालवृद्ध 'घरातील एकूण तातींपिलीं आजारी पडलें आहेत'

ता(ता)तू—पु १ धागा, दोरा ततु तार, सूत 'जैसा फुलाचनि सागातें। तातु तुरविजे श्रीमतें।' -ज्ञा १८८२२ २ विंचलेल्या कापसाचा तार ३ (बायकी) मुळासकट उपटलेली व साध्यापेक्षा कमी कांडीं नसलेली हरळी गवताची काडी लग्नानतर पाच वर्षें मुली ह्याची नवरानात अष्टमीच्या दिवशीं पूजा करितात व हा दिवस अर्पण करितात ३ (बायकी) एक एक हात लांबीचा रेशमी दोरा लग्नानतर नवपरिणीत वधूनें त्याची महालक्ष्मीव्रत म्हणून पाच वर्षें पूजा करावयाची असते ही पूजा प्रतिवर्षी आश्विन शु १४, वद्य ८ व १४ या दिवशीं करितात व शेवटल्या दिवशीं हा दोरा बोळवितात मुलीनें ह्या दोऱ्यास आपल्या वयाचें जितकें वर्ष असेल तितक्या गाठी यावयाच्या असतात [स तंतु]

तावूत—सना (गो) त्यात

ताते(त)ड—पु (गो) एक प्रकारची तावडी मुरी, चाचड

तातोबा, तात्या—पु बापास किंवा तत्सम वडील पुरुषास सन्मानानें संबोधण्याचा शब्द [स तात=बाप]

तातोबाची मढी—स्त्री (ना) (उप) दुबळा व रोड मनुष्य

तात्काल-ळ—क्रिवि त्या क्षणीं, लागलींच, (प्र) तत्काळ [तत्काल]

तात्कालिक—वि १ त्या वेळचा त्या काळचा २ निकडीचा त्या वेळीं आवश्यक असलेला -शर [स]

तात्त्विक—न (तात्विक हें चुकीचें रूप) सार, सारांश, भावार्थ, तत्त्व तत्त्वांश -वि १ तत्त्वाला, सत्याला धरून असलेला खरा वास्तविक न्याय्य प्रामाणिक. २ तत्त्वाशास्त्रासंबधी विषयक ३ तत्त्वदर्शन [स तत्त्व]

तात्पर्य—न १ (भाषण, गोष्ट, लेख, वृत्तात इ० कांतील) सारांश, मथितार्थ, भावार्थ, मतलब, अभिप्राय २ हेतु धोरण, उद्देश, कारण [स] **तात्पर्यार्थ**-पु (लेख, भाषण, हकीकत इ०कांतील) सार, रहस्य, निष्कर्ष, तात्पर्य गोळावेरीज [तात्पर्य+स अर्थ]

तात्पुरचा—क्रिवि मुद्दाम, जाणून बुजून बुद्धिपुरःसर, समजून उमजून याच्या उलट सहजासहजीं, यदृच्छेनें 'मी जें नको म्हणतों तें हा तात्पुरचें करतो' [स तत्पूर्वक, तत्पुरःसर]

तात्पुरता—वि १ त्या वेळेपुरता इगामी, चालढकलाऊ; ती वेळ निभावण्यापुरता २ (ना) मुद्दाम, तेवढ्याच कामाकरितां ३ (ना) लगबगीनें 'रामचद्रराव वेंदेंत गेले हें ऐकताच मी तात्पुरता येथें धावून आलों' [स तत्+म पुरता (पुरणें)]

तात्या—पु १ (सामा) वडीलधाऱ्या पुरुषास उद्देशून आदरानें वापरावयाचा, संबोधण्याचा शब्द २ मुलें पतोजीस उद्देशून योजतात तो शब्द ३ (सांकेतिक) पेशव्यांचे एक सेनापति हरिपत फडके -ख २४९१ -पया १२३ 'तात्यात तात्या हरिपत तात्या।' [स तात] ०पतोजी-पु १ मराठी शाळामास्तर, गावठी शिक्षक २ (निंदाव्यजक) जुन्या वळणाचा शिक्षक

तांत्रिक—वि १ तंत्रशास्त्रांतील विधिनियमाप्रमाणें वागणारा, तंत्रशास्त्रवेत्ता शक्तिउपासक २ उपासनामार्गीय पूजाविधि, मंत्र इ० जाणणारा व त्यामार्गें वर्तणारा ३ (मारणमारण, धार्मिक विधि मंत्र इ० कांच्या) तंत्रासंबंधीं, तंत्रविषयक तंत्रात्मक ४ (स्वतः त्या धंद्याचें कलेचें) वरवर, तुटपुंजें ज्ञान असलेला ५ जीं अंगें वगळता येत नाहींत तीच ठेवून बाकीचीं गौण अंगें सोडून केलेला (धार्मिक विधि कृत्य इ०) त्यानें कथा तांत्रिक केली' ६ (सामा) सक्षिप्त रूपानें आचरलेला. 'मागीं सर्व कामें तांत्रिक करावीं' ७ तात्पुरतें सक्षेपरूप द्योतक 'साप्रत पैशाची अडचण आहे, खर्च तांत्रिक करा' [स तंत्र]

ताथ ताथु-थू—पु (प्र) तात ततु तातू पहा 'केऊता ताथु पटु। साडील तो।' -ज्ञा १८२१९

ताथय्या—पु धिंगामस्ती धिंगाणा थयथयाट तातकथय्या पहा [ध्व]

ताथवड, ताथोड-ड, ताथा—वि (कों ना व) १ ताना दिला वाळका नसलेला काथी ताथी साथी चरसद याकयत मुका, -अमृत ३४ २ नवा नवीन ताजा अलीकडचा, सांप्रतचा [फा ताज़]

ताथोंमाथा—पु (गो) बडेजाव बरदास्त पाहुणचार आतिथ्य [थाटमाट अप]

ता(ता)द्रा—पु १ (ताडुळाच्या दाण्यासारख्या आकाराच्या) पाषाणास छेद्र फांसून बनविलेला तलयरहित, आकाररहित

देव, निराकारी पाषाणाचा देव (गणपति म्हसोबा इ० प्रमाणें) 'बाण तांदळे नर्मदे दव।' –दा १९५२ 'दवीचा तांदळा फार मोठा व शेंदूरचर्चित अकाळविकाळ असा फार भयंकर होता' –धमजी २०८ २ (ल) वेडीलव वेडेंयाकडे गाडें, पदार्थ [तांदूळ]

तांदळॉ—पु (गो) एक प्रकारची पाढरी मासळी [म तांदूळ प्रा तदुल=मत्स्यविशेष]

तांदळी—स्त्री नाचणीची एक हळवी जात, हिचा दाणा पंढरा असतो –कृषि २८३

तांदळीपोत—स्त्री (सोनारी धदा) तांदुळासारखे बारीक अणकुचीदार सोन्याचे मणी ओंवून त्याचे दोनपासुन पाचपर्यंत सर असे पत्त्वाराचे की सर्व सराना सामान्य असा जाळीचा मणि त्या सर्व मण्याच्या मधोमध राहील अशा तऱ्हेनें केलेला स्त्रियांचा एक दागिना [तांदूळ+पोत]

तांदळें—न (गा) तांदुळाचें धुवण [तांदूळ]

तादात्म्य—न. १ (दोन) पदार्थांचें परस्पर अद्वैत, एकरूपता, 'अग्नि आणि भग्नीची ठिणगी या दोहोंच्या तादात्म्यासारखें परमात्मा आणि जीवात्मा याचें तादात्म्य आहे' २ आत्मे अथवा भावना यामधील अद्वैत, एकरूपता, एकतानता, ऐक्यभाव [स तत्=तो+आत्मा]

तादुराधतुरा—पु घोड्याचा एक रोग, यात घोड्याचे दोन्ही पाय मुडून माठे घन-नारळाप्रमाणें होतात –अश्वप २ २६०

तांदु(दू)ळ—पुअव १ एक धान्यविशेष, भात कांडून, साफ करून काढलेले दाणे २ हरीक, राळा, वरी, बरटी, सावा, काग इ०काचे भाताच्या तांदुळाप्रमाणेंच तूस काढून साफ केलेले दाणे ३ उपासाच्या दिवशीं फराळाकरितां (साळीचे) तांदूळ तुपावर भाजून नंतर शिजवून करतात तो भात सोजी, धान्यफराळ ४ तांदुळाच्या आकाराचे सोन्याचे मणी हे ओंवून तांदळीपोत करतात तादळी पोत पहा (तांदूळ शब्दाचा एकवचनी उपयोग केल्यास एक दाणा असा अर्थ होतो) [स तडुल] **उकड उपजे तांदूळ**–पु (हेट) भात प्रथम उकडून नंतर तयार केलेले तांदूळ **सुरय तांदूळ** पु (हेट) भात न उकडता कुटून तयार केलेले तांदूळ ०**गोटा**–पु १ (व्यापक) तांदूळ आणि इतर सर्वसामान्य धान्यें २ तांदुळाचा दाणा [तांदूळ+गोटा=दाणा] ०**धुणी रोवळी**–स्त्री तांदूळ धुण्याकरितां केलेली वाटुळी, वेतांची टोपली ०**मांडा**–पु (वे) तांदुळाचें पीठ दूध व साखर याची तयार केलेली आमाळी **तांदुळी हलवा**–पु खाजाच्या वड्याप्रमाणें पक्वान्न तांदुळापासुन केलेलें एक खाद्य तांदूळ भिजत ठेवून कुटून ते मळून शिजल्यावर त्यात नारळाचें दूध, दालचिनी, सिमसिम घालून दवडतात व त्याला तुपाचा हात देतात हें मिश्रण घट्ट बरेंच जाड झाल्यावर तुपाचा हात लावलेल्या ताटासारख्या पसरट भांड्यांत तें ओततात व थापून त्याचे सुरीनें तुकडे करतात (असें खाद्य) –गृशि १४१८

तांदुळजा–चा—पु एक पालेभाजी, चवळाई या वन स्पतीच्या तीन जाती आहेत त्यापैकीं एक भाजीपाल्याकरितां बागेंत लावतात दुसरी रानटी असून तिचा औषधी उपयोग आहे व तिसरीची धान्याकरितां शेतांत लागवड करितात तांदुळजाचें धान्य इतर धान्यापक्षां फारसें कमी पौष्टिक नसतें –ज्ञाको(त) ४० [तांदूळ]

तादृश—वि १ त्याच्यासारखा, त्या प्रकारचा, तसा २ साधारण, जेमतेम, यथातथा, विशेषसा, तितकासा, तितपत, म्हणण्याजोगा नव्हे (चागला, उपयोगी, सुरेख इ०) अकरणरूपी प्रयोग जसें—पोडा घेतला परंतु तादृश नाहीं, रोजगार मिळाला परंतु तादृश नव्हे 'त्या वेळेस मराठी भाषा तादृश परिपक्वतेस आली नव्हती' –नि ३१० ३ अल्पहि, यत्किंचितहि 'रुमाल घेतला खरा पण त्याचा तादृश उपयोग नाहीं' [स]

ताद्रूप्य—न तद्रूपता, तदाकारिता [सं तत्=तो+स रूप+आकार]

ताधड—स्त्री (ना) घाई धादल [तातड]

ताधरावि(घ)णें—सक्रि (कों) (एखाद्यास काहीं कार्याविषयीं) गर्दी, घाई करणें, त्वरा करून धावरविणें, घाबरें करणें, तगादा लावून गोंधळून टाकणें

तान्—शअ (राजा कुण) पर्यंत, पावेतों –मसाप २ ३६१

तान—स्त्री १ (संगीत) सुर, स्वर २ आलाप, लकेर, स्वराचा कवळ आरोह करणें 'गंधर्वाच्या भरिलें हातें नभ सर्व मधुर तानाहीं।' –मोअनु ५ ४३ ३ (संगीत) स्वरानीं रागाचा विस्तार करणें याचे मुख्य शुद्धतान व कूटतान असे दोन प्रकार आहेत स्वसंख्यवरून तानेचे आर्चिक गाथिक, सामिक व स्वरा तर असे चार प्रकार होतात शिवाय बोलतान, दुनीची तान इ० प्रकार आहेत शिवाय ओडुव, षाडव व संपूर्ण असेहि तानेचे भेद मानले आहेत ४ (अक्षरश व ल) एका दमात, नेटात केलेली क्रिया सारखा वर्षाव झोड, झिंबड जसें– गाण्याची–शिव्याची–मारण्याची–बोलण्याची–तान (क्रि० घेणें, झाडणें) [स तान] ०**कर्म**–न १ (संगीत) गायनापूर्वी सुर मिळविण्याकरितां, कंठ साफ करण्याकरतां आलाप घेणें इ० क्रिया, सारेगम करणें, आवाजी लावणें सुर जमविणें २ एखादा सुर आलाप स्वतःशींच गुण गुणणें तान मारणें ०**बाजी**–स्त्री १ आलापचारी, तानकम अर्थ १ व २ पहा २ मोठ्यानें आणि लोंचटपणानें आरडणें गर्जणें, गाणें [हिं] ०**मान**–न १ (एखाद्या कार्यांत) योग्य, अनुकूल परिस्थिति, स्थळ आणि काल याची अनुकूलता, संधि;

तायतंत्र, गमग्य 'व्यवहार करणें तो तानमान पाहून करावा ' २ यथायोग्य जुळणी आणि प्रमाणबद्धता, मेळ; जम ३ गायिनमानें 'विनोदाची भरे मन। शृंगारिक करी गायन। राग रंग तान मान। करी तो रजोगुण।' –दा २ ५ १ ४ [तान+स मान= मापन, प्रमाण]

तान—स्त्री एक वनस्पतिविशेष

तान—स्त्री १ तहान, तृष्णा; पाणी पिण्याची इच्छा (प्र) तहान पहा २ (ल) (एखाद्या वस्तूविषयीं, गोष्टीविषयीं) अति लोभ, हव्यास, उत्कंठा, अनावर इच्छा ३ तहान मुळास होणारा एक उष्णताजन्य विकार [स तृष्णा; प्रा तण्हा, म तहान] (याप्र) **॰घालणें-धरणें**—तहान मुलाच्या तान रोगावर (भगाप घडावा देण्याकरिता पानें इ॰ बांधून) उपाय करणें सामासाब्द– **॰भूक**–स्त्री १ तहान आणि भूक २ (व्यापक) शारीरिक गरजा, वासना इ॰ 'आपलें दर्शन मला होताच माझी तानभूक मोडली ' **॰मोड**–स्त्री तहानमोड पहा **॰लाडू**–पु १ तहान लाडू पहा २ (गो) तहान भागणारें पेय **तानेजणें**–अक्रि (वि) (जनावर इ॰) तहानेनें युक्त होणें

तान—पु (वि प्र) ताण ताण पहा

तान—वि १ घट्ट, भरदार विणीचें, घम्मूठ, मजबूत (कापड, वस्त्र इ॰) २ (नदभाषा) महाग भारी किंमतीचें, याच्या उलट खोंच=स्वस्त कमी किंमतीचें [ताण]

तान-ना-नी—वि १ आईच्या अंगावर दूध पिणारा, (विशे) तान्हा पहा २ लहान 'का जे कृपाग्रन्तनीसि माझीं। ताने थोर निवडु।' –रास ३ ६०३ ३ नुकतीच व्यालेली (गाय, म्हैस) [स तनु=बारीक?] **॰गाभणें-गाभास जाणें**–अक्रि एक वासरू पारडू इ॰ अंगावर दूध पिण्याइतकें लहान, तान्हें असताना गर्भवती होणें (गाय म्हैस इ॰नीं) [तान+गाभ=गर्भ] **॰गाभा**–वि १ वासरू, पारडू इ॰ दूधपितें असताना गाभण होणारी लवकर लवकर गाभण होणारी, दर वर्षी विणारी (गाय, म्हैस इ॰) २ पहिलें मूल अगदींच तान्हें असताना सदा सदा महिन्यानीं गरोदर राहणारी (स्त्री) [तानगाभणें] **॰वट, ताना**– वि (राजा) तान्हवट, तान्हा पहा

तानणें, तानातान—(विशे) ताणणें, ताणाताण पहा

तानणें—सक्रि (माण) पळविणें

तानतान—क्रिवि आवेशानें, रागारागानें, त्वेषानें (क्रि॰ बोलणें, उडणें, उडी मारणें) तात्ताल पहा

तानपणें—अक्रि (कु) लहान मुलास उन्हाळ्यामुळें विकार होणें [तान]

तानवट—न (विणकाम) कुकडें (चातीवरील सूत) गुंडाळण्यासाठीं व विवड (सुनाची गुडाळी) तयार करण्यासाठीं केलेली सुरपांची, मेगांची चौकोनी रचना [म ताण=तनु+वट प्रत्यय]

तानवड—स्त्री (राजा) एक फूलझाड –न तानवडीचें फूल [तान=वल?]

तानव(वी)ड, तानवडें—न स्त्रियांचें एक प्रकारचें कर्णभूषण, ताटंक 'तानवडें मणिमंडित कर्णी।' –भक्त ? गोसावीनंदनकृत ध्यान ३. 'आपण शयन कीजे नारी। चोळी, तानवडें ठेवावीं दूरी।' –गुच २१ २६ [तान=एक फूल+स वृन्त, प्रा वट=वडी, गोलाकार?]

ताना—न (जुगार,) बेत, ताणा 'हा घेवड्याचा ताना आहे ' तान पहा

ताना—पु (व) पुष्कळशा सुताचा गिडाळा, गुंडी [स तान= सूत]

ताना—पु ताग 'गर्जेनवें चिति धरिल ताना।' –आपद २५ [सं तन म ताण]

तानाताण—स्त्री (प्र) ताणाताण पहा

तानाशा—पु १ प्राचीन काळीं होऊन गेलेला एक सम्राट २ (ल) चैनी व विलासी मनुष्य, रंगेल गडी [तानशाहा]

तानीमासा—स्त्री (बडपुरी) तान्हें मूल [तान+लहान पहा]

तानीया—पु (जरतार धदा) तार ओढणारा मनुष्य [ताणणें]

तानुला—वि तान्हुला पहा

तानोडें—न (व) तानवडें पहा

तान्नावणें—सक्रि ताणणें, ताणून बांधणें, मारणें [ताण,तणावा]

तान्ह—स्त्री तहान, तृषा, तान पहा 'मृगजळानें तान्ह भागणें किंवा वाळूपासून तेल निघणें जसें अशक्य..' –गीर २०९ [सं तृष्णा; प्रा तण्हा; म तहान] **तान्हावणें**–अक्रि (राजा) तहानेनें युक्त, पीडित होणें, तृषित होणें **तान्हा(ना)ळू**–वि तान्हेला तृषित **तान्हेणें**–अक्रि (काव्य) तहानेनें युक्त होणें, तृषाकुल होणें 'तान्हेअल्या सन्मुख तोय आलें।' –सारह ७ १० **तान्हेणें**– अक्रि (राजा) तहान लागणें, तहानेनें युक्त होणें, तान्हावणें **तान्हेला**–वि १ तान या रोगानें पीडित २ तहानेला, तृषार्त तहानेनें व्याकुळ झालेला 'हातींचें रुधिर पीतांती तान्हेले। तडस भरणीं।' –शिशु १०५६

तान्हवट–वि १ जिचें वासरू, पारडू अंगावर पिणारें आहे अशी (गाय, म्हैस, जनावराची मादी) २ (एखाद्या समुदायापैकीं) उत्कृष्ट मुख्य, उत्तम ३ (क) तान्हा, मातेच्या अंगावर पिणारा, पिण्याइतका लहान

तान्हा—वि १ आईच्या अंगावर असलेला, स्तनपान करणारा (वत्स, मूल, वासरू, पारडूं) बाळ, बालक 'जे तान्हेनि मियां अपलें। आणि माझें गुरु एकलें।' –ज्ञा १५ १६ 'म्हणे माता तान्ह्या काय झालें।' चिंतामणि–ध्रुवाख्यान (नवनीत पृ

४११) २ जिचें वासरू, पारडूं अंगावर पितें अशी (गाय, म्हैस इ० जनावरांतील मादी), ३ नुस्तीच व्यालेली (या अर्थी हा शब्द साधारणपणें जनावराच्या मादीच्या संबधांनेच वापरतात) ४ (सामा) लहान, बाल [स तनु=लहान ? स स्तन्य] तान्ही ओलवल–स्त्री पावसाळ्यातील पहिल्या पावसानें जमीनीला, शेताला येणारी मामुली, तात्पुरती, थोडीशी ओल तान्हुला–वि लहान, तान्हें (मूल इ०). 'येकटें मही मम तान्हुलें ।'–नव १२ ९० तान्हे पारठे–पुअव आईच्या अंगावर पिणारें मूल व पारठीं, म्हणजे त्याच्याहून मोठीं असलेलीं मुलें समुच्चयानें, (सामा) चिलींपिलीं, लहान मुलें इ० [तान्हा+पारठा]

ताप—पु १ ज्वर, शरीराचा दाहदर्शक विकार २ (सूर्याची, अग्नीची) उष्णता, तीमुळें झालेली पदार्थांची उष्णावस्था, तप्तता, उन्हपणा 'त्यासि जर्‍हीं होता निमग्न । जळाचा ताप शमे संपूर्ण ।' –एभा ३ ४५५ ३ (ल) क्रोध, लोभ इ० मनोविकाराचा क्षोभ, तीव्रता, उद्दीपित स्थिति ४ संसारामुळें होणारी दगदग, यातायात ५ तळमळ, मनाची अस्वस्थता, संताप ६ (सामा) दु ख, कष्ट त्रास 'तैसें पुढिलाचेनि तापें । कळवळिजे कृपें ।'–ज्ञा १६ १५७ 'आला हतभाग्येच्या पाटाला म्हणुनि भोगिता ताप ।' –मोसभा ७ ४३ ७ (सावकार, राजा, लुटारू, उंदीर, ढेंकूण, इ०कानीं केलेला) उपद्रव, छळ, जाच, छळणूक 'नवपचक्शी काया हरहर तरि तीहि ताप देत असे ।' –कम २ ७१ ८ –स्त्री (पावसाळ्यातील, पावसाळ्याच्या थोड्या नतरचें) सूर्याचें प्रखर ऊन ९ (व ना) शेक, शिस्तव, शेगोटी १० उन्हाळा 'निर तरामद मरद वाह । तापातही यास्तव रिक्त नाह ।'–र ८ [स तप्=तापणें, ताप] ०येणें– १ ज्वरविकार होणें २ (तवारूचा धदा) तवारूची पानें कापून त्यांच्या जुडया बांधून, दडपून ठेव ल्यावर तीं तिसऱ्या–चवथ्या दिवशीं गरम होणें 'तवारूस पहिला ताप आला ' सामाशब्द– ०करा–वि तापानें, ज्वरानें आजारी असलेला ०त्रय–न १ प्राणास भोगावी लागणारीं आधिभौतिक, आधिदैविक व आध्यात्मिक या तीन प्रकाराचीं दु खें, भोग, त्रिविध– ताप पहा 'जिव्हारीं आगी सुदली । तापत्रयाची ।'–ज्ञा ३ २५४ 'होता तापत्रयातें त्वरित भववनीं रक्षिता रानटाचा ।' –केका १२२. २ दारिद्र्यदु ख, दशा, गरीबीच्या यातना [ताप+ स त्रि–त्रय=तीन] ०पोळी वि शब्दादि विषय –मनको तापा पह–वि तापाचा, दु खाचा नाश करणारा, तापनाशन भक्त भावभुवनदीप । तापापह ।'–ज्ञा १८ ८ [ताप+स अप+हन्= नाश करणें]

तॉंप—(गो) (जुगारी लोकांत रूढ) मान्य कबूल तॉंपखेस करचें– (गो) जुगार खेळणें

तापक—पु वाफेनें चालणाऱ्या यत्रांतील पाणी तापवावयाचा नळाकार भाग –ज्ञाको (त) ९३ (इ) बॉयलर्

तापट–ड—वि १ क्षुल्लक कारणानें संतापणारा, तामसी, रागीट संतापी २ चलाख, चपळ; तडफदार ३ पाणीदार, रगदार, तरतरीत (घोडा इ० जनावर) याच्या उलट मंद [ताप]

तापटणें—न १ नांगर हाकणाऱ्या शेतकऱ्याचा आसूड चाबूक, आसुड लाव चाबकास चाव्हऱ्या आसूड म्हणतात २ (काहीं प्रांतात) चाव्हऱ्या असुडाचा दांडा [ताप, चापटणें]

तापटी–ती—स्त्री (कों) नदीच्या प्रवाहातून लांकडें वाहून नेण्याकरिता केलेली शिडीसारखी लाकडाची रचना, तराफा

तापडाई—स्त्री १ स्वभावाचा तामसीपणा, रागीटपणा, तापटपणा २ पाणीदारपणा, तल्लखपणा, चपलता [तापट]

तॉंपण—न. (गो) मूठ असलेला दाभण, सामता [टोंपण]

तापणें—अक्रि १ (सूर्य, अग्नि, ज्वर इ० कांच्या योगानें) पर्वत, शरीर इ० तप्त होणें २ (ल) (काम, क्रोध इ० विकारानीं) क्षुब्ध, संतप्त, उद्दीपित होणें, संतापणें, रागावणें ३ (ल) (दु ख, शोक इ०कानीं) तळमळणें, व्याकुळ, घाबरें होणें, पोळणें, 'अनुदिनि अनुतापें तापलों रामराया ।' –रामदास–करुणाष्टक १. (नवनीत पृ १७०) 'कर वरि कृपा हरू व्यसन दीन हा तापला ।'–केका ९ ४ (विषयवासना, तृष्णा) चेतणें, उद्दीपित, प्रज्वलित होणें, विकोपास जाणें ५ (व) शेकणें [ताप] (वाप्र) गळा तापणें–काहीं वेळ गायन केल्यानें कंठातून बराच मोठा स्वर निघावा अशी दशा होणें तापल्या तव्यावर (पोळी) भाजून घेणें– एखाद्या कार्यात दुसरें कार्य सहजासहजीं होण्यासारखें असल्यास अवश्य करून घेणें, वाहत्या गंगेंत हात धुणें तापल्या पाठीनें–क्रिवि अंगात उमेद, जोम, ताकद आहे तोंपर्यंत म्ह० तापल्या पाण्याला चव नसते मैत्रीचा एकदा भंग झाला तर ती पुन्हा पूर्ववत् सुखकारक होत नाहीं

तापता, ताफ्ता, ताफता—पु एक प्रकारचें चमकणारें रेशीम, रेशमी वस्त्र, कौशेय 'राजश्रीराव याजकडे दाडलकडी खेळते समई हातास बांधावयास रुमाल तापत्याचा '–वाड समा १ ११७ [फा ताफ्ता (ताफ्तन्=पिळणें), फ्रें ताफेता, इ टाफेटा]

तापतोबारा—पु आगपाखडणें, रागाचें अवडबर, चडफडाट बडबड प्रलाप, तोंडसुख, अपशब्दाचा भडिमार (क्रि० करणें, लावणें, मांडणें) [ताप+तोबारा, द्वि किंवा ताप+वार ?] म्ह० तापतोबारा आणि फुटका नगारा

तापन—न तापविणें (ल) रागावावयास लावणें, चेतविणें, संतापविणें [स]

तापयोक–ग—पु (गो) साबूचें, साबुदाण्याचें झाड [पो तापिओका]

तापविणें—सक्रि (एखादा पदार्थ अग्नि, सूर्याचें ऊन इ० कांच्या संयोगानें) तप्त, गरम, उष्ण करणें [तापणें प्रयोजक]

तापस-सी—वि (काव्य) तपश्चर्या करणारा, तपस्वी, योगी, ऋषि, साधु 'तो विश्वाचें मारिला रिपु। नियट्टनि घालता दर्पु। आणि जयाचा अद्दा वपु। तापसग्रामीं।' —ज्ञा १८ १०५७ [स तप-तापस]

तापा—पु ताफा, तराफा ताफा अर्थ १ पहा 'न बुडवि जड सिंधु तोहि ताप्याला।' —मोखी ४ २१ [अर ताइफा, अर ताफिह्=भरून वहाणें ?]

तापाटी—स्त्री (कों) उष्णपणा, ताप, उन्हाची प्रखरता याच्या उलट सावट=छायेची रिघुस्ता [ताप] ०ची जागा—स्त्री जीवर सदोदित ऊन असतें ती जागा

तापित—वि १ तापविलेला, ऊन केलेला, तापलेला. २ (ल) (विषयवासना, क्रोध इ०कांनीं) प्रक्षुब्ध झालेला, उद्दीपित झालेला [ताप]

तापिष्ठ—वि कोपिष्ट शीघ्रकोपी, रागीट, अतिशय तापट [ताप]

ताफना—पु एक प्रकारचें चमकदार रेशमी वस्त्र; तापना पहा 'लखी, माची, दुरगी, बहुत रिंग तसे ताफत्या वाफत्याचे।' —शारद ३ ४१ [फा ताफ्ता]

ताफदान रोटी—स्त्री एक प्रकारची भाकरी हिच्या पृष्ठभागावर—आंत तूप निरावें म्हणून—टोंचे मारतात —गृशि २ १७

ताफा—पु १ (कलावतीण व तिचे साजिंदे व वाद्यें यांचा सुर, सनई, तबला इ० सहित वाजंत्र्यांचा एकत्र) साज, समुदाय, फड, चकी, मेळ सच टोळी 'रात्रीं कंचन्यांचे ताफे बोलाऊन नाच, रागरंग आतषबाजी रोषनाई जाली' —रा ७ २२५ २ धोक्का 'तीस हजार फौज अदकोस पर्यंत ताफाचा ताफा एकदाच आरडाओरडा झाला' —भाव ६७ ३ चिमण्यांची झुंड [अर ताइफा] (एखाद्याचा) ताफा बसणें—(ल) (एखाद्याचें) घर बसणें, कुटुंबनाश होणें, (कर्तापुरुष मेल्यामुळें) घरदार, कुटुंब मोडकळीस येणें

ताफा—पु १ तापा, नदींतून पलीकडे जाण्यासाठीं फळ्या, वाज इ० कास भोपळे, घागरी, पिंपें इ० बांधून किंवा तीन चार तराडीं एकत्र बांधून करतात तें तरण्याचें साधन वल्ह्याची नाव, तराफा, तरी तापा पहा २ लाकडें नेण्याचें पाण्यावरील साधन तापनी पहा [अर ताइफा]

ताफेचा कोळपा—पु (सातारा) कोळप्याचा एक प्रकार हा उसाच्या पिकांत चालवितात कोळपें-पा पहा

ताब—स्त्री (कु ना) बळ सामर्थ्य, हिंमत, अवसान, प्राज्ञा 'खानानीं ताब लढाईची न आणिता माघारें हटून गढीचा आश्रा धरून आहे' —दिमरा १ २८८ 'ताब हिंदुनीं रे, ताब हिंदुनीं पेतग क्रिन।' —ऐपो २३७ 'माझा हात धरायची त्याची काय ताब आहे?' [फा ताब्]

ताब—स्त्री (गो) तावा पहा

तांब—स्त्री १ गोरडाचा गज, तांबरा (हा तांबडा असल्यानें त्यास ही संज्ञा लावतात) २ सूर्योदय व सूर्यास्त या वेळीं आकाशास येणारा लालपणा, आरक्तता ३ गहू, धान्य यांवर पडणारा एक प्रकारचा तांबडा रोग ४ कणिसेंत येणारा गव्हाच्या टरफलाचा तांबडा अंश, तांजा ५ (माण) तांदुळाचा कोंडा (गो) बारीक कोंडा गुराच्या अंगावर पडणारी तांबड्या रंगाची बारीक गोचीड कोळ्यू ६ शरीरांत गोचीड पडल्यानें गुरांना होणारा एक विकार ७ (ल.) (घरेच दिवस ब्रह्मांग, आवृत्ति न झाल्यानें विद्या, कला इ०कांस येणारें) मालिन्य, मंदपणा मलिनता, उपस्थितीचा अभाव ८ (गा) एक पक्षी [स ताम्र=तांबडा, प्रा तंब] (एखाद्याची) तांब झाडणें—(एखाद्याची) खरडपट्टी निघणें, फाटली जाणें ०झाडणें—१ (एखाद्यावर) तडाखा झाडणें, तणतणणें, जोरानें रागावणें २ खूप बोलणें, बडबड करणें **तांबसाज**—स्त्री १ सूर्यास्तानंतर तांबडें आकाश होतें ती वेळ, तांबडसांज २ पहाट, अरुणोदय (क्रि० फुटणें) [तांब+सांज]

ताबक—पु घोड्याच्या पायाच्या सुमाचा रोग —अश्वप २ २७३ [फा]

ताबरी—स्त्री भिमरी 'डौंडीची टवस टोल। वीरभद्रा ताबरिया।' —शिशु १०२६ [ध्व]

तांबकुडय—स्त्री तांदुळाची एक जात

तांबट, तांबटकर—पु तांब्याचीं भांडीं घडण्याचा धंदा करणारी एक जात, त्या जातींतील व्यक्ति [स ताम्र प्रा तंब+ट प्रत्यय] **तांबटी**—पु (गो) (सोनाराचा धंदा) सोनारकीचें एक हत्यार

तांबट—स्त्रीन (कों कु) छपरें इ० शाकारण्याच्या उपयोगी जाडें, तांबडें गवत तांबेट, कोळव [स ताम्र]

तांबट—न (ना) कणसेंतील तांब, तांबूस कोंडा तांब अर्थ ४ पहा [स ताम्र]

तांबट—वि १ तांबडा, तांबडसर, लाल २ भगवीं वस्त्रें धारण करणारा 'जैसे प्राप्तिपायावरि तांबट। तपोनिधि।' —ऋ १८

तांबटी—स्त्री एक कांटेरी झाड तांबूर पहा

तांबड—स्त्री तांबडी जमीन —वि तांबडा या विशेषणाचें समासांत पूर्वपदीं येणारें रूप [तांब+ड प्रत्यय] सामाशब्द— ०तोंड्या—वि (उप) इंग्रज (मनुष्य) साहेब, गोरा 'ह्या तांबडतोंड्यास आतां चावू का खाऊ, असें त्याला झालें' —हि ११९ ०माती—स्त्री. तांबडी माती ०सर—वि तांबूस, लालसर,

काहींसा तांबडा ०**सांज**–स्त्री सूर्यास्तानंतर तांबडें आभाळ होतें ती वेळ, तावसांज. [तांबडी+सांज] **तांबडा**–पु स्त्रियांना होणारा एक रोग –वि. लाल, रंगाचा, रक्त वर्णीय [स ताम्र, प्रा तंब, तांबड पहा] ०**अबलक-ख**–वि. पाढऱ्या अंगावर तांबडे ठिपके असलेला (घोडा) –मसाप २ १ ५५ ०**आंबा**–पु रातंबा ०**ऊन**–पु तांबड्या रंगाचा ऊन ०**एरंड**–पु लाल एरंड. ०**कंदील**–पु (फोटोग्राफी) अंधाऱ्या खोलींत ज्याच्या साह्यानें फोटोग्राफरला काचा धुता येतात तो कंदील ०**कुडा**–वि कुडयाच्या झाडाची एक जात, दुसऱ्या प्रकारास काळाकुडा म्हणतात. ०**कुमाइत**–वि तांबड्या रंगात तेल्या रंगाची झांक असणारा (घोडा) –मसाप २ १५५ ०**फोळी**–पु अंजिरावर पडणारा एक रोग ०**चिकणा**–पु ज्वारीची एक जात ०**चित्रक**–पु लाल रंगाचा चित्रक ०**ढेंकूण**–पु कापसाच्या बोंडातील बीं खाणारा एक किडा ०**बोर**–वि १ घोडयाचा एक विशिष्ट रंग, तेल्या कुमाइत. (इं) चेस्ट्नट् २ तेल्या कुमाइत रंगाचा ०**बोळ**–पु बोळाची एक जात, (विरू) रक्त्या बोळ ०**भोंपळा**–पु एक फळभाजी, डांगरीचें पिकलेलें फळ, दुसऱ्या जातीच्या भोपळ्यास पांढरा किंवा दुध्या भोंपळा म्हणतात ०**माठ**–स्त्री माठ या पालेभाजीची लाल रंगाची जात ०**मुरूम**–पु लाल जातीचा मुरूम, दुसरे काळा, उडया, लोखंडी, दगडी इ० मुरुमाचे प्रकार आहेत ०**मुळा**–पु मुळयाची एक जात ०**लाल**–वि लालभडक, गडद तांबडा, अतिशय लाल [तांबडा+फा लाल=तांबडा] **तांबडी**–स्त्री १ जोंधळयाची एक जात. २ एक प्रकारचें गवत 'कुंदा गोंगडी हराळी। तिखाडी घोंटेकुमळी। कन्हेवेलु मारवेलु गोंडाळी। तांबडी अपार।' –गीता २ ५२८६ ३ जमीनीची एक जात ४ विडयाच्या पानाची एक जात इचें पान उशीरा तयार होतें नाशिक जिल्ह्यात ही जात होते –कृषि ५२० ५ केळीची एक जात, या जातीचें कळें तांबडें असुन त्याला गोडी फार असते व तें जून भाकरीवर वित ळतें. –कृषि ४८८ ०**कोरं(रा)टी**–स्त्री लाल रंगाचीं फुलें येणारी कोरांटी ०**चंद्रकळा**–स्त्री. (विणकाम) किनार कसल्याहि रंगाची असुन पोत मात्र तांबड्या रंगाचा असतो असें लुगडें ०**दुपारी**–स्त्री दुपारी या फुलझाडाची तांबडीं फुलें येणारी जात, त्या झाडाचें फूल ०**फाजगी-गुंजे**–स्त्री (विणकाम) एक प्रकारचें लुगडें, यात एक काडी काळी व एक काडी तांबडी उभार व आडवण एक काळी काडी व एक तांबडी काडी असुन किनार कोणतीहि असते ०**भाजी**–स्त्री १ (सांकेतिक उप) मांस २ (गो) तांबडी माठ ही पालेभाजी ०**मिरानी**–स्त्री (विणकाम) लुगडयाची एक जात, या जातीच्या लुगडयाच्या पोतात दोन घरें (काडया) काळीं व दोन घरें तांबडीं असें उभार असुन आड वण काळें असतें व किनार कसल्याहि तऱ्हेची असते ०**साल**–ळ–स्त्री भाताची तांबड्या तुसाची एक जात ०**सुरली**–(विणकाम) लुगडयाची एक जात या प्रकारात, पोतातील एक घर काळें व एक तांबडें असें उभार असुन आडवण सर्व काळें असतें **तांबडें कमळ**–न कमळाची तांबड्या रंगाची जात **तांबडें फुटणें**–पहाट होणें, उजाडणें, (सूर्योदयापूर्वी पूर्वेकडे) आकाश तांबडें होणें, अरुणोदय होणें **तांबड्या माडाचें सोडण**–न (गो) (ल) थापबाजी करणें

तावडणें—तागडणें, सक्तीनें काम करून घेणें तावडणें पहा

तावडतोब–पु—क्रिवि १ त्याचक्षणीं लागलीच, तेव्हांच (जाणें, पाठविणें) १ जलदीनें, त्वरेनें ३ कोठेंहि न थांबता, विसावा न घेता 'मी पेंढाराचे भयानें निघालों तो तावडतोब पुण्यास गेलों, मध्यें कोठें उतरलों नाहीं, मध्यें नदीवर उतरून स्नान मात्र केलें' [हिं तावड्तोड=लागोपाठ, धडोपडी]

तांबणें—अक्रि (लोखंड इ० वावर) जंग येणें, तांबरा चढणें [ताम्र=लोखंडाचा जंग]

तांबतबारा—पु (विरू) तापतोबारा, तापतोबारा पहा

तांबतोली—स्त्री (महानु) एक प्रकारचें ताम्र्याचें भांडें, तावली ' उष्णोदकाची तांवतोली आणीत ' –पूजावसर

तांबनेल—वि (राजा) ताव, जंग चढलेला, गंजलेला, तांबलेला (लोखंडी पदार्थ) [ताव]

तांबर—स्त्री लाव्हा पक्ष्याची मादी 'थटकारून किलबिलाट करता तांबर भोवती तोराबे।' –सला ७१

तांबर—पु एक जातीचा मासा –प्राणिमो ८१

तांब(बा)रणें—अक्रि १ (डोळा आकाश, चेहरा, साय काळ इ०) आरक्त तांबडा होणें, तांबुसणें २ (पीक इ०) ताव या रोगानें युक्त होणें ३ (लोखंड) गंजणें, तांबऱ्यानें युक्त होणें –उक्रि (डोळे) लाल करणें [स ताम्र, म तांबर]

तांबरा—पु १ (गहू जोंधळा, शाळू ज्वारी इ० वांवर पडणारा) एक तांबडा रोग २ (लोखंडाला येणारा) जंग, ताव, (क तांबें, पितळ या धातूवर चढणारा) जंग [ताव]

तांबल—न (कु) तांबुलफळें या एका बैठ्या खेळातील तांबड्या रंगानें रंगविलेली लांबट ल्हान पट्टी

तांबली-लें—स्त्रीन गृहकृत्यात अनेक प्रकारें उपयोगी असें एक प्रकारचें धातूचें ल्हान भांडें [स ताम्र+आलय, म ताम्र+आळें] ०**ठेवणें**–(कर) (ल) (चुलीवर भाताचें तांबलें ठेवणें) भात करणें, भात शिजण्यास लावणें 'सकाळीं उठून तांबलें ठेवावें'

तांबवरी—स्त्री खाड्यातून, वाफ्यातून आढळणारा तांबड्या रंगाचा एका जातीचा ल्हान मासा

तांबविणें—उक्रि जंग, ताव चढविणें, चढू देणें [तांबणें]

तांबशीर—क्रिवि (गो) पहाटस, झुंजुमुंजूच्या वेळीं, अरुणोदयीं [ताव=आकाशाचा रक्तिमा+शीर प्रत्यय]

तांवसमुशी—स्त्री समुद्रातील मुशी नावाच्या माशांतील एक जात [तांबस+मुशी]

तांवसर, तांवा तांवळ—वि (राजा) तांबूस, लालसर [ताव]

तावसाळ—स्त्री तांदुळाची एक जात [स ताम्र=तांबडी+शालि=साळ]

तांवळ—स्त्री (राजा) ज्यावर गवत वगैरे मुळीं होत नाहीं असा तांबड्या जमीनीचा प्रदेश —वि तांवसर पहा

तावा—पु समुदाय —मनको

तावा—पु कबजा, अमल; नियंत्रण [अर ताबिअ=अनुचर, परतंत्र] **ताबींत, ताबीन**-क्रिवि १ स्वाधीन 'फौजेची पाहणी करून . त्याचे ताबीन लष्कर केलें ' —चित्रगुप्त ९५ २ अंकित 'तुम्हास त्याचे ताबीन करून पाठविले आहे की ते ज्याप्रमाणें सांगतील त्याप्रमाणें करणें ' —रा ६ ६०३ [अर ताबिईन्=अर ताबिअ अव] **ताबीनात**-वि हुक्मी, आज्ञेंतील, खडी, अधिकाराखालील 'ही नेहमी फौज सरकाराची ताबीनात ' —चित्रगुप्त १४ 'सेना घेऊन युद्धप्रसंग व स्वारी करावी व तालुका ताबीनात स्वाधीन होईल ' —इम ८६ [ताबीन] **ताबीनाता-ति**—स्त्री व्यवस्था; बरदास्त, सेवा 'सुभेदारानें आपला कबिला देखील दोन महिनें त्या जागी राहून आग्माराची ताबिनाति करावी ' —मराआ ३६ **ताबे**-वि अधीन, ताब्यात 'याजवर जशी मर्जी ताब मर्जीच्या विशेष काय लिहावें ' —रा ५ ११ [ताबा] **ताबेगहाण**-पु १ ऋणकोचा कांहीं ऐवज, मालमत्ता इ० गहाण म्हणून आपल्या ताब्यात ठेवून कर्ज देण्याचा प्रकार अमलगहाण याच्या उलट नजरगहाण २ असल्या कर्जाच्या पोटीं गहाण ठेवलेला ऐवज शेत इ० **ताबेदार**-वि ताब्यात असलेला, हुकुमतींत वागणारा, अधीन बंदा नोकर [ताबा+फा दार प्रत्यय] **ताबेदारी**—स्त्री १ दास्य परतंत्रता, परस्वाधीनता २ नोकरी [ताबदार] **ताब्याखालीं, ताब्यात**—अमलाखालीं, आज्ञेंतील, अंकित, कबजाखालीं ताबीत पहा [ताबा]

ताबा—वि तांबूस, लालसर ताब पहा 'एकें सुद्धे ताबीं नपाळी।' —दाव २८२ 'ताबे डोळे गरगरीत।' —उषा १७७३ [स ताम्र, प्रा तव]

तांबारा—पु गहू ज्वारी, बाजरी इ० पिकावर पडणारा एक प्रकारचा तांबडा रोग, ताव 'गर्वाचा तावारा पडे। कीं अहंतेचा रोग पडे। कीं अधर्माची आळी वाढे। पीक बुडे तयेंही।' —एभा १०५९० 'कीं पश्चिमधान्यावरी मार्तेश्वरात। तावारा अवचित पडियेला।' —भवि ५२ २०१ तावरा पहा

तावायत, तामण, तावण—न (गो) (विकण्यासाठीं ठेवलेलें) ताम्याचें सामान [तांबें]

तावी—स्त्री (व) ताबा, कबजा 'आपले तावीमध्यें ठेविला ' —मव ४० [अर] **ताबींत**-क्रिवि (व) हुकमात ताब्यात, ताबेदारींत (क्रि० असणें, होणें) ताबीन पहा

तांवी—स्त्री (डोळे इ० कांची) लाली; तांबूसपणा 'ताव काढवटीचे रसातु डाळ घात दिजे तांवी जाये।' —वैद्यक ७९ [तांब]

तां(तं)बीट—न (कर) गूळ घातलेलें राळ्याचें पीठ 'त्यानें तंबीट राळे ' [का तबु=ओलें+का हट्टु=पीठ]

ताबीळ—स्त्री 'जिकडे तिकडे तांबडें (राज्यग्रह रक्तपात) दिसण्याचा रोग 'पण सरकारला संशय फार त्याला ताबीळ झाल्यामुळें जिकडे तिकडे तांबडें दिसतें ' —सुदे १७० [कावीळ वरून अनुकरणानें बनविलेला शब्द]

तामुलफळें—न (कु) एका बैठ्या खेळाचें साधन हा लाकडी खेळ सावंतवाडीस तयार करतात तावल पहा [पो ताब्ल, गो तामुला=टेबल+फळें]

तामुळ—न (व) ऐरणीदान

ताबूट—स्त्री १ कोंकणातील एक डोंगरी झाड २ वरील झाडासारखेंच पण फाटे नसलेलें, महाबळेश्वराच्या आसपास होणारें एक झाड

ताबूत-द—पु १ शव ठेवण्याची पेटी शव, प्रेत 'शहाज-व या ताबूद व त्यांची मुलें माणसें येथे पाठवून देणें '—दिमरा १ २५१ २ मुसल्मान लोक मोहरमात मिरवितात ती हुसे नच्या थडग्याची प्रतिमा डोला, ताजिया ३ ताबूत नेण्याच्या परवानगीसाठीं मुसल्मानावर बसविलेला मराठ्यांच्या रियासतींतील एक कर [अर ताबूत]

ताबूल-ळ—पु विड्याच्या पानास चुना लावून, कात, सुपारी चलदोडा इ० घालून कलेली पट्टी, विडा 'ताबूलें वोंठ राऊ। हांसता दात दाऊ।' —ज्ञा १३ ५६३ २ आपण चावून स्त्री, मूल इ०स देतात तो विडा —शास्त्रीको [सं तांबूल] **०श्रावणी**—स्त्री गावच्या महाजनास देवस्थाकडे असलेल्या गांवच्या अधिका ऱ्यास किंवा ग्रामदेवतच्या इतर व्यवस्थापकास त्या गावात नुक-तेंच लग्न झालेल्या मनुष्यानें देवतप्रीत्यर्थ द्यावयाचा नजराणा, भेट [ताबूल+सं श्रण्-श्रापन=देणें]

ताबूल—न (राजा) (विरू) तावलें तावली, तांवली पहा

तांबूस—वि कांहींसा तांबडा, तांबडसर, लालसर [ताब]

तांबूस—स्त्री (गो) एक प्रकारचें तांबडसर मोठें गवत, (कों) ताबट 'गोठा शिवण्यास तांबूस काढलें पाहिजे '

तांबें—न तांबूस रंगाचा एक धातु; हा निसर्गांत पुष्कळ ठिकाणीं विखुरलेला असून, बहुतेक जमीनींत लोहांश असलेल्या

खनिज पाण्यात आणि अशोधित धातूंत सापडतो त्याचा पत्रा व तार करता येते त्यापासून हिरव्या-रंगाचे क्षार बनवितात व ते विषारी असतात [स ताम्र, प्रा तंब]

तांबें—न (जरतार धदा.) ताम्याचें रिकामें रीळ

तांबेजणें—अक्रि (राजा) (लोखड इ०) गंजानें युक्त होणें, तापणें [ताब=जग]

तांबेट—न (कों) एक प्रकारचें तानडें जाडें भरडें गवत, बोळव, तानड पहा हें शाकारणीसाठीं वापरतात

तांबेरा—पु तावरा पहा -वि ताम्र गज चढलेला, जग लेला [ताव]

तांबेरी—वि १ ताम्याचें (पान, पत्रा इ०). २ ताम्याच्या पानानें, पत्र्यानें मढविलेला (दागिना, तसवीर इ०) [तांबें]

तांबोटी—स्त्री १ विटेच्या आकाराचा (अखड भाडें कर ण्याच्या उपयोगी) ताम्याचा रद तुकडा २ पाणी ठेवण्याची न्हाण्याची वाटी ३ तेल्याचें घाण्यातील तेल काढण्याचें साधन, भाडें [तांबें+वटी-वाटी]

तांबोरा—पु तावरा, तावेरा पहा

तांबोल—पु विडा, तांबूल 'वर्जी तावोल भोजन।' -दा २ ७ ३६ [तांबूल अप]

तांबोळ—स्त्री (तंजा) लोखड, तांबें व चादीच्या तारा एकत्र पिरगळून लहान मुलाच्या पायात घालतात ती काडवळी, वाळा [ताब+वाळा]

तांबोळी—पु विड्याचीं पानें, पट्या इ० विकण्याचा धदा करणारी एक मुसलमान किंवा मराठे जात; त्या जातींतील व्यक्ति [स तांबूलिक, प्रा तंबोलिअ]

तांबोळी—स्त्री एक खाण्याच्या उपयोगी वनस्पति हा निमुळता असून गोड असतो

तांब्या—पु भोजनाच्या वेळीं पिण्याचें पाणी भरून ठेव-ण्याचें विशिष्ट आकाराचें भाडें, हें तांबें किंवा इतर धातूंचेंहि केलेलें असतें त्यातून पाणी लहान फुलपात्र, पेला यासारख्या भाड्यात ओतून पितात, कलश [तांबें, का तंबिगे] (वाप्र) **०पालथा-उपडा पडणें-घालणें**-(बायकी) स्त्री रजस्वला, विटाळशी होणें, बसणें सामाशब्द- **०तांब्यली-तांबोटी-पचपात्री**-स्त्री (व्यापक) पाणी पिण्याचें तांब्या व पचपात्री वगैरेसारखें लहान भाडें

तांब्र—पु १ यवन मुसलमान, पठाण 'तो तांब्राच्या धामधुमीकरिता परागदा होऊन गेले -इम ११८ 'साप्रत ताम्रानें बहुत वळवळ आरभिली आहे '-वाडशाछ १४ २ (साके तिक) निजाम ३ इग्रज, युरोपियन 'ताम्राची बातमी राखावी' -ख ११ पया १२८ [स ताम्र=तावडा]

ताब्ल—न (गो) १ एका बाजूनें रंगीत असा बाबूच्या कामटीचा तुकडा २ असले तीन रंगीत तुकडे व साधा तुकडा यानीं खेळावयाचा एक खेळ तावुल्फळें पहा [पोर्तु ताब्ल, इ टेबल]

तांभन, तांभणी तामन, तामनी, तामण—(प्र) ताम्हण-णी, ताम्हण पहा,

ताभारणें—अक्रि. रागानें भडकणें, बहकणें, लाल होणें. ताव रणें पहा [ताव]

ताम, तामरा—ताव, तावरा पहा

तामकुडय—स्त्री (कु) भाताची एक जात, ताबकुडय पहा

तामगिरी—वि तांबेंमिश्रित. 'गैरसाळ तामगिरी। कोणी नवी मुद्रा करी। नाना कपट परोपरी। शोधून पाहावें।' -दा १० ८.१४ [स ताम्र]

तामग्दूर—क्रिवि शक्य तोंवर यथाशक्ति, शक्त्यनुसार, मगदुराप्रमाणें 'आम्हीही सेवाचाकरी तामग्दूर करण्यास हाजर' -रा ७ ३७ -वाडदुवा १४२ [फा ता=पावेतों+अर मक्दूर= बळ, सामर्थ्य]

तामण—पु (कों) एक वृक्षविशेष, याला उन्हाळ्यात सुदर फुलें येतात व याचें लाकूड इमारतीच्या उपयोगी असतें

ताम(व)नदस्त—पु (गजिफाच्या खेळात) गजिफा वाट ताना चूक झाल्यामुळें दडादाखल वाटणारानें द्यावयाचा दस्त, पानें (प्र) तावनदस्त [फा तावान्=दड, नुकसानभरपाई+फा दस्त्=हात (गजिफातील)]

तामरात—स्त्री दुरुस्ती, मरामत 'त्यास तामरातीस वगैर खर्चास' -वाडसमा १ २४ [मरामत ?]

तामवाण—न (कु) ताम्हण पहा

तामस-सी, तामसीक—वि तमोगुणविशिष्ट, तमोगुण विषयक १ निद्रा, आलस्य, प्रमाद, साहसिकता हीं ज्याच्या ठिकाणीं फार आहेत असा, तापट कडक, सतापी, चिडखोर, धाडसी, साहसी, बेफिकीर, दुष्ट लवाड, कपटी, मंदबुद्धीचा, सुस्त, जड (मनुष्य) 'परी तामसीं सात्त्विकीं। सुहृतदुष्कृता त्यकीं।' -ज्ञा १५.१७७ २ भयकर पाशवी, क्रूर, अति नीच (कृत्य आचरण इ०) ३ उष्ण, दाहक, उत्तेजक, उद्दीपक, मोहजनक, स्तभक (औषध, मात्रा खाद्य पदार्थ इ०) ४ मूर्ख अज्ञानी ज्ञानशून्य ५ अधारानें भरलेला, काळा, अधकारमय [स] **०गुणी**-वि तम प्रकृतीचा, तमोगुणयुक्त स्वभावाचा, अति कडक, तापट (मनुष्य इ०) **तामसोपचार, तामसी उप चार**-पु तीव्र, कडक, भयकर राक्षसी, साहसी इलाज, औषधोप चार [तामस+उपचार=इलाज]

तामसाळ—स्त्री १ (कु) तांबड्या रंगाचें एक भात २ गरव्या जातींतील भात. —यदलापूर २८३. तांबसाळ पहा. [ताम्रसाळ]

तामि(मी)ली तामील—स्त्री (हुकूम, आज्ञा इ०काची) अंमलबजावणी, संपादणी 'तुझ्या हुकुमाची तामील करण्यात माझ्याकडून समजून कसूर होणार नाहीं' —गडकरी, राजसंन्यास ४१ 'हुकुमाची तामिली करण्यात कुचराई केली तर कोर्टमार्शल होण्याची भीति' —सन १८५७, पृ १४६ [अर तामील]

तामाल-ळ—स्त्री एक द्राविडी भाषा ही मद्रासच्या बाजूस प्रचारांत आहे [सं द्रविड, प्रा दमिल, प्रा तमिळ]

तामूल—पु १ विचार, चेत २ दिरंग, दिरंगाई, टाळाटाळ 'तात्पर्य कीं सरकारांनीं फौज शामील करण्याविषईं तामूल करूं नये' —रा ७१. [अर तअम्मुल्]

तामोटी—स्त्री (कु) ताम्हण [सं ताम्र+वटी]

ताम्र—न १ तांबें, एक धातु २ (वैद्यक) ताम्रभस्म —पु (सांकेतिक) मुसलमान, यवन, म्लेंच्छ ताम्र पहा 'ताम्र पराभवातें पावतावे' —भाव ८४ —वि तांब्यासारखा आरक्त, तांबड्या रंगाचा [सं] ०चूड-पु कोंबडा [सं ताम्र=तांबडा+सं चूडा=तुरा] ०चूड(हस्त)-पु (नृत्य) आंगठा व मधलें बोट यांचीं अग्रें जवळ आणून, तर्जनी वाकून ठेवून, बाकीचीं बोटें खोलगट केलेल्या तळहातास चिकटविणें ०पट-पट्टी-नपुस्त्री १ राजादिकांनीं ब्राह्मणादिकांस भूमि इ०कांचें दान, इनाम दिल्याबद्दलचा तांब्याच्या पत्र्यावरील कोरलेला लेख, सनद २ (ल) शाश्वतीची खात्री, हमी, निरंतरपणा [ताम्र+सं पट] **ताम्रपट देऊन ठेवणें**—(ल) कायमचा अधिकार देणें ०पत्र-न १ तांब्याचा पत्रा २ ताम्रपट पहा [ताम्र+सं पत्र=पान, पत्रा] ०भस्म-न १ (वैद्यक) ताम्र, तांब्यापासून केलेलें रसायन, मात्रा, ताम्रप्राणिद २ (सांकेतिक, विनोदी भाषेंत) पुरणपोळी ०मुख-न तांबड्या तोंडाचें वानर. —वि लालतोंड्या, मोंगल, युरोपियन ताम्र पहा 'इराणी, दुराणी, ताम्रमुख व शीख आदिकरून यांनीं हौदे चालविले' ०मुखी-वि ताम्रमुख पहा [ताम्र=तांबडा+मुख=तोंड]

ताम्हण-न—न १ संध्या, देवपूजा इ०करतांना पाणी सोडावयास घ्यावयाचें वर्तुलाकार व उथळ भांडें, संध्यापात्र २ (गो) विक्रीकरितां आणलेल्या तांब्याच्या नवीन भांड्याचा समुदाय, (गो) तांबावत, तांबग [सं ताम्र+भांड?] **ताम्हणी-नी**—स्त्री लहान ताम्हन

ताय—पु १ उष्णता, आंच, ताप 'वियोगाग्निचे तायें। आटना हे।' —ज्ञाप्र ११३२ २ (ल) आवेश जोर, ताठा **तायें तायें**-क्रिवि तावातावानें, आवेशानें 'बोले तें तें तायेंतायें। नेणें परमार्थाचि सोये।' —निगा २८१ [सं ताप म ताव]

ताय—पु. (गो) कागदाचा जाड पुडा [ताव]

तॉय—न (गो) तुरीच्या डाळीची आमटी [सं तोय=पाणी]

तायकि(खि)ळो—पु (गो) टाकळ्याचें झाड, टाळकिळो

तायगुंड—वि (गो) हुषार, कुशल, चतुर [? +गुंड= हुषार, मुल० का ताईगडा=वेरकी, वस्ताद]

तायताळें, तायतो—ताइताळें, इ० ताइनी पहा

तायफा—पु जमाव, समुदाय, नर्तिका, बाजंत्री इ०कांचा तांफा. तांफा अर्थ १ पहा 'श्रीमंतांच्या व सरदार लोकांच्या वाड्यांत सरकारी तायफाचे मुजरे पुणें शहरांत ..गाजून राहिले होते' —नि १५७ [अर ताइफा, म तांफा]

तार—स्त्री १ धातु, रेशीम इ० पदार्थांचा तंतु, तात, धागा, दोरा २ (भिजलेली कणीक, काकवी, मध इ०सारख्या) अर्धवट द्रव किंवा चिकट पदार्थांचा तंतूसारखा अवयव ३ (मादक पदार्थांच्या सेवनानें येणारा) अंमल, कैफ, निशा, उन्माद 'म्हण तार नाहीं आली तार!' —तोच ९१ ४ (संपत्ति इ०कानें येणारा) ताठा, धुंदी, मद. ५ (पित्ताधिक्य, जागरण इ०कांमुळें) डोळ्यास येणारा जडपणा, मंदपणा, अंधेरी (क्रि० चढणें, येणें, लागणें) ६ (ल) चित्ताची एकाग्रता, निदिध्यास, तल्लीनता (क्रि० लागणें) ७ मनाचा कल, प्रवृत्ति —पु केंस 'ज्याचे तार (केंस) पांढरे तो (घोडा) युद्धांत उत्तम' —अश्वप १ २६ ९ (अशिष्ट) (अनेकवचनी प्रयोग) गुह्यभागावरील रोम (क्रि० उपटणें) 'तारा उपटणारा' असा ग्राम्य प्रयोग १० (ल) (स्मरण, याद इ०कांचें) अनुसंधान; संबंध, संगति, ओघ, धोरण (क्रि० लावणें, लागणें, धरणें, सोडणें, सुटणें) ११ एखाद्या क्रियेचा सतत क्रम, ओघ, परंपरा, अनुबंध जसें —कामाची-गाण्याची-पावसाची-नागरण्याची-लिहिण्याची-वाऱ्याच्या वाहण्याची-तार (सामा) प्रवाह, ओघ (क्रि०लावणें, लागणें) १२ (कधीं पु उपयोग) तारायंत्रानें आलेली, पाठविलेली बातमी, संदेश (इं) टेलिग्राम शब्दाला प्रतिशब्द 'डॉक्टर मुंजे यांनीं तार केली' —केसरी १७५३० १३ —पु ताव, आवेश 'गोविंदरावांनीं ऑफिसच्या रागाचा तार आपल्या पत्नीवर काढला' [तार्] (वाप्र) (एखाद्याची) **तार ओळखणें-जाणणें**-(एखाद्याच्या मनाचा कल इच्छा, अभिप्राय, धोरण, तर्कानें जाणणें (एखाद्याची **तार**) **राखणें-संभाळणें**-एखाद्याची मर्जी, तबियत राखणें, संभाळणें, मर्जी राखून वागणें **तार तोडणें**-१ (रागानें, उर्मटपणानें) गर्जना करणें, शिरा ताणून बोलणें गर्जणें २ भलतेंसलतें बोलणें, उद्धटपणानें दुसऱ्याचा अपमान होईल असें बोलणें (एखाद्याच्या) **तारेस उभा राहणें-तारेनें वागणें, चालणें**-(एखाद्याच्या) मर्जीप्रमाणें वागणें, चालणें **तारेस उभा करणें**-मर्जीस उतरणें, मनास येणें. **तारेस लागणें, असणें**-एखाद्या गोष्टीच्या इच्छेंत, विचारांत गुंगून जाणें,

त्या तारेंत असणें सामाशब्द- ०कशी–स्त्री १ तार काढणें, तारकमाचा धंदा २ (ल.) तारेप्रमाणें ओढून काढणें, छळ, जुल्म, गागणूक, जाच (क्रि० लावणें, मांडणें, करणें) [फा तारकशी] ०कशी धरणें-(एखाद्यास) दुःसप्रद भद्दा जाचांत, कांचांत करड्या रीतीनें वागविणें, तरवारीच्या धारेवर धरणें, मुठावर वागविणें [तारकम] ०कस डीक-पु (जरतार धंदा) निम चापडलेली, मुगनी रेशमावर गुंडाळलेली तार ०कशी–सी–स-वि १ सोनें, रुपें इ० धातूच्या तारांनीं, कलावतूनें विणलेलें '(दिल्ली) शहरात तारकशी कामें व अनेक प्रकारचे नक्शी केलेले पदार्थ फार चांगले मिळतात ' –सीप्र ६८ २ ज्याच्या भोंवतीं तारेचें,सुतळीचें जाळें वर विणलेलें आहे असें (भांडें इ०) ३ ताराचा केलेला –पु सोनें, रुपें इ० धातूची तार काढणारा [फा तार्कश् (तार+कशीदन्=ओढणें, काढून घेणें)] ०खिळा–पु पोलादाच्या, लोखंडाच्या तारेचा खिळा, तारांक ०घर–न तारेनें संदेश पाठविण्याचें सरकारी कार्यालय, तारहापिस, (इ) टेलेग्रफ ऑफिस् –सन १८५७ पृ ४२७ ०दान-नी–नस्त्री (वाद्य) तगेरा, सनार इ० ततुवाद्याम लावलेल्या तारा जिच्या वरून ओंवलेल्या असतात ही हस्तिदंताची सछिद्र पट्टी, वाकडा खिळा, घोडी [फा] ०फेणी–स्त्री खा-सपीटाची तार काढून तिचे चौंगे (वेटोळीं) तुपात तळून केलेले एक पक्वान्न –गृहि १४०६ [तार+फेणी] ०बंदी–वि. पोतात सोन्याच्या ताराच्या कलावतूच्या चौकटी असलेलें (पैठणी इ० वस्त्र) 'मुगी पैठणी रेशमी म्यानवदी। जरी साजिरी पञ्जी तारबंदी।' –अकक २, किंकरकृत द्रौपदीवस्त्रहरण ८१ [तार+बंद] ०ब्रश–पु ताराचा ब्रश, घासून झिलाई (पॉलिश) करण्याची तारेची कुचली [तार+इं ब्रश=कुचली] तारंतार–क्रिवि बरोबर ततोतन, पूर्णपणें, सर्वांशीं, एकूणएक तारोतार पहा (क्रि० मोजणें, मापणें, पडताळा भरणें, देणें, (ल) बोलणें, जेवणें) तारायंत्र–न विजेच्या साहाय्यानें धातूच्या तारेंतून सदश पोंचविणारें यंत्र, विद्युत्संदेश हारक यंत्र, (इ) टेलिग्राफ् तारेची बांगडी–स्त्री जिच्यावर कथलाची तार किंवा वर्ख चढविलेला असतो अशी बांगडी ' दाट बांगड्या पाहती (पाहाहातीं ?) ताराच्या भरता काळ सोसली।' –पला ४३५ तारेवरचा नाच–पु (कर) १ तारेवर चालणें, नाचणें इ० २ (ल) अवघड व जोखमीचें काम तारोतार–क्रिवि १ काटोकाट, ततोतत बरोबर 'वाई देशातील गाव निम्मे निम्मे तारोतार व इसाफती व इनाम तारोतार निम्मे वाटून दिलें असे ' –रा ३ ६५ २ लागोपाठ, एकसारखें 'तारोतार त्यानें दोन महिने खेपा घातल्या ' [फा तार्]

तार–पु १ पाण्यावर तरण्यासाठीं घेतलेला आधार, तर 'ऐसा परस्परें आहे जी विचार। भोपळ्याचा तार दगडासी।' –तुगा ११०४ २ (गो) (नदी, खाडी इ० काचा) उतार. [सं तॄ=तरणें]

तार–पु. (तंजा) केळीचा लोंगर, घड. [का तार=सुपारीचा लोंगर, ता]

तार–पु १ (संगीत) षड्ज स्वरापासून निषादापर्यंत (सर्जात) स्वर गाऊन पुन्हा उच्च षड्जापर्यंत घेतात तो आलाप, सूर २ (सामा) उच्चस्वर –वि १ उच्च, खणखणीत (स्वर, आवाज, कंठ) २ लखलखीत, चकचकीत, स्वच्छ, टप्पोर ' वैसें उन्मेखचादिर्णे तार। आणि भावार्थु पडे गार।' –ज्ञा ६ १३४ [सं] ०नाद–पु दाताच्या मागील उच्चस्थानातून उत्पन्न होणारा नाद. ह्याचा उपयोग दूरच्यास हाक मारण्याकडे होतो मध्य नादाच्या दुप्पटीच्या प्रमाणात तारनाद असतो ०षड्ज–पु (संगीत) मध्यसप्तकातील षड्ज स्वराच्या ध्वनीच्या दुप्पटीच्या प्रमाणाचा स्वर ०सप्तक–न (संगीत) तारनादयुक्त सात स्वराचा समुदाय; तृतीयसप्तक [तार+सं सप्तक=सात स्वराचा समुदाय] ०स्वर–पु (संगीत) रागालाप तारसप्तकातील कोणत्या स्वरापर्यंत जावा याची मर्यादा दाखविणारा तारसप्तकातील स्वर

तॉर–न (गो) कैरी, कच्चा व लहान आंबा 'हीं तॉरें लोणच्यास योग्य अशीं आहेत ' [सं तुवर, गो तोर]

तारक–स्त्री एक फुलझाड

तारक–पु भोंपळा (ह्याच्या साहाय्यानें ताफे. तरी तरंगत असतात, म्हणून), सागड 'गोपीकुच हेचि तारक घेऊन। मीनकेतन पोंहतसे।' –ह १७ ५३ –वि रक्षण करणारा, संकटातुन पार पडणारा, तारणारा, उद्धार करणारा [सं]

तारकटणें–अक्रि तारवटणें १ धुंद होणें २ (डोळे इ०) जड, सुस्त होणें, तारवटणें पहा [तार=धुंदी]

तारका–स्त्री १ तारा, चांदणी, नक्षत्र २ डोळ्यातील बाहुली ३ रागानें खोडकर, द्वाड मुलीस उद्देशून योजावयाचा शब्द (पुराणात एका राक्षसाच्या स्त्रीचें नाव तारका आहे असें म्हणतात त्यावरून) कदाचित् त्राटिकेचा अपभ्रंश असेल [सं] ०गुच्छ–पुंज–पु ताऱ्याचा समुदाय, पुंजका, नक्षत्रें

तारका-खा–स्त्रीअव (अशिष्ट) गुह्यभागावरील केंस, शष्प शेंटें तार अर्थ ९ पहा [तार] (एखाद्यास) तारका सम जणें-मानणें-मोजणें-लेखणें-आणणें-(एखाद्यास) अतिशय नीच हलकें, क्षुद्र लेखणें, कस्पटाप्रमाणें मानणें, शष्पवत् मानणें –केवारी–क्रिवि शष्पवत्, तृणासमान (क्रि० लेखणें, मोजणें) [तारका+वारी=प्रमाणें]

तारका(खा)थारका-खा, तारकापारका-खा–वि १ आश्चर्यचकित, भांबावलेला, गोंधळून गेलेला, कावराबावरा 'खेडेगावचा माणूस शहरात आला म्हणजे तारकावारका होतो ' २

(राग, भय इ० कानीं) वेडेपिसे, वेताल बावरलेला, गप्पगार झालेला, कावराबावरा ३ धूर्त, चाणाक्ष, तारखीपारखी (–वि) पहा

तारकिट—पु. तिरकडे तारू

तारकीट—स्त्री (कु) तिरपीट, धादल, नेधा, तारावळ

तारकी पारखी, तारक-पारख—स्त्री हुषारी, सावधपणा 'तारखीपारखीनें रहावें तें न करिता मुक्काम करीत खंडण्या घेत चालिले '–भाव १०२ –वि १ धूर्त, चाणाक्ष, हुषार, कुशाग्र बुद्धि २ जागरूक, दक्ष, सावध, हुषार, सावधान –क्रिवि. सावधपणानें, जागरूकतेनें, सावधगिरीनें, जपून (क्रि० वागणें, चालणें, असणें) [तर्क+पारख]

तारकेवाणी, तारकीवारकी—स्त्री दुसऱ्याला दाबून, दटावून आपला वरचढपणा मिरविणें, चढेलपणाची, उद्दामपणाची वर्तणूक

तारंगण—न १ (ल्हान मुलांचें) आरडणें, हातपाय आपटणें इ० क्रिया २ (प्र) सर्व अर्थी तारागण पहा

तारघडी—स्त्री (गो) शिमग्यात खेळावयाचा टिपऱ्याचा एक खेळ

तारचिट—स्त्री (गो) सोडचिठ्ठी

तारट(ठ)णें—अक्रि तारकणें पहा

तारण—न १ रक्षण सांभाळ, तारणें, संकटांतून मुक्तता, सुटका २ कर्ज घेताना ऋणकोनें सावकाराजवळ, हमी घेणाराजवळ विश्वासाकरिता म्हणून ठेवावयाची पैशाची ठेव, मूल्यवान वस्तु इ०, गहाणाहून हें भिन्न आहे स्वत बरोबर दुसऱ्यास एखाद्या व्यवहारात, धंद्यात मामलतींत गुतवावयाचें असल्यास तोटा इ० च्या हमीबद्दल, विश्वासादाखल त्याजजवळ ठेवावयाची रकम, हडप ३ तारणावर कर्ज ऊ काढलेल्या रकमेपक्षा, तारणाच्या किंमतीचा अधिकपणा ही अधिक रकम कर्जफेडीची हमी म्हणून मानण्यात येत ४ अठराव्या संवत्सराचें नांव [स] ॰रोखा–पु सरकारी रोखा, (इ) गव्हर्नमेंट सेक्युरिटी

तारणें—सक्रि रक्षण करणें, सभाळणें, (संकट, भय, अडचण इ० कातुन) निभावून नेणें, वाचविणें, सोडविणें, सुटका, बचाव करणें, पार पाडणें [स तारण=रक्षण] **तारता, तारिता**–वि १ तारणारा, रक्षण करणारा 'तारता मारता तूच आहेस' २ मुक्ति, मोक्ष देणारा 'तैसा दुष्टादृष्टाचा सखा। धर्मु जाला तो फोकारिच देखा। तरी तारिता तोचि दोखा–। लागो होय।'–ज्ञा १६ २२२ 'नमे इतर तारिता मज भवन्पदाम्भोनिधे।'–केका ११ म्ह॰ मारल्यापेक्षा तारता अधिक=मारणाऱ्यापेक्षा रक्षण करणारा केव्हाहि अधिक योग्यतेचा होय **तारित**–वि १ (नदी इ० कांतून) तारून नेलेला, पार, पलीकडे नेलेला २ (ल) रक्षण केलेला, (संकट, अडचण, भय इ० कातुन) वाचविलेला, मुक्त केलेला, बचावून नेलेला [स]

तारणें—न विळ्याच्या मुठीला दांडी, बसवी करण्याला उपयोगी असा लोखडी जाड खिळा –बदलापूर १००

तारत(द)खाना—पु पायखाना, संडास, शौचकूप, शतखाना [अर तहारत=शुद्धि+फा खाना=गृह, खातें]

तारतम—न आतिथ्य तारतीम पहा

तारतम्य—न १ (दोन वस्तू, व्यक्ति इ०कांतील) श्रेष्ठकनिष्ठभाव, न्यूनाधिक्य, बरेवाईटपण, उच्चनीचपणा २ (दोन वस्तु व्यक्ति इ०कांतील गुण, उत्कृष्टता, दर्जा इ० संबधीं) अंतर, तफावत, विषमता, असमानता, भेद 'पोपट बोलतो आणि मनुष्य बोलतो परंतु त्यात तारतम्य आहे ' ३ गुणभेद जाणून उपचारादिकात बुद्धीचें कौशल्य, विवेक, विवेचक शक्ति, सारासार विचार, धोरण (क्रि० पाहणें, राखणें, ठेवणें) 'कोणास किती मात्रा द्यावी हें तारतम्य या वैद्याच्या अंगीं आहे ' ४ (एखाद्यास) सामान्य मनुष्यापेक्षा अधिक समजून, असाधारण दर्जा ओळखून केलेला आदरसत्कार, शिष्टाचार, आगतस्वागत [स तर आणि तम प्रत्ययापासून झालेलें भाववाचक नाम] ॰भाव–पु (प्र) तारतम्य, तारतम्य अर्थ १ व २ पहा

तारतळ्या—स्त्रीअव बराच वेळ ताटकळत, तिष्ठत बसण्याची क्रिया, कंटाळा येईपर्यंत वाट पहात बसणें (क्रि० देणें, देत बसणें) 'बराच वेळ तारतळ्या दिल्यावर महमदभाईची बढीण आली '–माट अस्पृश्याच्या डायरींतील पानें

तारती(ति)म—न (पाहुण्याचा) यथायोग्य सत्कार, आगतस्वागत, आतिथ्य, तारतम्य अर्थ ४ पहा (क्रि० करणें, पाहणें, धरणें) 'तारतिम वरि तोंडाच पुरतें। अतरा हे यते अतरीचें।' –तुगा ६०९ २ (कु) अकल हुषारी तारतम्य अर्थ ३ पहा [स तारतम्य]

तारनळा—पु दारूकामातील एक विशिष्ट प्रकारचा नळा यात पुष्कळ तारे दिसतात 'तू तारनळ्यासारखा उडी मारशील' –ताव ६९ [तारा+नळा]

तारपट्टी—स्त्री तरवारीचें पातें

तारपें—न एक वाद्यविशेष, नागपुर, पुंगी 'पावें तारपीं मोहरीं। शींगें डाका पेंडारी।'–दाव २८९

तार-बतार—वि विकीर्ण, उध्वस्त, पांगापांग, दाणादाण झालेला 'फौजवर हंगामा करून फौज तार–बतार करावी '–रा ७ २१४ [फा तार् ढि]

तार(रा)यळ—स्त्री १ त्रेधा, धांदल, तिरपीट, गोंधळ, गडबड व्यग्रता (रस्म मुज इ०कांत तारावळ अवश्यक असतें ते साधण्याकरितां मुहूर्त चुकू नये म्हणून फार धादल, घाई करावी

लागते त्यावरून तारावळ पहा). ' मी आपुल्या गृहींची एक। तारवळ होतमे।' —नव २०५५ २ अडचण, टचाईची स्थिति, ओढघस्तपणा, खाण्यापिण्याची ददात, आबाळ [स तारा=नक्षत्र+तल=वळ]

तारली—स्त्री (कों) खाऱ्या पाण्यातील एक प्रकारचा पांढरा मासा हा वेंगुर्ल्याकडे आढळतो या माशाचें खत नारळीस घालतात —कृषि ७१६ यास सस्कृतमध्यें ' अच्युत ' म्हणतात

तारल्य—न तरलता, चचलपणा कप कापरेपणा [स तरल=चचल]

तारवट—वि (परदेशातून) जहाजातून आगबोटीनें आण लेला, विदेशी, परदेशी (माल जिनस इ०) याच्या उलट गावगी=देशातच बनलेला, देशी [तारू=जहाज]

तारवट—वि (दारूच्या वैफानें, तारकळत बसण्यानें मादक पदार्थांच्या अमलानें) धुंद, सुस्त जड झालेला, तारवटलेला [तार=धुंदी, अमल]

तारवटणे—अक्रि १ (मादक पदार्थाच्या सवनानें) धुंद, वेहोष उन्माद युक्त होणें, तारवटणें (ल) (सपत्ति अधिकार इ०काच्या योगानें) मदोन्मत्त होणें, मातणें या ठिकाणीं आपण तोल आपण सभाळला तरी कोणा तरी तारवटलेल्या व्यक्तीच्या मनाचा तोल बिघडून ' —सास २१४८ २ (मादक पदार्थाच्या सवनानें, जागरणानें, रागानें, पित्तानें उन्हानें) डोळे, चेहरा इ० जड व सुस्त होणें, तर्र होणें, ताठरणें विस्फारणें, वटारले जाणें 'आनदीबाईचे डोळे तारवटले ' —इप १०४ [तार=धुंदी]

तारवटा—वि १ लाबच्या बदराहून तारवानें आणलेला (नारळ, सुपारी इ० व्यापारी माल) तारवट पहा २ (गो) तारवावर काम करणारा [तारू]

तारवटा—वि (गो) १ मिरच्याची एक जात, लवंगी (मिरची) २ (ल) जाज्वल्य, जलाल [तार ²]

तारवात बेडा—पु १ जहाजाच्या मानानें जसी सुपारी, त्याप्रमाणें, अतिशय मोठ्या, प्रचड व्यवहारात कार्यात धद्यात एखाद्याचा असलेला अतिशय ल्हान भाग २ इतर (मोठ्या) पदार्थाशीं ताडून पाहता प्रमाणाबाहर ल्हान असणारी वाटणारी वस्तु [तारू+वडा]

तारसा—पु गाडयाच्या साग्याच्या साटींत करळयाशीं समातर व धोडक्याशीं काटकोनात बसविलेल्या आडव्या लाकडां पैकीं एक तरसा पहा [सं तिरस्]

तारसा—वि १ तारवटलेल्या डोळ्याचा (मनुष्य) ज्याच्या डोळ्यापुढें तारा तारा येनात असा (मनुष्य) ' तारसें पुलें कागें पैं।' —दा ३६४२ [तार]

तारसुळी—स्त्री (गो) एक प्रकारची मासळी

तारळ—पु एक मासा तारली पहा

तारा—स्त्रीपु १ नक्षत्र, तारका, चादणी, आकाशातील तेजो गोल २ डोळ्यातील बाहुली ३ —पु उल्का (क्रि० तुटणें) ४ (दारूकाम) गधकात बाभळीच्या डिंकाचें पाणी अथवा अभ्राचा वलक घालून त्याच्या गोळ्या करून त्या बाण, नळा, इ० कात घातल्या असता नक्षत्राकार उडणाऱ्या असख्य अग्निगोलापैकीं एक ५ —स्त्री (ज्यो) जन्मनक्षत्रापासून कोणत्याहि चद्रनक्षत्रापर्यंत मोजून आलेल्या सख्येस नऊ या सख्येनें भागून येणारी सख्या ६ —पु फरडा, हुषार, वस्ताद, तरबेज, पटाईत, कारकून, शिपाई, कारागीर इ० ' कृष्णसिंग हैबतसिंग तारे।' —ऐपो २२१ ' म्हणे तुम्ही फक्त शिपाई तारा। बाहरील शत्रु सर करा।' —अफला ४ १४ ७ —पु सुदर, देखणा मनुष्य ८—पु (नृत्य) बुबुळानें केलेला अभिनय धाकृत, भ्रमण, वलन पातन, चलन, प्रवेशन, समुद्‌वृत्त, विवर्तन व निष्क्रमण असे याच नऊ प्रकार आहेत [स] (वाप्र) **तारे तुटणें**—१ आकाशात तार इकडून तिकडे अकस्मात् सरकणें, उल्का पडणें २(गाण्यात) चमकणें, प्रावीण्य दाखविणें (उप) गर्दभ—गायन करणें ' काय गाण्याच तारे तुटतात हो !' **तारे तुटणें—तोडणें**—असबद्ध वेडेपणाचें भाषण करणें, मूर्खासारखें बोलणें ' मूसल्याचे तुटती तार।' —निक ३ ' या व्याख्यानात त्यानें काय काय तारे तोडले आहेत म्हणून सागू।' —विक्षिप्त ७५ सामासिकशब्द—**तारा-कृति (प्राणी)**—पु एक पृष्ठवशहीन प्राणी हा घाटोळ्या असून यास किरणासारखे सभोंवतीं बारीक अवयव असतात (इ) स्टार हा फिश या वर्गात येतो यास किरणरूपी प्राणी असेंहि म्हणतात —प्राणिमो १२ मराठी ६ व पुस्तक२२० (१८७५) [तार+आकृति]

तारागण—न १ नभामडळ, नक्षत्रमडळ २ बधराला ३ खळ, मजा इ० पाहण्यासाठीं केलेलें उच्चासन, माळा, माचोळा ४ घराच्या वरच्या मजल्याच्या खिडकीपुढें (हवा खाण्यासाठीं, मजा पाहण्यासाठीं) केलेला ल्हान सज्जा ५ (ल) (सैन्य इ० काची) दाणादाण, पागापाग विस्कळितपणा धाताहत, फाताफात ' फौज मोडून तारागण केलें ' —बारो २८ ६ (कामें, धदा इ० कातील) गोंधळ अव्यवस्था ७ (सावकाराच्या तगाद्यामुळें कुटुबाची, अनाथ मुलाची) तारवळ त्रेधा, घाबरगुंडी मन क्षोभ ८ (गा) कौलें घालण्यापूर्वी घरावर तयार केलेलें लाकडी काम [तारा+भगण] **ताराधीश**—पु चद्र [तारा+स अधीश=मुख्य] **तारापात**—पु उल्कापात [तारा+स पत=पडणें] **ताराबल-ळ**—न निवडित असलेल्या नक्षत्र ग्रहादिकाची अनुकूलता ज्योतिष शास्त्रदृष्ट्या सगळ असी वळ **तारामडल-ळ**—न १ नक्षत्रानीं युक्त असें गगनमडळ, तारागण अर्थ १ पहा, नक्षत्रमडळ २ (मानाचीवा पदा) स्त्रियाचा गळ्यात घालण्याचा एक दागिना दोन्हा पाशान दोनशन असे चार मणी लावलेली द्राक्षाची पेटी

घेऊन तिच्याखालीं एक मणी ओवून त्या तऱ्हेनें एकाबाजूस सव्वीस व दुसऱ्या बाजूस सव्वीस अशा पेट्या घालतात व मध्यंतरीं धाग त्याचे थर लाविलेलें मगळसूत्र घालून हे सर्व एकत्र पटवून हा दागिना तयार करितात [तारा+मंडल=वर्तुळ, समुदाय] **तारामैत्री**—स्त्री १ कुंडलींतील ग्रहांतील मित्रभाव 'तिजशीं माझें तारामैत्री मिळा ल्याप्रमाणें सख्य जमलें आहे.' —कम २ ६५ २ नुसत्या नजरा नजरीनें जमलेलें सख्य, प्रेम. **तारासमूह**—पु आकाशांत दगाच्या किंवा धुक्याच्या ठिपक्याप्रमाणें दिसणाऱ्या अधक तेजस्वी पदार्थांचा समुदाय, तेजोमेघ —ग्रूसकृत ज्योतिषशास्त्राचीं मूलतत्त्वें १७९ [तारा+समूह]

तारा—पु १ (कों) (भरतीचें पाणी ओसरल्यानतर खाडी तून, वाकणातून होणारा) पायउतार, उतारा तार पहा 'भव नदीचा आला तारा। या उतारा प्रसादें।' —तुगा २२२८ २ (कु) ओहोटीच्या वेळीं पाण्यावर दिसणारा खाडींतील जमीनीचा भाग ३ (हवेंत, पाण्यात) तरणें, तरणें जसें – जहाजाचा–महागिरीचा–वानडीचा–घारीचा तारा [तरणें, तारणें]

तारा—वि (व) काणा, तिरळा, तेरसा

ताराज—पु मारलूट, जाळपोळ —वि उध्वस्त ओसाड, बचिराख 'मुलूख राहिला, तोही ताराज करून मोगल अनास महाग होत ऐसेंच केलें जाईल' —इम २०० [फा ताराज्]

ताराजी—स्त्री १ मारलूट, जाळपोळ, नाश, विध्वंस 'त्या सस्थानची ताराजी केली' —चित्रगुप्त ८ २ खराबी 'ख्वरम् येथें जमियत पोहोंचून ताराजी मांडिली' —रा ५ १२२ [फा ताराज्]

ताराजी—स्त्री तारातीर पहा [फा ताराज्]

ताराटणें—सकि (गो) आवळून, घ बाधणें, मुसक्या बाधणें 'ताराटून बांध मग कितीही धडपड केली तरी सुटणार नाहीं' [तराटणें]

तारातीर—स्त्री. (कों) १ दाणादाण, पागापाग, फाका फांक वाताहत, तारागण 'माझें मुडविलें घर। लेंकरेंबाळें दारो दार। लाविलीं कहार। तारातीर करोनि।' —तुगा ४०८९ २ त्रास, पीडा, ओढाताण, तारवळ [फा ताराज्]

तारावळ तारामळ—स्त्री मुहूर्त साधण्यासाठीं उडणारी घाई घाडल (विरू) तारवळ, तारवळ पहा (क्रि० होणें, उडणें) (कदाचित् मगणांत झाल्यानतर मुहूर्त सपतो तेव्हां 'तदेव लग्न ताराबल चद्रबल तदेव' इत्यादि घाईनें म्हणतात त्यावरून) 'एवढ्या राज्याची जरी तारावळ झाली होती तरी तो कबूल झाला नाहीं' —नि [तारा+बल]

तारीख—स्त्री १ यवनी, इराणी पद्धतीनें महिन्याच्या पाटीं येणाऱ्या दिवसांपैकीं प्रत्येक, मिति तिथि २ इतिहास, तवारिख पहा [फा तारीख्]

तारीप–फ—स्त्री प्रशसा, स्तुति, वाहवा, (एखादा पदार्थ, व्यक्ति इ० यांच्या) उत्कृष्टपणाचें वर्णन, शिफारस 'लढाई बहुत तारफेची झाली' —मराचियोशा २२ 'अग्रेज मैत्रसीरा बहु तच उत्तम, याची तारीफ काय लिहावी?' —रा १२ १२७ [अर तअरीफ्] ०**दार**—वि. स्तुत्य, तारीफ करण्यास योग्य, प्रशसनीय 'हत्ती बहुत चांगले तारीफ–दार पाठवावे' —ऐतिप्र २ ६२ [तारीफ+फा दार्] ०**लायक**—वि तारीफदार, प्रशसनीय 'परन्तु तारीफलायक चित्रें मेळवून पाठवावीं म्हणून पत्रीं आज्ञा' —ऐटि १ १३ [तारीफ+लायक=योग्य] **तारफेचा**—वि तारीफ करण्यास योग्य 'मागें झुबडा आरळ झोंक माथ्यावर पदराचा। चार आगुळें सरळ लपविला चद्र तारफेचा।' —होला १००

तारीफ—न आयात व निर्गत मालाच्या जकातीच्या दराचें कोष्टक, (इ) टॅरिफ् (इग्रजी शब्द अरबी तअरीफ् शब्दा पासूनच झाला)

तारुण्य—न तरुणपण, यौवन, ज्वानी, मनुष्याच्या वयाच्या सोळाव्या वर्षापासून चाळिसाव्या वर्षापर्यंतचा काळ [स] —**पयावस्था**—स्त्री तरुणपणाची अवस्था, तारुण्य [तारुण्य+स अवस्था=स्थिति]

तारुफळें—न (गो) कोयता, पळे वगैरे लोंबकळत ठेव ण्याची अरुद फळी तारुफळें पहा [? +फळें=फळी]

तारू–रू—पु (काव्य) नावाडी, पल्हवून नेणारा, तरून नेणारा 'नामाचिया सहस्रवरी। नावा इया अवधारी। सजूनियां ससारीं। तारू जाहलें।' —ज्ञा १२ १० —वि तारक, रक्षक, तारून नेणारा 'आम्हा–तुम्हास भववारिधिमाजि तारू।' —र ४५ [स तृ–तर, म तरणें, तारणें]

तारुवा—पु नावाडी 'तारुवाच रूपें दीननाथ। काय वाल्त तियेसी।' —भवि ५६ ५३

तारूं—न नौका, तिनापासून पाचापर्यंत शिडें असलेलें गल-बत, जहाज (सामा) तरण्याचें साधन 'तैसें भूताकार एकाचे। हे दिठी रिगे जें साचें। तेंचि ब्रह्मसपत्तीचें। तारूं लागे।' —ज्ञा १३ १०८६ 'कीं हें सुखाचीं तारवें लोटलीं। आधीं आनदें उतरलीं।' —दा १ ८ ३१ [स तृ–तर्=तरणें] म्ह० भडास तारू व गाय त्यास गोरू=योग्य निवड नसणें या अर्थी **तारवार धाडप**—सकि (गो) एखाद्या माणसानें घडखोरीसारखा मोठा गुन्हा केला असता त्याला पकडून आरमारी बेड्यांत ठेवणें **तारू बुड्यासरस गिळप**—(गो) (डोलकाठीसह तारू गिळणें) (ल) सर्वच्या सर्व गिळणें, सर्वस्व स्वाहा करणें ०**तराडें**—न (व्यापक) जहाज गलबत लहानमोठें गलबत

तारें—न १ हुनार, चलाख, धूर्त, मनुष्य, मूल इ० तारा अर्थ ६ पहा २ (उप विद) वेडगळ, अर्धवट मनुष्य मुलगा

३ वेड, वेडेपण, पिसें, म्हातारपणामुळें बुद्धीस होणारा चळ [तारा] म्ह० आधींच तारें आणि त्यात शिरलें वारें=आधींच वेडगळ आणि त्यात भूतबाधा झाल्यास त्या वेडया माणसाच्या चेष्टा किती वर्णाव्या तुल० 'आधींच मर्कट तशातहि मद्य प्याला' 'आधींच उल्हास त्यात आला फाल्गुनमास'

तारें—न वादळाचा, सोसाटयाचा वारा, जलवारा हा वारा गलबतास वाईट असतो [तार]-**वारें**—न १ (राजा) गलबताला अनुकूल किंवा प्रतिकूल असा वारा, वाऱ्याची स्थिति 'गलबत उद्या येईल की परवा येईल हें न कळे, तारेंवारें ह्याच्या स्वाधीन आहे' २ लहरीपणा; चाळेखोरपणा, नखरा, मिजासखोरी 'तारेंवारें दोन दिवसाचें' चचलपणाची लहर, जसें – रोजगाराचें–व्यापाराचें–चाकरीचें–तारेंवारें (क्रि० येणें, चढणें) ३ मोठें अवसान, आवेश, उन्माद 'कोंकणात सापड जेव्हा चालतात तेव्हा काम कऱ्यास दारू पिऊन भले भले ओरडून तारेंवारें चढलें म्हणजे काम सडक चालतें' [तार=उन्माद+वारा]

तारोळा—पु १ (आरभिलेल्या कार्यात होणारा) अडथळा, खोळवा, प्रतिबध, खोळब्यानें, अडथळयानें उत्पन्न झालेली अडचणीची स्थिति, गोंधळ, त्रास, घोंटाळा साधारणपणें जेवणखाण, अन्न व प्रापचिक सामान्य गोष्टी ह्यांच्या सबधानें हा शब्द उपयोगात आणतात जसें –पावसाचा–धान्याचा–पैक्याचा–सैपाकाचा–जेवणाचा–ससाराचा–स्नानाचा–तारोळा पाणी, पाऊस, द्रव्य, धान्य इ०काची कमताई झाल्यामुळें किंवा जेवण स्नान, स्वयपाक इ०काना कांहीं विघ्न, अडथळा आल्यानें (सामा) त्रास, दगदग, क्लेश गोंधळ, तारावळ २ दुर्दशा; कष्टमय स्थिति विपन्नावस्था 'आईवाचून मुलाचा तारोळा होतो' 'घरास आग लागली म्हणजे तारोळा होतो' 'घरचा धनी मेल्यामुळें कुटुंबाचा, प्रपचाचा तारोळा होतो'

तार्किक—वि १ तर्कशास्त्रासबधी, न्यायशास्त्रविषयक २ सशयी, बुद्धिप्रामाण्यवादी 'तार्किकाचिया वज्र साखळा। कीर्ती खावी नाळीची अवलिळा। माताड तें वादी दिग्गजु सकळा। सूम डळीचें।' –शिशु २५ ३ चतुर, धूर्त कुशाग्रबुद्धि, तर्कबाज, मर्मज्ञ मार्मिक ४ षड्दर्शनापैकीं कोणत्याहि एका दर्शनाचा अनुयायी, तत्त्वज्ञानी, न्यायशास्त्रज्ञ ५ तार्किक्य पहा [स तर्क] **तार्किक्य**—न तर्क, अनुमान करण्याचें चातुर्य, धूर्तपणा, मार्मिकता, बुद्धीची कुशाग्रता [तार्किक]

तार्तराम्ल—पुन (रसा) एक अम्लद्रव्य हें चिंचपासूनहि काढतात, द्राक्षाम्ल, (इ) टार्टरिक् ॲसिड [इ टार्टर+स अम्ल]

तार्‍या—वि नाव, होडी चल्हविणारा नावाडी, तारू पहा [तारणें]

तार्‍या—वि १ दारूबाज, अमली, मादक पदार्थांचें व्यसन असलेला २ कटाळा येईपर्यंत एकाच गोष्टीची घोकणी, जपमाळ घेऊन बसणारा [तार=धुंदी]

तार्ली, तार्लें, तार्वटी—तारली, तारवटी इ० पहा

तासुंलें—न (गो) (गरम) पाणी

ताल—पु (साडलेलें दूध, रक्त, तेल इ०काचें) थारोळें, तळें [हिं ताल=तळें]

ताल—पु (घर, इमारत इ०काचा) मजला 'अस्मानीं मडप दिला तिन्हीं तालावरी वो।' –तुगा २९१ 'गली घेउन प्राण प्रियकरासी तिसर ताली।' –प्रला १९४ [स तल=तळ]

ताल—पु ताडाचें झाड [स] ०**तोडणें**–बढाई मारणें, लंब्या लंब्या बाता झोंकणें सामाशब्द– ०**ताल**–क्रिवि १ उचउच, लवेलव, उद्दामपणानें (क्रि० उडणें, बोलणें, जाणें इ० ऱ्यासह प्रयोग केल्यास लंब्या लंब्या बाता झोंकणें, बढाईखोरपणानें बोलणें असा अर्थ) २ बेतालपणें, बवदपणानें, विसगत, असबद्ध 'हा तालताल जातो–गातो' 'त्याचें बोलणें, गाणें, ताल ताल जातें' **तालताल बोलणें–उडणें**–१ टाळाटाळीचीं उत्तरें देणें २ विषयाला सोडून असबद्धपणानें बोलत सुटणें, मरमसाटपणानें बोलणें ०**तोडया**–वि १ बढाईखोर, मोठाल्या बाता झोंकणारा २ अरबाब धटिंगण 'तालतोडयाची पेंढारशाहींत चलती होती' –रावो [ताल+तोडणें] ०**वृन्तहस्त**–पु (नृत्य) उद्वृत्त (सयुतहस्त) पहा

ताल—पु १ (सगीत) गीत, वाद्य व नृत्य ह्यांच्या क्रियेच्या गतीचें कालदर्शक नियमित प्रमाण, ठेका (क्रि०धरणें) प्रसिद्ध अस तीस ताल प्रचारात आहेत त्यांचीं नावें येणेंप्रमाणें – कहेरवा, दादरा, तीव्रा, रूपक, पस्तु, धुमाळी, मध्यमावती, गजल, ठका, झपताल, सूलताल, रुद्रताल, भानुमती, चौताल, एकताल, खेमटा, फरोदस्त, अडाचौताल, झूमरा, दीपचदी, धमार सवारी, गजझपा, तिलवाडा त्रिताल पजावी टप्प्याचा ठका शिखर, विष्णुताल मत्तताल व ब्रह्मताल 'परोपरीच गर्भे घालुनि नृत्यास रम्य वत्तिस या। करिती ताल धरुनिया' –कम ४ १०८ २ हातावर, दडावर हात मारण्याची क्रिया, टाळी वाजविण्याची क्रिया ३ सम पहा ४ (नृत्य) हाताचा आगठा व मधलें बोट यामधील जास्तींत जास्त अतर ५ काशाचें एक वाद्यविशेष (हें काठीनें वाजवितात) एक प्रकारचा टाळ [स] सामाशब्द– ०**तत्र**–न (वर्तन, भाषण मसलत इ०कातील) सुसबद्धपणा, सगति अविरोध (विरू) ताळतत पहा [ताल+तत्र] ०**थाक**–पु गायन व नृत्य यातील ताल आणि विरामाच्या जागा 'गात्या नाचत्याच ताल थाक। स्वयें दास अनुकरे।' –एभा २२ ६०८ [ताल+थाक=थकणें विश्राम] ०**बद्ध–बंद**–वि तालाला धरून असलेलें (ख्याल, पद, गाणें इ०) [ताल+बद्ध=

बाधलेले] ०माल-पु धोरण, अनुमधान, तानमान, ददावाल-स्थितीचा मिलाफ, रागरंग; (विप्र) तालमाला, तालमाला पहा 'त स्वत आता विलायतेला जाणार, तथील तालमाल पाहा णार . ' -सास २ २६४ [ताल द्वि] ०शुद्ध-वि यथाशास्त्र तालानीं युक्त, संगीत शास्त्रदृष्ट्या बरोबर असलेलें, स्वरैक्यानें युक्त (पद, गाणें इ०) ०सुरीं-क्रिवि. ताल व सुर याना अनुसरून, ताल व सुर याना न सोडता; तालसुरांत, शास्त्रशुद्ध (क्रि० गाणें). ०ज्ञता-स्त्री तालासंबधी ज्ञान [ताल+स ज्ञा=जाणणें] ताला दर्श-पु ताल व लय दाखविणारें एक पाश्चात्य यत्र, तालमापक (ई) मेट्रॉनम् [ताल+आदर्श=आरसा]

ताल—पु प्रयत्न, खटपट ' महाराजापुढें तोंड वेंगाडून पैसे मिळण्याचा ताल करण्यापेक्षा, जर त्यानीं भिक्षाटदि केली तर अधिक उत्तम ' -विविध ३ १८०

ताल—स्त्री १ (पाणी अडविण्याकरिता, मळविण्याकरिता रस्त्यावर शेतात घातलेला) बाध, बाधारा २ नदी इ०काच्या काठाच्या बाजूने बाधलेला धक्का [स तल]

ताल—पु (कों नाविक) गलबताच्या नाळीच्या खायास व बन्याच्या खायास खालून बारीक लाकडें ठोकितात त्यापैकीं प्रत्येक [स तल]

ताल—पु (कु.) ज्यात भरतीच्या वेळीं पाणी चढतें असा नदीकिनाऱ्यालगतचा जमीनीचा भाग [स तल]

ताल—पु (चामाराचा धदा) खुरा आणि तळ यामधील जोडयाचा भाग [तळ] ०भरणें-सक्रि जोडयाचा खुरा व तळ यामधील भागात भर घालणें

ताल, तालक—पुन हरताळ (इ) आर्सेनिक [सं] ०भस्म-न हरताळ भस्म

तालक—न टाळें, कुलूप [स ताल]

तालकेत—स्त्री (गो) कागदपत्र इ०काची नक्कल, प्रत [फा तालीक]

तालमखाना—पु एक औषधी द्रव्य, (प्र) तालीमखाना पहा

तालमी—वि कुस्तींत तालमेंत सराईत पटाईत असलेला [तालीम]

तालमूली—स्त्री एक वनस्पतिविशेष [स]

तालव(वा)र—पुनअव (एखाद्यास श्रीमताप्रमाणें) आदर-पूर्वक वागविणें, बरदास्त ठेवणें, मानमरातब तैनात राखणें (क्रि० करणें, ठेवणें, राखणें) -वि तालेवार, दैववान भाग्यवत [अर तालिअ=भाग्य+फा वर्=वान प्रत्यय]

तालव्य—वि तालुस्थानीं, तालुस्थानापासून उत्पन्न होणारा (वर्ण, उच्चार इ०) इ, ई, च, छ, ज झ ञ व श हे तालव्य वर्ण आहेत [सं]

ताला—पु कुलूप, टाळा [स ताल, हिं. ताला, गुज ताळु]

तालामाला—पु स्थल व काल यांची अनुकूलता, रागरग, हालहवाल, तानमान, (हिशेब, मजकूर, हकीगत इ०कातील) मेळ, सुसबद्धपणा, (उपाय, साधनें, भाग इ०काचा) मेळ, जुळणी, जम, ताळमेळ (क्रि० पहाणें, जाणणें, समजणें, येणें) [ताल द्वि]

तालाम्ल—पुन (रसा) एक अम्ल, (इ) आर्सनिक् ॲसिड तीव्र नत्राम्लाबरोबर आर्सेनिक् तापविलें असता त्याचें लौकर प्राणिदीकरण होऊन तालाम्ल बनतें ' -ज्ञाको (आ) २९७ [सं ताल=हरताल+अम्ल] तालायित-वि (रासायनिक परिभाषा) एक तालसयुक्त द्रव्य (इ) आर्सेंईट् तालित-वि (रासायनिक परिभाषा) एक तालसंयुक्त द्रव्य (इं) आर्सीनाइट्.

तालि(ले)वार—वि श्रीमत, भाग्यशील, सपन्न ' तालिवार सुवर पैश्याची। कर्ल नये सगत बदयाची। ' -प्रला ९३१ [फा तालिअवर्]

ताली—स्त्री (क) किल्ली, चावी [हिं]

तालीक—स्त्री १ (अव तालका) (सरकारी कागदपत्र इ०काची) नक्कल; प्रत, प्रतिपत्र 'तुम्हीं तालीक लेहून घेऊन अस्सली खुद खत मशारनिल्हेपासीं फिरावून देणें ' -रा ८ १६. 'त्याचीं उत्तरें ही आलीं, त्याच्या तालका करून वडिलांकडे पाठ विल्या आहत ' -ख ११ ६०४५ [अर तअलीका=परिशिष्ट किंवा अर तालीक=याद]

तालीक—पु सबध 'महादाजीस देशमुखीस मसुरीचे तालीक नाही ' -रा १५ १०० [अर तअल्लुक्]

तालीकचा—पु आज्ञापत्र ' व्हीस अब्दाल्याचा तालीकचा आला ' -रा ६ ४४० [फा]

तालीम—स्त्री १ (मल्लयुद्ध, कसरत, गायन, वादन, नृत्य इ०काविषयीं गुरूपासून घ्यावयाचें) शिक्षण २ (घोडयास निरनिराळ्या चाली) शिकवणें ३ (पोपट, मैना इ०कास बोलण्या बाबत दिलेली) शिकवण, शिकवणूक ४ (नाट्य) पात्रानें नाटकातील आपलें भाषण पाठ करून बोलून दाखविण्याची क्रिया, अभ्यास, पुनरुक्तिपूर्वक ग्रहण (इ) रिहर्सल् ५ तालीमखाना, व्यायामशाला ६ व्यायाम, मेहनत [अर तअलीम्] ०खाना-पु मल्लयुद्ध, दाडपट्टा इ०विषयीं शिक्षण देण्याकरिता बाधलेलें गृह, व्यायामशाळा, आखाडा ह्यात कारलें, गदगा, फरी, मुद्गल, जोडी, लेजीम, छडीपट्टा इ० व्यायामाचीं साधनें असतात ह सर्व शब्द व कसोटा, एकलगी, दुलगी, घिस्सा तवकफाड, ठुकण, लगोट, बब्बर खोडा स्वारी इ० पेचाचीं नावें आहेत तीं त्या त्या शब्दाच्या जागीं पहा [तालीम+फा खाना=गृह] ०बाज-वि तालीम करणारा,

आखाड्यात जाऊन व्यायाम करणारा, मल्ल पेहेलवान [फा] ०**बाजी**—स्त्री १ आखाड्यातील व्यायामाची, तालमेची आवड, शोक, नाद २ (सामा) तालीम, व्यायाम [तालीमबाज]

तालीमखाना—पु एक औषधी वनस्पतीचें बीं [हिं]

तालीवत, तालिव(वा)र—वि धनाढ्य, सधन, भाग्यशाली, ऐश्वर्यसंपन्न, श्रीमंत, मातबर 'एवढा तालिवार त्याची दैवयोगें या रीतीची गत झाली ' –भाव ६७ तालेवत-वार पहा [फा तालिअवर्]

तालीसपत्र—न एक औषधी पदार्थ

तालु—न तोंडात वरच्या भागी असलेला एक अवयवविशेष, याच्या व जिभेच्या संयोगानें तालव्य वर्ण उत्पन्न होतात —स्त्री १ मनुष्याच्या डोक्याचा पुढील भाग (विरू) टाळू टाळू पहा २ हजामत करताना टाळूवर ठेवतात तो कसाचा झुपका, चाटकी [स] ०**व्रण**—पु तोंडातील टाळूस झालेला फोड [तालु+स व्रण=फोड]

तालु(लु)क—पु संबंध 'या अहद-नाम्यासी या शब्दाचा तालुक काय आहे ' –रा ७ ९२ [अर तअल्लुक्]

तालुका-खा—पु १ राज्यकारभाराच्या दृष्टीनें केलेल्या देशाच्या जिल्ह्याच्या विभागापैकीं एक पूर्वी एखादा किल्ला किंवा मोठा गाव मुख्यत्वें मानून त्याखालीं आसपासचीं गावें घेऊन तालुका बनवीत २ जमीनदारीपेक्षा लहान असलेला मालकीहक्काखालील प्रदेश (तालुकेहाय हें ' तअल्लुक् 'चें फारसी अव असून तें मुल्की कागदपत्रातून आढळतें) [अर तअल्लुक] **तालु(लु)कदार**—पु तालुक्याचा मुल्की अधिकारी मामलतदार, जमीनदार [फा तअल्लुक्दार्]

तालूकात—स्त्री संबंध ' दर्म्यान त्याचे तालुकातांचें कलम तहनाम्यांत ल्यावयाचें कारण काय ? ' –रा १९ ३० [अर तअल्लुकात्]

ताले—पुअव दैव, प्रारब्धयोग नशीब ' रावसाहेबाचे ताले बुलंद (=उच्च) म्हणोनच ते बाजी सर केली ' –रा १ ५२ ' दौलतरावबावा याचे ताले विचित्र आहेत ' –ख १२ ६८०७ हा शब्द दैव नशीब, प्रारब्ध किंवा अशा अर्थाचा कोणताहि शब्द यासहयुक्त उपयोगात आणतात जसें–दैवाचे ताले संपत्ति मिळणें हे दैवाचे ताले आहेत ' [अर तालिअ] म्ह० असे त्याचे दैवाचे ताले कीं कुत्र्यावर नौबत चाले **तालेवत**–वि सुदैवी, भाग्यवान, श्रीमान लक्ष्मीवंत [ताले] ०**वार**–वि दैववान ऐश्वर्यसंपन्न वैभवशाली श्रीमंत ' राजा जनक तालेवार मार्दी सीतास्वयंवर '–तारामंडळ अर ३ प्रसंग १ तालेवर (–वि) पहा [फा तालिअवर्] ०**वारी**–स्त्री भाग्य, सुदैव, श्रीमंती संपन्न स्थिति उत्कर्ष भरभराटीची स्थिति [फा तालिअवरी]

तालोका-खा—पु संबंध, तालुक पहा ' मुतालिकीचे वराचा वतनास तालेखा नाहीं ' –रा ३ ११७

तॉल्द्—न (गो) होडीवरचें आच्छादन, टप [पो तोल्द्]

ताल्ल—वि (गो) कोरा करकरीत नुकताच विकत घेतलेला

ताव—पु १ सोनें इ० धातूस अग्नींत तापवून लाल करण्याची क्रिया, अग्निसंस्कार २ सोनें चांदी इ० धातु तापवून लाल करून थंड होऊ दिल्यावर त्यास येणारा रंग, तेज ३ (ल) (एखाद्याचा) माज, ताठा जिरविणें, खरडपट्टी काढून नमविणें (क्रि० देणें) ४ दुःख ५ राग, संताप ' दौलत खराबीस आली म्हणून तावाच्या गोष्टी बोलतो ' –ख ७ ४७१ ६ (सा व) ताप, ज्वर ७ आंच [स ताप=उष्णता, प्रा फा ताव, फा ताब्=उष्णता, फ्रें जि तव, तव=भाजणें, तापविणें] (वाप्र) ०**देणें**–तापविणें (एखाद्या वस्तूवर, पैशावर) **ताव देणें–मारणें**–एखादी वस्तु पळविणें, लुबाडणें लांबविणें, (कारकुनी कसबानें) गिळंकृत करणें (एखाद्या खाद्यावर) **ताव देणें–मारणें**–सपाटून, आकंठ एखादें खाद्य यथेच्छ खाणें, त्या खाद्यावर हात मारणें, त्या खाद्याचा समाचार घेणें (एखाद्याला) **ताव देणें**–१ एखाद्याची खरडपट्टी काढणें, हजेरी घेणें, त्यास दपटशा देणें २ चागलें मारणें (व्यापार इ०कात) ०**देणें–मारणें–१** व्यापारधंदा इ०कात नफा मिळविणें, घबाड सापडणें २ व्यापार इ०कात ठोकर, बूड येणें (एखाद्या कार्याचा) **ताव येणें**–एखादें कार्य करण्याबद्दल इसळी, सुरसुरी येणें (मिशावर) **ताव देणें**– ' बरें आहे, पाहून घेईन ' इ० वाचक शब्द बोलून मिशावरून हात फिरविणें सामाशब्द– ०**सुलाख** पु सोनें इ०धातूस ताव देऊन व छिद्र पाडून पारखणें (क्रि० घालणें, उतरणें, निघणें) [ताव+सुलाख] **तावातावानें**–क्रिवि रागारागानें, फणकाऱ्यानें संतापाच्या भरात [ताव द्वि]

ताव—पु कागदाचा संबंध बंद तुकडा सगळें पान [हिं]

ताव—पु तावदान पहा [हिं]

ताव—स्त्री (कों) (पावसाळा इ०कात पडणारें) सूर्याचें मंद ऊन [स ताप]

तावसावावरुल्यो—स्त्री (गो) थट्टामस्करी, कुचेष्टा, टिवल्याबावल्या

तावज—स्त्री (गा) होडी ढकलण्याचा लहान वावा ताज (कों नाविक) १ पहा

तावजाळें—न (गो कु) ताइताळें ताइताची माळ [अर ताविज्=ताईत]

तावटणें—उक्रि (व) (एखादी वस्तु इ०) पळविणें, लांबविणें, लाटणें

तावड—स्त्री तावडी पहा

तावड—स्त्रीन (व) दूध तापविण्याचें रुंद तोंडाचें भांडें [स तप्]

तावडणें—अक्रि (सत्तीनें अथवा आपल्या खुषीनें एखाद्या उद्योगांत, कामांत) एकसारखें खपणें, राबणें, व्यापृत असणें 'ऐन दोन प्रहरच्या उन्हांत तावडला म्हणून ताप आला' 'हा मुलगा प्रहरभर पाण्यात तावडतो' —उक्रि तावडणें १ (एखाद्यास जबरदस्तीनें) कष्टाच्या कामांत गुंतवून ठेवणें, राबवून घेणें, कामास जुपणें, वेठीस धरणें, तागडणें अर्थ ३ पहा २ (एखाद्यास त्रासदायक अशा प्रकारें) खोळंबा करणें, खोळंबून धरणें, डाबून ठेवणें तागडणें अर्थ ४ पहा ३ (घोडा इ० जनावर) दामटणें, धसाफशीनें वापरणें, भरधाव पळविणें, तागडणें अर्थ ६ पहा ४ राबविणें, कष्ट करावयास लावणें (उन्हांत, वाऱ्यांत, थंडींत, चिखलांत पाव सांत) दामटणें तावडणें [तावडी]

तावडी—स्त्री १ (गुजराथेंत रूढ) नर्मदेच्या कांठीं ज्या ठिकाणीं नर्मदा ओलांडतात तेथें टेकडीवर असलेली धर्मशाळा, चौकी ज्या तावडींत नावाडी राहतात तिला नावडातावडी म्हणतात २ (ल) तावड, अधीनता, पकड, कबजा ३ (ल) कचाटा, तडाखा, सपाटा हल्लीं हा मूळ शब्द प्रचारांतून गेला आहे मात्र यापासून बनलेले तावडींत, तावडीस, तावडींतून हे शब्द प्रचारात आहेत **-डींतून**-क्रिवि (एखाद्याच्या) तडाख्यांतून, कचाट्यांतून, पकडींतून (क्रि० सुटणें, निघणें) **तावडींत, तावडीस**-क्रिवि कचाट्यांत सपाट्यांत, पकडींत, तडाख्यांत (क्रि० सांपडणें, पडणें) 'शत्रूच्या तावडीस सांपडलों तो काय करील तें करो' धरणें, आणणें या शब्दाबरोबर कर्तरी प्रयोग होतो जसें— मी शत्रूस माझ्या तावडीस आणलें धरलें

तावडींतासन—स्त्री (सुतारकाम) वीणकामाची आडवी काव

तावण—स्त्री (वों) १ एका दमांत मजल चालून, धावून जाण्याचा काळ्याचा प्रमाण, तमा यत्न नेत २ ताण, ओढ (क्रि० पडणें देणें) [ताण]

ताव(वा)ण—स्त्री दंड गुन्ह्याबद्दल नुकसानभरपाई, जुर्माना, नुकसान, सूदेंड (क्रि० बसणें, भरणें) हा शब्द, लांच खाल्ल्याच्या खोट्याच सबबीवरून एखाद्यापासून अन्यायानें वसूल केलेला दंड, किंवा सरकारनें बसविलेला कर, केलेला दंड, अथवा स्वतःच्या नजरचुकीनें किंवा दुसऱ्याच्या चुकीनें झालेलें नुकसान इ० का संबंधीं वापरतात [फा तावान्]

तावणें—उक्रि १ (सोनें इ० धातु) लाल होईपर्यंत तापविणें २ (दूध, तूप, पाणी इ०) तापविणें, गरम करणें ३ (एखाद्यास रागानें, आवेशानें) लाल करणें, खाकरणें, दपटणें, खरडपट्टी काढणें ४ (ल) भावनांनीं, तपासणें, 'जे अद्भुताचें बोलें सांडुनी। विकल्पाचिया झुळका चुकाउनी। अनुरागाचा निरु ताउनी। पाणि ढाळु।' —ज्ञा ७ ९९ [स ताप, प्रा ताव, फा ताव्, हिं तावना] **तावलेला सुलाखलेला**-वि सोनें पारखण्याकरितां प्रथम तापवितात व नंतर त्यास एक छिद्र पाडून तें सर्व एकजिनसी आहे किंवा नाहीं हें पाहतात त्यावरून कसोटी लावून पारखलेला, पूर्णपणें कसोटीस उतरलेला, अनुभवानें योग्य ठरलेला, **तावून सुलाखून**-क्रिवि १ अनुभव व परीक्षा पाहिल्यानंतर, कसोटीस लावून योग्य ठरल्यावर २ अडचणींतून, संकटांतून, दिव्यांतून, विपत्तींतून (पार पडणें, सोडविणें, मुक्त करणें). (क्रि० काढणें, निघणें, जाणें) **तावून सुलाखून घेणें**-(सोनें, नाणें इ०) सक्तपणें कसोटीस लावून व काळजीपूर्वक ताइन-पारखून घेणें. —अक्रि (अकर्मक) उकडणें, गदगदणें, गदमदणें, उष्मा होणें —अक्रि १ (ऊन, सूर्य यानीं) प्रखरणें, तापणें, तळपत असणें. 'तो तावूनि प्रतापतरणी। दत्तमिन पाडिला रणीं।' —मुआदि ३३ २३ २ (ल) (राग इ० कानीं) संतप्त होणें, क्रोधाविष्ट होणें, संतापानें लाल होणें

तावणें—उक्रि ताणणें 'क्रोधें स्फुरती ओंठ। भृकुटी ताऊनि तेजिष्ठ।' —मुआदि ३१ १७१. [ताव] —

तावत्—वि तितकें, तेवढें 'यावत्संख्याक ब्राह्मण तू सांगी• तसेस तावत्संख्याक मी आणिले' —क्रिवि तोंपर्यंत, तोंपावेतों; तावत्कालपर्यंत याच्या जोडीचा शब्द यावत्. या शब्दाचा मराठींत स्वतंत्र उपयोग नाहीं तावत्काल, तावत्कालपर्यंत, तावत्पर्यंत इत्यादि सामासिक शब्दांत मात्र उपयोग करितात [स] **सामाशब्द**— **०काल-कालपर्यंत**-क्रिवि तोंपर्यंत, त्या वेळेपावेतों, तितका वेळ **०पर्यंत**-क्रिवि विवक्षित कालापर्यंत, विवक्षित स्थळापर्यंत अंतरापर्यंत, तोंपर्यंत, तेथवर **तावन्मात्र**-क्रिवि १ अगदीं तितकेंच, तितकेंच, जरूरीपुरतेंच, याच्या जोडीचा शब्द यावन्मात्र २ (व्यापक) यथातथ्य, जेमतेम पुरेल इतकें थोडें, म्हणण्या जोगें नसलेलें, माफक, थोडेसें 'आपण शिके जाऊन। तावन्मात्र शिके जाण। सर्वेचि विस्मृति होय त्यासी।' —गुच १७ २१ 'दुभतें सांगण्याजोगें नाहीं, तावन्मात्र आहे' [स तावत्+मात्र]

तावतक—पु (व) अनुमान तर्क

तावता—क्रिवि अजूनहि, तरी देखील इतक्यानेंहि, इतकें असूनहि, यद्यपि, असें असतांहि [स एतावता अप]

तावदान—न १ (खिडकी, दार, कपाट इ० कांस बसवावयाच्या उपयोगाचें) कांचेचें भिंग, तक्ता 'तावदानें धाली साफ, ज्यांत मद दिसत असेल तीं न घेणें, साफ असतील तीं घेणें' —रा १२ १३२. २ कांचेचीं भिंगें बसविलेलें दार, खिडकी इ० [फा ताब्दान् (ताब+दान्)]

तावदारकी—स्त्री (गो बे) जरब, धमकावणी, दपटशा, अमल गाजविणें, ताव दर्णे 'मिन्याएवढा पोर पण तावदारकी किती दाडगी।' [ताव+दार प्रत्यय]

तावदारणें—अक्रि (कर) रागावणें, कावणें, तावणें, तण तणणें 'तू किती तावदारलास तरी मीं म्यायचा नाहीं' [तावदार]

तावनदस्त—पु (गंजिफाच्या खेळ) गंजिफा वाटताना चूक झाली असता वाटणाराकडून चुकीबद्दल घेतात तीं पानें [फा तावान्=मूर्दड+फा दस्त=पत्त्यातील हात].

तावनी—स्त्री (व) दूध तापविण्याचें मडकें, दुतली, दुधाणी [तावणें=तापविणें]

तावा—पु (खा) तवा पहा

तावाण—स्त्री मूर्दड, तावण पहा

तावुळा—वि आवेशयुक्त -दार ? [ताव]

ताशा-सा—पु (वाद्य) लहान नगाऱ्याच्या आकाराचें चर्म वाद्य, हें दोन-सव्वा दोन फूट व्यासाच्या पितळी किंवा तांब्याच्या पाटीचें तोंड कातड्यानें मढवून तयार करितात त्या पाटीच्या कडेला स्क्रू बसवितात ते किल्लीनें पिळून स्वर कमजास्त करता येतो हें वाद्य गळ्यात घालून, दोन हातात दोन बारीक वेताच्या छड्या घेऊन वाजवितात हें वाद्य स्वतन्त्रपणें किंवा सनईची साथ करताना वाजवितात 'वाजे हत्तीवर नौबत ताशाचे भार वाजतरी।' -ऐपो ४३० [अर तास] **ताशेकरी**-पु ताशा वाजविणारा

ताशीर—स्त्री (व) गमत

ताशील—स्त्री (राजा) तपशील पहा

ताशीव—वि तासून तयार केलेला (दगड, लाकूड इ० पदार्थ) तासीव [तासणें]

ताशे(से)रा, ताशिरा—पु १ ताशावरची झोड, कडका (क्रि० झाडणें, झडणें) २ (ल) बदुकाची एक फेर, भडिमार, धडाधडी ३ (ल) रागानें काढलेली खरडपट्टी, दणकारा, खण कावणें, अपशब्दाचा वर्षाव ४ भाडणाचा कचका, कडाका (क्रि० झडणें झाडणें) [ताशा]

ताशे(से)रा, ताशिरा—पु लाकूड इ० वाकमानें तामल्यानें निघालल्या ढलप्या, छन छाटछूट (क्रि० पाडणें पडणें) [तासणें]

ताशेरा—पु (व) ऐनवळ, मोका योग्य संधि

तास—पु १ अडीच घटिकांचा कालावधि साठ मिनिटाचा काळ २ (वाद्य) घड्याळ; एक वाद्य, अर्धा इंच जाडीचा थाळीएवढा धातूचा गोल तुकडा ह्याच्यावर लाकडाच्या मोग रीनें आघात करून ध्वनि उत्पन्न करितात देवाची आरती करताना किंवा अडीच घटकांचा कालावधि दर्शविण्याकरितां हा वाज वितात 'तदुपरि मग सायकाळिचा तास वाजे।' -सारह ५ ४० 'घटका गेली पळें गेलीं तास वाजे झणाणा।' [अर तास्]

तास—पु निळ्या रगाचा एक पक्षी, चास 'सव्य जाती वायस। अपसव्य जाती तास।' -भारा, बाल १२ २४ [स. चाष, चास]

तास—न (व को कु) १ नागरानें किंवा पाभरीनें जमी नीस पडणारी रेषा, कोरणी, घळ, खोबणी. २ (व) उभ्या पिकाच्या (रेषाच्या) दोन उभ्या ओळींमधील अरुद जागा, पाट ३ नदी-ओढ्याचें पात्र, उन्हाळ्यात नदीच्या प्रवाहाचे जे अनेक बारीक भाग, आहोळ होतात त्यापैकीं एक ४ नागरानें जमीन नागरण्याची क्रिया, नागरणी 'राजापुरप्रातीं सात तासें घालावीं तेव्हा ऊस पेरावा' ५ (कु) तिसरी नागरणी [स सीता वर्ण विपर्यासानें] **ताशीं-सीं लागणें**-(पीक इ०) चागल्या रीतीनें वाढीस लागणें **तासावर येणें**-(व) (जमीन इ०) वहितीस पेरण्यास योग्य होणें **०लोटी**-वि (व) शेत ज्या दिशेनें वखरलें असेल त्या दिशेनें केलेली (पेरणी इ०) [तास+लोटणें]

तास—पु १ (सुतारी धदा) (को) हत्यारानें (लाकूड इ०) तासणें, छाटणें, रंधणें २ तासण्याची क्रिया ३ (लाकूड खडक इ०कांचा) छाटलेला, तोडलेला, तासून काढलेला टवका, कपरी, तुकडा 'तेथें सुतारें काटिता तास। तिसी जाहला भूमि वास।' -कथा २ ९ ११२ 'टकडेच्या उच माथ्याचे तास काढून टाकले होते' -कोरकि १९ ४ साच, खाड, खाप ५ (सोनारी धदा) एक प्रकारची नक्षी बागडीवर जी घासून चौकोनी सपाट भाग करतात तो (क्रि० मारणें) 'सोनारास त्यावर तास मारण्यास साग' [स तक्ष्] **०काम**-न १ लाकूड, धातूचे दागिने इ० तासण्याचें काम २ तासण्यानें (लाकूड इ० पदार्थो वर) झालेला सस्कार तास पहा **०कामी-म्या**-वि (बावस इ० नीं) तासणारा, तासकाम करणारा [तासकाम]

तास—पु १ (गा) पेरणीच्या वेळीं शेतात चौदीकडे सारखा चिम्मल करण्याचें एक बाबूच्या टोकास फळी लावून केलेले शेतीचें एक हत्यार निवळें (क्रि० घालणें) -पदलापूर २८७ २ वरील हत्यारानें शेतातील चिखल सारखा करून शेत समतळ करण्याची क्रिया

तास—स्त्री (कु) पल्दविण्याची लाब काठी, लहान घाबू ताज पहा

तास—पु (मण) (तुरी इ० पिकावर) आळ्याच्या रूपानें पडणारा रोग -नो ६ २७२ **०आळ्या**-स्त्रीअव शेताच्या मातीत होणाऱ्या आळ्या ह्या आळ्या कोवळें पीक खाऊन टाकतात

तासक-की—नकी (व) शाकण्याच्या उपयोगाची पिनळी ल्हान ताटली, शाकणी, वेळणी 'तावे, जाव, खुजे, प्रशस्त तिवया, तारे नवीं तासकें।' -सारद ३ ४३

तासची-जी—पु तासाचे ठोके वाजविणारा -वाडसमा २ १ [तास]

तासजी—पु ताशेकरी, ताशा वाजविणारा [ताशा]

तासडपट्टी—स्त्री. १ तासण्याची क्रिया २ (ल) खरड पट्टी, रागानें केलेली खरमरीत टीका, कानउघाडणी ३ हजामत; चोडती [तासणें+पट्टी]

तासणी—स्त्री १ तासण्याची क्रिया (लाकूड इ०) रंधणें, तासणें, छिलणें इ० २ लाकूड तासण्याचें सुताराचें हत्यार, वाकस ३ (ल) चोडती, डोकें भादरणें, खरडून खरडून हजामत करणें ४ (ल) खरडपट्टी, तासडपट्टी, निर्भर्त्सना, पाणउतारा [तासणें]

तासणें—उक्रि १ (लाकूड इ०) वाकसानें तासून नीट नेटकें करणें, छिलणें, कापणें, तोडणें, रंधणें २ जखमी करणें 'शरनिकरें पार्थेतासि तो तासी।' -मो ३६३३ ३ खरडून हजामत करणें, भादरणें ४ (पत्र, अर्ज, हिशेब, यादी इ०) खरडून टाकणें, भरकटणें, फरकारणें, छपाटणें ५ (एखाद्याची रागानें) निर्भर्त्सना करणें, खरडपट्टी काढणें, हजेरी घेणें, कानउघाडणी करणें. ६ (अंकगणित) भाज्याक भाजकानें भागून अवशिष्ट राहील तो राखणें ७ (ल) (गो) अपरोक्ष निंदा, कुचेष्टा करणें ८ (गो) हातावर तुरी देणें [स तक्ष्, प्रा तच्छ् प तच्छणा, गु तासवु] (वाप्र) **तासून निजणें-वसणें**-निश्चितपणें, आरामशीर, निर्वेधपणानें स्वस्थ निजणें, बसणें सामाशब्द- **तासटुस**-स्त्री १ लाकूड इ०चें तासणें, छिलणें वगैरे काम २ (ल) रिकामटेकडे पणाचा उद्योग केवळ वेळ घालविण्याच्या उपयोगाचें बिनमेह नतीचें व बिनफायद्याचें काम, उद्योग **तासो(सी)व**-वि तास लेला, वाकसानें रंध्यानें तासून गुळगुळीत, नीटनटका केलेला, तासून तयार केलेला [तासणें] **तासोपंत**-पु (उप सांकेतिक) वपन केलेली विधवा स्त्री, बोडकी [तासणें+पंत]

तासा—पु ताशा पहा 'आपले राज्यात नौबती व तासेतर्फे ष रणशिंगें बहुत आहेत' -घाको ६ [अर तास] **तासेकरी**-पु ताशेकरी पहा

तासा—न (गो) ताम पैलू [तासणें]

तासीर—स्त्री १ मनाची प्रवृत्ति स्वभाव, प्रकृति (परंतु कडकपणा, तिरसटपणा तलखपणा, जहालपणा, रागीटपणा इ०नीं युक्त या गर्भित अर्थानें प्राय उपयोग जसें-'त्याची तासीर काय कठीण हो?' २ (एखादें काम करण्याची एखाद्याची) विशिष्ट पद्धत, तऱ्हा, तऱ्हा, मोड ३ बंदुका, तोफा इ०चा भडिमार, फैर, (क्रि०) ताशेरा ताशेरा अर्थ २ पहा (क्रि० झडणें, झाडणें)

ताहनेला—वि तहानेला पहा

ताहां—क्रिवि १ तेथील, तेथचा तहा पहा २ (भि) तेव्हा, त्यावेळी 'ताहा त्यो पोयरो बोंबलाया लागयो' =तेव्हा तो पोरगा बोंबलावयास, (ओरडावयास) लागला' -भिगी १३ ३ इतर अर्थी तहा पहा [स तदा]

ताहद(दा)र—वि ताजा, ताजातवाना तहादर अर्थ १ २ पहा

ताहान, ताहान्मोड, ताहानेला—तहान इ० पहा

ताहाल—क्रिवि अद्यापि, आजपर्यंत आजवर 'लेकीन अहद पैमानावर नजर देऊन ताहाल हा ख्याल दिलात न आणिला' -ख ७ ३५७५ -रा १० १८२ [फा ता=पावेतों+अर हाल]

ताहांहयात-द—क्रिवि हयातीपर्यंत, तहाहयात पहा

ताहुद—न १ ठराव, करार 'कादरखान याजकडे तालुका काडोपली दहा लक्ष रुपये ताहुद ठरून सांगितला' -रा ७ ४० २ खत (मक्ता) 'तेथील ताहुदापैकीं सर्व इसेवदी आपण लिहून पाठविली' -रा १ १२६ 'आप्पाजीपंत ताहुद धुकवती करितात' -पेद २०५९ 'तालुक्यावर ताहुद केले ते मोडावें आणि अमानी करावी' -रा ५ २३ [अर तअहुद]

ताहो—स्त्री मुलाचें मोठें रडणें, टाहो पहा [ध्व] **ताहो भरणें**-अक्रि (मूल इ०) रडत सुटणें

ताळ—पु १ संगीत, वाद्य, नृत्य इ० काच्या गतीचें नियमित कालदर्शक प्रमाण ताल ताल अर्थ १ पहा 'ताळ जातो येकेकडे।' -दावि २७१ २ टाळी वाजविण्याची क्रिया, टाळी ३ कांशाचें एक वाद्य, एक प्रकारचा टाळ 'खण खण खण खण ताळ दमाळे।' -दावि ११२ ४ हालचाल फडफड करणें (कान इ०) फडफडावणें 'पाठीं निवृत्तिकर्णताळें। आहाळीं ते पुन्हा विघुळे' -ज्ञा १७७ ५ (हिशेब, हकीगत इ० तील) मेळ जुळणी, एकवाक्यता (बोलणें, वागणें, करणें इ० कातील) सुसबद्धपणा विरोधाभाव, धरबंद मेळ (बहुधा निषेधार्थी प्रयोग) 'ऐसें कळों आलें मज नारायणा। जागृती स्वपना ताळ नाहीं।' -तुगा ९०६ ६ (व्यापक) (पदार्थ वस्तु, शरीरावयव इ० काचा) एकजीव, एकजिनसीपणा मिलाफ, सयोग, एकत्र टिकाव धरून राहण्याची शक्ति (क्रि० असणें धरणें टाकणें सोडणें) [स ताल] (वाप्र) ०**देणें**-१ एखादा गात असताना त्याचा ठेका धरणें २ (ल) (एखाद्याची) री ओढणें त्याच्या अनुसरणें, मदत करणें -शर ०**सोडणें**-मर्यादा, धरबंद सोडणें बेफामपणें वागणें सामाशब्द- ०तत, ०तंत्र, (क) **ताळतंत्र**-पुन (भाषण, वर्तन, आचार इ० व्यवहारांतील) मेळ, मिळतपणा, एकवाक्यता, सुसंगतपणा, नेम परस्परसंगति [ताल+स्त तंत्र] ०**पत्र**-न ताल

हें वाद्य, टाळ 'ताळपत्राचा निर्घोष। गीत गायन करिती सुरस।' –मुरद्य २९.० मेळ–पु १ ताळतेत २ तानमान, देश, काल इ० काचा सुयोग, अनुसंधान [ताळ+मेळ=मिलाफ, जुळणी] ०विताळ–क्रिवि सुर–बेसुर –शर ०वेळ पु तानमान, प्रसंग, परिस्थिति, काळवेळ ताळमेळ अर्थ २ पहा 'ताळवेळ तानमानें। प्रबंध कवित्व आडवचनें।' –दा ११ ६ ८. [ताळ+वेळ]

ताळ–पु कुलुप [स ताल, हिं ताला] ०पडणें–(दोघात) वेबनाव होणें, मतभेद होणें, खटका उडणें 'स्वधर्म भूमीपति हा न सोडी। तो आपणी हेकरि हो न मोडी। दोघामधें ताळ पडोन गेलें। य भीमकीचें परि कार्य जालें।' –सौरुद्र ८ ३५ [म ताल=कुलुप, का ताळ=अडसर]

ताळ–पु लोक, जग 'निराश्रीत सर्वस्वें आसरा नाहीं तिन्ही ताळीं।' –ऐपा ४०८ [स तल्]

ताळ–पु ताडवृक्ष 'शाळ ताळ निबिड वन।' –वेसीस्व ११८ [स ताल]

ताळ–पु (घर, इमारत इ० काचा) मजला, तार सातव्या ताळीं वसणें–१ घराच्या सर्वांत वरच्या मजल्यावर वसणें २ (ल) ऐश्वर्याच्या शिखरावर आरूढ होणें, ऐषारामात असणें [तल]

ताळकुट–न (गा) लहान फादी [ताळी, ताळो=फादी, डहाळी]

ताळचें–अक्रि (गा) १ पटाइणें २ टाळणें.

ताळवार–स्त्री (तजा) पदवी, वळवण [ता ताळ्वारम्]

ताळा–पु १ (हिशेब, भिन्नभिन्न हकीगती, गोष्टी, उपन्यास, साधनें इ० कातील) मेळ, जुळणी, एकवाक्यता, अविरोध, जुळते पणा; सुसंगतपणा (क्रि० येणें, पडणें, पाहणें, मिळणें) 'कदापि नाहीं वचनास ताळा।' –सारुह ३ १३ 'त्याच्या कामाचे ताळे कसे घ्यावयाचे ह्या संबधानें मोहनरावानीं माहिती करून घेतली' –वोरकि ४५ २ (केलेल्या भाकितांशीं नतर घडून आलेल्या गोष्टीचा, आलेल्या अनुभवाचा) मेळ, जुळतेपणा, प्रत्यय, पडताळा, दृढप्रत्यय, प्रचीति प्रतीति (क्रि० येणें, मिळणें) 'म्हणानि येथील न करावें। पाहाणें तें पयेंचि पाहावें। ताळा पडता राहावें।' रामाधान।' –दा१९ ५ १७ 'आपल्या उपपत्तीस ताळा मिळतो की नाहीं याचा फार विचार न करतां' –नि ८१९ ३ एखाद्या गोष्टीचा खरेपणा इ० दुसऱ्या प्रमाणानें ताडून अजमावून पाहण्याची क्रिया, (अकगणित) उत्तर बरोबर आहे की चूक आहे हें पाहण्याची विशेष रीत ४ सत्यत्वबुद्धि –मनको [स ताल] ०पाहणें–मेळ बसविणें एकवाक्यता करणें 'तुका म्हणे ताळा पाहा आपणांसी। उगें हानें मग अनुभविसी।' –तुगा १२३८ (एखाद्या गोष्टीचा दुसऱ्या गोष्टीशीं–सत्याच स्थाचा) ताळा पाहणें–घेणें–दोन गोष्टींची, वस्तूंची परस्परांशीं तुलना करणें, परस्परांशीं ताडून पाहणें ताळ्यास–ताळ्यावर येणें–नीट मार्गाला लागणें, स्वैरपणा सोडून देऊन सुमार्गानें चालणें, शुद्धीवर येणें ०तोळा–पु ताळमेळ, व्यापक अर्थानें ताळा शब्दाबद्दल वापरतात ताळा पहा [ताळा द्वि] ०वाळा–पु ताळमेळ –शर [ताळा द्वि.] **ताळेबंद**–पु (ताळा पडणारा बंद) १ खतावणी, रोजखर्डा इ० कावरून गेला महिना, साल इ० काहीं मुदतीच्या जमाखर्चाचा केलेला हिशेबाचा खर्डा, लिहिलेला झाडा ताळेबंदावरून पुढील साल्या अजमास (बजट) करितात २ जवळील (हातातील) शिल्लक आणि खर्ची पडलेल्या रकमा, जमेकडील रकमा इ०कावरून निघणारी शिल्लक याचा मेळ दाखविणारें खजिन्यातील पत्रक ३ प्रांताच्या तपशीलवार हिशेबावरून थोडक्यात काढलेला सरकारी गोषवारा –इनाम ५०–५१ **ताळेबंद गोषवारा**–पु ताळेबंदाचा संक्षिप्त खर्डा, साराश, टिपण **ताळेबंदजमा, ताळेबंदीजमा**–स्त्री जमाबंदीचा सरकारी ठरावानें ठरलेल्या वसुलाचा व मागाहून आढळलेल्या बाकींचा समावेश करणारें सदर याच्या उलट जमाबंदी जमा किंवा किस्तबंदी जमा [ताळेबंद+जमा] **ताळेबंदबाकी**–स्त्री ताळेबंद जमेंतील वर्षाअखेरीची (वसुलाची) बाकी, ताळेबंदजमेंत दाखविलेली वसूल व्हावयाची बाकी रक्कम [ताळेबंद+बाकी]

ताळा–पु (माळवी) टाळा, कुलुप [स ताल, हिं ताला]

ताळो–पु (गो) गळा, आवाज

ताळो, ताळी–पुस्त्री (गो) डहाळी, फादी

ताळ्–स्त्री (वो) टाळू पहा [स तालु]

ति–वि (प्र) तीन, संख्यावाचक उपसर्ग, प्रत्यय, जसें–तिमजला, तिकोनी=तीन मजल्याचा, तीन कोपऱ्याचा [स त्रि, प्रा ति] सामासशब्द–**तिकटणें**–न १ शेतामध्यें तीन बांध (वरोळ्या) एका ठिकाणीं असतात तें ठिकाण २ तीन रस्ते एकत्र मिळतात तें ठिकाण ३ तीन काठ्या वगैरे एकत्र बांधून केलेली रचना; तिकटी [त्रिकूट] **तिकटी**–स्त्री १ तीन काठ्या जुळवून केलेली एक त्रिकोणाकृति रचना २ त्रिकोण [स त्रिकाष्ठ, प्रा तिकट्ठ त्रिकूट] **तिकटें**–न १ लाकडी त्रिकोण (स्मशानांत अग्नि नेण्यासाठीं, विहिरींतून पदार्थ काढण्यासाठीं इ० केलेला तीन काठ्यांचा, लाकडाचा) २ त्रिदळ बिल्वाचे पान (पळस, बेल, निगुडी इ०चें) ३ तीन पानांची पत्रावळ ४ (पत्रपूरकडे) टिपण, तीन मडक्यांइतकी पाभर ५ लाकडाची तिवई (गा) तीन काठ्यांची घडवंची [स त्रिकाष्ठ प्रा तिकट्ठ तुल त्रिकूट] **तिकडी**–वि तीन कड्यांची 'जैं कहीं असचटें। ह तिकडी सांखळ तुटे।' –ज्ञा १६ ४३८ [ति=तीन+कडी] **तिकळा**–**ळी**–**ळें**–ति तिघुळा पहा **तिकाडा**–पु एक व्रत 'तिकाडी घाटुमळी।' –ज्ञा ? ४२८९ [ति=तीन+कांड=पेर] **तिकाडें**–**ड्या**–न गुण्यांव

नक्षत्रपुंजांतील तीन तारे शिवाय याचा उल्लेख पहा [स त्रिकांड] तिकुटी–स्त्री त्रयी तिघांची जोडी त्रिकूट 'गुर्गी दवी त्रयी लागिली। गुर्गी लेखी तिकुगी पाडिली।' –माश १८४१। [स त्रिकूट] तिकोनी–वि तीन कोपऱ्यांचा–कोनांचा–कानांचा [स त्रिकोण] तिकई–स्त्री तिसई एकदम तीन तीन खडे घेऊन सागरगोटे, खडे इ० खेळण्याचा मुलींचा खेळ याप्रमाणें दुखई, पांचखई इ० नावें [स त्रिक म तिक+ई प्रत्यय] तिक्ल–स्त्री गंजिफाच्या खेळांत अनुक्रमानें लागलेली एकाकडे आलेली तीन पानें तिक्का–पु तीन चिन्हें असलेलें गंजिफांचे पान किंवा तिखणी–स्त्री (घराचे) तीन खण भाग –वि तीन खण असलेलें तीन खणी (घर इ०) [ति–तीन+खण] तिखळा–ळी–ळें त्खिळा–ळी–ळें पहा तिखुळा–ळा–ळें–वि तीन मुलांवर अथवा मुलींच्या पाठीवर झालेला (मुलगा मुलगी किंवा सामान्यत मूल) तिगस्त–न १ गल्या वयाच्या मागचें वर्ष 'तिगस्त बाकी–बहिवाट इ० २ गंजिफाच्या खेळांतील एक राज्य डावांतील एक विशिष्ट काल गंजिफाच्या खेळांत तिन्ही खेळणारांचा एक तरी हात होणें [तीन+फा गस्त=गस्त] तिगस्ता–क्रिवि गल्याच्या मागील सालीं [तिगस्त] तिगुण वि १ त्रिगुण २ तिप्पट [स त्रिगुण अप] तिगुणी–वि तिहेरी त्रिगुणात्मक जो अनिर्वेचिया चिंधिया। गुडुनि जीव वाहुत्रिया। खेळवीतस तिगुणिया। अहंकाररज्जु।' –ज्ञा १८९१५ तिघई–वि तीन गस्ते असलेलें एकापुढें एक तीन घरें असलेलें (घर) तिघड–पु (राजा) तीन आंब नारळ इ०चा घड तिघड–वि (कों) दर तीन लोटे बांधून झाले म्हणजे एक खापेकडाची जुळी घालावी अशा रीतीनें लोटे बांधलेली (रहाटाची माळ) –क्रिवि माळ तिघड होईल अशा रीतीनें (बांधणें) तिघडी–स्त्री १ तिहेरी घडी (कापड कागद इ०ची) २ तिहेरी घडी घातलेली तिपदरी वस्तु –वि तीन घड्या घातलेली [ति–तीन+घडी] तिघस्त–न तिगस्त अर्थ २ पहा तिजवर–पु १ तिसऱ्यांदा लग्न करीत असलेला माणूस २ तीन लग्नें केलेला मनुष्य [तिजा+वर] तिधारा–री–वि १ तीन धारा–कडा असलेला तिधारा अंदु फीरंगिया। चरणींचिआ। शिशु ७१६ २ तीन काठ किंवा काड्या असलेलें (धोतर इ०) [ति+धारा] तिधारी निवडुंग पुन एक जातीचा निवडुंग याच्या पेरास तीन काट्यांच्या रांगा असतात याच्या उलट फड्यानिवडुंग तिधारें–न नक्षत्रगाराचें एक हत्यार तिपट वि (सामा) तिप्पट पहा तिपटी–स्त्री तिप्पट संख्या अथवा परिमाण तिपडें–न (नाट्य) चक्र्याचे केस वरून गगावनाच्या आकाराची स्त्री नटाकरिता तयार केलेली तीनपदरी वेणी –पौराणिक नाटकाचा काळ तिपदरी–वि तीन घड्यांचें किंवा तीन पदर असलेलें (कापड, दोर इ०)

तिपाई–(व) तीन पायांची घडवंची त्रिवई (विछाना वर ठेवायचा सामान) हरा तयार करण्यासाठीं मातींत रोवण्याच्या लांकडी धीरे व गाळकार रारग मत्र तिपाटी–वि तीन वळां धारून ऐकून पाठ म्हणणारा तिपाडा–स्त्री (कों) तीन पोंड भातजमीनींची प्रत्येक वीरा पांडांच्या विभ्यागाचें रयतम दिलेली जमीनींची सूट तिपाना–स्त्री एक रुद्वान पत्र आत धग विप याची नायक –यगु ४१ –वि तीन पानें असलेलें त्रिदल (झाड, अंकुर) [स त्रिपर्ण] तिपायी–स्त्री तिवई –वि तीन पाय असलेलें (जनावर वस्तु) [तीन+पाय] तिपिर्की–वि एका वर्षांत तीन पिकें देणारी (जमीन) तिपुडी–वि १ तीन कप्पे खण असणारी (पेटी) २ तीन पुड असलेला मृदंग [स त्रिपुटी] तिपेडणें–सक्रि तीन पड करणें वळणें तिपेडा–डी–वि तीन पडांनीं केलेलें (दोरी वेणी इ०) तिपरी–स्त्री नाचणीची एक हळवी जात हिच्या कांडास तीन परें आलीं म्हणजे कणीस येतें –वि तीन साध परीं असलेलें (बोट इ०) तिप्पट–स्त्री तीनपट संख्या तिप्पटपणा –वि १ तीनदां जमेस धरलेली (संख्या) त्रिगुणित २ तीन घड्यांचें तिपदरी (कापड इ०) तिफण–फो–न स्त्री तीन नळ्या फण असलेली पाभर पेरण्याचें यंत्र [ति+फण] तिफण–स्त्री (व) चार एकर (जमीन) तिफसली–वि तीन पिकें ज्या जमिनींत निघतात ती जमीन तिफाटा–पु जेथें रस्ता नदी किंवा झाडाच्या खोडाच्या तीन बाजू फुटतात ती जागा तिफाशी–सी–वि १ तीन फांसांनीं खेळावयाचा (सोंगट्यांचा एक खेळ) २ तीन फांसांनीं युक्त (दोरी इ०) [ति+फास] तिबक–स्त्री खेळांत विटी उडली असतां खालीं पडण्यापूर्वी दांडूनें तीनदां मारणें 'इवक दुवक तिबक पोरा त्रिगुण खेळ मांडा खेळू विटी दांडू। –भज ११३ [ति+ध्व बक्?] तिबदी–स्त्री दोन वरखा (पाना) चा एक पद याप्रमाणें तीन पदांची केलेली कागदाची घडी तिमाद–वि (पोर्तु) तिप्पट [पोर्तु त्रैस्दो त्रादो] तिमजला–ली–वि १ तीन मजल्यांची (इमारत) २ तीन तिहेरी काठाचा (शेला धोतर इ०) ३ तीन तळ (डेक) असलेलें (जहाज) तिय्यम–वि तिसऱ्या दर्जाचें दुय्यम तिय्यम अधिकारी' –सुर्यम १४ तिय्या–पुस्त्री (पत्त्यांचा खेळ) तिर्री तीन ठिपक्यांचें पान [ति–तीन] तिरकानी–रेघ–आळ–स्त्री कागदाच्या पाडलेल्या चार मोडींपैकीं तीन मोडींमध्यें काढलेली रेघ [स त्रि–तिर्+कान रेघ] तिवई–स्त्री १ तीन पायांची घडवंची तिपाई २ (कों) तिवटें भाताचीं रोपें उपटताना शेतांत बसण्याकरितां घेतात ती पायांची तीन घडवंची तिपाई पहा [स त्रिपदी प्रा तिवई] तिवटणा–(महानु) तीन वाटा मिळतात ती जागा चौक नाका तिवठा कलियुगाचा तिवटणा –भाए १०९ [स त्रि+वर्त्मन्; प्रा तिवट] तिवटी–स्त्री

(गो. कों.) अवयवाची वक्रता 'पाय तिवर्ठी पडला' [सं त्रिवर्ति, प्रा तिवट्टि] **तिवर्ई**–तिवई अर्थ २ पहा **तिवठा**–पु १ तीन रस्ते मिळतात ती जागा २ तिवडा अर्थ १,२ पहा [सं त्रि+वर्त्मन् प्रा तिवट्ट] **तिव(वं)डा**–पु १ मळणी करण्याकरिता खळ्याच्या मध्यभागीं पुरलेला खांब 'हनुमंत तिवडा मध्यें वळे। पुच्छ पाथी फिरवितसे।'–रावि २० १९५ २ शेतात धान्य वारवण्यासाठीं उपयोगात आणावयाची एक तीन पायाची घडवंची. ३ एक ताल अथवा गति [स त्रि+पद] **तिवण**–१ त्रिदळ २ तिहेरी घडी, पदर (कापड, कागद इ० ची) **तिवणता**–वि (राजा) तिघडी, तिहेरी, तिपदरी (कागद कापड वगैरे) **तिवणा**–वि तीन पानांचा, त्रिदळ 'त्रिविध अहंकारु जो एकु। तो तिवणा अधोमुखु। डिरु फुटे।'–ज्ञा १५ ९९ –एभा ११ १८८ [स त्रिपर्ण, प्रा तिवण्ण] **तिवंधा**–पु अनेक गावांच्या सीमा ज्या ठिकाणीं मिळतात ती जागा [स त्रि+वध किंवा वृद, प्रा तिवद] **तिवनी**–स्त्री (व) (पळसाचें) त्रिदळ, तिवण **तिवनें**–न तिघांचा समुदाय **तिवनें**–वि तीन पानाचें तिवण–णा पहा [स त्रिपर्ण, प्रा तिवण्ण] **तिवल**–पु (तीन वेळ) दीड आणा [तीन+वेळ=अर्धा आणा] **तिवळी**–स्त्री (गो) पोटावर पडणारी तीन वळ्याची आठी त्रिवळी पहा [स त्रि+वली] **तिवा**–पु (गो) दगडाचा अगर मातीचा केलेला चुलीचा पाय २ तिव्हा, तिवई, तिनपायी, तिवारी (ज्यावर उभें राहून उपणतात ती) तिवडा अर्थ २ पहा [स त्रि+पदा, प्रा तिवय] **तिवाट–ठा**–पु. तीन रस्ते एकत्र मिळण्याची जागा तिवठा पहा फाटाफूट, ऐक्यभंग 'करा तुवा देखत भर्तृघात। क्षणें तिवाटा रचिल्या तिघात।'–वामन, भरतभाव ७ [त्रि+वर्त्मन्, प्रा तिवट्ट, म तिवाट] **तिवारा**–पु (माळवी) तीन दारें असलेला दिवाणखाना [स त्रि+द्वारिका, प्रा ति+वारिआ; हिं तिवारा] **तिवारी**–स्त्री (व) तिवडा अर्थ २ पहा तिनपायी (जीवर उभें राहून उपणतात ती) तिवा पहा **तिवाशी**–वि तीन वाशांचें केलेलें (घर, खोपट इ० उपहासार्थी) [तीन+वासा] **तिवाळ**–स्त्री एकसंध विणलेले तीन पचे तीन पच्यांचें कापड, चवाळें पहा **तिवाळी**–स्त्री एक कापडाची जात –मुज्या १२३ [ति+आळें] **तिवेती–वेत**–वि तीनदा व्यायलेली (गाय इ०) [ति+वेत] **तिवेळा ळा–ळीं**–क्रिवि तिन्हीवेळा सकाळीं, दुपारी, सध्याकाळीं, त्रिकाळ **तिव्वा–वा** पु (गंजिफा, पत्त्याचा खेळ) तिरीं, तीन ठिपके असलेलें पान. **तिव्हडा तिव्हा**–पु तिवडा अर्थ २ पहा **तिव्हाळ**–पु (महानु) तीन रस्ते एकत्र होतात तो जागा, तिवाठा 'तेयचि तिन्हाळा प्रकास दर्शन।'–ऋ ११८ **तिशिंगी**–वि तीन शिंगाचा (पशु) [तीन+शिंग] **तिशेंड्या**–पु (डोक्यावरच्या तीन शेंड्यावरून) शको. ४. १६ मारवाडी (निंदाव्यजक शब्द) [ति+शेंडी] **तिसड**–स्त्री १ तीन वेळा अथवा तिसऱ्यादा तादूळ काडणें तिसडीनें सडणें २ (ल) बारीक चौकशी, छडा [तीन+सडणें] **तिसड–डा–डी**–वि तीन वळ सडलेले (तादूळ) [ति=तीन+सडणें] **तिसढ**–स्त्री तिसऱ्यानदा करणें (काम इ०) **तिसड**–वि तीन यानांचें (जनावर) [तीन+सड] **तिसाला–ला**–विक्रिवि लागो पाठ तीन वर्षांसवधीं, तीन वर्षांकरिता, त्रैवार्षिक (हिशब, बाकी इ०) [हिं] **तिस(सा)रण**–स्त्री तिसारणें पासून धातुसाधित नाम –क्रिवि तिसऱ्यादा **तिस(सा)रणें**–सक्रि तिसऱ्यादा करणें –अक्रि (कोंवडा) तिसऱ्यादा आरवणें [तिसरा] **तिसुती**–स्त्री १ तिहेरी, तीन पदरी–फेरी दोरा, दोरी (जानवें इ० चा) 'तिसुतीला पीळ भरून झाला आहे, आता नऊसुती करावयाची आहे' २ तीन कुटुंबाचा आपापसातील लग्नसंबंध तिरकूट अर्थ ३ पहा –वि तीन सुताची, धाग्याची, पदराची (दोरी) [तीन+सुती] **तिसूती**–स्त्री (प्र) तिसुती (कों) (जानव्याचें) पातीवर ओजलेलें सूत गुंडाळून ठेवतात ती गुडाळी [सं त्रि+सून, त्रिसुती] **तिहोत्रा**–पु दरमहा दरशेंकडा तीन असा व्याजाचा दर [तीन+उत्तर]

तिआं—सना त्या 'तरि माशिया वैरिणी। तिआ वैसिआ।' –शिशु ८१९ [ती] **तिऐ**–तिला 'तेव्हेळीं बाधा जाली। तिऐरण–देवतेची।'–शिशु ८०८

तिउस—पु एक झाड तिवस पहा 'जसा वृक्ष वाळला तिउस। कीं सर्पानें केला डश।'–पला ४३२

तिक्टी—स्त्री (माण) तिकीट [इ टिकेट]

तिकटें—वि (गो) अदृढ 'तुझें प्रत्येक काम तिकटें होत असतें'

तिकडचा–ला, तिकडील—वि त्या आगसवधीं–जागेचा, दिशेसंबधीं–दिशेचा [तिकडे]

तिकडा—वि (गो) तिर्कस तिरका हा शब्द स्वतत्र न येता फक्त समासात यतो उदा० वाकडातिकडा [स. तिर्यक्?]

तिकडून, तिकडने, तिकडोन, तिकून—क्रिवि तेथपासुन, तेथून, त्याकडून तिकून हें गुणवाऊ रूप आहे 'घडलें तें मग तिकूनही।'–तुगा ६०६ [तिकडे]

तिकडे—क्रिवि १ त्या बाजूस विशेस त्या जागेकडे 'जिकडे पाऊस पडतो तिकडे पीक होतें' २ एखाद्याच्या घरीं या अर्थी जसें– 'आमचे तिकडे भोजनास यावें' ३ तेथें, त्या ठिकाणीं ४ (सांकेतिक) (बायकी) बायकोनें नवऱ्याचें नांव घ्यावयाचें नसतें म्हणून हा शब्द विभक्तीसहित पति या अर्थी योजिला जातो जसें–तिकडून, तिकडचें इ० =नवऱ्याकडून, नवऱ्याचें इ० 'अशा गडबडीच्या वेळीं तिकडची भेट सुद्धा

व्हावयाची नाहीं ' -सुगु ११ 'जाणार आज तिकडे मुनि हात गाळे ।' -आनंदीरमण [तो किंवा ती+कडे]

तिकतिकणें, तिकतिकी-तिकतिकीत, तिकाकी—तकतकणें, तुकतुकणें, तकतकी, तकतकीत, तकाकी इ० पहा

तिकां—सना (गो) तिग [ती+का=ग प्रत्यय]

तिकाट—नवि (राजा उग) तिखट पहा

तिकीट—नस्त्री प्रवेशमूल्य भरल्याची पावती, मूल्यपत्रिका, परवाना, पास (नाटक, रेल्वे इ०चा) 'हातीं आल्या फुकट तिकिट। जाहलें तेंचि मुळ ।' -अर्वाचीन (आठल्य) ३८६ -नि १२८ [इ टिकेट]

तिक—पु १ तीनपणा, तिखटपणा २ कडूपणा -वि १ तिखट तीव्र, झोंबणारें २ कडू [सं तिक्त=कडू]

तिक्तय-च—स्त्री फोडणीचें ताक, ताकाची पत्री, ताकमय पदार्थ, ताक्तय [ताक]

तिख—वि १ तीव्र, तीक्ष्ण, अणीदार 'शरें अति तिखें सहा-रिलें क्षत्रिया ।' -माधवरामायण, बाल ५१ 'सदये बाण तिख साचें । -गीताचंद्रिका १ ४६ २ तिखट 'वा मिरयामाजि तिख ।' -माज्ञा १७ ६८ -न तीक्ष्णपणा 'उकलतेनि उन्मेखें । प्रज्ञाकुशलतेंचि तिखें ।' -ज्ञा १५ १८५ [सं. तीक्ष्ण, प्रा तिक्ख]

तिखट—न १ मिरच्या कुटून केलेली भुकटी २ मिरच्याची चटणी ३ इतर मसाला घालून केलेलें मिरकूड, कूट ४ (कु) मसाला -वि १ तीव्र जलाल, तोंड भाजण्यासारखें (मसाला, मिरी) २ (ल) कडक भयंकर, प्रखर (उष्णता—सूर्याची अथवा अग्नीची) ३ तीक्ष्ण, अणकुचीदार (धार, टोंक, हत्यार इ०) 'कवणें लोहें तिखटें । हा कतुराओ निवडें ।' -शिशु ८४२ ४ चलाख, कुशाग्र, सिद्ध शीघ्रग्राही (मनुष्य अथवा त्याची ग्रहणशक्ति, कान नाक इ० इंद्रियें) 'गाढवाचें नाक व कान फार तिखट असतात ' -मराठी ३ पुस्तक पृ ११० (१८७३) ५ कडक, वेधक, इष्ट (भाषण इ०) ६ (राजा) मधुरता शिष्टता 'कच्ची आंब्यापेक्षा हा आंबा तिखट लागतो ' ७ उग्र (स्वभाव, माणूस) [स तीक्ष्ण , प्रा तिक्ख] (वाप्र) -**तिखट जाळ-आग**-अतिशय तिखट **०मीठ लावून सांगणें-तोलणें**-फुगवून अथवा वनवून, आपल्या पदरचें, कल्पनेनें काहीं आंत घालून सांगणें (गोष्ट इ०), खुलवून सांगणें म्ह० १ काना मागून आलें शिंगट तें झालें तिखट २ पुढें तिखट आणि मागें पोंचट=आरंभीं धीट फुशारक्या मारणारा पण लगेच हातपाय गाळणारा (मनुष्य)

तिखट पाकी—स्त्री (वास्तु) जिभेला झोंबणारी चुन्याची, चुनकळीची पूड

तिखटाई—स्त्री १ जहालपणा, तिखटपणा, तीव्रपणा, प्रण शाणीत्पणा २ तीक्ष्णता, आवेश, उत्कटता, उत्साह [तिखट]

तिखटायणें, तिखायणें—अकि जहाल अथवा तिखट खाण्यानें जीभ भाजणें [तिखट]

तिखण्ण, तिखटें—न (गो) अतिशय तिखट चटणी [तिखट]

तिखतिख उजो—वि (गो) फार तिखट [तिख द्वि + उजो=आग]

तिखमिठा भात—पु (राजा.) तिखट, मीठ वगैरे घालून फिरून शिजविलेला शिळा भात, फोडणीचा भात, खारसता भात

तिखरणें—सकि धार लावणें, पाजळणें, तीक्ष्ण करणें तिखारणें पहा [स तीक्ष्ण]

तिखले—वि तिखट 'दमामा घाली थारे । आंगीं भरलें वारें । चाम्नी तिखले वारें ।' -भज ३३.

तिखसाण—न (गो) तिखटपणा [तिख+साण प्रत्यय]

तिखसें—वि (गो) तिखट [तिख] **०मिरसें**-वि तिखटमिरट [तिखस द्वि]

तिखाडी—स्त्री एक प्रकारचें गवत, यापासुन रोशेल तेल निघतें [सं तीक्ष्ण] **तिखाडीची काडी**-पु (ना उप) तापट व चिडखोर मनुष्य

तिखार—न (साभा) तिखें, पोलाद [सं तीक्ष्ण]

तिखार—वि तिखट, उष्ण, झोंबणारें

तिखारणें—क्रि तिखरणें, तीक्ष्ण करणें 'तिखारितों वीं वृ स्वभावें । परतप ।' -यथार्दी २ २९

तिखावणें—अकि तिखटावणें पहा

तिखी—स्त्री १ (कों गो) दालचिनी 'मिरी तिखी तेयोनि। येळा कारापुल घेउनि । आगिती तारवें भरूनि । या देसी ।' -क्षि २ २० ११४ २ (व) सरसू, मोहरी [तिख]

तिखें—न १ पोलाद -ज्ञा १६ २४४ 'तिख्याचे अति तिखट बाण ।' -एभा २३ ५७ २ (ल) धाडस, निर्भीडपणा ३ ताठा (गर्व, उद्धटपणा, उन्माद इ० मुळें आलेला) [स तीक्ष्ण] (वाप्र) (मनीं-अंगीं तीन मण अथवा नव मण) **तिखें जळणें**-१ अभिमानाचा ताठा असणें २ रागानें जळफळणें, हाडवैर धरणें **तिख्या हाडाचो**-वि (गो) मजबूत हाडाचा

तिखें—न (व) एक खेळ, फेरमोर

तिंग—क्रिवि (कों गो) (अशिष्ट) तेथें

तिगड—पु (कर) भांडण 'भले ब्रह्मदेवाचे सुत । नारद अवचित । पांडवनगरींत । लाविला तिगड कौरव पांडवांचा ।'

तिगड्ड—पु (सांकेतिक) चोरीचा माल -गुजा ४२-४३

तिगुळकाय—स्त्री (गो) तगळाय, वारकाई

तिगायणी नी—स्त्री काम, क्रोध लोभ या तिहींचा समुदाय

तिघे—वि १ तीन, तीन जण (हा शब्द निरन प्राण्यांना व मुख्यत माणसांना लावतात) २ (सांकेतिक) त्रिगुण पचविगां नाहंगा वाव। तिघांचे तुरचि नाव। '–ह १ ६ [स त्रिक १](वाप्र) तिघाच्या तीन घाटा करणें–फाटाफूट करणें ऐक्याचा नाश करणें तिघेजण तिघीजणी तिघेजणें–पुस्त्रीन तिघे-घी-घें

तिचा—सना त्या स्त्री सब धाचा

तिन—सना तिन्ह तिचा

तिनचें—ति १ (गो) नरळ्याची परीक्षा करणें २ निकाव लग धरणें

तिजणें—क्रि (कु) प्रेम सुरुन करणें (गाड, सारा इ०च)

तिजा—वि तिसरा आणि तिजें आइठ करितें। निमालें अर्जुना जयें। तें मीचि म्हणौनि तू मातें। पाववी दाणी।' –ज्ञा १४ ११६४ –पु मुसलमान लोकात डाळें किंवा तापुत थड झाल्यावर तिसन्या दिवशीं जी मेजवानी किंवा उत्सव करतात तो [स तृतीय प्रा तिइज्ज] ०गुण–पु १ तिसरा गुण २ (सांकेतिक) ज्ञानयोग –ज्ञा १६ ८४ तिजाई–स्त्री १ तिसरा भाग हिस्सा अंश २ मालकास उत्पन्नाचा तिसरा हिस्सा देण्याच्या करारानें शेताची लागण करतात ती तिजाईत–वि (कों) तीनदा व्यालेली (गाय म्हैस इ०) तिजातरा–अ तिजारा–वि दर तिसरे दिवशीं येणारा (ताप) जसें –तिजारा ताप–तिजारें हींव तिजारी पाळी [तिजा + अतर तिजा] तिजाचा–वि तिसरे दिवशीं येणारा (ताप) तिजारत–स्त्री व्यापार 'तीन जहाज आपल विलायतेहून वराय तिजारत गल हात' –पदमव १३३ तिजारें–न दर दान दिवसानतर येणारें हींव तिजारा पडा तिजोर–पु १ तिप्पट वद तीन दाणींचा सयोग २ (बुद्धिबळाचा खेळ) एका पगावर तीन मोहऱ्याचा अम लेला जोर ३ तिहेरी साधन (कांहीं एका कार्याविषयीं) [ति+ जोर] –वि (बुद्धिबळांचा खेळ) तीन जोर असलेले (मोहरें प्यादें) [तिजार] तिजार–स्त्री (गो) गाडें ठेवण्यास वासे जोडून केलेली कातराच्या आकाराची चौकट [पोर्तु ?]

तिजोरी—स्त्री १ खजीना दागदागीने व मौल्यवान वस्तू ठेवण्याची खोली भक्कम पेटी २ उत्पन्न संपत्ति [इ ट्रूवरी ?] तिजोरीचा ताबा–पु (ल) उत्पन्नावरील हक्क तिजोरीचा ताबा नोकरशाही सोडण्यास तयार नाहीं क २ १२ ३०

तिजुल—पु (गो) वीट (माती सीमेंट इ०ची) [पोर्तु] ०कार–वि वीट करणारा अगर विकणारा

तिटकण–न तिटकारा—नपु १ तुच्छता अनादर द्वेष भाव तिरस्कार २ वीट कंटाळा नावड [तिट। ध्व तिट+ कन–कार तुल० का च्छिट्–निर्भर्त्सना]

तिटक(का)रणी—स्त्री तिरस्कारापूर्वक वागणूक तिरस्कारान वागविणें [तिटकरणें]

तिटक(का)रणें—उक्रि १ तिरस्कारापूर्वक वागविणें, तिरस्कार करणें २ अवमानपूर्वक नाकारणें अमान्य करणें त्याज्य [तिटकारा]

तिटकारा—पु तिरस्कण पहा

तिटकारा—पु तिरस्कण पहा –वि १ ज्यास लवकर तिरस्कारा यता असा लवकर वाईट वाटणारा मानणारा; कंटाळणारा २ (ल) चोरावळ सतवार [तिटकारा]

तिटवें—न सरपन धारणारा एक पक्षी

तिटली—स्त्री तीन तिकडी 'कागळाची तिटली' –नि ५०५ [तीट]

तिटव—न (व) मेनाच्या पुढें ज्यात विस्तव घऊन चालतात तें तिरकण्यावरील मडकें [ति=तीन+टाव]

तिटवी—स्त्री एक पक्षी टिटवी [ध्व टिट्]

तिटा—पु (व) तिढा, गाठ गुंतावा [तिढा]

तिटा—पु (गो) तिठा; तिठा [ति=तीन+वाट]

तिटॉ—पु १ (गो) बाजार २ बाजारात दुकान माडल्या बद्दलचा कर ३ टिटवी पक्षी

तिटापाय—स्त्री १ लाव पायाचा व लाव मानचा एक पक्षी बगळा २ (ल उप) फार्मील उंच स्त्री

तिटाळा—स्त्री (कों) अंम डोडा माथा (झाड टकडी उंच घर इ० चा) टिटाळी [ति=तीन टाळा=डाहाळी गाहळ]

तिटाळा—वि तीन मजली, तीन ताली [ति=तीन+तल–ताल]

तिट्टावचें—क्रि (गो) तत्काल राग येणें

तिट्टिटचें—क्रि (गो) खिदळणें तिट्टिटचो–वि (गो) खिदळणारा चवळ स्वभावाचा

तिट्टी—स्त्री (वर) (नभाण) चरणी तिखगाचें तोंडीलचणें

तिट्टा—वि (गो) तिहेरी

तिठणें—सक्रि १ (दोरी वगैरे) गुंडाळून दुमडून वगैरेंनी इ० वळणें आढी येणें तिढणें २ (वळ गद्द इ०कावर) फुली मारणें [तिरा]

तिठणें—अक्रि फाकणें तिडणें फेंगाडलें जाणें (लहान मूल किंवा अशक्त मनुष्य यांचे पाय)

तिठा—पु १ तीन रस्ते मिळण्याची जागा २ दोरी इ० कास पडलेली आढी वेढा

तिठा—वि आपुड, तोकडा विटा कमी

तिठो—पु १ (गो) दोऱ्याची दाट शिवण २ फाटा

तिडक-का—स्त्री १ तिडीक तीक्ष्ण व अगदी कळ (शरीरास लागणारी) २ (गो.) राग [ध्व तड्]

ति(त)डक्डांवचें—क्रि (गो) भय दाखविणें

तिडकणें—अक्रि १ दुखणें, दुपणें (शरीर, अवयव इ०), तडतडणें, तिडीक निघणें 'विषयसुख तिडकाय।' –भाए १७५ 'कमगपनीची जननी। परम विठ्ठल शाकें करूनी। तिडक लागले स्तन दोन्ही।' –ह ११ ६५ २ (एखाद्या गोष्टीचा) तिटकारा आला असताहि दु:ख भोगीत तसेंच राहणें ३ (वों) रागानें बोलणें ४ तडकणें [तिडक]

तिडका—पु सापाची एक जात 'परड गोडस महाडुळे। शुद्ध नाग सोनमळे। तिडक शेगाट शखपाळे। येऊन बाळें झोंबती।' –कथा ४ ४ ३१

तिडका—वि १ ज्यापासून ठिणग्या उडतात तो, तडतडणारा (कोळसा) २ तीड आलेला, वाकलेला, लवलेला; वक्र (पन्हा, वाज इ०) ३ (राजा) चिडका, चिडखोर, दुसऱ्यास निडण्याचा स्वभाव असणारा

तिडकावचें, तिडकुंचें—क्रि (गो) १ भय, भीति दाखविणें २ रागानें बोलणें [तिडक]

तिडकी—स्त्री (काव्य) ठिणगी 'माहोभा क्रोधाग्निचिआं तिडकिआ। उसळती गगणा परौतिआ।' –शिशु ९९३

तिडकेपरमें, तिडीकपरमें—न ज्यात वेदना होतात, तिडका उठतात अशा प्रकारचा परमा

तिडणी—स्त्री पेंच –शार [तिडा]

तिडणूक—स्त्री (राजा) एखाद्यास उगाच चिडविणें, चेष्टा करणें [तिडणें]

तिडणें—सक्रि अडचणींत घालणें घ० दावणें, चिरडणें, छळणें त्रास देणें गाजणें 'देवानें तिडलें म्हणून नवस फेडला' [का तड म तीड=प्रतिबंध]

तिडणें—सक्रि (राजा) चिरडीवर यऊन अथवा सतत शिवीगाळ करणें (वों) चिडणें

तिडणें—अक्रि वाक येणें, वाकडेंतिकडे होणें, सरकणें (पन्हा इ०चा पाय अवयव) हात, पाय वगैरे ताठणें, तिडकणें (पुष्कळ वेळ घोड्यावर बसल्यानें) गाजून जाणें (आजारीपणा, कर्ज इ०मुळें) [स तियक्? म तीड=वाक]

तिडतिड—स्त्री १ फडफडाट पिरपीर २ चिरड, त्रुसडेपणा चिरडखोरपणाची स्थिति त्रास [ध्व]

तिडतिडणें—अक्रि १ तन्कणें, उलणें, चिडणें पिरपीर करणें २ चिडविणें निष्कारण एखाद्यास उपद्रव देणें [तिडतिड]

तिडतिडा—वि १ वाकलेला, वाक आलेला २ खडखडणारा तडतडणारा ३ त्रुसडा, चिडका

तिडतीड—स्त्री क्रोधाच्या आवेशानें अंत:करणाची व्यग्र दशा

तिडा—पु १ गुंतागुंत, अढी, मुरड, तिढा, वेटाळें (दोरी इ० कांचें) २ (ल) गैरसमज, भेद, अंतर ३ (ल) खोंच, चूक ४ अटकाव, अडथळा [ति=तीन हिं]

तिडा-डा—वि वांक आलेला, वांकलेला, स्थानभ्रष्ट, ह्रिं तिरस् हिं]

तिडातीड—स्त्री (राजा) चिरडीवर येऊन शिवीगाळ करणें [तिडणें]

तिडायचें—क्रि (गो) राग आणणें [तीड]

तिडाळी—स्त्री तीन डोळ्याचा नारळ

तिडी—स्त्री (राजा) तिडा पहा

तिडी(डि)क—स्त्री १ वेदना, यातना, व्यथा 'पोटामध्यें तिडिक उठिली।' –दा १८ १० २४ २ (ल) काळजी, कळकळ उत्सुकता ३ प्रसूतिवेदना ४ (गो) राग ५ तडस [तिडणें] (ग्राम्य) **एके तिडकेनें करणें**–एकदम, एका दमानें करणें **तिडका खाणें-सोसणें-देणें**–श्रम, कष्ट करणें, सोसणें **तिडका देत बसणें**–विव्हळणें (व्यथनें) **तिडका देऊन करणें**–अटोकाट प्रयत्न करून पार पाडणें **तिडका देणें–१** प्रसूतिवेदना होणें २ (ल) सर्व शक्ति एकवटून जोराचा प्रयत्न करणें म्ह० १ एक तिडका दे आणि घरची धनीण हो २ पायाची तिडीक मस्तकास

तिडीकपरमें—न तिडकेपरमें पहा

तिडें—न (कु.) ढुंगण, नितंब

तिडोळी—स्त्री तीन डोळ्याचा नारळ –वि तीन डोळे असलेला (नारळ)

तिढणें, तिढा-ढी—तिडणें, तिडा तिडी पहा

तिढाभाव—पु वक्रता, वाकडेपणा 'मित्रत्वानें वागण्याचें सोडून त्यानें मनात तिढाभाव धरला आ!' –नि १०१०

तितउ—स्त्री चाळण [वै स 'सक्तुमिव तितउना पुनन्तो।' –ऋग्व १० ६ ७१]

तितका—वि तवढा पहा [स तावत्+क]

तितकावा, तितवा—वि त्या संख्येचा, त्या पर्यायाचा त्या पायरीचा जितकावा शब्दाबरोबर योजतात [तितका]

तितपत—वि १ तेथपर्यंत त्या प्रमाणापर्यंत त्या पायरीपर्यंत २ तादृश तितकेंच, तेवढ्यापुरतें [स तावत्]

तितपर्यंत, तितपावेंतो—क्रिवि तेथपर्यंत त्या वेळपर्यंत त्या स्थलपर्यंत

तितबा—पु कुभांड, थोतांड, कट, गुप्त बेत, बंड (क्रि० माडणें, माजविणें करणें, उठवणें) [फा हिं]

तितर-र—पु एक कबऱ्या रंगाचा पक्षी 'मोर खद्गुरें तितर साबरें मूर्च्छागत पडती।' -ऐपो ३११ [स तित्तिर]

तितला—वि (कु) तितका तेवढा पहा [स तावत्]

तितलें—वि (गो) तितकें

तितगा—वि तितकावा पहा

तिताल—पु १ वादनसबधी ताल (तीन ठोके व एक वेळ विराम) २ उच्छृंखल मनास येईल तसे वागणारें मूल ३ (व) नक्ली [स त्रिताल] -वि अशा प्रकारच्या तालाचें

तिताला—वि १ तिताल तालाचा २ तीन मजली (इमारत) [तिताल]

तिंतिडिका—स्त्री चिंच (झाड व फळ) [स]

तितिक्षा—स्त्री सहिष्णुता, सहनशीलता शांति क्षमा [स]

तितिक्षु—वि सहिष्णु सोशीक [स]

तिता—स्त्री (गो) (बालभाषा) तिल्क [ताट]

तितुकडा—वि तीन तुकडयाचा केलेला

तितुका—वि (काव्य) १ तवढा तितका २ पुष्कळ, सर्व 'मराठा तितुका मेळवावा। महाराष्ट्र धर्म वाढवावा।' समर्थसंजीवनी ५२ [स तावत्+क]

तितुर्णे—न मार्ग जाणें

तितूर—पु (कों) १ भाडें, वस्त्र इ०कास पडलेलें बारीक भोंक २ एक कीटक, किडा -मराठी ६ वें पुस्तक पृ २२ (१८७५)

तितुरपाउली—(महानु) तितुरीच्या पावलानें 'एके तितुरवा(पा)उली धावेंति।' -दाव ८७

तितेर—पु (गो) दांत

तित्तिर—पु एक पक्षी [स]

तिथचा तिथणें तिथपर्यंत, तिथपावेतों, तिथ पासून तिथला तिथवर, तिथार, तिथव(ते)रीं— तयचा तयणें इ० पहा

तिथि—स्त्री तीथ दिवस महिन्याचा तिसावा भाग (त्रिंस) सूर्य-चंद्र यांच्यामध्यें १२ अंश अंतर पडण्यास लागणारा काळ [स] **तिथिगडांत**-पु प्रतिपदा पचमी, षष्ठी दशमी, एकादशी आणि पौर्णिमा किंवा अमावास्या या तिथींचा संधि असेल त्यावेळीं जोडतिथीच्या शवटची एक व आरभींची एक अशा दोन घटिकांच्या कालास तिथिगडांत म्हणतात -धर्मसिंधु ३ [तिथि+गड+अंत]

तिथिपर्व तिथिपर्वणी-नक्षी पाळण्या किंवा शुभ दिवस (क्रि० करणें मानणें पाळणें धरणें, पाहणें) **तिथिपालन**-न १ अशुभ तिथीस अमुक करूं नये असा जो धर्मशास्त्रांत सर्व निषिद्धविषयीं नियम सांगितला आहे त्याचें प्रतिपालन हे नियम सर्व दिवस न पाळतां विशिष्ट तिथीचे-ती तिथि असेपर्यंतच-पाळणें २ अमुक तिथीस अमुक करूं नये अमुक पदार्थ खाऊं नये इत्यादि नियमन हें विशेषत चातुर्मासांत स्त्रिया पाळतात [स] **तिथिमिती(थीं)स**-क्रिवि (कों) विशिष्ट तिथीला-दिवशीं 'देवालयांत नित्य पुराण होत नाहीं तिथिमितीस होतें'

तिथिमास-पु (विवाह किंवा इतर धर्मिक कृत्यास) शुभ दिवस अगर महिना पाहण्यासबधांत म्हणतात (क्रि० पाहणें, नेमणें, ठरविणें, धरणें) **तिथिवासर**-पु हरिवासर पहा [स]

तिथिवृद्धि-स्त्री तिथीचा प्रारंभ सूर्योदयापूर्वी किंवा सूर्योदयाबरोबर होऊन अंत दुसऱ्या दिवशींच्या सूर्योदयानंतर होतो असा दिवस एकच तिथि दोन दिवस असणें [स] **तिथिक्षय**-पु (प्र) एक तिथि गळणें क्षयतिथि पहा [स]

तिथिल, तिथून, तिथें, तिथोन—अ तेथील इ० पहा

तिद्रांणें—न (राचा) स्त्रियांच्या गळ्यांतील एक दागिना

तिंदा—पु तीनदा, तीन वळा

तिंदी—अ तीन दिवस

तिंदुक—स्त्री टेंभुरणी (झाड व फळ) 'कदळी तिंत्रिणी तिंदुक, मालती।' -माधव, रामायण-अरण्यकांड १८

तिन—वि (प्र) तीन (संख्या) 'तिन सप्तक सेविजे।' -वैद्यक १५ [स त्रि] **०तेरा**-वि क्रिवि उधळलेले नाश पावलेलें तीनतेरा पहा **०न**-(व) तिसऱ्यांदा, तिसऱ्यानें **०व्या**-वि तिसऱ्या 'तिनव्या मासी क्याला ठाव। हळदीकुंकवाची ल्लाटी लेव।' (वासुदवगीतें) -मसाप ६ ४६ **०साज-जा तिनिसांज-जा, तिन्हीसाजा**-स्त्री (एव अव) सध्याकाळची वेळ, सध्याकाळ 'किरकिरती रातकिडे। झाल्या तिनिसाजा।' -यशवंत? **०साजा, तिनि(न्हि)साजा**-क्रिवि सध्याकाळच्या वेळीं **०सान**-स्त्री (कु) सध्याकाळ [तिनिसाज अप] (वाप्र) **फुटक्या तिनीसाजा**-ऐनसध्याकाळीं **तिना(न्हि)ताळ**-पु तीन लोक (स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ) त्रिखंड **तिनि(न्हि)ताळीं**-क्रिवि त्रिभुवनांत कोठेंहि (नाहीं) **तिनीत्रिकाळ**-अ तिन्हीं वळा (सकाळीं दुपारीं, सध्याकाळीं) **तिन्हीप्रस्थान**-गीता उपनिषदें व ब्रह्मसूत्रें (शांकरभाष्य) हे तीन अथ प्रस्थानत्रयी **तिन्ही बंद-ध**-पुअव मूळ जालंदर उड्डियान असे तीन बंध 'आकुंचनि अध। दाटूनि तिन्हीं बंध। करी एकवद। वायुभेदा।' -ज्ञा १८ १०३७ **तिन्ही राम**-पुअव दाशरथीराम परशुराम आणि बलराम असे तीन राम **तिन्ही लोक**-पुअव स्वर्ग मृत्यु व *पाताळ* तिन्हीलोक गाती सदा आवडीनें।' -राक ८ **तिन्ही वस्त्रें**-नअव नसण्याचें पांघरण्याचें व डोक्यास गुंडाळण्याचें पागोटें वगैरे अशीं पुरुषाचीं तीन वस्त्रें 'पुरुषालागीं सत्य भूषणें। तिन्ही वस्त्रें कनकवर्णें। द्वादशाहीं अलंकार लेणें। स्त्रियंस दणें तैसचि।' -ह ३४ १६२ **तिन्हीस्थानें**-नअव नेत्र कंठ आणि हृदय हीं स्थानें (याशिवाय सामासिक शब्द तीनमध्यें पहा) [स अप]

तिनखारा—पु (व) मोठा राग, घुस्सा 'तिला नेलें नाहीं म्हणून तिनखारा आला'

तिपड—पु वाकडतिकडे घर तिरपें दारें 'दगडात तेढ व तिपड नसावा' —मॅरट १०१ [स त्रि+पद]

तिंब—वि चिंब, पूर्णपणें भिजलेला, थबथबणारा (क्रि० करणें होणें) [स तिम्=ओलें होणें]

तिंब(म)णें—न १ एखाद्या स्त्रीस प्रसूतीनंतर दहाव्या दिवशीं तिच्या माहेरून तांबूल, गूळ तूप इ० कानीं भरून आलेलें ताट २ न्हाणवलीच्या चवथ्या व बाळतिणीच्या दहाव्या दिवशीं तिची ओटी भरून वडे, घारगे करीत असतात तो समारंभ [तिमणा]

तिंबणें—अक्रि १ पूर्णपणें ओलें होणें, भिजणें २ मळल्यामुळें उत्तम भिजणें (कणीक) ३ भिजल्यामुळें आवळणें (तांदूळ) ४ (मावळ) रोडावणें, कृश होणें (खावयास पुरेसें न मिळाल्यामुळें मनुष्य, जनावर) —सक्रि १ पूर्णपणें ओलें करणें (रगात अथवा पाण्यात), भिजविणें, चिंब करणें (पावसात) २ कणीक भिजवून चिकट व मऊ होईल अशी चांगली मळणें ३ (ल) सडकून तुडविणें, चोपणें ४ आवळणें (ओलें पीठ) ५ दहीं, दूध, वडे मिसळून वोडण तयार करणें [स तिम्=भिजणें]

तिंबसणें—अक्रि (मावळ) योग्य आहाराभावीं रोडावणें, कृश होणें [तिंबणें]

तिंबा—पु (गो) (गवताचा) मोठा ढिला

तिबाचणें—क्रि (गो) बंदुकीचा नेम बरोबर लागतो कीं नाहीं हें बार उडवून पाहणें

तिमण—न तल ह्या शब्दापुढें अतिशयार्थ दाखविणारा शब्द जसें— पावसाळा आला दाणादुणा, तल तिमण घेतलें पाहिजे'

तिम(मा)णा—न (चि) प्रथम रजोदर्शन गर्भाधान प्रसुती वगैरे समयीं माहेरचें सासरीं व सासरचें माहेरीं भोजनसाहित्य आहेर इ० पाठवितात तें सामान —मसाप २ ४ ३६५

तिमया—पु व्यंकटेश, विष्णु 'जयजय तिमया वोनरी।' [स तिम्म? का तिम्मल] तिम(मि)याचा बैल-पु नंदीबैल 'तिमयाचा बैल करीं शिकविलें। चिंधींचें बाहुलें गोष्टी सांगे।' —तुगा २८२३ [का तिम्मय्या=विष्णूचें नाव]

तिमळी—स्त्री एक पक्षी

तिमाजी नाईक—पु अत्यंत चिक्कू माणूस (हरि ना आपटे याच्या मधली स्थिति' कादंबरींतील पात्र)

तिमाणें—न १ शेतांतील गुरांचें तिमाणें राखण ठेवियलें भंता। घालुनिया माथा पुना तया।' —तुगा ३११ २ (राजा) माझी झोपडी याच्या तिरस्कारार्थी संज्ञा [का तिम्मणा=नाव]

तिमाय—स्त्री (गो) मावशी, मामी [पो ?]

तिमाय—पु (गो) मामा, सासरा

तिमाशी—स्त्री (व) खोड, खरडपी 'आल्याबरोबर तिमाशी काढली त्याची'

तिमाहरा—पु माठ, भाजीची एक जात —कृषि ६३७

तिमिंगिल—पु शंभर योजनें लांब असलेला एक कल्पित मासा ह्या इतर माशांना गिळतो राघवतिमिंगिल पहा [स]

तिमिर—न १ अंधार काळोख, तम 'त्रितापतिमिरतमारी' —ज्ञा १७.४२३ २ डोळ्याच्या दोषामुळें येणारें अंधत्व नेत्र रोग, डोळयांतील मारा (?) 'तिमिरांतरुद्ध जैसें। दृष्टीचें तेज भ्रंशे। मग पासींच असतां नं दिसे। वस्तुजात।' —ज्ञा २ ५६ [स]

तिमिरेजणें—अक्रि १ अंधकारानें व्याप्त होणें २ तेज मंद होणें, अधत्व येणें 'एऱ्हवीं सक्ल्पाचिये सांजवेळे। नावेक तिमिरेजती बुद्धीचे डोळे।' —ज्ञा ९ ७२ [तिमिर]

तिमोद—पु (गो) एक प्रकारचा आंबा [पोर्तु]

तिम्हण—न (व) डाळीच्या पिठाची थोड्या तेलावर केलेली वडी, डाळीच्या पिठाचें धिरडें 'खरपूस असें एक तिम्हण तन्यावर लाव'

तिया—सना तिला. 'प्रेमामृत जीवचकोरी। लाधलें तिया।'

तियी—सना (खा) तिचा 'इयी गोठीपे तियी पाको भोरसो आयो' =या गोष्टीवर तिचा पक्का भरवसा होता —भिल्ली २७

तिर—उद्गा शेळया, मेंढया यांना हाकण्याचा शब्द [ध्व]

तिरकट—वि तिरवा, काणा, चकणा (डोळा, माणूस) [स तिर्यंक्]

तिरकटी—वि तिरकती पहा

तिरकत—पु (कों) तीन शिडाचें जहाज, तिरकती तारू [स त्रि+काष्ठ, म तिर्+काठी]

तिरकती—वि (कों) तीन शिडाचें (जहाज) [तिरकत] ०तारू—न तीन डोलकाठ्या असणारें मोठें तारू हें मोठ्या समुद्रांत चालतें

तिरकमशेट—पु १ चकणा, तिरवा, काणा, मनुष्य २ जवळ भांडवल नसतां आपण मोठे आहोंत असा बहाणा करणारा, लहान शेट, व्यापारी [तिरवा+शेट]

तिरकस—वि वाकडा तिरवा, (चौकोनातील वर्गाप्रमाणें) तिरपा —क्रिवि वाकडें, तिरपें होईं असें (कापणें, जाणें, पहाणें) [स तिर्यक्, प्रा तिरिक्ख] ०तिंगा-वि (व) तिरपगडें, वाकडा

तिरका—वि १ तिरवा, तिरकस वाकडा (डोळा) २ तिरपें तिरळें पाहणारा [स तिर्यंक् प्रा तिरिक्ख]

तिरकाठी—वि तीन डोलकाठ्या असणारें तिरकती (तारू) [त्रि+काठी]

तिरकी—स्त्री (कों) एक पै, एकतृतीयांश पैसा [स त्रिक

तिरकीं-कें —अक्रि एकाला तिहींनीं गुणीत असताना उपयोगात येत असलेली संज्ञा जसें -एकें तिरकें तीन [स त्रिक]

तिरकूट—न मसाल्याचे अनेक पदार्थ एकत्र कुटून केलेलें मिश्रण, चटणी, पूड 'तिखुटें नसती अति वाणिचीं '–सारह ३ ५४

तिरकूट—न १ तिघाची जूट, गट, त्रिकूट २ तीन कुटुंबाची सोयरीक उदा० आपल्याकडील मुलगी कोणेकाचे घरीं द्यावी, त्याकडील तिसऱ्याकडे देववावी व त्या तिसऱ्याकडची मुलगी आपल्या घरीं करवावी असा प्रकार

तिरकोण-न—वि त्रिकोण, तीन कोनांची(आकृति) [स]

तिरख्या—स्त्रीअव (अशिष्ट) गुह्यभागावरील केंस

तिरगी(घी)मिरगी-घी—स्त्री १ अंेरावी, तोरा, ताठा २ अरतुर करणें **०वर यणें**-अरेतुरवर, मारामारीवर येणें, भांडण लागणें

तिरगुणी, त्रिगुणी—स्त्री (व) लहान मुलीची साडी [स त्रि+गुण]

तिरगूळ—पु ब्राह्मणाची एक जात किंवा तिच्यातील एक व्यक्ति या जातीचा विड्याच्या पानाचा धंदा असतो [स त्रैकूटक-त्रिगुडअ-त्रिगुड=तिरगूळ–राजवाडे, भाअ १८३६]

तिरगो तिणाण्णा करीत हिंडणें—(क) विनाकाम हिंडणें, वणवणा हिंडणें

तिरटीम—स्त्री. १ छळणें, गाजणूक २ वेडावणें, विच्छन [इ थ्री+टाईम्स ?]

तिरडा—पु (राजा) एक फुलझाड, तेरडा याच्या फुलाचे रंग वरचेवर बदलतात तेरडा पहा **तिरडें**-न तिरड्याचें फूल

तिरडाफांक—स्त्री १ दाणादाण पांगापांग, पळापळ (सैन्याची, जमावाची), कार्यनाश, बिघाड, धुळधाण, गोंधळ, विचका (कार्य, योजना इ०चा) (क्रि० पडणें, येणें, होणें) ३ कष्टप्रद स्थिति, दमणूक, कुतरओढ, ताप, त्रास 'त्या द्वाड पोरानें आईची तिरडाफाक केली ' [त्रिधा+फाकणें]

तिरडी-ढी—स्त्री प्रेत वाहून नेण्याची ताटी (ग्राम्य) **०उचलणें**-(स्मशानीं पोंचविणें) एखाद्याविरुद्ध कट करून त्याग करणें **०करणें**-तिरस्कारपूर्वक त्याग करणें **०काढणें**-एखाद्याचें मरण इच्छिणें, मरणाची तजवीज करणें

तिरडें—न १ रानशेंगी (गोवऱ्या) वरिता टोपली पाटी २ गोवऱ्या भरलेली टोपली ३ टोपलीभर गोवऱ्या इ० वस्तू

तिरडें—न जिच्यात भोंक पाडून लहानशी काठी बसविलेली असते अशी फळी, इंग्रजी टीच्या आकाराचें एक आउत (भातलावणीत अगांना दाड चिखलात हिंडवावर दोतरी ढुंगण टेंकतो)

तिरडोळी—स्त्री १ नारळाचे डोळे २ (विद्यार्थी) भिकारी [त्रि+डोळा]

तिरणें—उक्रि. पोहणें, तरणें [स तॄ-तरणें, हिं तिरना]

तिरतळ्या—स्त्रीअक कपाळा येईपर्यंत मार्गप्रतीक्षा करणें, ताटकळत बसणें. तारतळ्या पहा (क्रि० देणें, देत बसणें)

तिरताळीस, तिरताल, त्रेताळीस—वि त्रेचाळीस ४३ सख्या [स त्रि+चत्वारिंशत्]

तिरतिरा-ऱ्या—वि (राजा) १ चंचळ, अस्थिर २ चुळबुळ्या, अस्वस्थ, अशांत [तरतर, तुरतुर]

तिरंदाज—पु तीर मारण्यांत कुशल, धनुर्धारी [फा तीर+अंदाज] **तिरंदाजी** स्त्री धनुर्विद्या, शरसंधान 'तो रावरंभा सरदार बसुन हौद्यांत तिरंदाजींत।' -ऐपो २८३

तिरध(धे)ल—स्त्री १ शेतातील अथवा मळ्यातील उत्पन्नाचा खंडकऱ्यानें मालकास द्यावयाचा तिसरा हिस्सा २ अशा अटीवर घेतलेला मक्ता, खंड अर्धेल पहा [स त्रिधा] **तिरध(धे)ली**-पु तिरधेलीनें जमीन करणारा, खंडकरी

तिरपगडा-डें—पुन फाशाच्या खेळातलें एक दान, दोन फाशांनीं टाकलेला एक डाव यांत एका फाशावर एक व एकावर दोन दाणे असतात **तिरपगडें-**(ल) विपरीत 'सर्व काहीं तिरपगड होईल

तिरपण-ठिगळी—वि (कु) त्रेपन निरनिराळ्या प्रकारचीं ठिगळें असलेल्या कपड्याप्रमाणें एकच रंग सांगता येणार नाहीं असा (ल) पाताळयंत्री

तिरपणी-णीं—तुरपणी-णीं पहा

तिरपणें, तिरपावणें—अक्र वाकडें होणें, रुचरणें, ताठणें (अवयव), अवघडणें, ताठरणें, (मान) मुरकणें [तिरपा]

तिरपणें—सक्रि तुरपणें

तिरपणें—अक्रि (व) तिरीप पडणें, दिपून जाणें

तिरपतकाना-न्हा-न्ही—वि तिरळें पाहणारा

तिरपतखानी-न्ही—स्त्री गोट्यांच्या खेळांत, गोटी तिरप्यांदा मारणें

तिरपन्न—वि त्रेपन, ५३ सख्या **तिरपन ठिगळी**-स्त्री (कु) चावट, उपद्व्यापी पोर

तिरपस—वि (चत्पुरी) आडवा (लवंडलेला) 'नेऊन खाऊन तिरपस झाला '

तिरपा—वि वाकडा तिरेंग [स तिरस् हिं तीर्च्छा]

तिरपी—स्त्री (व) लहानशी खिडकी, झरोका

तिरपीट—स्त्री १ शीण, थकवा २ त्रेधा, गडबड, धादल, तारवट [त्रिपद] **०उडणें**-त्रेधा उडणें, गोंधळ होऊन जाणें

तिरपुल्या—वि तीन कमानींचा (दरवाजा असे दरवाजे बाजाराम पूर्ती करीत असा)

तिरपेल—न, एक औषधी तेल [इ टरपेन्टाईन]

तिरफळ—स्त्री (वों) १ एक झाड २ –न त्याचें फळ, त्रिफळ पहा [स त्रि+फल]

तिरयांकडा—वि १ याकडातिकडा उभा राहिलेला, पड लेला २ ओझरता, कलता [तिर्यक्+वाकडा]

तिरवी, तिरमा—स्त्री तुरची, तुरमी पहा

तिरमणें—नमक (कु) बळ, शक्ति, सामर्थ्य 'करें, काय चिंता, तुझी तिरमणें मी पाहीन'

तिरमल्ली-ले-ल्या—पु नदीबैल घेऊन भिक्षा मागणारी कर्नाटकातील एक जात किंवा तींतील एक व्यक्ति [का तिर गणें=फिरणें]

तिरमाणा—वि (क) तरस्यवृत्ति

तिरमार्गों—पु. (गो) तिरदाज [तीर]

तिरमिरणें—अक्रि तिरमिरी येणें [तिरमिरी]

तिरमिरी—स्त्री घेरी, भोंवळ, मूर्च्छा (क्रि० येणें) [का]

तिरमी—स्त्री १ घेरी; भोंड (क्रि० येणें) २ उन्हाची झळ (क्रि० लागणें, पडणें)

तिरया—(गो) एक पशु

तिरवट—वि तिरपें पाहणारा, तिरळा (डोळा) [तिरवा]

तिरवड—स्त्री (गो) प्रेत नेण्याची तारी, तिरडी

तिरवड—पु (गो) (सोनारकाम) ठोकण्याचा ल्हान लाकडी हातोडा

तिरवा—वि १ तिरळा (डोळा), तिरपा पाहणारा, काणा २ वाकडा; कलता, एका बाजूस असणारा; तिरपा [स तिर्यक्]

तिरशिंगराव—पु १ तिरसट, चिडखोर माणूस २ कुशा रक्या मारून पराक्रमाचा आव घालणारा माणूस

तिरसिं(स)गी—स्त्री नित्य सकाळीं, दुपारीं व सध्याकाळीं अशा तिन्ही वेळा फुलें येणारें एक झाड [सं त्रिसंधि]

तिरसट—वि चिडखोर तुसडा, चिडका

तिरसा तिरवा—वि तिरळा, तिरपा (डोळा), तिरळ्या डोळ्याचा (माणूस)

तिरसी—वि (गो) तिरवा काणा

तिरसुवाद—वि (गो) तिरसट

तिरस्कार—पु तिटकारा, अनादर धिक्कार, हेटाळणी, अवमान [स] **तिरस्कारणें**–सक्रि हेटाळणें अनादर करणें, धिक्कारणें तुच्छ मानणें [तिरस्कार] **तिरस्कारी**–वि तिटकारी चिळसखोर कंटाळखोर अनादर, धिक्कार मनात ठेवणारा [तिरस्कार] **तिरस्कृत**–वि झिडकारून दिलेला निंदित, त्याग, अमान्य केलेला धिक्कारलेला [स]

तिरस्थळी—स्त्री १ काशी, प्रयाग, गया या तीन क्षेत्रांची यात्रा २ (ल) इकडून तिकडे होणारे निरर्थक हेलपाटे, त्रास दायक व व्यर्थ प्रवास ३ घरचेवर लागणाऱ्या पदार्थांची व स्थळांची पागापाग व गैरसोईची स्थिति, कामाची दाणादाण ४ मनाची अस्थिरता, चंचलपणा उदा० 'मी काल येऊन पोंचलों पण अजून माझी तिरस्थळी आहे [स त्रि+स्थळ] (वाप्र) **०ची यात्रा**–स्त्री काशी, प्रयाग व गया या क्षेत्राची यात्रा (ल) दूरदूरच्या व गैरसोयीच्या ठिकाणी पागलेलें काम

तिरळणें—अक्रि फुटणें, तडकणें, पिचणें, तडा जाणें [तीर]

तिरळा—स्त्री (व) कुणब्याची एक पोटजात तिरोळा, तिळोरा, निरोरी पहा

तिरळा—वि तिरवा (डोळा अथवा मनुष्य) [स तिरस्]

तिरळातांदळा—पु विटीदांडूच्या खेळात दोन्ही बाजूनी खेळणारा एक भिडू

तिरळी—स्त्री (गा) दामिनी

तिराईत—वि तिरदाजीमध्यें कुशल [तीर]

तिराटी—स्त्री १ (गो) कागदाचा वद २ वस्त्राचा अरुंद फडका चिरटी, चिरोटी पहा

तिरायत—पु (गो) तिऱ्हाईत पहा

तिरावचें—क्रि (गो वों) खात्री पुरविणें, करणें

तिऱ्हाईत—वि तिऱ्हाईत, पहा मध्यस्थ

तिरिंग—पु एक वनस्पति (गुराना खाण्यास वैरणीसारखा याचा उपयोग करतात)

तिरी, तिरूक—स्त्री (सोंगट्याचा खेळ) तिमरे घरीं सोंगटी बसायाजोगा पडणारा फाशाचा डाव, तीन [सं त्रि]

तिरीक—वि (विणकाम) तीन ताराचा (धाग्याचा) समुदाय एक तिरीक [सं त्रि]

तिरीप-म, उन्हाची तिरीप—स्त्री १ सकाळ, सध्या काळचें कोवळें ऊन (क्रि० घणें, घेत बसणें) २ कवडसा, खिडकी, दरवाजा यातून येणारे किरण ढगातून येणारे सूर्यकिरण, छटा

तिरीम—न दृष्टिमाय बुद्धिमाय –पु सौम्य प्रकाश

तिरुका—पु एक पैसा, पाव आणा 'तिरुका अथवा धान्य झडकरी। मी घालते तुझे पदरीं।' –भवि २२ १०३ [ति=तीन+रुका] म्हृ० कोंबडीचा खून तिरुका

तिरेपन, तिरसष्ट तिरेचाळ तिरेचाळीस तिरेताळ, तिरेताळीस, तिरेपन्न तिरेसट—त्रेपन, त्रेसष्ट इ० पहा

तिरोधान—न १ नाहींसा होणें, दडणें अथवा गुप्त होणें २ झाकण पदर म्यान घर, बुरखा सामान्यत आच्छादक पदार्थ [स तिरस्+धान]

तिरोभाव—पु एखादा राग आळवीत असता त्यात दुसऱ्या रागाची छाया सामान्य स्वरसमुदायानें उत्पन्न करणें व त्यामुळें मूळ राग झाकून टाकणें [सं तिरस्+भाव]

तिरोहित—वि १ नाहींसा झालेला, दडलेला, लपलेला २ झाकलेला, आच्छादिलेला [स तिरस्+हित]

तिरोळी—पु (वि कों) १ गवताचा प्रकार २ झेंडूची एकेरी फुलाची जात [तीळ, तिळाच्या फुलाप्रमाणें]

तिर्क, त्रीक—न (गो) सोंगट्याच्या खेळातील एक दान (तीन) [स त्रि]

तिर्कस, तिरकस—वि तिरपा, वाकडा, वक्र, सरळ, उभा नव्हे असा [स तिर्यंच्, तिरस्]

तिर्कसउंची—स्त्री शंकूच्या शिरोबिंदु व त्याच्या पायाच्या परिघातील कोणताहि बिंदु ह्यांस सांधणारी रेषा

तिर्धेल—पु १ (कों) शेतातील उत्पन्नाचा दोनतृतीयांश भाग मालकाला व एकतृतीयांश शेतकऱ्याला असा केलेला ठराव २ वरील ठराव करणारें कूळ [स त्रिधा]

तिर्पिंटीन—न (गो) देवदाराचा चीक [पोर्तु, इ टर्पेंटाइन]

तिर्पेंचें—क्रि (गो) चालतांना पाऊल तिरपें होऊन दुखणें [तिरपा]

तिर्फळीन—स्त्री. (कु) त्रिफळाचें झाड तिरफळ पहा [स त्रिफल]

तिर्यक्—वि १ आडवा, तिरपा, वाकडा २ –क्रिवि तिरकस, उतरता. [स] **तिर्यक्कोण**–पु काटकोनाखेरीज सर्व सरळ रेषांचा कोन **तिर्यक्योनि**–वि १ पशूपासून अथवा पशूप्रमाणें जन्मलला २ राक्षस, पिशाच्च, देव इ० (ज्यांची पंचमहाभूतापासून उत्पत्ति नाहीं असा) [स] ०**चाडु**-(नृत्य) नृत्यामध्यें खालून वर व वरून खालीं हात नेत असता हाताची मधली स्थिति

तिऱ्याण्णव—वि. त्र्याण्णव, ९३ संख्या

तिऱ्यांशी—वि त्र्यायशी, ८३ संख्या

तिऱ्याहात्तर—वि त्र्याहात्तर, ७३ संख्या

तिऱ्हड, तिऱ्हफडां—स्त्री तिरडाफाक पहा

तिऱ्हस्थळी—स्त्री तिरस्थळी पहा.

तिऱ्हळातांदळा—पु तिरळातांदळा पहा

तिऱ्हा—स्त्री तीनपाई लाकडी घडवंची (जीवर उभें राहून ज्वारी इ० उपणतात ती) [स त्रि]

तिऱ्हाइती—स्त्री मध्यस्थी, पंचाईत

तिऱ्हाइती—वि मध्यस्थ अथवा मध्यस्थीसंबंधीं

तिऱ्हाइत—पु १ मध्यस्थ, पंच २ पंचाचा अथवा मध्यस्थांचा समुदाय ३ परका मनुष्य, परस्थ –वि कोणत्याहि पक्षांत नसणारा तटस्थ (माणूस) [मराठी त्रियुत, स त्रयस्थ]

तिऱ्हाइतपणा—पु. नि पक्षपात, उदासीनता, तटस्थ वृत्ति, त्रयस्थपणा

तिऱ्हाळ—स्त्री तीन पंचांचा धागा, तिरळ पहा

दासो ४. १७

तिल—पु १ तिळाचें झाड २ तीळ ३ अंगावरचा नैसर्गिक तिळायेवढा काळा ठिपका [स] (वाप्र) ०**तुल्य-प्राय**–वि अत्यंत थोडा, अल्पप्रमाणवाचक शब्दप्रयोग **तिलतर्पण**–न. पितृ-पितामहादि पूर्वजांच्या स्मरणानें तिळासह पाणी सोडणें [स] **तिलपात्र**–न तिळानीं भरलेलें पात्र (ब्राह्मणाला दान देतात तें) [स] **तिलपुष्प**–न तिळाचें फूल [स] **तिलांजली, तिलांजुळी, तिलोदक**–पुस्त्रीन १ मरण दिवसानंतर दहाव्या दिवशीं तिलमिश्रित जलानें मृतास उद्देशून 'अश्मा' नावाच्या दगडावर केलेलें तर्पण (क्रि० देणें) २ (ल) सोडणें, टाकणें, त्याग करणें, नाव सोडून देणें (क्रि० देणें) [स] (वाप्र) **तिलांजली घेणें-घेऊन उभा राहणें**–एखाद्याच्या मरणाची वाट पाहणें (एखाद्याचे नावाने अथवा त्याचे नावची) **तिलांजली देणें, सोडणें, सोडून देणें**–(एखाद्या वस्तूची) आशा, हक्क, संबंध सोडणें

तिलक—१ चंदनाचा–गंधाचा टिळा वाटोळा बिंदु, कपाळ (ल) उत्तम, श्रेष्ठ, जातींत किंवा वंशात जो श्रेष्ठ त्यास त्या त्या ठिकाणीं म्हणतात उदा० रघुकुलतिलक [स]

तिलककामोद—पु गायनशास्त्रातील एक राग ह्या रागात षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात आरोहात धैवत वर्ज्य, जाति षाडव संपूर्ण वादी षड्ज, संवादी पंचम गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर

तिलंग—पु गायनशास्त्रातील एक राग ह्या रागांत षड्ज, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल निषाद हे स्वर लागतात जाति औडुव–औडुव वादी गांधार संवादी निषाद गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर (हा सार्वकालिक आहे असेंहि मानतात)

तिलवली—पु लिंगाईत लोकांतील एक पंथ किंवा त्यांतील व्यक्ति चिलवंत पहा

तिलवाडा—पु एक ताल, ह्यांत सोळा मात्रा व चार विभाग असतात

तिलारी—पु (ठाणें) लिंगाईत पंथात प्रवेश केलेला पंथा बाहेरील हिंदु

तिलोरी—स्त्री कुणब्यातील एक पोटजात

तिल्ला—वि खेळणारा तिसरा, मळांत पाळीनें तिसरा मिर्री (पहिला), दुस्सा (दुसरा), फड़ी (शेवटचा) पहा

तिल्लाणा—पु गाण्याचा एक प्रकार तराणा [फा तिल्लाणा]

तिल्लोरी—वि (मुंबई) जातगंगेने पंक्त ठरविलेला सार्व... (अकरमासा)

तिल्हड, तिल्हडफांक—स्त्री तिरडाफांक पहा

तिवट—न पागोटें (विशेषत ब्राह्मणेतर लोकांचें) (जुन्या कागदपत्रांतून फक्त हा शब्द येतो) 'तिवट सारख्याची

-वाडवाचा २४ 'तिरीं तिवट पेच गुतले।' -ढोला २३ [स त्रिपट; प्रा तिवड=पत्रविशाष ?]

तिवतिवीत—वि (गो) सतेज टवटवीत पहा [स तेजन]

तिवर—पु एक लहान झाड; तिवीर, तवीर पहा

तिवरा—पु अभिमान 'स्वरूपाच्या दर्पे पहुत। चढला त्यासि तिवरा।' -निमा १८३ [स तीव्र]

तिवस—न एक झाड, याचें लाकूड इमारतीच्या उपयोगी असतें

तिवा-वा—पु गुरांना होणारा एक रोग [स तीव्र प्रा तिव्व ?]

तिवा, तिव्वा—पु पत्त्यातील तीन ठिपक्याचे पान [स त्रि]

तिवा(व)मासा—पु (गा कों) दवमासा [स तिमिमत्स्य]

तिवारी—पु पचगौड ब्राह्मणांपैकी एक पोटजात ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सैन्यात या जातीचे बरेच ब्राह्मण असत [स त्रिवेदी ?]

तिवाशा(सा)-शी-सी—स्त्री १तक्या, लोड, गिर्दी, उशी 'तिवाशी उशी रम्य पीतांबराची।' -रिमुदाम ४१ 'तिवासिया लोड टाकूनि बैसती।' -तुगा २ गादी, चित्रासन, गालिचा 'लोड तिवासे विस्तारले।' -मुआदि ४६५ [फा तिवासी=कसीदा काढलेली लहान बैठक]

तिवीर—पु (कों) एक लहान वृक्ष तवीर पहा हा खाडीच्या कडेस उगवतो

तिव्ही—स्त्री (व) जनावरास होणारा पायाचा एक रोग तिवा पहा

तिशा—पु (ना) पहिल्यांदा गरोदर असलेल्या स्त्रीस तिच्या गरोदरावस्थेच्या ५ ते ९ महिन्याच्या दरम्यान करण्यात येणाऱ्या समारंभात स्त्रीस जें हिरव्या रंगाचें वस्त्र देतात तें डोहाळतुलीची ओटी

तिशी—स्त्री १ तीस वर्षांचें वय, तत्कालीन अवस्था २ तीस सजातीय पदार्थांचा समुदाय -वि तीस दिवसाचा (महिना) [स त्रिंशत्, म तीस] म्ह० विशी विद्या तिशी धन **तिशीं**—क्रिवि दिवसाच्या तिसाव्या घटकेला

तिष्ठ(ष्ट)णें—अक्रि वाट पाहणें मार्गप्रतीक्षा करणें खोळ बणें [स स्था-तिष्ठ] **तिष्ठत बसणें-राहणें-असणें**-वाट पहात बसणें, खोळंबून राहणें प्रतीक्षा करणें अडून राहणें 'अश्व मेधादि सुकृतें यासी। फळ घेवूनि तिष्ठती।' -मुआदि १३ ३५

तिसकूट—स्त्री (राजा कु) (मिश्र-मिश्रमधील) गैर समज तिढा, तेढ [स तिरस्+कूट]

तिसकूट—वि (राजा कु) मूर्च्छा, घेरी (क्रि० येणें)

तिसकूट—स्त्री (राजा कु) कोंवळें देंठ, दांडा (लहान झाडाचा), डिक्‍री

तिसकूड—वि (राजा) गुमडा, तिरसट, चिरडखोर तिडतिडा

तिसमारखा, तिसमारखां-खान—पु १ अंगीं शूरत्व नसतां शूरत्वाचा खुनता आव आणणारा मनुष्य २ (या नांवाचा पूर्वी एक योद्धा होऊन गेला, त्यावरून विपरीत लक्षणेनें) अरेराव, करडा, रागीट मनुष्य 'शाळेच सरमास्तर स्वभावानें मोठ गर्विष्ठ व तिसमारखान होते' -नि ६५८ -वि शौर्याच्या, पराक्रमाच्या बाता मारणारा, आव आणणारा तीसमारखा पहा

तिसरा—वि क्रमानें दुसऱ्याच्या पुढचा, तीन नंबरचा, तृतीय [स त्रिस् हिं तिसरा] (वाप्र) **ह्याचें तिसरेंच एक**-१ ह्या मनुष्याचा विचार, कल्पना, मत अथवा मार्ग तिसरा आहे म्हणजे पहिल्या दोहोंशीं यानें जुळत नाहीं २ (ल) विचित्र, विलक्षण मत, मार्ग **तिसरा पाय**-पु १ एखादें काम करण्याविषयीं दांडगा उत्साह, हौस, पूर्ण तयारी उदा० 'जेवावयाला म्हटलें तर तिसरा पाय' २ फार उतावळी 'त्याला दाखवावें तें तो सांगेल किंवा सांगावें तें तो दाखवील त्याला दाखविण्याची मात्र भीड धरतां कामा नये, म्हणजे सांगायला तिसरा पाय?' -विकारविलसित

तिसरें-न सुवर्णाच्या वाटींत तिसऱ्या नंबरची नारळाची पेंड [तिसरा]

तिसराय-या—पु तिसरा हिस्सा, भाग; (गो) तिसराय [तिसरा] **तिसरपणांतली**-वि (गो) तिजवर [तिसरा+पण]

तिसरी—स्त्री (गो कु) एका जातीचा शंख शिंपला यात एक प्राणी (मासळी) असतो (सामा) मुळ्या

तिसळ—पुस्त्री एक मोठें काटेरी झाड याच्या फळानें जिभेस मिरमिर लागते त्याचा मसाल्यात उपयोग करतात याच्या वासानें माशाची घाण जाते तिरफळ पहा

तिसावा—वि तीस या संख्येचा अनुक्रमाचा (विषय) [तीस]

तिसी—स्त्री (काशी) जवस अळशी (झाड व धान्य) [स अतसी]

तिसी—तिशी पहा

तिस्कनड—स्त्री (गो) भानगड

तिस्ता—स्त्री १ तिपदरी सूत २ (गो) चिंधी [स त्रिसुती]

तिस्मारगिरी—स्त्री जुलूम तिस्मारखाँ पहा 'बैद्याना नतेवेळीं पोलीसानें आपली तिस्मारगिरी दाखविली' -विक्षिप्त १ २७

तिस्सा—न (व) वखराच्या खोडास तीन खुंट्या असलेलें आउत [स त्रि]

तिस्सां—वि. (साल) नऊ [अर तिस्‌अ]

तिस्सैन—वि नव्वद, ९० सख्या (अरबी सालाकरिता हे शब्द योजितात) [अर फा तिस्‌ईन]

तिहीं—(काव्य) त्यानीं 'तिहीं अमित काटिलिया नृपमखात पत्रावळी।' —केका ७ [ते]

तिहींउणें, तिहींतिहींउणें—वि १ (गुणें, उणें याच्या घोंटाळ्यावरून कदाचित्?) (त्रिगुण) त्रिविध २ तिहींनी युक्त ३ तिहींनीं उणें —हको —मनको [तीन+गुणें, उणें?]

तिहींची खूण—स्त्री (साकेतिक) गुरु, शास्त्र, आत्मप्रतीति याची खूण

तिहींताळीं—क्रिवि १ तीन मजल्यावर २ तीनहि लोकांत 'तिहीं ताळीं हेचि हाक। म्हणती पाढरा स्फटिक।' —तुगा ४१०१ [तीन+हि+तल-ताल]

तिहेरी, तिहेरा-री—वि १ तीन पदरी (वस्त्र, दोरी) २ तिप्पट, तिघड (परिमाण, जिन्नस) [हिं तिहरा] **तिहेरी चुलाण**—न गुन्हाळघर, यात दोन कढविण्याच्या व एक साट्याची अशा तीन काहिली असतात

तिहीसांज—स्त्री (व) तिन्हीसाज, दिवे लावण्याची वेळ, सधिसमय, सध्याकाळ

तिळ—तीळ पहा [स तिल] (वाप्र तीळ पहा)

तिळई—स्त्री तिळातील एक जात [तीळ]

तिळवण—स्त्री एक प्रकारचें रोपटें, भाटवण, कानफोडी पहा

तिळ्या वेल—स्त्रीपु तिळाएवढें लहान फळ येणारी एक वेल

तिळतिळी—स्त्री चकाकी, तुकतुकी, सिल्ई तुळतुळ पहा

तिळतिळीत—वि तुळतुळीत, चकाकणारा, घासल्या सिलईचा (मुख्यतः तेलामुळें किंवा घोटल्यामुळें) तुळतुळीत पहा

तिळये झाड, तिळयो—नपु (गो) एक प्रकारची वनस्पति

तिळसांज, तिळमान—स्त्री (गो) तिन्हीसाजा (पहा), सध्याकाळ.

तिळों—न (गो) एक झाड

तिळी—स्त्री प्लीहा पाणथरी पहा

तिळी—स्त्री (कों) लहान व पाढर तीळ

तिळोरा—स्त्री पुणव्यातील एक पोटजात तिरळा पहा

तिळोरी—स्त्री (मुरुडें) मेंड्याची एकरी फुलाची जात [तीळ]

तीं—सना स्त्री १ तृतीयपुरुषी स्त्रीलिंगी सर्वनाम स्त्रीलिंगी शब्दानें निर्देशिली जाणारी व्यक्ति किंवा वस्तु २ तिरस्कारार्थी पुरुषालाहि लावितात 'म्यां तिला खूब ठरविलें ३ (साकेतिक) स्वतःची बायको 'ती ती म्हणतच होती कीं मुलाचें पत्र यऊ द्या आणि मग जा' —मोर ६

ती—वि (काव्य) तीन ति पहा 'एकेका बाणातें तीं तीं वाणीं तुझा सुत च्छेदी।' —मोकर्ण १४३० [स त्रि, प्रा ति]

तीा—१ (साकेतिक) तीर्थस्वरूप या शब्दाचें सक्षिप्त रूप २ तिवट, पाखोट्याचा एक प्रकार ३ तिथि.

तीउर—पु काठ, तीर, किनारा 'समुद्राच्या तीउरा गेला।' —उषा ८५३ [स तीर]

तीए—सना (काव्य) त्या 'आतेंले डोळे तीए दीसे। धाव घेती।' —ऋ २५

तीकटें—न (महानु) मढ्याच्या पुढें धरावयाची शिकाळी 'तीकटें थीकरें धरणें।' —ऋ १०७ तिकटें पहा

तीख—वि (गुण) तीक्ष्ण तिखट पहा 'उकलतेनि उन्मेखें। प्रज्ञाकुशलतेचि तिखें।' —ज्ञा १५ १८५

तीगराळें—न तीन वाती लावलेला दिवा 'तीगराळें विगटनी। घातली खणोखणीं।' —कालिकापुराण २८ ३१ [स त्रि+कर+आलय]

तीचनाट—स्त्री (कु) खेळात गोटी असेल तेथेंच ठेवण्यासाठीं हा शब्द वापरतात

तीज—स्त्री १ शुक्ल किंवा कृष्ण पक्षाची तिसरी तिथि, तृतीया २ (बायकी) चैत्र शुद्ध व वद्य आणि वैशाख शुद्ध तृतीयेचे हळदकुंकू, अक्षयतृतीया [सं त्री, गु तीज]

तीट—पुस्त्री १ दृष्ट किंवा पिशाचबाधा होऊं नये म्हणून लहान मुलाच्या कपाळाला लावलेला काजळाचा टिळा, अंगारा २ तादूळ इ० धान्य जाळून वगैरे तयार केलेला लहान मुलाच्या कपाळीं यथाप्रमाणें रोज स्नानानंतर लावण्याचा पदार्थ ३ त्याची टिकली [स तिलक]

तीट—स्त्रीपु बाक, वळण, पीळ तीड पहा

तीड—स्त्री फट भेग, चीर [ध्व तड्]

तीड—स्त्री १ वाक, तेढेपणा, वक्रता २ गुतागुत, गाठी (दोरींतील), अढी, तिढा ३ (ल) गैरसमज (मित्रामध्यें परस्पर), मतभेद, वेबी [स तिर्यक्]

तीड—स्त्री १ (ल) आडकाठी, प्रतिबंध, खो, अडथळा, तिढा, अडथळा आणणारी गोष्ट, अडचण (क्रि० येणें, पडणें) २ (हिशवात) प्रमाद अथवा चूक ३ (गो) फुरापन (क्रि० काढणें) [का तड=प्रतिबंध]

तीथ—स्त्री १ तिथि पहा २ श्राद्धदिन [स तिथि] (वाप्र) ०**घरणें-नेमणें-ठरविणें**—स्म वगैरेचा मुहूर्त निश्चित करणें, कार्याचा दिवस ठरविणें ०**पालन**—१ तिथिपालन पहा ०**वार**—पु सणवार, शुभवार 'आम्ही नित्य जात नाहीं, तीथवार आला तर जातों' म्ह० तीथ आहे तर भट नाहीं, भट आहे तर तीथ नाहीं=एखाद्या कार्याला दोन गोष्टींची आवश्यकता असते

पण पुरुषांत त्या दोहोंपैकीं एकच अनुकूल असतें, दोन्ही एकदम नसतात

तीघरी—वि (महानु) तीन खण असलेली 'रचना विशेषें विचित्रीं। द्वार चौहोट तीघरी।' –ऋ २० [ती=तीन+घर]

तीन—वि १ संख्या [स त्रि, प्रा तिण्ण, मॅ जि थ्रीन] (वाप्र) ०**अडकून सीताराम**–(कर) एक पावप्रचार पोटाळपात पाडणें त्या शहरयानें तीन अडकून सीताराम केल्यामुळें आम्हाला कोठें जाता येईना ०**ताड उडणें**–तीन ताळ उडणें पहा ०**तेरा नव बारा**–पोकळ, गैरलागू भलभलत्या सबबी सांगणें (क्रि० लावणें, माडणें, सागणें, बोलणें) ०**तेरा–तेरा, आठ अठरा**–वि पागापाग, दाणादाण, उध्वस्त, फाटलेलें, पांगलेले ०**तेरा गोष्टी**–स्त्रीअव १ अंरराबीचें, दाडगाईचें भाषण २ असंबद्ध, बिसगत भाषण ३ व्यर्थ बहाणे, केवळ सबबी (क्रि० सांगणें) ०**फातार मांडप**–(गो) स्वतंत्र संसार थाटून यमणें, तीन धोंडे माडणें, सिराळी चूल करणें [फातार=फत्तर] सामासिक शब्द–०**अग्नी**–पुअव त्रेताग्नि, दक्षिणाग्नि, गार्हपत्य व आवहनीय हे तीन अग्नी 'तेय अग्नि तिनी मूर्तिमंत।' –एभा २४ २२२ ०**अवस्था**–स्त्रीअव बाल्य, तारुण्य वार्धक्य ०**आधार**–स्त्रीअव (धर्माचे) श्रुति, स्मृति, पुराणें इ० आधार ०**ऋणें**–नअव देव, ऋषी व पितर याचीं ऋणें ही मनुष्यानें यज्ञ, स्वाध्याय व पुत्रप्राप्ति इ०नीं फेडावयाचीं असतात ०**कर्में**–नअव दान, अध्ययन व यजन इ० ब्राह्मणाचीं कर्में ०**काणे–ने–न्हे**–पुअव (तीन ठिपक) फाशातील प्रत्येक फाशावर एक एक असे तीन सख्येचें दान ०**काळ**–पुअव १ (व्या) भूतकाळ, वर्तमानकाळ व भविष्यकाळ २ उन्हाळा पावसाळा व हिंवाळा ३ सकाळ, दुपार व सध्या काळ ०**कानी टोपी**–स्त्री तीन कोन असलेली टोपी ०**ग्राम**–पुअव ग्रामत्रय पहा ०**ठिकाणीं धाकडा**–वि १ मान, कवर, आणि पाय या ठिकाणीं वाकडेपणा असणारा २ (ल) अति शय कुरूप, कुबडा ३ (ल) चिडखोर, तिरसिंगराव, तकारी, माणुसघाण्या ०**ताळ**–पुअव स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ, त्रितल ०**ताळ उडणें–गोष्टी सांगणें**–उडवाउडवी करून बोलणें, गप्पा मारणें मगरूरपणानें अथवा उद्धटपणानें बोलणें, गर्व वाहणें, फुशारक्या मारणें ०**तुकडी**–वि (कों) (एकदम तीन तुकडे पडणारी) अतिशय बारीक व कमजोर (दोरी, नाडी, पीत) ०**तुकड्याची चोळी**–स्त्री दोन्ही हातांकरता दोन तुकडे व (मधल्या) सर्व अंगाचा एक तुकडा याप्रमाणें केलेली चोळी, अखड चोळी ०**दाणे**–पुअव तीन कानें पहा ०**दिव साचा भाऊ**–पु (ज्याचें फक्त तीन दिवसच सुतक धरावें लागतें असा) लांबचा भाऊबद नातेवाईक ०**नाड्या**–स्त्रीअव (हठयोग) इडा, पिंगला व सुषुम्ना ०**माही**–वि तिमाही, त्रैमासिक ०**योग**–पुअव भक्ति, कर्म व ज्ञान हे योग ०**लिंगें**–नअव (व्या) पुल्लिंग, स्त्रीलिंग व नपुंसकलिंग ०**वार**–पुअव तीन आठवडे ०**स्थिती**–स्त्रीअव (पदार्थांच्या) घन, द्रव व वायुरूप तीन अवस्था ०**हिस्से**–पुअव (भागांपैकीं) तीन भाग ह्यावरून आधिक्य किंवा अधिकभाग

तीप—पु (गो) टाईप [पोर्तु, तिप]

तीय—स्त्री (गो) तीर मारण्याकरितां ठेवलेला पदार्थ, टोंचा, लक्ष्य

तीर—न (समुद्र नदी वगैरेचा) कांठ, किनारा, नदीच्या सभोंवतालचा प्रांत 'स्पर्शेत काक नेणें कीं केवळ दूर राहिलें तीर।' –मोकर्ण २८ ४६ [स]

तीर—पु १ बाण, शर 'मागें धावे वायस हंस पुढें सोडिला जसा तीर।' –मोकर्ण २८ ४६ २ भेग, चीर भगदाड (जमीनीस पडणारें) ३ खांब इ०कांस तिरकस दिलेला धीरा ४ टेंकू, धीरा. ५ तरफ, उटाळी, पदार्थ उचलण्यासाठीं त्यास लांकूड इ०चा देताव तो मेटावा ६ (नाविक) डोलकाठीच्या किंवा इतर आधारासाठीं जोड देणारें लांकूड, टेकावा ७ घराच्या पाखयास आढयापासून लगीपर्यंत असलेलें आड लांकूड, वासा [फा] सामासिक शब्द–०**कमठा–कमान**–पुस्त्री धनुष्य आणि बाण [तीर+स कमठ, हिं कमठा=धनुष्य] ०**गर**–पु बाण करणारा (कारागीर) [तीर+कार] **तीरंदाज**–पु धनुर्धारी, तिरदाज पहा ०**मार**–पु १ बाणांचा वर्षाव मारा, तिरदाजी २ बाणानीं ठार मारणें 'तीर मार सुर्री देती।' –दा ३ ७ ७१

तीर्थ—न १ पवित्र स्थळ, कोणतीहि यात्रेची जागा, पवित्र मानलेल्या नद्यांच्या किंवा यावरील पुण्य क्षेत्र २ पवित्र नदी ३ पवित्र नदीचें पाणी, ब्राह्मण किंवा संन्यासी यांचें चरणोदक, देव मूर्तीला स्नान घातलेलें उदक, पवित्र जल, स्नानोदक, पादोदक इ० ४ पवित्र क्षेत्राची यात्रा (क्रि० करणें, घडणें) ५ (गौरवार्थी) गुरु धार्मिक अध्यापक, वडील पूज्य व्यक्ति 'तीर्थपाद' ६ पवित्र प्रदेश स्थळ देवतीर्थ ऋषितीर्थ आणि पितृतीर्थ असे या तीर्थ स्थळाचे तीन प्रकार आहेत बोटाचा अग्रभाग, तळहाताचा बाहेरील (करंगळीकडचा) भाग व आतील (अंगठ्याकडचा) भाग हीं अनुक्रमें त्यांचीं स्थानें होत देव ऋषि व पितर याना त्या त्या स्थानापासून श्राद्धसमयीं व तर्पण करताना उदक देतात तळहाताच्या मध्यभागीं एक चवथें अग्नितीर्थ कल्पिलें आहे मनुष्य धार्मिक विधींत यातूनच आचमन करतो, ब्राह्मणाला दिलेलें दान अग्नीनें भक्षण करू नये किंवा दानाग्नीनें ब्राह्मणाचा हात दग्ध होऊ नये म्हणून त्याच्या हातावर याच ठिकाणीं पाणी सोडतात [सं] (वाप्र) ०**करणें**–१ गगादि तीर्थास जाऊन स्नानादि यात्राविधि करणें २ तीर्थाला भेट देणें

म्ह० १ तीर्थी गेल्यावाचून मुडण होत नाहीं=यन्या बोलानें कोणी ऐकत नाहीं सोनारानें कान टोंचल्याशिवाय समज पटत नाहीं २ वाहिली ती गगा, राहिलें तें तीर्थ=काहींहि केलें तरी, कोणत्याहि बाजूनें फायदाच सागारान्द- ०फाक-पु (तीर्थाच्या ठिकाणीं असलेला कावळा) (ल) लूट करण्याकरिता, डल्ला मारण्याकरितां सर्वदा टपून बसलेला माणूस, उचल्या, गिधाड, छक्कणारा ०कुडी-गं(गि)डी-पात्री-स्त्री तीर्थ ठेवण्याचें चंबूसारखें बारीक गळा असलेलें भाडें, तीर्थाचें भाडें 'हें जाणोनि मानसी। तीर्थागडी देई कातेसी। गगा प्रोक्षुन तिघासी। भोजन देई जाणपां।' -दत्तपदें १४७ ०पंक्ति, तीर्थावलि-स्त्री १ पुण्यक्षेत्रांचा क्रम २ त्या क्षेत्राची यादी (पूजादि प्रसंगीं म्हणावयाची अयोध्या, मथुरा, माया इ०) ०पंथ-पु १ (गोसावी लोकातील तीर्थ हें पद नावाच्या शेवटीं धारण करणारा) एक पथ, भेद २ तीर्थक्षेत्राचा मार्ग, वाट 'प्रभातकाळीं उठुनि कापडी तीर्थपथ लक्षी।'-होला (भूपाळी १६) ०पाद-पु मोक्षदाता गुरु, गायत्रीचा उपदेश करणारा गुरु, गुरुपदेश देणारा (पिता) ०प्रसाद-पु १ कथा श्रवण, देवदर्शन यासाठीं आलेल्यास द्यावयाचें देवावरील निर्माल्य, तीर्थ, अगारा, खिरापत इ० 'आमच्याकडे आज सत्यनारायण आहे, तर आपण तीर्थप्रसादास या' २ साधुसतानीं भक्तगणास, शिष्यास अनुग्रहार्थ दिलेलें फळ, तीर्थ, अगारा इ० पदार्थ ०यात्रा-स्त्री पुण्यक्षेत्रीं जाणें; तीर्थाच्या ठिकाणीं जाणें, तीर्थाटण, क्षेत्रस्थानचा प्रवास ०राज-पु १ प्रयाग क्षेत्र 'तो तीर्थराज प्रगटे जग उद्धराया।'-साद्द ८ १४६ २ समुद्र ३ (ल) सद्गुरु ०रूप-वि १ (प्रत्यक्ष तीर्थच या अर्थी पत्र लिहितांना आरंभीं लिहितात) पिता २ मातापिता (उभयता); ३ माता पित्याच्या ठिकाणीं असणाऱ्यास लावावयाची सज्ञा मायना ०वटी-लोटी, तीर्थोटी-स्त्री तीर्थ ठेवण्याचें भाडें, वाटी तीर्थ पात्र [तिर्थ+वाटी] ०वासी-स्र-पु १ तीर्थाच्या ठिकाणीं राहणारा गोसावी किंवा साधु २ तीर्थयात्रा करीत फिरणारा गोसावी, वैरागी ०विधि-पु तीर्थश्राद्ध तीर्थाचे ठिकाणीं करावयाचे क्षौर, श्राद्ध, तीर्थपूजन, ब्राह्मणसतर्पण इ० विधि, धार्मिक प्रकार ०श्राद्ध-न तीर्थाच्या ठिकाणीं करावयाचें सक्षौर श्राद्ध तीर्थ विधि ०स्वरूप-वि पत्रात आई बाप याशिवाय इतर वडील नातेवाईकास किंवा पूज्य वाटणाऱ्या माणसास लिहिण्यात येणारी आदराची सज्ञा, मायना तीर्थाटन-न अनेक तीर्थयात्रा करीत फिरणें तीर्थयात्रा पहा तीर्थोदक-न तीर्थ अर्थ २ ३ पहा तीर्थोपवास-पु यात्रेकरूनें तीर्थाच्या ठिकाणीं गेल्यावर प्रथम दिवशीं करावयाचा उपास तीर्थोपाध्याय-पाध्या-पु क्षेत्राच्या ठिकाणीं असणारा ठराविक उपाध्याय, धार्मिक विधि सागणारा तीर्थक्षेत्रींचा ब्राह्मण, पड्या

तीव्र—वि १ जलाल, झोंबणारा, तिखट २ (ल) जालीम, उग्र, भयकर, प्रखर (आग, स्वभाव) ३ तीक्ष्ण, कुशाग्र (शस्त्राची धार, बुद्धि) ४ मर्मवेधक, खोंचदार (भाषण) [स] ०ऋषभ-गांधार-धैवत-निषाद-पु (संगीत) रागाचे प्रकार शुद्ध ऋषभ इ० पहा ०मध्यम-पु (सगीत) पाच विकृत स्वरांपैकीं तिसरा स्वर विकृत स्वर पहा ०स्वर-पु शुद्ध स्वरापेक्षा ध्वनीनें उंच असलेला स्वर परंतु शुद्ध रि, ग, ध, नि या चार स्वराचे ध्वनी तीव्र रि, ग, ध, नि स्वराहून भिन्न नसल्यानें वरील शुद्ध स्वरासच तीव्र स्वर म्हणतात. तीव्रा-स्त्री १ (संगीत) पहिल्या श्रुतीचें नाव, २ (ताल) सात मात्रा व तीन विभागाचा एक ताल तीव्रोष्ण-वि १ अत्यत उष्ण २ (ल) कडक, जलाल [स]

तीस—वि ३० सख्या [स त्रिंशत्, प्रा तीस] ०मुहूर्ती संक्रांत-स्त्री पुष्य, हस्त, मघा, कृत्तिका, अश्विनी, मृग, चित्रा, अनुराधा, मूळ, श्रवण, धनिष्ठा, रेवती, पूर्वा, पूर्वाभाद्रपदा व उत्तराभाद्रपदा हीं नक्षत्रें असता येणारा सक्रांतीचा योग या सक्रांतीचें फळ मध्यम असतें

तीसमारका—पु (तीस माशा मारणारा एका गोष्टीवरून) बाताड्या, गप्पीदास, तोतया तिस्मारखा पहा

तीळ—पु १ गळिताच्या धान्यापैकीं एक यात काळे व पाढरे असे दोन प्रकार आहेत तिळाचें तेल निघतें व त्याची पेंड गुरें खातात रानतीळ म्हणून तिळाच्या झाडासारखें एक झाड असतें २ शरीराच्या कातडीवरील नैसर्गिक काळा डाग तिल अर्थ ३ पहा ३ डोळ्यातील काळा ठिपका 'तिळा करिता पुतळी। दिसों लागे।' -दा ८ ३ ४ 'कीं तें नेत्रद्वयातील बाहुलाबाहुली। त्याची तीळपुतळीनें सोयरीक केली।' -स्वादि ११ १ १७ -क्रिवि तिळभर, यत्किंचित् 'तरी तीळ सनदाचा उजूर न धरिता -वाडसमा १ १५२ [स तिल] (हा शब्द समासात आला असता ऱ्हस्व उच्चारला जातो यासाठीं ऱ्हस्व तीचे सामासिकशब्द व वाक्प्रचार येथें दिले आहेत) (वाप्र) ०खाऊन व्रत मोडणें-(एक तीळ खाल्यानेंहि उपवास मोडतो यावरून) थोडक्या लाभाकरिता वाईट गोष्ट करणें तीळ घालून चूळ उच्चारप-(गो) विकत श्राद्ध करणें ०तीळ-१ थोडें थोडें, जराजरा, किंचित् अल्प औषध नित्य तिळतीळ खात जा' २ हळू हळू धीरधीरे म्ह० शेजीची केली आस आणि तीळतीळ तुटे मास ०तीळ जीव तुटणें-सारखी काळजी, हुरहुर लागणें, अतिशय चिंता वाटणें 'तिळतीळ तुटे ग जीव सदा चैन नच पडे।' -सत्य विजय ०तुटणें-सोयर, सुतक (तिलांजलीचा) सबध सुटणें, नातें तुटणें ०दान देणें-१ (मृतमनुष्यास तिलांजली देतात यावरून ल) तिलांजली देणें सबध सोडणें; त्याग करणें २ एखाद्या पर्व दिवशीं तीर्थाच्या ठिकाणीं स्नान, तिलदान करतात तें 'ऐसा

श्रीकृष्णार्जुन ।–संवादसंगमीं स्नान । करूनि दतसे तिळदान । अहर्तेसे ।'–ज्ञा १८ १६१९ ०पापड होणें–(१ गाचा) संताप होणें 'माझ्या आवडत्या अगाचा तिळपापड होऊन गेला '–नाटु ३ ३९ तोंडीं तीळ न भिजणें–एखादी गुप्त गोष्ट तोंडात, मनात न राहणें तिळीं असणें–१ (एखाद्याच्या) कचात, अर्ध्या वचनात असणें २ (व) एक रास असणें ३ (व) ऐकमत्यात असणें तिळीं येथ पडणें–(कपाळावरच्या तिळावर घामाचा थेंब पडणें) संतप्त होणें, अतिशय रागावणें तिळीं येणें–१ दुसऱ्याच्या कह्यांत, रत्तींत येणें तिळागुणी होणें, स्वाधीन होणें 'देव तिळीं आला । गोडें गोड जीव घाला ।'–तुगा २०३८ २ अनुकूल होणें, सख्य, प्रेम ठेवणें 'तीळखा तिळीं ये गूळरा गोडसें बोल ' सामाशब्द– ०काट–न (कु) तिळाचें काड, पाचोळा [सं तिल+काष्ठ] ०कूट–न मोहऱ्या, मेथ्या, तीळ इ० कुटून केलेली पूड, एक तोंडीलावणें ०कोंद–स्त्री तिळाचें सारण, पुरण कोंद पहा ०गूळ–पु (मकरसंक्रातीच्या दिवशीं वाटतात ते) गूळ मिश्रित तीळ, शर्करामिश्रित तीळ, हलवा तिळवण पहा 'तिळगूळ घ्या, गोड बोला ' ०तुल्य–ल्या–तिळमात्र, तिळप्राय 'तिळतुल्य नाहीं मनिं द्रुगल्या ।'–मध्व २२० 'मवारनिळेच्या अमलास अत पर तिळतुल्या कजिया न करणें '–वाडशा १ ११७ ०पुष्प–न १ तिळाचें फूल २ (ल) डोळ्यात पडलेला डाग फूल ०प्राय–क्रिवि किंचित, थोडें, अल्प 'सोमल तिळप्राय खाल्ला असता विकार होतो ' ०भर–राई–मुळीं देखील थोडें सुद्धा धर्मवासना कांहीं ज्याचें मानसिं तिळभर नाहीं ।'–मध्व ५५२ 'तुजसम अरोळी देईल सा उणी नाहीं तिळराई ।'–राला ९ ०मांडा–पु (वे) वर तीळ लावून तयार केलेला माडा ०वडी–स्त्री १ साखर घालून केलेली तिळाची वडी २ (राजा) तोंडीलावण्याकरिता तिळाची अनेक पदार्थ घालून केलेली वडी तिखट तिळवडे, सारविजवडे ।'–अमृत ३५ ०वण–स्त्री (बायकी) लग्न झाल्यानतर पहिल्या मकरसंक्रातीस हलवा तिळाचे लाडू आहेर वगैरे नवरा–नवरीकडील माणसें परस्पराच्या घरीं पाठवीत असतात तो प्रकार संक्रातीच्या सणातील एक कृत्य तिळगूळ [सं तिल+वायन, म वाण] ०वणी–स्त्री १ तिळगूळ 'भारत कथा सक्रमणीं । निरोपमरूपें तिळवणी ।'–सुसभा ३ १५३ २ तिळवण पहा तिळवा तिळवा लाडू–पु तीळ वगैरे घालून केलेला तिळाचा लाडू दृढतर तिळव हे गोड अत्यंत लाडू ।'–सारुह ३ ५५ तिळवलाडू अमृतफळें ।'–वसा २६ ०संक्रात–स्त्री १ मकरसंक्रात २ मकरसंक्रातीला पाणील–कुळकर्ण्याचा तिळगूळ घ्यावयाचा हक्क तिळलें गुरसें–न (ना) संक्रांतीचा तीळगूळ ०होम–पु तिळाच्या आहुती देऊन केलेला होम तिळाचें कोळ–न (माण) तीळ झाडून घेतल्यानतर त्याच्या राहिलेल्या काड्या तिळागुणी–नक्की सलोखा, ऐक्य, ऐकमत्य, प्रेमभाव (क्रि० येणें, असणें, होणें) तिळागुणी येणें–(कोणेकास कोणीएक) अनुकूल होणें, दोघाचा प्रीतिभाव होणें तिळांजळी, तिळांजुळी, तिळांजुळ, तिळोदक–तिलांजली–जुली इ० पहा तिळांजळी देणें–तिलांजली देणें पहा पूर्णपणें संबध सोडणें 'जे विषयासि तिळांजळी देऊनि । प्रवृत्तिवरी निगड वाऊनि । मातें हृदयीं सूनि । भोगितांती ।'–ज्ञा ८ १२४ तिळातांदळा–वि (शिवामूठ इ० क्रियाच्या धार्मिक विधींत तीळ व तादूळ एकत्र करतात त्यावरून ल) मनमिळाऊ 'तुका म्हणे कान्हो तिळेपा–तादळ्या । जिंकें तो करी आपुला खेळया ।'–तुगा २५४ [तीळ+तांदूळ] तिळेल, तिळयेल–न (गों) तिळाचें तेल [सं तिलतैल, प्रा तिलेल्ल, म तिळ+एल] तिळोदक–न १ तिलाजलि पहा 'त्याचें उत्तर कार्य करि प्रभु साधु तिळोदक ओपी ।'–मो रामायणपचशती अरण्य १२९ २ श्राद्धामध्यें पितराना उपचार समर्पण करण्यासाठीं तीळ घालून अभिमंत्रित केलेलें पाणी ०देणें–(ल) सबध तोडणें, त्याग करणें 'म्हणोनि भलतेनें एथ सद्भावें नाहावें । प्रयागमाधव विश्वरूप पहावें । येतुलेनि ससारासि यावें । तिळोदक ।'–ज्ञा ११ १०–एभा २१ ४८७

तीक्ष्ण—वि १ प्रखर, जहाल, झोंबणारा, बोंचणारा, तीव्र अर्थ १ पहा टोचणारा २ अतिशय धार असलेलें पाणीदार, (शस्त्र) ३ इतर अर्थी तीव्र पहा ४ (ल) तत्पर, उत्साही, हुषार [सं] ०दंड–वि कडक कठिण, करडा (शास्ता, राजा, न्याया धीश) तीक्ष्णाई–स्त्री १ तिखटपणा, कडकपणा. २ प्रखरता, तीव्रता ३ (ल) उत्सुकता तीव्रता, आवेश कुशाग्रता

तुआ—सना द्वितीयपुरुष (काव्य) तू या सर्वनामाचें तृती येचें एकवचनी रूप त्वा, तू 'तुआ स्नेहें साडिलें ।'–शिशु १०१ [सं त्वया]

तुई—स्त्री कलाबतु किंवा जर याची चोळी इ० कास लाव ण्याची फीत, काठ जर, कलाबतू [हिं]

तुक—न १ महत्त्व वजन, योग्यता 'तैसा मी जेतुला आघवा । तैंचि तुक तया चिया सद्भावा ।'–ज्ञा ९ २६१ २ (काव्य) तोल, जोख, वजन 'यावें सभादनी समतुक भावें । आपणहि खावें त्याचे तुके ।'–तुगा ३१ ३ तुलना, बरोबरी 'विश्वर सुत क्षत्रिय उतरेल तुझ्या न हा ययाति तुकीं ।'–मो आदि १० ७० [का तुक=वजन, योग्यता]

तुक—स्त्री ध्रुपदाच्या चार अवयवाची एकत्र सज्ञा

तुकडा—पु १ खाड, खाप, शकल २ (विशेषत प्रथमपदीं भाकर किंवा रोटी हे शब्द असता) अन्न भोजन, जेवण 'सोडुनि सदन सेविल कोण सुधी अशुचि बाळके तुकडे ।'–मोउद्योग ११

४१ ३ (ल) निर्वाहाचें साधन, पोट, अन्न, दाणापाणी, भाकर ४ (नादेडहैदराबाद) गव्हाची साधी पोळी ५ (अकगणित) वर्तुलखड ६ २५–३० हात लांबीचें पागोटें (कुस्त्याच्या वेळीं बक्षिसा सारीं देतात तें) [स त्रोटक, स्तोक; हिं टुकडा, का तुकडि] (वाप्र) ०तोडून देणें–(नाकारीत असताना) भीड अथवा मुरवत न धरिता स्पष्ट उत्तर देणें ०देणें–वाटा, हिस्सा देणें **तुकडे पडणें**–१ मोठी व चुरशीची चढाओढ लागणें २ महाग, होणें; दुर्मिळ होणें (ज्याचे तुकडेतुकडे करून थोडीथोडी विक्री करता येईल अशा पदार्थांच्या किंमतीसबधींहि योजतात) 'माजरपाटाचे–धान्याचे–आब्याचे–गुळाचे–तुकडे पडतात' **(कामाचे) तुकडे पडणें**–झपाट्यानें, लवकर होणें, भरून उरकणें **(हात पाय, मान, कमर, पाठ वगैरेंचे) तुकडे पडणें**–अति श्रमानें थकून जाणें, मरगळीस येणें 'चालून चालून पायाचे तुकडे पडले' **तुकडी**–स्त्री १ लहान तुकडा २ लहान टोळी, देश, सैन्य याचा भाग, विभाग 'तुकडी पुणें–पोटतुकडी तालुके हवेली' [तुकडा] **तुकडमोडया–चाचू**–वि ऐतखाऊ भोजनभाऊ, पक्तिपठाण, काम न करता खाणारा, आळशी [तुकडा+मोडणें] **तुकड्या**–वि आगतुकी अथवा भिक्षा मागून निर्वाह करणारा, आयतखाऊ (आळशी माणसाबद्दल म्हणतात) [तुकडा] **तुकड्याची चोळी**–स्त्री खणाचे नऊ तुकडे करून ते जोडून केलेली चोळी याच्या उलट अखड चोळी

तुकणें—सक्रि (काव्य) १ तोलणें वजन करणें 'आतां स्वप्नचि हें तुकलें। साचासरिसें।' –ज्ञा ४ १ 'तयाचे तुर्वी कोण ऐसा तुकावा।' २ बरोबरी करणें, समान, सारखा असणें ' 'पर ब्रह्माचेनि पाडे तुक।'–ज्ञा ६ ९० ३ (ल) अदाज करणें, किंमत करणें 'परब्रह्मरूपी असा हा तुकावा।' [का तूक]

तुकणें—अक्रि (ल) चिंतन अथवा विचार करणें

तुकणें—सक्रि (समति अथवा) रुकार देताना मान डोलणें 'यजन करिता कौतुकें। तिहीं वेदाचा माथा तुकें।' –ज्ञा ९ ३०८ 'मान–माथा–मस्तक–शीर तुकणें' –सक्रि हलविणें, डोलविणें 'अहो पुसा आपणचि पढविजे। मग पढे तरी माथा तुकिजे।' –ज्ञा ११ १७ [का. तूक्=डोलणें, हालविणें]

तुकतुकी—स्त्री (प्रकृति निरोगी असल्यामुळें शरीरावर असलेलें) तेज टवटवी, लाली, तजेला, हुशारी चौकसदारपणा [ध्वन्य तकतक् तुकतुक्] **तुकतुकात**–वि (तुकतुकीनें युक्त) टवटवीत, ताजातवाना, खुरेख हुशार, निरोगी

तुकना—स्त्री (खा) तागडी पदार्थ वजन करण्याचें साधन [तुकणें]

तुकंबरी–बराई, तुकं(कुं)बराई—स्त्री तुळशीचें बीं, तुकमरिआ पहा

तुकमठ—वि (महानु) वजनात हलकें, हलकट 'मेरु पासाव घनवटें। जीं हिंसीं जालीं तुकमठें।' –ऋ ३० [तुकणें+मठ अल्पर्थी, मठ=मद]

तुक्मरिआ—न सबज्याचें, तुळशीचें बी तुकंबरी पहा [फा तुक्मा+राई ?]

तुकमा, तुघमा—पु १ गुंडीचें काज, बिरडें, गुंडी, बटन २ डोळ्याची काती, डोळ्याचा दीर्घवर्तुळाकार दिसणारा भाग [फा तुक्मा]

तुकमें—न मुळ्याचें बीं –मुळ्या ११०

तुकवा—न महत्त्व, वजन तुक पहा 'यजमान पडिला भूमडळीं। त्याचा तू तुकवा सामाळीं।' –कथा २ १४ १४ [तुक]

तुक(का)विणें—उक्रि १ (मान, मस्तक, माथा इ०) डोलविणें, हालविणें 'मान तुकावीत आखडल घागऱ्या मजूळ ऐकोनि।' २ (ल) समति, पसति दर्शविणें [का तूक्]

तुका—सना (कु गो) तुला. म्ह० १ केलें तुका झालें माका २ (गो) तुकाना माका घाल गुण्यास=तुला ना मला घाल कुत्र्याला ३ (गो) तुका माका पडाना तुजे वगर जायना=तुझें माझें जुळत नाहीं पण तुझ्या शिवाय माझें चालत नाहीं

तुकाई—स्त्री देवी, पार्वती, तुळजापुरची भवानी [तुका+आई] म्ह० तुकाई तुळजापुरीं नायटे मुलुखात

तुकाई—स्त्री (काव्य) तोलणें वजन, माप, करण्याची क्रिया [का तूक]

तुकाराम—पु एक सत कवि हा सतराव्या शतकात होऊन गेला (वाप्र) **तुकाराम बुवाची मेख**–न उकलण्यास कठिण असें कोडें, गूढ (तुकारामाच्या काहीं अभगात जो गूढ अर्थ भरला आहे की तो कोणालाच निश्चयपूर्वक उकलता येत नाहीं यावरून)

तुकुम(कुब)राई—तुकमरिआ पहा [फा तुकमराई]

तुक्कल—स्त्री १ एक विशिष्ट आकाराचा पतग कनकावळ्या सारखी एक कागदाची बावडी २ (व) सर्पाच्या फणीच्या आकाराचा पतग [हिं]

तुक्का–का—पु १ पात्याऐवजीं तोंडाशीं गोळा असलेला बोथट बाण २ (ल) गुप्त निंदा कावेबाजीचा फटका अथवा टोमणा ०मारणें व्याजोक्ति (कि० टाकणें मारणें, टेवणें) ३ आळ आरोप उदा० 'त्या चोरीचा तुक्का हा मजवर ठेवून गला' [फा तुक्का] म्ह० लागला तर तीर नाहींतर तुक्का

तुखम—न १ बीज, बीं २ अडें ३ शुक्र, वीर्य [फा तुख्म्, तुल० स तोक्म ?]

तुपार—पु तुपार, धेंय 'ते तुपारू उसळैले। मायेआं वैरी।' –शिशु ७१४ [सं तुपार]

तुंग—पु १ जमाव, टोळी, समूह, समुदाय २ (नदीचा) बांध, बंधारा ३ ज्यातून नळ नेतात तो हौद, टाकी ४ विशिष्ट प्रकारचें (काचेचें, मातीचें अथवा धातूचें) भांडें यांत तीर्थ, गुलाब पाणी इ० ठेवतात ५ पखवाजाची गवसणी

तुंग—वि उंच 'प्रवृत्तिनिवृत्तीचीं तुंगें। तटें साडी।' –ज्ञा ७ ७० २ श्रेष्ठ, मोठा 'तुज न म्हणों लघु अथवा तुंगा।' –अमृत नवनीत ४० [सं] **तुंगता**-स्त्री उंची [सं] **०मापक यंत्र**-न (शाप) पर्वतादिकांची उंची मोजण्याचें यंत्र (इं) हायड्रोमीटर [सं]

तुंगार—पु १ शेवातील एक पंथ व त्यातील व्यक्ति २ वसई जवळील एक उंच डोंगर

तुच्छ—वि १ क्षुद्र, क्षुल्लक, हलका, अल्प २ हलकट, मान्यता नसलेला, नीच ३ तिरस्करणीय, निरुपयोगी [सं] **०करणें**-हलकें मानणें, झिडकारणें, अवमानणें

तुज—सना (काव्य) तुला, तुजला 'अशा तुज न जो भजे मनुज धिक् तयाचें जिणें।' –केका ११.

तुजा-जी-जें—स (काव्य) तुझा-झी-झें 'पार्थी सख्या निरंतर परिवृद्ध असो भुजप्रताप तुजा।' –मोकर्ण १२ ३०

तुझा—सना तू या सर्वनामाची षष्ठी विभक्ति **तुझिया**—सना (काव्य) तुझ्या 'स्तवार्थ तुझिया तुझ्यासम कवी कधीं जन्मती।' –केका २७ **तुझ्याच्यान्**-(अशिष्ट) तुझी शपथ (गळ्याच्यान शब्दाप्रमाणें) [तुझीच+आण]

तुझ्यावस्त—क्रिवि (व) तुझ्याकरितां-कडून [तुझ्या+अर वास्त]

तुटओल—न (कों) फार दिवस पाऊस न पडल्यानें जमिनीस राहिलेली थोडी ओल [म तुट+ओल]

तुटक—वि १ मोडलेला अडथळा आलेला, तहकूब ठेवलेला, एकसारखा नसलेला (रस्ता, ओळ, कामधंदा) २ विसंगत; असंबद्ध (भाषण, ग्रंथरचना) ३ विस्कळित, वेगवेगळा, फाटाफूट झालेला (एकत्र होण्याच्या पूर्वीचा-कारभार, धंदा) ४ कडक, रागीट, तुसडी, परकेपणा उत्पन्न करणारी (वागणूक, व्यवहार, भाषा) ५ भांडण्याचा, देवनाव करण्याचा स्वभाव असलेला (माणूस) ६ खंडित, भग्न अलग, अर्धवट (भांडण, कौटुंबिक, वृत्तांत इ०) ७ अगावरून तोडलेलें, पारठें (मूल) ८ सोडलेली, संपलेली, मोडलेली (मैत्री, प्रेम इ०) [सं त्रुट् प्रा तुट्ट, म तुटणें] **०धंव-पाऊस**-पु १ थांबून थांबून पडणारा पाऊस २ बुरबुर **०मजकूर**-पु परिच्छेद भाग, टप्पे इ० पाडलेला तोंडी किंवा लेखी मजकूर, एकसारखा नसणारा मजकूर [तुटणें]

तुटका, तुटकाळ—वि १ तुटक अर्थ १ ३ पहा २ (समासान्त-शरीरावयवांशीं जोडून) हात-पाय-बोट-कान-तुटका=ज्याचे ते अवयव तुटलेला, छिन्नविच्छिन्न झालेला (माणूस) तुटणें पहा [तुटक]

तुटणें—अक्रि १ मोडणें, फुटणें, तुकडे पडणें म्ह० नखानें तुटेल त्यास कुऱ्हाड कशास पाहिजे। २ घटणें, कमी होणें उतरणें, न्यून होणें; कमती येणें 'ओला चारा नाहींसा होतांच गाईचें दूध तुटलें' 'त्या मापानें मोजून आणिलेलें ह्या मापानें दोन शेर तुटलें' ३ मोडणें, तुकडे तुकडे होणें, विस्कळित होणें, फुटणें (एकत्र जमलेला समुदाय, संघ, मंडळ, समाईक धंदा) ४ सुटणें, नाहींशी होणें (मैत्री, संबंध) ५ वेगळे होणें, निरनिराळे होणें, परस्पर भिन्न होणें (एकत्र-सहकार्यानें काम करणारे लोक, मित्रभावानें असणारे) ६ तुटून पडणें, एखाद्यावर चवताळणें; अंगावर येणें, साशेरा झाडणें ७ अतिक्रमण, उल्लंघन होणें (जमीनीचें अथवा अंतराचें), ओलांडणें, आक्रमणें, चालून जाणें (वाट, अंतर) ८ दिवाळें वाजणें ९ अशक्त, क्षीण होणें, खालावणें (शरीर, प्रकृति इ०) १० मोडणें, अनासक्त, विमुख होणें (मन, मर्जी इ०) ११ संपणें, मिटणें, तोड होणें, निघणें (भांडण, कलह, भेद यांत) १२ कमी होणें, छाटला जाणें (पगार, सैन्य, कोणतीहि ठरीव रकम) १३ (मूल) अंगावरून सुटणें, स्तनपान करण्याचें बंद करणें [सं त्रुट्-तुटण, प्रा तुट्ट] (वाप्र) **तुटून पडणें**-(कामावर) निश्चयानें आणि जोरानें लागणें, (मनुष्याच्या) अंगावर चवताळून जाणें, चालून जाणें, शिव्या देत सुटणें, अतिशय रागावून बोलणें म्ह० फुटलें मोती तुटलें मन सांधू न शके विधाता सामाशब्द- **तुटपटा-ट्टा**-पु घोडयाच्या तोंडावरील दोन तीन जागीं तुटलेला पांढरा पट्टा —अश्वप १ ९५ [तुटणें+पट्टा] **तुटपाऊस**-पु कधीं पडतो कधीं पडत नाहीं असा पाऊस, एकसारखा न पडणारा पाऊस, तुटकपाऊस पहा. [तुटक+पाऊस] **तुटपाणी**-पु (कों) तुकत्याच उगवून वर आलेल्या लहान पिकास जीव जगण्या इतकेंच दिलेलें पाणी [तुटक+पाणी] **तुटपुंजा**-वि १ थोडक्या भांडवलावर धंदा, सावकारी इ० करणारा (मनुष्य) २ अपूर्ण, अपुरा, अल्प (पदार्थ, काम) [तुट+पुंजी] **तुटमिती(व्याज)**-न मुदलातून वसूल झालेली रकम उणे करून बाकी राहिलेल्या रकमेवर आकारलेलें व्याज, असें व्याज आकारण्याची पद्धत, कटमिति

तुटतुटणें—अक्रि तुडतुडणें, तडतडणें, उडणें, फुटणें, तडकणें, पिचणें (भाजत अथवा तळत असलेले पदार्थ) [ध्व तुट्-तुट्]

तुटरा, तुटीर—वि १ सहज लवकर तुटणारा (दोर इ०) २ लवकर वर्दळीवर येणारा, भांडण्या, चिरडखोर [तुटणें]

तुटसाळ—वि तुटरा अर्थ २ पहा [तुटस+आळ प्रत्यय]

तुटातुटी-तूट—स्त्री मोडणें, भग, फाफाफाफ (मैत्री, सैन्य, व्यापारी मडळपा इ०ची (सामा) ताटातूट, फुटाफूट, वियोग [तुटणें द्वि]

तुटार—वि मोडलेला, संपलेला, तोटा आलेला, खलास झालेला [तुटणें]

तुटार-रा, तुटाड-डा, तुटवडा-ळा, तुटोडा-ळा—पु तोटा, उणीव, कमतरता; न्यूनता तूट पहा (क्रि० पडणें, येणें, होणें) [तुटणें]

तुटारी—स्त्री अतिशय अशक्तता (म्हातारपणामुळें अथवा फार दिवसाच्या आजारामुळें आलेली), दुबळेपणा [तुटणें]

तुटावणें—अक्रि १ रागानें, दांडगाईनें अंगावर चालून येणें, तुटून पडणें २ उत्सुकतेनें (खाण्यावर, कामावर) धाड पडणें, अधीरतेनें सुरू करणें ३ (कांहीं पाहण्याकरिता, झोंबाझोंबी करण्या करिता) गर्दीनें घुसणें; एकदम पुढें जाणें ४ मुसळधार (पाऊस) गळणें, आभाळ गळणें, कोसळणें [तुटणें]

तुटी—स्त्री. १ (काव्य) अडथळा, खड, खळ, अत 'तुझिया खेदा होय तुटी। तें म्या केलें पाहिजे।' —मुआदि ३२ ९४ २ वियोग, वेगळेपणा (क्रि० घेणें, करणें, होणें, पडणें) 'तुम्हां आम्हां तुटी होईल यावरी।' ३ वैर, वाकडेपणा ४ कमतरता, तूट इतर अर्थी तूट पहा 'त्याचे सत्रास पडे तुटी।' [तुटणें]

तुटीर—वि लवकर, सहज तुटणारा, फुटणारा (दोरा इ०) [तुटणें]

तुटया—वि (समासात नाक, कान, ओठ वगैरे शब्दाशीं जोडून) तुटलेला, तुटका फाटका [तुटणें]

तुंड—न (काव्य) तोंड, चेहरा 'भीष्म प्रसन्न होउनि करि बहु॰ बीभत्सवर्णना तुंडें।' —मोभीष्म ४ २३ —वि तोंडाळ. —सूर्योदय ३४० [स]

तुडगुडें—न ल्हान मुलाचें खेळणें, खुळखुळा [ध्व]

तुडताळ—स्त्री (महानु) कुंपण 'तै तुडताळाचिआ जीणी। तिया पारुखेलिआ।' —शिशु ६३६

तुडतुडणें—अक्रि १ तुडतुड फुटणें (धान्य इ० भाजताना) तुडतुडणें पहा २ तिडतिडेपणानें बोलणें, भिडणें, एखाद्यावर तोंड टाकणें, तडतड बोलणें [ध्व तुड्]

तुडतुडा—पु १ एक रानटी झाड २ आंब्यावरील किडा, एक उडणारा क्षुद्र जतु [ध्व]

तुडतुडीत—वि १ कुडकुड, तुडतुड आवाज करणारा (कड कडा चावीत असताना अथवा कढग भाजीत असताना दाणे इ०) २ दडव, अशिजा, चागला न झालेला (भात) ३ कठिण चामट (नारळाचा किंवा भोपळ्याचा कीस फार दिवस ठेवल्यामुळें) [ध्व]

तुडतुडया—वि चिरडखोर, तिरसट तुसडा [तुडतुडणें] दाको. ४ १८

तुडवणी-चणूक—स्त्री १ मळणी, पायाखालीं चिरडण्याची क्रिया २ दुर्दशा, नाश 'रणतुरंग घुसतें घायाळ; तुडवणी झाली परणाऱ्याची।' —ऐपो १८५ [तुडवणें]

तुडवातुडव—स्त्री १ जोराची तुडवणूक, रौंदळ, चेंगरा २ (ल) जोराची धकाधकी, धुकाधुकी [तुडवणें]

तुडव(वि)णें, तुडविणें—उक्रि पायाखालीं चुरडणें, मळणें, चेंदा करणें 'त्यानें बैठक तुडवून खराब केली' **लातानुकथानीं तुडविणें-मारणें** [का तुळि]

तुडस, तुडसाळ—वि. (राजा) भाडखोर तुटरा अर्थ २ व तुटसाळ पहा

तुडुकतुडुक—क्रिवि दुडदुड, तुरुतुरु (ल्हान मुलाचें धावणें इ०) [ध्व] म्ह० वडिलाचें घुडख आणि नाचे तुडुकतुडुक= थोडीशी वडीलकी असताना मोठी शेखी मिरविणें, अरेरावी गाजविणें

तुडुंब, तुडुम—न घोड्यावरचा नगारा, डका. [ध्व हे तुड, का तुडुबु] **तुडुंब, तुडुम, तुडुंबंच**-क्रिवि परिपूर्ण, भर पूर, काठोकाठ (क्रि० भरणें, फुगणें) 'ही विहीर तुडुंब भरली आहे.' 'पोट तुडुंब फुगलें' [तट+डब, का तुबु] **तुडुंबणें**-अक्रि भरपूर भरणें 'तयावरीं एक तटाक तोयें। तुडुंबलें, तामरसानपायें।' —र ८

तुणणावळ—स्त्रीन तुणण्याची, रफू करण्याची मजुरी

तुणणें—सक्रि रफू करणें, फाटलेल्या वस्त्रांत सुतें भरून तें पूर्व वत् धड करणें, तुरपणें [स तुनन, प्रा तुण्णण]

तुणतुण-तुणां—क्रिवि ततुवाद्याच्या आवाजासारखा आवाज होऊन [ध्व]

तुणतुणी—स्त्री गुह्येंद्रिय [इण द्वि]

तुणतुणें-नें—न एक पक्षी [ध्व] म्ह० मोर नाचे म्हणून तुणतुणें नाचे (मोठ्याचें अनुकरण ल्हानास उपहासास्पद होतें यावरून) **तुणतुणें-नें**-न गोंधळी लोकांचें एकतारी वाद्य हें काडीनें वाजवितात यातून साथीस उपयोगी असा 'तुणतुण' आवाज निघतो [स तुणा, प्रा तुणय ध्व] (वाप्र) **०वाजविणें-लावणें**-(ल) ऐकणाराना कटाळा आला तरी पुन्हा पुन्हा आपलीच हकीगत सागत सुटणें, आपलीच गोष्ट पुन्हा पुन्हा काढणें, स्वत चें मत प्रतिपादणें 'देशात किती जोरानें विचारक्राति होत आहे याची या लोकास दादच नाहीं, आपलें प्रायश्चित्ताचें तुणतुणें ते अद्याप वाजवीतच आहेत' **तुणतुण्या**-वि १ तुणतुणें वाज विणारा (गोंधळी इ० च्या मागें) २ (ल) दुसऱ्याची री ओढ णारा, बोलल्या गोष्टीचा मागून अनुवाद करणारा [तुणतुणें]

तुणवाई, तुणाई—स्त्री तुणणावळ पहा [तुणणें] **तुणीव**—वि रफू केलेलें, तुणलेलें [तुणणें]

तुतनायक—पु. (गो.) शक्ति; बळ; धमक. 'अंगांत तुतनायक जास्त.'

तुत(ति)या—पु. (गो.) लोखंडी हातोडा.

तुतार्ता—स्त्री. अगुडाची, बोरड्याची वार्दी. [तात]

तुतारी, तुतार—स्त्री. तोंडानें वाजविण्याचें एक पितळी वाद्य; लहान करणा; शिंग. 'संग झडती चौघडे शिंगें तुतारा।' –ऐपो १११. [ध्व.] तुतारजी–पु. तुतारी वाजविणारा. [तुतारी]

तुतारी—स्त्री. (व.) बैलांना हाणावयाची काठी; पराणी, टोंचणी.

तुतिया—पु. मोरचूद. [सं. तुत्थक; हिं. तूतिया]

तुतिया—स्त्री. दोषारोप; आळ. [फा. हिं.]

तुती—स्त्री. एक झाड व त्याचें फळ. या फळाचा खाण्याकडे उपयोग होतो. पानें रेशमाच्या किड्यास खावयास घालतात. तूत पहा. [अर. तूत]

तुत्या—पु. हातोडी. तुतया पहा.

तुंद—वि. १ टुळटुळीत; परिपूर्ण भरलेला; लठ्ठ; चांगला पोसलेला; गुबगुबीत (पशु इ०). 'गोरे तुंद मान हिवाल गुलाबी गाल।' –प्रला ११७. २ संतुष्ट; तृप्त झालेला. ३ (संपत्ति, शक्ति व अफू इ० मादक पदार्थांनीं) धुंद; मदोन्मत्त, मदांध. 'हे आमचे यादव तुंद मोटे।' –सारुह ७.४८. –क्रिवि. खच्चून; भरपूर. (क्रि० भरणें). [सं. तुंद; फा. तुंद] तुंदिल–वि. ढेरपोट्या; पोट सुटलेला; दोंदिल. [तुंद] ०तनु–वि. लठ्ठ. 'सुंदरमुख तुंदिलतनु नंदिकेश्वरा।' –शाकुंतल भरतवाक्य.

तुनें—सना. (खा.) त्वां; तूं (तूं ची तृतीया). [तूं+नें प्रत्यय]

तुनुमुनु, तुनुमुनु करून—क्रिवि. रडतराडत; कसें तरी; आळसत; मंदाईनें; अनेक युक्त्याप्रयुक्त्या करून (काम चालणें, घोडा चालणें, उपजीविका चालणें).

तुन्न–न्ना—पु. तोरण्याचें झाड किंवा त्याचें फळ. [सं.]

तुपकडी–कडया—स्त्रीपु. एक लहानसें झुडूप. यास लांडगा, चिपड, कुतरी असेंहि म्हणतात. (मु.) तुपकडी. याच्या फळांचा रांधा करून धनगर लोक कांबळयास खळीप्रमाणें लावतात.

तुपकाडो—पु. (कु.) एक पक्षी.

तुपल—सना. (व.) तुझें (याच्या जोडीस मापल=माझें) 'मापल काढून (काय म्हणून) घेत, तुपल घेऊन ये.' [तू+आपलें]

तुपला—सना. तुझा. –बदलापूर ७३.

तुपाळ—वि. पुष्कळ लोणी (अर्थात् तूप) निघतें असें (दूध). [तूप+आळ प्रत्यय]

तुपीकेवण—स्त्री. (गो.) एक औषधी वनस्पति.

तुपून—सना. (घाटी) तुजपासून. –मराठी भाषेचें व्याकरण पृ. १२१. [तूं+पून=पासून]

तुपें—सना. तुला. 'सांग तूं झालगी काय ठगें तुपें। माणिक भूताचें काय मागें।' –तुगा ८९५. [तूं+नें प्रत्यय]

तुफान—न. १ वादळ; वावटळ (दर तासीं ८० मैल वेगाची); झोंक; वायूची क्षुब्धता. २ घोडा, बैल इ० पशु मस्त होऊन ज्या चेष्टा करतो त्या. ३ नाश; उध्वस्तता; दाणादाण; धिंगाणा; सुलतानीचें कर्म. ४ कुभांड; आळ; दोषारोप; कुफराण. 'त्यानें अदावतीनें दम्यान तुफान रचून पत्रें तयार केलीं.' –रा ७.९९. 'तुफान घेवोन काय फेजे।' –रामदासी २.१. –वि. १ वाऱ्यानें घुसमुसलेला. २ खवळलेला; मस्त; क्षुब्ध; अनावर (समुद्र, नदी, घोडा, मनुष्य, कजाग स्त्री). 'आज नदी तुफान आहे.' [अर. तूफान्] ०खोर–वि. कुभांडी; धांदल घेणारा. 'तुफानखोर मनुष्याचे संगतीस लागूं नये.' –ऐस्फुले २.५१. तुफानी–वि. १ कुभांडखोर. २ क्षुब्ध; दंगेखोर. 'भिल्ल कोळी रामोशी वगैरे तुफानी जातीतले लोक.' –गांगा ५६१.

तुंब—न. १ बैलानें चालगाऱ्या रहाटगाडग्यास असलेलें दात्यांचें चाक. २ आरे ज्यांत बसवितात तो चाकाचा, तुंबा; मांदळा. 'ते रथ साजिले। कनकतुंब।' –शिशु ५०९. ३ नदीचा बंधारा. 'कीं प्रलयसमुद्राचा तुंब फूटला।' –शिशु १०१६. ४ (राजा.) तुंपारा. ५ रहाटगाडग्याचे कनेकडावर रवे बसविण्याची वाटोळी लाती. [सं. तुंब] ०कला–पु. (संगीत) गातांना तुंब्यासारखें तोंड फुगविण्याची क्रिया. ०जोड–जोडी–पुस्त्री. दोन तुंबे; रहाटगाडग्याची उभी–आडवी चाकांची जोडी. कनेकड व मुळकुंवा यांमध्यें हीं दात्यांचीं चक्रें बसवितात. ०रहाट–पु. (कों.) तुंबाचा रहाट; कनेकडास भोंवताली तुंब बसवून त्यास रवे मारून केलेला रहाट. ०सर–सळ–सड–पु. (राजा.) गांधीलमाशीची एक जात. ही मोठी व फार विषारी असते.

तुंबक—नस्त्री. बंदूक; तोडयाची बंदूक. [तुर्की तुपक]

तुंबडी—स्त्री. १ शरीरांतील दूषित रक्त किंवा वायु काढावयाचें नळीसारखें यंत्र; रक्तशोषक यंत्र. (क्रि० लागणें; लावणें). 'विष शोषिलें संपूर्ण। तुंबडी गेलें सरोन। सर्वांगींच्या शिरा ओढून। तुंबडी एकचि लागली।' –ह ४.१८४. २ गोसावी, बैरागी इ० चें लांकडी किंवा भोपळयाचें भिक्षापात्र. 'बाजीरावनाना। तुंबडीभर देना।' ३ भोपळा असलेलें एक तंतुवाद्य. [तुंबी] ०भरणें–१ पुष्कळ जेवणें; आपल्या पदरांत पाहिजे तितकें पाडून घेणें. २ अयोग्यप्रकारें पुष्कळ पैसा खाणें. 'मुक्या जनावराच्या तोंडांतलें काढून तूं आपली तुंबडी भरली, त्याचें पातक कोठें फेडशील?' –रंगराव. ०लावणें–१ पिच्छा, पाठ पुरविणें. २ वित्त, शक्ति इ० चें शोषण करणें. म्ह० रिकामा न्हावी कुडाला तुंबड्या लावी. सामाशब्द– ०बाबा–पु. गोसावी (तुंबडी वापरणारा). 'तो तुंबडीबाबा घालीतसे फेरी। नृत्य करी त्यापुढें।'

तुंवडी—स्त्री. तंगी; टंचाई. –शर.

तुंबड्या—पु दुध्या भोपळा [स तुंबी]

तुंबणें—अक्रि १ जमणें, एके ठिकाणीं साचणें, गोळा होणें २ (पुढें जाण्यास अडथळा झाल्यामुळें पाण्याचा प्रवाह, सैन्य, धदा, विचार इ०) निरुद्ध होऊन जमून राहणें, अडकणें. 'बहु तुंबला लोक तो दाटखेटा।' –राक २३ [का तुंबु=भरून जाणें, साचणें]

तुंबळ—वि (काव्य) भयंकर, जोराचें, आवेशाचें, फार मोठें (युद्ध, भांडण, सैन्य इ०) 'तुंबळ सैन्य विलोकुनिया लहुवीं मग तो मुनि वाल्मिकि बोले ' –कुशलवाख्यान १७ (मराठी ५ वें पुस्तक पृ १६१) [स तुमुल]

तुंबळणें—अक्रि (काव्य) तुंबणें पहा 'आधीं कवीचा वाग्विलास। तरी मग श्रवणीं तुंबळे रस।' –दा १ ८ १५

तुंबा—पु. १ लांबोडा पांढरा भोपळा, दुध्या भोपळा, कुडया भोपळा २ या भोपळयाचें केलेलें पात्र, पेला

तुंबा—पु १ शस्त्राचा, हत्याराचा दांडा ज्यांत बसवितात ती जागा २ कुदळ, खोरें, कुऱ्हाड इ०चा मागला भाग, माथा ३ चाकाचा मध्य यांतून आसाचीं टोंकें बाहेर निघतात [का तुंबु]

तुंबा—पु एक लहान झाड याचीं फुलें शंकरास वाहतात पानें औषधी आहेत यास शेतवड, शेतकुंभा व गुमा असेंहि म्हणतात शेतवड पहा [का तुंबे]

तुंबा—पु तुमान, विजार, चोळणा 'तुंबा विनखापी' –वाडसमा १ ३५ [फा तुबान्]

तुंबा, तुंबारा–डा—पु १ बंधारा, बांध, पाणी अडविण्याचें साधन २ अडविल्यामुळें साचलेलें पाणी ३ (ल) तुंबलेलें साचलेलें काम ४ तुंबून राहावयाची अवस्था, एकत्र साठणें, तुंबणें (पाण्याचें) ५ पाणी इ० तुंबावें म्हणून मोरी इ० छिद्रांत घालावयाचा बोळा ६ अवष्टंभ, अवरोध साकळ (रक्ताचें) 'रक्ताचा भलत्याच ठिकाणीं तुंबारा होऊन त्यामुळेंच ते मृत्यु पावतात –व्रावि ६५ ७ प्रतिबंध नाहींसा झाल्यामुळें, एक तोंड पडल्यामुळें (रक्त पाणी इ०चा) सवेग चालणारा मोठा प्रवाह (क्रि० लागणें, धरणें, फुटणें, सुटणें, सोडणें) 'रक्ताचा तुंबारा लागून रक्तबंबाळ झालें ' **०सोडणें**–पुष्कळ रक्त, पाणी वगैरे एकदम सुटल्यामुळें वाहू लागणें 'तुंबाडा सोडल्यासारखें तोंड वाऱ्यास देऊं नये ' [तुंबणें]

तुंबिका—स्त्री भोपळा 'पडे ज्यापरी अंबिका तातगेहीं। गमे तुंबिका मृत्यु-संसार-डोहीं।' –मुरायुद्ध २४३ [स तुंबी]

तुंबिनी—स्त्री १ कडू (पांढऱ्या) भोपळीचा वेल 'जैसी तुंबिनीचीं ओलीं फळें। भूमीस आपटिता होतीं शकलें।' –ह १९ १५४ [स] **०फळ**–न १ दुध्या भोपळा २ कडू भोपळा 'तों उदकावरी वह्या दिसती। जेवीं तुंबिनीफळें तरंगतीं।' [स]

तुंबिया—पु मुलाचा दागिना. –बसा ३७

तुंबी—स्त्री १ दुध्या भोपळा २ पांढरा कडू भोपळा, तुंबिनीफळ ३ त्याचें केलेलें पात्र, तुंब्या, तुंबा पहा [स तुंब]

तुंबी—स्त्री शेतवड तुंबा पहा [का तुंबे]

तुंबुराव, तुंबुरजी—तंबुरा, तंबुरजी पहा

तुमकां—सना (राजा कु) तुम्हाला [स त्वम्+ का प्रत्यय]

तुमचा—सना तुम्ही या द्वितीयपुरुषाची षष्ठी [प्रा तुम्हेच्चय] (वाप्र) **तुमचा, तुमचा तो**–पादपूरक शब्द (वरील तुमका व तुमचा हे शब्द दोन्ही लिंगीं योग्य ते फेरफार करून योजण्यांत येतात)

तुमडी—स्त्री तुंबडी पहा **तुमडीची चाल**–स्त्री पोवाड्याच्या चालीचा एक प्रकार –गापो १०६.

तुमल—पु घोडयाचा एक त्वचारोग घोडयाच्या अंगावर उठणारा फोड –अश्वप २ २३३

तुमान—स्त्री लांब व पोकळ विजार, चोळणा 'पायीं तुमानी सुरवारा घातल्या।' –ऐपो ५७. [फा तुंबान्]

तुमार—पु १ कागदाचें भेंडोळें, यादी, हिशेबपत्रक लिखी कागद इ० 'अखेर सालीं तुमार झाला त्यावरी आमचे दस्तकत नाहीं' –पेद १० ३३ [अर तुमार] **०जमा**–स्त्री शेतसाऱ्याची एकदर जमेची सरकारी यादीप्रमाणें रकम **०नवीस**–पु जमाखर्च लिहिणारा [अर तुमार्+नवीश]

तुमार—पु ताडी विकणारा 'तुमार व कोळी मच्छीमार' –वाडबाबा १ ३

तुमारा—पु (प्रा) कोंब, अंकुर, धुमारा

तुमुल—वि तुंबळ, घनघोर, भयंकर (युद्ध, भांडण) [स]

तुम्हां—सना तू या सर्वनामाच्या चतुर्थी विभक्तीचें द्विवचन (काव्य) तुम्हाला 'दिल्ही रविसिखें तुम्हा जशि नमूनि सभा जिती।' –केका ३४ [तुम्ही]

तुम्ही—सना तू या सर्वनामाचें आदरार्थी बहुवचन आणि सामान्यत अनेक वचन [स युष्मत्–यूयम् पासून प्रा तुम्ह] म्ह० तुम्ही आम्ही एक, कठाळीला मेख–कठाळी भिंतीला टांगण्यास खुंटी (मेख) पाहिजे म्हणून तुम्ही आम्ही एक असा संबंध जोडावयाचा, ताकापुरती आजीबाई **०कोण्ही**–तुमच्या पैकीं कोणीतरी

तुयाशील—वि तुई लावलेलें पचवीस हात लांबीचें (पातळ) –कलावत खातें (बडोदें) १३६ [तुई]

तुर, तुरें—न तुतारीसारखें एक वाद्य 'लागलीं अनुदतांचीं तुरें जयजयकारें गर्जती।' –एभा २० १८० [स तूर्य]

तुरई—स्त्री (व) दोडका (भाजी) [हिं]

तुरई—स्त्री १ दान्ही बाजूंना टोकें असलेला शिव्हा, सुरसा २ (विणकाम) हातमागावरील विणलेलें कापड गुंडाळण्याचें लाकूड, रूळ [स तुरी]

तुरकाटी–काठी—स्त्री (विणकाम) तुरई अर्थ २ पहा [तुर+काठी]

तुरका(खा)ठी–डी—स्त्री तुरीचें पीक काढून घेतल्यावर राहिलेली तुरीच्या झाडाची काडी, (राजा) तुन्हाटी तूरकाटी पहा [तूर+काठी]

तुरकाण—न तुराण, तुर्कस्थान, तुर्कांचा मूळ देश

तुरकी(कण)चाल—स्त्री घोड्याची एक प्रकारची चाल, तुरतुर–टाकण–चाल चवडचाल जलदीनें पण जवळजवळ पाय टाकीत चालणें धौरितक [फा तुर्की=एक प्रकारचा घोडा, किंवा सं तुर्+चाल]

तुरकज—न (सुतारी) विळे उपटण्याचें हत्यार अघूर

तुरग—पु तुरुंग कारागृह बंदिशाळा; (ह) जेल [पोर्तु ग्रीक]

तुर(र)ग तुरगम—पु घोडा, अश्व 'तुरगजाता प्रसिद्धा–। आत उच्चैःश्रवा मी।' –ज्ञा १० २३७ [स तुर्=शीघ्र गमन करणें] **तुरंगी**–स्त्री. घोडी [सं]

तुरज—पु १ नारिंग २ (गो) महाळुंग चकोत्रा तोरज, होरींग ३ एक औषध महाळुंगाची साल ०चीम–पु हा एक प्रकारचा चीक असून तो झाडाच्या बुंध्यास चोंचे मारल्यानें निघतो हा साधारण सारक आहे यास शिरखिस्त असेंहि म्हणतात –बालरोगचिकित्सा पृ ३२ [फा]

तुरट—न (कु) मायफळ

तुरट—वि एक विशिष्ट अप्रिय रुचियुक्त, तुरटीप्रमाणें चव असणारा तुरटी हिरडा ओली सुपारी इ०च्या चवीसारखा [स तुवर] ०साखरू–पु एक प्रकारचा औषधी डिंक **तुरटाई**–स्त्री तुरटपणा [तुरट]

तुरटी—स्त्री १ एक प्रकारचें क्षारद्रव्य, फटकडी हिचा उपयोग रग व औषधामध्यें करतात २ (कों) वाळलेल्या कोंवळ्या आंब्याची करकुरी [तुरट]

तुरडा—पु (वाई) हरळीसारखें गवत –मसाप ३ ३

तुरण—स्त्रीन तोरणाचें झाड व त्याचें फळ तोरण

तुर(र)त—क्रिवि त्वकर, तावडतोब [स त्वरित] ०द० (व) तुरतदान महापुन्य=शुभस्य शीघ्र या अर्थी

तुरतुर–तुरा—क्रिवि १ जवळ जवळ पावलें टाकीत त्वरत्वरर त्वरर (चालणें) २ बरबर नाचत बागडत (चालणें जाणें) ३ तुरतुर (बोलणें) पहा [ध्व, स तुर्=त्वरा प्रा तुर]

तुरतुरं, तुरतुरंफुरफुर, तुरतुर–री—थोडी थोडा वेळ केलेला, दाखविलेला भपका, डुरडुर, औटघटकेची चैन (क्रि० करणें; लावणें, मांडणें), (गमतीचा संस्कृतच्या धर्तीवर श्लोक) 'तुरतुर फुरफुर दोन मास। चदन वदन दोन मास। त्पन छपन दोन मास। धूपाल बधन दोन मास।' =थोडे दिवस चैन, नंतर धर पकड, नंतर तुरुंग याप्रमाणें जाणारें आयुष्य

तुरप—स्त्री (गो) बारीक शिवण [हिं तुरपन] **तुरपणी**–स्त्री मुरड, दुमड, शिवण्याचा एक प्रकार **तुरपणें**–सक्रि, वस्त्राचें शेवट आत दुमडून शिवणें [हिं तुरपना]

तुरप(ब)त—स्त्री थडगें व त्यावर बांधलेला चबुतरा, इमारत [अर तुर्बत]

तुरवणें—अक्रि १ कणसें येणें (गहू ज्वारी इ०स) २ दु:ख करणें [तुरवी]

तुरंवणें—उक्रि १ मस्तकावर ठेवणें, धारण करणें २ घालणें, खोंवणें बांधणें, तुऱ्याप्रमाणें खोवणें 'हीं अपकीर्तीचीं फुलें। कां मस्तकीं तुरविसी।' –मुसभा ११ ६२ ३ हुंगणें, वास घेणें 'सांगा परिमळें काय तुरवावें।' –ज्ञा ९ ११ [?]

तुरंवणें—अक्रि १ (कों) एके ठिकाणीं राहणें, साचणें, तुंबणें 'ओल्या गवतावर पाणी तुरवत नाहीं' २ तिष्ठणें खोळंबणें, थांबणें –उक्रि (कु) वाट पाहण्यास लावणें, खोळंबून धरणें, तिष्ठत बसविणें, थांबविणें [तुडवणें]

तुरंवणी—स्त्री वास, गंध 'हे खपुष्पाची तुरवणी।'–ज्ञा १६ ३९

तु(तू)रबवाळ—पु (काव्य) अनेक वाद्यांचा एकत्र घोष किंवा ध्वनि 'ऐसा अद्भुत तुरबवाळु। ऐकोनि ब्रह्मा व्याकुळु।' –ज्ञा १ १२६ [तुरें+बवाळ]

तुरंवी—स्त्री १ तुरमी तुळस, अंबा पाच इ०ची मजरी २ ओंबी, कणीस लोंगर वरला भाग (राळा, वरी, सावा, गहू तांदूळ, इ०चा) ३ कोमल अकुर डेरा डिकशी [तुरा]

तुरखुरणें—अक्रि कुरकुरणें तक्रार करणें [ध्व]

तुरखुरणें—अक्रि (कों) टवटवीत दिसणें, नव्या, दाट पानांनीं आच्छादित होणें (झाडास) नवी पालवी फुट लागणें [तुरा तुरवी]

तुरमण—न (गो) कोंवळा काजू [तुरा]

तुरमणा—पु अतिशय पानें असलेली डहाळी [तुरा]

तुरमणें—न गोंड कचोळें गोंडळ (फूल फळ इ०चें) [तुरा]

तुरमा—पु (कों) १ अकुर मोड फुटणें २ अकुर मोड कोंब (क्रि० फुटणें येणें) [तुरा]

तुरमी—स्त्री तुरवी पहा 'जशि सुगंधिक दवण्याची तुरमी।' –सला ७ [तुरवी]

तुरमुं(मं)डी—स्त्री तरमुडी पहा डोकें पुढें करून दिलेला शरीराचा रेटा, मुसंडी, धडक (क्रि० देणें)

तुरये, तुररे—पुअव वेलीचे ताणे, तंतू [तुरे]

तुररी—स्त्री तुतारी 'खिनखिनिती तुररिआ खरसिंगेसी।' –शिशु ५२४ [सं तूर्य]

तुरवठें—न (राजा) डोंगरावरील खडकाळ पण उत्तम व्यवस्थेनें लागवडीस आणिलेला जमीनीचा तुकडा, डोंगरपठारावरील शेत

तुरवें—न तांबूलाची एक जात तुरियें पहा

तुरळ, तुरळतुरळ, तुरळक तुरळक, तुरळततुरळत—क्रिवि १ पातळपातळ, विरळविरळ, अंतराअंतरावर, कोठेंकोठें (उगवलेलें रोप, येणारें पीक, पडणारा पाऊस, दिसणारा पदार्थ इ०) २ विरळ, पातळ (विणणें, विणलेली वस्तु) ३ एकसारखी नमणारी, खडित, असंतत, विछिन्न (क्षोप अभ्यास) ४ दुर्मिळ, क्वचित आढळणारें [सं तरल=विस्तृत दृढ]

तुरळणें—सक्रि १ विखुरणें, विरळ करणें (दाट उगवणारीं रोपें, अतिशय दाटीनें ठेवलेले पदार्थ) २ विरळ, पातळ विणणें; लाबलाब धागे घालणें [तुरळ]

तुरा—पु १ पागोटें, टोपी इ०कास लावण्याकरिता मोतीं, फुलें इ०चें केलेलें भूषण, अलंकार, चूड 'कलगीतुरा शिरपेंच कठिची पडत होतिं किरणें।' –ऐपो ३११ २ राजगिरा, मका, ऊस इ०स येणारा गुच्छ, झुवका, गोंडा, झेंडा ३ पक्ष्याच्या डोक्यावरील शेंडी ४ एक प्रकारची लावणी ह्यींमध्यें प्रकृती (स्त्री) वर पुरुषाचें (वेवाचें) वर्चस्व वर्णिलेलें असतें व नायक हा नायिकेच्या आर्जवात असतो या लावणीवाल्याच्या डफावर तुरा लावलेला असतो याच्या उलट कलगी लावणी ५ नथेंतील विशिष्ट ठिकाणचा मोत्याचा समूह, गुच्छ 'नय नाकातिल उडे तुर सरजे पुकारावें।' –प्रला २३१ [अर तुर्रा=दिलमिळणारे पुढचे केंस] तुऱ्याचा प्रकार – **०कंठा**–पु फक्त फुलेंच दिसतील अशा तऱ्हेनें केलेला गुच्छ, फुलाचा मोठा गोल **०कळीचा**–पु फुलांच्या कळयाचा तुरा गुच्छ **०गोल**–पु फुलाचीं डेखें आत दुमडून केलेला वाटोळा **०चक्रीचा**–पु मध्यें फूल घालून कळयाचा गुफलेला तुरा **०चीप**–दोहों बाजूस झुबके दिसावे अशा रीतीनें आडवीं डखें करून पातळ गुफलेला **०दुलडी**–पु दोन पदरी तुरा **०बुरजी**–पु बुरजाच्या आकाराचा, वाटोळा व अनेक पदराचा **०पट्टी**–पु फुलें एकावर एक उभीं राहतील अशा रीतीनें मधून ओंवलेला **०फकडीचा**–पु दुहेरी किंवा पुष्कळ फुलांच्या लडींचा तुरा (ग्राम्र) **०लावणें**–मोठा पराक्रम करणें कीर्ति, प्रतिष्ठा मिळविणें **०लावून फिरणें**–दोष अंगीं लागला असता त्याचें निराकरण होवो अगर न होवो, प्रतिष्ठितपणें मिरविणें

तुरेवाला–वि कलगी पहा तुरा या प्रकारापैकीं लावणी म्हणणारा शाहीर तुऱ्याच्या सप्रदायातील [अर हिं]

तुराठा—स्त्री तुरीच्या झाडाची काडी तुरकाठी पहा [तूर+काठी]

तुराबा, तुराआबा—पु मोहोराच्या खालीं धरलेला बारीक आबा

तुरियें—न एक जातीचे तांबूल तुरवें पहा

तुरी—स्त्री १ (विणकाम) हातमागावरील विणलेलें कापड गुंडाळण्याचें लाकूड, रूळ तुरई पहा २ धोटा [सं]

तुरी—स्त्री १ तगरीचें झुपक्याचें फूल २ एक कडधान्य [का तोगरी]

तुरीय—वि चौथा [सं] **०यंत्र**–न दिवस किती आला हें पाहण्याकरिता केलेलें वर्तुल–चतुर्थांशरूप एक काष्ठादिकाचें यंत्र [सं]

तुरीया तुरीयावस्था–स्त्री जागृती, सुषुप्ति व स्वप्न या पलीकडील समाधिरूप चौथी अवस्था [सं]

तुरु(रू)क—पु तुर्क, यवन मुसलमान 'आपण तुरुक गुरु केला।' –दा १९६१३ [सं तुरुष्क] **०होड**–स्त्री १ पैज २ पणाचा ऐवज 'तुम्ही आपले आयुष्यानें धुद जाला परंतु आम्ही मुलेंबायकानीं तुरुकहोडीस पडावें इतकें मात्र उरलें' –भाव ५१ [तुरुक+होड=पण]

तुरुंग—पु कारागृह, कैदखाना [पो , इंग=त्रोंक, फा]

तुरु(रू)त—क्रिवि १ त्वरित, झटकन, तांबडतोब, सत्वर २ तांबडतोब याक्षणीं त्वरित 'तुरुतदान महापुण्य म्हणवे कैसा दाता धर्म करी।' –सला ७५ [सं त्वरित] **म्ह०** तुरुतदान महा पुण्य=मनात येताक्षणींच किंवा संधि प्राप्त होताच केलेल्या दानानें अधिक श्रेय मिळतें या अर्थी

तुरुतुरु—क्रिवि तुरतुर पहा [ध्व] **०कन–कर**–क्रिवि दुडदुड (चाल)

तुरुप—पु घोडेस्वार [इ ट्रुप]

तुरुंब—क्रिवि तुडुंब अतिशयार्थ दाखविण्याकरिता भरणें या अर्थाच्या क्रियापदाबरोबर हा शब्द, योजीत असतात तुडुंब पहा **०भरणें**–अतिशय परिपूर्ण काठोकाठ ततोतंत भरणें

तुरुष्क—पु तुर्कस्थान तुरकाण पहा [सं]

तुरूक तुरूकस्वार—पु घोडेस्वार, (ब्रिटिश लोकांच्या घोडेस्वारासच हा शब्द लावतात ट्रुप या इंग्रजी शब्दावरून तुरुप अथवा तुरुपस्वार अशींहि रूपें आहेत) [सं तुरुष्क फा]

तुरूक-चाल तुर्कीचाल–स्त्री तुरकीचाल पहा

तुरूप—स्त्री सौम्य व कोमल (सकाळचें किंवा सध्याकाळचें) ऊन तिरीप पहा

तुरें—न १ एक चर्मवाद्य. २ तुतारी 'आनंदले लोक नरनारी । परिवार । शंखभेरीतुरें वाद्यांचे गजर ।' –तुगा ३९६ [स तूर्य, प्रा तूर=वाद्य]

तुर्क—पु तुर्कस्तानचा रहिवासी, मुसल्मान, अनार्य [स तुरुष्क; प्रा तुरक्क]

तुर्काण—न तुर्कस्थान (ल) –वि तुर्कांचा ताबा 'रामाचें वतन जालें तुर्काण ।' –भाज्ञे १० ३ ११५

तुर्की टारपोरी—वि घोड्याचा एक रंग सर्व शरीर काळ्या व लाल रंगाचें असून चारी पाय पांढरे व कपाळावर पांढरा मुखपट्टा असलेला (घोडा) –अश्वप १ ३०

तु(तो)फेज—पु (गो) सोनाराचें वागीसारखें हत्यार तुरकज पहा [पो]

तुर्तातुर्ती-तुर्त—क्रिवि तात्काळ, तडकाफडकी, चुटकी सरशीं, एकदम [तुरुत]

तुर्तुरीत—क्रिवि (गो) लगबगीनें, घाईनें [तुरतुर]

तुर्य(र्प)त-ती—स्त्री यहगें, समाधि तुरपत पहा 'आणि त्यावरी तुर्पती बांधली ।' –रा १५ ७ [अर तुर्बत्]

तुर्यग-तुर्या—स्त्री चवथी अवस्था तुरिया पहा 'जे निर्वाण तुर्यग परियेसीं ।' –स्वयो १ १६२ [तुरीया] ०देवी–स्त्री चतुर्थावस्था देवी, तुरीया अवस्थेची अधिष्ठात्री देवता 'तुर्यादेवी त्रिपुरसुंदरी तीच्या संयोगें ।' –देप २०८

तुर्ये—न एका जातीचे तांदूळ तुरवें, तुरिये पहा

तुर्रकून—क्रिवि (गो) दुडदुड लगबगीनें

तु‍र्हाटी—स्त्री तुराठी पहा [तुर+काठी]

तुर्सट—वि (गो) तिरसट

तुलई—स्त्री गादी –शर [स तूल ?]

तुलक—पुन कापूस 'सोमवारी मुलकाला आणि तुलकाला स्पर्श करूं नये' [स तूल]

तुलग-गा—पु १ वाद्याचा ध्वनि २ प्रतिध्वनि 'तयाचि तुलगासवें । वीरवृत्तिचेनि थावें ।' –ज्ञा १ १२७ [स तूर्य]

तुलग—पु घोड्याची एक चाल –अश्वप १ १९१

तुलतुल—क्रिवि लखलख 'दोन्ही गाल मखमुल । करी नवती तुलतुल ।' –पला ४ ४२

तुलणा-गा—स्त्री तुळणा पहा [स तुल्=तोलणें] **तुलगात्मक**–वि तुलना केलेला तुलणें–तुळणें पहा

तुलसी—स्त्री तुळस हिंदु लोकांत पवित्र मानलेलें झाड (समासांत) तुलसी–पूजा–माळा–वन–हार (वाक्प्रचार व सामासिक शब्द तुळस शब्दांत पहा) [स]

तुला—स्त्री १ तराजू तागडी 'तेव्हां आणवि तो तुला त्रिभुवनीं जीला नसे हो तुला –आशिवि २९ २ मेषादि बारा राशींपैकीं सातवी राशि ३ वजन करणें अथवा वजन करून किती हें ठरविणें अथवा अमुक एक आहे हें वजन करून ठरविलेलें परिमाण. ४ बरोबरी, साम्य, समता, सारखेपणा, तुलना 'भगवान् धर्मासि म्हणे, नाहींच तुला तव प्रतापा या ।' –मभीष्म ११ १५१ ५ धार्मिकविधिपूर्वक आपल्या शरीराच्या भारभार सोनें, रुपें, साखर इ० ब्राह्मणास देण्याचें कार्य, अशा रीतीनें ठरविलेलें भारभार सुवर्ण वगैरे (क्रि० करणें, देणें) [स] म्ह० गाजराची तुला आणि विमानाची वाट=क्षुल्लक गोष्टीबद्दल किंवा थोड्या यत्नाबद्दल मोठें बक्षीस अथवा फळाची अपेक्षा करणें सामाशब्द– ०कोश–परीक्षा–पुस्त्री तुला करण्याचें दिव्य ०दान–न आपल्या भारभार सोनें, रुपें वगैरे ब्राह्मणास देणें तुला अर्थ ५ पहा ०धार–पु तराजूची दांडी कांटा ०पुरुष–पु १ माणसाच्या भारभार सोनें इ० चा केलेली प्रतिमा २ त्याच्या भारभार सोनें इ० ०मान–न वजनकरून काढलेलें प्रमाण ०संपात–पु सूर्याचें तूळ राशीमध्यें जाणें (ता २२ सप्टेंबर या दिवशीं सूर्य विषुव वृत्तावर येऊन दिवस व रात्र यांचें मान सारखें होतें तो काळ)

तुला—स्त्री लगामाचा एक प्रकार –अश्वप १ १८५

तुलित—वि १ वजन केलेला २ तुलना करून पाहिलेला [सं]

तुलीप—पु पलंग [सं]

तुले—न (खा) तुला, तागडी

तुल्य—वि सारखा समान बरोबर बरहुकूम [सं तुल्+तोलणें] (समासांत) बल–पराक्रम–धैर्य–धन–विद्या–गति–आयु–प्रमाण मान–वैभव ०गण्ये–स्त्रीअव उपमान तुलना उपमिति (इ) ॲनॉलॉजी ०शक्तिकता–स्त्री (शाप) समतोलपणा, बरोबरी (इं) इक्वीव्हॅलेन्स ०परिमाणी–वि समान मापाचा, वजनाचा गुरुत्वाचा वगैरे (इं) मेॲमेरिक् ०रूपत्व–न सारखाच आकार असण्याची अवस्था (इं) इसोमेरीझम्

तुवरी—स्त्री तुरीची डाळ तूर पहा [स]

तुवां—सना तूं त्वां 'असंख्य खळ समरीं निजकरीं तुवां मारिले ।' –केका ९०

तुवालॉ—पु (गो) टॉवेल अंग पुसण्याचा रुमाल [पोर्तु]

तुशाखडक—पु फुसफुशीत दगड असलेला खडक

तुशी—वि पिवळसर तांवड्या रंगाचें (वस्त्र)

तुष—पु धान्याचा कोंडा 'जैसें रक का आलुकैरें । तुषातें सेवी । –ज्ञा ५ ११० [स] **तुषकंडणन्याय**–पु (कोंडा कांडणें निष्फळ असतें यावरून) कोणत्याहि गोष्टीचा काथ्याकूट करणें निष्फळ आहे असें दाखवावयाचें असलें म्हणजे या न्यायाचा उपयोग करतात

तुषात—पु कोंडा

तुषार—पु १ वाऱ्यानें वगैरे उडणारे उदकाचे बारीक बारीक कण तुषार; छिटा, शीतलबिंदु 'ते सत्त्वशुद्धी साह्यकारें। गुरु कृपामृततुषारें।' —ज्ञा १८२५९ २ दव, दहिंवर [स]

तुष्ट—वि धालेला, सतुष्ट, तृप्त, खुष [स तुष्] ०**पुष्ट**-वि संतुष्ट, खुष 'राजानें कृपावलोकन केलें म्हणजे प्रजा तुष्टपुष्ट होते' **तुष्टणें**-अक्रि सतुष्ट, तृप्त होणें, आनदित होणें 'हा तुष्टल्या तत्क्षणीं। तक्षक पडे हुताशीं।' —मुआदि ११ ११० [स]

तुष्यतुदुर्जन न्याय—पु आग्रह धरायाजोगी जरी गोष्ट आहे तथापि प्रसग विशेषीं (किंवा दुर्जनाशीं वादप्रसंग आला असता) उपेक्षा करावी अशी शिष्ट लोकाची रीति, तो न्याय **तुष्टि**—स्त्री सतोष, तृप्तता सतुष्टपणा [स] **तुष्टीभूत**—वि (काव्य) तृप्त, सतुष्ट, आनदित 'मग तुष्टीभूत झाला वक्ता।' [स]

तुसडा—वि तिरसट, हेकड, तिरशिंगराव, उद्धटपणानें वागणारा, सर्वदा झिडकारणारा, तिरस्कार करणारा 'असेल जोका तुसडा मनुष्य। व्हावे तयानेंहि मदीय शिष्य।' —अर्वाचीन २१९ [तुच्छ=तुसडा] **तुसड**—न (व) तुच्छतेनें बोलणें **तुसडेपणा**—पु नाशीकपणा

तुसळ—स्त्री (तादुळाचा) कोंडा, भूस, तुस —वि कोंडा असलेले (तादूळ) [स तुष]

तुसार-रा—पु तुषार पहा [स तुषार अप]

तुसार, तुसारधान्य—न रबीच्यापूर्वी होणारें खरीपाचें भात, वरी, बाजरी वगैरे धान्य, पीक [स तुष तुस+धान्य] **तुसारपट्टी**—स्त्री तुसाराच्या पिकावरील पट्टी, दसरा झाल्यावर जी कुळाकडून वसूल करतात ती पट्टी **तुसारमाल**—पु (व) जवारी, तुरी वगैरे खरीपाचें धान्य

तुस्त—स्त्री (गो) स्तुति (क्रि० चलैप=स्तुति करणें)

तुह-हा-ही-हें—सना (व ना खा) तुझा-झी-झें 'दूर जागा पाहिला तुहा वारा नाहीं जेठ। घेतलीस लुगडीं अवचित श्रीहरी त्वा कुठें।' —होला ५३

तुळई—स्त्री १ गृहादिकाचे खण वगवेगळे करण्याकरिता दोन खावावर आडवें बसविलेलें चौरस लाकूड, तुळवट २ तूळ, एक प्रकारची तराजू हिला एकच पारडें असून लाव दाडी असते तीवर वजनाचे विभाग पाडलेले असतात त्या दाडीवर वजनें अडकवून वजन करतात [का तळि]

तुळणा-णी—स्त्री १ बरोबरी, सारखेपणा, बरोबरीचा किंवा एकसारखा मनुष्य अथवा पदार्थ, तोड तुलना 'तुळणा नाहीं तुझे मती। तुज वदिती ब्रह्मादिक।' २ साम्य ठरविण्या करिता एके ठिकाणीं तोलणें, एकमेकाशीं बरोबर आहे किंवा नाहीं हें ताडून पाहणें, अजमास करणें 'तीर्थें न यती तुळणी। आजि या सुखा धणी।' —तुगा २५८७ [स तुलना]

तुळणें—सक्रि वजन करणें मोजणें, बरोबर मानणें, उपमा देणें अथवा बरोबरी करणें [स तुल्=तोलणें] —अक्रि बरोबर वजन भरणें, बरोबरी करणें, स्पर्धा करणें, ताडून पाहणें, वजन होणें 'त्यासीं तुळे हो सग्रामीं। ऐसा नाहीं ब्रम्हाडधामीं।' —मुआदि ६४

तुळतुळ—स्त्री (व) काळजी, चिंता

तुळतुळ, तुळतुळीत—क्रिवि उत्सुकतेनें, स्थिर चित्तानें, लक्ष लावून, डोळे लुकलुक करीत असताना (क्रि० विचार करणें, पाहणें)

तुळतुळीत—वि चकचकीत, तुकतुकीत, तजेलदार

तुळ(ळा)वा—पु तोळवा पहा

तुळव—पु बैलगाडीच्या कण्याच्या प्रत्यक खुटयावर जीं तीन लाकडें असतात त्याना सामान्य नाव बाजूच्या दोन्ही तुळवाना सायतुळव व मधल्याला भारतुळव म्हणतात प्रत्येक तुळवामध्यें एकेक अशीं अनुक्रमें तीन बाकीं बसविलेलीं असतात आणि आखरी वरून टाकलेल्या ढासण्यानीं (दोऱ्यानीं) तें सर्व एके ठिकाणीं आवळून घेतलेलें असतें

तुळवट—नपु १ मुख्यत्वेंकरून मोठें लाब, परतु चौरस न केलेलें लाकूड, तुळई २ (ल) उच व जाडजूड स्त्री किंवा पुरुष ३ (ल) जिकिरीचें, त्रासाचें काम [का तळि]

तुळवणें—क्रि वजन करणें 'कृपालु दयालु भूतीं। तुळविलें अतीं।' —तुगा १२५१ [तुळणें]

तु(तो)ळवंदी—स्त्री बाकी, बाळा 'अगद तोलवदीस्यात्' [फा]

तुळवा—पु ब्राह्मणाची एक जात व तींतील व्यक्ति, तुळु **तुळवी**—वि तुळव्या ब्राह्मणासबधीं (वेष, भाषा इ०) [का तुळुवा]

तुळसधुळस—स्त्री (व) तिळगूळ, तिळसकात

तुळस-शी—स्त्री हिंदु लोकात पूज्य मानिलेलें एक झाड, काळी व पाढरी अथवा रामतुळस असे हिचे भेद आहेत तुळस ही हिंदुस्थानातच आढळते (हा शब्द तुळस-सी असाहि वापरला जातो) [स तुलसी] (वाप्र) ०**उचलणें**—शपथ घेणें ०**उपटून भाग लावणें**—वाईट मनुष्य पदरीं ठेवण्याकरिता चागल्या मनुष्यास काढून टाकणें **तुळसीचे मुळात कांदा लावावा लागणें**—चागला हेतु सिद्धीस नेण्यास वाईट साधनाचा उपयोग करण्याविषयींची सबब सागणें **तुळशींत भाग**—चागल्याच्या समुदायात चुकून एखादा वाईट माणूसहि आढळतो **तुळशींत भाग व भागेंत तुळस**—चागल्या व वाईट गोष्टी एका ठिकाणींच पिकतात **तुळशीपत्र कानात घालून बसणें**—ऐकलें न ऐकलेसें करून स्वस्थ राहणें **तुळशीपत्र ठेवणें**—हक्क

सोडणें (हलवायाच्या घरावर) तुळशीपत्र ठेवणें—परभारें दुसऱ्याची वस्तु तिसऱ्याला देऊन टाकणें सामाशब्द– ०काष्ठ–न तुळशीचें लाकूड (प्रेताचें दहन करण्यास, उगाळून गंध करण्यास किंवा माळेचे मणी करण्यास याचा उपयोग करतात) ०पत्र–न तुळशीचें पान (ल सामान्यत लहान मानलेली दक्षिणा किंवा देणगी) ०मंजरी–स्त्री तुळशीचा शेंडा–तुरा 'कासे दिव्य पितांबर। गळा तुळसीमंजऱ्यांचे हार।' ०वर्ग–पु तुळस, सब्जा सारख्या पुष्पातील दोन आखूड व दोन लांब असे पुंकेसर असलेल्या झाडांचा वर्ग ०वात–स्त्री (बायकी) कापसाच्या सुताची चार बोटांच्या रुंदीवर सुत गुंडाळून केलेली १२ सुताची एक वात ह्या वाती तुळशीच्या रुमापासून दररोज दोन वाती या प्रमाणें वर्षभर लाव तात ०विवाह–पु कार्तिक शुद्ध द्वादशीस विष्णूची मूर्ति व तुळ शीचें झाड यांचा जो विवाह होतो तो ०वृंदावन–न तुळशीचें झाड लावण्याकरिता केलेली विशिष्ट रचना, ओटा, स्थान

तुळा, तुळादान–पुरुष—तुला, तुलादान इ० पहा

तुळाधार—वि तराजूची दांडी तुलाधार पहा –क्रिवि बरोबर, यथायोग्य, ततोतंत, काडीमात्रहि इकडे तिकडे होणार नाहीं अशा टापटिपीनें (क्रि०ठरविणें, बोलणें, वागणें) [सं तुला+आधार]

तुळाभार—पु (गो) नवस फेडण्यासाठीं नारळ वगैरे पदार्थ माणसाच्या बरोबर वजन करण्याचा प्रकार –वि मनुष्याच्या शरीराच्या वजनाइतकें 'मग रायासि करविलें स्नान। तुळाभारें वंचिलें कांचन।' –कथा २ १५ ८८.

तुळावा—पु तोळवा पहा

तुळि(ळि)का तुळी—स्त्री १ गादी 'तेथ ध्येय ध्यान बहु सुख। तंचि शेषतुळिका निर्दोख।' –ज्ञा १३ ३९२ २ पलंग बिछाना [स तूल=कापूस]

तुळी—स्त्री (कों) तुळई पहा [का तोळि]

तुळू—पुस्त्री एक देश भाषा व जात तुळवा पहा [द्रा]

तू—सना द्वितीयपुरुषी सर्वनाम (एव) [स त्वम्, प्रा तुम कें जिप्सी तु तुमेन] (वाप्र) तू मी करणें, तू मी वरयेणें= हमरीतुमरीवर येणें म्ह० १ तू तर मार्डी घास तू=सुखावह न होणारें असें काम करण्यास सांगणें २ केलें तुका झालें माका, किंवा तूस करावयाला गेलें तर मस कसें आलें=तुझें वाईट करा वयाला गेलों तों उलट माझेंच वाईट झालें

तूक—पु बालक दृष्टीस तू दीससि तूकसेरें ' –अकक २ मनोहरकृत राघाविलास ४६ [स तोक]

तूक तुक्कल—स्त्री एक प्रकारचा कागदी पतंग

तूक—न (काव्य) १ तोलणें, वजन करणें २ निष्काचा सोळावा हिस्सा अथवा दोनपूर्णांक एकद्वितीयांश माप ३ वजन, वजन करून ठरविलेलें परिमाण. 'तूक सकळांचें गोविंदाचे हातीं ' ४ महत्त्व, किंमत ५ श्लोक इ० चा चवथा चरण, ध्रुपद अथवा पालपद ६ अवयव अर्ध ५ पहा [ते तुकमु, का तूक, तुकणें पहा] तुकीं तुकणें—बरोबर तोलणें, तुलना करणें 'तयाचे तुकीं कोण ऐसा तुकावा '

तूज—सना (राजा कों) तुला 'कशी आली ही तूज मनुजवाचा।' –र २४

तूट—स्त्री १ तोटा, कमतरता, न्यूनता, तुटवडा २ खंड, खळ, विराम, व्यवधान ३ वियोग, विच्छेद, भेद ४ फूट, भिन्न भाव, भेद, बिघाड [स, त्रुट्=तुटणें] (वाप्र) ०पडणें–उणीव भासणें सामाशब्द– ०ओल–स्त्रीन जमिनींतील कमी ओल अथवा ओलावा तुटओल पहा ०पाऊस–पु मधून मधून अथवा थोडथोडा पडणारा, एकसारखा नसणारा नेहमींप्रमाणें नसणारा पाऊस वळीवाचा पाऊस तुट पाऊस पहा ०पाणी–न थांबून थांबून अथवा थोडें थोडें दिलेलें पाणी (झाडांना अथवा जना वरांना) ०पुंजी–स्त्री अपुरें अथवा उणें भांडवल किंवा मुद्दल –वि कमी भांडवलावर चालविलेला (धंदा) ०पुंजीवाला–पुंज्या–वि तूटपुंजीवर धंदा करणारा ०मिती–मुदत–स्त्री कटमिती पहा (क्रि० करणें, देणें) [तूट+मिती]

तूण, तूणीर—पु बाण ठेवण्याचा भाता 'खणीं शस्त्र अर्के धनुर्बाण तूणी। रथा धावता मेदिनी ते दणाणी।' –मुरामायुद्ध १०० 'आश्चर्या अति पावली बघुनिया तूणीर पाठीवरी।' –आनंदतनय, शबर्याख्यान ९ [स तुण्=पूर्ण करणें]

तूत—स्त्रीन एक झाड व त्याचें फळ तुती पहा 'बरि अलें लिंबु तूतिया खोबरें।' –अमृत ३४ [अर तूत]

तूतें—सना तू ची चतुर्थी (काव्य) तुला ' धृतराष्ट्र नृपा। सांगों आश्चर्य काय मीं तूतें।' –मोकर्ण १० १९

तूदतोप—पु (गो) जुगारातील एक पारिभाषिक शब्द ०करणें–एकदम सर्व पैसे जुगारात लावणें

तून—स्त्री (व) स्त्रियांचें नेसण्याचें वस्त्र 'लाल रंगाची तून विकत मिळते '

तून लावणें—त्रि (व) मिरचीची लागण झाल्यानंतर मधलीं मधलीं कांहीं रोपें मेल्यास त्या त्या ठिकाणीं नवीन रोप लावणें

तू(तु)प—न १ लोणी कढविलें असता त्याचें जें रूपांतर होतें तें, घृत ' म्हणोनि तूप होऊनि माघौतें। जैसें दुधपणा नयेचि निरुतें। तेवीं पावोनिया जयातें। पुनरावृत्ति नाहीं।' –ज्ञा ८ २ २ (ल) तत्सदृश नारळाचा रस, मास इ० कापासून निघणारा स्निग्ध पदार्थ [स (तुप् हिंसाया=मारलेल्या पशूची चरबी हा तूप या शब्दाचा मूलार्थ होय नतर हिंसा बंद झाल्यावर दुधापून घुसळून काढलेल्या पदार्थाला तूप म्हणू लागले गाथासप्तशतींत तुप्प शब्द

सापडतो), का तुप्प, प्रा तुप्पइअ, तुप्पविअ] म्ह० १ अवर्षी खाई तूप सकाळी पाही रूप २ (गो) तूप खाऊन रूप येता=तूप खालें म्हणून तावडतोब रूप येत नाहीं सामाशब्द– ०कढणी–स्त्री लोण्याचें तूप करण्याकरिता केलेलें पात्र ०खिचडी–स्त्री १ सोंगट्या, नाट इ० खेळामध्यें दुसऱ्याची सोंगटी वगैरे मारली असता एकदा खेळण्याची पाळी झाली असूनहि आणखी एकवार खेळण्याचा प्रकार (क्रि० खाणें, खेळणें) २ (बायकी) मुली चकावयास लागल्यावर जी मुलगी प्रथम उतरते तिला शेवटीं राहिलेल्या दोन मुलींबरोबर पुन्हा चकण्यास जावें लागतें तो प्रकार 'तूपखिचडीस जाणें' असा रूढ प्रयोग [तूप+खिचडी] तुपट, तुपगट–वि १ तुपाची चव, वास येणारें (पदार्थ, भांडें, कपडा वगैरे) २ तुपाचा वास लागलेलें, ज्यात अतिशय तूप झालें आहे असें (अन्न, पक्वान्न) ३ तुपाचा, तुपासंबंधी (वास, घाण) ४ उंची व स्निग्ध, उंची व भारी (तांबूळ) [तूप] तुपट्राण–साण–घ्राण–स्त्री खवट, वाईट तुपाची घाण [तूप+घाण] ०तसर–न समयविशेषीं सरकारी कामाकरिता बळजोरीनें घेतलेलें तूप ०शिस्त–स्त्री गावकऱ्यापासून बळजोरीनें घेतलेलें तूप अथवा तुपाबद्दलचे पैसे तुपाचा शितोडा–पु अतिशय थोडें तूप तुपाची धार–स्त्री हवें तितकें अथवा भरपूर तूप तुपाचें नख–न. थेंबभर अथवा नखभर तूप पातळ तूप पाण्यात घालून थिजलें असता त्याचे गव्हल्यासारखे तुकडे करतात त

तूपकेळें—न १ एक फळ यास पेंढरें असेंहि म्हणतात 'सुरुचिर रचिलेसी लागलीं तूपकेळें।' –र ५३ २ (तंजावर) पेरू

तूंबू—पु (गो) नळ, मोरी [पोर्तु]

तूर—स्त्री १ एक द्विदल धान्य २ त्याचें काड [स तुवर, प्रा तुअर] (वाप्र) हातावर तुरी देणें–देऊन पळणें–दुसऱ्यास फसवून पळून जाणें म्ह० १ तुरीची काठी तुरीवर झाडावी=योग्य ठिकाणीं जें करावयाचें तेंच करावें २ हातावर तुरी देणें सामाशब्द– ०काठी–स्त्री (सामा) तुऱ्हाटी; तुरीचें वाळलेलें झाड तुरीचें यरट–न तुरीचें भूस

तूर—स्त्री १ दोहोंकडे टोकें असणारा खिळा, सुरसा २ (विणकाम) विणलेलें वस्त्र ज्या लाकडाभोंवतीं गुंडाळलें जातें तें लाकूड, कोष्ट्याची दांडी

तूर्ण—क्रिवि (काव्य) तावडतोब शीघ्र 'स्त्रीवध निंद्य परंतु नम्रोक्ते तूर्ण ताटका मारी।' –मो परशुरामायण बाल ९ [सं]

तूर्त तूर्तचे तूर्त, तूर्तातूर्त—क्रिवि १ त्वरा, सत्वर, तावडतोब सध्या, तत्काळ (गो) तूर्तांक 'तूर्त तार्किक तनें मनें। तल्लीन होती।' –दा १४४१६ २ तात्पुरता, गरजेपुरता, शाको ४ १९ कायमचा होईपर्यंत काम भागविण्यापुरेसा [स त्वरित, हिं तुरत] तूर्त किंमत–स्त्री पुढें काहीं काळ गेल्यानंतर जी रक्कम द्यावी लागणार तिची तूर्त किंमत म्हटली म्हणजे तितक्या काळचें व्याज कापून बाकी राहते ती तूर्तातूर्त ताकीद–स्त्री कोर्ट कायमचा निर्णय देईपर्यंत एखादी गोष्ट तात्पुरती करू नये असा मनाई हुकूम, (इं) टेंपररी इंजक्शन

तूर्य—न तुतारी, एक वाद्य [स]

तूर्या—स्त्री तुरीया पहा 'तोचि ॐकाराचा लेख। तूर्या म्हणावी यासी।' –भज ९१ [स तुरीय]

तूल—पु कापूस [स]

तूल—स्त्री लांबवणूक, उशीर 'थोडक्यात बदोबस्त असता तूल करून सिसारा वाढवावा हें सलाह नाहीं' –रा ५ १९८

तूला—स्त्री (प्र) तुला बारा राशींपैकीं एक राशि या राशींत चित्रा (अर्धे) आणि स्वाती व विशाखा (तीन पाद) या नक्षत्राचा समावेश होतो [स]

तूष्णीं—न अतिशय थोडें परिमाण –क्रिवि १ निमूटपणें, मुकाट्यानें, बोलल्या–अथवा हालचाल केल्यावाचून 'लघुशंका चमन करोनीं। तूष्णीं स्नान करा शुभनीं।' –गुच ३६ १२८ २ कोणताहि मंत्र न म्हणता फक्त क्रिया करण्याच्या वेळीं वापरतात ३ उगीच, केवळ, एरवीं सहज, कोणताहि विशेष उद्देश अथवा हेतु नसताना [स]

तूस—न (नाचणी, साळी इ०चा) कोंडा; भूस [सं तुष; प्रा तुस=भुसा] म्ह० तूस काढून हातास फोड=विन फायदेशीर कामात दुःखें व सकटें सोसणें

तूस—सना (राजा कों) तुला

तूळ—स्त्री १ मेषादि द्वादशराशींपैकीं सातवी राशि तुला पहा २ एकीकडे पारडें असून वजनाचे विभाग दांडीवर कल्पिलेले असतात अशी तागडी ३ रुपयाला कल्पिलेली एक सज्ञा [स तुला]

तूळ—न जमिनीच्या मोजणींत लांबीचें परिमाण [स तुल]

तूळ—पु कापूस 'जळो तूळ इच्छा अशी ज्यासि नाहीं।' –वामन, नामसुधा १ ४२ [स तूल]

तूळभजन—न (गो) सत्यनाश, कुलक्षय

तृण—न गवत किंवा कसलेंहि गवताच्या जातीचें तण 'काय जिंकियेलें मन। जीविता कामातुरा तृण।' –तुगा १७९७ [स, प्रा तण–न] (वाप्र) तृणाची गरज–चाड तृणाइतकी चाड–मुळींच इच्छा नसणें तृणाची शेज करणें–सतनीकरिता स्त्रीनें नवस करणें प्रसूत झाल्यानतर नऊ दिवस गवतावर निजणें म्ह० १ तृणाला चाड आहे ती त्याला नाहीं=ता कोणालाही आवडत नाहीं, किंवा त्याला कोणी मुळींच चहात नाहीं २ दांतीं तृण धरणें=अभिमान सोडून शरण जाणें

सामासशब्द- ०कुर, कुरा-पु गवताचा पेंढा, सुरा 'मग असत्य तृणकुटा भरिला।'-ज्ञा ३ २५० ०ग्राही-पु तैल्स्फटिक तृण मणि पहा ०चर-वि वनस्पतीवर अथवा गवतावर उपजीविका करणारा 'तृणचरामाजी दखा। कैसी उभी राहिली पिपीलिका' ०जलूका-स्त्री सुरवंटाच्या जातीचा एक प्राणी, हा चालताना हा आपलें शरीर कमानदार करतो आणि मागली जागा सोडण्या पूर्वी पुढच्या भागानें नवीन जागेचें आक्रमण करितो यावरून जन्मांतरासबंधीं दृष्टान्त देत असताना हिंदु लोक याचें उदाहरण देत असतात ०जाती-स्त्री वनस्पतिगण-कोटी ०तुल्य-प्राय-वत-वि कवडीच्या मालाचा, निरुपयोगी; व्यर्थ, शुष्क, कस्पना समान ०धान्य-न १ गवताप्रमाणें उगवणारें धान्य नाचणी, वरी, सावा, राजगिरा, राळा, देवभात, बरटी, वरग इ० सारखें धान्य २ कोणतेंहि बेसुमार वाढणारें धान्य ०मणि-पु एक प्रकारचें रत्न, तैल्स्फटिक, राळ ज्या वृक्षापासून होते त्या वृक्षाचा हा अश्मीभूत पदार्थ आहे हा जाळल्यास अगर चोळल्यास थोडा सुगंध येतो ०वेटी-गवताची दोरी ०राजु-पु अनाडी न्हावी, न्हावगड तृणांकुर-पु गवताला फुटणारा अंकुर 'जैसा मेघ वर्षतां साचार। आंगणात उठती तृणांकुर।' तृणाचा दोक-पु (गवताचा जाळ गवत जळेपर्यंतच असतो यावरून ल) क्षणिक टिकणारी गोष्ट पाण्यावरचा बुडबुडा पहा

तृतय—न (प्र) त्रितय तिहींचा समुदाय, त्रय [सं]

तृतीय—वि तिसरा-री-रें [सं] ०नेत्र-पु तिसरा डोळा, कपाळाच्या मध्यभागीं असणारा शंकराचा तिसरा डोळा ०उघडणें (ल) अतिशय संतापणें ०पंथ-पु (मुरारेस्तृतीय पंथ =मुरारीचा तिसराच मार्ग दोहोंपैकीं त्याचें मत कोणाशींच जुळत नाहीं मुरारिमिश्र हा जैमिनीच्या पूर्वमीमांसेवरील एक भाष्यकार असून त्याचें मत शबरस्वामी व प्रभाकर यांहून भिन्न होतें या वरून) तिसरा मार्ग, मत समजूत कल्पना अनुमान इ० म्ह० त्यानें तृतीयपंथ केला-त्याचें तिसरेंच एक ०पंथी-वि दुसऱ्याचे विचार खरे न मानता आपले खरे समजणारा ०प्रकृति-लिंगी-पु षंढ, नपुंसक ०सवन-न (सोमायागामध्यें शेवटच्या दिवशीं सोमवल्ली कुटून तिचा रस काढतात तो रस तीन वेळा काढतात व त्या प्रत्येक वेळस अनुक्रमें प्रातःसवन, माध्यंदिनसवन व तृतीयसवन असें म्हणतात या तृतीयसवनांत मंत्र म्हणण्याचा सूर चढा असतो यावरून) १ अतिशय उच्च स्वर आवाज २ तिय्यर ०सवनानें म्हणणें-अतिशय मोठ्यानें ओरडून अथवा कर्कश आवाजानें बोलणें तृतीया-स्त्री १ शुक्ल अथवा कृष्ण पक्षाची तिसरी तिथि २ (व्याकरण) एक विभक्ति (तिसरी) [सं] तृतीयातत्पुरुष-पु (व्याकरण) एक समास दोन शब्दां मधील जेथें तृतीयेचा लोप होतो असा समास जसें-कृपा-वलोकन=कृपेनें अथवा कृपेकरून जें अवलोकन तें तृतीया प्रकृति-स्त्री तिसरी प्रकृति अथवा स्वभाव, तमोगुण -वि १ तिसऱ्या प्रकृतीसबंधीं २ (उप) नपुंसक, षंढ

तृप्त—वि संतुष्ट, समाधानी, आनंद पावलेला [सं] तृप्ति-स्त्री (मामा) तृप्त अवस्था समाधान संतोष, प्रसन्नता

तृषा, तृष्णा—स्त्री १ तहान २ (ल) महत्त्वाकांक्षा, लालसा, उत्कंठा (समासांत) तृषा-कुल-क्रांत-तुर-न्वित-पीडित [सं] तृषणें-अकि १ (काव्य) तहान लागणें २ (अक्षरशः व ल) उत्कटतेनें इच्छा करणें [सं तृष्] तृषार्त्त-वि तहानेनें अतिशय व्याकुळ झालेला 'तृषार्ता मरुदेशीं। झळे अमृतें वोळली जैसी।'-ज्ञा १८ ११९ तृषित-वि तान्हेला, तहान लागलेला [सं तृषा] तृशेणें-अकि (काव्य) तहान लागणें 'तृषलें मन माझें ओळग।' [सं]

ते—सना (काव्य) ती हें प्रचारांतील रूप ती, ही, जी या बद्दल काव्यांत ते, हे, जे असीं रूपें येतात 'दिव्यचक्रीं फिरते सदा गरगरां सभापर्गी यई ते।'-कम २ ५१

ते-सना तो चें अनेकवचन स्त्रीनें पतीस संबोधावयाचा शब्द

ते—स्त्रीलिंगाव (काव्य) त्या 'गुणिय आधिष्टीले हृदीकेशें। ते वाचोनिया।'-ह्र १९

तें—सना तृतीयपुरुषवाचक सर्वनामाचें नपुसकलिंगी एकवचन

तेआ—सना (काव्य) त्याच्या; त्या 'मग कृतातु सांगितलें। ते तेआपुढें।'-शिशु ८८५

तेउता—वि तसा, तितका, तेवढा 'श्रोतयाचें चित्त बावरें। तेउतेंचि तो व्यापारें।'-विपू ७ ८६ -क्रिवि तिकडे तेथें 'मग जउती वास पाहिजे। तेउती शांतीचि देखिजे।'-ज्ञा ४ ११९

तेंकडा—स्त्री (गो) फुलें काढण्याची (लांब व बारीक काठी), आकडी उदा० सामकों तेंकडी मर तों?

तेका—स (राजा गो) त्याला (कु) तेल्कॉ [तो]

तेख—पु त्वेष रागाचा झटका, एकाएकीं आलेला राग [सं तीक्ष्ण] तेखी-वि रागीट तापट तामसी [सं तीक्ष्ण]

तेंगशी—स्त्री (गो कों) डिक्शी वृक्षाचा किंवा पानाचा अग्रभाग

तेगा-धा—पु १ वांकडी व रुंद पात्याची तरवार 'चाळीस हजार पगाण नित्य तेगे चमकती।'-ऐपो १०७ २ अभिमान -वि देशांत प्रसिद्ध [अर तेग]

तेगार—पु १ शेत घर, गुरें इ० मिळकत, मालमत्ता २ वेष्ण, सरंजाम, सामान (बैलाचें) ३ दिमाख उद्दामपणा ४ (कर) नखरा, थेर चैन (क्रि० मिरविणें लावणें, चालविणें, करणें)

तेगुरी—पु (बे) एक प्रकारचा वद्

तेचो—सना (गो कों) त्याचा [तो]

तेव्यापरास—किवि (गों) त्याच्यापेक्षा [तो]

तेज—न १ प्रकाश, कांति लकाकी, पाणी, झकझकी २ उष्णता, कडक सूर्यकिरण 'तोम तेज धूमु । यया वायूमी सगमु। —ज्ञा १८ ३०८ ३ वैभव, शोभा, उत्कर्ष ४ गुण, उपयुक्तता, सत्त्व, प्रताप (औषध इ०चा), जोम, उत्साह, गांभीर्य (भाषण इ० चें) ५ वीर्य, रेत 'देइन तुज निजकन्या, तव तेजातें परा न सोसील।' —मोअश्व ३ १५ ६ तिखटपणा, तीक्ष्णता, झणझणीतपणा ७ पराक्रम, सामर्थ्य 'भावितम प्रशर्मी न क्षमही होऊनि तेज दर्दि सके।'—मोसभा ५ १६. [स तेजस्] सामाशब्द— **तेजगी**—स्त्री चकाकी टवटवी, झाक पाणीदारपणा **तेजतत्त्व**—न १ तेजाचें अधिष्ठान, तेजस्वीपणाचें मूळ, नेत्र, सूर्य वगैरेच्या ठिकाणीं राहणारें आद्यतत्त्व २ ज्ञान, ज्ञानेंद्रिय 'जे तेजतत्त्वाची आदी।' —ज्ञा १३ ८८ **तेज पुंज**—वि सूर्य रत्न, विद्वान मानमान्यतेचा पुरुष याना ही संज्ञा लावतात **तेजवान् तेजवंत, तेजोमय, तेजस्वी**—वि १ शोभायमान कांतिमान् उजळ, सतेज, उज्ज्वल २ (ल) प्रभाववान्, प्रतापी, प्रतिष्ठित, प्रसिद्ध, सन्माननीय, बाणेदार **तेजस**—वि तेजस्वी, प्रकाशवान् 'पैं कमलायतडोळसा। सूर्यकोटितेजसा।'—ज्ञा११ ६९ **तेज सरूप देश**—पु (शाप) (सर्व प्रकाश एकत्र जमण्याचें स्थान) सूक्ष्मदर्शक भिंगातून निघणारे किरण ज्या ठिकाणीं केंद्रीभूत होतात तो बिंदु **तेजस्कर**—वि तेजस्वी, चकाकित, सतेज **तेजाकार**—पु सूर्य 'का उदय न कीजे तेजाकारें। तव गगनचि होऊनि असे आधारें।' —ज्ञा ११ ६९३ **तेजस्वी मासा**—पु चकचकीत व शोभायमान असे एकावर एक चढलेले खवले अंगावर असणारा एक जातीचा मासा **तेजाळ**—वि (काव्य) १ उज्ज्वल सतेज चकचकीत तेजस्वी 'तोच पारा परम चपळ। न धरवे कोणा तेजाळ।' २ उमदा भव्य छानदार, शोभिवंत **तेजित**—वि १ झिलई, उजळा दिलेला २ धार लावलेला **तेजोभंग**—पु १ अपमान अवमान, अपमानपूर्वक अथवा तिरस्कारपूर्वक व गर्विष्ठ होणारा अपमान अथवा फजिती २ तेजाचा, पराक्रमाचा नाश वीर्यहानि 'सरकारी शाळांतून मिळत असलेलें शिक्षण भावी पिढीचा तेजोभंग व निरुत्साह करण्याकरिता मुद्दाम वेडयावाकडया रीतीनें दिलें जात आहे —टि ३ १३३ **तेजोमय**—वि प्रकाशमय तेजस्वी पाणीदार,भव्य **तेजोवध**—पु तेजोभंग पाणउतारा **तेजोवृद्धि**—स्त्री प्रकाश, कांति शोभा, मोठपणा यश इ० कांची वाढ **तेजोहानि**—स्त्री १ प्रकाशाची न्यूनता, कमनरता पराक्रमाची वाढ खुंटणें, वीर्यनाश २ अपमान, अवमान, प्रतिष्ठा नाश लौकिक, कीर्ति याची हानि **तेजोन्हास**—पु तेजोहानि पहा **तेजोमेघ**—न आकाशामध्यें कापसाप्रमाणें विरळ तेजोयुक्त भाग दिसतो तो, केंद्रीभूत होण्यापूर्वी तेजाची विरलावस्था पटल; मूर (इं) नेब्युला

तेजोग्रहमज्जातंतू—पुअव तेजाचें ज्ञान करून देणार किंवा तेजाचें वहन करणारे ज्ञानतंतु

तेज—वि तीक्ष्ण, तिखट, चलाख [स तेजस्, फा तेज्]

तेजक—न एक औषधी पदार्थ, औषध तेजबळ

तेजबळ—न एक औषधी

तेजाब—पु अम्ल, जास्ती प्रयास हाग दण्याकरिता वापरण्यात येणारें द्रव्य (इ) नायट्रिक किंवा हायड्रोक्लोरिक ॲसिड (वाप्र) ०काढणें—(सोनारी) १ सोनें गाळणें २ हिणकस सोन्यामध्यें तुरटी वगैरे घालून ३ ॲल्युमिनमच्या भांड्यात नायट्रिक-ॲसिडच्या सहाय्यानें आच देऊन शुद्ध सोनें काढणें

तेजारो—न (राजपुताना) अफूचीं कोवळीं बोंडें ठेंचून पाण्यात भिजत घालून त्याचा अर्क उतरविलेलें पाणी या पाण्यानें कैफ येतो —कृषि ५०० [स तेजस्]

तेजिका—स्त्री दालचिनी 'कर्पूर कक्कोळ येळा। लवगा तेजिका रसाळा।' —गीता १२ ३०० [सं त्वक् गुज तज]

तेजी—स्त्री भरभराट, चढ उत्कर्षकाल (व्यापार, किंमत इ०चा) [स तेजस्] ०मंदी—स्त्री भावाचा चढउतार, व्यापारांतील चढउतार, उत्कर्ष व अपकर्ष [तेज+मद]

तेजी, तेजिका—पु घोडा —वि अरबी (घोडा) 'ऐसी साधितां भेद अपारु। तेजिआचे।'—शिशु ९१७ 'सुत तेजी तुरंगीचे, नळसम सुंदर कदापि न म्हणावे।' —र २ [फा ताजी] म्ह० हिमायतीचा गाढव, तेजीस लाथ मारितो

तेटर—वि (व घाटी) हेकेजोर टेटर पहा [ताठर]

तेंटू—पु एक औषधी झाड [प्रा तेंदुअ]

तेंटो—पु (गो कों) टिटवी तिर्गो अर्थ ३ पहा

तेड—पु (मि) काठ तो खाडी तेडी गियो' —भिगी ११ [तट]

तेड—स्त्री तीड शब्द १, २, ३ पहा

तेड—न १ तडतडी एक जातीचा वेल २ एक औषध, निशोत्तर, याच्या वेली असतात पाढरें व काळें असे याचे दोन प्रकार फुलांवरून मानितात ही वनस्पति रेचक असून काळी अधिक तीव्र असते —वगु ४ १३

तेडतिपड—पु तिरकेपणा आणि कोपर गुण्यात असून वाजूत तेडतिपड नसावा' —मॅरट ३७ [तड द्वि]

तेडतें—वि तरी तवडें तितकें

तेंडफळ—स्त्री एक झाड फळ

तेड(ड्)ला—क्रिवि (कों राजा) तव्हा 'येताना देईल लग्न होऊन तड्ला मला खा' —लोक २ २६ [स तदा तद्धेला]

तेंडली-ले—स्त्रीन (कु) तोंडली-लें पहा **तेंडाळें** न (व) एक फळभाजी तोंडलें पहा

तेंडया—वि (बडोदें) पिवटया (वाघ) ' जगलात वाघ असल्यास कोणते जातीचा, म्हणन ल्हान तेंडवा अथवा पटाईत वाघ आहे याबद्दल तपास करावा ' -वाघ-सिंहाची शिकार ८

तेडा-डी—वि तिडा १ वाकडा, वक्र ' आहे ऐकतों रड कुणी मिळविली तेडी । ' -राला ५१ २ वांकडा (स्वभाव) 'परी तो खळ दुर्जन तेडा ।'-दावि ३०८ ३ आडवा [स तिर्यक् प हिं तेडा, सिं टेडो] ०वांका-वि १ वाकडातिकडा, पिरगळलेला २ (ल) तिरसट, हुसडा, चिरडखोर, हेकखोर [तेड+बाक]

तेडामकोडा—वि फदी फगीमंगी ' तडेमकोडे समस्वाले भले लोक झाले गर्द सुरा । ' -पला ४ ११

तेढ—स्त्री वाकडेपणा तीड पहा ' ववलें सारखीं व चागलीं भाजलेलीं असावीं त्यात तेढ व तडे नसावत ' -मॅरट ११

तेढवळ, तेढोळ—पु तितका काळ, वेळ -क्रिवि तितका वेळ, तितक्या लांब वेळेपर्यंत [तेवढा+वेळ]

तेढा-ढें—वि तिडा-डी, तडा पहा **तेढा(डा)गुणाकार**-पु दशाशात केलेला सक्षिप्त गुणाकार **तेढा(डा)भागाकार**-पु दशाशात केलेला सक्षिप्त भागाकार **तेढावाकी, तेढेंवाकें**-वि वाकडें, वेडें वाकडें ' नासिका किंचित् तेढीवाकी होऊन .' -वाय ३१ ' काहीं तरी तेढेंवाकें उत्तर देत ' -सुर्योदय ६४ **तेढे वारस**-पु (कायदा) सरळ वारस नसलेला वंशज ' तक्ता नि०ब, यात पराण्यानीं सीधे वारस व तेढे वारस याजकडे इनामें चालविल्याबद्दल उदाहरणें २४ आहत ' -इनाम १०१

तेणीं-णें—सना (कु) त्यानीं-नें [तो+नी, नें प्रत्यय]

तेणेंसीं-क्रिवि (काव्य) त्याच्यासहवर्तमान ' यकक पुच्छीं बाधोन। करी गमन तणेसीं । -भाराकिष्किंधा १४ ८५ [तिणें+सह]

तेतपर्यंत तेतपावतों—क्रिवि तयपर्यंत-पावेतों पहा

तेतीस—वि तहतीस ३३ ही सख्या ' तेतीस कोटी सुरवर । अठ्यासि सहस्र ऋषेश्वर । ' -दा ९ ५ ३१ [सं त्रयस्त्रिंशत्, प्रा तित्तीस हिं तंतीस] ०कोटी देव-पुअव १ देवाच तेहतीस वर्ग ' त्रयस्त्रिंशद्वै देवा अग्ने वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या प्रजापतिश्च वषट्कारश्च । -ऐब्रा १ १० २ (सामान्य समजुती प्रमाणें) देवाची तेहतीस कोटी सख्या

तेतुला—वि (काव्य) तितका तेवडा ऐसें चष्टाजात तेतुलें। आपणची जो । -ज्ञा ४ १११ (अव) तेतुलेआ-या तितुका पहा ' तेतुलेआ वरुर नाते । ' -दाव ७८ [स तावत् प्रा तेत्तुल]

तेंतृ, तेंतूर, तेतूर—क्रिवि (कों कु) त्यात

तेथ—क्रिवि (काव्य) तयें [स तत्र-स्या] **तेथचा-ला तेथील**-वि त्या जगचा-जागसंबधीं [तयें] **तेथपर्यंत तेथपावेतों, तेथवर, तेथवेरी**-क्रिवि १ त्या जागेपर्यंत २ त्या वेळेपर्यंत, कालापर्यंत **तेथपासुन, तेथून, तेथान**-क्रिवि १ त्या जागेपासुन, त्या वेळेपासुन (अशिष्ट) तयने **तेथें**-क्रिवि त्या ठिकाणीं, जागीं [स तत्र, प्रा तथ्य]

तेदी(दू)स, तेदां—क्रिवि (गो) त्या दिवशीं [ति(तो)+दिवस]

तेदो—वि (कु कों) तेवढा

तेदोणां—वि (गो) तेव्हां

तेंद्रा—वि (व) वडेचार करणारा

तेधयळ तेधोळ—तेढवळ, तेढोळ पहा.

तेधवां—क्रिवि (काव्य) तेव्हां ' परमानंदें राया दुर्योधन भूप तेधवां दोले । ' -मोकर्ण ७ २७ [स तदा]

तेनक—पु (सगीत) प्रबंधाच्या सहा अगापैकीं मगलार्थ प्रदर्शक एक शब्द

तेनीटोप—वि (गो) पदरामध्यें दोन्ही बाजूस कणसाकृति रेशमी पदर असलेलें (लुगडें) [का तेन=कणीस]

तेप्पा—क्रिवि (गो) तेव्हां

तेपरू—वि (कर नदभाषा) तेरा ' रंगाचा भाव तेपरू आणे आहे ' टेप्र पहा

तेफ—स्त्री (गो) ढेप

तेंबरी—स्त्री (गो) एक झाड टेंभुरणी, टेंबरें याच्या पानाच्या विडया वाल्ल्या होतात [प्रा टिंबरु]

तेंबी—स्त्री (गो) ल्हान टेंकडीचा माथा, टोंक टेंब, टेंभा पहा

तेम—पु १ (गो) हट्ट २ (गो) मस्ती ' पोराला तेम किती म्हणून सागू ! ' [पो तीमा] **तेम(मे)ली**-वि (गो) वादात हटला अनता दि आपलें खरें म्हणणारा [तेम]

तेमकुली—स्त्री (गो) ल्हान टेंकडी [तेंबी, टेंब+कुली= अल्पार्थी प्रत्यय]

तेमूक—न (गो) शिखर, मस्तक [तेंब]

तेया—सना (काव्य) त्या ' तेया सोनें केतकीचें कूप। चहू कडे । ' -शिशु २५२ [तो] **तेयासी**-सना (काव्य) त्यास, तयास करिता अभग राहिले तेयासी । ' -रामदासी २ १८ [तो]

तेर—स्त्री शेताची तिसरी नागरणी [स त्रि]

तेर—पु (गो) मोठा रथ [का]

तेरका—स्त्रीअव गुह्येंद्रियावरील केस, तारका पहा

तेरडा—पु एक फुलझाड याच्या फुलाचे रग बदलत असतात [स तेरणा] म्ह० तेरडयाचा रग तीन दिवस=थोडे दिवस भपका दाखवून एखादें कार्य थाबवणें

तेरतेर—पु (गो) बडेजाव थाट

तेरम—पु (कु) अभिमान, ताठा

तेरवडी—स्त्री अळवडी, पीठ, मसाला इत्यादि घालून अळवाच्या पानाची तळून केलेली वडी [तेरें=अळू+वडी]

तेरवा—क्रिवि आजपासून मागच्या किंवा पुढच्या तिसऱ्या दिवशीं आज, काल (उद्या), परवा, तेरवा [सं तृतीयवासरे]

तेरवी—स्त्री (व) मृताचा तेरावा दिवस, शुद्ध श्राद्धाचा दिवस [तेरा]

तेरशी—स्त्री त्रयोदशी 'भाद्रपद तेरशी दिवस सोमवार त्या दिवशीं, दिवस चढला दोन प्रहर।' –ऐपो १५८ [सं त्रयोदशी, प्रा तेरस]

तेरस—स्त्री शुक्ल किंवा कृष्ण पक्षातील तेरावी तिथि [सं त्रयोदशी, प्रा तेरसी, हिं तेरस]

तेरसा—वि तिरवा (डोळा), तिरवें पाहणारा, तिरसा [स तिरस्]

तेरा—वि १३ ही सख्या [स त्रयोदश, प्रा तेरा, हिं तेरह, सिं तेरह, प तेरा, गु उरि बं तेर] **तेराबारा**–पुअव (ल) वाद, भाडण, तंटा, उभयताचे व्यवहारात असलेली ल्डथड [तेरा+बारा] (वाप्र) **तेराबारा चालणें**–वाद चालणें, कलागत चालणें **तेरावा–वें**–पुन मृताच्या तेराव्या दिवशीं करावयाची क्रिया –वि क्रमानें मोजलें असतां तेरा सख्या येते असा [तेरा]

तेरावी—स्त्री (गो) पत्त्यांनीं खेळण्याचा जुगाराचा एक प्रकार [तेरा]

तेरी—स्त्री (कों) तेरें, अळवाची एक जात, रानअळू

तेरीख—स्त्री तारीख, महिन्यातील दिवस, मिति 'तेरीख व पत्रें याचे सागण्याखेरीज लेहू नये.' –मराचिस १८ [तारीख]

तेरीज—स्त्रीन १ एकत्र बेरीज करण्याकरिता क्रमानें माड लेल्या रकमा २ अनेक रकमा जुळवून एका सदराखालीं गोळा बेरीज करणें ३ अशा प्रकारानें केलेली गोळाबेरीज –न १ एकत्र बेरीज करण्याकरिता माडलेल्या वेगवेगळया रकमाची मालिका २ अशा प्रकारच्या रकमा ज्यावर माडल्या आहेत तो कागद, पत्रक, ताळेबद, बोटखत [त्रीज, हिं तीरज]

तेरीमेरी—स्त्री हमरीतुमरी, अरेतुरेवर आलेलें भाडण [हिं तेरी=तुझी+मेरी=माझी] **०वर–तेरीमेरीस येणें–करणें**–एकेरीवर येणें, अरेतुरे करणें **तेऱ्यामेऱ्याची काणी–कहाणी**–स्त्री (गो) इकडचीतिकडची गोष्ट

तेरें—न तेरी, लागण न करता आपोआप रुजणारें अळू यास पिवळें फूल येतें याचें पान व कादा लहान असता हें रानात कोठेंहि येतें रानअळू **म्ह०** वहिरें एके तेरें आणि अचरट मागे सावारें

तेल—न तीळ, खोबरें, भुईमूग चदन इ० पासुन पेरण्याजोगा निघणारा एक स्निग्ध व द्रवरूप पदार्थ पदार्थातील स्निग्ध अश [स] तैल, प्रा तेल, आर्मेनियन तेल] (वाप्र) **०काढणें**–न १ पिळून, शोषून घेऊन एखाद्या पदार्थाचा रस, सत्त्व काढणें २ (ल) खरपूस चोप देणें, कुटणें **०घेणें**–(स्त्रीविषयीं हा वाक्प्रचार योजीत असतात) आपल्या स्वत ला देवाकडे लावणें, एखाद्या देवाच्या उपयोगाकरिता कसबीण बनणें, गरतपणा सोडून भावीण होणें दिव्यातील थोडेसें तेल डोक्यावर घालण्यानें ती आपला उद्देश जाहीर करते म्हणून लग्न झालेली स्त्री तेल खरेदी करणें ह्या अर्थी 'तेल घेणें' असें म्हणत नसून 'तेल ठेवणें' असें म्हणते व तिला तेल खरेदी करण्यास सागावयाचें असल्यास 'तेल घे' म्हणून न सागता 'तेल ठेव' असें सागण्याचा रिवाज आहे ह्या अर्थी **तेल जिरविणें** असेंहि म्हणत असतात जसें–' तिनें यउनिया स्वकरीं। तेल जिरविलें आपले शिरीं।' **०चढविणें–उतरविणें**–(बायकी) उष्ट्या हळदीचे वेळीं वधूपक्षाकडून वरपक्षाकडे आलेलें तेल परटिणीकडून (किंवा ज्याच्या त्याच्या चालीप्रमाणें एखाद्या स्त्रीकडून) वराच्या पावलास, अंगास व डोक्यास आंब्याच्या पानानें तीन वेळ लावणें आणि तोच अनुक्रम तीन वेळ उलटा करणें –म्हणजे तेल उतरविणें **(पाठीला) तेल लावून ठेवणें**–मार खाण्याची तयारी करून ठेवणें. **०लागणें**–(अगास तेल लावलेला (अभ्यग) कोणत्याहि कामाला उपयोगी पडत नाहीं यावरून) महाग, दुर्मिळ, अप्राप्त होणें, असणें (मनुष्य, वस्तु इ०) **०घालणें**–(एखाद्या कामात त्या) कामाची खराबी होईल अशी काहीं तरी वस्तु अथवा भीड मध्यें घालणें **म्ह०** १ तेल जळे पीडा टळे २ तेल गेलें तूप गेलें हातीं धुपाटणें आलें=दोन फायद्याच्या गोष्टी असता मूर्खपणामुळें हातच्या दोन्ही जाऊन देऊन मनुष्य पुन कोराकरकरीत राहणें अशा अर्थी योजितात सामाशब्द– **०कट–कटी, तेलकट**–वि १ ओशट, स्निग्ध, तेलानें युक्त, लिप्त २ ज्यात तेल आहे असा (तीळ, खोबरें, इ० पदार्थ) [तेल] **०क(ग)टणें**–अक्रि तेलानें भरणें, माखणें, भिजणें (वस्त्र, शरीरावयव इ०) **०कट तजेला**–पु तुळतुळीतपणा, तेलाची चमक **०कटाण**–स्त्री तेलकट घाण–वास **०कटी**–स्त्री १ तेलाचा चिकट मळ, वरकटा २ ओशटपणा –वि तेलकट पदार्थ **०कार**–पु (गो) तेली, तेल काढणारा **०खिरका**–पु (माण) खेडयातील मानकऱ्याच्या सुवासिनीला लग्नाचें आमंत्रण देण्याकरिता हळदकुंकू, तेल देतात तें **तेलगंड**–पु तेल्याला तिरस्कारानें संबोधतात (न्हावगंड शब्दाप्रमाणें) [तेली+गंड प्रत्यय] **तेलगाटी**–तेलरवा पदा.–गागा३१ **०घडी**–स्त्री जखमे वर घालण्याकरिता तयार केलेली, तेलात बुडवून केलेली कापसाची घडी **०घाणा**–पु १ तेलाची घाणी, तेल काढण्याचें यंत्र २ (शूद्रादि जातींत) गणपतिपूजनापासून लग्न लागेपर्यंत ब्राह्मणानें करावयाचें धार्मिककृत्य **तेलची**–स्त्री १ तेलात, तुपात तळलेली गोड पुरी, पुरणाची पोळी 'तेलच्या आणि पेण्या गुरोळ्या

जाण।' –अफला ५७ २ कणकेंत तेलमिठाचें मोहन घालून त्याची तळलेली पुरी –शृशि १ ३९• •तवा–पु तळण्याचा तवा, हा पितळीप्रमाणें असतो •तावन–स्री (ना) कढई •तिमण–न. तिमण पहा •तूप घालणें–(वायकी) लग्न झाल्यावर पहिलीं पांच वर्षें संक्रातीच्या दिवशीं तेल, तूप, तिळ-गूळ, हळदकुंकू, विडा इ० जिन्नस घेऊन पाच घरीं नवऱ्यामुलीनें नेऊन देण्याची क्रिया •तूप निरांजन–(गो) तेल गेलें तूप गेलें हातीं निरांजन आलें या म्हणीप्रमाणें वाक्प्रचार •दिवाळी–स्री दिवाळीकरिता पाटलानें तेली लोकांवर बसविलेली तेलाची पट्टी वर्गणी •धार–स्री पाटलाला वगैरे देण्याकरिता गावच्या तेल्यावर बसविलेली तेलाची पट्टी •पक्व–वि तैलपक्व, तेलात शिजवलेलें तळलेलें •पाषाण–न (गो) काळे तुळतुळीत दगड •फळ–साडी–नस्री (वायकी) लग्नापूर्वी वराकडून वधूला दिली जाणारी देणगी लग्न लागण्याचे पूर्वी नवऱ्याकडून नवरीकडे पाठविलेलें तेल, साडी, खोबऱ्याच्या वाट्या, नारळ, हळदकुंकू, फरा ळाचें सामान, वऱ्ह्यालाहि इ० सामान, लग्नापूर्वीचा आपुलकीचें व कौतुकाचें चिन्ह दाखविण्याचा हा पहिला प्रकार आहे •घोळ–पु पाळतिणीसाठीं लागणाऱ्या आवश्यक वस्तू म्ह० पोराचें पोर गेलें आणि तेलघोळाचें मागणें आलें •मीठ–न किरकोळ वस्तु, पदार्थ; 'तेलमिठाखालीं–वारीं' इ० प्रकारानें कारक विभक्तींमध्यें हा शब्द योजितात व ह्याचा अर्थ 'हिंगतूप' अथवा 'हिंगधूप' ह्यासारखा होतो •येवप–(गो) (तेल येणें) नवरानवरीकडील एकमेकाकडे तेलहळद येणें •रतीब–पु प्रत्येक चालू असलेल्या तेलघाण्याच्या मालकानें द्यावयाचा रोजचा तेलाचा रतीब कर •रवा–गोटी पुस्री कढत तेलातून रवा गोटी इ० काढावयाचा एक दिव्याचा प्रकार तेलातून वस्तु काढताना जर हात भाजला नाहीं तर काढणारी व्यक्ति निर्दोषी आहे असें समजतात दिव्य पहा –गागा २३ –गुजा १३ •रांधा–पु (माण) देवतेचा स्थापनाविधि व त्यानतर देवतेस करावयाचा भात, पोळ्या, तळच्या इ० पदार्थांचा नैवेद्य गोऱ्याना तेल शेंदूर लावून त्याच दिवशीं रात्रीं तेलरांधा करतात' –मसाप ४ ४ २५८ •वण–न १ तेलफळ पहा लग्नापूर्वीचा सोहाळा 'जाहलें तेलवण मुहूर्तें। अलंकार वाहिले समस्त।' –कथा ४ ८ ५५ २ (आगरी) विवाह समारंभात सुपात दिवे लावून नवरी अगर नवरा यास ओवाळ ण्याचा विधि –बदलापूर ३९ ३ दैवज्ञ ब्राह्मणात विवाहसमारंभात विड्याच्या पानाला भोंक पाडून तें डोक्यावर धरून त्यातून मुलीवर तेल पाडण्याचा विधि –बदलापूर २३६ तेलवण काढणें घालणें–(ल) चागला मार देणें कुटणें •वरी–स्री तेलवरी पहा 'घाऱ्या पुऱ्या तेलवऱ्या विदग्धा।' –सारुह ६ ७८ •वात–स्री दिव्यात तेल घालणें, वाती करणें, दिवे पुसणें इ० दिवे लावण्याच्या पूर्वीची तयारी •वात करणें–१ दिवावत्ती करणें २ दिव्यांमध्यें तेल व वाती घालणें, दिवे पुसणें •वात घालणें–(वायकी) (दर शनिवारीं मारुतीस) तेल व वात तेथें असलेल्या दिव्यात नेऊन घालणें व दिवा लावणें •शिरा–पु (नाशिक) मोठमोठ्या मार्गांपासून काढलेलें एक साधारण तेल नावेच्या बाहेरल्या अंगाला लावण्यास ह्याचा उपयोग करितात जमाबंदीच्या हिशोबांत या शब्दाबद्दल नुसता शिपा येवढाच शब्द आहे •शुभ्रात–स्री एखाद्या प्रसिद्ध देवळात नंदादीप लावण्या साठीं आसपासच्या खेड्यापाड्यावर सरकारी पट्टी बसवून जमविलेलें तेल [तेल+शुभ+रात्र] •घाण–साण–स्री तेलाची घाण

तेलस–सर–वि १ तेलकट. २ तेलट, ज्यांत तेल जास्त आहे असा •साडी–तेलफळ पहा 'मग सावित्रीशीं तेलसाडी नेस-विती।' –चसा ४६ **तेलाचा टिकला, तेलाची धार**–थोड केलें तेल **तेलाडे**–पुअव (नवीन बनावट शब्द) जमीनींत तगाचे झरे पाहणारे, तेलपारखी 'उत्तम वाकबगार पानाचे विहिरीस पाणी कोठें लागेल हें सागण्यात पटाईत असतात तसेच इकडे तेलाडेहि असतात' –सास २ १३२ [तेल] **तेलिया**–पु एक काळा रग, तेलासारखा तुळतुळीत रग [तेल, हिं] •कुमाईत–पु घोड्याचा एक रग यात केस लाल कमी व काळे जास्त असावे, पाय गुडघ्यापर्यंत काळे असावे व कपाळावर पांढरा ठिपका असावा •पचकल्याण–वि चारी पाय पांढर असणारा तेलिया कुमाईत (घोडा) –अश्वप १२९ **तेली**–पु तिळाचें वगैरे तेल काढून त्याच्यावर उपजीविका करणारी एक जात, तिच्यातील एक व्यक्ति, तेल काढणारा व विकणारा [तेल] म्ह० तेल्याचा बैल सदा आधळा •खुर–पु गावच्या तेल्यावर प्रत्येक घाण्या बाबत बसविलेला कर तेलाण–स्री तेल्याची बायको, तेल विकणारी स्री 'तेलिणीशीं रुसला बेडा। कोरडी भाकर खातो भिडा।' –तुगा ३३८४ म्ह० तेलणीशीं रुसला अंधारांत बसला **तेली तांबोळी**–पुअव तेली, तांबोळी ह्या जातीच्या आणि इतर हलक्या जातीच्या लोकास व्यापक सज्ञा, अडाणी बहुम ख्याक लोक हलके अशिष्ट लोक [तेली+तांबोळी] **तेलोरी**–स्री (दा) तेलात तळलेली पुरी तेलची [तेल+पुरी] **तेल्या**–वि तुळतुळीत चकचकणारा झगझगीत तुकतुकीत (रग) २ तेल्यावोर, घोड्याचा एक रग ३ तेलानें लिप्त माखलेला तेलकट [तेल] •कुमाईत–तेलिया कुमाईत पहा •खार, टाकण खार–पु एक क्षार याला चौकीचा टाकणखार असेंहि म्हणतात

तेलग—पु तेलगण अथवा आंध्रप्रांतातील रहिवासी मुख्यत्वें करून तेथील ब्राह्मण, तेलगी [स त्रिकलिंग–तिअलिंग–तिलिंग असा अपभ्रंश होऊन पुन्हां त्रिलिंग असें अपूर्व सस्कृत रूप] **तेलगण**–न अर्वाचीन आंध्र देश तेलगू भाषाप्रचुर तेलगण हें नाव

मुसलमाननीं रूढ केलें, याचें मूळचें नाव त्रिलिंग (तीन ज्योति र्लिंगें असणारा प्रदेश) असें आहे [स त्रिलिंग-तैलंग] तेलंग भट-पु १ तेलगणातील ब्राह्मण, तेलगी ब्राह्मण २ (तेलगी भिक्षेकरी ब्राह्मण कांहीं मिळाल्याशिवाय घरातून जात नाहींत यावरून ल) भोजनसमारंभात आगतुकी करणारा, चिकट, लोचट माणूस तेलगा-पु तेलगणातील मनुष्य, तेलगू माणूस [तेलग] ०शिसवा-पु (राजा) अतिशय काळ्या जातीचें शिसवी लाकूड तेलगी-वि १ तेलगणातील लोकासबधीं (चाली, रीति, पेहराव भाषा इ०) २ तेलगणातला (माणूस.) ३ मागाची एक पोटजात ही खानदेशात आढळते –अस्पृ २७-४८ ०कानडा-एक जात, ही अहमदनगर जिल्ह्यात आकोलें ठाणणात आहे

तेलगी—स्त्री (बे) कुत्र्याची टोपी [का तेलगी]

तेलघोसाळें—न घोसाळीचें फळ

तेलछाप—वि (चाभार धदा) गाय, म्हैस याची चरबी लावून कमविलेले (कातडें)

तेलदाडका—पु (ना) घोसाळें तेल घोसाळें पहा

तेलमुंगा—स्त्री रायवळ वाळलेल्या अनघड लाकडाला लाग णारी एक मुगीची जात ही ल्हान व काळसर असून कडकडून चावते ' मुगी तेलमुगी डास देशी । ' –दा ३ ७ ६

तेलयार-पु (गो) मोठा नळा, ढापा आढयावरचें कौल [पोतु]

तेली—पु माशाची एक जात –गृशि २ ४७

तेलीचें झाड-लाकूड—न माकडीचें झाड पहा

तेल्या—पु १ खरबुजावरील एक रोग, यानें वेलावर बारीक कीड उत्पन्न होते व वेल वाळतो –कृपि ५७३ २ जोंधळयावर पडणारा चिकटा रोग –कृपि १७० [हिं]

तव—पु गूळ, साखर, मेण इ०कास सुटणारा द्रव, पाझर चिकी २ अशा प्रकारच्या पदार्थांचा स्राव घाम अथवा घाम यणें (गो) तव [स तेम] तेवट–वि (राजा) अगीं फार तेव असणारा, वितळणारा, पाझरणारा (साखर, गुळ इ० पदार्थ) [तेव]

तेवडी —स्त्री एक प्रकारचें झाड ह्यातून दुधासारखा चीक निघतो दुधाणी पहा

तेवढा—वि १ तितका, तितका मोठा २ तितका पुष्कळ याच्या उलट जवढा एवढा पहा [स तावत्, प्रा तेवड] तेव ढाला-वि तेवढा तेवढेंच सई-(व) तेवढेंच खरें तेवढेंच पुरें ।

तेवणें—अक्रि (दिवा) जळणें, प्रदीप्त होणें, लागणें जळत राहणें, टेवणें ' माझे राउळीं तेविला लावण दिवा । ' –वमा २८ [स तजन]

तेवणें—क्रि (राजा) (गूळ, साखर इ० कानीं) तेवानें युक्त होणें, पाझरणें, पाघळणें [स तिम्=ओलें होणें–तेम]

तेवसू—वि (नदभाषा) नऊ ' ह्या लुगड्याचा भाव तेवसु आहे '

तेवी(वि)—क्रिवि (काव्य) तसा, त्या जातीचा, तशा प्रकारचा याच्या उलट जेवी 'तेविं मी म्हणौनि प्रपचीं । जिहीं गुढी दिधली कृतनिश्चयाची । ' –ज्ञा ९ १५० [स तथा, प्रा तेवँ]

तेवीस—वि २३ सख्या [स त्रयोविंशति, प्रा तिवीस,हिं तेवीस]

तेव्हडा—वि तेवढा पहा आमोलेयांचेआ दळभीडा । पुरता हातियेरू कैचा तेव्हडा । ' –शिशु ८८०

तेव्हन—न (चाभारी धदा) चामडें मुरविण्यासाठीं जमी नींत पुरलेला पाण्याचा राजण

तेव्ह(हे)ळीं—क्रिवि त्या वेळीं (गो) तेवोळया तेव्हळीं सर्वेश्वरा‍ऐं श्रीचक्र-पाणी । धर्मु लागौनि श्रीचरणीं । '–शिशु ७३० [तेवेळीं]

तेव्हा—क्रिवि १ त्या वेळेस २ त्या अर्थीं [स तदा, प्रा ताहे] ०पासून–क्रिवि त्या वेळेपासुन

तेष-षी—तैष-षी पहा

तेसणा-ना—वि तेवढा, तितका, तसा. अवधारा आवडे तेसणा धुधुरु । परि महातेजीं न मिरवे काय करू । ' –ज्ञा ९ ९ 'तेसनींचि गोवळरवें । ' –दाव १०४

तेस्ता—अ (कु) त्या दिवशीं

तेह—सना त्या [स तत्] ०वेळीं–क्रिवि त्यावेळी, तेव्हा ' तेहवेळीं कुचपर्वताचा घाटीं । ओळघता डोळे जाले आयतुगीं । ' –शिशु ५६०

तेह, तेहट, तेहणें, तेहे, तेहेणें—तेव, तेवट तेवणें इ० पहा

तेहीं—सना (काव्य) त्यानीं, त्याहीं ' मग आणिकु उप चारु कला तेहीं । तो सागिजैलु आता । ' शिशु ७७२ [स तत म तो-हीं=तृतीया विभक्तीचा प्रत्यय]

तेहे(ह)तास—वि ३३, तेतीस पहा [स त्रयस्त्रिंशत्] ०कोटी देव-पुअव तेतीस कोटि देव पहा ८ वसु ११ रुद्र, १२ आदित्य प्रजापति व वषट्कार मिळून

तेहेवार—पु (बडोदें) सण, सुटीचा दिवस ' तहेवार उत्सव व वार्षिक सनावद्दल ' –कारकुनाच्या कर्तव्यासबधीं नियम ५ [हिं]

तेळचें—क्रिवि (गो) टेहळणें पहा

तैं—क्रिवि (काव्य) १ तेव्हा त्या वळस, तई. ' जैं मज मूर्च्छा येल्ये, ब्रह्माड भ्रमतमेचि तैं दोंदे । ' –मोकर्ण ५३५. २ तरी 'हा न पुसता हे गोठी । तरि देवो सोडिते का गाठी । तै कैसेनि

आम्हा भेटी। परमार्थेसीं।' -गाथा १७४२८ २ [स तदा, प्रा तइ] ०लागु-क्रिवि तेव्हापासून 'तैलागु आम्हा आणि इडुव्ला थोर वैर।' -पंच ३ ११ ०हून-क्रिवि तेव्हापासून, तेथून

तैप्त-स्त्री—तैप-पी पहा

तैजस—वि. तेजस्वी, सतेज, प्रकाशणारा; भव्य [स]

तैजस—वि तेजस्तत्त्वयुक्त 'जागृती विश्व अभिमानी। दोनी जाती मावळोनी। तेव्हा मिथ्या प्रपच स्वप्नीं। तैजस अभिमानी विस्तारी।' -एभा २८ ६९

तैतिल—न ज्योतिषशास्त्रातील बवादि करणातील चवथें करण [स]

तैनात—स्त्री १ लष्करी अधिकार, ल्ष्करावरील हुकमत २ रोजमुरा, पगार, नेमणूक ३ ताबा, हवाला, हिम्मत, काळजी, बरदास्त, व्यवस्था ४ हुकुमत, दाब, अधिकार (वस्तु, व्यवहार, माणसें यावर) ५ सेवा, चाकरी; नोकरी 'बाजीरावानें त्या शूर शिपायास आपल्या तैनातींत घतलें' ६ नेमणूक, सरंजाम -वि स्वाधीन 'चार पागा त्या बाईच्या तैनात केल्या आहेत' -मदबा १७० [अर तईनात] ०जायता-पु अनेक तैनाती लोकाच्या तैनातीच्या ठरावाचीं अनेक कलमें ज्यात लिहिलीं आहेत असा कागद, तैनातीच्या नेमणुका ज्यात नमूद आहेत ती वही, कीर्द तैनाता-वि १ वेतनी, पगारी; तैनात असलेला २ (एखाद्याच्या) अधिकारात, हुकुमात ठेवलेला, स्वाधीन केलेला, दुसऱ्याच्या ताब्यात दिलेली (सैन्याची तुकडी), सोपविलेला, हवाली केलेला, ताब्यात दिलेला (एखाद्याच्या निर्वाहाकरिता-जिल्हा, शहर इ०), तैनात केलेला ३ मदतनीस, दुय्यम (वसुलीसाठीं नेमलेला) ०फौज-स्त्री स्वत च्या खर्चानें फौज ठेवून ती दुसऱ्याला लढाईच्या वर्ळी यावयाचा शिरस्ता लॉर्ड वेलस्लीनें देशी सस्थानाकडून ब्रिटिशाच्या हुकमतीखालीं सस्थानिकाच्या सरक्षणासाठीं त्याच्या खर्चानें फौज ठेवविली ती (इ) सब् सिडियरी आर्मी

तैनाल—न म्यानाचें शेवटचें टोक, तहनाल पहा

तैयार-री, तैयारःच्या मेखा—तयार पहा

तैल—न तेल पहा -वि तेलापासून केलेलें, तेलासारखें [स] ०चित्र-न ते ल्या रगानीं काढलेलें चित्र (इ) ऑइलपेंटिंग [स] ०पक्व-पाचित-वि तेलामध्यें तळून केलेला (जिन्नस) ०बुद्धि-स्त्री कुशाग्र, तरतरीत बुद्धि, काहीं एक विषयाचा यत्किंचित् अंश गृहीत झाला असता त्या सर्व विषयाला व्यापणारी अशी बुद्धि (तेलाचा बिंदु पाण्यावर पडला असतानां तो पसरतो यावरून) -वि अशा प्रकारच्या बुद्धीचा, फार विद्वान, हुशार [स तैल+बुद्धि] ०यंत्र-न तेल वापरून त्यापासून शक्ति उत्पन्न करणारें यंत्र, इंजन (इ) ऑइल एजिन ०वायु-पु धूर्वे आणि प्राण ह्याच्या मिश्रणानें उत्पन्न होणारा वायु (इ) एथिलीन तैलाभ्यंग-पु शरीर तेलानें माखणें, स्नानापूर्वी अगास तेल लावणें, न्हाणें [सं]

तैलग—पु आंध्र प्रात, तेलग पहा [स]

तैलंगण, तैलंगभट, तैलंगा, तैलंगी—तेलगण इ० पहा

तैवज—स्त्री पानसुपारी आदरातिथ्य, सत्कार [अर तवाज़ु=सन्मान, आतिथ्य] ०खर्च-पु पाहुण्याना व भेटीस येणाऱ्या मडळींना पानसुपारी देण्यासाठीं, सत्कारासाठीं केलेला खर्च 'तैवज खर्च श्रावणमासाचे उत्साहा बद्दल' -वाडसमा ३ १९३.

तैश—पु त्वेष, रागाचा झटका, आवेश [स त्वेष, अर तैश़] तैशी-वि अत्यत त्वेष येण्याचा स्वभाव ज्याचा असा, रागीट, कोपिष्ट (मनुष्य)

तैसा—वि (काव्य) तसा, त्यासारखा, त्या प्रकारचा, त्या मार्गाचा 'साग नोहे तो कुसुमचाप तैसा।' -र २ -क्रिवि तसा, त्या प्रमाणें, त्यासारखा [स तादृश; प्रा तइस, म त्सा]

तैक्ष्ण्य—न १ तिखटपणा, तीक्ष्णपणा २ आवेश जोर, कडकपणा (उष्णता, स्वभाव याचा) ३ कुशाग्रता (बुद्धीची) ४ कठोरपणा, कडकपणा (भाषणातील) [स]

तो—सनापु तृतीयपुरुषी पुल्लिंगी सर्वनामाचें एकवचन

तों—क्रिवि १ तव (-क्रिवि) पहा 'आम्हीं हें खाऊं न तों यावें। द्रव्य मेळऊन।' -दा १४२५ २ (काव्य) तर 'मज तों वाट न गवे वधुराजा।' -मोकर्ण ६ ३९ [स तावत्, तदा प्रा ताव, ता]

तोई—स्त्री सोन्याची अथवा रुप्याची जर, कलाबतू, तोय तुई पहा

तोक—पु सतोष, तोख पहा [अर तौक]

तोक—न लहान बालक; अपत्य 'रामानुज नगराला येतां मार्गीं रडे जमा तोक।' -मोरामनरामायण, उत्तरकांड २४६ 'स्वतोक पितरा रुचे।' -कका ८५ [स]

तोकटें जाणें—क्रि (कु) नुकसान होणें.

तोकडा—वि १ आखुड, कमी, कमी लांबीचा, अपुरा २ (महानु) थोडा, अल्प 'तो तोकडेनि विषयसुखे मानसी। थोर पोळे।' -ज्ञाप्र ७६६ [स स्तोक]

तोख-क—पु पुत्र्याच्या वगैरे गळ्यांत घालावयाची (लाख ढाची वगैरे) पट्टी, गळपट्टा, गळफास [अर तौक]

तोख—पु (काव्य) सतोष, आनद 'आणो राधेला हे स्वगमनवृत्तें खोख गानें हो।' -मोवन ४२९ [स तोष]

तोखणाय-स्त्री (कु) लाड, हौस, कौतुक तोखणें-क्रि १ तोषणें पहा २ वखाणणें -धार तोखद-न. तोषद, आनददायी

'भीष्माहि शिखंडी हें द्रुत अगदद्वय तुम्हांसि तोयद हो।'–मोभीष्म ३ १४ तोखणी–स्त्री (गो) वाखाणणी तोखेवचें–क्रि (गो) आनंद पावणें

तोंगल–लें—न १ भाताचें लोंगर २ बुगडया, वाळया इ० कर्णभूषणास लाविलेला मोत्याचा घोंस, झुपका, मोत्याचें मोकर, कानातील अलंकार, लोलक 'तव वासीं गार्चीं तोंगलें झळफळितें श्रीनेत्रावरि यति।'–ऋ १३७ 'कानीं तोंगलें वरचीं शोभती।' –वमा ३५ [का तोंगु=लोंबणें, तोंगल=झुबका] ०वाळी–स्त्री भोखवाळी, स्त्रियांच्या कानातील झुबकेदार दागिना

तोंगल—पु श्रीमंत मनुष्य –शर

तोंच—स्त्री (गो) चोंच, टोंच [स चञ्चु]

तोज—न चोज, आश्चर्य, नवल [चोज]

तोटक—न एका वृत्ताचें नाव याच्या चरणात बारा अक्षरें व स, स, स, स असे चार गण असतात [स त्रोटक, हिं]

तोटका–गा—पु तोडगा पहा 'मंत्र मोहरे तोटके सिद्धि। नाना वल्ली नाना औषधी।' –दा ४ १ २२

तोटका—वि आखूड, तोकडा पहा

तोटका—पु (कों कु) देवी (अंगावर येणाऱ्या) [तोडगा] **तोटकेकरी**–पु देवी काढणारा देवी याच्या म्हणून शरीरावर तोडगा करणारा –वि १ देवी टोंचलेला (माणूस) २ पैशाचिक बाधा होऊ नये म्हणून मंत्रतंत्र, जपजाप्य इ० करणारा तोडगा पहा

तोट(ठ)रा—पु १ बकुळीचीं फळें, डाळें इ० रुक्ष पदार्थ खाल्यानें घशाखालीं तो पदार्थ न उतरेल अशी होणारी अवस्था, किंवा घशाला कोरड पडून गिळण्यास होणारा प्रतिबंध (क्रि० बसणें लागणें) २ (भात इ०ची) लोंबी अगदीं पूर्णदशेस येणें कणसाची पक्वदशा (क्रि० येणें) भात तोडण्यास आलें '

तोटा—पु १ हानि, नुकसान २ कमतरता, उणीव, न्यूनता (क्रि० बसणें, लागणें) 'न पडो भव्या धामीं तोटा त्याच्या म्हणे शुभ व्याधा मी।' –मोकृष्ण ४७ ४८ [स त्रुट्; म तुटणें] ०पट्टी–स्त्री वसुलाची तूट भरून काढण्याकरिता बसविलेली जास्त पट्टी ०तोटा–पु (सामा) तूट, नुकसान हानि खराबी 'तोटा तोटा करून मी दिवस काढतों' [तोटा द्वि] **तोटयाची बाब**–स्त्री नुकसानीचें काम नुकसान होईल असा व्यवहार काम, वस्तु

तोटा—पु १ (खा) ज्वारीचें ताट २ काडतूस ३ बाण (उडविण्याच्या दारूचा)

तोटी—स्त्री १ कारंजें, मोरी द्वारीं इ०कांस उदकाची बारीक धार पडावी म्हणून लाविलेली बारीक छिद्राची नळी नळ २ चिल्काडी, धार ३ (गो) झारी ४ (मुद्रण) रूळ ओतण्याचा साचा किंवा मूस [का तोट्टु=चोंच?]

तोटी—स्त्री मारवाडी, वोहरी स्त्रियांच्या कानातील एक दागिना –गुजा १२६

तोट्टी—स्त्री (तजा) १ टाकी; कुंडी २ पोहरा, बादली [का, ता]

तोडरा—पु तोटरा पहा

तोड—स्त्री १ इच्छेप्रमाणें होईनासें झालेलें कार्य इच्छेप्रमाणें होण्याकरिता काढलेली युक्ति, ०डजोड, समेट (क्रि० पाडणें, तोडीवर येणें) २ उपाय, क्लृप्ति, कल्पना, तजवीज युक्ति शक्कल, गूढ सोडविण्याकरिता काढलेला मार्ग, उलगडा (क्रि० पाडणें) 'तो पंचवीस म्हणतो, तुम्ही वीस म्हणता, सरासरी बावीसांवर तोड पाडा' ३ सर्वोत्कृष्ट, सरस कल्पना, शोध, अपूर्व कृत्य, वरचढपणा 'ह्या चमत्कारिक यंत्रावर कोण्ही तोड करील काय?' 'हा गवई त्याच्या ध्रुवपदावर तोड करील' ४ अभाव *पीच्या अधेलीचा खात्याच्या वहीमध्यें मांडलेला हिशेब तोड व वळ ह्या दोन शब्दांमध्यें अर्थदृष्टया फरक आहे पहिल्याचा अर्थ हिशेब असा आहे व दुसऱ्याचा अर्थ प्रत्यक्ष मोजलेली रक्कम* असा होतो प्रथम पिकाची अधेल अदाजानें धरून वहींत मांडण्यात येते नंतर खोत व कुळ यांच्या परस्पर समतीनें प्रत्यक्ष वसूल किती घ्यावा हें ठरविण्यात येतें, याप्रमाणें ठरलेला करार, व ठरविलेला वसूल ५ एका बाजूनें घडलेला, साफ केलेला धोंडा, एकागी चौरस दगड, इमारतीस लागणाऱ्या दगडाचा एक प्रकार ह्याचें मागील तोंड पुढच्या तोंडापेक्षा सुमारें चार इंच कमी असतें हा एका बाजूनें स फ व घडीव असतो 'चतुतरे अगर ओटे तोडीच्या दगडाचे बांधतात' –भू १ ६ (मल्लविद्या) आपल्यावर केलेल्या डावाचा प्रतिकार त्याविरुद्ध करावयाची क्रिया, युक्ति ७ लाकूड इ० तोडण्याकरिता त्यात कुऱ्हाड इ०नीं छेद करितात, घाव मारतात ती 'त्या लाकडास वीतभर तोड घेतल्यावाचून तें तुटणार नाहीं' ८ लाकडाचा, दोरीचा वगैरे तोडलेला तुकडा, तोडणी ९ बाबूचें नळकांडें –बदलापूर १३३ १० एक बदललेली चाल (लावणी इ०च्या कडव्यातून रूढ), पद म्हणण्याची वेगळी धाटणी [स तुड=तोडणें, प्रा तोड] ०करणें–मात करणें, पुढें जाणें 'पुढें क्रियेकरीं यावरही तोड करण्याचें मनात आणलें' –नि ८ **तोडीवर येणें**–समेट करणें, तोड पाडणें **तोडास नेणें**–वादातील मुद्द्याचा निकाल लावणें **तोडीस तोड देणें**–डावावरडाव करणें

तोड—स्त्री १ (व्यापक) (एकसारखा, समान) डौल, आकार, प्रकार मान माप साचा मूस 'ह्या तोडीचा घोडा कोठें नाहीं.' २ जोड, बरोबरी करणारी व्यक्ति, वस्तु इ० 'हा बैल त्या बैलाची तोड आहे' [का तोडु=जोडी, सारखेपणा]

ताड—स्त्री (तंजा) कोंदण केलेलें हिऱ्याचीं कुडी [का, ता]

तोड—स्त्री (ना) (सोंगटयाच्या खेळात) पहिल्याच शत्रूनीं सोंगटी विशिष्ट प्रकारें मारून आपल्या सोंगटया घरांत जावयास मार्ग करतात ती (कर) तोडी [तोडणें]

शको ४ २०

तोड—पु (ना) मनावर इच्छा, हट्ट 'तापानें फणफण णारा इसम पाण्यावर फार तोड करतो'

तोंड—न १ ज्यानें खाता व बोलता येतें तो शरीराचा अवयव, मुख, वदन, तुंड २ चेहरा, हनुवटीपासून डोक्यापर्यंत मस्तकाचा दर्शनी भाग ३ (सामा) (एखाद्या वस्तूचा) दर्शनी भाग, पुढचा–अग्रभाग, समोरील अंग 'या ओझ्याच्या तोंडीं मात्र चांगल्या चांगल्या पेंढ्या घातल्या आहेत' ४ (फोड, गळू इ० कांचा) छिद्र पडावयाजोगा, छिद्रासारखा भाग, ज्याचें मुख यांतूनच पुढें पू, रस इ० वाहतात ५ (कुपी, तपेली, लोटी इ० कांचें) पदार्थ आत घालावयाचें भोंक, द्वार, मार्ग, मुख ६ (एखाद्या विषयात, शास्त्रात, गावांत, देशांत, घरांत) शिरकाव होण्याचा मार्ग, प्रवेशद्वार 'ह्या घराचें तोंड उत्तरेस आहे' ७ (ल) गुरुकिल्ली उदा० 'एखाद्या ग्रंथाचें, वेदाचें शिक्षा हें तोंड होय' 'व्याकरण भाषेचें तोंड होय' ८ (वारा इ०कांची) दिशा, बाजू ९ धैर्य, दम, उमेद एखादें कार्य करण्याविषयींची न्याय्य योग्यता १० एखाद्या पदार्थाचें ग्रहण किंवा त्या पदार्थाचा एखाद्या कार्याकडे विनियोग इ० कांचा आरंभ त्या पदार्थाच्या ज्या भागाकडून करितात तो भाग 'भाकरीस जिकडून म्हटलें तिकडून तोंड आहे' ११ (युद्ध, वादविवाद इ०कांसारख्या गोष्टींची) प्रारंभदशा 'वादास आता कुठें तोंड लागलें' १२ (सोनारी धंदा) हातोड्याच्या सगळ्यांत खालच्या बाजूस अडिथीच्या बुडासारखा जो भाग असतो तो ज्यानें ठोकलेला जिन्नस सारखा करून घेतात १३ (सोनारी धंदा) कांबीस गोल आकार देताना तिचीं टोंकें जेथें जुळतात तो भाग १४ (बुद्धिबळें) डाव सुरू करण्याचा प्रकार, मोहरा 'वजीराच्या प्याद्याचें तोंड' [स तुंड, प्रा तोंड] (वाप्र) **०आटोपणें, सांभाळणें, आवरणें**–जपून बोलणें, बोलण्याला आळा घालणें, अमर्याद भाषण, अभक्ष्यभक्षण यापासून निवृत्त होणें **०आणणें**–(आट्यापाट्यांचा खेळ) शेवटची पाटी खेळून जाऊन पुन्हा एक एक खेळत येणें; पाणी आणणें; लोण आणणें **०आंबट करणें**–(एखाद्यानें) असंतुष्ट, निराशायुक्त मुद्रा धारण करणें **तोंड आहे कीं तोबरा**–खादाड किंवा बडबड्या माणसास उद्देशून वापरावयाचा, 'किती खातोस' 'किती बोलतोस' या अर्थाचा वाक्प्रचार **०उतरणें**–(निराशा, आजार इ०कांनीं) चेहरा म्लान होणें, सुकणें, फिका पडणें, निस्तेज होणें **०उष्टें करणें**–(अन्नाचा) एखादा–दुसरा घास, एक दोन घास खाणें जेवणाचें नुसतें नांव करणें **०करणें**–बडबड, बचबच, कचकच करणें, उद्धटपणानें, निर्लज्जपणानें बोलणें **०करून बोलणें**–निर्लज्जपणें, आपला (लहान) दर्जा सोडून बोलणें **०काळें करणें**–(उप) एखादा टपका, तोहमत अंगावर आल्यामुळें निघून, पळून, निसटून जाणें, हातावर तुरी देणें दृष्टीस न पडणें (केव्हा केव्हा तोंड हा शब्द वगळला तरी चालतो जसें – त्यांनीं काळें केलें) **०गोड करणें**–१ (एखाद्याला) लांच देणें, तृप्त करणें २ मेजवानी देणें, गोड खावयास घालणें **०गोरेंमोरें करणें**–(कोणी रागें भरल्यामुळें, मनास वाईट वाटल्यामुळें) निराशेची, लाजेरेपणाची मुद्रा धारण करणें. **०घालणें**–(दोघे बोलत असता तिसऱ्यानें) संबंध नसतां मध्येंच बोलणें **०घेऊन येणें**–एखाद्यानें एखाद्यावर सोंपविलेलें काम न करतां त्यानें तसेंच परत येणें 'असें सर्वांनीं न करावें जो मामलेदार असें करून तोंड घेऊन येईल त्याचें मुखावलोकन न करितां फिरोन सेवा न सांगता त्यास घरींच बसवावें' –मराभा २९ **०घेणें**–१ थोंबलर्स मुटणें, ताशेरा झाडणें, थोंबलपट्टी करणें २ तोंडातून लाळ गळावी म्हणून पारा इ० तोंड आणणारीं औषधें घेणें तोंड येणें पहा 'मी वैद्याकडून तोंड घतलें आहे' **तोंडचा**–वि १ विरुद्ध, उलट दिशेचा, समोरून येणारा (वारा, ऊन, भरती इ०) २ ज्याची कर्तबगारी केवळ तोंडांतच, बोलण्यांतच आहे, क्रियेंत दिसून येत नाहीं असा 'तोंडचा शिपाई–कारकून–सुग्रण–खबरदार' ३ तोंडानें सांगितलेला, निवेदन केलेला, तोंडीं केलेला (व्यवहार, हिशेब, पुरावा इ०) याच्या उलट लेखी **तोंडचा, तोंडींचा घास काढणें–हिरून घेणें**–१ (एखाद्याची) अगदीं आटोक्यात आलेली वस्तु, पदरीं पडावयास आलेला लाभ हिसकावून घेणें २ (एखाद्याच्या) अन्नावर पाणी पाडणें, अन्नात माती कालविणें, पोटावर पाय देणें **तोंडचा–तोंडींचा घांस देणें**–(ल) (एखाद्यास) अतिशय प्रेमानें, ममतेनें वागविणें, प्रसंगविशेषीं आपण उपाशी राहून दुसऱ्यास खावयास देणें **तोंडचा गोड आणि हातचा जड**–बोलण्यात गोड व अघळपघळ, पण प्रत्यक्ष पैशाची मदत करण्यांत शून्य **तोंडचा चतुर**–वि बोलण्यात पटाईत, वाक्पटु **तोंडचा जार**–पु नुकत्याच जन्मलेल्या मुलाच्या तोंडातील फेंस, चिकटा, ओंठावरचा जार, जन्मप्रसंगींचा तोंडावरचा पातळ पापुद्रा (विशेषत 'तुझ्या, त्याच्या तोंडाचा जार वाळला नाहीं न्यु तो अजून केवळ बालक आहेस' अशा वाक्यात उपयोग) **तोंडचा नीट**–वि १ बोलून भला, चांगला, बोलकाचालका, सौजन्ययुक्त २ युक्तायुक्त विचार करून बोलणारा ३ हजरजबाबी, अस्खलित बोलणारा **तोंडचा फटकळ**–वि शिवराळ, उघडतोंड्या, अश्लील, शिवराळ भाषण करणारा **तोंडचा रागीट**–वि जहाल, तिखट, कडक भाषण करणारा **तोंडचा शिनळ**–वि १ इश्कबाज, फंदी म्हणून नाव मिळविण्याची इच्छा करणारा, स्त्रियांची खोटी खुशमस्करी करणारा, स्त्रियांच्या कृपेची खोटीच फुशारकी मारणारा २ निर्गल व अश्लील भाषण करणारा, शिवराळ **तोंड(डा)ची गोष्ट**–स्त्री सहजसाध्य, अतिशय सोपी गोष्ट, काम 'वाघ मारणें तोंडची गोष्ट नव्हे' **तोंड चुकविणें**–हातून एखादा अपराध घडला असतां

कोणी रागें भरेल या भीतीनें, काम वगैरे टाळण्यासाठीं जुवारतद्द पणानें एखाद्यापासून आपलें तोंड लपविणें; दृष्टीस न पडणें, छपून असणें **०चे तोंडीं**–क्रिवि प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष, तोंडानें, बोला चालीनें **०चे तोंडीं व्यवहार**–कच्च तोंडानें बोलून, बोलाचा-लीनें झालेला, होणारा व्यवहार, पक्का याच्या उलट लेखी व्यव हार. **०चें पायचें**–न (को) गुराच्या तोंडास व पायांस होणारा रोग **०चे हिशेब**–पुअव कागदावर आकडेमोड न करिता मनां तल्यामनात काहीं आडाख्याच्या मदतीनें करावयाचे हिशेब **तोंडचें, तोंडावरचें पाणी पळणें, उडणें, तोंड कोरडें पडणें**–१ (भीतीमुळें) चेहरा फिका पडणें, बावरून घाबरून जाणें २ (भीति इ० कामुळें) तोंडांतील ओलावा नाहींसा होणें **तोंड टाकणें–टाकून बोलणें**–१ (क्रोधावेशानें) अप शब्दाचा वर्षाव करणें, निर्भर्त्सना करून बोलणें, खरडपट्टी काढणें, अद्वातद्वा बोलणें 'तू नोकर–माणसांवर उगीच तोंड टाकतेस' २ (घोडा इ० जनावरानें) चावण्यासाठीं तोंड पुढें करणें 'ह्या घोड्याला तोंड टाकण्याची भारी खोड आहे, ती घालविली पाहिजे' **०ठेचणारा–फाडणारा**–वि (एखाद्या) उद्धट, बडबड्या माण सास गप्प बसविण्याची हातोटी ज्यास साधली आहे असा, उद्दामपणानें, गर्वानें बोलणाऱ्या व्यक्तीस रोखठोक उत्तर देऊन चूप बसविणारा [तोंड+ठेचणें] **०तोडणें**–(ना) एखादी वस्तु मिळ विण्याकरितां एखाद्याच्या पाठीस लागणें, त्याच्यापुढें तोंड वेंगा डणें **०दाबणें**–लाचलुचपत देऊन (एखाद्याचें) तोंड बंद करणें, (एखाद्यास) वश करणें, गप्प करणें **०दाबणारा**–वि लाच देऊन (एखाद्या) प्रतिकूल व्यक्तीस वळविणारा गप्प बसविणारा [तोंड+ दाबणें=बंद करणें] **०दाबी**–स्त्री (एखाद्यानें) गुप्त बातमी फोडूं नये म्हणून, प्रतिकूल बोलूं नये म्हणून (त्यास) लाच देऊन त्याचें तोंड दाबण्याची, वश करण्याची क्रिया 'तो गवककाम गाराची तोंडदाबी करतो' –गुजा ११ [तोंड+दाबणें=बंद करणें] **०दिसणें**–एखाद्याची केलेली निर्भर्त्सना दुसरी बाजू न कळतां लोकांच्या नजरेस येणें व आपणच वाईट ठरणें (पण ज्याची निर्भर्त्सना केली असेल त्याचें वर्तन सुधारण्याची आशा नसणें) मी तुला रागें भरलों म्हणजे माझें तोंड मात्र दिसेल पण तू आपला आहे तसाच राहणार' **०देणें**–१ पारा वगैरे देऊन तोंडाच्या आंतील त्वचा सुजविणें तोंड आणविणें वैद्य बोवा म्हणाले कीं त्याला तोंड दिलें आहे' २ सैन्याच्या अग्रभागीं राहून शत्रूवर हल्ला करणें ३ (एखाद्याचा) प्रतिपक्षी होऊन राहणें, लढावयाला सिद्ध होणें ४ (आट्यापाट्याचा खेळ) शेवटची पाटी खेळून परत येणाऱ्या गड्याकडे पाटी धरणारानें तोंड फिरविणें ५ एखाद्या गोष्टीला न भितां धीटपणें धैर्यानें पार पडण्याची तयारी ठेवणें **०धरणें**–१ अन्नसेवन करण्याची तोंडाची शक्ति आजार वगैरे कारणामुळें नाहींशी होणें 'त्याचें तोंड धरलें आहे, त्याला चमच्याचमच्यानें दूध पाजावें लागतें' २ (एखा द्याची) बोलण्याची शक्ति नाहींशी करणें ३ (एखाद्याला आपल्या) तावडींत, कबजांत आणणें मी त्याचें तोंड धरलें आहे, तो आतां काय करणार!' **०धुवून येणें**–(उप) एखाद्याची विनंति कधींहि मान्य होणार नाहीं असें म्हणून फेटाळून लावतांना योजण्याचा तिरस्कारदर्शक वाक्प्रचार **०निपटणें**–(आजार, उपवास इ० कारणामुळें एखाद्याचे) गाल खोल जाणें, चेहरा सुकणें 'महिनाभर हें मूल तापानें आजारी होतें, त्याचें तोंड पहा कसें निपटलें आहे तें' **०पडणें**–१ सुरवात होणें 'लढाईस तोंड पडलें' २ (गळू इ० कास) छिद्र पडणें, फुटणें, वाहूं लागणें **०पसरणें–वेंगाडणें**–१ खिन्नपणाची, केविलवाणी मुद्रा धारण करणें २ दीनदीनपणानें याचना करणें **०पाघळणें**–१ न बोला वयाची गोष्ट कोणाएकापाशीं बोलून टाकणें, बडबडणें २ (ल) गुप्त गोष्ट बाहेर फोडणें, फुटून देणें **०पाडणें**–एखादें कोडें सोड विण्यास, वेढा फोडण्यास प्रारंभ करणें, भांडणास सुरवात करणें **०पाहणें**–१ (एखाद्याच्या) आश्रयाची, मदतीची अपेक्षा करून असणें 'आम्ही पडलों गरीब, म्हणून आम्हांला सावकाराची तोंडें पाहण्याची पाळी वारंवार येते' २ (एखाद्यानें) स्वतःच्या शक्तीचा, कर्तृत्वाचा अजमास करणें 'तू असें करीन म्हणतोस, पण आधीं आपलें तोंड पहा!' ३ बोलणाराचें भाषण नुसतें ऐकणें, पण त्यानें सांगितलेलें करावयास किंवा केलेला बोध अनु सरावयास प्रवृत्त न होतां स्वस्थ बसून राहणें 'म्हणती हाणा, मारा, पाडा, घ्या, काय पाहतां तोंडा।' –मोद्रोण ३ १२५ **०पाहात–बसणें**–काय करावें, कसें करावें या विवंचनेंत असणें **०पिटणें**–बडबड करणें 'पश्चिमद्वारींचें कवाड। सदा वाऱ्यानें करी खडखड। तैशी न करी बडबड। वृथा तोंड पिटीना।' –एभा १० २३१ **०फिरणें**–१ आजारानें, पदार्थांच्या अधिक सेवनानें तोंडाची रुची नाहींशी होणें, तोंड वाईट होणें २ तोंडातून शिव्यांचा वर्षाव होऊं लागणें तो रागावला म्हणजे कोणावर त्याचें तोंड फिरेल ह्याचा नेम नाहीं' **०फिरविणें**–१ तोंडाची चव नाहींशी करणें २ शिव्यांचा वर्षाव करीत सुटणें 'तो रागावला म्हणजे तुमच्यावर देखील तोंड फिरवावयाला कचर णार नाहीं' ३ (वितळत असलेल्या किंवा तापविलेल्या जास्त असलेल्या धातु इ० कानें) रंगामध्यें फरक दाखविणें, रंग पाल टणें ह्या तांब्यानें अद्याप तोंड फिरविलें नाहीं आणखी पुष्कळ आंच दिली पाहिजे' ४ दुसऱ्या दिशेकडे पाहणें विशिष्ट गोष्टी कडे लक्ष्य न देतां इतर गोष्टींकडे प्रवृत्ति दाखविणें ५ गतीची दिशा बदलणें दुसऱ्या दिशेला, माघारें वळणें **०फुटणें**–१ थंडीमुळें तोंडाची बाह्य त्वचा खरखरीत होणें, भेगळणें २ (एखाद्याची)

फजिती उडणें, पत नाहींशी होणें, नाचक्की होणें, अभिमान गलित होण्याजोगा अपमान, शिक्षा इत्यादि होणें ०बंद करणें-१ जीभ आवरणें, जपून बोलणें २ (एखाद्याला) लाच देऊन गप्प बसविणें वश करून घेणें ०बंदावर राहणें-खाण्याला किंवा बोलण्याला आळा घालणें 'तूं आपलें तोंड बंदावर राखिलें नाहींस तर अजीर्णानें आजारी पडशील' ०बांधणें-लाच देऊन (एखाद्याचें) तोंड बंद करणें, (एखाद्यानें) गुप्त गोष्ट फोडू नये म्हणून पैसे देऊन त्यास गप्प बसविणें ०बाहेर काढणें-१ तोंड दाखविणें राजरोसपणें समाजात हिंडणें (बहुधा निषधार्थी प्रयोग) 'तुरुंगातून सुटून आल्यावर त्यानें आज दोन वर्षांत एकदाहि तोंड बाहेर काढलें नाहीं' २ फिरण्यासाठीं, कामकाजासाठीं घराबाहेर पडणें ०बिघडणें-तोंड बेचव होणें, तोंडास अरुचि उत्पन्न होणें, बिगडणें -०भर-भरून बोलणें-भीड, संकोच, भीति न धरता मनमोकळेपणानें भरपूर, अघळपघळ बोलणें दुसऱ्याचें आणि आपलें समाधान व्हावयाजोगें अघळपघळ बोलणें ०भरून साखर घालणें (एखाद्याचें) तोंड साखरेनें भरणें (एखाद्याच्या) कामगिरीबद्दल, विजयाबद्दल संतोषादाखल त्याचें तोंड साखरेनें भरणें (एखाद्याच्या) कामगिरीबद्दल गोड, भरपूर मोबदला देणें ०मागणें-(आट्यापाट्याचा खेळ) लोण घेऊन परत जाताना पाटीवरील गड्यास आपणाकडे तोंड फिरविण्यास सांगणें तोंड मागितल्यावर पाटीवरील गडी आपलें तोंड फिरवितो त्यास 'तोंड देणें' म्हणतात ०माजणें-१ मिष्टान्न खावयाची चटक लागल्यानें साध्या पदार्थांबद्दल अरुचि उत्पन्न होणें २ शिव्या देण्याची, फटकळपणानें बोलण्याची खोड लागणें ०मातीसारखें-शेणासारखें होणें-(आजारानें) तोंडाची चव नाहींशी होणें तोंड बिघडणें, फिरणें रुचिहीन होणें ०मिचकणें-दात ओंठ खाणें ०येणें-१ तोंडाच्या आतल्या बाजूच्या त्वचेस फोड येऊन ती हुळहुळी होणें व लाल रंग लागणें २ (कर) लहान मूल बोलू लागणें 'आमच्या मुलाला तोंड आलें आहे'=तो बोलावयास लागला आहे ०रंगविणें-१ विडा खाऊन ओंठ तांबडे लाल करून घेणें २ (रु) (एखाद्याचें थोबाड) थोबाडींत मारून लाल-भडक करून सोडणें ०लागणें-(झगडा, वादविवाद अंगीकृत कार्य इ०कांस) सुरवात होणें 'तेव्हा युद्धास तोंड लागलें'-इम २९० ०लावणें-१ (वादविवाद इ०काम) सुरवात करणें २ प्यावया मागीं एखादें पेय ओंठाशीं नेणें ३ ०वाईट करणें-निराशेची मुद्रा धारण करणें ०वाईट होणें-१ तोंड वर निराशेची मुद्रा येणें २ (ताप इ० कांमुळें) तोंडास अरुचि येणें ०वाकडें करणें-१ वडावून दाखविणें २ नापसंती दर्शविणें ०वाजविणें-एकसारखें बोलत सुटणें निरर्थक बडबड करणें बकबकणें, वटवट करणें भांडण करणें ०व मरणें-१ निराशेनें, दुःखानें तोंड उपडणें व तें तसाच वळ तसेंच ठेवणें २ याचना करण्यासाठीं तोंड उघडणें, वेंगाडणें ०वासून पडणें-शक्तीच्या क्षीणतेमुळें, उत्साह तेज, वगैरे नष्ट झाल्यामुळें, गतप्राण झाल्यामुळें आ पसरून पडणें 'तो पडला सिंहनिहतमत्तद्विपसाचि तोंड वासून।'-मोगदा ५ १५ ०वासून बोलणें-अविचारानें बोलणें 'ऐसें स्वसख्यापासीं का गे वदलीस तोंड वासून।'-मोउद्योग १३ २०५ ०विचकणें-दीन मुद्रेनें आणि केविलवाण्या स्वरानें याचना करणें ०वेडा(डा)विणें-(काव्य) (एखाद्यास) वेडावून दाखविण्यासाठीं त्याच्यापुढें तोंड वेडेंवाकडें करणें ०शेणासारखें पडणें-(लाजिरवाणें कृत्य करण्यानें) तोंड उतरणें, निस्तेज होणें, काळवंडणें ०सभाळणें-जपून बोलणें, जीभ आवरणें, भलते सलते शब्द तोंडातून बाहेर पडू न देणें, असमर्याद बोलण्यास आळा घालणें ०सुटणें-चराचरा, फडाफडा, अद्वातद्वा बोलू लागणें ०सुरू होणें-वड वडीला, शिव्यांना सुरवात होणें ०सोडणें-१ फडाफडा, अद्वातद्वा बोलू लागणें, असमर्याद बोलणें २ आधाशासारखें खात सुटणें तोंड मोकळें सोडणें ०हातीं-हातावर धरणें-तोंड सोडणें (दोन्ही अर्थी) पहा तोंडाचा खट्याळ-फटकळ फटकाळ-फटकूळ-वाईट-शिनळ-वि शिवराळ तोंडाळ; अश्लील बोलणारा तोंडाचा खबरदार-बहादर-बळकट-वि बोलण्यात चतुर, हुषार, बोलण्याची हातोटी ज्याला साधली आहे असा तोंडाचा गयाळ तोंडगयाळ-वि जिभेचा हलका तुर चोंबडा, लुतरा, बडबड्या; ज्याच्या तोंडीं तीळ भिजत नाहीं असा तोंडाचा गोड-वि गोड बोलणारा; गोडबोल्या म्ह० तोंडचा गोड हाताचा जड=गोड व अघळपघळ भाषण करणारा पण प्रत्यक्ष काहींहि मदत पैसा न देणारा तोंडाचा जड-वि रेंगत बोलणारा फार थोडें बोलणारा अस्पष्ट भाषण करणारा तोंडाचा तिखट-वि खरमरीत स्पष्ट झोंबणारें, कठोर भाषण करणारा तोंडाचा तोफखाना सुटणें-(एखाद्याचा) अद्वातद्वा बोलण्याची क्रिया सुरू होणें शिव्यांचा वर्षाव होऊ लागणें तोंडाचा पट्टा सुरू-चालणें-अद्वातद्वा बोलणें शिव्यांचा भडिमार सुरू होणें तोंडाचा पट्टा सोडणें-(एखाद्यानें) शिव्यांचा भडिमार सुरू करणें जीभ मोकळी सोडणें, (एखाद्याची) खरडपट्टी आरंभिणें तोंडाचा पालट-पु रुचिपालट तोंडास रुचि यईल असा अन्नात केलेला फेरबदल, अन्नातील, खाण्यातील फरक, बदल तोंडाचा बोथडा-वि बावळें बोलणारा; तोतरा तोंडाचा मिठा-वि गोडबोल्या तोंडचा गोड पहा तोंडाचा हलका-वि चुरचोंबडा भडभड्या विचार न करितां बोलणारा, फटकळ तोंडाचा हुका होणें-(व) तोंड सुजून जाणें तोंडाची चुंचळ-स्त्री दुसऱ्यास वेडावून दाखविण्याकरितां चुंबळीसारखी केलेली ओंठांची रचना, वाकडें तोंड तोंडाची वाफ दवडणें-

१ मूर्खांस उपदेश करताना, निरर्थक, निरुपयोगी, निष्फळ भाषण करणें, २ ज्यावर विश्वास बसणार नाहीं असें भाषण करणें, मूर्खपणानें बोलणें, वल्गना करणें, बाता मारणें (या वाक्प्रचारात दवडणें बद्दल खरचणें गमविणें, फुकट जाणें, घालविणें, काटणें इ० क्रियापदेंहि योजतात) **तोंडाचें बोळकें होणें**-(म्हातारपणामुळें) तोंडांतील सर्व दात पडणें **तोंडाचें सुख**-न तोंडसुख पहा (वरील सर्व वाक्प्रचारात तोंडाचा या शब्दाऐवजीं तोंडचा हा शब्दहि वापरतात) **तोंडांत खाणें, मारून घेणें**-१ गालात चपराक खाणें, मार मिळणें २ पराभूत होणें, हार जाणें ३ फजिती झाल्या नंतर शहाणपणा शिकणें, नुकसान सोसून धडा शिकणें, बोध मिळविणें. **तोंडात जडणें**-थोबाडींत, गालात बसणें (चपराक, थप्पड इ०) **तोंडात तीळभर न राहणें**-अगदीं क्षुद्र अशी गुप्त गोष्टहि पोटात न ठरणें; कोणतीहि लहानसहान गोष्ट गुप्त ठेवू न शकणें **तोंडात तोंड घालणें**-१ (ल) प्रेम, मैत्री इ०काच्या भावानें वागणें, मोठ्या प्रेमाचा, मित्रपणाचा आविर्भाव आणून वागणें २ एकमेकाचें चुंबन घेणें. **तोंडांत देणें**-(एखाद्याच्या) थोबाडींत मारणें, गालात चपराक मारणें, **तोंडात बोट घालणें**-(ल) आश्चर्यचकित, थक होणें, विस्मय पावणें **तोंडांत भडकावणें**-तोंडात देणें पहा **तोंडांत माती घालणें**-खाण्यास अन्न नसणें, अतिशय हाल, कष्ट सोसावे लागणें **तोंडांत माती पडणें**-१ (एखाद्याची) उपासमार होणें २ मरणें **तोंडांत शेण घालणें**-(एखाद्याची) फजिती करणें, (एखाद्यास) नावें ठेवणें, खरडपट्टी काढणें **तोंडांत साखर असणें**-(गो) (एखाद्याचें) तोंड, वाणी गोड असणें, गोड बोलत असणें **तोंडांत साखर घालणें**-१ तोंड भरून साखर घालणें पहा २ (उप) तोंडात शेण घालणें 'सावित्री बाईच्या तोंडात लोक जेव्हा फारच साखर घालीत, तेव्हा तिनें दोन तीन जुनेरीं एकत्र शिवून जानकीबाईला द्यावी '-रंगराव **तोंडांत साखर पडणें**-(एखाद्याला) आनंदाचा प्रसंग दिवस येणें **तोंडांतून ब्र काढणें**-(तोंडातून) अनिष्ट-उणें अक्षर काढणें, उच्चारणें 'आतल्याआत चूर होऊन मेलें पाहिजे, तोंडातून ब्र काढण्याची सोय नाहीं '-विकारविलसित **तोंडानें पाप भरणें, तोंडें पाप घेणें**-लोकांचीं पातकें उच्चारणें लोकांचे दोष बोलून दाखविणें, वाईट बोलण्याची हौस यथेच्छ पुरवून घेणें लोकांचीं पापें उच्चारून जिव्हा विटाळणें 'कैसीं वो माणुसें। सपाइनि परवसें। तोंडें पाप घेती काइसें। वाया वीण। -शिशु २१६ **तोंडापुढें**-क्रिवि अगदीं जिव्हाग्रीं मुखोद्गत **तोंडापुरता, तोंडावर गोड**-वि मधुर पण खोटें बोलणारा, दुतोंड्या, वरवर गोड बोलणारा व आतून कपटी असलेला, उघडपणें प्रिय भाषण करणारा व मनात निराळेंच असणारा. **तोंडापुरता माडा**-पु १ भूक भागेल एवढीच पोळी २ (ल) जेमतेम गरज भागेल एवढाच अगर त्या वस्तूचा पुरवठा **तोंडार मारप**-(गो) (एखाद्याच्या) पदरात चूक बांधणें, वरमण्यासारखें उत्तर देणें **तोंडार लहायो उडप**-(गो) फार जल्द, अस्खलित बोलणें, लाह्या फुटणें **तोंडाला काळोखी आणणें-लावणें**-बेअब्रू नापत करणें **तोंडाला टांके दिलेले असणें**-देवीच्या खोल वणांनीं तोंड भरलेलें असणें, तोंडावर देवीचे वण फार असणें **तोंडाला पाणी सुटणें**-(एखादी वस्तु पाहून तिच्यासंबंधीं) मोह उत्पन्न होणें, हाव सुटणें **तोंडाला पानें पुसणें**-फसविणें, चकविणें, छकविणें, भोळसाविणें, भोंदणें, तोंडावरून हात फिरविणें 'त्याच्यावर दरोडा करावयाला चार माणसें होतीं, पण त्यानें सर्वांच्या तोंडाला पानें पुसून आपला डाव साधला ' **तोंडाला फांटा फुटणें**-मूळ मुद्दा सोडून भलतेंच बोलत सुटणें, हवें तसें अमर्याद भाषण करूं लागणें **तोंडावर**-क्रिवि १ समक्ष, डोळ्यादेखत २ (ल) निर्भयपणें, भीड न धरता 'मी त्याच्या तोंडावर त्याला लुच्चा म्हणण्यास भिणार नाहीं ' **तोंडावर तुकडा टाकणें**-(एखाद्यानें) गप्प बसावें, प्रतिकूल बोलू नये म्हणून त्याला थोडेसें काहीं देणें **तोंडावर-ला-तोंड देणें**-१ (एखाद्यास) विरोध करणें, विरुद्ध बोलणें २ (एखाद्यास) उद्धटपणानें, अविनयानें, दांडगेपणानें उत्तर देणें, उत्तरास प्रत्युत्तर देणें **तोंडावर तोंड पडणें**-दोघांची गाठ पडून संभाषण, बोलाचाल होणें **तोंडावर थुंकणें**-(एखाद्याची) निर्भर्त्सना, छी थू करणें, धिक्कार करणें **तोंडावर देणें**-तोंडात देणें पहा 'काय भीड याची धाकीं तोंडावरी।'-दावि ३०२ **तोंडावर नक्षत्र पडणें**-(एखाद्यानें) तोंडाळपणा करणें, शिवराळ असणें, नेहमीं अपशब्दांनीं तोंड भरलेलें असणें 'ह्याजकरिता तोंडावर नक्षत्र पडलेल्या पोरास ह्या बोलविलें म्हणून हे मला शब्द लावीत नाहींत '-बाळ २ १४२ **तोंडावर पडप**-(गो) थोबाडींत (चपराक) बसणें, पडणें **तोंडावर पदर येणें**-१ वैधव्य प्राप्त होणें 'तिच्या तोंडावर पदर आला म्हणून ती बाहेर पडत नाहीं ' २ लज्जेनें तोंड लपविण्याजोगी स्थिति होणें **तोंडावर मारणें**-(एखाद्याला) पराभूत करणें **तोंडावर सांगणें-बोलणें** (एखाद्याच्या) समक्ष, निर्भीडपणें, बेडरपणें सांगणें बोलणें **तोंडावरून तोंडावर हात फिरविणें**-(एखाद्यास) गोड बोलून फसवून भुलथाप देऊन फसविणें भोंदणें छकविणें **तोंडाशीं तोंड देणें**-(हलक्या दर्जाच्या व्यक्तीनें वरिष्ठाशीं) आपला दर्जा विसरून, बरोबरीच्या नात्यानें, अविनयानें बोलणें व्यवहार करणें **तोंडास काळोखी**-स्त्री मुखसंकोच, ओशाळगत गोंधळून गेल्याची स्थिति बेअब्रू, कलंक **तोंडास काळोखी, काजळी लागणें**-(एखाद्याची) बेअब्रू नाचक्की होणें, दुष्कीर्ति होणें, नावाला कलंक लागणें **तोंडास काळोखी-काजळी लावणें**-(एखाद्याचें) नाव

फजिती उडणें; पत नाहींशी होणें; नाचकी होणें; अभिमान गलित होण्याजोगा अपमान, शिक्षा इत्यादि होणें. **०बंद करणें**–१ जीभ आवरणें, जपून बोलणें. २ (एखाद्याला) लांच देऊन गप्प बसविणें, वश करून घेणें **०बंदावर राखणें**–खाण्याला किंवा बोलण्याला आळा घालणें. 'तूं आपलें तोंड बंदावर राखिलें नाहींस तर अजीर्णानें आजारी पडशील.' **०बांधणें**–लाच देऊन (एखाद्याचें) तोंड बंद करणें; (एखाद्यानें) गुप्त गोष्ट फोडूं नये म्हणून पैसे देऊन त्यास गप्प बसविणें. **०बाहेर काढणें**–१ तोंड दाखविणें, राजरोसपणें समाजांत हिंडणें (बहुधां निषेधार्थी प्रयोग). 'तुरुंगांतून सुटून आल्यावर त्यानें आज दोन वर्षांत एकदांहि तोंड बाहेर काढलें नाहीं.' २ फिरण्यासाठीं, कामकाजासाठीं घराबाहेर पडणें **०बिघडणें**–तोंड बेचव होणें, तोंडास अरुचि उत्पन्न होणें, विटणें. –**०भर–भरून बोलणें**–भीड, संकोच, भीति न धरतां मनमोकळेपणानें भरपूर, अघळपघळ बोलणें, दुसऱ्याचें आणि आपलें समाधान व्हावयाजोगें अघळपघळ बोलणें **०भरून साखर घालणें**-(एखाद्याचें) तोंड साखरेनें भरणें; (एखाद्याच्या) कामगिरीबद्दल, विजयाबद्दल संतोषादाखल त्याचें तोंड साखरेनें भरणें; (एखाद्याच्या) कामगिरीबद्दल गोड, भरपूर मोबदला देणें. **०मागणें**–(आट्यापाट्याचा खेळ) लोण घेऊन परत जातांना पाटीवरील गड्यास आपणाकडे तोंड फिरविण्यास सांगणें. तोंड मागितल्यावर पाटीवरील गडी आपलें तोंड फिरवितो त्यास 'तोंड देणें' म्हणतात **०माजणें**–१ मिष्टान्न खावयाची चटक लागल्यानें साध्या पदार्थाबद्दल अरुचि उत्पन्न होणें. २ शिव्या देण्याची, फटकळपणानें बोलण्याची खोड लागणें. **०मातीसारखें–शेणासारखें होणें**–(आजारानें) तोंडाची चव नाहींशी होणें, तोंड विटणें, फिरणें, अनेद्रष होणें. **०मिचकणें**–दात, ओंठ खाणें **०येणें**–१ तोंडाच्या आतल्या बाजूच्या त्वचेस फोड येऊन ती हुळहुळी होणें व लाल गट्ट लागणें २ (ल.) लहान मूल बोलूं लागणें 'आमच्या मुलाला तोंड आलें आहे'=तो बोलावयास लागला आहे **०रंगविणें**–१ विडा खाऊन ओंठ तांबडे लाल करून घेणें २ (ल) (एखाद्याचें थोबाड) थोबाडींत मारून लालभडक करून सोडणें. **०लागणें**–(लढाई, वादविवाद, अंगीकृत कार्य इ०कास) सुरवात होणें. 'तेव्हां युद्धास तोंड लागलें.'–इमं २९०. **०लावणें**–१ (वादविवाद इ०कास) सुरवात करणें २ प्यावयासाठीं एखादें पेय ओंठाशी नेणें ३ **०वाईट करणें**–निराशेची मुद्रा धारण करणें. **०वाईट होणें**–१ तोंडावर निराशेची मुद्रा येणें २ (ताप इ० कामुळें) तोंडास अरुचि येणें **०वांकडें करणें**–१ वेडावून दाखविणें २ नापसंती दर्शविणें **०वाजविणें**–एकसारखें बोलत सुटणें, निरर्थक बडबड करणें, बकबकणें, वटवट करणें, भांडण करणें **०वासणें**–१ निराशेनें, दुःखानें तोंड उघडणें व तें बराच वेळ तसेंच ठेवणें. २ याचना करण्यासाठीं तोंड उघडणें, वेंगाडणें. **०वासून पडणें**–शक्तीच्या क्षीणतेमुळें, उत्साह, तेज, वगैरे नष्ट झाल्यामुळें, गतप्राण झाल्यामुळें आ पसरून पडणें. 'तो पडला सिंहनिहतमत्तद्विपसाचि तोंड वासून।'–मोगदा ५.२५. **०वासून बोलणें**–अविचारानें बोलणें. 'ऐसें स्वसख्यांपाशीं कां गे वदलीस तोंड वासून।'–मोउद्योग १३.२०५. **०विचकणें**–दीन मुद्रेनें आणि केविलवाण्या स्वरानें याचना करणें. **०वेटा(डा)विणें**–(काव्य) (एखाद्यास) वेडावून दाखविण्यासाठीं त्याच्यापुढें तोंड वेडेंवाकडें करणें. **०शेणासारखें पडणें**–(लाजिरवाणें कृत्य केल्यानें) तोंड उतरणें; निस्तेज होणें; काळवंडणें. **०संभाळणें**–जपून बोलणें; जीभ आवरणें; भलते सलते शब्द तोंडातून बाहेर पडूं न देणें; अमर्याद बोलण्यास आळा घालणें. **०सुटणें**–चराचरां, फडाफडां, अद्वातद्वा बोलूं लागणें **०सुरू होणें**–वडवडीला, शिव्यांना सुरवात होणें. **०सोडणें**–१ फडांफडां, अद्वातद्वा बोलूं लागणें; अमर्याद बोलणें. २ आधाशासारखें खात सुटणें, तोंड मोकळें सोडणें. **०हातीं–हातावर धरणें**–तोंड सोडणें (दोन्ही अर्थीं) पहा. **तोंडाचा लट्याळ–फटकळ–फटकाळ–फटकुळ–वाईट–शिनळ**–वि. शिवराळ, तोंडाळ; अश्लील बोलणारा. **तोंडाचा खबरदार–बहादर–बळकट**–वि. बोलण्यांत चतुर, हुषार; बोलण्याची हातोटी ज्याला साधली आहे असा. **तोंडाचा गयाळ, तोंडगयाळ**–वि. जिभेचा हलका; चुरचोंबडा, लुतरा, बडबड्या; ज्याच्या तोंडीं तीळ भिजत नाहीं असा. **तोंडाचा गोड**–वि. गोड बोलणारा, गोडबोल्या. म्ह० तोंडचा गोड हाताचा जड=गोड व अघळपघळ भाषण करणारा पण प्रत्यक्ष कांहींहि मदत, पैसा न देणारा. **तोंडाचा जड**–वि. रेंगत बोलणारा, फार थोडें बोलणारा, अस्पष्ट भाषण करणारा. **तोंडाचा तिखट**–वि. खरमरीत, स्पष्ट, झोंबणारें, कठोर भाषण करणारा. **तोंडाचा तोफखाना सुटणें**–(एखाद्याची) अद्वातद्वा बोलण्याची क्रिया सुरू होणें; शिव्यांचा वर्षाव होऊं लागणें. **तोंडाचा पट्टा सुटणें**–चालणें–अद्वातद्वा बोलणें; शिव्यांचा भडिमार सुरू होणें; **तोंडाचा पट्टा सोडणें**–(एखाद्यानें) शिव्यांचा भडिमार सुरू करणें, जीभ मोकळी सोडणें, (एखाद्याची) खरडपट्टी आरंभिणें. **तोंडाचा पालट**–पु रुचिपालट; तोंडास रुचि येईल असा अन्नांत केलेला फेरबदल, अन्नातील, खाण्यातील फरक, बदल. **तोंडाचा बोबडा**–वि बोबडें बोलणारा, तोतरा **तोंडाचा मिठा**–वि गोडबोल्या; तोंडचा गोड पहा. **तोंडाचा हलका**–वि चुरचोंबडा; भडभड्या; विचार न करितां बोलणारा; फटकळ. **तोंडाचा हुक्का होणें**–(व) तोंड सुकून जाणें **तोंडाची चुंबळ**–स्त्री. दुसऱ्यास वेडावून दाखविण्याकरितां चुंबळीसारखी केलेली ओठांची रचना, वांकडें तोंड. **तोंडाची वाफ दवडणें**–

त्यास त्याविरुद्ध तक्रार करतां न येणें, एखाद्यास अन्यायानें मागून त्याविरुद्ध त्यानें कागाळी केल्यास त्यास बेगुमानपणें शिक्षा करणें 'बायकांचा जन्म म्हणजे तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार, म्हण तात तें अक्षरशः खरें आहे.'–पखेपे २ (गो) तोंडाच्या वाता घरा बाईल भीक मागना=बाहेर मोठमोठया गप्पा मारतो पण घरीं बायको भीक मागते सामाशब्द– तोंड उष्ट–न एखादा–दुसरा घांस खाणें, कवळ अन्न तोंडास लावणें, तोंड खरकटें करणें [तोंड+उष्टें] ०ओळख–स्त्री परस्परांचा विशेष परिचय नसतां, चेहरा पाहूनच हा अमुक आहे असें समजण्याजोगी ओळख; (एखाद्याची) चेहरपट्टी ध्यान राहून तोंवळनच त्यातें ओळखतां येणें, नाव बगैर कांहीं माहीत नसून (एखाद्याचा) केवळ तोंडवळाच ओळखीचा असणें 'एखाद्याला वाटेल कीं बाळासाहेबांशीं त्याची तोंड ओळखच आहे '–इप १७ ०कडी–स्त्री १ आतील बुळयाची तोंडें बाहेर भिंतीतील ज्या तुळईवर टेवतात, ती सलग तुळई २ कौलारू छपराचे वासे ज्या सलग तुळईवर टकतात ती छपराच्या शेवटीं, टोकास असलेली तुळई ३ गुराचें दावें जिला बांधतात ती कडी ४ (सोनारी धंदा) दागिन्याची शेवटची कडी, नाकें, ज्यांत फांसा इ० अडकवितात ती (सरी इ० सारख्या दागिन्याची) टोंकाची, तोंडाची कडी, (जन्याच्या) मण्याच्या वगैरे तोंडाशीं टेरलेली कडी. ५ (जमाखर्चाच्या वहीतील जमा आणि खर्च या दोहोंबाजूचा मेळ हा मेळ=== अशा दुरेषीनें, (दुहेरी रेघेनें) दाखविण्याचा प्रघात आहे. वहीची खात्याची–तारखेची–तोंडकडी' असा शब्दप्रयोग करितात (क्रि० मिळणें, जुळणें, येणें, उतरणें, चुकणें, बद होणें) [तोंड+कडी] ०कळा–स्त्री चेहऱ्यावरील तजेला, कांति, तेज, टवटवी. (प्र) मुखकळा [तोंड+कळा=तेज] ०काढप–(गो) उपदंश झालेल्या रोग्यास एक प्रकारचें औषध देऊन त्याच्या तोंडांतून लाळ वाहवितात तो प्रकार ह्या औषधानें तोंड वगैरे सुजतें [तोंड+गो काढप=काढणें] ०खुरी–स्त्री (ना) गुराचा एक रोग ०खोडी–वि तोंडाळ, टाकून बोलणारा, तोंड टाकणारा, अशी सवय असलेला 'परम अधम रुक्मी हा महा तोंडखोडी।'–सारुह ३ ७८ [तोंड+खोड=वाईट सवय] ०घडण–स्त्री तोंडाची ठेवण, चेहरेपट्टी, तोंडवळा 'या मुलाची बापासारखी तोंडघडण आहे' [तोंड+घडण=रचना] ०घशीं–सीं–क्रिवि १ जमीनीवर पडून तोंड घासलें जाईल, फुटेल अशा रीतीनें. (क्रि० पडणें पाडणें, देणें) तो तोंडघशींच पडे करता दंतप्रहार बहु रागें।' –मो २ (आश्रय तुटल्यानें) गोत्यात, पेचांत, अडचणींत, फजिती होईल अशा तऱ्हेनें. फशीं (पडणें) [तोंड+घासणें] ०घशीं देणें–दुसरा तोंडघशीं पडे असें करणें ०चाटया–वि खुशामत करणारा, थुकी झेलणारा, तोंडासारखें बोलणारा ०चाळा–पु १ तोंड वेडेंवाकडें करून वेडावण्याची क्रिया २ यात इ०च्या लहरीनें होणारी तोंडाची हालचाल, चाळा. ०चुकाऊ–वू–व्या, तोंडचुकारू–चुकव्या–वि. (काम इ० च्या भीतीनें) दृष्टि चुकविणारा; तोंड लपविणारा, नजरेस न पडे असा [तोंड+चुकविणें] ०चुकावणी–स्त्री. (एखाद्यापासून) तोंड लपविण्याची, स्वतःस छपविण्याची क्रिया. ०जबानी–स्त्री तोंडानें सांगितलेली हकीगत, दिलेली साक्ष, पुरावा –क्रिवि तोंडी, तोंडानें [तोंड+फा. जबान्] ०जाब–पु तोंडी जबाब. ०झाडणी–स्त्री तिरस्कारपूर्ण उद्गारानीं झिडकारणें, खडकावणें, खरडपट्टी काढणें. ०देखणा–ला–वि. आपल्या अंतःकरणांतला भाव नसून दुसऱ्याचें मन राखण्याकरितां त्याला रुचेल असा केलेला (व्यवहार, भाषण, गो इ०), खुशामतीचा, तोंडासारखा, तोंडपुजेपणाचा 'प्राणनाथ, मला हीं तोंडदेखणीं बोलणीं आवडत नाहींत '–पारिभो १५ [तोंड+देखणें=पाहणें] ०देखली गोष्ट–स्त्री दुसऱ्याची मर्जी राखण्याकरितां केलेलें, खुशामतीचें भाषण ०निरोप–पु तोंडी सांगितलेला निरोप. 'कृष्णास ते हळुच तोंडनिरोप सांगे।' –सारुह ४ ९ ०पट्टा–पु (बायकी) तोंडाचा तोफखाना, अपशब्दांचा भडिमार, संतापानें, जोराजोरानें बेबंदपणें बोलणें [तोंड+पट्टा=तलवार] ०पट्टी–स्त्री (शिवणकाम) तोंडाला शिवलेली पट्टी 'योग्य तेवढी तोंडपट्टी कातरावी '–काप्र १४ ०पाटिलकी–स्त्री १ आपण कांहीं न करतां बसल्या जागेवरून लुडबुडेपणानें दुसऱ्यांना हुकूमवजा गोष्टी, कामें सांगणें (पाटलाला बसल्या जागेवरून अनेक कामें हुकूम सोडून करून घ्यावीं लागतात त्यावरून) २ (उप) लुडबुडेपणाची वटवट, बडबड तोंडाळपणा 'दुसरें कांहीं न झालें तरी नुसती तोंडपाटिलकी करण्यास कांहीं हरकत नाहीं '–आगर १ ६१ [तोंड+पाटिलकी=पाटलाचें काम] ०पाठ–वि पुस्तकाच्या सहाय्यावाचून केवळ तोंडानें म्हणतां येण्यासारखा, मुखोद्गत [तोंड+पाठ=पठण केलेलें] ०पालट–पुस्त्री १ (अरुचि घालविण्याकरितां केलेला) अन्नांतील फेरबदल २ अन्नांत फेरबदल करून अरुचि घालविण्याची क्रिया [तोंड+पालट=बदल] ०पिटी–स्त्री १ (वडील, गुरु इ० कांची) आज्ञा न मानतां तिचें औचित्य इ०कासंबंधीं केलेली वाटाघाट, (वडिलांशीं, गुरूंशीं) उद्धटपणानें वाद घालणें, उलट उत्तर देणें, प्रश्न इ० विचारून अडवणूक करणें 'गुरूशीं करिती तोंडपिटी।' –विपू १ ५७ २ (दगडोबास शिकविण्याकरितां, विसराळू माणसास पुन्हा पुन्हा बजाविण्याकरितां, धिंडर जनावरास हाकलण्याकरितां करावी लागणारी) व्यर्थ बडबड, कटकट, वटवट [तोंड+पिटणें] ०प्रचिती–प्रतीति–स्त्री खुशामत करण्याकरितां (एखाद्याच्या) व्यक्तिमाहात्म्यास, भाषणास, अस्तित्वास मान देणें, आदर दाखविणें [तोंड+प्रचीति] ०प्रचीत–क्रिवि १ तोंडासारखें, खुशामतीचें, तोंडापुरतें (भाषण, वर्तन इ० करणें) २ माणूस ओळखून, पाहून,

कलंकित करणें, बेअब्रू करणें 'सुनेनें माझ्या तोंडाला काळोखी लावली' **तोंडास कुत्रें बांधलेलें असणें**–ताळतंत्र सोडून, अद्वातद्वा, अपशब्द बोलणें, शिव्या देणें 'त्यानें तर जसें तोंडाला कुत्रेंच बांधलें आहे' **तोंडास खीळ घालणें**–निग्रहपूर्वक, हट्टानें मौन धारण करणें **तोंडास तोंड**–न वादविवाद, वाग्युद्ध, हमरी तुमरी, धराफमी –क्रिवि समक्षासमक्ष, समोरासमोर, प्रत्यक्ष **तोंडास तोंड देणें**–१ तोंडाशीं तोंड देणें पहा २ मार्मिकपणें, गारमरीतपणें उत्तर देणें **तोंडास पाणी सुटणें**–(एखाद्या वे[illegible]द्दल गोष्टीबद्दल) लोभ, मोह उत्पन्न होणें, तोंडाला पाणी [illegible] पोर्तुगीज लोकांची वखनी पाहून तिकडच्या दुसऱ्या [illegible] सुटणें पहा [illegible] पाणी सुटलें'–पाजी **तोंडास तोंड** [illegible] साहसी लोकांच्या तों[illegible] [illegible] येण्याइतका अंधेर **न दिसणें**–(पर्शिस) तोंड न [illegible] मरू[illegible] वाक्प्रचार असणें (घुसघुस पहाटविषयीं वर्णन करितांना [illegible] योजतात) 'अद्याप चांगलें उजाडलें नाहीं, तोंडास तोंड दिसत नाहीं' **तोंडास–तोंडीं असणें**–(श्लोक, शब्द इ०) स्पष्ट विन चूक, भरभर म्हणण्याइतका पाठ होणें 'तो श्लोक दहा वेळां पुस्तकांत पाहून म्हण, म्हणजे तो तुझ्या तोंडीं बसेल.' **तोंडास येईल तें बोलणें**–विचार न करितां, भरमसाटपणानें वाटेल तें बोलणें, अद्वातद्वा, अपशब्द बोलणें **तोंडास–तोंडीं लागणें**–१ (एखाद्याच्या) तोंडास तोंड देणें, उलट उत्तरें देणें २ हुज्जत घालणें, वादविवाद करण्यास तयार होणें (एखाद्याच्या) **तोंडा समोर**–क्रिवि १ (एखाद्याच्या) समक्ष; समोर, डोळ्यादेखत २ अगदीं मुखोद्गत जिव्हाग्रीं तोंडापुढें पहा [illegible] श्लोक माझ्या अगदीं तोंडासमोर आहे' **तोंडास हळद लाव**[illegible] [illegible] दोष देणें, नापसंती दर्शविणें अशा अर्थी हा वाक्[illegible] [illegible] **तोंडासारखा** वि (एखाद्याची) खुशामत, स्तुति इ० होईल अशा प्रकारचा, एखाद्याच्या खुशामतीकरितां त्याच्या मनास जुळता **तोंडासारखें बोलणें**–(एखाद्याची) स्तुति खुशामत करण्या करितां त्याच्याच मताची, म्हणण्याची री ओढणें त्याचें मन न दुखवेल असें बोलणें **तोंडीं आणणें–देणें**–(रोग्यास) लाळ गळण्याचें, तोंड येण्याचें औषध देऊन तोंड आणणें **तोंडीं काढणें**–१ ओकारी देणें, वांती होणें २ (एखाद्यास त्यानें) केलेले उपकार बोलून दाखवून टोमणा मारणें **तोंडीं खीळ पडणें**–तोंड बंद होणें, गप्प बसणें भाग पडणें 'अवघ्या बोल्याचें मर्म अर्थी । धरितां तोंडीं खीळ पडे ।' **तोंडीं घास येणें** (एखा दास) घासभर अन्न मिळणें, चरितार्थाचें साधन मिळणें, पोटा पाण्याची व्यवस्था होणें **तोंडीं तीळ न भिजणें**–१ (तापानें, संतापून ओरडण्यानें, रडण्यानें) तोंड शुष्क होणें, कोरडें पडणें २ एखादी गुप्त गोष्ट मनांत न राहणें, बोलून टाकणें, **तोंडीं तृण** [illegible]–(एखाद्यानें) शरण आलों असें कबूल करणें, शरणागत होणें, हार जाणें (दांतीं तृण धरणें असाहि प्रयोग रूढ आहे) **तोंडीं देणें**–(एखाद्यास एखाद्या माणसाच्या, पशूंच्या वाघांच्या) सपाट्यांत, तडाख्यांत, जबड्यांत, तावडींत लोटणें, देणें, हाल, दुःख सोसण्यास (एखाद्यास) पुढें करणें **तोंडीं–तोंडास पान–पानें पुसणें**–(एखाद्यास) छकविणें, लुबाडणें, भोंदणें, अपेक्षित लाभ होऊं न देणें, स्वतःच्या पोळीवर तूप ओढून घेऊन दुसऱ्यास तोंड पहावयास लावणें 'त्यानें आपल्या नळीचें बहाद्दर केलें आणि सर्वांच्या तोंडीं पान पुसलें' **तोंडीं माती घालणें**–(एखाद्यानें) अतिशय दुःखाकुल, शोकाकुल होणें 'ऊर, माथा बडवून, तोंडीं माती घालूं लागली'–भाव ५५ **तोंडीं येऊन घुडणें–नासणें**–(एखादी वस्तु पीक इ०) अगदीं परिपक्वदशेस, परिणतावस्थेस येऊन, ऐन भरांत येऊन, नाहींशी होणें, वाईट होणें **तोंडीं येणें**–१ (पारा इ० औषधानें) तोंड येणें १ ऐन [illegible] परिपक्व दशेस, पूर्णावस्थेस येणें **तोंडीं–रक्त रगत** भरा[illegible] [illegible] माणसाच्या रक्ताची चटक **लागणें**–१ वाघ इ० हिंस्र पशूं[illegible] [illegible]–खुषपत खाण्याची लागून तो माणसावर टपून बसणें २ (ल) लो[illegible] एखाद्या वस्तूची [illegible] चटक लागणें **तोंडीं लागणें**–(एखाद्यास [illegible] खाद्याची चव प्रथमच कळून त्या वस्तूची त्य[illegible] [illegible] म्हणून याम आवड उत्पन्न होणें 'ह्याच्या तोंडीं भात लाग[illegible]) **तोंडास** भाकर आवडत नाहीं' **तोंडीं लागणें**–१ (एखाद्याच्या [illegible] जबाब देणें तोंड देणें, उद्दामपणानें, आपला दर्जा विसरून उलट[illegible] लागणें पहा २ हुज्जत घालणें, वादविवादास प्रवृत्त होणें, तोंडा[illegible] [illegible]त'–नि १ 'ह्या आहेत ते दूपकाच्या तोंडीं लागत नसत[illegible] (गुड भाडण, इ०कांच्या) आणीबाणीच्या ठिक[illegible]णीं, आघाडीस, अ[illegible] [illegible] [illegible]–न जेवतांना [illegible]तोंडास रुचि आण णारा भाजी चटणी इ० सारखा मधून मधून खावय[illegible]चा चमचमीत पदार्थ **तोंडीं लावणें**–१ जेवतांना भाजी, चट[illegible]णी इ० चम चमीत पदार्थानें रुचिपालट करणें 'आज तोंडीं लावावयाला भाजीबिजी कांहीं केली नाहीं काय?' २ विसारादाखल पैसे देणें **तोंडें मागितलेली किंमत**–स्त्री (एखाद्या वस्तूची) दुकान दारानें सांगितलेली व घिसघिस वगैरे न करितां गिऱ्हाइकानें दिलेली किंमत **तोंडें मानलेला–मानला**–वि (तोंडच्या) शब्दानें, वचनानें मानलेला (बाप, भाऊ मुलगा इ०) धर्माचा, पुण्याचा पहा **तोंडें वांकडीं करणें**–वेडावून दाखविणें, वेडावणें **लहान तोंडीं मोठा घास घेणें**–१ (एखाद्यानें) आपल्या आवाक्या बाहेरचें काम हातीं घेणें २ (वडील, वरिष्ठ माणसासमोर) न शोभेल असें मर्यादा सोडून, बेअदबीनें बोलणें, वडील माणसास शहाणपण शिकविणें **जळो तुझें तोंड**–, बायकी आर्येत) एक शिवी स्त्रिया रागानें ही शिवी उपयोगांत आणतात म्ह० १ तोंड बाधून (दाबून) बुक्क्यांचा मार=एखाद्याचा विनाकारण छळ होऊन

त्यास त्याविरुद्ध तक्रार करतां न येणें, एखाद्यास अन्यायानें मार देऊन त्याविरुद्ध त्यानें वाच्यता केल्यास त्यास वेगुमानपणें शिक्षा करणें 'वायकाचा जन्म म्हणजे तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार, म्हणतात तें अक्षरशः खरें आहे'—पकोपे १ (गो) तोंडाच्या वाता घरा खाईल भीक मागता=बाहेर मोठमोठ्या गप्पा मारतो पण घरीं वायको भीक मागते मामाशब्द— **तोंड उष्टें**—न एखादा-दुसरा घास खाणें, केवळ अन्न तोंडास लावणें, तोंड खरकटें करणें [तोंड+उष्टें] **०ओळख**—स्त्री परस्पराचा विशेष परिचय नसतां, चेहरा पाहूनच हा अमुक आहे असें समजण्याजोगी ओळख, (एखाद्याची) चेहरेपट्टी लक्षात राहून तीवरूनच त्याला ओळखतां येणें, नाव वगैरे कांहीं माहीत नसून (एखाद्याचा) केवळ तोंडावळाच ओळखीचा असणें 'एखाद्याला वाटेल कीं वाळासाहेबांशीं त्याची तोंडओळखच आहे'—इप १७ **०कडी**—स्त्री १ भातील तुळयांचीं तोंडें बाहेर भिंतीतील ज्या तुळईवर टेवतात, ती सलग तुळई २ कौलारू छपराचे वासे ज्या सलग तुळईवर टेकतात ती छपराच्या शेवटीं, नकाम असलेली तुळई ३ गुराचें दावें जिला बांधतात ती कडी ४ (सोनारी धंदा) दागिन्याची शेवटची कडी, नाकें, ज्यांत फासा इ० अडकवितात ती (सरी इ० सारख्या दागिन्याची) टोंकाची, तोंडाची कडी, (जन्याच्या) मण्याच्या वगैर तोंडाशीं ठेवलेली कडी. ५ (जमाखर्चाच्या वहींतील जमा आणि खर्च या दोहोंबाजूचा मेळ हा मेळ=== अशा दुलगीनें (दुहेरी रेघेनें) दाखविण्याचा प्रघात आहे. 'वहीची खात्याची—तारखेची—तोंडकडी' असा शब्दप्रयोग करितात (क्रि० मिळणें, जुळणें, येणें, उतरणें, चुकणें, बंद होणें) [तोंड+कडी] **०कळा**—स्त्री चेहऱ्यावरील तजेला, कांति, तेज, टवटवी. (प्र) मुखकळा [तोंड+कळा=तेज] **०काढप** (गो) उपदंश झालेल्या रोग्यास एक प्रकारचें औषध देऊन त्याच्या तोंडातून लाळ वाहवितात तो प्रकार ह्या औषधानें तोंड बरेंच सुजतें [तोंड+गो काढप=काढणें] **०खुरी**—स्त्री (ना) गुराचा एक रोग **०खोडी**—वि तोंडाळ, टाकून बोलणारा, तोंड टाकणारा, अशी सवय असलेला 'परम अधम रुक्मी हा महा तोंडखोडी।—सारह ३ ७८ [तोंड+खोड=वाईट सवय] **०घडण**—स्त्री तोंडाची ठेवण, चेहरेपट्टी, तोंडवळा 'या मुलाची बापासारखी तोंडघडण आहे' [तोंड+घडण=रचना] **०घशीं**—**सीं**—क्रिवि १ जमीनीवर पडून तोंड घासलें जाईल, फुटेल अशा रीतीनें. (क्रि० पडणें पाडणें, देणें) तो तोंडघशींच पडे करता दंतप्रहार बहु रागें।'—मो २ (आश्रय तुटल्यानें) गोत्यात, पेचात अडचणींत, फजिती होईल अशा तऱ्हेनें, फशीं (पडणें) [तोंड+घासणें] **०घशीं देणें**—दुसरा तोंडघशीं पडे असें करणें **०चाटया**—वि खुशामत करणारा, थुंकी झेलणारा, तोंडासारखें बोलणारा **०चाळा**—पु १ तोंड वेडेंवाकडें करून वेडावण्याची क्रिया २ घास इ०खाण्याच्या रहाटीनें होणारी तोंडाची हालचाल, चाळा **०चुकाऊ**—**वू**—**व्या**, **तोंडचुकारू**—**चुकव्या**—वि. (काम इ० कांच्या भीतीनें) दृष्टि चुकविणारा, तोंड लपविणारा, नजरेस न पडे असा [तोंड+चुकविणें] **०चुकावणी**—स्त्री. (एखाद्यापासून) तोंड लपविण्याची, स्वतःस छपविण्याची क्रिया. **०जबानी**—स्त्री तोंडानें सांगितलेली हकीगत, दिलेली साक्ष, पुरावा —क्रिवि तोंडी, तोंडानें [तोंड+फा जबान्] **०जाव**—पु तोंडी जबाब. **०झाडणी**—स्त्री तिरस्कारपूर्ण उद्गारानीं झिडकारणें, खडकावणें, खरडपट्टी काढणें **०देखणा**—**ला**—वि आपल्या अतःकरणात तसा भाव नसून दुसऱ्याचें मन राखण्याकरितां त्याला रुचेल असा केलेला (व्यवहार, भाषण, गो इ०); खुशामतीचा, तोंडासारखा, तोंडपुजेपणाचा 'प्राणनाथ, मला हीं तोंडदेखणीं बोलणीं आवडत नाहींत'—पारिभो ३५ [तोंड+देखणें=पाहणें] **०देखली गोष्ट**—स्त्री दुसऱ्याची मर्जी राखण्याकरितां केलेलें, खुशामतीचें भाषण **०निरोप**—पु तोंडी सांगितलेला निरोप 'कृष्णास ते हळुच तोंडनिरोप सांगे।'—सारह ४ ९ **०पट्टा**—पु (बायकी) तोंडाचा तोफखाना, अपशब्दांचा भडिमार, संतापानें, जोराजोरानें बेबंदपणें बोलणें [तोंड+पट्टा=तलवार] **०पट्टी**—स्त्री (शिवणकाम) तोंडाला शिवलेली पट्टी 'योग्य तेवढी तोंडपट्टी कातरावी'—काप्र १४ **०पाटिलकी**—स्त्री १ आपण कांहीं न करता बसल्या जागेवरून लुडबुडेपणानें दुसऱ्याना हुकुमवजा गोष्टी, कामें सांगणें (पाटलाला बसल्या जागेवरून अनेक कामें हुकूम सोडून करून घ्यावीं लागतात त्यावरून) २ (उप) लुडबुडेपणाची वटवट, बडबड, तोंडाळपणा 'दुसरें कांहीं न झालें तरी तुमची तोंडपाटिलकी करण्यास कांहीं हरकत नाहीं'—आगर ३ ६१ [तोंड+पाटिलकी=पाटलाचें काम] **०पाठ**—वि पुस्तकाच्या सहाय्यावाचून केवळ तोंडानें म्हणता येण्यासारखा, मुखोद्गत [तोंड+पाठ=पठण केलेलें] **०पालट**—पुस्त्री १ (अरुचि घालविण्याकरितां केलेला) अन्नातील फेरबदल २ अन्नात फेरबदल करून अरुचि घालविण्याची क्रिया [तोंड+पालट=बदल] **०पिटी**—स्त्री १ (वडील, गुरु इ० कांची) आज्ञा न मानता तिचें औचित्य इ०कांसंबंधीं केलेली वाटाघाट; (वडिलांशीं, गुरूशीं) उद्धटपणानें वाद घालणें, उलट उत्तर देणें, प्रश्न इ० विचारून अडवणूक करणें 'गुरूसी करिती तोंडपिटी।'—विपू१ ५७ २ (दगडोबास शिकविण्याकरितां, विसराळू माणसास पुन्हा पुन्हा बजाविण्याकरितां थिल्लर जनावरास हाकलण्याकरितां करावी लागणारी) व्यर्थ बडबड, कटकट, वगवग [तोंड+पिटणें] **०प्रचिती**—**प्रचीति**—स्त्री खुशामत करण्याकरितां (एखाद्याच्या) व्यक्तिमाहात्म्यास, भाषणास, अस्तित्वास मान देणें, आदर दाखविणें [तोंड+प्रचीति] **०प्रचीत**—क्रिवि १ तोंडासारखें, खुशामतीचें, तोंडापुरतें (भाषण, वर्तन इ० करणें) २ माणूस ओळखून, पाहून;

माणसामाणसांत तारतम्य ठेवून (बोलणें, चालणें वागणें) ०प्रचीत बोलणारा-चालणारा-वागणारा-वि माणसामाणसांत तारतम्य ठेवून चालणारा, बोलणारा, वागणारा ०फटाफटी-फटाटी-स्त्री तोंडाची निरर्थक बडबड, वटवट, टकळी [तोंड+ध्व फटा। द्वि] ०फटाला-ल्या-वि मूर्खपणानें कांहीं तरी बड बडणारा, बकणारा, वटवट करणारा [तोंड+ध्व फटा।] ०फटबाळ-वि तोंडाचा फटकळ, शिवराळ, तोंडाळ, वातेफरास, अर्थी कर्तृत्व नसून लब्या लब्या वाता झोंकणारा ०फटबाळी-स्त्री शिवराळपणा, तोंडाळपणा, वावदूकता [तोंडफटबाळ] ०बडबड्या-बडव्या-वि निरर्थक वटवट, बडबड करणारा वकवकणारा; टकळी चालविणारा ०बंद-बांधणी-पुस्त्री गाडीच्या चाकाच्या तुंब्यावरील बाहेरील बाजूचें लोखंडी कडें, परी आंतील बाजूच्या कडयास रटबंद असें म्हणतात [तोंड+बंद=बांधणी] ०बळ-न वक्तृत्वशक्ति, वाक्पटुता; वाक्चातुर्य 'आंगबळ न चागबळ देरे देवा तोंडबळ' ०बळाचा-वि ज्याला बोलण्याची हातोटी, वक्तृत्वला साधली आहे असा, तोंडबळ असलेला, भाषणपटु जबेफरास ०बाग-स्त्री (राजा) चेहरेपट्टी, चेहऱ्याची ठेवण, घडण, मुखवटा ०बांधणी-स्त्री १ तोंडबंद पहा २ (ढोराचा धंदा) कातड्याच्या मोटेच्या सोंडेच्या टोंकाकरिता बाजूला शिवलेला गोट ०भडभड्या-वि तोंडास येईल तें बड बडत बकत सुटणारा, बोलण्याची, बडबडण्याची हुकी, हुसळी ज्यास येते असा भडभडून बोलणारा ०भर-वि तोंडास येईल तेवढा, भरपूर 'हॅमिल्टन यानीं खर्चवाढीबद्दल तोंडभर मागणी केली होती '-केस १ १९८ ०मार-स्त्री १ रोग्यावर लादलेला खाद्यपेयाचा निर्बंध पथ्य २ एखाद्यास बोलण्याकरिता तोंड उघडू न देणें भाषणबंदी ३ (ल) (एखाद्याच्या) आशा, आकांक्षा फोल ठरविणें (एखाद्याचा केलेला) आशाभंग मनोभंग निराशा (क्रि० करणें) ०मारा-पु १ शेतीच्या कामाच्या वेळीं पिकांत वगैरे काम करताना गुराच्या तोंडाला जाळी, मुंगसें, मुसकें बांधणें २ (एखाद्यास केलेली) भाषणबंदी, खाद्यपेयाचा निर्बंध ३ (प्र) तोंडमार तोंडमार अर्थ ३ पहा ०मिळवणी-स्त्री १ जमा आणि खर्च यांचा मेळ तोंडें मिळविण्यासाठीं मांडलेला जमाखर्च २ ऋणको व धनको यांच्यातील हिशेबाची बेबाकी, पूज्य ३ मेळ -शर ०मिळवणी खातें-न (जमाखर्च) कच्चें खातें (याचें देणें येणें सालअखेर पुरें करून खुद्द खात्यांत जिरवितात) ०लपव्या-वि तोंड लपविणारा, छपून राहणारा, दडी मारून बसणारा ०रोग-पु शिंगें असलेल्या जनावराच्या तोंडास होणारा रोग यांत लाळ गळत असते ०वळख-स्त्री (प्र) तोंडओळख पहा ०वळण-वळा-नपु चेहरा, चर्या, मुद्रा, चेहऱ्याची घडण, ठेवण, रूपरेखा, चेहरामोहरा; चेहरपट्टी, मुखाकृति मुखवटा [तोंड+वळ=रचना] ०वीख-न (ल) तोंडानें ओकलेलें तोंडांतून निघालेलें, विषारी, वाईट भाषण, बोलणें [तोंड+विष] ०शिनळ, शिंदळ-वि अचकटविचकट, बीभत्स बोलणारा, केवळ तोंडानें शिनळकी करणारा ०शेवळें-न मुंडावळ -बदलापूर २७७ [तोंड+शेवळें=शेवाळें] ०सर-क्रिवि तुडुंब, तोंडापर्यंत भरपूर ०सरता-वि अस्खलित, तोंडपाठ न म्हणतां येण्या सारखा, अडखळत अडखळत म्हणतां येण्यासारखा (श्लोक मंत्र इ०) -क्रिवि घसरत घसरत, अडखळत, चुका करीत, कसेंबसें, आठवून आठवून [तोंड+सरणें] ०सुख-न १ एखाद्यानें केलेल्या अपकाराचें शरीरानें प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळें केवळ तोंडानें यथेच्छ शिव्यांचा, अपशब्दांचा भडिमार करून त्यांत सुख मानणें २ जिव्हा मोकाट सोडून वाटेल तसें बोलण्यांत मानलेलें सुख, यथेच्छ व अद्वातद्वा केलेलें भाषण, (एखाद्याची काढलेली) खरडपट्टी; झाडती (क्रि० घेणें) ०सुख घेणें-(एखाद्याची) खरडपट्टी काढणें, हजेरी घेणें; (एखाद्यावर) शिव्यांचा, अपशब्दांचा भडिमार करणें ०सुटका-स्त्री १ जिभेचा (बोलण्यांतील) स्वैरपणा, सुटमुटीतपणा, वाक्चापल्य, जबाबदारी, (भाषण इ०तील) जनलज्जेपासूनची मोकळीक २ भाषणस्वातंत्र्य, बोलण्याची मोकळीक ३ तोंडाळपणा, शिवराळपणा ४ (पथ्य, अरुची, तोंड येणें इ० कांपासून झालेली) तोंडाची सुटका, मोकळीक तोंड बरें होणें, खाण्यापिण्याचें स्वातंत्र्य [तोंड+सुटणें] ०हिशेबी-वि अनेक रकमांचा मनातल्या मनांत चटकन् हिशेब करून सांगणारा बुद्धिमान (मनुष्य) शीघ्रगणक **तोंडागळा**-वि (तोंडानें) बोलण्यांत, वक्तृत्वशक्तींत अधिक. 'श्रीं शवाहूनि तोंडागळें। बोलकें आथी।'-ज्ञा १ ३७० [तोंड+आगळा=अधिक] **तोंडातोंडी**-क्रिवि १ समोरासमोर, २ बोलण्यांत बोलाचालींत [तोंड द्वि] **तोंडाळ**-वि १ दुसऱ्यावर तोंड टाकणारा, शिवराळ, भांडखोर 'लंडिं आणी तोंडाळ। अतिशयेंसीं।'-दा २ ३ १० २ बडबड्या, वाचाळ [तोंड] म्ह० हाताळ पुरवतो पण तोंडाळ पुरवत नाहीं=शिवराळ माणसापेक्षा चोर पुरवतो **तोंडाळणें**-उक्रि बकबक करून गुप्त गोष्ट फोडणें, जीभ पाघळणें [तोंडाळ] **तोंडोतोंड**-क्रिवि तोंडापर्यंत काठोकाठ, तुडुंब तोंडभर **तोंडोळा**-पु तोंडवळा, चेहरेपट्टी [तोंड+ओळा, वळा प्रत्यय]

तोडक—न तोडण्याची क्रिया, तटका, तुटका तोडणें एकदम सबंध तोडून टाकणें, तटा 'पहिलेंचि तोडक का गा नाहीं केले। आता उपेक्षिलें न सोडी मीं।'-तुगा ४४४२ -वि भांडखोर, तुटसाळ, ज्याचें कोणाशीं पटत नाहीं असा [तोडणें]

तांडकणें—अक्रि (प्रा) झाडावर पूर्ण वाढून पाडास येणें (आंबे इ०) [तोंड]

तोडका-गा—पु (विशे तोडगा) तोडगा पहा.

तोडगरसुळी—स्त्री विवाहसमयीं नवऱ्यामुलीनें घालावयाची एक गरसळी, माळ [तोड+गरसुळी=गळेसरी]

तोडगा—पु १ भूतबाधा, पिशाच्च, रोग इ० नाहींसे करण्याकरितां करितात तो जादूटोणा, मंत्रतंत्र, छाछू, कुवेडें इ०. (क्रि० करणें, वापणें) २ बाशुल्गोवा, बुजगावणें ३ कृत्रिम रीतीनें देवी आणण्याकरितां टोंचणें, देवी काढणें, टोंचणें ४ ज्योतिषी इ० कांनीं सांगितलेलें शुभाशुभविषयक भविष्य घडून येणें, ज्योतिष्यानें सांगितलेल्या शुभाशुभ भविष्याचा, औषध इ० काचा आलेला पडताळा, प्रत्यंतर, प्रत्यय,*अनुभव (क्रि० येणें, उतरणें, पटणें) 'औषधानें जो गुण येईल म्हणून तुम्ही सांगितलें तो मादया तोडग्यास आला ' [हिं] **तोडगेकरी**—वि देवी टोंचणारा, तोडगा करणारा [तोडगा+करणें]

तोडजोड—स्त्री १ यंत्राचे भाग सुटे, मोकळे करून पुन्हा जोडण्याची क्रिया. २ तडजोड, समेट, न्याय, निवाडा तोडणें, सलोखा घडवून आणणें, घटवटना (क्रि० पाडणें) ३ (एखादा व्यवहार सुरळित चालावयासाठीं योजलेला अडचणींतून मार्ग काढण्याचा) उपाय, शक्कल, हिकमत, युक्तिप्रयुक्ति ४ सावकाराचा तगादा, वादीची मागणी, हक्क इ० काचा दोघांच्या संमतीनें देवाणघेवाण करून निकाल लावणें (क्रि० करणें, पाडणें, लावणें, लागणें) ५ (सामा) (कामें इ० करण्याचा) उरक, झपाटा, शिताफी, आवरशक्ति, आवर, आटोप आणि हातोटी ६ (—अव) युक्त्याप्रयुक्त्या, खुब्याखाब्या, क्लृप्त्या [तोडणें+जोडणें]

तोडणावळ—स्त्री (लाकडें इ०) तोडण्याची, फोडण्याची मजुरी, खर्च [तोडणें]

तोडणी—स्त्री १ तोडण्याची, कापण्याची, छाटण्याची, तुकडे करण्याची क्रिया २ तगादा करणें, खनपटीस बसणें लकडा लावणें, आग्रह करणें (क्रि० लावणें, लागणें) [तोडणें]

तोडणें—उक्रि १ शस्त्रानें कापण्याच्या साधनानें, अगरहातानें (एखाद्या वस्तूवर) घाव घातल्यासारखें करून, ओढल्यासारखें करून, धसकावून, खाडून, खापलून, चिरून ताणून (तिचे) तुकडे करणें छाटणें, जोरानें विभक्त, वेगळा करणें, कापणें (या अर्थी तोडणें व मोडणें या दोन धातूंतील फरक लक्ष्यांत घेण्यासारखा आहे ज्यावेळीं शस्त्राच्या आघातानें किंवा आकस्मिक शरीर शक्तीनें व जोरानें एखाद्या वस्तूचे तुकडे करितात त्यावेळीं 'तोडणें ' हा धातु योजतात मोडणें या धातूच्या अर्थांत (पदार्थाच्या) मूळच्या रूपांत आकारांत जोरानें अथवा कशादि रीतीनें छिन्नविच्छिन्नता घडवून आणणें असा ध्वनि असतो मोडणें पहा). 'का शस्त्रवरी तोडलिया ।' —ज्ञा ६ ३७० २ (मूल) अंगावर पाजण्याचें बंद करणें 'मूल तोडलें ' स्तन मागें घेणें, काढून घेणें 'थान तोडलें ' ३ (एखादी वस्तु देण्याचें) बंद करणें; (एखादी वस्तु देण्याचें परिमाण) कमी करणें 'क्षुधा तृषा बोंडी । आहारातें तोडी । मारूनिया ।' —ज्ञा ६ ३४६ 'त्याचें अतच तोडलें पाहिजे ' —कोरकि ४१७ ४ (फौज, खर्च, कारखाना, पगार इ०) कापणें, छाटणें, कमी करणें ५ मोडणें, बरखास्त करणें, बंद करणें (भागीदारीचा धंदा, व्यवहार, मैत्री अथवा इतर संबंध, एक ठिकाणीं जमलेली—संयुक्त असलेली मंडळी, समिति) ६ (कलह, भेद, गडबड, दंगा इ०) मिटविणें, शांत करणें, समाप्त करणें, संपविणें ७ लचका तोडणें, कुरतडणें व फाडणें, दातांनीं, नखांनीं धरून ओढणें ८ (अतिशयोक्तीनें) (ढेंकूण, माशा, डांस इ०कांनीं) चावणें व सतावून, पिसाळून सोडणें, (तगादेदार, भिकारी, काम करून घेणारे इ०कांनीं) खनपटीस बसून, तगादा लावून छळणें; सतावून टाकणें [स त्रोटन, तुड् (तोडति), प्रा तोड, गु तोडवु, हिं तोडना, सिं तोडणु] (वाप्र) **तोडिजणें**—अक्रि तोडता येणें, तोडणें 'मग मनोखुवेलीचीं फळें । हातें तोडिजेती ।' —शिशु ७२ [तोडणें]

तोडून घेणें—सक्रि खंडानें, मक्त्यानें, इजारा करून (शेत इ०) स्वतंत्रपणें वहिवाटीस घेणें, वगळे करून, वांटणी करून घेणें

तोडून देणें—सक्रि खंडानें, मक्त्यानें, इजारा करून (शेत इ०) स्वतंत्रपणें वहिवाटीस देणें सामाशब्द— **तोडमोड**—स्त्री १ (कर्जफेड, अडचण इ० कारणामुळें सोन्याचांदीचे दागिने, भांडीकुंडीं इ०सामान) मोडून, विकून पैसे करणें २ दोन विरुद्ध पक्षांतील मतभेदाच्या, आक्षेपाच्या बाबी कमी करून त्यांत तडजोड, सलोखा घडवून आणण्याची क्रिया, तडजोड, तोडनाड, तोड ३ धान्याच्या रूपानें शेतसारा ठरविण्याची क्रिया ४ (सामा) (एखाद्या कामांतील) खाच्याखुब्या, मख्ख्या, मर्मस्थानें (एखाद्या प्रयातील) आडमार्ग, सुरुड, आडाखे, (एखाद्या यंत्रांतील) गुंतागुंत, हातोटी, गुरुकिल्ली, मख्खी ५ मोडकींतोडकीं भांडींकुंडीं, दागदागिने, हत्यारें, किडुकमिडुक इ० [तोडणें+मोडणें]

तोडमोड—स्त्री लिहिणें, बोलणें इ०काची जी रीत ती [मोड द्वि]

तोडर—पु १ पायांतील एक दागिना तोरडी, तोडा 'इडोपरीं वाउलीं तोडरीं काढिति दैत्यांचीं ।' —दाव ८१ 'लाडु रुळतु असे तोडरु ।' —उषा १०८४ 'अदु तोडराचा झणत्कार ।' —वसीस्व ३ ७२ 'तोडर दानवाचा सिसाळीं । वामचरणीं रुळतेंसे ।' —निगा १११ २ हातांतील एक अलंकार 'तोडर करीं सदा गर्जत ।' —देवीदास भामावर्णन [का तोडर=माखळी, सन्मानचिन्ह] (वाप्र) **—रीं घालणें**—जिंकणें, बटणीस आणणें पाडाव करणें 'कामादिक सहा वैरी । यणें उपदेश शस्त्रधारी । जिणोनि घालिता तोडरीं । मग संसारीं अरि नाहीं ।' —एभा

१ १०५ कामक्रोध जेणें घातले तोडरीं। विदारिले वरी लोभ दंभ। **–रीं बांधणें**–(पायाला बांधणें–कल्पनेनें किंवा तोरड्या वर मूर्ति काढून) (एखाद्यावर) हुकूम अधिकार सत्ता गाजविणें गुलाम करणें स्वाधीन करून घेणें कबज्यात ठेवणें 'कलिकाळ तोडरीं बांधोन। लक्षेस मुखें नादेका।'

तोंडली—स्त्री एक वेली व तिचें फळ [स तुंडिकावली] **०भात तोंडलीं(ले)भात** पु तोंडलीं मसाला इ० पदार्थ घालून केलेला भात

तोंडलें—न तोंडलीचें फळ हीं फळें गुळगुळीत हिरव्या रंगाचीं सुमारें इंच–अर्धा इंच जाड व लांब तीन इंच लांब असतात याची भाजी करितात हें गोड थंड मलाचा अवरोध करणारें जड रक्तपित्त दाह व सूज याचा नाश करणारें आहे हें बुद्धि मंद करणारें आहे असें म्हणतात –योर १४२ 'म्हणती सद्य कीर्तिप्रवाहस्पर्शे तोंडलें कवि त्या।' –माविराट ३ ५१ [तोंडली]

तोंडवळी ळें—स्त्रीन (विरू) तोंडवळी तोंडवळें पहा

तोडशी—स्त्री कासाराचें एक हत्यार –वदलापूर ९६

तोडस—पु (गो) लाकडी खिळा खुंटी

तोडा—पु १ (लाकूड इ०) तोडण्याची क्रिया (फुलें फळें इ०) खुडण्याची तोडण्याची गोळा करण्याची क्रिया (क्रि० करणें काढणें घेणें उतरणें तोडणें) २ (लाकूड इ० काचा) तोडलेला भाग तुकडा ठोकळा; ओंडा सुताळीचा तोडा ३ (व) मिरच्या कापूस इ० काढण्याचा तोडण्याचा हंगाम [तोडणें] **०काढणें**–आवगाच्या मुरगळलेल्या काड्या वेणणीबरोबर उपटणें –वदलापूर २९४ **०टाकणें**–(गवंडीकाम) विहीरीच्या बांधकामांत घराच्या भिंतींत–तीं बांधीत असतांना–कोनाडा इ०करितां रिकामी जागा सोडणें **तोडातोड–डा**–स्त्री १ सरास सर्वसाधारण किंवा जोराची खापलण्याची तोडण्याची छाटण्याची कापण्याची क्रिया छाटाछाट कापाकाप २ (ल) (एकमेकातील व जोराची) संतापून सोडण्याची छळण्याची त्रास देण्याची क्रिया ३ (आईपासून मुलास नवऱ्यापासून बायकोस कठोरपणानें) तोडणें दूर ठेवणें ताटातूट वियोग करणें ४ कठोरपणें ताटातूट वियोग झालेली स्थिति [तोडणें द्वि] **तोडामोडा**–पु १ (मिळकती दुकानें घरें दागदागिने सामानसुमान इ०) मोडणें विकणें विल्हेवाट लावणें पैसे करणें २ (एखाद्या संघटित योजनेच्या विधानाच्या कारखान्याच्या अंगोपांगांची) वाताहत फाटाफूट करून तें वगैरे बरखास्त करणें (क्रि० करणें) ३ (एखादी इमारत जिन्नस धंदा इ०) मोडकळीस येणें आणणें मोडकळीस येऊं देणें विस्कळित होऊं देणें मोडतोड करणें नाश करणें ४ विस्कळित पागापाग झालेली उध्वस्त नासधूस झालेली स्थिति (क्रि० करणें होणें) [तोडणें+मोडणें]

तोडा—पु १ सोन्याची चांदीची–मोहरा रुपये इ० हजार नाणीं भरलेली पिशवी –वाडमा १६४ 'श्रावणमासि खर्चतो कोट्यावधि तोडा।' –राला २ १०१ २ बंदुकींतील दारू पेट विण्याचा काकडा जामगी 'पहाऱ्यास शिपाई उभे पेटवुनी तोडा।' –राला १०१ ३ दाराचा दोरीचा सुतळीचा हात–दोन हात लांब तुकडा ४ कठिण व जाड जरतार ५ (दारूकाम) फुलबाज्या बाण इ० बांधण्याच्या उपयोगाचा निरखलेला भिजविलेला सुताचा दोरा धागा [तोडणें] **तोड्याचा बंदूक**–स्त्री तोड्यानें काकड्यानें दारू पेटवून उडवावयाची बंदूक इच्या उलट चापची बंदूक **०साखळी**–स्त्री (बैलगाडीचा धंदा) बैलाच्या गळ्यांत घालावयाची पितळेची साखळी

तोडा—पु १ (सोनारी धंदा) हातांत पायांत घालावयाचा सोन्याचा चांदीचा एक प्रकारचा दागिना २ शिंदेशाही घडणीचीच परंतु किंचित् पोकळ बनावटी (स्त्रियांच्या) हातांतील सोन्याची जाड साखळी ३ (कों) दरवाज्याच्या मुख्य चौकटीच्या वरच्या चौकटीची वगैरे तोड्यासारखी नक्षी ४ (पगडबंद) साखळीच्या कड्याच्याप्रमाणें केलेलें पागोट्यांतील बांधणीचें काम ५ लुगड्याच्या काठांतील कड्याच्या साखळीच्या आकाराची विशिष्ट रचना (इ) डिझाईन **०उठविणें**–(चांदीच्या हत्याराचा धंदा) नग तयार झाल्यावर त्यावर मिलई करणें, लकाकी देणें **शिंदेशाही तोडा**–पु एक बोट जाडीच्या चांदीच्या वर्तुळाकार कड्या करून एका कडीचीं निमुळतीं टोकें दुसऱ्या दोन कड्यांतून गांठीनीं जातील अशा रीतीनें त्या कड्या एकमेकांत अडकवून पायाच्या मापाचा हा दागिना करतात क्वचित् कड्यांना तोंडाशीं मागरे कळसे असतात किंवा मळसून असतें

तोडा—पु (वाद्य) सतार वगैरे वाद्याच्या रंगीत शोभणारा स्वरसमूह तबल्याचा नृत्याचा एक विशिष्ट थाट

तोंडा—पु एक पालेभाजी (विरू) तोंड्या पहा

तोंडाक—न (गो) तोंडीलावणें [तोंड]

तोडी—स्त्री (संगीत) एक राग ह्या रागांत षड्ज कोमल ऋषभ कोमल गांधार तीव्र मध्यम पंचम कोमल धैवत व तीव्र निषाद हे स्वर लागतात वादी धैवत संवादी गांधार गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर ह्याच गुजरी तोडी विलासखानी तोडी, बहादुरी तोडी इ० प्रकार आहेत 'महादेव कविराज पुण्यामध्यें रहाती। त्याच छंदप्रयोगीं गुणीजन गाती। बदलुन अंतरी मग उलट वाहती। तोडीमधें स्थानपठान करती।' –सग ४ [स त्रोटकी प्रा तोडइ] **०थाट**–पु (संगीत) एका थाटाचें नांव ह्या थाटांत शुद्ध

षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल गांधार, तीव्र मध्यम, शुद्ध पंचम, कोमल धैवत व शुद्ध निषाद असे सात स्वर असतात [तोडी+थाट]

तोडी—स्त्री १ तोड, युक्ति 'डागदार वघती नाडी दवा देत तोडी चालवी जरी बाधा नाहीं जडली।' –ऐपो ४३७ २ (गो) पानाचा, फळाचा देंठ उदा० 'दोडक्याची तोडी' [तोडणें]

तोडी—स्त्री मोठया पाटाची व ल्हान तोंडाची वाबूची करंडी –वदलापूर १३३

तोंडी—स्त्री १ विण्याचा डेरा व दौडी यांच्या साध्याची जागा २ साधा जोडणारी लाकडाची पट्टी ३ मृदंग, ढोलकें इ० वाद्याचें तोंड ४ (ना) विहीरीची पाळ [तोंड]

तोंडी—स्त्री (तनावरी) ल्हान घागर, कळशी [ता टोंडी, तोंडु=शेंदणें]

तोंडीची पाटली—स्त्री पाटलीचा एक प्रकार हिला फासा नसून केवळ तोंडें मिळविलेलीं असतात याच्या उलट फाशाची पाटली [तोडणें+पाटली]

तोडीजोडी—स्त्री (प्र) तोडजाड पहा

तोडीव—वि तोडलेलें, छाटलेलें (लाकूड इ०) [तोडणें]

तोंडोल—न (ना) तोंडलें

तोंडोळी, तोंडोळें—स्त्रीन (प्र) तोंडली, तोंडलें, तोंडली पहा

तोंड्या—पु एक पालेभाजी तोंडा पहा

तोणको, तोंडको—पु (गो) दाडा [का टोण्णे] **तोणकावचें**—सक्रि (गो) दाडयानें मारणें **तोणी**—स्त्री (गो) आखुड काठी टोणी पहा

तोणकी—स्त्री (गो) एक ल्हान माशाची जात, मासळी

तोणा-णो—स्त्री (गो) मोठी व वारीक ऊ टोणा पहा

ततया—पु फसवणूक, लबाडी, सोदेगिरी वनावट लेख, हकीगत, (विशेषत) गादी, गादीवर हक्क मिळावा म्हणून केलेली वनावणी, फसवणूक सोदेगिरी —मोल —वि केवळ काहीं सादृश्या वरून दुसऱ्याचें नाव सांगून, दुसऱ्याची बतावणी करून (राज्या वर) हक्क सांगणारा, खोटा वारस, ठक, भोंदु (सामा) दुसऱ्याची बतावणी करणारा उपटसुंभ लबाड (मनुष्य) तातया रत्नागिरीस अटकेंत होता' –वाडसमा २ १२१ [का तोताय] सामाशब्द– **तातयेगिरी**–स्त्री (कायदा) आपण दुसरच कोणी इसम आहोंत असें भासवून केलेली फसवगिरी, (इं) पर्सोनेशन –घका १८३

तो(तों)तरा, तोंतळा—वि अडखळत अडखळत, एक एक अक्षर दोन तीन वेळा उच्चारीत बोलणारा बोलताना अडणारा, लागणारा चोचरा [ध्व हिं तोतला]

तोता—पु पोपट, राघू 'मज मैनेचा अंतरंग तोता।' –प्रला १५८ [हिं]

तोता—पु मोरचूत, (प्र) तुतिया पहा [हिं तूता]

तोतो—स्त्री (बालभाषा) अभ्यंगस्नान, तेल इ० लावून शरीर माखून न्हाणें [ध्व डोकें थापटण्याचा]

तोदा—न (तिरंदाजाचें) नेम मारण्याचें स्थान, लक्ष्य; संधानबिंदु निशाण [फा]

तोंदिल—वि (श) लठ्ठ, मोठया पोटाचा, ढमाल्या, तुंदिल. [स तुंदिल]

तोप—पु १ (गो) टोप २ (कु) मोठें पातेलें [स. स्तूप, का टोप्प]

तोपची—पु तोफखान्याकडील अधिकारी, गोलंदाज [तुर्की तोपूची]

तोपण—अक्रि (गो) आत रिघण्याची, घुसण्याची क्रिया

तोंपर्यंत-पावेतों—क्रिवि तवर, त्यावेळेपावेतों [तों+पर्यंत पावेतों]

तोपारो—पु (गो) खर्चो नावाच्या मासळीचें पिलूं

तोपियो—पु (गो) सरडा, टोपियो

तोपुलो—पु (कु) ल्हान पातेली

तोपूल—न (गो) ल्हान टोप [गो तोप]

तोफ—स्त्री १ आत दारू भरून बार काढण्याचें, गोळे फेंकण्याचें यंत्र (क्रि० मारणें) [तुर्की तोप्] (वाप्र) **तोफेच्या तोंडीं देणें**-१ (एखाद्यास) तोफेच्या तोंडासमोर उभें करून त्याच्यावर तोफेंतून गोळा सोडणें, तोफेनें उडविणें, ठार करणें २ (ल) (एखाद्यास) संकटाच्या कठिण परिस्थितीच्या तोंडीं देणें ३ (एखाद्या कृत्याचे) दुष्परिणाम भोगण्यास पुढें करणें सामा शब्द–**तोफखाना**–पु १ तोफांचा समुदाय २ तोफा, दारूगोळा इ० युद्धसामुग्री ठेवण्याचें ठिकाण [तोफ+खाना=घर, ठिकाण] **तोफचा**-तोपची पहा **तोफजी**—स्त्री गोलंदाजी 'वर्कंदाजी व तोफजी फिरंगी याची निस्सीम म्हणावी तैसी' –व्रप ७७

तोफा-फां—वि नामी उत्कृष्ट, उत्तम, दुर्मिळ, मूल्यवान, तऱ्हेवाईक चांगलें (वस्त्र इ०) [अर तुह्फा]

तोवण-त—स्त्री अपराध न करिता आलेला अपराधाचा आरोप, आळ (प्र मिरू) तोहमत, तोहमत पहा 'अशा निंद्य रीतीनें शरण जाऊन राजा आपल्यावर तोवत आली होती तीपासून सुटला' –इंग्लंडची बखर १२६

तोबरा—पु १ हरभरे, चंदी इ० आत भरून घोड्याच्या तोंडाला लावावयाची कातड्याची, पडमाची पिशवी 'औषध सु–चणक कल्पीं पीतपट पसाहि तोबरा माप।' –मोद्रोण १० ४८ २ टपालवाल्याची पत्रें इ० वाहून नेण्याची पिशवी ३ (ल)

आत अतिरिक्त पदार्थ भरल्यामुळें किंवा राग इ०कांमुळे पिशवी-सारखें फुगलेलें तोंड. ४ (बैलगाडी) चाबूक, फुण्या, सुपग्या इ० ठेवण्यासाठीं गाडीस बांधलेली एक पडमाची पिशवी. [फा. तोब्रा] म्ह॰ तोबऱ्याला पुढें लगामाला पाठीमागें=कामचुकार, भोजनगाऊ, आयतोजी इ०समासंबंधीं योजतात (खायाला आधीं, कामाला कधीमधीं याप्रमाणें).

तोबा—पु. १ वस्त्राला पीळ घालून, मारण्यासाठीं केलेला जाड कोरडा (गर्दी मोडण्यासाठीं हा लोकांना मारतात). 'विठोबा भला मारिला तोबा। कंबर मोडली।' २ अतिशय गर्दी; दाटी. 'यात्रेंत अगदीं तोबा उडून राहिला.' **तोबेमार**–पु. तोब्यानें मारणें; तोब्याचा मार. [तोबा+मार]

तोबा, तोबा तोबा—उद्गा. (मुसलमानांत रूढ) पश्चात्तापाचा, दुःखाकुलतेचा हाय। हाय।, अरेरे। या अर्थाचा उद्गार. 'बहु हाय। हाय। म्हणति प्राकृत बुध हंत। हा। यवन तोबा।' –मोर्भीष्म ४.१४. [अर. तौबा; फा. तोबा]

तोमर—पुन. घुसळावयाच्या रवीच्या आकाराचें एक लोखंडी आयुध. [सं.]

तोय—न. पाणी; उदक. 'फळ तोय वर्जून समस्त। निराहार बैसला रघुनाथ।' [सं.] सामाशब्द– ०तारी–स्त्री. (पाण्यांतून तारून नेणारी) नाव; होडी. 'तुझी तोयतारी त्वरें आणि तीरीं।'–वेसीस्व प्रस्तावना पृ. १३. [तोय+तारणें] ०द–पु. मेघ; ढग. [सं. तोय=पाणी+सं. दा=देणें] ०राशी–शि–पु. पाण्याचा सांठा; समुद्र; सागर; उदधि. 'जननिजनक पुत्री तात सीताविलासी। वचननिगम त्याचा आटवा तोयरासी।'–मुरामा अरण्यकांड २३. [सं. तोय+राशि=रास]

तोय—स्त्री. कलाबतूची विणलेली जाळीदार पट्टी; जर. तुई, तोई पहा.

तोर—स्त्री. (कु.) तूर पहा [हिं]

तोर—न. (कु. हेट राजा.) कोंवळा कच्चा आंबा; कैरी. [सं. तुवर=तुरट; तुल० वा. तोरें=पक्व]

तोर—पु. आंब्याचा मोहोर. [तुरा]

तोरंजन—न. ईड; ईडलिंबू; महाळुंग. [फा. तुरंज]

तोरड—पु. (काव्य) तोडा; पुरुषांचें एक पादभूषण; (विरू.) तोडर; तोडर पहा. 'हत्तीचे पायीं तोरड।'–ऐपो १४. **तोरडीं** घालणें–जिंकणें; दमन करणें; पादाव करणें; कबजांत आणणें. तोडरीं घालणें पहा. 'जयाची कामना धावडी। काळ घातला तोरडीं।'

तोरड—पु. अंबाडीचा दोरडा, असुड. -बदलापूर १३.

तोरडी—स्त्री. स्त्रियांचें एक पादभूषण. हें सामान्यतःचांदीचें असतें. 'पायीं सांखळ्या तोरड्या।' [तोडर]

तोरण—न. १ (घराच्या) पुढील दरवाजाच्या चौकटीचा वरची आडवी पट्टी; गणेशपट्टी. २ समारंभ, उत्सव इ० आनंदप्रसंगीं घर, मांडव इ० कांच्या प्रवेशद्वाराजवळ आंब्याचीं पानें, डाहाळ्या, फुलें इ० दोरींत ओवून बांधतात तें मंगलचिन्ह. 'वोस गृहीं तोरण बांधिलें। कां उपवासी अन्नें लिंपिलें।'–ज्ञा १३.४६९. ३ होळीवर, देवादिकांवर बांधतात ती नारळ, खोबऱ्याच्या वाट्या इ० कांची माळ. ४ तराजूचा कांटा ज्यांत हलून तिकडे हलतो तें दुबेळकें. [सं.] सामाशब्द– ०टका–पु. लग्नमंडपावरील कर. [तोरण+टका] ०भेट–स्त्री. लग्नावरचा कर, पट्टी.–शार. [तोरण+भेट=नजराणा] ०वेस–स्त्री. लग्नकार्यांत घराच्या मुख्य दरवाज्यावर केळीचे खुंट लावून केलेली कमान. सामान्यतः ही कमान महारांनीं त्यांच्या पोस्ताच्या हक्काबद्दल उभारावयाची असते. [तोरण+वेस=दरवाजा, प्रवेशद्वार]

तोरण—स्त्री. एक कांटेरी फळझाड. हें करवंदाच्या झाडासारखें असून डोंगराळ प्रदेशांत होतें. यास फुलांचे तुरे व पिवळट रंगाचीं फळें येतात. –न. वरील झाडाचें फळ, हें खाण्यास चांगलें लागतें; हें तुरट, आंबट, उष्ण व गुरु असून रक्तपित्तनाशक, कफ व वात यांचा नाश करणारें व सारक आहे. गांगेरुक म्हणून तोरणाची एक दुसरी जात आहे. –वगु ४.१५.

तोरणा—पु. हळवार, हलक्या जमीनींतील भात. –बदलापूर २८३.

तोरणें—न. (कों.) रहाटगाडग्याच्या कनेकडाचें पुढलें टोंक ज्यावर ठेविलेलें असतें व ज्याच्या खालून बैल फिरत असतो तें लांकूड. याच्या जवळच कनेकडांत तुंब घातलेलें असतें. 'तोरणावर कनेकड फिरतें.'

तोरप, तोराप—न. (कु.) (नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें) आवणी न करितां भाताचें पीक घेतां यावें म्हणून भाजून तयार केलेली जमीन; असल्या जमीनींत उभें असलेलें पीक.

तोरमली–ल्ली—स्त्री. अपक्व व कनिष्ठ जातीच्या हिऱ्याची एक जात. सिलोन बेटांत यास तुरमली म्हणतात; संस्कृत भाषेंत यास गंधर्व व वैद्यक ग्रंथांत वैकांत म्हटलें आहे. ही पांढरी, हिरवी किंवा निळी असते; हिऱ्या निरनिराळ्या रंगांवरून माणिक्यकल्प, ब्रिसिलीपत्रा, श्वेत, नीलकल्प, पेरिडाट, सायदेराइट, ड्रायम्लाईट, स्कोर्ल अशा हिऱ्या जाती पडल्या आहेत.

तोरमी—स्त्री. एक वाद्यविशेष. 'पावे तोरमी मोहरीं।' –दाव ७०. [सं. तूर्य]

तोरवणी—न. (कु) धान्य पेरल्यानंतर शिंपावयाचें पाणी.

तोरा—पु. (संपत्ति, सौंदर्य इ०कांच्या) अभिमानाचा आविर्भाव, दिमाख; ऐट; डौल; गर्व. 'संपत्तीचा त्यापुढें काय तोरा।' –वामन, स्फुट श्लोक (नवनीत पृ. १३४.) [हिं.; तुल० का.

तोर=प्राधुर्यानें चावरणें] ०मिरविणें-दिमाखा, ऐट दाखविणें, गर्वानें चावलें तोरदार-वि गर्विष्ठ, दिमाखखोर, ऐटबाज, डाम डौली [तोरा]

तोरांज—न (गो) पपनस तुरंज पहा

तोरें—न १ वनस्पति वगैरे पाण्यामध्यें कुजून त्यापासून (त्यात स्नान करणाराच्या किंवा तें पिणाराच्या अंगास) कडू उत्पन्न करण्याचा गुणधर्म; तें पाणी प्याल्यानें, त्यात स्नान केल्यानें अंगावा उठणारी कडू, सून इ० २ (गो.) गरोदर स्त्रीस येणारी सूज ३ (गो) पांढरा रंग 'गणपतीस तोरें केव्हा काढणार ?'

तोरा—मना (नामपुरी, वागवाणी) तुम्हे

तोर्‍द—वि (गो) सरपूस भाजलेला

तोल—पु १ वजन करणें, वजन करण्याची क्रिया २ वजन करून पदार्थाचें समजलेलें मान, परिमाण ३ पल, झोंक 'राधेयपना केचा होता मार्गेचि तेचना तोल ।' —मोकर्ण ७ ४० ४ (कांहीं जिन्नस तोलताना) गिऱ्हाइकास हवा असेल तेवढ्या वजनाचा जिन्नस देऊन लोकरीतीप्रमाणें आणखी थोडासा जिन्नस वर देतात तो ५ (सामा) तुलना, बरोबरी, तुलनेस, जोडीस जुळणें, समानता 'मालोजीस मनसब देऊन तुमच्या तोलाचें करतो ' ६ (ल) महत्त्व, मोठेपणा, वजनदारी, भारदस्तपणा 'राष्ट्राचा मेचड तोल ।' —सप्रामगीतें १०८ ७ —न वजन करण्याचें परिमाण, माप, वजन उदा० शेर, मण, तोळा, मासा इ० [स तुल्=वजन करणें] (वाप्र) ०देणें-(दुसऱ्याचा अपराध, अपकार) सहन करणें, पोटात घालणें, गम खाणें, गई, क्षमा करणें, (दुसऱ्याच्या मतास मान देऊन, आपलें मत बाजूस ठेवून त्याच्या मतास) मान्यता, अनुमति, संमति देणें, आपला हेका सोडणें ०मिळविणें-(जगतार धंदा) वजन पडताळून पाहणें ०लावून चालणें.-ठमकत ठमकत, नखऱ्यानें, छाती काढून चालणें ०संभाळणें-समता, साम्य, समतोलपणा राखणें झोंक जाऊ न देणें, इकडे तिकडे न झुकणें तोलाचा-वि १ बरोबरीचा सारख्या दर्जाचा, किंमतीचा, हिंमतीचा, जोडीस अनुरूप २ (ल) बहुमोल भारी म्ह० जसा वारा वाजेल तसा तोल द्यावा=परिस्थितीप्रमाणें वर्तन ठेवावें तोलास तोल घेणें-देणें-१ बारबार घेणें, देणें २ (ल) (द्रव्यव्यय, शौर्य, वक्तृत्व इ० बाबतींत दुसऱ्याशीं) बरो बरी करणें टक्कर देणें, स्पर्धा करणें तोडीस तोड देणें पहा सामा शब्द- ०दार-वि १ (संपत्तीचा खर्च इ० बाबतींत) टक्कर देण्यास, स्पर्धा करण्यास, तोलास तोल देण्यास बरोबरी करण्यास तयार असलेला, बरोबरी करण्याची हिंमत असलेला, याच्या उलट पुरुषा, क्षुल्लक, किरकोळ, क्षुद्र २ भारी, प्रचंड 'भागानगरकर मोगल फौज तोलदार सामान पुरा आहे ' —वाडशाछ १ २ ३ वजनदार, मातब्बर, भारदस्त, अब्रूदार, मानमान्यतेचा, प्रतिष्ठित [तोल+फा दार] ०दारी-स्त्री १ तोलासतोल देण्याची शक्ति, स्पर्धा, ईर्ष्या, बरोबरीच्या नात्यानें वागण्याची हिंमत २ (ल.) प्रतिष्ठितपणा, प्रतिष्ठा, भारदस्तपणा, वजनदारपणा, मानमान्यता [तोलदार] म्ह० तोलदारीचा हेवा आणि मनकाडीचा दिवा=आपल्यापेक्षा उच्च दर्जाच्या माणसाशीं, अंगीं पात्रता नसतानाहि स्पर्धा करणें (मूर्खपणा होय). **तोलासन**-न (योग) दोन्ही पायाचे चवडे जमीनीवर टेकून बसावें दोन्ही पाय एकाशीं एक जुळवून, दोन्ही हात जमीनीवर टेकून आसन उचलावें यास डोलासन किंवा तोलासन म्हणतात —सयोग १५३ [तोल+सं आसन=बसणें, बैठक]

तोलणें—उक्रि. १ वजन करणें, जोखणें २ मनानें, बुद्धीनें (एखाद्या पदार्थाची, व्यक्तीची) किंमत, महत्त्व, सामर्थ्य, वजन इ० ठरविणें, अदाजणें ३ (एखादें कार्य इ० एखाद्याम) झेंपणें, तडीस नेण्याचें सामर्थ्य असणें, आटोक्यात असणें, चांगल्या रीतीनें करता येणें, पेलणें 'तुमच्यानें तोलवेल तेवढेंच घ्या ' ४ तुलना करणें, (दोन जिन्नस, व्यक्ती इ०ची परस्पराशीं) तुळणें 'निंदी कपटी जी श्री श्रीदे—श्रीशीं विशक तोलावी ।' —मोसभा ४ ११ —अक्रि (अक्षरश: व ल) झुकणें, कलणें (एकाबाजूस) झोंक खाणें, वाकणें [स तुल्=वजन करणें] **तोलन**-न १ वजन करणें, जोखण्याची क्रिया. २ (ल) (दोन पदार्थांत) तुलना करणें [स] **तोलीव**-वि १ वजन केलेलें, तोललेलें, जोखीव, याच्या उलट मोजीव, मापीव २ (ल) मोजकें, परिमित, माफक, योग्य प्रमाणात असलेलें [तोलणें]

तोवद—न (गो) होडीवर तयार केलेलें वर्तुळाकार छप्पर

तोवली—स्त्री (गो) कोंवळी सुपारी

तोंवर—पु (राजा) ज्यामध्यें आवळपणा आला नाहीं अशी आंब्याची कोंवळी कैरी. तोर पहा

तोंवर-री—क्रिवि १ त्यावेळेपावेतों, तोंपर्यंत २ ताव त्काल, तितकावेळपर्यंत जोंवर याचा उत्तरगामी शब्द [तों+वर]

तों(तो)वरी—स्त्री (कों) खाऱ्या पाण्यातील माशाची एक जात

तोवर, तो(तों)वरी—पुस्त्री (को) कोंवळा कोंब, देठ, अंकुर तुरा डिकशी, अंकुर, तुरा फुटणें (क्रि० फुटणें, येणें) 'सोमवल्लीचे तोवर । तेंचि सोमपान मधुर ।' —कथा ३ ८ १३१ [तुरा]

तोवसोळी—स्त्री (गो) तवसें किसुन केलेलें एक खाद्य [तवसें]

तोश—स्त्री जोर, हिंमत, बळ 'शत्रू तोशीनें जोरीनें चालोन येत आहे.' —ख ७ ३५८९ [फा ताश्]

तोश—पु राशाच्या अंगावरील रग, लोकर 'राशोणें तोश नामक।' -राज्यव्यो २ ३० [फा]

तोश(प)क—स्त्री (व) गादी [फा तुशाक्=अंथरूण]

तोश(शे)खाना—पु कोठार, जामदारखाना; वस्त्रागार, सरकारी मनिला 'तोशेखाना व दिला त्यात साडेसातशें रुपये नगद आणि काहीं पोशाख होत' -रा ५ १४० [फा तोश खाना=वस्त्रागार]

तोशीस—स्त्री १ (*राजा, सावकार, चोर, इ०कांनीं केलेला*) उपद्रव, छळ, जुलूम, (सामा) छळणें व त्रास देणें, त्रस्तस्थिति, जिकीर (क्रि० लागणें, देणें, लावणें) २ झीज, नुकसान, घस 'जवाहीर इगरजाकडे गाहाण आहे तें फरोख्त करणार परंतु सरकारचें तोशीस लागेल' -समारो १ १४९ [अर तश्वीश्]

तोष—पु आनंद, समाधान, मनाचें सुख, प्रसन्नता 'जो प्राणक्षयें विषादु। तोषु देता।' -ज्ञा २ ११७ [स] **तोषक**—वि तोष देणारें, समाधानकारक, आनंद, प्रसन्नता देणारें, आल्हाददायक [स तोष+स कृ=करणें] **तोषण**—न आनंदित, समाधानयुक्त, प्रसन्न करणें [स] **तोषणें**—अक्रि संतुष्ट, आनंदित, प्रसन्न होणें, समाधान पावणें 'न्याहाळितां तोषला अंतरीं।' -उक्रि (क) संतुष्ट करणें, आनंदित, प्रसन्न करणें 'तोषोनि प्रसादु घेईजे। अतिथीचा -ज्ञा १६ १४८ [स तोषण] **तोषित**—वि संतुष्ट, प्रसन्न आनंदित केलेला [सं]

तोषक—स्त्री बैठक बिछाना अथरूण 'गाद्या तोषक लोड टेंकुनि मनीं मानीतसे वैभवा।' -दवनाथकृत विधिनिंदा ७ [फा तुशाक्=अंथरूण नमकण]

तोष्ट-स्त—न तगादा, लकडा, निकडीची मागणी 'आम्हांस समस्तांस कर्जपोटींच तोष्ट लाविले आहे' -वाडबाबा २ ३५१ [त्वष्ट]

तोसदान तोस्तान—न १ काडतुसें बंदुकीची दारू इ० सामुग्री ठेवण्याची कंबरेस बांधण्याकरितां चामड्याची पिशवी २ दप्तर ठेवण्याची कापडाची पिशवी ३ हातकन्याजवळची सामानसुमान ठेवण्याची पिशवी -वि अगडबंब, गलेलठ्ठ [फा तोशा+दान] (एखाद्याचें) **तोसदान वाढणें**-१ (एखाद्याचा) बडेजाव, ऐश्वर्य वाढणें २ (एखाद्याची) देवपूजा, जप इ० प्रस्थ वाढणें ३ (एखाद्याचें शरीर) लठ्ठ व ढब्बू होणें

तोसास—स्त्री नुकसान तोशीस

तोस्तदान—न पिशवी, (प्र) तोसदान पहा

तोस्तान—न (कर) तगादा, लकडा, निकड तोष्ट पहा 'माझ्यामागें तोस्तान लावू नको.' [त्वष्ट]

तोहमत—स्त्री १ खोटा आरोप आळ बालट, किटाळ २ (व्यापक) (व्यापार इ०कात आलेला) तोटा, टोकर नुकसान, दुर्दैवाचा फेरा; अनर्थकारक, दुःखदायक, हानिकारक गोष्ट, प्रसंग [अर तुह्मत्]

तोळ—पु (गो) १ टोळ २ चिचाळा व लाव पन्हळ

तोळबंदी—स्त्री हातांत घालण्याचा बाजीसारखा स्त्रियांचा एक दागिना 'तोळबंदीया दारवें।' -कालिकापुराण ७ ५८

तोळया—पु १ (काव्य) जाड, अवजड दिसणारा खांब २ खांबाखालील उथळें, उखळी, तळखडा 'पद्मरागाचे तोळेव। पायीं दडपिले मरगजस्तंभें।' -मुसभा ३ ८७ -ह ३४ १२० ३ (व्यापक) (दिसण्यांत असाधारणपणें, विशेष) जाड व भरदार असा हात, पाय, झाडाचें खोड इ० ४ धष्टपुष्ट, गरगरीत, भरदार, व गोंडस शरीर ५ गवंड्याचा ओळंबा, लंबक [तुल०=तुळई]

तोळा—पु (सोनें, चांदी इ० मौल्यवान पदार्थांचें) वजन करण्याचें, वजनाचें एक परिमाण हा सोळा माषांचा किंवा ऐंशी रत्तींचा असतो असें ग्रंथांत वर्णन आहे त्यावरून याचें वजन १०५ (ट्रॉय) ग्रेन होतें व्यवहारात जवाहिन्याचे बारा माष (मासे) मिळून तोळा होतो त्यावरून त्याचें वजन २१० ग्रेन ठरतें निरनिराळ्या व्यापाराच्या प्रांतीं, शहरीं तोळ्याचें निरनिराळें परिमाण आहे तें पुढें दिलें आहे- पुणें, अमदाबाद १९३॥ (ट्रॉय) ग्रेन, अहमदनगर १८८॥ (ट्रॉय)ग्रेन सिंधप्रांत १८७॥(ट्रॉय)ग्रेन जालना १८४॥ (ट्रॉय)ग्रेन मुंबई १८० (ट्रॉय) ग्रेन कलकत्ता १ ०९ ६६६६६ -ज्ञकोअ १९८ [स तुल्] **०मासा**-(प्रकृति स्वभाव इ० कांचा) चंचलपणा, नाजूकपणा दर्शविणारा शब्दसमूह ह्याची प्रकृति-रोगाची भावना तोळामासा आहे =ह्याचा स्वभाव, ह्याची प्रकृति अगदी क्षुल्लक कारणानेंहि बिघडण्याइतकी नाजूक आहे **०मासा पाहणें**-कृपण हाताचा जड असणें **तोळेवरी**-क्रिवि (ना) एखादें काम करण्याचे नावानें मान भापळ्या एवढें शून्य अशा अर्थी 'गोष्टी करावयास सांगा मान देणेंविषीं मात्र तोळेवरीच।

तौक्ल—स्त्रीन (प्र) तवक्ल पहा

तौक़ीर-ल, तौखार-ल—न टवकीर इ० पहा

तौताक—तवताक पहा

तौदूक—क्रिवि नुकताच आताच थोड्याच वेळापूर्वी

तौपर्यंत, तौंपावेतों, तौंवर—क्रिवि तोंपर्यंत तोंपावेतों, तोंवर पहा

तौर—पु तोरा डौल, दिमाख, गर्व

तौरी—वि रागीट चिडखोर, तापट (प्र) तवरी पहा

तौर्यत्रिक—न नृत्य, गीत व वादन या तिहींचा समुदाय 'तौर्यत्रिकासहित आणुनि पत्नातें।' -वामनकृत रुक्मिणी स्वयंवर ८७ [स]

तौल्य—न. बरोबरी, साम्य, सारखेपणा, अनुरूपता, तुल्यता [सं]

तौस, तौसें—न (राजा) (विरू) तवशी, तवसें पहा

त्यक्त—वि टाकलेला, सोडलेला, त्याग केलेला, सोडून, टाकून दिलेला [सं] **त्यक्तोदक**-वि ज्यानें एखाद्या गोष्टीवर पाणी सोडलें आहे, नाव टाकलें आहे, संबंध सोडला आहे असा 'अंगीं वैराग्यविवेक। ब्रह्मालागीं त्यक्तोदक।' -एभा १ १६५ [त्यक्त+उदक=पाणी]

त्यज(जि)णें—सकि टाकणें, सोडणें, त्याग करणें 'तें कांहीं न त्यजे अधिकें। गोवींचि पडे।' -ज्ञा १८ १३१ [सं त्यज्=टाकणें] **त्यजनीय**-वि टाकण्यास, सोडण्यास योग्य [सं] **त्यजिणें**-सकि सोडणें, टाकणें, त्याग करणें, टाकून देणें 'पूर्वी धर्म न रुचला त्यजिला निपट्ढनि तो जमा ढुचला।' -मोकर्ण ४९ ११

त्यंट—क्रिवि (कों) तिकडून

त्यद्दांठीं—क्रिवि (कों) तेथून 'मे तुला त्यद्दार्गीं खाऊ घेऊन येन' -ल्गेक २ २३

त्या—सना १ तो, तें या सर्वनामाचें सामान्यरूप २ ती या सर्वनामाचें अनेकवचन

त्याकां—सना (कु) त्याना

त्याग—पु १ सोडणें, टाकून देणें, वर्जणें २ (वेदांत) कर्मफल सोडून देणें 'यया कर्मफलत्यागातें। त्यागु म्हणती पैं जाणते। एव त्याग सन्यास तुतें। परिसविले।' -ज्ञा १८ १२५ ३ दान, अहेर, बिदागी, सभावना 'पदोपदीं नाना त्याग।' -एरुस्व १५ १२८ ४ गोंधळी, भराडी, डौरनरू इ॰ काना त्याच्या कामा बद्दल द्यावयाची बिदागी, मजुरी [सं] **॰भोग**-पु उपभोगणें व दुसऱ्यास देणें, दान करणें [सं त्याग+भोग=उपभोग] **त्यागाभोगापुरता**-वि उपभोग घेण्यास व दुसऱ्याला देण्यास, दान करण्यास पुरेल इतका (पैसा, संपत्ति, धान्य इ॰) [त्याग भोग+पुरणें] **त्यागणें**-सकि १ सोडणें टाकणें, वर्जणें २ (काव्य) टाकणें, उत्सर्ग करणें (मल, विष्ठा इ॰) 'लांगूल उभारूनि धांवि भला वृषभ। त्यागिलें वीरें लेंडचि त्यावेळीं।' [त्याग] **त्यागी**—वि १ ससार व सासारिक बधनें ज्यानें टाकिलीं, तोडिलीं आहेत असा (मनुष्य), विरक्त, वैराग्ययुक्त २ दान देणारा, दान शूर ३ सोडलें, त्याग केला आहे ज्यानें असा (मनुष्य) (समासांत) फलत्यागी=फलाचा त्याग केला आहे ज्यानें असा, -कर्मत्यागी-गृहत्यागी-देहत्यागी इ॰ [त्यागणें]

त्याजण—न (कु) एक दागिना

त्याजी—वि देणारा, दान करणारा, दानशूर 'त्याजी जो धनदापरी गुरुउ जें त्या जीव ऐसें गणी।' -र ७ [सं त्यज्]

त्याज्य-वि टाकण्यास, सोडण्यास, त्याग करण्यास, वर्ज्य करण्यास, टाकून देण्यास योग्य, शक्य, इष्ट, आवश्यक 'पें त्याज्य त्यजावयालागीं। जाणावी जरी अनुपयोगी।' -ज्ञा १६ २१४ [सं] **॰स्वर**-पु (संगीत) विवादी स्वर

त्यापक्षीं, त्यापेक्षां—क्रिवि त्या कारणावरून, त्यामुळें, सबब [तो+पक्ष]

त्यापासून—क्रिवि (काव्य) तद्द्वारापासून 'त्यापासुनि देहातें वाचेनें प्रेमयुक्त चित्तानें। विप्रासि रौक्मिणेया भी पूजितसे सदैव चित्तानें।' -मोभनु ७ १०५

त्यालें—सना (खा) त्याला [त्याला]

त्यांशीं—सना (साष्टी कोळी) त्यातून 'त्यांशीं युगभद्र भद्र काय निघाला।' -मसाप १ २ २०

त्यास—क्रिवि त्याकारणामुळें, त्यास्तव, म्हणून, त्यामुळें, तशात -पया २४७

त्यांहां—क्रिवि (कों राजा) तेथें

त्याहांठीं—क्रिवि (कों राजा) तेथून

त्याहास—सना (व) त्याना

त्यांहीं—सना (काव्य) त्यांनीं 'त्यांहींच ते सकळ पूरित काम केले।' -र ३ [तो, ते]

त्याहींचा—सना (खा) त्याचा [तो]

त्याहीस—सना (व) त्याना

त्येंचो—सना (कु) त्याचा

त्यो—सना १ (कुण) तो २ (कों राजा गो) त्या

त्रपा—स्त्री १ लाज, विनय, मर्यादशीलता २ संकोच, ओशाळगत, लाजरेपणा, ओशाळीक [सं]

त्रय—न तीन वस्तु, व्यक्ती इ॰कांचा समुदाय, त्रिकूट, त्रिवर्ग [सं]

त्रयस्थ—वि तिन्हाईत, पक्षभेदातीत, (दावापैकीं) कोण त्याहि पक्षास न मिळालेला, तटस्थ

त्रयी—स्त्री १ (व्यापक) तिघांचा समुदाय 'गुणीं देवा त्रयी लाविली। गुणीं लोकीं त्रिपुटी पाडिली।' -ज्ञा १८ ८१७ २ बाप, आजा व पणजा असे अनुक्रमानें येणारे तीन पूर्वज ३ आई, आजी व पणजी या तिन्ही समुच्चयानें ४ ऋक् यजुस् व साम हे तीन वेद ५ राजनीतीच्या आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्ता व दंडनीति या चार प्रकारांपैकीं दुसरा प्रकार यासच धर्मविद्या किंवा धर्माधर्मविचार असें म्हणतात आन्वीक्षिकी, वार्ता व दंडनीति हे शब्द पहा [सं] (ग्राम्य) (एखाद्याची) **त्रयी उद्धरणें**-(एखाद्याला) आईबापावरून शिव्या देणें, त्याचे पितर उद्धरणें सामाशब्द- **॰धर्म**-पु ऋग्यजुस्साम या तीन वेदांत सांगितलेला धर्म, वेदोक्त कर्ममार्ग 'म्हणऊनि भज एकेविण। हे त्रयीधर्म

अकारण।' 'हे यज्ञयाग तिन्ही वेदांनीं विहित असल्यामुळें या मार्गास त्रयीधर्म असें जुनें नाव आहे ' -गीर २८० [त्रयी+धर्म] **त्रयीमध्यें उगवलेला**-वि १ तिन्ही वेदात पारंगत असलेला २ (उप) चोरी, चहाडी व शिनळकी या तीन गोष्टींत कुशल असलेला

त्रयोदश—वि १ तेरा २ तेरावा [स त्रयोदशन्] **०गुणी विडा**-पु पान, सुपारी, काथ, चुना, लवंग, वेलदोडा, जायफळ, जायपत्री, केशर, बदाम, कस्तुरी, कंकोळ व खोबरें या तेरा पदार्थांनीं युक्त असा विडा **त्रयोदशाक्षरी मंत्र**-पु तेरा अक्षराचा 'श्रीराम जयराम जयजयराम' हा मंत्र **त्रयोदशा**-पु मरणानंतर तेराव्या दिवशीं करावयाचें मृताचें श्राद्ध (विरू) तेरावा, तेरावें [स त्रयोदश=तेरा+अहन्=दिवस] **त्रयोदशी**-स्त्री हिंदु महिन्याच्या शुक्ल व कृष्ण पक्षातील तेरावी तिथि [स]

त्रसरेणु—पुस्त्री उन्हाच्या कवडशात दिसणारा अत्यंत सूक्ष्म रज कण हा तीन द्व्यणुकें मिळून सिद्ध होतो हें वजनाचें अत्यल्प व सूक्ष्म परिमाण मानलें आहे आठ त्रसरेणूंची एक लीक्षा व ५४ लीक्षांचा एक यव होतो [स]

त्रस्त—वि १ त्रासलेला, गांजलेला, उद्विग्न, निकीरीस आलेला २ भ्यालेला, घाबरलेला [सं] **त्रस्त(दृष्टि)**-स्त्री (नृत्य) वरच्या पापण्या वर व खालच्या खालीं ठेवून बुबुळें सारखीं फिरविण्याचा अभिनय

त्र(त्रा)हाटणें, त्राहटणें—उक्रि १ मारणें, नायनाट करणें 'अहंकारातें त्रहाटी।' -ज्ञाप्र ११८ २ (वाद्यें, नगारा इ०) मोठ्यानें वाजणें, वाजविणें 'आज्ञापिता दुर्योधनें। रणभेरी त्रहा टिल्या।' ३ सैन्य इ० सिद्ध करणें -मनको [स तड्]

त्रागडें—न कुलंगडें, लचांड त्याच्या गळ्यात त्रागडें आलें' [स त्रि+अंग]

त्रागा—पु दुसऱ्याचें नुकसान व्हावें म्हणून किंवा दुसऱ्यावर ठपका यावा म्हणून संतापाच्या भरात स्वत लाच दुखापत करून घेणें किंवा स्वत ची हानि करून घेण्यास तयार होणें, डोक्यात राख घालणें (क्रि० करणें) याच्या उलट झासा यात दुसऱ्यापासून पैसे इ० लुबाडण्याकरिता इजा करण्याची धमकावणी दिलेली असत झासा अर्थ १ पहा [शु त्रागु]

त्राटक—न डोळे ताठ उघडून एकाच पदार्थाकडे, डोळ्याना पाणी येईपर्यंत नासाग्राकडे, इष्ट ध्येयाकडे दृष्टि लावण्याची योगशास्त्रातील क्रिया -सयोग ३५५

त्राटिका—स्त्री १ एक राक्षसी २ (ल) कजाख स्त्री [स ताटका]

त्राण—न १ रक्षण, सांभाळ २ रक्षण करण्याचें साधन, आधार 'एवंगुण लक्षण। सात्त्विक भोज्य जाण। आयुष्याचें त्राण। नीच नवें हें।' -ज्ञा १७ १३१ ३ नरकापासून तारण, मुक्ति, मोक्ष ४ अतिशय जोराचा, नेटाचा, सर्व शक्ति एकवटून केलेला प्रयत्न 'एक शर सोडोनिया त्राणें। वर्णनंदन उडविला।' -जै १८ ७९ ५ संतापानें, त्वेषानें केलेली आदळआपट, आरडाओरड इ० हातपाय झाडणें व धडफडणें ६ (जीर्ण वस्त्र, वस्तु, दुबळा मनुष्य, जनावर इ०कात) राहिलेला, शिल्लक असलेला दम, जीव, जोर, धडधाकटपणा, सत्त्व, ताकद, सार [स त्रा-त्राण]

त्रांण—पु वत्ती, खलातील घोटया 'पारा पालि घालिने। निनूरसें पळिजे। गारा फोडुनु घालीने। त्राणें।' -वैद्यक ४

त्राता—वि रक्षण करणारा, सांभाळ करणारा, संकटातून सोडविणारा, तारणारा, वाली, रक्षणकर्ता [स त्रा=रक्षण करणें]

त्राय—स्त्रीन १ रक्षण २ बळ, जोर, सत्ता; सामर्थ्य 'इहीं विवेकाची त्राय फेडिली। वैराग्याची खाली काढिली।' -ज्ञा ३ ·५७ ३ आधार, आश्रय ४ किंमत ५ (ल) क्था 'पै करंगिया आणि जया। भेटु नाहीं धनंजया। तो पाहुनी विसेया। कैची त्राय।' -ज्ञा १८ ६६७ ६ व्यवहार 'मोक्षचि बंध होये। तरी मोक्ष शब्द कां साहे। अज्ञानाघरिं त्राये। वाउगी याची।' -अमृ ३ १७ [स त्रा]

त्रास—पु १ (सूर्य, अग्नि, उग्र औषध, ज्वर, क्रोध, दुष्ट लोक इ०कापासून होणारा) उपद्रव पीडा, दुःख २ कंटाळा, वीट, त्रिवस, अप्रीति जिकीर ३ भय, भीति 'युद्धीं सदा हि ज्या नरसिंहाचा पार्थलग धरि त्रास।' -मोकर्ण २ ८ [स त्रस्-त्रास] (वाप्र) **त्रास त्रास करणें**-जुलुमाविरुद्ध बोभाटा, ओरड करणें **त्रास त्रास देणें**-अतिशय छळ करणें, जुलुमानें सतावून, हैराण करून सोडणें **त्रासणें**-उक्रि १ कंटाळणें, त्रस्त होणें, जिकीरीस येणें, जर्जर होणें, बेजार होणें २ त्रस्त करणें, त्रास देणें 'ते ते शत्रु म्हणूनि मी त्रासी। सर्पतुल्य निर्धारें।' -मुआदि ५ ४१ ३ भिणें, भय पावणें 'सौमित्रि त्रासे शापास। जैसा मंडूक सापास।' -मोरा घनाक्षर रामायण १२३ [त्रास] **त्रासविणें**-सक्रि त्रास देणें, गांजणें, छळणें, त्रस्त जर्जर करणें, सतावणें [त्रासणें] सामाशब्द-**त्रासक**-वि त्रासदायक, कंटाळवाणें, जिकीरीचें, त्रास देणारें **त्रासभूत**-वि १ अत्यंत जाचक, त्रासदायक, जुलमी, कंटाळवाणें, उपद्रवकारक झालेलें २ जुलमानें त्रस्त झालेला, छळलेला, गांजलेला, जिकीरीस आलेला [त्रास+स भूत=झालेला] **त्रासि(सी)क**-वि १ त्रास देणारा, छळणारा, गांजणारा; जुलूम करणारा, दुःख देणारा २ चिरडखोर चिडणारा, चरफडणारा ३ एकलकोंडा, एकांतप्रिय, समाजास उबगलेला [त्रासणें] **त्रासित**-वि भ्यालेला, भयभीत झालेला [स]

त्राहाटक—वि. पूरक, कुंभक, रेचक व केवल कुंभक या प्राणायामाच्या चार प्रकारांतील चौथा प्रकार. ' पूरक कुंभक त्राहाटक रेचक। यथाशास्त्र युक्तीचेनि सम्यक।' –स्वादि ९.३.२३. ' रेचक पूरक कुंभक। सर्वेचि सोडिती त्राहाटक।' –ह १६.६४. [सं. त्रस्]

त्राहा(ह)टणें—उक्रि. १ (काव्य.) मोठयानें वाजविणें; (नगारा इ० वाद्यें) वडविणें. ' त्राहाटिल्या निशाणभेरी। गगन गर्जे मंगळ तुरीं।' –एरुस्व ७.७०. –मुआदि २३.११९. –ह २२.८७. २ आपटणें; थापटणें.' आवेशें भुजा त्राहाटिती। चिसणैले हांका देती।' –ज्ञा ९.१३३. ३ सिद्ध करणें. ' खचित पताका माहिपत्रें। त्राहाटलीं नेणों मयंकपत्रें।' –वेसीस्व ९.७५. ४ चढविणें; पसरणें. ' रामपूजेची सामग्री। छत्रें त्राहाटलीं तयावरी।' –वेसीस्व ८.११९. [सं. त्रस्]

त्राहाटविणें—सक्रि. प्रतिटेंस चटविणें. ' पांडवें बापुडीं। वांज केलीं फिरती वेडीं। धांवोनिया काढी। अंगमेंसें त्राहाटविलीं।' –तुगा २८१. [त्राहाटणें प्रयो.]

त्राहित्राहि—उद्गा. रक्षण कर! रक्ष! रक्ष! या अर्थाचे म्यालेल्याचे उद्गार. त्राहे त्राहे; त्राय त्राय; त्राह्य त्राह्य अशींहि या शब्दाचीं अपभ्रष्ट रूपें रूढ आहेत. ' नंद-नंदना त्राहित्राहि मजसी।'–सुसु १९. [सं. त्रा=रक्षण करणें या धातूचें आज्ञार्थाचें द्वितीयपुरुषीं एकवचन, द्वि.] ०**त्रासणें**–अक्रि. अतिशय कंटाळणें; जिकीरीस येणें; त्रस्त होणें; बेजार होणें; जर्जर होणें. **त्राहि भगवन्**–उद्गा. ' परमेश्वरा! या संकटांतून मला सोडीव! माझें रक्षण कर!' या अर्थाचे म्यालेल्याचे उद्गार. [सं. त्राहि=रक्षण कर+भगवान्=ईश्वरा] **त्राहि भगवन् करणें, करून सोडणें**–(एखाद्याम) त्याच्या तोंडून.' ईश्वरा, मला या त्रासांतून–संकटांतून सोडीव ' असे उद्गार निघण्याइतकें सतावून, त्रासवून सोडणें; जर्जर करणें. दे माय धरणी ठाय करून सोडणें. **त्राहेत्राहे**–उद्गा त्राहित्राहि पहा. ' म्हणे भरत हा राम। त्राहे त्राहे मेघश्याम।' –वामन भरतभाव २६.

त्रि—वि. तीन. विशेषतः समासांत उपयोग. जसें– त्रिपद–त्रिभुवन–त्रिलोक–त्रिकाल इ०. [सं.]

त्रिक्—न. १ तिहींचा समुदाय; त्रय; त्रिकूट; त्रिवर्ग. २ (अंकगणित) एकापेक्षां अधिक अशा कोणत्याहि संख्येला तीन या आंकडयानें गुणतांना योजावयाची संज्ञा. जसें:–तीन त्रिक् नऊ, पांच त्रिक् पंधरा. ३ पाठीच्या कण्याचा खालचा भाग; माकडहाड. ४ जेथें तीन रस्ते, तीन नद्या, तीन पदार्थ, जिन्नस एकत्र मिळतात, होतात असें स्थान. [सं. त्रि]

त्रिक—न. (कर.) (विणकाम) रहाटाच्या तीन फेऱ्या होतील इतकें सूत. ' एक त्रिकभर दोरा मला दे.' [त्रि] शाको. ४. २२

त्रिकटु—पुन. सुंठ, मिरें व पिंपळी ह्या तीन औषधींचा समुदाय. [सं. त्रि+कटु]

त्रिकप्रसव, त्रिप्रसव—वि. एकामागून एक असे तीन मुलगे होऊन नंतर जन्मलेलें (अपत्य). हें अशुभ मानितात. [सं. त्रि+प्रसव=जन्म]

त्रिकरण—न. कर्मेंद्रियें, ज्ञानेंद्रियें व अंतःकरण अशा तीन प्रकारच्या करणांचा, इंद्रियांचा समुदाय. ' जरी भक्ति असे दृढेंसीं। त्रिकरणसद्भावनसीं। तोचि लाधे ईश्वरासी।' –गुच २.२७८. [सं. त्रि+करण=इंद्रिय] **त्रिकरणशुद्धि**–स्त्री. तन, मन, धन या तिहींची शुद्धि.

त्रिकर्ण—वि. दोन कान असुनहि एका कानास एक देंठ फुटलेला असतो असा (घोडा); घोडयाचा हा दोष अशुभ मानिला आहे. –मसाप २.१.५७. [सं. त्रि+कर्ण=कान]

त्रिकर्म-कर्में—नअव. ब्राह्मणांच्या षट्कर्मांपैकीं क्षत्रियादिकांना विहित असलेलीं अध्ययन, दान, व याजन हीं तीन कर्में. [सं. त्रि+कर्मन्] **त्रिकर्मी**–वि. ब्राह्मणांच्या षट्कर्मांपैकीं अध्ययन, दान व याजन हीं तीनच कर्में करण्याचा अधिकार असलेला (क्षत्रिय, वैश्य इ०). [त्रिकर्म] **त्रिकर्में**–नअव. नित्य, नैमित्तिक व काम्य अशीं तीन प्रकारचीं कर्में. [त्रि+कर्म]

त्रिकांड—वि. १ तीन पेरीं असलेला (वंश, वांबू इ०). २ तीन प्रकरणें, भाग असलेला (ग्रंथ, कोश). ३ कर्म, उपासना व ज्ञान हीं कांडें, प्रकरणें असलेला (वेद). ' तुझा अनुहताचा डमरू। सर्व शब्दें करीं गजरू। वेदानुवादें निरंतरू। त्रिकांडीं थोरू गर्जत।' –एभा १९.२. [सं. त्रि+कांड=भाग] ०**वेद**–पु. कर्म, उपासना व ज्ञान या तीन कांडांनीं युक्त असा वेद. ' ज्ञानभक्तिकर्मकांड। वेद त्रिकांडनेमस्त।' –एभा २०.७१. **त्रिकांडया**–पु. तिकांडें–डया पहा. **त्रिकांडया बभरू**–पु. (ल.) पराक्रमी योद्धा. भीमाचा नातु त्रिकांडया बभरू ह्याजवळ युद्धसामुग्री म्हणजे फक्त तीन बाण असत यावरून अतिशय शूर अशा योद्धयाला उद्देशून हा शब्द योजितात.

त्रिकाल-ळ—पुअव. १ भूत, वर्तमान व भविष्य हे तीन काळ. २ सकाळ, दुपार व संध्याकाळ ह्या दिवसांतील तीन वेळा. –क्रिवि. १ सकाळ, दुपार व संध्याकाळ अशा तीन वेळीं. २ भूत, वर्तमान आणि भविष्य या तिन्ही काळीं. (सामासांत) त्रिकाल–पूजा–स्नान–नैवेद्य संध्या–भोक्ता–भोजी–स्नायी–रक्षक इ० [सं. त्रि+काल] ०**दर्शी**–वि. योगादिबलानें भूत, भविष्य व वर्तमान जाणणारा, दाखविणारा; सर्वज्ञ. [सं. त्रि+काल दृश्=पाहणें] ०**ज्ञ–ज्ञाता–वेत्ता**–वि. त्रिकालदर्शी पहा. [सं. त्रि+काल+ज्ञा=जाणणें] ०**ज्ञान**–न. भूत, वर्तमान व भविष्य या तीन काळांचें (यौगिक बलानें होणारें) ज्ञान. **त्रिकाळीं**–क्रिवि. उदीरा:

माध्यान्ह होऊन गेल्यावर बऱ्याच वेळानें; विशेषत: जेवणाच्या वेळीं हा शब्द वापरतात. जसें-त्रिकाळीं भोजन केल्यामुळें प्रकृति ढळली. त्रिकाळाचा, त्रिकाळानें अशा विभक्तिप्रत्ययांत रूपांचाहि या अर्थी प्रयोग करितात. [त्रि+काल]

त्रिकाळी—स्त्री. एक फुलझाड. तिरशिंगी पहा.

त्रिकास्थि—न. माकडहाड. त्रिक् अर्थ २ पहा. [सं. त्रिक+अस्थि=हाड]

त्रिकीं—क्रिवि. एक या संख्येस तीन या संख्येनें गुणतांना योजावयाची संज्ञा. जसें:-एकें त्रिकीं तीन. त्रिक् पहा.

त्रिकुट—न. प्र. त्रिकूट पहा. इडा, पिंगला व सुषुम्ना या तिर्हींचा ऐक्यभाव.-ढंको. **त्रिकुट शिखर**-न. योगाभ्यासमार्गांतील एक चक्र. 'त्रिकुट शिखरीं येऊनि जाणें।'-अंबाबाई रामदासी.

त्रिकुटी—स्त्री. १ तिघांचा समुदाय; त्रिकूट. 'हे गुणेंद्रिय घोकटी। देह धातूंची त्रिकुटी।' -ज्ञा १३.१०६८. २ चोरी, चहाडी व शिंदळकी ह्या तीन अवगुणांचा समुच्चय. 'त्रिदोषीं सांडिलें शरीर। त्रिकुटीं फिटलिया नगर। त्रिदाह निमालिया अंतर। जैसें होय।' -ज्ञा १६.४३९.

त्रिकूट—न. १ तिघांचा समुदाय; त्रिवर्ग; त्रयी. २ तीन शिखरें असलेला पर्वत. ३ इडा, पिंगला व सुषुम्ना या तिघींचा समुदाय, ऐक्य. ४ चोरी, चहाडी व शिंदळकी ह्या तीन अवगुणांचा समुच्चय; त्रिकुटी अर्थ २ पहा. 'संचीता दवची त्रिकूट जळवी दुर्वासना खालवी।'-वामनविराट ७.१. ५ एक कार्य करणाऱ्या, एका मताच्या तीन माणसांची जूट, गट. ६ (वैद्यक) सुंठ, मिरीं व पिंपळी यांचें एकत्र केलेलें समभाग चूर्ण. -योर १.१५०. [सं.त्रि+कूट=समुदाय]

त्रिकूट—वि. ज्याच्या ललाटावर ओळीनें तीन भोंवरे आहेत असा (घोडा) हा उत्तम समजला जातो. -अश्वप १.२५

त्रिकें—क्रिवि. एकाहून अधिक अशा कोणत्याहि संख्येस तीन या संख्येनें गुणतांना योजावयाचा शब्द. त्रिक्, त्रिकीं पहा.

त्रिकोण—पुन. १ तीन सरळ रेषांनीं मर्यादित अशी एक समतल आकृति; तीन बाजू असलेली सरळ रेषाकृति. -महमा ७. २ (सामा.) तीन कोन असलेली वस्तु. ३ -वि. तीन कोन असलेला; तिकोनी (पदार्थ, आकृति इ०). [सं.त्रि+कोण] सामाशब्द- **॰मिती**-स्त्री. (गणित) गणितशास्त्रांतील एक विभाग. त्रिकोणाच्या दिलेल्या विवक्षित अवयवांवरून राहिलेल्या अवयवांचा निर्णय करणें हें या विभागाचें कार्य आहे. याचा उपयोग मुख्यत: ज्योतिषशास्त्र, मोजणीशास्त्र व नौकाशास्त्र यांत होतो. (इं.) ट्रिगॉनॉमेट्री. [सं. त्रिकोण+मिति=मोजणें] **॰यात्रा**-स्त्री. प्रयागक्षेत्राजवळ विंध्याचलीं विंध्यवासनी, महासरस्वती व महालक्ष्मी, या देवतांचीं स्थळें आहेत त्यांची यात्रा. -तीव्र ९८. [त्रिकोण+यात्रा=जाणें] **-णासन**-न. कुर्मासन घालून बसल्यानंतर पाय पसरीत पसरीत ढुंगणापासुन सुमारें एक हात लांब अंतर पडेल असें दोन्ही पायांचे पंजे दूर करावे म्हणजे हें आसन होतें. या आसनानें कमरेचे बंद मजबूत होतात. -संयोग १३१. [सं. त्रिकोण+आसन=बसणें] **-णी-कांच-भिंग**-सीन. (पदार्थ.) घनत्रिकोणाकार भिंग; याचा प्रकाशाचें पृथक्करण करण्याकडे उपयोग करतात. (इं.) प्रिझम्.

त्रिखंड—न. स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ या तीन लोकांचा समुदाय. -वि. तीन तुकडे पाडलेला. 'शूळें बाण सोडिला पार्थी। शूळ तोडिला तीं ठायीं। सेचि पाडिला भोई। तीं ठायीं त्रिखंड।' -एरुस्व १२.११५. [सं. त्रि+खंड=तुकडा, भाग]

त्रिखुंट—वि. तीन कोपरे, खुंट असलेला. [त्रि+खुंट]

त्रिगण—पु. १ मनुष्यानें आयुष्यांत साधावयाचे धर्म, अर्थ व काम हे तीन पुरुषार्थ. २ मनुष्यांच्या देव, मनुष्य व राक्षस या तीन कोटि, प्रकार, वर्ग. [सं. त्रि+गण=समुदाय]

त्रिगत—पु. (नाट्य.) विदूषक, सूत्रधार व पारिपार्श्वक यांच्या संवादाचा, नाटकांतील भाग. -भरतमुनिप्रणीत नाट्यशास्त्र, भातुकृत भाषांतर अध्याय ५ पृ. २३. [त्रि=तीन+सं. गत=गेलेला]

त्रिगतिक—वि. स्थलचर, जलचर व व्योमचर अशा तीन प्रकारचे (प्राणी). -मुलांचा व्यवहारकोश.

त्रिगुण—पुन. १ (वस्तु, प्राणी इ०कांच्या ठायीं असलेले) सत्त्व, रज व तम हे तीन प्राकृतिक गुण. 'तें प्राणियें तंव स्वभावें अनादिमायाप्रभावें। त्रिगुणाचेनि आथवें। वळिलें आहाती।' -ज्ञा १७.५६. २ माधुर्य, ओज व प्रसाद हे वाङ्मयांतील तीन गुण. -मुलांचा व्यवहारकोश. -वि. तिप्पट. [त्रि+गुण] **-णातीत**-वि. सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांनींहि अलिप्त; ब्रह्मस्वरूप; ब्रह्मीभूत 'स्थितप्रज्ञ भक्तिमान् किंवा त्रिगुणातीत पुरुषांचीं भगवद्गीतेंत इतरत्र जीं वर्णनें आहेत तींहि याच अवस्थेंची आहेत.' -गीर २१७. [सं. त्रि+गुण+अतीत=पलीकडे गेलेला] **-णात्मक**-वि. तीन गुणांनीं बनलेली; त्रिगुणरूप (माया, प्रपंच इ०) [सं. त्रि+गुण+आत्मा]

त्रिगूळ—पु ब्राह्मणांतील एक पोटजात तिरगुळ पहा.

त्रिघात—वि. (गणित) एका संख्येस त्याच संख्येनें दोनदां गुणून आलेला गुणाकार. घन (गणित) पहा. [सं. त्रि+घात=गुणणें]

त्रिचरण—विपु. अग्नि. अग्नीस तीन पाय असल्याचें वेदादि ग्रंथांत वर्णन आहे त्यावरून अग्नीस हें नांव आहे. तीन पाय असलेला. 'मग त्रिचरण चेतविला। आकाशपंथें धावती ज्वाळा।' [सं. त्रि+चरण=पाय]

त्रिजग, त्रिजगत्, त्रिजगती—स्त्री स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ हे तीन लोक, त्रैलोक्य 'तें दान या त्रिजगतीं। राजस पै।'—ज्ञा १७ २९३ 'त्याचे खेळ ऐकता वरिष्ठ। भक्त होती त्रिजगतीं।' 'आक्रमी स्वचरणें त्रिजगातें।' [स त्रि+जगत्]

त्रिजात—न दालचिनी, तमालपत्र व वलदोड हे मसाल्याचे तीन पदार्थ समुच्चयानें

त्रिज्या—स्त्री (भूमिति) वर्तुळाच्या मध्यापासुन परिघा तील कोणत्याहि बिंदूपर्यंत काढलेली सरळ रेषा [स]

त्रितय—न तिघाचा समुदाय, त्रय, त्रिकूट [स]

त्रितात्त्विक—वि (रासा) ज्यांच्या घटनेंत तीन जातींचीं तत्त्वें आहेत असा (पदार्थ) [स त्रि+तत्त्व]

त्रिताप—पुअव आधिदैविक, आध्यात्मिक व आधिभौतिक अशीं तीन प्रकारचीं दु खें त्रिविधताप तापत्रय पहा 'ऐसें कल्मषकरिकेसरि। त्रितापतिमिरतमारी। श्रीवीरवरनरहरी। बोलिलें तेणें।'—ज्ञा १७ ४२३ —अफला ५९ [स त्रि+ताप=दु ख, पीडा]

त्रिताल—पु (वाद्य) एक ताल, ठेका ह्यात सोळा मात्रा व चार विभाग आहेत [त्रि+ताल=ठेका]

त्रितिकांड्या—पु (अशिष्ट) (प्र) त्रिकांड्या त्रिकांड्या पहा [त्रिकांड्याबद्दल चुकीनें रूढ]

त्रिदंडी—पु १ सन्याशातील एक प्रकार ह्या प्रकारातील सन्यासी हा शिखा, सूत्र व कच्छ या तीन वस्तूचा त्याग करीत नाहीं व यास पुन्हा गृहस्थाश्रमात येता येतें अशी समजूत आहे २ (ल) काया, वाचा व मन या तिघावर ज्यानें ताबा मिळविला आहे असा तपस्वी पुरुष ३ तीन दड धारण करणारा [स त्रि+दड=काठी; निग्रह, ताबा]

त्रिदल-ळ—वि १ तीन दलें, पानें असलेलें, तिपानी २ देठावर तीन पानें असलेलें (बिल्वपत्र इ०) [स. त्रि+दल=पान] ०पूजा—स्त्री त्रिदळानें, बिल्वदळानें केलेली शकराची पूजा 'त्रिदलपूजा रुद्राभिषेक। त्या पुण्यास पार नाहीं।' [स त्रि+दल+पूजा]

त्रिदश—पु देव, सुर 'मोहिलींसहवधू त्रिदशाचीं। आमुची न नरलें सुरशाचीं।'—वामन वेणुसुधा १० 'त्रिदशा विबुधा सुरा'—अमर [स]

त्रिदाघ-ह—पुअव आध्यात्मिक आधिदैविक व आधि भौतिक दु खें त्रिविधताप तापत्रय 'त्रिदाह निमालिया अतर। जैसें होय।'—ज्ञा १८ ४३९ [स त्रि+दाघ-ह=ताप उष्णता]

त्रिदिन—न तीन दिवसाचा अवधि, काळ [स त्रि+दिन=दिवस]

त्रिदोष-ख—पुअव १ कफ, वात आणि पित्त हे शरीरात असणारे तीन दोष धातु 'त्रिदोषीं ताडिलें शरीर।'—ज्ञा १६ ४३९ २ वात, कफ व पित्त या शरीरातील तीन दोषाचा एकाच वेळीं झालेला क्षोभ, सन्निपात 'धातयाही गेलिया शरण। त्रिदोषीं न चुके मरण।'—ज्ञा १६ २४५ 'अमना अपराध आणों नय मुखा। वदता त्रिदोषा पात्र झाले।'—य ५४२ [स त्रि+दोष] ०धातु-विकार—पु त्रिदोषाचा क्षोभ त्रिदोष अर्थ २ पहा

त्रिधा—स्त्री (प्र) त्रेधा त्रेधा पहा

त्रिधा—वि तीन प्रकारचा, त्रिविध 'एव कर्म कर्ता ज्ञान। या तिहींचें त्रिधा चिन्ह। दाविलें तुज सुजन—। चक्रवर्ती।'—ज्ञा १८ ६८९ —एभा ३ ७८ —क्रिवि तीन प्रकारानीं, तीन मार्गानीं [स]

त्रिधातुक—न कफ, वात व पित्त या तीन धातूनीं बन लेलें शरीर 'ऐसा जो भक्तु होय। तयाचें त्रिधातुक हें जें जाये।'—ज्ञा ११ ६९९ [स त्रि+धातु]

त्रिधारी निवडुंग—पु निवडुंगातील एक भेद याला तीन धारा असून धारेच्या कडेवर काटे असतात याचीं मोठमोठीं बेटें होतात यातून पुष्कळसा पाढरा चीक निघतो याच्या चिकात सोमल शुद्ध करतात मुंबईकडे दिवाळीच्या दिवसात याचे तुकडे करून त्यात वाती पेटवितात —वगु ४ २

त्रिनयन, त्रिनेत्र, त्रिलोचन—वि तीन डोळे असलेला, (शंकर, महादेव) [स त्रि+नेत्र, नयन, लोचन=डोळा]

त्रिपताक(हस्त)—पु (नृत्य) हाताचीं सर्व बोटें सरळ पसरून किंचित् आखडून व करगळीजवळचें बोट वाकवून करितात तो अभिनय [स त्रि+पताका+हस्त] **त्रिपताका**—स्त्री पाच बोटाचे तीन भाग (दोन दोन बोटाचे दोन, व अंगुष्ठाचा एक, असे) करून निशाणाचे तीन फरारे करणें 'त्रिपताकाचिया खुणा।'—भाए ४५५ [स त्रि+पताका]

त्रिपद—न तीन पदाचा, शब्दाचा समूह, तत्, त्वम्, असि या तीन पदाचा समुच्चय 'जवबरी त्रिपद शोध न घडे।'—परमा २ १३ [स त्रि+पद=शब्द] —वि १ तीन पाय असलेला २ तीन चरण असलेला (श्लोक कविता) ३ (अकगणित) उणें, अधिक चिन्हानीं सयुक्त अशी तीन पदानीं युक्त (सख्या इ०) [त्रि+पाय=पद चरण] ०भूमि—स्त्री (विष्णूनें वामनावतारात बलि राजा जवळून घतलेली) तीन पावलाची जमीन म्हणजच स्वर्ग मृत्यु व पाताळ हे तीन लोक [त्रि+पद=पाऊल+भूमि=जमीन] ०शोधन—न तत् त्वम् व असि या तीन पदाची चिकित्सा, शोध, समीक्षा

त्रिपदा—स्त्री तीन पदाचा गायत्री छद 'त्रिपदा, त्रिकाळीं अर्घ्य देता। त्रैविद्या तत्त्वता त्या नाव।'—एभा ११ १३३७ [त्रि+पद=ओळ] ०जप—पु गायत्री मत्राचा जप त्रिपदाजपें पवित्र

पूर्ण । या लागीं वेदांचें निवासस्थान।' –एभा ११ ११८० [त्रिपदा+जप]

त्रिपदी—स्त्री तीन पायाची घडवंची, तिवई [स त्रि+पद]

त्रिपत्र—वि त्रपत्र पहा

त्रिपर्ण—पु पळसाचें झाड याला एका देठावर तीन पानें असतात म्हणून हें नाव –वि तीन पानें, दळें असलेला [स त्रि+पर्ण=पान]

त्रिपाद—पु अग्नि [स त्रि+पाद-पाय]

त्रिपाद—पु एका राशींत ज्याच्या तीनचतुर्थांश भागाचा समावेश झाला आहे असें कृत्तिका, पुनर्वसु इ० नक्षत्र –वि एका राशींत ज्याच्या तीन चरणाचा समावेश झाला आहे असें कृत्तिकादि नक्षत्र [स त्रि+पाद=पाव भाग] ०लागणें–त्रिपाद नक्षत्र असताना मरण येणें, मृत्युपावणें हें अशुभ मानिलें आहे

त्रिपादभूमि–स्त्री त्रिपदभूमि पहा

त्रिपार्श्व—पु प्रकाशाचें पृथक्करण करण्याच्या उपयोगाचें काचेचें–तीन कडा असलेलें–भिंग (इं)प्रिझम् [स +त्रिपार्श्व=बाजू]

त्रिपुच्छ—मसक पहा

त्रिपुट-ताल—पु (ताल) कर्नाटकी संगीतांतील एक ताल ह्याचे मात्राप्रकार ६, ८, ९, १०, ११, १३, असे आहेत त्रिताल पहा

त्रिपुटी—स्त्री (वेदांत) एक जर नसेल तर बाकीच्या दोहोंची सिद्धि होणार नाहीं अशा त हेनें एकमेकांशीं संबद्ध असलेल्या तीन गोष्टींचा समुच्चय; कर्ता, कर्म व क्रिया अशा संबंधानें परस्परांशीं संबद्ध असलेल्या तिघांचा समुदाय त्रिपुटी अनेक आहेत जसें – परमेश्वर, आत्मा व जगत् ज्ञेय, ज्ञाता व ज्ञान, ध्येय ध्याता व ध्यान कर्ता कर्म व क्रिया, दृश्य, द्रष्टा व दर्शन ब्रह्म माया व जीव लक्ष लक्षिता व लक्षण साध्य साधक व साधन, उपमा उपमेय व उपमान तस्यैवाहम् तवैवाहम् व त्वमेवाहम् इ० 'परी अज्ञानाच्या पर्णीं। अन्यथा ज्ञानाचें चित्र उठी। तेथ वितारणें हे त्रिपुटी। प्रसिद्ध जे का।' –ज्ञा १८४६० भ्रमाची त्रिपुटी वाढवी सदा।' –एभा २ ४५९ ध्येय ध्याता ध्यान। ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान। तुटे भज्य भजक भजन। म्हणे त्रिपुटी जों गलि विसरोनि। तत्स्थ वाणी निगमाची।' 'परमेश्वर, आत्मा जगत् या त्रिपुटीच्या स्वरूपाबद्दल सदर शास्त्राच्या ज्या नव्या नव्या कल्पना प्रसिद्ध होत आहेत '–टिले ४ ४८४ [स त्रि+पुट] ०कारण–न त्रिपुटी 'जयें ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान निश्चित। ध्येय ध्याता ध्यान नाठवत। त्रिपुटीकारण नाहीं जेथें। निज तयें निज बाळा।' [त्रिपुटी+कारण]

त्रिपुंड्र—पुन शैव आपल्या कपाळावर भस्माचे आडवे तीन प ओढून करितात, तें चिन्ह रामानुजपंथी वैष्णव आपल्या कपाळावर गोपीचंदनाचे तीन उभे पट्टे लावून करितात तो तिलक चिन्ह –वि कपाळावर भस्माचे आडवे पट्टे किंवा गोपीचंदनाचे तीन उभे पट्टे धारण करणारा [स त्रि+पुंड्र=पट्टा] ०धारी–वि कपाळावर त्रिपुंड्र धारण करणारा, रामानुजपंथीय वैष्णव [स त्रि+पुंड्र धारिन्=धारण करणार]

त्रिपुर—न एक प्रांत याचें आधुनिक नाव त्रिपुरा असें आहे

त्रिपुर—पु १ या नावाचा एक दैत्य यास शंकरानें मारलें २ त्रिपुरासुराचीं तीन नगरें –नर 'त्रिगुण त्रिपुरीं वेढिला।' –ज्ञा १७ २ ३ कार्तिकी पौर्णिमेस देवापुढे दीपमाळेवर अथवा इतरत्र कापूर इ० काचा लावतात तो मोठा दिवा ४ शिवरात्रीस त्रिया शंकरापुढें लाविगात त्या वाती, दिवे ५ देवळासमोर उभा रचलेला दीपस्तंभ दीपमाळ [स] ०अरि–पु त्रिपुराचा नाश करणारा, शंकर नेणों कें श्रीत्रिपुरारीं। सागितलें जें।' –ज्ञा १८ १०७११ [स त्रिपुर+अरि=शत्रु] त्रिपुरी पुनव–पौर्णिमा–स्त्री कार्तिक शुद्ध पौर्णिमा या दिवशीं देवळांत त्रिपुर लावतात त्रिपुरोत्सव–न कार्तिकी पौर्णिमेस देवालयांत त्रिपुर लावून करतात तो दीपोत्सव [त्रिपुर+उत्सव]

त्रिपुरुष—पुअव १ बाप आजा व पणजा अशा तीन पिढ्या समुच्चयानें २ बाप आजा व पणजा या तीन पुरुषांपैकीं कोणीहि एक [त्रि+पुरुष]

त्रिफणी—स्त्री तीन फणा असलेली घामण तिफण-णी पहा

त्रिफला-ळा—स्त्रीपु हिरडा बेहडा व आवळकाठी यांचें समभाग चूर्ण [त्रि+फल=फळ]

त्रिबुनाल—पु (गो) न्यायासन जज्ज कोर्ट [पोर्तु इं ट्रायब्युनल्]

त्रिबिया—स्त्री पायांतील एक दागिना 'दाट त्रिबिया चरणीं त्याली नूपुरवाळे।' –वसा १५

त्रिभंग—पु (शरीर इ०) तीन ठिकाणीं वाकणें, वाकविणें त्रिभंग उभा सावळें रूप ज्याचें। वसावें मनीं सर्वदा ध्यान त्याचें।' –सवि २७४१ या हेतु रासरंगीं। ठाण मांडुनी त्रिभंगीं।' –रास १ १७ [स त्रि+भंग=मोडणें वाकणें]

त्रिभज्या—स्त्री त्रिज्या

त्रिभाग—पु चुना वाळू व ताग हे तिन्ही मिसळून केलला गिलावा रद्दा; दिसले त्रिभागामध्यें खडा असे। त्रिभागासारिखाचि भासे। –दा ८ ९ ४' [त्रि+भाग]

त्रिभांतर—पु ग्रहाचा सूर्योत्तरवान सुर्याच्या पूर्वेस किंवा पश्चिमेस ९० अंशाचा चाला म्हणजे त्याला त्या दिवसाचें त्रिभांतर म्हणतात –सूर्य २४ [स]

त्रिभुवन—न स्वर्ग मृत्यु व पाताल हे तीन लोक त्रैलोक्य त्रिजगत् 'का तीर्थें तियें त्रिभुवनीं।' –ज्ञा १ २६ [सं त्रि+

भुवन=लोक, जग] **त्रिभुवनकीर्ति(रस)**-पु एक आयुर्वेदीय मात्रा हिंगूळ, वचनाग, सुंठ, मिरीं, पिंपळी टाकणखार व पिंपळमूळ हीं समभाग घेऊन, एकत्र करून व खल्न झालेल्या मिश्रणास तुळशीचा रस, आल्याचा रस व धोत्र्याचा रस याच्या तीन भावना (पुटें) याव्या म्हणजे हा रस तयार होतो, हा ज्वर व सन्निपात याचा नाश करितो -योर १ ३७४ **त्रिभुवनगोसावी**-पु शकर, राम व दत्तात्रेय हे अवतार किंवा मच्छिंद्रनाथ, जालंदरनाथ अथवा एखादा विख्यात साधुपुरुष ह्याच्या सबधीं योजावयाचा शब्द 'तो राम त्रिभुवनगोसावी। काय एक करूं न शके।' [त्रिभुवन+गोसावी]

त्रिभोनलग्न—न (ज्यो) पूर्वक्षितिजापासुन ९० अंशावर असलेलें किंवा पूर्वक्षितिजापासुन तिसऱ्या लग्नाचें स्थान

त्रिमल्ल-मल्ली—पु कर्नाटकातील एक शूद्र जात व तींतील व्यक्ति तिरमली पहा

त्रिमात्रका, त्रिमात्रा—स्त्रीअव ॐकाराच्या अकार, उकार व मकार ह्या तीन मात्रा 'का जे एकाक्षरपणेंसीं। त्रिमात्रकेचिये कुशीं। प्रणवु होता गर्भवासीं। साकडला।' -ज्ञा १८.१५१०. [सं त्रि+मात्रा]

त्रिमाळिक—वि तीन मजले असलेलें, तिमजली (घर, इमारत इ०) 'तरी त्रिमाळिकें धवळारें। करावीं का।' -ज्ञा ५ ११४. 'वर्षाकाळीं पर्जन्य धाडी। त्रिमाळिकें पाडी धवळारें।' -एभा २३ ८४९. [सं त्रि+म माळा=मजला]

त्रिमि(मी)र—न (काव्य) अधार, (प्र) तिमिर 'वारलें हें झाड त्रिमिराचें।' [स तिमिर अप]

त्रिमूर्ति—पु ब्रह्मा, विष्णु व शकर हे तिघे मिळून झालेली मूर्ति, रूप, दत्त [त्रि+मूर्ति] (ख्रि) ईश्वर, पुत्र व स्पिरिट या तिघाची बनलेली मूर्ति [इ ट्रिनिटि]

त्रियच—स्त्री धारी, एक प्रकारची पुरी 'त्रियच नाम धारी वरवट। अमृतपुरीसी।' -ऋ ८२

त्रियुक्पद—वि तीन पदें असलेला, तीन पदाचा, त्रिपद (-वि) अर्थ ३ पहा [स त्रि+युज्=जुळणें+पद=सख्या]

त्रियोदश-शी—स्त्री (प्र) त्रयोदशी त्रयोदशी पहा

त्रियोदशा—पु तरावें, (प्र) त्रयोदशा त्रयोदशा पहा

त्रिराजिक—पु एक दागिना -देहु ४५

त्रिरात्र—न तीन दिवस व तीन रात्रींचा अवधि तीन अहोरात्राचा समुदाय -क्रिवि तीन अहोरात्रपर्यंत 'कन्येनें मातेचें अशौच त्रिरात्र धरावें [स त्रि+रात्रि] **-त्रांतला**-वि जो मेला असता त्रिरात्र अशौच पाळावें लागतें असा (सगोत्र)

त्रिराम—पुअव दाशरथी राम, परशुराम व बळिराम -मुलाचा व्यवहारकोश [स त्रि+राम]

त्रिराशी—स्त्री (अंकगणित) त्रैराशिक पहा

त्रिरुच्चारित—वि १ तीनदा उच्चारलेलें. २ (ल) निश्चित, ठाम, न बदलणारें, निर्धाराचें, खात्रीचें [स त्रि=तीन वेळा+उच्चारित=उच्चारिलेलें, बोललेलें]

त्रिरूप—वि. त्रिविध, तीन प्रकारचा 'तेंचि तिहीं गुणीं तप। येथ जाहालें आहे त्रिरूप।' -ज्ञा १७ १९७. [स त्रि+रूप]

त्रिलोक, त्रिलोकी—पुस्त्री त्रैलोक्य, स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ हे तीन लोक [स] **त्रिलोकांत झेंडा लावणें-मिरवणें**-तिन्ही लोकांत नाव गाजविणें, गाजणें

त्रिवट—पु (ताल) सगीतातील एक ताल त्रिताल पहा

त्रिवर्ग—पु १ मनुष्यमात्रानें आपुल्या आयुष्यात साधावयाच्या चार पुरुषार्थांपैकीं धर्म, अर्थ व काम हे तीन पुरुषार्थ 'तेथ त्रिवर्गाचा अणुआरु। आडऊ निघाला जो अपारु। तो महाभारत प्राकारु। भोवता केला।' -ज्ञा १८ ३१ २ उत्कर्ष, साम्यावस्था व न्हास या राज्याच्या, राष्ट्राच्या तीन अवस्था ३ प्रकृतीचे, स्वभावाचे सत्त्व, रज व तम हे तीन गुण ४ त्रिफळा (हिरडा, बेहडा व आवळकाठी) ५ तिघेजण, (माणसाचें) त्रिकूट 'आम्ही त्रिवर्ग' [स त्रि+वर्ग]

त्रिवली-ळी—स्त्री पोटावर पडणाऱ्या तीन वळयाचा, वळकुट्याचा समुदाय 'सागरीं लहरींची नव्हाळी। तैसी उदरीं त्रिगुण त्रिवळी।' -एरुस्व १ ३६ 'त्रिवळी मग तयची स्पष्ट मोडोनि गेली।' -सारुह २ २८ [स त्रि+वली=ओळ, वळकुटी]

त्रिवाचा—वि (काव्य) त्रिवार, तीन वेळा दिलेलें, उच्चारलेलें वचन, गोष्ट, शब्द, निश्चित, ठाम अभिवचन, गोष्ट, शब्द 'तो हा हरिविजयग्रंथ। दुजा नाहीं विपरीतार्थ। सत्य सत्य त्रिवाचा।' -ह १ ११४ 'जानकी आणीन हें प्रमाण। सत्य सत्य त्रिवाचा।' -रावि १७ ११८ -क्रिवि निश्चितपणें, निश्चयेंकरून, पूर्णपणें, खात्रीपूर्वक [स त्रि+वाचा=वाणी, बोलणें]

त्रिवार—क्रिवि तीन वेळा तीनदा हा शब्द निश्चय, सकल्प, वचन, अपराध, दड, धर्म, शिक्षा बाध, उच्चारण इ० शब्दासह समासात खचित निश्चित नि सदेह, ठाम, सक्त, जोराचा, नेटाचा इ० अर्थानें योजतात [स त्रि+स वार] ०**पुण्य**-न 'मी देतों अर्पण करितों' अशा अर्थाचे शब्द गभीरपणें तीन वेळा उच्चारून दिलेलें, अर्पण केलेलें पुण्य [त्रिवार+पुण्य]

त्रिविक्रम—पु १ (बायकी) गोपा २ बारशाच्या दिवशीं मुलाचें नाव ठेवताना बायका कुंची घातलेल्या नारळ पाळण्याच्या खालूनवर वरून खालीं देतात तो ३ विष्णूचें नाव [स त्रि+विक्रम]

त्रिविध—वि तीन प्रकारचा, तीन स्वरूपाचा (समासात) त्रिविध-दान-पापपुण्य-स्नान इ० =तीन प्रकारचें, स्वरूपाचें म्हणजे कायिक वाचिक व मानसिक दान, पुण्य, पाप इ० शिवाय

सात्त्विक राजस, तामस आणि आध्यात्मिक आधिदैविक, आधिभौतिक इ० दुसरे तीन प्रकाराचे गण आहेत त त्या त्या शब्दाच्या अर्थामध्यें पहावे 'तेंचि ज्ञानत्रयवरी। त्रिविध कर्म जें असे। -ज्ञा १८ ५८५ [स त्रि+विधा=प्रकार जाति] ०अवस्था-स्त्री जीवाच्या तीन अवस्था जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति ०आहार-पु सात्त्विक राजस व तामस अशा तीन प्रकारचा आहार ०कर्म-न संचित क्रियमाण व प्रारब्ध असें तीन प्रकारचें कर्म ०तप-न कायिक, वाचिक व मानसिक अशा तीन स्वरूपाचें तप ०ताप-पु आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक असें तीन प्रकारचें दु ख, पीडा, तापत्रय आध्यात्मिक ताप म्हणजे देह इंद्रियें व प्राण यांच्यापासून होणारा ताप किंवा स्थूल व सूक्ष्म शरीरामध्यें होणारा आधिव्याधिरूप ताप होय 'देवापासुनि तो आधिदैविक। मानस ताप तो अध्यात्मिक। भूतापासाव तो भौतिक। या नाव देख त्रिविधताप।' -एभा २२ ३०९. आधिभौतिक ताप म्हणजे स्वशरीराहून भिन्न अशा दृष्टिगोचर प्राण्यापासून होणारा त्रास आधिदैविक ताप म्हणजे दैवी प्रेरणेनें, दैवी क्षोभापासुन होणारा ताप उदा० अतिवृष्टि, अनावृष्टि भूकंप, शीतोष्णादिकांचा अतिरेक इ० 'तुका म्हणे त्रिविधताप। मग जाती आपोआप।' 'हा त्रिविधताप करि भस्म वपु विरहाग्नि तुझा जाळी।' -दप १० [सं त्रिविध+ताप= दु ख पीडा। ०देह-पु स्थूल सूक्ष्म व कारण असा तीन प्रकारचा देह ०दानें-नअव सात्त्विक, राजस व तामस अशीं तीन प्रकारचीं दानें ०नायिका-स्त्रीअव वयाच्या मानानें केलेले स्त्रियांचे तीन वर्ग प्रकार -मुग्धा, मध्या व प्रौढा ०परिच्छेदरहित-वि देश काल आणि वस्तु या तीन परिच्छेदांनीं रहित देश काल व वस्तु या तीन परिच्छेदापलीकडे गेलेला दिक्कालानवच्छिन्न [स त्रिविध+परिच्छेद+रहित] ०परीक्षा-स्त्री (वैद्यक) दर्शन (=चर्या पाहणें) स्पर्शन (=नाडी पाहणें) व प्रश्न (=चौकशी करणें) या तीन प्रकारांनीं वैद्यानें करावयाची रोग्याची परीक्षा ०प्रारब्ध-न तीन प्रकारचें प्रारब्ध अनिच्छा प्रारब्ध, स्वेच्छा प्रारब्ध व परेच्छाप्रारब्ध दैव [त्रिविध+प्रारब्ध=दैव] ०मंगल-न अंगीकृत कार्य निर्विघ्न पार पडावें म्हणून त्या कार्याच्या आरंभीं करावयाचा आशीर्वादात्मक (=आशीर्वाद मिळावा म्हणून देवाची प्रार्थना करणें) वस्तुनिर्देशात्मक (=एखाद्या पूज्य पुरुषाचें कृत्याचें ध्यान करणें) आणि नमस्कारात्मक (=कुलदेवता, गुरु इ०कांना नमस्कार करणें) असा तीन प्रकारचा विधि ०लक्षणा-स्त्री जहत्, अजहत् व जहदजहत् अशी तीन प्रकारची लक्षणा जहल्लक्षणा; अजहल्लक्षणा व जहदजहल्लक्षणा हे शब्द पहा [सं त्रिविध+लक्षणा] ०संबंध-पु अभिधान संबंध लक्षणासंबंध आणि व्यंजनासंबंध असा तीन प्रकारात्मक संबंध अभिधानसंबंध म्हणजे वाच्यवाचक संबंध किंवा शब्द शब्दार्थ संबंध (=शब्द व त्याचा अर्थ यामधील संबंध) या संबंधावरून एखाद्या वाक्याचा केवळ शब्दश अर्थ प्रतीत होतो लक्षणासंबंध म्हणजे लक्ष्यलक्षकसंबंध (=शब्दानीं पर्यायानें सुचविलेला अर्थ व शब्दाचा वाच्यार्थ या परस्परातील संबंध) यानें लाक्षणिक किंवा अलंकारिक अर्थ प्रतीत होतो उदा० सारागाव=गावातील लोक व्यंजनासंबंध म्हणजे जो अर्थ सांगावयाचा त्या अर्थाच्या पदाचा वाक्यांत उपयोग न करता प्रकारांतरानें त्या अर्थाचा बोध करावयाचा जसें-'ग्राहवती नदी' येथें नदींत मगर आहेत या अर्थानें नदीस स्नानास जाऊ नको असा अर्थ घ्यावयाचा असतो ०प्रतीति-स्त्री गुरूपासून मिळालेलें शास्त्राभ्यासानें प्राप्त झालेलें व स्वत निरीक्षणानें मिळविलेलें असें तीन प्रकारचें ज्ञान, अनुभव [स त्रिविध+प्रतीति=ज्ञान अनुभव]

त्रिविधाहंकार-पु सात्त्विक, राजस व तामस अशा तीन प्रकारची स्वत ची जाणीव परमेश्वरापासून अथवा बाह्य विश्वाहून आपण वेगळे आहोंत ही भावना, अहंकारत्रय, अहंकार पहा [स त्रिविध+अहंकार=मीपणा]

त्रिविष्टप-न स्वर्ग इंद्रलोक 'नारायण अजित जसा अजित तसाचि त्रिविष्टपीं नर तो।' -मोभीष्म २ २८ [स]

त्रिवृत्करण-न तिहींचे मिश्रण, तीन सूक्ष्म मूलतत्त्वांचें मिश्रण 'या तिहींच्याच मिश्रणानें म्हणजे त्रिवृत्करणानें पुढें सर्व विविध सृष्टि निर्माण झाली' -गीर १८२ [स]

त्रिवेणी-स्त्री १ प्रयाग येथील गंगा, यमुना व गुप्त असलेली सरस्वती या तीन नद्यांचा संगम होऊन झालेला प्रवाह 'प्रवाह कोण असे त्रिवेणी।' -साह्म २ १८ २ तीन पदरांची गुंफलेली वेणी, केशरचना [स त्रि+वेणि] ०चा-वि (सोनाराचा धंदा) सोनें, चांदी व तांबें या तीन धातूंच्या तारांनीं बनविलेला (माळा अंगठी साज इ०)

त्रिवेणा-स्त्री (संगीत) गायनशास्त्रातील एक राग यांत षड्ज कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार पंचम कोमल धैवत व तीव्र निषाद हे स्वर लागतात वादी ऋषभ, संवादी पंचम हा सायंकाळीं गातात [स]

त्रिशंकु-पु १ त्रिशंकु राजा हा पृथ्वी व स्वर्ग यां दोहांमध्यें अधांतरीं लोंबत राहिला होता असें पुराणांत वर्णन आहे त्यावरून धड इकडेहि नाहीं आणि धड तिकडेहि नाहीं अशी ज्याची अवस्था झाली आहे असा मनुष्य २ दक्षिणेकडील एक तारकापुंज -वि तीन शिंडें मारलेला (उपरणा इ०) 'काय बहु यांचें गुमान। साभिनयिया निष्ट। नरकाचा दावगा। त्रिशंकु हा।' -ज्ञा १६ ४१० [त्रि+सं शंकु=खिळा]

त्रिशती-स्त्री १ तीन शतकपाचा तीनशेंचा समुदाय २ देवीच्या प्रीत्यर्थ तीनशें ब्राह्मणांस पूजा करून जेवावयास घालण्याचा विधि [स त्रि+शत=शंभर]

त्रिशिख—वि तीन शिखरें, तुरे डोक्यावर असलेला [सं त्रि+शिखा=शिखर, तुरा मस्तक]

त्रिशिंगी—स्त्री एक फुलझाड तिरशिंगी-सगी ह्या झाडाचीं फुलें सकाळ, दुपार व सायंकाळ अशा तिन्ही वेळीं उमलतात हिचीं फुलें निळसर, पांढरीं व पचरंगी असतात तिरशिंगी-सगी पहा [स त्रिसंधि]

त्रिशुद्धि-द्धी—स्त्री १ (एखादें कागदपत्र इ०) तीन वेळा तपासून शुद्ध केलें आहे हें दर्शविण्याकरिता त्या अर्थाची त्यावर मारलेली टीप २ त्रिवार शुद्ध झालेली स्थिति 'मी ऋणत्रया पासुन त्रिशुद्धि। मुक्त झालों भगवता।' ३ तीन वेळा प्रतिज्ञा पूर्वक, शपथपूर्वक उच्चारून सांगून झालेली (एखादें वचन गोष्ट इ०काची) शुद्धता, सत्यता, निश्चितता सांगता 'पिता निंदी त्रिशुद्धि। पिशाच होय दुरात्मा।' ४ तीन वेळा स्नान करून, धुवून, घासून तापवून कोणताहि एखादा पदार्थ शुद्ध करण्याचा प्रकार करून झालेली (व्यक्ति, वस्तु इ०काची) शुद्धता ५ तीन वेळा तीन ठिकाणीं स्नानें घालून घातलेली विटाळशीची शुद्धता ६ कायिक, वाचिक व मानसिक शुद्धता, शुद्धीकरण -वि तीन वेळा तपासून शुद्ध केलेला बरोबर, खरें ठरविलेलें हा शब्द सरकारी कागदपत्रांत इ० कोंवर-ता पूर्णपणें मुकर करण्यात आला आहे हें दर्शविण्याकरिता लिहितात -क्रिवि खरोखर निश्चयेंकरून त्रिवार खरें 'म्हणुनि आसरामाजि सापडे। वीं वानावरी जोडे। हें तैसें नव्हे पुढें। त्रिशुद्धी गा।' -ज्ञा ६ ३१६ 'तरी मी प्राण त्यजीन आधीं। हें त्रिशुद्धी जाणिजे।' -मुवन १ ११७ [स त्रि+शुद्धि]

त्रिशूल-ळ—पुन १ तीन फाळ असलेलें शंकराचें एक आयुध २ (सोनारी धंदा) शंकराच्या त्रिशूळाच्या आकाराचें, लोखंडी सारखें सोनाराचें एक हत्यार याच्या तीन टोकांत बफ्रीकच्या तीन मण्या अडकवून डाक करतां येतो व मीक तयार करतां येत [सं त्रि+शूल=शूळ]

त्रिसंधान—न दोन दोन दर्भांच्या दान जुडग्या घेऊन त्यांची दोरी वळून असाच पुन्हा दोन जुडग्या दोन वळ घेऊन त्यांची तीन ठिकाणीं गांठून वळलेली यज्ञयागांत समिधांचें जुडगें बांधण्याची दोरी 'दर्भा वहि त्रिसंधान। करोनिया परिस्तरण।' -भरपाट ? ७० [स त्रि+संधान]

त्रिसंधि—स्त्री एक फुलझाड (प्र) तिरशिंगी-सगी पहा [स]

त्रिसंध्या—स्त्री १ दिवसाच्या तीन संधिकाल प्रभात मध्यान्ह व सायंकाळ २ दिवसाच्या तीन संधिकाळीं करावी संध्या, त्रिकालसंध्या [स त्रि+संध्या] ॰यात्रा-स्त्री त्या तिन्ही गायत्री सौ ?। प्रातःकाळीं गायत्री तीर्थीं माध्यान्हीं व सरस्वतीतीर्थीं सायंकाळीं स्नान, सध्या व जप करणें या विधीस त्रिसंध्यायात्रा म्हणतात -तीप्र १३७ [स त्रि+संध्या+यात्रा]

त्रिसरेणू—पु त्रसरेणु पहा 'त्रिसरेणूपासोनि जाण। लव निमिषदिनमान। संवत्सरवरी सावधान। गणी मी सर्वपण काळ गणना।' -एभा १६ २१९

त्रिसीं—क्रिवि ताठपणें धडधाकटपणें 'पायुलेआतें चरण येंती। सापजें जैसीं त्रिसीं उडती। जे होते मुके ते बोलती। सुस्वर शब्द।' -शिपु १३५ ४६ [स त्रिकृ=माकडझाड ?]

त्रिसुती—स्त्री (कर) जानव्याचें सूत तीन पदरी करून त्यास पीळ घालण्याची क्रिया तिसुती पहा [त्रि+सूत]

त्रिस्तनी—वि तीन स्तन असलेली (गाय, म्हैस) [त्रि+स्तन]

त्रिस्तर—वि (भूगर्भशास्त्र) तीन थराचा [स त्रि+स्तृ]

त्रिस्थळी—स्त्री १ काशी, प्रयाग व गया या तीन तीर्थांची यात्रा २ (ल) एकाच कामासाठीं अनेक ठिकाणीं जाण्याचा प्रसंग, इकडून तिकडे निरर्थक हेलपाटे घालावे लागणें ३ (ल) (वरचेवर लागणाऱ्या पदार्थाची, स्थलाची एखाद्या स्थलापासून) लांब व गैरसोईची स्थिति (काम इ०काची) धावाधाव, विस्कळितपणा, मनाची दगदग व अस्थिरता (विशे) तिरस्थळी तिरस्थळी सर्व अर्थी पहा [त्रि+स स्थल=ठिकाण] ॰यात्रा-स्त्री त्रिस्थळी अर्थ १ पहा

त्रिक्षार—पु (वैद्यक) सज्जीखार जवखार व टाकणखार हे तीन क्षार -योर ११७५ [त्रि+स क्षार=खारट पदार्थ]

त्रीपण—वि त्रिपन 'दळ त्रीपण क्षोणी।' -उषा ८१२ [त्रिपन अप]

त्रापदा—स्त्री गायत्री (प्र) त्रिपदा 'ब्रह्मा जपत होता जो त्रीपदा।' -उषा १८४१ [स त्रिपदा]

त्रीपन्न, त्रापन्न दिल्लीचा, त्रीपन्न मराठीचा—त्रेपन्न इ० पहा

त्रीसष्ट—वि (प्र) त्रेसष्ट पहा

त्रुटि-टी—स्त्री १ अठरा निमेषांचा काळ ... नाहीं न लागतां त्रुटी। -मुआदि ५ ६१ तरी ता ... उद्धरीत। त्रुटिमात्र न लागता। २ मुरकी त्रुटी न वाजवी अजुन। आता मुरडप्रत्यय ... -ह ३१ २२१ ... देखिला त्रुटि न वाजती। -कालिं १३१ ३ गाड प्रतिपक्ष अडचण 'धर्म ... त्रुटि पावत नाहीं' -पत्रे १०७ ४ नाश -सार ५ ... -दार ६ ... [सं]

त्रुटित—वि तुटलेला, निराळा वगळा झालेला तोडलेला, अपूर्ण [स त्रुट्]

त्रेचा(ता)ळीस—वि चाळीस आणि तीन, ४३ सख्या. [स त्रिचत्वारिंशत्]

त्रेता, त्रेतायुग—स्त्री चार युगातील दुसरें युग, कृत, द्वापर व कलि हीं बाकीचीं तीन युगें होत त्याचा अवधि बारा लक्ष शहाण्णव हजार वर्षांचा असतो 'त्रेतायुग बारा लक्ष शहाण्णो सहस्र।'–दा ४ ४ १ [स] त्रेतायुग–न त्रेता पहा

त्रेताळीस—वि त्रेचाळीस [गु त्रेताळीस]

त्रेतीस—वि तेहतीस, तीस आणि तीन, ३३ सख्या [स त्रयस्त्रिंशत्, प्रा गु तेत्रीस]

त्रेधा—स्त्री (शक्तीपेक्षा बरेंच मोठें काम अगावर पड ल्यामुळें, बरींच कामें उपस्थित झाल्यामुळें एखाद्याची होणारी) धादल, धावपळ, गोंधळ, गडबड, तारवळ, ओढाताण, (श्रमानें आलेला) शीण, भागवटा, ताण, (भीति इ० कानीं उडालेली) घाबरगुंडी, तिरपीट, गाळण, धावरगुंडी, पाचावर धारण (क्रि० उडणें) –क्रिवि तीन मार्गानीं, प्रकारानीं, पद्धतींनीं [स त्रि+धा]

त्रेपन्न—वि पनास व तीन, ५३ सख्या ०दिल्लीचा–मगळीचा, त्रेपन्नी–वि (अशिष्ट) जारास, जारपुत्रास उद्देशून यावयाची एक शिवी, मातृगामी, रडापुत्र

त्रेवटी डाळ—स्त्री चणे, तुरी आणि उडीद इ० एकत्र मिश्रित डाळींचा समुदाय 'त्यात त्रवटी डाळ या रीतीनें भरली होती'–मराठी बीजगणित १८५ [स त्रि+वृत–पुट]

त्रेसष्ट, त्रेसट—वि साठ आणि तीन, ६३ सख्या [स त्रिषष्टि] त्रेसष्टी–स्त्री फाशाच्या खेळांत पडणारा एक डाव छ तीन मळ

त्रेह(हा)त्तर—वि सत्तर आणि तीन, ७३ (प्र) त्र्याहात्तर

त्रैकालिक—वि भूत वर्तमान व भविष्य या तीन काळा सबधीं (ज्ञान इ०) [स त्रिकाल]

त्रैगुण्य—न सत्त्व, रज व तम या तीन गुणाचा समुदाय [स]

त्रैधर्म्य—न धर्म, अर्थ व काम ही त्रयी, या तिहींचा समु दाय [स]

त्रैमूर्ति—स्त्री ब्रह्मा, विष्णु व महेश या तिघाची मिळून झालेली मूर्ति, दत्तात्रेय [त्रि+मूर्ति]

त्रैराशिक—न (अकगणित) आद्यक, मध्यांक, व अत्यांक किंवा प्रमाण, फल व इच्छा अशीं प्रमाणांचीं तीन पदें दिलीं असता चौथें फल म्हणजे इच्छाफल काढण्याची रीत ज्या दिलेल्या प्रमा णांतील तीन पदावरून चौथें पद काढावयाचें असतें त्या तीन पदांना आद्यक, मध्यांक व अत्यांक अथवा इच्छांक आदि, मध्य व अत किंवा इच्छा, आदि, प्रमाण व इच्छा हीं नावें आहेत त्रैराशिकाचे समत्रैराशिक आणि व्यस्त अथवा विलोम त्रैराशिक असे दोन प्रकार आहेत [स]

त्रैलोक्य—न स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ हे तीन लोक, त्रिभु वन [स] ०चिंतामणी–पु १ (वैद्यक) एक रसायन, मात्रा २ साधारणपणें सर्व रोगावर उपयोगी पडणारें औषध [त्रैलोक्य+चिंतामणी] ०विस्तार–पु त्रैलोक्याला व्यापून असणें, सर्वव्याप कता, विश्वव्यापकत्व –वि विश्वव्यापी, सर्वव्यापी [त्रैलोक्य+विस्तार]

त्रैलौकिक—वि स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ या तीन लोका सबधीं [स]

त्रैवर्गिक—वि, धर्म अर्थ व काम या त्रिवर्गासबधीं, त्रिवर्ग विषयक. [स]

त्रैवार्षिक—वि तीन वर्षांसबधीं; तीन वर्षांनीं एकदा होणारा [स]

त्रैविद्य—वि ऋग्वेदादि वेद जाणणारा [स त्रि+विद्या]

त्रैविधा—स्त्री (वेदांत) भगवद्गीता, उपनिषदें व ब्रह्मसूत्रें हे तीन ग्रथ [स]

त्रैविध्य—न त्रिविधता, त्रिविधपणा तीन प्रकारचा. 'एव सत्त्वरजतमा। तिहींची एवढी असे महिमा। जे त्रैविध्य आदि ब्रह्मा। अतीं कृमी।'–ज्ञा १८ ५२५ [स]

त्रोटक—न उपनाटक –दार

त्रोटक—वि सक्षिप्त, सक्षेपात्मक, थोडक्यात सागितलेला, लिहिलेला, सारांशरूप [स]

त्रोटणें—उक्रि (काव्य) तोडणें, विभागणें, निराळें, वेगळें वेगळें करणें, तुकडे करणें [स त्रुट्–त्रोटन] त्रोटन–न (सुत इ०) तोडण्याची क्रिया, तुकडे करण्याची क्रिया, विभागणी. [स] त्रोटित–वि तोडलेला, विभागलेला, निराळा, वेगळा केलेला, तुकडे केलेला [स]

त्रोहिहिऽ—उद्गा (ना) म्हशीला हाकण्यासाठीं म्हणावयाचा शब्द [ध्व]

त्र्यणुक—न तीन द्व्यणुक मिळून होणारें परिमाण [स]

त्र्यंबक—पु १ तीन डोळ्याचा देव, शकर २ शिव धनुष्य 'मोडूनि धनुष्याची ओढी। त्र्यंबक मोडिलें कडाडी।'–एभा ११ ७३५ [स त्रि=तीन+अबक=डोळा] –केश्वर–पु १ शकर २ बारा ज्योतिर्लिंगापैकीं नाशिकाजवळचें एक सुप्रसिद्ध ज्योतिर्लिंग

त्र्यस्र(जाति)—पु (सगीत, वाद्य) ज्यामध्ये पहिला विभाग तीन मात्रांचा असावा लागतो असा दक्षिणेकडील तालाचा एक प्रकार

त्र्यायंशी, त्र्याय(यं)शी—वि ऐशी आणि तीन, ८३ सख्या [स त्र्यशीति]

त्र्याण्णव—वि नव्वद आणि तीन, ९३ संख्या [स त्रिनवति]

त्र्याहात्तर—वि सत्तर आणि तीन ७३ संख्या [स त्रिसप्तति]

त्र्याहिक—पु तीन तीन दिवसानीं येणारा, चौथे दिवशीं येणारा ताप, त्र्याहिक ज्वर –वि १ तीन दिवसासंबधीं २ तिसऱ्या दिवसाविषयींचा, तृतीयदिनसबधीं [स] ॰ज्वर–पु दर चौथ्या दिवशीं येणारा ताप [स त्र्याहिक+ज्वर=ताप]

त्व—भाववाचक नामें साधण्याकरिता संस्कृत नामें व विशेषणें याना लावावयाचा प्रत्यय त्व प्रत्यय लागून झालेलीं भाववाचक नामें नपुसकलिंगी असतात 'ता' प्रत्यय लावून भाववाचक नामें साधण्याचाहि एक प्रकार आहे परतु हीं दोन्ही प्रकारचीं नामें पुष्कळ अर्शी पर्यायवाचक असलीं तरी त्यात कांहीं अपवाद आहेत व भाववाचक नामें साधताना काहीं ठिकाणीं 'ता' तर कोठें 'त्व' हाच प्रत्यय विशेषेंकरून लावतात भाववाचक नामाचा 'ता' प्रत्यय विशेषत विशेषणासच लावतात आणि 'त्व' हा प्रत्यय जरी विशेषणासहि लावितात तथापि मुख्यत्वेंकरून नामास लावण्याचा प्रघात आहे दुसरें असें कीं 'ता' प्रत्यय लागून झालेलीं नामें गुणवाचक असतात जसें –योग्यता, आर्द्रता, उष्णता इ० तर 'त्व' लागून, हुद्दा, कार्य, स्थिति, आयुष्यातील निरनिराळे वयोमान इ०चीं दर्शक भाववाचक नामें बनतात उदा० राजत्व, प्रधानत्व पंडितत्व, मित्रत्व, पितृत्व, बालत्व, वृद्धत्व, तरुणत्व इ० तिसरें असें, कीं 'ता' व 'त्व' हे दोन्ही जरी गुणधर्मदर्शक भाववाचक नामाचे प्रत्यय आहेत, तरी 'त्व' लागून झालेल्या नामासच विशेष प्राधान्य आहे हें पुढील उदाहरणावरून दिसून येईल जसें –लघुता गुरुता, द्रवता, महत्ता, अज्ञानता दातृता इ० रूपापेक्षा लघुत्व, गुरुत्व, दातृत्व, महत्त्व, अज्ञानत्व, इ० रूपेंच अधिक रूढ व सरस आहेत चौथें असें कीं, 'ता' हा अधिक रूढ प्रत्यय आहे तर 'त्व' हा अधिक भारदस्त प्रत्यय वाटतो जसें –दुष्टता, आम्लता, मिष्टता, तीक्ष्णता कटुता, क्षारता हीं रूपें दुष्टत्व, आम्लत्व मिष्टत्व इ० रूपापेक्षा अधिक रूढ आहेत परतु दुष्टत्व, आम्लत्व हीं रूपें अधिक भारदस्त वाटतात

त्वक्—स्त्री शरीरावरील चामडी कातडी, (झाडाची) साल, (फळाचें) साल्पट, त्वचा, (समासात) त्वगिंद्रिय–त्वक्क्षीर–त्वगङ्कुर–त्वक्पत्र इ० [स] ॰पक्ष–वि किड्यातील एक वर्ग या वर्गातील किड्यास त्वचेचे बनलेले चार पक्ष असतात ते पातळ असून त्यावर शिरा असतात, मध वगैरे द्रव शोषण करण्याजोगें तोंड असतें व दाढा चावण्याजोग्या असतात –प्राणिमो ११५ [स त्वक्+पक्ष=पख] ॰पापुद्रा–पु देवडणाऱ्या त्वक्पेशीतून स्रवणाऱ्या पदार्थांचें शरीरामोंवतीं तयार होणारें एक अखंड पत्रल, (इ) क्यूटिकल् –ज्ञानो क १९० [त्वक्+पापुद्रा] ॰प्रत्यक्ष–न स्पर्शानें होणारें ज्ञान [स त्वक्+प्रत्यक्ष=ज्ञान] ॰शास्त्र–न त्वचेच्या रचनेचा व रोगाचा विचार करणारें शास्त्र, (इ) डरमेटॉलॉजी ॰शून्यवात पु स्पर्शज्ञान नाहींसें करणारा वातविकार [स त्वक्+शून्य= +वात] ॰क्षीरा–स्त्री तवकीर [स त्वक्+क्षीर=दूध] **त्वगामय, त्वग्रोग**–पु खरूज, शिबें इ०, त्वचेला होणारा रोग, गोरडी खपली [स त्वक्+आमय=रोग] **त्वगिंद्रिय**–न स्पर्शज्ञान करून देणारें ज्ञानेंद्रिय, स्पर्शेंद्रिय [त्वक्+इंद्रिय] **त्वग्रोग**–पु त्वचेसबधीं रोग, त्वगामय पहा [त्वक्+रोग] **त्वग्व्रण**–पु त्वचेला झालेला व्रण, जखम, फोड इ० याच्या उलट मासव्रण अस्थिव्रण [स त्वक्+व्रण=जखम, फोड]

त्वचा—स्त्री १ (शरीरावरील) चामडी, कातडी २ पच ज्ञानेंद्रियापैकीं स्पर्शज्ञान करून देणारें ज्ञानेंद्रिय, स्पर्शेंद्रिय ३ (झाडाची) साल ४ (फळाचें) साल्पट, टरफल साल ५ (सर्पाची) कात भेंग 'त्वचा पायें शिरीं। हालेयाही फडे न करी।' –ज्ञा १६ १२६ [स] ॰रंध्र–न (शरीराच्या) चामडीला असलेलें अत्यत सूक्ष्म छिद्र यातून शरीरातील घाण घाम इ०काच्या रूपानें निघून जाते [त्वचा+स रध्र=छिद्र]

त्वत्—सना तू (समासात) त्वद्गृह=तुझें घर, त्वत्सदृश=तुझ्यासारखा, त्वत्कृत=त्वा केलेलें इ० [स] **त्वदीय**–वि तुझा, तुझ्या मालकीचा, तुझ्यासबधाचा 'त्वदीय गुणकीर्तनध्वनि सुरम्य कर्णी पडो।' –केसरी [स]

त्वपद—न (तत्व) तू (जीव) हा शब्द, अल्पज्ञ, अल्प शक्तिमान् असा वाच्य जीव तो, शुद्ध ब्रह्म जेव्हा मलिनसत्व प्रधान रजस्तममिश्रित व कामकर्मादिकानीं दूषित अशा अविद्येचा स्वीकार करतें तेव्हा तें 'त्वपद' या शब्दानें दर्शविलें जातें जैसें त्वपद हें आघवें। तत्पदार्थी समावें। –ज्ञा ११ ६४८ 'यया सर्वांसि आश्रय त्वपद। तोचि जीवात्मा बप।' –सिस ३ १९१ [स त्वम्=तू+स पद=शब्द]

त्वपदार्थ—पु (तत्व) १ परमात्म्यापासुन निघालेला व पृथक्, निराळा असलेला आत्मा जीवात्मा 'त्वपदार्थ तो जीवात्मा। तत्पदार्थ तो परमात्मा। २ दुसऱ्याचें व्यक्तित्व स्वतंत्र अस्तित्व कबूल करणें, निर्दिष्ट करणें [स त्व+पदार्थ]

त्वपुरा—पु शखध्वनि घोष, आरडाओरडा 'त्वंपुरा सागरात्पन्न' इत्यादि शखाच्या स्तुतिपर श्लोकाच्या 'त्व पुरा' या आरंभींच्या शब्दावरून लक्षणेनें हा अर्थ [स त्व+पुरा]

त्वरा—स्त्री १ (सामा क्रियेची) चपळाई जलदपणा, वेग, घाई, शीघ्रपणा 'उद्धा बहु त्वरेनें काढे जाता असें तुम्हा दवी।'

–मोसशयस्तमात्र १ (नवनीत पृ १४९) २ (स्वभाव इ० कांचा) तरतरीतपणा, हुषारी, तल्लखपणा [स] (वाप्र) ०करणें–घाई करणें त्वरणें–अक्रि. (काव्य) घाईत, त्वरीत असणें [त्वरा] त्वरेनें येणें–(एखादें काम इ०) त्वकर, झटपट करणें, झपाटणें म्ह० झाझर त्वरस मोल आह त्वरित–क्रिवि त्वरेनें, जलदीनें, घाईनें, झटपट, त्वकर 'प्रभुची आज्ञा होता पार्थ प्रखरपु सोडुनी त्वरित।' –माकर्ण ४५ ४० (समासात) त्वरितगामी–त्वरितभाषी–त्वरितदान इ० विशेषण व क्रियाविशेषण या-सारखा उपयोग होतो [स] ०गामी–वि जल्द चालणारा, शीघ्रगति [स] त्वरित+गामिन्=जाणारा] ०भाषी–वि जलद, घाईनें बोलणारा [स त्वरित+भाषिन्=चालणारा] त्वरें करी–क्रिवि त्वरेंकरून, त्वरेनें, जलदीनें [त्वरा+करणें]

त्वला—सना (ना) तुला [तुला अप]

त्वष्ट—पुन (एखादें काम करण्याबद्दल दुसऱ्यास केलेला) त्रासदायक तगादा, घाई, उपद्रवकारक आग्रह, (सामा) त्रास, उपद्रव, त्चाड (क्रि० लावणें, करणें, दणें, लागणें, होणें) –वि 'किल्ले गुणवतगड यथें खाली करून द्या म्हणून उभयताही राजश्री कान्होजी शिरके याशीं त्वष्ट लाविलें त्याजकरिता' –खरो ११९ –वि तासलेला, तासून बारीक केलेला, रचलेला, तोडलेला [स त्वष्ट=तासलेला, रचलेला]

त्वष्टा—पु १ विश्वकर्मा २ ब्रह्मदेव ३ सुतार [स] ०कासार–पु हिंदूतील कासारजातींतील एक पोटजात अथवा तींतील व्यक्ति

त्वां—सना (काव्य) तुवां तू या सर्वनामाचें तृतीयेचें रूप

त्वाच प्रत्यक्ष—न त्वक् प्रत्यक्ष पहा [स त्वाच=त्वचेचा +स प्रत्यक्ष=ज्ञान, अनुभव]

त्वाष्ट्र—वि त्वष्ट्याचा पुत्र वृत्र यावरून भयंकर, क्रूर उग्र [स त्वाष्ट्र=एक दैत्य]

त्वेष—पु आवेश रागाची इसळी, संताप अवसान, स्फुरण, तेंव पहा [स] त्वेषी–वि १ रागानें जळफळणारा तापट २ आवेशयुक्त ज्याला अवसान, स्फुरण आलें आह असा तेंवी पहा [स त्वेष]

थ

थ—वर्णमालेंतील सतरावें व्यंजन व त या शब्दाचा महा-प्राणोच्चार अक्षरविकास–याच्या पाच अवस्था असून पहिली अशोकाच्या गिरनार शिलालेखात दुसरी व तिसरी राजा यशो धर्मन् याच्या मदसोर यथील शिलालेखात (सन ५३२) आढळत चवथी देवल (उदवशी लेख राजा सन ९९२), धार (राजा भोज रचित कूर्मशतक काव्य, ११ वें शतक) आणि उज्जनी (उदया-दित्य, ११ वें शतक) येथील लेखात आढळते हिच्यापासून प्रचलित पाचवें रूप बनलें आहे

थकडे—क्रिवि (कु) तिकडे

थकणें—अक्रि १ दमणें, शिणणें, भागणें, थकवा येणें २ शक्ति क्षीण होणें बेजार होणें (म्हातारपण, रोग इ० कामुळे) ३ मति गुंग, कुंठित होणें ४ दिवाळें निघणें पैसा नसल्यामुळे व्यापार थांबणें, चालनासा होणें ५ बुडणें, उगवनासें होणें (कर्जाऊ दिलेली रक्कम, पैसे) [स स्थग्, प्रा थक्क, हिं] ०भागणें–अक्रि थकणें, दमणें, बजार होणें थकलें कुळ–न दिवाळें वाजल्यानें किंवा अतिशय गरीबीनें कर्ज फेडण्यास असमर्थ असलेला मनुष्य, कुळ अथवा कूळ

थकवा—पु अतिश्रमानें इंद्रियाना यणारी ग्लानि किंवा शिथिलता [थकणें]

थकीत, थक्ति, थक्रीत, थक—वि (काव्य) १ चकित, आश्चर्ययुक्त 'थक्ति होउनि जन ह पाहती हर्षे परमार्थे।' –मुक्तेश्वरकृत कटिबंध पृ ४ २ गोंधळलेला, बावरलेला; गुंग झालेला, गडबडलेला ३ आकस्मिक, अद्भुत [स स्थगित, प्रा थक्क]

थंन्—क्रिवि (राजा) तथें ०सर–क्रिवि (राजा) तेथ-पर्यंत ०सून–क्रिवि (राजा कु) तेथून

थट—पुस्त्री १ समुदाय, जमाव, गर्दी (मनुष्य, जनावर इ० कांची), थैंप रगडा (क्रि० लागणें) २ दाट रचना, मांडणी (क्रि० जमणें, बसणें, मिळणें, बनणें, होणें) [प्रा द थट्ट, का. थट्टु=समूह] ०करणें–उक्रि १ रचना करणें, व्यवस्थेनें लावणें, ठेवणें घालणें (पाशाख इ०), विशषत दखाव्यासाठीं व्यवस्थेनें मांडणें, रचणें २ उत्तम रीतीनें, थाटानें, सफाईनें सजविणें, करणें

थटणें—अक्रि दिमाखानें चालणें, बोलणें, अथवा वर्तणें; सजणें नटणें [थट–थाट] थटकारणें–अक्रि स्वतःचा दिमाख मिरविणें, डौल घालणें ऐट करणें थाटमाट करणें [थट]

थट्टा, थट्टामस्करी, थट्टेखोर, थट्टेबाज, थट्टेबाजी—त्या पहा थट्टेवाईक–वि विनोदी (भाषण करणारा, भाषण)

थट्टी—स्त्री १ (संस्थान, राजा इ० चीं), गाई, म्हशी इ० जनावरें गोशाला, गोखाना, जनावरांचें खातें (अठरा कारखान्यांपैकीं एक) २ गुरें बांधण्याची जागा [प्रा थट्टि=जनावर] म्ह० कोठीं थट्टी पागा पोट भरायाची जागा ०खाना–पु थट्टी संबंधीं व्यवहार थटया–पु गोशाला

थड—स्त्री १ किनारा, तीर काठ, कड २ (ल) सिद्धि समाप्ति शेवट (काम थडा याचा) ३ नदीच्या बाजूचें खोरें दरी जसें–गंगाथड–भीमथड [स तट] (वाप्र) थडीस

लावणें-नेणें-जाणणें-घालणें-पोहोंचविणें-सिद्धीस, शेवटास नेणें. थडीस लावणें-जाणें-येणें-शेवटास जाणें. ही थड ना ती थड-निराश्रितपणाची स्थिति; इकडे आधार नाहीं व तिकडे आधार नाहीं अशी स्थिति.

थंड—वि. १ गार; शीत. २ दाहशामक (औषध, अंगशांत पदार्थ). ३ (ल.) सुस्त; धीमा; मंद; मावळतीचा; आळशी; सौम्य; समप्रकृतीचा. ४ शांत; स्वस्थ (देश, वस्तु स्थिति). ५ शांत झालेलें, स्थिर (डोळे, मन इ०). ६ कमजोर (ताप); ढिलें (काम). ७ भूकंप इ० उपद्रवरहित (घर, जागा). ८ (ल.) नपुंसक (मनुष्य). [सं. स्तब्ध; प्रा. थड्ड] (ग्राम्य.) ०करणें-१ विसर्जन करणें. २ ताबूत वगैरे नदींत बुडविणें. ०पाणी ओतणें-(ल.) एखादें कार्य बंद पाडणें. एखाद्याचा उत्साह भंग करणें. [हिं.] ०होणें-पडणें-पावणें-मरणें. 'उत्तम लोकांमि तुझा सेवक होऊनि थंड पावेल।' -मोभनु ८.११. **थंडक**-न. दाहशामक औषध किंवा उपाय. [हिं.] सामाशब्द- **थंडगार**-वि. १ अति शीतल (वारा, हवा, पाणी, वस्तु); गार. २ स्थिर; शांत. ३ संतोषी; समाधानी (हृदय, आत्मा). ४ मेल्यामुळें थंड झालेला, गारठलेला. [थंड+गार] ०वेळ-स्त्री. १ सकाळ, संध्याकाळचा समय. २ (ल.) स्थिर व शांत वेळ (स्वतःच्या प्रकृतीची वगैरे). **थंडा**-वि. थंड (अर्थ २ ते ८) पहा. [हिं.] **थंडाई**-स्त्री. १ शीतलता. २ (ल.) तापहारकता; दाहहारक गुण (औषधांचा). ३ सालसपणा; सौम्यता; मंदी; सुस्तता; औदासिन्य; दुर्लक्ष्य. ४ उपशम; शांति; उतार. ५ थंड औषध. ६ घुमुंवा. ७ बदाम, गुलाबकळी, खसखस, काकडीच्या बिया व संवयीप्रमाणें भांग वगैरे एकत्र वाटून दूध साखर घालून केलेलें एक पेय. **थंडाफगाळ**-पु. केवळ थंड पाणी पिऊन, हवा खाऊन राहणें (थंड उपहार). **थंडाय**-(गो.) ओलावा; गारठा. **थंडावचें**-(गो.) थंड करणें; समाधान करणें. **थंडावचें लिखित**-न. शांततेचा तह. **थंडावणें**-अक्रि. १ थंड, शांत होणें (मनुष्य, विकार, इच्छा, प्रकृति इ०). २ दमट होणें; सरद्न ताठरपणा नाहींसा होणें (कागद, कापड यांचा). **थंडावा**-पु. (उन्हानंतरचा) हवेचा थंडपणा; सुख; आराम; स्वस्थता; सुटका (दुःख अथवा क्षोभ यानंतर). उतार; उपशम; आराम [हिं] **थंडेथंडे**-क्रिवि. १ सावकाश; हलकें हलकें; ढिलाईनें २ थंडवेळीं(रात्रीच्या, सकाळच्या वगैरे वेळीं प्रवास करणें). [थंड] **थंडोसा**-पु. थंडावा पहा. [थंड] **थंडयापोटानें**-क्रिवि. शांतपणानें; रागांत नसतांना. **थंडी**-स्त्री. १ थंडपणा; गारठा (हवेचा, पदार्थाचा); सर्दी. 'थंडी बळ बहु कांपवि. पडसी जाणों बहु-सहा थंडी।' -मोकर्ण ३७.२. २ थंडीची भावना. (क्रि० भरणें; वाजणें). ३ तापहारकता (औषधांची अथवा पदार्थांची). ४ उपशम, उतार (रोगाचा); त्या पासून होणारें सुख, स्वस्थता. [हिं] ०कातरा-पु. थंडीनें होणारा त्वग्विकार. **थंडीचा ताठा**-पु. कडकडीत गारठा (हवेचा). **थंडीचें पिट्टू(ट्टू)**-न. थोडा वेळ पडलेली किंवा साधारण बेताची थंडी. **थंडीवान्याचा**-क्रिवि. थंड व सर्द वारा वहात असतांना; गारठा पडला असतांना. 'तुला ताप येतो आहे थंडीवान्याचा बाहेर हिंडू नको.' [थंडी+वारा]

थडक—स्त्री. टोकणें; टोटावणें; थाप मारणें; रट्टा; धक्का, थाप; धक्क; टोकर; आघात. 'चक्रेंच धरिला केशीं। थडक हाणोन उराशीं। काढवासी पाडिलें।' -एरुच ९.३९.[ध्व. थड्; सं. तड्]

थडकूं-स्त्री. धडक 'प्रळंभयखां शोंधी जाली। की संहार समुद्रा थडकूं चेतली।' -शिशु १०४२.

थडकणें—अक्रि. १ एखाद्या वस्तूवर आदळणें; एकदम थांबणें. २ आदळणें; आपटणें (पाणी, वारा). [थडक]

थडकणें—अक्रि. १ थांबणें; प्रवाहाच्या शेवटास येणें; वेग कुंठित होणें. २ पोहोंचणें; योग्य पेढीवाल्यास पावणें (हुंडी). [सं. स्तंभित; प्रा. थड्डिअ]

थड-फन-फर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. १ धडक, रट्टा इ० चा ध्वनि होऊन. २ झटक्यानें; थरकांप होऊन. [ध्व.]

थडका—पु. धडका; रपाटा; टक्कर, आघात. 'राक्षस घडू-नियां टक्का। भीमहृदयीं मारी थडका।' [थडक]

थडगें—न. शव जाळलेल्या किंवा पुरलेल्या जागीं केलेलें बांधकाम. [सं. स्तब्ध; प्रा. थड]

थडथड-थडां—क्रिवि. १ जलदीनें मारलेल्या टोशांचा ध्वनि होऊन. २ कांपत; हालत. (क्रि० कापणें; हालणें; भिणें; जीव-अंग-उर-हृदय इ० उडणें). [ध्व. थड् द्वि]

थडथड—स्त्री. कांपरें, थरथरी. [ध्व.]

थडथड, थडथडां, थडथडणें, थडथडाट, थडा-डणें—थरथरणें इ० पहा.

थडथडाट—थडथड पहा [थडथड]

थडथडीत—वि. फडफडीत; नीरस; मऊ नसलेला(भात इ०).

थडथाद—क्रिवि. अलिप्तपणानें; कूटस्थपणानें [सं. तटस्थ्यात्]

थडवा—पु १ लहान तळें. 'भवसिंधुचा थडवा केला। बोलविला पाहिजे।' -तुगा ३६६८ २ (ना. व.) कांठ (नदीचा); कांठावरील जमीन [थड]

थडा—पु दुकानदाराची बसण्याची जागा; गादी. [हिं.]

थडा—पु घाट

थडाड—पु. १ जोरानें व रागानें लाताडण्याची, मारण्याची क्रिया; मोठ्या आवाजाचे व एकामागून एक दिलेले टोसे, लाथा. २ पराकाष्ठेची धडपड अथवा कापरें. [ध्व. थडथड] **थडाडां**,

थडाथड-थडां, थडाडून—क्रिवि थडथड (-क्रिवि) पहा
थडाथडी—स्त्री १ जग्दीनें मारलेल्या लाथा, बुक्या, छडया, ठोसे इ० २ मोठें कापरें, थरथरी. [ध्व , थड । थड ।]
थडाव—पु आसरा, निवात जागा 'स्वर ऐकुनया कोकिळा घेती वनीं थडाव।' -पला १७४२ थडिवा पहा [थड]
थडिवा—पु (महानु) काठ, आसमंतातील प्रदेश ' तयाचें पहलें रण थडिवा प्रभासाचिये।' -भाए ६८ [थड]
थडी—स्त्री तीर (नदीचें), मर्यादा, कांठ, किनारा ' तुका म्हणे धांवती थडी। न घेती उडी आंत कोणी।' -तुगा १६८. [तट-ड, थड]
थडी—स्त्री (कु) गोणाची उभ लाविलेली रांग, थप्पी काहीं जडवस्तूची एकावर एक ठेवून केलेली रचना [प्रा थड= समूह, का थट्टु] ०मारणें-भिंत घालणें -दे २.६
थडीचा—वि उत्तम जातीचा, पैदाशीचा (सद्गुण पशु)
थडें—न १ धड, कलेवर, प्रेत ' आत्म्याविण थडें रोकडें। घरीं(?)चें।'-दा १६८११ २थडगें पहा [स स्तब्ध, प्रा थड]
थडे, थकडे—क्रिवि (कु) तिकडे, त्या बाजूस
थणी—वि थनी पहा
थंतरमंतर—न १ जादूटोणा, मंत्रतंत्र २ दुरुस्ती, डागडुजी (जुन्या घराची अथवा वस्तूची-कांहीं वेळ उपयोगी पडण्याकरिता) ४ समजाविणें, मनधरणी करणें (शांत करण्यास किंवा मर्जी संपादन करण्यास), नीट करणें [स तंत्रमंत्र]
थतरनितर—वि (कु) मिश्रित
थति—न (खा) काशाचें ताट थाळी पहा
थत्त—उम तिरस्कार, अधीरपणा दाखविणारे उद्गारवाची अव्यय हट् हट् छ! छ शी शी [ध्व]
थत्तुरमत्तुर—वि (व) मोठ्या कष्टानें कसा तरी बनविलेला थंतरमंतर अर्थ २ पहा [स तंत्रमंत्र]
थना—पु (कों) छाती स्तन, थान [स स्तन]
थना—स्त्री घोड्यातील एक खोड, गोम -वि छातीवर स्तनाकृति मांस असलेला (घोडा) -अश्वप १९४ [प्रा थण, म थान]
थपकटा, थपकड-डा, थपकण, थपथप थपथपणें थपथपीत थपथप-थपा—थप इ० पहा
थप(क)र्गाल—स्त्री धपकन् बसणें-पडणें थप आवाजानें ढुंगणावर पडणें थपकल घालून बसणें (क्रि० मारणें घेणें) [ध्व थप्]
थपडाक, थप्पड—स्त्री चपराक थापट, ठोंसा चापट [ध्व थप्] **थपडदाऊ थपडवाईक**-वि १ थपडा खाणारा २ (ल) दुसऱ्याच्या छंदानें चालणारा थापडवाईक
थपथप-थप—क्रिवि आर्द्र पदार्थापासून ठिबक जलादि थपथप असा आवाजानें गळत, टिपकत **थपथप(प)णें**-क्रि पदार्थादिकांपासून उदकादि थपथप गळणें **थपथपीत**-वि आतून थपथप पाणी इ० गळत आहे असें (शरीर, वस्त्र इ०)
थपाटी—स्त्री चपराक, चपाटी, थापटी, चापटी [थप]
थपाथप-थपां—क्रिवि थपथप इ० पहा
थपिया—पु (नाल) विवक्षित तालाच्या एका आवर्तनाचे पखवाजावर काढिलेले समग्र बोल [ध्व थप्]
थपी—क्रिवि 'पाठच्या बाजूनें (ठेवलेली वस्तु) याच्या उलट कुडती (क्रि० लावणें, बसविणें, लागणें, पडणें) [स स्थापित]
थप्प—क्रिवि (गो) एकदम बंद [स स्थगित, प्रा थप्पिअ] ०जांवचें-क्रि (गो) बंद पडणें
थप्पा, थापा—पु शरीराच्या आंगळ्या करावयाचें रुकारी लोकांचें एक हत्यार
थप्पी—स्त्री (व) लहान रास, ढीग वजनदार वस्तूची एकावर एक ठेवून केलेली रचना
थबकट, थबकड-ग्डा—वि १ सपाट, चापट, बसका २ बसकट, नकटें (नाक) [थापट] (वात्र) **थबकट बसणें**-एकदम जोरानें ढुंगणावर बसणें [ध्व]
थबकड—स्त्री (कु) बसकण, बैठक, बसण्याचा प्रकार 'थबकड मारून बसलों ' [थब]
थबकड—स्त्री थप्पड, चपराक, ठोंसा (क्रि० मारणें, देणें, चढविणें)
थबकण—स्त्री थपकोल पहा (क्रि० मारणें, घेणें)
थबकणें—अक्रि एकदम उभें राहणें थांबणें (मनुष्य, पशु), मध्येंच थांबणें [स स्तभ्, प्रा थब] **थबकून**-क्रिवि मध्येंच थांबून **थबकविणें**-उक्रि थोपविणें, थांबविणें, एकदम उभें करणें [थबकणें]
थब(प)कें—वि (गो) थबकड चपटें
थबडा(रा)क—स्त्री थप्पड, चापट चपराक [ध्व]
थबथब-थबा—क्रिवि थबथब असा पाणी इ० गळण्याच्या आवाजाचा ध्वनि होऊन ' नाना सुगंध परिमळें। थबथबा गळती गडस्थळें। -दा १२११ [ध्व] **थबथबणें**-अक्रि टिपकणें, टपटप् गळणें टपटपीत ओलें असणें **थबथबीत**-वि टपटपीत ओलें पाणी गळण्याइतकें ओलें, भिजलेलें आर्द्र
थबलक—न (गो) मुस्कट
थबाथब-थबां—क्रिवि थबथब पहा
थबावणें—क्रि थबथब वहाणें, वाजणें 'चबाविती थबाविती। कालवें पाट।' -दा १६४२५ [ध्व थब्]

थमन—न १ उपशम होण्यासाठीं किंवा दु:ख कमी पडण्यासाठीं दिलेली वस्तु २ उपशम, उतार (क्रि० पडणें, होणें, बसणें) [सं स्तभन, प्रा थंभण] **थमणें**—अक्रि उतार पडणें, स्थिरावणें [स स्तभन] **थमान**—स्थानावर येणें

थंय—क्रिवि (कु कों) तेथें **थंयसर**—क्रिवि (कु) तेथें **थंयसून**—क्रिवि (कु) तेथून

थयकार, थयथय-थय्या, थया, थयथय्याट, थयमान, थयला-ली—थै इ० पहा

थयथय-थाट—पु १ नाचणें, मौजेनें ओरडण इ० प्रकार, २ संतापाचें व्यक्त चिन्ह [ध्व]

थयथयात—वि आनंदी, मौजा मारणारा –शार

थर—पु १ पापुद्रा, पडदा, स्तर, मढवण (गिलावा, लेप, रंग इ०ची) २ रास, ढीग (फळें, फुलें, पानें, शेण, भार्डी इ०ची) ३ समुदाय, समूह ४ या शब्दाचा प्रत, जात, वर्ग वगैरे अर्थी कांहीं विवक्षित शब्दांबरोबर उपयोग करतात, जसें –पुणें–मुंबईथर= पुण्यामुंबईकडील जिनस, रत्न इ०, ब्राह्मण–कुणबी थर=ब्राह्मण कुणबी इ०कास योग्य असे (पोशाख, कपडे इ०), काळे, कुपे, जावे–थर=काळे इ० रंगाचे खडक [स. स्तृ–स्तर, फा] (ग्राम्र) **थरास जाणें, येणें**—कोणत्या तरी शेवटास पोहोंचणें (काम) 'त्याचा माझा वाद पडला आहे मग कोणत्या थरास जातो पहावें '

थर-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि अंगावर रोमाच, शाहारे उभे राहतील असें, कापरें भरून, थडी–थरकाप होऊन (क्रि० कापणें, भिणें) [ध्व]

थरकणी—स्त्री कंप, थरकाप

थरकणें—अक्रि थरथरणें, कापणें, थडीनें अंग हलणें, भीतिनें कांपू लागणें 'अधर स्फुरती जेवीं पवनें। पद्मपत्रें थरकनी।' –मुआदि १६ १२८ [ध्व]

थरकांटा—पु रोमाच पुलक (क्रि० येणें, उभा राहणें, होणें)

थरकाप—पु १ भीतीनें अतिशय कापणें, कंपातिशय २ भीतीनें कंपित होणें –क्रिवि शरीर कंपित होईल अशा रीतीनें. मी थरकाप म्यालों–झालों **थरकांपणें**—क्रि थरथर कापणें

थरकावणें—क्रि कापविणें 'पायें थरकावी जगती तळीं।' –मुआदि३२ ६ [थरकाप]

थरडी—स्त्री (मा) गध ठेवण्याची उथळ ल्हान वाटी, तवकडी

थरणी—स्त्री (कों) १ चिखल व धोंडे याचा थर (बांध इ० कावरील) २ थर रचण्याची क्रिया [थर]

थरणें—अक्रि निरोगी होणें बळावणें [स स्थिर्]

थरणें—अक्रि थांबणें, स्थिर होणें टरणें पहा 'असवर बळाची उकळी। वारू न थरती भूमडळीं।' –गीता १ ३०८ [स स्थिर्]

थरत—क्रिवि कंप होत, थरथरा कापत **थरत-भिणें-कांपणें**—अक्रि (राजा) भीतीनें कापत असणें, कंप होईसें भिणें, अतिशय भीति बाळगून असणें

थरथर-थरां—क्रिवि भीतीनें कापत, अंगावर रोमाच येऊन व कापतकापत (क्रि० कापणें, भिणें, हींव येणें) [ध्व प्रा दे थरथर]

थरथरणें—अक्रि थरथर कापणें, कंप सुटणें [थरथर]

थरथराट—पु भयकर थरकाप 'मुष्टिघाताचिया ध्वनि। थरथराटें थरके धरणी।' –मुसभा ७४० [थरथर+आट प्रत्यय]

थरथरी—स्त्री कंप, थडीनें थडथडणें, रोमाचसहित कंप (क्रि० लागणें, सुटणें)

थरपोल, थरवा—नपु ताडाच्या फांदीचा बुधा [थरू]

थरभरें—न (कों) अबोशी नावाची वनस्पति व तिचीं पानें (हिची चटणी करतात)

थरविथर—वि बरेंवाईट, उत्तम निकृष्ट

थरार-रा, थराथर-थरां—क्रिवि अतिशय कापरें भरेल अथवा रोमाच उठतील अशा रीतीनें (क्रि० कापणें, भिणें) [थरथर]

थरारणें—अक्रि अतिशय कापणें, थरथरणें 'लावण्याचा सरोवरीं। मुखकमलाचें पातें थरारी।' –शिशु १८७ [थरथरणें]

थरारी—स्त्री अतिशय कंप थरथरी (क्रि० सुटणें)

थरासन—न (राजा) स्थिरता, टिकाव [सं स्थिरासन]

थरी—स्त्री (व खा) दुधावरील मलई, साय [स स्तर, प्रा दे थर=मलई]

थरू-रू—पुन (कों) (कोयता, कुऱ्हाड इ० ची) मूठ दांडा [स त्सरु, प्रा थरु]

थरोटा—पु एक प्रकारचा मासा

थरोथरीं—क्रिवि थरावर थर याप्रमाणें 'कर्पूर आन्थीरिला थरोथरीं।' –मुआदि २८ ९३ [थर]

थर्त—क्रिवि (गो) थरकाप होऊन, थरत पहा

थर्मामि(मे)त(ट)र—न उष्णतामापक यंत्र [इ थर्मो (थर्मास)=उष्णता+मीटर=मापक]

थर्रे—क्रिवि एकदम शहार अथवा शिसारी येईल अशा रीतीनें [ध्व] **थल**—स्त्री शेतातील उत्पन्नाचा वाटा, हिस्सा –पु स्थान, स्थल [स स्थल] **थलकरी**—पु जमिनीचा मालक, भूमिया, जमीनदार ह्याच्या विरुद्ध उपरी (कूळ) **थलझाडा**—पु खेडेगावातील जमीनीचा तक्ता पत्रक थळझाडा पहा **थलभरी-वाईक**—पु जमीनदार याच्या उलट उपरी कूळ) [थल+भरी=वाईक प्रत्यय]

थलथल-थलां—क्रिवि पोपडा वस्तूच्या होणाऱ्या आवाजासारखा आवाज होऊन स्थूल शरीराचा मनुष्य चालत असताना होणाऱ्या थलथलीप्रमाणें [ध्व]

पाडणें–समुद्राची खोली मोजणें ०लावणें–पाडणें–पत्ता लावणें, शोध करणें

थाग(गा)दोरा, थाग(गा)पत्ता—पु (व्याप८) पत्ता, सुगावा, मार्ग, ठाव, छडा

थांगपूस—पुस्त्री (खा) पत्ता, बातमी, माहिती (हरव लेल्या वस्तूची) (क्रि० लागणें, लावणें) [थाग+पुसणें]

थांगा—पु १ थाग पहा २ जागा, आधार (राहण्या करिता अथवा कांहीं ठेवण्याकरितां)

थागाथाग, थांगारणी, थागारणूक—स्त्री चालचलाऊ रचना, व्यवस्था, माडणी, सामान्य मिरवैशुक [थाग]

थागारणें—सक्रि १ व्यवस्थेनें लावणें, जागच्याजागीं ठेवणें (वस्तु इ०) २ दुरुस्ती करणें, नीट करणें ३ हवालीं, स्वाधीन करणें [थाग]

थांगी—पु चोराचा साथीदार, चोरीचा माल ठेवणारा [हिं]

थाट—पु डौलाचा, दिखाऊ थाटमाट, रचना (सैन्य, हेरे, घर, ढग, पिकें इ० ची) (सामा) डामडौल, शोभा, भव्य पणा, ऐट, वैभव; दिखाऊपणा 'बोलण्याचा–गाण्याचा–वाज विण्याचा–नाचण्याचा–सभेचा–मंडपाचा–थाट [स स्था] (वाप्र) **थाट करणें**–नटणें ०बसणें–(घोड्यावर) ताठ, सरळ रेषेत बसणें ०**माट–माड**–पु १ उपकरणाची माडणी, डामडौलाची जुळणी २ (राहण्याच्या हेतूनें, सुखवस्तीसुचक) व्यवस्थेशीर माडणी (सामानाची, कामाची), व्यवस्थित मोठा पसारा (क्रि० करणें, पडणें, बसणें) ३ पोषाख, अलंकार घालणें, नटणें (एखाद्या प्रसंगाकरता), डौलानें बाहेर पडणें, डौल, शोभा, दिखाव

थाट—पु छपराची ताटी किंवा शाकारण्याकरिता तयार केलेली साटी [ताट–टी]

थाट—पु टोळी, जमाव, मंडळी 'गजाचिया थाटावरि। सिंह चालली जया परी।'—गीता १ ३३२ 'थाट पुढें शत्रुचा देखोन हाट करनीया साठ तुरगा।'—ऐपो १२१ [प्रा दे थट्ट= समूह]

थाट—पु (संगीत) सात स्वरांची रचना, स्वरानुरोधानें रागांचें वर्गीकरण

थाट—न (खा) ताट

थाट—वि १ दाट व घट्ट विणीचा (कपडा दोर इ०) २ (ल) घट, खंबीर, बळकट (मनुष्य प्राणी) ३ साधा; निखालस खरखडीत [फा तह]

थाटणें—सक्रि ०व्यवस्थेनें लावणें, सजविणें रचना करणें देखावा करणें, तयार ठेवणें, जमणें 'बळेवर सैन्य तयारचें थाटलें।—विक ६ थाटानें चालविणें (व्यवहार, ससार), शहाणपणानें योजना करणें (कल्पना, मसलतयाची) (सामा) रचणें, सज्ज करणें, माडणें 'थाटले सदा गायक। अभिमानानें हुंबारिति उरत।' [थाट]

थाटबंद—पु चौकट, साटी (छप्पर इ० ची) [ताट+बंद]

थाटर—स्त्री (खा) साटी

थाटली—स्त्री. तवक; (चांदीची) ताटली '

थाटा—पु एक झाड, काथीची जून, जाड काटी याचा उपयोग धुपणाकडे करतात २ काठ पदर

थाटी—स्त्री १ थाटीच्या आकाराचें धातूचें पात्र २ (कु) गधाची तरकडी ३ (व) काश्याचें ताट, परात

थाटी—स्त्री सैन्य 'जिंहें थाटी ओळंघेला। नायक शिरो मणी।'—शिशु १०३५ २ टोळी, जमाव, मंडळी, समुदाय 'नागविल्या थाटी। उरीं नेदीच लंगोटी।' —तुगा १४८९ [प्रा थट्ट, म थाट]

थाटी—स्त्री. फांस

थाटुळणें—क्रि (व) थडीनें आरडणें

थाड–कन–क्‍र–दिनीं–दिशीं—क्रिवि एखादी वस्तु दुसऱ्या वस्तूवर आपटून होणाऱ्या ध्वनीसारखा ध्वनी होऊन, चाबकाचा छडीचा, चापटीचा आवाज होऊन [ध्व]

थाडथाड—क्रिवि छडी, चाबूक, लाथा इ० मारण्याचा आवाज होऊन [ध्व]

थांडगी—पु (गो) विशिष्ट कृत्यें करणारा शूद्र

थाडा–डी–डें—वि (ना) अपक्व (फळ)

थाण—न (प्र) थान, ठाण, कापडाचा तागा [स स्था]

थाणखूण—स्त्री (गो) खाणखूण

थाणू—पु (गो) स्थाणू (महादेव) —वि रागीट [स स्थाणु प्रा. थाणु]

थाणें—न (गो) १ एक प्रकारचा कपडा, ठाण २ ठाणें [म स्था] ०**दिवलें**–आसन ठोकणें **थाण्यावेलो दिवो**–(गो) ठाणदिवा

थातंबणें—क्रि १ तसेंच ठेवणें, थोपविणें 'एऱ्हवीं ग्रासें मतानरें। थातंबुनि आगभरें। बोल्जिैल तें न सरे। तुम्हापाशीं।' —ज्ञा १३ ३१८ २ निसरणें [स स्तभ्]

थातारचें—१ (गो) फुगा लावणें २ शात करणें

थातूमातू, थातुरमातूर, थाथूंमाथू, थाथोमाथो—न थतरमतर पहा [स तन्मन]

थान—न १ कापडाचा तागा, ठाण २ एक तुकडा जसें—माहराचें–पितळीचें–हिऱ्याचें–हुडीचें–थान [स स्था]

थान—न जागा, ठिकाण, स्थळ [स स्थान प्रा थाण]

थानपति–पु अधिकारी [स स्थान+पति]

थान—न स्त्रीची छाती, स्तन, आमा, जनावराचें थान 'मज पाजाया प्रेमें पय पळ धरिती तिचीं न धिर थानें।' –मो उयोग १०८१ [स. स्तन] (वाप्र) **०गुंतणें**–(काहीं रोगानें) स्तनातून दूध येण्याचें बद होणें **०देणें**–अमा प्यावयास देणें, पाजणें **०विसरणें**–थानाची आठवण न होणें (मुलास, वासरास) आईला प्यावयाची नैसर्गिकबुद्धि नसणें सामाशब्द– **०करीण**–स्त्री मुलाला पाजणारी बाई, दाई **०तुटा–तुटका**–वि (थानापासून तुटलेलें) अंगावर न पिणारें, आई पासून दूर केलेलें व दुधाकरितां दाईच्या स्वाधीन केलेलें (मूल) **०तोड**–स्त्री. तोडातून, संबंध तोडणें **०मोड**–स्त्री प्यावयास दाईकडे देणें, अंगावर दूध नसणें **थानवा–वें**–वि अंगावर पिणारें, थान पितें (मूल).[थान] **थानसी थनी**–वि ज्याच्या छातीवर थान आहे असा (घोडा) [थान]

थानमान—पु १ मानसन्मानानें वागविण्याची पद्धत, आदर सत्कार २ थाटमाट तानमान पहा [स स्थान+मान]

थानमान—न ठावठिकाण 'देवासी नाहीं थानमान। कोठें करावें भजन।' –दा १९ ५ २१. [स स्थान+मान]

थाप—स्त्री १ थापटी, थापड, रपाटा, चपराक, हाताचा रट्टा (क्रि० देणें) २ लाटेचा तडाखा (क्रि० घालणें, बसणें, बसविणें) ३ पाण्याच्या धडकेकरिता घातलेला बांध, भिंत ४ मुलवगूक, झोला, चापाचापी, थाता मारणें (क्रि० देणें, मारणें) ५ छाप, वरिष्ठपणाचा ठसा ६ पोहण्यात पाण्यावर केलेला प्रहार ७ पखवाज, तबला इ०वर त्यातून आवाज निघेल असा हाताचा हलका प्रहार (गाण्यावनाचण्या बरोबर) जसें— गाण्यावाजविण्याची थाप ८ एखाद्या कुंभाराची मातीचीं भांडीं करण्याची विशेष पद्धत–रीत ९ मडकीं तयार करण्याकरिता कमाविलेल्या मातीचा गोळा १० (गो) शेणाची रास ११ केळीचे खुंट एकमेकास जोडून पाण्यावर तरंगण्यासाठीं केलेला तराफा १२ कलावंतणीचा मेळा १३ (शणाचा) पाहो [स स्था] (वाप्र) **थाप मारणें**–१ थोबाडीत देणें 'बळें थाप मारून मुगुट नेला।' –राक १४५ २ फसविणें, चकविणें **थाप–थापा देणें**–काहीं तरी सांगून आपलें काम करून घेणें, राग शमविणें सामाशब्द– **थापेवेन्हीं**–चपराकेसरसीं 'ज दैत्याचा कुमरीं। मारिजेतीं थापवेन्हीं।' –शिशु १४९

थाप—स्त्री चापा, पाळ वगैरे मिळून होणारा कानाचा बाह्य भाग टोपडी बांधतात तो भाग 'ल्वलवित फडकावी। फणे फणे कर्णथापा।' –श्रा १२१३

थापझिरा—पु स्वच्छ पाणी येण्याकरिता नदीच्या पात्रात हातानीं खणलेला खळगा

थापट—स्त्री चापट, थप्पड, हाताचा रट्टा [स स्थापित, प्रा थाविअ] **०उगारणें**–चापट मारण्याकरिता हात वर करणें **थापट पडप**–(गो) पाच रुपये बक्षीस मिळणें

थापटणें—सक्रि १ थापट, चापट मारणें २ (ल) गोडी गुलाबीनें वळविणें, शांत करणें, कुरवाळणें ३ (थापटून) अंगावर सामान घालून तयार करणें (घोडा, बैल) ४ दंड ठोकणें (अंगीं पराक्रम, बळ आहे असें दाखविण्यासाठीं) 'चढले रथीं भुजांतें भ्राते भीमादि सर्व थापटुनि।'–मोभीष्म १ ११३ ५ जागच्या जागीं दाबणें 'मन रासें हातीं पेंडनिया काठी। इंद्रियें थापटी पावों नेदी।' –तुगा २१२३ [ध्व थप्प, स हस्तस्फटन–हत्थप्फटण–अत्थाफटणं–थापटणें–भाअ १८३५]

थापटणें—न १ कुंभाराचें मडकीं घडावयाचें हत्यार २ मस्तरा लावण्याचा कातडयाचा तुकडा ३ गवंड्याचें गिलावा ठोकावयाचें हत्यार

थापटावणें—क्रि (गो) चापट मारणें थापटणें पहा [थापट]

थापटीं वाजवप—(गो) चपराक मारणें [थापट]

थापटी—स्त्री १ चापट, थप्पड २ गोंवरी (शेणाची) 'घातल्या इष्टेचिया थापटिया।' –स्वादि २ २ ३ ३ मुलास शिक्षा करण्याची छडी ४ गवंडी लोकाची गिलावा ठोकण्याची ठोकणी, कुंभाराचें मडकीं घडण्याचें लाकडी हत्यार ५ उपयोग अथवा हक्कयुक्त यासबंधीं मनाईची घरावरील, जिनसावरील सरकारी खूण ६ (व) थापटें कौल [थाप]

थापटीव—वि १ थापटलेलें, कुंभाराच्या थापटण्यानें घडलेलें २ थापटीवर थापटून केलेली (पोळी इ०) याच्या उलट घडीव, लाटीव ३ थापटून केलेली (गोंवरी इ०) [थापटणें]

थापड, थापडणें, थापडीव—थापट इ० पहा

थापडवाईक, थावड(थाड)वाईक—वि १ थपडा खाणारा २ दुसऱ्याच्या छंदानें चालणारा, भिंपा ३ भोळा, मूर्ख, सहज फसणारा (मनुष्य) ४ थापा, गप्पा मारणारा, गप्पी दास [थापड+वाईक]

थापडी—स्त्री थापट, चापट, रट्टा [थाप] **इधर थापडी उधर थापडी**–सगळीकडून थपडा बसणें

थापणें—सक्रि १ चापट करणें, थापटणें २ चिकटेसा मारणें (भिंतीवर चिखल इ०काचा गोळा) लिंपणें ३ कुरवाळण गोंजारणें [थाप]

थापणें—सक्रि स्थापणें, उभारणें, निश्चित करणें [स स्थापन, प्रा थप्पण]

थापलणें—सक्रि धीड असलेलें तारू वल्ह्यानें धावविणें, वळविणें [थाप]

थापविहिरा—पु थापझिरा पहा

थापा—पु १ ढेंकळें मोडण्याचें लाकडी हत्यार २ लाखेच्या आगटया करण्याचें हत्यार ३ (कों) गोंवरी ४ टेकडीच्या

माथ्यावरील अथवा टेकडीच्या बाजुला असलेली सपाट जमीन, पठार 'आली थाप्यावरती झाडी असमान फाडी साहेब फडफडी हेलावे घेई तीन मजले गेले सुर्या दिसला नाहीं।'—ऐपो ४३४ [थापणें]

थापाट—न (कु) थापगी, थप्पड [थाप]

थापाथापी—स्त्री खोट्यानाट्या गोष्टी सागणें, थापा मारणें, थापेबाजी

थापाथुपी—स्त्री भुलथापा

थापी—स्त्री १ गिलावा वगैरे लावण्याची, साफ करण्याची एक प्रकारची लाकडी करणी २ गवड्याची टोकणी ३ (राजा) शेणाची गोवरी ४ (उतरड इ०) व्यवस्थित लावून ठेवण्याची क्रिया [थापटणें] ०करणी–(विटांचें बांधकाम) बांधकामात माती अथवा चुना सफाईनें बसविण्याचें साधन ०कोल–न उंच काठ असलेलें कौल हातानीं माती थापून केलेलें कौल (याच्या उलट नळीचें चाकावरील कौल) **थापीचें माप**—न (धान्य इ०) मोजण्याची एक तऱ्हा, मापास रीग देऊन हातात पडेल असें माप ज्यात देतात तो प्रकार

थांब—न (गो) शेतात नवें उगवलेलें रोप [स स्तंब]

थांबडें, थामडें—न (ल) ताट, बशी 'आपले थांबडें भरून घेणें, भरणें'

थाबणें—सक्रि थापणें पहा थापणें

थांबणें, थामणें—अक्रि १ उभें राहणें, विश्रांति घेणें, खोळबणें, राहणें, वाट पाहणें २ (एखादें काम) काहीं काळ बंद होणें, तहकूब होणें [स स्तभ्=उभें राहणें, स्तंभन, प्रा थवण]

थांबविणें, थामविणें—सक्रि थोडा वळ बंद ठेवणें, थाबण्यास लावणें, खोळंबविणें, तिष्ठत ठेवणें, उभें करणें (मनुष्य, काम, वस्तु) 'श्रुतिन ही न थामविलें।'—अवक गगाधर, रसकल्लोळ २२ [थांबणें प्रयो]

थाय—पु अहंकार [थैय् थैय्]

थायली—स्त्री (व) ताटली, लहान परात [स स्थालि]

थाया—पु (दूध, रक्त, पाणी इ० साइन झालेलें) लहान डबकें, थारोळें

थाया—पु १ थैया, रागानें आदळआपट करणें, लाथा मारणें (क्रि॰ घेणें, घेऊन बसणें, करणें) २ हट्ट, छद ध्यास 'म्हणे बाळकें घेतला थाया। तो साच करूनि दाखवी माया।'—मुआदि १४३ [थाय] (वाप्र) ०भरणें–हट्ट करणें थाया भरूनि रूक काय दुजें दिसेना। —हरिराजकृत मुद्गलाचार्य विरचित रामायणाचें भाषांतर २१

थार—पु १ विश्रांतीचें, वस्तीचें ठिकाण, (शब्दश व ल) विन्हाड, आश्रम, आधार, थारा, ठिकाण आश्रय 'वैकुंठीचा थार केला तिनें।'—च ४६७ २ एकसूत्रीपणा, ताळ (भाषण, वर्तणूक यातील) 'त्याच्या बोलण्यात, करण्यात थार नाहीं' ३ जागा, ठळ, हमी, जामीन जसें –'व्याज स–मुद्दलास–अन्नास–दाण्यास–वस्त्रास–पैस्यास–थार' [स स्थान, स्थिर] (वाप्र) ०नसणें–(जागा न सापडणें) वाण असणें (अन्न, धान्य इ०ची) **थारीं बसणें–पडणें**–(शब्दश व ल) वसती करणें (वस्तु, मनुष्य, पिशाच यानीं) **मडकें थारीं बसणें**–स्थिर व निर्भय स्थिति प्राप्त होणें

थार—क्रिवि (काव्य) ठार पहा 'कुंभकर्ण मारिलें थार'

थारचें—क्रि (कों गो) थावणें, स्थिरावणें

थारणें—अक्रि १ स्थिर होणें, थावणें, विश्रांति घेणें, स्थिरावणें, टिकणें. 'हो सेतु स्वयशतोय थाराया।'—मोकर्ण २१७ २ राहणें, नेटानें चालू ठेवणें [स स्था, स्थिर्]

थारळें—न थारोळें पहा

थारा—पु राहण्याची जागा, आश्रय, आधार 'तैसा स्वधर्मु जरी लोपला। तरी सर्व सुखाचा थारा मोडला।'—ज्ञा ३ ११० [स स्था, स्थिर्] (वाप्र) ०मोडणें–राहण्याच्या जागेचा नाश करणें **थारी थावणें**–स्थिर राहणें **थाराथार**–स्त्री स्थिरता, पक्केपणा, स्तब्धता [थारावणें]

थारापलेलें—वि (गो) ठरविलेलें

थारामारा—पु ठावठिकाण, पत्ता 'पाडियेला ठायीं तुझा थारामारा। भवघा दातारा लपसी तो।'—तुगा १२२७

थारावचें—क्रि (गो) थाबविणें [स स्था]

थारावणी—स्त्री राहणी, वसती, वास्तव्य [थारावणें]

थारावणें—अक्रि १ स्थिरावणें, ठाकणें, राहणें, विसावणें २ उभें राहणें, बसणें, नांदणें —सक्रि स्थिरावणें, नियमित करणें, उभें किंवा शात राहण्यास लावणें [थारणें] **थारावप**–क्रि (गो) शात करणें

थारी—स्त्री (बागलाणी) ताव्या

थारू—न लोखडी रहाटगाडग्याचें पाणी पडण्याकरिता केलेली पत्र्याची योजना

थारेपालट—पु राहण्याची जागा बदलणें, स्थलांतर [थारा+पालट]

थारोळा-ळा-ळें—पुन १मोटचें पाणी जेथें प्रथम पडते जेथें मोट रिकामी होते ती दगडानीं बाधलेली कुंडीवजा जागा २ (ल) डबकें डोह (पाणी रक्त दूध इ० साडल्यानें झालेला) ३ विस्तव ठेवण्याकरिता जमिनींत खणलेली खळगी 'कुत्रें थारोळ्यात बसलें म्हणून स्नान धर्म्म आठविलें' ४ गुऱ्हाळातलें काहिली खालचें राखेचें भोसकें, चुलाण्याचें तोंड ५ दुधाणें दूध तापविण्यासाठीं जमिनींत तयार केलेलें कुंड [स स्था]

थाल—पु शेताचा मालूर, उत्पन्न 'शेतकीला थाल पडूं' –मसाप ६ १४०

थालपणें—अक्रि अडखळणें –मनग्रा

थाली—स्त्री १ अन्न शिजविण्याचें भांडें २ ताट, परात ३ (ना व) तपली किंवा लोटा, तांब्या ४ (तंजावरी) गहू ५ तबकडी 'वरी कनक थाळी शोभली। तीवरी टेरिंगें चलकथाली।' –ज्ञै ७०५६ [स स्थाली। प्रा थाली] **थालीठायर्ने**–न भांडींकुंडीं **थालीपीठ**–न भाजणीचा केलेला एक खाद्य पदार्थ

थाव—पु ठाव, थाग अंत, तळ, पार 'सिंधूचा हरि थाव लागत वरी रत्नांगि सहसा चढे।' –निमा १४७ [ठाव]

थावटणें—अक्रि राहणें। स्थिरावणें, थोपवणें [स स्थावर]

थावडा—पु (वों) थापडा, थापी; शेणात भाताचा कोंडा घालून थापलेली लहान गोवरी [थापटणें]

थावणें—अक्रि स्थिरावणें, ठरावणें, आरावणें 'मा थावली ते पाहटुली। गेंध घडनि घर हरुळी।' –ज्ञा ६ २१६ [सं. स्था]

थावर—पु १ (तल करविण्याची) कढई घमेलें २ मोठी पळी ३ उन्यणें (भांडें) [स स्था]

थावरणें—अक्रि १ तात्पुरतें उभें करणें, उभारणें (दुरुस्ती करून) २ थाववणें, थावून धरणें ३ धीर देणें, कायम राखणें (धीर उत्साह इ०) ४ आटोपणें 'लक्ष्मण सुमित्र तव्हा धैर्यानें थरथरून थावरती।' –मोमन रामायण उत्तरकांड २४२ [स स्थावर]

थावरणें—अक्रि १ स्थिर होणें, आसरा मिळणें २ डोकें पुन्हा वर काढणें (व्यापार इ०कामध्यें); गेलेली शक्ति, अवसान पुन्हा परत येणें (आजारी मनुष्य इ०चें) [स स्थावर]

थावा—पु बळ, आधिक्य –हवो

थावा—स्त्री तळ, ठिकाण [ठाव]

थावें-वो—पु. ठाव, थाग [ठाव]

थावून—(गो) ऊन, हून या अर्थाचा प्रत्यय उदा० खय थावून आयला=कोठून आलास [ठाव+ऊन, हून]

थाळ—स्त्री १ गोवऱ्याची, नारळाच्या सालींची वगैरे स्वयंपाकाकरितां रचलेली रास, ढिगारें २ आंत नेण्यानें तापणें, गरम होणें (डोकें, कमर, पाठ यामध्यें) (पोटामध्यें) उपासानें किंवा तापानें होणारी जळजळ (क्रि० येणें, उठणें, होणें) ३ चमका, दोर पळा (विस्तवाजवळ बसण्यानें बसणारा) ४ उष्णतेची, शिणाची, वधिरतेची भावना (पुष्कळ वेळ एका ठिकाणीं बैठकीनें, घोड्यावर बसण्यानें इ०) (क्रि० येणें) 'माझ्या अंगाला बसून बसून थाळ आली' ५ दूध, स्नानाचें पाणी तापविण्याची ओबडधोबड चूल, चुलाणें किंवा त्याची जागा ६ घाण पाणी वगैरेचें थारळें 'पोरानें मुतून काय थाल केली–मरवली' [स स्था]

थाळण—स्त्री १ थाळ (पहिले चार अर्थ) पहा २ (ग्रा) मोटेचें पाणी ज्यांत पडतें तें थारोळें.

थाळणें—(रिन्) पळणें पहा

थाळवें—न (राजा) थारोळें पहा

थाळल—न थाळण अर्थ २ पहा

थाळा—पु १ जेवणाचें वगैरे मोठें ताट 'जेवणारानें मांडला थाळा, पण वाढणाराचा जाईना चाळा' २ लग्नामध्यें नवऱ्यामुलीस देण्याकरितां दागिन्यांनें भरलेलें ताट [स स्थाली] (वाद्य) ०पसरणें–चाखणें व जोरदार पीक येणें 'पिकाचा–धान्याचा–शेताचा थाळा पसरणें' ०भरणें–नवरी मुलीस मुलमुलाच्या वेळीं सर्व दागिने घालणें ०वाजणें–(खाद्य पदार्थ पैसा इ०) संपणें ०वाजविणें–कोणत्याहि गोष्टीची द्वाही फिरविणें (वायकी) मूल जन्मास आल्या बरोबर काशाचा थाळा वाजवून आनंद प्रदर्शित करणें समासान्त– ०तांब्या–पु ताट व गडवा (गरीब लोकांची संपत्ति) (क्रि० घेणें, नेणें, विकणें= गरीबाचें सर्वस्व घेणें इ०) म्ह० पतरा थाळा चालला जेवाव याला=आगंतुक मनुष्याच्या वर्णनपर ०वाटी–स्त्री (ल) समूळ नाश, मालमत्तेचा नाश, निर्वंश (थाळा व वाटी एकमेकांवर वाजविली असता जेवण्याचें संपलें असें सूचित होतें यावरून) **थाळी**–स्त्री १ लाकडें आणि विस्तव ठेवण्याकरितां जमिनीमध्यें खणलेली खळी, चर, चूल २ लहान थाळा [स स्थाली] ०पिटणें–चोहींकडे प्रसिद्ध करणें **थाळी ठायर्ने**–न (व्यापक) ताटवाटी इ०

थाळिऊ—वि (महाउ) स्थळीं आकारलेला 'निवृत्तीचा थाळिऊ।' –भाए २५१ [स स्थल]

थिऑसफी—स्त्री (धार्मिक) ईश्वरविषयक ज्ञान, ब्रह्मज्ञान किंवा आत्मज्ञान ही एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकांतील सर्व पृथ्वीवर पसरलेली एक आध्यात्मिक चळवळ आहे व ती थिऑसॉफिकल सोसायटी नावाच्या सर्वराष्ट्रीय संस्थेच्या द्वारानें चालविली जात आहे [इ थिऑस=ईश्वर+सोफिया=ज्ञान] **थिऑसोफिस्ट**–पुवि थिऑसफी नावाच्या विशिष्ट पंथाचा अनुयायी

थिएटर—न नाटकगृह [इ]

थिकटें—वि व्यास

थिकटणें—क्रि व्यास होणें

थिकडें, थिगळ थिगळणें, थि(थिं)गळी—टिकडें, टिगळ, इ० पहा

थिकणें—अक्रि चरफडणें, शोक करणें, रडणें 'म्हणउनि पुढें मांडियेली आळी। थिकोनिया चोळी डोळे तुका।' –तुगा ११२८

थिकी—स्त्री (गो) ठिकी पहा

थिडुलें—वि १ थोडें २ लहान [स स्तोक]

थिगरा—स्त्री (गो) कपाळाची करवंटी [थिगळ]

थिगळ-ळी—न ठिगळ, डाग 'सौंदणी फेडी थिगळी। बगाचिया।' –ज्ञा १३ ४६५ [स स्था, प्रा थिग्गल]

थिगळ—वि घेंगट, दीर्घसूत्री मंद, जड, सुस्त [स स्थगित]

थिगळणें—ठिगळणें पहा

थिगळी—स्त्री ठिणगी

थिंगा—क्रिवि (गो) (कुण) तिकडे, त्या तिथें

थियूर—पु (गो) गोड्या पाण्यातील एक मासा

थिजणें—अक्रि १ गोठणें, थंडीमुळें घट्ट होणें २ निश्चल होणें (मरणसमयीं डोळे इ०) ३ (ल) तल्लीन होणें, ध्यान, आश्चर्य, चमत्कार गोंधळ यात गढून जाणें 'थिजल बघून तुम्हा' –विर ६५ **थिजण्याचा बिंदु**–पु द्रवपदार्थ ज्या उष्णमापनावर घनस्थितींत जातात तो बिंदु [इ फ्रीझिंग पाइन्ट यास प्रतिशब्द]**थिजविणें**–सक्रि गोठविणें, घट्ट करणें [थिजण]

थिजें—क्रिवि साप्रत सध्या

थिटा-टी-टें—वि १ आखूड अरुंद, अपुरा, अल्प, कमी 'प्रसाद पट झाकिती परि परा गुरूचें थिटें।' –केका ५५ २ दोषयुक्त, उणीव असलेलें [स त्रुटित]

थिण(न)गी—स्त्री ठिणगी पहा

थित—वि १ जवळ असलेलें, मुळचें रात्रों जाता शिष्यातें। गुरुपणही धाडिलें थितें।' –अमृ २ १२ [स स्थित]

थित—वि (काव्य) नीच, हल्का थितें म्हणे अहा म्या हारविलें हातिचेंहि भव्य थितें।' –मोकर्ण ५ १ [स स्थित]

थिता—वि व्यर्थ वाया

थितें—वि १ अल्प, थोडे सुद्धा 'म्हणोनि सार थिता, सुगुण न लोपीं।' –मोकर्ण २१ ३७ २ स्थिर जें थितें हें डहुळलें। मानस मार्मे। –ज्ञा ३ १४ [स स्थित]

थित्या—क्रिवि थोडक्यात 'थित्या अनुभव दुरावे।' –अपरोक्षानुभव १२ १८९

थिपकणें, थिपका थिपणें, थिपथिप, थिबकणें, थिबका—ठिपकणें ठिपका ठिपणें इ० पहा

थिप(व)डी—स्त्री (उष्णता कमी करण्याकरिता) डोक्याला तेल चोळणें, थापटणें इ० क्रिया (क्रि० घालणें) [ध्व]

थिप(ब)णें—अक्रि (व) निथळणें थेंबथेंब गळणें [ध्व]

थिपथिप—क्रिवि थिपथिप थरथर [ध्व]

थिवा—पु (व) धाब्यातून पावसाचें पाणी गळतें तें तसा पाण्याची गळती

थिर, थिरथिर—उद्गा शेळ्या इ०ना हाकलताना वापरावयाचा शब्द [ध्व]

थिर—वि १ स्थिर, निश्चल 'सम्य थिर जें गभीर।' –वसीस्व ॰ १७ २ बळकट [स स्थिर]

थिरकणें—अक्रि डौलानें, थाटानें चालणें

थिरणें—अक्रि स्थिर उभें राहणें 'पार्थाचा धैर्य न द रिपु दमनीं त्या नदा शर थिराया।' –मोकर्ण ३६ ४५ [स स्थिर]

थिरथिर-रा—क्रिवि १ चंचलपणें २ मंदमंद 'थिर थिर थिराव नाच। प्रेमळ भक्तांचा।' –दा १४ ४ १७ [स स्थिर]

थिरविटी—स्त्री पातळ, जलप्रचुर द्रव्य, थिरविगी, थिर विरीत शेण, पातळ लोणी, चिखल, ज्यात पाणी फार पडलें आहे असें पीठ

थिराई—स्त्री (अशिष्ट–थीर) शातता, स्थिरता, स्तब्धता, निवातपणा स्थीर पहा [स स्थिर] ०**खालीं**–क्रिवि शाततेनें, हळूपणानें, सौम्यतेनें थडपणानें (क्रि० घेणें, करणें, चालणें).

थिरावणें—अक्रि थाबणें, थाबविणें, राहणें, राहविणें, विश्राति घेणें, चालू ठेवणें, स्थिर होणें [स स्थिर]

थिरेंथिरें—क्रिवि थडपणें, शातपणें थिराईखालीं पहा

थिल्लर—वि १ मद, थड, दीर्घसूत्री, चेंगट (मनुष्य, काम, व्यवहार) २ पातळ व विरळ धाग्याचा (कपडा) ३ क्षुद्र, नीच, घाणेरडा, बेअब्रूचा, हलकट (मनुष्य, वर्तणूक, भाषण) [स शिथिल] –**टाई**–स्त्री १ मदपणा, थडपणा, निष्काळजीपणा, सुस्ती २ (कापडातील) धाग्याचा विरळपणा ३ हलकटपणा, नीचपणा, घाणेरडेपणा

थिलथिल थिलथिलणें, थिलथिलीत—थलथल इ० पहा

थिल्लर—न तळें, डबकें 'आणि मनीं तरी आठविजे। थिल्लरोदकातें।' –ज्ञा ७ १५२ 'काय थिल्लरीचें पाणी।' –तुगा ७०० –वि (ल) उथळ बुद्धि अल्पज्ञ, मद (मनुष्य) [स शिथिलतर] **थिल्लरोदक**–न डबक्यातून साचलेलें पावसाचें पाणी जान्हवीस न्हावया थिल्लरोदक।'

थिवथिव—स्त्री (पावसाचें) थेंबथेंब पडणें [ध्व]

थीक—न (गो) खोटें रत्न [ठीक]

थीत—वि १ निश्चित २ (ल) व्यर्थ [स स्थित]

थीर—वि १ (काव्य) शात स्तब्ध सौम्य, निवात, गभीर (मनुष्य वारा समुद्र पाणी) सोह दुडी वाहोनी चाले थीर। –च २५४ २ शात झालेली (साथ भाइण) स्थिर पहा [स स्थिर] ०**थार**–क्रिवि हद्‌ हद्‌ 'रामरथ गजभारीं। थीर थीर मिरवे। –वेसीस्व ७ ८० ०**थावर**–नस्त्री कायमपणा; स्थिरता स्तब्धता –वि स्थिर, निश्चित कायम, विश्रान्ति असलेला. [स्थिर+स्थावर]

थीरु थीरु—उद्गा धावा धावा! 'राहा राहा थीरु थीरु म्हणत।' –उषा ८२७ [स स्थिर, स्थिर]

थीत—न (चों) नेमलेली, ठरविलेली, ठरीव जागा [स स्थान]

थुः थू—उद्गा (निंदाव्यंजक) छी! थू! 'थुः ऐसें बोलीलें तोंडावरी।' –रामदासी २ १४५ [ध्व]

थुई—स्त्री थुकी [ध्व]

थुईथुई—स्त्री झिमझिम, झुरझुर (पावसाची) –क्रिवि झिमझिम, थिवथिव, थेंबथेंब (पाऊस पडणें) 'कारंजीं कैशी दिसती। उडताना थुथ्थुइसा शब्द करिती।' –रत्नप्रभा ४२ [ध्व]

थु(थुं)कणें—उक्रि पिंक, थुकी बाहेर टाकणें, टाकविणें [ध्व थू] **तोंडावर थुंकणें**–छी थू करणें

थुकदाणी(दाडी)—स्त्री (गो) पिकदाणी (दाडी)

थु(थु)करणें—सक्रि थुकणें [थुंकणें]

थु(थु)का, थु(थुं)की—पुस्त्री तोंडातील द्रव, पिंक 'माध्यानीं थुंकिता सुर्यावरी। तो थुंका पडेल आपणाचवरी।' –दा ९ ३ २७ [थू] (वाप्र) **थुकला थुका चाटणें**–निंदापर, वाईट शब्द, वचन, आश्वासन परत घेणें **थुका घालणें**–शाळेंतल्या मुलास थोडा वेळ बाहेर जावें लागल्यास त्यास एका दगडावर थुंकावयास लागे व थुंकी वाळेपर्यंत परत यावें लागतें **०घालून काम करणें**–(थुंकी वाळेतों करणें) जल्द काम करणें **०झेलणें**–हांजी हांजी करणें गुलामाप्रमाणें चाकरी करणें **०तोंडावर उडविणें**–छी थू करणें, निंदा करणें, शिव्या देणें **०तोंडावर घेणें**–उडणें–येणें–हासें फजीती करून घेणें **०न ओलांडणें**–दुसऱ्याच्या छंदानें वर्तणें **थुक्यानें भिजती चादण्यानें वाळती**–नि सत्त्व, निकस जमीन (जी लवकर ओली होते व वाळते) सामाशब्द– **०पात्र**–न पिकदाणी **थुकीझेल्या**–वि खुशामत्या, हांजी हांजी करणारा **थुक्याचें काजळ**–न क्षुद्र व क्षुल्लकामाची वस्तु

थुगा—पु (व) जमाव, मेळा 'वायाचे थुग्यावर थुग गेले'

थुगदशा—क्रिवि (मुलींतरूढ) खेळ चालू असता कांहीं काळ रजा म्हणून जाताना द्यावयाची सूचना (क्रि० घालणें) [ध्व थू]

थु(थु)टा, थुटण—वि थोटा, थोटण

थुडथुड—स्त्री (थडीनें भरणारें) कांपरें, काप [ध्व] **थुडथुडा**–क्रिवि थडथड (थंडी वाजून आल्यानंतर) (क्रि० येणें, वाजणें, हिंवानें अंग उडणें, दांत वाजणें अंगावर काटा येणें)

थुडथुडा—स्त्री (व) छी थू फजिती 'त्याची जिकडे तिकडे थुडथुडा झाली'

थुत्त—न गाल्फड **थुत्तीत देणें**–थोतरांत मडकाविणें

थुथु—स्त्री छी थू, उपहास, निर्भर्त्सना (क्रि० करणें, माडणें, लावणें, होणें, लाभणें) [ध्व]

थुथुल्या, थुया, थुयो—पु (इटीदांडु आणि इतर खेळ) सावध नसल्याचें दर्शविणारा शब्द (हातास थुकी लावून ती वाळेपर्यंत खेळांत नसल्यासारखें वागणें) [ध्व]

थुमकाल थुमेकाल–र, थुमोकले—(गो) (इडापिडा टळो अशा अर्थी) घातलेल्या शपथाचें निरसन करणें, अपशब्दाचा परिहार

थुमशाण—र्न (कु) थेमान

थुरटा—पु काळोख 'आकाशीं दाटली धुवाची धुई। तोचि हा थुरटा दिसे।' –कमुरा २१ ७० [म धूर²]

थुरथुरविणें—सक्रि टवकारणें, उभारणें, (केस, कान, डोळे) भयकर रीतीनें पाहणें [ध्व]

थुरा—पु (गोंडी) (जनावराच्या) शिंगाचें केलेलें वाद्य [स. तूर्य]

थु(ठु)ली—स्त्री. भरड दळलेले गहू साजा [हिं]

थुवर—स्त्री थोर नांवाची वनस्पति, ही कुंपणा सारखी लावितात

थुळेयचें—क्रि (गो) तोषणें, संतोष पावणें

थू—पुस्त्री थुकी 'की सुझहि न असे जे घेती भखुनि निजास्य ते थूनी।' –मोसभा१ ५० –क्रिवि थुंकण्याचा आवाज, करून

थूक—स्त्रीन थुकी पहा

थू थू—उद्गा छी थू [ध्व]

थू फाडप—सक्रि (गो) गुप्त गोष्ट उघड करणें

थूळ—वि सूक्ष्म नव्हे तें [स स्थूळ]

थें—चतुर्थीचा प्रत्यय 'तीर्थे भोगिलें नागवला।' –उषा १४४७ [तें]

थेकुटें–डें, थेकुलें—वि १ ल्हान 'तैसी सद्बुद्धि ह थेकुली। म्हणों नये।' –ज्ञा २ २३८ २ आखुड, अपरें टेंगणें, थोटा [स स्तोक]

थेट—वि अस्सल, चास, शुद्ध खरा 'थाली महाराची थट मराठी।' –दामाजी –क्रिवि १ बरोबर, हुबेहूब, यथान्याय २ नीट, लागलाच न थांबता, न बदलतां न वळतां, सरळ (समासांत) थेट-पैठणी–नगरी–दौलताबादी–काश्मिरी=खरा पैठण इ० ठिकाणीं तयार झालेला, जिनसाचें नाव पुढें लावून, जसें–थेट सलग–डागिना–भाडें–जिन्नस [स तत्रस्थ, हिं] सामाशब्द– **०खरेदी**–स्त्री माल तयार होणाऱ्या ठिकाणीं केलेली खरेदी **०चा**–वि त्याच जातीचा **०आंख**–पु अस्सल आकडा अथवा

रूण(मालाची). ०पट्टी-स्त्री. खरेदी केलेल्या मालाची मूळ ठिकाणची यादी, नोंद; बीजक. ०लष्कर-पु तंबू ठोकणारा.

थेटम—पु. (व.) थाटमाट; नट्टापट्टा; चट्टीपट्टी.

थेटर—न. नाटकगृह. [इं. थिएटर]

थे(थें)टा—वि. आंखूड; कमी लांबीचा; अपुरता; थोटा. धिटा पहा. [सं. क्षुद्र]

थेंटें, थेंटेंपडसें—न. सर्दी; थंडी. (क्रि० येणें; लागणें; होणें). 'येईल पुढें थेंटे पडसें आयुष्याचा नाश।' —निगा १७.

थेंब, थेंबका-टा-डा, थेंबोरा, थेंमें, थेमका-टा—न. १ बिंदु; टिपका. २ प्रलयकाळच्या मेघ. [सं. स्तिम्-स्तेम] म्ह० थेंबें थेंबें तळें साचतें खडयाखडयानें डोंगें फुटतें. **थेंबा थेंबी**-क्रिवि. थेंबथेंब 'पड पड पावसा थेंबाथेंबी.'

थेंबु(बो)टा—पुन. (काव्य) ल्हान थेंब, बिंदु. 'थेंबुटा सागरीं मिळाला।' —दा ८.६.४३. [थेंब]

थेर—पु. १ माकडाचा खेळ करणारा; एक जात. २ स्त्रीच्या वेषांत नाचणारा मुलगा. याला राधा म्हणतात. ३ नक्कल; विडंबन; अनुकरण. (क्रि० करणें; आणणें; माजणें; नाचणें).४ —न. तन्हेवाईक, विलक्षण, बेअब्रूचा मनुष्य. —नपु. ५ गोरचेष्टा; चाळे; (थेर लोकांच्या वागणुकीवरून). [सं. स्थविर] (वाप्र.) ०करणें, **थेरथेर करणें**—नांवालौकिकाची चाड न धरतां लोक नांवें ठेवतील अशा प्रकारें वागणें; नाजूकपणाचा आव घालणें; तन्हतन्हा करणें. सामाशब्द—**थेरभोरपी**-पुभव. डोंबारी; खेळकरी; तमासगीर; कोल्हाटी. **थेरीण**-स्त्री. थेर अर्थ २ पहा.

थेर, थेरडा—वि. खप्पड; जर्जर; म्हातारडा (मनुष्य); (गो.) थेरयो. [सं. स्थविर]

थेरयो-वो—पु. (गो.) अंगावर खवले असलेला साप. हा आपल्या अंगाची गुंडाळी करून स्वतःचा बचाव करतो.

थेरूं—न. थरूं; दांडा; मूठ (कुन्हाड, पावडा इ० ची). [सं. त्सरु]

थें(थों)वचें—सक्रि. (गो.) ठेवणें.

थेवनींकी—पु. (गो.) व्याजानें पैसे घेऊन व्यापार करणारा. [ठेव]

थेळ—न (गो.) १ स्थळ. २ देवस्थाना सभोंवार असलेली लोकवस्ती. [सं. स्थळ]

थैं—क्रिवि. (कों.) तेथें.

थैक, थैथै—उद्गा. गुरें हांकण्याचा शब्द. 'गाय निघाली खाऊं साळी। थै, थै म्हणतां ओढाळी।' —कथा २.१०.११३. [ध्व.] म्ह० थैक म्हणतां ब्रह्महत्या=क्षुल्लक गोष्टीचा भयंकर परिणाम होणें.

थैकार, थैथय्या, थैथय्याट, थैथैय्या, थैथैयाट, थया—पु. मोठा आनंद, आनंदीआनंद; नाचणें; गाणें; खेळणें. 'दैकार थैकार, जैकार। तळप चवरें चमत्कार।' —भारा किष्किंधा १.४४. [ध्व.] **थैय्या घेणें**-१ गडबडा लोळणें, ओरडणें इ० प्रकारें संताप व्यक्त करणें. रागानें अथवा अर्थ रपणानें नाचणें. २ सगळ्या घागऱ्या हालवून एकसारखें नाचणें. जोराचा यत्न करणें. (क्रि० घेऊन बसणें; करणें). **थैथै, थैथैयां**-क्रिवि. मोठया आनंदानें; उल्हासानें; खिदळून (नाचणें, उडया मारणें); आनंदानें नाचतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. 'नाचविती थैथै तेथें।' —संप्रामगीतें ४६. (क्रि० नाचणें; करणें). [ध्व.]

थैबड—न. १ कपाळावर केलेला औषधाचा अथवा गंधाचा लेप. (क्रि० देणें; लावणें). २ गुठळी (रक्ताची); टपका (लाल, शेंबूड इ०चा); पोपडा (सारवलेल्या जमीनीवरील शेणाचा); घाणीचें ल्हानसें थारोळें. [थापटणें]

थैमान—पु. रडणें; ओरडणें; आदळआपट; गोंधळ (ल्हान (ल्हान मुलांचा). (क्रि० करणें; मांडणें; घालणें) [ध्व; थैथै]

थैला—पु. १ पोतें अथवा मोठी पिशवी. २ खोळ (उशी इ०ची). [हिं. ठेल्ना] **थैली**—स्त्री १ पिशवी. २ सैन्यांतील शिपायांची अन्न, कपडे. इ० ठेवण्याची पिशवी. ३ (ल.) थोराकडून थोराकडे जाणारें येणारें पत्र. 'आतां तुकोजीरावाना एक थैली लिहा.' —इंप ७२.

थो—स्त्री. (कु.) खेळांतील तात्पुरती विश्रांति; शुद्दो. [ध्व.]

थोई, थोय—स्त्री. थुथुल्या पहा. (क्रि० घालणें; पडणें).

थोक—पु. १ रेशमाचें एक परिमाण; चार कळ्या अथवा ल्हान काटक्यांना गुंडाळून होईल इतकें रेशमाचें परिमाण; दहा काळ्यांचा गुंडा. २ ठोकळ; कापसाचा गठ्ठा. [सं. स्तोमक; प्रा. थोवक]

थोक, थोकविकरी—ठोक इ० पहा. **थोकबंद**-वि. पूर्ण; सर्व; परिपूर्ण (रकम, बेरीज).

थोकडें—वि. १ ल्हान. २ आंखूड. ३ थोडें; अल्प. 'पांडवाचे सैन्य निपटचि थोकडें,' —गीताचंद्रिका ११०. [सं. स्तोक]

थोकणें—सक्रि उभें राहावयास, थांबावयास लावणें. —अक्रि. १ (काव्य) थांबणें; बंद होणें; स्थिरावणें. 'कीं थोकले कैवल्यनिधानु।' —शिशु ५८. २ गुप्त होणें. ३ घेऊन टेपणें. ४ ल्हान होणें. [सं. स्था]

थोकताळा—पु. ठोकताळा पहा.

थोकलें—वि थोकडें; ल्हान. [सं. स्तोक]

थोकवणें—सक्रि. थांबविणें. [सं. स्था]

थोंगणें—सक्रि. गाणें म्हणणें. —शर. [ध्व]

थोंगींथोंगीं—क्रिवि. ठायींठायीं. 'थोंगींथोंगीं इतर। राजे जे तयांचे भार।' —गीता १.३४०. [सं. स्तोम]

थोंट, थोंटण—न. १ खुंट; खोड (झाड इ० चें); थोंटा. २ ताट; धाट (कडयाचें).

थोंट, थोंट—न पुभांड -पु टक. -शर

थो(थों)ट, थोंट—नि नीच व अल्पगुण, दांडगा, बोंड (कर्ज परत करण्याच्या वेळीं भांडणारा) 'थोट उदंड संपदा।'—दा २ ३ १० म्ह० उत्थळ सापु थोट जनाई **थो(थों)टाई, थोंटाई**—स्त्री नीचपणा, पाजीपणा, दांडगाई

था(थों)टा, थोंटका—वि हातपाय इ० तुटलेला, वरचा शेंडा, भुपका गेलेले, रोड झालेलें (झाड), रोडा झालेला. [स स्थगु हिं टूंट, गि टुंठो] °वि(वि)वळ-पु (ल) ज्याला मुलेंबाळें बायको, घरदार नाहीं असा मनुष्य, सडगोट **थों(थो)टावणें**-अकि १ कुंठित होणें, स्तब्ध होणें 'मौनपणें याचा थोटावला चारी। ऐसें तुझें हरी रूप आहे।'—तुगा ३५१७ २ निरंकुश होणें 'शुभेपणें थाटावला। अनुभव येथ।'—अमृ ५ ५८ [थाटा] **थोट(ठू)क**—न धुड थोंटण [थोंट]

थोडा—वि अल्प, थोडका [स स्तोक] **थोडका**—वि अपुरा, पुष्कळ नाहीं असा, अल्प, ल्हान [स स्तोक] **थोड॰ कावणें**—अकि कमी होणें, तुटणें, घटणें, ल्हास होणें (परिमाण, संख्या, जोर इ०चा)॰ —सकि कमी करणें [थोडका] **थोड॰ क्यात**—क्रिवि थोडक्या वेळात, जागेंत, संक्षिप्तपणें, त्वरकर [थोडका] **थोडाच**—वि क्वचित्, विरळा 'पण त्याचें प्रेम पूर्वक अध्ययन करणारा थोडाच मनुष्य सापडेल '—नि ५५५. °**थोडका**—वि अल्प प्रमाणाचा, फराच थोडा, अगदीं मापक °**थोडा**—क्रिवि अल्प प्रमाणानें **(जीव)थोडा थोडा होणें**—काळजी वाटणें **थोडाफार-बहुत**—वि थोडकासा, अल्प, किंचित्

थोतरण—सकि (व) सुजणें वर येणें 'वाऱ्यानें त्याचें तोंड थोतरलें आहे '

थोत(द)री—स्त्री तोंडाची एक बाजू, गाल, थोबाड

थोंत(थ)ली—स्त्री फोपसेपणा, स्थूलता [स स्थूल]

थोताड—न १ कल्पित गोष्ट, खोटा हक्क खोटें दाखविलेलें कारण, कुभांड, नाटक (क्रि० रचणें, मांडणें) 'पंचभूताचें थोताड। तुळ्य थाट।'—दा १ ९ १५ २ पाखंड, लबाडी [?] °**मत**—न पाखंड (क्रि० माजविणें, पसरणें, वाढविणें काढणें, उठणें, निघणें, माजणें) **थोताडी-ड्या**—वि थोताड माजविणारा, पाखंडी

थोंती(थीं)ल—वि स्थूल, लठ्ठ [स स्थूल]

थोंथली—स्त्री मेदोवृद्धीमुळें त्वचेस येणारा शिथिलपणा. [सं स्थूल]

थोथाड-डी—थोताड-डी पहा

थोदरी—थोतरी पहा

थोप—स्त्री १ थांबविलेली, आटोपून धरलेली स्थिति, (होडी इ०ची) थोपवून धरणें २ पाण्याची थाप, धक्का; धपारा ३ मुक्काम, टप्पा, विरामस्थान 'ह्या डोंगरांत चढतांना तीन थापी घ्याव्या लागतात' ४ मुक्कामाचें ठिकाण ५ (ल) शेवट, सीमा मर्यादा (क्रि० राखणें, धमाळणें, टाळणें टळणें) ६ पाय उभे राहणें, दम धरून लागणें, जागा संभाळणें (क्रि० राखणें, ठेवणें, धरणें, संभाळणें, मुडविणें; सुटणें, नाश करणें, होणें) आणीबाणीची वेळ, पाय संभाळणें, अनर्थें जतन 'एवढ्या रण यांनी माझी थोप धरली ' [ध्व म स्था] **थोपटणें**—सकि १ थापटणें, हळू हळू थापडणें २ पुन्हा लावणें थापटून, गोंजारून शांत करणें [स स्थापन्] °**टीव**—वि थोपटून आकार आणलेलें, घडलेलें (मडकें, मातीचें चित्र, पोळी, गोवरी इ०) (ग्राम्य) **थोप राखणें-ठेवणें-धरणें**—पूर्वस्थितींत चालविणें, राखणें, संभाळणें (राज्य, सत्या, मनुष्य, पशु, वस्तु)

थोपणें—उकि १ थांबणें, थांबविणें, टक्कर अथवा नेटावा देणें, दाबणें, आधार देणें, मूळ स्थितींत ठेवणें २ मदत करणें, करविणें, साहाय्य देणें ३ (पालखी, डोली इ०) खांदीं ठेवणें, उचलणें (उचलावयाच्या वेळीं दुसऱ्याची मदत लागते म्हणून पालखीवाल्यांत हा शब्द रूढ आहे) ४ थोपटणें ५ गति थांबणें 'मधूमदित होता मार्गे। तथा स्थानीं थोपला।'—मुआदि २९ १५७ [स स्तुभ्=थाब=थोप+णें]

थोपविणें—सकि थोपणें प्रयो पहा

थोपाथोपी—स्त्री थांबविणें, शांत करणें शमविणें, काहीं वेळ दाबात ठेवणें (भांडण, मारकाराचा तगादा) थोपवायोपव, समजावणी [थोपणें]

थोंब—पुन गुच्छ, झुपका; गेंद, तुरा, पुंजका (गवत, वनस्पति यांचा) २ (व) ल्हान झाडाचा समुदाय [सं. स्तोम]

थोंब—न स्तोम, ढोंग 'वेगळेंच थोंब तयानें केलें।'—ह १०१९ [स स्तोम]

थोब(बा)राईक, थोपट(ड)वाईक—वि. कोणीही जाता येता ज्याला चपराका माराव्यात असा माणूस

थोबणें—अकि लाजणें 'आगचेनि दळभिडें। पाता चंद्रबिंब थोबडें।'—शिशु ४०७ [सं स्तुभ्, स्तोभ]

थोबाड-डा थोबकाड—नस्त्री गालफड, थोतरी पहा (कुरूपपणा, स्थूलपणा, घाणेरडेपणा इ० दर्शक निंदाव्यंजक शब्द व चपराकाची भीति दाखविण्याकरितां योजण्याचा शब्द [स स्थपुट] (ग्राम्य) °**णें**—सकि १ तोंडात चपराक, चापटी मारणें २ (ल) बिघडणें, विस्कटणें, पराजित करणें [थोबाड सं स्तुब्धानम् -शर] °**फोडणें**—१ तोंडात मारणें २ चांगली अद्दल घडविणें °**रंगविणें**—तोंडात मारणें **थोबाडात माती घालणें**—शरमविणें

थोम—पु (व) रोपाचा बुडखा, टोंब आमच्या शेता तील गव्हाचा थोम मोठा आहे [स स्तंब]

थोमाळणें—सकि शांत करणें, शमविणें, थापटणें, गोंजारणें

थोय—स्त्री थुथुल्या पहा (क्रि० घालणें, पाडणें)

थोय—न (तंजा) अंग (लुगड्याचें) [स स्था]

थोर—वि १ मोठा, स्थूल. २ (ल) श्रेष्ठ, पूज्य, सन्मान्य, वय, ज्ञान, कुल, पदवी, अधिकार इ०नीं मोठा 'थोर थोर म्हणती पवा।' –दावि ८१ (काव्य) परिमाणानें, संख्येनें मोठा, फार, बहुत; अतिशय 'आई थोर तुझे उपकार।' [सं. स्थविर, स्थूल, मेंजिप्सी–थुलो] (ग्राम्य) ०करणें–(दिवा) मालविणें –थोरा-थोरल्या घरचा–(उप) मोठ्या कुळातील म्हणजे महार अथवा पखाली सामाशब्द– ०की–स्त्री थोरपणा ०काकडी–स्त्री तवसें, मोठी काकडी **थोर मोठा**–स्त्री श्रेष्ठ, मोठा, सन्मान्य पूज्य, उच्च वर्गातील **थोरवें**–सकि (गो) बाधावर चिखल घालणें ०टें–वि मोठें 'तिजें स्तनमंडळें निद्रा थोरटीं।'–शिशु ६५८ ०ला वि १ (तुलनात्मक) मोठा, उच्च २ वयानें वडील, अधिकारानें श्रेष्ठ ०ला–कुंवर–पु १ थोरला मुलगा २ (ल) पुनर्वसु नक्षत्राला शेतकरी वर्गातील रूढ शब्द तरणा पहा ०ली पत्री–स्त्री जायपत्री ०ली पहाट–स्त्री रात्रीच तीन वाजल्यापासून सूर्योदयापर्यंतचा काळ ०लें घर–न १ मोठें घर २(ल) तुरुंग, दारूचें दुकान, छिनालवाडा ०लोक अव अमलदार 'थोर लोक भूमीं काढिले।' –दावि २८१ **थोरनकी, थोराई**–स्त्री मोठेपणा, ऐश्वर्य, मानमरातब, भव्यपणा, थोरपणा, कीर्ति 'थोरीव नावडे किमपि दासा।' –दावि ११ **थोरीव मान**–पु मोठेपणा 'थोरीवमानाची उठता आवड।' –दावि ३८. ०वट–वि १ मोठ्या आकाराचें २ मोठ्या खानदानीचा (मनुष्य इ०) ३ (ल) मोठा, ऐश्वर्यवान, प्रौढ, सभ्य ४ मोठपणा 'मानिता कृष्णाचा थोरवट। व्यर्थ तुम्ही।' –कथा ११२४८. ०वी, थोरी, थोरवाई–स्त्री १ मोठपणा, ऐश्वर्य, भव्यता, मानमरातब २ वयामुळें प्राप्त झालेला मोठेपणा, मान ३ कीर्ति, नावलौकिक प्रतिष्ठा, श्रेष्ठता, महत्त्व 'मित्रथोरवी व्यर्थ दाविता।' –कचेसुच ३ **थोराड**–वि १ मोठा, वळकट, घट्ट, दांडगा, धीट २ वयाच्या मानानें अधिक वाढलेला ३ सामान्य असावा त्यापेक्षा मोठा [थोर+हाड] **थोराव-वा**–पु १ थोरपणाची जाणीव अहंता थोरवी २ महत्त्व विस्तार **थोरावणें**–अकि १ मोठे होणें, वाढणें 'माझेनि आगें थोरावेल। मज त नावरूप करील।' –एरुस्व ५४९ २ वाधा, स्थूलपणा मान्यता, गर्व, महत्त्व इ०कानीं वाढणें 'दिवसदिवस अधिकच परी। ०यथा शरीरीं थोराव' **थोरी**–वि मोठी 'थोरी उठिली उत्कंठा।' –शिशु ११२०

थोर—स्त्री थुवर पहा

थोरि—स्त्री कड, काठ 'तव कुंतदाचिआ थोरिआ। वेओ न पुरती।' –शिशु ६५५

थोरी—वि थोरवी, मोठेपणा 'हा रे किती दळाची थोरी। कवणुसें कवणा भारीं।' –शिशु १०३०

थोरीवडा—वि थोरपणाचा 'दारिद्र्यें चिवडाचि सर्व, दवडा थोरीवडा पावडा।' –आसुदा ४९

थोरू—न (कु गों) कोयत्याची लाकडी मूठ, थरू पहा.

थोवकार—पु १ (महानु) सरगडी 'तव थोवकारीं भणितलें गोपाळीं।' –दाव ७१ २ स्तोमकरी, पयकी 'मेळविले थोवेकारीं। कडवा पार्शी।' –शिशु ५०२ [सं स्तोम+करी]

द

द—व्यंजनमालेंतील अठरावें व्यंजन अक्षरविकास –या अक्षराच्या एकंदर सात अवस्था असून शेवटचें वळण पहिल्याच्या अगदीं उलट बनलेलें आहे याची पहिली अवस्था अशोकाच्या गिरनार येथील लेखात, दुसरी पभोसा येथील लेखात (खि इ पूर्व पहिल्या शतकाच्या सुमारास), तिसरी महाक्षत्रप शोडास याच्या वेळच्या मथुरा येथील जैन लेखामध्यें, चवथी कुशानवंशी राजाच्या वेळच्या (इ स १ लें व दुसरें शतक) मथुरा येथील लेखांत, पाचवी राजा यशोधर्मन् याच्या वेळच्या (इ स ५३२) मंदसोर येथील लेखात आणि सहावी जपानमधील होर्युजी येथील मठात सापडलेल्या ताडपत्रावरील उष्णीषविजयधारी या ग्रंथाच्या शेवटीं दिलेल्या संपूर्ण वर्णमालेंत (इ स सहावें शतक) सापडते

द, दकार—(साके) १ हा शब्द अथवा हें अक्षर इतर वर्णाच्या लोकांकडून ब्राह्मणास जाणाऱ्या पत्राच्या माथ्यावर लिहीत हें दंडवत (=साष्टांग नमस्कार) सुचवितें २ शकुनवाचक किंवा कल्याण म्हणून पत्राच्या प्रारंभीं ब्राह्मणाकडून इतर वर्णीयास जाणाऱ्या उलट पत्रांत (आशीर्वादाबद्दल) वापरीत.

द—वि. देणारें (सामासांत) सुख–द, दु ख–द, मोक्ष–द, धन–द, मान–द, इ० (=सुख देणारें, दु ख देणारें इ०) [स]

दईत—पु दैत्य, राक्षस [स दैत्य]

दउडी—स्त्री डांगोरा, बातमी जाहीर करणें [ध्व स डिंडिम]

दऊड—स्त्री धाव, पळ, शर्यत (क्रि० मारणें) [स धाव् हिं] **दउडणें**–अकि पळणें धावणें, दौड

दऊत—स्त्री चिनीमाती, काच धातु इ०चें शाई ठेवण्याचें पात्र, मषीपात्र [अर दवात]

दखणी—वि (गु) दक्षिणी लोक (विशेषत महाराष्ट्रीय) [स दक्षिण]

दखल—पु १ प्रवेश. 'लढाई न होतां किल्ल्यांत दखल झाला.' –राज ५.६२. २ हस्तक्षेप, ढवळाढवळ. ३ ताबा. 'पुन्हा राज्य आपले, देशीत कर्नाटकहि आपणास सारें दखल आहे.'–चित्रगुप्त १२०. –वि. १ (हिशेबांत इ०) प्राप्त झालेला; पोहोंचलेला. २ मांडलेलें; लिहिलेलें. ३ ज्ञात; परिचित; युक्त (एखादें काम, गोष्ट). (क्रि० करणें, देणें; सुचविणें; कळविणें). 'राजश्री सारें हें...सर्वांस दखल आहे.' –राज ८.१९८. [अ. दख्ल] ०गिरी–स्त्री. १ माहिती; परिचय; प्रावीण्य (काम, ज्ञान इ०संबंधी). 'पाराशी घरापर्यंत कोठें दखलगिरी अगर नांवही नाहीं.'–बाडबाबा २.१५. २ देखरेख, नजर ठेवणें (कामकरी लोकांवर). (क्रि० राखणें; ठेवणें). ३ बातमी देणें; माहिती मागणें. (क्रि० करणें; देणें). ४ ढवळाढवळ, मध्यें पडणें. 'बापाजी मुसलमान यांनी दखलगिरी करावयास गरज नाहीं' –राज १५.२९.५ (ल.) उन्नति. 'तुम्हांस कोठेंच पर्गणेयांत दखलगिरी न जाली.'–राज १.२३१. ०बाज–द–वि. (विशेषेकरून कागदपत्रांत) कागदोपत्रीं समाविष्ट; मांडीत असलेला; अनुभवान असलेला; दाखल केल्यानंतर नमूद. 'त्यापैकीं मजुरा घ्यावयाचे करार केले ते दखलबाज थार केले असेन.' –वाटमभा १.१७५. २ नमूद केलेला; प्रविष्ट केलेला. (समासांत पुढील शब्दांशीं जोडून दखलबाद–रकम–जमा–खर्च–मजूर–रकम). [अ] ०दार–स्त्री. १ (विशेषेकरून सरकारी कागदपत्रांत रूढ) मिळविलेली माहिती; अनुभव. २ (निकालांत न लागलेल्या प्रकरणाची) नोंद, टिपण (क्रि० करणें). [अ]

दखल—स्त्री. (व) इजा; अपकार; धक्का. 'गाडी पडली पण आम्हांस दखल झाली नाहीं'

दखीण—स्त्री दक्षिण दिशा 'कीर्तनेभ्रम दखीण भागें।' –उषा ९९४ –पु २ (गो) दक्षिणेचा वारा. [सं. दक्षिण]

दख्खन—पु नर्मदेच्या दक्षिणचा आर्यावर्त देश; दक्षिण हिंदुस्थान [सं दक्षिण, प्रा दक्खिण]

दॅग—स्त्री (गो) काठ (समुद्राचा, नदीचा किनारा, शेतराची किनार)

दंग—पु १ कागद तयार करताना जुनें तरट, सण, जुने कागद इ० कुटण्याचें एक हत्यार. २ डंग, ढेंकी (चुना, पोहे इ० कुटण्याची) [ध्व]

दंग—वि १ आश्चर्यभरित; चकित, दिङ्मूढ; विस्मित; सर्द २ (निंदाव्यंजक) संतुष्ट; तृप्त, समाधानी ३ निमग्न, चूर, गर्क, गुंग. [फा]

दगडली—स्त्री (तजा.) दगडी (पदार्थ ठेवण्याची). [दगड]

दगड—पु १ धोंडा, पत्थर, शिला, शस्त्रावांचून सामान्य प्रयत्नांनीं फुटत नाहीं व पाण्यानें विरघळत नाहीं असा पृथ्वीचा अवयवभूत पदार्थ २ न्हावी लोकांचा वस्तऱ्यास धार लावण्याचा दगड; निसणा. –स्त्री. मोठा खडक, शिला. हा शब्द आणि या दर्जाचे इतर शब्द उ० दगडमाती, धोंडा, माती, कपाळ इ० शब्द, जेव्हां एखाद्या माणसाची बुद्धि, ज्ञान, मालमत्ता वगैरे कुचकामाची आहे असें दाखवावयाचें असतें तेव्हां उपयोगांत आणतात जसें.–त्याला काय देतें दगड ! त्यापाशीं काय आहे माती. –वि. (ल) भग्न; अभागी; मूर्ख; मंद बुद्धीचा (माणूस). 'बांधुनि दगडासि कां न मारावें।' –मोउद्योग ११.७० [सं. दृषद्; का. दगड= मजबूत] (बाप्र.) ०उचकणें–(ल) एखाद्यावर तुफान रचणें; एखाद्याविरुद्ध मसलत करणें. ०उचलणें–घेणें–हातीं–घेणें–**फेकणें–मारणें, दगडमार करणें**–(ल.) रागानें वेडावून जाणें; बेफाम रागावणें. **दगड खाऊन दगड जिरविणें**–(कर) अतिशय सशक्त किंवा प्रखर कोठ्याचा असणें. ०**दहूंकडे टाकून पाहणें**–प्रत्येक उपाय अथवा युक्ति योजून पाहणें; सर्व दिशांनीं प्रयत्न करणें. ०**टाकून ठाव पहाणें–घेणें**–तळ शोधणें अथवा खोली काढण्याचा प्रयत्न करणें; युक्तीदार प्रश्न विचारून दुसऱ्याच्या मनांतील विचारांची अटकळ करणें. **दगडन् धोंडे**–(बायकी) सटरफटर क्षुद्र गोष्टी. **दगडाखालीं हात सांपडणें**–गुंतणें काहीं दुःखकारक अडचणींत, पेंचांत, नुकसानकारक कामांत, सांपडणें. **दगडा खालून हात काढून घेणें**–अडचणींच्या कामांतून स्वतःस युक्तीनें मोकळें करून घेणें. **दगडाचा दोर होत नाहीं**–भलत्याच वस्तूपासून भलत्याच वस्तूची अपेक्षा करणें या अर्थी. **दगडाची साल काढणें, दगडाचा दोर काढणें**–दुष्कर, अद्भुत किंवा अशक्य गोष्ट करणें. **दगडाचें नांव धोंडा धोंड्याचें नांव दगड**–जेव्हां एखादी गोष्ट इतकी स्पष्ट असते कीं तिच्या संबंधाचा वाद फुकट असतो अशा प्रसंगीं योजतात **दगडापरीस वी(वी)ट मऊ**–(हाल अपेष्टा इ०) दोन स्थितींची, गोष्टींची तुलना करून त्यांतल्या त्यांत एक बरी असें दर्शविणें, निरुपाय म्हणून मोठ्या संकटापेक्षां लहान संकट पत्करणें. **दगडाशीं गांठ पडणें**–कठोर, गळमठ्ठ अथवा न देतें कृपण इ० कांच्या तावडींत सांपडणें. **दगडाशीं भांडणें**–बलाढ्य शत्रु, मोठी अडचण, कठिण काम इ० काशीं झगडणें **दगडास पाझर आणणें–येणें–फुटणें–निघणें, दगडास पान्हा आणणें**–नैसर्गिक नडी, अडचणी न जुमानतां आपले हेतू सिद्धीस नेणें, कठिण हृदयाच्या अथवा कंजूष मनुष्यास द्रव आणणें; अशक्य गोष्ट घडवून आणणें, दगडापासुन दूध काढणें सामाशब्द– ०खाण–णी–स्त्री. दगडाची खाण ०घाशा–वि १ हेंगाडा, रानटी अडाणी, अकुशल (न्हावी, कारागीर इ०) २ ओबडधोबड, वाईट आकाराचा (जिनस). ०घाशी–स्त्री १ कठिण, श्रमाचें काम. २ (माण) दळण्याचें काम खेरीजकरून इतर काम न ऐकणारी स्त्री. –वि. १ श्रमदायक, कष्टकारक, कठिण व

दु खदायक (काम) २ कटाऊ, हट्टन, तट्टन, झट्टन मेहनत करणारा, उद्योगी ३ त्रासदायक रीतीनें हट्ट करणारा, आग्रही, घासाघिस्या [दगड+घासणें] दगड(डी)चौथ–स्त्री गणेशचतुर्थी. (या दिवशीं जर चंद्र पाहिला तर चोरीचा आळ येतो म्हणून तो टाळण्यासाठीं दुसऱ्याच्या घरावर दगड फेंकण्याची जुनी पद्धत होती यावरून रूढ) ०छाप–पु शिळाछाप, लिथोग्राफ या इंग्रजी शब्दास प्रतिशब्द, तें यंत्र, किंवा लिहिण्याची तगली तऱ्हा ०तळी–स्त्री उचलून दुसरीकडे नेता येण्याजोगें दगडाचें भांडें, दगड कोरून तयार केलेलें ताट, वाटी, दगडी (कढी इ० पातळ पदार्थ ठेवण्याची). ०पोळ–स्त्रीन. (चुना, माती विरहित) सुसल्या दगडाची घातलेली भिंत, गडगा [दगड+पोळी] ०पोळें–न नकली अथवा खोटें पोवळें ०फूल–न पावसाळ्यामध्यें दगडावर (अथवा लाकडावर) उगवणारी पांढरी वनस्पति हिचा औषधांत व मसाल्यांत उपयोग करतात रंग पांढराकाळा मिश्र असतो [स गिरिपुष्पक, हिं पत्थर का फूल, उ शैलेज गुज पत्थरफूल, तेलगु शैलेयमनेदव्यमु, फा दद्दाल] ०फोड–स्त्री. कठिण आणि कष्टाचें काम, महत्प्रयासाचा उद्योग वि १ कठिण, अवघड, दु खदायक श्रमाचें (काम) २ परिश्रमी, जबरदस्त, प्रचंड (निश्चयाचा प्रयत्न अथवा वर्तन) ३ जोराचें, जाचक कडक, कटु राग आणणारें (भाषण) ४ सडसडून पडणारा (पाऊस), भडिमाराचा, तडाक्याचा (मारा) ०फोडीचें काम–अतिशय अवघड अथवा श्रमाचें काम ०फोड्या–वि १ दगड फोडणारा २ दगडफोड (–वि) पहा ३ हट्टी, आग्रही कपाळफोड्या पहा ०मय–वि (अप्रशस्त पण रूढ) ज्यामध्यें फार दगड आहेत असा, दगडाळ, (देश, जागा इ०) ०माळ ०रान–पुन दगडांनीं व्यापलेलें, भरलेलें (रान, जमीन, ओसाड प्रदेश) ०शिवणी–स्त्री (बायकी) एक खेळ यांत एका मुलीनें डाव घेऊन बाकीच्या मुलींनीं दगडावर उभें राहावयाचें व त्या मुली आपआपले दगड बदलीत असताना डाव घेणाऱ्या मुलीनें त्याना शिवावयाचें व ज्या मुलीस ती शिवेल त्या मुलीवर डाव जाऊन पूर्वी जिच्यावर डाव होता तिनें दगडावर उभें राहून खेळावयास लागावयाचें ०सर–स्त्री पावसाची जोराची सर, वृष्टि [दगड+सर=वृष्टि] ०ळ–डाळ–वि दगडांनीं भरलेली, लहान लहान गोटे असलेली, दगडमय (जमीन) म्ह० बायको तोंडाळ, शेत दगडाळ

दगडाचा मार, दगडाची मारचण–पुस्त्री दगडाचा अथवा खडकाचा थर दगडाचा छाती–स्त्री १ (ल) साहसी, निर्भय, बेदरकार, धैर्यवान् व सोसक मनुष्य २ धारिष्ट अथवा प्रचंड धैर्य, दृढनिश्चय दिलेरी (क्रि० करणें) दगडाचें पेंव–न १ दगडांनीं भरलेलें पेंव २ (ल) कठिण, असाध्य काम (लग्न वगैरेचें) करण्यास, सहन करण्यास कठिण व त्रासदायक असें काम, गोष्ट म्ह० दगडाचें पेंव घालता खळबळ काढता खळबळ=तयार करण्यास व निस्तारण्यास दोहींसहि अवघड अथवा त्रासदायक काम, गोष्ट शाको ४ २५ दगडावरची रेघ–स्त्री कधीं न पुसला जाणारा ठसा, न मोडणारी चाल, न फिरणारें शासन, खोटें न ठरणारे शब्द, वज्रलेप, कायमची अथवा खात्रीची गोष्ट, याच्या उलट पाण्यावरची रेघ

दगडी–वि १ दगडाच्या जातीचा, दगडाचा केलेला. दगडापैकीं २ दगडमय, दगडाळ दगडी आंबा–पु एका जातीचा आंबा याची साल जाड असून हा पिकावयास फार दिवस लागतात. दगडी काच–स्त्री काचेची कठिण जात, लोखंडी काच दगडी कोळसा–पु खाणींतून निघणारा कोळसा, हजारों वर्षांपूर्वी पृथ्वीवरील अरण्यें व वनस्पती भूकंपादि कारणांनें भूगर्भांत गाडल्या गेल्यावर त्याच्यावर अनेक रासायनिक क्रिया होऊन त्यापासून हा कोळसा बनतो दगडी जोंधळा–शाळू–पु जोंधळ्याची एक जात याचें कणीस भरदार असून दाणा कणखर असतो दगडी निंबू न निंबाची एक जात याची साल जाड असते याचा उपयोग रंगात वगैरे करतात हें खाण्याजोगतें नसतें दगडी सुरमा–पु १ सुरम्याची कठिण जात २ दगडाचे फोडून केलेले लहान लहान तुकडे, बारीक खडी सुरमा पहा दगडी सुपारी–स्त्री सुपारी पहा दगडा हळद–स्त्री गर्द तांबड्या रंगाची हळदीची कठिण जात दगड्या–वि १ जड, ठोंब्या, मूर्ख दोणपा २ (मुलांच्या खेळांत) सख्या पुरी करण्याकरिता घेतलेला काल्पनिक मुलगा, पित्या, (वों) जवरामसणा दगड्या धोंड्या–पु दाडगाईनें मनुष्याचें अथवा वस्तूचें नाव विचारणारास उत्तरादाखल दिलेलें त्या मनुष्याचें अथवा वस्तूचें नाव

दगडी–स्त्री १ दगडाचें भांडें २ (ल) बायकांच्या छातीवरील कठीण गाठ, अवाळू

दगदग—स्त्री १ खवदव, उपद्व्याप, त्रास, कष्टकारक, त्रासदायक श्रम, कंटाळा येण्याजोगा परिश्रम, महत्कष्ट (क्रि० काढणें) २ काळजी, कळकळ [ध्व ?] दगदगणें–अक्रि शिणणें अथवा वीट येणें, त्रासुन दमून जाणें, भागणें, गळून, थकून जाणें

दगदगा—पु दरारा, भीति उत्पन्न करण्याचा गुण

दगदगी—वि कळकळीच्या, काळजीच्या अतःकरणाचा, सदा चिन्ताक्रांत, सदा शकेखोर, सशयी [दगदग]

दगदणें—अक्रि (न) दगदगीमुळें नस्त होणें, त्रासणें, श्रमणें 'विदर्सी बहु दगदला। विश्रांती घ्यावया आला।' –दा ३ ४ २७ [दगदग]

द(द)गदावा—पु १ (राजा) हक्क, वारसा; द वा, स्वत्व सबंध २ गैरमर्जी, आकस, राग, वैर

दंगल—पु १ अव्यवस्थित मंडळी, जमाव (गाणारे, नाचणारे इ०काचा), गर्दी, कल्होळ २ कुस्त्याचा फड ३ धुमाकूळ, धांगडधिंगा, धामधूम, दंगा, आरडाओरड [फा]

दगल—स्त्री फसविण्याची युक्ति, लबाडी, लुच्चेगिरी, विश्वासघात, निमकहरामी, कपट [अर दघल्] ०**फसल**—स्त्री मुद्दाम, जाणूनबजून केलेली लुच्चेगिरी, कपट, दगाफटका [दगल द्वि] ०**बाज, दगलबाज**—वि लुच्चा, कपटी, विश्वासघातकी, निमकहराम, फसव्या ०**बाजी, दगलबाजी**—स्त्री कपट, ठकबाजी, सोदेगिरी, हिकमतगिरी, विश्वासघात, अप्रामाणिक अथवा कपटाचीं कृत्यें

दगलणें—अक्रि (गो) नासणें, डागळणें [डागळणें]

दगला सामान—पुअव नरमिना, छीट, शेले, सुत, ताफना वगैरे वस्त्रें [हिं]

दगा, दगाफटका—पु १ कपट, लबाडी, खोटा व्यवहार, ठकबाजी, लुच्चेगिरी २ भय, कूटघात, अपाय, धोका, धोक्याची अथवा गुप्त नुकसानीची जागा ३ जादू, विष, मूठ (यापैकीं जेव्हा एकादें मरणाचें किंवा आजारीपणाचें कारण आहे अशी कल्पना असते तेव्हा हा शब्द योजतात) ४ कपटाचा अथवा दग्याचा वहीम, फसवेगिरीचा संशय 'तुमच्या मनात दगा गेला' [फा दघा] **दगाई**—वि दगेखोर 'पाच पन्नास दगाई होते ते काहाढून दिले' —दोकै ११६ [फा दघाई] ०**खाणें**—फसणें ०**देणें-करणें**—फसविणें, घात करणें **दगेखोर**—वि दगलबाज, लुच्चा, कपटी, अप्रामाणिक **दगेखोरी**—स्त्री दगलबाजी, विश्वासघात **दगेबाज-बाजी**—वि दगलबाज-जी पहा [फा]

दंगा—पु १ गडबड, गोंधळ, धावाधाव, पळापळ (वडाची, स्वारीची इ०) २ (एखाद्या सायीनें केलेला) नाश, कहर ३ (मुलाची) आरडाओरड, उपद्रव, तंटा, झगडा, बखेडा, भाडण ४ ओरड, गलबल (असंतुष्ट कामकरी लोकाची) ५ अनर्थ राग; जळफळ, आदळआपट [हिं] ०**धोपा**—पु गलबल, गडबड, ओरड, हुल्लड, धामधूम

दगागणें—अक्रि १ कचरणें, नमणें, गळणें, खचणें, कचकणें, झुरणें, भिऊन माघार घेणें २ दमणें, भागणें, नाश होणें, कोलमडणें, पडणें (अपघात इ० मुळें) [दगा]

दगावणें—अक्रि १ पेंचात सापडून नाश पावणें, कांहीं कपटानें किंवा अकस्मात घाला पडून अथवा विश्वासघातानें मरणें २ धोक्यात सापडून नाश पावणें; मरणें [फा दघा] **दगेमात**—स्त्री विश्वासघाताचें अथवा कपटाचें महत्कृत्य अथवा पराकाष्ठा कपटप्रबंध [फा, दगा+मात]

दगेदगे—उद्गा हत्तीला पुढें हांकलताना योजावयाचा शब्द [ध्व]

दग्ध—वि १ जळलेलें भाजलेलें २ (ल) करपलेलें; नासलेलें, बिघडलेलें, सर्वस्वीं कुजलेलें, भ्रष्ट झालेलें, कलंकित किंवा दूषित झालेलें, नाश पावलेलें 'मन दग्ध त्रियेचे ठायीं।' [सं.] (वाप्र) ०**णें**—उक्रि भाजणें 'परि तें बीजें जैसीं दग्धलीं।' —ज्ञा ४ ८३ सामाशब्द- ०**तिथि**—स्त्री अशुभ, अपवित्र तिथि [सं] ०**पटन्याय**—पु जळलेल्या कपड्याप्रमाणें निरुपयोगी. जगत् शून्य व मिथ्या आहे हें बोलताना उदाहरणाकरिता योजलेला शब्द-समुदाय ०**योग**—पु अशुभ, अमंगल योग बुधवारीं तृतीया, मंगळवारीं पंचमी, गुरुवारीं षष्ठी, शुक्रवारीं अष्टमी, सोमवारीं एकादशी, शनिवारीं नवमी व रविवारीं द्वादशी या तिथी आल्या असता हा योग मानितात ०**व्य**—वि जाळावयाचें, जळण्याजोगें, जळणारा, खाक होणारा. ०**शर्करा**—स्त्री १ मिठाईचा एक प्रकार २ जाळलेली साखर, मद्याला रंग देण्याच्या कामीं हिचा उपयोग करतात (इं) कॅरॅमल ०**हस्त-स्ती**—वि दैवहीन, विनभरभराटीचा, उतरत्या पायरीचा, अपयशी (मनुष्य, काम), प्रतिकूळ (दैव), दुर्दैवी, अवलक्षणी, अपशकुनी; उजाड (देश, गाव, घर, जागा) याच्या उलट पद्महस्त ०**हस्ती**—वि वाईट नशीबाचा, दुर्दैवी.

दचक—स्त्री १ आकस्मिक भास २ (ल) भीति, धक्का, अचका (क्रि० बसणें) [ध्व?] (वाप्र) ०**खाणें**—भीति वाटणें 'तेणें दचक खाऊनि मानसीं।' —दावि ३६८ ०**णें**—अक्रि १ दुजणें, विचकणें, चमकणें, धक्का बसणें (भीतीमुळें मनास) २ थक होणें; चरकणें, भेदरून जाणें, आश्चर्यचकित होणें 'दचकति नृप सारे देखतां अंतरंगीं।' —वामन, सीतास्वयंवर ८ ०**ला**—पु आकस्मिक धक्का, धसका (भीतीचा, दु खाचा) (क्रि० भरणें, होणें, जाणें) **दचका**—पु (मनाला बसलेली) भयाची, दु खाची, आकस्मिक छाप, धक्का; आघात, दचक, भीति (क्रि० बसणें) [दचक]

दचकला—पु चरावयास सोडलेल्या गुराच्या एका बाजूच्या पुढच्या व मागच्या अशा दोन पायात मिळून बांधलेली दोरी, कळवा

दचकळी—स्त्री लहानशी उचकी [ध्व]

दच(चा)ड—वि (व) अंगापिंडानें जबर, मजबूत, दांडगा. 'मुलगी मुलाहून दचड सापडली' [हिं सज्जड]

दचडणें—उक्रि (ना) आदळणें, आपटणें [ध्व]

दचाडणें—सक्रि (व) पुढें चालावयास भाग पाडणें [डच्च्?]

दच्चावून—क्रिवि (व) भक्कम, पूर्ण, पुरेपूर; भरगच्च, खच्चून 'दच्चावून भरलेलें पोतें उचललें'

दंज्म—न (गो) शेंकडा दहा टक्के इतकें जमीनीवरील कराचें उत्पन्न [पो डेसिमा]

दटणें—उक्रि भारावणें, दडपणें, जोरानें दाबणें 'देह दु खाचेनि डोंगरें। दाटिनो पा परि भारें। चित्त न दटे।' —ज्ञा ६ ३६९ [का दट्टिसु हिं डाटना]

दटावणी-ण—स्त्री जरब धमकावणी, दरडावणी, दहशत [का दहिशु]

दटा(व)विणें—सक्रि भीति घालणें, दरडावणें, दहशत घालणें, खडसणें, खरडपट्टी काढणें, धमकी देणें 'दटावुनहि देशि वा अमृत नेदिने घातुके।'–केका ९० [का दहिशु]

दट्टा, दट्ट्या—पु १ बूच, झाकण २ (ल) खडसावणी, खरड; दाडगाई, धमकी, उग्र भाषण, नेट ३ दडपण (क्रि० देणें) [का दहिशु]

दट्ट्या—पु (सोनारी धदा) साखळीच्या कडयाचा मधला पुगीर भाग उठून येण्याकरिता उपयोगात आणावा लागणारा खिळा

दट्ट्या—पु इंजिनच्या पचपात्रात (सिलिंडरात) मागेंपुढें जाणारा व वाफेच्या प्रसरणशक्तीमुळें गति उत्पन्न करणारा धातुमय रूळ, (इ) पिस्टन

दंड—पु १ काठी, सोटा, छडी, सोडगा, दडा २ मार, शिक्षा (शारीरिक) ३ शिक्षा म्हणून घेतलेला पैसा, याचे राजदड, ब्रह्मदड जातिदड असे तीन प्रकार आहेत सरकारी न्यायपद्धतीनें गुन्हा शाबीत झाला म्हणजे शिक्षेदाखल सरकारात भरावयाचा पैसा ४ खाद्यापासुन कोंपरापर्यंतचा हात ५ केलेल्या, पाडलेल्या भागाच्या खुणाकरिता शेतात किंवा बागात घातलेला मातीचा उचवटा, बांध; गडगा, पाणी जाण्यासाठीं दोहों बाजूस उचवटा करून पाडलेली सरी, पाट, (बे.) नदीकिनारा, काठ, (वस्त्राचे) दोन तुकडे जोडण्याकरिता घातलेली शिवण (क्रि० घालणें) [प्रा दडी=जुन्या वस्त्राचा साधा] ६ लाबी मोजण्याचें परिमाण, चार हाताची काठी २००० दड म्हणजे एक कोस ७ वेळेचें परिमाण, चोवीस मिनिटें ८ पैलवानाच्या व्यायामाचा एक प्रकार, जोर 'आनत्या नित्यनेम उठतो दड सवाशें काढितो।'–ऐपो ६७ (यावरून) एखादें कठिण काम अथवा प्रचड उद्योग (क्रि० काढणें, पेलणें) ९ क्रमानें उतार असलेली किंवा निमुळती पण लावट टेंकडी, सोंड (पर्वताची) १० डोंगराच्या माथ्यापासुन पायथ्यापर्यंत असलेला उतार, ओघळ, अरुंद वाट, दडवाट ११ पर्वताच्या रागेची एक लहान शाखा, डोंगराच्या माथ्यापासुन तों पायथ्यापर्यंत वाकडीतिकडी गेलेली खड काचो ओळ १२ (कवाईत वगैरे प्रसगीं केलेला) सैन्याच्या रचनेचा एक प्रकार, राग, फरा, व्यूह 'तया दडीं क्षोभलें। लोकत्रय। –ज्ञा १ १६५ १३ ताठ उभें राहण्याची अवस्था १४ जिंकणें ताब्यात, कब्जात आणणें १५ अपराधाबद्दल शिक्षा म्हणून घेतलेलें द्रव्य पैसा, जातींत परत घेण्यासाठीं दिलेलें प्रायश्चित्त १६ रताळीं, ऊस इ०लावण्याकरिता मातीचा केलेला लावट उचवटा, वरबा १७ तडाका निंदा निस्तेज दडी। काम नेमावर पडी।'–ज्ञा १३ ४१४ १८ हिंसा 'ऐसा मनें दहें वाचा। सत्र सन्यासु दडाचा।'–ज्ञा १३ ३१० १९ पाठीचा कणा 'माजी उभारलेनि दडे। शिरकमल होय गाढें।'–ज्ञा ६ २०२ [स] (धाप्र.) **०आवळणें, बांधणें, दंडाला काढण्या लावणें**–चतुर्भुज करणें, कैद करणें **०थोपटणें**–१ कुस्ती खेळण्यापूर्वी दड ठोकणें, कुस्तीस सिद्ध होणें २ (ल) साहसानें अथवा कोणासहि न जुमानता एखादें कार्य करण्यास उभें राहणें **०थोपटून उभें राहणें**–(ल) वाग्युद्धास तयार होणें **०दरदरून फुगणें**–आपल्याशीं कुस्तीला योग्य असा गडी पाहिला म्हणजे पहिलवानाचे दंड स्फुरण पावून फुगणें **०फुरफुरणें**–मारामारीची, कुस्तीची वगैरे उत्कट इच्छा होऊन दड स्फुरण पावणें **०भरणें**–तालीम वगैरेमुळें दड बळकट व जाड होणें **०भरणें**–शिक्षेदाखल पैसा देणें. **दंडास दंड लावून–घांसून**–क्रिवि बरोबरीच्या नात्यानें, सारख्या सन्मानानें **दंडाला माती लावणें**–कुस्तीला तयार होणें (कुस्तीपूर्वी दडास माती लावतात) दंडपासुन साधित शब्द– **दंडादंडी**–स्त्री. मारामारी, काठ्याची झोडपाझोडपी, कुस्ती, झोंबी [दंड] **दंडायमान**–वि १ (अखडित काठीप्रमाणें) निर्मर्याद, अपार (वेळ, काळ) २ मध्यें पडलेला, आडवा पडलेला, पसरलेला [स] **दंडारणा**–पु सोटा, सोडगा, बडगा –वि जाड, स्थूल, घन (वस्तु), बळकट, मजबूत, जाड (मनुष्य, पशु) **दंडारा-ळा**–वि (शिवण) ज्यास दड घातला आहे असें, मध्यें शिवण असणारें (वस्त्र, कपडा) [दंड] **दंडावणें**–अक्रि यष्टीनें अथवा अवघड श्रमानें ताठणें (शरीर, अवयव) [दड] **दंडासन**–न आळसानें (जमीनीवर) पाय ताणून पसरणें, निजणें, सरळ हात पाय पसरून आळसानें पडणें (क्रि० घालणें) [स दड+आसन] **दंडार्ह**–वि दड्य, दड करण्यास योग्य [म] **दंडित**–वि १ शिक्षा केलेला, दड केलेला २ (ल) निग्रह केलेला, वश केलेला, मारलेला, ताब्यात आणलेला [स] **दंडिता**–वि शिक्षा करणारा, मारणारा, शिक्षा करितो तो [स] **दंडिया**–पु १ वारा ते पधरा हात लाबीचें धोतर, लुगडें २ बाजाराचा बंदोबस्त करणारा छोटा अधिकारी, पोलीस मुकादम [हिं] **दंडी**–पु १ दड धारण करणारा, सन्याशी २ द्वारपाल ३ –स्त्री अर्ध्या दडापर्यंत बाह्या असणारी चोळी [स]–वि १ दड धारण करणारा २ दड म्हणजे उभी जाड शिवण असलेला (कपडा) **दंडी**–स्त्री मेण्यासारखें, चार माणसांनीं उचलावयाचें टोपलीचें वाहन डोंगर चढताना हींत मनुष्य बसतो व हमाल ही खाद्यावर वाहतात [हि] **दंडुका**–पुस्त्री (काव्य) हाताचा पुढचा भाग –मोको **दंडुका, दंडुकणें, द(दां)डूक, दडोका**–पुन सोटा, बडगा, दाडकें, काठी, लाकडाचा लहानसा जाड तुकडा, शिपायाच्या हातातील सोटा [स. दड] **दंडुकेशाही**–स्त्री मारहाण किंवा जुलूम करून अमल गाजविण्याची पद्धति, पाशवी बल, दाण्डगाई 'पोलिसांची दडुकेशाही

अलीकडे फारच सोकावली आहे '–केसरी १६ ४ ३० दंडुक्या–वि काठीनें मार देण्यास सवकलेला, दांडगा, जबरदस्त दंडेरा–वि दंडारा पहा दंडेल–ली–वि दांडगा, अंगराव, अडदांड, झोंड, मुजोर, जो कर्ज परत फेडण्यास नाखूष असतो तो, दडुक्या (मनुष्य) दंडेली–स्त्री अंगरावीची वर्तणूक, दंडेलपणा, दांडगाई, जबरदस्ती, अन्याय सामर्थ्याचा दुरुपयोग (मुख्यत्वें देणें न देण्यासंबंधीं) दंड्य–वि १ शिक्षा करण्यास योग्य २ दंड करण्यास योग्य [स] दंड्याप्रमाणें–क्रिवि शिरस्त्याप्रमाणें सामासिक शब्द– ०थडक–स्त्री सोटाच्या बाहेरच्या भागानें केलेला आघात [स दंड+थडक] ०दास–पु दंडाबद्दल गुलाम होऊन राहिलेला मनुष्य [स] ०धारी–पु यम 'कुपली कदा कोपल्या दंडधारी।' –राम २७ –वि १ हातात काठी असलेला २ (ल) संन्यासी ०नायक–पु कोतवाल, पोलिसाचा अधिकारी 'सव सारीतु पतीनिर्ले। दंडनायका पासीं।' –शिशु ५०४ ०नीति–स्त्री १ नीतिशास्त्र, नीति, संसारातील वर्तणुकीचे आणि व्यवहाराचे कायदे, नियम याला च दंडनीति, अर्थशास्त्र, व्यवहारशास्त्र, स्वार्थ शास्त्र, हे जवळजवळ पर्यायशब्द आहेत २ (कायदा) शिक्षा करून दाबात ठेवण्याचें शास्त्र हें राजनीतीच्या चार भागांपैकी चवथें होय ३ अर्थशास्त्र, आन्वीक्षिकी पहा [स] ०पत्र–न न्यायानें खोटा ठरला म्हणून त्यापासून दंड घेण्याचें पत्र [स] ०पक्ष (करण)–न (नृत्य) पाय ऊर्ध्वजानु करणें व त्यावर उजवा हात लताख्य करीत राहणें [सं] ०संयुतहस्त–पु (नृत्य) हात हमरस करून बाहू पसरून एका हातानें दुसऱ्या हातास एकदां कनिष्ठिकेपासून आरंभ करून आतील बाजूनें बाहेरच्या बाजूस विळखा घालणें नंतर कनिष्ठिकेपासूनच पण बाहेरील बाजूनें प्रारंभ करून आतील बाजूस विळखा घालणें [स] ०पाणी–पु शिव, यम –वि ज्याच्या हातात दंड आहे असा, धनगर व दांडगा, गलेलठ्ठ व झोंड आडदांड [स] ०पाद–(आकाशी, चारी)–वि (नृत्य) नूपुरपाद पुढें पसरून क्षिप्त करणें म्हणजे कुंचित पाय उचलून दुसऱ्या पायाच्या बाहेरील बाजूस पोटऱ्याचें स्वस्तिक होईल अशा प्रकारें टाचेच्या भारावर ठेवणें व मग तें स्वस्तिका तील पाऊल उचलून पसरणें व खालीं टाकताना अंचित करून दुसऱ्या पायात अडकविणें [स] ०पारुष्य–न १ कडक, कठोर शिक्षा २ काठीनें हल्ला करणें छडया मारणें, ठोंसे देणें, मारणें (हात पाय, शस्त्र इ० कानीं) ३ (कायदा) हल्ला, भय प्रदर्शक रीतीनें हात किंवा काठी उगारणें, मारणें [स] ०पूपिकान्याय–पु (उंदरानें–काठी नेली त्या अर्थी तिला बांधलेली पोळी खाल्ली हें उघडच होय यावरून) कार्यकारण, अंगउपांग प्रधानअप्रधान याचा न्याय ओघाओघानेंच प्राप्त झालेली गोष्ट उदा० राजाचा जय झाल्यानंतर त्याच्या सेनेचा जय अर्थातच दंडपूपिकान्यायानें होतो [स दंड=काठी+पूपिका=पोळी+न्याय] ०प्रणाम–पु साष्टांग नमस्कार, लोटांगण 'दंड प्रणाम करोनिया।' –गुच ९ ९ ०प्राय–वि दंडासारखा, साष्टांग (नमस्कार) 'करी दंडप्राय नमन।' –गुच ४१ १४ ०फुगडी–स्त्री (मुलींचा खेळ) परस्परांच्या दंडांना (किंवा खांद्यांना) धरून उभ्यानें फुगडी खेळण्याचा एक प्रकार [दंड+फुगडी] ०फुगई–फु(पु)गोई–स्त्री १ दंडामाटीं केलेली जत्ती, दंड २ (अधिकान्यानें) बेकायदेशीर बसविलेला दंड, बेकायदेशीर दंड बसविणें (क्रि० घेणें, देणें, मारणें) ०वळी, कोपरवळी–स्त्री (व) (दंडावरची) वाक, स्त्रियांचा एक अलंकार [दंड+वेली] ०वाट–स्त्री १ (उजाड, भयाण असा) लांब लांब रस्ता, जरळपाय गाव, वस्ती नाहीं असा रस्ता २ टेकडयाच्या कडेनें गेलेली अरंद पायवाट ३ एकमेकास मिळणारे रस्ते ०पाणि–वि काठी, दंड, वज्र इ० हातात घेणारा [स] ०विकल्प–पु शिक्षेची अदलाबदल, शिक्षा कमी द्यावी कीं अधिक द्यावी याविषयीं विचारणा [स] ०सरी–स्त्री (बागेमध्यें) पाणी जाण्याकरितां खणलेला लहानसा पाट, चर, खाचण, तसऱ्याच्या बाजूचा पाट [दंड+सरी] ०स्नान–न घाई घाईनें केलेलें अर्धवट स्नान, नद्यादिकांच्या ठिकाणीं अंग न चोळता केवळ दंड मात्र भिजतील अशा प्रकारचें केलेलें स्नान, कावस्नान, पाण्यात एक डुबकी मारून केलेलें स्नान [स]

दंड—वि हट्टी, उद्धट, हेकट, झोंड, जबरदस्त

दडद–ग—स्त्री (गो) पावसाची मोठी सर [ध्व]

दंडक—पु १ चाल, सवय, प्रघात, पद्धति, संप्रदाय, परिपाठ, वहिवाट; नियम 'ऐसा ज्ञानाचा दंडक। असतां पाहाणें विवेक॥' –दा ८ १० १३ २ (काव्य) एकसमवृत्त अक्षरें २७, गण न, न, र, र र, र र, र र यति शेवटीं ३ दळण वळण, वाग चूक ४ (भयाण आणि ओसाड असा) लांब रस्ता, लांबट जागा ५ बाहु, हात 'हा तुझा निवडु दंडक राया। जो समर्थ खळदंड कराया।' [स दंड]

दडकण—न (कों) दाबण्याकरिता ठेवलेलें वजन, चपण, दडपण [स दृढ]

दडकणें—सक्रि १ (कों) दडपणें, वर वजन ठेवून दाबणें २ (ठासून) चेपणें [दडपण]

दंडकारण्य—न नर्मदा आणि गोदावरी या नद्यांमधील अरण्यमय प्रदेश दंडक राजाच्या नावावरून [स दंडक+अरण्य]

दडकुली—स्त्री १ लपंडावाचा खेळ २ स्वतःस लपविणें, फरारी होणें दडी मारणें (क्रि० देणें, मारणें) [दडणें]

दडग—न (गो) कपारी, खडकाळ डोंगर [का दडी=ताटी]

दडगा—पु (व) आरडाओरडा दंगा अव्यवस्था, दांडगाई 'एवढया दडग्यात आम्हाला काहीं सुचेना' [दंगा]

द(दं)डगी—स्त्री अग्नीची ज्वाळा 'पचाग्नीची दडगी। सोल्लीजती शरीरालागीं।' –ज्ञा १७ २५५

दंडगें—न सोडगा, दंडा [स दड]

दडगें अळूं—न अळवाची मोठी व पाढरी एक जात

दंडगोल—न पचपात्र [स]

दडण—स्त्रीन १ लपण्याची जागा, लपण्याची खळी, गुहा; कपार २ आसरा [का दड–तट, किनारा]

दडणी-णें—स्त्रीन १ खोदणारांचें, नक्सगारांचें एक हत्यार २ (सोनारी धदा) सासळीच्या कडीचा खडबडीतपणा जावा म्हणून टोकाशीं अर्धवर्तुळाकार असा किंचित् वाकविलेला जो मोळा त्या कडीवर टेकून वरून ठोकतात तो **दडणें**–कडीचा खडबडीतपणा घालविणें

दडणें—अक्रि लपणें, छपून राहणें स्वत स लपविणें, गुप्त राहणे 'किति पडती किति दडती किति एकाचीं धृतायुधें गळती।' –मोवर्ण ४५ १८ [का दर्डी=तटी, तटी]

दडणें—सक्रि दावणें, दडपणें, (क) (दागिना इ० कावर ल्या) ठोकणें

दंडणें—सक्रि १ (मुख्यत मार देण्याच्या रूपानें) शिक्षा करणें 'म्हणऊनि स्वधर्मु जो साडील। तयातें कालु दडील।' –ज्ञा ३ ११२ २ (काव्य) पैशाच्या रूपानें दंड करणें, खडणी बसविणें ३ मारणें, निग्रह करणें, दमन करणें (वासना, मन इ० प्रायश्चित तप इ० कानीं) 'बाहेरल्या वेपें उत्तम दडिलें। भीतरीं मुडिलें नाहीं तैसें।' ४ (क) योग्य होणें, साजणें, शोभणें [स दडन]

दडदड-डां—क्रिवि जलद चालताना, पळताना, पायानीं होणाऱ्या आवाजासारखा आवाज होऊन, दुडदुडा 'चालिला दडदडा।' –दावि ७ २ ९५ [ध्व]

दडदडणें—अक्रि दडदड आवाज करून चालणें, धावणें, दुडदुड पळणें [दडदड]

दडदडाट—पु मोठ्या शब्दाचा आवाज धडधड असा (पुष्कळ धावणाऱ्याच्या पायाचा इ०) [ध्व]

दडदडीत—वि भरड, मोठें, जाड, दणगट, कठिण (गळू, कातडी, वस्त्र इ०) याच्या उलट पातळ, सुरख, बारीक [स दृढ, हिं डाट]

दडन-ना—नस्त्री १ (शारीरिक) शिक्षा, शासन २ खडणी, दड घेणें ३ (ल) मारणें, दमन, निग्रह करणें, (वासना इ०) [स]

दडनीय—वि १ शिक्षेस पात्र, शिक्षार्ह २ (द्रव्यरूप) दड करण्यास अथवा खडणी घेण्यास योग्य ३ निग्रह सयमन कर ण्यास योग्य [स]

दडप, दडपण—न १ दावण्याकरिता ठेवलेलें वजन, भार, ओझें, चेपण २ (ल) निग्रह, सयमन, धाक दाब ३ (ल) मनावरचें ओझें, वजन, भार 'मायेनें घालुनि दडप।' –दावि ७ २ ९ [दडपणें] म्ह० सुनेला दडपण सासू **दडपण दास**–पु (ना) ऐतखाऊ, ऐदी

दडपणें—सक्रि १ दावणें, चेपून सकुचित करणें, चेपणें 'भोगींद्राचें फणीमडळ। वदवीज भारें दडपिलें।' २ दावातटेवणें, अमलात आणणें, वश करणें, जुलूम करणें ३ (ल) छपविणें, लप विणें (काम, अपराध) ४ (ल) सपादन खाणें [स दृट, हिं डाट]

दडपून–क्रिवि हा शब्द जोर, चपळाई, भरपूरपणा इ० अर्थ दाख विण्याकरिता निरनिराळ्या क्रियापदाशीं योजितात **०घालणें–भरणें–बसविणें**–चिकार, ठासून भरणें **०पळणें–धावणें, चावणें–हाकणें**–चपळाईनें, सपादन धावणें, चालणें, हाकणें **०जेवणें –खाणें –पिणें** – पोटभर किंवा चेपून खाणें, पिणें **०निजणें–पडणें**–पुष्कळ पाघरूण घेऊन निजणें **दडपशाही**–स्त्री सत्तेच्या जोरावर गरीबाच्या हक्कावर, सुखावर गदा आणणारी पद्धति, जुलमी अमल, अरेरावी, अन्यायानें एखादी (विशेपत राजकीय) चळवळ दाबून टाकणें, दाडगेपणा [हिं] **दडपश्रमे**–क्रिवि खरी माहिती नसली तर आयत्यावेळीं सुचेल तें काहीं तरी सागून वेळ मारून नेणें

दडपा–पु १ दडपण २ रास अथवा ढीग (प्रवासी लोकाच्या गाठोड्याबाडक्याचा, विछायतीचा अथवा एके ठिकाणीं टाकलेल्या, अव्यवस्थितपणें पडलेल्या वस्तूचा) ३ (ताप आला असताना घाम यण्यासाठीं घेतलेलें) जाड पाघरूण ४ (व) गाडींतील सामानाची गाडींत केलेली सोयीस्कर रचना [दडपण]

दडपा—पु (गो) एक प्रकारचा पक्षी

दडपादडप-पी—स्त्री १ लाबविणें, पळविणें, लबाडीनें व गुप्त रीतीनें व्यवस्था लावणें (दुसऱ्याच्या मालमत्तेची) २ कमी दर्शविणें, दिखाऊ सबबी सागून हलकें करणें, छपवाछपवी करणें (दुसऱ्यानें अपराध इ०) ३ दाबून टाकण्याची क्रिया [दडपणें]

दडपीव–वि दाबलेलें, चेपटलेलें [दडपणें]

दडप्या—स्त्रीअव स्वाती नक्षत्र व त्यात पडणारा पाऊस (कारण हा पाऊस पिकाना खालीं दाबतो)–वि दडपश्रमे करणारा, दडपणारा [दडपणें] **दडप्यास लावणें**–(व) बिनहक्काची वस्तु दडपून उपयोगात आणणें

दडबडाविणें—सक्रि भीति घालणें, धाक दाखविणें, आवे शानें दम देणें, धमकावणें, खडसावणें, खडकावणें [म दडपणें, हिं दाट देना]

दडवत—न १ (पुजा करताना अथवा नमस्कार घालताना) शरीर जमीनीवर दडासारखें पसरणें साष्टाग नमस्कार 'तैसें माझें दडवत। निरोप सागतील सत।' –तुगा ५५५ २ शूद्रानीं पत्रात नमस्कार याअर्थी लिहिण्याची विशेष सज्ञा **दंडवत पडणें**–साष्टाग नमस्कार घालणें 'दडवत पडले धरणीसी।' –दावि ३०१

म्ह० अटकळत्या देवा दडवत=एखादें अरिष्ट सुपरिणामकारक बन त्यास योजतात

दडवादडवीं—क्रिवि लगवगा, झराझर, त्वकर 'गुढीकारु पुढें पाठविला। तो दडवादडवीं गेला सप्रथारू।' –कालिका १७ २१ [दवडणें=धावणें]

दडवादडीं—स्त्री (महानु) लपंडाव 'भगऊनि चालिजे दडवादडी। हा मनूची नोहे।' –शिशु ४८० [दडवणें] –क्रिवि दवडादवडी, तातडातातडी दडवादडवीं 'दडवादडी धावता। उत्कंठा आलेया बहुता।' –ऋ १०० [दवडणें]

दडविणें—सक्रि छपविणें, लपविणें (मुद्दाम यत्नेंकरून एखाद्या आडोशाच्या खालीं अथवा मागें ठेवून), लपविणें पहा [दडणें प्रयो]

दडस—वि मजबूत, टिकाऊ, दणकट, जाड विणीचें व घट्ट (वस्त्र इ०) याचे उलट पातळ, सुरेख, नाजूक २ भरींव भरपूर [स दृढ, हिं दट]

दंडळणें—सक्रि १ डळमळणें, चळणें, गडबडणें 'नाना चमत्कारें बुद्धि। दडळू लागे।' –दा ५ २ ३३ २ भयानें कापणें, घाबरें होणें [दड+वळणें ?]

दडा—पु १ बूच, नाक, कान इ० च्या छिद्रात बसलेला प्रति बंधक मळ, दट्या, (ल) अडथळा, अवष्टंभ २ विश्वास, भरोसा, खात्री; आश्वासन ३ लपून, छपून बसणें, लपून बसण्याची जागा, दडण 'याचा दडा हुजूर राहील' –वाडबावा १७८ (क्रि० मारणें) ४ छपून बसलेली सैन्याची टोळी ५ (छपून दरोडा घालणारा) पेंढारी –शास्त्रीको ६ चेंडू [दडणें]

दडाडा, दडादड-डां—क्रिवि धावताना जोरानें पाय वाजवीत, दडदड करीत, दुडदुडा (क्रि० धावणें, चालणें) [ध्व]

दडादडी—स्त्री १ लपणें, दडणें, लपून बसण्याचा सपाटा २ लपंडाव नावाचा खेळ [दडणें]

दंडा—पु (गो) डोंगराची पुढें आलेली सोंड, पुढें आलेला निमुळता भाग [दड]

दडा—पु लाठी; काठी [स] **दंडाईत-पु** छडीदार, भालदार 'लघु लाघवी वग दडाइताचे।' –मुरायुद्ध ९१ –वि दांडगा, सोंड, अडदांड, धष्टाकट्या बांध्याचा [दड]

दडार—न ललित दढार पहा

दडी—स्त्री दडणें, छपून किंवा लपून राहणें, दडण; बुडी, दब, गुप्तपणें राहणें 'आपण आन्पिपुरुषीं दडी। मारून राहे।' –दा १३ ६ (क्रि० देणें, मारणें) [दडणें]

दुडी—स्त्री १ दिंडी, वृत्ताची एक जात (प्र) दिंडी पहा २ एक तंतुवाद्य, हें एका भोंपळ्यावर कळकाची पाकळ दांडी बसवून केलेलें असतें ०**गाण**-पु (दडीवर गाणारा) गाणाऱ्या भिक्षे कऱ्याची एक जात, व्यक्ति दिंडीगाण पहा ०**गाणें**-न दडीवर म्हणण्याचें गाणें [दिंडी]

दंडीदड—न एक (मासे पकडण्याचें) जाळें, हीं जाळीं तयार झालीं म्हणजे पाण्यात वापरण्यास घेण्यापूर्वी सिमेंटच्या पाण्यात उकडून शिंपीच्या चुन्यानें माखतात व मग आईन झाडाच्या सालीनें रंगवितात

दंडोक—पु (चंद्रपुरी) लग्नसमारंभातील ठराविक कृत्यें [सं दंडक=रीत]

दंडोताए—पु॰ (कों) माशाची एक जात हा आक्टोबर, नोव्हेंबरमध्यें पकडतात

दंडयाप्रमाणें—क्रिवि शिरस्त्याप्रमाणें

दढा—न (व) ढेकूळ, नांगरानें न फुटलेला शेतातील जमीनीचा भाग [स दृढ]

दढार—स्त्री (व ना) ललित दडार पहा खेडेगावांत कर मणुकीकरिता कांहीं शिकविलेल्या मुलाकडून नाच, गाणें व मधून मधून सोंगें व भाषणें इ० करविण्याचा प्रकार हिचे दडगी व भाग वृत्ती असे दोन जुने प्रकार असून अलिकडे नाटकी दंढार नावाचा एक तिसरा प्रकार निघाला आहे, ललित

दणकट—वि १ जाडेभरडें, मजबूत (कापड) २ वळकट, मजबूत, कणखर, राकट, आडदांड (माणूस इ०) [सं दृढकृत् ?]

दणकणें—अक्रि लोकांच्या बोलण्याचा, टीकेचा विषय होणें, वाईट तऱ्हेनें प्रसिद्ध होणें [दणका]

दण कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि पायानें जो दणदण आवाज होतो तसा ध्वनि होऊन दणादणा [ध्व]

दणका—पु १ आवाज होणारा आघात, प्रहार, ठोसा, घाव, टोका २ गर्दी, गडबड, दंगा, धुमश्चक्री, गल्बलीचा खेळ, उत्सव, तडाखा, धडाका, कडाखा (वाद्यें, तोफा, बंदुका, मेजवानी इ० काचा) ३ लोकांतील धुमका, वदंता, बातमी, बोभाटा ४ अधिक पैसा खर्चून प्रसिद्धि व्हावयाजोगा जो विवाहादि समारंभ वगैरे करतात तो [ध्व दण] ०**माजणें**-१ गोंगाट करणें २ धुरोळा उडणें ०**मारणें**-प्रचंड प्रयत्न करणें, जोरानें झगडणें (विशेषत यशाची पर्वा न करिता—आपल्यापेक्षां अधिक शक्तिमानाबरोबर) **दणक्याचें लग्न**-न अधिक पैसा खर्चून प्रसिद्धि व्हायाजोगा केलेला लग्नसमारंभ

दणकारणें—सक्रि राडसावणें, दणगारणें पहा

दणका(व)णें—सक्रि १ (दणदण असा आवाज होईसें) मारणें, ठोकणें, टोकणें २ दणक्यानें, थाटानें विवाहादि समारंभ करणें ३ खडसावणें अंगावर जाऊन ओरडणें, घटपट, अरेरावी याचा उपयोग करणें, अवडंबर घालणें, करणें, प्रतिकाराचे नेटाचे पण व्यर्थ प्रयत्न करणें [दणका]

दणकाहलका—पु १ (हल्का=एक प्रकारचा पखवाज) पुष्कळ पडघम, मृदंग व वाद्यें यांचा तडाखा २ (यावरून) गलगा, बडबड, दंगा, गोंगाट, बोभाटा, गवगवा, प्रसिद्धि [दणका+हल्का]

दणकें-गें—न दणका अर्थ २ पहा

दणगट—वि दणकट पहा

दणगा—पु १ कडक्डाट, दणका, मोठा आवाज (तोफाचे गाडे इ० ओढून नेताना होणारा) २ दणक्याचा समारंभ 'घेउनि आदण गेह्या शौरि निघे, कंस करि महा दणगे ह्या।' —मोकृष्ण १२७ [ध्व]

दणगारणें—सक्रि १ खडसावणें, खडसावणें, कचकून शिव्या देणें २ (क) दणकाविणें याबद्दल चुकीनें उपयोग दण कारणें पहा [दणका]

दणदण-दणां—क्रिवि पायाचें दणदण आपटणें, तोफांचा धडाका, जड घोड्याचे आघात, कडाडण इ० च्या मोठ्या व दण अशा आवाजासारखा आवाज होऊन [ध्व] **दणदणणें**—अक्रि १ दणदण आवाज होणें, मोठ्या गर्जनेनें धडाडणें (तोफा, बंदुका इ०) २ अंगावर जाऊन क्रोधानें ओरडणें, ताव झाडणें, जळफळणें ३ दणदण पाय वाजणें, हादरणें (माडीवरून जलद चालतांना माडी), दुमदुमणें, प्रतिध्वनि उत्पन्न होणें (तोफा, वाद्यें इ० कांच्या धडाक्यानें घर, गुहा इ० मध्यें) ४ एकाच्या तोंडून दुसऱ्याच्या तोंडीं जाणें, सर्वत्र पसरणें (स्तुति, निंदा) ५ (फोडणी इ०चा) घमघमाट सुटणें ६ गलबला होणें, गलका होणें (सैन्य, लोकांची गर्दी इ० चा) ७ धडधड जळणें (दिवटी, टेंभा), प्रकाशणें, धगधगणें (सूर्य, उन्ह) **दणदणाट**—पु १ दणदण असा मोठा व एकसारखा होणारा आवाज, दणका (समारंभ, वाद्यें इ० चा) २ फोडणी इ० च्या वासाचा घमघमाट तळलेल्या पदार्थाचा उग्र वास, घमघमाट ३ माडीवरून चालताना अनेक पावलांचा होणारा आवाज **दणदणीत**—वि. १ थाटामाटाचें, धामधुमीचें, दणक्यानें केलेलें (श्रम, समारंभ) २ उग्र, तीव्र सर्वत्र पसरलेला (फोडणी वगैरेचा वास) ३ धडधडा जळणारा ४ (दिवा, टेंभा) दणदणणें पहा **दणदण्या**—वि दणदणा चालणारा

दणव—पु (व) दमणूक, दमछाकी, दमछाट [दमणें] **दणवणूक**—स्त्री (व) दणव पहा

दणाणणें—अक्रि १ दणदणाटणें, जोरानें दणदणणें २ भयभीत होणें, आश्चर्यचकित होणें गडबडणें [ध्व]

दणाणा, दणाण—पु १ मोठा दणदण आवाज दणदणाट (पावलें, तोफा इ०) २ भीतीचा दरारा धचक (क्रि० बसणें) [ध्व]

दणादण-दणा दणाण—क्रिवि (चालतांना पावलें इ० चा) मारयानें दणदण आवाज करीत 'पुणदी सोद दणादणा।' [ध्व]

दणादणी—स्त्री (ना) धक्काबुक्की, गुद्दागुद्दी

दणावणें—अक्रि वाकणें, मोडणें, नम्र होणें, दबणें [दणव]

दंत—पु १ दात, तोंडातील चावावयाचा अवयव २ हस्तिदंत, सुळा ३ पर्वताचें शिखर, सुळका, पुढें गेलेली बाजू [सं, जि फ्रें दंत, पोर्तु दनेस, ग्री ओडोन्स, लॅ डेन्स, लिथु दन्तिस्, गॉ टुन्थुस्, प्राज झन्त, कॅब्रोब्रिटन दन्त्] सामाशब्द- ०**कथा-गोष्ट**—स्त्री लोककथा, काल्पनिक, तोंडातोंडीं चालत आलेली किंवा शास्त्रप्रमाणविरहित गोष्ट ०**कांति**—स्त्री दाताची प्रभा, तेज ०**काष्ठ**—न दात घासण्याची लिंब इ० झाडाची ल्हान फादी, काडी ०**चूर्ण**—न दात घासण्याची पूड, राखुडी, दातवण ०**धावन-प्रक्षालन**—न राखुडी इ०नीं दात घासणें ०**पंक्ति**—स्त्री दाताची रवळी, रांग ०**पटी-पाटी**—स्त्री (काव्य) दाताची कवळी, बत्तिशी 'दंतपाटी उखळली।' —दा ३ ५ २१ ०**परीक्षक**—पु दाताचा वैद्य, दंतवैद्य ०**परीक्षा**—स्त्री दाताच्या रोगाची परीक्षा ०**भग्न**—वि दात मोडलेला, पडलेला असा (मनुष्य) म्ह० दंतभग्नो भवेत् दादा (पूज्य)। ०**भग्नोच्चार**—पु दात पडल्यामुळें होणारा अस्पष्ट शब्दोच्चार ०**मंजन**—न दात घासण्याची पूड ०**रोग**—पु दाताचा रोग ०**विष**—न दातासंबंधीचें विष ०**वैद्य**—पु दंतपरीक्षक कृत्रिम दात बसविणारा वैद्य ०**व्रण**—पु १ हिरडीस होणारा फोड २ (शृंगारिक) दातानें केलेली खूण 'दंतव्रण करि गाला' —सौभद्र अंक ३ ०**शुद्धि**—स्त्री दात घासणें, दाताचा स्वच्छपणा ०**स्थान**—न (व्याकरण) ल तवर्ग, ल, स इ० वर्णांचे उच्चार मुखाच्या ज्या स्थानापासून (दातापासून) निघतात तें स्थान ०**हर्ष**—पु १ दाताचा नाजुकपणा (आंबट पदार्थ खाण्यामुळें येणारा), दात आंबणें. २ (चावण्यासाठीं) दात शिवशिवणें ०**क्षत**—वि दातांनीं चावलेलें —न १ चावा २ (शृंगारिक) स्त्रीपुरुषांनीं परस्परास दातांनीं केलेले (चुंबनादिप्रसंगीं) व्रण, नखक्षत हें फक्त पुरुषांनींच करावयाचें असतें **दंतांतर** न १ दोन दातांतील अंतर २ (त्यावरून) थोडेसें अंतर, भेद, फरक म्ह० क्वचित् दंतांतरे मूर्ख । **दंतावली**—स्त्री दाताची ओळ, बत्तिशी **दंतावळ**—पु हत्ती —शर. **दंताळ-ळा**—वि ओठाच्या बाहेर किंवा पुढें दात असलेला, आलेला **दंताळ-ळें**—न १ (शे कृषि) बीं पेरल्यानंतर त्यावर माती लोटण्यासाठीं लाव दात असलेलें आउत २ कुळव [दंत+आल्य] **दंती**—पु १ हत्ती 'दंतीं ज्या दंतरी धरुनि सुरडिला दोल वैल्गम गाढा।' —आसी ३२ २ —स्त्री जयपाल ३ केंस विंचरण्याची फणी ४ एक झुडप ५ चाक —वि दात अथवा दांत असलेली (फणी, चाक) **दंतुर**—वि १ दात पुढें असलेला २ दांत किंवा टाक असलेला (मिनारा वगैरे) दंताळ (-वि) पहा **दंतुरचक्र**—न दाते असलेलें चक्र **दंतोच्चार**—पु (दंत्य वर्णांचा) दातांपासून होणारा उच्चार —वि दातांतून उच्चारण्याजोगा (उच्चार इ०)

दंतोच्छिष्ट–वि दातानीं चावलेलें, कुरतडलेलें, उष्टें केलेलें (फळ, अन्न इ०) दंत्य–वि १ दातासंबंधीं २ दातातून निघणारा (उच्चार)

दं(द)त—पु (कों गो) जत

दत्त—पु १ ब्रह्मा, विष्णु महेश या त्रिमूर्तीचा अवतार, दत्तात्रेय २ यागी जातींतील एक आडनाव ३ देवप्राप्त वस्तु, प्रारब्ध, नशीब 'तुका म्हणे भितो पुढिलिया दत्ता। म्हणऊनि चिंता उपजली।'—तुगा २८६७ ४ वेणगी. हरी दत्त देईल तें शीघ्र घ्यावें।' —कचसुच ११ ५ नेमलेलें काम, धंदा, वृत्ति, नशिबानें आलेलें (काम) 'दान मागणें हें भिक्षुकाचें दत्तच आहे' [स.] ०जयंती–स्त्री मार्गशीर्ष शु पौर्णिमा, दत्तात्रेयाचा जन्मदिवस दत्तात्रेय, दत्तात्रय, दत्त अवधूत–पु दत्त १ पहा अत्रि ऋषीचा पुत्र हा काशीला स्नान, कोल्हापुरास भिक्षा व माहूरला निद्रा करतो अशी दतकथा आहे —वि (ल) दिगंबर, उघडा नग्न दत्तात्रेयाची फेरी–स्वारी–जो मनुष्य नेहमीं भटकतो व जो नक्की कोठें सापडेल तें सांगता यत नाहीं, अशा माणसाचें भटकणें अथवा अवचित आगमन यास म्हणतात दत्त म्हणून उभें–वि अकल्पित रीतीनें येऊन उपस्थित झालेलें —न देव, लाट, भाग्य, भोक्तृत्व, दैवगति, साथ ०म्हणून उभें राहणें–(स्वयपाक सिद्ध होताच दत्तात्रेय कोल्हापुरास अकस्मात् भिक्षेस येतात अशी दतकथा आहे त्यावरून) एखाद्या कार्याच्या सिद्धीसाठीं खटपट न करता केवळ उपभोगापुरतें किंवा मनीं–मानसीं नमता एकाएकीं आयते वेळीं येऊन हजर होणें असा अर्थ

दत्त—वि १ दिलेलें, बक्षिस केलेलें, देऊन टाकलेलें (क्रि० करणें, होणें) २ दत्तक दिलेला (मुलगा) [स] (समासात) ईश्वर–देव–दत्त=देवानें ईश्वरानें दिलेलें ०पत्र–न ज्यात दत्तविधान नमूद आहे किंवा दत्तक घेण्यादेण्याचा अधिकार दिला आहे किंवा देण्याचा आशय आहे असा लेख ०पुत्र, दत्तक–पु दत्तक दिलेला अथवा घेतलेला मुलगा औरसपुत्र नसल्यास नाव चालविण्यासाठीं व पिंडोदकक्रियेच्या हेतूनें जो पुत्र प्रतिनिधि होतो तो पुत्र, बारा पुत्रांतील सातवा, पुत्रत्वाच्या रूपानें एखाद्याच्या मांडीवर दिलेला मुलगा (क्रि० देणें, घेणें) ०या दत्त्या–पु (निंदाव्यंजक) दत्तकपुत्र ०विधान–न दत्तक पुत्र घेण्याचा धार्मिक विधि विध्युक्त अनुष्ठान दत्तात्मा–पु दुसऱ्याना आपले आईबाप समजून राहणारा पोरका मुलगा, स्वयदत्त बारा पुत्रांपैकीं दहावा दत्तादत्त–वि दिलें–घेतलेलें दत्तापहार–पु दिलेलें दान, किंवा वस्तु परत घेणें अपहार करणें दत्तापहारक दत्तापहारी–वि दिलेलें दान, वस्तु परत घेणारा दत्तोपंत दत्तोबा–पु (विनोदानें) दत्तक मुलगा [स]

दंद—न भांडण, वेबनाव, वैमनस्य, द्वैतभाव, बाहुयुद्ध (क्रि० धरणें, लावणें, माडणें,) [स द्वंद्व]

दंदशूक–पु साप 'कीं यशवत विनतानंदन। दंदशूक ऐकोन तटस्थ।' —ह १८१७ [सं]

ददाची विद्या, ददाची बाराखडी—स्त्री फक्त देण्याची गोष्ट, किंवा घ्याची विद्या पहा [देणें]

ददा(धा)त, ददाती—स्त्री १ उणीव, तोटा, वाण, कमतरता, ओढगस्तपणा, आपत्ति (अन्न, वस्त्र इ०ची) (क्रि० पडणें, प्राप्त होणें, होणें, भोगणें) २ कष्ट, त्रासदायक श्रम, काम, दगदग 'त्या कामाची ददात केली पण झालें नाहीं' [सं ददाति]

दंदागा—पु द्वेष, आकस, चुरस (क्रि० धरणें, चालविणें, लावणें, माडणें, पडणें, लागणें) [स द्वंद्व+म दावा]

दंदास—पु त्रास, शीण, कष्ट (क्रि० येणें, आणणें) [स द्वंद्व+त्रास]

दंदिया—पु योद्धा, जवळ दाडकें बाळगणारा पुरुष 'का दंदिया हतियरा। न विंमवे भाडारा।' —ज्ञा १३ ५०१ [स दड]

दंदी—वि १ द्वेषी, आकसखोर, वैरी; चुरस वाढविणारा, शत्रुत्व बाळगणारा, वादी, भांडखोर 'ज्यासी वंदावें त्यासी निंदी। मैत्री सांडोनि होतसे दंदी।' —तुगा ४४२२ [स द्वंद्व] ०दुश्मन–वि कट्टा वैरी, द्वेष्टा ०दुश्मनगिरी–स्त्री वैर, शत्रुत्व

दंदे दरफडे—पुअव आत्मश्लाघा, गर्वोक्ति, शेखी, बढाई (क्रि० गाणें)

दद्रु—पु दाद, खरूज, गजकर्णे, इसब [स]

दधि—न राळ अथवा टरपेन तेल

दधि—न दहीं दूध विरजलें असता होणारा पदार्थ [स] ०काला–पु गोकुळअष्टमी अथवा एखाद्या धार्मिक उत्सवाच्या शेवटीं दहीं व लाह्या मडक्यात एकत्र कालवून तें मडकें फोडतात व तो प्रसाद सर्वांस वाटतात तो प्रसंग, गोपाळकाला ०कुल्या–स्त्रीअव १ भरपूर दहीं २ (यावरून ल) चमचमीत मेजवानी [दधि+कुल्या=पाट] दध्योदन–न (काव्य) दहींभात [दधि+ओदन] ०लिल–नवनीतजन्य, लोण्यापासुन बनलेलें (इ) ब्युटिरील

दधिवामन—पु एक प्रकारचा शालिग्राम

दधून—न (शाप) पाराफिन वर्गांतील एक ज्वलनशील वायु (इ) ब्यूटेन

दनका, दनकाविणें, दनकारणें, दनकें–गों दनगारणें दनदन, दनदनणें—दणका इ० पहा

दनगट—दणगट पहा

दनपार, दोनपार—पु (गा) दुपार दोनप्रहर

दनुज—पु दानव, दैत्य, असुर, कश्यपस्त्री दनु हिची संतति [स]

दन्ना—वि मोठा, अगडबंब, अवाढव्य, प्रचंड, राक्षसी, अफाट, विस्तीर्ण (इमारत, झाडें, पिकें, ओझें, काम, अरण्य इ०) [धन्य]

दन्ना—वि गोंगाटाचा, गलबलीचा, दंगलीचा ' दन्ना बाजार भरला ' ' दन्ना पाऊस पडतो ' ' दन्ना लढाई–भांडण–कज्जा–मारा–गर्जना ' [दणदण । ध्व]

दप—स्त्री (गो) दया (क्रि० धरणें)

दप-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि जड किंवा भारी वस्तु जमीनीवर एकदम पडली असता होणा या आवाजासारखा आवाज होऊन, रपदिशीं (क्रि०पडणें, मारणें, वाजणें) [ध्व]

दपकाविणें, दपाविणें—उक्रि भीति घालणें, धमकावणें, खडसाविणें, भोसडणें [दाब]

दपटगिरी-निशी—स्त्री जबरीनें अथवा हावरेपणानें हिरावून घेणें, सापडेल ती वस्तु दडपणें, उपटणें, जबरदस्ती, जुलम [दडपणें+फा गरी, गिरी, नविसी]

दपटणें—सक्रि १ चोंदणें, कोंदणें, दाबून भरणें, रेटणें, जोरानें दडपणें, खुपसणें ' काळत काळत जो काळ–व्याळमुखीं प्रकट बाहुला दपटी। '–मोकर्ण ६ ७२ २ (ल) दामटणें, पिटणें, रवाना करणें (घोडा, मनुष्य इ०) ३ खडसावणें, खडकावणें, धमकावणें, दहशत घालणें ४ हिरावून घेऊन गिळंकृत करणें, उपटणें (दुसऱ्याची मालमत्ता, जागा इ०), जबरीनें उपभोगणें (स्त्री, बायको), आत्मसात् करणें, डल्ला मारणें, गट्ट करणें, अफरातफर करणें, दडपणें, गिळंकृत करणें ५ (वाद किंवा युद्धात) दुसऱ्यास जिंकणें [दडपणें] **दपटून जेवणें**–आकळ, पचारणीं येईल इतकें जेवणें **दपटून निजणें**–सपाटून झोंप घेणें **दपटून शिरणें**–जारानें आत घुसणें

दपटश(शा)हा, दपटशा-पु १ जोराची खडसावणी खरडपट्टी, भोसडपट्टी, भयंकर धाक, तंबी, धमकावणी, भीति घालणें, धमकावणें (क्रि० देणें, बसणें) २ गर्दी; तगादा, निकड, (कामाची) (क्रि० बसणें, पडणें, लावणें, लागणें, घालणें) जोराची निकड लावणें, चोकाडीस बसणें (क्रि० काढणें, घालणें, देणें) सामान्यत कर्माच्या षष्ठीबरोबर जसें –घोड्याचा–बैलाचा–चाकराचा दपटशहा काढला **दपटशा बेरीज देणें**–घाईनें व सरासरीनें बेरीज करणें [दपटणें] **दपटशाही**–स्त्री तंबी, धमकावणी [दपटणें] **दपट्या**–वि १ (अन्न) दडपून भरणारा, कोंबणारा, खाणारा, आकंठ जेवणारा २ हिरावून घेऊन पळून जाणारा जुलमानें घेऊन आत्मसात् करणारा ३ वाटेल तें काम कसें तरी दडपून पुरें करणारा [दडपणें] **दपटक्षणें**–वि दपट्या पहा –क्रिवि दपटून

दपणें—अक्रि (वों) लपणें दडून बसणें, दडणें [दडणें]

दपति-ती, दपत्य—स्त्री नवरा व बायको, त्यांचें जोडपें, मेहूण [म] ०**कलह**-पु १ नवराबायकोचें भांडण २ (यावरून ल) गोंगाटाचें व रागाचें पण पोकळ भांडण, अकांडतांडव ०**पूजन**–न धार्मिक विधीच्या समाप्तीस केलेली ब्राह्मण पतिपत्नींची पूजा, उमामहेश्वर किंवा लक्ष्मीनारायण यांच्याप्रीत्यर्थ, वस्त्रालंकार इ० उपचारांनीं केलेलें ब्राह्मणदंपतीचें पूजन ०**भोजन**–न (दैवत प्रीत्यर्थ किंवा व्रतसांगतासिध्यर्थ) ब्राह्मण पतिपत्नीस घातलेलें भोजन ०**वायन**–न वरीलसारख्या प्रसंगीं दंपत्यास दिलेलें वाण

दपनें—न (महानु) रोप ' शृंगाराचें दपनें निपें। '–शिशु ३१९ [स द्विपर्ण–दुपर्णे–दपनें]

दपमारचीं—क्रि (गो) १ दमा धरून बसणें २ डोळे झाकून निजणें [दबणें]

दपाटा—पु दपटशाहा पहा [दपटणें]

दप्तर, दप्तरखाना-दार-इ०—दफ्तर इ० पहा

दफन— न (प्रेतास यावयाची) मूठमाती, प्रेत पुरण्याची क्रिया –वि पुरलेलें [अर दफ्न्] **दफन(ण)णें**–पुरणें ' अफझलखानाकडील मुडदे दफणाऊन टाकावे '–ऐसपुले ७२

दफा—स्त्री १ कलम ' इंग्रजांनीं सात दफेची या(द)–दास्त पाठविली '–राज ७ ३ २ असुक वेळा असें दाखविणारा प्रत्यय ' तीन दफा, पाच दफा ' [अर दफ्आ=वेळ]

दफा—पु (गो) १ टल्पा २ मातीचें ढेकूळ [ढल्पा, ढेप]

दफाते—स्त्री (जुन्या लिखाणात) कागदाला पाडलेल्या तीन सळांपैकीं पहिल्या सळाच्या मध्यापासुन तिसऱ्या सळाच्या मध्यापर्यंत ओढलेली रेघ [अर दफ्आत]

दफ्तर—न स्मरणवही, जिच्यात पत्रें, सनदा, घडलेल्या गोष्टींची बारनिशी व नोंद किंवा टाचण केलेलें असतें अशी वही [अर दफ़्तर] ०**खर्च**–पु जादा किंवा किरकोळ खर्च ०**जमा**–स्त्री जादा किंवा किरकोळ जमा

दफिना—पु पुरलेलें द्रव्य, निक्षेप, गुप्त धन, बुणगा [अर]

दफे—न प्रतिकार, शिक्षा, हकालपट्टी, अडवणूक ' दळा राणोजी घोरपडयाचा मारून काढून दूर दफे केला '–राज १५ ११ [अर दफ्अ] ०**करणें**–हाकलून देणें ०**होणें**–हाकलला जाणें

दफेदार—पु १ देशी घोडदळातील एक कनिष्ठ अधिकारी, शिपायाचा नाईक सैन्याच्या मोदीखान्यास बैल पुरविणारा वत्राटदार किंवा अधिकारी ३ सरपंचवाला [फा दफ्अदार्]

दफेरफे—स्त्री फडशा, फेड (कर्जाची) तोड, व्यवस्था, सफाई निवाड (कामधंद्यासंबंधीं) –वि व्यवस्था लावलेलें, फेडलेलें [अर दफ्अ–रफ्अ]

दफ्तर—न १ लेख संग्रह सरकारी कागदपत्रांचें पुडकें त्या पुडक्याचा बांधलेला रुमाल, फडक्यात बांधलेला लेखी कागदाचा गठ्ठा २ शाळेंतील मुलांचें पाटीपुस्तकें इ० ठेवण्याचें फडकें पिशवी ३ लेखनसंग्रहाची कचेरी (दफ्तरखाना), कचेरी, हपीस [अर दफ्तर्] ०खाना–पु दफ्तर अर्थ ३ पहा ०णी–नी–स्त्री १ कागदाचें फडकें किंवा रुमाल, बांधणीचा पट्टा अथवा दोरी २ असें बांधलेलें पुडकें 'चित्रांची दफ्तरनी तयार झाली म्हणोन विनंति होती '–पेद १८५७ ०दार–नास, दफ्तरी–पु जुन्या राज्यांतील एक अधिकारी याचें काम फडणीसानें तयार केलेल्या रोजकीर्दीवरून हिशेब अमवून व व्यवस्थेनें लिहून महिन्यास संक्षेपानें तें हुजुरास पाठविण्याचें असे हल्लींच्या कलेक्टरच्या हाताखालील एक देशी अधिकारी, चिटणीस, दप्तरखान्यावरील मुख्य अधिकारी, कागदपत्राची काळजी घेणारा अधिकारी ०दारी–निशी–स्त्री दफ्तरदाराचें काम ०बंद–पु दफ्तरातील कागदपत्र नीट व्यवस्थेनें ठेवणारा कारकून –वि जुळवून, व्यवस्थेनें ठेविलेलें ०हिशेब पु हिशेबाचा एक प्रकार याचे रोजकीर्द, नमणूक बेहेडा, अजमास खतौनी ताळेबंद, घडणी, तर्जुमा, सरजाम यादी, ठरावपट इत्यादि ९ प्रकार आहेत –दनाम ४६

दफ्ती—स्त्री (काशी) पुष्टिपत्र

दबकणें—अक्रि १ टेंकीस येणें, कचरणें, नम्र होणें ओझ्या खालीं वाकणें २ (ल) धाक बसणें स्तब्ध राहणें, गाय होणें भिणें, दबणें, घाबरणें, नमणें ३ दडणें, दबा धरणें थांबणें [स दापन]

दबक्कर—पु मागातील एक पोटजात बेळगाव जिल्ह्यात ही पोटजात प्रामुख्यानें आढळते –अस्पृ

दबका—पु १ खोलगट जमीन, तळ, खोलगा अथवा खळगा तळवट जागा २ पोटांतील अन्नाचें ओझें, जाडय (क्रि० बसणें) ३ धक्का धपका, रपाटा [दबणें]

दबकावणी–णें—दबावणी, दबाविणें पहा

दबकें—न (सोनार–कासार धंदा) पत्रा सपाट, सारखा करण्याचें एक हत्यार [स दा–दापनम्–दाबणें]

दबडका–गा दबडघा–शा—पु १ कामाची धांदल एकसारखी गर्दी, लोकांची, पाहुणे इ० ची सारखी ये जा २ (ल) कामाची निकड ३ जाराचें मोठ्या आवाजाचें खडसावणें [दबणें ?]

दबडा–डें—पुन तेल तूप इ० ठेवण्याचा चामड्याचा बुदला, बुदली, डबडें [डबडें]

दबडी दबणें—दमडी दमणें इ० पहा

दबणें—अक्रि १ दबकणें अर्थ १ पहा २ (ल) खचणें दबून जाणें, आहारीं जाणें हार जाणें भिणें, ताब्यांत जाणें (भीति दुःखणें, जुलूम इ० नीं) ३ मरें मोडणें; मुरगुसणें ४ लपून बसणें दडणें दबा धरणें [स दा–दापनम्–दाबणें, हिं दबना]

दबदब–दबां—क्रिवि ढिल्या ताणाच्या किंवा फुटक्या नगाऱ्याच्या आवाजासारखा आवाज होऊन [ध्व]

दबदबणें—अक्रि दबदब आवाज होणें [ध्व]

दबदबा—पु १ भीति, दरारा; आदर, जुलूम, दहशत इ० मुळें झालेला परिणाम (क्रि० बसणें पडणें, पाडणें, देणें) २ इभ्रत, ऐश्वर्य, मोठेपणा, अधिकार, वैभव, डौल हुकमत 'होळकर यांजला दबदबा।'–ऐपो २३३ [अर दब्दब; स दापनम्–दाबणें]

दबदबीत—वि १ मऊ दबणारें, गलगलीत बिलबिलित (अन्न) २ अशा अन्नानें खूप भरलेलें (पोट) (आकंठ पोट भरलें असताना हा शब्द लावितात) (क्रि० भरणें) ३ पेरणीस योग्य अशा भिजलेल्या जमीनीसहि म्हणतात 'जमीन दबदबीत भिजली, बीं पेरा' ५ दबदब पहा ६ (गो) पातळ, दाटसें (कालवण) [ध्व]

दबरपेवरा—अक्रि (गो) अति गर्वानें वागणें.

दबरिणें—सक्रि १ जोरानें दडपणें संकुचित करणें दाबणें, खालीं दाबणें, आवळणें २ (ल) जुलूम करणें जरब देणें; धमकावणें [दबणें]

दबा—पु हल्ला करण्याच्या किंवा उडी टाकण्याच्या तयारीनें नेम धरून बसण्याची क्रिया दडणें, आड लपून बसणें [दबणें]

दबाजा, दबाटका—पु (गो) दबदबा अर्थ १ पहा

दबावा—पु दबदबा पहा [हिं]

दबाव—पु १ भीति धमकावणी, खडसावणी दहशत २ दबदबा अर्थ १ पहा ३ दबदबा अर्थ २ पहा ४ दारवठ्यावर अथवा झाकलेल्या गटारावर घातलेला आडवा तुकडा (लाकडाचा अथवा दगडाचा), भिंत अथवा टकू यावर ठेवलेला आडव्या तुळवटाचा शेवट ५ वजन दडपण्याची क्रिया [दबणें] ०णी–स्त्री धमकावणी; दबकावणें दरावणें, धमकी

दबाविणें—सक्रि धमकाविणें, भीति घालणें, दाबविणें (धमकी देऊन, शिव्यागाळी करून) दपटावणें, दहशत घालणें [दबाव]

दबीर—पु मुत्सद्दी चिटणीस डबीर पहा [फा दबीर्]

दबेल—वि १ दरारा बसलेला, भ्यालेला, जुलूम इ० नीं दबलेला, दुसऱ्याच्या मुठींत असणारा; ओशाळा, मिंधा, (ल) परावलंबी [दबणें]

दब्ब—क्रिवि (पोट भरणें या शब्दाशीं जाइन) आकंठ फार भरल्यासारखें, दबदबीत अथ २ पहा याचा विशेषणासारखा व नामासारखाहि उपयोग होतो सदा० पोट दब्ब झालें किंवा पोटांत दब्ब झालें आहे [ध्व]

दम—पु १ ढोंग, स्तोम, देखावा, सोंग २ पोकळ, तोंडाचें ब्रह्मज्ञान [स] **दंभा**-वि ढोंगी, दांभिक, पोकळ डौली

द(दं)माशी-सी—पु सारवान, उंट हाकणारा

दभ्र—वि क्षुल्लक, तुच्छ, अल्प ' भीष्म म्हणे गाधारे पाडव पडित खरे न दभ्र-मती । ' —मोविराट ४ ५९ [स]

दम—पु आत्मसंयमन, इंद्रियदमन, सहनशीलता, मनोविकार दाबांत ठेवणें [स] **दमक**-वि दावणारा, सहन करणारा, सहनशील

दम—पु १ श्वास (ल) प्राण, जीव २ धाप, हवावी, सुसकारा, प्रमाणाधिक श्वासोच्छ्वास, कष्टानें श्वास टाकणें ३ स्वत-बद्दलची फाजील कल्पना, अहमन्यता, अहंकार, महत्त्वाकाक्षा, गर्व, मढाईखोरपणा ४ क्षण, पळ ५ जोम, हिम्मत, निश्चय, विश्वास, तेज, धीर ६ शक्ति, सत्व, चागलेपणा, सामर्थ्य, गुण (औषधाचा) ७ श्वास कोंडून धरण्याची शक्ति, अवमान 'तुझा दम मोठा म्हणून तू बुडून राहतोस ' ८ कायम ओल्सरपणा, दमटपणा (जमीनीचा) ९ एखाद्या वाद्यातील हवा (वाजविण्यासाठीं कोंडलेली, भरलेली) १० वाफ वणें (मडक्यावर ठेवलेल्या अन्नास) ११ धूम, पखवाज, संबळ इ०काचा खर्जे सूर १२ हिम्मत, जोम, शक्ति, धीर, दृढनिश्चय, सहनशक्ति इ० उठावणी करण्याची, प्रोत्साहित करण्याची, पाठपुरावा करण्याची शक्ति (संपत्ति, अधिकार, उद्योग याची), व्यापारधंद्यातील भरभराट, किफायत, व्यापारातील ऐपतगिरी, गब्बरपणा १३ धान्याचा सकसपणा, केळीं वगैरे पदार्थांचा (पोटात) पुष्कळ वेळपर्यंत भूक न लागता राहण्याचा गुण, जुन्या, वापरलेल्या वस्तूची अधिक टिकण्याची शक्ति, पुष्कळ वेळ जळत राहण्याची दारूकामाची शक्ति, न तापता पुष्कळ वेळ बार उडण्याची (तोफ, बंदूक इ०) शक्ति १४ झुरका (गुडगुडी, चिलीम इ०चा) (क्रि० घे", पिणें, खेंचणें, ओढणें, लावणें) १५ जोर, शक्ति 'पावसानें पिकास दम आला ' १६ धमकी [म दम्, फा] (वाप्र) ०**कोंडणें**-१ श्वास कोंडणें, श्वासाचा अवरोध होणें २ हिंमत, उत्साह खचणें ०**खाणें**-१ थाबणें, श्वास घेणें, थोडा वेळ स्वस्थ बसणें २ वाट पाहणें, धीर धरणें ०**घेणें**-थाबणें, विश्राति घेणें ०**छाटणें**-१ श्वासाचा निरोध करणें, श्वास कोंडून धरणें २ धीर धरणें सहनशीलपणा धारण करणें ३ श्वासोच्छ्वास अनियन्त्रित चालणें गुदमरणें घाबरे होणें ' कफामुळें दम छाटत नाहीं ' ०**टाकणें-साडणें**-१ आशा, विश्वास धैर्य सोडणें २ श्वास घेणें विश्राति घेणें ०**देणें**-१ धैर्य देणें, प्रोत्साहित करणें, उत्तेजन देणें २ धमकी देणें, धाकदपटशा दाखविणें ३ जोरानें खडसावणें भोसडणें ४ क्षणभर विसावा घेऊं देणें ०**धरणें**-१ श्रमापराध करणें धीर धरणें २ थाबणें विसावा घेणें ३ धैर्य धरणें ४ काहीं वेळ वाट पाहणें ०**पाहणें**-(एखाद्याच्या) अवमानाची, शक्तीची परीक्षा घेणें, करणें ०**भरणें**-धमकावणें, खडकावणें, तबी देणें, भेडसावणें, दहशत घालणें, ताकीद देणें ०**मारणें**-१ झुरका घेणें (गुडगुडी इ० चा) २ आपल्या करामतीची पराकाष्ठा करणें ' पुन्हा एकदा दम मार म्हणजे तो घोंडा सरकेल ' ३ गर्व करणें, दावणें (पैसा, अन्न इ०) ०**लागणें**-जीव खालींवर होणें, जल्द, कष्टानें श्वास घेणें, धाप लागणें ०**सुटणें**-धैर्य, विश्वास नाहींसा होणें, धीर खचणें **दमादमानें**-सावकाश, शातपणें, हळू हळू, थाबून **दमाघर धरणें**-घाईशिवाय किंवा न थकता एकसारखें काम करणें **एका दमानें**-क्रिवि एका श्वासानें अथवा अव्याहत प्रयत्नानें, एका सपाट्यात **दमास येणें**-थकणें सामाशब्द- ०**छाट**-पु श्वासोच्छ्वास निरोधाची शक्ति पुष्कळ वेळ दम कोंडून ठेवणारा माणूस ०**छाटगोळा**-पु कुलपी गोळा, बॉंब ०**छाट तोफ**-स्त्री गरनाळ ०**छाट माणूस-मनुष्य**-पु पुष्कळ वेळ अवरोध करण्याची शक्ति असलेला मनुष्य **दमट, दमकट-फल**-वि १ ओल्सर, आवटओलें, कुद आर्द्र (जमीन इ०) २ हिरवी, रसभरीत (फादी) ०**टणें**-अक्रि १ ओल्सर असणें २ ओल्सर होणें ०**दाटी**-स्त्री धाकदपटशा ०**दार**-वि १ ओल्सर, दमट (जमीन) २ ओलट, हिरवें (लाकूड), जमीनींतील मगींत तयार केलेला व दमानें जळणारा (कोळसा), सकस, कस दार (धान्य), नफा होणारें, फायदेशीर (काम, धंदा) ३ धाडसी, अगात तेज किंवा पाणी असणारा, नशीबवान, निश्चयी ४ धीराचा, सहनशील, उत्साही, दीर्घोद्योगी ५ पैसेवाला, भाडवलवाला, पैशाची छब असणारा (सावकार) ६ पुष्कळ वेळ वापरूनहि दणगट, मजबूत राहणारी (वस्तु वस्त्र) ०**दिलासा**-पु उत्साह, धीर, समाधान ०**विकरी, दमाची विक्री**-स्त्री उधारीचा धदा, उधारीची विक्री ०**सर**-वि दमट पहा ०**सर्द**-वि १ थंड २ नामोहरम, पराजित हतप्रभ. ' अमर्यादकास शासनें करून दमसर्द केलें ' —राज ८ १२५ ०**सुट**-क्रिवि. पहटिच्या वेळीं

दमकुल—न (व) मातीची शेगडी

दमडी—स्त्री पैशाच्या चौथ्या हिश्याचें किंवा दहा, बारा कवड्याच्या किंमतीचें एक नाणें [स द्रम्म] **दमडीकरितां सौदा मोडणारा**-वि थोडक्याकरिता सर्व कार्याचा नाश करणारा ०**पूत**-पु अतिशय चिक्कू, कवडीचुबक [दमडी+पूत= मुलगा] ०**चा**-वि गरीब, हलका, क्षुद्र (मनुष्य, वस्तु, काम) ०**वर चमडी करणें-काढणें-मिळविणें**-थोड्या भाडवलावर पुष्कळ नफा मिळविणें

दमणी—स्त्री (ना खा) एक ल्हान बैलगाडी, छकडा [फा दामन]

दमणें—अक्रि १ थकणें, भागणें, कटाळणें २ अनुकूल होणें, वश होणें ३ (ल) पुष्कळ वेळा पीक काढल्यानें जमीन, शेत इ०

किस होणें ४ एखादी वस्तु वापरल्यामुळें जीर्ण होणें, झिजणें ५ वृद्ध, सर्द, दमट होणें, आवटओलें असणें (वस्त्र, लाकूड इ०) ६ शरीरावरील केस किंवा शेतातील गवत एकदा उपटल्यावर पुन्हा न उगवणें [दम]

दमदम-दमा—क्रिवि १ धमधम आवाज २ सुगंधाचा घम घमाट **दमदमणें**-अक्रि १ ढोल इ० चा दमदम असा आवाज होणें २ सुगंधी पदार्थांचा घमघमाट सुटणें [ध्व]

दमदमा—पु १ मोठा नगारा, नौबत, तोफा इ० चढविण्याचा उंचवटा, मेढा, टप्पा २ तोफखाना [अर दम्दमा]

दमदमाट—पु १ नगाऱ्याचा किंवा अनेक वाद्यांचा मोठा आवाज २ उग्र किंवा मधुर वासाचा घमघमाट [दमदम]

दमदमीत—वि १ घमघमीत (वास) २ तृप्त करणारें, घमघमीत, भरपूर (अन्न, जेवण) ३ भरपूर, आकंठ भरलेलें (पोट) [दमदम]

दमन—न १ वळणीस आणणें, वश करणें, दाबून टाकणें, रग जिरविणें, खोड मोडणें, संयमन २ वश किंवा नियमन करणारी शक्ति, कारण सामासात-इंद्रिय-दुष्ट-रोग-काम-क्रोध-दमन [स] ०**पौर्णिमा**-स्त्री. चैत्री पौर्णिमा या दिवशीं कामदेव संबंधीं उत्सव करितात **दमनीय**-वि वश करण्याजोगें; ताब्यांत घेण्यासारखें, स्वाधीन करून घेण्यासारखें **दमित**-वि वळणीस आणलेला वश केलेला, ताब्यांत आणलेला जिंकलेला, नियमन केलेला [स] **दमी**-वि वळणीस आणणारा, वश करणारा, ताब्यांत आणणारा नियमन करणारा [स]

दमन—न गाडीचा टप, दमान [फा दामन्]

दमनक—न दवणा (वनस्पति) [स.]

दमविणें—सक्रि १ वश करणें शमविणें, ताब्यांत ठेवणें, जिंकणें, दाबांत ठेवणें 'इतर शास्त्रांचे बोल बहुत। येकाच वचनें दमवी वेदांत।' २ थकविणें, भागविणें [दमणें प्रयो]

दमळ-ट—न (गो) अभ्राच्छादित आकाश तुफान

दमा—पु १ श्वासरोग (क्रि० दाटणें भरणें लागणें, कोंडणें) २ जोराचा श्वासोच्छ्वास, धाप (पळण्यामुळें लागलेली) [फा] **दमेकरी**-वि श्वासरोग असलेला श्वासरोगी [दमा+करी]

दमान-ण—न १ (नाविक) शिडाची दोरी डीड, शिडाचा मागचा (काठीजवळ येणारा) भाग २ वाऱ्यासमोरची बाजू [सं दाम=दोर, फा दामन्]

दमामा—पु १ मोठा नगारा, नौबत [फा दमामा]

दमामा—पु १ वकमाल, कडाबीन २ गडगा, धमधमा, मेढा (तोफेसाठीं रचलेला) टप्पा [फा दमामा]

दयदय असणें—क्रि (व) दाटीमुळें कोणत्याहि गोष्टीची दाट असणें [द। द।]

दयन पाहटे—क्रिवि (व) मोठ्या पहाटेस [स उदयत् प्रभात]

दया—स्त्री १ करुणा, अनुकंपा, कळवळा २ कृपा, मेहेरबानी ३ विशेषतः देवानें केलेली कृपा, अनुकंपा (समासांत) दया-कर-निधान-निधि-समुद्र-सागर-इ० =दयाळू (माणूस) [सं] म्ह० दया उधार खता रोकडी ०**दया, दयांदया, भयाभया, दयाभया**-क्रिवि दया! दया! असें ओरडत दारो दार भीक मागत फिरत (क्रि० करणें, करीत फिरणें, जाणें) **दयांदया**-स्त्री केविलवाणी स्थिति **दयांदया होणें**-अतिशय करुणास्पद स्थितीस येणें ०**धर्म**-पु नैतिक व धार्मिक कृत्यें, आचारविचार. (क्रि० करणें, होणें) ०**भूत-रूप**-वि दयाशील, दयेची मूर्ति, मूर्तिमान् दयाच असा (मनुष्य इ०) ०**मय**-वि दयेनें पूर्ण, दयाशील, कृपाळू ०**माया**-स्त्री सामान्यतः दया, कृपा, माया, ममता (क्रि० येणें, असणें, करणें, ठेवणें, राखणें) ०**राम मुकुंददासाचे नातू**-पुअव (ल) एखादा अतिशय श्रीमंत मनुष्य (उपरोधानें) अतिशय दरिद्री मनुष्य ०**लु-ळू**-वि कृपाळू ०**वान्-वंत दयाळ**-वि कृपाळू, मायाळू ०**शील**-वि दयार्द्र स्वभावाचा, दुसऱ्यावर नेहमीं दया करणारा ०**हीन**-वि निर्दय, निष्ठुर

दयावती—स्त्री (संगीत) पाचव्या श्रुतीचें नाव [स]

दयासा—पु (चाभारी धंदा) घोडयाच्या तंगाची वादी

दयित—पु नवरा [स]-वि आवडता प्रियकर, जिवलग

दयिता—स्त्री बायको, आवडती स्त्री, पत्नी [स]

दर—पु १ किंमत, भाव, निरख २ प्रमाणांत, किंमतींत ठरलेली संख्या किंवा परिमाण उदा० 'शंभर ब्राह्मणास हजाराचे दरानें लक्ष रुपये द्या' [फा] **दर येणें**-किंमत चढणें

दर—स्त्री (कों) काठ किनारा (शेत, नदीचा) [स धरा, हिं]

दर—पु भीति भय 'स्वभक्त सुरपादपा हरि नसेचि सत्या दर।'-केका ६१ [स]

दर—क्रिवि १ प्रत्येक एकएक हरएक 'दर माणूस, दरगाव' २ (गो) पासून ह्या अर्थाचा प्रत्यय 'थ्यदर'=तेव्हांपासून [फा दर्=आंत] ०**किनार**-अ बाजूस एकीकडे 'ते सर्व दरकिनार राहून '-ख ७ ३५६७ ०**कूच**-क्रिवि प्रत्येक मजलेस मजल मारीत मारीत, कूच-दरकूच, दरमजल **दर मजल**-क्रिवि दरकूच पहा **दरम(मा)हा**-पु प्रत्येक महिन्याचा पगार, वेतन, प्रत्येक महिना -क्रिवि प्रत्येक महिन्याच्या महिन्यास, प्रतिमासीं [फा दमाह्] **दरमहा करणें**-महिन्याचा पगार ठरविणें **दररिकीब**-स्त्री (ल.) सैन्याचा दरकूच [दर+रिकीब] **दरवक्त, दर्वक्त**-क्रिवि प्रत्येक वेळेस, सदोदित,

नेहमीं मौजे केळगाव यासी दर्वेक्त मुजाहीमकाय सबब होत असता? '–राज ११ ३६ **दरसदे-सदे**–क्रिवि दरशामरी, दर शेंकडा 'जहागीर दरसदे ४० प्रमाणें '–वाडसमा २ ६६ [फा दरसद] **दरहर**–क्रिवि प्रत्येक, प्रत्येकात [फा] ०साल–क्रिवि प्रत्येक वर्षी

दर—पु शख 'वाजत होता सतत दर, जाणों विष वचो-गृहीं वमला।' –मोसभा ३ ३३ 'वाजविला दिव्य देवदत्त दर, मोविराट ४ २ [स]

दर—पु १ (व खा) (खाव, खुटा इ० पुरण्याकरिता जमीनींत खणलेला) खड्डा, भोंक, बीळ २ दरी ३ (सोनारी) मण्याचें टरफल अर्धवर्तुळ करण्याची गट्टीमधील वाटी [स] म्ह० दराची माती दरास पुरत नाहीं

दर—पु (गो) वळी [?]

दरक—पु १ विचार, मत, मनीषा 'उगीच नादीं लागून ठेवावें असा इतर सरदाराचा दरक '–ख ११७८ २ पद्धत, सरणी [अर दर्क्]

दरक—पु वंशपरंपरागत सरकारी मोठ्या अधिकाराची जागा, श्रेष्ठ अधिकार, हुद्दा हे आठ प्रकारचे आहेत –दिवाण, मुजुमदार, फडणीस, सबनीस, कारखाननीस, चिटनीस, जामदार, पोतनीस [अर] ०दार–दरकी असामी–वि दरक धारण करणारा अधिकारी याचे प्रकार –फडणीस, मुजुमदार, दिवाणजी, बक्षी, सबनीस, चाकनीस, कारखाननवीस, हशमनीस, पोतनीस, गोट-गस्ते, मुनशी, पागनीस, बारनीस, गडनीस, सभासद, दफ्तरदार, रुक्वान, मोईनदार, पोतदार इ० ०पट्टी–स्त्री दरकदारांवरील सरकारी कर, मुख्यत्वें देशमुख, देशपांडे यांच्या जमीनीवरील दहा वर्षांनीं एका वर्षाच्या जमाबंदीइतका द्यावयाचा कर द०कुटें–न (निंदाव्यंजक) दरक अथवा सरदारी –दवनाथ [अर दरक]

दरकार, दर्कार—स्त्री अडचण, जरूरी, गरज, पर्वा, आवश्यकता, काळजी, प्रयोजन, सबंध 'सिद्दी मर्द माणुस याची दरकार आहे '–वाडसमा २ ४ [फा]

दरकाल—न (कु) कफाचा बेडका

दरकुट-टा—पु दरी, दडून बसण्याची जागा 'कीं विवेक सींहाचा दरकुटा।' –कृ ५९ [दर]

दरकेंबचें—अक्रि (गो) भिणें दराराा बाळगणें [स दर=भीति]

दरखास्त-स्त दरखाप—स्त्री १ (कायदा) विनतीअर्ज, मागणी अर्ज, मागणी, साक्षीदार किंवा दस्तऐवज दाखल करण्या करिता करावयाचा अर्ज २ फिर्याद [फा दरख्वास्त]

दरखोती—स्त्री १ करार, बोली, ठरावीक दरानें मक्ता घेणें २ उभ्या पिकाचा मक्ता, इजारा [दर=किंमत+खोती]

दरगा, दर्गा—पु मुसलमानाची नमाज पढण्याची जागा, इदगा, कबरीची, पीराची जागा, मशीद [फा दरगाह]

दरगाह—पु दरबार, राजसभामंडप 'त्यांणीं आदिल्शाही दरगाहाशी रुजुवाती करून '–इ ५८ [फा दरगाह्]

दरगुजर-गुदल—स्त्री दुर्लक्ष, क्षमा, कानाडोळा, चाल-ढकल [फा दर्गुज़र्]

दरज, दरजगिरी दरजा-र्जा—दर्जे इ० पहा

दरजबंदी—स्त्री (ना) चुन्यानें किंवा चिखलानें भिंतीच्या विटा, दगडांच्या भेगा इ० भरून काढणें [दर=भेग+बंदी]

दरजबाब-जाब—पु उत्तर [फा दर्जवाब] ०नामा–पु उत्तरपत्र

दरठरोती—स्त्री दर ठरविणें (यावरून) जमाबंदीची तपासणी [हिं दर+ठराना]

दरड-डी—स्त्री नदीकांठचा उचवटा, उच किनारा, कांठ, तीर उभी चढण, डोंगराचा तुटलेला कडा [स दर+ड प्रत्यय] ०वट–वि खाचखळगे, उचवटे, दरडी इ० असलेली (जमीन) [स. दरद्+वत्]

दरड-डी—स्त्री १ (कों कु) दाट वाढणारें गवत 'दरडी मायेनें घासे।' –पच १ ९ २ ऐचण, ऐतण [दरड–तेथील गवत व जागा ?]

दरडाई—स्त्री खडसावणी, धमकी, दाब, धाक दहशत (क्रि० देणें) [दरडावणें]

दरडाविणें—सक्रि खडसावणें, धमकावणें, रागावणें, धाक घालणें [दे]

दरद, दर्द—स्त्रीपु १ दुःख, विकार, रोग (विशेषत हाडीं खिळलेला) २ (ल) काळजी, कळकळ, आस्था, रस्त, कींव, जिव्हाळा भीड ३ (ल) मुद्दा, खोंच, मर्म 'तुजमधें बहुत भरल्या इष्की दर्दा।' –प्रप्र २३० ४ सौंदर्य तत्त्व (भाषण, लेख इ० मधील) ५ (कु) फोडांतील पू [फा दर्द] **दरद मंत**–वि काळजी बाळगणारा, लक्ष देणारा सावध आस्था बाळगणारा [फा दर्दमन्द] म्ह० गरजवंत तो दरदवंत

दरद—पु हिंगुळ [स]

दरदगिरी—स्त्री दरजगिरी पहा

दरदर-रा, दरदरून—क्रिवि सपाटून, भरपूर, फसफसून (जमीन किंवा पीठ यात पाणी घातलें असता किंवा ताक घुसळत असता किंवा अंगास घाम फुटला असता होणारी स्थिति) (क्रि० फुगणें फुटणें घाम येणें ऊत येणें पुरळ उठणें, जबरदस्त झोंप येणें)

दरदरणें—अक्रि १ फेंसाळणें, वर येणें, फुगणें (घुसळताना ताक इ०) २ भीतीनें घाम फुटणें [दरदर]

दरदरा—पु धाक, भीति दरारा, जाराची खडसगी भरि कारांची छाप, भयभीतपणा, भीतीनें थारा 'त्या थारी दरदरा नाहीं, खुशाल जा ' [स दर=भीति]

दरदरीत—वि पातळ 'दरदरीत पाण्या- । माती राधि यल्या वण्या।' –तुगा १८२ [दरदरें]

दरदाम—पु विरस व्य वयाच्या वस्तूंची किंमत व निच्या सबधाच्या इतर गोष्टी यास व्यापक शब्द भावचीव, किंमत वगैरे [फा दर=किंमत+दाम=पैसा]

दरदी-दर्दी—वि १ दरदयत पहा २ दुसऱ्याच्या गुप्त गोष्टी, विंगे जाणणारा, मर्म, मख्खी जाणणारा, (गाणें इ० मधील) रसज्ञ, सौंदर्य, तत्त्व जाणणारा, त्याची आवड असणारा, मर्मज्ञ रसज्ञ 'आम्ही तर दर्दी इस्काचे भुकेलेले प्राणी।'–प्रला ११४ [फा दर्द]

दरपटाण—स्त्री (राजा कु) उग्र, घाण वास [दर्प+घाण]

दरफडणें—अक्रि आदळआपट करणें, चरफडणें, जळफळणें [ध्व]

दरबंदी—स्त्री पिकाची आणेवारी, गावाच्या वसुलाचें पत्रक [दर+बंदी]

दरबार—पु १ राजाची कचेरी, राजसभा, राजकीय कारभारी मडळी राजास भेटण्याची जागा २ (ल) लोकांची सभा ३ सरकारनें कचेरी अथवा सभा भरविणें व भेटी इ० घेणें (क्रि० करणें) ४ (बडोदें) संस्थानी सरकार दरबारमार्फत अमर ते अधिकार दप्यांत येतात '–स्वारीनियम १५ [फा दबार्] ०खर्च-पु १ दरबारचे, सरकारचे अधिकाऱ्यांना दिलेला पैसा (लाच), कारकुनी, अशत्य २ दरबाराकरिता लागणारा पैसा ०चा कुत्रा-दरबारी कुत्रें-पुन (व्यग्यार्थी) वशीला वगैरे देऊन काम करून घेण्यासारखे दरबारांतील चोबदार वकील इ० अधिकारी ०तोंड-न दरबारमधील (लाचखाऊ) अधिकारी (क्रि० भरणें दाबणें, चपणें धरणें संभाळणें) ०मशहूर-वि १ दरबाराशीं परिचित, दरबारी लोकाशीं घसट असणारा २ जाहीर (वाईट कामाविषयीं), सर्वत्र जाहीर (गोष्ट, काम) [फा दर्बार्+ अर मशहूर] **दरबारी**-वि १ दरबारासबंधींचा विशेष शिष्टाचारास अनुसरून असा (व्यवहार, बोली मनुष्य इ०) २ (ल) पोकळ, खोटा बरकरणी ३ वैभवसपन्न राजसभेचा घटक [फा] ०कानडा-पु (सगीत) एक राग ह्यात षड्ज, तीव्र ऋषभ कोमल गांधार, कोमल मध्यम पचम कोमल धैवत कोमल निषाद हे स्वर लागतात अवरोहात धैवत वर्ज्य जाती संपूर्ण–षाडव वादी ऋषभ, सवादी पचम गायनसमय मध्यरात्र शास्त्रकाराच्या मतें हा शुद्ध कानडा होय याच कोटी, अडाणा जयमिनी हुसेनी असे अनेक भेद आहेत ०गडी-पु दरबारात सभेंत हुषारीनें व तडफेनें काम करणारा नोकर लगतीन, हुजऱ्याची सेवक ०जोडा-पु (ल) जुता, पादत्राण जोडा (कोणी चालून नेला तरी चालेल असा)

दर बि-दर—वि भगत 'आपले वडिलाम दर-बि-दर केले '–पत्रांचें -क्रिवि दारोदार [फा दर्-बि-दर्]

दरभाऊ—पु एका स्त्रीच्या दोन नवऱ्यांस म्हणतात, भांडभाऊ [दर=भोंक किंवा किंमत+भाऊ]

दरवठा—पु (गो) दरवाज्याचा उबरठा [दारवठा]

दरवड मुशी—स्त्री मुश नावाची समुद्रातील माशाची एक जात

दरवडा, दरवडेखोर, दरवडेखोर—दरोडा इ० पहा

दरवंद—पु (गो) दरवाजा, लाकडी चौकट

दरवळ—पु उग्र वास (अत्तर, कांदा, जळणारें खातें, मैला इ० काचा) **दरवळणें**-अक्रि उमलणें व दूरवर पसरणें (वास, विशेषत सुगंध)

दरवाजा—पु १ घर इ०कांत जाण्यायेण्याकरिता भिंतींत ठेवलेला मार्ग, दार द्वार, तें लावण्याच्या लाकडी फळ्या, कवाड २ दारवटा ३ (ल) अतःप्रवेशाचें साधन ४ शरीराचीं उत्सर्गे द्वारें, नवद्वारें पहा दार, भोंक, छिद्र ५ तोरण [फा दर्वाझा] ०फोडणें-दाबणें-धरणें–उगम उद्गम फोडणें, रावता बद करणें ०मोकळा टाकून राज्य करणें– (चोर इ०कापासून) सुरक्षिततेच्या अथवा निर्भयपणाच्या बुद्धीनें राहणें, वागणें दरवाजकरी, दरवान-दर्वानकरी–पु देवडीवाला द्वारपाल, पहारेकरी, द्वाररक्षक [फा दर्वान्]

दरवारी, दरवारीपत्रक—स्त्रीन १खेड्यांतील जमीनीच्या जमाबंदीचें पत्रक २ दरांचें किंवा भावाचें, किंमतीचें पत्रक

दरवेश-शा—पु १ मुसलमानातील भिकाऱ्याची फिरती जात व तीपैकीं एक व्यक्ति हे बाप अस्वलें माकडें इ० चा तमाशा लोकास दाखवितात व घरोघर पैसा उकळतात 'दरवेशियानें सागता साचार। लोकासी सलाम करी वानर।' २ फकीर [फा दर्वेश्] **दर्वेशी**–स्त्री दरवेशाचा धंदा, फकीरी

दरसवाद—क्रिवि (गावच्या किंवा शहराच्या) शिवारात [फा]

दरसाविणें—सक्रि (काव्य) सुचविणें, दर्शविणें, (व्यानीं कोणें) दाखविणें [स दर्शन]

दरहिकायत—क्रिवि समक्ष [फा]

दरा—पुस्त्री १ खोरें दरी टेकड्यामधील सखल भाग कुहर, घोल २ (ल) पोट [स]म्ह० ज्या गावीं भर दरा तोच गाव बरा ०खोरा-पु दरेंखोरें खाचर खळगा ओघळ भग दाड [दरा+खोरा] **दरींखोरीं, दऱ्याखोऱ्यात पडणें-उतरणें-जाणें-घालणें-पाडणें**-(ल) दरिद्री होणें नुकसानींत यणें अन्न जाणें दारिद्रात टाकणें गुरफटणें

दरा—पु (कुभारी धदा कों) खड्डा, खळगा, चाकावरून मडकें काटलें म्हणजे तें ज्या खळग्यात ठेवून थोपटतात तो खळगा –वदलापूर ६६ [स दर=छिद्र]

दराज्—स्त्री (कु) लाकूड साफ करण्याचें यत्र

दराज—वि दीर्घायु कायम थिप्पाड, दीर्घ, जास्त 'दराज काय लिहिणें! मुस्ताक जाणिजे हे किताबती' –रा ११ २९ [फा दराझ्]

दराठा—पु जोरानें व धमकावणीचें भाषण, धमकावणी धाक, दरारा (क्रि० लावणें, माडणें) [दरारा]

दराडणें—अक्रि खडसावून अगावर जाणें दरडाविणें, आरडाओरड करणें, धाकधपटशा दाखविणें [दरडाविणें]

दरार—पु नाणें पाडणारा भाइस १ ८५ [अर झर्राब्]

दरारणें—अक्रि दरदरणें पहा

दरारा—पु १ जोरानें खडसावणें, धमकी २ धाक, दब दवा, भीति अधिकार इ०ची छाप (क्रि० दाखविणें बसविणें, बसणें) 'कौरव भट भीतिक्यन होय सुरातहि महा दरारा हो।' –मोभीष्म ४ ०० [स दर हिं]

दरारा, दरारून—क्रिवि दरदरा, दरदरून पहा

दरिद्र—न १ गरीबी निष्काचनता कगालपणा २ अभाव न्यूनता, वाण कमतरता (अन्न वस्त्र इ० जरूरीच्या पदार्थांची) –वि गरीब, गरजू, कंगाल 'आशा ज्यास दरिद्र ताचि समज नैराश्य पें वाणता।' (वामन स्फुटश्लोक ७४, नवनीत पृ १४२) [स] **०दशा-दरिद्रावस्था**–स्त्री गरीबीची, हलाखीची स्थिति **०दामोदर**–पु अत्यत गरीब माणूस ज्याच्या घरीं अठरा विश्वे दारिद्र्य आहे असा मनुष्य, दरिद्र्याचा राजा **०नाम सवत्सर**–अत्यत भिकारी अथवा त्याची स्थिति याना लावा वयाचा शब्द **दरिद्रित**–वि गरीबी आलेला दैन्यावस्था प्राप्त झाल्ला **दरिद्री**–वि १गरीब, कगाल निष्काचन २ नीच क्षुद्र, कजूष, चिक्कू ३ (ल) अपुरा न्यून, खडखडीत, रोडका, भिकारी इ० **०नारायण**–पु दरिद्रत्ला कनवाद (ल) महात्मा गांधी **दरिद्री हाड**–न गरीब हाड गरीब आईबाप किंवा कुळ यात जन्मलेला माणूस हलक्या दैदाशीचे गुरू

दरिया, दरियागर्क दरियाब दरियावर्दी दरिया फुल दरियाफुता—दर्या पहा

दरी—स्त्री लहान दरा, दोन टेकड्यामधील खोल भगदाड भग, चीर [सं]

दरी—स्त्री (व) सतरंजी 'दरी सादेवाच्या घरची आहे' [फा हिं]

दरी—स्त्री (आगरी) भातरानीच्या बाधानजीक जा कर कचरा (वगैरे) निघता ता

दरीं अयाम—क्रिवि (जुन्या कागदपत्रात आढळणारा शब्द) सांप्रत, काळात, आणीबाणीच्या वेळीं [फा दरीन् अयाम]

दरीं, दरीन—क्रिवि (जुन्या कागदपत्रींच येणारा शब्द) सामर्थ्यें, यात [फा दरीन्]

दरीन—क्रिवि यात [फा दरीन्]

दरींबाब—क्रिवि या बाबतींत [फा दरीन–बाब]

दरींवख्त—क्रिवि या वेळीं [फा दरीन् वख्त्]

दरींविला—क्रिवि या वेळीं, सांप्रत, मध्यतरीं, या दिव सात [फा दरीन् विला]

दरींसूरत्—क्रिवि या गोष्टींत, या स्थितींत [फा दरीन् सूरत्]

दरुणी(नी), दरुणी महाल—पु १ अत पुर, जनाना, जनानखाना २–न (विशेष अर्थ) सातारकर महाराजाच्या खास नमणुकीस वंश, अलकार, जमीनी, मोकासे किंवा रोख पैसा दिलेला खर्ची लिहिण्याचें मराठी दप्तरातील सदर [फा दरुनी= आतील] **दरुणीमहालकरी**–पु अत पुरातील अधिकारी (यास दिवाणजीहि म्हणत)

दरुयकी—पु अतर्द्वारपाल [फा]

दर(रू)शन-षण—पु (काव्य) पाहणें, दर्शन, अवलोकन, भेट 'तुला कैसें देईल दरुषण।'–चिंतामणि कवि, ध्रुवाख्यान १०, (नवनीत पृ ४१२) 'ज्याचे घ्यावया दरुशन। महा प्रयत्नें करनिया।' [स दर्शन]

दरेटी—स्त्री इमारती वगैरेच्या दगडावरील जकात

दरमार—पु पर्वताच्या दरींत लादून दरून मारणें कड- लोट 'दरमार तळवमार होत।'–रा ३ ७ ६३ [दरा+मार]

दरोग—वि खोटा मिथ्या, बनावट 'त्यावर इन्साफ करिता दरोग-बातील दिसोन आलिया उपरी दूर केला –रा २० ४७ [फा दुरोघ्]

द(दा)रोगा, दरोगेकरी—पु १ कचेरींतील मुख्य अधि कारी देखरेख करणारा, पाहणी करणारा खात्याचा मुख्य, पैरवी करणारा अधिकारी, मुकदम 'महमद-पन्हा दारोगा दरा त्याचा याग हुकूम जाला'–रा ७ १०० २ खात्याचा पैसा देण्यापूर्वी (मुक्त होण्यापूर्वी) दप्तरांतील उतारा काढून नण्यास प्रतिबंध करण्याकरिता नेमलेला अधिकारी पोलिसांचा मुख्य अधिकारी कोतवाल ३ देखरेख व्यवस्था पाहणी, ताबा, हुकमत [फा दारूघा] **दरोगगिरी**–स्त्री दारोग्याचा अधिकार, काम

दरोडा—पु १ दरवडेखोराचा हल्ला घरावर याम न जुमा नता बलात्कारानें पर उत्पन्नाची क्रिया चोरांचा समुदाय टोळी

(कायदा) पाच किंवा अधिक इसमांनीं कोणा मनुष्यास जीव घेण्याची वगैरे भीति घालून त्याच्या ताब्यातून जगम माल नणें (पिनल कोड) (क्रि० मारणें, घालणें) [हिं] दराड(डे) करी, दरोड(डे)खोर–पु चोराच्या टोळींतील एक मनुष्य

दरोबस्त—वि एकूणएक, सर्व, अपवादाशिवाय सर्व, तमाम, सपूर्ण, कुल, इत्थभूत, बिलकुल, झाडून सर्व [फा]

दरोळ, दरोळणें—दरवळ, दरवळणें पहा

दर्क, दर्कदार, दर्कपट्टी, दर्कार, दर्की असामी, दर्खास्त, दर्गा—दरक इ० पहा

दर्गाह—क्रिवि केव्हांहि, हर्गीज 'तुम्ही मौजे मजकुरचे वाटेस दर्गाह न जाणें' –रा ११.३६ [फा दर्गाह]

दर्ज, रज—पु (सुतारी) लाकूड साफ करण्याचा मोठा रधा [दर=भेग ?]

दर्ज, दरज—स्त्री १ (दगडाच्या, विटांच्या दोन थरां मधील इ०) भेग, चीर, फट, साधा, शिवण (क्रि० करणें) २ (ल) फूट, वितुष्ट 'तुम्हांकडील उणें पडावें असें बहुतांचें मतें आहे यानव्हरिता कोणाचे बोलण्यास दरज न चालेसें करावें' –ख ५ २४४७ [फा दर्झ] **दर्ज करणें**–चुन्यानें भिंतींतील भेगा भरून काढणें **दर्जेगिरी**–स्त्री १ भिंत इ० तील भेगा चुन्यानें भरणें, टिपगिरी (क्रि० करणें) २ (ल) पत्रात दोहों ओळींच्या मधील जागेंत घुसून राहिलेला मजकूर जो लिहितात तो

दर्ज—पु १ समावेशक २ लिहिण्याची जागा –वि १ लिहिलेलें २ दाखल [अर] ०**करणें**–लिहिणें

दर्जा—पु १ पदवी, पद अधिकार पायरी योग्यता, सरकारी अधिकार जागा २ मुद्दा, गोष्ट 'हे सर्व दर्जे नबाबयाचे ध्यानात आहेत –रा १९ ९१ [अर दरजा]

दर्जी, दरजी—पु शिंपी [फा दर्झी]

दर्द, दर्दी दर्बार दर्बारी, दर्बार महशूर—दरद, दरबार इ० पहा

दर्दुर—पु बेडूक जळीं दर्दुरा नावडे पद्मगधू।' –मुरायुद्ध १५९ [स]

दर्प—पु १ गर्व २ धीटपणा धाडसीपणा, बहुमानपणा, साहस निधडा उत्साह ३ उग्र वास ४ धाक दरारा, छाप, आदरयुक्त भीति दाब ५ प्रतिबिंब 'दर्पणी पुरुषु दर्पु लाही। परि विरहीतु दर्पेंनि कायी।' –गीता १ २०५ [स]

दर्पटाण—स्त्री (गो) घाण उग्रगध दरपटाण पहा

दर्पण—न आरसा, अयना 'प्रत्यक्षासी काय दावें गा प्रमाण। पाहता दर्पण साक्ष काई।' –तुगा १२१६ [स]

दर्पेश—क्रिवि पुढें मुलाजमतीचा मजकूर दर्पेश केला' –रा १ १८७ [फा]

दर्भ—पु १ यज्ञ, होमहवन यात वापरण्याचें एक प्रकारचें पवित्र गवत 'होईल तृणात तृणसम यज्ञविहित तज्ज्ञमहित दर्भ क्षमा।' –मोभीष्म १२ ५०. २ (ल) जळालेलें, शुष्क झालेलें पीक 'शेत करपून दर्भ झालें' [स दर्भ, हिं डाभ–च, गु डाभ–भो, सिं डभु, प दब्भ] (वाप्र) ०**घेऊन उभा असणें**–दुसऱ्यास काहीं इजा करण्याच्या सधीची वाट पाहणें सामाशब्द– ०**शिखा**–स्त्री १ (दर्भाची काडी पेटवून इच्छित विषयाच्या पाठीस लागण्याचा एक मंत्र आहे त्यावरून) पिच्छा तगादा, ध्यास (क्रि० पाठी मागें, पाठीशीं लावणें, चमणें) २ (ल) न सपणारा पाठलाग, न सुटणारा पण्याजोगा त्रास, रोग, प्लेग इ० [स] **दर्भासन**–न दर्भाचें केलेलें आसन **दर्भ्या**–पु १ अन्त्यविधि चालविणारा ब्राह्मण, कार्टा २ (ल) दुर्दैवी, दरिद्री अपशकुनी माणूस

दर्भक—पु घोड्याच्या पायास होणारा एक रोग –अश्वप २ ३८

दर्भेदिवी—स्त्री चद्रज्योत –हंको

दर्म्यान, दर्मियान—वि दलाल, मध्यस्थ, जबाबदार, जामीन 'दरम्यान मसुर घेऊन करा भरपाई सोडा आम्हाला नानाला धाडिलें पत्र ध्यावी खडणी होऊ दे सला।' –ऐपो २३६ –क्रिवि १ मध्येंच, मध्यतरीं, ज्याचा रुकार घेणें जरूर त्याचा सला न घेता स्वत च एखादें काम करणें 'मला विचारिल्यावांचून दर्म्यान पागोटें का नेलेंस' २ (वों) चिकटून, लागून, जवळ 'भलतया कर्मी जाण। आपण राहतो दर्म्यान। वद्दतेसी कारण। तेंचि होय।' –सिस ६२ [फा दर्मियान]
०**गैरी**–मध्यस्थी करणें ०**की–गिरी**–स्त्री जामीनकी, मध्यस्थी 'दर्म्यानकी बाळानी शब्द वगैरे मडळी करीत आहेत' –ख १० ५२९६ 'ते आमचे सेवक त्याची दर्म्यानगिरी तुम्हाकडे नाहीं' –चित्रगुप्त ६९ ०**दार**–पु मध्यस्थ 'दम्यान्दाराकडील लबाडी असेल विचारानें घ्यावें' –ख १० ५६१

दर्या, दर्याव, दरिया—पु १ समुद्र, मोठी नदी, सरोवर, पाण्याचा मोठा साठा, विस्तार कन्हभुजचे गुराबेची लढाई सालमजकुरी दर्यांत होऊन'–वाडसमा १ ११ २ (कु) मोठी खाडी [फा दर्या] **दर्याई**–वि समुद्रावरील, आरमारी 'दर्याई व खुश्की फौजा' [फा] **दर्याक मारप**–सक्रि (गो) समुद्राला बळी देणें **दर्याखोरें**–न खोबऱ्यातील एक जात शेरी गाठला –मुव्या १४९ ०**गर्क**–वि समुद्रानें बुडविलेली (गाव जमीन) **दर्यांत–दर्यामें खसखस**–पु अतिशय मोठ्या वस्तूशीं अगदीं क्षुद्र वस्तूची तुलना **दर्यादार**–वि (गो) चाचा, दरोडेखोर ०**महाल**–पु नदी, सरोवर इ०काच्या काठीं बाधलेला वाडा ०**वर्दी**–पु खलाशी, नाविक खारवा नावाडी [फा दर्या नवर्द+ई] ०**विस**–वि समुद्रकांठचा 'दर्याविस तालुक मजकूरचे' –समारो २ २

दर्याफ्त-स, दर्याफ्ती-सी—स्त्री आकलन, समजणूक, चरमसी; निर्णय, शोध, निकाल, समजावणी, खात्री. 'दक्षिणेतील एजट याजकडे सर्व सरंजामांची दर्याफ्ती होऊन वर्गवारी करण्यास आरंभ झाला '—इनाम ४२ [फा दर्याफ्त]

दर्वडणें—सक्रि (व) घेलगाडी जोरानें पळविणें, दवडा विणें, धावडणें [म दवडणें-दरणें, हिं दवडाना]

दर्वाजकरी, दर्वाजा, दर्वेशी, दर्वान—दरवाजकरी इ० पहा

दर्वी—स्त्री. पळी, चाटू [स]

दर्वेवचें—अक्रि (गो) भय वाळगणें, भीति वाळगणें [म दर=भीति]

दर्श—पु १ अमावास्या २ या दिवशीं करावयाचें श्राद्ध [स] ०**पूर्णमास-पु** त्रेताग्नि (अग्निहोत्र) धारण करणाऱ्या अग्निहोत्र्यानें पौर्णिमा व अमावास्या यांच्या नंतरच्या प्रतिपदेस करावयाचा याग

दर्शक—वि १ दाखविणारा; सांगणारा २ (बीजगणित)घात प्रकाशक ३ पाहणारा, प्रेक्षक, परीक्षक ४ शास्त्र, कला इ० चा ज्ञाता, तज्ज्ञ, मर्मज्ञ [स] ०**सर्वनाम-न** नामाच्या मागें येणारा नामाचा निर्देशक शब्द, हा, तो जसें—'हा घोडा चांगला आहे ' ' तो मनुष्य चालतो आहे '

दर्शन—न १ अवलोकन; पाहणें २ स्वप्न दृष्टांत ३ धर्म संबंधीं अथवा तत्त्वज्ञान संबंधीं सहा पंथ सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा या शिवाय बौद्ध, जैन इ० मतें ' न कळसी दर्शनां धांडोळितां।'—तुगा ९२५ ४ (देव, देऊळ इ०ची) भेट, पहाणें, अवलोकन ५(ल) दृष्टि ' ना ना मावळतेनि तपनें। नेदनती लोकांचीं दर्शनें।'—ज्ञा १५ ३६६ [स] —(**दृष्टि**)—स्त्री (नृत्य) विशिष्ट वस्तूकडे विशिष्ट तऱ्हेनें पाहणें याचे पुढील आठ प्रकार आहेत — साचीकृत, अनुवृत्त, आलोकित, विलोकित, उल्लोकित, अवलोकित प्रलोकित इ० ०**काल-पु** (ज्योतिष) दोन दर्शनांपासून भिन्न झालेला काल **पट्टि**—स्त्री दार, खिडकी इ० च्या वर नकशी कलेली लाकडाची पट्टी ०**प्रतिभू-पु** जामीन, हमीदार ०**रषा**—स्त्री (ज्योतिष) एखाद्या पदार्थाकडे पाहत असतां डोळ्यापासून पदार्थापर्यंत काढलेली जी रेषा ती ०**संतुष्ट-संतोष**-वि केवळ दर्शनानें तृप्त झालेला ०**सताप-पी**-वि १ देखणा, डौली, चांगला दिसणारा २ (ल)कपाळकरंटा, देखणा पण कुचकामाचा पोकळ दिखाऊ ३ दर्शनानें तृप्त

दर्शनी—वि १ पाहण्यासंबंधीं २ देखणा सुंदर आल्हादजनक मुद्रेचा, दर्शनसंतोष ३ दिखाऊ, दखाव्यासाठीं केलेला जसें — दर्शनी—घडी—खिडकी—दार—हुंडी इ० ४ समोरील, पुढील, अगदीं समोर दिसणारी (वस्तु) ' दर्शनी भिंत, बाजू ' ०**अंग-न** १ [स]

शको ४ २७

वस्तूची चांगली, सुरेख बाजू २ दिसणारी, पुढील, समोरील बाजू ३ (ल) दिखाऊ बाजू ०**काम-न** दिखाऊ, सुरेख, काम डौलाचें किंवा झळकफळक काम, समोर दिसणारें काम ०**दर-वाजा-पु** पुढचा दरवाजा, महाद्वार ०**देखावा-न** (वास्तु) पुढील बाजू, समोरील दृश्य भाग फ्रंट इलेव्हेशन या इंग्रजी शब्दास प्रतिशब्द ०**पट्टी**—स्त्री दर्शनपट्टी पहा ०**भिंत**—स्त्री पुढची भिंत ०**हुंडी**—स्त्री पहाण्याबरोबर पटविण्याची हुंडी

दर्शनीय—वि पाहण्यासारखें, सुरेख, सुंदर, प्रेक्षणीय, मनोहर

दर्शविणें, दर्शाविणें—उक्रि १ दाखविणें, भासविणें, जाणविणें (अस्पष्टपणें, असंदिग्धपणें) २ सुचविणें, खुणाविणें, अंदाज करणें, अटकळ बांधणें, निर्देश करणें, समजाविणें, वरवर दाखविणें (अन्योक्तीनें, सकतानें) [म दर्शन] **दर्शित**—वि पाहिलेलें, दाखविलेलें [स] **दर्शी**—वि पहाणारा, द्रष्टा, दाखविणारा (समासांत) गुण-छिद्र-दूर-दोष-परिणाम-सूक्ष्म-तत्त्व-दर्शी [स]

दल—न १ पान, दळ २ फुलाची पाकळी ३ भाग, हिस्सा (विशेषत अर्धा) ४ सैन्य, लष्कर [स]

दलणें—अक्रि द्वेष करणें —मनको [द]

दलदपट—वि मजबूत, बळकट, धिप्पाड, सशक्त (माणूस, जनावर), टिकाऊ, मजबूत; भक्कम, अवाढव्य (इमारत, गांव, कापड), जंगी, राक्षसी, जाड (पोळी, वस्तु) [धिप्पाड]

दलदल-ली—स्त्री १ पाणथळ जमीन, रुतण, खवण, चिखिड, चिखलाची जमीन २ पाणथळपणा —क्रिवि (ना) लटलट हालत, थरथर कांपत [हिं] ०**णें**—अक्रि थरथर, लटलट हलणें, कांपणें (पातळ सरम पाक, रुतण तत्पासी केलेली जमीन, भिजविलेलें पीठ थलथलीत मांस इ०) **दलदलाट**-पु १ पावलानीं मुडविण्याचा आवाज (जनावर, माणूस इ०कांच्या) २ अतिशय दल दलीतपणा **दलदलीत**—वि १ दलदलीनें युक्त (जमीन) २ (ल) शिथिल, लटलट हलणारें (शरीर) थलथलीत (मांस) फोपसा

दलन—न १ दळणें २ फोडून तुकडे करणें पीठ करणें, चुराडा करणें [स]

दलबादल—न सैन्य अथवा ढग यांचा जमाव प्रचंड सेना समूह (क्रि० पडणें जमणें निघणें भरून येणें) **दलबादल डेरा**-पु मोठा व शृंगारलेला डेरा (लष्करी अधिकाऱ्याचा) —वि मोठा भव्य, जंगी, प्रचंड अनेक वस्तूंनीं भरलेला उदा० दलबादल—डेरा—दरबार—कारखाना [हिं दल+बादल, फा दिल्वादिल्]

दलभंज(ग)न—न १ घोड्याचें अशुभ चिन्ह, याच तोंडावर (किंवा पुठ्यावर) पांढरा पट्टा असून त्यांत काळा किंवा तांबडा भोंवरा असतो या अशुभ चिन्हामुळें धन्याची संपत्ति नष्ट होते अशी समजूत आहे. २ (ल) दुर्दैवी, फुटक्या नशीबाचा (माणूस [स]

दलभार—पु १ सैन्याचा समुदाय, सर्व सैन्य, शक्ति, जोर, बळ २ पायदळ (अश्व–गज–भार या प्रमाणें) [स]

दलशिंगार—पु जीनगर, सैन्यांतील घोड्यांचे खोगीर व सामडयांची कामें करणारा [स दल+शृंगारी]

दलान—न दिवाणखाना; दालन [फा]

दलामालशी—स्त्री १ दुसऱ्याच्या कामांत, धर्यात विन फायदशीर ढवळाढवळ किंवा भागीदारी, हात घालणें २ लांडा कारभार, फाजील हुडहुड ३ श्रमदायक काम, कंटाळा येण्या जोगी खटपट मारीकसारीक त्रास [दला ली+मालशी]

दलाल—पु अडत्या, मध्यस्थ, गिऱ्हाईक व दुकानदार या उभयतांचा व्यवहार मध्यस्थपणें यथाचारानें साधून देणारा माणूस [अर दल्लाल] म्ह० दलालाच्या अगावर घोडे पडत नाहींत= खालचा अधिकारी मुख्य अधिकाऱ्याच्या कामासाठीं जबाबदार नसतो **दलाली**—स्त्री १ अडत्याचें काम २ त्याची मजूरी, अडत अडतीची मिळकत ३ माल वजन करण्याकरितां, माप घेण्याकरितां पडलेला कर, जकात [फा]

दलित—वि १ दळलेलें, भरडलेलें २ फोडलेलें, तुकडे केलेलें, चुरडलेलें, मोडलेलें ३ तुडविलेले, खालीं ठेवलेले, चेपलेले, दाब लेले–दलित जात, वर्ग, ६ डिप्रेस्ड क्लासेस या अर्थ प्रतिशब्द [स]

दलिद्दर—वि (व) १ दरिद्री २ चिक्कू [स दरिद्र, हिं] ०खाना–वाडा–पु १ (ना) भिकारचोट माणसाचें घर २ कंजूषपणाचा कारभार

दलेल—स्त्री (व) शिक्षा, दंड; अद्दल [अद्दल ?]

दलोर्स—पु (गो)नारळाचा पाणी घालून काढलेला रस, दूध [स दल+रस]

दर्व्हे—न दळ्हे पहा

दव—पु १ वणवा, दावानल २ अरण्य, वन [स]

दव—न १ हिमतुषार, दहिंवर, रात्रीच्या समयीं जमीनी मध्यें गारठा उत्पन्न होऊन हवेंतील आर्द्रतेमुळें भूतलावर थेंब पडू लागतात ते २ दलदलीत जमीनीपासून निघणारा पाझर [स द्रव]

देवकारं—न (गो) देवाच्या नावानें घातलेलें ब्राह्मणभोजन

देवचार—पु (गो) एक पिशाच [देव+चार–चाळा= पिशाच]

दवड—स्त्री धाव दौड पहा

दवडणें—उक्रि १ पळणें धावणें, शीघ्र गमन करणें २ भरधाव धावण्यास लावणें, घालविणें, जबरदस्तीनें दामटणें तावडतोब रवाना करणें (निरोप, पत्र इ०) 'श्रीनें रक्षक देवर शुचिभक्त परतु दवडिला रामें।' —मोरा परतुरामायण अरण्य २३ १ १३३ ३ सोडून देणें, फेंकून देणें, उधळणें, नासणें, उडविणें ४ (ल) (चागलें नाव कीर्ति, पैसा) गमाविणें, पालविणें, हरविणें, नाहींसें करणें (दुःख, संकट, रोग, दिवा) काढून टाकणें, नाहींसे करणें 'अगता दीपु दवडिजे।' –ज्ञा १ २४७ [स धाव्, हिं दवडाना, दवडना] १ म्ह० तोंडावाटे काढावें आणि देशांतरास दवडावें २ म्ह० हातचें दवडा आणि पदरच्याचे पाठीस लागा **दवडादवड–दवडी**–स्त्री धावाधाव, निकडीचें पाठविणें, रवानगी, धावपळ

दवंडाळ—वि (वायकी) गप्पिष्ट, बाताडया [दवडी]

दवंडाळणें—अक्रि (व) भलतीकडे झोके खाणें, मार्गेंपुढें करणें 'पाळणा दवडाळतो ' [दडळणें]

दवडी—स्त्री १·डागान्याचें ढोलकें डांगारा २ (त्यावरून) जाहीर करण्याची बातमी ३ (ल) प्रसिद्धि, बभ्रा, दुर्लौकिक, डांगोरा, जाहीरनामा [स डिंडिम=एक वाद्य, हिं] **दवडया**–पु दवडी पिटणारा

दवणदोर—स्त्री टांग्याची मोठी दोर, घोंडदोर

दवणशेवती—स्त्री शेवतीची एक जात हें झाड वीत–दीड वीत उंच वाढतें याचें पान नक्षीदार असतें यास वास फार असतो, पिवळी व पाढरी अशा दिन्या दोन जाती आहेत फूल गेंदाप्रमाणें असतें [दवणा+शेवती] **दवणशेवतें**–न दवण शेवतीचें फूल

दवणा—न १ एक सुवासिक वनस्पति, याचा सुगंधी पदार्थांत उपयोग करतात पानें गाजराच्या पानासारखीं असतात वास फार उग्र याचीं झाडें घराच्या आसपास लावल्यानें घरात सर्प येत नाहीं सर्पांच्या विषावर दवण्याच्या मुळ्या व पानें खावींत अगर रस काढून घ्यावा; गुराराही गुण येतो २ चैत्र महिन्यात दवण्यानें कुलदेवतेची पूजा करण्याचा विधि 'आज आमचे घरीं दवणा आहे तुम्ही जेवावयास या ३ गांडवळ, काड 'दुर्तोंडें दवणें श्रावण मासीं। मागू गेलें शापरन्यासीं ' [स दमनक का दवन] ०पुनव–पोर्णिमा–दवणा अर्थ २ पहा

दवणा, दवा—पु (वि) १ गुराचा दलाल २ नाइकिणींच्या पाठीमागें वाद्य वाजविणारा माणूस **दवणेगिरी**–स्त्री (गो) कुटिणपणा

दवणें—न दवणा अर्थ ३ पहा

दवणें—न (गो) दवडी

दवदव—स्त्री दगदग त्रास, खस्त काळजी, दुःख, परिश्रम (क्रि० काढणें करणें, पुरवणें, पाडणें, निघणें) [दव! दव! फा दवादौ–दव=श्रम, कष्ट ?]

दवना—पु दवणा पहा

देवपण—न (गो) अगात वारें आल्यासारखें करून जें देव कृत्य करतात तें [देव+पण]

दवरचें—अक्रि (गो) ठेवणें, राखणें

दवरणें—न (गो वों) रस्त्याच्या मागून आर्शी ठेवण्या करितां बांधलेला ओढा, वळा —उकि (वों) (ओंळें) सारीं ठेंगें

दवलत दवलतज्यादा, दवलतदार—दौलत इ० पहा

दवली—स्त्री (कु) नारळाच्या नरोटीची पळी, डवली, डाव [स्वगी]

दॅवस्पण—न (गो) मनवैकल्य [देव]

दवा—स्त्री औषध औषधीद्रव्य [अर दवाअ] **०दाना**—पु औषधालय [फा] **०दारू**—स्त्री औषधपाणी [हिं]

दवात—स्त्री (काशी) दौत [अर]

दवादवी—पु १ जामुद; हरकारा २ आचारी पाकपरिकर्मा [फा दवादव्=धावाधाव].

दॅवारणें—अकि दवानें दमट होणें [दव]

दॅवारा—पु दवामुळें पिरणार साव [दव]

दवाली—स्त्री (व) उमेद, ईर्षा 'मग त्यानें दवाली उच लली व काम शेवटास नेलें ' [फा दवादव=श्रम]

दवासन—न १ घोडयाच्या गळयांतील दोहींकडे बांधावयाचें चन्हाट गळवद २ (ल) आडकाठी

दव्हणें—अकि (व) (गुराची) धार काढणें [दोहणें]

दश—वि दहा संख्या (समासांत) दश-रात्र, दशावतार, दश-दिशा [स ग्री डॅकें लॅ देसेम् गॉ तैहुन् आर्मो डक; हिब्रू डेअघ्; ग्यु देगिथिस् स्ला देस्यति में जिप्सी दश आर्मेनियन त्से] **दशक**—पु १ दहाचा समुदाय २ (गणित) धत लेले—धरलेले दहा ३ दर शेकडा दहा **दशक चढविणें**—वचस्व स्थापणें, बसविणें **दश-कंठ-कंधर-ग्रीव-मुख**—पु रावण [स] **०कामजव्यसन**—न काम (इच्छा) यापासून उत्पन्न होणार दहा दुगुण —शिकार करणें जुवा खेळणें, दिवसा निजणें, शिव्या देणें रांडबाजी दारू पिणें नाचणें गाणें खेळणें टोंगी पणा इ० **०ग्रंथ**—पुअव वेद व त्याचीं उपांगें संहिता ब्राह्मण, आरण्यक आणि शिक्षा कल्प व्याकरण निघंटु निरुक्त छंद, ज्योतिष [स दश+ग्रंथ] **०ग्रंथी**—वि वरील दशग्रंथ पढलेला **०दानें**—नअव दहा दानें गो भूमि तिल सुवर्ण घृत वस्त्र धान्य गूळ लवण (मीठ) रुपें **०दिशा**—स्त्रीअव या पुढील प्रमाणें आहेत —पूर्व पश्चिम दक्षिण उत्तर या मुख्य दिशा व आग्नेयी नैर्ऋत्य वायव्य ईशान्य या चार उपदिशा आणि ऊर्ध्व व अधोदिशा —क्रिवि सर्व दिशांना—बाजूंना सर्वत्र चहूंकडे (क्रि० पळणें फाकणें) **०देह**—पुअव (वेदांत) दहादेह 'चारी पिंडीं च्यारी ब्रह्मांडी। एसी अट दहाची प्रौढी। प्रकृतिपुरुषाची वाढी। दशदेह बोल्जि।'—दा ८ ७ ४१ **०नाडी**—स्त्रीअव (योग) दहा नाडया इडा पिंगला सुषुम्ना, गांधारी जीवनी दशतुंडी दीक्षा, बाणदशा, हरिनी, आणि सौक्षिणी या दहा —कथा ७ १ ८६।८७ **०नाद**—पुअव चिणी, चिंचिणी, घंग, तार तत्री, ताळ वेणु मृदंग, भेरी व मेघ (याचा नाद रव) 'तया कमळाचया सुगंधें। जीवभ्रमर झुकार दशनादें।'—स्वादि ९ ५ ३६ **०नाम संन्यासी**—पुअव गिरी, पुरी, भारती, आनंद चैतन्य, पर्वत, सागर इ० सन्यासाच दहा पंथ **०पाद**—पु धुरली किंवा सेंकडा इ० दहा पायांचा कीटक, प्राणी (इ) डकपोडा **०पिंड**—पुअव मृत मनुष्यास पहिल्या दिवसापासून दहा दिवसपर्यंत दररोज एक किंवा दहाव्या दिवशीं एकदम द्यावयाचे भाताचे दहा पिंड **०भुजी**—स्त्री दहा हाताची दुर्गादेवी **०मुख**—पु रावण **०मूळ**—न दहा वनस्पतींच्या मुळापासून केलेलें औषध हीं मुळें —बेल, टाकळा, टेंटू शिवण पाडळ, साळवण गोखरू पिठवण डोरली व रिंगणी अशीं आहेत **०रथ ललिता-रथ थळी**—स्त्री आश्विन कृष्ण चतुर्थीच्या रात्रीं करावयाचें एक व्रत; त्यावर्षी गणपतीपूजन **०रात्र**—न दहा दिवस रात्री, दशाह **०वत**—पु (शीखधर्म) स्वतःच्या उत्पन्नाचा धर्मासाठीं एकदशांश भाग द्यावयाचा **०विध**—वि दहा प्रकारचें **०हरा-हार**—पु दशाहरा पहा **दशम**—वि दहावा **दशमग्रह**—पु (विनोदानें) जावई **दशम द्वार**—पु (योग) १ पात एखादी जखम वाहण्याकरितां उघडी रहावी म्हणून शीत जी वात घालतात ती २ ब्रह्मरंध्र (शरीरास नऊ द्वारें आहेत तीं सोडून टाळूवरील) ३ (सांकेतिक) गुद **दशम स्नाती**—स्त्री मोजताना एखादा मनुष्य आपणा स्वतःस विसरतो त्यावेळीं म्हणतात गोष्टींत दहाजणांची मोजणी करताना मोजणारा स्वतःस विसरला त्यावरून) **दशमानपद्धति**—स्त्री मेट्रिक सिस्टिम या इंग्रजी शब्दास प्रतिशब्द या पद्धतीनें मीटर हें परि णाम धरलें जातें व इतर परिमाणें दसपटीनें अगर दहाव्या हिश्शानें चढत उतरत जातात १ मीटर=१ १ यार्ड—वार **०मांश**—पु १ दहावा भाग दशांश २ (ल) टाइथ या बायबलातील इंग्रजी शब्दास प्रतिशब्द त्यानें अब्राहामापासून दशमांश घेतला' —ख्री ७ ६ **दशमी**—स्त्री १ चैत्रादि महिन्याच्या दोन्ही पक्षां तील दहावी तिथि २ दशमी दशा मानवी जीवयात्रेचा शेवटचा अथवा दहावा भाग **दशांक**—पु दहाचा आकडा **दशांक चिन्ह**—न नागाच्या फणीवरील दहाच्या आकड्या सारखें चिन्ह **दशांग**—न चंदनादि दहा सुगंधीद्रव्यांचा धूप **दशांगुळें** नअव १ दहा बोटें तो परमात्मा दशांगुळें उरला। २ आठव्या महिन्यांत गर्भास दहा बोटें उत्पन्न होतात म्हणून गर्भवती स्त्रीचा त्यावेळीं करावयाचा एक संस्कार ३ दोन हाताच्या दहा बोटांत घाला वयाचा एक दागिना 'पोल्हारें विल्या दशांगुळि वळीं गर्भोनिया पोंचटें।'—अकक २ अनंत—सीतास्वयंवर ३९ **दशांतला**—वि ज्याचें सुतक दहा दिवस धरावें लागतें अशा नात्यांतला

दशावतार–पुअव मत्स्य, कच्छ, वराह, नारसिंह, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, बौद्ध व कल्की हे दहा अवतार **दशावतारी**–र–पु १ वरील दशावतारांचें सोंग घेणारा, नाटक करणारा 'खेळता नेणकें दशावतारी।' –दा ६ ८ ११ २ वरील दशावतारांचीं ज्याच्यावर चित्रें आहेत अशा खेळण्याच्या गंजिफा याचाच चगभाचनी हा एक प्रकार **दशावधानी**–वि एकाच वेळीं अनेक गोष्टींचें व्यवधान ठेवणारा **दशांश**–पु दहावा हिस्सा **दशांश अपूर्णांक**–पु (गणित) दहा किंवा त्याचा कोणता तरी घात, ज्या अपूर्णांकाचा छेद असतो तो **दशांश-गुणाकार–भागाकार–मिळवणी–वजाबाकी–भाजणी–त्रैराशिक–पंचराशिक**–पु दशांश अपूर्णांकाचा गुणाकार, भागाकार इ० **दशांश चिन्ह**–न अमुक सख्या दशांश अपूर्णांक आहे हें दाखविण्यासाठीं त्या अपूर्णांकाच्या मागें करेलें ( ) असें चिन्ह **दशाह**–पु १ मृतकाचे दहा दिवस २ दहा दिवसाचा काळ **दशाहरा–हार**–पु १ ज्येष्ठ शुद्ध दशमी या दिवशीं गंगा अवतरली या दिवशीं बहुधा पुढील दहा योग येतात ज्येष्ठमास, शुक्लपक्ष, दशमी बुधवार, हस्तनक्षत्र, व्यतीपात, गर करण, आनंद योग, कन्येचा चंद्र व वृषभेचा रवि. २ ज्येष्ठशुद्ध प्रतिपदेपासून दशमीपर्यंतच्या दहा दिवसाचा काळ व त्यातील गंगोत्सव **दशेंद्रियें**–नअव पाच ज्ञानेंद्रियें (डोळे, कान, नाक, जीभ व त्वचा) आणि पाच कर्मेंद्रियें (हात, पाय, वाणी, गुद व उपस्थ) मिळून दहा इंद्रियें **दशोपनिषदें**–नअव –ईश केन, कठ, मुंडक, माण्डूक्य, तैत्तिरीय, ऐतरेय, छांदोग्य, बृहदारण्यक व प्रश्न

दश—पु १ नागी मारणें, डसणें २ चावा, डास ३ (ल) मुद्दा खोंच, मर्म मर्म (भाषणाचें कामाचें) 'हा दशु जव नये हाता।' –ज्ञा ९ १३६ ४ (ल) आकस, डाव, खुस, अदावत द्वाडवैर ५ (ल) ग्रंथातील कठिण भाग, गूढाभिप्राय ६ डास वनमक्षिका 'कौरवभट दश मशक विजयधनुर्वेलि काय ती चवरी।' –मोभीष्म ११ ५३ [सं] **दशक**–वि डसणारा **दशन**–न चावा डसणें, दश **दशित**–वि चावलेला, डसलेला **दशी**–वि १ चावणारा २ मत्सरी, खुनशी, मनात द्वेष धरणारा, डखी

दशकु—पु दहाचा समुदाय-दशक 'तेवींचि दशकुही मेळविजे। महातत्त्वाचा।' –ज्ञा ११ २३९ [दश]

दशन—पु दात [सं]

दशमी—स्त्री कणीक अथवा जोंधळ, बाजरी इ० ज्या पीठामध्यें दूध घालून केलेली भाकरी; ही फळाचे रसात पीठ भिजवून किंवा पीठ भाजूनहि करतात (ओवळयानें खाण्यास पूर्वी ही घालून असे) [सं दह्=भाजणें]

दशमी—दहावी तिथी –वि दहावी **०दशा**–स्त्री माणसाच्या आयुष्यातील शेवटची अवस्था

दशा—स्त्री १ अवस्था, स्थिति २ आयुष्यातील बाल्य, तारुण्य इ० अवस्था, स्थिति ३ दैन्य, अडचण, दुःख, त्रास इ०ची स्थिति, वाईट दिवस 'आता तेचि करटा म्हणतील मला असी दशा आली।' –मोकर्ण ६ २४ ४ (ज्योतिष) जन्मकालीन ग्रहाची स्थिति सुखदु खादि फल प्राप्त होण्यास कारणीभूत ग्रहाची स्थिति, उदा० महादशा अंतर्दशा पहा ५ दशीचें अव कापडाचे न विणलेले शेवटच दोर, सुतें उदा० दशाचें पागोटें, घातर [सं] **०वचव**–अकि (गो) निलाजरा होणें

दशाश्व—पु चद्र –शर [सं]

दशी—स्त्री कापडाच्या टोकाचा न विणलेला दोरा, सूत (विणकाम) रस्तनच्या पुढे चार बोटें सुमता असलेला उभार. [सं दशा] **म्ह०** कावळयाची दशी आणि पासोड्या ऐशी=एक कावळयाची दशी ऐंशी पासोड्यापेक्षा थडी निवारण्याच्या कामीं अधिक असते **०वाहणें**–शुद्ध प्रतिपदेच्या दिवशीं चद्राकडे जुन्या वस्त्राची दशी फेकतात व जुनें वस्त्र घे व नवें वस्त्र दे असें म्हणतात ती क्रिया **दशाचें पागोटें**–न सुन्या दशा असलेलें पागोटें

दशीर–स्त्री (गो) दिव्यातील वात

दष्ट—वि चावलेला [सं]

दस—वि दहा [सं] **म्ह०** १ दसकी लकडी एकका बोजा=प्रत्येकानें थोडथोडा हात भार लाविला तरी सर्वांमिळून मोठें कार्य होतें २ दस गेले पाच उरले=आयुष्याचा बराचसा भाग गेला व थोडा राहिला **दसक**–पु दहाचा समुदाय **०दोनवारा**–पुअव फाशावरील बाराचें दान (दोहोंवर पाच पाच व एकावर दोन ठिपके) **०नहाण–न्हाण**–न स्नानंतर दहाव्या दिवशीं जोडप्यास घालावयाचें अभ्यंग स्नान **०नामा**–पु पचामार्फत चौकशी **०पिंड**–दशपिंड पहा **०प्यादा**–दोन फाशावरील प्रत्येकीं पाच व एकावर एक असें मिळून अकराचें दान. **दसक**–पु (अंकगणित) १ हातचे घेतलेले दहा २ वरचष्मा, वरचढपणा, वचक, वर्चस्व (क्रि० चढणें घेणें ठेवणें, बसविणें, चढविणें; बाळगणें) **दसम**–स्त्री (गो) दशमी तिथि **दसरात पंचरात**–स्त्री एक प्रकारचें दिव्य, यात फिर्याद किंवा साक्ष दिल्यानंतर दहापाच दिवसात फिर्यादीचीं मुलें किंवा गुरेंढोरें मेलीं तर तो खोटा व न मेलीं तर खरा समजून चौकशी करण्यात येई **०चंदन**–न दसनहाण पहा

दसकत—स्त्री दस्कत पहा

दसकों—वि (गो) १ दोन्ही पक्षातर्फे खेळणारा २ चहाडखोर

दसडी—दमोडी पहा

दसरंग—पु (कुस्ती) एक डाव, आपणाला कोणी खालीं घातल्यास आपला एक हात जोडीदाराचे पोटाखालीं घालून आपण त्याच बाजूनें फिरून जोडीदारास चीत करणें आपला एक पाय जोडीदाराच्या पिंडरीवर घालून जोडीदाराची पिंडरी आपल्या त्याच पायाच्या पञ्याच्या साध्यानें धरावी व आपण त्या बाजूनें फिरून जोडीदारास चीत करावें

दसरा—पु आश्विन शुद्ध दशमी, विजयादशमी, हिंदूचा एक मोठा सण या दिवशीं राम, रावणावर चढाई करण्याकरितां निघाले म्हणून, तसेंच हा देवीचा सण आहे म्हणून नवरात्र झाल्यावर या दिवशीं शमीचें व शस्त्रांचें पूजन करून सीमेवर जावयाचें असा मराठेशाहींत क्रम असे [स दशाह] म्ह० दसऱ्यातून जगेल तेव्हां दिवाळीचा दिवा पाहील ०झेंडापट्टी—स्त्री दसऱ्याच्या दिवशीं नवीन निशाण उभारावयाचें असतें त्याबद्दलचा कर ०पट्टी—स्त्री १ दसऱ्याच्या दिवशीं बसविलेला जमाबंदीचा हप्ता २ दसऱ्याच्या खर्चाकरितां निराळा काढलेला देवस्थानच्या उत्पन्नाचा भाग ०बकरा—पु १ दसऱ्याच्या दिवशीं बळी द्यावयाचा बोकड २ दसऱ्याच्या दिवशीं पाटील, कुळकर्णी यांचा हक्क म्हणून द्यावयाचा बोकड अथवा बकरें **दसऱ्या बाजप**—पु एक मोठें वाद्य (दसऱ्याला वाजणाऱ्या पुष्कळशा वाद्यांच्या नादावरून)

दसाडें—न १ दशी पहा २ तेलाच्या घाण्यातील तेल पुसून काढण्याकरितां केलेला सुताचा, कापसाचा बोळा, जाडेंभरडें कापड [सं दशा]

दसोडी—स्त्री (निंदाव्यंजक) कापडाची, वस्त्राची दशी 'तुका म्हणे तुम्ही नलगे दसोडी।' –तुगा ८४७ 'तोडावें जैंवि लीळेनें कवळाच्या दसोडिला।' –मो अंबरीषाख्यान २३ (नवनीत पृ ३६३) [स]

दस्कत, दस्खत—नस्त्री १ हस्ताक्षर २ सही, निशाणी 'त्याजवरी शिक्का दस्कत तुम्ही करीत जाणें'–वाडबाबा १ १४७ ३ हस्ताक्षराचें पत्र [फा दस्त्+खत]

दस्कला—पु चामड्याचा बद [अर]

दस्त—पुन १ कर पट्टी; सारा २ (गंजीफा) हात (चार पानांचा) ३ (ल) ताबा, हक्क, सत्ता, अधिकार अम्मल डोळेयाक करून तसेंच देशास कजिया सोडून यावें तर तमाम दस्त उठेल '–रा ३ १४९ ४ (जुन्या कागदपत्रांत) हात ५ (व) जुलाब, ढाळ ६ शेला, दुपट्टा ७ कैद 'दस्त करा शिवराजाला।'–ऐपो १४ [फा दस्त=हात] **दस्त करणें**–जबरीनें धरणें, पकडणें, कैद करणें, जिवत धरणें सामाशब्द–०अंमल–पु गावचा वसूल, हिशेब ०ऐवज–पु (कायदा) अक्षरें अंक किंवा खुणा या साधनांनीं पुरावा म्हणून उपयोग व्हावा या इरायानें काहीं गोष्ट व्यक्त केली आहे असा लेख, हातचा कागद, प्रमाणपत्र, हक्रपत्र, कबाला, करारनामा, सही, ज्याच्या योगानें एखादा मनुष्य कायद्यात बांधला जातो अशी कोणतीहि गोष्ट (लेख, तोंडीं वचन, रुण, हमी, लिहिलेला कागद इ०) (इं) डॉक्युमेंट [फा दस्त–आवीज्] **दस्तक**–न १ परवाना २ (कु) तोंडी अगर जबानी पुरावा ३ जकातमाफीचें सरकारी पत्र ४ आज्ञापत्र. 'मार्गी मुजाइम न होतां सुखरूप जाऊं दर्गे म्हणोन दस्तक.' –वाडबाबा २ १४५. [फा] ०खत–न १ हातचा लेख, सही २ राजाची सही ३ सही, शिक्का किंवा तो करण्याचा अधिकार ०खत दप्तर–न सह्या घेण्याची व दप्तर ठेवण्याची कचेरी ०गिरी–स्त्री १ मदत, साह्य 'श्रीमंत माझी दस्तगिरी करतील '–रा १ १५७ २ स्नेह, कृपा ०गीर–वि कैद, बद्ध 'इस्मालबेग दस्तगिरींत आला '–दिमरा १ २६ ०दराजी-द्दी–स्त्री जुलूम, त्रास 'याने विलायत सिवा मल-कत नामें आपल्या दर्कबजेत आणून दस्तदराजी करितो.' –रा १६.७६ ०नी–स्त्री (चिलखताच्या) मुठीची दोरी [फा] ०बाज–पु १ दस्तक, परवाना, कौल, अभयपत्र २ अभयहस्त [फा]०पा(पे)शी–पु हस्तस्पर्श ०बाकी–स्त्री १जमीनीचा सारा गोळा करून जमाखर्चे दप्तरी दाखल न केलेली रक्कम, (मामले-दाराच्या) हातीं राहिलेली बाकी, याच्या उलट शिस्तबाकी=योग्य येणें असलेली बाकी २ शिल्लक (जवळ असलेली) ०बोसी–स्त्री हस्तचुंबन [फा] ०माल–पु भुजबळ –शर ०रस–पु बंदोबस्त, जरब 'दस्तरस सर्व आपला आहे '–ऐटी २ ७२ ०रुमाल–पु खिशातील हातरुमाल 'वैराग्याच्या वेगानें फड कणाऱ्या भगव्या झेंड्याला दारूबाजाचें तोंड पुसण्याचा दस्त रुमाल केला '–गडकरी–राजसन्यास ७५ [फा दस्त+रुमाल्] **दस्तकी**–पु (व) ज्याजमा, रसूम किंवा पोलिटिकल पेन्शन घेण्याची सनद ज्याच्या नावानें असते तो (घरण्यातील मुख्य मनुष्य)

दस्तन—स्त्री सैन्यातील सख्येचें विशिष्ट परिमाण मराठ्याच्या फौजेंत ११ शिपायांची एक कुपीन, १०० कुपीनींची एक पलटण, ११ पलटणींचा एक कपू व ११ कपूंची एक दस्तन [फा]

दस्ता—पु १ चोवीस कागदाची गड्डी २ बंदुकीचा मागचा लाकडी भाग ३ सैन्याची तुकडी ४ दस्त अर्थ २ पहा ५ बत्ता ६ मूठ पकड भाता ७ तुबा [फा दस्ता]

दस्ताकी—स्त्री बाकी, शिल्लक [फा]

दस्ताना—पु १ हस्तत्राण, गोधाचर्म, धनुष्याच्या दोरीचा आघात हातास लागू नये म्हणून कोंपरापासून बोटापर्यंतचा चामड्याचा, लोखंडी हातमोजा २ हातचे दहा. [फा]

दस्तायवज, दस्तावेज, दस्तैवज—पु दस्तऐवज पहा **दस्तायेवजी, दस्तैवजी**–वि विश्वसनीय, प्रमाणभूत, लेखी,

दस्तऐवज होण्यासारखा (लेख, भाषण इ०). [फा] ०वायदा–पु लेखी करार

दस्तार—स्त्री पागोटें [फा दस्तार] ०बदल–स्त्री पगडी बदलून मैत्री करणें, पगडभाई होणें ०बंद–पु पगडीवाला 'पल टणांपैकीं दस्तारबंद ' –ख ८ ४४०८

दस्ताविणें—सक्रि लुबाडणें, हिसकून घेणें हात घालणें [फा दस्त्]

दस्ती—स्त्री १ चाल, रीत, मार्ग, पद्धत, तऱ्हा, ठसा, छाप, स्वभावसूचक अथवा ओळखण्याचा विशेष, ऐट, लक्षण; पद्धत 'त्याची दस्ती नाहीं कोणाला।' –ऐपो ३२६ २ (दुस्ती) पवित्र्यानंतरची सलामी (क्रि० करणें) ३ दस-याचा नजराणा [फा दस्त=हात]

दस्ती—वि सरकारी कर बसविण्यास योग्य (झाड, शेत इ०) [फा दस्त्=हात]०वाद–वि कर माफ असलेला ०बूज–स्त्री गंजिफाच्या खेळातील एक शब्द

दस्तुरी—स्त्री १ मजुराना काम मिळवून देण्याबद्दल घेत लेली अडत, कर, जकात २ रस्तापट्टी, नाकेंपट्टी, नाकें. ३ (जु) ओझें, सामानसुमान, वाडबिछात [फा दस्तुर्+ई]

दस्तूर—पु १ पूर्वापार वहिवाट, पद्धत, चाल, प्रघात २ जकात, कर ३ नियम, कायदा ४ हस्ताक्षर, लेख, लेखक किंवा त्याची निशाणी ५ कारकुनाची सही ६ नमुना (सरकारी काग दाचा) ७ परवानगी [फा] ०अम्मल–पु १ सरकारी कायदा २ कायदेशीर शिरस्ता वागण्याचा नियम म्हृ० दस्तूर अम्मल कीं अम्मल दस्तूर=कायद्याप्रमाणें अमल कीं स्वत च्या लहरीप्रमाणें कायदा ०खुद–वि स्वत च्या हातानें लिहिलेलें (पत्र,कागद इ०) याच्या उलट कारकुनानें लिहिलेलें [अर]

दस्तूर—पु पारशी धर्मगुरू

दस्तेकरा—पु विड्याचीं पानें सभाळणारा नोकर [फा]

दस्यु—पु १ असुर २ चोर ३ दास [वै स]

दह—अ सख्यच्या मांडणींत उजवीकडून डावीकडे दुसरें स्थान, दशमाचें स्थान [स दश]

दहक—पु १ शेंकडा दहा, शेंकडा १० चा दर २ पट्टी, कर ३ दहावा हिस्सा ४ पत्त्यातील दश्या, दहिल्या ५ दसकपद्दा [स दशक] ०पट्टी–स्त्री इनाम जमीनी सोडून इनामदाराकडून अवांतर उत्पन्नावर घ्यावयाचा कर हा दर दहा वर्षांनीं वसूल करतात

दहन—पु अग्नि –न जळणें, दाहन पहा [सं] दहनीय–वि जळण्यास योग्य, ज्वालाग्राही

दहर—वि (व) द्रोही [स द्राह]

दह(हि)ल्ल–ल्या—पु (पत्त्यातील) दश्या, १० ठिपक्यांचें पान

दहशत—स्त्री भीति, धास्ती, धाक, भय, धडकी [अर दहशत]

दहा—सवि १ एक सख्या, १० २ (ल) चारचौघे (लोक, समाज) 'धर्मा होइल दहात कुत्सा हें ।' –मोभीष्म ११ ७३ [दश पहा म दश, लॅ डेसेम, हिं दस, सिं डह]

दहा—पु दाह, जळणें [स दह्]

दहाक—न एक गोंडी वाद्य हें मोठ्या डमरूसारखें असतें [ध्व]

दहाट—वि तल्ख, जलाल, तापट, तामसी 'अवाट जाट ते दहाट आट काट मीळती। '–अकक २ अनत सीतास्वयवर २३ [धीट ?]

दहिंवड—पु एक वृक्ष

दहिंवर—पु दव, हिम [दव] ०णें–दंवयुक्त होणें, दवाणें

दहीं—न विरजलेलें दूध [स दधि] **दहींखाऊ कीं महीखाऊं**=मनाची सदिग्धावस्था **दहींमहीं करणें, खाणें**–डगळमगळ करणें, काकू करणें **दहीं दहिंकवडी**–स्त्री खडवडीत व अतिशय पांढरी कवडी 'दहींकवड्या टाकून प्रश्नाचीं उत्तरें यावीं ।' –अरुणोदय १५ **दहींकाला**–पु उत्सवाच्या अखेर च्या दिवशीं एका मडक्यात दहीं व लाह्या घालून ती हंडी टांग तात व मग ती फोडून त्यातील हातीं लागलेला भाग देवाचा प्रसाद म्हणून खातात ता **दहींभात**–पु दह्यात कालविलेला भात **दहींहंडी–दहे(ह्या)डी**–स्त्री दहीं ठेवण्याचें मडकें **दह्याची कवडी**–स्त्री दह्याचा गोळा

दहूत—स्त्री दऊत पहा

दहेलज—स्त्री (ना) घराच्या, वाड्याच्या प्रवेशद्वाराच्या आतील बाजूला असलेली खोलीवजा बैठक, देवडी [स देहली]

दळ—न १दल अर्थ १ ते ४ पहा २ ओंव्याचें औषधी चूर्ण ३ सत्त्व, सार, मगज, गर, गाभा, रस (फळें, पानें, जमीन यातील) ४ फळातील मगज गर जाडी (कागद, पान, हिरा इ०ची) ५ कीट, घाण, फळातील आठळी (टाकून देण्याची) ६ कवच –हवो [स दल] ०खुट–पु (विणकाम) बैलीच्या पुढचा खुट ०दार–वि जाड, गिरदार, सत्त्वाशयुक्त, भरदार, कसदार (फळ इ०) ०भार–पु १ सर्व सैन्य २ पायदळ ०वयी–वई–वायी, दळवै–वी–पु १ सेनापती 'असोहे आटङ। भाव राउ ळीचे दळवइ। '–ऋ ६६ २ एक आडनाव ३ हैदरच्या पूर्वी म्हैसूर च्या मुख्य प्रधानाची पदवी [स दलपति, दल्वाही] ०वट–वटा–पु १ तुडविलेली स्थिति, वर्दळ, तुम्बणी, राबता 'ह्या वाटेला फौजेचा दळवटा आहे ' २ दळणवळण, एकमेकाशीं सबंध, येजा,

३ तुडवणीची खूण, माग (क्रि० काढणें, लावणें, निघणें, लागणें) ०वाड-वाडें-पु (काव्य) समुदाय, सैन्य, गर्दी, जमाव 'ढाळो ग्लिता उपमेचें दळवाडें।'-ऋ ३८ -वि संपूर्ण ०वेपण-न सेनापतित्व ०शिंगार-पु दलशिंगार पहा

दळण—न १ दळणें २ दळावयाचें, दळलेलें धान्य, वैरण ३ (राजा) दळणवळण, डळण, परिचय, समागम ४ (ल) रेंगाळत केलें जाणारें काम ५ आचरण -शर [स दलन] ०करी-करीण-पुस्त्री धान्य दळणारा-री ०काडण-भरडण-न दळण, काडण यास व्यापक शब्द, मोलकरणीची घरातील ढोबळ कामें ०वळण-न परिचय, जाणेयेणें ओळख, समागम, व्यवहार [दळण+प्रकर्षात्मक वळण=परिचय] **दळणावळ, दळाई**-स्त्री दळण्याची मजूरी, मोल **दळणें**-सक्रि पीठ करणें, चूर्ण करणें (धान्य इ०चें) म्हं० दळील तो भरील करील तो पावील **दळप**-न १ (राजा) दळणें 'गीत जेवि दळपात।'-मोकर्ण १२१६ २ दळण्याचें धान्य दळण ३ दळण्याचें मोल, मजुरी

दळदपट—वि दलदपट पहा

दळभद्या—वि भिन्ना, दुर्दैवी

दळभिड—पु १ समुदाय २ कांती, प्रकाश 'भागचेनि दळभिडें।'-शिशु ४०७

दळमळ-मळणें-मळीत—डळमळ इ० पहा

दळया, दळवा—पु लाड़ दलिया पहा -वि १ दळण्याला योग्य (जाड व मोठा तादूळ इ०) २ (निंदार्थी) बायकाची दळण काडणाची कामें करणारा (पुरुष) ३ रडक्या (हरिदास), दळभद्रा [दळणें]

दळवटणें—उक्रि १ नुकसान होईलसें तुडविणें (शेत, जमीन) खराब होणार नाहीं असें तुडवून दावणें २ माठा होणें, मळणें, मळविणें (जनावरें, माणसें, इ० जाऊन रस्ता) ३ वाईट प्रकारानें वासाविणें, दामटणें (जनावर, वस्तु), कामानें, वापरण्यानें (जनावर, वस्तु) वठणीस आणणें, नरम करणें, माणसाळणें ४ पढिवाटणें, सवय लावणें आपलेसें करणें ४ (काव्य) एकत्र

दळा—पु १ (कों) डोंगराच्या कडेचा साफ केलेला व पेरणीसाठीं भाजून तयार केलेला जमीनीचा तुकडा (नाचणी धान्या करिता, भाजीपाल्याकरिता) ही जमीन नांगरता येत नाहीं, कुदळीनें खणावी लागते २ शेतामध्यें उदरानीं पाडलेलें बीळ किंवा त्यानीं पीक खाल्ल्यामुळें पडलेली रिकामी जागा ३ (ल) पिकामधील रिकामी राहिलेली जागा ४ भाजीपाल्याकरिता बागेंत वरवडी घालून तयार केलेला तुकडा [स दल]

दंळा—पु (गो) पर्णविरहित झाड [स दल]

दळाकाडा—पु दळणकाडण, बायकाचीं किरकोळ कामें, आडकाम, मोलकाम म्हं० दळाकाडा करावा आणि शिनळाची पोटें भरावीं [दळण+कांडण]

दळिद्र-द्री—दरिद्र-द्री पहा

दळिया—पु दळयाचा लाडू हा गव्हाचा रवा, भाजून त्यात तूप, साखर इ० घालून करतात [दळणें]

दळी—स्त्री दळा अर्थ १, २ पहा

दळुबाई दळु—दळताना म्हणावयाच्या ओंवीचा एक चरण (यावरून) रडकें गाणें, वाचणें -वि रडया, भित्रा, कर्तृत्वशून्य [दळणें]

दळें-ळूं—न १ दळा अर्थ १, २ पहा २ (विणकाम) दळखुठ व बैली याना जोडणारी दोरी [दळ]

दळें—न कवच, साल, टरफल, आवरण, तरवारीचें म्यान 'मग देहाहंतेचें दळें। साडूनि एकेचि वेळे।'-ज्ञा १५२५८ [स दल]

दळ्या—वि १ षढ, रडया २ दळून भाकर करण्याच्या उपयोगी गोठा करडा (तादूळ) ३ दळ्या लाडू [दळणें]

दक्ष—पु पार्वतीचा बाप दक्ष प्रजापति -वि १ हुशार, योग्य, कुशल, चतुर, सावध, तत्पर, समर्थ, निष्णात 'प्रिया वसविली शिरीं मुनिपर्यी कसा दक्ष हा।'-केका १०३ २ उजवा-वी-वें 'प्रतिबिंब्य दक्षभुज ती (गदा) भेदुनि भृकुटि भेदिती झाली।'-मोकर्ण ५९२८. [वै स दक्ष=समर्थ असणें]

दक्षण दक्षणणें, दक्षणा, दक्षणी—दक्षिण इ० पहा

दक्षणी-दक्षिणी—वि दक्षिणेतला, दाक्षिणात्य, (विशेषत) महाराष्ट्रीय

दक्षिण—स्त्री १ दक्षिण दिशा पूर्वेकडे तोंड करून उभें राहिलें असता उजव्या बाजूची दिशा २ दक्षिणेकडील वारा -वि १ उजवा 'मोडी धनास्त्र योजुनि तद्दक्षिणपार्श्वे भूमितळ फोडी।'-मोभीष्म १२१० २ दक्षिणेकडील ३ (ल) हुशार, कुशल, चपल, उदार, अनुकूल [स दक्षिण, हिं दखिन सिं डखिणु का डेंक्कण इं डेक्कन] **दक्षिणचा दिवा**-(दक्षिणेकडे वात करून लावलेला दिवा दुर्दैव आदविनो यावरून) कुळाची वेअब्रू करणारा मनुष्य **दक्षिणणें**-अक्रि दक्षिणायनाच्या उन्हानें, दक्षिणेकडच्या वाऱ्यानें जळणें-करपणें (झाडें, फळें इ०) (वाप्र) **दक्षिण वाघणें**-पोफळ इ० वृक्षाचें काडें दक्षिणायनमधीं (दक्षिणायनातील) उन्हानें करपून जाणें ०सुटणें-वाहणें-दक्षिणेकडील वारा वाहणें मासाशब्द- ०अक्षांश पु विषुववृत्ताच्या दक्षिणेकडील अक्षांश ०गाल-पु तूळपासून मीनपर्यंतच्या सहा राशी राशीपरक ० रवाजा-द्वार-पु १ (यमलोक त्या दिशेस आहे या वरून ल) तुरुंग कारागृह २ दक्षिणेकडील दार ३ (ल) यमलोक ०पाल्वी-स्त्री (कों) दक्षिणेच्या वाऱ्यासाठीं व उन्हासाठीं मोकळी ठेवलेली, न परता राखलेली जमीन. ही हलकी जमीन समजली जाते, याच्या

उलट उत्तरपालवी ०मार्ग-पु एकताल. आठ मात्रा प्रमाण ०वारा-(कु) दक्षिण दिशेकडून वाहणारा वारा हा ४, ६ दिवस वाहात राहिला तर तुफान होतें ०संगीतपद्धति-स्त्री ही मद्रास इलाखा व म्हैसूर संस्थान ह्या ठिकाणीं प्रचलित आहे दक्षिणांग-न शरीराची उजवी बाजू दक्षिणापथ-न दक्षिण देश, दक्खन दक्षिणाभिमुख-वि दक्षिणेकडे तोंड असलेला 'दक्षिणाभिमुख निजूं नये बसूं नये' -णायन-न १ कर्क संक्रातीपासून मकरसंक्राती पर्यंतचा काळ २ विषुववृत्तापासून दक्षिणेकडे सूर्याचें जाणें, सूर्याचें दक्षिणेकडे जाऊन चरम मर्यादेवर म्हणजे मकर रेषेवर पोंचणें त्या वेळेस सूर्याचा प्रकाश मागें हटत जाऊन उत्तरध्रुवापासून २३॥ अंश दूर राहतो -णायनमार्ग-पु १ दक्षिणायनाचा मार्ग, कर्कवृत्तापासून सूर्याचा मार्ग २ पितृलोकाचा मार्ग, धूम्रादि मार्ग पहा -णावर्त-वर्ती-वि उजव्या बाजूस वळणारा, प्रदक्षिणे प्रमाणें वळणें असणारा (शंखावरील नागमोडी रेषा, स्क्रूचे पेंच, जिन्याच्या पायऱ्या, शरीरावरील भोंवरा इ०) 'होय न तें शंखशतें जें शिव एकेंचि दक्षिणावर्तें।' -मोउद्योग ४ ८४ दक्षिणी-वि दक्षिणेकडचा, दक्षिणसंबंधाचा (उत्तरहिंदुस्थानात महाराष्ट्रीय लोकांस म्हणतात) दक्षिणोत्तर-वि दक्षिणेकडून उत्तरेकडे जात असलेला, पसरलेला दक्षिणोत्तरवृत्त-न एखाद्या जागेची मध्यान्ह रेषा

दक्षिणा—स्त्री १ ब्राह्मणादिकांस धर्मकृत्यप्रसंगीं द्यावयाचें द्रव्य दान इ० (सोमयागात दक्षिणा म्हणून गाई दान देत असत व त्या देताना दक्षिणेकडून नेत त्यावरून शब्द रूढ झालेला (पुढें गायींच्या ऐवजीं पैसा आला) २ दक्षिण दिशा ३ व्रताची पूर्णता सांगता ४ (ल) लाच, नजराणा [स] म्ह० १ भात भक्षणा पोळी दक्षणा २ पै दक्षिणा लक्ष प्रदक्षिणा= काम पुष्कळ पण मोबदला कमी

दक्षिणाचार—पु शाक्ताच्या दोन पंथापैकीं एक याचा आचारविधि शुद्ध व वेदांस मान्य असा मानला जातो याच्या उलट वामाचार [स] दक्षिणाचारी-वि वरील पंथाचा अनुयायी

दा—पु (गो) (बालभाषा) मार ०करचें-मारणें मार देणें

दा दा—अ एखाद्या संख्यावाचक शब्दास किंवा बहु अनेक किती, जितका इ० शब्दांना पुढें जोडावयाचा-तितके वेळां या अर्थाचा-आवृत्तिवाचक प्रत्यय जसें – एकदा=एक वेळ, दोनदा= दोन वेळा तीनदा चारदा अनेकदा कितीदा=किती वेळा त्याच प्रमाणें पहिल्यांदा=पहिल्या वेळीं, प्रथम, दुसऱ्यांदा तिसऱ्यांदा, चवथ्यांदा इ० पहिल्येंदा, दुसऱ्येंदा अशींहि रूपें रूढ आहेत 'पांचदां मीं आलें पण तू भेटला नाहींस, असें म्यां कितीदां यावें?' [प्रा दा=ठावत्]

दा—(को) दादा या अर्थी विशेषनामास लावावयाचा प्रत्यय दादा याचा संक्षेप जसें –केशवदा=केशवदादा [दादा]

दाअपसाअ—पु पारितोषिक, दान 'दीन्हले दाअपसाअ भाटा राओ पुसे प्रधाना मातु।' –धवळे–पूर्वार्ध ४ [स दाय+ प्रसाद, प्रा. दाअपसाय]

दाइण—स्त्री दाई पहा 'हुजरे, आसुद, चोपदार दाइणी वगैरे लोकांचा जुन्या कारकीर्दीत स्वतंत्र कारखाना नव्हता' –ऐरा प्रस्तावना ४५

दाइमी—स्त्री १ शाश्वती, चिरस्थायीपणा, टिकाऊपणा २ कायमची दुणगी दाईम पहा [अर]

दाइया—पु इच्छा 'इमज दक्षणचा दाइया ठेवून नहोण्याचे मनसुबे बांधितात व खूब मकरही जाणतात' –रा १० १६७ [अर]

दाई—स्त्री १ लहान मुलास पाजण्याकरिता ठेवलेली स्त्री, उपमाता २ प्रसूतीच्या वेळीं बाळंतिणीची शुश्रूषा करणारी कुशल स्त्री, सुईण, (इं) नर्स, मिडवाईफ ३ पडदा, जातिनिर्बंध इ० कारणा मुळें कोर्टकचेरींत हजर राहू न शकणाऱ्या स्त्रीला शपथ देणारी व तिची जबानी घेणारी प्रारंभींच्या ब्रिटिश अमदानींतील सरकार नियुक्त स्त्री ४ (गोंडी) आई –विवि ८ १ ३ [स धात्री, प्रा धाई फा दाया, गो दाइ] दाईमा-स्त्री १ आईस आईच्या ठिकाणीं मानलेल्या, असणाऱ्या स्त्रीस उद्देशून योजावयाचा आदरार्थी शब्द २ (दाई न ठेवता) आपल्या मुलास स्वतःच अंगावर पाजणारी माता ३ (तिरस्कारानें) नेभळट दुर्बल स्त्री, पुरुष [दाई+मा=आई]

दाई(इ)ज—वि १ एका कुळात जन्मल्यामुळें वडिलोपार्जित मिळकतीचा बनलेला भागीदार, हिस्सेदार दायाद भाऊबंद 'अवलाद अफलाद दाइज अगदीं नाहीं' –वाडबावा २ ३६ २ सगोत्र नात्यामुळें सुतक सोयर–पाळणारा, अशौचसंबंधी आप्त, (पुरुष, स्त्री इ०) ३ (ल) हितशत्रु मत्सर, द्वेष करणारा, अशुभचिंतक [स दायाद] ०गोत्रज-पुअव एकगोत्रोत्पन्न आप्त, नातलग, भाऊबंद [दाईज+स गोत्र न=गोत्रात जन्मलेला] ०जण, दाईजण-पुअव १ (समुच्चयार्थी) वंशपरंपरागत मिळकतींतील वारसदार, भाऊबंद दायाद (दाईजण हें रूप शुकीनें वापरण्यात येतें) २ (समुच्चयार्थी) (सरकारी कागदपत्रात) वंशपरंपरा अधिकार असलेले (सरकारी) गावकामगार, या अर्थी समस्त दाईजण' असादि शब्द रूढ आहे [दाईज+जण=व्यक्ति]

दाईत—न खंडणी 'दाईत घेत होते' –शिचप्र ३९ [स दाय]

दाईम—वि कायमचा, नेहमींचा सतत असणारा, राहणारा, दायम 'तू दाईम हालालखोर आहेसी' –रा १५ ३१

'व त्याच पत्रात दाईम सलूख आहे' –ऐटि ४८ [अर दाइम्] ०कूळ–न कायमचें, कायमची वस्ती करून राहिलेलें कूळ, शेत करी इ० [दाइम+कूळ] **दाईमी**–स्त्री १ शाश्वती, चिरस्थायीपणा, कायमपणा, टिकाऊपणा, दायमी २ कायमची देणगी ३ कायम धारा ४ जन्मठेपेची शिक्षा झालेला गुन्हेगार, आरोपी –वि कायमचा [दाईम]

दाईमुदई—पुअव वादी व प्रतिवादी 'दुर्ही जन दाई-मुदई बोलाऊन आणून' –रा २० ६० [अर दाई=बोलावणारा+मुदई=तक्रा करणारा]

दाऊदखानी—वि (दाऊदखानावरून पडलेलें नाव) १ एक प्रकारचा गहू २ एक विशिष्ट प्रकारचा हार, माळ ३ एक आड नाव [दाऊदखान]

दाक—स्त्री (गो) द्राक्ष [स द्राक्ष]

दाकवचा-ता, दाकोचा-ता, दाखवता—पु एक शूद्र जात व तींतील व्यक्ति, ब्राह्मण आणि गवळीण यांच्या संबंधापासून झालेली प्रजा डाकूता, डावाचा इ० पहा

दाँकाँ—पु (गो) पाय, (कों) डोका

दाखयलिपय—स्त्री (गो) लपवालपव, उडवाउडव. 'तों माका उत्तर दिना दाखयलिपय करता' [दाखविणें+लपविणें]

दाखल—वि १ येऊन पोहोंचलेला, आगत, आलेला, प्रविष्ट झालेला, शिरलेला 'कोणी चोरून ठेवील, आणि दाखल सरदा रास जाहालियानें शासन करावें' –सभासद २३ २ (जमाखर्च, रोजनिशी इ० यांत) नमूद, नोंदलेलें, प्रविष्ट, रजिष्टर केलेलें ३ माहीत असलेला, श्रुत, ज्ञात, अवगत (विषय, गोष्ट, हकीगत) ४ समान, सारखा, प्रमाण 'चेऊल शहर दर्यानें मोडून उद्ध्वस्त होऊन जंगलादाखल जाहलें होतें' –रा ३ ५१७ 'ऐसास पंढरपूर तूर्त शहरादाखलच आहे' –ख १० ५२०० –शअ प्रमाणें सारखें 'आम्ही जरी केलें नाहीं तरी कल्यादाखल समजा' 'शिदेही कैदेदाखल आहेत' –ख १० ५५१८ [अर दाखिल्] ०होणें–१ हजर होणें, प्रविष्ट होणें २ रहावयास जाणें 'सर्व हेरेदाखल झाले'

दाखला—पु १ (एखाद्या गोष्टीच्या विशदीकरणासाठीं घेतलेलें त्या गोष्टीसारखेंच) उदाहरण, दृष्टांत, उपमा, नमुना 'कावळा करकरला म्हणून झाड मोडत नाहीं हा कावळ्याचा दाखला त्यानें तुला दिला' 'तुमच दाखल्यानीं लोकानीं करावें तें दुसरें अगोदर करितात आणि तुमचें काहींच नाहीं' –स ५ २४१७ २ (एखाद्याचा) प्रत्यक्ष अनुभव, पडताळा, प्रतीति 'जी सहस्रशीर्षयाचें दाखले। गोडीवरी हातांति एकवळे।' –ज्ञा ११ २६९ 'तुम्ही शकुन सांगितला त्याचा दाखला आला, तो माझ्या दाखल्यास आला' ३ पायदा, उदाहरण, वहिवाट 'आम्ही चाकरी करू तेव्हा दाखला पडत जाईल' –ऐस्फुले ६२ 'आलेले खलिते मागील दाखल्याप्रमाणें बरोबर आहेत किंवा कसें हें खानगी कारभारी यांनीं पहात जावें.' –(बडोदें) अहेरबहुमान पोषाखाचा नियम ४ ४ (एखाद्या विधानास पुष्टी देणारा) पुरावा, आधारभूत गोष्ट, प्रमाण 'ह्या वाटेनें वाघ गेला याचा दाखला हीं येथें पाऊलें उमटलीं आहेत' ५ (पुराव्यादाखल हजर करता येईल असें) प्रमाणपत्र, पावती, नोंद 'तसेंच जीं पत्रें बंद करण्याविषयीं हुकूम होईल त्याची खबर कापडी जामदारखान्याकडे देऊन माहितीचे यादीवर तसा दाखला ठेवावा' –(बडोदें) राजमहाल कामगारी कारकुनाच्या कर्तव्यासंबधीं नियम ३ ६ (एखाद्याच्या) लायकीबद्दल पत्र, भलामणपत्रक, शिफारसपत्र. ७ हक्क, अधिकार [दखल] (वाप्र) ०घेणें–(एखाद्या गोष्टीपासून, व्यक्तीपासून) धडा घेणें, बोध घेणें ०पटणें–(एखादें भविष्य इ०काचा) प्रत्यय, अनुभव, पडताळा येणें ०येणें–(एखादी गोष्ट) पुराव्यानें प्रमाणानें सिद्ध होणें **दाखल्यास उतरणें**–(एखाद्याच्या) अनुभवास जुळणें सामाशब्द– ०दुखला–पु दाखला, दृष्टांत इ० [दाखला द्वि] ०मुकायला–पु पुरावा, पुष्टि देणारी, समर्थन करणारी गोष्ट [दाखला+अर मुकाबला]

दाखलेचिठी-पत्र–स्त्रीन १ (एखाद्याची लायकी, शील, इ० बद्दलचें) शिफारसपत्र, भलामणपत्रक २ (विशेषार्थानें) महार, रामोशी इ०कास दिलेलें शिफारसपत्र [दाखला+चिठ्ठी, पत्र] –**लेवाईक**–वि १ उदाहरणें देऊन, दृष्टांत सांगून स्पष्ट विशद केलेलें २ ज्याच्या खरेपणाविषयीं काहीं तरी प्रत्यय आला आहे असा 'हा ब्राह्मण दाखलेवाईक प्रश्न सांगतो' –**लेदार**–वि विश्वसनीय, सप्रमाण, व्यवस्थित 'आमचे दौलतींत हालीमाजी होत गेल्यामुळें कागदपत्र दाखलेदार राहिला नाहीं' –रा १ ३१०.

दाखवणूक—स्त्री १ (केलेला, दाखविलेला, बोललेला) थोडासा नमुना, मासला, नमुन्यादाखल केलेली (भाषण, दाखविणें, करणें इ०काची) थोडीशी कृति (क्रि० दाखविणें) २ (काहीं वस्तु स्थळ इ०) दाखविण्याकरिता घतलेली, दिलेली मजुरी ३ (एखाद्यास फसविण्याकरिता केलेला) खोटा आविर्भाव, देखावा, हूल, हुलकावणी ढोंगीपणाचें कृत्य [दाखविणें]

दाखवा—पु (एखाद्यानें) ओझरतें तोंड दाखविणें, दृष्टीस पडणें देखावा (क्रि० दाखविणें) 'त्यानें घरात येऊन दाखवा मात्र दाखविला आणि निघून गेला' [दाखविणें]

दाखवि(व)णें, दाखिवणें—सक्रि. १ (अक्षरश: व लक्ष णेनें) (एखादा जिनस इ० दुसऱ्यास) दिसेल, दृष्टीस पडेल असा करणें दर्शविणें २ (खेळ, नाटक, तमाशा इ०) प्रेक्षकांच्या नजरसमोर करणें ३ (एखादी गोष्ट कोणेकास) प्रत्ययास आणून देणें, समजावून, विशद करून सांगणें [दे दर्ष्, प्रा दक्ख]

दापाळा—पु (महानु) दागला 'भगभौनि दासाळा पातुर्म। गर्वरजाचा।' –दाव १६६ [दासळा]

दाग, दागणी, दागणें—डाग, डागणी, डागणें इ० पहा

दाग—पु १ डाग, भाजल्याची, चटका दिल्याची खूण, जनावरावर सरयेचा आंकडा इ०चा डाग मारणें, डाग पहा. २ खाणाखुणा [स दह्–दग्ध फा दाग् दाघ् हिं] ०चेहरा–पु शरीरावरील खाणाखुणांचे टाचण 'दाग-चेहरा करून रोजमरे रिनसार जारी जाले' –रा ७ ५४ [दाग+चेहरा] ०तसिया–पु घोड्याच्या व स्वाराच्या निशाण्यांची नोंद 'त्यापैरीं कांहीं स्वार जमा करून सरकारांत दागतसिय जाहाले आहेत' –पेद १० ७६

दाग—न अरण्य, जंगल रान डाग पहा 'मग काळकूट कर्णीं कवळिले। नाना महाविजूचे दाग उमगले।' –ज्ञा ११ २१७ 'मग ते अविद्याजुवाडेंसीं जें विशाळ। ते दागीं जाऊनि राहिले।' –स्वादि १० ४ २५ [डाग हिं]

दाग—स्त्री १ फादी, धारा, डाहूळी डाग (–स्त्री) अर्थ ५ पहा 'त्याचा काय उपयोग साग। वृथा सावरीची दाग।' –सुरंगु २३५ २ (गा) दोन पायामधील अंतर, दाग, डाग डाग (–स्त्री) अर्थ ७ पहा 'दांग मारून पलीकडे जा' [डाग]

दागट—न डोंगरांतील चोरवाट. 'माधुर्याचीं दागट आक्षोड ती घेयातें।' –भाए ११५ [दाग+ट]

दागट—पु एक जात 'डोहर भाट गुरड रजक। दागट मोच करी खाटिक।' –स्वादि ६ ५ ३८.

दागडो—पु (व) दाडगाई, धिंगामस्ती धागडधिंगा [धागडा]

दागदागिने—पुअव अलंकार व चीजवस्त, डाग डागिना पहा 'दागदागिन, लत्ताकपडा नुसत्या रत्ता म्हण पाहिजे तर' –मूकनायक [डाग+डागिन–दागिने]

दागदार—पु (बडोदें) मस्त हत्तीजवळ घोडा नणारा स्वार (खळ्या)

दागदु(डा)जी—स्त्री डागडुजी पहा 'जुन (जीन) कामास येईजोगते असतील ते दागदोजी करवून नीट करावें' –ख ७ ३३४७

दागन—नस्त्री (मनुष्य जनावर इ०कास) डाग देण्याचें हत्यार [डागणें, दाग]

दागा—पु नूतन पल्लव –शर दाग डाग पहा

दागों दाकों—पुअव (गो) खेंकड्याच पाय दाग पहा 'पुळ दागों' [दाग]

दागाण—न जंगली, डोंगराळ प्रदेश, अरण्य, डांगाण पहा 'मग म्लेंच्छाय वतोट। दागाणे दून वैकटें। का शिबिरें चोहटें। नगरीच ते।' –ज्ञा १७ २१४ [डांग–डांगाण]

दागिनदार—पु (राजा) मालक, धनी [दागिना+दार प्रत्यय]

दागिना—पु डागिना पहा

दागूट—न (गा) लहान पाय, टांग [गा दोंग= पाय, टांग]

दागोळ—पु (कों) एक प्रकारचा मासा

दा(दा)घ—पु. दाह दहन, जळण [स दाघ् फा दाघ्= जळल्याची खूण, डाग]

दाच्छगा, दाछेना—पु (ना व) एक प्रकारचें दंतमंजन दातवण [दांत+मांजणें]

दाजी—पु १ एखाद्याविषयीं, एखाद्याशीं आदरपूर्वक बोलताना त्याच्या नांवापुढें जोडून वापरावयाचा शब्द उदा० शंकर दाजी २ (एगाद्यास) आदरपूर्वक संबोधण्याचा, उल्लेखण्याचा शब्द, व्यावहारिक नाव 'आकळ गुण कशास्तव जाहाली कां बोलना दाजी।' –सला ७२ ३ (खा) वडील दीर –भाअ ७१ ते ४ [दादा+जी=बहुमानार्थी प्रत्यय] **दाजीबा फडके**–पु (या नावाच्या एका माणसावरून ल) हलुवार नाजूक, चोखनळ मनुष्य

दाट—स्त्री निकड, गर्दी, दाटी 'बहुतकरूनि नि शब्द। दाट न रिघ श्वापद।' –ज्ञा ६ १७६ –पु १ जोर २ (मुद्रण) छापावयाचा फॉर्म आवळताना द्यावयाचा काड्यांचा दाब –मुद्रण दर्पण २६ –वि १ जाड घट्ट (प्रवाही, सद्रव पदार्थ) 'खराच्या झाडांतून दाट चीक निघतो तोच खर होय' २ जाड, बारीक, पातळ नसलेला (कागद फळा इ०) ३ घट्ट विणीचें घनमूट (कापड, वस्त्र इ०) ४ गच्च, अडच, आवळ, तंग होणारा, अटस (अंगरखा लहान छिद्रांतील मोठी खुंटी इ०) 'या छिद्रात ही खुंटी दाट होत' 'हा अंगरखा माझ्या अंगात दाट होतो' ५ गडगच्च घनदाट, गर्दीनें चेंपाचेंपीनें रेटारेटीनें, खेटाखेटीनें असलेला (जनसमूह, झाडें पाऊस जिन्नस इ०) 'ह्या झाडाची लावणी दाट झाली' ६ अखंड 'जेथें आत्मा नाहीं दाट। तेथें अवघें सरसपाट।' –दा १७ ३ १४ ७ (ल) अतिशय घरो ब्याची, गट्टीची परिचयाची सलगीची, पक्की (आळख, मैत्री, दळणवळण प्रेम इ०) 'गोविंदरावाचा व माझा दाट परिचय आहे' ८ सर्वत्र, विश्रुत झालेली लोकात प्रचुरपणें पसरलेली (वदंता बातमी, गोष्ट इ०) वार्ता दाट आली –वाडदा २५ ९ अतिशय पुष्कळ 'सुगरणी गौळणी चक्रवाचक्वी दाट।' –ऐपो २४२ 'दाट पराक्रम तुमचा साहेब अफाट कीर्ति।' –ऐपो २६९ ।–क्रिवि बळेंच मुद्दाम दादून –शर [का दट] ०धमक–वि घटमुठ ०धमक्कट–वि १ मजबूत, धटाकडा,

वळकट, जोमदार (मनुष्य, शरीर इ०) २ ऐवजदार, सकस, घमभर, भरीव [दाट+धमकट=मजबूत] ०पणा–पु १ घप्पणा, जाडपणा २ आधिक्य, (ल) अतिपरिचय 'हें बोळखीचेंनि दाटपणें। बहुत घडलें।' –ज्ञा ११ ५५४ ०पातळ–वि काहीं ठिकाणीं दाट तर काहीं ठिकाणीं विरळ असलेला, कमजास्त प्रमाणाचा 'पेरा कोठें कोठें दाटपातळ उगवला ' [दाट+पातळ]

दाटका—पु दपटशा, बळजबरी –वि थोडा, जेमतेम 'दाटका उतार ' –ख ४१२८

दाटण—स्त्री १ दाटी, गर्दी, खेंचाखेंच, दाटीमुळें झालेली अडचण, रेटारेट 'अशी दाटण का करितां ? दूर दूर बसा ' 'घोडया राउता दाटण पाहीं पाहीं त्या मुर्कुंडया झाल्या।' –ऐपो ८३ २ (पातळ, सद्रव पदार्थांचा) दाटपणा, जाडपणा, घप्पणा [का दट्टणे, म दाटणें]

दाटणी—स्त्री १ गर्दी, दाटी, रेटारेट 'दाटणी जाली हो राजागणीं।' –दावि४९५ २ विपुलता, रेलचेल, लयलूट 'तेथ महानदाची दाटणी।' –ज्ञा १६ १२ ३ (द्रवपदार्थाचा) घप्पणा, दाटपणा ४ (कापड इ० काच्या गाठीची, गाठोड्याची बाध ण्याची) कसणी, आवळावयाची दोरी ५ दडपण –शर ६ (क)दाट, घट्ट होण्याची दाटण्याची क्रिया [दाटणें] म्ह० १ वरण दाटणी आणि बायको आटणी २ (व) गहू घालावा दाटणीं बायको घालावी काचणीं=गहू कणगी इ० कात दाबून ठेवावे व बायको जरबेंत ठेवावी सामाशब्द- ०वाटणी–स्त्री गर्दी, गर्दीची, अडचणीची, चेपाचेपीची स्थिति, दाटीवाटी, चेपाचेप खेटाखेट 'दाटणीवाटणी करू नको ' 'दाटणीवाटणींत जाऊ नको, बसू नको ' [दाटणी द्वि] **दाटणी वाटणीं**–क्रिवि एकमेकास रेटून खेटून, दाटी करून दाटीवाटीनें, दाटूनदुटून (क्रि० बसणें, निजणें, पडणें, असणें) **दाटणीवाटणीनें**– क्रिवि खेटाखेट चेपाचेप करून, दाटीनें दाटूनदुटून, दाटी वाटीनें 'दाटणीवाटणीनें बसावें निजावें इ० '

दाटणें—अक्रि १ (द्रव पदार्थ इ०) घट्ट दाट होणें, (तादूळ साबुदाणा इ० शिजताना) घन, दाट होणें, आवळणें २ (लहान भाड्यात भात, साबुदाणा इ० शिजताना) अपचणें, अडचणल्या मुळें ठणक होणें ३ गर्दी, चेपाचेप होणें, चिमटणें खेटणें 'दैत्या दानवाचिया लोथा। दाटला वसुधरेचा माथा।' –शिशु १४७ –ज्ञा ९ २१६ 'तेयापासोनि पातकें जेतुलीं। संसारा लोकासी घडली। तीं येतुलीं दाटलीं। तुझ्या अगीं।' –शिपु २ ४९ १३३ ४ (अंगरखा इ० अगाला) तग घट्ट आवळ होणें चिकटून बसणें (लहान जागेंत मोठा पदार्थ समाविष्ट झाल्यामुळें तो त्या जागेंत) गच्च बसणें, अडचणें 'ह्या छिद्रात ही खुटी दाटते ' ५ भारानें दडपलें, दाबलें जाणें 'तरी सागें का न दाटिजे। धनुर्धरा।' –ज्ञा ३ १७७ ६ भिणें, 'जरी चोरा सभा दाटे। अथवा मीना गळु घोटे।' –ज्ञा ७ ९४ ७ (ल) (आनद, राग, शोक इ० भावना अनिवार झाल्यानें गळा, हृदय इ०) भरून येणें, सद्गदित होणें, कोंडला जाणें 'प्रेम–शोक दाटणें ' 'कठ दाटणें ' ८ (गर्व इ०कानें) फुगणें, ताठणें, भरणें, चढणें 'जे होते बळवत आपण असों ऐसा मदें दाटले।' –मोकृष्ण ७८ २५ ९ भरून जाणें, व्यास होणें, व्यापून असणें 'कीं ब्रह्मगोल वाटे विशिखाहीं दाटला तडा खातो।' –मोभीष्म६ ४६ १०अडकणें, अडकून पडणें 'स्थळीं नावा जिया दाटिनें। जळीं तयाचि जेवीं तरिजे।' –ज्ञा १७ ३६६ ११(व) भोसडणें, खरड काढणें, धमकावणें १२ चिकटून बसणें 'लेंकुरवें बापातें दाटिती। दादिया हलो नेदिती।' –शिपु २ ४२ ६० –सक्रि १ (महानु) पुसणें, पुसून स्वच्छ करणें, परिमार्जणें 'चदनें श्रीकर उत्क्षाळिले। वरि उष्णोदकें प्रक्षाळिले। सर्वेचि निर्मळा आचळें दाटिले। सेवकजनीं।' –ऋ ८४ २ दाबणें, दडपणें 'दाटिनो पा परि भारें। चित्त न दटे।' –ज्ञा ६ ३६९ ३ खुपसणें, जोरानें आत शिरकविणें 'नाहें नावडोनि काहीं। कामादिकाच्याचि ठायीं। दाटिली जेणें डोई। आत्मचोरें।' –ज्ञा १६ ४४५ [दाट, का. दट, दट्टि] **दाटून**–क्रिवि १ मुद्दाम, बळेंच, जाणूनबुजून, बुद्धि पुरस्सर २(ल) खोटेपणानें काव्यात दटुनि असेंहि रूप येतें 'त्या त्यानें काहीं केलें नसता त्यानें दाटुन कब्जा काढिला ' ३ उगाच, निष्कारण, विनाकारण 'देव म्हणे राया तू दाटुनि धरितोसि का विषादास।' –मोभीष्म ११ ८ ४ (व) धमकावून, धाकदप टशानें **दाटदुपट**–स्त्री (ना) धाकदपटशा **दाटबळें**–क्रिवि मुद्दाम, बळेंच, जबरीनें, दाटून पहा [दाटणें+बळ] **दाटोदाटीं**– क्रिवि १ बळेंच, सक्तीनें, जबरदस्तीनें 'रामायण लिहावयासाठीं। श्रीरामें पुरविली पाठी। श्रीराम सचरोनि पोटीं। दाटोदाटीं लिह वित।' –भारा किष्किंधा १ ९ २ उत्सुकतेनें, उत्कंठित होऊन 'मम अधरामृताची वाटी। बळें लावितसे वोठीं। जो न घ दाटो दाटी। अमृतासाठीं जो न ये।' –मुरशु २४९ ३ गर्दीनें, जोरानें त्वरेनें 'लभ लागलियापाठीं। कायसी यादवाची गोष्टी। बायें करू दाटोदाटी। आम्ही जगजेठी असता।' –एरुस्व ६ ३५

दाटा—पु १ (सामा) दट्ट्या पाचर चोंदी, बूच (क्रि० भरणें घालणें बसविणें) २ (पाटणीच्या खालील) कड्यामध्यें बसविलेला आडवा दट्ट्या लाकडी पट्टी 'वरादाची लाबी दहा फुटापेक्षा अधिक असल्यास त्यामध्यें सहा फूट लाबीवर दाट बस वावे।' –मॅरेट ६० ३ (ल) धमकी, दटावणी, दपटशा, दाट ४ वल्हें अडकविण्याचा खुंटा ५ (नाविक कों) (गलबताच्या) नाळीनें अगदीं पुढील भागास काठाच्या किंचित् खालीं आडवें घालून त्यावर फळ्या ठोकून केलेली तक्तपोशी, पाटणी, गलबताचा माळा न ळीकडे हरएक कामास जाण्यासाठीं याचा

उपयोग होतो शिवाय याच्याखालीं स्वयंपाकहि करितात. [दाट]

दाटांयचें—सक्रि (गो) दाट, घट्ट करणें [दाट]

दाटी-टि—स्त्री १ (जनावरें, मनुष्यें, वस्तु इ०कांची) गर्दी, खेचाखेंच, चेपाचेप; भीड 'करिती युधिष्ठिराच्या ज्या ज्या गर्जोनि वाहिनी दाटी।' —मोभीष्म ९२ 'दाटी व्योमपटीं सुरा, सुख लुटी घेनी जटी धूर्जटी।' —वामन, वनसुधा ४ ३१ २ समुदाय, थवा ३ (ताप इ० कांची) लहरी; विळखा; पकड 'जरि भवभुजगाची दाटि। जियेचेनि मकेतें उठी।' —ऋ ५६ ४ (ल) दाट मैत्री, घरोब्याचा, सलगीचा संबंध, व्यवहार, घसट ५ (अंधार इ० कांचा) घनदाटपणा, काळोकुट्टपणा; घनता; निबिडता ६ (द्रव पदार्थाचा) दाटपणा, घट्टपणा, (कागद कापड, फळी इ० कांची) जाडी; जाडपणा ७ (अगरखा इ० कांचा) तंगपणा, आवळपणा, (तंग वस्त्र इ० धारण करणाराची होणारी) चेपणु कीची, चेंगरलेली, दाबलेली स्थिति ८ (मदत, बातमी, मत इ० कांची) लोकांतील साधारण व्यक्ति, प्रसृतता, प्रसिद्धि ९ (एखादा विषय, भाषण, लेख, इ० कांतील) मुख्य मुद्दा, रोख, भर 'सर्व दाटी हिंदुस्तानचे मनसुबे यावर आहे' —रा ३ ४५० दाटण पहा **०वाटीनें-वाडीनें, दाटोवाडीनें**—क्रिवि दाटून दुटून; एकमेकांशीं खेटून, दाटी, अडचण करून, दाटणीवाटणीनें, कशी तरी दाटी सोसून (क्रि० राहणें, निजणें) 'कसें तरी दाटीवाटीनें आजची रात्र एथेंच निजू' [दाटी द्वि]

दाटुगा—वि १ श्रेष्ठ मोठा 'केवळ सात्त्विक सु पं गा। तापमामाजी होसी दाटुगा। न साहव युद्धवेगा। पळोनि जासील।' —एरुस्व ११ २ २ बलवान, दाटगा, सामर्थ्यवान 'धीट दाटुगा दमनशील। युधामन्यु तो प्रख्यानलु।' —गीता १ ४३४

दाटोळा—पु (ना व) गर्दी, दाटी, दाटण [दाट+ ओळा प्रत्यय]

दाठर—वि कठिण, निबर ताठर पहा [स दृढतर—दढअर— दढार—दाठर—भाअ १८३२]

दाठरणें—अक्रि (आंबा न पिकता गळू न पुवळता) टणक, कठिण होणें, घट, निबर होणें, दाठरणें [दाठर]

दाड्डा—पु (ना व) दारवठा, उंबरठा, दरवाजा

दाड—स्त्री (सुतारी वे) पेंच पाडण्याचें हत्यार

दाड—स्त्री दाढ पहा

दाड—वि १ (व) दुष्ट, द्वाड, दाडगा 'कशास हा दाड तुम्हास व्हावा।' —सारह ८ १३ २ (व) बावडें, बाधक, अपायकारक [द्वाड]

दांड—पु १ बर्ड्याची लांब काठी, दांडा २ पट्टा खेळण्याचा सराव करण्याची काठी ३ शेताची मर्यादा दाखविणारा उंच बांध ४ टेंकडीचा, डोंगराचा कणा, दंड, रांग ५ उंचवट्यावरून सखल प्रदेशाकडे पाटानें पा— —ण्याची सारणी, प्रणाली, दंड ६ (व.) (धोतर, लुगडें इ०कांचे दोन तुकडे जोडणारी) एक प्रकारची जाड व लांब शिवण (क्रि० करणें) ७ (शेतांमधून, शेताच्या बाजूनें) रहदारीकरितां सोडलेला जमीनीचा लांब पट्टा ८ जमीनीचा, मार्गाचा लांबलचक, रस्त्यारीत व ओसाड पट्टा. ९ (फार वेळ एकाच स्थितींत बसण्यानें अंगाला येणारा) ताठरपणा, ताठरळा (क्रि० भरणें) 'बसून बसून पाठीला दांड भरला' १० (प्रां) मळ्यां तील) वाफा, ताटवा ११ (—पुन प्रां) (शिक्षा म्हणून केलेला दंड, (विरू) दंड (क्रि० मारणें) १२ चोवीस हात लांबीचा बांध, चोवीस हात लांबीचें परिमाण —कृषि २१३. १३ चित्त्याच्या गळपट्ट्यापासून कंबरपट्ट्यापावेतों पाठीच्या कण्या वरून बांधण्याची वेणी घातलेली सुताची दोरी —चिमा १३. १४ (गो) (आट्यापाट्या) सर्व पाट्यांना मधोमध विभाग णारी रेषा, दंड, सूर १५ (ना.) पाळण्याचा साखळदंड १६ एकेक मोतीं —शर [सं दंड] (वाप्र) **०काढणें**—(मनुष्य, जनावर इ०कास) खूप राबवून घेणें, लांगडणें, ताण देणें, पादाडणें सामाशब्द—**०पट्टा-टा**—पु १ एका हातात काठी व दुसऱ्या हातात पट्टा घेऊन खेळावयाचा एक मर्दुमकीचा खेळ (क्रि० खेळणें, करणें) २ सदर खेळ खेळण्याचें हत्यार [दांड+पट्टा] **०पाळें**—न लाकडाची मूठ बसविलेलें लाकडी पाळें **०पेंडाळा-ळें**—पुन १ (प्रदेश, जमीन इ०कांची) सीमा, मर्यादा, शींव, हद्द, परस्परसंबंधाची जागा, निकटपणा, संबंध २ (ल) विवाह अथवा इतर संबंधातील (दोन्ही पक्षाची) अनुरूपता, योग्यतेचा सारखेपणा, सारखी लायकी (क्रि० मिळणें, पुरणें, लागणें) [दांड+पेंडोळा=हद्द, बांध] **०मेंड**—पुस्त्री सीमा, हद्द, शींव, मर्यादा 'त्या गांवची दांडमेंड मारुतीच्या देवळापर्यंत आहे' [दांड+मेंड=मर्यादा, सीमा] **०यारी**—स्त्री (नाविक वें) काठीस ज्या मुख्य यान्या शृंगारवितात त्याच्या शिवाय आणखीहि बारीक दोरीच्या उपयाऱ्या असतात त्यांपैकीं प्रत्येक [दांड+यारी]

दाड—पु ताठरपणा —वि दाडगा, अडदांड, अडमुठा, मस्त 'दाडभाड गुराखी तुम्ही।' —रासक्रीडा २२

दाडक(ग)णें—उक्रि (दाडक्यानें) बडविणें; चोपणें, झोडणें; झोडपणी करणें [दाडें]

दाडक(ग)पण—न दाडगेपणा, अडदांडपणा, अडमुठेपणा, उद्दामपणा, असभ्य वर्तन [दाडगा]

दाडक(ग)मत—न हट्टानें स्वत च्याच मताचा पुरस्कार करणें, हट्टवादीपणा, हेकेखोरपणा [दाडगा]

दांडका, दांडकें-गें—पुन हात, दोन हात लांब वेळूचा तुकडा, दांडू, सोडगा [दांड]

दांडग(क)मस्त—वि दांडगा, आडदांड, अडमुठ्या, उद्धट, उर्मट [दांडगा+मस्त]

दांडगा—वि १ भक्कम, मजबूत, राकट २ धटिंगण, मस्त व आडदांड, दडेल, रगडया, अडमुठ्या 'अहर्निशाहि भांडला त्रिनवरात्र जो दांडगा।' –केका ३५ ३ हट्टवादी, हेकखोर, हेकड ४ धीट, साहसी ५ प्रचंड, राक्षसी, अवाढव्य, अजस्र (प्राणी, वस्तु इ०) ६ जाडेंभरडें, ओबडधोबड, तल्म नसणारें (सूत, वस्त्र इ०) ७ भरपूर, विपुल, पुष्कळ, जोराचा (पाऊस, पीक, वारा इ०) [दांड+गा प्रत्यय] ०उतार-पु फक्त उंच व बळकट मनुष्यासच कसें तरी उतरून जाता येण्याजोगा नदी, खाडी इ०काचा उतार, खोल व कठिण उतार [दांडगा+उतार] ०धिंग-वि आडदांड, रानवट, अडमुठ्या, राकट, रगडया, धटिंगण

दांडगाई, दांडगावें-गागा—स्त्रीनपु १ दांडगेपणाचें भाषण, वर्तन २ स्वेच्छाचार, स्वैर वर्तन, छांदिष्टपणा, उनाडकी ३ मस्ती, धिंगाणा [दांडगा]

दांडगी—स्त्री (गो) वालाचे वेल चढवावयासाठीं वेलाजवळ उभी केलेली मोठी काठी. [दांडगें]

दांडगेला—वि १ काहींसा मजबूत, बळकट २ थोडा राकट, उर्मट, उद्धट [दांडगा]

दांडणें—उक्रि शिक्षा करणें, (प्र) दंडणें

दा(दां)डदपट—स्त्री (चोर, थकलेलें कुळ इ०कास भिव विण्याकरिता केलेलें) क्रोधयुक्त, कठोर भाषण, आकसताळा, धाकदपटशा, दटावणी, धमकावणी [दांड-कें+दपटणें]

दांडपध—न (गो) मधली भिंत

दांडपेंड—स्त्री. (व) दळणवळण दांडापेंडा पहा

दांडय—स्त्री (कु) माशाची एक जात

दांडरों—पु (गो) १ केळीच्या पानाचा दांडा, दांडारा २ केळीचें सबंध पान, डाग [दांड-डा]

दांडरूव—न धर्मशास्त्र 'आगमु निम्हा दान्रूव। जाण पर्गे न पिएति आर।' –शिशु ८८ [सं दांड=दंडाममर्थी+रूव=रूप–शिशु टिपणी]

दांडवण-न—स्त्री खवल्या माशाची एक जात कन्हेरी –बदलापूर १३२

दांडसाकाळ—पु (कु) एक पिशाचदैवत

दांडसाळ, दांडळ—स्त्री चाळ, लांबचलांब इमारत, (विरू) दांडेसाळ दांडेसाळ पहा [दांडा+शाला=घर]

दांडळणें—उक्रि (युक्तीनें, कपटानें) फसविणें, चकविणें, भुरळ पाडणें, भुलविणें, भोंदणें [दांड दंड=लिंग, यावरून अश्लील प्रयोग]

दांडळणें—अक्रि (उभें पीक इ०काचा दांडा, देंठ) जाड व मोठा होणें [दांडा]

दांडा—पु १ (वेळू इ०काचा) जाड व आखूड तुकडा, काठी २ (पळी, ओगराळें, वेळणी इ०काची हातीं धरण्याची) मूठ, (कुदळ, कुऱ्हाड, वाकस इ० हत्यार धरून काम करावयाचें म्हणून त्याच्या नेढयात घालतात तो) लाकडाचा गोल दंड, काठी ३ पाट इ० कांचें पाणी जमिनींत न जिरता वहावें म्हणून जमीनीपासून उंच बांधलेली सारणी, प्रणाली, (व) मोटेचें पाणी बागेंत निरनिराळ्या ठिकाणीं नेणारा पाट ४ (मनुष्य इ०काच्या) पाठीचा कणा ५ (समुद्र खाडी इ०कांत तारू, गलबत यास अडथळा होण्याजोगा) रेती, खडक इ०काचा दंडाकार उंचवटा, दांडी ६ (डोंगर, टेकडी इ०चा) कणा, दंड, उंचवटयाची चिंचोळी व अरुंद रांग ७ नाकाचा कपाळापासून शेंडयापर्यंतचा उंच भाग ८ (नदीचा) धक्का ९ (समुद्रात गेलेला) जमीनीचा लांब व चिंचोळा पट्टा १० केळीचा घड ११ केळीच्या पानाच्या मध्यातून जाणारा देंठाचा लांब भाग १२ (नथ इ० दागिन्याचा) आकडा १३ (जमीन, इमारत इ०काचा) सुळका, शेंडा १४ माघी पौर्णिमेस होळीच्या स्थानीं उभा रोवतात तो एरंडाचा सोट १५ (घराचा) वासा, कडी, वहाल, तुळवट १६ यंत्र फिरविण्यासाठीं मूठ बसविलेली काठी –दार १७ (गो) कुळागराचा तुकडा १८ (गो) शूद्र स्त्रिया नाकांत लोंबता घालतात तो एक दागिना १९ (गो) चार हातांचें लांबीचें एक परिमाण २० (तंजा) भेंडाचा केलेला एक त्रिकोणाकृति अलंकारविशेष हा अलंकार स्त्रिया लग्न इ० मंगलप्रसंगीं वापरतात २१ (विणकाम) तातू जोडण्यासाठीं जी सांध असते तींत घालण्याचा वेळूचा एक तुकडा २२ (नाविक कों) गलबतास बाहेरच्या अंगास काठाखालीं वीतभर अंतरावर नाळव्या पर्यंत दोन्ही बाजूस ठोकतात ती लाकडाची गोल अथवा चौकोनी पट्टी २३ (अशिष्ट) लिंग, शिश्न (विशेषत घोडयाचें, लांब असणारें) दांडी पहा [सं दंड, हिं डांड, डाण, गु दांडो] (वाप्र) (घराच) **दांडेवासे मोजणें**-(एखाद्यानें) कृतघ्न होणें, उपकारकर्त्याचे उपकार विसरून त्याच्या नाशास प्रवृत्त होणें, नाश चिंतणें म्ह० दांडयानें पाणी तोडलें म्हणून निराळें होत नाहीं= रारी निवळल्या मैत्री लोकानीं कितीहि कळागती लाविल्या तरी नाहींशी होत नाहीं सामाशब्द- ०ईत–वि दांडगा, उर्मट धसक्या आडदांड [दांडा] ०पेंडा, पेंडोळा–पु दाट परिचय, आळख दांडपेंडोळा पहा ०मेंडा–पु शीव, हद्द, सीमा दांडमेंड पहा **दांडकरी**–पु (राजा कु) (सांकेतिक) (महाराच्या हातात नेहमीं काठी असते म्हणून) महार, ब्राह्मण

सोंवळ्याल असताना महार शब्द न उच्चारतां दांडेकरी म्हणतात दांडेपंडित-पु शास्त्राचें अध्ययन न करताहि उन्मत्त वादविवाद करणारा व प्रसंगविशेषीं दरारडी, काठ्यानीं मारामारी करण्यास तयार असलेला वाऊरट व हुशार मनुष्य [दांडा+पंडित] दांडेपाट-पु (धरण्याकरिता) दांडा, मूठ असलेला पाट, तिवई इ० [दांडा+पट्ट] दांडेपान्हवण-ळ-न १ गाय, म्हैस इ० कास काठीनें वडवून व न्हवण्यास दूध यावयास लावणें २(ल) (एखादास) मारून, बडवून त्याचें मन वळविणें; आपलें म्हणणें कबूल करण्यास भाग पाडणें ३ (सामा) झोडपणें, मार [दांडा+पान्हवणें] दांडेपाळ-स्त्री पाणी वाहून नेण्याकरिता, तसेंच शेतात खेळविण्या करिता उंच बांधलेला जो दांडा, त्याची पाळ, कड [दांडा+पाळ] दांडेपाळ-पाळें-स्त्रीन मूठ बसविलेलें लाकडी पाळें. [दांडा+पाळें] दांडेपूर्णिमा, दांडेपुनव-स्त्री माघ शुद्ध पौर्णिमा या दिवशीं होळीचा दांडा रोंवतात म्हणून हें नांव [दांडा+पूर्णिमा, पुनव] दांडेबोर-स्त्री बोरीची एक जात -न या जातीच्या बोरीचें फळ दांडेभुसा-दांडेदिंडपहा दांडेमार-पु दांड्यानें, काठीनें झोडपणें, बडविणें, चोपणें, मारणें, (क्रि० करणें) [दांडा+मार] दांडेमोडाक-न. (कु) माशाची एक जात दांडेविंड-न (कों) नदींत मासे पकडावयाचें एक प्रकारचें जाळें, याची दोन्ही टोकें दोन दांड्यास बांधलेलीं असतात (हा शब्द विशेषत रत्नागिरीकडे रूढ आहे दुर्गच्या बाजूस याच अर्थी दांडेभुसा हा शब्द वापरतात) दांडेसाळ-स्त्री अलग, चाळीसारखें लावलेलाव घर चाळ पागा, वगक [दांडा+शाला=घर] दांडेस्वार-पु आजारातून नुकताच उठून काठीच्या साहाय्यानें हिंडूफिरू लागलेला मनुष्य, हिंडता फिरता रोगी [दांडा=काठी+स्वार]

दांडार(व)णें-अक्रि थंडी, श्रम इ०कानीं शरीर ताठरणें, ताठ कळणें [दांडा]

दांडारा—पु १ (मनुष्य इ०काच्या) पाठीचा कणा २ (माड, केळ इ० काच्या) पानाच्या मधोमध असणारा टोंका पर्यंतचा दट्याचा लांब भाग ३ नाकाचा कपाळापासून शेंड्यापर्यंतचा उंच भाग, दांडा ४ दांडा या शब्दाच्या कांहीं इतर अर्थीहि योज तात दांडा पहा [दांडा]

दांडाविणें—सक्रि काठीनें बडविणें, ठोकणें चोपणें, मारणें [दांडा]

दांडाळणें—सक्रि काठीनें बडविणें, मारणें; दांडकणें

दांडाळतत—न (कों) मध्यें दांडारा पण अग्र नसलेलें केळीचें पान, काप, तुकडा अग्राच्या पानाला आगोतली किंवा मोनई म्हणतात [दांडा]

दांडी—स्त्री १ पालखीच्या वर वांकविलेला, मागें व पुढें सरळ असलेला व दोन्ही बाजूस (पालखी) उचलणारांनीं धरावयाचा वासा, दांडा, (ल) पालखी 'सर्वे साति लक्ष दांडिया। वारा लघु तेजिया।' -शिशु ३३४ २ (नांगर, पखर, कुऱ्हाड, इ० आउताचा) सोट, काठी ३ गाडीची धुरा ४ घोड्याचें शेपूट, घोड्याच्या शेपटीचा शुकरा, दुमणावरळचा शेंपटीचा भाग 'घोडि यांच्या दांड्या तोडल्या' -रा १५ ३०६. -विठ्ठलगीतास्वयंवर ६ १६ ५ (अशिष्ट) घोड्याचें शिस्न ६ वस्त्रें इ० वाळत घालण्या करिता उंचावर आडवी बांधलेली काठी, वासू इ० ७ताम्याच्या जुन्या हब्बूवरील दोन सरळ आडव्या रेषांपैकीं प्रत्येक रेष असल्या दुदाणी हब्बू छत्रपति शिवाजी महाराजांनीं काढला होता त्याच्या एका बाजूस दोन आडव्या रेषा असून दुसऱ्या बाजूवर तीन ओळींत अनुक्रमें 'शिव' 'राजछत्र' 'पति' हीं अक्षरें असत ८ तराजूची पारडीं ज्याला अडकवितात तो आडवा दांडा (ल) तराजू, ताजवा ९ समुद्रात लांबवर गेलेला जमीनीचा चिंचोळा भाग, दांड. उदा० (मुंबईजवळील) कुलाब्याची दांडी १० वल्ह्याचा पतिना, दांडा, यावरून वल्हेकरी, नावाडी ११ छत्री, पंखा इ० कास धरण्याकरिता लाविलेला दांडा, मूठ १२ वीणा, सतार इ० ततु वाद्याचा डेऱ्याच्या, भोपळ्याच्या वरचा तारा बसविलेला लांब डाचा भाग. १३ लाकडाचा तासलेला लांब तुकडा, वासा, फुळ वट १४ मोठी व लांबवर पसरलेली लाट १५ (महानु) वेढी. 'काळ लोहाचा दांडी। आधारु कां घालवे।' -माए ५९८ १६ कान, कडी (धरण्याची) १७ ओलावा शोषून न घेणारी व लौकर सुकणारी चढ जमीन, उंचवट्यावरील वालुकायुक्त बरड जमीन [दांडा लघुत्वानें] ०पूर्णिमा-पुनव-स्त्री माघ शुद्ध पौर्णिमा ह्या दिवशीं होळीचा दांडा रोंवतात म्हणून हें नांव पडलें, दांडे पूर्णिमा पहा [दांडी+पूर्णिमा, पुनव] ०वाला-पु १ तराजू हातात घेऊन माल तोलून घेणारा व देणारा २ वाणी; व्यापारी, उदमी.

दांडू—न विटीदांडू इ० खेळातील खेळण्याची ल्हान काठी, दांडकें [दांड]

दांडुका, दांडूक, दांडोका—पुन १ ल्हान काठी, दांडू २ फरा इ० मापावरून फिरवावयाचें दांडकें ३ आखण्याचा रूळ ४ ल्हान सोटा दांडका, दांडकें पहा [दांड]

दांडूपणा—स्त्री (व) दांडपणा, दांडगपणा [दांड+पणा]

दांडूल—न (व) कुळागराचा तुकडा, दांडा [दांडू]

दांडारा—पु १ दवंडी, डांगोरा, डंका (क्रि० पिटणें, फिर विणें) २ प्रसिद्धि, जाहीर करणें [स डिंडिम, हिं ढिंढोरी]

दांडोरें—न (सुतारकाम) ढकलें फोडण्याचें फळ्या जोडून केलेलें हत्यार [दांड=काठी]

दांडोली—स्त्री (काव्य) दौंडी डांगोरा पहा (क्रि० पिटणें, फिरविणें) 'अढळ असता बालाबोली। शोभनामाची वाढेल करी। निवरां नाईल दांडोळी। आम्हा आणि रुक्मिया।'

दाडाळ-ळी—स्त्री (ग्रां) १ ओळ, रांग, पगत जसें—एका धांडोळीनें निजणें-पडणें-बसणें-उभें राहणें २ अठंद प ल बचगाव इमारत, (विरू) दाडळ दांडळ पहा [दाडा+ओळ]

दांडोळा—पु (ग्रां) पानाचा मधला दांडा, देठ, रगा दाडारा

दाढ—स्त्री दांताच्या कवळींतील शेवटच्या मोठ्या दांतां पैकीं प्रत्येक यांचा उपयोग अन्न चर्वण करण्याचा आहे. 'घडानें काढूं ये मजि मकर-दाढेंत दडला ।'—वामन—स्फुटश्लोक (नवनीत पृ १३३) [स दंष्ट्रा, प्रा दाढा, गु दाढ, हिं डाढ, सिं. गढ] **दाढ बांधणें**-१ (मंत्र-तंत्र इ० च्या योगानें एखाद्याची) अन्न इ० खाण्याची शक्ति नाहींशी करणें 'माझें ऐकून भगीकडे जेवीनासें झालें आहे जमिणीनें त्याची दाढ बांधली यांत शंका नाहीं' २ (एखाद्याचें) तोंड, बोलणें बंद करणें; (एखाद्यास) निरुत्तर करणें **दाढ सुद्धां न भासणें**-(एखाद्याच्या) एका दाढेला अन्न इ० सुद्धां न पुरणें, खाद्य पदार्थ नें थोडीशी सुद्धां तृप्ति न होणें **दाढेंत सापडणें**-(एखाद्याच्या) तावडींत, कचाट्यांत, पेंचात सापडणें सामाशब्द— ॰**बंद**-पु (चित्त्यास) तोंड उघडतां न यावें म्हणून तोंडास घातलेला सुताच्या दोरीचा फास 'वाघ्याच वेळीं दाढबंद जरा सैल करितात'—चिमा १८ [दाढ+बंद=बांधण्याची दोरी] ॰**भर**—वि खातांखातां दाढ भरेल इतकें —शास्त्रीको 'यंदा ऊंस दाढ भर खावयास मिळाले नाहींत' ॰**शाळ**-वि दाढांबरोबर बाहेरच्या अंगास किंवा गालावर भोंवरा असलेला (घोडा) —अश्वप १९७ [दाढ+सं शृखला=सासळी] ॰**सांप(क)ळ**-स्त्री १ दाढांना होणारा एक विकार २ (घोड्याच्या) दाढेच्या सांध्यावर असलेला भोंवरा हा अशुभ मानतात —वि दाढेच्या सांध्यावर भोंवरा असलेला (घोडा), दाढशाळ पहा [दाढ+सासळी]

दाढ—स्त्री (कों) १ भाताचें रोप करावयासाठीं भाजलेली जमीन, शेताचा तुकडा २ (ल) भाताचें रोप करण्यासाठीं जमीन भाजण्यासाठीं तिच्यावर घातलेलें गवत, झाडोरा, इ० ३ (ल) वरीलप्रमाणें भाजलेल्या जमीनींत झालेलें भाताचें रोप ४ (उत्तर-देश) ज्यांत भात पेरून त्याचीं रोपें उगवल्यावर तेथून उपटून दुसरीकडे लावतात तें शेत [स दग्ध, प्रा दड्ढ]

दाढरणें—अक्रि (आंबा, गळ इ०) पिकल्यावांचून टणक, कठिण होणें, दाटरणें [स दृढतर]

दाढा—वि (काव्य) धीट, पराक्रमी, प्रतापी, बलाढ्य, गाढा [स दृढ प्रा दढ]

दाढावणें—अक्रि (व) रागावणें 'तो माझ्यावर भारी दाढावला'

दाढी—स्त्री. हनुवटीवरील केंस [स दाढिका, प्रा दाढिआ] (ग्राम) ॰**करणें**-हनुवटीवरील केंस काढणें, चेहऱ्याची हजामत करणें ॰**करविणें**-न्हाव्याकडून तोंडावरील, हनुवटीवरील केंस काढविणें, चेहऱ्याची हजामत करविणें **दाढीचा गधडा**-पु (तिरस्कारार्थी) लांब दाढी असलेला मनुष्य **दाढी, दाढी होटीं धरणें, दाढीला हात लावणें**-(एखाद्याची) विनवणी करणें, काकुळतीनें प्रार्थना करणें, खुशामत करून वश करणें 'ओटी पसरोनि धरितों मी दाढी । नरकांतुनि काढी येरदाचें ।'—मध्व ८३ **दाढी धरून टाचा, पाय तुडविणें**-(एखाद्यास) बाह्यात्कारीं स्तुतीनें मोहवून आतून (त्याचें) अनिष्ट करणें, मैत्रीचा आविर्भाव दाखवून घात करणें **दाढीस कांदे बांधणें**-एखाद्याची फजिती, अप्रतिष्ठा करणें (एखाद्याची) **दाढी हालविणें**-एखाद्याला रागानें दपटशा देणें, एखाद्याच्यावर ताशेरा झाडणें, एखाद्यास चिडविणें, डिवचणें **घडी घडी लांब दाढी करणें-मांडणें**-घडी घडी रागावणें, संतापणें (रागावलेला मनुष्य दाढीवरून हात फिरवीत असतो त्यावरून हा अर्थ) म्ह० १ एकाची जळत दाढी दुसरा तीवर पेटवितो विडी, (एकाच्या मिशीला आग लागली दुसरा म्हणतो मला दिवा लावूं दे)=दुसऱ्याच्या संकटाचा विचार न करितां त्यापासूनसुद्धां कठोरपणानें स्वतःच यत्किंचित् फायदा घेऊं पहाणाराविषयीं तिरस्कारानें ही म्हण योजतात २ दाढीस वेगळें आणि डोईस वेगळें (कोण देतो?) =मिळावयाचें तितकें मिळाल्यावरहि जर कोणी मनुष्य कांहीं तरी सबबीवर जास्त मागूं लागला तर त्याला जास्त कोण देणार? ॰**पाहून वाढणें**-बाह्य स्वरूपाकडे, पोषाखाकडे पाहून त्याला अनुरूप मानपान, आदरातिथ्य करणें सामाशब्द— ॰**डोई**-स्त्री दाढी आणि डोकें यांची हजामत (क्रि० करणें) [दाढी+डोई] ॰**दीक्षित**-वि (ल) दाढीवाला, मुसलमान [दाढी+स दीक्षित=यज्ञ, अग्निहोत्र इ०काची दीक्षा घेतलेला] ॰**मिशाचा**-वि दाढी आणि मिशा असलेला ॰**वाला**-वि मुसलमान 'दिल्लीचा दाढीवाला ।'—सप्रामगीतें १२१ **दाढुक**-न (व) १ दाढीवरून बांधलेला कपडा, वस्त्र 'दाढुक बांधल्यानें तो ओळखू आला नाहीं' २ दाढीला झालेलें गळू ३ (ना) (तिरस्कारार्थी) दाढी [दाढी+ऊक प्रत्यय] **दाढेल** वि मोठी दाढी असलेला **दाढ्या**-वि (तिरस्कारार्थी) लांब दाढी असलेला दाढीवाला [दाढी]

दाढा—स्त्री (कों) भाताचें बीं पेरण्यासाठीं भाजतात ती जमीन, दाढ पहा [दाढ]

दाढेरूं—न दाढेजवळ हिरडीला झालेला फोड [दाढ]

दाढेल—न (कों) वडे इ०कांचें तळण तळून शिल्लक राहिलेलें तेल, बढेल [स दह्-दाढ+तेल]

दाढ्या—पु दाढचा एक विकार, रोग [दाढ]

दाण—स्त्री (अन्नानें नित्यश भरावयाचें उदररूप पात्र) (तिरस्कारानें) खादाड माणसाचें पोट [फा दान्=स्थान, आगर बहुधा समासात उपयोग उदा० अत्तरदान पानदान]

दॅाण—न (गो) आम्बाड्या कैच्या मिठाच्या पाण्यांत घालून ठेवण्याचें लाकडी गोलाकार पात्र, डोण [सं द्रोण; प्रा दोण]

दाणयो—वि (गो.) अंगावर लाव पडे असलेला (वाघ), डाग्या

दाणा—पु १ धान्य २ धान्याच्या समुदायापैकीं, कणा पैकीं प्रत्येक कण, नग, व्यक्ति ३ धान्यकणाप्रमाणें असणारें मोत्यें, मणि, बीज, डाळिंबाचें बीं इ० ४ बरफी इ०काच्या ठिकाणीं साखर जमून जे कण होतात त्यापैकीं प्रत्येक ५ (कागद, चामडें इ०काच्या गुळगुळीत पृष्ठभागावर यणारी बारीक कणा सारखी फुगोटी, टेंगूळ, नक्षी ' खरान्याच्या आकाराच्या एका हत्यारानें कातडें उभें, आडवें, किंवा चोहोंकडून घासनात, म्हणजे त्यावर दाणा उमटतो ' —ज्ञाको क २६३. ६ (कापड इ० काच्या गाठीतील) प्रत्येक नग ७ उत्कृष्ट व एकेक नगानें विकले जाणाऱ्या आम्यापैकीं प्रत्येक नग ' आम्बे मुरब्यास दाणे शुमार पन्नास ' —रा २२ १०५ ८ किरमिजी रंगाचा कण ९ सीताफळाच्या सालीवरील डोळ्यापैकीं प्रत्येक १० एक प्रकारची जाडी साखर [सं धान्यक–दाणअ–दाणा तुल० फा दाना] (वाप्र) **दाणे टाकून कायदे शुजविणें**-पदरचें खर्चून मुद्दाम भाडणें लावणें इह० उतरंडीला नसना दाणा पण दादला असावा पाटील राणा सामाशब्द– ०**गल्ला**-पु धान्य धान्याचा साठा, कोठार ०**गोटा**-पु (व्यापक) धान्यधुन्य, धान्य, डाळी आणि इतर तत्सदृश जिनस ०**पाणी**-न १ निर्वाह, पोट भरणें; उपजीविकचें, निवाहाचें साधन २ ईश्वरानें नमून ठेवलेलें अन्नोदक ' आमचें दाणापाणी तुमचे पदरीं आहे म्हणून आम्हास तुम्ही पाळिता ३ दाणागोटा चारापाणी ४ मृताकरिता एक वर्षपर्यंत ब्राह्मणास पोंचविण्याचें धान्य व पाणी [दाणा+पाणी] ०**साखर**–स्त्री पुन्हा साखर काढून घेतल्यावर खालीं राहणारी तांबूस साखर कृषि ४८२ **दाणेआळी**–स्त्री १ धान्याच्या दुकानाची पेठ, गल्ली २ (पुणें ल) वस्त्यावस्ती दाणेबाजारांत वस्त्याची वस्ती आहे यावरून **दाणेकरी**-पु घाड्याच्या पागेला दाणा पुरविणारा मराठ्यांच्या अमदानींतील लष्करी अधिकारी —वि १ संसाराच्या निर्वाहास पुरून विकण्यास उरेल इतकें धान्य ज्याच्याजवळ आहे असा २ धान्य विकणारा दाणेवाला धान्यव्यापारी **दाणे दार**–वि १ ज्यांत दाणा उत्पन्न झाला आहे भरला आहे असें (कणसें इ०) २ कणीदार, रवाळ ३ ज्याच्या पृष्ठभागावर दाणे उठले आहेत असा (कागद, चामडें इ०) [फा दानादार्]

दाणा—वि १ धूर्त शहाणा, चतुर, दूरदर्शी, चाणाक्ष २ (व्यापक) उत्कृष्ट, गुणवान उत्तम फार चांगला (मनुष्य जनावर). 'मुलगा दाणा आहे ' 'पादशाहीस वर्तमान कळलें तेव्हा बोलिले कीं दुस्मान दाणा गेला '—मराचिथोरा ८५ [फा दाना]

दाणावणें–अक्रि (घोड्यानें) फार दाणा खाल्यामुळें (तो) कांहीं विकारानें, आजारानें युक्त होणें [दाणा]

दाणादाण—स्त्री १ पांगापांग, वाताहात, पांगणी फाका फाक, सैरावैरा पळणें, भगाभगी २ विस्कळितपणाची, गोंधळाची, पांगापांग झालेली स्थिति —वि विकीर्ण, विस्कळित सैरावैरा पळत सुटणारा [फा दाना–दाना] म्हण० बोंबडी मेला पिलें दाणादाण **दाणाहीन**–वि भूळधाण झालेला, नष्ट —शर

दाणालाख—स्त्री बोर, पिंपळ इ० झाडापासून निघणारी एक प्रकारची लाख

दाणी—पु. १ धान्यावरील कर वसूल करणारा अधिकारी ' देतुकेभा दाणी लोकु मेळुनु । वावुलिस्मु घ्यावया आले ठाकुनु ।' —शिपु २१८७४ २ सरकारास धान्य पुरविणारा ३ कराच्या रूपानें यणारें सरकारी धान्य ज्याच्या ताब्यांत असे तो अधिकारी ४ (वरील पेशावरून पडलेलें) एक आडनाव ५ धान्याचा व्यापारी [दाणा]

दाणी—स्त्री (गो) डागणी, सळई [दाहणी]

दाणी—स्त्री (एखादा जिनस ठेवावयाचें) पात्र, उपकरण, (स)आलय या अर्थाचा फारसी प्रत्यय उदा० अत्तरदाणी, गुलाबदाणी, चहादाणी [फा दान्]

दाणूस—स्त्री (गा) गाडीची चौकट साटी

दाणोडा—पु (ना) धान्य अस्ताव्यस्त सांडणें [दाणा]

दात—पु १ चावण्याच्या, फाडण्याच्या उपयोगी तोंडातील दृश्य अस्थिविशेषापैकीं प्रत्यक, दंत २ (ल) (फणी, करवत, दताळें इ० काचा) दाता, फाळ, नांगराचें टोंक डगाचें टोंक ३ हस्तिदंत 'सहदेव नकुळ घेउनि दातीं सिंहासनीं पृथा बसली।' —मोशांति ५४३ ४ द्वेषबुद्धि मत्सर, दावा, डाव दंश 'त्याचा दात आहे.' 'तो दात राखितो ' [सं दंत, पहा हिं दांत सिं डदु] (वाप्र) —**उठणें**–दातांनीं धरलेल्या पदार्थावर दाताच्या खोल्गट खुणा उमटणें ०**ओठ खाणें–चावणें** रागानें दातावर दात घासणें दातांनीं ओंठ चावणें, अतिशय चिडणें, रागावणें ०**काढणें–दाखविणें**–दात विचकून फिदिफिदी हसणें ०**किची खाणें**–(ना) (राग इ० कानीं) कचाकच, कडकड दात चावणें ०**किरकिटीस येणें**–विपन्नावस्था, अन्नानदशा प्राप्त होणें, अति निकृष्ट परिस्थितीनें ग्रस्त होणें ०**खाऊन–ओठ खाऊन**–मोठ्या रागानें व अवमानानें ' नरवर गरधरखरतर शर करकर दात खाउनी सोडी।' —मोशल्य २८४ ०**खाऊन–चावून अवलक्षण करणें**–(प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य नसतां) रागाचा दुबळा आविर्भाव आणून, शिव्याशाप देऊन स्वतःचें हसें

करून घेणें. ०खाणें-चावणें-(रागानें चडफडून, क्षोपेंत) दांतांवर दांत घासणें. ' कोपें खातात दांत या हेर।' -मोरो ४.२६. ०खीळ-खिळी बसणें-१ (सन्निपातादि दोषांमुळें) वरील दांत व खालचे दात एकमेकांस घट्ट चिकटून बसणें. ' रामनाम घेतां तुझी बैसे दांतखीळ।' -एकनाथ २ (ल.) निरुत्तर होणें; एखाद्या पुढें बोलतां न येणें. ०खोचरणें- दांताच्या फटींत, खळग्यांत काडी, कोरणी घालून अडकलेले अन्नाचे कण इ० काढणें. ०झिजणें-(ल.) निष्फळ उपदेश केल्यानें, केलेल्या विनवण्या व्यर्थ गेल्यानें, शिकविलेला विषय मूर्ख विद्यार्थ्यास न समजल्यानें तोंडाला फुकट शीण, श्रम होणें. ०धरणें-असणें-ठेवणें-राखणें-बाळगणें- (एखाद्याशीं) द्वेष, अदावत, मत्सर करणें; (एखाद्यावर) डाव धरणें, पूर्वीचें शल्य मनांत ठेवून (एखाद्याच्या) नाशासाठीं टपून बसणें. ०निसकीस येणें-त्वेष, स्फुरण, आवेश इ० कानीं युक्त होणें; जिवावर उदार होणें. ' मल्हारराव यांचे इरेनें दातनिसकीस येऊन मोठमोठे खेतांत येऊन जीवाअधिक केली.' -भाव ११. [दात+सं. निकष=घासणें] ०पडणें-(एखाद्याची) फटफजिती, नाचक्की होणें; पराजित, फजित होणें ०पाजविणें-एखादी वस्तु (विशेषतः खाण्याची वस्तु) मिळण्याजोगी नसता तिच्याबद्दल उत्कंठित, आतुर होणें. ०पाडणें-(एखाद्याची) फजिती करणें; (एखाद्यास) वादांत पराजित करणें; टोमणा मारणें; निरुत्तर करणें.' इतका खोटें बोलणारा तूं असशील असें मला वाटलें नव्हतें. नाहींतर दोन चार साक्षी ठेवून तुझे चांगले दात पाडले असते.' -त्राटिका अंक ४, प्र. ३. ०पाडून हातावर देणें-(अशिष्ट) (एखाद्याची) कंचरवस्ती काढणें; पारिपत्य करणें, उट्टें फेडणें (विशेषत धमकावणी देतांना उपयोग). ०लागप-(गो) पैसे पदरीं असणें; गबर असणें; खाऊन पिऊन सुखी असणें ०वठणें-लागणें- उच्चारलेला शाप(एखाद्यावर) फलद्रूप होणें 'त्याच्यावर त्या चेटकीचा दात वठला'=त्याला चेटकीच्या शापाचें वाईट फळ मिळालें, त्याला शाप भोंवला. ०वासणें-(ल.)हातीं घेतलेलें कार्य शेवटास नेववत नाहीं म्हणून निराश होऊन स्वस्थ बसणें. ०वासून पडणें-१ आजारानें अशक्त होऊन अंथरुणास खिळणें. २ मेहनत फुकट गेल्यानें हिरमुसलें होऊन बसणें. दात वासणें पहा 'वासुनि दात मुखांत दहांत पडे मति गाढ तमीं पचली।' -वामन-सीतास्वयंवर ११. ०विचकणें-१ उपहास करून हंसणें 'जो ऐसा प्रभु त्या जना न विचकूं दे दांत, बाइ रहा। वैकुंठींच सदा '-मोरोपंत. 'प्रेमदांत पावुनियां श्रम दांत क्षुद्र विचकिती कीं जे।'-भक्तमयूरकेका ६५. २ याचना करणें; कांहीं जिन्नस मिळविण्याकरितां एखाद्यास विनविणें. ०होंठ खाणें-चावणें-दात ओंठ खाणें पहा. दांतां ओठांवर जेवणें-चोखंदळपणानें जेवणें. दांतांखालीं घालणें- धरणें-(एखाद्यावर) करडा, सक्त अंमल चालविणें; कडकपणानें वागविणें; अतिशय छळणें; गाजणें. दांतांची मिरवणूक काढणें-(क्र.) (एखाद्यानें) स्वतःचें हंसें करून घेणें. दांताचें विष-न. मत्सरानें, जळफळाटानें काढलेले विषारी उद्गार; शाप; अभिशाप; शिव्याशाप. दांताचें विष बाधणें-१ (एखाद्याचे) शापोद्गार फलद्रूप होणें; दांत वठणें लागणें पहा. २ दुसऱ्यास बाधेल असा शाप देण्यास समर्थ असणें. दांतांच्या कण्या करणें-१ विनवण्या, याचना करून व्यर्थ उपदेश करून, शिकविण्याचा निरर्थक खटाटोप करून दात झिजविणें; तोंड शिणविणें. २ अनेकवार सांगणें, विनविणें. ' एक कावळा पासोडी घ्या म्हणून दांतांच्या कण्या केल्या.' -नामना ५४. दांतांच्या-कण्या हुगऱ्या होणें-व्यर्थ याचना करून, उपदेश करून, शिकविण्याचा निरर्थक खटाटोप करून तोंड शिणणें, फार व निरर्थक बोलावें लागणें.' हांका मारता मारता माझ्या दांतांच्या कण्या झाल्या.' -पकोघे. दांतावर मारावयाला पैसा नसणें-भगदीं अकिंचन, निर्धन असणें, होणें, वनणें; जवळ एकहि पैसा नसणें. दांतावर मांस नसणें-१ (ल) पैशाचें पाठबळ नसणें; दारिद्र्यानें ग्रस्त होणें. २ (दुसऱ्याशीं) भांडण्याचें, (दुसऱ्यास) इजा करण्याचें सामर्थ्य-अंगीं नसणें. 'उगीच भरीस भरल्याप्रमाणें लग्नात खर्च केला. आपल्या तर दातावर मांस नाहीं. कुटुंब एवढें थोरलें...असें शंकर मामंजींचें रडगाणें चालू होतें '-पकोघे. दांतास दांत लावून असणें-निजणें-बसणें-रहाणें-तोंड मिटून, कांहीं न खातां, उपाशीं असणें, निजणें, बसणें इ०. दांतीं येणें, दांतावर येणें- (एखादा) कार्यांत अपयश येणें, (व्यापार इ०कांत) नुकसान, तोटा येणें दांतीं तृण-तण-कडवाळ धरणें-मान तुकविणें; नम्रपणा स्वीकारणें, शरण येणें; पराजय कबूल करणें. दांतीं बळ धरणें-अतोनात मेहेनत, धडपड, नेट करणें; प्रयासानें, नेटानें काम करणें. दांतीं येणें-१ (एखाद्यावर) रागानें दांत-ओंठ खाणें; दात ओंठ खाऊन भांडण्यास प्रवृत्त होणें.' येरीस येरी ढकलून देती। येताति येबीवरि एक दांतीं।' -सारुह ७.६०. २ फार अडचणींत, पेचांत, येणें, सापडणें (एखाद्याचे) दांत त्याच्याच घशांत घालणें-(एखाद्याची) लबाडी बाहेर काढून त्याच्या पदरात माप घालून त्याची फजिती करणें, (एखाद्याची) लबाडी त्याच्यावर उलटविणें. सोन्यानें दांत किसणें- (ल.) पैशाच्या राशींत लोळणें हसतां हसतां दांत पाडणें- हंसून, गोड गोड बोलून फजिती करणें, टोमणे मारणें, निरुत्तर करणें, कुंठित करणें दांत कोरून पोटें पोट भरत नसतें-अल्पत्याच कामीं चिक्कूपणा करून चालत नाहीं. मोठ्या कार्यास क्षुद्र साधन पुरत नसतें; शुष्क बार्तीत फाटक्सर करून मोठा खर्च भागत नसतो. आपलेच दांत आपलेच ओंठ-१

घको. ४. २९

शिक्षा करणारा आपणच आणि ज्याला शिक्षा करावयाची तोहि आपल्यातलाच अशी स्थिति असते तेव्हा भांडणारे दोन्ही पक्ष निवाडा, शिक्षा करणाराला सारखेच जवळचे स्वकीय असल्यामुळें दोहोंपैकीं कोणाचेंहि वेवाईट करता येत नाहीं अशा वेळीं योज तात २स्वत च्याच दुष्कर्माचें फळ भोगताना स्वत लाच दोष द्यावा लागतो **खावयाचे दात वेगळे, दाखवावयाचे दात वेगळे**– हत्तीला दस्ताऱ्याचे बाहेर आलेले मोठे सुळे आणि चावण्या करिता तोंडात निराळे असलेले असे दोन प्रकारचे दात असत त्यावरून वर दाखवावयाचें एक आणि मनात भलतेंच असा वर्तनाचें अशा रीतीचें ढोंग म्ह० दात आहेत तर चणे नाहींत आणि चणे आहेत तर दात नाहींत =पूर्ण सुदैव कधींहि लाभत नाहीं, त्यात काहीं तरी कमीपणा असतोच एक गोष्ट अनुकूल आहे, पण तिचा उपयोग होण्यास जी दुसरी गोष्ट आवश्यक असते ती अनुकूल नसते अशा वेळीं योजतात सामासिक शब्द– ०इळा–पु दातरा दात पाडलेला कोयता ०कडी–स्त्री (राजा) दातखिळी (क्रि० बसणें) ०कस–स्त्री (तोंडातून निघालेले) शब्द, उद्गार, भाषण, विशेषत अशुभसूचक शब्द भाकित इ० बत्तिशी पडणें (क्रि० बाधणें, लागणें) [दात+कस] ०कस(सा)ई–पु नेहमीं अशुभ भविष्यें सांगणारा व ज्याचीं तसलीं अशुभ भविष्यें खरीं ठरतात असें मानलें जातें असा मनुष्य [दात+कमाई=खाटिक] –कसळ–ळी–कसाळ–ळी, किसळ–ळी–स्त्री १ एक सारखें नेहमीं दात खाणें, शिव्याशाप देणें तारेरा झाडणें इ० युक्त दुर्भाषण २ अभद्रसूचक, अशुभ भाषण, अमंगल भाषण बत्तिशी (क्रि० बाधणें) –वि १ नेहमीं दात खाणारा, शिव्याशाप देणारा, ताशेरा झाडणारा २ नेहमीं अनिष्ट अभद्र, अशुभ भविष्य सांग णारा बत्तिशी वटविणारा–रें (व्यक्ति, भाषण) **दातकसा ळीस येणें**–दात खाऊन असणें, येणें 'दात कसाळीस येऊन इमन आला' –रा १० ८१ [दात+कमाल=आयास, श्रम, छळ] ०किरकड्या–स्त्रीअव (व) दात खाणें, शिव्याशाप देणें, दांत किरकीट अर्थ १ पहा 'दांतकिरकड्या खाल्ल्या मास्यावर' ०किरकोट–किरकिरी–स्त्री १ दांत खाणें शिव्याशाप देणें (क्रि० देणें) २ (ल) हसणें, घुमेपणानें मौन धरून स्वस्थ बसणें (क्रि० देणें) ३ (बायकी भाषा) आर्जव विनवण्या, गयावया करून उसनें मागणें, दांतांच्या कण्या करणें (हिन्दी अर्थी अनेकवचनी प्रयोग) [दात+किरकीट=ध्व दात खाण्यानें होणारा शब्द] ०कणें–न (एखाद्याचें) नेहमीचें, नित्याच्या लागाचें अन्न, भत्ता [दांत+कणें=धान्य भाजीपाला इ० व्यापारी जिन्नस] ०कोरणें–दांतांत अडकलेला पदार्थ, अन्नाचे कण इ० काढून काढण्याची कांदी, त यें इ० धातूची अणकुचीदार लहान व बारीक सळई ०खिळी–खीळ–स्त्री १ सन्निपात मुळें वगैरे व खालचे दात परस्परात घट्ट बसून तोंड उघडतां न येणें (क्रि० बसणें, मिटणें, लागणें उघडणें) २ न बोलणें मौनव्रत [दात+खीळ=खिळा] ०घशीं–क्रिवि तोंडघशीं 'या राडा घरचाल्या सख्या तू पडशी दातघशीं।' –सला १० [दात+घसणें] ०घिसा–पु दात घासण्याचें औषध, दतमंजन, (विरू) दारशिणा, (व) दाष्टना पहा [स दंत+शाण] ०पडशा–गा–पडधा–वि १ ज्याचे दात पडले आहेत असा २ दात पडल्यामुळें विरूप दिस णारा [दात+पडणें] ०पडा–पु (गो) लहान मुलास दात आल्यानंतर, त्यावरून ओंवाळून मुलाकडून लुटवावयाच्या वड्यापैकीं प्रत्येक ०पडे शाढप–(गो) मुलास दांत आल्यानंतर लहान लहान वड त्याच्यावरून ओंवाळून त मुलाकडून लुटविणें. ०धण–न १ एक टोंक चावून कोवगास गोंडेदार केलेली दात घास ण्याची बाभळ निंब इ० झाडाची लहान काडी २ दतमंजन, दात घासण्यासाठीं केलेली पूड (व) दातवन ३ दातघिसा; दांतास लावून ते काळे करण्याचें औषध [स दन्तधर्ण प्रा दंतवण, गुज दातवण] ०वाकें न शाळीच्या काहीं आउताचें, अवजाराचे दात आत वाकविण्याचें एक हत्यार [दात+वाकणें]

दात—वि १ दमन केलेला, जिंकलेला २ ज्यानें इंद्रियांवर ताबा मिळविला आहे असा संयमी 'यहु शांत दांत विषय विरत तापसी महा।' –पापसंध्रम अंक १ 'शांतदांत तपस्वी पूर्ण। शुची धर्मिष्ट हरिभजनीं मन।' [सं]

दातकें—न दांतें असलेलें शेतकीचें एक आऊत दाताळें [दात]

दातर—स्त्री एक औषधी वनस्पति

दातरखिंड—स्त्री तोंडातले दात पडून झालेली खिंड [स दंतुर+म खिंड, दात+खिंड]

दातरडें—न काळ्या जमीनींतील गवत निंदण्याचें औत. –कृषि २७२ [दात]

दा(दां)तरा—पु १ (कोयता चाकू इ० कांच्या धारला पडलेला) कातरा; खांड, खाडारें २ (राजा कु) दाता या शब्दाच्या पहिल्या अर्थी रूढ असलेला शब्द [दात]

दातरा–द्या—वि वरचे दात ओंठाच्या पुढें असलेला (मनुष्य) [स दंतुर]

दातरी—स्त्री १ म्हातारपणीं उगवणारा दिसणारा एक दांत (क्रि० उगवणें फुटणें) २ लहान मुलास मुदतीपूर्व आलेला दांत (क्रि० उगवणें फुटणें) ३ विरळ दाणे असलेलें धान्याचें कणीस ४ मधून मधून दात पाडलेली फणी, दाताळें इ० [दांत] ०करणें–खिदळ (गमावाच्या) पगडून अंगावर येणें, वेडावणें

दातन्या—पु. (व) (सुतारी धंदा) कानशीचा एक प्रकार, ही कानस निमगोल असते [दांत]

दातवला-लें—न एक हस्तिदंती दागिना -शर -वि दाताचा केलेला, हस्तिदंती 'अस्थीचा वीटाळ होता स्नान केलें। धुवे दातवलें कासयासी।' -रामदासी -स्फुट अभंग ३३ (नवनीत पृ १५१)

दांतळणें—उक्रि (कों) दाते बसविणें, (रहाटगाड्याचें तुव इ०) न्यांनीं युक्त करणें, दांते पाडणें [दात]

दांतळी—स्त्री भाडें धरता, नेता यण्याच्या सोयीकरिता त्याच्या गळयास बांधलेली शिकाळीसारखी दोरी, दाताळी, शिंकाळी

दाता—वि १ देणारा २ दान करणारा दानशील, उदार, दान करण्याचा स्वभाव असलेला 'सत्यसंकल्पाचा दाता नारायण। सर्व करी पूर्ण मनोरथ।' -तुगा ३७३८ [स दा-दातृ=देणारा] **म्ह०** देई तो दाता न दई तोहि दाता

दांता—पु १ फणी, तिफणी, करवत रहाटगाडगें इ०कास असलेल्या दाताच्या आकाराच्या अवयवापैकीं प्रत्येक. (क्रि० पाडणें, घालणें, करणें) २ शेतातील चिखल सारखा करावयाचें एक प्रकारचें दाताळें ३ ज्याला केळीं लागतात त्या देठासारख्या कळयाच्या फणीच्या अवयवापैकीं प्रत्येक ४ (व्यापक) केळयाच्या फणातून (फणीच्या दाताप्रमाणें) लोंबणाऱ्या केळयापैकीं प्रत्येक ५ केळफुलातील एक स्वचिक रोंचन, ततूच्या आकाराचा अवयव विशेष, पोंग्यात असताना केळयाच्या टोंकापासून लोंबणारा ततु समूह, केसर, फूल ६ पुरें न भरलेलें, मध्यें थोडका गीर असलेलें केळें ७ (कु) कपची, ढलपा, ढलपी, (क्रि० निघणें) ८ (मुंबई) न विभागला जाणारा पदार्थाचा कण ९ (गो) जमीन उकरण्याची लांकडी फणी १० (गो) शवया, चकल्या इ० करण्याचा साचा [दांत] **दातेकड-न** (कों) रहाटगाडग्याच्या तुब्यास जोडलेलें, दाते पाडलेलें लाकूड [दाता+कडी] **०दातेफळी**—स्त्री (राजा) शेतातील चिखल सारखा करण्याचें दाते बसविलेलें एक अवजार, दांता अर्थ २ पहा [दाता+फळी]

दांताड-डी—नस्त्री (तिरस्कारार्थी) बत्तिशी, दातांची कवळी, दानावळी (क्रि० पाडणें फोडणें उतरणें मारणें, दवणें, हालविणें, विचकणें) [दात]

दातार—वि (काव्य) उदार, दानशूर धनी, दाता 'धाव तुक्याचा दातार आळगिला वर्गी।' -तुगा १२२ [स दातृ]

दातावणी—स्त्री (कों) तुवे इ० दातळण्याची क्रिया [दाताविणें]

दांताव(वि)णें—उक्रि दातळणें, दाना बसविणें दात्यांनीं युक्त करणें (रहाटाचें तुव इ०) -अक्रि (एखादावर) रागानें दातओंठ खाणें, जळफळणें [दात] **दांतावून बोलणें-दांत** ओंठ खाऊन बोलणें

दाताळ—न (जमीन सारखी करण्याचें, जमीनीवरील गवत इ० गोळा करण्याचें, बागाईत व निराईत शेती या दोहोंसहि उपयोगी) दाते असलेलें एक आऊत, दंताळें पण [दात+स आलय=घर म आळ-ळें]

दांताळ—वि वरचे दात पुढें ओंठाबाहेर आलेला (मनुष्य), दंताळ २ नेहमीं अनिष्ट, अशुभ बोलणारा भाकित करणारा [दांत] **०पुरी**—स्त्री (ल) १ दतावली, दाताची कवळी, दतपंक्ति २ दात ज्यात बसलेले असतात त्या हिरडया, दाढा [दात+पुरी=नगर] **०पुरी ओसाड होणें**-दात पडून तोंडाचें बोळकें होणें

दाताळणें—उक्रि १ दात लावणें, दातानीं चावणें, कुरतडणें, ओढणें, हिसडा देऊन तोडणें २ फाजील बडबड करून (एखादी) गुप्त गोष्ट न कळत बाहेर फोडणें, तोंड पाघळणें

दांताळी—स्त्री दतपंक्ति, बत्तिशी 'वर्ती करून दाताळीं। श्वान पुन हाडें चगळी।' -दा ५ ३ ६१ [दात+स. आली= राग, ओळ, अथवा स आलय घर, दात+म आळी]

दांताळी—स्त्री भाड्यास बांधलेली शिंकाळी दातळी पहा

दांताळें—न फणीसारखें दाते असलेलें शेतकीचें एक अवजार याने मळयात पीक पेरल्यानतर वाफे व सऱ्या तयार करितात दाताळ पहा [दात]

दांतिरा—वि दात पुढें आलेला, दंताळ, दाताळ 'दांतिरें बाचिरें घानाळ।' -दा ३ ६ ४३ [स दतुर]

दांतुरडी—स्त्री १ (तिरस्कारार्थी) दाताडें, दतावळी (अनेकवचनीं प्रयोग) 'दातुरडया काढून हासतोस काय!' २ (लहान मुलास आलेला) नवीन लहान दात (अल्पार्थी प्रयोग) [दात]

दातुरी—स्त्री (महानु) (थडी इ० कानीं) दात वाजणें, कुडकुडणें 'दातुरी पचभूताची।' -भाए ६०२ [दांत]

दातूर—पु एक वृक्षविशेष

दातृत्व—न उदारपणा औदार्य दानशूरता, दातपणा [स]

दा(दा)तें—न (गा) जातें

दातोणी—स्त्री (गो) फणी [दांत]

दातान—न (व) दातवण दतमंजन [दातवण]

दानारी-रें—स्त्रीन दात दाताडें दतपंक्ति -दार [दात]

दाताळा—न एक प्रकारची मासळी

दाताळ्यो—स्त्री. (गा) दातवडा पहा

दात्या—पु रुपकिंग ताच्या मुगीची एक जात

दात्या—पु रवें अर्थी दाना पहा

दात्याळ—न सव ओढण्याचे दात असलेले पत्रडें, दाताळ, दाताळें पहा [दात]

दांत्रा—पु. करवत, फणी इ० कांचा दांता. -वि. दातरा; दाताळ; दांतरा (-वि.) पहा. [दातरा]

दांत्रा—नअव (गो)विळीचे अणकुचीदार दांत.खवणीचा दांत.

दात्री—स्त्री. (कु. गो.) एक झाड. याच्या पानास कात्रे असतात. [दात]

दाथर—पु. १ (दोन पदार्थांमधील) गवत-पाल्याचा थर; मोदक इ० वाफेनें शिजवितेवेळीं पातेल्यांत पाणी घालून त्यात गवत, पानें इ० कांचा घालतात तो थर. -ज्ञा ९.३३१. 'विष्ठा मूत्राच्या दाथरीं। नवमासवरी उकडिजेति।' -एभा ७.१४७. २ उकाडा; उनारा; वाफारा. ३ थर. ४ बांधकाम करतेवेळीं दगड, विटा इ० कांवर देतात तो मातीचा, चुन्याचा थर. ५ दद्रु; दराद; नायटा. [सं. दृढ+स्तर] ०वडा-पु. (ना) आंत पाणी असलेल्या भांड्याचें तोंड वस्त्र इ० कानें बांधून भाड्यांतील वाफेवर शिजवलेला नरम वडा; फुंडका. [दाथर+वडा]

दाथरा—पु. नायटा; दराद; दाथर अर्थ ५ पहा.

दाथरी—स्त्री. आच्छादन. दादरा अर्थ १ पहा.

दाद—स्त्री. १ दुर्बलानें वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडे आपली तक्रार कळविण्यासाठीं मिळविलेला प्रवेश, मुलाखत, वर्दी. २ तक्रार; फिर्याद. (क्रि० लावणें; लागणें) ३ (वरिष्ठ अधिकाऱ्यानें तक्रार इ० ऐकून केलेला) तक्रारीचा बंदोबस्त, इलाज, उपाय (क्रि० देणें).४ न्याय, इन्साफ 'हा चालवून तुमची किस्त अदा करावी तर न्याय-दाद नाहीं' -रा ५.१२७ ५ (कायदा.) पक्षकार स्वत ज्या हक्काबाबत कोर्टाकडे करतो ती मागणी, विनंति [फा. दाद्; सिं. दादु] ०घेणें-तक्रार ऐकून न्याय देणें. ०देणें-अधीन होणें, स्वत वर दुसऱ्याचा पगडा बसवूं देणें, (एखाद्यापुढें) स्वत.चा कमीपणा कबूल करणें (अकरणरूपी प्रयोग केल्यास व दाद या शब्दाच्या मूळच्या अर्थास अनुसरून) तक्रारीकडे दुर्लक्ष करणें, तक्रारीचा बंदोबस्त न करणें असा अर्थ; त्यावरून (ल) न जुमानणें; न गणणें, हार न जाणें 'हा झोंबी खेळण्यात अथवा कोण त्याहि कामात कोणास दाद देत नाहीं.' 'किल्यावर गोळीबार फारच केला पण किल्ल्यानें दाद दिली नाहीं.' **दाद ना फिर्याद**-अन्यायाबद्दल तक्रार करण्याची अथवा न्याय मिळविण्याची सोय वण, गैरसोय, पंचाईत इ० कास उद्देशून योजावयाचा वाक्प्रचार. सामाशब्द- ०पुस-स्त्री (कु.) चौकशी, विचारपुस. [दाद+पुसणें=विचारणें] ०महाल-पु. लोकांच्या तक्रारी ऐकण्याचा दिवाणखाना, जागा. [दाद+महाल=दिवाणखाना] **दादी फिर्यादी**-वि. न्याय, दाद मागणारा. 'या उपरी कोणी दादी-फिर्यादी आल्यास हुजूर पाठवावे' -रा ७.१९. —

दाद—स्त्री गजकर्ण, दराद [सं दद्रु; प्रा दद्दु; हिं. दाद]

दादगा-ग्या—पु. (तंजा.) पुरुष, पुरुषमंडळी [दादला ?]

दादड—न. गजकर्ण; दराद. [दाद] **दादडणें**-अक्रि. (शरीर) गजकर्ण इ० कानीं विकृत होणें. [दादड=गजकर्ण]

दादड—स्त्री. (कों.) १ भातांत उगवणारें जाडें-भरडें गवत. २ भातातील जाडें पळिज, न भरलेलें लोंबट.

दादभाई—पु. दायाद, भाऊबंद. [दायाद+भाई]

दादर—पुं जिना, सोपान. 'आईकें प्राणाचा हात धरूनी। गगनाची पाउटी करूनी। मध्यमेचेनि दादरेहुनी। हृदया आली।' -ज्ञा ६.२७१. २ जिना बंद करावयाजोगें जिन्याच्यावर आडवें पाडावयाचें दार, लांकडी झडप. ३ नदी इ०कावर, खालून वहातें पाणी राखून केलेला लाकडी, दगडी पूल; (सामा.) पूल ४ (प्रथम मुंबईंत रूढ) शिडीसारखा काढतां-घालतां येणारा लाकडी जिना. [सं. दर्दर ? प्रा. दे. दद्दर=शिडी; गु. दादर]

दादर—न. १ गजकर्ण; दराद. २ घाम इ०कानीं शरीरावर उठणारा दाट पुरळ, गाध. [सं. दद्रु]

दादर—स्त्री. (खा. व. नाशिक) शाळू, जोंधळा; जोंधळण. रब्बीच्या पिकांपैकीं एक पीक.

दांदरघाई—स्त्री. (व.) कांगाई; कांगावा. 'तूं आपली दांदरघाई लावूं नकोस.'

दांदरणें—अक्रि. (ना. व.) घाबरून जाणें; भीतीनें गोंधळून जाणें; धांदरणें. धादरणें पहा.

दादरा—पु १ भांड्यातील पदार्थ झांकलेला रहावा म्हणून भांड्याच्या तोंडास पान, वस्त्र इ०कांचें बांधतात तें आच्छादन. २ धूर बाहेर जावा, किंवा घरात उजेड यावा म्हणून घराच्या छपरास ठेवावयाचें छिद्र, गवाक्ष, धाब्यातील झरोका. ३ (राजा). (ल.) अतिशय थंडीमुळें कानास बसणारा दडा; कान बंद होणें; कानठाळी. (क्रि० बसणें). ४ जिना बद करण्यासाठीं जिन्यावर आडवें पाडावयाचें दार, झडप; दादर. ५ खिडकी; भोंक; भगदाड ६ (व) जिना, दादर पहा. [दादर]

दादरा—पु (संगीत). एक ताल. याच्या सहा मात्रा व दोन विभाग असतात. [सं दर्दरिका; प्रा. दद्दरिया=वाद्यविशेष; सिं. दादुरु]

दादरी—स्त्री. (सोनारी) चांदी, सोनें इ० तोडण्याची छिनी. [स. दु-दर, दर्दर]

दादरी—स्त्री. (कु) पूर, दादरा पहा.

दादरी—स्त्री. एक जंगली झुडप.

दादला-ल्या—पु १ नवरा; पति. दादुला पहा. २ (गो) पुरुष; नर. [दादा+ला प्रत्यय] म्ह०- दादल्यापेक्षां बायको मोठी मुसळ घेऊन लागे पाठीं सामाशब्द- ०बाइकें-बाईलें, ०बायकें-लें-न नवराबायको, पतिपत्नी. [दादला+बायको]

दादलोजी-पु नवरा, पति. [दादला+जी(आदरार्थी) प्रत्यय]

दा दा—गाडी हाकताना बैलानें चालावें म्हणून त्यास देण्याच्या इशाऱ्याचा शब्द 'इरिरी पोपो, दा दा ह्या ह्या!' शब्द [ध्व दा द्वि]

दादा—पु १ वडील बधु धनी, मालक, प्रतिष्ठित गृहस्थ वडील मनुष्य इ०कास आदरानें सबोधण्याचा, किंवा बोलताना त्याच्यासबधीं योजावयाचा शब्द व्यावहारिक नाव कृष्णभट दादा, रामाजीपत दादा, इ० ' २ राघोबादादा याव १२ २१७ ३ (क) मोरोबादादा फडणीस –ख ३२५० ४ (ल) बैल –हाच मुलाचा बाप 'कृषिकर्मी जुपिले' जसे दादा।' [लहान मुलाचा प्रथम ध्वनि–दा दा तुल० स तात इ डॅड, डॅडी] **०बाबा–पुता–करणें–सौम्य**, गोड भाषणानें एखाद्याचा राग घालविण्याचा प्रयत्न करणें, तुळुतुळु करणें, आर्जव करणें **म्ह०** दादाचें बळ वहिनी जाणें=दिरानें भावजयी मार्फत भावाला वळवावें कारण तिला त्याचा स्वभाव ठाऊक असता याअर्थी

दादा—पु मवाल्याचा पुढारी –वि (मुबई–मजुरात रूढ) लुच्चा, मवाली, लब्धप्रतिष्ठित **०गिरी**–स्त्री लुच्चेगिरी, फसवेगिरी

दादी—स्त्री स्त्रीला आदरानें सबोधण्याचा, उल्लेखिण्याचा शब्द [दादा, सि दादी]

दादुरडी—स्त्री एक जातीचा वेल

दादुला—पु (काव्य) १ दादला नवरा, पति दादला पहा 'उनसु कल्पना नव्हे तो भ्रम। खसम अहकार दादुला।' –तुगा ११६ २ मर्द, वीर शूर पुरुष 'एका उभयाचि प्राण गेले। चागाच दात बैसले। विरुदाच दादुले। हिंवताती।' –ज्ञा १ १३५ [दादला] **दादुलेपण**–न १ नवरपणा, नवऱ्याचा हक्क २ स्वामित्वाचा अधिकार 'राऊळभुवन माग अतराळीं। कवडे उकळीं भूतळीं। रोगी माग सातें पाताळीं। दादुलेपणें।' –शिशु १६० ३ पुरुषत्व मर्दपणा पौरुष 'जरी तुमचें दादुलेपण। नपुसकाहूनि हीन।' –एरुस्व ८ ६ [दादला+पण प्रत्यय]

दादूपंथी—वि दादू नावाच्या सत्पुरुषाचा अनुयायी, दादूच्या संप्रदायाचा [दादू+पथ=मार्ग संप्रदाय]

दादाड—(गा) डांग, उडून चावल्यानें आलेली गाथ दादड पहा

दान—न १ देणें देण्याची क्रिया धर्मार्थ बक्षीस वगैरे देणें (समासांत) विद्यादान–धनदान–कन्यादान इ० २ (कायदा) काहीं मोबदला न घेता एखाद्यानें दुसऱ्यास आपली स्थावर किंवा जंगम जिनगी, मिळकत पुरुष धर्माप करून टाकण्याचा व्यवहार –पक्षा ३६ ३ (सामा) स्वत ज्या मालकीची वस्तु दुसऱ्यास निरपेक्ष बुद्धीनें देणें वगैरे बक्षीस धर्मादाय ४ (सोंगट्याच्या खेळात) फासे घरंगळते जमीनीवर टाकून ते स्थिर झाल्यावर त्याच्या वरील पृष्ठभागावर दिसणाऱ्या ठिपक्याची संख्या डाव जसें –पववारा तेरा, छ तीन नऊ दस दोन बारा इ० (क्रि० पडणें, देणें) ५ माजलेल्या हत्तीच्या गंडस्थळातून वाहणारा मद [स] **म्ह०** (गो) दानावर दक्षिणा =दक्षिणेवाचून दानाची सांगता होत नसते त्यावरून मोठ्या नुकसानीच्या भरीस आणखी थोडेसें नुकसान झाल्यास ही म्हण योजतात सामाशब्द–**०धर्म**–पु (व्यापक) पुण्य प्राप्त्यर्थ केलेलें दान ब्राह्मणभोजन, विहिरी खणणें, धर्मशाळा, देवळें बांधणें इ० परोपकाराचीं धार्मिक कृत्यें परोपकारार्थ केलेला द्रव्यव्यय, दान देण्याचें धर्मकृत्य [दान+धर्म] **०पत्र**–न देणगीपत्र, देणगीखत, जमीन इ०काचें दान केलें असता तें चालावें म्हणून दाखल्यासाठीं करून दिलेलें पत्र सनद 'दानपत्र धरिलें महानुभावें।' –दावि ४२० [दान+पत्र=कागद] **०पात्र**–वि विद्या तप इ० गुणामुळें दान देण्यास योग्य असलेला (ब्राह्मण, मनुष्य) [दान+स पात्र=भाडें, (ल) योग्य स्थान] **०प्रतिभू**–पु (कायदा) विकलेल्या मालाबद्दल, कर्जाऊ–उसनवार दिलेल्या पैशाबद्दल ठेवावयाचा जामीन, मालजामीन पहा [दान+प्रतिभू=जामीन] **०विधि**–पु १ दान करण्याचा, देण्याचा विधि २ कर्ज द्यावें कीं देऊ नये यासबधीं विचार 'दानविधि व अदानविधि हे दोन प्रकार धनकसबधीं होत' –ज्ञाको (क) १११ [दान+विधि] **०वीर**–वि सढळ हातानें दान करणारा दान देण्यात उत्साही; कर्णासारखा उदार [दान+वीर] **०शील**–वि दानधर्माकडे मनाचा कल, प्रवृत्ति असलेला [दान+शील=स्वभाव] **०शूर**–वि दान देण्यात शूर, उत्साही, दानवीर **दानाध्यक्ष**–पु दानधर्मखात्यावरील मुख्य अमलदार [दान+अध्यक्ष]

दान—स्त्री (व) रस्ता, चाकोरी

दानखह—न (हैद्रा व) लुगडें

दानत—स्त्री १ धर्मबुद्धि, उदारपणा २ सद्वर्तन नक्की, सचोटी प्रामाणिकपणा दानत अमेहि रूप आकळलें [अर दियानत्] **म्ह०** जशी दानत तसें फळ=आपल्या शीलाच्या बरवाईपणावर मनुष्यास बरें किंवा वाईट फळ मिळतें सामाशब्द– **०दार**–वि प्रामाणिक शीलसपन्न सचोटीचा [दानत्+फा दार प्रत्यय] **०दारी**–स्त्री प्रामाणिकपणा सचोटी नक्की

दानव—पु (कश्यपपत्नी दनु हिचा पुत्र) दैत्य असुर राक्षस [स]

दानवा–वें, दानवार—पुन गाइळ, काडू गांडपळ, दवा

दाना—वि शहाणा, गुण चतुर दाणा (–वि) पहा त्यास अपना दाना दूरदर्शी आहन –ग १ ४०३० आप नला नागाहा' –इर्ग १८६ [फा दाना]

दानाई—स्त्री अक्कल शहाणपण सुज्ञपणा 'हे गाय करणें दानाई व दूरन्देशीपासोन दूर आहे ' रा २२६१ [फा]

दानाकेश—पु थंडीच्या दिवसांत वापरावयाचें रव असलेलें व कलावतूचें काम केलेलें एक प्रकारचें ऊबदार वस्त्र सकेदाचर्म [फा दानइकेश]

दानाधिसपट—स्त्री (गा) दाणादाण, वाताहत

दानाफान—स्त्री (व) दाणादाण

दानी—वि दाता; देणारा उदार (समासांत) मोक्ष–जीव–वरदानी–सुख–दानी इ० [स]

दानीय—वि १ दान देण्यास पात्र योग्य (मनुष्य) दान पात्र २ देण्यालायक (वस्तु इ०) [स]

दान्य—वि १ दान देण्यास योग्य, दानपात्र २ (ल) भिकारी 'पहिल्या पायरीं पाय दिला तिथ दान्य भेटला दान मागू लागला'—बदलापूर ८३ [दानीय अप]

दाप—पु दाब पहा

दापका—पु (व) सापळा पिंजरा

दापखुर—पु (व) खाचर गाडी इ०कांचा सांगाडा बैठक आंखाला जोडणारा मधला लोखंडी लाकडी खुर दाबखीळ [दाब+खुर]

दापणें—सक्रि १ दाबणें दटावणें दपटशा, जरब देणें २ नाश करणें ठार मारणें 'दापिति अन्योन्य बळें वीर जसें व्याघ्र धनुकळपातें।'—मोकर्ण ३० ७७ 'भटासि भट समरीं परि न वातरा दापिती।'—केका ७९ ३ इतर अर्थांसाठीं दाबणें पहा [स दम्]

दापणें—सक्रि दवविणें [स दापन=देवविणें]

दांपत्य—न १ पतिपत्नीसंबंध वधुवरनातें स्त्रीपुरुषाचें परस्पर नातें २ जोडपें पतिपत्नी मेहुण [सं]

दापित—वि १ शिक्षा दिलेला सांगितलेला (मनुष्य) २ कोर्टानें निवाडा निकाल करून दवविलेला (जिनस देणें इ०) [स]

दापिता—वि १ धमकी दमवणी जरब देणारा 'शका सहा प्रतापें मदिपूचा दापिता महानिकर।'—मोभीष्म १२ ६७ २ हट्टी गर्विष्ठ 'दापीतआ देवाचा जगदळा। पळाळिभा देवांचा पाळा। तू गोपिनाथा।'—शिशु १५५ [दापणें]

दाप्य—वि १ ज्यास शिक्षा द्यावयाची असा शिक्षा देण्यास योग्य (मनुष्य) २ (न्यायाधीशानें) निवाडा निकाल करून द्यावयाचा (जिनस इ०) [स]

दाब—पु १ दडपण वजन 'त्या पत्रावळीवर कांहीं तरी दाब ठेव म्हणजे ती उडणार नाहीं' २ (कागद इ०) दाबून ठेवण्याचें साधन; चाप ज्यावर दाब घालून दार छत्री खिशांतील घड्याळ इ०कांची उघडझाप नियंत्रित करितात तें खुंटी खिळा घोडा कमान इ०सारखें साधन दाबखीळ दाबखोल ३ दड पणें खालीं घालणें रेटणें पायमल्ली ४ दबकावणी दबावणी धमकावणी दटावणी खस्सारणी ५ धाक दरारा 'लहान मुलांना कोणाचा तरी दाब पाहिजे' ६ स्वार दवावा सलाबत ७ पोटावर पट्टी बांधण्याकरितां केलेला कापड इ०काची पट्टी अंडवृद्धीचा उपद्रव असल्यास आवळण्याकरितां केलेला चांदी इ०धातूचा प ! (क्रि० घालणें बांधणें) ८ (गंजिफाच्या खेळांत) दुसऱ्याची तल्फ दावण्याचा एक प्रकार ९ (शाप) एका पदार्थास ढकललें असतां दुसऱ्याचें परिस्थावर उत्पन्न कार्य घडतें आणि त्यामुळें दोहोंच्या संभ्रम ज्या प्रेरणेचें कार्य घडू लागतें ती क्रिया —वस्थि २ (इ) प्रेशर १० चेपणी (इ) कॉम्प्रेशन ११—स्त्री (क्रिया देवाच्या मूर्ति इ०कांच्या) कंबरेंत घालण्याचा सोनें रुपें इ० धातूचा पट्टा मेखला 'मणि खचिता दाब रविद्युति घणघणित रम्यनादा वरवी।' —मोकृष्ण १६ —शिवदि १६७ [हिं दाब; तुल० स दम् दभ्–पुढें रेटणें] सामासिक श०– ०काम–न (मातीकाम) माती तयार केल्यावर साच्यांत गोळा दाबून आकृति तयार करण्याचें काम [दाबणें+काम] ०खीळ दाबखीळ–स्त्री १ ज्यावर दाब घालून दार छत्री खिशांतील घड्याळ इ० कांची उघडझाप नियंत्रित करिता येते तें खुंटी, खिळा घोडा कमान इ०सारखें साधन दाब अर्थ २ पहा २ गाडीचा आख व आखरी यांना जोडणाऱ्या दोन लोखंडी खिळ्यांपैकीं खुंट्यांपैकीं प्रत्येक (सामा) पदार्थांमधून जाऊन त्यांना आवळून धरणाऱ्या खुंट्यांपैकीं प्रत्येक [दाब+खीळ–खिळा खुंटी] दाबाचा प्रेस–पु कांहीं वस्तू कागद इ० दाबून ठेवण्याकरितां केलेलें यंत्र दाबणयंत्र 'कागद छापल्यावर त्याच्या दोन्ही बाजूंस टाईपाचा दाब उठलेला असतो व असल्या स्थितींत पुस्तक बांधल्यास तें फार बोजड होतें म्हणून कागदावरील दाब जाण्यासाठीं त्यांना या प्रेसांत दाबांत ठेवावें लागतें'—मुद्रण ५९ ०।बाचें कलम–न झाडाच्या कलमाचा एक प्रकार 'घडवंचीसारख्या उंच वस्तूवर खापरी कुंडी आंत माती भरून ठेवून तींत झाडाची फांदी दाबून बसवितात व त्या फांदीस मातींत मूळ फुटलें म्हणजे तें झाड सोडवून लावतात असा कलम करण्याचा प्रकार'—कृषि ६८६

दाबडणें—सक्रि तांगडणें सक्त मेहनत करून घेणें फार राबवून घेणें दामटणें दपटणें पिटणें (जनावर इ०) तावडणें पहा

दाबण—न (एखादा पदार्थ कागद पत्रावळ इ०) दाबून ठेवण्याकरितां (त्यावर) ठेवलेलें वजन; जड पदार्थ इ० [दाबणें]

दाबण—न (गा) अतिशय कोंवळा फणस कुयरी 'फणसाला अद्याप दाबणें आलीं नाहींत' [दाब]

दाबण—पुन (गा) (सोनारी) बारीक मण्यास भोंक पाडण्याचें हत्यार दाभण पहा

दावणी—स्त्री. दावण्याची क्रिया. [दावणें]

दाव(भ)णें—न. (गो.) दारूच्या उपयोगी पडणारें एक प्रकारचें मातीचें भांडें.

दावणें—सक्रि. १ (एखादा पदार्थ हात इ०कांनीं) दडपणें; वजन घालून दडपून ठेवणें; चेपणें. २ धमकावणें; दटावणें; दपटशा देणें, भेडसावणें. 'ज्याच्या अंगीं खरी वीरश्री आहे त्यास प्रसंगीं लोकांनीं अनेक गोष्टींनीं दाविलें तथापि तो राहणार नाहीं.' ३ (ल.) (एखादी गोष्ट) गुप्त राखणें; दडपून ठेवणें, छपविणें. 'साधूंस दुसऱ्याचें उणें समजलें असताहि दावितात.' ४ (गंजिफाच्या खेळांत) दुसऱ्याच्या तलफेवर दाब घालणें. –शास्त्रीको. ५ गिळंकृत, गट्ट करणें; लुबाडणें. 'मंडळाची त्यानें पांचशें रुपयांची रक्कम दावली.' ६ (हात दाबणें) लाच देणें; फितविणें. [सं. दम्; म दाव] **दावदडप**–स्त्री. धमकावणी, दटावणी, दपटशा, दंडेली इ० उपायांनीं (एखाद्याला) दडपून टाकण्याचा यत्न [दावणें+ दडपणें] **दावदुबी, दावीदुबी, दावदूब**–स्त्री १ दाटदपट; धाकदपटशा; (एखाद्यास) सामदामादि उपायांनीं दाबून टाकणें; दहशत. २ (गंजिफाच्या खेळांत) एकाची तलफ दुसऱ्यानें दावावी अशा संकेतानें गंजिफा खेळण्याचा एक प्रकार. [दावणें द्वि.] **दावदोव**–स्त्री. इभ्रत, दाब. सलाबत; स्वाव. [दाव द्वि.] **दावादाव–दावी**–स्त्री. १ (कागदाचा, कापसाचा गठ्ठा, गांठ इ०) दावण्याची, दडपून बांधण्याची, आवळण्याची क्रिया २ (जमीन, गच्ची इ०) ठोकण्याची, चोपण्याची, पिटून टणक करण्याची क्रिया. ३ (एखादी गोष्ट) गुप्त राखण्याची, छपविण्याची, दडपून ठेवण्याची क्रिया. ४ धमकावणी; धाकदपटशा, दटावणी. ५ दावान, धाकांत ठेवणें. ६ (दुसऱ्याचे पैसे इ०) गिळंकृत करणें, लुबाडणें. [दावणें द्वि.]

दावरोव—क्रिवि. धाकदपटशा देऊन. 'करूनि घेतलियां सार्थकचि आहे। साधीं संसारीं भला जो सोय। नातरी यावां सिणतचि राहे। दावरोव कायदा राखा म्हणे।'—दावि ७८३.

दावा—पु दाव पहा. ०देणें–१ झाकून ठेवणें. २ (मालक इ० पासून एखादी वस्तु इ०) चोरून, लपवून ठेवणें; चोरणें, लांबविणें

दावाडणें—सक्रि. १ (एखादा पदार्थ दुसऱ्या पदार्थाखालीं) दाबून, दडपून ठेवणें. २ (पैसा, वस्त्र इ०) उपयोग न करता उगीच संग्रहीं ठेवणें; दडपून ठेवणें. ३ (एखादी गोष्ट, व्यवहार इ०) छपविणें; दडपणें; दाबून ठेवणें ४ (चोरलेली वस्तु इ०) लपवून ठेवणें; हातालणें; लांबविणें. ५ धमकावणें; दटावणें.—दार. [दाव+आड प्रत्यय]

दाबुक—पु. (महानु) तबला ! 'जेथ आनंदरसें दुलती। जठरांडीं वेताळ नाचती। दुमदुमा दाबुक वाती। संग्रामगवरी।' —शिशु ३९०. [ध्व. धवक]

दावेखीळ—स्त्री. दावखीळ पहा.

दावोटा साखर—स्त्री. साखरेचा एक प्रकार. दुपेटा साखर. —मुंव्या १४.

दाव्या—वि. (हात, तोंड) दावणारा; लाच देणारा. —राको २२८. [सं. दम्]

दाम—स्त्री. (कों.) घागऱ्या इ०कांनीं युक्त असलेलें स्त्रियांचें एक कटिभूषण; घागऱ्यांचा करगोटा.

दाम—पु. दर्भ. [सं. दर्भ; प्रा. दब्भ]

दामडी–दावाडी पटणी—स्त्री. पटणी तांदुळाची एक जात.

दाभण—पुन. गोणपाट इ० शिवावयाची मोठी व जाड सुई. 'मज भिकारी हृदयीं झाले ते शब्द सर्व दाभण गा।'—मोआदि २२.३४. [दाभ किंवा दवणें, तुल० का. दब्बण] ०कांठी–वि. १ दाभणाएवढ्या अरुंद किनारीचा (धोतरजोडा इ०) २ दाभणाच्या जाडीच्या (मिशा). [दाभण+कांठ]

दाभणकोंकें—न (गो.) स्त्रीसंभोग, रतिसुख.

दामनळें—न. बैलाच्या गळ्यांत घालावयाची गोंड्यांची माळ. [दाम=घागऱ्याची माळ+नळें]

दाभाखिळा, दाभेखिळी—पुस्त्री. दावखील पहा.

दाभाड—न. १ जबडा, (विशे.) जांभाड. २ (ल) कुसुं खिंजूं नये म्हणून त्याला मारलेली लोखंडी पट्टी.

दांभिक—न ढोंग; दंभ; अवडंबर; सोंग.–वि. ढोंगी; लुच्चा; (धार्मिकपणा, संपत्ति, विद्वत्ता इ०कांचें) अवडंबर, सोंग करणारा. [सं.]

दामोटा—पु. घोड्याच्या पायाच्या घोट्यावरील आच्छादन; गुल्फत्राण. गुल्फत्राणं तु दामोटा।'—राव्य ५.२७. [फा.]

दामोटा—पु. मोठें पोतें; (विशेषत) साखरेचें पोतें. हें दुहेरी व उलटसुलट तोंडें बंद केलेलें असतें. [सं. दम्]

दामोळी लारी—स्त्री. दाभोळ बंदराच्या टांकसाळींत पाडलेलें पूर्वकालीन लारी नांवाचें नाणें. –रा २१.७९. लारी पहा. [दाभोळी=दाभोळ गांवची+लारी=एक जुनें नाणें]

दाम—पु. १ पैसा; रोकड. २ किंमत; मूल्य, मोल. 'दाम रोख काम चोख.' ३ एक जुनें तांब्याचें नाणें. हें नाणें मूळचें तांब्याचें होतें परंतु पुढें ते चलनांत राहिलें नसून केवळ हिशेबाच्या सोयीसाठीं याचा जमाखर्च इ०कांत उपयोग होऊं लागला. अकबराच्या कारकीर्दींत दाम तांब्याचा असून त्याचें वजन १ तोळा ८ मासे ७ रति होतें व चाळीस दामाचा रुपया मानला जात असे. औरंगजेबाच्या वेळीं ४६½ दामाचा रुपया मानीत. त्यानंतरच्या काळीं एका रुपयाची किंमत ८० व ९० दाम यांच्या दरम्यान मधून मधून बदलणारी अशी होती. उत्तर हिंदुस्थानांत साधारणपणें एका पैशाचे पंचवीस दाम मानितात. कोठें कोठें वीस दामांचा आणा मानितात तर कांहीं ठिकाणीं साठ

दामाचा आणा हें प्रमाण आहे —कोल्हर शिलालेख (शके ११०२) यांत हा शब्द आहे 'राजा करी तैसे दाम। चाम तरी चालती।' —तुगा ३६६० [स द्रम्म; प्रा दम्म=मान्याचें नाणें ग्री ड्राक्म] म्ह० १ दाम करी काम बिबी करी सलाम=सर्व गोष्टी पैशानें साध्य होतात, विनंती करून ग्री मुद्धां पैशानें वश करता येते सामाशब्द— ०चुंबक—जोड—जोडथा—वि कृपणपणा करून पैशाशीं पैसा जोडणारा, कवडीचुंबक ०चोरी—स्त्री (व्र) पैशाची चोरी याच्या उलट चामचोरी=गुरेंढोरें चोरणें ०जड—वि फार किंमतीचें, महाग ०दुक(का)ळ—पु पैशाचा, रोकडीचा तुटवडा ०दुप(प्प)ट दुसा—स्त्री व्याजासहित झालेली मूळ मुद्दलाच्या दुप्पट रकम [दाम+दुप्पट=द्विगुणित] ०दुपटीचा नियम—पु धनकोनें ऋणकापासून कोणत्याहि एका वेळीं मुद्दलापेक्षां अधिक व्याज न घेण्याबद्दलचा हिंदु धर्मशास्त्राचा नियम. दामाजीपंत—पु १ (सांकेतिक) (पैसा हीच एक व्यक्ति समजणें) पैसा, रोकड. —स १२४७ २ पंढरपूरच्या दानकानील एक साधुवृत्तीचा कमाविसदार

दामोदर—न १ ऐश्वर्यसंपन्न महाल, दालन 'तंव देखिलें महाद्वार। जेथ एकवीस खनाचें दामोदर।' —शिशु ३३७ २ हवेली, इमारत मंदिर 'सोळा सहस्र अंतःपुरें। गगनचुंबित दामोदरें।' —मुहिकथा १९७ —वि श्रीमंत, धनाढ्य, द्रव्यसंपन्न गर्भश्रीमंत [दाम=पैसा+स. उदर=पोट] दामोदरपंत—पु (सांकेतिक) पैसा दामाजीपंत पहा 'दामोदरपंताचें ठिकाणच नाहीं' —स १२५५ [दाम+उदर+पंत]

दाम—न १ दावें, दोर २ फुलांची माळ, पुष्पहार [स दामन्] दामोदर—पु (दाव्यानें बांधलें आहे उदर, कंबर ज्याचें तो) श्रीकृष्ण [दाम=दावें+उदर=पोट]

दाम, दवाम—अ चिरायु, दीर्घायु चिरंजीव [अर दाम=चिरायु असो] ०अदकाळ हू—उद्गा नेहमीं तुमची कृपा राहो ०इकबाल हू—उद्गा त्याचें सुदैव व वैभव हीं चिरायु होवोत [अर दाम इक्बालुहु] ०एखलास हु—उद्गा त्याचा विश्वासूपणा परस्नेह चिरायु असो —रा १५२५२ [अर दाम इख्लासु हु] ०दरत— एकूण एक ०दौलत—स्त्री भरभराट, वैभव ऐश्वर्य संपन्नता [दाम+दौलत=संपत्ति, वैभव] ०दौलत हू—त्याचें राज्य चिरायु असो एखाद्याची नेहमीं भरभराट होवो [अर दाम दौलतहु] ०महबत हू—उद्गा तुमचा प्रताप कायम राहो मुल्क हू—मुल्क हू—उद्गा त्याचें राज्य चिरायु होवो [अर दाम मुल्कहु]

दामकाठ—पु (नाशिक) जरीच्या किनारीचा एक प्रकार [फा दामन्=किनार]

दामगा—पु भातांतील एक (जाडीभरडी) जात

दामट—स्त्री (राजा) (आकाशांत ढग इ० आल्यानें पडणारी) अंधारी काळवंड; झापड, मळभ (क्रि० पडणें) [दमट]

दामट—वि दमट, ओलसर [दमट, दम=ओलेपणा]

दामटणें—सक्रि १ (मनुष्य, जनावर इ० कास) पिटाळणें, त्वरेनें, वेगानें चालावयास लावणें, हद्दीबाहेर पळावयास लावणें, दापटणें, पादडणें २ खडकावणें दणकावणें, धमकावणें, खरडपट्टी काढणें, ताशेरा झाडणें ३ (एखादा जिन्नस, जनावर इ०) धसकेपणानें वापरणें, वागविणें, दामटी वळविणें, करणें ४ दुसऱ्याची वस्तु बळेंनें वापरणें, उपभोगणें [सं दम्; म दम]

दामटा—पु (ग्रां) १ थापटून चापट व वाटोळा केलेला पदार्थ उदा० भाकरी, गोंवरी इ० २ (गाय, बैल इ० कांच्या गळ्यापासून लोंबणारी) पोळी, सास्ना [स दम्, म दम]

दामटी—स्त्री १ लहान भाकर २ गोंवरी ३ चपटा पैसा, रुपाया ४ (सामा) दाबून चपटा, थापटून व वाटोळा केलेला पदार्थ [स दम्—दाम+टी] (एखाद्याची) दामटी वळणें—हश होणें पोटाची दामटी वळणें—(उपासमार, अशक्तता इ० कांमुळें) पोट न्पाटीस जाणें

दामटीव—वि १ दामटलेला, वेगानें हाकलेला (घोडा इ०) २ तातडीनें, निकडीनें पिटाळलेला (जासूद इ०) [दामटणें]

दामणी—स्त्री (बडोदें) स्त्रियांचा बिंदीसारखा एक दागिना —जव्हेरखान्याच्या अंतर्व्यवस्थेचे नियम (पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या) पृ ६ [स दामन, गु दामणी, फा दामन्=किनार]

दामणें—उक्रि (गो) १ दाबणें, चेपणें, चेंपटणें २ ठोकणें, ठासणें; मारणें [दम]

दामणें—(ग्रा) (जनावर इ०) खुंट्याशीं बांधून ठेवणें, डांवणें [स दामन्=दावें, दामन=बंधन]

दामनगीर—वि फिर्यादी, दावा लावणारा, दावेदार (मूळ अर्थ वस्त्राचा पदर, कांठ धरून ठेवणारा) [फा अर दामन्=किनार+गीर]

दॉमळॉ—पु (गो) मुगळा डोंगळा

दामाशाई—ही—स्त्री, १ (पूर्वी कोणी दामसाह नांवाचा व्यापारी होता त्यानें आपला बुडितकाळ आला असतां आपल्या सावकारांना दिलेल्या प्रमाणशीर वांटणी वरून) दिवाळखोर, बुडत्या कुळाच्या सावकारांना त्याच्या कर्जाच्या मानानें त्या कुळाच्या मालमत्तेंतून मिळणारी हिस्सेरशीनें वांटणी, हिस्सा २ बरोबर हिस्सेरशी, प्रमाणशीर वांटणी 'तरी धरणाचे पाण्यानें ज्याची पाणथळ जमीन भिजेल त्याजपासून निमेऐवजाची दामाशाई घसेल त्याप्रमाणें पैका देवणें' —थोमारो २१८ [हिं दामसाह]

दामिनी—स्त्री विद्युत्, वीज [स]

दामी—स्त्री कर सारा, कराची आकारणी [हिं दामी तुल० स दम्]

दामुका, दामोका-खा—पु बाभळीचें बीं, बाभळीच्या शेंगेंतील दाणा 'निराळ तावियाचें नाणें। देवों रिघे दामोक्या येसणें। तेणें आपुलेनि दातेपणें। मानी टेंगणें बळीतें।' –एसा ५ ११९ दामोका-पु पैसा –शर. [दाम]

दामोटी—स्त्री (व) बाभळीचें बीं, दामोका

दामोदर—दाम पहा.

दाय—पु वारसांना वाटून द्यावयाची मिळकत, जिंदगी, पितृधन, (एखाद्या) वारसाचा हिस्सा, वाटा याचे हिंदुधर्मशास्त्रानुसार अप्रतिबंध व सप्रतिबंध (दाय) असे दोन प्रकार आहेत 'प्रभु दीनबंधु, भूसुर हा दीन, न होय पात्र का दाया।'–मोकृष्ण ८१९१ –मोउद्योग ६५ [स] सामाशब्द– दायजी, दायाद-विपु १ वारस, पितृधनात हिस्शाचा हक्कदार, वाटेकरी २ (यावरून ल) अशोचादि अधिकार बाळगणारा जवळचा नातलग, भाऊबंद 'रेव धरून झाल्यार दायजी, मित्र, सोयर वगैरे मंडळी वराला विडयाच्या पानातून सुटींत कांहींतरी नजराणा देतात' –मसाप ४ ४ २५४ [सं दायाद, म दाईज] दायदु-पु दायाद 'नव्हे आमुचा दायदु। जरि भणे तुम्हा मीचि बंधु।' –ऋ ४३ [दायाद] ०प्राप्त-वि पित्रादिकाचा, दायाच्या वाटणींत मिळालेला, आलेला (दास) दासातील एक प्रकार, ०भाग-पु १ मृत माणसाच्या जिंदगीची वारसदारात वाटणी, विभागणी २ वडिलोपार्जित मिळकतींतील हिस्सा ३ दायतत्त्व व दायक्रम (वारसाहक) या संबंधी जीमूतवाहन यानें लिहिलेला व बंगाल्यात हिंदु कायद्यात प्रमाण असलेला ग्रंथ ०विभाग-पु दायभाग अर्थ १, २ पहा दायाद-पु १ वारसदार, वडिलोपार्जित मिळकतीचा दाईज २ (ल) पुत्र, मुलगा. 'कृपाचि जननी तुझी सकल जीव दायाद या।' –कका ९७ 'त्यावरि देवनदीनें दायादाचे गुणौघ आठविले।' –मोभीष्म ११ १२६ ३ भाऊबंद, जिंदगीचा वाटेकरी. 'बीं खळ दायाद गळा कापी।' दायाधिकारी-पु समाईक कुटुंबाच्या मिळकतींत हिस्सा विभागून मागण्याचा अधिकार असलेला पुरुष [दाय+अधिकारी]

दाय—स्त्री (गो कु) भात वाढण्याची सपाट चमच्या प्रमाणें उथळ टवळयाची पळी [डाय-व] म्हं० दाय असोन दात विल्याक लासता=सरळ मार्ग सोडून आड मार्गानें का जाता?

दाय—स्त्री (गो) एक वनस्पतिविशेष, डाय

दाय—स्त्री १ (खा व.) दाळ २ डाळीचें वरण [डाळ अप]

दायक—वि १ देणारा (समासांत) सुख-दुःख-शुभ-कल्याण-संपत्ति-मंगल-मोक्ष-दायक इ० २ (काव्य) उदार दाता, दानशूर ३ दायाद [स]

दायठा—पु. (को) वरड, पूर्वसाली भाजलेल्या राबाच्या जागीं बीं पेरून राब तयार केलेली जागा –बदलापूर २९४

दायण—न (गो) गासळीची एक जात

दायतें—न देणें, देव, पिशाच, भिकारी, नोकरचाकर इ० काना दरसाल द्यावयाचें वस्त्र, पैसा इ० [दाय]

दायम, दायमा—दाईम दाइमी पहा

दायदौलो—पु (गो) एक वनस्पतिविशेष

दायरा—स्त्रीपु १ एक प्रकारची टिमकी, खंजिरी, डफ २ मुसल्मानाची स्मशानभूमि [अर दाइरा]

दाया—पु मिळकतीवरील हक्क [सं दाय]

दाया—पु दावा, वैर [हिं]

दायी—वि देणारें समासात उत्तरपदीं उपयोग जसें –सुखदायी इ०. दायक पहा [स दायिन्]

दायी—स्त्री दाई पहा 'स्नेहें शिशुला वहिल मातेहुनि अधिक काय सुख दायी।' –मोशांति ७ ५४ [स धात्री, म दाई]

दार—न १ दरवाजा, (घर इ०कामध्यें) प्रवेश करण्याचा रस्ता, वाट, मार्ग, द्वार (अक्षरश व ल) २ निघण्याची, बाहेर जाण्याची वाट, दरें निकाल ३ साधन, रीत [स द्वार प्रा दुवार, दुआर व दोयार, हिं दुआर, सं द्वर, ग्री. थुर, लॅ फोरस्, गॉ दौर, भाज तोर, स्लॅ द्वेरी, लिथु दूर्यस्, हि दोर-स इ डोअर] (वाप्र) दारचा-वि घरापुढें, परसात लावून वाढविलेला (भाजीपाला, फळें इ०) घरचा दारचें अळू-न परसू बाग इ०कात मुद्दाम लागवड केलेलें अळू पाहर अळू काळें अळू कासाळू दडगें अळू खाजाळू इ० दुसरे अळवाचे प्रकार आहेत दाराकडे जाणें-(ना बायकी) मोरीवर जाणें दारांत हत्ती झुलत असणें-एखाद्याची वैभवसंपन्न स्थिति असणें गजान्त लक्ष्मी असणें दारीं जाणें–बसणें–लागणें-(बायकी) शौचास, परसाकडे जाणें इ० दारीं जाणें–दुखवटा घेऊन जाणें, मृत मनुष्याच्या आप्ताला समाचार देण्यास जाणें सामाशब्द-०कस-स्त्रीन दाराच्या चौकटीची बाही, कुसू [दार+कूस] ०कसा-स्त्री भाद्रपद महिन्यात गौरीप्रीत्यर्थ दाराच्या बाजूवर काढतात त्या आकृतींपैकीं प्रत्येक ०कारु-पु द्वारपाळ, द्वाररक्षक दौवारिक 'मंत्री, पुरोहित सेनापति, युवराजा दारकारु '–पंच ३ ७ ०कुसूं-न दाराचें कुसूं ०कोंड-पु १ आपले पैसे द्याव म्हणून धनकोनें ऋणकोस, त्याच्या कुटुंबीयास दाराबाहेर व्यवहार दळणवळण करण्याबाबत केलेली आडकाठी, प्रतिबंध २ (व) कुचंबणा, कोंडमारा [दार+कोंडणें] ०कोंडी-स्त्री (महानु) दारलावणी, अडथळा, आडकाठी 'मुगोळकाचा मढी। केवि कीजे दारकोंडी।' –भाए ५५५ [दार+कोंडणें] ०खंडें-न मिठागर इ०च्या बाजावर

ठेवलेलें द्वार, मार्ग [दार+खड] ०ठवळणें-न (कों) लग्न समारंभात नवरानवरी घरात शिरताना स्त्रिया त्याना यावविताल व गाणें गातात तो प्रकार ०धरणें-णी-नस्त्री लग्नविधींतील नवऱ्या मुलाच्या बहिणीनें करावयाचा एक शिष्टाचार झाला अनुसरून वर लग्नास निघतेवेळीं, त्याची वहीण दारात उभी राहून त्याजजवळ 'तुला होईल ती मुलगी माझ्या मुलास दिली पाहिजे' असें मागणें मागत [दार+धरणें] ०फळणी-फळी-स्त्री १ (अक्षरश) घरात कोणी रहावयास न उरल्यानें घर वद करण्याची क्रिया, दाराला कुलूप लागणें, घर ओसाड पडणें (ल) २ दिवाळें वाजणें, सत्यानाश, निर्वंश होणें 'मागच्या दुष्काळात वित्यकाच्या दार फळ्या झाल्या' [दार+फळणी वद करणें] ०वंद-पु (ना) दरवाजावरील मातीचा गलथा पुढें आलेला भाग ०भाजी-स्त्री माठ ही पालेभाजी ०वि-दार-क्रिवि दारोदार [हिं] ०वंट-पु उंवरा, वस ०वटा-ठा-वंटा-ठा, दारिवठा-पु १ उंवरठा, उंवरठ्याजवळची, उंवरठ्याखालची जमीन 'राहुनि दारिवठ्यात हाका मारी दुरानि राजाला।'-त्रियाळ चरित्र २ दारावरचा माथा, कपाळपट्टी ३ किल्ला, गाव इ०काचा दरवाजा, वस 'कीं मोक्षगडाचा दारवटा। उघडला तो।'-ऋ ५९ 'तैसा दारवठा उघडीला। सैन्यसमुद्र लोटला।'-उषा ११२४ म्ह० सोन्याचे दारवठे होतील आणि कपाळास लागतील ०वठा(ठे)कार-वठेकरु-वि १ द्वारपाल द्वाररक्षक 'आपण जाला दारवठेकारु।'-उषा ८६२ दारवठाकारें दार प्रतिषेधिलें।' -पच १२६ २ (ल) उंवरठे झिजविणारा; (एखाद्याच्या घरीं) खेपा घालणारा -शर ०वड-पु (महानु) दरवाजा 'सोनेनि कीजेति दारवड विशाळ।'-शिशु ७६५ [दार+वड= प्रत्यय] ०वाला-वि (गो) देवडीवाला, द्वारपाळ [स द्वार पाल, प्रा दारवाल] ०वोळा-वरात -स्त्रीगीत ६० ०शीक-न (राजा) पदार्थ इ० ठेवण्याकरिता दाराच्या चौकटीवर वस विलेली फळी उतरला ०शीग-स्त्री (कु) दिवा ठेवता यावा म्हणून दारकमास ठोकलेली खुंटी, खिळा इ० ०सका-(महानु) दरवाजाची कड वाजू 'सवेंचि दोन्ही दारसका दान्हीं श्रीकरीं धरुनि एकु श्रीचरण वक्षेस्थळावरि ठेविति।'-पूजावसर [द्वार+शाखा]

दार—पु भार्या, पत्नी, वायको, दारा [स] ०ग्रहण-न विवाह लग्न ०परिग्रह-पु विवाह लग्न

दार—वि ऐपतदार श्रीमत याच्या उलट नादार, गरीव [फा दार्] ०नादार-वि ऐपतदार-गैर ऐपतदार श्रीमत-गरीव 'यावरिती दार-नादार पाहून घ्यावें ते घ्यावें' -पया ५० [दार+नादार=गरीव] ०वाकी-स्त्री ऐपतदाराकडील शिल्लक वाकी त्यांपैकीं दारवाकी असेल त वसूल करून सरकारांत देतील'-समारो १ १७१

दार—(एखादी वस्तु) 'धारण करणारा, वाळगणारा, नेणारा इ० अर्थाचा फारशी भाषेतील प्रत्यय सामान्यत हिंदी भाषेतून मराठींत आलेल्या शब्दास हा प्रत्यय जोडून सामासिक शब्द बनतात जसें -जमादार, फौजदार, चोवदार, भालदार, चौकी दार, रंगदार, गोल्दार, अणीदार, जोरदार इ० [फा दार्]

दारचिना—पु दारशिणा, एक प्रकारचें दतमजन, दातवण [स दत शाण]

दारठा, दाट्टा—पु (व) दरवाजा, दार, उंवरठा दारवठा पहा

दारण—स्त्री (खा) दरवाजा, दरवाजाची चौकट

दार(रु)णा—पु कफवातामुळें केंस येण्याची जागा कठिण होऊन खाजत व ती रुक्ष होऊन त्या ठिकाणीं चरे, भेगा पडतात तो विकार -योर २ ४२८ उंदरी, चाई [स दारुणा]

दारन—न ३ भाग कार्वन, ६ भाग हायड्रोजन, १ भाग ऑक्सिजन याच्या रासायनिक मिश्रणानें होणारें ज्वालाग्राही द्रव्य (इ) ॲसिटोन दारिन पहा -सेंपू २

दारभ्य—शभ (चुकीनें रूढ) पासून -ख ६९२ (संस्कृत मधील अकारान्त पुल्लिंगी व नपुसकलिंगी नामाना लावावयाचा पचमीच्या एकवचनाचा त् प्रत्यय व आरम्य=आरभ करून (उदा० दिनात्+आरम्य=दिनादारम्य) या दोन शब्दांनीं हा शब्द चुकीनें बनला आहे जन्म पासून यावद्दल जन्मादारम्य असें म्हणतात मूळचें जन्मादारम्य हें संस्कृत मानलें गलतें रूप चूक आहे)

दारमदार—पु १ ठराव करार, करारमदार २ तह, सलोखा 'रामीसी कोणेहि प्रकारें विघाड न करावा व होऊ न द्यावा, दारमदारानें चालावें'-रा १ १९ [फा दार्-मदार्]

दार(श)शिणा—पु दतमजन, दारचिना [स दतशाण]

दारहळद—स्त्री एक औषधी दारुहळद पहा

दारा—स्त्री वायको, पत्नी, भार्या 'जव्हां होय दारा हरण। न विचारिता आत्मकारण। वेचिती प्राण स्त्रीलोभें।' -एरुस्व १२ २४ [स] ०सुत-पुअव वायको आणि मुलेंवाळें [दारा+स सुत=मुलगा] द्वषणा-स्त्री १ पत्नी मिळावी अशी इच्छा २ (स्वतच्या) वायकोवरील प्रेम [दारा+स ईषणा= इच्छा]

दाराटी—स्त्री (महानु) दरोडा 'इंद्रियें घेती विषयाची दाराटी।'-भाए ५०४

दाराढ्य—न दृढपणा दाढ्यें -दार [स दाढ्यें]

दारिद्य—न गरीवी, निर्धनता, दरिद्रीपणा 'दारिद्यमित्रा वसती दारीं। माझ्याच तू मागुनि सौख्य मारी।'-अन्योक्ति ५ वें पुस्तक [स]

दरिन—न (शाप) (इ) ॲसिटोन दारन पहा —ज्ञाको (अ) १०८

दारिल—न २ भाग कार्बन, ३ भाग हायड्रोजन, १ भाग ऑक्सिजन यांच्या रासायनिक मिश्रणानें होणारा मूलक (रॅडिकल) (ई) ॲसेटिल्, -सॅपू २

दारिवटा—ठा—पु दरवाजा, दार, उंबरठा दारवटा—ठा पहा

दारी—स्त्री (व तिरस्कारानें) स्त्री, बायको 'दारी पळाली म्हणून वाचली' [हिं दारी=स्त्री गुलाम (स दारापासून)]

दारु—न लाकूड, काष्ठ 'जळीं तुंबिका दारु तैसा तरगे।' —मुरायुद्ध ३४ [सं तुल तरु, द्रु ग्री दौरु, ग्री दोरु गॉथि, इ ट्री, लिथु देर्वा] ०चिनी—स्त्री. दालचिनी ०यंत्र दारुकायंत्र—न लाकडी बाहुली 'जैसें चेष्टे सूत्राधीन। दारु यंत्र।' —ज्ञा १ ८१ ०रूप—वि लाकडाचा, लाकडासारखा 'म्हणे स्तंभीं दारुरूप। दारुमध्यें चित्स्वरूप।' —वामन—नृहरिदर्पण ९७ ०हळद—स्त्री एक औषधी काष्ठविशेष ही वेल हिमालय, अफगाणिस्तान यांत होते तसेंच आसाम आणि पूर्वबंगालपासून तेनासरीमच्या प्रदेशांतहि ह्या वेली आढळतात हिचें लाकूड हळदीप्रमाणें पिंवळ्या रंगाचें असतें त्यापासून रसांजन नांवाचें औषध तयार करितात —वगु ४ १९ दारुहळदीच्या मुळ्यापासून पिंवळा रंग काढतात —ज्ञाको (द) ७६ [दारु+हळद, स दारुहरिद्रा, हिं दारुहालदी]

दारुण—वि १ घोर, भयंकर (युद्ध इ०) 'चैद्य मीनले सनद्ध। होईल युद्ध दारुण।' —एरुस्व ५ ३७ २ कठोर, मर्मभेदी, रागाचें (भाषण) ३ क्रूर, हिंस्र, रानवट (मनुष्य) ४ जालीम, जबरदस्त, कडक, (सामा) भयंकर, कठिण, दुःसह 'आलें तुज जवळि मरण। यम गाजितिल दारुण।' [स] ०नक्षत्र—न मूळ, आश्लेषा, आर्द्रा व ज्येष्ठा या नक्षत्रांपैकीं प्रत्येक

दारुणा—पु दारणा पहा

दारुस्ती—स्त्री (कु) वस्तु ठेवण्यासाठीं दाराच्या चौकटीवर बसविलेली फळी, फडताळ, उतरला दारशीक

दारू—स्त्री गंधक, सोरा व कोळसा यांचें विवक्षित प्रमाणांत केलेलें मिश्रण, बारूत—द हें ज्वालाग्राही असून स्फोटकहि आहे दारू बंदुकी, फटाकडा, सुरुंग इ०कांत ठासतात हिच्या स्फोटकपणाचा शोध इ स १३१३ मध्यें लागला [फा दारू] ०चा डल्ला—पु दारू हातांत घेऊन लोकांच्या अंगावर पेटवून फेकण्याकरितां बाळगलेला, केलेला गोळा ०चा बाग—पु (ना) एक शस्त्रविशेष. याला एक मोठी व पोकळ मूठ असून तींत दारू भरलेली असते पुढें तरवारीसारखें तीक्ष्ण पातें असतें मुठींतील दारू पेटविल्यानें पातें सारखें हालतें व आसपासचे लोक कापले जातात —नागपूर म्युझियम सामाशब्द— ०काम—न १ आतशबाजी, अग्निक्रीडा २ आतशबाजीची सामग्री, दारू आंत घालून बनविलेले नळे, चंद्रज्योती, बाण इ० वस्तु [दारू+काम] ०खाना—पु. १ दारूचें कोठार २ दारू करण्याचा कारखाना ३ दारूकाम, आतशबाजी 'दारूखाना सुटला रात्रीं नऊ वाजतांनीं।' —गापो ७८ [दारू+फा खाना=घर] ०गोळा—पु युद्धांत उपयोगी पडणारें दारू, तोफेचे गोळे इ० सामान

दारू—स्त्री १ मद्य, एक प्रकारचें मादक पेय. २ औषध [फा दारू] (वाप्र) ०ठासणें—रगडून, गटागट, ढसढस दारू पिणें. ०पिकविणें—पिण्याची दारू तयार करणें ०चें फूल—न कडक, निर्भेळ, गाळलेली दारू सामाशब्द— ०कलाली—स्त्री १ दारू गाळणें २ दारू गाळण्याबद्दलचा कर आबकारी अर्थ १, २ पहा [दारू+कलाली] ०खाना—पु दारूचा पिठा, गुत्ता [दारू+फा खाना] दारुड्या—वि दारूबाज, अतिशय दारू पिणारा [दारू] ०फुलसरा—पु फुलचेरी (पाँडेचरी) येथील फिरंग्याकडील मद्य, शराब, गाळलेली दारू 'फिरंगी गोरे व किरस्ताव जदीद यास दारूफुलसरा नेहमीं पाहिजे.' —वाडसमा २ ३०० ०बाज, खोर—वि खूप दारू पिणारा, मद्यपी, दारुड्या [दारू+बाज, खोर प्रत्यय]

दारें—न १ पाटाचें पाणी आंत नेण्याकरितां बाग, मळा इ० काच्या कुंपणास पाडलेलें दार, छिद्र, मार्ग २ पाट इ० कांचें पाणी बाहेर, दुसरीकडे नेण्याकरितां, सोडण्याकरितां त्याच्या बाधास ठेवलेलें दार, छिद्र ३ मशीचें अग्निद्वार ४ शौचकूपाचें मागील दार ५ दरवाज्यांतील दिंडी ६ (सामा) बाहेर जाण्याचा लहानसा मार्ग, द्वार, तोंड [दार] ०करी, दारोळ्या—वि पिकास, बागाइतास पाणी देण्याकरितां (कुंपणाचें, पाटाचें) दारें उघडणारा व बंद करणारा [दारें+करणें]

दारोगा—पु १ दरोगा (सर्व अर्थी) पहा २ दरोग्याचें काम, देखरेख ठेवण्याचा अधिकार [फा दारूघा, व दारोगा=पोलीस अधिकारी] दारोगगा, दारोगी—स्त्री दारोग्याचें काम, आधिपत्य 'नजीनखानास तोफखान्याची दारोगी सांगावी' —रा ६ ४८३ [दारोगा] दारोगेगिरी—स्त्री दरोगेगिरी पहा [दारोगा]

दारोटा—ठा—पु दारवठा पहा

दार्ढ्य—न १ दृढता, बळकटपणा, कठिणपणा २ घनता, (इ) डेन्सिटी ३ खंबीरपणा, पक्केपणा, निश्चलता, स्थैर्य [स दृढ]

दार्वम्ल, दार्वाम्ल—न (रसा) लाकडाच्या निर्मल कर्ष्यापासून तयार केलेलें अम्ल, (इ) ॲसेटिक् ॲसिड [स दारु=लाकूड+अम्ल]

दार्शनिक—पु दर्शनशास्त्रज्ञ —वि दर्शनविषयक, दर्शनासंबंधीं [स]

दार्ष्टांतिक—वि १ दृष्टांतास स्थ्य असा, दृष्टांत, उपमा इ० कांचा विषयभूत, दृष्टांत देऊन स्पष्ट केलेला २ दृष्टांतोपयोगी, दृष्टांतात योजण्यास योग्य (कल्पना, अलंकार इ०) ३ दृष्टांत, उपमा इ० कां संबंधींचा [स दृष्टांत]

दाल—पु एक किंवा दोन बोटें रुंदीचा नक्षीदार विणलेला सुती किंवा रेशमी काठ, किनार, झालर, फीत, मगजी यात कधीं जरहि असते 'दाल सुती गज सुमार '—पेद १८ १७३ [फा दोआल्]

दाल—स्त्री चामड्याचा कमरपट्टा, रुंद पट्टा [फा दाआल]

दाल—पु (गो) एक प्रकारचें फूल [पो दालिया]

दालचिनी—स्त्री एका झाडाची सुकविलेली औषधी साल हिचीं झाडें पश्चिम व दक्षिण हिंदुस्थान, तेनासरीम व सिलोन या प्रदेशात होतात हीं झाडें तीन वर्षांचीं झालीं म्हणजे त्याची साल काढून उन्हात वाळवितात तीच दालचिनी होय झाडाच्या मुळ्यांचें व फळांचें तेल काढितात त्याचा खाण्याकडे व औषधात उपयोग करितात दालचिनी मसाल्यातहि घालतात [स दारुचिनी, हिं दालचिनी, ब दारुचीनी, फा दार्चीनी]

दालच्या—स्त्रीअव तुरीची व हरभऱ्याची डाळ आणि मास याधाधुन तयार केलेलें एक प्रकारचें सांबारें —गृशि २ ५० [दाली, डाळ]

दालद—न (कों) मासे धरण्याचा धंदा व्यवसाय [स जाल, फा दोआल्]

दालदी—पु (कों) कोळी, दर्यावर्दी, नावाडी अशी जात हे बहुधा मुसलमान असतात 'देवगड येथील दालदी व गावीत कसबी भंडारी आहेत —समारो २ १९६ —वि दालदासंबंधीं, मासे धरण्याच्या उपयोगाची (होडी मचवा इ०) [दालद] म्ह० भलत्यास तारवें दालद्यास गोरवें=भलत्याच माणसानें भलताच धंदा करणें मूर्खपणा होय

दाल(ला)न—न घर वाडा इ० कांतील एकसारखा लांब असा कित्येक खणांचा प्रदेश मोठी खोली, दिवाणखाना सभा मंडप, सोपा, (इ) हॉल [फा दालान्]

दालन—न उसाच्या चरकाचें वरचें तकट —शर

दाली—स्त्री १ ज्यात तलवार अडकवितात तो कमरपट्टा, पडदळें २ (ल) दुसऱ्यास आव्हान करण्याकरिता धारण करावयाचें चिन्ह शिपायाचें एक चिन्ह (क्रि० बांधणें धरणें) धन्यावर दाली धरून क्रिया सोडून आला चालून । '—ऐपो ३३१ [दाल] **दाली बांधणें**—१ (एखाद्यास) जिंकण्याला अभिमानानें सज्ज होणें 'बांधोनिया पुण्यावर कमरचन्ती दाली । हिंदुपद घेईन म्हणतो निजाम अली । '—ऐपो ३१ २ जहागीर देणें ३ (सरदारानें) कनिष्ठाच्या कमरेस पडदलदार तलवार बांधणें हा एक प्रकारचा सन्मान मानला जात असे ०**बंद**—वि १ दालीला तलवार लटकावून सज्ज झालेला २ दाली हें आव्हानसूचक चिन्ह धारण केलेला [दाली+फा बद, प्रत्यय]

दालें—न मचव्याच्या किंवा एकत्र जोडलेल्या दोन नौकांच्या दोन नगाऱ्यांपैकीं प्रत्येक

दालें—न (गो) पारडें, टोपलें [डाल]

दाल्हा—पु (काव्य) दादला, नवरा, पति 'दाल्हा सेजे नावडे निजे आगमोडीचे चाळे । '—तुगा २९६, [दादला] म्ह० (व) दाल्ह्याहुन दाल्हा देवानें दिला=जेव्हा मुलगा नवऱ्यापेक्षाहि आपल्यावर जास्त सत्ता गाजवितो तेव्हां आई मुलास उद्देशून म्हणते (नवऱ्यावर ताण)

दाव—पु १ जगल, अरण्य, वन २ पेटलेलें रान, वणवा दावानळ [स] **दावाग्नि, दावानल-ळ**-पु अरण्य जाळीत सुटलेला अग्नि, वणवा 'तृण नाहीं तेथें पडिला दावाग्नि । जाय तो विझोनि आपसया । '—तुगा ३४२४ [स दाव+अग्नि, अनल=विस्तव]

दाव—न १ (राजा) फणसाचा देंठ, देंठ सख्यावाचक शब्दास जोडून समासात उपयोग जसें—दुदाव=दोन फणसानीं युक्त देंठ, तिदाव=तीन फणस लागलेला देंठ २ (गो) अळवाच्या पानाचा देंठ ३ (गो) वेलु ४ (गो) बारीक मुळी दावें पहा [स दामन्]

दावकू(खू)ल—न (गो) पंजा

दावचक्र—न बैल फिरू लागले म्हणजे वरच्या बाजूस फिरणारें खालीं दांत असलेलें (पिडाच्या पाणरहाटातील) पिडाचें चक्र

दावणें—अक्रि (गो) ठळकपणें दिसणें दर्शविणें, खुलून, उठून दिसणें निळ्या अगावर पांढरीं फुलें उत्तम दावतात ' [दावणें]

दावडा—पु पाणरहाटावरील गाडग्यांची माळ ज्यावरून फिरते तें लोखंडी चक्र

दावण-न—स्त्री अनेक दावीं ज्यास आगोजागीं बांधलेलीं आहेत असा (गुरें बांधण्याचा) लांब दोर २ (ल) दाव्यानीं बांधलेल्या जनावराची ओळ, रांग कैदी गुन्हेगार इ० कांची ओळ, माणसांची ओळ, रांग [स दामनी, दामन्; प्रा दामण-दावण, सिं दामणु] ०**देणें**—(अनेक चोर भामटे इ० कांची) ओळच्या ओळ एकाच वेळीं ठार मारणें, रांगेंत उभे करून वत्तल करणें 'सरकारानें चोरांची एकदाच दावण दिली तेव्हापासून चोरी नाहींशी झाली '

दावण—स्त्री १ (अंगरखा इ० कांचा वर्तुळाकार) घोळ, घर फेर 'विना उतरू लागले श्रीमंताच्या झग्याची दावण मागले पायरीवर पडली '—इब २६ २ डोंगराची बाजू, कड [फा दामन्] **दावण(न)गीर**—वि १ वस्त्राचा पदर धरून

ओढणारा २ (ल.) दावेदार. दामनगीर पहा. 'तुमचा दावनगीर होईल.' –जोरा ८३. [फा. दामन्–गीर]

दावण(न)मलगी—स्त्री. दवण शेतांतील झाड. –शास्त्रीको.

दावणा—वि. १ दर्शनीय; दिसण्यांत चांगला. 'जिंकिला न वचे कव्हणा। पर जिंके जो आंगवणा। साधका हाचि दावणा। मिरवणा आर्धी।' –गीता १.११३३. २ दाखविणारा –शर [दावणें]

दावगी—वि. दावणीचे; दावणींतील (बैल इ०). [दावण]

दावणें—उक्रि. (काव्य. अशिष्ट). दाखविणें, दर्शविणें. 'हो कांहीं, हांका द्या, पडल्यावरि वधील शांतवन, दावा।' –मोभीष्म १०.७९. [स दर्शय्; प्रा. दाव] **दावूं निघणें**—दिमाखानें; थाटमाटानें दाखविण्यास लागणें. 'स्वआतिथ्य कौशल्य दावूं निघाली।'

दावल—स्त्री. (एखाद्या गोष्टीचें केलेलें) ढोंग; बतावणी. (क्रि० दाखविणें). [दावणें]

दावल मलीक—पु. १ दावलमलीक नावाचा मुसलमान अवलिया 'कित्येक दावलमलकास जाती । कित्येक पीरास भजती।'–दा १४.७.३२. २ याच्या अनुयायांपैकीं एक. तुल० दावलभक्त. हे लोक आपलें तोंड ओरखडून विद्रूप करितात व भिक्षा मागून पोट भरतात. [दावल+मलिक्]

दावला मोरस—स्त्री. समुद्रकांठीं होणारी एक खारट पालेभाजी. ही घोळीसारखी असते. हरभऱ्याची डाळ घालून ही भाजी करितात. हिचें रायतें, भर्जी इ० प्रकार करितात. –वगु ४.१८.

दावली—स्त्री. गवत खुरपून, तळसून काढण्याचें हत्यार; खुरपें [फा. दाव्]

दावली—स्त्री. वासरूं इ० बांधावयाचें लहान दावें. [दावें अल्पत्व]

दावलें—न (गो.) १ पितळेची उथळ पळी, डाव २ गळसरींत मध्यभागीं गोंवतात तो सोन्याचा, मोत्याचा खोलगट दागिना [डावलें]

दावा—पु १ द्वेष; वैर; मत्सर. शत्रुत्व 'कळीं करि मुनि मेळीं परम उग्र दावा नळीं।' –केका ७१ 'आमरण पांडवासीं माझा निर्विघ्न चालिला दावा।' –मोगदा १.१५ २ भांडण तंटा; कज्जा. ३ (एखाद्या वस्तूवरील) मालकी, न्याय्य अधिकार, हक्क 'हें घर म्यां तुला दिलें, यावर माझा दावा राहिला नाहीं.' ४ (कायदा) न्याय मिळविण्याकरितां. हक्क प्रस्थापित करण्याकरितां दिवाणी कोर्टांत चालविलेला खटला, कज्जा, फिर्याद, (इं) स्यूट्. ५ दुसऱ्याच्या विरोधामुळें (एखाद्या पदार्थावर) स्वत्व प्रतिपादन करण्याचा व्यापार. 'तो अलीकडे या गांवावर दावा सांगतो.' ६ मागणी. 'राजे आपले इमान राखून ऐवज अदा करितील तरी व्याजाचा दावा करणार नाहीं.' –पया ४००. ७ इजा. 'वळकट झालें म्हणजे...दावे दरखडे करावे.' –मराआ २२. ८ सापाचा डंख 'सर्प बारा वर्षे दावा राखितो.' [अर. दआवा; गु दावो] (वाप्र) **०उगवणें–घेणें**–(एखाद्यानें) केलेल्या अपकारांचा) सूड उगविणें; (एखाद्यानें) केलेल्या अपकारांचें उट्टें काढणें. **०गाणें–सांगणें**–(एखाद्यावर) सूड उगविण्याबद्दल धमकी देणें. **०तोडणें**–कज्जा मिटविणें; (हक्कासंबंधीं भांडणाचा) निकाल लावणें. **०धरणें**–द्वेष करणें; मत्सरबुद्धि बाळगणें, डाव, दांत धरणें **०रद्द करणें**–फिर्याद काढून टाकणें. **०लावणें**–१ शत्रुत्व पुकारणें; मांडणें. २ फिर्याद गुदरणें. **०साधणें**–१ यशस्वी रीतीनें सूड उगवून घेणें. २ फिर्याद जिंकणें. 'म्हणे तुकयानें साधिला दावा। न्याय सांगावा कवणासी।' **उभा दावा**–पु वडें वैर; तीव्र शत्रुत्व. म्ह० जावा जावा आणि उभा दावा. **दुस्मान दावा**–कट्टें वैर; हाडवैर. सामासन्द– **०दरफडा**–पु. आरडाओरड करून धमकावणें, दपटशा देणें, खडसावणें; चरफडाट; दंडेलीचें, उर्मटपणाचें बोलणें. (क्रि० करणें; मांडणें; कर्मांची पठी योजतांना गाणें ह्या धातूचा प्रयोग). [दावा+दरफडणें] **०द्वेष**–पु. मत्सर, वैर, (सामा.) मत्सर; द्वेषबुद्धि. (क्रि० होणें; करणें) [दावा+द्वेष] **०हेवा**–पु मत्सर व द्वेष. (प्र.) हेवादावा. [दावा+हेवा] **दावेकरी–खोर–दार**–वि. १ मत्सर, द्वेष, शत्रुत्व करणारा; वैरी. 'चहूं पादशहाचे आपण दावेदार.' –सभासद ४५. 'पति नव्हे हा दावेकरी। पूर्वील जन्मांतर साधिलें।' २ (एखाद्याजवळ आपल्या) हक्काची मागणी करणारा; हक्क सांगणारा; हक्कदार. ३ धनको. ४ पूर्वीच्या काळीं फिर्यादीनें गावचपंचायती पुढें फिर्याद केली व पंचायतीनें जर त्याचें भांडण मिटविलें नाहीं व त्या फिर्यादीस सरकारांत अपील करण्याची ताकद नसली तर तो शेजारच्या गांवीं जाऊन राही व तेथून स्वतःच्या गांवांत उपद्रव करीत असे, तशा प्रकारचा (मनुष्य) [फा दआवा–दार] **दावेदारी, दावेखोरी**–स्त्री १ शत्रुत्व, वैर, द्वेष. २ (एखाद्याविरुद्ध) हक्क असणें, सांगणें हक्कदारी **दावेदादी**–वि द्वेष. मत्सर करणारा; वैरी. [दावेदार] **दावेदुश्मन, दावेदुस्मान**-पु शत्रु; वैरी; मत्सर, दावा करणारा

दावार्द्र—न एक प्रकारचें पाढरें आर्द्र. याचें मूळ गड्डयासारखें नसून अनेक मुळांचें बनलेलें असतें. हें आर्द्र पाण्याच्या गोवणींतून, खाचणी–धर्लीतून लावतात. [दाम=दोर+अर्द्र]

दाविणें—सक्रि. (काव्य) दाखविणें; दावणें पहा. 'तुम्हीं करुनि दाविलीं रिपुनि गर्व मत्या दरें।' –केका ६२. [सं. दृश्–दर्श]

दावें—न गुराच्या गळ्यास अडकून गुरास, दावणीस बांधतात तो दोर 'बांध तयाच्या उरास दावें।' –दावि १ ७४ [स दामन्, प दाउ, हिं दाम] **दाव्यास दावें असणें**—(गाय, म्हैस इ० ची) संतति न विस्तारणें एकेरी असणें 'त्या गाईची संतति वगैरे दाव्यास दावें आहे ' **द** व्यास दावें **देणें**—गाय, म्हैस इ० अशक्त झाल्यामुळें किंवा इतर कारणामुळें एखाद्यास पोसण्यास दिली असता त्यानें तिचें वत (वासरू) मात्र धन्यास देणें (व या अटीवर तिचें दूधतूप इ० काचा उपभोग घेणें) 'ही म्हैस मला पोसवत नाहीं, तू पोस आणि व्याली असतां मला दाव्यास दावें दे '

दावें—न १ कच्चा फणस, (झाडावर असलेल्या फणसासंबधींच हा शब्द योजतात) २ आठवाच्या गाभाला, कंदाला फुटलेलें मुळखड, दाव पहा ०**फणस**–पु फणसाची एक जात, ह्याच्या मुळाच्या फांगाड्यांना फळें येतात

दाशा—पु १ पातळ भिंतीला मजबुती आणण्यासाठीं मधून मधून तीन जीं आडवीं किंवा कैचीप्रमाणें ल्हान लाकडें चिणतात त्यांपैकीं प्रत्येक २ छपराचे वासे भिंतीवर ज्या आडव्या पाखाडीवर, तुळईवर टेकतात त्या तुळईला आधार म्हणून भिंतीच्या गर्भांत जे खांब रोंविलेले असतात त्यांपैकीं प्रत्येक [हिं दासा]

दाशाळ—पु (व) जास्वद [फा]

दाशिऊं—न बटीक, दासी –दार दासरू पहा [स दासी तिरस्कारार्थी]

दाष्ट, दाष्टिक—वि कठोर भाषणाद्वारां दुसऱ्यास जाचण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा (मनुष्य), खाष्ट, दुष्ट, द्वाष्ट पहा 'लोकीं बहु दाष्टिक ही ऐसी न मुनेसि बप दे साधु।' –मोभनु ७ ५३ म्ह० दाष्टास देव धारणा

दास—पु १ हलकीं कामें करण्यासाठीं ठेविलेला चाकर, नोकर, सेवक, गुलाम. (सामान्यात) गृहदास, भगवद्दास, अर्थदास इ० २ गुलाम दासीपुत्र हिंदुधर्म शास्त्रान्वयें गुलामाचे पुढील १५ प्रकार आहेत—गृहजात=दासीपासून, क्रीत=विकत घेतलेला, लब्ध=मिळालेला, बक्षिस किंवा आंदण आलेला, दायादुपागत=वडिलार्जित चालेला, अनकालमृत=दुष्काळांत विकत घेतलेला, आहित=एखाद्यानें ठेवलेला, ऋणदास=कर्जफेडीच्या मोबदला घेतलेला युद्धप्राप्त=लढाईंत जिंकून घेतलेला, पणेजित=पणांत जिंकलेला, तवाहम्=स्वयंप्रेरणेनें बनलेला, शरण आलेला, प्रव्रज्यावसित=स्वकर्मत्याग करणारा योगी, कृत=कांहीं काळपावेतों राहिलेला, भक्तदास=अन्नाकरितां बनलेला, वयांहृत=स्त्री गुलामाबरोबर लग्न केलेला आत्मविक्रयी=स्वतः देह विकून झालेला ३ शूद्राच्या नावापुढें लावावयाचें उपपद ४ चौथ्या (शूद्र) वर्णाचा मनुष्य ५ (देवाचा दास सेवेकरी) साधु संत, भगवद्भक्त, देवाचा उपासक उदा० शिवदास, विष्णुदास, रामदास 'मऊ मेणाहूनि आम्ही विष्णुदास। कठिण वज्रास भेदूं ऐसें।' –तुगा २१०८. ६ (सांकेतिक) समर्थ रामदास 'दास डोंगरीं राहतो।' ७ रानटी, असंस्कृत, अनार्य माणुस [स] ०**पणाची दिक्षा**—स्त्री (कायदा) सक्तमजुरीच्या कैदेची शिक्षा (इं) पीनल् सर्व्हिटयूड **दासानुदास**–पु चाकराचा चाकर, दासाचा दास, गुलामाचा गुलाम पत्र इ०कांत विनति करणारानें, नम्रपणानें बोलणारानें आपला अत्यंत हलका दर्जा दर्शविण्यासाठीं स्वतःस लावून घ्यावयाचें उपपद [दास+अनुदास]

दास, दासरी—पु. दक्षिणहिंदुस्थानांतील एक विशिष्ट भिक्षेकरी, हा विष्णूचा उपासक असतो [दास]

दासट-टें—वि दाहक, नाशकारक, कष्टदायक 'बोलहतियें राहूनि तिखट। दिसनी अग्निरसि दासट।' –ज्ञा ११ ४६३ [स दह्] ०**पण**–न १ दाहकपणा २ उद्धटपणा. ३ सेवाधर्म, दास्य

दासरी—स्त्री १ दासी २ कुणबीण –सिपु

दास(सि)हूं—न गुलाम, दासी, बटीक 'अगा प्राकृताही राया। आगीं पड जें धनंजया। तें दासिरूं हि वीं तया। समान होय।' –ज्ञा १८ १४०३ [स दासी, दासेर]

दासी—स्त्री १ सेविका, चाकरी करणारी स्त्री, बटीक, गुलाम, स्त्रीदास २ शूद्राची स्त्री; कुळंबीण ३ रखेली, नाटकशाळा; राख 'मल्हाररावाची दासी बोलली दिनभर बसा डेऱ्यांत।' –ऐपो ३२४ [स] ०**पुत्र**–पु १ दासीपासून, रखेलीपासून झालेला मुलगा, कडू संतति अनौरस मुलगा २ वेश्यापुत्र 'दासीसुता नाहीं पितयाचा ठाव।' –तुगा ८६२ [दासी+पुत्र] ०**योग**–पु अनौरस स्त्रीशीं गमन अपवित्रगमन, वेश्यागमन 'शूद्रस्त्रीसी संग। नित्य असे दासीयोग।' –गुच ७८ ११ [दासी+स योग=मिलाफ, जुळणें]

दास्त—स्त्री बरदास्त, काळजीपूर्वक रक्षण; निगा, शुश्रूषा (क्रि० करणें, राखणें, ठेवणें) 'जसमाची दास्त लष्करांत न होय, म्हणून बकापुरी पाठविले आहेत ' –ख ६ २८३७ [फा दास्त्]

दास्तन—स्त्री गोष्ट, कथा, मजकूर [फा]

दास्तान—न १ धान्य इ० साठविण्याची क्रिया, साठवणूक 'जिनस फरोक्त करणें, जर किमतीस फारच अजमामे तोटा येऊं लागल्यास दास्तान करून ठेवणें ' –रा १२ ११३ २ धान्य इ० काचा साठा गल्ला, निधि 'सरकारचें दास्तानापैकीं तूर्त गोळे काय फर्म्यास येतील ह यावयाची आज्ञा झाली पाहिजे ' –ख १२ ६२४४ 'या घरांत पन्नास खंडींचें दास्तान आहे ' ३ धान्य इ० काचें कोठार कोठी 'नख्त नाणें व गल्लेचें दास्तान वगैरा जिनस ' –चित्रगुप्त ३५ 'दारुगोळा, तोफा वगैरे किल्ल्यावर राहील परंतु दास्तानी आहे तो आमचे कुडवास द्यावा म्हणोन अर्ज ' –वाडबाबा १ ५८ ४ (बंदरावरील) मालाची वखार गोदाम

जहाजावरील कोठी, माल भरण्याची जागा. ५ (सामा.) जेथें धान्य इ० साठवितात तें स्थळ, भांडें. ६ जहाजावरील माल, ओझें. ७ निगा; बरदास्त; काळजीपूर्वक रक्षण. (क्रि० लावणें; ठेवणें). दास्त पहा. ८ गाठोडें. –पया २८३. [फा. दास्तन्] ०**दार**–वि. १ कोठीवरील मुख्य अंमलदार; कोठारी. २ धान्य इ० कांचा सांठा ज्याच्याजवळ आहे असा संपन्न (मनुष्य). [दास्तान+फा. दार प्रत्यय] ०**महाल**–पु गल्ला, कोठी इ०कांचा महाल. –शिदि ४३८.

दास्ताना—पु. काठी खेळताना हातावर मार बसूं नये म्हणून मनगटापासून कोपरापर्यंत बांधावयाचा चामड्याचा पट्टा. पूर्वी हा पट्टा लोखंडी असे परंतु तरवारींऐवजीं काठ्यांचा उपयोग होऊं लागल्यामुळें चामड्याचा पट्टा प्रचारांत आला. –संव्या ६५. (सं.) अंगुलित्राण. –राव्य ? [फा. दास्तन्]

दास्य—न. सेवाचाकरी; नोकरी; गुलामगिरी; चाकरी; दासपणा. ' दास्य करी दासाचें । उणें न साहे तयाचें । ' –तुगा७२६. [सं.] **दास्यक**–वि. सेवा करणारा; सेवक ' नेणती सोय गुरुदास्यका । ' –गुच ३.२०. [दास्य+सं. प्रत्यय क=करणारा] **दास्यत्व**–न. दास्य या शब्दाबद्दल चुकीनें रूढ झालेला शब्द. ' गुरुदास्यत्व करिती अनुदिन । ' [दास्य] **दास्यभक्ति**–स्त्री. उपासनामार्गांतील नवविध भक्तिरूप साधनांचें सेवानामक सातवें अंग. [दास्य+भक्ति]

दासी—पु १ वहुरूप्यांतील एक भेद. २ (ल.) निर्लज्ज, हलकट मनुष्य. दासरी पहा. [सं. दास; का. दासरी]

दास्वन—स्त्री. (ग्र) जास्वन जास्वन पहा. [जास्वन अप.]

दाह—पु. १ जाळण्याची, जळण्याची क्रिया; दहन, जाळणें ' अग्निदाहो न संभवे । ' –ज्ञा ७.१४६. ' प्रेताचा दाह केला आणि मग स्नान केलें. ' २ रोगजन्य शारीरिक उष्णता; तप्तता; ताप, तलखी, जळजळ. ' ज्वरानें आज भारी दाह होतो. ' 'दाह झाला म्हणजे मगजास किंवा मणक्याच्या रज्जूस विशेष चेतना होउन हातपायांस आचके येतात. ' –बालरोगचिकित्सा १४. ३ तीक्ष्ण व उष्ण मद्य प्राशन करण्यानें होणारा, उष्णता उत्पन्न करणारा रोग. हा सात प्रकारचा आहे. यानें रक्त प्रकुपित होतें, अंग तापतें, तहान लागते, डोळे लाल होतात, अंगावर विस्तव पसरल्यासारखें वाटतें –योर १.७१४. ४ (ल.) संताप. ५ आग, भडका दाहा असें अशुद्ध रूपहि प्रचारात आहे. [सं] ०**जाळ**–पु उन्हाच्या झळी मुळें प्रसरतेमुळें होणारा (शरीराचा) दाह, जळजळ, आग [सं. दाह+म. जाळ]

दाहक—पु (काव्य.) अग्नि, विस्तव, पावक –वि १ जाळणारा; दहन करणारा. २ (रसा.) जाळणारा; (इं.) कॉस्टिक् सं.] ०**पालाश**–पु. एक तीव्र अल्कली; (इं) कॉस्टिक पोटयाश्. ह्याच्या पांढऱ्या कांड्या असतात. हा हाताला बुळबुळीत लागतो. [दाहक+(रसा.)पालाश=(इं.) पोटयाश्] ०**सिंधु**–पु. (रसा.) सिंधुचा (सोड्याचा) दाह करणारा एक संयोग. (इं.) कॉस्टिक सोडा. [दाहक+(रसा.) सिंधु]

दाहट—वि. १ धीट; धाडसी. २ चपळ; तल्लख; तरतरीत; [धट्ट] म्ह० अति सोंवळा तो ओंवळ्या खाय दाहट चायको निघून जाय.

दाहणें—उक्रि. (काव्य.) जाळणें. [दाह]

दाहन—न भाजणें; जाळणें. [सं. दहन याचें प्रयोजक रूप]

दाहनी—स्त्री. (रसा.) भाजण्याचा चमचा. (इं.) डिफ्लेग्रेटिंग् स्पून्.

दाहवा ग्रह—पु. १ (ल.) नेहमीं त्रास देणारा, खाट मनुष्य. २ जावयाला थट्टेनें म्हणतात. आकाशांत नऊ ग्रह निरनिराळ्या राशींत असतात पण जावई कन्यारूप राशींत असुन त्रास देतो यावरून ' जामातो दशमो ग्रहः '

दाहा—पु (ग्र.) दाह दाद पहा. [दाद अप.]

दाहा—वि. दहा. १० संख्या. (वाप्र.) द–**दाहांचा हात**–पु. दहा जणाचे, एकजुटीनें असलेल्या जनसमूहाचे हात; संघशक्तीचा द्योतक वाक्प्रचार. म्ह० दहाचा हात दुष्मनावरहि पडूं नये=संघशक्ति ही इतकी आचाट असते कीं प्रत्यक्ष शत्रूला सुद्धां तिला तोंड देण्याचा प्रसंग येऊं नये. **दाहांजण**–पुअ. गावांतील वंशपरंपरागत हक्कदार. **दाहा दिशा**–स्त्रीअव. १ दशदिशा. २ (ल.) सर्व जग. **दाहीदिशा मोकळ्या असणें** –जगांत कोठेंहि आडकाठी नसणें; सर्वत्र स्वतंत्रता असणें.' या जगांत एकाच गोष्टीची जरूरी. ती प्राप्त करून घेण्यासाठीं दाही दिशा मोकळ्या आहेत. ' –भयंकर दिव्य.

दाहाट—वि. धीट. दाहट पहा.

दाहिजा—पु. १ दहा जणांची, विशेषतः दहा शिपायांची टोळी, समूह. २ (राजा.) कुळारग गांवात कुळांच्या रात्तसाठीं नसलेल्या खोताच्या ताब्यातील जमीनीचा प्रदेश; सार्वजनिक जमीन. ३ दहा माणसांचें कुटुंब; मोठें कुटुंब. [दाहा]

दाहित—वि. जाळलेलें; जाळून काढलेलें; दग्ध. [सं. दह्]

दाही—स्त्री. (विरू. ग्र) द्वाही. द्वाही पहा [द्वाही अप.]

दाही—अ कोणत्याहि रकमेस दहानीं गुणताना योजावयाचा शब्द. जसें –चारदाही चाळीस, सातदाही सत्तर. [दाहा]

दाहीदुराई—स्त्री द्वाहीदुराई पहा.

दाहोतरा, दाहोत्रा—पु १ दमाल दरशेंकडा दहा हा व्याजाचा दर. २ पेठीं, नागळ इ० जिन्नस विकताना दर शंभरमागें दहा जिन्नस वर देण्याचा विक्रीचा प्रकार. [म. दहा+सं. उत्तर= अधिक, वर]

दाह्य—वि १ पेट घेणारें, ज्वालाग्राही २ जाळण्यास योग्य, दाह्य, ज्वलनीय [सं]

दाह्या—पु (ना. चादा) जिन्याखालील जागेत केलेली ल्हान खोली

दाळ—स्त्री १ डाळ, द्विदल धान्य भरडून, फोलकटें काढून तयार करितात ती २ डाळकण, चुरी ३ डाळीचें वरण [म दल] (वाप्र) ०गळणें-शिजणें-विकणें-(एखाद्याच्या) लबाडया, कावे, कपट, डावपेंच इ० फलद्रूप होणें, भरभराटीस येणें, काम साधणें, लाग लागणें सामान्यतः अकरणरूपीं योजितात (एखाद्यानें) दाळ नासणें-व्यर्थ खाऊन गमाविणें-१ (मूल, बायको इ० कानीं) निरुपयोगी आळशी बनणें, २ उर्मट, बेमुर्वतखोर बनणें. आपल्या पोळीवर दाळ ओढणें-स्वत चाच फायदा करून घेणें, स्वार्थी, आपलपोटें बनणें. सामाशब्द- ०कण-चुरी-पुळी दाळीचे कण, चूर ०गपु-वि १ डाळभात गट्ट करणारा २ (ल) गलेल्ठ, स्वनिरंजन, मूर्ख 'रजोगुणाचा पडला पडप। अवतारिकांचें नेणता स्वरूप। दाळगपु ह्या वदता भूप। अवघे हासती विनोदी।' —दावि २५४ [दाळ=अन्न+ध्व. गप्=खाण्याचा आवाज] ०गोटा-पु डाळींतील न भरडला गेलेला सबध दाणा, गोटा [दाळ+गोटा] ०पिठिया-वि अतिशय सौम्य स्वभावाचा, गरीब (मनुष्य) [दाळ+पीठ] ०पीठ-रोटी-स्त्री साधें जेवण, (पाटाला अवश्य असलेली) भाजीभाकर (क्रि० देणें, चालविणें, मिळविणें) ०भाजी-स्त्री डाळ घालून केलेली भाजी ०भोपळा-पु भोपळा घालून केलेलें डाळीचें वरण, आमटी, डाळ घालून केलेली भोपळ्याची भाजी म्ह० दाळरोटी सब बात खोटी ०वांगें-न वांगीं घालून केलेलें डाळीचें वरण

दाळ—पु (गो)एकावर एक लावून, रचून ठेवलेल्या वस्तूंचा समुदाय, चळत डाळणें पहा **दाळचें**-सक्रि (गो) (वस्तु इ०) एकावर एक रचून ठेवणें, डाळणें घरात आणल्यानंतर सर्व भारे भिंतीला टेकून दाळून ठेव ' [गो दाळ=चळत]

दाळकाड—पु (बायकी) जुन्या लुगडयाचा फाडून काढलेला तुकडा [स दल, दल-ल+खड]

दाळघा—पु (ना) डाळें पहा

दाळसाड—स्त्री (व) देळसाड, हयगय ' आमची अशी दाळसाड करू नको '

दाळिंब, दाळिंबपाक, दाळिंबी, दाळीम—डाळिंब इ० पहा (देशावर डाळिंबाच्या ऐवजीं दाळिंब शब्द अधिक प्रचारात आहे) [स दाडिम]

दाळी—स्त्री (गो) बांबूची केलेली ल्हान टोपली परडी डाली, दालें पहा

दाळी—स्त्री. (गो) एक प्रकारचा दागिना

दांळुक—न (गो) एक प्रकारची मासळी

दाळें—न डाळें पहा

दाश्नणी, दाश्णा—स्त्रीपु (तंजा) मुसलमानी विवाहित स्त्रिया दात काळे करण्याकरिता वापरतात तें दंतमंजन, दंतरंजन, दातरंगिण, दाडिंअना पहा ' तुरुकांतील संकेत कन्यांपणीं दाश्णा लावणें नाहीं ' —म ऐ शि १९०७ तंजावर

दाक्षायणी—स्त्री दक्षाची मरणी, पार्वती [स]

दाक्षिणात्य—वि दक्षिणेकडचा (रहिवासी), दख्खनचा, दक्षिणी, दख्खनी [सं]

दाक्षिण्य—न १ सरळपणा, चांगुलपणा २ कुशलता, दक्षता, ३ हातोटी, चातुर्य [सं दक्षिण]

दि॥—(संक्षेप) दस्तुरचा दिमत पहा

दिऊ—पु दिवस ' दिव दिउनि जन्मले। पांडव हे।'—ज्ञा ११ १६८ [स दिवस, देप्रा दिअ]

दिक्, दिग्—स्त्री. १ दिशा २ मर्यादा ३ दहा संख्येचा वाचक शब्द (समासात) दिक्पाल, दिग्भेद, दिक्साधन [स] ०अंत-पु १ (दिगंत) दरयक्षितिज २ पृथ्वीचा शेवट, तिचा सीमांतप्रदेश, अंतिम टोंक **दिगंतीं जाणें**-सर्व पृथ्वीवर पसरणें, चोहोंकडे फैलावणें (कीर्ति, सुवास, इ०) 'या राजाची कीर्ति दिगंतीं गेली ' ०अंतर-न (दिगंतर) लांबचा, परका देश-दिशा, दूरदेश 'दिगंतरावरून माल आला ' **अंतरीं**-क्रिवि पृथ्वीच्या अगदीं शेवटाच्या सीमेपर्यंत, दिगंतीं (कीर्ति इ० पसरणें) (येथें अंतर हा शब्द अंत याअर्थी चुकीनें योजिला आहे) ०अंबर-वि (दिगंबर) १ दिशा हेंच वस्त्र नेसलेला-म्हणजे नागवा, नग्न २ महादेव ३ दत्तात्रेय ४ परमहंस संन्यासी ५ या नावाचा जैन धर्मातील एक पंथ ०अंश-न (दिगंश) सूर्य तारे किंवा इतर ग्रह हे क्षितिजाच्या ज्या बिंदूत उगवतात किंवा मावळतात तो बिंदु आणि क्षितिजावरील पूर्व किंवा पश्चिम बिंदु यामध्यें जो कंस होतो तो (इ) को-ॲझिमथ ०कंठ-पु (दहा दिशांवरून, दहा तोंडाचा) रावण ०गज-पु (दिग्गज) १ पृथ्वीच्या अष्ट दिशांस असणारा व तीस आपल्या डोक्यावर उचलून धरणारा एकएक हत्ती ऐरावत, पुंडरीक वामन, कुमुद अंजन, पुष्पदंत सार्वभौम, प्रतीक अशीं त्यांचीं नांवें आहेत ' पृथ्वी ढळमळील म्हणोनि। दिग्गज ठेविले दडपण।'—दादि १३ ४ २५ २ (ल) धुंदर व धिप्पाड माणूस ३ जाडा पंडित, बडाविद्वान् ४ (थट्टेनें) अवाढव्य, राक्षसी, दांडगा माणूस ०जग-न सर्व जग, अखिल विश्व दिग्जगीं तेज न माये।' ०दर्शन-प्रदर्शन-न १ किंचित् निर्देश, सूचना, दर्शन, दिशा दाखविणें

२ स्वरूप, पद्धति इ०ची स्थूल कल्पना आणून देणें; सामान्य माहिती ०दाह्-पु क्षितिजावरील तांबडेपणा, तांबडा प्रकाश ०पाल-पु दिशेचा स्वामी हे दहा दिशांचे दहा आहेत-इंद्र, अग्नि, यम, निर्ऋति, वरुण, वायु, सोम, ईशान, अनंत व ब्रह्मा ०यंधन-न १ (जादु) एक नजरबंदीचा प्रकार दिशा भारण्याचा जादूगार करीत असलेला देखावा २ (तंत्रशास्त्र) सध्या, जप इ० कर्मांत कराव याचा एक विधि ०भ्रम-भ्रमण-पुन पृथ्वीवर कोठेंहि भटकणें, दिशोदिशीं फिरणें, दिशाभूल ०भ्रांत-वि हरवलेला, दिशा चुकलेला, अज्ञात प्रदेशात फिरणारा ०मंडल-न दिशाचक्र ०लय-पु दिगंत पहा ०विजय-पु १ दशदिशा, पूर्व जग जिंकणें (सैन्य बलानें किंवा विद्येनें) २ (उप) अशिष्ट, वेताल कृत्य, वेडेपणाची आडदांडपणाची प्रवृत्ति, आकसताळा, दंगा, बंड 'त्या पोरानें दिग्विजय माडला' ०विजयी-वि पृथ्वी जिंकणारा, जगज्जेता, बलाढ्य वीर २ (उप) व्यसनी, बदफैली, दुराचारी, अर्वाच्य ०व्यापी-वि सर्वव्यापी, सर्वप्रसिद्ध, जागतिक

दिक्, दिक्क—स्त्री १ काळजी, परवा, भीड 'येथें दिक् कोठें आहे! राज्य बुडतें ही काळजी कोठें आहे' —ख १० ५३४३ २ अडथळा 'शिंदे बहुत वाढले आहेत, काहीं दिक् राहिली नाहीं, तर शिंदे यास जरब बसे असा मनसबा योजिला आहे —ख १० ५३४४ —वि १ क्षीण, बेजार, दमलेला, आजारी 'इंग्रजांनीं दिक् झाले आहेत' —ख १० ५२७३ २ त्रस्त, विटलेला 'अंतर्यामीं नबाब बहुत दिक व विचारात'—रा ५ १६० ३ खप्पा, नाखूष 'वयनींची मर्जी खर्चाची ओढ पडल्यामुळें दिक आहे' —ख ११ ६००९ ४ थक, चकित [अर दिक्] ०हरकत-स्त्री अडथळा 'हे करून दिले इनामती कोणी दिक् हरकत करणें निसबत नाहीं' —रा ३ ५०२

दिकत दिक्तखोर—दिक्कत, दिक्कतखोर पहा

दिकत, दिक्कत—स्त्री १ सूक्ष्म दोष, शंका, अडचण, हरकत, आक्षेप 'इतर दोनी दौलतींत (निजामाच्या व पेशव्यांच्या) पाय घालतात यांत दिक्कत नाहीं।' —ख १२ ६८३४ २ कबूल करण्यांत काकू अडचण, हरकत 'जन्मला प्राणी मरणार ह्या विषयीं दिकत काय?' ३ तंगी, टंचाई 'पाण्याचे दिकतीनें आणि उष्णकाळ भारी म्हणून आठशें माणसें मरण पावलीं' —दिमरा १ ८७ [अर दिक्कत] ०तखोर-वि १ आढेवेढे घेणारा, फांटे फोडणारा, हेकेखोर, संशयी, शंकखोर, अडचणी काढणारा मनुष्य २ नाकारलें जाण्याजोगें (नाणें), दिक्कत अर्थ २ पहा मला 'दूर जायाचें आहे दिक्कतखोर रुपया देऊं नका' ०हरकत-स्त्री अडथळा इ० दिकती-वि दिक्कतखोर पहा

दिकत—वि (ना) आजारी, ज्वरणाला खिळलेला दिक पहा

दिखाऊ—वि १ बाहेरून सुरेख, चांगला दिसणारा (माल, माणूस इ०) २ पोपाखी; खरी ताकद नसणारा [दिखणें हिं]

दिगर—क्रिवि १ तसेंच, आणखी, जास्त; पुढें, शिवाय, भलतें, उलटें, नंतर २ अन्य, इतर 'मध्यें कोण्ही जो दिगर करील त्यास तंबी करू.' —रा १४८ ३ भलतें 'बाद कर्नेल गाडर याचें बोलणें व नजर पहिली राहिली नाहीं? जबाब दिगर, सवाल दिगर करू लागले' —ख ७ ३५७४ ४ उलट, विरुद्ध 'तरी हे भाऊकडील सरंजामी गावांचा बदोबस्त करितील आपणाकडून येविशीं दिगर जावसाल नसावा' —ख ११ ५६५४ ५ इनाम, सरंजामी खेड्यास लावतात याच्या उलट खालसा 'दाहा गाव दिगर आहेत पाच खालसा आहेत' [फा दिगर्=इतर] ०नंबर-न जादा अथवा किरकोळ फेरिस्त, सामान्य खातें ०वाद-वि १ अवातर 'दिगरवादे चौकी बाद शहाचें अदीच तीनशें मैल' —दम १९९ २ (कायदा) जमीनीचा मालक म्हणून सरकारकागदीं असलेलें एका इसमाचें नाव रद्द करून त्या ठिकाणीं दुसऱ्याचें नोंदणें —लँड रेव्हेन्यू बोर्ड ०मजमून-अ शिवाय, दुसरा, ताजा मजकूर पत्रांतील दर कलमाच्या प्रारंभीं लिहितात

दिगरजान—वि जीवश्च कंठश्च, जानी (प्र) जिगरजान पहा [फा दिगर्+जान्]

दिगी—स्त्री (गो) आधारासाठीं लावलेला टेकू

दिग्रत—क्रिवि नंतर —शर [फा दिगर]

दिघडा—वि उभट, उंच, दीर्घ 'दिघडु ना खुजटा।' —ज्ञा ११ २७७ [स दीर्घ प्रा दिग्घ]

दिघळें—स्त्री (महानु) गजचीसारखें एक शस्त्र 'विचाराचेनि दिघळें खोचावा ससारशत्रु।' —भाए २४४

दिङ्निर्णय यंत्र—न ज्याच्याद्वारें दिशा ओळखतां यतात असें यंत्र, नाविक कपास (इ) मॅरिनर्स कॉंपस [स]

दिठा—पु १ द्रष्टा पाहणारा (माणूस) 'आपणपें द्रष्टा। न करिता असे पैठा। आता जालाचि दिठा। का करावा।' —अमृ ७ २१६ २ (ल) आत्मा [स द्रष्टा प्रा दिट्ठा] ०वणें-अक्रि दृष्टावणें दृष्ट लागून नासणें [दिठा]

दिठी दिठि(ठी)वा—स्त्री १ (काव्य) दृष्टि पाहणें, नजर तुझा उजू दिठिवा पडे।' —शिशु ११४ मग सभ्रमें दिठीसेनें। घालितसे' —ज्ञा १ १६७ २ कृपादृष्टि 'तुमचे या दिठिवयाचिये बोले। सासिनले प्रमेयतेचे मळे।' —माज्ञा ९ ४ ३ दर्शन, देखावा (क्रि०घालणें) [म दृष्टि प्रा दिट्ठि] ०असणें-(व) ऐकण्यात असणें (व) तिळीं असणें असाहि एक पर्याय आहे ०वणें-अक्रि पाहणें —दास दिठें-वि पाहिलेलें, दिसलेलें अनुभूत 'तैसें आपणपें नाहीं दिठें।' —ज्ञा ५ ११०

दिठोणा—पु (ग्रा) तीळ, [हिं दिठौणा=तोंडावरचा तीळ, स दृष्टि+व्रण]

दिंड—न १ कापडाचा गठ्ठा, वस्ता (हा साधारणत लावट बांधलेला असतो) २ नागपंचमीच्या दिवशीचें पुरण घालून केलेलें पक्वान, गाठोडें ३ नवऱ्यामुलाकडील मंडळीस केलेला आहेर (पाठवणीच्या दिवशींचा) ४ कुळव पाभर, कोळपें इ० आउताचा आडवा लाकडाचा तुकडा ५ (सामा) लाकडाचा ठोकळा, ओंडा ६ खांब, खुंट ७ (विणकाम) चातीच्या (स्पिंडल) मध्यभागीं, रहाटावरील दोरी, पट्टा अन्कविण्यास केलेली जागा हें सुतास अगर कापडास, चिकट पदार्थ लावून चातीच्या मध्य भागीं एक गुडाळीसारखें केलेलें असतें ८ (गो) केळीचें कालें [का दिंडु]

दिंड—स्त्री ल्हान दार दिंडी पहा

दिडका-ता—वि १ एक आणि अर्धा मिळून झालेलें दीड पट (माप इ०) 'राजापुरी शेरापेक्षां संगमेश्वरी शेर दिडका आहे' २ एक तुकडा सबंध व दुसरा अर्ध्या रुंदीचा असणारी (पासोडी) याच्या उलट शालजोडी ही दुहेरी किंवा सारख्या रुंदीच्या दोन फर्दीची असते 'नारायणगावीं पासोड्या दिडक्या असतात' ३ दीडपदरी घडीचें (वस्त्र) 'हें धोतर दिडकें करून पावर' [दीड]

दिडकी—स्त्री १ एक पैसा, दीड दुगाणी नाणें २ उज ळणीचा एक प्रकार, दिडाचा पाढा, दिडकें [दीड]

दिडकें—न १ दीड अथवा याचा कोणताहि एकेरी गुणा कार, दिडाचा पाढा २ (गुळाची अडत) हमालास दीड मणा मागें कार्ही एक ठराविक हमाली देतात त्यापेक्षां जास्त माल भरला तर त्याबद्दल दीडपट हमाली द्यावी लागते ती [दीड]

दिडदाडी—स्त्री मधल्या काट्यापासून एक भाग आखूड आणि एक लांब अशी जी तागडीची दांडी ती [दीड+दांडी]

दिडदुमता—वि दिडका

दिंडवळ—न (बे) देवनाळ, एक प्रकारचें बोरूसारखें झाड [का दिंडळ]

दिंडा—पु हें एक रानझाड आहे याच्या दोन जाती असून ज्या झाडाच्या काठ्या उंच न होता जमीनीबरोबर असतात त्यास दिंडी म्हणतात व ज्याच्या काठ्या उंच जातात त्यास दिंडा म्हणतात दिंड्याची काठी सोळा हात लांब असते —वगु ४ २२ याची काठी गरम करून आपटली असता स्फोट होऊन आवाज होतो [का दिंड]

दिंडी, दिंडीकाडी, दिंडें, दिंडोत्रा—दिढी इ० पहा

दिंडी—स्त्री १ मोठ्या दारास केलेली ल्हानशी झांप दर वाजा [का दिंडि] ०**दरवाजा**—पु दिंडी असणारा मोठा दरवाजा हा मोठ्या वाड्यांना असतो

दिंडी—स्त्री १ ल्हान तंबोरी, एक वाद्य, वीणा 'हातीं टाळ दिंडी मुखीं नाम गाणें।' —तुगा ३४७ २ मिरवणुकी मधील निशाणावर हनुमान इ०काचें काढलेलें चित्र, आकृति किंवा तें निशाण ३ (देव, ग्रंथ इ०ची) मिरवणूक, भजनी मेळा, छबीना (क्रि० काढणें, मिरविणें, निघणें चालणें, फिरणें) ४ मराठी काव्यातील एक वृत्त [का दिंडि] ०**गाण**—पु १ दिंडी वाद्य वाजवून भिक्षा मागणारा. 'वासुदेव दिंडीगाण। प्रसाद मागू आले जाण।' —ललित २ दिंडी या वाद्यावर म्हणावयाचें गाणें ०**पताका**—स्त्रीअव १ वाद्य वगैरे २ यावरून (समुच्चयार्थी) मूर्तीची मिरवणूक (मंडळी, पताका, दिंड्या, झांजा मिळून), पताका, मृदंग इ० घेऊन मूर्तीच्या अथवा देवळाच्या भोंव तालीं प्रदक्षिणा घालणाऱ्या लोकांची मिरवणूक (क्रि० काढणें, मिरवणें, निघणें, घालणें, फिरणें) 'दिंडीपताका वहुवस। विठ्ठल नामें होतसे घोष।' —सवि ९ १७ [दिंडी+पताका]

दिढी—स्त्री एक आणि अर्धा, दीडपट [दीड] ०**काढी-चाढी**—स्त्री पेरणीच्या वेळीं दिलेलें धान्य पीक आल्यानंतर दीड पटीनें घेण्याचा करार किंवा अशा करारावर दिलेलें कर्ज ०**घाद-घजा सूट**—स्त्री (गुलवी, वसुलीमध्यें) एकतृतीयांश सूट **दिढें**—शब्द दिडक्याम यें दिडानें गुणताना योजलेला शब्द उदा० दहा दिढें पंधरा **दिढोतरा-त्रा**—पु दरमहा दर शेंकडा दीड प्रमाणें व्याजाचा दर

दिति—स्त्री दैत्यांची आई, अदिति देवांची आई याच्या उलट [स]

दिदवान—पु पहारेकरी [फा दीदवान्]

दिदार—पु चेहरा —वि देखणा [फा दीदार्] **दिदारू**—वि देखणा पण नादान, वरून दिसावयास सुंदर परंतु पोकळ, टाकाऊ, निरुपयोगी (कापड, वस्तु, जनावर इ०) [फा]

दिधणें—सक्रि (काव्य) देणें 'धर्म म्हणे उद्योगीं जो दिधला तोचि भद्र महिवर हो।' —मोमीष्म १ ९६ [सं दा]

दिधन—न एक औषध रसायन

दिन—पुन दिवस [स] ०**कर**—पु सूर्य 'काय दिनकरा। कोंबड्यानें केला खरा।' —तुगा ११७६ [स दिन+कर] ०**चर्या-कृत्य**—स्त्रीन १ रोजचा क्रम, राहणी नित्याची राहणी, खर्च, प्रत्येक दिवशीं करावयाचें काम, कार्यक्रम २ कमा तरी दिवस घालविणें, पोट भरणें ३ रोजनिशी, डायरी इ० [दिन+चर्या] ०**निर्वाह**—पु दिनचर्या अर्थ २ पहा [दिन+निर्वाह] ०**मणि-णी**—पु सूर्य दिनपति दिनेश 'भीमकी उल्हास कमळिणी। कृष्ण दिनमणी देखिलिया।' —एरुस्व ५ ३० [दिन+मणि] ०**मर्यादा**—स्त्री १ सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंतचा काल २ कालमर्यादा

३ सूर्यास्त सायकाळ [दिन+मर्यादा] ०मान–न १ दिन मर्यादा अर्थ १ पहा दिनावधि, एक दिवसाचा काळ, दिवसाची लांबी 'मावळला दिन । मोकाम गीर नदीवर झाला।' –ऐपो ८१ २ परिस्थिति, काळवेळ 'रोजगारानें चार पैसे मिळतील असें दिनमान राहिलें नाहीं' [दिन+मान] ०रजनी–क्रिवि दिवसा आणि रात्रीं, रात्रंदिवस, एकसारखें, सतत [दिन+रजनी] ०वृद्धि–स्त्री दोहों सूर्योदयास एक तिथि भोगायाजोगी जी तिथीची वृद्धि ती, चंद्र व सूर्य यामध्यें बारा अंशाचें अंतर पडा वयास एक संपूर्ण दिवसापेक्षा अधिक काळ लागल्यास दुसऱ्या दिवशीं सूर्योदयीं तीच तिथि असते अशा वेळीं दुसऱ्या दिवसास दिनवृद्धि झाली असें म्हणतात [दिन+वृद्धि] ०शुद्धि–स्त्री चांगला मुहूर्त, कोणतादि अशुभ अथवा कुयोग नसणें [दिन+शुद्धि] ०क्षय–पु सूर्योदयानंतर लागून द्वितीयसूर्योदयाचे पूर्वी संपणारी तिथि, सूर्योदयास एक तिथि असता दुसरा सूर्योदय होण्यापूर्वींच चंद्र व सूर्य यामध्यें बारा अंशापेक्षा अधिक अंतर पडल्यास तिसरी तिथी लागते व मधलीचा लोप होतो तेव्हा म्हणतात [दिन+क्षय] दिनांत–पु सन्ध्याकाळ, दिवसाचा शेवट [दिन+अंत] दिनावधि-धी–स्त्री १ एक दिवसाचा काल २ दिरगाई, आज उद्याची चालढकल, विलंब, उशीर [दिन+अवधि] दिनें देवडें–क्रिवि रोजच्यारोज, एकसारखें, रोज नवीन 'दिनें देवडें, चोळी लुगडें तिळभर नाहीं चुका। घर नंदाचें गोकुळ नांदे जणु दुसरी द्वारका।' –पला ८१

दिनवाशी—वि (गो) गरीब, दरिद्री **दिनवास**–पु (गो) गरिबी, दारिद्य. [स दीन+वास]

दिनार—पु एक जुनें नाणें हें चांदीचें, सात किंवा दहा द्राम वजनाचें असे तसेंच सोन्याचेंहि असे याची किंमत साधारणत पाच रुपये 'तेथें तेंहि ठेवा दिनारि सोनक्के वेंचिलें।' –पच १४६ [स दीनार, ग्री दीनारियस]

दिन्हणें—वि (काव्य) वेणें दीन्हणें पहा

दि(दी)पक—पु १ दिवा २ (संगीत) एक राग [स]

दिपडें—वि तेजस्वी, सतेज 'नाजुक रुपडें दिपडें ठिकडें जिकडे तिकडे असकारा।' –पला ४१२ [स दीप्=चमकणें]

दिपणें, दिपावणें—अक्रि १ अतिशय प्रकाशामुळें, तेजा मुळें दृष्टि स्थिर न राहणें चक्र होणें, अंधेरी येणें २ अपूर्व किंवा अद्भुत गोष्ट पाहिल्यामुळें चकित होणें ३ ज्या तऱ्हानें किंवा प्रकाशानें दिसत असतें तें नाहींसें झाल्यामुळें अंधत्व येणें [स दीप् दीपन]

दिपत, दिपवत, दिपवात—स्त्री १ देवापुढें तुपवात लावून ठेवलेला दिवा साजवात तेलवात (क्रि० लावणें, धरणें) २ (वाई) गाय, म्हैस प्रथम व्याली म्हणजे तिच्या दुधापासून केलेल्या तुपाचा दिवा देवापुढें लावणें याप्रमाणें दिवा लावून होईपर्यंत त्या जनावराच्या दुभत्याचा उपभोग घेत नाहींत [दीपवात]

दिपत्कार—वि उजेड करणारा 'दिव्या दिव्या दिपत्कार' –मसाप २२३३ [सं दीप्]

दिपरक्षा—स्त्री. (गो) दिव्याची रांग, दीपमाला [दीप+आराधना]

दिपवा—पु (कों) सारा दिवस ढगाची अंधारी असताना मध्येंच थोडा वेळ ढगामधून येणारे सूर्याचे किरण, पडणारें ऊन. [स दीप्=प्रकाशणें]

दिपवाळी, दिपावळी—स्त्री दिवाळी पहा [दीप] ०चा पाडवा-ची प्रतिपदा–पु कार्तिक शुद्ध प्रतिपदा, दिपवाळींतील मुख्य दिवस, कार्तिक वर्षारंभ ०चें ओवाळणें–न. दिपवाळींत पहिल्यानें ओवाळून घेण्याचा हक्क, मान (हा खोताचा एक मान असे)

दिपाचा कवडा—पु (ल) वृद्ध अशक्त किंवा कुटुंबातील नावर्ता माणूस, केवळ नावाला धनी असा मनुष्य [दीप+कवडा=सावली]

दिपु(पो)ट, दिपुटेल—न दिवा विझल्यानंतर राहिलेलें तेल [दीप+उष्टें]

दिपु(पो)टाण—स्त्री विझविलेल्या दिव्याच्या वातीपासून सुटणारी घाण [दिपुष्ट+घाण]

दिवंखुरी-रें, दिमखुरी-रें—वि (गो) लहान मुलाचें रागणें [दिंबी+खुर]

दिंबी-मी—स्त्री १ (गो) गुडघे मोडून बसणें २ गुडघा.

दिमक, दीमक—पु वाळवी, कसर [स वल्मीक, वर्मीक, हिं दीमक, फा ?]

दिमत, दिमतदार-वार—दिम्मत इ० पहा

दिमाख—पु मगरूरी, तोरा, डौल, गर्व, भपका 'देखीचा दिमाख शिरोनिया दावी। हिऱ्याऐसी केवीं गारगोटी।' –तुगा ३८५१ [अर दिमाघ्] ०चोट्टा–वि (ना) गर्विष्ठ, अहंमन्य ०दार–वि १ चढेल, डौली, मगरूर २ (ल) अतिशय सुरेख डौलदार [फा]

दिम्मत—स्त्री १ निम्मा हवाला, काळजी, निस्बत, कारभार व्यवस्था ताबा 'कौशल्दार वंदर मुंबई दिमत इंग्रज' –वाडसमा २ १ याचे दिमती करणें ' –रा १५ ६७९ २ तैनात सेवा ३ स्वाधीन, ताब्यात असलेली सैन्याची तुकडी [अर खिम्मत] ०दार–वि ताबा, सत्ता, व्यवस्था ठेवणारा ०वार–वि ताब्यात असलेला, हुकमात वागणारा –क्रिवि ज्याच्या दिमतीस वस्तु मनुष्यें दिलेलीं असतात त्याच्या नावावार (केलेली यादी इ०) **दिम्मती**–वि ताब्यातील, दिमतींत असलेला.

दिय—पु दिवस 'आम्ही यतुले दिया याची मातुदि नर्णो ।' –ज्ञा ६ ४२८ [स दिन]

दिरं(रिं)ग, दिरिंगाई—पुस्त्री उशीर, विलंब, रेंगाळणी, लावण 'उजूर व दिरग केलिया मुलाहिजा होणार नाहीं' –रा १५ २२२ [फा दिरग्]

दिरगदारी—स्त्री अडचण, विपत्ति गिरिवदारी पहा [फा गिरिफ्दारी शब्दावरून-मोल.]

दिर(रि)म—पु १ दोन आणे किंमतीचें चांदीचें नाणें 'सरकारचा दामदिरम तफावत न करणें' –रा २० ३०२ २ चवली भार 'दररोज अर्धा दिरीम हिरडा व अर्धा दिरीम सैंदेलोण मिळून द्यावें' –अश्वप १ १६१ [फा दिरम्]

दिरसाल—वि पाठविलेलें, धाडलेलें [अर. द–इर्साल]

दिल–ल्—पुन हृदय, अंत करण, मन [फा दिल्] (वाप्र) ०**फांकणें–फांकटणें**–अस्वस्थ होणें, बेचैन होणें, गोंधळून जाणें म्ह० दिलमे चंगा तो कायदेमें गंगा=अंत करण शुद्ध, पवित्र असल्यास पवित्र गंगा आपणाजवळ असल्याप्रमाणेंच होय सामाशब्द– ०**आरामी**–स्त्री आनंद, खुशाली; मनाचा संतोष शांतवन 'तुम्ही आपली खुशालखबर लिहून दिल् आरामी करीत जाणें' –रा २२ ६५ ०**कुल**–वि हिरमुसलला कष्टी, श्रमी, लज्जित 'दिलकुल बसले जिकडिल तिकडे सन्मुख एकहि येईना।' –पला ८५ **दिल्ख्वा**–क्रिवि मनाप्रमाणें, यथास्थित 'तुम्ही व राव पंतप्रधान खातर्जमेनें दिल्खा तदारूक अमलात आणावा' –दिमरा १ ७ [फा दिल्खाह्] ०**खुलास–सा**–पु शुद्धभाव, मनाचा मोकळेपणा समाधान 'दिल्खुलासानें जाब दिला नाहीं' –सभासद ३९ [अर खिलास्=शुद्धता] ०**खुशी**–स्त्री १ आनंद, संतोष तृप्ति चित्ताची प्रसन्नता २ इकार संमति, इच्छा, आपखुशी पसंती [फा खुशी] ०**गर्मी**–स्त्री प्रेम, प्रीति लोभ 'दिल्गर्मी करून कुशल वर्तमान पुसिलें' –पदमव ७८ [फा गर्मी] ०**गिरी**–वि दु ख, खेद खिन्नता, बेदिली ०**गीर**–वि दु खी; कष्टी खिन्न असंतुष्ट नाराजलेला ०**जम(मा)ई**–स्त्री खातरजमा चित्तशुद्धता, मनाची मिळणी, मैत्री 'भाऊची मार्फत महादजी शिन्दची दिल्जमाई केली' –पदमव ७७ ०**जमीयत**–स्त्री समाधान, खातरजमा; निःसंदेहता, निःशयता 'तर मोहीवींची दिल्जमीयतीनें आपले कदीम ठिकाणास यावयाचें केलें पाहिजे' –रा ३ ९१ [अर जमीयत्] ०**जाई**–स्त्री सांत्वन, समाधान 'तुम्ही आमचे तर्फेनें याची तशफी व दिलजोई करावी' –रा २२ २५ [फा दिल्जोई] ०**ताजगी**–स्त्री चित्तसंतोष, अंत करण आनंदविणें, मन प्रसन्न करणें 'आपली दौलतखुशी कलमी करून दिल्ताजगी करीत असलें पाहिजे' –रा १० १६५ ०**ताजा**–वि नवीन, ताजें प्रेम असणारा, नूतन प्रेमसंपादन केलेला, प्रेमाची नव्हाळी व भर असलेला ०**दम(फ्त)र**–न स्मृतिपट, आठवणींचें हृदयरूपी संचयस्थान ०**दर्या**–वि उदारधी, गंभीर (मन) 'दिल्पाक दिल्दर्या इलाही मेहर्बान खान' –ब्रप ३०७ [फा] ०**दार**–वि उदार, मन मिळाऊ, सहृदय; मोठ्या मनाचा [फा] ०**दारी**–स्त्री १ उदारता, धीटपणा, खंबीरपणा, सहृदयता, धीर २ उत्तेजन, खातर जमा 'सचणीचा वख्त आहे तरवा–दिल्दारी पाठविणें' –रा १६ ३३ 'मावळे लोक तमाम याची दिल्दारी करून' –वाडशाछ १ ११६ ०**दिलासा**–पु धैर्य, उत्तेजन, भरवसा, उत्साह आश्वासन (क्रि० देणें) 'दिलदिलासा देतें मी सखया फारच सुख मानी' –पला ४ १२ ०**देही**–स्त्री उत्कटता 'कित्येक सरदार कामकाजाविषयीं दिलदेही करीत नाहींत' –रा ५ १५७ [फा दिल् दिही] ०**न(नि)शीन**–वि १ पसंत २ अवगत, श्रुत 'अजराह यगानगत दिल्निशीन जालें तें कलमीं केलें असे' –पया ४६३ [फा दिल्निशीन्] ०**पाक**–वि पवित्र, शुद्ध अंत करणाचा, कपटरहित, सरळ निष्पाप –ब्रप ३०७ ०**पाकी–खी**–स्त्री अंत करणाची शुद्धता, सरळता, निखालसता, निष्कपटता 'आम्ही दिलपाखीनें मशाकत करून . ' –इम ११ ०**भ(ब–व)र**–पु प्रियकर, दयित, वल्लभ 'सुंदरा म्हणे दिल्भरा राजआवीरा हासून मसीं बोला जी।' –होला १६९ 'आगे सखे लोभ करावा, दिल्भर पलंगी असावा' –सला १ ४९ –क्रिवि मनाची तृप्ति होईपर्यंत ०**भर(रं)वसा–भरोसा**–पु धीर खातरी, उत्तेजन ०**भरी**–स्त्री समाधान, खात्री, उत्तेजन 'तमाम रयतेची दिल्भरी करून लावणी होय तें करणें' –रा १ ३४६ ०**सफाई–साफी**–स्त्री मनाची निखालसता, निःशंकता 'पुन्हां दिल्साफीचा फर्मान उभयतांनीं बादशहापासून संपादन केला' –प्रामस ३२ ०**हवाल**–वि अस्वस्थ, त्रस्त मनाचा, मनामध्यें विवंचना असलेला ०**हवाली**–स्त्री मनाची अस्वस्थता, विवंचना, काळजी

दिलरुबा—पु (वाद्य) ताऊस या वाद्याचा मोर काढिला म्हणजे हें वाद्य बनतें तारा, पडदे व त्याची मिळवणी सर्व ताऊस वाद्याप्रमाणें हें गजानें वाजवितात हें वाद्य अलीकडील सुमारें २५ वर्षांतील आहे

दिलवर—न १ (कों) मासे पकडावयाचें जाळें, याचा घेर १००।१२५ फूट असतो २ दिलावर पहा

दिल्वाण—स्त्री (तंजा) पगनी 'ठाणवीवर दिल्वाण ठेवतात' [दिवे+स्थान?]

दिलावर—वि धीर शूर धाडसी –पदमव ८५ **दिलावरी**, **दिलदिलावरी**–स्त्री धैर्य धाडस आत्मविश्वास, खात्री, शांतवन आश्वासन

दिलासा—पु आश्वासन दिलदिलासा पहा 'दिलासा करून बरोबर घेऊन जाणें' –सभामंप १४ 'तुम्ही कुळाचा दिलासा करून कीर्द अबादानी करून सुरसरूप राहणें' –वाडबावा २ ४२ २ हेतु अर्थ मनातील इच्छा

दिली—वि जानी, जिवाभावाची (दोस्ती) 'दोन उम्दे मनुष्य दिली दोस्ती जाहीर करावयास रवाना करीत आहों।' –पेश ६५ [फा दिल्]

दिलेर—वि धाडसी, शूर, धीट [फा दिलीर] **दिलेरी**—स्त्री शौर्य, धाडस धैर्य [फा दिलीरी] **दिलेरीरस्तुमी**—स्त्री धैर्य शौर्य, साहस, धीटपणा 'शाबास तुमच्या हिंमतीची व दिलेरी रस्तुमीची' –पयाव १४०

दिलोजान—न अंत करण मन

दिल्ली—स्त्री एक शहर, हिंदुस्थानची राजधानी ०चा **सोदा दिल्लीकर-वाला**—पु पगडीत चार अस्सल भामटा ०**गुरगाबी जोडा**—पु साध्या प्रकारचा मारवाडी जोडा ०**झिगवाली तल्हेचा जोडा**—पु वर जरीचें नक्षीकाम केलेला मारवाडी जोडा ०**दरवाजा**—पु १ उत्तरदिशेकडे असलेला दरवाजा किंवा वेस २ शोभेच्या दारूच्या कमानदार झाडाचा एक प्रकार

दिवई—स्त्री आषाढी अमावास्येचा दीपोत्सव. [दिवा]

दिवई—स्त्री (कों) लहान नारळ धरणारी माडाची एक जात [स द्वीप=परद्वीप बाहेरून, वेगातून आलेली जात ?]

दिवखुरे—अकि (गो) गुडघ्यानें चालणें, रांगणें [दिवी=गुडघा]

दिवचें—सकि (गो) पणें [स दा]

दिवज—न (गो) मातीच्या डिव्याची पचारती शूद्र लोक जत्रेच्या दिवशीं हींत तलवात घालून, प्रज्वलित करून देवळाभोंवती प्रदक्षिणा घालतात [दिवा]

दिवटा—पु १ (कों) मातीची मशाल माती पटविलेला फडका, पोत 'भग वातीचा तो दिवटा।'–ज्ञा १८ ३५८ 'माय मेवूनि दिवटा लाविला। तिहीं लोकीं उजेड केला।' –नव १८ ८० २ मशालजी-जी ३ (ल) कुटुंबास काळीमा लावणारा माणूस ४ भविष्य सांगणारा भिकेकरी जोशी [दिवा] **दिवटाळें**—न दिवा ठेवण्याची पडघी **दिवटी**—स्त्री १ लहान मशाल २ नारळाची करवंटी एका काठीच्या टोकास बसवून हींत तेलात भिजविलेल्या चिंध्या घालून केलेला दिवा ३ गोंधळी लोकांची गोंधळाचे वेळीं लावावयाची लहान मशाल (गोंधळाच्या प्रकरणील) [दिवा] **दिवटी जाहार-सलाम**—पु मध्याह्नकाळीं दिवे लावण्याच्या वेळीं राजे लोकांना सेवकांनी करण्याचा रामराम, प्रणिपात [दिवटी+जोहार सलाम] ०**बुदली**—स्त्री पेशवाईतील मशालीचा मान 'दिवटी बुदलीची जहागीर।' –ऐपो ४३ **दिवट्या**—पु १ मशालजी २ (ल) कुलकलंकी मनुष्य

दिवटया वाघ, दिवटें—नपु चित्ता

दिवठ(ठा)ण—न घरातील दिवा ठेवण्याची जागा, लाकडाची समई [स दीप+स्थान]

दिवड—नपु आधेलें मोठया पण निरुपद्रवी, पाण्यात राहणाऱ्या सापाची एक जात, निर्विष जलचर सर्प 'नागसर वाजविला दिवडापाशीं। जयापरी।' –सिस ८ १८० [स द्विपद ?]

दिवताल-वाल-वाली दिवलाणी—स्त्री (व) पणती, दिवा ठेवण्याची लाकडी पाटी [स दीप+तल]

दिवली—स्त्री १ लाव दांडयाची लोखंडी पणती, दिवलाणी, लहान दिवा, पणती २ तेल अथवा तूप काढण्याचें दांडीचें आंडें [दिवा]

दिवशीं—स्त्री (गो) तादळाच्या कण्याचें करतें एक पक्वान्न [का दोश]

दिवस—पु १ एका सूर्योदयापासून दुसऱ्या सूर्योदयापर्यंतचा काळ २ सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंतचा काळ ३ एका दिवसात काम करण्याचा ठराविक काल ४ रात्रीच्या उलट, प्रकाशमय काल, उजेडाचा काळ ५ (ल) सूर्य ६ मृताची उत्तर क्रिया ७ (ल) नशीब, सद्दीचा काळ 'त्याचे दिवस फिरले' ८ (ल) आयुष्य 'त्याचे दिवस थोडे राहिले' ९ (बायकी) गर्भारपण, गरोदरावस्था 'मला काहीं दिवस गेल्यामुळें तिला मस्तकीं पर्वत पडल्यासारखें झालें आहे' –रत्न २ १ [सं प्रा.जि दिवेस] ०**करणें**—मृत माणसाचें क्रियाकर्म करणें दिवसहि तेथेंच केले पाहिजेत' –आगरकर (वाग्र) ०**काढणें-घालणें-ढकलणें-दवडणें-लगढणें-लोटणें-सारणें**—अडचणींत कष्टानें दिवस कठणें ०**घेऊन**-क्रिवि दिवसाउजेडीं संध्याकाळच्या आत **दिवस जातो पण बोल उरतो**—काळ निघून जातो पण वाईट भाषणें कायम राहतात ०**चढणें**—सूर्य वर येणें ०**डोईवर येणें**—दुपारचे बारा वाजणें भर दोन प्रहर होणें माध्यान्ह होणें 'दिवस जमा डोईवर आला होता' –क १ ७ ३० ०**झाडावर आला**—सूर्य झाडाच्या वर आला ०**दारीं आला-दारीं बाहेर आला**—दिवस उगवला सूर्य उगवला, सकाळ झाली ०**फिरणें**—वाईट काल येणें, अवदशा येणें आपत्ति येणें, 'आता आपले दिवस फिरले आहेत—रूपार्जी म्हणाला' –स्वप ०**मागें पडणें** तास—काळ वाईट आला आहे, उलट फिरला आहे **दिवसा उजेडीं-मनकट-पूर्वीं**—क्रिवि दिवस मावळण्यापूर्वी संध्याकाळ होण्याच्या पूर्वी **दिवसानें डोळे काढले**—सुकाळ नियम उगवला आहे एवं वर आला आहे **दिवसाबरोबर**—क्रिवि सूर्योदया-बरोबर सूर्योदयाबरोबर बरोबर सकाळी किंवा सायंकाळी

दिवसा मशाल लावणें-पाजळणें-१ दिवसा दिवे लावणें, उधळपट्टी करणें, अनीतीचीं कृत्यें उघडपणें करणें (दारुपिणें, जुवा, रंडीबाजी इ०) २ एखादें महत्कृत्य करणें **दिवसावर नजर देणें, दिवसासारखा होणें**-काळाप्रमाणें वागणें, वारा येईल तशी पाठ फिरविणें, काळवेळ पाहून वागणें **अजून पहिला-प्रथम-पूर्व दिवस आहे**-अजून प्रारंभासारखीच स्थिति आहे, तींत फरक नाहीं. **दुसऱ्या दिवसावर नेणें**-थांबविणें, तहकूब करणें, कालांतरावर टाकणें **नवा दिवस उगवणें**-जिवावरच्या दुखण्यातून बरें होणें किंवा महा संकटातून पार पडणें **मागला प्रहर दिवस राहतां**-दुपारच्या तीन वाजता; एक प्रहर दिवस शिल्क असताना **वर्षायेवढा दिवस**-१ उत्तरायणातील मोठे दिवस २ कंटाळवाणा दिवस **म्ह०** १ जेथें जावें तेथें ढोईवर दिवस २ चार दिवस सासूचे चार दिवस सुनेचे=प्रत्येकाचा चालता काळ केव्हा तरी येतो ३ दिवस गेला रेटारेटी चांदण्या रात्रीं कापूस वेंटी=सर्व दिवस फुकट घालवून रात्रीं कामास लागणें सामाशब्द- **०गत**-स्त्री ठरलेल्या कालापेक्षा जास्त उशीर लावणें, विलंब, कालहरण (क्रि० लावणें, लागणें) **०गति-गतीवर लोटणें-घालणें-टाकणें**-लावणीवर टाकणें ' का दिवसगती करिता जा ' -दावि ७२८९ **०गुजारा-गुजराण**-पुष्कळ दिवस कसाबसा घालविणें, गरीबीनें चरितार्थ चालविणें (क्रि० करणें) **०पाणी**-न (व) थडपाणी **०वळ**-न दिवसाचा उजेड, प्रकाश, काल० उजेडाचा, प्रकाशाचा काल याच्या उलट अंधार **०भऱ्या**-वि कसें तरी टंगळमंगळ करून दिवस भरणारा कामकरी (मजूर) [भऱ्या=भरणारा] **०मजुरी**-स्त्री रोज मजुरी, फक्त एक दिवसाचा करार, याच्या उलट नियमित महिने-वारी किंवा सालवारी चाकरी **०मावळी**-स्त्री दिवस मावळल्या बरोबर मिटतात अशी वनस्पति **०राती**-क्रिवि (काव्य) रात्रदिवस, सतत चोवीस घंटे **दिवसा**-क्रिवि दिवस असताना सूर्यप्रकाशात याच्या उलट रात्रीं, काळोखात [दिवस] **०उजेडीं**-क्रिवि सूर्यप्रकाश असताना, भरदिवसा **०ढवळ्या**-क्रिवि धडधडीत दिवस असताना, भरदिवसा **०दरोडा**-पु देखत देखत, राजरोस, धडधडीत जुलूम (राजसत्तेचा किंवा भीडमुर्वतीच्या माणसाचा) **०दिवाळी**-स्त्री उधळपट्टीची राहणी, बसुमार खर्च करणें **दिवसाध**-पु धुवड ' कीं दिवसा धासि भेटला तरणी । '-मोकर्ण २१६ **दिवसान दिवस-दिवसें(सों)दिवस**-क्रिवि दिवसामागून दिवस जाताल तसें वाढत उत्तरोत्तर अधिक होत जसजसे दिवस जातात तसतसें, सतत, एकसारखें **०भऱ्याचा**-वि १ सगळ्या दिवसासाठीं, सगळ्या दिवसाच्या बेगमीचें **०वडा**-पु (कु) एक दिवसाची मजूरी

दिवसळई, दिवसळी-स्त्री गेंगराडी, आगराडी [दिवा+सळई, गु दिवासळई]

दिवसें-न दिव्याच्या अमावास्येला केलेलें कणकेचे दिवा तांदुळाच्या पिठाचे दिव्याच्या आकाराचें एक पक्वान्न (वों) निवगरी; मिवधी, फळ ' कीं विप्र पुरोडाश, क्षेत्रकुळें त्या पुढें जर्मी दिवसीं । ' -मोउद्यो० १२८१ [दिवा]

दिवळ-न (वों) दिवड प०

दिवळों-पु १ (गो) नांगरलेल्या जमिनींतील मातीचीं ढेकळें फोडण्याचें लाकडी औत

दिवळी-स्त्री १ ओलांणदिवा, ठाणवइ इ० मध्यें दिवा-बयाचें टवळें, लहान वाडें २ तेल काढावयाची उभी पळी ३ पणती [स दीप]

दिवा-पु १ दीप, तेल व वात याच्या साहाय्यानें प्रकाश देणारें साधन, अलीकडे वीज, धूर याच्या साहाय्यानेंहि हें प्रकाश साधन होतें २ दिवटी अर्थ २ पहा टांगण्याचा दिवा, लावणदिवा, ओलांणदिवा इ दिव्याच आकारावरून प्रकार पडतात ३ त्यातील कणकेचा केलेला दीप ४ वैशाख महिन्यातील अश्विनी आदि करून पाच नक्षत्रांनीं युक्त असे दिवस (दिवेपंचक) ५ दिवसें पहा ६ (ल.) मूर्ख, अज्ञानी [स दीप, दीपक, प्रा दीवओ, अप दीवड, हिं बं दिया, प दीवा, सिं डिओ] **०लागत नाहीं**-वेचिराख, उजाड होणें (प्रात, गाव) **०लावणें**-वाईट कृत्यानीं प्रसिद्धीस येणें, अपकीर्ति करणें **०सरसा करणें**-वात पुढें सारणें किंवा तिचा कोळी झाडणें (बाप्र) **दिवे ओवाळणें**-(उप) कुचकिमतीचा समजणें, क्षुद्र लेखणें, तिरस्कार दाखविणें ' अहाहा ! दिव ओवाळावे त्या प्रीतीवर '-भ्राटिका **दिव्यानें दिवस काढणें-उजेडणें**-रात्रभर जागणें **दिव्यानें रात्र, दिवस काढणें-लोटणें**-रात्र जागून काढणें, अतिशय आजारी असणें **दिव्या-वातीनें शोधणें**-प्रत्येक कानाकोपरा बारकाईनें शोधणें **दिव्यास निरोप-पदर-फूल-देणें**-दिवा मालविणें **म्ह०** १ घरात दिवा तर देवळात दिवा=आधीं पाटोबा मग विठोबा या अर्थी २ दिव्याखालीं अंधार=प्रत्येक चांगल्यागोष्टींत काहीं तरी दोष असतो या अर्थी सामाशब्द- **दिवारात्रीं**-क्रिवि (काव्य) अहोरात्र **दिवालावू-लाव्या**-वि (ल) कुप्रसिद्ध, ज्याच्याबद्दल फार बोभाटा झाला आहे असा (साधित शब्द) **दिवे, दिवेपंचक**-पु दिवा अर्थ ४ पहा [दिवा] **दिवेओवाळल्या-ळा**-वि दिवे ओवाळण्यास योग्य मूर्ख, दिवटा **दिवेल**-न १ दिव्यातील तेल २ (गु) एरंडीचें तेल, एरंडेल पूर्वी एरंडल दिव्याना वापरीत **दिवेलाग(ग)ण-णी**-स्त्री १ दिवे लागण्याची, संध्याकाळची वेळ २ दिवे लावणें, उजेड करणें, प्रकाश पाडणें ' महा मोह सानगळेंचावळीं । प्रबोधाची दिवेलावनी करी । ' -शिशु ६

दिवे लावणी-स्त्री (ल) उजाड प्रांतात, गांवांत वस्ती करणें, गांव वसविणें दिवे लावणीचा कौल-उजाड प्रांतात, गांवांत वस्ती करतांना कांहीं काळपर्यंत कर वसूल न करण्याबद्दलचें सरकारी आज्ञापत्र, हमी, कौल दिवेलावणें-न (ताडाचा) लहान दिवा दिवे सलामी-स्त्री दिवटीजोहार पहा सध्या कांहीं दिवे लावणीच्या वेळीं मानकरी, जहागीर, मामलेदार इ० लोक राजादिकांस जो मुजरा करतात तो दिवेसळई-सळी-स्त्री गंधक लावलेली तागाची काडी, आगकाडी दिवस्ति पहा दिव्या उजेडी-उयोतीं-क्रिवि दिव्याच्या उजेडांत दिव्या उजेडीचा-वि दिव्याचा उजेड असतांनाचा दिव्याची आंवस-अमावास्या-स्त्री आषाढी अमावास्या या दिवशीं दिव्यांची पूजा करतात व दिव्याच्या आकाराचे पक्वान्न करून नैवेद्य दाखवितात व खातात

दिवा—क्रिवि दिवसा, उजेडीं दिवा स्त्र, दिवा मुहूर्त' [स] ०कीर्ति-पु १ (ल) न्हावी, नापित २ गावच्या वगाचा माणूस, ज्याचें नाव रात्रीं घेऊं नये असा दिवाघ-पु घुबड, दिवाभीत मनुष्य 'न पाहती जाल दिवान्ध।' —यथार्थ १९०

दिवाण-न, दिवाणजी—न १ मुख्य प्रधान, कारभारी, कायदेमंडळांतील मंत्री (इ) मिनिस्टर २ मोंगली अमलांत जमाखर्चाखात्याचा प्रांतातील मुख्य अधिकारी, कारकून [अर दैवान फा दीवान्] (वाप्र) ०चें तेल पदरात घेणें-कांहींहि नुकसान होवो आपल्या धन्याची देणगी स्वीकारणें सामासशब्द-०असामी-स्त्री १ चरितार्थाकरिता असलेली सरकारी नेमणूक सरकारी नोकरी, चाकरी २ सरकारी कामगार ०इ-आम-पु प्रजेचे अर्ज ऐकण्याचा दिवाणखाना, सार्वजनिक दरबारची जागा ०इ-खास-पु बादशहाची खाजगी बैठकीची जागा, खासगी बैठक ०खाना, दिवाण-पु १ राजसभागृह २ अर्ज ऐकण्याची, न्यायदानाची सदर कचेरी मत्र्याचें सभास्थान 'तुका म्हणे धरूनि हात। नाहीं नेलें दिवाणात।' —तुगा १४१५ ३ बैठकीची जागा, कचेरी ४ सरकारी कर-मागणी (क्रि० फेडणें, चुकविणें, देणें, फडशा करणें, फिटणें, चुकणें) ५ सरकार मुख्य सत्ता 'खोतीचें वतन दिवाणात बहुत दिवस आहे' 'निपुत्रिकाचें मिरास तें दिवाणाचें.' —रा८ ४९ [फा दिवानखान] ०गिरी-स्त्री दिवाणाचें काम प्रधानकी वजिरात ०चावडी-स्त्री न्यायकचेरी, सरकारी काम करण्याची जागा, सरकारी कोरट कचेरी (क्रि० करणें पाहणें, भोगणें नेणें आणणें घालणें देणें) ०दरबार-पु १ राजसभा, न्यायकचेरी २ सरकारी न्यायसभेकडून चौकशी 'या गोष्टीचा दिवाण दरबार झाला' ३ (ल) कुप्रसिद्धि बभ्रा ०दस्त-देणें-धारा-सारा-नपु सरकारी कर शेतसारा, सरकारदेणें 'ग्रामस्थ म्हणती त्या अपमान। देणें लागतो दिवाण धारा।' 'दिवाण दस्त भारी या मुळें रयत लावणी करीत नाहीं' —भोमारो २ १ ०दुयम-पु नायबदिवाण, मुख्य दिवाणाच्या हाताखालचा अधिकारी

दिवाणा-ना—वि १ वेडा, पिसाटलेला २ मूर्ख निर्बुद्ध 'दिवानें फर्मों मकरूमें पडा। हरिसे नहि मुद पडा।' [फा] म्ह० (हिं) देरव दिवाने अपना सौदा दिवाणसा-साहेब-स्त्री (बायकी) नणंदाची वहीण, नणंद

दिवाणी—वि १ मुलकी (कचेरी, खटला, बाब) याचे उलट फौजदारी २ खाजगी किंवा सार्वजनिक हक्कासबंधाचा (इ) सिव्हिल [फा दिवानी] ०अदालत-स्त्री मुलकी कचेरी ०छाप-पुमर (कों) लहान जातीच्या ताडाच्या फाया, सरकारी ऐन निकडी वर म्हणून वापरावयाच्या लहान फाया ०विषय-पु मुलकी बाब

दिवालें—न (कों) शेतांत काम करीत असताना खावया करितां मजुरानें नेलेलें अन्न न्याहारी, शिदोरी [सं दिवा+अद्=खाणें]

दिवादांडी—स्त्री समुद्रात धोक्याची सूचना दाखविणारा दिवा असलेलें उंच घर, दीपगृह, दीपस्तंभ (इ) लाईटहाउस [दिवा+दांडी]

दिवा दिवस-सें—न (व) रडें पुसणें, राबुडा करणें दिवूदिवूसें पहा

दिवाभीत—पु १ घुबड २ (ल) चोर ३ (ल) लाजाळू [स दिवा=दिवसा+भीत=भ्यालेला]

दिवाल-ल-ळ—स्त्री १ भिंत 'शहर पन्हाचे दिवालनजीक मुक्काम केला' —दिमरा २ ९८ २ (शिंपी धंदा) टोपीची उंची [फा दीवार्-ल्] ०गिरी-स्त्री भिंतीला लावावयाचा दिवा, शामदान, त्याचा आकडा ०तोडी-वि तट फोडणारी (तोफ)

दिवाळखोर—वि उधळ्या, दिवाळें काढणारा [दिवाळें+खोर] ०नारायण-पु १ दिवाळखोर २ अतिशय खर्चिक, सढळ हाताचा मनुष्य म्ह० दिवाळखोरनारायण त्यावर बहुतांचें ऋण ०खोरी-स्त्री १ उधळपणा २ दिवाळें वाजण्यासारखी स्थिति दिवाळा-ळ्या घोडा-घोडी-पुस्त्री १ ज्याच्या चदीमुळें मालकाचें दिवाळें निघेल असा, फार खर्च लागणारा घोडा २ (ल) मोठा व सुंदर घोडा-डी

दिवाळी—स्त्री १ अश्विन वद्य त्रयोदशी (धन त्रयोदशी) पासुन कार्तिक शुद्ध द्वितीय (भाऊबीज) पर्यंतचा सण या सणात विष्णूनें नरकासुरास मारलें त्यासाठीं दीपोत्सव लक्ष्मीच्या प्राप्तीसाठीं लक्ष्मीपूजन इ० करतात २ मार्गशीर्ष शुद्ध प्रतिपदा या दिवशीं धारणी-दवाची गुराची-दिवाळी या दिवशींहि दिव्यांची आरास करतात ३ (ल) चंगळ ख्यालीखुशाली, चैन ४ (ल)

(मेजवानींतील) पक्वान्नाची चगळ, रेलचेल 'आज त्याचे घरीं लाडवाची दिवाळी झाली' [स दीपावली, प्रा दीवाली] म्ह० असेल त्या दिवशीं दिवाळी नसेल त्या दिवशीं शिमगा **दिवाळसण**–पु लग्न झाल्यानंतरच्या पहिल्या दिवाळीस जावई व त्याच्या घरची मंडळी बोलावून त्याना मुलीच्या बापानें मेजवान्या, पोशाख, दणगी इ० देणें (क्रि० करणें, देणें) ०**चा दिवा**–दिवाळी ०**चें साल**–न कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेला सुरू होणारें वर्ष, व्यापारी वर्ष, याशिवाय दुसरीं मृगसाल व पाडव्याचें साल ही होत म्ह० दसऱ्यातून पार पडेन तेव्हा दिवाळीचा दिवा पाहीन=सध्याच्या अडचणींतून पार पडू द्या, मग पुढें पाहू

दिवाळी—स्त्री कडू दोडकीचा वेल हा भाद्रपद–आश्विनात फुलतो पानें औषधी असतात

दिवाळें-ळूं—न १ (जुन्याकाळीं दिवाळें काढावयाचें असता, तें काढणारा आपल्या दुकानाच्या उंबऱ्यात–दारात एक दोणाचा दिवा लावून ठेवीत असे त्यावरून) नादारी, भागोरें, सावकाराना देण्यासाठीं जवळ काहीं नसतें, देणेदार कफल्लक बनतो ती अवस्था (क्रि० निघणें, वाजणें, काढणें) २ (ल) कंगाल पणा, काहीं नसणें, दारिद्र्य ३ सपणें, सरणें (जिनस, खाद्यपदार्थ), केलेलें अन्न सपून यजमानाची जी फजीती होते ती ४ (गो) निंदा, टवाळी (क्रि० मारप) [दिवाळी] ०**वाजणें**–नादार बनणें, कर्जबाजारी होणें, नापत वाजणें

दिवाळें—न दिवाळीचें, कडू दोडकीचें फूल, फळ, कडू दोडकें

दिवी—स्त्री १ टाणवई, लामणदिवा, दिवली पहा २ (सामा) दिवा 'दिहा दिवीं। मीं तिहीं लोकीं लावीं।' –शिशु ८९८ एव माध्यान्हींची दिवी। तम धाडिना दिवो दावी।' –अमृ ६ ९५ ३ मशाल तया तत्त्वज्ञा चोखटा। दिवी पोता साची सुभटा।' –ज्ञा १० १४२ [दिवा]

दिवें—न एक प्रकारच्या झाडानें तिखट मूळ हें ढाग खातात खातात

दिवो—पु १ दिवा २ दिवस 'जिये गावींचा पहारु दिवो वेरी।' –ज्ञा ८ १५५ [दिवा]

दिवृदिवूसें—न (व) खळ्यातून दाणे घरी आणताना खळ्यात केला जाणारा समारंभ यात कणकेचे दिवे करून ते तेथें थोडा वेळ पाजळत ठेवून नतर धान्यात मिसळतात [स दीप]

दिव्य—न १ आपल्या सत्याची साक्ष पटवून देण्यासाठीं विशिष्ट देहदडाची कृति करणें, शपथेचा एक प्रकार, निर्णयाची एक कसोटी पूर्वी पंचायतीचा किंवा सरकारी न्यायकचेरीचा निकाल मान्य न झाला तर जें दिव्य करीत तें पुढीलप्रमाणें–कढईंतील गरम तेलात अगर तुपात सोन्याचा लहानसा तुकडा टाकून तो तापला म्हणजे हाताच्या बोटानीं बाहेर काढणें यावेळीं बोटास इजा न झाली तर काढणारा–दिव्य करणारा (वादी किंवा प्रतिवादी) खरा ठरे व इजा झाल्यास खोटा ठरे याशिवाय दिव्याचे आणखीहि प्रकार असत ते–तुला, अग्नि, अप्, विष, कोश इ० होत (क्रि० काढणें, घेणें, करणें) 'का दिव्याक्षरी करविजे। दिव्य जैसें।' –ज्ञा १८ १३२९ २ (ल) कडक परीक्षा, जलाल कसोटी, कठिण प्रसग [स] ०**उतरणें**–कसोटीस उतरणें, खरा ठरणें ०**लागणें**–खोटा ठरणें **दिव्यांतून–दिव्यास उतरणें**–दिव्यातून, मोठ्या संकटातून सुरक्षितपणें बाहेर पडणें

दिव्य—वि १ दैवी स्वर्गीय 'तो धावला घटोत्कच दिव्य निधानस्थ यक्षसा राया।' –मोभीष्म ५ ४९ २ अतिशय सुंदर, सुरेख, लावण्यसपन्न ३ लोकोत्तर, अलौकिक 'दिव्यौषध जैसें रोगिया।' –ज्ञा १७ ३९३ [स] ०**उत्पात**–पु दैवी चमत्कार–तारा तुटणें, वीज पडणें, प्रकाश दिसणें इ० ०**कळा**–स्त्री घशातील गाठ ०**चक्षु–दृष्टि** नस्त्री अज्ञान, दृष्टीआड असणाऱ्या वस्तू पाहण्याची दैवी दृष्टि, ज्ञानदृष्टि –वि १ अशी दृष्टि असणारा 'तुवा सहजें दिव्यचक्षु केला।' –ज्ञा ११ २९२ २ सुंदर दृष्टि असणारा ०**तेज**–न सूर्य 'उजळोनि दिव्य तेजा हातिवा।' –ज्ञा १६ २३ ०**देह**–पु १ अलौकिक, तेजस्वी देह, स्वर्गांत राहणाऱ्याचें अमलीन, निर्जर शरीर २ (ल) सुदृढ व सुंदर शरीर ०**देही**–वि दिव्यदेह असणारा ०**पक्ष**–वि एकांगी व ज्याच्या अंगावर कोठेंहि भोंवरा नाहीं असा (घोडा) हा सुलक्षणी समजतात –अश्वप १.९१ ०**पादुका**–स्त्रीअव देव किंवा ऋषि यानीं आपल्या भक्तास दिलेल्या व ज्या घातल्या असता इच्छित स्थळीं सहज जाता येतें अशा खडावा ०**प्रकाश**–पु १ दैवी, स्वर्गीय प्रकाश २ आत्मज्ञान ०**बाण**–पु दैवी शक्तीचा बाण, आपलें काम करून परत भात्यात येणारा असा बाण हा रामा जवळ होता अशी कथा आहे ०**रस**–पु अमृत ०**रूप**–न १ सुंदर रूप, लावण्य, दिव्यदेह २ आत्मा ०**वर्ष**–न देवाचें वर्ष, ब्रह्मदेवाचें वर्ष 'अनेक दिव्य सहस्रवर्षीं। तप करिती महाऋषी।' –गुच २ २२५ ०**सुमनवृष्टि**–स्त्री स्वर्गीय फुलांचा वर्षाव, स्वर्गांतून होणारी फुलांची वृष्टि (देवाना आनद झाल्यावेळीं अशी वृष्टि होत) ०**स्थान**–न स्वर्ग, स्वर्लोक, देवस्थान, देवलोक ०**ज्ञान**–न १ अतींद्रिय ज्ञान २ ईश्वरी ज्ञान ३ आत्मज्ञान ०**ज्ञानी**–स्त्री दिव्य ज्ञान असणारा **दिव्यास्त्र**–न देवास्त्र पहा **दिव्योपदेश**–पु ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश

दिशा—स्त्री १ दिग्विभाग, पूर्व, पश्चिम इ० आठ दिशा आकाशाची पृथ्वीची बाजू २ प्रांत, प्रदेश ३ रीत, प्रकार, मार्ग (कामाचा इ०) 'या लिहिण्याची एक वार दिशा दाखवून द्या म्हणजे

दिशेने आकारून देईन [स] (वाप्र) ०फाडणें-१ अरुणोदय होणें 'मुरडा हागवण रुन्हाळें। दिशा फोडता आदोळे।' -दा ३ ६ ३० ०दाखवणें-संकेत, मार्ग दाखविणें; सूचना देणें, थोडें समजावून देणें ०फाकणें-फुलणें-पालटणें-(आकाश) प्रकाशानें प्रफुल्लित होणें, उषःकाल होणें, उजाडणें. ०मारणें-बांधणें-मंत्रसामर्थ्यानें चोहोंकडचा प्रदेश, लोक याची नजरबंदी करणें, कोणास आपलें कृत्य कळणार नाहीं असें करणें दिशेस जाणें-(प्र) बहिर्दिशेस जाणें, शौचास जाणें 'आज दोन वेळ दिशेस जावें लागल्यामुळें दोन स्नानें पडलीं' चारहि दिशा मोकळ्या होणें-सर्व जग मोकळें असणें (कोठेंहि भटकणें, भीक मागणें इ० करिता) किंचितहि आडकाठी नसणें दश दिशा पळणें-सोंगीकडेहि पळणें, पळापळ होणें, त्रेधा उडणें सामाशब्द- ०चक्र-न क्षितिज 'अथवा दशदिशा समाकुळ। दिशाचक्र।' -ज्ञा ११ ३१५ ०धन-दिशा मारणें पहा ०भूल-भुली-स्त्री १ दिशा, वाट चुकणें २ (ल) गोंधळ उडणें, होणें, घुरळ पडणें ०भूली-वि दिशा चुकलेला, भ्रांतचित्त

दिशीं—शम फट्, खट्, चट् इ० अनुकरणवाचक शब्दापुढें तो तो ध्वनि दाखविण्याकरिता हा प्रत्यय जोडतात उदा० खाड-ताड-दिशीं

दिशींच, दिशीं—क्रिवि (कों) १ दिवसाउजेडीं, दिवस असताना २ (ल) योग्य वळीं, वेळेवर, उशीर न लावता 'यदा पावसाचें अळमटळम् दिसतें केमीविषयीं दिशींच जपावें' [दिवस]

दिष्ट दिशान—स्त्रीपु (गो) नजर दृष्ट पहा [स दृष्टि]

दिस—पु दिवस 'त त्या दिसा पासुनि नित्य देवी। अनन्यभावें कमलेस सेवी।' -सारुह २ १७ [स दिवस] ०कीर्प्या-वि रात्रीं चावला तर मनुष्य सूर्यकिरण बघणार नाहीं, तावडतोब मरेल इतका विषारी, एक काळा हातभर लांब असा साप खडेनाग -बदलापूर ३४७ [दिवस+किरण] ०गत-स्त्री दिवसगत पहा दिसदीस-क्रिवि दिवसानुदिवस, दिवसेंदिवस 'दिसदीस अभ्यंतरीं गर्व साने।' -राम ११४ ०पट-क्रिवि (गो) सर्व दिवस ०पट्टो-क्रिवि रोज ०मावळी-स्त्री दिवस मावळी पहा ०वड-क्रिवि १ सर्व दिवस दिवसभर २ दररोज रोजीं 'ऐसें विचाहनि दिसवडि येक येक बेदुक दे।' -पच ४ ७

दिसणें—सक्रि १ नजरेस येणें दृष्टीस पडणें २ अनुमानानें ज्ञान होणें, कळणें समजणें 'यदाच्या पावसावरून पुढें सस्ताई होईल असें दिसतें' ३ भासणें, वाटणें ४ रागरंग दिसणें आशा वाटण्यास लागणें आव, डौल दाखविणें ५ स्पष्ट स्वच्छ व्यक्त असणें, उघड असणें ६ मनाला वाटणें 'तो यता-जाता-देता दिसत नाहीं' =तो येईल-जाईल-देईल असें मला वाटत नाहीं [स दृश्, प्रा दिस्स, हिं दिसनां, सिं डिसणु] दिसून येणें-कळणें, उमगणें, सिद्ध होणें दिसता-वि १ दिसणारा २ प्रसिद्ध 'दिसतनविण दिसतें। अदृश्य जें' -ज्ञा १५ ७७ ०फूस (स) दिसायला साधीभोळी वागेत पुरुषांची पाठी-वस्न आशी पण आतून कपटी

दिसल—पु (गा) शेत कापणाऱ्यांची रोजदारी [दिस]

दिसा—क्रिवि (काव्य) १ दिवसा २ दिवसात 'जाला तो कवळ वाढा दिसा।' -रामदासी ? ८७ [स दिवस] ०घडी-क्रिवि (कु) सूर्यास्तापूर्वी, तिन्हीसांजेच्या वरी ०ढवळ्या-दिवसाढवळ्या पहा ०ढवळा दरवडा दिसादेहा-दरवडा-दिवसा दरोडा पहा ०दिवाळी-स्त्री दिवसा दिवाळी पहा दिसा पट-टी-क्रिवि दशदिशा, सैरा वैरा 'महाभ्रांती जीवीं धरानी। जाहाले दिसापट।' -शिशु १ २१ ७९ -पु नाश, धुळधाण ०वडा-(गा) दिवसावडा पहा

दिसेंदिस-सें—क्रिवि दिसदीस पहा 'दिसेंदिस गळे आयुष्य। न मिळे पाहता।' -दावि १७९ 'शशिबिंब दिसेंदिसें। हारपत असे। नाहींचि होय।' -ज्ञा १२ १०८

दिसो(स्सो)ड —क्रिवि दिसवड पहा

दिह—पु दिवस 'सत्यलोकीं दिहाचि दिन थोकला।' -ज्ञा १ १५८ [स दिवस, प्रा दिवह दीह] दिहेंदिह-क्रिवि दिवसें दिवस 'कैसीं दिहें दिहु ओसावती। चैदर्शी हें।' -शिशु ८३७

दिह—पु गाव, ग्राम [फा दिह्] दिहात-पु गावाचा समुदाय, एका मामलतीचे नजीक गावें असता योजतात [फा दिह् याचें अरबी अनेकवचन] दिहाती जमा-स्त्री गाव जमाबंदी

दी॥—(संक्षेप) दीक्षित

दी—पु (अशिष्ट) दिवस 'एयोनी जादवाच दी भेरें। -शिशु ७० [स दिन]

दीकरा-री—पुस्त्री (खा) मुलगा-गी डिगरा, डिकरी [गुज दिकरो-री]

दीख—पु (गो) डिंक पहा

दीठ—स्त्री (काव्य) १ दृष्टि नजर, अवलोकनशक्ति २ (व ना) दृष्ट दिठी पहा [स दृष्टि प्रा दिट्ठि]

दीड—वि एकपूर्णांकएक द्वितीयांश एक आणि अर्धा [स द्व्यपार्ध प्रा दिवड्ढ हिं डेढ] ०शहाणा-वि वहिरट ०डोळ्याचा-वि आधळसर ०पायाचा वि लगडा ०हाताचा-वि थोटा ०चतुर-शहाणा-वि शहाणपणाचा अभिमान मिरविणारा मूर्ख बकबकी मनुष्य ०दमडीचा-वि क्षुद्र हलका कमी योग्यतेचा ०दांडी-स्त्री खोटा तराजू दिड दांडी पहा

दाको ४ ३२

दीढ, दीढचतुर-दमडीचा—दीड मध्ये पहा

दीदार—न (मुंबई) तुफान

दीन—पु १ इस्लाम, मुसल्मानी धर्म 'हजरतांनीं दीनचा पक्ष सोडून मन्हाटियाचा पक्ष धरिला आहे हे गोष्ट मुसल्मानीत ठीक नाही'—दिमरा १ २६७ २ लढाईमधील मुसलमानाचा आवेशाचा शब्द, युद्धगर्जना 'यो ओ दीन–दीन!' [अर दीन्] ०इमान-पु धर्म 'हिंदूचे राज्य झाले त्या दिवसापासून आमचा दीन-इमान सर्व बुडाला'—दिमरा २ ७९ ०दारी-स्त्री ईश्वरभक्ति ०दुनिया-स्त्री १ सारें जग, समाज 'तुम्ही शाबूत तर दीन-दुनियेचें भय नाहीं'—रा १ १७० २ धर्म आणि लोकव्यवहार 'दीनदुनिया सावरेल नाहीं'

दीन—वि १ नम्र, गरीव, दीन २ अनुकंपनीय, दयनीय, दुबळा केविलवाणा (स्वर, मुद्रा इ०), ३ गरीब, दरिद्री, गरजू [स] ०दयाळ-वि दुःखी आणि गरीब यावर दया करणारा (ईश्वर, राजा इ०) ०नाथ-पु अनाथाचा रक्षक, कैवारी ०बंधु-वि दीनदयाळ ०वत्सल-दीनानुकंपी, दीनाभिमानी-वि दीननाथ ०वदन-वि कींव यण्यासारखा, तोंड उतरलेला, केविलवाणा ०वाणा-णी-वि दीनवदन, केविलवाणा, करुणा उत्पन्न करणारा ०हत्यारा-री-वि गरीबाचा काळ दीनोद्धार-पु १ (काव्य) गरीबाचा त्राता, दीनानाथ 'दीनोद्धारा जगद्गुरु।' २ गरिबांचा उद्धार, दीनावन [दीन+उद्धार] दीनोद्धारक, दीनोद्धर्ता-वि दीनांचा उद्धार करणारा

दीन्हले—क्रि (काव्य) देणे दीढणे अशेहि रूप येतें 'जरी पाए श्रीचरणा वधले। हात दास्यासि दीह्लले।'—ऋ २६ 'तें वर्मी देवें आफाउन्तु। भीमा दीन्हला सर्वेमातु।'—शिशु ९२४ [स दत्त प्रा दिण्ण, दिण्णेल्ल]

दीप—पु १ दिवा, प्रकाशसाधन २ दिव्याचें आधान, लामण दिवा ३ (ल) प्रकाशक वस्तु, व्याख्यान, लेखन, विवरण, पाठ (वर्णन इ०) उदा० ध्यानदीप, चित्रदीप इ० (पचदशीमध्ये ध्यानदीप, चित्रदीप, नाटकदीप, कूटस्थदीप, तृप्तिदीप अशी पाच प्रकरणाची पाच नावें आहेत) ४ (संगीत) एक राग दीपक पहा हा राग आळविल्यास दिवे लागतात अशी समजूत आहे 'दीप भूपकल्याण तू गाता प्रकाश साऱ्या स्थळीं पडती।'—प्रला २३७ ०क-पु १ दिवा 'दीपपणें दीपकीं। तेज जैसे।'—ज्ञा १३ ८९२ २ गाण्यातील एक राग या रागात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, तीव्र मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात आरोहात ऋषभ वर्ज्य व अवरोहात निषाद वर्ज्य जाति षाडव-षाडव वादी षड्ज संवादी पंचम, गानसमय सायंकाल ३ काव्यातील एक अलंकार दृष्टात उपमान, उपमेय आणि साधर्म्य यांत बिंब-प्रतिबिंबित भाव असतो परंतु दीपकांत औपम्य गम्य असतें व धर्म एकच असून त्याचे संबधी कांहीं प्रस्तुत व कांहीं अप्रस्तुत असतात उदा० 'अचल करींच असावा व्यवहारीं शब्दमार्गी सदसि।' ४ मदन -वि १ प्रवृद्ध करणारा, फुलविणारा, चेतविणारा २ पाचक, वर्धक (औषध, अन्न) 'दीपक औषधें वस्तुतः शक्ति न वाढविता केवळ पचनव्यापार तत्काळ चेतवितात' सामाशब्द- ०कलिका-स्त्री दिव्याची ज्योत 'पैं होऊनि दीपकलिका।'—ज्ञा १४ २५७ ०कल्याण-पु (संगीत) एक राग दीपक अर्थ २ पहा ०किट्ट-न दिव्याची काजळी [स] ०गृह-न दिवा दांडी पहा ०चंद्री-स्त्री १ होडीसारिसी गाण्यातील एक चीज २ (ताल) एका तालाचें नांव यांत चौदा मात्रा व चार विभाग असतात ०दर्शन-न १ सायंकाळीं दिवे लावताक्षणीं दिव्यास करावयाचा नमस्कार २ ती वेळ, दिवे लावणी ०दान-न और्ध्वदेहिक संस्काराच्या वर्षी ११ व्या दिवशीं द्यावयाच्या दानांपैकीं एक दान, इतर धार्मिक व्रत-वैकल्याच्या प्रसंगीं ब्राह्मणास करावयाचें दिव्याचें दान ०पूजा-स्त्री दिव्याची पूजा दिव्याची आवस पहा ०माला-स्त्री दिव्यांची रांग ०माळ-स्त्री १ दिव्यांची ओळ २ देवळापुढें उत्सवात दिवे ठेवण्यासाठीं बांधलेला दगडी खांब ३ (उप) उंच व किडकिडीत (सुरेख नसणारी) स्त्री ४ एक झाड, मायेमूळ हें झाड सरळ पुरुषभर उंच वाढतें पानें कातेदार यास हाताचे अंतरावर मुळापासून एकावर एक, पुलांनीयुक्त असे झेंडू लागतात या झेंडूवर तांबूस रंगाचीं बारीक फुले येतात —वगु ४ २२ ०मूळक-न दिव्याची मूळ ज्योत 'नातरी दीपमूळकीं। दीपशिखा अनेकीं।'—ज्ञा १४ ५५ ०वट्टु-पु ल्हान दिवा 'कीं दीपवटु अंधकार प्रकाशु करी।'—शिशु ११६९ ०व(वा)त-स्त्री (वों) देवळात दिवे लावणें, देवळातील दिवे लावणी ०वर्ती-स्त्री दिवा 'प्रतापाची दीपवती। उजळोनी।'—शिशु ७३९ ०वृक्ष-पु १ दिव्याची टाणवाई, खांब २ झुंबर दिव्याचें झाड ०शाखा-स्त्री दोन तीन फाटे असलेली मशाल, टेंभा ०शिखा-स्त्री दिव्याची ज्योत 'दीपशिखा अनेकीं।'—ज्ञा १४ ५५ दीपावलि-स्त्री १ दिवाळी २ दिव्यांची रांग दिवाळी पहा दीपाराधन-न आरती दीपाराधनें निराजनें। देव ओवाळिज जन।'—दा १६. ५ २७ दीपन-न १ पेटविणें चेतविणें प्रज्वलित करणें (शब्दशः व ल) 'जें अग्नीचें दीपन। जें चंद्राचें जीवन।'—ज्ञा १३ ९२६ २ भूक वाढविण्यासाठीं औषध, शक्तिवर्धक औषध ३ ताप, आग 'आगीं न लावा गे चंदन। तणें अधिकचि होतसे दीपन।—एरुस्व ५ ७२ दीपिका-स्त्री १ दिव्याची टाणवाई २ ल्हान मशाल समई, दिवटी 'तरी दीपिका पाजळाव्या सत्वर।'—रावि २७ ६१ ३ ज्योती 'जे प्रपंचाची भूमिका।

विपरीतज्ञानदीपिका। साचली त।' –ज्ञा १५ ८० दीपोत्सव–पु १ दिवाळी सण दिवे लावण्याचा उत्सव २ रोशनाई ३ दिवाळें, नादारी दीप्त–वि १ पेटलेले, चेतविलेलें, प्रज्वलित, उज्वल २ चकाकणारें, प्रकाशणारें ३ (ल) सुरेख, नामी, उत्कृष्ट दीप्ति–१ उजेड, प्रकाश, तेज, काति 'कनकासवें जैसी काति। कीं सुर्या सर्वे जैसी दीप्ति।' –एरस्व ११ २ अभि 'दीप्ति जठरीं विरीटी। मोचि जालें।' –ज्ञा १५४०७ दीप्तिमान्–वि कांतिमान, तेजस्वी

दीप—न पृथ्वीचा भाग खड, जंबुद्वीप 'या दीपीचिआ भाषामधे तैसी। बोली मराठी।' –ख्रिपु ११०५ [स द्वीप]

दीपी—पु समुद्र –मनको

दी-पेस्तर—क्रिवि उद्या, पुढें 'हें दीपेस्तर रोशन होईल' –इम ६८ [फा दी=काल+पेस्तर]

दीर—पु नवऱ्याचा भाऊ [स देवर, प्रा दिअर]

दीर्घ—वि १ लाब (काळ, स्थान या सबधात) बराच काळ टिकणारा, बरेंच विस्तृत लाबीचें स्थल व्यापणारा २ लाव, बराच वेळ चालू असणारा, बराच काल लागणारा (उच्चार, स्वर) ३ खोल, गभीर, भारी (विचार) [स] सामाशब्द– ०काष्ठ–न लाकडाचा लाब तुकडा, तुळई ०कोपिका–कोपी–शी–स्त्री शिंप ०चतुरस्र–न समातरभुजचौकोन, रुंदीपेक्षा लाबी अधिक असणारा चतुष्कोण –वि समातरभुज चौकोना मारखा ०छंदी–वि अतिशय नादिष्ट ०जीर्ण–वि फार आयुष्य असणारा, चिरजीव ०तम–न १ (काव्य) घोर निविड अधार २ (ल) घोर, अतिशय अज्ञान 'बोले त्यजूनि अतिदीर्घ तमातमातें' ०दड–वि साष्टाग (नमस्कार) 'दीर्घदड नमस्कार घालूनि।' –सप्र ३ ७० ०दर्शी–वि १ दूरदृष्टीचा, मागचा पुढचा विचार करून वागणारा मोठा धूर्त २ भविष्यज्ञानी ०दृष्टि–वि १ धूर्त, शहाणा २ दूरवर पाहणारा दीर्घदर्शी पहा ०द्वेषी–वि हाडवैरी, फार काळ पर्यंत मनात दश ठेवून सुड उगविण्याची संधि पाहणारा ०निद्रा–स्त्री मृत्यु कालक्षेप ०प्रयत्न–पु आगोकार, अविश्रात चिकाटीचे यत्न ०वर्तुल–वर्तुलाकार–वर्तुलाकृति–वि लबवर्तुलाकार, निरा दोन केंद्रे असून त्या केंद्रापासून परिघातल्या कोणत्याहि बिंदूपर्यंत अतराच्या बेरजा समान असतात अशी आकृति अडाकृति ०शका–स्त्री मलविसर्जन शौच परसाकडे जाणें याच्या उलट लघुशका (लघवी) ०सधानी–वि १ व्यापक विचाराचा, दूरवर लक्ष ठेवणारा २ महत्त्वाकाक्षी, आकाशाला गवसणी घालू पाहणारा ३ सर्व ठिकाणीं सधानें बाधणारा ०सूत्र–न विस्तार चरपटपजरी, वल्हाळ (क्रि० लावणें) ०सूत्र–त्री–वि चेंगट, विलबी, उशीर लावणारा 'सत्य वदति कैचें राज्य क्लीवास दीर्घसूत्रास।' –गोशाति ३ १८ ०स्वर–पु १ आ, ई, ऊ ॠ, ॡ, ए, ऐ ओ, औ हे स्वर ह उच्चारावयास दोन मात्राचा काळ लागतो २ लाब सुर, मोठा आवाज दीर्घायु–आयुष्य–वि चिरजीव, चिरायु पुष्कळ दिवस जगणारा दीर्घोच्चारण–न लाब उच्चार, रेंगत बोलणें

दील—दिल पहा 'एक वेळ तुमचा दील कच्चा जाहला म्हणोन तुम्ही शिपाई नव्हेत कीं काय?' –हय २५ [फा दिल्]

दीव—न १ द्वीप २ दीव बदर [स द्वीप]

दीस—पु दिस, दिवस [स दिवस] म्ह० भरे पोटा आणि जारे दीसा

दीक्षा—स्त्री १ एखादें व्रत वगैरे घेतलें असता त्याच्या प्रारभापासुन समाप्तीपर्यंत तत्सबधीं केलेलें नियमाचरण (क्रि० घेणें) २ आचरणाची रीत, नेम, क्रम (क्रि० धरणें) 'अलीकड यानें दीक्षा बरी धरली आह' ३ (ल) मोठ्या कामात पडणें, तें अगावर घेणें (क्रि० घेणें) ४ एखाद्या पथाचा किंवा कलेचा स्वीकार करणें, अनुयायी बनणें (क्रि० करणें, होणें) ५ व्रत 'असेचि धरली नयच्युतदमार्थ दीक्षा बरी।' –केका १६ ६ उपदेश, शिक्षण 'विडी ओढण्याची आपणास कोणी दीक्षा दिली?' [स] ०गुरू–पु दीक्षा देणारा, शिक्षण देणारा, उपदेश देणारा पुरुष बरवेया देवा दीक्षा गुरु।' –शिशु १५२ दीक्षित–पु १ सोमयाग करणारा, ज्यानें यज्ञ केला आहे असा पुरुष किंवा त्याचा वशज 'तेय सोहमन्त्रें दीक्षितीं। इंद्रियकर्माचिया आहुती।' –ज्ञा ४ १२७ २ (ल) धर्मकृत्यात गुतलेला किंवा कला–कौशल्य, शास्त्र यात प्रवीण असलेला ३ (ल) कुशल, अतिशय हुशार मर्मज्ञ

दु—दोन या शब्दाबद्दल समासात पूर्वपदीं योजावयाचें रूप जसें–दुकलमी, दुकाची, दुखड, दुभाषी दुतर्फा इ० ('दोन' या अर्थी समासात पूर्वपदीं हा शब्द योजून अनेक सामासिक शब्द बनतात त्यापैकीं वरचेसे पुढें दिले आहेत) [स द्वि प्रा दु दो हेम १ ९४] दुअमल–पु एकाच गावावर असलेला दोन निरनिराळ्या सरकाराचा अमल असला प्रकार मराठे व मुसलमान याच्या राजवटींत हाई दुअमली गाव–पु (मराठे व मोंगल, मराठे व निजाम, मराठे व हैदर असा) दोन सरकाराच्या अमलाखालील गाव दुआब–पु दोन नद्याच्या चिमटयामधील सगमाच्या अलीकडचा प्रदेश गगा व यमुना याच्या मधील दुआबास अतर्वेदी असें म्हणतात [स दु+अप्, फा दो–आब्] दुकटा–वि दुसरा, बरोबर कोणी सोबतीला आहे असा (हा शब्द एकटा या शब्दाप्रमाणेंच बनला असून एकटा या शब्दाबरोबर त्याचा उपयोग करितात) 'ही रान एकट्या–दुकट्यानें जावयाजोगी नाहीं' 'तू एकटाच जा, दुकटा कोण देऊ?' दुकटें–न (राजा) गवताला

जे दोन पदरामुळे बेगर येते ते दुपटें–न (वि) जुनें लुगडें इ०काम आणखी तिनक्याच्या घड्या घालून व दोन्यानें शिवून तयार केलेलें पांघरुण, दुपटें, दुटगा दुफड–वि (व) अर्धवट, अर्धा 'पोळी दुफड दाची राहिली' दुफंडा–पु दोन गडगांचें, दोन काट्यांचें चक्र, दोन गडे, टोळी 'दर चौकास दर वेगास वयडी दुफंडा प्रमाणें राजश्री यशवंतराव पवार यांचे अग लांत घेऊन रखवाली करीत होते'–वाड्याया १ २५ [दु+गडा] दुफडी–वि (धरण्याकरिता) दोन कड्या असलेलें (भांडें) [दु+कडी] दुकता–स्त्री (गंजिफाचा खेळ) दुगड पहा दुकलमी–वि १ दोन रकान्यात दोन पक्षांनी, व्यक्तींनी लिहिलेलें, दोन लेख ण्यांनी लिहिलेलें (पत्रक) २ दोन कलमांचें, परिच्छेदांचें (पत्र, दस्त इ०) दुकसबी–वि दोन धंद्यांचें, कसबांचें, कामांचें ज्ञान, कौशल्य असलेला २ (ल) हुशार; कर्तबगार दुकॉ–पु (गो) दुव्वा, दुका पहा दुकाटी–वि दोन काट्यांचें (कुलूप, टाळें) दुकांठी–वि दोन डोलकाठ्यांचें (जहाज, गलबत) दुकांड–स्त्री. (कों) दोन हात लांबीचें बारीक (जाळण्याच्या उपयोगाचें) लाकूड [दु+कांडें] दुकानी–वि दोन कानें असलेली, दारू पेट- वण्याची दोन भोकें असलेली (बंदूक) [दु+काना] दुकानी–वि उचलण्याकरिता दोन कान, कड्या असलेलें (भांडें इ०) [दु+ कान] दुकाम–न पुन्हा करावें लागलेलें काम, दुहेरी त्रास (क्रि० करणें, पडणें, होणें) दुकामी–वि दुकसबी पहा दुकित्ता– वि एकाच मजकुराची दोन (पत्रें, कागद इ०), अस्सल बरहुकूम नक्कल दुहेरी 'तुम्ही साडणीस्वाराबरोबर व खिज्मतगाराबरो- बर्ही दुकित्ता पत्रें पाठविलीं' –ख १० ५५०८ दुकी–स्त्री (मुलांत रूढ) शाळेंत कमानें तिसरा येणाऱ्या मुलाच्या हातावर मारतात त्या दोन छड्या दुकुल–न युग्म, जोडी 'नारी कुंजरांची दुकुलें। राजवर्गे।'–ऋ ६९ [स दु+कुल] दुकल–स्त्री. १ (गंजिफाचा खेळ) राजा वजीर व त्या खालील ओळीनें अस तील ती पानें समुच्चयानें राजा व वजीर हीं पानें पडून गेल्या वर त्या खालील हुकूम ज ओळीनें असतील ते समुच्चयानें दुक- लींत शेवटचें जें पान असेल तो हुकूम असतो त्याशिवाय वरील सर्व पानें दुकल होत २ द्वय, जोडी ३ कागदाचा पतंग ०जाळणें– (गंजिफाचा खेळ) आपणाकडे खेळण्याची पाळी आल्यावर आपणाकडे असलेली दुकल खेळावयाची राहून जर आपण देणी देणें अथवा दुसरा खळ खेळलों तर ती दुकलीचीं पानें निरुपयोगी होतात अशा वेळीं दुकलीच्या पानांतील शेवटचें पान हुकूम होतो व तोच उपयोगात आणता येतो दुक्का–पु दोन चिन्हें ज्यावर आहेत अस गंजिफातील पान, दुव्वा, दुरी दुखड–वि १ दोन भागांत विभागलेलें छेदलेलें –क्रिवि दुभंग (दोन तुकडे होतील अशा तऱ्हेनें कापणें अथवा तत्सदृश क्रियापदांबरोबर योजतात (क्रि० करणें, होणें) [दु+खड=भाग, तुकडा] दुखणी–वि दोन मजल्यांची (इमारत, घर इ०) 'इतर नगरांची उभवणी। तिखणवरी पाचखणी। त्याहीमाजी असती दुखणी। द्वारकापट्टणीं तें नाहीं।' –एरुस ३ १३ [दु+खण=मजला] दुखांदा–पु (राजा) वृक्षाच्या खोडाला दोन मोठ्या शाखा जेथें फुटलेल्या असतात तो भाग [दु+सं स्कंध] दुखांबी–वि १ दोन खांबाच्या आधारावर उभा रलेलें (घर, दालन इ०) २ दोन खांबावर उभारलेला (तंबू, राहुटी) [दु+खांब] दुखुरा–वि खुरावर खुराच्या आकाराचें अवयव असलेला (घोडा) हा अशुभ मानितात [दु+खुर] दुगण–न–स्त्री (संगीत) ठाईंचा निमपट काल, नेहमीं ध्रुपद गाण्यास जो काल लागावयाचा त्याच्या अर्ध्या कालात तें गाणें किंवा वाजविणें [दु+गुण=पट] दुगणी–स्त्री (गो) ताम्याचें एक जुनें नाणें, दुगाणी दुग(घ)स्त–न (गंजिफाचा खेळ) गंजिफाच्या खेळांतील एक पारिभाषिक शब्द जेव्हा खेळणारा पैकीं फक्त दोघांचे हात झाले असतील तेव्हा योजतात तिघांचे हात झाल्यास तिगस्त होते दुगांडा–स्त्री घोडी –वि घोडा दुगाणी–स्त्री ताम्याचें एक जुनें नाणें, अर्धा पैसा 'न लाभता तो न मिळे दुगाणी।'–अकक २ हरिराजकृत मुद्गलाचार्यविर चित रामार्यांचें भाषांतर १०२ दुगाणी–स्त्री जनावराच्या मागच्या दोन पायांनीं प्रत्यक (अनेक वचनात प्रयोग), दुलाथी ०झाडणें–(घोडा, गाढव इ० जनावरानें) लाथा झाडणें, मारणें 'दादिउमराच्या गयावर अशा दुगाण्या झाडलेल्या पाहून मी शरवडून गेलों'–नाकु ३ ४५ दुगामा–स्त्री घोड्यास शिक वावयाची एक चाल या चालींत घोड्यानें वाटेल्ही चवडचाल चालून मानेस खमदार ठेवून पायास हाथ करून चेहरा दोन्ही बाजूस डोलता राखावयाचा असतो –अश्वप १ १९४ दुगून– स्त्री (प्र) दुगन–ण पहा दुघई–वि दोन दालनांची, दुसोपी (घर, इमारत इ०) [दु+म घई=रुंदी, गर्भी] दुघड–स्त्री. (कों) रहाटगाडग्याच्या माळेस दोन दोन लोटे बांधून मध्यें एका लोटयाची जागा वगळावी असा लोटे बांधण्याचा प्रकार अथवा तशी रचना –वि दोन दोन घडे, गाडगीं अशा रीतीनें बांधलेली, दोन दोन घडाची (रहाटगाडग्यावरील माळ) –क्रिवि दोन दोन याप्रमाणें, प्रकारानें (बांधलेली) [दु+घडा=लहान घागर, गाडगें] दुघड–पु (राजा) आंबे, फणस इ० कचा दोन फळांचा घड [दु+म घड=गुच्छ, घोंस] दुघड–वि दोन, जोडीच्या 'दोर समडया बरू लागल्या चचळ नारी दुघडा।' –पग ७८ दुघड, दुघड ओनाम्या–वि १ दोनदोनदा ज्यास पाठ द्यावा लागतो असा २ (ल) मद मद्रबुद्धीचा ठोंब्या दगडावा, अक्षरशत्रु ३ अडाणी, अनाडी, अडकुड़ा (काम करणारा, मजूर इ०) [दु+घडी] दुघडी–स्त्री १ दुहेरी, दुमडून केल्यामुळें

होणारी घडी २ दुहेरी घडी केलेलें वस्त्र, कागद -वि दुहेरी घडीचें (वस्त्र, कागद इ०) [दु+घडी] **दुघस्त**-न दुगस्त पहा **दुचश्मी-चश्मो-चश्मा**-स्त्री १ दोन्ही डोळे समोर दिसतील अशा रीतीनें काढलेलें (मनुष्य इ० कांचें चित्र) २ दोन दर्शनांचें (घर, इमारत इ०) [दु+चश्मा] **दुचाळा**-पु १ कातर चिमटा इ० दोन टोकांच्या हत्यारांपैकीं प्रत्येक २ (ल) पेंच, अडचण, कचाटी, किंकर्तव्यमूढ स्थिति, द्वैतभावना 'एक धाई खळता न पडमी डाईं। दुचाळ्यानें ठकमील भाई रे।' -तुगा २४३ [दु+चाळा] **दुजाईन**-वि (कों) दोनदा व्यालेली (गाय, म्हैस इ०) [दु+जनन] **दुजांतरा दुजांरा, दुजीरा**-वि दोन दिवसांनीं येणारा (ताप) **दुजोडी**-स्त्री दोहोंकडील दोन्ही तुळयांचीं टोकें एका खांबावर यतील असे मधोमध खाच देऊन दोन सोप्यांची केलेली एक सोप्याची रचना [दु+जोड=जुळणी] **दुजार-रा**-पु (बुद्धिबळाचा खेळ) एका पगावर एकाच वेळीं असलेला दोन पगाचा जोर [दु+जोर] **दुजोरा**-पु (एखाद्यानें केलेल्या भाषण इ० रूप क्रियेस दुसऱ्यानें तत्सदृश क्रियेनें दिलेलें) अनुमोदन, टेकू, पाठबळ, पुष्टि 'ठरावास दुजोरा देणारा कोणी न मिळाल्या मुळें मांडणारास तो परत घ्यावा लागला' [दु+जोर] **दुटपी-टप्पी, दुटप्या**-वि १ दोहोंकडे ज्याचा कल आहे असें संदिग्ध (भाषण, वर्तन) 'दुटप्पी बोलत असलें म्हणजे जो पक्ष खरा होईल तिकडे मिळावयास सापडतें' २ दोहों बाजूस ज्याचा झोंक आहे असें संदिग्ध भाषण वर्तन करणारा [दु+टप्पा=पायरी, धोरण] (वाप्र) **दुटपी-टप्पी मागणें**-थोडक्यांत, दोन टप्प्यांत सांगणें **०टपी-टपी**-वि खालचें व वरचें टप चादण्या असलेला (तंबू इ०) [दु+टप=तंबूवरील आच्छादन, चादणी] **दुटाकी**-वि दोन टाकांनीं-लेखण्यांनीं, व्यक्तींनीं लिहिलेलें **दुटाकी**-वि दोनच टाके देऊन लाविलेला (ब्राण इ०) [दु+टाका] **दुटाळा**-स्त्री एक प्रकारचें वाद्य 'गिडिबिडिया दौंडका दुटाळा। घंटा जेगटे मृदंग।' -कुमुरा ४० ११ 'टाळा दुटाळा पणवे दुरा।'-माधवकृत रामायण बालकांड ६१ **दुटी-दुट्टी**-वि दुहेरा, दुणा, दुमडलेला **दुट्टा**-पु १ दुबदी कागद दुडा २ (विणकाम) हातमागावर विणलेलें दुहेरी सूत **दुट्टा**-पु (खा) कापूस भरून केललें पांघरण्याचें वस्त्र दुलई, दुपटा **दुडाळ**-न दोन डाळिंब्या ज्यामध्यें असतात असें तूर हरभरा इ० सारखें धान्य द्विदल धान्य [दु+डाळ] **दुतर्फा-र्फा**-वि १ दोन सरकारांच्या अमलाखालचा (प्रदेश प्रांत) २ दोहाती, दुहेरी अमलाचें (राज्यतंत्र सरकार) ३ दोन्ही पक्षास बाजूस सारखें लागू पडणारें (भाषण इ०) 'हा दुतर्फा बोलणें बोलतो' 'दुतर्फा कज्जा-मोकद्दमा-साक्षीपुरावा (दुतर्फा हें विशेषण अविकारी आहे) [दु+अर तर्फ=बाजू] **दुतर्फा**-क्रिवि दोन्ही बाजूस, दोहों बाजूस, कडांस धरून, व्यापून 'नदी दुतर्फा भरून चालली आहे' [दु+तर्फ=बाजू, फा दोतरफ़] **दुतार-तारी, दुतू**-वि रेशीम इ० यांचे दोन तंतू एकत्र वळून त्यानें विणलेलें (वस्त्र इ०) [दु+तार=तंतु धागा] **दुतुकडा**-वि दोन तुकड्यांचा असलेला, केलेला, बनलेला **दुतोंडी-ड्या**-वि १ दोन तोंडें असलेला (सरपटणारा प्राणिविशेष) २ (ल) एकदा एक व दुसऱ्यांदा निराळेंच बोलणारा, वर्तन करणारा 'तुका म्हणे जन दुतोंडी सावज। सापडे तिकडे सहज धरी।' ३ दोन्ही टोंकांस, बाजूस घडून, तासून चौकोनी केलेला (दगड इ०) [दु+तोंड] **दुतोंडें**-न १ दोन्हीकडे दोन तोंडें असलेला सर्पांतील विशिष्ट प्रकार २ दोन तोंडाचा, डोक्याचा सरपटणारा प्राणिविशेष [दु+तोंड, स डुण्डुभ] **दुतोंडेपणा**-पु दोन्ही पक्षांकडून बोलण्याची सवय, स्वभाव 'वायकांना एक तोंड दिलें असतां त्या दुतोंडेपणा कां आचरतात' -नपुक ९ [दुतोंडी] **दुतोंड्या**-वि दुतोंडी अर्थ २ पहा **दुथडी**-स्त्री दोन थडया, किनारे असलेली, नदी 'तैसी अल्पमतेचिये लवडसवडी। मातें न पवतीचि बापुडीं। म्हणोनि जन्ममरणाची दुथडीं। डहुळितें ठेलीं।' -ज्ञा ९ ६२ -क्रिवि (नदी इ० काच्या) दोन्ही तीरास व्यापून, दोन्ही थडयांवर, काठोकाठ तुडुंब (भरलेली) 'नदी वाहतां दुथडी। झाल्या प्रेताच्या दरडी। बोडणें कमठें पुढी गाढी। गज करवडी महामाह।' -एरुस्व १० ८० 'या नदीच्या दुथडी ऊस लाविला आहे' [दु+थडी] **दुदांडी**-वि १ दोन दांडयांचें चिन्ह ज्यावर आहे असा (पैसा) २ दोन दांडे, मुठी असलेलें [दु+दांडी] **०दांव**-पुन (गो) दोन फणस लागलेला देठ [दु+दांव=देठ] **दुदिल-ला, दुवोल, दोदील**-वि १ दुलग, दोहोंकडे सधान बाघणारा, दुटप्पा 'व यथें जे दुदिले आहेत तिकडील दगियामुळें उठोन देतील, त्याची गूज मोडेल' -रा १ ३३९ २ साशंक चचल 'लष्क्या कल्पना मनांत घालून दोदील करावे ऐसें करणार करितात' -रा १९ ८५ [फा दूदिला, दूदिल् दु=दोन+फा दिल=मन] **दुधट**-वि दुटप्पी -राको ६० **दुधड**-वि अस्पष्ट संदिग्ध दुटप्पी २ (ल) वाईट खराब खवचट कुत्सित (मनुष्य भाषण वर्तन इ०) **दुधड दु धड**-क्रिवि धडापासून मस्तक वेगळें होईल अशा रीतीनें (मनुष्य जनावर इ० छाटणें कापणें) (सामा) दुभाग, दोन तुकडे भाग होतील अशा तऱ्हेनें (तोडणें, विभागणें) 'माहासी मधेंचि ताडिलें। दु खासि दु धडचि केलें। शोकास खडून साडिलें। यत्नीकडे।' -दा ५ ९ ४५ [दु+धड=मस्तकहीन शरीराचा भाग] **दुधार-धारी**-वि १ दोन धारा असलेला (चाकू तरवार इ० हत्यार) २ दोन कडीं एकत्र करून, जोडून केलेली (साडी इ०) 'उदार मजवर दुधार आणवा पन्हदार लेऊन सुडे।' -पभा ४ १६ [दु+धार=कड, शस्त्राची तीक्ष्ण कड] **दुधारा रोखण**-स्त्री

(सुतारीधंदा (कु) लाकडाच्या दोन्ही बाजू गुण्यात असून त्यास कडस विशिष्ट अंतरावर रघ आखण्याचें सुताराचें हत्यार **दुधावी**–वि (यंत्रशास्त्र) ज्या तैलयंत्रांतील (ऑईल एंजिनमधील) चारी क्रिया दोन धावांत होतात असें (ऑईलएंजिन्) (इं) टू स्ट्रोक् सायकल् (एंजिन) –ज्ञानो (ग) १३ [दु+धाव=पळणें] **दुपट**–स्त्री द्विगुणित परिमाण सावकारीत पैशाची दुपट झाली '–वि द्विगुणित मूळच्या परिमाणाइतकें सरपेइतकें वाटलेलें (परिमाण, संख्या) [दु+पट] **दुपटकरी, दुपट्टेकरी**–पु (कों) सातारा दरीव एनजिनशी सात्याच्या दुप्पट देणारें कुळ **दुपटा–ट्टा–ट्टे**–पुन खांद्यावरून टाकावयाचें ध्यावयाचें दोन पाटाचें वस्त्र, उपवस्त्र, दुपेटा, शेला **दुपटी** वि द्विगुणित, दुप्पट **दुपटें**–न दोन, तीन अगवस्त्रें एका ठिकाणीं शिवून पांघरण्याकरितां वरितात तें वस्त्र **दुपत्ती**–स्त्री (गंजिफाचा खेळ) सर्व खेळ संपल्यावर अखेर उतरणाराजवळ राहिलेलीं एकाच रंगाचीं दोन पानें [दु+पत्ता=पान] **दुपदरी** वि १ दोन्ही शेवगास जरीचे, रेशमाचे पदर असलेलें (पागोटें लुगडें) २ दुहेरी केलेलें (वस्त्र) ३ दोन तार तंतू एकत्र करून वळलेली, दुहेरी करून वळलेली (दोरी, दोरा इ०) [दु+पदर] **दुपरतणी**–स्त्री (राजा) तात्पुरता बरा झाल्या आजारानें, रोगानें घेतलेली उलट, माघार 'रोग दुपरतणीस पडला' [दु+परतणी=परत येणें, माघार, उलट] **दुपरतणें**–अक्रि (राजा) बरा झालेला आजार इ० कुपथ्यादिकामुळें पुन्हा परतणें, पूर्ववत् होणें **दुपाखी**–वि दोन पाखीं असलेलें (घर, सोपा इ०) **दुपा(पे)टा**–पु (विरू) दुपटा दुपटा–पटा पहा **दुपाठी**–वि दोनदा वाचून किंवा ऐकून श्लोक अर्थ इ० ज्यास पाठ म्हणता येता असा [दु+पाठ=पठन] **दुपाडगी**–वि (चंद्रपुरी) दुपाखी **दुपायीं**–क्रिवि दोन पायांनीं –दर **दुपानी**–स्त्री १ (गंजिफाचा खेळ) खेळाच्या डावरीं जीं दोन चोर (हुकूम नसलेलीं) पानें राहतात तीं दुपत्ती २ –वि दोनच पानें फुटलीं आहेत असा असरवेलील (अंकुर परलेलें बीं) [दु+पान] **दुपानी लता**–स्त्री (कों) एक वल्ली, मयादा वेल हिचीं पानें बकरीच्या खुराच्या आकाराचीं असतात **दुपायी**–वि दोन पायांचा [दु+पाय] **दुपायीं येणें**–अक्रि १ (घोडा) मागील दोन पायांवर उभा राहणें २ सतापून जाऊन भांडावयास प्रवृत्त होणें **दुपार**–स्त्री दिवसाच्या मध्य भागाचा मध्यान्हाचा काल दोनप्रहरची वेळ [दु+प्रहर] ०**उरकणें –काढणें –गुजरणें– घालविणें –टाळणें –ढकलणें– रगडणें–लोटणें**–दुपारचें जेवण उरकणें पदरात पाडणें ०**ची सोय करणें–काळजी वाहणें**–रोजच्या जेवणाची व्यवस्था करणें, काळजी वाहणें ०**ची माना**–स्त्री (ल) दुपारचें जेवण (निं० पर्ण, आत्म्याला देणें) ०**चीस वर्ली**–स्त्री क्षणभंगुर, थोड्या काळात नाश पावणाऱ्या गोष्टीबद्दल योजावयाचा वाक्प्रचार उदा० श्रीमती, संपत्ति तारुण्य इ० पाण्यावरचा बुडबुडा पहा **दुपारा–रीं**–क्रिवि दुपारच्या, मध्यान्हाच्या वेळीं **भरल्या दुपारीं**–क्रिवि ऐन दुपारच्या उन्हाच्या वेळीं, भर दुपारीं दुपारच्या उन्ह भरात (अशा वेळीं मुलांनीं रहूं नये, बाहेर जाऊं नये म्हणून निषधार्थी वाक्यात हा वाक्प्रचार योजतात) **दुपारी तिपारीं**–क्रिवि दुपारच्या उन्हात, ऐन दुपारीं बाहेर पडावयास अयोग्य अशा मध्यान्हसमयीं किंवा त्याच्या अलीकडेपलीकडे 'लहान मुलास दुपारीतिपारी बाहेर नेऊं नये' **दुपारी**–स्त्री एक फुलझाड याचीं फुलें दुपारीं उमलतात म्हणून हें नाव दुपारीच्या पांढरी, तांबडी पिवळी अशा तीन जाती आहेत **दुपारें**–न हिचें फूल वास नसतो –वगु ४ २५ **दुपाहर**–स्त्री (काव्य) दुपार दोनप्रहरची वेळ 'निपजलें अन्न तैसें। दुपाहरीं का येरें दिवसें।' –ज्ञा १७ १५५ [दु+प्रहर] **दुपिकी**–वि वर्षांतून दोन पिकें देणारी (जमीन) [दु+पीक] **दुपुडी**–वि १ दोन पुडें सातीं खाने असलेला (डबा, करडा पानपुड इ०) २ दोन्हीं तोंडें चामड्यानें मढविलेलें (चर्म वाद्य) ३ दोन पुडांची, घडीची (पोळी) [दु+पुड=खाना, पाखें] **दुपूत**–पु (गो) संतति मुलेंवाळें [दु+पूत] **दुपेट**–वि (गो) दुप्पट **दुपेटा**–पु दरबार सभा इ० ठिकाणीं जातेवेळीं अंगावर घ्यावयाचें भारी वस्त्र दुपटा, शेला **दुपेटा**–पु दुपटकरी पहा **दुपेडा**–वि दोन पदांनीं वळलेली (दोरी, दोरा) **दुपोडी पोळी**–स्त्री दोन पुडांची घडीची पोळी **दुप्पट**–स्त्री एखाद्या रकमेची मूळच्या इतकीच झालेली वाढ द्विगुणित वृद्धि –वि द्विगुणित **दुफसली**–वि वर्षांतून दोन पिकें देणारी दुपिकी (जमीन) [दु+फसल्=पीक] **दुफळा**–स्त्री एकजूट फुटून फुटाफूट होऊन दोन पक्ष तट होणें पडणें [दु+फळी=पक्ष तट] –वि दोन फळयाचा केलेला **दुफाटा**–पु (वृक्ष नदी, रस्ता इ० काचा) ज्या ठिकाणीं दोन फाटे फुटतात तो (वृक्ष नदी, रस्ता इ० काचा) भाग प्रदेश बेचक **दुफाटाधाठी**–स्त्री डळकी डेळी, वळकी **दुफाट**–स्त्री (कों) एखाद्या पदार्थाचे दोन विभाग तुकडे होतील अशा रीतीनें लाकूड भोपळा इ० मोठे पदार्थ चिरणें, फोडणें फाडणें इ० क्रिया वि –चिरून, फाडून, फाडून ज्याचे दोन तुकडे झाले आहेत असा [दु+फाडणें] **दुफांशी**–वि १ दोन फांसांनीं खळावयाचा (सोंगट्यांचा विशिष्ट खेळ) २ ज्याला दोन फांस आहेत असा (दाभिना) [दु+फांस] **दुफोड**–स्त्री (एखाद्या पदार्थाचे) चिरून फोडून दोन तुकडे करण्याची क्रिया **दुफाड**–वि चिरून फाडून दोन तुकडे केलेला 'जरासंदतनूचीं नवफळें। झाडिली पैंती यदुपाळें। दुफोडीं वर विरीं करतळें। भीमसेना वरवीं।' –दिगु ८५१ [दु+फोडणें] **दुबक**–स्त्री जनावर चरावयास सोडतांना त्याचे दोन पाय बांधणें, कळरा (निं० पायकें) **दुबक**–स्त्री (विटीदांड्याचा खेळ)

विटीवर दुसन्यादा गेला मारण्याचा प्रकार **दुवकणें**-उक्रि १ (जनावर चरावयास सोडताना त्याला) दुवक घालणें, कळवा देणें २ घुरकणें, गुबलणें, चडविणें [दुवक] **दुवकी**-स्त्री दुपकी पहा **दुवंदी**-स्त्री १ घोडयाच्या पुढच्या दोन पायास करितात ती नालबंदी २ प्रत्येक घडींत दोन परत्त अशा दुमडून दोन घडया घातलेला देशी सबंध अथवा अर्धा कागद [दु+बंद] **दुवंधा-धी**-वि दोन रंगाचे काठ असलेलें, गंगाजमनी (लुगडें इ०) 'दुवधा क्षीरोदकीं। वाणे परी अनेकीं। दिसती तरी तिनुकीं। सुनें भाथी।'-अमृ ७ १४७ **दुवाजू**-क्रिवि दोन्ही बाजूंस,बाजू कडून 'स्वारी निघाली म्हणजे दुवाजू सलाम होतात' [दु+बाजू=दिशा] **दुवार-वारा**-क्रिवि दोनदा, दोनवेळा [फा दूबार्, स द्विवारम्] **दुवारी**-वि १ ज्यास वर्षांतून दोन वेळा फळें, फुलें इ० याचा बहार येता असा (वृक्ष इ०) २ दोन वार, आवाज व्हावयाजोगी दारू ज्यात भरली आहे असा (फटाका, बंदूक इ०) ३ दोन पर्ने एकत्र जोडून केलेला दुपेटा (भारी किंमतीच्या दुपेट्यालाच हें विशेषण लावितात -शास्त्रीका) [दु+वार] **दुवाशी**-वि दुभाषी पहा -शिपु **दुवाही**-क्रिवि दोन्ही बाजूंनी 'दातही आन होती। परि अपाडें सानेजनी। जैसी दुवाही वैसे पानी। हिरियाची।'-ज्ञा ६ २६३ [दु+वाही=बाजू] **दुवाळकें**-न दुवेळकें पहा **दुवे**-वि १ ब्राह्मणातील एक आड नाव २ दोन वेदात पारंगत असलेला, द्विवेदी [स द्विवेदी] **दुवेरजी**-वि १ काहीं विशिष्ट कारणामुळें केव्हा केव्हा रकमाचे दुबार जमाखर्च करावे लागतात व पक्क्या हिशेबात त्या जमा खर्चाचा दुबारपणा घालवून एकेरजीच्या रीतीनेंच तो पक्का हिशेब आकारितात असा जमाखर्च लिहिण्याचा विवक्षित प्रकार, तद्विशिष्ट कागद इ०, जमाखर्च, हिशेब, लिहिणें, कीर्द, कारकून इ० शब्दापूर्वी उपयोग जसें - दुवेरजी-जमाखर्च-हिशेब इ० २ दुसऱ्याच्या तर्फें, दुसऱ्याकरिता रक्कम घेऊन ती जमेला नोंदून त्याला पाठवितात आणि त्याच्याकडून ती रकम पावल्याचें व जमाखर्चांत जमेकडे नोंदल्याचें कळल्यावर खर्चाकडे लिहितात त्या प्रकारानें लिहिलेली (रकम इ०) [दु+वेरीज] **दुवेळकें**-न झाडाच्या दोन खांद्या जेथें फुटतात तेथील (झाडाचा) मधला चिमटयासारखा भाग, शेवटाला दोन फाटे असलेली काठी **दुवैली**-वि जीस दोन बैल लागतात अशी (गाडी काम इ०) [दु+बैल] **दुवोटी गंध**-न (कपाळास) दोन बोटांनीं लावलेलें गंध [दु+बोट+गंध] **दुवोल्या**-वि १ चचल वृत्तीचा अस्थिर बुद्धीचा, ज्याचें मन हेलकावे खातें, गुळमळतें असा, धरसोड करणारा २ प्रसंग पाहून वागणारा, रागरंग पाहून वर्तन करणारा [दु+बोलणें] **दुभरवसा दुभरोसा**-पु (एखाद्या गोष्टीविषयींचे) होय अथवा नाहीं असे दोन भरवसे असणें, संदिग्धता, अनिश्चितपणा, वानवा २ (एखाद्या गोष्टीचें) द्विविध, अनिश्चित, संदिग्ध स्वरूप [दु+भरवसा] **दुभं(भां)ग**-वि मध्यें काहीं अडथळा आल्यानें, वस्तु आडवी आल्यानें, मध्यातून गेलेल्या रेषेनें दुभागला गेलेला 'मध्यें बेट पडल्यानें नदीचा प्रवाह दुभंग झाला आहे' [दु+भग-भाग] **दुभाग**-वि दोन भाग झालेला, दोन तुकडे करून विभागलेला [दु+भाग=तुकडा] **दुभागणी**-स्त्री दोन भाग करण्याची, दुभागण्याची क्रिया **दुभागणें**-उक्रि दोन भाग करणें, होणें [दु+भाग=तुकडा, हिस्सा] **दुभांगणें**-उक्रि दुभंग करणें, होणें मधून रेषा, रस्ता इ० पडून दोन भागात विभागणें जसें-होडीनें पाणी, पायवाटेनें शेतातील पीक इ० [दु+भाग] **दुभाव**-पु १ (विरू) दुजा भाव, दुजाभाव पहा २ (गो) शंका, संशय [दु+भाव=हेतु] **दुभावणें**-अक्रि (गो) संशय घेणें, शंका येणें काढणें, वाटणें [दुभाव] **दुभावी**-वि (गो) दुजा भावानें वागणारा, संशयी [दुभाव] **दुभावीक**-वि (गो) दुजाभाव उत्पन्न करणारा [दुभाव] **दुभाषी-ष्या**-वि दोन भाषा जाणणारा, (यावरून) उभयता व्यवहार करणाऱ्यास एकमेकाची भाषा समजत नसल्यास त्या दोघांची भाषा अवगत असलेला त्यांचा मध्यस्थी हा एकाच्या एका भाषेंतील भाषणाचें दुसऱ्या भाषेंत भाषांतर करून दुसऱ्यास सांगतो (इ) इन्टर्प्रिटर् [दु+भाषा] **दुभास**-पु १ (एखाद्या गोष्टीचा, वस्तूचा होणारा) द्विविध भास, ग्रह, ज्ञान २ (ल) गैरसमजूत, उलट समजूत, चुकीचा ग्रह [दु+भास=दिसणें, ज्ञान होणें] **दुभा(भे)ळकें**-न दुवेळकें पहा **दुभेदी**-वि दुटप्पी [दु+भेद] **दुमात्राकाना-कौ**-नस्त्री १ 'कौ' हें अक्षर लिहिताना, लिहावयास शिकताना लहान मुलें उच्चारतात ते कौ च्या वर्णनाचे शब्द २ (ल) (सांकेतिक) दोन्ही-एका खांद्यावरून वाहिलेलें व खांद्याच्या पुढें व मागें लोंबणारें ओझें, दुमोटलें ३ -वि ज्यानें दुमोटलें खांद्यावर घेतलें आहे असा (मनुष्य) [दु+मात्रा+काना+कौ] **दुमारा-रें**-पुन १ सैन्य इ०वर तोफा इ० कानीं एकाच वेळीं दोन दिशांनीं होणारा मारा २ (ल) भाषणादिकात दोन्ही बाजूंनी पडणारा पेंच, कचाटी, कोंडें, कातर, चिमटा [दु+मारा] **दुमारा-ऱ्या**-वि १ दोन प्रकारानीं, दिशानीं मारा, आघात करणारें (शस्त्र इ०) २ दोन बार करणारी दोनदा उडणारी (बंदूक) [दु+मारा] **दुमाळी** वि पाकळ्याचीं दोन वर्तुलें ज्यात आहेत असें (फूल) [दु+माळ=पाकळ्याचीओळ, वर्तुळ] **दुमुखी**-पु गोल हातोडा, खोलण्या पहा [दु+मुख] **दुमुतवज**-पु दुरोख, दुटप्पी वर्तन 'य विषयीं दु-मुतवजे करितात'-पया १२३ [दु+अर मुतवज्जिह्] **दुमाट-माटली-मोटलें**-स्त्रीन खांद्यावर घेण्याच्या सोयीचें, दोन मोग एकत्र बांधून करितात तें ओझें' [दु+माट मोटली, मोटलें] **दुमाळी**-वि दोन पाखीं

असलेलें (छप्पर); दुपाखी छप्पर असलेलें (घर). [दु+मोळ=घराचें छप्पर.] **दुरकानी रेघ–ओळ**–स्त्री. पत्र इ० लिहितांना कागदास चार सारखे सळ, रकाने पाडून दोहों बाजूंचे दोन सळ समासादाखल सोडून मधल्या दोन रकान्यांत ज्यास पत्र लिहावयाचें त्याचें नांव इ० लिहिण्याकरितां काढलेली रेघ. [दु+रकाना ओळ, रेघ] **दुरंगी**–स्त्री. प्रतिपक्षाची सर्व दोण्यापूर्वी एका पक्षाच्या पक्क्या व कच्च्या दोन्ही रंगांच्या सोंगट्या परत गेल्या म्हणजे हा डाव होतो. **दुरंगी**–वि. दोहों बाजूंस दोन निरनिराळे रंग असलेला दिलेला (पदार्थ, वस्त्र इ०). [दु+रंग] **दुरस्तां**–क्रिवि. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंनीं; रस्त्याच्या दोन्ही बाजू व्यापून दुतर्फा ओळीनें, 'चालेति दासीगण हे दुरस्ता।'–सारह ८.४३. –पाव ५१. 'दुरस्ता झाडें लाविलीं आहेत.' [दु+रस्ता] **दुरा**–वि. १ संख्येनें, परिमाणानें दुप्पट. दुहेरी केलेला; दुमडलेला. **दुरी**–स्त्री. दोन चिन्हें, ठिपें असलेला पत्ता; दुव्या. 'एक दुरी काढून ठेवून तिथे पानलागी खेळूं लागले.'–सुदे २६. **दुरूक**–पु. १ फांशावरील दोन ठिपें. –मोल. २ दोन पगे चालून तिसऱ्या पर्गी सोंगटी बसायाजोगा डाव.–शास्त्री. **दुरूक, दुरोख–खी**–वि. १ दोन दिशांना रोख असणारा; दोन दिशा दाखविणारा. २ (ल.) दोन डगरींवर हात ठेवणारा; दोन्ही बाजूंस लाग लावणारा; दुलग; दुटप्पी. 'इकडील मातबरांचीं लक्ष्यें दुरोख झालीं आहेत.'–मदबा १.३१. ३ रंगाची वेलबुटी इ० ज्याच्या दोन्ही बाजूंस, अंगास उठली आहे असें दाखील (वस्त्र इ०). [दु+रोख=टप्पा, दिशा] **दुरूकशाह, दुरोखशह**–,(बुद्धिबळांचा खेळ). घोडा इ० मोहोऱ्याचा प्रतिपक्षीयांच्या वजीर इ० मोहोऱ्यावर उडी पडायाजोगा राजास दिलेला शह.' दुरूक शह न सोसे'–ख १२१२. [दु+रोख+शह] **दुरो**–स्त्री. (कु.) दुसरी नांगरणी. 'आजूबाजूच्या गांवांतील शेतांतून उमज, दुरो होऊन तास काढणं चाललं आहे!–सह्याद्रीच्या पायथ्याशीं ११८ **दुरोखी**–वि. दुरोख पहा. **दुरोजा**–पु. दोन दिवसांचा खर्च. 'चाळीस पन्नास हजारांचें जवाहीर व कापड याणें फौजेस दुरोजा पुरणार नाहीं.'–रा १२.९०. [दु+रोज=दिवस] **दुऱ्हा**–वि. दुप्पट; दुहेरी.–तुगा. **दुलग**–वि. १ दुरोख; दुटप्पी; दोन्ही पक्षांकडे संबंध ठेवणारा. 'संभाजी राजे यांचे लक्षी राहिले व दुलग आहे ऐसें पाहून दूर करून...'–मराचियोशा ३२. २ दुलंगी (रेघ) पहा. [दु+लग=संबंध] **दुलंगी**–स्त्री. घोड्याच्या खोगिरावर सामान भरावयासाठीं घातलेली पिशवी, पडशी. [दु+अलंग] **दुलंगी**–वि. १ वरचेवर रंग पालटणारा; लबाड; दुटप्पी; खोटा. 'प्राणसखा म्हणे नार दुलंगी। बहु युगीनें भोगून पलंगीं।'–पला ४.१७. २ कळलाव्या; कज्जेदलाल; आगलाव्या. [दोन+अलंग=ओळ] •ओळ–रेघ–स्त्रि. (जमाखर्चांत) जमाखर्च पुरा झाला असें दाखविण्यासाठीं त्याखालीं मारलेली U— अशी आडवी रेघ. (क्रि० मारणें; ओढणें; करणें). **दुलंगी पेंच**–पु. कुस्तींतील एक पेंच. **दुलडी**–स्त्री. स्त्रियांच्या गळ्यांत घालण्याचा दोन सरांचा एक दागिना. 'दाईत सांखळी गळाची दुलडी। बाजुबंद जोडी हातसर।'–तुगा २९५९. 'पदकांचें येकदाणें, तदुपरि दुलडी कंठदेशीं तयेच्या।'–सारह ६.२३. [दु+लड=सर] **दुलंड**–वि. दोन्ही पक्षांशीं विश्वासघात, बेइमानी करणारा. **दुलंडी–डी**–पु (गो.) एका गांवांत राहून दुसऱ्या गांवीं शेती करणारा मनुष्य. **दुलांकूडपण**–न. एकमेकांवर घासलीं जाणारीं दोन लांकडें तीं समुच्चयानें. 'दुलांकुडपण सांडिलें। आणि आगीपणें मांडिलें। तेंचि आगी जाले। इंधन कीं।'–अमृ ७.१२. **दुलाचा.** **दुला(ली)च्या, दुलंच्या**–स्त्रीअव. दुगाण्या; जनावराच्या मागच्या लाथा; दुगच्या. (क्रि० झाडणें). **दुलावा–वी–व्या**–वि. इकडची गोष्ट तिकडे व तिकडची इकडे सांगून कज्जा लावण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा; कळलाव्या; आगलाव्या. [दु+लावणें] **दुल्लड**–स्त्री. स्त्रियांचें एक दोन पदरी कंठभूषण. '३२ दुल्लडी मोत्यांची.'–वाडसभा १.५७. दुलडी पहा. **दुल्लडी**–वि. दोन पदरी; दोन सर असलेलें. **दुवक्त–वक्तां–वख्तां**–क्रिवि. १ सकाळीं व संध्याकाळीं अशा वेळीं. २ (सामा.) दोनदां; दोन वेळां. 'नित्य घरीं दुवक्ता पाणी भरावें, मग जे होणार तें होतच आहे.' –रा ८.२०१. 'संमेलन सकाळ व दुपार असें दुवक्त भरलें होतें.' –केसरी १४.६.३०.पृ. ३. [सं. दु; फा. द्–वक्त] **दुवारणें**–उक्रि. दुसारणें पहा. **दुवारा**–वि. दोनदां सडलेला, कांडून स्वच्छ केलेला (तांदूळ). [दु+वार=वेळ] **दुवारें**–न. (राजा.) एकवार कांडलेल्या साळी पाखडल्यानंतर तांदूळ अधिक स्वच्छ व्हावे म्हणून त्यांना पुन्हां कांडतात ती क्रिया. [दुवार] **दुवाळ**–स्त्री. (विणकाम) एकमेंध विणलेले दोन पंचे; दोन पंचाचें कापड; वातिळ, चवाळें पहा. **दुवाळणें**–अक्रि. (कु.) एकदां सांगितलेली हकीगत पुन्हां सांगतांना किंचित् फेरबदल करून सांगणें. [दु+वेळ] **दुवेत**–न. १ (गाय, म्हैस इ० जनावरांची) दुसरी प्रसुति. २ (गाय, म्हैस इ० जनावरांस) दुसऱ्या प्रसुतीच्या वेळीं झालेलें वासरूं; पारडूं. ३ (ल.) (संतापानें म्हणतात) खोडसाळ व द्वाड मूल. [दु+वेत=विणें; प्रसुति] **दुवेत–वेती**–वि दोनदां व्यालेली (गाय, म्हैस इ०). [दु+वेत] **दुवेळां–वेळीं**–क्रिवि. दोन वेळां; सकाळीं व संध्याकाळीं; दुवक्तां. [दु+वेळ] **दुवोत्रा, दुहोत्रा**–वि. दुहोतरा पहा. **दुव्वा**–पु. गंजिफांतील, पत्त्यांतील दोन ठिपक्यांचें पान. **दुशाख**–स्त्री. हंड्यांतील दिवे, भेणबत्त्या लावतां येण्यासाठीं एका टोंकास दोन–तीन वांकडीं लोखंडी शिंगें लावलेली काठी. प्रसंगविशेषीं मशालीसारखाहि हिचा उपयोग होतो. [दु+शाखा=फांदी, फांटा] **दुशाल–दुशाला**–स्त्रीपु. दुहेरी शाल, शालजोडी.

'शाउ रंगलाल पर पिवळी दुशाल '–पग ४ ४२. 'मृदुशय्येवर जी पहुडावी ओढुनि तरम दुशाला।'–विक ५७ [गु दुशाल] **दुशिडी(महागिरी)**–पु दुकाटी, दोन डोळे काटपाचें, शिडीचें गल यन **दुशि(शी)कडे**–क्रिवि १ दोन्ही बाजूस, अगास २ दोन्ही दिशानां **दुशिंगी**–वि (गो) दोन शिंगें असलेलें (जनावर इ०) [दु+शिंग] **दुशोला**–पु जोड शामदान 'मोमबत्तीचे दुशोला, येकशोला याप्रमाणें जिन्नप '–रा ७ १५६. [दु+अर शुअला=ज्योत] **दुसड**–स्त्री (राजा) तांदूळ स्वच्छ व्हावे म्हणून ते दुसऱ्यांदा सडण्याची, सडण्याची क्रिया [दु+सडणें=कांडणें] **दुसड–डा–डी**–नि १ दोनदा काढून स्वच्छ, निर्मळ केलेले (तांदूळ). २ (वर्षांतून) जिच्यातून दोन वेळां पीक काटलें जातें अशी (जमीन), वर्षाचें पहिलें पीक काढल्या नतर त्याच जिराईत जमिनींत त्याच वर्षी काढलेलें (दुसरें पीक इ० दुसोटा पहा) **दुसडी**–वि दोनच आचळ जिला आहेत अशी (बकरी इ०) [दु+सड=स्तन, आचळ] **दुसद**–स्त्री (प्रा) (सामा) (एखादें काम इ०ची) पुन्हा केलेली आवृत्ति, दुसारणी [दु+सडणें] **दुसरणी**–क्रिवि, पुन, दुसऱ्यादा, दुसऱ्यान **दुसरणी, दुसरणें**–दुसारणी, दुसारणें पहा **दुसरद**–स्त्री दोन सरहद्दी **दुसरा**–पु दोन सराचा, दुपदरी हार 'हा निळयाचा दुसरा। या बुद्धी हातु घातला विचारा। का रत्नें म्हणोनि गारा। वेंची जैंनि।'–ज्ञा ५ १४८ [दु+सर] **दुसा**–वि (सालच्या दाढा आणि दोन दात आलेला (बैल) **दुसाजा** क्रिवि (राजा) जगण्याच्या दोन्ही वेळीं, सकाळीं व सन्ध्याकाळीं, दुवेळा [दु+साज] **दुसाड–डा–डी**–वि दोनदा काढून स्वच्छ केलेला (तांदूळ), दुसड पहा **दुसार**–अ सोंगट्याच्या खेळातील एक पारिभाषिक शब्द (क्रि० उठणें, निजणें, जाणें) **दुसारणा**–स्त्री (कों) एकवार नागरलेली जमीन दुसऱ्यादा नागरण्याची क्रिया, दुसरण्याची क्रिया [दुसारणें] **दुसारणी**–क्रिवि पुन्हा, दुसऱ्यादा, दुसरणी (–क्रिवि) पहा **दुसारणें**–सक्रि (कों) कोंबड्यानें पहांटेस दुसऱ्यादा आरवणें **दुसारणें**–सक्रि (एखादी गोष्ट) दुसऱ्यादा क्रियेचा विषय करणें, तीच गोष्ट पुन करणें जसें –शेत पुन्हा नागरणें, पुस्तक पुन्हा वाचणें इ० **दुसाला–ली**–वि दोन वर्षांचा, चालू व गतसालाचा 'दुसाला–वसुल–हिशेब–उत्पन्न इ०' (हें विशेषण लिंगवचनांनीं अविकृत राहतें) 'परगणे पाटोदें येथील हिशेब सन समान दुसाला दसरीं विल्हे लावला नव्हता–'–वाडबावा २ ८५ या गावची वहिवाट दुसाला आम्ही केली' [दु+साल=वर्ष] **दुसोटा**–पु (देशात रूढ) नुकतेंच काढून घेतलेल्या पिकाच्या जमीनींतून लागलीच पुन घेतलेलें पीक दुसड पहा 'दुसोट्याचा–हरभरा–गहू–जमीन–शेत–वावर **–ट्याची–दुसवट्याची पेरणी**–स्त्री दुसोट्याची पिकाची पेरणी 'दुसवट्याच्या पेरणी करता जमिनी वगविल्या पाहिजेत '–शे ३ ५ **–ट्याचें पाक**–न मागें पीक शको ४ ३३

दुहस(ज)री, दुहजी–नि १ दोन काम, दोन डोळे इ० सर्व मुखावयव दिसायाजोगें व सिरा इ०काकडे पृष्ठदेश (मागील बाजू) असलेलें सिन इ०कावर काढलेलें (चित्र), दुचश्मी अर्थे १ पहा याच्या उलट एकचश्मी, एक डोळी इ० २ जें दोन्हीकडे लागू पडतें असें (वाक्य, शब्द इ०) ३ जें एका रूपात थोडासा फेरबदल करून दुसऱ्या रूपात सहज दाखवितां येईल असें (चित्र, आकृति आकडा, इ०) जसें –थोडासा फेरबदल केल्यास तीन या आकड्याचा चार हा आकडा व नऊ या आकड्याचा सहाचा आकडा बनतो त्याप्रमाणें ४ दोन कामीं योजता येणारा, दोन कामीं उपयोगी पडणारा (चादर, घोडा, जनावर, जिन्नस इ०) [दु+अर हस्] ०मत–न वैकल्पिक मत **दुहाता यगली**–वि (मल्लखांब) मल्लखांबाच्या बगली उडीचा एक प्रकार मळखांबाच्या बाजूचा हात बगलीप्रमाणें बांधून, दुसरा हात बगलीप्रमाणें न लावता मल्लखांबाच्या पुढच्या अगास लावावा नतर बगलीप्रमाणें अग उडवून मल्लखांबास पाय लावून साध्या बगलीप्रमाणें पकड बाधावी व हात सोडून उठावें नतर पुन त्याचप्रमाणें दोन हाताची बगल करीत जावें म्हणजे ही उडी होते –व्यायाम–मे १९२३ [दु+हात+बगली] **दुहार**–स्त्री (प्रा) १ दुसारणी, दुसारण्याची क्रिया २ दोन ठिकाणीं असलेला, चालविलेला (रोजगार, व्यवहार, शेती इ०) [दसार] **दुहारणी**–स्त्री आवृत्ति, पुन तेंच काम करणें, दुसारणी **दुहारणें**–(विप्र) दुसारणें पहा **दुहाशी**–वि दोन्ही बाजूंना, कडांना नक्षीदार किनार, हाशे लावलेली (शाल इ०), याच्या उलट चौहाशी (दु+हाशिया=काठ, किनार] **दुहाळ**–स्त्री (कों) एकसधि विणलेली दोन पचाची जोडी, दुवाळ पहा **दुहिरी, दुहेरा–रा**–वि १ दुपदरी (वस्त्र इ०) २ दुप्पट, द्विगुणित (काम, श्रम इ०) ३ दोहोंनीं बनलेले **दुहेरी इष्ट राशि–राशिक**–पुन (गणित) ज्यात अज्ञात, अव्यक्त सख्या दोन किंवा दोनदा घ्याव्या लागतात तें इष्टराशिक [दुहेरी+इष्ट+राशि] **दुहिरी उच्चालक**–पु कात्री, आडकित्ता, चिमटा, साडस इ०सारखी जोडतरफ (इ) डबल् लिव्हर् –यस्त्रि ६६ **दुहिरी चौकट**–स्त्री बाव्यानीं दोन चौकटी जोडून केलेली चौकट, जोड चौकट **दुहिरी डागिना**–पु दोन अवयव असलेला डागिना **दुहिरी पा(फा)सोळाचा**–वि शरीरानें जाडाजुडा असलेला, रुंद गुबगुबीत मजबूत बांध्याचा, दुहेरी हाडाचा, अंगकाठीचा (मनुष्य) **दुहिरी पाहरा**–पु दोन शिपाई मिळून असलेला, दोन शिपायाचा पाहरा, चौकी, जोड पाहारा **दुहिरी वहिवाट वही**–स्त्री (जमाखर्चात) दुहेरी जमाखर्च **दुहिरी सरफत–**

स्त्री. (गणित) दुहिरी सरकत वाटणी **दुहिरी हाडाचा**–वि जोड फासळीचा, घागऱ्या अगावाऱ्याचा, हाडपेराचा **दुही**–स्त्री द्वैत, यादवी, दुई, वेगी, द्वंद्व, भाडण **दुहेरा**–वि दुहिरी **दुहेरी**–वि १ दुपदरी २ दोन प्रकारचा ०**तारे**–पुअव एकाच केंद्राभोवती किंवा एकमेकाभोवती फिरणारे दोन तारे, (इ) बाय नरी स्टार्स ०**तारायंत्र**–न तारेच्या दोन्ही टोकाला एकाच वेळी सदेश देणारे तारायन ०**पाट**–पु (पत्त्याच्या खेळात खेळ) इस्पिक राणी–चौकट गुलाम किंवा किलवर राणी–बदाम गुलाम या प्रकारचे दोन जोड (दोन बिंगि) ०**वक्रीभवन**–न प्रकाशकिरणाची भिन्न पदार्थातून जाताना दोन वेळा होणारी मार्गच्युति (इ) डबल रिफ्रॅक्शन ०**शह**–पु (बुद्धिबळाचा खेळ) बुद्धिबळाच्या खेळात एखाद्या मोहऱ्याच्या पाठीमागे असलेले आपलेच दुसरे मोहरे खेळून दोन्ही मोहऱ्यांचा प्रतिपक्षीय राजा वर एकदम केलेला मारा **दुहोतरा, दुहोत्रा**–पु दरमहा दरशेकडा दोन टक्के व्याजाचा दर

दु—अ अभाव, निकृष्टपणा, दुष्टपणा इ०कांचे वाचक दुर् उप सर्गाबद्दल समासात योजावयाचे मराठी रूप जसे –दुकाळ=दुष्काळ, वाईट काळ, दुबळा=बलहीन, दुर्बळ [स दुर्, दु, दुस्, प्रा. दु] **दुआळणे**–अक्रि (महानु) दुखविणे, पिडणे, पीडा देणे 'तव हडपिनी वारिकी दुआळिली।'–शिशु५५८ [दुआळी] **दुआळी**–स्त्री पीडा, क्लेश, दुर्बुद्धि पीडा करण्याची बुद्धि –मनको [दु=वाईट+आळी हेतु इच्छा?] **दुपत**–स्त्री दुवेत, गर्भपात होणे, दुपावणे, नासवणे, (प्र.) दुवेत पडा **दुकल**–पु १ दुकाळ, दुष्काळ, महागाई, महर्गता २ (सामा) (एखाद्या पदार्थाची) अतिशय दुर्लभता व्हावयाजोगे स्वल्पत्व, उणीव, कमीपणा, अभाव 'कोंकणात लाकडास दुकळ नाही' दुकाळ पडा [स दुस्+काळ प्रा दुकाळ] म्ह० दुकळात तेरावा महिना **दुकळणे, दुकळावणे**–अक्रि (ह) (निंदार्थी) (दुष्काळ इ० कारणामुळे मनुष्य इ० कानी) अन्नाविषयी हापापणे, लोलुप होणे, बुभुक्षित होणे (अधाशाप्रमाणे खाणारास किंवा घरी यथेच्छ खावयास असूनहि घरोघर जेवणास जाणारास उद्देशून निंदार्थी प्रयोगात उपयोग) 'नाही दुकळलो अन्ना। परि या मान जना देना।'–तुगा १०४८, 'असले वाईट आंबे खावयास मी केवळ दुकळावलो नाही' [दुकळ] –**लाचापाया**–पु १ दुष्काळाचे पूर्वचिन्ह २ (व्यापक) नाशाचे, दारिद्र्याचे पूर्वलक्षण **दुकळा**–वि (गो) दुष्काळातला, दरिद्रीपणाने वागणारा [दुकळ] **दुकाळ**–पु १ महागाई, दुष्काळ २ (सामा) (एखाद्या वस्तूची, पदार्थाची) दुर्लभता, अभाव, टचाई, उणीव दुकळ दोन्ही अर्थी पडा [स दुष्काल, प्रा दुकाल] म्ह० १ दुकाळी माळी सुकाळी साळी=सुकाळाच्या वर्षी साळ्याच्या धंद्याचे महत्त्व वाढते तर दुकाळांत माळ्याला महत्त्व येते २ (कर.) दुकाळात खाले आणि भाडणात काढले **दुकाळ**–पु (महानु) दुकाळ 'दारूणससाढ दु काळी। जेणे परमानदाची राखणी केली।' –शिशु ५ **दुकाळणे**–अक्रि महाग, दुर्लभ, दुर्मिळ होणे, [दुकाळ] **दुकाळ्या**–वि दुष्काळग्रस्त, दुकाळाने पीडित झालेला 'त्यास असे जहाले की, दुकाळियास मिष्टान्न मिळते तैसे जहाले' –भाव १८ [दुकाळ]

दुःख—न १ दुःसह, अनिष्ट अनुभव, पीडा, क्लेश, यातना, वेदना 'जी वेदना आपल्याला प्रतिकूल ते दुःख'–गीर ५६ २ अडचण, त्रास, कष्ट, रोग, त्रासदायक गोष्ट ३ उपदंश, गरमी ४ खेद, शोक, पश्चात्ताप ५ (गो) अश्रू, आसु [स] (वाप्र) ०**घोटणे**–दुःख करणे, शोक करणे 'बोलना असे दुःख घोटिती।'–कीर्तन १.२७ ०**पाहून डाग देणे**–१ दुःखाचे बीज शोधून तेवढ्याच जागी इलाज करणे २ ज्या मानाने अपराध असेल त्याच मानाने शिक्षा करणे. ०**मानणे**–(एखाद्या गोष्टी बद्दल) वाईट वाटणे, विषाद, खेद मानणे, शोक करणे ०**वेशीस बांधणे**–(गावच्या वेशीला बांधलेली वस्तु सर्वांस दिसते या वरून) (आपले) दुःख, अडचण सर्वांना कळविणे, आपले संकट, त्रास, पीडा लोकामध्ये जाहीर करणे **दुःखाचा वाटा उचलणे**–(एखाद्याच्या) दुःखात वाटेकरी होणे **दुःखावर डाग–डागण्या देणे, फासण्या घालणे–टाकणे**–दैववशात् दुःख पावलेल्या मनुष्यास मर्मभेदक भाषणाने आणखी दुःख देणे, जखमे वर मीठ घालणे, चोळणे **दुःखाचा प्राणी**–पु ज्याला जन्मभर संकटे व दुःखे सोसावी लागली असा मनुष्य, ज्यावर एकामागून एक दुर्दैवाचे घाले आले असा मनुष्य, जन्मातहि सुखाचे वारे न मिळालेला मनुष्य याच्या उलट ऐश्वर्याचा प्राणी **दुःखाचा वाटा**–पु कपाळी, वाट्यास आलेले दुःख, भोग, खडतर दुर्भाग्य (क्रि० उचलणे, घेणे, सोसणे भोगणे) **दुःखाचा वाटेली–विभागी**–वि (प्रत्यक्ष, सहानुभूतीने एखाद्याच्या) दुःखाचा वाटेकरी झालेला, समदुःखी **दुःखे पापे**–क्रिवि अतिशय कष्ट व त्रास सोसून मोठ्या प्रयासाने सामाशब्द– ०**कारक**–वि ज्यापासून दुःख होते असे, दुःखद, दुःखदायक [दुःख+स कारक=करणारे] ०**दाटणी**–स्त्री १ एका मागून एक दुःखे कोस ळणे, दुःखपरंपरा २ दुःखाकुलता, दुःखाची वाढ, आधिक्य [दुःख+दाटणे] ०**दायक**–वि (दुसऱ्यास) दुःख देण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा [दुःख+स दायक=देणारे] ०**परिणामी–पर्यवसायी**–वि ज्याचा शेवट दुःखकारक, शोककारक झाला आहे असे (नाटक, गोष्ट इ०) (इ) ट्रॅजिक् याच्या उलट आनंदपर्यवसायी, (इ) कॉमिक् 'ही गोष्ट दुःखपरिणामी आहे' –पाच्द प्रस्तावना पृ १ [दुःख+परिणामी, पर्यवसायी=परिणत

होणारें अथ पावणारें] ०प्रद-वि दुःखदायक [दुःख+स प्र+दा=देणें]

दुकर—स्त्री. (गो) डुकरीण

दुकान—न १ विक्रीसाठीं ते ते पदार्थ मांडून बसण्यासाठीं केलेलें घर, जागा, विक्रीची जागा, मांडामांड २ सोनार, लोहार, कांसार इ०कांचें ते ते पदार्थ घडण्याठीं केलेलें घर, कारखाना ३ (३ विकण्यासाठीं मांडून ठेवलेल्या पदार्थांचा समुदाय ४ लोहार, सोनार, कामार इ०कांची उपकरणसामग्री 'मी दुकान आगोपून येतों ' 'तुम्ही गोफ करविणार असला तर मी दुकान घेऊन येतों ' ५ काहीं एक व्यवहारार्थ अनेक पदार्थांचा पडलेला, मांडलेला पसारा 'तुम्ही पोथ्याचें दुकान मात्र मांडून ठेवितां, शास्त्रार्थ व हींच टरत नाहीं ' ६ (गो) दारूचा पिठा, गुत्ता ७ वस्तूंचें मांडलेलें प्रदर्शन, बाजार [अर, दुक्कान्, फा दुकान, म दुखण-राभा] (वाप्र) ०घालणें-स्थापणें-रचणें-मांडणें-१ (अक्षरशः) पदार्थांच्या विक्रीसाठीं मांडामांड करणें २ (ल) (एखाद्या स्त्रीनें) प्रसिद्धपणें द्रव्य घेऊन व्यभिचार करू लागणें, कसबिणीचा धंदा करू लागणें, अनाचारानें वागणें ०पसरणें-पसारा मांडणें 'रे! काय दवामिषें दुकान काननं रहातें।' -माउद्योग १३ १०८ ०मोडणें-दुकान बंद करणें, धंदा, व्यापार इ० पासून निवृत्त होणें ०वाढणें-(एखाद्याची) गिऱ्हाईकी वाढणें, धंदा, व्यापार भरभराटीस येणें सामाशब्द- ०कार-पु (गो) दारू विकणारा ०दार-पु दुकानाचा मालक दुकान चालविणारा माणूस, वाणी ०दारी-स्त्री दुकानदाराचें काम, धंदा, व्यापार-धंदा [फा दुकान्दारी] ०दारी फैलाविणें-(गोसावी, वेश्या इ० कार्नी) लबाड्याचें जाळें पसरणें, अनेकावर पाश टाकणें ०पट्टी-स्त्री दुकानावरील, व्यापारावरील सरकारी कर ०सरकत-स्त्री. दुकानातील भागीदारी [सरकत=भागीदारी] ०सरकती-वि दुकानातील भागीदार

दुकार—पु (ल) एक आणा

दुकूल—पु १ रेशमी वस्त्र २ उंची वस्त्र 'बळ पुंजिलें कसें हो बहुमूल दुकूल रत्नहारानीं ' -मोआदि ३२ ८ [सं]

दुकोर—पु (गो) डुक्कर [डुक्कर]

दुखला(खे)रा—वि उपदशानें गरमीनें पीडित झालेला [दुख]

दुख—न (वों) अश्रु सकळाचे रुदन यकवटले। दुखाचे लोळ मिसळले। -शिपु २ ५० ३८ दुःख पहा [स दुःख, गो दुख दुक] **दुखा गाळप**-(गो) आसवें गाळणें अश्रु ढाळणें

दुखणाईत दुखणारू—वि आजारी, रोगानें पीडलेला बीमार बेजार [दुखणें]

दुखणें—पु शारीरिक व्यथा, विकृति, अस्वस्थता, आजार' व्याधि, पीडा, रोग 'ज्या दिवशीं हरिचरितश्रवण नसे त्यांत मज दहा दुखणीं।'-मोकृष्ण ८३ १३ [स दुःखन, प्रा दुक्खण] (वाप्र) ०काढणें-१ दुखण्याची व्यथा सहन करणें 'दुखणें काढावें पोरानीं आणि भूक काढावी गुरानीं ' २ एखाद्याच्या आजारांत त्याची शुश्रूषा करणें ०येणें-१ आजारी होणें २ आजारी असल्याचें ढोंग करणें, बळेंच दुखणें आणणें **दुखण्याचें अंग असणें**-अंगात आजाराचा थोडा-फार अवशेष असणें, आजार पूर्णपणें बरा झालेला नसणें **दुखण्यास पडणें**-आजारी होणें म्ह० देणें आणि दुखणें हीं कोणासहि आवडत नाहींत सामाशब्द- **दुखणेकरी**-पु दुखणाईत मनुष्य ०वाहणें-न (व्यापक) ताप, आजार इ० [दुखणें द्वि]

दुखणें—अक्रि (शरीरावयव इ०) वेदना, व्यथा इ०नीं, युक्त होणें

दुखरण—स्त्री (वों) (सामा) इजा, दुःख, व्यथा, वेदना [दुःख]

दुखरा—वि नाजुक, थोडयाशा इजेनें दुखणारा, अधु (शरीरा अवयव, इंद्रिय)

दुखरुं—न (राजा) एखादें क्षुल्लक दुःख, दुखणें जसें—ठेंचल्यानागीं पुवळणें, नखुरडें इ० याच्या उलट रोग [दुःख+रू क्षुद्रतादर्शक प्रत्यय]

दुखवटा—पु १ स्वकीय मनुष्य मेल्यानें प्राप्त होणारी दुःखावस्था, अशौच, सुतक २ मृताच्या पुत्रादिकांस त्याचे आप्तांनी अशौचनिवृत्तीनंतर वस्त्रें इ० देऊन त्याचें दुःखपरिमार्जन करितात तो विधि, अशीं वस्त्रें मशीं वस्त्रें पूर्वी सरकारांतून मोठमोठया सरकारी अधिकाऱ्याच्या किंवा सरदाराच्या मुलास मिळत व निरनिराळया राजपुत्रास निरनिराळया राजाकडून मिळत (क्रि० करणें, नेणें, देणें काढणें) ३ शोकप्रदर्शन ४ (वों) शोक, दुःख 'सुखवट्यास सार आहेत दुखवट्यास कोणी नाहीं [दुःख]

दुख(खा)वणें—अक्रि (शरीरावयव इ०) व्यथित होणें, इजा पावणें, दुःखयुक्त होणें -सक्रि दुखविणें पहा -शास्त्रीको [दुःख]

दुख(खा)विणें—उक्रि १ दुमापण, अपकार इ० कार्नी मनुष्यास व्यथित करणें, दुःख देणें २ खणणें, उकरणें, वेंगरणें खरडणें, खापलणें, कापणें इ० प्रकारें इजा करणें, शारीरिक पीडा देणें ३ (फळें, झाडें, जमीन इ०) पृष्ठभागावर किंचित जाया करणें [दुःख]

दुखाणूं—न (गो) गळू [दुःख+अणु प्रत्यय]

दुखापत—स्त्री १ चेंचणें, कापणें, ठोसा देणें, आपात करणें इ० प्रकारची इजा, दुखणें. २ यामुळें होणारें दु ख, यातना, वेदना ३ (कायदा) शरीरास वेदना, रोग, अथवा विकार होईल असें कृत्य (इ) हर्ट् [स दु ख+स आपत्=पडणें-आपत्ति]

दुखारणें—अकि (वों) खेद विषाद पावणें, दु खी होणें, मनस्तापानें पीडणें [दुखार=दु ख+स कार-आर प्रत्यय]

दुखार्ती—स्त्री रोग, शारीरिक अस्वस्थता, इजा, दु ख

दुखाळू—वि १ नेहमीं आजारी असणारा २ उपदंशाचा, गरमीचा विकार असलेला [दु ख+आळ् प्रत्यय]

दु खित, दु खी—वि ज्यास दु ख झालें आहे असा, दु ख पावलेला, शोकग्रस्त, खिन्न [स]

दुखी—स्त्री (राजा) (गावातील, कुटुंबातील) सर्वसाधारण आजार, रोग उदा० पोटदुखी, कपाळदुखी [दु ख]

दु खीप्राणी-जीव—पु १ दु ख पावलेला, खिन्न मनुष्य, दु खी २ दु खाचा प्राणी पहा

दुखावाही—स्त्री दुखणें-वाहणें पहा

दुखेस्त—वि (गो) दु खदायक [दु ख]

दुखोटा—पु दुखवटा पहा

दुख्खा(ख्खे)रा—वि (साके) उपदंशानें पीडलेला [दु ख]

दुगदुगी—वि १ धुगधुगी, मरणोन्मुख अवस्था धुगधुगी पहा 'तू दुगदुगीचा प्राण तुझ्यारे मी ममतेला शोरलें।'-होला ११५ [ध्व]

दुगला-ळा—वि १ अति दुर्बळ २ रोड, कृश. ३ टेंगणा ४ अशाश्वत, नश्वर 'काय कीजती चेइलेपर्णीं। स्वप्नींचीं तियें थोरणीं। तैसी जाण ते काह्याणी। दुगळीचि ते।' —ज्ञा १५ २१८

दुग्ध—न १ दूध, क्षीर २ रुई वड इ० झाडाचा पाढरा दुधासारखा द्रव, चीक [स] ०**शर्करा**—स्त्री (रसा) सस्तन प्राण्याच्या दुधापासुन काढलेली साखर (इ) लॅक्टोज् -सेंपु २ ३९० [दुग्ध+स शर्करा=साखर] **दुग्धाम्ल**—पुन (रसा) दुधापासुन निघणारें, दुधात असलेलें अम्ल, (इ) लॅक्टिक् ॲसिड् [दुग्ध+(रसा) अम्ल्=ॲसिड]

दुग्धा—स्त्रीपु १ अनिश्चितता, शका, भ्राति (क्रि० असणें, दिसणें, वाटणें) 'हे जिवत असता त्याचे राज्यातील माणसास दुग्धा पडेल'-मराचिस २५ २ कासव्रुस, धरसोड, काकू, द्विविधता 'त्याची जप्याची अद्यापि दुग्धा दिसते'-क्रिवि (सामा) अनिश्चितपणें, सदिग्धपणें मोघम, अव्लमटव्लम [स द्विधा]

दुघड—वि १ (व) हट्टी २ मूर्ख, दुष्ट 'दुघड नार नव त्याला शिकवी म्हणे वेगळे निघा।'—पला ८५ 'राड वेडगी दुघडी।'—पला ८३ दु(=दोन)च्या घोगात दुघड पहा. [स दुर्घट प्रा दुग्घड]

दुघाड मरणें—अकि (चि) अतिशय श्रम केल्यानें अंग दुखूं लागणें, शरवटणें [सं दुर्+घट्-घाट-घाड]

दुचमळ—स्त्री. (भाड्यातील पाणी इ० द्रव पदार्थ) हल ल्यानें बाहेर येण्याची स्थिति, हिसव्ळणें डुचमव्ळणें डचमळ पहा

दुचमळणें—उकि (भाड्यातील पाणी इ०) हिसळणें, हलविणें, डवळणें. डचमळणें पहा —अकि. हलणें, हिसळणें [डुचमळणें]

दुचित्त—वि खिन्न मनाचा (प्र) दुश्चित्त पहा

दुच्ची, दुच्ही—स्त्री (गो) बार मारण्याचा एक प्रकार

दुजा—वि १ क्रमानें दुसरा. 'एक्या पदें भूमि भरूनि थोडी। पायें दुज्या अंडकटाह फोडी।' -वामन, वामनचरित्र १ ३१ २ आणखी, आणीक, दुसरा, अन्य, इतर 'मरे येक त्याचा दुजा शोक वाहे।' -राम १६. 'येक्या मेंचें निश्चय केला। तो दुजयानें उडविला।' -दा ७ ९ ४ ३ भिन्न, वेगळा, निराळा, परका 'मला तुम्ही दुजा मानू नका' 'त्यजि असु तो गमला दुजा न देहें।'—मोरा पुष्पिताग्रा श्रीरामायण कल्पलता १५ १ १६६ [दु=दोन+जा प्रत्यय?] ०**भाव**—पु १ मनाचा दुटप्पीपणा, आत एक बाहेर एक अशी वृत्ति २ मीतूपणा, भेदबुद्धि, हा माझा, हा परका असें लेखण्याचा स्वभाव, वृत्ति, परकेपणाची भावना, आपपरभाव ३ मतभिन्नता, मतभेद, कल्पनेंत, समजुतींत फरक, अंतर [दुजा+भाव]

दुजाई-यी—पु शत्रु, वैरी 'प्राणाशीं दुजायींच्या दाउन ऊर्ध्व वाट माघारे फिरती।'—ऐपो २६९ [दुजा]

दुजाय मिजास—स्त्री मोठा गर्व, ऐट, दिमाख [फा]

दुजागी—स्त्री जुदागी, वेगळीक अतर जुदागी पहा 'सबब गुलाम कादरासी तुम्ही दुजागी न करिता त्यास सामील असोन आमचे मसलतींत यावें'—जोरा १२६ 'शिंदे होळकर याची दुजागी राजेरजवाड्यात दाखवून होळकराची कमती पाडिली'—होवै ७३ [जुदागी वर्णविपर्ययानें]

दुजें—न द्वैत, भेदभाव 'तैसें आपलें अद्वयपण। मी जाण तसें दुजेनवीण।'—ज्ञा १५ ४३८ 'तुका म्हणे देवें। दुजियाचें पोतें न्यावें।'—तुगा १४१८ [दुजा]

दुटा—वि टेंभू खुना —दार [फा]

दुटी—स्त्री (महानु) एक प्रकारचें वस्त्र 'म्हाईंभगाची दुटी अगीकरणें।'—ऋ १०९ दुटें पहा

दुटें—न १ गवड्याची मापण्याची पट्टी, इमारत बाधण्या पूर्वी जमिनीवर काढलेला आराखडा, नकाशा, खुणा ३ (ल) (वागण्याकरिता घालून दिलेला) नमुना, नियम, साचा किंवा 'त्या दुट्याप्रमाणें चाल-वाग-अस-कर'

दट—न १ (जमातींत) एका बैलास नेता यईल त्याच्या मर्से ओझें (विशेषत धान्याचें) अर्धे ओझें असलेली गोणी २ नावराच्या पाटीवर लादून वाहून नेण्याच्या सामानास गुडाळा याची दोन्या असलेली गोणपाटाची पिशवी ३ घोडयाच्या पेनावर टाकावयाची, सामान ठेवण्याची एक प्रकारची पिशवी, डशी ४ धोटें पहा —शास्त्रीको

दुर्टे—न मडलेला कागद, दोन घडयाचा, पानाचा कागद दु=दोन]

दुटटा—पु (वों) १ घडी केलेला कागद, दुडा (६) सोलिओ २ (विणकाम) सुताची दूण, दुमड; दुहेरी सुत

दुठरु—न (वों) गळू इ०पुरतें पिकल्यावाचून फुटल्यामुळें पुन्हा भरून येतें तें [दु+ठावर=गळू]

दुड—स्त्री (कु) मातीची घागर दुडी पहा [दु+घट]

दुड—न १ झाडाचें खोड, बुधा, बुडखा २ (ल) उच मनुष्य [दुडा, गुज दुड=मूळ, बुधा]

दुडकारीं—क्रिवि फाशाच्या खेळातील एक सज्ञा, दुड्डीनें जावयाजोग्या पर्गी, दुड्डारीं [स दु=दोन, फा दुड]

दुडकी, दुडकी चाल—स्त्री १ बैल घोडा इ०काची चौक आणि चौखूर याच्या दरम्यानची चाल, दुडदुड धावणें, चाल पहा २ मृदगाचा धूम वाजविण्याचा एक प्रकार, दुगण पहा [ध्व दुड् दुड् का दुडकी, तुल० स द्रुतक —राजवाडे —भाअ १८२४]

दुडता-ती—वि दुहेरी केलेलें, दुपदरी घडी घातलेलें (वस्त्र इ०) [दु=दोन]

दुडदुड-दुडा, दुडुदुड—क्रिवि जवळ जवळ आणि अति त्वरित पावलें पडतील अशा प्रकारें (चालणें धावणें) दुडकी चालीनें तुरतुरु पहा 'विठोबा मला मूळ धाडा। धावत येइन दुडदूडा।' [ध्व दुड, तुल० स द्रुतद्रुत —भाअ १८३४]

दुडवकार—वि (गो) पैसेवाला, धनिक [का दुड्डु=पैसा, धन]

दुडवाक—न (नाविक वों) दुडें आखूड वाक याचें एक टोंक कमानीचें असतें व दुसरें सरळ असतें तळाच्यावर वासाच्यामध्यें टोंक यईल अशा प्रमाणात दुडलेल्या भागात हीं घालवीं लागतात [दुडणें+वाक]

दुडा-डी—पुस्त्री १ मध्यें दुमडून न कापता सलग्न ठेवलेलीं (पोथी इ०काचीं) दोन पत्रें पानें २ (कागद पोळया कड व्याच्या पेंढया, दोरा इ०काची) जोडी —वि १ दुहरी केलेला (सुईंतील दोरा) २ दोन पृष्ठाचा, वदाचा (कागद) ३ दुप्पट, दुहरी

दुडा—वि (व) थोटा (हात इ०)

दुडाण, दुडाणचाल—स्त्री घोडयाची एक चाल घोडयानें चारी पाय एकदम उचलून उडी टाकल्याप्रमाणें भरधाव पळणें चाल पहा

दुडी—स्त्री घागर, कळशी 'दुडीवरी दुडी। चाले मोकळी गुजरी।' —तुगा ११४७ 'घृतामधाच्या दुडी।' —कृमुरा ७५ २९ दुड पहा [दु+घट]

दुडी—स्त्री गडबड, दाडगाई, दगा, धड, अधेर —पया ९१ [स द्वंद्व हिं दुंद]

दुडी—स्त्री (व) मोठा डवरा, मोठें कोळपें दिंड पहा

दुडु—पु (ना बालभाषा) वाद्यें, वाजत्री [स दुदुभि, हिं दुद]

दुडुदुडु—क्रिवि दुडदुड पहा

दुडुम—पु नगाऱ्याचा, डक्याचा आवाज [ध्व स दुदम=नगारा] ०धौंशा—पु मोठा नगारा

दुड्डू, दुड्डू—पु १ पैसा हें ताब्याचें नाणें (कानडी प्रातात याची मूळ किंमत एकतृतीयाश आणा होती कारण एका पैशाच्या ४ पै असा हिशेब करीत) २ पैशाचा एकचतुर्थांश किंमतीचें नाणें —शाको ३ (ल) धन, सपत्ति, ऐवज, मिळकत [का दुड्डु] ०दिवप सोरो पिवप-(गो) रोखीचा व्यवहार करणें ०चोख दाक पडप-(गो) अन्यायानें मिळविलेला पैसा घरात दुखणी बाहणी उत्पन्न हातात त्यातच खर्च होतो, तो सुखानें उपभोगण्यास मिळत नाहीं ०वदप-पैसे टरविणें ०नासुन पापी-पैसे नसल्याकारणानें पापी हाणें किंमत कमी होणें ०दितला सोरो पितलो-पैसे देणार, दारू पिणार

दुडया—पु १ मातीची मोठी घागर, घडा दुड, दुडी पहा २ (ल) मोठया पोटाचा मनुष्य

दुढ्ढाचार्य—पु (निंदार्थी) अगीं विद्वत्ता नसून पडित म्हणून प्रौढी मिरविणारा मनुष्य, लोकोनी लब्धप्रतिष्ठित मनुष्य 'तुमचें लोकानीं ऐकावें असे तुम्ही कोण दुढ्ढाचार्य!' [का दोड्ड=वृद्ध प्रतिष्ठित+आचार्य=पडित तुल० दोग्धृ=भाडोत्री कवि+आचार्य राजवाडे इ ऐ १ ३५६] दुढ्ढारीं—क्रिवि फाशाच्या खेळातील एक सज्ञा दुढ्ढी जावयाजोगें

दुढ्ढी—स्त्री १दुफाशी सोंगट्याच्या खेळात पडणारें दोहोंचें दान २ (ल) दोन रुपय पैसे इ० परिमाणाची दक्षिणा 'त्यानें दुढ्ढी दुढ्ढी दक्षिणा दिली [स दु+वृत्ति वर्ति का दुढ्ढि=दोन]

दुण—वि दुप्पट [स द्विगुण]

दुणकाम—न एखादें काम प्रथमत च यथास्थित न केल्या मुळें तें मोडून पुन मुळापासून करावें लागतें त्या प्रकारचें काम [दुण+काम]

दुणणें—सक्रि १ दुहरी घडी घालणें दुमडणें २ दुप्पट करणें दोहोंनीं गुणणें द्विगुणित करणें 'मास दुणा तिथी गणा

एक उणें नक्षत्र जणा ' ३ (राजा) एका सरींत गारली मिरची, वांगीं इ०कांचीं रोपें वाढू लागलीं म्हणजे त्यांना परस्पराची अडचण होऊं नये म्हणून दोन दोन रोपांच्या मध्यें माती घालून दाबून तीं एकमेकांपासून दूर करणें ४ (वों) एकदां सरळ नांग रलेली जमीन पुन्हा निरप्या दिशेनें नांगरणें

दुणता—वि दुपडी, दुहेरी, दोन पदर्या घातलेला [दुणणें]

दुणावटणें, दुणावणें—अक्रि दुप्पट होणें 'रोपें प्रेम दुण वट। पढियंतयाचेनि।' –ज्ञा ९ १८ [दुणा]

दुणा—वि दुप्पट, द्विगुणित 'पैं प्रियाचिया गोठी। दुणा धाव उठी। आवडा गा।' –ज्ञा १२ १६० 'अती मूर्ख त्या सवदा दुःख दूणें।' –राम ६५ [स द्विगुण, प्रा दुउग] म्ह० आळशास दुणें काम आणि कृपणास दुणा खर्च

दुणाणें—उक्रि (क) वाढणें, विशेषेंस जाणें (प्र) दुणावणें, दुणाविणें पहा

दुणावणें—अक्रि १ (सामा) दुप्पट होणें 'दुणावे थीं देता किमपि न सरे ल्हाहि कदा।' –वामनपंडित-स्फुट श्लोक ९ (नवनीत पृ १३४) २ (ज्वर, पाऊस, मनोविकार इ०) वृद्धिंगत होणें वाढणें 'उपमेरहित हनुवंगी। पाहता प्रेम दुणाव पार्गी।' –एरुभ १५६ 'सुख या सतसमागमें। नित्य दुणावे तुशिया नामें।' –तुगा ७०८

दुणाविणें—उक्रि १ (एखादी गोष्ट, क्रिया) पुन्हा करणें, (विशेषत) दुसारणें दुहारणें २ दुमडणें, दुहेरी, दुपदरी घडी घालणें ३ दोहोंनीं गुणणें, दुप्पट करणें ४ (एखादा पदार्थ, परिमाणात) दुप्पट करणें ५ (बातमी, साक्ष, पुरावा, वदंता इ०) खरी पक्की निश्चित करणें, पडताळणें,

दुणी—स्त्री दुप्पट द्विगुणित वृद्धि वाढ 'तरी दुध दरे भरेल राजण। काय तं भरून दावि दुणी।' –तुगा २० [दुणा]

दुणेवरा–वि (काव्य) दुप्पटीपेक्षा जास्त

दुणें—अ काणत्यादि सख्येस दोहोंनीं गुणताना योजावयाचा शब्द जसें – चारदुणें आठ बेदुणें चार

दुतणें—उक्रि दुमडणें घडी घालणें

दुतरा, दुत्रा–पु (गो) एक वनस्पति धोत्रा

दुतली—स्त्री (व ना) दुधाचें मोठें भांडें दूध तापवि ण्याचें मातीचें भांडें [स दुग्धालय]

दुता—पु शस्त्राचें म्यान [फा दोता=वस्त्र विशेष]

दुताडा—पु (तिरस्कारार्थी) सावकार सरकार इ० ज्यानें तगादा लावण्यासाठीं कुळाकडे पाठविलेला उद्दाम त्रासदायक दूत धुताडा पहा [दूत–निरोप नेणारा +डा निंदार्थी प्रत्यय]

दुतु—पु १ उरबाण अगरखा २ पलगपोस [हिं]

दुतेडू—न (कु) लाकडें सरळ करण्याचें एक हत्यार

दुदॉग—न (गो) गवारी लोक-भाडावरून सूर (ताडी) काढण्यासाठीं वापरतात तें पोकळ्या भोंपळ्याचें केलेलें भांडें [स दुग्ध, गा दुद]

दुदरोग—पु मिरचीवरील एक रोग –कृषि ५७० [गुज]

दुदराळ—स्त्री एका जातीचा वेल

दुदा—पु शस्त्राचें म्यान दुता पहा –राव्य ४ १२

दुदाव(वि)णें—उक्रि (गाय, म्हैस इ० कास) भीति दाख वून, पाठलाग करून, पिंगाळून ल्यावणें

दुदिया—पु पिण्याचें एक मादक औषध (प्र) दुधिया पहा

दुदिरमण—वि (गो) लठ्ठ, स्थूल ढेरी, भोंपळ्यासारखा (मनुष्य) [गो दुदी=भोंपळा]

दुदी—पु (गो) दुध्या भोंपळा [दुधी]

दुदुंभि—पु १ एक मोठें चर्मवाद्य, नौबत, नगारा 'अद्भुत तीन अंबे ते दुदुंभि ताडोनि फोडिले हो त।' –मोसभा १ १० २ साठ संवत्सरांपैकीं छप्पनावा संवत्सर [स]

दुदुरली—स्त्री एक वेल हिचीं पानें ल्हान असून चवीस गुळ मट लागतात दिला रुईच्या फुलासारखीं फुलें येतात –वगु ४ २३

दुधरी—स्त्री (वों) एक भाजीचा वेल

दुधली—वि पाटीसारखी, मोठी टोपली एवढी 'ढाल दुधली फिरयां लाकडी एकूण' –वाड बावा २ ४२

दुधवाल—पु नवलीच्या जातीपैकीं एक वेल नवलीचें दुसरें नांव –कृषि ३३६

दुधाऽधाट—स्त्री (गो) सोडता येत नाहीं व धरता येत नाहीं अशी गोष्ट [द्विध+गोष्ट]

दुधाणी—स्त्री पायाचे सांध धरणाच्या चाळकवाळ नांवाच्या विकारात (पायाच्या) घोटथावर बांधतात ती मंतरलेली गारगोटी

दुधी—स्त्री (बडोदें) पायाच्या घोटथावर घालावयाचा स्त्रियांचा एक दागिना –जनि पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या पृ ७

दुनन दुमारन—क्रिवि (व) दुसऱ्यानें, दुसऱ्यादा (स द्विगुण]

दुनवणी—स्त्री पुन नांगरणें, आडवें नांगरणें 'जप तप नांगरणी। न लगे आनी दुनवणी।' –तुगा ३६० [स द्विगुणी]

दुन(नि)या—स्त्री जग लोक पृथ्वी इहलोक 'अल्म–देश–दुनिया नजरेच्या टापूत आणून दण्याइतकी एकादी लाट। उभी चढली '–गडकरी राजसंन्यास ५ [अर दुन्या] म्ह० १ धनावाचून दुनिया पशू=पैशावाचून जगात चालत नाहीं २ दुनिया झुकनी पण झुकविणारा पाहिजे–नादीं लागणारे, भुलणार लोक जगात पुष्कळ आहेत पण त्यांना नादीं लावणारा पाहिजे (हिं)

दुनिया झुकती है झुकानेवाला चाहिये ३ दुनिया दुरंगी आहे =लोक दुतोंडे असतात ०दार-पु पृथ्वीपति [फा दुन्यादार] ०दारी-स्त्री १ ऐहिक सुख, राज्यभोग 'परन्तु दुनियादारी विस्मर्तीत थोडे दिवस होती -ऐटि ३ १७ २ ससार, व्यवहार, लोकाचार (क्रि० करणें) [फा दुन्यादारी]

दुनियाई, दुन्याई—स्त्री जग 'याची बदनामी दुनियाईत जाली' -रा ५ २०

दुनी—वि दुप्पट 'बळ दुनी शरणागता। स्वामी वाहों नेदी चिंता।' -तुगा १६४ [स द्विगुणी]

दुनी—वि दोन्ही 'तेढ वळीं मा-गौमिनें घसरें चालता। दुनी वढडी आगें घालिता।' -शिशु ५६२

दुप(भ)ती—वि दूध दणारी (गाय, म्हैस इ०) [स दुग्धवती] ०गाय-धेनु-स्त्री १ दूध देणारी, भाकड न झालेली गाय २ (ल) ज्याच्यापासुन नेहमीं थोडाबहुत फायदा होतो असा उदार मनुष्य, नेहेमीची खाण म्ह० दुभत्या गाईच्या लाथा गोड ०घ्यानवा-स्त्री (अशिष्ट) दुभती धेनु

दुपक—वि १ अशत दोन दिवस (तिथी इ०) आल्या मुळें त्या तिथीचें धर्मकृत्य आज करावें कीं उद्या करावें इ० वादाला पात्र झालेली (तिथि) २ ज्याविषयीं दोन मतें, मतभेद आहे असा (मुद्दा, तिथि, आचारसरणी इ०) [दु+पक्ष=बाजू]

दुपकी—स्त्री चरता चरता जनावरानें दूर जाऊ नये म्हणून त्याच्या दोन पायास बांधितात ती दोरी, कळवा

दुपट—न (व) उपरणें दुपटा पहा

दुप(भ)तें—न १ (व्यापक) दूध देणारें, घरीं पाळलेलें जनावर २ दूध, दहीं, तूप इ० ३ दूध काढणें, विरजण लावणें, लोणी काढणें इ०काम, दुधाबाबत कामकाज 'तुमच्या घरीं दुपतें कोण करतो ?' ४ (ल) ज्याकडे सदासर्वदा पाहिलें पाहिजे, ज्याची अत्यंत काळजीपूर्वक निगा ठेवावी लागते अशी गोष्ट, धंदा मूल दुखणें इ० [स दुह्]

दुपवणें—अक्रि (व) (स्त्रीचा) गर्भपात होणें, नासावणें, दुवतणें, धुपावणें पहा

दुपेटा—पु शेला दुपटा, दुपटा पहा

दुपेटा—वि साखरेची एक जात दावोटा साखर पहा

दुब-कन-कर-दिनीं-दिशीं -क्रिवि डुबक्न, धबक्न पहा [ध्व]

दुबका—पु (कों) बुक्की ठोसा बुदका [ध्व दुब्]

दुबजी—स्त्री (गो) स्त्रियांचें लुगडयाच्या आतून परकरासारखें नसावयाचें वस्त्र

दुबदुबणें—अक्रि (फुगलेलें पोट, दरपोट पिकलेलें कलिंगड इ० हातानें थापटलें असता) दुबदुब वाजणें [ध्व दुब्]

दुबदुबीत—वि १ हातानें थापटलें असता दुबदुब आवाज करणारें (कलिंगड, दरपोट इ०) २ (ल) संदिग्ध, निश्चितपणें खरी या खोटी न ठरलेली, उडत आलेली (बातमी, वर्तमान इ०) [ध्व दुब्]

दुबळवाडा-डी—पुस्त्री दैन्य, दारिद्र्य, लाचारपणा, दुबळेपणा, अगतिकत्व (क्रि० एखाद्यावर पडणें, एखाद्याची होणें) 'तयातें साम्याचिये वाडी। ऐश्वर्याची सादे कुळवाडी। तेथ भेदा चिया दुबळवाडी। नेणिजे तो।' -ज्ञा ७ १७५ [दुबळा]

दुबळा—वि १ विद्या, संपत्ति इ० बलानें हीन, निराधार, अगतिक, दरिद्री, लाचार, सामर्थ्यहीन 'लहान थोर दुबळीं पावळीं। गावजेवण सकळ सकळीं।' -सप्र १४ १५ २ रोड, अशक्त निर्बल [स दुर्बल, प्रा दुब्बल] **दुबळ्या देवाची दीपमाळ** स्त्री १ एखाद्या क्षुद्र देवापुढें दगड रचून, दांडी रोवून केलेली ओबडधोबड दीपमाळ २ (ल) दुबळ्या, पगु अथवा दरिद्री नवऱ्याची दुबळी बायको ३ उंच, निडकिरीत, कुरूप मनुष्य

दुबळेचार—पु (गो) दुबळेपणा [दुबळा]

दुबळा—पु मुंबई इलाखा व बडोदें संस्थान यांत आढळणारी एक हलकी जात -ज्ञाको (द) १२९

दुबळें—न दैन्य लाचारपणा, नष्टचर्य, अगतिकत्व 'चार वरें मीं दुबळें भोगिलें' [दुबळा]

दुबा बकरा—पु काबुली डोंगरात असणारा एका जातीचा बकरा याची शेंपूट मोठी गोल, कापसाच्या गिर्दीसारखी चरबी भरलेल्या चकतीप्रमाणें असते यांचें मांस खातात -गृशि २ ५ [फा दुम=शेंपूट+बकरा]

दुबी(भी)राजा-पु (गोटयाचा खेळ) (सांकेतिक) दुसरा नेम मारणारा

दुबोटा—पु एक हलक्या प्रकारची साखर, दाबोटा साखर, दुपेटा पहा

दुभणा—स्त्री १ पान्हा २ दूध काढणें, दोहन 'काम धेनूचीं दुभणीं। निःकामासी न लगती।' -दा १.४ २६ [स दोहन]

दुभणें—अक्रि १ (म्हैस इ० यानीं) धार काढताना दूध देणें पान्हवणें 'बोरसोनि लाभें। विष काय अमृतें दुभे।' -अमृ ७ ९९ 'वाझा गाई दुभती। देवा ऐसी तुझी ख्याती।' -तुगा ६२९ २ (ल) (ताड माड इ० वृक्षापासून) रसस्राव होणें ३ (ल) (जखम फोड इ०) पुवळणें वाहू लागणें ४ (एखादा व्यवहार, व्यापार किंवा इ०) आपापलें फळ देऊ लागून चालू असणें -उक्रि (कों) दूध, धार काढणें, (विरू) दुहणें [स दुह्] म्ह० व्याही पाहुणा आला तरी रेडा दु ५

मिरचीची, अद्रकाची वेळ असणे येरी असाध्य गोष्ट शक्य होत नाहीं

दुभतो, दुभतें, दुभतीगाय-धेनु—दुभती, दुभतें इ० पहा 'धामांमी दुभती। पोसिली घरीं।' -ज्ञा १३ ११२० 'दुभंग शेळी जों गुरळीचे दुभे।' -मोकृष्ण ४४ ३ [स दुह्]

दुभाळू—वि दुधाळ, पुष्कळ दूध देणारी 'सर्व सौंघे हरि दुभाळु धेनुवा।' -मुक्तेश्वरांच्या गाथा ९१ [स दुह्]

दुभीनणें—१ (काव्य) दोहणें, दूध देणें 'दुभीन गे जगा-पुरें। श्रीकृष्णाय।' -ज्ञा १८ १६८९ २ दूध काढणें 'ते गुज्य गाय दुभीनली वैसी।' -गीताचंद्रिका १८ ७८ [दुभीनें कर्मणि रूप]

दुम—वि मध्यम, दुय्यम [फा दुवुम्]

दुम—स्त्री शेपूट पुच्छ [फा दुम्] ०काटणें-धूम ठोकणें, पळ काढणें, पाठ दाखविणें 'म्हणी ठकला रे कान्हा। लावी धम भरी राना। दुम करि तो जाइना। पाठीवरी तयाच्या।' -तुगा २३० ०दार-वि शेपूट असलेला, सपुच्छ [फा दुम्दार्]

दुम्दारी—स्त्री १ पश्चरक्षा, मदत, पाठबळ (क्रि० ठेवणें, राखणें) 'पाठपडे दुम्दारीस होते' -शिचव ४४ २ पिछाडी 'कडपकार्ने पथक दुम्दारीस होतें' -रा ४ १८३७ 'दुमदारीस सरलष्कर व और सरनामी पथकें नेमून दिले' -मराठेशाही ६० ३ पिछाडीची फौज 'फरीमागील दुम्दारी अस्लमखानें गुनाराश जाया मोडून गेली' -रा ८ ४०२६ [फा दुम्दार्]

दुम दुय(य)म—वि दुय्यम पहा दुमजला-ली-लें-वि दोन मजल्याचें (घर) दोन मजले वेक असलेलें (जहाज आग बोट इ०) दुहेरी दोन कांड, सजाफ असलेलें (वस्त्र इ०) [दु+मजला]

दुमची—स्त्री १ घोडयाच्या शेपटीखालून जाणारा खोगिराचा वर लडी 'गिल्च्यास पगडी नाहीं व घोडयास दुमची नाहीं' -भाव ९ २ (जनावराची मागची) लगडी लाथ, दुगाणी (अनेकवचनी प्रयोग) ३ (ल) निकड तगादा (क्रि० लावणें, करणें) [फा दुम्ची] (बाप्र) ०उचलणें-अनेक कचाटे घालून (एखाद्याची) उचलबांगडी करणें ०पुरविणें-(आपलें कार्य साधण्यासाठीं एखाद्याची) पाठ, पिच्छा पुरविणें ०सोडविणें-(एखाद्यास) नामोहरम करून पळ काढावयास लावणें 'त्यानीं आपले हिंमतीनें कराहाराचा पातशहा दुराणी गिल्च्याची पगडी व दुमची सोडविली ते मयादा अजुनी चालते' -भाव ९ दुमच्या झाडणें (घोडा, गाढव इ० कानीं) लाथा मारणें दुगाण्या झाडणें

दुमटणी—स्त्री दुमडण्याची, घडी घालण्याची क्रिया [दु+माडणें] दुमटणें, दुमडणें, दुमतणें, दुमतविणें-उक्रि दुहेरी घडी करणें, दुणणें

दुमड—स्त्री १ दुहेरी घडी, गुंगुनी, दुणी, दुण (क्रि० पाडणें) २ (दुमडण्यानें वस्त्र इ० काम पडणारा) सळ, मोड, दुण [दु+मोड] दुमडणें-उक्रि दुमटणें

दुमदुम—क्रिवि (ना) सतरंजीनें, लवचिकीनें धम, धम मारें

दुमण—न. (बो) १ भात झोडतेसमयीं बैलास आवळा घालण्याकरितां घेतात ती दोरी २ भात इ०काची झोडण्याकरिता बांधलेली पेंढी, आवळा

दुमणी-णी—स्त्री (बो ना) १ (घोडा इ० जनावरांनी) मागची लंगडी, लाथ, दुगाणी (क्रि० झाडणें, उचलणें, लागणें) २ (जनावरांचे) ढुंगण, ढिंगरा, चौक [फा दुम्+घोरणी] ०मारणें-(मारा) घोडयावर बसल्यानंतर त्यानें लौकर चालावें म्हणून त्याला टांचेनें बरगडीवर मारणें

दुमना—वि दुमडलेला, घडी केलेला दुमती-स्त्री दुमड 'मुदलीप्रमाणें दुमती करून षट्कोणी भाग वर ठेवून दोन्ही टोकें दया रावयांत मजबूत पुरतात' -भिमा १२ [दुमड]

दुमदुम—क्रिवि दुमडुम [ध्व दुम्]

दुमदुमणें—अक्रि १ घुमणें, घुमघुमणें दणदणणें, धोंधावणें, गाजणें 'पुष्पांजळी मंत्रघोष जयजयकार। दुमदुमी अंबर तेणें नादें।' -तुगा ८१ 'निशाणें घोळ लागला। तेणें दिशा दुम दुमल्या।' 'धांवा करी तर्गे हांका। दुमदुमती समस्त।' -रावि १४ २२८ २ (सुवास इ०) दरवळ पसरणें, दरवळणें, घमघमणें ३ (काव्य) (भावना इ० मनांत) उचंबळणें, प्रक्षुब्ध होणें 'हृदयीं मद मत्सर दुमदुमती। वाचाचळें जन गोविती।' [ध्व दुम् द्वि]

दुमदुमी(मि)त—वि १ फुगलेलें, तडस लागलेलें, फुगून ताठ झालेलें (पोट इ०) २ गोंडस, भरदार, झुपदुगीत (बैल इ०) ३ गबर, ऐपतदार, गडगंज (मनुष्य इ०) ४ दरवळणारा, घम घमणारा (सुगंध इ०) -क्रिवि खच्चून, कोंदून 'अवघे जगचि महासुखें। दुमदुमित भरलें।' -ज्ञा ९ २०० [दुमदुमणें]

दुमनी—स्त्री दुमणी पहा

दुमळायचें—सक्रि (गो) त्रास देणें

दुमाडी—स्त्री (गो) घादल, गोंधळ

दुमान, दुमाणूं-नूं—न (गो) कष्ट, गर्द 'सव मनुष्य आनि मोन जातींतें। दुमानें करटे जाहालें सकळातें।' -ख्रिपु १ १६८७

दुमाला, दुम्माला—पु १ मागची बाजू पिच्छाडी २ (ल) दुजोरा, मदत पाठबळ (क्रि० देणें एखाद्याचा दुमाला राखणें ठेवणें, उचलणें, सैभाळणें पुरविणें) ३ पाठलाग, पिच्छा 'पाखाडयांनी पाठी पुरविला दुमाला। तेथें मी विठ्ठला काय बोलों।' -तुगा ८९२ 'एक ससा पैदा झाला त्यानें कुतरियाचा

दुमाला घेऊन कुतरा मारिला '-भाअ १८३४ ४ रुंदी विस्तार, भिंतींत झाकला जावयाचा भाग, खोली (चिरा, इमारतीचा दगड, तोड, फाड इ० कासबधी). दुमालदार पहा 'इवर मिळ तील तितके समचतुरस्त्रेन चागल्या दुमाल्याचे, उचलण्याजोगे असावे' -मेरट २ [फा दुम्बाला] (वाप्र) ०धरणें, धरून असणें-(एखाद्याजवळ) आश्रयार्थ, रक्षणार्थ येऊन राहाणें, (एखाद्याला) चिटकून असणें -०पुरविणें-मदत देणें, साहाय्य करणें ०सोडणें-(एखाद्यास दिलेला) आश्रय काढून घेणें दुमाल्यावर असणें-(एखाद्याच्या) पाठीशीं (उत्तेजन, हुकूम, मदत देण्याकरिता) असणें -पाव १२ दुमाल्यासर पाठविणें-(एखाद्याच्या) पाठलागाकरिता पाठविणें दुमाल्यास लावणें-१ खालीं लिहिणें, जोडणें

दुमाला—वि १ दोन मालक असणारा गाव, वतन २ जमीन-महसुलासबंधी सरकारच्या हक्कापुरता कोणा मनुष्यास सर्वांशीं अगर अंशात दिलेला हक्क 'पुणें तालुक्यात दुमालेगाव पचवीस आणि खालसा पोंगरा' ३ सरकारखालसातीकडे नसून लोकाकडे परभारें माफीनें चालणारा गाव, जमीन इ० याचे इनाम, सरंजाम, इसाफत, अग्रहार, पासोडी, हाडवळा, खैरात, बालपरवर्षी, नानपरवर्षी, सरदेशमुखी, चौथाई, जाहागिर, मोकासा, साहोत्रा, वेचणी, गिराणी, पसाइत, चाकराइत, वजीफा, गिरास, सौंदिया, वाटा इ० बावीस प्रकार आहेत -इनाम २५ ४ स्वाधीन, हस्तगत 'मौजे मजकूर हा गाव याचे दुमाला करून ..' -वाडसमा २ ९५ ५ पूर्वीच्या मालकाचा निर्वंश झाल्यावर सरकारजमा होणारें (इनाम) [दु=दोन+माल=मत्ता फा दुवालू]

दुमाला, दुवाला, दुमाळा-ळे-क्रिवि ताब्यात 'पैकीं नीम चावर आपले दुमाला केले आहे' -शिवचरित्र साहित्य २ १६३ 'कुलबाव, कुलकानू दुवाला असे' -शिवचरित्र साहित्य २.१६३ दुमाल अम्मल-पु दोन सरकाराचा अम्मल, सरकारी व जहागिरी असे दोन अम्मल, दोन मालकाचा ताबा [दुमाला+अम्मल] दुमाल झाडा-पु १ दुमाले गावाची यादी २ दुमाल जमिनींच्या मालकीसबधीं सरकारी चौकशी दुमालदार-पु दुमाले गावाच्या (दोन) मालकापैकीं प्रत्येक, इनामदार 'माजगाव तर्फ सातारा हा गाव दुमालदारखेरीजकरून बाकी सुभाकडील अम्मल बेगमीबद्दल पेस्तर सालापासून लावून दिला' -वाडसमा १ ३६ दुमाल पत्र-न नवीन अम्मलदार आला असता इनामदारास जुन्या अम्मलदारापासून आपल्या इनामाचें इनाम पत्र लिहून दाखल्यादाखल आणावें लागत असे तें -भाअ १८३२ दुमाले(ल)गांव-पुन १ दोन मालकाच्या अमला खालच्या गाव २ पुढें सरकारजमा होणारा गाव (सामा) खालसा गाव [दुमाल+गाव] दुमाले(ल)पत्र-न हुडी वरोबर खुलाशावावत दिलेलें पत्र, जोडलेलें पत्र [दुमाला+पत्र] शको ४ ३४

दुमाली—वि दुतर्फी.

दुमाळदार—वि (गो) त्रास देणारा

दुमाळो—पु (गो) अतिशय त्रास

दुमेळावा, दुर्मेळावा—पु दुर्योग, कुयोग, अडचण 'तैसीं कर्में दुवाडें। तया जन्मातरचीं रुढें। दुर्मेळावे यवढें। कर्मांमार्जी।' -ज्ञा १८ ६६ [दुर्=वाईट+मेळावा=मेळ, बनाव]

दुय(य्य)म--वि. १ दुसऱ्या प्रतीचा, गौण, मध्यम २ (अधिकाऱ्याच्या) हाताखालचा, खालच्या दर्जाचा (अधिकारी) [फा दुयुम्] ०पुरावा-पु (पुराव्याचा कायदा) सरकारी सहीशिक्याच्या नकला किंवा यंत्राच्या साहाय्यानें मूळावरून काढलेल्या प्रती इ०नीं दिलेला पुरावा, मुळावरून केलेल्या व ताडून पाहिलेल्या नक्लेचा पुरावा, ज्यानें मूळ लेख वाचला आहे त्यानें तोंडीं सांगितलेला मजकूर, (इं) सेकन्डरी एव्हिडन्स्

दुर्—अ दुष्टपणा, वाईटपणा, कठिणपणा, दुःख इ०काच्या वाचक शब्दापूर्वी योजावयाचा उपसर्ग जसें -दुराचार=वाईट वर्तणूक, दुर्लभ=मिळण्यास कठिण, दुस्सह=सहन करण्यास कठिण इ० याचीं संधिनियमानुरूप दुर्, दुस्, दुष्, दुश् इ० रूपें होतात जसें—दुर्लभ दुष्कर, दुश्चल, दुस्सह, दुस्साध्य, दुराचार, दुरत इ हा उपसर्ग जाइन अनेक सामासिक शब्द बनतात त्यापैकीं काहीं येथें दिले आहेत दुरत-वि १ अपार, अनंत, अमर्याद, अंत लागण्यास कठिण असा (मोह, माया इ०) २ अतिशय कठिण, तीव्र (दुःख इ०) [दुर्+अत=शेवट] दुरतिक्रम-वि १ ओलाडून जाण्यास कठिण, दुस्तर, दुर्लंघ्य २ असाध्य [दुर्+अतिक्रम=ओलाडणें] दुरत्यय-यी-वि १ नाश करून टाकण्यास कठिण २ प्रतिबंध करण्यास, टाळण्यास कठिण, अपरिहार्य ३ असाध्य (दुःख, आजार, रोग इ०) अप्रतीकार्य (अडचण, सकट) ४ मन वळविण्यास कठिण असा (मनुष्य), दुराराध्य [दुर्+अत्यय=पार पडणें, जाणें इ०] दुरदृष्ट-न दुर्दैव, वाईट अदृष्ट 'कीं आड आलें दुरदृष्ट माझें।' -सारुह १ १० [दुर्+अदृष्ट] दुरधिगम्य-वि १ समजण्यास कठिण, दुर्बोध दुर्ज्ञेय २ दुष्प्राप्य, मिळण्यास कठिण, दुर्गम [दुर्+स अधि+गम्=मिळविणें] दुरभिमान-पु पोकळ, वृथा, अवास्तव अभिमान फाजील गर्व [दुर्+अभिमान] दुरवबोध-वि दुर्बोध, गूढ [दुर्+स अव+बुध्=जाणणें] दुराकांक्षा स्त्री दुष्प्राप्य वस्तूचा अभिलाप [दुर्+आकांक्षा=इच्छा, अभिलाष] दुराग्रह पु हट्ट, लोकविरोध, शास्त्रविरोध, संकटें इ०राना न जुमानता एखाद्या गोष्टीचा पिच्छा पुरविण्याचा हट्ट, अनिष्ट आग्रह न सुखद दुराग्रह सखा हा सर्वाऽनर्थ गेह टाक तया।' -मोकर्ण ४६ ५० [दुर=वाईट+आग्रह=हट्ट] दुराग्रही-वि दुराग्रह धरण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा हक्काखोर हट्टवादी हट्टी [दुराग्रह] दुराचरण, दुराचार-नपु निंद्य, वाईट वागणूक,

दुर्वर्तन, दुष्ट आचरण [दुर्=दुष्ट+स आचरण=वर्तन] **दुराचरणी, दुराचारी**-वि निंद्य, वाईट, दुष्ट वर्तनाचा, वदफैली [दुराचार] **दुरात्मत्व**-न १ दुष्ट अंतःकरण मनाचा दुष्टपणा २ दुष्ट कृत्य 'किमपि दुरात्मत्व घडलें।' [दुर्=दुष्ट+आत्मा=मन] **दुरात्मा**-वि दुष्ट मनाचा (मनुष्य), मंद, शठ [दुर्+आत्मा] **दुराधर्ष**-वि. जिंकण्यास, वर्चस्वाखालीं आणण्यास कठिण [दुर्+स आ+धृष्=जिंकणें] **दुराप**-वि मिळविण्यास कठिण, दुर्लभ अप्राप्य 'राया, भीष्माला जें सुख, इतरां तें दुराप, गा, स्वापें।' -मोभीष्म, २९ **दुराप(पा)स्त**-वि घडून येण्यास कठिण, दुर्घट, असंभाव्य 'वाळूचें तेल काढणें ही गोष्ट दुरापास्त आहे' [दुर्+स अप+अस्=] **दुराराध्य**-वि संतुष्ट, प्रसन्न करण्यास कठिण, अशक्य, मन वळविण्यास कठिण 'मोठा दुराराध्य वीर होय। परि तोही आराधी तुझे पाय।' -ज्ञा ११ ९९ [दुर्+स आराध्य] **दुराशा**-स्त्री निरर्थक, फोल अवास्तव आशा, दुष्प्राप्य गोष्टीची आशा दुष्ट वासना 'आम्हास अन्न खावयास मिळेना आणि पालखींत बसण्याची दुराशा धरावी हें चांगलें नव्हे ' 'दुराशागुणें जो नव्हे दैन्यवाणी। -राम १९८ [दुर्+आशा] **दुरासद**-वि कष्टानें प्राप्त होणारें, जिंकण्यास, मिळण्यास कठिण [दुर्+स आ+सद=मिळविणें] **दुरित**-न पाप, पातक संचितकर्म 'पुन्हा न मन हे मळो दुरित आत्मबोधें जळो।' -केका ११९ [दुर्+सं इ=जाणें] **दुरुक्त**-न वाईट, दुष्टपणाचें, अश्लील भाषण [दुर्+स उक्त=बोललेलें, भाषण] **दुरुक्ति**-स्त्री वाईट भाषण, शिवी, अपशब्द, दुर्भाषण, अश्लील बोलणें [दुर्+उक्ति=बोलणें] **दुरुत्तर**-न अपमानकारक, उर्मटपणाचें उत्तर, दुरुक्ति [दुर्+उत्तर] **दुरुद्धर**-वि खंडण करण्यास खोडून काढण्यास कठिण असा (पूर्वपक्ष, आक्षेप, आरोप) 'या सिद्धांतावर दोष दिला हा सर्वांस दुरुद्धर आहे ' [दुर्+स उद्+धृ=काढून टाकणें, वर, बाहेर काढणें] **दुरूह**-वि दुर्बोध गूढ, अतर्क्य 'ईश्वरानें सृष्टि कशी उत्पन्न केली हें सर्वांस दुरूह आहे ' [दुर्+स ऊह्=अनुमानणें] **दुर्गत**-वि गरीब, दीन दरिद्री, लाचार 'झाली शरपञ्जरानीं आढ्य जसा दुर्गतासि वस्त्रांनीं।' -मोभीष्म ९ ६५ [दुर्+स गत=गेलेला] **दुर्गति**-स्त्री १ दुर्दशा, वाईट स्थिति संकटाची, लाजिरवाणी स्थिति, अडचण, ओढाताण २ नरक नरकांत पडणें [दुर्+गति=स्थिति] **दुर्गंध-गंधा**-पुस्त्री घाण, वाईट वास -वि घाण वास येणारें [दुर्=वाईट+स गंध=वास] **०नाशक**-वि (रसा) दुर्गंधाचा नाश करणारें (इं) डिओडरट् [दुर्गंध+स नाशक=नाश करणारा] **दुर्गंधिल**-वि (रसा) आर्सेनिक व मेथिल यांच्या संयोगापासून बनलेला विषारी, दुर्गंधी (पदार्थ) (इं) कॅकोडिल् **दुर्गम**-वि जाण्यास कठिण (स्थल, प्रदेश इ०) [दुर्+स गम्=जाणें] **दुर्गुण**-पु वाईट गुण, दोष, अवगुण दुर्गुणाकडील कल (नि० आचरणें) [दुर्+गुण] **दुर्गुणी**-वि वाईट गुणाचा, अवगुणी, दुराचरी, दुर्वर्तनी [दुर्गुण] **दुर्घट**-वि घडवून आणण्यास, घडून येण्यास, सिद्धीस नेण्यास कठिण [दुर्+सं घट्=घडणें, घडवून आणणें] **दुर्घटना**-स्त्री अशुभ, अनिष्ट गोष्ट घडणें, आकस्मिक आलेलें संकट, वाईट परिस्थिति [दुर्+स घटना=स्थिति] **दुर्घ्राण**-स्त्री दुस्सह घाण, ओरडाण, उग्रदाण [दुर्+घ्राण] **दुर्जन**-पु वाईट, दुष्ट मनुष्य [दुर्+जन=मनुष्य, लोक] **दुर्जय**-वि १ जिंकण्यास कठिण २ दुस्साध्य दुस्तर [दुर्+स जि=जिंकणें] **दुर्जर**-वि पचविण्यास, जिरविण्यास कठिण [दुर्+स जॄ=जिरणें] **दुर्दम**-वि दमन करण्यास, वर्चस्वाखालीं आणण्यास कठिण 'तिला इंग्रजांतील प्रबल व दुर्दम प्रजाजनांच्या अडथळ्याशिवाय दुसरें कोणतेंच नियमन नसे ' -पार्ल ६ [दुर्+दम्] **दुर्दर्श**-वि दिसण्यास, पाहण्यास कठिण, अतिशय अस्पष्ट [दुर्+स दृश्=पाहणें] **दुर्दशा**-स्त्री अवनतीची, अडचणीची, संकटाची, वाईट दुःखद स्थिति, दुर्गति, दुःस्थिति 'भिजल्यामुळें शालजोडीची दुर्दशा झाली ' [दुर्+दशा=स्थिति] **दुर्दिन**-न १ वाईट दिवस २ अकालीं अभ्रें आलेला दिवस ३ वृष्टि -शर [दुर्+स दिन=दिवस] **दुर्दैव**-न कमनशीब, दुर्भाग्य 'कीं माझें दुर्दैव प्रभुच्या मार्गांत आडवें पडलें।' -मोसशयरत्नमाला (नवनीत पृ ३४९) -वि कमनशिबी, अभागी [दुर्+दैव=नशीब] **दुर्दैवी**-वि अभागी, कमनशिबी [दुर्दैव] **दुर्धर**-पु एक नरकविशेष. [स] **दुर्धर**-वि १ धारण, ग्रहण करण्यास कठिण २ दुस्साध्य, दुष्प्राप्य ३ (काव्य) (व्यापक) बिकट, खडतर, असह्य, उग्र, कठिण 'तप करीत दुर्धर। अगा चालला धर्मपूर।' ४ भयंकर, घोर, भयानक. 'महादुर्धर कानन।' [दुर्+स धृ=धरणें, धारण करणें] **दुर्धर्ष**-वि दुराधर्ष, दमन करण्यास, वर्चस्वाखालीं आणण्यास कठिण, दुर्दम्य, अनिवार्य [दुर्+धृष्=जिंकणें, वठणीवर आणणें] **दुर्नाम**-न अपकीर्ति दुष्कीर्ति, बदनामी [दुर्+स नामन्=नाव] **दुर्निमित्त**-न अन्याय्य, निराधार कारण, सबब, निमित्त [दुर्+निमित्त=कारण] **दुर्निर्वह**-वि १ दुःसह असह्य, सहन करण्यास कठिण, निभावून जाण्यास, पार पडण्यास कठिण (अडचण, संकट) २ दुस्साध्य, दुष्कर. [दुर्+स निर्+वह्] **दुर्निवार, दुर्निवारण**-वि १ निवारण, प्रतिबंध करण्यास कठिण, अपरिहार्य, अनिवार्य २ वठणीस आणण्यास कठिण, दुर्दम्य [दुर्+नि+वृ] **दुर्बल-ळ**-वि १ दुबळा अशक्त, असमर्थ २ गरीब, दीन, दरिद्री 'ऐसें असतां एक दिवशीं। दुर्बळ द्विज आला परियेशीं।' -गुच ३८ ७ [दुर्+बल=शक्ति] **दुर्बळी**-वि (काव्य) दुर्बळ पहा **दुर्बुद्ध**-वि १ दुष्ट बुद्धीचा खुनशी वृत्तीचा २ मूर्ख, मूढ, मंदमति, ठोंब्या [दुर्+बुद्धि] **दुर्बुद्धि**-स्त्री १ दुष्ट मनोवृत्ति खुनशी स्वभाव,

मनाचा दुष्टपणा 'दुर्बुद्धि ते मना। सदा बुद्धि नारायणा।' –तुगा ७९८. २ मूर्खपणा, अनिष्ट परिणामकारक बुद्धि –वि दुष्ट मनाचा, दुर्बुद्ध पहा [दुर्+बुद्धि] **दुर्बोध**–वि समजण्यास कठिण (ग्रंथ, भाषण इ०) [दुर्+बोध्=समजणें, ज्ञान] **दुर्भग**–वि कमनशिबी, दुर्दैवी, भाग्यहीन [दुर्+स भग=भाग्य] **दुर्भर**–वि भरून पूर्ण करण्यास कठिण तृप्त करण्यास कठिण (पोट, इच्छा, आकांक्षा) 'इंद्रियें वज्राघातें तपे उष्ण वरी ज्वाळ। सोसिलें काय रूक दुर्भर हा चांडाळ।' –तुगा ३५४ –न (ल) पोट 'तरा दुस्तरा त्या परागागरातें। सरा वीमरा त्या भरा दुर्भरातें।'–राम ८० [दुर्+स भृ=भरणें] **दुर्भक्ष्य**–वि खाण्यास कठिण, भक्षायोग्य अभक्ष्य [दुर्+स भक्ष्य=खाद्य] **दुर्भाग्य**–न कमनशीब, दुर्दैव –वि दुर्दैवी अभागी [दुर्+स भाग्य=दैव] **दुर्भाव**–पु १ दुष्ट भावना; कुभाव, द्वेषबुद्धि २ (एखाद्याविषयींचा) संशय वाईट ग्रह (विरु) दुष्टभाव [दुर्+भाव=भावना, इच्छा] **दुर्भाषण**–न वाईट, अपराधयुक्त, शिवीगाळीचें बोलणें, दुर्वचन पहा [दुर्+भाषण=बोलणें] **दुर्भिक्ष**–न. १ दुष्काळ महागाई २ (दुष्काळ इ० कांत होणारी अन्नसामुग्री इ० ची) टंचाई, कमीपणा, उणीव [स] **०रक्षित**–वि दासांतील एक प्रकार, आपलें दास्य करावें एतदर्थ दुष्काळांतून वांचविलेला (दास, गुलाम इ०) –मिताक्षरा–व्यवहारमयूख दाय २८९ [दुर्भिक्ष+स रक्षित=रक्षण केलेला] **दुर्भेद**–वि बुद्धीचा प्रवेश होण्यास कठिण, दुर्बोध 'तैसे दुर्भेद जे अभिप्राय। का गुरुगम्य हन ठाय।' –ज्ञा ६ ४५९ [दुर्+स भिद्=तोडणें] **दुर्भेद्य**–वि फोडण्यास, तुकडे करण्यास कठिण (हिरा तट) [दुर्+स भेद्य=फोडण्यासारखा] **दुर्मति**–स्त्री १ दुर्बुद्धि खाष्टपणा कुटिलपणा २ मूर्खपणा, मूढ, वेडेपणा –पु एका संवत्सराचें नांव –वि १ दुष्ट बुद्धीचा खाष्ट स्वभावाचा २ मूर्ख खुळा, वेडा [दुर्+मति=बुद्धि, मन] **दुर्मद**–पु दुराग्रहीपणा, हेकेखोरी, गर्विष्ठपणाचा हट्टवादीपणा 'किती सेवाल धन दुर्मदा' –अमृतपदें ५८ –वि मदांध मदोन्मत्त, गर्विष्ठ 'साविया वि उत्त हात दायाद। आणि बळिये जगीं दुर्मद।' –ज्ञा ११४८० [दुर्+मद=गर्व] **दुर्मनस्क, दुर्मना**–वि खिन्न उदास मनाचा विमनस्क, दुःखित [दुर्+स मनस्=मन] **दुर्मरण**–न (वाघानें खाऊन, पाण्यांत बुडून, सर्प डसून इ० प्रकारांनीं आलेलें) अपमृत्यु पापरातनें घालेलें मरण, अमोक्षदायक मरण [दुर्+मरण] **दुर्मि(र्मी)ळ–ळ**–वि मिळण्यास कठिण दुर्लभ [दुर्+स मिल्=मिळणें] **दुर्मुख**–पु एका संवत्सराचें नांव –वि १ घुम्या दुर्रा तुसडा आवट तोंडाचा २ तोंडाळ शिवराळ, शिनाळ जिभेचा 'दुर्मुखी स्त्रीचा त्याग करून। संन्यास ग्रहण करावा।' [दुर्+मुख] **दुर्मुखणें**–अक्रि तोंड आंबट होणें फुरगुटणें गाल फुगविणें (एखाद्या कार्याविषयीं) उत्साहशून्यतेची चर्या धारण करणें 'त्यायास म्हटलें म्हणजे हासत येतात आणि उद्योगाचें नांव घेतलें म्हणजे लागलेच दुर्मुखतात' [दुर्मुख] **दुर्मुखला**–वि आंबट चेहऱ्याचा, घुम्या, दुरढा, तुसडा [दुर्मुख] **दुर्मेधा**–वि १ मंदबुद्धीचा २ दुष्ट स्वभावाचा दुर्मति [दुर्+स मेधा=बुद्धि] **दुर्योग**–पु सत्ता वीस योगांतील अशुभ, अनिष्ट योगांपैकीं प्रत्येक [दुर्+योग] **दुर्लंघ्य**–वि १ ओलांडता येण्यास कठिण, दुस्तर (नदी इ०) २ मोडता न येण्यासारखी, अनुल्लंघनीय (आज्ञा, हुकूम, शपथ इ०) ३ निभावून जाण्यास कठिण (संकट, अडचण इ०) ४ घालविण्यास, दवडण्यास गमण्यास, नेण्यास कठिण (काळ, वेळ इ०) [दुर्+स लंघ्=ओलांडावयाजोगें] **दुर्लभ**–वि मिळण्यास कठिण, अलभ्य, दुर्मिळ दुष्प्राप्य विरळा 'अलीकडे आपलें दर्शन दुर्लभ जालें' **दुर्ललित**–न चपळ खोडी 'आमच्या विविध दुर्ललिताबद्दल गुरुजींनीं कमी शासन केलें' –आश्रमहारिणी ७ [दुर्+स ललित=वर्तन, चेष्टा] **दुर्लक्ष**–न लक्ष नसणें, हयगय, निष्काळजीपणा, गफलत, अनवधान –वि १ लक्ष न देणारा अनवधानी, गाफील, बेसावध 'तुम्हा गोष्ट सांगीतली पण मीं दुर्लक्ष होतों म्हणून ऐकिली नाहीं' २ दिसण्यास, समजण्यास कठिण, 'ईश्वराचें निर्गुण स्वरूप दुर्लक्ष आहे' [दुर्+सं लक्ष्य] **दुर्लक्षण**–न. १ (मनुष्य, जनावर इ० कांचें) अशुभसूचक लक्षण, चिन्ह, दुश्चिन्ह, दोष, वाईट सवय खोड, दुर्गुण 'हा घोडा लात मारतो एवढें यामध्यें दुर्लक्षण आहे' [दुर्+लक्षण=चिन्ह] **दुर्लक्षण-णी**–वि १ दुर्लक्षणानें, वैगुण्यानें युक्त (मनुष्य, घोडा इ०) (विरु) दुर्लक्षणी २ दुर्गुणी दुराचारी दुर्वर्तनी **दुर्लक्ष्य**–वि १ बुद्धीनें दृष्टीनें अज्ञेय, अगम्य २ दुर्लभ इत्यर्थी पहा [दुर्+स लक्ष्य] **दुर्लौकिक**–पु अपकीर्ति दुष्कीर्ति, बेअब्रू, बदनामी, कुप्रसिद्धि [दुर्+लौकिक=कीर्ति] **दुर्वच, दुर्वचन, दुर्वाक्य**–न १ वाईट बोलणें दुभ पण, अशिष्टपणाचें, अश्लील, शिवीगाळीचें भाषण. २ अशुभ अनिष्टसूचक भाषण [स दुर्+वचस् वचन, वाक्य=बोलणें] **दुर्वह**–वि १ वाहण्यास नेण्यास कठिण २ सोसण्यास, सहन करण्यास कठिण [दुर्+स वह्=वाहणें नेणें] **दुर्वाड**–वि अतिशय मोठें कठिण –शर प्रतिकूल [दुर्+वह्] **दुर्वात**–उलट दिशेचा वारा तुज महामृत्यूचिया सागरीं। आता ह त्रैलोक्यजीविताची तरी। शोकदुर्वात लहरी। आंदोळत असे।'–ज्ञा ११ ३४८ [दुर्+स वात=वारा] **दुर्वाद**–पु वाईट शब्द, दुर्वच, वाईट बोलणें भाषण 'हा गा राजसूययागाचिया सभामजी। देखता त्रिभुवनाची मांदी। कैसा हणधा दुर्वादीं। निस्तनिलाजी।' –ज्ञा ११ १०१ [दुर्+वाद=बोलणें] **दुर्वार**–वि दुर्निवार, अनिवार्य टाळण्यास, प्रतिकार करण्यास कठिण अपरिहार्य २ आवरता येण्यास कठिण अनिवार मनावर [दुर्+वारणें]

दुर्वास-पु. १ (व) सासुरवास; कष्ट; त्रास; जाच. [दुर्+ वास=राहणें] **दुर्वासना**-स्त्री. वाईट इच्छा; कुवासना; दुष्प्रवृत्ति. [दुर्+वासना] **दुर्विदग्ध**-वि. विद्येत न मुरलेला तथापि विद्येचा गर्व वाहणारा; अर्ध्या हळकुंडानें पिवळा झालेला. [दुर्+सं. विदग्ध=विद्वान्] **दुर्विपाक**-पु. वाईट परिणाम. [दुर् +सं. विपाक=परिणाम] **दुर्विभावनीय**-वि. समजण्यास, कल्पना करण्यास कठिण [दुर्+सं. विभावनीय=कल्पना करतां येण्यासारखें] **दुर्वृत्त**-वि. दुराचारी; दुर्व्यसनी; दुर्वर्तनी. [दुर्+ सं. वृत्त=वागणूक] **दुर्वृत्ति**-स्त्री. दुराचरण, भ्रष्टाचार; वदफैली. [दुर्+सं. वृत्ति=वर्तन] **दुर्व्यसन**-न. दुराचरणाची सवय; द्यूत, मद्यपान, वेश्यागमन इ०कामारखें वाईट व्यसन. 'दुर्व्यसन दुस्तरचि बहु सुज्ञासहि फार कंप देतें हो' -वत्सलाहरण. [दुर्+व्यसन] **दुर्व्यसन**-नी-वि. वाईट व्यसन, संवय लागलेला; दुराचारी; वदफैली. (प्र) दुर्व्यसनी. **दुर्व्रात्य**-वि. अतिशय दुष्ट, व्रात्य; खोडकर; खटयाळ, (मुलगा अथवा त्याचें आचरण). [दुर्+ व्रात्य=खोडकर, द्वाड] **दुर्हृद, दुर्हृदय**-वि. वाईट, दुष्ट मनाचा. [दुर्+सं. हृद्, हृदय=मन] **दुर्ज्ञेय**-वि. समजण्यास कठिण; गूढ; गहन. 'ही पद्धत कशी सुरू झाली असावी हें समजणें दुर्ज्ञेय आहे.' -ईमू ७६ [दुर्+सं ज्ञेय=समजण्याजोगें] **दुःशक**-वि. करण्यास कठिण, अशक्यप्राय. [दुस्+सं. शक्=शकणें] **दुःशकुन**-पु अपशकुन; अनिष्टसूचक चिन्ह. [दुस्+शकुन] **दुश्शील दुःशील**-वि. वाईट शीलाचा; दुराचरणी [दुस्+शील] **दुश्चरित्र**-न पापाचरण, दुष्कृत्य. [दुस्+चरित्र] **दुश्चल**-वि. (अक्षरशः व ल) पुढें जाण्यास, सरसावण्यास, चालण्यास कठिण. [दुस्+सं चल्=चालणें] **दुश्चि(श्वी)त**-वि. १ (काव्य) अयोग्य, चुकीचा, अपराधी (माणूस, कृत्य) 'अंगुष्ठ धरुनि मस्तकपर्यंत। अखंड दुश्चित आचरलों।' २ खिन्न, उदास, दुःखी. 'राजा प्रजा पिडी। क्षेत्री दुश्चितासी तोडी।' -तुगा२९८४. [सं. दुश्चित अप] **दुश्चित्त**-वि १ खिन्न, दुर्मनस्क, दुःखित, उदास, उद्विग्न 'अवदुल्याची खबर ऐकता मनात झाले दुश्चित।' -ऐपो १३२ २ क्षुब्ध 'परी कुंडलिनी नावेक दुश्चित्त होती। ते तयाते म्हणे पोतीं।' -ज्ञा ६ २३८. [दुस्+चित्त=मन] **दुश्चित**-वि (काव्य) खिन्न दुःखी; उदास, दुश्चित्त अर्थ २ पहा. 'होतें रघुनियां न होतों दुश्चित। तुझी परचीत माव होती।' [दुश्चित्त अप] **दुश्चिन्ह** न अशुभ, वाईट लक्षण; अपशकुन. 'दुश्चिन्हें उद्भवलीं क्षितीं। दिवसा दिवाभीतें बोभाति।' [दुस्+ चिन्ह] **दुश्शाप**-पु वाईट, उग्र, खडतर शाप [दुस्+शाप] **दुश्शासन**-पुविना. दुर्योधनाचा भाऊ -वि व्यवस्था, राज्यशासन अधिकार चालविण्यास कठिण. [दुस्+शासन=अधिकार चालविणें] **दुष्कर**-वि. १ करण्यास कठिण; बिकट, अवघड. 'म्हणोनि अभ्यासासि कांहीं। सर्वथा दुष्कर नाहीं।' -ज्ञा १२.११३. २ दुष्परिणामकारक. -मोल. [दुस्+सं. कृ=करणें] **दुष्कर्म**-न वाईट, पापी, दुष्टपणाचें कृत्य; कर्म. [दुस्+कर्म] **दुष्कर्मा, दुष्कर्मी**-पु दुष्ट कृत्य करणारा; पापी; दुरात्मा. [दुस्+कर्मन्] **दुष्काल-ळ**-पु. अतिवृष्टि किंवा अनावृष्टि होऊन पिकें बुडून अनाची वाण पडते तो काळ; दुकाळ; महागाई. 'जैसा रोगिया ज्वराहूनि उठिला। कां भणगा दुष्काळु पाहला।' -ज्ञा ११ ४२८. [दुस्+काल] म्ह० दुष्काळात तेरावा महिना=दुष्काळांत वर्षाचे बारा महिने काढतां काढतांच मुष्कील पडते. अशा वेळीं अधिक मास (तेरावा महिना) आला म्हणजे संकटात भर पडते असा अर्थ **दुष्कीर्ति**-स्त्री. अपकीर्ति; बदनामी; बेअब्रू. [दुस्=कीर्ति] **दुष्कृत-ति**-नस्त्री. १ पापकर्म; वाईट कृत्य. 'आणि आचरण पाहातां सुभटा। तो दुष्कृताचा कीर सेल वांटा।' -ज्ञा ९ ४१६. २ कृतींतील, वागणुकींतील दुष्टपणा. [दुस्+कृति] **दुष्प्रतिग्रह**-पु जो प्रतिग्रह(दानाचा स्वीकार) केला असतां, स्वीकारणारा अधोगतीस जातो तो; निंद्य प्रतिग्रह; अशुभप्रसंगीं केलेलें दान स्वीकारणें; वाईट कृत्याबाबत स्वीकारलेलें दान इ० उदा० वैतरणी, शय्या, लोखंड, तेल, म्हैस हे दुष्प्रतिग्रह होत. [दुस्+सं प्रतिग्रह=दान स्वीकारणें] **दुष्प्राप-प्य**-वि. दुर्लभ; मिळण्यास कठिण, विरळा; दुर्मिळ. [दुस्+सं. प्र+आप्=मिळविणें] **दुस्तर**-वि. तरून जाण्यास, पार पडण्यास कठिण. 'समुद्रापेक्षां हा संसार मला दुस्तर वाटतो.' -न. (ल.) संकट. 'घोर वोढवलें दुस्तर। तुटलें सासुरें माहेर।' -एरुस्व ८.५५. [दुस्+सं तॄ=तरणें] **दुस्पर्श**-वि. स्पर्श करण्यास कठिण, अयोग्य. [दुस्+स. स्पृश्=स्पर्श करणें] **दुस्संग**-पु. दुष्टांची संगत; कुसंगति. [दुस्+संग] **दुस्सह**-वि सहन करण्यास कठिण; असह्य [दुस्+सं. सह्=सहन करणें] **दुस्सही**-वि. (प्र.) दुस्सह [दुस्सह अप.] **दुस्साध्य**-वि. १ सिद्धीस नेण्यास, साधावयास कठिण. 'घोर वय झाल्यावर विद्या दुःसाध्य होते.' २ बरा करण्यास कठिण (रोग, रोगी). आटोक्यांत आणण्यास कठिण (शत्रु, अनिष्ट गोष्ट, संकट इ०). [दुस्+सं. साध्य=साधण्यास सोपें] **दुस्स्वप्न**-न. १ अशुभसूचक स्वप्न. २ (मनांतील) कुतर्क, आशंका, विकल्प. [दुस्+स्वप्न] **दुस्स्वभाव**-पु वाईट, दुष्ट स्वभाव. -वि. वाईट, दुष्ट स्वभावाचा [दुस्+स्वभाव]

दुरकी—अ. १ एक या संख्येस दोहोंनीं गुणतांना योजावयाचा शब्द. जसें- 'एके दुरकी दोन' २ (फाशाच्या खेळांत) दोन घरावर; दोन पडले असता मोरल अशी.

दुरकी, दुरकी चाल—स्त्री. दुडकी पहा.

दुरगुसला, दुरगूस—पु. धिंगामस्ती; धांगडधिंगा; धुडगूस पहा.

दुरटा—पु. तोफ, बंदूक इ० चा वर्षाव; बंदुकीच्या गोळीबाराची फैर; तोफांची सरवत्ती; बाण इ०काचा वर्षाव, भडिमार. 'मुसलमानाचे स्वार पुढें येतांच त्यजवर त्यानीं गोळया व जेजालांचे दुरटे चालविले.' –हिं १९०. दुन्हाटी पहा.

दुरडी—स्त्री. १ तांदूळ इ० धुण्याच्या उपयोगाची दुहेरी विणीची सुरडी टोपली. २ धरण्याकरितां वर्तुळाकार दांडा बसविलेली फुलें ठेवण्याची परडी. ३ (सामा.) किरकोळ कामाच्या उपयोगाची सुरडी टोपली; पाटी.

दुरढी—स्त्री १ (कों.) दुफाशी सोंगट्यांतील फाशाचें दोहोंचें दान; दुढ्डी. २ (ल.) दोनाचें (पैसे, रुपये इ०) दान; भिक्षा; दुढ्डी पहा.

दुरण—पु. (कुण.) द्रोण. [द्रोण अप.]

दुरणें—सक्रि. दूर करणें; घालविणें. 'डाग लागतो परी यशाला शिवरायाच्या तो दुरवा।' –वाग्वैजयंती-पानिपतचा पोवाडा. [दूर करणें]

दुरदुर—स्त्री. थोडा वेळ मिळविलेली कर्तृत्वाची ऐट; दिमाख; डुरडुर; फुरफुर. (क्रि० लावणें). [ध्व.]

दुरदुरी—स्त्री. (राजा.) करंगळीपेक्षां कमीअधिक जाड अशी पाणी इ० कांची पडणारी, झिरपणारी धार. [ध्व.]

दुरंदेश-शा-शी—वि. दूरदृष्टि; दूरवर विचार करणारा, धूर्त. (क्रि० पाहणें). 'आपण दाणा व दुरन्देश आहेत.' –रा १०.२१३. 'बाळाजीराव काय दुरन्देश होते!' –रा ५.८६. [फा. दूर्+अन्देश]

दुरंदेशा-शी—पु. दूरदृष्टि; दूरवर केलेला विचार; धूर्तपणा. (क्रि० पाहणें). 'परंतु करणारानीं मात्र बहुत दुरन्देशा पाहून चालत असावें.' –रा ८ २२४. [फा. दूर्+अन्देशा]

दुरधा—वि. (राजा.) पूर्णपणें न पिकलेलें (फल इ०)

दुरविनीत—न. (हेट. कों. नाविक) गलबताच्या झाडीच्या आंतून लांबच्या लांब मारलेल्या फळयापैकीं प्रत्येक दुरमीण पहा.

दुरवीन-ण—स्त्री. दुर्बीण पहा.

दुरभीराजा—पु. दुची, दुम्भीराजा पहा.

दुरमीण—स्त्री. (नाविक. कोंकणी) गलबतास आंतील अंगास मजबुती येण्यासाठीं वाकें, दुवाकें, झाडया यावरून कांहीं अंतर सोडून जाडया फळया ठोकतात त्या. या फळया नाळ ते वऱ्या पर्यंत ठोकतात.

दुरवा, दुर्वा—स्त्रीअव. एक प्रकारचें पवित्र मानलेलें गवत; हरळीचा तीन पानींचा शेंडा प्रत्येक हें गणपतीस वाहतात, (सामा) हरळी. दूर्वा पहा. [सं. दूर्वा]

दुरवी—स्त्री. एक प्रकारचा वेल.

दुरशी-र्सी, दुरशिवत—वि. विटाळशी; अस्पर्श; रजस्वला. दूरशी पहा. [दूर+अशी]

दुरस्त—वि. (प्र.) दुरुस्त. दुरुस्त पहा.

दुरळ—वि. खडतर; कडक; उग्र, कडकडीत (दैवत इ०). 'खंडेराव दैवत दुरळ। प्रचीत दाविली तत्काळ।' –ह ९.२००. 'चंद्र सोदर सये गरलाचा। भाव काय समजे दुरळाचा।' –सारह २.१११.

दुरा—पु. नवी खणलेली विहीर.

दुराई—स्त्री. (प्र.) दुराही; द्वाही; शपथ; हरकत; (कु.) दुराय. दुराही पहा.

दुराणी—वि. अफगाणाचा एक वंश; त्या वंशांतील एक व्यक्ति. अब्दाली असेंहि नांव आहे. [फा दुर्रानी]

दुरांदु(दू)रवा—वि.(राजा.) दूरदेशाहून कधीं नव्हत आलेला; दूरदेशाचा. [दूर]

दुराय—स्त्री. (कु. गो.) शपथ; आण. दुराई, दुराही पहा.

दुरालभा—स्त्री. एक औषधी वनस्पति; धमासा. [सं.]

दुरावणें—अक्रि. वियोग होऊन दूर राहणें, पडणें, जाणें. 'तैसीं दोन्ही दुरावलीं। जे प्राप्ती तव अलग ठेली।' –ज्ञा ६.४३५. [दूर]

दुरावणें—सक्रि (बे.) जमीन दुसऱ्यांदा नांगरणें.

दुरावा—पु. १ दूरपणा; अंतर. २ (दूरदेशीं भोगावे लागणार) कष्ट [दूर]

दुराही—स्त्री. करूं नये असें कर्म कोणी करूं लागल्यास, हुकूम, कायदा मोडूं लागल्यास त्यास अडविण्याकरितां राजा, सरकार इ०कांच्या नांवानें घालतात ती शपथ; द्वाही. दुराई पहा. 'हें करूं नको सरकारची दुराही आहे' [सं. दुर्+हार] ०बांधून टाकणें—एखादी वस्तु, घर इ०कांच्या उपयोगाबाबत सरकारी मनाईचें द्योतक असें चिन्ह, ती वस्तु, घर इ० कांवर बांधणें. ०मोडणें—सरकारच्या नांवानें केलेल्या मनाईचें उल्लंघन करणें

दुरिकें—वि. दूरचें; लांबचें.

दुरिच्यादुरीं—क्रिवि. (प्र.) दूरच्या दूर; फार दूर.

दुरीं—क्रिवि. दूर; दूर अंतरावर.

दुरीग—न. १ (गो) दुर्ग. किल्ला. २ तट; कोट; गडगा. ३ शिमग्याच्या दिवसांत साजरा करण्याचा एक उत्सव [दुर्ग]

दुरीदराज—१ परागंदा होणें, पागापाग, पागणी. 'रयेता वेदील होऊन वाडी पडते वाडी पडली म्हणिजे दुरीदराजला गेली.' –इमं ४८ २ बेचिराखी –वि परागंदा झालेला; देशोधडीस लागलेला –क्रिवि फार दूर, दूरच्या दूर [फा दूर्+दराज्=दूरदूर, पुढें तरी]

दुरील—वि फार दूरच्या ठिकाणचा; लांबचा. [दूर]

दुरुदुरु—क्रिवि. खळखळ; झुळझुळ (ओढा इ० वाहणें). [ध्व.]

दुरुस्त—वि १ यथायोग्य निर्दोष बरोबर नीट २ अचूक बरोबर 'नशिब ज्याचा दुरुस्त मारणार असे'—मराआ ३५ ३ (कायद्यात) फेरफार सुधारणा केलेला (कायद्याचा नियम इ०) (क्रि० करणे) [फा दुरुस्त] दुरुस्ताई—स्त्री दिलजमाई परस्पर दुरुस्ताई होय तर उत्तम आहे'—आरा ५ [दुरुस्त] दुरुस्ती—स्त्री दोष काढून पूर्ववत करण्याची सुधारण्याची क्रिया, डागडुजी; तुटलेले काम खराब झाले असल्यास ते सुधारण्याची क्रिया, नीट करणे [दुरुस्त]

दुरू—स्त्री (राजा) दूर्वा

दुरूग—न चैत्र महिन्यात स्त्रिया गौरी बसविण्याकरिता लोखंडाची, मातीची किल्ल्यासारखी करितात ती आकृति [दुर्ग अप]

दुरून—क्रिवि फार लांबून, दूर अंतरावरून [दूर] म्हण० दुरून डोंगर साजरा

दुरूस्त—वि दुरुस्त पहा

दुरेवणे—अक्रि (गो) नावरणे दुरावणे पहा

दुरोण—पु (प्र) द्रोण [द्रोण अप]

दुरोत्तर—न (काव्य) शिवी, दुरुत्तर पहा, 'ऐकोनि तयांची दुरोत्तरे। लज्जित तुकयाचे अंतर।' [दुरुत्तर अप]

दुर्दर—न सोंगट्या, द्यूत खळणे [स]

दुर्ग—पुन किल्ला 'कुमारिली दुर्गे दारवंटे फाजी। कोंनि चया माजी शोभलिया।'—तुगा १००, —ख ३४३९ [दुर्+स गम्=जाणे] (वाप्र) ०जीणें-अक्रि (महानु) (किल्ला) जिंकणे 'विषयाचे गिरि दुर्गजीणें।'—भाए १६१ [दुर्ग+जिणे=जिंकणे] ०पौळी—स्त्री (किल्ल्याच्या) तटाची भिंत 'विरी वानरी वढिज दुर्गपौळी। नळी पाडिली अभिनवे खळाळी।'—सुराम ६ ५१ [दुर्ग+पौळी=तटबंदीची भिंत] ०यत्र-न (व्यापक) किल्ल्याच्या रक्षणार्थ ठेविलेल्या तोफा इ० [दुर्ग+यत्र]

दुर्गा—स्त्री शंकराची स्त्री पार्वती अंबिका [स] दुर्गा ष्टमी स्त्री दुर्गेच्या जन्मदिवसाची तिथि आश्विन शुद्ध अष्टमी, (सामा) शुद्ध पक्षातील अष्टमी [दुर्गा+अष्टमी]

दुर्गा—पु (संगीत) गायनशास्त्रातील एक राग याचे दोन प्रकार आहेत पहिल्या प्रकारास षड्ज तीव्र गांधार कोमलमध्यम तीव्र धैवत कोमल निषाद व तीव्र निषाद हे स्वर लागतात ऋषभ पंचम हे स्वर वर्ज्य आहेत जाति औडुव—औडुव वादी गांधार संवादी निषाद हा रात्रीच्या दुसऱ्या प्रहरात गातात दुसऱ्या प्रकारात षड्ज तीव्र ऋषभ कोमल मध्यम पंचम तीव्र धैवत हे स्वर लागतात गांधार व निषाद हे स्वर वर्ज्य जाति औडुव—औडुव वादी मध्यम संवादी षड्ज गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर

दुर्गाडा—स्त्री रमणाऱ्या गमनावर (सात दुर्गा स्त्रिया शब्द याचे धडक अगदी यावरून स्त्र) कल्याण मधील रमणा नाव ज्याचे हे नाव आहे [दु।]

दुर्बिण दुर्बीन—न—स्त्री दूर अंतरावरील वस्तू पहाण्याचे एक यंत्र यात भसलेल्या भिंगामुळे व वक्रीभवन क्रियामुळे आपल्याला दूरची वस्तू स्पष्ट दिसतात व जवळच्या वस्तू मोठ्या दिसतात [फा दूर्बीन्]

दुर्वा, दुर्वायन, दुर्वापर्मा—(प्र) दूर्वा दूर्वांत दूर्वा इ० पहा

दुर्वाडी—वि अर्वाचीन मूर्ख 'तु बोलतो रमारिता। दुर्वा क्रिया। भिकारिया। तु त्या घरि दैवे ब्राह्मणभोजन।'—पच २ ४ [रा दुर्वाडी]

दुर्वास—पु एका ऋषीचे नाव हा फार शीघ्र कोपी व मारोड असे यावरून, शीघ्रकोपी माणूस रागावणारा माणूस [स दुर्वासस्]

दुव्हा—क्रिवि दूर 'ऐकवी स्वामि दुव्हा असिका। मी केवि उर।'—ज्ञ ५१ 'कुळेनी जो पाठमारा। वडाळीमी दुव्हा।'—ज्ञा १३ ६९६ [दूर]

दुव्हाई—स्त्री दुराही पहा

दुव्हारा—स्त्री लाय परवाची बंदूक तोफ

दुव्हावणे—अक्रि दुरावणे नाहीसे होणे 'नमस्कारे जन्म मरण। दुरी दुव्हावे।'—दा ४ ६ १९ [दुरावणे]

दुल(ला)ई—स्त्री १ आत धागा कापूस घालून सजाव इ० लावून पघरण्याकरिता केलेले शोभिवंत वस्त्र पातळ रजई २ लिपऱ्यास आतील बाजूस लावून भरलेला मनीबिज्जनाचा नाजूक भाग [स दुर्—द्वार, मऊपणा द्योतकालदर्शक प्रत्यय प्रा दुल्ल= वस्त्र]

दुलदगाय दुलदगाय—पु घोड्यास होणारा एक रोग याने घोड्याच्या पुढील पायावर फोड येतात —अश्वप २ ३१८

दुलदुलीत—वि ल्ड पुष्ट गुबगुबीत [दुल्दुल]

दुलदुले—न घोड्याचा एक अलंकार [दुल्दुल]

दुलदूल—वि मऊ मृदु 'अरे सख्या रे वरी पिवळा वरी दुलदूल। गुलगुलित अरी नादर विरळा।'—प्रग ९३ [स दुल= ह्याल। दुल=हालचाल दाखविणारा शब्द]

दुला दुल्हा—पु १ पंजा हातात धरून ताबुतापुढे नाचताना मुसलमान लोक कत्तलच्या रात्री हसनच्या मृत्यूचा शोक करीत ओरडताना उच्चारतात तो शब्द हुसेन हा त्याच्या विवाहाच्या आदल्या रात्री (कत्तलच्या रात्री) यजीदकडून मारला गेला मूळचा शब्द हिंदी दुल्हा असा असून त्याचा नवरा असा अर्थ आहे २ उद्धट व दांडगा मनुष्य [हिं दुल्हा—नवरा]

दुला, दुल्ला—पु (जुगारी खेळ) दुसरा, दुसऱ्याने खेळणारा याच्या उलट मिरी=प्रथम खेळणारा [दु=दोन]

दुलार—स्त्री (कों) फडताळ, भिंतींतील कपाट

दुलुंगे करणें—सक्रि (ढोराचा धंदा) आसुड आखूड झाल्यास लांबविणें [दुलग, दुलगी]

दुल्लड—स्त्री दु मध्यें दुलड पहा

दुल्लभ—वि दुर्मिळ, दुर्लभ. 'जेणें पाविजे परलोक। परम दुल्लभ जो।'—दा २ ४ ५ [दुर्लभ अप]

दुल्ला—पु १ दुला पहा २—वि धूर्त, बेडर, दफिगीर 'भाऊसाहेब अरातींत दुला। दादु महाताने हती दुडें नेला।'—ऐपो ११९

दुल्हा—पु नवरा, नवरदेव [हिं] **०देव**—पु (गोंडी) गोंडी नवरीचा एक देव याचा आकार पायातील पिळाच्या वाळ्यासारखा असतो [हिं दुल्हा+देव]

दुवम—वि दुय्यम, दुसऱ्या प्रतीचा, मध्यम 'दुवम जमीन तीन चावर एक पाड'—वाडबाबा १ २०३ [फा दूयुम]

दुवल—पु रुपयाचा सोळावा भाग, एक आणा. [दु+वेळ] **दुवली**—स्त्री आणेली [दुवल]

दुवस्पा—वि दोन घोडे ठेवणारा 'दुवस्पा स्वार'—वाडमा १ ३३३ [फा दु+अस्वा]

दुवळ—वि (कों) दोन पेड एकत्र करून वळलेली, दुपेडी (दोर, दोरी) [दु+वळ]

दुवा—पु १ ज्या अनेक कड्या एकमेकांत अडकून साखळी करितात त्यापैकीं प्रत्येक कडी २ फरयातील फाशातील दोन ठिपक्यांचें चिन्ह **दुवाई**—स्त्री भेद [म दु. फा सिं दुओ]

दुवा-दुआ—पु आशीर्वाद ईश्वरानें एखाद्याचें बरें करावें याबद्दलचें अभीष्टचिंतन, ईश्वराजवळ केलेली प्रार्थना 'प्रत्यक्ष दिवस उगवल्यावरि फकीर आला त्यानें फळ दिलें दुवा देता जाला कीं फळ आपले खांस भक्षावयास देणें'—भाव ५२ 'जर वजीर कबूल करितील तर दुनिया आपल्यास दुवा देईल'—रा ६ ६२१ [अर दुआ] **०गीर, दुवागीर**—वि हितेच्छु शुभचिंतक निष्ठावत 'आम्ही हजरतीचे दुवागीर'—चित्रगुप्त ४६ 'तुम्ही बादशाहीचे दुवागीर'—पाव ९ 'ऐसेच हरघडी खत कितावत पाठवून फकिराचे खबर घेत असले पाहिजे आम्ही दुवागीर असों'—ऱ्य ३०७ [फा] **दुवागो**—पु (कोर्टांतील अर्थात रूढ) अर्जदार, अर्ज, विनंति करणारा [फा दुआगो]

दुवाड—वि द्वैत, द्वैतरूप—मनको [दु=दोन+वाड=वाट]

दुवाड—वि १ द्वाड, खाडकर, व्रात्य, द्वाड पहा 'गुरुरूपें आपणा बोळखींना दुवाड।'—दावि २४ २ कठिण, अवघड, दुर्घट 'तवीं आवड तैसा राखडु। आचरता जरी दुवाडु। तरी स्वधर्मुचि सुरवाडु। परत्रींचा।'—ज्ञा ३ २२५ [द्वाड अप] **०वाणा-वाणी**—वि द्वाडवाणी पहा

दुवाली—स्त्री (व) तवऱ्याची वादी

दुवासन—न घोड्याच्या गळ्यात बांधलेली दोन्हीकडे ताण असलेली दोरी दवासन पहा

दुवासी—स्त्री (कों) फार कडक दारू

दुवाळा—पु (गो) डोहळा

दुवाळी—स्त्री क्लेश, कष्ट, पीडा 'तरी दुवाळी कोणा न व्हावी। करुणाची भरई भुचलावी।'—ज्ञा १३ २६६ [दु, दुर्=वाईट+आळी=आगळीक, पीडा]

दुवाळी—स्त्री. १ एखादी गोष्ट दुसऱ्यादा सांगताना तींत फेरफार केला आहे असा होणारा समज २ द्वैत [दु=दोन+आळी=ओळ]

दुवतणें—अक्रि (कों) (स्त्री) नासवणें, (स्त्रीस) पोटचें उमळणें, गर्भपात, गर्भस्राव होणें, पूर्ण मास न होता प्रसवणें, वाखा होणें [दुवेत]

दुशमन, दुश्म(स्म)न, दुश्मान—पु १ शत्रु, वैरी २ सर्वसाधारण शत्रु [फा दुश्मन्] **म्ह०** १ दाहांचा हात दुशमनावरही पडू नये=दहा माणसांनीं एकट्या शत्रुवरहि हात टाकू नये २ दुशमन असावा पण दाणा असावा=शत्रु पुरवेल पण तो समजस, उदार असावा **दुशमनकी, दुशमनगिरी, दुशमनगरी, दुशमनी**—स्त्री १ वैर, शत्रुत्व, द्वेष २ शत्रुत्वाचें, द्वेषमूलक कृत्य, वागणूक **दुशमनदावा**—पु (सामा) द्वेष, मत्सर, वैर बुद्धि (क्रि० करणें, धरणें, बाळगणें, पाळणें) [दुश्मन्+दावा]

दुशिलाबा-ब्या—वि आगलाव्या, कळलाव्या, कज्जेदलाल

दुश्मन, दुश्म(स्मा)न—पु शत्रु दुशमन पहा **दुश्मनगी दुश्मनगिरी, दुश्मनी**—स्त्री वैर, शत्रुत्व 'ज्याप्रमाणें पानिपताचे समयीं सर्व हिंदुस्थान मिळून दक्षण्यासी दुश्मनगी केली तेच अवस्था आता जाली आहे'—दिमरा १ २२६ 'जो पावतों इंग्रेजाचें पारपत्य होत नाहीं तों पावेतों इंग्रजासीं खुली दुश्मनी करावयास भितात'—रा १२ २३ [दुश्मन्]

दुष्ट—वि १ दुसऱ्याचा घातपात करावा किंवा तें न जमल्यास मत्सर तरी करावा अशा स्वभावाचा, वाईट बुद्धीचा २ पापी दुराचारी, नीच अनाचारी ३ दावेदार शत्रु 'मी आलों असतों पण माझा दुष्ट तर्थे आहे' ४ खराब, दोषयुक्त (हवा, ठिकाण इ०) [स] **०प्रतिग्रह**—पु ज्यापासून दान घेऊ नये म्हणून सांगितलें आहे अशा अपात्र व्यक्तीपासून स्वीकारलेलें दान, अमंगल प्रसंगीं स्वीकारलेलें दान जसें—इत्यादान इ० दुर्हेतुमूलक दानाचा स्वीकार करणें दुष्प्रतिग्रह पहा [दुष्ट+स प्रतिग्रह=दान स्वीकारणें] **०बुद्धि**—स्त्री पापवासना, अधमपणाची बुद्धि —वि

पापी, नीच, अधम; वाईट बुद्धीचा. [दुष्ट+बुद्धि] ०भाव-पु. १ मत्सर; द्वेष; शत्रुत्व. २ कुभाव; गैरसमज; विकल्प. [दुष्ट+भाव] ०मानस-न. दुष्ट बुद्धि; दुष्टपणा; नीचपणा. -वि. पापी; अधम; दुष्ट अंतःकरणाचा. [दुष्ट+मानस=मन] ०व्रण-पु. १ गळूं; पिकलेंं; बेंड. २ नाडीव्रण. [दुष्ट+सं. व्रण=फोड, जखम] ०स्वप्न-पुन. १ अशुभसूचक स्वप्न २ (मनाला डवचणारी) अनिष्ट शंका, कल्पना. [दुष्ट+सं. स्वप्न] दुष्टाई-स्त्री. १ दुष्टपणा; नीचपणा; अधमपणा. २ खट्याळपणा; पाजीपणा; दोषयुक्तता. ३ मत्सर, द्वेष, दावेदारी. (क्रि०.करणें; धरणें; बाळगणें). याअर्थी दुष्टावा, दुष्टायकी हेही शब्द रूढ आहेत. दुष्टात्मा-वि. दुष्ट अंतःकरणाचा; पापी; अधम. [दुष्ट+सं. आत्मन्=मन] दुष्टायकी-स्त्री. दुश्मनगिरी; शत्रुत्व; द्वेष; दावेदारी. दुष्टावा-पु १ दुष्टपणा. २ दावेदारी; वैर; द्वेष. '*सरकारनें त्यांशीचा दुष्टावा कां करावा?.*' -के १.७२.०. दुष्टोत्तर-न दुरुत्तर; उद्धटपणाचें, अपमानकारक, शिवीगाळीचें उत्तर.' बोले सदा दुष्टोत्तर। जैसें सोंचें जिव्हार।' [दुष्ट+उत्तर]

दुस—पु. प्रमेय. -शर.

दुस—न. १ वस्त्र. 'जे आकारआतींचें दुस। परी केलें।' -ज्ञा १५८३. २ आच्छादन; आवरण. 'वायु भवंतें आकाश। वरी सत्वाहंकाराचें दुस। वरी महत्तत्वाचा आक्षेप। असे जे कां।' -सिसं १.१५२. ३ तंबू 'कृष्ण निघाला वेगेंसी। आला प्रभास क्षेत्रासी। तेथें पुजोनि सोमनाथासी। दुसें चौपासीं दिधलीं।' -एरुस्व १४.८. [सं. दूरय-तंबु]

दुसग, दुसगाई—स्त्री. (राजा.) मत्सर; द्वेष; ०विरोध- भांडण; घासाघीस, कचाकची; वितुष्ट. ' घरात बायकाच्या दुसगी-मुळें संसार नासला ' [दु=दोन+पंग] म्ह० दुसगीचा पाहुणा उपाशीं मेला=ज्या घरात नवराबायकोंत वितुष्ट आहे त्या घरांतील पाहुण्याची स्थिति फार चमत्कारिक व संकोचाची होते. कारण नवऱ्याचा पाहुणा बायकोला खपत नाहीं, व बायकोचा पाहुणा नवऱ्याला खपत नाहीं.

दुसम(मा)न,दुसमानकी,दुसमानगिरी,दुसमानी— दुशमन इ० पहा

दुसरा—वि. १ क्रमानें पहिल्याच्या पुढचा २ निराळा; भिन्न; वेगळा; अन्य ३ आणिक; शिवाय; इतर; आणखी कोणी. -क्रिवि. शिवाय; आणखी; (हें क्रियाविशेषण कर्ता अथवा कर्म याच्या लिंगवचनाप्रमाणें फिरतें) ' आला तो आला दुसरा (दुसऱ्या) मला शिव्या देऊन गेला. दुसऱ्याचें घर दाखविणें-अमक्याच्या घरीं जा असें सांगून (एखाद्यास) हांकून देणें. दुसऱ्याचें घर निवडणें-(एखाद्या स्त्रीनें) लग्नाचा नवरा सोडून दुसऱ्या पुरुषाच्या घरीं त्याची बायको म्हणून राहणें. 'कोळ्याच्या बायका जातींतल्या जातींत व्यभिचार करतात व दुसऱ्याचें घरही निवडतात.' -गुजा ५९. दुसऱ्याचे पागोटें गुंडाळणें- (एखाद्याला) फसविणें; चकविणें. दुसऱ्याच्या तोंडानें जेवणें- स्वतंत्र विचार करण्याची अक्कल नसणें यामुळें दुसरा सांगेल त्याप्रमाणें वागणें, बोलणें, करणें. म्ह० दुसऱ्याच्या डोळ्यांतलें कुसळ दिसतें पण स्वत च्या डोळ्यांतलें मुसळ दिसत नाहीं=मनुष्याला दुसऱ्याचा क्षुल्लक दोष सहज दिसतो पण स्वत चा ढोबळ दोष दिसत नाहीं. ०घरीं या-पु. (मराठ्यांत पात रूढ) दुसरें लग्न; मोहतूर. ०फुटावा-पु नवत एकदां कापल्यानंतर त्याला पुन्हां होणारी फूट. दुसरेंबाल-पण-न. म्हातारपण. ' दुसरें बालपण म्हणजे म्हातारपण जितकें आपणांस मधोरें वाटतें तितकेंच पहिलें वाटेल यांत शंका नाहीं ' -विचारि ५४. दुसरेपणा-पु (गो.) विश्वबाधीं लग्न. दुस-ऱ्यान-न्नें-क्रिवि. पुन्हां; दुसऱ्या वेळीं.

दुसरें—न. द्वैत; भेदबुद्धि. '*तें कर्म वीरश्राधारें। जालें तेणेंही म सरे। जे करीतसेंही दुसरें। आहे म्हणौनि।*' -ज्ञा १७ २७४.

दुसवास—पु. १ वाईट संगत. २ (राजा.) दुसग-दुसगाई. दुस्वास पहा. [दुस्=वाईट+वास किंवा सहवास]

दुसा—पु (महानु) तंबू; राहुटी. दुस अर्थ ३ पहा. -धवळे, पूर्वार्ध ४८. [सं. दूरय=तंबू; प्रा. दूस]

दुसेनेर—न. बुटीदार कापड. -वाडसमा २.२८.

दुस्त—न. भरजरी वस्त्र. -पया ३४.

दुस्ता—पु १ वस्त्राचीं सुतें विरळ झाल्यानें मध्यें मध्यें जो [illegible] होतो तो. २ [illegible] वस्त्र- व्ययानें.

दुस्मन, दुस्मनकी, दुस्मनगिरी, दुस्मनी—दुशमन इ० पहा. ' लढाईचा इरादा धरून मी वागत नसता दुस्मनीच धरून धाकटेपणा करितात, त्यांची समजूत व्हावी कशी ? ' -गोखचि शाव ३४.

दुस्मान—पु (गो.) शत्रु; वैरी. [फा. दुश्मन] दुस्मान-काय-न. (गो.) शत्रुत्व; वैर.

दुस्वाशी—वि. १ (गो.) अधाशी. २ मत्सरी.

दुस्वास—पु (कुण. गो.) द्वेष; मत्सर; हेवा; असूया.

दुस्सर—स्त्री. (खा.) जूं; जोखड. -भाने ७. १ ते ४.

दुस्सा—पु. (व.) खोडास दोन खुंट्या मारलेलें वखर, आऊत, एक प्रकारचें कोळपें.

दुस्सा—पु (व) दुस्सा; ठोंसा.

दुहडी—स्त्री. (गो.) भावाची, बहिणीची मुलगी, पुतडी

दुहणें—उक्रि. १धार काढणें. -अक्रि २ (काव्य) दूध देणें. [सं. दुह्-दोहन] दुहणावळ-स्त्री. (दुभत्या जनावराची) धार काढण्याची मजुरी. [दुहणें]

दुहिता—स्त्री मुलगी, कन्या

दुहतणें—अ अकाली प्रसवणें, धुपावणें दुवेतणें पहा –राको २८६

दुहेस—न दुखणें

दुळ(ळा)गेस—पु (गो) पाणी घालून काढलेला नार ळाचा रस [दु=दोन+वळ+रस]

दुक्षी—वि (प्र) दु खी 'धनी महाराज दुक्षी झाले काय पदल हवीर।' –ऐपो ३४६ [दु खी अप]

दूक—स्त्री (वडव्याच्या पेंढया, विटा इ० काची) जोडी [दु=दोन]

दूख—स्त्रीन (गो क) दुखणें, दुखी, दु ख ०होणें–आजारी होणें

दूज—न (गो) बाराचा समुदाय डझन [पो दूझिआ]

दूड—स्त्री १ दुपदरी गळसर, माळ, स्त्रियांचें एक कंठभूषण 'सोनें दूड करण्यास दर तोळा रुपये १५। प्रमाणें' –वाडसमा १ ७२ [सिं दु सिं दुरी] २ दोन घागरींची जोडी (कावडीवाचून पाणी वाहताना प्रयोग) एके घागरीनें पाणी केवढा वेळ आणावें दुसरी घागर दे म्हणजे दूडची दूड आणतों ' दुड, दुडी पहा

दूड—स्त्री गोचीड, सिरड

दूड—पु (राजा) भातात उगवणारें एक प्रकारचें गवत

दूण—स्त्री १ दोन्ही काठ एकमेकास जोडून (वस्त्र इ०) शिवणें दोन बाजू किंवा कडा एकत्र जोडल्यानें होणारी शिवण, दड २ वस्त्र, कागद दोरी इ० कास दुणल्यामुळें पडणारा सळ, मोड, मुरड ३ (कों) एकवार नांगरलेली जमीन पुन्हा नांगरणें दुसरी नांगरट (क्रि० घालणें, करणें) ४ घडी, दुमड मुडपा ५ दुप्पटपणा (प्रमाणाचा) ६ (गो) (सोंगटयाचा खेळ) एक–एक मिळून होणार दोहोंचें दान –वि दुप्पट 'अचपळ गुणगूणीं बैसली प्रीति दूणी।' –दावि १५४ [स द्विगुण]

दूत—पु १ (एखाद्यास) बोलावून आणण्याकरिता पत्र देण्या करिता निरोप सांगण्याकरिता पाठविलेला मनुष्य, निरोप्या, जासूद वातमीदार जसें – देवदूत विष्णुदूत शिवदूत यमदूत २ वकील शिष्टाई करण्याकरिता पाठविलेला मनुष्य 'बहु सत्कृतिनें न जसा कार्याच्या सिद्धिनें निवे दूत।' –मोअश्व १ ७२ [स]

दूतिका दूती—स्त्री १ निरोप देऊन पाठविलेली निरो पाची ने आण करणारी स्त्री एकांत मैत्रीण राजणी नायक व नायिका यांची मध्यस्थी करणारी सखी दूती नसे ही माला। सवतचि गासे मला।' –मानापमान २ दासी स्त्रीनोकर दूती जाणविती स्वामिणीतें।' –रावि ४ ३४ [स]

दूदा—वि घोडयाच्या एक विशिष्ट रंग –अश्वप १ २७ [फा दुद=धूर।

शको ४ ३५

दूध—न १ अपत्यपोषणार्थ मातेच्या स्तनांत उत्पन्न होणारा पांढरा रस, दुग्ध, क्षीर २ वृक्ष, वनस्पति इ० यातून निघणारा पांढरा रस, चीक ३ नारळ इ० काच्या चवातून निघणारा पांढरा रस ४ धान्याच्या कोंवळ्या कणसातील दाण्यातून निघणारा पांढरा रस ५ (राजा) दुधू स्तन [स दुग्ध, प्रा दुद्ध हिं दूध जि थु', आर्मेनियन छुथ] (वाप्र) ०निघणें–(गाय म्हैस इ० कानें) दूध देऊं लागणें **दुधाची तहान ताकानें घालविणें–ताकावर भागविणें**–इष्ट ती वस्तु साध्य होत नाहीं असें पाहून तिच्या पेक्षा निकृष्ट वस्तूच्या लाभानें संतुष्ट होणें, मोठी गोष्ट साध्य न झाल्यास तिच्या पेक्षा कमी दर्जाची गोष्ट साध्य करून समाधान मानणें **दुधात साखर पडणें**–दूध स्वभावतःच मधुर असतें त्यात साखर टाकल्यास त्याची गोडी अधिकच वाढते त्यावरून आधींच चांगल्या असलेल्या गोष्टींत दुसऱ्या चांगल्या गोष्टीची भर पडणें **दुधानें धुणें**–निर्दोष असणें 'हें तूप दुधानें धुपलें आहे **दुधानें धुपलेला**–वि पूर्णपणें निर्मळ निष्कलंक साज्वळ **दुधान जेववून ताकान आंचवप**–(गो) आधीं गोड नंतर कडू (भाषण इ०) करणें **दुधास–ला टटणें**–(गाय, म्हैस इ०) कमी दूध देऊं लागणें **दुधास–ला फुटणें**–(गाय, म्हैस इ०) पुष्कळ दूध देऊं लागणें **एखाद्याच्या ओठावर दूध दिसणें–वाळलेलें नसणें**–(तिरस्कारार्थी) (तो) वयानें अतिशय लहान असणें, प्रौढ नसणें (त्याला) जगाचा बिलकूल अनुभव नसणें **दुधाचा थेंब**–अतिशय थोडें दूध, दुधाचें अत्यंत थोडें परिमाण जसें –तुपाचें नख ताकाचें पाणी तेलाची धार, दह्याची कवडी इ० तूप, ताक तेल व दहीं चें अल्पपरिमाण दाखवितात तसें **प्रथम पहिल्या ध ग्चें दूध**–(तान्ही गाय, म्हैस इ० काचें) प्रथमचें दूध, चीक म्ह० १ दुधानें तोंड भाजलें म्हणजे मांजर ताक सुद्धा फुंकून पितें=एकदा अद्दल घडल्यावर मनुष्य अगदीं साध्या गोष्टींतहि फार सावध व सावधगिरी बाळ गतो २ मेले म्हशीस दूध बहु (फार) ०काणी–स्त्री लहान मुलास दूध पाजण्याकरिता ठेवलेली दाई ०कळमी–स्त्री एक वनस्पति दुधणी, दुधाणी पहा ०कोल्ड्रिंक–न दुधात बर्फ व सरबत टाकून केलेलें पेय [दूध+इं कोल्ड+ड्रिंक=थंड पेय] ०खुळा–वि १ आईबाप इ० कानीं लाड केल्यामुळें जो प्रौढ झाला तरी पोरसट पणा करतो तो २ भोळसर मेषपात्र अजाण [दूध खुळ=वेडा] दुधक–पु माणकात फिका दुधासारखा पांढरा रंग चमकल्या सारखा दिसतो तो दोष [दूध] दुधगा–पु (राजा) कोंवळें दूध मुकल्याच व्यालेल्या गाईचें दूध प्याल्यानें वासराना होणारा एक विकार [दूध] दुधड–वि दूध देणारी दुभाळ 'बहु दुधड जरी जाली म्हैस गाय। री होईल काय कामधेनु।' –तुगा २२९४ [दूध] दुध(धा)णा–स्त्री दुधासारखा पांढरा

चीक यणारी, फुलें यणारी एक वनस्पति हिला दुभा, दुवा, देवदुभा, शतवडा, शेतवड, दुधलक्ष्मी, तेवडी इ० दुसरीं नावें आहत २ दूध तापविण्याचें भांडें दुधलक्ष्मी पहा [दूध] ०दुभतें-न १ (व्यापक) दुभतीं जनावरें 'आम्ही शहरात दूध दुभतें बाळगीत नाहीं' २ दूध, दहीं, ताक, तूप इ० ३ दुभत्या जनावराची जोपामना कशी करावी, दुभत्याचे पदार्थ शास्त्रीय पद्धतीनें कसे बनवाव त्यांचे गुणधर्म कोणते इ० गोष्टींचें विवेचन करणारें शास्त्र -ज्ञानो द १०८ [दूध+दुभतें] ०पाक-पु दूध आट वून तांदळाची केलेली खीर ०पिता-वि दूध पिणारा, आईच्या अंगावर पीत असलेला (बाळ) [दूध+पिणें] ०पेढा-पु दुधाचा पेढा ०पोहे-पुअव १ दुधात कालविलेले पोहे २ उकळी आलेल्या दुधात धुतलेले पोहे टाकून त्यात साखर व आटीव दूध घालून केलेलें खाद्य -गृशि ४३१ ०भाऊ-पु (सुलास) पाजणाऱ्या दाईचा मुलगा [दूध+भाऊ, गु दूधभाई] ०भात-पु मेजवा नीचा विनयानें उल्लेख करण्याचा शब्द ०भाताची क्रिया-स्त्री एका ताटात दूधभातावर जेवून मैत्री जाहीर करणें, मैत्रीची शपथ घेणें. 'दूधभातहात दऊन किया घेतली.'-अष्टप्रधानाचा इतिहास १८५ ०भोपळा-पु दुध्या भोपळा, पांढरा भोपळा, एक फळ भाजी याच्या उलट तांबडा भोपळा ०भोपळी-स्त्री दुध्या भोपळ्याचा वेल ०मांडा-पु (वळ) दुधात साखर घालून, त्या दुधाचा बोळा तापल्या तव्यावर वारवार फिरवून करतात तो अबोळी ०मोगरा-री-पुस्त्री १ नाचणीची एक गरवी जात हिचा दाणा पांढरा शुभ्र असतो -कृपि २८३ २ शाळूचा एक भेद ०मोगरा-पु (ना) तगर ०वडी-वि दुधाच्या (वडीच्या) रंगाचा दूधवडीची करडि कावरीं। रोदेवीं सोनकेरीं।'-दाव २८९ साधित शब्द- दुधवणी-न पाणी मिसळलेलें दूध [दूध+पाणी] दुधवणी, दुधावणें-स्त्रीन १ दूध तापविण्याचें भांडें २ दूध तापविण्याकरिता जमीनींत केलेला खड्डा [दूध] दुधरिरी-स्त्री (गा) उपरसाळ, उपळसरी अनंत मूळ दुधळी-स्त्री (गो) दूध पाक [दूध] (वाप्र) दुधाचा जोर-पु निरोगी आईच्या, दाईच्या जोमदार दुधानें यणारी शक्ति, पुष्टि दुधाचा गुण दुधाचे दात-पुअव बाळपणात यणारे दात (क्रि० येणें, निघणें, फुटणें, होणें) 'इकडे बधूचे दुधाचे दात पडू लागतात' -भा ८० दुधाणा-णी-पुस्त्री दूध तापविण्याचें मातीचें भांडें दुधणी पहा 'घरात गेली ठेऊ दुधाणा।' -दावि २३६ [दूध प्रा व दुद्धिणी=भांडें] दुधाणी-स्त्री एका जातीचें झाड दुधणी पहा [दूध] दुधाधारी-वि दुधावर राहणारा, दुग्धाहारी [दुग्ध+आहारी अप] दुधापाण्याचा निवाडा-पु दूध आणि पाणि याच्या मिश्रणातून दूध व पाणी निराळें करणें अशी शक्ति हं पक्ष्यांत असते असा कविसंकेत आहे यावरून अनेक गोष्टींच्या करती खिचडीतून ग्राह्य तेवढाच भाग घेणें व त्याज्य भाग सोडून देणें हसक्षीर न्याय, क्षीरनीरविवेक पहा दुधाळ-ळू-वि पुष्कळ दूध देणारी (गाय, म्हैस इ०) [दूध+आळ-ळु-प्रत्यय] दुधाळूं-न पातेलें अळ [दूध+अळ] दुधिया-पु १ एक प्रकारचें मादक पेय, औषध, भांगेचीं पानें वाटून त्यात दूध, साखर व मसाला घालून केलेलें पेय २ दुध्या भोपळा 'कडुदुधिया माखिला। गुळें जैसा।'-ज्ञा ११ ४६८ दुधी-स्त्री एक वनस्पती हिचा वेल तोडला असता त्यातून दुधासारखा पांढरा चीक निघतो हिला लांबट शेंगा येतात बासराच्या दुखण्या रोगावर हिचा उपयोग होतो -वगु ४०४ ,धीण दुधी-स्त्री (को) दुध्या भोपळ्याचा वेल [दूध, प्रा दे दुद्धिअ, गु दुधी] दुधू-पुन (बालभाषा) १ दूध, २ स्तन [दूध] दुध्या-पु १ दुधिया, भांगापासून केलेलें मादक, दूध मिश्रित पेय २ दुध्या भोपळा याच्या पांढरा, मुग्या इ० जाती आहेत [दूध, प्रा दुद्धिअ] ०हलवा-पु दुध्या भोपळा किसून, धुवून त्यातील पाणी निघ ल्यावर तुपात परतून दुधात शिजवून साखर घालून केलेलें पक्वान्न -गृशि १४१९

दूनीचा तान—स्त्री (संगीत) विजची जी लयमूळ असेल तिच्या दुप्पट लयींमध्यें घेतलेली तान [दूण-न=दुप्पट]

दूम—पु १ शेपूट, पुच्छ २ (कर) (ल) पत्ता, तपास, शोध (क्रि० लागणें) [फा दुम्] (वाप्र) ० निघणें-बाहेर -पडणें-(एखाद्याचा) भुसा पडणें, फार त्रास, कष्ट होणें पादाडलें जाणें ०पुरविणें-(एखाद्याचा) पिच्छा पुरविणें, गळीं पडणें, सतपगीस बसणें दु-दूमादूम-क्रिवि (व) लागलीच तावडतोब, पाठोपाठ 'दुमादूम मनुष्य धाडला आणायला' [दूम द्वि]

दूम—वि १ दुसऱ्या, मध्यम, दुय्यम प्रतीचा, मध्यम अवल= उत्कृष्ट, पहिल्या प्रकारचा व शीम=कनिष्ठ, तिसऱ्या प्रकारचा याच्या जोडीनें प्रयोगात रूढ 'जमीन अवल, दूम, सीम तिही प्रतीची'-वाड-समा १ ३७ २ दुय्यम, हातारवाऱ्याचा (अधि कारी इ०) मदतनीस [फा दुयुम्]

दूर—क्रिवि पुष्कळ अंतरावर लांब वि १-(काल, अतर, संबध, नातें इ०काच्या बाबतींत) लांबचा, निकटचा, जवळचा नव्हे असा २ असंभवनीय, दुरापास्त दुर्घट ३ बडतर्फ, नोकरीवरून काढलेला [स दूर, फा दूर में जि दूर] ०करणें-१ (एखा द्यास) बडतर्फ करणें नोकरीवरून काढून टाकणें २ (अडचण, सकट इ०) नष्ट करणें ३ (अधिकार, सत्ता वगैरे) क ढून घेणें, जप्त करणें 'याची पदवी दूर करून '-समासद ८.४ . लांब लोटून देणें परकेपणा दाखविणें, बाळगणें 'दूर न करती वास्तव कल्याणा।'-दावि २८४ ०धरणें-पाहणें-

(एखाद्यास) ममत्व सोडून परका लेखणें, (एखाद्याकडे) परके पणानें पाहणें **दूरच्यादूर**–क्रिवि फार लांबवर, दूर अंतरावर, दूरवर 'कीर्ति प्रगटली दूरच्यादूर ।' **दूरत.**–क्रिवि दूरून, लांबून म्ह० दुरून डोंगर साजरे –डोंगर दुरून हिरवेगार व रम णीय दिसतात पण जवळ गेलें असता रुक्ष व भयाण दिसतात यावरून, पुष्कळ गोष्टी दुरून चांगल्या दिसतात व त्यांच्यासंबंधीं आदर वाटतो पण प्रत्यक्ष जवळ जाऊन त्या बारकाईनें पाहिल्या तर त्यांच्यात पुष्कळ दोष आढळतात व त्यांचा कंटाळा येतो क्वचित् या म्हणीला 'जवळ जाता कंटिकुट' असा उत्तरार्ध जोड ण्यात येतो (सामाशब्द) ०**दर्शन**–न १ दूरदृष्टि दीर्घदृष्टि दूरवर विचार करणें २ दूरदर्शीपणा, दूरदर्शित्व [दूर+म दर्शन= पहाणें] ०**दर्शी–दृष्टि–द्रष्टा**–वि १ दूरवर खोल विचार कर णारा पहाणारा २ भविष्यदर्शी, भविष्यचिंतक ३ दीर्घदृष्टीचा [दूर+म दृश्=पहाणें] ०**दस्त दुरदस्त**–वि दूरचा, लांबचा 'लाहोर प्रांत दूरदस्त आहे '–इम २६७ [फा दूरदस्त] ०**दृष्टि**–स्त्री १ खोलवर, दूरवर विचार करण्याची शक्ति कुशाग्रबुद्धि २ दीर्घदृष्टि भविष्यकाळावर नजर ठेवून काळजीपूर्वक विचार करणें [दूर+दृष्टि] ०**दृष्ट**–न दुर्दैव, नशीब 'न लागता माझा शोध कपी सारे म्हणती ते हारे दूरदृष्टा ।' –मारा १ ३३२ [दु +अदृष्ट] ०**वर**–क्रिवि लांबवर, खोलपणानें दूरदृष्टीनें (क्रि० पाहणें, विचारकरणें, नजर देणें) 'महादेवा देई दूरवरी दृष्टी । नको करू कष्टी मुनीश्वरा ।' –मध्व ५८३ ०**विचार**–पु दूरदृष्टि, दूरदर्शित्व ०**विचारी**–वि दीर्घदर्शी, दूरवर विचार करणारा [दूरविचार] **दूरशी–सी**–वि रजस्वला, विटाळशी, अस्पर्शी 'दुष्ट म्हणे स्वसभेला तुजला नेतोंचि दूरसी अस वों ।' –मोसभा ५ ६ 'स्त्री दूरशी झाल्यावर पाचवे दिवसापासून ' –वृद्धवैद्य १५ **दूरश्रवणयंत्र**–न दूरच्या माणसाशीं बोलण्याचें यांत्रिक साधन (इ) टेलिफोन [दूर+स श्रवण=ऐकणें+यंत्र] **दूरस्थ**–वि दूर असलेला, लांबचा, दूरदेशीं असलेला [दूर+म स्था=असणें उभें राहणें] **दूरीकरण**–न दूर करण्याची क्रिया दूर करणें वियोग [स]

दूरदेशी—स्त्री दूरदृष्टि दूरदर्शित्व पुणेंत सक्त दूरदेशीनें जाणून '–इम ५५६ [हिं दूरदेशी फा दुर्+अंदेशा]

दूरावणें—अक्रि दूर जाणें, दुरावणें पहा 'नको दूरावूं तूं कठिण पद वा दे त्यजुनिया ।' [दूर]

दूरीं—क्रिवि (काव्य) दूर लांब अंतरावर [दूर]

दूर्वा—स्त्रीअव एक प्रकारचें पवित्र मानलेलें गवत हें गण पतीस प्रिय आहे पूजेव्यतिरिक्त या गवतास हरळी म्हणून उल्लेखिलात हिची मुळें सदा सर्वकाळ ओलीं राहतात या तृणाचा उल्लेख ऋग्वेदातहि आढळतो –ज्ञाको (द) १३७ [स] हें गवत औषधी आहे ०**व्रत**–न (बायकी) स्त्रियांनीं दूर्वांची पूजा करण्याचें एक व्रत **दूर्वाष्टमी**–स्त्री भाद्रपद शुद्ध अष्टमी हा दूर्वाव्रताचा दिवस असतो [दूर्वा+अष्टमी]

दूर्वेगूप—वि घोड्याचा एक विशिष्ट रंग यात घोड्याचें सर्व शरीर लाल असून त्यात काळ्या रंगाचें मिश्रण असतें शेंडी, आयाळ दुम हातपाय काळे व कान सफेत असतात –अश्वप २९

दूल—पु (कों) मुलाच्या कानात घालण्याचा एक दागिना डूल पहा [स दुल्=हालणें, डोलणें]

दूशेर—स्त्री (खा) जू, जोखड

दूषक—वि १ दोष लावणारा, निंदक २ दूषित करणारा [स]

दूषण—न १ दोष लावणें, निंदा करणें, दोष, न्यून काढणें २ आढळलेला, लादलेला, दोष, न्यून ३ ठपका, आक्षेप ४ बिघड विणें, दूषित करणें ५ (कुमारीला, स्त्रीला) भ्रष्ट करणें, पामार्थ, पातिव्रत्य भंग करणें ६ न पाळणें, मोडणें (वचन, करार) [स]

दूषणार्ह–दूषणीय, दूष्य—वि निंदेस पात्र, निंद्य, दोषार्ह [स]

दूष(षि)णें—उक्रि १ दोष, न्यून काढणें 'त्याचा पूर्वपक्ष म्या दूषिला ''काव्य करावें म्या नच वचकावें दूषितो, परि लघुस ।' –मोस्फुटआर्या नवनीत २५४ २ दोष कलंक लावणें लागणें कलंकानें दोषानें युक्त करणें, कलंकित होणें, करणें 'या पोरानें अकर्म केल्यामुळें आमचें घर दूषलें ' [स दूषण]

दूषित—वि १ दोष लावलेलें निंदित आक्षेप घेतलेलें २ बिघडलेलें, भ्रष्ट, दोषयुक्त झालेलें, कलुषित, कलंकित (शब्दश व ल) [स] ०**ताप**–पु दाषी, विषारी ताप, (इ) सेप्टिक् फीव्हर 'माझ्या पत्नीला दूषित ताप येत आहे म्हणून ती जरा घाबरली आहे ' –सुदे १३७

दूष्य—वि दूषणीय पहा

दूष्य–दूश्य—न तंबू [स]

दूस—पु १ वस्त्र २ तंबू, डेरा दुस पहा [स दूश्य, प्रा. दूस]

दूस—पु प्रमेय –शर

दूह—स्त्री (गो) मुलगी, कन्या, धू दुहिता [स दुहिता प्रा दुहिआ]

दृक्–ग्—स्त्री दृष्टि, नजर कमलदृक्, दृक्कर्म, दृग्गोचर, दृग्विषय दृक्‌र्ण दृग्‌प्रत्यक्ष दृग्विषय इ० सामासिक शब्दात दृष्टि, डोळा, या अर्थानें उपयोग जसें –कमलदृक्=कमलाप्रमाणें डोळे आहेत ज्याचे तो दृग्गोचर=दृष्टीला दिसणारा इ० शिवाय एतद्दृश्,

तद्दृक्, दायक् निपुणक् इ० समासात पडणारा असा अर्थ नें उपयोग जो -एतद्दृक्=हें पाहणारा, दोषदृक्-दोष पाहणारा [सं दृश्] सामाशब्द-॰प्रत्यय-पु प्रत्यक्ष पाहिल्याचा पुरावा, दृष्टि प्रमाण. (क्रि० पाहणें, दाखविणें; दृक् प्रत्ययास आणणें, उतरणें) [दृक्+सं प्रत्यय=अनुभव, प्रचीति] ॰पात-पु नजर टाकणें, फेकणें, दृष्टिक्षेप, पाहणें [दृक्+सं पात=पडणें] ॰सूत्र-न दृष्टिरेषा, दृष्टीची रेषा [दृक्+सं सूत्र=धागा, मार्ग] ॰क्षेत्रमंडळ ॰क्षेत्रवृत्त-न (ज्यो) निमीन स्थर्श (नक्षत्र असा) तून जाणारें खगृत्त दृश्य क्रांतिवृत्ताच्या सर्वोच्च बिंदूतून जाणारें याम्योत्तरवृत्त दृग्गोचर-वि डोळ्याला दिसणारें, दृश्य दिसणारें, दृश्यमान [दृक्+सं गोचर] दृग्गोल-पु १ बुबूळ २ (ज्यो) दृग्मंडल पहा [दृक्+गोल] दृग्ज्या-स्त्री (ज्यो) नतांश ज्या दृङ्मंडल, दृग्वृत्त, दृग्वलय-न (ज्यो) खवृत्त, याम वृत्त दृङ्मात्र वि ज्ञानमात्र 'जेणें ज्ञान सज्ञान होय। दृङ्मात्र दृष्टीतें विय। प्रकाशाचा दिवा पाहे। प्रकाशासि। -अमृ ७ २०३ [दृक्+सं मात्र प्रत्यय]

दृगाड—वि (राजा) अवाढव्य, अजस्र, फार मोठा, अवजड, जगड्व्याळ (सामान्यत वस्तूच्या संबंधीं प्रयोग) [सं दीर्घ+आड प्रत्यय]

दृढ—वि १ (अक्षरश व ल) पक्का, घट्ट, कठिण, ज्याचें भेदन, छेदन व चलन करणें कठिण आहे असा 'हा दृढ पाषाण आहे, हा शस्त्रानें फुटणार नाहीं' 'तोफेच्या गोळ्यानेंहि भोंक न पडेल अशी दृढ भिंत घालावी' २ निश्चित, कायम, मुक्रर ३ ठाम, पक्का स्थायिक ४ पुरतेपणीं निश्चित केलेला, पक्व, अविचल (बेत विचार, निश्चय) 'निश्चय दृढ असला म्हणजे ईश्वर कृपा करितो' ५ (सामा) पक्का, चिवट, चिकट ६ मनात पक्की ठसलेली, ठिवलेली 'एकदां ऐकलेली गोष्ट पुन ऐकली म्हणज दृढ होते' या शब्दापासुन अनेक सामासिक शब्द बनले आहेत व बनविता यतात जसें -दृढनिश्चय-निर्धार-संकल्प=पक्का ठाम निश्चय -वि पक्क्या निश्चयाचा, निर्धाराचा (मनुष्य) दृढप्रयत्न-अतिशय नेटाचा प्रयत्न, प्रयत्न करणारा तसेंच दृढसक्त दृढसंधान-नियम-विश्वास-वैर-निष्ठा-मन-तप-सख्य-प्रेम-भक्ति धैर्य-वचन-अनुसंधान-पातिव्रत्य-सौभाग्य इ०समास होतात दृढ-तनु-शरीर-देह, दृढांग=बळकट शरीराचा (मनुष्य, पशु इ०) सामाशब्द-॰चित्त-पु एकाग्र चित्त, काळजीपूर्वक दिलेलें लक्ष (क्रि० करणें, देणें) [दृढ+चित्त=मन] ॰प्रतिज्ञ-वि निश्चयी कितीहि संकटें आलीं तरी निश्चय शिथिल न होऊं देणारा [दृढ+प्रतिज्ञा=निश्चय] ॰भाजक-पु (गणित) खालीं बाकी उरू न देता कांहीं संख्यांस निःशेष भागणारी दुसरी सर्वांत मोठी संख्या, विवक्षित संख्याचा सर्वांत मोठा साधारण विभाजक [दृढ+सं भाजक=भागणारा] ॰भाव-पु ठाम पूर्ण भक्ति, श्रद्धा प्रेम [दृढ+सं भाव=श्रद्धा, प्रेम] ॰मुष्टि-वि १ चिक्कू कृपण, कद्रू, कंजूष, हाताचा जड २ खगामाचा एक प्रकार -अश्व १८५ [दृढ+सं मुष्टि=मूठ] ॰संधि-वि १ घट्ट शिवलेले, घटमूट २ दाट, घनदाट, मध्यें फट, विरळ जागा नसलेला [दृढ+सं संधि=जोड, सांधा] दृढीकरण-न १ पक्कें करणें २ (ख्रि) रोमी व इतर पंथ चर्चमध्यें बाप्तिस्म्याच्या वेळीं लहान मुलाच्या तर्फे जीं वचनें धर्मपितरे देतात त्यांच्या पूर्ततेची जबाबदारी मुलानीं प्रौढ झाल्यावर स्वतःवर घेण्याचा विधि (इं) कन्फर्मेशन् -सा, प्रा १२१ 'पूर्ण ख्रिस्ती होण्याकरितां हीं दोन सक्रमेंतें म्हणजे बाप्तिस्मा व दृढीकरण हीं अवश्य आहेत' ई वि १०८ [सं]

दृढोत्तर-वि जास्त बळकट, मजबूत [सं दृढतर अप]

दृढावणें—अक्रि दृढ, पक्का होणें; बळकट, मजबूत होणें 'जशी जशी भक्ति दृढावते तशी तशी ईश्वरकृपा होते' [दृढ]

*दृढा(ढि)वा—पु १ दृढपणा, बळकटी, पक्केपणा २ निश्चय. 'निश्चयाचिया या नवचे। ऐसा दृढिवेचेनि अवतरणें नाचे।' -ज्ञा ६ ३४७ [दृढ+वा भाववाचक प्रत्यय]

दृति—स्त्री सुगध सुवास 'पवळेयां चिआं दृती। आवडे फालओनि नीगुनी।' -शिशु५५०

दृप्त—वि गर्वानें ताठलेला, फुगलेला [सं]

दृप्त(दृप्ता)—स्त्री (नृत्य) दृष्टीमध्यें निश्चलता, विकसितपणा व सात्त्विकता दाखविण्याचा अभिनय हा अभिनय उत्साहवृत्तीस अनुकूल आहे

दृश्य—वि १ दिसणारें २ बाह्य, बाहेरील (जग) -न (ल) जग 'तरी तें आपणयापुढें। दृश्य पघळे येवढें।' -अमृ ७ ८७ -पु (अंकगणित) दिलेली किंवा गृहीत संख्या [सं] ॰काव्य-न ज्या काव्याचा अनुभव नटनटींनीं रंगभूमीवर केलेल्या अभिनयानें घेता येतो तें, नाटक, सिनेमा याच्या उलट श्राव्य काव्य [दृश्य+काव्य] ॰प्रसरण न (पदार्थ) पदार्थाच प्रत्यक्ष झालेलें प्रसरण, (इं) ॲपरंट् एक्स्पॅन्शन् ॰महत्त्व-न (ज्यो) नुसत्या डोळ्यास दिसणारा मोठेपणा [दृश्य+सं महत्त्व=मोठेपणा]

दृश्यमान—वि दिसूं लागणारें, नजरेपुढें असलेलें, दिसणारें [सं]

दृष्ट—स्त्री १ दृष्टि नजर २ एखाद्याच्या वाईट नजरेनें मनुष्य, वस्तु इ० भारला जाणें व त्यास पीडा होणें (क्रि० होणें, लागणें) 'लहान मुलांना व सुंदर स्त्रीपुरुषानां दृष्ट लागते' -वि पाहिलेलें, दिसलेलें, दिसणारें [सं] सामाशब्द- ॰कूट-न कोडें, गूढ, कूटप्रश्न ॰चोर-पु (प्र) दृष्टिचोर, दृष्टिचोर पहा ॰दोष-पु प्रत्यक्ष, दिसणारा, दृष्टटीत अपराध, चूक दोषीपणा याच्या उलट अदृष्टदोष=प्रारब्धानें पडलेला दोष, आलेली आपत्ति 'दृष्ट

दोष नसता त्याची आली ईश्वरास शरण जावें ' २ प्रत्यक्ष दिसणारें पाप आयुष्यात (एखाद्याच्या) हातून घडलेलें पाप याच्या उलट अदृष्टदोष=मानसिक आत्मिक पाप ३ –वि ज्याचा दोष नजरेस, आढळण्यात आला आहे असा [दृष्ट+दोष=अपराध] ०पात–पु (प्र) दृष्टिपात, दृष्टिपात पहा ०स्फोट–पु (प्र) दृष्टिस्फोट, दृष्टिस्फोट पहा ०बंध, ०बंधन–पुन (प्र) दृष्टिबंध, दृष्टिबंधन, दृष्टिबंध, दृष्टिबंधन पहा ०भ्रम–वि (प्र) दृष्टिभ्रम, दृष्टिभ्रम पहा. ०भेट–स्त्री १ मरणोन्मुख मनुष्याचे दूरचे पुत्रादिक आप्तेष्ट येऊन त्याचा जी शेवटची भेट घेतात ती 'माझ्या नाडी आगोपत चालल्या त्यास पुत्राची दृष्टभेट करवा ' २ कुशलप्रश्न, संभाषण इ० कार्ने विरहित अशी केवळ दर्शनमात्रानें होणारी भेट गाठ नजरानजर दृष्टादृष्ट (प्र) दृष्टिभेट ' त्याची आमची काल दृष्टभेट मात्र जाली अजून बोलायास फावलें नाहीं ' [दृष्ट+भेट] ०मणी–पु दृष्ट लागू नये म्हणून लहान मुलाच्या हातात, गळ्यात बाधतात तो पाढरे ठिपके असलेला काळा मणी [दृष्ट+मणि] ०विकार–पु (प्र) दृष्टिविकार पहा दृष्टादृष्ट–स्त्री परस्पर दर्शन, पाहणें नजरानजर, दृष्टिभेट [दृष्ट+अदृष्ट=न दिसलेलें, न पाहिलेलें]

दृष्टार्थ–पु १ दिसणारी वस्तु दृष्टीचा विषय २ ऐहिक जीवनातील (एखादी) उपभोगाची, अनुभवाची गोष्ट –क्रिवि इह लोकच्या फायद्याकरिता, सुखाकरिता [दृष्ट+स अर्थ=वस्तु गोष्ट] ०कर्म–न ऐहिक जीवनातील फायद्याकरिता सुखाकरिता करावयाचें कर्म ०वाद–पु जे जे इंद्रियगम्य असेल तेवढेंच सत्य असें प्रतिपादन करणारा संप्रदाय मत [दृष्टार्थ+स वाद=प्रतिपादन, मत] ०वादी–वि दृष्टार्थवादाचा पुरस्कार करणारा [दृष्टार्थवाद] ०शास्त्र–न दिसणाऱ्या किंवा इंद्रियगम्य गोष्टींचें शास्त्र, ऐहिक जीवनविषयक शास्त्र याच्या उलट धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र व्यवहारशास्त्र, दंडनीति हे शब्द पहा [दृष्टार्थ+शास्त्र] दृष्टोत्पन्न–क्रिवि नजरेस, निदर्शनास, पाहण्यात आढळण्यात प्रत्यक्ष अनुभवास (क्रि० येणें) 'ही गोष्ट जेव्हा माझ्या दृष्टोत्पत्तीस येईल तेव्हा खरी वाटेल ' [दृष्ट+उत्पत्ति]

दुष्टस्वप्न—न भयसूचक, पुढील अनर्थसूचक असे कुस्वप्न ' परिणामी काय होईल तें पहावें दुष्टस्वप्न आहे ' –वेद १० ६४

दृष्टणें, दृष्टाव(व)णें—अक्रि दृष्ट लागणें दृष्टीचा वाईट परिणाम होणें, वाईट मनुष्याची नजर बाधणें [दृष्ट]

दृष्टांत—पु १ दाखला उदाहरण 'देह पडे आणि उरे तमाची । दृष्टांत हा सत्पुरुषास साची । मृत्पिंड जो त्या उठणेंच नाहीं । दृष्टांत हा केवळ दुर्जनाहीं ।' –वामननिविशतक २ अनुभव प्रचीति, पडताळा 'त्यानें प्रश्न सांगितला तो माझ्या दृष्टांतास आला ' 'त्याचा मला दृष्टांत आला ' ३ भूतभविष्यादि गोष्टींचे सूचक, दैवी स्वप्न 'ऐसें जाणूनि रुक्मिणीपति । कौतुक करी कैशा रीतीं । महादाजी पंतासी । दृष्टांत रात्रीं दाखविला ।' ४ एक साहित्यालंकार, दृष्टांतालंकार पहा दृष्टांतालंकार–पु (साहित्य) एखादा विशेष प्रकृतार्थ विशद करण्याकरिता विशेष अप्रकृतार्थ जें उदाहरण देतात तें ' आस्फालिता ही स्वकरें नराहे । चेंडू जसा तो उसळेच पाहे । विपत्तियोगें पडले जरी का । तें धैर्य नाहे तरि सांडुला का ? । ' –वामननिविशतक

दृष्टांतिक, दृष्टांती—वि दृष्टांत म्हणून दाखविण्यास योग्य (श्लोक इ०), दृष्टांतातील [स]

दृष्टावा—पु १ स्वप्नरूपानें होणारा देवता इ० काचा साक्षात्कार, दृष्टांत २ अनुभव, प्रचीति, पडताळा [दृष्ट]

दृष्टाळा—वि (राजा) ज्याची नजर, दृष्ट बाधत असा (मनुष्य इ०), वाईट नजरेचा [दृष्ट]

दृष्टि—स्त्री १ नेत्रगोलस्थित जें पहाण्याचें इंद्रिय आहे त्याची वृत्ति, कार्य तिनें झालेलें ज्ञान, पाहण्याचें सामर्थ्य नजर. २ (ल) (एखाद्या गोष्टीकडे द्यावयाचें) लक्ष, अनुसंधान फिरतर शास्त्राकडे दृष्टि ठेवावी तेव्हा शास्त्र येतें ' 'त्यास पागारें यावयाचें खरें परंतु माझी दृष्टि चुकली ' ३ (ल) सत्, असत् जाणण्यास कारणीभूत असलेली मनोवृत्ति (एखाद्याकडे पहाण्याचा, एखाद्याशीं वागण्याचा) रोख, कल, मनोवृत्ति 'अलीकडे त्याची दृष्टि फिरली ' ४ (राजा) पाषाणाच्या देवाच्या मूर्तीस रुपें इ० काच बसविलेले त्या डोळ्यापैकीं प्रत्येक ५ दृष्ट, वाईट, बाधक नजर दृष्ट २ पहा (क्रि० होणें, काढणें) 'राधा म्हणत्ये हा ! मन पुत्रवरी नीच लागली दृष्टि । ' –मोरो ५ ५ –वि पाहणारा, दर्शी पद समासात उपयोग जसें गुणदृष्टि, स्थूलदृष्टि, दोषदृष्टि इ० [स] (वाप्र) ०ओळखणें–(एखाद्याच्या) नजर वरून, चेहऱ्यावरून त्याचें मनोगत ओळखणें ०उतरणें–उतरणें–ओवाळून टाकणें–एखाद्यास वाईट दृष्टीची झालेली बाधा मंत्रतंत्र, तोडगा इ० कानें काढून टाकणें ०खालून जाणें–(एखादी गोष्ट वस्तु इ० एखाद्याच्या) डोळ्याखाली जाणें, नजरेंतून जाणें, स्थूलपणें माहीत असणें 'त्याच दृष्टीखालून गेलें । ऐसें काहींच नाहीं उरलें । –दा १ ५ ९ ०घालणें–१ डोळा मोडणें मिचकावणें, डोळ्यानें इशारा करणें २ (एखाद्या गोष्टीकडे) काळजीपूर्वक पहाणें लक्ष देणें, मन लावणें 'स्वर्गगमनीं जरि साम्य आणी । परंतु ते दृष्टी न घाली । ' –रामदासी २ ४३ ०चढणें–गर्वानें फुगणें उन्मत्त होणें डोळ्यावर धूर येणें ०चुकणें–विसरणें गोंधळून जाणें घोटाळ्यात पडणें ०चुकविणें चारणें–(एखाद्याच्या) दृष्टीस डोळा न देणें नजरेस पडण्याचें टाळणें ०चारणें–नजर भरून टाकणें, नजरेंद

करणें 'कीं पुढिलाची दृष्टि चोरिजे। हा दृष्टिबंधु निफजे। परी नवल लाघव तुझें। जें आपणपें चोरें।' –ज्ञा १४.५. ०ठेवणें देणें-राखणें–(एखाद्या गोष्टीची, वस्तूची) काळजी घेणें, लक्ष देणें. 'देवांना गर्भीही दृष्टिम तीं नीट जडहि मेळींना।' –मोअश्व ४.८. ०देखणें–(काव्य) पाहणें. ०निवळणें–१ बिनडलेले, आलेले डोळे पूर्ववत् स्वच्छ होणें. २ (ल.) गर्व, ताठा, उन्माद नाहींसा होणें. ०पडणें, होणें, लागणें–(एखाद्याच्या) वाईट नजरेची बाधा होणें; दृष्ट होणें. ०फांकणें–१ गोंधळून जाणें; भांबावून जाणें. २ नजर चेनाल, ओढाळ होणें. ०फाटणें–(एखाद्याच्या) आकांक्षा, महत्त्वाकांक्षा, हेतु इ० वाढणें, विस्तृत होणें. ०फिरणें–१ राग येणें. 'येतां दृष्टी त्याची फिरली म्हणे।' –रामदासी २.१८. २ ताठा चढणें; गर्व इ०नें दृष्टि अंध होणें, धुंदी चढणें. ०बंद करणें–नजर मारून टाकणें; मोडून टाकणें नजरबंद करणें; दृष्टि चोरणें. ०भर पाहणें–पोटभर, डोळे भरून, तृप्ति होईपर्यंत, मनमुराद पाहणें. 'पाहा जा सखे दृष्टि भरूनि।' –दावि ४६. ०मरणें–तीच वस्तु अनेक वेळां पाहिल्यानें, तीच गोष्ट अनेक वेळां केल्यानें, तिच्याबद्दलची भीति, आश्चर्य, हिडिसपणा इ० वाटेनासें होणें. 'माडावर चढून चढून भंडाऱ्याची दृष्टि मेलेली असते' दृष्टीची मुरवत राखणें–(एखाद्याच्या) भिडेनें मान देणें. (एखाद्यास) न आवडेल अशी गोष्ट त्याच्या समक्ष न करणें दृष्टीनें पारणें फिटणें–जें पाहण्याविषयीं उत्कंठा आहे तें पाहण्यास मिळाल्यानें समाधान पावणें दृष्टींत न आणणें–न जुमानणें. 'ऐस वदोनि आश्रित नन्दतासि च धा परामि दृष्टींत।' –मोगदाप्रस्थानिक २ २०. दृष्टींत न येणें–(एखाद्यास) तुच्छ लेखणें; क्षुद्र पदार्थ मानणें. 'ज्याच्या दृष्टींत न ते सहमुत पाडववळी न वसारी।' –मोकर्ण ६.६६. दृष्टीनें शिवणें–डोळ्यानीं पाहणें. 'म्हणतो नाहीं शिवलों दृष्टि वरुनिही घराधवा हविला।' –मोआदि २.३. दृष्टीस पडणें–आढळून येणें नजरेस येणें, अनुभवास येणें. दृष्टीस फांटा फुटणें–दृष्टि फाटणें. दृष्टीचें सामर्थ्य वाढणें. 'जैसें डोळ्यां अंजन भेटे। ते वेळीं दृष्टीसी फांटा फुटे।' –ज्ञा १.२२. चार दृष्टि होणें–भेट होणें; नजरानजर होणें. अडव्या दृष्टीनें पाहणें–वाकड्या, काण्या डोळ्यानें पाहणें. दृष्टीचा अंमल–पु १ पाहण्यांत, नजरेंत आलेला काळाचा अवधि. 'हा दरिद्र्याचा श्रीमंत झाला हें माझ्या दृष्टीच्या अंमलांतलें.' २ नजरेचें कार्यक्षेत्र कर्तबगारी. 'चित्र काढणें हें दृष्टीच्या अमलांत.' दृष्टीचा खेळ–पु. नजरेनें, दृष्टीनें करावयाची चमत्कृतिपूर्ण कुशलतेची गोष्ट, नजरेचा खेळ. 'पाहून लिहिणें, चित्र काढणें, इ० दृष्टीचे खेळ आहेत.' दृष्टीचा खोटा–पापी–वि. दुसऱ्याचें चांगलें पाहून मनांत जळफळणारा, मत्सरबुद्धीचा. दृष्टीचा

पसारा–पु डोळ्यांना दिसणारें विश्व त्या दृष्टीनें–त्या धोरणानें, बुद्धीनें. 'पुत्राकडे पुत्रदृष्टीनें पाहिलें असतां ममता वाटते, नाहींतर सर्व एकच आहे.' म्ह० १ दृष्टीआड सृष्टी आणि वस्त्राआड जग नागवें=जें आपल्या दृष्टीस पडत नाहीं त्याला आपण जबाबदार नाहीं व त्याचा प्रतिकार करणेंहि कठिण २ (व) दृष्टी माया भाता भूक=दृष्टीस मूल पडलें कीं माया उत्पन्न होते. व भात पाहिला तर भूक लागते. दृष्टीसमोर कांहीं वाईट पडलें तर वाईट वाटतें. सामासिक शब्द–०अभिनय–पु (नृत्य.) पापण्या, पापण्यांचे केस, बुबुळें, बाहुल्या व भिवया यांच्या मदतीनें केलेला अभिनय. याचे प्रकार ३४ आहेत. ते – कान्त, भयानक, हास्य, करुण, अद्भुत, वीर, बीभत्स, शांत, स्निग्ध, हृष्ट, दीन, क्रुद्ध, दृप्त, भयान्वित; जुगुप्सित, विस्मित, शून्य लज्जित, म्लान, विषण्ण, शंकित, मुकुल, कुंचित, जिह्म, अभितप्त, ललित, अर्धमुकुल, विभ्रांत, विप्लुत, आकेकर, विकसित, मध्यममद, अधमपद व त्रस्त ०कोन पु विचार करण्याचें, पाहण्याचें धोरण, रोख, मनोवृत्ति विचारसरणी. (इं.) अँगल ऑफ् व्हिजन् 'आमचा दृष्टिकोन भिन्न असल्यामुळें त्यांनीं योजिलेली भाषा आम्हाला साहजिकच पटत नाहीं.' –मनाप २.२ १११ [दृष्टि+कोन] ०गुण–पु नजरेनें पाहिल्यामुळें पाहिलेल्या वस्तूंचें, मनुष्यांचें बरें वाईट करण्याची (एखाद्यांतील) विशिष्ट शक्ति. ०गोचर–वि. डोळ्यानां दिसणारें; पाहतां येणारें; दृष्टीस पडणारें. [दृष्टि+सं. गोचर] ०चरित–क्रिवि. जाणूनबुजून, बुद्धिपुरस्सर केलेलें (पाप इ०) –ज्ञाको (क) १३८ [दृष्टि+सं. चरित=आचरलेलें] ०चोर–पु दुसऱ्याचा डोळा चुकवून चोरण्याचा, पळण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा मनुष्य [दृष्टि+चोर] ०देखत–तां–क्रिवि. समक्ष. पहात असतांना; डोळ्यांदेखत. [दृष्टि] ०पथ–पु दृष्टीची रेषा, टप्पा. [दृष्टि+सं. पथिन्=रस्ता] ०परीक्षा–स्त्री. (वैद्यक शास्त्र) रोग्याच्या डोळ्यांवरून, दृष्टीवरून रोगाची चिकित्सा करणें. [दृष्टि+परीक्षा] ०पात–पु १ (एखाद्या वस्तूवर, मनुष्यावर) नजर पडणें, वळणें, अवलोकन. २ नजर बाधणें, दृष्ट लागणें [दृष्टि+सं. पात=पडणें] ०पिंड–पु डोळ्यांतील पारदर्शक भिंग, (इं) लेन्स् 'कांहीं मुलांस जन्मत दृष्टिपिंडास विकार होऊन, त्या पिंडाची पारदर्शकता नाहींशी होते' –बालरोग चिकित्सा १२६ [दृष्टि+पिंड] ०फोड–स्त्री. १ बारीक पाहणी, चौकशी २ डोळ्यांस त्रास होईल अशा प्रकारचें जिकीरीचें काम, डोळेफोड सर्व अर्थी पहा. –वि १ डोळ्यानां त्रास, ताण देणारें (कलाकुसरीचें काम, किचकट लिखाण इ०) २ (क) डोळ्यास हिडिस दिसणारें, ओंगळ. [दृष्टि+फोडणें] ०बंध–बंधन–पुन. मंत्रसामर्थ्यानें डोळे मारून टाकणें, नजरबंदी 'कीं पुढिलाची दृष्टि चोरिजे। हा दृष्टिबंधु निफजे।' –ज्ञा १४.५

[दृष्टि+म वध, वधन=बांधणें] ०भर-वि देखणा, सुंदर, डोळ्यांत भरणारा [दृष्टि+भरणें] ०भेट-स्त्री १ आमरणमरण मनुष्यास त्याच्या लांबच्या पुत्रादिक आप्तांची झालेली शेवटची दृगदृग २ दृगादृग, नजरानजर [दृष्टि+भेट] ०मंडल-न वलय, दृङ्मंडल, समभ्यवृत्त [दृष्टि+सं मंडल=वर्तुळ] ०मणी-पु लहान मुलास दृष्ट होऊं नये म्हणून त्याच्या गळ्यांत, मनगटाला बांधावयाचा कांचेचा पाढऱ्या ठिपक्याचा काळा मणि ०मर्यादा-स्त्री मनुष्याच्या डोळ्यांना जेव्हढा पृथ्वीचा भाग दिसूं शकतो तेवढी जागा, दृष्टीच्या टप्प्यातील भूभाग, क्षितिज, वर्तुळाधार, चक्रवाल [दृष्टि+मर्यादा=सीमा] ०रचना-रचनेचाउभार-स्त्रीपु (काव्य) डोळ्यांना दिसणारा इहलोकचा, सृष्टीचा पसारा ०विकार-पु १ वाईट मनुष्याची (लहान मुलास) नजर लागून झालेली बाधा २ दृष्टीचा रोग, डोळे बिघडणें [दृष्टि+विकार=बाधा] ०ऱ्हस्वता-स्त्री लांबचें न दिसणें, (इं) शॉर्टसाइट् हा विकार मुलांना सात त नऊ वर्षापर्यंत होतो एकाग्रतेनें पाहण्यानें अगर वाचनानें हें व्यंग चांगल्या मनुष्यासहि नवीन होऊं लागतें -ज्ञाको (अ)९५ [दृष्टि+म ऱ्हस्वता=आखुडपणा]=हेळा-स्त्री कृपाकटाक्ष 'जयाचिया दृष्टिहेळाचि ससारू। निरसानि जाय।' -विपू २ २८ दृष्ट्यगोचर-वि अदृश्य, न दिसणारें [दृष्टि+स अगोचर-इंद्रियगम्य नव्हे असें]

दृष्टिवा—पु (महानु) अवलोकन, नजर 'सहज सरळ सुहावा। दाताराचा दृष्टिवा।'—ऋ ३६ [दृष्टि]

दृष्टोळा—पु वाईट नजर दृष्ट अर्थ, २ पहा [दृष्टळणें]

दृष्ट्या—क्रिवि १ डोळ्यांनीं, नजरेनें, प्रत्यक्ष मी दृष्ट्या पाहीन तेव्हां मला खरें वाटेल' २ दृष्टीनें हेतूनें, धोरणानें समासांत उत्तरपदीं विशेष उपयोग जसें—कामदृष्ट्या क्रोधदृष्ट्या, लोभदृष्ट्या, मोहदृष्ट्या, कृपादृष्ट्या=अनुक्रमें काम, क्रोध लोभ, मोह व कृपायुक्त नजरेनें मित्रदृष्ट्या=मित्र या दृष्टीनें, मित्र म्हणून शत्रुदृष्ट्या=शत्रूच्या नजरेनें लोकदृष्ट्या=लोकांच्या दृष्टीनें मतानें शास्त्रदृष्ट्या, दोषदृष्ट्या, नेत्रदृष्ट्या द्वेषदृष्ट्या पापदृष्ट्या, वस्तुदृष्ट्या इ० [स दृष्टि या शब्दाचें तृतीयेचें एकवचन]

देगार—(काव्य) दगे 'तेंह वर्जी तआची दगावी वर्जी। महा-कालासी।'—शिशु ४९६ [दगे पहा]

देऊपाशेरीं—स्त्री १ व्यापारी लोक जिन्नस मोजून घेण्याचें एक व देण्याचें एक अशीं निरनिराळीं वजनें व मापें ठेवतात त्यापैकीं घ्यावयाचें माप मोठें असतें व द्यावयाचें माप लहान असतें त्यापैकीं द्यावयाचें माप एक पाचशेरी वजन मूळ वजनापेक्षां हें कमी असतें त्यामुळें खोटें माप गिऱ्हाइकास दता यतें २ यावरून (ल) अतिशय कृपणपणा -वि (ल) कृपण याच्या उलट घेऊपाशेरी

देऊळ—न देवघर; देवालय, मंदीर [स देवालय, प्रा देउ । मुर्धि देवल (देव, स्वर्ग) जिप्सी लेवल (देव) पार्तु देवेल] ०मार्ग-स्त्री १ मंदिरांतील भटी, २ (ल) वडवड्या, वडाडेसोर माणूस ०राऊळ-न मंदिर व राजवाडा म्ह देवळीं रावळीं तीनदां=अनेक यत्न केले शिवाय नाहीं घेतलले काम सोडूं नये. ०वाडा-पु देवळाभोंवतालचें सेवक राहावयाचें आवार

देकार—पु १ दक्षिणा, दान धर्मादाय, देणगी 'जगीं मान्य केलें हा तुवा देकार। कीं कांहीं विचार आहे पुढें।'—तुगा १७०८ २ (व) लग्नातील अहेर ३ (गो.) एक खंडी भाताचे तांदुळ करण्याबद्दल भाताच्या रूपानें देण्याची मजुरी (क्रि० देणें, करणें, वाटणें) [देणें+कार]

देख—पु १ दर्शन २ देखावा (क्रि० दाखविणें)—स्त्री (गो) स्थिति, वळण, चाल ताणें म्हणजे देख घेतल्या [स दृश्] ०दुखी-दुवा-वि मत्सरी, हेवेखोर

देखणा—वि सुंदर, मोहक, छबडा 'जानरीचे देखणे नेत्र। साडोनियां क्षराक्षर।'—भावार्थ किष्किंधा १३ ५९ —पु पाहणारा, डोळस माणूस 'मार्गी अंधासारिखा। पुढें देखणाही चाले जैसा।'—ज्ञा ३ १५६ देखणाऊ-वि डौली, दिखाऊ पोशाकी, सुंदर पण कुचकामाचा देखणिक-स्त्री दृष्टोत्पत्ति, दृष्टी 'बुद्धी तनापासुनि झाली। म्हणोनि देखणिकता आली।'—सिस २३

देख(ग)वा, देवर्कु—पुन डचकी, स्वयंपाकातील मोठें भांडें. डेग पहा [फा देग्]

देखणें—न १ जमीनींत पुरलेलें गुप्तधन, ठेवा 'येक दाविती देखणीं।'—दावि ६४ २ मापका 'देखणें दाखविती आदरें। मंत्र फुंकिती कर्णद्वारें।'—दा ५ २ २९ ३ प्रकाश, दृश्य, देखावा 'देवीं लवकलिया दिठी। मग देखणें जें जें उठी।'—ज्ञा १४ ८४ 'म्हणोनि गिरीगीसि दोहीं परी। तें देखणें देखे आगारीं।'—ज्ञा ११ २३५ ४ दृष्टि, अव लोकनशक्ति, नेत्र 'शास्त्रापासाव तज तळपे। तें देखानि देखणें दिपे।'—गीता १ ३३३ —सक्रि. १ पाहणें 'हगा या वर्णाचें भुजबल, खलबल जलधिमाजी देखाल।'—मोकर्ण २ ११ २ ध्यान देणें, मनन करणें ३ शोधणें, चौकशी करणें, हरणें तपासणें [स दृश् दृक्ष, प्रा देक्ख हिं देखना, फ्रेंचि दीख आर्मे लेख पार्तु दिक दिक्दार, देकार, तुल० लिथु इरलोलास=आरसा मी देरको हिब्ब्य दिअरवैम=मी पाहतों] ०पण-न ज्ञानदृष्टि पाहण्याची शक्ति ज्ञान 'वेदीं वृहत्सा नव्हे। जें देखणेपणें पवित्र।' ज्ञा १३ ६८ म्हृ०-१ देखनमे नव्व चलनमे शिवराई=दिसण्यात पुष्ट पण कामाला निरुपयोगी २ (न) देखत्या वडा उपाम मोला=भूक नसताहि कुणी कांहीं खात ना पाहून तें खावयास मागणें ३ देखल्या देवा दंडवत=सहजगत्या, भक्तिपूर्वक नव्हे, कलेचा नमस्कार

देखत—क्रिवि १ पाहताना बघताना डोळ्यासमोर, प्रत्यक्ष २ (ल) जिवत, हयात असताना; हयातींत, आयुष्यात, जिवत पणीं 'माझ्या देखत मुलाचें लग्न व्हावें, मी डोळे झाकल्या वर मग वाटेल तें होवो, '३ उघड उघड, स्पष्टपणें देखत देखत मुदई–' पद १० ८०+१ देखत सोदा, देखत दिवाळखोर आणि त्यास दयय देऊन बसगास, 'देखतच्यापुढें खालील शब्द जोडतात जसे–देखत सोदा, लुच्चा, लबाड, हरामी इ० [देखणें] ०काम्या–वि चुकारतट्टू (नोकर), फक्त दृष्टिसमोर काम कर णारा ०क्षणीं क्रिवि पाहण्याबरोबर पहाताक्षणीं 'ऐसें म्हणा रियाहि उपजे। दस लेंवों।' –ज्ञा ६.१७० [देखत+क्षण] ०नष्टी–पत्र क्रिवि पत्र पाहताक्षणीं ०चोर–वि दृष्टिसमोर चोरी करणारा अट्टलचोर ०देखता–क्रिवि पाहता पाहता, जाणता जागता देखत देखता आत्मघातु। घडला जया।' –ऋ ८ ०भुली–भूल–स्त्री १ नजरबंदी, दृष्टिभ्रम (जादूगीराचा) (क्रि० घरणें पाडणें पडणें) २ नजरचूक, ०हुकूम–क्रिवि हुकुम पहा तांव तातडीनें

देखता—क्रिवि १ पहाताना, डोळ्यादेखत २ (ल) जिवत असताना, हयातींत

देखना—पु पहाणारा, द्रष्टा 'भहनि प्रपचाचा घोंटु। बीज देखतयाचि देखता द्रष्टु।' –ज्ञा १६ ५०

देखभट्टी—स्त्री गुरुपाशून शिक्षण न घेता नुसतें पाहून पाहून शिकण्याची कला रीति यासारखेंच ऐकभट्टी उ० 'मी कांहीं चित्र करावयास कोणापाशीं शिकलों नाहीं करितों ही शुद्ध देखभट्टी आहे [देखणें+भट्टी] देखभट्टीचें ज्ञान—न वरील रीतीनें गुरुशिवाय मिळविलेलें ज्ञान

देखरेख—स्त्री नजर ठेवणें, चौकशी; पाहणी, पैरवी

देख(खा)वा–पु १ किंचित् नमुना दिग्दर्शन दाखविलेली चुणुक ईश्वरमंत्र प्रकाशन पावना, देखवा मात्र दाखविला २ दर्शनी भाग–बाजू दृश्य दृश्यभाग ३ दृष्टिविषय ४ (इमारत) दर्शनी देखावा=समोरील भाग फ्रंट एलीव्हेशन बाजूचा देखावा= बाजूचा भाग साइड एलीव्हेशन इ० [देखणें]

देख ऊ—दिखाऊ पहा

देखा—स्त्री (काव्य) अनुकरण करण्याकरिता अवलोकन पाहणी किंवा वळण 'ज आचरता आपणपया। देखी लागल लोका यया। –ज्ञा ३ १५४ (क्रि० लागणें) [देखणें] ०ना वि अनुकरण करणारा ०नें–वि बरवर दिसणारें 'देखीचें तें ज्ञान करावें तें कांई।' –तुगा २८१०

देखावें—न (वों) (मसणीजन्य असल्यामुळें) देवीचा रोग (क्रि० येणें)

देखील-द-ल, देखून—क्रिवि १ सुद्धां, हि २ (तुलना करताना जोर यावयाचा असल्यास) सुद्धा उ० राजादेखील त्याच्या पाया पडतो ३ तसेंच ४ सह, मिळून, समावेश करून, उ० या शेतास देखील बावती पाच मण भात पडतें' 'वगैरे देखील पोरें असामी तीन' –वाडबाबा २ १६१ ५ (गो देखून) मुळें, कारणें, म्हणून, यासाठीं [फा दाखिल]

देखीव—वि १ पाहिलेलें स्वावलोकनानें माहीत असलेलें याच्या उलट ऐकीव २ आनंददायक, पाहण्यास संतोषदायक दिखाऊ [देखणें]

देखीवखीं—क्रिवि (व) तोंड देखलें, वरकरणी

देखूं(श)सकणें— १ पाहू शकणें, सहन करणें (मत्सरी माणसाकडून), सह्य असणें, पाहवणें, उ० 'कोणाचें कल्याण त्याला देखू शकत नाहीं' 'जो सता न देखूसके अपवित्र। त्याचे रागें गीध फोडिती नेत्र' २ म सर बुद्धीनें पाहिले जाणें 'सखा धाडिला राम माया वनासी। न देखो शके त्या जगज्जीवनासी।' [देखणें +शकणें]

देखोदेख-खी—क्रिवि १ चढाओढीनें, ईर्षेनें म्ह० देखो देखी कुले शेंडी–दुसऱ्याचें पाहून अनुकरण करणारा २ पाहून पाहून ३ एखाद्याच्या दृष्टिदेखत हातोहात [देखणें द्वि]

देखोदेखी-खी, देखावखी-खी—स्त्री अनुकरण स्पर्धा, चढाओढ उ० 'बापाच देखोदेखीनें मुलगा चोर झाला' –क्रिवि १ बरबर स्पर्धेनें चढाओढीनें २ दुसऱ्याचें पाहून 'अंत रींचा भाव काय कळे लोका। एक मानी एका देखोवखीं' –तुगा १६५१ [देखणें]

देग—स्त्री धातूचें मोठें भांडें डेग पहा

देगा(द)ण—न (गो) मातीचा उचवटा

देज—स्त्री देणे घेणें, सावकारी, पैशाचा व्यवहार [देणें+ घेणें]

दे(धा)ज—न (वों) (खालच्या वर्गात) लग्नात मुलाच्या बापानें मुलीच्या बापास द्यावयाचा पैसा–हुंडा, कन्याशुल्क 'ताक–बीबीतिशा गौल्णी। दजामि वैकुंठ मनी।' –शिशु २०७ न घडचि वर्ढणें बोलें। तद वर्धी शुद्धाचें दज दीन्हलें।' –शिशु ४४१ [स दा]

दे(द)जा—पु (गो) खूण ०मारप–क्रि नाव कमी करणें नाव गाळणें

देठ-ठ—पु १ राजगिरा किंवा माठाची भाजी (झाडाच्या दांड्याची, काड्याची) २ पान फूल, फळ याचा आधारभूत दांडा ३ तवारुच्या पानातील शिरा [सं वृद ?]

देटपुळा—स्त्री पाटीच्या कण्यावरील मंद किंवा काळपुळी [देठ+पुळी]

देटया—पु देंट अर्थ १ पहा भाजीचा देंठ 'मालत्या बोटवे शुभ्र देटवे।'—अमृतमु ३५

देंटी-(ठी)—स्त्री (राजा) १ कमळ इ०चा देंठ २ चिव ळ्याची, पानवेलीची एक जात ३ अळू, कमळ इ०च्या देंटाची भाजी किंवा रायतें, कोशींबीर ४ माठ इ० झाडाच्या कोंवळ्या दगची भाजी —गृहि पृ १३४ [देंठ]

देंट-ठ-देंठ—पु १ फळ, फूल वगैरेचा दांडा 'परी तव भाग्य उत्तराचे दर्टी। क्षात्रीफळें मिरवर्ली।'—नव १६ १४१ २ (ल) आधार, थारा, पाया, टेंकू, जोर 'हे नित्य उत्सव कर तात हें अवन पेशाचे देटीं' देंठ-काळवळणें, पिळणें, फिरणें, देंटाला पीळ पडणें=माया यणें, आतड्याला पीळ वसणें ०चा - णें-मुळापासुन निराळा निघणें, पडणें **देंठीं ठेवणें**—अ श्रय स टेवो **देंठीं लागणें, देंठाररयेणें**—वाढीस भरभराटीस येणें, जम बसणें (बयाचा), फळदायी होणें **देंठीं लावणें**—१ मुळापर्यंत जाणें उगम शोधणें, माग काढणें २ सोंपविणें, हवाली करणें (काम) ०चा तुटलेला—वि नरशिस्या, नवत (माणूस), अपक्ष ०गण-पु (व) झाडावरील कच्च्या फळाचा समूह ०सुटा—वि परिपक्व, पूर्ण पिकलेलें, पिकून गळावयास झालेलें (फळ, इ०) **देंठाचें, देंठी पान**—न १ पानवेलीची एक जात, तिचें पान, हें हिरवट, मऊ, विशेष लाव व कमी तिखट असतें २ (वों) अळ वाचें पान

देट्टाग—न (गो) चवली [दीड+ताग]

देर्ठा—पु (गो) ठाव [स स्था]

देड—न (गो) बात

देंडारी—स्त्री १ वाणी, उल्टी, खाकरणें आणि थुंकणें (क्रि० दणें) २ (ल) (गिळलेत, लाच इ०) पैसा परत करणें, ओकणें (नहमीं अनेकवचनी देंडाऱ्या असा प्रयोग) [ध्व?]

देणगी—स्त्री १ बक्षीस, दान इनाम २ (कायदा) कांहीं मोबदला न घेता दुसऱ्याला फुकट दिलेली स्थावर किंवा जंगम मिळकत (क्रि० दणें) [दणें]

देणावळ—स्त्री चाकरी केल्याबद्दलचा पैसा, दावयाचा पैसा, मजूरी, भाडें, पगार [देणें] म्ह० जशी देणावळ तशी धुणावळ= जसा दाम तसें काम

देणी—स्त्री १ (गंजिफा) डावात खुमता वजीर आला असता तो हुकुम करण्यासाठीं त्या जातीचें दुसरें हलकें पान टाकून विरुद्धपक्षाकडील राजा पाडावयाचा व आपला वजीर हुकुम करावयाची ही क्रिया याप्रमाणेंच खालील पानेंहि सर करावयाकरिता करावयाची क्रिया २ (ल) मुलगी [स दा म देणें]

देणें—न १ कर्ज, ऋण २ देणगी ३ (ल) कृपा 'अरे देणें दिधलें हें खुतायें।'—दावि ३२ [स दा] ०करी-दार-वि ऋणदार, ऋणको ०घेणें-न देघेपहा

देणें—सक्रि स्वाधीन करणें, हवाली करणें, देणगी देणें, बहाल करणें, एकाकडून दुसऱ्याकडे जाणें, सोपविणें, मान्य करणें; कबूल करणें, पुढें करणें, टेवणें, स्वसत्तेचा निरास करणें, इ० सदर्भावरून अर्थ होतात जसें -**कान, चित्त देणें**-लक्ष देणें, मन लावून ऐकणें **आज्ञा, रजा, निरोप देणें**-१ जाण्यास परवानगी देणें २ कामावरून दूर करणें **खांदा देणें-लावणें**- १ मदत करणें २ प्रेताला खांद्यावर वाहून नेणें **ढाळ देणें**-तेज पसरविणें (मोती इ०वर) **वाट देणें** सवड देणें, जागा करणें **लढाई देणें**-युद्ध करणें, सामना देणें, दोन हात करणें कृत्य घडलें असता कर्मावर कर्त्याचा स्वत्वसंबंध नसेल तेव्हां ऊन प्रत्ययांत सकर्मक धातूस जोडून देणें याचा स्वार्थी प्रयोग होतो जसें -एवढें मला लिहून दे-म्हणून दे इ० म्हणजे माझ्यासाठीं वरील गोष्टी कर टाकणें, सोडणें इ० वर्ज्नार्थक धातूच्या पुढें 'ऊन' प्रत्यय लावून पुढें देणें याचें रूप टेवलें असता स्वसंबंधापासून आपण कवळ पूर्णपणें मोकळे होणें हा अर्थ निघतो उदा० याची मैत्री मी सोडून दिली 'ऊन' प्रत्ययांत धातुसाधितापुढें देणें शब्द आला असता त्या त्या क्रियेविषयीं परवानगी देणें, प्रतिबंध न करणें, असा अर्थ होतो जसें -मला जाऊ द, देऊन निजू देत नाहींत [स दा-द स्यति-दासति-द स्यहि-दा स -दासइ-दाहइ-दाइ दे, प्रें नि दा, पोर्तु नि दिणार, दिणेलार, झें दा, ग्री दिदोमि =ददामि, ल्ला दामि हिब्रू देथिम्, कँवो ब्रि दोदि ऊँसें टिवे] म्ह० १ देणें नास्ति घेणें नास्ति-दाणाच्या भानगडींत न पडणें, २ दे माय धरणी ठाय होणें, सत्वसमयीं मनाचा धीर सुटणें, पुरे पुरेसें होणें

देता—वि सढळपणें देणारा उदार [स दा] ०घेता-वि १ देण्याघेण्याचा व्यापार करणारा सावकार नियमितपणें कर्ज घेऊन वळच्या वेळीं फेडणारा २ सढळ, खर्चीक हाताचा उदा० कर्णासारखा कोणी ऐलीकडे देता घेता राहिला नाहीं. ०**घेता खळखट**-स्त्री पैशाच्या देण्याघेण्याच्या व्यवहारांतील खटपट, त्रास, भानगड खराखरीतील त्रास ०वणा-ना-वि देण्यासारखा, देणारा देण्याची सवय असलेला; याच्या उलट घेतावणा **देता घेता**-क्रि सौदा ठरविण्याच्या वेळीं किंवा नंतर

देदीप्यमान—वि पराकाष्ठेचा तेजस्वी, चकचकीत प्रका शित [स]

देनगी—स्त्री देणगी पहा

देनलेन—पु देणे घेणें पहा

देनापेना—स्त्री ज्यांत लम्यांश नाहीं अशी त्रासदायक देव घेव [देणें+घेणें]

देवाश्वदिया—पु पाड्याचा रोग (काळजाजवळ मोठाले पाड होतात) –अश्व २ ३३० [सं]

देय—वि १ द्यावयाचें द्यावयास योग्य किंवा दिलेंच पाहिजे असें 'मागों नको न देया हया हे धेनु गाविय्या माजी' –मोआदि ३२ १९ २ बाकी, देण –राज्य ८९ [सं]

देयकार—पु (गो) सुवर्णकार [दर्श]

देर—पु दीर पहा 'कामक्रोध देर मारिती हे लाता।' –मध्व ३२७ [सं देवर] **देराणी**–स्त्री जाऊ [देवरपत्नी]

देर-देरी—स्त्री विलंब उशीर, खोळंबा (क्रि० लावणें, करणें, लागणें) 'एक घडीने देर न करणें' –रा १५ ३६० [फा दर्] ०**कशी**–स्त्री दिरंगाई 'असी देरकशी होणें खुदनुमा दिसण्यात येत की काय?' –रा ७ ८१

देल्ल—पु (गो) उंबरठा [सं देहली]

देव—पु १ ईश्वर देवता २ परब्रह्म परमेश्वर, आदितत्त्व, शिव जगन्नियंता ३ मूर्ति लाकूड दगड धातु इ० कांची मूर्ति, जींत विधिपूर्वक देवत्वाची प्रतिष्ठापना केलेली असते अशी मूर्ति ४ स्वर्गात राहणार इंद्रादि दिव्य पुरुष ५ (नाटक काव्य) राजा, श्रेष्ठ तो सद्देवहि देवा' यता त्वन्सुतुच्या रूपाणातें। क्षितिवरि पाही' –मोकर्ण १४ २८ ६ यक्ष किन्नर इ० उपदेव असत यणारें वारें [सं दिव्–प्रकाशणें सं दीव् दएव–देव; ग्री झ्यूस, थिओस् लॅ नोव्हिस् प्रा आइस्लंडीक तीवार–देव, प्रा ज मिओ लिथु देवस् स्ला दीना–दिवस] (वाप्र) ०**देव करितां**–क्रि वि पुष्कळ प्रयत्न हानीहाजी, प्रार्थना करून ०**दिसणें**–(व) हाल होणें बायको गेल्यावर देव दिसतील' ०**देव्हा-र्यात नसणें**–मालक (मनु) ठिकाणावर नसणें ०**नवसाला पावणें**–इच्छित फळ मिळणें 'भूप म्हणे कर्णा हा जरि अर्जुन देव पावला नवसा।' –मोविराट ३ ८८ ०**पावणें**–मनाजोगी गोष्ट घडणें ०**बाप्पा करणें**–(बाळभाषा) नमस्कार करणें 'तो देवबाप्पा कर म्हणाला त्यावरोबर तिनें हात जोडून नमस्कार केला' –सुदे ५ ०**होऊं लागणें**–अरेराव वडेल होऊं लागणें, होणें वरचढपणा गाजविणें **देवाकडे जाणें**–मरणें **देवाचें नाव घेणें**–कार्याला प्रारंभ करणें **देवाची(चि) आण देवाचेण**–स्त्री देवाची शपथ **देवाच्यान**–देवाची आण शपथ **देवानें** **ड वा देणें**–नकार मिळणें (उजवी=होकार), मनात काहीं हेतु धरून मूर्तीच्या डाव्या–उजव्या अंगास फुलें किंवा अक्षता चिकट वितात त्या वरील प्रमाणें पडल्या असताना समजावयाचा प्रकार **देवानें भरणें धरणें**–भरणें मधें पहा **देवानें मारणें**–देवाची अवकृपा होणें **देव वरची तुळस, फूल बेल काढणें**–उचलणें–१ देवावरील निर्माल्य काढणें २ शपथ घेण्याचा एक प्रकार **देवावर हवाला घालणें–देणें**–देवावर विश्वास टाकणें भरवसा ठेवणें, सर्वस्वी अवलंबून असणें **देवावर हात ठेवणें**–शपथ घेणें **देवाशीं बसविणें**–(गा) अंगात वारें देव आण ण्यास सांगणें **देवास–ला करणें**–देवाची मर्जी देवाची इच्छा याअर्थी एखादें संकट आलें असतां तोंडातून निघणारा उद्गार **देवास वेचणें**–गाभूवर अन्न आणण्यासाठीं देवाला वाहणें **देवासारखा बसणें**–चुपचाप बसणें **न देवाय न धर्माय**–कोणत्याच चांगल्या कार्याकरितां (पैसा, इ म) उपयोगी न पडणें **देवास शिताळ देणें**–देवाला स्नान घालणें म्ह० १ मानला तर देव नाहीं तर धोंडा २ (बायकी) देव नाहीं देव्हारीं, धुपारतीवाला उडया मारी ३ देव देतो आन् कर्म नेतं ४ देवाचें नाव आणि आपला गाव=दुसऱ्याच्या नावावर स्वतःचा फायदा करणें सामासिक शब्द– ०**ऋण**–न देवाचें कर्ज हें यज्ञयागादिकांनीं फेडतात व त्यामुळें मनुष्यास सुखप्राप्ति होते या प्रमाणें दुसरीं ऋषिऋण व पितृऋण हीं शुभकर्में अध्ययन व तपण यांनीं फेडावयाचीं असतात ०**ऋषि**–पु देवर्षि नारद [ऋष] ०**कला–ळा**–स्त्री मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा झाल्यानंतर तींत येणारें तेज, वैभव, शक्ति इ० देवासारखें ओज कांति [सं] म्ह० टांकीचे घाव सोसावे तेव्हां देवकळा पावावी ०**काचन**–न काचन फुलझाडांतील एक जात किंवा त्याचें फूल ०**कापशी–कापशीण**–स्त्री कापसाच्या झाडांतील एक प्रकार याचें फूल लाबळें असतें याच्या कापसास देवकापूस म्हणतात याच्या बाडात बगीसारखी एक मोठी बी असते –कृषि ३८३ ०**कार्य**–न १ देवाची पूजा २ कुळधर्मानुसार कुळदेवतेची पूजा, अनुष्ठान, जेवण इ० **देवकी**–स्त्री देवकरी पहा –वि देव किंवा पिशाच्च याच्यापासून घडणारी पीडा, बाधा, उपद्रव भाकीत, शकुन इ० **देवकी चमत्कार**–पुअव देव पिशाच्च यांचा चमत्कार याच्या उलट (किंवा याला जोडून) राजकी अस्मानीसुलतानी याप्रमाणें ०**कुडा**–स्त्री (व) लग्नाचे अगोदरचे दिवशीं वोहल्याच्या जवळ शास्त्रोक्त रीतीनें ठेवावयाची मडकीं ०**कुमा**–पु (वों) कुंभा किंवा कुधाणी नावाचें फुलझाड ०**कृति–कृत्य**–स्त्रीन १ ईश्वरी करणी दैविक घटना २ धार्मिक कृत्य विधि ०**कळा**–स्त्री सामान्य कर्दळी नावाचें फुलझाड ०**खर्च**–पु देवपूजेचा खर्च किंवा या खर्चाकरितां बसविलेला कर ०**खट**–अव (ना) (तिरस्कारार्थी) घरातील देवाच्या मूर्ती ०**खोली**–स्त्री देवघर ०**गण**–पु जन्मनक्षत्रावरून मनुष्याचे देव मनुष्य व राक्षस असे तीन वर्ग करतात त्यापैकीं प्रथम मनुष्यगण पहा ०**गणपत**–न (सोंगट्याचा खेळ) देवाला द्यावयाचा पहिला हात, दान ०**गत–ति**–स्त्री १ नशीबाचा फेरा दैवयोगानें प्राप्त होणारी दशा स्थिति २ (ल) मृत्यु ३ (गो) विटाळशी असताना मेलेल्या स्त्रीचें पिशाच्च –वि दैवी (कृत्य, नाश इ०) ०**गाय**–स्त्री मरणाची किडा,

गोगाई मृगाच्या पावसात याची उत्पत्ति होते **०गांधार**–पु एक राग यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम पंचम, कोमल धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात आरोहात ऋषभ व धैवत वर्ज्य जाति औडव–संपूर्ण वादि षड्ज, संवादी पंचम वेळ दिवसाचा दुसरा प्रहर **०गिरी**–पु १ एक राग यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण–संपूर्ण वादी षड्ज संवादी पंचम, गानसमय दिवसाचा पहिला प्रहर हा बिलावल रागाचा एक प्रकार आहे २ दौलताबादचें जुनें नांव **०गुरु**–पु बृहस्पति **०गृह–घर**–न १ देव ठेवण्याची खोली २ मंदिर **०घाई**–स्त्री देवापुढें ढोल वाजविण्याची विशिष्ट गति, प्रकार **०घाट**–पु देवळाम जाण्यासाठीं बांधलेली वाट–रस्ता **०चार**–पु ग्रामदेवीचे दूतरूपी पिशाच्च, पिशाच्चगण [स देव+चार देवाप्सरस] **०जन**–पु देवळातील चाकरनोकर **०जी–जी धसाडा**–पु १ माकडाच्या खेळातील पुरुषाचे कपडे घातलेला माकड त्यातील माकडीणीला स्त्री म्हणतात २ (ल) अडाणी, कुरूप माणूस, विद्रूप मनुष्य म्ह० (व) देवजीधसाडग्या पुजाइ पाद्री–नवरा हाण मार करणारा व बायको गरीब असें जोडपें **०झाड**–न (कों) देवानें किंवा पिशाच्चानें झपाटलेला मनुष्य **०ठिकें**–न गावाच्या सीमाचा तंटा देवापुढें दिव्य करून तोडल्यामुळें महाराला (इनाम) मिळालेली विन साऱ्याची जमीन **०डांगर**–पु काळा भोंपळा, चाकी हें फळ दुध्या, मुगा अथवा मुगवा, काशीफळ यांच्याहून निराळें आहे **०डांगरी**–स्त्री १ देवडांगराचा वेल २ घोसाळीचा वेल ३ देवताड **०त**–न १ देव २ (ल) लाडका, आवडता [स दैवत] **०तरु**–पु १ पिंपळ, मंदार, पारिजातक, संतान, कल्पवृक्ष, हरिचंदन यांना उद्देशून लावतात २ जुनें व पवित्र असें कोणतेंहि झाड **०तवार**–पु (रा) कुळदेवतेच्या पूजेचा दिवस [देव+स तिथिवार–त्योहार–तेहवार–तवार] **०ताळा**–वि फाजील कर्मठ, देवदेव करणारा **०ताळें**–न फाजील कर्मठपणा **०तीर्थ**–न तीर्थ प **०त्तर–त्रा–स्व**–न (कायदा) देवाला दिलेली मिळकत, देणगी **०त्रया**–स्त्री ब्रह्मा, विष्णु महेश 'जयातें देवत्रयी कहीं नायक।' –ज्ञा ११ १८७ **०त्व**–न देव पण देवाची स्थिति अवस्था **०दत्त**–पु १ पांच उपप्राणांपैकीं एक 'ज्याकरितां जांभया यती। तो म्हणावा देवदत्त।' –यथादी १८ १००४ २ अर्जुनाचा शंख 'जाता कुरुकटकावरि वाजविला दिव्य देवदत्त दर।'–मोविराट ४ २ ३ एक विशेषनाम बुद्धाचा मेहुणा –वि १ देवानें दिलेलें २ कोणीएक कोणी तरी उदाहरणार्थ घेतलेली व्यक्ति 'देवदत्त रह न दिवसा रात नाहीं' **०दया**–स्त्री १ परमेश्वरी कृपा २ (ल) देवाच्या दयेनें प्राप्त झालेली संपत्ति, गुरेंढोरें, मालमत्ता, मुलेंबाळें इ० **०दरबार**–न १ देऊळ २ सभामंडप याच्या उलट राजदरबार 'देवदरबारीं गार्‍हाणें बोलूं नये' **०दर्शन**–न १ देवाचें दर्शन २ विवाहानंतर सपत्नीक देवाच्या भेटीस जाणें, लग्नानंतरची ओव्हर–वधुवरयात्रा **०दार–दारू**–पु हिमालय इ० ठिकाणीं उत्पन्न होणारा वृक्ष हा फार उंच व दिसण्यांत सुंदर असतो हा शें–दोनशें वर्षें वाढतो जसजसे हे वृक्ष जून होतात तसतसे बळकट होऊन उपयुक्त होतात याचें इमारतीलाकूड होतें यापासून टर्पिनतेल काढतात लाल, तेल्या, काष्ट इ० याचे प्रकार आहेत **०दारी**–वि देवदाराच्या लाकडाचें केलेलें, देवदारासंबंधीं **०दाला**–स्त्री देवडांगरी. **०दासी**–स्त्री मुरळी, भाविण, दक्षिणेंत देवास वाहिलेली कुमारिका असा अर्थ रूढ आहे हिचा धंदा देवाची सेवा व नृत्य गायन करणें **०दूत**–पु (खि) १ देवाचा दूत–निरोप्या जासूद २ देवाची सेवा करून त्याचा हुकूम बजावणारा स्वर्गीय शुद्धि विशिष्ट आत्मा, (इ) एंजल याचा पर्याय 'जेव्हां मनुष्याचा पुत्र आपल्या वैभवानें येईल व त्याजबरोबर सर्व देवदूत येतील तेव्हां तो आपल्या वैभवी राजासनावर बसेल' –मत्त २५ ३१ **०देव**–पु १ देवपूजा, धार्मिक विधि, आचार किंवा पूजाअर्चा (क्रि० करणें) २ देवाचा देव, विष्णु महादेव **०देव करणें**–पूजाअर्चा करणें, कळकळीनें प्रार्थना करणें, अतिशय श्रम करणें **०देवक**–न देवक पहा **०देवतार्चन**–न देवतार्चन पहा **०देव्हारा**–पु पुष्कळ देवता, सिद्धपुरुष, साधु यांची भक्ति, प्रार्थना इ० करणें (दुखणें वगैरे संकटाच्या निवारणाकरितां) 'देवदेव्हारे केले बहुत। औषधासी नाहीं गणित।' **०द्वार**–न १ मंदिराचें दार २ मंदिर, देवस्थान, पवित्र जागा, धार्मिक कृत्यें करण्याची जागा **०धर्म**–पु १ देवदेव, देवपूजा वगैरे २ कांहीं इष्ट सिद्धीविषयीं किंवा अनिष्ट निरसनार्थ कुलग्रामदेवतादिकांस नवस करणें, कौल लावणें इत्यादि ३ नैमित्तिक धार्मिक कृत्य याच्या उलट नित्यधर्म. **०उठविणें**–दुखण्यानें पिशाचादि क्षुद्र देवतामार्फत उत्पन्न केलेली पीडा वगैरे दूर होण्याकरितां शांति वगैरे सारखीं कृत्यें करणें **देवाधर्माचा**–वि देव, पिशाच याच्यापासून उत्पन्न झालेला (रोग इ०) याच्या उलट अंग रोग **देवाधर्मानें टाकलेला**–वि जातिबहिष्कृत, धर्मबाह्य **०धान्य**–न १ ज्याचा नैवद्य देवास अर्पण करावयाचा असें धान्य (तांदूळ गहू इ०) २ रानांत आपोआप उगवणारें देवभात वगैरे धान्य **०धूप**–पु देवापुढें लावावयाचा सुवासिक धूप **०नदी**–स्त्री १ (काव्य) गंगा भागीरथी नदी. 'धर्म म्हणे धर्मा ज्या देवनदी प्रसवली महाभागा।' –मोशांति ६ ३० २ आकाशगंगा **०न(ना)ळ**–पु बोरूची एक जात 'मीं जाण देवनळही स्वकरीं धरावा।' –र २७ **०नागरी**–स्त्री बाळबोधी (संस्कृत) लिपि, संस्कृत भाषेची व ग्रंथाची लिपि [देवनगर] **०निंदक**–वि

देवाची निंदा करणारा, नास्तिक ०निंदा–स्त्री देवांची निंदा ०पण–पणा–पुन १ देवपण अर्थ २ पहा २ देवत्व ३ (गो) अंगात येऊन प्रश्नांची उत्तरें देणें ०पळहा–ळहें–स्त्रीन कापसाची एक जात देवकापशी, देवकापूस –कृ६८ (टीप) ०पाट–पु देवाचा व पूजा करण्याकरिता बसण्याचा पाट ०पाण–न (कु) नैमित्तिक देवस्की दवपण ०पिसा–वि देवासाठीं वेडा झालेला ०पिसें–पिसा–र्डा–नस्त्री फाजील धर्मनिष्ठपणा ०पूजा–स्त्री देवतार्चन पहा ०पूजा घाढणें–(ल) मगरूर होणें, थोडीशी प्रतिष्ठा वाढल्यामुळें पुराणें 'गाड भरें आणि देवपूजा वाढ' ०पुरी–स्त्री १ यात्रेकरूंच्या येणाऱ्याजाणाऱ्याम मोकळीक असलेलें घर २ (ल) धर्मशाळा ०प्रतिष्ठा–स्त्री १ मंदिरांत केलेली नव्या मूर्तींची स्थापना २ विवाहादि संस्काराच्या आरंभीं करावयाची देवताची स्थापना देवक बसविणें ०प्रश्न–पु १ देवाला कौल लावणें २ (फलज्योतिष) ग्रह पाहणें (क्रि० करणें, पाहणें घेणें, उतरणें) ०बाभ(भू)ळ–स्त्री काटे बभरी; काळी बाभूळ सामान्य बाभळीसारखा दिसा वृक्ष मोठा होत नाहीं फुलें पिवळी असतात या झाडास लाख येते पिसाळलेल्या कुत्र्याच्या चावल्याच्या विषावर उपयोगी आहे देवबाभळीचें मूळ मऊ पाण्यात १ ते ४ तासपर्यंत उगाळून त्यात पाणी घालून पाजावें हें प्रत्यहीं दोनदा याप्रमाणें ७ दिवस द्यावें पथ्य करावें –वगु ४ ३० ०बुध्दि–स्त्री १ देवाविषयीं आस्तिक्यबुद्धि २ चराचर विश्व देवमय पाहण्याची दृष्टि याच्या उलट पाषाण–पर्वतबुद्धि ०ब्राह्मण–पु १ यात्रेच्या सांगतेप्रीत्यर्थ ब्राह्मणभोजन घालणें २ यात्रेच्या ठिकाणीं देवाची पूजा व ब्राह्मणभोजन करणें ३ लग्न मुंजीचेपूर्वी प्रथम ज्यवग करतात तें ०भक्ति–स्त्री १ देवाची सेवा २ (कों) पिशाच्चउपद्रव नाहींसा करण्यासाठीं अंगारा लावणें, आपल्या अंगीं पिशाच्चाचा संचार करून घेणें इ० ०भक्त्या–वि पंचाक्षरी मांत्रिक देवऋषी ०भात–न आपोआप उगवणारें भात एक उपधान्य हें डोंगरांत पाणथळ जागीं पिकतें उपवासाच्या दिवशीं खातात ०भाषा–स्त्री संस्कृत भाषा ०भूमि–स्त्री १ पवित्र भूमि २ यज्ञयाग करावयाची किंवा जीमध्यें नद्या, मंदिरें वगैरे आहेत अशी पवित्र जागा प्रांत ०भोळा–वि साधासुधा निरंतर देवमयतेंत निमग्न असल्यामुळें जगातील उलाढालीशीं संपर्क नसलेला सात्त्विक (माणूस) ०मगर–वि ज्याच्या कंठीवर उरावर गिरावर व तपाळावर मिळून चार पाच भोंवरे असतात असा (घोडा) –अश्वप १९० ०मण–मणि–वि ज्याचें उर साहून वरील भागीं कंठाचे खालीं भोंवरा आहे असा (घोडा) हा शुभलक्षणी होय –अश्वप १९२ 'बाहात्तर खोडी परी देवमण की।' –तुगा १६७५ ०मात–वि देवाकडे सर्वस्वीं लक्ष असलेला धार्मिक ०मय–वि देवरूप बनलेला ०माणूस–पु सिंपदर्शी, विश्वासु निःस्पृही माणूस ०मातृक–वि पावसाच्या पाण्यानें जेथें पीक होतें असा (देश) याच्या उलट नदी–जलमातृक ०मासा–पु एक प्रकारचा मासा, याची लांबी ४५ ते ८० फूट असून हा मांसाहारी आहे जबड्याची उंची माणूस उभा राहील इतकी असते हा शेपटीनें मोठ्या नावा फोडतो याचें तेल व मणक्याचें हाड उपयुक्त व किंमतवान असतें ०मुलुख–पु नर्मदेच्या उत्तरेकडील हिंदुस्थान देश याच्या उलट राक्षसी मुलुख= दक्षिणहिंदुस्थान ०यज्ञ–न जेवणाच्या पूर्वी करावयाचा एक यज्ञ वैश्वदेव, पंचमहायज्ञ पहा ०यात्रा–स्त्री देवाची मिरवणूक ०यान–न देवाकडे नेणारा मार्ग, उत्तरायण ०योनि–स्त्री उपदेव, विद्याधर, अप्सरा, यक्ष, राक्षस गंधर्व, किंनर, पिशाच, गुह्यक, सिद्ध, भूत इ० ०रसपण–न. देवऋषी, मांत्रिकपणाचें काम, धंदा ०राज–पु इंद्र ०रखा––पु ब्राह्मणातील एक पोटजात ०रळी–स्त्री १ मंदिरांतील गाभारा २ (कु) (देवळातील देव ठेवण्याचा) कोनाडा ०रषी–शी–ऋषी–पु देवभक्त पहा ०रुशी–पु अंगांतील भूत काढणारा मांत्रिक ०रुसकी–रसका–लसकी–स्त्री देवरसपण पहा ०रूपी–वि देवाच्या रूपासारखा, देवाच्या रूपातील देवर्षि–पु स्वर्गातील ऋषि यांत नारद अत्रि, मरीची, भरद्वाज, गुरु इ०चा समावेश होतो 'शक्र म्हणे वर हरिहर–विजयाचें आनुगान देवर्षे।'–मोविराट ६ २४ देवल–ळ–पु १ देवापुढें ठेवलेली दक्षिणा इ० वर उदरनिर्वाह करणारा ब्राह्मण २ दक्षिणा घेऊन धर्मकृत्यें करणारा, भिक्षुक ३ गुरव 'कुमार देवळक तथा धनगर।' –स्वादि ५ ३५ ०लंड–वि १ देवास तुच्छ मानणारा २ नास्तिक ०लोक–पु स्वर्ग ०वाणी–स्त्री १ संस्कृत भाषा 'देववाणी गीर्वाण संस्कृत।' –दावि ३८९ २ आकाशवाणी ०वेल–स्त्री सराळची वेल ०वृक्ष–पु देवतरु पहा ०व्रत–पु भीष्माचार्य 'अतुळें पितृप्रसादें मंडित देवव्रता असामान्य।' –मोकर्ण ५० ७४ ८४८ ०शिल्प–न मूर्ति, रथ, यज्ञकुंड वगैरे संबंधाचें शिल्प ०सभा–स्त्री इंद्रसभा ०साख–पु एक राग यांत षड्ज तीव्र ऋषभ कोमल गांधार कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत कोमल निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण–संपूर्ण वादी षड्ज संवादी मध्यम गानसमय दिवसाचा पहिला प्रहर हा एक कानड्या रागाचा प्रकार आहे ०सायुज्य–न देवांत लय होणें, विलीन होणें ०साळी–स्त्री (व) देवभात न पेरता उगवलेल्या साळी ऋषिपंचमीला याचे तांदूळ खातात देवसू–वि (राजा कु) देवाला दिलेली वाहिलेली (जमीन, उत्पन्न इ०) देवस्की–स्त्री १ देवभक्ति पहा २ गावदेवळाचा वार्षिक उत्सव ३ देवाला कौल लावणें ०स[illegible] –पु पुण्यभूमि ०स्थान–न १ पुण्यभूमि २ देवाला अर्पण केलेली जमीन किंवा उत्पन्न ३ देवाचें सस्थान

०स्थापन–ना–नस्त्री. देवप्रतिष्ठा पहा. देवस्व–स्त्र–न. देवस्थान अर्थ २ पहा. देवळ–न. देऊळ; मंदिर. [सं. देवालय] देवळची घांट–स्त्री. देऊळघांट पहा. देवळी–स्त्री. १ देवळी पहा. २ लहान देऊळ. देवळी–पु. भावीण; तिची संतति. यांच्याकडे दिवे लावणें, वाद्यें वाजविणें इ० कामें पिढीजात असतात. यांची स्वतंत्र जात मानितात. देवाईल–न. देऊळ. 'वरें जालें तुझें केलें देवाईल। लेकरें वाईल उपेक्षिली।' –तुगा ६५५. देवांगण–न. १ देवळांतील अंगण. २ त्या अंगणांत उभे राहून घ्यावयाची शपथ. 'शून्याचीं देवांगणें। प्रमाणासी।' –अमृ ७.१०२. ३ गंधर्व नगर. ४मिथ्या कल्पना. देवांगना–स्त्री. १स्वर्गांतील अप्सरा. २ भावीण; देवळी; देवदासी. देवागार–न. (काव्य.) देवघर. देवांगें–न. (महानु.) पीतांबर. 'काढिलीं देवांगें चांग रत्नें कनक भरिएले परिएळा।' –धवळे पूर्वार्ध ३९. देवाधर्माचा–वि. देवाधर्मासंबंधीं; पवित्र; धार्मिक (काम, वस्तु, व्यक्ति) देवाधिदेव–पु. १ देवदेव अर्थ २ पहा. २ विष्णु, महादेव. देवानांप्रियः–१ देवाचा लाडका. २ संन्यासी. ३ (ल.) मूर्ख. देवान्न–न. १ देवभात पहा. २ पक्वान्न इ०उत्तम अन्न. 'निंदिती कदान्न इच्छिती देवान्न। पाहाताती मान आदराचा।' –तुगा २८२७. देवापगा–स्त्री. देवनदी; भागीरथी; गंगा. [सं. देव+आपगा] देवापुढचा(पुढें)देव–पु. १ महादेवापुढचा नंदी. २ (ल.) मूर्खशिरोमणी. देवार्चन, देवावाहन, देवोत्थापन–देवता खालीं पहा. 'जनार्दनस्वामी करिती देवार्चन।' –रामदासि २.७२. देवालय–न. देऊळ; मंदिर. देवाज्ञा–स्त्री. (ल.) मृत्यु. (क्रि० होणें; येणें). देवींधर्मीं–क्रिवि. १ देवधर्मामध्यें. 'पाटाची बायको देवींधर्मीं उपयोगी पडत नाहीं.' २ देवधर्माला, मत वैकल्यें किंवा धार्मिक आचारविचार, धार्मिक उपाय, उपचार करून; प्रश्न पाहून. (क्रि० पाहणें, विचारणें). 'हें संकट टळावें म्हणून देवींधर्मीं विचारून पहा.' देवोत्थान–न. चातुर्मास संपल्यावर कार्तिक शुक्ल एकादशीस विष्णूचें जागें होणें आणि उठणें. या एकादशीस प्रबोधिनी एकादशी म्हणतात [सं.]

देवक–न. १ विवाहादि कार्याच्या आरंभीं गणपति, सप्त मातृका वगैरेंचें पूजन करून स्थापना करावयाची असते त्यास म्हणतात. २ शूद्रादिजातींमध्यें विशिष्ट वनस्पति अगर प्राणी यास देवाप्रमाणें जे मानितात त्यास म्हणतात. ३ वनस्पति किंवा जीव या सृष्टवस्तूंपैकीं जेव्हां एखाद्या वस्तूवरून, अमेरिका, आफ्रिका, आस्ट्रेलिया, आशिया वगैरे देशांमधील पुष्कळ रानटी जातींमध्यें एखाद्या खऱ्या किंवा मानलेल्या सजातीयाचें नांव ठेवलें जातें तेव्हां त्या वस्तूस देवक असें म्हणतात. (इं.) टोटेम. (क्रि० बसणें; धरणें). [सं. देव+क=क्षुद्र प्रतिकृति] ०प्रतिष्ठा–स्थापन–स्त्रीन. वरील (देवक अर्थ १)प्रमाणें देवतांची स्थापना व पूजन करणें. देवकोत्थापन–न. विवाह इ० मंगल समारंभ आटोपल्या नंतर करावयाचें सदर देवतांचें विसर्जन.

देवघेव–पुस्त्री. व्यापार; कामधंदा; व्यवहार; व्याजबट्टा. [देणें, घेणें]

देवचें–क्रि. (गो.) उतरणें; खालीं येणें.

देवड–स्त्री. अनुक्रम; परंपरा; रांग; पुनरावृत्ति. (क्रि० लावणें; चालविणें; बसविणें; लागणें; बसणें). ०चाल–स्त्री. जलद व दुडकी चाल (घोड्याची, माणसाची). ०मार–पु. मडीमार; फैर (तोफ, बंदुक इ०ची).

देवडाकाटी–वि. (नंदभाषा) तीस; ३० संख्या.

देवडी–ढी–स्त्री. १ दाराजवळची ओटी; शिपाई, नोकर-चाकर इ० बसण्याजोगी जागा. २ उंबरा. ३ (ल) चौकी; पहारा 'देवढीबराबर सराफखाना।'–ऐपो. २१५. [देहली]

देवडें–ढें–न. वांकडें. देहुडा पहा. 'देवडें पद उभारुन वाहे।' –साव्ह १.७३

देवढा मांडणें–अक्रि. (व.) धामधूम, प्रस्थ माजविणें.

देवढा–वि. १ अधिक. –हेको २ दिडपट. 'अगा देवढी वाढी लाहिजे। तेय मोल देतां न धाइजे।' –ज्ञा १८.५९९.

देवणी, देवतां–स्त्री. (गो.) उतरण्याची, खालीं येण्याची क्रिया.

देवता–स्त्री. १ देव; दैवत; प्रतिमा. २ देवपणा; ईश्वरी सत्ता. ३ इंद्रियांचा अभिमानी ईश्वरांश. उदा० चक्षुरिंद्रियाची देवता सूर्य. देवतार्च(र्जे)न–न. १ देवाची पूजा. २ पूजेचीं उपकरणीं. देवतात्थापन–न. देवतेचें विसर्जन. देवकोत्थापन पहा. ०प्रसाद–पु. देवाचा प्रसाद–कृपा. ०वाहन–न. मूर्तींत देवत्वाची प्रतिष्ठा करणें. [देवता+आवाहन]

देवथांव–न (गो.) भाटीवरील तण. [देव+सं. स्तम्व]

देवन–पु. जुगार; द्यूत. 'देवनकर्ता मजशीं मनुल्य सभांमय कोणगा आहे।' –मोसभा ४.८. [सं. दिव्=द्यूत खेळणें]

देववा–वि. सदोदित देणारा; खर्चीक. याच्या उलट घेववा. [देणें+वा]

देवर–पु. दीर पहा. 'चुके न परिसार्थक श्रम न देवराचा करी।'–केका ८४. [सं. देवर]

देवळी–स्त्री. १ कोनाडा. २ लहान देऊळ (खास देवासाठीं केलेलें, ज्यांत पुजाऱ्यानें सुद्धां उभें राहतां कामा नये असें). ३ भाविणीची संतति. [देव]

देवाईल–इल–न. देऊळ. [सं देवालय]

देवाघेवा–पु. देवघेव पहा.

देवाणघेवाण–न. १ देवघेव; व्यवहार; व्यापार; देण्याघेण्याची क्रिया. २ दसनें वाण; दसनें फेडणें. (फायदा, तोटा,

इ०) ३ थोडें फार देणें किंवा घेणें, थोडीफार सूट देऊन घेतर केलेली तडजोड [देणें घेणें]

देवातपत्र—न भगवगपत्र पहा [दर्शन+पत्र]

देवारणें—न १ (राजा) डोक्यावरचें ओझें टेकण्याकरितां रस्त्याच्या बाजूनें अशा अर्ध्या कोसावर बांधलेला ओटा २ (ल) विश्राम

देवारी—वि मात्र विकणारा [फे]

देवालेखा—पु देवेश्वर पहा [दि]

देविक—दैविक पहा

देवी—स्त्री १ देवाची स्त्री, मुख्यतः दुर्गा किंवा भवानी २ अंगावर मसुरिका, फोडया, विस्फोटक, एक रोग आग्या, कथल्या, चिपळ्या, कांजिण्या, गेंवळ्या, घगन्या, मसुऱ्या, सीतळा असे याचे प्रकार आहेत याच्या प्रतिबंधाकरितां दंडावर टोंचलेली लस यास सुभाराच्या देवी किंवा माता म्हणतात (क्रि० येणें, काढणें कानपणें, टोंचणें) [स] ०चा थाट-पु अंगावर पुष्कळ दाट देवी येणें ०जागविणें-देवीचें एक व्रत, देवीपुढें जागरण करणें म्ह० (बायकी) १ देवी रडते हगना प्रसन्न होयंगे भक्ता=(निंदार्थी) फाजील स्वार्थीपणा २ देवी देवळांत पण नायटे मुलखांत=दुर्गुण किंवा दुष्कृत्यें पुष्कळ लांबवर पसरणें

देवा—स्त्री १ राणी, कुलीन स्त्री २ (ल नाटकांत) स्वतःची स्त्री, पत्नी 'भीम म्हणे देवीला सांगा, ती जरि म्हणेल काढीन।' -मोवन ९ ५९ ३ (गो) घाडीण [स]

देवूळ—न देऊळ [स देवालय]

देव्हड-डा-डे-डें-डीं, देव्हडाचरण—देहुडा, देहुडाचरण पहा

देव्हडा—वि अधिक 'तंव शब्दांकुर वरिपडी। श्रोत्रा वाढी देव्हडा।' -ज्ञा १५ १००

देव्हडें—वि अधिक 'तेथ देव्हडें भोंवन वळसे।' -ज्ञा ७ ७७

देव्हारा—पु १ देवाचें सिंहासन (मूर्ति ठेवण्यासाठीं, लाकडी, रुपेरी इ०) २ (ल) ढोंगाची पूजा ढोंग ३ कळवळ्याचें, भक्तीचें प्रदर्शन करणें [स देवगृह] (वाप्र) फैलावणें, माजणें, वाढणें-एखादी मोठ्या मनुष्याची नस्ती प्रतिष्ठा वाढणें माजविणें, वाढविणें, मांडणें=देवऋषीपणाचें ढोंग करणें **देव्हाऱ्यांत देव नाहींसा होणें**-भीति किंवा आश्चर्यानें मन ठिकाणीं नसणें **देव्हाऱ्यात बसविणें-चढविणें**-अति भक्ति, प्रीति करणें सामाशब्द- **देव्हारघर**-न देवघर देव्हारा ठेवावयाची खोली, जागा [देव्हारा+घर] **देव्हारचौकी**-स्त्री (महानु) देवघरांतील चौरंग 'देव्हारचौकिये विजे कलें। -भाए ५७ **देव्हारें**-न १ देव्हारा अर्थ ३ पहा (क्रि० माडणें, माजविणें) २ जीवर फार प्रीति केली जाते अशी व्यक्ति, वस्तु 'त्या बायकोचें त्यास देव्हारें आहे' ३ जागृत देवपणा (व्यक्तीतील, मनुष्यांतील) (क्रि० माजविणें वाढविणें) 'जेजूरीस जागृत देव्हारें आहे' 'त्याच्या अंगीं देव्हारें आहे'

देश—पु १ प्रांत, प्रदेश, भाषाभेदानें भिन्न झालेला प्रांत 'देशा-सारखा वेष' २ जागा, स्थान 'वृक्षाचे मुळदेशीं खणन केलें म्हणजे अगदेशीहि टवटवी येते' ३ योग्य स्थान, सभोंवतींची परिस्थिति, भूमि 'देश काल पाहून काम करावें' ४ सह्याद्री, बालाघाट कर्नाटक व गोदावरी नदी यांमधील देश ५ (ज्योतिष) चौरस चौरस १०० योजनें यांनीं व्याप्त असा भूभाग ६ परिमाणयुक्त भूमिभाग जसें-देश (महाराष्ट्र कर्नाटक देश इ०) प्रांत (पुणें, वाई प्रांत इ०) या शिवाय सुभा, परगणा, तालुका, जिल्हा, महाल, कसबा, पेठ, पुरा, मौजा समत, तरफ टप्पा, मजरा, मुजरी इ० आणखीहि भूमिभाग आहेत याची माहिती त्या त्या शब्दाखालीं पहाणें [सं दिश्=दाखविणें. तुल० ग्री दिश्, ग्री देइकनुमि, लॅ दिकेरे, गॉ टैहन, प्रा ज झीगभॉन. लिथु डेन्डास=खूण, आर्मे रेशी, लेशवाव (गाव)] (वाप्र) ०घेणें, **आपला देश घेणें**-आपल्या स्वतःच्या कामात लक्ष घालणें **देशाचा पाटा धरचटा होणें**-बेचिराख, ओसाड करणें **देशीं जाणें**-स्वदेशास जाणें (सामाशब्द) ०कार-पु एक राग या रागांत षड्ज, तीव्र ऋषभ तीव्र गांधार, पंचम, तीव्र धैवत हे स्वर लागतात जाति औडुव-औडुव वादी धैवत संवादी गांधार गानसमय दिवसाचा पहिला प्रहर -वि (गो) देशावरचा ०कारण-न देशभक्ति, राजकारण ०कालवस्तुपरिच्छेदरहित-वि काल, स्थळ इ० वस्तूंनें अनिश्चयात्मक अथवा अनिर्वचनीय म्हणून सर्वव्यापी, शाश्वत, अशरीर असें ब्रह्म, आत्मा ईश्वर इ० ०कुळकरण-न देशकुळकर्ण्याचें काम ०कुळकरणी-पु देशपांड्या, महालांतील प्रत्येक गावच्या कुळकर्ण्यांवरील मुख्य वतनदार कुळकर्णी याचें काम कुळकर्ण्यांचा व खोताचा हिशेब तपासण्याचें असतें ०चौगुला-पु देशमुखाच्या हाताखालील अधिकारी ०ठक-वि अस्सल सोदा, महाठक ०त्याग-पु १ देशांतर २ हद्दपारी ०द्रोह-पु स्वदेशाचा विश्वासघात ०द्रोही-वि देशद्रोह करणारा ०धडी-धडीस-क्रिवि देशोदेशीं भीक मागत फिरण्याची स्थिति 'नाना हव्यासाची जोडी। तृष्णा करी देशधडी।' -तुगा ३५० ०धर्म-पु १ देशाचा धर्म २ स्थानिक आचारविचार चालरीत ०पांड्या-ड्ये-पु देशकुळकर्णी पहा ०परिच्छेद रहित-वि (ब्रह्माचें विशेषण) देश, काळ इ० मर्यादेच्या बाहेर। ०भक्त-वि देशाची सेवा करणारा ०भाषा-स्त्री देशाची भाषा बोलण्याची, लोकभाषा ०भाषाज्ञान-न अनेक भाषांचें ज्ञान ०भ्रमण-न निरनिराळ्या देशांत फिरणें, मुशाफरी, पर्यटन प्रवास

०**मर्यादा**–स्त्री १ देशातील आचारविचार, संप्रदाय, नियम, पद्धति २ देशाची सीमा ०**मूख**–पु १ परगण्याचा वतनदार अधिकारी हा परगण्यातील सर्व पाटलांवरील मुख्य असतो २ (विनोदानें) सोनाराचें फुंकणी नामक हत्यार ३ (ल) हुक्का (कारण यास देशात फार चाहतात) ४ बतल (ओतल) मधून पाणी काढण्याचें मडकें ५ (विनोदानें) पिकदाणीसारखा उपयोग करण्याचें मडकें ६ (व) लग्नात आणलेलें मडकें ०**मुखी**–स्त्री १ देशमुखाचें काम किंवा अधिकार २ महालातील नक्त जमा बंदीवर शेकडा सात आणि धान्यावर शेकडा तीन असा कर ०**मुखीण**–स्त्री १ देशमुखाची बायको २ (व) वाकळ, गोधडी ०**लेखक**–पु देशकुळकरणी पहा ०**वटा**–पु हद्दपारी, देशत्याग 'मोक्ष तो पाहातसे वास। रिद्धिसिद्धि देशवटा त्रास।' –तुगा ७२७ ०**वर–वर(ऊर)करी**–देशावर–वरकरी पहा ०**वही**–स्त्री लोकांच्या नावाची यादी, चोपडा 'काळाची देश वही। वाचिता माझें नाव नाहीं' –भाए १११ ०**वत्स**–वि देशी, गैवळ ०**व्यवहार**–पु देशधर्म पहा ०**साया, शाया**–वि माळवी, सोरठी 'आणिक देशशाया सांगडी। कोमी कनकवर्गी।' –दाव २८१ ०**सेविका**–वि १ देशाची सेवा करणारी (स्त्री) २ स्वयंसेविका ०**स्थ**–वि १ ब्राह्मणातील एक पोटजात २ देशात राहणारा ०**स्थी**–वि देशस्थासंबंधीं (व्यवहार इ०) **देशाउर**–देशावर पहा 'तो देशाउरें निघाला।' –पच १ ३९ **देशाचार**–पु देशधर्म पहा, शास्त्रप्रमाण नसताहि एखादे देशामध्यें शिष्टपरंपरेने चालत असलेला आचार **देशाटन**–न देशभ्रमण पहा 'कल्यानें देशाटन पण्डितमैत्री सभेंत संचार' **देशांतर**–न १ परदेश, दुसरा देश, (धर्मसंबंधीं बाबींत) साठ योजनें दूर असणारा अथवा नदी–पर्वतानें तुटक झालेला असा देश हा परका समजला जातो २ याम्योत्तरवृत्तापासून पूर्वेकडील अथवा पश्चिमेकडील अंतर **देशांतरीं जाणें, देशांतर करणें**–प्रवास करणें **देशाधडी–धडीस**–देशोधडी पहा **देशाभिमान**–पु देशाचा अभिमान, स्वराष्ट्राविषयीं तळमळ, प्रेम 'निव्हाळा खरा देशाभिमान म्हणजे आपल्या देशातील लोकांच्या निकृष्टावस्थेचीं कारणें शोधून तन्निवारणार्थ उद्योग करणें' –टिसु १०७ **देशावर**–पु १ देशोदेशीं भीक मागत फिरणें' २ –न अशा रीतीनें मिळविलेली भिक्षा ३ परदेश, परदेशी व्यापाराचा, पेठेचा गाव ४ परदेशी आयात माल ५ परदेशच्या व्यापारी किंमतीसंबंधीं बातम्या **देशावरास–देशावरी जाणें**–१ देशपर्यटन करणें २ देशोदेशीं भिक्षा मागत फिरणें **देशावरकरी–कर**–पु देशोदेशीं भिक्षाटन करणारा माणूस **देशाट्र**–वि (व) देशावरचा, बाहेरच्या शहरातील **देशिक**–पु १ प्रवासी मुसाफर परदेशात फिरणारा २ आत्मज्ञानोपदेशक सद्गुरु ३ समूह थवा 'गेला कष्टी नाहीं अभिचरिक। जा हामीं कोकिळाचा देशिक।' –शिशु ८४३ **देशी**–वि १ घाटावरील देशासंबंधीं. २ (समासात) त्या त्या देशासंबंधीं जसें – पुणेदेशी, एतद्देशी इ० २ मराठी भाषा, देशातील भाषा 'देशियेचेनि नागरपणें।' –ज्ञा १० ४२ ११ ३ **देशीकार**–वि मराठी भाषेच्या आकाराचें, मराठी भाषेमध्यें रचलेलें, बनविलेलें 'कलें ज्ञानदेवें गीते। देशीकार लेणें।' –ज्ञा १० १८०५ [देशी+आकार] **देशी ताल**–ताल पहा **देशीय**–वि देशी अर्थ १ २ पहा **देशी संगीत**–न निरनिराळ्या देशातील लोकांच्या अभिरुचीप्रमाणें प्रचलित असलेलें संगीत गान पहा **देशोधडी–धडीस–देशोधडी, धडीस**–क्रिवि देशधडी पहा

देस—पु १ देश अर्थ १ पहा प्रदेश, प्रांत 'शिरपळ सुपे देस।' –ऐपो ९ २ तुच्छतादर्शक शिवी. –शास्त्रीको ३ एक राग. ह्या रागात षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात आरोहात गांधार व धैवत स्वर वर्ज्य जाति औडुव–संपूर्ण वादी ऋषभ संवादी पंचम गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर [सं देश] ०**क**–पु पिढीजात वतनदार, सरकारी अधिकारी, प्राय देशमुख ०**कत–की**–नस्त्री देसकाचें काम, अधिकार; देसाईपणाचा हक्क 'कंगल प्रांताची पूर्वी देसकत होती ..' –मराचिथोरा ४१ ०**कू**–(महानु) समूह 'आईकैल श्रोतयाचा देसकू।' –भाए १६ ०**गौड**–पु एक राग ह्यात षड्ज, कोमल ऋषभ, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात गांधार व मध्यम स्वर वर्ज्य जाति औडुव–औडुव वादी धैवत, संवादी ऋषभ गानसमय प्रातःकाळ ०**धड**–स्त्री देशत्याग करण्यासारखी विपत्ति ०**धूळ**–स्त्री अतिशय विपन्नावस्था पूर्ण कंगाली, दुःख ०**घट–देशाट, देसाळी**–वि घाटावरील, देशावरील मनुष्य, प्राणी यांच्यासंबंधीं ०**वटा**–पु १ देशाटण मुसाफरी, प्रवास; देशांतर 'कीं मानिला प्रभुमनें ता दसवटाहि उत्सव नवासा।' –मोवन १० ७० २ हकालपट्टी, हद्दपारी 'दु:खाम ता देसवटाच द्यावा' –अकक २ –हरिराजकृत मुद्गलाचार्य विरचित रामायणाचें भाषांतर १०० **देसाई–य**–पु देशमुखासारखा परगण्याचा वतनदार अधिकारी (व) देशमुख–देशपांड्याच वडील मुलास टोपण नाव **देसी**–पु एक राग ह्या रागात षड्ज तीव्र ऋषभ कोमल गांधार, कोमल मध्यम पंचम, कोमल धैवत कोमल निषाद हे स्वर लागतात आरोहात गांधार व धैवत वर्ज्य जाति औडुवसंपूर्ण वादी षड्ज संवादी पंचम गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर **देसूर**–पु मामलत एक पाट तात हा खानदेश जिल्ह्यात आहे –अस्तू ४७ **देसुरी**–वि देशावरील दिवसाचा गांधार गाणार पहा 'मार्ग अति देसुरी …' –राहरुदे शिवरामायणा २०८ **देसाधडा देसोधडीस**–देशोधडी इ० पहा

देसोटा—पु (व) इनामपट्टी, खो देशवग पहा

देस्त—न (गो) चित्ता, वळण देख पहा

देस्संदेत—पु (गा) वशज, पर्तुगीज व देशी स्त्रिस्ती यांच्यामधील मिश्र विवाहापासून निर्माण झालेल्या गोव्यातील युरेशियन वर्गास पोर्तुगीजांच वशज या अर्थाने हे नाव रूढ आहे [पार्तु ई डिमेंडट]

देह—पु शरीर, काया, अग 'नोळखने म्या धरला हातीं। देहा दीप माया लाविली वाती।' –तुगा ३६८ [स] (वाप्र) **०उगाळणें**–(चाकरी इ० कामीं) शरीर झिजविणें **०कारणीं लावणें**–एखाद्याच्या कार्याकरिता स्वदेह खर्च करणें, कामास लावणें **०टाकणें-ठेवणें-सोडणें** मरणें **०लोटणें**-मूर्च्छा येणें **देहात असून विदेही**–जीवन्मुक्त **देहात उजेड पडणें**–अपराधाबद्दल शिक्षा भोगल्याने पश्चात्ताप होणें **देहावर असणें**–शुद्धीत असणें **देहावर-गाणें-गीत-अभग-पद-लावणी-कवन**–दोन अर्थांचें वाक्य याचा उत्तानार्थ शरीर विषयक असतो व गूढार्थ आत्मा किंवा ब्रह्म यासबधीं असतो **देहावर नसणें**–मन ठिकाणावर नसणें **देहावर येणें**–१ शुद्धीवर येणें 'देहावरी येये म्हणती।' –गुच ५३६ २ रानगी खोडया अथवा बवद चाली टाकून देणें **देहीं देवपण दाखविणें-आणणें-येणें**–(एखाद्यानें) मनुष्यरूपी असूनहि, याच जड देहावस्थेत आपल्यात दैविक आत्मीय सत्याचें ज्ञान किंवा ब्रह्मज्ञान आहे अशी लोकांस प्रचीति आणून देणें म्ह० देह वा पातयत् अर्थ वा साधयत=प्राण तरी जावा किंवा ध्येय तरी साध्य करावें सामा शब्द– **०खड**–न साडेतीन हाताचें शरीर 'जें देहखडा नाम आत्मा।' –ज्ञा १८ ५६७ **०त्याग**–पु मरण **०त्रय**–न स्थूल लिंग व कारण या तीन प्रकारचा देह 'तैसें ज्ञानाग्नि जाळिले। देहत्रयीं निरसलें।' **०दड-दडन**–पुन तपानें कलेलें देहाचें सयमन २ फाशीची शिक्षा **०दृष्टि** स्त्री मानवी दृष्टि उदा० 'देहदृष्टीनें पाहिला असता प्रपच सत्य दिसतो' **०द्वय**–न स्थूल आणि सूक्ष्म देह **०धर्म**–पु शरीराचीं कृत्रिम व नैसर्गिक कामें मलमूत्रविसर्जन इ० **देह धर्माचें करणें**–शौचास जाणें **देहधारी**–वि शरीरी मूर्तिमान् **०पात-प्रयाण**–पु शरीराचें पतन, मरण देहावसान 'आणि नियता अतःकरणीं। तू जाणि जसी देहप्रयाणीं।' –ज्ञा ८५ **०प्रारब्ध**–न नशीबाचा भोग शरीरभोग **०बुद्धि-भाव**–स्त्रीपु १ जीवबुद्धि देहावरील आसक्ति, अहभाव मीपणा यांच्या उलट आत्मबुद्धि २ (काव्य) चित्ताची सावधानता देहाभिमान देहतादात्म्य **०बुद्धि राहणें**–(व) धडगत रहाणें **०भान** न चित्तशुद्धि स्वतःची जाणीव, चित्तानुसधान मन ठिकाणावर असणें शात असणें, विश्वशक्ति असणें (क्रि० असणें, येणें, विसरणें, जाणें) **०भाव**–पु देहाभिमान देहबुद्धि पहा **०यात्रा**–स्त्री १ देहाचा चरितार्थ, उपजीविका (क्रि० चालणें, होणें, निभणें) २ आयुष्य, जीवन क्रम (क्रि० सपणें=मरणें) **०वान**–वि देहधारी पहा **०विसर्जन**–न देहत्याग पहा **०शुद्धि**–स्त्री १ प्रायश्चित्तानें शरीराची शुद्धता करणें २ देहभान पहा **०सकल्प**–पु प्राण पणास लावून काम करणें, निकराचा प्रयत्न **०संग**–पु देहाचा अहकार **०स्वभाव**–पु १ देहधर्म १ पहा २ मनुष्याचा नैसर्गिक स्वभाव, जन्मप्रकृति वागण्याची पद्धत **देहडा**–पु देह 'पुरला साटीं देहाडा। ऐसें न म्हणे न म्हणे मूढा।' –तुगा २६८४ **देहात**–पु मृत्यु **देहात प्रायश्चित्त**–न मृत्युदड **देहातर**–न दुसरा जन्म किंवा दुसरा जन्म घेणें, परकाया प्रवेश, एका देहातून दुसऱ्या देहात प्रवेश करणें **देहातीत**–वि देहाच्या पलीकडे, अदेह झालेला **देहात्मवाद-दृष्टि**–पुस्त्री अनात्मवाद जडवाद, देहालाच आत्मा मानणें **देहात्मवादी-दृष्टा**–वि जडवादी **देहात्यय**–पु देहत्याग **देहादिक कर्में** नअव १ देहधर्म पहा 'देहादिक कर्में अभिमान वाढे। तया मी कें जोडे नारायण।' २ दया, माया, प्रीति इ० मनाच्या वृत्ती **देहाभिमान, देहाहकार**–पु शरीराचा अभिमान **देहाभिमानी, देहाहकारी**–वि देहाभिमान धारण करणारा **देहावसान**–न मृत्यु **देही**–वि १ देहासबधीं २ देहधारी पहा –पु देहात राहणारा जीवात्मा 'हें रजोगुणाचें दारुण। देही देहिंयासी बधन।' –ज्ञा १४ १७३ **देहे-दड-बुद्धि-भान-शुद्धि-स्वभाव**–देहदड-बुद्धि इ० पहा 'ज्ञात्यासी आणि निकिलें। देहबुद्धीनें।' –दा १९ ४ २६

देह—पु दिवस 'देह बोलवा इच्छु न चरे। तरी तिमिर न शिरे। जें दहाचें आधारें। चर्मचक्षुसीं।' –ज्ञा ८ ८९ [स दिवस]

देह देहे—पु गाव 'मसुर परगण्याची दसमुखी देह सत्तावन आपले वडील करीत होते' –इम ३३ 'एकूण तेवीस देह येथील' –वाडसमा ६ ११४ [फा दिह्] **देहे-व-देह**–गावोगाव 'देह व देह लावणी करील' –रा १६ ४२. **देहाय, देहेहाय, देहये**–पुअव १ गावें, गावगना 'जकायती बदरें व देहाय परगणे मजकूरचें वतन करार करून दिलें असे' –वाडबाबा १ १२ **०झाडा-पत्रक-बारझाडा-बाकी-वसूल**–देह झाडा इ० पहा **देहझाडा-पट्टी**–स्त्री, सहगावचें नोंदपत्रक **देहवार**–क्रिवि गाववार **देहेवार झाडा-पत्रक**–पुन देहझाडा पहा या प्रमाणें इतर समासिक शब्द देहवार-इनार-पट-जमाबदी-बाकी-वसूल इ०

देहगा, देहनगा—स्त्री देणगी पहा 'बक्षिसें आणि देहनगी' –भाइ १८३४ –राव्य ८ ८८ 'देहनगी कापड धर्मादाय' –भाइ १० ३ ११८ 'धर्मादाव देहनगी' –रा ६ ३१९ [स दा]

देहलज—स्त्री (व) देवडी [देहली]

देहली—स्त्री दार देवडी पहा 'बीजें वरिता देहली। पवित्र बीजे'–क ६० 'जे शोभवी प्रत्यह देहलीला'–सारद १५९ [स] ०दीप–पु दारात लावलेला दिवा ०दीपन्याय–पु (ज्याप्रमाणें उंबऱ्यातील दिवा ओटीवर आणि घरात सारखा प्रकाश देतो त्याप्रमाणें) भाषणाचा एखादा भाग मागच्या व पुढच्या भाषणास सारखाच लागू पडतो तेव्हा हा न्याय योजितात

देहुडा—वि वाकडा, वक्र यास वाकडा हा शब्द जोड तात म्हणजे द्विरुक्ति होते [दीड] ०चरण–वि एका पायावर भार घेऊन उभें राहून दुसऱ्या पायाचें पाऊल उचलून त्या पायावर टेकिलें असता वक्र होणारा पाय 'देहुडा चरण वाजवीतो वेणू। गोपीका रमणू स्वामी माझा।'

देहुडी—स्त्री देवडी [स देहली] ०वान्–पु द्वारपाळ देवडीवाला

दैत—वि (व) अतिशय धीमा चेंगट, आळशी

दैत्य—न भारतीय पुराणग्रथातील एक वश, जात, दितीची प्रजा, देवाचे प्रतिपक्षी, दानव, असुर, राक्षस [स] ०युग–पु दैत्यांचें युग ब्रह्मदेवाचीं बारा हजार वर्षे किंवा मनुष्याचीं चार युगें दैत्याशी वि ज्याच्या शरीरामध्यें, हाडींमासीं, रक्तामध्यें राक्षसी अंश आहे असा क्रूर, रानटी, असस्कृत, पशुवृत्तीचा

दैदीप्यमान—वि देदीप्यमान पहा

दैन, दैनिक—वि १ दिवस सबधी २ रोजचा, नित्याचा [स दिन] **दैनदिनगति**–स्त्री आपल्या आसासभोंवती पृथ्वीची रोजची प्रदक्षिणा, ही चोवीस तासात होते [स] **दैनदिनप्रलय–कल्पान्त**–पु ब्रह्मदेवाच्या प्रत्येक दिवसाच्या शेवटीं होणारा जगाचा प्रलय (ब्रह्मदेवाचा दिवस=चेचाळीस कोटि वीस लक्ष वर्षे) 'जो याचा दिनात। तोचि दैनदिनकल्पात। तैं ब्रह्म माय अत। सहेरे लोकत्रय।' [म]

दैन—न दैन्य पहा (क्रि० भोगणें, सोसणें) [स] ०भाक्या–वि गयावया, प्रार्थना करणारा, रड गाणारा (भिकारी) ०वाणा दैन्यवाणा–वि कींव येण्यासारखा, लीन, दीनवाणा **दैना**–स्त्री दैन्य दुर्दशा, दशा, अपेष्टा, हाल फजीती 'मामी दैना होणार भारी। ह्यास्तव ससारीं वाचलें।' [स दैन] **दैना करणें**–(स्वत चे, दुसऱ्याचे) हाल करणें, दुःख देणें, भागणें **दैना मांडणें–सांगणें–दाखविणें**–आपली निकृष्ट स्थिति एखाद्यास समजावून देणें, याचना करणें, गयावया प्रार्थना करणें

दैनिक—वि १ दररोजचें (काम इ०) दैन पहा २ दररोज निघणारें (वर्तमानपत्र) प्रेस ॲक्टान्वयें स्वराज्य दैनिका जवळ दोन हजाराचा जामीन सरकारनें मागितला'–क १७ ६ ३० [स]

दैन्य—न १ गरीबीमुळें आलेला दीनपणा, प्रतिकूल परिस्थिति, गरीबी २ हीनपणा हलकेपणा, उणेपणा 'दे शैव वैष्णवाला वीं वैष्णव जेवि दैन्य शैवाला।'–मोभीष्म ५।३४ [स] ०करणें–भीक मागणें 'मग निदैव निघे फिरोनी। दैन्यचि करू।'–ज्ञा ९ ३११ ०प्रदर्शन–न १ लोकापुढें दीनपणा माडणें, दाखविणें २ आपली दु स्थिति दाखवून याचना करणें (क्रि० करणें)

दैन्यार—पु (गो) सैन्यसमूह

दैयर—पु एक पक्षी

दैर्घ्य—न दीर्घता, लाबी [स]

दैव—न १ नशीब प्रारब्ध, विधिघटना २ जातपचायत–मगा, जमात स्वजातीय लोक [स] (वाप्र) ०उघडणें–उपटणें–खुलणें–भरभराट होणें, सुखाची प्राप्ति होणें, चागली ग्रहदशा येणें ०उभें राहणें–दैवाचा जोर होणें, प्रश्नाचा परिणाम घडणें, नशीबानें अकस्मात् सुखदु खाचा प्रसग येणें ०काढणें, दैवास चढणें–भरभराट होणें, पुढें येणें **दैवणें** भाग्यवान् होणें, उत्कर्षास चढणें 'वानू लाधलें ते दुणेन थावें। दैवलें दैव।'–ज्ञा १६ ३१ ०फिरणें–नशीब प्रथम चागलें असता वाईट स्थिति होणें वाईट दिवस येणें **दैवाची परीक्षा करणें–पाहणें**–एखाद्या गोष्टींत पडलें असता धोका आहे असें समजूनहि ती गोष्ट करण्याचें साहस करणें, प्रयत्न करून पाहणें **दैव ज्याच्या नावानें हाका मारणें**–नशीबाला दोष लावणें **दैवातून उतरणें**–नष्ट होणें, नामशेष होणें (माणूस, वस्तु) **दैवानें उचल करणें–यारी येणें–हात देणें**–नशीबानें मदत करणें **दैवानें उपट खाणें**–(दैव) पराकाष्ठेचें अनुकूल होणें **दैवानें ओढ घेणें, दैव ओढवणें**–वाईट (नुकसानीची) गोष्ट करण्याकडे प्रवृत्ति होणें **दैवानें धाव घेणें–करणें**–चागल्या किंवा वाईट गोष्टीकडे अकारण प्रवृत्ति होणें **दैवानें मागें घेणें–पाहणें–सरणें–हटणें**–नशीब फिरणें **दैवावर हवाला देणें**–नशीबावर सोंपविणें, नशीबावर भिस्त ठेवणें **दैवास येणें**–नशीबीं येणें, दैवानें एखाद्यावर येणें, गुदरणें **दैवास रडणें**–नशीबाच्या नावानें हाका मारणें, प्राक्तनास दोष देणें, दोष लावणें **म्ह०** १ घड कापावर घालून दैवास रडणें २ दैव देतें आणि कर्म नेतें=भाग्यानें झालेला उत्कर्ष कांहीं कुकर्मे नाहींसा होणें ३ मनसा चिंतित कार्यं दैव मन्यत्तु चिंतयत्=मन जें कांहीं एक ठरविलें असता नशीबानें दुसरेंच घडतें सामासशब्द– ०गत–गति–स्त्री दैवगत पहा ०दशा–स्त्री १ नशीब, प्रारब्ध, नशीबाचा फेरा 'जशी दैवदशा असेल तसें घडेल' २ भाग्य किंवा वाईट स्थिति ०प्रश्न–पु फलज्योतिष, भविष्य, भावित सांगणें (क्रि० सागणें, पहाणें, पुसणें, करणें, उतरणें, प्रत्ययास येणें) ०फुटका–वि दुर्दैवी, कमनशीबी ०योग–पु दैवघटित, दैवाचा

अनुकूल किंवा प्रतिकूल लागणे (आकस्मिक अकल्पित गोष्ट घडली असता म्हणतात) दैवयोगें कमन-क्रिवि अकस्मात् यदृच्छ्या, नशीबानें दैवरेषा-स्त्री ललाट रेषा, ब्रह्मलेख (कपाळीं लिहिलेला) प्राक्तन, विधिलिखित ०वश-वि नशीबाच्या आधीन ०वशात्-वशें-क्रिवि दैवयोगेंकरून, दैवगतीमुळें ०वाणी-दववाणी पहा ०वाद-पु मनुष्याचें सुखदुःख, दयाप यश इ० सर्व नशीबावर अवलंबून आहेत असें मत, नशीबावर सर्वस्वी हवाला ठेवण्याचें मत याच्या उलट प्रयत्नवाद ०वादी-वि वरील मताचा, नशीबावर हवाला ठेवणारा ०वान् वि नशीबवान्, भाग्यवान ०विपाक-पु नशीबाचा मेळ ०हत-वि कमनशीबी, अभागी 'दैव हत कुमारी उन्मत्त। अपशब्द बोलत कुत्र्यासी।' 'अहा कैसा मी दैवहत प्राणी' -बालबोध पहिलें पुस्तक ०हीन-वि अभागी, दैवहत ०ज्ञ-वि १ ज्योतिषी, भविष्य सांगणारा, जोशी २ एक ब्राह्मण जात याचा धंदा सोनारीचा दैवागळा, दैवा आगळा-वि (काव्य) थोर नशीबाचा, दैववान् एवढी हान तो दैवाआगळा। म्हणऊनि करीं। -ज्ञा १० ३३२ दैवाचा लेख-पु दैवरेषा पहा 'दैवाचा लेख पाटमोरा। मला अतरला म्हणुनियां तुज ऐसा मोहरा।' -प्रला १५९ दैवाचा-वि नशीबवान् दैवाचा खेळ-पु नशीबाचा खेळ दैवाचा पुतळा-पु नशीबवान्, भाग्यशाली 'जाणें भक्तीचा जिव्हाळा। तोचि दैवाचा पुतळा।' -तुगा ३३१० दैवाचा मापटा-पु कमनशीबी, दुर्दैवी (मोपळा हलका व पोकळ असतो यावरून) दैवाची कहाणी-स्त्री दुर्दैवाची कथा, गोष्ट दैवाचे ताले-पुअव भाग्य, दैव दैवरेषा ताले पहा 'असे त्याचे दैवाचे ताले कीं कुत्र्यावर नौबत चाले।' [दैव+म ताला] दैवात्-क्रिवि यदृच्छेनें, दैवव न दैवाधीन-दैवानुराधी-दैवानुसारी-प्रधान-दैववश पहा दैवावरचा खेळ-पु रत्न कल्यानंतर नशीबाच्या हवाल्यावर टाकलेली गोष्ट

दैव—वि देवापासून झालेला, देव संबंधीं दैविक दैवी [स देव] ०वाणी-स्त्री १ संस्कृत भाषा देववाणी २ आकाशवाणी ०विवाह-पु लग्नाच्या आठ प्रकारांपैकीं एक, अग्निविवाह पहा सालंकृत कन्यादान करणें

दैवत—न १ देव, देवता २ (ल) अत्यंत लाडका, आवडता माणूस, पदार्थ ३ पूज्य, वस्तु देवतुल्य गोष्ट [स]

दैवर—पु दव, दहिंवर [दहिंवर] ०णें-दवानें भिजणें

दैविक—न भाग्य, नशीब -वि १ नशीबासंबंधीं २ देवापासून झालेला, देवाचा, देवतसंबंधीं, दैवी [स दैव]

दैवी—स्त्री मंत्र तंत्र, प्रार्थना इ० कानीं रोग इ० वर उपचार करण्याचा प्रकार पद्धति -वि देवासंबंधीं,दैविक पहा याच्या उलट मानुषी, आसुरी [स] ०संपत्ति-स्त्री सात्त्विक स्वभाव, वृत्ति, दया, अनुकंपा इ० गुण ०सृष्टि-स्त्री ब्रह्मदेवानें निर्माण केलेलें जग याच्या उलट विश्वामित्रसृष्टि

दैशिक—वि प्रादेशिक, देशविषयक, देशासंबंधीं, प्रांतिक, राष्ट्रीय, स्थानिक इ० [सं]

दैष्टिक—वि १ प्रारब्धवादी २ दैवासंबंधीं [स] ०वाद-पु प्रारब्धवाद, दैववाद ०वादी-वि दैववादी

दैहिक—वि देहासंबंधीं, शारीरिक, कायिक [स]

दो-दों—वि दोन 'मुळीं कल्पना दों रूपें तेचि जाली।' -दास १७२ 'दों दिवसाची तनु हे साची।' -राला ८५ [स द्वि, प्रा दि दो]

दोआब—पु दोन नद्यांच्या मधील प्रदेश, अंतर्वेदी दुआब पहा [स द्वि+आप, हिं दो+आब]

दोकडा—पु १ दुगाणी, अर्धा पैसा २ (मोत्याच्या वजनामध्यें) एकचतुर्थभराचा दव ३ (सावकारीमध्यें व्याजाचा हिशेब करताना) एकशेंभरास रुपया किंवा ८० कन्च्या गुजराथेंत एक रुपयाला १०० दोकडे असें प्रमाण आहे पव आणि कन्वर्थ १६ पहा

दोकडी—स्त्री (गो) लहान पाय [गो दोंको=पाय]

दोख—पु. दोष, टपका, न्यून 'ऐसें जाणताही दोख। अव्हेरूं ना।' -ज्ञा १२६३ [स दोष, हिं दोख]

दोखाड—स्त्री (व) उणीव, तोटा 'यदा जवारी चौ दोखाड येणार' [दोख+आड प्रत्यय, तुल० म दुष्काळ]

दोगला—वि १ मिश्र जातीचा, लेकवळा २ (ना) दुतोंड्या, अविश्वासु [फा दाग्‌ल्, दोग्ला=दुफ्ल्ज]

दोंगुळी—स्त्री (गो) लहान डोंगर [डोंगर]

दोघे, दोघी-घ्या दोघें-घीं—पुस्त्रीनअव दोन, दोनजण (विशेषत सजीव प्राण्यांविषयीं, त्यांतल्यात्यांत माणसांविषयीं उपयोग करितात) [स द्वि, प्रा दो प्रा दे दोअग=जोडी] म्ह० दोघांचें भांडण तिसऱ्याचा लाभ दोघुलेपण-न १ दोघांमधील प्रेम; एकरूपता 'हा दाटीवेन्हीं वियोगभेडें। जें वाळ तरि जगा येवढें। वियालीं परी न मोडे। दोघुलेपण।' -अमृ १६ २ द्वैत

दोचौ—वि दोनचार 'दोचौं दिवसात किल्लाही घतला' -भ व २७

दो टप्यानें घड—वि बळकट, धडधाकड

दोटा—पु (व) बाभूळ वगैरे झाडांच्या काट्यांचें एक परिमाण सात काट्यांचा एक दोटा

दोड—वि (अशिष्ट) द्वाड, खोडकर खट्याळ [द्वाड अप]

दोड-डा—पु १ (राजा) कापसाचें बोंड आणि पक्वहंचा दोडा।' -अमृ ७ २६३ २ बलदोडा ३ कच्चें फळ 'बर्थ्याविण तुटें दोड। मान सुख इच्छी भाड। -तुगा २८७७ ४ इवरी, रुई किंवा मांदार यांचें फळ 'दाडा अंबतरुच्या अमृतफलस्वाद दाविनो थोडा।' -मोकृष्ण ८७ ३४ ५ अफूचें बोंड -कृषि ४५८

दोंड—न (व) बाजरीचें कणीस

दोडका—पु १ एक जातीचें भात २ दोडकीचें फळ, शिराळें यांच्यातील कडू जातीचा औषधांत उपयोग होतो 'शाकांत प्रवर जेंवि पथ्यहि तैंवि न दोडकें चव दे।' —माविराट ५४७, [का दोड्ड+काई] **दोडकी**—स्त्री दोडक्याचा वेल **दोडकें भात**—न दोडका जातीचें भात

दोडी—स्त्री हरणदोडी, एक वनस्पति

दोड्डाचार्य—पु दुड्डाचार्य पहा

दोण दोणी—स्त्री १ गुरांना पाणी पाजण्याची कुंडी, टाकें २ (अशिष्ट) दोणा, मोठें पोट, दोंद (क्रि० भरणें, ठासणें, दाटणें, रिकामें होणें) ३ (कु) द्रोणाच्या आकाराची लहान होडी, होडगें ४ (गो) द्रोण [स द्रोण, प्रा दोणी] **दोणगें**—न लहान दोण, लाकडी डोणी

दोणा—पु १ दोंद मोठें पोट दोण अर्थ २ पहा २ द्रोण [दोण]

दोतुकी-तूक—वि (संगीत) गायनांत ज्याला अस्ताई व अंतरा हीं आहेत, पण आभोग नाहीं असें दोन अवयवांचें ध्रुपद —शर

दोंद—वि, १ मोठें, वाढलेलें पोट (क्रि० येणें, वाढणें, झडणें) 'तो उत्सव दोंदीं न ब्रह्मांडसमीं धरें, किती वदों दीन।' —मोकृष्ण ४८ ८ जैसा दोंदीपोंदी गुर्जर देखे चिप्र सुरम्यातें।' —मो २ (ल) एकदम मिळालेली संपत्ति लौकिक, दर्जा, बढती इ० (क्रि० वाढणें) [स तुंद फा—तुंदी, प्रा, हिं प तोंद गु दुंद] **दोंद येणें**—१ तृप्ति होणें. २ पोट वाढणें, मोठें पोट होणें **दोंदावर दोंद येणें**—भरून वाहाणें पुरावर पूर येणें (संपत्तीचे पाट) म्ह० आईनीचे (किंवा सासवेचे) दोंदावर बाईजी (किंवा जावई) उदार **दोंदिल**—न दोंद, मोठें पोट **दोंदाळ, दोंदी दोंदाल दोंद्या**—वि ढेरपोट्या मोठ्या पोटाचा तुंदिल पहा 'आहारें दोंदिलु। जाला साता।' —ज्ञा ७ १६८

दों-दाल—तुंदिल-दील पहा

दोन—वि १ ही संख्या विभक्तिप्रत्यय लागण्यापूर्वी याचें दोहों असें रूप होतें जसें— दोहोंस, दोहोंनीं [स द्वि, प्रा दुवे, प प्रेंपि दुइ भी दुयी, लॅ दुओ गॉ त्वोस् अँसॅ त्वि, स्ला दुव लिथु दु हिब्रू द, दो, दि] ०**जिवाचा निवाडा होणें**—गुरुरूप याळत होणें हातींपायीं सुटणें ०**डोळे शेजारी भेट नाहीं संसारी**—अवळ जवळ राहात असून ज्यांच्या गांठी क्वचित् पडतात त्यांसी म्हणणें ०**डोळ्याची भीड**—समोर असे तोंवरच फक्त नेमःधरपाणी प्रेम ०**दिवस**—थोडे दिवस कांहीं काळ म्ह० १ दोन दिवस सासूचे दोन दिवस सुनेचे=प्रत्येकाला चांगले दिवस येतात ०**दिवसाचा**—थोडे दिवस टिकणारा, हंगामी, अशाश्वत (नोकरी, संपत्ति अधिकार इ०) ०**वाटें स्वर्ग उरणें**—अतिशय गर्वे वाहणें ०**हाताचे चार हात होणें**—लग्न होणें ०**तोंड्या-बारी-ठोल्या-मान्या**—दुतोंड्या इ० पहा ०**प्रहर**—पु मध्यान्ह, दुपार पहा ०**प्रहरची काळजी**—पोटापाण्याची चिंता **दोना-न्हा**—वि दोन हि 'दोनी वरुषें झुंडी मारिली।' —दा ३ ४ १६ [स द्वौनि] म्ह० दोन्ही दरडीवर (काठावर) हात ठेवणें, टेकणें=दुटप्पीपणा **दोन्हीसांज**—क्रिवि (सकाळीं व संध्याकाळीं) जेवणाच्या दोन्ही वेळेस, वेळेकरितां

दोपण—न द्वैत, भिन्नपणा [दो=दोन+पण]

दोबराद, दोब्राद—वि (गो) दुप्पट, दुबार [स द्विवार पोर्तु दोब्रो]

दोब्राद—न (गो) नारळाच्या झाडाचें उंची मद्य (विवड्या-प्रमाणें) [पोर्तु दोब्रोदा]

दोभ—पु (कु) आभाळ सड [सं दुह् म दुभणें?]

दोमदोम—उद्गा दावलमल पीराचे भक्त अथवा मुसलमान फकीर यांचा भिक्षा मागण्याच्यावेळचा सवालाचा शब्द दम दम दमसाहेब, असेंहि म्हणतात [ध्व] ०**करीत फिरणें-जाणें**—दारोदार देशोदेशीं भिक्षा मागत फिरणें भीक मागणें

दोमूख—न (गो) संगम [दो=दोन+मुख]

दोय—स्त्री १ (गो) करवटीची पळी, डाव २ डोकें डोई डोय पहा

दोर—पु १ काथ्या, वाक, अंबाडी, ताग इत्यादि झाडांच्या सालीचे लांब तंतू २ (राजा) केळ, अंबाडी भेंडी इ०कांच्या सालीची किंवा तंतूची वळलेली दोरी, ३ (ल) नासलेलें दहीं गूळ इ०मधील तार तार येण्याची अवस्था, चिकटण [स दोरक प्रा द दोर- हिं दोर मेंनि दोरी] **दोगड्याचे दोर काढणारा**—वि युक्तिवान् उद्योगी **दोरक**—पु १ शिवण्याचा दोरा २ दोर अर्थ १ पहा **दोरखड** दोरी [स]० **बस**—पु १ गाडी, मोट इ०ना बांधावयाचा दोर नाडा, धन्दाट. २ बारीक दोरी —न एकत्र बांधलेल्या पुष्कळशा दोऱ्या ०**खंड**—न १ जाड दोर, सोल २ दोराचा तुकडा ३ कालाचा (कळीच्या गाभ्याचा) तंतू ०**खडें**—नअव गलबताचे दोर जाड दोर ०**गुंडा**—पु सालीचें किंवा दोरीचें भेंडोळें (शाकारण्याच्या कामीं उपयोगी) **दोरडें**—न (कों) १ जाड किंवा मोटा दोर दोरखड २ (निंदार्थी) दोराचा तुकडा (वाईट निरुपयोगी दोरामधलीं योजनांत) **दोरणी**—स्त्री, दोरी **दोरत्व**—न दोरपणा, दोर असण्याची स्थिति 'दोरत्व दृष्टि अदळ झालें।' —सिस १ ९७ **दोरचा**—पु १ अंगांत अन्दा जाड रेघा असलेला धनदा कापडाचा एक प्रकार २ (कों) तडा, चीर, भेग, दगड इ०कामध्यें असणारा दोरा **दोरा**—पु १ सूत (शिवण्याचें) बळीव पिळदार सूत २ तडा, भग दोरखा अर्थ २ पहा ३ (ल) लहान भग शिरण 'या निदिरीम

तळ्याचे दोरे आहेत ' ४ (ल) जाड संबंध, आप्तपणा, धागा दोरा ' हे जर आमचे जातीचे असतील तर याचा आमचा कांहीं तरी दोरा असेल ' ' त्या दरबारात आमचा कांहीं दोरा होता म्हणून जाताच पाय शिरकला ' ५ (ल) गुप्त वारस्थान ' इद्रुच लावले सार दोर । ' -ऐपो २५१ ६ नारळाचा विडा, ततु ७ शृंगाणापासुन शिश्नापर्यंतचे सूत्र ८ (पदार्थ इ० च्या) शरीरास लागलेल्या चिंडीचा मार्ग चिंडीच्या सचाराची रेषा ९ गोगलगाई सारख्या चिकट द्रव टाकणाऱ्या प्राण्याची उमटलेली रेषा १० एक प्रकारची वागडी दागिना 'वेगळे नियता पडीन दोरेचुडा।'-तुगा २९५९ ११ (ना) पोटातील आतडी [दोर] ०वजणें-(चाभारी धदा) दोरा, घासणें [वजणें=चोपडणें] दोराघणें-अकि १ दोरा रेषा, शिरा तंड असणें (लाकूड धोंडा, मोती इ०मध्यें) २ दोराळ, चिकाळ होणें ततु सुटणें (नासलेल्या पदार्थ, तिंबलेली कणीक इ० मध्यें) दोराळ-वि (राना) दोरेमय, ततुमय (गरा, दहीं इ०) दोरी-स्त्री १ बारीक दोर २ जमीन मोजणीचें एक परि माण २० परतन ८० किंवा १२० विघे ३ एक लहान मासा ४ (सोनारी-सुतारी धदा) चाचा एकअष्टमांश भाग सूत [दोर] ०सैल देणें-सोडणें-ढिली धरणें-लगाम, ताबा, नियम इ० ढिला करणें, स्वतंत्रता देणें ०सूत-क्रिवि सरळ, ओळंब्यात, सरळ रेषेंत (क्रि० जाणें, असणें) ' हा मार्ग येथून दोरीसूत पुण्यास जातो '

दोर्दंड—पु (काव्य) बाहुदंड, भुजदंड, खांद्यापासुन कोपरा पर्यंतचा हात [स दोस्=बाहु+दंड]

दोल्हणा—पु टोमणा, आळ ' तव तो हरि म्हणे निजां गेले वो । इह नीच का देसील दोल्हणे वो । ' -तुगा १४१ [स दोलनम्]

दोला—पु १ झोंपाळा, झुला झोका २ डोली [स] ०यंत्र-न (वैद्यक) तेल रस काढण्याचें यंत्र दोलयात्रा-स्त्री देवाला दोलांत बसवून काढलेली मिरवणूक दोलायमान-वि १ हलणारें डोलणारें ' शिरःकंपामुळें कर्णभूषणें दोलायमान होतात ' २ डळमळीत घुटमळणारें चचल (चित्त)

दो —पु (गो) फार पातळ कागद

दोवल्यों—पु (गो) १ हवली २ एक वनस्पति ०करणें-धडबड करणें

दोशिण—स्त्री (गो) जास्वद

दोशीं—विक्रिवि (गो) दोहों बाजूनीं; द्विधा [दो]

दोष—पु. १ वैगुण्य न्यून खोड उणीव (माणूस, जना वर वस्तु यांतील) २ पाप; अपराध कायदा मोडणें दूषणीयता निंद्यता ३ (वैद्यक) शरीरांतील रसाचा क्षोभ, वातपित्तादि विकार, व्याधि, रोग 'सद्वैद्यें जैसे दोषा । अगलीना । ' -ज्ञा १६ ४२ ४ लेख, भाषण यांतील व्यंग याचे तीन प्रकार आहेत-पद (शब्द) दोष, अर्थ दोष व वाक्यदोष [स] ०उडणें-आरोप टपका नाहीसा होणें ०देणें-काढणें-आणणें-लावणें-ठेवणें-व्यंग काढणें, बोल लावणें वाईट म्हणणें, आरोप करणें दोषणें-उक्रि दोष देणें, नावें ठेवणें नामाशब्द- ०दृष्टि-स्त्री छिद्रान्वेषण; केवळ दोषच पाहण्याची दृष्टि -वि दोषदृष्टीनें पाहणारा ०वारण-न दोष दूर करणें दोषादोष-पु दोष देणें न देणें, नियता आणि अनियता ' जेथें सर्वत्र एकमारखें अज्ञान आहेत तेथें दोषादोषाचा विचार कोठला ? ' दोषानुवाद-पु चहाडखोरी दुसऱ्याचे दोष बाहेर काढणें सांगणें दोषारोप-पु १ एखाद्यावर दोष लागू करणें, दोष देणें २ आरोप आळ दोषी-वि १ अपराधी गुन्हेगार २ उणीव, दोष असलेला

दोषा—स्त्री (काव्य) रात्र ' दोषा प्रवर्तली सबळ । ब्रह्मांड करंडा भरलें काजळ । ' -क्रिवि रात्रीं [स]

दोस—पु (गो) गोड आंबा -शिली २ ३५ [पोर्तु]

दोसीमा—स्त्री घोड्याच्या छातीवर मध्यभागीं असलेली दुसऱ्या रंगाची रेघ -अश्व १ १०१

दोस्त, दोस्तदार—वि १ मित्र, स्नेही २ (ल) प्रियकर; यार [फा दोस्त, दोस्त्-दार] ०दारी, दोस्ताई, दोस्ती-स्त्री १ मैत्री, दोस्तपणा २ (ल) अनीतीचें, अधर्म्य प्रेम, पापी प्रेम

दोह, दोहन—पुन दूध काढणें; दोहण्याचा व्यापार [सं दुह्] दोहणें-उक्रि दूध, धार काढणें ' टाकून धेनू गृहवास दोहे । ' -सारुह १ ६४ दोहनीय-वि दूध काढण्यास योग्य दुभती दोहवा-पु दूधदुभतें ' मंजुळ वेणु वाहे लुब्धल्या धेनुवा । नंदा घरीं दोहवा पूर्ण वाहे । -निवृत्तिनाथगाथा ५९

दोहडावणें—अकि निरोप देणें, दवडणें धाडणें ' वरना टकी चादरा देऊनु दोहडावले ' -दम ७ [दवडणें ?]

दोहद—न १ गरोदर स्त्रीची इच्छा वासना डोहाळा 'दोहद वैसा सुंदरि सांग तुझें काय इच्छितें रवान।'-मोभद्ररामायण, उत्तरकांड २३३ २ (ल) झाडांना बहर यण्यापूर्वीची स्थिति, त्याची मनीषा यांछा ' अशोकास स्त्रियांचा पादाघात हें दोहद आहे आणि बकुळास दोहद मद्याची गुळणी ' [स]

दोहरा, दोहा, दोहोरा—पु हिंदुस्थानी काव्यांतील एक छंद कविताजाति [हिं]

दोही—स्त्री १ द्वाही दवंडी, जाहीर घोषणा ' अब्दाली याणें तेमुरशा बसविला त्याची दोही फिरविली ' -रा १ २५५ २ खबर, बातमी 'त्यानें कचेरीत येऊन दोही दिली ' -रा १५ १०७ ३ शपथ ' बाईची व आमची चित्त शुद्ध नाहीं यामुळें आम्ही दोही दिली ' -रा ६ ११६ [अर दुआई]

दाहीं दाहा—वि (काव्य) दोन [स द्वि] **दोहींघरचा पाहुणा उपाशी**—दोन्ही डगरींवर हात ठेवणारा पन्तो, फसतो या अर्थी **दोहीपरती लग्न**–न (ना) स्वत च दोन्ही पक्षाचा खर्च करून केलेलें लग्न **दाहींसाज**–क्रिवि दोन्हीसाज पहा [दोन+साज] **दोहो जिवांचा, दोहो जिवांचें माणूस**–स्त्रीन गर्भार स्त्री **दोहो टक्यानें धड**–वि बळकट दणगट **दाहोत्रा**–पु दरमहा दरशेकडा दोन दरानें व्याज **दाहा बापाचा**–वि १ व्यभिचारी मातेचा, जारज अकुलीन २ श्वामुष्यायण

दाहील्ला—वि (व) द्रोह करणारा [स द्रोह प्रा दोह]

दाहेरा—वि दुहेरी [हिं] ॰**पट्ट**–पु *(कुस्ती) जोडीदाराच्या दोन्ही गुडघ्याच्या खवगींत हात घालून आपलें डोकें पोटास टेकून जोडीदारास एकदम आपटणें [दुहेरी+पटकणें]

दाहो माडवाचा वन्हाडी—पु १ वधू व वर या दोन्ही पक्षामध्यें सारखाच वावरणारा मध्यें लुडबुड करणारा २ (निंदार्थी) लग्न आणि और्ध्वदेहिक या दोहोंमध्यें सारखाच भाग घेणारा ३ (ल) ज्याला त्याचें स्वत चें काहीं तत्त्व, मत नाहीं असा

दौड—स्त्री १ दवडणें, दुडकी, धाव (क्रि॰ मारणें) २ लष्करी चाल, स्वारी मोहीम ३ दौडचाल घोडयाची दौडत जाण्याची चाल दौड याचें सामान्यरूप दवड [स द्रुत ध्व दुड] **धौडणें**–अक्रि धावणें पळणें **दौडादौडी**–स्त्री धावपळ, इकडतिकडे धावणें, धावाधाव

दौडका—स्त्री एक प्रकारचें वाद्य 'गिडिबिडीया दौडका दुगाळा।'–कृमुरा ४० ११ [ध्व दौड]

दौंडा दौणशीर दौणशेपता-तें, दौणा–दवडी दवणशीर दवणशार ी-तें दवणा इ॰ पहा

दौंडाळ—वि गप्पिष्ट वाताड्या दवडाळ पहा 'अशी राड दौंडाळ गळ्यातुनी लग्नाची होती। कशास केल्या दोघी रडाया उशान पायती।'–पग ७६

दौत—स्त्री शाईचें भांडें मषीपात्र दऊत पहा [अर दवात] **दौतीच्या धाणा प्रमाणें**–१ (दौतींत टेरलेली लिरपी राहिली असतां घाण्याच्या लाटप्रमाणें दिसते त्यावरून) दौतींत कलम बुडवून ठेवणें २ (ल) भिनन घाणें ठेवणें ॰**पूजा**–स्त्री १ दिवाळीमध्यें सराफ व्यापारी इ॰ करतात ती दौतीची पूजा सोनें वही व दौत हीं तीन प्रतीकें अनुक्रमें महालक्ष्मी महासरस्वती व महाकाली यांचीं आहेत २ (ल) (लिहिण्यासाठी दौतींत टाक बुडविण्याची फक्त मजुरी) नुसतें नावाला भाडें नाममात्र भाडें

दौत्य—न १ दूताचें काम संदेश निरोप नेणें आणणें २ वकिली शिष्टाई [स दूत-दौत्य]

दौर—पु घेर परिकर [अर दौर्]

दौरा—पु फिरती प्रवास, परिभ्रमण [अर दौर्=वर्तुलाकार गति अर दौरात्=चक्र]

दौर्बल्य—न कमजोरपणा, दुबळेपणा, अशक्तता, असामर्थ्य [स]

दौलत—स्त्री १ संपत्ति पैसा २ वैभव ऐश्वर्य, समृद्धि ३ जहागीर, राज्य 'शहाजी राजे यांणी दौलतेमध्यें पुणें परगणा होता'–सभासद ५ 'हे दौलत कनरोगानें निरंतर ग्रस्त'–पया ३४३ ४ सैन्य 'झाइन बुणगेसुद्धा दौलत गर्द जाली'–ख ११ ६०८६ ५ सल्तनत, साम्राज्य, गादी 'आपल्या आपल्यात भाडून दौलत बुडविली हा लौकिक कशाला पाहिजे'–रा १३ ६९ [अर दौलत्] –**तीचा खांब**–वि १ ज्याच्या बळावर कुटुंब किंवा राज्य भरभराटीस येतें तो; दौलत कमावणारा किंवा राखणारा २ मुख्य मुत्सद्दी –इम २३६ –**तीस वाळवी लागणें**–संपत्तीस, ऐश्वर्यास ओहोटी लागणें ॰**कारहारा**–स्त्री विजयी राज्य 'दौलतकाहिरमध्यें मुलुक आला'–रा१८ ५५ ॰**ज्यादा-जादा**–स्त्री १ राजदरबारातील मालदाराचा, राजास उद्देशून 'राज्य भरभराटीस येवो' या अर्थी जयजयकारवाचक शब्द २ तमाशातील नाच्यास उत्तेजनार्थ व चढाओढीमध्यें बक्षीस दिल्यानंतर तो करतो तो जयजयकार ३ (ल) तमाशात नाच्या-पोरांशीं अगर कलावंतिणींशीं भरसभेत केलेली शृंगारचेष्टा (क्रि॰ करणें, होणें) ॰**जादा होणें**–प्रतिष्ठा वाढणें (सरकार दरबारीं) 'त्याची दौलत जादा झाली!' ॰**दार-वान्-वत**–वि १ श्रीमंत, संपत्तिमान २ सत्ताधीश राज्याधिकारी 'पाहतो अर्थी दौलतवतास कोणी एक गोष्टीनें सुख नाहीं'–ख१२१५ ॰**ख्वा**–वि राज्याचा मित्र हितेच्छु 'महाराव जानोजी कवळ निसाल्य, सर्व प्रकारें दौलतखा स्वामींचा आहे'–रा१ १४८ ॰**जंकी**–पु महाद्वारपाल –राज्य ११४ ॰**मदार**–संपत्तीचें माहेरघर ऐश्वर्याची खाण (जुन्या कागदपत्रांतील एक पदवी)

दौहित्र—पु १ मुलीचा मुलगा २ दौहित्र प्रतिपदा आजे पाडवा (आश्विन शुद्ध प्रतिपदेस करतात) [स] ॰**प्रतिपदा-श्राद्ध**–न दौहित्र अर्थ २ पहा

द्याज—न कन्यादानुलक्ष वधूदक्षिणा दान पहा

द्यानता—स्त्री शुद्ध वासना दानत [अर दियानत्]

द्यावापृथिवी—स्त्री स्वर्ग व पृथ्वी [स]

द्यु हा—क्रिवि (अशिष्ट) दिवसा दुपारीं [स दिवस, हिं] ॰**उजळ्या**–क्रिवि भर-घडघडीत दिवसा दिवसाढवळ्या पहा

द्यु—न १ आकाश स्वर्ग २ दिवस [स]

द्युजीवा, द्युज्या—स्त्री ध्रुव आणि ग्रह यांच्यातील अंतर, अहोरात्र समांतरवृत्ताची ज्या [स] **द्युज्या चापाश**–पु आकाशातील ताऱ्याचें ध्रुवापासून अंतर **द्युमानवृत्त**–न द्यु-अहोरात्र समांतरवृत्त

द्युति—स्त्री कांति, तेज, प्रकाश [सं]

द्युमणि—पु सूर्य [सं]

द्यूत—न फाशांनीं खेळ, जुगार, जुवा [सं] ०कार-वि जुगारी

द्योतक—न चिन्ह, गमक, -वि १ द्योतविणारा, प्रकाश पाडणारा २ स्पष्ट करणारा, दाखविणारा [सं] **द्योतणें**-अक्रि (काव्य) (सं०रस व ल) प्रकाश पाडणें [सं द्योतन]

द्योतन—न १ चकचकीत, झगझगीत, दैदीप्यमान करणें २ स्पष्ट करणें, उघड दाखविणें ३ (ल) शब्दांवांचून इतर लक्षणांनीं होणारें अर्थप्रकाशन, ज्ञान 'ही नाडी आज पित्ताधिक्याचें द्योतन करिते' [सं] **द्योतमान**-वि प्रकाश पाडणारें, चकचकणारें **द्योतविणें**-सक्रि १ प्रकाशित करणें. 'जयाची प्रभा द्योतवीते नभातें। कसी त्या म्हणे मी प्रभूच्या स्तवातें।' २ स्पष्ट करणें, उघड करणें **द्योतित**-वि १ प्रकाशित, दीप्त २ सुबोधित, दर्शित

द्रम्म—पु १६ पणांचें एक नाणें, सुमारें सोळा पैसे, पावली [सं , तुल० ग्री ड्राक्म, इं ड्रॅम]

द्रव—पु १ रस, पदार्थांतील नैसर्गिक ओलावा, आर्द्रता, जलांश २ पाझर, स्राव द्राव, गळणें, विरघळणें ३ वितळणें, गालन, द्रावण, द्रवरूप अवस्था (घट्ट पदार्थांची, अग्नियोगानें) ४ (ल) दयेचा, कोमलतेचा पाझर 'वरी अमृत घोळिता द्रव न यत्रि पाषाण तिळ।'—केका १०४ [सं]०गुरुत्वमापक-न (पदा) प्रवाही द्रव्याचें गुरुत्वमापन करण्याचें यंत्र (इं) हायड्रोमीटर **द्रवण**-न १ द्रावण, पातळ होणें, विरघळणें, वितळणें रस, द्रव होणें, पाझरणें गळणें स्रवणें (द्रावण हें कर्तरी रूप आहे) **द्रवणें**-अक्रि १ विरघळणें, वितळणें, रस होणें २ (ल) दयेनें हृदयास पाझर फुटणें अंतःकरण मृदु होणें **द्रवित**-वि १ वितळलेलें विरघळलेलें, पातळ केलेलें २ पाझर फुटलेलें गळलेलें थिबकलेलें (द्रावित हें कर्मणी रूप) **द्रवीकरण**-न घट्ट पदार्थ पातळ स्थितीत आणणें **द्रवीभवन**-न वितळणें, द्रवस्थितींत येणें **द्रवीभूत होणें**-१ द्रव पावणें पातळ होणें २ दया येणें, मन विरघळणें 'अर्जुना तुझें चित्त। जऱ्ही जाहलें द्रवीभूत।'—ज्ञा २ १८३

द्रविड, द्रविडी—द्राविड-डी पहा

द्रव्य—न १ धन संपत्ति मालमत्ता, पैसा 'द्रव्येण सर्वे वशाः =द्रव्यानें हवा तो मनुष्य वश होतो २ वस्तूतील मूलभूत घटक तत्त्व अर्थ विषय, पदार्थ, प्रकृति ३ सृष्टीचें मूलतत्त्व हीं तत्त्वें नऊ मानितात पृथ्वी, आप, तेज वायु आकाश, काळ, दिशा मन व आत्मा पंचभूतात्मक वस्तु ४ औषध औषध वस्तु ५ (व्या) व्यास लिंग वचन, विभक्ति इ० ज्यांतात असा शब्द याच्या उलट अव्यय ६ घटक अवयव, अंतर्गत पदार्थ, भाव विषय, मुद्दा उदा० औषधी-सुगंधी-होम-द्रव्य ७ (रसा) जगांत व्यापणारा व पृथ्वीनें आकर्षिला जाणारा पदार्थ, वस्तु जडपदार्थ ८ (पदा) भौतिक जगांतील वस्तू ज्यापासून बनल्या आहेत ते सूक्ष्म कण परमाणु ९ (यंत्र) जी इंद्रियगोचर असून जीस कांहीं आकार व वजन असतें म्हणजे जीपासून कांहीं प्रतिरोध होतो ती वस्तु —यंत्रि १ १० (सामा) पदार्थ वस्तु [सं] **द्रव्याचा धूर निघणें**-पुष्कळ श्रीमंत असणें, घरीं लक्ष्मी पाणी भरणें **द्रव्याच्या उडीनें उडी मारणें**-पैशाच्या जोरावर बढाई, धाडसी काम करण्यास प्रवृत्त होणें **द्रव्याचे घुडके उडविणें-उडवणें**-पैसा उडविणें, नासणें, उधळणें **द्रव्यावर ताव देणें**-पैसा गिळंकृत करणें, दाबणें सामाशब्द- ०दृष्टि-वि द्रव्यादृष्ट याचें अपभ्रष्ट रूप द्रव्यादृष्ट पहा ०दृष्टि-वि द्रव्यावर लक्ष ठेवून, द्रव्य मिळेल तरच काम करणारा, स्वार्थी [द्रव्य+दृष्टि] ०वाचक-पु (व्या) नामाचा एक प्रकार पदार्थांचें किंवा वस्तूंचें नव पदार्थवाचक नाम उदा० दहीं, दूध तूप इ० ०वाद-पु पंच स्वावियवींचें मत, सृष्टि पंचभूतात्मक मानणें ०वादी-पु वरील तत्त्वाचें प्रतिपादन करणारा, ०मान-शाली-वि श्रीमंत, धनवान् ०हीन-वि गरीब, निर्धन. **द्रव्यादृष्ट-दृष्टि**-नस्त्री नशीबाची, भाग्याची अनुकूलता, द्रव्ययोग असणारें चांगलें नशीब, भाग्य "मोठी विद्या असली, मोठा पराक्रम असला तरी द्रव्यादृष्ट असल्यावांचून पैका कांहीं मिळावयाचा नाहीं'—वि पैसा मिळण्याचें संपत्तियोगाचें (नशीब, भाग्य) [द्रव्य+अदृष्ट=नशीब] **द्रव्यानुकूल्य**-न सपदा, समृद्धि इ० रस्य, द्रव्यसामर्थ्य **द्रव्यैषणा**-स्त्री १ द्रव्याची इच्छा द्रव्यासाठीं धडपड २ स्वतःच्या पैशावर, मालमत्तेवर प्रेम

द्रष्टव्य—वि पहाण्यास शक्य योग्य, पहाण्याजोगें [सं]

द्रष्टा—वि १ पहाणारा 'ते दावी मज द्रष्ट्यातें। दृश्य करूनि।'—ज्ञा १८ ११२१ 'अधर्म द्रष्ट्यासही पातक लागतें मग करणारास लागत यांत काय संशय' २ (ल) ज्ञाता जाणणारा 'इंद्रियें सर्व अचेतन आहेत तद्द्रष्टा जीव' ३ साक्षात्कार झालेला 'मंत्रद्रष्टा ऋषि' **द्रष्टृत्व**-न १ पाहण्याची शक्ति साधन २ अत्युच्च दृष्टि दूरवर पाहण्याचें सामर्थ्य [सं]

द्राक्ष—स्त्री द्राक्ष पहा

द्रांगें-गें, द्रागा-गा—नपु मिरीं आणि सुंठ घालून केलेलें कालवण (भाताची पेज भातीचें पाणी या प्रमाणें) गरम, उपस्करी [द्राव]

द्राव—पु पाझर द्रव पहा 'शिवनंद च स्वर्गी। सोमकांतु द्रावा घरी।'—ज्ञा ११ २४८ [सं] **द्रावक**-वि द्रवविणारें वितळविणारें विरघळविणारें [सं] **द्रावण**-न १ द्रवणाचा

व्यपर द्रवण पहा २ (वैद्यक) द्रावक विरघळविणारें द्रव्य म्ह० वाहविणारें औषध ३ (रसा) द्रावक अथवा द्रवकारी रस **द्रावणाऽणता**–स्त्री कोणताहि पदार्थ विद्रावित करण्यास लागणारी उष्णता घन पदार्थ द्रव स्थितीत नेण्यास लागणारी उष्णता

द्राविड—पु १ मद्रासपासून कन्याकुमारीपर्यंतचा देश व त्यातील लोकसमाज २ द्राविडी भाषा (कानडी तलगू तामिळ, मल्यालम् इ०) बोलणाराचा प्रदेश व बोलणारा समाज ३ एक ब्राह्मण वर्ग व त्यातील व्यक्ति पचद्राविड पहा –वि द्राविडी पहा [स] ०वळण–पु द्राविड लोकांची कासोटा घालण्याची तऱ्हा डा–प्राणायाम–पु १ (उजव्या हाताने पमाहून न काढी हात न नेता डाव्याच्या मागच्या व जुनें हात नेऊन प्राणायामासाठीं नाक पुढीं धरणें या विचित्र तऱ्हेवरून ल) आडमार्गानें साध्याची वागण्याची तऱ्हा, वक्रमार्ग लाबचें वळण वेनाळपचवि ।। हा मय मूळचा सस्कृत त्या भाषेतून याचा तर्जुमा फारसी भाषेत झाला तीतून इग्रजीत इग्रजीतून मराठीत' कवडा द्राविडी प्राणायाम हा ' –नि २ जवळचा मार्ग न घेता कलेला लाबलचक कष्टप्रद व निष्फळ प्रवास लाबचा रस्ता मार्ग **द्राविडी** वि विड ब्राह्मण किंवा देश याविषयीं म्ह० द्राविडो लम्बुडाम्यहम्–नें पाहिन तें एकदम न मिळता त्यासाठीं इकडून तिकडे व तिकडून इकडे हलपाट घालाव लागणें (एकदा एक द्रविड ब्राह्मण पेशव्याची भेट घेऊन दक्षिणा मिळवावी म्हणून श्रीमताचा शोध करीत सासवडाहून पुरदरास व तथून पुन्हा सासवडास असे हलपाट घालून थासला त्याचें वर्णन त्यानें पुढील कवितेत केलें आहे– गडाच्च सासवड यामि सासवडाच्च पुनर्गडम् । गडसासवडयोर्मध्ये द्राविडो लम्बुडाम्यहम् । त्यावरून)

द्रावित—वि विघळविलेलें द्रवित पहा [स]

द्राव्य—वि वितळविण्यास पातळ करण्यास विरघळण्यास योग्य [स]

द्राक्ष—वि खाष्ट रगेल दुष्ट वाईट स्वभावाचा, दुष्ट पहा [स दुष्ट]

द्रा(द्रा)क्ष—स्त्री १ अगूर द्राक्षाची वेल व तिचें फळ; ही वेल लावल्यापासून तीन वर्षांनीं लागवड स येत हिंदुस्थानात दिल्ली कळ्टी पाच्या अशा दिल्या जाती आहेत धामाण मनुका किसमिस अशी सुक्या द्राक्षाची नावें आहेत द्राक्ष पित्त नाशक पुष्टिकारक आहेत द्राक्षाच्या रस या भाग माडी पर देवन त्याकडाचा दारू तयार करतात [म द्राक्षा] ०शर्करा स्त्री द्राक्षापासून कलेली साखर (इं) ग्लुकोस **द्राक्षा**–स्त्री द्राक्ष पहा [स] **द्राक्षापाक**–पु १ द्राक्षाचा कल्प औषधी पाक २ (का) (साहित्य) काव्य प्रवध वगैरे एखाद्याने इ० करण्याची रीत काव्यरचनेतील गुण स्पष्ट करणें या प्रकारचे कल्पनांचा आरण (द्राक्षातील रसाप्रमाणें त्यातील रस बाहेरून दिसणें) याच्या उलट नारिकेलपाक **द्राक्षारस** पु १ द्राक्षाचा रस २ द्राक्षाची दारू द्राक्षासव **द्राक्षाम्ल** न द्राक्षामध्यें आढळणारें अम्ल (इं) टार्टरिक अॅसिड य स प्रतिशब्द **द्राक्षारिष्ट**–न द्राक्षापासून तयार केलेलें एक औषध **द्राक्षासव**–न द्राक्षापासून केलेलें एक आसव मद्य **द्राक्षी**–स्त्री द्राक्षाची वेल द्राक्ष द्राक्षा पहा द्राक्षीचिया तरी बुडा । दूधचि लाविजे । –ज्ञा १८ ५९६

द्राक्षें आंबट–(ल) जी गोष्ट प्रयत्नानें साध्य होत नाहीं ती वाईट अशी मनाची समजूत करणें (इसापनीतींतील कोल्ह्यास उच्च मारूनहि उच माडवावरची द्राक्षें मिळालीं नाहींत या गोष्टीवरून)

द्रुत—पु (ताल) अर्धमात्रेचा काळ ताल देण्यामधील विश्रांतीचा विवक्षित अल्प काल –वि १ विरघळविलेलें द्रवित पहा २ चलद त्वरित [स]

द्रुति—स्त्री १ सुगध मकरद सुवास जैसी पिकली द्रुती आदरें । वोभात निघे ।'–ज्ञा १३ ३०४ २ द्रवणें ३ जलदगति ४ पतन जाणें –दार [म] ०वत–वि सुगधी सुवासिक आणि तें टाळकचें पुष्प द्रुतिवत । तो तिस्तु स्वामी ।' –विपु १ १४ ४७

द्रुम—पु झाड झुडप वनस्पति निगमागम द्रुमफळ । फल–प्रद । –ज्ञा १८ २ [स]

द्रुष्ट—वि दुष्ट पहा [स दुष्ट]

द्रेकाण—पु (ज्यो) राशीच्या तिसऱ्या भागाचा अधिपति [स ग्री देकनॉस]

द्रेष्काण—पु (ज्यो) राशीचा दशाशात्मक विभाग [स ग्री देकनॉस]

द्रोण द्रोणा—पु १ पळस वगैरे पानांचें पातळ पदार्थ ठेवण्याचें चुया टोंचून कलेलें एक पात्र २ लाकूड दगड लोखड इ० कोरून केलेलें गुराना पाणी पाजण्याचें किंवा नदी तरून जाण्याचें पात्र डोंगी ३ (धान्य इ०) मोजण्याचें माप अर्धा मण जोडी सालमजदार द्रोणमित मीहि पचरा दिवशीं ।'–मोवन ८ ३ ४ द्रोणाचार्य महाभारतातील कुरुगुरु [स] **हाताप्रयाचें द्रोण होणें**–हातपाय आखडणें **द्रोणकाक**–पु १ गिधाड २ डाम कावळा ०मारा–स्त्री साधी मानी (द्रोणावर बसते म्हणून) ०घृत–न द्रोणाच्या उपयोगी पान **द्रोणी**–स्त्री डोणी पहा

द्रोह—पु १ वैर शत्रुत्व २ घातपात अपकार मत्सर आकस ३ एखाद्याचें अनिष्ट करण्यामुळें त्यानें दिलेला अभिशाप तळतळाट [स] ०चिंतन–न आकस बाळगणें वैर करणें शत्रुत्वाची भावना ठेवणें **द्रोहा**–वि १ द्रोह करणारा वैरी २ अभिशापग्रस्त शापग्रस्त ३ गुन्ही

द्वद्व—न १ (मनुष्य पशु इ०चें) जुळें युग्म जोडी २ दोघाचें युद्ध कुस्ती, (द वचन) भाडण, तटा; कटकट 'मग दोहीं

प्रजा त्याला मिळेल काहीं प्रजा आम्हाला मिळेल आणि मोठेंच द्वंद्व माजून राज्याचें घाटोळें होईल ' —तारामंडळ १७ 'स्वा शेन घातिलें पक्षिया। भलें द्वंद्व साधिलें।' —पु (व्या) एक समास, उभयान्वयी अव्ययानें जोडले जाणारे दोन शब्द उदा० शेलापागोटें [स द्वंद्व=जोडी] ०युद्ध—न दोघांतील लढाई, कुस्ती, लढाईचा प्रकार

द्वय—न जोडी, युगल, युग्म समासांत दुसऱ्यापुढें योजतात उदा० पुस्तकद्वय, जोडीद्वय [स] ०खुरी—वि दुखुरी पहा [सं]

द्वाड—वि दुष्ट, खटपाळ; उपद्व्यापी, खोडकर [म] ०चाळा—पु खोडी, अपकारक चेष्टा ०मेला—वि (बायकी) रागाचा शब्द द्वाड पहा ०वाणा—णी—वि (निंदार्थी) कुत्सित, खटयाळ, द्वाड ०स्वाड—वि द्वाड [द्वाड द्वि]

द्वादश—वि १ बारा २ बारावा [सं] ०विधपुत्र—पुअव कायदेशीर बारा पुत्र किंवा वारस यांचीं नावें—औरस क्षेत्रज, दत्त, कृत्रिम, गूढोत्पन्न, अपविद्ध कानीन, सहोढ, क्रीत पौनर्भव स्वयंदत्त, शौद्र इ० ०स्थान—न जन्मकुंडलींतील बारावें स्थान ०स्थानीं असणें—(कुंडलींत गुरु ग्रह द्वादशस्थानीं असणें मोठें अनर्थकारक असतें त्यावरून) पराकाष्ठेचें वैर असणें द्वादशांश—पुअव (अंकगणित) दशांशपद्धतीप्रमाणें अंक मांडण्याची एक पद्धत द्वादशांश गुणाकार—वेरीज वगैरे—दशांशपद्धतीप्रमाणें द्वादशमान पद्धतीप्रमाणें करावयाचे गुणाकार वगैरे द्वादशी—स्त्री महिन्याच्या प्रत्येक पक्षांतील बारावी तिथि [स]

द्वाप(पा)र—पु कृत, त्रेता द्वापार आणि कलि या चार युगांपैकीं ८६४००० वर्षांचें तिसरें युग [सं.]

द्वामुष्य द्वामुष्यायण—न द्व्यामुष्यायण पहा

द्वामों(मा)श—पु संदिग्धपणा —वि मोघम —क्रिवि अनिश्चित द्व्यामुष्यायण अर्थ ३ पहा.

द्वार—न १ वाट, मार्ग, दार अर्थ १ पहा २ शरीरांतील उत्सर्गमार्ग, छिद्र विशेषत गुह्यछिद्रें 'अपानद्वार' ३ (ल) जागा, स्थान, कारण, तोंड 'माझी सर्व विपत्ति त्यानें दूर केली आतां रड गायास मला द्वार राहिलें नाहीं' ४ साधन, वाट, युक्ति, मार्ग [स] ०निघणें—चार दिशांनीं मुलें यात्रेस बाहेर जाऊन गांवांत परत येतांना त्यावेळीं त्यांनीं काढलेल्या मिरवणुकी गांवचे लोक या मुलांना सामोरे जाऊन त्यांना गांवांत वाजतगाजत आणतात ०देवता—स्त्रीअव १ मुख्य देवनाच्या दरवाजावरील देवता २ (ल) ज्याच्यातर्फे राजा, उमराव किंवा मोठे लोक यांच्याकडे प्रवेश मिळू शकतो असे दारावरील अधिकारी ०पाल—पु द्वाररक्षक, देवडीवाला, पहारेकरी ०पूजा—स्त्री १ द्वारदेवताची पूजा २ (ल) दारीं हलपाट घालणें अथवा जोडे झिजविणें ०शाखा—स्त्री दाराची एक फळी ०संकोच—पु १ दाराचा अरुंदपणा २ (ल) शिरकाव होण्यास कठिण, प्रवेशाची अडचण

द्वारका—स्त्री. श्रीकृष्णाची राजधानी; त्यामुळें बनलेलें तीर्थक्षेत्र [स] द्वारकेचें केणें—न (द्वारकेचा माल ल) श्रीकृष्ण 'द्वारकेचें केणें निश्चित। पंढरीस आलें दोजवत।'

द्वारां—शअ १ पें, मार्फतीनें, कडून, मध्यस्थीनें, पासून 'पत्र-पुत्र-मित्र-स्त्री-द्वारा' [स द्वार]

द्वारावती—स्त्री १ द्वारका क्षेत्र २ गोपीचंदन हें द्वारकेंत सापडतें

द्वारी—स्त्री चामड्याचा पट्टा, वातड्याचा कमरबंद [फा दोआल, दुआली] ०बंद—वि कमरपट्टा बांधलेला शिपाई

द्वाहा—स्त्री शपथ, हरकत दुराई दुराही पहा हिचे पुढील प्रकार आहेत—कालकृत=कांहीं काळपर्यंतची बंदी. स्थानकृत=जागा पालटण्यास बंदी याप्रमाणें देश—प्रवास—कर्मकृत इ० ०फिरविणें—फिरणें—दवंडी पिटणें, जाहीरनामा लावणें ०दुराही—स्त्री १ राजाच्या अथवा सरकारच्या हुकुमावरून केलेली रयत लोकांतील एकमेकाच्या व्यवहार भाषण वगैरेवरील बंदी प्रतिबंध २ (स मा) द्वाही 'तो द्वाही दुराही करून गेला' [हिं दुलाई]

द्वि—वि दोन [स] ०गुण—वि दुप्पट, दोनदा —पु (संगीत) स्थायी स्वरापासून आठवा स्वर ०घात—पु एका संख्येला त्याच संख्येनें गुणून आलेला गुणाकार, वर्ग ०चरण—वि दोन पायांचा, द्विपाद ०जिह्व—वि १ दोन जिभांचा (साप) २ (ल) खोटें बोलणारा, लुच्चा, चहाडखोर ०तत्त्ववाद—पु परस्पर विरोधी तत्वापासून जगातील सर्व गोष्टींचा खुलासा करितां येतो असें प्रतिपादन करणारें मत द्वित्त—वि दुप्पट, दुहेरी, जोड (अक्षर) उदा० क्क, च्च द्वित्व—न द्विरुक्ति पुनरुच्चारण (अक्षर किंवा शब्द यांचें) द्विदल—ळ—न फुटून दोन अर्धे होणारें धान्य उदा० डाळ, कडधान्य —वि दोन पाकळ्यांचा—पानाचा—भागाचा—कळ्याचा इ० द्विधा—स्त्री मतभेद दुमत —क्रिवि १ दोन जातीचें २ दोन मार्गांनीं, रीतींनीं ३ दोन तुकड्यांत (विभागलेलें), दुभंग 'मन द्विधा होतें' द्विपक्व—वि दोनदा शिजविलेलें ०पद—पाद—वि १ दोन पायांचा, द्विचरण (प्राणी, माणूस, पक्षी इ०) २ (अंकगणित) दोन संख्यांचा ०पितृक—वि दोन बापांचा दत्तक (मुलगा) ०भास्मिक क्षार—पु जड धातूंचीं वर्धननिर्दें पालाशस्वैनत्रिदात विरघळून तयार होणारा क्षार ०मथिल आमिन—पु हा फार जड वायुरूप आहे यास मांसासारखा वास असतो म्हणून यास मत्स्यगंधवायु असेंहि म्हणतात (इ) डायमेथील अमाईन ०मुख—पु अग्नि —वि. दोन तोंडें असलेला ०मूल्य—वि दोन परमाणुयुक्त (इ) डायटोमिक ०युक्तपद—वि (बीजगणित) दोन संख्यांचा, दोन संख्यांचें, दोन अवयवांचें (संयुक्त पद) ०रद—पु हत्ती 'विदुरघोषान द्विरद।' —ज्ञा १८७ ०रागमन—न माहेरून सासरीं दुसऱ्यांदा

जाणें, दुसरी खेप [द्वि+आगमन। द्विरावृत्ति-स्त्री दुसरी आवृत्ति द्विरुक्त वि दोनदा बोललेलें, म्हटलेलें, पुनरुक्त द्विरुक्ति-स्त्री १ पुनरोच्चारण २ पुनरुक्ति ३ दुहेरी शब्द जसें गडगड घडघड, ददाति ०रेफ रेफकू-पु भ्रमर -ज्ञा १३ २८६ द्विर्द्वादश, द्विर्द्वादशक-न (वधुवराच्या पत्रिका पाहतांना) एकाची रास दुसऱ्याच्या राशीपासून बारावी येते व तथून पुढें मोजल्यास पहिल्याची दुसरी येते त्यावेळीं हा योग असतो सबध राशीमडलानें वियुक्त द्विवचन-न (व्या) दोन पदार्थ किंवा व्यक्ती दाखविणारें वचन ०विध-वि दोन प्रकारचा 'तैसाचि द्विविध रसु। उपजवी प्रीतिनासु।' -ज्ञा ९ ११८ ०शफ-वि दोन-दुभागलेल्या खुराचा. ०समत्रिभुज-पु (ग) दोन सारख्या भुजाचा त्रिकोन समद्विभुज त्रिकोण ०स्वभाव-वि दोन प्रकृतींचा, स्वभावाचा (मिथुन कन्या, कुभ, मीन या राशींचें विशेषण)

द्विज, द्विजन्मा—पु १ ब्राह्मण क्षत्रिय व वैश्य (यांची मुज म्हणजे दुसरा जन्म होतो, त्यावरून) २ कोणताहि अडज प्राणी (पक्षी साप मासा इ० याचा अडें फुटल्यावर होणारा दुसरा जन्म होतो यावरून) ३ दत (दोनदा येतात म्हणून) -वि. दोनदा जन्मलेला [स] ०कुल-न १ पक्षिकुल, पक्षिजाति २ ब्राह्मणकुल-जाति द्विजराज-पु १ चद्र २ ब्राह्मणश्रेष्ठ

द्वितीय—वि दुसरा [स] ०केंद्र-न (ज्यो) ग्रहाच्या वर्तुळांतील सूर्यास अत्यत दूरच्या बिंदूपासूनचें अतर ०संबंध-पु (पुरुषाचा) दुसरा विवाह पुनर्विवाह ०सवन-न १ वद पठणांतील मध्यमसवन २ प्रथमसवनापेक्षां, किंचित् चढविलेला स्वर द्वितीया-स्त्री १ दोन्ही पक्षांतील दुसरा दिवस-तिथि २ (व्या) दुसरी विभक्ति या विभक्तीच मराठींतील प्रत्यय-एक वचन स, ला, तें, अनेकवचन स, ला, ना, तें [स] ०तत्पुरुष-पु (व्या) ज्यांत द्वितीयेचा लोप होतो तो समास उदा० विद्याहीन

द्वीप—न १ ज्या सर्व बाजूंनीं पाणी असलेली कोणतीहि जमीन २ पृथ्वीच्या सात मोठ्या भाग यांहि म्हणतात त्या पैकीं जबु द्वीपाचे दहा भाग केलेले आहेत सप्तद्वीप पहा [स द्वि+अप्] ०कल्प-पु तीन बाजूनीं पाणी असलेली जमीन

द्वे ग़ा—द्विधा पहा

द्वेष—पु १ मत्सर, हेवा आकस २ वैर दावा अप्रीति राग (कि० करणें) [स] ०उगविणें-वैर करणें सूड उगविणें घेणें ०जागविणें-मत्सर, वैर करणें 'एकचा द्वेष जागवीत मनीं। परी लौकिकार्थ बैस वोलेनीं।' द्वेषक द्वेषा-वि द्वेष करणारा शत्रुत्व बाळगणारा दुस्वी द्वेषणे-क्रि १ वैर बाळगणें, दावा धरणें २ न आवडणें द्वेषबुद्धि-भाव-स्त्रीपु वैर, आकस वैराची शत्रूची भावना द्वेषित-वि ज्याचा द्वेष केला आहे असा द्वेषी-वि वैरी, मत्सरी, उपद्व्यापी, प्रत्यवायक (मनुष्य, खाद्य पदार्थ,

औषध इ०) द्वेष्टा-वि द्वेष करण्याचा स्वभाव ज्याचा आहे असा द्वेष्य-वि द्वेष, हेवा, तिरस्कार करण्याजोगा

द्वैत—न १ भिन्नता (मत, भावना, सकल्प इ०ची) २ नावड, विरागपणा, भेदभाव ३ भेदवाद-म्हणजे ब्रह्म आणि जग, जीव आणि शिव, आत्मा व परमात्मा हीं निराळीं, भिन्नभिन्न आहेत असें मत, जीवात्मा व परमात्मा हे भिन्न मानणें 'किंवा प्रवर्तला त्या द्वैता अद्वैत-वाद साराया।' -मोभीष्म ९ ५० याच्या उलट अद्वैतवाद [सं] ०भाव-पु १ मनाचा दुटप्पीपणा, मत, अभिप्राय याचें भिन्नत्व, प्रेमांत, प्रीतींत द्वैधीभाव, स्थितीचा, जीवाचा दुजाभाव, भेद, भिन्नता 'द्वैतभावास घातलें पाणी। जैसें दुधाल मिळे धारवणी। न दिसे परतून सर्वथा।' २ द्वैत अर्थ ३ पहा ०भावना-स्त्री १ नावड, भिन्नभाव, तिरस्कार २ द्वैतभाव अर्थ १ पहा ०मत-न द्वैत अर्थ ३ पहा ०वाद-पु द्वैतमत मानणें ०वादी-वि द्वैत भाव मानणारा द्वैती संप्रदाय-पु माध्वमत 'परब्रह्म व जीव कांहीं अशीं एक व कांहीं अशीं भिन्न मानणें परस्पर विरुद्ध असून असंबद्ध होय म्हणून दोन्हीही सदैव भिन्नच मानिले पाहिजेत संपूर्ण अथवा अशत हि त्याचें ऐक्य होणें शक्य नाहीं असें रामानुजाचार्यानतर निघालेल्या तिसऱ्या सप्रदायाचें मत आहे त्यामुळें त्यास द्वैती सप्रदाय असें म्हणतात' -गीर १६

द्वैध-द्वैविध्य—न द्वैत अर्थ १ पहा, विरुद्धता, मतभेद, भिन्नता, भेद [स द्विधा]

द्वैरथ—न दोघा रथ्यांचें युद्ध -मोकर्ण [स द्वि+रथ]

द्वैरुक्त्य—न द्विरुक्ति करणें, द्विरुक्ति दोनदा बोललें, म्हटलें गेल्याचा गुण अथवा स्थिति [स द्वि +उक्ति]

द्व्यर्थ. द्व्यर्थक—वि १ दोन अर्थ असणारा; दोन तऱ्हेनें व्याख्या केला जाणारा दुटप्पी, दुतर्फी २ दुहेरी उपयोगाचा किंवा परिणामाचा, दोन भिन्न गोष्टी साधणारा [स द्वि+अर्थ]

द्व्यर्ध—पु (सगीत) स्थायी स्वरापासून चौथा स्वर [स द्वि+अर्ध]

द्व्यामुष्यायण—पु १ मुज झाल्यानतर दत्तक गेलेला मुलगा २ जारज पुत्र; दोन बापाचा मुलगा ३ यावरून मोघम, संदिग्ध, दुटप्पी भाषण सशयित किंवा अनिश्चित गोष्ट, कृत्य -विनिवि मनिरपेक्ष मिश्रलिंगी [स द्वि+अमुष्य+अयन]

द्व्याहिक—वि १ रोज दोनदां भरणारा किंवा मध्यें दोन दिवस जाऊन तिसऱ्या दिवशीं येणारा (ताप) ज्वर पहा २ दोन दिवसाच्या सबधीं [स द्वि+अहन्]

ध

ध—वर्णमालेतील एकोणिसावें व्यंजन अक्षरविकास—याची पहिली अवस्था अशोकाच्या गिरनार शिलालेखात, दुसरी कुशान लेखात (इ स ६६१) तिसरी उज्जयिनी येथील लेखात (इ स ११ वे शतक) व चौथी दरिया लेखात (इ स १२०८) आढळते

ध—(सांकेतिक) धरणें ध चा मा करणें—(सांकेतिक) (अ नंदीयाई पेशवे हिने राघोबादादा यांच्या हुकुमातील धरावें या शब्दात ध' चा मा' करून मारावें असा फरक केला होता अशी समजूत आहे त्यावरून) मूळच्या लेखात नवीन व स्वत:स फायदेशीर असा महत्त्वाचा मजकूर लबाडीने घुसडणें.

धक, धग—स्त्रीपु १ (विस्तवाची) आच, शेक; झळ, ताप 'मी धक घेणार आहे' २ पेटलेला विस्तव अग्नि, जाळ, ज्वाला ३ (गर्व, प्रौढी, भावना इ०ची) गुरमी, जहालपणा, टीमला ४ (गो) संताप जळफळ. ५ (कु) अंगातील बारीक ताप, कण्की [स दह् चें द्वितीयपुरुषी आज्ञार्थी रूप 'दग्ध' हे अग्रव दान 'जाळ' या अर्थानें येतें —मसाप १ २ २२; ब. धक्, गु धक=तहान, का दग]

धकटा—वि (प्र) धाकटा, धाकटा पहा [धाकटा अप]

धक(ग)टी—स्त्री (कु) बारीक ताप कडकी [धक]

धकटी-टें—स्त्रीन (कों) शेकोटी, आगटी [धक]

धकणें—अक्रि १ निर्वाह, निभाव होणें, निभावून जाणें 'महाराजाचा कारभार प्रजेच्या दुर्दैवानें धकला गेला' —विक्षिप्त २ ३९ २ (रा व) (अन्न, जेवण) घशाखाली उतरणें, पोटात जाणें, रुचणें तिख विगळ भाकर न धके।'—विक ७९ ३ (व) (आगगाडी, वाहन इ०) चालू होणें, धक्यावरून हालणें 'गाडी आताच धकली' ४ ढकललें, लोटलें जाणें 'जितक हरिभजनाला मुकाल। तितक यमाजीकडे धकाल।' —अफला ६२ [स दक्ष्= वृद्धौ, शीघ्रार्थेच, सिं धिक्णु=लोटणें]

धकधक—न १ धडकी, धागधुग, भीति २ काळजाच्या ठोक्याचा आवाज धडधड 'सर्पाचें नाव घेताच माझ्या उरात धकधक होते' [ध्व धक द्वि, हिं धकधकी]

धकधक-धकां—क्रिवि धागधुग मारक्रुट (जीव)वगैरेची होणें —उद्गा (सांकेतिक) हत्तीनें जोर ने चालावें म्हणून माहुतानें योजावयाचा शब्द [ध्व धक् द्वि]

धकधकणें—अक्रि उर खालीवर होणें, उडणें, धडधड करणें [धकधक]

धकरवार दुरकवार—पु मागाची एक पोटजात, व तीतील व्यक्ति ही जात सोलापूर खानदेश व उत्तरमहाराष्ट्र तील० सरयानें यात आढळते —अरपृ ४७

धका, धक्का—पु १ एकदम, आकस्मिक लागणारा हिसका, ढका, गचका, हिसडा, आचका (क्रि० लागणें, लावणें) २ (एका पदार्थाचा दुसऱ्यावर झालेला, केलेला) प्रहार आघात; ठोकर ३ (ल) (एखादा व्यवहार, पदार्थ इ०यांत झालेली, आलेली) अनिष्टप्राप्ति नुकसानी इजा; हानि 'वेळा पाऊस पडला न पडल्यामुळे पिकास धक्का बसला' ४ (पाणी, वारा इ०कांचा नेट सांभाळण्यासाठी नदीवर इ० किनाऱ्यास लाटांच्या सोसीसाठी) नदी, समुद्र इ०च्या किनाऱ्यावर बांधलेली भिंत, बांधा वगैरे ५ प्रवाशांना विसाव्यासाठी, ओझीं इ० खाली उतरून ठेवण्याच्या सोयीची (डोंगर इ०कंतील) रस्त्याच्या बाजूनें केलेली आडवा सारखी ओवरधोपड रचना ६ आगबोट आगगाडी इ०तून माल उतरून घेण्याचें ठिकाण 'रेल्वेच्या धक्क्यावर आमचा माल पडून आहे' ७ उंच रस्त्याच्या, कडेलोटाच्या कडला बांधलेली कट इत्यादी भिंत, कठडा ८ (एखादा पदार्थ) विद्युद्युक्त करण्याचें, वीज भरण्याचें यंत्र (यास स्पर्श केला असतां धक्का बसतो म्हणून हें नाव) ९ धाका भय, संकट [स धार=आधार, धीर, खांब, सिं धक्, गिरो, हिं धक्का, गु धक्का, का] ०धक्की—स्त्री १ इजा, मोडतोड, फूटतूट होण्याची भीति २ निकीरीचें, दगदगीचें, ओढाताणीचें काम, खटाटोप, उपद्रव, उपद्व्याप [धका द्वि] ०धक्का—स्त्री (परस्परांत होणारी) धकाबुकी, रेटारेटी, झोंबा झोंबी, झोंटधरणी 'हे धकाधक्कीचीं कामें। त्रिगुण बुद्धीचीं वर्में।' —दा १९ ७ १९ 'राजकारणाच्या धकाधकीत नेमस्तपक्षातल्या पुढाऱ्यांचा कासोटा त्यांनी सोडला तरी हरकत नाहीं —सुदे ९९ [धका द्वि] ०धक्कीचा मामला—पु दगदगीचा, भानगडीचा, झोंबाझोंबीचा, खटाटोपाचा व्यवहार, काम 'धकाधक्कीचा मामला। कैसा घड अशक्ताला।'—दा १९ १० २२ ०बुका—बुकी, धक्कीबुकी—स्त्री (वो) धक्के आणि बुक्क्या यांचा मार (क्रि० देणें, खाणें, मारणें) [धका+बुक्का] धकचपेट—पुअव १ टोले आणि ठासे, धकाबुकी, मारहाण 'व्याप आटोप करिती। धक चपेट सोसिती।'—दा १५ ३ ७ २ नुकसान, तोटा धम ३ बोलाचाली, अपमान, निंदा 'धकचपेट सोसाव।'—दा १५ ६ २२ [धका+चपेट]

धकाधक—स्त्री उर, छाती जोरानें धडधडणें [ध्व; धक द्वि]

धकाधक-धका—क्रिवि उर जोरानें धडधडत असता [ध्व धक् द्वि]

धकावणें—अक्रि १ (अक्षरश: व ल) धक्का, अचका, हिसका बसणें २ (ल) (कामा) नासणें बिघडणें, खराब होणें, नुकसानीत आतबट्ट्यात येणें, बसणें टाळावें 'रोजगार-व्यवहार-उदीम-चाकरी-अधिकार-धकावला' ३ (पोहणारा, होडी

इ० प्रवाहाच्या सपाट्यात सापडून) वाहवणें, वाहवले जाणें ३ कचणें, कचरणें खचणें, गळणें. [धका]

धकावणें—उक्रि १ पुढें रेटणें, लोटणें, ढकलणें 'घोडे पुढे धकावूनी नाना–। सद्वर्तमान पुण्यात आले राउत।' –ऐपो २५२ २ हिसडा, आचका, हबका देणें, हिसडणें [धका]

धकी—स्त्री (कों) धका, हिसका, हिसडा, हबका 'येथून धक्या मारून बाहेर काढून दिला तर वशाना पुसता' –विवि ८.११ २०६ [धका]

धको—पु (कु) वमण्याच्या उपयोगाचा भिंतीचा पुढें आलेला भाग, धका

धक्क—न भीतीमुळ हृदयाला बसणारा धका, वडकी, धस्स –मिवि अरकीनें, उरात धस्स होऊन [ध्व]

धक्क—वि १ थिराचा, निश्चयाचा, चिवट, सक्रास न डग मगणारा, धामस्त, धडधाकट, काटक (मनुष्य जनावर), धड, मज बूत टिकाऊ दमदार (दागिना, वस्त्र इ०) २ लखलखीत, स्वच्छ, तेजाळ तेजस्वी (हिरा रत्न, शोभेचें दारूकाम इ०) ३ स्वच्छ, चकचकीत, उजळ आणि चागला (रुपया इ० नाणें) [ध्व]

धक्क—क्रिवि स्वच्छ (उजाडणें, उजेड पडणें) [ध्व]

धक्कड—वि दाडगा, गेलन्द, धिप्पाड

धक्का—पु १ हिसका, हिसडा, आचका २ (एका पदा र्थानें दुसऱ्यावर केलेला) आघात, तडाखा, प्रहार ३ भयकर दुःख इ०कार्नी हृदयाला भरणारी धडकी, कळ धडाडणें 'मातेला धक्का बसला। लागे ती निल्यक्षुराग।' –विक१८ ४ सकट, धोका, भय 'आधीं गाजवावे तडाखे। तरि मग भूमडळ धाके। ऐसें न होतां धके। राज्याग होती।' –राजे सभाजीचरित्र ९ ५ रस्त्याच्या कडे लोटाच्या बाजूनें बाधलेली कठड्याची भिंत. बदरी 'धक्याच्या भिंती सुस्या दगडाच्या बाधतात' –मॅरट ४४ इतर अर्थी धका पहा [धका ध्व] ०बुक्की–स्त्री. धकाबुक्की पहा. [धक्का+बुक्का]

धक्की—स्त्री धकी पहा

धग—स्त्री १ (विस्तवाची) उष्णता; शेक आच २ शेगोटी, आगटी ३ (गो) सताप क्रोध, जळफळाट इतर अर्थी धक पहा [स दग्ध–धग–धा–भाइ १८३४] ०राग–स्त्री (गो) क्षय रोग [धग+राग]

धगचें—अक्रि १ (गो) जळफळणें सताप‍णें २ फुद्दा क्षीण होत जाणें, शुष्कीस लागणें, (मनाम) धग धगणें [धग(गो)= सताप जळफळाट]

धगटी–टें—स्त्रीन १ आगटी २ (गा) कडकी, बारीक ताप [धग]

धगड—पु १ जार, भडवा, यार, उपपति 'जड प्रपच धगाडाचीं।' –ज्ञावि ७० 'म्हणे प्रदीप करत्ये न माडी करत्ये त्या मेल्या धगडाला मान घेऊन बसत्ये' –सागोप्र २ ३ २ (अदिट, निंदार्थी) नवरा, पति 'पोरी, आज मुके दताना तोंड असें वाकडें करतेस पण उद्या नवरा (आमोच्या इथें थोडधाशा ग्राम्य भाषेत धगड असें बोलत) मुके घेऊ लागला म्हणजे कसें करशील' –बहकलेली तरुणी ६ ३ (एखाद्याचे) निर्दालन, परा भव करणारा, उरावर बसणारा, पुरें पडणारा, डोक्यावरचा मनुष्य इ० 'हा पंडिताचा धगड आहे' 'मद्दूर हा पडु रोगाचा धगड आहे' [स धव हिं धगडा] म्ह० जेथें दगड तेथें धगड

धगडी—स्त्री. रखेली, राड, जारिणी, नाटकशाळा हा शब्द धगडीचा=राडलेक, राडेचा या ग्राम्य शिवीच्या रूपानेंच विशेष रूढ आहे 'फुगडी फू, उघडी हो। न होसी उघडी तरी मग धगडी तू।' –वप५९० 'धगडीचा वडरीचा लवडी गा।' –दा १७ ६ २० [धगड, तुल० गुज]

धंगड—पुभव फाजीलपणाचे, माल्यपणाचे, चाळे, ढंग, चेष्टा, ढगड्या [ढंग]

धगध—न धकधक पहा

धगधग—स्त्री १ अग्नीचा भडका, ढोंब भडभड पेटणें २ (ल) मिरची इ० तिखट पदार्थानें शरीरावयवाची होणारी आग, भडका ३ (ज्वर इ० कार्नी होणारी अगाची) लाही, तलखी, लखलख, फणफणाट [धग द्वि]

धगधग—उद्गा (साकेतिक) हत्तीला जोरानें हाकताना योजा- वयाचा शब्द धकधक–धका अर्थ ? पहा

धगधगणें—अक्रि १ (काळीज) धडधडणें, जोरानें उडूं लागणें २ (विस्तव, आगटी इ०) भडभड पेटणें, रसरसणें, प्रज्व लित होणें ३ चकाकणें 'एरिका जेवी परिपाकृती। धमप्राय धग धगिती।' –एभा ३० १६० ४ (ताप इ० कार्नी अंग) फणफणणें, तलखीनें युक्त होणें, अतिशय कढत होणें [धगधग]

धगधगीत—वि १ प्रज्वलित, प्रदीप्त, रसून, भडाडून पेटलेला (विस्तव इ०) 'धगधगीत निखाऱ्यावर पाणी टाकलें म्हणजे त्याचा सरसेवी कोळसा होतो' –आ १६३ २ (ताप इ० कार्नी) फणफणणारें, अतिशय कढत झालेलें (अंग) ३ (पुण्य, तप इ० कांच्या योगानें) तेजस्वी, प्रभावशाली तेज पुज, कड कडीत 'धगधगीत पुण्यराशी। माहापुरुष।' –दा १५ ४ ६ ४ जळजळणारा चरफडणारा 'प्राणाशी मुकला तृणावर्ते। कंस परम चिंताक्रात। धगधगीत मनामार्जी।' –ह ५ १२९ [धगधगणें]

धंगधाट, धंगधोतिंगा—दंगधुत्ता इ० पहा.

धगमोडें—वि (गो) शिजिजून, कोमट (पाणी इ०) [धग+मोडें]

धगळचें—अक्रि (गो) दगळणें, दगळणें पहा. [दगळणें]

धगागणें—अक्रि (अग्नि इ०) प्रदीप्त होणें; प्रखरतेनें जळणें, धगधगणें. 'पुढें धूम्र त्यागी धगागीत आगी।' –राक १.१०. 'चंद्र धगागी तापें। गंगा जरी पोळिजे तापें।' –कालिका-पुराण ४.१८. [धगधगणें]

धगारा—पु. १ (विस्तवाची) अति प्रखर धग. २ भडभडाट; भडाड; भडका; प्रखर अग्नि. [धग]

धगावणें—अक्रि (विस्तवाच्या) धगीनें होरपळणें; (अग्नीनें) पेटणें; पेतणें; शिलगणें. [धग]

धगी—स्त्री. (विस्तवाची) धग; झळ; उष्णता; आंच 'तया धगी सैंप पळिपे। शोषाग्नि तो।' –ज्ञा १७ २१४. [धग]

धंगुणें—अक्रि (गो.) संगणें; कृश होणें. [धग(गो)=कडवी]

धगें—न. अवटी; गवत, पाचोळा इ० पेटवून केलेली शेकोटी, धगटें. [धग]

धगेधगे—उद्गा धकधक पहा.

धत्तोट—वि उद्दाम व असभ्य वर्तन करणारा; धत्तोद पहा

धज—स्त्री. १ डौल; ऐट, चांगली ढब; लकब. हातोटी. २ (विशेषतः अंगाच्या बांध्याचा, रूपाचा) देखणेपणा; रेखीवपणा. लावण्य. रूप ३ घोड्याचा उमदपणा, घोड्याच्या मानेचा ऐटदार बांक ४ धाडस [सं ध्रज्=गतौ. हिं धज=डौल.स्वरूप, गु धज=सुरेख देखणा] ०देणें–(एखाद्या कार्यास) खादा, नेट, धीर देणें, (एखादें कार्य करण्यास) पुढें सरसावणें. ०मारणें–(गर्दीतून) घुसणें, वाट काढणें, मार्ग काढून पुढें येणें. ०दार–वि. १ भव्य; सुरेख (मनुष्य इ०); पाटदार; उमदा व टसटसीत (दागिना, जिन्नस इ०) याच्या उलट किरकोळ; क्षुद्र इ० २ (ल.) उदार सढळ हाताचा; दानशूर; सत्कार्यप्रेमी [धज+फा. दार् प्रत्यय]

धज-जा—नस्त्री (प्र) ध्वज, ध्वजा, निशाण, पताका, झेंडा [सं ध्वज-जा अप, गु धजा]

धजणें, धजावणें—अक्रि. १ (गर्दीत) जोरानें घुसणें; वाट काढणें सरसावणें २ (एखाद्या कार्याचा) चिकाटीनें पिच्छा पुरविणें, (एखाद्या कार्यांत) मन घालणें, लावणें ३ (एखादें कार्य करण्यास) धाडसानें पुढें येणें, सरसावणें. 'वाघ येतांच पुढें पाऊल टाकण्यास कोणी धजेना.' ४ (पीक, रोप इ०) तरारणें, टवटवणें; जीवदार होणें [सं ध्रज्=जाणें]

धजरा—पु नखरा; दिमाख, ऐट; झोंक. 'दावी बाल्डाई धजरे। पुढें मागें शिपाई हुजरे।' –प्रला ११२. [धज=ऐट, डौल]

धजा—स्त्री निशाण, झेंडा; ध्वजा. [सं. ध्वजा अप]

धजाव—पु १ (पीक इ० यांनी) जोरानें तरारणें, टवटवणें; पोंफावणें, जीव धरणें. 'पाऊस नसल्यामुळें शेतांत धजाव नाहीं.' २ नखरा; छिचोरपणा; छानछोकी, नटापटा. [धज]

धजावणें—अक्रि. १ (एखादें धाडसाचें कार्य करण्यास) पुढें येणें, सरसावणें; पुढाकार घेणें 'ती (गांठ) करण्यास कोणीहि पुढें धजावत नाहीं.' –टिले ४.२१. २ धजणें इतर अर्थी पहा. [धजणें]

धज्जी—स्त्री. (लंगोट तयार करण्याचा) कापडाचा तिकोनी तुकडा; कापडाची पट्टी. 'इमाली अगर लंगोटाची धज्जी बनेल तिनका शरीराचा भाग झांकूं शकेल अशी आहे कीं नाहीं तें पहाणें.' –बडोदें-पहिलवान लोक व त्यांच्या कुस्त्याचे नियम ११. [हिं. धज्जी=कापडाचा, कागदाचा तुकडा]

धट—पु. १ तराजूची दांडी; टांगलेला मोठा तराजू, कांटा. 'ऐसें हें अनुभवांचेनि धटें। साचें जरा।' –ज्ञा ६.५३ 'धट रोवूनि रमनायक। पारड्यामध्यें घातला।' –भवि ३१ ५६. 'मेकॉले साहेबानीं...कलकत्ता मुक्कामीं एक भला मोठा धट लावून एके पारड्यांत आरबी, फारसी व संस्कृत ग्रंथ यांचे गठ्ठे ... घालून... .' –नि ५४१. २ गाडींत, टप्प्यांत बारदान भरतांना गाडीचा मागें तोल जाऊं नये म्हणून मागील बाजूस जमीनीपासून साटीच्या वावखांडास टेंकून पुढच्या दिशायाप्रमाणें उभें करावयाचें दुबेळक्याचें लाकूड, टेकू. ३ (मुलकी खात्यातील) मोजणीपत्रकांतील तपशील. त्याचें पत्रक ४ निश्चय. –मनको. –इंको. [सं. वे. धट] ०घेणें–घेऊन बसणें–धरणें धरून बसणें, सक्त तगादा लावणें. ०लागणें–चालणें–(एखादी क्रिया, गोष्ट) अव्याहत चालू असणें, केली जाणें. ०लावणें–(खाणें, पिणें, बोलणें, चालणें, लिहिणें, वाचणें इ० सारखी क्रिया) बेसुमार व अव्याहत करीत राहणें (पुष्कळशा मालाचें वजन करणें असल्यास मोठा धट रोवून भराभर टाकिक हप्त्यानें वजन करितात त्यावरून हा अर्थ). धटास लावणें–एखाद्या खाजगी, वैयक्तिक क्षुल्लक गोष्टीची शहानिशा करण्याकरिता, पट्टीं घालण्याकरितां ती जाहीरपणें लोकांपुढें मांडणें.

धट—वि धीट, दांडगा, धटिंगण, धट पहा. 'धट्ट झोंबोनि हरी शेत। देवदत्त तो झाला।' –एभा २३ १३२. 'टोणपा रोंद धट उद्धट।' –दा २ ३ ३२ 'धटासी आणावा धट।' –दा १९ ९.३०. [म धृष्ट] म्ह० (व) धट खाई मिठाई गरीब खाई गचाड्या.

धट—क्रिवि. अगदीं नीट, सरळ; तडक, थेट (जाणारा रस्ता, मनुष्य)

धटडाधोंगडा—वि. जाडाभरडा, मजबूत, धटमूट (कपडा, हत्ती इ०) [धट]

धटा(टिं)गण, धटिंग, धटफुला—वि. उमेट व आडदांड, दांडगेश्वर (मनुष्य) [हिं]

धटाल्या—वि. अडमुठा, धसफसा, धसमुसळेपणानें वागणारा, काम करणारा [धट]

धटिंगण—पु पुरुष. 'खेळता नेटकें दशावतारी। तेथें येती सुंदर नारी। नेत्र मोडिती कळाकुसरी। परंतु अवघे धटिंगण।'

–दा ६ ८ ११ –वि उमेद व दांडगा (मनुष्य) [तुल० गुज घटिंग–रोगी]

घटी, घट्टी—स्त्री १ स्त्रियांचें नेसण्याचें एक प्रकारचें रेशमी वस्त्र 'आपदवरियत नसगी घटी।' –दावि १२१ 'पाटाऊ स्यातरा तइव अति घटा मेद रागायिताव।' –साह्व ३ ४१ २ नेसण्याचें वस्त्र 'वासे सितारराची घटी।' –भूगाटी गण पत्रीवी ३ धोतर इ०काचा जाड काठ, किनारी ४ विंधी [स घटी, व घडि=धोतर]

घट्ट—वि १ धीट साहसी, बेडर २ उमेद दांडगा, आड दांड, धष्टिगण ३ नीट, सरळ, तडक, भेट जाणारा (रस्ता) [स धृष्ट]

घट्टाई—स्त्री उद्दामपणा धष्टपणा, उमेदपणाची धिटाई 'जो केवळ धाटाईनें भुतांशीं सामना करील त्याची फजिती होण्याचा संभव आहे' –नि २१८ [घ]

घट्टाक(ट)ट्टा—वि १ निरोगी, निकोप प्रकृतीचा, शाबूत अवयवाचा 'डोमिंगो हा म्हातारा होता तरी धाकटा होता' –पाव्ह ११ २ मजबूत अंगकाठीचा, जाडाजुडा, सशक्त साजतवाना [घट]

घट्टी—स्त्री घटी पहा 'सुशोभित नेसुनि पट्ट घटी।' –राजवाडे, मेघमाला –लक्ष्मीनारायण कल्याण नाटक

घड—न १ शिरावेगळें शरीर, कबंध 'घाअि हाणौनि घड सुटे। या पम्मिळाचें।' –शिशु ८४२ 'देवा! जयद्रथाचें साप हलें परि नसेचि घड घड तें।' –मोकर्ण ५ १७ २ गळ्याखालच्या शरीराचा भाग [हिं धड] **घडाने टाकणे–घालणें–उतरणें–गिळणें**–(पैसा, लाव इ०) गिळंकृत करणें पशा खालीं लोटों म्ह० (व) घड दवळत दिसे खेरगत **०मुडाकित**–वि धडें व डावीं यांनीं युक्त 'धडमुडाकित धरणी। अंगीयीं करतील।' –एरस्व ८५७ [धड+न मुंड=डोकें+स अकित=युक्त]

घड—न निरोगीपणा प्रकृतीचें स्वास्थ्य, आराम

घड—स्त्री १ (पदार्थ इ०काची डावी उजवी इ० शब्दांनीं निर्देशण्यासारखी) बाजू तोंड २ (जातें इ० उचलण्याची) कड काठ किनरी

घड—वि १ चांगला शाबूत अव्यंग अखंड दोषरहित मोडतोड, फुटतूट न झालेला कमास उपयोगी असें 'का दिसलीं स्तलीं गायें। धड भाकड न पाहे।' –ज्ञा १६ १४२ 'अन्योन्य व्यंगुलही राहो दुती न धड कलेवर ते।' –मद्रोण ३ ३२ 'म्हणे एकही घड नाहीं त्यांत। दूषणें बहुत दीसती।' –ह ३१ १९३ २ श्रीमंत, गबर, धनसंपन्न ३ शुद्ध बुद्धीचा शहाणा 'धडचि पिसें करावें। पिसचि उमजवावें।' –दा ९ ८ १५ [स दृढ, प्रा दढ] (व प्र) **०गाईनें**–क्रिवि सुरक्षितपणें, निर निराळीं, अनुदारपणानें, सहीसलामत, इजा नुकसान न होता **धडाना गोडावा**–वि १ अगदींच सामान्य प्रतीचा भिकार, निरुपयोगी, टाकाऊ खराती २ संदिग्ध मोघम अनिश्चित **धडात ना भाकडांत**–चांगल्या कोटींतीलहि नाहीं व त्याज्य कोटींतीलहि नाहीं असा (यावरून) एखादी गोष्ट, काम, कला, विद्या इ० पूर्णपणें केल्याखेरीज तिचा उपयोग, अनेक अर्धवट केलेल्या गोष्टींचा उपयोग होत नाहीं असा अर्थ म्ह० १ एक ना धड भाराभर चिंध्या=नेसायला एखादें धडच वस्त्र लागतें, चिंध्यांच्या भाऱ्याचा नेसायला उपयोग होत नाहीं २ घडच काठ्यावर–कुपणावर घालू नये=चांगल्याची खराबी नाश करू नये 'मुलाला रिकामा घालून गुडविलात, धड नेऊन कुंपणावर घातलेंत' –नामना १२ सामासिक शब्द– **०गत–गति**–स्त्री आशा बाळगण्याजोगें बरें लक्षण, ठीक चिन्ह, निभावण्याजोगी, आशा जनक स्थिति, दशा (अकरण रूपांत प्रयोग) 'हा पोर एकंदरीत भाइ लागला, याची कांहीं धडगत दिसत नाहीं' 'या रोग्याची धडगत दिसत नाहीं' 'आपली धडगत लागावयाची नाहीं' –त्रि ४ २३१ [धड+गति] **०धाकट–ड** वि १ गोडतोड, फूटतूट, चिरफाड इ० न झालेलें, शाबूत अव्यंग (भांडें, वस्त्र इ०) २ निकोप निरोगी प्रकृतीचा, धाकटा (मनुष्य) [धड] **०धाप–धापट**–वि १ धड शाबूत सुस्थितींत असलेला भक्कम भर्केम, टिकाऊदार दसगमीत (दागिना, वस्त्र, भांडें, कपडा इ०) २ (ल) धाकटा, सशक्त व निकोप प्रकृतीचा [धड] **०बरं–भलें**–न (विवाहित मुलांचा व्यवहार धंदा इ० कांचें) स्थिरस्थावर होणें, सुस्थितींत असणें सुरळीतपणें चालणें [धड+बरें भलें=चांगलें] **०भलें**–न १ धडबरें पहा २ ठीक चिन्ह आशाजनक स्थिति, धडगत 'त्या रोग्याचें धडभलें दिसत नाहीं' **०वाकडा**–वि सरळ अथवा वाकडा अखंड किंवा मोडलेला बरोबर किंवा चूक स्पष्टस्पष्ट [धड+वाकडा] **०सावता** पु शेवटपर्यंत टिकणारा मित्र अखंड मैत्री बाळगणारा सोबती 'तेहि आमचे धड सोबती आहेत' –पेद ३ १८ **धडाधोंगडा** वि जाडाभरडा व टिकाऊ दणगट (कापड, वस्त्र इ०) [धड+धोंगडा=जाडेभरडें वस्त्र, कपडा]

धड—क्रिवि स्पष्टपणें रोखठोक निश्चितपणें (मागणें बोलणें), स्पष्ट एक जाइल असें (वाचणें इ०) चोखपणानें सचोटीनें, निर्भीडपणें (वागणें चालणें) पुरतेपणीं जसें पाहिजे तसें पूर्ण पणें (सामान्यत अकरणरूपात योजितात) 'गोपहि पडले शवसे, कोणाच्या मनिं न धीर धड लेश वसे।' –मोकृष्ण १६ ७४ 'हा मला धड सांगत नाहीं तुम्हीं विचारून घ्या' 'हा धड लिहीत नाहीं आणि धड पढतहि नाहीं' 'हा पुरुष धड मुख नव्हे धड शहाणा नव्हे' **०इकडे ना तिकडे**–क्रिवि (कर) मध्येंच

लोंडळन, भिजर पोंडप्रमाणें, निराबूप्रमाणें, पूर्वी मोण त्याच बाजूस नमलेल्या दिशेंत

घडक-का—स्त्रीपु १ (अजरा व ल) तडाखा, आघात, धक्का, धडक, टक्कर (क्रि० मारणें, घेणें, लागणें, बसणें) 'घडक म रिली म रहा।' –भज ११२ २ (ल) धडकी, भीति इ० कानीं काळजाला बसणारा धक्का. (क्रि० भरणें) ३ (व्यापार इ० वाल येणारी) धुड, टोकर, घम, नुकसान (क्रि० बसणें)

घडक—क्रिवि. (हें ध्वन्यनुसारी क्रियाविशेषण अनेक प्रसंगी अनिर्देशानें योजितात. त्यामुळे याचा निश्चित असा एकच अर्थ देता येत नाही संदर्भावरूनच स्पष्ट अर्थ कळणें शक्य आहे) (व्यापक) (भय, शंका, दैव इ० कानीं) प्रवृत्तीचा, गतीचा, क्रियेचा संकोच, अवरोध, विराम न होता, थेट, सरळ, अविरोध, न थांबता एकदम सपाटयानें इ० (येणें, जाणें, मरणें इ०) जसें –महामारीनें घडक माणसें मारतात यांत घडक=असंख्यात पों असा अर्थ तो चोर घडक घरात शिरला. यांत घडक=न कचरता, एकदम असा अर्थ, तो वीर शत्रूवर घडक धावतो. या वाक्यात तो वीर शत्रूवर तुटून पडतो असा अर्थ. येणेंप्रमाणें घडक बोलतो–चालतो–मरतो इ० कार्ये अर्थ ध्यानांत येईल हा मार्ग घडक कशीस जातो या वाक्यांत घडक=नीट, सरळ, थेट असा अर्थ संदर्भावरून सहज कळेल [ध्व]

घडकण—स्त्री. धाक; धास्ती; धडकी, भीति, जरब (हा शब्द धाक, धास्ती याच अर्थानें योजितात पण वरील दोन शब्दां पेक्षां हा कमी रूढ आहे) 'माझ्या पोटात घडकण भरली.' 'त्याला काहीं घडकण नाहीं' [घडक-स्त्री २ ऱ्या अर्थी]

घडकणें—अक्रि १ (विस्तव, दिवा इ०) जोरानें, भड क्यानें भडभड पेटणें जळणें, धडधडणें 'धडक ी उद्विग्नतेची ज्वाळा।' –मुमादि १९.४३ 'रथ धडकले, भडकले हय, शस्त्रज वन्हि धडकले वरते। –मोद्रोण ३.३२ २ (ल.) (ताप इ० कानीं अंग) फणफणणें, अतिशय तापणें, (काम, क्रोध इ० विकार) क्षुब्ध होणें, चेतणें ३ (हृदय इ० कानीं) धडकीनें युक्त होणें, धडधडणें 'वाघाचा शब्द ऐकताच माझ्या उरात धडकलें' ४ ठाकठोक, टाकोटाक उभ्या पायीं येणें, जाणें, येऊन पोंचणें, उपस्थित होणें, धडकणें ५ मोठा, धड्धड् असा आवाज करून (तोफ, बंदूक इ०) उडणें सुटणें धडधडाट होणें, धडधड वाजणें 'सुस्वर किंनर देव दुंदुभी आनंदें धडके।' –दावि ३३५ 'भेरी धडकल्या शशिवदना ते क्षणीं। ऐकता त्रास उपजे वर्णीं।' –ह २२.२६ –दावि २२५ ६ (धक्का इ० कानीं) आपटणें, आद ळणें, धडक लागणें बसणें [धडक] धडकून–क्रिवि सपाटयानें, धडधडून जोरानें पुष्कळअशीं घडक (–क्रिवि) प्रमाणेंच या शब्दाचा क्रियापदाबरोबर उपयोग करितात. [धडकणें]

घड-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि १ आकस्मिक व मोठा धड् असा आवाज होईल अशा प्रकारें, धडकन (क्रि० पडणें इ०) 'माडीवरून पोर धडकन खालीं पडलें' २ आग, विस्तव एकदम, भडकून पेटतांना होणाऱ्या आवाजप्रमाणें आवाज होऊन (क्रि० पेटणें, उडणें) [ध्व]

घडकफ(भ)डक—वि स्पष्ट, तोंडतोड, रोखठोक, कपट, डावपेंच इ० रहित (बोलणें, बोलणारा); सरळ, धोपट मार्गाचा, धोपटमार्गी (वागणारा, वागणें), अकृत्रिम, उघडवाघड, बिनपड दाचा; निष्कपट (वर्तन, व्यवहार इ०). [ध्व]

घडकवणी—न. *धडाक्यानें पडणारा, मुसळधार पाऊस, वळीव चा पाऊस, पा साळा सुरू होण्यापूर्वीचा एकाएकी येणारा जाराचा पाऊस [ध डक+पाणी]

घडका—पु १ धडक(–स्त्री)मधील अर्थी पहा २ आवाज, धार 'दमामे चौघडया वाजती। धडके भांडयाचे गाजती।' –दावि ५०४

घडका—क्रिवि धडक (–क्रिवि) पहा. 'जळे हृदय धडका वैराग्य कडका।' –दावि ३१३.

घडका—वि. दणकट, मजबूत, धड. (वस्तु इ०), निरोगी प्रकृतीचा, धडधाकट, धट्टाकट्टा (मनुष्य, जनावर इ०) [धड वि]

घडकाधडकी—स्त्री एकमेकाची मर्यादा, भीड इ० सोडून आवेशानें, जोरानें केलेलें, झालेलें भांडण, वाद, रडाजंगी, खडका खडकी. [धडक द्वि]

घडकावणें—अक्रि १ न कचरता, निर्भीडपणें बोलणें कड कडून, कचकावून, भडभडा बोलणें २ धसकावून, सपाटयानें, धडकेसरशी जाणें, शिरणें [धडक]

घडकाविणें—सक्रि १ (घोडा इ०) पिटाळणें, दपटणें, बेफामपणें हाकणें, भरधाव सोडणें २ (एखादें काम इ०) झपा टयानें, उत्साहानें, जोरानें करणें ३ करकावून, धसकावून बोलणें, खरडपट्टी काढणें, ४ (विस्तव इ०) धडकून, भडभड, जोरानें पेटविणें, प्रज्वलित करणें [धडक]

घडकी—स्त्री १ (भीति इ० कानीं होणारी) छातीची धड धड (क्रि० भरणें) 'पाहुनि त्याला प्रजाजनाच्या धडकी भरते हृदयात।' –प्रो लक्ष्मणशास्त्री लेले २ (भीति, दुःख इ० कानीं) हृदयाला बसलेला धक्का, दचका, धमका, धस्स ३ धक्का, हिसका, ढका, रेटा [धडक]

घडंग—वि मोठा दांडगा, धिप्पाड

घडंगदिशीं—क्रिवि धडकन, धाडदिशीं 'दार धडंगदिशीं लावून चालता झाला' –कौरकि ४२० [ध्व]

घडडड—क्रिवि तोफ इ० काच्या भडिमारानें होणाऱ्या आवाजासारखा आवाज होऊन (सामा) फिरून फिरून व मोठयानें होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण. [ध्व]

घडणी—स्त्री काढणी -शर

घडनर—वि धनत्तर पहा

घडघड—स्त्रीन भीति इ०कानीं काळीज जोरानें उडू लागलें असता भासमान होणारा अवाज [ध्व घड् द्वि]

घडघड-घडा—क्रिवि १ भडभडा पेटलेल्या ज्वाळा इ० काव्या पुष्कळ पाव ण्या आपटण्याच्या कडकडाट, खडखडाट इ०कांच्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन (क्रि० वाजणें, चालणें, धावणें इ०) धडाधड पहा २ ऊर जोरानें उरताना होतोसा भासणाऱ्या अवाजानें 'म्हणोनि उगतु हात घडघडा।' -दावि २४४ 'गर्भवैभवें काळिज घडघडे उडतें वेरें पहा ग हें। -माविराग १ १७८ [ध्व घड् द्वि]

घडघडणें—अकि १ ऊर धडकीनें युक्त होणें, जोरानें उडणें 'घडघडणाऱ्या छातीनें आनंदराव नीं प्रश्न विचारला।' -ईंप १४ २ (वृक्ष इमारत इ०) घड घड असा आवाज करून कडाडून पडणें, कडाडणें ३ जिन्य वरून घाईनें ईनें उतरताना माडीवरून चालताना (पुष्कळ पावलांचा) धडधड असा आवाज होणें ४ (विस्तव इ०) भडभड, धडकून, रसरसून पेटणें, भड कणें धडकणें [घडघड]

घडघडाट—पु घड घड असा आवाज गर्जना, धडाड पहा 'घडवडित घडाडी घनघडाटें धडाडी। -दावि २७८ 'रणवाद्याचा कडकडाट। तोफांचा धडघडाट।' -वाग्वैजयंती विद्दिणींचा कलकलाट [ध्व घडघड तुल० गुज घडधडाट]

घडघडी—स्त्री धडधड धडकी

घडघडीत—क्रिवि १ निखून साफ निखालस स्पष्टपणें 'ही मुलगी घडघडीत म्हणत मला ह्या दादला नको' २ उघड उघड, नि:संशय निर्विवाद अगदीं प्रत्यक्ष 'हा घडघडीत चोर, हा तुम्ही चाकरीस ठेवता कशाला?' 'घडघडीत फुकट भाडें कशाला द्यावें' -वि घडधाकट धाकट बळकट 'थोडे माणूस घडघडीत चंगलें मनकूल बाळगून चाकरी एकनिष्ठपणें करीत जाणें' -वाडसमा १ २६६

घडनी—स्त्री घोड्याची काढणी, काढणी अर्थ २ पहा

घडपड, घडफड घडवड—स्त्री १ (काम इ० कर ताना रागानें, अडाणीपणामुळें केलेली) आदळआपट पय आपटणें, चडफडणें २ (हुडपणानें, अविचारानें एखाद्या व्यव हारात) टाकलेला चूक करणें, घसरणें ३ खटाटोप, परिश्रम खटपट खवदव, दगदग ४ (उंदीर इ० नीं केलेली) खडखड, खडबड [ध्व] रह० (व) घडप घाडवा अवसेचा पाडवा=आदळ आपट करणाऱ्या सुनेला उद्देशून सासूनें व परावयाची ही म्हण आहे

घडप(फ)डणें, घडवडणें—अकि १ (सताप इ०कामुळें) हातपाय आदळणें, आपटणें, चरफडणें २ (शारीरिक दु ख इ० कानीं) तडफडणें, तळमळणें बेचैनपणें वळवळणें, लोळणें ३ पराकाष्ठेची खटपट, प्रयत्न, खटाटोप करणें ४ अव्यवस्थित रीतीनें पडणें -शर [सं अध उत्पतन-धत्पडण-धाड पडणें धड पडणें -भाअ १८३५ म धडपड] **घडपडून उठणें**—धड पडून, एकदम उठणें, उडून उभें राहणें

घड(फ)डाट घडवडाट—पु पराकाष्ठेची, अतिशय जोराची धडपड धडपड पहा [धडपड]

घडप(फ)ड्या—स्त्रीअव (शारीरिक दु ख, सताप इ०कानीं) हातपाय आपटणें, तडफडणें, चडफडणें (क्रि० देणें, खाणें) [धडपड]

घडगा घडगा—पु (बायकी) जुनें लुगडें इ०कांत फाडून काढलेला मोठा तुकडा, फडकें, (माण) घडफा [धटी, घडी पहा फा दप]

घटपु(फु)डा—वि निश्चयात्मक, खरी, धडधडीत 'धड-पुडी भगवद्भक्ती। होऊन चुके अधोगती।' -दा ३ १० ७०. -क्रिवि खरोखर, निश्चयानें [म घड+स स्फुट=स्पष्ट]

घडफड—स्त्री धडपड पहा

घडफडणें—अकि १ (हात, पाय इ०) अव्यवस्थितपणें पडून आपटून आवाज उत्पन्न होणें 'म्हणे पावा धडफडील। तरी स्वामीची निद्रा मोडेल।' -ज्ञा १३ २५६ २ धडपडणें पहा [धडपड]

घडफुडा—वि १ प्रज्वलित प्रदीप्त 'तेथ मनबुद्धीचिया कुडा। आतु ज्ञानाग्नि धडफुडा। साम्य तचि सुहाडा। वदि जाणें।' -ज्ञा ६ २४१ २ पक्का खरा, स्पष्ट खरोखरीचा निश्चयात्मक 'यालागीं हरिकीर्तनीं गोडी। जयासि लागली धडफुडी। त्यासि नाना स धनाच्या वाडी। भोसावया सांकडीं। कारण नाहीं। -एभा ५ ३५६ 'त सच्छिष्यता जाणिज धडफुडी। सत्य ते सु नता।' -स्वादि ४ ४ ५४ -क्रिवि १ खरोखर, स्पष्ट प्रत्यक्ष जंजरमना सेवी गाडी। त त हरिरूपें धडफुडी। स्व दा येऊनि रोकडी। ब्रह्मार्पण पलवीं निजभोग अर्पी।' -एभा २ ३७४ 'दुवा न धरावें भीडा। शापु द्यावा धडफुडा।' -कालिकापुराण १४ १६१ २ सत्वर, जल्दीनें, त्वरेनें होय धडफुडें दह सुदया।' -रयोबा ४ ३२८ ३ हातापरी -मनको [म घड+स्फुट-स्पष्ट]

घटफुला—वि १ धडपुडा सर्व अर्थी पहा २ पूर्ण -शर ३ कुशल, चतुर -शर ४ पाकळ -शर -क्रिवि सत्वर, जल्दीनें

घडवड—स्त्री धडपड पहा

घडवडणें—अकि धडपडणें पहा

घटवडावचें—सकि (गा) दाबून रुपणें, धुडकावून देणें [धडवड]

धडधडावणी—स्त्री (गो) घालवून देण्याची क्रिया हकालपट्टी [गो धडधडावणें=घालविणें]

धडधडया—वि दुर्लक्ष करून बफिकीरपणें दमरत चाल णारा [धडधड]

धडधिया—पु (गुज) नाचणीचें गुजराथी नाव या जातीच्या नाचणीचें कणीस गोंडयासारखें असतें –कृपि २८३

धडल्याव—वि (कु) अवाढव्य फार मोठा व बदक अगडबंब घडल

धडवई—पु बाजारात येणारा माल तोलण्याच्या कामावरील अधिकारी –स्त्री (क) वरील अधिकाऱ्याचें काम, हुद्दा [धडा+वही]

धडवत धडवती धडवताल्य इ—धवीत इ० पहा

धडवन—वि (मराठवाडा) न मिनरी निश्चितपणा इ० ची खात्री असणारी –निजामविजय ३० ७ ३१

धडवना—वि निधडा निर्भय

धडशी—स्त्री धडक टक्कर धक्का ढुशी

धडस-सा—वि धड वैगुण्यरहित शाबूत अविकल मोड तोड न झालेला याचा एक हात धडसा आहे आणि एक थुटा आहे ' धड=चांगला अव्यंग+असा=असलेला] ०खडस-खडसा-वि पूर्णपणें पक्का धड शाबूत [धस्सा द्वि]

धडसी—क्रिवि धैर्यानें धडसी चाल बिनधास्त। –संग्राम गीतें १०१ धड+असी]

धडा—पु १ विवक्षित मुदतीत तयार करण्यास पंतोजीनें शिष्याला नमून दिलेला पाटी इ० कावर लिहून दिलेला पाठ २ (पुस्तक इ० कांतील) पाठ लिस या पुस्तकातील दाखवलेला धडा वाचनाविषयीं आहे ३ (ल) (एखाद्यास) वर्तनाच्या बाबतींत घालून दिलेला नियम शिस्त उदाहरण (काम इ० करण्याकरित घालून दिलेला) पद्धत सरणी वहिवाट रिवाज कासया पडिला नी धडा। उगाचि वडा आणि बाकडा। –तुगा ७१६ ' यजमान धडा घालून देतो त्याप्रमाणें गुमास्ते वागतात ' ४ हिम्मत हिंमत धाडस निश्चय आता मनाचा धडा करून करजा खातों –वफा २ ५ (एखादी वस्तु मिळाल्यानें) विवक्षित कालपर्यंत ती मिळविण्याविषयीं होणारी निश्चितता एक पितांवर घेऊन ठेविला म्हणजे वारा वर्षांचा धडा होतो ' [स दृढ?] ०घणें-शिकणें बोध घणें

धडा—पु १ दहा शेरी वजन केलेल्या मालाचें परिमाण २ तराजूच्या एका पारड्यांत (ज्यांत पदार्थ घ्यावयाचा तें) भांडें इ० ठेवून काटा समतोल करण्याकरितां दुसऱ्या पारड्यांत टाक लेलीं वजनें इ० अभट पासंग तराजुआ निवृत्तिचा। धडा घालोनि सीथांचा। जरि कांटा कळताए देवाचा। जउता र जमढ।' –ज्ञ ३९ तुळ उभवुनि धडा। कनक भरिता परडा।' –मुवन (हरिश्चंद्र आख्यान नवनीत पृ १९०) ३ मण दोनमण इ० सारखें एकदांच वजन करावयाचें असल्यास व त्या परिमाणाचीं वजनें जवळ नस ल्यास लहान परिमाणाच्या वजनानें तितक्याच वजनाचा दगड इ० मोजून घेऊन त्यानीं बांधतात तें मोठें वजन ४ (व) सपाटा तडाखा दुपाचा धडाच लावला ' ५ (पेंढारी इ० लुटारूंची) गोठी ६ समायिक जमीनीत मालमत्तेचा वांटा हिस्सा भाग ७ (जरतार धंदा) पंचवीस ते ३० तोळे वजनाचा तांब्याचा रूळ घेऊन त्यावर जरतार गुंडाळतात व त्या तांब्याच्या रूळ सह त्याचें रूळ वजन [स धर्=ताजवा; हिं धडा=वजन तोल जथा, पाळी गु धडो=वजन सिं धडो]

धडा—पु (महानु) घडा घागर तो कैसा दिसताए कातळा। जैसा अमृतरसाचा ओतिला। कीं जैसे धडा घातला। रवीं सी।' –शिशु ९९४

धडा—पु (राजा) बिनाऱ्यावर गलवत पडाव ठेवण्याची आच्छादित जागा ठिकाण गलबत भांडवल न दत धड्यावर ओढून ठेवलें आहे '

धडा—पु (भाजीपाला इ० कांची) पेंढी

धडा-धडी—पुस्त्री (कु) घराचें जातें इ० कांची कड

धडा—पु १ (तना) तोफ २ तोफेचा बार **धडयाजी**—स्त्री १ तोफेचा भडिमार २ (ल) शिव्यांचा भडिमार वगैरे [धडा]

धडा—पु पोगत होणारा एक रोग –मनको

धडा—पु (गो) कबुतराच्या वरील असलेला सवक येडा

धडाका—पु १ (बंदूक तोफ दारूकाम यांचा) आवाज स्फोट धडधडाट (सामा) मोठा कडाक्याचा आवाज कडकडाट २ (सामा) आवेश झपाटा व गडबड यांनीं युक्त असें कोणतेंहि कृत्य जसें –काम इ० करण्याचा सपाटा तडाखा चपळाई सपाटा वादळ इ० कांचा जोर क्षोभ तडाखा; (साथ रोग इ० कांनीं माडलेला) सपाटा सपाटा धुमाकूळ जोराचा उपद्रव (लढाई इ० कांतील) धुम-स्त्री खणका दणदणाट धूमधडाका कल्लोळ (क्रि० मांडणें मारणें) इतर उदाहरणांकरितां तडाखा शब्द पहिल्या अर्थावरील वरून पहा तडाखा-खा व धडाका हे दोन शब्द सर्वसाधारण अर्थी व अनेक रूढ अर्थी एकमेकांशीं जुळतात हें खरें असतें तरी त्या उभयतांत एक सूक्ष्म फरक आहे तो असा कीं तडाखा शब्दांत जोर आवेश यांचा वाढता प्रवेग ध्वनित होत असतो तर धडाका शब्दांत मोठ्या आवाजानें सहित असा जोर आवेश सपाटा इ० अर्थ अभिप्रेत असतो [हिं धडका] –कवाज पुल्ल बाजी-स्त्री (सोमेश्वर दारूकाम) दारूची फुलबाजीचा एक प्रकार

धडाखडा—वि. १ निरोगी, निकोप प्रकृतीचा; धडधाकट २ सुदृढ; बळकट अंगकाठीचा.

धडाड-डा—पु धडाक्याचा मोठा आवाज, धडधडाट. तोफेच्या भडिमाराचा, इमारत, झाड इ० कडाडून पडण्याचा, धड धडणाऱ्या ज्वाळाचा, मोठ्या स्फोटाचा होणारा दणक्याचा आवाज; खणका. [ध्व.]

धडाडणें—अक्रि. १ (तोफ, बंदूक इ० उडतांना) धड धड असा मोठा आवाज होणें. २ (वृक्ष इ०) कडाडणें; कडाडून पडणें ३ (अग्नि इ०) धडधडणें; जोरानें, धडकून पेटणें. ' डोंगरें धडाडिलीं। तेथ अरूप पारखी रडती। आठें आगें पोळतीं। वसुंधरेची।' –शिशु ७४८. ' ते मुळीं पेटली श्रीकृष्णसंकल्पें। धडाडली ब्रह्मशापें।' –एभा १.२३३ ' जैसा प्रळयकाळींचा दावाग्नी। महावातें धडाडी।' मुसभा १४.९१०. ४ (को.) (जमीन इ० ताप त्यामुळें) भेगलणें, दुभंग होणें ५ (ऊर) जोरानें उडणें, धडधडणें.

धडाडां—क्रिवि. धडधड–धडा पहा. ' बहुसाल वाघें दडाडा धडाडा।' –राक १.२.

धडाडी—स्त्री. १ धडधड; धड धड असा आवाज. ' तडाडी थडाडी भडाडी धडाडी।' –राक १ ८८. २ नेट, जोर; नेटाचा, उत्साहाचा, धाडसाचा प्रयत्न, तडफ [धडाडणें [

धडाधड—स्त्री. तोफाच्या धडधडाटानें युक्त अशी युद्धादि क्रिया, धाडधडी पहा. ' रोवला रणस्राव होती धडाधड।' –ऐपो १२६. [धडधडणें]

धडाधड-धडां—क्रिवि. १ (इमारती कोसळतांना, सोसाट्याच्या वाऱ्यानें झाडावरून फळें इ० पडतांना, मुसळधार पाऊस पड तांना, बंदुकांची फैर झाडतांना, भराभर चपराका, तडाखे लगावतांना) सातत्यानें, एका पाठीमागून एक, लागोपाठ मोठा आवाज होईल अशा प्रकारें. ' त्याच्या तोंडावर धडाधड शंभर चपराका चढविल्या ' २ सातत्यानें; लागोपाठ, एकसारखें, धडक पहा. या अर्थी हा शब्द योजिल्यास त्यानें अभिप्रेत असलेला ध्वनि कल्पनेनेंच ओळखावा लागतो असें पुढील उदाहरणावरून दिसुन येईल जसें – महामारीनें धडाधड माणसें मरतात, धडाधड उड्या मारून धावला, धडाधड चोऱ्या होऊं लागल्या; धडाधड–कर्जे काढितात–उचापत खातात–काळीज उडतें–बोलतात–पळतात–खर्च करितात इ० [ध्व. धड द्वि] **धडाधडणें**–अक्रि (नाव इ०) गाजणें, (कीर्तीचा) डंका इ० वाजणें, दुमदुमणें ' काय तयाची कीर्त सांगावी ? साहेब नाम धडाधडी।' –ऐपो १३४

धडाधडी—स्त्री लागोपाठ मोठा आवाज करून होणारी क्रिया, गोष्ट, तोफा, सोटे इ०च्या सातत्यानें होणाऱ्या आवाजानें युक्त असें युद्ध इ०; गलबला, किलकिलाट इ० नें युक्त अशी खणाखणी, मारामारी, वाचावाची, कचाकची इ०; हातोडा इ० कानीं ठोकण्यानें लागोपाठ होणारा मोठा आवाज. [ध्व.; धड द्वि ; गुज. धडाधडी=मारामारी]

धडाल—क्रिवि. (ना. व.) धडकून; बिन दिक्कत; बेधडक; राजरोस, सर्रास. ' आतां धडाल पुनर्विवाह होतात ' [ध्व, हिं. धडाम=पडण्याचा आवाज]

धं(धां)डाळी—स्त्री. हगवण, ढेंढाळी.

धडिंग, धडिंगण—वि. धटिंग, धटिंगण पहा.

धडी—स्त्री.१विवक्षित वजनाचें, शेराचें माप. हें निरनिराळ्या ठिकाणीं भिन्नभिन्न वजनाचें असतें. २ मण इ० प्रमाणांचा वस्न ठेवलेला दगड इ०; धडा अर्थ ३ पहा. ३ (जरतारी धंदा) धडा अर्थ ७ पहा ४ वजन करण्याचा काटा; तराजू ' सज्जन कसाई मास विकिता। त्याची लाविसि धडी।' –दत्तपदें ४७ [सं. धट=ताजवा, हिं. मि. धडी=पाचशेरी] **धडीनें पैसा मोजणें**–श्रीमंतीस पार नसणें; पैशात लोळणें, अलोट पैसा बाळगणें.

धडी—स्त्री १ धोतर, लुगडें इ० वस्त्राचा रेशीम, जरतार इ० काचा काठ, किनार, ' लुगडयाची धडी रुंद आहे. ' २ (ना) छपरी, पडवी; पडवीचा काठ. ३ चिंधी. ०**पगडी**–स्त्री. (व्यापक) सभा, समारंभ इ० प्रसंगीं पुरुषानें घालावयाचा शेला, पागोटें इ० पोषाख. [धडी+पगडी]

धडी—स्त्री.१ तुकडा, भाग. २ (डोंगरातील) घाट, धारी. ' आली सातपुड्याची धडी तोफगाडी दाटली थोडी।' –ऐपो ४३३. [धडा]

धडीपडी—स्त्री. बरे वाईट, सुखदुःखाचे दिवस; अडीअड चण. ' बाबा रे, कष्ट करूनहि या राज्यात अन्न मिळत नाहीं, धडी पडीला पैसा नाहीं. ' –खेया १३ [धड=चांगला+पड=पडलेला]

धडुत, धडूत—न. नेहमीं, रोज नेसावयाच्या उपयोगाचें वस्त्र. धडोत पहा. ' अंगास फाटकीं तुटकीं धडुतें मिळण्याची मुष्किल पंचाईत ' –नि १५०. **धडुतेपण**–न धडुतीचीं वस्त्रें, लुगडीं इ० ' आदिपासुनि स्वर्गारोहण। अटरा हातांचें प्रमाण। मोजुन देई धडुतेपण।' –मुआदि १३ ४४.

धडूत, धडुती, धडुतीची वस्तू—धडोत इ० पहा.

धडूत—वि शोभिवंत –शर.

धडें—न (गो) एक गासळी, (गो.) पेड.

धडेल—वि. अगडबंब, अवाढव्य, लठ्ठ; बेढब व मोठें (शरीर, मनुष्य, प्राणी इ०) ०**मोला**–पु अगडबंब मनुष्य. –राको २४२ [धडेल+मोला]

धडेवांटप—न एकत्र कुटुंबातील सर्व हक्कदाराच्या जमीनीची स्वतंत्रपणें प्रत्येकाची केलेली फाळणी [धडा+वाटप]

धडोत—न १ नेहमीं नेसावयाच्या उपयोगाचें वस्त्र, लुगडें इ० २ (सामा) जाडेंभरडें, मजबूत वस्त्र [धड+वस्त्र–धडवत]

शको. ४. ३९

घडोती—स्त्री १ रोज वापरण्याच्या उपयोगाचा, जाडा भरडा कपडा, कपडालत्ता 'नवरा घडधाकट घडोती देणारा असला तरी पुरे' —मोर ३५ २ (कपडेलत्ते इ०कांचा) नेह मींचा वापर, उपयोग. [घड+वत, घट+ओत-शर, तुल० का. दड्डति] **०ची वस्तु-घस्त**—स्त्री नेहमीं वापरावयाच्या उपयोगी वस्तु, वस्त्र इ० **०चें पाट(ड)णें**—न (उप ल) कामसु व सुदृढ, निर्दोष प्रकृतीची बायको **०लायख**—वि नित्य वापरण्यालायख, घडोतीला लायख (वस्त्र इ०) [घडोती+फा. लायख]

घडौता—वि १ घड, श्रीमत 'वर्म्ने बाह्य पांगुरता। तरि हा श्लेषु घडता। जरि देवाचा तो आतु घडौता। बाहीरि दीतु।' —ऋ ६९ २ अखड, मोडतोड न झालेलें, घड, पूर्ण, दोपरहित, अव्यंग, साग 'अर्जुना आघवियाची मातृ अत करणें। घडौता आहासि।'—ज्ञा १० ४९ 'मागील अल्पस्वल्प। देवोनि घडौता केला नृप। आता मागुती माडूनि तप। पुण्यजोडी जोडणें।' —मुआदि २० १५४ ३ सवस्त्र, सुशोभित 'जयाचा महिमा पाघ रोनि जाइला। घडौता वेदु।'—ज्ञा ११ ७१ ४ टिकाऊ, सुरक्षित 'उद्धवदवा तुमचा मती। यादवांची राणीव घडौती।' —शिशु ४७७ [घड]

घडौतें—न घड वस्त्र, घडोत

घड्ड—वि मद्द, ठोंब्या, निर्बुद्ध आडमुठा, दाडगा, घटिंगण 'मी तों महाराजाचा घड्ड पुराणिक। न य बोलूं क्य गोड मधुर।' —दावि ४०४ [का दड्ड]

घड्ला, घल्डा—वि (खा) म्हातारा, वृद्ध [म थेरडा, स स्थविर; गु घयडो=म्हातारा]

घण—स्त्री १ एकाचें नुकसान, नाश होऊन, प्रयत्न इ० विफळ होउन दुसऱ्यास अकल्पित, अनायासें होणारा लाभ, दुसऱ्याची झालेली चैन, भर 'त्यानें कपाळकूट करून पैसा मिळविला पण शेवटीं चोराची घण झाली' २ समृद्धि, सपन्नता धन पहा ३ इच्छा (क्रि० पुरणें) घणी (-स्त्री) पहा [म घन=द्रव्य, घणी पहा] (वाप्र) **०करणें-होणें**—आपसातील दुहीमुळें तिसऱ्याचा विनाकारण लाभ, फायदा होणें **०घेणें**—मनसोक्त, पोटभर खाणें (खाद्य इ०कांचा) समाचार घेणें 'एकानें मोठमोठे लाडवांचे तुकडे करून गट्ट केले, दुसऱ्यानें चटण्या, साभारीं यांची घण घेतली' —वाळ **०पुरणें**—इच्छा तृप्त होणें, संतोष, समाधान होणें **०पुरविणें**—(एखाद्याची) इच्छा तृप्त करणें, एखाद्यास संतोषविणें **०पुरस्तुर**—क्रिवि तृप्ति होईपर्यंत, मनसोक्त, पोटभर [घण+पुरणें+तोंवर]

घणक(ग)ट—वि १ मजबूत, जाडाभरडा (कागद, वस्त्र इ०) २ (ल) धडधाकट, दणकट, मजबूत, धष्टपुष्ट; जोमदार, दणगट (मनुष्य)

घणगणें—अक्रि (खाद्य, पेय इ०कावर) ताव मारणें, चैन, बहार चंगळ करणें, अधाशीपणानें व मौजेनें खाणें 'घणगायला पाहिजे चागलें दोन शेराचें आणि ४ म नको वरावयाला काडीचें' [घण=विपुलता]

घणगर, घणगरी—(प्र) घनगर इ० पहा

घणघणणें—अक्रि (विस्तव इ०) धडधडणें, जोरानें पेटणें, प्रज्वलित होणें [ध्व घण द्वि]

घणघणीत—वि धगधगीत, धडधड पेटलेला, प्रदीप्त, प्रज्वलित [घणघणणें]

घणघोप, घणभोपट—वि घणकट, (प्र) धडधोप, धडधोपट

घणा—पु कोथिंबिरीचें बीं, धना याचा मसाल्यात उपयोग करितात 'घणे . विशेषेंकरून पित्तशामक आहेत' —गृशि १ ३१८ [स धान्याक, प्रा धणा-ना]

घणी—स्त्री १ इच्छा, आशा, हौस (क्रि० पुरणें, पुरविणें) 'तरि तुझी पुरवीलचि तो धणी।' —वामन नृसिंह दर्पण ९८. 'मुक्ताफळ सुपाणी। वायसा लागली खाणी। तयासी साडून धणी। घेती अमेध्याचि।' —दावि २८५ २ तृप्ति, समाधान 'देवा तुजऐसा निजगुरु आजि आर्ती धणी का न करू।'—ज्ञा ३ २१ 'धर्म म्हणे माझी धणी। पुरली नामाची आयणी।'—वेसीस्व ११ ८९ 'माझिये जातीचा मज भेटो कोणी। फेडावया धणी आवडीची।' ३ धन्यता 'जलधि-मध्य पुरींत तिचा धणी। वधुनि दे मज आत्मसुखें धणी।' —वामन —लोपामुद्रासवाद २८. ४ ठेवा, अपूर्व, अकल्पित लाभ, घण 'परमसुखाची हे लाधलीसी धणी।' —निगा ६ ५ विपुलता; समृद्धि [स घ्राणि, प्रा घणि=तृप्ति, संतोष] **धणीचा**—वि पुरेसा, पोटभर, यथष्ट 'दृश्य देखतां शिणले नयन। धणीचें ध्यावया कृष्णदर्शन।' —एरुस्व ७ २२ **०भर-वरी**—क्रिवि (काव्य) पोटभर, यथेच्छ, तृप्ति होईपर्यंत, मनसोक्त, धनभर 'पाहीन धणिभरी चरण झाडीन यशीं' —रामाचाधवा भक्तिमार्ग प्रदीप ४८ 'श्यामवर्ण नेऊन देई। धणीवरी पाहे श्रीकृष्णा।' —जै १५ १४५ 'स्मरू, पाहू पाहू धणिवरि उभा राहिल कधीं।' —र ५८

धणी—पु १ मालक धनी, यजमान धनी पहा 'तुका म्हणे एक। धणी विठ्ठल मी सेवक।' —तुगा ८२४ २ नेता, पुढारी, अधिपति 'हें सत्य परि प्रबळहि बळ दुर्बळ जरि रणीं धणी दूर।' —मोसशयरत्नमाला १४ (नवनीत पृ ३५०) [स धनी गुज धणी=मालक, नवरा] **०गोसावी,-जोग**—पु धनी गोसावी इ० पहा

धणू—पु. धनुष्य, (प्र) धनु -शर [स धनुस्]

धतरमतर—वि. (कु.) अनिश्चित; डळमळीत; धरसोडीचें; उडवाउडवीचें (भाषण इ०) 'प्रत्येक कामांत त्याचें बोलणें धतरमतर असतें.'

धंतरमंतर—न. मंत्रतंत्र; जादूटोणा; टाणाटोणा; छांछू. थंतरमंतर. अर्थ १ पहा. -घाको १८२. [तंत्रमंत्र अप. मंत्र अप द्वि.]

धताल-ल्या, धत्ताल-ल्या—वि १मनांतली गोष्ट बेलाशक बोलून जाणारा; भडभड्या; हवीं तशीं वचनें अविचारानें देणारा. २ (क.) धोताल, धौताल. [ध्व. धत्]

धतालो—स्त्री. १ अविचाराचें, धिमाडधाईचें बोलणें, धडधड. २ अविचारानें हवीं तशीं वचनें देऊन टेवणें. [धताल]

धत्तु(त्तू)र—पु. एक वनस्पति; धोत्रा. याचें बीं मादक व विषारी असतें. 'धत्तुर हा कनक नाम सदा धरीतो।'-र २७. [सं. धत्तूर; हिं. धतूरा; गुज. धतरो, धत्तरो]

धत्तु(त्तू)रा—पु. १ अंगठा; अभाव; फसवणूक. 'न्याय असा जगतीं दिसे कीं। चाकरा मलीदा मिळे धन्याला धत्तुरा हाती।' २ धोत्रा. धोत्र्याचें बीं घातलेलें पेय. 'कृष्णें सर्वांमि पाजिले धत्तुरे।'-मो. [सं. धत्तूर] ०दाखविणें-देणें-(अशिष्ट) फसविणें; भोंदणें; तोंडावरून हात फिरविणें; धंदरणें; मुंडणें (धोत्र्याचें बीं विषारी व मादक असतें. खाद्य पदार्थांत तें घालून एखाद्यास खावयास देऊन त्या गुंगी आणतां येते व असें करून त्यास लुबाडतां येतें यावरून हा अर्थ).

धत्तुरिन—न. विषारी धोत्र्यांत असलेला एक अल्कोद. (इं.) ॲट्रोपिन्. [धत्तूर]

धत्त्या—पु. (व.) बोजा; भार. 'कामाचा धत्त्या उरावर बसला.'

धंत्र, धंत्रम—न. (व.) (दुसऱ्याचें) धोरण, आधीनता, तंत्र अर्थ ६ पहा. [तंत्र अप.] **धंत्रीं, धंत्रमीं-लागणें**-(व.) (एखाद्याच्या) तंत्रानें वागणें, नादीं लागणें.

धंदधद—पु. ढंग; सोंग; रंग.

धंदर—स्त्री. आशा.

धंदरणें—सक्रि. भुलविणें; थापा मारून, पोकळ आश्वासनें देऊन फसविणें, भोंदणें, तोंडाला पानें पुसणें. **धंदराधंदर प्रवर्तति**-तंत्रमंत्र यावरून धंतर मंतर इ० सारखा बनविलेला व गोंधळ, फसवेगिरी, टाणाटोणा, छांछू इ० अर्थानें रूढ असलेला वाक्प्रचार. [धंदरणें द्वि + सं प्रवर्तते=चालू आहे]

धंदराधंदरीचा-वि. फसवेगिरीचा; जादुटोण्याचा; धंतरमंतराचा

धंदरा-ऱ्या—वि. धादल्या; गडबड्या; गोंधळ्या; अप्रतिष्ट. [धंदरणें]

धंदा—पु. १ उद्योग; काम. 'अवघा धंदाची लागला। दिवसेंदिवस काळ गेलो।'-रामदास, भक्तिपर अभंग ४ (नवनीत पृ. १५६). २ पोटाचा उद्योग; रोजगार; वृत्ति; चरितार्थाचा व्यवसाय [सं. धन=पैसा+सं. दा=देणें; -भाअ १८३३; हिं धंदा; गुज धंदो] ०रोजगार-पु. (व्यापक) पोटापाण्याचा उद्योग, व्यवसाय, नोकरी इ०. [धंदा+फा. रोज़=दिवस] **धंदेनाईक**-वि. १ उद्योग, रोजगार करणारा. २ धंद्यांत पडलेला [धंदा]

धंदेशिक्षण—न. निरनिराळे उद्योगधंदे, हस्तव्यवसाय इ० कासंबंधींचें शिक्षण; औद्योगिक शिक्षण. याच्या उलट बौद्धिक शिक्षण. [धंदा+शिक्षण]

धन—न. १ पैसा; संपत्ति; द्रव्य; वित्त; (सोनें, चांदी, गुरें ढोरें, घरदार जमीनजुमला इ०) मालमत्ता. २ द्रव्याचें साधन; ज्यामुळें पैसा मिळतो तें. उदा० विद्या, शास्त्र, कला इ० (समासांत) कीर्ति-गृह-पुत्र-पाप-पुण्य-शौर्य-गो-पशु-कल्प-वित्त-मान-धन; तपो-यशो-धन; इ०. ३ अत्यंत प्रियवस्तु. ४ मौल्यवान् वस्तु ५ (गणित) बेरजेचें चिन्ह (+). मिळवावयाची संख्या; अधिक संख्या. 'एका दिशेस कार्य करणाऱ्या प्रेरणा धन (+) चिन्हानें दर्शविल्या'-यंस्थि ७. ६ विजेचा एक प्रकार. 'धन-विद्युत्.' याच्या उलट ऋणविद्युत् [सं.] (वाप्र) **धन लावणें-पाडणें**-(उप.) उत्कर्ष पावणें; वैभवास चढणें; मानमरातब मिळणें (विपरीत लक्षणेनें योजतात). 'पंचवीस वर्षे झालीं आतां पुढें विद्या करून धन लावाल हें समजत आहे.' ०पुरणें-कांहीं एक पदार्थ मनमुराद उपभोगिल्यानें आशा पुर्ण होणें. म्ह० १ धन असे पाताळीं तर तेज दिसे कपाळीं=पैसा जवळ असला कीं तोंडावर साहजिकच तेज चढतें. २ विशीं विद्या तिशीं धन=विद्या संपादन करण्याचें वय वीस वर्षे व पैसा तीस वर्षापर्यंत मिळतो. ०कनकसंपन्न-वि. (अप. रूपें) धनकनक, धनक कनक सोनें, पैसाअडका यांनीं समृद्ध; भरपूर श्रीमंत. [सं] ०कुबेर-पु. अतिशय श्रीमंत मनुष्य; पैसेवाला; लक्षाधीश. [सं.] **धनको-धनको-नाम**-पु. पैसे उसने देणारा; सावकार; कुळांना कर्जाऊ रकमा देऊन त्याकडून व्याजासह मुद्दल घेऊन व्यवहार करणारा; उत्तमर्ण. याच्या उलट रिणकोनाम. 'धनकोनाम तुकावाणी। रिणको नाम विठ्ठल धणी।' **धनकोरिणको**-न. (धनको आणि रिणको) १ कर्ज देणारा व कर्ज घेणारा यांमधील संबंध; सावकार व कुळ यांमधील व्यवहार. २ देणेदार; अधमर्ण. 'मी तुझे धनकोरिणको लागत नाहीं.' [धन+रिण] ०गर्वी-वि. पैशाचा, श्रीमंतीचा ताठा असणारा. ०गाडा-गाढा-वि. श्रीमंत; धनवान; पैसेवाला. 'धन+गाढा=समृद्ध] ०चळ-पु. १ पैशाचें वेड; द्रव्यलोभ. २ पैसा गेल्यामुळें लागणारें वेड. ०चिन्ह-न. अधिक (+) चिन्ह. **धनतर, धनंतर, धनवत्तर**-वि. १ श्रीमंत; समर्थ; बलिष्ठ; थोर.

'कुबेराला कर्ज देण्याइतका धनत्तर तुझा बाप' –एक २ गडगज सुबलक, पुष्कळ, भरपूर (पीक, पाणी इ०) 'आमच्या विहिरीला उन्हाळ्यात सुद्धा धनत्तर पाणी असतें' ३ खूप मोठा, विस्तृत विस्तीर्ण (वाडा, परगणा, देश इ०) 'भले भले धनतर वाडे हवेल्या जागा।' –ऐपो ४२३ ४ हुषार, चलाख सुदाल [स धनवत्तर] ०तृष्णा–स्त्री पैशाची हाव लोभीवृत्ति ०तेरस–त्रयोदशी–स्त्री अश्विन वद्य त्रयोदशी, या दिवसापासून दिपवाळी सुरू होते व्यापारी या दिवशीं लक्ष्मीची पूजा करतात अपमृत्यु टळण्यासाठीं यमास दीपदान करावयाचें असतें बायकांचा नाहण्याचा हाच दिवस असतो [स धन+त्रयोदशी, प्रा तेरस] ०द–पु कुबेर, श्रीमत, लक्ष्मीपुत्र 'धर्मा जी धनदसभा तीही शतयोजनायता रम्या।' –मोसभा १ ३१ –वि दाता, धन देणारा [स धन+दा] ०दर्प–पु पैशाचा अभिमान, श्रीमतीचा ताठा [स] ०दौलत–धान्य–स्त्री (व्या) सपत्ति, मालमत्ता पैसाअडका, दागदागिने, घरदार, शेतीवाडी गुरेंढोरें इ० इ इस्ल्य 'जैसें तुकयाचें धनधान्य समस्त। ओढोनि गेलें जेथचें तेथें।' [धन+दौलत, धान्य] ०पिशाची–स्त्री १ पैशाचें रक्षण करणारी हडळ २(ल) अति लोभी कद्रू स्त्री ०पिसा–वि पैशाचा अति लोभी, पैशाचें वेड असलेला ०पुत्र–पु गर्भश्रीमत, मोठा धनवान 'तैसेचि धनपुत्रा आटितां दुष्टें।' –दावि ३९ ०मद–न सपत्तीचा गर्व, ताठा (क्रि० येणें चढणें, होणें) 'चोरा थोरासम करी उपकार। धनमद चोरि फार।' –मानापमान ३ १ –वि पैशामुळें उन्मत्त झालेला, धनमस्त ०मत्त–मस्त–वि सपत्तीनें ताठलेला, उन्मत्त झालेला ०मस्ती–स्त्री पैशानें अगीं येणारा उन्मत्तपणा ०माल–पु धनदौलत 'ज्यानें धनमाल सोडिला।' –ऐपो १७ ०रमणपति पु १ कुबेर २ श्रीमत माणुस [स] ०रेषा–रेघ–स्त्री (हस्त्सा) मनुष्याच्या तळहातावरील एक विशिष्ट रेषा यावरून पैसा किती व केव्हा मिळेल तें सागतात (क्रि० उपटणें, उमटणें) 'त्याची धनरेषा उपटली म्हणून पैसा मिळू लागला' ०लाग–लाभ–पु द्रव्यलाभ पैसा मिळणें (क्रि० लागणें मिळणें सापडणें) ०लुब्ध–वि (काव्य) सपत्तीचा फाजील लोभी धनपिसा 'कीं धनलुब्धाचें तत्त्वज्ञान। परधन हरणाचें।' धनलोभ–पु धनाचा द्रव्याचा हव्यास ०लोभी–वि पैशाची इच्छा करणारा हावरा [स] ०वत–वान–स्त्री ज्याच्यापाशीं पुष्कळ पैसा आहे असा ०व्यय–पु पैशाचा खर्च ०व्यवहार–पु १ पैशासबधींची देवघेव कारभार २ पैशासबधीं खटला निवाडा ३ दिवाणी दावा कारभार धनसेट–पु (उप) धनाढ्य व्यापारी किंवा पेढीवाला धनत्तर ०सचय–पु पैशाचा साठा [धन+सचय] ०सपत्ति–स्त्री पैसाअडका ०सपादन–न पैसा कमावणें धनार्जन धनागमन–न धनप्राप्ति 'धनागमनीं अति कष्ट। धनरक्षणीं कष्ट श्रेष्ठ।' –एभा २३ १७६ धनागमनागमन–न धनाचें येणें जाणें 'अथवा धनागमनागमनीं। प्रबळ लोभ उपजे मनीं।' –एरुस्व १३ २९ धनाढ्य–वि धनवान; श्रीमत [स धन+आढ्य] धनार्थी–वि पैशाचा गरजू [सं धन+अर्थी] धनांध–वि पैशानें उन्मत्त झालेला [स धन+अध] धनात्यय–पु पैसा जाणें, सपत्तिनाश [स धन+अत्यय] धनाध्यक्ष–पु खजिनदार कोशाध्यक्ष धनाशा–स्त्री पैशाची आशा सपत्तीची इच्छा, द्रव्याची हाव धनेश्वर–वि श्रीमत, मातबर, तालेवार, सपन्न, सपत्तिमान [धन+ईश्वर] धनेषणा–स्त्री द्रव्यपणा, द्रव्याचा लोभ, इच्छा [धन+ईषणा] धनोत्पादक–वि सपत्ति, पैसा आणणारा, मिळविणारा 'बॅरिस्टरी वगैरे धदे उसाच्या चरकाप्रमाणें धनोत्पादक नव्हत' –टि २ ४२

धन–स्त्री धण पहा 'एकट्या विधवेची सर्व धन व्हावी!' –के २६ ७ ३०

धन–न (माण) घणे धने

धन–पु १ धनुष्य 'त्या पार्थकरिंच निखेलें धन।' –गीता चद्रिका १.३० २ बारा राशींपैकीं नववी रास धनु राशि [सं धनुस्] ०कुटा–पु उदीर पकडण्याचें धनुष्यासारखें एक साधन, सापळा ०कुरी–स्त्री खडे मारण्याचें धनुष्य, गलोल ०कुली–स्त्री १लहान धनुष्य, धनुकली २ (कों) गलोल, धनकुली ३ धनुष्याप्रमाणें शरीर किंवा अग वाकणें ०धई–वि धनुर्धारी. इद्रधनुष्या सिंतें। कवण धनवई न घालिते ते।' –अमृ ६ २५

धनकट–गट–वि १ घणगट, खरबरीत खरखरीत, जाड (कागद कापड) २ मजबूत घट दणकट, दणगट पहा

धनगणें–क्रि १ आग भडकणें २ धणगणें पहा

धनगर–पु एक अब्राह्मण जात व तींतील व्यक्ति मेंढपाळ हे मेंढ्या पाळण्याचा धदा करतात [स धन+कर] ०की–स्त्री धनगराचा धदा [धनगर+की धदेवाचक प्रत्य] धनगरी–वि धनगरासबधीं धनगराचें धनगर लोकास उपयोगी (कापड, लोणी वगैरे) ०वेड–न कमालीचा मूर्खपणा

धनचिडी–स्त्री एक पक्षी [धन+चिडी=पक्षी]

धनजय–पु १ अग्नि 'राम धनजय तुम्ही कापूर, तृण, तृण काष्ठ घृत तैल।' –मोरामनरामायणयुद्ध ३१० २ एक वायु; पच उपप्राणातील जाभई उत्पन्न करणारा शारीरस्थ पाचवा वायु 'न सोडी मेलियाही शरीरा। धनजय नामक सर्वगत वारा।' –यथादि १८ १००५ –एभा १२ ३२० ३ अर्जुन 'आता मदरादि हे मानी माया। उतरोनिया धनजया।' –ज्ञा ७ ६८ [स]

धनपाग–न (कों) एक प्रकारचें जाळें [पाग=जाळें]

धनफस—न (प्रा) खुड, खोड

धनभर—क्रिवि यथेच्छ, पोटभर, मनाचें समाधान होई पर्यंत घगभर, घणिभरी पहा 'करि घेऊन पवारति प्रभुरा धन भर ओंवाळुनी।' –ऐपो ३०७ [धग–न=इच्छा+भर]

धनवर्दे—वि (व) दवतनी,

धनवड—न लुगडयाचें एक वाण प्रकार यास रेशमी किनार साडेचार पुनी व मध्यें एक रडफूल पार्टें असतें धनवडी पहा

धनवडा–डी–वि १ धनवड–ड मुलुखातील प्रदेशातील (हा प्रदेश नाशिकपासुन पूर्वकडे ३० मैलावर सुरू होई) २ कर्नाटकांतील धनवड गावचें (लुगडें, शेला, पागोटें, कोट इ०) **०दाडगा**–वि (धनवडातील माणसाप्रमाणें) अरेराव दाडगेश्वर (माणूस)

धनवन्नी—वन्वनरी पहा 'धनवन्याचिये अगीं सत्तावळ। व्याधि त सकळ तोडावया।' –तुगा १५८०

धनवर–वरी—क्रिवि धगीवरी, यथेच्छ धनभर पहा 'त्या सभाग्याचें धरीं म्या धनवर लाडू खाहे'

धनसाळ—स्त्री तांदुळाची एक जात [धने+माळ]

धना—पु (गु) धने, धन्याक, कोथिंबीरीचें बीं, धणा [स धान्याक]

धनाजाणें—(ना व) (गाय म्हैस इ०) जनावर गर्भार राहणें, गाभण राहणें, फळणें 'त्याची म्हैस धना गेली' [?स धन, धू–धवन+जाण]

धनश्री—स्त्री (संगीत) गायनातील एक राग ह्या रागात षड्ज, तीनऋषभ कोमल गांधार कोमल मध्यम, पचम, तीन धैवत कोमल निषाद हे स्वर लागतात आरोहात ऋषभ व धैवत वर्ज्य जाति औडव-संपूर्ण, वादी पचम संवादी षड्ज गान समय दिवसाचा तिसरा प्रहर [स]

धनिष्ठा—स्त्री तेविसावें नक्षत्र एक नक्षत्रपुंज [स] **०पचक**–न दर महिन्यात येणाऱ्या धनिष्ठा शततारका, पूर्वा भाद्रपदा, उत्तराभाद्रपदा रेवती या पांच नक्षत्रास धनिष्ठा पचक म्हणतात हें पचक अशुभ आहे

धनी—पु १ मालक स्वामी यजमान २ जबाबदार माणूस, कर्ता पुरुष ज्यास शास्त्र, रूढी वगैरेमुळें अधिकार प्राप्त झाला आहे असा नायक माणूस 'उगवगीस धनी तुम्ही रहाल तर यास रुपये द्यों' 'तुम्ही चालवायाचे मात्र धनी हातानें कांहीं व्हावयाचें नाहीं' 'प्राप्त यज्ञोपवीताचा धनी' –वि समृद्ध 'ऐसा शिष्य तया स्थानीं। गुरु अमे प्रचड पाणी। गुरूची वृत्तिशाणी धनी। उर्के पूर्ण परियेसा।' –गुच १६ १० [सं धनिन्] म्ह० धन्याचें नाव रण्या चाकराचें नाव दामाजीपंत पाटील=हुकूम करतांना मोठ्या आकांक्षा धरण्यानवर्चीं म्हणतात ३ धनी ना गोसावी=बेवारसी घर, जमीन, माल इ० ३ धन्याला धतूरा आणि चाकराला मलीदा=योग्य हक्कदाराला कांहीं मिळत नाहीं त्यावेळीं वापरतात **०गोसावा–वी**–पु (व्यापक अर्थानें) मालक यजमान, स्वामी, अधिकारी **०जोग**–वि हुंडी विक्रत घेणाऱ्यास–ज्याच्या नावाची ती असेल त्यास–तिचे पैसे द्यावयाचे असतात अशी (हुंडी) (इ) ऑर्डर याच्या उलट शहाजोग=ज्याच्या हातीं ती असेल त्यास द्यावयाची (इ) बेअरर [धनी+योग्य]

धनीण–स्त्री मालकीण यजमानीण धन्याची बायको [धनी स्त्री] म्ह० धनिणीस धक्का कुडणीस नक्का **धनीधावण्या**–वि काळजी वाहणारा, जबाबदारी घेणारा रक्षणकर्ता, सहाय्यकारी 'गरिबाचा धनीधावण्या ईश्वर' **धनीपण–णा**–नपु मालकी हक, स्वामित्व 'धनीपणा पडला आईकडे' –मृ ३९

धनी—स्त्री इच्छा, हेतु धणी पहा (क्रि० पुरणें) 'धनी न पुरे पाहातां तयाच्या स्वरूपाची धाटी। आज नादतें सदन सख्यानो चोस लागतेंग पाठी।' –होला ११३

धनु—पुन १ धनुष्य 'मुसळाचें धनु नव्हे हो सर्वथा। पाषाण पिळिता रस कैचा।' –तुगा ४२१० २ कापूस पिंजण्या साठीं वापरण्यात येणारें धनुष्य ३ वर्तुळाचा अर्धा भाग, वर्तुळ-खंड ४ मेषादि राशीपासुन नववी रास ५ चार हातांचें परिमाण, चार हात लांबी 'धनु रे धनु मणतु। राक्तें परवताति।' –शिशु ५६५ **धनुकणें**–उक्रि (कापूस) पिंजणें, कातणें **धनुक**–धनुष्य 'पाच सतें धनुका। उचलीलीं येके वेळें।' –उषा १३ **०कली**–१ ल्हान धनुष्य २ धनकुडी, गलोल ३ कापूस पिंजण्याचें धनुष्य **धनु फल, धनुष्फलक**–न वृत्त परिधाच्या विवक्षित खंडाची मापणी, वर्तुलखंडाचें माप, ज्याफल [स]

धनुरासन–न पोटावर उपडें निजून हात पाठीकडे नेऊन पाय उचलून दोन्ही पाय दोन्ही हातांनीं टाचाशीं घट्ट धरावे नतर डोक्याकडे व पायाकडे ताल निरनिराळ्या वेळीं झुलेल असें करावें त्याच्यायोगें अन्नपचन होतें **धनर्गुण**–पु धनुष्याची दोरी ज्या [स] **धनुर्धर–धारी**–वि १ धनुष्य धारण करणारा, धनुष्यानें लढणारा, तिरंदाजी करणारा 'तेथ बाणवरी धनुर्धर। वर्तताती निरंतर।' –ज्ञा ११६६ २ (ल) शास्त्र कला इ० कांत निपुण पडित तज्ज्ञ [स] **धनुर्मध्य**–पु (धनुष्याचा मध्य) धनुष्याच्या दोरीस ज्या ठिकाणीं बाण लावितात ती जागा [स] **धनुर्मार्ग**–पु वक्ररषा [स] **धनुर्मास**–पु १ (ज्यो) धनुराशींत सूर्य येतो तो काल यावेळीं धन संक्रांत असते २ (ल) या राशीस सूर्य असतां सकाळीं धनुर्मास आदे टोपनैत दव नैवेद्यादि पूरक करावयाचें भोजन झुणुमुम [स] **धनुगड, धनुगाड**–धनुष्य धनुष्य धारण करणारा 'दोघ धनुर्धरे सपूर्ण। तुरु मारिती विधान बाण।' –भारा विविधा १३५ 'धर्मुता अवघ्या यडिलु। अनुजु धनुवाचा कुराउ।' –गीता १११४

धनुर्वात–पु ज्यात शरीर धनुष्याकृति होतें तो वातविकार याचे अंतरायामवात व बहिरायामवात असे दोन प्रकार आहेत [सं.] **धनुर्विद्या**–स्त्री लक्ष्य भेदण्याचें व तीर मारण्याचें शास्त्र; धनुष्य वापरण्याची विद्या. [सं.] **धनुर्वेद**–पु एक उपवेद; धनुर्विद्या; भारतीयाचें युद्धशास्त्र. या वेदांत शस्त्रें, अस्त्रें, युद्ध करण्याचे प्रकार, वाहनें इ० अनेक गोष्टींचें विवेचन केलें आहे. 'आइकें धुरंधर कामसेना । धनुर्वेदत्र्ययज्ञा ।' –ज्ञा १०.२९५. [सं.] **धनुशाखा**–स्त्री एक वेलि हिच्या तंतूपासून धनुष्याच्या दोऱ्या करीत **धनुष्कोटि**–पुस्त्री. १ धनुष्याचें टोक २ रामेश्वराजवळचें एक तीर्थस्थान **धनुस्तंभ**–पु. शारीरिक विकार; एकाएकीं झटका येऊन अंग धनुष्याप्रमाणें वांकणें; धनुर्वात.

धनुष्य—न १ धनु, तिरकामठा; बाण मा ण्याचें एक साधन. २ इंद्रधनुष्य. ३ चार हात लांबीचें (मोजण्याचें) परिमाण. 'फिरउनि गरगर तुरगा उडवि धनु शत जसा खगेश्वर उरगा ।' –मोकृष्ण १०६. 'शत धनुष्य प्रमाण पुष्पावती ।' ४ परिघाचा एक खंड. (गणि.) ०**कंठीं घालणें**–पराभव करणें. 'घालुनि धनुष्य कंठीं सहदेवा अभय दान देहासे' –मोकर्ण ६.५२. **धनुष्यास गुण चढविणें–दोरी लावणें**–धनुष्य सज्ज करणें, बाण सोडण्याची तयारी करणें, सोडणें, मारणें. 'मग उठिला वीर कर्ण। आपुलें संपूर्ण बळ वेंचून। धनुष्यास चढविला गुण। नानाप्रकारें करू निया।' –ह २६.८०.

धनू—न (खा) गव्हाचें कोंवळें रोपटें, रोहू. 'घालुनी वेण्या, पाटीवर लाव, खोविलें त्यात धनू छान।' –काव्यकेतकी १४८. [धन]

धने—पुअव कोथिंबिरीचें बी धणा–ना; मसाल्याचा एक पदार्थ [सं धन्याक, धान्याक, हिं धनिया, ब. धने; गु धाणा; तेलुगु धाणीयालु]

धनेधने—उद्गा धन्यधन्य

धनेरी लगाम—पु घोड्याचा एक विशेष प्रकारचा लगाम यास लहान कडि असतात लगाम पहा

धनेश्वरी—स्त्री गायन शास्त्रातील एक रागिणी धनाश्री पहा

धन्न—न (गो) धरण

धन्नी—स्त्री (गो) धरणी, भूमि, पृथ्वी

धन्य, धन्यता—स्त्री भाग्यावस्था, सार्थकता, साध्य गाठलेली स्थिति, कळस होणें, मोक्ष **धन्यता करणें**–धन्य मानणें; धन्य वाद देणें 'तर त्यानीं तुझी किती धन्यता केली असती' –चद्र ७६

धन्य—वि १ सुखी, दैववान पुण्यवान, २ कृतकृत्य, समाधान पावलेला, ३ श्रेष्ठ, पवित्र, पावन. 'यज्ञासाठीं भूमी नांगरिता धन्या। सापडली कन्या सीतादेवी।' –मोसीता गीत–उद्गा गौरवाचा, शाबासकीचा उद्गार. शाबास! असे [गु] ०**वाद**–पु आभार; दुवा; स्तुति (क्रि० देणें; गाणें) ०**क**-**णें**–[illegible] पराक्रम करणें. ०**गाणें–देणें**–स्तुति करणें; आभार मानणें. ०**वाटणें**–स्वत बद्दल स्वतःच्या कृत्याबद्दल अभिमान वाटणें.

धन्वंतरी—पु १ समुद्रमंथन करितांना निघालेल्या चौदा रत्नांपैकीं एक, देवाचा वैद्य २ (ल.) कुशल, चतुर, यशस्वी, पटाईत वैद्य. 'तुझ्यासम न सेचि या भ्रमगदासि धन्वंतरी।' –गो वा. कानिटकर. ३ औषधाचा बटवा; वैद्याची औषध–पेटी, पिशवी [सं]

धन्वयी, धन्वा, धन्वी—धनुर्धर पहा.

धप—स्त्री (गो) दोन पावलांमधील अंतर; टांग

धपकणें—अक्रि धपकन, धबदिशीं, एकदम आवाज होऊन पडणें. [ध्व धप]

धप–कन–कर–दिनीं–दिशीं—क्रिवि (पदार्थ, माणूस इ०) खालीं पडण्याच्या आवाजाचें अनुकरण होऊन (क्रि० पडणें; मारणें, वाजणें). धबक्न इ० पहा

धपका—पु १ हिसका; धका; चपाटा; रट्टा, ठोसा. २ काठी, तरवार इ०चा फटकारा, काठीचा मार ३ धडकी, दुःख, निराशा यानीं हृदयास बसणारा धक्का, धसका पहा. (क्रि० भरणें, बसणें) ४ मोठी जाड भाकरी; थालीपीठ. [सं धप् गु धपको.] म्ह० धपका सोसवतो पण टिपका सोसवत नाहीं= एक वेळ मार सहन करतां येईल पण अचूक लागलेला धका सोसतां येणार नाहीं.

धपकाविणें–वणें—उक्रि १ रट्टा लगावणें, तडाखा मारणें, २ तरवार कुऱ्हाड इ०काच्या प्रहारानें तोडणें. 'वाटेस चोरानीं धपकावलें आणि पैका नेला' [धपका] म्ह० विचारी तो विचारी धपकावी तो व्यापारी

धपधाई—स्त्री १ धप, असा आवाज (पावलाचा, ठिकण्याचा) (क्रि० लावणें, करणें, लागणें, होणें, चालणें) २ दफधाई पहा [ध्व धप+धाई]

धपटणी—स्त्री (गो) बडबड, थोपटणें, धोपटणें [धपाटा]

धपटणें, धपाटणें—अक्रि मारणें, ठोकणें, बडविणें धोपटणें पहा [ध्व धप]

धपला—स्त्री–पुस्त्री ढलपा लाकूड दगड भिंतीचा गिलावा इ०चा गळून, तुटून अगर फुटून पडलेला तुकडा धलपा पी पहा

धपाटा—पु १ थालीपीठ धपका पहा 'आमच्या घरीं धपाटे करू हो।' 'त्यानें अर्धा धपाटा खाल्ला' २ तळहाताचा प्रहार, मार, चापट (पोटाचा, शरीराचा) **धपाटा वळणें–होणें**–पोट खपाटीस जाणें [धप]

घपाटें—न. भाजणीची भाकरी; थालीपीठ. घपाटा अर्थ १ पहा.

घपाघप-घपा—क्रिवि. एकामागून एक दिलेले तडाखे, रट्टे यांच्या होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. 'वाऱ्यानें या आंब्याचे आंबे घपाघप पडूं लागले.' [ध्व घप द्वि]

घपेला—पु. १ जिकीरीचें किंवा कष्टाचें काम; दगदग. 'हा बैल नांगराच्या घपेल्याखालीं घातला म्हणजे याची मस्ती जिरेल' २ जाडेंभरडें, भरमसाट काम, ढोरकाम.

घप्प, घप्पा—स्त्रीनपु रट्टा; तडाखा; तलवार, काठी यांचा प्रहार [ध्व. घप.]

घप्प—न. टलपा. (क्रि० निघणें, उडणें; जाणें, पडणें; फुटणें; फोडणें; काढणें).

घप्पाघपी, घप्पेबाजी—स्त्री. एकामागून एक असे एक सारखे मारलेले रट्टे; जोराची हातपिटी; मारामारी; बुक्काबुक्की, कुटाकुटी. [घप्]

घबक-का—पु. १ वार. प्रहार; थापड. 'ध ध धवका रोकडा जाला ज्ञानबोध।' –दावि २१४. २ घब असा आवाज घपका पहा. 'बहुत वाद्याचे घबक।' –दावि ५०४. 'वाजेत तेथें घबके कराचे।' –सारह ६.६८. [ध्व. घब्] घब-कण-कन-कर-दिनीं-दिशीं, घबकणें, घबकाविणें–धपकन इ० पहा. घबकणें–उक्रि. घबके देणें; बदडणें. [घबक]

घबघाई—स्त्री. घपघाई, डफघाई पहा.

घबडगा-डा—पु दवडगा पहा 'कसेंतरी ओबड धोबड काम करून वेळ मारून नेण्याची क्रिया.' त्यापेक्षां विचवडी घबडगा करून एक दोन भले खामें बसे (भात दिजविलेले हंडे) उतरून लोकांची कुरकूर मिटनीत का नाहींत.' –नि ९४७.

घबदूल—वि. १ लठ्ठ; धिप्पाड; स्थूल, गबदूल २ धट-मूट; बळकट. गबदुल पहा. [का. दप्प, धप्प=जाड+दूल प्रत्यय]

घबघब-घबा—क्रिवि. १ उंचावरून पडणाऱ्या पाण्याच्या स्रोताचें किंवा नारळादि फळाच्या झाडावरून खालीं पडण्याच्या आवाजाचें अनुकरण. 'घबघब घबघब वाजे तंबुरा रे।' –दावि ४२१. २ घबघब असा आवाजाचें अनुकरण ३ जोरानें, मोठ्यानें. 'यशोदा धडुंकडे धावत। आळोआळीं कृष्ण पहत। घबघबा बक्ष स्थळ दबवित। घोर आक्रंदत जाहला।' –ह ५.१२३ ४ धपधपा पहा. [ध्व]

घबघबा-बी—पुस्त्री. १ धोधा. उंचावरून पडणारा पाण्याचा लोट, स्रोत 'निर्मळपाण्याचा घबघबा' [ध्व]

घबघबीत—वि. १ गुबगुबीत पहा २ (गो) पतळ (हौंगितरचें).

घबब—वि. (गो.) स्थूलतनु स्त्री; ढब्बी

घबरास—वि. (गो.) अति स्वतंत्र.

घबला—पु जाडेंभरडें व भक्कमकापड, वस्त्र. 'भक्ती घबला टाचघोळ जाला वैराग्य वाणली चोळी।' –दावि ४९८. धोंगडा पहा. –वि. जाडेंभरडें व मजबुत (कापड). म्ह० गांड फाटे पण घबला ना फाटे. [का. दप्प, धप्प=जाडेंभरडें+ला प्रत्यय]

घबाटको—पु (गो) भीति; दरडावणी [दबणें]

घबाधब-धबां—क्रिवि. एकामागून एक आदळून पडणाऱ्या पदार्थांच्या आवाजाचें अनुकरण; घपाघप, घबघब पहा. [ध्व. घब्, द्वि.]

घबाधबी—स्त्री. १ लहान मुलांचा एक चेंडूचा खेळ; रपा-रपी; चेंडू पाठींत मारण्याचा खेळ. २ मारामारी; रट्टे देणें, घेणें. 'तो जर घबाधबी करूं लागला तर मग कसें करशील!' –थाव २.१५३ [ध्व.]

घबाफळ—न विद्रूप दिसण्याइतका लठ्ठ माणूस, जनावर; धूड; भारी प्रस्थ. [ध्व घब्+फळ]

घबावणें—अक्रि धब् धब् आवाजानें खालीं पडणें. 'शुष्क जळाचें चळाळ। धारा घबावे खळाळ।' –दा ११.७४.

घबावा—पु पाणधबधबा. –क्रिवि घबाधब पहा.

घबाली—वि. (कर.) लठ्ठ; स्थूल; ढमाली (स्त्री) 'घबाली बाईच्या हातून काय काम होणार?' [का. दप्प, धप्प=जाड+]

घबुला—वि. १ लठ्ठ; जाड; मोठें (फळ). २ ठेंगणा आणि आडव्या अंगाचा; गिड्डा; जाडजूड (माणूस+जनावर). [घबला]

घबेला—पु घपेला पहा.

घब्बल—स्त्री. रपाटा; धपाटा; ठोसा; घबका. [ध्व. घब्]

घब्बल—वि धट्टपुट्ट; लठ्ठ, दणकट; घबदूल पहा.

घब्बा—पु (व. ना.) डाग. 'धोतरावर घब्बा पडला.' [हिं.]

घब्बें—न. (राजा) चांगला भरदार व पिकलेला आंबा.

घम—पु. मृदंग, सवळ यांचा खर्जातला आवाज देणारा भाग; सवळाच्या डाव्या हाताकडील भागाचें नाव. हें भाडें उजव्या बाजूच्या भागापेक्षा आकारानें दीडपट मोठें असतें. धव; धुम [ध्व]

घमक—स्त्री १ हिंमत. धैर्य; स्वसामर्थ्याची जाणीव. 'एवा दमानें ही गाडी वडून जाईन अशी घमक वाटणली होती पण मधींच पडलों' २ शक्ति, बळ (सामान्यतें) 'एवढें मोठें ओझें उचलायाची माझे अंगीं घमक नाहीं' ३ (पाठ, पोट, कान इ० मध्यें) ठणाणी कळ, तिडीक, ठिणक, उमणः ठिटक; घमक वरील प्रतिशब्द व घमक यात असा फरक दाखविता येईल की घमक म्हणजे विशेषत डोक्याच्या मागीची वेदना, भाज-लेल्या जागेची जळजळ, तापाची ठद ठद करणारी आग, अर्ध शिशीसारखा ठणका या प्रकारचें दुःख होय (क्रि० निघणें, उठणें;

येणें, भरणें, चालणें वगैरे), ४ फुलें, अत्तर याचा दरवळ किंवा दमट जमीनीचा दर्प 'फुलांची धमक साऱ्या घरांत भरली, पसरली' 'मिरच्याची धमक नाका–घशात गेली' 'बाहेरल्या सर्दीची धमक आत येती' ५ आगीची किंवा तापाची जळ ६ झगझगाट, लखलख (सोनें, हिरें याची) [हिं धमका]

धमकदारी–स्त्री १ ताठा 'मोहनरावाला, अटी मान्य नाहींत असें धमकदारीनें उत्तर दिलें' –कोरकि ४२० २ धमक, हिंमत, कुवत 'जी धमकदारी बोलून दाखविली ती बोलून दाखविल्याबद्दल तुमची तुम्हाला लाज वाटेल' –कोरकि ६३ [धमक+दारी प्रत्यय]

धमक–क्रिवि एक अतिशयत्व द्योतक शब्द; पिवळा व गोरा गडदपणा दर्शविणारें अव्यय 'पिवळा, गोरा धमक' 'गाथील माशी म्हणते माझें अंग कसें सोन्यासारखें पिवळें धमक आहे'

धमकट–न दांडपणा 'ते महा धीट रागीट। तिहीं मोडारे धमकट। बाधानि आणावी वळकट। हाल्लोखेंसीं।' –कथा ५ १७ ४१ –वि १ मजबूत, टिकाऊ, दणगट (पदार्थ) २ लठ्ठ आणि सशक्त, काटक, घग्मूत्र. इह० बायको धमकट दादला कसपट [धमक+ट प्रत्यय] धमकटा–वि १ धीट व वावट, फाजील (स्त्री) 'माते माझे चावूनि अधर। चुंबन देती वारंवार। मज कष्टविती थोर। धमकटी मिळोनी।' –ह ७ १५८ २ दांडगी, उन्मत्त, 'तरण्या धमकट्या सर्व वागती।' –दावि ४१६

धमकटणें–क्रि (गो) कफ भरून येणें [धमकटा]

धमकटा–कटणी–पुस्त्री (गो) कफदाटणी [दम]

धमकणें–अक्रि (शीर) उडणें, खाल्वर होणें, स्फुरणें [धमक हिं धमकना]

धमकणें–उक्रि रट्टा लगावणें, मारणें, ठोकणें, धबकणें धुमकणें पहा [धमका]

धमकणें–सक्रि फुंकर घालून, भाता चालवून अग्नि प्रज्वलित करणें [स ध्मा]

धमकणें–अक्रि वाजणें धमधम असा आवाज करणें 'पैलाड सुदंतूनि सीतळ। धमकता मानिलें आहे जळ।' –दावि ३४१ [ध्व धम]

धमकणें–अक्रि भिणें धावणें 'तदाकारें थोरें निशिदिन मनामाजि धमके।' –दावि २२३

धमकरें–वि (गो) विशाल [धमक]

धमका–पु रट्टा, ठासा, पक्का बुक्का, धपाटा [ध्व धम]

धमका–की–पुस्त्री १ तापानें अंग मोहून येणें, कणकण (तापाची) २ पाऊस पडल्यानंतरचा उकाडा ३ धमक पहा

धमका–की–पुस्त्री दहशत दबकावणी, मुद्दाम घातलेली भीति, भय (मारण्य चें, नुकसान करण्याचें) ०देणें–एखाद्याला धाक दपटशा देऊन दहशत घालणें [धम हिं] धमकावणी–स्त्री दहशत घालण्याची क्रिया, दटावणी, दबकावणी धमकाविणें–उक्रि १ धमकी, दहशत घालणें, दटावणें २ रागें भरणें, कानउघाडणी करणें

धमणी–स्त्री वर आच्छादन असलेली बैलगाडी धमनी पहा [गु धमण=छप्पर] ०गाडी–स्त्री धुरल्याची गाडी सारवट गाडी

धमधकट–वि दणगट, धड

धमधम–धमा–क्रिवि पडघम, नगारा याचा अथवा पोकळ भागावर चालले असता जो आवाज होतो तसा आवाज होऊन [ध्व धम, स धमधमाय, प्रा धमधम]

धमधमा– १ खंदकाच बाजूनें तोफा लावण्यासाठीं रचलेला मातीचा बांध, मोरचा, बुरूज 'फौज पळोन धमधमियापावेतों आली' –भाव १०९ २ उंचवटा, टेंकाड, उंच ओटा, मनोरा, (एखाद्या भागाचें निरीक्षण करण्यासाठीं) टेहळणीची, मौक्याची जागा, चढण ३ पाण्याचें उंच टाकें, हौद, कारंजाचा हौद (पाणी साठवून नळातून सोडण्यासाठीं) कुंडें, टाकें 'आगगाडीच्या पुढल्या अंगास जो वाफेचा धमधमा असतो त्यावरून दूरचे पदार्थ पाहिले असता . ' –मराठी ६ वें पुस्तक (१८७५) पृ ४८ ४ किल्ल्यावर चढण्या–उतरण्यासाठीं भिंतीला जोडून केलेलें उतरतें बांधकाम, टेकाड [फा दम्दमा]

धमधमणें–अक्रि १ दबदब वाजणें, (फुगलेलें पोट, नगारा इ०कानीं) आवाज करणें २ सळसळणें 'घमाळात ऊन पाणी धमधमत होतें' –इप ४१ [धमधम]

धमधमीत–क्रिवि धमक, पिवळा, रंगाचा अतिशय दर्शक शब्द कधीं गोरा, पांढरा या शब्दामागेंहि लावतात 'धमधमीत पिवळा'

धमन–न (चांभारी) काळा रंग वर चढविलेलें कातडें

धमनी–स्त्री १ शरीरातील एक रक्तवाहिनी, शीर, नाडी 'धमनी दिसती वृक्ष्या या माझ्या शोकवन्हिच्या धमनी।' –मोमंत्ररामायण युद्ध ३७३ २ शरीरातील ज्ञानतंतु, मज्जारज्जु (इ) न०३ ३ फुंकणी 'सरला सुवर्णा ती झाली धानेयिकाचि हो धमनी।' –मोवन ९ २९ [स ध्मा–धमन=नी]

धमनी–स्त्री बैलगाडी, सारवट गाडी, एक्का धमनी पहा (गुजराथेंत दमणी बैल फार जलद जातात यावरून दमणी गाडी) –धमणी गाडीवाचक शब्द मराठींत आला असें एक मत आहे –भाभ १८३८) [गु धमण=छप्पर]

धमाका–पु एक फटाक्याची जात –मुंव्या ११८

धमाटणें–अक्रि रपाटा, ठोसा, बुक्की देणें, बदडणें, मारणें [धमाटा]

धमाटा—पु रग, तडाखा, धपाटा [ध्व धम+आटा प्रत्यय]

धमाटा-टो—पु (कु) १ गुराखी लोक आपल्या हातावर गोंवरी किंवा सराची लेंडी इच्या विस्तवानें डाग घेतात तो २ मनगटावर भाजून काढून घेतलेला फोड [स ध्मा]

धमाधमी—स्त्री १ मुलाचा चेंडूचा एक खेळ, धबाधबी २ मारामारी, ओढाताणी, झोंबाझोंबी, झटापट [ध्व]

धमामा—पु १ मोठा नगारा, एक वाद्य 'दमामे धमामे कर्णे शख भेरी।' –रामदासी २ १८३ २ (ल) बोभाटा, डका, प्रसिद्धि, जाहीर करणें, (क्रि० करणें, वाजविणें, होणें, वाजणें) [फा दमामा]

धमामा—पु १ कारजाला, नळाला पाणी पुरविण्यासाठीं केलेली उच टाकी, धमधमा २ मातीचा गारा, चिखल (बाधकामा साठीं केलेला) ३ (चूल, चित्रें वगैरे करण्यासाठीं) भिजवून तयार केलेली माती ४ गच्ची, कना, उच ओटा (पडका बुरुज, मनोरा इ०चा) (क्रि० पालणें, रचणें, बाधणें, करणें) [धमधमा पहा]

धमार-ल—पु १ गायनातील एक ताल, यात चौदा मात्रा व चार विभाग असतात २ या तालातील पद, चीज [हिं]

धमाल—वि अवाढव्य, स्थूल, गबदूल, ढमाल पहा

धमावणें—अक्रि फुकणें. 'ओंवारें कमलासनु। ता वैसा धमावा।' –गीता २ २२२७ [स ध्मा]

धमासा—पु एक काटेरी वनस्पति, ही औषधी आहे या पासून एक प्रकारची साखर निघते [स धन्वयवास, धन्वयास गु धमासो]

धम्मक लाडू—पुअव धपके, रट्टे, बुक्यानीं मारणें 'धम्मक लाडू ते बाटू।' –मुलाचें गाणें [ध्व]

धम्माल—पु घोड्याची एक चाल –अश्वप १ १९३

धम्मिल्ल—पु अलकार, फुलें इ० गुफून घातलेली वेणी 'जाणो कृष्णपक्षाची निशा।धम्मिल्ल माथा।' –कथा४ ७ ४४ [स]

धय—न (कु गा) दहीं [स दधि, म दहिं] ०काली-पु (दहिकाल) जत्रा

धय्या—पु (कर) (पत्त्यातील, गजिफातील) दहा ठिप क्याचें पान, दस्सा [दहा]

धर—पु १ अडकून, निरोधून ठेवण्याची, टिकविण्याची शक्ति, (शब्दास व लक्षणेनें) चिकटून राहण्याची, धारण कर ण्याची, जडण्याची शक्ति 'वायुमुळें हाताचा धर गेला' 'त्या आम्याला धर नाहीं म्हणोन यताच गळतो' 'गुरा सुना झाला म्हणजे त्याचा धर नाहींसा होतो' 'त्याच बुद्धीस धर नाहीं एक श्लोक दहा वेळा सागितला पाहिजे' २ तोलून धरण्याची, आधारण्याची, पर सहन करण्याची शक्ति (पायाची पायातील वस्तूची) आधार 'कडयावर घरकाम केल्यावर चागला धर होतो ४ ४० लागेपर्यंत कड्याखालची जमीन उकरून खालीं उतरावें लागतें' –मॅरेट १७ 'या विहिरीला धर चागला आहे' ३ खळ, तडकून जाण्याची, दाबून धरण्याची शक्ति (प्राण्याचे व्यापार, मलमूत्रविसर्जन इ०), सयमनशक्ति ४ कष्ट मानसिक त्रास सोसण्याची शक्ति, तग, टिकाव ५ (बोलण्यात, वागण्यात, विचारात एकवाक्यता, सुसगति, व्यवस्थितपणा, मेळ 'त्याचे भाषणास धर नाहीं, आता एक बोलेल मग एक बोलेल' ६ धीर (क्रि० सुटणें) 'धर सर्वाचाहि जेधवा तुटला।' –मोगदा १ २ ७ जम, घडी, बरताव 'इकडे अद्यापि पक्का धर बसला असें त्यास वाटत नाहीं' –सूर्यग्र ८ दर्पैत 'जो धैर्ये धरसा, सहस्रकरसा तेजें तमा दूरसा।' –र ४ ९ (समासात) धारणकरणारा, ठेवणारा, पाळणारा उदा० जल–चक्र–गगा–धर इ० [स धृ] ०लाहणें–टिकाव धरणें, तुलनेस येणें 'मेनिका तारा उर्वशी। बोळी धर न ल्हाती कर्दाणीं दीसीं।' –शिशु ३३१ ०सुटणें–धैर्य नाहींसें होणें 'शहाजणें केली परतु लष्करचा धर सुटला' –भाव ८८

धरण—न १ बाध बंधारा, नदी–ओढ्याचा प्रवाह अडवून पाणी साठविण्यासाठीं बाध घालतात तो, पाणी अडविण्यासाठीं बाधलेली भिंत २ समुच्चयानें नऊ आणे, पाव होन ३ गरोदर स्त्रीचा गर्भपात होऊ नये म्हणून तिच्या गळ्यात विशिष्ट औषधी मुळी बाधतात ती (क्रि० बाधणें) ४ सुमारें चोवीस गुजाइतकें वजन ५ धारण करणें, वाळगणें ६ आश्रय, टेंकण, धरणें अर्थ ३ पहा ०फुटणें-(अश्लील) विगाळली होणें–बसणें ०मूळ–न (वों) झाडाचें मुख्य मूळ (जमीनींत अधिक असणारें), मुळाचा मोठा भाग

धरणकरी—पु धरणें धरून बसणारा (कर्जवसुलीसाठीं,) धरणेकरी–दार धरण खाव–पु १ घराच्या जमीनीपासून आढ्यापर्यंतचा खाब, धारण २ (ल) कुटुबाचा आधारस्तभ, पोषणकर्ता, कर्तामाणूस

धरणगावा—वि खानदेशातील धरणगावासबधीं, धरण गावचा (दाखा इ० वस्त्र) [धरणगाव]

धरणा—स्त्री शैली, धाटणी, वळण, सरणी, पद्धत, तऱ्हा (लक्षण, भाषण, वर्तणूक इ०ची) [धरणें]

धरणी—स्त्री १ पृथ्वी, जमीन भूमि, धरित्री 'झालें राम राज्य काय उणें आम्हासी। धरणी धरी पीक गाई वाळल्या म्हैसी।' –तुगा ३९७ २ सबध भूगोल (जमीन आणि पाणी यासह) पृथ्वी [स] ०वर पडणें–मृत्युशय्येवर पडणें मरणाच्या दारीं असणें (मरताना प अन इ० वहन माणसाला भुईवर टेकतात त्या वरून रूढ) म्ह० दे माय धरणी ठाय ०कप पु भूकंप, पृथ्वीच्या पोटात द्रव्य क्षोभ झाल्याने पृष्ठभाग हालण्याची क्रिया [न] ०ताल–न

भूपृष्ठ जमीन [स] ०धर-पु पर्वत. 'धराधरला धरणीधर भानीला खेद' -मारुतीची आरती [सं]

धरणी—स्त्री १ धरण्याची क्रिया. २ धरणें, धरण्यासाठीं आलेली पोलिसांची तुकडी, अटक. **धरणीची मुलगी**—स्त्री लग्नासाठीं पळवून आणलेली मुलगी **धरणीचें लग्न**—न ज्यात नवरी पकडून आणलेली आहे असें लग्न बळजबरीचें लग्न

धरणें—उक्रि १ पकडणें, मुठींत, हातात ठेवणें 'तो हातीं काठी धरून उभा राहिला' २ निसटूं नये म्हणून दाबून ठेवणें, जोरानें पकडणें 'पानें वाऱ्यानें उडतील म्हणून पायाखालीं धरलीं आहेत' ३ साठविणें, मनात ठेवणें, लक्षात ठेवणें 'हा सर्वांचा हितोपदेश मनात धरतो' ४ पकडून ठेवणें, अटकेंत ठेवणें, कबजात, ताब्यात ठेवणें म्ह० धरीन तर डसेल सोडीन तर पळेल ५ मनात आणणें, बनविणें, कल्पिणें (शास्त्रज्ञान, विद्या, कला, खुबी, युक्ति इ०) 'तू मनात जो अंक धरशील तो मी सांगतों' ६ एखादा क्रम नियम, शिस्त व्रत पाळणें, विशिष्ट गोष्ट, काम अंगिकारणें; कांहीं एक उद्योगादि नियमानें करूं लागणें 'त्यानें सांप्रत प्रातःस्नान धरलें आहे' 'त्यानें शिव्या द्यावयाचें धरलें आहे.' ७ मानणें, समजणें, पाहाणें ८ विशिष्ट कामीं योजणें, लावणें, गुतविणें 'हा बैल रहाटाखालीं धरा म्हणजे चांगला होईल' ९ मानणें, समजणें, अमुक गोष्ट अशी आहे असा मनाचा ग्रह करून घेणें, अशा ग्रहानें वागणें (गोडी, आवड) लावून घेणें १० आपल्या कबजात मालकींत ताब्यात घेणें (जमीन, शेत) ११ विचारात, लक्षात मनावर घेणें, महत्त्व देणें 'हा शिव्या देतो हें तुम्हीं धरू नका' १२ अवलंबणें, स्वीकारणें, अनुसरणें, घेणें (पक्ष, बाजू, भूमिका, वृत्ति) १३ योजणें, करणें (घाई त्वरा) 'त्वरा धरली, उशीर धरला' १४ संपादणें, प्राप्त करून घेणें, मिळविणें (सामर्थ्य; बळ) १५ वाटणें घेणें (धास्ती, भीति, अवमान) १६ पुरस्कारणें, प्रतिपादणें (कार्य, मत इ०) १७ पकडणें उघडकीस आणणें, (चोरी, लबाडी, इ०) १८ समाविष्ट करणें, हिशोबात धरणें 'त्या पगारामध्यें हा धरला की' १९ पाळणें, आचरणें (अनुष्ठान, उपास, व्रत) 'धरिला असल सत्याग्रह म्या जरि धर्म।' –मो अश्व ३ ७२ २० चालविणें, पुढाकार घेणें (गोंधळ, कथा, तमाशा इ०चा) २१ आवड असणें, घेणें, एखाद्यावर ममता करणें 'आई मुलास गाय वासरास, नवरा नवरीस धरतो–धरीत नाहीं' [स धृ] **धरून बसणें**—हट्ट करणें हका न सोडणें, चिकटणें धरून धरणें (मत मागणी, निश्चय, इ०) **धरून सोडून**—क्रिवि मधून मधून, धरसोडपणें, अनिश्चिततेनें चचलतेनें (वागणें, बोलणें) **धरून सोडून वागणें**-वेळ प्रसंग पाहून सभाद्रन धूर्ततेनें एखाद्याशीं वागणें 'कपटी पुरुषाबरोबर धरून सोडून वागावें लागतें'

धरणें—अक्रि १ चिकटून राहणें, बसून राहणें, वियुक्त न होणें 'त्या भितीस गिलावा धरत नाहीं' २ बहार किंवा फळें येणें, निर्माण होणें, धारण केले जाणें 'यदा आंबे पुष्कळ धरले, 'भितीवर खपले धरले' ३ फळें टिकणें 'समुद्रतीरचे माड बहुत धरतात' ४ गभार राहणें, गाभण असणें (जनावर) ५ गात्र विकृत होणें, अंग लुळें पडणें, हालेना–चालेनासें होणें 'माझे वायूनें हातपाय धरतात' 'ग बोगाव गुरें धरलीं' ६ स्मरणात राहणें 'तुम्हीं गोष्ट सांगितली परंतु मला धरली नाहीं' ७ ठरलें असणें, निश्चित केली जाणें 'ब्राह्मणाला स्नान धरलें आहे' 'ज्वरास लंघन, पित्तास अन्य उपचार धरला आहे' ८ वारणें, निवारली जाणें (पाऊस व ।–कपड्यानें, घोंगडीनें) 'घोंगडीनें पाऊस धरत नाहीं आणि पामोडीनें थंडी धरत नाहीं' ९ वारणें, स्थिर राहणें 'ते हीं रणमदें मातलें। राऊत धरती चिना।' –शिशु ९७१ [स धृ]

धरणें—न १ अपराध्यास पकडण्यासाठीं सशस्त्र पाठविलेली टोळी, धरपकड, अटक २ ऋणको पैसे देत नसल्यास त्याच्या दाराशीं धनकोनें किंवा त्याच्या माणसानें तगाद्याला बसणें दार अडविणें, उवरा धरणें (सामा.) तगादा 'म्हणौनि जे विहित जया जेणें। फिटे समाराचें धरणें।' –ज्ञा १८ ९३१ ३ देव प्रसन्न करून घेण्यासाठीं आपलें इच्छित कार्य सफळ व्हावें म्हणून देवळाच्या दाराशीं उपाशी बसुन राहाणें (क्रि० बसणें) ४ पकड, पगडा 'वेधें सद्भावाचें जिणें। बधें सद्भावाचें धरणें।' –दा ५ १० १९ ५ (गो) सोनाराचें एक आयुध. ६ आवड 'मनें घेतलें धरणें। भजनमार्गी।' –दा १४ ७ ८ ७ अवकाव, आकर्षण, नजरबंदी आपुलेनि प्रसन्नपणें। दृष्टीसि मांडीति धरणें।' –ऋ १८ [स धृ] **धरणें घेणें**–हट्टानें मागणी करणें, इच्छित वस्तु प्राप्त होईपर्यंत जागेवरून न हालणें सत्याग्रह करणें 'नूतन राजाचे प्रजाजन त्याच्या आयुष्यवृद्धीकरिता परमेश्वराजवळ धरणें घेतात' –उषा प्रथमालिका १८ ०धरणें–धरून बसणें–पैसे मागण्यासाठीं ऋणकोच्या दारात बसणें, एखादी गोष्ट साध्य करून घेण्यासाठीं मागणी मान्य होण्यासाठीं दार अडविणें 'अन्याय तुमचा। दारीं धरणें बैसलों।' –तुगा ५१६ ०येणें–१ यमाचें (मरणाचें) बोलावणें येणें २ अटक करण्यासाठीं राजदूत येणें धरणे करी–दार–पु १ धरणें धरून बसणारा माणूस २ हट्टी, लाचट भिकारी 'हा भिकारी कमला धरणेकरी' ०पारणें–न १ एक दिवस जेवणें व एक दिवस उपास करणें याप्रमाणें करण्याचें व्रत 'तीर्थे व्रतें उपवास। धरणें पारणें मांडिलें।' –दा ३ ३ ३३ २ (ल) आयुष्याच्या गरजा न भागणें दारिद्र्यामुळें नेहमीं अन्न न मिळणें ३ कर्नफेडीमार्गी एक दिवस उपास, दुसऱ्या दिवशीं जेवण असें चालविणें पूर्वी फौजेचा पगार मिळत नसला म्हणजे ती सेना पतीच्या दारात बसे तेव्हा सेनापतीला धरणें पारणें (उपास) पडे

धरती-त्री—स्त्री १ पृथ्वी, भूमि, जमीन 'धरतीवरल्या पतिव्रताना' –तुफान ६२ 'धरल्न् धरती बसल पारती.' –मसाप (भोंडला) ? २६ २ भूगोल ३ विशिष्ट प्रदेश [स धरित्री]

धरती—स्त्री (कों) ज स्न मादक दारू

धरता-र्ती—स्त्री विशिष्ट तऱ्हा, पद्धत, रीत, प्रकार, प्रथा जसें – 'पुणें धरती' 'सातारा धरती' 'कोल्हापूर धरती' [धरणें]

धरदमार—पु (कर्ना लमाणी) दरोडा [धर+दे+मार]

धरधरणें, धरधरावणें—अक्रि १ आजारातून उठणें प्रकृति सुधारणें, उत्साह वाटणें, पूर्वस्थितीवर येणें २ टिकाव धरणें, टिकून राहणें, सोसणें, स. न करणें, निभावणें, तगणें [धर+धरणें]

धरनेम—पु (भाषण, वर्तन, इ०त) एकसूत्रीपणा, सब द्धता, निश्चितपणा [धर+नेम]

धरपकड—स्त्री १ संशयित, गुन्हेगार, चोर इ० माणसाना एकामागून एक पकडण्याची क्रिया, अटक 'गावात धरपकड चालली' २ (ल) (हिशेबात चूक पकडगिरी) उमगून येणें, धरली जाणें [धरणें+पकडणें] धरपकडीचा–वि लोकाना मोहात पाडणारा, जाळ्यात, संकटात लोटणारा (व्यवहार, भाषण, हकीकत इ०)

धरफड-धरफडणें-धरफडाट-धरफडया—धडफड इ० पहा

धरबद्-ध, धरबंधन—पुन. १ नेम, नियम बधन निय मन, कायदा, ठराविक मर्यादा, प्रमाण 'कसें लिहावें तो मला एक धरबंध करून द्या सतरा वेळा सतरा प्रकार सागू नका' २ एक सूत्रीपणा सुसबद्धता, मेळ (भाषण, वर्तन यात) ३ भुताखेतास मंत्रतत्रादींनीं नियंत्रित करणें ४ बधनाचा उपाय ५ परिमितता, प्रमाणबद्धता [म धरणें+बाधणें] धरबंधावर आणणें–बस विणें–भुताखेतला धरबद घालणें, त्याचें नियत्रण करणें सुरविणें

धरबांध—स्त्री १ धरपकड अटक (सरकारी शिपायांनीं कोणेकास केलेली) २ धरबद अर्थ ३ पहा

धरबिगार, धरवठ—स्त्री बिनमजुरीनें बळजबरीनें माण सास काम करावयास लाविणें, काम करून घेणें विगार, वेठ पहा

धरम—पु धर्म पहा [स धर्म हिं गु धरम] ०धका-पु १ व्यर्थ खटपट, निष्फळ प्रयत्न विनाकारण परिश्रम, कार्य न होतां फुकट श्रम करणें सहनन सार्वजनिक परोपकाराच्या कामांत पडणें धम, दमणारा चाल (क्रि० बसणें, मिळणें) तोंडा जळली खोड। पहील बसेल एखादा धरमधका' –राला ८५ २ (नगरी) त्रास, मार, श्रम 'परिस्थिति परिस्थिति म्हणून तुम्ही जिला म्हणतां ती राजापासून रं० पर्यंत सान्यांच्याच माग सारखी लागली आहे तिच्या धरमधक्क्यातून कोणी म्हणता कोणी सुटलें नाहीं' –फाटक नाट्यऊषा १ ३ ओझीं वाहणाऱ्या माणसाना थकल्यावर ओझीं ठेवण्यासाठीं वाटेंत बाधलेला ओटा [स धर्म+म धक्का] ०पेटी–स्त्री दानधर्माचे पैसे टाकण्यासाठीं ठेवलेली पेटी धर्मपेटी

धरमार—पुस्त्री (गो) हाणमार, मारामारी, ठोकाठोकी. [धरणें+मारणें]

धरमेळ—पु (भाषण, वर्तन याची) एकसूत्रता, सब द्धता, ताळतत्र [म धरणें+मेळ]

धरवणी—न (गो) धरमैर, धरमर पावसाचें धरलेलें पाणी (कौलावरून गळणारें), साठविलेलें पाणी 'धरवणी वेंचें सरे। तैसें भोगें प्राचीन पुरे।' –ज्ञा १८ ९६५ [म धरणें+पाणी]

धरवर—वि (ना) अनामत

धरसवर—स्त्री १ गृहव्यवस्था सासार टापटीप 'घराच्या धरसवरेहून घरधनीण ओळखावी' २ पाहुणचार, आतिथ्य अतिथि आला त्याची धरसवर करावी हा गृहस्थपणा होय' ३ व्यवस्था, रीत, पद्धत 'अमच्याचे येथें जेवणाची धर सवर चागली आहे' ४ निगा, साभाळ, काळजीनें वापर (मुलें, गुरेंढोरें इ०ची) [म धरणें+सावरणें]

धरसांड—स्त्री. १ हातात घेऊन टाकणें, सुरू करून अपुर• तेपणीं बंद ठेवणें २ अस्थिरपणा, डळमळीतपणा, द्विधावृत्ति, चचलता धरसोड पहा [म धरणें+साडणें]

धरसोड—स्त्री १ काहीं धरणें, काहीं सोडणें असा प्रकार, चचलता, द्विधा वृत्ति, अस्थिर बुद्धि 'नवी तऱ्हा प्रचारात आण ताना धरसोड फार होते' –विवि ८ ७.१२५ २ विचारपूर्वक, निश्चित योजना (निषधार्थी प्रयोग) 'तू बोलतोस परंतु तुझ्या मागील आचरणावरून तुझ्या बोलण्यात धरसोड दिसत नाहीं' [धरणें+सोडणें]

धरा—स्त्री धरित्री, धरणी पहा 'धरावाचूनि अनारिसी मतिचि नसे।' –ज्ञा ११ ६८६ 'वराहरूप धरिलें गाढें। धरा प्रतापें धरिली दाढ।' –तुगा २५२७ [स] ०कुमारी–स्त्री सीता ०तल-ळ–न १ पृथ्वी, भू ष्ट २ घरचा भाग, पायाग ०तळीं–क्रिवि पृथ्वीवर, पृथ्वीच्या पाठीवर 'तुका म्हणे जया धिग त्याचें जिणें। भार वाही शीण धरातळीं।' –तुगा २९७० ०धर–पुस्त्री पर्वत 'वर्षति धराधरावर धारा धरसे मरुत्सुतीं निकरें।' –मोमंत्रसुदर ९१ ०धरेंद्र–पु हिमालय पर्वत धराधिपाल–पु (पृथ्वीपति) राजा धराधीश–पु पृथ्वीचा मालक, सार्वभौम राजा 'धराधीश पाल्ही ज्यास प्रजा।' –चिंतामणि धुवाख्यान (नवनीत पृ ४११) धरामर–पु भूदेव, ब्राह्मण धरच देत धरामर केले।' –एभा ४ २४४ 'कीं महाकृत्नु कले भार। विपुल दक्षिणे पूजिले धरामर। तैसेंच सगातें

घेऊनि सर्वेश्वर। नदयशोदा जेवित।' –ह ५ ८७ [धरा+अमर] ०रूह–पु वृक्ष ०लोक–पु (काव्य) पृथ्वी, तिन्ही लोकांपैकीं एक, मृत्युलोक [स] ०सुर–पु भूदेव, ब्राह्मण 'धरासुरतप फळें त्वरित धावलीं जीं वना।' –केका ८० [स धरा+सुर]

धराधर–धरी—स्त्री पकडापकड, धरपकड, अनेकांना एकदम धरण्याचा व्यापार (पोलिसाचा) [धरणें द्वि]

धरित्री—स्त्री पृथ्वी, धरा पहा [सं.]

धरिया—पु पोलादी टोंक बसविलेला बांबूचा भाला. –खानगीखातें नोकर लोकांच्या पोषाखासंबंधीं नियम ४१

धरी—वि (गो) (आट्यापाट्याचा खेळ) धरणारा, अडविणारा, हाड देणारा [धरणें]

धरू—पु १ (चांभारी) हत्याराची मूठ २ निग्रह 'मनाचा हन मारु। का पवनाचा धरु।' –ज्ञा ६ २८९ [धरणें]

धरून—क्रिवि १ (शब्दार्थी) पकडून स्वाधीन ठेवून २ समावेश करून ३ (अशिष्ट) (स्थल कालवाचक) पासुन जसें — **कालचें धरून**–कालपासुन **मुळा धरून**–मुळार न सक्ट **चैत्राधरून**–चैत्र महिन्या न काव्यात धरूनि असेंहि रूप येतें 'ववडा धरूनि कोटीधन। जेणें केलें मर्दपण।' –एभा ११ १२१२ [धरणें] ०सोडून–क्रिवि. संदिग्धपणें, दुटप्पी 'यदा लग्न करतों कीं न करतों हा एकहि निश्चय सांगू नका धरूनसोडून बोलत जा म्हणजे प्रसंगानुरूप करतां येईल'

धरैंव—कि (गो) अति घाम येणें.

धरोपरी—स्त्री (महानु) धरण्याची परी, प्रकार 'त्यागाची धरोपरी धरींच असता।' –भाए २२९ [धरणें+परी]

धर्तता—वि खालचा [स धरा]

धर्कल—न (गो) दाटलेला धुक्याचा पुंज दरकाल

धर्तरी—स्त्री (प्र) धरित्री पहा

धर्ता—वि १ धारक धारणकरणारा, बाळगणारा 'आता मी एक भूतांतें धर्ता।' –ज्ञा ९ ८३ २ पकडणारा, धरणारा [स धृ]

धर्ती—स्त्री तऱ्हा, प्रकार धरती पहा 'तिची मूळची रचना सुदन ती अगदीं परकी जी इंग्रजी भाषा तिच्या धर्तीवर पडणें' –नि १०८ [स धृ]

धर्धर—स्त्री (कर) गडबड, घुळघूळ, 'तुझी धर्धर बद कर' [ध्व, किंवा धरणें द्वि]

धर्म—पु १ धार्मिक विधियुक्त क्रिया, कर्म, परमेश्वरासंबंधींचें कर्तव्य, ईश्वरोपासना, परमेश्वरप्राप्तीचीं साधनें, परमेश्वरप्राप्तीचा मार्ग, पंथ 'करितो धारण यास्तव धर्म म्हणावें प्रजासि जो धरितो।' –मोकर्ण ४१ ८१ २ मनुष्यप्राण्यास सदाचरणास लावणारे व परमेश्वरचिंतनाचा मार्ग दाखवून देणारे खिश्चन, यहुदी, हिंदु, इस्लामी वगैरे पंथ 'मुख्यमुख्य नीतितत्त्वविइल सर्व धर्मांची एकवाक्यता आहे' ३ शास्त्रानीं घालून दिलेले आचार, नियम, पवित्र विधी, कर्तव्यें चतुःपुरुषार्थांपैकीं एक ४ दान, परोपकारबुद्धीनें जें कोणास कांहीं देणें, किंवा जें कांहीं दिलें जातें तें, दानधर्माचीं कृत्यें, परोपकारबुद्धि 'अधळ्यापांगळ्यास धर्म करावा' 'महाराष्ट्रीयापेक्षा गुजराथ्यांत धर्म अधिक' ५ सद्गुण, शास्त्रोक्त वागल्यानें अंगीं येणारा नैतिक, धार्मिक गुण. 'कर्तव्यकर्म, नीति, नीतिधर्म किंवा सदाचरण यासच धर्म असें म्हणतात' –गीर ६५ ६ स्वाभाविक गुण, गुणधर्म नैसर्गिक प्रवृत्ति 'गाईनें दूध देणें हा गाईचा धर्म आहे' 'पृथ्वीस वास येणें पृथ्वीचा धर्म' ७ कर्तव्यकर्म, रूढी, परंपरेनें, शास्त्रानें घालून दिलेला नियम उदा० दान करणें हा गृहस्थ धर्म, न्यायदान हा राजाचा धर्म, सदाचार हा ब्राह्मणधर्म, धैर्य हा क्षत्रिय धर्म याच अर्थानें पुढील समास येतात पुत्रधर्म–बंधुधर्म–मित्रधर्म–शेजारधर्म इ० ८ कायदा ९ यम 'धर्म म्हणे साध्वि बहु श्रमलीस स्वाश्रमासि जा मागें।' –मोविराट १३ ६५ १० पांडवांतील पहिला 'कीं धर्में श्वानू सरता। केला सर्वथा स्वर्गलोकीं।' –एभा ११०९ ११ धर्माचरणाचें पुण्य 'ये धर्मेचि, पुत्र स्त्री कोप रथ तुरग करी न सागातें।' –मोभीष्म ११ २६ १२ (शाप.) गुणधर्म, स्वाभाविक लक्षण 'दोन किंवा अधिक पदार्थांचें एकमेकांवर कार्य घडून त्यापासून जेव्हा असा नवा पदार्थ उत्पन्न होतो कीं त्याचे धर्म मूळ पदार्थांच्या धर्मांपासून अगदीं भिन्न असतात, तेव्हा त्या कार्यास रसायनकार्य असें म्हणतात' –रसापू १ (वाप्र) **धर्म करतां कर्म उभें राहणें–पाठीस लागणें**–दुसऱ्यावर उपकार करावयला जातें तों आपल्यावरच कांहीतरी संकट ओढवणें **धर्मखुंटीस बांधणें**–(जनावराला) उपाशीं जखडून टाकणें, ठाणावर बांधून टाकणें [धर्मखुटी] **धर्म जागो**–उद्गा. (विशिष्ट गोष्टीचा संबंध पुन्हा न घडावा अशाविषयीं) पुण्य उभें राहो **धर्म पंगु**–(कलियुगात धर्म एक पायावर उभा आहे त्याचे तीन पाय मागील तीन युगात गेले यावरून ल) धर्म अतिशय दुबळा, अनाथ आहे या अर्थीं **धर्माआड कुत्रें होणें**–दानधर्माच्या आड येणाऱ्याला म्हणतात **धर्माचा**–१ धर्मासंबंधीं (पैसा, अन्न इ०) २ मानलेला, उसना खरा औरस नव्हे असा (पुत्र, पिता, बहीण इ०) ३ फुकट, सोफत 'धर्माची राहण्याला जागा दिली आहे' –फारिभो २७ **धर्माची वाट विघडणें–मोडणें**–एखाद्या दानधर्माचा ओघ थांबणें थांबविणें **धर्माचे पारीं बसणें**–१ दुसऱ्याचे पैसे खर्चीत रिकामटेकडे बसणें, धर्मावर काळ कंठणें २ सद्गुणांचें चांगलें फळ मिळणें, सदाचारामुळें चांगले दिवस येणें ३ सदोदित दानधर्म करणें धर्मकृत्यें आचरणें **धर्मावर टाकणें–टाकणें–सोडणें**–एखाद्याच्या न्यायबुद्धीवर सोंपविणें **धर्मावर सोमवार सोडणें**–स्वतः झीज न सोसता परभारें होईल तें

पाहणें —मस्व **धर्मास**—क्रिवि (कच्चाळल्यावरचा उद्गार) कृपा करून मेहरबानीनें, माझे आई! याअर्थी ‘ माझे रुपये तू देऊ नको पण तू एथून धर्मास जा! ’ ‘ मी काम करतों, तू धर्मास नीज ’ **धर्मानें भिऊन चालणें–वागणें–वर्तणें–करणें**–धर्माप्रमाणें वागणें **धर्मास येणें**–उचित दिसणें पसतीस येणें, मान्य होणें ‘ मी तुला सांगायचें तें सांगितलें आतां तुझ्या धर्मास येईल तें कर ’ म्ह० १ धर्मावर सोमवार=(दानधर्म करणें) काहीं तरी सबबीवर, लबणीवर टाळणें —मोल २ धर्माचे गायी आणि दांत काय नाहीं ३ आज मरा आणि उद्या धर्म करा ४ धर्मादारीं आणि मारामारी ५ धर्मस्य तत्त्व निहित गुहायाम्=धर्माचें रहस्य गुहेमध्यें ठेवलेलें असणें (गूढ किंवा अज्ञेय असलें) धर्माचें खरें तत्त्व गहन, अगम्य आहे ६ धर्मस्य त्वरिता गति=धर्मास विलंब लावू नये या अर्थी सामासिक शब्द– ०**आई–माता**–स्त्री (ख्रि) काहीं चर्चेसमध्यें लहान मुलाचा बाप्तिस्मा होतो तेव्हां त्यास ख्रिस्तीधर्मास अनुसरून वळण व शिक्षण देण्यांत यावें म्हणून त्याच्या मातेहून भिन्न अशी जी स्त्री आपणावर जबाबदारी घेते ती (इं) गॉडमदर ‘ प्रत्येक मुलीला एक धर्मबाप व दोन धर्म आया पाहिजेत ’—साप्रा ९० ०**कर्ता**–पु १ धर्म करणारा, परोपकारी माणूस २ न्यायाधीश, जज्ज ३ (दक्षिण हिंदुस्थान) देवळाचा व्यवस्थापक, कारभारी ०**कर्म**–न १ वर्तन, आचार, एखाद्याचीं कृत्यें कर्मधर्म पहा ‘ज्याचें त्याच धर्मकर्म कामास येईल’ २ शास्त्रविहित कर्म, आचरण, धार्मिक कृत्यें [स धर्म+कर्म] ०**कर्मसंयोग**–पु प्रारब्धयोग, कर्म धर्मसंयोग पहा ०**कार्य–कृत्य**–न धार्मिक कृत्य, परोपकाराचें कार्य, (विहीर, धर्मशाळा इ० बांधणें रस्त्यावर झाडें लावणें; देवळें बांधणें अन्नसत्रें स्थापणें इ०) २ धार्मिक विधि, व्रत, धर्मसंस्कार [स] ०**कीर्तन**–धर्माचें व्याख्यान–प्रवचन–पुराण ‘ किंबहुना तुमचें केलें। धर्मकीर्तन हें सिद्धि गलें। ’ —ज्ञा १८ १५९२ [स] ०**कुढाव**–पु (महानु) धर्मरक्षक ‘ कीं धर्म कुढावेनि शार्ङ्गपाणी। महापातकावरी साधीतली साधनी। ’ —शिशु ३५ [धर्म+कुढावा=रक्षण] ०**खातें**–न १ धर्मासाठीं जो खर्च करितात त्याचा हिशेब ठेवणारें खातें धार्मिक खातें २ धर्मार्थ संस्था, लोकोपयोगी, परोपकारी संस्था [स धर्म+खातें] ०**खूळ–वेड**–न धर्मासंबंधीं फाजील आसक्ति, अडाणी धर्म भोळेपणा धर्माबद्दलची अंधश्रद्धा [म धर्म+खूळ] ०**गाय**–स्त्री १ धर्मार्थ सोडलेली गाय धर्मधेनु पहा २ चांगली गरीब गाय ‘ काहोळाचें संगती पाहे। क्षणभरी गेलिया धर्मगाये। ’ —एभा २६ ४२ ०**ग्रंथप्रचारक**–पु (ख्रि) ख्रिस्ती धर्म शास्त्र व तत्संबंधीं इतर पुस्तकें विकणारा, फेरीवाला, (इं) कल्पोर्टर ‘ सदानंदराव काळोखे यांनीं एक तप धर्मग्रंथप्रचारकाचें काम मोठ्या प्रामाणिकपणें केलें ’ [स धर्म+ग्रंथ+प्रचारक] **धर्मतः**–क्रिवि धर्माच्या, न्यायाच्या दृष्टीनें, न्यायतः, सत्यतः, खरें पाहतां ०**दान**–न दानधर्म, धर्मादाय ‘ एक करिती धर्मदान। तृणास मान लेखती धन। ’ [सं] ०**दारीं कुत्रें**–न परोपकाराच्या कृत्यास आड येणारा (नोकर, अधिकारी), बोटावळा ०**दिवा–दिवी**–पुस्त्री धर्मार्थ लावलेला दिवा ‘ जे मुमुक्षुमार्गींची बाळावी। जे मोहरात्रीची धर्मदिवी। ’ —ज्ञा १६ ६५ ०**द्वार**–न कौल मागणें, ईश्वराला शरण येणें [स] ०**धेनु**–स्त्री १ धर्मार्थ सोडलेली गाय ‘ ऐसेनि गा आटोपें। शोरिये आणती पापें। धर्मधेनु खुरपें। सुटलें जैसें। ’ —ज्ञा १६ ३२९. २ हरळी, दुवा —मनको [स] ०**ध्वज**–पु १ धर्माची पताका, धर्मचिन्ह, धर्माचा ढोल, प्रतिज्ञा, (क्रि० लावणें, उभारणें, उभविणें, उडणें). २ (ल) धर्माचा फाजील पुरस्कर्ता [स धर्म+ध्वज] ०**ध्वजी**–वि धर्म निष्ठेचा आव आणणारा ढोंगी–भोंदू माणूस ०**नाव**–स्त्री येणाऱ्या–जाणारानीं तरून जावें म्हणून नावाड्यास वेतन देऊन नदीवर जी धर्मार्थ नाव ठेवलेली असते ती, धर्मतर, मोफत नाव [धर्म+नाव] ०**निष्पत्ति**–स्त्री कर्तव्य करणें, धर्माची संपादणूक [स] ०**नौका**–पु धर्मनाव पहा ०**न्याय**–पु वास्तविक न्याय, निःपक्षपात, धर्माप्रमाणें दिलेला निकाल ‘ तुम्ही उभयतांचें वृत्त श्रवण करून धर्म न्याय असेल तो सांगा ’ [धर्म+न्याय] ०**पत्नी**–स्त्री १ विवाहित स्त्री —ज्ञा १८ ९४२ २ सशास्त्र (अग्निहोत्रादि) कर्माकरितां योग्य अशी प्रथम विवाहाची (दोन तीन पत्न्या असल्यास) ब्राह्मण स्त्री [स] ०**पंथ**–पु १ धर्माचा, परोपकाराचा, सदाचरणाचा मार्ग ‘ सदा चालिजे धर्मपथ सर्व सुमति टाकोनि। ’ ‘ धर्मपथ जेणें मोडिले। त्यास अवश्य दंडावें। ’ २ धार्मिक संघ, समाज ‘ ख्रिस्तीधर्मपंथ ’ [स] ०**परायण**–वि क्रिवि १ परोपकारार्थ, धार्मिककृत्य म्हणून, धर्मासाठीं २ धर्मार्थ, मोफत, (देणें, काम करणें) ३ पक्षपात न करतां, धर्मावर लक्ष ठेवून (करणें सांगणें, बोलणें इ०) ‘ धर्मपरायण बोलणारे पंच असल्यास धर्मन्याय होईल ’ ०**परिवर्तन**–न (ख्रि.) धर्ममतें बदलणें धर्मांतर (इं) कॉन्व्हर्शन ‘ नारायण वामन टिळक यांचें १८९५ सालीं धर्मपरिवर्तन झालें ’ [स धर्म+परिवर्तन] ०**पक्षी**–पु धर्मोपदेशक, पाद्री, पुरोहित ‘ तो जातीचा धर्मपक्षी होता ’—इग्लंडची बखर भाग १ २७२ [धर्म+पक्षी=पुरस्कर्ता] ०**पिंड**–पु १ पुत्र नसणाऱ्यांना द्यावयाचा पिंड २ दुर्गतीला गेलेल्या पितरांना द्यावयाचा पिंड [धर्म+पिंड] ०**पिता**–पु धर्मबाप पहा ०**पुत्र**–पु १ मानलेला मुलगा २ उत्तरक्रियेच्या वेळीं पुत्र नसलेल्याचा श्राद्धविधि करणारा तज्जातीय माणूस, धार्मिक कृत्यांत पुत्राप्रमाणें आचरणारा माणूस ‘ धर्मपुत्र होऊनि नृपनायक। ’ —दावि ४९१ ३ दत्तक मुलगा, इस्टेटीला वारस ठरविलेला ०**पुरी**–स्त्री १ तपस्वी, विद्वान

वगैरे ब्राह्मण ज्या क्षेत्रांत राहतात तें क्षेत्र, धार्मिक स्थल २ ज्याच्या घरीं पाहुण्याचा नेहमीं आदर सत्कार केला जातो तें घर पाहुण्यांची वर्दळ, रहदारी असणारें घर [स] ०पेटी-स्त्री धर्मादाय पेटी धर्मार्थ पैसे टाकण्यासाठीं ठेवलेली पेटी (देऊळ समाधि धर्मार्थ संस्था वगैरे ठिकाणीं) [सं धर्म+पेटी] ०पाई-०पाणई-स्त्री १ प्रवाशासाठीं गरिबांसाठीं अन्न पाणी फुकट मिळण्याची केलेली व्यवस्था, धर्मार्थ अन्नोदक दान २ अशी व्यवस्था जेथें केलेली असते तें ठिकाण अन्नछत्र, धर्मशाळा ०प्रतिष्ठा-स्त्री १ धर्माचा गौरव, सन्मान, बोल २ धर्माची स्थापना 'धर्मप्रतिष्ठा तो सिध्दु । अभयहस्तु।'-ज्ञा ११३ [स] ०प्रधान-वि १ धर्मरूप पुरुषार्थाविषयीं तत्पर, धार्मिक वृत्तीचा २ धर्म ज्यांत प्रमुख आहे असा (विषय, हेतु इ०) ०बंधु-पु मानलेला भाऊ भावाच्या जागीं असणारा माणूस स्वतःच्या धर्माचा अनुयायी, स्वधर्मीय [स] ०बाप-पु (लि) कांहीं धर्मपंथांत लहान मुलाचा बाप्तिस्मा होतो तेव्हां त्यास खिस्तीधर्मास अनुसरून वळण व शिक्षण देण्यात यावें म्हणून जबाबदारी घेणारा पित्याहून निराळा पुरुष (इं) गॉडफादर 'ज्या प्रत्येक मुलाचा बाप्तिस्मा करावयाचा आहे त्याला दोन धर्मबाप व एक धर्मआई पाहिजे'-सप्र ९० [धर्म+बाप] ०बुद्धि-स्त्री धर्म करण्याची मनाची प्रवृत्ति धर्माचरणाविषयीं आस्था 'या पोराला तुम्ही गरीब मानून घरीं जेवायला घालिता ही धर्मबुद्धि कामाची नव्हे' [धर्म+बुद्धि] ०भोळा-वि १ धर्मावर अंधश्रद्धा असणारा, परम धार्मिक २ (अनादरार्थी) धर्मवेडा; कट्टर सनातनी (इं) सुपरस्टिशस 'बॅरिस्टर, या धर्मभोळ्या लुच्चट लोकांत तुम्ही आपल्या वाईफला एक मिनिटहि ठेवणें म्हणजे तिच्या सगळ्या लाइफचा मातेरं करण्यासारखं आहे'-सु ८ ०भ्राता-पु धर्मबंधु पहा ०मर्यादा-स्त्री धर्मानें घालून दिलेली मर्यादा, बंधन, शिस्त धार्मिक नियंत्रण [स] ०मार्ग-पु धर्माचा, सदाचरणाचा, परोपकाराचा मार्ग [स] ०मार्तंड-पु १ धर्माचा श्रेष्ठ अनुयायी, पुरस्कर्ता, धर्मभास्कर एक पदवी २ (उप) धार्मिकपणाचें अवडंबर, ढोंग माजविणारा 'भीतोस तू कशाला, मोडावया हें सुधारकी बंड। आहोंत सिद्ध आम्ही पुण्यपुरींतील धर्ममार्तंड।'-मोगरे ०युद्ध-न युद्धशास्त्राच्या नियमाप्रमाणें चाललेली लढाई; सारखें सख्यावळ, सारख्या शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज अशा दोन पक्षांमधील न्यायीपणाचें युद्ध न्याय्ययुद्ध निष्कपट युद्ध 'तों अशारीरिणी वदली उत्तर। धर्मयुद्ध नव्हे हें।'-पाप्र ४५ ३९ [स] ०राज-पु १ यमधर्म २ जेष्ठ पांडव युधिष्ठिर युधिष्ठिर हा फार सच्छील असल्यामुळें त्याला धर्माचा अवतार समजत ३ (ल) धर्मनिष्ठ सात्त्विक मनुष्य ४ धर्माप्रमाणें भोळा भाबडा माणूस [स] ०राजाची बीज-स्त्री कार्तिकशुद्ध द्वितीया, भाऊबीज यमद्वितीया [स धर्मराज+म बीज] ०राज्य-न ज्या राज्यांत सत्य, न्याय आणि नीति यांचें राज्य आहे असें राज्य; सुराज्य, सुनीती राज्य [धर्म+राज्य] ०लग्न-न धर्मविवाह पहा ०लंड-वि (अश्लील) नास्तिक धर्मकृत्यें न करणारा धर्माला झुगारून देणारा याच्या उलट धर्ममार्तंड 'सदर प्रांत महाराष्ट्र धर्मलंड असल्याने त्यांच्या अंगीं ...'-टि ४ [स धर्म+ ...] ०लोप-पु धर्माची ग्लानी, अधर्माचा प्रसार [स] ०वणा-पु (१भारी) तिळमळीच्या वळचा कुभारी मत्र -बदलापूर ७२ [धर्म+पाणी] ०वाट-स्त्री १ शरण आलेल्या शत्रूवर दया दाखवून त्यांस करून दिलेली वाट 'तुज युद्धीं केंचें बळ। धर्मवाट दिधली पळ।'-एरुस्व ११ ३७ २ सुला, मोकळा, बिनधोक, अनिर्बंध रस्ता, मार्ग [स धर्म+वाट] ०वान्-वि धार्मिक, परोपकारी, सदाचरणी, सात्त्विक [स] ०वासना-स्त्री दानधर्म, धार्मिक कृत्यें करण्याची इच्छा, धर्मबुद्धि [स धर्म+म व न] ०निधान-न धर्माचा खजीना, ठेवा, साठा 'रचिलें धर्मनिधानें। श्रीनिवृत्तिदेवें।'-ज्ञा ११ ९ [स] ०विधि-पु धार्मिककृत्य, संस्कार [स] ०विपाक-पु धार्मिक कृत्यांचा परिणाम, फल सत्कृत्याचें फल विपाक पहा [सं] ०विवाह-पु गरिबाचें स्वतःच्या पैशानें करून दिलेलें लग्न, धर्मादाय लग्न [स] ०वीर-पु १ स्वधर्मार्थ प्राणार्पण करणारा, धर्मासाठीं लढणारा 'स्वधर्म रक्षणाकरितां मृत्यूच्या दाढेंत उडी टाकणाऱ्या धर्मवीराची ती समाधि होती'-स्वप १०. २ धर्माचें संरक्षण संवर्धन करणारा, धर्माचा वाली, ही एक पदवीहि आहे 'धर्मवीर चंद्रोजीराव आंग्रे' ३ (खि) रक्तसाक्षी (इं) मार्टिर [स] ०शाला-ळा, धर्मसाळ-स्त्री वाटसरू लोकांना उतरण्याकरितां बांधलेलें घर धर्मार्थ जागा, पायस्थांच्या विश्रांतीची जागा 'मठ मंडप चौवारी। देखे धर्मसाळा।'-ऋ २० [धर्म+शाला] ०शाळेचें उखळ-न (धर्मशाळेंतील उखळाचा कोणीहि उपयोग करतात ल) वेश्या; पण्यांगना म्ह० धर्मशाळेचे उखळीं येत्याजात्यानें कांडावें ०शास्त्र-न १ वर्णाश्रम धर्माचें प्रतिपादक जें सत्वादिप्रणीत शास्त्र तें आचार व्यवहारादिकांसबंधीं नियम सांगणारें शास्त्र, ग्रंथ २ समाजाच्या शिस्तीसाठीं, धार्मिक आचरणाकरितां, सामाजिक सवधाकरितां (लग्न वगैरे संस्थांबद्दल) विद्वानांनीं घालून दिलेले नियम किंवा लिहिलेले ग्रंथ धर्माविषयींचें विवेचन केलेला ग्रंथ ३ खिस्तीधर्माचें शास्त्र (इं) थिऑलॉजी याचे सृष्टिसिद्ध (नॅचरल), ईश्वरप्रणीत (रिव्हील्ड), सिद्धांतरूप (डागमॅटिक), पौरुषेय (स्पेक्युलेटिव्ह), व सूत्रबद्ध (सिस्टिमॅटिक) असे प्रकार आहेत ४ (सामा) कायदकानू [स] ०शास्त्री-वि धर्मशास्त्र जाणणारा [स] ०शिला-स्त्री सती जाणारी स्त्री पतीच्या चितेवर चढतांना ज्या दगडावर प्रथम उभी राहते तो दगड या ठिकाणीं उभी असतां

ती सौभाग्यवायनें वाटते ही शिळा स्वर्गलोकची पायरी समजतात 'धर्म शिळेवर उभी असताना थोरल्या माधवराव पेशव्यांची स्त्री रमाबाई हिने नारायणराव पेशव्याचा हात राघोबाच्या हाती दिल्याचें प्रसिद्ध आहे ' –ज्ञाको (घ) ४४. 'धर्मशिळेवर पाय ठेविता दादा शरीरा का करितो।' –सला ८३ ०शिक्षण–न धर्माचें शिक्षण, धार्मिक शिक्षण 'ज्या धर्म शिक्षणानें पुरुषाचा स्वभाव अभिमानी, श्रद्धाळु, कर्तव्यदक्ष व सत्यनिष्ठ बनेल तें धर्मशिक्षण –टिसु ११६ ०शील–ळ–वि शास्त्राप्रमाणें वागणारा, धार्मिक सदाचरणी, सद्‌गुणी [स.] ०श्रद्धा–स्त्री धर्माविषयीं निष्ठा, धर्मावर विश्वास 'राष्ट्रोत्कर्ष स धर्मश्रद्धा पुढाऱ्यांच्याहि अंगीं पाहिजे ' –टिसु ११७ ०संतति–संतान–स्त्रीन १ कन्यारूप अपत्य (कारण कन्या कुटुंबाबाहेर जाते). २ दत्तक मुलगा [स] ०सभा–स्त्री १ न्याय कचेरी, न्यायमंदिर, कोर्ट २ धार्मिक गोष्टींचा निकाल करणारी मंडळी, पंचायत [स] ०समीक्षक, ०जिज्ञासु–पु (ख्रि) धर्मासंबंधानें विचार करणारा, शोध करणारा पृच्छक (इ) एन्क्वायरर 'धर्म समीक्षकाच्या शिक्षकाना उपयोगी पडतील अशा पुस्तकाची वरीच जरूरी आहे ' –ज्ञानो ७५ ।१९१४ [म] ०समूढ–वि कर्तव्य कोणतें हें ज्यास निश्चित कळत नाहीं असा –गीर २५ ०संस्कार–पु धार्मिक संस्कार धर्मविधि ०सस्थान–न १ पुण्य क्षेत्र, धर्माचें, सदाचरणाचें स्थान २ पुना, अर्चा वगैरे करण्यासाठीं ब्राह्मणास दिलेलें गाव अग्रहार ३ (०शवक) धर्माचे, परोपकारी संस्था, सभा ०संस्थापन, ०स्थापन–न १ नवीन धर्मपंथाची उभारणी. 'धर्म स्थापनेचे नर। हे ईश्वराचे अवतार। जाले आहेत पुढें होणार।' –दा १८ ६ २० २ धर्माची स्थापना, धर्मजागृति [स] ०सिद्धांत स्वीकार–पु (ख्रि) उपासनेच्या वेळीं आपल्या धर्मश्रद्धेचें आविष्करण करण्याकरिता विवक्षित सिद्धांतसंग्रह म्हणून दाखविणें (इ) कन्फेशन् ऑफ फेथ [स] ०सिंधु–पु धर्मशास्त्रावरचा एक संस्कृत ग्रंथ यात अनेक धर्मकृत्यांचें विवेचन केलेलें असुन शुभाशुभ कृत्यांचा निर्णय सांगितला आहे पंढरपूरचे काशिनाथ अनंतोपाध्याय यांनीं इ स १७९१ त हा रचिला ०सूत्र–नअर ज्ञान व कर्म मार्ग याची संगति लावून व्यावहारिक आचरणाची सांगोपांग चर्चा करणारा प्राचीन ग्रंथ सूत्रें पहा [स] ०सेतु–पु धर्म मर्यादा [स] ०ज्ञ–वि १ धर्मशास्त्र, विधिनियम उत्तम प्रकारें जाणणारा २ कर्तव्यपर माणूस कर्तव्य जागरूक धर्माआड कुत्रें–न सत्कृत्यांच्या, परोपकाराच्या आड येणारा दुष्ट माणूस धर्मदारीं कुत्रें पहा धर्माचरण–न धार्मिक आचार, सदाचरण [स धर्म+आचरण] धर्माचाकांटा–पु सोनें वगैरे मौल्यवान जिन्नसाचें खरें वजन लोकास करून देण्यासाठीं विशिष्ट स्थळीं ठेवलेला काटा, धर्मकाटा वजन करवून घेणाऱ्याकडून मिळालेला पैसा धर्मादाय करतात धर्माचा पाहरा–पु सकाळचा प्रहर (सूर्योदयापूर्वी दीड तास व नंतर दीड तास) धर्माची गाय–पु (धर्मार्थ मिळालेली गाय). १ फुकट मिळालेला जिन्नस म्ह० धर्माचे गायी आणि दात कां गे नाहीं =फुकटचा जिन्नस किंवा काम क्वचितच चांगलें असतें २ कन्या, मुलगी (कारण ही दुसऱ्यास द्यावयाची असते) –वि गरीब निरुपद्रवी मनुष्य धर्मात्मा–पु (धर्माचा आत्मा, मूर्तिमंत धर्म) १ धर्मशील, धार्मिक प्रवृत्तीचा माणूस २ धर्म करण्याकडे ज्याची प्रवृत्ति आहे असा ज्यानें अनेक धर्मकृत्यें केलीं आहेत असा [स] धर्मादाय–च–पु १ धर्मार्थ जें दान तें, देणगी, भिक्षा २ सरकारातून धर्मकृत्यासाठीं प्रतिवर्षी काढून ठेवलेली रक्कम, या कामीं ठराविक धान्य देण्यासाठीं दर गावाला काढलेला हुकूम –वि. मोफत, फुकट, धर्मार्थ –क्रिवि धर्म म्हणून, दान देण्याकरितां, धर्मार्थ ०टाकणें–सोडणें–देणें–धर्मार्थ देणें, दानधर्मासाठीं आपला हक्क सोडणें धर्मादाय पट्टा–स्त्री देऊळ, उत्सव इ० चा खर्च चालविण्यासाठीं किंवा एखाद्याच्या मदतीसाठीं, लोकावर बसविलेली ती वर्गणी धर्माधर्मी–धर्मानें–क्रिवि धार्मिक व उदार लोकांच्या मदतीनें अनेकांनीं धर्मार्थ हात लाविल्यानें, फुकट, स्वत पैसा खर्च करण्यास न लागता 'लेखक टवून लिहिलें तर पुस्तक होईल नाहींतर धर्माधर्मी ग्रंथ तडीस जाणार नाहीं ' [स धर्म द्वि] धर्माधर्मीवर काम चालविणें–पैसा खर्च न करता फुकट काम करून घेणें धर्माधर्मीचा–वि धार्मिक लोकांकडून मिळविलेला, धर्मार्थ (फुकट) मिळविलेला, अनेकांनीं हातभार लावल्यामुळें संपादित (पदार्थ, व्यवहार) धर्माधिकरण–पु १ धर्माचाराचें नियंत्रण २ शास्त्रविधींचे पाळणूक होते कीं नाहीं हें पाहण्यासाठीं, नीति नियमावर लक्ष ठेवण्यासाठीं खातें, सभा ३ धर्मशास्त्राची अंमल बजावणी ४ सरकारी न्यायसभा, न्यायमंदिर धर्माधिकार–पु १ धर्मकृत्यावर देखरेख करण्याचा अधिकार धार्मिक गोष्टींवर नियंत्रण २ न्यायाधीश धर्माधिकरण पहा [धर्म+अधिकार] धर्माधिकारी–पु १ धर्मासंबंधीं गोष्टी पहाणारा वरिष्ठ अधिकारी धर्माधिकरणाचा अधिकारी २ न्यायाधीश धर्माध्यक्ष–पु सरन्यायाधीश, धर्मगुरु, राजा [धर्म+अध्यक्ष] धर्मानुयायी, धर्मानुवर्ती, धर्मानुसारी–वि १ धर्माप्रमाणें चालणारा, वागणारा, सद्‌गुणी, सदाचरणी २ एखाद्या धर्मपंथातील माणूस धर्मानुष्ठान–न १ धर्माप्रमाणें वर्तन, पवित्र, सदाचारी जीवन २ धार्मिक संस्कार, विधि ३ धार्मिक कृत्य, सत्कृत्य धर्मार्थ–क्रिवि १ परोपकार बुद्धीनें, दान म्हणून देणगी म्हणून २ मोफत फुकट धर्मार्थजमीन–स्त्री धार्मिक गोष्टींसाठीं दिलेली जमीन (देवस्थानास किंवा धर्मादायास दिलेली), इनाम जमीन

धर्मालय–न १ धर्मस्थान, धर्मक्षेत्र, ज्या ठिकाणीं धार्मिक कृत्यें चालतात तें स्थळ 'जें धर्मालय म्हणिजे। तेथ पाडव आणि माझे।'–ज्ञा १ ८६. २ धर्मशाळा **धर्मावतार**–पु अतिशय सत्वशील व पवित्र माणूस, प्रत्यक्ष धर्म [धर्म+अवतार] **धर्मासन**–न न्यायासन, न्यायाधीश बसण्याची जागा, न्याय देण्याची जागा **धर्मित्व**–वि गुणित्व 'जे धर्मधर्मित्व कहीं ज्ञानाज्ञाना असे।' –अमृ ७ २८३. **धर्मिष्ट**–वि धार्मिक, सत्त्वशील, सदाचरणी **धर्मी**–वि १ धर्मानें वागणारा, सदाचरण ठेवणारा, न्यायी, सद्वर्तनी २ ते ते गुणधर्म अंगीं असणारा (विषय, पदार्थ) ३ धर्मीदाता, उदार, धर्म करणारा **धर्मीदाता**–पु धर्मकरण्यांत उदार, मोठा दाता (भिक्षेकऱ्याचा शब्द) **धर्मोडा**–पु स्त्रियांचें एक व्रत, चैत्र महिन्यांत ब्राह्मणाच्या घरीं धर्मार्थ रोज नियमानें एक घागरभर पाणी देणें [धर्म+घडा] **धर्मोपदेश**–पु धर्माची शिकवण, धर्मासंबधी प्रवचन उपदेश, **धर्मोपदेशक**–पु गुरु, धर्माचा उपदेश करणारा **धर्मोपाध्याय**–पु धर्माधिकारी **धर्म्य**–वि १ धर्मयुक्त, धर्मानें संपादन केलेलें, धर्मानें मिळविलेलें, धर्मदृष्ट्या योग्य 'उचित दवादेशें। द्रव्यें धर्म्यें आणि वहुवसें।'–ज्ञा १७ ३६० २ (महानु) वर 'जें पाता जालीं धर्म्यें। वित्त रागासि।'–ऋ २० **धर्म्यविवाह**–पु धर्मशास्त्रोक्त विवाह, सर्व धार्मिक सस्कारानिशीं झालेला विवाह

धर्षण—न १ दांडगाई, धिटाई अरेरावी २ बलात्कार (स्त्री संभोग), बळजवरीनें उपभोग [सं]

धर्षणें—उक्रि जबरी संभोग, बलात्कार करणें, भ्रष्ट करणें [धर्षण]

धलपट, धलपा–पी [illegible] खुरचट-

धव–[illegible] [illegible]ल्या वाईफल एक मिनिटहि ठेवू [illegible] ढलपा पहा [illegible] मातेर करण्यास [illegible]–न (महानु) बीळ, भगदाड 'मुष्यक वरितीं [illegible]धवें।'–भाए ४९१

धव—पु पति, नवरा, भर्ता समासात उपयोग जसें–रमाधव, सीताधव, माधव [स]

धंवट—वि (गो) अति आघट

धवकडी—स्त्री (व) १ धाक रागाचा आविर्भाव. २ धमाडा, धका, रट्टा 'एक धवकडी दिली'

धवट—न (गो) प्रेतावर, मढ्यावर घालण्याचें पांढरें वस्त्र [स धवल]

धवड—पु (कु) धावड १ धिमाडी, लोहार, एक लोखंड शुद्ध करण्याचा धंदा करणारी जात २ (ल) अडदांड मनुष्य, पशु 'तो धवड असें आवेशला। तयावरी तुम्हीं राज्य चाला।' –शिशु ४८९ [स धू=धुणें, किंवा ध्मा=फुंकणें]

धवडी—वि बेढौल बेढब [धवड] **०काम**–न १ लोहार काम, धिमाडाचें काम २ हलक्या प्रतीचें काम

धवताळ–ळ्या—वि खचिक, उघड्या, [illegible] पोताल पहा.

धवधर्नी—क्रिवि अधिक जोमानें 'अनु धावनीं सिंपनें खेळतुगें।' –शिशु ६८१

धवधवीत—क्रिवि पिवळा, गोरा व पांढरा या वर्णांचे अतिशय दर्शक शब्द 'धवधवीत पिवळा-गोरा-पांढरा'

धवराळ—स्त्री. चिता मोठी आग, होळी 'धवराळ द्या लागली' –ऐपो १४८

धवल–ळ—वि पांढरा, शुभ्र, धवा, ढवळा 'विरक्त हे शुद्ध धवळ। त्यावरी तुझें आसन अचळ।'–रावि १ २१ [स] **०धाम**–वि शुभ्रकांति. 'अथवा धवळधाम गोक्षीर। कर्पूर पचवक्त्र।' –एभा १३ ९७

धवला–ळा—पु १ एक गाण्याचा प्रकार ढवळा-ळे पहा लग्नसमारंभीं धवळे म्हणण्याची काहीं जातींत चाल आहे 'हे देहीं धवळा गाइली चित्कळा।' –दावि ३७ महानुभावी धवळे बरेच उपलब्ध आहेत 'श्रीचक्रधराचे शिरीं धरोनिया श्रीचक्र धवळे गाइजताये।'–धवळे पूर्वार्ध १ २ (गो) मच्छीमारी, चक्राटया [धवल] **धवलारा**–स्त्री (आगरी) लग्नसमारंभात गाणें म्हणणारी स्त्री –बदलापूर ३५

धवलार–ळार—न १ सुंदर बांधणीचें घर, हवेली, माडी वाडा प्रासाद. 'तरी लोकांचीं धवळारें। देखोनिया मनोहरें।'–ज्ञा ३ २२३ 'तेथें सुरतरचीं वनें [illegible] बहुत [illegible] चिंतामणिचा [illegible] कळसा [illegible] दिव्य [illegible]। 'जाळित सुटला धवळारें। थोर थोर राजागारें।' –निमा १५ 'तों एक दिवशीं अभ्यंग करूनी। उभी राहिली धवगारीं जाऊनी।'–नव २० १७ –वि शुभ्रवर्णी, पांढरी शुभ्र 'ऐसीं नगरमंडीतें दुजळें। देखे गोक्षीर धाम धवळारें।'–ऋ १७. [स धवल+आगर=गृह]

धंवशा धवा, धवसा—स्त्रीपु १ कीर्ति धौंशा पहा 'धंवशा वाजे त्याचा'–ऐपो १२७ २ एक लावणीचा प्रकार [स धवल+सा प्रत्यय]

धवसर—वि (गो) पांढरट [धव=पांढरा+सर]

धवसाण—वि पांढरट, पांढरा शुभ्र

धवळ—वि (गो) पातळ

धवळणें—उक्रि १ पांढरा, स्वच्छ करणें २ प्रकाशित करणें 'तो कवि या काव्याचा जीं हीं त्रैलोक्य धवळिलें सारें।'–कम १५ 'हरिभजनें हें धवळिलें जग। चुकविला त्या कलिका लाग।'–तुगा २१४५ 'चंद्रकिरणीं धवळिलीं आंगें।'–मुवन ६ ३३ [धवळ]

धवा—वि पांढरा, शुभ्र धवल पहा **०फल-फूल**—वि (कु) पांढरें स्वच्छ (बर्फासारखें)

धवाळी—टवाळी पहा 'करिता धवाळी जन्म गेला ॥' —ब्यनि ३८

धवेटी—वि पांढरीं स्वच्छ वस्त्रें वापरणारा [स धवा]

धशा-दशा—वि १ दांडगा, आडदांड, रानवट (मजूर, नोकर, इ०) २ धसमुसळेपणा करणारा, अडदांडपणें काम करणारा, अकुशल [धस!] **०खशा- ०फशा**—क्रिवि निष्काळजीपणानें आणि दांडगाईनें उद्दामपणें (काम करणें, बोलणें, लिहिणें इ०) [ध्व] **धशीं-दशीं**—क्रिवि १ उधळेपणानें, अविचारानें, अव्यवस्थितपणानें (खर्चणें, वापरणें) २ धशाफशा पहा [ध्व धस द्वि]

धश्चोट—वि वाटेल तेथें खाणारापिणारा, वाटेल तसें वागणारा, अव्यवस्थित, आडमुठ्या, आडदांड (माणूस), रानवट, बेशिस्त धश्चोटगिरीचें वर्णन पुढील विनोदी श्लोकात आहे 'सुखाभोज्या, महानिद्रा, अती विषयलंपटा। दीर्घद्वेषी, (दीर्घवादी), बहुकोधी धश्चोट पंचलक्षण।' [धस+चोट]

धष्ट धष्टपुष्ट—वि खावयास प्यावयास भरपूर मिळाल्यामुळें लठ्ठ झालेला गुबगुबीत निरोप, सशक्त, धष्टाकट्टा (माणूस, जनावर) 'प्रेमाचें भोजन नित्य करीत। धष्टपुष्ट दिसतसे।' [धष्ट+पुष्ट किंवा पुष्ट द्वि]

धस—पु १ खुंटी, टोंक अग्र, खिळा, कुसळ किंवा दुसरा एखादा पुढें आलेला, अणकुचीदार पदार्थ (ज्यामध्यें अडकून वस्त्र इ० फाटेल असा) 'या झुपणाचा धस लागून धोतर फाटलें' २ अविचारी, उद्धट, आडदांड माणूस 'जया न चले उपदेश। धस ऐसें त्या नांव।'—तुगा २९१३ ३ दरड, कपारी, उभा उतार (नदी तीर, डोंगराची बाजू इ० प्रमाणें) 'दोन्ही बाजूचा कडा उंच असून त्याचे धस अगदीं उभे तुटलेले'—विवि ८ १ १९ ४ ज्वारीचें ताट खुरें अवशिष्ट मुळखंड, थोंठ, फण 'नसे पत्र लवित धस उभा परि कोण छ्याया।'—दावि १८६ ५ भीति दु ख इ० हृदयाला जो धक्का बसतो तो (क्रि० होणें) ६ (व) बीळ, भोंक 'आजवर केलें तें धसात गेलें'—स्त्री जोराची मुसंडी, हुग, चाल (क्रि० मारणें) [ध्व धस। प्रा धस] **धसीं-धसास-धसावर-घालणें-लावणें-देणें**—१ साहसी कठोर उपाय योजून एखादें काम विघडविणें, युक्ति न लढविणें २ अपकार करणें, छळणें **धसास लावणें** तडीस करणें, कड पाहणें तडीस नेणें **धस देणें-मारणें**—धसडो मारणें पहा **धसावर धस घालणें**—अपकारावर अपकार करणें एकसारखें छळणें **धसक**—धसकफसक पहा **धसकट**—न लहान धस, कुसळ, धस अर्थ ४ पहा 'खतले अगाणीं कटि धसकट।'—विवि ८ ९ २२० —वि १ आडेंभरडें, गमाड २ (ना) अडाणी, आडदांड **धसकघट्या, धसकनदन**—पु १ दांडगाईनें कोणतेंहि काम करणारा माणूस, आडदांड माणूस, आदळआपट करणारा माणूस २ अकुशल कामकरी, हेंगाडा, अडाणी कारागीर

धसकट्या, धसक्या, धसकटराव—पु १ दांडगेश्वर, आडदांड, अडाणी (मजूर, कामकरी) २ धश्चोट पहा धसमुसळ्या, धसफशा [धमकट, धस] **धसकणें**—उक्रि १ हिसकणें, जोरानें ओढणें, हासडणें (काट्याकुट्यावरून वस्त्र इ०) २ जोरानें घालणें, खुपसणें, भोसकणें, आडदांडपणें शिरकवणें —अक्रि अडकणें व फाटणें, आवाज होऊन फाटणें २ कडदिशी मोडणें (काटकी, फांदी) ३ दगड इ० उलथून पडणें [प्रा धस, हिं. धसकना] **धसकफसक**—स्त्री बेदरकार, बेफाम वर्तणूक धसाफशी पहा —क्रिवि घाईघाईनें, निष्काळजीपणानें, उद्धटपणानें (बोलणें, लिहिणें, वाचणें वगैरे) [धसक द्वि] **धसकमुसळा**—पु (ना) आडदांड (मनुष्य), धसमुसळा पहा **धसका**—पु १ आकस्मित भीति, दु ख, इ०नें मनाला बसलेला धक्का, चरका २ तलवारीचा फटकारा, काठीचा तडाखा, हाताचा रट्टा, धक्का ३ हिसका, हिसडा [धस, धसक प्रा धसक्क] **धसकावणी**—स्त्री तासणी, तोडणी, छाटणी **धसकाविणें**—उक्रि. १ जोरानें, रागानें खच्ची करणें, तोडणें, ओढणें, सपासप तोडणें, छाटणें, खच्ची करणें २ अडथळ्याना न जुमानता हिसडे देऊन ओढणें, फरपटणें **धस कापून बोलणें**—भीडभाड न ठेवता स्पष्ट, निर्भीडपणानें बोलणें [धस] **धसणें**—अक्रि १ जोरानें शिरणें, घुसणें, जाणें, एकदम बसणें, भोंक पाडणें 'शपथ पुर सर दीप्तज्वलनज्वालात जाहली धसती।'—मोभवयुद्ध ७४० २ धजणें पहा. ३ धसाला लावणें ४ अतिशय मन, लक्ष लावणें (अभ्यास, काम याकडे) —उक्रि जोरानें (आत, पुढें, कडे) ठोकणें, घालणें, ठासणें, शिरकवणें, सारणें [धस, हिं धसना, गु धसवो] **धसदार, धसाव, धसावणें**—धजदार, धजाव वगैरे पहा **धसधस**—स्त्री १ धडधड (जिवाची-उराची-धसधस) २ (ल) भीति, धास्ति 'मला त्या वाटेनें जायाला धसधस वाटत' [ध्व धस द्वि] **धसधस-सां**—क्रिवि १ धडधड उडून, जोरजोरानें (उडणें) 'काळीज धसधस करतें, उडतें' 'जीव धसधस करतो, ऊर उडतो' 'गावढेकरी उदराचा ऊर भयानें धसधसा उडूं लागला'—छेत्रे (इसाबनीति) २ कडाडदिशीं मोडून, फाडून, तुटून, कोसळून, पडून, फुटून, इ० **धसधसणें**—अक्रि धसधस होणें; धडधडणें, उडणें (जीव, काळीज, ऊर, छाती हृदय) [धस+धस] **धसफस-फूस**—स्त्री (भांडण सुरू होण्याच्या आधींची) चरफड, आदळआपट, घालून पाडून बोलणीं, फुदें भापण [ध्व धस द्वि] **धसमस**—(वों) धामधूम **धसमुसळा-ळ्या**—वि १ गलेलठ्ठ, ढोण्या, ठोंब्या २ दांडगाईनें निष्काळजीपणें काम करणारा, आडदांड धसक्या पहा 'हा धसमुसळ्या दिसतो'—नाम ८ [धस+

मुसळ] धसरड-स्त्री (कों) नदीकाठची, टेकडीवरची उभी उतरण, दरड [धस=पडण्याचा आवाज+रड प्रत्यय] धसाडा-वि (व) जाड, खरबरीत (सूत सवत, कोणताहि पदार्थ) २ दांडगा, धसमुसळ्या (माणूस) -पु १ (ल) चापटी, धपाटा, रपाटा २ (ना) रागानें वाल्णे धमकावणे 'कमळी फार हट्ट करूं लागली पण मी जेव्हा एक धपाडा दि । तेव्हा चमली गप ' ३ यादक खुर, धप, भोय ४ हिसका धक्का धसाधसा-स्त्री कापाकापी तुकडे तुकडे (रणे), छाटाछाट, एकदम, जोरजोरानें कापणें तोडणें [ध्व] धसाधस-सा-क्रिवि १ ससाक्षरा, सप.सप फटाफट, तडातड (ताडणें, मोडणें, फाडणें, इ०) 'परि तोडिलेचि वरनीं तृण धरितही अगा धसाधस ते।'-माऐभिक १४ २ धड धोकः (जीव-काळीज करणें, उडणें) ३ ओस्साबोक्शी (रडणें) ४ चटकन (निसरणें) [ध्व धसधसचा अतिशय] धसा फसा-स्त्री १ हिसकाहिसकी, निष्काळजीपणाचें काम, ओढाताण आदळआपट २ भांडणापूर्वीची चरफड, धसफस पहा ३ कापाकापी, छाटाछाटी (करणें-तासणें) [ध्व धस द्वि] धसाफसा-क्रिवि धसाफसा पहा धसाल-ली-ल्या-वि धसका धक्का पहा धसासा-पु धसधस, छातीचा ठोका 'पडति बहुत तेव्हा हम्मियाचे धसासे।'-सारुह ७४ [धस द्वि] धसाळ-पु १ विसराळ धसाळ जाणें-विसरून जाणें 'परि बोलित बोलत प्रेमभावें। धसाळ गेलों।'-ज्ञा ११ १६१ २ दांडगा, आडदांड, धसाल; धमकनेरन ३ अविचारी वेडा 'केवी धसाळ म्हणो देवा तूंत। तरी अधिक हा बोल।'-ज्ञा १०.३२० ४ माठा, मठ्ठ ... संभोग), थळजबरदस्ती 'नाकें ... एवढं धसाळ दण।'-एभा ६६

धर्षणें-उक्रि जबरी संभोग, बलात्कार करणें, ... धर्षण]

[धस+आळ प्रत्यय (तुल० प्रा दे धसल=विस्तीर्ण] धसी-वि उताबीळ धसा पहा धस्स न भीति, दुःख याचा हृदयास, मनाला बसलेला धक्का, आघात, धडकी. धक्का पहा [ध्व धस]

धस्समसळ-वि धसमुसळा पहा

धसमगज-पु पीठ, मसाला इ० घालून केलेलें लाडू वळण्यासाठीं सारण [धस+मगज]

धा-वि १०, दहा 'ता धा वीस रुपये कसेव कमावसी' -मसाप २ ४ ११० [स दश] धा जण-वि. १ दहाजण. २ (ल) सर्वजण, पुष्कळ माणसें धा जणाचें घर-(मुलेंबाळें, बायका पुरुष वगैरे) पुष्कळ माणसें असलेलें कुटुंब, मोठें कुटुंब 'मुलगी धा जणाच्या घरात द्यावी, धा जणाच्या घरांत आणावी एखादा सहज खपेल' म्ह० (गो) धा जणाचो मासो जागच्या जागीं कुसप=अनेक माणसांच्या मालकीचा जिन्नस सर्वांच्याच चालढकलीत नाश पावतो

धा-अ संख्यावाचक विशेषणास वेळ, प्रकार, प्रसंग अशा अर्थी लावितात असें एकधा, द्विधा, त्रिधा, चतुर्धा, इ० [स]

धाइणें-अक्रि १ तृप्त होणें, संतुष्ट होणें ... दरही वाढी लाहिजे। तेथ मोल वेता न धाईजे।' ५११ [सं ध्रै-भात, प्रा धाय=तृप्त]

धाइणें-अक्रि राहाणें, धावणें, ठरणें ... असली ज्वानी नवी तरणी। हे प्राण धाइना ... मरणी।'-प्रला १०० [सं धा]

धाऊ-पुस्त्री एक प्रकारचा तांबडा दगड, गेरू, धा... [सं धातु, प्रा. धाउ=गेरू इ०]

धाऊ-पु (कों) तास पक्षी

धाऊधाऊं-क्रिवि (व) (धावून धावून) वारंवार पुन्हा [धावणें]

धाऊस-स्त्री एक फुलाचें झुडप

धाए-स्त्री दाई, धात्री 'प्रकृती धाए सुंदरी।' -... ११ [सं धात्री; प्रा धाई]

धाक-पु भय, धास्ती, दहशत जरब वचक दरारा (कि० पाळणें, धरणें, राखणें) 'तैसा कौरवां अडाखा। धाकु ...' -ज्ञा २ ११५ (वाप्र) धाक दाखविणें-भीति दहशत घालणें दरारा ठेवणें ०फिटणें, ०उडणें-भीति जाणें दरारा नष्ट होणें 'तेवीं त्याचा समूळ धाक। फिटून गेला तत्काळ।' -... १४९ 'चाल्ला शिंदा दखनचा धाक उडाला।' -ऐपो ४१' धाक लावणें-भीति वाटेल असें करणें, वागणें धाक दरारा दाखविणें, जरबेंत ठेवणें 'तूं असतां मत्पक्षी कवण मी धाक लोकपाळाला।' ... शत, वचक, जरब, भीति आणि धास्ती. (क्रि० पडणें, ... बसणें, बाळगणें, धरणें, राखणें) धाक ना धाका-काहीं भीति, आदर नसणें, मुळींच धास्ती न वाटणें पूर्ण निर्भीड, निर्भय, बेडर वृत्ति ०धुकी. ०धूक-स्त्री. धाकडधुकड पहा

धाकटा-ला-वि (वयानें, उंचीनें, अधिकारानें योग्यतेनें) लहान, कमी 'उद्यां धाकल्या भाऊसाहेबाचा वाढदिवस होय' -स्प ८ धाकटा-(याचा अथवा, मधला या शब्दाबरोबर उपयोग करण्याच्या वेळीं) शेवटचा, सर्वांत लहान, कमी प्रतीचा धाकटपण-णा-नपु धाकटपणा, धाकुटपणा १ लहानपणा २ हलकेपणा, अपमान 'आपलेंचि आपणु। काई साधो धाकुटपणु।' -शिशु १४५ ०कुंवर-पु (शेतकरी) पुष्य नक्षत्र अष्टम नक्षत्र याच्या आधींचें जें पुनर्वसु नक्षत्र त्याला म्हातारा कुंवर' म्हणतात ०मालेरद-न एक प्रकारचें झाड याची उंची एक वीतपासून एक हातपर्यंत असून पान एक बोट रुंद व तीन चार बोटें लांब असतें ०याडा-पु धाकटी धनीण, राणी (शाहू छत्रपतीची धाकटी राणी सगुणाबाई हीस म्हणत) -शारो धाकटे सरकार-पु १ धन्याचा मुलगा, धारस २ युवराज, राजाचा

थोरला मुलगा 'आपण जाऊन धाकट्या सरकारास भेटावें' -रत्न ३ २

धाकटें—न (कु राजा) मूल

धाकड—वि १ खरबरीत, जाड, मजबूत (कापड) २ आडदाड, ठोकळा जाडजूड बळकट धीट (मनुष्य) 'मारीति वनकहू धाकड। आगिलें पाज तकाचें झाड।' -शिशु ४५१ ३ धैर्यवान् धीट महाप्रळयो जयें। घाकडासी। -ज्ञा ११३१ [स द्राधिष्ठ] **०धुकड**-क्रिवि धडधडत, उडत (छाती) वागवूक माटमूट पहा **०धाकड**-वि जाडेभरडें (कापड) भरभक्कम, जाडजूड (माणूस) धाकड पहा

धाकण-णें—न (गो) झाकण, ढाकण पहा

धाकणें—अक्रि १ भीति पावणें गांगरणें वचकणें, गड बडणें, भयचकित होणें 'वीचक बळाच्या सामर्थ्यें। राजे धाकती समोंवर्ते।' -मुविराट ४१० २ दिपणें, दबणें 'सवाई तजा पुढें धाकलें।' -ऐपो २५० ३ (व) हवा करणें माझ्या भाग्याला धाकतो' [धाक]

धाकधुकी, धाकधूक धागधुगी धागधूग—स्त्री १ धुगधुगी पहा २ छाती धडधडणें उडणें ३ भीति काळजी

धाकॉ—पु (गो) दहिल्या, दहा अंकाचा पत्ता [धा]

धाका-की-कू—वि (कुण) लडिवाळपणाचें नाव [स धाक=बैल, आधारस्थान]

धाकाधुका—स्त्री धकाधुकी पहा

धाकितणें—अक्रि धाकणें पहा 'मी धाकिनला मनामाजी।' -माए ६२

धाकुटरण, धाकुटपणा—नपु लहानपणा धाकटपणा पहा

धाकुटा-ला—वि १ धाकटा, धाकला पहा 'स्त्री कली परी धाकुटी। धीर न धरवे पोटीं। -दा ३ ३ १४ 'ह असो वडील धाकुले। आदिकरूनि। -ज्ञा ११८३ २ सेवक, दास-दासी, नोकर चाकर 'तव तो लक्ष्मीकांतु। धाकुटियासी बोल करितु।' -शिशु १७६

धाकू—स्त्री (गो) झाडविशेष

धाकुडपणीं, धाकटेलपणीं—वि (गो) (पहिली बायको जिवंत असून) बिजवरासीं केलेला (विवाह) [धाकटपण]

धाकुटा—वि धाकट दणकट अकाळविशाळ 'रावणासारीचे धाकुटे।' -उषा ८७३ [धाकड]

धाकूट—धाकुटा-ला पहा निथें चिरोट धाकूट। -मसाप २२३

धाँग—न (गो) आघातामुळें मस्तकावर उठलेले टेंगूळ [ढोंग]

धागड-डा—स्त्री उद्धट आडदांड, मुग्धी स्त्री, खोडकर। घोडी (व) कजाग व पुरुषी बळणाची स्त्री 'सादी वर्गी मासी दाढी। जाय वर्गी धारा काढी। वदु माजलीसी धागडी। ओढाओढी करितेसी।' -द ७७३ २ गैरशिस्त वर्तनाची स्त्री 'परी धर्म पत्नी धागडी। पोसिता जरी एकी घोडी। तरी का अपरवडी। आणावी आगा।' -ज्ञा १८९४२ [दगा]

धागड—न छत्रीवर घालण्यासाठीं केलेली (केतकी इ०) पानाची पत्रावळ छत्रीचीं पानें

धागड—वि १ जाडेभरड, खरबरीत (कापड, सूत, इ०) २ दाडगा, अंगुठाल, धसमुसळा (माणूस काम) ३ धिप्पाड, मोठाड, जाडजूड, बळकट (माणूस, जनावर) ४ अगडबंब गैर वाजवी मोठा (पदार्थ) **०धिंगड**-वि ओबडधोबड, अडाणी, बेडौल (काम) **०धिंगा**-पु १ ज्यास ताळतंत्र नाहीं असें वर्तन, दांडगाई गोंधळ चाळे धिंगामस्ती 'धिंगाबाई धिंगा गे। अवघा धागडधिंगा गे।' -एकनाथ २ धागड मुलगी आडदांड, धस कट्या पोर 'धीट धागड्या धागडधिंगा।' -अमृत २४ **धागडणें**-उक्रि धिंगडणें नाचणें उड्या मारणें खिदळणें बागडणें इ० धागड धिंगा घालणें **धागडा धागडो, धागला**-पु दांडगाई गोंधळ, दगा, आरडाओरड (क्रि० करणें, वाजणें, लावणें, मांडणें, उठवणें)

धागधुगी, धागधूग—स्त्री धाकधुकड पहा

धागा—पु १ दोरा सूत दोरी सूत्र २ नातें, संबंध सोयरीक धागादोरा ३ हरवलेल्या वस्तूचा तपास लावण्याचें साधन माग, सुगावा 'सोडली पुण्याची जागा तोडिल्या धागा भडकल्या पापा कालवा झाला।' -ऐपो ४३३ [हिं धागा, सिं धागो] **कच्च्या धाग्याची रयत**=अतिशय आज्ञाधारक व गरीब रयत **कच्च्या धाग्यात असणें-वागणें**-दास होणें, अतिशय आज्ञाधारक गरीब असणें **कच्च्या धाग्यानें बांधणें**-अगदीं आज्ञत ठेवणें **धाग्यावरून ताग्याची परीक्षा**-शिता वरून भाताची परीक्षा याप्रमाणें **०दोरा**-पु १ संबंध (नात्याचा, स्नेह वा सारखेपणाचा) (क्रि० असणें) २ पत्ता; ठावठिकाण (क्रि० लागणें)

धागोडा—पु लोकांत (बदकमाचा) बोभाटा होणें ही थू होणें

धागोस—क्रिवि (गो) गडगज; भरपूर मुबलक

धाट—न (कु) अगदीं अज्ञाणी रानवट लोकांचा गाव; रानटी गाव

धाट—स्त्री दृष्ट धाड 'धडेंचि निपत करी परपत फुटील वि धाट जनावरि घाले। -दावि ४३२ [सं धाटी]

धाटण, धाटणी धाटा—स्त्री १ तऱ्हा पद्धत रीत धाट 'सोंगाची बतावणी समादन करण्याची धाटणी साधली परती,'

पाहिजे ' -विवि ८ ८ १५५ ' याची पुराण सागण्याची धाटणी तुम यास साधत नाहीं ' [स धाटी]

धाटा—पु १ वीतभर रुदीचा आणि चार पाच हात लांबीचा पट डोकें व कान यास बाधण्यासाठीं, टोपी–पागोटें यावरून लपेटण्यासाठीं वापरतात (क्रि० घेणें, बाधणें), पचा २ प्रसुती नंतर कंबर, पोट बाधण्यासाठीं वायका वापरतात तो पट्टा [धट]

धाटा—वि १ धष्टपुष्ट, मजबूत 'मी धाटा मोठा विचक्षण।' –एभा २३ ७६० २ खदा, प्रवीण 'जरी पोहणार मोठा धाटा।' –यथादी १८ ३२६४. [स धृष्ट, म धट्] ०**मोटा**–वि १ लठ्ठ, मजबूत, धट्टाकट्टा ' परघातकी धाटामोटा। वाटा पाडी।' –दा १९ ३ ९ २ आजारातून उठून पूर्वीप्रमाणें सशक्त झालेला ३ ओबडधोबड, खरखरीत, (वस्त्र, अन्न, पदार्थ)

धाटा—पु कडव्याचें ताट –शे शेतकरी ३ ३

धाटी—स्त्री (व) पट्टा धाटा अर्थ १ पहा

धाटी—स्त्री १ मार्ग, प्रकार, पद्धत, धाटणी, वर्तावयाची रीत, ठेवण ' धाटी कथा निरूपणाची।' –दा २० ४ १७ २ एक चाल, छंद, वृत्त ' कवि कवित्वाचा प्रबंध। कवि नाना धाटी मुद्रा छंद।' –दा १ ७ १७ अश्वधाटी पहा ३ फास, पाश ' मगसयमाची धाटी। सुनि मुरडिलीं उपराटीं।' –ज्ञा १२ ४७ [सं]

धाटी—स्त्री हल्ला, धाड पहा [स]

धाटी—वि धीट, उद्धट, धट पहा ' कंदुसे धाटे राऊळ काढिलें। काहीं जाणसि ना।' –शिशु १८०

धाड—स्त्री १ चाल, हल्ला परचक्र दरवडा, घाला, एकदम येणारा, पसरणारा, नाश करणारा हल्ला संकट (उदा० शत्रूचा हल्ला, चोराचा दरोडा टोळ अग्नि यापासुन नाश) (क्रि० घालणें, मारणें पडणें वसणें) तुम्हावरी येत आहे धाडी।' –नव २५ ९० ' अग्नीची धाड त्याचे घरावर पडून सर्वस्व जळलें ' ' या गावावर नुकतीच टोळाची धाड आली होती ' २ परके लोक पाहुणे मुलें भिकारी इ०चें टोळकें, जमाव यांचे एकदम येणें ३ रोग आपत्ति विकार (क्रि० होणें भरणें, पडणें) त्याला येथें येण्यास काय धाड भरली आहे ? ' ४ त्रासदायक इ० मुलालादि लावतात [स धाटी, प्रा धाडी] ०**पडणें**–(उगीच अडचणी सागणाऱ्या बद्दल वापरतात) संकटात असणें, आपत्ति ओढवणें ' तुला काय धाड पडली आहे एवढें ओझें उचलावयास ' ०**बडवणें**–धाड भरणें 'काय धाड बडवली आहे त्याला ?' –मारे–अस्पृश्यडायरी पानें ०**घोडा**–पु १ सुंदर व मोठा पाणीदार घोडा (गरीबास हा बक्षीस दिला असता त्याच्यावर एक धाडच पडल्यासारखें होतें यावरून) २ आडदांड व लठ्ठभारती पोरगा, धमाली, रानवट स्त्री म्ह० धाड पडावी पण चीत पडूं नये=आपणावर टोळधाड इ० घाले आले तरी हर कत नाहीं पण चित्रा नक्षत्राचा पाऊस मात्र पडू नये (कारण हा पाऊस नव्या पिकाला मारक आहे)

धाड—स्त्री. (गो) वाघाची वाट, माग

धाड—स्त्री मागावरील हत्या, (ज्यात फणी बसविलेली असते ती चौकट) वस्त्रा अडकविण्याचें साधन

धाडकन-कर-दिशीं—क्रिवि धाड असा आवाज करून (घोडा इ० पडणें, मनुष्य जमीनीवर आदळणें, तोफ उडणें, काहीं वाजणें) [ध्व]

धाडणें—उक्रि १ पाठविणें, पाठवून देणें, रवाना करणें, (माणूस, कागद, निरोप इ०) २ गमावणें, घालवणें ' पूर्वजाचें जोडलें। आपणचि होय घाडिलें। जरी आजि शस्त्र साडिलें। रणीं इये।' –ज्ञा २ १९७ ३ वजा करणें ' का धाडरिया एका एकु। वाढे तो शून्य विशेखु।' –ज्ञा १८ १२९२ [स धाड्, प्रा धाड=बाहेर पाठविणें]

धाडधाड—क्रिवि १ घण मारण्याच्या आवाजासारखा, विहिरी, घरें, इमारती, कोसळून पडली असताना होणाऱ्या आवाजासारखा २ सपाट्यानें, पटापट (रोगानें पटापट माणसें मरणें) ३ जोरानें (उर, काळीज धडधडणें) [ध्व धाड द्वि]

धाड धोपट—स्त्री धोडधोपट पहा.

धाडय—स्त्री (गो) एक प्रकारची गोड्या पाण्यातली मासळी

धाडवा—पु (ना) धडाका, घाई, सतत त्रास ' तिला विटाळाचा भारी धाडवा, इतर बायका महिन्यानें पडतात तर ही महिन्यातून दोनदा ' [धडका पहा]

धाडस—न धारिष्ट, हिंम्मत, निर्भयतनें पुढें जाणें [धाड]

धाडस, धाडसी-शी—वि धीट, हिंमतवान, साहसी जोखमीचें काम अंगावर घेणारा

धाडळ-धाडाळ—वि जाड, उंच, निबर (कडव्याचें जोंधळ्याचें ताट) २ (ल) उंच सडपातळ किडकिडीत माणूस [दड–दांडा–धाडा]

धांडळणें, धाडुळणें, धांडाळणें—उक्रि (हरवलेला पदार्थ) शोधणें, हुडकणें, धुडाळणें, नीट लक्षपूर्वक पाहणें (वस्तु वस्तूसाठीं घर, पेटी इ०) धुडाळणें पहा ' घर धाडुळलें, गाव, धाडुळला, दागिना धाडुळला, धाडुळली, इ० ' [प्रा ढंढोल]

धाडा—पु १ (व खा) ज्वारीचें, कडब्याचें ताट, धाट २ धेंड साड, खोड ' धाडा धरून बाबरात जा ' [स दंड, म दाड, दांडा]

धाडाळी—स्त्री हुगवण हेंडाळी पहा

धाडी—स्त्री हुला, धाड पहा 'हे विवरी धाडी नेउन टाकिजे।' 'हे प्रपचाची धाडी। अभग हे।' —ज्ञा १३ ९९२ [स धाटी, प्रा धाडी]

धाडी—स्त्री (व) पक्षा, पाटी

धाडी—स्त्री (मावळ) बाबूच्या कामटयाचें गवत भरून केलेलें झडप तट्टी, छपरी

धाडी—पु १ शिक्षकाजवळ गायन न शिकलेला गवई अताई पहा २ मुसलमानाचा एक वर्ग किंवा त्यातील एक इसम हे लोक राजे, सरदार इ० लोकाच्या नोकरींत असून स्वारी बाहेर निघाली असता यजमानाच्या स्तुतीचीं गाणीं म्हणत पुढें चाललेले असतात, (सामा) भाट, गवई, गवयाचा ताफा 'नृत्यागना त्या नाचती। धाडी नटवे गायन करिती।' —जै ८४ ८' 'धाडी गवई गाणार तमाशा नाच कचेरीला।' —गापो ७८

धाडी—स्त्री आपल्या भावाची किंवा नवऱ्याच्या भावाची (दिराची) मुलगी, पुतणी, ध्वाडी 'धाडया भाच्या आणिल्या सर्व साल्या।' —सारुह ६ १५

धाडीज धाडीस—न धारिष्ट, हिंमत, धाडस पहा

धांडुळणें—उक्रि धाडोळणें धाडळणें पहा

धांडाडा, धाडोरा, धांडारें, धांडोळा—पुनपु डागोरा, दवडी 'अशी ताकीद करून धाडोरा पिटवून काढून दिलें' —भाव ३६ [स डिंडीरव]

धांडोळणें—उक्रि शोधणें, हुडकणें, तपास करणें धुडाळणें पहा 'मोळिकारा धाडोळिता रानें। जेवि मोळिए जोडलें बावनें।' —ऋ १० **धाडोळणी, धाडोळा**—स्त्री शोध, तपास 'आता करा धाडोळणी। उखेमदिरीं।' —कथा १ ७ ९ 'घेती डोहामाजीं धाडोळा। एक वडविती वक्षस्थळा।' —ह १३ १४९

धांड्या—वि (व) मोठा (पुर) हें विशेषण फक्त पुरासच लावतात [स दढ]

धाण—न १ भातें जळाऊ लाकूड २ तादूळ धुवून निघालेलें पाणी धुवण

धाणक—स्त्रीपु एक डोंबारी जात व तींतील व्यक्ति 'इनाम दिले कोल्हाटणी खळ करणारासी। दोन हजार धाणक गरिबासी।' —गापो २५

धाणस—न (गों) फणसाचे गरे वाटून केलेली गूळ मिश्रित भाकरी

धाणें—न (गा) बल्हें अडकविण्याची खुटी [स धा—धान]

धाणें—अक्रि सतुष्ट, तृप्त होणें, पाहिजे तें मनमुराद मिळाल्यामुळें समाधान होणें (काव्यात योजितात, भूतकाळीं योजतात) 'ऐसे धरामुनें धाले। कीं अमरत्वेंभावा आले।' —ज्ञा ४ १५३ 'पोट धालें मग देतसे ढेंकर। भक्तीचें तें फार तुळसी दळ।' —तुगा २६ धाइणें पहा [म ध्रात, प्रा धाय]

धात—स्त्री १ (पुरषाचें) वीर्य, रेत २ धातु, मूळ 'गुड वेष्टण ऐसें धात। हें व्याकरण जाणावें संस्कृत।' —राजवाडे (ग्रथमाला शके १८२७) ४ [स धातु] ०**फुटणें**—१ वयात येणें २ काहीं रोगामुळें मूत्रनिसर्गादिप्रसगीं रेत स्खलन होणें

धात—स्त्री नाचाचा प्रकार 'कुकुथारी कुकूथारी कु धिलाग उलटी धात।' —दावि ३७

धात—स्त्री १ कल्पित गोष्ट २ युक्ती खुबी, बेत 'प्रवीण सर्वांहुनि हा विधाता। कदापि याच्या न कळेंत धाता।' —सारुह २ ३८ [स धा=ठेवणें]

धांत, धांतळी—स्त्री (कों) वस्त्राची लावलचक चिंधी

धातकी—स्त्री. एक वनस्पति, धायटी, इजपासून डिंक निघतो व फुलापासून रग तयार करितात फुलें औषधींत्श्या स्तभक आहेत —ज्ञाको ध ४५ 'मेथिका, धातकी, शाली, उपल्सरी, बीजपूरक याचा पिंड तेजाची वृद्धि करणारा होय' —अश्वप २ ८

धातफळ—न दृष्टात, मासला 'असो ऐका हो वचन येकादें। धातफळ दाविल्या परीनें।' —दावि २७१ [स धा]

धातमात—स्त्री १ युक्तिप्रयुक्ति, तर्क, अनुभव 'प्रकृतीची धातमात न चले पैं तयें' —दावि १७५ २ मनतत्र धतरमतर 'मनीं कामना चेटकें धातमाता।' —राम १८० ३ कल्पित व चत्कारिक गोष्ट 'वरकड होसी तु कैं ज्ञानें। धातमात कवित्व बोधणें।' —च ३९१ 'प्रसगीं बोलाव्या अनेक धातमाता।'—दा ४ ३ १० [धात=धातु+मात=गोष्ट]

धाता—पु १ ब्रह्मदेव, सृष्टी उत्पन्न करणारा 'जगत्कर्ता धाता सहज उपजे नाभिस्मर्ळी।' —सारुह १ ५८ २ पिता, पालन, पोषण करणारा 'माता धाता ऋक्षराजाचि त्यातें।' —मुराकिष्किंधा १८ ३ मालक, बाळगणारा (वस्तु इ० चाचा) ४ साठ सवत्सरातील दहावें सवत्सर ५ (ज्यो) ध्रुवमत्स्यापैकीं एक तारा [स धातृ]

धातु—पुस्त्री १ पुरुषाचें रेत, वीर्य, धात २ सोनें, रुपें तावें, लोखड इ० जास्त विशिष्ट गुरुत्वयुक्त, अपारदर्शक व एक प्रकारच्या चकाकीनें युक्त अशा खनिज पदार्थापैकीं प्रत्येक ३ पैसा, द्रव्य, धन 'योगी धातूचा न करिती स्पर्श।' —दावि ४०१ 'तेव्हा कळेल कीं अमक महाल अमक धातु।'—ऐपो २५३ ४ शरीरातील कफ वात, पित्त या तत्त्वापैकीं प्रत्येक ५ शरीरातील रक्त, मज्जा, वसा, मास, अस्थि मेद व रेत या सात घनत्कापैकीं प्रत्येक 'धातूचे समुद्र उलटी। मेदाचे पर्वत पोटी। आतली मज्जा काढी अस्थिगत जे।' —स्वानुदिन ९ ४ ७५ ६ पृथ्वी, आप, तेज, वायु आकाश इ० पचमहाभूतापैकीं प्रत्येक ७ पचमहाभूतांच्या

स्पर्श रूप रस गंध व तेज या गुणधर्मांपैकीं प्रत्येक ८ मनशीळ वाव पारा गंधक, अभ्रक इ० सारखा पदार्थ ९ (मद्यातु) गेरू, याव 'एकें धातुचिआ उगी घेतें।' –दाव ७७ १० (तत्त्व) अहंकार 'या अहंकारासच तैजस अभिमान, भूतादि, धातु अशीं दुसरीं नावें आहेत' –गीर १७२ ११ (संगीत) चिजचे निरनिराळे भाग अवयव ५ अर्थीं पहा [सं] (ग्राम्य) ०फुटणें–१ कांहीं रोगामुळें मूत्रविसर्जनादि प्रसंगीं आपोआप गळण्याइतकें वीर्य पातळ होणें २ वयांत येणें सामाशब्द– ०कर्मविद्या–स्त्री धातूंचें शोधन करण्याची विद्या, शास्त्र (इं) मेटॅलर्जी [धातु+कर्म+विद्या] ०काम–न धातु ओतून अगर हातोड्यानें ठोकून त्याच्या निरनिराळ्या सुंदर वस्तू बनविण्याचें कारागिरीचें काम [धातु+काम] ०क्रिया–स्त्री किमया 'हातींचा परीस टाकोनिया। साधू जावें धातुक्रिया। सगुण मूर्ति साडोनिया। निर्गुण वाया का कथिसी' ह २१ २० [धातु+क्रिया] ०जन्यपदार्थ–पु (रसा) धातूपासून बनलेला संमिश्र रासायनिक पदार्थ, (इं) मेटॅलिक् कॉम्पाउंड –सेपू २ १०० [धातु+सं जन्य=उत्पन्न होणारा+पदार्थ] ०पात–पु वीर्यस्खलन रेत गळणें [सं धातु+सं पात=पडणें] ०पुष्ट०पोषण–वि धातु पुष्ट करणारें बलवर्धक पौष्टिक (खाद्य औषध) [धातु+सं पुष्ट=वाढलेलें, सं पोषण=वाढणें, पोसणें] ०पोषण–न १ (शरीरांतील) सप्त धातूंचें पोषण, वर्धन बलवर्धन २ (ल) खुशामत तोंडपुजपणा, टाळाटाळ, चक्का, गोड गोड भाषण इ० करून खोटा उत्साह उत्पन्न करणें धीर देणें 'लोभ भय दम्भ मानायें। धातुपोषण बोलती बहुत।' –मुसभा ५ १२४ 'धातुपोषणार्थ समाधान केलें' –जोरा १७ –वि बलवर्धक, पौष्टिक [सं धातु+पोषण] ०पोषणाचें बोलणें–पोषणाच्या गोष्टी, ०पोषण–बोलणें–गोष्ट–भाषण–थापेबाजी खुशामत आर्जव इ० युक्त बोलणें गूळखोबरें गुळगुळयापडी ०मय–वि सोनें, चांदी, तांबें इ० सारख्या धातूचें बनविलेलें [धातु+सं मय प्रत्यय] ०माक्षिक–न लोखंड व गंधक यांच्या संयोगापासून बनलेलें एक खनिज द्रव्य [धातु+माक्षिक] ०मेह–पु १ मूत्रावाटे धातु वीर्य गळणें ज्याचा मूत्ररोग २ वीर्यमिश्रित मूत्र [सं धातु=वीर्य+सं मेह=मूत्र मूत्ररोग] ०योग–पु रसायन 'येक औषधी प्रयोग। येक वेती धातुयोग।' –दावि ६४ [धातु+सं योग=जुळणें, जोडणें] ०राशी–पु अस्थि रक्त, मांस वगैरे सप्त धातूंचा समुदाय (ल) शरीर देह 'अथवा एकांतरा कृच्छ्री। चांद्रायणें मासोपवासी। शोषोनि गा धातुराशी। करिती तपें।' –ज्ञा १७ ३६४ [सं धातु+राशी=समुदाय] ०रूप–वि (रसा) ज्यास धातूचें स्वरूप आहे (असें मूल द्रव्य) 'सोयीकरितां एकाकी पदार्थाचे धातुरूप व अधातुरूप असे दोन वर्ग करितात' –रसाप्र ६ [सं धातु+रूप] ०वाद, धातुर्वाद–पु १ किमया, सुवर्णविद्या सोनें करण्याची विद्या 'नातरी जें धातुवादाही न जोडे। तें लोहीचि परिसें सांपडे।' –ज्ञा ६ ३४ 'अतएव नेत्रातें नेणें। का धातुवादें सर्वस्व घेणें।' –एभा २३ ७०७ २ अशोधित धातु शुद्ध करणें –ज्ञाको क १५१ ३ रसायनशास्त्र [धातु+वाद] ०वादा, धातुवादी–वि १ किमया करणारा 'जो सोधोनि भवपारदु। अनादि रससिध्दु। तो लाधला शब्दवेधु। जेणें धातुव.दिये।' –ऋ ५ टिपरे धातुवादी खोटा।' –दावि ४७४ २ रसायनशास्त्रज्ञ खनिजपदार्थांचें, रसायनाचें ज्ञान असणारा [धातुवाद] ०विकार–क्षय–पु धातुक्षीणतेचा, क्षय रोगाचा एक प्रकार [मं धातु+सं विकार=रोग क्षय=क्षीण होणें] ०विद्या–स्त्री (रसा) अशुद्ध धातूपासून शुद्ध धातु काढण्याची विद्या [धातु+विद्या] ०शलाका–स्त्री धातूची सळई काब [म धातु+सं शलाका=सळई] ०साम्य–न कफवातादि शरीरांतील धातूंची समता योग्य स्थिति 'जागणें जरी जाहलें तरी व्हावें तं मितलें। इतुकनि धातुसाम्य सचलें। असेल सुखें।' –ज्ञा ६ ३५१ [सं धातु+सं साम्य=सारखेपणा] ०स्खलन–न रतस्खलन, वीर्यपात [सं धातु+सं स्खलन=गळणें] ०स्तंभक–वि वीर्याचें स्तंभन करणारें (औषध इ०) [सं धातु+सं स्तंभक=थांबविणारें] ०स्पर्श–पु तांबें, पितळ, सोनें रुपें इ० धातूचा स्पर्श (ल) (अकरणरूपीं प्रयोग केल्यास) १ अठरा विश्वे दारिद्र्य 'याच्या घरांत धातुस्पर्श नाहीं' २ (अकरणरूपीं प्रयोगांत) दागदागिने मुळींच नसणें 'त्या बायकोच्या अंगास धातुस्पर्श म्हणला तर नाहींच' [धातु+स्पर्श] ०क्षय–पु धातुविकार पहा

धातु—पु १ क्रियापदाचें मूळरूप ज्याला प्रत्यय लावून क्रियापद बनविता येतें तो शब्द जसें–कृ वद्, करणें, बोलणें, चालणें इ० २ शब्दाचें मूळ ज्याचे पुढें पृथक्करण करता येत नाहीं असा शब्दांतील मूळ अवयव इं रॅडिकल, रूट 'कितव शब्दांत कृ त् स् हा धातु' [सं] ०नाम–न क्रियावाचक नाम [धातु+नाम] ०पाठ–पु धातूंची यादी कोष्टक [धातु+पाठ] ०रूप–न धातूपासून बनलेलें रूप क्रियापदाचें रूप जसें –जातो, गेला करतो, निजतो इ० [धातु+रूप] ०साधित–न धातूवरून साधलेला बनलेला (शब्द इ०) उदा कृत कृत्वा यांत नाम विशेषण व अव्यय असे भेद आहेत कृदन्त पहा [धातु+सं साधित=बनविलेला, साधलेला]

धातुर्वास—पु (व) मनांत नमताहि, होत नमताहि परिस्थितीमुळें एखादी गोष्ट करणें भाग पडणें

धात्रा—पु ब्रह्मदेव धाता 'तया ते जिणे जरायु हु। तरी दु असती पातु। हा टा ऊ वेही विपरितु। असा धात्रा जाडला।' –शिशु ७४० [सं धातृ]

धात्री—स्त्री १ दाई, लहान मुलास पाजण्याकरिता ठेवलेली दाई 'राधा धात्रीच गमे कण च्या न जननी शरीरा या।'–मोकर्ण ३३ ३६ २ जन्मभूमि, पृथ्वी, धरित्री 'बरवत वरि नौका भगली तेवि धात्री।'–मुराबाल ९६ 'तू ब्रह्मक्टाह धात्री। हें कळलें फुडें।'–ज्ञा १० १५२ ४ आवळी, आवळ्याचें झाड 'नारद म्हणे पृथुरायातें। धात्रीमहिमा सांगतो तूतें।' –मक ५ १५० ५ आवळकी [स] ०फळ–न आवळा 'डाळिंब धात्रीफळ आणि कठें।'–रामायण बालकाण्ड ४४ माधव महाराष्ट्र कवि ५१

धाद—स्त्री कापडाची चिंधी, अरुंद पट्टी, धादोटी –पु (व) मध्यम जाडीचा लांब दोर 'धाद तुटल्यामुळें पाणी काढणें बंद झालें'

धादड—स्त्री जबरी, जुलूम, सक्ति 'मन निजकल्पना कडाडी। नावरी धादडी त्रैगुण्या।'–एभा २३ ६७८

धांदणें—अकि १ घाबरणें, भयभीत होणें, भीतीनें गोंधळून जाणें २ चोळवटणें, घासणें

धांदल, धांदलाटी, धांदलाधांदल—स्त्री १ (वस्तु, व्यवहार कामें इ० यांची) अव्यवस्था, गोंधळ, घोटाळा, गडबड 'तुमच्या गडबडीमुळें माझ्या लिहिण्याची धांदल' २ मनाची व्यग्रता, नेभा, तारंबळ ३ गलबला गोंधळ, धामधूम, गर्दी, दंगा-धोपा ४ डावपेच, छक्केपंजे, गौडबंगाल (क्रि० करणें, लावणें) [हिं धाधल् सिं धाधील]

धांदली-ल्या—वि नेहमीं गोंधळ, धांदल करणारा,, भांबावणारा; गडबड्या, गोंधळ्या [धांदल]

धादा—पु १ व्यवहार, धडामोड 'पैं जीवाचिया बोधा। गोचर जो हा धादा। तो जीवभेदाचा। अभिप्रावो।'–ज्ञा १५ ३४६ २ दारा ३ अखंडत्व ४ उद्योग, काम, खटपट, धंदा 'म्हणौनि ब्रह्मनामश्रद्धा। सांडूनि बीजें जो धादा। हें असो सिणु तुपधा।'–ज्ञा १७ ४२२ [प्रा धंदा]

धादात—पु (यमकानें वदांत या शब्दाशीं जुळणारा पण उलट अर्थाचा बनविलेला शब्द) प्रत्यक्षप्रमाण, अनुभवसिद्ध, बुद्धिग्राह्य सिद्धांत, आत्म प्रतीति स्वानुभव, स्वतःचा तर्क, वैयक्तिक मत 'जे वेदशास्त्राचें सार। सिद्धांत धादांत विचार।'–दा ५ ६ २७ 'आम्हांस तुमचें वेदांत न कळे आम्ही आपले धादांताने चालतो '–क्रिवि धडधडीत, उघडउघड मूर्तिमंत प्रत्यक्ष स्पष्ट 'हा धादांत चोर, लबाड, खोटा' [वदांत या शब्दाशीं यमकानें जुळणारा, उलट अर्थाचा, बनविलेला शब्द] म्ह० धादांताला सिद्धांताची गरज नाहीं=जी गोष्ट उघड दिसत आहे ती सांगण्याला शास्त्रवचनाच्या पुराव्याची जरूरी नसते।

धादांणें, धादावणें—अकि एखाद्या पदार्थाबद्दल उत्सुक, उत्कंठित होणें, हपापणें, खातावणें, आधासणें 'कांहीं होतीं धादावलीं। तींहि मेलीं अजीर्णें।'–दा ३.५ ९ 'वृद्धानें द्वितीय संबंधाविषयीं जसें धादावून जावें '–नि ७२३ [धादात]

धादाती—वि शास्त्राधार न पाहता मन ला पटणाऱ्या तत्त्वानेंच वागणारा, प्रत्यक्षवादी, बुध्दीप्रामाण्यवादी 'धादात्यालाहि पाझर फुटावे असा हिच्या कवित्वाचा प्रभाव विलक्षण आहे '–महाराष्ट्र-सारस्वत ६२ [धादात]

धांदी, धांदोटी—स्त्री १ चिंधी, कापडाची अरुंद पट्टी, फडकें वस्त्राचा तुकडा [म धाद]

धादुडा—पु (महानु) चिंधी, धादी पहा 'धादुडा दुधडा गौळनी। जिथें मानुषें होतीं सिद्वानीं।'–शिशु ६७६

धादुळणें—उकि (विप्र) ढादुळणें, धाडळणें

धादूस—वि समाधान पावलेला, तृप्त झालेला, धालेला [प्रा]

धादोटी—स्त्री चिंधोटी, लहान चिंधी, धाद [धाद]

धादोशी—वि (कु) समाधानी

धादोस—वि (गो) भरपूर, पुष्कळ, मुबलक अघळपघळ ०पण–न (गो) समाधान, तृप्ति [धादोस]

धाधाटा—पु वाऱ्याचा सोसाटा, धों धों वाहणें धुधाटा पहा

धाधावणें—धाना खासावणें, आधासणें, धादावणें पहा

धाधावणें—अकि (महानु) धावपळ करणें; धावत सुटणें 'उखरडा धाधाविलें। मंडळीकु निघालें। सर्वे सारीतु पालीनिलें। दंडनायकापशीं।'–शिशु ५०४ [स धाव्=पळणें]

धाधावणें—अकि (व) गागरून जाणें

धांधुळणें—उकि (विप्र) ढादुळणें, धाडळणें, ढादुळणें पहा

धा(धा)धू—क्रिवि १ कडाकड धडाधड असा आवाज करून (वाद्यें वाजणें तोफा उडणें, वारा वाहणें इ०) टाहू पहा –स्त्री १ तोफा, वाद्यें इ०कांचा धडधडाट, कडकडाट २ जोरानें, कडाक्यानें भाडण, वचावची सगासगी

धान—न १ साळ, भात २ भाताचें रोप ३ (रोप इ० कांचा) दाणा, देंठ 'कंतधीचें धान आणि उपराची साल मम भाग घेऊन चूर्ण करावें '–अश्वप २ ५० ४ धनें [स धान, पं धान, गु धान=धान्य] ०गवत–न ज्यास धान्य देतें असें गवत उदा० गहू बाजरी, ज्वारी इ०काचें गवत 'उदाहरणार्थ रानगवतें व धानगवतें हा धडा पावसाळ्यांतच घ्यावा '–अध्यापन ७४ [धान+गवत] धानामृक–न धने घालेलेला किंवा कोळं पुदिना व मसाला यांचें एकत्र मिश्रण करून मूळ घालून केलेली चटणी '–गृहि ३१८ [धान+मरक=आटांचा समुदाय]

धानाधिस्पट होणें–कि (कु) धुव्वाण होणें

धाना—पु (महानु) दाणा कण 'एता आदित्य धारीं। कस्तूरिभेचें धाने पुंज करी।'–शिशु १९४. [स धान]

धाना—स्त्रीअ स्त्री [म]

धानान—क्रिवि (व) जाणूनबुजून [ध्यानानें]

धानावत—न धान्याचें केलेलें पात्र 'पद्मे धानावतें। अपूर्व नामें अमितें।' –वेसीस्व १ १११ [धान+वत]

धानी—स्त्री (धा) लाही [स धाना, प्र धाना]

धानी—स्त्री शहर, नगर 'रावा जैसा स्वर्गी। रैकण्णें निधे धानी।' –ज्ञा १४ १५४ [सं]

धानी—न (कों कु) लोखडी सळई.

धानी—पु (संगीत) गायनशास्त्रांतील एक राग ह्यांत षड्ज, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल निषाद हे स्वर लागतात ऋषभ व धैवत हे स्वर वर्ज्य आहेत जाति औडुवऔडुव वादी गांधार, संवादी निषाद दिवसाचा तिसरा प्रहर हा गान समय आहे हा सार्वकालिकहि समजतात [सं]

धानोऱ्या—स्त्रीअव धान्यविशेष 'ज्यानि धानोऱ्या आणाव्या। रांडापोरारे घालाव्या।' –ऐपो ५३ [धान]

धाम्न—स्त्री (गो) धांव, धारण [धारण]

धान्य—न १ भात, गहू, बाजरी, इ० मनुष्याच्या शरीर पोषणाच्या उपयोगाचा पदार्थ, दाणागोटा तांदूळ, गहू ज्वारी इ० तृणधान्यें हरभरा तूर, उडीद इ० द्विदल धान्यें व करडई, तीळ, जवस इ० तैलधान्यें असे धान्याचे तीन मुख्य वर्ग आहेत २ नवरात्रांत देवीपुढें किंवा भाद्रपदांत गौरीपुढें थोड्याशा मातींत गहू किंवा भात यांची जीं ल्हान रोपें करतात तीं समुच्चयानें ३ दसऱ्याच्या दिवशीं पागोट्यात, टोपींत, खोवण्यात येणारा गहूं भात इ०काच्या रोपाचा तुरा ४ धणे [सं धान्य, गु धान्य] (वाप्र) **०झटकणें**-धान्य साफ करणें, पाखडणें **०हुडकणें**–सक्रि शोधणें, निवडणें, धुंडणें पद्धति-एक लांब लाकडी गज जमीनींत मारून व त्याचा वास घेऊन अमुक ठिकाणीं धान्य पुरलें आहे असें नेमकें सांगणें 'लष्करातील शिपाई लोकांचा धान्य हुड कून काढण्याचा धदाच होता' –ख १०५५ **अठरा धान्यांचें कडबोळें**-न अठरा पहा सामाशब्द– **०देश**-पु पुष्कळ धान्यें पिकणारा, सुपीक देश [सं] **०पंचक**-न गहू तांदूळ सातू तीळ व मूग हीं शकरास लाखोली वाहण्यास योग्य अशीं धान्यें [धान्य+सं पंचक=पांचाचा समूह] **०पंचकाचा काढा**–पु धणे, वाळा, सुंठ नागरमोथा आणि दालचिनी यांचा काढा [धान्य=धणे+सं पंचक=काढा] **०पलाल न्याय**-पु धान्य म्हटलें म्हणजे त्यामध्यें त्याचा पेंढादि अंतर्भूत होतो त्यास वेगळें महत्त्व नसतें राजाला जिंकल्यावर प्रजाहि स्वाभाविकपणें जिंकल्या गेल्या असें मानण्यास हरकत नाहीं यावरून एखादी मुख्य गोष्ट साध्य सिध्द झाल्यावर तदनुषंगिक बारीकसारीक गोष्टी आपोआपच साध्य, सिध्द होतात [धान्य+सं पलाल=पेंढा, गवत] **०फराळ**–पु उपवासाच्या दिवशीं धान्य भाजून केलेले, कोरडे खाद्यपदार्थ इ०कानें केलेला फराळ [धान्य+फराळ] **०भिक्षा**-स्त्री धान्याची मळणी होत असतांना भिक्षुक गांवोगांव फिरून मिळवितात ती धान्याची भिक्षा, बलुतें [धान्य+भिक्षा] **०माप**-न धान्य मोजा वयाचें माप, परिमाण उदा० शेर, पायली इ० **०वगळा, -वी**–पुस्त्री अकस्मात् धान्य जळून खाक होणें 'अन्न लागला शर्ती। धान्य वगळ्या आणि खडलुनी। युद्ध दह जळोनि जातीं। अक स्मात।' [सं धान्य+म वगळा]

धाप-पा—स्त्री. १ दम जोराचा श्वासोच्छ्वास 'सुरीं निन्दां धापणीं। ये तें याला पाहे ह्यौकेसी।' –शिपु ८६ 'धापा भरतां पोटें चोळिलीं। श्वासोच्छ्वासें मूर्छित।' –जैअ ५७ ४८ २ दमा, श्वास; दम्याची व्यथा. 'पडुरोग माझा बंधु। जो अपार दु खाचा सिंधु। तयाची धाप नामें वधू। जी करीन कठोरपन।' –जैअ ४९ ३२ 'सुकयाचें स्नग्ध केलें असतां। परि नवरीम होती धापेची व्यथा।' [हिं] **धापा देणें-टाकणें-दाटणें**-श्रमामुळें जोर जोरानें श्वासोच्छ्वास करणें 'तो हरकारा पातला देत धाप।' –दावि ३८ 'धापें दाटला राघात्मज।' –मुआदि ४१५० **०करी**–**धापेकरी-धापकरू-धापाळ, धाप्या**-पु दम्याचा उपद्रव ज्यास होत असतो तो, दम्याळ, दमेकरी मनुष्य **०काप**-स्त्री अस्वस्थता 'बुजाली वैराग्याची धोरप। जिराली मनाची धाप काप।' –ज्ञा १७ २३१ [धाप+कापणें]

धाप—स्त्री (विटीदांडूचा खेळ इ०कांत रूढ) मर्यादारेषा **०लांघणें**-(विटी, चेंडू, कवडी इ०) मर्यादा रेषेच्या, हद्दीच्या पलीकडे जाणें

धाप—स्त्री सरडाच्या जातीचा एक प्राणी धापट पहा 'मोंगे गावली मिंगोरी। बेडुक धापा।' –दावि २४४

धापट—न कांडलेल्या भातांतून निघणारा भुसा, चूर, चुर्ण

धापट—पु सरडयाच्या जातीचा एक सरपटणारा प्राणी, धाप

धापट—स्त्री (भोंवऱ्यांचा खेळ) फिरावयासाठीं टाकलेला भोंवरा न फिरतां राहण्याची स्थिति

धापटा—स्त्री (उपवास, आजारीपण इ०कांमुळें पोटास लागलेली) खपाटी, दामटी (क्रि० वळणें, होणें) पोटाची धापटी असा प्रयोग

धापड—वि (कों) अगदीं रुक्ष उरवार, वरड (भात जमीन) **०थट**-स्त्री (कों) पाटाचें वगैरे पाणी मिळत नसून केवळ पावसाच्या पाण्यावर पीक देणारी जमीन –कृषि ९१०

धापडधुपड—क्रिवि चुटपुटतें, अपुरें तृप्ती न होईल अशा रीतीनें (पोट भरणें, जोगावणें इ०सह व जनावरासंबंधीं योज तात) चुटपुटतें पोट भरणें, चारा खाणें, खाऊ घालणें

धापडा-डें—पुन (व) जाड थालीपीठ

धापणें—अक्रि १ धापा टाकण्याच्या अवस्थेस पावणें दम लागणें, धापेनें युक्त होणें [हिं धापना]

धापणें—अक्रि (प्रा) तृप्त होणें

धापणें—सक्रि (गो कु) ढापणें, झाकणें [ढापण]

धॉपर—न (गो) गुडघा, ढोंपर

धापलणें—अक्रि जोरजोरानें श्वास टाकण्याच्या अवस्थेस पावणें धापा टाकणें धापणें [धाप]

धापसणें—अक्रि (महानु) धापा टाकणें धापलणें, धापणें, गडबडीनें, जलदीनें जाणें 'जा तुम्हीं एकी धापसिया। तुम्हा लागीं निलिआ गे—मासिया। तरि वारा जा का।'—शिशु २१९ [धाप]

धापळ धांप—स्त्री (गो) द्विदल धान्यांच्या दाण्याचा अर्धभाग

धॉपर्डा—पु (गो) मोठें छिद्र

धापा—पु १ एक प्रकारचें गवत २ चपट्या जातीचें मोठें कौल, ढापा १ ल्या अर्थी पहा ०करणें—(कों) नाश, खराबी, विध्वंस करणें

धापाटा—पु (व) थालिपीठ धापडा धपाटा पहा

धापी—स्त्री (गों) उखळींतील पोहे परतण्याचा चपटा पळा

धापू-पो—क्रि फुकट व्यर्थ, निरर्थक ०होणें—अक्रि (कु) १ मरणें २ हरवणें ३ फुकट जाणें —मसाप ४ ४ २८०

धापेंवचें—क्रि (गो) धापा टाकणें, धापलणें [धाप]

धापोडा—पु (व) १ आगावर एखाद्या ठिकाणीं सुजून वर आलेली जागा २ (व ना) थालिपीठ धापड

धाप्या, धाप्याचाकादा—पु कोचिंदा पहा —वगु ४ ३१

धाब—न माडी, धाबें [हिं धाबा]

धाबटी—स्त्री दामणी धापनी पहा

धाबडणी—स्त्री (कों) मोकळ्या फळयाची माळया सारखी पाटणी, माळा

धाबडधिंगा—पु धागडधिंगा, गोंधळ दंगामस्ती [ध्व तुल गुज धाबडाधबु=दंगामस्ती]

धाबडी—स्त्री (कु) धावळ, लोंकरीचें नेसावयाचें वस्त्र [म धावळी]

धाबलवडा-डी—पुस्त्री एक प्रकारचा वडा

धाबळ-ळी—स्त्री १ (कों) सोंवळ्यात नेसावयाचें लोंकरीचें जाडेंभरडें वस्त्र धावडी २ पांघरण्याच्या उपयोगाचें लोंकरीचें जाड वस्त्र ३ (कों) काथ्याचा हातानीं विणून केलेला पेळू

धाबळ—स्त्री कबुतरांना रहाण्याकरिता करितात तें घर खुराडें, ढाबळ

धाबाधुबी—स्त्री (ना) एकमेकांना धपाधप चेंडू मार ण्याचा मुलांचा एक खेळ, धपाधपी १ ल्या अर्थी पहा [ध्व धब् द्वि]

धाबें—न १ घरावर केवळ मातीचा पेंड घालून करितात तें आच्छादन २ केवळ मातीच्या पेंडाचें आच्छादन असलेलें घर ३ (राजा कुण) छाती —मसाप २ ४ ३६१ [स स्था, हिं धाबा, गुज धाबु] ०दणाणणें—भीतीनें धावरून जाणें, गर्भगळित होणें गाळण उडणें धाब्यावर बसविणें—१ (एखाद्याचें) सर्वस्व हरण करून (त्याला) भिक्स लावणें 'परंतु कुलत्यानें घरात भाउबंदकी करून सुभानजीला धाब्यावर बसविलें'—स्वरापरि १७८ २ एखाद्यापासून द्रव्यादिक घेऊन (त्यास) हिंगो दाख विणें ०घर—न धाब्याचें घर

धाबोटा—पु (कों) साखरेचें पोतें गोण, दाभोग

धाम—स्त्री १ (गो) रोगाची साथ, २ (ल) कोणत्याहि गोष्टीचा अनकास एकदम लागलेला नाद, व्यसन, हसवी वेड, खवखव गावांत तापाची धाम आली आहे'

धाम—न १ घर, स्थान, ठिकाण 'नीजी परममंगळ धामा। सकळ देवदेवोत्तमा।'—ज्ञा ३ ३८ 'नम राम तें धाम सोडून द्यावें।'—राम ४४ २ (ल) शरीर, देह ३ रूप तेज प्रकाश, प्रभाव 'मार्कंडेय अगस्त्य प्रेक्षिति यऊनि सावळें धाम।'—मोकृष्ण ८४ २ ४ —पु बदरीनाथ, जगन्नाथ द्वारका रामेश्वर या हिंदू या अत्यंत पवित्र अशा तीर्थस्थानांपैकीं प्रत्येक [स]

धामक—न (कों) वग्वाघुळ

धामगड—पु (निंदार्थी) माध्यंदिन किंवा यजुर्वेदी गृहस्थ धाम्या —मोल [धामा]

धामण-णी—स्त्री १ माशाची एक जात २ वरील मासा ज्यांत राहतो तो शिंपला

धामण-णी—पुस्त्री एक वृक्षविशेष याचें लाकूड चिवट असून इमारतीस उपयोगी असतें —वगु ४ ३० याच्या सालीच्या तंतू पासून कागद व दोर करितात —ज्ञाको ध ५५ [तुल गुज धामण]

धामण—स्त्री सर्पाची एक जात, अधेला पहा ह्या जातीचा सर्प आपली शेपटी गुराच्या नाकात घुसडून ती जोरानें बाहेर काढतो असें म्हणतात 'आशा मनशा हो धामणी।'—भूपाळपा २४ [हिं धामिन]

धामणणें—अक्रि धामण सर्पाच्या दृष्टीनें (गुरें इ०) पीडित होणें [धामण=सर्पविशेष]

धामण्या—पु एक सर्पविशेष हा धामण व नाग यांच्या संयोगापासून उत्पन्न होतो असें म्हणतात [धामण] धामण्या गोपट—पु पोपटाची एक जात

धामधूम—स्त्री १ दंगल गोंगाट गडबड गोंधळ; अपूर्व प्रकारानें उडालेली खळबळ २ धुमश्चक्री, चढाओढी 'त्या धाम धुमींचीं धुमर्ती वगैरे ऐकून अ ावर ढाहार येतात'—टिळे ४ ४ १७८ [हिं] म्ह० धामधूम बर्गीका राज

धामना—वि (व) थोड्या काळमर रगाचा. 'धामना ताठ्र आम्हास नको सफेत पाहिजे' 'आमच्या धामन्या बैलाला जोडी घ्यायचा आहे'

धामा—पु एखादी गोष्ट अनेकांनी एकदम करण्याची उठणारी लाट, सपाटा, धांव, धाम अर्थ २ पहा जसें-मागण्याचा-जेवण्याचा-रडण्याचा-धामा

धामा—पु (को) गुराखी लोक आपल्या हातावर गोवरी किंवा सशाची लेंडी यांच्या विस्तवानें डाग देतात तो धमाटा अर्थ २ पहा

धामा-म्या—पु १ गवाळणा २ (उप) माध्यदिन, यजुर्वेदी गृहस्थ 'आधीं ते वशारचे धामे पहा त्यांना मुलीच मिळण्याची मारामार.' –सराव १३ **धामेपणा**-पु गबाळेपणा, अव्यवस्थित वागणूक 'कोंकणात जितकी टापटीप तितका इकडे (देशावर) धामेपणा' –उपा प्रथमालिका ४

धामीण—स्त्री सपाची एक जात; धामण 'वासना धामिणी पडिली गळा।' –दा॰ ३ १० ५ [हिं धामिन]

धामोडा—पु (ना) पुठी [स ध्मा?]

धामोडा—पु एक वृक्षविशेष, धावडा 'आन धामोडे याची साली।' –सूत्रपाठविचार २१० 'लागता चदनाचा पवन। खैर धामोडे होती चदन।' –एभा ३० २४

धाम्या—वि १ (उप) यजुर्वेदी –मोल २ (ना) बावटट, गवाळ ३ (व) चिक्कू, कृपण

धाय, धायमाय—स्त्री १ रडण्याची मोठी आरोळी, टाहो, आकात, आक्साबोक्सी रडारड, हबरडा (क्रि॰ मोकलणें, फोडणें, घेणें, घालणें) 'अनुर्धाचीया माया रघुमाबंतीया। मोकलीरी धाया। रात्रीमाजी काइ जालासी। साडु दे का रे पुत्रराया।' –उषा ७२७ 'दु शासन मोकली धाय। म्हणे गेले हातपाय।'–सुभादि ४४७ 'बायकोसाठीं मीं धाय घेऊन बसलों आहे' –कोरकि ११८ २ धापा 'गधर्वे हस्तींचें कुऱ्हाडे। कणा अगीं भेदले गाढे। रथ टाकूनिया एकीकडे। धाय टाकीत राहिला॥' –मुवन १२ ९७ ३ हृदय, अतःकरण 'ववणातें मी मोकलू धाय?।' –मुवन ७ १२७ ४ धीर धैर्य 'मग धाय टाकुनी रडे माय॥' –व ५५३ [स हृदय=(द+ह=घ)=धाय-भाअ १८३३] ०**धाय रडणें, धायीधायीं रडणें**–ढळढळा, आक्रोश करून रडणें 'रडवील कोण रणरगीं। यवनाना धायी धायी। यापुढें॥' –विक १० ०**कंप**-पु सकल्पविकल्प धरसोड –मनको [धाय= हिय्या, धीर, निश्चय+क्प=कापणें, धरसोड करणें]

धाय—स्त्री दाई धात्री [धाई] ०**पण**-न दाईपण, पालन पोषण दाईचें काम 'हें रजोगुण माणसाचें। समूळ आसुरियेचें। धायपण ययाचें। अविद्या केलें॥' –ज्ञा ३ २४३ [धाय+पण] ०**बंधु**-पु धात्रीपुत्र 'अरासदाचा धायबधु आला। रा हसरडा विभाडिला।' –शिशु ५७०

धाय—स्त्री तृप्ति, सतोष, समाधान

धायरांडी—स्त्री शस्त्रविशेष, तलवार 'मिळौनि नाकवेंसी नाकवेंसें। धायरांडी हाणताति सरिसें।' –शिशु १०६३.

धायटी, धायफूल—स्त्रीन फुल, दोन फुटर उच वाढणारें एक झाड हिचीं फुलें त्वगामारखीं असून हिरवीं असतात, त्यांचा उपयोग औषधात व रगाकडे होतो –वगु ४ ३७. [स धातकी; हिं धायकफल, व धाइफूल; गु धावणी, कना धायीफूल; ते धातुकीपूव] ०**फूल**-न एक औषधी, धायटीचें फूल

धायरी—स्त्री एक वृक्षविशेष

धायर्क—न गुरें व घोडे याना होणारा एक रोग

धाया—स्त्री दाई, उपमाता 'अर्धीचि फळीं आस तुटिया। कर्णे आरभावीं धनजया। परावें बाळ धाया। पाहिजे जैसा॥' –ज्ञा १८ १७२ 'भक्तीचारीं भावना जाये। तैमी धाविमली धाये।' –एरुस्व १९०.

धार—स्त्री १ तलवार, कोयता, विळी, चाकू इ॰ हत्यारांची तीक्ष्ण कड, तीक्ष्णपणा, चैकोनी लांकूड इ॰ काची सरळ कड २ पर्वत, डोंगर इ॰ काची माथ्यावरची अगदीं उच कड, कडा ३ (ल) तीक्ष्ण, तल्ख, तापट, कडक स्वभावाचा माणूस ४ डोंगराची राग, आळ ५ क्षितिज क्षितिजाची काळी रेषा, दृश्मिर्यादा 'दिवस धारस आला ०**धरणें**-१ (शस्त्र इ॰ कास) धार लावणें, तीक्ष्ण करणें २ शौर्याचीं कृत्यें कार्णे, पराक्रम गाजविणें ०**धरणें**-(एखादास तोंड देण्यास) सिद्ध होणें, सज्जणें ०**पडणें**-(एखादावर कामें इ॰कार्णे) ओझें, बोजा पडणें, धाड पडणें या अर्थी चुकीनें रूढ ०**बंद करणें**-(मत्र इ॰कानें शस्त्राची) धार बोथट करणें, निकामी करणें ०**मारणें** तलवार गाजविणें, पराक्रम करणें **धारवर आणणें-धरणें**–कडक शिस्तीनें, करडेपणानें वागविणें, सक्त अमल गाजविणें **धारेवर येणें**-(एखादें काम इ॰) कडक शिस्तीखालीं चालू होणें, राहणें **धारेवर वागणें**–सावधपणानें दक्षतेनें, मागेंपुढें पाहून वागणें, कष्टाचा आणि धोक्याचा मार्ग चोखाळणें **धारेवरचा वाघ**-पु (अदिष्ट) कोणीहि, जबरा या अर्थानें रूढ जसें—हें काम तू करीनास तर धारेवरचा वाघ करील? तुला न हाक मारू तर धारेवरच्या वाघाला हाक मारू? सामाशब्द– ०**करी**-पु योद्धा, पराक्रमी पुरुष, तरवारबहाद्दर 'पाटणकर घोरपडे निंबाळकर तलवारीचे धारकरी।' –ऐपो ४३९ [धार+करणें] ०**कस**-पु धारेला लावून केलेली पारख (ल) सक्ती, तगादा [धार+कस] ०**कशी धरणें**–धारेवर धरणें, सतावून सोडणें, सक्त तगादा लावणें 'पोरानें खाऊकरिता मला फारच धारकशीं धरलें' ०**कशीं धरणें-टाकणें-ढकलणें-देणें-लावणें-सोडणें-धारकी धरणें**–

मोठ्या सकटात, पेचात आणणें ०तीर्थ-न (प्र) धारातीर्थ, धारा तीर्थ पहा ०बंद्-स्त्री १ शस्त्राची धार बोथट करण्याचा मन्त्र २ -वि शस्त्राची धार बोथट करण्याचें मंत्रसामर्थ्य असणारा ३ -पु (वागणुक भाषण इ० कांतील) धरबंद ताळमेळ, ताळतंत्र, सबद्धता [धार+बंद] ०बोळ, मेर-पुस्त्री (कु) सुसबद्धता, ताळमेळ (भाषण, वर्तन इ० कांतील) (अकरणरूपीं प्रयोग) ०बोळ-क्रिवि काठोकाठ, तुडुब भरपूर (पाणी इ० द्रव पदार्थ भरणें) ०राव-पु १ तरवारबहाद्दर, शूर योद्धा या अर्थाची पदवी 'धारराव शिंद'-रा १९ ८१ 'धारराव स्वागारदार ससारमोह साडुनी स्वप्राणावरि उदार झाले'-अमृत ५४ २ (उप) पराक्रमाच्या पोकळ बाता मारणारा, वडाईखोर धारोधार-क्रिवि तुडुब, काठोकाठ [धार द्वि]

धार—स्त्री १ जोराचा, वेगाचा (नदी इ०काचा) प्रवाह 'तो धारेमाजीं निश्चिंतीं। नाव गेली तेधवा।'-ह ९ २६९ 'भोंवरे वळणें आणि धार।'-दा ३ ७ ५२ २ पाणी इ० पातळ पदार्थ वरून पडत असताना, पाऊस पडत असताना फुटक्या भाड्याच्या छिद्रातून द्रवपदार्थ बाहेर पडताना पाणी इ०चा दिसणारा दोरीसारखा आकार ३ तेल, तूप इ० पातळ पदार्थ बाजारात विकण्यास आल्यास त्यांतील कांहीं भाग हक्क म्हणून घेण्याचा पाटील, कुळकर्णी इ० गावकामगाराचा (पूर्वीच्या काळीं असलेला) मान, तेल, दूध वगैरे विकत घेतलें असता पूर्ण माप झाल्यानतर वर्तावळा म्हणून घ्यावयाचा थोडासा अश ४ धान्य उफणताना जें हलकें धान्य राशीच्या पली कडे जाऊन पडतें तें ५ तेल, तूप इ० द्रवपदार्थाचा किंचित् अश जसें-दह्याची ववडी, पाण्याचा थेंब, तेलाची, तुपाची धार ६ (गाय, म्हैस इ० जनावराचें) दूध काढणें. 'धारेची वेळ झाली' [स धारा] ०उष्ण, धार(रो)ष्ण-वि धार काढताना (दुधास) असणारा उबदारपणा ज्याचा निवाला नाहीं असें तानें (दूध) असलें दूध बलवर्धक व धातुपौष्टिक असतें 'जेवि श्वानचर्म पात्राप्रती। गोक्षीर भरिती धारोष्ण।'-भारावाल ११ २८ [धारा+सं उष्ण] ०काढणें-पिळणें-(गाय, म्हैस इ० जनावराचें) दूध काढणें ०देणें-उचावर उभे राहून (धान्य इ० स्वच्छ करण्याकरिता) टोपलींतून एकसारखें धारेनें खालीं आतणें, वारवणें ०धरणें-(विचार मोडणें इ० उतरण्याकरिता) मस्तकावर थंड पाण्याची धार सतत पडेल असें करणें ०पडणें-(ल) पाहिजे तितकें द्रव्य धान्य इ० आका शातून (परांत) देऊन सर्वाव होणें, पाऊस पडणें तुम्ही फार खर्च करावयास सागता तर माझ्या घरीं कांहीं पैशाची धार पडत नाहीं' ०फुटणें-(गाय, म्हैस इ०काला) पुष्कळ दूध देऊं लागणें ०मारून न पाहणें-(एखाद्याला) अगदीं कस्पटाप्रमाणें लेखणें, हिंग लावूनहि न पुसणें, ढुकूनहि न पाहणें ०लागणें-फार वाहू, गळू लागणें, गळती, बुळकी लागणें जसें-पावसास धान्यास, गुळास, डोळ्यास, नाकातोंडास, गाडीस धार लागली चारही धारा तोंडांत पडणें-अनेक मार्गांनीं लाभ होणें, विलासाच्या, उपभोगाच्या सर्व गोष्टी मिळणें म्ह० चारही धारा कोणाच्या तोंडात पडत नाहींत=सर्व सुखें, चांगल्या गोष्टी एकाच्याच वाट्यास कधीं येत नाहींत धारभर-क्रिवि थोडेसें, अगदीं थोडें (दूध, तूप तेल इ० द्रव पदार्थ). ववडी पहा. (सामाशब्द) ०चिं(व)पोल-न (कों) धान्य वाऱ्यावर उफणताना धान्याच्या राशीच्या पलीकडे पडणारा कोंडा, भूस, फोल, हलकें धान्य [धार+कों चिंव+पोल]०वणी-न १ दूध तापविताना त्यात जें थोडेसें पाणी घालतात तें 'जैसें दुधामाजी धारवणी। उदक थोडें घालिती।'-मवि ३ २३६ २ (पाट, प्रवाह इ०कांचें) धारेनें पडणारें, वाहणारें स्वच्छ पाणी 'डोणींतील पाणी आणूं नकोस, चांगलें धारवणी आण' [धार+पाणी] ०वसा-पु पाण्याचा, नदीचा जोराचा प्रवाह 'ते नेणपणाच्या वळसा। बुडोनि गेले गा सहसा। येक कर्ममार्गाचें धारवसा। पडिले जन्ममृत्यूच्या।'-स्योवा १४६९ ०शींव-स्त्री नदीच्या प्रवाहानें ठरलेली (गाव, शेत इ०कांची) मर्यादा, सीमा हींत बदलहि होत असतो 'सायखेड व चादोडी याची धारशींव आहे' [धार+शींव=सीमा] —

धारक—पु १ धाक, दरारा; वचक २ युद्ध, लढाई, धारकीं-धरणें-१ धाकांत ठेवणें, धारेवर वागविणें, धारेवर धरणें 'अल्प अन्याय क्षमा न करी। सर्व काळ धारकीं धरी।'-दास २ १ ५६ २ (घोडा इ०) मडळावर धरणें, फेरफट क्यास नेणें 'जैसें वोल्हरीचें वारु। न येती धारकीं धरूं।'-अमृ ७४

धारक—वि धारण करणारा, धरणारा, पाळणारा समा सांत उत्तरपदीं योजतात जसें-आज्ञाधारक=आज्ञा पाळणारा वस्त्रधारक, शस्त्रधारक, वेत्रधारक, दडधारक [स धृ]

धारकें—न दोरीनें शिरमोळ्या असलेले विणकाम केलेलें बैलाच्या शिंगाभोंवतीं बांधलेलें वेष्टण [धारें]

धारजणगुण-धारजिण गुण-पु मनुष्य, जनावर इ०काचा धारजिणें होण्याचा गुण [धारजिणें+गुण]

धारज(जि)णा—वि अनुकूल, शुभकारक उपयोगी पडणारा (सवा, निगा, श्रम, खर्च इ०कांचें) फल देणारा (देव, राजा, मनुष्य जनावर धरा, रत्न इ०) 'तुम्हाला नसे नाम तें धार जीणें।'-कचेश्वर-सुदामचरित्र पृ ०. 'हें रत्न आम्हांला धार-जिणें नाहीं असें पाहून गाडून दिलें' धारजिण पहा म्ह० १ दुष्टास देव धारजिणा २ मेमाडवी चोरास धारजिणी ३ वगा बास गाय धारजिणी

धारज(जि)णें—न (मनुष्य, राजा, देव इ०कांची सेवा केली असतां त्यांनीं) फलद्रूप होण्याचा दैवयोग; आनुकूल्य (जनावर, घर, शेत इ०कांच्या संबंधांत प्राण घेतला असतां, पैसा खर्च केला असतां त्याचें) फल मिळण्याचा दैवयोग. 'मला गुराचें धारजिणें नाहीं' —**धारजण्यास येणें**-धारजिणें होणें. [सं. धृ-धरणें+जिणें=जीवन]

धारण—स्त्री. १ (धान्य इ०चा) खरेदीविक्रीचा चालू दर, बाजारभाव 'लष्करांत धारण इस्तकबीलपासून सात शेर आठ शेर.'—भाव १४. २ दुष्काळ, महागाई. 'धारणेनें मुलें मेलीं।'-दावि ३७० [सं. धृ; का. धारणि; गुज. धारण=वजन] **पांचाघर धारण बसणें**-(भीति इ०कानें) गर्भगळित होणें, घाबरून जाणें. रुपयास पांचशेर धान्य म्हणजे अत्यंत महागाई होणें, दुष्काळ पडणें अशी स्थिति होती त्यावेळचा वाक्प्रचार. बहुधा सैन्यांतील. **म्ह०** धारण आणि मरण कोणास समजत नाहीं.

धारण—न. १ धरणें; संभाळणें, अंगी बाळगणें; धारण करणें. 'या नांव धृति संपूर्ण। विद्याधारण धृति नव्हे।'—एभा १९ ४४४. 'शरसंधानसमयीं डाव्या हातानें धनुष्य धारण करावें लागतें.' २ घेणें; उचलणें; स्वीकारणें. (रीतभात, चाल, मार्ग इ०) [सं.]

धारण—स्त्री. समजूत, कल्पना. 'जीवीचियें ऐसी धारण। म्हणोनि धुमावया। जाहलें कारण।' —ज्ञा ६.२३६. [सं.धृ-धारणा]

धारण—पुस्त्री. (कों. व) टेंकू; आधारस्तंभ (घराचा अगर इमारतीचा); मोठा, मुख्य खांब. 'रात्रि तैसें पाहलें। हें धारणा जेवीं एक जालें।'—ज्ञा १४.३५५. 'जेवीं आरें धारण गिळिला।'—एभा २३ २५९ २ (ल) (राज्याचा, संसाराचा भार ज्याच्यावर असतो तो) कर्ता पुरुष; आधारस्तंभ.

धारणपारण, धारणें पारणें—न. एक दिवसा आड भोजन व एक दिवसाआड उपवास करणें (प्र) धरणेंपारणें. धरणेंपारणें पहा [सं] **धारणापारणा**-स्त्री. क्रमानें एक दिवस उपवास व एक दिवस भोजन करण्याचें व्रत, धरणेंपारणें [धारणा+पारणा]

धारणा—स्त्री. १ स्मरणशक्ति; बुद्धि 'ऐसा पुरुष धारणेचा। तोचि आधार बहुतांचा।'—दा ११.६.१९. २ अष्टांग योगां तील आठ अंगापैकीं एक, श्वासनिरोध, चित्तैकाग्रता व सर्व नैसर्गिक वासनांचा निग्रह इ० 'तये स्वरूपीं चित्ता। निरंतरेंसी धारणा धरितां।'—एभा ७ ३५ 'न करितां ध्यान न करितां धारणा। तो नाचे कीर्तनामाजी हरी।'—तुगा २४३३. ३ धैर्य, धीर; मनाचें स्थैर्य 'यदृच्छा आहारू न मिळे। तरी धारणेसि न टळे।' —एभा ८.३३. ४ तऱ्हा; ढब. विशिष्ट, योग्य पद्धत ५ सरळ मार्गाचा दृढ अवलंब. ६ चिवटपणा —पदाव १२२. ६ (व.) कहीं करण्याचीं मापें, वजन. [सं. धृ-धारणा) ०पटु-वि. स्मरण शक्तीचा धड. [धारणा+सं. पटु=कुशल]

धारणाभिन्नता—स्त्री. (प्रबंध, संगीत.) धारणाशक्ति.

धारणी—स्त्री. (कों.) आधाराचा लहान खांब; लहान धारण. [धारण]

धारणेंपारणें—न. धरणेंपारणें पहा.

धारन—स्त्री. (व.) एक शाकभाजी.

धारघट—न. धोरण.

धारवाडी कांटा—पु १ कर्नाटकांतील धारवाड शहराचा कांटा; (ल.) तंतोतंत वजन करणारा कांटा. २ (ल.) बाजूपणें, काम करण्याचें धोरण, समतोल, निःपक्षपाती धोरण.

धारसा—पु. १ नदी इ०कांचा जोराचा प्रवाह, धार, वहाण्याची गति. 'तमाचे धारसे वाढ। सत्त्वाचें दिठपण जाड। स्थिहुना हे दुवाड। मायानदी॥'—ज्ञा ७.७९. 'लोटला प्रेमाचा धारसा।'—कालिका १७ ३८. २ (महानु) (शस्त्र इ०कांचा) मार, घाव. 'पडतां खड्गाचा घा धारसा। दाटतु लोहाचा वळसा।'—शिशु १०५२. ३ कड; धार; राग. 'गुजऱ्यास धारसा धरावा तैसा फरा बांधोन फौज उभी राहिली.'—भाब ११२. ४ रूढी; वहिवाट. ५ (रत्नागिरीच्या बाजूस) डोंगराच्या कडयाचा काठ, कड, धार.

धारसें—न. धरण. —मनको.

धारा—पु. १ (भाडें, विक्री, चाकरी, धंदा इ० व्यवहारा-विषयींचा) संप्रदाय, शिरस्ता, वहिवाट, नियम. 'शिवाजी महाराज यांचे वेळचे धारे यानीं राज्य चालवावें'—मराचिथोशा ३२. 'दहा घोमांस एक रुपया द्यावा असा आमच्या गांवात भाड्याचा धारा पडला आहे' २ (शेत जमीन, बागाईत इ०कांवरील) सरकारी कर, वसूल, सारा. [सं. धृ. म. धारा; प्रा. धर. हिं धारा; गु. धारो] सामाशब्द- **०करी**-पु धारेकरी पहा. [धारा+कर] **०पेंडोळा**-पु १ (व्यवहारांतील, बोली करण्याचा, मोल ठरविण्याचा) नेहमींचा, साधारणपणें पडलेला शिरस्ता, वहिवाट, नियम. २ पूर्वापार, परंपरागत पध्दत, वहिवाट 'शेताचा धारापेंडोळा त्या कुणब्यानें मिळविला' ३ (ल.) कुटुंबाचा वंश परंपरागत लौकिक, सोयरीकसंबंध, लागाबांधा इ०. (क्रि० मिळणें, पटणें, लागणें, मिळवणें, दाखविणें, लावणें). 'तुमचा आमचा धारापेंडोळा मिळाला म्हणजे मुलगी देईन.' [धारा=सरकारी साऱ्याची रकम+पेंडोळा=शेताची मर्यादा, बांध] **०सभा**-स्त्री. (गु) कायदेमंडळ, कायदेकौन्सिल 'या गाऱ्हाण्यांची दाद लावण्याच्या त्या काळच्या मार्गांचेच हल्लींच्या काळीं न्यायखातें, धारासभा असे भाग पडले आहेत.'—पालें १५. [धारा=नियम+सभा; गु. धारासभा] **धारेएहसान**-न. सरकारनें कृपेनें कमी केलेला

साग [धारा+भर=इसमान्=कृपा, उपकार] **धारेपट्टसानी**–वि जीवरील सारा कमी करणेचा आहे अशी (जमीन इ०) [धार एहसान] **धारेकरी**–पु ज्याला सरकारसारा भरावा लागतो असे कूळ, धान्यानें जमीन घेणारा, इनामदार यास खरदी, विक्री गहाण इ०कांचे सब हक्क असतात खोती गावात खोतातर्फे चार करी वारा भरतो धारेकरी खोतास नफा देत नाहीं **धारे पेंडाळें**–न धारापेंडोळा पहा **धारेबंदी**–स्त्री सरकारी शेतसारा ठरविणें –वि बावलेल्या, ठरीव धान्याचें शत कूळ [धारा+ बंदी] **धारेमाप**–न ऐनजिनसी सारा घेण्याचें सरकारी माप [धारा+माप] **धारेशुद्ध**–वि धान्याला, वडिवाटीला धरून असलेलें कायदेशीर, रीतसर असलेला [धारा+शुद्ध=बरोबर]

धारा—स्त्री १ (शस्त्र इ०कांची) तीक्ष्ण कड, धार 'तव दापतिया धारांचें । सुदर्शन काढिलें डावेच।' –शिशु १०७८ २ (शस्त्र इ०कांचें) पातें पान 'लोखडाचें एक शस्त्र त्याला तीन धारा।' –भज ४७ [स] **०तीर्थ**–न (ल) (तरवारीची धार म्हणजेच एक तीर्थ मानलें आहे, कारण शस्त्रांनीं चाललेल्या युद्धात मेलेला शूर पुरुष स्वर्गास जातो अशी समजूत आहे त्यावरून) रणांगण समरभूमि 'राजा शिरसिंग धारातीर्थी दहविसनेन करून शिरशिव म्हणत शिवलोकास गेला' –सभाजी 'धारा तीर्थास निघे ती साधाया जणों महापर्वे।' –विक ६७ [धारा+तीर्थ] **०तीर्थी पडणें**–युद्धात मरणें, लढता लढता मरणें

धारा—स्त्री १ धार, पाणी, पाऊस इ० जोरानें पडताना फुलक्या भांड्यातून पाणी, द्रवपदार्थ गळताना दोरीसारखा दिसणारा पाण्याचा, द्रवपदार्थाचा आकार २ प्रवाह ३ वध व 'मजवरी फिरली हे दैवदुर्वारधारा।'–सारुह ३ ७३ ४ विवाद समारंभातील स्वर्णाभिषकाचें द्रव्य ५ (ल) संतति प्रजा [सं] **०घ लोगें**–(मेघानीं) मुसळधार पाऊस पाडणें 'धाली धारा मेघ फडाडिला माया। वरी अवचिता देखियेला। सामाशब्द–**०दत्त** –वि उदक सोडून दिलेलें, दान केलेलें (इनाम जमीन इ०) 'दमने वाडे परगणे मजकूर येथें धारादत्त इनाम दिला असे' –वाडगाछ ३७ [धारा] **०ग्र(गृ)ह**–न उन्हाळ्यात उपयोगाचें कारंजी इ० साधनानीं थंडपणा आणलेलें, लतागृहाचें केलेलें घर 'ऐसीं धारामहे सिंचनारि। वाहिता स्वच्छ जाईल विरवारी।' –शिशु ६३४ [धारा+सं गृह=घर] **०दत्त**–वि हातावर पाणी उदक धारा सोडून दिलेलें (दान इ०) पवित्र पुण्यकाली अथवा महाक्षेत्रीं सत्पात्राक धारादत्त ग्राम अथवा भूमि दर्जे ती धावा –मराभा २० [धारा+सं दत्त=दिलेलें] **०धर**–पु ढग मेघ 'नाना धाराधर धारीं। झळेंवरिया ममुपरी। उठिले जैसीं अमुरीं। नानाविधीं।'–ज्ञा १३ १०७३ [सं धराधर धारा+धर=धरणारा] **०धरकाळ**–पु पर्जन्यकाळ, पावसाळा, वर्षाऋतु 'धाराधरकाळें। महानदी उचवळे।'–ज्ञा १४ २११ [धाराधर+काळ] **धारावर्त**–पु मुसळधार पाऊस एकसारखा व जोरानें पडणारा पाऊस 'साधु दवाल्या जाता।पर्जन्यें पीडिला धारावर्तो।' –एभा ११ १५०९ [धारा+सं आवर्त] **धारावाहिकबुद्धि**–स्त्री एकाच विषयाच्या ठिकाणीं बराच वेळ तदाकार झालेली चित्तवृत्ति [धारा+वाह+बुद्धि] **धाराशिव**–स्त्री नदीच्या प्रवाहानें ठरलेली दोन गावाच्या; शेताच्या मधली सीमा, हद्द.

धारा—स्त्री (घोडा) चौखुरी पळविणें, घोडदौड –राज्यको ५ ३० [सं]

धारा—वि (वयानें) लहान, कनिष्ठ 'येथ सत्त्व तें उत्तम। रज तें मध्यम। तिहींमाजीं तम। साविया धारें।' –ज्ञा १४ १३९ 'मोठा सर्वांतहि हा होय महावीर पांडव, न धारा।' –मो भीष्म १२ २२ [प्रा धार=लहान, छोटा]

धारांगें—न धुराडें, चुलीचा धूर स्वयंपाक घरातून बाहेर जाण्यासाठीं भिंत, छप्पर इ०मध्यें ठेविलेलें असतें तें भोंक धारें पहा

धारिया—पु १ गोराडू जमीनींतील गवत निंदण्याचें, तण काढण्याचें एक औत –कृषि २७२ २ तीक्ष्ण चोयता लावलेला चाकू –गुजा ६८ [धार]

धारिष्ट—न कार्यापासून भयानें पराङ्मुख न होण्याविषयीं अंतःकरणाचा दृढरूप गुण तो, धीटपणा, साहस, धैर्य, हिय्या. सर्प हातीं घेण्याचें मी धारिष्ट करीन पण दुसऱ्यास मार देण्याचें मला धारिष्ट होत नाहीं '[सं धाष्टर्य] **०वान**–वि धीट, धीराचा, दमदार, निधडी, धाडसी, निर्भय, छातीचा, खंदा, साहसी

धारी—स्त्री धार, धोतर पातळ इ० वस्त्राची रंगीत किंवा साधी किनार, वस्त्राचा काठ 'त्या धोतराच्या विलसेत धाऱ्या।' –सारुह ६ ५१ [सं धारा–म धार प्रा हिं धारी] **०दार**–वि धारी काठ असणार, किनारीचें (वस्त्र) [धारी+दार प्रत्यय]

धारी—वि (समासात) धारण करणारा बाळगणारा घेणारा जसें –रूपधारी, यज्ञोपवीतधारी, अवतारधारी, दडधारी [सं धारिन्]

धारूळ—न (व) गड्डू पडण्यापूर्वी दिसणारे जी वाडी, उदार दडतात तीं धागेळ्या पहा

धारें—न उजेड पडण्यासाठीं व धूर जाण्यासाठीं वर भिंतीस किंवा छपरास पाडलेलें भोंक, खिडकी गवाक्ष धारांगें, धुराणें पहा

धारें—वि लहान धारा पहा **यडील धारें**–लहानमोठें

धारेशुद्ध—वि रिवाजमत चालीरीतीप्रमाणें चालणारा (मनुष्य) चालता (विधि) [धारा=चालरीत+शुद्ध]

धारोणी—धारवणी पहा

धारोष्ण—धार-धारष्ण पहा

धारोळ—न (व) तिरपें वखरण धारूळ पहा

धार्मिक—वि १ धर्माचरण करणारा सत्त्वशील, धर्मात्मा २ धर्मानें सांगितलेलें, [स] ०उत्सव-पु धर्मांत सांगितलेला सण, धार्मिक स्वरूप असणारा उत्सव 'प्राचीन काळचे सर्वच हिंदूचे उत्सव धार्मिक स्वरूपाचे होते'—ज्ञाको (ध) ६८ [म म]

धार्य—वि १ धरण्या, पकडण्याजोगें, मावण्याजोगें, आधारण्यासारखें २ घेण्याजोगी, अनुसरण्यास योग्य पद्धत ३ धारण करण्यास वापरण्यास योग्य [सं]

धार्ष्ट्य—न धीटपणा, धटपणा, अमर्यादशील वर्तन, किंवा भाषण [स]

धाल—स्त्री (गो) सुकण्यात दुसऱ्या नवरावर असलेली नारळाची पेंड, घड, घोस

धालचें—क्रि (गो) झुल्णें, डोल्णें [म दोल्]

धालप—न (गो) झुलणें

धाला—पु १ (गो) गर्म्याच्या पध्दतीचा पौष महिन्यात खेळावयाचा शेतकरी स्त्रियाचा खेळ

धाला—वि तृप्त झालेला, समाधान पावलेला, सतुष्ट झालेला [धाणें-भूतकाळ धातुसाधित] ०साला-वि १ धाला पहा २ लुब्रर, महज तृप्त झालेला [धाला द्वि] ०धाकटा-वि १ ल्हान आणि आटोपशीर ल्हानगा व नीटनेटका ल्हान पण टुमदार २ ल्हान पण सोयीचें, सुखी (घराणें, जागा) 'मुलीला स्थळ धालेधाकटें पहावें' **धाले धन्याचा लेक**-पु मोठयाचा श्रीमताचा मुलगा **धालेपण**-न तृप्ति 'तेणें आनदाचेनि धालेपणें। साभिप्राय अंतःकरणें।' —ज्ञा ६९ 'धालेपणाचे ढेंकर। स्वानंद देती जवणार।' —एरुस्व १५ २

धाला—पु (गो) डोल्हारा [धाल्चें=डोलणें]

धालारा—पु (गो) डोल्हारा

धालावचें—क्रि (गो) हालविणें, डोलविणें

धाव—पुस्त्री १ एक प्रकारचा मऊ आणि तांबडा दगड, गेरू, काव २ माकडें तोंडास तांबडा रग लावतात तो

धाव, धाव—स्त्री १ धूम, पळणें शर्यत, जोरानें चालण्याचा प्रकार (क्रि० मारणें, टोकणें मोडणें, जिरणें, खचणें, सपणें) २ पळण्यानें आक्रमिलेली जागा, अतर, मजल 'एथून त्याचें घर धावभर आहे' ३ गाडीच्या चाकाच्या परिघाला बसवितात ती लाकडी पट्टी (क्रि० मोडणें) ४ मोटेचे बैल ज्या उतरणीनें चालतात ती वाट, मोटेचा उतार ५ (ल) सामर्थ्याची, सकल्पाची, परमावधि मनाची तयारी, उडी 'ह्या ल्पास हजार रुपये खर्चूं इतकी आमची धाव' ६ जास्तींत जास्त अपेक्षा, कल्पना 'आमच्या मतें सणगास पाच रुपये पडावे पण तू फार धाव मारतोस' ७ प्रगति, जाण्याची, वाढण्याची मर्यादा 'अधळ्याची धाव कुडापावतों, सरड्याची धाव कुंपणापर्यंत ८ आश्रयस्थान, आसरा, माहेर 'मुलाची धाव आईपावेतों, मनुष्याची धाव राजापर्यंत' 'तया मीवाचूनि धाव। आनौती नाहीं।' —ज्ञा १२ ७९ [स धाव्] **धांव घेणें**-१ पळण्यास आरभ करणें २ धावत जलदीनें जाणें ०घालणें-घोरानें धावून जाणें तैसाचि मिन्नदवदि पार्थावरि धाव आग्रहें घाली।' —मोकर्ण १७ ३ 'धाव घालीं आई। आता पाहातीस काई।' —तुगा ८३३ ०कारू-पु १ धावणारा पळणारा २ पाठीराखा [धाव+करणें] ०चाल-स्त्री (कों) जोराची चाल, धावत जाणें

धाव—स्त्री चीळ, भोंक (साप, उदीर यांचें) 'काय सुख पेंव श्वापदाची धाव।' —तुगा ९०४

धाव—न (गो) कुपणाचें दार

धावड—पु १ लोखड काढणारी, तयार करणारी एक जात इकडे बहुधा हे मुसलमान असतात २ विसाडी, लोखडाचें काम करणारा [स ध्मा=फुकणें]

धावड, धावण—स्त्री (कों) मजल (क्रि० पडणें, मारणें) 'आज मला दहा कोसाची धावण पडली त्यामुळें मी थकलों' [धाव]

धावडणें, धांवडणें—उक्रि १ (काव्य धावणें) पळावयास लावणें, पळविणें, पिटाळणें, दामटणें 'वहनें धावडीत सत्वरा। कौरव प्रवेशले नगरा।' —मुमादि २९ १३८ २ घासणें, सारवणें तया शक्ति चकाचा तगटीं। धावडि जे सुदानदाची पीठी।' —माए ५४८ —अक्रि १ पळून जाणें २ पळ काढणें [धावड]

धावडा—पु (ना) एक जगली झाड वृक्ष जळाऊ व इमारती लाकडासाठीं याचा उपयोग होतो याचा डिंक चागला असतो 'तथें पळस धावडे। मोहो खैर बहाडे।' —कालिका २१ ११.

धावडावणी—स्त्री (गो) हकालपट्टी [धावडणें]

धावडी—वि १ धावड जातीच्या सबधीं, धावडांनीं केलेलें २ लोखडी (तवा, इ०) ०तवा-पु लोखडाचा तवा 'पुरण पोळ्यांकरिता एक धावडी तवा खरेदी करावयाचा होता'—खराद ६३ ०लोखंड-न धावडांनीं केलेलें लोखड, हें घनवर्धनीय असतें

धावडी—स्त्री (व) भामट रगाचा कटाण्या तीळ.

धावण-णी—स्त्री १ पाठलाग (जोराचा) 'साचल होत, बळियाडें। धावणियासी निघाले।' —दवसत ९ २ धावणें, पळ, धूम, धावण्याची क्रिया 'मेरूचे शिखरीं पडियली खाण। तेथें लोम्यानें काढियली धावण।' —व ५९८ ३ सैन्य, जमाव इ०चें धावणें, कूच, मोहीम, मडळीची धावपळ ४ रक्षण 'मार्गी तुवा केलें विघ्न। आणि करीन म्हणसी भक्षण। यावरी कोणपक्षियाचें धावण। करील मी येथें निमालिया।' —जैम ७७ ६८ ५ उपाय, धवाधाव इलाज 'अहो सखिये इसणी। काहीं करावी धावणी। जव दव पंचप्राणीं। सांडिल्या नाहीं।' —कथा

१.४ १८० [धावणें] ०करणें–उठावणी करणें, धावाधाव करणें 'वनीर कर त्यात धावणी।' –ऐपो ८५ ०धुपणी–स्त्री १ घाईनें बेफामपणें धावण्याची क्रिया पळापळ [धावणें द्वि] २ धावण्याचे श्रम करणें. धावणेंधुवणें पहा

धावण-न—न १ स्वच्छ करणें, धुणें 'दंतधावन '' नंदी भामी तु राहून। केलें वल्कलाचें धावण।' –जैअ ३५.८०. [सं धावन]

धावणें-धांवणें—अक्रि १ अतिशय वेगानें चालणें, पळणें, २ रक्षण करण्यास, मदतीस जाणें, धावून येणें. 'वधिला कर्ण, समक्षचि कोण्हीही धावले न तन्मरणीं।' –मोकर्ण ४५.२१. [स धावन्] ०धुपणें–अक्रि १ धावण्याचे श्रम सोसणें २ गर्दीनें, घाईनें धावत जाणें, निष्फळ हेलपाटे मारणें धावणीधुवणी पहा [स धावणें द्वि]

धावणें धावणें—न १ धरण्यासाठीं किंवा रक्षणासाठीं पाठलाग करणारी फौज, लोक रक्षण करण्यासाठीं, मदतीसाठीं धावणारा, शिपाई, दूत, रक्षक (क्रि० लावणें, धाडणें) 'वीं चोरीं मारिता अरण्यात। एकाएकीं धावणें धावत। त्याच्या सुखासी नाहीं अंत।' –ह ११.१७४ २ धावा, मदतीकरितां विनति, प्रार्थना 'परतें सारून वैभव। भक्ताच्या धावण्या धावे देव।'' कें कृपा करसी नेणे मज धावणें।' ३ स्वारी, दौड; मोहीम, 'सर्वेचि मार्गें धावणें केलें। मथुरेवरी पूर्ववत।' –ह २२.१२९ ४ गति, धाव 'पै द्विजसेवेपरौते । धावणें नाहीं ज्याते।' –ज्ञा १८.८८४ ५ रक्षण; मदतीसाठीं धावणें, पाठलाग 'सुभद्रा हरूनि नेली पार्थें । वेगीं निघा धावणीयातें।' –मुआदि ७७.१०५ 'तया वेळीं नाहि कोणि केलें धावणें' –श्रीगीत [स धाव्–धावन] धावण्यास येणें-पोंहोंचणें-पावणें-धावणें–१ साह्य करण्यास धावत जाणें, एकदम सर सावणें, पुढें येणें 'धावधाव धावण्यास म्हणणीं विनवुन सावाला।' –ऐपो ३०७ २ पळणारास गाठणें, धरण्यासाठीं मागें लागणें

धावता दोरा, धावदोरा, धावरादोरा—पु लांब लांब टाके घेऊन घातलेली शिवण (क्रि० घालणें) जुजबी शिवणें, कच्ची शिवण [म धावणें+दोरा]

धावता धाटा—पु प्रत्यक्ष हातानीं न फेकतां हातानीं दिलेल्या यांत्रिक झटक्यानें किंवा धक्क्यानें फेकला जाणारा मार्गांतील धोंडा (इ) फलाय शाल्ल 'सुमारें पन्नास वर्षें धावत्या धोंड्याची कल्पना निघाली होती ' –टि १८

धावती—स्त्री (कों) १ धावण्याची क्रिया २ घाईनें इकडे तिकडे धावणें कूच ३ धावाधाव, गडबड [धावणें] ०नजर–स्त्री पदार्थांचें सूक्ष्म निरीक्षण न करता वरवर त्याच्यावर फिरविलेली दृष्टी, ओझरती नजर, विहंगमावलोकन

धावतेंपाणी—न स्थिर नसणारें, वाहणारें पाणी. २ जोरानें वाहाणारें पाणी, लोंढा. [धावणें+पाणी]

धावदवडा—पु १ धावाधाव, पळापळ, येरझारा २ इतस्तत, अनिश्चितपणें धावणें, भटकणें (क्रि० करणें, लावणें, पडणें, लागणें) [धावणें+दवडणें]

धावदोरा—पु पक्क्या शिलाईपूर्वी घालावयाची कच्ची शिवण धावता दोरा पहा

धावधपटी—स्त्री (गों) धावपळ, पळापळी [धावणें]

धावधूप—स्त्री यातायात, दगदग, श्रम [धावणें+धुपणें]

धावन—न धावणें, पळणें. धावण–णी पहा 'धावन करूनि रक्षी भीष्मापासुनि आजि भाच्यातें।' –मोभीष्म ८.३८. [स धाव्=पळणें]

धावन—न धुणें, स्वच्छ करणें. 'दंतधावन,'' अंगधावन,' इ० [स धू=धुणें]

धावना, धावनिक—पु (महानु) धावणारा (पुढेंपुढें करणारा) सेवक, नोकर, चाकर 'धावनापवलु।' –शिशु ५० 'ऐसें जगळदरणेयाचीया धावनिका होतीं दति' –ऋ ११६ [धावन]

धावनी—स्त्री उठावणी उत्तेजन 'कटाक्षाची अणी। रूपे हृदयपापाणीं । तन्हीं नव्हेची धावनी । मन्मयासी।' –शिशु ४१९ धावणी पहा [स धाव्=पळणें]

धावनी—स्त्री धुणी पुसणी, घासणी, चोळणी इ० उपचार 'विरहानल न मनी धावनी।' –शिशु २८० [स धू=धुणें] ०करणें–धुवून टाकणें **धावनौषध**–न धुण्यासाठीं औषध (इ) लोशन

धावय—पु १ सापाची एक जात रंग भुरकट, लांबी दहा फूट लाव हा शेपटी तोंडात धरून गाडीच्या चाकाप्रमाणें चालतो –बदलापूर ३४९ 'हें जाणौनि जैसा प्रौढी। जो दृष्टीसवेंचि विष फेडी। तो धावेया हरिगारुडी। पातला का।' –ज्ञा २.७२

धावरा—वि १ चपळ, धावणारा, वेगवान २ जलद चालणारा, धावण्याचा स्वभाव असणारा (मनुष्य, पशु) [धावणें] ०गुणाकार–पु गुणाकाराचा एक प्रकार, याच्या उलट बैठा गुणाकार गुण्याला गुणकाच्या प्रत्येक स्थानातील संख्येनें गुणून गुणाकार उजवीकडून डावीकडे मांडित जाणें [धावणें+गुणाकार] ०भागाकार–पु भागाकाराचा एक प्रकार याच्या उलट बैठा भागाकार [धावणें+भागाकार]

धावरीमुंगी—स्त्री एक जातीची मुंगी ही लहान, काळी व जलद चालणारी असते

धावरें—न एक त्वचेचा रोग खरजेचा एक प्रकार 'कोणाचे अंगास होता नारू। कोणासि जाहलें होतें धावरू।' –भवि २४.६९ २ घोडे, गाई इ० जनावरांना होणारा एक रोग [धावणें]

धावरें—न खोकड, साली, शरीर इत्यादींचें बीळ

धावरें अळूं—न दूर पसरणारी एक अळवाची जात

धावशी, धावस—स्त्रीपु एक झुडप

धावसरें—न (कु) रोगाची साथ.

धावा, धावा—पु १मदतीला धावून येण्यासाठीं(परमेश्वराची) केलेली विनवणी, प्रार्थना 'सर्व प्रकारीं करी धावा।'–ज्ञा १८ १७५९ 'नाहीं माझा धावा पडियेला कानीं। कोठें चक्रपाणी गुंतलेती' २ प्रार्थनेचें पद गाणें [म धावणें, हिं] ०**मांडणें**–मदतीला (धावा! धावा!) धावून या अशा आरोळ्या मारणें–ठोकणें (सामाशब्द) ०**करी**–पु धावा धावा अशा आरोळ्या मारणारा, मदतीची याचना, प्रार्थना करणारा –**धाव**–स्त्री धाईनें इकडे तिकडे पळणें, पळापळ, गडबड, गोंधळ, मदतीची खटपट. एखाद्या गोष्टीवर तावडतोब उपाय करण्यासाठीं धावपळ करणें [धावणें] –**दवडा**–धावदवडा पहा

धावाडा—पु धाव, पळ, मजल धावडण पहा (क्रि॰ मारणें) [धव]

धावाड्याचा वाघ—पु दुसरीकडचा, फिरस्ता वाघ

धाविन्नणें, धावीनणें—धावणें, पहा 'धाविनला अंतर साक्षी। गजेंद्रा कारणें।'–दा ४.७ २७ 'प्रेमभरें वेडेली। मनें आलिंगावेया धावीनिली। –शिशु ६०७

धावुधावु—क्रिवि (धावून धावून) कळकळीनें आस्थेनें 'किती पुसू डोळे धावुधावु तुझ्या बोल्यानें।'–होला १२०

धाशत, धासत—स्त्री दहशत, धास्ती, भीति, धास्ती पहा 'मी प्रतापी रावण धाशत देव दिका।'–पला ४३ 'केवढा दर्प यदा कापे धासत वैर्‍याला।'–ऐपो १५७

धासें—न (नगरी) भिंतीला चोरानें पाडलेलें भोंक –गुजा ५०

धासधूस—स्त्री १ धडधड, धागधुग, माटमूट (क्रि॰ जीव करणें, होणें) २ भीति, धास्ती (क्रि॰ वाटणें) [ध्व धस!धुस!]

धासरा—पु धक्का, धसका ढासरा पहा (क्रि॰ घेणें–धरणें)

धासळणें, धासळणें—अक्रि १ एकदम, धडधड आवाज होऊन खालीं पडणें, कोसळून खालीं येणें, ढासळणें, (भिंत, बाघ, ढीग) २ तुकडे तुकडे होणें (यनाचे) ३ कोसळणें, धोधो पडणें (पाऊस, फळें वगैरे) ४ फिसकटणें, मोडणें, (बेत, योजना) कोसळणें पहा हें क्रियापद सकर्मकहि वापरलें जातें [ध्व धास]

धास्त–स्ती—स्त्री १ दहशत, भीति (क्रि॰ पाळणें, बाळगणें, धरणें) २ काळजी चिंता, घोर 'आमचा माऊ अद्याप येत नाहीं म्हणून आम्हाला मोठी धास्त लागली' ३ भीतीपासून मनावर झालेला परिणाम, धसका 'पोरानें वाघ पाहिल्यापासुन किंवा आई मेल्यापासून धास्त घेतली म्हणून झिजणीस लागला' [अर दहशत] (व प्र) ०**खाणें**–घेणें–भिऊन जाणें ०**खोर**, **धास्त्या**–वि सदैव भीति बाळगणारा, पार भित्रा इसम ०**धोका**–पु (व्यापक) १ भीति, काळजी २ संकटें, दु:खें, अडचणी, आपत्ति, धोके

धास्तावणें—अक्रि १ भीति, दु:खामुळें बुद्धिभ्रंश होणें, भांबावणें, गांगरणें [धास्त]

धाळ—पु (गो) भेग, फट [सं धार=खोल जागा?]

धिक्—उद्गा, धिक्कार, व्यर्थतादिमूलक तिरस्कार विधनाचें द्योतक तुच्छता, किळस, टिटकारा, वीट इ॰ भावना दाखविणारें अव्यय 'अशा तुज न जो मनें मनुज धिक् तयाचें जिणें।'–केरा ११ –वि हलकें, कमी दर्जाचें, तुच्छ 'आपल्या जिण्यास धिक् समजून समर्थांनीं धिक्कारलेल्या भिक्षापात्राचा त्यानें स्वीकार केला'–विवि ८ ८ १४२ [सं]

धिक्कार—पु निंदा, तुच्छता, तिरस्कार, टिटकारा करणें, धुडकावणें 'खून, अन्याय व पाप ह्यांच्या पायावर उभारलेल्या सत्तेचा वहन परमेश्वर व खालून लोक धिक्कार करीत असतात'–भाऊ ३६ [सं धिक्+कार]

धिक्कारणें—उक्रि तुच्छ मानणें, तिरस्कारणें, निंदा करणें, झिडकारणें 'आणि जगातें धिक्कारिती।'–ज्ञा १६ ३२८ 'धिक्कारूनी गोष्टि मातसि साते। कौसल्यच्या ये गृहा सासुरातें।'–वामन भरतभाव १५ [सं धिक्कृ=धिक्कार]

धिकिट, धिमिकिट—न मृदंगाचा आवाज [ध्व]

धिंग—स्त्री क्षोभ, दंगल, लोकांचा दंगा, खळबळ, जनक्षोभ –पु धूम, गजर, धमड दंगल 'टाळ मृदंग चंग उपांग। मेळऊनि करावा कथेचा धिंग।'–स्वानु ८ ४ ३० [धिंगा]

धिंग—वि १ उदार खर्चिक, उधळ्या, पैशाविषयीं सढळ २ व्यसनाधीन, बाहरख्याली, दुराचारी, बेवद, छट, असन्मार्गासक्त ३ तृप्त संतुष्ट, प्रीत (यात निंदा ध्वनित आहे) 'तृतें तृतें धावोन आला। धिंगुद्धीनें धिंग जाला।'–दा १८ ४ १९ ४ धिप्पाड, अवजड, बळकट, मजबूत उंच आणि दांडगा ५ जागृत, तेजस्वी, कडक 'नरसीपुरी देव धिंग। गुप्त आहे।'–रामदासि २ १०१

धिंगड, धिंगाड—वि विद्रूप दिसण्या इतका मोठा व अजस्र (मनुष्य, प्राणी) –न (निंदार्थी) १ उंच, बेढब, ढगळ –स्त्री २ दांडगी, धांगिण मुलगी नागडीउघडी राहणारी मोठी मुलगी, घोडी टोणगी, भोपळ दवना [धिंग]

धिंगडणें—अक्रि उनाडक्या करणें दंगामस्ती करणें, उड्या मारणें, खिदळणें, नाचणें, दंगल करणें, ओरडणें, बाजार मांडणें धिंगाडणें पहा

धिगणें—उक्रि धिक्कारणें 'स्वामी भोगरता म्हणोनि धिगि त्या कांत हि पातिव्रता।'–अकभा ३भराधा ६ [धिग्]

धिगधिग-धिगां—क्रिवि (जिणें शब्दाबरोबर उपयोग) सर्वांना धिक्कारीत आयुष्य काढणें, सदा असतुष्ट, असुखी राहणें [धिक् द्वि]

धिंगा, धिंगाडा—णा—पु १ धागडधिंगा (क्रि० घालणें, माडणें) 'त्यावर हा धिंगा ' –विवि ८ ८ १५८ २ आक्रस ताळेपणा, आकाडताडव, थैंस ओढणें, लोळणें, ओरडणें इ० प्रकार (वायका मुलांचे) ३ धागडधिंगा पहा **धिंगामस्ती**—स्त्री १ दगामस्ती, दाडगाई करणें, जोर दाखविणें, मारामारी २ खोडया, धागडधिंग्याचा खेळ, धुमाकूळ दगामस्ती पहा,

धिंगाई—स्त्री उथळेपणा खर्चिकपणा, धिंगपणा [धिंग]

धिगावणें—अक्रि. भीति वाटणें, घाबरणें 'धास्तीनें धिगाउन सभानीराजे यावें निशाण घेतलें ' –पेद १० ५०

धिगी—स्त्री १ (गो) टेंकू, टेंकण, वजन खाली येऊ नये म्हणून लावतात ती मेढ 'माड कल्लयास, उन्मळन पडू नय म्हणून धिगी लावतात ' २ कैची, मोरखा, भाडव्या तुळयाची चौकट, (३) वपल [स स्थग्]

धिगी, धिग्य—धिक् पहा 'धिगी कळ गे कळ नेहे सगाळे।' –भाक १६ 'दु शिला साळा धिग्य र जिणें।' –रामसुतात्मज (द्रोपदी वस्त्रहरण १२१)

धिग्ग—वि (गो) उच धिप्पाड धिंग पहा

धिंचें, धिकें, धिचा—न (गो) टीच 'धिकेंभर लाव '

धिटाई—स्त्री १ धीटपणा, धाडस निर्भयता २ उद्धटपणा [धीट] म्हण० धिटाई खाई मिठाई आणि गरीब खाई लाथा

धिटाव, धिटाँव—वा—नस्त्री धिगाई पहा 'जे धिटाँवा करूनि भवादशा। पढियतया होआवें।' –ज्ञा ९.२३ 'घोर धिटाव। हे सद्गुरुरूपा।' –दावि ३१३

धिट्ट—वि फाजील धीट, उद्धट दिसेल इतका धीट, अतिशय धट [धीट, धट]

धिंड—स्त्री १ एक शिक्षेचा प्रकार स वेंचनिकरीत्या गुन्ह गाराची कलेली अप्रतिष्ठा (त्याला पाच पाट काढून गाढवावर धम धीन व त्याचीकडे तोंड करीत व वाजतगाजत गावातून मिरवीत नेत) (क्रि० काढणें, भोंवडणें, मिरवणें, फिरवणें) २ अशी धिंड काढलेला माणूस ३ जाहीर अप्रतिष्ठा मानहानि उघडपणा (शिक्षासाठी, मारहाण इ० प्रकारें) ४ (तिरस्कारार्थी) व हें माणसाच्या वयाजयाच्या वर्णी म्हणतात या दुगाची धिंड बाहर निघेल तरवा मा पाळ येईन 'धिंडका पहा **धिंडरा**—स्त्री (धिंड काढण्यालायक व्यक्ति) नेहेमी मिरवू पाहणारी व पुढें करणारी निरस्कारणीय व्यक्ति 'धिंडे जाउन आप धिंडक तये बसू या ' –वीचकवार

धिंडवडा, धिंडोडा—पु १ वदकर्मांचा बोभाटा, जाहीर अप्रतिष्ठा करणें, अशी अप्रतिष्ठा, फजीती झालेली स्थिति (क्रि० काढणें) २ कुप्रसिद्धी, बदलौकिक (क्रि० होणें, वाजणें) त्या गोष्टीचा गावभर धिंडवडा झाला ' 'त्या मनुष्याचा सर्व शहरात धिंडवडा वाजला आहे ' [धिंड+वडा प्रत्यय, हिं धन्धेरा]

धिंडावणें—अक्रि (एखादा आपल्या मनाविरुद्ध बाहेर गेला असता निदार्थी) धिंड वाटणें, फिरणें, भटकणें घराबाहेर जाणें 'जेवायचें हाताच आलास कामाचे वळेस कोणीकडे मसणात धिंड्या वलास ' [धिंड]

धिंडी—स्त्री धिंड पहा

धिणोशी—स्त्री (गो) एक माशाची जात

धिंद्—धिंड पहा

धिधिकट—पु मृदगाचे बोल धिकिट पहा 'धिधिकट धिधिकट कर विकट तान त थणाणी। –दावि ४१८ [ध्व]

धिर्धी—स्त्री गर्दी, दाटी 'दाट पारकीयाची धिधि।' –उषा १५० १७०१

धिपाड-धिप्पाड—वि स्थूल उच व बळकट मजबूत व उच बांध्याचा (माणूस, जनावर, वृक्ष इ०)

धिबडो—स्त्री १ (राजा) दाटी, गर्दी, मोठा घोळका, जमाव २ धिंगामस्ती, दाण्गाई धागडधिंगा [ध्व]

धिबडी, धिमडी—स्त्री (कु) खजिरी, डफ [ध्व धिम्]

धिंबडी—स्त्री १ चगळ, (जवगात खायपीं इत्य दिकाची) ल्यलूट, विपुलता २ दगामस्ती मनेचा धुमाकूळ, रागरगाची दगल, मजा, धिबडी पहा [ध्व धिम्] दमडावर धिंबडी—थोडक्यांत चैन, मजा, अत्यल्प साधना र आनद, मौज करणें

धिरिडगा—स्त्री धबडगा, कामाची गर्दी पसारा, पाल्हा

धिम—पु वाद्य इ० चा विशिष्ट आवाज धिमि धिमि दुदुंभि वाजति ' –दावि ४१३ [ध्व] ०किटी–१ मृदगाचे बोल २ नृत्यांतील बोल, ठेका, नुपुराचा आवाज 'धिमकिटी धिमकिटी तकथा धिधिक। रागगीतल संगीत शास्त्र। नृत्यकळा दशानि दवाचे नेत्र। पार्थी हालू विसरले।' –ह १ १३ ०केरा–स्त्री एक वाद्य नाचाचा ताल धरतांना निघणारा य याचा आवाज धिमिकी धिमिकी धिमधमी झननन झनन झनत्क रों।' –राक्षा ३८

धिमडी—स्त्री १ (गो) तुरतुरी बाक्याने जाराने डफलणें २ डफ

धिमा धिम्मा—वि १ शात प्रकृतीचा धट स्थिरी, गभीर निश्चयी धीर २ नम्र, सहनशील धीर धरणारा ३ (प्रश स्वार्थी) सम, संथ, मद, गर्दी, घट्ट वलेला मंद, मद, जड

धर्मो ४ ४३

४ फार उच न चढलेला पण भरदार (मृदंगाचा स्वर); हळूं, साव काशपणें (वाचणें, गाणें, म्हणणें) [हिं धीमा; तुल० स धीमर]

धिमाई, धिम्माई—स्त्री १ धडपणा, शांतपणा, विचारी पणा, गांभीर्य, निश्चयीपणा २ शांतता, सौम्यता, सहनशीलता ३ संथपणा, सावकाशी ४ मंदपणा, जडपणा [हिं]

धिमिकी—स्त्री धिम, वाद्याचा, नृत्याचा आवाज 'धिमिकी धिमिकी धिमभेरी–झननन झांनन झनत्कारी।' –राला ३८. [ध्व धिम]

धिया—पु १ हिम्मत, धैर्य; धीटपणा, शौर्य २ खंबीरपणा, दृढनिश्चयीपणा, नेट जोर, हिंमत ताकद (क्रि० धरणें, देणें, येणें, फुटणें) [स धृति, प्रा धिइ, म दिया]

धिर—पु शूर, धीर पहा 'नरवर धिर त्यातें देखतां शीघ्र आली।' –माधवरामायण बाल २१

धिरडें—न एक आंबोळीसारखा छिद्रयुक्त खाद्य पदार्थ **पाठीचें–हाताचें–धिरडें–काढणें–निघणें–रूप** मारून एखाद्याच्या पाठीचें हाताचें कातडें धिरड्यासारखें तुकडे तुकडे करणें, खरपूस मारणें [इडरी–धिडरी–धिरडी?]

धिरणें—अक्रि १ धीर, दम धरणें, धिरानें घेणें, थांबणें, उता वळी किंवा घाई न करणें, वाट पहाणें 'तुम्ही जर थोडे दोन वर्षे रुप यांस दम धिराल तर घेतों' 'पाचशें रुपयेपावेतों मला भल्ता कोणी धिरेल' २ (रुमा) थांबणें, सोळवणें ३ (राजा) वर्ज करणें, टाळणें, सोडणें, वाचून राहणें (मद्य, मांस, इ०) [धीर]

धिरा—पु १ आधार, टेंका (तुळई इ०कास खांबासारखा) २ (ल) उत्तेजन, धीर, दृष्पाठी, आश्रय ३ खांब, मोटेच्या विहि रीचा (टेंकण दिलेला) [धीर]

धिरा, धिरे, धिरेधिरे, धिराधिरे—क्रिवि आस्ते, सावकाश, हळूहळू, काळजीनें 'नकोरे होऊ घावरा तू दिल्भरा धिराधिरा तुझ्यावरी अर्धी रग शिंपितें।' –अफला ७८ [धीर]

धिराई—स्त्री (ना) धीर, धिम्मेपणा

धिरावा—पु (व) आधार, खावराची फडी ठेवण्यासाठीं तीन किंवा दोन पायाचें लाकूड लावतात तें

धिरासा—पु १ आश्रय, टेंकू, आधार २ धीर, आश्वासन, उत्तेजन (क्रि० देणें घेणें) [धीर]

धिलाग, धतिगण—पु भजनाचे वेळीं निघणारा मृद गाचा आवाज, ध्वनि 'धिलाग धतिगण रे।' –दावि १७५

धिवस—पु (गो) एक प्रकारची मासळी

धिवसा, धिंसा—पु. (काव्य) १ भीति भय 'दिसेचा पडे धिवसा।' –सिस ६ ९८ २ धैर्य, धीर 'दुर्योधनु सतोपावा। सैन्यातें धिवसा होआवा।' –गीता १ ७५६ ३ उत्कंठा, इच्छास इच्छा. 'आतां पुरला आम्हा धिवसा। आत्मबोधाचा।' –ज्ञा ३ ७ ४ आवाका, अभिमान 'ऐसा धिवसा धरोनि चित्तीं।' –मुरेश्व ७०. [तुल० स अध्यवसाय–राजवाडे भाअ १८३४] **धिवसे कर**—वि इच्छा करणारा 'पैं या मनुष्यांचिया सदृशा। मानि विषादलेयाचि धिवसा। तैसें या धिवसेकरा बहुवसा। मानि विरळा जालें।' –ज्ञा ७ १०.

धिष्ण्य—पु स्कंध सोडून सडा अशुद्ध बाहूचा जो प्रदेश तो, घोड्याचा एक अवयव. –अश्वप १ ६१

धिस—उद्गा धी। धी। हुर्रो। हुर्रो। हाड। हाड। इ० हाकलून देताना योजावयाचे उद्गार [ध्व] ०**पिटाविणें–** आरडाओरड करून, फजीती करून पिटाळून लावणें

धी—स्त्री बुद्धि, मन, मति [सं]

धीट—वि १ धट, धाडसी, छातीचा २ उद्दाम, दांडगा, डालगज 'बाहेरी धीट जसी। दादुगा पति कव्हासी।' –ज्ञा १३ ५०५ [सं धृष्ट, प्रा धिट्ठ] म्ह० धीट नीट लाखाच पीठ–(व) जी कुमारी भीत नाहीं धीट असते तिला म्हणतात ०**पाठ**–पु भक्तिपर नसणारें शीघ्रकाव्य 'शीघ्रचि कवित्व जोडिलें। दृष्टि पडिले तेंचि वर्णिलें। भक्तिवांचून जें केलें। त्या नांव धीटपाठ।' –दा १४ ३,१०

धीटणें—अक्रि धीट होणें, धीर करणें 'मग सावधपणें धीटला राव।' –दावि १८२

धीटत्व—न धीटपणा, धाडस 'मी सिद्ध जाहलें तुज वरा वया। परम धीटत्व करूनिया। पत्र लिहिलें नेणतपणें।' –ह २१ १५१

धोड—स्त्री धाड, झुंड 'पोटीं घालनि माल भरती। सावध पहारे देती भवतीं। तों टस्कर धोडी शतानुशती। येऊनिया पोंचले।' –नव २५ १८ धाड पहा

धीणानुरोध—पु घोड्याच्या नाकास होणारा रोग खरणी पहा –अश्वप२ १३७

धीमा तिताला—पु एक ताल तिलवाडा पहा

धीमान—वि बुद्धिमान्, शाहणा, जाणता [स]

धीमार—स्त्री एक कोळी जात व तींतील व्यक्ति ढीमार [स धीवर, हिं]

धीर—पु १ पुष्कळ वेळ वाट पहाण्याची, सहन करण्याची, चिकाटी धरण्याची ताकद दम सहनशीलता, शांतपणा, स्थिर पणा, ठिकाऊपणा, (क्रि० धरणें येणें, सुटणें फुटणें, फाटणें; सोडणें, टाकणें इ०) 'तुम्ही दोन वर्षे रुपये नाहीं दिले तरी मला धीर आहे' 'धीर तो कारण। साह्य होतो नारायण।' –तुगा २४३१ 'भ्रमले भ्रमले समरीं पळति धरी धीर हरि न रथ न करी।' –मोभीष्म ३ ९५ म्ह० धीर असेल पोटीं तर बरें होईल शेवटीं २ धर, आवरशक्ति, बचन, दाब तोंडाला धीर=बोलण्याला,

खाण्याला मर्यादा. जिभेला धीर=जीभ आवरणें. पायाला धीर= पायांत ताकद (बराच वेळ थांबण्याची, उभें राहण्याची इ०). शौचाला धीर नाहीं=अतिसाराचा विकार असणें. ३ (बोलण्यांत, करण्यात, चालण्यांत) शाश्वती; सातत्य; स्थीरता. ४ टिकण्याचा गुण; मजबुती; घट्टपणा (घोडा, घर, खांब, गादी, कापड, कागद यांत). ५ धारिष्ट; धैर्य. 'धरीरे मना धीर धाकासि सांडी।' –राम २७. ६ विश्वास (संकट परिहाराबद्दल). 'दुसऱ्याचे धिरावर कोणतेंहि काम आरंभूं नये.' –वि. १ धैर्यवान्‌ 'राज्य श्री स्त्री सुत हे क्षीवाला काय होय जो धीर।' –मोशांति ३.६७. २ गंभीर; उदात्त. 'तेथुनि सरस्वतीचीं तीर्थें सेवीत जाय तो धीर।' –मोमंभा ३.१७. ३ दमदार; उतावळा नसणारा. म्ह० धीर तो गंभीर उतावळा तो बावळा. ४ निश्चयी; करारी. [सं. धैर्य; प्रा. धीर] ०करणें–हिय्या करणें; धाडसाचा प्रयत्न करणें. ०चेपणें–धैर्य, विश्वास पुन्हां प्रस्थापित होणें; भीति जाणें; भीड मोडणें. ०देणें–प्रोत्साहन, उत्तेजन देणें. ०निघणें–धैर्य, निश्चय टिकणें; धैर्य, विश्वास न मावळणें. धिराचा–१ दमदार; निश्चयी करारी. २ धैर्यवान्‌; धाडसी. धीरानें घेणें–दम धरणें. 'जरा धीरानं घेशील तर सर्व सांगतों.' –स्वप ३२.

धीर—पु. १ टेंका; टेकू; नेट. २ (ल) आश्रय; आधार. धिरा पहा.

धीरट—वि. धैर्यवान्‌; धीराचा. 'धर्म धरी धार धारणा धीरट। निरालंब पीठ सौख्य शोभा।' –निवृत्तिगाथा १३.

धीरणें—अक्रि. धीर देणें 'धीरोन गणेंद्र युक्ति साधी।' –दावि ४०६.

धीरा—पु. धिरा पहा.

धीरावती—वि. धैर्यवान (स्त्री); धैर्यवती. 'धीरावति आणि सती।' -एरुस्व ४.१०.

धीवर—पु. एक कोळी जात. तींतील व्यक्ति. हे मासे धर ण्याचा धंदा करतात. [सं.]

धीवसा—पु धैर्य; धिवसा पहा. 'मेघाची जळवृष्टि फार पडते जैसा घडे धीवसा।' –अकभा २ द्वादशमास(बसव) २८. 'पंचमी श्री शुद्र अन्ययाति तरणोपाय धीवसा।' –स्वादि १.१.२७.

धुइ—स्त्री. (माण) शपथ. (क्रि० घालणें) धुरशी [धुई= धुंधी]

धुई, धुकट—स्त्रीन. धुकें; जमीनीजवळ येणारें पातळ अभ्र 'कैसी अंधारी राम पाही। त्यांही वरी दाट धुई।' –भारावाल ४.३८. 'धुइचा करवीं धरविलें। अगाध पाणी।' –दा २०.८.२३. 'धुईचे गोड़ी व खारी असे दोन प्रकार आहेत. –कृपि १६७. [सं. धूम; गु. धुई–ओ–वो]

धुकट—न. (कों.) धूर; धुई. –क्रिवि. अस्पष्टपणें; अंधुक रीतीनें (दिसणें). [धूम; धुकें]

धुकटा—पु. (नंदभाषा) तंबाखू.

धुकटावणें—अक्रि. (धूर लागणें) १ नाकाडोळयांत धूर गेल्या मुळें व्याकूळ होणें. २ तिरसट, दुर्मुखलेला, सुतकी असणें. –क्रि. १ धुरी देणें. २ व्याकूळ करणें. [धुकट]

धुकटी—स्त्री. (प्रा.) धुरी.

धुकटी, धुमटी—स्त्री. (गो.) तंबाखू.

धुकटी—स्त्री. न्हाण्याची वस्तरे ठेवण्याची पेटी, पिशवी. धोकटी पहा.

धुकटें—न. धुकट; धुकें. 'धूर आणि धुकटें येती। वायुसवें।' –दा १३.९.३३.

धुकधुक, धुकधुकणें, धुकधुकी—धुगधुग, धुगधुगणें, धुगधुगी पहा. 'भयें या वंधूच्या हृदय परि यीचे धुकधुकी।' –सारुह ७.८६. 'तया धुकधुकी वाटे सदां।' –दावि २४३. 'ऐसें सुधन्वा बोले निःशंक। तों माधवोदरीं धुक्धुक।' –जै १९ १२४.

धुकधुकी—स्त्री. एक अलंकार. हा वक्षस्थळावर घालतात. 'मुक्ताशेखर पोंहच्या धुकधुक्या हीरांगदें उज्वलें।' –सारुह ३. ४२. 'धुकधुकी वाहणें वाळलेणींची।' –दावि १८. [हिं.]

धुकमुक, धुकमुकु, धुकडमुकड—क्रिवि. धडधड, झाट मूट; धाकधूक. (क्रि० वाटणें; करणें; जीव. काळीज). –स्त्री. धड धड.

धुकलचें—क्रि. (गो.) ढकलणें.

धुकाट—पु (राजा.) धूर.

धुकाटें, धुकें—न. आकाशांत जमणारें धुरासारखें जलबिंदूचें पटल, धुई; धुकट पहा.

धुंकार—स्त्री. गर्जना; आरोळी. 'धुंकार कराया सजल्या।' –संग्रामगीतें ३१. [ध्व. धुंक्–कर]

धुंगटी—स्त्री. (गो) तंबाखु, धुकटा; धुकटी, धुमटी.

धुगधुगणें—अक्रि. धडधडणें धडधड करणें. –अक्रि. उदा० 'मासें पोटांत धुगधुगतें.' [धुगधुग]

धुगधुगा—पु (गो) भय; भीति. धुगधुगी पहा.

धुगधुगी—स्त्री. १ (व) फार हळू नाडी उडणें, हाल चाल होणें; मरण्याच्या वेळची स्थिति; थोडासा जीव असणें; गळयाशीं आलेला प्राण २ छाती उडणें; धडधड. ३ गळयावरची, कंठमण्याच्या खालची खळी ४ गळयांतला, वक्षस्थळावर रूळणारा अलंकार कंठीवा लोलक. 'धुगधुगी [मत रुपये ११५.' –समारो १.७१. धुकधुकी पहा. [ध्व. प्रा. धुगधुग; सं. धुगधुगाय]

धुडक—न. (व.) फाकें धुडका पहा.

धुडकणें, धुडकावणें—उक्रि. धुडकाविणें पहा.

धुडका, धुडकी—पुस्त्री १ धुडका; धादोटी, उडणारी चिंधी, धडकी २ (अनेकवचनी प्रयोग) फाटकीं तुटकीं भिकार वस्त्रें धुडके, धुडक्या उडविणें-करणें-(चिंध्या चिंध्या करणें) पूर्णपणें पराजित, फजीत करणें, अगदीं फटफजीती उडविणें
धुडका-पु (व) मोठें फडकें धडपा पहा

धुडका—पु धडकी, भीति 'चोराचिया धुडका मनीं। वसे ध्यानीं लाऊन।' —तुगा २१९६ [धडका]

धुडकावणी—स्त्री हकालपट्टी, पराजय, फजीती, धुडकाविणें

धुडकाविणें, धुडाविणें—उक्रि १ जोरानें आरडाओरडा करून शिव्या देऊन बाहेर घालविणें, हाकलून देणें, पिटाळणें २ परामूत करणें, नामोहरम करणें ३ वाटेस लावणें, न मानणें, न ऐकणें

धुडकूस, धुडगूस-धुडगुसळा—पु १ वाटेल तसें गर्दीनें जोरानें चालणें नाचणें लोळणें, तुडविणें, (बिछाना इ०) चुरडणें चुरकुल्या पाडणें, चोळामोळा करणें २ धसमुसळी, दांडगी, अपायकारक वागणूक व्यापार दाडगाई, धिंगाणा, दाडगाईचे खेळ चाळे, धिंगामस्ती, (क्रि० घालणें माडणें) 'मनुष्यास बट्टा आणणारी गुलामगिरीची चाल ज्यावेळीं या वसुंधरेवर राजरोस धुडगूस घालीत होती' —माझीपण हीच गत ११ ३ दाडगाई, धिंगामस्ती यामुळें झालेला चोळामोळा, चुराडा, नास, दुर्दशा (वस्तु, वस्त्र इ० काची)

धुडगा—पु (कों) खेंकडा

धुडणी—स्त्री तपास, शोध, (क्रि० करणें) [धुडणें]

धुडणें धुडाळणें—उक्रि शोधणें, हुडकणें, झडती घेणें, हरवलेला पदार्थ बारकाईनें पाहणें हुडाळणें पहा 'कोण त्याचा पार पावला धुडिता। पुढें विचारिता विश्वंभरा।' —तुगा २२०४. [स हुडणम्, हिं ढूंढना, सिं डुडणु]

धुडसूस—पु धुडकूस पहा

धुडरणा—स्त्री पोस्त, रिकाम्या ढोराचा बायफळ प्रकार, गोष्ट

धुडवणें धुडावणें—धुडकाविणें पहा 'आसपास आर्धी घेवून धडवा। असत जवळ कोणी तिजला धुडवा।' —पला ४ १० 'चोरें न मरावें धुडाऊनी धावें।' —रामदासी २ ३१ 'विलिंग यानें राज्यंतभेंे त्यास धुडावून अगदीं भारी सस्यानें हस्तगत केलें' —माव ७

धुडाटा—पु वसून शोध, निरलस शोध, झडती, पाहाणी (क्रि० करणें घेणें) [धुडाळणें]

धुंडिराजा—पु (कर) चिम्बोबाचा पाट डोक्यावर घेऊन पाऊस पडावा म्हणून घरोघरीं नागवा हिंडणारा मुलगा (मराठ्यांत रूढ) 'धुडिराजा आला आहे, त्याच्या अंगावर पाणी घाल, धुडिराजाला एक पैसा दे'

धुंडु—पु (ना) एक वाद्य डुडु पहा

धुड्डा-धुरड्डा—पु (ना) धूळ, धुरळा ०उडविणें-धूळधाण करणें, फडशा पाडणें, निःपात करणें

धुड्डाचार्य धुड्डाचार्य—पु दुड्डाचार्य पहा

धुड्डी—स्त्री (ना) धुळवड

धुण—न धुणें पहा 'नातरी तकचि गुसळिलें। अथवा धुणचि सेविलें। सावकाश।' —दा ६ २ ३ [धुणें]

धुणकणें, धुंनकणें—उक्रि पिंजणें, स्वच्छ करणें (कापूस) धनुकणें पहा [धनु]

धुणफुण—स्त्री १ विंचू इ० चावल्यामुळें होणारी फुणफुण, चुणचुण, आग, वेदना २ धुसफूस, जळफळ [ध्व]

धुणारा—पु (सांकेतिक) परीट, कपडे धुणारा (बाई कऱ्हाडकडे बायका रात्रीच्या वेळीं परीट शब्द उच्चारीत नाहींत) —वि धुणें करणारा 'ज्या धूतलेंच बहु धूतिल हो धुणारी।' —सारुह ६ ६७ [धुणें]

धुणावळ—स्त्री १ (कपडे) धुण्याची मजुरी २ धुण्याची क्रिया, व्यापार, धुणें इ० जशी देणावळ तशी धुणावळ=जसा पैसा तसें काम [धुणें+वळ प्रत्यय]

धुणी—स्त्री १ पूर्णपणें धुणें, धासणें, स्वच्छ करणें, धुतलें जाणें, धुपणी 'सकळ पापा होऊनी धुणी।' —एभा २.५३८ २ (ल) निःशेषपणें जाण्याचा व्यापार (शरीर, शेत इ० मल, रोग, खत इ०काचा), लुबाडणी नागवण सफाई होणें नाश 'कर्माकर्मा धुणी सहजेंचि।' —एभा ५ ४८४ 'अतिसारामुळें शरीराची धुणी झाली' 'पोरानें राडउदास लागून घराची धुणी केली' ३ धुण्याची जागा ४ निवारण, दुष्परिणामाची संकटाची टाळणी, निरसन 'म्हणे मी तुम्हा न दखिलें मुनी। वाया शापिलें मजलागुनी। तरी या शापाची धुणी। कैसेन होय।' —क्था २ ७ ११८ [धुणें]

धुनी—स्त्री १ गोसाव्याची आगटी धुनी, धुमी, अग्नीची जागा हींतून सारखा धूर निघत असतो व तो गोसावी घेत बसतो 'धुणींत टाकिलें सर्वेचि।' —दावि २६२ २ अग्नीचा खळगा, खाच [स धूम] ०घालून बसणें-(ल) आपली मागणी पुरवावी म्हणून हट्ट धरून बसणें ०पाणी-न सख्याची मैत्री, जिवश्चकंठ्य मित्र ऋणानुबंध (पूर्वजन्मींच हे गुरू आणि शिष्य असून धुणी पेटविणें पाणी आणणें वगैरे गुरूचें काम शिष्य करी अशी समजूत त्यावरून) धुणी पाणीचा सोबती-पु अगदीं सलगीचा मित्र

धुणें—सक्रि १ (पाण्यानें वस्त्र, पात्र इ०) धासून स्वच्छ करणें २ (ल) नागविणें, उघडा करणें पूर्णपणें स्वच्छ, साफ करणें

हें क्रियापद सकर्मक असलें, तर भूतकाळीं कर्त्याप्रमाणें (जेव्हा कर्म शरीर किंवा शरीरावयव असेल तेव्हा) सुद्धा चालतें उदा० 'मी हात धुतलों, पाय धुतले, अंग धुतलें ' [सं धू, प्रा धुण, सिं धुअणु] **धुतलें जाणें**-(घर) लुबाडलें जाणें, आतील जिनस, पैसा इ० नेण्यात येणें ' माझें सर्व घर धुतलें जाईल। ' -विवि ८ ११ २१० **धुतलेला तांदूळ, धुतलेलें मोतीं**-पुन १ सुदर सशक्त, टवटवीत, सतेज चेहऱ्याच्या माणसास म्हणतात २ शुद्ध, स्वच्छ, निर्मळ, निर्दोष **धुतलेला विस्तव**-पु. कोळशाप्रमाणें काळाकुट्ट माणूस **धुतान्न जाणें**-थोडया वेळात, दिवसात निरुपयोगी होणें, कमी किंमतीचा, योग्यतेचा असणें

धुणें—न (समुच्चयानें) धुवावयाचें वस्त्र, कपडे **लोकांचीं धुणीं धुणें**-नेहमीं दुसऱ्याचे दोष काढीत बसणें, दोषैकदृष्टी असणें (वाप्र) **धुणें झाडणें**-धोणतेंहि वस्त्र स्वच्छ धुऊन झाल्या वर तें वाळत टाकण्यापूर्वी त्याचा पिळा उलगडून, फाठ साफ करणें व झटकणें **०पाणी**-न वायकाच्या रोजच्या गृहकृत्यास (व्यापकार्थी) शब्द कपडे धुणें, पाणी आणणें, सारवणें इ० काम [सं धू]

धुनकारणें, धुनकाविणें—उक्रि हिडिसफिडीस करणें, तिरस्कारानें व उद्धटपणें अव्हेरणें, छी थू करणें व हाकलून लावणें (माणूस, जनावर, इ०ला) [सं धूत्कार, हिं धुनकारना]

धुनरा—न (राजा) धोतरा ' उतरे एरहि न कर्मी वन काशीं कोटि भाडता धुतरे। ' -मोकृष्ण ८३ ८१ [सं धत्तूर]

धुतरें—न सनई, सुर इ० वाद्याच्या दाड्यास खालीं (धोत ऱ्याच्या फुलासारखा) वसविलेला पितळेचा भाग [धुतरा]

धुनरेल—स्त्रीन धोतऱ्याचें तेल [धुतरा+तेल]

धुतशीर्ष—न (नृत्य) नृत्यामधील एक अभिनय खालच्या बाजूस डोकें वाकविणें उद्विग्नता, विस्मय शून्य मन इ० गोष्टी ह्या अभिनयानें दर्शित करतात [सं]

धुताडा—पु अवधूत नागडया आणि घाणेरडया गोसाव्यास निंदेचा शब्द (ल) अगडबब दांडगा, उन्मत्त माणूस [धूत+ आड प्रत्यय]

धुताडा—पु सावकाराकडून आलेला उद्धट दूत हुताडा पहा

धुतारणें—उक्रि फसविणें, लुबाडणें, ठकविणें भुलविणें 'दाउनि फळ जळ (पिंति वदति प्रिय मानसा धुताराया। ' -मोआदि ५ ७८ [सं धूर्त]

धुतार—पु १ ठक लबाड लुच्चा, भोंदू २ भविष्य साग णारा ज्योतिषी मांत्रिक चेटक्या 'धुतारे लोक हे भोळे लोकास कपट करून फार फसवितात ' -घाको १८१ धतुरा पहा [सं धूर्त प्रा धुत्तार गु धुतारो]

धुतीपुती, धुतीपोती—स्त्री १ स्वत चीं आतडीं धुवून टाकणें, एक योगसाधनाचा प्रकार २ स्वत ला धुणें आणि शुद्ध करणें, (क्रि० करणें) [धुणें-धूत रा पूत]

धुत्कार—पु १ फुत्कार (सापाचा) २ धुतकारणें, भेड सावणें, हेटाळणी [ध्व, धुत् । तुल० सं धूत्कार]

धुत्कारणें, धुत्काविणें—उक्रि धुतकारणें पहा

धुत्या—पु (व) अकल्पित येणारा मनुष्य ' धुत्या येऊन उभा '

धुत्रमशाई—वि १ भपक्याचा, थाटमाटाचा, दणकेबाज (देखावा) कडाक्याचा, डौलाचा परंतु कुचकामाचा (अनियंत्रितपणें मनुष्यें, व्यापार, वस्तु, काम, इ०सं बंधानें योजतात). [धूर्त+शाई

धुत्रा—पु धोतरा [सं धत्तूर]

धुद—वि १ अधुक मंद दृष्टीचा (आजारानें) 'ह्या ज्वरानें धुद झाला ' २ गुंग, शुद्धीवर नसलेला (औषध, अमली पदार्थ यामुळें) ३ उन्मत्त चढेल (पैसा, अधिकार यामुळें) ' तुम्ही आपले ऐश्वर्यानें व हिंमतीनें व द्वेषें धुद जाहाला ! ' -भाव २३ ४ गर्क, (एखाद्या विषयात) गढलेला, मग्न ५ आच्छादित दाट, धुईचें, धुंद (आकाश, दिशा) -पु गर्व ' लागता आधिकचि उठे धुद। ' -दावि ६४ -स्त्रीन बंड अदाधुंदी जुलम 'धुंदचि माडिलें सिरोन गावीं। ' -दावि २३२ 'टोपीवाले फार हरामी त्याणीं बहु धुद केली। ' -ऐपो १५९ [सं धूमद ? हिं धुध, सिं धुधु] **०कार**-पु अधकार 'नगरी धुधकार पडला।' -एपो ९५ **०न**-न धुद करणारें 'अशाश्वती ह्या हो धुदन।' -अफला ६१

धुद—स्त्री (वाद्यादिकाचा) एकसारखा स्वर गुणगुण, अविरत शब्द [वैसं धुन=आवाज करणारा] **०लागणें-धरणें**-एखाद्या वस्तूचा वराच काळ सारखा नाद लागणें, ध्यास घेणें

धुदक्णें—क्रि धुद होऊन चालणें 'गोसावी धुदकत चालला।' -ऐपो ११९ [धुद]

धुदर—पु काजवा ' सूर्यापुढें जैसे धुदर। विनयकापुढें पादो दार। -पाप्र १७ १२६ [सं धुधुमार=एक किडा इद्रगोप]

धुदर—वि कष्टापराव्यामुळें निकामी, विसराळू [धुद]

धुदाई धुद धुदी धुदावा. धुदार्जे—स्त्रीपुन १अव्यवस्था, बजबजपुरी गोंधळ अदाधुंदी, बड २ (सामा) दगल, गोंधळ, दंगा [हिं धुधाई]

धुंदाट धुदाट—वि १ सरळ घेर नीट (रस्ता) २ उग्र, दांडगा (माणूस) जोराचा, सोसाट्याचा (वारा)

धुदाट-ड—पु (व) जाराची वावटळ झाशावात धुधाट

धुदावणें—अक्रि. मारा पिऊन बेभान होणें

धुंदाधा—पु तर्क, अंदाज, कयास, अटकळ, अनुमान, अमुक कल्पना, संभाव्य अनुमान (क्रि० बांधणें-धरणें-मागणें) [धुंद=अमुक]

धुं ाळणें, धुंदाळा—धुंडाळणें, धुंडाळा पहा

धुंदी—स्त्री १ मद्यादि सेवनानें चढलेला कैफ, निशा, अंमल २ ज्वराचा अस्पष्टपणा, अधुकपणाचा विकार (क्रि० येणें) ३ संपत्ति इ०नें चढलेला उन्माद, गर्व, ताठा ४ आवरण, आच्छादन (आकाश, दिशा यास) 'मोठा वडवाचा जाला, धुराची व धुळीची धुंदी जाली'-भाव १२, ४ धुंदाई पहा [धुंद]

धुंदुर्मास—पु (अप) धनुर्मास पहा

धुंदूक, धुंदूकधुंदूक, धुंदूकमुंदूक, धुंदूसमुंदूस धुंदूमुंदू—क्रिवि धुसमुसू, अधुकपणें, अस्पष्टपणें, अस्वच्छपणें (दिसणें) 'तुम्हांस सुर्यास्तसमयीं जसें धुंदूकमुंदूक दिसतें तसें दिवसादिवसा चाळिशीमुळें दिसतें'-स्त्री. प्रभात, अगदीं पहाट, अरुणोदय दिवसाची पहिली दिशाफांक (क्रि० फुटणें, होणें) 'मी धुंदूकमुंदूक होताच निघालों तों प्रहर दिवसास घरीं आलों' [धुंद द्वि]

धुंदेरा—पु (तिरोरी, महार) प्रेताबरोबर नेलेला भात, किंवा त्याची शिंकाळी हा भात मृताचा मुलगा स्मशानांत मयताच्या तोंडात घालतो -वदरापूर ६१, १७२.

धुधा—स्त्री तोफांचा दणका, वाद्यांचा गजगजाट, कडकडाट पावसाचें किंवा धबधब्याचें धोधो असें मोठ्यानें आपटणें, सोसाट्याच्या वाऱ्याचा आवाज इ० [ध्व]

धुधाट—वि मोठा आवाज करणारा 'गर्जति वीर धुधाटस-मीरण ते रणधीर उतावीळ झाले।'-लहुकुशाख्यान १६ (मराठी ५ वें पुस्तक)

धुंधाट-ड-धुधाटा—स्त्रीनपु १ वाऱ्याचा सोसाटा, सपाटा वाऱ्याचा झोत, वावगळ 'वळें धुधाट सुटला वारा।'-दावि २५२ 'तुम्हां पवन धरा पोटासीं। माझे अंगवतें धुधाटसीं। समुद्रात पडाल।' २ धू-कार; ओरडणें (पक्ष्याचें) 'दिव भीतानें धुधाट तेथें। शिवळे थोर किलकिलती।'-ह ११ १९३ [ध्व]

धुधु—क्रिवि अधुकपणें, अस्पष्टपणें (दिसणारे पदार्थ) [धुंद]

धुधुका—पु धुराची रास, धुधुकार 'मिरवताभिसारिकाचा धुधुका।'-शिशु ५२९

धुधुकार-धुधुंकार—पु १ अंधकार, अंधार 'अवघा धुधुकार पडला।'-ऐपा ९७ २ धुके

धुधुकार, धुधुंकार, धुधुत्कार, धुधुःकार—पु सापाचें फुसफुसणें फुत्कार 'उगविलें आसवाद। जैसें काळकुटाचे धुधुकार।'-शिशु ९३२ 'फडक जैसेचा फणीवर। धुधुकार टाकी।'-दा १० १७ (क्रि० करणें, टाकणें, देणें) [ध्व धुधु]

धुधुटणें—अक्रि फुत्कार टाकणें, करणें 'तंव जाळींचे व्याघ्र धुधटी। देखतां भयभीत पोटीं।'-मुहरिश्चंद्राख्यान -नवनीत २०५ [ध्व]

धुधुविणें, धुंदुविणें—अक्रि फुत्कार टाकणें धुधुकार करणें 'कां कालिया नाग धुधुवातु।'-ज्ञा १८ ७१२ 'मोहेन आपुलें वेढ केलें फणिधर धुंदुविन।'-शिशु १.१५ १२५ [ध्व धुधु]

धुंधुद—पु १ काजवा, धुदर पहा 'अवधारा आवडे तेणगा धुंधुद। परि महातेजीं न मिरवे काय कई।'-ज्ञा ९.९ २ दिवटीचा पंत [सं धुं मार]

धुधुवाटा—पु १ फुत्कार, धुधुकार 'जेंव सावजाचा धुधुवाटी।'-शिशु २१४ २ जोराचा प्रवाह (वाऱ्याचा), झंझावात धुधाट पहा 'आंगिचेनि धुधुवाटें। वायो न मोडी दनकुटें।'-शिशु ४८७

धुधुवातणें—अक्रि फुत्कार करणें, धुधुविणें. 'कामविखें विखारा सर्पिणी धुधुवातातीं।'-दाव ४४९

धुधुळिया—वि १ अगावर धूळ उडालेला. २ धुधुलिया मधुकरा।'-आए ४३७ २ फेकलेला, उडलेला. 'पुन धुधुळिया कटाक्षु न कडे। कल्हर्णी परी।'-शिशु ७१२ [स उध्दूल]

धुन—स्त्री, ध्वनि, आवाज 'प्रेमसुखाची निद्रा सखीला धुन ऐकुन आलि हो।'-प्रला १७५ [सं ध्वनि]

धुनक, धुनूक—स्त्री रुचि, चव, छटा; सुगूक, स्वाद 'कल्याणामध्यें मल्हाराची धुनक' २ अस्पष्ट आवाज (अंतरावरून येणारा) (क्रि० येणें, निघणें) ३ अस्पष्ट आणि दब्द आवाज, नाहींसा होत जाणारा ध्वनि (क्रि० चालणें) ४ लोकांत उठलेली अफवा, धुमका, कुणकुण (क्रि० निघणें) ५ नुसती थोडी ओळख, पुसट कल्पना ६ धुंदूक ७ (व) नाद, व्यसन 'तरुण वयांत त्याला निराळीच धुनक होती, त्याचें नोकरीकडे विशेष लक्ष नव्हतें.' [स ध्वनि किंवा धु यति]

धुनकणें—उक्रि पिंजणें (कापूस) धनुकणें पहा

धुन(नु)कणें—अक्रि. १ प्रकाशित होणें, (दिशा) २ स्वच्छ होऊ लागणें (मेघाच्छादित अथवा ढगांनीं भरलेलें आकाश) धुनक अर्थ २ पहा

धुन(नु)कणें—अक्रि १ प्रतिध्वनि देणें करणें, दनकणें, दणाणून सोडणें (दिशा, आकाश गगन, रान, डोंगर, देश इ० तोफा इ०च्या आवाजानें) २ फैलावणें, पसरणें, उडणें वर्तमान, बातमी, गोष्ट) ३ धुमसणें विस्फोटाच्या स्थितींत आत असणें • इण इ०) [धुनक+ध्वनि]

धुनकवणें—अक्रि (व) कापूस पिंजणें धुनकणें पहा

धुनकारणें—अक्रि (व धुर होणें, धूळ, धूर दाटणें 'आभाळ धुनकारलें आहे तेव्हां त्वरितच पाऊस पडेल'

धुनकारणें, धुनकाविणें—उक्रि झाकलून देणें, उडवून लावणें, पिटाळून लावणें झिडकारणें रागानें बोलणें 'ऐकुन उत्तर अवघे क्षोभले क्रोधें धुनकारुन त्याला।' –पला ५

धुनावळ—स्त्री धुणावळ पहा 'धुनावळीचा नमस्कार। पाहून करा अगिकार।' –मध्व ३२८

धुनी—स्त्री १ गोसाव्याचा धूर निघणारा विस्तव, ज्यावर तो धूर घेत बसतो ती धुनी, आगटी, धुणी पहा बैरागी लोक विस्तव अखड ठेवतात २ सर्दी झाली असता विस्तवावर हळदीची पूड टाकून त्याचा धूर नाकातोंडात घेतात ती धुरी ३ धूमीचा खळगा–खड्डा ०देणें–(धुरी देणें) मडक्यात मिरच्यादिकाचा धूर करून ज्यास धुनी द्यावयाची त्याच्या तोंडाशीं नेणें, अथवा त्याचेंच तोड मडक्याशीं नेणें [स धूम, हिं]

धुनी—स्त्री नदी 'प्रणमन करि रंगीं ते धुनी मेघनीला।' –आसी ७५ [स धू]

धुनी—स्त्री १ क्षालन, नाश 'गगाचरणीं करी पातकाची धुनी। पाउलें तीं मनीं चिंतिलिया।' –तुगा ३५७ 'जन्मली उद्धावया अवनी। महादोषाची करीत धुनी। चालली पूर्व समुद्रा।' –निगा १११ २ पाणी देणें (शाखाला) 'जयाचेआ खाडे करावे या धुनी। न पुरें प्रलय मेघाचें पाणी।' –शिशु १०७९ [धुणें]

धुनू—न (गो) (बाल भाषा) वाघ

धुनूक—स्त्री धुनक पहा

धुनूरधुनूक—स्त्री पहाटसमय, उष काल, प्रभात, झुजुमुजु (क्रि० फुटणें, होणें) धुदूकचें अप रूप धुदूकधुदूक पहा

धुपट—वि १ धुवट, कोरेपणा नाहींसा झालेला आहे असें २ धुवून ठेवलेलें, उपयोगास योग्य असें (वस्त्र) ३ धुतलेलें, स्वच्छ, घाण नव्हे तें [धुणें]

धुपट—पु (ना व) धूर, धूप पहा 'चुलींत जाळ कर, घरात फार धुपट दाटलें आहे' [धूम]

धुपटणें, धुपाटणें—न धूप जाळण्याचें भाडें, धुपारती

धुपटणें—धोपटणें पहा

धुपणी—स्त्री १ स्त्रियाचा एक रोग धातुक्षयाची विकृति याचे दोन प्रकार पाढरी व तांबडी (क्रि० लागणें) २ सर्वस्व लुबाडणें, मागवण, धुणी पहा [म धुपणें]

धुपणें—अक्रि १ धुवून निघणें, स्वच्छ होणें (पाऊस, नदीचा प्रवाह इ०मुळें जमीन अतिसारादि रोगामुळें शरीर, चोर दरोडखोरामुळें गाव इ०) २ वाहून जाणें ३ खंगणें, ऱ्हास पावणें, झिजत जाणें (दुःखानें शरीर) हलकें हलकें क्षीण होणें [सं धु–धुवन]

धुपणें—अक्रि १ धुमसणें, हळूहळू पेटणें 'क्रोध लोभादि धुपे अग्निही।' –एमा १४ २९६ २ (ल) रेंगाळणें (आजार) रखडखुड चालणें (धंदा), काम ३ नासणें, खराब होणें (फार पिकानें जमीन, इ०) ४ मनात कुढणें, झुरणें (क्रोध, मत्सर, इ० कोंडल्यामुळें) 'मोठ्या सवतीस मुलगा होताच धाकटी धुपू लागली' [स धूप्=उष्ण करणें]

धुपवणी—स्त्री धुपाच्या धुरानें पदार्थ सुगधित करण्याची कृति वास देणें [म धूप]

धुपवणी—स्त्री खरडणी, लुबाडणी धुणी पहा

धुपविणें—सक्रि धुपणी करणें, स्वच्छ करणें [धुपणें]

धुपविणें—उक्रि धुपाच्या धुरावर पदार्थ ठेवून सुगधित करणें [धूप]

धुपा—पु १ एक प्रकारचें गवत २ लव्हाळें

धुपांगरा-धुपागारा—पु धूप–उद जाळण्यासाठीं आणलेला निखारा (देवापुढें) २ शिजताना करपलेला भात [धूप+अगार]

धुपाचें झाड—न एक झाड

धुपाटणें—न धूपपात्र, धूप जाळण्याचें भाडें, धुपटणें पहा [स धूप] 'जसा देव तसें धुपाटणें=मनुष्याच्या अधिकाराप्रमाणें त्यास अहेर, नजराणा करणें, मिळणें

धुपाडें—न (गो) धुपाटणें [धूप]

धुपारती, धुपारत, धुपार्ती—स्त्री १ देवाला आरती ओवाळणें, धूप, दीप, नैवेद्य, आरती इ० उपचारयुक्त पूजन २ धूप जाळावयाचें पात्र, धुपाटणें, हलकारती ३ सध्याकाळची पूजा–आरती ४ (ल) खरडपट्टी, निंदा, हजामत ५ (ल) मान पान इ०प्रकारें सन्मानाची वोळवण 'नामदार साहेबाची धुपार्ती होईतों लोकानीं त्याचें स्वागत करण्यास सुरू नये' –टि १. ३४९ [धूप+आरती]

धुपावणार—वि (गो) धुपाटणें घेणारा, जाळणारा

धुपावणें—सक्रि (गो) धूप जाळून सुगध उत्पन्न करणें [धूप]

धुपावणें—अक्रि अकालीं गर्भपात होणें, नासावणें [धुपणें]

धुपाळ—न धूप जाळावयाचें पात्र धुपाटणें [धूप+आलय]

धुपाळी—स्त्री एक झाड

धुपेल—न १ उद, धूप इ० पासून काढलेलें सुवासिक तेल 'हळदि आगीं उटणें चोपलें धुपेलें माथा मारुती।' –स्त्रीगीत २० २ (गो) अत्तर [धूप+तल]

धुबकन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. कापसाचा गठ्ठा वगैरे पडताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण धबकन पहा क्रि० पडणें, वाजणें) [ध्व]

धुबलणें—क्रि (कर) मारणें, बडविणें 'गप बैस नाहींतर धुबलून पिठ्या पाडीन' [ध्व]

धुमक—स्त्रीपु (को) नळबाणु पोटांत बारगोळा उडतो तो.

धुमक-का—पु धुरी, धमकलाइ [ध्व धुम]

धुमकणें—सक्रि ठोकणें बुकलणें, बदडणें [धुमक]

धुमकूस—पु धुडगूस पहा [ध्व धूम]

धुमड—स्त्री १ बेबंद, दंगलीचा, अव्यवस्थित व्यापार, गड बडीचा खेळ, लाथाबुक्या, बुक्लाबुक्ली, ओढाताण, खिदळणी २ धगड, समृद्ध, अतोनात विपुलता, समृद्धि, शिवड 'आज लाडवाची धुमड उडाली' 'पावसानें धुमड लावली आहे' [धूम]

धुमणें—अक्रि १ जाळ न होतां जळणें, धूर निघणें २ (ल) धुमसणें, (भांडण इ०) पेटत राहणें, जळफळणें ३ रोग पडणें (अन्या वर), मार पडल्यामुळें करपणें (आंबे इ०)

धुमधाम—स्त्री आरडाओरड, दंगल, गोंधळ, गोंगाट, धाम धूम पहा [हिं धूमधाम]

धुमरा—वि एकदम न पेटतां धुमसणारें (सरपण), धुराचा, धुमसणारा [धूम]

धुमशा—पु १ गडबडीची, दंगलीची मौज, आडदांडपणाचा खेळ धुमकूस, धुमड, धुमश्चक्री, धुमाकूळ, धुमाळी २ दाणा दाण पूर्ण पराभव, धांदल, गोंधळ, गडबड (फौजा, माणूस यांची) ३ निरलस, उत्कटेचा प्रयत्न, उपाययोजना, जोराची हालचाल ४ कडाका, जोर (भांडण इ०चा) [धूम]

धुमशान, धुमश्चक्री—स्त्री १ पदार्थांची विपुलता, शिवड, उधळपणा होण्याइतकी धगड (खाद्यपदार्थांची, दारूका माची, खेळाची, पावसाची, विक्रीची इ०) २ दाडगाई, गोंगाटाचा खेळ धुमाकूळ, धागडधिंगा, अव्यवस्थितपणा (क्रि० करणें, लावणें, मांडणें) [धूम+चक्र]

धुमस—पु धुडगुस, धुमशा पहा 'वनदेवता यक्षिणीपाळे। धुमसें घालिती गदारोळें।' —मुआदि २६ ५५ [ध्व]

धुमस—पु चोपणी, ठोकणी, जमीन चोपण्याचें उभ्या दांड्याचें आऊत चोपणीला आडवा दांडा असून तिनें बसून ठोकता येतें धुमस जड असून उभ्यानें ठोकतात [ध्व धुम, हिं धमस]

धुमसणें—उक्रि १ ओबडधोबड कुटणें (तांदूळ) २ कच कावून बुकलणें, ठोकणें हाल हाल करणें 'दूतीं चालविला वाधोनि यमपाशीं। धुमसिती दंडें सावकाश।' —स्वानु ३ १ ३५ ३ निष्का ळजीपणानें, बलात्कारानें घालणें वापरणें, उपयोग करणें वागविणें कामास लावणें (प्राणी, वस्त्र, वस्तु), घुपडणें, घोसळणें, खुदडणें 'हें वस्त्र धुमसून दहा महिने जाईल' 'हा बैल तुला धुमसून वीस वर्षें जाईल' [धुमशा]

धुमसणें—अक्रि १ धूर निघणें, धुमणें २ (ल) पेट घेणें हळूहळू वाढत असणें, (भांडण कलह) धुसफुसणें, आतल्याआत चडफडणें, फणफणणें (मनुष्य) [धूम]

धुमसाडणें—सक्रि (व) १ अंगमस्तीनें एखाद्या मनु ष्यावर हल्ला करून त्याला जमीनीवर लोळविणें २ नांगरानें जमीन फोडणें, उकरणें [धुमणें]

धुमसाधुमशी—स्त्री सर्वसाधारण, परस्पर बुक्लाबुक्ली, एकमेकांना मारणें [धुमसणें]

धुमसाधुमसी, धुमसू धुमसून—क्रिवि बलात्कारानें, सपाटयानें, तडाख्यानें, जोरानें, धसाकमर्दीनें, दाडगाईनें (वाप रणें, वांडणें, कुटणें, रडणें इ०) [धुमसणें]

धुमा—पु १ मृदंगाचा, पखवाजाचा मागला भाग, मागलें तोंड पुडा पहा २ वाद्यांचा गजगजाट, उच्च स्वराचें आणि गज गजीत वादन (क्रि० गाजवणें) **धुमाचापुडा**—धुमा अर्थ १ पहा [धूम]

धुमा—पु १ पराजय अथवा पळापळ (सैन्याची) २ नाश धूम, निर्दाळण, धूळदाण, पायमल्ली, दुर्दशा (क्रि० करणें, उडवणें) [धूम]

धुमाकूळ—पुस्त्री १ दांडगेपणाचीं कृत्यें, धिंगामस्ती (शाळे तील मुलांची) २ खिदळणें, उड्या मारणें, दुगाण्या झाडणें, (घोड्यांचें) (क्रि० लावणें, मांडणें) ३ दाणादाण धुमशा पहा

धुमाचक्र, धुमाचक्री, धुमाश्चक्री—धुमश्चक्री पहा

धुमाड—पु वाद्यांचा गजर, नाद, 'करिती धुमाड सोडइहत।' —एभा १२ १० [ध्व]

धुमाड—पु उत्कर्ष, भर, जोराचा उठाव 'तारुण्याचेनि धुमाडें।' —भाए ३४२ धुमारा पहा

धुमाड-डा—पु धुमाकूळ, गोंधळ धुमाळी, धामधूम, गडबड 'जें विषयाचा धुमाड।' —एभा २६ ५८१ [धूम]

धुमाडा—पु धुमा, धुमाचा पुडा पहा

धुमाडा—स्त्री (महानु) धुळवड, गुलाल बुक्का इ० उडविणें 'धुमाडि करिताति मधुकरा।' —शिशु २८६

धुमाधार—क्रिवि धूम ! धूम ! धो ! धो ! मुसळधार (पाऊस इ० पडणें) —स्त्री १ सतत धार (पावसाची) २ धूळधाण, वाता हत 'दिलीपत पातशाहीची फौज मारून कुल धुमाधार केली' —भाव २७ 'धुमाधार अनिवार मार भर बबाऱ्या फरकाऱ्याचा।' —एपो १९८ [धूम+धार]

धुमाफळा—स्त्री ताळतंत्र सोडून केलेलीं कृत्यें धुमाकूळ, धुमाळी यापेक्षा थोडा निराळा अर्थ (क्रि० करणें, लावणें, मांडणें) [धूम]

धुमारा—पु (राजा) अंकुर कोंब, वळकट, जोमदार अशी झाडाची फूट 'जुन्या झाडाच्या खोडावर नव धुमारे फुटल्यानें' —तुफान (प्रस्तावना ५८,)

धुमास—न दमास्कस एक कापडाची जात याचे पडदे वगैरे करतात किंवा कोचावर बसवितात [अर दमस्क]

घुमास—पु चोपणी धुमस पहा

घुमाळ—स्त्री एक ताल धमार पहा यात मात्रा आठ व विभाग चार असतात

धुमाळ—न (कु) १ दशावताराच्या खेळातील मंगला चरण २ गोंधळ, घुमाळी

घुमाळी—स्त्री १ गोंधळ, धादल, क्षोभ, दगा, गडबड, अव्यवस्थित व जुल्माचें वर्तन 'लुनीची आवई घातली आणि घुमाळी माडली'—भाव १४८ २ चैन, चगळ, शिवड, नास धुमीची, दंगलीची मौज, धागडधिंग्याची बहार, धुडगुस, घुमाकूळ पहा ३ खेळ, धुळवड 'घुमाळी खेळती मधुकरी। प्राणनाथेसी।' —शिशु २८४ ४ हल्ला, घाला 'नृपावरी घुमाळी।'—दावि १६८ ५ भाडण, कलह 'साज सकाळीं नित्य घुमाळी दोघी सम तोली।'—पला ७७ [धूम]

घुमाळी—स्त्री १ चाकाची धाव २ उताण मोठा, उभा उदार

घुमाळी—वि १ घुमाळ तालासंबंधी, सारखा (ध्रुवपद, चाल, गति) २ अखडित, चालू असलेली चपल (गति, गति मान पदार्थ) —स्त्री ताल घुमाळ पहा

घुमी—स्त्री धूर निघणारा विस्तव, ज्यावर गोसावी धूर घेत बसतो ती गोसाव्याची आगटी—शेगडी धुनी पहा [धूम]

घुंईंकसे—क्रिवि धुमूक अशा आवाजानें नृत्यघोषानें, रुम झुम 'धुमुकमे हाननीं गर्जे मनकटा वरी।'—शिशु ४०४ [ध्व]

घुमें—न घुकें, धुकट [धूम, गु धुमेर]

घुम्म(घुम)घुमकार—पु दणदणाट, मोठा ध्वनि जाला घुम्मघुमकार।'—दावि ३३४ [ध्व]

घुया—पु धीटपणा, गिया पहा 'वैसेंति धुया। मातुया वरी।'—शिशु ९०१

घुंरफुल्ल—वि (गो) पाढरें सफेत, शुभ्र [धु-धुव+फुल्ल]

घुर—पु १ गावाची अथवा शेताची मर्यादा अगर सीमा २ प्रमुख, पुढारी, सेनापति धुरा 'धुर रणीं होय विन्मुख। तेव्हांचि त्याचें काळें मुख।'—एरुस्व १२ ५६ 'पडता देखोनि मुख्य धुर।'—मुवन ३ ३३ —स्त्री १ गाडीचें जू 'चला जाऊं रे सामोरे। पुढें भेगें विठ्ठल धुरे।'—तुगा ६८१ २ अग्रभाग 'पहली दक्षना मुख्य धुर।'—राविं ३१ २१३ [स धुर्]

धुरकरी—पु (सा) गाडी हाकणारा **धुरखीळ**—स्त्री गाडीच्या दांडीच्या टोकास लाकडाची जी खीळ घालतात ती [धुर+खीळ]

घुर—वि भडळ, निधिन [स धुर]

घुरकट—न १ धुरानें बसलेली काजळी, काळेपणा, घाण २ धुंदे —वि धूर लागलेलें, धुरानें बाधलेलें, खराब जाहलेलें दाका ४ ४४

[धुर+कट प्रत्यय] —क्रिवि अस्पष्ट तऱ्हेनें, असंदिग्धपणानें, अधुक (दिसणें)

घुरकटणें—अक्रि धूर लागणें, धुरकट होणें, धुरानें खराब होणें, मळणें [धुरकट]

धुरकटाण—स्त्री धुरकट वास [धुरकट+घाण]

धुरकटाविणें—उक्रि धुरकटण्यास लावणें, धूर देणें

धुरकापरी, धुरकापुरी—स्त्री एक प्रकारचें जाळें धूरखपूर पहा 'तळनदीत चोळी जाई फाडुन धुरकापरी।'—प्रला १४२ 'मदनपुरानें उरीं क्चुकी धुर कापुरी दाविली।'—प्रला १०२ [हिं कपरधूर]

धुरट धुरटणें, धुरटाण—धुरकट, धुरकटणें, धुरकटाण पहा.

घुरटेजणें—अक्रि धुरकणें 'धुरटेजेना धूमकल्लोळ।'—एभा २८ ३४२

घुरत—स्त्री (व) १ स्मरण, आठवण २ धोरण, शहाण पण [स धूत, धूर्त]

घुरतावा—पु १ धूर्त बुद्धीनें तर्क करणें, अनुमान काढणें, अटकळ, अदाज (क्रि० बाधणें, धरणें) 'अधळा धुरतावा बाधतो' धुरताव्यानें चालतो २ धूर्तपणा, शहाणपणा 'अगी धुरतावा असावा' ३ लक्ष, काळजी, चित्त, नजर इतर अर्थी धुनावा पहा [स धूर्त]

धुरंदळ—न धुराचा लोट धुराटी [धूर+दळ]

धुरंधर—वि १ (ल) शहाणा, हुशार, निपुण, पूर्ण प्रवीण, उत्कृष्ट रीतीनें योग्य, तरबेज २ (व्यापक) उमदा, भव्य, सुरेख, टुमदार, उत्कृष्ट (पशु इमारती, पिकें, जमीन देश इ०) ३ राज कार्यादि व्यवहाराचा भार मुख्यत्वें ज्यावर असतो तो 'होईल मुख्य सभारी। राजा दिधलें धुरधरी।'—गुच ४१ ११ ४ दीर्घ, प्रचड, थोर 'गौप्यरूपें असती गुरु। ठाव असे अगोचरु। अनु ष्ठान धुरधरू।'—गुच १७५ [स धुर्+धृ=धरण]

धुरधुरणें—क्रि पुढें येणें, अग्रभागीं असणें 'आणि हिंसा विषय पुढारी। कुकर्म सगें धुरधुरी।'—ज्ञा १५ १७२ [स धुर्+धृ-धरणें]

धुरपण—न धूर निर्गम (जसें—जळत्या लाकडाचें) धूर निघणारें द्रव्य (जसें—ओली लाकडें इ०) [धूर]

धुरपणें—अक्रि धूर करणें, धूर देत जळणें (लाकूड इ०), धुमसणें [धूर]

धुरपतगौरी—स्त्री (धुमसणारी गौरी) सदा चडफडणारी, खडखडणारी, त्रास देणारी (मुख्यत्वें) स्त्री

धुरफोड्या—पु खाणींतून दगड काढणारांची जात व तींतील व्यक्ति, वेलदार, मुण्ग्या

धुरमार—पु धुरी, धुरी देणें 'बालारिष्ट पचारी। धुर मार पीडा करी।'—दा ३ ७ ३७ [धूर+मारणें]

धुरमुरचें—क्रि (गों) धुरमुरचें पहा.

धुरला–ळा—पु धूळ, माती (बारीक) रस्त्यावर जमलेली, उडालेली धूळ •मरणें–पाणी पडल्यानें धूळ जमीनीवर बसणें [धूळ]

धुरघट, धुरघटणें, धुरघटाण—धुरकट पहा

धुरड—स्त्री (कों) धूर होणें, दाटणें [धुर+अड प्रत्यय]

धुरघड, धुरघडणें—(धुळीनें) धुळवड पहा

धुरघडा—पु वर उडणारी अथवा रस्त्यावर दाट बसणारी धूळ धुळवरा, धुळोरा पहा

धुरपणी—न धुरकलेलें पाणी [धुर+पाणी]

धुरवळा—पु पदार्थावर बसलेला कर धुरवडा पहा [धुरोळा]

धुरसणें—क्रि अप्रमार्गी ठवणें 'जेवीं धुरसोनि दिठी। धूर रणामाजा उगी।' –एभा ३४०१ [स धुर]

धुरसा—पु अग्रभाग [स धुर]

धुरळणें—उक्रि धुळीनें युक्त करणें, शिपडणें, फवारे उड विणें, पसरणें, फेकणें (धूळ अथवा तसेंच हलकें द्रव्य) 'सम खडीला पचवीस पायथा धूळ धुरळली, रात धुरळला' [धूळ]

धुरळा—पु धूळ, धुरला पहा 'तों बहुलक्ष यूथपति आले गगनीं भरला धुरळा।'–मोरामायणवचनी १५५ •देणें–धुरळणें 'कापाचे रोपास चिमटगी देऊन धुरळा दिल्यावर पाणी द्यावें '–शेतकी–शतकरी ३४ •घालणें–(डोळ्यात) धुळ घालणें, भुरळ पाडणें 'निजबळें मग वोढिले धुरळ घालुन।' –देप ९२ ३

धुरा—पु १ धुर पहा २ गावची शेताची हद्द, सीमा, बांध ३ सीमेवरील वस्तु पदार्थ 'गावचा धुरा हा धोंडाच ' ४ (ल) ठराविक काळ, नमलेली मर्यादा, आयुष्य 'ऐशीं नव्वद वर्षे झाली असुन नाहीं भरला धुर।' –पत्रा ११३२७ 'रोखयाचा धुरा,' 'धुरा भरला,' धुऱ्याच तीन हप्ते बाकी राहिले '५ मुदती वा शरगली हप्ता ६ मर्यादारक्षक 'समीप वनदुरा। ते म्हणें भक्ति क्षेत्रिचा धुरा।'–ऋ ८७ ७ आघाडी 'धुरा निजशस्त्र देऊनि त्यागी।' –एभा २८६३३ ८ (व) पाठीचा कणा तापानें तुझा धुरा उघडा पडला ' ९ मुख्य पुढारी, सेनापति थोर, श्रेष्ठपुरुष 'मुदलाची धुरा।'–उषा १६०५ मुख्य धुरा म्या मारिल्या।' –एभा ११ १३८६ पुण्याविषयीं पाठिमोरा। साधु सतां पाहुनि दुरा। तया आपणचि दिसे धुरा। पृथ्वीमध्यें।'–सिस ४५ १० गाडीचा आख, कणा ११ जू जोखड, गाडीचा पुढला दांडा धुरी पहा १२ (ल) जोखीम, जबाबदारी, मुख्य भार [स धुर–रा]

धुरा—पु (तिरस्कारार्थी) (कु) धुरधर पहा [स धुर्य–धूर]

धुराटी, धुराड–डी—स्त्री १ धुराचा लोट, ढग २ (धुरामुळें) काळोखी, अंधार, अंधुकता ३ (सामा) धुरकटपणा

धुराड—वि धुराच्या, जोखडाच्या बाजूस अधिक जड (गाडी) 'गाडी धुराड आहे '

धुरांडखुटी—स्त्री धुरा (गाडीची)

धुराडी, धुरांडी—स्त्री (कों) १ गाडीचें जोखड २ ज्यावर जोखड ठेवतात ते दोन उभे दांडे, प्रत्येकीं शिपाई

धुराडें, धुरांडें—न १ घरातील धूर बाहेर पडण्यास भाडयाला, भिंतीत ठेवलेलें भोंक, धावें २ धूर जाण्यासाठीं केलेला नळ, चिमणी [धूर+आड प्रत्यय]

धुराणी—स्त्री (कों) जोखडाच्या शेवटाकडील छडी, शिळ [धूर+आणी]

धुरावणी—धुरवणी पहा

धुराविणें—उक्रि धुरकटाविणें पहा

धुराळा—पु धुरळा पहा

धुरी—स्त्री धूर १ पायाचा शिरदळ, पाउलाचा वरचा भाग २ जाडयाचा, वाहणेच्या पुढील भाग, धूर ३ गाडी, नागर ह०ची दांडी, धूर, धुरा ४ गाडीवान, सारथी बसण्याची जागा (क्रि० बसणें) 'रथीं राजा धुरसि वाहुक।' –कथा १११०३ ५ भार, जबाबदारी 'तैसेनि त्याग स्वीकारी। वाहता इंद्रियांची धुरी।'–ज्ञा १८५०५ 'ह्या राज्यशकटाची धुरी पूर्वीप्रमाणें आपल्या अंगावर घ्यावी '–चद्र २०१ [सं धुर्]

धुरी—स्त्री औषधी द्रव्यें अग्नीत घालून जो धूर करतात तो (क्रि० देणें) 'प्राति हिताहित न कळें द मोहुनि मानसा धुरी तीतें।'–मोशाति ३७८ [धूर] •देणें–(ल) १ भोंदणें, ठकविणें, छकविणें, फसविणें २ गुन्हा कबूल करून घेण्यासाठीं, शिक्षा देण्यासाठीं मिरच्या इ० जहाल पदार्थांच्या धुरावर माणसाला ठेवणें, त्याच्यावर धूर सोडणें •घालणें–बांळतीणीस वावडिंगाचा अथवा कापाच्या–लसणीच्या पातीचा, ओव्याचा धूर देणें धुरी–पु (मुलस) अंगारा लावणारा

धुरी—स्त्री (गो) वाघाची वाट धाड पहा

धुरीण—वि १ प्रवीण धुरंधर पहा २ नायक मुख्य 'त्या सभेचा धुरीणाचा महत्त्वाचा खरा, पण स्पष्ट निर्दिष्ट नाहीं असा हुद्दा असतो '–इमू २७८ [स]

धुरुई—स्त्री नागर –चा बैल–पु नागराचा बैल

धुरू—पु १ जकातीकडील एक अधिकारी २ एक जात व तींतील एक व्यक्ति

धुरू—पु १ ध्रुव तारा 'ता धीर सत्त्वाचा महामेरु। अढळ पदीं जैसा धुरू।'–हरिश्चंद्र (नवनीत १८३) २ उत्तानपादपुत्र, ध्रुवबाळ 'धुरु ऐकरू वापुडे दैत्यवाणें।'–राम ११७ –क्रिवि

चिरकाल, कायम, अखड 'कुंभपाक्री वस्ती करू। होय धुरु कुळेंसी।' -तुगा २८६६ [स ध्रुव]

धुरे—वि अग्रगण्य, श्रेष्ठ 'तुका म्हणे इच्छा धुरे। ऐसी धुरे हे विठ्ठले।'-तुगा १०५३ -क्रिवि पुढें, प्रा रयानें 'ते बुद्धि धुरे करूनी। कर्म करिती चित्त देउनी।' -ज्ञा ५ ६१ [धुरा]

धुरें—न लाकूड धूर निघणारे लाकूड 'तेथें निवडेना धुरें कीं चंदन। तैसा वर्णावर्ण नामीं नाहीं।' [धूर]

धुरेपटक—न आउताचा दाडा व जू आवळण्याची दोरी

धुरेकट—न जू व गाडीच्या दाडया एकत्र आवळणारी दोरी

धुरेकरी—पु १ धुरेवर बसुन गाडी हाकणारा, सारथी २ नागर वगैरे आऊताची जाखडाजवळची जोडी [धूर+करी]

धुरोहा, धुरोळा—पु हवेंतील, रस्त्यावरील धूळ [स धूलि]

धुरोडा—पु १ धुराचा लोट २ धुराडें पहा

धुरोळें—न धूर जाण्यासाठीं छपराला केलेले भोंक, धुराडें [धूर]

धुर्ताई, धुर्तोगा—पु धूर्ताई पहा

धुर्य—वि धुरधर पहा

धुऱ्या—वि. १ धुरेकरी पहा २ चिपळ्यापासुन सुमारें पाच पुरावर भोंक पाडून एक फूट लांबीचें लाकूड बसवितात तें -बद लापूर २८७ धुऱ्यावर ठेवणें-बसविणे-(ना) जाणून बुजून दुर्लक्ष करणें उपेक्षा करणें [स धूर्-रा]

धुलाई—स्त्री वस्त्रें धुण्याबद्दलची मजुरी धुण्याचें माल, धुणावळ [धुणें हिं]

धुळ—पु (गो) धूळ

धुव—न धूर 'परीधुकेलें धुपधुपी माडें। धुवें थिकटें दिग्मडळ।'-एभा ० १७२ [धूर]

धुवट—वि १ धुतलेलें, कोरें नव्हे असें (वस्त्र) २ धुतलेला पारोसा नव्हे व धारण्यास उपयोगी ३ धुतलेला, मळकट, घाण नव्हे असा 'एखादा धुवट फडका असला तर या' ४ पवित्र कारक, शुद्धिदायक 'ऐसीं प्रायश्चित्तें धुवटें। वर्णी वर्णे।' -ज्ञा १८ १०१७ ५ निर्मल, पवित्र 'सम्या मल भला विधुल्लल तुझ्याचि मनमा धुवटा।'-मोसभा ५०० ०घडीचा-वि स्वच्छ आणि घडी घातलेला परीट घडीचा, न वापरलेला, न मळलेला (कपडा)

धुवडी—स्त्री (राजा कु) धुतणी ध्वाडी पहा

धुवण—न तांदूळ इ० ज्यात धुतले आहत असें पाणी, धुण 'धुवण दळन घालें भरून। कीं अन्नपात्रें ऐरावत।'-ह ४ २० [धुणें]

धुवणें—उक्रि (काव्य) क्षालन करणें, स्वच्छ करणें धुणें पहा [स धावन, प्रा धुवण]

धुंवता—वि (गो) फिरता

धुवप—न (गो) १ धुणें २ धुणावळ -क्रि धुवणें पहा

धुवर—वि (गो) धुकट, धुराचा

धुंवरी—स्त्री (गो) १ धूर निघण्याची शेगडी २ धुरासाठीं केलेला जाळ ३ धूर

धुंवरें—वि धुराचें लाकूड ०नक्षत्र-न (गो) धूमकेतु

धुववणी—न धुण्याचें पाणी धुवण पहा [स धुणें+पाणी]

धुंवा, धुवा—पु १ मोड, पराजय, पळापळ (सैन्याची) २ फाकाफाक, पांगापांग, वाताहात, नाश, विध्वस, धुमा (क्रि० करणें, उडवणें, काटणें, उखाडणें) धुवाधाण-स्त्री धूळधाण पहा [धूम]

धुवा—पु (व) धूर [स धूम, हिं धूआ]

धुवा—वि धुवट, धुतलेलें, स्वच्छ 'धुवा-रेशीम-सुत-दाळ तांदूळ-साखर' 'साखर पिठी धुवा'-ऐरापु ५ ३०५.

धुवाटी—स्त्री (महानु) धुणें 'कर्म मागें धुवाटी। आघा रैली ब्रह्मयाची हटी।'-भाए ६७१

धुवाडी—स्त्री (माण) धुतणी, ध्वाडी पहा [स दुहित्री-धोडी?]

धुवाधार—स्त्री १ जोरानें आणि पूर्णपणें स्वच्छ करून नेणें, सफा करणें (मुसळधार पावसाप्रमाणें) २ (ल) लुबाडणें नाग विणें बुचाडणें उघडा करणें [धुणें+धार] -क्रिवि धुवून जाईसें, धो धा (मुसळधार पाऊस पडणें)

धुवार—स्त्री धूमयुक्त, वाफा निघणारें, धुरानें व्याकूळ 'आधींच द्रव्यें धुरमुरी। वरि परिवडिजती मोहरी। जियें घेतां हाती धुवारी। नाकेंतोंडें।' -ज्ञा १७ १४६ धुवर पहा

धुवारोटी—पु कृपण, चिक्कू, कजूष भाकरी पाण्यात बुड वून तें पाणी पिणारा छायारोटी पहा

धुवा साखर—स्त्री धुवून स्वच्छ केलेली साखर 'ठाकु नियां धुवासाकर। गुळ कां व्हावा प्रियकर।'-अफला २

धुवाळो—वि (गो) डोहळा पहा

धुवो—स्त्री (गो) मघा (नक्षत्र)

धुव्वा—धुवा पहा

धुव्वाधार—स्त्री (व) अग्नीवर तूप टाकून धूर निघाला म्हणजे तो अग्नि अशुद्धीकरितां पत्रींतून फिरविण्याचा विधि [स धूम-धारा]

धुशर—न धुका, धुमधी धूर 'हरिचदेंमीं तत्पर। नभें माझ्या मानी धुसर।' -दा २ ७ ३२ 'परिसेव धुसर उपरती।' -वेसीस्व १ ५७ धुसर पहा [स धूमर]

धुशा सा—पु एक लोकरीचें वस्त्र, घोंगडी, पांघरण्याची पांवळी, ब्लँकेट, धुसा पहा [हिं धुस्सा]

धुदरा—वि. काळा या वर्णाचा अतिशय दर्शक प्रत्यय; अत्यंत (काळा). जसें–काळा धुदरा. दुस्स पहा. [सं. धूसर?]

धुन—(महानु) धस्स पहा. 'तैसी मासांजीवें धुन गेलें।' –शिशु १२५.

धुमकट—स्त्री नामधूम; वाताहात.'ह्याच पोरट्यानें आमच्या चळवळीची धुमकट केली.'

धुमकाफुसका—वि. अशक्त; लेचापेचा; हलका; निर्जीव कमजोर; नादान (मनुष्य, कपडा, दोरा, भाषण, कृत्य) **धुसकी-फुसकी**–नअव. व्यंगें; दोष; वर्मे; उणीदुणी. (क्रि० काढणें). [धुमका द्वि]

धुमधुम—स्त्री. १ कुरकुर; रागाची जळफळ; धुमफुसा २ ठसठस; वेदना (जखम, फोड इ० यांच्या). ३ सर्पाचें फुसफुसणें. ४ रुखरुख, काळजीमुळें होणारी अस्वस्थता. 'रात्रंदिवस जिवास धुमधुम होऊन एथें हें पक्वान्न खाणें नको.' –छन्ने–स्वापनीति.

धुमधुमगी—स्त्री. धडपडणें; ठसठसणें; ठणकणें; फुसफुसणें इ० [धुमधुमणें पासून नाम].

धुमधुमणें—अक्रि. १ ठुमठुमणें; ठणकणें,वेदना होणें (जखम, फोड यांमध्यें). २ कुरकुरणें; कुरबुरणें. धुमफसणें पहा. ३ रागानें फूत्कार सोडणें. ४ आतल्याआत (मनांत) चरफडणें; जळफळणें 'क्रोध महिषासुर केवळ। काम वेताळ धुसधुरित।' ५ जोराचा श्वासोच्छ्वास टाकणें, घेणें. 'देहास करितां स्पर्श सहज सर्वांगीं श्वास धुसधुशी.' –प्रला २५२. [ध्व धुम! धुस!]

धुसकुस, धुमफुस—स्त्री. कुरबुर; चडफड, तडफड, उघड उघड होणाऱ्या भांडणाच्या पूर्वीची बोलाचाली. 'रघोजी रेसि हेंदर्शी धुसधुशी करूं लागला' –विवि ८.७.१२५.

धुमफसणें – धुसफुसणें—अक्रि. १ बोलाचाली होणें; उत्तरें–प्रत्युत्तरें देणें; मारेळीवर येणें. २ धुमसुसणें; जळफळणें. 'गोदीनें धुमफुसत येऊन धाडकन आईपुढें आंग टाकलें.' –मोर ३३. [धुमफुस]

धुमसणें, धुसमुसणें—अक्रि. धुमसणें. १ स्फुंदणें; हुंदके दाबण्याचा प्रयत्न करून रडणें. २ चरफडणें; कुरकुरणें, आतल्याआत रागावणें, मुसमुसणें. 'समुद्र सदा सुप्रसन्न। योगी सदा प्रसन्न वदन। केव्हांही धुसमुसिलेपण। नव्हे जाण निजबोधें।' –एभा ८.४२. [ध्व]

धुममुस—स्त्री. १ कुरकुर; धुटधुट; चरफड. २ तोंडातोंडी बोलाचाली; झटापट 'घरात कारभार पाहण्याविषयीं धुसमुसी चालल्या.' –विवि ८ ९ १७०. [ध्व.]

धुमर—पु गुलाल, बुक्का इ० उधळावयाचें द्रव्य; सुगंधी द्रव्य, धुशर

धुसा—पु घोंगडी; पांघरण्याचें वस्त्र धुशा पहा. [हिं. धुस्सा]

धुस्कार—पु. फूत्कार (सर्पाचा, रागावलेल्या माणसाचा). (क्रि० टाकणें; सोडणें; देणें). [ध्व धुस]

धुळ—धूळ पहा. [सं. धूलि] ०कट–घट–वि. धुळीनें भरलेला; मलिन झालेला ०धाण–स्त्री. दुर्दशा; धूळधाण पहा (क्रि० उडविणें). 'जो प्रकटतां अधर्मवर्गी। करी धुळधाणी वृत्तीची।' –एभा २३ १०८. ०धुळ–वि. धुळीचा; धुळीनें भरलेला. 'धुळधुळवाणी ममता। ठकमकोन पाहाय। माझा वेडा तमता योगी।' –भज ४७. ०पट–स्त्री. १ दुर्दशा; नाश. (क्रि० होणें; उडणें; करणें). २ फजीती. 'या पंडितानें सर्व पंडितांची धुळपट करून दिली.' ०पट्टी–स्त्री. खरडपट्टी; ताशेरा. (क्रि० काढणें). [गु. धुळपट्टी=धिक्कार] ०घट–धाड–स्त्री. १ धुळीनें मारलेली जागा. २ धूळ. [धूळ] ०घट–स्त्री. ज्या जमीनीवर उन्हाळ्याच्या तापानें खाऱ्या पाण्याचा मिठासारखा पांढरा पापुद्रा येतो व जमीन पांढरी भुरकट दिसते ती जमीन, खाऱ्या जमीनीचा एक प्रकार. –कृषि २११. ०वड–वडी–स्त्री १ होळीनंतरचा धूळ फेकण्याचा दिवस; फाल्गुन वद्य प्रतिपदा. २ या दिवशीं करावयाच्या धूळ फेकणें इ० गोष्टी, खेळ. 'आज धुळवडीस कोण गावास जातो!' ३ (कु.) रंगपंचमीचा दिवस. ४ धुळीची जागा.

धुळवडणें—उक्रि. १ धुळवडीच्या दिवशीं चिखल, माती एकमेकांच्या अंगावर टाकणें २ (सामा) धूळ फेकणें; धुळीनें मारणें. ०रा, धुळारा, 'धुळोरा–पु बारीक माती; धूळ (आकाशांत उडणारी, रस्त्यावर दाट पडणारी). **धुळवाड, धुळवाहणें**–धुळवड, धुळवडणें ०वाड–डी–धुळवड पहा. 'परागें धुळवाडी खेळिजे। जाउळेयाचेनि पाणिअें सिंपिजे।' –शिशु २७५. ०वाफ–स्त्री. पावसानें धुरळा बसला नाहीं त्यापूर्वीं जी पेरणी करितात ती.

धुळा—स्त्री. (माळवी) धूळ.

धुळाप—स्त्री. (गो.) १ धुराळा, धूळ. २ पाऊस पडण्यापूर्वी ज्यात बीं पेरून ठेवतात असें शेत [धूळ]

धुळारा—पु धान्यानें उडालेली धूळ; धुराळा. 'अविद्येचे धुळारे उठती।' –पांप्र ८.५१.

धुळाक्षर—न १ लिहिण्यास शिकताना पूर्वी मुलें धुळपाटीवर जीं काढीत असत तीं अक्षरें. २ धुळाक्षरें (श्री पासून ज्ञ पर्यंत), अंक इ० [धूळ+अक्षर]

धुळी—स्त्री. १ माती; धूळ. 'अंकुरें घेऊनि ते धुळी। लाविली माळीं आपुल्या।' –द्व १८.५६. २ (ल) नाश 'केली संसाराची धुळी।' –दावि ४०३. [धूळ] **धुळिकोट**–पु मातीचा कोट, परीघ. 'जें जिणारें धुळिकोट।'–माए १९४.

धुळीवरचें सारवण—न. (ल) अस्थिरता; अशाश्वतता; पाण्यावरचा बुडबुडा. (धुळीवर सारवण बसत नाहीं यावरून)

धुळाग धुळोरा धूं—पु धुरळा 'तैसा धुळोरा अत राळों। सत्यलोकुवर्न्ही।' –शिशु ५४२ 'उपजेल मायचा धुळोरा। माजी नोळखिती यरयरा।' –मुआदि २८ १०९

धू—स्त्री (ना) धूर 'हें अमो दीपाचिय मिढी। अवघड धू आर्थी।' –ज्ञा १८ ७८० [स धूम हिं धुआ]

धू—स्त्री (कु) मुलगी 'एक होती ऊ तिला झाली धू' [स दुहितृ प्रा धूआ]

धूइजणें—(जुनें रूप) धुणें पहा 'सुधाकराचा ख़ादवखाली। धूइजती कापुराची सुभार्ळी।' –शिशु ६२२

धूजड—वि (ना) बैलगाडींत पुढच्या बाजूस ओझें फार झाल्यामुळें बैलाच्या मानेवर जिचा भार पडला आहे अशी (गाडी) [स धुर्‌=जू+जड]

धूइ—स्त्री एक वनस्पति

धूड—न १ अवाढव्य, अजस्र माणूस २ जगी प्रचड साप, जनावर इ० 'असुरा काळ भासे विकाळ पुढें। पसरी मुख एक चाविते धुड।' –तुगा ४७८ ३ मोठें झाड (विशेषत पाडलेलें) ४ लाकडाचा मोठा ओंडा, खडक इ० ५ (खा) शेतातील मूळ खड –भाग ७१ ते ४ [स अभ्युद्र?]

धूडधूस—धुडगूस पहा 'नाटकगृहात धुडकूस घालावा' रास्सपायर नाट्यमाला तुफान प्रस्तावना ४०

धूण—न १ तांदूळ धुतलेलें पाणी, धुवण 'नाना कावाड वाढविलें। ना तरी तकचि गुसळिलें। अथवा धूणचि सेविलें। साव धान।' –दा ६ ७ ३ २ डाळ इ०चें पाणी पाणचट आमटी, वरण [धुणें]

धूत—वि १ धुतलेलें २ स्वच्छ, साफ केलेलें जोरानें निप टलेलें 'अति अढळ सम्यग्धूत वाणी।' –एभा ३ ५२७ ३ धुन्न वधित थरथर कापणारा (भीतीनें) हलणारें कापणारें धुत पहा [स] ०वस्त्र—न सामान्य सोंवळ्याच्या उपयोगी, धुवून वाळविलेलें वस्त्र

धूत—उद्गा (ना) छत् हुडुत् धिक्कारदर्शक उद्गार [ध्व]

धूत्कार—पु फूत्कार (सापाचा) (क्रि० टाकणें देणें; करणें) [ध्व स]

धूधू—पु धुधुकार जाग करण्यासाठीं वानवयाचा ध्वनि धुधु पहा म्हणऊनी धू धू करी घडनी। जागें करी जननी त्या ग्गर घ्यायला।' –आकृ १३ [ध्व]

धून—स्त्री १ लांबलेला घुमणारा ध्वनि, गुणगुण झंकार (वाद्याचा किंवा लांबच्या सगताचा) २ प्रतिमिश्रित ध्वनींचा एक शब्द 'हा शुद्ध सरंग नव्ह त्यांत किंचित गग्याराची धून भासत' ३ नादांत गुणगुण घुणघुण (क्रि० निघणें उठणें) [स ध्वनि]

धून—स्त्री (विणकाम) कापड गुडाळण्याचें चौकोनी लाकूड

धूप—पु १ धूर देणारा ऊद इ० सुगधी पदार्थ 'नाना धूपाचा अग्निप्रवेशु।' –ज्ञा १६ १०७ २ ऊद इ० सुगधी द्रव्याचा धूर हवा स्वच्छ व सुगधी करण्यासाठीं धूप जाळतात ३ (सामा) उदबत्ती ही पूजेच्या वेळीं लावितात –स्त्री सूर्यप्रकाश, ऊन [स धूप्] ०घालणें—१ (झपाटलेल्या माणसाच्या अगातील) भुतानें बोलावें म्हणून त्याच्या पुढें ऊद जाळणें २ (ल) मोठ्या नम्रतेनें अजीजीनें आर्जवानें विनति करणें, प्रार्थना करणें (एखाद्यास–त्यानें बोलावें म्हणून) ३ (अकरणरूपी प्रयोगासारखा) न जुमानणें मर्जीप्रमाणें न वागणें ०दाखविणें—चाळविणें झुलविणें काहीं न देणें सामाशब्द– ०आरती—स्त्री (देवापुढें) धूप दीप इ० ओवाळणें (प्र) धूपारती ०काडी—स्त्री धूप चोपडलेली काडी उदबत्ती, उदकाडी [स धूप+काडी] ०घाल्या—वि एकसारख्या कलागती लावून भाडण चालू ठेवणारा, कळलाव्या [स धूप+घालणें] ०दीप-वात—पुस्त्री धूपआरती पहा ०साळा—स्त्री एक झाड ह्यापासुन लोबान काढतात

धूपणें, धूपविणें—क्रि धूप लावणें, देणें, धूपानें सुवासित करणें 'तदुपरि सकळें हीं मदिरें धूपवीलीं।'–सारुह ६ १३ [धूप; हिं धूपना]

धूपित—वि धूपानें सुवासित केलेला [स]

धूम—स्त्री १ धाव दौड धावेत पळ (क्रि०मारणें टाकणें) 'धाट चाले गाई गोपाळांची धूम। पुढें कृष्ण राम तया सोयी।' –तुगा ३? २ (ल) उत्सुकता, धाडस धैर्य, साहस ३ चैन, चगळ रेलचेल अतिशयता (हा शब्द फार व्यापक अर्थानें वापर तात) आंब्याची–लाडवाची–तुपाची–उदमाची–धूम ' 'पाव सानें धूम केली ' 'पेंढाऱ्यांनीं मुलखात धूम माडली ' 'क्षणभर पतोनी गेल म्हणजे पोरें धूम माडतात ' 'दारूपाची अथवा चोराची धूम ' 'पाहुण्याची धूम ' 'गाण्याची–नाचण्याची–खेळण्याची–धूम ' ४ हल्ला गर्दी एकदम हल्ला उपसून आमच्या वर धूम केली ' –वप्रासाग ९७ ५ सहार घडाळी; दगा; गोंधळ गर्दी गडबड 'हरि वरिष्ठुरीं पाखडीं करि ता अतुल प्रभाव करि धूम। –माशल्य २ ५० –क्रिवि दडाक्यानें झपा-ट्यानें, तडाख्यानें जोरानें कांहीं विचार न करतां 'पाऊस धूम पडता धूम काम चालतें जमीनीनें धूम माण। मरू लागले तो धूम लोकांस मारला–तोडला–दिल्या दना ' धूम फौज पळाली–घोडा निघाला–टाकाला सुटल्या ' [हिं] ०टाकणें–पळ काढणें सु वाल्या करें ०पाडणें–पाणी, बर पारणें कसा गीत लागणें (भाराप मर्यादा, शक्ति, धाडस इ०) एका धुमा वरच्या (ल्व इ०)–एका घावच्या अंतरावर असलेला ०धडक—क्रिवि धीटपणानें झपाट्यानें, सपाटपानें, दवाख्यानें, रगडून

कचकावून (जागें, करणें, बोलणें) ०धडाका-खा-पु १ भरा टयाचा, जोराचा, सपाटयाचा, तडाक्याचा, व्यापार, कार्य 'प्रपच अवघा धूमधडाका।' -टिक १७१ २ (सामा) ओरडणें, दण दणणें गर्जना करणें एखादा मोठा गडगडा, गभीर घुमणारा आवाज, गोंगाट (क्रि० करणें, लावणें मांडणें, घालणें, लागणें) 'तोफांचा धूमधडाका' ०धाम-स्त्री धामधूम, गडबड, आरडा ओरड -घाग्रे १८३ [हिं] ०योनि-पु मेघ

धूम—स्त्री १ गाण्यात पखवाज, मृदग, संबळ इ०कांचा निघ णारा सर्जे सूर, असा सुर निघण्याचें स्थान, वाद्याचा असा अव यव धुमा पहा २ गर्जना (तोफांची, सिंहाची) [ध्व]

धूम—स्त्री (कु.) मळणीच्या वेळीं खाण्यात दावण अडक विण्यासाठीं एक वाणेळें विणलेलें वेलीचें कडें

धूम—पु. धूर, वाफ 'तोय तेज धूमु। यया वायूसीं संगमु।' -ज्ञा १८ ३०८ [स धूम, मी धूमोंम, लॅ फ्युमुस, प्राज दौम, दौम, जिप्सु दूमै, स्ला दमु दिमु, दुर्लुम्ह=ढग] ०केतु-पु शेंडे नक्षत्र 'गगनीं उगवले त्रिविध केतु। दडकेतु धूमकेतु।' -एभा ३० ५९ केतु [सं]

धूमश—वि धुरकट रंगाचें 'कृष्णांबराचें प्रावरण। धूमश रक्त सुलोचन।' [स]

धूमा—पु दंगा, गडबड, गोंधळ धूम पहा 'आणिक दूत अर्व खर्व। करती धूमा।' -प्रला ९ [हिं धूम]

धूमाकुळ—पु धुराचा समुदाय ऐसी मनबुद्धिकरणीं। समों वती धूमाकुळाची कोंडणी।' -ज्ञा ८ २३१ [स धूम+कुल]

धूमाग्नि—पु मदाग्नि अग्निमाद्य अपचन [स]

धूमादिमार्ग—पु पितृलोकाचा रस्ता, दक्षिणायनमार्ग हा भगाराचा मार्ग आहे याच्या उलट अर्चिरादिमार्ग

धूम्र—पु धूर धूम 'मद मत्सर धूम्रमेळें। एकाचे झाकले डोळे।' -एरुस्व १५ १२४ -वि धुरकट रंगाचा, धुरकटलेला, मळकट काळसर [स] ०पत्र-न (यंत्रें साकेतिक) (धुराचें पान) तबाखू [स] ०पान न १ धुनीवर उलटें टांगून चेऊन धूर पिणें, धूर पोटात घेणें, योग्याचा तपश्चर्येचा एक प्रकार 'गोराजनें धूम्रपानें। साधिती पचाग्नी।' -दा ५ १ २५ २ (साकेतिक) विडी ओढणें, हुक्का पिणें 'धूम्रपान घडू नये।' -दा २ २ २५ ०मार्ग-पु धूममार्ग पहा १ पितृयाण, नरकाचा रस्ता याच्या उलट अर्चिरादि तेजोमार्ग 'पहिल्या मार्गास अर्चिरादि व दुसऱ्यास धूम्रादि मार्ग अशीं नावें आहेत' -गीर २९२ २ (ल) यातायातीचा कष्टाचा मार्ग

धूर—पु १ जळल्या लाकडातून निघालेला कोळशाचा अश २ गिल्हई, मुलामा (सोनें, चांदी इ०वरील) ३ (ल) ममता, तन्मयता, एकतानता, तल्लीनता 'त्याचा त्या कामात धूर आहे' ४ धुरी 'विद्येचा-मर्दाचा-धनाचा किंवा पैशाचा-अधिकाराचा धूर' ५ एकाच ठिकाणीं फार वेळ बसल्यामुळें किंवा ओझ्याच्या भारामुळें यणारी कळ (क्रि० उठणें, निघणें, लागणें, होणें) ६ तिखट-मसाल्याचे पदार्थ खाल्ल्यानें नाकातोंडातून जे उष्ण भप कारे सुटतात ते 'सुखीं घालिता अतितिखटीं। नाकीं तोंडीं धूर उठी।' -एरुस्व १४ १०९ करपट ढेंकर ७ आकाशाची अभ्रा च्छादित स्थिति, धुकें, मळभ (क्रि० उठणें, निघणें, होणें) [सं धूम्र] ०देणें-दाखविणें-(ल) फसविणें, ठकविणें, चकविणें, 'त्या लफग्यानें त्याला चागलाच धूर दिला' 'धूरा वर धरणें-गाजणें, निर्दयपणें वागविणें छळणें ०निघणें-गुप्त बातमी थोडीशी बाहेर यणें, किंचित् कळणें, -ख ४९३३

धूर —स्त्री १ जोखडाचीं शेवटें प्रत्येकी, गाडीचा, खटाऱ्याचा दांडा, गाडीचा अग्रभाग धुर व जू मिळून होणारा भाग, गाडीच्या दांड्याचा अग्रभाग २ वहाणेचा पट्टा, बुटाचा तोंडाजवळचा पृष्ठ भाग, धुरी ३ पावलाचा पुढील पृष्ठभाग, जोड्याचा कमानीजवळचा पृष्ठभाग धुरी ४ (काव्य) अग्रभाग 'हात पसरू ऐसा धुरें। ज्याचें कल्पाती नसरे।' ५ सग्ह भार 'अमर्त्यक्ष्यालाचें धूर महाबळ धाडिले।' -मोराधनाक्षर रामायण ३७ -वि १ पुढारी, नायक, श्रेष्ठ 'मुख्य धूर रणीं लागल्या हातां। वेर कटक जिंकिल न भुजतां।' -एभा ११ ८८३ धुर अर्थ २ पहा २ प्रमुख, प्रधान [स धुर्] ०पटक-न जू आणि दाड्याचें टोंक याना बांधणारा वेद धुरकट ०करी-पु १ हाकणारा २ अनेक जोड्या असलेल्या औताच्या जोड्यातील जोखडाजवळची, धुरेजवळची जोडी धुरकरी पहा ०काढणें-मार्गदर्शक होणें, पुढाकार घेणें 'मोह नदीची थोर कढाडी। मार्जी समळ जळ प्रबळ धोढी। शितोडा न लागतां धूर मी काढी। परापरथडी तत्काळ।' -एभा १२ ५७७ ०खीट-स्त्री गाडीच्या दाड्याची खीळ धुरखीळ पहा ०जड-स्त्री (ना) धूजड पहा ०पट्टी-स्त्री दाड्याच्या शेवटील आडवी पट्टी

धूरकपूर—न एक प्रकारची जाळी, कापड धुरकापरी पहा [हिं कपरधूल]

धूर्त—वि १ हुशार, कुशाग्र बुद्धीचा, चलाख, चाणाक्ष २ लबाड लुच्चा, कावबाज [स] धूर्ताई, धूर्तावा-पुस्त्री १ धूर्तपणा हुशारी, चातुर्य चाणाक्षपणा २ लबाडी, फसवेगिरी, लुच्चेगिरी [स धूर्त]

धूला—पु दंगा, दगा, गडबड दुला पहा

धूलि—स्त्री धूळ पहा [स] ०प्रक्षेप-पु शितोडा उड विणें, दोषारोप, वाईट टीका करणें [स] ०वंदन-न धुळ वडीच्या दिवशीं धूळ, चिखल टाकण्याचा खेळ [स]

धूव—स्त्री (गो कों) कन्या, मुलगी [स दुहितृ-प्रा धीआ, धुआ] म्हृ० बोले सुने आणि लागे धुवे

धूसार—न भडार, हळद धूसर पहा 'धूसरें सूर्य झाको ळला।' –दावि १०९

धूसर—वि धुरकट, करड्या रगाचा –न १ धुकें, धुंदी 'झाड झाडटें सुन्ला वायो। तेणें धूसर दाटलें।' –मुवन २ ३९ २ धूळ, चूर्ण, धूलि 'वरि बुकियाचें धूसर। उत्तर कस्तुरी केशर।' –शिगा ११९ [स धूसर]

धूळ—स्त्री १ बारिक माती, धूलि २ (ल) गोंधळ, भावा थलेली स्थिति ३ दुर्दशा, नाश विध्वस, पराजय, मोड (सैन्याचा) ४ (सामा) ऱ्हास, नाश, नष्टप्राय स्थिति [स धूलि] ०उडणें–(शेत गाव, मुलुख, घर यामध्यें) ओसाड पडणें ०चारणें–(धुळीस तोंड लावणें) पराभवास चीत करणें, पराभव करणें, मान भग करणें ०फुंकणें–(कमी चारा असलेल्या जमिनींत गुरें करतात त्याप्रमाणें) अनाथ दशेप्रत जाणें, पोटाला न मिळणें **धुळीच दिवे खात जाणें**–मोठया वेअब्रूनें दुस्थितींत भिक्षा मागत फिरणें **धुळीचे दिवे लावणें**–दुर्लौकिकानें प्रसिद्धीस येणें, वाईट कृत्य करून पुढें येणें **धुळीस मिळणें**–समूळ नाश होणें **धुळीस मिळविणें**–नायनाट करणें, रसातळास नेणें 'मराठेशाही मी पार धुळीला मिळविली आता मी खराखुरा सम्राट झालों' –स्वप १३४ **धुळींत रत्न सांपडणें–मिळणें**–अनपेक्षित लाभ होणें अचानक एखादी चागली गोष्ट लाभणें सामासिकशब्द– ०अक्षर–न. धुळाक्षर पहा ०कोट–पु (धुळीचा, मातीचा कोट) वाहेरील तटवदी, मातीचा कोट (किल्याभोंवतालचा) ०दर्शन–न १ हवपाय धुवून तयारीनें देवदर्शन करण्यापूर्वी प्रथम दुरूनच–रस्त्या वरूनच देवाचें दर्शन घेणें, देवाला केलेला नमस्कार २ मोठ्या माणसाची भेट ३ उभ्याउभ्या, जाताजाता भेट, ओझरतें दर्शन भेट 'माझें वृत्त समजून न घेता धूळदर्शनींच शिव्या देऊ लागला' ०दशा–धमासा–धाण–धाणी, धूळपट–पट्टी–स्त्रीपु १ पराजय; पराभव दाणादाण (सैन्याची) 'परी यवनसेनेची जा करीं धूळधाणी।' –विक ७ २ गोंधळ, फजिती नाचक्की (भाडखुदळ, लबाडखोर माणसाची) ३ नाश, भग बिघाड (बेत योजना यात) ४ उध्वस्तपणा, ऱ्हास पडझड (शहर देश यांची) ५ अव्यवस्था धुळीस मिळणें, दुर्दशा 'पोरापासीं सावकारीस हजार रुपये दिले होते त्याचा त्यानें धूळधमासा करून टाकिला' ०धमाया–स्त्री (शहर) यवत्यव दगडधोंडे, फाल्तू गोष्टी पुस्तारी ०पट्टी, पट–स्त्री खडसावणी, खरडपट्टी; ताम डणी (क्रि० काढणें उडविणें माडणें, करणें) [धूळ+पट्टी] ०पाटी–स्त्री धुळाक्षरें गिरवण्यासाठीं वर धूळ पसरलेली लांक डाची फळी दगडी पाटया निघण्यापूर्वी या पाटया प्रचारांत असत ०पेरणी–स्त्री पाऊस पडण्यापूर्वी केलेली पेरणी –कृषि २२३ ०भेट–धूळदर्शन पहा 'लाटसाहेबाच्या धूळभेटीचा प्रसग म्हणजे देशी सस्थानिकाना मोठा आनदोत्सवाचा वाटतो' –केसरी ०वाफ–स्त्री (धुळीत पेरणी) १ पाऊस पडण्याच्या सुमारास अथवा पावसाची पहिली सर पडल्यावर व धूळ पूर्णपणें बसण्या पूर्वी केलेली पेरणी २ अशा रीतीनें पेरलेलें भात इ० [धूळ+वाफ]

धृत—वि धरलेलें, पकडलेलें समासात– धृतधैर्य–निश्चय–सकल्प–सन्यास, धृतोत्साह [स] ०व्रत–वि एकनिष्ठ सकल्पा प्रमाणें वागणारा ०राष्ट्र–पु १ दुर्योधनाचा पिता २ (ल निंदार्थी) जन्मत अध, अधळा माणूस [स]

धृति—स्त्री १ स्थैर्य धैर्य, निश्चय –ज्ञा ६ ३७६ 'मुल्ला धर्में द्युतिला धृतिला मतिला तिच्या तथा स्तुतिला।' –मोवन १३ ७८ २ धरणें, धारणा, जवळ असणें, ठेवणें ३ सत्तावीस योगापैकीं आठवा योग [स]

धृपद—न ध्रुपद पहा

धृव—पु ध्रुव पहा

धृवक—न ध्रुपद 'ध्रुवक कामाद' –दावि १४९

धृष्ट—पु उद्धट दाडगा 'अहा निपट धृष्ट मी प्रभुवगासि का लाजशी।' –कका १६ [स]

धेंक—पु (गो) १ दारा, धक्क दवाजों पण २ ढेंकर

धेंक, धेंकण—पु (गो) गर्जना [ध्व]

धेंकर—पु (गो) ढेंकर पहा

धेंगसों—पु १ (गो.) धमकी, धाक, दम ०धारप–चिडून बोलणें, खेकसणें, दरडावणें

धेड—पु १ एक हलकी जात व तींतील व्यक्ति दक्षिणेंत बहुधा महाराला ही सज्ञा लावितात २ (ल) एक शिवी वाईट कृत्य करणारा 'तू ब्राह्मण आहस कीं धेड!' – प ५८७ ०कचरा–पु (धेडाचें भाडण) (ल) आरडाओरडीचें निकराचें भाडण ०कावळा–पु कावळ्याची एक जात हा अगदीं काळा असतो यास डोमकावळा, महारकावळा असेंहि म्हणतात [धेड+कावळा] ०गा–पु (तुच्छतेनें) धेड ०गुजरा–वि अनेक भाषाची सरमिसळ जींत आहे अशी (भाषा) अनेक भाषाची खिचडी 'पण नित्यक व्यवहार तर असे आहेत कीं मराठा धेड गुजरी भाषा तोंडात बरळण्याचें कारण जें इग्रजीचें ज्ञान त्याचाहि पण त्यास गध नसतो' –नि २३ [धेड+गुजरी] ०वाडा–पु १ धेड लोकाचा मोहल्ला महारवाडा 'धडवाडा वैसनी खाश घेतली आपुल्या भावें।' –तुगा २९६ २ (ल) कज्जाचें भाडण वाचावाची; आरडाओरड (क्रि० माजविणें माडणें) ३ (ल) गोंधळ अव्यवस्था [धेड+वाडा] ०सुगी–स्त्री १ इतर लोकांचें धान्य तयार होण्यापूर्वी धेडांनीं आपलें बऱ्याचें

मिळालेलें बाजारांत विक्रीस आणलेलें, पिकलेलें धान्य (अर्थात तें बाजार भावापेक्षां स्वस्त दरानें विकावें लागतें त्यावरून) २ (ल) अल्पकाळ टिकणारी पण अतिशय स्वस्ताई [धेंड+सुगी]

धेंड, धेंडें—न १ अनघड आणि अवाढव्य शरीराचा माणूस धूड 'अनंत ब्रह्मांडें। एक्या रोमीं ऐसीं धेंडें।' २ मोठा, प्रसिद्ध माणूस, श्रेष्ठ प्रतिष्ठित माणूस धर्डे प्रस्थ, मोठा विद्वान, वजनदार माणूस, विद्या, पराक्रम, शौर्य इ० मध्यें श्रेष्ठ 'अर्जुना दमणें धेंडें। प्रज्ञ पणरेसीं बुडे।' –ज्ञा १८ २८९ 'ज्याच्यांत पाणिनी कालिदास . वगैरे असंख्यात धेंडें निपजलीं ' –नि १०३ ३ वेडगळ, अविट माणूस [हिं ढेंढा–ढा=ढेरपोट्या, ढेंड–मूर्ख] म्ह० (गो) धेंड धेंड्गें पाऊस रोइलों, धेंडल्या आवे म्हातारा शेंठे ऊन खातगी

धेंडरवाळी—स्त्री (व) करष्टमीपासुन दिवाळीपर्यंतचे दिवस यांत एक एक दिवा दररोज जास्त लावण्याची पद्धत आहे करष्टमी पहा

धेंडलों—पु (गो) दिवाळींतील गुराख्यांचा एक उत्सव कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेच्या दिवशीं गुराख्यांची मुलें कृष्णाच्या मूर्तीची डोक्यावरून मिरवणूक काढतात व नाचत घरोघर हिंडतात [धेंडा]

धेंडशी-सी—स्त्री एक भाजीचा वेल, दिल्पसत **धेंडस-सें**–न त्या वेलीचें फळ (खा) ढेमसें; दिल्पसत

धेंडळणें धेंडाळणें—अक्रि ढाळ होणें ढेंडळणें पहा

धेंडा—पु १ (कु हेट) विवाहांत मधुपर्क करतेसमयीं वराच्या शेजारीं दुसरा मुलगा सोबतीस बसवितात तो, पाणजावई २ (गंजिफाचा खेळ) सुरखावरोबरजें दुर्लक्षें पान हुकुम होत असतें तो म्ह० नवऱ्याला मिळेना वाट (कट) धेंडा मागतो वरण

धेंडा—पु १ वरातीच्या दिवशीं वधूवरांस खांद्यावर घेऊन कुलदेवतांचीं नांवें घेऊन नवरीच्या मांडवांत नाचतो तो माणूस 'धेंडा नाचवील कृष्णनाथा। रसाळ कथा पुढें आहे।' –एरुस्व १६ १६६ २ धेंडा नाचविण्याचा कुलाचार, प्रकार, नवरा–नवरीस खांद्यावर घेऊन नाचणें (क्रि० नाचविणें) 'धेंडा नाचविला निश्चित। लोंढ सिद्ध जाहलें समस्त।' –ह २४ १७२ म्ह० टाळ गेला मादळ गेला माझा धेंडा नाचू द्या=मनुष्य एखाद्या गोष्टीची वेळ निघून गेली असतां ती करावयास पहातो तेथें योजितात ०नृत्य–न नवरा–नवरीस दोन्ही पक्षाकडील माणसें घेऊन नाचतात तो प्रकार धेंडा नाचविणें

धेंडा—पु दौंडी धेंडा फिरवूनि वानरफौजु।'–रामुरा ४७ ११७ ०पिटणें–द्वाही, दवंडी पिटणें

धेंडा, धेंड—वि दांडगा मस्त आमची बनी म्हणजे नुसता धेंडा आहे '

धेंडाळी, धेंडाळी—स्त्री हगंगळ, हगवण, शौचास वारंवार होणें हा रोग ढेंडाळी पहा

धेंडो, धेंडा—स्त्री बायकांच्या दागिन्याचा एक प्रकार (विशेषत कर्णभूषण), तानवड 'कानीं धेंड्या आणिक वेल पाल्या मोत्याचे सर।' –अफला ५५

धेंडी—स्त्री (गो कु) नवरीची पाटराखीण धेंडा पहा

धेंडें—न समुदाय 'आणि बाह्येंद्रियांचें धेंडें। विधिचेनि दंडें।' –ज्ञा १८ ८३५ [दिंड]

धेंडवाळी—स्त्री धोरिन; बोल्ती 'विवाहांतीं धेंड वाळी।' –एभा १० ५६८ •

धेंडोली-ळी—स्त्री बलिप्रतिपदेच्या, कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेच्या दिवशीं गुराखी आपल्या गुराच्या भोंवतीं गवताच्या चुडीनें ओवाळतात ती गवताची चूड (गो) धेंडलों पहा

धेड्या—पु धेड्गा पहा

धेंड्या—पु धेंड याचें तिरस्कारार्थी रूप

धेणें—उक्रि धरणें (भूतकाळीं प्रयोग) 'तरि मौन धेलेंचि अर्जुनें।' –गीता २ १६२८ कधीं कधीं ध्येलें असेंहि रूप येतें 'नपुंसकें ब्रह्मचर्य ध्येलें।' –गीता ११३८९ [स धृ]

धेन—न (राजा कुण) चित्त, लक्ष, ध्यान पहा

धेनरा—स्त्री ध्यानवा पहा

धेनु—स्त्री गाय 'नाल्ली हे धेनु हें श्वान। एक शुद्ध एक हीन।' –ज्ञा ५ ९४ [स]

धेनूधा—स्त्री गाईची कास, ओटी 'त्वया म्हणेल विति सुरधेनूधा सदसासि दुभशील।' –मोवन २ १००

धेप—स्त्री (गो) टांग

धेपी—पु (गा.) ढेंकूळ [ढेप]

धेर—पु घोड्याचा रंग –अश्वप १ २८.

धेलापिट—क्रिवि दशदिशा, हातापिटीं 'आलें रे आलें भणत। धेंसापिटें जालें राउत।' –शिशु ८६६

धेंकाला—पु (कु) जुनीं नाटकें ज्यांत होतात अशी जत्रा, उत्सव [दहिं+काला]

धैप—स्त्री मोठें पाऊल, लांब टांग धेप

धैर्य—न १ धीर, दम, धृति निश्चय, अढळपणा २ धाडस, धडाडी धीर पहा ३ टणकपणा 'पृथिवी साडी जरी धैर्यातें।' –दाव ३९३ [सं] –वि धैर्यवान् 'तरी धनुर्धरा धैया। निर्धे अवधान देईं वा धनंजया।' –ज्ञा ९ ९७ ०भंग–पु निराशा, निरुत्साह हिरमोड, हिंमत खचणें [स धैर्य+भंग] ०शाली–रि सोशीक, दृढनिश्चयी धैर्याचा **धैर्यावा**–वि धैर्यवान्, धीराचा **धैर्यावलंबन**–न (धैर्यावलंबन) निश्चय, धारिष्ट्याचा अवलंब करणें, धैर्य धरणें [धैर्य+अवलंबन]

धैवत—पु सा स्वरांपैकीं सहावा स्वर [स]

धो—उद्गा एक विशिष्ट आवाज (जिनस इ० पडण्याचा) [ध्व] ०कन-कर-दिनीं-दिशीं, धोकरसा-धो ! कर असा, एखादी जड वस्तु खालीं पडताना होणारा आवाज

धो—स्त्री गाडीच्या चाकास बसविलेली लोखडी धाव-पट्टी

धो—स्त्री खळण्याचें हत्यार —मव्या ६८

धोक—न वेड —वदलापूर १३५

धोक—वि १ मोठा, लठ्ठ दणकट (माणूस) २ मजबूत (वस्त्र) [हिं धोकड]

धोक—पु (नाशिक) विणण्यास उपयोगी असा न उकललेला सुताचा गुडा, थोक

धोंकटी, धोंगटी—स्त्री १ न्हाव्याची-वस्तर ठेवण्याची कातडयाची पिशवी 'पायीं पाउन वाहणा अटकवी पक्षेप्रती धोंकटी। ऐसा नापिक वेष तो धरि हरी दामाचिय सकटीं।' —कीर्तन १ ६७ २ शरीररूपी पिशवी 'ह गुणेंद्रिय धोकटी। वद धातूची निकुटी।' —ज्ञा १३ १०६८ ३ दोन कप्प्याची पिशवी, पडशी

धोकड—वि बळकट, धाकट-ड [हिं] ०धाकड-वि धाकड धाकड पहा

धोंकडा—पु (राजा) (निंदार्थी) अगडबब, लठ्ठ माणूस [धोकड]

धोंकणार—वि (गो) (दारू) पिणारा, ढोंसणारा, सुरा भक्त.

धोकणी-नी—स्त्री (ना) चिंता तुरतुर, हुरहुर फिकीर 'मला रात्रदिवस परिक्षेची धोकनी आहे '

धोकणें—अकि जमणें, गोळा होणें 'धाकें धाकें धोकला रंग अवघा।' —दा १४ ४ १९

धोकर—पु (व) दगा

धोकरा—पु (गो) म्हातारा [गु डोकरा]

धोंकसुचें, धोंगसप—क्रि (गो) (काठीनें) ढकलणें, ढासणें

धोका धोंका—पु १ भीतीचें कारण, भय संकट 'त्या वाटेनें चोराचा, वाघाचा कशाचा काहीं धोका नाहीं ' 'नाना धोक वेढ्ढीच। नाना किंतु मदहाच।' —दा १ १ ३६ २ काळजी चिंता अनर्थाची शंका कुकल्पना 'दिवस सर्वदा भाकून गेला। अनर्थी धोका लागला।' —दा ३ ७ ५९ त्या मार्गानें तू खुशाल जा काहीं धोका वाटणार नाहीं ' ३ आपत्ति ओढवलेलें संकट 'याढर प्रमाण वेढांशी दगा खरें झालें भय पुन्हा मागुता धोका आला। यमयातनचा।' —दा ३ ५ ५१ 'यशवंतरावच्या धोक्यांत मी असताईर होतों ' ४ व्यापारांत तोटा, बूड, दुर्दैवाचा फटका 'त्या व्यापारात मला दोन हजाराचा धोका बसला ' ५ (ल) झोंका [हिं धोखा, गु धोको] ०देणें-फसविणें, ठकविणें

धोका—पु दस्ता, कापूस पिंजताना तातीवर मारायाचा ठोकळा

धोकावणें—क्रि धोका येणें, दगावणें 'स्वहित न घडे जाहील धोकावला।' —दावि ४४० [धोका]

धोकाळ—पु (कों) मोठा धडधड जळणारा विस्तव, प्रज्वलित अग्नि

धोंगटी—स्त्री धोकटी पहा

धोंगड—वि १ खरबरीत (कापड, चटई, बैठक) २ ओबड धोबड, अकुशल, घसमुसळें (काम, युक्ति) 'तेथ मी ज्ञाता हे धोंगडी युक्ती। स्फुरे निश्चितीं सूक्ष्म दर्भे।' —एभा २३ २३९ ३ वेडब, अडाणी, असंस्कृत (माणूस) 'तीन नेत्र विपकंठ धोंगडा।' —अकक २ —भस्मासुराख्यान २५ 'मी तो महा राजाचा धोंगडसा वाणी।' —दावि ३३२ [हिं धोकड]

धोंगडा, धोंगडें—न। दणकट, जाडेभरडे कपड; चिरगूट, कापड, वगैरे 'वस्त्र नेसलीसे धोंगडा।' —ममाप १ २ म्ह० गाढी धोंगडा पोटाला तुकडा

धोंगस—पु (गो) सुरत, संभोग

धोट—न धोटा पहा

धोट—वि धुवट

धोटणें—उक्रि (कों) अधाशीपणानें, एकपारखें पुष्कळ प्रमाणानें पिणें (क्रि० लावणें) [ध्व धोट, घोट]

धोटनी—स्त्री (व) लोचटपणा

धोटा—पु १ अधाशीपणें आणि पुष्कळ प्रमाणानें पिणें; गटगटा पिणें (क्रि० लावणें)

धोटा-टें—पुन १ (विणकाम) उभ्या सुतात आडवे धागे टाकण्याचें साधन कापडात आडवें सूत घालण्यास ज्यात कांडी भरून ठेवतात व जें उभ्या दोन्यातून इकडून तिकडे आडवें फेंकतात तें २ गुराना औषध पाजण्याचें नळकांडें 'बैलाला धोट्यानें तेल पाजा ' ३ पोकळ नळा, पिचकारी 'घेमोनी कनकाचे धोटे। सिंपताती एकें जवटें।' —शिशु ६६९

धोड—स्त्री (व) निबर टणक, कडक; चोंवळा नसलेला धोंड पहा 'रोड वदरीची फाड जोडता वोढविती मुरू धाड ' —अमृत सुदामचरित्र १०

धोंड—स्त्री १ मोठा जड धोंडा दगड, रूप माटी शिळा, खडक 'ह दहदुर्गीच धोंड। हृदियग्रीचें बोंड।' —ज्ञा ३ २४२ २ (ल) व्यापारांत आलेली बूड ३ सरकारनें लादलेला फार मोठा कर ४ मोठें संकट दुःख ५ बडबडणारी कटकटी स्त्री 'उरावर धोंड-गळ्यावर धोंड-डोक्यावर अथवा माथ्यावर धोंड'

धोंड ' ६ मोठा आळ, आरोप ७ ओझें, भार ' हिंदुस्थान दिवसेंदिवस अधिकाधिक दरिद्री होत असून हिंदुस्थान इंग्लंडच्या गळ्यांत एक मोजड धोंड झाली आहे '—टिळ्या (याप्र) ०डोकीवर चढविणें-देणें-चळविणें, धोंड पडणें, येणें—१ अतिशय द्रव्यनाश होई असें दरवडा इ० संकट प्राप्त होणें 'या व्यापारानें पाच हजारांची मजवर धोंड पडली ' २ एखाद्या मनुष्यावर बळेंच लादणें (काम) ३ कांहीं मागणीविषयीं एखाद्याकडून जुलमानें कबुली घेणें स्वार मिळविणें ०गळ वि दगडमय जींत धोंडे पुष्कळ आहेत अशी (जमीन) ०दिवस—पु धर्मकृत्यास योग्य असा दान तिथीमधला तिथीवृद्धीमुळें येणारा दिवस आकड दिवस ०फूल—न दगडफूल, पावसाळ्यांतील दगडा—लाकडावरची पुलासारखी उगवण ०फोडया—वि १ पाथरवट २ (ल) दगडफोड्या पहा ०भट्टी—स्त्री स्नान केलें नसून स्नान केल्यासारखें दिसण्यासाठीं गंध, भस्म इ०कांनीं आपलें शरीर सजविणें स्नानाशिवाय गंध लावणें (क्रि० करणें) ' यता हा धोंडभटी द्विज करिति सदा तीर्थे वाया पदाचे।' —मसाप ४ ३ १६४ —आगर ३ १० [धोंडा+भट किंवा धोंडभट ब्राह्मण] ०महिना—मास—पु पुरुषोत्तममास अधिकमास, मलमास (या महिन्यात धर्मकृत्यें होत नाहींत म्हणून) ०मार—पु धोंड्यांची मारामारी, धोंड्यांनीं मारणें, खाल्लेला मार, दगडमार ०पाणी—न (चव, लज्जत यण्यासाठीं) ज्यांत ठिकरी विझविली आहे असें ताक, ठिकरी तापवून चरका दिलेलें ताक (निदार्थी) ठिकरीचा वास लाविलेलें ताक, ताकतव [धोंडा+पाणी] ०वाण वायण—वण—न १ अधिकमासात ब्राह्मणांस दिलेलीं वायनें २ दिंड, आंत पुरण घालून उकडलेला कणकेचा गोळा; धोंडा पहा अधिक महिन्यात याचें वाण देतात ३ अधिक महिन्यांतील ब्राह्मण भोजन ०शीर—स्त्री मोठी शीर १ पायाच्या टाचवरची शीर २ हाताची शीर ३ कानाजवळची शीर [धोंड+शीर] धोंडा—पु १ दगड आस्मासि न या तोंडा दावावें नृपपदावरि पडो धोंडा।' —मोकृष्ण ५० २३ २ अधिक महिना हा प्रत्येक अडीच वर्षांनीं येतो ३ अधिक महिन्यात वायनासाठीं ब्राह्मण भोजनासाठीं केलेला कणकेचा पुरण घालून उकडलेला गोळा, एक पक्वान्न ४ (ल) मूर्ख, दगड अक्कलशून्य माणूस ५ कठिण हृदयाचा मनुष्य निर्दय पाषाणहृदयी माणूस म्ह० १ देखला धोंडा घतला कपाळीं=अतिशय चिडखोर आणि आततायी माणसास लावतात २ पावला तर देव नाहीं तर धोंडा ३ धोंडा टाकून पहावा पडला तर आंबा नाहीं तर धोंडा धोंडा लोटणें—घालणें एखाद्यावर मोठें तुफान आणणें कचाटें घालणें धोंडे खणून काढणें—पाया खणून काढणें निर्मूलन करणें, पाळेमुळें खणून काढणें उखडणें काढून देणें एखाद्यानें अजीबात निघून जावें म्हणून हात धुवून त्याच्या पाठीस लागणें धोंडे मारूं लागणें—१ एखाद्यावर चालून जाणें, मारावयास धांवणें २ (उप) वश होणें, वश लागणें धोंड्यासारखीं हात सापडणें—पेचात अडचणींत येणें धोंड्याचे दार काढणें—१ कृपणापासून पैसा, पाषाणहृदयी मनुष्य पासून दया मिळावयास झटणें; अशक्य गोष्ट करावयाचा प्रयत्न करणें २ अनुरूप साधनाचें सहाय्य नसतां मोठ्या युक्तीनें आणि निश्चयानें मोठे उद्देश सिद्धीस नेणें धोंड्यावर धोंडे घालून करणें—द्रव्यादि सहाय्य नसतांना नाना प्रकारचे प्रयत्न करून एखादें कार्य करणें, नाना प्रकारच्या युक्त्या योजणें धोंड्यावर धोंड घालणें—निष्फळ प्रयत्न करणें, उपयोग नाहीं असा गोष्टी करणें धोंड्याशीं कपाळ घासणें—स्वतःस व्यर्थ शिणविणें (मूर्खास शिकविण्यात इ०) हातीं धोंडे घेणें—अतिशय चिडणें, मारावयास उठणें पायावर धोंडा आढून घेणें—एखादें संकट पाठीशीं लावून घेणें पायावर धोंडा पाडून घेणें—आपल्या अंगांत माती पाडून घेणें, स्वतःवर संकट आपत्ति ओढवून घेणें चार ठिकाणीं धोंडे टाकून पाहणें स्वकार्य साधनार्थ अनेक स्थळीं अनेक प्रयत्न करून पाहणें धोंटाळा धोंडा—पु दुसऱ्याच्या पदांत कधींच सापडणारा असा धूर्त माणूस दगड शब्द पहा धोंडाळ—वि १ दगडाळ खडकाळ २ एक प्रकारची काळी जमीन, हींत धोंडे फार असल्यानें आंत पाणी राहू शकतें म्हणून पिकास फार चांगली समजतात धोंडी—स्त्री मोठा दगड, धोंडा धोंड

धोडकारा—पु (गो) एक लहान जातीचा मासा याच्या मस्तकांत तीन दगड असतात अशी समजूत आहे म्ह० धोड काराच्या कपाळांत तीन गुडे (दगड)=(वों) पवसाला पानें तीन या अर्थानें

धोडा—पु (गो हर) कच्चें फळ दोड—डा पहा

धोडावणें—क्रि (गो) टोकणें टोचावणें म्ह० (गो) धोडा वन फणसूल पिकवप=(बदडून फणस पिकविणें) मारूनमुटकून वैद्यबुवा बनविणें

धोडावणी—स्त्री (गो) टोक टोंचणी, टोचावणी

धोंडावणें धोंडाविणें—अक्रि एखाद्यास विशिष्ट काम करण्याविषयीं टोंचणी लावणें बळेंनें प्रवृत्त करणें

धोडी—स्त्री (कुणबी) पुतणी धाडी पहा [स दुहितृ—दुहिता—प्रा धीआ—धूआ]

धोडीं—स्त्री (गो) एक मासळी

धोडी—स्त्री आकार —मनको

धोडो—पु (गो) काकडा पोत पूड

धोड्या—पु एक प्रकारचा पांढरा मासा याच्या कपाळात तीन पांढरे दगड नेहमीं सापडतात असें म्हणतात धोडकार पहा (गो) धोड्यारो

घोण—न. १ झाडाचें खोड; सुंधा. २ टोकळा; ओंडा; ढोण पहा.
घोणका, धोणा-ण्या—वि. अडाणी; अशिक्षित; गांवढळ; आडदांड. ढोण्या पहा.
घोणकी, धणकुटी—स्त्री. (गो.) अति रक्तस्त्राव झाल्यामुळें होणारी मृत्युसूचक वेदना.
घोणकें—न. (गो.) ज्या कणसास एक सुद्धां दाणा नाहीं असें कणीस.
घोणा—पु १ टोकळा; ओंडा; घोण. २ (कु.) वल्हीं अडकविण्याचा दाडा.
घोणी—स्त्री धुण्याची जागा; धुण्याचा दगड. [धुणें]
घोणी—न. ज्यांत धुणें धुतलें आहे असें पाणी; धुवण. [धुणें+पाणी]
घोण्या—पु. माकडांच्या टोळीचा म्होरक्या.
घोत—पु. १ झोत; लोट; पाण्याचा धवधवा. २ आगीचा लोट; झोत. [ध्व.]
घोत—स्त्री. ओंजळ; दुप्पट पसा.
घोतघडीचा—वि. धुवट; स्वच्छ आणि घडी घातलेला; परिटघडीचा. [धुत+घडी]
घोतर—न. पुरुषाचें नेसावयाचें, पांघरावयाचें वस्त्र. (क्रि० नेसणें). 'हातीं देवोनि कन्यापुत्र। नळराय काढिला बाहेर। दीधलेंसे येक धोतर। नेसावया।' –कथा १.९ २९. [सं. धौत्र; सिं. धोती, धोत्यो] ०सोडून नाचणें-मोठा आनंद प्रदर्शित करणें; आनंदानें बेहोष होणें. ०जोडा-पु. एक सलग विणलेली धोतराची जोडी. ०बडव्या-पु. धोतरें धुणारा ब्राह्मण, चाकर; शागीर्द (तुच्छतेनें वापरतात).
धातरपाडवा—पु (अप.) दौहित्र प्रतिपदा.
घोतरा—पु. एक फुलझाड व त्याचें फूल, बीं. हें विषारी असतें. [सं. धत्तूर] ०घालणें-देणें-(एखाद्यास) धोतऱ्याचें बीं, विष देणें (भ्रमिष्ट होण्यासाठीं, वेड लागण्यासाठीं या वेडातील बडबडणें भविष्यसूचक असतें अशी समजूत आहे) ०येणें-होणें-धोतऱ्याचे विषामुळें बडबडणें, भ्रमिष्ट होणें घोतरेल-न. धोतऱ्यापासून काढलेलें तेल. [धोतरा+तेल]
घोतरा—वि वेडा; पिसाट, निर्बुद्ध, मूर्ख, अजागळ (माणूस).
घोतऱ्या—वि. धोत्र्या पहा
घोताटी—स्त्री. (वे) आत्रे उतरण्याचें साधन, आकडी.
घोताल-ल्या—वि १ फार खर्चिक; सढळ हाताचा; उदार; दानशूर (चांगल्या व वाईट अर्थी). २ सढळ; भरपूर; अनियंत्रित (खर्च). ३ वचनें देण्यात, गप्पा मारण्यांत अघळपघळ. ४ तोंडाळ, अव्यवस्थित; व्यसनी; वेढूट वृत्तीचा. [धोत]

घोती—स्त्री. (काशी) धोतर पहा. [हिं.]
घोतीपोती—पु हठयोगसाधनापैकीं एक प्रकार. मुखावाटे पांढरें स्वच्छ फडकें गिळून तें गुदद्वारानें (आंतील भाग स्वच्छ करून) बाहेर काढणें. धुतीपुती पहा.
घोत्र, घोत्रजोडा-बडव्या—धोतर इ० पहा. 'निरावलंब काशावरी। धोत्र ध्वजा लावणें।' –सप्र ३.३६. ०पात्र-न. १ वस्त्रें पात्रें (व्यापक रीतीनें). २ धोतरें आणि तसल्या दुसऱ्या वस्तू.
घोत्रा—धोतरा पहा.
घोत्र्या—पु. १ धोत्रें धुणारा ब्राह्मण; शागीर्द. धोतऱ्या पहा. २ (चोळणा नेसणारे ब्राह्मणेतर ब्राह्मणास निंदेनें म्हणतात) ब्राह्मण, धोतर नेसणारा.
घोदर—वि. फुगीर; सुजरा.
घोदर, घोदरी, घोदरा—स्त्रीपु फुगवटा; फुगीरपणा; सूज. (क्रि० येणें, चढणें; जाणें; उतरणें, बसणें).
घोदरणें—अक्रि. सुजणें, एकदम मोठें होणें; फुगणें.
घोदराट—पु. एकदम पुष्कळ आलेली सूज. (क्रि० चढणें; येणें).
घोंदराट—पु मोठा धडधडणारा विस्तव; धोंवाळ.
घोदरी—स्त्री. (व.) भोंक, छिद्र. या पावसानें तेथें धोंदरी पडली.'
घोदऱ्या-ल्या—पु .(राजा व.) फोपशा. 'तो नुसता धोदल्या आहे झालं, त्यांत ताकत बिलकूल नाहीं.'
घोंदवडा—पु (महानु) नळकांडें; पिचकारी; धोटी. 'मकरंदाची धोंदवडें। नागवीति समयातें।' –भाए ४३६.
घोदशी-सी—स्त्री. (प्रां.) थलथलीतपणा; फुगीरपणा; फोपशेपणा.
घोदा-धा—पु उंचावरून पडणारा पाण्याचा लोट, लोंढा; धवधवा; धोत. [ध्व.]
घोदाट, घोधाट, घोधाटा—पु १ पाण्याचा लोंढा; घोत २ आगीचा डोंब ३ वाऱ्याचा मोठा झोत; सोसाटा. ४ बंदुका, तोफा इ० काचा धूमधडाका; धाडधाड आवाज. [ध्व धोदा]
घोदाणा-ना—पु १ पाणी इ०काचा जोरदार प्रवाह; वेगानें वाहणें (क्रि० लागणें, लावणें) २ मोठ्या आवाजाची पिपाणी.
घोदारणें—अक्रि फुगणें, धोदरणें पहा.
घोधाटणें—अक्रि. १ अतिशय पिणें; गटगटा ढोसणें. २ तहानेनें व्याकूळ होणें. [ध्व.]
घोधाणी—स्त्री. १ (कों.) धवधवा. २ (ल) क्षतादिकांतून चालणारा मोठा रक्तप्रवाह.

धोधावणें—अक्रि एकदम खालीं कोलमडून पडणें, आद ळणें [ध्व]

धोधो—स्त्री धबधबा, जोराचा पाऊस इ० कांचा आवाज [ध्व]

धोंधों, धोधो, धोधोधो—क्रिवि पाण्याच्या प्रवा धाच्या, जोराच्या पावसाच्या, तोफ इ० कांच्या होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण 'धोंधों जे हे लागले येथ वाहों।' –विवि ८३५९ [ध्व स अध अध]

धोनडा—वि (प्रां) रड, फोपशा, डमाल्या, थलथलीत, फुगीर, फुगलेला

धोनडी—स्त्री. (प्रां) फोंपशेपणा, थलथलीतपणा, फुगीर पणा, धोंपरी

धोनारणें—क्रि (महानु) फुरगाळणें 'धोनारिती थोरोट मन्मथचियें।' –भाए ४०७

धोन्यामेळा—पु (कु) ख्रिस्त्यांतील एक कुलाचार

धोप—स्त्री १ लांब व सरळ तरवार –शिदि १५४ २ वरील तरवारीच्या सपाट अंगानें मारलेला, किंवा दोन्ही हातानीं काठी धरून मारलेला फटका, तडाखा, रपाटा, वार ३ (ल) (झाड इ०चें) फताडें पान, पात 'ह्या केवड्या पानाच्या धोपी ह्या!'

धोप—स्त्री (कों) धोपणी पहा

धोप—अ पाठरा शब्दास जोडून यणारा अतिशयत्व दर्शक प्रत्यय जसें –पाठरा धोप

धोप—स्त्री (वर) उत्साह उमेद 'तुझी धोप तर बघूं या'

धोप—वि अस्स शाबूत, मजबूत, (विरू) धडधोप

धोपट—न भाकरी; थालीपीठ धुपट पहा समर्थांसी कपटबुद्धीनें आमंत्रण दिधलें। समर्थें सज्जनांचें धोपट करविलें।' –सप्र १८११

धोपट—वि धुवट, धुतलेलें (विरू) धुपट पहा

धोपट—वि सरळ सोपा, फार इकडेतिकडे वळणावळणाचा (रस्ता). –क्रिवि सरळ, तडक थेट (क्रि० जाणें, बोलणें, पळणें चालणें) [?स अध=खालीं+स पद=पाय=धोपड=धोपट–भाअ १८३५] ०मार्ग–पु १ राजमार्ग, ज्यानें गेलें असता चुकण्याचा संभव नसतो असा सरळ रस्ता, याच्या उलट आडमार्ग आडवाट 'धोपट मारग लागलासे गाढा। मज काय पीडा करा तुम्ही।' –तुगा ९५४ २ (ल) नेहमींची, परंपरागत चालत आलेली रीत, पद्धत शिस्त 'विकट वाट वहिवाट नसावी धोपटमार्गा सोडुं नको।' –अफला ६० 'ब्राह्मणानें धोपट मार्ग सोडून वर्तन करूं नये' –टि १ ३५१ [धोपट+मार्ग] ०मार्गी–वि १ धोपट मार्गानें चालणारा, वागणारा. २ (ल) सरळपणाचें, चोख वर्तन ठेवणारा; छक्केपंजे माहीत नसलेला, स्पष्टवक्ता, निर्भीड [धोपट मार्ग]

धोपटणें—सक्रि काठी, दांडा इ०नीं (पदार्थ, मनुष्य इ०कास) बडविणें, मारणें, चोपणें, ठोकणें 'असें मृदु म्हणोनि बा! मज न धोपटा कापुरा।' –केका ८४ [ध्व धप सं अध=खालीं+सं स्फोटनम्–फोडणें=धोपोटणें–धोपटणें –भाअ १८३५]

धोपटी—स्त्री १ वस्तर इ० उपकरणें ठेवण्याची न्हाव्याची धाबळ्याची बगलेंत मारता येण्यासारखी पेटी, धोकटी २ पडशी, दुतोंडी पिशवी 'धोपटी जयाची गोणी एवढी। सकळ साहित्य वाटणा मांडी।' –दाशि २३२ [धोकटी, गुज धोकटी]

धोपटीव—वि काठीनें, दांड्यानें बडविलेला (कपडा, साल, काथ्या इ०) [धोपटणें]

धोपणें—अक्रि १ उन आणि श्रम यांमुळें व्याकुळ होणें; अतिशय तान्हेलें होणें, तृषाक्रांत होणें 'दुःशासनासि बधिनों मी भीम गजासि धोपला हरिसा।' –मोकर्ण ४५८ 'यामुळें तो थकला व उन्हाचा कडाका असल्यानें.. धोपून जाईल' –सुकी ६४ २ (ल) (एखाद्या गोष्टीकरितां) अतिशय उत्कंठित, उत्सुक, आतुर होणें नितांतपणें घुरघुरणें ३ व्याकुळ, दुःखित होणें 'धर्ममयाच्या ताखोंचें धोपले।' –मोरोपंत–सीतागीत–(नवनीत (पृ) २६१) 'वियोगाग्नि मज जाळितसे या वरें धोपलें।'–होला ९४ [स धूप्]

धोपर—न गुडघा, ढोपर पहा [ढोपर] ०संध्या–स्त्री गुडघ्यापर्यंत पाय धुणें 'धापर संध्या रे करा। चला जाऊ रे जेवणाला।' –ऐपो ४२ [धोपर+संध्या]

धोंपळा—पु (गो) एक सर्पविशेष (गो) भिवण

धोंपळा—पु मोठें छिद्र, भगदाड

धोपा—पु (ना व) अर्क

धोपाटी—स्त्री दोन्ही हातानीं काठी धरून (जनावर इ० नां) जोरानें मारलेला रपाटा, फटका, तडाखा, वार [धोप]

धोपारधडा—पु (गो) भरमसाटपणानें, कसेंतरी, अव्य वस्थितपणानें काम करण्याची पद्धत; चालढकल 'सारखें माज धोपारधडा करून काय फायदा' [ढोपर+घडा]

धोबड—स्त्री (मालेगावी) म्हैस, डोबड

धोबड—वि १ (कों) बोजड आणि जाडाभरडा, (एखाद्या कार्याच्या दृष्टीनें) अयोग्य मोठा असलेला (जिन्नस, लाकूड, वस्त्र) लेखणी धोबड म्हणून अक्षर धोबड येतें' २ ओबड धोबड अडाणीपणाची अकुशल (एखाद्या वस्तूची बनावट, कारागिरी इ०) [का दोप्प–धोप्प=जाडी ?]

धोबी—पु कपडे धुण्याचा धदा करणारा, परीट [स. धू=धुणें, धौनिक–धौवीअ–धोवीअ–धोबी–भाअ १८३५, हिं धोबी, गुज धोबी] ॰पछाड–पु (मल्लविद्या) एक डाव (प्रति पक्ष्यास धुण्याच्या वस्त्राप्रमाणें आपटून चीत करणें) प्रतिपक्ष्याच्या बगलेत आपला खांदा देऊन किंवा पाठीवरून त्यास पाडतात असा डाव [धोबी+पछाड

धोबी—पु (वों) एक पक्षी हा झाडावरील किडे खातो यास बाणपाखरू असेंहि म्हणतात

धोबीण—स्त्री धोब्याची स्त्री, परटीण ,

धोम्या—पु (माण) धोतरवडव्यो, द्वागीनै, धड

धोय—न (कर) दहीं [दहीं अप]

धोय—क्रि (काव्य) १ धुई 'भीतर मैला कबमिटोर भर उपर धोय।' –तुगा ४२९ २ धुणें या धातुचें प्रत्यय लावण्यापूर्वीचें रूप 'प्रात काळीं काता वैसे अगधोया।' –रामदासी २ ११०.

धोयटा—पु (माण) एक वनस्पति

धोया—पु (हेट नाविक) खुटीच्या आकारासारखें लाकूड

धोया, धुग्या—वि उघडानागडा, अवधूत 'नागडघोया'

धोरडा—पु (झाडाची साल, वस्त्र इ॰काची) चिरफळी, चिंधी, धांदोटी, चिरोटी (क्रि॰ काढणें, निघणें) ॰काढणें–(ल) (एखाद्यास) नागविणें, लुबाडणें ॰निघणें–(ल) (एखादा) नागवला, लुबाडला जाणें

धोरण—न १ तोंड, दिशा, सधान, नम, रोंख 'मोर च्याचें धोरण किल्यावर आहे' 'मद्दागिरीचें धोरण कोणत्या बदराकडे आहे?' २ केवळ नजरेनें पाहून (एखाद्या गोष्टीच्या) स्वरूपाविषयीं केलेला अदाज, अजमास, तर्क, अटकळ बांधण्याची बुद्धीची चतुरता, खरा तर्क, अनुमानशक्ति 'याच्या बोलण्या चालण्यावरून हा चोर असेल असें माझ्या धोरणात येतें' 'हें शेत चार खडी पिकावें असें आम्हास धोरण दिसतें' ३ (बोल ताना, एखादी गोष्ट करताना करावयाचा) मागचा पुढचा विचार पोंच सावधानरूप अंत करणवृत्ति, सारासार विचार 'पूर्वी बोललों काय आणि आता बोलतों काय हें धोरण त्यास राहात नाहीं' ४ (एखाद्याच्या भाषण वर्तन इ॰कावरून त्याच्या) उद्देशाची अंतस्थ हेतूची तर्कानें कळून येणारी दिशा, रोंख, स्वरूप 'हा चोरण्यात साधुपणा दाखवितो पण त्याचें धोरण निराळें आहे' ५ सावधानतेची नजर दृष्टि लक्ष्य काळजी 'हे गडी काम करिताना त्यांजवरील तर तुमचें धोरण तिकडे असू द्या' ६ (मनाचा, विचाराचा) कल, ओक रोंख. 'त्याचें प्रपचाकडे धोरण' 'त्याच्या अंत करणाचें धोरण कळत नाहीं' ७ (एखा, द्याच्या अंगीं असलेली एखादें काम करण्याची) हातोटी विशिष्ट पद्धत सरणी, शैली 'नाना फडनीसाचें राज्य करण्याचें धोरण दुसऱ्यास यणार नाहीं' 'ही कशाची पतिव्रता, पतिव्रतेचें धोरणच निराळें' ८ धारा, व्यवहार इ॰कातील सप्रदाय, वळण, वहिवाट जसें– दरबारचें धोरण, सभेचें धोरण ९ पूर्वापार चालत आलेली पद्धत, मोड, रीत जसें–लिहिण्याचें–हिशेबाचें धोरण १० –पु मार्ग रस्ता 'कीं तेथ अनुभवाच्या पाउलीं। धोरणू पडिला।' –ज्ञा ६ १५४ [स धूर्=अग्रभाग, किंवा स धारणा, किंवा स धुर्=जाणणें, स धोरण=वाहन ?] ॰शुद्ध–वि बिनचूक धोरणाचा, धोरणाला धरून असलेला, पद्धतशीर [धोरण+शुद्ध=बरोबर]

धोरणी—वि दूरवर विचार करण्याची बुद्धि ज्यास आहे असा, धूर्त, दूरदृष्टि असलेला अनुसंधानी, तर्क बांधण्यात हुषार धोरण पहा [धोरण]

धोरणें—सक्रि (कवि) मैथुनद्वारा (स्त्रीस) उपभोगणें, संभोग करणें

धोरवडा—पु (प्रा) धोरण या शब्दाच्या कांहीं अर्थी योजितात

धोरें—न (विप्र) धारें धारें पहा

धोल—पु ढोल

धोलकें—न (गो) ढोलकें लहान ढोल

धोलणें—अक्रि (गो) डुलणें डोलणें पहा

धोलारो—पु (गो) डोलारा पहा

धोलेरा—पु (गुज) अफूचा दोडा बोंड –कृपि ४९८

धोवट—न धुण्याची क्रिया 'करिता वस्त्राचें क्षाळण। स्वच्छपण धोवटीं।' –एभा १९.२६३ –वि १ शुद्ध निर्मळ २ धुवट धुतलेला [धुवट]

धोवळार—न चुनेगच्ची घर मंदिर धवळार पहा 'थोर लिया धोवळारा जाताचि गा। दाता भेटला रामु गा।' –दावि ४९९ [धवळार]

धो(धों)सा, धौ(धौं)सा–सा—पु १ मोठी नौबत नगारा २ (ल) डंका, गाजावाजा बोभाटा (क्रि॰ गाजविणें, होणें) ३ निशाण, ध्वज ४ (ल) मोठा लौकिक नाव वैभव, गाजा वाजा प्रसिद्धि ५ हल्ला रणकदन 'चोहोंकडून हर ! हर ! म्हणोन घोडे घातले एकच धौसा केला' –भ व १२१ (नवीप्रत) ६ मर्दुमकी, पराक्रम ७ शाचा झेंडा 'या प्रमाणें यश संपादून धौंसा गाजवून जनकोजी शिंदे दक्षिण वाजवीत गाजत चालले' –भाव १२५ [ध्व हिं धौंसा–नगारा] ॰लावून–क्रिवि (ल) वाजतगाजत व निशाणें फडकावीत (जाणें येणें इ॰) 'मी कांहीं तुम्हासारखा चोर करीत येणार नाहीं मी गेलों तर धौंसा लावूनच येईन'

धोशा, धौ(धौं)शा–सा—पु १ (एखादें कार्य करण्याविषयींचा) नटाचा, झटून केलेला, निकराचा प्रयत्न, आवेश व परिश्रमयुक्त कार्य, (एखाद्या गोष्टीवर कार्यावर) तुटून पडणें, निकराचा हल्ला (क्रि० लावणें) 'चार दिवस लढाईचा धोशा लावला तेव्हा कित्ता सही झाला' २ (एखाद्यानें केलेली) उद्दामपणाची, दंडेलीची मर्तपूक काच जाच छळ 'नवऱ्यानें मला धौंसा लावला आणि त्याच्या धौंशानें मी वाल्ल्यें ''त्याच्या धौंशामुळें त्याच्या बायकोनें जीव दिला' ३ धाक, भीति 'धोशा धुळपाचा अति आनदराव रणशूर।'-ऐपो ४५१ ४ मनाला लागलेली टोंचणी, ध्यास, धोसरा, समभिरा 'येऊनजाऊन भाषातराचा धौंशा'-नि १५५ ५ सपाटा, तडाखा, ठोका, सारखा क्रम जसें पेरणीचा–कापणीचा–नागरण्याचा–पडण्याचा–लिहिण्याचा–काहीं एक करण्याचा–धाशा 'भवून त्यानें पाण्याचा धोशा लावून यावा' –विवि ८ ८ १५३ [हिं धौंस=धमकी, चढाई, आक्रमण] •बाल्लगणें–भीति धाक, धोसरा वाटणें

धोष्ट धोष्ट्या—वि (कों) सुस्त; मद आणि अजागळ, गबाळ्या, आर्षे स्वभावाचा, गैदी राहणीचा (मनुष्य).

धास—पु (गो) त्रास जाच [धोशा]

धासचें—सक्रि (गो) त्रास देणें छळणें [धोस]

धासणा—स्त्री टोंचणी होंसणी [ढोंसणी]

धासरा—पु १ धाक मनाला बसलेला धक्का भाति (क्रि०) ढोंसरा ढसरा (क्रि० घेणें, धरणें) २ नाद, छंद [ढोंसरा]

धासा—पु लोंकरीचें एक प्रकारचें जाडेंभरडें कापड, धुस्सा [हिं धोसा गुज धोसो]

धाळ—पु (कों) अग्नीच्या ज्वाळाचा लोळ लोट

धाळती—स्त्री (व) धोन्नी, लोचटपणा

धौंकडी—स्त्री (ना) मूल्थाप

धात—वि १ धुतलेला स्वच्छ केलेला; निर्मळ २ पवित्र 'आणि तीर्थे धौतें तटें। तपोवनें चोखटें।'-ज्ञा ११ ६११ [स]

धौतांबर—न धुतलेलें वस्त्र, पढेरें स्वच्छ वस्त्र 'स्वच्छ शय्येवर धौतावर।'-प्रला १६९ [स धौत+स अबर=वस्त्र]

धौतल–ल्या—वि उदार सर्वीक धोताल पहा 'भलाच धौतल्या दिसतोस'-बाळ २ १८३ **धौतलपणा**–पु उदारपणा, धौताल्पणा

धौति—स्त्री शरीरातर्गत भागांची शुद्धि –सयोग ३५५ धोतीपोती पहा [स]

धौरा—पु इजिप्तमधील एक धान्य 'लोक धौऱ्याचे हिरवे दाणे मक्याप्रमाणें भाजून खातात'-इपनि २२७

धौर्तिक, धौर्त्य—क्लीन धूर्तपणा चपळ लबाडी, सोडेगिरी शाठ्य [स]

ध्याई—स्त्री (बे) १ मन २ पोट ३ छाती

ध्याणें—सक्रि ध्यान करणें, चिंतन करणें 'ध्यावें यरें हरिप्रिया पदपकजातें।' 'जयास हृदयीं ध्याये उमावर।' [स ध्यान]

ध्यात—वि चिंतिलेला, ज्याचें ध्यान केलें आहे असा; विचार केलेला [स ध्यै]

ध्यातव्य—वि १ ध्यान करण्यास, चिंतण्यास योग्य, शक्य; चिंतनीय २ विचारात घेण्यासारखा, विचारार्ह [स]

ध्याता—वि ध्यान, चिंतन, मनन करणारा ध्यानकर्ता [स]

ध्यादिवसा—क्रिवि (अशिष्ट) भरदिवसा, दिवसाढवळ्या; दाहाढवळ्या पहा 'ध्या दिवसा लेका सवास्त पडलाइस ढोरा वाणी घोरत!'-माटे–अस्पृश्यांच्या डायरींतील पानें

ध्यान—न १ मनन, चिंतन २ (विशेषत) अष्टांग योगांतील वृत्तिनिग्रहरूप अगप्रकार, मनाची एकाग्रता ३ विषयांचें आकलन करण्याची शक्ति, लक्ष्य 'ही गोष्ट ध्यानात येत नाहीं' ४ ईश्वराची मूर्ति किंवा चित्र इ० कांत आयुधभेद, वीरासनादि स्थितिभेद, उग्रता, सौम्यपणा इ० विशिष्ट गुणयुक्त दाखविलेलें स्वरूप, मुद्रा 'हें ध्यान उग्र आहे, तें ध्यान सौम्य आहे' 'सुंदर तें ध्यान उभें विटेवरी। कर कटावरी ठेवूनिया।'-तुगा १ ५ परमेश्वराचें एखाद्या देवतेचें स्वरूपवर्णन करणारी कविता, पद इ० ६ (व्यापक) विशिष्ट रूप, ढब, मोडणी डौल, चिन्ह तऱ्हा, पद्धत 'दोघे जण सावकारी करितात परंतु हें ध्यान निराळें हें ध्यान निराळें' 'आजच्या गाण्याचें ध्यानच काहीं निराळें' ७ (उप) गबाळ व भोळसर मनुष्य द्वाड व धांगडा मुलगा 'श्रीमंताच्यापुढें हें ध्यान का उभें राहणार?'-अस्तभा १५१, ८ लक्ष्य सावधगिरी, अवधान 'हे गडी खेळतील विटीगुडीतील तिकडे ध्यान असु द्या' ९ स्मरण, आठवण स्मृति 'ही गोष्ट मी ध्यानात ठेविली' १० शरीरावयवांची विषयग्रहणाविषयीं जागृति भान जागेवर असणें, शुद्धि 'मी निजून उठलों आहे अजून पुरता ध्यानावर आलों नाहीं' ११ आवड, पसंति 'त्यांजें केलें तें त्याच्या ध्यानास येत नाहीं' [स] **ध्यानात घेणें, आणणें**–(एखादी गोष्ट) विचारात लक्ष्यात घेणें **ध्यानात येणें**–(एखादी गोष्ट) पसत पडणें आवडणें, बरी असी वाटणें 'हें ऐकून मसलत सर्वांचे ध्यानात आली'-भाब ५ **ध्यानास लागणें**–(एखाद्या गोष्टीचा) ध्यास लागणें (एखादी गोष्ट) डोक्यात घोळविणें **ध्यानींमनीं**–क्रिवि (ध्यानात–मनात) १ अत करणाच्या अनेक अवस्थाभेदांच्या ज्या वृत्ती त्यांपैकीं एका वृत्तींत (नकारार्थी प्रयोग) 'आज पाऊस पडेल हें माझ्या ध्यानींमनीं नव्हतें म्हणून मी छत्रीवाचून बाहेर पडलों' २ अवस्थाभेदानीं होणाऱ्या ज्या अत करणाच्या अनेक वृत्ती त्या सर्वांना व्यापून

'याच्या ध्यानींमनीं सर्वदा खेळ, म्हणून स्वप्नात चावळला तरी धारा, तिरपगडे इ० बोलतो ' [ध्यान+मन] सामाशब्द– **०धारणा**–स्त्री १ (एखाद्या वस्तूचें, मनुष्याचें) बाह्य स्वरूप, चर्या, मुद्रा २ एकाग्रतेनें केलेलें चिंतन, मनन (क्रि० धरणें, करणें) [ध्यान+धारणा] **०निष्ठ**–वि ईश्वर स्वरूपाचें ध्यान करण्यात तत्पर, गढलेला, एकनिष्ठ [ध्यान+स निष्ठा=निश्चययुक्त श्रद्धा] **०मुद्रा**–स्त्री १ देवतेचें ध्यान करतेवेळीं धारण करावयाची मुद्रा, शरीराची ठेवावयाची विशिष्ट स्थिति, बैठक, आसन २ ध्यान करतेवेळीं होणारी भ्रुकुटी वाकड्या होणें इ० प्रकारयुक्त मुद्रा, चर्या [ध्यान+स मुद्रा=चर्या] **०योग**–पु ईश्वरप्राप्तीचें ध्यानरूप, साधन, अमूर्तचिंतन [ध्यान+योग] **ध्यानस्थ**–वि १ ईश्वराचें ध्यान करण्यात निमग्न झालेला, गढून गेलेला 'देव आणि भक्त। तन्मय अति ध्यानस्थ।' २ (अशिष्ट ध्यानस्त) विचार करण्यात गुग झालेला, विचारमग्न 'तुम्हीं गोष्ट सांगितली तेव्हां मी ध्यानस्त होतों म्हणून ऐकिली नाहीं ' [ध्यान+स स्था=उभें राहणें]

ध्यानणें—अक्रि उमजणें, समजणें, उमगणें, जाणणें गोसावी मनात ध्यानला '—मसाप १२ २३ [ध्यान]

ध्यानवा—स्त्री (अशिष्ट) गाय, धेनु [धेनु]

ध्यानक्का—स्त्री कुरूप हिडीस, दिसणारी धिप्पाड (पुरुषी थाटाची) स्त्री [ध्यान]

ध्यानी, ध्यायक—वि (ईश्वराचें) ध्यान, चिंतन करणारा 'ध्यायक हृदयीं हृदयस्थ।'—भूपाळी गणपतीची ४ [स]

ध्यास—पु (एखादी गोष्ट, व्यक्ति इ० काचा) क्षणमात्रहि विसर पडत नाहीं असा अंत करणास होणारा भास, धोकणी, जप माळ 'पोरानें आईचा ध्यास घेतला ' 'लग्न करावें असा ध्यास दोन वर्षें ध्यास लागला आहे परंतु होत नाहीं ' [स अभ्यास ?]

ध्येन—न (कुण माण) ध्यान, लक्ष 'आता ध्येनात येऊ लागग '—वाय २ ३ ध्यान पहा

ध्येय—वि १ ध्यान करण्यास चिंतण्यास योग्य अनुदिनि जननीच्या चिंतनीं ध्येय जे का।'—मुरा बाल ४७ २ साध्य प्राप्त करून घ्यावयाची (गोष्ट इ० उद्दिष्ट, अंतिम हेतु) —न आयुष्यातील इतिकर्तव्य अंतिमसाध्य इष्टसिद्धि [स]

ध्रुपद—न १ (संगीत) संगीतातील चिजेचा एक प्रकार अस्ताई अंतरा व आभोग असे यात तीन भाग असतात ध्रुवपद अर्थ ३, ४ पहा २ (गाण्याचें पदाचें) पालुपद, अकडकडवें **एखाद्याच्या मागें ध्रुपद धरणें**–(एखाद्याच्या मागें उभें राहून ध्रुपद पालुपद म्हणून) गाण्याची साथ करणें, त्याची री ओढणें 'हरिकीर्तन करिता नित्य। तुक्या मागें ध्रुपद धरित।'

ध्रुपद्या—पु हरिदासामागें उभें राहून त्यास ध्रुपद, पालुपद म्हणून लागणारा, त्याची साथ करणारा [ध्रुव+पद]

ध्रुव—पु १ पृथ्वीच्या उत्तरेस असणारा एक अढळ तारा 'नोहेचि समुद्रा प्रवाहो। तुटीचि ध्रुवा जावों।'—ज्ञा १८ ४२१ २ पृथ्वीच्या किंवा खगोलाच्या आसाच्या दोन टोकांपैकीं प्रत्यक 'उत्तर–दक्षिण ध्रुव ' ३ (ज्यो) सत्तावीस योगांपैकीं बारावा योग ४ सूर्य वंशातील उत्तानपाद राजाचा पुत्र 'ध्रुव ध्रुव तारा स्तवा उचित होय विश्वास तो।'—केका ६५ ५ गाणें, पद इ०काचें पालुपद, ध्रुपद अकडकडवें ६ (ताल) एक मात्राप्रमाण ध्रुवताल पहा —वि १ शाश्वत, निरंतर 'ध्रुव सुख नसवि कैंचा जय कैंचें राज्य कीर्ति जोडावी।'—मोशल्य १.५२ 'श्रीगुरु म्हणे त्या अवसरीं। सुवासिनी होय ध्रुव।'—गुच ३२ १३७ २ स्थिर, अढळ, अचल 'हृदय शुद्धीचिया आवारीं। आराध्यु तो निश्चल ध्रुव करी।'—ज्ञा १३ ३८५ [स] सामाशब्द– **०ताल**–पु (संगीत) कर्नाटक संगीत पद्धतींतील एक ताल याच मात्रा प्रकार पाच आहेत ते पर्गें प्रमाणें ११ १४, १७, २३, २९ [ध्रुव+ताल] **०पद**–न १ ध्रुवाला दिलेलें अचल स्थान, ध्रुव ताऱ्याचें स्थान 'कमला ध्रुव कवतिकें। बुझाविला देऊनि भातुकें। ध्रुवपदाचें।'—ज्ञा १०,१८ २ (ल) शाश्वत टिकणारें, वैभवाचें उच्च स्थान, पद ३ (संगीत) पद गाणें इ०काचें पालुपदाचें कडवें, (विरू) ध्रुपद ४ (संगीत) चीजेचा एक प्रकार ह्यात देवताची स्तुति, ऋतुवर्णनें सृष्टिसौंदर्य, वीर–शृंगारादि रस इ० विषय असतात ही चीज बहुधा गंभीर प्रकृतीच्या रागात व प्रौढ भाषेंत रचिलेली असते व चौताल, सूलताल तीव्रा ब्रह्मताल इ०कात गाइली जाते [ध्रुव+स पद=स्थान] **०पदीं बसविणें**–उक्रि १ (एखाद्यास) शाश्वत स्थिर असें स्थान देणें २ उच्चस्थानीं बसविणें, वैभवाला पोंचविणें **०मत्स्य**–पु (ज्यो) लघुऋक्ष किंवा लघुऋक्षातील दोन मुख्य ताऱ्यांपैकीं एक दुसरा मुख्य तारा ध्रुव होय सप्तर्षि नरतुरगम ध्रुवमत्स्य, ययाति वगैरे राशींची ओळख मुलांना करूनि देता येईल '—अध्यापन २०० [ध्रुव+स मत्स्य=मासा] **०लोक**–पु स्वर्गलोकाप्रमाणें असलेला ध्रुव ताऱ्याचा लोक [ध्रुव+लोक=जग] **०वृत्त**–न ध्रुवापासून २३॥ अंशावर असलेलें विषुववृत्ताशीं समांतर असें कल्पितवृत्त विषुववृत्तापासून उत्तरेस व दक्षिणेस असलेलें ६६॥ अंशावरील अक्षांशवृत्त [ध्रुव+स वृत्त=वलय वर्तुळ]

ध्रुवाकर्ष प्रेरणा–स्त्री (ज्यो पदार्थ) मध्यबिंदूकडे ओढणारी प्रेरणा शक्ति (इं) सेंट्रिपीटल फोर्स [ध्रुव+आकर्ष=ओढणें+स प्रेरणा] **ध्रुवात्मक**–वि (पदार्थ) ज्यामध्यें चुंबकामारखें आकर्षण उत्पन्न केलें आहे असा ध्रुवसंपन्न झालेला केलेला (धातुमय पदार्थ, शलाका इ०) [ध्रुव+आत्मा] **ध्रुवांश**–पु (ज्यो) खस्थ गोलाचें (त्याला जवळ असलेल्या) ध्रुवापासूनचें अंशात्मक

अतर [ध्रुव+अंश] **ध्रुवीभवन**–न १ (एखाद्या पदार्थांनी, धातूंनी, दुसऱ्या पदार्थ वर रासायनिक क्रिया होऊन तो पदार्थ) ध्रुवयुक्त चुंबकासारखा आकर्षणयुक्त बनणें २ प्रकाशलहरींच्या कंपनामध्यें फरक होणें (इं) पोलरायझेशन 'ध्रुवीभूत किरण वगैरे गटपा बाजूंमध्यें निरनिराळे गुणधर्म दाखविते' –शाको ध ८६ [स] **ध्रुवोत्सारप्रेरणा**–स्त्री मध्यापासून दूर सारणारी प्रेरणा (इं) सेंट्रिफ्युगल फोर्स [ध्रुव+उत्+सार्=दूर, वर लोटणें+प्रेरणा=शक्ति, जोर] **ध्रुवोन्नति**–स्त्री (ज्या) ध्रुवाची (एखाद्या) पातळीपासून अंशात्मक उंची, ध्रुवाचा उन्नतांश [ध्रुव+सं उन्नति=उंची] **ध्रुवोन्मुखता**–स्त्री (ध्रुवकाचीं दोन टोकें अनुक्रमें) उत्तर व दक्षिण या दिशांकडे आकर्षिलीं जाण्याचा ध्रुवकाचा गुण –मराठी ६ वें (१८७५) पुस्तक, पृ ७८ [ध्रुव+सं उन्मुखता=तोंड समोर, पुढें करणें, असणें]

ध्रुवक—पु (ज्यो) ज्या अंकास कांहीं संस्कार करून विवक्षित तिथि, ग्रह इ० काढतां येतात तो अंक, क्षेपक गणित

ध्रुवा—स्त्री पृथ्वी, वसुधरा [सं]

ध्वज—पु देवालय, राजवाडा इ०कांपुढें उंच स्तंभ उभारून त्यावर विशिष्ट चिन्हानें युक्त असें वस्त्र लावतात तो, राजादिकांच्या स्वारीपुढें ज्या चिन्ह म्हणून चालविला जाणारा विशिष्ट चिन्हांकित वस्त्रानें युक्त असा लहान, मोठा स्तंभ झेंडा, पताका, निशाण 'तया ही वरी अष्टादशु। तो आर्पैया माहेश ध्वजु। उपरि गीतादिकीं व्यासु। ध्वजें लागला।' –ज्ञा १८ ४१ [सं] °लावणें–१ विद्या, शौर्य इ०कांनीं मोठी कीर्ति संपादन करणें नाव गाजविणें, कमाविणें २ (उप) कुप्रसिद्धि पावणें, अपकीर्ति मिळविणें सामासिक शब्द– °पात-भंग–पु पुरुषीचा, पौरुषाचा, अभाव क्लीबत्व षंढपणा नपुसकत्व [ध्वज=लिंग+सं पात= पडणें+भंग–मोडणें] °स्तंभ–पु ध्वजाचा स्तंभ खांब, निशाणाची काठी [ध्वज+सं स्तंभ=खांब] **ध्वजाय**–पु घराच्या जमीनीच्या लांबी-रुंदीवरून आठ प्रकारचे आय सांगितले आहेत त्यांपैकीं एक आय अर्थ ४ पहा [ध्वज+आय]

ध्वजा—स्त्री १ निशाण, ध्वज पहा 'तुका म्हणे सुख घेतलें गोपाळीं। नाचती वाकळीं करूनी ध्वजा।' –तुगा ३० २ वर्षप्रतिपदेच्या दिवशीं उभारतात ती गुढी [सं] **ध्वजाग्रें**–क्रिवि हातांत निशाण धरताना जो आकार होतो त्या स्थितींत 'ध्वजाग्रें उचले बाहु आवेशें लोटला पुढें।' –दावि ४७३ [ध्वजा+अग्र=अग्रभाग]

ध्वजापर्वणी—स्त्री गुरु सिंह राशींत संक्रांत होतो तो सिंहस्थाचा दिवस या दिवशीं त्र्यंबकेश्वरीं गोसाव्यांचे बरेच आखाडे (निरनिराळ्या ध्वजांच) येतात [ध्वज+पर्वणी] **ध्वजारोप-रोपण**–पुन १ वर्षप्रतिपदेच्या दिवशीं गुढी उभारण्याचा विधि ध्वजा अर्थ २ पहा २ (सामा) निशाण रोवणें, उभारणें, झेंडा लावणें [ध्वज+सं आरोप, आरोपण=रोवणें, उभारणें] **ध्वजावंदन**–न (राष्ट्रध्वज) निशाणाला सामुदायिक वंदन कर ण्याचा विधि, झेंडावंदन –क १६ ४ ३० [ध्वजा+सं वंदन= नमस्कार करणें] **ध्वजाहृत**–वि. १ युद्धांत जिंकून आणलेला (दास इ०) २ अविभाज्य धनाचा एक प्रकार [ध्वज+सं आहृत=आणलेला]

ध्वजिनी—स्त्री सेना, सैन्य –वि सीमेचा एक प्रकार, ही वृक्ष इ०कांनीं चिन्हित असत, कारण हत्यादिक प्रसिद्धपणें ध्वजासारखे आहेत –मयूखदायविभाग पृ २४८, [सं]

ध्वनणें—सक्रि सांगणें, दर्शित करणें 'ज्या उपदेशाच्या पोटीं। वर्णाश्रम परिपाटी। न साहिता होय मागी भेटी। तेही गोष्टी ध्वनिलीसे।' –एभा १३ ७१७ [सं ध्वनन]

ध्वनन—न १ आवाज करणें २ (एखादी गोष्ट) फलितार्थानें, प्रत्यक्ष त्या शब्दांत न बोलतां, अर्थापत्तीनें सुचविणें, दर्शित, ध्वनित करणें असें–आंब्यास मोहोर आला, कोकिळा ओरडू लागल्या असें बोलल्यावरून वसंतऋतु आल्याचें ध्वनन होतें [सं.]

ध्वनविणें—सक्रि वाजविणें 'धर्मराज प्रतिकुमरु अनंत–विजय–नामक–शंख ध्वनविता जाला।' –शिवरामकृत गीताचंद्रिका १ १६ [सं]

ध्वनि-नी—पुस्त्री १ श्रोत्रेंद्रियास आकलन करता येणारा शब्द आवाज 'देखा काव्य नाटका। जें निधारितां सकौतुका। त्याचि रत्नखुणती क्षुद्रघटिका। अर्थध्वनि।' –ज्ञा १ ७ 'परब्रह्मीं उठली ज ध्वनी। आदिजननी तेचि तू।' –ह १ १३ २ वाच्यार्थाहून इतर अर्थ सूचित करण्याचा वाक्य इ०कांच्या ठायीं असलेला गुण गर्भितार्थ काव्याचा व्यंग्यार्थबोधक एक प्रकार ३ स्पष्टपणें न ऐकिलेलें वाक्य इ०, संदिग्ध, संशयित गोष्ट, संशय अफवा; कुजबुज 'तरि अगा ऐशिया ध्वनी। मणे थारा देशी हो मनीं।' –ज्ञा ८ १२३ 'हा चोर आहे असा ध्वनि मात्र आम्ही कर्णोपकर्णीं ऐकतों परंतु आमचा निश्चय होत नाहीं' ४ भावार्थ, अभिप्राय, सूचित ध्वनित केलेला अर्थ 'हे अष्टधा भिन्न वैसीं। ऐसा ध्वनि धरिसी जरी मानसीं।' –ज्ञा ७ १७ ५ ज्यापासून निश्चित असा अर्थ स्पष्ट होत नाहीं असें संदिग्ध, मुग्धार्थयुक्त वाक्य 'आजपर्यंत सरकारात दादच नव्हती पण आता चोरांचें परिपत्य करितो असा नुकताच ध्वनि निघाला आहे होईल तेव्हा खरें' [सं] °द्वार–न श्वसननलिका [ध्वनि+सं द्वार] °प्रक्षेपक यंत्र–न ध्वनि दूरवर वाहून नेणारें यंत्र, (इं) ब्रॉडकास्टिंग् मशिन् [ध्वनि+सं प्रक्षेपक=फेंकणारें+यंत्र] °मंजूषा–स्त्री

कटनाल, नरडें. (इं) व्हॉइस्बॉक्स ०लेखनयंत्र, ध्वन्यनुकारी यंत्र–न मेणाच्या, कथिलाच्या फिरत्या तबकडीच्या पृष्ठभागावर ध्वनीचें लेखन करून, त्या मूळच्या ध्वनीस पाहिजे तेव्हां उत्पन्न करून देणारें यंत्र (इं) फोनोग्राफ् –ज्ञाको (ध) ८८ [ध्वनि+म लेख=लिहिणारें+स अनुकारी=अनुकरण करणारें+यंत्र] ०विकार–पु आवाज बसण्याचा एक विकार, रोग [ध्वनि+स विकार=रोग] ०विद्या-शास्त्र–स्त्रीन (पदा) ध्वनीचे गुणधर्म, सिद्धांत इ०कचें विवेचन करणारें शास्त्र (इं) अकॉस्टिक्स् [ध्वनि+स विद्या, शास्त्र] ध्वन्यर्थ–पु ध्वनित, सूचित केलेला, गर्भित अर्थ, व्यंग्यार्थ [ध्वनि+अर्थ]

ध्वनित—वि १ वाजविलेला २ सूचित, गर्भित (अर्थ इ०) ३ अस्पष्ट, संदिग्ध, गूढ 'नातरी झक्वीतु आहाती माते। पीं तत्त्वचि कथसी ध्वनितें।'–ज्ञा ३ १६ ४ संक्षिप्त, त्रोटक 'बहुत बोलतां वाढेल ग्रंथ। ध्वनित बोलतां न कळे अर्थ।'–पाप्र ३६ ९ ५ काव्यरूपानें, अलंकारिक रीतीनें दर्शविलेला, सांगितलेला (अर्थ, गोष्ट) [स] ०करार–पु मूकपद्धतीनें एखादी गोष्ट कबूल करण्याचा (शब्दाइतकाच बंधनकारक) प्रकार –ज्ञाको (क) १०३ ध्वनितार्थ–पु सारांश, संक्षेपानें सांगितलेली गोष्ट 'ते कथा सांगतां समस्त। तरी वर्णवे लागेल भारत। पसरेल असंभाव्य ग्रंथ। यालागि ध्वनितार्थ बोलिलों।'–ह ३२ १३६ [ध्वनित+अर्थ]

ध्वंस, ध्वंसन—पुन (मोडणें, फुटणें, जळणें इ० कारणामुळें एखादा पदार्थ इ०काचा झालेला) नाश, नासाडी, निर्दळन जमीनदोस्त होणें, करणें 'जनाज्ञानाधिकाराचा ध्वंस करण्याची परम दीक्षा धारण करून. . '–नि २१ 'मी गेलों तर मागें सगळाचा ध्वंस होईल' [स ध्वंस्=नाश करणें]

ध्वंसणें—उक्रि नष्ट, जमीनदोस्त, उध्वस्त, नाश करणें [स ध्वंसन]

ध्वंसित, ध्वस्त—वि नाश पावलेला, उध्वस्त, जमीनदोस्त केलेला, धुळधाण झालेला [स]

ध्वाडी—स्त्री पुतगी 'विंगेजी गावडे याची बायको सुर्यांनी येवले याची ध्वाडी'–वाडबाबा ७ ३८ धाडी–धोडी पहा

ध्वांत—न अंधार, काळोख अंधकार 'जसें ध्वांत सूर्यागमीं नाश पावे।' [स]

ध्वान—पु ध्वनि, आवाज शब्द [स]

ध्वांक्ष—पु कावळा 'हंसोनी एक हंस ध्वांक्षासि म्हणे तुझ्या गती शतशा।'–मोकर्ण ७८ ३४ [स]

न

न—व्यंजनमालेंतील विसावें व्यंजन अक्षरविकास–या वर्णास तीन अवस्थांतून गेल्यावर सांप्रतची अवस्था प्राप्त झाली पहिली अशोकाच्या गिरनार लेखांत, दुसरी कुशानवंशी राजाच्या वेळच्या मथुरा येथील लेखांत (इ०सन पहिलें शतक) व तिसरी मेवाडचा गुहिलवंशी राजा अपराजित याच्या काळच्या कुंडेश्वर लेखांत (इ सन ६६१) दृष्टीस पडते आजचा न हैहयवंशी जाजल्लदेवाच्या वेळच्या लेखांत (इ सन १११४) ओळखूं येतो –ओझा प्रा

न—पु नकार 'त्वद्रणोत्थ न पडला अर्थिजनाच्या कधींहि कानीं न।'–मोउद्योग १० ७४

न—अ १ निषेधार्थी, नकारार्थी शब्द, नाहीं 'पार्थाचे शर न हे शिखंडीचे।'–मोभीष्म ११ १०४ 'अनि स्वार्थबुद्धी न रे पाप साचें।'–राम ९ २ नका, नको 'न याल न या' 'न द्याल न द्या' [स] (व्याप्र) न चा पाडा, पाढा, फाडा नन्नाचा पाढा–पु नकार, कोणतेंहि काम करावयास सांगितलें असतां नाकारणें, नाहीं म्हणणें नचा पाढा वाचणें–सांगणें–घट(ट्ट)करणें–घोकणें–नेहमीं प्रत्येक गोष्ट, काम नाकारणें, प्रत्येक कामास, गोष्टीस नकार देणें 'ह्याला नचा पट्टा पाठ आहे'=प्रत्येक गोष्टीला, कामाला त्याचा नकार आहे सामाशब्द–नकळा–वि (ग्रा) न जाणणारा, अजाण –क्रिवि नकळत, नजाणतेपणानें [न+कळणें] नकिंचन–वि अकिंचन, दरिद्री, कंगाल [न+स किंचन=कांहींहि] नकार–पु नाहीं म्हणण्याची क्रिया, निषेध, नाकबुली याच्या उलट होकार (क्रि० करणें, देणें) 'मी त्याजजवळ रुपये मागितले परंतु त्यानें नकार केला' २ (हुंडी इ० काच) स्वीकार न करणें, न स्वीकारण्याबाबत हुंडीवर मारलेला शेरा [स न+कार] ०घंटा–पु अभाव, वाण, नसल्याची खूण 'घरांत वाजे नकारघंटा।'–अमृत सुदामचरित्र २९ [नकार+घंटा] नजाणपणें–क्रिवि अजाणपणें, नकळत 'प्राचीन ग्रामपंचायतीची पद्धत जाळल्याकारणानें जाणून अथवा नजाणपणानें माजविलेली कज्जेदलाली '–खेया २७

न न—उद्गा १ नाहीं, नाहीं नको, नको, नाकारणें, मनाई करणें, नाकबूल करणें (क्रि० करणें, सांगणें, म्हणणें, बोलणें) २ एकाच वाक्यांत दोन नकार असल्यास त्या वाक्याचा करणरूपी किंवा होकारार्थी अर्थ होतो, दोन न प्रस्तुतार्थ दृढ करितात 'न पुरी न कटकटोपें उभा गरळामिळ्या फुल्या व्याली।'–मोवन १२ ३४

न—उअ १ त्याच त्याच दोन शब्दांमध्यें ते शब्द जोडण्याकरितां योजावयाचा–नें, सह, बरोबर, मागून इ० अर्थाचा–शब्द

जसें— पैसा न पैसा, रुपया न रुपया, दमडी न दमडी (अयतो, मिळवितो खर्चतो), झाडा न झाड, घरा न घर (टिपत जा), पायरी न पायरी (चढत जा), पावला न पाऊल (सरक्त गेला), मागा न माग (चोराचा शोध लावला), दिवसा न दिवस, वर्षा न वर्षे इ० २ आणि, व, अन् जसें – घोडा न बैल, ढाल न तलवार, तो न मी (बोलताना ह्या न निराळा न उच्चारता जोडीपैकीं पहिल्यां शब्दासच जोडून व अर्धवट न् असा उच्चारण्याची पद्धत आहे) [आणि, अन्]

ना॥—(संक्षेप) १ नग २ नजीक ३ नंतर ४ नफर ५ नमस्कार ६ नाईक इ०

नई—स्त्री (कों राजा कु चि व क) नदी 'नई हो का मल्हैसी थोरी। परी गंगा जैं अगिकारी। तैंचि तिये सागरीं। प्रवेशु गा।' –ज्ञा १७ ३२४ [स नदी, प्रा णई सिं हिं नइ] म्ह० इकडे नई तिकडे व॒=इकडे नदी तिकडे वुपण, इकडे आड तिकडे विहीर या अर्थी पेंचाची, अडचणीची, कुचंबणीची स्थिति

नइस—स्त्री प्रेत वाहून न्यावयाची तिरडी 'नईस न्यावयास ब्राह्मण तेलंग कले' –रा ६ ५ [अर नअ्श्]

नउखा, नउबत नउली—नौखा, नौबत, नौली इ० पहा

नऊ—वि ९ ही संख्या, नव पहा [स नव, ब नय, हिं नौ झें ॰व, ग्री नेऑस, लॅ नोवुस्, ऑस्क नुवूला, सॅक्स निवे, निव, लिथु नीयेस् स्ला नोवुउ, हिब्र्यू तुआ] **॰स्थायी भाव**–पु प्रेम, उत्साह, शोक विस्मय, भय, हास्य, जुगुप्सा, क्रोध आणि निर्वेद ह्या नऊ मनोवृत्ती [नऊ+स स्थायीभाव] **॰हस्तवाद्यें**–नअव झांज, टाळ चिपळी, करताळ, जलतरंग, घटा, तास, घुगुर व घागऱ्या

नकटा—वि १ ज्याचें नाक कापलेलें आहे असा २ आखूड, चपट्या बसक्या नाकाचा ३ (ल) काहीं अशीं अपुरी दोषयुक्त राहिलेली व्यंग गोष्ट, कार्य इ० [हिं नकटा, नाक+कटा=काटणें, प्रा णक्क=नाक, हिं नक] **नकट्यापुढें नाक खाजविणें**–नकट्यास नकटा म्हणून खिजविणें मुद्दाम खिजविणें वेडावणें म्ह० १ नकटीच्या लग्नाला सतराशें विघ्नें=प्रथम नकट्या मुलीचें लग्न लौकर जुळत नाहीं, जुळलें तरी त्यात अनेक अडचणी येतात यावरून आधींच दुष्कर असलेल्या कामांत अडचणीवर अडचणी येणें २ नकटें ॰व्हावें पण धाकटें होऊ नये=शरीरानें ॰व्यंग असलेलें चालेल पण धाकटा मान धाकटेपण येऊ नये कारण धाकट्याची प्रतिष्ठा कोणी ठेवीत नाहीं, त्याला नेहमीं अरेतुरे करतात कामें सांगतात व हलके लेखतात, तसें नकट्याचें होत नाहीं ३ सुरसुरू सापिका आणि नकटा निफका **॰थवटा**–वि कुरूप आणि हिडीस, ओंगळ दिसणारा [नकटा द्वि]

नकटें—न (खा) अध्या पावशेराचें माप, निपटें पिटकें १० तोळ्याचें वजन नवटाक, नवटकें

नक(ख)तरी—पु (गो) शेतांत देवकृत्यें करणारा शूद्र, नक्षत्रावरून ज्योतिष सांगणारा [स नक्षत्र]

नकतेल—न एक प्रकारचें तेल –मुव्या १५० नखतेल पहा

नकला—नखला पहा

नकराई—स्त्री १ हुंडी नाकारल्यामुळें भरावी लागणारी नुकसानी, (गु) नकरामण २ हुंडी नाकारणें, नकार, नकराई पहा [म नकार]

नक(क्क)ल—स्त्री १ एखादा लेख, दस्तऐवज इ० ची बरहुकूम केलेली प्रत, मूळ प्रतीवरून केलेली, तिच्या बरहुकूम दुसरी प्रत २ कोणत्याहि वस्तूबरहुकूम केलेली प्रतिकृति, आवृत्ति, प्रतिमा 'सरकारी कॉलेजाच्या नकला होऊन राहिलेल्या कॉलेजांत' –टि ३ ३५ ३ (एखाद्याच्या) भाषण–वर्तनादि प्रकाराचें केलेलें हुबेहुब अनुकरण, किता ४ हास्यकारक, चमत्कृतिजनक, गमतीची गोष्ट इ० 'आज दवाखान्यात मोठी नक्कल झाली' ५ पहिली, मूळ प्रत 'दगडावर जी नक्कल छापावी तिच्यासारख्या साऱ्या नकला निघतात' ६ (नाट्य) नाटकांत पात्रानें बोलावयाचें भाषण 'माझी नक्कल पाठ आहे' –स्त्रीन (एखादा राजवंश कुटुंब इ० काचा झालेला) समूळ नाश, नामशेष होणें, निर्वंश फक्त कथेच्या रूपानें, इतिहासांत अवशिष्ट राहणें 'सवस्थान देवदुर्ग किलीच नाईक याजकडे होतें त्यास त्याचें नक्कल जाहालें' –वाडसमा २ ११५ 'कित्येकांचीं घरें बसलीं, कित्येकांच्या नकला जाहल्या' –पाव ४९ 'त्या राजाची नक्कल झाली' [अर नक्ल्] **॰नविशी-निशी**–स्त्री नक्कलनवीसाचा हुद्दा, काम [फा नक्ल्+नवीस्] **॰नवीस-नीस**–पु लेख, कागदपत्र इ० च्या नकला, प्रती करणारा कारकून [फा नक्ल्+नवीस्]

नक(क्क)लणें—सक्रि १ नक्कल, अनुकरण करणें 'त्या काळची शिष्टभाषा तो सहज नकलण्याचा प्रयत्न करतो' –राजवाडे–ज्ञानेश्वरी प्रस्तावना पृ १७ २ प्रत करणें, लिहिणें

नकली, नक्ली—वि १ अस्सलासारखा दिसणारा दुसरा, अनुकरण करून केलेला (पदार्थ, वस्तु इ०) २ दिखाऊ कृत्रिम, टाकाऊ 'बाजारी जिन्नस नेहमीं नकली असावयाचा' –मानापमान ३४ ३ गमतीची, मजेदार, चमत्कृतिजनक (गोष्ट, भाषण, गोष्टी सांगणारा) बहुरूप अर्धनारीश्वरसा तद्भक्त हाहि नक्की बा।' –मोविराट ३ ८४ ४ खोटा, बनावट –स्त्री अस्सल लुगड्यासारखें दिसावयाजोगें लुगडें [नक्ल फा नक्ली] **॰नाणें**–न कोणी इसम फसेल असें अस्सल नाण्याप्रमाणें बनविलेलें नाणें, खोटें नाणें **॰पदार्थ**–पु दुसऱ्याला फसविण्याच्या इरादानें एखाद्या पदार्थाप्रमाणें केलेला दुसरा बनावट पदार्थ

नकलीलावणें—सक्रि (माण) मेंदी लावणें [नख]

नकल्या—वि. १ नक्ली; गमतीच्या गोष्टी सांगणारा. २ विदूषक. ३ (दुसऱ्याची) नक्कल करून दाखविणारा; सोंगें आणणारा. [नक्कल]

नकवाणी—स्त्री. (ना. व.) अप्रतिष्ठा; कमीपणा; हलकेपणा, लाज, शरम; लाजिरवाणें वाटणें. नक्वाली पहा.

नकशा—पु. १ (सामा.) (जमीन, इमारत इ० कांचा) आराखडा; नकाशा; कागदावर काढलेला नमुना, आकृति. २ कारागिरीचें, नक्शीचें शिल्पकाम; खोदकाम; विणकाम; नक्षी; वेलबुट्टी. ३ (ल.) सर्वांनीं वाखाणण्याजोगें काम इ०; भपका; थाट, डौल, वैभव; नखरा. 'त्यांनीं प्रयोजनाचा नकशा केला.' ४ (ल) दुसऱ्याच्या ईर्षेनें केलेलें वरचढपणाचें कृत्य; वरचढपणा. 'तूं शंभर खर्च करशील तर मी दोनशें खर्च करून तुजवर नकशा करीन.' ५ (ल) तोरा; महत्त्व; प्रतिष्ठा. 'सभेस जाता पण नक्शा गमावूं नका बरें!' [अर. नक्श; हिं. नक्शा, गु नक्शो; गो. नक्स]

नकशिकणी—स्त्री. एक वनस्पति' नाकशिकणी पहा.

नक(ख)शी—स्त्री नखें काढण्याचें न्हाव्याचें हत्यार; नराणी. (प्र.) नखशी. [नखशी]

नकशी, नकसगिरी—स्त्री. कारागिरीचें, कलाकुसरीचें, कौशल्याचें खोदकाम, शिल्पकाम; वेलबुट्टी, कशिदा; नक्षी. –वि. (क्व) वेलबुट्टीदार, नक्षीदार [अर नक्श] ०ची दोरी–स्त्री. (विणकाम) नक्शी उमटविण्याच्या आटणीला जी दोरी असते ती. ०दार–वि वेलबुट्टीचें, कलाकुसरीचें, कारागिरीचें, नक्शी असलेलें [नक्शी+फा. दार् प्रत्यय]

नकशीव—वि नक्शी काढलेलें; जाळया, वेलबुट्टया, चित्रें कोरलेलें, खोदलेलें (काम), कोरीव, कलाकुसरीचें [नकसणें]

नकसकंगोरा—पु १ नक्षीदार, कोरीव, खोदीव कंगोरा, कड, गोलची, खाचणी इ०, (सामा) नक्षीदार कोरीव काम. २ (अनेकवचनी प्रयोग) नखरा; चोखंदळपणा, तोरे मिरविणें [नकशा+कंगोरा]

नकसकाम—न. नक्षीकाम, कोरीव कलाकुसरीचें काम [नकसणें+काम]

नकसगिरी—स्त्री. १ नक्षीकाम २ नक्षी काढण्याचें कौशल्य [अर नक्श+गिरी प्रत्यय]

नकसणें—उक्रि. नक्षी करणें, कोरणें, नक्षी काढणें, वेलबुट्टया, कशिदा काढणें

नकसुद-सूद—वि (गो) १ मोजकीं निवडक कामें करणारा २ नाजूक, निवडक

नका—क्रि एखाद्या क्रियेच्या निषेधार्थ बहुवचनी कर्त्यांस उद्देशून द्वितीयपुरुषीं आज्ञार्थी योजावयाचें एक क्रियापदाचें रूप जसें–बोलूं नका, करूं नका, जाऊं नका इ० [नको शब्द]

नका(की)दुवा—पु. कवडयांनीं खेळावयाचा एक खेळ, एकी बेकी. [हिं. नक्का=एका+दुव्वा]

नकारणी—स्त्री नाकारण्याची, नकार देण्याची क्रिया. [नकारणें]

नकारणें—उक्रि. १ स्वीकार, मान्य न करणें, नाकारणें, नकार देणें; नाकबूल होणें. २ (हुंडी इ०) न स्वीकारणें. 'पेढीनें हुंडी नकारली.' याच्या उलट सकारणें. [नकार; हिं. नकारना]

नकाराई—स्त्री. १ हुंडी न स्वीकारली गेल्यामुळें द्यावी लागणारी नुकसानी, दंड; सामान्यत. सकाराई या शब्दाला जोडून प्रयोग करितात. जसें –सकाराई नकाराई भरून घेईन–यावीलागेल २ हुंडी नाकारणें; न स्वीकारणें.

नकाल—वि. १ नकल्या. २ (ल) नाटकी, ढोंगी; कपटी. [अर नक्काल्=नक्ल्या]

नकाशा—पु १ (सामा.) चित्र; (स्थळ, देश, इमारत, जमीन इ०कांची) सप्रमाण रेखाकृति, आराखडा, नमुना. नकशा पहा. २ हकीकत; अहवाल, बातमी. 'लढाईचे आणून नकाशे।' –ऐपो २१८. ३ (व.) मोक्याचें ठिकाण, जागा; उघडा. 'तुमचे घर अगदीं नकाशावर आहे.' [अर. नक्शा]

नकाशी—स्त्री. (प्र.) नकशी. नक्शी पहा –वि. नक्षी; नक्षीदार; कोरीव; (प्र.) नक्शी, नक्शीदार. –पु. नक्षीचें खोदकाम, शिल्पकाम, कलाबतूचें काम करणारा.

नकास—पु. गुरें विकून घेणारानें दलालास द्यावयाची रकम, बाजारदस्तुरी, जकात 'सालावाद तूप व तांदूळ भाडें व नकासची (जकातीची) शिवंदी...' –थोमारो २.७१. [अर नख्खास=गुराचा बाजार]

नकास—पु. (प्र.) नक्शा, नकाशा पहा. ०काम–न. १ नकाशाची कृति. नक्शीचें, कलाकुसरीचें काम; शोभिवंत, कोरीव, खोदीव काम 'त्या दिवाणखान्याचें नकासकाम चांगलें आहे.' ०गार–पु धातूंवर कोरीव नक्षीकाम करणारा.

नकासणें—उक्रि नक्षीकाम करणें, कोरणें; खोदणें, कशिदा काढणें. नकसणें पहा.

नकाहत—स्त्री. अशक्तपणा. 'आमचे प्रकृतीस आतां काहीं येक आराम आहे परंतु नकाहत फार ' –रा २२.२१. [अर. नकाहत्]

नकी-क्की—वि १ (संगीत) गायनामध्यें नाकानें काढलेला सूर [हिं नक=नाक]

नकी-क्की—वि. १ अगदीं बरोबर; तंतोतंत (वजन, माप, प्रमाण इ०) २ अंतर न ठेवितां निश्चयानें सांगितलेली; निश्चित, पुन्हां फेरबदल जींत होणार नाहीं अशी (किंमत, भाषा, करार इ०). ३ खात्रीची, खरी, संशयरहित; यथातथ्य (हकीकत,

विधान) ४ चांगला शुभ (शकुन इ०) [अर नफी=शुद्ध, स्वच्छ, चांगला]

नफीत—न (कु) खाद्यपानरहित उपोषण [नक्त अप]

नफीदुवा—पु नफादुवा पहा.

नफीब नफीबदार—पु ललकाऱ्या, हुजऱ्या, भाट 'भालदार चोपदार नकीब।'—दवनाथ, कटिबंध ६१ 'सागरीत नकीब पाठवून सर्व फौजेतील लोकांस खालील मसलतीप्रमाणें दिला'—होळकर मल्हारराव होळकर चरित्र १६१ [अर नकीब्]

नफीबदी—स्त्री (विधि प्र) नेकीबदी नेकीबदी पहा [नेकीबदी]

नफील—स्त्री उंटाच्या नाकातील लगामाची दोरी अडकविण्याची कडी, वेसण —वि नाकांत अडकविलेले [हिं नकल, हिं नक=नाक+कील=खिळा?]

नकुतला—वि (माण) अपूर्व, विलक्षण, अद्भुत, अप रूप [मे नकुल ?]

नकुल—पु १ पांच पांडवांपैकीं चौथा २ मुंगूस [सं]

नकुसलें—वि (व) क्षुद्र क्षुद्र, किरकोळ 'नकुसल्या कामासाठीं तगा केला' [नको+असलें फा नकम्=क्षुद्र वाईट?]

नकूच—वि क्षुद्र, क्षुद्रक, किरकोळ 'नकुच गोष्टीकरितां सरकारचें मन दूषित होण्याजोगा लेख ते मुळींच लिहीत नाहींत' —विविध ३ १४५ [नको+चें=असे, फा नक्म्=क्षुद्र]

नकेत्र—न (गो) नक्षत्र [नक्षत्र अप]

नको—क्रि १ द्वितीयपुरुषीं निषेधार्थी आज्ञार्थी रूप जसें—तूं जाऊं नको याचें आज्ञार्थी द्वितीयपुरुषाचें बहुव न नका असें होतें जसें—बोलू नका, जाऊं नका इ० २ एखाद्या क्रियेचें प्रयोजन, इच्छा, आवड इ०कांचा अभाव दर्शविणारें क्रियावाचक रूप जसें—मला कोणताहि पदार्थ नको त्यांना काम करायास नको, हें उघड करून दाखवायास बहुत आयास नको' अनेकवचनी नकोत असें रूप होतें जसें—मला हे पदार्थ नकोत त्यांना कोण तींहि कामें करावयास नकोत —क्रिवि निषेधार्थी नको असावा [सं न्यक्कृ-नक-नक्क-नकम् – नकि निपात—राजवाडे, भाषा १८२४ नकाम्य, नकर्तव्यम्-नकाअव्व-नकाव-नकाउ-नको —रा लेख २४२ न+कु-राजा०या नखउ नक—जो ग्रीयो न+कुरु?) नको नको होणें—(एखाद्या गोष्टीचा) वीट येणें, तिरस्कार अनासक्ति उत्पन्न होणें म्ह० नको नको आणि पायलीचें चारी

नक्द—वि (गो) रोख, नगदी [अर नक्द]

नक्कल, नक्कली, नक्कल्या—नकल, नकली नकल्या इ० पहा

नक्कस—स्त्री (ना) पत्त्याचा एक जुव्वा

नक्का—पु १ नाक २ (ल) नक्षा, ऐट दिमाख, तोरा (क्रि० उतरणें, दावणें, मोडणें) ३ (ववड्याचा खळ) उताणी पडलेली कवडी [नाक, हिं]

नक्कदार—वि (गा) वाईट

नक्की—वि नकी पहा

नक्की फन्द—पु (मल्लविद्या) कुस्तींतील एक डाव जोडीदाराच्या बाहेरील बाजूनें धगटेंत हात घालून तोच हात जोडीदाराच्या मानेवर घालून जोडीदारास पिळवटून चीत करणें

नक्को—क्रिवि (गो) (प्र) नको नको पहा 'तुमचा समार नक्को मला।'—मराप २ २८

नक्टी—स्त्री (ना) कापसाच्या बोंडांतून कापूस काढून घेतल्यावर राहिलेला बोंडाचा भाग

नक्त, नक्तभोजन, नक्तव्रत—न दिवसभर उपास करून रात्रीं जेवण करण्याचें एक व्रत [सं नक्त=रात्र]

नक्तं—क्रिवि रात्रीं, रात्रीच्या वेळीं [सं नक्तम् नाक्तिस्, ग्रीम] ०चर—वि १ (अक्षरश:) रात्रीं फिरणारा २ राक्षस 'त्यातें बहु मायावी नक्तचर आर्ष्यशृंगि तो रक्षवी।'—मोभीष्म ९१७ २ चोर [सं० नक्त+चर्=चारणें, फिरणें] ०दिव—क्रिवि रात्रंदिवस 'धर्मिष्ठ अधर्मरूपभासें। वस्तेंदु नक्तदिव हा प्रकाशे।'—सारुढ ७ १२५ [सं नक्त+दिवा] नक्तभोजी—वि दिवसा उपोषण करून रात्रीं भोजन करणारा [सं नक्त+सं भुज्=खाणें]

नक्त, नक्द—न नगद, रोकड नाणें, नगद पहा 'म्हाता रीची तोड नक्तीवरच काढावयास आज्ञा व्हावी' —ख ११ ५६६६ [अर नक्द्] ०ठराव-पट्ट—पु खोताला कुळानीं खोतीचें उत्पन्न धान्याच्या रूपानें न देता दस्ताच्या काहीं पटीइतकी रक्कम सरकारठरावाप्रमाणें देणें ०नेमणूक—स्त्री रोकड मुशाहिरा [नक्त+नेमणूक] ०धाव, नक्दधाव, नक्तीधाव—स्त्री कुळानें सरकारास रोकडीच्या रूपानें धावयाचा कर नक्ती शिरस्ता—पु नाण्याच्या स्वरूपांत ठरविलेला जमीनीचा वसूल नक्तीचे दुमाले—पुअव वर्षासनें, नेमणूक व रोजिना हे तीन दुमाले

नक्तैल—न १ एक औषधी तेल २ टरपीण तेल टर्पेंटाइन, नखतैल पहा

नक्र—पु १ मगर, सुसर 'संकल्पविकल्पाचे मीन। निंदेच्या सुसरी दारुण। अहंद्वेषाचे नक्र पूर्ण। सागरीं जाण तळपती।'—एभा २९९ 'परि पृथ्वी मोडीना जाणों व्रत घेतलेंचि नक्राचें।' —मोकर्ण ४८ ५६ २ घोरपड —शास्त्रीको [सं] नक्राश्रु—पुअव १ मगराचे अश्रू मगर आपल्या भक्ष्यास खातांना त्याच्या बद्दल दु खानें अश्रु गाळतो असें म्हणतात त्यावरून (ल) खोटे अश्रु गाळणें वरपांगीं दु:ख प्रदर्शित करणें (क्रि० ढाळणें, गाळणें) जुन्या कारागिराच्या स्थितीबद्दल नक्राश्रु ढाळण्याचा धंदा सोडून देऊन यांत्रिक कारखाने घालण्याकडे आम्ही लक्ष देत गेलों

तरच आमच्या व्यापाराचें पुनरुज्जीवन होणार आहे ' –आगर १९९ [नक्+अ‍ु इ कॉकोडाइल् टियर्स यावरून]

नक्वाली—स्त्री (व) लाज, शरम नक्वाणी पहा

नक्श—पु प्रतिष्ठा, नावलौकिक वजन नक्शा पहा 'आपला नक्श राहून योजिला मनसुबा सिद्धीस पावे तें गोष्ट करणें ' –इम २०२ 'व नक्श सर्वांवर बैसोन अवघ्या हिंदुस्थानचा बदोबस्त होऊन यईल ' –इम २७४ [अर नक्श्]

नक्शा—पु १ नकाशा, आराखडा 'तमाशा–सैर करण्याचे बहाण्यानें येऊन येथील नक्शे लिहून घेतेल ' –द्विमरा १ ३०२ २ कार्यक्रम बेत, विचार ' जखगराडींचे मैदानात भेटीचा नक्शा ठरविला ' –मराचियोशा ६३ ३ व्यूह ' फौज जरब खाऊन हाती तथापि त्याणें नक्शा बांधून उभे राहिले ' –होके ५६ ४ दिमाख, प्रतिष्ठा, वजन नक्श पहा [अर नक्श्, नक्शा] ०**उतरणें, उतरून टाकणें**–मानखडना करणें, दिमाख, तोरा नाहींसा करणें 'नाहींतर तुमचा नक्शा उतरून टाकीन ' –चद्रग्र

२ **नक्शी, नक्शीदार**–नक्शी इ० पहा

नख—नपु एक सुगधी औषधी द्रव्य, नखला [अर नखत्]

नख—पुन १ मनुष्याच्या हाताच्या, पायाच्या बोटाच्या टोकाला असणारें शिंगाच्या जातीचें पातळ कवच २ पशूच्या, पक्ष्याच्या पंजाला असणारें तीक्ष्ण अणकुचीदार हाड, पजा ३ खवल्या मांजराच्या अगावर असलेल्या खवल्यापैकीं प्रत्यक ४ नखातील विष, नखविष (क्रि० बाधणें लागणें, धावणें) ५ बेत अगदीं थोडें प्रमाण (तप इ० चें) 'कुवबाचें नख ' ६ (सोनारी) खरवडीच्या दुसऱ्या टोकाशीं असणारी नखाकृति लोखडी मूठ, ही गडव घडण्याच्या उपयोगी असते [स नख, प्रा नह हिं नह, सिं नहु प नहु, पोर्तु जि नह्] (बाप्र) ०**दृष्टीस न पडणें**–(एखाद्या कुलीन स्त्रीनें) बाहेर मुळींच न दिसणें, पडणें पडद्याच्या आत राहणें, अति मर्यादशीलपणानें वागणें 'ती मराठमोळधातील स्त्री आहे, तिचें नख तुझ्या दृष्टीस पडणार नाहीं ' ०**देणें–लावणें**–ठार करणें 'नीतीला नख देणारे।' –सग्रामगीतें ९ ०**नख बोलणें**–दिमाखानें, ऐटीनें दुसेवाजपणानें बोलणें ०**लावणें**–(लहान अर्भक इ० याच्या कोमल गळ्याला) नखांनीं दाबून जीव घेणें ठार करणें नख देणें पहा 'मागे मर्यादेची रख। पृथ्वी न विरवी उदक। उदकातें तव देख। न ल्यी नख शोषावें।' –एभा २४ १२९ 'अरिहि न करिल असें त्या कलें, का नख न लाविलें जननी।' –मोउद्योग ११२३ ०**शिरणें**–शिरकाव होणें चचुप्रवेश होणें **नखाबोटावर काम करणें**–नाजुकपणाचा आविर्भाव दिमाख करून काम करणें **नखाबोटावर खेळविणें–चाळविणें**–(एखाद्यास) मूल्याप देणें घाळविणें, झुलविणें, भुरळ पाडणें **नखाबोटावर चालणें**–ठमकत, ठमकत, मिजासीनें चालणें **नखाबोटावर जेवणें**–चारतमासन, चोखदळपणानें जेवणें **नखाबोटावर दिवस मोजणें**–(एखाद्या गोष्टीची) अत्यंत आतुरतेनें वाट पहाणें, प्रतीक्षा करणें **नखाला आग लागली**–(अजून सारें आग जळायाचें आहे) सकटावर, सकटें येण्यास नुसती सुरवात झाली, अजून पुष्कळ सकटें यावयाचीं आहेत, (दुसऱ्याच्या) **नखीं दोष नसणें, नखाला माती न लागणें**–(एखादा) अत्यंत शुचिर्भूत, निष्कलक, पवित्र असणें **नखीं पातक लागूं न देणें**–पापापासुन अलिप्त राहणें, यत्किंचितहि पाप न करणें 'नखी लागों देऊं निमिषि विमळे पातक नखीं।' –सारुह ७ १४६ **नखें चावीत-कुरतुडीत-वाजवीत बसणें**–१ निरुद्योगी, रिकामटकडेपणानें असणें, उद्यागधदा न मिळता असणें २ कुंठित, हिरमुसलें होऊन बसणें **नखोनखीं सुया मारणें**–शिक्षेचा एक प्रकार 'नखोनखीं सुया मारिती। या नाव आदिभूतिक।' –दा ३ ७ ७१ **जेथें नख नको तेथें कुऱ्हाड लावणें**–साध्याच साधनानें काम होईल अशा ठिकाणीं मोठमोठीं साधनें, शक्ति उपयोगात आणणें **आपलीच नखें आपणास विखें**–आपल्याच दुष्कृत्यानीं स्वत वर आलेलीं सकटें **म्ह०** जेथें नखानें काम होतें तेथें कुऱ्हाड कशाला =जेथें क्षुल्लक अल्प साधनानें, शक्तीनें काम होण्यासारखें असेल तेथें मोठें साधन शक्ति कशाला योजावी ? नखहि नको ज्या कार्या, त्या कांटावा कशास करवाल।' –मोभीष्म ४ ४६ साधित शब्द– **नखभर**–वि नखावर मावण्या इतकें, अत्यत थोडें नखभर तूप '**नखाएवढा**–वि अगदीं लहान, चिरोळ, क्षुल्लक (जिनस काम, कर्ज, अपराध मनुष्य इ०) 'मेला नखाएवढा जीव नाहीं ' –नामना १२ **नखाची जीभ**–स्त्री नखाखालील नाजूक त्वचा, जिव्हाळी सामासिक शब्द– ०**खुरपा**–वि नखानें खुरपून काढता येण्याजोगा (कोवळ्या नारळातील मगज इ०) [नख+खुरपणें] ०**जीन**–न (राजा) नखें काढण्याचें न्हाव्याचें हत्यार नहाणी [नख+पा] ०**मूळ, नखरडुं, नखरूं**–न नखाच्या जवळ होणारा फोड, सुज इ० विकार [नख+मूळ] ०**पाणी**–न ज्यात मनुष्यानें नखें बुडविलीं आहेत असें धार्मिक कृत्यास निषिद्ध मानलेलें पाणी [नख+पाणी] ०**विख विष**–न १ नखातील विष नखात एक प्रकारचें विष असुन फार खाजविलें असता खाजविलेल्या भागास तें बाधतें 'खाजवू नकोस नखविष बाधेल ' २ नखातील विष बाधून झालेला व्रण जखम (क्रि० बाधणें लागणें, धावणें) 'नखविख आणी हिंगुर्डे। बाट आणी वावडें।' –दा ३ ६ ४८ [नख+विख] ०**शिखपर्यंत नखशिखांत**–क्रिवि पायाच्या नखापासुन शेंडीच्या अग्रापर्यंत आपादमस्तक, सर्व शरीरभर दर पधरवड्यास जरी नखशिखांत क्षौर केलें तरी त्याबद्दल आम्ही त्यास

दोष देणार नाहीं ' —भागर ' वाघास पाहताच नखशिरापर्यंत कप सुटला ' [नख+स शिखा=शेंडी+पर्यंत अत] ०क्षत–न १ नखानें (शरीर इ०कावर) काढलेला ओरखडा २ (प्रणय लीलेंत) नखाचा ओरखडा, वण उमगणें नखक्षतानें मृदु विण्वती नवनवगुण रागिणी। धरावी हृदयीं कवटाळुनी।' –राला ३६ दंतक्षत पहा [नख+स क्षत=जखम, ओरखडा] नखाग्रीं–क्रिवि १ नखाच्या टोंकावर 'भजावन धरावया बसविलें नखाग्रीं धरा ' –केका ५ २ (ल) लिहितांना चटकन् आठवेल इतका पाठ असलेला (धडा, श्लोक इ०) जिव्हाग्रीं पहा [नख+स अग्र= टोक] नखोदक–न नखवणी पहा [नख+उदक=पाणी]

नखजणें—उक्रि १ वस्त्र इ०काला घातलेल्या टिपेचे टाक साफ बसावे म्हणून त्यावरून नख फिरवून त दावणें २ नखानें घासुन गुळगुळीत करणें ३ (क्व) नखानें ओरबडणें, बोचकारणें [नख]

नखणें—उक्रि नखी नावाच्या हत्यारानें कापणें,

नखतेल—न १ एक औषधी तेल नखल्याचें तेल २ टरपेन, टर्पेंटाइन ३ पेट्रोलियम व दगडी कोळसा यापासुन काढलेलें तेल (इ) नाफ्था 'त्यानून निघणारें पाणी, डांबर आणि नखतेल जमविण्याकरिता रिगार्गस मध्यें ग्राहक जोडिताल ' –सेंपु १०५ [अर नखन् फा नफ्त्, इ नॅफ्था+तेल]

नखत्र—न नक्षत्र पहा [नक्षत्र अप]

नखर—न नख 'या दु सहें घनंजयशरें हरिचीं गजा करीं नखरें।' –मोसभा ७८५ [स] **नखरणें**–उक्रि १ नखानें लावणें, कोरणें (कपाळावर गंध इ०) २ नखानें ओरबडणें, खाजविणें [नखर]

नखरा—पु १ (स्त्रीनें) चित्ताकर्षणासाठीं केलेला शृंगार चेष्टाप्रदर्शक खाटा हावभाव नटणें मुरडणें वस्त्र–भूषणादिकाचा रचनाविशेष चर्णपट्टी, नखरा तैसी वेणिफणी कराहि नखरे काहीं नसो रे उणें।' –कम ३८७ २ (ल) ऐट दिमाख मिजास नक्षा, गमजा 'नखराहीं मृदरि चिरी जें उर पविचा उरो न दे नखरा।' –मोकर्ण ६७० [फा नख्रा हिं नखरा, सिं नखिरो] **नखराई**–स्त्री. (नखरी) नखरा नट्टापट्टा करणारी स्त्री मग त्या नाजूक नखराईला घरात कुलींत विस्तव घालता आला नाहीं तरी चालेल '–फाटक नाट्यछटा [नखरा+आई]

नखरेदार, नखरेबाज–वि १ नट्टापट्टा नखरा करणारी, भपके बाज ऐटबाज मिजासखोर, दिमाखाचा २ ऐटदार डौलदार सुंदर 'पातळ नखरेदार मुलायम फुल चौकडीचें।' –प्रला ९६

नखरबाजी, नखरेबाजी–स्त्री ऐटबाजी विलासीपणा मिजासखोरी नट्टापट्टा करणें पोकळ भपका, ऐट करणें नखरा पहा **नखरी**–स्त्री (क्व) नखरेबाज स्त्री चालक भवानी [नखरा]

नखरूं—न (कु) नखुरडें

नखरूड—न १ नखाजवळ येणारी सुज, नखमूळ पहा २ (निंदार्थी) फार वाढलेलें आणि त्यामुळें वेडव दिसणारें नख [नख]

नखलणें—उक्रि १ नखानीं, बोटानीं (केंस इ०) विंच रणें २ नखजणें पहा ३ नख लावणें 'खुडु नको प्रीतीचा नरा लुन देठ।' –प्रेम १९० [नख]

नखला—पु एक सुगंधी औषधी द्रव्य नख हें एका जना वराचें नख असतें असें म्हणतात [अर नखत्]

नखला—पु १ एक प्रकारचें वळवट, खिरींत घालण्याचा गव्हल्यासारखा पण नख टोंचून केलेला पदार्थ, नखुला, नखोला २ ल्हान मुलाचा एक दागिना, व्याघ्रनख [स नख, व नखी, गुज नखला का नख, व्याघ्रनख]

नखलामी—स्त्री (गो) १ नुकसानी, खरावी २ अप शकुन ३ शिक्षा

नखशी—स्त्री १ नखजीन, नराणी २ नखुरडें, नखमूळ [नख]

नखसिकणी—स्त्री एक प्रकारची भाजी

नखसूं—न १ नखें काढण्याचें हत्यार नराणी, नखशी २ नराणीनें नखाला लागणारी जिव्हाळी [नख]

नखसू, नखसूय—स्त्री १ नखसुनें नख काढताना लागलेली जिव्हाळी २ नखरूड [नख]

नखाळणें—उक्रि नखानें काढणें सोलणें नखलणें पहा ' शिरा पानाच्या मी नखाळल्यें।' –प्रला १७० [नख]

नखी—स्त्री १ सतार इ० तंतुवाद्याच्या तारा छेडण्याकरितां तर्जनी, करंगळी या बोटात घालण्याचें तारेचें तिकोनी बेटोळें मुदनी हिचे एकरी दुहरी तिहरी, पिळाची, पातेची, स्प्रिंगची इ० प्रकार आहेत त्यावरून २ (ल) गाण्यातील उच्च, चढा सुर जसें –नखींत गाणें, म्हणणें ३ नागवेलीचीं विड्याचीं पानें खुड ण्याचें, अफूच्या बोंडास चिरा पाडण्याचें एक हत्यार ४ (पशु पक्ष्याचें) नख; पंजा ५ वेलाच्या अंकुराचा, पागोट्याचा आक ड्याच्या आकाराचा अग्रभागीं असलेला अवयव घुमारा ६ (वासरू इ०काच्या) खुराचा नखाप्रमाणें पुढें येणारा भाग खुरकी ' प्रत्येक गळ्याच्या शेवटीं एक एक नखी असते ' –मराठी तिसरें पुस्तक पृ १२७ (१८७३) खुराचा दुभागलेला प्रत्येक भाग ७ (जनावराच्या कोंवड्याच्या) टाचच्यावर असलेलें शिंगाच्या आकाराचें अवाढ्य अवयव नळ ८ जनावराच्या पायास होणारा पायखुरीसारखा एक रोग –शे १०१३२ ९ निश्चय –मनको –शर १० आश्रय, आधार ' किंबहुना शास्त्रविरीं। एकहि न

लाहातीचि नखी। म्हणूनि उखिंविरी। साडिली जिहीं।' –ज्ञा १७ ३९ ११ गति, प्रवेश (क्रि० लागणें) 'मनाची नखी न लगे। जेथ बुद्धीची दृष्टी न रिगे।' –ज्ञा १२ ४१ १२ टाकी 'तरी अभ्यासाचेनि बळें। प्रत्याहारीं निराळें। नखी लागैल ढाळें ढाळें। वैराग्याची।' –माज्ञा ६ ५७ १३ सूक्ष्म भाग, थेंब, अल्प प्रमाण 'दंतोष्ट सपर्शी। नलगे रसनेची नखी।' –ऋ ७९ –अमृ ६ ९७ १४ (व ना) फळाला जेथें देंठ लागलेला असतो तो फळाचा भाग, तोंड १५ (विडी धंदा) विडी वळल्यावर वरचें तोंड मुडपून बंद करतात व खालच्या बाजूस दोरा बांधून खालच्या तोंडाला फक्त एकच नख रोवून देतात तो दाब १६ कासाराचें ओळी करण्याचें एक हत्यार –बदलापूर ९९ –वि नखें असलेला (प्राणी, जनावर) [नख] **नख्या बाहेर काढणें**–(कर) खरें स्वरूप प्रकट करणें, (एखाद्यावर) उलटणें (वाघ मांजर इ० प्राणी इतर प्राण्यास मारताना आपलीं नखें बाहेर काढून कार्यभाग करतात त्यावरून हा अर्थ) नखी अर्थ ४ पहा **०झुल**–स्त्री (कर) (विटीदांडूचा खेळ) नखाएवढ्या अंतराची झुल

नखी—स्त्री (विणकाम) धोतर इ०काच्या काठास असलेली रेशीम इ०काची अगदीं बारीक धार, कड, किनारीचा कडेचा भाग [फा नख़्=दोरा]

नखी—स्त्री धुतलेलें रेशीम

नखो—स्त्री एक सुगंधी औषधी द्रव्य, नखला पहा

नखी—स्त्री लुगड्याचा एक प्रकार नकली

नखुरडा—पु (दशात रूढ) नखसूय पहा –वि १ नखानें खरवडून काढता येण्याजोगा (कोंवळ्या नारळातील मगज इ०) २ नहमीं (नखानीं) खाजविणारा बोचकारणारा [नख]

नखु(खा)रडें, नखु(खो)रडा—नपु नखात होणारा एक रोग, नखमूळ पहा

नखुलणें—सक्रि नख लावणें तोडणें नखाळणें पहा –शर [नख]

नखु(खा)ला—पु (विरू) नखला नखला अर्थ १ पहा [नख]

नखुली—स्त्री खेळणाऱ्या दोन पक्षानीं परस्पराच्या नखात नखें घालून खेळावयाचा लहान मुलींचा एक खेळ [नख]

नखुलें—न (व) नखमूळ पहा [नख]

नखूर—न १ (ग्रा) पायाच्या हाताच्या बोटाचें नख २ (पशुपक्ष्याचा) पंजा नख अर्थ १, २ पहा [नख]

नखेजणें—उक्रि (विरू) नखजणें पहा

नखेत्र—न (गो) नक्षत्र 'स्वर्गु सृष्टि तुवा हला मानें। कला चद्रु सूर्यु नखेत्रें।' –दिपु ११६ [नक्षत्र अप]

नखोडा—पु नकासगाराचें हत्यार –शर

नखोदा—पु गलबतावरील मुख्य अधिकारी, मालक नाखवा पहा 'नखोदाचा हिशेब हुजुरकारखानियात केला जाईल' –वाडसमा २ ३ [का नाखुदा]

नखोरा—पु (शरीर इ० कावर) नखानें काढलेला ओरखडा, बोचकारा, नखक्षत [नख]

नखोला—पु (बायकी) वळवट, नखला, नखुला [नख]

नख्त—न रोकड, रोख नाणें, नक्त (–न) पहा **नख्त याती**–नख्ताचें बहुवचन –इम ४४

नख्वाही—स्त्री अनिच्छा, इच्छा नसणें 'ख्वाही नख्वाहि इत्यते इच्छानिच्छे प्रकीर्तीते।' –राज्यव्य ८ २९ [न+फा. ख्वाहिश्=इच्छा, मागणी]

नग—पु १ पर्वत २ झाड, वृक्ष जयावरी होय निगा नगाची। सदैव विश्रांति खगामृगाची।' –र ५२ 'दशस्यदनातें म्हणे प्राण जाता। नगीं पैल त कावडी तातमाता।' –सुरामा बाल १ २० ३ अरण्य करी तशा घोर नगीं तपाला।' –नरहरि गगारत्नमाला ५६ (नवनीत पृ ४२२) [स नग, न+गम्=जाणें] **नगाधिप, नगाधिराज**–पु पर्वतश्रेष्ठ हिमालय [नग+स अधिप, अधिराज=श्रेष्ठ] **नगारि**–पु पर्वताचा शत्रु इंद्र [नग+स अरि=शत्रु] **नगारिशत्रु**–पु इंद्राचा शत्रु इंद्रजित्, वृत्रासुर

नग—पु १ डोईंत घालण्याचा स्त्रियाचा एक दागिना –शाको 'वेणीचे ज नग सर्वही करीन। नको धरू सीण मनीं काहीं।' –तुगा २९५९ २ (सामा) रत्न, दागिना, अलंकार नग पाहता जैसें सुवर्ण। तसा त्रिजगद्रूप मी नारायण।' –ह १६ १५९ 'रडता काढिले पाच सात नग। वस्त्राखडीं मग बांधीले म्या।' –मोसीतागीत ५७ (नवनीत पृ २५८) ३ (वस्तु उपकरणें इ० काची मोजदाद करताना) वस्तु डाग रकम, जिन्नस 'सरी, पाटल्या वगैरे मिळून सर्व १० नग आहेत' ४ लेखनात हत्तींच्या संख्येचा निर्देश करताना संख्यावाचक शब्दापूर्वी योजावयाचा शब्द जसें –हत्ती नग दहा ५ अंगठींत बसविलेला हिरा, खडा 'चोज काय भुवनत्रय पोटीं। वाहसी नग तसा नग बोटीं।' –र ५९ ६ कच्च्या रेशमाची लड याच्या उलट **नगास नग देणें**–एका जिनसाबद्दल दुसरा (कसाही) जिन्नस देणें **०झाडा**–पु डागाची नगाची जिनसाची मोजदाद गणती करणें जिन्नसाचा हिशाब [नग+झाडा=गणती करणें] **०नगोटा-टें**–पुन (व्यापक) जडजवाहीर दागदागिने वगैरे लहानमोठे नग इ० नगनगोट घडवायाचे मज कौतुक वाटें।' –होला ८० [नग+नगोटा=जवाहीर, अलंकार] **०यज**–पुन (व्यापक) दागदागिने, जडजवाहीर वगैरे नगनगोटें इ० 'आतां कैची वेणीफणी। आता

मार्दीत लुगडीं लेगें। न्हाण नगवज पाविणी। भोगेल कैचें।' -स्वादि २१६० 'जवाहीर नगवज द्यावे' -पेद ६६६ 'त्याजपाशीं रोकड विशेष नाहीं, परतु हजार-पाचशाचा नगवज आहे' [नग+ऐवज?]

नग—पु कापसाचें वजन करण्याचें एक परिमाण हें २४ पौंडाचा एक मण याप्रमाणें आठ मणाचें असतें

नग—कि (कुण माण) नको पहा 'नग नग पडून जाऊं तु नारी।' -भू ८ 'नग, नग, तुझा हुद्दाविद्दा मला नायबी नग' -चाय २२ [स नकि(वर्जनेनिपात)-नगि-नग -माभ १८३४]

नग—पु १ प्रतिष्ठा, नावलौकिक 'धण्यासी निष्ठेनें वर्तोन आपले नगानें राहोन कीर्ति सम्पादोन घेतल्या' -रा ८१५७ २ दरारा 'आधींच तुमचा नग त्या रानीं धास्ती मुळेंच त्यास जरब' -ख ८४१ [फा नङ्ग] **॰नामोश**-पु १ ख्याति, कीर्ति 'तुमचे नगनामोश तुमचे वडीलाप्रमाणें व्हावे, हेंच स्वामीस अगत्य' -रा ८१३६ २ पराक्रम 'त्याचप्रमाणें आमचे बाबानीं राजश्री राणवासाहेब नेणते होते त्यास हातीं घेऊन भाऊपणें चालास नगनामोश करून सेवा केली' -इम १८८ [फा नग्+अर नामूस]

नगज—पु हत्ती [सं]

नगर्डे—न (वे) ताप

नगत(द)नारायण, नगननारायण—पु (विरू प्र) नगननारायण पहा

नगद—न रोकड, रोख नाणें, पैसा -वि निवडक, उत्कृष्ट, अस्सल, पहिल्या प्रतीचा, शेलका असें -नगद-आवे-भाडीं-सर्गे-निवाला-जेवण-खाणें-पक्वान [अर नक्द्] **॰होऊन बसणें**-(स्वत च सर्व मालमत्ता होऊन बसणें) दिवाळें निघणें, नादार होणें **॰दागिने**-पुअव भारी मौल्यवान दागिने, जे मोडून पैसे करता येतील असे दागिने **॰पैसा**-पु रोख पैसा, रोकड **॰माल, नगदा(दी)माल**-पु १ रोकड, दागदागिने इ० तोड मोड करून पैशात, नाण्यात रूपातर करता देण्यासारखी माल मत्ता २ (ल) अनेक पदार्थांच्या समुदायातील, चिरगोंतील निवडक उत्तम, शेलका माग, पदार्थ इ० **॰विकरी, विक्री**-स्त्री १ रोख किंमत घेऊन केलेली विक्री २ रोख किंमत घेऊन केलेल्या विक्रीचें उत्पन्न 'आज तुझा नगदविक्री काय झाली?' **-दानगद**-क्रिवि रोखीनें, रोखीच्या व्यवहारानें [नगद द्वि] **-दानगदी**-वि १ उत्कृष्ट निवडक शेलका, नगद (-वि) पहा, नगदमाऊपहा २ -क्रिवि रोखीनें, रोखीच्या व्यवहारानें [नगद द्वि]

नगदा—पु कांबेच्या बांगडीचा एक प्रकार [हिं]

नगदी—स्त्री रोकड रोख नाणें, पैसा -वि १ रोख, नक्त 'जागीर व नगदी दर्जे कबूल करून.' -रा ६५७६ 'कुच नगदी चंदी।' -विवि ८८१५८ २ रोखीसबधी, पैशासबधी, महसूल, जमाबदी इ०कासबधी जसें -नगदी-ताळा-दप्तर-वसूल-बाकी व्यवहार-शिल्लक-हिशेब-पोतें-वही-काम-लिहिणें-कारकून **॰असामी**-पु विरक्त मनुष्य 'कोणी वदती हो ध्यानासी आणा। नगदी असामी दोघे जाणा। कृष्णदास तो प्रपच करीना। रामदास हा विरक्त।' -दावि २४७ **॰कारकून-गुमास्ता**-पु देशपाडयाच्या हाताखालच्या रोखीच्या व्यवहाराचा हिशेब ठेवणारा कारकून **॰खातें**-न. जमाचदीखातें, मुलकी खातें 'मराठी राज्यात लष्करी व नगदी अगर जमाबंदी खात्यात खूप बहर होता' -टि ९३३३ **॰घाव**-स्त्री जमीनीवरील सरकारी वसुलाच्या दराबर ठरविलेला दर विघ्यामागें यावयाचा एक दर, यात निरनिराळया जिल्ह्यात निरनिराळया वसुलाच्या बाबी समाविष्ट केल्या जातात **॰भांडवल**-न रोख पैशाच्या रूपाचें भांडवल **॰मुलकी**-वि प्रांतातील, जिल्ह्यातील सर्वसाधारण कारभार व जमाबदी या सबधाचा (कारकून, लिहिणें, काम, वही इ०) [नगदी+मुलकी] **॰वसूल**-पु नाण्याच्या स्वरूपांतील वसूल 'दसालच्या वास्तविक उत्पन्नाच्या एकतृतीयांश नगदी वसूल घेणें.' -मागा ८ **॰शिरस्ता**-पु रोख नाण्याच्या स्वरूपातील सरकारी वसुलाचा ठराव [नगदी+शिरस्ता] **॰सामान**-न रोख पैसे, रोकड

नगन—स्त्री शनूथा, सरकारच्या कचाटयातून शहरास, गावास सोडविण्याकरिता गावातील श्रीमान् लोकानीं शत्रूस सरकारास दऊ केलेली रकम -विल्सनकोश [स नग्न, नागवण?]

नगन(ड)नारायण—पु १ (उप) गळेलठ, नागवा मनुष्य नागवा मोठा माणूस २ अकिंचन, दरिद्री, कफल्लक, मित्रहीन मनुष्य [नग्न=नागवा+नारायण]

नगर—न १ मोठया वस्तीचें व सर्व पदार्थ जेथें मिळू शकतात असें ठिकाण, शहर 'म्हणे दक्षिण दर्शि महिलारोप्य नाम नगर' -पंच १५ २ (विशेषार्थानें) अहमदनगर सातारा, इ० ३ अहमदनगर [स] सामासशब्द-**॰करी**-वि शहरवासी, शहरी, नागरी 'गावकरी उदीर आणि नगरकरी उदार' -अंकृत इसापनीति **॰तळ**-न (काव्य) जेथवर नगर वसलें आहे ती जमीन 'नगरतळ दणाणिते। भयकर घाय निकाले।' [नगर+तळ=खालची बाजू] **॰नायक** पु शहरातील मुख्य सावकार, पढीवाला, नगरशेट [नगर+स नायक=पुढारी] **॰नायकी**-स्त्री नगरनायकाचा हुद्दा, काम [नगरनायक] **॰पाल**-पु कोतवाल, पोलीस [नगर+स पाल्-रक्षण करणें] **॰पालिका**-स्त्री शहराचें आरोग्य, शिक्षण इ० बाबींचा कारभार करणारी स्थानिक संस्था, (इ) म्युनिसिपल कमिटी [नगर+स पाल्=रक्षण पालन करणें] **॰पिता**-पु नगरसभेचा, म्युनिसिपल कमिटीचा सभासद

(इं) सिटीफादर् [नगर+स पिता=बाप] ०प्रदक्षिणा–स्त्री १ देवाच्या मूर्तीची, छबिन्याची शहराच्या भोंवतालीं काढलेली मिरवणूक २ शहराभोंवतीं, सर्व शहर फिरणें ३ (ल) रिकाम पणीं गावभर (भिक्षा मागत, देवदर्शन करीत) हिंडण्याची किया [नगर+सं. प्रदक्षिणा] ०भवानी–स्त्री १ गावभर भटकणारी मारणारी, रिकामटेकडी स्त्री २ वेश्या 'अपशकून करण्यासाठीं रकासानी या नगरभवानीला उभें केलें' –महाराष्ट्र १७४३० [नगर+(उप)भवानी=देवी] ०भवान्या–पु आळशी, बेढगी, मदपैली मनुष्य 'पण तू रे?–तूं रे नगरभवान्या नाच्ये पोऱ्ये घेवोनी।'–केक १५१ [नगरभवानीचें पुल्लिंगी रूप] ०भोजन–न (व) गावजेवण ०रचना–स्त्री शहराची सर्व सोयी व्हाव्यात अशी माडणी, शहराची व्यवस्थित पद्धतशीर माडणी, (इं) टाउनप्लॅनिंग ०लेखक–पु कुळकर्णी 'नगर लेखकाच्या दिव्य मंदिरीं।'–सप्र १२३ ०शेट–पु गावचा पुढारी, श्रेष्ठी, मोठा व्यापारी ०हेर–पु (काव्य) शहरातील गुप्त बातमी काढणारी टोळी, तींतील व्यक्ति. 'म्हणे सत्य बोलिला नगरहेर।' [नगर+हेर=गुप्तपणें बातमी काढणारा] नगराध्यक्ष–पु शहराच्या स्थानिक संस्थेचा, म्युनिसिपल कमिटीचा अध्यक्ष, (इं) प्रेसिडेंट [नगर+अध्यक्ष=मुख्य] नगरी–स्त्री लहान नगर, गाव [स] –वि अहमदनगरचा 'नगरी रेशीम भरणें' [नगर=अहमदनगर] ०पैसा–पु अहमदनगर येथील प्राचीन राजवटींतील पैसा नगरीय–वि शहरासंबंधीं, नगरासबंधीं [नगर]

नंगा—वि १ वस्त्रहीन, नागवा, नग्न, दिगंबर २ (ल) निर्धन, अकिंचन, दरिद्री, कफल्लक ३ (ल) चक्कीर, निर्लज्ज, अब्रू नसणारा 'फिरस्त्यासारख्या नंग्या लोकांशीं उद्योगी कुणबी शेतकरी भाडण्याला तयार नसतो'–गागा १२५ [स नग्न, हिं नंगा] म्ह० नंगेसे खुदा बेजार, नंगसे खुदाभी डरता है=नंग्या माणसाला ईश्वरहि भितो ०नाच–पु धिंगाणा, अश्लाघ्य, निर्लज्जपणाचें वर्तन, धागडधिंगा, धुडगूस 'जल्कीडच्या निमित्तानें मेनकेचा नंगानाच भारतात जो दाखविला आहे तोच अत्यंत योग्य आहे'–नाकु ३३८ [नगा+नाच] ०नाच घालणें–स्वैरपणें, निर्लज्जपणें वागत तसें वागणें नंगी समशेर–तरवार–स्त्री १ नागवी, म्यानातून बाहेर काढलेली तरवार 'ऐटबाज पाशाख हातामधि नंगी समशेर।'–प्र १८ २ (ल) सुंदर व चपळ स्त्री

नगारखाना—पु १ चौघडा, नगार इ० ठेवण्याचें ठिकाण, वाद्याचा कारखाना २ चौघडा वाजविणाऱ्याचा संच, ताफा ३ दरवाजा, वाडा इ० काच्या प्रवेशद्वारावर ठराविक वेळीं चौघडा इ० वाजविण्यासाठीं बाधलेली स्वतंत्र खोली [फा नकारा+खाना]

नगारची(चि)–जी—पु नगारा वाजविणारा माणूस, वादक 'मी तों महाराजाचा दीन नगारचि।'–दावि ४५३ 'म्हणोन डेरियास येऊन फत्ते नगारचीस आज्ञा केली कीं कुचाची नौबत सुरू करा'–भाव ८ [फा नकारची]

नगारा—पु १ एक मोठें चर्मवाद्य, नौबत, डंका हें एक लोखंडी लहानमोठ्या पसरट तोंडाच्या व निमुळत्या बुडाच्या भाड्याचें तोंड चामड्यानें मढवून तयार करितात, हें लाकडी टिपऱ्यानीं वाजवितात २ (ल) मोठें पोट [अर नकारा] ०करणें–नगारा वाजविणें 'म्हणताच नगारचीनें नगारा केला'–भाव ८ ०भरणें–(ल) पोट भरणें, भरपूर जेवण होणें ०मढविणें–नगाऱ्यावर कच्चें कातडें ताणून बाधणें ०वाजणें नगाऱ्यावर टिपरू पडणें–(एखादी गोष्ट, व्यक्ति) लोकात गाजणें, कुप्रसिद्धीस येणें, पावणें ०वाजविणें, नगाऱ्यावर टिपरू टाकणें–(एखादी गोष्ट, व्यक्ति इ०), चव्हाट्यावर आणणें, जगजाहीर करणें म्ह० नगाऱ्याची घाई तेथें टिमकीचें काय जाई

नगि(गी)ना—पु १ रत्न, आंगठींत बसविण्याचा हिऱ्याचा खडा 'सारी अमदाबाद वघाया लोटली सैना। इष्क नगिना।' –सला २० २ (ल) कोणतीहि उत्तम, सुरेख, उत्कृष्ट वस्तु 'विश्वासराव नानाचा पुत्र नगीना।'–इपुत्रिपो १३५ 'काय नगिना लेखणी हो?' [फा नगीन्]

नगिनी—क्रिवि नागवेपणीं, नग्नपणें, नग्नीं 'नगिनी याव नगिनी जावें वरती लव्हाळी।'–(मरतिकाची लावणी) मसाप १ १ ३ [नग्न]

नगीण—स्त्री (गा) एक वृक्ष, नागीण

नगीननागवा—वि अगदींच नागवा, सर्वथैव नग्न [नग्न+नागवा]

नगे—कि (अशिष्ट) नको अनेकवचन नगेत. [नग]

नगोटा–टें—पुन रत्न, जवाहीर, दागिना, नग अर्थ २ पहा स्वतंत्रपणें किंवा नग या शब्दापुढें जोडून उपयोग करितात जसें –नगनगोटा [नग]

नगोली—स्त्री (खा) धान्यावरील जिना व गच्ची

नग्गा—वि नगा, नागवा, नग्न [सं नग्न, प्रा णग्ग]

नग्दी—वि १नगदी पहा २ जरतारीचें काम केलेलें 'मोंवर्णे तातव नग्दी'–शब्दचा ? ?९

नग्न—वि १ वस्त्रहीन नागवा नंगा 'जैसे आपण नग्न मांडवे। जगातें म्हणे।'–ज्ञा १८१३- २ (ल) दरिद्री, कफल्लक, अकिंचन [स] ०चक्षु–पु नाग्या, उघडा लिंग, दुर्भिन इ०कांचें साहाय्य नसलेला डोळा, नजर, (इं) नेकड आय् नग्नचक्षूनें या क्षीरपथाकडे पाहिलें असता, चाहोंकडे धुरें पसरलें आहे कीं काय असा भास होतो'–आगरकर निबंधसंग्रह, आमचें काय होणार [नग्न+सं चक्षुस्=डोळा] ०दिगं(गा)बर–

वि अगदीं पूर्णपणें नागवा, सर्वांगनागवा [नग्न+सं दिगंबर= दिशा हेंच वस्त्र ज्याचें तो, नग्न] ०दीक्षा–स्त्री नागवें राहण्याचें व्रत (क्रि० घेणें) कांहीं विशिष्ट धर्मातील गोसावी ही दीक्षा घेतात [नग्न+दीक्षा=व्रताचा स्वीकार] ०दीक्षाधारण–न नग्न दीक्षा स्वीकारणें, अंगीकारणें (क्रि० करणें) [नग्न+दीक्षा+धारण=धारण करणें, स्वीकारणें] ०दीक्षाधारक–दीक्षाधारी–वि नग्नदीक्षेचा स्वीकार केलेला, नग्नदीक्षा धारण करणारा [नग्नदीक्षा+स धारक, धारी=धारण करणारा] ०वस्त्र–न लंगोटी, कवळ नागवें राहूं नये म्हणून लोकोपचारार्थ धारण केलेलें वस्त्र 'माशायावर नग्नवस्त्र। सन्याशासी हें पवित्र।' –सप्र ३ १६

नग्निका—स्त्री वयात न आलेली, कौमार्यात असलेली मुलगी [स]

नच–चि—शब्द नाहीं, मुळींच नाहीं 'त्या अंगा नचि इच्छिती रसिक ते भूषा विधीतें सारे।' –नमं २ ६५ [स न+च]

नचक, नचक्कल—स्त्री फुटकी, वरचा पुगीर भाग उडालेली कवडी

नचननु—न काकू, नानू कानकून, कांकरणें [स नच= नाहीं+ननु संशयवाचक अव्यय]

नंज—न (वे) बाळंतिणींना होणारा वात [का नंजु= मेंदूचा वात]

नजद्—पु घोड्याच्या पायास होणारा एक रोग –अश्वप २ २८२

नजदीक—किवि जवळ, नज्दीक, नजीक [फा नज्दीक]

नजन—पु डोळा, नयन –शर [सं नयन]

नजर—स्त्री १ दृष्टि, नदर 'माझ्या नजरस जो पडेल त्याची मी आहुती घेई' –विवि ८ ८५५ २ धोरण, उद्देश, पहाणें 'अवरंगनवास ठायीं ठेवावें ही नजर शिवाजीची' –ख ७ ३२५९ ३ (ल) कृपादृष्टि, लक्ष्य, कृपावलोकन, आनुकूल्य 'विचारास त्या लोकाची नजर पावली नसली तर अवहेलना न करिता गुण ते बोलावे' –मराआ १५ ४ इच्छा, हाव 'नजर भारी! होनाचें नाणें! लच्छाशिवाय बोलीच नाहीं असा प्रकार' –ख ७ ३२५९ ५ वाईट व बाधक दृष्टि, दृष्ट लोभी, कामी दृष्टि 'त्याची नजर आपली तुझ्यावर' –मोर ३५ ६ (ल) तर्क अवलोकन करण्याची शक्ति 'त्यात माझी नजर बरावर चालली नाहीं' –विवि ८ १ १८, ७ निगा, काळजी [अर नझ्र् हिं गु नजर] ०करणें–निगा ठेवणें 'सबद करावा याची बरी नजर करावी' –मराआ १२ ०टाकणें–(एखाद्या वस्तूकडे) ओझरतें पहाणें 'या अर्थावरून नजर टाका' –भक्त मयूर केकावली २ ०देणें–(एखादी गोष्ट) विचारात घेणें ०धरणें–इच्छा करणें 'कदाचित् त्याचे वैद्यांनीं त्यामागें हरामखोराची नजर धरली तर त्यास त्याच वृत्तीचें वल होणार' –मराआ २४ ०न पुरणें–(एखादी गोष्ट) दृष्टीच्या, दारतीच्याबाहेर कक्षेबाहेर (विस्तृत, गूढ, मोठी, बहुसंख्याक) असणें ०पडणें–(एखाद्याची) दृष्ट लागणें, बाधणें –विचावि २३० ०फांकणें–१ दृष्टि विस्तृत होणें २ (एखाद्याची) महत्त्वाकांक्षा, लोभ इ० वाढणें ०मरणें–(तीच तीच गोष्ट पुन पुन केल्यानें तिच्या घडल्यें) भय, आदर, विस्मय इ० नष्ट होणें, (एखादी गोष्ट) दृष्टीला पूर्ण परिचित होणें 'या संबंधानें बऱ्याच लोकाची अजून नजर मेली नाहीं' –आगर ३ ४३ नजरेंत–नजरांत आणणें–ताब्यांत आणणें, डोळ्यांसमोर ठेवणें, लक्ष्यात घेणें 'नजरात आणिला कारभार।' –दावि ३१ नजरेंत धरणें–पर्वा करणें 'हम्बीरराव यांणीं दिलेरखान नजरेंत धरला नाहीं' –सभासद ६४ नजरेस पडणें–दिसणें नजरेस येणें–१ पसंत पडणें २ माहित होणें, दृष्टीस पडणें, लक्षांत येणें (वाप्र) नजरे(रे)चा खेळ–पु १ कवळ दृष्टिक्षेपानें, एकदां नजर टाकल्यानें होणारें काम, गोष्ट, किरकोळ सुलभ काम २ मुख्यत दृष्टीनेंच साध्य असलेलें काम, विषय उदा० चित्रकला, तिरंदाजी, लेखन ३ दृष्टीचें अद्भुत, विलक्षण, आश्चर्यकारक कृत्य, काम जसें–अतिशय सूक्ष्म अक्षरें, चित्रें काढणें, बारीक शिवणें, पहयाळाचीं सूक्ष्म यंत्रें बसविणें इ० ४ पारखी बळकट दृष्टि, पराकाष्ठेची तारतम्यदृष्टि लागणारी गोष्ट दृष्टीचा खेळ व नजरेचा खेळ हे शब्द एकमेकांबद्दल पर्याय म्हणून योजतात व तसें करणें इष्ट आहे कांहीं मात्र वर दिलेल्या अर्थाप्रमाणें उपयोगात आणितात दृष्टीचा खेळ पहा नजरेचीबाधा–दृष्ट 'आज रामूला नजरची बाधा झाली' नजर(रे)चें पाप–न प्रत्यक्ष (एखादी वाईट गोष्ट) पहाण्यानें होणारें पाप, पाहण्याचें पाप (एखादी विशिष्ट गोष्ट नजरआड घडल्यास खपते पण समोर घडल्यास खपत नसते अशा वेळीं उपयोग) नजरेनें–किवि समक्ष, प्रत्यक्ष 'त्यासही येथील विचार नजरेनें दाखवून जो विचार सांगणें' –पेद ३ १८३ नजरेनें पाषाण उलणें–फार वाईट नजर असणें दृष्टि या शब्दांतील इतर वाक्प्रचार पहा सामाशब्द– ०अंदाजा–पु नजरेनें पाहणी करून (पीक इ०काचा) केलेला अदाज (सामा) डोळ्यांनीं पाहून एखाद्या वस्तूचें मान परिमाण ठरविणें, अशा रीतीनें ठरविलेला अदाज, अटकळ 'नजर–अदाजा–पाहणी–मोजणी–मोजदाद–अजमास–पडीत–वहीत–पीक–बार–किंमत–वजन' [नजर+अदाज] ०एनायत–स्त्री कृपादृष्टि 'नजर एनायत फर्माऊन' –रा१६ १३८ ०कैद–स्त्री साधी अटक [नजर+कैद] ०गहाण–गाहण–गहाण ठेवलेली [illegible] राहता म्हणजे जवळच राहते असला गहाणाचा एक प्रकार, ह्या प्रकारात

ऋणकोनें मी जातीनें कर्ज फेडीन न फेडल्यास सावकारानें माझी विवक्षित मिळकत विकून तिच्या किंमतीतून आपलें कर्ज सव्याज फेडून घ्यावें असें लिहून द्यावें लागतें '–चका ३० याच्या उलट अमलगहाण, ताबेगहाण [नजर+गहाण] ०**गुजार**–स्त्री परीक्षा, पारख ' आपण राजियानीं नजरगुजर करून एक एक माणूस पाहून ठेवावें '–सभासद २१ –वि डोळयाखालून घातलेलें, गेलेलें, पारखलेलें, दृष्टिगोचर झालेलें ' तसेंच तन्सरनोबत . जे ठेवणें ते बरे मर्दाने कबिलेदार विश्वासु असे पाहून नजरगुजार करून ठेवीत जावे '–मराआ२८ [नजर+फा गुझार=गुझारतनचें अज्ञार्थी रूप] ०**गुजारत-गुजारा**–स्त्रीपु नजरानजर, दृष्टादृष्ट, भेट ' त्याची व आमची नजरगुजारत होईल तेव्हां काय बोलणें तें बोलू '[नजर+ गुजारत, गुजारा] ०**चूक**–स्त्री दुर्लक्षामुळें, नकळत, घडलेली झालेली चूक, दोष, दृष्टिदोष [नजर+चूक] ०**चोर**–पु धूर्तपणानें, कावेबाजपणानें नजर चुकविणारा, दृष्टीस पडण्याचें टाळणारा [नजर+चोर] ०**दौलत**–स्त्री लक्ष्मीची कृपादृष्टि –राव्यको ८ ६७ [नजर+दौलत] ०**पापी**–वि वाईट, पापी, दुष्ट नजरेचा ०**पारख**–स्त्री १ पाहताक्षणींच बाह्यस्वरूपावरून (एखाद्या गोष्टीची, व्यक्तीची) केलेली परीक्षा, अनुमान २ पाहताक्षणीं, बाह्यस्वरूपावरून अनुमान, तर्क करण्याची शक्ति चातुर्य [नजर+ पारख=परीक्षा] ०**पाहणी**–स्त्री केवळ नजरेनें पीक, जमीन, धान्याची रास इ०चा केलेला अजमास, अटकळ [नजर+पाहणी] ०**बंद**–पु १ नजरबंदी करणारा, गारुडी २ (कों) नजरबंदी पहा –क्रिवि साध्या अटकेंत ज्याच्या हालचालीवर सक्त नजर आहे अशा स्थितींत ' बादशहानें नजरबंद केलें –मराचिथोशा ३ [फा नझरबंद] ०**बंदी**–स्त्री १ दृष्टीला भुरळ पाडणें, जादुगिरी, हात चलाखी 'ही जादूची नजरबंदी कुणि कुठें कशी केली ? ' –वावै जयति, गुलाबी कोडें २ नजरकैद, साधी अटक [फा नझरबंदी] ०**बाग**–पु १ घर, राजवाडा इ०कासमोर शोभेकरिता केलेला सहज दृष्टीस पडावयाजोगा बाग ' पाच कैदी नव्या वाड्यांतील नजर बागेंत आणून त्यास समक्ष रूळ ढोराप्रमाणें त्याचेकडून ओढवले ' –विक्षिप्त २ १०१ २ गच्चीवर, खिडकीपुढें फुलझाडाच्या कुंड्या वगैरे ठेवून केलेली बागेसारखी दुमदार रचना ०**बाज**–वि १ सूक्ष्म नजरेनें परीक्षा, निरीक्षण करण्यांत कुशल २ हेर, न्हाळणी कर णारा –ऐटी १ ४४ ' शहरात नजरबाज लोक ठेवून '–मरिउनि २ २०० ३ डोळे मोडणारा मारणारा नेत्रसंकेत करणारा [नझर्बाझ] ०**बुलंद**–स्त्री कृपादृष्टि 'गरिबावर नजरबुलंद झाल्यानें आपलेंच गाव आहे ' –पदमव १७ ०**भूल**–स्त्री पाहण्यात झालेली चूक, डोळयांना पडलेली भुरळ, नजरचूक [नजर+भूल= चूक मोह] ०**मासला**–पु नुसत्या नजरपहाणीनें मिळालेला मासला, नमुना नजरअदाजा या शब्दाबद्दल योजितात ०**मुबा-रक-रकी**–स्त्री शुभदृष्टि, कृपादृष्टि [नजर+अर मुबारक्=शुभ, मगल] ०**मोजणी**–स्त्री मोजण्याच्या कोणत्याहि साधनाचा उपयोग न करता केवळ नजरेनें केलेली मोजणी नजर मोजणी करावयाचा शिरस्ता आहे ' –मसाप २ २ १४१ [नजर+ मोजणी] ०**मोजबा**–पु चौकशी, पाहणी –वाडसभा २ ९ ३५ ०**हुजूर**, **नजरेहुजूर**–क्रिवि प्रत्यक्ष (राजाच्या, हुजुराच्या) समक्ष, दृष्टीखालीं, समोर [नजर+हुजूर] **नजरानजर**–स्त्री परस्परानीं एकमेकास पाहणें, दृष्टादृष्ट, भेट [नजर द्वि]

नजर—स्त्री १ वरिष्ठाची कृपा संपादन करण्यासाठीं त्यास भेट म्हणून दिलेली वस्तु उपायन (क्रि० करणें) २ वडे लोक मुलाखतीच्या वेळीं परस्परास भेट म्हणून देतात त्या वस्तूंपैकीं प्रत्येक, नजराणा (क्रि० करणें) ३ बापाच्या गादीवर, हुद्यावर बसतेसमयीं मुलानें सरकारास अगर सरकारच्या प्रतिनिधीस द्याव याची जुन्या राजवटींतील खंडणी मराठी अमलात ही खंडणी फक्त जहागिरदार अगर इतर सरकारी नोकर याच्याकडून घेतली जात असे दत्तकाच्या बाबतींत मात्र ती सर्वांकडून घेतली जात असे ४ (ल) भेट, मुलाखत ५ (सामा) भेटीची वस्तु, अहेर, नजराणा नजराणा पहा [अर नझ्र] ०सामाशब्द– ०**कारखाना**–पु घाटाजवळ राजापुर तालुक्यात जगलातील लाकडें तोडण्याचा दिलेला मक्ता –मोल ०**खोलाई**–स्त्री शेता तील पीक कापण्याची परवानगी मिळण्याकरिता खेडयानीं, गावानीं द्यावयाचा कर ०**गलबत-जहाज**–न गलबतावरील कर [नजर+गलबत] ०**घी**–न सरकारी नोकराच्या बरदास्तीकरिता गावकऱ्यांना द्यावें लागणारें तूप [नजर+हिं गुज घी=तूप] ०**तोफेजात**–स्त्री नजराणा ' इंग्रेज नजर–तोहफेजातशिवाय सव्वीस लक्ष रुपये दर्साल हुजरांत देत होते ' –ऐटि १८ ०**नज राणा**–पु (व्यापक) कनिष्ठांनीं वरिष्ठांना सादर, अर्पण केलेल्या वस्तु इ०, वडया लोकानीं भेटीच्या वेळीं परस्परास नजर केलेल्या वस्तु नजर अर्थ १ २ पहा [नजर+नजराणा] ०**नियाज–न्याज**– पु नजराणा ' हल्लीं तुम्हाशी भेटीचा पैगाम करितील व नजर– नियाज कबूल करितील ' –पया ८१ ' खुर्शीवर शहाजादेस बसवून तमाम सर्दारानीं नजर–न्याज केले ' –ख ८ ४२२५ [नजर+फा नियाझ] ०**पट्टी**–स्त्री १ धान्याचा प्रत्येक खंडी मागें द्यावा लागणारा कर २ नजर म्हणून द्यावयाची रक्कम जम विण्यासाठीं बसविलेली पट्टी, वर्गणी कर [नजर+पट्टी] ०**पागा**– स्त्री नजर देण्याकरिता ठेवलेल्या घोडयाची पागा ' एक घोडा त्यास द्यावयाचा तो नजरपागेपैकीं द्यणें ' –वाडसभा १ १५८ [नजर+पागा] ०**भेट**–स्त्री १ सरकारी अमलदारास प्रथम भेटीच्या [illegible] नजराणा २ जमाबंदीच्या वेळीं प्रत्येक पाटलानें [illegible] द्यावयाची एक रुपयाची नजर [

०मुबारक-खा–स्त्री भेटीचा नजराणा, मंगल अभिनंदनपर भेट 'त्याचपासून नजर-मुबारखी घेऊन पुढें मुक्कामास कौल सादर केला '–इस १ चादविनी १० [नजर+अर मुबारक्=शुभ, मगल] ०स्वारी–स्त्री पिकावरून घोडदळ, पायदळ इ०काची स्वारी नऊ नये म्हणून शेतकऱ्यानीं स्वारीवाल्यास द्यावयाची खडणी [नजर+स्वारी]

नजराणा—पु १ वरिष्ठाची मर्जी संपादण्याकरिता दिलेली भेटीची वस्तु, उपायन २ समान दर्जाच्या माणसानीं भेटीच्या वेळीं परस्परास दिलेल्या वस्तु ३ (विशेषार्थानें) पूर्वीच्या अम दानींत एखाद्यास इनाम, वारसा हक्क जहागिर, मोठा हुद्दा इ० देण्याच्या प्रसगीं त्याजपासून सरकारास मिळालेली खडणी ही खडणी देणारानें स्वखुषीनें द्यावयास पाहिजे पण पुढें सरकार बऱ्याच वेळीं सक्तीनें वसूल करी शिवाय माडलिक राजापासून घेतलेल्या जादा खडणीस किंवा रयतेपासून वसूल केलेल्या जादा वसुलास हा शब्द लावीत असत ४ (कायदा) स्थावर मिळकत वहिवाटीस घेण्यासाठीं नवा पट्टा करतेवेळीं त्या मालकास देतात तो ऐन जिनस किंवा नक्त ऐवज –लँड् रेव्हिन्यु कोड नजर पहा [अर नझ्राना]

नजला—पु १ काहीं विकृतीमुळें डोळ्यातून वाहणारें पाणी. (क्रि० डोळ्यात, डोळ्यावर उतरणें) २ (कित्येकाच्या मतें) डोळ्यातून पाणी वाहण्यापूर्वी होणारी डोळ्याची जळजळ [अर नझ्ल=पडसें सर्दी, गळ नुसूल=खुपरी]

नजॉ—क्रि (गो) होत नाहीं [स न जायते]

नजा होणें—क्रि (कु) उत्साह नसणें अ । मोडून येणें

नजाफत—स्त्री सुबकपणा नजाफत व कारागिरी व चागली वस्त पूर्वी आपण पाहिली आहे तशी आता काहीं दृष्टीस पडत नाहीं '–ऐति २९६ [अर नझाफत्]

नजारत—स्त्री नाझीरार्चे, नाझराचें काम, हुद्दा [अर नझारत्]

नजीक-ख, नज्दीक—क्रिवि नज्दीक, जवळ, सन्निध, समीपभागीं 'आनी तागाईत दूर कर्नाटकात होतों हाली नज्दीक आलें असों '–रा १५ २१ –शअ जवळ, सनिध 'नजीक नदी '(=नदीजवळ) –रा १५ २५२ 'नजीकसमाधी '(=समाधी जवळ) –रा १५ १५४ [फा नज्दीक्]

नजीब—वि (कुळाचा, स्वभावाचा) थोर उच्च –स्त्री हिंदी शिपायाची एक तुकडी वर्ग [अर का]

नजीम—वि १ कजूप कृपण चिक्कू २ रागीट तापट, तिरसट चिडखोर ३ त्रास देणारा द्वाड कधीं कधीं खबतर व खवट या शब्दाच्या अर्थाप्रमाणें अर्थीं चुकीनें उपयोग करितात [अर नजिस्=घाणेरडा, ओंगळ]

नजुमा—पु ज्योतिषी 'नजुमियास बोलावून साअत पाच घटका रात्रीची ठरली '–रा ५ २७ [फा नुजूमी]

नजूम—पु ज्योतिष, ग्रहाची स्थिति, शुभाशुभ काल 'आमचे येथें नजूम विशेषकरून जाणून पाहण्याचा संप्रदाय नाहीं '–रा ७ १९३ [अर नुजूम्]

नजूस—वि कृपण, कद्रु नजीम पहा [अर नजिस्]

नझूल—पु (व) सरकारी गावठाणाची जमीन [अर नुझुल्=बेवारसी ठरल्यामुळें सरकारजमा झालेली मिळकत, जमीन]

नझ्दीक—क्रिवि शअ जवळ नजीक पहा [फा]

नञ्—अ नं या अव्ययाबद्दल संस्कृत व्याकरणात योजलेला पारिभाषिक शब्द [स] ०समास–पु. त्याचा अभाव, त्यापासून भिन्न, तदभावविशिष्ट असा अर्थ विवक्षित असता संस्कृत स्वरादि व व्यजनादि शब्दाच्या मागें अनुक्रमें अन् व अ या वर्णांचा योग होऊन होणारा एक प्रकारचा समास जसें–अब्राह्मण=ब्राह्मण नव्हे तो, ब्राह्मणाहून भिन्न, अज्ञान=ज्ञानाचा अभाव, ज्ञानाभावविशिष्ट असा (मनुष्य); अनत, अनादि, अनुपम, अनुचित, अधीर, अकाल, अनाथ इ० या समासाचे नञ्तत्पुरुष व नञ्बहुव्रीहि असे दोन प्रकार आहेत उदा० अज्ञान=ज्ञानाचा अभाव हा नञ्तत्पुरुष समास होय परंतु अज्ञान=ज्यास ज्ञान नाहीं असा, ज्ञानाभाव विशिष्ट (मनुष्य इ०) हा नञ्बहुव्रीहि समास आहे

नट—पु एक जात व तींतील व्यक्ति डोंबारी, कोल्हाटी, बहुरूपी, नट हा स्त्रिया इ०काचा वेष धारण करून नाचतो, दोरीवर चालणें, उड्या मारणें इ० अनेक प्रकारचे खेळ करून उपजीविका करतो नाच्या पोऱ्या, सोंगाड्या –ज्ञा १४ २९० 'कृष्णा दारोदारीं नटसा कां मी सुयोध नाचेन ? ' –मोभीष्म १ १०३ २ (नाट्य) नाटकात स्त्रीपुरुष-भूमिकेचें काम करणारा मनुष्य, नाटकी पात्र ३ नटण्याची सवय स्वभाव असलेला मनुष्य ४ उनाड, नाठ्य, कपटी, हरामी मनुष्य 'टस ठोंबस खट नट । जगभाड विकारी । '–दा २ ३ ३२ ५ चेष्टा, हावभाव 'वदती रददीसित दावि नटें । '–अकक २ किवरकृत शुकरभा सवाद २० ६ वेष, अवतार, रूप सोंग 'धरोनिया रुद्राचा नट । नंदीवरी जाहला उपविष्ट । '–कथा ३ १३ २४ [स नट, प्रा नट्ट] नटामाजी नटकी जाया–(सुदर अशा पुरुषानें सुंदर स्त्रीचा वेष धारण केला असता तो जसा कृत्रिम असतो व त्या भूमिकेंतील तशी सुंदर स्त्री जशी दुर्लभ असत त्यावरून) दिसण्यांत अतिशय सुंदर पण बनावट व दुर्लभ अशी वस्तु (गु्रा०) 'कीं नटामाजील कामिनी । कीं तमभक्तूची यामिनी । कीं अजाकंठिचे स्तन दोन्ही । तैसे प्राणी व्यर्थ ते । '–द १६ ३० मामाशब्द– ०खट–वि उच्चा, सोदा, हरामी [नट+खट, हिं नटखट] ०धारी–वि नाटकी 'पाहून लुब्धलों तुम्ही आतां किती दिवस

काछिवमी नटधारी।' –होला ८९ [नट+धारी=धारण कर णारा] ०नर्तक–पुअर (व्यापक) नट, डोंबारी, कोल्हाटी, नाचणारे, सोंगाडे इ० समुच्चयानें [नट+सं नर्तक=नाचणारा] ०नागर–वि. नटून, सजून गावभर हिंडणारा –दार [नट+] ०नाच–पु १ उत्साह, उत्कर्ष, प्रताप, आधिक्य 'हें असो दा विन्दाचा। नटनाचु ठायीं जयाच्या। जाण ज्ञान तयाच्या। हातीं चढे।'–ज्ञा ११ २१५ २ हावभाव, अभिनय, अंगविक्षेप 'मातें पती मानिती। नटनाचें रिझविती।'–ज्ञा १६ ३६१ [नट+नाच] ०नाटक–की–पु १ नाना प्रकारचे चम त्कारिक खेळ करून दाखविणारा, परमेश्वर श्रीकृष्ण इ० देवता २ नाटकी, सोंगाड्या माणूस 'नटनाटक एक पालट हरि न ठाउक मज मी न नवी।'–रामक्रीडा १२. ०नाट्य–न. १ नाटक इ० खेळ, सोंगें 'नटनाट्य केलें तुम्ही याचसाठीं। कौतुकें दृष्टि निव वावी।'–तुगा २ चलाखगी, सोंग 'तरी का वंचतुक सुमनासि यो। नट नाट्य वरें सपादू जाणसी यो।'–तुगा १४२ ०बाज–वि १ दिमाखानें, ठाठथानें, नटून चालणारा, अकडबाज, नखरेबाज, नखरा २ ढोंगी व धमकट (मनुष्य) [नट+फा बाज प्रत्यय] ०बाजिंदा–वि नटबाज पहा [नट+बाजिंदा] ०बाजी–स्त्री १ दिमाखदारी, अकडबाजी २ नटवेपणा, नखरेबाजी, नखरा [नट+बाज] ०बाट–वि. लुच्चा, सोदा, हरामी [नट+बाट=उच्चा] ०मोगरा–पु नटणारा मनुष्य 'नटणारे छानछोकी नटमोगरे फारच बोकाळले आहेत'–इंप १५५ [नट+मोगरा] ०राज–पु १ तांडवनृत्य करीत असणारा शंकर, त्याची मूर्ति, नटेश २ अर्धनारी नटेश्वर, उजवें अंग पुरुषाचें व डावें स्त्रीचें असें स्वरूप ०वर–पु (गु) नटांत श्रेष्ठ, कृष्ण, शंकर, परमेश्वर नट नाटकी पहा [नट+सं वर=श्रेष्ठ] **नटाई**–स्त्री लुच्चेगिरी, सोदगिरी, कपट (क्रि० करणें) **नटाईस–नटाईवर येणें**–लबाडी, लुच्चेगिरी करणें **नटेश, नटेश्वर**–पु १ परमेश्वर, नटवर २ नटराज पहा [नट+सं ईश, ईश्वर] **नटोबा**–पु (महानु) नट, नटवा पहा 'आंगीचीआ रवरवा। ढळता कैसा सागावा। जैसा रणरंगीचा नटोव सराऊ करितुसे।'–शिशु १००४ [नटवा]

नट–पु (संगीत) गायनशास्त्रातील एक राग ह्या रागात षड्ज तीव्र ऋषभ तीव्र गांधार कोमल मध्यम, पंचम तीव्र धैवत निषाद हे स्वर लागतात अवरोहात गांधार व धैवत वर्ज्य जाति–संपूर्ण औडुव वादी मध्यम व संवादी षड्ज हे स्वर आहेत हा रात्रीच्या दुसऱ्या प्रहरी गातात ०**बिलावल**–पु (संगीत) एक राग ह्यात षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण–संपूर्ण वादी मध्यम संवादी षड्ज गानसमय दिवसाचा पहिला प्रहर होय ०**मल्लार**–पु (संगीत) एक राग ह्यात षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत व कोमल निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण–संपूर्ण वादी मध्यम, संवादी षड्ज हा रात्रीच्या दुसऱ्या प्रहरात गातात

नटकणें–क्रि न टिकणें, न राहणें –ज्ञा ८ ८३ 'वाग्व्यापार थके, उणीव न टके, कापे तनूनें थके।'–आगु १८

नटका–वि नटणारा, नटवा नखरेबाज 'जो नर नटका। हरि वदनीं नयेचि घटका।'–आपर ३९ [स नटक=नट]

नटंग–गें–न (प्रां) १ गुडघा, नडगी–गें **नटंगावर नेसणें**–(धोतर, लुगडें इ०) गुडघ्याच्या वर नेसणें २ (ल) असभ्यपणानें शिष्टाचाराला सोडून नेसणें

नटणा–स्त्री (महानु) लीला 'चरतें चरितें दृगि गेली। देवीनि क्रमोनि नेली। मग सर्वज्ञनाथें नटणा केली।'–दाव २६० 'जगजोती जे अनादिशक्ति। अर्धांच पातली करावा वस्ति। नटणा करूं पाहती भक्तिमुक्ति। आग्रह सकळाचा सफळ हो।'–दावि ४४३ [स नटन, म नटणें]

नटणें–अक्रि १ सजणें, वेषभूषा करणें, अलंकार, वस्त्रें इ० कानीं सुशोभित बनणें 'अंगनावेष येतो नटून। रंग तुझा ऊग वया।'–नर २० १०८ २ (एखाद्याचा) वेष, रूप, धारण करणें भूमिका घेणें 'तें साकारपणें नटे नटीं। कार्यालागीं।'–ज्ञा ४ ४८ 'तुझें प्रतिबिंबस्वरूप जाण। स्वयें नटेल हुताशन।'–रावि १५ १२६ 'मी भज अजित सर्वेश्वर। मीच नटलों चराचर।' ३ खेळणें, नाचणें 'जैसा गोकुळीं नाचता मुकुंद। सर्वेंहि नटों लागले।'–दावि ९४ 'नटे नाटकू नीकुटामाजि कैसा।' ४ डौल मिरविणें, दिमाख दाखविणें 'तया कर्मत्यागु न घडे। जे कर्तव्य मनीं सापडे। वरी नटती तें फुडें। दरिद्र जाण।'–ज्ञा ३ ६५ ५ ठमकणें नखऱ्यानें, नटूनथटून, ठमकत चालणें. –उक्रि नाचविणें, खेळविणें, खेळ दाखविणें 'स्वमायेचें आड वस्त्र। लावूनि एकला खेळवी सूत्र। बाहेरी नटी छायाचित्र। चौऱ्याशीं लक्ष।'–ज्ञा १८ १३०३ [स नटन] **नटूनथटून**–क्रिवि १ दिमाखानें, डौलानें, ऐटीनें २ सजून, थाटमाट, नट्टा पट्टा करून (क्रि० चालणें, बसणें) 'नटुनि थटुनि नाचति हे सौभद्र अंक ५ [नटणें द्वि नटणें+थटणें] **नटतरकळा**–स्त्री नाट्यकला 'भरतशास्त्र नटतकळा। ताळस्वर भेद सकळा।'–निमा १ १४८ [नटणें+कळा=कला]

नटणें–क्रि १ नाकबूल जाणें (विशेषत लबाडीनें) २ नाकारणें मान्य न करणें कबूल करणें कारू करणें 'हा पाच रुपयाला नटला' [हिं नटना=नकार दर्शविणें]

नटतिया–पु नाटककार –शर सोहिमह

नटन–न १ नटाचें काम, अभिनय, वेष रूप धारण करणें २ क्रीडा, लीला 'ऐसेनीं हेतें स्वगेहीं नटन करुनि आम्हास दावी

प्रसिद्धी।' –अकक २ मगीरा, गधाविलास ८४ ३ नृत्य, नाचणें [स]

नट(ट्र)वा—पु १ डोंबारी जात २ नाचणारा, सोंगाड्या, नाच्या, नट अर्थ १ पहा 'नृत्यागना त्या नाचती। धाडी नटवे गायन करिती।' –जै ८४ ८ ३ (ल) नटणारा; नखरेबाज, छेलछबेला [नटणें] **नटवाई**–नटवी पहा **नटवेपणा**–पु नख रबाजपणा, ऐटबाजी, छिचोरपणा 'श्रीमती सर्वांच्या नजरेस पडावी म्हणून बायकांचा नटवेपणा श्रीमताना असा हवासा वाटतो ' –मानापमान ३३ [नटवा]

नटविणें—सक्रि १ वस्त्र, अलकार इ० कानीं सजविणें, वेष भूषेनें सुशोभित करणें २ (नाटकातील) भूमिका इ० करणें, वठ विणें, सपादणें ३ नाचविणें, नाचावयास लावणें 'फल्वी रामासि असा दशतुडासी महामुखें नटवी ।' –मोरा मत्ररामायण अरण्य ४७ [नटणें]

नटवी—स्त्री १ नखरेबाज, अकडबाज स्त्री २ नाचणारी, अभिनय करणारी, सोंगाडी स्त्री, नटी [नटवा स्त्री]

नटिनी, नटी, नटीण—स्त्री (नाच, तमाशा इ० कात) सोंग घेणारी, नाचणारी स्त्री, नर्तकी [स नटिनी, नटी]

नटिया—पु (काव्य) सोंग घेणारा, नट 'नटिया एकचि एकला। गायन्याप्रायें सोंग अवगला ।भीतरील खेळया जर्णे वोळखिला।तयाचा फिटला वृथा भ्रम् ।' –एभा ११ ८६५ [नट]

नटी—स्त्री १ सूत्रधाराची पत्नी २ नाटकात काम करणारी स्त्री, स्त्रीपात्र ३ नर्तिका नाचणारी, कलावतीण [स]

नटुवा—पु (विप्र) नटवा पहा

नटटापटट्टा—पु १ (बाहर जाण्याच्या वेळीं) वेणीफणी करणें केस विंचरणें चागले अलकार, कपडे घालणें २ नटणें, मुर डणें छिचोरपणाची वेषभूषा, नखरा, नटीपणा 'नटथापटथात दग, मुद्रित लावोनि रग, वणु ढग किती तरि नाना।' –विनोद नाटक [नट+पट स नृत्य प्रवृत्त=नटप्पट –मसाप २ ३ २३१]

नठारा—वि (प्रां) वाईट, निकामी, गयाळ, रद्दी, रद्दड 'तो अत्यत नठारा माणूस आहे' [स नष्टतर, प्रा णट्ठ]

नठयाळ—वि द्वाड नष्ट; नाठयाळ, नाठाळ 'कपटी कुटीळ नाठ्याळ।कुडे कुचर नठ्याळ।' –दा २ ३ २३

नड—पु (कु) भाताच्या रोपात येणारा पोकळ दांडा [स नड=एक प्रकारचें जाडभरडें गवत]

नड—स्त्री १ अडथळा प्रतिरोध, हरकत, अडचण, व्याघात व्यवधान २ उपाधि त्रास उपसर्ग, उपद्रव (क्रि० पडणें, होणें) 'त्याच्या घरीं पाव्हण्यांची नड फार आहे' ३ गरज (क्रि० काढणें) 'माझी एवढी नड काढील तर पहा' [स नड्=गर्दी, दाटी होणें, साचणें]

नड—स्त्री. (गो.) १ पिशाच्च २ पिशाच्चाची बाधा [नडणें]

नडग-गी-गें—पुस्त्रीन १ (देशावर, उ गकडे रूढ) अस्वल, रीस २ (ल) वयस्क, जरठ मनुष्य

नडगी-गें, नडघा—स्त्रीन १ मुडघा नडग पहा २ पायाची नळी, नळगुडी ३ पुढें आलेलें हाड 'ढोंपराचें-कोंप राचें, घोटाचें नडगें' **नडग्यावर लागणें**–जिव्हाळीं लागणें [नड=नळ ? का नड्गि]

नडगें—न (कों) कणिंग; कणगी

नडघा-घी-घें—पुस्त्रीन अस्वल नडग पहा.

नडघें—न १ ढवल्याचें एक परडें; खोड २ ढोलाप्रमाणें एक चर्मवाद्य 'ढोल नडघें गिडिबिडें चग। मुजगुजें झाझ नगारा उपाग।' –स्वादि १० २ ४६

नडणी—स्त्री १ (कु राजा इद गो.) शेतातील पिकात उगवणारें निरुपयोगी व पिकास घातुक असणारें गवत रान, खुराड. (क्रि० काढणें) २ पिकात उगवलेलें निकामी गवत काढणें, वेणणी. 'या शेताची नडणी करावयाची आहे' [स नड, नडिनी]

नडणें—अक्रि १ गुतणें, अडकणें, लागणें, गच्च, घट्ट होणें, अडकणें दाटणें २ नड, अटकाव, प्रतिबध मोडा इ०कानीं युक्त होणें, रोधिला जाणें, आड येणें, प्रतिरुद्ध होणें ३ (घोडा इ० कानें) आड करणें अडणें, भीती इ०कामुळें पुढें न सरणें ४ कुठित, स्तिमित होणें खुटणें ५ त्रासदायक, उपद्रवकारक होणें, असणें [स नड्=गर्दी होणें का अडु=अडचण येणें]

नडणें—सक्रि (राजा कु) पिकातील, मार्गातील निकामी गवत, कुदा काढणें, खुरपणें, वेणणें शेतातील आधींच्या पिकाच्या धसकट्या, धसकटें, रान काढणें [स नड=एक प्रकारचें जाडें गवत, स नडिनी]

नडनाच—पु १ उत्कर्ष प्रकर्ष आधिक्य, नटनाच पहा 'हा वायु चचळ परि तुमचा आदेश। नडनाच चालवी।' –स्वादि १३ १ १०१ २ मिष –मनको, –हको [स नट+नाच]

नडपी—स्त्री (गो) शेतातील निकामी गवत, कुदा काढ णारी स्त्री [(राजा कु) नडणें, (गो) नडप]

नडविणें—सक्रि १ नडणें, अडथळा, प्रतिबध करणें, आड येणें २ दुरापत, इजा करणें [नडणें]

नडाव—पु (क) १ अडचण, नड, प्रतिबध, अडथळा २ त्रास, उपद्रव, उपसर्ग [नड]

नड्डा-ड्डी—पुस्त्री (ना व) घसा, नरडें नरडी [नरडा, नरडी भप] ॰दाबणें-(ना) आक्रोश करणें, ओरडणें, घसा खरडणें

न(ने)णता—वि (गो) नेणता अजाण बालिश [नेणणें=न जाणणें]

नणद, नणंद—स्त्री नवऱ्याची बहीण 'धीर-नणदा-जावें साऱ्यी न स्यातिनी स्वपतिभक्ति।' —मोसरामायण उपसहार ५ [स ननान्दृ; प्रा णणंदा, पै नणद, ननंदा; हिं ननद, ननदी, सिं ण्णुिन प नणार]

नणदया, नणंदा, नणदाई—पु (कु प्रां) नणदेचा नवरा [नणद]

नणदरडा, नणदाया, नणंदाया—पु (वों कु) नणदेचा जाच, छळ, अरारांची 'आई पर्यंत भावजईला फार छळते नणदावा पुरा गाजरत असेहि तिच्या नावानें भोरड झाली' —बहकलेली तरुणी १४ [नणद]

नणदु(दा)ली—स्त्री (काव्य) नणद

नत—वि नम्र, वाकलेला ओणवा झालेला —न (नृत्य) नृत्यात डाव्या उजव्या बाजूस मान न वळवितां जमनी पुढें वांक विण्याचा अभिनय [सं] ०जंघा–स्त्री (नृत्य) नृत्याच्या वेळी पाय अंचित केला असता टाचवर भार पडतो तव्हां जपा किंचित् वाकते ती स्थिति [नत+म जंघा=मांडी] ०नासिका–स्त्री (नृत्य) नृत्यांत नाकाच्या नाकपुडया वारंवार जवळ आणणें [नत+म नासिका=नाक] ०पार्श्व–पु (नृत्य) नृत्यात कोण त्याहि एका पायावर शरीराचा तोल सभाळीत असतां वाकलेला बाजूस गेलेला त्या बाजूचा शरीराचा भाग [नत स पार्श्व=बाजू]

नत नतभाग नतांश—पुन (ज्यो) खमध्यापासुन इष्ट ग्रहापर्यंतचें उतरतें वत्रांश; खमध्यापासुन ग्रहापर्यंतचें अंतर; पहाणाराच्या स्थळीं खस्वस्तिक आणि खस्थ पदार्थ ह्यामध्यें जो कोन होतो त्यास खस्थाचें नतांश म्हणतात —धारासकृत सूर्यमाला १६

नतद्रष्ट नतद्रक्ष, नतदक्ष—वि १ अति कृपण, पराकाष्ठेचा कंजूष कवडीचुंबक 'कांहीं येक कळे दक्षा। मनोगत नतद्रक्षा। काय कळे।' —दा १२ २ ११ 'परतु नतद्रष्ट सरकारनें १९१० साल्च्या प्रेस आक्टाच्या वताळाला त्याच्या काळपत्राचीहि आहुती दिली' —सास २ ३९६ २ खाष्ट; दुष्ट [१ न+तत+रक्ष २ नत+दुष्ट ?]

नतनाडिका—स्त्री (ज्यो) ज्योतिषशास्त्रातील मध्यान्हा नतरची व मध्यरात्रीपूर्वीची जन्मघटिका [नत+स नाडिका]

नंतर नंतरें—क्रिवि मग पश्चात् मागाहून तेव्हा —शअ (एखादी क्रिया इ०काच्या) मागाहून, पश्चात वर जसें —त्या नतर केल्या–गेल्या–घेतल्या–बोलल्यानंतर 'मरणानतरें स्वर्गवास। वेरें माझिया भोगिनी।' —मुसभा ८ १०२. [स अनतर]

नति—स्त्री १ नमन, वंदन २ नम्रता ३ (ज्यो) त्रिभान लग्नाचें अंशात्मक स्थान; स्थानभेदांश [सं]

नति(ती)जा–ज्या—पु १ फळ; परिणाम शेवट 'असें जो करील त्याचा हा नतीजा म्हणोन डांगोरा पिटवावा' —मराआ २९ २ शिक्षा 'सांवतास तुम्ही आम्ही मिळोन नतिज्या द्यावा' —रा १२० 'ऐशियास गनिमास नतीजा पावावा लागतो' —वाडबाळ ४ [अर नतीजा, हिं नतीजा]

नत्र—पु वातावरणातील एक मुख्य घटक, (इ) नायट्रोजन नत्राम्ल–पुन एक तीव्र अम्ल, ह्यात चांदी, तांबें इ० धातू विरघळतात; (इ) नायट्रिक् ॲसिड् [नत्र+सं अम्ल]

नथ—स्त्री १ नाकांत घालण्याचा स्त्रियांचा एक दागिना, नासामणि —राज्य २ १३ २ नाकात घालावयाचें, नाकातून द्यावयाचें औषध (नुप इ०) [स नाथ=वसण, प्रा णत्था=वसण, सिं नथ, का नत्तु] नथडा–पु मोठी नथ [नथ] नथनी, नथ(थि)णी—स्त्री १ नथ, (व) लहान नथ, (तंजा) चमकी 'नाकीं नथनी झुमकदार। अंगीं तारुण्याचा बाहार।' —हाला १७७ 'सुवासिनी बायका डाव नाकात त्याची नथणी घालतात' —मुजा २१ २ (बैल रेडा इ० जनावराच्या नाकांत घातलेली) वेसण, नाथ ३ कुलुपाच्या अभावीं दरवाजाच्या कोयंडयातून कडी निघू नये म्हणून (कोयंडयांत) अडकविलेलें लोखंडी वेटोळें ४ तरवारीच्या मुठीला अडकविलेलें लोखंडी वेटोळें, कडी [हिं नथनी]

नथु नथ्या—वि नाक टोंचलेला (मुलगा) (मुलगा जगत नसल्यास नवीन मुलाचें नाक टोंचतात व त्यास नथू–नथ्या असें नाव देतात) [नथ]

नथूशाई—वि एका विवक्षित जातीचा (हिरा, रत्न, लालडी, माणिक इ०) (नथूशाह या प्राचीन काळीं होऊन गेलेल्या धनाढ्य गृहस्थाच्या नांवावरून]

नथ्थी—वि (ना) एकत्रित केलेलें (कागदपत्र) (क्रि० करणें) [नथ]

नद—पु मोठी नदी उदा० शोण, सिंधु ब्रह्मपुत्र इ० सात नद पहा 'होय नदी नद पाणी। एकचि जेवीं।' —ज्ञा १८ ३३१ [स] नदीश्वर–पु समुद्र 'वेला साडोनि नदीश्वर।' —राधि २५ १२१ [नद+ईश्वर]

नद—पु (राजा) बाळतिणीस होणारा वायु उन्माद वायु, त्या बाळतिणीस वाऱ्यात बसवू नका, नद होईल'

नद—पु १ (तिरस्कारार्थी) विचारशून्य व बेफिकीर मनुष्य २ केवळ मूर्ख [सं आनद ? स नन्दी ?]

नंद—पु (कु) गर्व, मद, माज, धुंदी, आढ्यता 'खरड पट्टी काढली तेव्हाच त्याचा नद उतरला'

नंद—पु पुराणप्रसिद्ध एका गवळी राजाचें नाव, कृष्णाचा धर्मपिता [सं] **नंदाचें गोकूळ**–न (ल) मुलेंबाळें, गाई, म्हशी व कुटुंबातील माणसें इ० कानी, आनदानें गजबजलेलें घर, कुटुंब 'हें घर म्हणजे नदाचें गोकूळ असें वाटतें'

नद, नंदी—पु विवाहविधींतील अत पटावर कुंकवानें काढलेलें स्वस्तिक [सं] **नंदाचा, नंदीचा पासोडा–शेला**–पु नद काढलेला अत पट ०**कोल**–पु एक प्रकारचें स्वस्तिकचिन्हांकित निशाण 'नदकोलें नाना निशाणें। तळपतातीं माहि निशाणें।'–दावि २७१ ०**कोलकाठी**–स्त्री नदकोल निशाणीची काठी 'नदकोलकाठी निशाणासहित। घेऊनि भाविक पोवा सागत।'–दावि ४८८

नंद, नंदकी—पुस्त्री (सांकेतिक) (नदभाषा) (व्यापारात, दुकानदारात, रूढ) १ दलाल –शर २ दलालास द्यावयाचें वतन, दलाली ०**थाकणें-ठेवणें**–गुप्तपणें दलाली मिळविणें ०**भाषा**–स्त्री बाजारात (दलालाच्या) नोकराना, गिऱ्हाईकाना समजू नये म्हणून व्यापारी लोक एक साकतिक भाषा उपयोगात आणतात तिला नदभाषा असें म्हणतात या भाषेंतील साकतिक सख्यावाचक शब्दाचे अर्थ पुढें दिल्याप्रमाणें आहेत केवली=एक, अवारू=दोन, उधानू=तीन, पोकू=चार, मुक्र=पाच शेली=सहा, पवित्र=सात, मगी=आठ, तेवसू लेवनू=नऊ, अगुद्=दहा, एकडू=अकरा, रेधी=बारा, तपरू=तेरा, चोपडू=चौदा, तळी=पधरा तळी या शब्दापूर्वी अनुक्रमें एक, दोन, तीन, चार या अर्थाचे शब्द 'तान' या शब्दानें जोडून सोळा सतरा, अठरा, एकोणीस हे शब्द बनतात जसें–भुरका तान तळी=सोळा, अवारू तान तळी=सतरा, उधानू तान तळी=अठरा, पोकू तान तळी=एकोणीस, काठी=वीस भुरका तान काठी=एकवीस, अवारू तान काठी=बावीस येणेंप्रमाणें बिटी=शभर, ढकार=हजार नाण्यासबधीं शब्द असे –भुरका=एक रुपाया, फाटा=आणा, अवारू फाटे=दोन आणे मगी फाटे=आठ आणे, तळी फाटे=पधरा आणे, दुकार=एक आणा, चकार=दोन आणे पकार=चार आणे टाली=अर्धा रुपाया, अधेली, ढोकळा=एक पैसा या सकेतात बरेच पाठभेदहि आहत वरील साकतिक शब्द योजून पुढील अभग रचलेला आढळतो 'मुद्र (५) वदनाचा उधानु (३) नमाचा। अगद्र (१०) हाताचा स्वामि माझा। १। मुगुट जयाचा। केवळया (१) आगळी काठी। (२०) पवित्र (७) तळवटी। चरण ज्याचे। २। ढकार (१०००) वदनाचा आला वणावया। जिव्हा त्याच्या चिरल्या वर्णवेना। ३। मगी (६) वेढावली पोकू (४) मौनावली। अगुद्मगी (१०+८=१८) पकली नकळे त्यासी।४। सद्भावें शरणा अवारू (२) जोडून। खचरविसा म्हणे स्वामि माझा।५।' [नद+भाषा]

नंदई—पु (व) नणदचा नवरा, नणदोई नणदा पहा

नंदक—पु विष्णूचें खड्ग [स]

नंदणें—अक्रि १ आनद करणें, हर्ष होणें, सुखी असणें २ नादणें, (गो) नदणें 'नदति नि शक वनात शृगी।'–जगनाथ (शक १६६९) (राजवाडे-ग्रथमाला) [स नदन]

नंदन—पु १ मुलगा, पुत्र 'हा भीष्मु गगानदनु।'–ज्ञा १ १०५ २ ६० सवत्सरांपैकीं सव्विसावा सवत्सर –न १ स्वर्गलोकीं असलेलें उपवन नदनवन, इद्राची बाग २ आनदविणें, सुखविणें, आनंद देणें [स]

नंदपुडी, नंदपूड—स्त्री अनेक औषधाचें चूर्ण, पूड

नंदबहिरी—पु मूर्ख, टोंण्या, शुभ, टोण्या मनुष्य

नदर—स्त्री १ नजर दृष्टि, नजर पहा 'नदरे न पडन मी जरी। जाईल मनिं ग तरी।'–यशवत (यशोधन) न्याहारीचा वक्त २ सधि, रोधान 'नवाब तर्वारीस हात घालावयासि गेला, ती नदर राजियानें धरून वार केला'–सभासद २८ [अर नज़र् म नजर] ०**चूक**–स्त्री नजरचूक पहा ०**गुजरा**न–स्त्री नजरगुजारत पहा

नंदरा-स—स्त्री (कों राजा) नणद

नंदा—स्त्री शुक्ल पक्षातील प्रतिपदा, षष्टी, एकादशी या तिथी या तीन तिथींस नदा तिथी अशी ज्योतिषशास्त्रात सज्ञा आहे –ज्योतिषसार ९ [स] ०**तिथी**–स्त्री (ज्यो) नदा पहा

नंदा—स्त्री नणद –अव नणदा 'नदा जावा भावाप्रती। देवापरि मानीतसे।'–नव १८ २३ [स]

नंदादीप—पु देवापुढें अहोरात्र जळत राहणारा, ठेवलेला दिवा, अक्षयदीप 'नाना देवाचीं जें स्थानें। तयें नदादीप घालणें।'–दा २ ७ २३ [आनद+दीप=दिवा]

नदाफ—पु पिंजारी [अर नद्दाफ्]

नदारद-त—स्त्री (या शब्दसहतीचा मूळचा फारसी भाषेंतील अर्थ 'त्याच्या जवळ नाहीं' असा आहे परतु बोलताना पुढील भिन्न अर्थांनीं या शब्दसहतीचा उपयोग केला जातो) १ (साधारणपणें) नकारदर्शक शब्द, नसा 'पैसा नदारत, रुपयादि नदारत' २ खर्चून गलेला, फस्त केलेला, फडशा पाडलेला लाकूड तर नदारद'–पेद २१ ६९ ३ नाहींसा नष्ट झालेला, गत, लुप्त ४ न दिलेला, बाकी राहिलला 'किल्याचे नदारद फाजील किल्लेयाजकडे शिल्लक सब्बातेराशे रुपयें राहिली अस'–थोमारो १ २४८ ५ पार फडशा, कुल फडशा, बेबाक करणें 'नदारदची याद दमरची भरण्याची सर्कारचे मोर्तबानसी होती ते मशारनिल्हेनीं दाखविली'–रा ६ ५१८ [फा नदारद्=त्याच्याजवळ नाहीं]

नंदाळ—न (खा) स्नानाचें पाणी ठेवण्याचें गगाळ [स नदा=ल्हान मडकें+आलय; हिं नदोला किंवा का नंनें–न्हाणें+आलय=आळें नदा–नदिनी=गगा+आलय]

नंदाळ-ळें नंदाळा-ळी—नपुंसी (तिरस्कारार्थी) (उप) जाड व मोटी भाकर

नंदाळें—न (रा) खापराची परात

नंदिकेश्वर—पु शकराचें वाहन, नदी [स]

नंदिनी—स्त्री १ कामधेनु सुरभिकन्या 'करिता शोध कळे कीं उर्वी सुरधेनु नदिनी आहे' -मोआादि ३२ ९ २ मुलगी, कन्या 'निरखित जनकाची नदिनी राघवातें।' -मुरा अयोध्या ५२ [स]

नदी—स्त्री पाण्याचा मोटा प्रवाह, मोठ्या प्रवाहास, सरो वरास, समुद्रास मिळणारा ओढा [स] म्ह॰ नदीचें मूळ आणि ऋषीचें कूळ पाहू नये=केव्हाहि मोठी नदी असली तरी तिचा उगम एखाद्या ल्हानशा ओहोळात किंवा अतिशय अडचणीच्या, घाईट जागीं असतो त्याचप्रमाणें एखाद्या परमपूज्य ऋषीचा जन्म अतिशय हीन कुलातहि असू शकेल यावरून पूज्यपणा, पवित्रता हीं पूर्वपरंपरेवर अवलंबून नसतात तर व्यक्तीच्या अंगच्या गुणा वर अवलंबून असतात, किंवा मोठ्याच्या मागच्या इतिहास पाहू ण्याचा प्रयत्न करू नय, तो चागला नसावयाचाच ॰गर्क–वि नदीच्या पुरात, पाण्यात बुडणारी, बुडालेली (जमीन इ॰) -वदलापूर ३६८ [नदी+अर घर्क्=बुडालेला, मग्न] ॰तीर–न नदीचा काठ, किनारा [नदी+स तीर] ॰पति, नदीन, नदीप–पु नद्यांचा पति समुद्र सागर 'नदिपतिरिपुचा तो तात भगोनि गेला। [नदी+पति, नदी+स इन=ईश, नदी+स पा= पालन, रक्षण करणें] ॰बुड–वि नदीगर्क पहा 'परतु तें रान नदीबुड झालें व कोणी विकत घेतल्यामुळें त्यास कायमचें कुपण लागलें आह' -ख्रेया २ [नदी+बुडणें] ॰मातृक–वि नद्यांच्या पाण्यानें, कालव्यांनीं सुपीक बनलेला, (पिकाकरिता) पाटस्थळा वर अवलबून असलेला (प्रदेश, देश इ॰) याच्या उलट देवमा तृक=(पिकाकरिता) पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असलेला [नदी+सं मातृ=आई] ॰वड–पु यज्ञोपयोगी वृक्ष उदा॰ उंबर पिंपळ, पळस, शमी इ॰ यज्ञवृक्ष पहा [नदी+वड]

नंदी—पु १ शकराचें वाहन जो बैल तो, हा कामधेनूचा पुत्र असून शिवगणांपैकीं एक आहे शंकराच्या देवळासमोर मूर्तीसमोर बसवितात ती दगडाची बैलाची प्रतिमा २ (ल) मूर्ख टोंण्या, टोणपा मनुष्य, साभापुढचा [स] ॰पुत्र–पु (ल) टोणपा टोंण्या दगडोबा [नदी+पुत्र=मुलगा] ॰बाळ–पु १ नंदीबैलाला मिरवि णारा व त्याचे खेळ करणारा मनुष्य २ (ल) टोंण्या दगडोबा निरक्षर मनुष्य [नदी+बाळ] ॰बैल–पु १ संकेतानें होय नाहीं इ॰अर्थानें मान हलविण्यास शिकविलेला व जो वस्त्रालंकार इ॰घालून (मालकाच्या) उपजीविकेकरिता घरोघर फिरवितात असा बैल 'नंदीबैला गुगु गुगु गुगु! आला बग नदीबैल आइ जाऊ दे। शोद शको ४ ४८

आता स्वकरि मज मौज पाहु द' २ नंदीबैल फिरवून उपजीविका करणारी जात 'नंदिबैल, बहुरूपी, मोरपे मानभाव इत्यादि भिकारी लोक पाचशेवर आहेत' -खेया ७२ ३ (ल) मूर्ख, बभ कळी, टोंण्या मनुष्य 'तुम्ही व ते मराठे असुन त्याची क्लृप्ति तुम्हास कशी कळली नाहीं यावरून तुम्ही शुद्ध नंदीबैल आहा' -बाजीराव 'मी एक शब्द सुद्धा त्या नदीबैलाजवळ बोलणार नाहीं -भयकरदिव्य

नंदी—पु अंत पत्रावर काढलेलें कुकवाचें स्वस्तिक, नद पहा. [स.] 'नंदीरेखातें लक्षावें।' -दावि ३३ नंदीचा पासोडा, शेला–पु नदाचा पासोडा इ॰ पहा

नंदुली—स्त्री (तिरस्कारार्थी) नणद 'दुष्टवृत्ती नदुली सदा द्वेष करी। नादों मी ससारीं बोण्या बुरें।' -तुगा २९५८ नण दुली पहा 'नदुले कें कटुले गाजु नको मला। उद्या जाशील सासऱ्या तेव्हा तीच गत तुला।' -वऱ्हाड गार्णे

नंदोई—पु (खा) नणदेचा नवरा, नणदोई पहा [नणद, हिं नदोई]

नंद्या—पु नद दलाली मिळविणारा, दलाल [नद=दलाली]

नद्या—पु नंदी, बैलोबा, मूर्ख [नंदी]

नधाड—न (व) फुटल्यामुळें निरुपयोगी झालेलें भाडें 'दोन नधडें घरात होतीं तीं मोडीत दिलीं [न+घड]

न न—उद्गा नको। नको। नाहीं नाहीं। नाकारणें, अमान्य करणें, नकार देणें (क्रि॰ करणें, सागणें, म्हणणें, बाळणें)

ननबटल—पु (वे) एक फुलझाड, तगर, अनत [नदवटला]

ननाटा, ननाटी-टी—पुस्त्री सर्पाची एक विशिष्ट जात

ननिबाळ—स्त्री केळीची एक जात [हिं नन्हा=ल्हान+का बाळे=केळ]

नन्ना—पु नाहीं नाहीं, नको नको म्हणणें नन पहा [न, ना नच्या बाराखडींतील पहिलीं दोन अक्षरें] ॰चा पाढा–पु प्रत्येक गोष्टीला नकार देणें, नाहीं नाहीं म्हणणें 'नन्नाच्या पाढ्याचीं पदें कोणास पहावयाचीं असतील तर तीं खाडिलकराचीं पदें पहावीत' -नाकु ३ ३ ॰चा पाढा वाचणें–प्रत्येक गोष्टीला नकारार्थी उत्तर देणें ॰म्हणणें–हालणें, कापणें 'डोळे रसले काहि न बघती नन्ना म्हणत मान। -शारदानाटक

न(नु)न्नुबाळ निनिबाळ—पुन १ ल्हान मुलास लडि वाळपणानें सबोधण्याचा शब्द २ (उप) मोठ्या मुलास उप हासानें ल्हान वयाचा शब्द, नुनुबाळ दोन्ही अर्थी पहा [हिं नन्हा=चिमुकला+बाळ]

नपटा—स्त्री घेडूच्या नळींत जाईल असा निश्चित अरुंद दाडा करून तिच्या तोंडीं आमाणा इ॰कचें फळ घालून आवाज काढावयाचें करितात तें एक यत्र, बदुक, फटफटी नेपटा

नपड—स्त्री (राजा) परस्परांचें न पटणें, वेबनाव, वाकडें [न+पडणें, पटणें]

नपतेल—न दॉर्मान्ड्स् नसतेल पहा [इ नॅफ्था+तेल]

नपवणें—अकि न पावणें; न लाभणें; न पोहोंचणें 'पड तयीं हे नपवे अपाया।' –सारह १ ३० 'परी दिठें नपवेसि यरीं।' –ह ६ ८२ [न+पावणें]

नपश्चात—वि (गो) नष्ट, धुळधाण झालेलें, ज्याचें नाव सुद्धा उरलें नाहीं असें. [न=नाहीं+स पश्चात्=मागें]

नपश्चातचें—नक्रि (गो) नाहीसें, नष्ट करणें, निर्मूलन करणें, कांहीं सुद्धा शिल्लक न ठेवणें [गा नपश्चात]

न पुत्रो न पुत्री—क्रिवि १ (मुलगा किंवा मुलगी) एखाद्या गोष्टीची संदिग्धता, अनिश्चितता इ०चा वाचक वाक्प्रचार 'आमच्या कार्याचा निश्चय होत नाहीं, अद्यापि न पुत्रा न पुत्री दिसते' २ नरो वा कुंजरो वा। संदिग्धपणें 'न पुत्रो न पुत्री असें सांगावें' –मदम ८५

नपुश(इय)क—वि (प्र) नपुंसक; नपुंसक पहा 'गर्भांध आणी नपुंश्यक। या नांव आध्यात्मिक।' –दा ३ ६ ३१

नपुंसक—पुन १ जो स्त्री नव्हे आणि पुरुषहि नाहीं असा मनुष्य; हिजडा, तृतीयप्रकृति, षंढ २ पराक्रमहीन, नाइ दुबळा पुरुष –वि शब्दाच्या तीन लिंगांपैकीं एक व्याकरणांतील तृतीय म्हणजे पुल्लिंग व स्त्रीलिंग याहून भिन्न अशा लिंगाचें नपुंसकलिंग पहा [स] **नपुंसकाच्या हातीं पद्मीण–रंभा**–उपभोग घेण्यास असमर्थ अशा व्यक्तीच्या हातीं अतिशय सुंदर, बहुमोल अशी वस्तु (पडणें, राहणें इ०), विजोडपणा **नपुंसकत्व**–न नपुंसकपणा, संभोगविषयक दुबळेपणा नपुंसकत्व सात प्रकारचें आहे –योर २.७१२ **नपुंसकलिंग**–न ज्या नामेंकरून प्राणिवाचक अथवा अप्राणिवाचक पदार्थाच्या पुरुषत्वाचा अथवा स्त्रीत्वाचा बोध होत नाहीं परंतु जीं सामान्येंकरून सर्व जातीचीं अथवा त्या जातींतील एखाद्या व्यक्तीचीं वाचकें असतात त्यास अथवा त्याचें नपुंसकलिंग म्हणतात जसें –माणूस ढोर, कुत्रें, लाकूड तेल इ० –मराठी भाषेचें व्याकरण २६ [नपुंसक+लिंग]

नपूर—स्त्री अपुरेपणा, कमतरता, उणीव तुटवडा, न्यूनता [न+पुरणें]

नपेक्षा—उद्गा नाहीं पक्षा नाहीं तर 'गोविंदा आला तर बरें नपेक्षा तूं निघून जा' –भाअ १८३४ [अनपेक्षा–नपेक्षा– –राजवाडे भाअ १८३४ न+पक्षीं ?, अनपेक्ष्य]

नप्ता—पु नातू [स नप्तृ]

नप्त्री—स्त्री नात [स]

नप्पस—वि (ना) नपुंसक षंढ, शंढपण [नपुंसक]

नफस—पु घोड्याच्या पायास टाचेजवळ होणारा एक रोग –अश्वप २ २८२ [अर नफीस=नाजुक]

नफतेल—न नसतेल, नपतेल पहा 'दगडी कोळसा, नफ तत्र शिलाजित वगैरे पदार्थ तिसऱ्या वर्गांत मोडतात' –मराठी सहावें पुस्तक पृ ११३ (१८७५)

नफध—न (ना) धारानें पाडलेलें भगदाड

नफर—पु १ घोड्याची चाकरी इ० हलकीं कामें करण्यासाठीं ठेविलेला नोकर, सेवक, गडी 'सर्वस्व घ्यावया सेवचोरू। सर्वें धाव होऊनि नफरू। तैसा रजोगुणाचा विचारू। कामना संसारू वाढवी।'–एभा १३ १२६ –पाव्हो ६९ 'दिलाख्सोर साहेबाचा नफर आहे इतबाराचा। मज रातीं जागावयाचा। हुद्दा दिधला जी।' –समर्थकृत दिवग ३ २ व्यक्ति जण इसम 'नफर मजकूर हुजूर आल्यावर जें धावयाचें तें पावेल' –रा ३ ३८७ 'अभयपत्र नफर मजकुराचे नावें दिलें असे' –थाडबाबा २ ३७ ३ डाग, नग 'दर नफरास एकेक रुपया दिला' ४ उंट उंगाची संख्या लिहावयाची असता संख्यावाचकापूर्वी योजावयाचा शब्द 'उण्ट नफर पचवीस' –पया ३ 'चार उंट नफर मयत जाहाले' –थोमारो १ १८ ५ उंटावरील कर 'उंटाला नफर, बैलाला सर (कर या अर्थी) शब्द उपयोजिला जातो.' बदलापूर ३६३ [अर नफर्] **०गत**–क्रिवि इसमवार. 'कीर्द खतावणी नफरगत सबनिसांनीं घालावी' –थाडबाबा १ १८१ [नफर्+स गत] **नफराई**–स्त्री हलकी चाकरी, सेवा 'लेकराचे लेकरीं पटेलगी खाऊन दिवाण–नफराई करून सुखी असो' –मकुद ३ २५ [नफर]

नफरी—स्त्री हलकी सेवा, चाकरी 'साहेबीं आपणास हातीं धरून पाडरीवरी बैसवून आपल्या हातें नफरी घेतली पाहिजे' –थाडसनदा १८४ –वि मालाची, भाडोत्री टाक भाड्याची 'लष्करचाकरी नफरी, काम मनाजोगें होणार नाहीं याजकरितां जावें तरी खामा लष्कर घेऊन जावें' –थाड–सनदा १८४ [नफर]

नफा–फफा—पु १ व्यापार दुकानदारी इ० व्यवहारांत खर्चवेंच फिटून व्याजमुद्दलासुद्धां ऐवज उगवून वर जो पैसा मिळतो तो, किफायत फायदा २ (ल) फायदा लाभ, प्राप्ति 'व्यर्थ श्रम केल्यात काय नफा आहे' [अर नफअ] **नफेची, नफ्याची चीज**–स्त्री १ किफायत राहून विकली जाईल अशी जिनस, भारी, मौल्यवान जिन्नस २ (ल) जेणेंकरून फायदा होईल अशी गोष्ट हिताची, कल्याणाची गोष्ट, उपदेश ३ स्वभावत च भारी असलेली वस्तु, जसें –सोनें इ०, टिकाऊ, नाश न पावणारी वस्तु सामाशब्द– **०तोटा**–पु १ (अंकगणित) नफा आणि तोटा २ खरेदीविक्रींतील नफा व तोटा या दोन बाबींवर

उभारलेलें अकगणितातील एक प्रकरण [नफा+तोटा] ०**नुक सान**-न फायदा व तोटा (क्रि० पाहणें, समजणें आकारणें अजमावणें) [नफा+नुकसान] **नफेबाज**-वि कुशलतेनें शक्य तवढा नफा उकळणारा [फा] **नफेबाजी**-स्त्री नफेबाजपणा; मिळेल तेवढा ज्यास्त नफा मिळविण्याची लागलेली खोड [नफे बाज] **नफेवारी**-क्रिवि लाभावारी, नफा म्हणून, काढेवारी, काढयावारी, वर, आणखी [नफा] **नफेशीर**-वि फायदशीर [नफा]

नफात—क्रिवि (गो) झुजुझुजु वेळीं, पहाटेस

नफी—स्त्री बडतर्फी 'यामुळें शक्रराव याजवर दौलाची मर्जी सफा होऊन तालुकियाची नफी करविली '–रा ७ ७२ [अर नफी]

नफेरी—स्त्री एक प्रकारचें वाद्य, एक प्रकारची तुतारी 'सनया नफेरिया बुरगें। '–मुवन १२ ५९ 'कणें नफेऱ्या हत्ती घोडे। '–वेनीस्व ३ ५६ 'काहळा नफेरी वाजत्री। '–दावि ६१ [फा नफीर्]

नफ्फर—पु (कर) उष्ट्र नफ्फर खात्याला चार रुपये खर्चे टाका ' [नफर पहा] ०**खाना**-पु उष्ट्र खाना

नबदा—पु दरमहा पगारापैकीं कापून ठेवलेली रक्कम 'बार माही चाकरी दसमाही कबज, रोजमरा व नबद किंवा मजकूरचें शिरस्तेप्रमाणें हजिरी गैरहजिरी मनास आणून कबज करून पाव वीत जाणें '–थोमारो १ ३५८ [फा नेवाद ?]

नंबदा—पु (प्र) नमदा नमदा पहा

नबर—पु १ अनुक्रमाक, अनुक्रम २ सख्या ३ शेत शेताचा अनुक्रमाक सर्व्हे नबर ४ (चाभारी) चपला इ० कावर आकारमानदर्शक अनुक्रम आकडा मारण्याचें हत्यार [इ](वाप्र) ०**मारणें**-आकडे टाकणें, अनुक्रमाक घालणें ०**येणें**-पाळी येणें वेळ येणें **नबरी माल**-पु खरा माल, विक्रिमोतीव असणारा माल **शभर नंबरी सोनें**-अगदीं उत्कृष्ट पहिल्या प्रतीचें सोनें सामाशब्द- ०**छपाई**-स्त्री (घोडे झाडें इ०कावर) नबर टाकणें छापणें [नबर+छपाई] ०**दार**-पु १ (ना) शेताचा मालक २ सरकारशीं पैशाच्या बाबतींत दवधव करणारा ०**वार**-क्रिवि (ना) अनुक्रमानें नबराप्रमाणें [इ नबर+वार=प्र प्रमाणें] ०**वार खडा**-पु गावच्या तलाठ्यानें गावच्या शेताची त्याच्या अनुक्रमानें केलेली यादी, प्रत त्यातील पीक इ० तपशिलाचा तक्ता [नबरवार+खर्डा-हिशेबाचा तक्ता]

नबळा—वि नभळा दुबळा निर्बळ [स निर्बल गु नबळु]

नबा(वा)ब—पु १ मुसल्मानी राजा सस्थानिक २ मोठा श्रीमत माणूस बडा उमराव [अर नुवाब नव्वाब] -शी **अमलदार**-पु बडा अमलदार, मोठा अधिकारी नोकरशाहीपैकीं प्रत्यक्ष 'अलीकडे रेव्हिन्यू खात्यातील नबाबी अमलदाराम असें वाद लागलें कीं '–टि १ १ ४१८

नबाबात—स्त्री १ वजिरी 'सादत कुलीखानास नवाबात सागितली '–ब्रप ६६ २ नबाबाची पदवी, अधिकार, मोठेपणा [अर नुवाब]

नबाश—पु मृताचीं थडगीं उकरून तेथील अलंकार आण णारा माणूस [अर]

नबी—पु भविष्यज्ञ, ज्योतिषी [अर नबी]

नंबुद्री, नंबु(बू)री—पु मलबारातील एक उच्च ब्राह्मण जात व तींतील व्यक्ति

न बोलणें—न अनिर्वचनीय वस्तु (ब्रह्म) 'तिणें बोल बोलणें मोडिलें। समूळ मौनातें तोडिलें। त्यावरी निरूपण पडलें। न बोलणें बोलें बोलती। '–एभा १ २९ [न+बोलणें]

नभ—पुन १ आकाश अतराळ, अस्मान –ज्ञा १४ ९ 'नादें कोंदलें अबर। शब्दाकार नभ झालें। '–एरुस्व ६ २९५ २मेघ, ढग [स नभस्] ०**कट**-न अभ्रखड, लहान ढग 'नभ कटें धुकटें कट पामळी। '–दावि ८६ ०**चुंबित**-वि गगनचुबित आकाशाला भिडणारा, अत्यत उच [नभ+स चुंबित] **नभस्तल**-न आकाश [स नभस्+तल-तळ] **नभ(नभो)मंडप**-पु (काव्य) आकाशरूपी मडप 'नभमडप तणें उजळला। ' [नभस्+मडप] **नभोमंडल**-न (काव्य) ज्यात मेघ सचार करितात तो अत राळाचा भाग आकाश होमधूमशामळें। जालें नभोमडल काळें।' [स नभस्+मडल] **नभोवाणी**-स्त्री आकाशवाणी ऐसें वदोनि उठली जाया तों जाहली नभोवाणी। दुष्यता काय करिसि समजावी आपुली सती राणी। '–मोआदि ११ ७९ [स नभस्+वाणी=बोलणें]

नभर—स्त्री (गो) तुम नपूर [न+भरणें ?]

नभवति नभवति नभोति नभोति—वि (अशिष्ट) नभूतो न भविष्यति या अर्थी चुकीनें रूढ

न भूतो न भविष्यति—वि पूर्वी कधीं झाला नाहीं व पुढें कधीं होणार नाहीं असा अलौकिक 'परी वाल्मिकासारिखा कवेश्वर। न भूतो न भविष्यति। –दा १६ १ ७ तेव्हा सग्राम झाला निगुता । न भूतो न भविष्यति। '–जै ८० ३३ [स न=नाहीं+भूत=झाला+न=नाहीं+भविष्यति=होईल]

नम—पु १ वाकणें नमणें नम्र होणें २ पडतें घेणें (क्रि० खाणें घेणें येणें जाणें) ३ उतार 'अशा प्रकारच्या पगाईत तुळईच्या २० फूट लाबीस तीनचतुर्थांश इच या मानानें नम द्यावा '–मॅरट ६० –वि (खा) कमी, कमती [नमणें=नम स्कार करणें वाकणें]

नॅम—स्त्री (गो) नवमी

नमक—न मीठ, निमक पहा [फा हिं नमक.]

नम कार—पु भाजीत आहुति टाकताना नम म्हणून केलेला उच्चार 'नम कारेंसी अवदान । मंत्रोच्चारें टाकीत।' [नम+कार]

नमणें—उक्रि १ वाकणें, लवणें, वाकविलें, मुरडिलें जाणें (लाकूड इ०) २ नम्र होणें, वंदन करणें 'तें मिया श्रीगुरु कृपा नमिलें। आदिबीज।'—ज्ञा १ २० ३ (एखाद्यापुढें) मान वाकविणें, हात जोडणें, हार जाणें, शरण येणें, पड मानणें ४ (गर्व, राग, संताप, रोग इ०) शांत होणें, कमी होणें, आसरणें [स नम्]

नमना—वि वाकणारा, कमी, शांत झालेला पडता [नमणें] **नमतें घेणें**-पड, माघार घेणें, आपला हेका कमी करणें

नमदा, नम्दा—पु १ लाकीत, डिकांत लोकरीचा लगदा करून लादून, दाबून केलेलें जाड कापड, जाड बुर्णूस, (इं) फेल्ट २ काथ्या, जाडी लोंकर इ० भरून केलेली गादी, पाय पुसणें 'सतरंजीची पघी टाकावी व त्यापुढें दोन नमदे टाकून प्रवेशद्वारास मखूचा पडदा लावावा।' —ऐरापुप्र ११ ६०३ ३ घोडा, हत्ती इ०कांच्या खोगिराखालील जाड बुर्णुसाची गादी [फा नमद्]

नमन—न १ वंदन, नमस्कार २ लवणें वाकणें, नम्र होणें ३ कीर्तन, पुराण इ०कांच्या आरंभीं ईश्वरस्तुतीपर श्लोक इ० म्हणण्याची क्रिया, तमाशा, लावण्या इ०च्या आरंभीं करण्यात येणारें वंदन ४ (ल) आरंभ सुरुवात, प्रस्तावना [स] **०करणें-लावणें**-(सामा) (एखाद्या कामाचा) आरंभ करणें **०होणें, लावणें** (एखादें कार्य) आरंभिलें जाणें **नमनात घडाभर तेल जाळणें**-(एखाद्या कार्याच्या) आरंभालाच जास्त वेळ, पैसा खर्च करणें

नमविणें—सक्रि १ वाकविणें लवविणें २ नम्र करणें शरण येण्यास, हात जोडण्यास लावणें, जिंकणें, वठणीस आणणें [नमणें]

नमश्री—स्त्री (गो) सुरवात, प्रारंभ [स नम+श्री]

नमस—स्त्री १ (कु गो) देवालयातील मूर्तीचा नैवेद्य इ० यांचा खर्च करिता यावा म्हणून देवालयाला इनाम दिलेली जमीन २ (गो) शिपाई लोकांची वतनवाडी

नमसि(स्यि)त—वि नमस्कार इ० कार्नीं पूजिलेला

नमस्करणें—सक्रि (महानु) नमणें, नमस्कार करणें, वंदणें 'ते नमस्करू अमृत संजीवनी। श्रीदेववाणी।' —ऋ १ [स नमन्+कृ]

नमस्कार, नमस्या—पुस्त्री १ हात जोडून व डोकें लववून करतात तें वंदन (सामा) अभिवादन, नमन (क्रि० करणें, घालणें) २ ब्राह्मण परस्पर सत्कारार्थ हात जोडणें इ० युक्त करितात ती क्रिया [स नमस्+कार] **०करणें**-(ल) सोडून देणें, त्याग करणें, रजा घेणें, रामराम ठोकणें 'म्यां आजि पासुनि शपथ करुनि नमस्कार सच्छ्रम केला।' —मोवन ८ ३६ (एखाद्यास) **नमस्कार असो**-(एखाद्या) नावहि घेणें नको

नमस्कारणें—उक्रि नमस्कार करणें, वंदणें, नमन करणें 'तया परमपुरुषालागीं। भक्ती भावाच्या अष्टांगीं। नमस्कारोनि मग प्रत्यगीं। सेवा सतावे निवेदी।' —मुआदि १ ६ [नमस्कार]

नमस्कारित, नमस्कृत-वि नमस्कार केला गेलेला, वंदिलेला [स] **नमस्कार्य, नमस्य**-वि नमस्कार करण्यास योग्य, वंदनीय, वंद्य, पूज्य [स]

नमस्ते—१ तुला नमस्कार असो या अर्थाचें संस्कृत वाक्य 'नमस्त प्रभो क्षेमयाने नमस्ते।' २ (संध्यायामातील) नमस्कार करण्याची क्रिया, तीबद्दलचा हुकूम —सध्या ३९ [स नमः=नमस्कार असो+स ते=तुला]

नमाज—स्त्री १ मुसलमानाची ईश्वरप्रार्थना, निमाज (क्रि० पडणें, करणें) २ (ल) अगलट आलेली, गळयात पडलेली एखादी अनिष्ट गोष्ट, लचांड, लिगाड, व्याद भार, सक्त वाट व्यासारखें जनावर इ० (क्रि० पडणें, घालणें) 'ती मामलत आणि पाच घोडे ह्या दोन नमाजी गळयात पडतांच दिवाळें वाजलें' [फा नमाझ्] म्ह० (मुसलमानात रूढ) नमाज करायला गेलों आणि गळयांत मशीद आली=चागली गोष्ट करायला गेलों पण माझ्यावर अनिष्ट ओढवलें **०बंद**-पु (मल्लविद्या) कुस्तींतील एक डाव (नमाजाच्या बैठकीप्रमाणें हा डाव बांधावयाचा असतो म्हणून हें नाव रूढ मौलाअली प्रतिपक्ष्याबराबर कुस्ती खेळत असता नमाजाची वेळ झाली म्हणून हा डाव घालून नमाज पढले अशीहि यासबधीं आख्यायिका आहे) जोडीदाराच्या आपल्याकडील हाताचें मनगट धरून त्या हातावरून आपला पाय घालून आपल्या दुसऱ्या मांडीच्या जाघाडात तोच हात धरून व जोडीदाराच्या हातात घातलेला आपला गुडघा जमीनीवर टकून जोडीदारास या डावानें चीत करिता येतें [नमाज+बंद]

नमान—न (कु) चोख उत्तर

नमार—वि (बडोदें) तांदुळाची एक वन्य जात ऋषीधान्य-सावा व नमार या दोन जातीचे तांदूळ ' —ऐरा १४४ [सं नीवार]

नमासक—क्रिवि (बागलाणी) त्या ठिकाणीं

नमिणें—उक्रि (महानु) नमस्कार करणें, नमणें पहा 'तो ईश्वरादिचरणकमळीं। नमिनु नागार्जुनु।' —शिशु ६ [नमणें]

नमित—वि वंदिलेला नमस्कार केलेला [स]

नमिता—वि नमस्कार करणारा 'ऐशिया जी गणनाथा। मीपणें कैंचा नमिता। जर्ताचि जाहला कर्ता। ग्रथविस्तारा।' —एभा १ १६ [नमणें]

नमुद—स्त्री दर्शन, मुकाबला 'उद्यापासुन दोन हजार फौज मोंगलाच्या नमुदास प्रात:कालीच पाठवीत जावी' –पेद ७७ [फा नमूद]

नमुदी—स्त्री रोख 'ज्याजवर नमुदी असेल त्यास शामील होऊन त्याचा बचाव करावा' –रा ७ ९ [फा नमूद्]

नमु(मो)ना—पु १ नकाशा, आराखडा २ मासला, आदर्श, उदाहरण ३ नक्कल प्रतिमा ४ प्रकार, तऱ्हा [फा नमूना]

नमूजी—पु ज्योतिषी नजूम पहा [फा नुजूम्]

नमू(मो)द—पुस्त्री प्रसिद्धि जाहिराणा, प्रख्याति 'स्वामी ज्यास हातीं धरितील त्यास नमुदात आणितील' –रा १ १५४ 'आता निश्चयच जाहला कीं इग्रजाचे नमुदीस बाकी राहिली नाहीं' –ख ८ ४३५३ –वि १ (सरकारी कचेऱ्यातुन, कागद पत्रातुन रूढ) निर्दिष्ट केलेली, नोंदलेली, दाखल केलेली, रुजु २ (ल) मुकर निश्चित 'सदर प्रमाणें न झाल्यास लढाई नमूद आहे' –इनाम १४४ ३ प्रसिद्ध, प्रख्यात 'दौलतीस धक्का बस लियावर प्रस्तुत दुन्याईत नमूद तुम्ही व्हाल' –रा ५ ११९ ४ देखणा, सुरेख, भव्य, थाटमाटाचा ५ राजी, कबूल, तयार 'मी त्याला नमूद आहे' [फा नमूद्]

नमो—उद्गा नमस्कार 'ॐ नमो जी आद्या।' –ज्ञा १ १ ०**नम** –अ नमस्कार असो, नमन करतों या अर्थी संस्कृत अव्यय [स नम] ०**नमो**–स्त्री नमस्कार, वदन, अभिवदन (क्रि० करणें) [स नम द्वि] ०**नमो करणें**–(एखाद्याबद्दल) अतिशय आदर भीड दाखविणें, राखणें ०**नारायण**–उद्गा गोसावी लोकानीं परस्परांना नमस्कार करताना, इतरानीं गोसाव्यास नमस्कार करताना उच्चा रावयाचे शब्द, (प्र) नमोनारायणाय [स नम=नमस्कार+स नारायणाय=नारायणाला] **नमोस्तु**–१ नमस्कार असो या अर्थी योजावयाचे संस्कृत शब्द 'जलमय तीर्थेंहि स्पर्शीं सततचि फलती नमोस्तु त म्हणता।' –कीर्तन १ ७८ २ (व) परस्परास नमस्कार करताना महार लोक योजितात तो शब्द [स नम +अस्तु=असो]

नमोदा—पु आखणी, आराखडा नमुना, नमूद 'जैसा जैसा जेय कायदा। जैसी जैसी न्य मर्यादा। त्या प्रमाणें कामाचा नमोदा करिती प्रामस्य।' –पैमा [नमूद]

नम्दा—पु लोकरीचें जाड बुरुंम नमदा पहा 'हत्तीच गाशे व नम्दे व भार्सेम वगैरे ज्याह नाहीं पाहोन नवें तयार करावें' –ख ७ ३३४७ [फा नमद्]

नम्र—वि १ (भार, ओझें इ० कर्नी) वाकलेला, लवलेला 'तरुवर सुफलाच्या आगमीं नम्र होती।' –दृष्टान्तोक्ति कृष्ण शास्त्री चिपळुणकर २ विनयशील, लीन, आज्ञाधारक [स] **नम्रता**–स्त्री. विनय लीनता [स] **नम्रतु**–स्त्री (महानु) नम्रता 'रूपीं देखोनि नम्रतु।' –दाव १२८ **नम्रबुद्धि**–स्त्री विनयशीलता, लीनपणा, मनाचा सौम्यपणा, गरीबपणा –वि विनयशील, लीन, सौम्य स्वभावाचा, आज्ञाधारक [नम्र+बुद्धि=मन] **नम्राय**–स्त्री (गो) नम्रता, विनय [नम्राई]

नय—स्त्री (चि को. राजा) नदी नई पहा 'गुरुवश नसतों तरि अरिरुधिराच्या का विनिर्मितों न नया।' –मोसभा ९ ९ 'याच्या क्रिया विलोकुनि म्हणतिल पक्षप्रवृति हाय नया।' –मोआश्रम ३ ६७ [स नद, नदी]

नय—पु १ नीति–न्यायशास्त्र, नीति, न्याय, सन्मार्ग, सच्चेपणा २ मार्गदर्शकत्व, पुढारीपण, नतृत्व ३ राजनीति, राज्यकारभार, (संस्था, राज्य इ०कार्चें) अनुशासन [स नी–नय]

नयन—न नेणें, वाट दाखविणें, मार्गदर्शक होणें [स नी]

नयन—पुन डोळा, पाहण्याचें इंद्रिय, दृष्टि [स] **नयनीं–नयनातें उदक येणें**–डोळ्यात अश्रु उभे राहणें, अश्रूनीं डोळे भरून येणें 'दमेनिर्मित नया शयनातें। दखता उदक ये नयनातें।' –वामन भरतभाव ५१ सामाशब्द–०**पट्टा**–पु नेत्रकटाक्ष 'फिरवी गररररररररर नयन पट्टा दुधारी।' –नामना ७९ ०**वेटी**–स्त्री डोळ्यातील बाहुली –दवनाथ ०**सुख**–न डोळ्याचें, दृष्टीचें सुख, नयनानंद [नयन+सुख] **नयनोपात**–पु डोळ्याच्या बाहेरच्या अगचा कोन, नेत्रप्रांत, अपांग [नयन+स उपान्त]

नया—स्त्री (हेट नाविक) काठीच्या व कल्मीच्या दोऱ्या लावण्यासाठीं असलेली गलवताच्या बाहेरील दांडी

नयायिक—वि (प्र) नैय्यायिक पहा [नैय्यायिक अप]

नये—क्रि एखाद्या अप्रासंगिक अनिष्ट क्रियेचा सौम्यपणानें निषेध कर्तव्य असता धातूच्या ता अथवा ऊ प्रत्ययात रूपापुढें योजाव याचें निषेधार्थी क्रियापद जसें–त्यानें हें काम करता नये, करू नये याचें नयत असें अनेकवचनाचें रूप होतें व तें सकर्मक क्रियापदासह योजिलें तर कर्माप्रमाणें व अकर्मक क्रियापदासह योजिल्यास कर्त्या प्रमाणें फिरतें जसें – त्यानें हे आंबे खाऊ नयत, त्या बायका येथें बसु नयत पण पुष्कळ वेळा नयत या बहुवचनी रूपाकडे दुर्लक्ष करण्यात येतें व नये असेच रूप योजिलें जातें नये पूर्वी योजावयाच्या ता 'व' ऊ प्रत्ययान्त धातुसाधिताविषयीं इतकेंच सागता यईल कीं त्या दोहोंत फारच थोडा फरक आहे व जें एखादी क्रिया लाभकारक, फायद्याची नाहीं म्हणून तिचा निषेध करणें असेल तेथें ता' प्रत्ययान्त रूप योजावें व क्रिया अनोरोग्य चूक असल्यामुळें निषेध कर्तव्य असल्यास 'ऊ' प्रत्ययांत धातुसाधित योजावें शिवाय 'ता' प्रत्ययान्त धातुसाधिताप्रमाणें, मला, त्या तुला त्यानें त्याला इ० कर्त्यांची अपेक्षा असते तर 'ऊ' प्रत्ययान्ताला म्या त्वां त्यानें इ० तृतीयेत कर्त्याची अपेक्षा असते [न+येणें]

नय्या—पु (कर) (गंजिफा-पत्त्याचा खेळ) नऊ ठिपक्याचे पान, नव्व्या [नऊ]

नर—पु १ मनुष्य २ (माणूस, जनावर, पक्षी इ०तील) पुरुष, पुरुषजात, सर्वजातीय पुरुष व्यक्तिमात्र ३ (तुंबनोड इ०) जोडीच्या पदार्थातील मोठा पदार्थ ४ अर्जुन 'वस्त्राच्या बहु शोधीं कृष्णा बुडता तिला म्हणे नर तो।' —मोमभा ११६ ५ पुराणपुरुष, आदिपुरुष, परमपुरुष ६ घोडा 'कोतल नर कोत वाल वारण मगनमस्त खिल करित।' —ऐपो २००, ७ (ल) मळ सूत्री खिळा, दाराच्या झडपाना असलेल्या लोखंडी पट्टीत-मादींत घसगारा चवकटीचा खिळा ८ (ल) उसाच्या चरकातील तीन लाटांपैकीं मधली किंवा दोन लाटांतील उजवी लाट, नवरा ९ बुद्धिबळातील सोंगटी १० (मुद्रण) (ल) टंकशैलींत पोलादी खिळ्यावर घाधुन तयार केलेला ठसा, इ पच्, याच्या उलट मादी=मेट्रिस ११ मोती डोळ्यासमोर धरल्यास आतील बाजूस चिरल्यासारखी दिसणारी रेघ, करवा पहा १२ अंकुर, कोंब —दो ३ ६ १३ (कु) वाशातील, वाळलेल्या कळकांतील उभा घट्ट तंतु १४ नखाच्या मुळावरचें उचकटलेलें कातडें १५ (ज्यो) उन्नतांश ज्या [स नर=पुरुष, मनुष्य, फा नर्] (बाप्र) ०**मोडून नारायण घडणें**—(एखादी वस्तु इ०) घडणें व मोडणें व पुन्हा घडणें, त्याच त्याच गोष्टीची घडामोड करणें **नराचा आंस**—पु (विडाचा कारखाना) उसाच्या चरकाच्या मधली वृत्तचिती किंवा नर बसविण्यासाठीं त्याच्या मधोमध असलेल्या भोंकात बसविण्याचा आख **नराचें चाक**—न (विडाचा कार खाना) चरकातील वरची पाळी आणि मधली वृत्तचिती याच्या दरम्यान बसविण्याचें दातुर चाक **नरो वा कुंजरो वा**—(अश्व त्यामा या नावाचा मनुष्य कीं हत्ती युद्धात मारला गेला हें मला माहीत नाहीं अशा प्रकारचें गुळमुळीत उत्तर धर्मराजानें द्रोणा चार्यास देऊन त्यास चकविलें त्यावरून) एखाद्या गोष्टीविषयीं पूर्ण अज्ञान, औदासिन्य इ० दर्शविण्याकरिता दिलेलें संदिग्ध उत्तर कानावर हात ठेवणें, माहीत नाहीं असें दाखविणें **म्ह०** १ नरा हराहुनरा=मनुष्याला हुनरी धंद व कल्पना करता येण्या सारख्या आहेत २ (हिंदी) नर करे तो नरका नारायण होजाय= मनुष्यानें मनावर घेतलें तर तो वाटेल तें कार्य करू शकेल, किंव हुना तो ईश्वरहि बनू शकेल सामाशब्द—०**कपाल**—न (मृत) माणसाच्या डोक्याची अस्थिमात्रावशिष्ट कवटी [स नर+स कपाल=कवटी] ०**कुंजर**—पु १ गणपति, गजानन, गजवदन 'ते नरल आणि अमर। त्यांहीं हृदयीं चिंतिला नरकुंजर।' —कथा ५ ६ १२४ २ नरश्रेष्ठ, मनुष्यात श्रेष्ठ, नरवर [स नर+ कुंजर=हत्ती] ०**केसरी**—पु १ नरसिंह. २ सिंहाप्रमाणें शूर मनुष्य, नरश्रेष्ठ [स नर+केसरिन्=सिंह] ०**जन्म**—पु मनुष्य योनि, मनुष्याचा जन्म 'नरजन्मामध्यें नरा करुनि घे नरनारायण गडी।' —राला ८७ [नर+जन्म] ०**तनु**—स्त्री मनुष्यदेह 'दैवें नरतनु सापडली मूढा कांहि तुज भुल पडली' —शिवदिन केसरी (नवनीत पृ ४४६) [नर+स तनु=देह] ०**तबेला**—पु (व) फस्त, पुष्कळ पुरुषच राहतात अशी जागा, पुरुषांचें पठार [नर+फा हिं तबेला] ०**तुरंगम**—पु (ज्यो) एक नक्षत्र पुंज 'सप्तर्षि, ध्रुवमत्स्य, ययाति, नरतुरंगम वगैरे राशींची ओळख मुलाना करून देता येईल' —अध्यापन २००, [नर+ स तुरंगम=घोडा] ०**त्व**—न पौरुषत्व 'नराच्या ठायीं नरत्व। अहंभावियें सत्व।' —ज्ञा०७ ३५ ०**देव-पति**—पु मनुष्यरूपातील देव, राजा, नृपति 'त्या तया नरदेव म्हणों नये।' —दावि २०५ [नर+स देव, पति] ०**देह**—पु नरजन्म, मनुष्याचें रूप नरतनु पहा 'नरदेह वाया जाय। सेवीं सद्गुरूचे पाय।' —तुगा ४८९७ [नर+देह] ०**नारायण**—पुअव. विष्णूच्या अंशापासून उत्पन्न झालेले दोन प्राचीन ऋषी यांचेच अवतार पुढें अर्जुन व श्रीकृष्ण हे झाले अशी पुराणांतरीं कथा आहे —ल्ल. अर्जुन व श्रीकृष्ण 'नरनारायण सेनानी, ज्या जगतीं जोड दिसेना।' —विक ७४ [नर=अर्जुन+नारायण=श्रीकृष्ण] ०**पट्टी, पाटी**—स्त्री आटे पाडावयाची वस्तु घट्ट धरणारें यंत्र यात दोन बाजूस हात व मध्यें चपटा भाग असतो चपटया भागात निर निराळ्या आकारमानाचीं भोकें असतात. [नर(=नर अर्थ ७ पहा)+ पट्टी, पाटी] ०**पति**—पु १ राजा २ पायदळातील सैनिकाच्या मुख्य —हंको [नर+पति] ०**पशु**—पु (निंदार्थी) पशुप्रमाणें वर्तन करणारा, मूर्ख व अधम मनुष्य दाडगा व निर्दय मनुष्य, नराधम [नर+पशु] ०**पातें**—न नरें काढण्याचें यंत्र, नराणी ०**बलि**—पु १ यज्ञांत बलि द्यावयाचा मनुष्य २ ज्यात मनुष्यास बळी देतात तो यज्ञ, नरमेध [नर+स बलि=आहुति] ०**भू**—स्त्री प्राचीन काळीं हिंदुना माहीत असलेल्या जगाचा मध्यभाग, मध्य वर्ती देश, भरतखंड [नर+स भू=जमीन, पृथ्वी] ०**मादी**—स्त्री १ जोडीच्या दोन पदार्थांतील (युग्मांतील) पुरुष व स्त्री उदा० पायात घालावयाचे ओढे, बूट, अगारख्याच्या बाह्या, उसाच्या चरकातील लाटा इ० यापैकीं नर मोठा असतो व मादी नरापेक्षा किंचित् लहान असते दोन वस्तू मिळून होणाऱ्या पदार्थापैकीं नर हा भारी असून मादींत शिरणारा असतो उदा० बिजागरीचा खिळा, कुरडईच्या सोऱ्यातील दांडा इ० २ जोडीच्या दोन पदार्थांतील स्त्रीपुरुषसंबंध, लहानमोठेपणा ३ (व्यापक) (दोन पदार्थ, व्यक्ति इ० कांतील) श्रेष्ठकनिष्ठभाव, तरतमभाव, बरवाईटपणा, उजवा-डावा प्रकार 'मोत्यात नरमादी असतच आहे' ४ उसाच्या चरकातील लाटा ५ बिजागरी ६ एक प्रकारचें कुलुप [नर+मादी, फा. नर्मादा] ०**मेघ**—

नय्या—पु (रा) (गंजिफा–पत्त्याचा खेळ). नऊ टिपक्यांचें पान; नव्व्या. [नऊ]

नर—पु १ मनुष्य. २ (माणूस, जनावर, पक्षी इ०तील) पुरुष; पुरुषजात; सर्वजातीय पुरुष व्यक्तिमात्र. ३ (तुंबजोड इ०) जोडीच्या पदार्थांतील मोठा पदार्थ. ४ अर्जुन. ' वत्साच्या बहु शोकीं कृष्णा बुडता तिला म्हणे नर तो । ' –मोमंभा १.१६. ५ पुराणपुरुष; आदिपुरुष; परमपुरुष. ६ घोडा. ' कोतल नर कोतवाल वारण मगनमस्त किल करित । ' –ऐपो २००. ७ (ल.) मळ सूत्री खिळा; दाराच्या झडपाना असलेल्या लोखंडी पट्टींत–मादींत बसणारा चवकटीचा खिळा. ८ (ल.) उंसाच्या चरकातील तीन लाटांपैकीं मधली किंवा दोन लाटांतील उजवी लाट; नवरा. ९ बुद्धिबळांतील सोंगटी १० (मुद्रण) (ल.) टंकर्तांत पोलादी खिळ्यावर घासून तयार केलेला ठसा, इं. पंच; याच्या उलट मादी=मेट्रिस. ११ मोती डोळ्यासमोर धरल्यास आतील बाजूस चिरल्यासारखी दिसणारी रेघ; करवा पहा. १२ अंकुर, कोंब –दो ३.६. १३ (कु.) धाग्यातील, वाळलेल्या कळकातील उभा घट्ट तंतु. १४ नखाच्या मुळावरचें उपकटलेलें कातडें. १५ (ज्यो.) उन्नतांश ज्या. [सं. नर=पुरुष, मनुष्य; फा. नर्] (वाप्र) ०**मोडून नारायण घडणें**–(एखादी वस्तु इ०) घडणें व मोडणें व पुन्हा घडणें, त्याच त्याच गोष्टीची पडामोड करणें **नराचा आंख**–पु. (विडाचा कारखाना) उंसाच्या चरकाच्या मधली वृत्तचिती किंवा नर बसविण्यासाठीं त्याच्या मधोमध असलेल्या भोंकात बसविण्याचा आंख. **नराचें चाक**–न. (विडाचा कारखाना) चरकातील वरची पाटली आणि मधली वृत्तचिती यांच्या दरम्यान बसविण्याचें दंतुर चाक **नरो वा कुंजरो वा**–(अश्वत्थामा या नावाचा मनुष्य कीं हत्ती युद्धात मारला गेला हें मला माहीत नाहीं अशा प्रकारचें गुळमुळीत उत्तर धर्मराजानें द्रोणाचार्यास देऊन त्यास चकविलें त्यावरून) एखाद्या गोष्टीविषयीं पूर्ण अज्ञान, औदासिन्य इ० दर्शविण्याकरितां दिलेलें संदिग्ध उत्तर, कानावर हात ठेवणें; माहीत नाहीं असें दाखविणें. **म्ह०** १ नरा हरहुनरा=मनुष्याला हजारों धंदे व कल्पना करता येण्यासारख्या आहेत २.(हिंदी) नर करे तो नरका नारायण होजाय= मनुष्यानें मनावर घेतलें तर तो पाटेल तें कार्य करूं शकेल, किंबहुना तो ईश्वरहि बनूं शकेल. सामाशब्द–०**कपाल**–न. (मृत) माणसाच्या डोक्याची अस्थिमात्रावशिष्ट कवटी. [सं नर+सं. कपाल=कवटी] ०**कुंजर**–पु १ गणपति, गजानन; गजवदन. ' ते कंबल आणि अश्वतर । त्याहीं हृदयीं चिंतिला नरकुंजर । ' –कथा ५ ६ १२४. २ नरश्रेष्ठ, मनुष्यात श्रेष्ठ, नरवर. [सं. नर+ कुंजर=हत्ती] ०**केसरी**–पु. १ नरसिंह. २ सिंहाप्रमाणें शूर मनुष्य, नरश्रेष्ठ [सं नर+केसरिन्=सिंह] ०**जन्म**–पु. मनुष्य योनि; मनुष्याचा जन्म. ' नरजन्मामधिं नरा करुनि घे नरनारायण गडी । ' –राला ८७. [नर+जन्म] ०**तनु**–स्त्री. मनुष्यदेह. ' देवें नरतनु सापडली मूढा कशि तुज भुल पडली ' –शिवदिन केसरी (नवनीत पृ. ४४६) [नर+सं. तनु=देह] ०**तबेला**–पु. (व.) फक्त, पुष्कळ पुरुषच राहतात अशी जागा; पुरुषांचें बठार. [नर+फा. हिं. तबेला] ०**तुरंगम**–पु. (ज्यो.) एक नक्षत्रपुंज. ' सप्तर्षि, ध्रुवमत्स्य, ययाति, नरतुरंगम वगैरे राशींची ओळख मुलांना करून देतां येईल. ' –अध्यापन २००. [नर+ सं. तुरंगम=घोडा] ०**त्व**–न. पौरुषत्व. 'नराच्या ठायीं नरत्व । अहंभावितें सत्व । '–ज्ञा१७.३५. ०**देव–पति**–पु मनुष्यरूपातील देव; राजा; नृपति. ' को तया नरदेव म्हणे नये । '–दावि २०५. [नर+सं. देव, पति] ०**देह**–पु नरजन्म; मनुष्याचें रूप. नरतनु पहा. ' नरदेह वाया जाय । सेवीं सद्गुरूचे पाय । ' –तुगा ४४९७. [नर+देह] ०**नारायण**–पुअव. विष्णूच्या अंशापासून उत्पन्न झालेले दोन प्राचीन ऋषी. याचेच अवतार पुढें अर्जुन व श्रीकृष्ण हे झाले अशी पुराणांतरीं कथा आहे.–दार. अर्जुन व श्रीकृष्ण. ' नरनारायण सेनानी, ज्या जगतीं जोड दिसेना । ' –विक ७४. [नर=अर्जुन+नारायण=श्रीकृष्ण] ०**पट्टी, पाटी**–स्त्री. आटे पाडावयाची वस्तु घट्ट धरणारें यंत्र. यात दोन बाजूस हात व मध्यें चपटा भाग असतो. चपटया भागात निरनिराळ्या आकारमानाचीं भोंकें असतात. [नर(=नर अर्थ ७ पहा)+ पट्टी, पाटी] ०**पति**–पु. १ राजा. २ पायदळांतील सैनिकाचा मुख्य. –हंको. [नर+पति] ०**पशु**–पु. (निंदार्थी) पशुप्रमाणें वर्तन करणारा, मूर्ख व अधर्मी मनुष्य; दांडगा व निर्दय मनुष्य; नराधम [नर+पशु] ०**पातें**–न. नरें काढण्याचें यंत्र; नराणी. ०**बलि**–पु १ यज्ञात बलि द्यावयाचा मनुष्य. २ ज्यात मनुष्यास बळी देतात तो यज्ञ, नरमेध [नर+सं. बलि=आहुति] ०**भू**–स्त्री. प्राचीन काळीं हिंदूंना माहीत असलेल्या जगाचा मध्यभाग; मध्यवर्ती देश, भरतखंड. [नर+सं. भू=जमीन, पृथ्वी] ०**मादी**–स्त्री. १ जोडीच्या दोन पदार्थांतील (युग्मातील) पुरुष व स्त्री उदा० पायांत घालावयाचे जोडे, बूट, अंगरख्याच्या बाह्या, उंसाच्या चरकातील लाटा इ०. यांपैकीं नर मोठा असतो व मादी नरापेक्षा किंचित् लहान असते; दोन वस्तू मिळून होणाऱ्या पदार्थांपैकीं नर हा भारी असून मादींत शिरणारा असतो. उदा० बिजागरीचा खिळा, कुलुपाच्या सोन्यातील दस्ता इ०. २ जोडीच्या दोन पदार्थांतील स्त्रीपुरुषसंबंध; लहानमोठेपणा. ३ (व्यापक) (दोन पदार्थ, व्यक्ति इ० कांतील) श्रेष्ठकनिष्ठभाव, तरतमभाव, बरेवाईटपणा; उजवा–डावा प्रकार. 'मोत्यात नरमादी असतच आहे. ' ४ उंसाच्या चरकातील लाटा. ५ बिजागरी. ६ एक प्रकारचें कुलुप. [नर+मादी, फा. नर्मादा] ०**मेध**–

पु. मनुष्ययज्ञ; ज्यात नरबली देतात तो यज्ञ. 'युद्धात पराभव होऊं नये म्हणून प्राचीन ग्रीक, गॉल, सेमाईट व हिंदु लोक नरमेध करीत असत.' –ज्ञाको न २६. [नर+सं. मेध=यज्ञ] ०यान–न. मनुष्यांनी वाहून नेण्याचें वाहन, बसून जाण्याचें साधन. उदा० पालखी, मेणा, डोली, रिक्षा इ०. 'अश्वगजादि आरोहण। शिबिकाशयन गडशमन। महामहोत्सव नरयान। रथोत्सव जाण करावा।' –एभा २९.२६०. [नर+सं. यान=वहन, वाहन] ०योनि–स्त्री. नरजन्म; मनुष्ययोनि. [नर+सं. योनि=जन्म] ०लवंग–स्त्री. लवंगाची एक जात. –मुंव्या १५०. ०वर–वि. नरश्रेष्ठ; थोर; उदार (मनुष्य). 'नरवर कृष्णासमान।' –स्वयंवर नाटक. [नर+सं. वर=श्रेष्ठ] ०वाहन–न. नरयान पहा. [नर+सं. वाहन] ०सिंह, नरशा, नरसिं(सि)य–पु. १ विष्णूचा चवथा अवतार. 'भाऊनि नरसिंया केला नवस। तो प्रगटोनि स्वर्गी येदे गातोस।' –दावि १९. २ (ल.) सिंहासारखा उग्र व पराक्रमी पुरुष; पुरुषश्रेष्ठ. [नर+सं. सिंह] ०सिंहजयंती–पु. नृसिंहावताराचा दिवस; वैशाख शुद्ध चतुर्दशी. [नरसिंह+जयंती=जन्मदिवस] ०सिंहावतार–पु. दैत्याचा राजा हिरण्यकशिपु याचा वध करण्यासाठीं श्रीविष्णूनें धारण केलेलें सिंहाकृति मनुष्याचें रूप, अवतार. [नरसिंह+अवतार=प्रकट होणें, रूप घेणें] ०सिंहावतार घेणें–(ल.) अतिशय रागावणें; कोपाविष्ट होऊन उग्र स्वरूप धारण करणें. ०हर–हरदेव–पु. नरसिंह अर्थ १ पहा. [नर+हरि, हर, हरदेव] ०हरदेवाची पालखी–स्त्री. नरसिंहाची पालखी. हिला उचलण्याचें पुण्य स्वतःला लाभावें म्हणून हिच्या दांडयास खांदा लावण्यास भक्तमंडळी फार उत्सुक असत. तेव्हां साहजिक गोंधळ, अव्यवस्था होत. २ (त्यावरून ल.) जें काम करावयाला नेमक्याच लोकांची मदत अवश्य आहे व ज्याची जबाबदारी कोणा एका विशिष्ट व्यक्तीवर नसते व जें काम चांगल्या रीतीनें झाल्याची किंवा न झाल्याची कोणी पर्वा करीत नाहीं असें–अर्थात वेळीं अवेळीं, केव्हां तरी कसें तरी व्हावयाचें–काम; अव्यवस्थित रीतीनें केवळ लोकांच्या मर्जीनुरूप घडून देणारें काम, गोष्ट; बारभाई कारभार. ०हरी–पु नरसिंह. [नर+सं हरि=सिंह] **नराधिप, नरेंद्र, नरेश, नरेश्वर**–पु राजा; नृपति –१५४५ 'तो बोलता झाला शुकयोगींद्र। परिसता नरेंद्र परीक्षिती।' –एभा १.१८३. [नर+सं अधिप, इंद्र, ईश, ईश्वर=श्रेष्ठ, पालनकर्ता, रक्षणकर्ता] **नरेंद्रमंडळ**–न मॉंटफर्ड सुधारणान्वयें दिल्लीस स्थापन केलेलें हिंदी संस्थानिकांचें मंडळ; राजांची सभा (इं.) चेंबर ऑफ प्रिन्सेस्. [नरेंद्र+मंडळ=सभा, समिति] **नरोत्तम**–पु १ नारायण; पुरुषोत्तम. २ –वि. नरश्रेष्ठ, मनुष्यात उत्तम असलेला. [नर+उत्तम] **नरोबा**–पु नरसिंह; नरहरि. 'नरोबाची कृपादृष्टी। जाल्या कोण्ही नाहीं कष्टी।' –मध्व ३०६

नरक–पु. यमनगरींतील विष्ठा, रक्त, पू इ०घाण पदार्थांनीं भरलेली, पापी लोकांना यातना भोगण्याची जागा. याचे ८४ प्रकार आहेत. पापी लोकांसाठीं मृत्युनंतरचें स्थान, लोक २ (ल) विष्ठा; मल; घाणीचा संचय; (सामा.) विष्ठा; मू. ३ विष्णूनें मारलेला एक राक्षस. ४ (ख्रि) ईश्वरी सहवासाचा व तज्जन्य आध्यात्मिक अनुग्रहाचा अभाव. 'विरह तुझारे नरक भयंकर। भासे प्रलयानल येंद्र।' –उद्यं २९३. ५ (ख्रि.) सैतान व दुरात्मे याचें वसतिस्थान 'तुझें संपूर्ण शरीर नरकात टाकलें जावें यापेक्षां तुझ्या एका अवयवाचा नाश व्हावा यांत तुझें बरें आहे.' –मत ५.२९. [सं] (वाप्र.) ०अंगावर घेणें–(एखाद्याचें) वाईट, दुष्कीर्तिकारक काम अंगावर घेणें. ०उपसणें–(एखाद्याच्या) घाणेरड्या गोष्टी, कृत्यें बाहेर काढणें; (एखाद्या) घाणेरड्या गोष्टीची, प्रश्नाची शहानिशा, चर्चा करणें. ०तोंडांत सांठविणें–तोंडात नेहमीं अपशब्द, ग्राम्य शब्द भरलेले असणें; नेहमीं ग्राम्य, अश्लील, शिविगाळीचें भाषण करणें. –काची वाट दाखविणें–(एखाद्यास) दुर्मार्गप्रवृत्त करणें; वाईट उदाहरण घालून देणें. –काची सामुग्री–स्त्री. १ (नरकवासास पात्र करणाऱ्या) दुष्कृत्यांचा समुदाय. २ (रागानें) संसार. ३ (रागानें) नकोशी, तिरस्करणीय गोष्ट, काम. –काचें खापर–टोपलें–न. १ विष्ठेनें भरलेलें टोपलें. २ खापर. ३ (ल) कर्ज; आतबट्ट्याचा धंदा; तिरस्करणीय, नकोशी गोष्ट, काम, लोकापवाद, अपकीर्ति इ०. (क्रि० येणें; फुटणें; डोक्यावर येणें, फुटणें; घेणें). –कांत जीभ घालणें–१ खोटें बोलणें. २ घाणेरड्या गोष्टींचें अभिवचन देणें. –कांत धोंडा टाकून शिंतोडा घेणें–१ घाणेरडीं कृत्यें करण्यात पुरुषार्थ, समाधान मानणें २ वाह्यातांशीं संबंध ठेवून त्याचा वाईट परिणाम भोगणें. –कांत पचणें–घाणेरड्या, किळसवाण्या जागेत, परिस्थितींत खितपत पडणें. –कानें अंग भरणें–(ल.) कर्जाखालीं बुडणें, पराकाष्ठेचें कर्जबाजारी होणें. –कासारखा घाणेरा–वि. नरकाप्रमाणें तिरस्करणीय, नकोसा वाटणारा (दारुड्या, तगादेदार, धरणेकरी, गळपड, नकोशी गोष्ट इ०). –कासारखें घाणणें–(एखादी गोष्ट, व्यक्ति इ०) नरकाप्रमाणें तिरस्करणीय वाटणें. –कीं धजा–ध्वजा लावणें–ज्यामुळें नरकात श्रेष्ठपणा गाजेल अशीं घाणेरडीं कृत्यें करणें. **लोकांच्या नरकांत बुडणें**–लोकाचें पराकाष्ठेचें देणें होणें; लोकांच्या कर्जात बुडणें सामाशब्द– ०कुंड–न. १ पापी मनुष्य मरणोत्तर ज्यात खितपत पडतो असें नरकाचें कुंड. अशीं ८६. कुंडें आहेत. २ (ल. तिरस्कारार्थी) स्त्रीचा गर्भाशय. 'नऊ मासपर्यंत प्राण्यास नरककुंडात वास घडतो.' [सं. नरक+कुंड] ०केस–पुअव. (मुलास) उपजत असलेले, गर्भावस्थेंत आलेले, जन्मल्यापासूनच असलेले केस. [नरक+केस] ०चतुर्दशी–स्त्री. विष्णूनें

नरकासुराचा वध केला तो आश्विन वद्य चतुर्दशीचा दिवस या दिवशीं पहाटस चंद्रोदयीं अभ्यंगस्नान करून यमतर्पण करावयाचें असतें [नरक=नरकासुर+चतुर्दशी] ०पाल-ळ-पु यम 'स्तुत होय स्व पाळा कान्हा जी जी म्हणे नरकपाळा।'-नासभा ६ ९१ [नरक+स पाल्=रक्षण करणें] ०पाणी-न घाणेरडें व दुर्गंधयुक्त पाणी [नरक+पाणी] ०वास-पु १ नरकात राहणें २ (ल) गर्भवास. ३ (एखाद्या) घाणेरड्या किंवा आपत्ति भोगाव्या लाग णाऱ्या जागेंत राहणें ४ अधमस्थल [नरक+वास=राहणें] नरकाड-डी, नरकुड-स्त्री घाणीची व दुर्गंधयुक्त जागा, गुखाडी 'भोगाव्या नरकाडीं। तुका चांडाळिया साडी।'-तुगा २८१९ [नरक]

नरकाडी—स्त्री फजिती 'घराहूनि मानिलें उडी। तरी युध्यप्रसंगीं नरकाडी।'-दा १३ १० १७

नरकीचा कांदा—पु सर्पदंशावर देण्यास उपयोगी असा एक कंद या वेलास लहान मिरचीएवढीं व कानात घालण्याच्या पोंवळ्याच्या बाळीसारखीं लाल रंगाचीं फळें येतात याच्या वेलास रानमिरचीचा वेल असेंहि म्हणतात -वगु ६ ५१

नरगसी कलिया—पु एक प्रकारचा कलिया हा कांचडीचीं पिंडें व भाज्या घालून करितात -गृशि २ ६७ [फा नरगिस्+अर कलिया]

नरगा, नर्गा—पु वेढा, जर्गा पहा [तु नर्गेह्, नर्गे]

नरघा—पु एक वाद्य, तबला -(बडोदें) कला १२६ [गु नरघा=एक प्रकारचें वाद्य]

नरटवणी—न नारळाच्या नरोटीनें भरता येण्याइतकें (ओढ्याचें, विहीरीचें कमी झालेलें) उथळ पाणी [नरटी+पाणी]

नर(रो)टी, नरवटी-वटें, नरवटा-टें—स्त्रीन १ मनुष्याच्या डोक्याची कवटी, कवटीचें हाड, नरकपाल २ नारळाची करोटी, करवडी [नर+वाटी, नारळ+वाटी]

नरटेल—न नारळाच्या नरट्या जाळून काढलेलें तेल [नरटी+तेल]

नरड, नरडपें-व—पु (कु) गुरांना होणारा एक प्रकारचा घातुक रोग यानें फार गुरें मरतात गळपुळी -शेतकी-शेतकरी २ ६ [नरडी]

नरडणें, नर्डणें—सक्रि नरडी दाबणें, ठार मारणें [नरडें]

नरडी डें—स्त्रीन १ घसा, अन्नमार्ग २ गळ्याच्या वरल्या भागीं दिसणारा, पुढें येणारा भाग घाटी, गळा, कंठमणी 'बळ करस्तुत-शोक-व्याघ्र धरी नृपहरिणाचें नरडें।' -मोरा रामायण पंचशती ४६ 'हो सात्र काळानें जों नाहीं घातलें मुखीं नरडें।' -मोद्रोण १४२ [स नर्दी-शब्दकरणारी, हिं गु नरडो] (वाप्र) ०घेणें-ठार मारणें 'अभावाची घतली नरडी। धाकें उदर तडाडी।' -दा ५ ९ ४६ ०दाबणें-(एखाद्याचा) गळा दाबून जीव घेणें ०धरणें-१ (एखाद्यास) जवणास खोळंबा करणें २ गळा धरणें, संकट आणणें, नरडीस बसणें ०फोडणें-(एखाद्याचा) गळा कापणें, दाबणें, मारणें ०बसणें-घसा बसणें, कोंदणें, आवाज न निघणें ०वाजणें-श्वासोच्छ्वास करताना घसा घरघर वाजणें (दमेकरी इ०काचा वाजतो त्याप्रमाणें) **नरडीचा घोट घेणें, नरडाचें रक्त पिणें**-ठार मारणें, जीव घेणें 'तुझ्या नरडीचा घोट घ्यावयास कोणी उरले नाहीं असें का तू समजतोस?' -उप काल **नरडीला हात घालणें**-जीव घेणें, ठार मारणें 'त्याच वेळीं बाजीच्या नरडीला हात घालावा, असा त्या मंडळींना त्वेष चढलेला होता' -स्वप १४८ **नरडीस नख देणें**-(लहान मूल उपजताच त्याचा) गळा दाबून ठार मारणें **नरडीस बसणें**-धरणेंकरीस बसणें, पिच्छा पुरवून, तगादा करून, सतावून सोडणें, गळग्रह घालणें, गळीं पडणें

नर(रा)णी, नऱ्हाणी—स्त्री न्हाव्याचें नखें काढण्याचें हत्यार [स नखहरणी, प्रा णहरणी]

नरद—स्त्री बुद्धिबळें, फासे इ०काच्या खेळांतील सोंगटी 'आमचें जुग विसकटताच नरद ठार केली' -भाव १७ (टीप) 'मानव नरदा दिवस यामिनी फासे धरिले करीं।' -विक ८५ [फा नर्द्]

नरनरणें—अक्रि पडसें येणें

नरपुडा—वि मरतुकडा, रोडका

नरम—वि १ मृदु कडक नसलेलें, गुळगुळीत, मुलायम २ (ल) कठोर, जहाल नसणारा; गरीब, सौम्य लीन, मवाळ ३ भोळा, साधा, बावळट 'असल्या नरम पुढाऱ्यामुळें लोकांच्या फायद्यापक्षा त्याचें नुकसानच जास्त होतें' -टि ? १२९ ४ बायकी, बुळा ५ स्वाभाविक तेज, कडकपणा, तीव्रपणा इ०कात कमी असलेला उदा० कोंबट (पाणी इ०), तीव्र भार नसलेलें (दारू इ०) 'शहराचें पाणी नरम आहे' कमी चकाकीचा, मंद कांतीचा (रुपाया, मोत्यें इ०) 'हा रुपाया नरम आहे' [फा नर्म्, गुज नरम] ०पडणें-होणें-(बाजारभाव इ०) कमी होणें; उतरणें, मंदीस येणें 'बँकेच्या व्याजाचा दर वाढविण्याचा अंतस्थ हेतु नरम पडणाऱ्या हुंडणावळीला हात देण्याचा आहे' -के २ १२ ३० 'शेअर्सचे भाव नरम पडले' -के १० ६ ७ ३० ०येणें-(एखादा मनुष्य इ०) स्वभावानें गरीब बनणें, सौम्यपणानें वागू लागणें 'आता हा फारच नरम आला' -पारिभौ २३ (एखादें) **काम नरम करणें**-काम फत्ते करणें -इम २५१ सामाशब्द- ०गरम-वि फार उष्ण किंवा फार थंड नाहीं असें गरम नरम पहा ०चारा-पु १ कोंवळा चारा गवत २ (ल) खावयास नरम, मृदु असलेला,

फार चावावा न लागणारा खाद्यपदार्थ. ३ उंची व नाजुक खाणें, अन्न. [नरम+चारा] ०छापी-वि. जुना झालेला व ज्यावरील छाप, ठसा विरूप, खराब झाला आहे असा (रुपाया इ०नाणें). [नरम+छाप] ०डोकें-न. मऊ केंस असलेलें व हजामत करतांना मुळींच त्रास न पडणारें डोकें. -मानरम-वि. अतिशय नरम; फार गुळगुळित; अत्यंत कोमल; सौम्य. [नरम द्वि.] -मानरमी-स्त्री. मृदुपणा; सौम्यपणा; कोमलता; मवाळपणा; याच्या उलट गरमागरमी. [नरम द्वि.]

नरमणें—अक्रि. (वारा, पाऊस, विकार, संताप, ताप इ०) कमी, मंद, सौम्य होणें; कमी तीव्र होणें; मंदावणें. 'वारा-पाऊस-राग-नरमला.'

नरमया, नर्म(र्थ)या, गणपती—पु. नर्मदा नदींत सापडणारा तांबूस रंगाचा गणपती म्हणून पूजिला जाणारा दगड. [नर्मदा+गणपति]

नरमविणें—सक्रि. शांत, सौम्य, मंद करणें; शमविणें; नरम, हलका, सुसह्य करणें. [नरमणें]

नरमाई—स्त्री. मृदुपणा; नरमपणा; कोमलता; सौम्यपणा; सुसह्यता; मवाळपणा; मऊपणा. [नरम; गुज. नरमाई-स]

नरमावणें—अक्रि. १ नरम, सौम्य होणें. २ (ल.) शांत, सुसह्य, कमी, मंद होणें; मंदावणें; थंडावणें. नरमणें पहा. [नरम]

नरमिना—पु. १ रेशीम. २ रेशमी कापड, वस्त्र इ०. 'खजिना व कापड नरमिना उंटावर चालत होतें.' -भाव ७१. 'नरमिन्याचीं दिंडें सर्व शिकारखाना।' -निगा ३२५. [फा. नर्मीना, नर्म्]

नरमी—स्त्री. नम्रता; नरमाई.

नरवरी—वि. नरवर नांवाच्या शहरीं बनलेला (लोखंडी जिन्नस, अडकित्ता, तरवार इ०). 'हस्तन्हेचे मार द्यावे। तावूनियां तप्त तवे। मोठमोठाले नरवरी नवे। उभे करावे त्यावरी।' -अफला २५. [नरवर=एक शहर]

नरवा—स्त्री. पाण्यातून गाळलेलें तेल जींत पडतें ती खाच. -चदलापूर २६६.

नरवा—पु. कर वसुलीची एक पद्धत, ही रयतवारी पद्धत आहे. 'तिसऱ्या पद्धतीचें नाव नरवा. ती रयतवारी पद्धत असून ... पेटलाद परगण्यांत ती अजून चालू आहे.' -बडोयाचे राज्यकर्ते ३५८. ०दार-वि. ज्यानीं प्रथम खेड्याची वसाहत करून जमीन लागवडीला आणली त्यापैकीं प्रत्येक. -बडोयाचे राज्यकर्ते २५८ (टीप).

नरवेल—पु. एक वनस्पति.

नरशा, नरशियां—पु. नरसिंह पहा. [नरसिंह अप.]

नरशा—पु. (व.) नवस करून झालेला मुलगा. शको. ४. ४९

नरस—वि. साधारण; कनिष्ठ प्रतीचें; (प्र.) निरस पहा. [सं. नीरस; हिं. गुज. नरसुं; म. निरस]

नरसाळें—न. तेल इ० द्रव पदार्थ भांडें इ०कांत ओतण्याचें साधन; गळणी; नाळकें; चाडी;. नसराळें.

नरसिंग—न. (वाजविण्याचें) एक प्रकारचें शिंग; तुतारी. [हिं.]

नरसें—न. (राजा.) स्वतःच्या छंदानें चालण्याचें वेड; हेकडपणा; गाठेपणा; दुराग्रहीपणा अथवा त्याची लहर. (क्रि० चळणें; चालणें; आठवणें; उठणें). 'त्याचें नरसें चळलें तर तो कोणाचें ऐकणार नाहीं.'

नरसोबा—पु. नरसिंह या शब्दाबद्दलची व्यावहारिक संज्ञा. 'नागोबानरसोबा' [नरसिंह]

नरांडी—स्त्री. १ पाण्याचा निकाल करण्यासाठीं काढलेला पाट; नाला; गटार. 'नरांडींतून नदीच्या पुराचें पाणी आंत घुसलें.' २ गळा; अन्ननलिका; घसा; घाटी; नरडी. ३ (क) नळाडी. नळाडी पहा.

नराणी, नऱ्हाणी—स्त्री. नखें काढण्याचें हत्यार. [सं. नखहरणी; प्रा. णहरणी; गुज. नराणी]

नरांवा—पु. एक झाड. याचें लांकूड इमारतीकामास उपयोगी आहे. -वगु ४.३६.

नरी—स्त्री. नारी; स्त्री; बायको. [सं.]

नरी—स्त्री. (जोडे इ०शिवावयाच्या उपयोगाचें) बकऱ्याचें कमावलेलें, रंगविलेलें कातडें. [हिं. गु नरी]

नरोस—न. (गो.) तूस; टोंक.

नरोटी-टें, नरेटी—स्त्रीन. १ माणसाची अस्थिमय कवटी; करोटी. २ नारळाची कवटी. 'अहा साइन रत्नवाटी। हातीं घेतली कैसी नरोटी।' -नव १८.३२. ३ (ल) अतिशय थोडें दूध देणारी गाय, म्हैस. [नर+वाटी ?] ०लागणें-(विहीर, नदी इ० कांतील) पाणी नरटीनें काढावें लागण्याइतकें कमी होणें. नरटवणी पहा. 'विहिरीला, नदीला, उन्हाळ्यात नरोटी लागते.' ०हातांत घेणें-भीक मागावयास लागणें; दारोदार होणें. ०हातांत येणें-(एखाद्याच्या जवळ) मिळकतीपैकीं त्यास कांहींहि न मिळणें, उरणें; भीक मागण्याचा प्रसंग येणें. 'स्नेही-शेजाऱ्यात जर इस्टेटीची वाटणी होऊं लागली तर मालकाच्या हातीं नरोटीच यायची!' -सत्तेचे गुलाम ३.

नर्डणें—सक्रि. नरडी दावणें; ठार मारणें. नरडणें पहा. 'पदे देह दर्डा विवेकासि वर्डा। करा लोभ नर्डा विकल्पासि भर्डा।' -दावि ४५५. [नरडणें, नरडें]

नर्तक—वि. १ नाचणारा; नाचकाम करणारा. २ नाच्या; नट.] सं. नट]

नर्तकी—स्त्री १ नाचकाम करणारी स्त्री, कलावंतीण, नृत्यांगना २ नटी [स]

नर्तन—न १ (नृत्य) मनोरंजनार्थ अनेक अवयवांचें नियमबद्ध व सताल चलनवलन करून दाखविण्याची क्रिया, नृत्य, नाच 'नर्तता, हर्षवर्धना, करीना प्राणी। नच दुजा अभागी त्यासम जगिं कोणी।'—टिक २ (संगीत) नर्तकानें गाणें म्हणून त्यांतील रस व भाव अंगविक्षेपानें व अभिनयानें प्रगट करण्याची क्रिया [स]

नर्द—स्त्री नरद, सोंगटी नरद पहा 'गंजीफा सतरंज चौपड नर्दे तें नर्दही सागजे।'—साहह ३ ४६ [नरद अप]

नर्दैव, नर्दव—वि दुर्दैवी, करंटा 'जेथें उदड जाणीव। तेथेंचि तिळुके सदेव। थोडे जाणीवर्ने नर्दैव। होती लोक।'—दा १५ ३ ६ [निर्दैव अप]

नर्म—न खेळ, क्रीडा, करमणूक [स]

नर्मद्या—पु १ (अप) नर्मदा नर्मदा नदींत सापडणारा तांबड्या रंगाचा गणपतीचा बाण, नरमद्या गणपति पहा 'लिंगें सूर्यकांत सोमकांत। बाण तांदळे नर्मदे।'—दा ४ ५ ६ 'रुविच्या लाकडाचे देव, पोवळ्याचे देव। बाणतांदळे नर्मदे देव।'—दा १५ ५ २ २ (ल) गोटा, दगड, मूर्ख, ठोंब्या [नर्मदा]

नर्मसचिव—पु खुशामस्कऱ्या 'माझ्या ठिकाणीं हिलाच मस्करी करण्याकरितां नर्मसचिव करून ठेवा म्हणजे झालें'—कम १ ३६ [स नर्मन्=करमणूक+स सचिव=प्रधान]

नर्माई, नर्मी—स्त्री सौम्यपणा, मवाळपणा, लीनता नरमाई पहा 'सांप्रत तुमचें पत्र बहुत नर्माईनें राजे जैसिंग यांचे भेटीबद्दल कळलें'—रा ७ २ [म नरमाई फा नर्मी]

नर्मीना—पु मऊ, तलम व उंची रेशमी कापड नरमिना पहा [फा नर्म]

नर्माकपास—स्त्री (गु) देवकापशी —कृषि ३८३ [नर्म+कपास=कापूस]

नर्स—स्त्री १ लहान मुलांना सांभाळण्यासाठीं ठेविलेली बाई, दाई २ रोग्याची शुश्रूषा करणारी स्त्री, रुग्णपरिचारिका ३ सुईण, बाळंतपणाच्या वेळीं मदत करणारी स्त्री [इं]

नऱ्हाणी, नऱ्ही—स्त्री नराणी, नरी पहा

नल—नळ पहा

नलक—न मृदु अस्थि, कोमलास्थि, कूर्चा [स]

नलकट—वि (व) निर्लज्ज

नलगे—कि १ नको, लागत नाहीं आवश्यकता, प्रयोजन नाहीं या अर्थानें योजावयाचा शब्द याचें अनेकवचन नलगत प्रथमान्त पदार्थ, आणि आयला, आयाला, आवयाला, आया, आवया, आवा या प्रत्ययांत धातुसाधितासह प्रयोग करितात जसें —मला साखर नलगे, जेवावयाला, जेवावया, जवावें, जेवणें नलगे इ० 'कदा नावडे हरिकथा। देव नलगे सर्वथा।'—दा ३ ३ ११ 'वादळामुळें गलबतावरील सर्व क्रिया धावरून गेल्या हें सांगणें नलगे'—कोरकि ७४ 'सुग्रास ज्यास्त लिहिणें नलगे' २ सयुक्तिक, सुसंगत संभवनीय नाहीं अशा अर्थानेंहि योजितात 'तसा दिवस पुन्हा यावा नलगे' [न=नाहीं+लागणें=जरूर अवश्य असणें]

नलद—पु वाळा नांवाचें सुगंधी गवताचें मूळ 'शुद्ध सवास कुश नल्द परि उपभोगोचितत्व नलदासी।'—मोवन ४ ७५ [स]

नलसुरी—पु घोड्याचा एक रोग यानें घोड्याच्या पोटांतून मैल निघतो याला असहाल असेंहि म्हणतात असहाल पहा —अश्वप २ १९६

नलिका—स्त्री नळी [स] **नलिकास्थि**—न दीर्घास्थि, लांब हाड [नलिका+स अस्थि=हाड]

नलिन—पुन कमळ, पंकज [स]

नलिनी—स्त्री १ कमळांचा समूह २ कमळांनीं भरलेलें तळें, ठिकाण इ० ३ कमळाचा देठ [स] ॰पत्र—न कमळाचें पान, कमलपत्र 'प्रपचीं रहावें नलिनीपत्र जैसें। अलिप्त हें असें पाहील त्याला।' [नलिनी+स पत्र=पान] ॰पद्मकोश (संयुतहस्त)—पु (नृत्य) पद्मकोशहात करून एका हातानें दुसऱ्या हातास अर्धी करंगळीपासून आंतून बाहेर विळखा घालणें व मग वर गळीपासून बाहरून आंत विळखा घालणें इ० अभिनययुक्त क्रिया [नलिनी+स पद्म+स संयुत=जोडलेला+स हस्त=हात]

नलिस्त—वि वाईट, नीच, दुर्गुणी [फा नाशस्त= नाशिस्ती=नालिस्त अप]

नल्याख—वि नालायक, द्वाड, खट्याळ 'बहुत मानल तो ल्याख। वरकड जाणाव नल्याख।'—दावि ३५२ [नालायक–ख]

नव—वि १ नवीन, नवें नूतन 'नव नव नवल कराया न धरी लेशहि इचीच आळस भा।'—मोसभा १ १० या नवनवल नयनोत्सवा।'—मानापमान २ कोमल, चिमुकलें, लहान 'श्याम चतुर्भुज मुकुट कुंडलें। सुंदर दंडल नव बाळ।'—तुगा ४२४०. [स नव प्रें नव, प्री नेऑस्, लॅ नोवुस्, ऑस्क नुवल, अॅंसॅ निव, निव, गॉ निउयिस्, लिथु नौवस् स्लॅ नोवु, हिब्रू नुअ] ॰फोर्द—स्त्री प्रथम लागवड 'नवफोर्दीस कोठें कोठें नागरीत होते तें काम सोडून या धंद्यास लागले'—ख ९५९ —वि नवीनच लागवडीस आणलेला (जमीन) [नव+फा फौर्द, फा नौबर्द] ॰खरीद—वि नव्यानें खरेदी केलेले ॰गंध—पु नवीन, ताजा सुवास ॰घड—वि नवीन पडलेलें, नवट (भाडें) [नव+पडणें] ॰चांद—पु १ आमावास्येनंतर नवीनच,

प्रथम दिसणारा चद्र, शुद्ध द्वितीयचा चद्र २ अमावास्या (इ) न्यू मून [नव+चाद=चद्र] ०जवान–वि १ तरुण, ज्वानींत आलेला २ अनभिज्ञ, नेणता, अजाण ' यतुतकरून सर्व नव्जवान आहेत ' –रा५ ५४ [नव+फा जवान्=तरुण, फा नव्जवान्] ०जवानी–स्त्री १ तारुण्य, नवयौवन, ज्वानी २ नेणतेपणा, अजाणपणा 'तत्रापि नवजवानी आहे कोणेसमयीं काय करील कळत नाहीं ' –स ८ ३९२६ [नवजवान] ०जीवन–न १ पुनर्जन्म २ चरित्रांचें, आयुष्यक्रमाचें पालटलेलें स्वरूप, नवचैतन्य, नवी उमेद, स्फूर्ति [नव+स जीवन] नव(वे)तर–वि, अलीकडील, अलीकडचा, नवा –क्रिवि अलीकडे नवथर पहा [गु नव तर] नवथर–ळ–वि अलीकडचा, नुकताच होऊन गलेला, अस्तित्वात आलेला, अलीकडील काळातील –क्रिवि अलीकडे, नव्यानें, नुकतेंच काहीं दिवसापूर्वी ' सूर्याला दुसरी स्थलातर कर ण्याची गति असून तिनें सूर्यमाला शौरिनामक पुजाकडे जात असते असें डॉक्टर हर्शेल ह्यास नवथर आढळलेलें आहे ' –सुय ३९ ' पण त्या नवथरच इकडे आल्या असल्यामुळें कोणाशींही विशेष सलगीनें बोलणें त्याना शक्य नव्हतें ' –नपुक २६ [नव+थर] नवथळ–पुस्त्री (ना व) तरुण पिढी, तरुण मडळी [नवथर] ०दिगर, नौदिगर–न १ (सरकारी अमलदारात रूढ) अनिष्ट फेरबदल माडणाला व हुकूम, करार इ० मोडण्याल प्रवृत्त होणें, वितडवाद, विरोध, हरकत, तकार (क्रि० करणें, लावणें, माडणें, घडणें, पडणें) ' करार जाहला असता त्यास नव्दिगर करावें म्हणावें हें कसें घडेल ' –रा ३ २०६ २ (कलेला) ठराव, करार इ० नाकबूल करणें, (त्याबाबत) बदलून जाणें, भलतेंसलतें, कमजास्त बोलणें ' काहीं नौदिगर करून बिघाड करू म्हणाल तर आम्ही तुमचे रफीक नाहीं ' –रा १ ५२ ' ह्यात आम्ही नवदिगर केल्यास सरकारचे गुन्हेगार होऊ ' ३ (क) –वि नाकबूल, बेइमान 'मी ऐकेनच ऐकेन, नवदिगर व्हावयाचा नाहीं '[फा नव्=नवीन+फा दिगर्=दुसरें इतर] ०दौलत्या–वि नुकताच, नव्यानेंच श्रीमत झालेला, वैभवास चढलेला, अधव्याचा, उपटसुभ श्रीमत [नव+दौलत] ०धान्य–न १ नवें धान्य, दाणा गोटा २ (राजा) दर वर्षी पिकणाऱ्या नवीन धान्याच्या भक्षणाचा सस्कार, कुळाचार ३ तादुळाची एक जात [नव+धान्य] ०नवती–स्त्री तारुण्याची आरभदशा यौवनारभ मुसमुसणारें यौवन ' नवनवती आली रसा ' [नव+नवती=तारुण्य] ०निगादास्त नौनिगादास्त–स्त्री १ नवी फौजवदी फौजभरती नवीन ठेवलेली फौज ' परतु प्रस्तुत नौनिगादास्त करीत आहेत ' –रा १ ५६ ' नवनिगादास्तीचें लोक त्रिकूट ' –रा ७ ७१ २ तयारी [फा नव+निगादास्त] ०निशात–निशित–वि नुकतीच, नवीन धार लावून तीक्ष्ण केलेला, नवीनच पाजविलेला, परजलेला ' देवा नवनिशतीं शरीं। वावरोनी याच्या जिव्हारीं। ' –ज्ञा २ ४८ [नव+स निशित=तीक्ष्ण] ०पंकज मालिका–स्त्री ताज्या, नव्या कमलाची माळ ' कपटनागर सुंदर बालिका। करयुगीं नवपकज मालिका। ' –मुराअरण्यकाड २१ [नव+स पकज=कमल+स मालिका=माळा] ०पाषाणयुग–न (भूशास्त्र) अत्यत प्राचीन पाषाणयुगाचा उत्तरार्ध, (इ) निऑलिथिक एज् [नव+पाषाण=दगड+युग] ०पुसती, पुस्ती–स्त्री नवें लेखन ' पुनरपि मार्गी काढी जें धर्मरहस्य जेवि नवपुसती। ' –मोवन १३ ७० [नव+म पुस्ती] ०भक्त–वि १ नव्या मार्गाचा शोकीन २ नवीन देवाचा भक्त? नुकतेंच धर्मांतर केलेला, बाटगा, बाटलेला या अर्थी चुकीनें रूढ [नव+स भक्त=भजणारा, आवड असणारा] ०यौवना–स्त्री नवतरुणी, तारुण्य कलिका, तारुण्याच्या भरात आलेली स्त्री [नव+स यौवन=तारुण्य] ०रंगडा–वि नित्य नवा रग, तऱ्हा करणारा ' नवरसाचा रसिक। नवरगडा मीच एक। ' –एभा १२ १९७ [नव+रग] ०रान–न नुकतीच, प्रथमच लागवडीस आणलेली जमीन [नव+म रान] ०रोज, ०रोज–पु १ नवीन वर्षाचा आरभ दिन २ पारशाची वर्षप्रतिपदा ३ मोंगल बादशाहा आपल्या राज्यारोहण दिनापासून जो नवीन जुलूस सन सुरू करीत त्याच्या आरभींचा दिवस ४ जुलूस सनाच्या आरभींच्या दिवशीं करावयाचा उत्सव, स्मारभ वगैरे ' अक्बरानें ज्या वेळीं आपला दिन ई इलाही नावाचा नवीन धर्म प्रचारात आणला त्यावेळीं नवरोजचा सण सुरू केला ' –ज्ञाको (न) ३८ [फा नव्रोज्] ०वधू–स्त्री नुकतेंच लग्न झालेली मुलगी, नवी नवरी, ' नववधू प्रिया मी बावरतें। ' –तावे [स नव+स वधू] ०विद्वेषी–वि पुराणप्रिय, सनातनी, सुधारणेचा द्वेष करणारा ' सुधारक आणि नवविद्वेषी असे समाजामध्यें दोन पक्ष उत्पन्न होऊन ' –टि १ ३४० [नव+स विद्वेषी=द्वेष करणारा] ०शिका–खा–वि १ नुकताच शिकू लागलेला, (एखादा) व्यवहारात, धद्यात नुकताच पडलेला, नवखा २ (कु) प्रथमच गरोदर झालेली (स्त्री, जनावर), प्रथमत लागास आलेलें, फळ धरणारें (फणस इ० झाड) ३ अद्भुत, विलक्षण, असाधारण, अपूर्व [नव+शिकणें] ०शीक–ख–वि नुकताच शिकू लागलेला, नवशिका अर्थ १ पहा [नव+शिकणें] ०सर–वि नवीन, अलीकडचा –क्रिवि अलीकडे, नुकतेंच, थोड्या दिवसापूर्वी नवथर पहा [नव+स सदृ] ०स(सा)रणी–स्त्री दुरुस्त करणें, नवा दिसेलसा करणें [नवसरणें] ०हिंदु–वि (गो) पुन्हा हिंदुधर्मात आलेला, धर्मांतर केलेला (हिंदु), शुद्धीकरण होऊन हिंदु झालेला ' पणजी यथील न्यायाधिशानें नवहिंदूंनी जन्मनोंदणीची नोंद न केल्यामुळें खटले भरले ' –के २,१२ ३० [नव+हिंदु] नवांकित–पु

नवीनच दीक्षा दिलेला शिष्य. 'निभनाथ नामा पंडित। खंडित ज्ञानी अखंडित। आशंका खंडोनिया नवांकित। प्रेरिला अंकित उत्तरपंथें।' –सप्र १० २९. [नव+सं. अंकित] **नवान्न**–न. नवें धान्य सर्व अर्थी पहा. [नव+अन्न] ०**पूर्णिमा**–स्त्री. नवें धान्य खाण्यास सुरवात करण्याचा दिवस. हा प्रायः कोंकणांत आश्विन शु १५ व देशांत माघ शु १५ हा असतो. कोंकणांत तांदूळ व देशांत गहूं हीं मुख्य असल्यानें कोंकणांत व देशांत वर सांगितलेल्या भिन्न भिन्न तिथींना हा कुळधर्म केला जातो. अन्यत्र नवी, नवें पहा. [नवान्न+सं. पूर्णिमा] **नवोढा**–स्त्री. १ नवीन लग्न झालेली, नवपरिणीत स्त्री; नववधू. 'सुंदर वनिता प्रिया नवोढा।' –अमृत ५२. २ अनुपभुक्त स्त्री; अक्षतयोनि, लग्न होऊन अद्याप पुरुषप्राप्ति न झालेली स्त्री. [नव=नव्यानें+सं. ऊढ=विवाहित]

नव–वि. नऊ. नऊ संख्या. 'हे नवरत्नमाळा गोमटी। जो घाली सद्गुरूच्या कंठीं।' –एभा १०.२३८. [सं. नव; गुज. नव, हिं. नवन्; ग्री. एन्नेअ; लॅ. नोव्हेम्; गॉ. निउन; अँसॅ. निगन्, प्राज. निउन, अज. नेउन; प्राप्र. नेविन्त्स; स्लॅ. देवन्ति; लिथु–देव्यन्ति; हिब्रू; नओद; कॅम्ब्रि–नव्] ०**कुलपांचें तारूं**–न लबाड गलबत. 'विलायत जंजिरा नवकुलपाचें तारूं।' –विवि ८.३.५८. ०**तुकड्यांची चोळी**–स्त्री. नऊ तुकडे जोडून केलेली चोळी; हिच्या उलट अखंड चोळी, तीन तुकड्यांची चोळी इ० नवव्या दिवशीं नवी विद्या सामाशब्द– ०**कोट(टी)नारायण**–पु १ कोट्याधीश; अतिशय श्रीमंत मनुष्य. 'पण हे विचाराचे नवकोटनारायण आचाराच्या बाबतींत मात्र सुदाम्यापेक्षां दरिद्री आसतात' –प्रेम २१. २ (विपरीत लक्षणेनें) अतिशय दरिद्री; कंगाल मनुष्य. –शास्त्रीको. [नव+कोट+नारायण] ०**कोटी कात्यायनी(येणी)–चामुंडा**–स्त्रीअव. नऊ कोट देवी, कात्यायनी, चामुंडा. 'नवकोटी कात्यायेणीचा विचार। पिंडीं कोठें।' –दा ९.५.३१. 'पहावया श्रीकृष्णाचें लग्न सकळ देवतें निघालीं सावरोन। नवकोटी चामुंडा संपूर्ण। चालती वेगें तेधवां।' –ह २४ १०५ [नव+कोटी+कात्यायनी, चामुंडा] ०**कोण**–पु (भूमिति) नऊ कोपरे असलेली व नऊ बाजूंनीं मर्यादित आकृति –वि नऊ कोन असलेली. [नव+सं. कोण] ०**खंड–खंडें**–नअव १ पृथ्वीच्या नऊ खंडांचा समुदाय. इलावृत्त, भद्राश्व, हरिवर्ष, किंपुरुष, केतुमाल, रम्यक, भरत, हिरण्मय व उत्तरकुरु हीं नवखंडें होत. दुसरेहि पाठभेद आहेत (अ) भरत, वर्त्त?, राम?, द्रामाळा (द्रमिल, द्रामिल?), केतुमाल, हिरे (हीरक?), विधि वस?, महि आणि सुवर्ण (आ) इंद्र, कशेरु, ताम्र, गभस्ति, नाग, वारुण, सौम्य, ब्रह्म, भरत हे नऊ भाग –हंको. 'नवखंडें सप्तद्वीप। छपन्नदेशींच्या रायाचीं स्वरूपें।' –ह २८.६८. [नव+सं. खंड=तुकडा, पृथ्वीचा भाग] ०**खंड पृथ्वी**–स्त्री. जींत नऊ खंडें आहेत अशी पृथ्वी. 'नवखंड पृथ्वी व दहावें खंड काशी.' 'नवखंड पृथ्वीचें दान.' ०**खणी**–वि. नऊ खणाची. 'दुखणीं काय नवखणी माडी नलगे धरा नखेंदु खणी।' –मोकृष्ण ८३.१३. 'लावण्याची सकळ संपदा सहज उभी नवखणी।' –पला ८.३४. [नव+खण] ०**गजी**–पुस्त्री. १ (नऊ गजी) नऊ गज लांबीचा सोपा. राजदरबारचा भव्य दिवाणखाना; कचेरी; सदर. 'राजा नवगजींत बैसला।' –ऐपो १७. २ तंबू; डेरा. 'थाटें सुंदर खाशे नवगज्या सिद्धाच होत्या घरीं।' –सारुह ३.८५. 'तमाम येऊन नऊ गजी आसपास येऊन उतरीले' –इमं ७. नवगोजी पहा [नव+गज=एक परिमाण] ०**गुण**–पुअव. बुद्धि, सुख, दुःख, प्रयत्न, इच्छा द्वेष, संस्कार, पुण्य व पाप असे न्यायशास्त्रांत सांगितलेले नऊ गुण. 'बुद्धि सुख दुःख प्रयत्न। इच्छा द्वेष संस्कारण। पुण्य पाप नवगुण। बोलिजेती।' –विउ ३.४. –वि. नऊपट. ०**गुणी**–वि. नऊ दोऱ्यांचें (यज्ञोपवीत इ०). नऊ फेऱ्यांचें. 'नवगुण तव कंठीं ब्रह्मसूत्र प्रभा जे।' –मुरा बालकांड ११३. [नव+सं. गुण=दोरा] ०**गोजी**–पु. डेरा. शामियाना. 'उत्तर तर्फेसी नवगोजी देऊन उतरिले' –इमं ७. ०**ग्रह**–पुअव. १ सूर्य, चंद्र, मंगळ, बुध, गुरु, शुक्र, शनि, राहू व केतु हे नऊ ग्रह. २ (उप. निंदार्थी) जूट; टोळकें, टोळी; कंपू. ३–न. मंगलकार्यारंभीं करतात ती नऊ ग्रहांची पूजा; ग्रहमख. 'दोन्हीं घरीं नवग्रहें झालीं। देवदेवकें पूजिलीं।' –कालिका १६.४१. [नव+ग्रह] ०**चंडी**–स्त्री. १ देवीची आराधना (विशेषतः तिच्या स्तोत्राचें, सप्तशतीचें नऊ वेळा पठण करून केलेली). 'जर मला पुनःप्राप्ति झाली तर देवीची नवचंडी करीन' –रत्न १.३. २ नवरात्र; नवरात्र पहा. [नव+सं. चंडी=देवी] ०**छिद्रें**–नअव. नवद्वारें पहा. ०**जणी**–स्त्रीअव. १ नऊ स्त्रिया. २ (ल) नवविधाभक्ति. 'अत्यंत शाहाण्या सुवासिनी। आणिक आल्या नवजणी। कृष्णाची खुतखावणी। त्या जाणोनी वर्तती।' –एरुस्व १६.४३. ०**ज्वर**–पु दूषित तापाचा एक अतिशय तीव्र प्रकार, हा ताप नऊ दिवसांच्या मुदतीचा व प्राय. घातुक असतो. [नव+सं. ज्वर=ताप] ०**टकें**–न. शेराच्या अष्टमांशाचें, (केली) अर्ध्या पावशेराचें माप [नऊ+टाक] ०**टांक**–न अदपावशेराचें वजन. नवटकें पहा. [नव+टाक; गुज. नवटांक, 'गो नवटाग] ०**द्वारें**–नअव. दोन डोळे, दोन कान, दोन नाकपुड्या, तोंड, गुदद्वार व मूत्रद्वार अशीं मानवी शरीराचीं नऊ द्वारें, छिद्रें 'नवद्वारें देहीं। तो असतुचि परि नाहीं।' –ज्ञा ५ ७५. ०**नाग**–पुअव. १ पुराणांतरीं वर्णिलेले अनंत, वासुकी, शेष, पद्मनाभ, कंबल, शंखपाल, धृतराष्ट्र, तक्षक व कालीय ह्या नावाचे नऊ नाग, सर्प. २ नऊ हत्ती. [नव+सं. नाग=सर्प, हत्ती] ०**नागसहस्रबळी**–वि. नऊ हजार हत्तींचें बळ असलेला. [नव+सं. नाग=हत्ती+बळी=बलवान] ०**नागसहस्रशक्ती**–स्त्री. नऊ

हजार हत्तींचें बळ. 'आर्णी जियेस नवनागसहस्रशक्ती।' -आपू १९. [नव+सं. नाग=हत्ती+स. सहस्र=हजार+सं. शक्ति=बळ] ०नागोन्या-पु (ना.) चेंडूलगोन्याचा खेळ. ०नाथ-पुअव. मच्छिंद्र, गोरक्ष, जालिंदर, कानीफा, चरपटी, नागेश, भरत, रेवण व गहिनी. हे नवनारायणाचे अवतार मानतात. प्रकाश, विमर्श, आनंद, ज्ञान, सत्यानंद, पूर्णानंद, स्वभावानंद, प्रतिभावानंद, व सुभगानंद असाहि पाठभेद आहे. -नव १.१९.ते ४१. -ज्ञाको (न) ३७. ०नारायण-कवि, हरि, अंतरिक्ष, प्रबुद्ध, पिप्पलायन, आविर्होत्र, द्रुमिल, चमस, व करभाजन. -नव १.२९ ते ३०. ०नारीकुंजर-पु. नऊ स्त्रियानीं आपल्या शरीरास निरनिराळ्या प्रकारें पीळ व मुरड देऊन (कृष्णाच्या उपयोगासाठीं) बनविलेली हत्तीची आकृति. [नव+सं. नारी=स्त्री+सं. कुंजर=हत्ती] ०निधि-धी-पुअव. कुबेराचे नऊ खजिने. त्यांची नावें -महापद्म, पद्म, शंख, मकर, कच्छप, मुकुंद, कुंद, नील आणि खर्व. 'मोल तुमचिया या श्रीचरणरजाचे न होय निधिनवही।' -मोमंभा १.११२. [नव+सं. निधी=खजिना, साठा] ०महाद्वारें-नअव. नवद्वारें पहा. ०महारोग-पुअव. राजयक्ष्मा, कुष्ठ, रक्तपित्त, उन्माद, श्वास, मधुमेह, भगंदर, उदर व मूतखडा हे नऊ दुर्धर व भयंकर रोग. [नव+सं. महारोग=मोठा, भयंकर रोग] ०रंगी-वि. नऊ रंगांनीं युक्त (पदार्थ). ०रत्नराजमृगांक-पु (वैद्यक) एक औषधी रसायन. [नव+रत्न+राजन्+मृग=हरिण+अंक=चिन्ह] ०रत्नें-नअव. हिरा, माणिक, मोती, गोमेद, इंद्रनील, पाच, प्रवाळ, पुष्कराज, वैडूर्य किंवा तोमळी हीं नऊ प्रकारचीं रत्नें 'नवरत्नाची आंगठी.' ०रत्नांचा हार-पु स्त्रियांचा गळ्यात घालण्याचा एक बहुमोल हार. ०रस-पुअव. (साहित्य) साहित्यशास्त्रात वर्णिलेले शृंगार, वीर, करुण, अद्भुत, हास्य, भयानक, बीभत्स, रौद्र आणि शांत या नावाचे नऊ रस जी दैविकीं उदार वाचा। जें उद्देशु दे नाभिकाराचा। तें नवरससुधाब्धीचा। थावो लाभे।' -ज्ञा १०.७ 'ज्ञाता जो सरसावला, नवरसा-माजारि शृंगारसा।' -र ५ [नव+स रस] ०रसिक-वि. चलाख, तरतरीत, आवेशयुक्त; नऊ रसांनीं भरलेलें, पूर्ण (गान, कवन, कथा, वर्णन, प्रंथ, श्लोक, गवई, कवि, वक्ता इ०) [नवरस] ०रात्र-न. १ (सामा) नऊ अहोरात्राचा समुदाय २ (विशेषार्थानें) चैत्र शुद्ध प्रतिपदेपासुन नवमीपर्यंतचा काल (रामाचें नवरात्र), तसेंच आश्विन शुद्ध प्रतिपदेपासुन नवमीपर्यंतचा नऊ दिवसाचा काल (देवीचें नवरात्र) यास शारदीय नवरात्र असें म्हणतात व हेंच अधिक रूढ आहे मार्गशीर्ष शुद्ध प्रतिपदेपासून चंपाषष्ठीपर्यंत सहा दिवस खंडोबाचें नवरात्र असतें ३ वरील कालांत करतात तो देवाचा, देवीचा उत्सव, पूजा [नव+स. रात्रि=रात्र] ०लक्ष-वि (काव्य) नऊ लक्ष 'आकाशात नवलक्ष तारे आहेत.' [नव+लक्ष=शंभर हजार] ०लक्षणें-नअव. आचार, विनय, विद्या, प्रतिष्ठा, तीर्थदर्शन, निष्ठा वेदपठन, तपस्या व दान हीं ब्राह्मणाचीं नऊ लक्षणें. -शर. ०लाखा-ख्या-वि. ज्याच्याजवळ नऊ लक्ष रुपये आहेत असा; लक्षाधीश; अतिशय श्रीमंत 'आपुल्या तुम्ही घरचे नवलाखे मिजाजी।' -प्रला १७५. [नव+लाख=शंभर हजार] ०विध-वि. नऊ प्रकारचें. [नव+सं. विधा=प्रकार, भेद] ०विधभजन-न. नवविधा भक्ति पहा. 'नवविधभजन घडो। तुझिये स्वरूपें प्रीति जडो।' ०विध रत्नें-नअव. नवरत्नें पहा. ०विधा भक्ति--स्त्री. श्रवण=ईश्वराचें गुणवर्णन, चरित्रें इ० ऐकणें; कीर्तन=ईश्वराचें चरित्र वर्णन करणें, वाचणें; स्मरण=ईश्वराचे गुण, चरित्र इ० आठवणें; पादसेवन=ईश्वराचे पाय धुणें, चेपणें इ० सेवा; अर्चन=पूजा करणें; वंदन=नमस्कार करणें; दास्य=चाकरी करणें, सख्य=ईश्वराशीं सलगी करणें; आत्मनिवेदन=ममत्व सोडून ईश्वराप्र सर्वस्व, स्वत ला अर्पण करणें. या नऊ प्रकारानीं करावयाची ईश्वराची भक्ति, सेवा. 'श्रवण कीर्तन स्मरण। पादसेवन अर्चन वंदन। दास्य सख्य आत्मनिवेदन। हे भक्ति नवविधा पै।' -विपू ५.२३. -दा १.१.३. [सं. नवविधा=नऊ प्रकारची+भक्ति=सेवा] ०सर-वि. नऊ सराचा (हार इ०). नव+सर] ०सुती-स्त्री. जानवें करण्यासाठीं नऊ पदरी वळून केलेला दोरा. [नव+सूत=दोरा] नवांकित-वि. पुठ्यावर नवाच्या आकड्यानें चिन्हित (घोडा). [नव+सं. अंकित=चिन्हानें युक्त] नवास्त्र-वि. नवकोण पहा. [नव+सं. अस्र=कोण, कोपरा]

नव--अ. (काव्य.) न; नच, नये. 'गो-धनीं वहु पुढें नव जावें। ठाव एकचि धरूनि थिजावें।' -यामन-वेणुसुधा २२. -मुवन १.१२. -सारुह २.१३. [सं. न वै, नैव, प्रा णवि]

नवकरी--स्त्री. चाकरी; सेवावृत्ति. नौकरी पहा. 'नवकरीस जावयालागोनि तंटा।' -दावि ३१४

नवका--वि. (प्र.) नवखा नवखा पहा.

नवखा--वि १ नवीन, अपरिचित 'मग मला काय नवखीसारखें विचारितेस?' -मृ २५ २ (एखादा व्यवहार, धंदा इ० कांत) अनभ्यस्त, सराईत न झालेला, गैर वहिवाटलेला, नवा. [नव]

नवगण--स्त्री. (गोदी इ० ठिकाणीं हमालामध्यें रूढ) मोठे, वजनदार पदार्थ, पीप इ० उचलण्यासाठीं उपयोगांत आणतात तो वासा व दोरखंड, किंवा शिंकें (विरू) नवघण

नवगण्या--वि. नवगण, दोरखंड इ० कामीं वजनदार पदार्थ उचलणारा (मजूर) [नवगण]

नवघड--नवघण पहा.

नवघण--स्त्रीन दोन-चार माणसानीं उचलून न्यावयाजोगें ओझें उचलण्याचा दोर बांधलेला दांडा, भक्कम वासा, ओझें उचलताना त्याखालीं घातलेला वासा -पया २८९.

नवच(ज)र्णे—अकि (काव्य) न जाणें 'झालें नेत्राचें उन्मीलन। उठिलें अंतःकरण। परी अनुभवाचें अवतरण। तें न वचेचि।'—विपू २ २ —दा ४ ३ २३ 'सद्गुरुवैसल्या शासनीं। शिष्यें न बैसावें नेहटुनी। दूरी नवजावें तेथूनी। नयनोन्मीलनीं रहावें।' एभा १७ ३१७ —स्वादि ११ ४ ३४ [न+वचर्णे=जाणें]

नवचे—कि (काव्य) न वेंचे=काहीं एक खर्च होत नाहीं, काहीं दाम पडत नाहीं, काहीं जात नाहीं अशा अर्थाच्या शब्दसहतीचें अपभ्रष्ट रूप

नवट—वि १ ज्याचा नवेपणा अद्याप गेला नाहीं असा (पदार्थ इ०) २ तुकतेंच कापलेलें, तोडलेलें (लाकूड इ०) ३ नवीन, नवा [स नव, म नवा]

॰नवटणें—कि न वाटणें मज कोन्हाचें काहीं नवटे।'—शिशु १३६ 'पुत्राचनि स्नेहें मोठें। आपुलें कार्हीच नवटे।' —विपू ७ १२९ [न+वाटणें]

नवत(ता)रणें—सकि फार जुनें झालेलें घर इ० कास थोडें बहुत नवें सामान घालून नवें दिसेलसें करणें [नवतर नव+उतरणें]

नवति-ती—स्त्री नव्वद [स]

नवती—स्त्री १ तारुण्यदशा, यौवन, तारुण्याचा भर, ज्वानी २ वसंत ऋतूत नागवेलीस नवीं पानें फुटण्याची अवस्था (सामा) नवीं पालवी 'नवतीचीं पानें खाण्यास चांगलीं' ३तरुणी —शर [नव]

नवद—वि (विरू) नव्वद, ९० संख्या नब्बद पहा

नवदर—पु (मल्लविद्या) कुस्तींतील एक डाव हात जोडी दाराच्या बगडीजवळून आपला हात घालून त्याच्या धरलेल्या मनगटाला पिरगळून त्याला चीत करितात [हिं नौना=वाक विणें ?]

नवनीत—न १ लोणी, ताजें लोणी —ज्ञा १ ५१ 'घरा मधें अर्भकरूप राम। पदोपदीं जो नवनीत मागे।' —सारह १ ६१ 'मथनेंवीण जरी निवडे नवनीत। तरी सद्गुरुवाचोनि पर मार्थे। ठायीं न पडे जीवासी।' —रावि १ ४३ २ सार सार भूत अंश [स] ॰नीतवत्-वि लोण्यासारखा (मऊ गुळ गुळीत) विशेषत स्तनांना उद्देशून प्रयोग —क्रिवि लोण्या प्रमाणें [स नवनीत+स वत् प्रत्यय=प्रमाणें, सारखा]

नवपी—स्त्री (कों) नव्या लावणीची पानवेल

नवम—वि नववा [स] 'ठायीं न पडे जीवांसी। अभि प्रायो सातेंशतिं। तो एकलाचि नवमीं।' —ज्ञा १० ३१

नवमी—स्त्री चैत्रादि महिन्याच्या प्रत्येक पंधरवड्यातील नववी तिथि [स]

नवरकळा—स्त्री लग्नसमारभात अभ्यंग, वस्त्रें-भूषणें इ० कार्नी नवऱ्या मुलास आलेलें विशेष तेज, कांति, टवटवी [नवरा+ कळा=तेज]

नवरंगे—वि १ केशरी वस्त्र वापरणारे २ एक आडनाव [नवरंग=केशरी वस्त्र —राजवाडे ग्रथमाला]

नवरजाती—पु (माण) लग्नसमारभात नवरानवरीस घाल ण्याचा चर्मी जोडा नवरजोडा पहा

नवरजोडा—पु (चांभारी धंदा) लग्नप्रसगीं नवऱ्या मुलास घालावयास घेतात तो जर्मी जोडा [नवरा+जोडा]

नवरदेव—पु विवाहसमारभात नवऱ्या मुलास उद्देशून गौर वानें योजावयाचा शब्द, वर, नवरा मुलगा [नवरा+देव]

नवरभान—न (कातकरी) नवरानवरीचे वडील एकमेकांना भेटल्यानंतर पचांना दारू पाजण्याचा विधि 'सकाळीं नवरा नवरीचे बाप भेटतात तेव्हां नवरभान काढा असा पंच आग्रह धरतात' —बदलापूर ११९

नवरस—पु. (कों) नवरा पहा

नवरा—पु विवाहयोग्यता आल्यापासून विवाह होईपर्यंतच्या अवस्थेंतील पुरुष, लग्नास योग्य झालेला मुलगा, वर २ नवरदेव, नवरामुलगा, वर ३ पति ४ उसाच्या चरकातील मधली लाट, नर नर अर्थ ८ पहा ५ मळसूत्री खिळा नर नर अर्थ ७ पहा [स नववर=नोवरा, पोर्तु जि रोन रोम] म्ह० नवरा मरो कीं नवरी मरो, उपाध्याला दक्षिणेशीं प्रयोजन ॰नवरी-स्त्रीअव १ वर आणि वधू २ उसाच्या चरकातील नर व मादी अशा दोन लाटा [नवरा+नवरी] म्ह० नवरानवरी एक व हाडी जागचे लोक ॰मूल-पु नवरा मुलगा वर [नवरा+मूल]

नवरी—स्त्री १ वधू २ विवाहयोग्यता आलेली, उपवर मुलगी ३ (खा) पत्नी, बायको (प्राय ऋतुस्नात न झालेल्या विवाहित मुलीस उद्देशून योजतात) ४ उसाच्या चरकाच्या दोन लाटांपैकीं किंचित लहान असलेली लाट मादी ५ दाराच्या झड पाना असलेली लोखडी पट्टी मादी [स नववरिका—नोवारिका—नोआरिआ—नवरिआ—नवरी—मचाप १ २ १०]

नवरी—स्त्री (सांकेतिक) पैसा 'नवरी कोट (एक कोट रुपये) पावली' —रा ३ २२०

नवरी—स्त्री (व) ज्वारी खुडण्याची मजुरी देण्याची टोपली 'आज खुडणाचा भाव किती नवऱ्या आहे'

नवरीस—स्त्री (कों) नवरी पहा

नवल—न १ आश्चर्यकारक, विलक्षण, अद्भुत गोष्ट चम त्कार सांगण्याजोगी ऐकण्याजोगी नवी गोष्ट. 'नमस्वहि नवल नव्ह न सुना बहु नासिकेंहि ज्या भिन्न।' —मासभा ५ ६० २ आश्चर्य अथवा, कौतुक, कुतूहल (क्रि० वाटणें) 'नवल मानींती

पवडी। कैसी देवा धर्माची आवडी।' -शिशु ५८६ 'सारथि वृद्धहा ज्या तद्विजयें करत बायका नवला।' -मोविराट ६ ७३ -वि आश्चर्यकारक, विलक्षण, अद्भुत 'परी नवल त्याचें लाघव। अभगीं घातलें माझें नाव। शब्दीं नावाचा निजभाव। उरावया ठाव नुरवीच।' -एभा १ ९९ [सं नव, हिं नवल=सुंदर, मनोहर] म्ह० (व) नवलाची बायको कवलाचें घर=स्वत ची प्रशसा करणाऱ्या स्त्रीस उद्देशून म्हणतात ०**अभुत-अपरूप-विशेप**-वि नवें आणि आश्चर्यकारक, नवीन आणि विशेष, काहीं तरी विलक्षण, अपूर्व (खबर, वार्ता इ०काच्या पुसतपासात उपयोग) -न. आश्चर्यकारक, अद्भुत, विलक्षण गोष्ट, नवल अर्थ १ पहा [नवल+अद्भुत-अपरूप-विशेष] ०**कथा**-स्त्री १ अद्भुतगोष्ट, नवल २ कादंबरी, (इं) नॉव्हेल [नवल+कथा, गुज नवल-कथा] ०**पण**-न १ नवेंपण, नवीनपणा, कौतुक 'ते वर्ळी कृतकृत्यता जगभर। तेय अभ्यात्माचें नवलपण पुर। कर्माचें काम सर। विरमे मन।' -ज्ञा ७ १७७ २ अनोळखण, अनोळखी पणा -मनभा [नवल] ०**परी**-स्त्री (काव्य) आश्चर्य, नवल मग भ्रताराप्रति हे नवलपरी। कथितां दाचहि हृषयले।' -दावि २२ 'धृष्टकर्ण षण्मुख जयाचे नवलपरीचे सुत।' -प्रला ६ -वि अद्भुत, आश्चर्यावह, विलक्षण, नवल वाटण्यासारखें, चमत्कारिक -क्रिवि आश्चर्यकारक रीतीनें, विलक्षण तऱ्हेनें, प्रकारानें [नवल+परी=प्रकार] ०**विदानी**-पु नवल घडवून आणणारा, अद्भुत कृति करणारा आश्चर्य करणारा 'कैसा नवलविदानी। पुतळिया चालेति वळनवाहानी।' -शिशु ७७१ [नवल+विदाणी-नी=चतुर, धूर्त इ०] ०**विशेप**-न नवल अद्भुत पहा नवल वाटण्यासारखी एखादी गोष्ट, विशेष उल्लेखण्यासारखी, सांगण्या सारखी एखादी हकीकत, समाचार **नवलाई**-स्त्री आश्चर्यकारक, अपूर्व, अलौकिक, नवल वाटण्यासारखी गोष्ट, नवल [नवल] **नवलार**-न नवल, आश्चर्य -रार **नवलाव-लावा**-पु १ चमत्कार नवल, आश्चर्य अलौकिक गोष्ट नवलाई 'पातया पातें मिळे। कीं द्रष्टृत्व सैंध पघळे। तियें उन्मळिता मावळे। नवलावो।' -अमृ ७ १८४ 'ब्राह्मणप्रतापाचा नवलावो। तिहीं आज्ञाधारक कळा दवो।' -एभा ११ ७० २ फरक [नवल]

नवलकोल—पु. एक प्रकारच्या भाजीच्या उपयोगाचा गड्डा अलकोल पहा ह्याचा वास किंचित उग्र असतो [इं नोएल् काल्=कोबी]

नवलपरी—स्त्री १ खणाळयाची एक जात २ नवल पहा

नवलाई—स्त्री १ एक पिशाच्चदेवता जखीण पहा नव लाई देवी म्हणे गुरुदेवें नवलें केली।' -सप्र ५ १८ -खेया ५६ २ (सामा) ग्रामदेवता

नवली—स्त्री १ (सुखाच्या राहणीनें शरीराला, पावसाच्या पिकाला आजारानतर रोग्याला खावयास मिळाल्यानें क्षुधिताला येणारी) तेजगी, कांति, टवटवी, तूर (क्रि० पालटणें, फिरणें) 'याला नीजविली परतु नवली तोची बहिर्देखिली।' -अकक २ विद्वत्कृत रसमजरी ७ 'पाऊस लागताच शेताची नवली पाल टली' २ वृत्ति, मनाचा कल, स्वभाव 'तुझी सुखधामा नवली। कशि फिरलि जिला जगत्रयी मानवली?।' -मोकृष्ण ३९ ४५ 'श्रीरंगपटनापासून नवली फिरउन वढमान जाहाला आहे' -पेद १० ६०

नवलु—न (महानु) नवल, आश्चर्य 'पुन तें अवस्था नवलु आइका।' -शिशु १७२ -शिशु २१ [नवल]

नववा, नव्वा—वि क्रमानें मोजताना आठव्यानंतर येणारा. [सं नवम]

नवशा—वि नवस करणारा 'यात्रांच्या निमित्तानें जम-णारे हौसे, नवसे, गवसे यांच्या गलबल्यात देशहितवाल्यांनींहि आपलें गाठोडें पुढें टाकलें आहे हें उचित होय' -खेया ५७ [नव]

नवशी(सी)क—वि नवसाचा, नवसासबंधाचा [नवस]

नवस—पु १ इच्छित कार्य सिद्धीस जावें म्हणून देवाची प्रार्थना करून कार्यसिद्धि झाल्यास देवास (एखादी) वस्तु अर्पण करण्याची प्रतिज्ञा 'दूर प्रिय जन वसती। देखाया करिति नित्य नवस नव सती।' -मोकृष्ण ४७ ७७ २ त्या प्रतिज्ञेंतील अर्पणविषयभूत पदार्थ [सं नमसित, प्रा णमसिअ णर्वसिअ (सं नमस=अनुकूल, कृपादृष्टियुक्त)] म्ह० (व) नवसाचा भोपळा चारीवाटा मोकळा=नवस करून झालेल्या मुलाच्या दुर्वर्तनाबद्दल म्हणतात २ 'जरी नवसें पुत्र होती। तरी का करावा लागे पती।' -तुगा (वाप्र) (एखादी गोष्ट इ०काविषयीं-बद्दल-करितां-साठीं-स्तव, एखाद्या गोष्टीचा) **नवस करणें**-एखादी गोष्ट सिद्धीस नेण्याबद्दल ईश्वरास प्रार्थणें व काहीं वस्तु अर्पण करण्याचा संकल्प करणें २ (ल) (एखाद्या गोष्टीबद्दल) मोठया उत्कटतेनें याचना करणें, ती गोष्ट अत्यंत उत्सुकतेनें इच्छिणें ०**देणें**-(व) मार देणें ०**पुरणें**-(एखाद्याचें) इष्ट कार्य (नवस केल्यामुळें) सिद्धीस जाणें ०**फळास येणें**-इष्ट मनोरथ सिद्धीस जाणें 'आनि पुरले नवस।' -तुगा ०**फेडणें**-नवस फळाला आल्यावर, पूर्ण झाल्यावर देवास वस्तु इ० अर्पण करण्याची जी प्रतिज्ञा केली असेल ती पार पाडणें -**साचा**-वि नवसानें प्राप्त झालेला -**साचा नाऱ्या**-पु. (व) (उप) नवस करून झालेला मुलगा (हा पुढें वाईट निघाल्यास त्याला उद्देशून योजण्याचा वाक्प्रचार) -**सास पावणें**-(नवस केलेल्या देवतेनें नवस करणाराचे) मनोरथ पूर्ण करणें **नवसें मागितलें मुळावर आलें**-(मुलगा व्हावा म्हणून नवस केला त्याप्रमाणें मुलगा झाला पण तो आईबापाच्या मुळावर आला या अर्थी) अतिशय उत्सुकतेनें इच्छिलेली वस्त

नुकसानकारक झाल्यास हा वाक्प्रचार योजतात, (व) नवसाचा ना-या सामासशब्द- ०देव-पु ज्यास नवस केला असेल तो देव; नवसाला पावलेला देव 'रुद्राचारीचे पूजिले देव। नवसदेवाहि दिधलें गौरव।'-दावि ३३ ०नवसणें-नवस करणें, नवसणें पहा 'कवण नवस नवसु आता। कृष्ण नाथ प्रासीसी।'-एरुस्व २ ४२ ०सायास-पु (एखाद्या कार्याच्या सिद्धीकरिता करावा लागणारा) नवस, ईश्वराराधना व शारीरिक कष्ट इ०, दुःखकष्ट, हाल अपेष्टा, प्रयत्न इ० [नवस+आयास]

नवसणें—उक्रि (देवता इ०कास) नवस करणें, नवसा विषयीं, यात्रा, पदार्थ इ० विषयीं प्रतिज्ञा करणें 'द्वारावतीची कुलदेवता। स्मरूनि नवसिली शत्रुघाता।'-मुसभा १५ २७८ -आमा २६ [नवस]

नवसरणें, वनसारणें—उक्रि १ (घर इ०काची) दुरुस्ती; डागडुजी करून नवें दिसेलसें करणें २ (सांगितलेली गोष्ट विसरून जाऊ नये म्हणून) पुन पुन सांगणें 'तुमची गोष्ट तो विसरला असेल तरी नवसारून द्या' [नव+सरणें, नवसर]

नवसागर—पु (रसा) कल्हई लावण्याच्या कामीं वापरावयाचा एक क्षार अमोनिया व क्लोरिन यांच्या संयोगानें बनलेला एक क्षार हा खनिज आहे इ अमोनियम क्लोराइड [स नवसार, गुज नवसार, अर हिं नवसादर]

नवसिआ—वि (महानु) नवस करणारा 'हरिचंदनाचे फोक। सोलोनि वीजेति दारवड नियाक। वरि सेंदुरें विनायक। नवसिआचे।'-शिशु ७६५ [नवस]

नवसी—वि नवस करणारा 'मळमूत्रद्वारें। हाऊनि ठाकती खोंकरें। नवसियें होती इतरें। माझिया निधनीं।'-ज्ञा १३ ५७१ [नवस]

नवसीक—वि नवसासंबंधाचा, नवशीक पहा [नवस]

नवसीय—वि नवसा केलेलें (दैवत) 'रिचविती जळतवुडीं। लाविती चड्याच्या तोंडीं। नवसिया देती उडी। बाळकाची।'-ज्ञा १७ ९७ [नवस]

नवसुलों—वि (गो) नवसानें झालेला [नवस]

नवळका—वि नवीन, अपूर्व, विलक्षण, नवलपूर्ण, चमत्कारपूर्ण [नवल]

नवा—वि १ नवीन, नूतन, अस्तित्वात येऊन फार दिवस झाले नाहींत असा २ (एखाद्या कार्यात, व्यवहारात, धंद्यात) नवशिका, अनभ्यस्त, (नवशिक्या माणसास अनुलक्षून) अंग वळणी न पडलेलें (त्याचें कार्य) 'या कामात तो नवा आहे आणि हें कामहि त्यास नवें आहे' ३ उपयोग इ०कानीं मलिन, अस्ताव्यस्त, जर्जर, जुना न झालेला 'ही शालजोडी नवी आहे' ४ अभूतपूर्व, अपूर्व, अपरिचित, अदृष्टपूर्व 'आज नवें झाड पाहिलें' 'आज यानीं नवाच श्लोक म्हटला' ५ न उपभोगिलेला, उपयोगिला गेलेला 'ही स्त्री अजून नवी आहे कोणी भोगिली नाहीं' ६ नुकतीच ज्यानें (कार्याची, कारभाराची) सूत्रें हातात घेतलीं आहेत असा (कारभारी, त्याचा कारभार)-शास्त्रीको ७ तरुण नव पहा [स नव, प्रा नवओ, सिं नओ, हिं नया, फ्रें जि नेवो] (वाप्र) ०जुना करणें-जुना रद्द करून नवा घेणें, करणें (करारनामा, हिशोब, करार, अमलदार इ०) ०जुना होणें-नवीनपणा, नवखेपणा नाहींसा होणें, परिचित होणें, वहिवाटला जाणें **नवीजुनी ओळख**-स्त्री. पुन्हा नव्यानें करून घेतलेला, नवा केलेला जुना परिचय **नवीजुनी सोयरीक**-स्त्री पुन्हां नव्यानें जोडलेला (एखाद्या व्यक्तीचें मरण इ०सारख्या काहीं कारणामुळें तुटलेला) संबंध, सोयरीक **नवी नवती**-स्त्री नव यौवन, तारुण्याचा भर, ऐन ज्वानी, नवनवती पहा **नवी नवरी**-स्त्री १ नुकतेंच लग्न झालेली मुलगी २ (उप) स्वाभाविकपणें जी गोष्ट माहीत असायला पाहिजे ती माहीत नसलेला, माहीत नसल्याचा आव आणणारा, लाजाळु मुलगा, मुलगी **नवी नवाई, नवी नवा(व्हा)ळ, नवी नवलाई, नवो नवाळी**-स्त्री १ नव्यानें, नुकतेंच निघालेलें (प्रतिवर्षी होणारें) धान्य, फळ इ०, नवान्न 'हे पेरू पाठवायाजोगे नव्हेत परंतु नवीनवाळ म्हणून पाठवावे' २ वर्षाच्या नवधान्याच्या, नवीन निघालेल्या फळाच्या भक्षणाचा योग, क्रिया ३ (ल) नवीन, अपूर्व व सुंदर वस्तु **नवें जग**-न अमेरिका व ओशियानिया हीं दोन खंडें याचा शोध अलीकडच लागल्यानें त्यास हें नाव आहे **नवेंजुनें**-न १ (राज्य इ०कात) जुने अधिकारी काढून नवीन नेमण्याचा प्रकार २ जुन्या वस्तू देऊन नवीन घेण्याचा, परस्पर बदलण्याचा प्रकार **नवें टाकणें**-(ना) नवीन उपक्रम सुरू करणें, दीर्घकालानंतर एखादी गोष्ट करणें **नव्या उमेदीचा**-वि तारुण्याच्या जोमानें, उत्साहानें व महत्त्वाकांक्षानीं परिपूर्ण, (अजून) जगाचे कटु अनुभव ज्याला आले नाहींत असा उत्साही व महत्त्वाकांक्षी (तरुण मनुष्य) **नव्याची पुनव**-स्त्री आश्विनातील व माघी (मार्गशीर्ष-शास्त्रीको ?) पौर्णिमा, नवान्नपूर्णिमा पहा **नव्याचयानें, नव्यानें**-क्रिवि प्रथमच, नवीन म्हणून 'या रणपटु योद्ध्याची ओळख आमच्या स्वराज्यावरील कादंबऱ्या वाचणाराना नव्यानें करून देण्याची आवश्यकताच नाहीं'-स्वप ५९ **नव्याजुन्याचा मेळ**-नवे आचार, नव विचार त्याचें सार व जुन्या आचारविचाराचा विचार करून योग्य असल तें घेऊन ऐक्य करणें **नव्या(वे)ताण्याचा**-वि १ विणून तयार होऊन फार दिवस झाले नाहींत असें (वस्त्र इ०) २ अशा वस्त्राचें सूत इ० म्ह० १ नवें नवें जवी सवें=पाहुणा नवीन आहे तोंपर्यंत घरमालक त्याला बरोबर पत्तीला घेऊन काहीं दिवस जेवतो, पुढें

परिचय झाल्यावर मात्र हेळसांड व्हावयास लागते. २ नवें नवें नि खाटल्याभवतें भवें. ३ नवी विटी नवें राज्य, नवी विटी नवा डाव. (विटीदांडूच्या खेळात विटी बदलून नवी घेतली तर सर्वच बदलतें त्याप्रमाणें) =एखाद्या कारभारांत नवीन कारभारी आला तर त्याचें सर्वच तंत्र नवीन असतें. ४ जुनें डोळे आणि नवें चाळे, तमाशे. ५ नवां दिवशीं नवी विद्या. ६ नव्याचे नऊ दिवस=कोण-तीहि गोष्ट नवी आहे तोंपर्यंत (कांहीं दिवस) लोक तिचें कौतुक करितात. त्या वस्तूचा नवेपणा व लोकांचें कौतुक फार दिवस टिकत नाहीं. ·सामाशब्द– **०आडसाली**–वि. उंसाचा एक प्रकार. नवीन लागवड केलेला एक वर्षाआड पीक देणारा ऊंस. **०करकरीत**–वि. अगदीं नवा; पूर्णपणें नवा; कोरा करकरीत; करकरीत पहा. **०तरणा–तरणाफोक**–वि. जवानमर्द; ज्वानींत असलेला; तारुण्याच्या भरात असलेला (पुरुष). **०नूतन**–वि. अगदीं नवा; कोरा करकरीत. [नवा+सं. नूतन=नवा]

नवा—वि. नववा–वें.'आठ सगुण ब्रह्म। नवें निर्गुण ब्रह्म।' –दा ७.३.८. 'नवा महिन्या तुम्ही देखाल बालासी।' –रामदासी २.१०३. [नव=नऊ]

नवाई—स्त्री. १ नवल; अद्‍भुतता; आश्चर्य; अपूर्वता. 'आतां ऐसियाहीवरी काई। सांगों व्याप्तीची नवाई।' –ज्ञा १५.४११. 'कैसी देवाची नवाई। अपायचि झाले उपायीं।' –शिसं ७.२९. २ अद्‍भुत; अपूर्व; आश्चर्यकारक गोष्ट, लीला; चमत्कार. 'ते हंसरूपाची नवाई। अभिनव कांहीं बोलवी।' –एभा १३.१३. ३ नवेपणा. 'अभिनव संपत्तीची थोराई। आणि आवडीची नवाई।' –वेसीस्व ७.४५. ४ (तारुण्य इ०कांची) तेजगी; टवटवी. 'काय सांगूं मी ह्या रूपाची नवाई।' ५ –वि. नवीन, नवा. 'ऐका नवाई उपासना।' –दावि १. [नवा; गुज. नवाई]

नवाज—वि. कनवाळू; पोशिंदा. 'आम्हीं पदोपदीं महाराज। अन्याई गरीबा नवाज। चालवा स्नेहाची लाज। मागणें हें स्वामीराज।' –होला १३४. [फा. नवाझ्]

नवाजखानी–णी—वि. तीक्ष्ण धारेचें. 'ढाल फिरंग नवाज खाणी निशंग गगन लकेरी खुण।' –ऐपो १०९.

नवाजणी, नवाजणूक—स्त्री १ स्तुति, वाखाणणी, प्रशंसा; परामर्ष; पोषण. [नवाजणें]

नवा(वा)जणें—उक्रि १ स्तुति, प्रशंसा, वाखाणणी करणें. 'अंतरें राखिता राजी। भलत्यास भलता नवाजी। अंतरें न राखता भाजी। मिळणार नाहीं।' –दा १५.५.२० २ प्रतिपाळ, रक्षण, लालन पालन करणें; परामर्ष घेणें. 'कृपादृष्टि पाहुनी गरिब नवाजी गे।' –मध्व ३८५. ३ पारितोषिक देणें; सत्कार करणें. 'त्यांणीं ऐसा सिष्टाचार केल्यानंतर यांणीं त्यासच नवाजिलें.' –शको. ४. ५० –रा ६.३१४. 'अबुदल सदरें नवाजिला।' –ऐपो १० [फा. नवाझ्; हिं. नवाझ्ना]

नवाजश–नामा—पु. कृपापत्र; शिफारसपत्र.

नवाजस—स्त्री. १ वाखाणणी; स्तुति; प्रशंसा. २ परामर्ष. नवाजणी पहा. [फा. नवाझिश्]

नवाजिक—वि. नामांकित; अपूर्व; अलौकिक. 'माझा बळिये पराक्रमी। जितुके पुरुषार्थी विक्रमी। राजे नवाजिक नामी। मिथिलेश्वरें आणिले।' –वेसीस्व ३.३. 'मानवा नवाजिक तनु मिळाली परि विफळा करिशीरे।' –राला २५. [नवाजणें]

नवाजी—स्त्री. स्तुति; प्रशंसा. 'त्या वरेंकरुनि अर्जुनवाजी। खाजवी करुनि नित्य नवाजी।' –वामन, पार्थभाग्य २. –वि. नामांकित; प्रख्यात. 'त्रैलोक्यींचे नवाजी। अणसुद्ध निर्मळ ज्यारि वाजी। श्वेतवर्णी तेजःपुंजी। तया रथासी शोभले।' –वेसीस्व ८.१०९. [फा. नवाझी]

नवाजीस—स्त्री. स्तुति; तारीफ; प्रशंसा. 'महाराजानीं नवाजीस करून वस्त्रें जवाहीर बक्षीस इनामगाव दिला.'–मराचिथोशा ८०.–वि. १ गौरविलेला. 'संताजी घोरपडे पूर्वी महाराजाचे नवाजीस.' –मराचिथोरा ४६. २ आश्रित; मेहेरबानींतला. 'आम्ही लोक त्याचे नवाजीस.' –पेद ३ ८४. [फा. नवाझिश्]

नवाट–ठ—वि. नवट पहा.

नवाटकें—न. शेराच्या अष्टमांशाचें माप; नवटकें पहा.

नवाडा—वि. (ना. व. खा.) नवखा; अपरिचित; परका. 'नवाडा मनुष्य घरात आला.' [नवा]

नवाण–न—न तांदुळाची एक जात; नवान्न पहा. [नवान्न]

नवानवशीं, नवानवसानें—क्रिवि. पुष्कळ नवस इ० करून (जन्मलेला मुलगा इ०); फार प्रयत्न, कष्ट,सायास करून (केलेलें, साध्य असलेलें काम, गोष्ट). [नव+नवस] **नवा नवसाचा** –वि. १ ज्याकरिता पुष्कळ नवस इ० केले होते असा (मुलगा इ०). २ (ल.) अतिशय कष्टानें मिळविलेला, साध्य केलेला (पदार्थ, गोष्ट इ०).

नवाब—पु नबाब पहा.

नवायी—स्त्री. १ नवल, अपूर्वता; नवाई पहा. 'उद्धवा या कलियुगाच्या ठायीं। तुझ्या भाग्याची परम नवायी।' –एभा १७.७१ २ नवीनपणा. 'हेंचि आर्तांच्याविषयीं। आर्तीतें प्रकाशी पाहीं। आतें ऐसें मग त्याच्याठायीं। नावाची नवायी उपतिष्ठे।' –एभा १९ २७१ [नवाई]

नवार—स्त्री. १ तीन–चार बोटें रुंदीची आणि पुष्कळ लांब असलेली, पलंग विणण्याची सुती जाड पट्टी; नाडा, नुवार. 'एक नवारीची खाट, त्यावर एक चवाळ्यासारखें कांहीं तरी टाकलेलें.'

-वज्राघात ८७. २ (चाभारी धंदा) कातडें घोटण्यासाठीं असलेल्या जाडाभरडा कपडा. [फा. नवार्, नुवार्]

नवारणें—उक्रि. (राजा.) (पलंग इ०) नवारीनें विणणें. [नवार]

नवासा—पु नातू. [फा.]

नवाळ—स्त्री. (विह्.) नवीनवाळ; नवा नवीनवाळ पहा. -वि नवीन; नवा. 'फुल भोगा नूतन नवाळें। मऊ माशुक मधुर मवाळें।' -प्रला १६६. [नवा]

नवाळी—स्त्री. एक जंगली फूलझाड; नेवाळी; रानजाई.

नवाळी—स्त्री. १ प्राप्ति. 'जीवारि करीं नवाळी। कैवल्य सुखाची।' -दाव ४५३. २ कृपादृष्टि; मेहेरनजर. 'तुझी जालिया नवाळी। करिसी अज्ञान खंडोळी।' -कथा १.१.२१. ३ अपूर्वता; नवल; अद्भुत गोष्ट; चमत्कार. 'एक असें भूमंडळीं। एक असे आकाशपोकळीं। ऐसी त्या युद्धाची नवाळी। दोघे दाविती पार्थातें।' -जै ३७.९२. 'जया पुण्याची नवाळी। सुख दावी' -सिसं ८.१९५. ४ गोडी; इच्छा. 'तरी पावेन नवाळी ब्रह्मसुखाची।' 'मग नामघोषें पिटोनि टाळी। आनंदली भक्तमंडळी। म्हणती तुकयासी पावला वनमाळी। अनुपम्य नवाळी दिसत।' ५ हंगामातील धान्याचा, फळाचा पहिला बहर. ६ तारुण्याचा भर; ऐन ज्वानी. ७ नवीनपणा; नवेपणा. ८ टवटवीतपणा, तेजगी. -मनको. [नवा]

नेवाळें—न. (गो.) रुप्याचा, सोन्याचा कमरपट्टा.

नविस्ता—पु पत्र, लिखित; लिखाण. 'याचा नविस्ता आला असेल' -पया ४८८ [फा. नविश्ता]

नवी—अ. एकाला नवानें गुणताना योजावयाचा शब्द. जसें-एके नवी नऊ [नव=नऊ]

नवीन—वि नवा, नूतन [सं.] ॰**मत**—न. १ नव्या, आधुनिक पंडितांचें मत. २ सुधारणावाल्यांचें मत, सुधारकी मत; नवमत. [नवीन+मत] ॰**मुद्रा**—स्त्री. नवीन, अपरिचित व्यक्ति, वस्तु इ०काबद्दल योजावयाचा शब्द. [नवीन+सं. मुद्रा=चेहरा]

नवीस-श—अ लिहिणारा या अर्थाचा फारसी प्रत्यय. जसें-फडनवीस, अर्जनवीस, चिटनवीस, पोतनवीस, सबनवीस इ० नीस असेंहि याचें रूप होतें उदा० चिटनीस, फडनीस इ०

नवीसंदा, नविशिंदा—पु कारकून, लिहिण्याचें काम करणारा. 'एक नवीसदा ... दिनचर्येची अखबार लिहिण्याकरिता रवाना करून.' -रा५ १०५. 'फडावर कोणी नविसिंदा नव्हता.' -भाद १८३४. निविसिंदा पहा. [फा. नवीसन्दा]

नवें—न. १ दरवर्षी होणारें धान्य इ०खाण्याच्या वेळीं करावयाचा संस्कार, कुळाचार; नवान्न पहा. २ (कों) नवान्नपौर्णिमेच्या, आश्विन शुद्ध पौर्णिमेच्या दिवशीं नव्या भाताचीं लोंगरें, आंब्याचीं पानें हीं एका कामटीच्या काटीवर बांधून घराच्या मुख्य दारावर बांधण्यासाठीं करतात तें तोरण; नवधान्याचें तोरण. [नवा]

नवें—अ. एक या अंकाखेरीज इतर अंकांना ९ या संख्येनें गुणतांना योजावयाचा शब्द. असें:-वे नवें अठरा, चार नवें छत्तीस इ० [नव=नऊ]

नवेतर—वि. अलीकडचें. नवतर-थर पहा. -क्रिवि. नव्यानें; अलीकडे. [नवा]

नवेद्य—पु. देवास अर्पण करतात तें अन्न. (प्र.) नैवेद्य; नैवेद्य पहा. [नैवेद्य अप.]

नवोड—वि. अफूच्या पिकाकरितां राखून ठेवलेल्या जमीनींत पावसाळ्यांत ज्वारीचें पीक काढून पुढें जींत अफू करितात अशी जमीन. -कृषि ५०३. [सं. नव+ऊढ]

नव्याण्णव—वि. नव्वद व नऊ, ९९ या संख्येबद्दल योजावयाचा शब्द. [सं. नवनवति; तुल. गुज नव्वाणु] ॰**वाटांनीं**-**हिंदयांनीं**-क्रिवि. बहुतेक; बहुत अंशीं 'हें नव्याण्णव हिंदयांनीं-वाटांनीं घडायचें नाहीं. '**नव्याण्णवाचा फेरा**-पु (एका तपस्वी व आत्मचिंतनपर मनुष्यास नव्याण्णव रुपयांची एक थैली सापडली त्यामुळें त्याला शंभरावा रुपया मिळविण्याची इच्छा झाली. तो हळुहळु भ्रष्ट होत होत अखेरीस पूर्ण भ्रष्ट बनला. या बोधप्रद गोष्टीवरून) गुरफटून टाकणारी, वाढत जाणारी वासना, लोभ, हाव.

नव्या नवसाचा, नव्या नवसानें, नव्या नवरीं—(प्र) नवानवसाचा इ०, नव, नऊ नवानवसाचा इ० पहा. [नवसाचा अप.]

नव्यायशीं, नव्याशी—वि. ८९; एकूणनव्वद संख्या. [सं. नवाशीति]

नव्वद—वि. ९०; नऊ दशक. [स. नवति]

नव्वा—वि. नववा. [नववा अप.]

नव्हणें—अक्रि. न होणें, नसणें या अर्थी क्रियापद. नव्हता नव्हे, नव्हेस इ० रूपातच उपयोग. 'देवा गोष्टीचि हे ऐकतां। बोधु उपजतसे चित्ता। मा अनुभवें रहीनता। नव्हेल केवीं।' -ज्ञा ६.३२१. [न+होणें] **नव्हतां**-धातुसाधित अव्यय. न होतां 'सम्पूर्ण दिवस नव्हता हातीं। अंडयेक पोडिलें।'-मुआदि ४.३४. 'तुझा प्रसाद नव्हता मज याच काळीं।' -वामन-रुक्मिणीपत्रिका १४. **नव्हता**-वि. नमणारा; नसलेला. 'नव्हतेनि बद्धें। आदिवपण का शोभे।' -अमृ ६.६३. **नव्हसी**-नससी; नाहींस. 'श्रीकृष्ण म्हणे तो तूं नव्हसीं। जै वैदर्भिजे तें प्रणउँ आलासी।' -शिशु १०७०. **नव्हीजे**-क्रि. न होईजे, होणार नाहींस. 'एवं न करितां भगवद्भजन। अंतीं नव्हीजे पावन।' -दा ७.१०.२१. [न+होईजे]

नव्हती—स्त्री नवती पहा

नव्हाट—वि नवीन, नवट. 'नव्हाटें जुनाटें वर्ने दाटघाटें' —राक १५४ [नवट]

नव्हाड—स्त्री वाण, तुटवडा, अभाव, (अन्न, धान्य इ० काचा उडालेला) फन्ना, चट्टामट्टा (क्रि० पडणें, होणें) 'धान्याची-गुळाची-तुपाची-अन्नाची-पैस्याची-नव्हाड ' [न+होणें]

नव्हाळी—स्त्री नवाळी १ नावीन्य अपूर्वता, नवलाई 'वाणितां वनमाळी। शब्दसुखाची होए नव्हाळी।' —शिशु २३ 'ऐसी भजनभावाची नव्हाळी। सेवकाजवळी स्वामी तिष्ठे।' —एभा ३ ३४७ २ प्राप्ति 'मग पावेन नव्हाळी। ब्रह्मसुखाची।' —विपू ११ 'उत्तम गुणाची मडळी। सत्त्वधीर मत्त्वागळी। नित्यसुखाची नव्हाळी। जेथें वसे।' —दा १८२२ ३ गोडी 'सेवावया स्वानंदनव्हाळी।' —एभा २८ २२२ 'निवा क्षीरो दधीसी नव्हाळी। अजातुग्याची।' —रास ५ ८०७ ४ बहर, भर 'श्रीं प्रथमवयसाकाळीं। लावण्याची नव्हाळी। प्रगटे जैसी आगळी। अगनाअगीं।' —ज्ञा १४७ ५ कांति, तेजगी 'करूनी निजकुळाची होळी। सरस्वतीतीरीं वनमाळी। टेंकोनि बैसला पिंपळातळीं। चरणनव्हाळी आरक्त।'—एभा ३० २१३ नवाळी सर्व अर्थी पहा [नवाळी]

नव्हे—क्रि न होय, होत नाहीं नाहीं इ०अर्थानें योजला जाणारा शब्द 'जैसें अमृत नव्हे जुनें।' —दाव २९ 'नरदेह पावल्या जाण। आपणचि नव्हे ज्ञान।'—एभा २५ ४१८ 'ही गोष्ट नव्हे तेव्हां अवघेच व्यर्थ' —पेद ३ ६३ याचीं भिन्न भिन्न पुरुष वाचक रूपें थोडीं घोटाळयाचीं असल्यामुळें तीं पुढें दिलीं आहेत जसें —मी नव्हे नव्हें, तु नव्हेस, नव्हस, तो, ती ते नव्हें, आम्ही नव्हों, नव्हे, तुम्ही नव्हा, नव्हात, नव्हे, नव्हेत, ते त्या तीं नव्हेत, नव्हत 'आता सद्गुरुते बैसे। नव्हेति इतरा गुरु ऐसे।' —दा ५ १ ४५ —दा ११ २ ३२ (या क्रियापदाच्या उपयोगा सबधीं एक गोष्ट लक्ष्यात ठेवण्यासारखी आहे ती ही कीं, कर्त्याचें अस्तित्व स्थानिक सबध इ० सबधानें याचा प्रयोग होत नसून कर्त्याचे गुण, जात, स्वभाव प्रकार, रूप इ० काच्या सबधाच्या वाक्यातच याचा उपयोग होतो जसें —तो गतवर्षी मेला तो आता नाहीं या वाक्यात कर्त्याचें अस्तित्व किंवा अभावसबधें विव क्षित आहे म्हणून येथें 'नव्हे' चा उपयोग होणार नाहीं तसेंच 'तो त्या घरीं-शहरीं नाहीं या वाक्यातहि 'नव्हे' चा उपयोग होणार नाहीं पण पुढील वाक्यात नव्हेचाच उपयोग केला पाहिजे 'नाहीं' या क्रियापदाचा प्रयोग केल्यास चालणार नाहीं जसें — हा काळा नव्हे हा पाषाण नव्हे, हा मनुष्य नव्हे-ब्राह्मण नव्हे— गोलाकार नव्हे [न+होय]

नशणें—अक्रि नाश पावणें, नष्ट होणें, नाहींसें होणें 'बीज मोडे झाड होये। झाड मोडे बीजीं समाय। ऐसेनि कल्पकोडी जाये। परी न नशे।' —ज्ञा १७ ५९ [स नश्=नाश पावणें]

नशा—स्त्री १ कैफ, धुंदी, गुंगी, निशा २ कैफ येणारा अमली पदार्थ, निशा ३ मादकपणा, कैफाचा गुण [अर नशा] ०**करणें**—अमली पदार्थाचें सेवन करणें, दारू इ० पिणें ०**खोर**—वि कैफी, अमली, दारूबाज [फा नशा-खुर्]

नशिअ(ह)त, नशयत, नशित-द—स्त्री १ उपदेश, समजावणी, सल्ला २ शिक्षा 'या काडतापुढें खोटी साक्ष दिली असता त्याचे इनसाफ व नशियद याविषयीं' —न्यासे २९९ २ तवी ४ (व) अद्दल [अर नसीहत्] **नशीहत-पूर्वक**—क्रिवि निक्षून 'म्हणोन नशीहतपूर्वक आज्ञा केली' —पया ६६

नशीन—वि आरूढ, बसलेला या अर्थाचा नामास जोडावयाचा फारसी प्रत्यय जसें —तख्त-नशीन्=सिंहासनारूढ, गादी नशीन-जहन् नशीन इ० [फा निशीन्=बैस]

नशीब—न १ नेमणूक २ वाटा ३ दैव, प्रारब्ध [अर नसीब्] ०**उघडणें-उचकटणें**—भाग्य उदयाला येणें, चागले दिवस प्राप्त होणें ०**फुटणें**—मोठी आपत्ति येणें, अभागी असणें, होणें ०**शिकंदर असणें**—(एखाद्याचें) दैव चागलें, भरभराटीचें, बळकट असणें —स्वप २२४ **नशिबाचे ताले**—पुअव. कर्मानुसार घडणाऱ्या बऱ्यावाईट गोष्टी, दैवयोग, प्रारब्ध [नशीब+अर तालिअ, फा ताले=ग्रह, दैव] इतर वाक्प्रचार दैव शब्दामध्यें पहा ०**वंत-वान-वाला**—वि. सुदैवी, भाग्यवान 'हजारो पदरामधें उमराव नशिबवाला।' —ऐपो २४१ [नशीब+वत, वाला, वान प्रत्यय]

नशोकची—वि १ चोपदार २ व्यवस्थापक 'नशोकची यऊन त्यांस परतोन नेले' —रा ६ ४७२ [अर निशाक्=व्यवस्था]

नशोत—स्त्री १ उपदेश, समजावणी 'तुर्कर राजे मानी परशुराम पतास बहुत नशेत करून लिहिलें आहे' —ख ४ १५६७ २ शिक्षा नशिअत पहा

नश्वर—वि नाश पावणारा, अशाश्वत, न टिकणारा, नाशवत क्षणगामी 'देहें उतराई होऊ गुरूसीं। तरी नश्वरता या देहासी। नश्वरें अनश्वरासी। उत्तीर्णता केवी घडे।' —एरुस्व ५ ९३ 'जेवढा दृश्य पदार्थ तेवढा नश्वर' [स]

नश्वरता—स्त्री अशाश्वतपणा, नाशवतपणा, क्षणभगुरता [स]

नष्ट—वि १ नाश पावलेला, नाहींसा, जमीनदोस्त, धुळधाण झालेला, विध्वसित २ दुसऱ्याचा नाश, वाईट करण्याचा स्वभाव असणारा, दुष्ट, द्वाड, निर्दय, कठोर 'तुका म्हणे नष्टा। अवोळख्या

तुझ्या चेष्टा।'–तुगा १४१९ [स] ०खर्च–पु (गो) निर र्थक, घातुक, अनवश्यक खर्च 'जर्मेत नष्टखर्च जास्त असतो' ०चर्य–र्या–स्त्री दुर्दैव, हीन–दीन स्थिति, कष्टदशा, उतरती कळा. [नष्ट+चर्य, चर्या] ०दिन–दुर्दिन, वाईट दिवस. 'नैषधा कवणैक नष्टदिनीं। विसर पडला शौचाचमनीं।'–कथा १९३ ०धन, नष्टैश्वर्य–वि निर्धन, दरिद्री झालेला [नष्ट+धन, ऐश्वर्य=संपत्ति] ०प्रभाव पराक्रम–वीर्य–वि निर्वीर्य, दुबळा, निर्बल झालेला ०बुद्धि–वि कमकुवत बुद्धीचा, कमी समज अस णारा, ज्याची बुद्धि नष्ट झाली आहे असा [नष्ट+बुद्धि] ०वंश–वि निर्वंश झालेला ०विवेक–वि विवेकशून्य, अविचारी, अवि वेकी [नष्ट+स विवेक=विचार] नष्टात्मज–वि (ज्याचा) एकहि मुलगा जिवत राहिलेला नाहीं असा, निपुत्रिक बनलेला [नष्ट+स आत्मज=मुलगा] नष्टेंद्रिय–वि ज्याचीं इंद्रियें शिथिल, निर्जीव झालीं आहेत असा नष्टोपाय–वि दैवहत, अगतिक झालेला, ज्याचे उपाय कुंठित झाले आहेत असा [नष्ट= नाहींसे झालेले+उपाय]

नष्ट—न (संगीत पारि) इच्छित स्वरांपैकीं अमक्या प्रका रच्या स्वररचनेचें स्वरूप अमक्या अमक्या स्वराचें आहे असें सांगून त स्वर काढून दाखविणें [स नष्]

नष्टाई—स्त्री दुष्टपणा, हरामखोरी, दगलबाजी, कपट 'खान नष्टाई करणार नसला तर '–सूर्योदय २९९ [नष्ट=दुष्ट, कपटी]

नष्टोळा—वि (कु) दुष्ट, द्वाड, नीच, कपटी [नष्ट=दुष्ट]

नस—पुस्त्री १ मोठ्या आतड्याचा एक भाग, जो वायु इ० कानीं फुगतो असा, नळ २ शीर, अशुद्ध रक्तवाहिनी, नाडी ३ स्नायु ४ नराणी [स स्नसा, प्रा णसा, अर] ०घेणें–तोडणें–(रक्तवाहिनी कापून) रक्तस्राव करविणें ०धरणें–दाबणें–(चालू असलेलें काम व्यक्ति इ०) कुंठित करणें, अटकाविणें, थांबविणें

नस—स्त्री १ नाकानें हुंगण्याचें औषध २ तपकीर [स नस्य, हिं]

नसकोणा—वि (कु) ज्याच्या अंगीं कांहीं गुण नाहींत असा टेंगणा व रांड मनुष्य [नसणें]

नसंटणें—अक्रि (महानु) न मावणें, न समावणें 'कीं मागिल श्रमाची धाप। भीतरीं नसट उमप। तेणें दाटतसे वाप। कंठीं येउनी।'–ज्ञाप्र ५२६ [न+साठणें]

नसंडणें—उक्रि न सांडणें, न सोडणें नाहीं आर्ति निर्वेदु। न सडी विषय सदु।'–ऋ ७ [न+सांडणें]

नसणें—अक्रि न असणें, अभाव असणें 'अद्वता मनीं पापिणी त नसोंद।'–राम २४ [न+असणें]नसत्या वसत्या शिळका करणें–(व) उठता बसता कोणाची ना कोणाची कुरा पत काढणें

नसता—वि १ अस्तित्वात नसलेला, अविद्यमान 'हंडेबाई कैसी धरुनि बसली गोष्टि नसती।'–सारुह ६ १२२ २ खरी, प्रत्यक्ष नसलेली, खोटी; निराधार 'ह्या कर्मभोग ओढवला सायासीं। नसतेंच विघ्न हें।'–शनि ६८ 'ईश्वर होता पाठमोरा। नसतींच विघ्नें येतीं घरा।' ३ अनावश्यक, फाजील, अवास्तव 'तूं फार करितोसि टवाळी। नसतीच चढविली कळी।'–शनि ७० जसें– नसता कारभार=उगाच लुडबुड करणें, नसता खर्च=अवास्तव, उगाच आलेला खर्च, नसता उपद्रव=कारण नसता, स्वत चा दोष नसता झालेला त्रास ४नुकसानीचा, तोट्याचा जसें–नसता उद्योग–धंदा–व्यवहार–व्यापार. ५ गरीब, अकिंचन, दरिद्री ६ (गरीबाच्या येथें गडीमाणसें नसतात त्यास जर श्रीमंताना पानसुपारी, मेजवानी इ० देण्याचा प्रसंग आला तर तो येतें, उपरोधानें आपल्या अविद्य मान, लटक्याच गड्याला नसत्या म्हणून हाक मारून करण्यास सांगतो अशा अर्थी) नसणारा, लट्ठपुटीचा (सायूस, गडी) 'अरे नसत्या! गुडगुडी भरून आण, राव बसले आहेत'–क्रिवि वाचून, विना –शर म्ह० असल्याचे विकार नसल्याचे घोरकार=श्रीमंताना चैन करावीशी वाटते तर गरीबास काबाडकष्ट करावे लागतात

नसद्धी—वि (महानु) नुसती, एकटी 'निगालेआ यदु–पती। न शोभेची द्वारावती। जेवीं नसद्धी शांती। विवेकेंविण।'–शिशु ५३८ [स न+सत्+हि]

नसनखवडा—वि मायुसपणाच्या, मत्सरी, एकलकोंडा, जन द्वेषी [नसणें+खवडा] म्ह० नसनखवडा आणि शेजार दवडा

नसनस—स्त्री (व) किरकिर, कटकट; लसलस 'भारी नसनस करते ती'

नसर(रू)ड—स्त्री (निंदार्थी) अशक्त, हडी व कोडग्या पोरास तिरस्कारानें संबोधण्याचा शब्द –वि शरीरांत पराक्रम नसून ज्याला बोलल्याचालल्याची लाज नाहीं असा कोडगा (मनुष्य)

नसरता—वि अग्राह्य, अमान्य, निरुपयोगी, ज्यावाचून कांहीं अडत नाहीं असा 'तो मी नसरता कला काम। कोधा॰ आगिला उपक्रम।'–एभा ८१३६ [न+सरता]

नसराणा–णा—वि १ (उप) लुच्चा, सोदा, वस्ताद २ (उप) द्वाड, उनाड ३ स्वार्थी, मतलबी [अर नसानी=ख्रिश्चन]

नसल—न कुलाचें, वंशाचें बीज, प्रजा, संतान 'राजाचे नसल नाहीं म्हणोन आईसाहेबानीं साफच सांगितलें'–रा ६ १८९ –वि औरस नसलेला, दत्तक 'पादशाही नसलावरी छत्र धरील'–शिचप्र ४० [अर नस्ल्] नसलन् बाद नसल–क्रिवि वंशपरंपरा [नसल+बाद=नंतर+नसल]

नसवणें—अक्रि न सहवणें, सहन न होणें ' स्वास्थ्याला मुनिमनात ही नसवे।' –मोमभा ३ ८० [न+सहणें, नसहे]

नसाणा-ना-न्या, नसानखोर—वि (वना) १ विरकिन्या, चिडखोर २ एकलकोंडा, तुसडा

नसाय—वि (गो) १ असह्य २ अप्रिय, नावडता 'सवतींचीं पोरें नेहमींच नसाय झालेलीं असतात ' [न+स सह्य=सहन करण्यास शक्य]

नसांव—न (गो) कुटुंब, बीज, प्रजा [पोर्तु नासाओ]

नसिहत, नस्यत—स्त्री शिक्षा, शासन, पारिपत्य, नशिअत पहा [अर नसीहत्]

नसीं—शअ (काव्य) निशीं या प्रत्ययाबद्दल योजतात –रू ९३ 'स्वसपत्नीनसीं तेथें तया। प्रतिस्थापना।' –स्वादि १० ३ ४१

नसीदा—नसीहत पहा ' शत्रूस नसीदा देऊन पारिपत्य करीत असें करणें ' –वाडसभा १ १३

नसीन—वि बसलेला, नशीन पहा

नसीब, नसिबाचे ताले, नसीबवंत—नशीब इ० पहा

नसीयत—स्त्री शिक्षा नशिअत, नसीहत पहा 'या उपर साटकास हरवजेनें नसीयत करून ब्राह्मणाची मुली सोडून देवणें ' –वाडशाछ १०४

नसीहत, नसेत-द—स्त्री १ उपदेश, सल्ला, समजावणी २ शिक्षा, शासन ' सार्मे सागता नायकत, तेव्हा दण्डें सागावें यास्तव सजुरीच केली आहे, पुढें राजदर्शन जाल्यावरी जे नसीहत करणें ते हुजुरून करू ' –रा ३ ३३३ –रा १५ २९८ नशिअत पहा [अर नसीहत्]

नसुधा—वि साक्षात, केवळ 'ऐसा जुगानजुगाचा रथु। नसुधेया तेजाचा क्षळफळीतु।' –उषा ११०५ 'तिये वियेचें नसुधें। भाडार तू।' –गीता १ ५०९ २ नुसता, फक्त ' किंबहुना मुखरूपें नसुधा। आस्वादिजे श्लेष्मेयाचा बाधा।' –भाए ७६३ नसद्धि पहा

नस्कात—क्रिवि (गो) पहाटेस

नस्कुटा—वि कृश, रोड, क्षीण [नसणें+कुटा प्रत्यय]

नस्त—न १ नदी, खाडी इ०कांच्या मुखाशीं समुद्रात असलेला वाळूचा दाढा, अडवण २ ज्यावर समुद्राच्या लाटा आपटतात अशा डोंगराळ खडकाळ प्रदेशाची राग ३ (कु) जहाजें समुद्रातून खाडींत नेण्या-आणण्याची वाट, खाडीचें तोंड, खाडीच्या तोंडासमोरील समुद्राचा भाग

नस्त—वि (प्र) नष्ट, नष्ट पहा [नष्ट अप]

नस्तर—न शस्त्रक्रिया करण्याचा लहान चाकू, टोंकाला तिरपी धार असलेली लेखडी सळई नराणी [फा निश्तर्] ०**मारणें**–नस्तरानें लहान काप काढणें, लहान जखम करणें

नस्ता—वि (प्र) नसता, नसता पहा 'नस्ता कवीचा व्यापार। तरी कैंचा अस्ता जगोद्धार।' –दा १ ७ २१

नस्य—न १ (नाकानें) हुगण्याचें औषध २ तपकीर ३ हुगणें, नाकात घालणें –वि नाकासबंधीं, नाकानें ओढण्याचें, नाकात घालण्याचें [स]

नस्वरीत—क्रिवि. त्वरित, सत्वर ' आर्ते जीवींचें जाणती तया भेटती नस्वरीत।' –निगा १६४

नह(हा)क—क्रिवि अन्यायानें, निष्कारण, (प्र) नाहक, नाहक पहा ' का खवळविला नह्रक हा कहरी।' –मोविराट ६ ९

नहर—पु २ पाण्याचा पाट, नळ, कालवा ' दिल्लीचा नहर दरोबस्त तयार करवून पुन्हा नहर जारी करावा ' –दिमरा २ ३९ ' नहर शुष्क जाहले ते जारी जाले नाहींत ' –रा ५ १११ २ (शहरातील) घाण पाणी वाहून नेणारी मोरी, गटर, सारणी ३ हौद –शर [अर नह्र्]

नहरणी—स्त्री नराणी [हिं नहरणी, सं नखहरणी, प्रा णहरणी]

नह(हे)ला, नहल्या, नह्यला—पु गिलावा करण्याची गवंड्याची लहान करणी थापी

नहल्ल, नह(हि)ल्या—पु (गंजिफा, पत्ते यातील) नळ ठिपक्याचें पान, नवल्या [नळ]

नहाडणें, नहाडा—(प्र) नाहडणें, नाहडा नाहडणें, नाहडा पहा

नहाण—न १ (अगास तेल वगैरे लावून, अभ्यग करून केलेलें, घातलेलें) स्नान, आघोळ २ प्रथम रजोदर्शन, ऋतुप्राप्ति [सं स्नान, प्रा ण्हाण, हिं नहान, तुल० का नने=ओले, आर्द्र होणें] ०**घालणें**–(लहान मुलास तेल इ० लावून) स्नान घालणें, न्हाऊ माखु घालणें ०**पदास येणें**–(मुलगी) ऋतुस्नात होण्याच्या वयात येणें न्हातीधुती होणें ०**घर**–न स्नानाची खोली, घर, नहाणीघर [नहाण+घर]

नहाणणें—सक्रि स्नान घालणें, नाहणणें पहा ' कीं पाणिऐं नहाणिला। काळकूटाचेनि।' –शिशु ९९९ [नहाण]

नहाणवली नहाणी—नाहणवली, नाहणी पहा

नहाणें—अक्रि १ (विशेषत तेल अगास लावून) स्नान करणें २ रजस्वला होणें, अस्पर्श विटाळशी होऊ लागणें, बसणें ' मी आज वर्षभर नहात आहे ' –नामना २० [स स्नान, हिं नहान, गु न्हावु]

नहाव-वा—पुस्त्री. नुकसान, हानि, खराबी [अर नह्व]

नहावी—पु हजाम, (प्र) न्हावी पहा

नहाळकट—न (कों ठाणें) लहान ओढा, नाला

नह्निना—पु. नेत्र; डोळा; नयन. –शर. [सं. नयन]

नह्निला—पु. (कों) गवंड्याची यारी. नहला पहा.

नहीं—स्त्री. नदी, नई पहा. [सं. नदी; . प्रा. णई] ०राखणा–पु. (गो.) नदींत राहणारा लहान जातीचा एक मासा. –ममाप ३.३. म्ह० इकडे नही तिकडे वही.

नहू—वि (व.) नव्वद. [तुल० गुज. नेवुं]

नहुन—अ. उलटपक्षीं; नाहीं तर; नाहीं पेक्षां. –के २.१२. ३०. [न+होऊन]

नहे(हा)ला—पु. नहला पहा.

नहोन-नी—क्रिवि. न होऊन; नपून. 'कांहींच नहोन असगे। या नाव साधक।'–दा ५ ९.२२. 'निळा म्हणे एरला एक। नहोन एक ना अनेक।'–निगा १२५

नळ—पु. १ स्थूलानाचा, मोठ्या आतड्याचा वरचा भाग (जो वायू इ०कानीं फुगतो तो). २ जमीनींतून पाणी बाधून आणण्यासाटीं, मोरीचें पाणी वाहून नेण्यासाटीं दगड, माती, किंवा लोखंड, तांबें इ० धातूंचा फुंकणीच्या आकाराचा करितात तो. ३ नहर; झाकलेलें गटार. ४ (पाणी वाहून नेण्याचा) पाट; सारणी; नाला. ५ (गो.) पोटातील आंतड्यास होणारा एक विकार. ६ मोठी नळी. ७ पन्हळी. ८ नळा पहा. ९ नळी पहा. १० निषध देशाचा एक प्राचीन राजा ११ एक वानर. 'नळ-नीळ जांबुवंत। अंगद सुग्रीव बिभीषण भक्त।' १२ असंड कौल, नळा –न १ कमलाचा देंठ; नाल. २ (ल.) नाभिकमलाचा देंठ; नाळ; वार [सं नल] ०गांठ पक होणें–(पोटातील) नळ कठिण होण्याचा विकार होणें. नळांत भरणें–(उपाशे पोटीं किंवा श्रम केल्यावर) उभ्यानें पाणी प्यायल्यानें तें (पोटातील) नळात जाऊन नळ दुखूं लागणें सामाशब्द–०क(कू)ट,–कु(को)टें –कं(कां)डें–कांडा–नळी एक बाजू बंद व एका बाजूस भोंक असलेली वेळू लाकूड, धातू इ०काची पोकळ नळी. [नळ+कट=लघुत्वदर्शकप्रत्यय, सं. कांड=तुकडा, भाग] म्ह० कुत्र्याचें शेंपूट ६ महिने नळकाड्यात घातलें तरी वाकडें तें वाकडेंच=स्वभाव कांहीं केल्या पालटत नसतो. ०काठी–स्त्री. बोरू [नळ+काठी] ०कुटी–स्त्री. १ पायाचें गुडघ्यापासुन घोट्यापर्यंतचें लांब नळीसारखें हाड २ (कागद इ०काची) लहान वळकुटी, नळी; नळकांडी. ३ (गो) गोल कौलाचा तुकडा [नळ+कुटी] ०कूड–न. नळ-कांडें. ०कूत–न (कों.) नळगूत पहा ०गुटी–डी–स्त्री. नळकुटी अर्थ १ पहा. [नळ+गुटी] ०गूत–द, नाळगूत–न जलोदराच्या वर्गातील एक रोग. यात शरीरास बेंबीपासुन छातीपर्यंत सुज येते ०पट–न १ तिरस्कारानें बेंबीस लावावयाचा शब्द जसें – नळपट फुगलें–सुजलें–बाहेर पडलें. २ शिस्न. ३ नळकांडें, लहान नळी, नळाचा तुकडा. [नळ+पट] –वि. १ प्रमाणाबाहेर लांब. २ ढिला; ढील; पोकळ (अंगरखा, दागिना इ०) [नळ+पट] ०पटणें–न. (तिरस्कारार्थी) नळपट (–न) अर्थ २ व ३ पहा. ०पट्या, नळपटनारायण–वि. १ (गवाळघा-वेड्यासारखें) बेंबीच्या खालीं धोतर नेसणारा. २ लावट व मोठ्या पोटाचा मनुष्य, नगननारायण. [नळपट; नळपट+नारायण] ०पट्टी–स्त्री. (पूर्वी शहरदुरुस्तीसाटीं सरकार अशी पट्टी घेई) घरांत नळानें पाणी आणल्याबद्दल भरावा लागणारा पैसा; पाणी-पट्टी. ०वडी–स्त्री. झाकलेलें गटार; मोरी; नहर; नळाडी पहा. ०वात–वायु–वाट–पुस्त्री. पोटातील नळांत विकृति होऊन उत्पन्न होणारा वायु. यानें पोटात गुबारा धरतो. [नळ+सं. वात, वायु=वारा] ०संग्रहणी–स्त्री. आतड्यांचा एक विकार, आन्त्रदाह; पोटांतील नळाचा एक रोग. [नळ+संग्रहणी=एक आन्त्रविकार]

नळकणें—अक्रि. (व.) निघटणें; पडून जाणें.

नळंगणें—अक्रि. (कर.) (फार जेवल्यानें पोट इ०) जड होणें; आळस येणें.

नळणी—स्त्री. १ कमलिनी, नलिनी. 'पुण्यपापाविरहित सकळां अधिपती। द्या परी नळणी अलिप्त गति।'–तुगा ४७८. २ नायिकेचा एक प्रकार. 'नां तरी नळनी जाति तन्वंगी। जो अद्‌र्नीमीं भोगी।'–भाए ६९०. [सं. नलिनी अप.]

नळनळ—क्रिवि टळटळ; तकतक, तळतळ. 'पोट–गलाढ–फोड–नळनळ करतें.'

नळनळी—स्त्री. तुळतुळीतपणा; तकतकी (चेहरा, गळूं इ० कावरील)

नळनळीत—वि. तुळतुळीत, तजेलदार. 'घोडा काळा निळा बोर नळनळीत।'–ऐपो १३९ मोठा व चकचकीत दिसणारा; टळटळीत, डिळडिळीत (फोड, गळूं इ०)

नळपाक—पु. १ स्वादिष्ट व उंची पदार्थाची, खाद्याची पाक-निष्पत्ति २ सात्विक व पौष्टिक पदार्थांचें बनविलेलें पक्वान्न; याच्या उलट भीमपाक, तामस पदार्थांचा पाक (नळ व भीम हे दोघेहि पाकक्रियेंत कुशल होते त्यांच्या कुशलतेंतील भेद वरील अर्थांत दाखविला आहे). [नळ=नळ राजा+सं पाक=स्वयंपाक]

नळसडा—वि. (कों.) भडा.

नळा—पु १ अखंड गोल कौल, नळ्यासारखें, वाटोळें कौल २ एक शोभेचें दारुकाम; हें बांबूच्या नळकाड्यात किंवा मातीच्या कोट्यात दारू भरून करितात. हातनळा, बीडनळा, मोतियानळा, चमेलीनळा इ०याचे प्रकार आहेत. 'पुढें वाद्यांचा गजर। भडिमार नळ्यांचें।'–ह २४.१३३. 'मोठे बाणहि चंद्रज्योति मधुनी त्या फूलबाज्या नळे।'–केक १४१. ३ गाडीच्या चाकाचें ओंगण ठेवण्याचें बांबूचें नळकांडें ४ (सामा.) (बांबू इ०काचें) नळकांडें 'अस्थींचें नळे निरपे। शिराचे हीर बोरपे।'–ज्ञा ६.२३४.

[नळ] ५ गुराना औषध पाजण्याचें वेळूचें नळकांडें ६ गुडघ्या पासून घोट्यापर्यंतचें हाड, नळ ७ धान्य पेरण्यासाठीं पाभरीस लाविलेल्या कळकाच्या नळयापैकीं प्रत्येक ८ (व) (उदीर इ०काचें) बीळ ९ (भाडयाचा कारखाना) पाणी तापविण्याच्या ववातील धुराडें [नळ] म्ह० गाडयावरोवर नळयाला यात्रा= मुख्य गोष्टीवरोवर आनुषगिक गोष्टींनाहि त्या त्या स्थितींतून जावें लागतें

नळांडी—स्त्री १ मोरी, झाकलेलें गटार २ (जुन्याची घाणी इ०कातील) चाकाच्या गतीनें पडलेला खोल मार्ग, चाकोरी ३ नदी, ओढा इ०काच्या पात्रात प्रवाहानें पडलेली ओघळ ४ ऊस केळ्या वाजूनें पाणी वाहून जाण्याकरिता केलेली सारणी ५ पन्हळ ६ (ल) डोंगरातील अरुद खिंड ७ (सामा) अरुद गल्ली, मार्ग ८ नळी

नळाळी—स्त्री अतिशय नळनळीतपणा, चकाकी तकाकी [नळनळी]

नळिका—स्त्री नळी 'जैसी ते शुकाचेनि आगभारें। नळिका भोविन्नली एरी मोहरें।' –ज्ञा ६ ७६ [स नलिका]

नळिन—न कमल, नलिन 'जैसें शुभ्र सतेज नळिन।' –रास १ १११३ [स नलिन]

नळी—स्त्री १ (सामा) दोन्ही टोंकें पोकळ असून मध्यें पोकळ असणारा धातूचा, लाकडाचा, वेळूचा लाव तुकडा नळ पहा २ वदूक, ज्यात दारू ठासतात तो वदुकीचा भाग, नलिका ३ मूत्रनलिका ४ श्वासनलिका, अन्नमार्ग, गळा, कंठ 'पहा त्या हिरण्यकश्यपें आपुलियेचि नळीं। वसविला नरसिंह पाचाळी।' –गिगा ५३ 'वासनहातीं बाधवी नळी।' –तुगा २७९९ ५ (विणकाम) धागा, गणा किंवा काडी ज्यात ठेवतात तें टोपण, कोंद ६ (कु) फुकणी 'नळी फुंकिली सोनारें।' ७ मोरी, गटार ८ गुडघ्यापासून घोट्यापर्यंतचें हाड, नळगुडी, नडगी ९ (हात, पाय, माडया याच्या) लाव हाडापैकीं प्रत्येक १० नाकपुडीचें छिद्र ११ नळीच्या आकाराचें कौल याचें एक तोंड जास्त रुंद व दुसरें किंचित निमुळतें असतें १२ पाभरीच्या फणात वसविलेल्या वांबूच्या पोकळ तुकड्यापैकीं प्रत्येक याचें एक टोंक फणाच्या भोंकात व दुसरें चाड्यात वसविलेलें असतें व यातून वीं जमीनींत पडतें १३ डोंगरातील अरुद खिंड, मार्ग १४ (ल) वदूकवाला (वार, घोडा इ० शब्दाच्या लाक्षणिक अर्था प्रमाणेंच हा अर्थ आहे) १५ (गो) पळ धूम [नळा] °काढप–(गा) पळ काढणें, धूम टाकणें **नळीचें वऱ्हाड** करणें–(स्वत ची) तुवडी भरणें, तळीराम गार करणें **नळीं नरड** देणें, **नळी दावणें**–१ (एखाद्याच्या) पाठावर पाय देणें, निर्वाहाचीं साधनें नष्ट करणें २ निद्रतेनें वागविणें °**निमटणें**–नरडी दावणें, प्राण घेणें 'सूर्योदयो जाहल्यापाठीं। समूळ अधारातें घोंटी। खद्योताची नळी निमटी। नक्षत्रकोटी तत्काळ गिळी।' –एभा १३ ४२२ **नळीवर नेसणें**–(धोतर, लुगडें इ०) गुडघ्याच्यावर नेसणें **नळीचें कुलूप**–न जुन्या काळचें वाटोळें गावठी कुलूप हें लाव सळईच्या किल्लीनें उघडतें याच्या उलट विलायती तऱ्हेचें 'वेडकीचें' कुलूप **नळीचें पीस**–न वारीक निमुळत्या नळीच्या आकाराचें साळूचें पीस 'सड, केंस, लव, पिसें, नळयाचीं पिसें इतक आच्छादनाचे प्रकार आहेत' –मराठी ६ वें पुस्तक, पृ ८ (१८७५) **नळीदार कौल**–कऊल–न मातीचे अर्धनळीच्या आकाराचें कौल, याच्या उलट थापीव कौल **नळीदार चोळणा**–पु पायाच्या नडग्या झाकणारी, घोट्यापर्यंत लाव असलेली विजार, पायजमा **नळ्या गंधक**–पु काडीच्या आकाराचा गधक

नळुंडी, नळांडी, नल्हाडी—स्त्री नळाडी पहा

नक्ष-क्षा—पु १ छाप, वजन, नावलौकिक, दरारा, नक्श पहा २ नक्शा पहा

नक्षण-न—न (ना) नरें काढण्याचें हत्यार नराणी पहा

नक्षत्र—न १ तारा, तारका २ चद्राच्या कक्षेत असलेल्या सत्तावीस तारकापुजापैकीं प्रत्येक ह्या सत्तावीस तारकापुजाचीं नावें पुढीलप्रमाणे आहेत–अश्विनी, भरणी, कृत्तिका, रोहिणी, मृग, आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य, आश्लेषा, मघा, पूर्वा, उत्तरा, हस्त, चित्रा, स्वाती, विशाखा, अनुराधा, ज्येष्ठा मूळ, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, (२८ वें अभिजित्) श्रवण, धनिष्ठा, शततारका, पूर्वाभाद्रपदा, उत्तरा भाद्रपदा, व रेवती ३ भूचक्राच्या सत्तावीस विभागापैकीं प्रत्येक, तेरा अश व वीस कला इतकें अतर ओलाडण्यास चद्रास लागणारा काळ ४ (गा) जन्मटिपण [स] (एखाद्याच्या) **तोंडावर नक्षत्र पडणें**–(सारखी) वडवड वटवट करण्याचा स्वभाव असणें 'याच्या तोंडावर नक्षत्रच पडलें आहे जसें ! हा मेला काय पाहिजे तसलें अभद्र वडवडतो' –अतिपीडचरित **पायावर नक्षत्र पडणें**–नेहमीं भटकत राहणें, फिरणें **हातावर नक्षत्र पडणें**–चोरी करण्याची सवय असणें सामाशब्द– °**गडांत**–न अश्विनी, मघा व मूळ या नक्षत्राच्या आरंभींच्या दोन घटका व रेवती आश्लेषा व ज्येष्ठा या नक्षत्राच्या शेवटच्या दोन घटका अनुक्रमानें मिळून चार घटकाचें एक अशीं तीन गडातें होतात त्यापैकीं प्रत्येक हीं जन्मकालात शुभाशुभ आहेत तीं येणेंप्रमाणें –अश्विनी मघा व मूळ याच्या पूर्वार्धात जन्म झाल्यास पित्यास अनिष्ट व रेवती आश्लेषा व ज्येष्ठा याच्या उत्तरार्धात जन्म झाल्यास वालकास अनिष्ट होत [नक्षत्र+गडांत] °**दर्शन**–न १ (सध्याकाळीं) नक्षत्र वार दिसू लागणें २ (ल) नक्षत्र दिसू लागतात ती सध्याकाळचा वेळ [नक्षत्र+दर्शन] °**नाथपति**–

पु. नक्षत्रांचा स्वामी; चंद्र. [नक्षत्र+नाथ, पति] ॰नाम-न. जन्मनक्षत्रावरून ठेवलेलें नांव. [नक्षत्र+नाम] ॰मंडल-न. तार्‍यांनीं व्याप्त असलेलें नभोमंडळ. [नक्षत्र+सं. मंडल+वर्तुळ] ॰माला-स्त्री. १ सत्तावीस मोत्यांचा हार. २ २७ नक्षत्रांची सारणी, यादी. [नक्षत्र+सं. माला=माळ] ॰माळ-ळा-स्त्रीअ. १ विवाहादि प्रसंगीं एका उंच काठीला कागद, पिंपळपान इ॰कांच्या फुलांच्या माळा बांधून वधूवरांच्या मिरवणुकींत पुढें चालवितात ती. या नेहमीं मिरवणुकीच्या दोन्ही बाजूस दोन असतात. २ देवाच्या पुढें दोहोंबाजूंस लावून ठेवितात तीं चांदीपितळेचीं लहान भांडीं समुच्चयानें. 'नाना उपकर्णे नक्षत्रमाळा। नाना वस्त्र सामुग्री।' -दा ४.५.२३. [नक्षत्र+माळ-ळा] ॰यंत्र-न. नेपथ्यंत्र, सूर्य व इतर तारे यांची क्षितिजापासून उंची मोजण्याचें यंत्र. [नक्षत्र+यंत्र] ॰वासर-पु. आषाढ, भाद्रपद व कार्तिक या महिन्यांतील शुक्लपक्षाच्या द्वादशी तिथींचा अनुक्रमें अनुराधा, श्रवण व रेवती या नक्षत्रांशीं योग असतो असा दिवस. हरिवासर अर्थ २ पहा. [नक्षत्र+सं. वासर=दिवस] ॰विद्या-स्त्री. ज्योतिष शास्त्र; ग्रहगणितशास्त्र. ॰सूची-वि. ज्योतिषशास्त्राचें ज्ञान नसून केवळ नक्षत्रें माहीत आहेत म्हणून स्वतःस ज्योतिषी म्हणविणारा मूर्ख (मनुष्य). [नक्षत्र+सं. सूचि]. नक्षत्रांचा घड-पु. तारकांचा पुंज; नक्षत्रपुंज. 'अब्जादि तडतड गिरीवरि खडखड। नक्षत्राचे घडघड ठेले व्योमीं चांदवा।' नक्षत्रासारखा-वि (नक्षत्राप्रमाणें) सुंदर; रूपवान्; लावण्ययुक्त. 'जन्मनक्षत्राच्या उपजत जोरावरच नक्षत्रासारख्या मुली मिळविण्याचे दिवस गेले ते.' -भा ३३.

नक्षा—पु. नक्शा पहा. १ कीर्ति; नांवलौकिक. 'आज भाऊ मारिला थोर नक्षा झाला।' -ऐपो ३२६. २ ताठा, वरचढपणा, अभिमान, घमेंड. इतर अर्थी नक्शा पहा. [नक्शा] ॰उतरणें-दिमाख, तोरा नाहींसा होणें, घमेंड जिरणें. ॰उतरविणें-घमेंड जिरविणें, दिमाख, गर्व नाहींसा करणें.

नक्षी—स्त्री वेलबुट्टी; चित्रविचित्र काम; नक्शी, नक्सी पहा. [नक्शा] नक्षीचा मोळा-पु. (सोनारी) दागिन्यांवर नक्षीकाम करण्याच्या उपयोगाचा मोळा, खिळ्यासारखें हत्यार. ॰दार-वि वेलबुट्टीदार, नक्षी केलेलें. [नक्षी+फा. दार् प्रत्यय]

ना—अ. १ पक्षांतरबोधक अव्यय; हें दोन शब्दांच्यामध्यें योजतात व त्याचा अर्थ दोन्हींचा नकार दर्शविणें असा होतो उदा॰ बाप ना माय, दिवस ना रात्र, गांवांत घर ना रानांत शेत. २ द्विरुक्त क्रियाविशेषण किंवा सर्वनाम यांच्यामध्यें योजिलें असतां जर तर, तें नाहीं तर हें, हें नसले तर तें, असा अर्थ होतो. उदा॰ कांहीं ना कांहीं=कांहीं तरी, कांहीं. कोणी ना कोणी=कोणीतरी, कोणी एक (माणूस) कधीं ना कधीं=कधीं तरी, एखादें वेळीं. कसा ना कसा; केव्हां ना केव्हां, कोठून ना कोठून इ॰. ३ नकारार्थी क्रिवि. जसें.-तो देईना, येईना-घेईना इ॰. 'सवर्मे हृदयकन्हारीं। तेय कारुण्यवेळच्या भरी। लागला म्हणोनि लहरी। भाजेचिना।' -ज्ञा २.७१. ४ कांहीं संशयावरून उत्पन्न झालेल्या आश्चर्याचें द्योतक; प्रश्नाच्या निश्चित कथनाच्या शेवटीं येणारें अवधारणोच्चारित अव्यय. उदा॰ तूं येतोस ना? देतोस ना? तूं येतोस, होय ना? मी जातोंना, वाचतोंना. ५ वर्तमान कृदंतापाठीमागून येणारें अतिरिक्त अव्यय. उदा॰ असतांना, खातांना, बसतांना. राजापुराकडे अशा नाचा अर्थ नकारार्थी होतो. उदा॰ खातांना, बसतांना=न खाता, नबसता इ॰ ६ कालवाचक क्रियाविशेषणानंतर अतिरिक्त अव्यय म्हणूनहि येतें. जसें:-एव्हांना, तेव्हांना, केव्हांना=आतां, या क्षणीं इ॰. ७ नामाच्या व सर्वनामाच्या द्वितीयेच्या व चतुर्थीच्या अनेकवचनास लागणारा प्रत्यय. उदा॰ झाडांना, त्यांना. ८ नकारार्थी फारशी प्रत्यय. हा शब्दाच्या प्रारंभीं लागतो. उदा॰ नारूप; नापसंत; नापीक. -स्त्री. १ नाकारणें; नाहीं म्हणणें. (क्रि॰ करणें, म्हणणें; बोलणें). ना ना करणें-म्हणणें=वारंवार अथवा पुष्कळदां नाकबूल करणें. २ नकार; मनाई; असंमती. 'माझी कांहीं त्या गोष्टीस ना नाहीं.' -उभ. १ किंवा अथवा, असें नाहीं तर. 'ना तें आनंदाचें रसायण। भवरोगियासी।' -शिशु ५८. 'पूर्वी क्षीरसिंधूची बाळा। नेसली क्षीरोदक पाटोळा। ना तो पद्मावया कृष्णमोहळा। कासे लागला क्षीराब्धी॥' -एरुस्व ७.४४. २ परंतु; कीं. [सं. न, ना]

नाइकडा, नाइकड(वा)डा, नाइकी, नाइटा, नाइरी—नायकडा इ॰ पहा.

नाइकिजणें—उक्रि. न ऐकणें; नायकणें. 'जो नाइकिजतां नादु। जो असोरम्यमकरंदु।' -ज्ञा १५.७४. [न+ऐकणें]

नाइलाज—पु. निरुपाय, अनन्यगतिकता; लाचारी. -वि. निरुपाय, अनन्यगतिक; लाचार. [ना+इलाज]

नाई—स्त्री. १ एक वनस्पति. २ एक लता.

नाईक—पु. मुख्य; म्होरक्या; टोळीचा नायक, मजुराचा मुकादम, ओरशीर (ओव्हरसिअर) २ भाड्यानें यावयाच्या घोडे, गाड्या मजूर इ॰ कांच्या भड्याचा मालक, व्यवस्थापक. ३ ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सैन्यांतील कार्पोरलच्या दर्जाचा विनसनदी अधिकारी. ४ ब्राह्मण जातीच्या सराफास लावली जाणारी मोठेपणाची पदवी. जसें -बापूजी नाईक बारामतकर. ५ (गो.) शूद्र लोकांतील एक पोटजात; (माण.) रामोशी. ६ मराठे व इतर सैन्यांतील लहान अंमलदार; पत्तिनायक -वाडसमा २.१६४. [सं. नायक]

नाईब—पु. दुय्यम; नायब पहा. [अर. नाइब्]

नाऊ, नाहू—पु. न्हावी. [हिं]

नाऊळ—स्त्री एक वेल हिच्या पानाच्या खालच्या बाजूस कुस असतें पानाची भाजी करतात

नाक—पु स्वर्ग 'तें नाक (नासिका) नाक (स्वर्ग) माझ्या चित्ताचें हा विमूढ लाजेना।' –मोमरा किष्किंधा ११० [स]

नाक—न १ घ्राणेंद्रिय, नासिका २ (ल) धान्य, बटाटे इ०काला ज्या ठिकाणीं मोड येता ती जागा, डोळा. ३ सुई, दाभण इ० काचें भोंक, नेडें ४ (कुटुंब, सभा इ० काचा) मुख्य उत्कृष्ट मनुष्य, देशातील मुख्य शहर किंवा किल्ला 'पुणें हें देशाचें नाक आहे' ५ नथेकरिता नाकास पाडलेलें भोंक, छिद्र 'नाक बुटणें, बुजणें' ६ धीटपणा, दम, खानी निलाजरेपणा, उजळ माथा. 'तर्वे मी कोणत्या नाकानें जाऊं' ७ अब्रू, चांगली कीर्ति, नाव. 'माझें नाक गलें, गमावलें' [स नासिका, प्रा णक्क, फ्रेंजि. नख, पाजि नक्री] (वाप्र) ०**ओरवडणें**—नाकातील अलंकार हिसकून घेणें ०**कापणें**—खोडकी, गर्व जिरविणें, पराभव करणें, (**आपलें**) ०**कापून दुसऱ्यास अपशकून, अवलक्षण करणें**—दुसऱ्याचें नुकसान व्हावें म्हणून आपला स्वत चा नाश करून घेणें ०**कापून पाटावानें पुसणें**—एखाद्याची मोठी अप्रतिष्ठा करून नतर थोडा सन्मान करणें ०**खाजविणें**—चिड विणें ०**खालीं पडणें-पाडणें-होणें**—गर्व नाहींसा होणें, करणें, मानहानि होणें ०**गुंडाळणें**—आपला कमीपणा, पराभव कबूल करणें, शरण जाणें, क्षमा मागणें ०**गेलें तरी भोकें राहिलीं आहेत असें म्हणणें**—पुन्हा निर्लज्जपणें बोलणें, वागणें, मागील गुन्ह्याची लाज सोडून चालणें ०**घिसून मीठ भरणें**—एखाद्यास फजीत करणें, नकशा उतरविणें ०**घासणें**—१आर्जव, खुशामत करणें, हातीं हानी करणें २ क्षमा मागणें, चूक कबूल करणें ०**चेचणें-ठेचणें**—१ फजीती, पारिपत्य होणें, करणें २ नक्षा उतरणें, खोडमोडणें ०**जळणें, नाकातले केस जळणें**—फार दुर्गंधि येणें ०**झाडणें**—१ नाक चेचणें, तिरस्कार दाखविणें, ताठा, गर्व, उतरविणें २ नाक शिंकरणें ३ घोडा इ० जनावरानें जोरानें नाकातून वारा काढणें ०**तोंड मुरडणें**—नापसति दर्शविणें नावें ठेवणें ०**ताडून कडोसास खावणें**—भीक मागण्याकरिता लाजलज्जा साडून देणें, अगदीं लोचट बनणें ०**धरणें**—वाट पहावयास लावणें, खोळंबा करणें ०**धरल्यास किंवा दाबल्यास तोंड उघडणें**—एखाद्यास पेंचात धरल्याशिवाय तो आपल्या म्हणण्यास कबूल होत नाहीं या अर्थी (नाक व तोंड यांनीं श्वासोच्छ्वास होतो त्यापैकीं एक दाबलें तर दुसरें उघडावेंच लागतें) ०**धरून बसणें**—(प्राणायामावरून) धार्मिक कृत्यात गुतलेला असणें, वळ घालविणें (ल) वक्तव्य न करता वळ गमावीत बसणें ०**पुड्या पिंजारणें**—फुरफुरविणें-फुगविणें, फुरफुरविणें-फेंदरणें-रागानें खेंकसणें, अंगावर जाणें, नाक फुगवून राग दाखविणें ०**फेंदणें**—नाक शिंकरणें. ०**मुठींत धरून जाणें**—निरुपायास्तव, नाइलाजानें शरण जाणें, अभिमान सोडून जाणें ०**मुख्यापुढें खाजविणें**—चिडविणें, क्षोभविणें ०**मुरडणें-मोडणें**—नाक वाकडें-तिकडें करून नापसति दाखविणें ०**मुरुधा हाणणें**—(व) हिणविणें, नाराजी दर्शविणें 'नाकमुरुधा हाणु हाणूच बेजार, स्वत तर काम होईना' ०**मोडणें**—फजीती उडविणें, गर्व उतरविणें ०**लावून(करणें)**—क्रिवि धिटाईनें, निलाजरेपणें ०**वर करणें-वर करून चालणें-वर असणें**—१ दिमाख, ताठा, गर्व, निर्लज्जपणा दाखविणें, वरचढ असणें २ स्वत दोषी असतानाहि दिमाख दाखविणें, शरम न वाटणें ०**वाहणें**—पडसें येणें ०**सावरणें**—(बायकी) मूल जन्मल्याबरोबर त्यास न्हाऊ घालताना त्याच्या नाकात तेलाचे एकदोन थेंब सोडून त्याच तेलाच्या हातानें नाकाच्या वरच्या भागापासुन शेवटपर्यंत हलकें चोळणें **नाकाची घाण मरणें-जाणें**—१ सवईमुळें किंवा पडशामुळें वास न येणें, सवय होणें २ (ल) वाईटाचा तिरस्कार न येणें **नाकात काड्या घालणें**—चिडविणें, टोमणे मारणें, कुरापत काढणें, (एखाद्यास) चीड यईल असें कृत्य करणें 'हरिच्या पुन पुन्हा का काड्या नाकात घालिशी शशका'–मोसभा ४ ८४ **नाकात काड्या जाणें**—रुसणें, चिडणें, राग येणें **नाकात दम येणें**—(माळवी)नावीं नऊ येणें. **नाकात बोलणें**—नाकातून, गेंगाण्या स्वरात शब्द काढणें, अनुस्वारयुक्त बोलणें (कोंकणी लोकाप्रमाणें) **नाकातोंडाची गुंजडी करणें**—(नाक, तोंड आवळून, चबूसारखें करून) राग किंवा नापसति दाखविणें **उच्या नाकानें** (**करणें, बोलणें, वागणें, फिरणें**)—मिजासीनें, निलाजरेपणानें, (करणें इ०) **नाकानें कांदे-चागीं सोलणें**—१ नसता, खोटा शुचिर्भूतपणा दाखविणें, उगीच पातिव्रत्याच्या गोष्टी सागणें. २ एखादे वळीं फार चोखदळपणा करणें पण एरवीं वाटल तसें वागणें (ढोंगीपणा दाखविताना वापरतात) **नाकापेक्षा मोतीं जड होणें**—(एखाद्याच्या अगच्या खरा गुण लोकाच्या अपेक्षेहून कमी आहे असें निदर्शनास आल्यावर योजतात) एखाद्या गौण वस्तूला अधिक महत्त्व प्राप्त होणें कनिष्ठ दर्जाचा मनुष्य वरिष्ठाहून वरचढ होणें; (नाकास शोभा आणण्याकरिता मोतीं असतें पण तें जड झालें तर नाकास इजा होईल यावरून) तुल० सासूपक्षा सून अवजड **नाकाला जीभ लावणें**—तिरस्कार दाखविणें, गर्व, ताठा, दिमाख दाखविणें **नाकाला झिमटा घालणें**—तिरस्कार दाखविणें, नाक मुरडणें **नाकावर असणें**—अगदीं तयार असणें 'राग कसा त्याच्या अगदीं नाकावर आहे' **नाकावरची माशी तरवारीनें हाणणें**—(व) त्वकर राग येणें **नाकावर निंबु घासणें-पिळणें**—प्रतिपक्ष्यास न

जुमानता आपलें कार्य साधणें, प्रतिपक्ष्यास चीत करणें **नाकाला पदर लावणें, लागणें**–१ लज्जेनें, अपकीर्तीमुळे तोंड झाकणें २ धणीचा तिरस्कार करणें **नाकावर टिचणें**–१ एखाद्याचे पैसे तावडतोब देणें २ काकू न करता, अडचळ्यास न जुमानता एकदम देणें, करून टाकणें **नाकावर पदर येणें**–१ वैधव्य येणें. २ लाजेनें लपून एकांतवासात बसणें **नाकावर पाय देणें**–विरोधाची पर्वा न करणे, प्रतिपक्ष्यावर मात करणें **नाकावर बोट ठेवणें**–गुप्त ठेवण्यास किंवा गप्प बसण्यास सांगणें, (रागानें किंवा अन्य कारणानें एखाद्यास) दटकावणें **नाकावर माशी बसूं न देणें**–अतिशय चिडखोर, रागी असणें, अपमान किंवा तिरस्कार अगदीं सहन न होणें, थोडें दखील उणें बोलणें न सोसणें ‘जागृदवस्थेंत जशी नासाग्रीं बैसली नरा माशी।’ –मोगदा ५२ **नाकावर मदुर्शानें पाय देणें**–नाक नकटें, बसकें, चपटें असणें **नाकावर वाट करणें**–विरोधास न जुमानता काम सिद्धीस नेणें, करणें, नाकावर पाय देणें **नाकाशीं सूत धरणें**–अगदीं मरणोन्मुख होणें (मरताना श्वास आहे कीं नाहीं हें पाहण्याकरिता नाकाशीं सूत धरतात) **नाकास चुना लावणें** नाकावर लिंबू पिळणें पाय देणें पहा ‘सोसे कुलजा मृत्यु, न अयशाचा सोसवे चुना नाकीं।’ –मोद्रोण २१ ५८. **नाकास पदर येणें**–बेअब्रू होणें, लाज वाटणें,मानखंडना होणें **नाकास मिरची झोंबणें**–एखादी गोष्ट मनास लागणें, वर्मी लागणें **नाकासमोर जाणें**–अगदीं सरळ मार्गानें जाणें **नाका होंटावर जेवणें**–चाखतमाखत खाणें चोखंदळपणानें जेवणें **०दुराहा नाकधुऱ्या काढणें**–१ अति नम्रपणानें विनविणें, शरण जाणें क्षमा मागणें सद्गति वे म्हणुनिच तो जाणा काढी मयूर नाकधुऱ्या।’ –भक्तमयूरकेकावली प्रस्तावना २ कृताप राधाबद्दल प्रायश्चित्त भोगणें **नाकीं नव–नळ येणें**–१ अतिशय कष्टाळणें दमणें भागणें (कामानें, श्रमानें) २ (नऊ इंद्रियांची शक्ति नाकात येणें) मरणाच्या दारीं असणें **नाकीं वेसण घालणें**–एखाद्यास कबजात, कह्यात ठेवणें **नाकीं–नाक(का)चा बाल**–अत्यंत आवडता जिवलग, मोलवान् माणूस, गळ्यातील ताईत, मोठ्याच्या परम प्रीतींतील दुर्जन (नाकांतील केस काढताना फार त्रास होतो म्हणून त्यास फार जपतात त्यावरून) म्ह०(व) १ नाक नकटं तोंड वकट=कुरूप, अष्टावक्र अशा माणसास उद्देशून म्हणतात २ नाकात नाहीं काटा, रिकामा ताठा–(वायकी, सोलापुरी) ३(गो)नाक गेल्यावर काय माझा चवरी गोंडा हाय–निलाजरा मनुष्य आपली कितीहि अब्रू गेली तरी पुन्हा नाक वर करतोच सामासशब्द– **०चिंपा**–वि बसल्या नाकाचा नकटा **०ताडा–ड्या**–पु १ एक माठ्या जातीचा टोळ २ गवत्या टोळ(नाक लांबट यावरून) **०दुर–राई ०धुरई–धुराई–धुरा**–स्त्री १ पश्चात्ताप दाखविण्यासाठीं नाक घासणें ‘माझ्या अपमानाबद्दल त्यानें कितीं जरी नाकधुऱ्या काढल्या तरी सोडायची नाहीं’ –वाच ४ ३ २ (ल) नम्रतची विनति (क्रि०काढणें) **०पट्टी**–स्त्री (मल्लविद्या) जोडीदाराच्या कानावरून व गालावरून आपल्या हाताची पोटरी जोडीदाराच्या नाकपुडीवर दाबून वर दाब देऊन त्याला चीत करणें **०पुडी**–स्त्री. नाकाचें एक धूड, नासारंध्र [स नासापुट] म्ह० (व) नाकपुडींत हरिकीर्तन=लहान जागेंत मोठें कार्य करावयाचें झाल्यास म्हणतात **०भुंकन**–वि नाकावर भोवरा असलेला (घोडा) नासिकावर्ते पहा –मसाप २ ५७ **०मोड**–स्त्री नकार दर्शविणें, तिरस्कारयुक्त नापसती **०वणी**–न १ तपकीर नस्य २ नाकात ओतावयाचा तीक्ष्ण पदार्थ ‘नाकवणी चुनवणी।’ –दा ३ ७ ६८ ‘एका देती नाकवणी । काळकुटाचें।’ –ज्ञाप्र २९५ [नाक+वणी=पाणी] **०शिकणी**–स्त्री एक वनस्पति, भुताकेशी, हिच्या पानाच्या वासानें शिंका यतात **०शिमरो**–वि १ (गो) नकटा २ निलाजरा [नाक+शिमरा=बसकें] **०सूर**–पुअव नाकातून बाहेर पडणारी हवा, श्वास (क्रि० वाहणें, बंद होणें) **०सुरा**–वि (गो) नाकातून येणारा (आवाज), गणगणा, गेंगाणा **नाकाचा दांडा–वासा**–पु नाकाचें लांबट हाड **नाकाचा पडदा, नाकाची पडदी, नाकाची भिंत**–पुस्त्री. दोन नाकपुड्यातील पडदा **नाकाचा शेंडा–नाकाची बांडी**–पुस्त्री नाकाचा अग्रभाग **नाकाचो कवळो करप**–(गो) रडारडणें **नाकाटणी, नाकाटी**–स्त्री रग जिरविणें, नक्षा उतरविणें, खरडपट्टी काढणें, नाक खालीं करावयास लावणें (क्रि० करणें) [नाक+काटणी] **नाकाटणें**–नाकाटणी करणें **नाकाड–डा**–नपु (निंदार्थी) १ मोठें नाक २ डोंगराचा पुढें आलेला नाकासारखा भाग ‘या नाकाडाच पलीकडे आपला गाव आहे’ ३ भूशिर, जमीनीचें टोंक ४ आंब्याच्या फळाचा मागील बाजूचा नाकासारखा उंच भाग **नाकाड–ड्या**–वि मोठें आणि कुरूप नाक असणारा **नाकाडोळ्याचा(कानाचा) वैद्य**–पु साधारण, कामचलाऊ वैद्य वैद्यकविद्येंत फारसा वाकबगार नसलेला वैद्य, वैदू **नाका डोळ्यानें सुरेख**–वि सुस्वरूप, देखणा, रेखीव बांध्याचा **नाकादाई**–स्त्री (व) खोड खरडपट्टी (क्रि० काढणें) ‘खूप नाकादाई काढली आधीं, मग जबू घातलें’ **नाकावर रडें**–न रडण्याची तयारी रडपणा, लवकर रडू येणें **नाकावर राग**–पु चिडखोरपणा तावडतोब रागावणें **नाकींचें मोतीं**–न नथ बुलाख ‘नाकींचें मोतीं सुढाळ।’ –इ ५ १९७ **नाकील**–वि सरळ, लांब व सुंदर नाक असणारा नाकेला पहा **नाकु(को)स्तीं, नाकु(को)र्ड**–स्त्रीन नापसंति नकार दाखविण्याकरितां तिरस्कारानें नाक मुरडणें (क्रि० मारणें, देणें, हाणणें) **नाकेल–ला**–वि नाकील पहा ‘नाकेला मन् गुल्जार। सवळा

नि सुंदर भासे।'—बाल शिवाजी नाकोटा—टें—पुन (निंदार्थी) नाक

नाकटा—वि नागडा, नग्न [स नग्न]

नाकटी—स्त्री (गा) दीड पावशेराचें माप

नाकबुली—स्त्री अमान्यता, कबुली नसणें, परवानगी न देणें. [फा नाकबूल] ०स येणें—नाकारणें, कबूल न करणें **नाकबूल**—वि १ इच्छा न करणारा, कबुली न देणारा, नाखूष २ नापसंत, प्रतिकूल, असंमत

नाकर्ता—वि अक्षम, दुर्बल, अयोग्य [स न+कर्तृ—कर्ता]

नाकशी—स्त्री नखुरडें नाखशी पहा.

नाकसचें—क्रवि (गो) नखानीं ओरखडणें

नाकसबी—वि अकुशल, अनिपुण, अडाणी [न+कसबी]

नाकस(सु)र—पुन एक वाद्य, गारुड्याची पुंगी (नागाला गुंगविण्या, डुलवण्यासाठीं) [नाग+स्वर]

नाकस्ता—पु १ न्यूनता, तूट, तोटा, नुकसानी (क्रि० काढणें, भोगणें, सोसणें, लागणें, घेणें, पडणें, होणें, येणें) २ गोंधळाची, घोटाळ्याची स्थिति, घावरगुंडी [अर नाकिस्] **नाकस्त्याचें साल—वर्ष**—नुकसानीचें, कठिण वर्ष

नाका—पु १ नाकें, दोन अथवा अधिक रस्ते जेथें मिळ तात ती जागा, दिशा, चौहाटा २ रस्त्याचा शेवट, टोंक ३ जकातीचें ठाणें, दस्तुरी घेण्याची जागा ४ पोलीस चौकी इतर अर्थी नाकें पहा

नाका—पु. (कासारी धंदा) कड्यांतारच्या भाड्यास ज घोचे असतात त्यांपैकीं पहिल्यास पान व दुसऱ्यास नाका म्हणतात —बदलापूर ९७

नाकां—न (गो वि) नरा ०पुरॉ—वि (गा) पुरवाट

ना-कावली—स्त्री कर्तृत्वशून्यता, नालायकपणा —होके १६.

ना कावील—वि कर्तृत्वशून्य, नालायक, निरुपयोगी 'अहमदशाह याप बादशाही झाला तो केवळ ना-कावील.' —भाव २१ [फा ना+काबिल]

नाकार, नाकारणी—पुस्त्री नकार नाकबुली पहा 'तुम्ही मात गोष्टीचा नकार करूं नये' [नाकारणें]

नाकार—वि. निरुपयोगी अगम्य आपल्याचा नाकार भगडील त्यांस [illegible] न टरे —वाइयोमा ३ ००१ नाकारा पहा

नाकारणें—उक्रि १ नापसंत म्हणून अमान्य करणें २ [illegible] टाकणें (पदार्थ, कृति इ०स) नकार देणें

नाकारा—वि नाकर, वाईट निरुपयोगी, कवडीमोल [illegible] 'त्या नकारा [illegible] पाहिजे म्हणून दि[illegible]' —रा ७ १० 'वचन [illegible] दिलें, परंतु [illegible] नाकारी' —रा ११ ५०११. [फा]

नाकि(की)र्द—वि विनालागवडीची, पडीक (जमीन) [फा नाकर्द] **नाकिर्दास येणें**—विनालागवड पडणें, वहीत न होणें, पडीत राहणें **नाकिर्दसार**—वि लागवडीस अयोग्य, नापीक —वाइयोमा २७ **नाकिर्दीचा**—वि नाकिर्द पहा

नाकुली—स्त्री मुंगुसवेल [स नकुल]

नाकुवत—वि दुर्बल, अशक्त, कमकुवत [फा ना+अर कुवत]

नाकुच—च्छ—वि. निरुपयोगी, नाकारा पहा [हिं ना+कुछ]

नाकूस—वि १ अप्रयोजक नाकर्ता पहा २ किंचित, थोडका, अल्प [अर नाकसी]

नाकें—न १ नाका पहा २ रस्त्याचा किंवा घराच्या ओळीचा, गल्लीचा शेवट, कव्हाटा ३ डोंगरी किल्ल्याच्या चढावाचें वळण. ४ तटबंदी गावाच्या नागमोडी रस्त्याचा कोंपरा, टोंक ५ दस्तुरीचें, जकातीचें ठाणें ६ धारकऱ्याचें ठिकाण [हिं नाका] **नाकेदार**—पु दस्तुरी वसूल करणारा कारकून, नाकेवाला, 'ठाणेदार व नाकेदार होते, त्यास मशारनिल्हेकडून आदर न जाहले' —वाइयोमा २५२ ०बंदी—स्त्री १ देण्याजाण्याचे रस्ते मार्ग अडविणें, रोखणें, जाण्यायेण्यास प्रतिबंध (क्रि० करणें, होणें). २ जकात, दस्तुरी यांची जमा, गल्ला [नाका+बंदी]

नाकेशर—न नागकेशर पहा

नाखट्ट—वि १ नाखुश पहा २ आळशी, अव्यवस्थित, बिघडलेला [हि ना+खट्ट=मजूर]

नाखवा, नाखु(खो)दा—पु १ जहाजावरचा मुख्य अधिकारी, कप्तान, तांडेल, मुख्य नावाडी २ (क्वचित् नाविक) खलाशी, दारुदी वगैरे जातीचा गलबतावरील मुख्य [फा नाखुदा]

नाखशिणें, नाखी—न (गो) नन्हाणी, नखें काढण्याचें हत्यार [स नखशीर्ण]

नाखशी—स्त्री (गो) नखाखालीं होणारा फोड नखुरडें. नाक्शी पहा

नाखळ—वि दुष्ट नाठाळ त्रासदायक (मनुष्य, पशु)

नाखाटॉ—पु (गा) पिसारा

नाखिपा—स्त्री (महानु) [illegible], [illegible] 'नाखिपा [illegible] इत्यादि [illegible]' —[illegible] [नख]

नाखु(खू)श-ष—वि अप्रसन्न, नाखूष, नाराज, [illegible] (क्रि० असणें, करणें) [illegible] —[illegible] ३० [अ नाखुश] ०करणें—[illegible], [illegible]

नाखूट—न (कु. गा) नख [illegible]—वि [illegible] कोठें

जुमानता आपलें कार्य साधणें, प्रतिपक्ष्यास चीत करणें **नाकाला पदर लावणें, लागणें**–१ लज्जेनें, अपकीर्तीमुळें तोंड झाकणें २ धण्याचा तिरस्कार करणें **नाकावर टिचणें**–१ एखाद्याचे पैसे तावडतोब देणें २ काकू न करता, अडथळ्यास न जुमानता एकदम देणें, करून टाकणें **नाकावर पदर येणें**–१ वैधव्य येणें, २ लाजेनें लपून एकांतवासांत बसणें **नाकावर पाय देणें**–विरोधाची पर्वा न करणें, प्रतिपक्ष्यावर मात करणें **नाकावर बोट ठेवणें**–गुप्त ठेवण्यास किंवा गप्प बसण्यास सांगणें, (रागानें किंवा अन्य कारणानें एखाद्यास) दबकावणें **नाकावर माशी बसूं न देणें**–अतिशय चिडखोर, क्रोधी असणें, अपमान किंवा तिरस्कार अगदीं सहन न होणें, थोडें देखील उणें बोलणें न सोसणें 'जागृदवस्थेंत जसी नासाग्रीं बैसली नरा माशी।' –मोगदा ५.२ **नाकावर म्हशीनें पाय देणें**–नाक नकटें, बसकें, चपटें असणें **नाकावर वाट करणें**–विरोधास न जुमानता काम सिद्धीस नेणें, करणें, नाकावर पाय देणें **नाकाशीं सूत धरणें**–अगदीं मरणोन्मुख होणें (मरतांना श्वास आहे कीं नाहीं हें पाहण्याकरितां नाकाशीं सूत धरतात) **नाकास चुना लावणें** नाकावर लिंबू पिळणें, पाय देणें पहा 'सोसे कुब्जा मृत्यु, न अश्वत्थाचा सोसवे चुना नाकीं।' –मोद्रोण २१.५८. **नाकास पदर येणें**–बेअब्रू होणें, लाज वाटणें, मानखंडना होणें **नाकास मिरच्या झोंबणें**–एखादी गोष्ट मनास लागणें, वर्मी लागणें **नाकासमोर जाणें**–अगदीं सरळ मार्गानें जाणें **नाका होंटावर जेवणें**–चापूनचोपून खाणें, चोखंदळपणानें जेवणें **०दुराही, नाकधुऱ्या काढणें**–१ अति नम्रपणानें विनविणें, शरण जाणें, क्षमा मागणें 'सद्गति दे म्हणुनिच तो जाणा काढी मयूर नाकधुऱ्या।' –भक्तमयूरकेकावली प्रस्तावना २ कृतापराधाबद्दल प्रायश्चित्त भोगणें **नाकीं नव-नळ येणें**–१ अतिशय कंटाळणें, दमणें भागणें (कामानें, श्रमानें) २ (नऊ इंद्रियांची शक्ति नाकांत येणें) मरणाच्या दारीं असणें **नाकीं वेसण घालणें**–एखाद्यास कबजांत, कह्यांत ठेवणें **नाकी–नाक(का)चा बाल**–अत्यंत आवडता, जिवलग, मोलवान् माणूस, गळ्यांतील ताईत, मोठ्याच्या परम प्रीतींतील दुर्जन (नाकांतील केस काढतांना फार त्रास होतो म्हणून त्यास फार जपतात त्यावरून) म्ह०(व) १ नाक नकटें तोंड वकटें=कुरूप, अष्टावक्र अशा माणसास उद्देशून म्हणतात २ नाकांत नाहीं कांटा, रिकामा ताठा–(वायकी, सोलापुरी) ३(गो) नाक गेल्यावर काय मांजा पवरी गोंडा हाय=निलाजरा मनुष्य आपली कितीहि अब्रू गेली तरी पुन्हा नाक वर करतोच सामासंद– **०चिपा**–वि बसल्या नाकाचा नकटा **०ताडा–ड्या**–पु १ एक मोठ्या जातीचा ढोल २ नगाऱ्या ढोल(नाक होंटा पावरून) **०दुर–राई ०धुरई–धुराई–धुरी**–स्त्री १ पश्चात्ताप दाखविण्यासाठीं नाक घासणें 'माझ्या अपमानाबद्दल त्यानें किती जरी नाकधुऱ्या काढल्या तरी ऐकायची नाहीं' –वाव ४ ३ २ (ल) नम्रतेची विनति (क्रि०काढणें) **०पट्टी**–स्त्री (मल्लविद्या) जोडीदाराच्या कानावरून व गालावरून आपल्या हाताची पोटरी जोडीदाराच्या नाकपुडीवर दाबून वर दाव देऊन त्याला चीत करणें **०पुडी**–स्त्री. नाकाचें एक पुड, नासारंध्र [स नासापुट] म्ह० (व) नाकपुडींत हरिकीर्तन=लहान जागेंत मोठें कार्य करावयाचें झाल्यास म्हणतात **०भुंकल**–वि नाकावर भोवरा असलेला (घोडा) नासिकावर्त पहा –मसाप २ ५७ **०मोड**–स्त्री नकार दर्शविणें, तिरस्कारयुक्त नापसती **०वणी**–न १ तपकीर नस्य २ नाकांत ओतावयाचा तीक्ष्ण पदार्थ 'नाकवणी चुनवणी।' –दा ३ ७ ६८ 'एका देती नाकवणी। काळकुटाचें।' –ज्ञाप्र २९५ [नाक+वणी=पाणी] **०शिंकणी**–स्त्री एक वनस्पति, सुतारेशी, हिच्या पानाच्या वासानें शिंका येतात **०शिमरो–** वि १ (गो) नकटा २ निलाजरा [नाक+शिमरा=बसकें] **०सूर–** पुअव नाकातून बाहेर पडणारी हवा, श्वास (क्रि० वाहणें, बंद होणें) **०सुरा**–वि (गो) नाकांतून येणारा (आवाज), गणगणा, गेंगाणा **नाकाचा दांडा–वासा**–पु नाकाचें लांबट हाड **नाकाचा पडदा, नाकाची पडदी, नाकाची भिंत**–पुस्त्री. दोन नाकपुड्यांतील पडदा **नाकाचा शेंडा–नाकाची शेंडी**–पुस्त्री नाकाचा अग्रभाग **नाकाचो कचळो, करप**–(गो) कटाळणें **नाकाटणी, नाकाटी**–स्त्री रग जिरविणें, नक्षा उतरविणें, खरडपट्टी काढणें, नाक खालीं करावयास लावणें (क्रि० करणें) [नाक+काटणी] **नाकाटणें**–नाकाटणी करणें **नाकाड–डा**–नपु (निंदार्थी) १ मोठें नाक २ डोंगराचा पुढें आलेला नाकासारखा भाग 'या नाकाडाच पलीकडे आपला गाव आहे' ३ भूशिर, जमीनीचें टोंक ४ आंब्याच्या फळाचा मागील बाजूचा नाकासारखा उंच भाग **नाकाड–ड्या**–वि मोठें आणि कुरूप नाक असणारा **नाकाडोळ्याचा(कानाचा) वैद्य**–पु साधारण, कामचलाऊ वैद्य वैद्यकविद्येंत फारसा वाकबगार नसलेला वैद्य, वैदू **नाका डोळ्यानें सुरेख**–वि सुस्वरूप, देखणा, रेखीव बांध्याचा **नाकादाई**–स्त्री (व) रगड खरडपट्टी (क्रि० काढणें) 'खूप नाकादाई काढली आधीं, मग जेवू घातलें' **नाकावर रडें**–न रडण्याची तयारी, तत्परता, लवकर रडू येणें **नाकावर राग**–पु चिडखोरपणा, तावडतोब रागावणें **नाकींचें मोतीं**–न नथ, बुलाख 'नाकींचें मोतीं सुढाळ।' –ह ५.१९७ **नाकील**–वि सरळ, लांब व सुंदर नाक असणारा नाकेला पहा **नाकु(को)ल्ती, नाकु(को)र्डे**–अन नापसंति नकार दाखविण्याकरितां तिरस्कारानें नाक मुरडणें (क्रि० मारणें, देणें, हाणणें) **नाकेल–ला**–वि नाकील पहा 'नाकेला अन् गुलजार। सबळा

नि सुदर भासे।'–वाल शिवाजी **नाकोटा–टें**–पुन (निंदार्थी) नाक

नाकटा—वि नागडा, नग्न [स नग्न]

नाकटी—स्त्री (गो) दीड पावशेराचें माप

नाकबुली—स्त्री अमान्यता, कबुली नसणें, परवानगी न देणें [फा नाकबूल] ०स येणें–नाकारणें, कबूल न करणें **नाकबूल**–वि १ इच्छा न करणारा, कबुली न देणारा, नाखूष २ नापसत, प्रतिकूल, असमत

नाकर्ता—वि अक्षम, दुबेल, अयोग्य [स ना+कर्तृ–कर्ता]

नाकशी—स्त्री नखुरडें नाखशी पहा

नाकसचे—सक्रि (गो) नखानीं ओरखडणें

नाकसबी—वि अकुशल, अनिपुण, अडाणी [न+कसबी]

नाकस(स्व)र—पुन एक वाद्य, गारुड्याची पुंगी (नागाला गुगविण्या, डुलवण्यासाठीं) [नाग+स्वर]

नाकस्ता—पु १ न्यूनता, तूट, तोटा, नुकसानी (क्रि० काढणें, भोगणें, सोसणें, खाणें, घणें, पडणें, होणें, येणें) २ गोंधळाची, घोंटाळयाची स्थिति, घाबरगुंडी [अर नाक्स्] **नाकस्त्याचें साल–वर्ष**–नुकसानीचें, कठिण वर्ष

नाका—पु १ नाकें, दोन अथवा अधिक रस्ते जेथें मिळ तात ती जागा, तिठा, चौहाटा २ रस्त्याचा शेवट, टोंक ३ जकातीचें ठाणें, दस्तुरी घेण्याची जागा ४ पोलीस चौकी इतर अर्थी नाकें पहा

नाका—पु. (कासारी धदा) कढईसारख्या भाड्यास जे फरोच असतात त्यापैकीं पहिल्यास पाल्व व दुसऱ्यास नाका म्हणतात –बदलापूर ९७

नाका—अ (गो चि) नको ०पुरो–वि (गो) पुरवाट

ना–कावली—स्त्री कर्तृत्वशून्यता, नाकर्तेपणा –होके १६ **ना कावील**–वि कतृत्वशून्य, नालायक, निरुपयोगी 'अहमद शाह यास पादशाही झाली तो केवळ ना–कावील' –भाव २१ [फा ना+काबिल]

नाकार, नाकारणी—पुस्त्री नकार नाकबुली पहा 'तुम्ही मारे गाथीचा नाकार करू नका' [नाकारणें]

नाकार—वि. निरुपयोगी असमर्थ अकर्तृत्वाचा 'नाकार मायतील त्यास क्रियान न ठवणें' –वाड्याबा १ २०१ नाकारा पहा

नाकारणें—उक्रि १ नापसत म्हणून अमान्य करणें २ मोड ठरणें (पदार्थ, कृति इ०स) नकारणें पहा

नाकारा—वि नाकार, वाईट, निरुपयोगी, कवडीमोल निरुप 'ऐसा नाकारा कशास पाहिजे म्हणून दिला' –रा ५ २० 'वस्त्र जुडा भागी दिसत, परतु आत बहुत नाकारी' –रा ११ ६०११ [फा]

नाकि(का)र्द—वि विनलागवडीची, पडीक (जमीन) [फा नाकर्द्] **नाकिर्दास येणें**–विनालागवड पडणें, वहीत न होणें, पडीत राहणें **नाकिर्दसार**–वि लागवडीस अयोग्य, नापीक –वाडथोमा २ ७ **नाकिर्दाचा**–वि नाकिर्द पहा

नाकुली—स्त्री मुगुसवेल [स नकुल]

नाकुवत—वि दुबेल, अशक्त, कमकुवत [फा ना+अर कुवत]

नाकूच–च्छ—वि निरुपयोगी, नाकारा पहा [हिं ना+कुछ]

नाकूस—वि १ अप्रयोजक नाकता पहा २ किंचित, थोडका, अल्प [अर नाकसी]

नाकें—न १ नाका पहा २ रस्त्याचा किंवा घराच्या ओळीचा, गल्लीचा शेवट, चव्हाटा ३ डोंगरी किल्ल्याच्या चढावाचें वळण ४ तटबदी गावाच्या नागमोडी रस्त्याचा कोंपरा, टोंक ५ दस्तुरीचें, जकातीचें ठाणें ६ थांबण्याचें ठिकाण [हिं नाका] **नाकेदार**–पु दस्तुरी वसूल करणारा कारकून, नाकेवाला, 'ठाणे दार व नाकेदार होते, त्यास मशारनिल्हेवरून आदर न जाहले' –वाडयोमा २ ५२ ०बंदी–स्त्री १ येण्याजाण्याचे रस्ते मार्ग अडविणें, रोखणें, जाण्यायेण्यास प्रतिबंध (क्रि० करणें, होणें) २ जकात, दस्तुरी याची जमा, गल्ला [नाका+बदी]

नाकेशर—न नागकेशर पहा

नाखट्टू—वि १ नाकुवत पहा २ आळशी, अव्यवस्थित, बिखट्टू [हि ना+खट्टू=मजुर]

नाखवा, नाखु(खो)दा—पु १ जहाजावरचा मुख्य अधिकारी, कप्तान, तांडेल मुख्य नावाडी २ (को नाविक) कोळी, दालदी वगैरे जातीचा गलबतावरील मुख्य [फा नाखुदा]

नाखशिंगें, नाखी—न (गो) नव्हाणी, नखें काढण्याचें हत्यार [स नखशीर्ण]

नाखशी—स्त्री (गो) नखाखालीं होणारा फोड, नखुरडें नाकशी पहा

नाखळ—वि दुष्ट नाठाळ त्रासदायक (मनुष्य, पशु)

नाखाटो—पु (गो) पिसारा

नाखिवा—स्त्री (महानु) नखुले–टी खाण्याचें पक्वान्न 'नाखिवा माळतिया सविंवे। इत्यादि वळिवट घरवें।'–ऋ ८२ [नख]

नाखु(खू)श–ष—वि अप्रसन्न, असतुष्ट नाराज, रुष्ट (क्रि० असणें, करणें) 'य गोष्टीस उजूर करून हरी स्वामी नाखुश होतील' –वाडसाउ २० [फा ना+खुश्] ०करणें–पळणें, धिक्कारणें, तिरस्कारणें

नाखूट—न (कु गो) नख ०भर–वि नखाएवढें थोडें

पु १ नागांचें वसतिस्थान, पाताळ २ नाग नावाचें एक प्राचीन राष्ट्र व जाति महाराष्ट्रांत प्रथम यांची वस्ती होती असें कांहीं मानतात ०वल्ली, वेल–स्त्री विड्याच्या पानांची वेल, प नवेल यांची काळी व दडी पानें हे दोन प्रकार बोलण्याच्या विषावर नाग वेलीचें मूळ पाण्यात बारीक वाटून दिलें म्हणजे वांती होऊन वीष उतरतें [स नागवल्ली, हिं व गु नागवेल, का नागरवल्ली] ०रसा–पु (कों) नागोसा पहा ०स(सू)र–नपु १ गारुडयाची पुंगी 'नागसर वाजविला दिवडापाशीं।' –सिस ८ १८० २ नागस्वर पहा ०स्वर–पु (तजा) सनई नागन–नागीण पहा 'कसून तीर नेला उराशीं नवळी गवळी जशी नागन।'–पला ४ ३३ [हिं] नागिनी, नागीण, नागी–स्त्री १ नागकन्या 'नागी पुत्र इरावान् सत्कीर्ति सरस्वती सदरविंद।' –मोभीष्म ८ २९ नागीण–स्त्री (वडर्दि) एक बायकी दागिना, कंठा –ऐरापुविवि १२५ नागवो–स्त्री सर्पस्त्री, सापाची मादी, नागीण नागात्र–त्रा, नागोदर–न १ बायकाच्या कानांतील एक दागिना नागोत्रे श्रवणीं विराजति फुल्या त्या दूहिरी साखळया।' –अनंतसीस्व ४३ 'कर्णी लेइलीं वर्णपत्रें। रत्नखचित नागोदरें।'–कथा २ ११ ९२ २ पाटी (गळयातील दागिना) किंवा इतर दागिने यावरील नागाचा छाप, ठसा [नाग+उदर] नागोबा–पु नाग म्ह० ऐत्या पिठावर (बिळावर) नागोबा=दुसऱ्याच्या श्रमाचें फळ आयता उपभोगणारा (मुंग्यांनीं तयार केलेल्या वारुळांत नाग आयता जाऊन राहतो यावरून)

नांगट—न (कों) जमीन खणण्याची कुदळ जेथें बैलाची औतें चालत नाहींत तेथें नांगटीनें जमीन खणून बी पेरतात

नागटा–डा—वि १ नागवा, नग्न, उघडा २ (ल) म्यान नसलेली (तलवार), दोरा न ओंवलेली (सुई) पर्णविरहित (झाड), छप्पर नसलेलें (घर) तारा नसलेलें (तंतुवाद्य), बिनबांधणीचें (पत्रक–पुस्तक), अलंकारविरहित, बुच्चें (कान, नाक इ०), अभ्राशिवाय (उशी इ०) सामानाशिवाय (घर इ०) [स नग्न प्रा नगाओ, प हिं नगा, सिं नगो, गु नागो, ओ नागा] ०गोसावी–पु नग्या गोसाव्याचा एक पंथ ०स्वार्थ–पु अगदीं उघडउघड स्पष्ट दिसून येणारा स्वार्थ –गीर ७५

नागडा–डी—पुस्त्री १ विंचवाची नांगी, खेकडयाचा आकडा विशिष्ट माशाची नखी २ रग; ताठा (क्रि० जिरविणें) [नांगी]

नागडघोया—वि उघडा नागडा, अवधूत घोया पहा

नागपुरथर—पु (नगरी कोष्टी) नागपुरी, नागपूर पेठे मारखा उपड्याचा एक प्रकार मधला पोत कोणताहि व रेशमी किनार, त्यामध्यें नक्षी करवत व चार गोमी, गोम माटी [नागपुर+थर=तन्हा]

नागर—न सुंठ

नागर—पु गुजराथेमधील ब्राह्मणांची एक जात व तींतील व्यक्ति –वि. १ नगरा–शहरासंबंधीं २ (ल) हुषार, चतुर, जाणता, चाणाक्ष, धूर्त 'ना तरी नगरांतरीं वसिजे। तरी नागरचि होईजे।' –ज्ञा १ ४१ ३ नागरिक, नगरवासी 'नागरा देवा खोंवकरू।' –शिशु १५२ ४ सुरेख, सुंदर, सुसंस्कृत 'भूमंड ळींच्या कन्या नागर।' –ह २, १४५ ५ लबाड, अनीतिमान् [स नगर] ०चुडा–बांगडया 'सुढाळ मुक्तें कांठोकाठ। नागर चुडा नागरे।'–वसीस्व ९ १४० ०पण–न १ सुंदरता, सौंदर्य, कांति, तेज 'दर्शिवेचेनि नागरपणें। शांतु शृंगारातें जिणे।' –ज्ञा १० ४२ २ ऐश्वर्य, मोठेपणा 'जो आपुलेनि नागरपणें।' –ज्ञा २ ३६३.

नां(ना)गर—पु १ शेतीची जमीन उकरण्याचें लोखंडी फाळ असलेलें औत जोत, हल 'करीं घेतला नांगर।' –उषा १४१. २ नांगरखुटा ३ गलबत स्थिर करण्यासाठीं पाण्यांत टाकण्याचा साखळीनें बांधलेला लोखंडी मोठा, वजनदार आंकडा, गळ यासारखें इतर साधन साध्या होडयांना नांगर म्हणजे एक दोरी लावलेला दगड असतो ४ (ल) जाड टाकाची लेखणी, फणीचा जाड दांता खुंट [स लांगल, प्रा णंगर, सिं लंगरु, हिं गु लंगर, प नगल, लंगल, का नेगल, मॅनि ननरी] (वाप्र) ०उच लणें–टाकणें–सोडणें–शेतकाम सोडणें (जुलुमामुळें वगैरे) (अमलावर) ०धरणें–जुलूम करणें नांगरास फाळ–(नांगर ताना एखादें झाडाचें मूळ आडवें आल्यास नांगर अडतो त्यावरून) दिरंगाई लावण्यास, रेंगाळण्यास कांहीं तरी क्षुद्र कारण पहाणें, एखा-द्याला त्याच्या शब्दांत पकडणें म्ह० जेथें जावें तेथें नांगरास फाळ ०की–स्त्री नांगरणें नांगरण्याचा व्यापार ०खुंट–न १ ज्यांत फाळ बसविला जातो तो लाकडाचा ठोकळा २ नांगर –बदलापूर २८६ ०चिनी–स्त्री (व) रानांत आपोआप होणारें रताळें ०जोत–न गांवच्या खोताला वठ चाकरीच्या हक्काबद्दल दिलेली वस्तु, अर्धेलीनें खोताच्या नांगरास दोन बैल व एक मनुष्य एक किंवा अधिक दिवसपर्यंत देणें, खोताच्या उपयोगासाठीं दिलेली बैलजोडी किंवा नांगर ०ट–ठ–ड–स्त्री १ नांगरलेली जमीन २ (कर) नांगरण्याची मजुरी ३ नांगरण्याची क्रिया –वि नांगरलेली (जमीन) ०डा–नागारदो–पु (माण हट कु) नांगराचा जू बांधण्याचा दोर ०णी–स्त्री १ नांगरणी २ जहाज नांगरणें, नांगर टाकून गलबत वांचविणें ०णी दुणणी–स्त्री पुन्हां पुन्हां नांगरणें, आडवें उभें नांगरणें ०णें–सक्रि १ नांगरानें शेत उकरणें २ नांगर पाण्यांत सोडून गलबत थांबविणें ३ (ल) ग्राम दर्ग, काळीज खणून दुखविणें ४ (कों) कुदळीनें खणणें ०णें दुणणें–सक्रि आडवें उभें नांगरणें, पुन्हा पुन्हां नांगरणें ०दात–पु नांगराचा फाळ 'सर्वेचि परतावया पाहत। पायीं घातला नांगरदात।'

-एरुस्व १० ५० ०पंचमी-स्त्री (अशिट) नागपंचमी या दिवशीं नागरणें बंद असणें ०पट्टा मी दरेक नागरावरचा सर्व चारी कर ०पद्दी-स्त्री जमानाऐवजी चालू असलेल्या नागरावर पट्टी बनविण्याची रीत, शतकऱ्यास त्याच्या इच्छेप्रमाणें लागवड करू देणें ०मोडया-वि (निदार्थी) नागऱ्या शेतकरी ०रान-न १ नागरलेली जमीन २ पिराईत, काळी जमीन ०वट-ठ-ठी-स्त्री नागरलेली जमीन ०वाडा-पु १ (गलबताचें) नांगर टाकण्याचें स्थान, बंदर २ गलबताचा नांगर टाकणें, गलबत नागरणें ०वाळ-पु (व) फाळ्याची कडी, जानवें अर्थ ४ पहा [नागर+वाळा] ०वेठ-स्त्री कुळाकडून वेठीनें शेत नागरून घेणें, सरकारी किंवा सरकारी अधिकाऱ्याची जमीन मजुरी न देता नागरून घेणें नागरजोत पहा नागरी-स्त्री लहान नागर नागरें कानफळ, नागर्ग्य-न (कों) एक प्रकारचें कोनफळ किंवा गोराडू नागरविनी पहा नागऱ्या-वि १ नागरण्याच्या कामात पडलेला नागरासबंधीं, नागरास लावलेला (माणूस, पशु) २ (ल) खडबळ; गावठळ ३ शेतकाम करण्यासारख्या वयाचा (गडी) ४ वडील पुढारी (कुटुंब, कुळ, जाती, समाजातील) ५ पाटीलकीचा अधिकार असलेला ६ तिरस्कारानें वणजारी लोकास म्हणतात नागऱ्या ऊस-पु जमीन नागरीत असता नांगरानें पडलेल्या सरींत काहीं खोवून लागण केलेला ऊस -कृषि ४५६ नागोर पु (अप) नागर

नागरगोंडा—पु लग्नापूर्वीच्या अवस्थेतील मुलगा (नग्न फिरण्याच्या वयाचा) 'नदवरिंचे नागरगोंड। कल्हडे यथें आलें धेंड।' -मध्व ६३५

नागरफणा—स्त्री नाग वायकांच्या डोक्यातील दागिना 'फरा आणि नागरफणी।' -वसीस्व ९ १३१ [नागफणि]

नागरमोथा—न एक सुवासिक वनस्पति व तिचें मूळ [स नागरमुस्ता हिं प नागरमोथा व नागरमूला, सिं गु नागरमाथ उ नागरमुथा]

नागरिक—पु नगरातील रहिवासी शहरवासी लोक -वि १ शहरासबंधीं २ चाणत, सुसंस्कृत नागर पहा 'देश म्हणून काय हें त्याना कळलें असे मध्यम वर्गातले नागरिक थोडे पुढें येतात तव्हा दिवाणपणास लागणारी ईर्षा व अभिमान सैन्यात जागृत होतो' -टिसु १०६ नागरिकत्व-न नागरिकपणा, नागरिकाची वृत्ति गुण हक्क इ०

नागरी—वि १ नागर ब्राह्मणासबंधीं २ नगरासबंधीं शहरची (भाषा, लिपि इ०) ३ देवनागरी पहा

नागल—वि श्रीमंत 'नागलें देखोनि चाट्टें बोले। आधुनें वधूनि त्यापुढें सुले।' -तुगा २०५७ [नागर]

नागलकुडा—पु एक प्रकारचें कुडयाचें झाड

नागला—पु (राजा) एक फुलझाड

नागला, नागली—स्त्री एक धान्य, नाचणी

नागवण-वणूक, नागवणें—स्त्रीन १ लुटालूट, दरोडा, लुबाडणें (चोर, राजा इ०नीं) २ सरकारी खंड, दंड 'मा राजा पुसेल आपणाकारणे। तरी पडल नागवण तें दऊ।' -अवि ५४ १५४ ३ व्यापारातील तोटा ४ (सामा) द्रव्यहानि, बुडणूक (क्रि० घेणें, घालणें) ५ द्रव्यापहारामुळें होणारी दुर्दशा; लुबाडल्यामुळे झालेली अवस्था 'न पाविने करा उन्मत्त झालिया। दम तोचि वाया नागवण।' -तुगा २१ ६ लूट 'विश्वदर्शीचें नागवणें। आंगात जे।' -ज्ञा १८ ४६४ -एरुस्व १२ ३८ [नागविणें] म्ह० (गो) समयाची सांठवण दुर्वेळाची नागवण

नागवणा—वि नागविणारा ०'नाहीं माझ्या मनीं। पारें राहा नागवणी।' -तुगा ३११७ नागविणें-उक्रि १ नागवें, वस्त्रहीन करणें -ज्ञा ११ ४६९ २ लुटणें, लुटून करणें, लुबाडणें, बुचाडणें 'साध्वा शाति नागविली।' -ज्ञा ३ २९१ ३ पसविणें 'नाग विल भगव योगी। समाधिप्रेमें।' -ज्ञा १६ २९८ -अक्रि लुटला, लुबाडला जाणें 'बहु पागविलों बहु नागविलों। बहु दिस झालें कासावीस।' -तुगा १५०५ [नागवें करणें]

नागवणें—अक्रि आटोक्यात न येणें नाटोपणें; अनावर होणें -ज्ञा २ १२४ 'इंद्रियद्वारें मन धावें सैर। नागवे करितचि काहीं।' -तुगा ११४५ [न+नावणें=सापडणें स नागम्]

नागवसा—पु (कों) नागोसा पहा

नागवा—वि १ नग्न, वस्त्रहीन, नागडा, उघडा, विवस्त्र २ गरीब, दरिद्री, उघडा, पोरका ३ दिवाळखोर, धंद्यात बुडालेला [स नग्न, प्रा णग्गो, ग्रेजि नगो; आर्मे नुगलेल] नागवें फोल्हें, न गवी सपादीण भेटणें-अकल्पित लाभ होणें 'का भेटला कपटमिष साक्षात कोल्हाचि नागवा याला।' -मोसभा ४ ६५ नागवें नाचणें-१ अतिशय आनंदानें बहोप होणें २ वाटेल तसें अप्रतिबंध वर्तन करणें स्वैर वागणें नागव्या गोष्टी सागणें-करणें-निर्भीडपणें, स्पष्ट, उघडउघड बोलणें ०पाऊस-पु ऊन असता पडणारा पाऊस नागवें-न १ न्यून, तूट, वाण, उणेपणा वैकल्य २ उघडा भाग, अरक्षित भाग ०उघडें-न नग्नता (ल) उघडकीस आलेल्या (निंद्यास्पद) गोष्टी उदा० त्या दारोडयाचें नागवें उघडें मारें समजलें ०उदाहरण-न भिकार क्षुद्र, फिरकोळ दृष्टांत दाखला नागा-वि नगा, नागडा नागीवा-नागवा पहा क्षण एक नागीवा पार्थी। नव्हत तयाकरिता काहीं।' -तुगा ७०२ [नागवा]

०नागा—पु १ तफावत, खाळवा; विलंब, खंड अतर (कामात, गतींत) २ खाडा माडा गैरहजरीचा दिवस 'कधीं भाजिहा कधीं जातो नागा।' -होला १५७ [तु फा नाघा, हिं नागा]

नागा, नागाडा—पु १ विंचवाची नांगी (क्रि० मारणें) २ खेकड्याची नखी, आकडा, यानें तो वस्तु धरतो ३ नागाड पहा [नांगी] ०**मारणें**-१ टोमणा मारणें, नाकांत काड्या घालणें २ कार्यनाश होईल असें भाषणादि करणें **नागाड-डें**-पुन १ कोंबड्याच्या, जनावराच्या पायाची अणकुचीदार नखी, खुराचा नखाप्रमाणें वाढणारा निरुपयोगी भाग २ नागा पहा [नांगी]

नागोंटॉ—पु (गो) शतकीचें एक हत्यार नागट पहा

नागाणा—पु फुटाणा भाजलेला हरभरा ' नागाची पूजा केली, जवळ नागाणे, लाह्या, दुध इ ठेविले ' —नांगाची कहाणी २२ [नाग+दाणा]

नागारी—पु १ गरूड २ मोर [स नाग+अरि]

नागारी—पु भाटासारखा एक स्तुतिपाठक 'वंदीजन मागध नागारी।'–दाव ३१४ 'भाट नागारी वर्णिती। ब्रीदें रायाचीं शाखाणिती।'–गीता १४८६ [नगारा]

नागावा—पु नागवण पहा नागोवा पहा सरकारच खिलारी यासी,कनिया करून नागावा करावयास प्रयोजन काय ?' –वाडशाछ ११८

नागाळी—स्त्री एक प्रकारची वेल

नागी—स्त्री १ नागा अर्थ १ २ पहा (क्रि० मारणें) २ गुराच्या कोंबड्याच्या इ०) पाया-खुराजवळील बोटासारखा अवयव, नखी, नागडा, नागाड पहा ३ दोर किंवा धुवर, धोर याची डिरी ४ कोवळा कोंब, अंकुर ' पिण्याच्या पाण्यात बेराच्या नाग्या टाकून तें पिण्यास निरोगी करून टाकलें ' –के १९ ४ ३० ०**टाकणें**-हात पाय गाळणें, हतवीर्य होणें, मिशा खालीं करणें ' पण दरव रंग सुसतें बोलावणें येताच आता आपली धंगत नाहीं असें पाहून त्यानें नागी टाकली ' –नाट्यकथार्णव ०**मारणें**-टोमणा मारणें ०**लागणें रुतणें**-(एकाद्या कामात, जागेवर) जम बसणें, पाऊल रोवणें **नागी न राहणें**-समूळ नष्ट होणें, शिल्लक न राहणें, न उरणें ' त्याचे घरीं गुराची नागी राहिली नाहीं ' =गुरें राहिलीं नाहींत

नागें—न मेढीचें डेळकें-दुबळकें वचकें [नागी]

नागरावळ—स्त्री दवापेक्षा प्रकृतीला श्रेष्ठ मानणारा व कलमी लावण्या म्हणणारा शाहीराचा एक वर्ग याच्या उलट हरदसवळ

नागोडा—पु नागा नागाडा अर्थ १ २ पहा

नागारचा—स्त्री (व घाटी) लगोऱ्या, चेंडू लगोराच्या खेळा तील मध्यभागीं मांडलेली लाकडाच्या ठोकळ्याची दगडाची भार विटांची एकमेकांवर रचलेली उभी हार-रचना

नागाला-ळा—वि (व ना) नागवा ०**भोंदला**-वि (व) नागवा-डा [नागोला हिं]

नागोवा—पु नागवण नागावा पहा ' तो सुख दु खाचा नागोवा ' –ज्ञा १३ ८५ ' तो नागोवा राजा आणवी।' –एभा १ २११

नागोस-सा—पु (कों) १ ज्यामध्यें दरवाजाचीं वरचीं कुसें अडकवलेलीं असतात असा उंबरठा, त्याजवळची फळी दरवाजाच्या या जागेचा काहीं ठेवण्यासाठीं उपयोग होतो २ दाराच्या चौकटीवर,दाराच्या चौकटीच्या रुंदीइतका दीर्घ चतुष्कोनी कोनाडा, उतरला, (उंची वीतभर) ' नागोशावर सागशी पहा ' ३ मुळकुवा तोरणाशीं उभा केल्यानंतर तो तसा राहण्यासाठीं व फिरण्यासाठीं अर्धवर्तुलाकृति भोंक असलेलें जें लाकूड बांधतात तें ४ (राजा) नागवसा, जोखडाच्या मधोमध बसविलेल्या खिळा (दसाडा बांधण्याची दोरी अडकण्यासाठीं)

नाघाण-न-णी-नी—क्रिवि नाहक्पणें, चुकीनें, अकारण, अन्यायानें, गेरशिस्तपणें [फा ना-गाह्=अकस्मात् हिं न गहानी]

नाच—पु १ नर्तन, नाचणें २ वेश्यादिकाचा हावभाव गानासहित तालावर पादविक्षेपरूप व्यापार तो [स नृत्य, प्रा णच्च, व नाचिवा, प नच्च नचण, सिं नचणु हिं गु नाचना] ०**नाचावा लागणें, नाचणें**-अनेक प्रकारची खटपट करणें (लग्नादि कार्यांत), ०**मांडणें**-धांगडधिंगा घालणें **नाचवा-नाचव**-स्त्री १ इकडे तिकडे हालविणें; थारपालट करणें २ चंचलपणा, अस्थिरता **नाचकरी**-पु नर्तक, नाचणारा, नाच्या **नाचण, नाचणघुगरी-टिपरी**-स्त्री. १ नर्तिका २ नखरे बाज, नटवी स्त्री, रगल, छिनाल, छबेली स्त्री **नाचण-णा**-वि. नाचणारा **नाचणी**-स्त्री नर्तकी 'जय रंभे ऐंद्रिया नाचणी।' –ज्ञा ९ ३२३ 'ब्रह्मचर्यापुढें नाचणी।'–दा ७ ९ २१ **नाचणें**-अक्रि १ नाच, नृत्य करणें २ उड्या मारणें धांगडधिंगा घालणें; चागडणें (घोडा, मूल) ३ ताठ्यानें हातवारे करून बोलणें ४ हुरळून जाऊन मोठ्या आशेनें, हर्षानें बोलणें 'अमकें करीन तमकें करीन असें तो नाचत होता ' ५ अतिशय आनंद होणें **म्ह**० १ लग्नामध्यें खरचण्यापेक्षा नाचणें फार २ नाचता येईना म्हणून अंगण वाकडे आपणास एखादें काम चांगलें करता आलें नाहीं म्हणजे आपला उणेपणा झाकण्यासाठीं काहीं तरी वस्तुत खोड काढणें ३ मोर नाचतो म्हणून लांडोरहि नाचत **नाचणें उडणें, नाचू उडू लागणें**-खिदळणें, धांगडधिंगा घालणें **नाचत उडत**-क्रिवि खिदळत आनंदानें उड्या मारीत (कोणताच) **पुढें पुढें नाचणें**-त्याला जो जो पदार्थ ज्या ज्या वेळीं पाहिजे त्या त्या वेळेस त्वरेनें देणें, खुशामत करणें, हांजी हांजी करणें **नाचरा**-वि १ नाचणारा, चाळे करणारा २ उगाच न सांगता खटपट

करणारा, लुडबुड्या, पुढें पुढें करणारा (माणूस) ३ उतावीळ, अविचारी म्ह० अर्धी बाई नाचरी तिच पायात बांधली घागरी

नाचरी—स्त्री १ नखरबाज, छिचोर स्त्री नाचण पहा २ पाय झाडणें, बेमान चालणें, विगाणा करणें, पाय आपटणें, घुरानें जमीन उकरणें 'माशा डसतात ह्यामुळें गाईला नाचरी लागली'

नाचरेपणा—पु १ (निंदार्थी) नाचण्याची खोड चाळे करणें 'या नाचरपणाच्या मुळाशीं स्त्रीशिक्षणाची कळकळ ही खरी नसुन काहीं तरी करून लब्ध प्रतिष्ठित बनण्याची हाव हीच आहे' —कले १ १४० **नाचविणें**—सक्रि १ नाचावयास लावणें (मनुष्यें, बाहुल्या इ०) २ उडया मारावयास लावणें (घोडा इ०स) ३ इकडे तिकडे करणें, वडें वाकडें हलविणें, फिरविणें 'पुच्छ नाचवि कडोविकडी।' ४ दपटणें, नट लावणें, घाई करणें, सक्ती करणें, त्रासदायक रीतीनें अमलात आणणें ५ वारवार स्थलांतर करणें [नाचणें हिं नचवाना, नचाना] **नाचया, नाचया पोऱ्या**—पु नाचकरी पहा **नाचाविणें**—क्रि नाचविणें पहा

नाचकड-स्ण, नानकण—न १ लहान हत्याराचा सच (नखें काढण्याची नराणी, चिमटा, कातर इ०) २ काट वगैरे उपट ण्याचें हत्यार किंवा साधन 'मग अवेलीनें नाचकड घेवूनि करीं। काट उपटिले त अवसरीं।' ३ नराणी [? फा नाचखू=कुन्हाड+ खड सिं नक्गिणो]

नाचकुच-कुचकुच—न (मुलींचा खेळ) एका बाजूकडील मुलगी पखाखालीं लपवून तिला दुसऱ्या बाजूकडील म्हाताऱ्यानें 'नाचकुच का कुचकुच' म्हणून विचारावयाचें त्याला उत्तर लपलेल्या मुलीनें कुचकुच अरें द्यावयाचें व तिच्या शब्दावरून तिला ओळखलें तर डाव जिंकला [ध्व]

नाचकें—न (झारी इ०च्या) तोटीचें भोंक किंवा लहान छिद्र भांड्यास झारीसारखें केलेलें लहानसें छिद्र म्ह० नाचक्यातून निघतो कन्हाव जातो=उडवाउडवी, टाळाटाळी करणाऱ्या माणसासबंधीं म्हणतात (गारुड्याच्या जादुगारीवरून) [स नासिका]

नाचक्की—स्त्री १ अप्रतिष्ठा; मानहानी, पच्ची, फजीती २ भांडण बिघाड; बेबनाव, फाटाफूट, वितुष्ट [का नाचिके=लाज शरम]

नाचणकाड—न नाचणीचें गवत

नाचणा-णी—पुस्त्री एक प्रकारचें धान्य हें कोंकणात व देशात गरीब लोकात फार खपतें याचा दाणा बारीक मोहरीसारखा असुन वर्णहि तसाच असतो नाचणीचे भाकरी, आंबील, खापर पोळी इ० अनेक पदार्थ करतात नाचणींत बारीक व जाडा अस प्रकार आहेत, याचे इतर प्रकार आहेत जसें — आश्विनगोरी काळपरी, गधड्या, गरवी अबगी, गरवीशतगौरी, गौरीचा हळवा जावरी, आगीण, रत्नी, लाया, शेतभाड्यारा, साठेरी, हळवी अबगी, हळवी गौरी वगैरे (हट.) नाचण [?] **नाचणे कुवरी**—स्त्री श्रेष्ठ जातीचा नाचणा कुमरी पद्धतीनें पिकविलेली नाचणी कुंवरी, कुमरी पहा **नाचण्याचा हुरडा**—पु भाजून खाण्यासाठीं पूर्णपणें पक्व होण्याच्यापूर्वी नाचण्याचीं ताडरेलीं कणसें

नाचा पाडा-फाडा—पु (न मध्यें) नचा पाडा पहा

नाचार—वि १ गरीब, कंगाल, दरिद्री २ लाचार, असमर्थ, अनाथ, निराधार, दुर्बळ 'वर्ते याच्या बुद्धी तो नर पावल सत्य नाचारा।' —(सखारामतनय) रत्न ५८ नाचार आणि लाचार या दोहोंत फरक करावयाचा झाल्यास तो असा —नाचार= गरीब, दरिद्री' लाचार=अगतिक [फा ना—चार्] ०गत

नाचारी—स्त्री १गरीबी; कंगाली; दरिद्रता २ लाचारी, नाइलाज, निरुपाय, निराधार स्थिति —वि नाचार, गरीब

नाचारा—पु सवार

नाचीज—वि व्यर्थ, निष्फळ 'रिकामें बैसोन लाकाहातीं नाचीज खावयून काल व्यर्थ न गमावणें।' —इम १०५ [फा ना—चीज्]

नाच्छो—उद्गा खेळातील तात्पुरती तहकुबी; धुरसा

नाछडे—क्रिवि प्राप्त होत नाहीं

नाज—पु (व) दाणा, धान्य, अनाज 'तुमच्यापाशीं नाजाचा किती साठा आहे' [स अन्न, हिं अनाज]

नाजकाई-स—स्त्री १ नाजुकपणा, मृदुता, कोमलता २ सूक्ष्मता, बारीकपणा; तल्लमपणा ३ थालेलेपणा; सुरखपणा, खुमारी ४ विचक्षणपणा, चोखनळपणा [नाजुक]

नाज(जो)र नाझर—पु दिवाणी कोर्टातील एक अधिकारी [अर नाझिर्]

नाजरीबाजार—पु मिनाबाजार 'तमाम पुरुषानीं घरात रहावें व बायकानीं दुकानावर माल विकावा बायकानींच जाऊन खरेदी करावी, पुरुष मिरजे एक पातशहा निगाहबाजी त्या बाजा रात घोडीवर बसुन मोतद्दार खिस्मतगार सुद्धा बरोबर कोणी नाहीं, नसावें त्याचें नाव नाजरी—बाजार' —गोस्र-विशाव ६ [नाजरी= बाजार]

नाजल—वि अवतरणारा, अवतीर्ण 'त्यासही कुराण शरीफ कलामुल्ला किताब नाजल झाली, त्यांत दाखला कीं आतां पैगंबर होणार नाहींत व किताबही येणार नाहीं' —ऐस्फुले ६५ [अर नाझिल्]

नाजागीर—वि जीर्णत्वादि दोषामुळें अनुपयुक्त झालेला (पदार्थ इ०) [फा ना—जा=निरुपयोगी, अयोग्य+गीर प्रत्यय]

नाजाव—न पायदळ पलटण नजीब पहा

नाजीर—न (ख्रि) परमेश्वरासीं स्वतः स सर्वस्वीं वाहून घेतलेला यहुदी पुरुष. 'तो मुलगा गर्भावस्थेपासुन मरणपर्यंत देवाचा

नानीर राहील ' –शास्ते १३ ७ [हिब्रयू नेझ(झी)र=स्वत स वाहून घतलेला]

नाजू(जु)क—वि १ कोमल, सुकुमार, नरम, हलकेपणानें, काळजानें वापरण्याच्या उपयोगाचा, कष्ट सहन न करणारा 'नाजुक साजुक कळी प्रफुल्लित पातळ पुतळी ठेंगणी ।' –अफला ७८ २ अशक्त, दुर्बळ, बारिक, हलका (मनुष्य, वस्तु) ३ पातळ (पोळी इ०) ४ दिखाऊ, सुरेख, सुदर (वस्तु) ५ कुशलतेचें (काम) ६ गुप्त (गोष्ट इ०), जनानी, बायकासबधीं (काम) ७ चोखदळ, दिमाखाचा [फा नाझुक् सिं नाजुक] **०काम**–न १ नाजूकपणाचें काम, युक्तीचें व कौशल्याचें काम २ गुप्त वेश्यागमन, परदारागमन, रडीबाजी ३ लाच घेणें **०खर्च**–पु १ गुप्त व्यसनास लागणारा खर्च, रडीबाजीला लागणारा पैसा २ लाचलुचपतीचा खर्च **०जागा**–स्त्री मृदुभाग, (विशेषत) गुह्ये दियाची कोमल जागा, गुह्येंद्रिय **०जेवण**–न १ खाण्यात चोख दळपणा २ थोडेंसेंच जेवण, फार भूक नसणें जेवण कमी असणें **०मसलत**–स्त्री खाजगी खलबत, विचारविनिमय, गुप्तपणाची, मुत्सद्देगिरीची, युक्तीची अशी योजना

नाट—पुन १ तुळई (व) मोठी मयाळ, लाट 'घराच्या नाटखालीं जेवण्यास बसणें अशुभ मानतात ' २ विशाळ, अव जड, आकार [हिं]

नाट—पु न १ अडथळा, अपशकुन करणें, हटक प्रतिकूलता, नड, अडचण 'आजचा दिवस नाट लागला '' मुळींच भेटलासी नाला। नाट लागलें सचिता।' –तुगा १२८ २ दुर्दैव, अभाग्य, अनुकूलता, एखादी विघडविणारी, नासणारी, अपकारक, अड थळा आणणारी, इजा इ० करणारी अशी योजना, शक्ति 'आज काम व्हावयाचें परतु आज काय नाट लागलें तें समजेना ' –वि अमगल, अशुभ, अननुकूल, आडफाटया नुकसानकारक (वेळ, मुद्दा इ०) [स नष्ट, प्रा णट्ठ] **०भाजणें-जाळणें**–अमगलता, अननुकूलता काढून टाकणें, तिचा नाश करणें म्हणजेच वाढणी करणें, एखादी गोष्ट हिंमत बाधून छातीनें करणें **०बाट**–पु १ कमनशिबाची गोष्ट, अपराध, दोष, काळिमा, डाग, उणीव इ० बद्दल व्यापक शब्द (क्रि० असणें, पडणें, भाजणें, जाळणें) २ आढळून आलेला दोष, अपराध, लावलेला बाल, डाग किंवा काळिमा, कलक (क्रि० आणणें, ठेवणें, येणें, पडणें) [नाट+बाट] **नाटलाबाटला**–वि बाट लागलेला, बहिष्कृत कलंकित 'पचा पुढें दगाऱ्या बखेडयात नाटल्याबाटल्याच्या खटल्याची सख्या जास्त याचें कारण जातिभेद ' –गागा ३२

नाट—पु १ ठावठिकाण, स्थान 'तयाचिय भजनाचे नाटीं।' –ज्ञा १० १०९ 'जाऊ न शक नाटे लागी।'–एभा २८ ३६९ २ प्रदश देश, नाड [प्रा नाड, नाड]

दाको ४. ५२

नाट—पु १ नृत्य, नाच २ एक हलकी जात, नाटकासारखे खेळ करणारी जात 'उग्रगधा अरूप गौळणी। नाट जातीच्या हस्तिणी। तयासी लुब्ध हे चक्रपाणी। ही बाळपणींची स्वलीला।' –जे ५५९ [स नट]

नाट—पुन १ कवडयाचा एक खेळ २ या खेळातील (पाच) कवडया ३ या खळासाठीं ओढलेल्या रेघा, काढलेली आकृति, कोष्टक, हा खेळ खेळावयाचा पट –स्त्री (कु) गोटयाच्या खळा तील एक शब्द मारण्याकरिता गजरा गर करून फिरवितात तो ' गोटी नाटीस लाव '

नाट—पु १ ज्या कुळाकडला घेण्याचा पैसा उगवेनासा झाला असें कूळ, दिवाळखोर कूळ २ एखाद्या दोषामुळें कुळास लागलेला बट्टा –वि १ दिवाळखोर, नादार, धुळीस मिळालेला, पैसा देण्यास असमर्थ, लुच्चा, उडवाउडवी करणारा (ऋणको) २ सर्वस्वीं नष्ट, पूर्णपणें नाश झालेला, बेपत्ता, ज्याचा मुद्दापत्ता नाहीं असा, फरारी –क्रिवि गोंधळाच्या मन स्थितींत, अशरण स्थितींत [? स नष्ट] **०करणें**–चोरून नणें, पळविणें, उपटणें **०जाणें-येणें**–बुडणें, तूट येणें, वचन दिलेली, अपक्षित मदत अथवा चाकरी करण्यास हयगय करणें, नाकबुलीनें नाकारानें, ओढून घरणें ' हा दोहो रुपयाला नाट गेला '' रुक्मा तो परि नाठ ज उनि वदे नाहींच ता जिंकिला।' –कृकी ५७

नाट—क्रिवि समुद्राचे आत दूरवर, जमीनीपासून दूर 'गल बताची नाळ नाट लाव '

नाटक—नपु १ सोंग घेऊन करण्याचा खेळ एखादी गोष्ट (ऐतिहासिक, कल्पित किंवा पौराणिक) अनेक स्त्रीपुरुष पात्रा कडून प्रत्यक्ष घडल्याप्रमाणें करून दाखविणें, नाटयरूपक दशरूप लक्षणातील दहा प्रकारातील नाटक हा पहिला प्रकार आहे उदा• शाकुतल नाटक, वेणीसहार नाटक २ काव्यातील एक प्रकार ३ ढोंग, सोंग, बतावणी 'पुरुषोत्तमरावाच्या पत्नीसमोर त्यांनीं चागलेंच नाटक केलें ' ४ फजीती, तमाशा, बेअब्रूची गोष्ट 'नाटक झालें जन्माचें मनिं काहो येइना।' –शारदा ११ –वि नाटकी, खेळ करणारा [स नट्=नाचणें, अभिनय करणें] **०गृह, नाट्यगृह-मंडप-मंदिर-शाला**–नस्त्री १ नाटकाचे प्रयोग व इतर खेळ पाहण्याकरिता प्रेक्षकाच्या सोयीची अशी बाधलेली इमारत (इ) थिएटर **०शाला-ळा**–स्त्री १ रगमहाल, खास महाल जनानखाना, अत पुर २ (समुच्चयार्थी) उपस्त्रिया, रखल्या **०शाळ-ळा. साळ**–स्त्री एखादे पोरीस विकत घेऊन, नाचणें, गाणें इ० शिकवून उपभोगार्थ ठेवितात ती नतकी, रखेली दासी, ठेवलेली बायको ' संभाजी राज याच पुत्र शिवाजीराज व येसू बाईसाहब व आणखी नाटकशाळा ' –मराचिस २६ **नाटकी**–वि १ नटाचें काम करणारा, नाचणारा, नट २ (ल) ज्याच्या

कृतीचा याग लागत नाहीं असा. 'तैसा श्रीकृष्ण सर्वचित्तचालक। जो मनोबुद्धीचा प्रवर्तक। तेणें मांडिलें कौतुक। परम नाटकी श्रीहरी।' –ह ४.३७. २ आतल्या गांठीचा; वर एक व आंत एक असा. 'हा कारभारी मोठा नाटकी आहे.' ३ ढोंगी; दिखाऊ; खोटा; बहुरूपी. ४ (गो.) नकल्या. ५ नाटकीय; नाटकासंबंधीचें; नाट्यविषयक. नाटकी–क्या–पु छचोर माणूस.

नाटक—वि. (व.) नाठाळ; अटक करण्यास कठिण. 'ती गाय फार नाटक आहे.' [न+अटक]

नाटन—न. वेष; सोंग; सोंग घेणें; रंगभूमीवर नाटक, खेळ करणें; नाच. [सं.]

नाटपेट–ड—वि. अगोदर हंशील न भरलेलें; पत्र लिहिणारानें तिकीट न लावता पेटींत टाकलेलें (पत्र इ०). [इं. नॉट–पेड]

नाटा–ठा—वि. वाईट; खराब; दुष्ट; मचाळ. हा शब्द फारसा प्रचारात नाहीं. म्ह० साठी बुद्धि नाठी. [नाट किंवा न+स्था?] ०ळ, नाठळ, नाठ्याळ–वि. १ वाईट; दुष्ट; लबाड (माणूस). 'भलेतरी देऊं गांडीची लंगोटी। नाठाळाच्या काठी देऊं माथा।' –तुगा २१०८. २ खोडसाळ; अडेल; द्वाड; त्रास-दायक (पशु इ०). [सं. अनास्था+आल प्रत्यय.–भाअ १८३२. –राजवाडे] ०ळणें, नाठळणें–अकि. दुर्गुणी, दुष्ट द्वाड होणें, असणें (मनुष्य, पशु). ०ळी. नाठळी, नाठ्याळी, नाटा-(ठा)ळकी, नाठळकी–स्त्री. वाईटपणा; दुष्टपणा; द्वाडपणा; खोडकरपणा (माणूस, पशु यांचा).

नाटानाट करणें—सकि. (कर.) थोडक्यात चांगलें करणें.

नाटि—स्त्री. १ (महानु.) संरक्षणाचें कार्य. 'तरि तीयेचे-या प्राणाची नाटी। कवणा दीधली।' –भाए ११९. २ चाकरी; नाटिकराची वृत्ति.

नाटि–टी, नाटिकर–कार—पु १ (माण) मुलकी (वसुली) खात्यांतील शिपाई. २ चाकर; दास; संरक्षक. 'या लागीं दयाळुवाचे घरीं। मी सदा नाटि काम करी।' –एभा १७.१२६. 'त्याचा स्वयें जगदीश होऊनि नाटीकार। संतासाठीं धरी नाना अवतार।' –स्वादि ८.२.७४. [द्रा. नाट–नाड=देश, ता. नाटकार=पाटील]

नाटिका—स्त्री. १ लहान नाटक. 'रूपकाचे जसे दहा प्रकार आहेत, तसे नाट्यशास्त्रांत उपरूपक म्हणून एक प्रकार आहे; अशीं उपरूपकें १८ आहेत, त्यांतील नाटिकाच तेवढी प्रचलित मराठी भाषेंत आहे. २ नटेरी. [सं.]

नाटी—स्त्री. १ (खा) सुती लुगड्याची जात, हलक्या जातीचें लुगडें; थांड. 'नेसली अंगीं, अंगि आवळून, नाटिचें लुगडें तें छान।' –काव्यकेतकी ६४. २ (व) पादरें पातळ. 'काळ्यारं बायकोस नाटी फार शोभते.'

नाटेचार—पु. नारिकर पहा.

नाट्य—न. १ नाचणें, हावभाव (अभिनय) करणें, गीत गाणें, सोंग घेणें इ० नाटकाचे प्रकार करणें. २ वाद्य वगैरेंच्या साथी-सहित सोंगाची वठवणी करणें, गाणें, नाचणें इ०. नृत्य वाद्यकला; 'नट नाट्य केलें तुम्ही यांचसाठीं। कवतुकें दृष्टी नीववावी।' ३ (सामा.) नाटक; नाटकाचा प्रयोग; एकाद्या सरस व सुसंगत कथाभागाचें अनुकरण करून तो साभिनय करून दाखविणें. [सं.] ०छटा–स्त्री. १ एक साहित्य प्रकार. एखाद्या विवक्षित प्रसंगीं होणाऱ्या मनुष्याच्या मनःस्थितीचें चित्र त्याच्याच शब्दांत दाख-विणें. मनुष्यांच्या स्वभावातील विसंगतता दर्शविणारी एकाकी संभाषणपद्धति, स्वगतभाषण. ०शास्त्र–न. नाटकाचें शास्त्र मनु-ष्याच्या क्रियांचें, भावांचें व आयुष्याचें ध्येयात्मक प्रदर्शन करणारें शास्त्र. –ज्ञाको (न) ७७.

नाठविणें—उक्रि. (काव्य) न आठविणें; न स्मरणें. 'कां रे नाठविशी कमलनयन वासुदेव।' –आप २३. 'कां रे नाठविसी कृपाळु देवासी।' –तुगा २६७५. [न+आठविणें]

नाड—पु. १ (ल.) संकट; अडचण; प्रतिबंध; बाध; अहित, घात; नाश; गोता; विघ्न. –एभा १९.५०४. 'कराचा कैवाड। नाहीं तरी आला नाड।' –तुगा ३५५. २ (ल.) फसवणूक; फसगत. 'नाड पावला पारखी थोर।' –मुआदि ७.८१. –वि. फसवणारा; लुबाडणारा. [नड, नाडणें] ०क–वि. नाडणारा; बाधक. 'जरी उदंड दंडक झाला। तरी तो त्याला नाडकचि।' –निगा २७६.

नाड—न १ (कु) नळा; कळकाचें नळकांडें. यांत हिंक, भस्म इ० ठेवतात. २ (न) जनावरांना औषध पाजण्याचा नळा; धोटें.

नाड—स्त्री. १ नाडी; शरीरांतील रक्त ज्या शिरांतून वाहतें ती धमनी; आतड्याची नळी. २ नाडी (हाताची); रुधिरा-भिसरणक्रियानिदर्शक रक्तवाहिनीचें कार्य. (क्रि० पहाणें). ३ फीत (इजारीची). ही साधारण चार फूट लांब असते. ४ (फलज्यो.) नाडी; घटका; नक्षत्राचा एक भाग. ५ (व.) लांब पोट. ६ (व.) घोड्याच्या पाठीचा कणा. ७ (गो.) नागलीचें, कणीस नसलेलें कांड. ८ (गो.) गुदद्वाराजवळची शीर; आतडें. [सं. नाडी] (वाप्र.) ०आटपणें–१ मरणोन्मुख होणें; रुधिरा-भिसरणक्रिया थांबणें. २ (ल) एखादें कार्य शेवटास नेण्यास असमर्थ होणें; त्या कामीं थकणें ०दाखविणें–रोगपरीक्षा करावयाकरितां वैद्यास नाडी दाखविणें. ०पाहणें–रोगपरीक्षेकरितां नाडी कशी चालते तें हात लावून निरीक्षण करणें; प्रकृति पाहणें. ०सांप-डणें–युक्तिप्रयुक्तीनें एखाद्याचा स्वभाव ओळखणें. सामाशब्द– ०बंद–पु. ब्रह्मचारी, केल्हादि स्त्रीसंग, संभोग न करणारा, न केलेला माणूस. 'नाडबंदा आजवर तूं मदरय राहिलास। नाहीं

दुसरीचा उर उघडा करून पाहिलास।' –प्रला १९९ ०वंदा–स्त्री ब्रह्मचर्य, स्त्रीसग न करणें

नाडकरणी-कर्णी, नाडगीर—पु १ जिल्ह्याचा पिढि जाद हिशेबनीस, कुळकर्णी, महाराष्ट्रातील देशपांड्यासारखा कर्नाटकातील वतनी पिढीजात अधिकारी २ एक आडनाव [द्रा का ता नाडु=देश+स कर्णिक]

नाड-गंवडा-गौंड-गौडा—पु १ महाराष्ट्रातील देश मुखासारखा कर्नाटकातील एक अधिकारी २ नाडगौंडाचा एक हक्क, सर्व चौथाईवर शेकडा तीन टक्क्याप्रमाणें होणारी रक्कम चौथ पहा [का नाडु+गौडा=पाटील]

नाडगो—वि फसविणारा, लुबाडणारा नाडक पहा [नाड]

नाडणूक—स्त्री १ लुबाडणें, लुटणें, लुबाडणें, फसवणूक. नागवण पहा २ अतिशय फसविणें, नागविणें, नाश करणें ३ (संकटात अडचणींत सापडल्यामुळें) दुर्दशा होणें, जुलुमाखालीं दडपलें जाणें, छळ, गाजणूक [नाडणें]

नाडणें—उक्रि १ लुबाडणें, नागवणूक करणें 'त्याचीं वस्त्रें आणि वित। तिघे घेती गा समस्त। ऐसे नाडिले वहुत। मार्गस्य त्याहीं।' –कथा २ १३ ४० २ अतिशय फसविणें, ठकविणें ३ छळणें, गाजणें, त्रास देणें, अडवणूक करणें ४ कचाट्यात आणणें, संकटात घालणें-पाडणें, गोत्यात आणणें 'नाडले वेदपाठक धन लोभें।' –एभा २३ २४१ ५ वैभव, सुख, ऊर्जितदशा नाहींशी करणें; बुडविणें 'आपण त्या पोरीस नाडून मरून गेला' –अक्रि १ छळ, नाश होणें बुडणें संकटीं पडणें (तोटा, लूट, नागवण वगैरेमुळें) 'शिदळीच्या सर्वे पतिव्रता नाडे' 'यापरी नाडलों तरी लोचनातरीं नीज जी भरली' –विक ९ २ फसणें 'मूर्खी नाडणें ते ठायीं।' –एभा १३ ६२१ ३ मुकणें 'निजलाभासी नाडणें।' –एभा ५ ५३० [नड स नह्=बाधणें ?]

नाडपेन-पेंच—न (गो) डोंबाऱ्याचा खळ

नाडर—पु विलर; ढवळें 'का नाडरचि भरे थोपे।' –ज्ञा १५ ३८७ [का नाडु=देश]

नाडरी—स्त्री चिंच्या –बदलापूर १२८

नाडवळ—न (कों) (तेली) जागी व डोक यानां जोड णारी खावणी ही जागीत मुटावरोवर उभी घट बसविलेली असत [नाड]

नाडा—पु १ मोठा व जाड दोर, चऱ्हाट, मोठ्या वरचा दोर, समदूर; गाडा, रथ इ० ओढावयाचा दोर गाडीवरील सामान बाधण्याचा दोर, नावेची ओढण, पाग; गलबताचें दोरखंड –एभा ११ १५३१ २ मांडरमात मनगटास बाधावयाचा रंगीत दोरा, इजारीची नाडी, नवार; कोल्हाटयाची, नाडभारप्याची खेळ करण्याची दोरी ३ चामड्याचा पट्टा ४ (कों) कोल्हाटी, बहुरूपी याचा खेळ करण्याचा खाब, बांबू, कळक ५ धोटें, गुरांना औषध पाजण्याचें नळकांडें ६ डोक्यावर उभें राहण्याची क्रिया ७ मतरलेला दोरा, प्रसादाचा गंडा ८ वेणीचा अगवळ 'नाडा सरस्वतिजळ त्रय एक वीची।' –अकक २, मराधा १६५ [स नाडी] ०पसरणें–अव्यवस्थित व्यवहार असणें, गोंधळ घालणें, पसारा मांडणें ०पुडी–स्त्री. अबीर, गुलाल इ० काची पुडी व तिच्यावर बांधलेली रंगीत दोरी हे देवास वाहतात 'सटवाईला नाडापुडी वाहिली'

नाडा—न (कु) खेकडे पकडण्याचें एक साधन

नाडिमंडल—न खस्थ विषुववृत्त, नाडीवृत्त [स]

नाडिय—पु मगर, नक्र 'धरिता नाडिय सावज। उद्धरिला पशुराज।' –मध्व ४८० [नाडी]

नाडी—स्त्री नाड-डा १ नाड अर्थ १ ते ३ व नाडा अर्थ ५ पहा २ झाडाचा खुट, ताट, काड ३ (चोवीस मिनिटें) एक घटका. ४ नक्षत्रांचे तीन वर्ग प्रत्येकात नऊ नक्षत्रें आहेत याना आदि, मध्य, अन्त्य असें म्हणतात ५ (वैद्यक) शरिरातील कफ, पित्त, वात हे त्रिदोष दाखविणाऱ्या रुधिराभिसरणनलिका, प्र ६ (व) शेताची लावड पट्टी, निमुळतें वावर [स] ०आकर्षण करणें–होणें– ०गोळा करणें–१ मरताना नाडी आखडणें, मरणोन्मुख होणें २ (ल) नाश करणें, केला जाणें ०चक्र–न. १ नाडी समूह, संघ, नाभीपाशीं मिळणाऱ्या नाड्याचें वर्तुळ २ एक फल-ज्योतिष चक्र, आकृति, तीन नाड्यात मांडलेलीं २७ नक्षत्रें यात असतात नाडी पहा ०चा फटकळ–वि व्यभिचारी, बाहेर-ख्याली (पुरुष) ०परीक्षा–स्त्री प्रकृति जाणण्यासाठीं नाडी पहाणें व ती पाहून रोग ओळखणें, (क्रि० करणें; पाहणें) ०मंडल-वलय-वृत्त–न आकाशाचें विषुववृत्त ज्या मंडळाची पातळी भूगोलाच्या अक्षाशीं लबरूप असत त्याला विषुव किंवा नाडीवृत्त म्हणतात –सूर्यमा ११ ०व्रण–पु भगंदर भग दर रोग ०ज्ञान–न नाडी पाहून रोगाची परीक्षा, ती पाहून रोग समजण्याची कला नाडीपरीक्षा 'नाडीज्ञान जयाचें सरोग-बधू चतुष्पद गणावे।' –र २

नाडु-डू—पु नाश, घात हानि –शर नाड पहा [नाडणें]

नाडे नुडार—पु मागजातींतील दोर वळणारी एक पोट-जात. वस्ती, ठाणें, वेळगाव व दक्षिण महाराष्ट्र –अस्पृ ४७ [नाडा]

नाडेकरी-चडु(डा)वणी-भोरपी—पु दोरखडावर, यात्रे-वर नाचकाम करणारी जात डोंबारी, कोल्हाटी (गा) नाडपद्म, नारीप [नाडा] **नाडे भारप-भारूप**–न नाडकरीचा खेळ, दोर वर नाचणें इ०

नाडेपद्म—पु. (गा) नाडध्या, बहुरूपी

नाडेंसावज—न सुमर, मगर नाडिय पहा 'म्हणे र तू अभिलाषी खोट। नाडें सावज होशील।' –कथासा ७ १६७ 'तव नाडें सावजें पैं।' –ह २६ १५७ [नाडा+सावज]

नाडया—वि नाडणारा फम०या नाडक पहा

नाणक नाणें—न चलन पैसा, देवघवीचें साधन, नाण्याची किंमत प्रत्येक नाण्यात असलेल्या धातूच्या किंमतीवर अवलबून असते, नाण्याची स्वत किंमत करता येत नाहीं तर त्यावरून फक्त इतर पदार्थाची किंमत केली जाते –टि १ ७६ २ मुद्रा मोहार पुतळी पैसा इ रूप द्रव्य [स नाणक] **०परीक्षक**–पु नाण्याची पारख करणारा, पोतदार **०परीक्षा**–स्त्री नाण्याची पारख करणें **०शास्त्र**–न जुनीं नाणीं मिळवून त्यावरून इतिहास सशोधणें या शास्त्राचा इतिहासास फार उपयोग होतो मुद्राशास्त्र **नाणवट**–न १ टाकसाळींतून निघणाऱ्या अनेक जातींच्या नाण्याचा जमाखर्च यात नाणेंउतार, कम, सौदागिरी जिन्नस इ० सर्व बाबी येतात. –अह १८३४ २ नाणें नाणवट असेंहि रूप यतें 'खरें नाणवट निशेरीनें जुनें । काढिलें ठेवणें समर्थाचें ॥'–तुगा २०१२ **नाण(णा णें)वटी-ट्टी नाणेवट्टी**–पु (गु) सराफ नाणें वगविणारा नाणवणी, नानावटी असें गुजराथी लोकात धद्यावरून पडलेलें आडनाव आहे –स्त्री सराफीचा धदा **नाणवठा**–पु नाणें विक्रीची जागा नाणवटा पहा **नाणेंझाडा-मेळ**–पु (सराफी) रोजच्या तसेंच ठराविक मुदतीच्या निरनिराळ्या सदराखालील नाण्याच्या रकमाच्या देवघवीसबधीं हिशेब तसा हिशेब काढणें (क्रि० काढणें लावणें मिळवणें, निघणें, लागणें, मिळणें) **०बाजार**–पु नाण्याचा व्यवहार चालण्याचें स्थान व्यापार खालावत आहे तरी नाणें बाजार महाग करणें इष्ट नाहीं '–के २ ११ ३० **नाणेंमिड**–स्त्री नाण्याची अडचण टचाई नाण्याची बाजारात कमतरता दुष्काळ **नाणेवार**–क्रिवि निरनिराळ्या प्रकारच्या नाण्यात किंवा नाण्याच्या रूपानें (दर्णे, घेणें) उदा० नाणेवार भरणा–इरसाल-पावती-दिल्हक **०वारा**–वि निरनिराळ्या चल नात असलेल्या नाण्यासबधीं चलनानीं युक्त बनलेलें

नाणा–णों—पुन एक जगली झाड याचीं पानें शिताफळीच्या पानाएवढीं मोठीं असून रावट असतात लाकूड इमारती कामास उपयुक्त हीं कोकणात फार होतात यापासून स्थल ना नावें पडलीं आहेत उदा० नाणेघाट, नाणेमावळ, इ **नाणावणें**–अक्रि १ नावाजणें २ नाव काढणें; विख्यात होणें **नाणावलेला**–वि नावा जलेला, विख्यात

न णु—न अफूच्या बोंडाचा चिरा पाडून रस काढण्याचें नखाणीसारखें हत्यार

नात नाताण—स्त्री मुलाची किंवा मुलीची मुलगी 'वयें आजोबा ऐसे दिसता। नात दिस मीहि। –शारदा ३ ३ [स नप्त्री, प्रा णत्तिआ] **०जावई-जांवय**–पु नातीचा नवरा **०सून**–स्त्री नातवाची बायको **नातरू-वंड नातुड, नातांड**–न मुलाचा किंवा मुलीचा मुलगा किंवा मुलगी 'माझ दिर्लि कसीं हो भीमास रणात आठ नातुडें।' –मोभीष्म ९ ७ [स नप्तृ प्रा णत्तु] **नातुरवाळा**–वि (गा) नातू नात असलेला [नातु+वाला प्रत्यय] **नातू**–पु मुलाचा किंवा मुलीचा मुलगा [स नप्तृ प्रा णत्तु]

नात—स्त्री (गा) १ कल्पना अदाज २ आठवण ३ माहिती 'असें घडेल याची मला नातच नव्हती' [स ज्ञान= ज्ञात=नात]

नातक—पु नाडी मार्ग –ज्ञा ६ २४८

ना तरी—अ (काव्य) अथवा, किंवा, नाहींतर पेक्षा न होऊन –ज्ञा १ २६ 'ना तरी बोलीजे माहेर। सायुज्य मुक्तीचें।' –दा १.५ १९ [स नहि तर्हि]

नातरी—स्त्री कोर; काठ (दगड इ चा) 'दगडाच्या नातरा चिरणीनें घडून बसवाव्या' –तप ४२ [?]

नातलग—वि १नातवाईक ज्याचा परस्परें विवाहादिकें करून शरीरसबध आहे ते परस्पर, आप्त, सोयरा, नात्याचा माणूस सबधी २ लावण्या नात्याचा, दूरचा आप्त [स ज्ञाति+लग्‌ नातें+लागणें]

नातवान—वि दुबळ दरिद्री, अशक्त असमर्थ 'रयत नातवान असलिया दाणेंपेक्ष यावे' –चित्रगुप्त ३९ –रा ८ ८९ [फा ना+तवान्‌ तुल० स न+तवीयान्‌]

नातवानी नातवानकी–गी—स्त्री दुबळेपणा, गरीबी, असमर्थता परतु पदरीं नातवानी आणि घराणियात पुरुषबळही नाहीं '–वाडसाछ १५२ नातवानगीचा वक्त आपला व मुल खाचा ऐवज कोठें दिसों नय' –रा ३ ५७ [फा नातवान पहा]

नातवानी(तवानी)तलफ—स्त्री (गजिफा) तलफ दण्याचा प्रकार आपणाजवळ एक पान आहे व त्यावरील दोन पानें पडल्यावर तो हुकूम होणार असून हीं वरील दोन्ही पानें एकाकड नसून दोघाकडे एक एक आहे अशा वेळीं आपल्याकड खळण्याची पाळी आल्यावर प्रथम एक पान पाडविण्यासाठीं एकाकड जाणें व त्यानतर पुन्हा आपणाकड खळण्याची पाळी यईत त्यावरीं दुसऱ्या पानाकरिता दुसऱ्याकडे जाणें

नातळणें—सक्रि (काव्य) स्पर्श न करणें हात न लावणें –ज्ञा १३ ४७९ –एभा ३ ३२० 'परंतु वदतों जनानुभव नातळो पाप गा।' –केका १०८ [न+आतळणें]

नाताळ-ळें नाथाळ-ळें—पु येशुख्रिस्ताचा जन्मदिवस तारीख २५ डिसेंबर पोतुगीज लोकानीं हा शब्द प्रचारांत आणला [लॅ नातालि, इ नेटल, पोतु नाताल]

नातुडणें—उक्रि १ (काव्य) स्पर्श न करणें, समगोंत येणें २ न आढळणें–सापडणें. 'जेआचे रूपुश्रुतीं नातुडे। तैया चा पाइ काइसा।' –शिशु ६८४ ३ न समजणें, न जाणणें 'नातुडे मुख्य परमात्मा। म्हणौनि करावी लाग प्रतिमा।' –दा १४६ आतुडणें पहा **नातुडविणें**–उक्रि न पावविणें, न गुत विग, न घालणें –ज्ञा १६ १५०

नातूक—न १ (गो) घुवड २ पिंगळा

नाने—स्त्री (तजा) नात पहा

नातें—न १ रक्तसबध, शरीरसबध, यौनसबध, सोयरीक, आसपणा २ (कार्यपरत्वें) परस्परसबध. (धर्मी आणि चाकर, गुरु व शिष्य, राजा आणि प्रजा इ० मवला) ३ (व्यापक) विशिष्ट पेषा, दर्जा, सबध उदा० सरकारी नातें, सावकारी नातें, व्यवहार नातें 'जिकडे वपु तिकडे मन युक्त न शोभेल अन्यथा नातें।' –मोभीष्म ४५ [स ज्ञाति] ०**गोतें-पातें**–न (व्यापक) सबध, सोयरीक ०**दार-वाईक**–वि नातलग पहा

ना तें—अ (काव्य) नाहींतर, किंवा, ना तरि पहा 'ना तें सावळें आकाश पाल्हळें।' –शिशु १०२० –एभा १ ३७

नाथ—पु १ मालक, धनी, प्रभु, स्वामी जसें –विश्वनाथ, भक्तनाथ, दीनानाथ इ० (समास) २ पति, नवरा ३ श्रेष्ठ, वरिष्ठ 'मुनि साग नृपनाथा। जन्मेजया।' –ज्ञा १४८ ४ नव नाथातील एक व्यक्ति, नाथपथ ५ एकनाथस्वामी 'नाथा चिया हातें श्रीमुखास खावी।' –रामदासी २ ८१ ०**पंथ**–पु आदिनाथानीं काढलेला गोसाव्यातील एक पथ यामध्यें मच्छेंद्र नाथ, गोरखनाथ, जलदरनाथ इत्यादि नऊ प्रसिद्ध साधू होऊन गेले नवनाथ पहा ०**पंथी**–वि वरील पथाचा अनुयायी

नाथ—स्त्री (खा) बैलाच्या नाकातील दोरी, वेसण नथ पहा 'अपट असती वृषभ सात। त्यासी घालील जो नाथ। एकचि वेळीं।' –कथा ४ ११ ११२ [स नासा] **नाथणें**–सक्रि वेसण घालणें 'तुमचा गोरा नाथला का?' **नाथाचा बैल**–पु १ वसण घातलेला बैल २ (ल) ताब्यातला, हाताखालचा माणूस

नाथणें—उक्रि नाश करणें, ठार मारणें –एभा ११ ४८२ 'कालिंदीडाह काळा निघुन अवलिला नाथिला नाग काळा।' –वेंसुर ७८ २ त्रास देणें, छळणें ३ व्यापणें, त्रासणें 'कथा पुराण ऐकता। झापें नाथिलें तत्त्वता।' –तुगा २०६४ [स नाथ्]

नाथणें, नाथिणें—अक्रि. नसणें [न+अस्–अस्ति–आथि न+आथिणें आथणें तुल० गु नथि]

नाथि-थो—क्रि (काव्य) नाहीं 'म्हणोनि आथीनाथी हे बोली। नें दखोनि मुकी जाहली।' –ज्ञा १३ ८७१ [स नास्ति] **नाथिला-नसलेला**, खोटा, वाईट 'ऐसें हें सिद्धचि असतां। नाथिली लाग दृढभक्ता।' –दा ८ ३ ३५ आथिला पहा

नाद—पु १ आवाज, ध्वनि; शब्द (मुख्यत्वें पुष्कळ वेळ टिकणारा) 'त दोन्ही नाद मिनले। तेथ त्रैलोक्य बधिरभूत जाहलें।' –ज्ञा ११२८ २ (ल) शोक, छद, वेड, ध्यास 'अजुन खुळा हा नाद पुरेसा कैसा होइना।' –शारदा ११ ३ सन्यमा नावाची वाचा –अमृ ५ ६३ –ज्ञा ६ २७६ ४ श्रवणसुख [स नद्–वाजणें] **नादांत असणें, नादी लागणें–भरणें, पडणें, लावणें**–एखाद्याच्या विशेष छदीं लागणें, लगामीं असणें, आशा लावून ठेवणें; कामात गक होणें, गुतविणें 'मी गलों तेव्हा तो लिहिण्याच्या नादात होता' 'हा गृहस्थ त्या राडेच्या नादीं लागला' ०**जाणें**–१ (भाडें वगैरेस तड पडली असता) आवाज बद होणें २ पत, नाव जाणें, प्रसिद्ध झाल्यामुळें गुप्त गोष्टीचें महत्त्व कमी होणें ०**तुटणें**–वरील प्रकारच्या नादातून सुटणें, मुक्त होणें ०**दवडणें, घालविणें**–पत, अब्रू, नाव घालविणें ०**लावणें**–छद, वेड लावणें, आशा लावणें, कच्छपीं, भजनी लावणें, नादीं लावणें 'त्यानें देतों असा नाद लाविला आहे' **नादानें नाद**–भाडणापासून भाडण (क्रि० होणें, चालणें, वाढणें, लागणें) ०**खार**–वि १ नादिष्ट, छद घेतलेला, भजनीं लागलेला, एखाद्या गोष्टीचा ध्यास घेतलेला, एकदा ज्या नादास लागला त्याच नादानें चालणारा २ दुसऱ्यास आशा दाखवून आपल्या भजनीं लावणारा, कह्यात ठेवणारा ०**बिन्दुस्थान, नादस्थान नादबिंद**–न १ ताळू 'प्रथम नादबिंद मिळवणी होता एकातर।' –भज ५६. २ शरीरातील निरनिराळया ठिकाणाहून नाद उत्पन्न होतो असें ठिकाण अशीं स्थानें तीन आहेत तीं –हृदय, कठ व शीर्ष ०**ब्रह्म**–न १ नादरूपानें अवतरलेलें ब्रह्म, सुस्वर गायन २ भजनातील वाद्याचा मोठा आवाज, दुमदुमाट 'टाळ वीणा मृदगघोष। नादब्रह्माची आली मूस।' ३ वरील वाद्याच्या घोषामुळें वाटणारा आनद व त्याचें दिग्दर्शन ततवितत घन सुस्वर। एसें नादब्रह्म परिकर।' ०**लुब्ध**–वि १ नाद श्रवणामुळें मोहित झालेला, सुस्वरानें गुग झालेला २ गायनानें त्वकर मोहित होणारा **नादाची जाति**–स्त्री (सगीत) ज्या योगानें एका नादापासून दुसरा नाद वेगळा करता येतो अशा प्रकारचा प्रत्येक नादाच्या अगातील गुण ०**वाद**–पु १ भाडणाचा, फाजील व्यर्थ असा माडलेला वाद, गलका, आपण इ० (क्रि० करणें, लावणें, लागणें, तुटणें) २ शोक, छद दुराशक्ति वायफळ प्रवृत्ति **नादा वादात पडणें**–क्षुद्रक लोभात गुतणें, नादीं लागणें, भरणें पहा **नादावणें**–अक्रि १ (फुटक्या भाड्याचा) बद्द आवाज होणें, फुटका नाद येणें २ (ल) (भाड्यास) ऐब, दोष असणें, फुटकें व्यगयुक्त असणें ३ बाहर फुटणें बोभाटा होणें स्फोट होणें ४ आसक्त होणें, नादीं, मागें लागणें ५ नावाचा बोभाटा, दुष्कीर्ति होणें (व्यभिचार, व्यसन इ०मुळें), लोकाच्या चर्चेचा

विषय होणें ६ एखाद्याच्या वर्तनामुळें कांहीं नुकसान, तोटा झाला असा समज करून घेऊन त्या माणसासंबंधीं उपराधिकपणानें रागानें हा शब्द योजतात नाद गाजविणें, कारणें उदा० 'गाई हात पान्हास लाविली होती पण मूर्ने नादावला म्हणून दूध दईनासी झाली ' –सकि वाजविणें, नाद करणें (भांडें इ०चा) नादसळु–पु वैखरी, आदिवाणि, वाचा –मनको नादाळ–ळया, नादिष्ट, नादी–नाद्या–वि १ छांदिष्ट, ध्यास घेणारा, हट्टी २ नाद खोर, भजनीं, नादीं लागलेला नादाळ–वि मोठा आवाज असलेलें (वाद्य इ०) 'वाजती नादाळ भेरी।' –यशा ४८ नादाळी–स्त्री १ अपकीर्ति, बभ्रा, दुष्कीर्ति २ आळ, आरोप कुभांड, बालट (क्रि० करणें, घेणें) ३ प्रचंड नाद, गर्जना [नाद+आळी] नादित–वि वाजगारें वाजविलेलें, दुमदुमित, ध्वनित [नाद] नादेश्वर–पु नादब्रह्म पहा 'गाती तू ओंकार टाळी नादेश्वर।' –तुगा ३७७९

नाद नादी—स्त्री १ नदाळें, मातीची शेगडी २ मातीचा मोठा रांजण ३ उसाच्या पाण्याजवळ रस साठविण्यासाठीं जमीनींत पुरलेला लोखंडी हौद मादाळ ४ फुलझाडाकरितां मातीची मोटी कुंडी ५ स्नानासाठीं केलेलें मातीचें भांडें [स नदा, हि नाद]

नादणें—अक्रि १ राहणें, वास करणें, स्थाईक होणें, सुखानें वसति करणें 'आम्ही त्या गावात सात पिढ्या नादलो ' सुखें धूर्तीचिया धवळारीं बुद्धि नादे।' –ज्ञा ६ ३७७ २ सुखानें, भरभराटीनें असणें पुष्कळ दिवसपर्यंत चांगल्या स्थितींत असणें 'तूं तें सिद्धचि जो नेणें। तो नाद सवज्ञपणें।' –ज्ञा १७ १४ ३ वसति गजबजलेलें भरभराटलेलें असणें (घर खेडें इ०) ४ उपयोगी असणें पडणें टिकणें, चालणें, शेवटपर्यंत सुखानें जाणें 'त्यानें युक्ति काढिली ती कांहीं नादणार नाहीं ' ५ जमणें, समेगमें चालणें पटणें, जुळणें, सलोख्यानें असणें 'त्याचें व आमचें नादत नाहीं ' 'स्त्री नवऱ्याबरोबर नादणें ' ६ कबूल असणें मान्य होणें 'तो मुलगी देण्यास नादत नाहीं ' 'हा दहा रुपयांस नादत नाहीं ' ७ सांठविणें, चागविणें, सांभाळ करणें [स नद्=आनंद होणें] नादणूक–स्त्री १ वसति, रहिवास स्थाइक होणें घरदार कुटुंबसुद्धा जी पुष्कळ वर्षे स्थिति ती 'इ मोहमातृसी माया सदना। नादणूकी करिताति।' –नव २२ १९२ २ वागणूक ऐसी लोकाची जिये नादणूक।' –ज्ञा ९ ५०७ ३ विवक्षित कालपर्यंत टिकाव (कोणेक राज्यात, कोणाच्या हाताखालीं) नादणें–न १ वास वसति जगद्गुरु महेश्वर प्रभुधिरीं जिथें नादणें।' –कका १०९ २ वस्तिस्थान राहण्याचें स्थळ कीं रुणेच साजणें। लोभाचें नादणें। –भाए ३०९ नादता–वि १ लोकवस्तीचा लोकांनीं वसति केलेला (गाव घर जागा) २ लागवडीखालीं असलेली वहित (जमीन) ३ भरभराटी, चलती असणारा (व्यापारी, सावकार, कूळ) ४ (सामा) पुष्कळ दिवस व चांगल्या रीतीनें राहणारा, टिकणारा, चांगला टिकाऊ ५ समृद्ध व सुखी (कुटुंब) नादतें घर–न १ मुलाबाळांनीं भरलेलें व अर्जितावस्थेस आलेलें घर, कुटुंब, सुखी व समृद्ध कुटुंब २ राहतें घर (पडित, बंद नव्हे) नादत्या घराची करसुणी–स्त्री स्वतःचा फायदा करून घेणाऱ्या माणसाची पुरेपुरे करून सेवा करणारा चाकर, गडी नादपट–स्त्री (कु) नादणूक. नादायला जाणें–(बायकी) नवरी मुलगी पहिल्यानें सासरीं जाणें, पहिल्यांदाच सासरीं जाणें नादविणें–उक्रि १ वागविणें; सलोख्यानें सांभाळणें २ समाविष्ट करणें, अंतर्भाव करणें, ठेवणें; सांचविणें 'अजाड घटकोटि ज्या उदरिं सर्वदा नांदवा।' –कका १७ ३ रूढ होणें, प्रचारात आणणें 'नांदते नांदविलें जर्जे। मी तूं जगीं।' –ज्ञा १५ २८० नादाविणें–उक्रि १ नांदणें अर्थ २ पहा २ नादणें अर्थ ४ पहा [नादणें]

नादनी—स्त्री एक उपयोगी वल –वदगापूर १२४

नादर—वि १ दुर्मीळ, उत्कृष्ट, मौल्यवान्, आश्चर्यकारक 'डौल ज्यानोचा फूल गुलाबी रूप नादर गुल्परी।' –पला ४ ६० २ (सामा) (व) उत्कृष्ट, फार चांगला 'आज सुणका लई नादर झाला आहे ' [अर नादिर्]

नादर—स्त्री गंजीफातील हलकें पान [ना+दर=किंमत]

नादरशाई(ही)रुपया—पु विशिष्ट शिक्क्याचा रुपया –दाको

नाद(दु)रुकी–स्त्री, नादरूक–रा–स्त्री एक मोठें वाढणारें झाड पानें पिंपरीच्या पानासारखीं, याची छाया फार दाट असते [स नदिवृक्ष]

नादा—पु (ना) पिरपिर चाळा [नाद]

नादाड—पु (व) मातीचें विशिष्ट भांडें, नाद पहा [नांद]

नादान—वि १ नाकर्ता दुबळा 'मुख्य धणी तो ल्हान नादान ' –दिमरा १५९ २ कुचकामाचा नालायक निर्जीव अज्ञानी, नाकारा पहा [स न+ज्ञान फा नादान्] ०की, नादानी–स्त्री १ दुबळेपणा फुसकेपणा; भिकारपणा अयोग्यता अपुरेपणा २ मूर्खपणा 'कांहीं नादानी आम्हांपासून न जाली ' –रा ३ १२३ [फा नादानी]

नादार—वि १ देणें, कर्ज देण्यास नालायक ठरलेला (इसम) दिवाळखोर (इ) इन्साल्ह ८ट २ ज्याची वार्षिक मिळकत शंभर रुपये किंमतीहून कमी किंमतीची आहे असा (इसम) (इ) पॉपर ३ (सामा) अकिंचन दरिद्री ४ माशिक फी माफ असलेला विद्यार्थी [फा ना+दार] नादारी–स्त्री १ दिवाळखोरी, दारफळणी २ कंगालपणा दारिद्र्य 'राजाचे हाली मानीचे विस्तारामुळें शिरस्ता मोडत आला आणि हक्क रुसूमही झाइन

उगवेना, सबब नादारीस आलों आणि कर्जबाजारी जाहलों ' -रा ११ ९१ ३ शाळेतील फीची माफी

नादार—वि सडा, फटिंग, जरिदा ' गनीम केवळ खडे नादार ' -भाव ७७ [ना+दारा=बायको]

नादावणें—उक्रि नादावणें अर्थ ६ पहा काहीं एक बागलें कार्य बिघडेल असें आपलें अज्ञान प्रकट करणें ' तो तेथें जाउन नादावला असेल म्हणून त्यानें काम केलें नाहीं ' [नाद]

नादाळी—स्त्री मतरलेला ताईत, मणी (व्यापारांत तोटा येऊ नये म्हणून), कुराणातील अक्षरें कोरलेला दगड (गळयात बांधण्याचा) [हिं नादली]

नादी—वि नाद लागलेला, असलेला, छंदी, नादाळ पहा

नादी—स्त्री गायनातले सप्तस्वर ' -शर

नादी—स्त्री १ नाटकारंभीं सूत्रधारानें ईशस्मरणपूर्वक म्हणावयाचें किंवा प्रेक्षकास मगल आशीर्वाद यावयाचें पद्य देव, द्विज, नृप याच्या आशिर्वादानीं युक्त असें नाटकाचें मगलाचरण उदा० ' पचतुड नररुड मालधर ' हें पद्य स शाकुतलाची नादी आहे २ समृद्धि [स] ०मुख-श्राद्ध-न उपनयन-विवाहादि मगल कार्याचें प्रसगीं प्रारंभीं पितराना उद्देशून करावयाचें श्राद्ध (हें वैदिक नसून सत्याषाढ सूत्रकालापासुन सुरू झालें असावें) ' नादीश्राद्ध देवक विधान। केलें ब्राह्मणाचें पूजन।' -एरुस्व ५ २१ [स]

नादीचा पासोडा-शेला-पु नदीचा पासोडा पहा अतर्पट धरावयाचा शेला

नादु—पु नाद पहा

नादेट—स्त्री (कों) तगरीचें फुलझाड -न तगरीचें फूल

नादेटा—पु १ एक फुलझाड, नादेट पहा २ सर्पातील एक प्रकार

नाद्या, नाद्यावैल—पु १ नदी बैल पहा ' विषयी ल्पट शिकवी कुविद्या। मनामागें नाद्या होऊनि फिरे।' -तुगा २८४८ २ (ल) मूर्ख ३ (ना) फाजील लाडावलेला मुलगा; मिजासखोर [स नदी=बैल]

नान—न दारू गाळण्यात चाडवर ठेवतात तें टोपाच्या आकाराचें भाडें -बदलापूर ३१० [नाद]

नान—स्त्री अन्न, भाकरी [फा नान्] ०कार-पु जमीनदार, कानगो इ० स निवाहासाठीं दिलेला भत्ता, पैसा, जमीन ' गढया व तालुक देखील नानकार करून दिल्हे आतील ' -वाडथोमा १ २५० ०कुराण, नानोकुराण-न-न इमान; प्रमाण, बेलभंडार; अन्नाची शपथ ' नवाबांनीं निखालसपणें नान कुराण घ्यावें ' -रा ६ ३५८ ' सर्व प्रकारें आपलें नानोकुराण करून दतीउ तन्हा आम्हांशीं किंवा तुम्हांविषयीं इमान दणें तें देऊ ' -रा ६ ३५६ [फा नान्=भाकर+उ+कुर्आन्=कुराण] ०खटाई-स्त्री एक मिठाई, ही मैद्यापासुन पावाच्या पद्धती प्रमाणेंच करतात -गृशि ५०९ [फा] ०पर्वेशा, परवर्शी-स्त्री लढाईंत कामास आलेल्याच्या (ज्यास वश नाहीं अशा) बायकास, सरकारनें निर्वाहार्थ करून दिलेली नेमणूक-देणगी, जानपर्वेशी [फा नान्+पर्वरिश्=पालन]

नानक—पु शीखधर्माचा सस्थापक, शीखाचा आद्यगुरु ०पंथी-शाही, नानसाई-पु नानक याचे अनुयायी, शीख भिक्षेकरी वर्ग याच्यातील भिक्षेकरी टिपरीवर टिपरी मारून भीक (पैसे) मागतात, हे फार लोचट भिक्षेकरी आहेत -गागा १३३

नानकण—न नाचकड पहा

नानमुख—पु. (व ना) लग्नाच्या अगोदरचा दिवस, कुणबी लोकात लग्नाच्या आदल्या दिवशीं गावातील देवास हळद वगैरे नेण्याचा विधि [स नादीमुख] **नानमुख्या**-पु (व) वरील विधि करण्याचा मुख्य मान ज्याच्याकडे असतो तो, पुढारी; मुखड

नानवट-टा—नाणवट पहा ' मग दभाचें नानवटा। हीन कसाचा खोटा। विकरा माडी।' -एभा ५ १०१

नाना—पु १ नारायण या नावाचें आदरार्थी सक्षिप्त रूप २ टोपणनाव, एखाद्याच्या नावापुढें किंवा स्वतत्रहि योजतात जसें -चिंतोपत नाना, नाना आले इ० ३ नानासाहेब (बाळाजी बाजीराव) पेशवे, नाना फडणीस, इ० ४ (खा) आजा [ध्व बालभाषा, हिं नाना=आईचा बाप तुल० स नना=आई]

नानी-स्त्री १ (खा) आजी. २ वडील वृद्ध बायकासबंधीं आदरार्थी शब्द [हिं तुल० स नना=आई, इ नॅनी=दाई]

नाना—पु एक झाड नाणा पहा

नाना—पु नाहीं, नाहीं, नकारार्थक शब्द, निषेध नाकबूली, नाकारणें, परवानगी न देणें इ० बद्दल शब्दप्रयोग (क्रि० करणें) [स न, न]

ना ना—अ ना तरी नाहींतर, किंवा, अथवा -ज्ञा १.२९ -एभा १० ६८७ 'ना ना ते सप्तादि आणि नवनाथ। कीं हे अष्ट दिक्पाळ दिग्गजेंशीं समर्थ।' -स्वादि ११६१ [स ना=नाहीं]

नाना—वि १ पुष्कळ, अनेक ' जन्म घेईन मी नाना। बहु सोसीन यातना।'-तुगा ११४६ २ निरनिराळे, बहुविध विविध, भिन्नभिन्न 'नाना देव्हद्वारा प्रसीष्णु। जे बहुत आइको मत्रसिष्णु।' -ऋ ६७ नानारूप-वर्ण-रस इ० [स] सामासशब्द- ०त्व-वि अनेकत्व -एभा ११ ४३३ ०परी-क्रिवि अनेकप्रकारें ' क्रियेवीण नानापरी चालिजतें।' -राम १०४ ०प्रकार-पुअव विविधजाति, तन्हा, प्रकार ०प्रकार करणें-(ल) रागाचे सव आविर्भाव व कृत्यें करणें, रागानें जळफळणें, आदळआपट करणें ०प्रकारचा-वि सहस्रावधि, हजार प्रकारचा ०मत-

न १ लौकिक अभिप्राय २ मतवैभिन्न, मतांचे प्रकार ०रत्न वसुंधरा–स्त्री (प्र) बहुरत्नावसुंधरा अनेक बहुमोल रत्नांनी भरलेली पृथ्वी जेव्हा एखादी आश्चर्यकारक गोष्ट पहत तव्हां ती पाहतांना किंवा मदत करताना हा शब्द योजतात 'पिंडे पिंडे मतिर्भिन्ना। तुंडे तुंडे सरस्वति। देशेदेशे विभाषास्यात्। नानारत्ना वसुंधरा।' ०थाईं–क्रिवि पुष्कळ प्रसंगीं, अनेक वेळां ०विध–वि अनेक प्रकारचें –ज्ञा ७ ३७

नानावटी—पु १ सराफ २ जगतशेट नाणें–णा वटी पहा

नानुटणें—अक्रि (व) अल्पपणा, मीपणा वाटणें, मानात चढणें, मी आहे तसा कोणीच नाहीं (अहविशय) असें वाटणें

नानू—स्त्रीन का कू, टाळाटाळी; हाहू, संदिग्ध भाषण [सं न, न नाना]

नानेटा–टा–ठी—पुस्त्री एक सर्प नानेटा अर्थ २ पहा रा काळा, अंगावर पेटे, विषारी नसणारा साप –बदलापूर १४७

न नाटणें—अक्रि (व) प्रसिद्धि पावणें, 'आमच्या गावात पैशासाठीं तो नानोटला आहे'

नाप—न माप; तोल, वजन, जोख [स माप; हिं नाप]

नापणें—उक्रि १ मोजणें, मोजून पूर्णभरणें २ (पैसे टाकण्याच्या) विशिष्ट खेळांतील एक संज्ञा

नापत—स्त्री बाजारात (देण्याघेण्याच्या व्यवहारात) पत, अब्रू याचा अभाव असणें –वि पतीच्या व्यवहारात योग्यता, पत, अब्रू नसणारा (माणूस) [ना+पत]

नापसंत–द—वि पसंत नसलेला, अमान्य, नावडलेला, अस्वीकृत, अप्रिय [फा नापसंद्]

नापाक—वि १ अस्वच्छ, अपवित्र, ओंगळ, घाणेरडा २ नाकारा पहा [स न+पाक=शुद्ध फा ना–पाक्]

नापातेरा—पु १ नापत (विशेषत व्यापारात) २ (व्यापक) बेअब्रू झालेली निंदित स्थिति

नापादणें—उक्रि न सपादणें. 'का नापादिता गती।'–ज्ञा १८ ११६ [स न+आपद्]

नापास—वि १ नापसंत, नाकबूल, अमान्य, रद्द २ परीक्षा न उतरलेला, न निवडलेला, अनुत्तीर्ण [ना+इं पास]

नाप(पा)रू—(प्र) नापित पहा

नापित—पु हजाम, न्हावी, नाई [स नापित]

नापिकलें—न (कों) नापीक पाऊस इ०च्या अभावामुळें धान्य न पिकणें धान्याचा दुष्काळ, पिकाचा अभाव 'गुदस्ता नापिकलें झालें त्यामुळें बहुत लोक खराबीस आले' [न+पिकणें]

नापित्य—न न्हाव्याचा धंदा [स]

नापीक—न नापिकलें पहा –वि न पिकणारी, विनउत्पन्नाची, पडीत, करकस (शेतजमीन) [न+पिकणें]

नापूस—स्त्री १ अनादर, नापत २ कोणी विचारीत नाहीं अशी स्थिति [न+पुसणें]

नापेर—नस्त्री १ न पेरलेलें शेत २ नेहमींची पेरणी न होणें [न+पेरणें] नापेरा–री–पुस्त्री न पेरणें, (पाऊस इ० काच्या अभावामुळें) नेहमींची पेरणी न करणें

ना–पैवस्ता—वि न पोंचलेला, अप्रविष्ट दाखल न झालेला, कलेला 'त्या पैकीं ना पैवस्ता रुपये दोन' –रा ६ २३३ [फा]

नाफत—स्त्री कमतरता, उणीव 'धान्याची नाफत गेली' नापत पहा

नाफरमानी—वि १ जांभळया रंगाचा, जांभळा २ अरुण, लालसर, गुलाबी, 'गुलाब तक्ता आणि गुलाबी बागामधीं नाफरमानी। त्या रंगासारखी मुसमुसत गडे तुझी पहिली ज्वानी।' –होला १०३ [फा नाफर्मान]

नाफा, नाभ–भा—पु कस्तुरी मृगाचा अंडकोश, मृगांड, बेंबी काढा, नाभा कस्तुरीच नाफे व विलाईचं तोफे पाठविले' –पदमव ९७ –पद ८ ५३ [फा नेफा, स नाभि]

नाफा—पु नेफा; विजारींत नाडी घालण्याची जागा [फा नेफा]

नाफेर—पु बदल न करणें, आहे तीच स्थिति राखणें ०वाला–वि १ न बदलणारा फेरफार न करणारा २ (ल) कट्टर पक्षीय असहकारितावादी, गांधीपक्षाचा सत्याग्रहाच्या राजकारणात हा शब्द गांधीपक्षाच्या लोकांना निंदार्थी लावीत

नाबद–दा—स्त्रीपु उसाची गंडेरी–पेरें, कवा, उसाचें कांडें [अर नबात्=ऊस, फा नबात्=साखर]

नाबद–दा, नाबद साखर—स्त्री खडी साखर 'व्यास वचन इक्षुदंड। गाळुनि सुरस साराचा गोड। देशभाषा वळिलें लाडू। नावंदेचे आवडी।' –मुसभा १ १९ 'गोड अत्यंत नाबदी साखर। मुखीं घालिता कडकड फार।' –शनि २२ ७८ नाबदचूर्ण–न पिठीसाखर, 'अक्षार सोजिया फेणिया। नाबदचूर्ण वोदलिया।' –मुविराट ८ ७१ नाबदार–पु खडीसाखरेचा ढीग –शर

नाबद—वि असमर्थ, अक्षम, अयोग्य, अपुरा [हिं नाबर=नाकारणारा]

नाबनाब—वि (व) सर्व, संपूर्ण, एकूणएक 'नाबनाब माणसें गावाला गेलीं'

नाबर—वि नालायक, नामर्द, असमर्थ नाबद पहा 'तो घर बांधायाला नाबर नाहीं'

नाबवती—स्त्री (व) वैमनस्य वैर [न+बनणें]

नाबालीक—वि वयात न आलेले (मूल) [फा नाबालिग्]

नाबूद—क्रिवि १ नष्ट झालेला, बचिराख झालेला बुडालेला, बेपत्ता झालेला; नाहींसा झालेला, नष्टप्राय (क्रि० जाणें, बुडणें,

होणें, मरणें इ०) 'रयत शाबूद तर त्यात आमचें कल्याण ती नाबूद झाल्यास आमची हक्कदारी आम्ही कोठें पहावी ?' –भा उपेगो २५ 'नजीबखानास नाबूद करावें हे मसलत त्यांनी केली' –मदबा १ ६९ २ पूणपणें, साफ 'गावीं टोळ पडून शेतें नाबूद साफ नासाडी जाहली' –सासइ जुलै ९४ ३ (क्र) अभूत, न भूतो न भविष्यति [फा न+बूद् किंवा नाबरद्=नसलेला]

नावेजणें—अक्रि (मुवई) हवेंतल्या ओलाव्यानें पदार्थ कुजू लागणें

नाम-भा—पु कस्तुरी मृगाचा अंडकोश नाफा पहा

नाभ—स्त्री १ लाकडात कुंड, फळी इ० भरण्यासाठीं केलेली खाचण २ (गो) दुकानाचें दार, चौकट ३ मादळा, पिंडी (चाकाची) गाडीच्या चाकाचा तुंबा नाभि पहा [सं नाभि]

नाभा—पु नाभ, चाकाचा मादळा, पिंडी [नाभ]

नाभि—स्त्रीपु १ बेंबी, नाळ ज्या ठिकाणीं असते तें छिद्र –ज्ञा ६ २०९ २ नाभ ३ पहा ३ मध्यबिंदु केंद्रबिंदु [सं] **०कमल**–न १ (काव्य) बेंबी, नाभि (सुंदर कमळाच्या आकाराची) २ रागाळीतील एक प्रकार **०छेदन**–न नाळ कापणें **०नाडी**–स्त्री नाळ **०पाक**–न नाळ कापल्यावर नाभि सुजून पिकत व पू होतो, कधीं कधीं क्षत पडतें तो रोग, नाभीचा विकार –बाळरोगचिकित्सा ५१ **०बधन**–न बेंबीची सूत **नाभ्य**–वि बेंबीसंबधीं

नाभि(भी)कर-कार—पु १ (काव्य) भिऊं नको असें आश्वासन, याबद्दल उच्चारण्याचा शब्द –ज्ञा १० ७ 'अर्जुना नाभीकारू दीन्हला।' –दाव ४७७ २ अभयवचन, खात्री, विश्वास 'मा कृपालु यदुवीर। तयासी दीधला नाभीकर।' –ह २६ १८६ 'ऐसा जव धावा केला। तव ईश्वरू पावला। सकळिकां दीधला। नाभिकारू।' –कालिका ११ ८३ [सं ना+भी+कर कार]

नाभी—उद्गा १ भिऊं नकोस ! –एभा ३० ३८८ 'गरुड येतो फडत्कार। नाभी नाभी म्हणे त्वरें।' –तुगा ६७८ २ नाभिकार ना भी असा तुटक उच्चार करतात [न+भिणें]

नाम—न १ नाव, वस्तुमात्राचें नाव २ (व्या) पदार्थाचें नाव सामान्य, विशेष, व भाववाचक असे नामाचे तीन प्रकार आहेत –पु १ उभें गंध तें लावण्याचा ठसा रंग (सामा) गंध, कपाळावर लावण्याचें चिन्ह २ (ल) घोडा कुत्रा इ०कांच्या कपाळावर उभा पांढरा पट्टा असतो तो [सं नाम फा नाम्] **०करण**–न मुलाचें नाव ठेवण्याचा विधि संस्कार हा १६ संस्कारांपैकीं एक आहे **०गावडा**–वि (कु) अशिक्षिताचा पुढारी **०घाप**–पु १ (पूजा इ०च्या वेळीं) देवाच्या नावाचा केलेला मोठा गजर, नावाचा घोष 'मग नामघोषें गिरानि टाळी।' २ देवाचें नाव घेणें, –घथ ४ ५१

भजन **०जा**–स्त्री नाम, महत्त्व, कीर्ति 'वडीलवडीलांपासून स्वामीकार्य प्रसंगें धन्यास संतोषी करून आपली नाम-जा संपादीत आलेस' –रा ८ १३९ [फा नाम्=नाव+जाह्=हुद्दा] **०जात-द**–स्त्री. १ नियुक्त, नियोजित अधिकारी २ नेमणूक, जहागीर 'कांहीं नामजादा चार पाच लक्ष रुपये मिळतील ऐसें आहे' –पया ९४. ३ स्वारी 'त्यांनीं शिकर्‍यांवरी नामजात रवाना केली' –रा १५ ६ ४ एक पदवी 'रामाजी महादेव नामजाद प्रांत साष्टी यास' –वाडबाबा ३ १९ –वि १ लौकिकवान, प्रख्यात 'हुजूर हवाम तालुके मजकुरीं नामजाद आहेत' –वाडसमा ४ १४३ २ नेमलेला, नियुक्त केलेला 'ते लोक किल्लेवावर ठेवावयाचे उपयोगी नसल्यास त्यास दुसरे जागा नामजाद पाठविणें' –वाडसमा १ २७८ [फा नाम्झाद्] **०जादी**–स्त्री १ शौर्याचें कृत्य, नावलौकिक २ स्वारी, अभिक्रम 'मग त्यावरी नामजादी करून रताजी रुपाजी जीवें मारिलें' –इम ३४ –सभासद ५४ **०जोग**–वि हुडींत ज्या माणसाचें नाव व वर्णन लिहिलेलें असतें त्याच्यापासून ओळखपाळख न घेता हुडीची रक्कम त्याला देता येईल अशा प्रकारची हुडी (इं) ऑर्डर चेक याच्या उलट शहाजोग **०दार**–वि १ कीर्तिमान, सुप्रसिद्ध 'मुसा मुश्रीम नामदार।' –ऐपो २२२ २ कायदे कौन्सिलचा सभासद एक बहुमानार्थी पदवी (इं) ऑनरेबल 'नामदार गोखले' **०दारी**–स्त्री १ कीर्ति, लौकिक नामजाद–दी पहा २ कौन्सिलचें सभासदत्व, सन्मानाचा हुद्दा **०देव**–पु १ शिंपी जातींतील एक प्रसिद्ध साधु २ एक शिंपी जातींतील पोटजात **०धातु**–पु नामापासुन बनलेला धातु जसें –शेवटणें, दीपणें, समरसणें **०धारक**–वि १ नेहमीं देवाचें नाव घेऊन मुक्ति इच्छिणारा साधक, भक्तिमार्गी, भजनी 'एथिचआ नामधारका। विज्ञापन परिवारिआ मार्गिका।' –ऋ १०३ 'तरे तरति हा भरवसा। नामधारकाचा ठसा।' **०धारक नामधारी**–वि १ नावाजलेला, प्रसिद्ध स्वतःचें नाव गाजविणारा 'आम्हाजवळ दाहा नामधारी सरदार आहेत' २ नुसत्या नावाचा स्वतः कांहीं एक कारभार इ० करीत नसता ज्याच्या नावावर कारभार इ० होतात तो ३ एकच नाव असलेला, एकाच नावाचे दोन परस्पर ४ विद्या, गुण इ० कांहीं नसतां निव्वळ मोठें नाव धारण करणारा 'हा नामधारक शास्त्री आहे' **०धेय**–न (काव्य) नाव, नाम –वि नावाचा **०ना–ना**–स्त्री कीर्ति प्रसिद्धि ख्याति **०नाईक**–पु. (व्य) आरमारावरचा अधिकारी यावरून एक आडनाव **०निर्देश**–पु नावाचा उल्लेख नाव घेऊन मुबर्रिगें दाखविणें **०निशाण**–वि प्रसिद्ध विख्यात 'राने बहादर नामनिशाण।' –ऐपा २७७ **०पुरवा**–वि (व्यापार पत्रांत) उपरि लिखित, उपर्युक्त, वर उद्धृत केलेला [फा] **०मन्न**–

पु देवाच्या नावाचा जप —ज्ञा १७१०८ ०रूप–न नावरूप पहा ०रूपातीत–वि १ नाव, रूप, वर्णन इ०च्या पलीकडचा (हीं नसलेला) (देव) 'जें का अक्षर अव्यक्त। असें नावरूपातीत। शब्देंवीण आनंदत। निजें तेथें निजवाळा।' २ नाव इ० घालविलेला, दुर्लौकिकाचा, अवनतावस्थेत आलेला ३ ऐहिक कीर्ति, मान इ० ची पर्वा न करणारा, ऐहिक लाभांना तुच्छ मानणारा [नाम+रूप+अतीत] ०वर–वि प्रसिद्ध, नावाजलेलें ०वाचणी–स्त्री नावनिशी 'कथितो नामवाचणी सारी।' –अमृत ४४ [नाम+वाचणें] ०वाच्य–पु (व्या) तृतीय पुरुष ०विधान–न नामकरण पहा ०शेष–वि १ ज्याचें फक्त नाव उरलें आहे असा (मृत, अज्ञातावस्थेतला माणूस) २ अतिशय निकृष्टावस्थेस पोहोंचलेलें (गाव इ०) ०संकीर्तन–न देवाचें नाव घेणें, भजन करणें, नामघोष ०सरी–क्रिवि नामसदृश, नावासारखें 'तेही नामाची नामसरी। म्हणत असतील जरत्कारी।' –मुआदि ४१६ ०स्मरण–न मनामध्यें देवाचें नाव घेणें–आठवणें ०स्मरण भक्ति–स्त्री उपासनामार्गांतील नवविधा भक्तीपैकीं तिसरी. नामा, नाम्नी–(पुस्त्री)वि नावाचा–ची जसें – हरीपंत नामा एक पुरुष गंगा नाम्नी कन्या नामांकित–वि प्रसिद्ध, विख्यात लौकिक असलेला नामाथ(थि)णें–अक्रि १ (काव्य) प्रसिद्धीस येणें, नाव होणें, नावाजलें जाणें 'आनंदाचेनि नावें। नामाथें पैं।' –सिद्ध ५११ २ नाव देणें नामाथिला–वि नावाजलेला, नामांकित 'ऐसे नामाथिले थोर।' –उषा १५९ नामाभिधान–न १ नाव 'तेथील पाडया भावीक पूर्ण। महादाजीपंत नामाभिधान।' २ नामांकित माणूस 'कुटुंबातीतले नामाभिधानें।' –ऐपो २६७ [सं नाम+अभिधान] नामावलि–ळी–ळ–स्त्री नावांची यादी मुख्यत्वें शिव विष्णु इ०च्या नावांच्या यादीस लावतात 'प्रेमभरित अंतरात वदनीं नामावळी गाती।' –होला १७. नामो–वि (गो) नाम लावणारा (सारस्वत वैष्णवांना उपहासानें योजतात) नाम्रा–वि नाम अर्थ ४ पहा कपाळावर पांढरा पट्टा असणारा (कुत्रा इ०)

नामखंडी—पु एक प्रकारचा लगाम –अश्वप ११८५

नामणदिवा(नामदिवा)—पु (कर) नंदादीप लावण–लामण दिवा पहा

नामर्द—वि १ भ्याड, बायल्या २ अशक्त, कमकुवत, अपराक्रमी [फा नामर्द] नामर्दी, नामर्दुमी–स्त्री भ्याडपणा दुबळेपणा, भित्रेपणा 'मिरज आम्हीं सोडली, कांहीं नामर्दी केली नाहीं' –ख १२६५ [फा]

नामा—पु पत्र खलिता 'जाहीरनामा, करारनामा' इ० 'तैमूरशहानीं पातशहास नामा स्नेहदर्दीचा पाठविला आहे' –दिमरा १२१८ [फा]

नामा—वि वीस (फळांच्या मोजणींत) –पु ढीग(फळांचा)

ना–माकूल—वि मूर्ख, बेवकूफ –मराआ ३५ [फा ना+अर मअकूल]

ना–माफक्त—स्त्री बेदिली 'यासी व त्यासी ना–माफक्त पडली' –चिरा २४ –वि बेदील 'मुत्सद्दी हे सर्व ना–माफक्त, कोणाचीही चित्तशुद्धता नाहीं' –दिमरा १२०५ [ना+अर मुवाफक्त=ऐक्य]

नामावळ—स्त्री एक प्रकारचें लुगडें

नामी—वि उत्कृष्ट, चांगला, प्रसिद्ध उमदा, सरस, शानदार, नामांकित इ० (अनेक व्यापकअर्थी योजतात) [फा नाम्]

ना–मुनासब—वि अयोग्य, अनुचित 'ही गोष्ट हिंदूंच महजबांत बहुत ना–मुनासब' –ख ७ ३५६७ [फा ना+मुनासिब्]

ना–मुराद—वि असंतुष्ट, नाराज. 'जयाजी तर मुलूख नामुराद आहे' –रा ६ ६१७ [फा]

नामुष्की–मोश–शी(स–सी)—स्त्री १ बेअब्रू अपकीर्ति नाचक्की, बदनामी (क्रि० येणें) २ (अनिश्चित) कीर्ति सन्मान 'नामोशाचे सरदार' –सभासद ४९ 'दफे होऊन पातशाही नामोश राहत नाहीं' –इम ६६ [अर नामूस]

नामूस—पु पराक्रम 'या उपरांत दवनरचे पाईकें नामूस केला म्हणोन पद ठाकूर पावला' –मव ३८ [अर नामूस]

ना–मोहरम—वि १ नष्ट, पराभूत निराश २ अपेशी, अयशस्वी 'सोवळ्याच्या लघु पुरुषाच्या बुद्धीत लागोन नसती नसती कल्पना वाढवोन धण्याचा मनसबा ना–मोहरम केला' –रा ८ १२६ [फा ना+महरूम=निराश] नामोहरमी–स्त्री १ पराभव २ अपयश 'कबळ आपणच दुराग्रह करावा तरी अवज्ञा ना–मोहरमी आपणाकडे येईल' –भाव ८

नाय—स्त्री १ एक वनस्पति म्ह० नाय निरगुड माका हा तिहींचा येऊन फाका आणि उडवाहज पडला २ एक जातीची वेल

नाय—क्रि (अशिष्ट) नाहीं 'होय नाय विचारी घरींचा व्यवहार।' –दावि ३१ [नाहीं]

नायक—पु १ मुख्य, म्होरका, पुढारी; सेनापति स्वामी, धनी, सूत्रधार उदा० सेना–ग्राम–नट–नायक रघुनायक, यदुनायक –ज्ञा ११०३ २ मुख्य पात्र ज्याचें चरित्र काव्य नाटकांत वर्णिलें जातें किंवा ज्याच्या चरित्राच्या अनुरोधानें सकिया नक रचलें जातें तो पुरुष (हा नायिकेचा नवरा असतोच असें नाहीं) ३ (पोवाडा, लावणी इ०) शृंगारिक काव्यामध्यें ज्याचे आश्रयानें शृंगार वर्णितात तो प्रधान वर्णनीय पुरुष (स्त्रीला नायिका म्हणतात) ४ गळ्यांतील हाराच्या मधलें रत्न ५

नाईक पहा ६ पति, स्वामी 'कहनि वदन जानकीनायका।' ७ (साहित्य) चार प्रकारच्या नायकापैकीं प्रत्येक नायकचतुष्टय पहा [स नी=नेणें नायक] ०चतुष्टय–न (साहित्यशास्त्र) धीरोदात्त, धीरप्रशांत, धीरललित आणि धीरोद्धत असे चार नायक नायक हा यश, प्रताप, धर्म, काम, अर्थ या उद्दिष्टप्रमाणें वागत असल्याचें दाखवितात ०डा–पु महारजातीचा म्होरक्या, महारातील पुजारी ०वडा–डी, वाडा–डी, नाईक(कु)व(वा)डी–पु १ पूर्वीचा जमीनमहसुल वसूल करणारा शिपाई. २ (नायकवडा) रामोशी, बेरड, याचा म्होरक्या, नाईक ३ नासूद, ४ पायदळातील किंवा शिल्याजरच्या दहा, वीस मनुष्यावरचा अधिकारी 'वसताची नायकवडी। खोचीति कोंकिळाची धाडी। –भाए ४३४ ५ सेनापति नायक 'न मिळता नायकवडी। दळाची आइती थोडी।' –शिशु ४८० ०वाडी–स्त्री नायकवाड्याचें काम नायका–स्त्री कथानकांतील, काव्यातील, समूहातील वगैरे खस्त्री, स्त्रीनायक नायिका पहा 'जे लक्ष्मी मुख्य नायका। न मनेचि एय।' –ज्ञा ९३७६ नायकी स्त्री १ नायकाचें काम व हुद्दा २ मालकी, स्वामित्व –वि १ मालकीचे, स्वामित्वाचे २ पुढारी, मुख्य असलेलें (राज्य, जात) ३ (संगीत) गायनात निरनिराळ्या रागांतील चीजा म्हणण्याचें गुरूपासुन संपादन केलेलें (ज्ञान) नायकी कानडा–पु (संगीत) एक राग ह्या रागात षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल निषाद हे स्वर लागतात जाति षाडव षाडव वादी मध्यम संवादी षड्ज गायनसमय मध्यरात्र नायकीण–स्त्री १ नायकाची बायको, नायिका २ कारखान्यात दाहा पाच स्त्रियांवर अधिकार, हुकमत गाजविणारी स्त्री, मुकादमीण ३ मालकीण, धनीण, सत्ताधीश स्त्री ४ नाचणारीण, कलावंतीण, गाणारीण अविवाहित स्त्री, वचनी, वेश्या ५ (गा) वेश्या, व्यभिचारी स्त्री, रखेली म्ह० नायकिणीच्या पोराळ दिसाची बापुय ना रातची आवय ना=नायकिणीच्या मुलाला दिवसाचा बाप दिसणें शक्य नाहीं व रात्रीच्या वेळीं आई मिळणें शक्य नाहीं नायको–पु (कु) दशावतारातील सूत्रधार (याच्याकडे फक्त पदें म्हणण्याचें वगैरे काम असतें) नायकया बैल–पु बैलांच्या रांगेतील पुढचा बैल

नायका–पु यवनी साम्राज्यांत दहा, शभर, हजार इ०सैन्यावर फिरणारा ८०२ –शास्त्रीको

नायकुट, नायकुत–पु (गा) नाळकूट, जलोदर नाळ गुद पहा

नायटा–पु दद्रु, गजकर्ण, त्वचेचा एक रोग म्ह० १ भवानी तुळजापुरी आणि नायटे पृथ्वीभर २ दवी दवळात पण नायट मुलखात

नायटी–स्त्री एक लहानसर झाड या झाडावर जीं फुलें येतात तीं अगावर नायटे असतात त्यासारखीं तांबुसरंगी व चापट असतात (स) गजकर्ण [नायटा]

नायतो–पु (गा) मुसलमानास हिंदु शूद्र स्त्रीपासुन झालेला मुलगा

नायनाट–पु सत्यानाश, सर्वनाश [? स नाम+नष्ट]

नायब–वि १ दुय्यम, सहकारी, मदतनीस, हाताखालचा (इं) असिस्टंट 'नायबदिवाण–तहसिलदार' इ० २ प्रतिनिधि, गुमास्ता (अधिकारी) [अर नाइब्] ०मुनायब–पु नायब, प्रतिनिधि, गुमास्ता [अर नाइब्–मुनाब्] ०मुनायबी–स्त्री वकीली, मुतालकी, गुमास्तेगिरी प्रतिनिधित्व –ऐटि २ ८९ [फा]

नायबत–स्त्री नायबाचें काम, मुतालिकी 'त्याची नायबत आम्ही तुम्हास देतों' –दिमरा १ १०९ [अर नियाबत्]

नायरी–स्त्री एक झाड नायटी पहा

नायरी–स्त्री नकाराचा पाढा, कोणी कांहीं सांगितलें असता नाहीं म्हणण्याचा मुखामध्यें स्वभावसिद्ध असणारा शब्द, नकार [नाय=नाहीं+री]

नायिका–स्त्री नायक पहा १ मालकीण, धनीण २ पुढारपण घेणारी स्त्री, मुकदमीण ३ नाटकातील मुख्य स्त्री पात्र, नायकाची स्त्री किंवा इतर ४ काव्य अथवा अन्य ग्रंथातील प्रधान वर्णनीय स्त्री ५ (साहित्य) इचे स्वीया, परकीया व सामान्या असे तीन प्रकार आहेत [म]

नार–पु १ जुनाट झाडाच्या, लाकडाच्या आतला गाभा, कठिणांश, ड 'डोलामधीं लाजवी सदा आणुन हरीसारखा। वनलि जणू हळदिचा नारसा।' –प्रला ११० २ शिंगाचा गाभा ३ हृदय अंतःकरण, आतील बाजू [? अर नार्=मन]

नार–पु १ कळीच्या सोपटातील धागा सोपट २ कमळाचा देठ ३ (व) सिंदीचा पाक ४ दाडी व जू एक ठिकाणीं बांधण्याचा दोर [स नाल का ता नार=तंतु] ०पट–न केळीच्या तंतुपासुन विणलेलें वस्त्र

नार–स्त्री (काव्य) बायको स्त्री आनंदमय चित्तवृत्ति हातस हर्षयुक्त पोटीं। नार वाहनीं बसुन येतम सख्याच्या भेटी। –पला ९५ [स नारी]

नारक–की, नारकाय–स्त्री १ नरकासंबंधीं, नरकवासी, नरकलोकासंबंधीं २ नरकात राहण्यास योग्य 'कृतघ्न तल्पकी नारकी।' –दा २ ३ २६ [स]

नारकत–स्त्री (पननळा) एक आकडी, सुरी, पानें, वल्कलें तोडण्याचा विळा

नारकरणी–पु नाडकरणी पहा

नारकस—न. एक प्रकारची कातर, हत्यार. हे छपरबंद वापरतात.

नारंग-गी—पुस्त्री. नारिंगाचें झाड व फळ. **नारंग**—न. नारंगीचें फळ; नारिंग. [सं. नारंग; फा. नारंज्]

नारगोडा—पु. नाडगोबा पहा.

नारंजी—वि. नारिंगी रंगाची (शालजोडी, सखलाद इ०). —पु. नारिंगी रंग. [फा.]

नारद-मुनि—पु. १ ब्रह्मयाच्या दहा मानसपुत्रापैकीं एक. याला लावालावी करून भांडणें लावावयाची खोड होती. २ (ल.) भांडणें लावून मजा पाहणारा माणूस; कळलाव्या. [सं.]

नारंद—पु. लाकूड इ० कातावयाचीं सांगड, यंत्र; पेंच पाडण्याचें यंत्र. (इं.) लेथ.

नारखुलें—न. (व.) लहान घुटकुली. 'पाण्याला एवढेंसें नारखुलें घेतलेस !'

नारचाटी—स्त्री. (व. ना.) नरोटी.

नारसिंगी, नारसिंगाळें—स्त्रीन. केळीची एक जात; हिरवीं केळ्याची पोटजात; या जातीचें केळें लांबट व रुचकर असतें.

नारसिंह-जयंति—नरसिंह इ० पहा.

नारळ—पु. १ एक फळ; नारिकेल. २ (स्त्री.) नारळीचें झाड; माड. ३ (ल.) बोडकें; टकलें; घोडकें. [सं. नारिकेल, सिं. नारेलु] ०**हातीं देणें**—१ घालवून देणें; काढून टाकणें. २ जाण्यासाठीं निरोप देणें. ०**पंचा हातीं देणें**—काम न करतां विन्मुख परत पाठवून देणें. ०**कांकडें**—न. नारळ व त्याच्यासारखे इतर पदार्थ. [नारळ+काकडी] ०**गळ्या**—वि. मोठें भोंक, भगदाड असलेले, ज्यांतून नारळसुद्धां गडप होऊं शकेल असें (मोठें छिद्र) (अतिशयोक्तीनें फाटक्या मोडक्या वस्तूस म्हणतात). ०**पाक, नारळी पाक**—पु साखरेच्या पाकांत खोबऱ्याचा कीस घालून वरफीसारख्या केलेल्या वड्या. ०**माड**—पु. १ नारळ येण्यासाठीं राखलेलें नारळीचें झाड. याच्या उलट अंडारमाड=ताडीकरितां राखून ठेवलेलें. २ (देशावर) नारळीचें झाड. याच्या उलट इतर ताड इ० झाडें. **नारळाचा चऊ-व**—पु (गों) नारळाचा कीस. 'काढला नारळाचा चऊ।' —मसाप २.१. **नारळाची आई**—स्त्री. १ नारळाची करवंटी, नरोटी. २ (ल.) (भिकेकरी नरोटी घेतात त्यावरून) भिक्षापात्र, दारिद्र्यावस्था. (क्रि० हातीं येणें). **नारळी**—स्त्री. १ नारळाची अर्धी करवंटी (भांड्यासारखी उपयोगी); नरोटी. २ नारळाचें झाड. हें झाड चाळीस पन्नास हात उंच सरळ वाढतें. सह्याद्रीच्या प्रदेशांत माड फार येतात. अन्वळ प्रतीच्या झाडास प्रतिवर्षी ५०० पर्यंत नारळ येतात. झाडाच्या प्रत्येक भागाचा उपयोग आहे. खोडापासून खांब, तुळ्या इ०; चुडतांपासून झाकार, सर्पण; खोबरें खाण्याच्या व तेल काढण्याच्या उपयोगी; काथ्यापासून दोर, तक्के, दोन्दा, गलबतावरील पालें, चटया होतात; पेंड गुरास घालतात; करवंट्याचें तेल औषधी आहे खोबऱ्याच्या किसापासून सुटेल तेल तयार होतें; तें मण, जपमाळ इ० भरून काढण्यास उपयोगी पडतें. **नारळी कांठ-पदर**—वि. पदरामध्यें जरीचीं नारळाच्या झाडाचीं नक्षी काढलेलें (लुगडें, पागोटें इ.) 'नवीन तऱ्हा नारळी होईला। पदर पागोट्याची फिरकी।' —होला १७. **नारळी पदरी पोपाख**—पु. जेथें सन्मानार्थ वस्त्र द्यावयाचें तेथें नारळ देणें. **नारळी झांप**—स्त्री. प्रत्येक नारळीच्या झावळ्यावरील कर **नारळीपात्र**—न. नरोटी; नारळी अर्थ १ पहा. **नारळी पुनव-पौर्णिमा**—स्त्री. श्रावणी पौर्णिमा. या दिवशीं पावसाळा संपला असें मानून समुद्राची पूजा करून त्यांत नारळ टाकतात. **नारळी भात**—पु. नारळाचा कीस घालून तयार केलेला भात. **नारळेल**—न. १ नारळाचें काढलेलें औषधी तेल. २ खोबरेल तेल. **नारळ्या**—पु. (कों.) समुद्राच्या कडेला मासे खाऊन राहणारा, पिवळ्या पायाचा, चोंचीचा व पांढऱ्या रंगाचा पक्षी; हा मारून खातात. **नारिकेल-ली**—पुस्त्री. नारळाचें झाड. नारळ—ळी पहा. **नारिकेल**—न नारळ (फळ). **नारिकेल पाक**—पु. १ नारळातलें खोबरें किसून तें साखरेच्या पाकांत घालून केलेलें एक मिष्ट खाद्य; नारळीपाक पहा. २ (ल.) (साहित्य) नारळाची करवंटी कठीण असते यावरून ज्यातला गूढ अर्थ उकलण्यास बराच परिश्रम लागतो अशा प्रकारचा लेख, प्रबंध, भ पण इ. याच्या उलट द्राक्षापाक. ३ एक औषधी पाक. **नारिकेल-पाकन्याय**—नारळ बाहेरून खडबडीत दिसतो. पण तो फोडण्याचे श्रम घेतल्यावर आंत गोड असें खोबरें सांपडतें त्याप्रमाणें वरून ओबडधोबड दिसणाऱ्या वस्तूच्या पोटांत शिरलें म्हणजे माधुर्य आढळतें. 'जे गत वृत्तांत अतज्ज्ञ जनास बाह्यतः केवळ नीरस वाटतात, त्याच्या आंत नारिकेलपाकन्यायानें अत्यंत आल्हादकारक व उत्साहप्रद असा रससंचय असतो.' —नि **नारेळ-ळी**—नारळ-ळी-पहा.

नारा—पु. १ स्त्रीवेषधारी नाच्यापोऱ्या. २ पति. म्ह० 'मी आणि माझा नारा दुसऱ्याचा न लगे वारा.' ०**नाचणें**—बेअब्रू, दुष्कीर्ति होणें ०**नाचविणें**—१ दगा उपद्रव करणें, गोंधळ घालणें २ स्वच्छंदी वर्तन करणें, थेर करणें.

नारा—पु नक्षा, मायरी पहा. (क्रि० करणें, लावणें, चालवणें) [ना=नाहीं] ०**वारा**—पु १ नायरी पहा निष्काळजीपणानें वागविणें; तुच्छ मानणें—करून टाकणें; तुच्छ मानलेली स्थिति. (क्रि० करणें, करून टाकणें.) २ उघड, प्रसिद्धि करणें; दुष्प्रसिद्धि (क्रि० करणें, होणें, लावणें, लागणें). [नारा+वारा]

नाराच-ज—पु बाण, तीर –ज्ञा १३ ५२० 'हा तों मानुष पुतळा निजस्वीं नाराच हा धूतगा।'–निमा १ मामनरा ११ [स नाराच]

नाराज—वि नाखूप, असंतुष्ट, अप्रसन्न [फा नाराज्]

नाराजी—स्त्री नाखुषी, अप्रसन्नता, असंतुष्टता [फा नाराजी]

नाराणूक—स्त्री असमाधान –ज्ञा १८९२ [न+आराणूक]

नारायण—पु १ विष्णु (देव) म्ह० नरकरणी करे तो नरका नारायण हा जाय २ (सांकेतिक) सन्याशी पैशास म्हणतात रुपयाला थारला नारायण व पैशास धाकटा नारायण म्हणतात ३ (सांके) नारू नावाचा रोग ४ सन्याशाला नमस्कार केला असता आशिर्वाद म्हणून हा शब्द वापरतात [स] म्ह० अडला नारायण गाढवाचे पाय धरी =अडलेला माणूस क्षुद्रपशूलाहि शरण जातो ०**तेल**–न अनेक वनस्पतींपासून काढलेले एक वातहारक तेल ०**पात्र**–न नरोटी, भिक्षापात्र 'रामचद्र गणेश (कानडे) यानें नारायणपात्र घेऊन भिक्षा मागितली'–ख ०**पेठ**–वि १ मोगलाईत मोहबूबनगर जिल्ह्यातील एक गाव तेथें होणार (लुगडें वगैरे) मग नारायण पेठ निघाली। –अमृत ४९ ०**बल-ळ-ली-ळी**–पुस्त्री १ नागबल-ली पहा 'नागबळ नारायणबळी केलीं जाळून त्रिंबकश्वरी।'–पला ५४ २ सन्याशाच्या मृत्यूनतर विष्णुप्रीत्यर्थ करावयाचा एक विधि

नारायणी—स्त्री (संगीत) एक राग ह्या रागात षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल मध्यम, पचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात आरोहात गाधार व निषाद वर्ज्य अवरोहात गाधार वर्ज्य जाति औडुव-षाडव वादी ऋषभ, संवादी पचम गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर

नारिंग—स्त्री नारिंगाचें झाड फुलाचा वास मधुर असतो –न फळ, मुसुंबे, नारंग पहा **नारिंगी**–स्त्री नारिंग पहा **नारिंगा तवसा**–स्त्री काकडीचा एक प्रकार **नारिंगें तवसें**–न नारिंगी तवसाचें फळ, एक जातीची काकडी

नारी—स्त्री ललना दारा, बायको 'परस्त्रिया नारी रखु माई समान।हे गेलें नमून ठायींचि।'–तुगा ६५१ [सं] ०**कुंजर**–पु नवनारी(कुंजर) पहा नारी कुंजराची दुखुळें। राज वर्णें।'–ऋ ६९ ०**दूषण**–न स्त्रियांचे दुर्गुण हे सहा प्रकारचे मानले आहेत अनृत साहस, माया, मूर्खत्व अविवेकिता अतिलोभता अपवित्रत्व किंवा अशौच शिवाय सातवें निर्दयत्व अनृत साहस माया मूर्खत्वमतिलोभता। अशौच निर्दयत्वंच स्त्रीणां दोषा स्वभावजा।' या दुर्गुणाचा दुसरा प्रकार म्हणजे पान दुर्जनसग पति विरह अटन अन्यगृहवास व स्वप्न (स्वप्नांत परस्या पुरुषाचा ध्यास करणें त्याचा सहवास करणें)

नारींग—न (गो) नव्या (दारू ढमान)

नारींव—वि नार असलेलें, ज्यामध्यें साड तयार झालें आहे असें (लाकूड म्हणजे पक्व व दृढ) [नार]

नारुकार—पु नाकबुली, अमान्यता, अस्वीकार (क्रि० दर्शे) [ना+स्वकार]

नारू—पु एक ततुमय रोगाचा कृमी व हा उत्पन्न होणारा रोग नारूचे कृमी पाण्यावाटें मनुष्याच्या शरीरात जातात [स नाल, म नार=ततु तुल० प्रा ण्हाऊ=धमनी] **नारापत**–नारू रोगास घेतलें म्हणतात

नारू—पु गावगाड्यातील अलुतेदार किंवा अलुत 'ज्याच्या धद्यावाचून कुणब्याचें अडत नाहीं किंवा क्वचित् नडतें असा धदा करणारा'–गागा १३ [का नाडु=वहित, लागवडीचा जमीन, याच्या उलट काडु] ०**कारू**–पुअव गावातील कारागीर वर्ग, अलुतबलुत कारूनारू पहा [का नाडु+काडु]

नान्या—वि कोणी तरी, कोणीहि मनुष्य [स नारायण] म्ह० १ अडला नान्या गाढवाचे पाय धरी २ नारो हसता कराक करो हसता नान्याक= (गो) एकमेकाचे दोष काढणें

नान्या—पु (व) नाद, छंद 'जायचा नान्या लावला, घेतला'

नाल—पु घोडा, बैल याच्या खुरास मारावयाची लोखडी अर्धचक्राकार पट्टी [अर नअल्] ०**करी-बंद-ध**–पु जनावराच्या पायास नाल मारणारा ०**डवा**–पु १ घोड्याच्या चार नालाचा जोड २ गावच्या लोहारानेवरून नालाच्या रूपात घ्यावयाची सरकारी पट्टी ०**बंदी**–स्त्री १ नाल लावण्याची मजुरी २ नालबंदाचा धदा ३ (ल) लढाईवर जाण्याची, घोडदळाची तयारी (उदा, तोबरा, नाल इ०नवा करून) ४ शागीर्दपेशा माणसांच्या रोजमुऱ्यातून दर महिन्यास जी काहीं बाकी राखून ठेवितात व ए०दर अखेर साली देतात ती ५ घोडस्वाराना मोहिमेवर पाठवित ना किंवा चाकरीवर ठेवताना त्याच्या पगारातील अगाऊ दिलेली रक्कम –भाव ३१ ६ मुसलमानी अमदानीत सरदार जहागीरदार रयत यांजकडून घोडदळासाठीं काहीं रक्कम सरकार घेई पुढें मराठेशाहीत त्याचा कायमची पग स्थानशी खडगा करण्यात आली [फा] ०**मख**–स्त्री १ नालाचा खिळा २ नालबंदीचें सर्व सामान ३ नालबंदी वगैरेचा खर्च रास दान हजार रुपये नालमेख पाठविले –एतुले ६५ [नाल+मेख] ०**याळी**–स्त्री घोड्यांच्या नाल लागाना बांधाचा प्रकार नालबाळ्या अवर नागाळ्या [illegible] –अकश ५५ ०**साहेब**–पु [illegible]

नाळ मिरविण्याच्या पद्धतीवरून ही पद्धत पडली असावी ? [अर नआद्]

नाल—स्त्री एक वाद्य सामान्य पखवाजाच्या आकारापक्षां जावाचें नमाण जिचें सवापट असतें व जिला गट्टे नसतात ती बाकी पखवाजाप्रमाणें

नाल—पुन कमळाचा देठ —न शरीरांतील पोर नळी —स्त्रीपु १ मोरी गटार ओढा, नाला पहा २ नाळ नाभिनाडी पहा ३ बंदुकीची नळी, नाल तुटु या का सोडुनी दली । '—ऐपो ८२ [स नाल] ०छेद-छेदन—पुन नाळ कापणें, नाभिछेदन पहा नालातीत—वि ज्याच्या वेंचीचा नाळ कापला आहे असा [स]

नाल—पु (दंडी हत्तीदाच्या खेळ) एक प्रकारचा टोला मार ण्याची रीत [का नाल—चार

नाल—पु (व) एक प्रकारची भाजी

नाल—पु (कु) नारळ

नाल—वि उन्चा छट (मनुष्य), त्रासदायक (जनावर) ' बारा वर्षेल्याची मुलें नाल जाणा । ' —रामदासी २ ३८

नालकी-खी—स्त्री १ एक प्रकारची पालखी सरदार वगैरे वड लोक वापरतात पालखी चार भोयांनीं उचलावयाची असून नालकी वाहण्यास बारा भोई लागतात 'धनी जम पालखी चारस नालकी । ' —राला १०८ २ एखाद्याचा अत्यत गौरव करावयाचा म्हणजे नालकीचा मान द्यावयाचा हा मान दिल्लीच्या बादशहानें सवाई माधवरावाला वकील इ-मुतलकाच्या वेळीं दिला होता महादजी शिंदा आदि हा मान होता ३ राजाची पालखी ' राव चन्दा नालकींत वसल । ' —ऐपो २१३ [हिं]

नालदस्ता—स्त्री तकार, नालिश पहा

नालवा—पु पुरात नदीच्या पाण्यान किनाऱ्याला पडलेली वाळूची तिरडी चर [नाला]

नालस्ती-स्त—स्त्री फिर्याद नालिश पहा 'दुस याच्या नालस्तीचा पन्दा जमाच्या डोळ्यावर बांधिला म्हणज आपली तपासणी अवळपणान व्हावयाची हें उघडच आहे ' —नवनिर्वाण ८८ [फा नारास्त+ई]

नाला—पु १ ओढा ओहोळ २ ओढ्याचें वीरडें पात्र ३ गटार मोरी नळ [स नाल]

नालायक—वि कर्तृत्वहीन अपात्र असमर्थ, अयोग्य निरुपयोगी [फा नालायक] नालायकी—स्त्री अपात्रता, अयोग्यता असमर्थता

नालिका नाली—स्त्री १ नाला मोरी २ शीर नाडी ३ घटिका २४ मिनिटाचा काळ [स]

नालिश-शी, नालीश-स, नालिस्त-स्ती—स्त्री १ तक्रार, फिर्याद अर्ज (नुकसानभरपाईचा इ०) (क्रि० मागणें) ' वोणाची नालीस हुजूर येऊ देणार नाहीं ' —रा ६ ६१३ २ नालस्ती, निंदा, बदनामी, गैरवाका तनजाविणें (क्रि० सागणें) ' सरकारचें मुतसद्दी रात्रदिवस नालिशी करितात ' —रा २२ १०८ ' हा माझ्या नालिस्त्या सागता ' ३ दोष, दुष्कृत्य, चूक ' तुझ्या नालिस्ती मग ठाऊक आहत ' ४ आरोप, ओरड ' एक वेळ नालीस केली त्याची शिफारस करू लागल्यास ठीक वसत नाहीं ' —रा ५ १७ [फा नालिश]

नाली—पु (कों) एक लहान मासा

नालीक—स्त्री अमेयास्त्र, बंदूक [स]

नालुगा—वि शूर, बहादर —शर ' शिपायांचा ज्यानवत्तीस मेंच नालुगा । ' —राला १००

नाव—स्त्री बसण्याचा झोन्या, घोन्या, गुताडा, गुतडा, बैठक,

नाव—स्त्री होडी, नौका, तर —ज्ञा ५ १३ ' सिंधुत पर हिताचिक धरुनि मनीं काय काम नाव रिघे । ' —मोभीष्म ६ १८ [स नौ, प्रा णावा] (वाप्र) एका नावेंत असणें-वसणें—एकाच परिस्थितींत, अडचणींत असणें (इंग्रजी वाक्प्रचाराचें मराठी भाषांतर) ' हिंदु आणि मुसलमान आपण सगळे सध्या एका नावेंत आहों आपले हितसबंध एक आहेत मग आपण सख्या भावाप्रमाणें प्रेमानें व एक दिलानें कां वागू नये ' गाडया वर नाव, नावेवर गाडा—नाव तयार केल्यानतर ती नदी पर्यंत नेण्यासाठीं गाड्यावर घालावी लागते त्याचप्रमाणें नदीला पूर आला असतां पैल तीराला नेण्यासाठीं गाडा नावेवर घालावा लागतो म्हणजे परस्परांना कालपरत्वें परस्परांची मदत लागत किंवा एकदा एक वरचढ, एक खालीं असा सहिक्रम चालेला असतो सर्व दिवस सारखे नसतात असा अर्थ सामाशब्द-०करी—पु नावकरी नावाडी ' नावकरी अवघे द्रव्यवाना नती । ' —रामदासी २ ११० नावाडी-ड्या नाविक नावेकरी-पु नाव करी नाव चालविणारा नाविक—वि नावेसवधीं नाविकविद्या—न जहाज वा ण्याची कला नावेंतील ओटी—(कऱ्हाड बाद ५१) गरोदर स्त्रीस नावेजवळ नेऊन तिच्याकडून अगोदर नावची खणा नारळानें ओटी भरून मग तिला नावेंत बसवून भरतात ती ओटी (गर्भावर संस्कार होण्याच्या दृष्टीनें हें करतात) नाव्य—वि १ गलबत नाव जाण्यास योग्य २ नावेसबधीं नाविक नाव्य नदी—स्त्री नावेनें जाण्यासारखी नदी

नाव—न १ नाम अर्थ १ २ पहा ' नाव तुझें नावचि या ससारभोधिला तरायासी । ' —भक्तमयूरकेका ४० २ (ल) कीर्ति, ख्याती लौकिक पन आहू चांगलें नाम सकलम्हणती माव राखिलें । वडिलाच । ' —दा ३ ४ १४ ३ दुर्लौकिक डाग, कलक

बदनामी, दुष्कीर्ति; नापत, (क्रि० ठेवणें). ४ भाड्यावर नाव घाल-ण्याचें कासारी हत्यार –बदलापूर ९६. ५ नवरा बायकोनें उखाणा घालून घ्यावयाचें परस्पराचें नाव (क्रि० घेणें) [सं. नाम; हिं नाओं; जुनें हिं. नाऊं; पं. सिं. नाउं, फ्रेंजि. नव; इं. नेम] (वाप्र.) ०करणें–कीर्ति गाजविणें. ०काढणें–नाव गाजविणें; प्रसिद्धीस येणें. ०काढणें–कुरापत काढणें, कळ लावणें ०घालणें–उक्रि. (कों) नाव घेऊन निर्देश करणें, नावाचा उल्लेख करणें; नाव घेणें ०गांव विचारणें–माहिती विचारणें; सामान्य विचारपुस करणें ०जळो–भाजो–नांवास हळद लागो–तळतळाट किंवा शाप देण्याचा वाक्प्रचार. ०ठेवणें व फोडणें–(बायकी) खेळात एखाद्या वेळीं दोन मुलींत एकदम शिवल्याचा प्रसंग येतो तेव्हां डाव कोणी घ्यावा ह्याविषयीं तंटा होतो त्यावेळीं त्या दोन्ही मुली एकमेकांच्या संमतीनें नावें बदलून ठेवतात, मग त्यांतील एखाद्या मुलीस आपलीं नावें सांगून तीं त्यांतील कुठलें नाव मागेल तें तिला देऊन उरलेल्या नावाच्या मुलीनें डाव घ्यावयाचा असतो ०ठेवणें–१ दोष देणें; व्यंग काढणें. म्ह० नाव ठेवी लोकांला शेंबूड आपल्या नाकाला=दुसऱ्याला ज्या दोषाबद्दल नावें ठेवावयाचीं तोच स्वतांत असणें. २ जन्मलेल्या मुलाचें नामकरण करणें. ०डहाळ होणें–(ना.) बदनामी होणें. ०डाहार करणें–(व) नाव बद्दू करणें. ०डालणें–(परदेशी तेली) प्रेताच्या सारवलेल्या जागेवर केळीचें पान ठेवून त्यावर प्रत्येक मनुष्यानें मयताचें नाव घेऊन कालवलेल्या भाताचा घास ठेवणें. –बदलापूर २६७. ०धुळींत, मातींत, पाण्यांत इ० जाणें, मिळणें, पडणें–नावावर पाणी घालणें पहा. ०नको–तिटकारा, चिळस, द्वेष दाखविणारा शब्द ०न घेणें–अलिप्त राहणें, अगाव संसर्ग न लागू देणें, दूर राहणें. नाव न काढणें ०नाहीं–नसणें–(विद्या, पैसा इ० कांचा) पूर्णपणें अभाव असणें, नाव, निशाण, खूण कांहीं नसणें ०बदलणें–नामोशी पत्करणें (प्रतिज्ञेच्या वेळीं योजतात) 'अमूक झालें तर नाव बदलून टाकीन ' ०मिळविणें–वाद विवाद, लढाई इ० मध्यें कीर्ति मिळविणें ०सांगणें–लावणें–घालणें–देणें–निमित, शर्त ठरविणें ०सांगणी–वाङ्निश्चय प्रभूंमधील वधूवराचीं व त्याच्या मात्यापित्याचीं नावें जातीच्या सभेमध्यें जाहीर करून लग्न ठरविण्याचा समारंभ ०सोडणें–टाकणें–त्याग करणें, संबंध सोडणें, इच्छा न करणें नांवाचा–१ खरा. 'मी तें काम करीन तरच नावाचा' २ नाम धारी, केवळ नावापुरता 'मी जॉन्सनचा नावाचा मात्र गुरु होतों, खरोखर पाहतां तो माझ्याहून वरचढ होता' –नि ३ चांगलें नाव लौकिक असलेला. नांवाची बोंब पडणें–वाईट गोष्टीला कारणीभूत होणें किंवा एखाद्या तक्रारीचा विषय होऊन बसणें. नांवानें घागर फोडणें–अपप ताडणें; मेला असें समजणें. 'तियेचेनि नाव फोडावी घागरी। नाहीं ते संसारी बहिणी म्हणे।' –ब ४७० नांवानें पाणी तावणें, तापविणें–एखाद्याचा द्वेष करणें, किंवा मरण चिंतणें नांवानें पूज्य असणें–पूर्ण अभाव असणें. 'वियेच्या नावानें जरी आवळ्या एवढें (पूज्य) म्हणता येणार नाहीं तरी मासला तोच।' –मधलीस्थिति. नांवानें बोंब मारणें, शंख करणें, खडे फोडणें–एखाद्या विरुद्ध बोभाटा, ओरड करणें. नांवानें भंडार उधळणें–स्तुति करणें. नांवानें शंख–पूर्ण अभाव असणें नांवानें हांका मारीत बसणें–दुसऱ्यानें नुकसान केलें अशी विनाकारण ओरड करीत सुटणें. नांवावर–१ नावासाठीं–करितां–मुळें–खातर. २ (जमाखर्च) खात्यावर, नावें. नांवावर गोवऱ्या फोडणें–घालणें–रचणें–एखाद्याचें वाईट करणें–चिंतणें; शाप देणें (गोवऱ्या प्रेतास जाळण्यास लागतात). नांवावर पाणी घालणें–कीर्तीवर पाणी सोडणें; चांगलें नाव, लौकिक बुडविणें. नांवावर विकणें–स्वतःच्या नुस्त्या किंवा दुसऱ्या–मोठ्याच्या नावाचा फायदा घेणें, त्यावर नाव, प्रसिद्धि मिळविणें; खपणें. नांवास चढणें–कीर्तिमान होणें, लौकिक वाढणें. नांवास देखील नाहीं–शपथेस किंवा नाव घेण्यास देखील नाहीं. याच्या अगोदर 'ज्याचें नाव' हे शब्द जोडतात म्हणजे त्याचा अर्थ अगदीं मुळींच नाहीं असा होतो. 'यंदा पाऊस ज्याचें नाव पडला नाहीं ' ज्याचें नांव तें–(नाव घेण्यास अयोग्य अथवा अमंगल म्हणून ज्याचें नाव घेतलें नाहीं तो अथवा तें) जें पाहिजे असतें अथवा ज्याची आशा केलेली असते तें कधीं न देणाऱ्या, करणाऱ्या मनुष्य-वस्तु इ० संबंधीं योजतात. सामाशब्द– ०कर–री–वि. १ कीर्तिमान, प्रसिद्ध, नावलौकिकाचा. 'वडिल नावकर मल्हार ऐका गर्दी झाली त्यावरती।' –ऐपो २५८. २ दुसऱ्याचें नाव धारण करणारा; एकाच नावाचा दुसरा नामधारी ०कुल–वि (ना) सगळा; एकूण एक. ०ग्रहण–न नाव घेणें, उल्लेख करणें, नामनिर्देश (क्रि० करणें, घेणें, काढणें) ०ग्रहण टाकणें–सोडणें–नाव टाकणें पहा. ०ग्रहण ठाऊक नसणें–नवा गावाची कांहींहि माहिती नसणें. ०घारक–वि. नाम धारक अर्थ २ पहा ०नष्ट–वि क्रिवि. पूर्णपणें नष्ट झालेला, बेचिराख झालेला. थाग, पत्ता, माग, खुण, अवशेष नसलेला. 'त्याची गाय गुराख्यानें नावनष्ट केली' [नव+नष्ट] ०नांगर–पु पेरणीच्या वेळीं प्रथम नांगर धरण्याचा व निवाड-पत्रात निशाण्या करतांना प्रथम नांगराची निशाणी करण्याचा पाटील अथवा देशमुख यांचा मान ०नांव–वि (ना.) नावकुल पहा सबंध सगळा ०निशाण–न सर्व वृत्तांत (कुल, नाव, गाव इ०) ०निशाण ठाऊक असणें–कुलशील परंपरा ठाऊक असणें. ०निशी–स्त्री १ नावाची यादी २ रीत दाखल केलेलें नाव. 'माझी नावनिशी काढ' [नाव+फा. नविशी] ०निशीवार–

क्रिवि नावा बरहुकूम, नावनिशीतील नावाच्या अनुक्रमानें (क्रि० घणें, मागणें) ०नेम-पु (फलज्या) नावावरून राशी, गण नक्षत्र इ० कांची माहिती काढणें २ अशी काढलेली माहिती ०बुडव्या-वि स्वतःच्या लौकिक, पत, किंमत घालविणारा (मनुष्य वगैरे) ०र(रा)स-स्त्री १ (फलज्या) जन्मकालीन नक्षत्रावरून नाव ठेवणें किंवा व्यावहारिक नावावरून नक्षत्रनाम काढणें 'मग बाळाविषें ज्योतिषी। मूळी पाहिली चौराशी। तव दक्षा पिया न वरासी। पातकद्र।' -कथा ३ १० ६९ २ अशा तऱ्हेनें काढलेलें नाव, कुंडली इ० (क्रि० काढणें) ३ जन्मनक्षत्रावरून पडावयाचें वधूवरांचें राशीघटित, नावावरून लग्न जमविणें (क्रि० काढणें, पाहणें, ठरविणें) ०राशीस येणें, उतरणें, जमणें-मिळणें-नावावरून वधूवरांचा घटित विचार केला असता अनुकूलता येणें, कुंडलीवरून लग्न जमणें [नाव+राशि] ०रूप-न १ कीर्ति, अब्रू पत नाव अर्थ २ पहा 'त्यानें त्या लढाईमध्यें नावरूप मिळविलें' 'नाहीं लपो अगतेपण। नावरूपाशीं पडो खडन।' २ सार्थक, योग्यस्थानीं विनियोग 'विद्वानास पुस्तक दिलें असतां त्याचें नावरूप होतें' ३ नाव आणि आकार ०व्यक्तित्व, स्वतंत्र, वेगळें अस्तित्व 'जैसें समुद्रास मिळतां गंगेचें आप। तात्काळ निरसे नावरूप।' ०लौकिक-पु प्रसिद्धि मोठेपणा, कीर्ति, ख्याति ०वार-क्रिवि नावाबरहुकूम नावनिशीवार पहा ०सकी-स्त्री (कु) लौकिक, कीर्ति, प्रसिद्धि ०सता-वि (कु) प्रसिद्ध नावाजलेला, कीर्तीचा (चांगल्या व वाईट अशा दोन्ही अर्थी योजतात) नावानिराळा वि अलिप्त, अन्य (वाईट न वापासून), स्वतंत्र, विरहित 'हा सर्व करून नावानिराळा' नावारूपास आणणें-येणें-प्रसिद्धीस-मान्यतेस आणणें-येणें नावें-(जमाखर्चे) खर्चाची बाजू, नावानें खर्ची, खर्चाकडे. नावावर पहा

नाव—निमिष क्षण ०भर-क्रिवि क्षणभर 'परी नावभरी चित्त दई। बोला एका।' -ज्ञा ६ ३३२ -ज्ञा ९ ३८१

नावगा—वि (मद्रास) नागवा पहा [वर्णव्यत्यास]

नावड—स्त्री अप्रीति, नापसंति, तिरस्कार, अरुचि [न+आवडणें] नावडणें-अक्रि पसंत न पडणें, आवड नसणें

नावडता नावडा-वि पसंत, आवड नसलेला, नापसंत, अप्रिय म्ह० १ नावडतीची आली पाळी गावाची झाली होळी २ नावडीचें मीठ आळणी=नावडत्या माणसानें कांहींहि केलें तरी तें वाईटच वाटतें

नावरी—स्त्री सदा नकार नजर नायरी पहा [स न+आवरी=भोळ]

नावळ—स्त्री (मुंबई, प्रभु समाजात) लग्नाची वरात

नावाजणी-णूक, नावाजणें, नावाजीस-नावाजी—नावाजणी पहा

नावाजीक—वि १ मर्जीतला २ थोर

नावाडगा—वि १ (गो) नासधूस करण्याच्या स्वभावामुळें जेथें जाईल तेथें नाव मिळविणारा २ दाडगा [नाव+दाडगा]

नावाणणें—नावाजणें पहा

नावाणिगा—वि प्रसिद्ध, नामांकित, नावाजलेला -ज्ञा ११ ४७३ -एभा १३ १७६ [नावाजणें]

नावाणीक—वि नावाणिगा पहा -नव ५१

नावाणें—न. कीर्ति शोहि० मददनु०

नावाथणें—सक्रि नावाजला जाणें 'ते जे वीर नावाथिले। ते ते येणें सर्व जिंकिले।' -जै ६२ १३

नावाथिला—वि नावाजलेला -एरुस्व ११ ३५

नावानावा, नावेंनावें—क्रिवि वारंवार, क्षणोक्षणीं 'तरी सेवावी ना वो कांहीं। नावानावा।' -ज्ञा ४ २१६ [नाव द्वि]

नावेक—क्रिवि (काव्य) क्षणभर, थोडा वेळ अमळ, थोडेसें 'पुण्यातें म्हणे उगें। नावेक वन्हीं।' -भाए १८८ 'राजा नावेक स्थिरावला।' -शनिमहात्म्य ११६ [नाव+एक]

नावो-हा—पु नवरा, पति, नाथ 'जैसा व्यंकटाचळीं नावो। लक्ष्मीचा प्रत्यक्ष।' -मुआदि ४ ५६ [स नाथ, प्रा णाह]

नाव्हगड—पु (निंदार्थी) न्हावी.

नाव्ही—न्हावी पहा [स नापित, प्रा नाविअ]

नाश—पु १ विध्वंस, सत्यानाश उच्छेद, धुळधाण दुर्दशा, हानि २ नुकसान, तोटा, इजा ३ (अंकगणित) उडवणें काट मारणें छेदणें, छेदनें [स नश्=नष्ट होणें, फ्रेंजि नश, आर्मे नस] नाशास येत पावणें—नाश होणें, नष्ट होणें ०क-वि १ नाश करणारा बिघडविणारा २ इजा देणारा ३ नाहींसें करणारा, नाश करण्याचा गुण स्वभाव असणारा जसें-पित्तनाशक कफनाशक वायुनाशक इ० ०कारक-वि नाश करणारें, नाशक ०वंत-वि नाश होण्यासारखा अशाश्वत, बिघडून जाणारा, खराब होणारा, कायम न टिकणारा ०वेळ-स्त्री (फलज्या) १ अशुभकाळ-वेळ २ मृत्यु नुकसान, अडचण तोटा, इ०ची वेळ नाशणें-उक्रि १ बिघडविणें, खराब करणें २ विध्वंसणें हानि करणें विघात करणें 'मग नाशून अंधःकारातें। उदय पावला भास्कर।' 'नाशावीं अहितबळें एकेंचि शरें तुझाहि दुरितमें।' -मोकर्ण ७ १८ -अक्रि १ नासणें, बिघडणें उदा० दूध नासलें २ नष्ट होणें नाश पावणें -ज्ञा २ १५९ नाशा-वि नासाडी करणारा द्वाड नाश करण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा नाशक पहा 'गोड्याच्या बनमनाशा' नाशित-क्रिवि १ बिघडलेला खराब झालेला नासलेला २ नष्ट, विध्वंस नाश

झालेला [स] नाशिनी-वि नाश करणारी नाशिवंत-वि नाशवत पहा तैसें स्थूळाकारी नाशिवत। भरवसा वाधोनि चित्तें।' -ज्ञा ९ १५२ नाशी-वि नाशक पहा नाषिक-वि १ ज्याचा नाश, तोटा झाल्ला आहे असा २ ज्याला मालक नाहीं असा (माल)

नाशकत—वि अशक्त, दुर्बल, निर्बल [ना+शक्ति]

नाशह—पु (बुद्धिबळे) राजावरचा शह उठविणें [ना+शह]

नाशार—वि (ना) अजाण, नणता; वयांत न आलेला, अज्ञान

नाशिक—न १ जनस्थान, नाशिक क्षेत्र २ नाक [स.] (वाप्र) ना० निवकास जाणें, ना० परगणा ओसाड असणें-नाक वसकें किंवा अपुरें असणें नाशिकची कल्हई-जिल्हई आणि पेठणचा आदर-पोकळ आदर-खुशामत (मनापासुन नव्हे) ०कर-वि नाशिकाचा (रहिवाशी) म्ह० घमर काशीकर एक नाशिककर

नाश्टा-स्ता—पु न्याहारी, प्रात काळचें भोजन, [फा नाश्ता]

नास—पु १ नाश पहा २ नाश करणारें एक पिशाच्च [स नाश] नासकवणी-न दूषित, नासकें विघडलेलें पाणी किंवा रस [नासकें+पाणी] नासका-वि १ नासलेला, नाशित पहा २ सहज, लवकर नासणारा, विघडणारा, नष्ट होणारा, न टिकणारा नासकें केणें-न १ लवकर खराव होणारा नासणारा (फळें, भाजीपाला वगैरे विक्रीचा) जिन्नस २ नासलेला अथवा विघडलेला जिन्नस ३ (ल) वाईट किंवा दुबळी वस्तु, प्राणी वगैरे (उदा० लग्नासाठीं दाखविलेली रोगट मुलगी, विकावयास आणलेला दुवळा तट्टू इ०) [नासकें+केणें=पदार्थ] नासडा-पु पूर्ण नाश-तोटा नासाड पहा नासणें-उक्रि १ नाशणें पहा २ वाया जाणें 'तरी सागावें सुहृदीं वर्तिला जो मत्र तो न नासेल।' -मोकृवि ८८ ६१ ३ गुण किंवा सत्त्व नाहींसे होणें म्ह० 'नासली मिरी जोंधळयाला हार जात नाहींत किंवा जोंधळयावरोवर विकत नाहींत ४ -अक्रि (ल) मरणें 'लग्न केलें परी भ्रतार नासला। हितावह झाला तोही मज।' -व ९५ इतर अर्थी नाशणें पहा [स नाशन] ०तू(धू-धो)स-धूळ-स्त्रीपु १ अत्यत नासाडी, सत्यानाश, धूळधाण, दुर्दशा २ व्यापारात बूड, तोटा (क्रि० येणें) [नाश द्वि +धूळ] नासरा-वि नाशक नाश पहा ०वणी-न १ पिकाची नासाडी करणारा पाऊस २ नासकवणी पहा ०वीट-पु (व्यापक) नाश, नुकसान, खराबी (क्रि० करणें होणें) [नाश+वीट] नासाड-डा-डी -स्त्रीपुस्त्री (नाशाचा अतिशय) पूर्ण विध्वस, पुरापूर नाश, बूड नासडा पहा 'नासाड केले हो आमुचें कर्म।' -दावि ७८४ नासाड्या-वि नासाडी करणारा नासावणें-अक्रि कमी दिवसाचें वाळत होणें, धुणावणें, वाखा होणें, गर्भपात होणें, दुवेतणें

नास—स्त्री १ तपकीर २ नाकानें ओढण्याचें, नाकात घालण्याचें औषध -एभा १० १६ [सं नस्य, हिं]

नासणा—पु (गो) नाचणा

नासपात-ती—स्त्री एक प्रकारचें सफरचदासारखें फळ [फा नाशपाती]

नासमज, नासमजदार—वि १ असमजस, अपुऱ्या, अर्धवट समजुतीचा, समज नसणारा २ मतिमद, मूर्ख [न समजणें] नासमज, नासमजदारी-स्त्री १ अपुरी समज, अर्धवट ज्ञान २ मद्दपणा, बुद्धीचा जडपणा नासमजूत-स्त्री गैरसमजूत, वितुष्ट, बिघाड २ असमाधान, असतोष, अप्रसन्नता

नासरी—स्त्री अर्धी दमडी

नासा—स्त्री १ नाक 'वनिता अधरीं सुवर्ण फासा। पडोन मुक्त आलें नासा।' -एरुस्व ७ ३९ २ दाराच्या चवकटीचा वरील भाग, दाराचा माथा, कपाळपट्टी याच्या उलट शिला=उबरठा [स] नासाग्र-न (काव्य) नाकाचा शेंडा नासाग्रीं दृष्टि ठेवणें-१ नाकाच्या शेंडयावर दृष्टि खिळविणें २ एकाग्र चित्तनें देव वगैरेचें ध्यान करणें 'नासाग्रीं ठेवूनि दृष्टि। भक्तासी पाहसी कृपादृष्टि।' ०पुट-रंध्र-न नाकपुडी -ज्ञा ६ २३६ नासार्श-पु नाकात फोड, पुटकुळया येणें, नाकाचा एक रोग [नासा+अर्श] नासावर्त-पु घोडयाच्या नाकावरील डावीकडचा भोंवरा उजवीकडे असल्यास जनावर्त म्हणतात -अश्वप ९७ [नासा+आवर्त] ०वश-पु १ नाकाचा दाडा २ सरळ नाक 'आता कैसा भणों नासावशु। जो सर्व अवएओचा कळसु।' -ऋ ९५ ०व्रण-पु नाकातील व्रण, पुळी ०शोष-पु नाक कोरडें पडणें नासिक-का-नस्त्री नाक 'नास्तिका देऊनि नासिक। उचावलें तें नासिक।' -एरुस्व १५८ नासिकाचूर्ण-न (उप साकेतिक) तपकीर

नासीपुड—स्त्री (वि) तपकीर [स नासा+पुट, म पूड]

नासूर—पु १ नाकाचा व डोळयाचा आजार २ भगेंद्र [अर नासूर]

नासुकला—वि (व ना) य कथित, क्षुल्लक

नास्त—स्त्री (गो) दारिद्य उदा० 'नास्त पापा मूळ' [स नास्ति] ०भाकणें-१ दारिद्याचें ढोंग करणें २ तोटयाचें, नुकसानीचें अनर्थाचें भविष्य करणें, भावी अनर्थावद्दल ओरडणें ०भाक्या-१ नास्त भाकणारा २ अवलक्षणघातकी, रडया

नास्ति—नाहीं, नव्हे, मुळीच नाहीं -ज्ञा १८ १६९४ ना पहा [स न+अस्ति] ०नव्हे विचार-सर्व गोष्टी होऊन गल्यानतर, नाश चाल्यानतर सुचणारा विचार ०पक्ष-पु १ नाहीं

शको ४ ५४

म्हणणाराची बाजू २ (पाहिजे असलेली वस्तु) नाहीं म्हणणें, नारा ३ नकार, नाकबुली, अमान्यता, अस्वीकार (क्रि० धरणें, घणें, अंगिकारणें) ४ निकृष्ट प्रतीचा मार्ग; खालची स्थिति उदा० भिक्षा मागणें हा नास्तिपक्ष होय '

नास्तिक—पु धर्म न मानणारा, धर्माप्रमाणें न वागणारा; निरीश्वरवादी, पाखंडी, ईश्वर, वेद, पुराण, परलोक इ०स न मानणारा याच्या उलट आस्तिक —ज्ञा ११ ११ [स] ०ता, नास्तिक्य—स्त्रीन नास्तिकपणा; नास्तिकमत पहा ०मत-वाद्—नपु नास्तिकपणाचें मत व त्याचें प्रतिपादन याचे कांहीं प्रकार—सौत्रांतिक, योगाचार्य, माध्यमिक, क्षपणक, चार्वाक, भिक्षुशून्य, परिछिन्नात्म, प्रत्यक्ष, क्षणिकविज्ञान, इत्यादि मतें किंवा वाद ०वाद—पु प्राप्तीचा अभाव —ज्ञा १६ ४५१ ०वादी—पु नास्तिकमताचा पुरस्कार करणारा, नास्तिक पाखंडी

नाह—हा—पु १ नाथ, नवरा, पति 'ऐसें सकळ सिद्धांचा रावो। देवी लक्ष्मीयेचा नाहो।' —ज्ञा ३ २७३ २ पालक, आश्रय दाता, नाथ 'पद्मनगिरी दुर्गाचा रावो। शरणागतांसी नाहो।' —शिपु ५१४ [स नाथ, प्रा णाह]

नाह—पु अहंकाराचा अभाव 'तयें अहं हा धूप जाळ। नाह तेंचि वावाळु।' —ज्ञा १५ ७ [स न+अहं=मी]

नाह(हा)क—क्रिवि १ अन्यायानें, जुलमानें, इजादायक रीतीनें, त्रासदायक रीतीनें २ कारणाखेरीज, विनाकारण, व्यर्थ, फुकट उगाच 'कोणें सतीस छळलें नाहक।' —अमृ ६१ ३ हकावांचून वेकायदेशीर [फा ना+हक]

नाहडणें—अक्रि नागवण, लूट, तोटा, नुकसान होणें [नाडणें]

नाहडा—पु लूट, नागवण तोटा, नुकसान, नाश

नाह(हा)ण—न १ नहाण पहा अभ्यंगपूर्वक स्नान २ स्त्रीचें प्रथम रजोदर्शन [स स्नान, प्रा ण्हाण हिं न्हाना] **नाहणें**—अक्रि १ (दुसन्यास) स्नान—न्हाऊ घालणें २ (ल) बुडविणें, फसविणें लुबाडणें, बुडला—फसला जाणें पन्नास रुपयाला तें दूळ नाहणलें ' **रक्तानें—घामानें नाहणणें**—रक्त, घाम इ०कानीं अंग चिंब होणें, करणें, अतिशय रक्त, घाम वाहणें, येणें ०माखण—न (मुख्यत्वें क्रियाचें व मुलाचें)अभ्यंगस्नान, नहाण ०वणी—स्त्री देवाच्या अभ्यंगस्नानाचें पाणी, तीर्थ [नहाणें+पाणी] ०वली, **नाह(हा)णुली, नाहणे(णो)ली**—स्त्री पहिल्यानेंच रजोदर्शन झालेली स्त्री, प्रथम ऋतुमती, रजस्वला [नहाण+वाली] ०वेणी—स्त्री (तजा) स्त्रिया न्हाल्यानंतर पोकळ वेणी घालतात ती नाहणी ०हाणी—स्त्री १ देवळांतील तीर्थकुंड, देवळांतील देवस्नानाचें पाणी बाहेर जेंत पडत ती जागा २ विटाळशीची मोरी, विगळशीच्या स्नानाची जागा ३ (सामा) मोरी गटार खाडपाण्याची खाच देह नित्य मूत्राची नाहणी।' —भारा बाल ९ १० ४ स्नानाची जागा, न्हाणीघर स्नानगृह 'सवोन उच्छिष्ट लोळेन अंगणीं। वैष्णवाचे नाहणीं होईन किडा।' —तुगा ११०० **नाहणें**—अक्रि १ स्नान करणें, अंग धुणें 'म्हणोनि भलतणें एथ सद्भावें नाहावें।' —ज्ञा ११ १० २ रजस्वला होणें, विटाळशी होणें (विटाळशीला चवथ्या दिवशीं स्नान घालतात त्यावरून) 'ती का पथरा वर्षे नाहती आहे पण तिला मूल होत नाहीं ' **नाहू लागणें**—१ विटाळशी होऊं लागणें २ वयात येणें, पदर येणें 'ही स्त्री नाहू लागली ' **ऊन पाणी—थंड पाणी—गंगा नाहणें**—ऊन, थंड किंवा गंगेच्या पाण्यानें स्नान करणें **नाहू घालणें**—१ (लहान मुलास) नाहणमाखण करणें, तल लावून स्नान घालणें २ दुसऱ्यास स्नान घालणें **नाहताधुती**—स्त्री १ नहाण येऊन प्रौढदशा पावलेली स्त्री, वयात आलेली स्त्री २ नहाणी वळच्यावेळीं विटाळशी बसणारी स्त्री ३ विटाळ न गेलेली, म्हातारी न झालेली स्त्री **नाहवणी**—न नाहणवणी पहा **नाहाण, नाहाणघर**—नहाण, नहाणघर पहा

नाह(हा)यी नाहाव—स्त्रीपु १ तूट, नुकसान, खराबी २ जाळपोळ, लुटालूट, नाश [अर नाहिब्]

नाह(हा)वी—पु न्हावी पहा

नाहाक—क्रिवि नाहक पहा

नाहाड, नाहाडणें, नाहाणणें, नाहाण - माखण, नाहाणवली, नाहाणी, नाहाणुली, नाहाणें, नाहाणेली, नाहाणाली नाहातीधुती नाहाचगड, नाहावणी—नाहडणें, नाहड इ० पहा

नाहीं—क्रि न असणें, नास्तित्व अभाव आहे याच्या उलट —मसाप २ ३ ८७ नास्ति पहा [नास्ति प्रा णहि]

नाहीं—अभावबोधक अव्यय न, ना, नव्हे —मसाप २ १ [नहि] ०करणें—१ नष्ट करणें 'नाहीं करील दुर्जन शत्रू।' —मुआदि २७ २०३ २ नाहीं असें दाखविणें —एभा २८ ५०३ ०होणें—सा होणें—नसल्याप्रमाणें होणें, नष्ट होणें, फडशा होणें, लुप्त होणें 'झाले जिष्णुपुढें त मृगराज-समक्ष कलभसे नाहीं।' —माआश्व ४ २५ ०तरी—क्रिवि नाहीं म्हटलें तरी सुद्धा, कमीतकमी, थोडक्यात थोडकें नाहींतरी पचवीस पोळ्या खाल्या असत्या ' ०तेंच—क्रिवि अशक्य सर्वथा अयोग्य तेंच, भलतेंच भलभलतेंच 'नाहींतेंच सांगतो बोलतो ' ०पक्षीं—पेक्षा—क्रिवि मुख्य गोष्ट न झाल्यास, गौणपक्ष म्हणून कमी पक्षीं, निदान कसेंहि करून, नाहींतर तुम्ही जातीनें जावें हा मुख्य पक्ष, नाहींपक्षीं आणखी कोणास पाठवा

नाहू—पु (क) न्हावी म्ह० पळ्यात काऊ आणि माणसात नाहू [स नापित, हिं]

नाहूर—न मुंबई इलाख्यांत होणारें 'मस्त्रोदाईन' जातीचें झाड —कृषि ५१३

नाळ—नळी नाल १ कमळाचा देंठ 'खडी नाळापासुनि कमळा मास्त तसा शिर कमळा।, –मोकण ४९ ५२ २ वार, नाडी 'मुलाची नाळ जन्मल्यावर कापावी लागते' ३ (खा) पितळी फुंकणी [स नाल]

नाळ—स्त्री गलबताचा पुढचा भाग, तोंड 'आम्ही अमे रिकेकडे नाळ फिरविली'

नाळ—न. १ जनावराच्या पाठीला पडलेलें क्षत २ वेंवीचें क्षत

नाळ—स्त्री तोफ 'गरनाळ, सुतरनाळ, इ' [नळ स नाल]

नाळ—पुस्त्री पखवाजाचें खोड नाल पहा •

नाळ—स्त्री दळताना जात्याला चिटकून राहिलेलें पीठ यामुळें जात्याचें भोंक बुजतें 'नाळ मोड म्हणजे पीठ गळेल'

नाळ—स्त्री. दोन टकड्यांतील अरुंद वाट, भुयारातील–जमी नींतील रस्ता, पावसाच्या पाण्यानें डोंगर वगैरे मध्यें पडलेली घळ, खळ [नाली]

नाळ—स्त्री जुनीं धातूचीं भांडी ['स नाली=तासाचे ठोके वाजविण्याचा धातूचा तुकडा]

नाळक—न नळी 'तेणें नाळकें रस भर। तो सर्वांगामाजी संचर।'–ज्ञा ६ २४८ [स नालक]

नाळकूट, नाळगूत–द्—पुन १ (कर्‍ गो) जळोदर २ एक रोग, नळगूद, नाभीपासून सुरवात होऊन शरीराला आलेली सूज [नाल=नाडी, नाळ+गद=रोग]

नाळकें–चें—न १ (कों) नरसाळें (तेल वगैरे ओतण्याचें) २ (गो) एक माप [स नालिक]

नाळकें—न १ धातूच्या भांड्याला घिजून पडलेलें भोंक २ (व) फुटकें भांडें

नाळकें—न १ (प्रा) नडगी, नळा, नळी (गुडघ्याची), नळगुटी २ पुढें यणारें हाड (गुडघ्याचें कोपराचें वगैरे) [स नाला]

नाळपड्या, नाळिक, नाली–ळ्या—वि १ नाळ पड लेला कण्याला जखम झालेला, खरचटलेला मग–क्षत पडलेला– (पशु–जनावर) 'काग धावती जैस। नाळिक पशु देखोनी।' –यथ ८ १०१ २ (ल) एखाद्या वाईट गोष्टीची चटक लागलेला त्या विषयीं आसक्त बनलेला, [नाळ]

नाळवा—पु (गो) ८०० हातांचें (लांबीचें) माप

नाळी—स्त्री (महानु) घटका कीर्तीखावीं नाळीचीं अवलीळा।'–शिशु २५ [स नाला]

नाळाक—न जुनंपुराणें मोडकेंतोडक मोडीच्या धातूचें भांडें, नाळकें पहा –वि जुनें, फुटकें तुटकें, घिजलेलें (भांडें) [नाळ]

नाक्षत्र—वि १ नक्षत्रविषयक, नक्षत्रासंबंधी २ तार्‍या संबंधीं [स] •**दिन, दिवस**–पु एक नक्षत्र माध्यान्हीं आल्या पासून दुसर्‍या दिवशीं माध्यान्हीं येईपर्यंत जो काळ जातो तो सौर दिनापेक्षा हा नाक्षत्रदिन ४ मिनिटांनीं ल्हान असतो म्हणजे २३ तास ५६ मिनिटांचा असतो, पृथ्वीला आपल्या आसाभोंवतीं फिरण्यास जो बरोबर काळ लागतो तो •**प्रदक्षिणा**–२७ दिवस ७ तास आणि ४३ मिनिटें इतक्या काळात चंद्रानें पृथ्वी भोंवतीं घातलेली प्रदक्षिणा निघाल्या वळच्या नक्षत्राच्या सरळ रेषेंत पुन्हा येणें, विशिष्ट नक्षत्राला उद्देशून प्रदक्षिणा •**मास**–पु चंद्र एका नक्षत्रावरून जाऊन पुन त्याच नक्षत्रावर येईपर्यंत म्हणजे २७ दिवस ७ तास १३ मिनिटांचा काळ, नक्षत्रप्रदक्षिणा पहा •**वर्ष**–न पृथ्वीचा सूर्यप्रदक्षिणेचा काळ, ३६५ दिवस ६ तास ९ मिनिटें १०॥ सेकंद इतका काळ, निरयन सौरवर्ष

नि—अ एक उपसर्ग याचे काहीं अर्थ १ खातरी, निखाल सपणा २ नकार, अभाव, राहित्य जसें निकोप, निकामी ३ अतिशयिता जसें – निमग्न, इ० कधीं हा उपसर्ग निरर्थक, अनवश्यक असाहि लागतो [स निर्]

नि—अ अन्, आणि 'तो नि तो बाजारात गले' 'तो आत्माशभू नि सोडविला।' –माज्ञा १७ २

नि॥—(संक्षेप) याचे पुढीलप्रमाणें अर्थ होतात १ निस् बत=संबंधी, तर्फे २ निशाणी=खूण, चिन्ह, नि॥ होन=ज्यावर निशाणी असते असा होन ३ निम किंवा निस्प=निमा, अर्धा ४ निविशिंदा=लेखक ५ निरख=किंमत, भाव ६ निर्‍हें=सदरहू, तथा, पूर्वोक्त (हा शब्द नेहमीं मजार शब्दास जोडून येतो) 'मजार नि॥'

निअती—स्त्री उत्पत्ति [स नियति]

निआव्हणें—क्रि निवाह करणें –माज्ञाकोश [नि+आवर्णे= समाविष्ट करणें]

निउटकें—न एक माप अर्धे चौटकें, शेराचा बत्तिसावा हिस्सा, चिळवें

निउता—वि क्रिवि अलीकडे नुकतेंच [नियुता]

निक—क्रिवि निश्चयेंकरून निके पहा 'फळप्राप्ति होय निक। –गुच १९ १९ –माज्ञा १६ ४३४ [निष्क=मापणें, वजन करणें=निक्क=निक=निक=नीक भाअ १८३३]

निकट—वि जवळचा शेजारला 'विरोध आम्हा मागधात। निकटवास करू नये। –एरुस्व ६ ८ [स] •**वर्ती–वासी**–वि जवळचा, जवळ राहणा तो, जवळ असलेला, आसपासचा, आस मंतातील 'भुके नळें यथेष्ट व्यथित करी निकटवर्तिजनकर्णा।' –मोकर्ण २७ ११

निकट—स्त्री निकड पहा

निकट–टीं—क्रिवि जवळ, नजीक, लागून जवळपास, संनिध, शेजारीं 'निकट म्हणजे निपट।' –यथादि ४ १८७

निःकंटक—विन निष्कटक पहा

निकटणें—अकि दूर जाणें, रासणें, बाजूला होणें, निघून जाणें (घर, अधिकार, पद इ० पासून) ज्यानें जाणें इष्ट असतें अशाबद्दल योजतात [स निस्=बाहेर, दूर+कट्=जाणें]

निकटणें—अकि (काव्य) जवळ, नजीक, संनिध येणें [निकट]

निकंठ—वि कडक, कठिण, कठोर, जालिम (शासन, पथ्य)

निकड—स्त्री १ तड, लकडा, तगादा, इव्यास (क्रि० लावणें) 'सावकारानें पैशाविषयीं निकड लाविली आहे' २ तातडी, जरूरी, अडचण ३ ओढ, नेट 'घायाळ काढावा तरि त्याजकडील फौजेची निकड बसली'

निकड—वि मध्यें फाया न फुटता उंच वाढलेलें (झाड). [नि+स्कंध=खांदी, हिंदी निकद]

निकंड—वि न खाजरा, खाजणारा, खाज सुटण्याचा बंद झालेला [नि+कंडु]

निकण—न १ दुसऱ्यादा मळलेली किंवा तुडविलेली (जोंधळा, बाजरी इ०ची) कणसें, पोकळ कणसें आकण व मदन पहा २ दाणा होण्यापूर्वीचा कणसाचा भाग –एभा७ ३३७ [स निस्+कण]

निकण—वि १ कणहीन, मळणी झाल्यावरचें धान्यानें न भरलेलें, रिकामें, पोकळ (कणीस) 'वाया निकण भुस काय उपणिती।'–ज्ञागा २०३ २ किडयांनीं खाल्लें गेल्यामुळें सत्त्वरहित, निःसत्त्व पोल (धान्य) ३ कण्या काढून साफ केलेलें, कणी काढलेले, बिनकणीचें (तांदूळ इ०) ४ काडताना कूट न होणारे (तांदूळ, गहू इ०) ५ कणी नसलेलें, हलकें भिकार (तूप) [नि+कण]

निकणें—अकि (वे) लपणें, लिकणें [का]

निकता—क्रिविि नुकता, अलीकडे, थोड्या दिवसापूर्वी 'तो निकता आला आहे' 'त्यास निकतें गतवर्षी वेड लागलें'

निकती—स्त्री सोनार, सराफाचा वजन करण्याचा सूक्ष्म काटा [हिं]

निकपवचें—कि. (गो) गांठणें [निक=नजीक+पवचणें=पोंचणें]

निकर—पु १ कार्य करण्याचा सोईचा मार्ग सोडून क्रोधादि आवेशपूर्वक प्रवृत्ति ती, हट्ट 'निकर असा नये करू येत जा खुशाल माझे घरीं।'–होला ११५ २ कहर मद्दजब, आरडाओरड 'मी सहज विनोदें करूनी। बोलिलों जाण रुक्मिणी। तुवा निकरची लावण्यखाणी। केला बहुत आम्हावरी।'–ह २७ १०६ ३ जोर, आवेश –ज्ञा ११ ५४८ 'आपण निकर करून किल्ला घेतलाच पाहिजे'–सुरंग ७८ ४ प्रलय, कडेलोट, आत्यंतिक मर्यादेपर्यंतची स्थिति 'वदले मुनि निकरितो नररूपें रुद्र काय हा निकर।' –मोभीष्म ३ ५८ ५ बाईट परिणाम, सवट. 'थेंबा निकर होईल'–बाळ २ ३० [निकर] ०करणें–निकरास, निकरावर येणें, जाणें, आणणें, घालणें=हट्ट, पराकाष्ठा करणें, अगदीं शेवट लावण्याच्या अवस्थेस पोंचणें, नणें इ० **निकरा जाणें**–वाढणें, पेटणें, वरदोळीवर येणें. 'निकरा जाईल राडोळी। आम्हा आणि रुक्मिया।'–एरुस्व ६ ९ **बोलण्याचा-मारण्याचा-रडण्याचा, हसण्याचा निकर**–एखाद्या क्रियेचा कहाखा, पराकाष्ठेचा हद्दीपणा, मुख्यत्वें जुलमाचा, अन्यायाचा कडेलोट, जोर इ० 'त्यानें निकर केला मजवर'

निकर—पु १ समुदाय, समूह, संग्रह, ढीग 'जैसा वस्तुरियचा निकरु नोव्हतो पामरा।'–भाए ६७२ 'हा निकर पातकाचा, कैसा केला खळें महा निकर।'–मोसभा ५ ३५ २ प्राचुर्य, समृद्धि, लयलूट 'आम्याचा–धान्याचा–लाडवाचा निकर

निकरट—वि १ निगरगट्ट २ कठोर, निष्ठुर 'निकरट परक्या वाणी मला का दूर अगदींच टाकीलें। घरीं दारीं कधीं दृष्टी पडेना कुठें रमता यकलें।'–होला ११५ [स निरट]

निकरणें—सकि निखरणें, निरपणें, निपटणें पहा

निकरा—वि निरर्थक, व्यर्थ

निकरा—पु साठा, समूह, ढीग, निकर पहा

निकरी—वि १ निकर करणारा, हट्टी २ निश्चयी, करारी, एखाद्या गोष्टीचा पिच्छा पुरविणारा ३ संतापी, त्रागा करणारा [निकर]

निकरु—पु १ निकर, हट्ट, निश्चय 'तरि कृष्णा का आम्हाप्रति। येवढा निकरु।'–रास ३ ५५५ २ निश्चय 'आता येईल श्रीकृष्ण। म्हणोनि कंठिं धरिले प्राण। मग निकरु केला जाणोन। ना रडल्या झाल्या।'–रास ४ १६ [निकर] **निकरून**–क्रिवि १ निश्चयानें, खात्रीनें २ निक्षून पहा

निकर्ष-र्षे—पु १ अतिरेक, पराकाष्ठा, अतिशयपणा (कार्य, विचार इ०संबंधीं) २ हट्ट, मनस्वी हट्ट, निकर पहा ३ कहर, अनर्थ, त्रास, जुलूम 'सरयान उच्छेद करावा हे वासना धरून निकर्ष मांडिला आहे'–वाडबाछ ९८ ४ ऱ्हास, उतरती कळा याच्या उलट उत्कर्ष [नि+स कृष्–कर्षे] ०काल–पु उतरती कळा, ऱ्हासाचा, अपकर्षाचा काळ, वळ

निकल—न एक हलकी धातु याचीं भांडीं, नाणीं इ० करतात [इ]

निकलणें—कि निपटणें पहा [निकाल]

निकला, निकल्हा–कल्ही—वि कल्हई नसलेलें, बिन कल्हईचें (भांडें इ०) [नि+कल्हई]

निकलाफास—पु (गो) एक प्रकारचा कल्मीआंबा [पोर्तु]

निकल्हन शिकल्हन—क्रिवि (बालभाषा) निपटून, चाटून पुसून 'निकल्हन शिकल्हन खाऊ–मग मामा घलीऽजाऊ.'–फाटक नाट्यछटा ६

निकवडा—वि कवडीहि नसलेला, निष्काचन, दरिद्री, भिकारी 'ज अनग्ु तो पेंधा । निकवडा तुसधा ।'—ज्ञा १२ ९८० [नि+कवडा]

निकवणें—सक्रि (वे) लिकविणें, लपविणें

निकवाड—न (सोनारी क हाड) ऐरणीची बैठक [निकणें]

निकशी-सी—स्त्री जिकीर, निकड, आग्रह, तगादा, टुमणें, पाठपुरावा. 'हा ठाववरी शिष्याची निक्सी । सहाते गुरु आहाती कवणे दशीं ।'—ज्ञा ११ ६४६ [निकर्षे]

निकशी—वि (को) कडक स्पष्ट, हट्टी, निक्षी पहा

निकशी निकस-कसी—वि १ कस, सत्त्व नसलेलें (धान्य) २ निरकोळ, भिकार, नापीक, रुक्ष (जमीन) ३ मळ, गरीब, गयाळ 'विचारें श्रीकृष्णा दिससि मज तू थोर निकसी ।'—सारह ६ १५४ [नि+कस] **निकसणें, निकसून टाकणें**—(व) हिणविणें, तुच्छ करणें

निकष—पु कसोटी, परीक्षा [स] ०पाषाण—पु कसोटीचा दगड

निक्सर—पु निकर पहा

निकलंक—वि निष्कलंक, कलंक, डाग, कालिमा नसलेला; शुद्ध पवित्र, स्वच्छ [निष्कलंक अप]

निकळा—वि (कों) स्वाद, चव, रुचि इ० विरहित (भात, भाकरी इ०) [नि+कला–ळा]

निकळा—वि (राजा) निकल्हा, विन कल्हईचें (भाडें इ०) [नि+कल्हें]

निका—पु मुसलमानातील हलक्या प्रतीच लग्न प ट, माह तूर कुणबिणीची पोर रंगरेजाशीं निका लावण्याचें केलें'—वाडसमा ३ २५९ [अर निकाह्]

निका—वि १ पवित्र, शुद्ध 'तुमा गोंधळ निका अव काणी वर्णुं न शके हा ।'—भज १७ २ चांगला योग्य 'यह म्हणे मुद्दे आहे निका ।'' राज्यायोग्यचि केवळ तप मात्र करावया वहु निका मी ।'—मोभीष्म ११ ३ ३ उत्तम लायक, उत्कृष्ट सुंदर ४ बरोबर, न्हो नवका 'ह भ्रातयाची आशंका । पाहता प्रश्न वेग निका ।'—दा १० ७ १४६ ५ खरा सत्य 'म्हणे जय जय जा रघुनायका । सत्यप्रतिज्ञा शब्द निका । टरी मज वरावें रविकुळटिळका । भवसाक्ष जाणोनी ।—वसीस्व ८ ८२ ६ निर्मळ, शुद्ध भवळ नसलेलें 'हें दूध निकें आहे'—क्रिवि स्पष्टपणें, निक्षून स्पष्ट, उघड, धडधडीत निकें निरोपिलें तुम्ही' [अर नकी–का=शुद्ध स्वच्छ]

निकांचन—वि दरिद्री, गरीब कंगाल, द्रव्यहीन [स नि + कांचन]

निकांटणें—अक्रि निकटणें अर्थ १ पहा

निकांडो—वि (गो) निरुपयोगी, बेकाम निकाढा अर्थ २ पहा

निकाढा—पु १ काढयातल्या चोथ्याचा पुन केलेला काढा 'सकाळीं काढा घ्यावा आणि सध्याकाळीं निकाढा घ्यावा' २ (ल) निरुपयोगी गोष्ट [नि+काढा]

निकाम—वि पुष्कळ, फार, भरपूर 'प्रभु आपण होईल कीं दीनत्राणीं निकाम हव्यास ।'—मोमभा २ ८९ [म]

निकाम—वि निष्काम, निरिच्छ, निर्लोभ 'सामर्थ्यवीण घडेना । निकाम भजन ।'—दा १० ७ १९ [स निष्काम] ०बुद्धि—स्त्री निर्लोभता, निरिच्छता —वि निर्लोभी, निर्हेतुक —क्रिवि निर्लोभतेनें, निःस्वार्थ बुद्धीनें

निकामी—वि १ निरुपयोगी, उपयोगास अयोग्य २ (क) उद्योगरहित, बेकार ३ आळशी 'निकामी ता टु सप्रवाही । वाहतचि गला ।'—दा १९ ३ २८ [नि+काम]

निकार—पु मानहानि, अपकार 'दुरवलनलिवनातें भीम गज निकार आठवी रगडी ।'—मोभीष्म ६ ४७ [स]

निकार—वि. खडकाळ —टार

निकारण—क्रिवि निष्कारण पहा

निकाल—पु १ मोरी इ०कांचें पाणी बाहेर जाण्याची उतरती जागा, पाणी वगैरे बाहेर काढून लावावयाचा मार्ग नळाचें, मोरीचें तोंड, वाट २ (ल) वासलात, खुलासा, उलगडा, स्थिरस्थावर (कामाची) ३ शेवट, परिणाम, निर्णय (खटल्याचा इ०) ४ तडनाड (करणें) [स निस्+कासय, प्रा णिक्काल=बाहेर घालणें प्रेंनि निकल, नोक=निघणें] (वाप्र) ०लावणें—१ स्वच्छ करणें २ शेवट करणें, संपविणें ३ ठार मारणें **निकालांत काढणें**—भांडण प्रश्न मिटविणें, निर्णय करणें 'भावाभावानीं आपापल्यांत संगनमत करून वडिलार्जित इस्टेटीचा तंटा निकालांत काढला' सामाशब्द— ०अर्जी—स्त्री ज्यावर निकाल झाला आहे असा अर्ज अधिकाऱ्याकडून निकाल लागलेला अर्ज ०पत्र-पत्रक—न १ हुकूम कम बजाविले गेल्याचे कसे निकाल लावले इ० दाखविणारा मामलेदारानें जिल्हाधिकाऱ्याकडे पाठविलेला नियतकालिक हकीकतनामा ज्ञापपत्रक २ चवकशीस निघालेल्या खटल्याची यादी ३ (ग) निकाल झालेल्याची यादी ४ निर्णयाचा कागद मसुदा ०हुकूम—पु (कोर्टानें केलेला) अखेरचा निकाल किंवा दिलेली शिक्षा **निकालस पत्र**-निकालस पत्र पहा

निकाल—पु (कुस्ती) एक डाव जोडीदाराच्या बगलेतून त्याच्या मानेवर हात घालून आपल्या हाताने उपटून मारणें

निकालस—क्रिवि निखालस पहा

निकालस—वि (व) निर्वैर [निकाल]

निकास—पु बाहेर पाठविणें, बाहेर जाणें निकाल १ पहा [स निष्कास=निर्गमन]

निकासू—स्त्री निर्गत मालावरची जकात [स निष्कास]

नि(नि)काळजी—वि १ काळजी न बाळगणारा, चिंता विरहित, काळजी नसलेला, निश्चिंत २ अव्यवस्थित, बेपरवा निष्काळजी पहा [निस्+काळजी]

निकाळू—पु निर्गत माल, बाहेर पाठविलेला माल निकासु पहा -वि १ जेथून मालाची निर्गत होते असें (बदर) २ बाहेर काढलेला, निर्यात (बदर, मिठागर इ० सबधीं शब्द) याच्या उलट पैसाळू=आयात [निकाल]

निकाळ्या—पु (व घाटी) जनावराचा एक रोग

निर्किंचन—वि दरिद्री, अकिंचन ' आम्हा सोयरे हरिजन। जनीं भाग्य निर्किंचन।' -तुगा २१८२ [निर्+किं+चन प्रत्यय]

निकियापरी—क्रिवि चागल्या प्रकारें 'तो तुवा उपचारिलों निकियापरी।' -विपू २ २२

निकी—स्त्री चागुलपण -वि निका पहा -ज्ञा १३ ५१२ ' मृत्युकाळ काठी निकी। वैसे बळियाचें मस्तकीं।' -दा ३ ९ ६.

निकीब, निकीबदार—पु. हुजऱ्या, भाट नकीब पहा -ख ९ ४८२३ [अर नकीब्]

निकुंचित(भुंवई)—वि (नृत्य) यात एक किंवा दोन्हीहि भुवया थोड्या वक्र करणें हे भ्रूकर्म मोट्टायित, कुट्टमित, बिब्बोक व किलकिंचित ह्या क्रियाच्या शृंगारभावात करावें [स]

निकुज—पु दाट झाडी, कुज -ज्ञा १८ १०२१. [स]

निकुटणें—अक्रि (कों) वाळून शुष्क व कठिण होणें (कापणी कल्याशिवाय शेतात बराच कालपर्यंत उभे राहू दिलेलें भाताचें पीक) धान्यादिक कडवणें

निकुमिकुलें—न (वे) लपडाव [का (निकणें=लपणें)]

निकुर—पु १ निश्चय, निकर पहा -एरुस्व ११ ७१ ' रायासि बोले निकुरें। -वेसीस्व १ ६७ २ (महानु) राग, सताप, हट ' निकुरेंनि परतगी कस्तुरी। -ऋ ९६ -वि कठोर -क्रिवि निश्चयेंकरून इतर अर्थी निकर पहा. **निकुरा जाणें**-निकरा जाणें पहा दक्षिणकर धरिला सुदें। वामकर धरिला उपसुदें। माझी मासी म्हणता विवाद। गले निकुरा।' -कथा ५.१३ १३७ [निकर]

निकुरण निकूर—नपु खरवड, निपटा (खरकट्या भाड्याचा इ) [स निष्कु=बाहेर काढणें, म निउर]

निकुरणें—उक्रि भाडें इ०कास चिकटलेला पदार्थ खरवडून काढणें, टाकणें (मुख्यत्वें नखांनीं, बोटानीं किंवा हातानें) [निकुर]

निकृष्ट—वि (अशिष्ट) १ क्रूर रागीट, कठोर, निष्ठुर, निर्दय, पाषाणहृदयी निकरट पहा २ कृपण -क्रिवि किमानपक्षीं कर्मीतकर्मी थोडक्यात थोडकें, निदान [स निकृष्ट]

निकृतणें—उक्रि (काव्य) १ कापणें, कातरणें, छाटणें, तोडणें, खुडणें, काटणें, कुरतडणें २ कत्तल करणें, सप्पा उडविणें, काटाकाट करणें, ठार मारणें [स निकृतन]

निकृंतन—न १ कापणें, छाटणें, कातरणें, (मुख्यत्वें नखानें) फाडून टाकणें, छेदन २ (ल) कत्तल, काटाकाट करणें, तोडणें, नाश करणें, नाहींसें करणें ' ईश्वरानुग्रहाविणें। नाहीं भव पाश निकृंतन।' ३ कापण्याचें हत्यार [स]

निकृति—स्त्री निरसन, नाहींसें करणें [स निष्कृति] -ज्ञा १८ २३२

निकृष्ट—वि हलका, खालच्या प्रकारचा, अधम, वाईट, उत्तम किंवा मध्यमहि नाहीं असा, क्षुद्र, कनिष्ट, नीच -ज्ञा १५ १६९ [स] ०काल-पु अवनतीचा किंवा ऱ्हासाचा काळ ०पक्ष-पु कनिष्ठ, अगदीं शेवटचा पक्ष-पायरी-प्रकार -क्रिवि निदान कर्मीतकमी, निष्कृष्टपक्षीं

निकें—वि निका १ नेटकें, चलें, बरें, नीट, चागलें ' पायाचे प्रसादेन कृपेन निकें असो।' -पच ' एव पक्षत्रया माझारि। निकें कार्ये असे मुरारी।' -रास ४ ३०२ २ खरें निश्चित, नक्की ' ऐसें वचन कर्चे बोलिलें। देवीं तें निकें मानिलें।' -कथा १ ५ ५१ ३ पूर्ण, सव 'आली कष्टदशा, पडो मरणही, कीं तेज गेलें निकें।' -वामन स्फुटश्लोक नवनीत १३४ -न हित -माज्ञा २ २८ -उद्गा बरें, फार उत्तम, ठीक ' निकें म्हणोनि पडूपती। कुंती नेऊनि एकातीं।' -मुआदि २७ २२१ [निका]

निकेतन—न निवासस्थान, घर, महाल प्रासाद भुवन, मदिर ' प्रवेशला निकेतनाप्रति। तों देखिली जैसी पार्वती।' -पाप्र १ १२१ सामाशब्द- सरस्वतीनिकेतन, शातिनिकेतन इ० [स]

निकोचा—पु एक प्रकारचा लाकडी खिळा [?नि+कोंच]

निकोप-पा—वि १ निर्दोष, ऐब, तडा, भेग इ० उणीव नसलेला, न बिघडलेला, न नासलेला २ पूर्ण अव्यग, दृढ, मज बूत, भक्कम (पदार्थ, वस्तु इ) ३ निरोगी, रोगमुक्त, रोगविर हित, व्याधीविरहित ' देह निकोप असता। छाया दिसे सतो पता। त्यासीं अवधी असे मृत्या। चारी मास।' -कथा ६ १० १२ ४ निर्दोष उणीव किंवा अपुरपणा नसलेला, धट्टाकट्टा, रागादि दोषरहित (मनुष्य शरीर पशु वगैरे) ५ आधिक्याच्या किंवा न्यूनाच्या दोषापासून, वाईटपणापासून अलिप्त ' त्यास दहा सहस्रवर्षे पूर्ण। आयुष्य आहे निकोप।' ६ वाळवी, कीड इ लागली नाहीं असें (लाकूड इ)

निखळ—क्रिवि निवळ, केवळ, निराळस, पूर्णपणें -वि निर्मळ, निवळ, केवळ [स निखिल]

निक्ता-क्ती—निक्ता-ती पहा

निक्रदन-णें—निकृतन-णें पहा

निखट्ट—वि १ निरुपयोगी, कुचकामाचा, कवडीमोल, आळशी (मनुष्य) २ (मुख्यत्वें) नामर्द, दुबळा ३ दाढी नसलेला [नि+अर खट्ट=दाढी]

निखडणें—अक्रि १ झडणें, गळणें, खालीं पडणें (झाडाचीं पानें) २ पानें गळाल्यामुळे पर्णहीन, निष्पत्र होणें (झाड इ०) खडणें पहा [निखळणें]

निखडणें—१ निखळणें पहा २ पाच चार अवयव एकत्र जडून चालल्या पदार्थाचे अवयव मोकळे करणें उदा० कोंकणात आगोटीच दिवसात गाडी निखडून ठेवितात [नि+खडणें]

निखड्ड—वि (गो) कठीण, प्रखर उदा० निखड्डावर झोंपल्या मुळें सर्व अग दुखतें [नि+स खर, म खड ?]

निखड्ड(ड्डा)ई—स्त्री (गो) प्रखरता, कठिणतर स्थिति, कणरपणा 'सवतीच्या मुलें झालीं म्हणून त्याना निखड्डाईनें वाग विण बरें नव्हे'

निख(खा)ती—वि खत न घातलेली, विनखताची [नि+खत]

निखदणें—उक्रि १ (काव्य) तिरस्कारानें घालवून देणें, हुसकावून देणें, धुत करणें २ निषेध करणें तिरस्कार करणें, निंदा करणें 'केल्यावीण निखदूं नये। पुढिलासि कदा।'—दा ९ २ १२ 'निखदूनी बोलिलों नका निंदू।'—र १३ [? स नि+खडन किंवा नि+खडणें]

निखर—वि प्रखर जाज्वल्य [नि+स खर] ०पणा-पु प्रखरपणा 'जयाचिया किरणाच निखरपणें । नक्षत्राचे होत फुटाणे।'—ज्ञा ११ २१६

निखर—पु (व) निकर पहा वाईट परिणाम कोणाचीहि उगाच जास्त चढा करू नय, हसण्याचा निखर होत असतो'

निखरट—वि (व) निर्दय, निखरट पहा

निखरड—वि (राजा) नापीक विनलागवडीची रुक्ष, हरी (जमीन) निरराळ, निपळवट पहा [नि+खरड]

निखरणें—अक्रि अगदीं नष्ट होणें पूर्णपणें जाणें (पाऊस, इ०) निरभ्र होणें (आकाश) नाहींसा होणें स्वच्छ साफ होणें, (धुकें धूर धूळ) स्थिर होणें, शांत-दात होणें थांबणें; पडणें (वारा) (सामा) स्वच्छ, निर्लेप होणें [स निःक्षरण] निखरणाचा दिवस-उघड स्वच्छ निरभ्र दिवस उन्हाळा —सक्रि निरखणें निपरणें, निरपणें खरवडणें खरडून घुवून साफ करणें, (विशेषत इतानें) खरडणें म्ह० निखरून दिसलन खाद आणि भाजाळा जाद [स निःक्षरण]

निखराड—वि (वों) कोरडें, ठणठणीत, बहुतेक खलास (पाणी, विहीर, तळें, नदी, खाडी, आहट इ०सबधीं योजतात) निखरड पहा [नि+खराट]

निखर्ची—वि विनखर्चाचें, खर्च न लागणारें जुड, तूट कम तरता, न्यूनता, नुकसान नसलेलें, तोटयात नसलेलें [नि+खर्च]

निखर्व—न दहा सहस्रकोटी, शमर अब्ज सख्या [स]

निखळ—क्रिवि निखळ पहा —वि १ निवळ, केवळ, निर्भेळ, अमिश्र 'यक निखळ नीळाचे। यक अखड पाचीचे।' —गीता १ ८०७ 'निखळ वस्तु निरतरीं।'—दा ६ २ ४१ २ शुद्ध पवित्र 'ब्रह्मानद मुरोनि समुळ। तें ओतलें गुरुरूप निखळ।' —ह ३३ ५ ३ सपूर्ण, पुरपूर तरी तणें ज्ञानशस्त्रें निखटें। निखळ् हा निवटे।'—ज्ञा ४ २०८ —क्रिवि १ निश्चयपूर्वक, खात्रीनें 'तुझें स्मरण केलिया निखळ। उतर ससारसर्पे गरळ।'—मुआदि १० ९८ २ फक्त, निवळ अक्रा सहस्र गावें गणित। त्याचि मध्यें जाणाव पर्वत। निखळ भूमी उवरित। नवसहस्र पें।'—कथा ६ २ ८६

निखळणें—उक्रि १ खिळा निघणें, काढणें, मोकळा करणें, होणें, सुटणें, उखळणें मोडणें, तुकडे होणें, करणें २ सैल, खिळखिळीत करणें ३ (ल) हाकलून देणें, काढून देणें (जागेवरून इ०) उपटून काढणें, टाकणें 'होइल हानि कळा या बाळापासूनि केंवि हा निखळाया।'—मोकृष्ण ३९ ६३ —अक्रि १ (?) बाजूला निघणें २ मरणें [स निस्खलन, नि+खिळणें]

निखळें खुरपें—न (चाभार) एक जातीचें खुरपें

निखाडा—वि रिकामा दिवस असल्याशिवाय, खड न पडलेला, खाडा नसलेला (काळ) [नि+खाडा]

निखाडा-ड्या-ड्ड—वि दाढीशिवाय दाढाच केस नसलेला, ज्यास मोठपणींहि दाढीमिशी यत नाहीं असा (पुरुष) (गो) निखोडया [अर नि+खद्द=दाढी]

निखाडा-रा—पु ढग नाहींसे होऊन आकाश स्वच्छ होणें 'पावसानें निखाडा हाटला' [निखारणें]

निखाडया-खोडया—वि (गो) न दिजणारा (दाणा) [न कढणें]

निखाती—वि निखती पहा खत न घातलेली; बिन खताची

निखाद—पु निषाद गायनातील सात स्वरांपैकीं सातवा [स निषाद]

निखानेमाचा—वि नियमित, नेहमींचा ठराविक, कायमचा, मात्राचा पुन पुन येणारा (उन्हाळा, उचापत, पाहुणा, अतीत भिकारी पाऊस वारा इ० सबधानें योजतात) याचा क्रियाविशेषणाप्रमाणेंहि उपयोग करतात जसें—हा निखानेमाचा येतो, जातो, खातो [निका, नियम+नेम]

निखार, निखारओहट—पुस्त्री १ अतिशय मोठी ओहटी, वसत ऋतूतील ओहोटी 'आज निखार ओहोट होता म्हणून खाडीस पायउतार झाला' २ ओहोटीचें पाणी पुरें उतरणें, हें पाणी सुमारें सहा तासपर्यंत ओसरत असतें चढास्त झाला म्हणजे ओहोटी पूर्ण होत व बारा मिनिटें पाणी तसेंच स्थिर राहतें -मराठी ६ वें पुस्तक, पृ २८७ (१८७५) [निखारणें]

निखार—वि १ (वें) पराकाष्ठेची, अतिशय (ओहटी वसत ऋतूतील) २ निरभ्र (आकाश) [निखारणें]

निखार—वि खार सुकून गळलेलें, क्षार नसलेलें (लोणचें) [नि+खार]

निखारणें—उक्रि साफ, नाहींशी करणें, होणें, (पूर्णपणें, निखालसपणें) घालविणें 'जुलाबानें सुज निखारली' बहुधा निखारून या रूपानें अनेक क्रियापदांशीं योजतात जसें—निखारून नागवणें, झाडणें, हाकणें, मारणें, धावणें, जेवणें इ० —अक्रि १ निखरणें पहा २ आकाश निरभ्र होणें [निक्षरण]

निखारणें—अक्रि प्रज्वलित होणें, धगधगणें, जळजळीत असणें (निखारा) [निखारा]

निखाररंगी—वि निखाऱ्यासारख्या लाल रंगाचा,-वाळेच्या रंगाचा, लालभडक 'हें लुगडें निखाररंगी आहे'

निखारा—पु जिवंत-जळणारा पेटलेला कोळसा, विस्तव, इंगळ अंगार म्ह० आपल्या पोळीवर निखारे कोण न ओढी? ०देणें-उपाशी राहणें, भूक मारणें पोटातील भुकेची आग न शमविणें, भुकेस न गणता न खाता राहणें, 'आज तिसरा प्रहरपर्यंत निखारा दिला नंतर जेवलों' ०घरावर ठेवणें-१ एखाद्याचीं दुष्कर्में बाहेर काढून निर्भर्त्सना करणें २ एखाद्याचें भयंकर नुकसान करणें **निखाऱ्याचें करणें**-नवणें, म्याणें, पोटातील आगी कडे लक्ष देणें

निखारा—पु निरभ्रता, आकाश अगदीं निरभ्र होणें [निखारणें]

निखालस—वि १ स्पष्ट साफ, निर्भिड, उघड, निश्चित, रोखठोक, सरळ, शुद्ध निर्भेळ (मनुष्य भाषण, वागणूक इ०) 'चल सालसपण धरुनि निखालस खोट्या बोला बोलु नको।' -अफला ६० २ वेगळा भिन्न निराळा, दुसरा, पृथक् ३ संबंध रहित 'आमची जागा निखालस आहे' -क्रिवि १ निश्चयपूर्वक, स्पष्टरीतीनें, खात्रीनें 'शिवाजी निखालस आपले पदरींचा गेला' २ निक्षून, लाभलोभ भीडभाड न धरिता ३ निवळ केवळ, पूर्णपणें शुद्धपणें, निस्खळ 'वंशस्थ ब्राह्मण निखालस स्वराज्या मित्र पृथ्वीस जिवाची तमा न धरिता झटले' -चित्रगुप्त १२३ [नि+अर खालिस्] **निखालसता, निखालसी**—स्त्री १ खात्री, खचितपणा, निश्चय, ठामपणा 'त्याच यन्याची निखालसता कांहीं दिसत नाहीं' २ संशयनिवारण, खातरजमा ३ शुद्धभाव, स्नेह 'इतक्या होऊन निखालसीचा प्रकार घडेल या भरंवशावर मी बोललों' -पया १२६ ०पत्र-न यजीपत्र, सोडचिठ्ठी -रा २० ४१९

निखिल-ळ—वि सर्व, अखिल, समळा पूर्ण (संख्या किंवा परिमाण यासंबंधीं योजतात) -ज्ञा १८ ४५९ [स]

निखुण—क्रिवि निक्षून, बजावून, हडसूनखडसून, स्पष्टपणें [निक्षून]

निखेड—वि विन भेसळीचें, मिश्रणान्यतिरिक्त (तांदूळ किंवा इतर धान्य) [नि+खेड=मिसळ]

निखोट-ड-डी—वि १ दोष, ०व्यंग न्यून इ०पासून अलिप्त, निर्दोष, खोड नसलेलें 'गाय निखोड आहे' २ चोख 'हें भात निखोड पटणारें आहे' [नि+खोड]

निखोड—पु ऐरण, ज्या लाकडाच्या ओंडयामध्यें बसवि तात तो ओंडा -वदलापूर २३१ [खोड]

निखारडा—वि अनाश्रित अनाथ, मित्रहीन द्रव्यहीन

निखळ—निक्खळ पहा

निगई निगड-डी—स्त्री निरगुडी, निर्गुंडी एक प्रकारचें झाड यांचीं पानें त्रिदळ असतात, ह्याचा विशेष उपयोग आहे कोंकणांत बाळंत स्त्रियांना अंग धुणें बाधू नये म्हणून पाण्यात टाकतात

निगड(ड)णें—अक्रि निगडित होणें, असणें, बांधलें जाणें 'करतटीं निकरीं लघु किंकिणी। निगडल्या नटल्या नटदामिणी।' -दावि ९१ -उक्रि बांधणें निगडित करणें [स निगडन]

निगड—पु बेडी, पायातील लोखंडी शृंखला, साखळी 'निगड करणें दु स्वरूप।' -रयोवा १ ८९८ [स]

निगडित—वि बांधलेलें, बद्ध, जखडलेलें, संघटित 'हे नऊ प्रांत कॅनेडियन पसिफिक रेल्वेनें एकमेकांशीं निगडित झालेले आहेत -नस्य १०

निगणें—क्रि निघणें बाहेर पडणें (प्र) निघणें पहा 'हेतु नय न निग।' -ज्ञा ४ १५१ 'मग ब्राह्मणीं धावोनि मटपातु। निगता जाहाला।' -खिपु १ ९ २६

निगता—क्रिवि (अशिष्ट) तुकता, निगुता पहा 'शोकाब्धि दूर आहे निगता आलासि या परिसरा या।' -मोभीष्म ५ २१

निगद-दु—पु १ भाषण, बोल २ निवाराची शपथ -माज्ञा ८ १२४ (पाठभेद) [स निगद]

निगद—वि निरोगी [स नि+गद-रोग]

निगदणें—क्रि बोलणें, सांगणें, कथविणें -ज्ञा १५ ५७ 'जल्हाप मुनि नारदें निगदिलें मी सर्व सौख्या चिरें।' -निगा मुभ्रशचपु ५४८ [स निगद्]

निगदुला—वि नखरे करीत थोडेसेंच खाणारा, चोखदळ, शिष्टपणानें हात आखडून जेवणारा [निका=निश्चित+दुला=दुल्हा, वेडा]

निगम—पु १ (गूढ व अगम्य असे मानलेले चारी) वेद याच्या बरोबर आगम शब्द येतो उदा० निगमागम —ज्ञा १८ २ 'आगमनिगम तुज नेणती कोणी।' —तुगा ४७८ २ परमेश्वर, देव ०रत्नाचळ-पु वेदरूप मेरुपर्वत —ज्ञा १८ ३५ ०वादी-वि वेदाला प्रमाण मानणारा ०शास्त्र-न वेदांतशास्त्र

निगम—पु १ शेवट, निकाल, परिणाम २ सुटका —नाम १५० [स निर्+गम्]

निगमन—न १ अनुमान, निष्कर्ष २ न्यायशास्त्राचा एक भाग निगमन न्यायशास्त्र पहा ०न्यायशास्त्र-न सर्वसाधारण सिद्धांतावरून विशेष सिद्धांताचें अनुमान काढणें, विशेषीकरण (इ) डिडक्टीव लॉजिक [स]

निगरगट्ट-द्दा-गट्ट—वि १ निलाजरा, कोडगा, निर्लज्ज, बेशरम, निर्ढावलेला, कितीहि बोललें तरी ज्याच्या मनावर काहीं परिणाम होत नाहीं असा म्ह० तू करीत जा कटकट मी झालों निगरगट्ट 'मच्छनाथ स्वामी निगरगटा। काय ओवलासी माझ्या कंठा।' —मच्छ १६७ २ कठोरमनाचा, निर्दय [स निगॄ-निगर= गिळणें+गट्ट किंवा निग्रह+गट्ट ?]

निगरण—पु १ गिळणें, गट्ट करणें २ (साहित्य) एक अलंकार खरा अर्थ छपवून त्याबद्दल काहींतरी काल्पनिक अथवा लाक्षणिक घालणें [स नि+गॄ]

निगराणी—स्त्री (ना) देखरेख, नजर, पाळत, दाब 'पार्लमेंटची कंपनीच्या कारभारावर निगराणी असे' —सन १८५७ पृ १५४ [फा निगरान्]

निगर्व-र्वी—वि ज्यास गर्व, अहंकार,नाहीं तो, निरहंकारी

निगळ—न १ (पाऊस, पाणी गळू नये म्हणून) घरावर नवीन छप्पर घालताना जिची पूजा करावी लागते अशी देवता 'आज घरशिवणी झाली आहे निगळास नैवेद्य घाला' २ न गळणें, निगळ, निगळता-वि न गळणारें, ज्यांत पाणी, पाऊस गळत नाहीं असें (घर इ०), जलप्रतिबंधक [नि+गळणें]

निगा—पु निघणें, जाणें

निगा, निगादास्त निगावाना—स्त्री देखरेख, जतणूक, काळजी निघा, निघादास्त पहा 'या शेताची निगा केली असता बहुत पिकलें' 'शेत परिखें आणि उगवे। परंतु निगविग नेणे।' —दा ५ ३ ९ [फा निगाह्] निगाहवान्-पु निगा ठेवणारा, पोशक. —राज्यको ९ ८

निगामीमार्ग—पु सकीण कार्याच्या कारणांचें संशोधन करण्याचा पद्धति (इ) डिडक्टीव मेथड्करिता प्रतिशब्द. —न्याय पद्धति २४७

निगाल—न घोड्याचा अवयव, गंडखोल घंटाबंधनापासून कंठाचे खालीं नऊ अंगुळांवर आणि हृदयापासून वर जें स्थान असतें तें —अश्वप ८६ [स]

निगाली—स्त्री हुक्का पिण्याची नळी [फा]

निगावा—पु सुटका, निघणें, निघावा

निगाळ—पु (तंबाखू किंवा दुसऱ्या पदार्थाची) दुसऱ्यानें कुटून आणि गाळून काढलेली, तयार केलेली पूड, चूर्ण [नि+गाळणें]

निगी—स्त्री निकी, नटरी 'अतर्क्य तेथिची रचना निगी पुनःप्रयोगी करविलें।' —भाराकिष्किंधा २ ७५ [निकि]

निंगी-ग्या—अ (वातवडी) निघून (जाणें) 'तर माझे नगरातून मी निंगी-ग्या —मसाप २ १ ३० [निघणें]

निगीर्ण—वि गिळलेलें, गिळंकृत केलेलें, स्वाहा केलेलें [स]

निगुतच—क्रिवि इतक्यात, नुस्सान —बदलापूर १३८

निगुत-ता-तीं—क्रिवि (काव्य) १ नुकतेंच, अलीकडे, लवकर, आताच 'तुज सांगीतली निगुती।' —विउ ७ १०५. २ यथार्थ, व्यवस्थित, निभ्रांत, स्पष्ट 'त्या सानिध्याची उपस्थिति । वेगळाली सूचिली निगुती।' —रासप ५ ९७ 'कोण कामना तुझ्या चित्तीं। सांग निगुती मुनिवर्या।' —नवनीत १८६ 'शिंपी म्हणती नामयातें। प्रत्यक्ष बोलती निगुतें।' —भवि १४ २५. ३ लक्षपूर्वक, दक्षतेनें, ध्यान देऊन 'ईश्वर म्हणे पार्वती। ऐकावी निगुती।' —भवा ३७ ४ नेटानें, निश्चयानें पुन पुन्हा, वरचेवर 'तोंवरी अभ्यास निगुती।' —परमा ९ ३४ —क्रिवि (क) निश्चयानें, नीटपणें, खचित, नि सशह, खात्रीनें ऐसें बोलोनि निगुता।' —गुच १५ ३० 'दैत्य लक्षण जाणोनि निगुती।' —मुआदि ४ १६५ निगुताई-निगुती-स्त्री काळजीनें ठेवणें, वागविणें, उपयोग करणें, लक्ष देणें, काळजी, दक्षता, यथार्थपणा, सावधानपणा, सरक्षणाची योग्य तजवीज, रीति, युक्ति 'ऐसी निगुती करोनि। आली एकादशी दिनीं।' —गुच ३५ ५२ (क) निगूत

निगुरा-ऱ्या—वि १ गुरुहीन, ज्यानें गुरु केला नाहीं तो २ पारका अनाश्रित (आईबापाशिवाय किंवा ज्यास कोणी मार्ग दाखविणारा नाहीं असा मुलगा) [नि+गुरु]

निगूड—औ एक औषधी झाड [स निर्गुंडी]

निगूढ—वि गुप्त, अतिशय खाेल किंवा गूढ एकदम आकलन न होणारें किंवा न समजणारें, झाकलेला 'मनुष्याच्या अतिस्वार्थ व बुद्धीस अगम्य अशीं कारणें या पृथ्वीतील परमाणूमधे निगूढ आहेत' —आगरकर [स नि+गूढ=झाकणें] निगूढार्थ-पु गर्भित अर्थ, सूचित, ध्वनित अर्थ, एक प्रकारचा उत्तराभाव उदा० ह्यानें माझें मुर्वंगत घतलें अशी फिर्याद केली असतां,

'काय ? मी एकटधानेंच घेतलें आहे ? ' अशा व्यगानें आणखी कोणी घेतलें असावें अस अर्थ निष्पन्न करणारें (उत्तर)

निगूत—क्रिवि (काव्य) नुसतेंच, अलीकडे कारवाळो निगूत इलो । तो तुका भेटलो हुतो ? '-मसाप २ ४ ३६८ –वि (गो) नीट, दुरुस्त, सरळ उदा० मोडलेली विळी निगूत करण्यासाठीं लोहाराकडे पाठविली आहे ' (कों) समूळ, बरोबर उदा० ' त्यका निगूत नासो करतलों ' (त्याला समूळ, बरोबर नाहींसा करीन)

निगूत—स्त्री १ शहाणपणा, चुराल्ता, हातोटी, खुबी, हिकमत, योजना २ काळजी, लक्ष, दखरख, काळजीनें ठेवणें, सभाळणें, वागविणें उदा० ' ससाराची निगूत बायकोला असावी ' ' ह्या घोड्याची निगूत केली तर हजार रुपयाचा माल होईल ' वासराची–पोराची–शेताची निगूत (क्रि० करणें, निगुतीनें ठेवणें) [स नि+युज्, युक्ति, युक्त, जुक्तप्रमाणें]

निगृहीत—वि नियत्रित, निग्रह केलेला, सयमित, दाबात ठेवलेला, प्रतिबधित, नियमित; निर्बंध घातलेला [स]

निगोड—वि कमी गोड, जितकें पाहिजे त्यापेक्षा कमी गोड; फिकें ' आज पोळया निगोड झाल्या आहेत ' [न+गोड]

निगोरच्या—पु एक प्रकारचा खळ लगोऱ्या

निगोळी—स्त्री १ पागोळी, वळचण २ पागोळ्यातून पाऊस गळणें वळचण गळणें [स नि+गल्=गळणें]

निग्रम—पु (कु) निरवानिरव करणें, व्यवस्थित ठेवणें ते जिनस एकदा निग्रमाक लाव ' [स निर्गम ?]

निग्रह—पु १ सयमन, प्रतिरोध, दमन, अटकाव, दडपण दाब ' निग्रह केल्यानें थकलेल्या कुळापासून पैसा उगवणार नाहीं म्हणून सोईसोईनें घ्या ' २ निश्चय, दृढता, आग्रह पक्कपणा (मत किंवा हट्टाचा) ३ ताब्यात घेणें, पकडणें धरणें, वर्दीत टाकणें ' राजानें दुष्टाचा निग्रह आणि साधूचें रक्षण करावें ' ४ नियम [स] ०णें–सक्रि (काव्य) दाबात ठेवणें सयमन करणें, दडपणें **निग्रहानुग्रह**–पु एखाद्याला दड करणें किंवा त्याच्यावर कृपा करणें **निग्रहानुग्रहसमर्थ**–वि एखाद्यावर कृपा किंवा अवकृपा करण्यास समर्थ तो (देव राजा भूपाल वगैरे) **निग्रहित**–वि दाबात ठेवलेला, ताब्यात घेतलेला, निग्रह केलेला **निग्रही**–वि निश्चयी दृढ, आग्रही, करारी, हट्टी (चागल्या व वाईट अर्थानें)

निग्राणी—निगराणी पहा

निघट–टु—पु १ यास्कानें निरुक्तात विवेचिलेला वैदिक शब्दकोश २ (सामा) शब्दकोश ३ (रूढ) वैद्यकीय कोश [स]

निघड—विक्रिवि (कों) लागोपाठ, अनुक्रमानें, एका पाठीमागें एक, मध्यें जागा सुटल्याशिवाय (चक्र अथवा पाय रहाटाच्या माळेस बाधलेले लोट) याच्या उलट दुघड आणि तिघड पहा) [स नि+घट]

निघणें—अक्रि १ बाहर पडणें, आतून बाहर जाणें २ पासून दूर येणें, वगळें, निराळें होणें ३ उत्पन्न होणें, उद्भवणें निपजणें, उगवणें ४ वृद्धिंगत होणें, वर येणें, शेवटीं दिसणें, आढळणें ५ उमगणें, घडून येणें, घडणें ६ जोरानें धावणें, बाहर येणें (घोडा वगैरे) ७ उत्पन्न होणें, दिसू लागणें, उमटणें 'लाखी शाईनें अक्षर चागलें निघतें ' ८ नाहींसें होणें, ओसरणें कमी, बडतर्फ होणें उदा० चाकरी, अधिकार निघाला ९ (अकर्तृक अ) ओकलें जाणें ' त्याला निघालें, त्याला अन्न निघालें अथवा टेव निघाली ' १० (दुसऱ्या क्रि शीं जोडलें असता) लागणें, झडणें, सुरुवात अथवा आरभ करणें ' जाऊ निघणें, देऊ निघणें ' [स निर्गम्] **निघतें घेणें**–अग, पाय काढणें, मागें माघार घेणें

निघळ—स्त्रीपु जात्याच्या आतल्या खुट्याभोंवतीं चिकटून राहणारा घास [नि+घळणें] **निघळणें**–अक्रि जात्याच्या तोंडातून धान्याचा घास बाहेर येणें, गळणें –सक्रि जात्यातून घाल विणें अथवा गाळणें (दळताना मेखेभोंवतीं जमणारा घास) जात्यातून घास बाहर काढणें, जात्यावर दळताना सर्व दळण झाल्यावर आत राहिलेलें सर्व धान्य स्वच्छ झाडून काढणें

निघा, निघादास्त–बानी—स्त्री काळजीनें देखरेख ठेवणें, नजर, अवधान; लक्ष (क्रि० करणें, ठेवणें, पाहणें) [फा निगाह्]

निघातें—क्रिवि १ (काव्य) सघातानें, एकाच वेळीं बरेचसे २ अचूक, लक्षपूर्वक अदृश्य होऊनी असख्यात बाण । मारी निघातें । '-मुवन १२ १४८

निघावा—पु १ बाहर अथवा पुढें निघणें निघणें (प्रवास) २ निघण्याची तयारी [निघणें]

निघोट—वि सपूर्ण, परिपूर्ण

निघोर–री—वि निर्भय, निर्धास्त, निश्चिंत कुतर्के, सशय वगैरेंपासून अलिप्त [स नि+घोर]

निघ्न—वि अवलबून राहणारा, आश्रयी, परावलवी [स]

निच—क्रिवि नित्य; नहमीं, सदोदित उभेठेला देवो निच्चनवा । आठाहताला देवा वबालु दीवा । ' -विपु १५३, ' निच तुवां यकरेंचि यावें । ' -पचतत [स नित्य]

निंच—वि १ ठेंगणा, बुटका २ कमी, हलका (स्थिति, किंमत इ० नें) ३ नीच, हलकट, क्षुद्र [स नीच]

निचकणें—सक्रि १ (वा) हिसक्यानें स्थानापासून अलग करणें, स्थानभ्रष्ट करणें, हाडवणें वाफूला सारण, कचकावणें, लचकणें, लाथनें मनुष्याचा अवयव तत्काळ वांकविणें २ झरणें, पाझरणें दवणें

निचकोडा—पु (व) चिमटा (शरीरास हातानें घेतलेला)

निव(श्व)क्र—न कडकडीत उपास

• **निचरणी**—स्त्री पाझरणें, गळणें, झरणें, रस अथवा चीक बाहेर टाकणें, घाम येणें [निचरणें]

निचरणें—अक्रि पाझरणें, गळणें, गळू इ० कातील किंवा पोटातील मलाश किंवा पदार्थांतील जलांश पातळ होऊन झरून बाहेर पडणें उदा० गळवातील पाणी निचरू द घाम सुटणें अथवा वाहणें [स निस्+चर्] **निचरा**–पु १ निचरणी पहा, पाझर, निर्यात, स्वेद २ पाझरून जाणारा पदार्थ.

निचल-ळ—वि १ (काव्य) अचल, निश्चल २ (गो) ब्रह्मचारी –क्रिवि स्तब्धतेनें, शांत रीतीनें. [स 'नि+चल्]

निचव—वि वेचव रुचिहीन, निरस, फिक्का, शुष्क [नि+चव]

निंचा—वि निकृष्ट, निंच पहा

निचाड-डा—वि १ दाडगा, उद्धट, बेमुरवत, अविनय २ निरिच्छ, निगरज, निष्काम ज्ञा २.२८१ ३ निर्लज्ज, निगरगट्ट. ४ प्रीति, आवड, रुचि, चव या विरहित 'गुळासारखा गूळदगड। परी तो कठिण निचाड।' –दा ८ ५ ४७ [नि+चाड] **निचाडणें**–बेपरवाईनें वागणें –एभा १२ १७५

निचावणें—अक्रि खचणें, दबणें, खालीं जाणें, बसणें, मोडकळीस येणें (इमारत, खाच इ०) [नीच]

निचिंत—वि (काव्य) निष्काळजी बेफिकीर, निश्चिंत [स निश्चिंत]

निचूळ—पु (कु) फणसाचें झाड अथवा फणस [स निचुल]

निचेतन, निचेत—वि चेतना, वेदनारहित, निद्रा, मूर्च्छा इ०कांमुळें देहभानावर नसलेला; बेशुद्ध [स निश्चेतन]

निचेष्ट—वि निश्चेष्ट, निचेतन पहा [निस्+चेष्ट] **निचेष्टित**–वि बेशुद्ध, निचेष्ट झालेला 'निचेष्टित पडे रघुनंदन।' –रावि १६ १५

निज—न १ मन २ निजगुज, विश्वरूप ३ आत्मस्वरूप, स्वस्वरूप 'पाहें पां बालभावें नि व्याजें। तिया प्रजागनांचीं निजें।' –ज्ञा ९ ४६५ [स]

निज—वि स्वतःचें, स्वकीय, आत्मीय, आपलें, (अत्यंत–खरें) –नस्त्री स्वतःचीं कामें (क्रि० सांगणें बोलणें) म्ह० निजवाचून पुजा नाहीं=फुकट कोणी कोणाच्या उपयोगीं पडत नाहीं [स] ०**कार्य**–न १ आपलें स्वतःचें काम २ ब्रह्मज्ञान आत्मज्ञान मिळविणें ०**खूण**–स्त्री विशिष्ट खूण चिन्ह लक्षण ०**गूज**–न स्वतःचें, खाजगी–गुप्त काम गोष्ट ०**जन**–स्वकीयजन अथवा भक्त दास; गायरधायर –ज्ञा १८ १ ०**जनजित**–वि भक्तांना भोळ ०**जनरक्षक**–वि आपल्या लोकांचें, भक्तांचें रक्षण करणारा (ईश्वर) ०**जनाखिलमंगल**–वि भक्तांना सर्व कल्याण करणारा, भक्तांचें मंगळ करणारा 'जय जय देव निर्मळ। निजजनाखिल मंगल। जन्मजरा जलद जाल प्रभंजन।' –ज्ञा १८ १ ०**ठेवा**–पु १ स्वतःची पुंजी, मुख्यत्वें स्वतःच्या पापपुण्यास लावतात २ ब्रह्मज्ञान. 'ऐसें म्हणाल तरी निजठेवा। सद्गुरुवीण नाहीं।' –दा ५ १ १९ ०**ढाळ**–पु स्वाभाविक गति ०**तेज**–न स्वकीय तेज, स्वस्वरूप ०**त्व**–न निजरूप ०**धाम**–न (काव्य) स्वतःचें घर, निवासस्थान, आत्मस्वरूप, निजतेज 'कृष्णदास जयराम। जे शांतक्षमेचें निजधाम।' ०**धामास जाणें**-**मरणें**, दिवंगत होणें ०**निवाडा**–पु आत्मस्वरूपाचा निश्चय निजस्वरूप भाव –एभा २ ३१६ ०**बोध**–पु आत्मज्ञान 'जेथें भेद निर्गुण निजबोध विष्णु स्वरूप' ०**मूर्ति**-**रूप**–वि स्वस्वरूप, स्वतः सिद्ध ०**रूप**–न १ स्वतःचें खरें स्वरूप 'निजरूप हला भी दाऊं का।' –सौभद्र अंक ५ २ स्वस्वरूप, चिन्मयकला, शिवात्मा ०**लोट**–पु (काव्य) प्रत्यक्ष लाट, जल्लोळ 'जो विवेक रत्नाचा किरिट। जो सद्गुण गंगेचा निजलोट।' ०**वर्म**–न स्वतःचें (गूढ) दोष, रहस्य, गुप्त गोष्ट ०**वस्तु**–नस्त्री ब्रह्म ०**वृत्ति**–स्त्री स्वधर्म 'तैसी निजवृत्ति जंव साहे। तंव स्वतंत्रतें वस्ती न पडे। आइका प्रजाहो हें फुडें। विरंचि म्हणे।' –ज्ञा ३ १११ ०**साधन**–न १ आत्म्याचें ज्ञान मिळविणें २ स्वतःचें हित पाहणें, स्वहिताकडे नजर देणें (क्रि० पाहणें) ०**सार**–पु मुख्य उद्देश, तात्पर्य 'एऱ्हवीं या लक्षणाचिया निजसारा। मी अपाडें थोर अपुरा।' –ज्ञा ६ १८० ०**सुकृत**–पु आपलीं स्वतःचीं कृत्यें (पूर्व जन्मातील किंवा ह्या जन्मातील) ०**सुख**–न १ ब्रह्मसुख २ स्वतःचें सुख ०**स्वरूप**–न निजरूप पहा ०**ज्ञानी**–पु आत्मज्ञानी **निजांगें**–क्रिवि (काव्य) स्वतः, जातीनें 'निजांगें वधोनि दशरथ।' –स्तोत्रमाला महिपति–पांडुरंगस्तोत्र **निजाचा**–वि (गो) स्वतःचा, मूळचा, नैसर्गिक **निजाचा श्रीमंत**–वि गर्भश्रीमंत **निजानंद, निजानंदभरित**–वि स्वतः मध्यें आनंद पावणारा (ब्रह्म)

नि(नी)ज—स्त्री झोंप 'तदुचित जन सभा जरि निजमधें चावळे।' –कका ७३ [स निद्रा] **निजगळ**–वि (ना) झोंपाळू **निजतीक्रिया**–स्त्री प्रेत निजल्या स्थितींत पुरणें. –चदलापूर १५२ **निजणें**–अक्रि १ झोंप घेणें, झोंपणें 'टपकण निज मल्हार पार रात्र शिळी करतील ' (लहान मुलाला एखादर निजविण्यासाठीं म्हणतात) २ आडवें होणें वळणें लोळणें ३ आजारी पडणें हातरुणास खिळणें ४ (उ) मरणें ५ नाश पावणें, बुडणें, नाहींसा होणें. (धंद्यांतील भांडवल धंदा, व्यापार इ०) ६ भर भराटीस न येणें (दैव), नष्ट चालणें (कामधंदा), नाहींसा होणें (हुकमत, अधिकार) बंदिस्त, उजाड होणें (घर, गाव) ७ सभाग करणें **निजलेला मेल्यासारखा**–म्हणून निजलेला व मेलेला सारखाच **निजल्या जागीं थिकणें**–कारकांनीं आपलें

काम साधणें, घोडयावर नाचविणें **निजून उठणें, उठत असणें** (पद्मांस लवकर)–प्रातःकाळीं झोपेतून उठणें किंवा उठण्याची सवय असणें **सावकाश निजणें**–शांतपणानें झोंप घेणें, बेफिकीरपणें झोंपणें **निजविणें**–सक्रि झोंपविणें, दुसऱ्याला झोंपू देणें आडवें पसरविणें, निजावयास लावणें **निजसुरा**–वि अधेवट झोंपलेला अर्धवट जागा, असावध 'जेणें देहात्मवादी निजसुरा।' –यथार्दी १ ३८२ **निजानीज**–स्त्री सामान्यपणें निजणें, गवतानें निजणें शांतता, सामसूम **निजायारसायाजोगी**–वि (बायकी) घरकाम करण्यास योग्य झालेली, वयात आलेली (स्त्री) **निजाळू**–वि झोंपाळू फार, नेहमीं झोंप घेणारा **निजेला**–वि. निजलेला, झोंपलेला (माणूस) 'निजेल्यामधें पुच्छ तें लोळताहे।' –राक १ ३३ 'त्यातील एक कलहंस तटीं निजेला।' –र ९

निजध्यास—पु सतत चिंतन, एकाग्रता [स निदिध्यास]

निज (जा)वा—पु. (व) (धार काढताना लाथ मारते म्हणून) गाईच्या मागील दोन्ही पायाला दोर बांधणें

निजोखमी—वि जोखीम, धोका नसलेला [नि+जोखीम]

निजोर-री—वि १ दुबळ, अशक्त २ आधार, आश्रय, पाठिंबा नसलेला ३ (बुद्धिबळ) जोर नसलेलें, आधार नसलेलें (मोहरें) ४ जोर असला तरी तो न मानता मोहरी वगैरे मारून खेळण्याचा, (डाव) मारामारीचा (डाव)। [नि+जोर]

निझर—पु पाझर, झिरपा, झरा [स निर्झर] **निझरणें**–अक्रि १ पाझरणें, झरणें, झुळ झुळ वाहणें २ ओलावा सुटणें घाम येणें, झिरपून जाणें **निझरवणी**–न झऱ्यातील किंवा पाझरणारें पाणी [निर्झर+पाणी] **निझर**–वि १ हलकी, नम जोर, झिरपून नरून गळली (शेत जमीन) २ नि सत्व, निस्त्राण थकलेला भागलेला (माणूस, जनावर वगैरे)

निझाड—वि निर्वृक्ष, वृक्षविरहित, ओसाड वैराण 'वन झालिया निझाडी मग उचलिल्या प्रचंड धाण्डी।' –मुवन १० १८ [नि+झाड]

निझाडा—पु १ तुटवडा, पूर्ण अभाव २ स्पष्ट नकार साफ नाहीं म्हणणें (क्रि० देणें) 'मी मागितलें परंतु त्यानें निझाडा दिला' [नि+झाडा=साफ करणें] **निझाडून**–क्रिवि साफसाफ, रोखठोक, स्पष्टपणें, निक्षून (नाहीं म्हणणें किंवा सांगणें)

निटली—स्त्री एक पायातील दागिना 'अनवट निटल्याही जोड त्या जोडण्याचा।' –सारुह ६ ३१

निटरगी—स्त्री १ (चि) अतिशय थकणें फार दमणें २ रोगादिकानीं जर्जर होणें, मरगळ ३ डोळ्यात फार झोंप येऊन पेंगणें, सुस्ती 'अगदीं निटग्या आयलें'

नि(नी)टस—वि नीटनेटका, बांधेसूद आकारबद्ध, सरळ रसीव (मनुष्य, वस्तु) [नीट]

निटाई–ओ—स्त्री सरळपणा, नीटनेटकेपणा, आकारबद्धता, योग्य घडण 'निटाओ स्थूळ शरीराचा।' –गीता २ १८५६ **निटावणी**–स्त्री बरोबर करणें, दुरुस्ती, सरळ करणें **निटावणें**–अक्रि १ सरळ, वडेंवाकडें असलेलें ठीक करणें, चांगलें, योग्य करणें २ झडून पडणें, दुसऱ्याची अपेक्षा न धरता नेटानें पुढें जाणें ३ (काव्य) सरळ जाणें, पुढें जाणें ४ वर जाणें, पुढें चालणें 'निटावले वीर यूथपति। मुखें गर्जती रामनाम।' –जैअ ७४ ९७ ५ सुधारणा करणें, पुढें पाऊल पडणें, सुढाल, तरबज होणें **निटावा**–पु १ सरळपणा २ (ल) बिनचूकपणा, योग्यपणा ३ नेटावा, टेंकू, आधार, धिरा, नेट पाठिंबा (क्रि० देणें) **निटाविणें**–सक्रि बरोबर करणें, लावणें, रचणें, व्यवस्था लावणें, व्यवस्थित वाकळात लावणें **निटोपा**–पु निटावा पहा (क्रि० करणें, लावणें, लागणें)

निटारिणें—सक्रि (महानु) निवटणें, निडारणें 'रहलिया झाडाची मोळी। सुहढावया वळी। वोढौनि शिरादळीं। निटारिजे।' –ज्ञाप्र ७५२

निटाला—पु (कु) अतिशय कडक उन्हाळा –वि कडक उन्हाळ्यातील

निटिल—न कपाळ [स]

निठवें—न (कों) अच्छेरानें माप

निठुर—वि निष्ठुर पहा

निडकणें—सक्रि (कु) पिकून पुष्कळ दिवस होणें

निड(ढ-ढा)ळ-ल—न कपाळ, ललाट पहा 'काटमोरा त्याचे निडळीं रुतला।' –पच ४१ 'पाहें पां चंदनाचेनि आगानिळें। शिवतिलें निंब होत जे ज्वळें। तींही निजिवींही दैवाचीं निडळें। वैसणीं करीं।' –ज्ञा ९ ४८८ –वि दुर्दैवी, निराधार 'मी पायुळ परदेशी। निढळ पडलों एकला।' –भावि १६५१ [स निटिल प्रा णिडाल, णडाल, सिं निराड] **निढळवें, निढळींचे घामाचा**–वि स्वकष्टार्जित व न्यायानें मिळविलेला (पैसा),

निडांकी—वि डाक न दिलेलें (भांडें, दागिना इ०) [नि+डाक]

निडार—वि निवडक –न १ कपाळ २ (ल) दृष्टि 'तूं तुमें नगर तें धरिता निडारी।' –र २० ३ पक्वदशा **निडारणें**–सक्रि १ परिपक्व होणें, भरपूर पीक येणें, कोंब निघणें 'तिफणी वगळा दाणा निडारला निरुतें।'–स्वानुदिन १० १६० 'निडाराचेनि मोंदाटें। मातिये नावरतीं सपुटें। मग धिरणीं जैसी उमटे। शुक्ति पदराची।' –ज्ञा ६ २६६ २ थक होणें ३ पाण्यानें डबडबणें 'ढुकें वारेना तव प्रेमाश्रु उत्तवलेनि नयन। निडारली दृष्टि।' –स्वादि ६ ७ १८ **निडारलेपण**–न पक्वता

निडी—क्रिवि (महानु) समीप, जवळ 'जेवि निडी शिवीनु आलें। जननिएतें।' -ऋ ६२ **निडें**-क्रिवि. जवळ, समीप [स निकट]

निडाळ—वि डोळ काढून स्वच्छ केलेली (डाळ)

निढवा—पु गिळवा नावाचा उसाचा प्रकार

निढळण—सक्रि (काव्य) खाली पडणें, मोडणें, अडखळण, मरणें, कोसळणें, कचकणें

निढळवाणी—वि निराश्रित -कथासारा १ १५७

निढाळ—वि ढाळ किंवा उतार नसलेलें, अतिशय कमी ढाळ असलेलें -क्रिवि केवळ 'तथ चाचल्य निखिळ। एकलें ठेलें निढाळ।' -ज्ञा १३ १०८

निढाळी—स्त्री. निढाळ, ढाळ नसण्याची स्थिति

निणगा—पु भाताची एक जात निनगें पहा

नित—विक्रिवि नित्य, नेहमीं, दररोज 'सवाई माधवराव पशवे नित मुजरा घेती।' -विज्ञावि [स नित्य]

नित-नीत—स्त्री नीति [स नीति]

नितकारी—पु (कु) एक पिशाच्चदेवता

नितकोर—पु भाकरी, पोळी वगैरेचा आठवा भाग, चत कोरच्या अर्धा [निम+चतकोर]

नितनतणें—अक्रि नितातणें पहा

नितब—पुश्व कुले ढुगण कटिपश्चाद्भाग (विशेषत बायकाचे) कटिभाग, कमरेच्या खालचा मागचा भाग [स] नितबिनी-स्त्री माठे व सुदर नितब असलेली स्त्री **नितबु**-पु १ खालचा भाग २ (ल) पाताळ लोक

नितरणें—सक्रि झिरपून गळून, ठिपकून वाहून जाणें, निचरणें (पाणी किंवा द्रव पदार्थ) [हिं]

नितराम्—क्रिवि १ अतिशयीत, पराकाष्ठेचा, अट्ट, अगदीं (चार उच्चा, मूर्ख) २ एकूण एक, सरव पूर्णपणें सर्वस्वी (नकार दर्शविताना) [स]

नितळ—वि १ स्वच्छ, शुद्ध गाळ इ नसलेलें (तळ पाणी) 'शीतळ पाहून नितळ पाणी। आत बसली कमळाराणी।' २ गुळगुळीत चकचकीत तजस्वी सफाईदार [स निर्+तळ]

नितळ—न सप्त पाताळापैकी एक वितळ [स नितल]

नितळणें—अक्रि स्वच्छ आणि चकाकीत तकतकीत होणें (घरा डाळें) दृष्टीत दिसणें (पीक झाड झुडूप) नाहीसें होणें निवळणें (हग धुकें)बरोबर योग्य वागणें होणें (मनुष्य) सक्रि घासुन साफ चकचकीत करणें [नितळ] **नितळणा**-पु सोनाराचें निर्दळ दण्याचें हत्यार **नितळाई**-स्त्री १ चकाकी, निर्दळ, चकचकीतपणा २ पारदर्शकपणा, स्वच्छता (द्रव पदार्थाची), (गो) नितळाय **नितळयेल**-न (राजा) वडे तळल्यावर कढईत राहिलेलें तेल [नितळ+तेल]

निताणा—वि (कर) बाईलवेडा, बायकोच्या आहारीं गेलेला (मनुष्य) 'निताणा नवरा भेटल्यावर बायका डोयीजड होणारच'

नितात—वि अत्यत फार, पुष्कळ क्रिवि अधिरपणें, अतिशयपणानें [स]

नितात—पु उत्कटा, अधिरता, उतावळी (क्रि० पडणें, होणें) **नितात(द)णें**-सक्रि उतावळी किंवा उत्सुक होणें, अधिर होणें, उत्कट, प्रबल इच्छा करणें, हापापणें, वड घेणें, इव्यास घेणें, व्याकुळ ग्रस्त होणें (तहान, भूक, झोप इ नीं) म्ह० १ (कों) नितातल्या बायकोला घुराडला दादल्या २ (व) नितातल्या शिरी नातू द्याला करी=अडला नारायण गाढवाचे पाय धरी

निताव—वि न तापलेलें (सोनें)

निती—नीति पहा [स अप]

नितेजणें—सक्रि धाक दाखविणें, रागें भरणें 'मग ठुसि फरातें नितेज्नु। बोल्ता जाहाला।' -शिपु १ २ ९७

निताड—वि बिनतोड,

नित्य—वि १ सतत टिकणारें शाश्वत, नेहमींचा २ नियमित एकसारखा घडणारा -क्रिवि सतत, नेहमीं सदा, प्रतिदिवशीं म्ह० नित्य मरे त्यास कोण रडे (समास) नित्य-चचा-जप-नैवद्य-पूजा इ [स] **नित्याखालीं पडणें-येणें**-नेहमींच्या सवयींत अभ्यासात, परिपाठात-पडणें, येणें ॰**कर्म-कृत्य**-न सध्यावदनादि ब्राह्मणाची रोजचीं कामें रोजचा ठराविक कामधदा ॰**जागृति**-स्त्री नेहमींचा जागरूकपणा (योग्याचा) **नित्यता**-स्त्री निरतरपणा, कायमपणा नित्यता ऐसेचि असानि। ना तरी निश्चित क्षया जाउनी। -ज्ञा २ १०४ **नित्यदान**-न रोज द्यावयाचें दान अथवा तसें दिलेली देणगी ॰**नवा**-वि १ रोजचा नवा, चोराकररीत राजच्याराज काहीं सागितलें असता तें विसरणारा ताजा सदा नवा ॰**नियम-नेम**-पु १ शास्त्रामध्य अमुक कम नित्यच करावें असें सांगितलें नाहीं परतु तें नित्य केलें असता पुण्य विशेष सागितलें अशीं जीं गीतापाठादिक नित्य करतात तीं कर्में २ नित्य करण्याचा आचरण्याचा नियम परिपाठ उदा० याचा शिष्या देण्याविषयीं नित्यनियम आहे ॰**नूतन**-वि नित्यनवा पहा ॰**नैमित्तिक**-वि नेहमीं आवश्यक म्हणून करावयाचें किंवा अगर विशिष्ट प्रसगानें उपस्थित झालें (धार्मिक कृत्य एखादें काम इ०) ॰**पाठ**-पु. १ रोजचा पाठ, पठन २ रोजचा नियम, परिपाट ॰**पाठातला**-वि रोजच्या सरावाचा, परिचयाचा शिरस्त्याचा

०प्रलय–पु. १ प्रत्येक वस्तूचा क्षणोक्षणीं होणारा नाश २ प्रती रात्र जशी निद्रा आल्यानें जीवास नित्य प्रलय होतो त्याचप्रमाणें चार युगांची एक चौकडी अथवा पर्याय हजार वेळां गेल्यानें सकल व्यापार ब्रह्मदेवाचे बंद पडतात त्याचें नाव ०ब्राह्मण–भट–पु रोज जेवावयास बोलाविलेला ब्राह्मण ०मजूर–वि रोजच्या मजुरीवर काम करणारा, हातावर निर्वाह करणारा ०मुक्त–वि सर्व व्यापापासून मुक्त (ईश्वर), जीवन्मुक्त (मानव) 'दाहिंवाळे नित्यमुक्त। यागदर जाणावे।' –दा ७ ६ ४६ ०राज–क्रिवि दररोज, रोजच्यारोज ०विधि–पु नित्यकर्म नित्यशः–क्रिवि नेहमीं, सदैव, सदोदित, सतत, वरचेवर ०शाकी–वि सदा शका घेणारा, संशयी ०श्राद्ध–न पितरांप्रीत्यर्थ रोज करावयाचें श्राद्ध ०श्री–मंगल–न नेहमींची भरभराट, उत्कर्ष (मोठ्या लोकासबधीं योजतात) ०सिद्ध–वि १ सदोदित, कायम टिकणारा २ नेहमीं तयार नित्याक–क्रिवि (गो) दररोज, नेहमीं नित्याचरण, नित्याचार–नपु नेहमींचें आचरण, धार्मिक नित्यविधि पहा नित्यात, नित्यानित्य, नित्यानें–क्रिवि. एकसारखें, सतत, प्रतिदिवशीं नित्यासला–वि दररोजचा, नेहमींचा, अनुभवातील, परिपाठातील नित्यानंद–वि (काव्य) सदा आनंदी, सुखी 'परब्रह्म तव नित्यानद। म्हणोनि नाहीं दुःख संबध।' नित्यानित्य–वि १ नेहमींचा व प्रासगिक २ शाश्वत व अशाश्वत, कायमचा व कांहीं काळ टिकणारा [नित्य+अनित्य] ०वस्तुविवेक–पु १ साधन चतुष्टयातील पहिलें साधन २ कोणती वस्तु शाश्वत व कोणती अशाश्वत या विषयींचा विचार नित्यावळ–स्त्री १ रोज जेवणाऱ्या ब्राह्मणाची पगत 'तुम्ही नित्यावळीस या' २ दररोज जेवणास येण्याचें एकदाच दिलेलें आमत्रण (क्रि० करणें, घालणें) 'सेवक बोलती कर जोडून। नित्यावळीचा ब्राह्मण।' –रावि २७ २९ नित्यें–क्रिवि नित्य अर्थ ३ पहा

नित्रस–क्रिवि त्रासाशिवाय, उपद्रव, कटकट यांच्या विरहित [निः+त्रास]

निथकर–पु नितकोर

निथरणें–अक्रि (राजा) रागामुळें, श्रमल्यामुळें दात खात बोलणें, शिरा ताणून बोलणें

निथम–स्त्री (राजा) पोटात आमाश झाला असतां शौचाचे समयीं इंद्रिय ताणलें जाईल अशी होणारी अवस्था याचीं रूपें नियमेस, नियमेला अशीं होतात

निथरणें–अक्रि निचरणें नितरणें पहा

निथळ–वि नितळ (-वि) पहा [हिं] निथळ–ळा–पु १ निचरा, निथळलेल्या, निथळत ठेवलेल्या पदार्थांतील द्रवास निथळून जमलेला जलाश २ भुरभुर पडणारा पाऊस

निथळणें–अक्रि थेंब थेंब पडणें, गळणें, ठिबकणें; थेंबाथेंबानें जगाश काढून टाकणें, ओघळणें, थिबथिबणें 'मग वाळीं थोडीं आगरी। निथळत धरी चेतली।' –सक्रि निचरविणें, गाळण, जलाश काढून टाकणे

निथू–पु (गो) तुकी, लाळ 'सराळचों निथू कशाक गिळचों म्हय' [थु]

निद्र–स्त्री (गो) झोंप [स निद्रा] निदूर्णे–अक्रि झोंप घेणें, निजणें, लवडणें ०सुरा–सुरिया–वि १ अर्धवट, निद्रेत असा, झोंपलेला, निजसुरा पहा 'जो परमात्माचि परि दुसरा। नें अहंकार निद्रा निदसुरा।' –ज्ञा ८ ३५ 'जन्मा यऊनि कोर निदसुरा। जाय भेटी घरा रखुमाईच्या।' –तुगा २४७१ 'इकडे भीमकाचिये घरीं। इकडूनी वरले निदसुरी। माता दमयंती अज गरीं। मिळिली म्हणोनि।' –कथा १ १० ३८ २ सार्थ, मायिक 'सर्व सिद्धातांचिया उजारिया। साइनिया निदसुरिया। आपलिया हाता चोरिया। आपणचि जा।' –अमृ ५ ३९ निदसुरें–न अज्ञान 'जिहीं लोकाचेनि आधारें। लौकिकेंचि व्यापारें। पण साडिलें निदसुरें। लौकिक हें।' –ज्ञा ५ ५८ 'म्हणोनि अज्ञान अक्षरें। तुमचु आता निदसुरें। परी आन येवु स्फुर इयेविर्या।' –अमृ ७ ८५ [निद्रा] निद्राळू–वि झोंपाळू, सदोदित झोंप घेणारा निदे(दे)लें–वि (काव्य) निजलेलें 'जो निरजनीं निदेला। तो आणिकीं नाहीं देखिला।' –अमृ ४ ३३ [निद्रा]

निंदक, निंदखोर–वि निंदा करणारा, दोषारोप करणारा, दुसऱ्याचे अवगुण सागणारा, चहाडखोर निंदणें–सक्रि निंदा करणें, चहाडी करणें, दोष वर्णन करणें निंदन–न निंदा पहा निंदनीय–वि निंदा करण्यास योग्य, निंद्य, निंदेस पात्र निंदा–स्त्री दोषवर्णन, कुटाळी, निर्भर्त्सना, अवगुण सागणें, शिव्या देणें, दोषारोप करणें, चहाडी [स] ०परस्तुति–फलकस्तुति वाक्य–उपरोधिक भाषण, व्याजोक्ति स्तुतीचा खोटा बहाणा करून केलेली निंदा निंदाखोर–खाऊ–वि निंदक पहा निंदित–वि १ निंदा, निर्भर्त्सना केलेला, दोष दिलेला २ शास्त्रानें निषिद्ध मानिलेला, असंमत निंदेजणें–सक्रि निंदा करणें –शर (चागदेव पासष्टी ६५) निंद्य–वि निंदेस पात्र, निंदनीय, दूषणीय, दोषयुक्त

निंदण–न, निंदण–न–न १ पिकातील तण काढणें, वणणें भागलणें, कोळपणें २ पिकात उगवलेलें अडगवत तण [स निर्देल्न, नितृण] नि(निं)दणी–स्त्री भागलणी, वेणणी, कोळपणी, तण काढणें [प्रा णिंदिणी] नि(निं)दणें–सक्रि निंदणी, वेणणी करणें; कोळपणें

निर्दर्द–वि १ निष्ठुर, निर्दय, अकरुण २ बफिकीर, निष्काळजी, बदर्द [निः+फा दर्द]

निदर्शन—न १ पाहणें, दाखविणें, नजर २ (ल) अनुभव, दाखला, दृष्टांत, उदाहरण [स] **–ना अलंकार**–पु (काव्य) जर्थे सारख्या अर्थाच्या दोनहि वाक्याचा अभेद वर्णिला असतो तर्थे हा अलंकार होतो उदा० 'तत्तेजें न गळे परवल तरि,अनलेंहि दुष्पसार थिजो।' –मोभीष्म १५३ 'राजसुतेचें यश जें तुज येइल काय गे! दरिद्रें! तें। पाहसि विकावया तू केशरमौल्यें कसें हरिद्रेतें।' –मोआदि १०१८ **निदर्शनास आणणें**–घडवून आणणें, अनुभवास आणणें, नजरेखालीं आणणें **निदर्शनास येणें**–अनुभवास येणें, नजरेस येणें **निदर्शनीं**–क्रिवि अनुभवानें, परिणामीं, परीक्षेनतर, शेवटीं (क्रि० कळणें, समजणें) 'तू जी गोष्ट करतोस तिचें फळ निदर्शनीं समजेल'

निदळ—वि बिनगिलाव्याची, गिलावा काढलेली, उघडी 'निर्मळजळें भिंती धुता। जळाची नासे निर्मळता। हात माखती धुतले म्हणता। भिंतीही तत्वता निदळ केली।' –एभा ३ २४३. [नि+दल]

निदांक, निदुंक—अक्रि (गो) झोपेंत असणें, झोप घेणें [स निद्रा]

निदाकणी—स्त्री एक पोड्याचा रोग यात पोडयाला तहान, झोंप नसते, रोडपणा येतो –अश्वप २ १७२

निदाघ—पु १ उष्ण काळ २ उष्णता, दाह 'जेणें स्वप्रकाशा काती चढे। ब्रह्मानदाचा निदाघु मोडे।'–ज्ञा ११ २२४ ३ (ल) चिंता, काळजी [स]

निदाती—वि दात नसलेली (फणी, चाकू वगैरे) [नि+दात]

निदान—न १ मूळ, बीजभूत कारण, प्रारंभीचें, आधीचें कारण २ परिणाम, अखेर, शेवटची स्थिति अवस्था, निरुपाय, नाइलाजाची स्थिति, निर्वाण ना तरी असाध्य दखोनि व्याधि। अमृतासम दिव्य ओषधि। वैद्य सूचि निरवधि। निदानींची।' –ज्ञा २.८६ 'हे दोन रुपये निदानास कामास यतील' ३ आर्दी वरचें किंवा अगदीं खालचें टोंक, स्थिति अत्युच्च किंवा अति नीच परमावधि, जास्तींत जास्त कमींतकमी (रकम इ०) 'त्या धातरजाड्यास दाहा रुपये पडतील हे निदान सागितलें आहे, पाहिजे तर घ्या' ४ रोगपरीक्षा रोग कोणता याचें अनुकरण, रागनिदानविद्या आयुर्वेदात निदानाचीं पाच अगें आहेत– पूर्वरूप, रूप, लक्षण, चिन्ह, अत 'तरी सरोगु काय जाणे। निदान रागाचें।'–ज्ञा १७ ९० 'राजेंद्रानें राणीच्या आजारा निदान वर्तविलें' ५ शवट समाप्ति मरण 'पै नित्य मलि मी निदानीं। सयू होय।'–ज्ञा ८ १२३ –एभा १ २२३ [स] –क्रिवि सरतशेवटीं, अधिकात अधिक किंवा कमींत कमी (किंमत, अटी), सर्वोपरातिक, किमानपक्षीं 'ह्या घोड्याचा निदान शभर रुपये पडेल' हें घ्यान तुम्ही लाटा ठरवा तू लाट, निदान मी आहें' [स] **०चा**–वि १ अडचणीच्या वेळेकरिता राखून ठेवलेला, ऐन प्रसगीं उपयोगी पडणारा 'नातरी असाध्य देखोनि व्याधी। अमृतासम दिव्य औषधि। वैद्य सूचि निरवधि। निदानींची।' –ज्ञा २८६ (समासात) निदानचा– सोबती–मित्र–मात्रा–चिकित्सा–उपाय–वाट इ० २ अखेरचा, शेवटचा, मरण प्रसगींचा 'निदानचा प्रसग–समय–किंमत' **निदानीं**–सरतेशेवटीं, निर्वाणीच्या प्रसगीं, निदानपक्षीं **०निदानची बाजू निदानबाजू**–स्त्री शेवटची, अखरची स्थिति **०पक्ष**–क्रिवि निदान, कमींतकमी, किमानपक्षीं शेवटीं, अखेरची गोष्ट म्हणून, अखेर –पु निदान अर्थ २ पहा 'ह्या अगदीं निदानपक्षाचा उपयोग सागितला' –नि ६० **०मत**–न शेवटचें मत, इच्छा, मागणी (खरेदीविक्रीच्या व्यवहारात) कमींत कमी सागितलेली किंमत, सवाल **०वृद्धि**–स्त्री अतिशय जबर व्याज

निदारपण—न दरिद्रीपण, कृपणपणा 'पूजितीं देवतें जोगावी। गुरूतें बोलें झकवी। मायबापा दावी। निदारपण।' –ज्ञा १३ ७९५ [उदारच्या उलट? स नि+कृ=फाडणें?]

निदारुण—वि (काव्य) अतिशय भयकर, घनघोर, जगली; रानटी; दारुण पहा [स] –क्रिवि (ग्रा) निक्षून, धडधडीत, रोखठोक, स्पष्टपणें, उघडउघड (सागणें, नाकारणें इ०) [नि+दारुण]

निदावा—पु एखाद्याचा तावा हक्क नाहींसा करणें, स्वामित्वादि सबध तोडणें, हक्काची फारकत 'त्याचा निदावा करून ही जमीन त्यानें घेतली' [नि+दावा] **०पत्र, निदावेपत्र**–न हक्क सोडल्याचा लेख, फारकत

निदावा—पु (गो) दोंपाळूपणा, एकसारखी निद्रा घेण्याचा स्वभाव [निद्रा]

निदिध्यास—पु १ एकाग्र चिंतन, निजध्यास, चिंतन, मननाच्या पुढची पायरी, पुन.पुन केलेला खाल विचार 'पाठीं हतियेरा आपणयां। निदिध्यासें एक जालिया।' –ज्ञा १५ २६१ २ एखाद्या गोष्टीचा सारखा छद नाद (क्रि०धरणें) [स]

निदिष्ट—वि १ आज्ञा केलेलें, शासित २ दाखविलेलें [स. निदिष्ट–निदिष्ट]

निंदा—स्त्री (व) १ एकतानता नाद त्याला नाहीं ऐहे गेलें, कारण तो आपल्या निदेंत दाता' २ भोंवरा वगैरेचा घूर्णगति, गिरकी 'माझा भोंवरा निदींवर आला आहे' निदा २ पहा ३ (ना) टक्की लावून एखादी वस्तु दृष्टाविषयीं विचार पुरविणें (क्रि० लावणें) [स निनाद]

निदुधा—वि दूध न देणारी किंवा कमी दूध देणारी (गाय वगैरे) [नि+दूध]

निदेश—पु १ निर्देश, आज्ञा, शासन, हुकूम छत्रपति किंवा प्रतिनिधि यांच्या आज्ञापत्रांतून ' निदश समक्ष ' असा शरा शेवटीं मारलेला असे २ दाखविणें; समजूत देणें ३ धडा, शिकवण ' (मुनी) हरीपदींच लोळती। निदश चित्त घोळती।'—भक्त २ मराठा १९ [स नि+दिश्] **निदेशणें**—उक्रि (काव्य) १ आज्ञा करणें, हुकूम करणें सांगणें २ समजाविणें, दिशा दाखविणें

निदैव—न (काव्य) दुर्दैव, कमनशीब, दुर्भाग्यता ' कां निदैवाच्या घरीं। न राहे लक्ष्मी।'—ज्ञा३ १०९ 'तुझें निदैव आम्हीं कवणातें उपमावें।' [नि+दैव]

निद्रा—स्त्री झोंप, नीज, निजणें [स निद्रा का निंदे] **निद्राकुल–क्रांत–ग्रस्त–तुर–न्वित**–वि झोंपनें ग्रस्त, पीडित झालेला **निद्राड**–वि झोंपाळू निद्राशील, निद्रालु **निद्राभंग**–पु झोंपमोड **निद्रालु–ळू**–वि झोंपाळू **निद्रित–स्त–स्थ**–वि झोंपलेला, झोंपी गेलेला

निध—पु भांडार; खजिना, निधि ' हातीं लागला तो युगा दिवा निध।'—निगा ८१ [स निधि]

निधई–य—स्त्री निधाई पहा

निधड–डा—वि १ आत्मविश्वासी, निर्भय, धाडसी, धीट २ शूर, पराक्रमी 'निधडिया वीरां भाग्य चोखडें।'—एरुस्व ९ ६५ ' निधड वीर पडला रणीं।' ३ समर्थ, निपुण लायक, योग्य ४ नि शंक 'जयाचनि वाक्य उजिवड। जाहलें चित्त निधडें।' —ज्ञा ४ १६९ [निधृष्ट स नि+धृष्] **निधडक**–क्रिवि निर्भयपणें, धिटाईनें, बेधडक, मा कू न करता, बेलाशक, धडक (क्रिवि) पहा

निधडा—पु १ मनाची खातरी; निश्चय, भरवसा निःसंदेहता 'त्यानें जिवाचा निधडा करून शिपायगिरी म्हणाची तैशी केली'—भाव ११७ २ निश्चितपणा, खातरी; ठामपणा, अगदीं नक्की असणें ३ सक्त नकार, नानकुली (क्रि० सांगणें, देणें) **निधड्या छातीचा** वि न डगमगणारा, धाडसी, मोठा पराक्रमी

निधणी—स्त्री वणणी, निंदणी पहा

निधणें—उक्रि वणणें, निंदणें पहा

निधणें—उक्रि (प्रा) उन्हात किंवा विस्तवानें तापविणें —अक्रि ताप, झळ लागणें (शरीर, अवयव, जमीन इ०ला) [निधा]

निधन—न १ मरण, मृत्यु 'मज नित्याचेनि निधनें धिणती।'—ज्ञा९ १६६ २ कत्तल नाश, नाहींसें होणें [स]

निधनी—वि १ दरिद्री, निर्धन २ मालक, धनी नसलेला [नि+धन–धनी] म्ह० निधन्या धन आणि निकण्या कण

निधय—स्त्री निधाई पहा

निधा—पु १ धग, आहळी (विस्तवाची अथवा तापविलेल्या वस्तूची) 'धायें करी रागावी। निधा पातावीं उमटला।' —एरुस्व १० ७० 'त्या शेकाचा निधा एथ पावत लागता' २ धगीची, उष्णतची जाणीव, आच, शेक 'निधा उमटल्तोंव शेक' ३ पुष्कळ ओझें वाहून नेल्यामुळें अथवा एकाच स्थितींत पुष्कळ वेळ राहिल्यापासून येणारा सुनपणा (क्रि० येणें, उमटणें, भिनणें) ४ शत जमीनीचा वाफसा, वाफ 'जमीनीला निधा उमटतो म्हणून दरभरा जीव धरतो' ५ त्रास —शर (विठ्ठल सीतास्वयंवर ४४९)

निधा—पु १ (प्रा) भोंवऱ्याचें एकाच जागीं गरगर फिरणें, (क्रि० धरणें), निंदी अर्थ २ पहा निधि पहा २ प्रतिध्वनि (शर –भारा ११८ ११०)

निधाई–य—स्त्री १ आरडाओरड, गडबड, गोंगाट, गोंधळ, मोठा खटाटोप, बडेजाव, देखावा, भपका, अवडंबर २ (ल) मोठी कीर्ति, द्रव्य इ० मिळविणें, दिग्विजय करणें (निंदार्थीं उपयोग) (क्रि० लावणें, पाडणें, लागणें, पडणें) ' बारा वर्षें रोजगार करून पन्नास रुपये घेऊन आले, मोठी निधाय लावली' (अव निधाचा योजतात) —वि धन्य, कृतकृत्य 'जालों निधाई निधानें। लाधलें अनंतगुणरत्न।'—तुगा ४१०६ [नि+धा]

निधाडा—पु निधडा पहा

निधान, निधि—नपु १ कुबेराचा खजीना, द्रव्यसंग्रह, भांडार हे नऊ आहेत–पद्म, महापद्म, शंख, मकर, कच्छप, मुकुंद, नंद, नील, खर्व 'त्यास नऊ निधि व अष्टमहासिद्धि अनुकूल आहेत' २ (सामा) ठेवा, साठा, समृद्ध भांडार 'कीं निधान सकळ धर्माचें प्रगटलें असे।'—ज्ञा २ १९१ ३ खनि, खाण ४ पुरलेलें, गुप्त धन, ठेवा 'कीं लोटलें या विधती। दर्बे निधानु जवीं।' ५ पात्र, भाजन, आधार, आश्रयस्थान, ठिकाण (समासांत) गुण–दया–विद्या–करुणा–पाप–निधान – निधि 'जथ राहो निअसती अमर। तें निधान मी।'—ज्ञा ९ २९५ विद्वत्ता म्हणजे सर्व गुणांचें निधान' —नि ३९ [स] म्ह० धान्य तर्ये धुर्या निधान तर्ये विवशी **निधिनिक्षेप**–पु जमीनींत पुरलेलें धन, ठेवा; भूमिगत द्रव्य मूळचे हे दोन शब्द असून त्यांचा अर्थ निधी=खाणी, व निक्षेप=पुरलेलें द्रव्य असा आहे (हा जोडशब्द जुन्या सनदा–कागदपत्रांतून तृण, काष्ठ, पाषाण, निधि व निक्षेप या सर्व हक्कांसह जमीन दिल्या–विकल्याच्या मुलांसाबावत यतो) निधिनिक्षेपासहित म्हणजे पुरलेल्या सर्व द्रव्यासह निक्षेप पहा [स]

निधाय—निधाई पहा

निधारती—स्त्रीअ निधाई पहा (निंदार्थी) प्रसिद्ध, प्रशस्त, कीर्तिमान 'तूं निधारती झालास' [स नि+धृ, निधारित]

निधाव—पु निधाई पहा

निधावणें—अक्रि १ गुरगें, झोंपी गल्यासारखा असणें (भोंवरा) २ (ल) गभीर विचारात मग्न, तत्री। असणें, गर्क असणें [निधा]

निनि—स्त्री अतिशय वेगानें भ्रमण, फिरणें 'पै भिंगारी निधिय पडली। त गमे भूमीसी जैसी जडली।'–ज्ञा १५ १३६ निधा पहा

निधोट—वि १ (काव्य) अतिशय शुद्ध, पवित्र, स्वच्छ, धुतला तादूळ 'स्फटिक शिळेचें पोट। जैस वैरागर निधोट।' २ (ल) अतिशय दरिद्री, अनाथ, निष्काचन [स निर्धूत, म नि+घोट=धुवत]

निनगत—क्रिवि दूर, बाजूला, वगळा, निराळा, एकीकडे

निनगें—न (कु) एक प्रकारचें भात निणगा पहा

निनाद—पु १ मोठा नाद, आवाज 'तैसेचि देख येरें। निनादें अति नादिरें।'–ज्ञा १ १४६ २ पडसाद प्रतिध्वनि [स]

निनावा—पु (वों) दोपरहिततविपयींची खात्री, निर्वाळा निवडा अर्थ १ पहा 'त्याला चाकर ठेवा त्याचा मी निनावा देतों'

निनावा-व्या—वि विन नावाचा, निनाव्या, निनावी. [नि+नाव]

निनिर्णे—सक्रि आणणें 'चादिनेयाचिभा दुपाद्दारीं। वाद्य निनिर्ले बाहिरीं।'–शिशु ८३१ [स निनी]

निन्निवाळ—पुन नन्नुवाळ पहा

निन्हव—पु १ अपह्नव, गुप्त ठेवणें (प्र) निह्नव पहा तेराव्या वर्षी तर ज्यास क्लीव वेष धारण करून स्ववीर्याचा निन्हव करणें भाग पाडलें '–नि ८७४ २ यज्ञातील विधि, नम स्काराचा एक प्रकार [स निह्नु]

निपचेत-चित, निपचित—वि दमल्यामुळें किंवा थरल्यामुळें चतनारहित होऊन पडलेला निचेत निचेष्ट (क्रि० पडणें, निजणें, असणें) [नि+चतना, स निश्चेतन]

निपज—पु १ उपज, उत्पादन, फळ, प्राप्ति, पैदास, निघा लेला माल वस्तु २ नफा, मिळकत [निपजणें]

निपजणें—क्रि १ उत्पन्न होणें पैदा होणें उपजणें, जन्मणें निघणें, उद्भवणें 'तेवीं निपजे जें जें शरीरें। तें तें खरें परब्रह्म।'–एभा २४७१ २ निघणें, होणें बनणें, इष्टोत्पत्तीस येणें 'आता शिष्याचें परीक्षण। निपजल।'–विपू १ ५१ 'वरासा दिसत होतास परतु सोदा निपजलास '[स निस्+पद् प्रा णिप्फज्ज] निपजविणें–उक्रि उत्पन्न करणें 'पक्वान्नें निपजवूनि पाठी।'–सुभादि १ ८७

निपजत—वि' (कु) निपचत पहा

निपंजा-जी, निपंतु, निपत्वंड—निपणजा-पणजी इ० पहा

निपट—विक्रिवि १ अतिशय, पराकाष्ठेचा, पूर्णपणें, सर्वथा, निखालस, सर्वांशीं, सर्वस्वीं 'निपट नागवा' =अगदीच नागडा निपट अधळा '=बिल्कुल दिसत नाहीं असा 'निपटमूर्ख–सोदा' =अट्टल सोदा निपट–हरामी–गुलाम इ० 'जरि निपट दरिद्री जो न लाहेचि काही।' –वामन, रुक्मिणीविलास ७९ 'अहा निपट धृष्ट मी प्रभुवरासि का लाजशी।' –केका ६ २ अगदीं, बरोबर, थेट बिल्कुल, खरोखर 'परी निपट निघेना त्या पुढें बोल काहीं।' –सारुइ ५ ३९ 'त्याचें आयुष्य निपटचि थोडें।' –दा १५ ८ १ 'जोडा स्वर्ग, स्वर्गाहूनि निपट लाभ भूमिचा थोडा।'–मोभीष्म ९ १३ [प्रा णिप्फट्ट हिं निपट, तुल० स नि स्पष्ट–निप्पट–निपट–भाअ१८३४ निपत] ०निरंजन–वि. १ पूर्णपणें पवित्र, अनीति व माया यापासुन अलिप्त असा ज्ञानी व साधुवृत्ति पुरुष २ (ल) पक्का सोदा, अस्सल लुच्चा ३ दिवाळ खोर, दरिद्री ४ फटिंग, उपटसुभ (मित्र, नातवाईक स्त्री, मुलें-बाळें इ० पासुन अलिप्त), कोणत्याहि प्रकारचें] बधन नसलेला [निपट=पूर्ण, सर्वस्वीं+निरजन=विरक्त साधु] ०पटु–वि निर्लज्ज, निलाजरा 'कैसा निपटपटु जाहलासी कान्हयार।' –राला ५०.

निपटणा-णों—विक्रिवि १ (काव्य) निवळ, बरोबर, नेमका, योग्य, केवळ २ नि शप, पूर्णपणें, सर्वथा 'आता यावरी जें बोलणें। तें येणेंचि बोलें शहाणें। जें मौनाचेही निपटों। पिऊनि गेलें।'–अमृ ७ ५३ [निपट]

निपटणी—स्त्री १ खरडणें, घासुन, पुसुन काढणें धुणें २ आटपणें, सपविणें [निपटणें]

निपटणें—सक्रि १ खरडून काढणें, (हातानें किंवा बोटांनीं द्रवपदार्थ) पुसणें, धुणें; घासणें किंवा पुसुन काढणें, जमीन इ० वरून ओल्सर किंवा पातळ पदार्थ नि शप होईल असा हातानें काढणें हें शण निपटून भर ' २ निपटून टाकणें, किंवा उपहास करून गप बसविणें निरुत्तर करणें ३ शिल्लक राहिलेलें काम वगैरे उरकून टाकणें आटोपणें, समाप्त करणें निरानिपटा करणें, सप विणें ४ (ल) कमी होणें उतार पडणें निघून जाणें (ताप, आजार) ५ पुसणें स्वच्छ करणें 'हात निपटूनी मेदिनी–। वरी नग घाली। –तुगा १५९ ६ नाहींस करणें, झाडणें 'आता निपटुनि राज्यश्रीजीवितपुनरकामना सोडा।'–मोभीष्म ९.१३ [निपट हिं निपटना]

निपटणें—न शावटचें मूल 'मातसि आवडे निपटणें। तवीं उदव गृहपर्णीचें तान्हें।'–एभा २८ ६९९

निपटार-रा—वि. (निपटलेला) १ अप्रयोजक; निरुपयोगी. २ निर्लज्ज. ३ हीन; निकृष्ट; नीच. 'त्याचें जिणें कुत्र्याहून निपटार आहे.' ४ दुर्गुणी; खराब; कवडीमोल; कस्पटाप्रमाणें मानलेला; निवळ खरवड; गावची खरूज, घाण. ५ निस्तेज; तेजोहीन. 'आता हें त्याहूनि निपटारें जाहलें। निवटीं आयितें रण पडिलें। घेईं यश रिपु जिंतिले। एकलेंनि अर्जुनें।' -ज्ञा ११. ८६०. [निपटणें; हिं.]

निपटाशि(चि)पडा, निपटीशि(चि)पटी—पुस्त्री. १ खरवड; खरपुडया; उरलेंसुरलें अन्न; ताट निपटून शिपटून घेतलेला शेवटचा घास (लहान मुलांस भरवितांना म्हणतात). (क्रि० करणें). २ जेवण्याचें ताट चाटूनपुसून साफ करणें. ३ (क.) निरानिपटा पहा.

निपटून—क्रिवि. झाडून; साफ; समूळ; लख्ख. 'जें निपटूनि कर्म साहिजे। तें सांडणें संन्यासु म्हणिजे।' -ज्ञा १८.९२. 'रक्षी साधूंचि येता शरण निपटुनी त्यागितां उद्धतत्त्व।' -मोअंबरीष (नवनीत पृ. ३६०). **निपटूनशिपटून काढणें-घेणें-पुसणें-भरणें-खाणें**-खरडून, धुवून, घासून स्वच्छ, साफ करणें, खाणें. 'माजरानें भांड्यातील दूध निपटून खाल्लें.' **निपटून शिपटून जेवणें**-(ताटात वाढलेलें) चाटून पुसून खाणें.

निपटें—न. अर्धे चिपटें; कोळवें; अदपावाचें माप; एकअष्टमाश शेर. एक कैली माप.

निपठन—न. समग्र, आस्थेनें वाचणें; चांगलें पठण करणें. [सं.] **निपठित**-वि. पूर्णपणें, आस्थेनें वाचलेलें; चांगलें पढलेलें.

निपणजा—पु. पणजाचा बाप; आजाचा आजा. [नि= अधिक, विशेष+पणजा, पणजानंतरची पिढी] **निपणजी**-स्त्री. पणजा-पणजीची आई, आजा-आजीची आजी. [नि+ पणजी] **निपणजो(जु-उव)ळ**-न. निपणजाचें घर. **निपणतू**-पु नातवाचा, नातीचा नातू. [नि+पणतू] **निपणत्वंड**-न. नातवंडाचें नातवंड.

निपत(ना)ळा—पु निथळा; पातळ पदार्थांच्या तळाला किंवा बुडीं जमलेला भाग, निपटून काढलेला पातळ द्रव्याचा अंश. [सं. नीच=खालचा, तळचा+तळ किंवा निपटणें+तळ]

निपत(ता)ळा—वि. १ अपमान पावलेला; फजीत झालेला. २ दुसऱ्यापासून पैसा घेतल्यामुळें ओशाळा झालेला. ३ लिखाळाबद्दल चुकीनें उपयोग; गुन्ह्यांत सापडलेला.

निपनवसा—पु. (महानु.) शहाणपणा. 'मग बोलती निपनवसा। आणआणू।' -शिशु ८१. [निपुण+वसा]

निपर—न. (गो.) लहान कांकडी किंवा दोडके.

निपरअत—वि. (राजा.) निपचेत पहा. (क्रि० पडणें; असणें; निजणें).

निःपरवसा—क्रिवि. अविचारानें; बेछूटपणें. 'कोणी गे नि-परवसा। उपाडली वडंताची दिशा।' -शिशु ८१६. [? नि= नाहीं+परवश=परतंत्र]

निपराद-ध-धी—वि. १ दुष्ट; नीच. -एभा १.४३१. 'बाळ बापा म्हणे काका। तरी कां निपराध पारिखा।' -तुगा ३२४८. २ निरुपयोगी; व्यर्थ. 'रानीं वसती औषधी। तरि का म्हणाव्या निपराधी।' -तुगा ३५३२. [? नि+अपराध]

निपराळ—वि. रूक्ष; शुष्क; कोरडी; पाणी न धरणारी (जमीन, माती). [(निपळ+आर प्रत्यय) वर्णव्यत्यास]

निपरुस—वि. मसालेदार; चवदार; रुचकर; स्वादिष्ट; खमंग.

निपसणें—सक्रि. १ उपसणें; बाहेर काढणें (म्यानातून तलवार वगैरे). २ उपटणें (केंस, पेस इ०). 'एक निपसितो दाढीमिशा।' -अफला २८. ३ (सामा.) खेंचून, ओढून बाहेर काढणें.

निपळ—स्त्री. १ कोरडी, सुकी, रुक्ष जमीन; नेहमीं कोरडी राहणारी जमीन; पाणी ठरूं न देणारी किंवा विन दलदलीची जमीन. २ कोरडें ठिकाण, जागा. [स. निप्लव] **निपळ, निपळट**-वि. पाणी न धरणारी; रुक्ष; कोरडी (जमीन). निपराळ पहा.

निःपक्षपात—निष्पक्षपात पहा.

निपाडसा—वि. १ मागलें, तिसऱ्या वेताचें, विणीचें (वासरूं). तान्हा, पाडसा व निपाडसा अशीं तीन वेतें. तान्हा= थान पिणारें. पाडसा=थानावेगळा; पण लहान. निपाडसा= पाडसाहून मोठें; त्यापूर्वीचें वेत २ तिवेती; तीन वेळा व्यालेली (गाय, म्हैस, मेंढी). [नि+पाडसा]

निपाणकाठी—वि. लुगड्याचा, साडीचा एक प्रकार; पेठ. -खरादे ३४. [निपाणी=एक गाव+काठ]

निपाणी—वि. (निपाणी गावचा) १ सर्वसाधारण ओढण्याला मध्यम अशा तंबाखूचा एक प्रकार. २ चपलाची एक जात. [निपाणी गाव]

निपाणी—स्त्री. शेराप्रमाणें असणारें एक झाड. हीं झाडें खानदेशात विशेष आहेत याला गेंदासारखीं फुलें येतात व बीं काद्यासारखें असतें -वगु ४.४९.

निपाणी—स्त्री १ निर्जल, अपुऱ्या पाण्याच्या पुरवठ्याचा (देश, गांव, स्थान). २ विहीर, पाटबंधारा इ०च्या पाण्याची जरूरच नसलेला, एकदाच पावसानें भिजलेल्या जमीनीच्या ओलाव्यानें वर वाढणारा (ऊस इ०). ३ पाणी न घातलेलें, मिसळलेलें; निर्भेळ (दूध, दारू इ०) [नि+पाणी] **निपापयाचा**-वि. पाणी न लागणारा; फक्त जमीनीच्या ओलाव्यानें पोसलेला (वृक्ष इ०).

निपात—पु. १ पडणें, पतन (समासात रक्त, दुग्ध, शस्त्र, निपात) २ मृत्यु, मरण, मरणें 'रीं तूं मल इच्छिसि तो निपात'-वामन, नृसिंहदर्पण ९३ ३ (व्या) नियमबाह्य, अपवाद, नियमानें सिद्ध न झालेला शब्द ४ अव्यय [स]

नि पात—पु संपूर्ण नाश, नायनाट, पूर्ण मोड-क्षय-चुराडा, मारणें, खाणें इ० कार्नी नि शेष होण्याजोगा नाश (सामान्य वस्तूचा) [सं निपात] **नि पातणें**—उक्रि (काव्य) नाश करणें, कत्तल करणें, निर्दालन करणें 'दानवकुल नि पातिलें' [निपात]

निपातणें—अक्रि मरून पडणें, मरणें (विशेषत ठार मारलें जाऊन) [स निपातन]

निपातन—न १ (व्या) नियमबाह्य रचना, अपवाद, निपात २ खालीं टाकणें, फेकणें, पाडणें ३ ठार मारणें, चोप देणें, बडविणें [स]

निपातित—वि १ नियमाला अपवाद कलेलें, नियमबाह्य, अनिदमित २ खालीं फेकलेलें, पाडलेलें ३ ठार केलेलें, मारलेलें [स]

निपाल—वि रुक्ष, कोरडी, शुष्क, जलरहित (जागा, जमीन) निपळ पहा 'निपाल जागा स्वच्छ सभोंवती सपाट पटांगणें।'-प्रला १५४ [निपाळ]

निपालवाचा—वि (राजा) मागच्या पालवीचा, अखेरच्या वाढीचा, शेवटल्या बाराचा (भोपळा, वागें इ० भाजीपाला) 'वाग्यास पाणी न मिळता निपालवाचीं वागीं लागू लागलीं' [नि+पालव]

निपुटारे—वि (महानु) निकृष्ट प्रतीचें, हल्कें, सानें निपटारा, निपोटारा पहा

निपुटी-टी—वि पूट न दिलेलें, पुटावाचून तयार कलेलें (औषध इ०) [नि+पुट]

निपुण—वि निष्णात, कुशल, वाक्बगार, तरबज [स] ०पणा-पु निपुणता, वारकाई, चतुराई 'नाना प्रमेयाची परी। निपुणपणें पाहता कुसरी।'-ज्ञा १ ८

निपुत्र-पुत्री, निपु(त्रि)त्रीक—वि पुत्रहीन, ज्यास पुत्र नाहीं असा, मुलगा नसलेला 'निपुत्रिकाचें पहावें न वदन।'-शिली १४ १६४. [नि=अभाव+पुत्र]

निपुरवटा-ठा—पु अपुरेपणा कमतरता, उणीव पुरवठा नसणें [नि+पुरवठा]

निपूटशिपूट—नस्री निपगीशिपगी 'निपूटशिपूट घडे तो आपले आजोळा जाईं'

निपूर—स्त्री अपुरेपणा, कमतरता, उणीव, निपुरवटा नपूर पहा [नि+पुरणें]

निपोटारा—वि (राजा) निपटारा पहा हीन, कमी प्रतीचें '*तयाहि निपोटारे। काई ईश्वरस्मरण।*'-भाए ४८६

निपोटी—वि १ जीत स्वत ज्या पगारातून, मजूरीच्या पैशातून नोकराचाकरास आपला उदरनिर्वाह करावा लागतो अशी, जेऊनखाऊन नसणारी, नक्त पगारी (नोकरी) याच्या उलट सपोटी-म्हणजे मजूरी मिळून रोजचें जेवणहि मिळणारी **निपोटी रुपये**-पुअव (राजा) ज्या पगारात पोटगीखर्चाचा समावेश केला जात नाहीं म्हणजे पगाराखेरीज रोजचा पोटगीखर्च निराळा मिळू शकतो अशी मजूरी, पगार [नि+पोट]

निपोताशांत, निपोतशांति, निपुताशांति-शांत—स्त्री. १ कुलाचें, वशाचें, जातीचें निर्मूलन २ (व्यापक) राज्याचा उच्छेद, लय, जगलाचा किंवा झाडाच्या लागवडीचा नाश, फन्ना, पूर्णनाश [नि=नाहीं+पोत=पुत्र+शांति=विश्रांति, स्तब्धता]

निप्राण—वि अगदीं थकलेला भागलेला, पराकाष्ठेचा अशक्त झालेला, जवळ जवळ निर्जीव झालेला [स निष्प्राण]

निप्राळ—रुक्ष, शुष्क निपराळ पहा

निप्रूस—वि चवदार निपरूस पहा

निफज—विक्रिवि (महानु) स्पष्ट 'म्हणौनि प्रपच समूळ सहज। नाशिवत सकारण सजीव। याचें मूळ स्वरूप निफज। सागो आता।'-ज्ञाप्र ५७५

निफज—निपज पहा **निफजा आणणें**-घडविणें, उत्पन्न करणें 'आगीचें काज पाणी। निफजा जरी आणी। अज्ञान इया वाहणी। मानू तरी तें।'-अमृ ७ ९७

नि फजणें—क्रि निपजणें, उत्पन्न होणें, तयार होणें 'तैसीं शुभाशुभें कर्मे। जिय निफजती प्रकृतिधर्मे।'-ज्ञा ३ १७८

निफळ—वि फलरहित (विशेषत लाक्षणिक अर्थानें उपयोग) [स निष्फळ अप]

निफाक—पु वितुष्ट, वैर 'नवाब व श्रीमत उभयतात निफाक येणें ठीक नाहीं'-पया १०९ [अर निफाक्]

निफाशी—वि फासा किंवा मुदण नसलेली, विन फाशाची (पुतळी इ०) [नि+फासा]

निफाळा—पु नाश, चुरा 'भिंगाचिया चडळा। पदराचा पुज वगळा। करिता जैसा निफाळा। अगाचा होय।'-अमृ ५ ५९ [न निष्फालन, नि+फाळणें=फाडणें]

निफाळी—वि फाळ नसलेला, फाळरहित (नागर) [नि+फाळ]

निंब—पु १ लिंबाचें झाड याच्या तीन जाती आहेत-कडीनिंब, कडुनिंब किंवा बाळंतनिंब व बकाणनिंब २ कडुलिंब 'रोग जाय दुधेसाखरें। तरी निंब का पियावा।'-ज्ञा ४ २२३ -वि कडु 'तू आत्मज्ञ म्हणसि सम एक मधुर एक निंब विपयज्ञ।'

—भाभनु ४ १२. [स निंब, दि नीम] (वाप्र) ०नेसणें—(बायकी) नवसाचा एक प्रकार निंबाचे डाळे कमरेभोंवतीं बांधून अग झाकणें नवस फेडण्यासाठीं बायका आपली नमता निंबाच्या टाहळ्यानीं झाकून नवस कलेल्या देवास जातात तेथें त्याना आतमित्र नेसावयास वस्त्रें देतात निंबसाडा पहा ०लावणें—ठेवणें—देणें—कलंक, कालिमा, डाग आणणें, लावणें, दोष देणें, तुच्छ करणें ०लागणें—येणें—कालिमा इ० लागणें

निवडणें—क्रि मोकळा नसणें, दाटणें (स्वर) 'असो समागमें आलाप कले। तन्हि त्या गार्पीचे स्वर निबडले।' —रास ५ २०६ [निबिड]

निबना—पु (व) आमंत्रण [निमंत्रण]

निबंद-ध—वि (अशिष्ट) वचक, दाब नसलेला, मोकाट, स्वैर, अव्यवस्थित [स निर्बंध अप]

निबंध—पु १ प्रबंध, नियमबद्ध रचना असणारा लेख लेखी विषयविवेचन, लेख 'या विषयावर आम्ही वेळोवेळीं निबंध लिहिले आहेत' —टिले १ ३२१ २ निबंधात्मक ग्रंथ, मोठा लेख, प्रबंध ३ रोटवेपगा, महाजनकी वगैरे वतन—वृत्ति ४ कर, जकात, दस्त —वि नीट, पक्का बांधलेला, जडलेला, निबद्ध 'हासोनि बोलिला वीर गदू। तुझा ज.नें साधिला साधू। साधा न बैसेचि निबधू। फाडुनि शुद्ध करू आलें।' —एरुस्व ११ ३८ [स नि+बन्ध्=बांधणें] ०कानळ-पु निबळ खडक, खडकाळ पणा

निबद्ध—वि घट्ट बांधलेलें, जखडलेलें, प्रतिबंध केलेलें निग्र हीत, निबंध, निर्बंध [सं] ०गान—न (संगीत) ज्या गायनात चिजा रागांत सवाल म्हटल्या जातात तें गायन.

नि(निं)बर—न १ ऊन, सूर्याची उष्णता, ताप २ (वों) फुपाट, कढत राख ३ स्वच्छ आभाळ, ढग नाहींत अशी स्थिति [स निरभ्र? निर्भर?]

निबर—वि १ जुना आणि चिवट कोरडा आणि ताठ, जून (झाड, फळ इ०) २ कठिण, मजबूत, घट्ट टणक (दगड किंवा सर्वसाधारण कोणताहि पदार्थ) 'विघ्न देखोनिया घोर। होय मत्स्य का सूकर। नातरी पाठी करोनि निबर। रूप घरी कमठाचें।' —एरुस्व २ १३ ३ शिळें (अंडें) ४ जुना व खराब झालेला (पदार्थ), वृद्ध, म्हातारा 'बाधा नदा निबरा, गोपानीं मानिला झुमदानिं बरा।' —मोकृष्ण ४४ १९ ५ प्रखर तीव्र 'जयाचा रश्मिपुंजु निबरु। होता स्वरूप उखरीं स्थिरु।' —ज्ञा १६ ९ [स निर्भर-निब्भर-निब्बर] निबरट-ड-वि १ जून, चिवट, जुना, टणक, कोरडा आणि कडक, वृद्धकळा आलेला, घट्ट, मज बूत बांध्याचा इ० (वस्तु, मनुष्य, जनावर) निबर पहा 'तआही पासव मज निबरडा। उपमा वज्र कठीणा।' —ऋ ९९ २ जरा निबर, टणक ०ढोण-धोंड-वि अतिशय टणक, कठिण (दगड, फळ, फोड, गळू, पाट, भाकरी इ०) [निबर+ढाण] ०पणा-पु. कठिणपणा 'अथवा स्वाधिकार दुजे। आपलें विदितही सुजे। परी करि तया उभज। निबरपणा।' —ज्ञा १८ १८४ ०वय—न उतारवय 'झाला हा निबरवया।' —भाअश्व २ ८७

निंबरणें—अक्रि शिजून तयार झालेल्या भाताची वाफ आंतल्या आत जिवावी म्हणून तो निखाऱ्यावर ठेवणें [निबर]

निबराट प्र—न माळरी, उघडी जीवर ऊन पडतें अशी जागा, प्रदेश, उन्हाची, ऊन पडत असलेली जागा [निबर+ट प्रत्यय]

निंबलोण—न दृष्ट काढण्यासाठीं घ्यावयाचे कडू निंबाची पानें, मीठ मोहरी इ० पदार्थ —एभा २ ७५२ 'पादातां रूपाचे बरवें पण। कोटी मदनाचें निंबलोण। मी श्रीवाळीन आपुले प्राण। दृष्टी घाली सुंदरा।' —वसीस्व १.९३ ०फरणें-निंबलोणाचे पदार्थ भोंवतीं ओंवाळणें दृष्ट काढणें (क्रि० उतरणें करणें) 'आपलें ऐसें म्हणावें करितां जीवें निंबलोण।' —तुगा ७३४ 'रामदास म्हणे झणी दृष्टि लागे। जीवें निंबलोण करी।' —दावि ७ २ ९ [निंब+लवण]

निबवडया—स्त्रीअव (वों) एक प्रकारची भाकरी किंवा घावन 'खळात (अगणात) मुहुर्ते मेढीजवळ निबवडया फिर वितात' —मसाप ४ २५६

निबसाडा—पु एक कुळधर्म साताऱ्याकडे बऱ्याचशा दशस्थ घराण्यात माघ शुद्ध पौर्णिमेस हा कुलाचार असतो त्या वेळीं पुरुषानीं देवीची पूजा कल्यावर तांब्याचा कलश गव्हावर मांडतात त्यात पाणी घालून विड्याचीं पानें ठेवून त्यात देवीची प्रतिमा ठेवतात जी घरात सर्वांत वडील सुवासिनी स्त्री असत ती पहिलें नेसलेलें वस्त्र सोडून ठेवून निंबाच्या पानाची साडी नसते व हातात दिवटी घेऊन त्या कलशास तीन प्रदक्षिणा करिते नंतर तिला घरातील बायका नवें लुगडें आणि चोळी देतात —मसाप १ ३ २५ निंब नसणें पहा

निबळ-ळी—वि १ दुबळा, अशक्त, बलहीन, कमजुवत, नाताकद 'सर्वांगें होति निबळें। विकळपणें।' —भाए २०५ २ सौम्य मऊ 'आकारें न होती उाळे स्पर्शी अति निबळें।' —भाज्ञा १७ १२७ [स निर्बल]

निंभा—वि १ (वय वाढें असून) अविवाहित, लग्न न झालेला (वयात आलेला प्रौढ मनुष्य) २ (कु) दवकार्यास जेवावयास बोलावलेला लग्न न झालेला मुलगा [हिं अनब्याहा]

निंबाकी—स्त्री देण्याघेण्याची बाकी शिल्लक न राहणें, बाकी पूज्य होणें; हिशेब पुरा होणें बाकी नसण्याची स्थिति नि शषता —वि बाकी नसलेला देण्याघेण्याच्या शिलकी रकमेपासुन मुक्त असलेला, बेबाक [नि+बाकी]

निंबाडा—स्त्री (व) निंब झाडाची राई 'निंबाडींत बाजार भरतो'

निंबापशा—वि ज्याचा बाप माहीत नाहीं, अज्ञात आहे असा, सांपडलेला, पोरका (मुलगा) [निं+बाप]

निं(निं)बार—न (कु मे कों) ऊन, निंबर पहा

निंबारा—पु एक झाड, निंब लिंबारा पहा याच्या लाकडाचा इमारतीस उपयोग होतो हें लाकूड सरळ व लांब असल्यामुळें त्याचे वासे चांगले होतात [निंब]

निबिड—न अरण्य जंगल 'जैसा वाकुडी घाली घन। तैसा निबिड माजलें।'—मुविराट ६ १०६ —वि १ दाट, गडद (अंधकार) २ गर्द दाट (झाडी, वन) ३ मोठा, जोराचा (पाऊस) ४ घनदाट (लेप) 'तेसा प्रळयांबूचा उभडु। बुडवूनि विश्वाचा पवाडु। होय आपणपें निबिडु। आपणचि।' -ज्ञा १६ १३८ ५ गाढ (झोंप) 'विकळ निबिड निद्रे वैकया मोहखाणी।' —मुरावाल ५४ ६ लीन, स्निग्ध 'निर्गुणस्वरूपीं जाला निबिड।' —दाशि २७४ [स]

निर्बी—न पक्के नास्तित्व, पूर्ण निर्मूलन, उच्छेद पूर्णपणें नाहींसें होणें, क्षय होणें, बीजहि न राही असा अभाव [निं+बी]

निंबी निंबुणी, निंबूण—स्त्री निंबाचें झाड (गो) निंबोण [स निंब]

निंबु(बू)णी—स्त्री चिंबुणी, चिंबवणी उसाच्या लागणीनंतर सात दिवसांनीं उसास पाणी देतात तें —कृषि ४५५ याच्या उलट अंबवणी (पहा)

निंबुरडा—वि काळसर हिरव्या रंगाचा [निंबूर+डा प्रत्यय]

निंबुळी—स्त्री निंबोळी पहा

निंबू—न लिंबू लिंबाच्या झाडाचें फळ (सामसात) इड निंबू-साखरनिंबू-कागदीनिंबू [स निंबू क] ०**तोंडावर ठरत नसणें**-घोडस चढन्यास व तसेंच गुटगुटीत, सतेज घोडा गाय इ०बद्दलहि म्हणतात

निंबूर—पु १ पक्व होत आलेलीं बाजारीचीं कणसें त्याची ती स्थिति, पक्वावस्था 'बाजऱ्या चिंके बोळल्या निंबूर जाला' बाजऱ्या निंबुरावर आल्या २ बाजरीचे भाजलेले कोवळे दाणे बाजरीचा हुरडा निंबूर हुरडा घेउनि आला। तो हा माणकोजी बोधला।' —मुपाळी [निंबर=ऊन ताप]

निंबें—न अव लिंबें लिंबाचें लोणचें मग सोवळें विटा लोनी। आलें निंबें घालीं जननी। गौळी भुल्ले अहममतेकरूनी। मणती करणी हरीची। —ह ९ २५९ [निंबू]

निंबेपण—१ अनुढावस्था, ब्रह्मचर्य, निंबा पहा

निंबोटी—स्त्री १ अर्धे लिंबू कापून त्यावर साखर सैंधव वगैरे घालून विस्तवावर खदखदून तयार केलेलें औषध, हें ओकारी थांबण्यासाठीं देतात २ अर्धें निंबू [निंबू+वाटी]

निंबोणी—स्त्री १ कडु निंबाचें झाड, निंबूण 'चादोबा चादावा भागलास का! निंबोणीच्या झाडाखालीं लपलास का?' २ कडी किंवा कडू निंबाच्या झाडाचें बीं निंबोळी [स निंबूक]

निबोधन—न स्पष्ट, खातरीनें, निश्चितपणें, खरेंखुरें सांगणें [स]

निंबोर—पु निंबूर पहा

निबोली—वि करार किंवा बोली करून निश्चित किंवा कायम न ठरविलेली (किंमत, दर, अटी, शर्ती इ०) [नि=नाहीं+बोली]

निंबोळण—न (ख्रि) ओंवाळणी, निंबलोण पहा —ख्रिपु

निंबोळी—स्त्री १ निंबाच्या झाडाचें बीं, निंबोणी 'निंब निंबोळिया मोडोनि आला। तरी तो काउळियासीचि सुकाळु जाहला।'—ज्ञा ९ ४३८ 'निंबोळिया भरें निंब वहरला। सुकाळ जाहला वायसासीं। —ब १५० म्हण निंबाला आल्या निंबोळ्या आणि कावळ्याला आल्या गळचोट्या २ पिवळा रंग (निंबाच्या बियांप्रमाणें, पागोट्याचा वगैरे) —मराठी ३ रें पुस्तक पृ ६३ (१८७३) ३ स्त्रियांचा सोन्याचा एक दागिना ४ (पिवळीच्या रंगे प्रमाणें) जानव्यास दिलेला पीळ किंवा फास —वि निंबोळीच्या रंगाचा, पिंवळा 'अबराचें चूर्ण दारूमध्यें मिश्रण कल्यास त्यापासून निंबोळी रंग उत्पन्न होतो' —अग्नि १४ [स निंब गुळ निंबगुलिका-निंबउलिआ-निंबोळ्या-भाअ १८३२]

निब्बर निब्बराष्ट-ष्ट, निब्राष्ट-ष्ट—निबर, निबराष्ट इ० पहा

निभग्णें—अक्रि तडकणें भग पावणें तडा जाणें (मातीच्या भांड्यास) [नि+स भज्-भग्न]

निभणें—अक्रि १ ज्या संकटापासून नाश होण्याची भीति आहे त्यांतून पार पडणें, निभावणें शेवटपर्यंत चांगल्या प्रकारें निभणें तगणें निभाव लागणें (धोका, अडचण, चाकरी यांमध्यें) 'हें लाकूड तासतवळस मोडेल असें वाटलें परंतु निभलें' २ चांगला वाकबगार माहितगार होणें (टिकाव धरल्यामुळें) 'हा लिहिण्याचे कामांत निभला' ३ सिद्धीस जाणें यशस्वी होणें, पार पडणें शेवटपर्यंत उत्कर्ष होत जाणें हें काम त्याचे हातून निभलें' ४ वचावणें जगणें वाचणें 'पावे न कधीं तसाचि शिशु हा निभला। —मोकृष्ण ७ ३५ [स निवहन हिं निभना]

निभयी—वि क्रिवि पुर्ण निखालस, सर्वस्वीं एकदरीत, पूर्णपणें, निखालसपणें जसें —निभयी—वडा—सोदा निभयी पाऊस गेला व निभयी पीक बुडालें, निभयी विहीर आटली-दाणा सरला इ० निभयी याचें अगदीं या शब्दाशीं साम्य आहे [नि+भय]

निभर—न (राजा) ऊन, ताप निभर पहा **निभर टाण**—न वाळण्याकरितां उन्हांत पातळेल्या वस्तूपासून उत्पन्न होणारा, वणारा वास [निभर+घाण]

निभाती—वि ज्यात भाताच दाणे, भातगोट नाहींत असे (तांदूळ, करड इ०) [नि+भात]

निभाव—पु यश, गुजराण प्रगति आणि शेवट, निभावणी, टिकाव, शेवटपर्यंत चांगल्या तऱ्हेनें टिकून राहणें (इसम, वस्तु); निभलपणा 'या कामात माझा निभाव होईल' [स निर्वह]

निभावणी, निभावणूक—स्त्री १ टिकाव धरणें, तगणें, पार पडणें, निभाव, संकटातून पार पडणें, बचाव, निर्वाह **निभावणी जामीन**—पु इनाम दिलेल्या जमिनीची लागवड योग्य प्रकारें केली जाईल म्हणून दिलेली हमी, जामीन **निभावणी सूट**—स्त्री १ नडे किंवा जिल्हा उतरणीला, भरभराटीला यावा म्हणून जमाबंदीतून दिलेली पैशाची सूट २ अडचणीच्या प्रसंगीं (प्रजेला) दिलेली सूट, प्रसंगातून निभावलें जावें म्हणून दिलेली सूट [निभाविणें]

निभावणीचें खत—न हमी पत्र, मैत्री राखण्यासाठीं केलेला करार —पया २६४

निभावणें—अक्रि निभणें पहा [स निवाहन, हिं निभाना, सिं निभाइणु, प निभाउण]

निभाविणें—उक्रि १ यशस्वी रीतीनें पार पडणें, सुरक्षित व चांगल्या प्रकारें तडीस नेणें, पार पडणें (संकट, अडचण, परीक्षा वगैरेंतून), उरकणें, पूर्णतस नेणें, व्यवस्थित चालविणें, सिद्धीस नेणें [निभवणें]

निभीत—वि भीतिरहित, निर्भय 'भुताविषईं सुविचाराचे योगानें निभीत न होता जो केवळ धाडीनें भुताशीं सामना करील त्याची फजीती होण्याचा संभव आहे '—नि २१८ [नि+भीति]

निभ्रात—क्रीविकिवि (प्र) निर्भ्रांत पहा नि:शंक, निःसंशय —ज्ञा २ १६५ 'ऐसें जाणा हो निभ्रात। दव वैष्णवाचा अंकित।' —तुगा २१९८ 'म्हणौनि कलिया निभ्रात। सांपडचि तो।' —ज्ञा १८ ९११ **निभ्राती**—स्त्री खात्री, निःसंशय

निम—वि अर्धा निमा [फा निमा] ०**कठीदार**—वि अर्धी कठी (छातीवरील निमगोल पट्टी) असलेला (अंगरखा) ०**की**—स्त्री १ उजळणीचा एक प्रकार एक पासून दहापर्यंत सड्याच्या निमपटी पाठ करणें २ निमके अर्ध (२) पहा ०**कें**—न १ घोड्याच्या अथवा बैलाच्या ओझ्याचा अर्धाभाग (मुख्यत्व आयात-निर्गत मालावरील जकातीसबंधीं व्यवहारात योजतात) २ अर्ध, अथवा त्याचा कोणताहि गुणाकार उदा० १॥, २॥ [निमा] ०**खाई**—स्त्री शेतकी, व्यापार, उद्योग इ० व्यवहारात अर्धा वाटा, हिस्सा २ शेताच्या उत्पन्नातील अर्धा वाटा (जमीन कौलानें दणाऱ्याचा अथवा घेणाऱ्याचा) ३ अर्धेल, अर्धुक, अर्धा निमाई पहा [निमा+आई प्रत्यय] ०**गुंडीचा**—वि न लाग पान्या गुडपा, गुंडी नसणारा (अंगरख्याचा गळा) ०**गाणी**, **निमकगोणा**—स्त्री (जकातवाव) अर्धी गोणा, धान्याचें पातें ०**गारा**—वि १ कांहींसा गोऱ्या वर्णाचा, थोडा, अर्धवट गोरा २ खिश्चन, युरेशियन 'ख्रिस्तीप्रेतरास पहिल्यानें जागा द्यावया त्यातहि पहिल्यान निमगोऱ्यास किंवा आठ आणे युरेजिनास ' —टि ३ २२ ०**गोल**—पु अर्धगोलाकृति, अर्धवर्तुल स्वभावाचा शरीर, आकार, गोळ्याचा, पत्रपात्राचा अर्धा भाग —वि अर्धगोलाकृति; 'अर्धवर्तुलस्तनाकार ०**गोल खानस**—स्त्री (सोनारी धंदा) एका बाजूस गोल व एका बाजूस चपटी कानस ०**चिकणी**—स्त्री सुपारीचा एक प्रकार ही जाड व चापट असत, भरदा ०**जरी**—वि अर्धे कलाबतूचें आणि अर्धे रेशीम, कापूस इ०नीं बनविलेलें, तयार केलेलें, अर्धे जरीचें ०**ताजीम**—स्त्री (अर्धा मान, अर्धा सत्कार) उठून उभें न राहता केवळ उठल्या सारखें करून (भेटीस आलेल्याचें) स्वागत अथवा रवानगी करणें (क्रि० दणें, घेणें) याच्या उलट खडी अथवा पुरी ताजीम [निमी+ताजीम] ०**थल**—स्त्री १ शेताचें अर्धे उत्पन्न; विशेषत अर्धा वाटा, हिस्सा (जमीन कौलानें घेणाऱ्याचा अथवा दणाऱ्याचा) २ जमीनीचें उत्पन्न वाटून घेण्याकरिता जमीनी कौलानें देणारा आणि घेणारा याची भागीदारी, सारखी वाटणी, अर्धेलीची पद्धत [निमा+थल] ०**थालर**—स्त्री कापणीनंतर पिकाचें उत्पन्न काढण्याचा प्रकार सर्व पेंढया मोजून त्यातील तीन (एक अगदीं भरदार दाण्याची, एक मध्यम व एक अगदीं फोलकट अशा) पेंढयाचा साधारण उतारा काढावयाचा व नंतर सर्व पेंढयाच्या उताऱ्याचा हिशेब करावयाचा ०**दस्ती**—वि १ नेहमीच्या रकमेच्या निम्यानें कर, खंड बसविलेली (माल, जमीन) २ निमें धान्य देण्याच्या ठरावानें केलेलें (शेत इ०) [निमा+दस्त] ०**पट**—स्त्री अर्धा, निमा अर्धा भाग [निमा+पट] ०**पितळी**—वि (कु) थोडी पितळ घातलेलें (पायतण) ०**शाई**—स्त्री १ अर्धे करणें (क्रि० करणें) २ अर्धेली, अर्धा भाग अर्धेल पहा ०**सरकारी**—वि सरकारचा कांहीं ताबा असलेली (शाळा, संस्था इ०) 'टिळक विद्यापीठ हें कांहीं सरकारी किंवा निमसरकारी विद्यापीठ नव्हे ' —केले १ ३२ ०**सारा**—पु अर्धा सारा, कर ०**स्तनी**—वि अर्ध्या बाह्याचा (अंगरखा) जाकीट कोपरी —वाडसमा १ ११९ [निमी+अस्तनी] **निमा**—पु अर्धा भाग, अर्ध —वि अर्धा [फा नीम] **निमाई**—स्त्री निमखाई पहा **निमें**—स्त्री अर्ध, एकद्वितीयांश 'आयुष्य वर्षे शत त्यात निमें निजलें।' —वामन, स्फुट श्लोक ६९ (नवनीत पृ १४१) —वि अर्धे (विशेषत समासात उपयोग) [फा नीम]

निमे(मो)निम-वि अर्धाअर्धा -क्रिवि अर्ध्यानें, अर्धेअर्धे करून; अर्ध्या केलेल्या स्थितींत. निर्मेशिर्मे-क्रिवि अर्धेमुर्धे, जवळजवळ अर्धे, सुमारें अर्धे [निमे] निम्मा, निम्माई, निम्मे, निम्मेनिम, निम्मेशिर्मे-निमा, निमाई इ० पहा

निमक—पु १ मीठ, लवण २ (ल) अन्न, भाकरी 'ज्याचें निमक खातात त्याची चाकरी हलाल करितात ' -मराचिथोरा ७६ ३ उपकार ' असें उभयता बापलेकानीं चाकरी करून निमक अदा केलें ' –मदरु १ १६५ [फा निमक्] ०हराम-वि कृतघ्न, उपकार न स्मरणारा, बेइमान [फा निमक्हराम्] ०हरामी-स्त्री कृतघ्नता, उपकार वगैरे न स्मरणें, हरामखोरी [फा] ०हलाल-वि कृतज्ञ, खाल्लेल्या अन्नास जागणारा, विश्वासू, खरा स्वामिनिष्ठ. ' तुमचे लढाईची दाथें जाहली निमक हलाल आहात ' -मराचिथोरा ४१ [फा निमक् हलाल्] नि(न)मकहलाली-स्त्री कृतज्ञता, विश्वासूपणा, स्वामिनिष्ठा ' ईश्वरें त्याचें नमकह लालीवर नजर करून मनोदयानुरूप केलें ' -रा ५ ८६ [फा]

निमगणें—उक्रि (गो) विचारणें, प्रश्न करणें

निमग्न—वि १ बुडालेला, आत गेलेला (पाणी इ० मध्यें) २ (ल) गुग झालेला, गढलेला, मग्न तल्लीन ' तो गाण्यात निमग्न आहे ' निमग्नता-स्त्री १ बुडालेली स्थिति २ तल्लीनता [स नि+मज्ज्]

निमचा—पु एक शस्त्र, लहान तरवार (ही वाकडी व टोंकाला चपटी असते), कृपाण 'घ्या कट्यार गदका निमच्या । ' -सग्राम २१ ' तोफखाना फोडून निमचाची लढाई झाली ' –रा६ २२८ [फा निमूचा]

निमज्जन—न १ पाणी इ०मध्यें बुडणें, डुबणें, अवगाहन २ निमग्न होणें [स]

निमटणें—अक्रि नाहींसें होणें, निमणें ' नातरी वारया चेनि आगें झगटली । दीपाची दिठी निमटली । –ज्ञा ६२८५ -उक्रि १ मिटून घेणें, लावणें ' तरी अभाग्य दातखिळी पाडी । कानाची तुपडी निमटली मिठी । ' –एभा १५ १४ २ निमूळ करणें, निवटणें [निवटणें]

निमणें—अक्रि (काव्य) १ सपणें, शेवट होणें, विराम पावणें २ थामणें, कमी होणें, थड शात होणें, हलकें होणें उप शम होणें, निवणें ' यालागी सद्गुरू असावा उत्तम । जणें निमे श्रम ससाराचा । ' –ब ३२ ३ (ल) मरणें ' तेंचि वायूचें स्फुरण ठेलें । आणि उदक सहज सपाट जाहलें । तरी आता काय निमालें । विचारीं पां । '–ज्ञा २ १०७ ' माता निमाली परी आगें । पुत्र जिवें वाचला । ' –मुआदि ४९ १०५ ४ निमग्न, गुग होणें निवणें पहा

निमता—वि मरणारा ' बुडतया नदीच धाविन्नली । पडतया पृथ्वीच कळवळिली । निमतया मृत्यूनें दिधली । आयुष्यवृद्धी । ' –ज्ञा १८ १६९

निमताना—पु १ पिकाच्या अदाजाचा प्रकार शेतातील सगळ्या उत्पन्नाची मोजणी करण्याकरिता त्यांतील निरनिराळ्या भागांतून थोडें थोडें पीक कापून त्यांतील धान्य मोजणें, सामा न्यत थोडया अशाचा बरोबर निश्चय करून, अनुभव पाहून त्याव रून सगळ्याचें अनुमान करणें (क्रि० पाहणें, घेणें, करणें) २ पूर्वी अनुमानानें निश्चित केलेला आकडा पुन्हा तपासणें, पाहणें, वजन करणें, पुन्हा मोजणी, पाहाणी, तपासणी इ० ३ दुसऱ्यानें केलेल्या एखाद्या गोष्टीची परीक्षा घेण्याकरिता ती पुन्हा करणें, चाचणी करणें (क्रि० घेणें, करणें, काढणें, पाहणें) [फा]

निमती—स्त्री (कर) अधेली, आठ आणे ' गड्याला रोज दोन निमत्या याव्या लागतात ' [निम]

निमंत्रण—न बोलावणें, आमत्रण [स] निमंत्रणें-उक्रि बोलावणें, आमत्रण करणें, येण्यास सागणें [निमत्रण] निमं त्रित-वि बोलाविलेला, निमत्रण दिलेला, याच्या उलट आगतुक

निमथा—पु शिखर, कळस ' जो मुक्तिपर्वें पार्था । चढे मोक्ष पर्वता । तो महा सुखाचा निमथा । वहिला पाव । ' –ज्ञा ५ ३५ [नि+माथा]

निमप—सक्रि (गो) धुणधुणें

निमा—पु अगरख्याचा एक प्रकार, निमस्तनी 'जामानिमा ' [फा] ०जामा-पु जामानिमा पहा उंची पोशाख ' निमा जामा कुडती नली ते नदी पुढती । ' –म व ४०१

निमाज, निमाजमत—स्त्री (अ) नमाज पहा (क्रि० पढणें) ' जसा काहीं विश्वामित्र याच्या अगोदर निमाज पढत होता ' –नाकु ३ ६६ ' शहरात जुमियाची निमाजमत यास आले होते ' –रा १ १९५ [फा नमाज्]

निमाण—न (गो) शेवट [स निर्याण, म निमणें] निमाणें-क्रिवि (गो) शेवटीं

निमाणा-ना—एकदर जमेवर रुपयास अर्धा आण्याचा जादा कर [निमा+आणा]

निमाले़पण—न १ मरण ' जैसें न सागणें वरी । बाळा पतीसी रूप करी । बोलु निमालपणें विवरी । अचर्चतें । ' –ज्ञा १५ ४६८ २ स्तब्धपणा, मौन, मुकेपणा [निमणें+पण]

निमासुर—वि १ सुदर सुरेख, लावण्ययुक्त –एरुस्व १ ५६ 'सुदर निमासुर वदन । रघुनदन उभा तथें । ' –ह ५ १९८ ' मुख निमासुर बरवट । '–वेसीस्व १३ १४ २ तरुण ' जरी असतासी निमासुर । तरी होता बरवा विचार । मग म्हणे मजराज किशोर । थोर होईन आता मी । ' –ह ८ ६४

निमाळ—न १ माळरान, बरड जमीन ' मग सत्सगें प्रबळें । सच्छास्त्राचेनि बळें । जन्ममृत्यूचीं निमाळें । निस्तर रानें । ' –ज्ञा

१६.८४१ २ दक्षपणा, जीवनराहित्य 'योगशाखा जाले निमाळ।' –भाए ८६' –वि खरतड, रुक्ष, अडचणीचें [नि+माळ=रुक्ष प्रदेश]

निमिख—पु निमिष पहा 'जीवा मेळवनें निमिखा एका। देॐ पातुसें।' –शिशु १७२.

निमित्त—न १ हेतु, उद्देश, मतलब, आशय, अनुसधान 'पोट भरावयाचे निमित्तानें माणसें चाकरी करितात' २ कारण, सबब, प्रयोजन, आधार 'असे मेघ ही या निमित्तें सखा हा।' –वामन, वणुसुधा २ १५ 'तो चोरीच्या निमित्तानें फाशी गेला' ३ कारणीभूत, साधनीभूत गोष्ट ४ खोटी सबब, बहाणा, सोंग 'पाटदुखीचें निमित्त करून तो घरीं राहिला.' ५ खोटा आरोप, आळ. (क्रि० येणें, लागणें, टळणें, लावणें, आणणें, ठेवणें, घेणें, काढणें) 'त्यानें चोरी केली नसता चोरीचें निमित्त आलें.' ६ चिन्ह 'देखतों मी निमित्तेंही विपरीतेंचि केशवा।' –गीता (वामन शांडिल्य) ४६ –शअ साठीं, करिता, कारणें 'चोरी निमित्त मारलें' 'विद्येनिमित्त श्रम केला.' [स] **निमित्ताचा**-चा-१ आरोपास अथवा दोषास कारण होणारा, ज्यामुळें आळ येईल असा (धदा, वस्तु वगैरे–जी सकृद्दर्शनी उत्तम दिसे। पण त्यांतील व्यंगामुळें वापरणाऱ्यावर निष्कारण दोष येतो) २ प्रसंगास उपयोगी पडणारा, बहाण्यास पुरे असलेला, नावाला पुरता जसें–निमित्ताची देवपुजा–स्नान–भोजन–दानधर्म **निमित्ताचा धनी**–वि वाईटपणा, दोषारोप, बोल सोसणारा ज्याच्यावर दोष ठेवला जातो असा 'निमित्ताचा धनी केला असे प्राणी।' –नवनीत १४५ **निमित्ताचा साधु**–पु ढोंगी साधु बरकरणी साधु **निमित्ताची बायको–नवरा–चाकर–पुत्र–घोडा–इ०**–नावापुरेशी गरज भागण्यास उपयोगी बायको इ० **निमित्ताचें भांडें–पात्र, निमित्ताचें घर**–निंदेचें किंवा दोषाचें निमित्त करता येण्याजोगा (मनुष्य, वस्तु, गोष्ट इ० **निमित्तास**–क्रिवि देखाव्याकरिता, नावाला 'ह्या कामात कोणी निमित्तास पाहिजे' **निमित्तावर टेंकणें** निमित्त सापडेल केव्हा म्हणून टपून बसणें **निमित्तास टेंकणें**–एखादें काम बिघडावें म्हणून निमित्त (स्वल्प कारण) शोधणें 'त्याच्याशीं अगदीं बोलू नका, स्वारी काय अगदीं निमित्ताला टेंकली आहे तुम्ही एखादा शब्द बोलल्यावर लागलीच वाजंत्री सुरू होईल सामाशब्द– ०कारण–न आधारभूत गोष्ट. निमित्त अर्थ ३ पहा प्रत्यक्ष कर्ता, साधक, विशेषत सृष्टि निर्माण करणारी देवता, ब्रह्मा, कारण पहा 'मृत्पटास निमित्तकारण कुलाल' ०खोर–वि १ खोट्या सबबी, बहाणे सांगणारा २ दोष देण्याची संधि शोधणारा, ल्हानसहान अपराध शोधून काढण्यासाठीं डोळ्यात तेल घालून बसणारा ०धर्म–पु एखादा विशेष अथवा प्रासगिक विधि, कर्म. ०धारी–भूत–वि टिक्याचा, टिळपाचा धनी पहा ०वाचक धातुसाधित–न मूळ धातूस ऊ प्रत्यय लावून होणारा धातुसाधित शब्द उदा० योलूं, घऊ इ० **निमित्ती**–वि केलेला, उत्पादित, कारणीभूत (समासात) एतन्निमित्ती, तन्निमित्ती

निमित्य–न (प्र) निमित्त 'दुसऱ्याची उद्ध ऐश्वर्य निमित्याची।' –ऐपो १५७.

निमि(मे)प—पु १ निमेष म्हणजे डोळ्याचा मिटण्याचा व्यापार व उन्मेष म्हणजे डोळ्याचा उघडण्याचा व्यापार तथापि सामान्यपणें दोन्ही शब्दाचा डोळ्याची उघडझाप असा अर्थ होतो उन्मेष पहा २ पापणी लवण्यास, डोळ्याची उघडझाप होण्यास लागणारा काळ, क्षण 'कोंडमार केला होता बहु दिस। सोडवी निमिष न लगतां।' –तुगा १० [स] **निमि(मे)पार्ध**–अर्धा क्षण 'निमिषार्धे जो सत्संग। तणें संगें होय भवभंग।' –एभा २ ३५३ **निमि(मे)षान्मेष, निमिषान्मिष, निमिषोन्मिष**-पु पापण्याची, डोळ्याची उघडझाप डोळे मिटणें व उघडणें 'हें सांगों काई एकैक। दश्वासोश्वासादिक। आणि निमिषोन्मिषादिक ।'–ज्ञा ५ ४५ 'प्रीतीनें पाहू लागला। तो निमिषोन्मिष विसरला।' 'पळ अक्षर निमिषोन्मिषीं हरिचरणासी चितावें।' –एरुस्व १६ १ –क्रिवि १ पापण्याची उघडझाप करण्यास जेवढा वेळ लागतो तेवढ्यात, एका क्षणात २ (ल) तात्काळ **निमिष्य**–पु क्षण, (प्र) निमिष पहा 'भरता न भरता निमिष्य। जागें लागें।' –दा ३ ९ ३

निमाफळमी—स्त्री मोहतरफ्यासारखा एक कर. पण हा केवळ शहरास लागू असतो

निमीलक्स्वर—न (संगीत) गातांना डोळे मिटणें

निमीलन—न मिटणें याच्या उलट उन्मीलन 'जेथ उन्मीलन होत आहे दिठी। तेथ पसरती आदित्याचिया सृष्टी। पुढती निमीलनीं मिटी। वेत आहाती।' –ज्ञा ११ १४१ [स]

निमुट(ठ)णें—उक्रि लय पावणें, झाकणें, मिटणें, निमणें 'आणि दीपें का सूर्य प्रगट। अथवा निमुटलिया दखावेंचि सुटे। तैसी दिठी नव्हे जे वैकुंठे। दीधली आहे।' –ज्ञा ११ २३४. [निमूट]

निमुळता—वि १ क्रमानें उतरता, गोपुच्छाकृति, सूक्ष्म. २ अरुंद, चिंचोळा 'पायथ्याशीं जमीनीचा एक निमुळता तुकडा आहे' [नि+मुल, स नि+मुख्य, स निमूलित]

निमूट-पणें—क्रिवि १ गुपचुपपणें, स्तब्धपणें, एकहि शब्द न उच्चारता शांतपणें २ स्थिरपणें, न हालता, एके जागीं बसून [निमूट=निपचेत]

निमूर—वि १ अदृश्य छिद्र, भोंक अथवा मुरण्याची जागा इ० नसलेलें, छिद्र, भोंक किंवा शोषून घेण्याची शक्ति नसलेला (बाथ, तळें, डबरा वगैरे) २ तडा भेग किंवा फट, नरमपणा किंवा इतर कोणताहि दोष ज्यात नाहीं असा [नि+मुरणें]

निमूर—वि १ पूर्णपणें फन्ना उडालेला, खलास झालेला, खर्च झालेला, संपलेला २ भानावर नसलेला, देहभाव अथवा शुद्धि नष्ट झालेला, चैतन्यरहित, निपचेत [निर्+इस मूर=मूढ]

निमूळ—वि निमूळ, मुळासकट नाहींसा 'त्ववरी विष वेलीचा झाड। निमूळ करिती जाणत।'—मुआदि (पाठभेद) ३४४ [स निर्मूल]

निमष—न एक कालपरिमाण, क्षण निमिष पहा १८ निमेष=१ काष्ठा; २० काष्ठा=१ कला; २० कला=१ क्षण; १२ क्षण=१ मुहूर्त, ३० मुहूर्त=१ अहोरात्र ०पुट-न (नृत्य) खालच्या व वरच्या पापण्या एकमेकींस लावणे राग आला असता हा अभिनय करतात

निमोणा—पु नमुना पहा 'ये जाय तं वसि अहा दिसते निमोणा।'—आनंदतनय, नौकाचरित्र २३ 'घरीं माणसें बसवून कागद गड्याच निमाणे यथून आलाहिंदा पाठविले आहेत'—वाड बाबा २ १५७

निमाला—वि १ विनमाल, कवडीमाल, निरुपयोगी 'निमाली संपदा भयविरहित। सर्वकाळ चित्त समाधान।'—तुगा १९८३ २ किंमत दिल्यावाचून मिळणारें, फुकट मिळणारें, मोफत 'तें भग्तय निमोलें। न जोडिता आहे जोडलें।'—ज्ञा ९ ३८८ [नि=नाहीं+मोल=किंमत]

निमोळता—वि निमुळता पहा

निमाळी—स्त्री विलायती गवतावरील एक परोपजीवी वनस्पति

निम्न—वि १ खोल, खोलवर पाताळाहूनि निम्न। जिय पिये उचिय सो गगन।'—ज्ञा १६ ३३१ २ लवलेलें नम्र —न सखल जागा, खड्डा 'निम्न भरलियाविणें। पाणी ढळोंचि नेणें। तेंवीं श्राता तोषौनि जाणें। सामारेया।'—ज्ञा १६ १५८ [स]

निम्नगा—स्त्री नदी [स]

निम्नांश—पु (ज्यो) अपम क्रांति [स]

निम्नोन्नत—वि उच्चनीच उचनिच उचसखल (जमीन) [स निम्न+उन्नत]

निम्हाल—न माळरान निमाल पहा योगशास्त्रा जालें निम्हाळ। श्रीकृष्ण तुवांविन।'—भाए ८६

निम्हाळ—वि (महानु) निमुळती घसरगुंडीची 'कीं निम्होळ ससारवाटची। विश्रामुशाळा। —शिशु ३३ [निमोळती]

नियत—वि १ नियमित ठराविक कायम केलेलें प्रस्थापित २ निश्चित कायम खचित ३ कुनिग्रहिन वागल्यात इन आटो क्यात ठेवलेलें किंवा दाबात ठेवलेलें निग्रही 'नावेक विरक्तु। जाइला देहधर्मी नियतु। तरि तोचि नव्हे व्यवस्थितु। अधिकारिया।'—ज्ञा ६ ३४२ ४ (तत्व) निश्चयानें फल देणारें असें (कर्म) ५ ज्याचा रस्त्या किंवा व्यापार इ० विषयक नियमाचा कधींहि भग होत नाहीं असें, नित्याचें, नेहमीचें, ठराविक 'ऐशास नियता प्रमाणें राज मशारनिल्हे यास घेऊन यणें'—वाडशा ५ 'आमच्या घरीं नियत वीस पात्रें होतात, खेरीज आला गेला'—क्रिवि खरोखर, नेहमीं, निरंतर 'म्हणउनि तू नियतु। सकळ कामरहितु। होऊनिया उचितु। स्वधर्मे रहाटें।'—ज्ञा ३ १५० [स नि+यम्=स्वाधीन ठेवणें] ०कालिक—वि १ (ज्यो) ज्याची चक्राकी निरनिराळ्या काळीं निरनिराळी दिसत, त (ग्रह, तारे)—ब्रूस—ज्योति शास्त्राची मूलतत्त्वें. २ ठराविक वेळीं प्रसिद्ध होणारें, निश्चित समयावर निघणारें (मासिक नैमासिक, वगैरे) (इ) पिरिआडिकल ०पूर्व—(न्याय) कार्य उत्पन्न होण्यास ज्या पूर्वांची आवश्यकता आहे म्हणज ज्या पूर्वांवाचुन कार्य उत्पन्न होत नाहीं अशा सर्व विधायक व निषेधक पूर्वांचा समूह —न्यायप २२ जसें पटास ततु, घटास मृत्तिका ०शाबुद्धी—स्त्री अढळ सद्बुद्धि —होकै १३

नियत नियेत—स्त्री नत पहा १ दानत, नीति, शील 'पठाणास नक नियत, धर्मयुद्ध याची माहिती नसत'—सूर्योदय ९५ २ बुद्धि हेतु 'जशी नियत तशी त्यास बर्कत'—वाडसनदा १५० 'शहाजीची नियत साप्रतकाळीं ठीक नाहीं'—दिमरा २ ५ ३ —स्त्रीपु वृत्ति, नेमणूक, नियम 'भंडारा व नंदादीप चालवावा ऐसा नियत करून '—रा १५ १९५ 'समाधिस्थळीं पूजा पुनस्कार चालिला पाहिजे म्हणून निवर्गानीं आपलाले वळस नियत करूनदिल्हीं —वाडसनदा १६८ [अर नीयत]

नियता—वि नि मन करणारा, शास्ता, अमल, अधिकार, हुकुमत चालविणारा; समाजाला आळा घालणारा (ईश्वर यमधर्म) तरी विश्व हा अनादि ठावो। येथ नियता ईश्वरराव।'—ज्ञा १६ २९५ [स]

नियतात्मा नियतमानस—वि चित्त मन याचें दमन केलेला मनाला आटोक्यात ठेवणारा निग्रही [स]

नियति—स्त्री १ नियम नियंत्रण २ अदृष्ट दैव ३ मृत्यु [स]

नियंतृत्व—न १ नियम निग्रह ताबा, दाब शासन २ नियमन अथवा शासन करण्याची शक्ति पात्रता [स]

नियंत्रण-णा—न स्त्री नियंतृत्व पहा [स]

नियम—पु १ कायदा आज्ञा आदेश निर्बंध ठराव कलम वसतामध्यें कोकिळांनीं शब्द करावा असा नियम आहे २ ठराविक चालरीत वहिवाट 'आम्ही एकवेळ जेवण्याचा नियम केला आहे' ३ रूढी आचारपरंपरा पद्धत ४ उपवास जागर, यात्रा इ० स्वेच्छेनें करावयाच्या धार्मिक गोष्टी, तसेंच आवश्यक

असें धार्मिक कर्म, विधि इ० ५ ठरलेली गोष्ट, सकत, ठराव ६ (योगशास्त्र) अष्टांगापैकीं दुसरें अंग (मनोजय) ७ निग्रह निरोध 'एवमनपवन नियमें। होती दाही इंद्रियें अक्षमें।' –ज्ञा १६ १८५ [स] **नियमणें**–सक्रि नियम, निग्रह करणें 'स्त्रीविषयीं नियमिज। नावें नावें।' –ज्ञा १७ २१० **नियमन**–न निग्रह, दाब, शासन, आळा, बाधा 'मनाचें नियमन केलें असता ईश्वरप्राप्ति लवकर होते' २ अमल अधिकार ०**निष्ठ**–वि कडकडीतपणें, नियमितपणें धार्मिक विधि पाळणारा, करणारा, नमनिष्ट ०**निष्ठा**–स्त्री आवश्यक करावयाच्या नित्यकर्माचें (स्नान–संध्यादींचें) निष्ठापूर्वक पालन, त्या कर्माविषयीं आदर. ०**पत्र**–न आज्ञापत्रक, नियमाचा कागद पत्र पहा ०**विधि**–पु नियमासंबंधीं स्थलकाल इत्यादि निदर्शक गोष्टी, नियमाचें दिग्दर्शन प्राप्त जें काहीं कर्म त्याचा अमुक कालीं करावें असा शास्त्रार्थ नियम करणें 'आपत्कालीं पुनर्दान करावें असा नियमविधि जो केला त्याचें दृष्टफल तर संभवत नाहीं' –मिताक्षरा ०**शील**–वि १नियम निष्ठ पहा २ केलेल्या नियमाप्रमाणें नेहमीं वागणारा ०**संयम**–पु १ ज्ञानेंद्रियें व कर्मेंद्रियें यांना ताब्यात ठेवणें २ अशी निग्रह शक्ति प्राप्त होण्यासाठीं करावयाचे काहीं विधी, आचरण (क्रि० धरणें) 'यदा चातुर्मास्यात काहीं नियमसंयम धरले' **नियमाचा**–वि १ नियमित, व्यवस्थित, पद्धतवार २ विचारी; स्थिर, अचंचल ३ सदाचरणाच्या नियमानीं वागणारा 'मोठा नेळा नियमाचा!' –क्रिवि नमानें, न चुकता, हटकून, नियमित पणें 'मी जेवायास बसतों तेव्हा बारा वाजून नियमाचा दिवा जातो' **नियमित**–वि १ नमलेला, नक्की केलेला, ठराविक ठाम २ दाबात ठेवलेला, निग्रहीत, शासित ३ नेमून दिलेला, निर्दिष्ट, नियत **नियमी, नियमिष्ठ**–वि १ नियमनिष्ठ पहा २ नियमाचा पहा **नियम्य**–वि १ निग्रह करण्यास, दाबात ठेवण्यास, नियमन करण्यास योग्य ओवश्यक २ ठाम, निश्चित करावयाचा, नमावयाचा, नियमित करण्यास योग्य **नियामक**–वि १ ताब्यात ठेवणारा, शासन करणारा, निग्रह करणारा 'गावींचे देवळेश्वर नियामकचि होती साचार।' –ज्ञा १८ ५७० २ नियमित, ठाम, निश्चित करणारा नेमणारा नियता, नेमणूक करणारा ३ गति वगैरेचें नियंत्रण करणारें यंत्र (गव्हर्नर) **नियामक मंडळ**–न शासन करणारी संस्था (इ.) गव्हर्निंग बॉडी

नियामत—स्त्री १ दया २ आनंद, सुख, आराम ३धन; मिळकत, बरकत, भरभराट [फा]

नियाजमंद—वि अजदार विनंति करणारा 'नियाजमंद बाळाजी नारायण नातू' –भाअ १८३८ [फा नियाज्मंद्]

नियावत न्यायत—स्त्री नायबी मुतालिकी 'न्यायतचा खिल्लत' –दिमरा २ १७ [अर नियाबत्]

नियाल—स्त्री (गा) मान्यता –वि (गा) प्रमाणात राहणारा

नियुक्त—वि १ नमलेला, ठरलेला याजिलेला, अधिकृत २ ज्यास पुत्रोत्पादनाविषयीं गुरूचा नियोग झाला आहे तो –मिताक्षरा [स]

नियुत—न एक कोटी संख्या, शंभर लक्ष [स]

नियो—स्त्री (गो.) रती

नियोग—पु १ नेमणूक अथवा योजना, आज्ञा देणें अथवा अधिकार देणें, योजणें, व्यवस्थित लावणें २ आज्ञा, हुकूम, आदेश, शासन ३ प्राचीनकाळीं वंश खुंटू नये म्हणून स्त्रीच्या ठिकाणीं करविलेली प्रजोत्पत्ति, निपुत्रिक विधवेला अपत्यात्पादनार्थ दिलेली शास्त्राज्ञा दीर किंवा नवऱ्याचा कोणी आप्त याच्या कडून पुत्रप्राप्ति करून घेण्याची पूर्वी शास्त्रानें सवलत ठेवलेली असे **नियोगणें**–सक्रि काम नेमणें, आज्ञा करणें 'मज त्या नियोगावें स्वामिसेवकत्वें।' –एभा ३ ७५ **नियोगी**–वि १ नियामक पहा २ युक्त योग्य अधिकारी तव सर्वें आपल्या आर्गी समीननिमीन भार्गी। वोपे कल नियोगी। ब्राह्मण क्षत्रिय।' –ज्ञा १८ ८२८

नियोजन—न १ नेमणूक, स्थापना २ कारण, प्रयोजन 'हे गुणचि क्रियाजाता नियोजना।' –ज्ञा १४ २६३ [स नि+युज्=योजणें]

नियोजिणें—उक्रि नेमणें, योजणें, ठरविणें, आज्ञा करणें, अधिकार–सत्ता देणें, लावणें 'नियोजिलीं वितंडें ठाकांसि येती।' –ज्ञा १३ २१ नवरें कन्या पुत्र होती। तरि का नियोजिले पति।' [स नियोजन]

निर्—एक अव्यय आणि उपसर्ग याचे काहीं अर्थ १ खातरी, हमी, आश्वासन २ नकार, अभाव [स]

निरउपाय—निरुपाय पहा 'निरउपाय झाली गोष्ट ववर बसली धारानें।' –ऐपो ४१२

निरकामी—वि (गा) रिकामी निरुपयोगी

निरकार—विक्रिवि (बुकीनें अर्थ) (चद्धिष्ट) १ निराकार, शुद्ध केवळ एकाग्र, निवळ, एकमेवाद्वितीय २ पूर्णपणें, केवळ, निवळ, सर्वस्वीं ३ (उपाशी शब्दाच्या पूर्वी जोडून) निखालस अगदीं पूर्णपणें 'आज मी निरकार उपाशी आहे' [स निराकार]

निरंकुश—वि अनियमित स्वच्छंदी, अनिग्रहीत, ताबा, वचन, मर्यादा न मानणारा, कोणाचें न ऐकता वागणारा, स्वैर बनाल, मोकाट २ प्रतिबंध–अटकाव विरहित 'पादशहा याउपरि निरंकुश जाले' –मराचिस २४ [स निर्+अंकुश] म्ह० निरंकुशा कवय =कवीस रोकण्यादि प्रकारचा–भाषेचा, व्याकरणाचा

वगैरे प्रतिबंध नसतो निरंकुशातृप्ति-स्त्री जीवाच्या ज्या सात अवस्था आहेत त्यातली फलरूप सातवी अवस्था -हंसो

निरक्त—वि (प्र) नीरक्त, रक्तहीन, फिक्का, पांढराफटक, निस्तेज, विवर्ण [नि+रक्त]

निरख—पु १ बाजारभाव, चालू किंमत 'शेळीचें दूध एकवीस शेर याप्रमाणें लष्करात निरख आहे' -ख ८ ३९७६ २ ठराव, मर्यादा [फा निर्ख्] ०बंद-बंदी-पुस्त्री बाजारभावाची यादी, भावाचा तक्ता निरखी-ख्या-पु १ बाजारभाव ठरविणारा अधिकारी

निरख—स्त्री (कों) पारख [निरीक्ष्; प्रा णिरिक्ख]

निरखड—वि खरखरीत, रुक्ष -शर [नि+रखड]

निरखणें—सक्रि १ एकाग्रतेनें पाहणें, मनन करणें २ सूक्ष्मपणें परीक्षा करणें, पारख करणें (सोनें, रत्नें इ०ची) ३ (सामा) पाहणें; अवलोकन करणें 'मला निरखिता भवच्चरण कन्यका आपगा।' -केका १० [स निरीक्षण, प्रा णिरिक्खण, हिं निरखना]

निरखी-ख्या—पु (ल) धूर्त, दूरदर्शी माणूस

निरगळी—स्त्री जास्त श्रम किंवा उपवास यामुळें गात्रें शिथिल, जड होणें, सुस्ती, मरगळी, थकव्यानंतरची झोंप (क्रि० येणें भरणें) 'घटका काळ गेल्यावर मोहनरावाना निरगळी येऊं लागली' -कोरकि ४३७ [? +गळणें]

निरगांठ—स्त्री निर्गांठ पहा

निरगुंड, निरगुडी, निरगूड—स्त्री निर्गुंडी पहा

निरग्निक—वि ज्यानें श्रौताग्नि किंवा स्मार्ताग्नि धारण केले नाहींत, ठेवले नाहींत असा -मिताक्षरा [स]

निरज—वि रजोहीन, स्वच्छ, निर्मळ, धुळरहित 'निरज करुनि भूमी रेखिल्या रंगमाळा।' -माधवरामायण बाल ३३ [सं]

निरंजन—न १ विद्या, ज्ञान २ उजाड प्रदेश, एकांत स्थळ -एभा १ १२६ निरंजनीं आम्ही बांधियेलें घर।' -तुगा ४०४३ ३ अरण्य 'मृत्यूनि आधाधिले। तिहीं निरंजन सेविलें।' -ज्ञा १३ २३. -वि १ निर्विकल्प सोज्वळ निष्कलंक, मायाविरहित, चूक, व्यंग इ० रहित, जन्ममरणादिकास कारण जें प्रारब्ध तें ज्यास नाहीं असा (ईश्वर परब्रह्म) 'लागो तुझें ध्यान निरंजनाचें।' -सारुह १ ३४ २ अस्पष्ट, गुप्त [स निर्+अञ्जन]

निरंजन—न आरती ओंवाळण्याचें धातूचें पात्र निरांजन पहा

निरंजनी—पु गोसाव्यातील एक पंथ, हे गोसावी लंगोटी लावतात निर्वाणी गोसाव्याप्रमाणें नागवे हिंडत नाहींत

निरडणें—उक्रि खरडून, पुसून काढणें, एका बाजूस सारणें, ढकलणें, निपटणें (हाता-बोटानीं-एखादा द्रवपदार्थ)

निरड(ढ)णें, निरढलणें—उक्रि १ पक्के करणें, पक्वविणें, रावविणें (नवीन, वारे मडकें इ०) २ (ल) निरढावण्यास लावणें, निगरगट्ट करणें

निरढ(ढा)वणें—अक्रि सरावणें, निगरगट होणें, कोडगा बनणें

निरढविणें, निरढाविणें—उक्रि निरडणें अर्थ २ पहा

निरण—न १ बेंबी आणि गुह्यभाग याच्या मधील पोट, ओटीपोट २ गाई-म्हशीचा गुह्यभाग, जनावराचें स्त्रीजननेंद्रिय, योनी 'गाईच्या निरणाला हात लाव म्हणजे लौकर गोमूत्र मिळेल' ०करणें-लवकर प्रसूत होण्याच्या वेळीं (गाय इ० कानीं) जननेंद्रिय शिथिल, विस्तृत करणें

निरत—वि पराकाष्ठेचा, अत्यंत रत, तत्पर, आसक्त, अनुरक्त 'जरी स्वधर्मकर्मनिरत। वर्ताल बापा।' -ज्ञा ३ १०२ [स]

निरंतर—वि १ संबंध असलेला, मध्यें अंतर नसलेला २ सततचा, नेहमींचा, कायमचा ३ सलग, अखंड -क्रिवि १ नेहमीं, सतत, अविरत, एकसारखें २ अखंड, मध्यें (स्थलाचें) अंतर न पडता, सलग, अगदीं लागून, जोडून, चिकटून [स]

निरतावणें—क्रि गोडी घेणें, रत होणें -मनको

निरतिशय—वि अतिशयाचा, अधिक, अमर्याद, पराकाष्ठेचा, अतोनात [स] -यानंद-पु ब्रह्मानंद

निरनिमित्त—क्रिवि कारणावाचून, विनाकारण 'वित्त हरिति निरनिमित्त ठेवुनि चित्त अर्थ यावरी।' -ऐपो ३६९ [निर् =नाहीं+निमित्त]

निरपण—न खरवड, धुण (जेवलेल्या ताटाची), निपटा, निरपून काढलेला अंश [निरपणें] म्हण० निरपण खाई त मोठें होई मळयात जाई तें कळें खाई' निरपणी-स्त्री निरपण करणें, खरवड, धुण काढणें, निपटणी निरपणें-उक्रि १ निरडणें पहा ताटातील निपटून चिपटून काढणें, पुसून, निपटून घेणें -ज्ञा ६ २३४ 'हा तें साडिला निरपोनु। धाम निढळींचा।' -कथा ५ १३ १४८ २ (ल) भोगणें, फेडणें, केलेलें कर्म निस्तरणें, निपटणें, निष्कृति करणें ३ हिसकून काढणें, खेंचणें, जोरानें उपसणें (म्यानातून तरवार केसाचा गुंता ओला कपडा इ० दुसऱ्याच्या हातातून) ४ खडसावणें खरडपट्टी काढणें, अतिशय रागावणें (या प्रयोगात तरवार शब्द अध्याहृत असतो) 'मी बोलताच त्यानें मजवर निरपली' [? स निवर्हन, निर्वपन] म्हण० भरल्या ठिकाणीं हगावें आणि निरपत बसावें

निरपणास—पु (गो) भाजीच्याच उपयोगी पडणारा फणस [निर=पाणी+स पनस, म फणस]

निरपत्रप—वि निर्लज्ज 'प्राणत्यागपर्यंत विकट विप ज्ञ सवगी पडला।'–नाविराट ४८० [स निर्+अपत्रपा–लाज]

निरपराध-धी—वि निर्दोषी, गुन्हा नसलेला, साव –क्रिवि. निर्दोषपणे, विनाकारण, (क्रि० मारणें, टाकणें इ०) [स]

निरपन—न (कों) गुरु जाण्याचे भात

निरपेक्ष—वि १ निरिच्छ नि स्वार्थी, निरभिलाषी, निष्काम, अपेक्षा नसलेला 'वैराग्यनिरपेक्षाचा मठ। विपरीत भ्रम।' –ज्ञा १६ २०९ 'जैसी निरपेक्षाची सात्त्विक स्थिति। आशावद्ध मनें जल्पती। तो धाडद्दासताशीं कडकडती। जयालिगी जेथ निबद्धैं।' २ असहाय, अनाथ, अशरण ३ सोडून, वगळून शिवाय उदा० व्यक्तिनिरपेक्ष [स निर्+अपेक्षा] **निरपेक्षता**–स्त्री १ निरिच्छपणा नि स्वार्थता २ पक्षपात नसणें

निरगुजणें—अक्रि चमकणें, दचकणें, भिणें, बुजणें. [बुजणें]

निरगुजणें—उक्रि भरणें, भरून निघणें, मिटणें, बुजणें, बंद करणें, होणें (भोंक, भेग वगैरे) 'बुली आणि नाशिका नयनी। ०याल निरगुजले रजकणी।' [बुजणें–टाकून भरणें]

निरभिमान-नी—वि. अभिमान, गर्व, ताठा नसलेला, नम्र विनयी, गुर्मी, चढेलपणा नसलेला [स निर्+अभिमान]

निरभिलाष-षी—वि निरिच्छ, निष्काम, निरपेक्ष पहा 'अगा आत्मजेच्या विषीं। जितु जैसा निरभिलाषी।' –ज्ञा १२ १३७ [स निर्+अभिलाष]

निरभ्र—न अभ्रराहित्य, मेघ, ढग नसणें –वि अभ्ररहित, ढग आभाळ नसलेलें स्वच्छ [स निर्+अभ्र]

निरय—पु एका नरकाचें नाव –ज्ञा १ २६० 'नाव याच्या ऐसा तुका निरयवासी पिसा।'–तुगा १८१६ 'होसी सदा निरय दारुण लोकवासा।' [स.] ०गति–स्त्री नरकवास 'फारचि बरी निरयगति परवशता शतगुणें करी जाच।'–मोविराट १ ५६

निरयण-न—न. सूर्याचें स्थान मोजतांना अयनगति हिशे बात न घेणें –वि अयनगतिहिशेबात न धरता केलेलें (पंचांग कुंडली) [स निर्+अयन] ०पंचांग–न अयनगति हिशेबात न घेता ग्रहलाघवादि ग्रंथावरून तयार केलेलें पंचांग ०वर्ष–न सूर्य रवलीच्या योगतारेपासून निघून पुन त्याच तारेंत आलेला दिसण्यास जो काल लागतो तें वर्ष –सूर्यमाला ९३

निरयास—वि आयास त्रास श्रम वगैरेशिवाय 'निरयास गेले रसरायाचे।'–भाए ९९ [स निर्+आयास]

निरर्गल—वि बेछूट, स्वैर, बेताल, निरंकुश पहा [स निर्+अर्गल–शृंखला]

निरर्थक, निरर्थ—वि १ अर्थशून्य (शब्द प्रयोग इ०) २ ज्यात नफा, फायदा नाहीं असा (धंदा श्रम) ३ फुकट, निष्फळ, फोल ४ अनावश्यक, निरुपयोगी –क्रिवि उपयोग वाचून, विनाकारण (क्रि० मारणें, वाचणें) [स निर्+अर्थ+क]

निरलस—वि आळस, जडपणा, सुस्ती इ० नसलेला, उद्योगी, चलाख, चपल, तल्लख [स निर्+आलस्य]

निरवकाश—वि १ वेळ, पुरसत नसलेला २ मुळींच वेळ शिल्लक नसलेला, मुदत, वेळ संपलेला ३ जागा, स्थळ नसलेला 'शून्य होऊनि निरवकाश। तेंचि उपदेश साव ग्रास।'–एरुस्व १ २८ ४ निबिड, दाट पक्क [स निर्+अवकाश]

निरवंडिणें—सक्रि. निश्चय करणें –मनवा

निरवडा—वि (गो) साधा, सुस्त 'निरवडो चा'=दुधा शिवाय केलेला चहा [स. निरा=बिन निजणारे]

निरवडी—स्त्री. १ निग्रह, निश्चय –दिगु ५६८ 'निज आत्मा निर्गुण निरवडी। जाय परती आडसी सु वडी।'–व २९८ २ चातुर्य कौशल्य, युक्ति 'नव्हती सुखाची निरवडी। रणवरतडा नाराची।'–एरुस्व ९ २ ३ सावधानता 'अत्यंत साधूनि निरवडी। मनातें आणितो वाटी।'–एभा २९ ५९

निरवणा, निरवणूक—स्त्री सोंपविणें, स्वाधीन करणें [निरवणें]

निरव(वि)णें—सक्रि १ ताब्यांत देणें, स्वाधीन करणें, सोंपविणें, विशिष्ट सूचनेसह हवालीं करणें, व्यवस्था सांगणें 'निरवणें धरणें सुखदायका।'–दावि १३२ 'गड निरविता गड कन्याला राज्य निरविलें नतोजीला।'–ऐपो १७ २ कार्ये सोंपविणें समर्पिणें 'तुका म्हणे तुम्ही निरविल्यावरी। मग भज हरि उपेक्षिना।'–तुगा २७०७ ३ पाठविणें, निरोप देणें 'भीमक पुत्रमति गढिवरान। रुक्मिणीतें निरविती।'–ह २४ १७३ ४ देणें नेमणें 'हे कन्या त्याचि धन्या प्रतिसि निरवणें साच त्याचीच भाजा।'–आरी ३१ ५ सारणें, वजा करणें 'अश्वपति बापें सात वळा निरविलें।'–वसा ६७ [स निर्देश?] **निरवानिरव**—स्त्री आटोपाआटोप आवरासावर प्रवासास निघतांना किंवा मरतांना घर मुलें, जनावरें इ० सर्व गोष्टींची विल्हेवाट लावणें ०करण्या करणें, अनेक पदार्थांची अनेकांकडे व्यवस्था लावणें [निरवणें द्वि] **निरवानिरवीची वेळ**–स्त्री अंतकाळ निर्वाणीची घटिका

निरवधि, निरवधिक—वि १ अनंत, बहुत, अमर्याद, सीमारहित 'श्री म्हणनि निरवधी काळ त्यामध्यें दीडपायली।' –ऐपो ३७१ २ निरंतर सतत एकसारखा ३ निःसीम 'सद्गुरुतें मनुष्यबुद्धी। पाहोंचि नये त्रिशुद्धी। सेवे लागीं निरवधी। हय नदीं तत्पर।'–एभा २ ३७८ [स निर्+अवधि]

निरवयव—वि अवयवविरहित गात्रविहीन प्रत्यंग उपांग नसलेला 'निराकार निरवयव भेट परब्रह्म।' [स] ०अंक–पु (अंकगणित) पूर्णांक पूर्ण संख्या

निरवलंब—वि १ आश्रय, आधार नसलेला. २ अवलंबून नसणारा स्वतंत्र, स्वाधीन, स्वावलंबी [सं निर्+अवलंब]

निरवेगळणें—उक्रि निराळे ठेवणें, वगळणें, बाजूला करणें 'आणुनी विद्या तीर शस्त्र। शस्त्रकानन्नी निनादपात्र। ती कार्यार्थ निरवेगळीत स्वतंत्र। तरी देवक्षोभ जाणावा।' —नव १४ १२२ [निर+वेगळणें]

निरशन—न १ उपवास २ कडकडीत, निर्जळी उपवास [सं निर्+अशन]—वि कडकडीत, निर्जळी (उपवास) 'आज त्याला निरशन एकादशी आहे'

निरशी-सी—स्त्री १ पचपणा, ०अरसिक २ तिटकारा वीट, शिळस, नावड, कंटाळा 'एकच भाजी नित्य होऊं लागली म्हणून तिची निरशी आली' —वि खरकटी नसलेली स्पर्श न केलेली, उष्टी न केलेली, निर्लेप [नि+रस]

निरस—वि १ दुय्यम, गौण प्रतीचा गुणाचा याच्या उलट सरस 'दिले अष्टेश्वर जरिपटका वरितो ल्हलल्ह। भाले बोथाट्या भाले बरच्ड्या हौदे अंबारी सरसा निरसा।' —ऐपो २४० 'हें सोनें निरस आहे' २ बेचव [सं नि+रस]

निरसणें—सक्रि १ फेंकून देणें, दूर, बाजूला सारणें, वर्जणें, काढून टाकणें, घालविणें, नाश करणें टाकून देणें 'निज बोधें प्रसादु ख। निरसुनि दिधलें निजसुख।' —एभा १० ३४७ 'जो नामसंकीर्तन करूनिया। निरसली सकळ प्रपंच माया।' २ मिथ्या ठरविणें, समजणें 'तैसें विचारितां निरसलें। तें प्रपंचु सहजे मावळे। मग तत्त्वता तत्त्व उरलें। ज्ञानियासि।' —ज्ञा २ १३१ 'तुका म्हणे आस निरसली।' —तुगा ५३ —अक्रि सरणें, जाणें, दूर होणें, गळणें, कायमचें नष्ट होणें 'जैसी रात्र निरसता उठती जन।' —रावि ७ ८४ 'प्राप्त होतां आत्मज्ञान। प्रतिम निरसून जाय स्वयें।' [सं निर्+अस्=फेंकून देणें] **निरसन**—न १ परिहार निरसण्याचा व्यापार 'संकटनिरसन' २ नाकारणें अस्वीकार, नाकणें फेंकणें [सं] **निरसनी**—स्त्री निरि०आवीट तिरस्कार निरशी अर्थ २ पहा 'तेदीच तो निरसनी धरिली सुकुदें।' —अकक २ कृष्णकौतुक ५० [नि+रस] **निरसित, निरस्त**—वि फेंकलेलें दूर केलेलें नाकारलेलें

निरसा-सें—वि न तापविलेलें पाणी न मिसळलेलें (दूध) 'तोंड भरून गोड बोल। जैसा निरसा दुधाचा खवा।' —सत्र ५३ निरशी पहा [नि+रस]

निरसी—स्त्री १ दुय्यमावस्था गौण दर्जा गौणता याच्या उलट सरसी निरशी पहा २ (मामानें आलेला) कंटाळा थकवा शिथिलता (क्रि० येणें) [निरस]

निरहंकार-कारी—वि गर्व ताठा, नसलेला नम्र विनयशील [सं निर्+अहंकार]

निरहंमान—वि निरहंकार पहा [सं निर्+अहंमान] **निरहंमानता**-स्त्री नम्रता [सं]

निरहुर—न बुद्धिबळांतील मोहरें 'तैसें कर्तृत्व अहंकारें। नेघोनि यथा अवसर। कृत्यजाताची निरहुरें। चालिजती।' —माज्ञा १८ १७०

निरक्षर—वि अक्षरशत्रु, अशिक्षित, अविद्वान् [निर्+अक्षर]

निरा—पु ताडाच्या किंवा खजुरीच्या झाडापासून निघणारा, न आंबलेला रस, एक प्रकारचें मद्य

निरा—पु एक प्रकारचें पांढरें गवत

निरा—वि शुद्ध, निर्भेळ, निरसें, स्वच्छ 'दिवसानदिवस रंग चढता निरा गहिरा।' —सला ३८ —क्रिवि (व) अगदीं, नुसता, केवळ 'तू निरा वेडा आहेस' [हिं निरा]

निराकरण, निराकार-कृति—नपुस्त्री १ निरसन पहा २ खंडन निवारण, परिहार [सं] **निराकारणें निराकरणें**—उक्रि (काव्य) नाकारणें, निषेध करणें, नाकबूल करणें 'जें कर्म जात आघवें। एथ निराकारिलें देवें।' —ज्ञा २ ३७२ 'तो नव्हे तिचा पति म्हणोनि। असें निराकरिति ना येणें शब्दें।'

निराकार—वि आकाररहित, निरवयव (परमेश्वर, परब्रह्म). [सं निर्+आकार]

निराकार—पु एक पिशाच्च —मसाप ४४ २८० —वि (कु) विचित्र; बहसर वृत्तीचा

निराकांक्ष—वि निरिच्छ, निष्काम [सं निर्+आकांक्षा]

निराकृत—वि १ झोंकून दिलेला निरसित पहा २ नाकबूल केलेला, निषिद्ध [सं]

निराकृति—वि (शाप) अनियमिताकृति स्फटिक नसलेला बिन आकृतीचा ज्याला विशिष्ट आकार नाहीं असा (इ) कोलॉइड [निर्+आकृति]

निराचार—वि वेदविहित आचार न पाळणारा, राक्षस वृत्ति, रानटी अडाणी जंगली [सं निर्+आचार]

निरांजणें—क्रि त्रासणें वैतागणें कंटाळणें —तुगा [नि+रंजन]

निरांजन नीराजन—१ आरती ओंवाळण्याचें पात्र तूपवातीचा दिवा 'वस्त्रें अलंकार सुमन। नाना उपहार बलिदानें। दीपावली नीराजनें। सावधान अर्पिलीं।' —एस्व ६ ८४ २ आरती ओंवाळणी (क्रि० करणें) 'नीराजनें करिति तीस अनेक नारी।' —सारह ६ ३६ [सं नीराजन] ०परो—वि (गो) अक्कलशून्य

निरांजनी—स्त्री (व) निरांजन पहा

निराद—वि (कु.) झाडाची छाया वगैरे नसलेली, मोकळी, उघडी, उन्हाची (जागा)

निराधार—वि १ निराश्रित, पाया, आधार नसलेली (मनुष्य, वस्तु इमारत), ज्याला आधाराची, आश्रयाची जरूरी नाहीं असा (ईश्वर) २ अप्रमाण, अविश्वसनीय (बातमी). [स]

निरानिपटा-निपटारा—पु १ शिल्लक राहिलेलें काम, भानगडी वगैरे संपविणें, निकालात काढणें, आरंभिलेला धंदा, गोष्टी वगैरे शेवटास नेणें, खटला, फिर्यादी इ० निकालात काढणें (क्रि० करणें) २ स्वच्छ, साफसफाई करणें, वाढून पुसून स्वच्छ करणें, निपटून काढणें, वाहून नेणें, झुवाडणें, नाहींसें करणें (जेवलेले ताट घरातील सामान इ०) (क्रि० करणें) [निरा=अगदीं, पूर्णपणें+निपटणें]

निरानिस्तरा—पु निस्तरानिस्तर पहा

निरापेक्ष—वि निरिच्छ, (प्र) निरपेक्ष [स निरपेक्ष]

निराभास—वि १ भास किंवा दृश्य याच्या विरहित, असत्य, माया यांनीं नियुक्त (ब्रह्म, ईश्वर) याच्या उलट साभास प्रतिभाव पहा २ कोणत्याहि साहाय्यानें, कल्पनेनें किंवा मानसिक भावनेनें प्रगट करून दाखविण्यास असमर्थ (ईश्वर) 'साकार साभास आभास। चौथे जाणिजे निराभास। वाहूनि परंतु परा त्पर हंस। तृणावर्तप्राणहरणा।' –ह २०.१४५ [सं निर्+आभास]

निराम—वि (वैद्यक) अपचनापासून न उद्भवलेला (ताप, आजार–हा पित्ताश्रित कफाश्रित इ० असतो) याच्या उलट साम (आमसहित) [स निर्+आम]

निरामय—वि १ आजारी नसलेला, निरोगी, आनंदी 'मग निरामय भरित। पावनी पद अच्युत।' –ज्ञा २.२७१ २ रोग, सार वगैरे नसलेला (देश, जागा) ३ निश्चित निर्भय, शांत (मनुष्य निद्रा) ४ त्रास, कटकट नसलेली निरुपाधिक (जागा, धंदा, नोकरी इ०) 'आनंद अद्वय नित्य निरामय। जका निज ध्यान योगियांचें।' –तुगा ८२६ [स निर्+आमय]

निरामिष—वि १ मांसविरहित २ लाचलुचपत नसलेली [स निर्+आमिष]

निरालंब—वि निराश्रय, निरवलंब पहा 'निहीं सकळ भूतांचिया ठिर्णी। निराळीं अव्यक्तीं। पमरुिया आसक्ती। भक्ती बीज।' –ज्ञा १२.६० –न १ आकाश –हर (भारा युद्ध २९.७१) २ निराकार (परब्रह्म) 'निरालंबीची वाडी। झाली त्रिभुवनाचवडी।' –ज्ञा १३.८४ [स निर्+आलंब]

निरालय—वि अविनाशी, अक्षय, कधींहि नाश न होणारें [स निर्+लय]

निरालस्य—न आळस, सुस्ती इ० नसणें, चपळाई, तडक तडकी, उद्योगीपणा [निर्+आलस्य]

निरावणें—अक्रि (गो) निराळें करणें आणि बाहेर पसरणें, मोकळें करून अलग अलग पसरणें, वाळत टाकणें (कपडे, धान्य इ०–ऊन, हवा लागण्यासाठीं)

निराश-स—वि १ आशाभंग झालेला, आशा नसलेला, हताश, खिन्न २ निरिच्छ, आशा, इच्छा नसलेला, निरपेक्ष [स]
निराशणें-सणें—अक्रि (काव्य) आशा सोडणें, हताश होणें.
निराशता स्त्री निरिच्छता 'कर्मसंगें निराशता। फळाचिया।' –ज्ञा ४.९२

निराशा—स्त्री १ आशाभंग, आशा नसणें, हताशा 'निराशे सारखें सुख नाहीं' –स्वयंवर ७३ २ निरिच्छपणा, निष्कामता (मोक्षाला, चिरशांतीला ऐहिक आशा, इच्छा हानिकारक असते म्हणून तिच्यापासून मुक्तता) [स] ०वाद-मत–पुन मनुष्याच्या आयुष्यांत सुखापेक्षा दु:खच जास्त आहे असें मत (इं) पेसिमिझम्

निराश्रय-श्रयी, निराश्रित—वि आश्रय, संरक्षण नसलेला, निराधार पहा [स निर्+आश्रय]

निरास, निरासन—पुन निरसन पहा

निरास—स्त्री (कुण) निराशा 'करिता दान हेंचि मागा इयास। नका भार घेऊं करूं निरास।' –तुगा ३४५ [निर्+आशा–आस]

निरासणें—क्रि (गो) निवाळणें [निर्+अस् निरास]

निराहार—पु १ मुळींच न खाणें, कडकडीत उपवास, निर्जळी २ निरशन फराळ, नेहमीसारखें अन्न न खाता धान्य विरहित फळें किंवा कांहीं विशिष्ट पदार्थ वगैरे निराळें पण थोडें खाणें **निराहार-री**–वि निराहार करणारा, उपवास करणारा 'म्हणे मज निराहाऱ्या होतें मरण। हा तव करिता फळभक्षण।' [स निर्+आहार]

निराळ—न (काव्य) १ आकाश अंतराळ, अवकाश –ज्ञा ११.६७९ 'प्रभेनें निराळ कोंदलें।' –शवि १०.२३ २ निराकार निराश्रयस्वरूप ब्रह्म ३ निराश्रित ठिकाण 'तरा अभ्यासाचेनि बळें। प्रत्याहारीं निराळें।' –ज्ञा ६.७० [स निरालय] **निराळें पोटीं**–क्रिवि रिकाम्या पोटानें, अनशीं पोटीं

निराळा-ळें—वि १ वेगळा स्वतंत्र विवक्षिताहून इतर अलग न जोडलेला २ दुसरा, वेगळा, अन्य ३ असंयुक्त, भिन्न, विभक्त, न जमणारा, असदृश, परका (समासांत) मनी–संप्रदाय–रीती–लोका–धर्मा–जाति–निराळ्या वगळा पहा [स अन्यतर–अन्यअर–न्यार (+ळ प्रत्यय) –न्यारळ–निराळ –भान १८३३]

निरिच्छ—वि इच्छारहित, निराकांक्ष पहा [निर्+इच्छा] **निरिच्छा**-स्त्री इच्छा नसणें निराशा अर्थ २ पहा

निरिंद्रिय—वि १ नपुसक, प्रजोत्पादनास असमर्थ, षंढ २ हस्तपादादि इंद्रिय, अवयवरहित, व्यंग असलेला ३ (रमा) जडपदार्थविषयक (इ) इनआर्ग्यानिक [स निर्+इंद्रिय]

निरी—स्त्री धोतराची किंवा लुगडयाची चुणी, मिरा, घडी, वस्त्र नेसताना हाताच्या बोटावर पाडलेली एकावर एक घडी 'तथापि थोडी उगली निरी द्या।' –सारुद १ ६८ 'बीरश्रेणी नि नामयीं । सुटली नावर उभयहस्तीं । प्रणययुक्त ज्ञानोनि परौती। पळे सत्वर लाजली।' –मुआदि २३˚१४२ २ चुणी, घडी ३ मळसूत्राच्या खोबणींमधील उचवटा, कडा ४ चर काच्या कडेच्या लाटाचे पुढें मागें होणार भाग [स नीवि]

निरीपिरी—स्त्री (व) निरवानिरव, आवराआवर 'निरी पिरी झाल्यावर मग जवण करतो '

निरीम—पुन (वों) गलबत रिकामें असता तें जहरीदर्तके जड होण्यासाठीं (तें न बुडावें म्हणून) त्यात घातलेले दगड, लोखड वगैरे वजन, निलीम (इ) बॅलस्ट

निरीश्वरवाद—पु ईश्वराचें अस्तित्व न मानणारें मत [स] **निरीश्वरवादी**-पु या मताचा मनुष्य, पाखडी

निरीह—वि १ निरिच्छ पहा निराश अर्थ २ पहा २ निरासक्त मनाचा [निर्+ईहा]

निरीक्षण—न लक्षपूर्वक बारीक अवलोकन, तपास, परीक्षा निरखणें पहा [स] **निरीक्षणें**-उक्रि बारकाईनें पाहणें निर खणें पहा जिन्हें आपली चवी चाखणें । चक्षु निज कुतुल देखणें। आहे तया ऐसे निरीक्षणें आपुलें पें।' –ज्ञा १५ २७२ **निरीक्षित**-वि बारकाईनें पाहिलेला, तपासलेला, विचार केलेला

निरुक्त—न १ एक वेदाग वेदातील कठिण शब्दाचे अर्थ स्पष्ट करणारें शास्त्र २ वेदार्थ स्पष्ट करणाऱ्या निघटु नामक वैदिक शब्दसग्रहावर भाष्य (हें यास्काचार्यांनीं लिहिलेलें आहे) ३ अर्थ स्पष्टीकरण, व्याख्या, शब्दाचें व्युत्पत्तिकथन निरुक्ति पहा [स] –वि गुणधर्माचें, परिस्थितीचें ज्यात विवेचन, स्पष्टीकरण केलें आहे तें, व्याख्यात [स] **निरुक्ति**-स्त्री १ पदार्थाचें स्वरूप समजण्यासाठीं बांधलेलें लक्षण २ लक्षणादिकेंकरून केलेलें स्वरूप वर्णन; व्याख्या, वर्णन गुह्यशास्त्र आणि तिसरी प्रचीति। चालिल्या निरुक्ती वेदामार्गी।'–व २५३ ३ शब्दाची व्युत्पत्तिसिद्धि

निरुज—वि निरोगी –ज्ञा १३ १७५ 'कासवघृतसि आरोगा। निरुजा रोगी व्हावया।' –एरुस्व ११ ३८ [स निर्+रुज, नीरुग]

निरुता-ती-तें—वि (काव्य) खरें, शुद्ध 'ज्ञान उपदेशावें निरुतें।' –विपू १ ६३ –क्रिवि खातरीनें, स्पष्टपणें, निश्चयानें, खरोखर, खचित 'तुजें येथें कोणी नाहीं कृष्णाविण। निरुतें जाणोन पुसे दवा।' –तुगा ३५ 'ऐसी असता उदासवृत्ती। द्वादशवर्षे क्रमिलीं निरुती।' –भवि २२ ३१ **निरुतें**–न खर पणा, निश्चय [स नि+ऋत=खरें]

निरुती—स्त्री १ प्राप्ति २ निर्णय, निश्चय 'या निरुती करिता बोला। युगें गेलीं।'–ज्ञा १० ६७ ३ युक्ति रीत –माज्ञा १८ १३० 'ऐशिया समयोगाची निरुती। राहोनि ज दह टेविती।' –ज्ञा ८ २२१

निरुत्तर—न उत्तराचा अभाव 'तुमच्या बोलण्यावर निरुत्तर हेंच उत्तर '–वि काय उत्तर द्यावें हें न कळणारा, कुठित, स्तब्ध [स निर्+उत्तर]

निरुत्साह—वि १ उत्साह नसणारा, हताश, खिन्न २ निर्जीव, हिंमत नाहींशी झालेला [स निर्+उत्साह]

निरुद्द—वि अरुद पहा [नि+रुद]

निरुद्ध—वि बद्ध बांधलेला, आवळलेला, कैदेंत टाकलेला, ताब्यात ठेवलेला, आणलेला [स]

निरुद्योग-गी—वि १ उद्योग, कामकाज नसलेला, बेकार, व्यवसायहीन २ निकामी, आळशी, रिकामा बसणारा [स निर्+उद्योग]

निरुंधणें—उक्रि निरोध, प्रतिबध करणें, अडविणें 'एक अपानु प्राणीं अर्पिती। एक दोहीं तें निरुधिती।' –ज्ञी ४ १४६ [निरुद्ध]

निरुपकारी—वि १ कृतघ्न उपकार न जाणणारा २ उप कार न करणारा, दया कृपा न करणारा, कोणाच्या उपयोगी न पडणारा [स निर्+उपकार]

निरुपचार—वि १ कारणाशिवाय निर्निमित्त 'आणि निरुपचारा प्रेमा। विषय होय जें प्रियोत्तमा।' –ज्ञा १८ १३८६ २ उपाधिरहित 'जो निर्गुण निर्विकार। जो निष्कर्म निरुपचार।' –एरुस्व १ २० [स निर्+उपचार]

निरुपद्रव-वी—वि १ त्रास उपद्रव कटकट न करणारा २ गरीब निरपराध [स निर्+उपद्रव]

निरुपम-पम्य—वि अप्रतिम अतुल अद्वितीय, ज्याला कशाचीहि उपमा देता येत नाहीं असा जें अद्वितीय उत्तम पवि त्रेक निरुपम।' –ज्ञा १ ४९ [स निर्+उपमा]

निरुपयोग-गी—वि १ उपयोगी न पडणारा, कारणीं, कामीं न लागणारा २ फुकटकामाचा व्यर्थ [स निर्+उपयोग]

निरुपहित—वि उपाधिरहित ज्याच्या मागें काहींहि बधन व्याप, अडचण, वगैरे नाहीं असा 'ऐसें जडाजडव्यापी। रूप करिता कैवल्यपती। टी कली निरुपहितीं। आपुल्या रूपीं।' –ज्ञा १५ ४४२

निरुपाधि, निरुपाधिक—वि उपाधि, भ्रम यापासून मुक्त, उपद्रवरहित, सरळ (ज्ञान, रूप, हेतु, आत्मा इ० स लावतात) 'ना गा मी निरुपाधिक।'—ज्ञा १५ ५५७ [स निर्+उपाधि]

निरुपाय—पु अपरिहार्यता, अनन्यगतिकता 'माझा निरुपाय झाला म्हणून असे कर्म केले' [स निर्+उपाय]

निरुपाय-यी, निरुपाई—वि १ उपाय नसलेला, नाइलाजाचा, अगतिक २ अपरिहार्य 'जगदीश्वर कोपला गोष्ट झाली खचित निरुपाई। म्हणून एकादशी सर्व सुवाली ब्राह्मणबाळाई।'—ऐपो ८२० [निरुपाय]

निरु—पु सुन्याच्या चापकामावर घासून त्याची सफाई दरण्याकरिता मसाला घालून तयार केलेला बारीक चुना, सनला (क्रि० लावणे) 'दगड चागल्या निरुत बसवावे'—नॅरट १७

निरू-रें—वि १ निर्मळ, स्वच्छ, निरा (-वि) पहा २ निरसें उगा नसो रद्द श्रीरगा यदादेसी साडी येसा। तुसी धरिते झाडुवटी मी, निरे दुध देई पई।'—होळा ३३ [निरा]

निरूढी—स्त्री १ लोकाचार लोकरीति २ लोकप्रसिद्धि 'निरूढी जळपट पडेन सिरी परतवी वदवे कळिठ वैरी।'—मुभादि ३४ ८१ [स]

निरूपक—वि १ वर्णन निरूपण करणारा २ सांगणारा, कथन करणारा, जाहीर करणारा, सुचविणारा [स नि+रूप्]

निरूपण, निरोपण—न १ कथा, वर्णन, लक्षण-स्वरूप-प्रामाण्यादिकें करून केलेले कथन 'पुराणी बैसता जाऊन। तो निरोपण निघ लें।' २ निवेदन, विवेचन, व्याख्यान तुका म्हणे निरोपणी। शेठ झाए अज्ञानी।' [स निरूपण] निरूपणीय—वि १ वर्णन करण्यास, कथनास योग्य, कथनीय २ निरोपण्यास, सागण्यास युक्त, सागावयाची (गोष्ट) निरूपिणें—उक्रि १ वर्णन करणें; लक्षण-स्वरूपादिकें वाढी एक गोष्ट कथणें 'आता यावरी तो वैकुठनाथु। देखानि सखेद पार्थु। ववणेपरी परमार्थु। निरूपीत।'—ज्ञा १ २७४ २ सागणें निवेदन जाहीर करणें निरूपित—वि कथन निरूपण केलेलें सांगितलेलें निरूपिता—वि निरोप्या तैसा मी अनुग्रहीतु। साधुचा निरूपितु।—ज्ञा १८२ निरूप्य—वि सागावयाजोगें कथन करावयास योग्य वर्णन करण्यासारखें निरूपणीय पहा 'म्हणौनि इय अध्यायीं। निरूप्य तुरचि काहीं।'—ज्ञा १६ ४६

निरखणें—सक्रि निरखणें पहा [स निरीक्षण हिं निरखना]

निराखी—स्त्री आल्यासारखी एक औषधी वनस्पति ही दम्यावर उपयोगी आहे मधात खावयास देतात—बदलापूर १६३

निरामगा—वि रोग नसणारा, निर्दोष प्रकृतीचा, धडधाकट [स] ०करणें—बरा करणें प्रकृति सुधारणें 'रामवार्ता निरोगी करी। अल्प मान भरार्ता।' [स]

निरोध—पु १ प्रतिबंध अडकाव, कैद, अडथळा 'बेसड वाईचा निरोध करून . स्वराज्याच्या चव्वेचाळीस धाका आण ण्यांत शहाणपणा कोणता?'—दि ३ १८१ २ नियमन, सयमन, बंधन, प्रतिकार [स] निरोधक—वि १ दाब, आळा, ताबा, बंधन इ० त ठेवणार, दमन करणारा २ अटक, प्रतिकार करणारा, अडथळा आणणारा निरोधणें—सक्रि १ निग्रह, दमन, सयमन करणें 'पै कर्मेंद्रियप्रवृत्ती। निरोधुनि।'—ज्ञा ३ ६८ २ बंधन, ताबा इ०मध्यें ठेवणें, अटकाव, हरकत करणें ३ दडवणें आडवणें, रोखणें—एभा ६ ३३२ 'वस चाग्ली त्या एवढ्या एकद्या। देहतील वाटा निरोधूनि।'—तुगा १४ निरोधन—न १ निग्रह; दमन, दाब, बंधन २ अटकाव; प्रतिकार, अडथळा (६) पिकेटिंग 'विदेशी कापड विकण्याबद्दल अहमदाबाद स्वयसेवकांनी निरोधन करून असत्याग केला'—के २ १२ ३०

निरोप—पु १ आज्ञा 'यदाचिया निरोपा। आन न वीच।'—ज्ञा १६ ४५५ 'ब्राह्मण म्हणे श्रीगुरुसी। जो निरोप यावा मजसी।'—गुच ३८ ३५ २ सदसा, मजकूर ३ जाण्याची परवानगी, रुखसत, जाण्यास दिलेली, पतलेली परवानगी (क्रि० घेणें, देणें) ४ सन्मानानें कलेला पाठवणी, बोळवण ५ (गा) शतकापणीचा परवाना मालकाकडून मिळण्याच्या वर्षी शेत कन्याकडून मालकास मिळणारी भेट [स निरूपण] (विन्याला) ०देणें—दिवा मालविणें निरोपानिरोपी—क्रिवि हुसत्या तांडी निरोपावरून, निरोप आल्या-पाठविल्यावरून निरोप्या—वि १ सदेशवाहक, निरोप सांगणारा, पोचविणारा २ ज्याला परिस्थितीप्रमाणें कामात फेरफार करण्याचा अधिकार नसून आज्ञेप्रमाणें चालावें लागतें असा ३ फक्त निरोप सांगण्याकडे उपयोगी, स्वत ची बुद्धि नसणारा

निरोपण, निरोपिणें, निरोपित—निरूपण इ० पहा

निरोविणें—निरोपिणें पहा १ सोडणें 'तव निरोविलें ज्यासें। तें नदीच होत।'—ज्ञा १८ ५५२ २ आज्ञा देणें सागणें निरोविलें जैसें सुणें। शून्यग्रामीं।'—ज्ञा ९ ७३० [निरूपण]

निरोळणें—अक्रि तयार होणें 'सहजें निरोळले वाफे चतुर विस्ताचे।'—ज्ञा ६ ४९०

निरौता-तें—क्रिवि वास्तविक, स्पष्ट, निरुता-तें पहा 'तें निरौता खुणू जाणैती।'—दाव ३३२

निर्ऋति-ती—स्त्री १ नैर्ऋत्य दिशा, दक्षिण आणि पश्चिम या दिशांमधील उपदिशा २ (ल.) नाश मृत्यु विपत्ति —पु नैर्ऋत्य दिशेचा देवता [स]

निर्गणचा—वि (निर्गुण परमेश्वराची मूर्ति घनविणारा यावरून ल) असमर्थ अक्षम नालायक, अयोग्य, निरुपयोगी, अकुशल (कारकून कारभारी कारागीर इ०) [स निर्गुण]

निर्गत—स्त्री १ सिद्धि, यश, सुपरिणाम, आनंददायक निकाल; उलगडा 'माझ्या हातून या कामाची निर्गत लागेलसें वाटत नाहीं' २ निर्गम, सद्गति –स्त्रीन १ बाहेर, परदेशीं जाणारा, निर्यात होणारा माल २ अशा मालावरील जकात याच्या उलट आयात । [स निर्गति] –वि गेलेला, पासून, कडून आलेला, निघालेला, परतलेला [स]

निर्गंध—वि. वास नसलेला [स निर्+गंध]

निर्गम—पु १ सद्गति २ शेवट, परिणाम, निकाल ३ निर्गमन, पुढें अथवा बाहेर जाणें ४ सुटका, मोकळीक [स]

निर्गमागम–पु बाहेर जाणें व आंत येणें, येजा' 'निर्गमागमीं दातारें। जें बोलाडिजती उबरे।' –ज्ञा २३ ४१५ [निर्गम+आगम]

निर्गांठ—स्त्री गांठीचा एक प्रकार, लवकर किंवा सहज न सुटणारी गांठ; घट्ट बांधलेली गांठ याच्या उलट सुरगांठ किंवा निसरगांठ [स निर्ग्रंथि]

निर्गुड-डी, निर्गुंड-डी—स्त्री एक झाड हें दीड-दोन पुरुष उंच वाढतें याच्या साधी व कानी अशा दोन जाती असून काळी निरगुडीचीं फुलें निळ्या रंगाचीं व पानें कातरल्यासारखीं असतात साध्या निर्गुंडीस पांढऱ्या रंगाचीं बारीक फुलें येतात काळी निर्गुंडी म्हणूनहि एक जात आहे रानगी निर्गुडीस वणई म्हणतात ही औषधी आहे निगडे पहा [स निर्गुंडी]

निर्गुण-णी—वि १ गुणातीत, सत्त्वरजतमादि गुणरहित, त्रिगुणांच्या पलीकडचा (परमात्मा, परब्रह्म) 'ना ते निर्गुणाचें अवेव। निजगौरव स्वानंदें।' –एभा १ ३८ २ चांगले गुणधर्म, गुण नसलेला (माणूस, पदार्थ), गुणरहित 'जें निर्गुणाचें गौरव। जें निर्गुणाची जाणिव।'–ज्ञा ८ १९४ [स] ०**सायुज्य**–न ब्रह्मसायुज्य, मोक्ष ०**साक्षात्कार**–पु जीवाचें जीवरूप जाऊन ब्रह्मत्व प्राप्त होणें परमेश्वराचा अंतर्यामीं साक्षात्कार होणें

निर्ग्रंथ—पु नास्तिक, आत्मवादी, एक पंथ –मिताक्षरा [सं]

निर्घृण—वि निर्दय, निष्ठुर, कठोर अंत:करणाचा [स]

निर्घोर—वि निघोर १ निष्काळजी, बेफिकीर भयविरहित 'शिव निर्घोर होऊनि देख। दुरूनि पाहे कौतुक।' २ नि:शंक, काहीं शंका, भय नसणारा [स निर्+घोर=काळजी]

निर्जन—वि १ ओसाड, वस्ती नसलेलें २ एकांत, निवांत, आड, एकीकडे असलेली (जागा) [स निर्+जन]

निर्जर—पु देव 'दर्वी पुष्पवृष्टी केली। आनंदले निर्जर।' –भवि १ ९९ –वि १ अमर, अविनाशी २ जराहीन, म्हातारपण नसलेला [स निर्+जरा]

निर्जल—वि. १ अगदीं पाणी नसलेला किंवा फार थोडें पाणी असलेला (देश, प्रांत) २ ज्यांत पाणीहि प्यावयाचें नाहीं असा (उपवास) ३ कोरडा, शुष्क ४ (शाप) जलरहित, अनार्द्र (इं) अनहायड्रस **निर्जली-ळी, निर्जली एकादशी**–स्त्री ज्येष्ठ शुद्ध एकादशी, या उपवासांत नित्यकर्मांपैकीं संध्येंतील आचमनाच्या पाण्याशिवाय इतर पाणी प्यावयाचें नसतें [निर्+जल]

निर्जित—वि पूर्ण जिंकलेली, दमन केलेली 'ते बुद्धिसाक्षिलें निर्जित केली तुवांचि।' [स निर्+जी=जिंकणें]

निर्जी(र्जि)व—वि १ प्राण नसलेला, अचेतन, जड (पाषाण इ०) 'पाहें पां चंदनाचनि अगाजिळें। शिंवतिले निंब होते जे जवळे। तीहीं निर्जिवीहीं देवाचीं निडळें।' –ज्ञा ९ ४८४ २ अशक्त, दुर्बळ, नि:सत्त्व 'तया देहा म्हणती भेटी । हे सपायी निर्जिव गोठी।' –ज्ञा १३ १०९७ ३ (ल) नाजूक, कमजोर ४ मूर्च्छित, 'निर्जीव होऊन क्षणेक।' –गुच ११ ८६ [स निर्+जीव]

निर्झर—पु १ झरा (पाण्याचा) 'सोमकांतु निजनिर्झरीं। चंद्रा अर्घ्यादिक न, करी।' –ज्ञा १८ १४ २ जलप्रपात, स्रोत; धबधबा [स]

निर्ढावणें—उक्रि १ सहन करण्याची सवय होणें २(मडकें) पाझरावयाचें थांबणें, पाझरणार नाहीं असें करणें, वहिवाटीमुळें अधिक उपयुक्त होणें ३ व्यसनादिकाविषयीं निर्लज्ज होणें

निर्ण—न (गो) मर्म

निर्णय—पु १ निश्चय, निग्रह २ सिद्धांत, ठराव ३ (कायदा) निकाल, निवाडा [स निर्+नी–नय] ०**पत्र**–न निकालाचा कागद, निकाल, ठराव, शिक्षा यांचें पत्रक, (इं) जजमेंट **निर्णयी, निर्णायक**–न (बीजगणित) काहीं विशिष्ट बीजगणितांतील फलें हीं ठराविक नियमांनीं काढतां येऊन विशिष्ट प्रकारांनीं मांडतांहि येतात (इं) डिटरमिनंट्स –वि १ निकाल, ठराव, निर्णय करणारा २ निकाल किंवा ठराव करण्याकरितां प्रवृत्त करणारा; निश्चायक, निर्णयास उपयोगी ३ निश्चित, ठाम **निर्णायक मत**–न मतें घेतांना दोन्ही बाजूस सारखीं मतें पडलीं असतां सभापतीनें आणखी एक मत देऊन सूचना निकालांत काढणें शक्य असतें या सभापतीच्या जादा मताला निर्णायक मत म्हणतात –सभा ७२ (इं) कास्टिंग व्होट **निर्णीत**–वि १ निर्णय केलेला, ठरविलेला २ निवाडा, फैसला केलेला, शिक्षा सुनावलेला **निर्णेय**–वि निर्णय करण्यास योग्य **निर्णा**–पु निर्णय 'मग निर्णा दत्तीं केवळ। त्यजावें एसा।' –माज्ञा १८ १३७

निर्तुंचें—क्रि (गो) घरीं येणें, भावावणें

निर्तुटक—न १ तुटणें, तोडणें, मोडणें (संबंध, संघ, सहवास) २ मिटविणें, समेट करणें (भांडणाचा) –वि १ तोडलेलें,

मोडलेलें; विस्कळलेलें. २ निर्णीत; निश्चित केलेलें. [सं. निर्+त्रुट्; म. तुटणें]

निर्तुला—वि. अद्वितीय; तुलनेस कोणी येणार नाहीं असा; अतुल. [सं. निर्+तुल्]

निर्दंदात, निर्दंधात—वि. सुखी; ददात, गरज, अडचण नसलेला; चांगल्या, स्वस्थ स्थितींत असलेला. [सं. निर्+म. ददात]

निर्दम—वि. १ निर्भेळ पहा. 'सात लक्ष निर्दम चांदीची उंचउंच सीं चौतली।'—पला २४.५१. २ (व) सबंध; एकजात; एकजिनसी. 'त्याचा घोडा निर्दम काळा आहे.' [? निर्+दम= विसावा]

निर्दय-यी—वि. कठोर, निष्ठुर. निर्घृण पहा. [सं. निर्=दया]

निर्दलन-ना, निर्द(र्दा)ळण निर्द(र्दा)ळणी—स्त्रीनस्त्री. १ संपूर्ण नाश; धुळधाण; नायनाट; पूर्ण घात; उध्वस्त करणें; नाशाही करणें. 'तुझें दळ अवघें निर्दाळण। इंद्रजित गाजिला।' २ टंगळमंगळ; चालढकल; चुकवाचुकव. [सं. निर्+दल्-निर्दलन]

निर्दलित-वि. नष्ट; नाश, मोड केलेला. **निर्दळणें, निर्दाळणें**-उक्रि. १ नाश, मोड करणें; उध्वस्त करणें; धुळधाण करणें; जमीनदोस्त करणें. 'जे निर्दाळिजे केवळ। गोत्र आपुलें।'—ज्ञा १.२१५. २ रगडणें; दाढ्याईनें करणें.

निर्दिष्ट—वि. १ वर्णन केलेलें; सुचित, दर्शित; निरूपित. २ बजाविलेलें; आज्ञापित; सांगितलेलें; दाखविलेलें, शासित. [सं.]

निर्दुष्ट—वि. अपराध, दोष, व्यंग या विरहित; शुद्ध. [सं.]

निर्देश—पु. १ वर्णन; निरूपण; उल्लेख; सांगणें; दाखविणें. २ आज्ञा; हुकूम; आदेश; अधिकारानें दाखविलेली दिशा, मार्ग. [सं. निर्+दिश्]

निर्दैव—वि. अभागी; दुर्दैवी. [सं.]

निर्दोख—वि. निर्दोष. 'जें जें कर्म स्वाभाविक। तें तें ब्रह्मार्पण अहेतुक। या नाव भजन निर्दोख। भागवत धर्म देख या नाव।' —एभा २.४४५. [निर्दोष]

निर्दोप-षी—वि. निर्दुष्ट पहा. दोषरहित; अव्यंग; निरपराधी. 'तेंचि कृष्णाचें श्रीमुख। नित्य निर्दोष मिरवत।'—एरुस्व १.५४. [सं.]

निर्द्वंद्व—न. १ भांडण-कलहाचा अभाव २ जग आणि ईश्वर एकच, तसेंच जगातील सर्व वस्तु एकच असा भाव. -वि. १ कलह, भांडण यापासुन मुक्त. २ भेदरहित, परमात्म्याशीं अभेद मानणारा. ३ दुजेपणा, परकेपणा नसणारा. 'पुनाचे अपराध। जरी जाहले अगाध। तरी पिता सादे निर्द्वंद्व। तैसें साहिजो जी।' —ज्ञा ११.५७२. ४ सुखदुःख, सत्यमसत्य, मानअपमान, इत्यादि द्वंद्वांच्या पलीकडे गेलेला. [सं. निर्+द्वंद्व]

निर्धन—वि. दरिद्री; कंगाल; गरीब. [सं. निर्+धन]

निर्धात-धातु-निर्धातुक—वि. १ अंगांत धातु (वीर्य) नष्ट झेला; नामर्द; नपुंसक; वीर्यहीन. २ दरिद्री; निर्धन [सं. निर्+धातु]

निर्धार—पु. १ निश्चय; खातरी; विश्वास. 'कृपालु म्हणोनी बोलती पुराणें। निर्धार वचनें चांचीं मज।' —तुगा ११२४. २ संकल्प, ठाम उद्देश; निश्चय. 'आक्षेप परिहारीं निर्धार। करिता परशास्त्र विचार।' —ऋ २१. ३ निकाल; निर्णय; निश्चय (एखाद्या गोष्टीचा, विषयाचा), नि:संदेहपणा. ४ नियम; नेम. ५ आधार; आश्रय. 'सकळ सिद्धीचा निर्धार। तें हे वर्मी।' —दा १.७.१८. [सं.] **निर्धारण**-न. १ निश्चय करणें; ठरविणें; खातरी करून घेणें. २ संदेहाभाव. **निर्धारणीय**-वि. निश्चय करण्यास, ठरविण्यास योग्य; निश्चित करण्यासारखी. **निर्धारणें**-उक्रि. (काव्य) १ निश्चय, निश्चित करणें; ठरविणें. 'देखा काव्यनाटका। जें निर्धारितां सकौतुका।' —ज्ञा १.७. २ नि:संदिग्धपणें जाणणें. 'मग आपसयाचि उमजला। दिया निर्धारूं लागला।' **निर्धारित**-वि. निश्चित, कायम केलेलें, ठरविलेलें, खात्रीलायक. **निर्धार्य**-वि. निश्चय करण्यास योग्य, ठरविण्याजोगें.

निर्धास्त—वि. १ बिनधोक; निर्भय. २ स्वस्थ; निष्काळजी; निर्घोर; बेफिकीर. [निर्+अर. दहशत; म. धास्त]

निर्धूत—वि. १ नागविलेला; लुटलेला; धुतलेला (सापूल, गाव, देश). २ द्रव्यहीन; कंगाल. -न. (ल.) लुटून फस्त केलेली स्थिति, नागवण, धुतलेलें; धुवून नेलेलें साफ. 'पेंढाऱ्यांनीं त्या देशांत जाऊन निर्धूत केलें.' [सं.] ॰पाप-वि. पापाचें क्षालन झालेला, केलेला (साधु). [सं.]

निर्धूम—वि. १ धूमरहित; धूर नाहीं असा. 'चेंवें संतोषविजे निर्धूमु। ज्ञानानलु।' —ज्ञा ८.५१. २ सतेज, स्वच्छ. 'निर्धूम अग्नीच्यामेळीं। कृष्णाद्रींचे दीप उजळी।' —एरुस्व १६.५४. [सं.]

निर्धोक—वि. भयरहित; निर्धास्त पहा. [निर्+धोका]

निर्नायक—वि. शास्ता, पुढारी नसलेला (देश, संघ इ०). [सं.] **निर्नायकी**-स्त्री. (नायक नसणें) अंदाधुंदी; बेबंदशाही; अराजकता. 'शिवाजीच्या बाबतींत हलीचा काळ निर्नायकीचा आहे.'

निर्निमित्त—वि. निमित्तावाचून; कारणाशिवाय (बोलणें, जाणें इ०). [निर्+निमित्त]

निर्पुट, निर्पुटवाणा-णी-णें—वि. (व पाटी) अगदीं स्वच्छ. 'तो महार असून निर्पुटवाणा राहतो.' [निर्+पुट+वाणा प्रत्यय]

निर्पुस—वि. खरपूस. -शर.

निर्फळ—वि. (प्र.) निष्फळ पहा.

निर्बंध—पु. १ निश्चय; निर्धार पहा. २ मर्यादा; नियम, कायदा; हुकूम; शासन; आज्ञा; कानू ३ ताबा; दाब. आळा [सं. नि:+बंध] **निर्बंधक**-वि. प्रतिबंधक.

निर्बल-ळ—वि दुर्बल, अशक्त, कमजोर, शक्तिहीन [स निर्+बल] ०पक्ष-पु (कायदा) फिर्यादीची, खटल्याची कमजोर बाजू, निर्बळ स्थिति. **निर्बळी खेळ-डाव-प्रकार-पु** (बुद्धिबळ) खेळात निजोरी मोहरीं मारून घेण्याची रीत

निर्बाण—पु निर्वाण पहा -वि घर, कुटुंब, संसार वगैरे नसलेला फटिंग [स निर्वाण]

निर्बाणी—पु गोसाव्यातील एक पंथ, हे गोसावी पूर्ण नागवे हिंडतात याच्या उलट निरंजनी पहा -वि धाडसी, कोणाची पर्वा न करता एकटा धडाडीनें पुढें जाणारा, काम करणारा; सकटास, अडचणीस न जुमानणारा [स निर्वाण] •'

निर्बाध—वि १ निर्दोष पहा २ आक्षेप न घेता यण्यासारखा ३ निर्धोक, निश्चित, काहीं बाध नसलेला ४ शांत, एकांताची, निरुपद्रवी (जागा)

निर्बी—न (बीं चा मुद्दा अभाव) पूर्ण अभाव, निर्मूलन, उच्छेद **निर्बीज**-न बीजहि उरलें नाहीं अशा प्रकारचा नाश, निर्मूलन -वि १ बीं नसलेलीं, बीजरहित (काहीं फळें) 'वेदाणा निर्बीज आहे' २ सपूर्ण नाश, उध्वस्त केलेला, नायनाट केलेला 'ढेकूण निर्बीज झाले' ३ निराधार, आधाररहित अविश्वसनीय (बातमी, लेख इ०) 'त्यानें ही गोष्ट निर्बीज सांगितली' [स निर्+बीज]

निर्बुद्ध-बुद्धी, निर्बुज-बूज—वि १ मूर्ख; मंद, मठ्ठ 'का निर्बुज केलें चित्त। सांगें त्वरित मजलागीं।'-भवि १६ १९१ २ ज्ञानभ्रष्ट, अज्ञानी, समज न झालेला [स]

निर्बुजणें—उक्रि १ दिङ्मूढ होणें, घाबरणें 'मग एकपण ना दुजें। असें नाहीं हें नणिजे। अनुभव निर्बुजे। बुडाला जेथें।' -ज्ञा १५ ५३४ २ दिपणें 'विधि निर्बुजला मागें मुरडे।' -एभा १९ २३४ ३ अडखळणें, चुकणें 'शब्द बोलतां निर्बुजे। तो यक मूर्ख।'-दा १ १८ [निर्+बुजणें]

निर्बुजणें—अक्रि कंटाळणें अगतिक होणें 'मग अत्यंत निर्बुजोनी। कमळावरी बैसगें येऊनी।'-ह १० २९४

निर्बूज—वि १ (गंजिफाचा खेळ) ज्याच्या डावाला पानाचा भरपूर पुरवठा लागत नाहीं असा २ बुद्धिबळातील सज्ञा. [निर्+बूज]

निर्बोध—वि १ अशिक्षित न पढविलेला, शिकविलेला २ उपदेश शिक्षण मिळालें नसताहि समजणारा जाणणारा ३ शिक्षण ज्ञान, बोध घेण्याला अयोग्य [स निर्+बोध]

निर्भय—वि १ सुरक्षित, निर्धोक पहा २ धीट, न भिणारा -न धोका, भीति यापासून मुक्तता, भयराहित्य [स निर्+भय]

निर्भर—वि (काव्य) भरपूर, पूर्ण भरलेला गाढ, अतिशय जसें -आनंद-लोभ-निर्भर 'हरुषें निर्भर उदित। सुप्रसन्नवदन।' दा १ २ ९ -पु १ एखाद्या गोष्टीचा ध्यास, हव्यास, पिच्छा, पाठलाग; मनाची अतिशय ओढ, कल, निष्ठा (क्रि० धरणें, ठेवणें, राखणें) २ एखाद्या गोष्टींत आनंदाची, आवडीची परिपूर्णता ३ अतिशय नैपुण्य ३ विश्वास, भरवसा, आधार [स]

निर्भर्त्सणें—उक्रि १ निंदा करणें, दोष लावणें २ तिरस्कार, उपहास, अवहेलना करणें [स निर्भर्त्सना] **निर्भर्त्सन-ना**-न स्त्री निंदा, उपहास, पाणउतारा, गालिप्रदान **निर्भर्त्सित**-वि फजीत केलेला, उपहासित, निंदित, तिरस्कृत

निर्भागी—वि (गो) अभागी, फुटक्या नशीबाचा [निर्भाग्य]

निर्भाग्य-गी—वि दुर्दैवी, भाग्य, दैवहीन, अभागी [स निर्+भाग्य]

निर्भीड—वि १ भीडभाड न ठेवणारा, स्पष्ट सांगणारा, बेमुर्वत, नि स्पृह २ (निंदार्थी) उद्धट, मान, आदर न ठेवणारा ३ गर्दी, दाटी नसणारें (स्थळ, जागा) पहिले दिवशीं रात्रीं समयीं एकांत निर्भीड जेथें।'-सला ५ [निर्+भीड]

निर्भेद्य—वि अभेद्य, ज्याचा भेद, छेद किंवा ज्यात प्रवेश होऊं शकत नाहीं असा, न पडणारा, दमदार, कठिण, बळकट. [स निर्+भिद्-भेद्य]

निर्भेल-ळ—वि मिश्रण नसणारें, शुद्ध, एकजात, निर्दंभ (-वि) पहा ०स्वराज्य-न पूर्ण स्वातंत्र्य, अर्धेमुर्धे स्वातंत्र्याचें नसणारें राज्य, स्वतंत्र राष्ट्राचें स्वराज्य -टि ३ ३२९.

निर्भ्रांत-ती—स्त्री खातरी, विश्वास, खातरजमा, मनाचा निश्चिंतपणा, निश्चय **निर्भ्रांत**-वि नि संशय, खचित, खातरीचा, निश्चयाचा -क्रिवि १ खातरीनें, निश्चयानें २ का कू न करता, न कचरता, नि शंक निर्भयपणें [स]

निर्माणी—स्त्री (गो) उत्पत्ति, रचना [स निर्माण]

निर्मत्सर—वि मत्सरहीन, हेवा, द्वेष नसलेला [स]

निर्मम—वि माया, ममता, प्रेम, आसक्ति नसणारा (साधु) -एभा १ १५३ [स निर्+मम=माझें] **निर्ममत्व, निर्ममता**-नस्त्री ममत्वाचा अभाव, आसक्ति नसणें, अहंपणा नसणें

निर्मल-ळ—वि १ मळ, अपवित्रता नसलेला, शुद्ध, स्वच्छ, पवित्र, (लक्षणेनें व शब्दश) माती नसलेलें (वस्त्र); ढग नसलेलें (आकाश) कपट नसलेली (बुद्धि) इ० २ निर्भेळ, मिश्रण, मिसळ नसलेला [स निर्+मल] ०वाचणें-स्पष्ट, सुबोध, घडाघडा वाचणें 'श्रीमंत महाराज पराव वसुनि सकळ पातडं वाची निर्मळ।'-ऐपो २६२

निर्मळा—पु एक झाड

निर्मळी—स्त्री १ एक वनस्पति निवळी हिचें बीं चपटें व गोल असतें त्याचें चूर्ण गढूळ पाण्यात टाकलें तर तें स्वच्छ होतें (गो) पाण्यासारखा जुलाब होणें; अतिसार [स निर्मल]

निर्मळी—वि निमळ या नांवाच्या गावासंबंधींचा, गावचा, तर्थे होणारा (गद्वा, ताव्या, पचपात्री कापड इ०वस्तु) हा निर्मळ गाव हैद्राबाद संस्थानात आहे [निर्मळ]

निर्माण—वि १ उत्पन्न केलेलें २ बनविलेलें तयार केलेलें, परिणाम पावलेलें (क्रि० होणें, करणें) [सं] निर्मिणें—उक्रि १ उत्पन्न करणें, निर्माण करणें (मनुष्यादि पदार्थ) २ (काव्य) घडविणें, काढणें, तयार करणें, होण्यास लावणें ' दिशा जाळितो चद्रमा आजि दाहा । असा निर्मिता या तनु माजि दाहा । ' ३ (ईश्वरानें) पूर्वी योजणें, नेमणें, ठरविणें उदा० ईश्वरानें जसें जसें निर्मिलें असल तसें तसें घडल ' निर्मित—वि १ निर्माण पहा २ पूर्वी ठरविलेलें, योजिलेलें —न दैवलिखित, नशीब, ललाटलेख ' जसें निर्मित असेल तसें घडेल '

निर्मांगें—न. (गो) नागराची मूठ,

निर्मानुष—वि निर्जन, ओसाड, मनुष्यवस्ती नसलेला (देश, गाव इ०) [सं]

निर्माल्य—नपु १ देवाला वाहून शिळीं झालेलीं फळें, फुलें, देवावरचीं काढलेलीं फुलें ' शिवाचें निर्माल्य तीर्था न सेविती । धडा वाजविती पोटासाठीं । ' —तुगा २८३१ २ वास घेतल्यानें, पाय लागल्यामुळें देवास वाहण्यास अयोग्य झालेलीं फुलें इ० ३ (ल) मर्जीतून उतरलेला, जुना झालेला, अधिकार—सत्ता—नसलेला माणूस, वस्तु; निर्बळ, तेजोहीन पुरुष [सं]

निर्मूल-ळ—वि १ मूळ, पाळ नसलेला २ मुळासुद्धां नाश पावलेला; उपटून काढलेला, निर्मूलन केलेला ३ आधार नसलेली बिनबुडाची, अविश्वसनीय, असत्य (बातमी वगैरे) [सं] निर्मूळ, निर्मूलन—न अत्यंत अभाव, पूर्ण नाश, समूळ उच्छेद ' या रानात वृक्षाचें निर्मूळ झालें '

निर्मोचन—न विमोचन मुक्त करणें, सोडणें, मोकळें करणें [सं]

निर्मा(र्मु)ळी—स्त्री (कु गो) १ अजीर्ण, अपचन २ अतिसार निमळी पहा

निर्याण—न १ प्रस्थान, प्रवासास निघणें, बाहेर पडणें २ पुढें अथवा बाहेर जाणें ३ मोक्ष, निर्वाण [सं]

निर्यास—पु १ रस, पाणी, चीक, डिंक इ० नैसर्गिक स्राव (समास) खदीर गुग्गुल—पिप्पल—वृक्ष निर्यास २ सार, काढा, अर्क ' कामनत्त्व निमालें । संगीत सुख बुडालें । निर्यास गेलें । रसरायाचें । ' —भाए ९९ [सं]

निर्लज्ज—वि बेशरम, लज्जाहीन, निलाजरा, उद्धट, दांडगा [सं] म्ह० निर्लज्ज सदा सुखी

निर्लेप—वि १ अलिप्त न लागलेला, शिवलेला २ शिजविल्यावर, भाजल्यावर खरकटा न होणारा, धान्यफराळाचें (अन्न) ३ खरकटपणाचा स्पर्श नसलेला, अलिप्त (खाण्याचा पदार्थ) ४ (ल) शुद्ध पवित्र ' तिहीं आपपणें निर्लेप । प्रपचाचें घेतलें माप । ' —ज्ञा ५ १६० ५ (निंदार्थी) जेवणखाण, हौस, डामडौल इ० विरहित (लग्न, समारंभ इ०) [सं निर्+लिप—लेप]

निर्लोभ—भी—वि १ लोभ, लालुच, हावरेपणा नसलेला २ निस्पृही निस्वार्थी [सं निर्+लोभ]

निर्वच—पु निर्णय, निश्चय, सिद्धांत ' प्राप्ता मतांतरां । निर्वचु कीजे । ' —ज्ञा १३ २४० [सं निर्वचन] निर्वचणें—उक्रि १ (काव्य) विवरणें, वर्णन करणें; उघड करणें २ सांगणें, बोलणें ३ निश्चय करणें ' जो निर्वचूं जातां वाढे । ' —ज्ञा १० २६८

निर्वचन—न १ व्याख्या, वर्णन, निरूपण २ वचन, भाषण [सं] निर्वचनीय, निर्वाच्य—वि व्याख्या वर्णन करण्यास योग्य, सांगण्या—बोलण्यासारखें

निर्वंच—वि न फसविणारा ' तैसा प्रलयीं उद्धारे प्रवच । तो मिथ्या हा निर्वंच । ' —विउ ६ ५७ [सं निर्+वंच्]

निर्वडी—स्त्री कौशल्य, युक्ती ' तवी उत्तमोत्तम ज्ञान निवडी । ' —एमा २८ ६९८

निर्वडी—क्रिवि लगेच, तात्काळ ' मारितां न लगे अर्धघडी । तो मंत्र निवडी सांगन । ' —भाराबाल १३ ४७ [सं निरवधि]

निर्वंश—पु वंशाचा, कुळाचा नाश वंशच्छेद, निसंतान ' झाला कीज निर्वंशी । ' —ज्ञा १८ २०८ —वि संतानहीन [सं] निर्वंशी कलम—न (राजा) वंशक्षय झालेल्या पिढींतील पिशाच त्या वंशाचें घर, शेतवाडी इ० जो वापरतो त्याला तें झपाटतें निर्वंस, निरोशी—(गो) निर्वंशी कलम पहा

निर्वाण—न १ निदान, अतिशय निकृष्टावस्था, अंतिम मर्यादेपर्यंत पोंचण्याची स्थिति २ मोठें संकट, अनर्थ निरुपायाची, कठिण स्थिति, अनर्थ, शेवट, अखेर ' वरी जुगाचें निर्वाण । ' —ज्ञा १८ १५८२ ' निर्वाण मांडतां शिष्यावरी । ' —दावि ४४९ ' पाडवा साहाकारी आडल्या निर्वाणीं । ' —तुगा ४८२ ३ (ल) मृत्यु मरण ' हें निर्वाणीचें लेणें । ' —ऐपो १४६ ४ मोक्ष; सायुज्यप्राप्ति —वि १ पूर्णपणें गेलेला २ मृत, नष्ट ३ मायाजालापासून मुक्त ४ मावळलेला, अस्तास गेलेला (खगोल तारे वगैरे) ५ पराभूत पावलेला, निवृत्त झालेला ६ निर्वाणीचा पहा ७ कठिण, पराकाष्ठेचा, तीक्ष्ण, दारुण, भयंकर ' कर्णे सोडिलें निर्वाण बाण । ' —पाप्र ४५ ३५ ८ अत्यंत उच्च दर्जाचा, पराकाष्ठेचा ' हें काज वीर निर्वाण । परि आणि कहीं जें काहीं साधारण । ' —ज्ञा ६ ३३९ [सं] ०करणें—१ अतिरेक करणें, शक्यपर्यंत पराकाष्ठेस नेणें २ शेवटचा, कठिण मार्ग पत्करणें निर्वाणचा, निर्वाणीचा—वि संकटाच्या किंवा शेवटच्या प्रसंगाकरितां राखून ठेवलेला निर्वाणीचा बाण—पु

(काव्यात निर्वाण बाण) अखेरचा उपाय, शेवटीं निखायास्तव सोडावयाचा बाण ०**तारू-जवार-सोबती-मित्र-मात्रा-शस्त्र**-शेवटचा रक्षक, उत्तर इ० ०**कज्जा-भांडण-कटकट-युद्ध**-भयकर, प्राणघातक, निकराचें 'पाठीची हिरोन नेली भाज। याहून थोर कवण लाज। करणें निर्वाणीचें झुंज।'-एरुस्व ८ ११ ३ कडकडीत, कडक, उग्र, कडेलोटाचें जसें -**निर्वाण-पथ्य-प्रायश्चित-तप** इ० ४ कडेलोटाचा शेवटचा, अखेरचा जसें -**निर्वाण-समय**, प्रसग, काळ, वेळ ०**मठ**-पु कैलास, वैकुंठ इ० मोक्षस्थल 'गेला निर्वाणमठापाशीं।'-गुच २ २१९

निर्वात—वि १ शात, निवात, काहीं हालचाल नसलेलें २ वायु नसलेला, वायुविरहित -न १ निवात, हवा नसणें 'आज निर्वात आहे' २ वायुविरहित जागा 'तें दीपाचें उपलक्षण। निर्वातींचिया।'-ज्ञा ६ ३५८ ३ (शाप) पोकळी, वायुरहित; स्थान (इ) व्हॅक्युम [स.]

निर्वाप—पु १ पितराना दान; दान २ एखाद्या यागासाठीं भात वगैरे शिजवितांना त्या यागातील मुख्य देवतेच्या उद्देशानें शिजवावयास घेतलेले मूठभर तादूळ इ० [स.]

निर्वासन—न हद्दपारी, देशातून काढून देणें, घालवून देणें [सं]

निर्वासन—वि निरिच्छ, इच्छा, चिन्ता नसलेला 'चाळिता वासना अनुक्रम। निर्वासन ब्रह्म प्रकाशे स्वयें।'-एभा ७ ६९० [स निर्+वासना]

निर्वाह—पु १ चालविणें, कारभार, संपादणूक, निवाडा, निकाल, व्यवस्था, तडीस, सिद्धीस नेणें 'त्याचा सारा मकाजीनें त्याला ऐसा निर्वाह केला'-वाडबाबा २ ४४ २ वर्तणूक, रीत, खरी स्थिति 'मग सांगितला निर्वाह। चिंता न करा म्हणतसे।' -ब ४६६ ३ तात्पर्य 'हा उपदेशी मुख्य निर्वाहो।' -एभा ३ ३३८ ४ आश्रय देणें, पालन करणें, सरक्षण ५ भरवसा 'परि इस भगवतीं थोर निर्वाह आहे।' -सारुह २ ७६ ६ पार नेणें, खरें करून दाखविणें (प्रमाण दाखवून भाषण, लेख वगैरे) 'मी बोललों, मीं लिहिलें याचा निर्वाह मला करणें प्राप्त आहे' ७ दूर करणें, उपद्रव न होईल असें करणें (भूक थंडी, पाऊस इ०त अन्न वस्त्र इ०नीं) ८ निश्चय 'तदुपरि मग दोहीं हाच निर्वाह केला।'-सारुह २ ११३ ९ कार्यक्षमता 'नसे हें निर्वाहें जननि मज सामर्थ्य भजनीं।'-सारुह ७ २२ १० धोरण 'प्रस्तुत तेणें निर्वाहें। निरूपण आइका।'-ज्ञा १८ ५९ ११ उदरनिर्वाह, गुजरा, योगक्षेम [स निर्+वह्] ०**करणें**-१ पोट भरणें २ व्यवस्था करणें, चालविणें **निर्वाहक**-वि व्यवस्थापक, चालक २ शेवटास, सिद्धीस नेणारा, निभाव लावणारा **निर्वाहणें**-उक्रि १ चालविणें, व्यवस्था लावणें, जोपासना करणें 'निर्वाहती होय धनजया।' -ज्ञा १७ ८४ २ पार नेणें, दूर करणें ३ राहणें; एका स्थितींत असणें 'तरी निर्वाहो का एकसारिखें।'-ज्ञा १५ २४३ **निर्वाहतें**-वि टिकणारें 'परी आचरणींही नोहे। निर्वाहतें गा।'-ज्ञा १७ २५२ **निर्वाह्य**-वि चालू टेवण्यास, पार नेण्यास, निर्वाह करण्यास योग्य, आवश्यक

निर्वाळणें—उक्रि १ धुणें, निर्मळ, शुद्ध करणें, प्रक्षाळणें, चकचकीत करणें 'प्रेमाचेनि भागारें। निर्वाळूनि नूपुरें।'-ज्ञा १५ ४. 'चैतन्याचिया साळें। आवगतें भाग निवाळे।' -भाए ६०१. २ निर्मळपणें पूर्ण करणें 'ग्रथ नेटका निर्वाळिला।' -एभा २८.२३ -अक्रि १ (व) आकाश निरभ्र होणें, निवळणें २ उत्पन्न होणें 'तयापासोनि निर्वाळतें। सुखदु ख।'-ज्ञा १३ ९७५

निर्वाळा—पु १ खातरी, विश्वास, समाधान, निर्धास्तपणा 'ह्या गडी तुम्ही चाकरीस टेवा, त्याचा निर्वाळा मी देईन' (क्रि० असणें, होणें, देणें) २ निवाडा, निश्चय. 'परिहसें भूपाळा। मि क्षेमेचा निर्वाळा।'-भाए २७३ ३ शुद्धता ४ परिपक्वदशा 'कीं विरूढलिया जोंधळा। कणिसाचा निर्वाळा। वेचला कीं आगळा। दिसतसे।'-ज्ञा १४ १२६

निर्वाळिलें—वि निवडक, शुद्ध 'मनुष्यदेहेंसीं पचविषै। निवाळिले।' -भाए ५०३

निर्विकल्प—वि १ हेतु, कल्पना, विकल्प नसणारा, भेद रहित (ब्रह्म, देव) 'निर्विकल्प म्हणिजे कल्पना नाहीं। पर ब्रह्मासी।' -दा ९ १ २ २ जीव आणि ईश्वर, विशेषण आणि विशेष्य, ज्ञेय आणि ज्ञाता यामध्यें भेद न मानणारा ३ एकाग्र 'निर्विकल्प समाधि' ४ कल्पना, विकल्पविरहित 'नातरी प्राणापानगति। कीं निर्विकल्प जाहली मति।'-ज्ञा ३ ५६ ०**समाधि**-स्त्री ज्ञाता ज्ञेय व ज्ञान अशा त्रिपुटीची जींत जाणीव नसते अशी समाधि याच्या उलट सविकल्प समाधि ०**ज्ञान**-न जयें वस्तूच्या गुणाची, रूपाची वगैरे जाणीव पूर्ण पणें नसते असें ज्ञान याच्या उलट सविकल्प ज्ञान [स]

निर्विकल्पता—स्त्री विकल्प न उटण्याची स्थिति, भेदरहित ज्ञान 'सद्गुरु दे निर्विकल्पता। त्यासी उत्तीर्णता कैसेनी।' -एरुस्व ५ ९१

निर्विकार—वि १ फरक, बदल, विकार नसलेला २ गुण, रूप न बदलणारा, न बदललेला 'ओं नमो जी यदुवीरा। तू निर्विकार नोवरा।' -एरुस्व ४ १ ३ (ल) अचल, सय, विकार-शून्य उदासीन (मन) [स]

निर्विघ्न—वि सकट, अडथळा, अडचणी इ०कांविरहित -क्रिवि सकट, अडथळा इ० न येता, सुरळीतपणें, निर्विवाद [स]

निर्विवाद—वि. बिनतकार, अबाधित, शंकारहित, भांडण नसलेलें. 'जरी निर्विवाद नव्हेल। निरूपण।' -ज्ञा १३.३२६. -क्रिवि. १ भांडण-तंटा न करतां; बिन तकार. २ निःसंशय; खचित. [सं.]

निर्विष—वि. १ विषरहित (साप). २ (ल.) राग, अहंकार, मत्सर इ० ज्यानें सोडले आहेत असा. [सं.] **निर्विषी**—स्त्री. एक औषधी वनस्पति.

निर्विषय—वि. वासना, विषय इ० सोडलेला, नसलेला.

निर्वीर—वि. वीर, शूर, पराक्रमी या विरहित (पृथ्वी). 'निर्वीरमुर्वीतलम्' '७२ साल आटोपत आलें तरी परशुराम कोठें हूं का चू करीना, तेव्हां जोतीसाहेबांस निर्वीरमुर्वीतलम् होऊन ...।' -नि ४५९. 'निर्वीर झाली क्षोणी.'

निर्वीर्य—वि. १ पौरुषहीन, नामर्द, नपुंसक. २ गुणहीन, परिणामकारक नसलेलें (औषध). ३ (ल.) निर्जीव; म्याड; तेज, पराक्रम नसलेला. [सं.]

निर्वृत्ति—स्त्री. १ मोक्ष; मुक्ति. २ पूर्णता; समाप्ति; सिद्धि. ३ अलिप्तता. [सं]

निर्वेच—वि. (काव्य) न संपण्याजोगा, अखंड; अविनाशी; नाहींसा न होणारा, अक्षय. याच्या उलट सवेच. 'म्हणूनि प्रपंच नव्हे हा निर्वेच।' -विउ ४.७. -वि. (जमाखर्च) न खर्चणारा, पुढें शिल्लक राहणारा (भार्डी; जवाहीर इ० माल) -भाअ १८३३ १३६ [निर्+वेंचणें]

निर्वेद—पु १ किळस, वीट, शिसारी, कंटाळा. २ विरक्ति, वैराग्य 'निर्वेद हा शब्द प्राय संसाराबद्दलच्या कंटाळ्यास किंवा वैराग्यास लावतात' —गीर ६३५. 'तेव्हांचि पैं एदु। तिये उपनला निर्वेदु।' —भाए ३८७. [सं.]

निर्वेध—वि १ निश्चिंत, निर्धास्त, बेफिकीर; निष्काळजी. २ अडचळा, त्रास याविरहित, निर्बाध. [सं]

निर्वैर—न शत्रु नसणें; वैराहित्य -वि शत्रु नसणारा, कोणाशीं वैर न करणारा, जगन्मित्र [सं.]

निर्व्यसन-व्यसनी, निर्व्यसन—वि. १ वाईट संवयी, व्यसनें नसलेला 'सौम्य सात्विक शुद्ध मार्गी। नि कपट निर्व्य सनी।' -दा ४ ८ १८ २ (ल) संकट, अरिष्ट इ० पासून मुक्त (ईश्वर) [सं.]

निर्व्याज—वि निष्कपट, सरळ, निर्दोष. 'तैं कीड झडकरी तुटे। निर्व्याजु होय।' -ज्ञा १८ १५७. [सं.]

निर्हरणाशौच—न प्रेतवहनाचा विटाळ.

निऱ्हा—क्रिवि १ केवळ, अगदीं निरा पहा. 'तरि त्यासु निऱ्हा उभाडु। वरि इंद्रियांचा कैवाडु।' —भाए २२८. २ (महानु) आत्यंतिक; निश्चयाचा. 'निऱ्हा विस्मितु जाली भीमकेचा मुग्ध मती माना।' —पञ्ळे, उत्तरार्ध २६. [हिं निरा]

निऱ्हार-री—निराहार पहा.

निलक्यां-ख्यां—वि. (पु.) निराळें.

निलख—क्रिवि. (महानु.) पूर्णपणें, निःशेष. 'करी षड्कामुखु। तरि मनोदंडु तोडी निलखु।' —भाए ८५६.

निलखी, निलाख—वि. ज्यात लाख नाहीं असा (दागिना). [नि+लाख]

निलगार—वि. (बे) सुताला निळीचा रंग देणारा. निळारी पहा. [नीळ+गार]

निलंगी-घी, निलंग(घ)णी, निलंघणें—ग्दळ जाणें, निळंगी, निळंगणें इ० पहा.

निलंघणें—अक्रि. १ (काव्य) दमणें; थकणें, कंटाळणें. २ वीट येणें; नकोसें होणें. [नि+लंघणें]

निलय—न. जागा; स्थान, आलय. [सं.]

निला—स्त्री. (शाप) कर्बनत्रिल (इ.) सायनोजेन. [सं. नील]

निलाग-गी—वि. १ संबंधरहित, निराश्रयी; निराधार. 'अथवा निलागे निसरडा।' —ज्ञा ६.४७६. २ कीड न लागलेलें; बिन किडीचें (धान्य, लाकूड इ०). -क्रिवि. पूर्णपणें निरुपयोगी. 'श्रेष्ठ मातृ चतुरानन। तोही निलागचि हीन।' —एभा ५.१८१. [नि+लागणें]

निलाजरा—न. ताडुळात सापडणारें एक प्रकारचें गवताचें बीं. -वि. निर्लज्ज, बेशरम [सं. निर्लज्ज]

निलाम—पु. लिलाव. [पोर्तु. लीलाम, हिं. नीलाम]

निलाम, निलीम—स्त्रीनपु. जहाज समतोल राखण्यासाठीं त्यात टाकावयाचें वजन निरीम पहा.

निलीन—न. (शाप) (इं) ॲनिलीन. हें सेंद्रिय अनाम्ल असून निळीच्या विध्वंसक ऊर्ध्वपातनानें मिळतें यापासून बरेच रंग व ज्वरघ्न औषधासारख्यात लागणारीं द्रव्येंहि तयार करता येतात —ज्ञाको(न) ३०८ [सं नील]

निलेख—क्रिवि (महानु.) निलख पहा

निवगरी, निवग्री—स्त्री (गों) तांदुळादिकाच्या पिठाच्या उकडीनें वाटीसारखा आकार करून शिजवितात तें पक्वान्न. [? सं. नीवार]

निवचड—पु (गों) सोनार किंवा लोहार याची लोखंडी ऐरण बसविण्याचा लाकडी ठोकळा

निवचें—क्रि. (गो) थंड होणें, विझणें, शांत होणें.

निवटणें—अक्रि १ फुटण्याच्या बेतात असणें, पूर्ण भरदार, पक्व होणें (फळ, गळू इ०). २ प्रसिद्ध होणें; नावालौकिकास

चढणें, पुढें येणें (चागल्या किंवा वाईट रीतीनें) 'हा सोदेगिरींत निवटला' ३ तज्ज्ञ, निपुण होणें 'गदायुद्धीं भीमसेन। निवटला अर्जुन धाशार्हीं।' –प्राप्र १० ५५ ४ स्पष्ट रीतीनें निश्चित होणें, उमगणें, उघडकीस येणें (काम, गोष्ट, मसलत) [नि+वटणें]

निवटणें—उक्रि (काव्य) ठार मारणें, नष्ट करणें, निर्मूळ करणें, ताडणें, कापणें 'का करणा कलि हार्ली। विषयग्रंथि निवटिली।' –भाए १११ 'निवटिला राहूचा घसा।' –एभा ४ २३४ 'दु शासनें निवटिला पडला लोकक्षयीं जसा तरणी।' –मोकर्ण ४ ७ [स निवर्तन]

निवटणें—अक्रि स्वच्छ करणें, शाधणें, निवडणें (कापसा तील सरकी) [नि+वटणें=सरकी काढणें, निवडणें]

निवटा—पु एक जातीचा मासा

निवड—स्त्री इष्ट पदार्थ निराळा काढणें, वचणें, छानणें, निवडणूक, पसती [प्रा णिव्वड]

निवड—स्त्री नावड, अप्रीति, कटाळा (सामान्यत आवड शब्दाशीं जोडून उपयोग) [नावड]

निवड—वि १ निवडलेलें, वेचक, पसत केलेलें, शल्कें, वेंचून काढलेलें २ वेंच यानतर, चागला चागला भाग काढून घेतल्यानतर राहिलेला गाळ **निवडक**—वि निवड अर्थ १ पहा

निवडंग-डिंग-डुग, निवडुंगट—नपु एक काटेरी झुडप याचे प्रकार –तिधारी, फडया, फणेरें, काटे इ० [स स्नुहिदड , हिं सेहुड, ते चेमुड²]

निवडणें—उक्रि १ वेचणें 'वोघ निवडता निवडेना। गग मधें।' –दा ९ ३ ३५ २ (ल) निर्णय, निश्चय, निकाल, निवाडा करणें, लावणें, 'चावडिये न्यायो अन्यायो। निवडी वदु।' –ज्ञा १६ २९५ ३ निष्णात, निपुण होणें 'ते विद्या जात पढनी। यज्ञक्रिये निवडती।' –ज्ञा १७ ७७ ४ पसतीस येणें, हुडकून काढणें 'देउनि गुरुपत्नीतें। तू गुरुभक्तात जाणता निवडें।' –मोअश्व ३ ३७ ५ घालवून दणें, हाकलून देणें 'परानिमित्त आपुला नाश। योग्य नव्हे करणें तुम्हास। म्हणोनि निवडा त्या दोघास। तरींच कल्याण तुम्हासी।' –जै ७६ ४३ [प्रा णिव्वड=पृथक होणें तुल० स निवर्तन] **निवडणी निवडणूक**–स्त्री १ वेंचणी पसती पसत करण्याची क्रिया २ मतदारानीं उमेदवार निवडून देणें **निवड पाखड**–स्त्री (बायकी) धान्यातील खडे वगैरे काढून, पाखडून स्वच्छ करणें [निवडणें+पाखडणें]

निवडणें—उक्रि निवटणें पहा ऐसा कल्पाल अभिप्रावो। तो सज्ञानासि न घडे भावो। तिहीं निवडूनियां अहभावो। चिदा नदें पदा हो समाधिस्थ।' –एभा १३ ६५९ [निवटणें]

निवडला—वि कसलेला (प्र) निवटला –रयो २६३.

निवण—न १ डोळयाची आग कमी होण्याकरिता त्यावर ठेवावयाची दुधात भिजविलेली कापसाची घडी २ पदार्थ निवल ठेवावयाची (चुलीजवळची) जागा

निवणें-णी—स्त्री मडक्याच्या खालची काथ्याची, गव ताची चुंबळ, बूड (भाडें कलडू नय म्हणून खाल्ती ठवावयाचें) –एभा ६ २५७ 'विश्वघटाचें निवणें। प्रेक्षण तें सहज जय तसें निवणें।' –मोकृष्ण ३७ ३४

निवणें—अक्रि १ थड होणें, उष्णता नाहींशी होणें कढत पणा जाणें २ (ल) हलका, कमी होणें, शमणें, शात होणें, मिटणें (राग, दगल, लोभ, काम इ०), थड, शात होणें (चिड लेला, रागावलेला माणूस) 'न निवें अनुजें बाधिता।' –मोरा ४९ ३ खपणें, सपणें (तोफेचे गोळे ४ (ल) आनदित होणें, विश्रांतीस राहाणें 'पाह रम्याश्रमपद सीतासी त्यात ती निवे काहीं।' –मोवन ४ १३३ [स निर्वाण] म्ह० शिज तों राह वेतें निव तों राहवत नाहीं (**डोळे–कान**) **निवणें**–चितानोगी गोष्ट झाल्यामुळें समाधान होणें 'तुज दीवलें नाहीं स्तनपाना। या श्रीमुखाचिया चुंबना। आणि निवतीच ना नयना। खळतीं देखोनी।' –कथा ४ ७ १७८

निवतण—न (व) जवावयास बोलावणें, आमत्रण [स. निमत्रण]

निवता—स्त्री उणीव कमतरता, न्यूनता (नकारार्थी प्रयोग) 'भरलीं भाडारें द्रव्यास निवता नाहीं।' –प्रला ९२ [स न्यूनता]

निवता—स्त्री उसत, शातता [निवात]

निवरगी—स्त्री निवगरी पहा

निवरा—स्त्री खाऱ्या पाण्यात होणारें एक याड –शे २ ९

निवर्तणें—अक्रि १ माघार घेणें परतणें, पल्ट खाणें २ आगेपर्ते घेणें बद होणें, थाबणें ३ (ल) मरणें ४ नाहींसें होणें 'पहिला ऋद्धिसिद्धीचा सभ्रमु। तो निवर्तोनि गला धुमु।' –ज्ञा ४ १३४ [स निवर्तन]

निवर्तक—वि मागें फिरविणारा, पिछेहाट करणारा, याच्या उलट प्रवर्तक **निवर्तन**–न मागें फिरणें, फिरविणें, परतणें

निवर्तन—न १ गुजराथेंतील चार विघे जमीनीचें परिमाण २ दहा हात लाबीच्या वीस काठ्याचें माप चौरस चौरस ४००० हात ३ चौरस चौरस तीनशें हात जमीन –सस्कार कौस्तुभ. [स]

निवर्तित—वि परत फिरलेला

निवल-ली—स्त्री १ (कु) शेर चिकाडा (एक वनस्पति) २ एक विशिष्ट झाड

निवलकांडें—क्रीन. (कु.) निवडुंग.

निववणें—उक्रि. १ थंड, गार करणें (तापलेली वस्तु) २ (ल.) कमी करणें; थमविणें. ३ आनंदविणें; तृप्त करणें; संतुष्ट करणें; शांत करणें. " प्रियशिष्य धनंजयगुण वर्णुनियां यासि हृदय निववूं या । ' –मोविराट ४.१४. ३ (ल.) उतार पाडणें; उपशमन करणें; हलकें करणें. [निवणें]

निववितें—वि. (काव्य) शांत करणारें. ' परि आतां चंद्रापासोनि निववितें । जे अमृताहूनि जीवविते । ' –ज्ञा ६.२४.

निवसणें—अक्रि. जवळ राहणें; वसती करणें. 'म्हणे आम्ही पार्थी तव गुरु विलासी निवसतो । ' –र ३५. [सं. निवास]

निवसणें—सक्रि. (कों.) कवळाचीं पानें तोडणें. [सं.निर्+वस्–वपन]

निवळ—स्त्री. १ पातळ पदार्थांतील जडांश खालीं बसून वर राहिलेला द्रवांश; गाळ बुडाशीं बसून वर राहिलेला शुद्ध, स्वच्छ पदार्थ २ (गो कु) भाताची पेज किंवा पेजेचें पाणी. ३ ठोक रकम. –वि. १ स्वच्छ; शुद्ध; निर्मळ (पाणी, डोळे, आकाश इ०). २ (ल.) अकपट; अकृत्रिम; शुद्ध; प्रांजळ. ३ नुसतें; फक्त; केवळ. –क्रिवि स्पष्टपणें; स्वच्छपणें; केवळ; निःसंशय; निर्विवाद; प्रांजळपणें; अकृत्रिमपणें; ढोंग, अवडंबर इ० न करतां. ' या पदार्थाचे निवळ दाहा रुपये येतील. ' [सं. निर्मल] ॰गांठ–स्त्री. स्वस्थतेची, शांतपणाची गांठ, भेट. २ दिलसफाईची, मोकळेपणाची मुलाखत. ॰नितळ–वि. १ स्वच्छ; शुद्ध; घाण, गढळ याविरहित. २ थंड आणि शांत; स्थिर व प्रसन्न; स्वस्थ आणि सौम्य. ॰शंख–वि. १ शुद्ध व शंखासारखें स्वच्छ (पाणी, लोणी). २ (ल.) शुद्ध मूर्ख अथवा टोणपा; अत्यंत दरिद्री (माणूस).

निवळणी—स्त्री, (गो.) सोनाराचें एक हत्यार.

निवळणें—अक्रि. १ स्वच्छ, तेजस्वी, चकचकीत होणें (डोळे, चेहरा, आकाश इ०). ' डोळे निवळले ' ' रात्र निवळली. ' २ (ल.) थंड, शांत, स्वस्थ, सौम्य, गरीब होणें (रागावलेला माणूस, जनावर), विचारी, विनीत होणें, सुधारणें (दुर्वर्तनी तरुण). ३ पूर्णावस्थेत आल्यानंतर चांगलें बनणें (कोंवळ्या झाडाचा पहिला बहार वाईट निघतो पण पुढें उत्तम निघावयास लागतो त्यास म्हणतात); मुरणें (कोंवळें फळ पेचव असतें त्यावरून); ' सुपारी निवळली. ' ४ भिजण्यानें मादक गुण कमी होणें (हरीक, तंबाखू इ० कांचा); स्पष्ट होणें (गोष्ट). ५ निपुण, हुशार होणें, चांगला जम बसणें (एखाद्या कामात, कलेंत, शास्त्रांत). ६ (चांभारी) केस, कान्हीं, वगैरे काढून टाकल्यावर (कातडें) पाण्यांत ठेवल्यानें स्वच्छ होणें. [सं. निर्मलन] निवळण–न. १ (कों.) निवण अर्थ १ पहा. २ एखाद्या मिश्रणाचा निवळल्यानंतर वर येणारा द्रव; स्वच्छ रस. ३ गढूळ, द्रव शुद्ध करण्याकरितां त्यांत टाकलेला तुरटीसारखा एखादा पदार्थ.

निवळी—स्त्री. १ मिश्रणांतील स्वच्छ पाणी. निवळ पहा. २ ज्याच्या बिया गढूळ पाण्यांत टाकल्या असतां तें पाणी स्वच्छ होतें असें झाड व त्याचें बीं. निर्मळी (–ळी) पहा. ३ एक वेल. ४ (कों.) बैलाच्या शिंगांस बांधलेला दोर, कासरा. ५ चुन्याचें पाणी. ६ (गो.) मुलाचें घरगुती औषध (कुडा, महाळुंग वगैरे ७ । ८ औषधींसाठीं घालून तयार केलेला काढा).

निवळो, निवळां—पु. (गो.) शेतांतील पाणी दवडून बाहेर लावण्याचें.बाजूच्या काठीला बसविलेलें लांकूड व फळी. [निवळ]

निवा—पु. (व. ना.) निखारा; जळता कोळसा.

निवाड–डा—पु. १ तडजोड; निर्णय; न्याय; निकाल; फैसला; ठराव. २ निष्पत्ति. (इं) जजमेंट. ' पिकासी निवाड देखिजे । अधिकाधिक । ' –ज्ञा १०.५५. ३ भेद; भिन्नता. ' नाना घनी भूत सुवर्ण । जैसें निढाळिवां साधारण । मग अलंकारीं बरवेंपण । निवाडु दावी । ' –ज्ञा १.४४. [निवडणें] दोन जिवांचा निवाडा होणें–गरोदर स्त्री सुरक्षितपणें प्रसूत होऊन अपत्य व ती वेगळीं होणें, बाळंत होणें. ॰पोवाडा–पु. सुस्थता; सुटका (अडचण, संकट, त्रास इ०पासून –विशेषतः बाळंतपणांतून). [निवाडा द्वि.] निवाडपत्र–न. (कायदा) निकालपत्र; (इं.) डिक्री.

निवाडें—क्रिवि. १ (काव्य) निश्चयानें; इत्थंभूत्त. ' नांगर उचलुनिया निवाडें । नेहटूनि पाय ठेविला पुढें । ' –एरुस्व १०. ३३. २ खरोखरी. ' गळां मोतीं असोन निवाडें । लोकांचिया गळा पडे । ' –ह २१.२२९.

निवाणें—न. नाश; नुकसान; इजा; खराबी; तोटा. (क्रि० करणें). [निर्वाण]

निवांत—वि. १ स्तब्ध; उपद्रवरहित. ' निवांत स्थलीं बसून ईश्वराचें ध्यान करावें. ' २ स्वस्थचित्त; निष्काळजी. ' वरुण राहिला निवांत । पुढें चुकविला अनर्थ । ' –कथा १.२.११९. –क्रिवि. शांतपणें; स्तब्धपणें; कांहीं एक गडबड, बडबड न करतां. तेव्हां क्षण येक रघुनाथ । निवांत न बोले चिंताक्रांत । ' ' तूं घटकाभर निवांत बैस. ' [सं. निर्वात, निवात]

निवात—न. वाऱ्याचा अभाव; वारा नसणें. –वि. शांत; स्तब्ध; वारा नसलेली (जागा). [सं.]

निवांतलें—न. (साके) अंगावर उंदीर मुतला असतां होणारा आजार. ' त्याला निवांतलें झालें. ' 'निवांतल्याचा उपद्रव–बाधा.' [नीव=बळकट+आतला]

निवारक—वि. निवारण करणारा; अडवणारा; विरोध करणारा.

निवारण—न १ परावृत्त करणें, परत, मागें फिरविणें, दूर करणें 'तो वाघाचे अगावर चालून जात होता परतु मी त्याचें निवारण केलें' २ (ल) वदी, अटकाव, अडवणूक, टाळणें ३ निवारणपत्र पहा **निवारणपत्र**—न कर्ज मागावयास किंवा तगादा करावयास धाडलेल्या नोकरास तें न मागण्याबद्दल त्याच्या मालकानें पाठविलेला वदीचा हुकूम **निवारणीय**—वि निवारण करण्यास योग्य **निवारित**—वि १ मागें फिरलेला, अडलेला, टाळलेला २ निषिद्ध **निवार्य**—वि निवारण करण्यास योग्य; टाळण्या-वारण्या-जोगें [स]

निवारणें—सक्रि १ मागें सारणें, दूर करणें, हटविणें 'निवारोनि जाय माया। ऐसी छाया जयाची।' –तुगा ७ २ (ल) अडवणें, टाळणें, थोपविणें, न येऊ देणें, निवृत्त करणें 'जैसा दीपु ठेविला परिवरीं। स्वणातें नियमी ना निवारी। –ज्ञा ९ १२८ ३ वद करणें, मनाई, निषेध करणें; वारणें ४ समजूत घालणें 'आर्ताची स्थिति ऐसी। जिज्ञासू निवारी त्यासी।' –एभा १९ ७७४ [स निवारण]

निवारसा—पु वारसाचा अथवा दुसऱ्या न्याय्य हक्काचा अभाव वारसा, हक्क, स्वामित्व, अधिकार इ० नसणें, नसलेली स्थिति [नि+अर वारिस्] **निवारस माल**–पु १ ज्यास वारस नाहीं असा, बेवारसी माल २ मृत्युपत्रानें किंवा इतर प्रकारें विल्हेवाट न केलेली मालमत्ता **निवारशी-सा, निवारशीक, निवारश**–वि वारस, मालक, चालक, कायदेशीर हक्कदार या विरहित बेवारशी (जागा माल इ०) [नि+अर वारिस्]

निवारा—पु १ आश्रय, आसरा, (ऊन, वारा, पाऊस या पासून येणारें) संकट अडचण यापासून प्रतिबंध २ आश्रयाची स्थिति, स्थान, निर्वात स्थळ [नि+वारा] **निवाऱ्याचा**–वि १ आश्रयाखालीं असणारा २ सुखात व शांततेत वाढलेला आयुष्यातील धकाधकीचा ज्याला अनुभव नाहीं असा **निवाऱ्यास बसणें**–वारा नसलेल्या जागीं बसणें

निवाला—पु (व) घास [अर]

निवास—पु १ राहण्याचें ठिकाण, वसतिस्थान, गृह, घर जैसें जळाचा कल्लोळ। आणि कल्लोळीं आर्थी जळ। ऐसेनि बसवीतसे सकळ तो निवासु मी।' –ज्ञा ९ २८७ २ वास वसती राहणें बसणें 'जयें निवास जगनायका। विश्वव्यापका श्रीकृष्णा। –एरुस्व ३ ८ आमचे मनात काशींत निवास करावा असें आहे [स नि+वस्] **निवासी**–वि निवास वस्ती करणारा राहणारा (समासांत) मथुरा-द्वारका-निवासी

निवाळणें—अक्रि निवळणें पहा **निवाळलें लोखंड**–न (घट्ट झालेलें लोखंड) (ल) निरोगी, घट्टाकट्टा म्हातारा मनुष्य

निविशिंदा—पु कारकून नवीसदा पहा निविशिंदा लेखक स्यात्।' –राव्य ८ १

निविश्तन—न लेखन 'आ शहामत-पन्हा यांहीं किताबत निविश्तन केली, पोहोंचून त्यामधील मज्मून जाहीर जाहला' –पदमव ३४. [फा निविश्तन्] **निविस्ता**–पु लेख, पत्र निविस्ताही मसुल जाहला होता, जबाब अम्मा येऊन पोहोंचला नाहीं' –रा ३ ९० [फा निविश्ता]

निविष्ट—वि १ प्रविष्ट, अतर्भूत, समाविष्ट २ स्थिर, वसविलेला, कायम केलेला (बैठक, जागा, अधिकार इ० वर), अधिकृत ३ निपुण, प्रवीण 'तो शास्त्रात निविष्ट आहे' [स नि+विश्]

निवी—स्त्री नीवि पहा

निवीत—न माळेसारखें सोडलेलें जानवें (सव्य किंवा अपसव्य नव्हे असें) [स]

निवीसिंदगी—स्त्री कारकुनी –रा २० ३०४ [फा नवीसदगी]

निवृत्त—वि १ मागें फिरलेला, परतलेला अथवा परतविलेला २ परावृत्त, थांबविलेला ३ (कांहीं कार्य) टाकून दिलेला, अंग काढून घेतलें आहे, किंवा हात आटोपला आहे ज्यानें असा ४ जीवयोनींतून मुक्त करणारा [स] **०मांस**–वि मांस न खाणारा, मांसाशन न करणारा **०रजस्क**–वि (वय झाल्यामुळें) जिचा विटाळ गेलेला आहे अशी (स्त्री) **०रमण**–वि ज्याची संभोग शक्ति प्रजननशक्ति गेलेली आहे असा (पुरुष)

निवृत्ति-त्त—स्त्री १ निवारण पहा बद होणें करणें, निरास थांबणें, विराम, लय पावणें, राहणें, अडविणें, थांबणें, थांबविणें (समासांत) आचार-दुःख-खेद-ज्वर-विघ्न-निवृत्ति 'औषधसेवनानें रोगनिवृत्ति होते' २ ससारातील वस्तुमात्राकडून, विषयापासून ईश्वराकडे वळणें अंतःकरण परत फिरणें 'निवृत्ति सूत्र सोडवणिया। सर्व शास्त्रार्थ पुरवणि या।' –ज्ञा १८ ३८ ३ मृत्यु ४ सासारिक उपाधींपासून मुक्तता करून घेणें, उपरति, विरक्ति सन्यास त्याग 'वाचूनि स्वर्ग मृत्यु नरक आथी। तया हेतु प्रवृत्ति निवृत्ती।' –ज्ञा १८ ५६६ ५ मुक्ति, मोक्ष, भगवत् प्राप्ति 'साविया स्वस्त चाधु। निवृत्ती वरी।' –ज्ञा ८ २३७ ६ निवृत्तिमार्ग पहा **०मार्ग**–पु एकांतवासाची, ध्यानमग्न अवस्था, जगातील सर्व उपाधींपासून आणि विहित आचारापासून परावृत्ति विहित कर्माचा त्याग याच्या उलट प्रवृत्तिमार्ग [स]

निवदणें—सक्रि १ सागणें, बोलणें कळविणें, भाषण करणें, कथन करणें 'म्हणोनि काय काय आतां। निवेदिजल अनंता।' –ज्ञा ११ ५५५ –मुआदि ८ ४९ २ अर्पण करणें, ओपणें देणें [स निवेदन] **निवेदक**–वि सागणारा, निवेदन करणारा

निवेदन—न. १ सांगणें; कळविणें; कथन (वरिष्ठ, वडील माणसास). २ अर्पणें; ओपणें; देणें; वाहणें. ' करी वळी स्वात्म निवेदनातें।' —वामन, वामनचरित्र १.४०. [सं] निवेदनीय—वि. १ निवेदन, कथन करण्यास योग्य. २ अर्पण करण्यास योग्य. निवेदित—वि. १ सांगितलेलें; कळविलेलें. २ अर्पिलेलें; दिलेलें. निवेद्य—वि. निवेदनीय पहा.

निवेद्य—पु. देवाला समर्पण करावयाचा नैवेद्य. [नैवेद्य अप.]

निवेश—पु. १ आंत जाणें; प्रवेश; अंतर्भाव. २ आत घालणें; प्रवेश करणें; स्थापना; ठेवलेली, स्थापन झालेली स्थिति. ' या पंक्तीमध्यें एक अक्षराचा निवेश होत नाहीं. ' ३ (ल.) अंतर्दृष्टि; निपुणता; प्रावीण्य. ' याचा व्याकरणात चांगला निवेश आहे. ' [सं.] निवेशन—न. आत ठेवणें; स्थापणें.

निःशंक, निःशक निःशब्द—निरशंक, निरशस्त्र, निरशब्द पहा. निःशंकपणें—क्रिवि. शंका न बाळगतां; निर्धास्तपणें.

निशस्त —स्त्री. बैठक. ' दीड प्रहर पावेतों निशस्त राहिली. —रा ५.१४१. [फा.]

निशा—स्त्री. १ खातरी; विश्वास; आश्वासन; मनाचें समाधान. (क्रि० करणें, होणें, पुरवणें). 'या गोष्टीविषयीं मला संदेह होता परंतु आज माझी निशा झाली. ' २ पतीची खात्री; हमी; खात्री; जामिनकी. (क्रि० देणें; घेणें; पटविणें; पुरविणें). 'मी पाचशें रुपयांची निशा सावकारी देतों. ' ' वसूल घेतला असेल तो वाजवी वजा करून बाकी ऐवजाची निशा नबाबाकडून घेणें. ' —समारो १३. ३ धालेपणा, मनशामोड; परिपूर्ति, अत्यंत, भरपूर तृप्ति; पुरेपुरे होणें. [फा. निसमा—नसिआ] ०पाती—स्त्री. १ खात्री; विश्वास. निशा अर्थ १ पहा (क्रि० करणें; पुरविणें). २ जामीनकी, हमी. (क्रि० देणें).

निशा—स्त्री. १ कैफ आणणारा, अमली पदार्थ (मद्य वगैरे). २ कैफ; मद; नशा. [अर. नशा] ०धुंद—वि. अतिशय कैफ चढलेला. ०पाणी—न. १ मादक पदार्थांचें सेवन; अंमल; कैफ (क्रि० करणें). २ मादक पदार्थ; मद्य इ० ०बाज—वि. नशा करणारा, मद्यपी; कैफी

निशा—पु. बेहोषता, आनंद. ' पत्रें पाटविलीं प्रविष्ट होऊन आमचे चित्ताचा निशा जाहला. ' —ब्रप ३०१. [अर. नशात= आनंद]

निशा—स्त्री. रात्र. ' खद्योत समुदाय निशि वसे । वीर तैसे वाटीव।' —एरुस्व ५ २९. [सं.] ०कर-पति-पाळ—पु चंद्र ' काशीतळ व्हावया निशापति । विजना हातीं घालविजे। ' ०चर—वि. १ राक्षस, पिशाच्च. ' जैसें रात्रीच्या अवसरीं । व्यापारिजे निशाचरीं। ' —ज्ञा १६.२७२. २ चोर. ३ घुबड, वटवाघूळ इ० रात्रीं फिरणारे पक्षी प्रत्येकी. ०चरी—स्त्री. १ चोरी. २ राक्षसी. ' विवेकाचा टाकोचि पुसी । निशाचरी जे। ' —ज्ञा ९.१७९.

निशांत—पु. रात्रीचा शेवट, अखेरचा प्रहर. ' निशांतीं उगवे चंद्रकिरण। ' [निशा+अंत]

निशाण—न. १ ध्वज; पताका; झेंडा. २ बंदूक, बाण इ०नीं नेम धरावयाचें लक्ष्य; चांद. ३ नेम; चिन्ह; खूण, निशाणी.' आमचे व आपले इत्तिफाकानें इंग्रजाचें नाव व निशाण नाहीं सारखें नेस्त नाबूत होतील. ' —रा १०.१८२. ४ नाण्यावरील पोतदाराची तपासल्याची खूण [फा. निशान्] ०उतरणें—गोळी बरोबर लागणें; लक्ष्य भेदणें. ०दार—बरदार—पु. निशाण धरणारा. ' हत्तीवरल्या निशाणदारास पायास गोळी लागली. ' —रा ६. १२५. ०बाजी—स्त्री. नेम मारणें; वेध. निशाणचा हत्ती—पु. १ ज्याच्यावर निशाण असतें तो हत्ती. २ पुढारी; नेता.

निशा(सा)ण—पु. रणभेरी; डंका; नगारा. ' तयावरी जैत रे जैत। म्हणोनि ध्य नाचे निशाण वाजत। ' —ज्ञा ९.२१७. —एरुस्व ६.२. ' क्रियाचि म्हणे चित्ररथ । स्वर्गी निशाण असे वाजत। ' —कथा २.१२.६१. [प्रा. नि साण] निशाणीं घाव घालणें-देणें—कूच करण्याचा, ढल्याचा नगारा वाजविणें. ' हरी भक्तिचा घाव घाली निशाणी। ' —राम २८.

निशाण—स्त्री. (कु.) शिडी, निशाणी पहा. [सं. नि.श्रेणी]

निशाणा—पु. (व.) धाराला धार लावण्याचा दगड किंवा चाक, पलसणी. निसणा पहा. [सं. शाण, निशान, प्रा. निसाण]

निशाणी—स्त्री. १ खूण; चिन्ह. २ चिन्ह; लक्षण, प्रमाण, सूचना. ३ नाण्यावर खूण करण्याचें एक हत्यार, पंच. ४ (ल.) परिणाम; लक्षण, फल. ' वाघाच्या गुहेंत गेलें असतां मरण्याची निशाणी.' [फा. निशानी] ०होणें—अमर्याद, परकाष्ठेचें, बेसुमार होणें (वाईट रीतीनें).

निशाणी—स्त्री. शिडी; जिना; सोपान; निशीण. 'जे अज्ञान-तमाची तरणी । कैवल्यपदाची निशानी । '—दाव ४४. [सं. नि.श्रेणी]

निशान, निशानदार, निशानी—निशाण इ० पहा.

निशि-शी—स्त्री रात्र. —ज्ञा २.३२४. ' चोरा रुचे निशी। देखोनिया विंट शशी। ' —तुगा ३१४६. [सं] ०गंध—पु. गुलछबू; एकफूल, फुलझाड. यास रात्रीं विशेष वास येतो. ०दिनि, दीन—क्रिवि. अहोरात्र. ' चिताज्वाला निशिदिनि जरी जाळिती मन्मनासी। ' —जन्मभूमि. ०भार्गव—पु. लक्ष्मीप्रीत्यर्थ दर शुक्रवारीं दिवसा उपवास व रात्रीं जेवण करणें. निशीथ—पु मध्यरात्र.

निशित-निशात—वि तीक्ष्ण केलेलें, घासलेलें; पाजळलेलें (निसणावर शस्त्र). ' देवा नवनिशतीं शरीं। वावरोनी याच्या जिव्हारीं। ' —ज्ञा २.४८. [सं.]

निशीं—शअ. सह; बरोबर, सहित. 'एका घोड्यानिशीं आलो. ' सुद्धा पहा.

निशीण—स्त्री शिडी, निशाणी [स नि श्रेणी]

नि(नि॑)शीम—वि अमर्याद, सीमा नसलेला; निस्सीम [स निस्सीम अप]

निशें—न (गो) काजी, पेजेचें पाणी

नि शेख-ष—वि सपूर्ण, समूळ '[जग हारपे जेय नि शेष।' –ज्ञा १५ ४३६ 'तो पदार्थ नि शेष सरला ' [स नि शेष]

निशेंडी-शेंड्या—वि शेंडी नसलेला (मुसलमान) [नि+ शेंडी]

निशेदार—वि हवाला देणारा, पतदार, साखदार, जामीन, हमीदार. [निशा=हमी]

निशेदार—वि नशा, अमल करणारा, निशाबाज [निशा= नशा]

निशोत्तर—न एक औषधी मूळ, तेड

निशौंचे—क्रि (गो) उतरणें

निश्चक्र—वि कडकडीत, निर्जळी, निरशन (उपवास) 'तेरा दिवस झाले निश्चक्र करिता। न पवसी अनता मायबापा।' –तुगा ५१२

निश्चक्र—वि शत्रुरहित, परचक्ररहित [स]

निश्चंद्र—वि ज्याची चकाकी नष्ट झाली आहे असें (अभ्रक, भस्म, पारा इ०) [स]

निश्चय—पु १ निर्धार, करार 'सरकार अधिक पैसा मागतें परतु द्यावयाचा नाहीं असा निश्चय झाला.' २ निर्णय, ठराव, निकाल, अखेरचा फैसला, ठाम मत 'दुरून रुपें आहे असा भास झाला, हातीं घेतल्यानतर शिंपी असा निश्चय ठरला' ३ विश्वास, पूर्ण खातरी, भरवसा, श्रद्धा 'शहाण्या मनुष्याचे वाक्यावर निश्चय ठेऊन चालावें' ४ खात्रीनें होणारी गोष्ट, सिद्धात, अवश्यभाविता. 'सूर्यास्तानतर रात्र होईल या गोष्टीचा निश्चय आहे' याच्या उलट दैवघटितत्व –क्रिवि खातरीनें, न चुकता, नि संशय [स] ०**पूर्वक, निश्चयात्मक**–वि खातरीचा, खचित निश्चयाचा पहा –क्रिवि निश्चय (–क्रिवि) पहा **निश्चयाचा**–वि १ न बदलणारा, निर्णीत, अचचल २ ज्याबद्दल शका, प्रश्न उत्पन्न होणार नाहीं असा

निश्चल-ळ—वि न हलणारा अचल नि-चळ स्तब्ध, स्थिर, एका जागीं खिळलेला –क्रिवि स्थिरपणें शातपणें [स]

निश्चित—वि ठराविक, खचित, कायम [स निश्चय] ०**अर्थ**–पु १ ठराविक, ठाम गोष्ट २ खातरी **निश्चिति**–स्त्री निश्चय 'जैसी आत्मज्ञानविखीं। जव निश्चिती नाहीं निकी।' –ज्ञा १८ १५२ –क्रिवि (काव्य) निश्चयानें, खातरीनें खचित 'वसिष्ठें कथिलें निश्चिती।'

निश्चित—वि चिंता, घोर, काळजी यापासून मुक्त, निचिंत, स्वस्थ, चिंतारहित 'या लागीं शत जर्जर नावे। रिगोनि कवि निश्चित हो आवें।' –ज्ञा ९.४९० [स] **निश्चिती**–स्त्री १ (अन्नवस्त्रादिकाच्या) काळजीपासून मुक्तता २ स्वास्थ्य आणि सौख्याची हमी (धान्याची बगमी केल्यामुळें), निचिंती

निश्चेतन—वि निश्चेष्ट, बेशुद्ध, भानावर नसलेला

निश्चेष्ट—वि निश्चल पहा

निश्रेणी—स्त्री १ शिडी २ घोड्याच्या कपाळावर एकावर एक अशा क्रमानें असलेले तीन भोंवरे हें घोड्याचें शुभलक्षण समजतात –अश्वप १ ८६ [स नि श्रेणी]

निश्वास—पु १ उछ्वास, श्वास बाहेर सोडणें (क्रि० देणें, टाकणें, सोडणें) २ भगवताच्या निद्रेतील श्वासापासून झालेले वेद 'निगदिले नि श्वासें। प्रभूचेनि।' –अमृ ५ ११ [स नि.श्वास]

निश्शंक—वि बेशक, बेधडक, शकारहित, निश्चयाचा, काकू न करणारा –क्रिवि धीटपणें, न भिता, निर्भयपणें, निश्चितपणें, विश्वासानें [स]

निश्शक्त—वि अशक्त, दुर्बळ, कमकुवत [स]

निश्शब्द—न ब्रह्म –वि स्तब्ध, गुपचुप –क्रिवि एकहि अक्षर, आवाज न काढता [स]

निश्शेष—वि पूर्ण, सबध, सगळा, बाकीरहित' –क्रिवि पूर्णपणें, बाकी न राहता, सर्वथा, अगदीं नि शेख-ष पहा [स]

निषाद—पु १ (सगीत) सात स्वरापैकीं सातवा स्वर, नि २ कोळी, पारधी ही जात व तींतील व्यक्ति ३ कडू, हलकी जात. शूद्र स्त्रीस ब्राह्मणापासून झालेली सतति [स]

निषेध—पु १ प्रतिषध, मनाई, बदी २ नकार, परवानगी नसणें, शास्त्राची असमति 'न ठाके निषेधु आड। न पडे विधीची भीड।' –ज्ञा १६ १८९ ३ धिक्कार, निंदा [स] ०**मुखें**– क्रिवि नकार घालून, नकारानें (वर्णन इ०) **निषिद्ध, निषेधित**–वि १ शास्त्र आणि समाज यानीं मनाई केलेलें, वर्जिलेलें, शास्त्रास, रूढीस असमत त्याज्य २ वर्ज्य, अविहीत, मना केलेलें **निषेधणें**–उक्रि १ मना करणें वर्ज्य करणें २ नाकारणें, नाकबूल करणें न स्वीकारणें धिक्कार करणें 'ज्याच अभग निषेधूनि समस्त। द्विजानीं बुडविले उदकात।' ३ नाकारणें, नाहीं म्हणणें **निषेधवृत्ति**–स्त्री निषेध करण्याची प्रवृत्ति, स्थिति, स्वरूप याच्या उलट विधिवृत्ति –वि १ निषधाचा, मनाईचा, नकाराचा, अस्वीकार करणारा २ अभावात्मक, अकरणरूप

निष्क—पु १ एक सोन्याचें नाणें, मोहोर, दीनार, (ज्यो) चार रुपय किंमतीचें एक परिमाण २ एकशेआठ मासे भार सोनें ३ (सामा) सोनें [स]

निष्कंटक—न भय, उपद्रव इ० पासून मुक्तता, शांतवेची, स्वास्थ्याची स्थिति, 'तो शत्रु मेला यामुळें तथें निष्कंटक झालें' –वि १ कांटे नसलेला, कांट्याविरहित २ (ल) धोका, भय, उपद्रव, अडचण इ० नसलेलें (राज्य, रस्ता इ०), निर्धास्त 'कौरव मारुनि दइल निष्कंटक सर्व राज्य आतेला।' –मो [स]

निष्कपट-कपटी—वि खोटपणा, कपट या विरहित, सरळ, प्रांजळ, मनाचा मोकळा [स]

निष्करुण—वि दया नसलेला, कठोर, दुष्ट, निर्दय [स]

निष्कर्म—वि १ धर्मकर्म, विधि यापासून मोकळा, अलिप्त (तपाचरणी साधु) २ काहीं धर्म, क्रिया न करता ईश्वरचिंतनांत मग्न असलेला ३ (भावी लाभासाठीं) काहीं काम न करणारा ४ आळशी, निकामी [स]

निष्कर्ष—पु १ सार, तात्पर्य, सारांश (भाषण वगैरेचा) 'निष्कर्षे दोहींही। देखिला असे।' –ज्ञा २ १३२ २ तत्त्व, सारांश, मुख्य हेतु, निश्चय, सिद्धांत 'जयांच का निष्कर्षे प्राप्ति वेरीं।' –ज्ञा ६ ३२५ ३ शेवट, परिणाम 'सर्व शून्याचा निष्कर्षु। तो जिया बाइला कला पुरुषु।' –अमृ १ २७. ४ कसोटीचा दगड, कसोटी, निकष

निष्कल(ळं)क-की—वि डाग, ठपका, काळिमा, कलंक नसलेला, •निर्मळ, शुद्ध, पवित्र, निर्दोष 'सत्वाथिला अति सात्विक। निष्कलंक शोभत।' –एरुस्व १ १२ [स] **निष्कलंकी अवतार**-पु (पुराणें) दहावा कल्की अवतार

निष्कळ—वि (क) कळाहीन, तेज, वैभव, सौंदर्य, टवटवी, तजेला वगैरे नसलेला. [स निस्+कला]

निष्कांचन—वि दरिद्री, निर्धन पहा [स निस्+कांचन]

निष्काम—वि १ निरिच्छ, फलाची इच्छा न धरिता केलेलें (कर्म, अनुष्ठान इ०) २ विरक्त, उदासीन [स] •कर्म–न फलाची इच्छा न धरता केलेलें विहित (कर्तव्य) कर्म 'निष्काम कर्मानें राष्ट्राला तेज येतें' –टिसू ४

निष्कारण—वि १ कारणाशिवाय, अकारण २ उपयोग, फळ, फायदा इ० नसलेला, व्यर्थ –क्रिवि कारण, जरूरी नसतां, आधार, प्रमाण नसता (क्रि० बोलणें, मारणें इ०) [स]

निष्कासन—न. १ बाहेर काढणें २ बडतर्फी, हकालपट्टी ३ स्पष्ट, खुलें करणें, सांगणें [स निस्+कास्]

निष्काळजी—वि बेफिकीर, निर्घोर, निश्चिंत, काळजी नसलेला, निकाळजी

निष्कृति-ती—स्त्री नैष्कर्म्य स्थिति 'जर्णे फलत्यागें निष्कृती। नेलें कर्म।' –ज्ञा १८ २३२ २ मुक्तता नाहींसें करणें, नाश ३ निरसन, फेड, परिहार, प्रायश्चित्त (अपराध, नुकसान, इजा इ० केली असतां प्रायश्चित्त घेऊन किंवा भरपाईनें दूर करणें) 'निष्कृति तुझिच पापासी। श्रीगुरु करील परियसी।' –गुच २० ८१ [सं]

निष्क्रमण—न १ निर्गमन, बाहेर जाणें २ नवीन जन्मलेल्या मुलास घराबाहेर प्रथम नेण्याचा सोळा संस्कारांपैकीं एक संस्कार [स]

निष्क्रय—पु १ ब्राह्मणास गाय वगैरे दान देण्याऐवजीं तिच्या किमतीइतकें दिलेलें द्रव्य अथवा इतर वस्तु. २ असली बदली वस्तु, किंवा किंमत ठरविणें, देणें ३ विक्रय [स]

निष्टंक—पु निश्चय, सिद्धांत 'जीवामाजी निष्टंकु। करिसी जो आत्यंतिकु।' –ज्ञा १८ १२८१ –वि १ (काव्य) पक्का, दृढ, निपुण, कुशल 'हें सैन्य असेल निष्टंक। तरी लोटुनि कोटी दु ख। स्वस्थ जाईल माहेरा।' –मुवन ७ ११६. २ पूर्ण, अखंड 'अगा मानस हें एक। माझ्या स्वरूपीं वृत्तिक। करूनि घाली निष्टंक। बुद्धि निश्चयेंसि।' –ज्ञा १२ ९७ ३ नि संशय, निश्चित. 'गुरु ब्रह्म ऐक्य भावो। निजनिर्वाहो निष्टंक।' –एभा २ ३४२ –क्रिवि १ पूर्णपणें, सबंद, दरोबस्त, बाकी अथवा शेष न राहतां २ सर्वथा, सर्वांशीं, पुरतेपणीं, न्यूनाधिवाय, सर्व बाबतींत ३ केवळ, निवळ, फक्त, मात्र [स निर्+टंक=नाणें] **निष्टंकणें**–क्रि १ निश्चय करणें 'आता याची बुद्धि वृत्ति। निष्टंकिली कर्मे जाती।' –ज्ञा १८ ५३१ २ निश्चयानें लावणें, आरोपणें 'निष्टंकिती या मोहें। आधळे त।' –ज्ञा १५ ३८०

निष्टणें—अक्रि निसटणें, घसरणें, पळणें, निसटणें पहा (मुख्यत जाणें या क्रियापदाशीं योजतात उदा० निष्टून जाणें) 'प्रपंचापासून निष्टला। लोभाचे हातींचा गेला। अकस्मात।' –दा ५ ९ ३७

निष्टुक—क्रिवि (व) अगदींच, बिलकुल, थोडें सुद्धा 'त्यानें निष्टुक न ऐकता गावास गेला' [स निस्तुष्]

निष्ठ—वि खिळलेला, आंत बसलेला, निष्ठेनें राहिलेला, अंतःस्थित, अधिष्ठित (समासांत) मनोनिष्ठ–देहनिष्ठ–घटनिष्ठ [स]

निष्ठा—स्त्री १ दृढ प्रेम, भक्ति, श्रद्धा दृढासक्ति (मन किंवा हृदय याची–एखाद्या वस्तूच्या ठिकाणीं) २ विश्वास, भरवसा सत्य अशी बुद्धि, निश्चय, अवलंबन ३ एकसारखी, एका प्रकारची चाल, आचरण, धंदा ४ कायम ठाण, जम, अधिष्ठान स्थापना ५ शेवट, अखेर, परिणाम, निर्णय, मोक्षदायक स्थिति, मार्ग, शेवटची अवस्था 'ज्ञान ही निष्ठा म्हणजे सिद्धावस्थेंतील अखेरची स्थिति होऊ शकत्ये' –गीर ४१२ ६ (काव्य) अवस्था, स्थिति 'तृषा लागली नाथ ओष्ठामृताची। शरीरासि ज्यावीण निष्ठामृताची।' ७ मार्ग 'अवधारीं वीरश्रेष्ठा। ये लोकीं या दोन्ही निष्ठा।' –ज्ञा ३.३५ [स नि+स्था] **निष्ठावान-वंत**–वि १ आदर, प्रेम,

असलेला, आसक्त, दृढभाव असलेला २ विश्वास ठेवणारा, श्रद्धालु, स्थिर वर्तनाचा, शाश्वत मार्गाचा, अचलवृत्तीचा

निष्ठुर—वि १ निर्दय, क्रूर, कठोर मनाचा. २ कठोर, कडक, कर्णकटु, कर्कश (भाषण इ०) [स]

निष्गा—पु निशाणा पहा [स शाण-निशान]

निष्णात—पु निपुण, प्रवीण, कुशल, वाकबगार [स]

निष्पत्ति—स्त्री १ पूर्णता, समाप्ति, सिद्धि 'जया का आथि पूर्ण निष्पत्ती। जेथ रसु धरी व्यक्ति।' –ज्ञा १७ १५७ २ परिपाक, परिणाम, सार, शेवट ३ उत्पत्ति ४ (भूमिति) मापन ५ (सामा) फळ, लाभ, उपयोग, निष्पन्न पहा [स]

निष्पन्न—न १ उत्पन्न, फळ, लाभ २ शेवट, परिणाम –वि १ उत्पन्न झालेलें २ पूर्ण झालेला, पक्व ३ निपुण, ज्ञाता ४ कृतार्थ, प्राप्तपुरुष 'ऐसियें असाधारणें। निष्पन्नाचीं लक्षणें। आपुलेनि बहुवसपणें। श्रीकृष्ण म्हणे।' –ज्ञा ६ १०७ [स]

निष्पक्षपात—पु समतोल वृत्ति, समानपक्षता; एकतर्फी नसणें, कोणतीहि एक बाजू न घरणें **निष्पक्षपाती**–वि १ समदर्शी–दृष्टि पक्षपात न करणारा, तटस्थ २ (ल) न्यायी [स]

निष्पादणें—उक्रि उत्पन्न करणें, निर्माण करणें [स निष्पादन] **निष्पादन**–न उत्पादन, निर्माण, उत्पन्न करणें, घडवून आणणें **निष्पादित**–वि निर्माण केलेलें

निष्पाप-पापी—वि पापरहित, पापहीन, निर्दोषी [स]

निष्प्रभ—वि प्रभा, तेज, प्रकाश, कळा नसलेला, तेजोहीन, फिका, कळाहीन [स]

निष्प्रयोजन—वि निष्कारण, विनाकारण, आधाररहित, अकारण 'निष्प्रयोजन एखादास मारू नये' [स]

निष्फल-ळ—वि १ (ल व शब्दश) व्यर्थ, फलहीन विफल, निरर्थक, २ निरुपाधिक 'जय जय देव निष्फळ। स्फुरदमदानंद वहळ।' –ज्ञा १८ ८.

निसका—वि (कु) निर्लज्ज पहा

निसखा—पु मित्र दोस्त, सोबती [नि=अतिशय+सखा]

नि(नि)संग—वि निस्संग पहा 'नाहीं मर्यादा निसंग यावरी। मन हें गोविंदीं देह कामारी वो।' –तुगा १११

निसं(स्सं)गळ—वि निर्लज्ज वेशरम 'अभिमानी आणी निसंगळ। वोडगस्त आणी खळ।' –दा २ ३ १८ [निसंग]

निसटणें—अक्रि १ निटणें, जागेपासून दूर होणें, जागा सोडणें २ (ल) बाहेर निघणें, पडणें (त्रासदायक कामातून इ०) अडचणींतून दडून बाहेर पडणें, सुटणें ३ फुटणें, उसळणें, फुटून किंवा सुटून जोरानें बाहेर येणें ४ निसरणें, घसरणें, सरकणें ५ (व) पळून जाणें [स निसृष्ट]

निसडा धोंडा—पु शस्त्रास धार लावण्याचा दगड, निशाणा 'एक गारुडी निसडा धोंडा माडुनिया जवळी।' –विवि ८ ८.१५८.

निसण—न १ (धान्य इ०) निवडणें, स्वच्छ करणें २ निवडलेला, स्वच्छ केलेला भाग ३ वेंचून, निवडून बाहेर टाकून यावयाचा भाग, गाळसाळ* [स निस्+सन=गेलेला, टाकलेला?]

निसण-न-णी, निसन—स्त्री शिडी 'ही नरकद्वाराची निसणी। जीव हिंसा।' –कथा २ १७ ७६ [स. नि श्रणी]

निसणा—पु निशाणा पहा [स शाण]

निसणी—स्त्री (व) सहाण [स शाण]

निसणें—सक्रि १ निवडणें, वेंचणें, वाईट भाग निवडून काढून स्वच्छ करणें (धान्य, भाजी इ०) 'तांदूळ, भाजी इ० पदार्थ निसले' २ सोलणें, छिलणें, साफ करणें, साल, सालपट काढणें 'मी सकाळपासुन सध्याकाळपर्यंत हजार नारळ निसले' [स निसन] ०**टिपणें-टुपणें**-निसणें पहा

निसत—वि निर्लज्ज, वेशरम, कोडगा, भ्रष्ट, व्यसनी [निस वर्गे स निस्+सृ] म्ह० १ निसत बाजारी आणि पडला शेजारी २ निसता निसता लाज नाहीं कालचें बोलणें आज नाहीं

निसता—वि नुसता पहा

निसंतान–न १ निर्वंश, कुलक्षय 'बळी अबळातें खाय। हेंचि बाधित जरी होय। मासया का न होय। निसंतान।' –ज्ञा १६ ३०२ २ मूलबाळ नसणें; झालेलें न जगणें २ (ल) नाश, विध्वंस (शिव्याशाप देताना योजतात) ३ (ल) फन्ना, चट्टामट्टा, खाऊन फस्त करणें निरानिपटा पहा [स] म्ह० कुसतानापेक्षा निसतान बरें ०**करणें**-(ना) मोडतोड, विध्वंस करणें ०**मानणें**-निसतान होणें (हा एक वाईट शाप आहे) 'तुझें अल्प काळें निसतान मानें।' –रंकर द्रौपदीवस्त्रहरण २४

नि.सत्त्व, नि संदिग्ध, नि संदेह—वि निस्सत्त्व, निस्संदिग्ध, निस्संदेह इ० पहा

निसपटणें—अक्रि निसटणें अर्थ १ते३ पहा

निसबत—स्त्री १ दिम्मत, हवाला, सत्ता, हुकुमत, देखरेख (मनुष्य वस्तु काम इ०वर) 'आमचा घोडा त्याचे निसबतीस आहे' २ संबंध, नातें –क्रिवि संबधानें, संबधीं, तर्फेचा, बद्दल, 'गाव–सरकार–दळळ–निसबत' 'भिंगवें पारिपत्य करावयाची आज्ञा सरसुभा प्रात खानदेश निसबत नारो कृष्ण यास केली आहे' –वाडरामा २ १५३ [अर निस्बत्] **निसबताचा**–वि १ मालकीचा, नात्याचा २ संबधाचा, संबंध असलेला 'त्याचे निसबतीचा जाब करून देऊ हें लिहून दिल्हें सही' –वाडबाबा २ ३९ ०**दार**–वि दिमतदार, ताबा, कबजा, हुकुमत, व्यवस्था ज्याच्या हातीं आहे असा, अधिकारी, कारभारी (मनुष्य) ०**वार**–वि १ मालकीचा, संबधीं २ ताब्यात, कबज्यात असलेला –क्रिवि

ज्याच्या निसबतींत माणसें, वस्तु इ० दिलेल्या आहेत अशाच्या नवाच्या अनुक्रमानें, यादीप्रमाणें (यादी इ०) **निसबत्**—स्त्री हिम्मत, ताबा निसबत पहा 'निसबतींत त्याच्या राहसी सदा।' –दावि ४५६

निसर—स्त्री (गो) घसर, घसरेड [स नि सृ]

निसरगाठ—स्त्री आखुडगाठ सुटगाठ, सुरगाठ, खेचकर सुट णारी गाठ, एक टोंक ओढरयावरोवर सुटणारी गाठ [निसरणें+गाठ] •**देऊन ठेवणें**–(ल) निसटण्याचें सुटण्याचें साधन, उपाय राखून ठेवणें, पळवाट ठेवणें, सुटण्याचा, सोडवणुकीचा रस्ता काढून ठेवणें

निसरड–ट–ण, निसरणी, निसरड, निसरडें—स्त्रीन. १ घसरडी जागा, गुळगुळीत, घसरण्यासारखी झालेली जागा, घसरगुंडी २ घसरण, घसरडेपणा, शेवाळी इ०कानीं झालेला गुळ गुळीतपणा तू त्या वाटेनें जाऊं नको, तेथें निसरड झाली आहे' [नि+स सृ=सरणें]

निसरड–डा, निसरड, निसरडं—वि गुळगुळीत, घस रडा, घसरण्याजोगा, निसरड ज्यावर झाली आहे असा (रस्ता, भूमि इ०) 'मग प्रत्याहाराचा अधाडा। जो बुद्धीचिया ही पाया निसरडा।' –ज्ञा ६ ५६ [निसरणें]

नि सरण—न निस्सरण पहा

निसरणी—स्त्री शिडी [स नि श्रेणी]

निसरणें—अक्रि १ घसरणें, सरकणें, निसटणें पयुद्दि मेरुत्हनिद्दि न माथा धरिता यदघ्रिरज निसरे।'–मोउद्योग ७ ८७ २ कमी होणें, ओसरणें 'पुढि लाग विघरों। काति पाहे निसरों। मस्तक आदरीं शिरा–। भाग्गीं कप।' –ज्ञा १३ ७५६ [स नि सरण]

निसरती—स्त्री (गो) उतरड [स नि सृ–सर]

निसरभांवडी—पु मुलाचा एक खेळ

निसरवा—पु १ पीक गाळा कल्यानंतर राहिलेला भाग, सरवा २ ग्रामजोशानें पचांग सांगून दारादारीं मिळविलेलें धान्य ३ खळ्यावरचें धान्य काढून नल्यानंतर महारानीं वेंचून, टिपून घ्यावयाचें धान्य [नि+सरणें किंवा स नि सारण]

निसरसाड—स्त्री विस्मरण, स्मरणातून जाऊं देणें विस रणें काळजी विचार मन सोडून देणें, उपेक्षाबुद्धि ठेवणें (क्रि० करणें) 'अहत तर्के (सारखें) दु ख नाहीं, निसरसाडीइतकें सुख नाहीं '[निसरणें+साडणें]

निसराड—स्त्री निसरड पहा

निसर्ग—पु १ सृष्टि २ स्वभाव, प्रकृति ३ स्वाभाविक, नैसर्गिक अवस्था, सहजस्थिति [स] •**चित्रलेखन**–न पानें, कळ्या फुलें झाड, वेल, कीटक वगैरे सृष्ट पदार्थांचीं, देखाव्याचीं, प्राण्यांचीं चित्रें काढणें (६) लँडस्केप पेंटिंग •**नियम**–पु सृष्टि नियम, सृष्टीचे कायदे, सिद्धांत •**वाद**–पु (तत्त्वज्ञान) बुद्धि प्रामाण्यापेक्षा मानवी नैसर्गिक बुद्धीनेंच ईश्वरज्ञान व नीतिज्ञान होईल असें प्रतिपादन करणारें मत –ज्ञाको (न)३१० 'प्रचलित निसर्गवाद जडैक्यवादी नाहीं '

निसवणी, निसवाल—स्त्री कणीस बाहेर पडण्याची, निघ ण्याची क्रिया, धान्य निसवण्याचा व्यापार [स नि+सृ=प्रस वणें]

निसवणें—अक्रि १ लोंबर, कणीस बाहेर येणें २ (ल) चोरी, छिनाली इ० वाईट गोष्टींत निढावणें, दुष्कर्मांविषयीं निर्लज्ज होणें, निं सग बनणें ३ उघड बनणें, पुढें येणें प्रसिद्ध होणें (लिहिण्यांत, बोलण्यांत इ०) ४ धैर्यानें, धीटपणें पुढें येणें म्ह० उसवल्याला दारा घालता येतो निसवल्यास उपाय काय ? [स नि+सृ–सव]

निसवणें—अक्रि (माण) हत्याराला धार चढणें [स निसाणा]

नि सशय—वि निस्संशय पहा

निसळ—वि निर्दोष 'जे सदा रित मोकळे। जेथीं चंदनाचें निसळें। न फळताही निर्फळें। होतीचि ना।' –माज्ञा १३ ३९१ –क्रिवि पूर्णपणें, निर्मळपणें, केवळ, निखळ

निसळण–णी—स्त्री (सोनारी धंदा) गोठ गोल करण्याचें हत्यार

निस(सा)ळणें—अक्रि उजळणें, निल्हई देणें, तजला, चकाकी आणणें

निसाठा—पु (क) खर्च होणें फळा उडणें झाडा, सफा होणें, कोरडा पडणें (खजिना, साठा) [नि=नाहीं+साठा]

निसाण—पु निशाण पहा एक रणवाद्य, डंका 'वाकणाचा कळस्वीं। त धैर्य धडकु निशाणु लावी।' –भाए ४४८

निसाणी—स्त्री शिडी 'तो हा कैवल्यपदाची निसाणी। सकल सीधाता तरणी।' –ऋ ६ [स नि श्रेणी]

निसार—स्त्री (व) हलकी जमीन [नि सार]

नि सार, नि सारण, नि सारित, नि सात्त्विक, नि सीम—निस्सार, निस्सारण इ० पहा

निसा(सा)स–सा—पु उच्छ्वास उसासा (क्रि० टाकणें, देणें, साडणें) [निश्वास]

निसासणें—अक्रि १ धापा टाकणें २ (ल) मोठाचा श्वासोच्छ्वास करणें, सुस्कारा टाकणें (थकल्यामुळें) ३ दमणें कण्हणें, त्रासणें 'तु गुतसी गोविसी का निसासी।' –सारह ८ १०९ [स नि श्वस्]

निर्सिदगी—स्त्री निवीसिंदगी पहा 'पेसजी निसिंदगी सरकारातून मुशाहिरा देऊन चालवीत असत –रा २० ३०४

निसिंदा—पु लेखक 'बाळाजी निसिंदा पूर्वी सरकारतर्फेने होता -रा २० ३०५ [फा नवीसदा]

निसिणें—सक्रि (शस्त्रास) धार देणें, पाजळणें 'निसिलें विवेक साहणें।'-ज्ञा १५ २५९ [निसणा]

निसीगंधी—स्त्री निशिगध पहा [स निशागंधी]

निसुक—वि शुष्क -शर [नि+सुकणें]

निसुंती—वि सुंता न केलेला (मुसलमान) [नि+सुनत]

निसुरणें—अक्रि स्वैर वागणें, स्वच्छद, बेकैद होणें, धाक, बधन नियम इ० न जुमानणें [निसुर]

निसुरता, निसुरटा—वि आक्रमता, निसटता, घसरता, चाटून लागून जाणारा (क्रि० दाखविणें, देखणें, पाहणें, मारणें, लागणें, पडणें, जाणें, दिसणें) [निसरणें, निसटणें] ०**जाणें-पडणें**-थोडासा लागणें, चाटून जाणें, तिरकस लागणें ०**देखणें दिसणें-पाहणें**-ओझरतें दिसणें, पाहणें

निसू—वि (गो) नि सत्त्व

निसूक-ग-क्रिवि (राजा) सरळ, तडक, बिनहरकत, न अडखळता, थेट (चेंडू, बाण इ० जाणें, लागणें, मारणें) 'निसूक गोळी लागली' [नि+चूक]

निसूक-ग—वि १ निर्लज्ज, कोडगा, बटरस 'परि माना निसुग गर्व अवधारी। जे फुगूनचि बैसे।'-ज्ञा ११ ५५१ २ उनाड, स्वैर, व्यसनी ३ आळशी 'जैसें निसुग पडलें श्वान।' -स्वोबा १० ५२५ निसूर पहा [? नि सग] म्ह० निसग्या माणसाला लाज नाहीं काल्चें बोललें आज नाही **निसुगाई**-स्त्री १ आळस, निरुद्योगीपणा २ निर्लज्जपणा 'निसुगाईचा सतोष। मानी तो येक मूर्ख।'-दा २ १ १७

निसूर, निसूरवाणा-वाणी—वि १ निष्काळजी निर्बंध, निश्चित, बेफिकीर, निर्घोर 'नाहीं हानि परि न राहावे निसूर। न पडे विसर काय करूं।'-तुगा ५९८ २ जनता शास्त्र याची मर्यादा सोडून निर्लज्ज झालेला ३ निर्दय [नि+सुरी]

निसूर गाठ—स्त्री निसरगाठ पहा

नि सृत—वि (प्र) निस्यूत बाहेर निघालेला, पडलेला पुढें गेलेला, निर्गत [स]

निसोत्तर—न निशोत्तर पहा

निस्कारणें—उक्रि तिरस्कार करण तुच्छ लेखणें तिरस्कारानें नाकारणें, घुडकावून लावणें हडसाविणें, छी थू करणें

निस्तर—पु (गो) उपाय

निस्त(स्ता)रण, निस्तार—नपु १ बाहेर अथवा पुढें जाणें २ तरणें पैलजाणें ३ सुटणें, निसटणें, सुटका 'मग जिवा देखिला निस्तारु। भवार्णवातु।'-भाए ५१ ४ मोक्ष, मुक्ति, सिद्धि ५ उपाय -शर ६ फेड, निस्तरणें **निस्तरानिस्तर**-स्त्री आरंभिलेलें काम तपासून, सुधारून शुद्ध करून, पुरें करणें [निस्तर द्वि]

निस्त(स्ता)रणें—उक्रि १ पुरें करणें, पार पाडणें, तडीस नेणें (एखादें केलेलें काम, सुधा दुरस्त करून, अपुरेपणा काढून टाकून, सफाई-जिल्हई देऊन म्हणजे पुन्हा पहिल्यापासून करून), चूक सुधारणें २ निष्कृति करणें, सावरणें (केलेलें दुष्कृत्य सुधारण्यासाठीं प्रायश्चित्त, शिक्षा, दु ख इ० भोगून त्याचा बरवाईट पणा सोसून-एखादें काम, कारभार), दुष्कर्माचीं फळें भोगणें ३ (सामा) पार पाडणें 'हें तू व्यभिचाररूप कर्म करितोस परतु निस्तारायास तू नरकात जाशील'-अक्रि सुखरूपणें पार पडणें 'तरी प्रजा हे कैसेनि। निस्तरेल।'-ज्ञा ३ १६६ [स निस्तरण]

निस्ता-स्तें—वि नुसता, केवळ, फक्त, निव्वळ, कोणत्याहि जरूरीच्या वस्तू इ०ची मदत नसलेला, साहित्यभूत पदार्थरहित 'निस्ता भात कसा जेवू'

निस्ताई—स्त्री (खा व) सावकाशपणा, सवड [हिं]

निस्तुचें—क्रि (गो) भिजलेल्या पदार्थातून पाणी खालीं उतरणें

निस्तुप—वि १ तुस, कोंडा नसलेला २ काहीं शेष, अश नसलेला; पुरा गेलेला (रोग इ०) [स]

निस्तू(स्तु)क, निस्ताप—क्रिवि १ सर्वस्वीं अगदीं, निवळ, बिलकूल, नि शेष, अजिबात 'पाऊस निस्तूक गेला' २ पूर्णपणें, पुरतपणीं, सवया, व्यग, न्यून इ० शिवाय, सर्व प्रकारानीं, तऱ्हानीं, अगानीं 'हा कागद निस्तूक फुटतो' 'निस्तूक मूर्ख-वेडा-सोदा' ३ केवळ, निव्वळ, फक्त 'हा निस्तूक वैदिक' [सं निस्तुप्]

निस्तेज—न अपकीर्ति, अपमान 'निंदा निस्तेज दडी। कामलोभा वरपडी।'-ज्ञा १३ ४९४ -वि १ फिका, तेजोहीन, चकाकी नसलेला २ (ल) मद निर्बळ मद्दड, निरुत्साही [स] **निस्तेजणें**-अक्रि (काव्य) १ तेजोहीन होणें, फिके पडणें 'शब्दशस्त्रें माझें तेज। निस्तजलें धिकारें।' २ पाणउतारा मानहानि, अपमान करणें, फिकें पाडणें 'कैसा शतधा दुवादी। निस्तेजिलासी।'-ज्ञा ११ १०१ **निस्तेजस्क**-वि निस्तेज पहा

निस्त्याक—न १ (कु) कालवण, आमटी, सांभार (विशेषत मासळीचें २ मासळी मास [निस्तें] **निस्त्याला, निस्त्यास**-क्रिवि कोरड्यास; भाकरी, भात इ० बरोबर खाण्यास कोरड्यास पहा आज निस्त्यास काय केलें?

निस्पृह-ही, निस्पृही—वि १ चपवा निरिच्छ पहा धनदाचीहि नमे, मग अन्याची काय नि स्पृहा परवा।'-मोकर्ण

२१.३१ २ अन्याय अथवा अनुग्रह न करणारा, नि पक्षपाती, समदर्शी, निर्भीड ३ (अशिष्ट) निराळा, सुटक, भिन्न 'आमचें विन्हाड निस्पृह आहे' [स निस्+स्पृहा] म्ह० नि स्पृहस्य तृण जगत्=ज्याला कोणत्याहि वस्तूची इच्छा नाहीं, त्याला जग हें तृणतुल्य तुच्छ होय

निस्सग—वि एकटा, सोबती, सबध नसलेला, सर्वसग परित्याग केलेला (योगी, परब्रह्म) 'सन्याशानें नि सग असावें' २ (ल) सर्व बधनापासून, पाश, नियम इ० पासून मुक्त, लोकरीति सोडलेला (वाईट व चागल्या अर्थी) ३ (विशेषत) निर्लज्ज, वदफैली, स्वैर [स]

निस्सत्व—वि १ अवश्य असणारें तेज, गुण, जोम, जीव, उपयुक्तता, उत्कृष्टपणा, रस, चव इ० नसलेला २ खोटा, असत्य, असार, अवास्तव [स]

निस्संदिग्ध, निस्संदेह निस्संशय—वि सशयरहित, खातरीचा —क्रिवि खातरीनें, नि सशयपणें [स]

निस्साण—न नगारा, निशाण पहा

निस्सार—वि निस्सत्त्व पहा

निस्सीम—वि अमर्याद, पराकाष्ठेचा, अतिरिक्त, श्रेष्ठ दर्जाचा, परमावधीचा (विशेषत वाईट अर्थी उपयोग) 'निस्सीम—भक्त—उपासक' 'निस्सीम—सोदा—ल्वाड' [स]

निस्सुरा—वि निसुरा पहा

निस्सूत—वि नि सूत पहा

निहट—वि जवळ, समीप निकट 'सरोवरा निहटीं। घातली सोन केतकीची ताटी। —शिशु ६५२ [स निकट]

निहटणें—सकि वळकट धरणें 'ता उपरमें निहटिला।' —ज्ञा ४ १३२ [स नि+हठ]

निहानिगुतानें—क्रिवि (व) टापटिपीनें, तजविजीनें निगुती पहा

निहाय—क्रिवि १ पासून—पर्यंत भर, सर्व, दरेक, प्रत्येकीं (समासात) महाल—जिल्हा—खातें—किल्ला—निहाय २ मध्यें पाटील—महार—निहाय =पाटला—महारा—मध्यें [अर निहायत]

नि(न्य)हायत—स्त्री सीमा, पराकाष्ठा 'महाराजानीं अंगेजीची व जातीनिशी मर्दुमीची निहायत केली' —चित्रगुप्त २२१ [अर निहायत्]

निहाळ—पु (माहानु) न्याहाळण्याची क्रिया, टक 'याचा मितहि। न साहे निहाळ।' —भाए ३९९

निहाळणें—सकि न्याहाळणें, निरखणें पहा 'जें केव्हा तुझें वदन। निहाळु आम्ही आता।' —रास ३ ३८ [हिं निहालना]

निहित—वि १ दिलेलें, स्वाधीन केलेला, २ न्यस्त, निक्षिप्त, ठेवलेलें [स]

निहुळ—वि (व) धिमा, मद, हद्द 'तिचा हात जलद न चालतां निहूळ चालतो म्हणून कामाला इतका उशीर होतो'

निळें—पु (गा) कुणबी स्त्रियांच्या हातातील निळ्या बागडी

निळग(घ)णें—अकि गदून जाणें, ग्लानि येणें [गळणें]

निळगळी, निळगी-घी—स्त्री ग्लानि, मरगळी, सुस्ती, जडता (उपवास, अति श्रम, एखाद्या जागीं पुष्कळ वेळ बसणें इ० मुळें आलेली)

निळंगी—स्त्री निळीचें झाड

निळवा—पु एक० जातीचा जोंधळा याचें ताट वळकट व जाड असतें

निळवें—न अर्धे कोवळें, एक छटाक (मापी)

निळा—पुस्त्री टवळी, तज्ञा (चहरा, स्वरूप यावरील) —वि १ मेघासारख्या रंगाचा, सावळा, श्याम, नील २ नुसता, एकजात पांढरा (घोडा) ३ हिरवा, ताजा, कोंवळा (पाक, गवत, वाटक इ०) ४ टवन्वीत 'परिलीं धान्यें सदा निळीं।' —एभा २१ ८१ म्ह० इळ्याच यार्यी निळें कापणें [स नील] ॰कोरं(रा)टा—पु निळ्या कोरटीचें झाड ॰तुतिया—पु मारचूत ॰हिरवा—वि १ काळा निळा (विष, ताप इ० मुळें पडलेला) २ बिघडलेलें, नासलेलें (तूप, अन्न इ०) (क्रि० पडणें, होणें) निळाया—पु (व) मार लागल्यामुळें अंगावर पडणारा हिरवा—निळा घट्टा

निळाबूज—वि सर्व शरीर पांढरें दुम व आयाळ पांढरी, त्यांत काळहि केस थोडे असा (घोडा) —अश्वप १ ३१

निळारी—पु सुताला निळीचा रग देणारा, निलगार [नीळ]

निळें—न १ हिरवें—गवत—धान्य—पीक २ हिरवेपणा, हिरवळ [नीळ]

नि क्षत्र—न क्षत्रियांचा नाश, क्षत्रिय नाहींसे करणें

नि क्षत्र, नि क्षत्रिय, निक्षेत्री—वि क्षत्रिय वर्णाच्या लोकाविरहीत, क्षात्रहीन (देश, जागा, काळ) नि क्षत्री पृथ्वी दान दिधली विप्राला।' —आरती दशावताराची 'परशुरामानें नि क्षत्रिय पृथ्वी केली' [स]

निक्षिप्त—वि १ ठेवलेला २ गहाण ठेवलेला ३ फेंकून दिलेला [स]

निक्षी—स्त्री कडकपणा, सक्ति, बिनचुकपणा बारीक दृष्टि, शिस्त [?स निकर्ष] निक्षी निक्षीचा वि कडक, करडा, सक्त, न वाकणारा, दुराराध्य (रागात, निंदेंत उपयोग)

निक्षून-न—क्रिवि स्पष्टपणें उघडपणें, झडसून खडसून (क्रि० सांगणें बोलणें, करणें, नाकारणें) [स नि+क्षुण्ण]

निक्षेप—पु १ ठेवणें, जवळ राखणें 'ऐसें जगाचें बीज जो सकल्पु। अव्यक्त वासनारूप। तया कल्पांतीं जेथ निक्षेपु। होय तें

स्थान मी।'-ज्ञा ९.२९३. २ गहाण; निधि; ठेव; हवाला. ३ पुरलेलें धन; कुणगा. 'निक्षेप काढिजे पायाळें।' -मुआदि १८. ३५. ४ (कांहीं कारणाकरितां) त्याग. 'आहवनीयादि वन्ही। निक्षेपरूपीं हवनीं। यजिती पैं विधानीं फुडे होऊनी।'-ज्ञा १७. ३६१. ५ (कायदा) ठरल्याप्रमाणें काम झाल्यावर परत करण्याच्या बोलीनें स्वाधीन केलेला माल (इं.) बेलमेंट. [सं निर्+क्षिप्] **निक्षेपणें**-उक्रि. १ (काव्य) टाकणें; फेंकणें. 'सागरीं निक्षेपिता अचळ। भेदूनि चालला पाताळ।'-मुआदि ८.८१. २ (द्रव्य) पुरून ठेवणें. ३ ठेवणें; राखणें.

निक्षेपी—वि. (गो.) ऐकलें न ऐकलें असें करणारा; कानकऱ्या.

नी—उभ. आणि; व. 'चाकवत आलुशाख नी मेथी।' -मुविराट ८.७३. 'रावसाहेब नी दादासाहेब.' [आणि संक्षेप]

नीक—नस्त्री. गटार; नाला. 'तंबूचे बाहेरचे बाजूस पाण्याची नीक काढली असावी.' -(बडोदें) स्वारीनियम ६३. [गु.]

नीक-का—निका (-वि.) अर्थ २ पहा. 'फुण आमुसीं नीकौनि बोलने। हें नीकें नोहणे।'-शिशु ९२०.

नीच—न. १ (ज्यो.) ज्या राशींत एखाद्या ग्रहाचें बल अगदीं कमी असतें अशी रास. उच्च स्थानापासून सातवें स्थान. उदा० सूर्याची तूळ रास. २ अशा राशींतील ग्रह, कर्केचा मंगळ. ३ ग्रहाच्या कक्षेतील सूर्याच्या अगदीं जवळचा बिंदु -वि. १ सखल; उच नसलेला; निच; खोल. 'नीच तरी पावेल। भूमिदेपु।'-ज्ञा ६.१८४. २ कमी; हलका (किंमत, दर, गुण, आकृति, जाति, स्थिति इ० मध्यें). 'या झाडापेक्षा तें झाड नीच आहे.' 'हेमगर्भापेक्षां आनंदभैरव नीच आहे.' ३ हलकट; अधम. 'हंसदास म्हणे नीच। आले जन्म हे श्वपच।' -हंको. ४ (संगीत) खरज, खालच्या सुराचा 'हा पखवाज नीच आहे.' -क्रिवि. खालीं. 'तोफ नीच धरली तर गोळा रेतींत जातो' -भाव ३. [सं.] ०**कृत्य**-न १ हलकें, हीन काम २ हलक्या लोकांना, जातींना योग्य असें काम. ०**सेवा**-स्त्री १ हलक्या लोकांच्या हाताखालीं चाकरी, नीच लोकाची चाकरी. २ हलकी नोकरी. **नीचत्व**-न. कमीपणा; हलकेपणा. 'नीचत्व पहिलेंच घ्यावें। आणि मूर्खपण।'-दा ११.५.९ **नीचा**-वि. हलका; नीच (-वि.) पहा.

नीच—वि. (काव्य) नित्य, सतत निच पहा 'क्षणक्षणीं नीच नवी। दृश्याची चोख मदवी।' -अमृ ७ १२६. -ज्ञा १२.३६. [सं. नित्य, प्रा. णिच्च]

नीज—नस्त्री. १ स्वतःचें काम. २ आत्मस्वरूप. 'छंदें आपुलिया नाचत। नीज घेऊनी फिरत गा।' -तुगा ३४८. [सं. निज] म्ह० निजे वांचून पुजा नाहीं=दुसऱ्याच्या कामाची कोणी काळजी घेत नाहीं.

शको. ४. ६०

नीज—स्त्री. (काव्य) झोंप; निद्रा. 'ज्याचा त्रयोदशाब्द न लागेंदि नीज धर्मपुत्रास।'-मोकर्ण ६.५९. 'निजेल्या पर्यंकीं किमपि न लगे नीज नयनीं।' -सारुह ५.१३३. [सं. निद्रा; हिं. नींद] ०**मोड, नीदमोड**-स्त्री. झोंपमोड.

नीट—वि. १ सरळ; वाकडा नसलेला. 'रानांत जाऊन नीट लांकूड आण.' २ तडक; थेट. 'गुरुसुत बंधु सुहृज्जन गेले स्वर्गासि सर्वेही नीट।' -मोगदा ९.२०. ३ (ल.) बरोबर; योग्य; सदृश (वस्तु, काम). 'दृष्टीस दृष्टि जेंव नीट मिळोन गेली।' -सारुह ८.१४२. 'याचें बोलणें नीट आहे.' [का. नेट्टगे=सरळ; नेट्ट] ०**करणें**-१ वक्रता काढणें; सरळ करणें. 'त्यानें आपल्या शिष्यास भला नीट केला.' २ बरें करणें; दुरुस्त करणें. ०**जाणें**-वाकडा-तिकडा किंवा कोठें न थांबतां जाणें. ०**उभा**-वि. ताठ; सरळ उभा; उभासोट. ०**करणावळ**-स्त्री. नीट, दुरुस्त करण्याची मजुरी. ०**नेटका**-वि. १ यथायोग्य; शोभेसा; चांगला; सुंदर; बांधेसूद; देखणा. २ व्यवस्थित; टापटिपीचा; चकपक, टाकसटिकस. ०**वांकडा**-वि. १ चांगला व वाईट; सरळ व वाकडा; खरा आणि खोटा; शुद्धाशुद्ध; बरोबर आणि चूक. २ चांगला किंवा वाईट; सरळ किंवा वाकडा इ० ०**वांकडें करणें**-कमीजास्त, देवाण घेवाण, तडजोड करून बरोबर करणें, मिटविणें (हिशेब इ०). 'सावकाराचें नीटवाकडें करून मी गावाहून निघालों.' ०**वीट**-वि. १ थेट; सरळ, तडक; घोपट. २ (ल.) बरोबर; न्याय्य. 'नीटवीट पंचवीस झाले.' [नीट]

नीड—नपु. पक्ष्याचें घरटें, कोटर. 'नीडासि आश्रय तरुवर।' -रावि ४०.७९. -वाक्यवृत्ति ७१०. [सं.]

नी(नि)डें—शअ. (महानु.) जवळ. 'होआवे आं श्रीकृष्णां नीडें। एरू रींगे एरा पुढें।'-दाव २०३. 'हें मळमुत्राचें भाडें। म्हणौनि ठाकों न ये या निडें। शिवशिव याचेनि पाडें। आणिक कस्मळ नाहिं।' -भाए ३९८

नीत—स्त्री. (काव्य) नीति; चांगली रीत; लोकाचार. 'तुका म्हणे संता करूं नये अनृत। पाप नाहीं नीत विचारीतां।' -तुगा २७८३. इतर अर्थी नीति पहा. -वि. नीतीचा, बरावर; योग्य; सरळ, चांगल्या वर्तनाचा [सं. नीति]

नीत—वि. नेलेला, दूर केलेला. [सं. नी=नेणें]

नीत—वि. सततचा; नेहमींचा. -एभा ११.४८३. 'थाट नवे नीत होट लाल करी पानें खाउनी सदा।' -पला ४.३५. [सं. नित्य] ०**मजूर**-पु. पोटासाठीं नित्य नियमित मजुरी करणारा; नेहमीं काबाडकष्ट करून पोट भरणारा. ०**मजुरी**-स्त्री. १ नीतमजुराचें काम, मजुरी, मेहनत. २ नीतमजुराचें वेतन.

नीति—स्त्री १ व्यवहारशास्त्र, नय, आचार–व्यवहाराचे नियम, शिष्टाचार २ युक्तता, योग्यता, न्याय्यता, न्याय ३ सदाचाराचे नियम, सृष्टि-नियम–व्यवस्था ४ राजनीति–धर्मशास्त्र ५ नियम, कायदा, मर्यादा, निश्चितपणा, ठराविक परिमाण ' किंवा मेघधारा वर्षिति। नाहीं नीति त्यातें।' (समासात) धर्म–प्रपंच–लोक–व्यवहार–शास्त्र–नीति, तसेंच –अगद–नारद–बृहस्पति–विदुर–शुक्र–नीति (=अगद, नारद इ० व्यक्तींनीं सांगितलेले शास्त्रीय व व्यावहारिक नियम) [स] ०भेद–पु (सांप्रदायिक अर्थ) प्रमाण–परिमेयादि शास्त्र; तत्त्वभेद कोणी अर्थ शास्त्र तर कोणी वैशषिक दर्शन असा याचा अर्थ घेतात ' तरी तर्कु तोचि फरशु। नीतिभेदु अंकुशु।'–ज्ञा १ ११ ०मान–वान–वंत–वि न्यायनीतीनें वागणारा, सदाचारी, सत्प्रवृत्त ०शास्त्र–न नीतीचें प्रतिपादन करणारें शास्त्र (इं) एथिक्स ०शिक्षण–न नीतीचें, सदाचाराचें शिक्षण (शाळांतून दिलें जाणारें) –अध्यापन १०६

नीद—स्त्री झोंप ' तैसा विश्वस्वप्नेंसीं माया। नीद साडूनि धनंजया।'–ज्ञा १८ ४०५ [स निद्रा]

नीध—स्त्री १ निधि पहा २ अतिशय उत्पन्नाची, किंमतीची वस्तु, गोष्ट ' ही गाय आम्हास मोठी नीध सांपडली ' [स निधि]

नीनिर्णे—सक्रि बाहेर घालणें, घालवून देणें 'भणोनि बाहीर नीनिले तर्णे मीवें। हों काजु।'–श्र ९१ [निर्+नी=नेणें]

नींव, नीम—निंब पहा ' ओंवाळोनिआ नींव लोण्। '–दाव ३०९

नीम—पु (राजा) भूत, पिशाच्च, प्रेत इ० यास द्यावयाचा नियमित बलि (क्रि० देणें, सांडणें) ' यदा त्या पिशाचाचा नीम द्यावयाचा राहिला म्हणून तुम्हास उपद्रव होतो ' [स नियम]

नीम—वि निमा, अर्धा [फा नीम्] ०रजावद–वि अर्धे प्रसन्न, थोडा अनुकूल. ' सफदरजंग यास नीमरजावंद करून आपले स्वामी लावावयाचा विचार केला असे '–पया ७५

नीर—न पाणी, जल –ज्ञा ७ ९१ –एभा १ १२४ 'नीर क्षीराब्धिस्वरूपी स्नान तुला तें घालोनी।'–सौभद्र अंक ४ [स का नीर] ०मोर–न फोडणीचें ताकपाणी, ताकांत बरेंच पाणी घालून त्यांत लिंबाचा रस पिळतात व सुंठ, हिंग, मीठ इ० मिसळतात –गृशि १ ४७६ कर्नाटकांत याला ' नीरमज्जिग ' म्हणतात ०क्षीरविवेक–पु क्षीरनीर विवेक पहा

नीर—पु मासे धरावयाचें मोठें जाळें ' माशावाणी नीर काढिला आमले धरत।'–ऐपो २६४

नीर—पु परिणाम, निकाल निर्णय, इत्यर्थ, निश्चय, ठराव (पंचायतीचा, धवकरीचा) (क्रि० काढणें, निघणें, घेणें) 'काय बोल प्रथाला वाचिक अर्थ काढिना नीर।'–राला १३ ०काढणें–झाडून, साफ, खरडून काढणें, निराल करणें ' गनिमीचा नीर काढावा '–पेद २१ ८ [निरा?] निरावर येणें–१ निकरावर, शेवटच्या उपायावर, अटीवर येणें, शेवटच्या अवस्थेस पोंचणें (आजार, विकार) २ सपुष्टांत येणें, सपाटयास लागणें, संपत येणें (काम, वस्तु इ०)

नीरस—वि रसहीन, रुक्ष, वेचव, पाणचट, मिळमिळीत निरस पहा [स निरस]

नीरा(रा)जन, नीरंजन—न आरती, ओवाळणें निराजन पहा –ज्ञा १६ २१० ' तेथें गोवळराज नृत्य करिती कृष्णास नीरजना।'–आपु १५ [स नीराजन]

नील—पु एक रंग –वि या रंगाचा, निळा (–वि) पहा

नील, नीलकांत–मणी—पु माणकाचा एक प्रकार, निळ्या रंगाचें एक रत्न, शनीचा खडा हा बहुधा अस्मानी रंगाचा असून कठिणपणाविषयीं हिरा व लाल याच्या खालोखाल असतो [स] ०कंठ–पु १ महादेव, शंकर (समुद्रमंथनातून निघालेल्या चौदा रत्नांपैकीं हलाहल विष प्राशन केल्यामुळें शंकराचा कंठ निळा झाला) ' तेणें सुखें नीलकंठ तांडव नाचे।'–एभा २ ५३६. २ चाष पक्षी, तास ३ मयूर, मोर, शिखी ०गाय–स्त्री एक जनावर पाढऱ्या पायाचा काळवीट, रोही, हरिण ०वद्–वि नीळ रत्नाची केलेली, निळी तों नीलवद भूमीवरी जगज्जीवन। सहज जाऊन बैसला।'–ह ५ १७७ ०मेह–पु निळ्या रंगाची लघवी, अशी लघवी होणें ०लोहित–न तांबडानिळा मँगॅनीज धातु नीलोत्पल–न निळ्या रंगाचें कमळ ' कैसें नीलोत्पलातें रांवित।'–ज्ञा ११ ६००

नीलंड, नीलाड—पु एक जंगली प्राणी. –अश्वप २ ७, –वि धसलड, निर्लज्ज व्यभिचारी 'लोक नीलंड नीलंड काढुनी नेती थोरी।'–रामदासी १७ ३६५

नीला—स्त्री. शरीरांतील अशुद्ध रक्तवाहिनी, शीर ही स्पर्शाला शुद्ध रक्तवाहिनी (लालशिरे) पक्षां जास्त उष्ण असते –सुश्रुत–शारीर ७ [स]

नीलाग—न एक उपरत्न [स]

नीलांजन—न मोरचूत [स]

नीलांबरी—स्त्री (संगीत) एक राग यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात आरोहांत धैवत वर्ज्य जाति षाडव–संपूर्ण वादी पंचम, संवादी षड्ज गानसमय दिवसाचा तिसरा प्रहर ' कल्याण गाडी थोरात। मुरलींत आळवी श्रीरंग। बरात पारक पदपुरा। नारायर राग वाजवित।'–ह १० ११७

नीलि(ळि)का—स्त्री (वैद्यक) काळमस; अंगावरचा तीळ, चामखीळ [सं]

नीलिमा—पु निळेपणा, निळा रंग, निळीचा, मेघाचा, पाटीचा रंग 'केशावर नीलिमा झळकता' 'हा नभात पसर नीलिमा।' [सं]

नीली—स्त्री नीळ, निळीचें झाड (इं) अनिल [सं]

नीलीन—पु निळीपासुन केलेला पदार्थ (इं) अनिलीन

नीव—पुन एक वृक्ष व त्याचें फळ न्हीव पहा

नीव—नपु (कों राजा) छपराची आतील खालची बाजू

नीवडा—वि नावडता, नावडा पहा. 'नुसती पोरवडा, घरीं न कवडा नित्ती वरा नीवडा' —आगु ५

नीवी—स्त्री निरी, लुगडयाचा पदर, ओचा, केळें कमरें भोंवतालचा लुगडयाचा भाग, वेष्टन [सं]

नीशार—पु १ हातरण्याचा, पसरण्याचा कपडा 'नीशारादि पलंगपोस पडद गाद्या उशा पाहिल्या।' —सारुह ३ ४४ २ फर्गोल —राव्य २ ३६ [अर नश्‌र्=पसरणें (सतरजी इ०)]

नीस—पु १ साराश, तात्पर्य, तत्त्वार्थ, निष्कर्ष, निवडुन काढलेला चागला भाग, सार, निवड (क्रि० काढणें, निघणें) 'आदि वर्तमान जाणसी भविष्य। मागें पुढें नीस सचिताचा।' —तुगा १२९३ २ बारीक चवकशी, तपास, छाननी, विचक्षणा (क्रि० करणें, काढणें, पहाणें, पुरवणें) [निसणें]

नीस—क्रिवि पूर्णपणें, निखालस, सर्वांशीं 'नीस नगा' —सर्व वानूर्नी (पैसा, शिष्टाचार इ० कार्नी) उघडा, दरिद्री [निसता, निस्तूक]

नीस—पु (राजा) (श्रमानें किंवा मार बसल्यामुळें पाठ, छाती इ०) ताठरणें, उसण भरणें. (क्रि० भरणें, उतरणें)

नीस—न (कों) वैर, सूड

नीस—नवीस पहा हा फारशी प्रत्यय लिहिणारा या अर्थी शब्दापुढें यतो उदा० पोतनीस-चिटणीस-फडणीस इ०

नीस—स्त्री (गो) आत भाताचें पीत नसलेली निवळ पज

नीस—पु (गो कु) सीमेवरचा दगड [म निसणा, गु [illegible]

नीसुगा—वि आळशी —शर [भिसुक—ग]

नीळ—स्त्री नील १ निळीचें झाड २ निळीचा रंग, (गु) गुळी ३ नीलमणी 'हा निळयाचा दुसरा। या बुद्धी हातु घातला विखारा। का रत्नें म्हणोनि गारा। वेंची जेवि।' —ज्ञा ९ १४८ ४ शेवाळ, न वाहणाऱ्या पाण्यावरील शेवाळ —पु १ सर्व अंग काळें असलेली एक वानरजात २ रामाचा एक अनुयायी वानर 'नळनील जाबुवत। आदि सुग्रीव किंपिण भक्त —वि निळया रंगाचा [सं नील] ०**नासणें-रापणें**, निळीचा रंग नासणें—(निळीचा रंग नासला असता खोटी बातमी उठवावी म्हणजे रंग चांगला होतो अशी समजूत रंगारी लोकांत आहे यावरून) एखादी बातमी निराधार, खोटी म्हणून सांगावयाची असल्यास प्रयोग करतात ०**राप**—स्त्री पु (ल) निराधार बातमी, गप्प 'नील राप झाला आहे' ०**वट**—स्त्री १ हिरवें गवत—कुरण—चरण २ हिरवळ जागा ३ हिरवटपणा, निळेपणा —वि हिरवट, निळसर, अस्मानी (रंगाचा)

नीळ—पुन. घरटें, नीड पहा 'निघानी गला हंस नीळ। वृथा पिटिशी कपाळ।' —मुवन—हरिश्चंद्राख्यान २६५ (नवनीत पृ १९८)

नु—अ १ (कु) एक आदरार्थी अव्यय हें संबोधनास लावतात उदा० बाबानु, काकानु २ काहीं शका प्रदर्शित करण्यासाठीं योजण्यात येणारें अव्यय यामुळें वाक्याला प्रश्नाचा जोर येतो 'लावातिजे मुरिजे। केवि लाजिजे नु।' —शिशु ४७० [सं नु]

नुक्ता—नुक्ता पहा.

नुकरा, नुकरापल्ग—वि (घोडयाचा रंग) पाढरें शरीर, त्यात जर्दे व काळे ठिपके असा (रंग, घोडा) —अश्वप १ ३२ [अर नुका=पाढरा रंग (घोडयाचा)]

नुकसान-नी—स्त्री १ तोटा, खोट, बुड, नाश, २ इजा, दुखापत, दु ख, अपकार, खराबी; (इं) इन्जुरी, टॉर्ट ३ (कायदा) नुकसानीचा पैसा, नुकसानभरपाई —वि कुचकामाचा, हलका, भिकारी, कवडीमोल [अर नुक्‌सान्] ०**भरपाई**—स्त्री एखाद्याचें नुकसान केलें असता त्याबद्दल मोबदला देणें (इं) कांपन्सेशन

नुको—क्रि (राजा कुण) नको 'असा धावरो नुको'

नुक्ता—पु १ सुंदर, मजेदार कल्पना, विचार, ज्ञान, रसभरीत चुटका, गाणें २ पुक्त, सुभाषित, वाक्य 'पत्रें लिहिलीं त्यातील नुक्त व चुटके उत्तरें यावयाजोगे बहुत लिहिण्यात आलीं' —रा ७, खलप २ २६ ३ (व) तोडगा, इलाज, औषध 'हिवावर काहीं नुक्ता ठाऊक आहे?' [अर नुक्ता]

नुक्ता—पु उंटाच्या नाकातील वसण, लगाम

नुक्ता—पु १ दोषारोप आळ, ठपका, लादलेला दोष, लावलेला काळिमा (क्रि० ठेवणें) २ फारशी लिपींतील अक्षराच्या वर किंवा खालीं यावयाचें टिंब [अर नुक्त]

नुक्ता—क्रिवि इतक्यात, आताच निगुता, नुक्ता

नुखलणें नुघडणें—अक्रि (काव्य) न उघडणें 'उघडा जाय कवाडा। नुखलेचि न हाय निवाडा।' —आपद ८६ 'नुघडती डोळे भक्ताचे।' [नि=खुलणें, उकलणें, उघडणें]

नुगडणें—क्रि न सुटणें, न उदरणें —एभा ११ १०७१ (—शर)

नुगलणें—अकि. प्रसन्न न होणें; मोकळें, विकसित न होणें. 'तुतें काहीं केल्या जननि मन अद्यापि नुगले।' —साद्द २.९३. [न+उगळणें, उकलणें]

नुगवणें—अकि. न कळणें; नाकळणें; उकलता न येणें; न सुटणें. 'आणि सिकतेचें वेंट वळून हातें। तेही पाठवा ह्या सागातें। हें जरी कोडें नुगवे तुम्हातें। तरी रामकृष्णातें धाडिजे।' —द १४.२३२. [न+उगवणें, उकलणें]

नुथड—न. नथ. —एभा १३.२२१ ? (—इंको.) [नथडी]

नुनी, नुंगी—स्त्री. लहान मुलाचें इंद्रिय; नुन्नी; नुनी.

नुनू—स्त्री. (बालभाषा) झोप; गाई.

नुन्नी—स्त्री. (बालभाषा) मुलाचें मूत्रेंद्रिय; नुनी. [गु. नानी=लहानी]

नुन्नुवाळ—पुन. नन्नुवाळ पहा.

नुधवणें—उकि. वर न करणें, न उचलणें. —ऋ ६१. 'ज्याचेनि स्मरणें तत्त्वता। कमाकर्मे नुधविती माथा।' —एभा ५.३०६. [न+उधवणें]

नु(नू)न्य—न्यून पहा. 'जे सामान नुन्य असेल तें लिहून पाठवीत जाणें.' —वाडसमा २.१०. [न्यून अप.]

नुन्या—वि. (व.) परचा. 'तो नुन्या मनुष्य आहे.' [?न+अन्य]

नुपकर—वि. असमर्थ. —ज्ञा ९.३८०. (—इंको—पाठभेद) [न+उपकारी]

नुपकरणें—अकि. समर्थ न होणें, कामास न येणें; उपयोगी न पडणें. 'एथ कृपाद्वेषणा नुपकरे।' २.२३. [न+उप+कृ—उपकरणें]

नुपर—स्त्री. (वर. ना.) नूट; टंचाई, नपूर. [न+पुरणें]

नुपरतें—वि. विषयासक्त. 'नविष्ठ आणि गविष्ठ। नुपरतें आणि नष्ट।' —दा २.३.१७. [न+उपरत]

नुपरवण—स्त्री. (गो) तूट. [न+पुरवणें]

नुपन्या—वि. टंचाई असणारा, गरजू.

नुपेक्ष(क्षि)णें—उकि. (काव्य) उपेक्षा, हयगय, दुर्लक्ष, तिरस्कार, कंटाळा न करणें. 'नुपेक्षी कदा रामदासाभिमानी।' —राम २८. —अकि. दुर्लक्ष युक्त, तिरस्कृत न होणें. [न+उपेक्षणें]

नुपेक्षा—स्त्री. (काव्य) उपेक्षा, दुर्लक्ष्य न करणें; लक्ष्य देणें.

नुबगणें—अकि. न कंटाळणें. —ज्ञा १०५५. 'चढल्या आवडी करी भजन। नुबगे मन सेवेसी।' —एभा ११.५७२. [न+उबगणें]

नुमगणें—अकि. (काव्य) १ अदृश्य होणें; नाहींसें, बेपत्ता होणें, पत्ता नसणें, शोध न लागणें. 'कोठें नुमगे मंगळभगिनी.' 'नका शोधूं मतां तरें। नुमगे खरें बुडाल।' —तुगा ३३९२. २ न समजणें; उलगडा न होणें; नुमजणें पहा. 'कोणी नुमगे स्वहितास कसे।' —सन्मित्र समाज मेळा ६ (१९२९). [न+उमगणें]

नुमचणें—सकि. (काव्य) न फेडणें; परत न करणें. 'आणि दान जया यावें। तयातें ऐसेया पाहावें। जया घेतलें नुमचवे। कायसेनहीं।' —ज्ञा १७.२०८. [न+उमचणें]

नुमजणें—अकि. (काव्य) नुमगणें; न कळणें. २ अज्ञात राहाणें; समजून न येणें. [न+उमजणें]

नुमंडे—वि., नसतें; खोटें. 'मृगजल जेथें नुमंडे। तेथें असे पा कोरडें।' —अमृ ६.६४.

नुमसणें—अकि. १ न सागणें; प्रकट न करणें. 'लोभियाचें मन जैसें। जीवु जावो परि नुमसे। ठेविला ठावो।' —ज्ञा १३.२०२. २ नुमजणें पहा. 'देही देहातें नुमसे।' —निगा ६०. ३ उत्पन्न न होणें; न ठरणें 'परि काहीं केल्या गर्भ नुमसे। उदरीं तिये।' —सिसं ६.१७९. [न+उमसणें=सागणें, प्रकट होणें]

नुरणें—अकि (काव्य) बाकी न राहणें, न उरणें. —मोभीष्म १२.६८. 'दीपकपुराचे मेळीं। जेवी नुरेचि काजळी।' [न+उरणें]

नुरमैली—वि. पुलाव्याचा एक प्रकार. 'नुरमैली पुलावा करणें झाल्यास चापट रवे ऊर्फ पार्चे वापरावे.' —गृशि २ ९.

नुरा—स्त्री. (गो.) १ तेज. २ चेहरा; नूर. [अर. नूर्]

नुरा—वि. चढेल, उन्मत्त. 'निज,पराक्रमें मदिरासि वाधी। भरावलावर सुरापतिसम नुरा, होवुनि अपपरा न जाणसि।' —अमृत ५३. [?]

नुरी—स्त्री. एक जातीचा पोपट. [हिं.]

नुरोधी—वि. बाधक; विरोधी. —माज्ञा १५.२३०. (पाठभेद)

नुलैत—क्रिवि. (गो.) नकळत; गुप्तपणें.

नुसता, नुस्ता-स्था, नुस्त्यास—निस्ता, निस्त्यास इ० पहा.

नुसतें, नुस्तें—न. (गो.) मासळी; मासे. 'गोंयच्या लोंकाचे नुस्त्याशिवाय जा ना.' [निस्तें]

नुसदें, नुसधें—क्रिवि. नुसतें पहा. 'आमुचें ज्ञानचि नुसदें येथें।' —दा५.१.३५. 'नेसावीं वल्कलें तीं फळजळ नुसधें भक्षणें वृक्षमूळीं।' —निमा १. श्रीरामकर्णामृत ६७.

नुस्कान-नी—नस्त्री. नुकसान पहा.

नूतन—वि. १ नवा; ताजा. 'इतर कथा नव्हे फुडी। नित्य नूतन इची गोडी।' —एरुस्व १.७. २ तरुण. ३ अलीकडचा. —क्रिवि. अलीकडे; नुकतें. [सं.] ०**वयस्क**—वि. नुकता वयात आलेला; सज्ञान, वाप्या बनलेला.

नूपुर—पुन पायातील एक दागिना, घागऱ्याचा वाळा, तारडया, पैंजण 'पायीं तिचे जडित नूपुरयुग्म वाजे।' —सारुह ८ १३५ [स] ०**करण**–वि (नृत्य) हात रचित करून लताग्र करावंत व निक फिरवून उजवा पाय पाठीमागच्या बाजूस नऊन कुंचित करावा नतर जमिनीस न लाविता पायाचा अग्रभाग जमीनीवर त्वकर त्वकर आपटावा ०**पादिक (आकाशी चारी)**–वि (नृत्य) उजवा पाय पाठीमागे नऊन अंचित करणें व मा टाच जमीनीस न लाविता पायाचा अग्रभाग जमीनीवर त्वकर टेंकविणें [स]

नूर—(हट) नोर पहा

नूर—पु १ वैभव, ऐश्वर्य, थाट २ तनला, चकाकी, पाणी, तज, काति, रूप (दृष्टि, चेहरा इ०चा) 'तो नूरचि वदनाला। शायदी होय।' —सिस ४ १८२ [अर नूर्=प्रभा] म्ह० (हिं) एक नूर आदमी, हजार नूर कपडा। लाख नूर गहिना, करोड नूर नखरा। ०**पालटणें**–रग बदलणें ०**मिळविणें**–(व) मिळतें घेणें **काहिनूर**–पु (तेजाचा पर्वत) एक सुप्रसिद्ध रत्न हिरा *हा इग्लडच्या राजमुकुटात आहे* ०**जहान**–स्त्री (*जगताचें तज*) जहांगीर बादशहाची रूपवती राणी

नूर—पु एक जातीचा लाबट मोती

नृत्य—न नाचणें, अभिनय करणें, नाच, गायनातील रस *व भाव, मुखराग व अगप्रत्यग याच्याद्वारा अभिनय करून अनेक* तालामध्यें नियमबद्ध नाचणें [स] ०**शाला**–स्त्री नाचणें, गाणें, हावभाव करणें इ० शिकविण्याची, दाखविण्याची जागा, खेळाची जागा नाटकगृह

नृप, नृपति, नृपाळ—पु *राजा,* भूपति —ज्ञा १८.४६४ 'नृपतिस मणिवेधीं टोंचिता होय चचू।' —र १० 'नृपाळाचे स्कधीं बसुनि मणिवधीं उतरला।' —र १२ [स] **नृपासन**–न सिंहासन, गादी 'रायें तुतेंचि दिधलें स्वनृपासना रे।' —वामन, भरतभाव २५

नृशस—वि द्वाड, निंद्य घातुक, क्रूर, खोडकर, दुखापत, इजा, नाश करणारा [स]

नृसिंह, नृसिंहजयंती—नरसिंह नरसिंहजयंती पहा

नृसिंहावतार—नरसिंहावतार पहा कलुशाची गाठ पड ल्यावर ज्याच्या मसलतीनें त्याला बापाची गादी मिळू नय असें ठरलें होतें, त्या सर्वांवर सभाजीनें कडक नृसिंहावतार धारण केला ' —सभाजी

नें—अ पासून या अर्थी प्रत्यय एकारात स्थलवाचक क्रिया विशेषणाशीं शेवटच्या मात्रेचा लोप करून जोडतात जसें —एथन, तथन, कोठनें इकडन, तिकडन इ० दुसऱ्या शब्दाशीं जसाच्या तसा जोडतात उदा० आतन, बाहरने, अलाडने, पलाडने इ० स्थलनामाना हून, ऊन याअर्थीं पूर्वागम दाखविणारा प्रत्यय लागल्यानतर लावतात जसें —पुण्यासने, साताऱ्यासनें (आर्लें, गेर्लें इ०)

ने—न न (=नाहीं) या अर्थी योजतात 'तें दुर्योधन ने घे।' —मोकर्ण ६ ३५ [स न]

ने—उभ (कातवडी, भिली) आणि व 'राजाला ठार मारू न राज्य लेवू' —मसाप २ ३१ [गु न]

नें—अ १ तृतीया विभक्तीचा प्रत्यय (अव नीं) उदा० रामानें, त्यानें, मुलानीं इ० २ भूतकाळीं सकर्मक क्रियापदाच्या आणि विध्यर्थाचें आवात रूप (करावा, द्यावा इ०) होणाऱ्या क्रियापदाच्या तृतीयपुरुषाच्या रूपावरोवर हा प्रत्यय योजतात उदा० केल्यानें, दिल्यानें इ० (अव रूप नीं)

नेआण—स्त्री (नणें आणि आणणें) १ फिरून केलेलें, निष्फळ आणि त्रासाचें नणें, आणणें २ आसपास, इकड तिकडे नणें, हलवाहलव (क्रि० करणें) [नणें+आणणें]

नेआदा—पु प्रतिध्वनि 'वारा वाजे गगर। तणें गर्जेति वन डोंगर। उन्मळुनि पडति तरुवर। नेआद उठिति आकाशीं।' —खिपु १ ७ ६४

नेऊर—नपु घोडयाचा घोटा नवर पहा

नेऊर—पु खारी पाडलेल्या जमिनीच्या बाधास खेकडयानें पाडलेलें भोंक —शेतकी शा २ ९ [स नीवर?]

नेक, नेकी—स्त्री १ अत करणाचा खरेपणा, शुद्धपणा, प्रामाणिकपणा, सत्यता, ऋजुता 'अल्पहेतूस्तव किंवा महद्हेतूस्तव आपली नक सोडू नये' २ नक्वाजी सद्वर्तन, सरळ मार्ग, व्यवहार, आचरण —वि १ सद्गुणी, प्रामाणिक, विश्वासु सरळ खरा, चागला, नीतिमान् (माणूस काम) २ योग्य, युक्त 'घाटा खालीं राहणें नेक नव्हे' —पेद ६ ३६ [फा नेक्] **नेकाचा**–वि खरा, नीतिमान, सद्गुणी चागला, प्रामाणिक ०**खाही**–स्त्री हितच्छा 'नेकखाई जाहीर करणें' —रा १७ ३१ [नक+खाई] ०**जात–जाद**–वि १ प्रामाणिक इमानी सचोटीचा, नक पहा 'मराठे लोक कजाखी बहुत नेकजात एकदील' —मराचि थोरा ७६ २ प्रतिज्ञा पाळणारा सत्यसध 'आता नेकजात एक जयाजी शिंदे मात्र आहेत' —भाव ७ ३ सुशील अभिजात साधु 'तो केवळ नेकजाद प्रासपुरुष होता' —भाव ५९ [फा नक्जात] ०**दार**–वि प्रामाणिक नकजात 'तो पुरुष चाकरीस नेकदार आहे' —पाखविशाव ३७ —क्रिवि प्रामाणिकपणें 'असे कामदार नेकदार वागले म्हणून राज्य चाललें' —रा ६ ५११ ०**नजर**–स्त्री (पत्रव्यवहारात) अनुकूल, मेहरबानीचा दृष्टि, कृपा दृष्टि. साहबाचे नेकनजर करून सरी कराची बखर सलामत असे' —रा १५ ७६ [फा नेकनजर] ०**नाम**–वि चागला, प्रख्यात,

कीर्तिमान. 'आणि सर्वांत नेकनामही असावें.' -रा ६.२७७. [फा. नेक्‌+नाम्] ०नामदार-वि. (पत्रव्यवहार) सद्गुणी; कीर्तिमान; प्रख्यात; प्रामाणिक, एक मोठी पदवी (गव्हर्नर, प्रीव्हीकौन्सिल, पार्लमेंटचे सभासद इ० नां असते). (इं.) राईट आनरेबल. ०नामवरी-स्त्री. सुरीति. -ओरा १२९. ०नामी-स्त्री. लौकिक; कीर्ति. 'नेकनामी व बदनामी हे शब्द फक्त मुलास व अल्प समजुतीच्या बायकांस फसविण्यापुरतेच आहेत.' -हलागुंदरी (मकरंदमाला २०). ०नियत-स्त्री. सुबुद्धि; सद्बुद्धि. -वि. सद्बुद्धीचा. 'टोपीवाल्यांत इंग्रजी बादशहा बहुत नेकनियत.' -ख ७.३५६४. ०बाजी-स्त्री. नेक, नेकी अर्थ २ पहा. ०बोल-वि. सत्य, खरें बोलणारा. ०राह-स्त्री. सरळ, चांगली राहणी, रीत; चांगलें वळण, चाल. 'नेकराह चाल दाखवून आमच्या राज्याचा आसरा पुरता केला.' -ऐटि ५७. ०सल्ला-स्त्रीपु. खरा, चांगला उपदेश, सल्ला. (क्रि० देणें). 'मुरारराव घोरपडे याचे विचार करितां बहुत उत्तम आहे. ते सांगतील तें नेकसल्लाच सांगतील.' -पया ८१. -दिमरा १.६७. नेकी-नेकबाजी-स्त्री. नेकमध्यें पहा. नेकीबदी-बादी-स्त्री. नकी बदी (चागल्या वाईट गोष्टी) दैवी, नैसर्गिक, किंवा मानवी या प्रकारच्या घडणाऱ्या चागल्या वाईट गोष्टी, प्रसंग; बरावाईट प्रकार; अस्मानीसुल्तानी; देवकी-राजकी 'तुम्हास घोडा देतों परंतु नेकीबदी झाल्यास मी भरून घेईन.' 'नेकीबदीचा अंदेशा दोन्हीकडून सेवकाकडे नसावा.' -पया २५६. [नेकी+बदी]

नेक—वि. अनेक याचें अपभ्रष्ट रूप. 'येक नेक नेक येक येक येक येकली।' -दावि २१७. [अनेक]

नेकी—स्त्री. (हेट.) करंजी (उकडीची). -अव. नेक्या.

नेखचाड—न. ऐरण बसविण्याचा लाकडी ठोकळा.

नेखें—न. (कु.) मिरचीचें देंठ.

नेग(क)पट्टी, नेगाचें—स्त्रीन. (कु.) (निंदार्थी) खाणें-पिणें, जेवणें. (क्रि० करणें, काढणें).

नेगू—पु. (गो.) प्रलय.

नेघणें—उक्रि. न घेणें. -ज्ञा ११ ६१०. 'उठे घाणी फुटतां श्रवण। ते दुर्गंधी नेघवे।' -दा ३.१.२०. 'क्षणही विषयसुखातें नेघ।' -आपद २६ **नेघजाणें**-अक्रि. न घेतलें जाणें. -ज्ञा १५.२५५ (पाठभेद)

नेचा—पु. १ गुडगुडीची, हुक्क्याची नळी. 'त्याच्या-करितां ताजा गुडाखू भरून त्यानें नेचा त्याच्यापुढें केला.' -नभाभात ११२. २ नेटाची बैठक (हुक्का ओढण्याकरितां पुष्कळ वेळ थमावें लागतें यावरून); एखादें काम पूर्ण करण्याकरितां एक-सारखें बसणें. (क्रि० देऊन-लावून-मारून-गाडून बसणें, गाडणें) फा. नैचा]

नेचा, नेचरी—पुस्त्री. दांड्याच्या दोहों बाजूंस सुंदर पानें असणारें क्षुद्र. एक अपुष्प वनस्पति; फर्न. -अध्यापन २०३. 'नेचा हें हातभर उंचीचें झाडरू जिकडेतिकडे उगवतें.' -सेया ४३.

नेजा—पु. भाला. [फा. नेझा] नेजदार-भालाईत; भाले-करी. [फा. नेझेदार]

नेम—क्रि. (भिल्ली) नाहीं. 'ते हातीं ओ सब्द नेम पाठ केयो.' -भिल्ली ३१.

नेट—पुन. १ प्रयत्न; श्रम; यत्न; बल. .'मनुष्यानें जिती नेट केला तरी' काय पर्वत लोटेल!' २ जोर, ताण, दाब, भार. 'तुळईवर नेट पडला म्हणून वाकली.' ३ (ल.) निकड; तगादा (सावकार, भिकारी, खाट मालक इ० चा). 'दमाजी गायक-वाड यांजवर गिलचानीं येऊन नेट बसविला.' -भाव ११५. 'माझे पाटीशीं रुपयाविषयीं सावकाराचा फार नेट लागला आहे.' ४ (ल.) खंबीरपणाचा निश्चय; दम; हिंमत; कार्याचा मोठा उत्साह; चिकाटी. (क्रि० देणें). 'नेट दिल्यावाचून पंचाईत शेवटास जाणार नाहीं.' ५ मोट-चिंदीरीच्या उभ्या खांबाखालचे पुढुशाचे दगड. ६ सुताराचा अथवा लोहाराचा कारखाना. ७ ज्यावर तास-काम, कापणें इ० करावयाचें असतें तो ठोकळा; खाटकाचा ठोकळा. ८ (सामा.) आधार; मदत. ९ जोर; वेग. १० (कु.) ताठा; अभिमान. 'त्याका काय नेट आसा पण!' ११ (कु.) ताठ-पणा. 'तुझ्या कमरेक नेट नाय काय?' १२ (महानु.) धडक; भिडणें. 'नावेक घे पा नेट्ट। येणें आचारविरेंशीं।' -भाए २१९. [? का. नेट्टग=सरळ; नेट्टि] ३ उत्सुक; तत्पर. 'मुमुक्षु माझीं अति नेटक।' -एभा १२.७३८. २ नेटाचा; नेटदार. ०दार-वि. १ धटाकटा; मजबूत; कार्यक्षम; सहनशील (माणूस, जनावर). २ वजन, दाब इ० सहन करण्यास योग्य (तुळई. खांब इ०). ०पाट-पु. १ जोराचा प्रयत्न; दृढ निश्चय. (क्रि० देणें; लावणें; करणें). 'दृढ मांडिला नेटपाट। जाला गर्हिवराचा बोहट।' -कमुरा ६६.४१. २ तगादा; निकड; जुलूम. (क्रि० लावणें; लागणें; बसणें). [नेट द्वि.] **नेटापाटाचा**-वि. १ कठिण व अवजड कामास योग्य; ताण, ओढ सहन करणारा (माणूस, इंजिन इ०) २ धीराचा, नेटाचा, निर्भय. ३ (व्यापक) जड; वजनदार, जंगी (पीक, पाऊस, वादळ, कामाचा धबडगा). **नेटबाजीचा**-वि. १ आग्रहाचा, तगाद्याचा, निकडीचा; नेट-पाटाचा. २ लवकरचा; जवळचा, येऊन ठेपणारा, ठेपलेला. **नेटाचा, नेटक**-वि. १ निश्चयी; दृढ; धीराचा; स्थिर, नेटदार पहा. 'सेनापती तो सत्विक। भारी बलराम नेटक।' -एरुस्व ५.४०. २ मजबूत; जोरकस; ताकदवान; दमदार (जनावर इ०). **नेटणें**-अक्रि १ यत्न करणें; झटणें, जोर करणें, श्रम करणें,

मुख्यत नेटून या रूपात दुसऱ्या क्रियापदाशीं जोडतात जसें – नेटून चालणें–बोलणें–जेवणें इ० २ भिडणें, खेटणें, हाताशीं असणें, अगदीं पाठीशीं येऊन ठेपणें 'लग्न उद्यावर येऊन नेटलें तथापि कशास अद्यापि ठिकाण नाहीं' ३ खणपटीस बसणें, निकड लावणें ४ पलीकडे ढकलणें रेटणें पहा नेटावणें–अक्रि जोरानें, तडफेनें कामास लागणें नेटावा–पु १ नेट, टेका, धिरा (क्रि० देणें, लावणें) 'असें म्हणून जोराचा नेटावा दरवाजाला लावून पुढील भाषण ऐकण्यासाठीं ती तत्पर होऊन राहिली' –स्फूर्ती २.३७२ २ जोराचा प्रयत्न (क्रि० देणें) नेटी–वि (व) नेट करणारा, पिच्छा पुरविणारा नेटें–क्रिवि (अशिष्ट) जल्दीनें, तडाक्यानें, त्वरा, त्वरित 'काग कोणी न म्हणे पढरीची आई। चालविते पाहीं चाल नेटें।' –तुगा १६१७ नेटपाटें, नेटेंपाटें–क्रिवि १ निश्चयेंकरून 'तेथें काळाचेनि हटतटें। वृत्ति ब्रह्माचिये वाटे। लावूनिया नेटेंपाटें। चिन्मात्र पेठें विकिली।' –एभा ११ ९९९ २ हातोहातीं, नेटेंवोटें पहा ३ त्वरेनें 'पितर नेटेंपाटें धावती।' –एभा १९ २३३

नेटक–वि नैष्ठिक पहा 'एक ते पडित वैदिक ते एक। गायत्रीनेटक ब्राह्मण ते।' –व ४३४ [स नैष्ठिक]

नेटक–का–वि नीटनेटकें पहा १ सुरेख, बांधेसूद, प्रमाणबद्ध 'असुर पाईचे नेटके। पुढें चमकति कौतुकें' 'ते स्वातीस्तव अभिषुक्ति पुटकीं मोतीं घडे नेटकें।' –नवनीत पृ १३६ २ बरोबर, युक्त, योग्य, अनुकूल 'परमार्थ साधिला नेटका' –एभा ३ ३१९ ३ सरळ 'ठकारें पर्वता ऐसा नेटका सडपातळ।' –मारुतीस्तोत्र ४ (काव्य) अव्यग्र, धड, तरबेज 'हाताचा–पायाचा–नेटका' 'लढणार–सुजणार–लिहिणार–नेटका' 'कृष्ण नेटका जुझार। वाणीं ग्रासिले महावीर।' –एरुस्व १२ १२३ ५ नीट, चांगला, व्यवस्थित 'आधीं प्रपच करावा नेटका।' –दा १२ १ १ [नीट, का नेटी=सौंदर्य, सुरेखपणा]

नेटका–क्रिवि नुकता, आता, इतक्यात, थोड्या वेळापूर्वी 'आमचा बाजीबोवा नेटका जेवाया बैसला।' –ऐपो ६८

नेटकें–क्रिवि नीट सरळ, समोर, थेट 'परी साधुरवाडीस नेटकें जावें।' –दा ३ २ ३७

नेटाळू–पु (व) पाटील

नेटिव–व्ह–वि १ देशी एतद्देशीय, युरोपियनेतर मनुष्य २ (निंदार्थी) असंस्कृत, गावठी [इं]

नेटी, नेटका, नेटें–शअ (अशिष्ट) जवळ, समीप निकट 'पठाण अगदीं आपल्या नेटका आला' –सूर्योदय ९२ [निकट]

नेटुगी–गा–वि बांधेसूद प्रमाणबद्ध, नीटनेटका –एभा ११ १२८२ 'सहजेंचि नेटुगा दादुगा। फेडिवेढी नाहीं श्रीरगा।' –एरुस्व १५ ७८

नेटेंवोटें–क्रिवि १ निश्चितपणें नेटेंपाटें पहा 'जेथें जाणीव खुंटे। तें स्वरूप तुझें नेटेंवाटें। घनानद चढे ना वोहटे। अपरिमित।' –परमा ७ १६ २ यथातथ्य 'तें श्रीकृष्णरूप नेटवोटें। कवण वर्णु जाणें।' –भाए ७ –शअ जवळ, समीप, नेटी.

नेड्डा–पु (बडोदें) रत्नें जडण्यास व रत्नाचें तेज खुलवून दाखविण्यास रत्नाखालीं जडण्याचे कामीं उपयोगी पडणारी विशिष्ट प्रकारें शुद्ध केलेली चांदी –जनि (परिभाषिक शब्द) ७

नेडें–ढें–न १ सुई, दाभण यांचें नाक, दोरा ओवावयाचें भोंक 'उट सुईच्या नेढ्यातून एकवार पार जाऊ शकेल.' –गीर ४८९ २ कुदळ, कुऱ्हाड इ०स दांडा बसविण्याचें भोंक ३ (ल) आधार, टेका, आश्रय 'विशुद्ध चक्रीं मेरु हा नेडे। तेथें परदीपीं साहित्य जोडें।' –ज्ञागा ४०७ 'ज्याचें नेढें खबरदार, त्याजवर कोणाचें चालेल वरें' [का नेडिगे=खाच]

नेण–न अज्ञान, नेणीव पहा –वि अज्ञानी, अजाण (मूल) –एभा २४ ६ 'जाणोनि कासया होसी नेण।' –मुसभा १३ १७ [स न+ज्ञान] ०पण–न १ जाणतेपण इ० 'नेणपण सोडू नये।' –दा १४ १ ४५ २ अज्ञान, न जाणणें नेणणें–न (ल काव्य) अज्ञान, न जाणणें 'जे नेणणें माझें प्रकाशूनि। अन्यायत्वें मातें दाऊनि। सर्वही सर्वां भजौनि। बुझावीतसे जे।' –ज्ञा १८ १११४ –अक्रि न जाणणें, न समजणें, न कळणें नेणतपण–न १ अज्ञान २ बाळपणातील अज्ञानावस्था [नेणणें+पण] नेणता–नेण–वि. १ अजाण, समज नसणारा, अननुभवी, मुर्ख 'नणता भक्त मी तुझा। बुद्धि द रघुनायका।' –राम २ जाणता [स न+ज्ञान, ज्ञान] नेणीव–स्त्री (काव्य) अज्ञान, अननुभव, अजाणतपण 'तोच म्हणावा राया पडित। सर्वे जाणोनि नेणीव घेत।' [स न+ज्ञान] नेणो–न जाणों 'कदा नेणों वोढी शरविंतुनि काढी शर कदा।' –र ३

नेणसपाड–पु (व) हिणवणूक, फजीती, अवहेलना, उपेक्षा 'जेव्हा तेव्हा असा नेणसपाड करतो'

नेणें–सक्रि १ घेऊन जाणें, उठविणें, हलविणें २ वाट दाखविणें, पुढें हाणें [स नी–नय] म्ह० ज्याचें त्याणें नेलें पाया पडणें वाया गलें.

नेत–स्त्री १ नियत बुद्धि 'ज्याची जशी नेत तसी त्यास बरकत' –हम १०७ २ निष्ठा 'दौलतराव बाबा यांची नेत धन्याजवळ तशीच असल' –ख १० ६८१७ [अर नीयत]

नेत–पु (व) नेम, नियम

नेतन–न (व) एकर, बिघा इ०सारखें जमीन मोजण्याचें एक परिमाण [निवर्तन?]

नेतवट—वि (महानु.) मज. 'करोनी असिधाराची उशिरी। दारवंजरीं निजविली जैसीं । नेतवट दाव्यारूपें तैसी । वल्कभेद्रीण।' –ज्ञाप्र ७७२.

नेता—वि. १ नेणारा; वाट दाखविणारा. २ व्यवस्था करणारा; पुढारी, कारभारी. ३ पुढारी; प्रमुख; सेनापति. [सं. नी–नेतृ] नेतृत्व, **नेतेपणा**–न. १ व्यवस्था; कारभार. २ व्यवस्था करण्याची पात्रता; कर्तृत्वशक्ति. ३ पुढारीपण. 'मोठ्या कार्याचा, नेतेपणा व्यसनीं पुरुषाकडे ठेवूं नका.' –विद्या ७४. **नेत्री**–स्त्री. नायिका; पुढारीण.

नेताळा—वि. (कर.) निमित्ताला टेंकलेला; क्षुल्लक कारण काढून रडणारा (पोर).

नेति—अ. नाहीं, नाहीं (अशा तऱ्हेचे उद्गार). 'वेदपुरुष तरि नेती का वचन । निवडूनि भिन्न दाखविलें ।' –तुगा १६५३. [सं. न+इति] ०**नेति**–उद्गा. नाहीं नाहीं; न जाणत्यासंबंधीं योजतात. 'तो आचरणातळवटी दडे । येरु नेति नेति म्हणोनि बहुडे ।' –ज्ञा ९ ३७१. 'जेथें नेति नेति श्रुति ।' –दा ७.१०. ५०.

नेत्र—पुन. डोळा; नयन. 'जें उपजवी सुखदु ख । नेत्रद्वारें ।' –ज्ञा २.११६. [सं.] ०**मोडणें**–नेत्रकटाक्ष फेंकणें; डोळे मारणें. 'खेळतां नाटकें दशावतारी । तेथें येती सुंदरनारी । नेत्र मोडिती कळाकुसरी । परी ते अवघे घटिंगण ।' –दा ६.८.११. ०**कटाक्ष**–पु दृष्टिविक्षेप, वाकड्या, काण्या डोळ्यानें पाहणें. ०**कोराज**–न. निव्वळ दृष्टिसुख, ज्यात प्रत्यक्ष वस्तूची प्राप्ति न होता नुसत्या डोळ्यानें पाहून समाधान मानावें लागतें तो प्रकार. [नेत्र+कोरा+अन्न] ०**पल्लवी**–स्त्री १ एक खुणेची भाषा; डोळ्याच्या हालचालीवर, खुणावर बसविलेली भाषा, नेत्रसंकेत. 'सांग, तुला समजणाऱ्या नेत्रपल्लवीनें आताच माझें मनोगत तुला सांगून ठेवूं का?' –भा १०७ २ डोळे मिचकावणें, डोळ्यानीं खुणा करणें. ०**पातें**–न. डोळ्याचें पातें 'लवो विसरली नेत्रपातीं । कृष्णमूर्ति पाहातां ।' –एरुस्व ६.२०. ०**पालवी**–नेत्रपल्लवी पहा 'नेत्रपालवी नादकळा । करपालवी भेदकळा ।' –दा ५ ५ २७. ०**युगुल**–न. दोन्ही डोळे, नेत्रद्वय ०**रस**–पु नेत्रगोलपटलाच्या आतील पारदर्शक पदार्थ –मराठी ६ वें पुस्तक, पृ. १०३ (१८७५) ०**रोग**–**विकार**–पु १ डोळ्याचा रोग २ दृष्टीमुळें, पाहण्यामुळें जडलेला विकार. 'प्रीति हा एक नेत्ररोग आहे.' –भा ४१. ०**बाहुली**–स्त्री. बुबुळ, त्यातील बाहुली. ०**विकारमाया**–स्त्री. (काव्य) नेत्रकटाक्षानें दृग्गोचर होणारी माया, कृपादृष्टीनें पहाणें. 'त्या दाविती नेत्रविकारमाया ।' ०**व्रण**–पु. डोळ्यातील किंवा त्याच्या आजूबाजूचा फोड इ० ०**संकेत**–पु. डोळ्यानें खुणावणें; नेत्रपल्लवी. 'दोघाचे आपसात नेत्रसंकेत झाले.' –मोर २३. ०**स्पर्श**–पु आचमन, प्राणायाम इ० करावयाचें नसेल तेथें हाताच्या बोटांनीं डोळ्यास पाणी लावणें; कोणत्याहि धार्मिक कृत्याच्या आरंभींचा विधि; डोळ्यांना पाणी लावणें. **नेत्रांजन**–न. काजळ; डोळ्यात घालावयाचें अंजन; सुरमा. **नेत्रांतर**–न. डोळा चुकविणें. 'अतर्क्य नेत्रांतरें नेणें । कां धातुवादें सर्वस्व घेणें ।' –एभा २३.२०७. **नेत्रांतील दर्पण**, **नेत्रदर्पण**–दृङ्मज्जा–मंडळ. (इं.) रेटिना –मराठी ६ वें, पुस्तक, पृ. १०३. (१८७५) **नेत्रार्श**–पु. डोळ्याचा एक रोग, नेत्रव्रण. पुरळ उठणें. **नेत्रोन्मीलन**–न. १ दक्षिणाचारातील एक विधि; चक्षुरुन्मीलन पहा. २ (सामा.) डोळे उघडणें.

नेदखणें—उक्रि. न देखणें, पाहाणें. 'जें शास्त्रें वाचूनि आणिकें । प्राणिया स्वमोक्ष नेदखे ।' –माज्ञा १७.३५.

नेदणें—उक्रि. (काव्य) न देणें. 'चे इये रूपींहूनि सद्भावा । नेदावें निघों ।' –ज्ञा ११.६३७. –एभा ८.२२४. [न+देणें]

नेदवणें—सक्रि. न देववणें. –ज्ञा १२.१२५. 'ते तों ब्रह्मादि देवा दशशिरहवनें नेदवे रावणाला ।' –निमा १. श्रीरामकर्णामृत ६८.

नेनणें—क्रि. न नेणें. –ज्ञा १४.२६९.

नेपटी—स्त्री. फटक फळी, नपटी; खेळातील चंद्रक.

नेपती—स्त्री. एक फलवृक्ष. **नेपतें**–न. नेपतीचें फल 'मग नेपतीं वरटें तोडोनि त्वरित । कातेसह बैसले खात ।' –भवि ५६.९२.

नेपथ्य—न (नाट्य) १ पडदा, पडद्यामागील पात्रें सजविण्याची खोली, पडद्याच्या मागचा भाग. २ मंडन, वेष, भूषण, सजावट. [सं.]

नेपळ—स्त्री. कोरडी जमीन, जागा, निपळ पहा.

नेपा—पु. नेफा पहा.

नेपा—पु. (व.) बाणी, पण.

नेपाल-ळ—पु १ एक सारक वनस्पति २ एक देश; हिंदुस्थानचा एक भाग. 'नेपाळेश्वर भाळलग्न दिसला कस्तुरिका मानिती.' काकान्योक्ति. [सं. नेपाल]

नेपाळ—न. (कु.) पेदुकीच्या नळीवरील तोटी बसविण्याची जागा.

नेपाळ—वि. १ सपाट, गुळगुळीत; एकसारखी (जमीन, जागा, भिंत) २ सरळ, सारखी, उतरती (जागा)

नेपाळणी—स्त्री. एकसारखी, समपातळ, सपाट करणें [नेपाळणें]

नेपाळणें—उक्रि. १ सपाट, एकसारखी, एक पातळीची, मळ, गुळगुळीत करणें (जमीन, गच्ची इ०). २ चोळणें, मळणें, साफ करणें (मनुष्य, पशु यांचें अंग, भिंत, पोशाख इ०). ३ गुळगुळीतपणें

वाहावयास लावणें ४ हातानें वाहावयास लावणें, वाहील असें करणें (पातळ पदार्थ) —अक्रि १ पृष्ठभागावरून सारखा, सध पणें वाहणें २ थोडथोडी उतरती होत जाणें

नेपाळा—पु चुळ, थुका 'साडिती ता नपाळा। पडिया मीचि।' —ज्ञा १३ ४१८

नेपाळी—वि लाल 'एकें शुद्धें तारीं नपाळी।' —दाव २८२ [म नेपाल—तांबें, लालरसायन]

नेपाळें—वि १ सुदर, लावण्ययुक्त 'ऐसें रूप नेपाळें। दखौनि चैतन्य भुललें।' —शिशु ४२७ २ शात 'पुन तें घन नीळ सावळें। परब्रह्म नेपाळें।' —भाए ८. ३ नितळ, सतेज

नेपाळ्या—वि नेहमीं साफ करणारा, झाडणारा (आपलें शरीर, पोशाख इ०)

नेपूर—न नूपुर पहा 'चरणीं गर्जती नेपुरें।' —एरुस्व १२८

नेफा—पु विजारीची नाडी घालण्याची जागा, शिवण, नाडपटी 'जास्त उंची पाहिजे असल्यास निराळा नेफा लावावा' [फा]

नेफारा—पु (व) दिमाख कुर्रा

नेव—नायव पहा ०गेवत—पु वरिष्ठाच्या गैरहजिरींत काम करणारा दुय्यम अधिकारी —इए ५ १०१

नेवळ-ळा, नेव(भ)ळट, नेव(म)ळभट नेभरा-ळा, नेभा—पु १ लट्ठ ढील गवाळ्या, वाजड २ भोंगळ, अव्यव स्थित (पोशाख काम इ०), बेंदद, बशिस्त (भाषण) ३ दुवळा, नामर्द, कमकुवत [स निबल]

नेवाद—स्त्री पगारापैकीं दरमहिन्यास थोडी रक्कम सरकारात ठेवतात ती 'हरकारा ब्राह्मण यास रुखसत केला सबब नेवाद निघाले त ' —थोमारो २ २८१

नेम—पु १ नियम पहा —अमृ ५ ५० 'नेमाचा झाला कळस।' २ उद्दिष्ट हेतु लक्ष्य साधन (क्रि० बांधणें धरणें लावणें) ३ माप (क्रि० घेणें देणें) [स नियम] ०लावणें— नियम करणें, मार्ग, रीत लावणें 'ह्मास्तव अवतरला तुकाराम। साधकास नेम लावावया।' ०सारणें—नमधम नित्याचार उर कणें 'पार्थे स्नान करून सकळ। नेम आपुला सारिला।' —ह १२ १७४ ०धर्म—पु शास्त्रानें सांगितलेले धार्मिक आचार विचार नियम ०निष्ठ-ष्ठा-शील नेमाचा—नियमनिष्ठ-ष्ठा पहा 'मननिष्ठ वैष्णव ते विष्णुपूजा समर्पिती।' —होला ०पण—न नियम, मत 'नेमपण टाळलें अवतारकृत्य सपलें एसें जाणिजे।' —दावि ३५ नेमक—वि १ नेमानें वागणारा 'नेमक निग्रह तापस।' —दा १८९ २ मोजक, परिमित दासो ४ ६१ (भाषण, बोलणें) 'नेमक बोलता अतरें। निवती सकळांचीं।' —दा १९ १० ६ ०पण—न नियमित आचरण वर्तन, शिस्त 'कांहीं नेमकपण आपुलें। वहुत जनासीं कळों आलें।' —दा१९ ३ २३ **नेमका, नेमकाच**—क्रिवि १ पाहिजे असलेला, नेम धरल्या प्रमाणें बरोबर (ल) सकल्प, व्रत केल्याप्रमाणें, अपेक्षित तोच २ वेळेवर, प्रमगोपात्त **नेमळ-ळ्या**—वि १ अगदीं नियमा प्रमाणें वागणारा, वक्तशीर, शिस्तीचा, ठाकठिक्या २ नमधर्म पाळणारा, अगदीं कट्टर धार्मिक 'ऐशा रीती भक्त नेमळ। हरपे वोसडत तय वेळे।' **नेमाड्या**—वि दगड इ० काचा अचूक नेम मारणारा **नेमानेम**—पु १ योजना आणि निश्चय (ईश्वरी, दैवी) योगायोग, अदृष्ट २ वहिवाट, चाल, सामान्य नियम, नेहमींचा परिपाठ **नेमावणी**—स्त्री १ नोंदणी 'तुळाजी आंग्रे याचे कार कीर्दीस नेमावणी करावयाची ताकीद जाहली ' —थामारो २ १४२ २ शेत लावणें —भाद्विसट्र ६८ **नेमिष्ठ, नियमिष्ठ, नेमी, नियमी**—वि नेमळ पहा

नेम—पुन जमीनींत खणलेला खड्डा (खाब, झाड इ० पुर ण्याकरिता) म्ह० वाकडे मेढीस वाकडेंच नेम **नेमणें, नेम विणें**—उक्रि जमीनींत गाडणें (खाब, झाड इ०) 'सकाळपासुन शभर केळी नेमिल्या' [स नि+यम्]

नेमणें—सक्रि १ लावणें, ठरविणें, निश्चित करणें, स्थापणें (नियम, रूढी) 'तुका म्हणे त्यासी ठाउकें उचित। होईल सकत नेमियेलें।' —तुगा १०८१ २ नियोजित करणें, योजना करणें (जागेवर, अधिकारावर), नेमणूक करणें 'नेमियले मज धनु जयाला। परि तें गेलें सर्व लयाला।' —सौभद्र अक १ ३ नेम धरणें, लक्ष्य वेधणें (बाण इ०नीं) ४ नियम करणें, ताब्यात ठेवण 'नमो सता भक्ता भक्तिणी। जहीं भवसागर उतरुनि। इंद्रियांचें सुख नमुनि। देवचारातें जितला।' —शिशु ११६४ [स नि+यम्]

नेमणूक—स्त्री १ वेतन पगार वतनाची व्यवस्था 'आम्हाला चारशें रुपये नेमणूक झाली आहे' २ सेवेबद्दल किंवा कांहीं काम गिरीबद्दल सालीना जें नक्त वगैरे पावतें तो दुणगी ह्याबद्दल कोणास चाकरी करावी लागत कोणास लागत नाहीं —इनाम ३१ या नेमणुकीचे पुढील कांहीं प्रकार आहेत—वर्षासन, विदागी, अम्मल, इनामी जमीन मोबदला नुकसानभरपाई, भात, पालखी, पागडी इ० ३ योजना, नियोजन नेमणें (जागेवर, हुद्यावर) ०वेहडा— पु हुजुराकडून मामलेदाराकडे पाठवावयाचे कागद —इनाम ४९ अजमास पहा

नेमस्त—वि १ मध्यम साधारण सामान्य मध्यमप्रतीचा 'तो पडित नेमस्त आहे' नेहमीपेक्षा कमी नव्हे अमा, किंवा जास्तहि नव्हे असा २ नियमित नेमानें वागणारा ३ मवाळ, आताचा प्रागतिक (१) लिबरल (पक्ष) याच्या उलट जहाल

४ वताचा, बरोबर 'हा मनुष्य उच नम्र, डोंगणा नम्र, नमस्त आह ५ निश्चित, स्पष्ट 'विषयजनित जें जें सुख । तयेंच होतें परमदुःख ।पुढां गोड अंतीं शोक ।नेमस्त आह।' –दा ३ १० ६५ ६ नेमका –मुवन २ ८१ 'नेमस्त कळेना वचन। नेमस्त नव राजकारण।'–दा १५ ३ १४ [स नियम] ०करणें– नियुक्त करणें, योजणें 'अमुक अमुक याची कन्या वधू नेमस्त केली आह '(कुंकमपत्रिकेंत वापरतात) 'अमक्याचा पुत्र वर नेमस्त केला आह' ०पक्ष–पु राजकारणातील नेमस्त विचाराचा (प्रागतिक, मवाळ) पक्ष (इ) मॉडरेट, लिबरल पार्टी –टि २ ११४ 'कारण त्याना (टिळकाना) नेमस्त पक्षाशीं भांडणें जरी आवश्यक वाटत असलें , –सुदे ६२

नेमळथाणें—कि (कु) नासणें

नेमी-मि—स्त्री चाकाची धाव, परिधि [स]

नेमी—वि नेमलेला, ठराविक, निश्चित –क्रिवि नियमितपणें नियमानें, नेहमीं, वारंवार ०खर्च–पु ठराविक खर्च [स नियम]

नेमाडा—पु (कों) नेम (सुडा) खणण्याचें एक हत्यार [नेम]

नेमोत्तर—न निश्चित बातमी, हकीकत, भाषण **नेमोत्तर** पत्र–न निरोप पोंचल्याबद्दलचें पत्र –भाअ १८३२ [नियम+उत्तर] .

नेर—पु (गो कु) १ शेतांत आपोआप उगवणारें गवत २ एक हलक्या जातीचें भात [स नीवर]

नेर—न गावाच्या नावाच्या शेवटीं लागणारा प्रत्यय जसें–पारनेर जामनेर, संगमनेर पिंपळनेर, नदीचें खोरें या अर्थी येणारा प्रत्यय जसें–कुकडनेर मीननेर भीमनेर, भामनेर, विशेषत नदी काठचें गाव जुन्नरपासून चाकणपर्यंत जीं १२ मावळें आहेत त्यांच्या शेवटीं नेर असा प्रत्यय येतो नावें–शिवनेर, जुन्नर, माणेर घोडनेर भीमनेर भामनेर, जामनेर, पिंपळनेर, पारनेर सिन्नर, संगमनेर, अकोळनेर –मुळाचा महाराष्ट्र २०

नेरभार—पु माया, किंवा अधिकार दाखवून एखाद्यावर कांहीं लादणें (काम इ०) (क्रि० लावणें) [ने(नेणें)+रे(अरे)+भार]

नेरवा, नेरा—पु १ सोनाराच्या दुकानातील राख, कर इ० २ सोनाराच्या दुकानातील राखेंतील, कचऱ्यांतील सोन्याचे कण खारकरी लोक हे शोधून काढतात

नेरवा—क्रिवि परवाच्या पुढल्या दिवशीं (आजच्या पुढील किंवा मागील), चवथ्या किंवा पांचव्या दिवशीं आज,उद्यां(काल) परवां, त वा व नरवा असा अनुक्रम लागतो [का नार=चार]

नेरावणी—स्त्री (गो) (माती, खडे इ० काढण्यासाठीं) धान्य इ० पाण्यात घालून तें एका भांड्यातून एकदोन वेळा ओतणें याने धान्यातील रेती, खडे खालीं राहतात

नेरावणें—उक्रि (कु) धोळविणें नेरावणी पहा

नेरोळी—न नारिंगाच्या मोहोरापासून काढलेलें तेल औषधें व सुवासिक तेलें याकडे याचा उपयोग करतात –कृषि ७०९

नेर्मोल-र—स्त्री (गो) एक प्रकारचें भाताचें बीं

नेव—स्त्री एक जातीचा मासा

नेव—अ (गो) आपण स्वत

नेव कदवा—पु कदंबाच्या जातींतील एक झाड

नेवता—पु आमंत्रण, निवतण (क्रि० देणें, करणें) [स निमंत्रण हिं]

नेवर—नपु घोड्याच्या घोट्याची खीळ, घोटा (क्रि० लागणें) 'आवरिता नावरे। दूर आठवी नेवर।'–तुगा ३०९९ २ हे एकमेकाशीं घासू नयेत म्हणून त्यावर बांधलेल्या चामड्याचा पट्टा, गादी (क्रि० बांधणें)

नेवरा—वि पाढरा (घोडा, गाय इ०चा पाय, खुर, असा पायाचें जनावर)

नेवरी—स्त्री (व गो) करंजी, एक पक्वान्न

नेवा—न पागोळीची आतील बाजू –मौज ६ ३० नीव पहा [गु]

नेवाणें—न १ पराभव, नाश अहो रानींचिया पाळेखाइरा। नेवाणें करविजे लेकेश्वरा।'–ज्ञा ११ २३ २ तिरस्कार

नेवार—न तळ्याच्या काठीं किंवा डोंगरात आपोआप होणारें भात –कृषि १८८ [स नीवार]

नेवाळ-ळी—स्त्री जाईच्या जातीची फुलवेल, रानमोगरी

नेवाळें—न नेवाळीचें फूल

नेवाळा-ळ्या—वि (माण) विनाकारण विवळणारा

नेवेद्य—पु निवेद्य पहा [स नैवेद्य]

नेव्हारा—पु १ गाऱ्हाणें, तक्रार (अनेक वचनी प्रयोग) (क्रि० गाणें) २ (व) दिमाख कुर्रा

नेशीव, नेसीव—वि १ नेसण्याचा २ नेहमीं नसावयाच्या वस्तूत असणारें, नसण्यात असणारें नसू [नेसणें]

नेष्ट—वि (पचांग) अनिष्ट, अभद्र (ग्रह) [स न+इष्ट]

नेष्टा—पु अग्निष्टोमादि सोमयागातील १६ ऋत्विजांपैकीं एक [स]

नेसण-णें—न १ (ढुंगणाभोंवती) नेसावयाचें कटिवस्त्र 'सावरिता नेसणीं । हासे होतुसें।'–शिशु ५३६ २ अंगाला गुंडाळण्याची, अंगावर चढविण्याची, नेसण्याची किंवा

(क्रि० करणें) 'हिचें नेसण होईल तेव्हां पाणी देईल '[स निवस्-निभस्-न्येस-नेस-भाए १८३३] नेसणें-उक्रि (पचा, धोतर, लुगडें इ० कटिवस्त्र) परिधान करणें, कमरेभोंवतीं गुडाळणें **मुसळ नेसणें**-निर्लज्ज होऊन दुर्भाषण, दुष्कर्म इ० करूं लागणें **नेसविणें**-उक्रि १ दुसऱ्याला धोतर वगैरे परिधान करविणें २ (ल) (जमाखर्च) खात्यावर चढविणें, लिहिणें, खातीं मांडणें 'माझ्या भावाच्या नावाखालीं ज्या रकमा आहेत त्या माझ्या नावाखालीं नेसीव' ३ तपशीलवार खर्च लिहिणें (मुख्य कलम व पोटकलमें इ०सर्व लिहिणें) 'वर अमुक कलम त्याहा या खालीं हीं कलमें नेसवा.' ४ आगीनें पेटविणें, आग लावून देणें (किल्ला, डोंगर, रान, जमीन इ०स) ५शाकारणें (घर)

नेसवणी—स्त्री साडा, चिरडी 'ऐसेंआहीं याची नेसवणी।' -शिशु २०७

नेसुं—न नेसण्याचें वस्त्र 'नेसु धड चिंध्या नाहीं घरीं।' -दावि ३७८

नेस्त—न १ नदी, खाडी यांच्या तोंडाशीं समुद्रात असणारा उचवटा, वाळूचा दांडा, बधारा नस्त पहा २ समुद्र व खाडी यांच्या सांध्यावरचा प्रदेश

नेस्तनाबूत-द्—स्त्री नायनाट, नाश; निर्मूलन 'राम सिंगाचें नेस्तनाबूत करून दक्षिणियांहीं पुढें थोरवीच्या गोष्टी सांगि तल्या '-रा ६ ५७० -वि नष्ट; नामशेष; निर्मूल 'बादशाही नेस्तनाबूद झाल्यानंतर पेंढारी लोक मराठ्यास येऊन मिळाले' -हिंल्इ २४५ [फा नीस्त्-नबूद्]

नेह(हे)टणें—अक्रि १ जवळ असणें, येणें, पाठीशीं असणें, नटणें, भिडणें 'जैं मुंगी मरण नेहट। तैं त्या भूचर पख फुट।' -कथा ३ ८ ६० २ निश्चय करणें, जार धरणें, करणें. 'हा ठाय वरी। नेहटोनि ठेला अतरीं।' -ज्ञा १४ २११ ३ निकड लागणें घाई होणें, जोरानें लागणें (झोंप, लघवी, शौचास इ०) ४ गर्दी होणें, फार जवळ जवळ येणें 'घराशीं घर, माणसाशीं माणूस नेहटला' ५ दावणें 'माजि अमुळ एक निग। तेथ टाचेचनि उत्तर भागें। नेहेटिजे वरि आगें। पेललेनी।' -ज्ञा ६ १९६ ६ अडळ, बळकट करणें 'तेथ नेहटूनि आसव। स्वय होऊनिया साव धान।' -एभा २० २०३ ७ (ल) आदळणें तैसें उचौनि लोटिलें कामें। नेहटली क्राधाचिय ढमें।' -ज्ञा १६ ३४१ [नेटणें]

नेहटणी, नेहटबाजी—स्त्री. जोराचा पाठलाग

नेहटणें—क्रि लक्ष लावून पहाणें, निरखणें, न्याहळणें नेह टून विचारें पाहाता।' -दा ८ ८ ५५ [नीट, नेटका]

नेहटा—वि बरोबर योग्य 'अगी चंदनाची उटी। तेंच वज्रकवच नेहटी।' -मुरशु २६ **नेहटीं**-क्रिवि १ नेटानें 'धारणा नेहटीं दृढ राखे।' -एभा २० १९७ 'तरी त्या वारण उभा करून नेहटीं। जाऊन चोहटीं मारावा।' -भवि ३७ ७८ २निश्च यानें, खचित 'रूपटें भोगिता ती नेहटीं। झालीं भगें सर्वांगीं।' -जै ७८ ४७ ३ जोराच्या अभ्यासानें 'महामुद्रा नेहटी साधिती।' -एभा १३ ७१३ इतर अर्थी नेट पहा ४ खेटून; जवळ 'मग लाज सोडानि धूर्जटी। तयेंमि करीत असे गोष्टी। उमा असताहि नेहटी। बैसला देवो।' -कथा २ ५ ६४ [नीट]

नेह(है)मी—क्रिवि १ सतत, नित्यश अविरत, नियमित पणें, सदोदित, नेमानें 'तो नेहमीं पढायला जातो' २ सदा सर्वदा, सर्वथा, कायम, पूर्णपणें, अगदीं 'हा घोडा तुला नेहमीं दिला' [स नियम²] ०खर्च-पु वार्षिक नेमणूक, जमा बदींतून काढलेला ठराविक खर्च किंवा नियमित वजावाट

नेह(है)र—स्त्री (वों) रतण, रेवण, रतणीची पुळण

नेहार—स्त्री टक, नीट लक्ष, न्याहळणें 'नेहार देता आवाशीं। चक्रें दिसती डोळश्याशीं।' -दा ७ ४ ११

नेहारणें—उक्रि न्याहाळणें पहा 'नेहारूनि पाहता वाळातें।' -दावि १९ [हिं निहारना]

नेहारा—वि (व) धीमा, थंड, जलद काम न करणारा

नेहाळणें—उक्रि न्याहाळणें पहा [हिं निहालना]

नै—स्त्री नदी पापुरौनि नैचें उदक। असे नैचि माजी खडक।' -राज्ञा १८ २६९ [स नदी-प्रा नई]

नैऋत्य—स्त्री नैर्ऋती दिशा

नैतिक—वि नीतिविषयक, नीतीचा [नीति] ०धैर्य-न मनाचा धीटपणा मनाला पटणारी गोष्ट प्रतिकूल परिस्थितीतहि करण्याचें धाडस (इ) मॉरल करेज

नैन—न नयन, डोळा 'मेरी नैन एक करी भाई नाच काणा।' -बयाबाई रामदासी

नैपुण्य—न प्रवीणता कौशल्य हुषारी [स]

नैमित्तिक—वि १ प्रासंगिक निमित्तानें उत्पन्न झालेला, सततचा नियमित नव्हे असा याच्या उलट नित्य २ शास्त्रानें प्रसगविशेषीं ज्याचें विधान केलें आहे असें (कर्म) 'तैसें नित्य नैमित्तिक। कर्म होय स्वाभाविक।' -ज्ञा १८ ९७ [स]

नैय्यायिक—वि न्याय(तर्क) शास्त्राचा अनुयायी, न्याय-शास्त्रातील तज्ज्ञ [स]

नैराश्य—न निराशा, खिन्नता, आशाभग, हिरमोड [स]

नैर्ऋती—स्त्री दक्षिण आणि पश्चिम यामधील दिशा [स]

नेल—न (शाप) एक रासायनिक मूलद्रव्य (इ) आयो डिन -साठे, रासायनिक परिभाषा ०पुत्तिक-न याचें एक

वगैरे द्रव्य हें पूर्वी जरामात पू हा ऊन नय म्हणून ठावीत (६) आयडापामें

नैवेद्य—नपु १ निवेद्य पदार्थ दवास अर्पण करावयाचा पदार्थ, द्रव्य (क्रि० दाखविणें, अर्पणें, समर्पणें) २ समर्पण, अर्पण ३ (ल) जेवण, भोजन (क्रि० करणें) ' आज नैवेद्यास आगमन घरीच या ' –नि दवाला अर्पण करावयाचा (पदार्थ) [स] म्ह० परच दवास नैवद्य (नवा) ०वैश्वदेव–पु. १ दवाचा नैवेद्य व अग्नीत करावयाचा नित्याचा धर्म काम २ (ल) रोज

नैदाकर—पु क्रम –भाद्रिश्र १७२ [फा नै-शकर्]

नैश्वर—वि नाशिवंत –गुगा २११८ ' नैश्वर विषयाच भाग्य । कांहीं दिवस दिस योग्य । ' –सिगं ६ १६६ [स नश्वर]

नैश्वर्य—न नश्वत्व, ता, नाश [स नश्वर]

नैष्कर्म्य—न १ निष्कामपणा, कर्मापासून अलिप्तता –गीर ६४४ २ ध्यानधारणादि सर्व कृत्यापासून दूर राहण्यासबंधी मुक्ति, प्रतिफळ, धार्मिकविधिराहित्य ३ निष्क्रियता ' म्हणौनि प्रवाहु तया नैष्कर्म्यु ऐसा । ' –ज्ञा १८ ९७८ [सं]

नैष्ठिक—वि १ निष्ठेचें, निष्ठापूर्वक (धार्मिक आचारविचा राचें आचरण) २ निष्ठावान, अढळश्रद्धेचा, सवेचा [स] ०ब्रह्म चारी–पु आमरणांत कडकडीत ब्रह्मचर्य पाळणारा ब्राह्मण ०ब्रह्म चर्य–न आमरणांत कडकडीत ब्रह्मचर्य पाळणें, अविवाहित राहणें

नैसर्गिक—वि निसर्गापासून, प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेलें, मूळचें, स्वाभाविक, सहज ' कर्म गा नैसर्गिक क्षत्रजातीसी । ' –ज्ञा १८ ८७८ [स]

नो—अ संबोधनाच्या अनेकवचनाचा प्रत्यय ' अखंड हरिहरि वदा रे बापानो । ' –अमृत ५८

नोक—स्त्री (क) १ (सुई, काठी इ०चें) टोंक अणी, फळ (भाल्याचें) ' सखे तू पातळ पुतळी पोक । नको मारू नयनाची नोक । ' –होला १७८ २ (ल) मुद्दा, खुबी, तात्पर्य (गोष्ट भाषण यांतील) ध्यानांत धरण्यासारखी गोष्ट, लक्षण वैशिष्ट्य विशिष्ट ढब, पद्धत ' त्याचे बोलण्यात नोक आहे ' ३ छानी नोकझोक नखरा ऐट करितात कवन गातात मधुर नोकित ' –प्रला १३२ ४ किंचित् सूचना खोंच, चुणूक टोला उपरोध व्यंगोक्ति (क्रि० दाखविणें मारणें, लावणें) झोंबणारें भाषण ऐकोनि स्त्रियेचा नोक थोरू । शस्त्र घेऊनि सत्वरू । धावता फिटला पीतांबरू। तें नृपवरू स्मरेना । –एभा २६ ७१ बरें आजचा दिवस तुम्ही मौजा करा इतकी नोक मारून गेला ' [फा नौक्] ०झो(झों)क–स्त्री १ व्यंगोक्ति टोला नोक अर्थ ४ पहा अशीं आपणें नोक झोकेचीं जाटानीं हीं भाऊ- साहेबांकडे सांगून पाठविली ' –पाब ७ नोकानोकी पहा २ ढब, नखरा, थाटमाट (पोषाख, भाषण, चालणें वगैरेंत) (क्रि० सभाळणें) ' वक्तृत्व म्हणजे नुसतें बोलणेंच नव्हे, तर उच व मनाेवेधक स्वर, अंगविक्षेपाचा नोक झोक ' –नि २९१ ३ तंटा, भांडण, धक्काबुक्की, झोंबाझोंबी ४ चुणूक, दाखविलेली झुळूक (क्रि० दाखविणें) ' हा नोकझोक दाखवून गेला ' ५ इशारा, अंधुक सूचना (क्रि० दाखविणें) ०दार–वि १ टोंकदार, अणकुचीदार. ' ज्ञाण कळीचे बागल दोहीं बाजूचे नोकदार लावावे ' –पया २९१ २ झोंबणारें, तिखट, तीव्र (भाषण इ०) ३ ऐटदार, झोकदार, नखरेबाज (वस्तु वगैरे) शिपाइबानिशा बोल मजेचा झोक नोकदार । ' –ऐ १८ ४ खुबीदार नोकानोकी–स्त्री १ व्यंगोक्तीनीं व खोंचदार सूचना, इशारा इ०नीं झालेली बाचाबाची २ नोकझोक अर्थ ३ पहा

नोकणें—सक्रि १ टोंचणें, टोकणें ' नोकणें सिकणें ना काम सांगणें । ' –दावि ४५४ २ पराभव करणें अपमान करणें व हे चतुर्भुज कोंभेगी । जयाचि शोभा रूपा आली । देखोनि नास्तिकीं नाकिली । नस्तवरें । ' –ज्ञा ६ ३२४ ३ दुःख वर्णे छळणें, टाकून बोलणें ' वीर मातले अतिदास । नोकूनि बोलत परस्परें । ' –एभा ३० ११० ४ जिंकणें ' कळिकाळ नोकूनियां । घतला पटा । ' –माज्ञा १२ ८४

नोकणें—सक्रि कृपादृष्टीनें पाहणें ' तिया वळां केवि गमलें । जाणों कुर्मी अपत्या नोकिलें । का त चकोरा पाहिलें । जवि शीतांशीं । ' –स्वादि ७ ५ ९१

नोकर, नौकर—पु सेवक, चाकर दास ' नौकरच अथे नर्द्दकर त्यासी आपण नित्य नई करीत जावी ' –रा ६ ६३० ' इंग्रजी राज्य म्हणजे काय ? नोकरांच्या ताब्यांचें राज्य –टिसु १३२ [फा नौकर्] ०इनाम–न १ सरकारी नोकरासाठीं दिलेला सरंजाम इनाम, जहागीर २ देवालय, समाधि यांची पूजा-अर्चा, दिवाबत्ती, झाडसारवण इ०चालण्यासाठीं दिलेलें धर्मादाय देवस्थान इनाम –गांगा ३९ ०खाना–पु नोकरखातें नोकराचा कारखाना सघ, समूह हुकमी नोकर मिळावे म्हणून ज्या शाळा अथवा नोकरखाने काढले आहेत ' –टि ३ १८१ ०शाही–स्त्री १ नोकरांनीं चालविलेली राज्यव्यवस्था नोकर अधिकाऱ्यांचा अमल, प्राबल्य २ प्रबळ नोकरअधिकारी वर्ग, अरेराव नोकरवर्ग ३ जुलमी नोकरसत्ता जुलमी जबरदस्तीचा कारभार (इ) ब्युराक्रसी (हा शब्द लो टिळकांनीं १९१७ साली रूढ केला) ही नोकरशाही सत्ता। जनतेची हरित मत्ता। –सन्मित्र समाज मेळा पृ ५ (१९२९) नोकरीयात–वि (सरकारी) नोकरी करणारा ज्या नोकरीयात पहिल्वानास

आखाड्यात रहाण्याची इच्छा असेल ' –(बडोदें) पहिल्वान व दुस्तो नियम ८

नोकल–ळ—स्त्री दुक्वाचुक्व –एभा ५ १६१ (पाठ –ढको) [नोकुणें]

नोकाज—अ कदाचित्

नोकिलेपण—न छळ, पराभव, अपमान

नोकी—स्त्री पराभव ' कवि हुसेन कलगीवाल्यावर लावी नोकी। ' –ऐपो २३७ [नोकणें]

नोकीचा—वि नोकदार पहा

नोजोर—स्त्री (भिल्ली) नजर पहा ' लोकांदां आखुलापे नोजार ददी नाहा . ' –भिली ३६

नोट—स्त्री कागदी चलन [इ]

नोटीस—स्त्री १ सूचना, विनतीपत्र 'मी तुझ्या तपाचा भग करण्याकरिता अप्सरा–बायका पाठविणार आहे अशी विश्वामित्राला इद्रानें नोटीस दिली होती का हो. ' –नारुक्र ३०२१ २ जाहिरात. वृत्तपत्रात सूचना, बातमी [इ]

नोडगा, नोडग्या—पु १ (निंदार्थी) मुसलमान, अविंध ' नोडग्याच्या हातात सापडणारच नाहीं असें नाहीं ' –सूर्योदय २१५ २ (ल) आडदाड माणुस

नोडवणें—अक्रि पुढें न येणें, प्राप्त न होणें, 'वीं माशिए क्षेनवृत्ती। नोडवचि निर्वी। ' –ऋ ५२ –ज्ञा १८ ७२२ –सक्रि पुढें करणें ' परि म्हणे राजकुमर। दीधल्या मी नोडवी कर। ' –कथा ५ ६ ९५ [न+ओडवणें]

नोडा—पु गुडीऱ्या आकाराचा पाढरा दोंडा असलेली रुव्हाळाच्या जातीची एक वनस्पति

नोंद, नोंदवही—स्त्री (सरकारी किंवा व्यापारी) नक्कलवही, जींत नोंद टाचण, टिपण, लेख करतात ती वही, (इ) रजिस्टर [नोंदणें+वही] **नोंद, नोंदणी**—स्त्री १ (हुडी किंवा सरकारी कागद याची) नकल करून ठेवणें टाचण, लेख

नोंदणें—सक्रि. (हुडी स्वीकारल्यावर तिची) नक्कल करून ठेवणें, (सरकारी कागद इ०ची) नकल करणें, टाचण करणें, लिहून ठेवणें. [हिं नोंदना, गु नोंदु; सिं नूधणु]

नोनमिर्चे—स्त्री (कारी) तिखटमीठ [हिं नोनु+मिरची]

नोप—स्त्री तेज, शोभा ओप पहा शृगारिल्या उत्कट राजवीथी। समस्त शृगाटक नोप वती। ' –सारुह ६ ३ [वोप]

नोवत—स्त्री सकट, वाईट प्रसग ' पण इतकी नोबत यावी अशी आमची इच्छ नव्हती –विक्षिप्त ३ १६६ [अर नौवत्]

नोवत–द—नौबत पहा

नोवती—पु गजपालक, महात 'नोबती गजपालक। ' –राज्य ५२ [फा]

नोर—न जहाजावरच्या प्रवाशाचें, माल नेण्या–आणण्याचें भाडें, गलबताचें भाडें –शके १०१६ चा शिलाहार ताम्रपट [हिं] **नोरी**—वि भाड्याचें (गलबत, इ०), भाडें घेऊन ताब्यात घेतलेला, जहाजावर चढविलेला (नेण्या–आणण्यासाटीं घेतलेला माल)

नोरज—न (व) डास, चिलट [का नोरजु]

नोलकोल—पु कोबी, फुलवर वगैरे भाज्याच्या वर्गातील एक भाजी (थर्डीत यणारी) नवल्कोल पहा [इ नोएल+कोल]

नोल्लल—न (गो.) नारळाचें तेल [नारळ+एल–तेल]

नोवरा–री—पुस्त्री (काव्य) नवरा–री पहा –शिशु ७२७ ' बापाच्या ऊजव कडेसि बसली म्या पाहिली नोवरी। ' –र ६

नोवुली—वि (भि) नववी ' गोठ नोवुली ' –भिल्ली २१

नोवे—क्रि नोहे, होत नाहीं ' जादवाचिअे राणिव। क्व्हणाहीं जुस नोव। ' –शिशु १२२ [न+होय]

नोसडणें—उक्रि न सोडणें ' निलाजिरे जिणें इहतावितीं नारी। नोसडीसी तरी सोडीं देवा। ' –ब ५२८

नोसंडणें—उक्रि न टाकणें ' दृष्टी नोसंडी क्षणार्धें। ' –एभा ३० १८० [न+ओसंडणें]

नोसंतणें—सक्रि दूर न करणें, दूर न होणें, न विराबणें ' परि नोसंतिता विवसी। भेटी नाहीं निधीसी। ' –ज्ञा १७ ३११ [न+उसंतणें]

नोहारवाणी—स्त्री (संगीत) एक ध्रुवपदगायनपद्धति (प्रसिद्ध ध्रुवपद गायक श्रीचंद हा नोहारगावीं रहात असे त्या वरून)

नोहे—क्रिन नव्हे, नाहीं जें आपेंआपें साडुनि मन्मथु। वस्य नोहे। ' –ऋ ५६ ' नळें केली हे कोण म्हणे नोहे ? ' –र ९ [न+होय]

नोहोटणें—अक्रि माघारें न फिरणें हाती हाला फुली। पासवणा जेवीं न घाली। तैसा नोहोट दुर्वाक्यशली। सेविला साता। –ज्ञा १३ ४९६ [न+ओहोटणें]

नोहोनि—क्रिवि न होऊन 'ऐशा विज्ञानबोधें रामरसुनि असें भिन्न नोहोनि भिन्न। ' –निमा १ ७. [न+होणें]

नोळखणें—सक्रि (काव्य) न ओळखणें, परिचय, माहिती नसणें ' वर भावीक दिसे साचार। परि तो नोळखता त्याचें अतर। ' [न+ओळखणें]

नौ—वि नऊ ९ (सख्या) [स नव]

नौ, नौका—स्त्री होडी, नाव 'रजश्वळा जेवि नौका न साहे।' –दावि १२७ [स] **नौकादंड**–पु वल्हें **नौकानयन**–न. समुद्र, नदी यातून जहाज, नाव इ० साधनानें जाणें, नौकेतून प्रवास **नौकानयनशास्त्र**–न नाविक विद्या

नौकिक—पु (गो) लौकिक

नौखा, नौगजी, नौघण, नौटकें, नौटाक, नौत(ता) रणें, नौती, नौथर—नवखा, नवघण इ० पहा

नौदिगर—वि १ कमजास्त 'यंविर्षी नौदिगर न करणें' –वाडबावा १ ३६१ २ भलतें, निराळें 'ते जारी असता दर म्यान नौदिगर सुरत त तर्फेनें अमलात आली' –थोमारो १ ६५ [फा. नव्+दिगर] **०सुरत**–स्त्री निराळी तन्हा, भलती वागणूक 'नौदिगर सुरत अमलात आली' –थोमारो १ ६६

नौपटी—वि खूप लाव, नऊ पट लांबीच्या साडीचा एकप्रकार 'साडयाही नौपटीच्या कतिपय लुगडीं ज नवें पाजणीचीं।' –सारद ३ ४१ [नऊ+पट]

नौबत-द—स्त्री १ मोठा नगारा डंका २ घटका, काळ, प्रसग, स्थिति ३ अडचण, सकट 'वडिलातागायत श्रीमताची सेवा केली तयपावेतों आता नौबत अशी उमटली' –ख ६ ३१६४ [अर नौबत] **०गुजरणें-येणें**–सकर, प्रसग पाळी येणें 'होळकरा-वर ह नौबत गुजरली सबब खफगीस जागा' –रा ७ –खरप १ २७ **०झडणें**–१ डंका, नगारा वाजणें २ (व) बोलणीं बसणें **०पोहोंचणें**–स्थिति प्रसग येणें 'साप्रत घरातील फूट पडल्या-मुळें या थरास नौबत पोंहचली.' –रा ६ ५० **०खाना**–दर-वाज्यावरील चौघडयाची जागा **०घाई**–स्त्री १ जारानें नगारा वाजणें, (ल) रणवाद्यें जोरानें वाजणें २ (ल) विलक्षण गडबड, गोंधळ, घाइ

नौरा-री, नौसरण, नौसागर—नवरा री इ० पहा

नौरुपी—वि (गो) प्रथमच, नवीनच व्यालेली (गाय इ०)

नौरोज—पु पारशी लोकाचा पाडवा नवरोज पहा [फा. नव्-रोज्]

नौलि—स्त्री एक योगक्रिया

नौला—स्त्री थोर, थोर नावाचें झाड, नवली

न्यग्रोध—पु (काव्य) वड, वडाचें झाड 'तुज मी वरिलें त्वरित। पैल न्यग्रोधतरू दिसत। त्यात माझें कुलदैवत।' [स]

न्यसणें—सकि १ (काव्य) टाकणें, फेकणें, झुगारणें २ ठेवणें, स्थापणें 'तैसेनि मार्दवें पाय। भूमीवरी न्यसीतु जाय।' –ज्ञा १३ २५८ [स नि+अस्=फेकणें] **न्यस्त**–वि १ ठेवलेला, टाकलेला स्वाधीन केलेला २ फेकलेला, त्यक्त 'पार्थ म्हणे गोविंदा न्यस्तायुध तूंचि पाहिनेस मज।' –मोउद्योग १ ४१

न्यहा—पु १ सुताराचा किंवा लोहाराचा कारखाना. २ (ज्याच्यावर गवत इ० तोडतात असा) लाकडाचा ओंडा ३ ऐरण 'न्यहा सतसा आधार देत। वरुनी घणघाय घत।' –एभा ३ ४३२ [हिं निहाई=ऐरण]

न्यहायत—वि अत्यत निहायत पहा 'हें ऐकून न्यहायत खुशी जाली' –पया ८६४ [अर निहायत]

न्यहार—वि गुळगुळीत, साफ, सपाट, खडबडीत नसलेला **न्यहारणें**–उकि सारखें, सपाट, साफ करणें

न्यहारी—स्त्री. १ सकाळचा थोडा फराळ; न्याहारी. २ स्वल्प भोजन, फराळ 'घटकर्णाची धरि मीं खडी द्विजबाण जैं न्यहारी ती।' –मोकर्ण ११ ३४ [फा नहारी]

न्यहाल—वि १ श्रीमतीस, मोठया पदवीस, मानास चढलेला, चढविलेला 'कार्याअती न्यहाल व्हाल नाहितर टेवाल दूषणें।' –प्रला १०७ २ कृपेंतील, मेहरबानींतील [फा निहाल्] **०करणें**–कृपा करणें 'हसिणी कधि ग करशिल न्यहाल हसाचीं।' –प्रला २०८ **न्यहाली**–स्त्री कृपा, मेहेरबानी, अनुग्रह [फा निहाली]

न्यहाली—स्त्री चटई, लहान गादी 'पराव्या न्यहालीवर खेळलें।' –प्रला २२९

न्यहाळणें—सकि बारकाईनें, चित्त देऊन, एकाग्रतेनें पहाणें, परीक्षा करणें [निहाळणें]

न्यात-ती—स्त्री १ जात, प्रकार, भेद २ जात, समाज [स ज्ञाति]

न्यावत—स्त्री मुतालिकी नियाबत पहा –दिमरा २ १७ [अर नियाबत]

न्याम—न (कु कुण अशिष्ट) खास पुण्यासाठीं खणलेला खळगा, नेम

न्यामती—वि चैनीखातर केलेला –दार [अर निआमत]

न्याय—पु १ योग्यपणा, रास्तपणा, युक्तता, खरेपणा, तथ्य, यथार्थता २ खरा निर्णय, निकाल, इन्साफ ३ नीति 'न्यायानें जो वर्ततो त्यास भय नाहीं' ४ (तर्कशास्त्र) वाद विवाद किंवा म्हणणें माडण्याची रीति किंवा प्रकार हे पाच आहेत –प्रतिज्ञा, हेतु किंवा अपदेश, उदाहरण किंवा निदर्शन उपनय व निगमन ५ (तर्कशास्त्र)संस्कृत वाङ्मयात जीं षड्दर्शनें आहेत त्यातील सहावें यामध्यें अनुमान कसें काढावें यासबधी मुख्यत विवेचन आहे याचा कर्ता गौतम होय ६ वचन, शासन; नियम, पद्धत; सामान्य तत्त्व, मूलभूत सूत्र, दाखला, म्हण, उखाणा दृष्टातास उपयोगी पडणारी सर्वजनप्रसिद्ध गोष्ट उदा० देहलीदीप न्याय; काकाक्षिगोलकन्याय, अधपरपरान्याय इ०मराठींत म्हणींनीं जें काम होतें तें संस्कृतांत न्यायांनीं होतें [स] **०सारणें**–

फिर्याद, तकार करून इन्साफ मागणें. ' म्हणे तुकयानें साधियेला दावा। न्याय सागावा ववणासीं।' ०इन्साफ–पु न्यायनिवाडा. **न्यायत**–क्रिवि. योग्य प्रकारें; न्यायाला अनुसरून, खरोखर रीतीनें. ०**निष्ठ**–वि. न्यायी; इन्साफी; नि पक्षपाती ०**निष्ठुर**–वि. न्यायाच्या कामीं भाडभीड न बाळगणारा; निर्भीड. ०**नीति**–स्त्री. न्याय; खरेपणा इ०. ०**मन्सुवी–मन्सोवा**–स्त्रीपु १ न्यायाधिशापुढें चालू असलेला खटला. २ खटल्याची चवकशी. (क्रि० करणें; पाहणें). [न्याय+अर. मन्सुवा] ०**संगत**–वि न्यायास धरून असलेला. ०**सभा–मंदिर**–स्त्रीन. न्याय करण्याची जागा, कचेरी, कोर्ट. **न्यायाधिशी**–स्त्री. १ न्यायाधिशाचें काम, अधिकार. २ (वडोदें) न्यायाधिशाची कचेरी; कोर्ट **न्यायाधीश**–पु १ न्याय करणारा, देणारा. २ (कायदा) दिवाणी किंवा फौजदारी इन्साफात कायदेशीर रीतीनें काम चालवून निकाल देण्याचा अधिकार असलेला इसम. (इं) जज्ज **न्यायासन**–न. न्यायाधिशाची बसण्याची जागा. **न्यायी, न्यायीक**–वि. १ खरा न्याय करणारा, देणारा. २ नेकीचा, प्रामाणिक, खरेपणा असणारा. **न्यायें**–क्रिवि. (न्यायानें) प्रमाणें, सारखें ' स्वर्ग नर्कही आता। येणें न्यायें।' –दा ९.३.३. ' खगन्यायें उड्डाण केलें। तें देखिलें सकळिकीं।' –जै ४४.२७. **न्याय्य**–वि. न्यायाला अनुसरून, योग्य, रास्त, बरोबर, उचित.

न्यारगीर—वि मिश्र पदार्थांतून शुद्ध धातु काढणारा. [न्यारा=निराळा+गीर=करणारा]

न्यारा—वि. १ वेगळा, निराळा; न जोडलेला, भिन्न २ दुसरा; स्वतंत्र, असदृश ३ अलौकिक; विशेष. ' समशेरबहादर रणीं थकले वल्यांची गत आहे न्यारी।' –ऐपो १३५ [स अन्यतर; हिं ; निराळा पहा]

न्याव—पु (काव्य) न्याय –तुगा ३६६३ ' न्याव उफराटा दिसे साचारु।' –दावि ९२ [सं न्याय अप]

न्यास—पु १ ठेवणें, स्थापणें, निक्षेप, मुख्यत्वें करापयाच्या गणिताचे आकडे मांडणें, शस्त्रास्त्रावर दैवी मन्त्राचें अधिष्ठान करणें, मनात, आठवणींत ठेवणें, सोंपविणें (ठेव, निश्चस्त वस्तु) २ घर धन्याला न दाखविता त्याच्या परोक्ष घरातील माणसाच्या हवालीं करून हें मालकास द्या असें सागून दिलेलें द्रव्य –मिताक्षरा ३ जप इत्यादि कर्मांच्या आरंभीं ज्या मनाचा जप करावयाचा असेल त्यातील बीजाचें आपल्या शरीरावयवाच्या ठिकाणीं अधिष्ठान कल्पून त्या त्या शरीरावयवारा स्पर्श करणें (धर्मसिंधु–महान्यास, लघुन्यास, षडगन्यास पहा). ४ मन्त्रानीं देवाच्या मूर्तीच्या अवयवावर देवत्वाची स्थापना करणें ५ छाप, ठसा, खूण. ' नखन्यास. ' ६ सोडणें, त्यागणें; न स्वीकारणें, त्याग कर्मन्यास, फलन्यासपहा. [स. नि+अस्–न्यास] **न्यासणें**–उक्रि. ठेवणें. ' परीचित्तवृत्ति न्यासावी। आत्मरूपीं।' –ज्ञा ३.१८६. ०**स्वर**–पु (संगीत) ज्या स्वरावर गीत समाप्त होतें तो.

न्याहरी, न्याहली, न्याहार, न्याहारणें, न्याहारी, न्याहाली, न्याहाळ, न्याहाळणें—न्यहारी, न्यहाली इ० पहा.

न्याहा, न्याहो—पु ध्वनि, शब्द, कल्लोळ. ' धनुष्यनादाचिया कोटी। न्याहा उठला वैकुंठीं।' –भारा बाल १२.११०. –कथा ७.७.११. [नि+आह]

न्याहार—पु दृष्टि, कटाक्ष. –एभा ३.८६८. ' न्याहार देता आकाशीं। चंद्रें दिसतीं डोळियासीं।' [नि+आ+हृ]

न्याहाळ—पु पाहणी. ' उठोनि करी न्याहाळ। मंदिराचा।' –कथा १.६.२००. [न्याहाळणें]

न्युन—पु (शाप.) हवेमध्यें अति सूक्ष्म प्रमाणात असलेला वायु हा चेतनारहित वायुवर्गांपैकीं एक आहे यात अचेष्ट, सौर, न्युन, क्रिस, झेन हे वायु येतात. –ज्ञाको (न) ४०८. [इं. निऑन]

न्यून—वि. १ कमी. ' झारेकऱ्याच्या कसबापेक्षा सोनाराचें कसब न्यून.' २ अपुरा, आखूड; उणा. 'तरी न्यून तें पुरतें। अधिक तें सरतें।' –ज्ञा १.८०. ३ खालच्या, कमी दर्जाचा, हलका (किंमत, उपयोग, पदवी वगैरेंत) [सं.] ०**पडणें**–१ कमी पडणें, वैगुण्य असणें. **न्यूनता**–स्त्री उणीव; कमीपणा. ०**पूर्ण**–वि. अपुरा किंवा पुरा; अपुरता अथवा पुरता, कमीजास्ती, व्यंग अथवा अव्यंग (शरीरानें, नीतीनें) २ कमी, अपुरें; अधुरें, व्यंग. ' न्यूनपूर्ण पडल्यास हे तुझी सरबरा ठेवतील.' ०**वचन**–न. अपुरा शब्द, वचनात, बोलण्यात अंतर, कसूर. ' न्यूनवचन पडेल अवचिता। संपूर्ण अनता तू करी।' **न्यूनांग**–न थोटका, अपुरा; व्यंग अवयव –वि. असल्या अवयवाचा. [सं. न्यून+अंग] **न्यूनातिरेक, न्यूनाधिक–न्यूनाधिक भाव**–वि. कमी अथवा जास्त ' मी बोलतों यात न्यूनाधिक असेल तें काढा ' **न्यूनाधिकभाव, न्यूनाधिक्य, न्यून**–पुन अतर, भेद, फरक; तफावत, विप्रतिपत्ति, द्वैविध्य, प्रमाणाबाहेर कमीजास्तपणा.

न्हई, न्हय—स्त्री (गों कु) नदी, मोठा ओढा, नई, नै पहा [स नदी, प्रा णई] म्ह० (गो) न्हंय भोळी, पुण बाय भोळी न्हंय=नदी उघड उघड घात करील पण विहीर अचानकपणें घात करील

न्हंय, न्होय—अ (गो कु) नाहीं, नव्हे

न्हवणें—न ऐरीबरोबर आणलेलीं इतर चार मडकीं. –बदलापूर २३७

न्हाऊ—पु. न्हावी म्ह० माणसात न्हाऊ आणि पक्ष्यात काऊ.

न्हाण, न्हाणघर—नहाण, नहाणघर पहा.

न्हाणणें—उक्रि. नाहूं घालणें. ' न्हाणी क्षतजें वोपें, आणी तें पार्थलोचनीं पाणी । '-मोभीष्म ३.२७.

न्हाणवणी, न्हाणुली, न्हातीधुती, न्हावणी—नाहण-वणी इ० पहा.

न्हाणी—स्त्री. स्नानगृह. ' जेथें असे रत्न जडीत न्हाणी । ' -सारुह ६.१८. [सं. स्नान] (वाप्र.) **न्हाणी पाहणें विटाळ येणें**-(बायकी) बाळंतीण झाल्यापासून पहिल्या तीन महि-न्याच्या आतच बाहेरची होणें **न्हाणी पाहाला साप येणें**-(गर्भवती स्त्रीनें साप पाहिल्यास त्याचे डोळे जातात अशा सम जुतीवरून) बाळंतिणीचे न्हाणींत साप निघणें (असा साप आला म्हणजे त्याची गेलेली दृष्टि फिरून येते म्हणतात). **न्हाणीचा चौक**-पु. (बायकी) लग्नमुंजींत न्हाण्यासाठीं चार पाट मांडून त्याचे चारही बाजूस चार भाडीं रंग घालून, ठेवून प्रारंभीं एका भांड्यास सूत गुंडाळून चारी पाटांभोंवतीं त्या भांड्याच्या भोंवतीं तीन वेळां सूत गुंडाळून केलेला चौक. **न्हाणीपूजन**-न. (बायकी) प्रसूत झाल्यापासून तिसरे दिवशीं बाळंतिणीकडून न्हाणीची पूजा करून भिजलेल्या हरभऱ्यांनीं ओटी भरून मग न्हाणीवर पांढऱ्या चाफ्याचीं पानें व हरळी वाहतात तो विधि.

न्हाणें—अक्रि. स्नान करणें. नाहणें पहा. म्ह० १ मधू न्हाली झाली आणि वाफा शिपला गेला. २ न्हातीचे वाल अन् खातीचे गाल केव्हांहि दिसणारच.

न्हाल्ल दिसांची-वि. (गो.) गरोदर

न्हावगंड—पु. (निंदार्थी) न्हावी. [न्हावी+गंड हा कानडी प्रत्यय आहे]

न्हावण—न. १ (कर) गौरीचें नमन. २ गौरी भरून येण्याचा समारंभ (कुणब्यांतील). ' आम्ही न्हावण आणायला जाणार आहोंत. '

न्हावाण—न. (कु.) देवावर स्नानासाठीं घातलेलें व तीर्थ म्हणून घ्यावयाचें पाणी; देवाचें तीर्थ; नाहवणी. [न्हाण+पाणी]

न्हावी—पु. हजाम; नापित (पूर्वी याचें काम गिऱ्हाइकाचें अंग रगडून, उटी लावून स्नान घालण्याचें असे त्यावरून). [सं. स्ना-स्नापित; प्रा. ना(न्हा)विअ न्हाविओ-उ; नहापित; बं. नापि; हिं. सिं. नाई]

न्हावी—पु. १ एक किडा; हा बाभुळ इ० कांच्या कांट्याचें घर करतो. २ एक लहान काळा पक्षी. **न्हाव्याचें घर**-वरील किड्याचें घर.

न्हावेर—पु. (कों. कुण.) पाट; विधवेचा पुनर्विवाह. [सं. नव+वर]

न्हिद—वि (गो.) झोंप; नीद. [सं. निद्रा]

न्हीव—स्त्री. (कों.) एक वृक्ष. दक्षिण कोंकणांत याचीं मोठ-मोठीं झाडें होतात. यास वाटोळीं फळें येतात. पिकलेलीं फळें गुळ-मट लागतात फणसाप्रमाणेंच या फळांवर कांटे असतात. नीव पहा.

न्हेनो—पु. (गो.) नेणता; अज्ञानी [सं न+ज्ञान]